

(All rights reserved)

Printed by M. S. Sathu, at the Prajna Press, 315 Gangapuri, Wai

&

Published by V. G. Joshi, for Prajna Pathashala Mandal,
Wai, Dist Satara

Price Rs. 30

प्रकाशकस्य निवेदनम्

इयं खलु कल्याणी वार्ता यत् गुरुचरणैः केवलानन्दसरस्वतीभिः संपादितस्य पूर्वभीमांसाकोषस्य द्वितीयो भागः प्रकाशगोचरो भवतीति । तदैव वचमात्मानं धन्यं संस्यामहे यदा पण्णां भागानां प्रकाशनं निर्वर्तयितुं शक्यामः । बहुवित्तव्ययाधीनमिदं कार्यं राज्यशक्तेः धनिनां चातुप्रहादेव समाप्तिमधिगच्छेदिति ।

अस्य भागस्य सुदृणार्थं सुवईविद्यापीठेन पञ्च शतानि रूप्यकाणि, पुण्यपत्तन-विद्यापीठेन च सहस्रं रूप्यकाणि, विशेषतश्च भारतसंघराज्यस्य केन्द्रीयशिक्षाशाखा अस्य कोशस्य प्रकाशनव्ययभारं लघूक्तुं दश सहस्राणि रूप्यकाणि च दत्त्वा वयमुपकृता इति तेषामनुग्रहं निव्वरामभिनन्दामः ।

विजया दशमी
शक्रः १८७५

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्फतीर्थः

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

अनुक्रमणिका

प्रकाशकस्य निवेदनम्	...	...	...	...	
प्रस्तावः	....	...	...	...	१
ग्रन्थादिसंक्षेपः तद्विवरणं च	...	...	...	...	२-६
शुद्धिपत्रकम्	...	...	...	...	७-१०
मीमांसाकोषः	...	...	...	...	६०५-१२००

ॐ नमो गुरुभ्यः ।

शंकराचार्यगुरवो मण्डनमवदेवपार्थसारथयः ।
अन्ये च विश्वमान्या जयन्ति संत्रायमाणस्ते ॥

प्रस्तावः

मीमांसाकोषत्यायं द्वितीयो भागः प्रकाश्यते । तस्यादौ 'अरुणान्यायः' क्रमप्राप्तः । अन्ते च 'उपांशुयाजे उपस्तरणाभिघारणयोर्लोपेऽपि हविष एव चतुर्वत्तसंपत्तिः' इत्यधिकरणम् । भागरूपना चेषं केवलं पदशतीपृष्ठैः एकैको भागः इति अस्मदीयपरिभाषया, न तु विषयादिभेदेन । वर्णक्रमेण संपाद्यमाने कोषे विषयभेदासंभवात् । इत्यलम् ।

अधिकरणादिसंख्या— द्वितीयेऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि १२६, संज्ञाधिकरणानि ४८, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि ९०, तौतातिनाधिकरणानि ८, न्यायाः १६५, लघुसिद्धान्ताश्च ३२३ भवन्ति । किञ्चिन्न्यूनाधिकता तु जाना स्यात्, गणनाजनवधानात् ।

विजया दशमी

शनिवासरः शुक्रः १८७५.

स्वामी केवलानन्दसरस्वती

ग्रन्थादिसंक्षेपः-तद्विवरणं च ।

अद्वै, अद्वैत— अद्वैतसिद्धि निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता । परिच्छेद, प्रकरणम्, सूत्र इति अङ्कनयम् । सूत्र नाम अत्र अत्र-तरवाक्य भाषान्तरोपयोगितया अस्माभि कल्पितम् ।

अनन्तदेवः— मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीकाकार ।

अमरकोष — प्रसिद्ध एव कोष ।

अलङ्कारः— भाट्टालङ्कार नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका । चौखम्बाया १९२१ सने मुद्रित ।

अष्टाध्यायी— पाणिनिप्रणीता ।

आनन्दगिरिः— श्रीशंकराचार्यग्रन्थानां टीकाकार आनन्दज्ञानापरपर्याय ।

आपस्तम्बसूत्रम्— प्रश्न, कण्डिका, सूत्र इत्यङ्कनयम् ।

आमरणम्— शांकरशारीरकभाष्यस्य टीका ।

आश्व गृ.— आश्वलायनीय गृह्यसूत्रम् । अध्याय, खण्ड, सूत्र चेति अङ्कनयम् अङ्कनयमेव वा ।

उत्सर्गमयूरः— श्री ज. र. धारपुरे संपादित ।

उपदेशसाहस्री— श्रीशंकराचार्यप्रणाला ।

ऋजु.— ऋजुविमला नाम शांकरभाष्यव्याख्यानरूपया बृहत्या टीका । चौखम्बाया १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋसं— ऋक्संहिता पण्डितसातवळेकर (१९४० सने) संपादिता । मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् इत्यङ्कनयम् ।

ऐत्रा— ऐतरेयब्राह्मण पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अध्याय, खण्ड, सूत्रम् इत्यङ्कनयम् ।

ऐत्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य शायणभाष्यम् । आनन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

कणिका— न्यायप्रणिका वाचस्पतिमिश्रप्रणीता विधिविनेकस्य टीका । काशीमेडिकल्हॉल । सने १९०७ ।

कल्पतरुः— शंकरशारीरकभाष्यस्य भाक्त्याहयटीकाया टीका । निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रित । अध्याय, पाद, सूत्रम् इत्यङ्कनयम् ।

कस्तूरिरङ्गाचार्यवृत्तिः— मीमांसामुद्राणां वृत्ति । धैर्य १९०८ । भाट्टदीपिकापुस्तके एव मुद्रिता ।

कु०, कृतहलम्— अत्यमीमांसाकुतहलवृत्तिः । श्रीरङ्गवार्णीविलासे मुद्रिता, अडवारस्य-
मन्याख्ये वर्तमाना च लिखिता ।

के०— केवलानन्दसरस्वती प्रकृतकोपसंपादकः । तत्कृता सूत्रवृत्तिश्च ।

कैयटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीकाकारः ।

कौ०, कौस्तुभः— भाट्टकौस्तुभः । चौखम्बा १९३९ । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्,
सूत्रं इत्येकचतुष्टयम् ।

कौमा— कौर्गातिकिब्राह्मणम् ।

कौपीतिकिब्राह्मणम्— पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे मुद्रितं शाङ्खायनब्राह्मणनाम्ना ।

गूढार्थविवरणम्— शाखटीकायाः या तर्कपादे टीका सिद्धान्तचन्द्रिका नाम,
तस्याः टीका गूढार्थविवरणं नाम ।

चन्द्रिका— अद्वैतसिद्धेः टीका लघुचन्द्रिका नाम ब्रह्मानन्दी ।

चूडामाणिदीक्षितः— मीमांसाऽऽचार्यः प्राचीनः ।

दुष्— दुष्टीका नाम कुमारिलमहृपादप्रणीतं वार्तिकं चतुर्थाध्यायमारभ्य द्वादशाध्यायान्तं
शाबरमाध्यव्याह्वानम् । प्रायः अस्मदीयालिखितस्य क्व चिच्च आनन्दाश्रमीयम् । तन्व्रशंसासंवलितम् ।

तत्त्वप्रकाशिका— पारिभाषेन्दुशेखरस्य या टीका भूतिर्नाम, तस्याः टीका । कारी,
संवत् २००१ ।

तन्व्यरत्नम्, रत्नः, रत्नम्— दुष्टीकायाः टीका पार्थसारथिप्रणीता ।

तन्त्रसारः— राणकापरपर्यायन्यायसुधाकारेण प्रणीतः स्वतन्त्रो मीमांसाग्रन्थः अनुपलब्ध एव ।

ताम्रा— ताण्डयब्राह्मणम् । पञ्चविंशं नाम ।

तैत्ति— तैत्तिरीयसंहिता । काण्डम्, प्रपाठकः, अनुयाकश्चेति अङ्कनयम् ।

तौता— तौतातिक्रमलिलकः नाम भवदेवप्रणीतः मीमांसासूत्रवृत्तिरूपः अधिकरणरचनात्मकः ।
दत्तकमीमांसाटीका— प्रतिज्ञा ।

दमी— दत्तकमीमांसा ।

द्र— द्रष्टव्यम् ।

धर्मादर्शः— अर्वाचीनः प्राचीनमतसंस्थापकः श्रीकुल्लुरमुण्डेकरमहाराजप्रेरितपण्डित-
देवकृष्णशास्त्रिप्रणीतः ।

निरुक्तम्— यास्वकाचार्यप्रणीतम् । अध्यायः खण्डश्च ।

नीतिमयूखः— श्री. ज. र. वाखुरे संपादितः ।

न्यायनि— न्यायनिर्णय. नाम शंकरशास्त्रीरभाष्यस्य टीका आनन्दगिरिप्रणीता ।

न्यायरत्नाकरः— श्लोकवार्तिकस्य टीका, पार्थसारथिप्रणीतः ।

न्यायामृतद्वैतसिद्धी — महामहोपाध्यायैः अनन्तकृष्णशास्त्रिभिः संपादिता ।

पं० — पङ्क्तिः ।

पञ्जिका — श्रीशालिकरनाथप्रणीता प्राभाकरमतानुसारीणी ।

पराक्रमः — उपक्रमपराक्रमः नाम अप्स्यदीक्षितवितचितः । लिखितः । पत्रं पृष्ठं चेति अङ्कद्वयम् ।

परि — परिभाषा ।

परिमलः — शांकरशारीरकभाष्यस्य भामन्यास्यटीकायाः टीका कल्पतरुनाम, तस्याः टीका । निर्णयसागरे मुद्रितः । अप्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् ।

पा० — पाणिनिः व्याकरणार्थः प्रसिद्धः । अप्यायः, पादः सूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।

पार्थसारथिः — शाखदीपिकाऽऽदिग्रन्थकृत् ।

पाशि — पाणिनीया शिक्षा ।

पृ — पृष्ठम् ।

प्रवि — प्रभाकरविजयः । मीमांसाविषयप्रतिपादकः प्राभाकरमतानुसारी ।

प्राभाकरः — शाबरभाष्यस्य टीकाकारः प्राचीनः ।

वाल — वालमीमांसाप्रकाशः श्रीशंकरमहप्रणीतः ।

विन्दुः — न्यायविन्दुः नाम तत्सदुपाख्यवैद्यनाथप्रणीतः मीमांसाग्रन्थ-संक्षेपेण मीमांसाऽधिकरण-प्रतिपादकः ।

वृहती — शाबरभाष्यस्य नव्यप्राभाकरमतानुसारीणी टीका ।

ब्रह्म — ब्रह्मसूत्राणि ।

ब्राह्मणसंमेलनविशिष्टाङ्कः — फारुपा भूतपूर्वस्य ब्राह्मणसंमेलनस्य विस्तृतवृत्तान्त-प्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः ।

भट्टसोमेश्वरः — राजकापरपर्यायन्यायसुधायाः कर्ता ।

भरद्वाजसूत्रम् — श्रौतश्रुतिविषयकम् ।

भवदेवः — तौतातिकमवतिष्ठकस्य कर्ता । बळभास्वः ।

भा — शाबरं भाष्यम् । आनन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

भाट्ट — भाट्टदीपिका नव्यमीमांसान्वयीखण्डदेवप्रणीता ।

भाट्टालंकारः — मीमांसान्यायप्रकाशस्य अनन्तदेवविश्विचिन्ता टीका ।

भामती — शांकरशारीरकभाष्यस्य वाचस्पतिमिश्रप्रणीता टीका ।

भूतिः — परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका ।

बाणि — भाट्टचिन्तामणिः मीमांसामहप्रणीतः ।

मण्डन — मण्डनाचार्यप्रणीता मीमांसानुक्रमणिका, मण्डनाचार्यश्च ।

मीन्या — मीमांसान्यायप्रकाशः मीमांसाप्रकरणग्रन्थः आपदेवप्रणीतः ।

मुरारिः— मुरारिमिश्रः अर्वाचीनोऽयम् । अङ्गत्वनिरुक्तिकर्ता ।

रघुः— रघुवंशाख्यं काव्यं महाकविकालीदासप्रणीतम् ।

रत्न— तन्त्ररत्नं तुष्टीकायाः टीका ।

रत्नप्रभा— शाकरशारीरकभाष्यस्य टीका श्रीरामानन्दप्रणीता ।

रत्नाकारः— व्याख्यानकारः श्लोकवार्तिकस्य टीका ।

रसायन— विधिरसायनं अप्यन्यदीक्षितविरचितम् ।

रहस्य— भाङ्गरहस्यं नव्यमीमांसकब्रह्मण्डदेवप्रणीतम् । शाब्दबोधोपयोगि ।

वा— तन्त्रवार्तिकं आचार्यकुमारिलविरचितम् ।

वि— जैमिनीयन्यायशास्त्रविस्तारः । अत्याय, पादः, अधि करणमिति अङ्कुरयम् ।

विवि— विधिविवेकः श्रीमण्डनाचार्यप्रणीतः ।

वृ— सुबोधिनी नाम मीमांसासूत्रवृत्तिः संपूर्णा ।

वैज— वैजयन्ती नाम सत्यापादश्रौतसूत्रेषु आदिपत्य प्रश्नपट्टकस्य वृत्तिः गह्रदेवप्रणीता ।

वैद्यनाथः— शाबरभाष्यस्य (तर्कपादमात्रस्य) टीकाकारः ।

वैद्यनाथी— वैद्यनाथकृता शाबरभाष्यस्य टीका ।

वै. प्र.— वैपाकरणभूषणसारः ।

वै. सू.— वैशेषिकदर्शनसूत्रम् ।

व्या. कौस्तुभः— शब्दकौस्तुभः भट्टोजीदीक्षितप्रणीतः ।

शंकर— श्रीशंकरभट्टप्रणीतः मीमांसासारसंग्रहः ।

शतपथ— ब्राह्मणम् ।

शांभा— शांकर भाष्यम् । श्रीशंकराचार्यप्रणीतम् ।

शा— शास्त्रदीपिका पार्थसारथिकृता ।

शा. तर्क— शास्त्रदीपिकायास्तर्कपादः ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकशांकरभाष्यस्य यत् सुरेश्वरकृतं वार्तिकम्, तस्य आनन्दमिरिकृता टीका ।

शेखरः— अत्र पारिभाषेन्दुशेखरः ।

श्राद्धमयूरः— श्री. ज. र. घापुरे संपादितः ।

श्रीकरः— ब्रह्मसूत्रभाष्यवर्ता शैवमताचार्यः ।

श्लो. पा.— श्लोकवार्तिकम् ।

संक्षेप— संक्षेपज्ञानदीपा भाङ्गचन्द्रिका नाम वृत्तिः ।

संक्षेपशारीरके रामतीर्थः— टीकाकारोऽयम् ।

संग्रह— लौकिकन्यायसंग्रहः ।

न्यायस्य च त्रयाङ्गैरहात्म्या उपपन्नत्वेन पूर्वपक्ष-
मूलाभारतगद्गात् उपेक्षणीयम् । तस्मात् पूर्वैव न्यायेन
वृत्तेन प्रकरणे (आरुणस्य) निवेश इति (पूर्व. पक्ष) ।

भा— (पृ. ६११) एवं प्राप्ते ज्ञमः । अर्थे
कथे द्रव्यगुणगौरवकार्याभियमः स्यात् इति । यत्र
अर्थेऽर्थे श्रूयते द्रव्यगुणयोः, तत्र द्रव्यगुणौ एतस्मिन्
पदार्थे निवभ्येयताम् । कुतः ? ऐककर्म्यात् एककार्य-
स्यात् । एवं हि कार्ये द्रव्यगुणयोः श्रूयते त्रयसंख्यः ।
कथमेतदवगम्यते ? एकपावनत्वात् । कथमेकत्वमयत्वं ?
अरुणया पित्राक्षया एतद्व्यवस्था इति अवर्षद्वितोऽर्थे.
साक्षात्साक्षात् अभियमभूतनिषेधोः । श्लोके नृशक्ति
इति तु पर्यवस्यति, तयोरेव नैकसुकसात् ।

घा— (पृ. ६११) एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।
'अथ द्रव्यगुणौकार्थं श्रवणादिव गन्तव्ये । अन्यो-
न्यनियमस्त्वत्र तयोः सास्यवादिवद् भवेत् ॥'
'अर्थेऽर्थे' इति वाक्यविशेषोपरलक्षणात् । 'ऐक-
कर्म्यात्' इति पुनस्तद्वेच हेतुत्वेन उपदिष्टम् । अथवा
नाकार्थेऽर्थत्वे यत्र एतद्व्यवस्था सम्भवतीत्यर्थः, तत्र तस्य
विशेषाभिहितैकमाननाविधिः, तादृशी त्रया त्रयागौ
न्यति इति परिग्रहात् सर्वनियमो भवति । यथा 'देव
दत्तः काशौ स्वात्म्य कोटन पवति' इत्युक्ते सर्वेषां
शक्यत्वविपत्तयम् । एतस्मिन्नापि येनल्योक्तायत् द्रव्य-
गुणयोस्तुप्राननेष नास्ति इति न विधीयते । त्रिया-
न्वसंख्यमपि त्रीणां परः प्रत्यये न शक्यतीति
वर्तुम् । द्रव्यसंख्ये तु यत्वं विधीयतेन वान्त
भावः । सर्वत्र हि भावनातद्विशेषाभाविस्तिऽर्थे विधि-
न्यापारो नास्ति इति उक्तत्वात्परत्वे स्वशामः । तृतीय-
निर्देशाच्च द्वयोर्पि अद्वैतकृतयोः परस्परमन्येद्व
स्वात्पन्निशामानेक्षिको वाक्येन तद्विशेषजन्यसंख्यो
विशक्त्ये । कुत ? 'कारकं ह्युच्यते कुत्राकार्यां तत्
करोति च । तस्माच्च द्रव्यसंख्यः कारकस्यास्ति
कस्य चिन् ॥' निष्प्रत्याविशेषात्च नापेक्षैर्पां
परस्परम् । गुणानां च परार्थत्वादसंख्यः समस्यतः
(३।१।३।३) ॥ न चाप्यन्योन्यसंख्ये विधिरेषां
प्रवर्तते । तदधीना अर्थं चेति क्रियासम्भवकल्पना ॥

क्रियाऽपि न विना कैश्चित् साध्यते कारकैः क चित् ।
भूतभव्यवशत्वेन क्रियाकारकसंगतिः ॥ यथा च
द्रव्यमिच्छन्ति साधकत्वेन कर्मणात् । तथा गुणम-
पीत्येवं नादृश्यस्यसंगतिः ॥' यथैव द्रव्येण विना
त्रियाऽनुपपत्तेः एतद्वाचीं क्यो यद्वाति ' तथा गुण-
विशेषेण द्रव्यं वापदलक्षितम् । तादृशेन क्रियासि-
दिर्नास्त्यतोऽपि कथ्यते गुणः ॥' तस्मात् खोऽपि क्रिया-
ज्ञमिति । तथा च 'द्रव्यगुणपरस्परम्' (३।१।३।३) इति
गुणमहणं वृत्तम् । ननु गन्तव्यकथात् द्रव्यमहणे गुणानु-
ष्ठानात् शक्यं प्रत्याभानात् न प्रत्यक्त्वं गुणमहणं वृत्तम् ।
तथाहि ' न द्रव्यमनुवादाय प्रवृत्तिः कर्मणीत्यर्थे ।
पूर्वं द्रव्ये शृद्धेति तु तद्गुणोऽप्यनुवर्तते ॥'
तस्यते । 'कर्मण्यपि कृते पूर्वं न द्रव्येण प्रयोजनम् ।
द्रव्यानां शृद्धाऽथ पूर्वं स्यात् सा गुणेऽपि प्रतीय-
ताम् ॥' यथैव हि तत्रैक द्रव्यमहणैव गुणोऽपि
नक्षिणं यदीयं प्रवेति न प्रत्यगुपादानं प्रयोजयति, तथा
क्रियापादानेऽपि यन्निश्चितं प्रत्यगुपादानं इति कोपक्षित्यम्,
(द्रव्यमपि) । अथ तु प्रागुपादानात् द्रव्यविशेषात्सा
भवति, तत् इत्येवमपि प्राक्तं द्रव्योपादानात् सत्येवमपि
' किमुक्तं द्रव्यं यद्वापि' इति । सर्वथा तु एतावतापि
विशेषः, प्रशानोत्तरसात्तमपि क्रियाया द्रव्यं न्यापयति,
गुणेषु प्रशानात् न इत्युक्त्वं यत्विशेषेण न्यापयते,
तादृशैव चरित्येवमपि । न च तथा न्यग्रहस्य अग्रा-
ह्यत्वं, अनेनपरसात्तात् न्यापारणम् । परिच्छेद-
काले तु अस्य (गुणस्य) अपिस्वभावात् निर्दिश्यते ।
तथाहि 'द्रव्येण साधनीयेयमिति ज्ञाता यद्वा क्रिया ।
कीदृशोऽन्येषाम्द्रव्या गुणोऽनुपपद्यते तदा ॥' तेनापि
परि तात्त्वं वेद एव क विद्विशेषो दास्यति, तत्र, तेन
द्रव्यपरविषयते । यदि तु न दास्यति, तत् अपरिचित
एव य. यदित् प्रत्यागतत्वं भविष्यतीति ह्यध्यायते एति
निधीयमानस्य अरुणादेरद्वयं भवति । सर्वत्र च दास्यत्
अनोदितेऽर्थे ' अथातो कथमेतद्व्यवस्थात्' (३।१।३।
२५) इत्येव अज्ञानमयसुसाद इष्टः । तद्विह 'अथवेन
त्रिया सापत्ते' इति निष्पद्ये कोदिते, तस्मान्नापि
अप्यासादीनां वागानात् ' यथा शक्यताम्' इत्युपाये

वति 'तत्साधनमृतं द्रव्य परिच्छिन्दता' इत्येतावदव-
 धार्यते । कुतः ? 'गुणानामेवमात्मत्वं सर्वत्र ह्यव-
 धारितम् । चाद्यथा, निष्क्रियत्वाच्च विवेक्षैवमनु-
 मदात् ॥' क्रयगतस्त्वान्त् विधिः तृतीयोपनीतं कथं चिद-
 रुणियानं न मुद्रति । स च नान्येन प्रकारेण तद्व्रता
 भजते । न च एकस्वरूपैव धर्मैर्वा साधनता । न च स्ववम-
 वाप्तिव्येव केरल चळनाधिका था क्रिया सर्वत्रेव्यते ।
 न च प्रधानक्रियायाः सर्वाण्येव साक्षात् साधनानि
 भवन्ति, अवाप्ताख्यापारोधानत्वात् संकल्पप्र । अरुणा-
 दीनां च योग्यत्वात् द्रव्यपरिच्छेद एव स्वभापारो
 विशाकते, ताव एषा कर्तव्यात् । इतरत्र करणत्वं भवि-
 ष्यति । तेन अरुणपदात् एतावदवगतं 'किञ्चित् द्रव्यं
 परिच्छिन्दता अरुणगुणेन क्रयः साधयितव्यः' इति ।
 तथा एकहायन्याऽपि अन्यथा साधनत्वावसमत्वात् 'केन
 चित् गुणेन मे परिच्छेदः कर्तव्यः' इत्येतावदपेक्ष्यते ।
 ताव मुष्यः यन्किञ्चित् द्रव्यं परिच्छेद्य आश्रयत्वेन अपे-
 क्षितं आरभते, द्रव्यमपि यं कं चित् गुणम् । उभया-
 पेक्षान्तराव संकल्पः शीघ्रं निर्वर्ष्यते । न च द्रव्यान्तर-
 गुणान्तगणा अन चाप्ये सापेक्षत्वं प्रतीयते । तेन
 नद्याश्वदपरशकत् विनाऽपि यद्यपि अन्यगोरेण संकल्पः ।
 सनिदितातिक्रमकारणाभावाद्दृष्टि एवमेव विशास्यते । किञ्च
 'त्रयश्चावगतद्रव्यगुणः प्राधान्यसंमतः । जनि-
 च्छन्नमृतं कं चिद् गुणं द्रव्ये नियच्छति ॥'
 यत् नाम गुणः अन्ययाऽनुपपत्तेश्च द्रव्यमानयति,
 तत् क्रयः श्रुतैकद्रव्यनीद्रव्यकत्वात् न प्रतीयति, तथा
 एकहायनी यं गुणं असुतमानयति, तमपि क्रय
 एव धुतावगिन्मगुणवत् न च्छति । यदि हि अतो
 अनिश्चद्रव्यगुणः स्यात्, ततो यन्किञ्चिद्द्रव्यं आनीयगुणं
 सहेत । शिरपेक्षद्रव्यगुणविशेषमन्वेषे नैव यथाचोदितः
 'क्रय उभयवैशिष्ट्यः क्रियेव, अश्रुता च प्रधानस्य सदाः
 आहृतिगपयेत । विस्तये वा पुनः विशिष्टमिपिवाप्येव ।
 प्रधानत्वादेव न गुणद्रव्याभ्या द्रव्यान्तरगुणान्तराक्षेपं
 क्रयण निरुणद्धि । कस्यमोविश्यायेन वा अनुक्योऽपि
 अनियमं कल्पेत्, किमुत गुणैव एव सन् । न वा अश्रुत-
 नक्षयवा विना अनुपपत्तिः, श्रुतगोरेव परस्परसंकेप्येन

परिपूर्णीत्वात् । एवं च स्वभाववगतमपि सामानाधि-
 करण्यं समर्थितं भविष्यति । न चान् श्रुतिविरोधः, यथा
 यद्यपि 'न श्रुतिव्रति नान्यायौ न' इति । तथाहि ।
 'क्रयापेक्षित एवायं संघन्धः क्रियते गुणः । न चावा-
 ह्यगुणा धृत्तिर्दुर्वैताऽपि विरुध्यते ॥' क्रय एव हि
 द्रव्यं गृह्यन् एवमपेक्षते 'को गुण एतत् परिच्छेत्स्यति'
 इति, गुणमपि गृह्यन् अपेक्षते, 'किं द्रव्यं एतस्य आश्रयो
 भविष्यति' इति । तेनैव तयोः क्रयवरोधेन अन्योन्यानुगुण्यं
 प्रतिपद्यमानगोरेण न परस्परान्नाहित्वं भवति । यस्तु
 मन्थये परिच्छेदकत्वात् गुणस्य द्रव्याह्वयं प्रतीयते इति, स
 यक्तव्यो गुणस्यापि क्रयमन्यथा साधयितुमशक्यवत्तः द्रव्यं
 आश्रयत्वं प्रतिपद्यमानं अश्रुतिमिति । तस्मात् क्रयाङ्गभूतगोरेण
 नान्तरीयरुः परस्परपेक्षारो भवन् अश्रुत्वमापादयति इति
 द्रव्यम् । यस्तु मरुणे निवेश मन्थते, तस्य केन गुणो
 विधीयते इति वस्तव्यम् । क्रयविधिना तावत् रह नैव
 संघन्ध दृष्टः । प्रयोगवचनस्तु अक्रियात्मकं दूराद्गुप्यते । न
 च अरुणपदस्य एवंनिधित्वात्तत्त्वत् । यद्यपि कारकत्वेन
 द्रव्याणि प्रतीयन्ते, तथापि तत्त्वदान्त्वविवाक्यत्वात् ।
 येऽपि नक्तवन्निधिकाविषया विषयः, येऽपि पर्वणशिताः
 यपि प्रतीयमाना अपि न विवातुं समर्थाः । न चैषा
 द्रव्यविरोधगणैव व्यापारः । तस्माच्च कथं चित् प्रकरणे
 निविद्यते 'एकाग्रस्तु विकल्पेस्तु' (१२।३।४।१०)
 इत्यनिशेषप्रतीतिः ।

भा— (ट. ६९४) यदि एकहायता, किमिति
 विक्रयो न भवति, वदमिधीयते नियम्येयातामिति ।
 नैतद्वैचम् । 'एकाग्रस्तु विकल्पेस्तु' (१२।३।४।१०)
 इति विकल्पपरमाणौ प्राप्नुतः इति अनुक्तोऽय पर्येत्ययोगः ।
 कथं ? पर्येत्ययोगो नाम स भवति, यः स्वस्य साधयति,
 प्रतिपक्षस्य च प्रतीपमाचरति । न च विकल्पः अस-
 तस्यस्य प्रतीपमाचरति । 'क्रयेण अरुणित्वं द्रव्यः'
 इत्येव नः पक्षः । न च निकल्पो नामाकार्यत्वात् । ननु
 इक्षानीमंशेक एक सार्धमिति । तथापि विकल्पं, एवं हि
 पूर्वमितिहितं, अर्थत्वात् गुणो न क्रियया संघन्धते
 इति । इदानीं निपटीतमभिधीयते, उभावापि द्रव्यगुणौ
 एकाग्रौ क्रयमभिनिर्वर्तयतः इति । सचयते । नैतद्

विद्वद्गम् । न च विद्वत्पः, एवं जायै, सामर्थ्यभेदेऽपि ।
साक्षात् द्वयं क्रिया प्रति उपरुतेति, गुणस्तु विशिष्टादि
साधनम् । यदि एवं, न तर्हि गुणः त्रियामभिनिर्यवति,
साधनत्वस्यो विशेषक इति । नैतद्वेषम् । गुणस्य त्रिया-
मभिनिर्यवतय एतदेव सामर्थ्यं, यत् साधन विशिष्टम् ।
आसाह्यति च क्रिया साधनविशेषम् । सिद्धयुक्तो हि
गुणः साधन लक्षयति । अस्मिन् चिद्रे न लक्ष्येत कतमत्
साधनं क्रियायाः इति । ततः क्रिया नाध्यरस्येव ननु,
इति भवति क्रियासाधन गुणः । न कैवं मति विकृत्यो
मगति, यथा अविश्रुत्पण्य कर्मादीना च । अविश्रुत्पणं हि
कर्मादीनि धारयति । तानि अथार्थमागानि न घक्तुमन्ति
क्रियामभिनिर्यवतिर्युक्तम् । यथा कर्त्ता कल्पादीनि उमा-
दने, तानि असमाहितानि न घक्तुमन्ति रत्नसंमर्षमभि-
निर्यवतिर्युक्तम् । यस्मिन् साधनोपकारे कथं तस्मिन्नेवो-
पनने अथवा साधनं पिपैयते, एत विद्वत्पः । यथा
' श्रीहिमिन्नेत ' ' यवैवेजेत ' इति । उभयेऽपि
उत्कृतनिर्मुक्तयोः ।

वा— (पृ. ६९४) अदान्तरस्याप्रदानेकार्यव्यम-
शुदीना वदति 'यदेककार्यं किमिति विरक्त्यो न
भवतीति' । सिद्धान्तवादी तु आह, नैतेन अरुमप्रति-
पक्ष. क्रान्तप्रारणनिवेशः सिध्यति, अहसक्त्यो वा
वाच्यते । तस्यात् सिद्धान्तम्बरदुषणत्वात् निगदस्थान-
निति । ' न च विकल्पः नानाकार्यत्वात् ' इति अवा-
न्तत्वात्प्रायश्चित्तप्रियेव । परस्तु प्रधानकार्यनाकार्ययोरेक
इति मत्वा आह ' ननु इदानीमेतेकैः ' इति । ' तद्यदि-
विच्छेद ' यत् पूर्वमुक्तं असूक्ष्मत्वात् निश्चिन्नेवो गुण इति ।
ननु पूर्वपक्षनादिना गतुन्तं, इदानीं सिद्धान्तवादी न
तस्मिन्नेव प्रवीति इति युक्तो विशेषणत्वात् । उच्यते
' संदेहः क्रियते सर्वः साधारणपदे स्थितः । सत्र
चामूर्तेतोक्तेरिति सिद्धान्तेऽपि विरुध्यते ॥ '
अपना पूर्वपक्षनादिना तत् हेतुनेन उक्तम् । हेतुश्च
उपपत्तिदो मवति, यदि चाप अविदो भवेत्
ततः उदानीमेव उद्भाष्येत । यत्तन्तु नोदावितः, तयो-
ऽन्त्युपगतः । तथा एति चेदानीं विद्वत् अर्थैक्याधि-
क्यात् सक्रियत्वं अस्मिन्नेवो विपत्तिपिदमापद्यते ।

' नैतद्विच्छेद, न च विरुध्य. ' इति सक्तिभेदनिमित्ता-
यन्तरस्याकारणत्वात् । तदर्थोपति, द्वयं साक्षात् साधनं,
गुणलक्ष्यरिच्छेदार्थं इति । परस्तु एतावतैव ' इतरत्
तदर्थे ' इतिवत् गुणस्य इतरार्थत्वं मन्यमान आह
' यनेन न तर्हि ' (गुणः त्रियामभिनिर्यवति इति ।)
' नैतदेवं ' इति द्वयमाकर्त्तं सादृत् इत्यस्य दर्शयति ।

भा— (पृ. ६९६) एवं तर्हि तदेवेद संवातं,
भयति एतद्वापनीविधानं, उदितोपण च अरुणो गुणः ।
तत्र च एव दोषो वाक्यभेदः प्रसज्येत इति । न ननुः
अरुणाद्यम् एतद्वापनीदधनेन सारण्ये इति । किं तर्हि ?
श्रीगतिनेव उच्यते । एवं हि श्रूयते अरुणगुणेन त्वं
अभिनिर्यवत्ये इति । यथा च तेन निर्णयते तथा यति-
तस्य भवति । न च अविशिष्टान् साधनं गुण. त्रिया
अभिनिर्यवत्येति, इति अर्थात् साधनविशेषयत्वा प्रति-
पद्यते । यथा ' स्वार्था पद्येत् ' इति क्रियालक्षणपदाने
निर्दिष्टे अर्थात् संवयने धारणे च स्यात्वं व्यापारयति,
तद्विहासि इत्यन्वयः । तस्मात्क्रान्ति वाक्यभेदप्रसङ्ग इति ।

वा— (पृ. ६९५) परिद्वेने दोषद्वये वस्तुत्वं
एकदापनीद्वारण्य अपरदत्त्वात् वाक्यभेदेव द्वारदासिचैवन्वय-
शब्द वैरुप्यापचि बोदयति ' एवं तर्हि ' इति । ' न
ननुः अरुणाद्यम् ' इति सामर्थ्यकारितं एकदापनी-
धरन्त्य दर्शयति ।

भा— (पृ. ६९६) ननु एतन्मपि वाक्यं भिद्येत ।
कथं ? प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिर्ह्येता इति । यथा ' देव-
दनपतञ्जलिष्णुविद्या भोग्यता ' इति प्रत्येकं युक्तिः
समाप्यते । यथा च ' यत्प तिता तितागरः सोमं न
पिबेत् ' इति । एतन्मिहापि ' अरुणया श्रीगानि, एक-
दापन्या श्रीगानि ' इति । नैतद्वत्साधनस्य वाक्यत्वं ।
एतन्मपि क्रमे एव अस्मिन्मा निवेशयति, न सर्वस्मिन्
प्रारणे इति ।

वा— ' ननु एतन्मपि शयवं भिद्येत इति नियम
निगतरणार्थमाह । सत्यपि शयवंकथे प्रतिफलन त्रियाम-
न्यात् अर्थभेदनिमित्तो वाक्यभेदः अरुण्येवेति । तथा च
लोकवेदतोर्द इति उदाहरणद्वयम् । प्रत्येकं देवदत्तादिषु
भोजनं, सिन्धुः पित्तमहाद्य वा अतोमानं गाल्यपयो-

निमित्तत्वेन उच्यमानं साहित्यविवक्षया सिद्धम् । तत्र न विन्दु इति संनयः । ' नैतदस्त्वप्यक्षयं वाचक ' इति विकल्पवक्षयनेन असंनयोपन्यासः ।

मा— (पृ. ६१६) सत्यमेव दोषो न भवति किन्तु अनरुणयाऽपि एकरुण्यया क्रयः प्राप्नोति, अरुणया च अनेकरुण्यया । तत्र गुरुक इत्यगुणोर्निषम इति सा प्रतिज्ञा दीयते । न तर्हि द्रुमो वाक्यभेद इति । कथं ? कथस्य हि द्रव्यारुणिमानौ उपदिश्येते न क्रयसाधोः । न च प्रज्ञान प्रतिगुण मित्याने, प्रतिप्रधानं हि गुणो मित्यते इति । अस्ति चायं दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरि- समतिरिति, तथा ' शर्माः शर्तं दण्ड्यन्ता ' इति । तथा ' अभिवृत्तं ह्युवा मश्वरमिति ' इति । तस्मात् उभय- विशेषणविशिष्टः ज्येष्ठो विधीयते । कथं पुनस्तस्मिंश्च इतरस्मिंश्च दृष्टान्ते सति एतान्तेन अत्रप्रथमे समुदाये एव वाक्यपरिणामः, न प्रत्ययव्यवहिति । अत्र द्रुमः । इह द्रव्यारुणिमानौ उभावपि क्रियाशब्दौ उपलभ्येते परस्परं अतंसदौ । न योऽपि द्रव्यारुणिमभ्या विशिष्ट उपलभ्येते, नान्यत्वेन । तत्र यदि द्रव्यपर अरुणिमपर च भवति यत्रानिदं, ततः प्रत्ययव्यव असंनयं क्रय- संनयः । अथ क्रयविधिसंनयं अभिविधयेते, ततो यथैतत् एकहायनीविशिष्टः, एवं अरुणिमविशिष्टः, इति नियमतः उभयसंबन्धोऽभ्युपगमनीयः । न चान द्रव्यारुणिमानौ ईप्सितौ । इप्सितस्तु क्रयः । तेन हि ज्येष्ठोऽपि मद्रस्य खोचः परिष्कान्ते । इ-यादनिमानौ प्रथमार्थो सन्नो ईप्सितौ स्यातां नान्यथा । तस्मात् क्रयो विधीयते । स च नान्यतरविशिष्टः प्रतीयते, इति समु- दाये वाक्यपरिणामः इह निश्चीयते । यदा च एव, तदा नैकरुण्यनी सुदृवा भवन्तु २ च क्रयसाधनमिति, न च अरुणत्वेन साधनस्य (विशेषको गुणः, इति नियमः सिद्धो भवति । (पूर्वपक्षी) अत्र यदायमः । यदि क्रयस्य साधने गुणः अभिसंबन्धनपैति, तदा वाक्ये मिश्रेऽपि क्रयसाधन-वात् अरुणिमा अन्वसिन् इत्ये न निवेद्यते । तस्मिं एकत्रयता प्रथमेन साधने शी । तदेवदन्निधीयते । मिश्रे हि वाक्ये एकरुण्यनी- साधनरुः क्रयः अवदुदो भवति, अरुणासाधनमपि नया-

न्तर, न तस्मिन्नेव एकरुण्यनीसाधने क्रये अरुणिमा सिहितो भवति । तत्र यत् क्रयान्तर अरुणगुणविशिष्ट, तत्र अर्थात् प्राप्तं अन्वदति साधन भवति । तदपि विशिष्टत्वं अपनो गुणत्वेन ग्रन्थेत् । एकाकार्यत्वे तु तत् परिहृतं भवति । तस्मात् साधु अभिविद्यते ' अर्थकत्वे द्रव्य- गुणोपरिहृतकर्मविधयः स्यात् ' इति ।

वा— (पृ. ६१६) परः पुनराह ' सत्यमेव न दोषः ' इति । क्रियाप्रधानो तु तद्वशीकृतविशेषणसमुदाये वाक्यपरिणामः । शर्माशतदण्डनहोमनिषमसंनय इति परिहारः । ननु दण्डस्य दण्ड्यस्यकारत्वात् भोज- नादिपत् प्रतिगमो आशुचिः प्राप्नोति । नैव दोषः । ' शारीरो निग्रहो यत्र, तत्र प्रत्येकमिच्छता । हिरण्यादानदण्डस्य समुदाये समाप्यते । अपराधे निमित्ते हि शतसंख्याविश्लेषिता । तदनुश्रुत- पादाना राज्ञां वृत्तिर्विधीयते ॥ ' यथैव अश्वत्थवादीना दक्षिणा परिक्रमार्थां कर्मसयोगात्, एवं राजामपि अर्थ- दण्डः नैमित्तिरिति परिष्कान्तवृत्तिः । ताता च प्रति तन- तनापराधे निमित्ते शतादीनि त्वादीयमानत्वात् विव- क्षितैकसंख्यानि भवति । यथासौ अपराधो गर्ग्यतः, न एककर्तृकः अनेककर्तृको वा राज्ञः मत्तादाननिमित्तं भवति । तस्मिन्नेव अपराधिना अपादानत्वेन अवसा- नात् समस्तगर्गापादानकं राज्ञः शतं शरीरस्य इत्यवसतो सति, प्रत्येकं महणे सति एतेन ज्ञेतेन अपराधनिष्पत्त्ये कृते शेषं अशुभं मन्त्रस्वरुणं स्यात्, मन्त्राऽन्तरं च बुद्धौ आपद्येत । तस्मात् समुदाये वाक्यपरिणामः । परः पुनः अभिहितेऽपि देवुविशेषे दृष्टान्तद्वयात् सदेहं दुपत्यस्यति । नयस्य वागसाधनगोमप्रत्यर्पत्वेन गृह- मन्त्रसमुच्चारणयोगेन विद्यापकसाधनेन च प्राधान्यात् द्रव्यगुणोश्च वृत्तिहेतुविशेषेण विपरीतत्वात् इतरः एत- वाक्यप्रतिपादनस्य प्राप्नोति । तत्र अपरः आह, सर्वथा तावत् अशुभकरुणभावात् मित्रनाशव्यवोदितत्वेपरि- नियमः सिध्यति इति नार्थं एकत्रयत्वेनेति । सिद्धास्त- धादीं वदति, वादपरमेदे सति उभयविश्लेषणविशिष्ट- कर्मणीत्यभावात् यथाशुभप्रत्येकवदन्नकृत्यगोमे सति गुणेनापि यदिति त्वं द्रव्यं यद्वेन, द्रव्येणापि यः कश्चित्

गुणः । नहि तदानीं अयोन्वासन्निधेः अर्थक्षेपयति-
 रचनितरस्ति, न च एषा निया गुणद्रव्यमशीकारसमर्पा
 स्यात् । अरुणगुणनयो हि अनियतद्रव्यरूपात् किमिति
 गुणोपस्थासिद्धं मन्त्रिचित् इत्थं न गृहणीयत्, एव
 हायनीत्रयो वा यं कं चित् गुणम् । अथापि वाक्यान्तर-
 दिष्टानि प्रथमद्रव्याभ्येन गुण आस्त्रन्दति, तथापि तेषु
 वासनाप्रभृतियु दक्षानपि प्राप्नोति । तस्मात् विदित्येक-
 क्यविद्वद्यमेव यत्तत्त्वमेकत्राक्यायम् । अतश्च नियम इति
 विद्वत् ।

शा-- 'अमूर्त्तत्वाद् गुणो नैव क्रियां साध-
 यितुं क्षमः । तस्मात् कीपातिना नास्य संभव-
 त्येकवाक्यता ॥' इति श्रुते ब्रूमः 'तृतीयया
 गुणस्थैव करणत्वं कथं प्रति । विस्पष्टं गम्यते
 वय द्रव्यद्वारेण युज्यते ॥'

वि-- 'त्रीणांस्वरणोपेतत् संकीर्णं वा क्लैक-
 मात् ।, त्रयेणान्यत्रात् कीर्णः सर्वत्रयेण रचित्मा ॥,
 इत्यत्रात् त्रये योगात् तदानीं चाप्यथः पुनः । साक्षात्
 त्रये गुणस्वार्थाद् द्रव्ये समिहिते व्यक्तौ ॥'

भाट्ट-- 'ज्योतिष्टोत्रे 'अरुणया एकराज्या पित्राश्च
 सोमं प्रीयति' इति श्रुत्य । तत्र अरुणशब्दः अरुण
 युगनचनः अरुणवज्जतिवचनो वा, न तु विशिष्टव्यक्ति-
 वचनः । तृतीयया च इकरस्यैव अरुणत्वमुच्यते, न तु
 तदर्थे इन्कारप्रज्ञ । अनाश्रयोऽपि तत्रैव सामानाधि-
 करणेन अन्वीयते, न तु तदर्थेऽपि गृहितदृष्ट्या,
 अत्युपस्थापत्तयेः । यथा च एव सति 'गुणवचनाना-
 माश्रयो लिङ्गनानानि भवन्ति' इत्याद्यनुशासनोपपत्ति
 तथा कीलुने इत्यम्यम् । एकहायन्यादिपदाना तु बहुवी
 हिन्वात् अयपनामैविशिष्टान्यायनार्थको इत्ये एव शक्तिः
 इति प्राञ्जः । अन्यपदाथे पदद्वयस्य लक्षणा इति तु
 नह्यः । न च द्रव्यस्य एतेनैव एतेन विपिचमने
 इतरं विधानानुपपत्तिः । वैषम्यं च इति श्याक्यम् ।
 उपभोर्गुणव्यवहारैरिदिविधानामाभावात् गुणान्तरपरत्वेन
 सार्थकत्वात् । शब्दते तु अत्रापि अरुणान्यायेन
 लक्षणाऽपि नैति चक्षुम् । समाप्तानुमानस्य मनुशब्दतु
 शासनशब्द उपरतेः । द्रव्ये पार्थिवगुणवत्त्वोपपादन च

प्रमाणान्तरप्रतिद्वय आदाय स्वपादनीय इति न
 कश्चिद् विरोधः । तदिह आरुणस्य योग्यतेऽपि शरक-
 त्वेन अन्युपपन्नस्य वाक्योपद्रव्यान्वयश्रेणात्, स्थूलत्वे
 ऽपि वा अमूर्त्तत्वेन व्योपपन्नस्य वाक्योपन्यायजन्य-
 योग्यत् ततो विनिर्जन्म्य प्रकरणसहितधृतावुपेतिक-
 वेदानिष्पन्नेन वाक्येन 'अरुणया प्रहृतापूर्वभाषनीभूत-
 द्रव्यपरिच्छेद भावनेत्' इत्याकारत्वेण प्राग्गणितवर्-
 दन्याह्वयम् । इति श्रुते, न योग्यतादानं शब्दोपेत्युः,
 अपि तु व्योपपन्नानिश्चयस्य प्रतिरूपकताभावात् ।
 अतश्च प्रतिरूप्यताभावात्तत्वे औकरुण्यस्यैव त्रियाऽन्य-
 नोपयोग्यत्, पश्चात् योग्यतावियोगात् आरुणस्य पार्थिक-
 द्रव्यस्यन्वयोपपत्ते, न ततो विच्छेदादाहृत् । अत
 एव प्रथमतः सोमनशब्दव्यादिमकन्नारकविशिष्टिहमाकना-
 विधानोचर कथय सोमवत्त्वोपेतया मात्स्यादिनिर्णय-
 मत्वपौलक्षणा प्रवक्तव्यतावगतौ, पश्चात् विशेषणविधि-
 प्रवक्तव्यताया तेषा त्रयाद्द्रव्यावयवे जाते, पश्चात् परिच्छेद-
 कीभूतद्रव्यावयवेषामा पार्थिक, अरुणैकहायन्यो, परस्पर
 विशेषणविरोधमात्रायेण सकथतो द्रव्यविरोधवर्षन्यश्च
 इति इत्यम्यम् । अतश्च युक्त, वयसापनीयैकहायन्या-
 भेव निवेश आरुणस्य, न तु चात्र प्रभृतियु फलद्रव्यत्व-
 वेत् । न च तत्रैवित्त सोमप्राप्तिशायनकथद्रव्यत्वविरो-
 धात् प्राप्तावहृत्का, तेषा प्रयान्तरप्रवृत्तात् । भिना हि
 गुणाद्यत्र शब्द, न च विज्ञेयानविषयात् उपपत्तिष्ट
 इत्यानरीयेऽपि द्रव्यान्तनिवेशसंभव । एकद्वयान्तरेवैव
 विक्रेतुः संपादनीयत्वात् अन्यथा दृष्टिगणनामपि प्रसू-
 नायायतापत्ते । न च 'दशमिः त्रीणानि' इति
 वचनमेव निवेशतावयंशब्द, तस्य श्रवणुचकारनेनापि
 उपपत्तौ गुणव्यवस्थेज- (२।२।१) भेदाववाहृत्का-
 योगात् । न च इत्यभेदेऽपि एतन्नोत्पत्त्यर्थैवाविरो-
 धान् अरुणान्तरद्वयेऽपि अरुणस्य निवेशाशब्दः,
 आरुण्यविशिष्टविजातीयद्रव्यविकल्पन्याऽनुपपत्तिः इति तस्य
 विशेषणविधेः पार्थिकत्वव्यवस्था च आगत्यप्रवृत्तस्यैव
 मत्तन्वीयतया विजातीयवयवश्रवणानतिविरोधस्य विजातीय
 वयनस्यैव वा विशिष्टत्वेन अतिप्रसूतशब्दाऽनुपपत्तेः ।
 यथा च एव सति त्रिाने तन्निवृत्तव्यवस्थानुपपत्ते

(आरुण्यस्य) निवेशः (सायक्रे) तथा कौस्तुभे शक्यम् ।

मण्डन— ' आरुण्यं क्रयणस्यप्रभम् । ' ५

शुंकर— ' आरुण्यं च व्यपदिशमम् । '

* अरुणान्यायोऽपि नास्ति, लोयाणा उच्चैस्वा-
रोना च परस्परनिराकार्थत्वात् । तृप्. १।२।१५।४७.
* शक्यते तु अनापि (एकहायन्यादिपदेषु) अरुणा-
न्यायेन लक्षणा नैति नक्तुं समानानुशासनस्य मनुष्याद्य-
नुशासनवत् उपपत्तेः । भाट्ट. १।१।६ प्र. १९९. * कर-
णैतिकर्तव्यताविशिष्टापूर्वभावनानिधामेऽपि अरुणान्यायेन
करणानुप्रादकत्वसिद्धेः, उद्दिश्य विधानानपेक्षणात् यरि-
तिकर्तव्यताविशिष्टा यद्राज्या विहिता, तद्राजनाकरणे
एव तद्वित्तकर्मव्यवसायवैश्यात् यगन्वरे अतिदेशः । सोम.
१।१।१. * ' चतुरो मुहूर्त्तं निर्वपति ' मानयोः अरुणा-
न्यायेन विशेषनिष्ठात्वमपि । भाट्ट. १।०।२।३७, इत्य-
यत् वैश्यानाः सत्यपि प्राथमिकेः भासान्ध्रमे अरुणा-
न्यायेन उत्तरकालिकान्यस्य धामनामे एव अङ्गीकारात् ।
१।०।४।१६. * ' लोहितवर्णायाः फलिन्याः प्रचरन्ति '
इत्यत्र वचनमन्वेन उत्तरयाः परिधानकिन्नायाः लोहित-
गुणस्य च प्रचरन्ति इत्येकक्रियायगौपारात् अरुणा-
न्यायेनैव मनुचयः । घाल. पृ १६७. * भावनार्याः
करणानुप्रादकत्वेनैव इति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाप्रतिपादनेन
अरुणान्यायवैपन्धे परिदत्तं भवति । सोम. ७।१।१.

* अग्निमांशकः इत्यत्र सत्यपि माणवकणमानाधि-
करण्ये अरुणाशब्दस्यान्यायेन सति सादस्ये अग्निमानात्
अग्निं चानग्निमानात् अन्यत्र अग्रहरयन्ति वृचिवर्ष-
नात् अगतिं चादग्नात् अवय्वंमपि प्रथमप्रत्यायने
शादस्योच्ये प्रथम प्रत्याययितव्यम् । न चानवगतेऽग्री
सत् प्रतीकते इति प्रथमतः अग्नेरग्निमानम् । वा.
३।२।१।१ प्र ७८८

* एकभावनान्निधयोः करणैतिकर्तव्ययोः पश्चात्
अरुणैकहायनीन्यायेन अर्थतोऽन्वयः । सोम.
७।१।१ पृ ५९६. * ' चतुर्भिरश्रादत्ते ' यद्यपि मन्त्राः
प्राज्ञाः प्रागभ्येन, सत्यपि चतुःशब्दा आदाने विशा-
स्यति । तत्र अरुणैकहायनीन्यायेन परस्परनियमे सति

मन्त्रगतचतुःशब्दाविशिष्ट आदानं चोदितं मनुष्यादत्ते
कृतं न शक्यते इति अर्थात् मनुचयः फलम् । वा.
१।२।४।३३. * ' वा चतुर्भिरश्रादत्ते ' इति प्रत्यय-
श्रुत्या मन्त्रसंज्ञोमरुविशिष्टादानविकानोत्तर अरुणैक
हायनीन्यायेन मन्त्रसंज्ञयोः पार्थिकान्वयोपपत्तौ अर्थात्
मनुचयसिद्धेः । कौ १।२।४।३३ पृ. ७७. * तादस्य-
सम्पन्ने भावना प्रति निवृत्ते अरुणैकहायनीन्यायेन पश्चा-
त्तनो विशेषविशेष्यभावः पदेन प्रत्याग्यते । वा.
३।१।०।१२ पृ. ७०४. * तृतीयपद्यमिन्द्रात्तस्य मोक्ष-
णस्य न द्वीहिद्व्येणान्वयः, किंतु क्रियैव कारकत्वेना-
न्वयः । पश्चान्तु अरुणैकहायनीन्यायेन मन्त्रे द्वीहिद्व्येण-
न्वयः तत्क्रियासाधनरूप एव । सोम. १।१।२. * न च
अरुणैकहायनीन्यायेन मन्त्रनामानाधिकरण्योपपत्तिः ।
तत्र एकहायन्या अग्रप्रत्यायने विशेष्यात्, तत्रविच्छेद-
कापेक्षाया युक्तः पार्थिकः आरुण्येन सन्धयः । मन्त्राणा
तु लिङ्गात्वेव विक्रमेन एकग्रहणाया प्राप्तत्वेन पारिच्छे-
दकानपेक्षत्वात् न अद्वैकत्वयत् युक्तः चतुःशब्दायाः
सन्धयः । कौ. १।२।४।२२ पृ. ५९ * मनु अर्धव्यंभावन-
समदाया एव इति कर्तव्यतायाः अरुणैकहायनीन्यायेन
पश्चात् करणान्ये तादस्यमनुपपत्ते । सोम. ७।१।१.
* मनु ग्रहयत् एकवमपि समार्थक्रियायामेव साक्षात्-
न्नेतु । न च अयोग्यत्वादसंभवः, अरुणैकहायनीन्यायेन
परिच्छेदकतया तदुपपत्तेः इति चेत् । आरुणैकहायन्योः
प्रातिरिक्त्वकृतीयाभ्यां क्रयकरणव्यवभमे सति तद्विर्वाहाय
पार्थिकान्वयकल्पनात् । कु. ३।१।७।१४. * ' पद्युक्त
यजेत ' इत्यत्र तृतीयैकवचनापरस्य एकवस्य समान-
प्रत्ययोपात्तेन करणकारकैणान्वयः ' एकवस्यस्यकार-
करणकारक ' इति । एवं शाब्दान्वये स्थिते संख्यायाः
साक्षात् क्रियानिर्यतेकथापेक्षात् द्वारान्वयसंख्याया
संख्यायाः अवच्छेदसामर्थ्यत्वात् लिङ्गात् पद्युक्तव्यव-
च्छेदकतया अरुणैकहायनीन्यायेन पार्थिकान्वयः इति
मामासक्तं वदन्ति । परिसरः ३।१।५८ अ. सू.
* श्रोत्रगणविशिष्टस्य मीढिव्यपिशिष्टस्य च विशेषनिय-
विशेषणत्वेन विधौ कृते पश्चात् अरुणैकहायनीन्यायेन
परस्परान्वयात् तस्यानापद्रव्यान्वरे एव श्रोत्रगणमन्त्र

विष्मति ऊहः । भाट्ट. १११५, * 'रूपोपेण मादेन्द्रस्य शोभमुपाकरोति' अत्र रयो दर्भनिवर्तकः, उपोपथ मन्मनिवर्तकः । एवं च बोधो नापर्ययं रयने-
 पेति । न च द्रवेन तयोः परस्परसादृश्यापत्तेः अरुणै-
 कहायनीन्यायेन परस्परविषयमात्रं कथं न बोधो रयर-
 पेति चाशक्यम् । यादृशोपपद्भ्रममभिध्याहारो आगो-
 पात्यङ्गन तदर्थयोः सादृश्योऽन्वयोऽवगम्यते तादृशस्यैव
 तदर्थयोः अन्वयान्दप्युपपत्तेः पाठिहोभविषयत्वम् । अत्र
 एव अरुणैकहायनीसदृशे परिच्छेदपरिच्छेदकमान
 एव पाठिहोभविषयः । पूर्वपक्षे । * १०४१२,
 * यत्नानो इत्यत्र अन्वयव्यतिरेकात्मा पुस्तकं द्विं न
 अभिधेयं प्रतीयते । तत्र न अरुणैकहायनीन्यायेन परस्पर-
 नियमात् पुत्र्यविधिः । (पूर्वपक्षे) रत्न. ६१११२२
 वचनं २. * समानप्रत्ययोपपत्तेः प्रातिपदिकार्था-
 दपि सतिहित्तरेण प्रचानभूतेन परस्परं अत्रद्वन्द्वेनान
 प्रातिपदिकार्थमनादृत्य क्रियाद्वयं अवगम्यमानं वाक्य-
 स्यापत्तिरेन क्रियाविशेषेण च एतन्म्य पश्चात् अरुणैकहाय-
 नीन्यायेन पञ्चान विधेयत्वेन अधीतं मन्यते । शा
 ४१११. * तद्विधेयपणान्नामपि शुभाना अरुणैकहायनी-
 न्यायात् उपायनाभावनारूपराजान्वयोऽस्ति । परिमल .
 ३१३५८ त्रयम् * विशिष्टादानविषयभावात् अरुणैक-
 हायनीन्यायस्य अनुपपत्तेः । सु ट. १०४. * न्याय
 उ मायनाया भावार्थाः कथं भवन्ति, तस्या च यत्क-
 न्तरनिरपेक्षा- पश्चात्तत्र अरुणैकहायनीन्यायस्य
 इतिकर्तव्यतास्य लभन्ते । वा. ३१६१६१२२ पृ १०६९
 * अरुणाशब्दः क्रीणातिनेव उपपत्तेः । ' न
 चाविधिपदं साधनं गुणः क्रियागमितिर्नैतैपति ' इत्य-
 र्यात् साधनविशेषमत्रा प्रतिपद्यते । भा ३११६१२२
 पृ ६९६. * अरुणाशब्दः इत्याननः । तस्य च क-
 रणसिद्धान्तोपपत्तेः एकवाक्यत्वविधिः (क्रीणातिना),
 अतो न सर्वधर्मत्वमिति । वा. ३११६१२२ पृ ६८२.
 * अरुणाशब्दस्य एकहायनीशब्देन नान्यथा इत्यस्य
 समर्थनम् । ' अरुणान्यायः ' इति भाष्योपाधिकरणे
 द्रष्टव्यम् । के. * अरुणाशब्दस्य क्रीणातिना नान्यथाः इति
 समर्थनं पूर्वपक्षे ' अरुणान्यायः ' इत्यत्र भाष्यादौ द्रष्ट-

व्यम् । * अरुणाशब्दस्य गुणान्वयनान्वयनान्वयनविचारः
 ' अरुणान्यायः ' इति भाष्योपाधिकरणे द्रष्टव्यं । के.
 * अरुणाशब्दस्य शक्तिरुत्पत्तिरुत्पत्तयथा गुणविशिष्टपदं
 स्वीकृत्य तत्रानुभावेन विशिष्टकारकस्य विधानम् (' अरु-
 णा क्रीणाति ' इत्या) । कु. ३११६१२२ पृ २५८.
 * अरुणैकहायनीश्रीरामि तृतीयानिर्देशात् पर-
 स्परमनपेक्ष स्वताप्यनियामाभावेतिष्ठते; वाक्येन तदि-
 शेषत्वमप्यस्यो विज्ञापते । वा. ३११६१२२ पृ. ६९१.
 * अरुणैकहायनी. यथा नियमः अरुणा नान्या, किंतु
 एकहायन्येव, एकहायनी च नान्या, किंतु अरुणैव इति
 इतरत्वनियमो यथा, तथा ' वहाती ' इत्यत्र द्वि-
 गुणत्वोपरिचयनिवृत्तः इति पूर्वपक्षे । रत्न ६११५.
 * अरुणैकहायनीवचनं (वीष्मपेक्षे) परस्पर-
 नियमात् ध्वस्तविषयत्वम् (नेनविषयत्वम्) । वा. ३१३।
 १५४६. * अरुणैकहायनीकम् । ननु रेखतीवरावती
 यान्यवविधानेऽपि तमणे. इवाशब्दोक्तैकमन्यविशेषो-
 पपत्तेन अरुणैकहायनीवत् अन्वयनिष्पत्तिरिति. सम-
 ध्याहारस्यान्वयप्रतीतिरिति द्वावाशब्दा । सु ट.
 ८६५.
 * अरुणैकहायन्यादौ सामानाधिकरण्याविवधाना
 विशेषणविशेषता । सु पृ. ४०९
 * अरुणिमा क्रमे एव निष्पद्यति न पूर्वमिन्
 प्रसंगे । भा. ३११६१२२ पृ ६९६.
 * अरुणिसमन्वया नयेण इत्येव नः एव ।
 भा ३११६१२२ पृ. ६९५.
 * अरुणघटी शक्तिश्च पत्नी । वा ३११३१५.
 * अरुणघटीरुणन्यायः । ननु दर्शनस्य अरु-
 णघटीरुणन्यायेन सूत्रमन्वयानुपायमात् । सिद्धान्तदर्शने
 निरुद्धनभाष्य ३११८.
 * अरुणघटीनिदर्शनन्यायः । अरुणघटीनिदर्शने
 मदीयानि ताराणु अमुष्यस्य अरुणघटीपु दर्शिताणु वा
 अन्वया प्रसङ्गते वा सुख्यैरुणघटी भवति, एतन्निहायि
 आनन्दमयस्य सर्वांतरायात् सुखमात्मकम् । शोभा.
 ३१११२ त्रयम्.

“ अर्कं गृह्णाति ” इति विपुलि अहनि अर्कः नाम प्रह. श्रुतः । उक्त्वा प्राकृतैर्भैः समुत्थय, ग तु प्राकृतानां नापः । संज्ञया तु मद्गणान्तरत्नम् । भाट्ट. १०।४।३.

॥ अर्कं चेन्मधु विन्देत् किमर्थं पर्वतं ध्रुजेत् । इष्टप्रार्थनस्य संसिद्धौ को विद्वान् चतनमाचरेत् ॥ ” इति न्यायः । अर्के अर्के अर्के अर्कते इति पाठवृत्तयम् । तत्र अर्कं अर्कं च षडहोमः । अर्कः एषुवृत्तयोर्यः (रई) । अर्कवृत्तं गभीरम् । न्यायोऽयं प्राणिदार्थकः । संग्रहः. (अर्कितोऽयं मी. को. ६ पृष्ठे द्रव्यः) । * केनराज्येत् अन्तरं पुरुषार्थनिधिः स्यात् निम्नर्षमनेकावाससमन्वितानि वनानि ते कुर्कः ‘ अर्कं चेत् ० ’ इति न्यायात् । शांभा. ३।४।३ वा. * तद्यथा पवित्रते अर्के मधु उत्सृज्य तैवेव पया मधुर्धिनः पर्वतं न गच्छेदुः तादृशं हि तत् । अपि चाहुः- ‘ अर्कं नेत् ० मारुत् ० ’ इति । भा. १।२।१।४. * तदि हि अस्याग्न्यवश्च कर्मणः समं फलं ज्ञेयते, ततः अर्कं चेन्मधु विन्देत् इत्यनेनैव न्यायेन अस्मिन् सिद्धे महति न गच्छित् प्रवर्तेत । तत्र विवि-
शक्तिनामः स्यात् । वा. १।२।१।४.

* अर्कमीशं नाम साम अर्कम् । घाळ. पृ. ७२.

* अर्जुनस्य खनिगत्वात् पैष्टीपानं विरुद्धमेव । मन्त्रागणपानं तु अविषम् । सु. पृ. १९५. * अर्जुनस्य । ‘ वातुदेवार्जुनयो. ’ इत्यत्र द्रव्यम् । वा. पृ. २०४-२०९, सु. पृ. १८६-१९४.

अर्थः. (प्रयोजनम्)— उपदेशस्थानेनस्थापि प्रवा-
नेन संवयोऽवकल्पते न्यवहितेनापि । व्यवहानादर्थो
चयीयानिति भा. ६।४।६।२३ पृ. १४५५. * अर्थः
(सुप्रवेदुः) कोऽर्थः १ यो सिःशेयज्ञानं योमिष्टोमादिः ।
१।१।२।२ पृ. १८. * अर्थः कर्मकोर्कं प्रमाणम् ।
मणि. पृ. २३. अर्थः (निपयः) ज्ञानात् भिन्नः ।
बौद्ध आह- ‘ परिप्रादृक्तामुकुञ्चानं कुणवादिमति-
स्तथा । ’ एकस्मिन्नेव प्रमदानौ परिवाजवादीनां
दुष्पुत्रं, कामिनी, भयः इति म्बवक्षितोपजन विकल्पनयं
न ‘ स्यात् वासाधौ यदि एकाकारः, तथैव सर्वैः प्रत्ये-

पन्थः । अथ न्याकारः, तत्र यथाशासपि विकल्पनप
स्यात् । तद्वदथ शास्त्रीयानसनाभिर्निर्दिता एवैषा विकल्प-
व्यवस्था इति । श्लोवा. श्रुतवादे ५९ । अत्रोच्यते ।
‘ कुणवादिमतौ चैव सावैरूपे व्यवस्थिते । धासनाः
सहकारिण्यो व्यवस्थाकारदर्शने ॥ २१५ ॥
स्वप्रत्ययानुकारो हि बह्वकारेषु वस्तुषु । निर्धारणे
भवेद्धेतुर्नापूर्वाकाररूपने ॥ २१६ ॥ ’ कुणवादि-
रूपाणि सर्वान्येव प्रमदाया सन्ति, परिवाजवादिस्तु स्व-
वाधनानुसारेण किं किं रूपं पश्यति, न सर्वं सर्वणि ।
स्वहेतुप्रत्ययानुकारो हि वासना स्वकारणभूत ज्ञानमनु-
करोति । सा यथाविधेन जनिन जन्वते, तथाविधमेव
ज्ञानं जनपतीत्यर्थः । तदसौ बाह्यकारे वस्तुनि पूर्वा-
भ्यस्ताकारनिर्धारणे कारकं भवति, न तु आपूर्वाकार
विकल्पयति । नहि अस्तन्तमन्मयाकान्तस्वान्तोऽपि
घट कामिनीं पश्यति, सा वा भवत्यमिति । श्लोवा.
‘ न्यथादे. * अर्थः ज्ञानात् भिन्नः । यथा मित्यात्वं
सति अर्थे न घटते, तथा अर्थाभावे. प्रसन्नोपरिचरि
न घटते । तेव ज्ञानोपरपथेन अर्थोऽपि अज्ञाकार्यः ।
श्रुजु पृ. ५५. * अर्थः (वाच्यः) वादः पदव्यव-
यामभवत्तः, तादृश एवोत्तरेण पदेन संबधते । के.
* अर्थः (मन्त्रार्थः) विद्यमानोऽपि प्रमादालम्बादिभि-
र्नोक्तमभ्यते । भा. १।२।४।४१ पृ. १५६. * अर्थः
सम्बन्धहास्यप्रतिद्वयार्थमभिधीयते । सर्वो हि शब्दः अर्थ-
प्रसाधनार्थं प्रयुज्यते । वा. १।३।४।९ पृ. २१९.
* अर्थः सामर्थ्यं पदान्तरमाप्तान्नापिकरण्यादियोग्यता ।
अस्मै लोकावैरयोः अर्थज्ञानोपायं प्रतिदम् । सु.
पृ. १११. * ‘ अर्थः हि क्रमात् कनीकान् । ’
‘ यदस्य पूर्वं उपहृतः इति प्रतिवचनस्य समर्थे, तत्
प्रतिवचनकार्यं नविष्यति । भा. ३।५।१६।४२. * न-
दि अर्थो नाम किञ्चित् प्रमाणं, किं तर्हि ज्ञानदशकि-
कल्पनादेष्टुः । वा. ३।१।३।४ पृ. ७२२. * यथा
अर्गात् अर्थो न स चोदनायः । भा. १।१।३।६।४.
* स नाम अर्थोऽभिधीयते यत्र शब्दस्य वाचक-
शक्तिः कल्पते । वा. ३।४।४।१२ पृ. ९१३.

● अर्थेन च प्रतिहन प्रयोजनं, न प्रत्यापनेन मन्त्रेण । भा. ३।२।१।१ पृ. ७५२.

● अर्थेन च विपर्ययते वाद्ध्यर्थात् वचयमेव स्यात् । १।०।२।३४।७५।)

चातुर्मास्येषु महापितृवधे ' पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ' इत्युक्तम् । तत्र धानासु वावहनं कर्तव्यं, परंतु आदौ सक्तसु अवहनं पश्चात् मज्जिनं धाना करणं इति विपर्ययः स्वीयते इति सिद्धान्तः । तदुच्यते, अर्थेन प्रयोजनार्थेन धानाजननार्थमित्यर्थः । विपर्ययते आदौ वावहनं पश्चात् मज्जिनं इति प्रादुर्भावमात् विपर्ययते स्वीयतेऽपि विपर्ययस्य तादृश्यात् धानार्थत्वात् तत्त्वं एव धानात्वमेव स्यात् । मुग्धविकिरेव स्यात् । तस्मात् विपर्ययः स्वीकर्तव्यः । के.

● अर्थेन त्वपक्रुष्यते (२।१।१।१५) इति न्युव-
दात्ताभिरुपे लिङ्गप्रयोगविरिरोचो दर्शितः । इति । वा.,
३।३।७२६ पृ. ८३६. ● अर्थेन पाठनायः क्रमयोगा
धिकरणे (५।०।१।१) एव ' अग्निहोत्रं कुर्वति, यजामं
पचति ' इत्युदाहृत्य सिद्धान्तः । वाच. पृ. १३७.

● अर्थेः यत्र कार्यमाहाद्यते तत्र चान्व. अर्थेप्रत्यापनायां
भवति । यत्र पुन. चान्व एव कार्यं, तत्र कार्यतेज्यार्थं
चान्व एव प्रत्यापयितव्यः । सि. १।०।१।२४. ● अर्थात्
हुत-लोदकेन न प्राप्ते । भा. १।२।१।११.

● अर्थात्त्व. ५।१।२।११

यथा श्रुते क्रमः विष्पति तथा अर्थात् प्रयोजनात्-
कारणत्वे क्रमः सिध्यति । ' अग्निहोत्रं कुर्वति ' इति
पूर्वमाहात्, ' यजामं पचति ' इति पश्चात् । यजामः
होमरूपप्रयोजनायत्वात् आदौ यजामाणाकः, पश्चात्
तत्रैव यजाम्वा होम- इति अर्थात् क्रमः । चकारः अति-
प्रमाणेन अर्थेप्रमाणाय सद्गन्वचार्थः । के.

● अर्थात्वाञ्छित्यमाणां शीतेन नियतते, तथा
परोक्षप्रयोगादि । वा. २।१।१।३।२९ पृ. ५६६.
● अर्थात् ' वा' प्राप्तः, ए यत्र प्रयोजनं तत्रैव नियते ।
भा. ३।१।१।८.

● अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् । १।०।१।२।५ ।।
' सुनेणऽपचति, सपितिनाऽपचति, रथेनेऽपचति'
इति भूयते । तत्र सर्वेदः किं सर्वस्य सुनेणा-
ऽपचतस्य द्रवस्य मासस्य सप्तस्य च, तथा सपितिना
हरतेन च सर्वेषां, अथ अर्धेनो व्यस्तस्य द्राघणा
सुनेन, मासानां सपितिना, रथेतानां हर्तेनेति । अत्र
प्रमाकदेशे सपितिनेमादिभ्यमपिचरणसुपकार्थीयम् । अत्र
सुपसपितिदिहसाम्यमविशेषेण अर्धदानात्पचत्य मासा-
दपचयते । अर्धदानेन च द्रामांशसहस्राणि । न च
तानि सर्वाण्यविशेषेण सुपदिभिरन्यदात्तुं शक्यन्ते, इति
शब्दवस्तुविषयकारेण अत्र व्यवसायात् अपामाभ्यमिति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु यथासंख्य सामर्थ्याकारै-
वेति । तदनुपपन्नम् । यत्रमाणात्पूर्वकल्पनायेन अन्वयस्य-
मेव अन्वयकारणोपपत्तेरितिदिदिति यथासाक्षात्सिद्धि-
भिरन्यत्र प्रवृत्तं । अर्थेकारस्य संदिग्धनिर्णयकत्वं प्रति-
पाद्येदानीं प्रश्नेन सामर्थ्यत्वापि सदिग्धनिर्णयकत्वं
प्रतिपाद्यते । यथाच पूर्वपठितोऽभिपत्तिः । अवि-
शेषेण सुपदिनामनदानात्पचत्य चान्वयमात् । न च
सुपदिनां मासायनदानात्पचत्यभिनात् तत्र सभरतीति
वाच्यम् । इत्युच्यतेन अन्वयसहस्राणां सामर्थ्य-
मापात्रं सपचनलक्षणात् अन्वयार्थे सर्वैः सर्वगप
दानव्यमिति । एव प्राप्तेऽभिधीयते । भवेदेव यदि
सामर्थ्यं न चान्वयकारणं न स्यात् । तर्ह्येन सत्तुं विधि-
विशेषसामर्थ्यमपेक्ष्य प्रवर्तते । अयमर्थस्य विविधतेनापि
नियतुमशक्यमात् । एतन्न प्राक्प्रसिद्धं सामर्थ्यं चान्वय-
कारणं नास्ति, तत्र विधिवन्वैव प्रमाचान्तेषामपि सामर्थ्य-
मापात्रं विनियोगः निषेधैः (सामर्थ्यं स्व्यस्विक्य
नाचनविनियोगं त्रिष्वे-इति पाठान्तरं लिखिते दर्शि-
तम्) । एव पुन. पूर्वप्रसिद्धमेव सामर्थ्यमस्ति, तत्र
सदृशेनैव चान्वयकारणत्वे तदनुकूल्यैव त्रिष्वेकदेशं
कल्पते । तदुक्तं ' अथ यत्रेति सदिग्धे वाक्ययोगो
न विद्यते । एतन्न सामर्थ्येतिरिद्धेन विधिवन्वैव
निर्णयनाः' इति । (वा. १।०।१।४ पृ. ३५८) तस्मात्
सामर्थ्यं सदिग्धैकदेशमेव चान्वेव सपचनस्य सुपेणापचति
द्राघणा, सपितिनाऽपचति मासानां, हर्तेनाऽपचति

यद्दानाम् । तदुक्तम् 'गथैश्च पाठः प्रतिपस्तुपायस्तथैव सामर्थ्यमपि श्रुतीनाम् । तेनैव चैता न समामनन्ति सहस्रभागं तु समामनेयुः ॥' (य. १४।१४. ५. ३६१) प्रयोजनं—पूर्वश्लेषे श्रुतेः सर्वमनदात्म्यम् । सिद्धान्ते तु यथोक्तमप्यस्त्वैवेति । सूत्रं तु—'अर्थात्' सामर्थ्यात् स्वयत्वाकल्पना । सामर्थ्यात्पि गन्धैकदेशकल्पनानिमित्तत्वेन श्रुतगन्धैकदेशत्वादिति । 'यो नाम कश्चिद्विद् संविदितं प्रवेद्यं प्रथ्यान्तरे लिखति वा पठति स्वयं वा । गतकृतं तामनुकीर्य स क्वातीत्येवाग्निः सत्यातिर्यगति जन्मशतानि भूयात् ॥' इति विंग सामर्थ्याधिकरणम् । इति प्राक्कर्मभीमजद्रापरानाम्नी (०भुजद्रोदरानाम्नी इति लिङ्गिते पाठः) मरोपाध्यायभीमवदेवस्य श्रुती तौवा-
तितमत्तैल्लके नामधेयत्वाद् समाप्तः ।

॥ अर्थोद्घा कल्पनैकदेशत्वात् । १।४।१४।२५ ॥

'स्वपिनिना अवयवति' 'हस्तेनमयति' 'सुवेणाव-
चति' इति श्रुतेः । तत्र अर्थात् सामर्थ्यात् कल्पना योजना कर्मण्यः । शक्यत्वात्परेव कल्पना । इन्द्रप्रत्ययान्वये सुवस्य
राक्षिः, ओदनादेवदाने हस्तस्य चाक्षिः, गांशुदेवदाने
स्वपितेः राक्षिः । तन्तव चाक्षिं हृष्ट्या योजनस्य कार्या ।
तस्य च सामर्थ्यस्य विधेरेकदेशत्वमेव ज्ञेयम् । 'आख्या-
तानामर्थं ब्रूयत' शक्तिः सहकारिणी' इति हि अत्र
न्यायः । क्व चिद्गांसवरोपात् निर्णयः अर्थोद्घा क
निश्चिर्णयः इति वाजल्दसागर्थम् । के.

० अर्थात् वाक्यशेषाच्च सद्विधानामर्थानां
अप्यवसानमुक्तम् । के.

॥ अर्थोद्घाऽधिकरणम् । अर्थाधिकरणम् ।
परस्माऽधिकरणम् । सामर्थ्याधिकरणम् ॥

अर्थोद्घा कल्पनैकदेशत्वात् । १।४।१४।२५ ॥

भाष्यं— 'सुवेणावयवति' 'स्वपिनिनाऽवचति'
'हस्तेनमयति' इति श्रुतेः । तत्र सददेहः किं सुवेणा-
वयवत्तन्मं कर्मस्य इन्द्रस्य मत्पत्य मावस्य च तथा स्वधि-
तिना, हस्तेन न, उत नयेपागर्थेनो म्यत्वा इत्याणा
सुवेग, गांशानां स्वधित्वा, सहजानां हस्तेनेति । अवि-
रोपाधिनादप्यवस्थेति । एवं श्रुते ब्रूमः । अर्थोद्घा
कल्पना, सामर्थ्यात् कल्पनेति । सुवेणावयवत् यथा

शक्यत्वात् तथा, यस्य शक्यत्वात् तस्य चेति । आख्या-
नानामर्थं ब्रूयता शक्तिः सहकारिणी । एव चेत्
यथातथि म्यत्वा मविपुनइति । तथा, 'अञ्जलिना
वस्तु प्रदानये जुहोति' इति । विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः, य
व्याकोशोऽर्थात् कर्मण्यः । तथा हि शक्यते होमो निर्गत-
यितुम् । तत् यथा, कटे भुङ्क्ते काखपाण्या भुङ्क्ते इत्या-
यति' कल्पते कटे समानीनः काखपाण्यामोदनं निधाय
भुङ्क्ते इति ।

वा— 'अथ श्येति संदिग्धे वाक्यशेषो न
विद्यते । तत्र सामर्थ्यसिद्धेन विध्यंशेनैव निर्णयः ॥
देवताप्रदाभ्यर्थापनाऽऽदी संदृष्टसंयोगनामजलिः,
'नाञ्जलिना वारि पिबेत्' इत्यादी व्याकोशः । तन्तु-
द्रोमचोदनाया शक्यत्वात् सददेहे सत्यमति चाऽऽकोशस्य
वाक्यशेषे अथवाऽनुपपत्तेरेव भाषोभाशयणम् । ननु
अग्नेयस्य न्यायेन यथा शक्यत्वादिति वाक्यशेषात् अन्वादी-
नामाख्यायेश्वाधिरहितः कर्माधिकारः स्यात् । न ।
अस्यदेहात्, सद्विधानेनैवार्थात् तु एवं कल्पना भवति ।
न चाधिकारे सददेहः, समस्तभवेति यथा शक्यत्वा-
नया कुर्वादिति वाक्यशेषात् । सति च तादृशस्य
कर्तारस्त्वशुप्यमादयः, इति न प्रयोगचोदनाऽन्वया-
ऽनुपपत्तिः । यत् तु यावत्तौवचोदनाऽऽदी एवं भवि-
ष्यति, तत्र वासिष्ठनाम्न्याग्रेऽपि सति अवैतुण्यं
प्रधानस्य चोदितमित्याशयिष्यामहे एव । तस्माद्यावेदेव
लभ्यात्वाको विधिः तत्राद्यत् कल्पते तद्वैदिक, सिद्धे तु
तन्तुपन पीथेकत्वाद्प्रमाण सामर्थ्याधीनत्वाद्वाक्य-
शेषसिद्धेः । आह च 'गथैश्च पाठः प्रतिपस्तुपायस्तथैव
सामर्थ्यमपि श्रुतीनाम् । तेनैव चैता न समामनन्ति
सहस्रभागं तु समामनेयुः ॥'
'इति कृतवहुमार्गं मन्त्रविध्यर्थवादेः स्पृतिपरि-
स्वमुद्गारं वेदगात्रोपर्युद्धम् । अतमिभयनमर्थ
धर्मवर्तुर्न प्रविश्य प्रविभजति सतस्यार्थचिन्तासि-
दातीम् ॥'

गा—विधेरिदानीं प्रणिपादितप्रामाण्यस्य संदिग्धार्थ-
निर्णयेऽपि सामर्थ्यसनायस्य प्रामाण्यं प्रतिपादते । तस्मात्
शाक्त्यहाशो विधिरैव यथावामर्थ्ये विधेयं म्यत्वापयति

‘द्रवादपि शुवादीनां व्याकोनास्य च मनुषु (अर्था-
पत्तिवशात् तस्माद् व्यवस्थेवेत्यवस्थितम् ॥’ १९.

सोम—अर्थेनारुपरूपेणवयस्य स्वावस्त्रातिरेकेण
श्रमाप्यप्रतिपादने तददेव त्रिषिन्पावयन्त्यापि विधा-
यन्कातिरेकेण प्रमात्रेणार्थि प्रागाप्यमरि इति
सुवादानमत्र । व्याकोना इति—आ ईपदर्थे ईपत् कोनाः
ईपत्रिषितमुकुलवृक्षाः, न तु देवतामश्रुनामवप्रार्थना-
ऽऽदापि अत्यन्तं दृढतत्रययोगः । पूर्णवैषम्येण प्रयत्नस्या-
नाम्पु संगतिः । सूत्रार्थेऽतु—सामर्थ्यात् विधेर्नारिताथ-
स्वत्पत्तना ह्यात् सामर्थ्यकश्चित्तादस्य निमित्तार्थक-
देवात्वादिति । अत्र पूर्णत्वात् ‘सदित्थे’ इतिपदमु-
पस्यपीयम् । तेन यत्र सदेही नास्ति तत्र न सामर्थ्येन
स्वरथा क्वरतीया । तथा च दर्शपूर्णमास्यादित्रिभेः एता-
द्वे वक्ष्यमाणान्माथेन उर्गाद्भविशिष्टकर्मविषयतया निश्चि-
तस्य सामर्थ्यादुर्गारणान्पट्ट्यादिषु शक्यमानाद्भविष्य-
वशा संश्लेषकत्पत्तना न मप्यगते इति न विषयविवरण-
विरोधः । १९

वि—‘सुवेणाय सधितिना इत्तेतावयवीत्यगी ।
आग्ने मासे पुटेडादी सनीर्णा वा व्यभिचिताः ॥, व्यव-
स्थापकत्वादिनाम्पु शुवाद्या अत्यवस्थिताः ॥, स्वयत्पापकता-
शक्तौसद्देहेन भ्यवस्थितिः ॥’ २०.

भाट्ट—‘सुवेणाययति’ ‘सधितिनाऽवययति’
‘इत्तेनावयति’ इत्यादी विधेत्पदेवद्रव्यविषये सदि-
व्यस्य सामर्थ्यादिर्णवः । सुवेण द्रव्यममय आत्म्यादि,
सधितिना माषादि, इत्तेन चंद्रं पुटेडाद्यादि । अतश्च
सामर्थ्यसहृतावयवविषयेनैव स्थानमा द्रव्यव्यवस्थान-
स्कोदेवत्वात् तदनुवादेन सुनादिविधी न विचिदाय
नम् । एष ‘अज्ञानिना वक्तुं श्रुती’ इत्यामवयि न
संपुष्टानपेऽज्ञानिः, अथि तु श्रुतेनाकार एव ।

तदेव विषयैवादान्तःसूत्राचारनामथेयनकचरोप-
सामर्थ्यरूपास्यष्टी प्रयागाणि धर्मावर्गवैर्निरुक्तिताणि ।
अतः पर मेदादिना तस्वरर्थं निरूप्यते ।

मण्डन—‘अज्ञानानवगोऽर्णो १’ १९

शंकर—‘सामर्थ्याद्य शुवादी सः ।’ २० स-
सद्विधित्तिर्णवः ।

० ‘अर्थादाः’ इत्यत्र सामर्थ्ये शब्दैवदेनाः इत्युक्तम् ।
भा. ३।१।१।१। १ ७५.०. ० ‘अर्थादाः’ इत्यत्र
सामर्थ्यस्वरतिङ्गस्य संदिग्धार्थनिर्णयमात्रे व्यापकपनि-
धानम् । सु १. १११०. ० ‘अर्थादाः’ इत्यनेन सर्वत्र
शब्दादचोदितेऽर्थे अज्ञानस्यवस्तुदाग इः । वा.
३।१।६।१२. १. ६९२.

० अर्थादा कल्पनैकदेशत्वात् । अत्र अर्थगतं
द्रव्यव्यवधानादि सामर्थ्यं शुवादिनिर्णय इति निरूपितम् ।
कु ३।१।१।१. ० अर्थादा कल्पनैकदेशत्वात् इत्येतत्सम्यं
कल्पना एवदेवात्वात् इति पदार्थं ‘सदित्थे तु वाच्य-
त्वात्’ इति पूर्ववत् अथकल्प ‘पाक्या इत्ता वाच्यवृत्ता-
त्वात् । एतत्कता. २५।१-२. ० सत्यि हि अविरोध-
धर्म्ये ‘अर्थादा कल्पनैकदेशत्वात्’ इति (औप-
चायिकानाव्यवर्माण) अपिपदैव व्यख्या । वा.
३।१।१।० १. ६६७.

० अर्थस्य म्पराशयेनोक्तिः प्रतिपत्त्यात्
सकारं शुर्वन्तं शब्दः तपराशको भवति, अर्थं श्लेषकार्यः
इति अस्ति अग्निमाननिकाहारतः शब्दात्म्योः
उपकार्योपस्तरत्वात्. वाच्यवाचकभावः सत्यः ।
रुताकरः संबन्धोपपादे स्थे. १५. ० अर्थस्य शब्दस्य
च शिष्यः सत्यः । ‘ औपचितिकान् शब्दस्वार्थेन
सत्यः ।’ भा. ३।१।१।५.

० अर्थस्याधिकृतत्वान् (निरापद्य न मेदः
स्यात्) ३।१।१।५. पश्चात्तदप्यर्थोऽज्ञेते विरोध,
नाद्यौ लन इति वक्ष्यति ‘अर्थस्याधिकृतत्वात्’ इति । के.
३३ अर्थस्योत्पत्तेन पुनः प्रयोगवैषम्यं विदि-
न्याय । अर्थे ‘उत्कर्षानामप्रयोगः’ (४८१) इति
न्यायस्य स्वरूपान्तरम् । साहस्री. ५८५.

० स्वद्रव्यमर्थानां एकस्मिन् विहिते,
अन्ये विदेशवासेन प्राप्नुवति । वा ३।१।७।२२
१ १०५७, ० अर्थे अपर्यवृत्तिरे ननु
वृत्तनेन पादन्तरा । ३।१।१।७।५. ० अर्थे
त्वभूमामणे रोपत्वात् इत्यत्र (१०।१।८।
१७ के) कीवादीना अनात्मत्वाधीनत्वेन मयि वच-
नेन वृत्तान्तरागते तदाशक्तत्वात् चोनेः प्रत्यपराश-

भावेन अङ्गत्वानामगमात् प्राकृतकमाचारव्यस्य दगमे वक्ष्यमाणत्वात् । कौ. १।२।४४ ड. ८२. * अर्थे सम-
वैषम्यं (४।१।८।२१) इति प्रयोक्तृप्रयोजनत्वं पद-
साधारणं चिन्त्यते । टुप्. ४।१।११२.

॥ अर्थे समवैषम्यमतो द्रव्यकर्मणाम् । ४।१।८।
२१ ॥

चतुर्थाध्यायासाधारणविषयप्रतिपादनप्रतिज्ञासूत्रं उपो-
द्घातरूपमिदम् । सूत्रार्ण विद्याया तृतीयश्लोप एव
प्राथः प्रतिपादितः । अतः इतः परं अर्थकर्मणा
दृश्यादेर्द्रव्यस्य दृश्यानुपनादेव कर्णजः अर्थे प्रयोजने
निमित्ते नगवैषम्यं प्रतिपाद्यते । त्वं च विषयं च
समविषये, त्वोर्भावः समवैषम्यं, समत्वं विषयत्वं
चेत्पर्यः । तत्र शास्त्रं उभयप्रयोजनत्वं, नैषम्य
एवेन प्रयोजनत्वं, नेवोपेति । यथा आभिधावाग्निनो-
र्द्रव्ययोर्वैषम्यम् । कृपायाम्ना कर्मद्रव्ययोर्वैषम्यम् । दण्डस्य
नैऋत्यस्वप्राणेषु यज्ञमानधारणे च कर्मणि साम्यं इत्यादि ।
के.

* न च अतिरन्तव्यमर्थविषये अर्थे शब्दमन्तरेण
परिच्छेदोऽवकल्पते । भा. ३।३।१।४४ पृ. ८४४.

* अर्थकर्म— अर्थाय क्रतुप्राकृतप्रयोजनार्थं क्रियमाणं
कर्म । वि. ४।२।४. * अर्थकर्म एव निवृत्तकृत्वागः ।
भाट्ट. ४।१।१३. * अर्थकर्म ज्योतिष्टोमे नैऋतवदण-
संज्ञायाय दण्डदानं, न प्रतिपत्तिकर्म । वि. ४।२।६.

* अर्थकर्मोपरपर्याये गुणकर्मं प्राधानकर्मं च । तत्रार्थं
आधानम् । द्वितीयं चरा अग्निहोत्रादि । वास. ड. ८१. *
अर्थकामविषयानु स्मृतिषु प्रमाणान्तरमूलत्वेन
प्रामाण्योपपत्तेः तदपेक्षेणा आप्तत्वावधारणात् । सु.
पृ. १२७.

* अर्थकामाचाराणामपि (अर्थशास्त्रकामाद्याल-
योरपि) दण्डप्रमाणमूलत्वेन प्रामाण्यविधिः । सु. ड. १८५.

* ' अर्थकृते वाऽनुमानं स्यात् कथ्ये कथ्ये परा-
संबन्धे तेन संबन्धसमात् ससद्वत् उच्यते ' (६।१।
५।६) इति सूत्रे ' परार्थे हि वेदो यत्नेन यत्नते
कृत् तस्मैतन्मै (प्रयोजनात्) एष स्यान्माद्यते, यत्नते
चानेन परार्थो (पदार्थो) विपातुं (यत्नते च)

क्रियकाले प्रतिपन्न तत्सादेदः पदार्थोश्च ज्ञातुःपदेयः
क्रियाकाले न प्रतिपन्नं ' इत्यादिभाष्येण द्राष्टाण्यस्यापि
साधारणवत्त्ववक्ष्यमाणत्वात् । सु. ड. १६६.

* अर्थकृतसंदिग्धनिर्णयः— ' पशुममदृश-
स्वरुग न खरोयसया विना । सिद्धिरस्तीति चार्थेन
सिद्धः संदिग्धनिर्णयः ॥ ' वा. ३।१।११२ ड. ६५०.

* अर्थकर्मः चोदकाभितवात् बलवान् मुख्यप्रवृत्ति-
करो वु प्रयोगवचनाभितव्यात् दुर्बलो । टुप्. ५।१।
१०।१८. * अर्थकर्मः पाठकमात् प्रलः । यथा ' अग्निहोत्रं
जुहोति ' ' यदायु पचति ' इति पाठकर्मः । अर्थानु-
सारेण तु आदौ यदायुःकः, तस्यैव यदायुः अग्नि-
होत्रहोमः । वि. ५।४।१. * अर्थकर्मतः ' उपहूतः '
इत्यनेन प्रतिपन्न नोममले ज्योतिष्टोमे । भा.
३।५।१६।२२.

॥ अर्थेकामाधिकरणम् । अर्थोऽपि (साम्य-
मपि) तमे प्रमाणम् ॥

अर्थाच्च । ५।१।२।२ ॥

आर्थ्यं— किमेव एवोत्तर्यः, सर्वं भुविचक्षेनैव
भविष्यतीति, उक्तं हि ' चोऽनात्तुहोऽर्थो धर्मः '
(१।१।२।२) इति । एवं प्राप्ते ज्ञमः । अर्थाच्च साम-
र्थ्याच्च कनो विधीयते इति । गुणभूतो हि पदार्थानां
कर्मो भवति । यद्य यस्य निर्वर्त्यमानस्य उपकरोति स
तस्य गुणभूतः । यस्मिंश्च आधीरामणो पदार्थ एव न
संपद्यते, न स गुणभूतः । विनाऽपि तेन न वैगुण्यम् ।
एव प्रत्ययः कर्मण्य गुणभावो वन, तत्र अर्थेन स
एवाध्वित्यन्तः । यथा ' जाने वर ददाति ' ' जातग-
ञ्जलिना यद्ग्राति ' ' जातमगिग्राणिनि ' इति ।
अर्थात् पूर्वमगिग्राणित्यं, ततोऽञ्जलिना (अग्निः)
ग्रहीतव्यः । ततो वरो देय इति । तथा विमोक्तः पूर्व-
माग्नातः पश्चात् तद्योगः, अर्थात् निपटीतः कर्मः ।
यान्वातुवाक्ये वु विपर्ययिणाम्नाते, विपर्ययेण कर्मभे ।
नन पाठकर्मोऽनुश्लेषते । यतो देवतोऽनुश्लेषणार्थं अणु-
वाक्या प्रदानार्थं यान्वा । ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इति
पूर्वमाग्नातं ' ओदनं पचति ' इति पश्चात् । अर्थ-

मात्र पूर्वमेतन् पञ्चमः । त्रैलोक्याणीं तु त्रिपर्विता-
म्नात्, सो न त्रिपर्वितेन वर्तते ।

सोम—पूर्वत्र विषेणान्तराभावात् स्वयंपितृपुत्रि
सार्धविधावाप्यं पुत्रं, न तु इदं विषेणान्तराभावात्
इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रप्रथमपदान्तेन पूर्वपुत्रम-
भावात्पर्यः ।

वि— 'अग्निहोत्रं जुरोपीति दशमं पवर्तीति
च । पञ्चः पाठोऽर्थतो पा, पाठोऽर्थत इति ॥
होमद्रव्यमुपभूयो पूर्वं वाचोऽप्यगच्छते । यथाप्येति
धुला होमद्रव्यताऽतोऽर्थतः त्रयः ॥'

भाट्ट— अर्थः प्रयोजनम् । तत्र एकमेव अनु-
पपमानवत् प्रमे प्रमाणम् । यथा 'अग्निहोत्रं जुरोपि'
'यसाम् पवर्ति' इत्यत्र दशमपुत्रस्य पाठप्रमाणं
पश्चात् कृते वाचोऽप्यगच्छते; यथाऽपि होमद्रव्यं
'यथापाठोऽग्निहोत्रं जुरोपि' इति वचननिर्दिष्टं प्रयोजनस्य-
निरूपते; वाच्यं च दशमपुत्रस्येति अनुपपत्तास-
क्त्याः प्रयोजनानुपपत्तेः, तदन्वयात्पुत्रपत्त्या पूर्वं वाचः
पश्चाद्दोषः । न च 'तृतीया च होमद्रव्येति' (पा०
६।३।३) इति सूत्रेण हो. वर्गेषु तृतीया चक्रतात्
द्वितीया च इत्यर्थेनात् 'यथाऽपि जुरोपि' इत्यत्र दशमः
तृतीया च होमद्रव्यस्य होमस्य प्रयोजनत्वाविधिः,
तथाप्येति वाचः संप्रयोगाभावेन होमस्यै एव
वस्तुत्वात् (२।१।५।२) त्रिभिर्योगमद्वाहीनात् ।
वाचस्य तु दशमपुत्रं संप्रयोगस्यैव । वस्तुत्वात्
पश्चादेव तृतीयायाः सति; पर्यन्ते तु आनुयाय
निकी लक्षणा । न चात्र तृतीयवर्ति । अत एव च
चतुस्त्वस्यैव उपयोगकर्तृति, तत्रैव 'चतुस्त्वस्यैव
जुरोपि' इत्येतादृशप्रयोजनेऽपि प्रयोगस्यैवः इत्येता-
दृश स्वरथात् । अत्र च अर्थोऽस्तिः त्रयः प्रयोग-
विधिनैव विधीयते । एवं पाठोऽप्यपि इति प्राञ्च ।
अप्यगच्छतेऽपि अर्थोऽस्ति धुला निविशेण, प्रयोगस्य
प्रयोगविधिना इत्यत्र वाच्यं वस्तुम् । वस्तुत्वात् प्रयोजन
पदान् पदार्थात्पुत्रे विहिते आनुयायिनः वचनः इति न
तदन्ते विधानं इति ज्ञेयम् । अर्थोऽपि प्रयोजनस्यः
इति प्राञ्चः । वस्तुत्वात् अर्धशतिकाधिकारणं अन्व-

गम्यत्वात् अनुवाद एव । त्रिभिर्विधाऽप्येति च अर्थोऽप्येव
सत्यं वाच्यः इत्येति अनुपपत्त्येवम् ।

गण्डम— 'वाचाग्निहोत्रयोः सौऽर्थात् ।' वः प्रमः ।

शंकर— 'वाचाग्निहोत्रयोः ।' प्रमे प्रमाणम् ।

० अर्थपत्तुष्टयं — प्रत्येकोऽप्यगच्छते वृत्ताद्येव
योऽप्यग्निहोत्र-संप्रयोग-स्योच्य-विषयत्वात् चतुष्टय
नियेनाऽप्यगच्छत् । वा. ३।१।५।२ ट. १३२. अग्नि-
होत्रेऽर्थेः वाचाग्निहोत्रयोः वाचिः । गम्यमानः स्मृतिः ।
सोमः प्राचीनाऽनुपपत्तायां वाचाग्निहोत्रे विद्यमानेऽप्यगच्छते ।
विषयो योग्यत्वात् पश्चाद्वाचिहोत्रयोः पदमन्वयेत्यर्थ-
गम्यत्वात् अर्थपत्तुष्टयं । वाचाग्निहोत्रयोः पदमन्वयेः । सु.
ट. १५३२.

० अर्थचोदक इत्यर्थोऽप्यगच्छत् वाचम् । अर्धशतिका-
धिकारणं इति अर्थचोदकः वाचंते, न तु चतुष्टयस्यैव
नवात् । वा. ३।१।५।२

० अर्थज्ञानं (वेदस्य) अनुपपत्ताधिकारणं
प्रतिद्वन्द्वप्रयोगे । वा. ३।१।५ ट. ६. ० अर्थज्ञानं
वर्तमानत्वात् लिङ्गात् । भौतिकाः ० तृतीयमेव अर्थ-
ज्ञानार्थज्ञाने लीकितं प्रयोगोऽप्युच्यते । वा. ६।१।५।२
ट. १३४०.

० अर्थशतिकाधिकारणं, द्रव्यमात्रे तदुत्पत्ते-
र्द्वन्द्वमात्रार्थोऽप्यगच्छत् । ६।३।२५।१।

साक्षात्पर्येण मुख्यद्रव्ये तन्वेऽपि प्रतिनिधयेव उपादानं
इति प्रतिपादनार्थं विद्वान्शुभम् । अर्थः प्रयोजनम् ।
त्रयं तत्त्वमन्वयम् । अन्वयविधौ प्रयत्ने अर्थः प्रयत्न
इति शेषम् । द्रव्यमात्रे, मुख्यद्रव्यं कार्यव्यवस्थां द्रव्यस्य
अभावे, तदुत्पत्तेः प्रतिनिधिरूपत्वे । कार्यव्यवस्थां
द्रव्यमात्रे हि प्रतिनिधिरूपत्वे हेतुः । द्रव्याणां अर्थ-
ज्ञानात्, अर्थस्य प्रयोजनस्य हि शेषः कथञ्च द्रव्यम् ।
प्रयोजनार्थं हेतुं न प्राप्तव्येति मुख्यद्रव्यस्यैव प्रयोजनं
मुच्यते । उपादानं तदुत्पत्तेः प्रतिनिधिरूपं मास ।
प्रयोजनार्थं द्रव्यमात्रं प्रयत्नः । इति तत्रोक्तिरिति
शेषम् । यथा सूत्रार्थो मुख्यः एतन्ते लब्धः, तत्र च तद-
न्वयस्यैव अर्थज्ञानार्थं प्रयत्नोऽप्युच्यते । अर्थोऽपि
प्रतिनिधिरूपत्वे तत्त्वमात्रेणैव, पशुविषये च योऽर्थो

रूपं शक्यं । एव एति प्रतिविधिरेव शक्यो न मुष्णो-
ऽपि एतिर इति ।

● अर्थद्वयविधानं (एकेन वाक्येन) लोपः । भा.
१०८।१।८।७०.

● अर्थद्वारे द्वे अप्यायादिसंबन्धो, न प्रत्यस्वरू-
पाश्रयः । वा. ३।१।१।११ पृ. ६४९.

● अर्थपृथक्त्वेऽभ्यावर्तते (अस्या. श्री.
१।१।२०) इतिभ्यासात् प्रत्यावर्तनं मन्वाहृतिः भाषाते
सभारनिपाते । वैज. ३।३।२३.

● अर्थप्रत्यायकः वेदः । वि. १।१।७.

● अर्थप्रत्यायनसामर्थ्यं लिङ्ग मन्वाणाम् । तत्र
मुष्णे गौणे च केन चिद् प्रतीयेण विद्यते । वा.
३।१।१।१ पृ. ७४५.

● अर्थप्रत्यायनाद्येमेव यत्ते मन्वोन्वाणम् । भा.
१।१।४।३२.

● अर्थप्रमुक्ताश्च धर्मोः (अर्थः फलम्) । भा.
१।१।१।१।२६.

● (अर्थोऽभिप्रायम्) तन्नाम 'अर्थं प्राप्तं न प्रशस्यते,
यदेवमेव विना प्रयत्नेन निवृत्तते । वा. ३।१।१।२६.

● अर्थप्राप्ताः हि कर्मादयो न भवन्ति शब्दस्याभिप्रेय-
भूताः । न तु एकतादयः अर्थान् प्राप्नुवन्ति, तेन ते
शब्दार्थभूताः । भा. ३।१।४।१३ पृ. ९२७.

● अर्थप्राप्तवन्-तस्या लोके अर्थप्राप्ते यत्र प्रतिषेधो
भवति, 'न विर्यं भस्यित्वां, न सर्पांश्चतुर्लुडिद्या, न
कण्टकः पादेनाधिष्ठयः' इति, अक्रियेव तस्यार्थस्य भवति
न विकल्पः । तेन भन्वामहे विप्रप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो
बन्धीयन् इति । भा. १०८।१।२२. ● 'अर्थप्राप्तवदिति
चेत्' (१०८।१।२०) इत्यत्र यत् अर्थप्राप्तं निदिष्यते
तत्र विषयान्मनुष्येयं एवावमानः प्रतिषेधाः बलीयासो
भवन्ति इति वक्ष्यते । वा. १।१।१।१ पृ. १०७.

● अर्थभावना । 'अर्थोऽभ्यावना स्वस्या सर्वा-
ख्यातस्य गोचरः' । अर्थोऽभ्यावना अर्थविषयानं अर्था-
भित्तव्यं वा । तथा च अर्थोऽभ्यावना अर्थभावना फलोत्पत्त-
नुत्पत्तिरिति नोदनादिप्राकाररूपा आख्यातवाचिऽलगाकफा
चेतनानेकनहर्त्वावापणौ हर्त्वादिः । मणि. पृ. ५०-५१.

● अर्थभावना । 'अर्थोऽभ्यावना स्वस्या सर्वा-
ख्यातेषु गम्यते ।' यद्वा हि सर्वाख्यातानुवर्तिनी फलोति-
पद्यताच्या पुत्रपव्यापाररूपा भावना अवगता भवति,
तदा तद्विशेषाः सामान्यस्यातन्प्रतिरिक्तशब्दविशेष-
वाच्याः विधिप्रतिषेधमूत्रमविष्यद्वर्तमानादयः प्रवीयन्ते ।
पचति, अपासीत्, पश्यति, पचेत्, न पचेत् इति ।
वा. २।१।१।१ पृ. १०८. इच्छाऽर्थात् अर्थयतोः गिज-
न्तात् कर्तृविषयताया ' परत् ' (पा० ३।३।५६ इका-
रान्तात् धातोः अन् प्रत्ययः स्यात्) इति अच्-प्रत्य-
योपसर्तनेन अर्थिनः पुत्रपस्य अर्थशब्देनाभिधानात्, भाव-
नायाश्च पुत्रपभर्तृत्वात्, धर्मधर्मिणोश्च अत्यन्तमेवाभा-
वत्त्वादात्म्य विपश्चिन्ना अर्थोऽभ्यावना चासौ भावना च
इति विग्रहः कार्यः अर्थोऽभ्यावना स्वस्या इति वार्तिके ।
सु. पृ. ५६०.

● अर्थभावना एव कारकविकृष्टिरूपेण वाक्यार्थो
मीमांसकमते । बाल. पृ. ७३. ● अर्थभावना एव
शब्दभावनाभाष्या । मणि. पृ. ९१. ● अर्थभावना च
पचति पाकं करोति इति करोतिशानानाधिकरण्यात् सर्वा-
ख्यातपदवाच्या । बाल. पृ. ७८. ● आख्यातोपसर्तित
अर्थभावना किं केन कथं इत्यंगत्रयं क्रमेणापेक्षमाणा
' किमिदं कुर्वत् ' इत्याकाङ्क्षाया यागस्य कर्तव्येन करण-
त्वेन च असाध्यतया ' यागेन अन्वद् भाग्येत् ' इति
(उत्तरम्) । ततः ' किमिदं तद् अन्वत् ? ' इत्याका-
ङ्क्षाया स्वर्गफलपदसमापेक्षं अस्मिन्नरथा साधनापेक्षं
स्वर्गमेव अर्थभावना भाग्येन स्वीकरोति । अतिदृष्ट्य
हि पदार्थभूतस्य स्वर्गफलस्य भाग्यवस्तुत्वं ज्ञानं विरोध-
योधे विरोधेण स्वर्गं पर्यवर्धति । तथा च ' यागेन स्वर्गं
भावयेत् ' इति प्रतिपत् । ' यागकणिका स्वर्गफलद्वय
मृत्तिः प्रवर्तनाविषयः ' इति शेषः । यत्र च समभि-
न्नाह्वानुपस्थितं कले तत्र प्रकरणादिना, वैप्राप्यभापि
अर्थवादेन विविशेषेण (रात्रिज्येय), तस्योप्यभापि
विश्वविन्यायेन फलविशेषः कल्प्यते । यद्यपि पुत्रप-
प्रवृत्तिरूपभावनाविशयो यागः तत्र न कार्यं, तथापि
फलावच्छिन्नभावनाया विशेषेण करणत्वे (करणे) कर-
णाव्योचनः इति फलोदेश्यप्रवर्तककृतिविषयत्वमेव अत्र

करणम् । ' दण्डेन घटं करोति ' इत्यादौ लोकेऽपि तथैव करणत्वम् । ' मेन ' इत्यस्यापि ' विविधविणी इतिः स्वर्गभाषणं ' इत्यर्थः इत्यग्ये । अत्र यावत्करणत्वनिमित्ते लक्ष्यं इति प्राज्ञः । अस्तुन, करणत्वं यामारण सन्त्यो वाक्यार्थः । एष लोकोपयोग्येति च अभेदेनान्यत्रो नियमाद्यः । इत्थं च कथं विनयेन योगेन स्वर्गो भाव्य इति मनीष्यवयसिने अन्वयः अपूर्वे कृत्वा इति सम्प्रत्ये । ततः ' कथमपूर्वं योगेन कर्तव्य ' इति अपूर्वभावनाया इत्यभाषेन सुव्युत्तमानमिति कर्तव्यतादात अपूर्वप्रयुक्तमित्युच्यते । ततः प्रकाराभिधाया ' ममिप्रो यजति ' इत्यादिवाक्यैः इत्यभिधायापेक्षे न्यायिकारवाक्यैकताकथयता ' इत्यभिधायाभाषना प्रथमादिगात्रोपेतत्वात्पूर्वे साधयति ' इत्यत्रातो प्रथमादिगात्रा तादृश्वेन समन्वये एवात् उपपत्तय (उपपत्त्यव) कल्पने । तदर्थं भाट्टमते बोधकम् । ' स्वर्गशामनिष्ठा वागपरमिका स्वर्गचरिता प्रथमादीतिकर्तव्यताया भावना ' इत्यर्थं भावनायोगः । ' विधिलिङ्गा शक्तिशुद्धिरपि कृत्यस्य श्रुतौ परत्वं परत्वेन ' इति शब्दभावनाबोधः शक्तिरूपमेव लक्षणम् वा उपपद्यते । तत्रेऽन्यथा अर्थभाषना निवृत्तप्रवर्तना विषय, इत्येवमभिपत्तया महालोकाव्यर्थेन । अत्र एष विस्तृतवत्ता भाषना लिङ्गैः इति भाट्टविद्वान्तः । विधिः प्रवर्तना, तदुपरकता तद्विधिः अर्थभाषना लिङ्गाति- कथा इत्यर्थः । अर्थभाषनाविशेषणं वैनेव शब्दत्वव्यवस्था अवयव, शब्दादिप्रकाराद्यैः तथैवमन्वयम् । तदनुपेन बोधयत्नेन प्रवर्तनाभावपि शब्दरदिनिश्चयतुल्योपेक्षसाधनत्व लभ्यते । ' न एतत् विवेक ' इत्यादौ प्रतिदेपन्नकाशार्थोऽपि इत्यनेनोत्रैव । एतन्त्येऽपि अन्ययोः स्वसमूहा इति । मजि. १२-१३ * अर्थभाषणं विधिप्रतिपत्तौ वाचात् शिष्यीकृतम् । तद्वाराद्यु तद्विद्योपयोगि कारणाणि । तदुक्तं तदुक्तविरुद्धे । ' विधिं शब्दं भावनां प्राप्य वृत्ति- विधिविधिवेपयो. ' इति । याव. ३ ४४ * अर्थ- भाषनायाः चेतनमात्राश्रयत्वेऽपि शब्दभावनायाः चेत- नाश्रयतायोगः । सु पु ५०८. * अर्थभाषनायाः सर्वाप्यथातन्वयम् । मोम. १।२। ३. ४.

* अर्थभाषनानिरूपणम् । वैव हि सर्ववाक्येषु नीमात्तन्मते कारकविशिष्टरूपेण वाक्यार्थो, न तैवाधिक वत् संज्ञाः । तदुक्तं तदुक्तविरुद्धे (१।१।७) ' भावनेव हि वाक्यार्थः सर्वश्राव्यतयत्तया । अनेन- गुणजासादिकारकाभानुरक्षिता ॥ ' (शो. ३३०- ३३१) इति । ' अर्थेकत्वादेकं वाक्य ' (२।१।१४ ४६) इत्यस्याप्युक्तं ' भावनेव च वाक्यार्थः स्वार्- एकविशेषिता ' इति (ध. पु. ४४५) । संज्ञां भेदश्च न वाक्यार्थे इत्युक्तं तत्रैव भाष्ये ' भेदः संज्ञां वा वाक्यार्थे इति ग्नुच्यते । तथापि एतावता न स्यात् । घट्टपदे तु भेदाना संज्ञाणां च ऋतत्वात् इति (पुं ४४६) । तद्विषयं तु वाचिकं कृतं (वा पु ४४७) ' व्यक्तियदायं पक्षे सर्वम्परिना यागदिपदेनै उपात्तत्वात् तद्विशेष- यत्नैः शुक्लादिभिः क्रमादिस्वरूपेऽप्येवमर्थं चकम्, तसमर्थं. पदार्थान्तर्गतत्वात् न वाक्यार्थो भवति इति तदुपपत्तेरन्वयेण भेदो दृश्यते । ए-च यथा शुक्लपदेन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वात् भवति, एव शुक्लशब्दस्यापि गोशब्देन अथादिभ्यो व्यापारितस्य भवति । ' एवमेतदन्वयत्वात् तावत्वेऽप्यन्वये प्रमाणम् । भेदसाधनपक्षेण वा सर्ववाक्यार्थकत्वपक्षे ' इति । तथा ' आहृतिपदायपक्षे शुक्लपदोच्यते स्वस्वगोभि- दिवतो सन्निधानत्वात् इत्येवमन्वयत्वात् अपभ्रितो भेदे न वाक्यार्थः (०२३३ अर्थसिद्धिभेद वाक्यार्थः इति मूल्यात्.) । ए-च गोपे तु स्वस्वार्थार्थाः, शुक्लत्वे च गो-रसमर्थः सामर्थ्येन एकत्वकलुषात्तदुक्तत्वमन्वये इति ज्ञायं । यत्रापि च कथं चित् शिपदे ए-शोभयत्यपि संज्ञां इत्येकत्व गम्येव, तथापि बहुपदे वेद (वेदनेन) ज्ञेयेन पदद्वय संज्ञकत्वे तेनेन तात्सर्ग्यलोकस्थेने कथम् ' (वा. पु. ४४७) इति । ए-च भाषनां त्रैः पदैः कर्तव्यविशिष्टत्वेन एवमेव । तत्र एकेकत्वविशि- द्धत्वेन तत्कारकपदैः, क्रियापदेन तु सर्वकारकविशिष्टत्वेन । तदुक्तं भाषार्थविषयने ' यदि हि धर्मस्वरूप- मभिधीयते ततः किं पदेनपदेन उच्यते इति विचारो पुञ्चेत्, लाक्षणिकत्वे तु अनुक्तम्. ' इति (वा. पु. ३०२- ३०३) । ' वाक्यार्थां लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नः

स्थितिः । ' इति च । तत्रात्र च पदार्थधर्मो न पदधर्मः । तदुक्तं ' तेन तद्विदितव्यचेः क्रिया-संबन्धचोदना । ' इति । तच्छब्देन आहतिः पर-मृश्यते । तथा न्यायसुधाकृताऽपि अर्थतदाधिकरणे प्रवर्तनासामान्ये स्थितः शक्तिमुपपादोक्तं ' प्रवर्तनानामान्याय चाप्यत्रोऽप्यगते तद्विदोपाकाङ्क्षाया प्रौढादीनां पुरुष-धर्माणां वैदेऽनुपपत्तेः नद्विद्विषयं विदोपात्तरूपमिधेयेन सामान्येन विधियेरेणानिवोगात्वं लभ्यते ' इति (सु. प्र. १०) । अन चाप्यप्रवर्तनासामान्यत्वेन एव लक्षणा इत्युक्तं, न शब्दधर्म इति । सेय बाब्यार्थभूता भावना अर्थभावना इति गीयते । अर्थवते इति अर्थः फलकाम. पुरुषः, तद्वर्तमानात् । आ च प्रवृत्तस्त्वैव, 'रथो गच्छति' इत्यादी न लक्षणा इति भट्टमीमेष्टारो भाषार्याधिकरणे प्रयथादत्तम् । मिश्रास्तु प्रालेण पुरुषधर्मः प्रयोगक-त्यापारस्त्वैव स्थनी, ' रथो गच्छति ' इत्यादावपि गत्यनु-कृत्यकृत्प्रवृत्तारूपेण अवस्थेव इति न लक्षणा इति भाषार्याधिकरणे एव मोक्षुः ।

मा च ' किं करोति ? पचति, पाकं करोति ' इति च करोतितामासाविकरण्यात् लघ्वस्थित्वात्वात् । करो-तिश्च किञ्चित्तुवाच्यसम्बन्धरूपिव प्रयोगकस्यापारत्वेव आह । तस्यश्च पूर्वोपरीकृतं सर्वकारकान्वययोग्यं क्रिया-रूपं आह्वयतेनेकोच्यते इति, अनन्यालक्षणेनो भाषार्ये इत्युच्यतेऽप्याहुः, यथा कर्मत्वं त्रितीयावाच्यम् । अन एव ' घटः कथंत्वं ज्ञानयनं कृतिः ' इत्यव्यय वाक्य-माहुः । या च चेतनसत्तन्नामस्त्वितिष्यत्तदा पुनरवस्थंत्वं भाष्यं विना विध्नतुपपत्तेः पुरुषार्थत्वं भाष्यमत्रोऽभ्यमाना तस्यानिर्वातकरणात् अनिशितितिकर्तव्यताकत्वाच्च स्वयं शास्त्रीयं गत् शास्त्रीये एव अरणेतिकर्तव्यत्वेन यद्वाति । इत्यर्थमायनानिरूपणम् । बाल. प्र. ७३-७४.

॥ अर्थभेदात् चास्यभेदः । भा. ३।२।१०।२७.

॥ अर्थलक्षणं कर्म भेदे, शब्दलक्षणं पुनर्थेदे । भा. ३।१।१।७.

॥ अर्थलक्षणं न प्रवर्तते । सुप्र. १०।१।१।२.

॥ अर्थलोपः निविधः स्वरूपेण प्रवृत्तपदार्थत्वेनैव, पश्येन, इत्येव । इत्येवोऽपि बहुविध. क्व चित्

द्रष्टव्यमित्यस्य स्वानुविदितया यथा कृष्णलेपे अवयवा-तस्य । क्व चित् पूर्वसिद्धतया यथा रत्नेवात्वात् छेदन-तदुपादेः । क्व चित् संपादनाशक्त्या यथा प्राशितेष्टा-मज्जणार्थेयु कृष्णलेपे अभिघारणजन्मोपकारस्य स्वादिग्मः संपादयितुमशक्यत्वात् । एवं सिद्धोपवित्तोपात्त यथा आप्रस्यणे दक्षिणारूपे घटो अन्वाहार्यधर्मस्य पाकस्य, पाके सति यत्सो गम्येत, मासमेव दक्षिणा स्यात् । क्व चित् वाप्यस्येवित्तितोपात्त यथा ' नैवारः सतदसाराण्यश्चर्भयति ' इत्यन सतदसाराणपरिमाणचरुकरुणसाध्यस्येवित्तितोपात्त प्राकृतमुत्पिपाद्यः । धर्मोद्देशः प्र. १३५. ॥ अर्थलक्षेणः बाधे प्रमाणम् । माणि. प्र. १३. ॥ अर्थलोपेन प्राकृतं बाधते यथा कृष्णाज्जरो अवपाणः प्राकृतः चोदकप्रातः वैतुष्करूपार्थलोपात् । यथा ना स्वयंचित्ते वाईपि लघ्वं प्रातिरुपार्थलोपात् । बाल. प्र. १११. ॥ अर्थलोपात् ललेवात्वात् यूपद्वयादयः सस्यात् : निवर्तितुमर्हन्ति । भा. १०।१।५१.

॥ अर्थवद्वेषात्पुनस्तस्य प्रातिपदिकम् । (पा० १।२।४५) अग्निवागीभुतिरिवं प्रातिपदिकमिति । बाल. प्र. ४१.

॥ अर्थवशाद्धिभक्तिविवरिणामः इति न्यायः । तद्यथा— ' उद्यानि देवदत्तस्य वृक्षाणि आमन्त्रयस्वैनं ' देवदत्तपिति गम्यते । ' देवदत्तस्य गावोऽप्या हिरण्यं, आढयो वेषवेषः ' देवदत्त इति गम्यते । पुत्रतात् पत्नीनिर्दिष्टं सत् अर्थात् द्वितीयानिर्दिष्ट प्रथमानिर्दिष्टं च भवति इत्येवं प्रकृतोऽपि । अयं ' लक्ष्यकः ' (पा ७। ३।५.०) इति वृत्ते भाष्ये स्यात् । माह्वसी. ८१७.

॥ अर्थवादः कश्चिद् नेतृभागाः यः प्रोच्यन्त विधिं स्वीति यथा पुरुषं वेपिणा देवतेति । वाक्यस्येवो हि स भवति निवृत्तव्यस्य । भा. १।४।१।१ प्र. ३२१.

॥ अर्थवादः गुणं विधास्यति । तदुक्तं ' गुणार्थेन पुनःश्रुतिः ' (१।२।४।२३) ' परिमण्या ' (१।२। ४।२४) ' अर्थवादो वा ' (१।२।४।३५) इति । १।२।१।५।३४. (अन ' वा चतुर्भिद्यत्वे ' इति पुनःश्रुतिः गुणार्थेन स्वद्वयसंख्यास्यपुनराभावात् इति प्रमाणत्वात्) । ' इत्यस्यमिवाग्नीमारसे ' इति निर्विन

आदाने विहिते वर्द्धमरजनायाः परिशंसा म्पाट्टिच-
 लम्पते इति द्वितीयस्यार्थः । 'उद्य प्रयत्नेति पुरोडासं
 प्रथयति' इति प्रथमविधेः अर्थवादः तद्य प्रयत्नेति
 मन्त्रोपादानम् । याच्यः एवार्थः । इति तृतीयस्यार्थः ।
 के.) * अर्थवादः तावयामांशेऽपि स्तुतिस्मा-
 द्वाक्यार्थप्रतिपादकत्वमात्रेण वाक्यात् (प्रमाणत्वं)
 घृष्टहू स्पादिदम्पते । न तु गन्तुतः पूषहू वाच्यरूपं
 प्रमाणम् । घाल. पू. ९. * अर्थवाद. दिग्निमागः
 'प्राची देवा अभयन्त, दक्षिणा पिताम्, प्रवीची
 मनुष्याः, उदीचीमनुष्याः' इति अपरेषा 'उदीची ह्यः'
 इति । 'प्राचीनमश परोति' इत्यस्य विधेः । भा. ३।
 ४।२।१०. * अर्थवादः निवीतधनं उदीचीतस्य । वि.
 ३।४।२.

१. * 'अर्थवादादौ वाऽनुपपानात् तस्माद् अने प्रती-
 येत' (३।४।२९) इति गृण्ये अश्वप्रतिप्रवेष्टिः
 वेदिवन्निमित्ता इति सिद्धातिनाम् । पराक्रमः. २३।१.
 * 'अतः पक्षि पितं तदेतानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां,
 यत् समलं तत् विनाया, समूलं वर्द्धमिति म्याट्टिले'
 इत्यन पिण्डविद्युवने षण्मूलविधिः इतरत् तर्क अर्थ-
 वादः । वि. ३।४।१०. * येन विधीयते तस्य वाक्यस्योप-
 अर्थवादः इत्युक्तम् । भा. ३।४।२।१-४ पू. १४५.
 * 'वाक्यस्योपे हि स (अर्थवादः) भवति विधा-
 यत्यम् । ३।४।१।१०. * विधीयमानस्य च वाक्यस्योप-
 त्वेन स्तावः अर्थवादा भवति । उप. १०।१।२७
 * अर्थवादाः आनर्थक्यप्रतिषेधिनः विधिप्रतिषेधिनश्च
 विचारिताः । इदानीं हेतुप्रतिषेधिनो विचार्यन्ते । शा.
 ३।२।३ अथ स्तोत्रनाथो-आनर्थक्यं प्रतिषेधिसिद्धिदाना-
 न्वापनिजाय नैषा ते तथोचतः । एतन्मतेऽपि । प्रथम-
 चिन्तये नार्थे अर्थवादः आनर्थक्यप्रतिषेधित्वेन विचा-
 रिताः । द्वितीये तेषा मन्त्रे के चित् विधिप्रतिषेधित्वेन
 विचारिताः । इदानीं तेनानपि मन्त्रे के चन हेतुप्रति-
 षेधित्वेन विचार्यन्ते इत्यर्थः । * (अर्थवादः भवे प्रमा-
 णम् । मणि. घृ. १३. * यथा विष्णुदीना अप्पयन-
 विष्णुपदाना नानर्थक्यं एवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेन
 आनर्थक्यमुपपत्ते स्वार्यप्रतिपादने न प्रयोजनामात्रम्

लक्षणा प्रयोजनार्थस्यैवैवर्गानं बन्धवाम् । ते चार्थ-
 वादाः द्विविधाः विधियेषा निषेधस्योपाश्च । तत्र
 'वाद्यसं श्रौतमालमेत' इत्यादिविधियेषाणां विधेयार्थ-
 श्रान्तपक्षेण अर्थवत्त्वम् । 'वर्द्धिदि रक्तं न देय' इत्यादि-
 विधेयस्योपाणां । 'होऽरोदीत्' इत्यादीनामर्थवादानां च
 निषेधनिन्दकत्वेति । अतश्च उदाहरणा प्राशस्त्यमर्थवादे-
 र्गोच्यते । तत्र प्राशस्त्यशानं शब्दभावनायां इतिवर्त्यता-
 लेन उच्यते । मीन्या. पू. ४६९. * ये हि विष्णु-
 हेवात् परस्मादर्थवादाः श्रूयन्ते तेषामपि दोःस्त्वम् । ये
 पुरस्ताच्छ्रूयन्ते, ते मुख्यत्वात् बलीयसो भवन्ति । वा.
 ३।२।१।११ पू. ८०६. * अर्थवादेन देयत्वविधिः यथा
 'अन्नाद् वा य एतन्माज्जो ज्ञयते वर्द्धि' इति पूर्वा-
 हुतोर्जाक्यस्योप अग्निदेवताव्यापकमाह वाच्यत्वेऽपि देव-
 वाक्षितः । वाल. घृ. ५२. * न वाच्यान्तरेण निरिदोऽर्थे
 वाक्यान्तरेणार्थवादेन विहित प्रयोजनमिति । भा. १०।
 ७।१।२७. * विनाऽपि तेन (अर्थवादेन) विष्येत्
 प्रयोजनं, अस्ति तु तत् । तस्मिन् विष्णुमन्त्रे योऽर्थो
 वाच्यस्य होऽव्याज्यवदे, स्तुतिः प्रयोजनी तयोः । तस्मिन्
 अविष्णुमन्त्रे विविना प्रयोजनं इति । ३।२।१।१० पू. ११८.
 * अर्थवादस्य गुणत्वात् अनुवादत्वेन लक्षणा-
 चरित्तुयाना तेषा लक्षणा युक्ता । पराक्रमः. २।१.
 * अर्थवादस्य वाक्यस्योपपन्नम् 'न तावदर्थवादस्य ज्ञान-
 रोपत्तामावात्' । वा. ३।४।१।११ पू. २२१. * अर्थ-
 वादस्य विधियक्त्यभावात् । पराक्रमः. ५।२. * 'वर्द्धि-
 र्द्धवाया वा अनुवात्' इत्येतेः गुणस्त्वपि अर्थवादस्य
 'पक्षस्यमिदरेण उच्येति' इत्यानुपसर्गात्स्वविष्णु-
 रोपत्त पयोदोमस्तुल्येनादत्त्वत्वात्परम् । सु. घृ. ११७.
 * इत्या च विषयबोधने विष्णुवर्थादने सक्तिः ।
 वा. ३।४।१।१३ पू. १६७. * अर्थवादानां अश-
 प्रमाणत्वाच्चैः सह विषयम् । सु. घृ. ५२५. * अर्थवादानां
 अन्यपरत्वात् गौण्या अवगतिः । सुहृती. घृ. १४०.
 * अर्थवादानां अविधादकत्वात्पर्यक्तत्वम् । एतन्मतिदिन-
 मर्थे विधास्त्वपि इतरथा अर्थवादाः ह्यन्तोऽनर्थक्याः
 म्युः । भा. ३।४।१।१३, ३।४।१।२।३-६. * अर्थ-
 वादानां शुद्धावयवावितोष्यकलक्षितप्राशस्त्यमत्रात्क-

वादानां शुद्धावयवावितोष्यकलक्षितप्राशस्त्यमत्रात्क-

प्रमितिन करणेन भावनाविरोधकप्रशस्त्यादिप्रमितिन-
जनकत्वेन वा प्रकारतो अनविगतार्थैकान्तुर्व्यं विरोध्यादौ
धर्मप्रमाणजनकत्वं च उपपादनीयम् । मणि, पृ. १०.
* अर्थवादानां नित्यं प्रमाणान्तरावगतार्थैविपयत्वम् ।
अतोऽपि तद्गतमेव रक्षणोऽऽखण्यं सुक्तं न विणिगताम् ।
विचीना अन्येन अलग्नाप्राप्तविपयकेन श्रुतात्म्यथावकल्प-
नस्य अग्रमागकत्वात् । वा. ३१४१११३० पृ. ३६४.
* अर्थवादानां प्राशस्त्यादिदान प्रयोजनम् । मणि, पृ. ५.
* अर्थवादमा भावनादानपारतःपातिवम् । के. * अर्थ-
वादानां भावनाऽविपयस्तुतिनिन्दाविषयकप्रमाणजनक-
त्वेन धर्माधर्मायोः प्रमाणम् । भाट्ट. ११२११ पृ. २२.
* अर्थवादानां यथाकथञ्चित् प्रशस्त्यमतिपादनमात्रेण
विशिष्टादगुणार्थैः सिद्धेः तद्यथाशुक्लस्य प्रधानभूत-
विशिष्टादगुणार्थैः स्वाभावेन तादर्थ्यादिति वाच्येत्वभावात्
न युक्तो वापः । सु. पृ. १४९९. * अर्थवादानां लोक-
वेदविरोधामात्रे स्वार्थोऽपि प्रायश्वम् । तद्विरोधे तु स्वाव-
कल्पमेव । 'विरोधे गुणवादः स्वादनुवादोऽव-
धारिते । सूत्रार्थवादस्तद्भावादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥'
ततश्च अचिन्त्यशक्तिकपरमेभरतकर्तृकस्य द्विप्रत्याधिक-
मपि अस्ति इति वार्तिककारैः वैदिकशिरोमणिभिः प्र-
चिन्तम् । अनीश्वरतादिनान् प्रभाकरादयः वैदिकैस्ता-
दृशाः । तत्र अर्थवादानां काव्यविषया धर्मप्रमितिनजन-
नशक्त्यभावेऽपि कल्पस्य वेदस्य प्रयोजनवदप्यवबोधवर्ष-
यवर्तने बोधयता अध्ययनविधिनेव विष्येसितप्राशस्त्य-
गाप्यवबोधनमुत्तेन उपायितत्त्वविषया तत्प्राप्तिपादन-
द्वारा विशुषयोगात् धर्मज्ञानाद्युपपन्नते इति वार्तिकदि-
ग्मयेषु निवृत्तम् । कु. ११२१११८. * अर्थवादानां
विणिगत् अगुणप्रकल्पेन न किनामेवं किनागिषायकत्वं
वा, तथापि प्राशस्त्यज्ञानेनैव अनुप्रायकत्वात् स्ववतश्च
प्राशस्त्यज्ञानात् अध्ययनविनिवृत्तं कथंन्य तादर्थ्यं
अङ्गीकर्तव्यम् । न च प्राशस्त्यज्ञानस्य कर्तव्यत्वात् सिद्धौ
अध्ययनकर्मत्वं युक्तं, रागतो विधिप्रो वा कर्तव्यत्वेन
अनपगतत्वेन कस्य चित् फलत्वायोगात् । कर्तव्यत्वं च
भाष्यताऽन्वयज्ञानं विना न सिध्यति इति अर्थवादाध्ययन-
धर्मोपपत्तये प्राशस्त्यज्ञानस्य कर्तव्यकर्मसिद्धयर्थं भावना

ऽन्तर्गतः । सु. पृ. २६. * अर्थवादानां विधिवाक्यानां
च धर्मास्तुत्याः । अथापानध्यायते, गुदमुत्तत् प्रति-
पत्तिः, शिष्योपाप्यानां च सर्वसिन् एवंजातीयके
अविप्यार्थे तुल्यग्राह्यन्ते । सरणं च हृदम् । भा. ११२११
८. * अर्थवादानां विषयन्त्वेन प्रमाण्यं, न साक्षात् । वि.
१४११. * अर्थवादानां सर्वत्र स्तुतिपरत्वात् तद्-
प्रायेषु सत्तामत्यान्वेषणं धर्मम् । वा. ११२१२१२ पृ.
१२६. * अर्थवादानां स्तानकत्वातिरेकेण गतिपर्याभित्ति-
नकावेगोपयोगः इति प्रतिपादानार्थं 'एदिग्येषु वाचचरोषात्'
(१४१२४) इति ह्यम् । सु. पृ. ५२३. * अर्थवादेषु
च सर्वे प्रमाणविरोधाः गुणवादेन न्यास्यताः (गुणवादस्य
इति सूत्रेण) । बृहती. पृ. १००. * अर्थवादेषु—
'परस्तादर्थवादेषु स्वतन्त्रो जायते ह्यसौ (विधुद्देशः)'
पुरात्वादर्थवादेषु तत्पूर्वा विधिकल्पना ॥'
सत्यापि प्रधानगुणभावे विषयार्थवादानां पूर्वापरोच्चारणकृतः
अन्यो विरोधो भवति । सर्वत्रैतं तात् 'मृत्युं वा पूर्व-
चोदनालोक्यते' (१२१२११२३) इति च श्रुतिस्त्रिधाधि-
करणन्यायेन च पूर्वं विज्ञानं अनुपजातप्रतिबद्धिं द्वितीय-
विज्ञानान्तरात्तुवन्वयस्थानत्वात् भाट्टस्येन आत्मानं कर्तते ।
प्रशक्तं तु पूर्वविज्ञानस्य च ज्ञानदिपये उपजायमानं
सत्या विरोधाक्यानां तदनुगुण्यतिरिक्तेन रूपेण उपपत्तु-
मेव न शक्नोति इति अन्यथात्वमपि प्रतिपद्यते । वा. १४
११३१ पृ. १६६. * अर्थवादेषु स्वाप्यानाथस्य प्रयो-
जनवत्वसिद्धौ ताप्यर्थमाहकपरोन व्यथासिद्धिः । अ-
र्थावधार्यः रतिहितविधिविपयवैधित्वात् स्तुतिनिन्दा-
स्वल्पः । भाट्ट. ११२११ पृ. २१. * अर्थवादकल्पयो
निषेधो द्विविधः । स्वतन्त्रार्थवादकल्पः विषयन्त्वेनार्थ-
वादकल्पश्च । भाट्टोऽपि द्विविधः दोषार्थवादकल्पः विद-
वत्कीर्तनार्थवादकल्पश्च । आद्यो यथा स्तौतेः 'मिष्या-
भिज्ञाने दोषो द्विः, समो भूतवादिनः । मिष्याभि-
ज्ञास्योर्षं च उभादपि मुषा वदन् ॥' इति ।
द्वितीयो यथा अग्निदोषप्रकरणे 'तस्मादर्थं जात
दशरात्रीर्न दुहन्ति' इति । जातं वर्यं अतु लदपीहृत्य
द्वन्द्वान्न दशरान् गोर्न दोषम्या इति सिद्धवत्कीर्त-
नाम्यगाऽनुपपत्त्या निषेधः कल्पते । 'यदाग्नेयोऽश-

कमलोऽमशाम्बायां शीर्षमात्म्यां चाप्युतो भरलि' इति विधियदिति । विध्यन्तरदोषार्थेवाद्गुणरूपो यथा 'तस्मादात्म्यमेवाश्रीयात्' इति निविधौषेण 'न वा एते मायात् एविवृत्ति' इत्यनेन मापनिषेधः कल्पते 'उपरि हि देवेभ्यो भारयति' इति विधि- गदिति । घा. घ. ३०, ० अर्थवादकरव्यो विधि- र्द्विधाः सतन्मार्थवादकरव्यः विध्यन्तरदोषार्थेवाद्- करव्यश्च । अग्योऽपि विधिः फलार्थवादकरव्यः सिद्ध- पत्नीर्तनार्थवादकरव्यः उपाख्यानार्थवादकरव्यश्च । अग्यो- ऽपि द्विधाः एकत्रतुंगोपाख्यानरूपपरकृत्रिकव्यः अनेक- परकृत्रिकोपाख्यानरूपपरकृत्रिकव्यश्च । तत्र प्रथमार्थवादन्यो यथा 'सत्यं पर्णमयी ब्रह्मर्षिति न स पापं खोकं श्रुणोति' इति । शिष्टकवीर्तनार्थवादकरव्यो यथा 'श्रीमि इ वै यश- स्वोऽपि मायमी ब्रह्मवृक्षु न, अय देवत्वपति अत एतोऽपति' इति । परकृत्रिकव्यो यथा 'ताम्बमेत- न्मरीषोभीयमेनादा इवार्हं पूर्णमाने प्रायच्छत्' इति क्रियाया कर्तृत्वेन अनुपदात् । पुराकरव्यो यथा 'तापुतामारीषोमी अत्यन्वेव नी उपसि शीर्षमात्मा यन्त्' इति । विध्यन्तरदोषार्थेवाद्करव्यो यथा 'उपरि हि देवेभ्यो भारयति' इति । घ. ११, ० अर्थवादगतस्य नाम्नो न्नातिदेशकत्वम् । माह, ५१३१९ पृ. १९८. ० अर्थवादगतपदानां न प्रत्येकं प्रादास्तद्व्यञ्जकत्वं तया उति पदान्तरदोषव्यापत्तेः, किंतु कृत्स्नस्वार्थेवाद्यानवयव । सोम. ११२१ पृ. ७. ० अर्थवादत्वं अभिपारणा- नभिपारणादीनां व्यञ्जकहोमादिषु । भा. १०८१ ५१८. ० अर्थवादत्वं अक्षरकपालादीनां वैधानरेटौ । वि. ११११२, ० अर्थवादत्वं उपरितदभ्रांजकव्योः प्रेता- सिद्धे । ३१४५. ० अर्थवादत्वं मन्त्रस्वपि 'अर्ध- वादश्च तदर्धक' (५१४११२८) इति स्वेषण, 'एवं न मन्त्रार्थेनादः अर्थवान् भविष्यति युवा सुधाताः परिलीन आगाम् ० इति' इति तत्रव्यभोज्ये चोक्तम् । एवं वैदान्त- ग्रन्थेषु 'अग्निर्होमस्य मेघजं' इति अनुवादोदाहरणं नादात्मम् । तेन शाल्मीमांसाप्रकाशकारकृत. नृविहाभम- निराक्ष यव (३०५ पृ. ४८) निरयो नेरित्तयः । के. ० अर्थवादत्वेन विधिवि वाप्यो । 'उपरि हि

देवेभ्यो भारयति' 'विष्णुर्ग्रामं यज्मः' इत्यादी तु अर्थवादगतयोगात् विधिवत्तः । घा. घ. पृ. १२५. ० विधिविधानां देवतानिधाना चैववातीमनां अर्थवादत्वेन उक्तत्वात् । वा. ३१६।७।१०. ० अर्थ- वादत्वे चानर्तमाने उपगत्या वर्तमानः शब्दः प्रथमार्थं उक्तयते । भा. ५१३।१९ पृ. १२५७.

० अर्थवादत्वज्ञानात्— 'तथाऽर्थवादविज्ञा- नात् विष्णवादिमुणकाख्यः । यागा न कल्पिता- स्तेषां विधिश्चक्रेत्संभवात् ॥' जायिकानामिजो- पक्रमोपसंहारमध्यपतिनो हि 'विष्णुर्ग्रामं यज्मोऽ- जामिन्वाय' इत्येवमदयः अन्तःखलुचैवविष्येः सत्य- नेन अर्थवादत्वात् प्रथमं विधितत्त्वममाना न देवता- विधिर्द्वैतमयविधानार्थं निशयन्ते । वा. ३११।११ पृ. ६५२.

० विधेकराजक्यां विना अर्थवादत्वानवसायात् विधिविरोधानवभातेऽपि स्तुतिनिन्दाज्ञानाजुवचेः न विधिवन्नेन ज्ञानेन अर्थवादत्वक्य ज्ञानस्य वागव- त्करणं विधेर्वैवाद्येर्वैवाद्यत्वं, किंतु विधायकरव्यविधेक- वादत्वत्वात् स्तुत्येवात्, विधेचरुत्विधेकवात्कत्वात् निन्दाऽर्थवादः इति विधेकराजक्यानुसारेण अर्थवाद- स्वरूपावधारणलक्ष्यम् । तथै विरोधकारणतन्मन्त्रात् न मुख्यव्यञ्जकत्वानेपेयम् । सु. घ. ११७२.

० अर्थवाददर्शनादेव केवजत् यस्मि विधिषु, तस्मि अन्त्यष्टानुपपत्तिमत्तं दारणम् । वा. ११५।१० पृ. १२० पं. २५. 'ताम्बमेतमरीषोमीषोकेकदस- क्त्वात् पूर्णमासे प्रायच्छत्' इत्यादी अर्थवादमन्त्ररूप- विधिदर्शनात् । सु. घ. ५६.

० अर्थवादद्वयायेन (अर्थवादविधेरनेन ११२।१) दोषदापार्थनर्थक्यत्वात्प्रवृत्तं कल्पते पूर्वसं प्राधान्यपूर्व- खान्दमेवै स्तुत्येनैव एकवाक्यत्वा युक्ता । वा. २।१ ५।२५ पृ. ४२२.

० अर्थवादपदानि च न प्रत्येकं प्रादात्वं लक्षयति पदान्तरदोषव्यापत्तेः, किंतु एतन्मुद्रयः । न च समु- दास्य क चिदपि अक्षरकत्वात् स्वार्थकत्वकल्पक्यत्वात् कार्यं तत्र स्थादिति याच्यम् । अक्षरपदार्था शक्यसंभवस्य

समुदायेऽपि खलवात् । साक्षात् स्वात्मवद्भारकत्व-
साधारण्येन स्वनिष्ठप्रवत्या स्वप्रतिपाद्यसंबन्धः एव हि
लक्षणा, न तु साक्षादेव स्वनिष्ठप्रवत्या स्वप्रतिपाद्य-
संबन्धः, गौरवात् । अथयथाकिल्लभ्यैश्च वायुसोपिठला-
दिनिर्गमैर्वायुदेवताकयागीयप्रादास्त्यस्य उन्मुक्तप्रथाय-
कत्वसंबन्धस्य अविनाभावलक्षणः आप्यहापकभावः
संबन्धः । वायुसोपिठलादिष्ववयवैरर्थः प्रागच्य शायते
' क्षिप्रतनो महात्मा वायुः अतिक्षिप्रमुक्कृष्टकं दास्यति,
अतः प्रवसते तदेवताकं कर्म' इति । तज्ज्वा वायुसोपिठलादि-
पदेषु स्वराक्याप्येदारा प्राशस्त्यज्ञापकता तद्-दारा तासमु-
दायेषु इति सिद्धम् । स्पष्टीकृतं च चूडामणिदीप्तिः
' सैषा अर्थवादविष्णुदेवताः पदैकवाक्यता विशेषा,
अन्यतरविनाभूतयोक्तयोः साक्षाद्भवन् । के चित्तु
अन्नप्रधानविष्णुदेवता विषाकलिटादिभेदात् स्वार्थ-
निराकाङ्क्षतया प्रयोजनवन्नेन उच्यन्तात् वाच्यैकान्यतया
इत्याहुः । निरर्थवादविधिपदैशेषु तु विधीनानेव द्वे अक्षी
कल्पयामः । न च गर्भेन विधेरेव गतिद्वयकल्पनोपपन्नौ
विमर्शवदितरिति चाज्यम् । आग्रहस्यैव हि वयमर्थ
यन्तुं प्रभवामो नाग्रानं पर्यनुषोक्तं इत्यास्ता तावत् ।
कु. १।१।१।७ पृ. २२.

७ अर्थवादप्रथादे नाम प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पादे
अर्थवादप्रमत्तयोः विशिष्य प्रमाणां वक्ष्यते । कु. १।२।
१।१.

८ अर्थवादप्रकोषित-मन्त्रस्मारितव्यवेतादिमुक्त-
नामापचित्तकथावर्षतावनारण्यमन्मिती अर्थवादना
मसौचकतया प्रमाणां स्थिति । सोम. १।२।१
पृ. ८.

९ अर्थवादप्रमथा लिङ्गादिप्रभवा च सृष्टिः क्षुति-
प्रभवया सृष्ट्या बाध्यते । आग्रहप्रथाः । वा. ३।३।७।१४
पृ. ८६०.

१० अर्थवादभेदा निरूपयन्ते । अर्थवादद्विविधा
शुणवादाः अनुवादः भूतार्थवादश्चेति । तदुक्तं ' विरोधे
शुणवादाः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्वि-
नादर्थवादद्विविधा मतः ॥' इति । प्रमाणात्तरेण विरोधे,
प्रमाणात्तरेण अवधारिते निश्चिते, तद्वानात् तयोः

विरोधावधारितव्योक्तानामावे, इति श्लोकगतपदार्थः ।
विरोधे शुणवादाः स्यात् इत्यस्योदाहरणं यथा ' धूम
एवार्थोदेवा ददते नार्थः' इत्यादि । धूममानदर्शनस्य
अर्थैरदर्शनस्य च आर्थोऽपि दर्शनेन विरुद्धत्वात्, द्रावत्
भूमस्येन च दर्शने विशेषे रामान्यवाचिनो दृशोः औप-
चारिकत्वात् । अनुवादोऽवधारिते इत्यस्योदाहरणं
नृसिंहाश्रमैरुक्तं ' अग्निर्हिमस्य भेषजं' इति । तत्
स्वाध्यायाव्ययनैर्धुर्वात् वैधियात्वा । अत्र वैदिकानां
मन्त्रत्वप्रसिद्धेः, तस्य एव च द्वैतीयकमन्त्राधिकरणे मन्त्र-
न्यवस्थाप्रयोगकप्रोक्तः, विध्यन्तरेकवाक्यत्वाभावाच्च ।
तस्मात् ' वायुर्यं वेपिष्ठा देवता' इत्याद्यैव । भूतार्थ-
वादस्तद्वानात् इत्यन औपनिषदा उदाहरन्ति, देवता-
विग्रहभोजनवृत्तिप्रसादफडात्तुल्यप्रतिपादान्, अर्थवादान्
' प्रजापतिरात्मनो यमामुदक्षिरादत्' ' आहुतिमिरेव
हुतादो देवान् मीणाति' ' तूत एष्वैनमिन्द्रः प्रजया पशु-
मिक्षार्थवति' इत्यादीन् । तदुच्युक्तम् । नथमे निमरादि-
पञ्चकनिरतात् । उदकप्रवामार्थप्रजो यक्षामः । उजा-
द्वय विरोधात्तानेऽपि शुणवादाद्भ्रिजात् । (मन्त्रवत्त्वं पूर्वा-
चरतीनासास्योर्देवताधिकरणयोः परस्पर विरोधे उत्तर-
नीमासास्यमेन देवताधिकरणं बलीयः । देवतानिरास्य
पूर्वतन्ने मूलस्मरैरनुकल्पत्वात्, देवतासद्गतस्य च उत्तर-
तन्मूलस्मरैरेव नाभितत्वात् देवतासत्त्वस्य दृढप्रमाणक-
त्वाच्च । प्रकृतव्यथकारोक्तिस्तु पूर्वतन्त्रमाध्यप्रतिस्तुद्धि-
माध्यमथा आर्हाधारिणी इति । श्रीकृमारिल्लमद्वैरेव
स्वन्तरे मन्त्रार्थवादेतिहातपुराणप्रामाण्यमद्भ्रिल्ल
सुधिप्रत्ययैरेव देवतासद्गतास्त्वामि स्तीकृतत्वाच्चेति
केबलः) । तस्मात् भूतार्थवादस्तद्वानात् इत्यन ' यत्र
हु. क्षेत्रेन सन्निव न च प्रहामनन्तरम् । अमिवाधोपनीत
यत् तद् सुप्रं स्व. वदाध्वदम् ॥' इत्येवोदाहार्यम् । उप-
निषदोऽप्युदाहरणम् । ता अपि हि विष्णुपथोक्तित्वम-
स्वरूपनिरूपणार्थायान् अथवादिविष्णुपथोऽग्रमस्वरूप-
निरूपणार्थत्वेन वाक्यपेया एव । अत एव भावार्थवादे
(१।२) निश्चिते अर्थवादभेदान् ' तयोर्द्वेषु
मन्यास्या' (२।१।३२) ' शेषे ब्राह्मणवन्दः'
(२।१।३३) इत्येकमूलव्यवस्थायामने भाव्ये प्रदर्श्य

‘एतदपि प्रादिकं’ इत्युक्तम् (पू. ४३५) । तत्
 ‘सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादेरुपलक्षणार्थं इत्युक्तं भट्ट-
 खोमेश्वरेण (सुभाषां उक्तस्युपद्रयेऽपि नैवा पट्टिदल-
 लम्पत्वेऽस्माभिः) । एवं ‘य एवं विद्वान् वीर्यमतीर्षी
 यजते’ ‘य एवं विद्वान् अमायाणां यजते’
 इति निद्रावयवं दधंपूर्णमाताम्ना इति दिवच-
 नोपपरपर्यंतमुदावदपश्चिदपथं ‘वैश्वदेवेन यजते’ इति-
 चत् ‘प्राचीनमन्त्रे वैश्वदेवेन’ इत्यदिदेवविधेयकल्प-
 नोपपरपर्यंतमुदावदपश्चिदपथं भूतार्थवयोदहरणमेव । उदा-
 हरणान्तं यथा ‘अपस्तम्ब उचिषं धारयन्तुयेषुपरि हि
 देवेभ्यो पारयति’ इति । अत्र तृतीये उपरिपारयन्त्यपि
 द्विषन्त्याद्येन निधिरित्युक्तम् । एतावत् अर्थवादानां
 भेदविष्णुसुक्तम् । पुनरपि अर्थवादः अष्टविधश्चिह्नः ।
 आदशीः— ‘सोऽध्यायत प्रजाः सृजेतेति’ इति ।
 प्रल्लावः— ‘न वैश्वं विद्मो ज्ञानाः स्तो वयन्-
 ज्ञाना वा’ इति । परिदेवान्— ‘ये मामभुशत
 ते मां प्रथमुज्जान’ इति । तथा परिदेवानस्वरूपः—
 यावन्तीकृषिकरणे वार्षिकेः आदितातिर्वा एष सन् अग्नि-
 रोमं जुरोति न हर्षपूर्णमासी यजते सा आहुतिमात्रो
 देवतास्ता अतुष्याग्निनीः नरोति’ इति परिदेवानस्वरूपः
 अर्थवादः इत्युक्तम् । (अत्र वार्षिकपट्टिकित्तु ‘आदि-
 तातिर्वा एष एत इति वीक्षितस्य दान्तरी निधिदे विध्य-
 न्तरस्यभुतः परिदेवानस्वरूपार्थं गदो भरति’ इति । श्रु.
 ६२९) । शेषः— ‘अमृतः सोमनाहर’ इति । अन्वेषण-
 ‘इह वा सः, इह सः’ इति । प्रजाः— ‘वेद कर्ण-
 त्ती मूर्ध्नि’ इति । प्रतिवचनं— ‘विद्मो वै’ इति ।
 उत्पन्नः— ‘यद्भवेन कश्चिदेत पामंमातुसाः प्रजाः
 स्युः, यात् सस्यत्वे नाममातुसाः, कृष्णविषाणया कश्चिदने’
 इति । इह नमंभावुकाः इत्यत्र प्रजाः स्युः इत्युत्पन्नः ।
 इतिकरणपट्टिक— ‘ऊरुष्व्याऽऽऽ नोऽस्य्याऽऽऽ इति
 सीमासन्तो ब्रह्मसदिनः सद्राहुः (सत् उ आहुः) उत्पन्न-
 मेतेति, अन्नवाण्याया च वीर्यमास्या चोऽस्यमिमाद्वा-
 देते हि ब्रह्मं यदत् इति, ते त्वाव नोऽस्येदित्याहुः ये
 अयात्तरं यमं भेजाते’ इति । इत्याद्योपनिषदाः—
 ‘देवस्य स्वा सवितुः प्रमदे इति सयमादने प्रभूये’

इतिविशेषात्प्रतोयः, ‘अश्विनोर्वाभुम्यामित्याह,
 अश्विनी हि देवतामस्यूर्णं आवाहां, पूजो हस्तम्या-
 मित्याह कथे’ इति । आद्याधिक्यस्वरूपः— ‘पुषं
 वै देवाः पशुमात्रमन्त ससादालन्धानमेव उक्तमाम्
 सोऽथं प्रादियाद्, तस्मादश्वी मेणोऽभनदभैतनुःकान्त-
 मेधमस्यान्वेव स किंपुशोऽभनन् तेऽश्वमात्रमन्त सोऽश्व-
 तात्तथाद्दुदकामम् स मां प्रादियात्’ इत्यादिः । हेतुव-
 न्तिसदः— ‘सर्वेण जुरोति’ इत्यस्य विधेयान्वयोः
 ‘तेन दाषं क्रियते’ इति । निर्वचनरूपः— ‘तदेन-
 माधिनोर् वदन्तो दधियं’ इति । निन्दाऽर्थवादः—
 ‘न प्रजां साक्षानि साधति’ इति निवेक्यार्थवादः
 ‘उपनीता वा पठसाधय’ इति । प्रश्नः— ‘वापुर्
 रोपिथा देवता’ इति । यद्यपि निन्दाऽर्थवादपरिचितेषु
 सर्वेषुपि अर्थवादेशु प्रसंताऽर्थवत्त्वविधिर्वा, तथापि इह
 तावुपयोगादानां विधेयवाक्यव्यवभुजतादयसां इत्यत्र तु न
 तथा इति भेदः । संज्ञावार्थवादः— ‘होतव्यं ताह-
 ण्ये न होतव्यं’ इति । विधिवत्स्वरूपः— ‘यत्त-
 मानसमितीदुष्वरी भवति’ इति । परकृतिः— ‘इति
 ह स्माद् यद्भुक्तंविषाणानेन पदं पचत’ इति
 ‘तस्मात्परम्येवाश्रीपात्’ इत्यस्य निर्वचनप्रतोयः ।
 पुराकल्पः— ‘उस्युर्दे स पूर्वं सभायमुक्तानुप
 रथापि निर्जसुः’ इति । तथाद् ग्रहणवैकाल्येषु
 नियमं निर्वेपेत्’ इतिविशेषात्प्रतोयः । परकृतिपुष्प-
 कल्पशोध भेदः वार्षिककला एवमुक्ता, एतदुपपरमृत्क-
 ल्पाप्यान्तं परकृतिः, यद्भुक्तं पुराकल्प इति । (वा.
 २।१।१३) । यद्भुक्तं कथं दिक्वृत्तकाले संग्राह्यं
 अनेनैतदुक्तं इति स्वाकल्पान् ब्रह्मणेदेशेन अर्थवादादि-
 कृते । दिक्वृत्तेश्चरणात् तु ‘तावत्प्रमासीतोमी आन्व-
 स्येव नी उपाऽऽ वीर्यमास्यं यजन्’ इति । व्यव-
 धारणकल्पना— ‘वेतुसारातया श्वतसागिश्वादि विरु-
 षंति’ इत्यस्य विधेयान्वयोः ‘आपो वै शान्ताः शान्ता-
 भिरेवास्यं पुत्रं धामयति’ इति । अत्र उपनमस्यवेतजा-
 तक्रविषयकविधिरिति उपसंज्ञास्यार्थवादात्तं द्रुक्-धाम-
 कर्त्तं माषा, निद्रु वेतसावकविषयं इति वस्त्यते । हेतु-
 विधिः— आतिथ्यायां ‘इत्यन्ता आतिथ्या संतिष्ठते’

इति वचनान् अनुष्णानाघेऽपि 'अद्युष्णान् प्रति श्लाघति' इति प्रकृतौ विहितस्य उपभृति अद्युष्णतस्य चोदक-
 प्रातस्य निवृत्त्यर्थे 'चतुर्गुहीताभ्यां प्राणि भवन्ति नप-
 नानुष्णान् यक्षयन् भवन्ति' इति चतुर्गुहीते विधीयमाने
 अनुष्णानामास्य हेतुत्वाभिधानात् वनयन् अनुष्णात्वा-
 न्नायः तन्नतन अद्युष्णीताभायः इति ज्ञापते, प्रकृतौ
 च अद्युष्णस्य चतुर्गुह्यलक्षणार्थत्वयोतनाद् प्रजासाधे
 सुद्धा समानयने नियोगत. अर्थनेय समानेतन्व्यमिति
 ज्ञापते । विधेययागविधेयगद्देवताभूतवायुप्रशंसा-
 द्वारा विधेययागप्रशंसा— 'वायुर्धे धेयिषा देवता'
 इति । विधेयप्रशंसार्थः साक्षात्— 'प्रजापतिर-
 म्नो वनामुदत्तिवदत् तामग्री प्रवृहत् ततोऽजस्तूपरः
 समभवत् तेनापवद् नतो नै स प्रजाः पशुनवृजत, यः प्रजा-
 कामः पशुनामः स्यात् स एत प्राजापत्यमन तूपरनाऽ-
 भेत' इति । विधेयतद्विधेयपण्यतिरिक्तप्रशंसाद्वारा
 विधेयप्रशंसार्थः— दशमे 'अभिधापत्येवम्बन्नाभि-
 धापा इति, वदमिधापत्येत् यद्वाप्येत् पद्मिदप्यात्,
 यन्मिधापत्येत् न तद्वाप्येत् पद्मिदप्यात्, तत्र
 गृह्ये अभिधापा एव, न हानमिधुत् हविर्गति' इत्यु-
 दाहृतम् । तत्र अर्थवादभिरूपे वार्तिककारेणोक्तं 'यत्रा
 मिधापत्येत् तद्वाप्येत् पद्मिदप्यात्' इति ऐतमपि
 अनभिधाप्येत् नाभिविधेयं इति । विध्यन्तरविहितस्य
 प्रकृतविधेयव्यतिरिक्तस्य निन्दाद्वारा विधेय-
 प्रशंसा— नवमे 'वहवाः सुवते वदसुग अन्ववापन्,
 यद् वाम्ना सुवते वदसुग नाम्वापन्, य एव
 विद्वान् वाम्ना सुवीन' इत्युदाहृतम् । तन्वार्थवाद-
 विकल्पे वार्तिककृता उक्तं वाम्नात्ते सामविधानात् तत्र-
 दासार्थे ज्ञाना निन्दा इति गम्यते इति । विध्यन्तरविहि-
 तस्य प्रकृतविधेयव्यतिरिक्तस्य निन्दाद्वारा विधेय-
 प्रशंसा— 'प्रातःप्रातरवृत्ते ते यदन्ति पुरोदशाम्बुद्विति
 येऽमिहोमम् । दिनामूर्त्त्यपदिता कीर्तयन्तः सूर्त्तौ
 ज्योतिर्न तत्र ज्योतिरेपाम् ॥ तस्मादुदिते हीजन्व'
 इति । एवं 'यथा वाऽऽतिथये प्रकृष्यात्तमाहरेषुयाहृत्
 क्तं यद्दुदिते शुद्धति, तस्मादुदिते रेतन्यम्' इति ।
 अत्र पूर्वम उचरविधिविहितानुदिनहोमनिन्दाद्वारा वदित-

होमशुद्धिः । उचरन् पूर्वविधिविहितेदितहोमनिन्दाद्वारा
 अनुदितहोमशुद्धिः इति । फलविधिः— 'प्रतिविद्यन्दि
 ह वा य एता एतौचरन्ति' इति । अथ ४।१।१
 अधिकरणे । निषेधफलार्थवादः— 'तस्माद् प्राज-
 णाय नावगुरेत' इति निषेधे 'यो प्राज्जाणायवगुरेतं
 शतेन यातयात्' इति वर्षपातपाननास्यं कर्म वाक्य-
 नेयात् । अथ शक्यधिकरणे निरूपितः । फलविधि-
 सरूपः— 'यस्य वर्षमयी शुद्धमिति न स पाप लोके
 वृणोति' इति । अथ ४।१।१ अधिकरणे निरूपितः । देवता-
 विधिः— वानवनेयी देवयज्ञिकः 'अध्याद् वा य एतममन्नो
 जनयते यदग्नि' इति पूर्णाहृतेवैश्वानरोपे अग्निदेवता-
 मापकमाह । देवताविधिसरूपः— 'विष्णुवपाष्ट
 यद्व्योऽजामित्याय, प्रजापतिरुपाष्ट यद्व्योऽजामित्याय,
 अग्नीषोमावुपाष्ट यद्व्योवनामित्याय' इति प्रातरनेदेन
 उपाष्टयागक्रमे आग्नातैः वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीय-
 यावनावुपाष्टयागैः प्रातः विष्णव्या देवता उपाष्टयाग-
 कृत्यर्थे वीर्षनेते इत्युक्त उपाष्टयागधिकरणे (२।१।४) ।
 द्रव्यविधि — 'वायः परिधत्ते' इति विश्वे 'यद्वै
 स्वदेवयव वासो यद् शोम' इति शोमयद्वयस्य यौगिकत्वात्
 अर्थवादिभोऽप्यविधिः । इदं च 'अद्विधेयं वाक्यसोपात्' ।
 (१।१।१।२९) इत्यधिकरणान्ते मध्यकारेणोदाहृतम् ।
 द्रव्यविधिसरूपः— महावते 'मैष्टुनमस्य होता
 यसति' इति विधौ 'यदा वै प्रजा मह आविशन्ति
 मैष्टुजास्तर्हि आरोहन्ति' इति मैष्टुव्यसन्दस्य यौगिकत्वात्
 द्रव्यविधिसरूप. अर्थवादः । तदेतत् 'अग्निं वा कारणा-
 महणे यद्युक्तानि प्रदीयेत्' (१।१।१।१०) इत्ययं वदा-
 नात्प्राप्त्यप्रतिपादनपरं वर्षके वार्तिककृता उदाहृतम् ।
 (तत्र नोपलभ्यते—के.) । 'एतानि वै दश यज्ञा-
 धानि' इति च । चतुर्थे (४।१।४ अथि०) हि एत
 च्छन्दस्य तर्षनामो द्रव्यवचनात्वात् प्रागे स्फुटादिद्रव्य-
 विधिं आवाह्यं निरस्य अर्थवादमान इत्युक्तम् ।
 जातिविधिः— आग्नेये 'यदृकपात्' इति विधितः ।
 'उपहृतं भृताः' (पा० ४।१।१६) इत्यसिद्धार्थे
 तद्विज्ञोपपत्तेः मन्त्रस्ये प्रातः मन्त्रवादिप्रवक्तौ 'ते पुरो-
 दाश नूर्त्तौ भूत्वा प्रसर्पन्तमस्यन्' इति वाक्यतोयः

पुष्येष्टानाम्नातिपात्राप्रकः । इदमपि 'संदिग्धेषु वाक्य-
 रोपात्' (११४१२१-२९) इति न्यायादेव सिद्धम् ।
जातिविधिसरूपः— 'तान्मूलात्मीयोभात्रापत्येन
 नापुत्रांशु योग्यमात्मा यन्म्' इति । एतद्वि अत्रात्-
 योग्यमात्मात्विधिसरूपत्वात् न आस्य वजातिविधिः किन्तु
 'सर्वस्यै वा एतद्यथाय एतन्ने यद् धुनापामाज्यं' इति
 प्रासाया उपाधुपात्रप्रत्ययपरिच्छेदकाभ्यवजातेरनुवादः
 इत्युक्तं दृश्यते उपोक्तव्ये । **गुणविधिः—** 'सुशीघ्र
 दधाति' इति वार्तिककृतमते । भाष्यहृद्वा नोश्चानमात्र
 विधिः मन्त्रानुपादय, किन्तु उपधानमात्रविधायकं
 दोषोक्तैः मन्त्रमात्रविधायकं दोषोक्तैः विधिद्विविधौ
 भूषणानां सुष्ठिद्विप्रधानानेन मन्त्राया विधिपत्रकौ
 'यत् सुन्दरोत्पला उपदधाति' इति वाक्यदोषात् गौम्य
 यथाद्वयसंख्याविधिः । तदेतत् सुप्रथमिदरण्ये (भूमा
 ११४१२१-२९) मन्त्रोभेदद्वेणोत्तम् । **गुणविधि-
 सरूपः—** 'यथाकपालो भवति, गाव्यौर्नं ब्रह्मचर्येन
 पुनाति' इत्यष्टसंख्याविधिसरूपत्वात् । तदिदमुक्त वैश्वान-
 रराधिरूपे (११४१२२) । **क्रियाविधि—** मूलाग्निदोषे
 'अवमत्तात् समिध वाक्यवतुदनेत्' इति विधेयसंख्य
 दोषः 'तपरि हि वेदेभ्यो पारयति' इति । तत्र कर्त्तव्ये
 (३४१२) उक्त, देवेभ्यः इत्युक्तेः देवाग्निदोषे चीन-
 दग्निदोषे उपरिधारणस्य कर्मविदग्नि आचारानिना अत्रास्ते
 हिद्यन्मपरित्यागेन विधिः कल्पते इति । **क्रियाविधि-
 सरूपः—** 'यो विरम्यः स नैर्दग्नि, योऽनुतः स रीद्री, य.
 धृत, स परदेवा, दसाद्विदग्ना भावितव्याः कदेमक्याय'
 इति दग्निपूर्णप्रवरणाधीत वाक्यं औदुम्बराधिकरणे 'श्रद्धाणो
 च संमनस्यकर्मणो न कल्पते विधानार्थक्य हि सं
 प्रति' (११४१२४) इति मन्त्रे भाष्यहृत्वा उदाहृत्य
 'शिविपले तु यत्र नैर्दग्नात्तत्र विदग्ना नोदेव' तथा
 एतत् प्रारभ्य वाच्येन इति क्रियाविधिर्निरस्तः इति ।
निमित्तविधिः— अग्नौ ध्रुवते 'यो वे संस्वरस्रुक्चन
 भूत्याऽग्नि चित्तने यदा समिधे गमोर्न विचरते तादनेन
 तदाग्निमात्रेण वैश्वानर द्वाद्वाक्यत्वात् पुरस्तात्सिर्वैचैत्'
 इति । अत्र चतुर्थे (११४१६) 'वैश्वानरथ नित्यः स्यात्'
 इत्यधिकरणे संवसराभरण अर्थवाददानं इति नित्यता

इति पूर्वपक्षयित्वा कर्तुंसमानाधिकरणो दच्छन्द. निमित्तता
 संवसराभरणस्य प्रतिपादयति इति नैमित्तिको वैश्वानर-
 यागः इति सिद्धान्तितम् । **निमित्तविधिसरूपः—**
 'ज्योतिशोभे धृतं ' यां वा अथानुष्य यजमानस्य देवतान-
 न्दातिरतस्ता आशुदृश्यते, यत् प्रजापत्य दधिग्रहं यज्ञसि
 श्रमण्येनेन' इति । 'दधिग्रहो नैमित्तिकः कुतिस्यो-
 गात्' इत्यधिकरणे (११४१७) देवतान्तपयो निमित्त
 कच्छन्दत्वात् इति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तित आशुसमानाधि-
 करणस्य कच्छन्दस्य निमित्तताप्रतिपादकत्वाभावात् अर्थ-
 वादमात्र अन्तरापभ्रमण इति नित्यो दधिग्रहः इति ।
कर्तुंविधिः— पठे (६१८१२) चतुर्दशसंक्रमणने पुं-
 पायंतया विहित्वा तया होमाश्च 'चतुर्दश प्रसृजति'
 'चतुर्दश प्रजापतयो चतुर्दश' इत्यन पूर्वपक्षिन, होमा
 आहवनीये कार्याः 'एषा च अनाहितोः' इत्यर्थ-
 वादमात्र अपस्तुत्यर्थं, इष्टिद्यन्नेन जपोक्तेः वेधा अना-
 हितोः नित्या जपानिना नैष्टिः इति । सिद्धान्तस्य
 वचनार्थकरोदिग्द्वन्द्वकणपरिहारय पदौभूत्वा अना-
 हितोः अर्थविनाश होमाकारणत्वात् इति । **कर्तुंविधि-
 सरूपः—** पठे (६१४१२) 'इति ए स्मार्ह वट्टुर्गार्णि-
 र्भाधानेन मन्त्र पठत' इति बुधिसोमैरेव माफनाः
 कर्तव्यो भवन्ते इति पूर्वपक्षकिया निरस्तम् । तदिद
 भाष्यपात्रविधिद्वयानु कृत्य चिन्तितम् । **कालविधिः—**
 'तान्मूलात्मीयोभात्रापत्येन नापुत्रांशु योग्यमात्मा यन्म्'
 इति । तदेतत् दृश्यते उक्तम् । **कालविधि-
 सरूपः—** 'स्यदत्तकल्पानो वा श्रुतम् इति यदा क
 चन कदा चनोपनयेदयदधीताय जनेन' इत्यस्य शतपथ-
 विधेः शेषः । तत्र न यत्पत्रविरिचकन्तुविधिनैष्टि-
 शोभे, यदा क चन इति विहित एव तद्विधिसिद्धेः । इ
 व पश्यते (५१४२) 'स्वनाष्ठे स्याद्विप्रतिपेयात्'
 इत्यधिकरणे वचनेने यदा क चनेत्पदे. शतपथमाक्यस्य
 ज्योतिशोभे कश्चनतद्विधिलोके, तच्छेषेण कश्च-
 नविधिरूपस्य अर्थानुगतम् । **द्वेषविधि—** तापशुभे
 'सरतस्या विनयने दीक्षन्ते, अथयुं प्रम्यां पठस्यति,
 सा यत्र निपतति तत्राहं पत, उत' पद्विपतत यजमानं
 प्राग्भाति तदाहवनीयः । प्रतीर्ष यति, पूर्वैव पठत,

यन्ति, दृग्द्वया अप्येव अपोनाम्नीयं चर्चं निरूप्य यन्ति' इति निषय वाक्यशेषः 'चतुःश्रवणमिदाधी-
नानि सरस्वत्या विनयनात् श्रावः प्रत्यागः' इति । य
सावन् देशे शाने विदधति । अत एव तद्वृत्त उप-
सृष्टं ' यदा प्लाक्षं प्रक्षयणमागच्छन्ति अयोध्यान, श्राव
प्रक्षयणमागम्य अमये क्रामयेष्टि निर्वपन्ते, तस्यामथा
च पुकार्यं च येतुके दत्त्वा कारषचर्चं प्रति यदुनामवभृ-
यगन्तवन्ति' इति । गार्गीके तु ननुशिवारावबीनानि इति
श्रुतन्तर व्याकरणानुकारणे (३।४।८) उक्तम् । वैश-
विधिसरूपः— 'यद्वृत्तिशामकमा प्राप्ती, त्रिंशत्पदानेन,
चतुर्निर्वाहः पुरस्तात्' इति गौमिकमहाशेदिमानविधेः
वाक्यशेषः ' इयन्ति शक्यामथेऽस्या कर्तुं' इति तदेतत्
' निर्वीर्या च सयोगात्' इत्यधिकरणे (३।७।३)
नृत्तये भट्टशोभेश्वरेणोक्तम् । निषेधविधिः— ऐतरेय-
शाखणे शरिषद्वोशाख्यने ' शिल्पकशियावाहीन भावते'
इति होतृकर्तृकस्य कर्त्तव्यस्य ' सुवसना हाप्याक्याप-
येत्' इति च पुकवार्यस्य शौनःशोपाख्यानविधेः
वाक्यशेषे ' निषेधकारे न विविदुः' ' विशिस्तारे न
विविदुः' इति शामिनककैवाभोजन्या ' महामपरं शतं
दत्ताहमेन विशिष्यामि' इति च लोभात् प्रहस्युत्वा
शामिनमिन्द्या त्रिषेणः कल्पते । यद्यपि वाच
' न शिष्यात्' इति सामान्यनिषेधः कल्पित्वा स्वाधि-
कारिक. पराविचारिषेण सामान्यनिषेधेन कर्तुंत्वमान-
स्या अतिविक्रमः सृष्टत्वाऽपि अशायितः प्रहृष्टोऽस्ति,
अत एव तृतीये ' शमित्वा च शब्दभेदात्' इत्यधिकरणे
(३।७।३) वार्तिककृता उक्तं 'अत एव आर्थिक्यं
निन्दन्ति' इति, तथापि निषेधनिषेधो दोषनिषेधार्थेनैव
अर्थवानेवेति । निषेधविधिसरूपः— 'अग्रे राजाहु-
रननुतिर्वै जतिन्नाथ मवेष्टुसाध' इति । दशमे हि
अनाहुरितिति निन्द्या निषेधकल्पना पूर्वपक्षव्या-
' नहि निन्द्या निन्द्य निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु विधेय
स्तेतुं' इति धातानुसंधिकरणे प्रहृष्टाद्युक्तं न्यायेन
' यत् पयसाऽमिहोर्नं ब्रूहोति' इति यपोतिनिषेधत्वात्
न निषेधकल्पना इति विद्वान्निन्दम् । संदिग्धार्थोपा-
दाननिर्णायकः— ' सरस्वती भ्रतः' इति विधौ

' एतद्वै देव्यं मियुनं यत् सरस्वती सरस्वांश' इति ।
अत्र सरस्वान् देवता यस्य अती सरस्वतः, अतोऽपि
तथा, ततः सरस्वतश्च सरस्वतश्च सरस्वती, उच्यते सर-
स्वान् देवता यस्य इत्येकजडितः, अपरस्तु सरस्वती
देवता यस्य इति उचितः, ततश्चयोरैकशेषः इति तदित्ये
स्त्रीपुंसदेवत्व एतन्नं न पुंस्यदेवत्वः इति निर्णयः
असादर्थ्यवादाप्रति । तदेतत् पश्यते ' सुख्य-
कमेण वाऽद्धाना' इत्यधिकरणे (१।१।७) शास्त्रदीपिकाया-
मुक्तम् । संदिग्धार्थशक्तिपाठकः— ' यमतीभि-
रद्विद्विदुःशर्कं प्रोषति' इति विधेर्वाक्यशेषः ' यदा वा
अन्या औपधयो ग्लायन्ते अथेवे मोदमाना इवेचिप्रति'
इति । तदुक्तं ' शास्त्रा वा तस्मिन्निचलत्' इत्यधि-
करणे (१।३।५) । उपमानार्थवादः— ' यथा वे
दयेनो निषयत्तयो एतन्नं दिवत्तं भ्रातृत्वं निषयत्तये
यगणिकरति दयेनेन' इति । तदुक्तं ' तद्व्यपदेशं च'
इत्यधिकरणे नामधेयवादे (१।४।५) । बाळ. पृ.
४८-५८.

अर्थवादाधिकरणम् । अर्थवादादन्वयः । अर्थ-
वादाप्रमाणवाक्यकरणम् ॥

(अर्थवादादन्वय विषयः कथ्यते) वा— 'सिद्धः
प्रमाणभाष्यस्य धर्मं वेदस्य सर्वज्ञः । विध्यर्थ-
वादमन्त्राणामुपगोऽप्युच्यते ॥' सामान्यतः
प्रामाण्ये सिद्धे अधुना विमज्य विनियोगः प्रति-
पाद्यते । अवधूतप्रामाण्यस्य वा वेदस्य इत्यर्थां समस्तस्य
विध्यर्थवादमन्त्रान्तर्भावकस्य यथाविभाग धर्मं प्रति
उपयोगः प्रतिपाद्यते ।

आत्मनायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां
तस्मादन्वयगुच्यते । १।५।११ ॥

भाष्यं— 'सोऽशोदीव यदोदीवत् तदुदस्य कद-
स्वम्' ' प्रजापतिरागनो यामुदकितदत्' ' देवा वै
देवयजनमप्यवस्तान् दिवो न प्राचानन्' इत्येवमादीनि
सामान्यतारः समामन्त्रित वाक्यानि । तानि हि कं
चिद्धर्मं प्रतिपद्यते, उत न इति भवति विचारणा । तदभि-
धीयते । त्रिया कथममुद्रेया इति वा चिद्विदुः यथापातारो
वाक्यानि समामन्त्रितं । तत् यानि वाक्यानि क्रिया

नायगमयति, क्रियासंबन्धं वा क्वचित्, एवमेव भूत-
 मयं अन्वाचसते, रुद्रिताम् रुद्रः, वगामुच्चित्तोद
 प्रजापतिः, देवा वै दिशो न प्रवक्षिरे इत्येवंनातीय-
 कालि, तानि कं धर्मं प्रमिगीरन् । अथोच्येत अध्या-
 हारण वा, विपरिणामेन वा, ध्वनहितस्वपनवा वा,
 न्यवधारणस्वपनया वा, शुणकस्वपनया वा कश्चिदुर्थः
 कल्पयिष्यते इति, स कल्पमानः सः कल्पेत । सः किल
 वयोद, अतः अन्वोनापि रोदितव्यम् । उचिचखेद
 आत्मनया प्रजापतिः, अतः अन्वोऽपि उरिपदेत्
 आत्मनो वपाम् । देवा वै देववजनकाले दिशो न
 प्रजावजन्ताः, अतः अन्वोऽपि दिशो न प्रजावीयात्
 इति । तत्रात्मकम् । इष्टविद्येयेन अस्मिन्नेव वा
 यत् वाप्यनिर्माणं तत् रोदनं इत्युच्यते । न च तद्विच्छतो
 मवति । न च कश्चित् आत्मनो वया उचिचखे तामसौ
 प्रहृत्य तत उचितेन तृपरेण मनुना यद्गुं वननुवात् । न
 च देववजनाध्यवसानकाले वे चित् दिशो मुद्येयुः ।
 अत एवा आनर्षकम् । तस्मात् धर्मनातीयकानि
 धारकानि अस्मितानि इत्युच्यन्ते । यथापि च नित्यानि,
 यथापि न नित्यमर्थं कुर्वन्ति इति । स एव नात्येक-
 देशस्य आशेषः, न कृत्स्नस्य वाक्यम् । मनु एक-
 देशादिना साहाय्यः पदव्युहो न पर्याप्तः स्वस्मि प्रयो-
 जनस्य, अत आशित एवेति । तैवम् । भवति हि
 कश्चित् पदमव्युहः, स अर्थवादेश्यो विनाऽपि विदधाति
 क विवर्षम् । यानि पुनः तैः सह संयुज्य अर्थान्तरे
 वर्तन्ते, तानि एकदेशाशेषेण आशियन्ते ।

वा— तम पूर्ववद्वैवायमिषाः— 'चोदनाल्लो-
 टयो वने' (१११२) इत्युक्तत्वात् 'तस्य आनमु-
 पदेशः' (१११५) इति परमवर्गात्, 'तद्गुणानां विधायिन
 समान्नायः' (१११५) इत्युपसंहारणं विधिनि-
 रोधयोरेव प्रामाण्यं प्रतिपादितम् । न च तदातिरिक्त-
 शब्दागम्यत्वं धर्माधर्मयोः । नात्मनरिप्रायैशेषं मुक्त्वा
 अन्य. शब्दस्य व्यापारोऽस्मिन् इत्युक्तमेव । अतश्च
 आनन्वयेन साप्यतामेवित्त्वैवतापानिचिनेन विधिपति-
 येषान्तरादिनि, तेषां भयत् प्रामाण्यम् । यानि तु सति
 रिक्तायानि अर्थावागमनमपेयातुपार्थिन 'सोऽ-

रोदीत्' 'इये त्वोनें त्वा' 'उदिदा' इत्येव-
 ङीति, तानि स्यारि अपोश्चैवके अर्थाभिधानसामर्थ्यं च
 धर्माधर्मयोः अन्वयमात्रं अतदर्शत्वात् । यथाश्रुतवृत्तानां
 ताभ्यं प्रतीत्यनुपलब्धे प्रतिप्रवेनेन अतदर्शत्वम् । अथ
 कथा चित् शब्दपुत्रका तादर्थ्यं सन्प्येत, एवमसि ग्ववहा-
 देत्याभावात् न धर्माधर्मयोः अन्वयत्वं स्यात् । यदेन
 हि वाक्यं गृहीतं, तदेव अध्याहारविपरिणामादिभि
 यद्येष्टं मत्वमित्त्वं शक्यते । तत्रथा, सोऽरोदीत् इत्येतदेव
 तावत् वाक्यं विशिष्टपुत्रकाचरितोपन्यासद्वारा रोदकत्व-
 म्यतपर, अथवा महतामपि एवविधाः प्रमादाः संभ-
 वन्ति तस्मात् प्रत्येन धर्मवियोगमिति । अतः विवि-
 प्रतिवैक्येरेकदुष्टत्वात् धर्माधर्मत्वेन निर्णये शक्य-
 भावः । शाब्दव्यतिरोधात्प्रत्यक्षं हिता एव ।
 यत्तु भूतान्नास्तानमार्थं गगनविक्रमे मदिवायते,
 तत्र यद्यपि तत्रैवमत्त्वेन, तथापि न तेन प्रयोजनं
 इत्यनर्थकम् । अथि च 'युष्म एवातोर्दिवा' इत्यादीना
 स्वार्थेऽपि अत्रामार्थं वक्षते । सिष्येक्याकृतवयो-
 नेन तेषा रूपभङ्गः क्रियते । न च तस्यपि किं चित्
 मागणयति । निरैरी हि तैः किं चित् प्रतिपादयितुं
 शक्यमेव । न च तत् प्रतिपादयतां निष्पन्नोक्तता इति
 अविश्वस्यमानपरोक्षवदर्थान्तरकल्पना शक्या । नहि
 लोष्ट पदपत्रः तदर्थेन निष्पन्नोक्तं, इति सुवर्णदर्शनक
 कल्प्यते । सर्वान्येव च प्रमाणानि उपयुग्ममानं अनुप-
 युग्मगतं वा अपि सागोचरताऽऽप्य भवन्ति । तेषां
 च येषां हानोरादात्तोपेक्षानुपपन्नत्वेन धर्मते । अन्यथा
 हि उपादानमेव एकं पदं स्यात् । अथि च धर्मयोः
 अनुपपत्त्यर्थं प्रयोजनत्वं अप्रयोजनत्वञ्च वा विहायते, न तु
 तद्वैव प्रमाणोद्भूतिः । तस्मात् शो पदकृतोऽर्थः प्रती-
 यते, स तथैव प्रयोजनत्वं नपरोक्षनत्वं वा प्रतिपादते ।
 नहि प्रयोजनत्वेन प्रमादात् इति कश्चित् नियमहेतुरिति ।
 कश्चिन् तावत् स्वार्थेन प्रमाणमिति योगः तत्रापि यत्तु
 कुर्वन्, विमुक्तं अयुद्धिर्त्वं नित्यावहितयोदो वापितजान-
 प्राद्ये । न च वैदस्य प्रयोजनवदर्थभिधानरुचिः प्रथम
 अकथना । अथमेव हि यतीनाद्यन्ते वर्तते, वीर्यं पुन
 मनीवीति । तय विदिता यथाऽनुसर्वं अनुदत्तु क्षमा

स्ये . न तु वेदं पर्यनुयोक्तुं , किमयं निष्पन्नो जनमभि-
 दधाति , तदा अभिदधन् किमर्थं प्रयत्नेन भावने इति ।
 सर्वपुरुषाणां केवल प्रतिपत्तयेन चारुत्वात् वेदप्रज्ञो-
 चरभावं च परिधाव्यत्वात् । नहि अनधीतवेद एव
 आदौ परीक्षितुं क्षमः । पश्चात् परीक्षणाय तु न अतुद्धि-
 पूर्वनिर्वृत्तमध्ययनं प्रकल्पगतत्वात्वेन निश्चयेत्तु भवति ।
 तस्मात् यथैव अभिदोलादियाक्यानां सम्मानप्रयोजन-
 वत्यात् वानर्थक्य निश्चयमाकं इति नाश्रीरते , तथैव
 एषां प्रयोजनवत्वं नाशयितव्यम् । नहि यथाऽप्यगतम्युप-
 यमात् अन्वत् किं चित् शाधीयः परीक्षयाकम् । योऽपि
 च क्लेशेन स्तुतिनिन्दाऽऽत्मकोऽर्थः कल्प्येत , स भाव-
 नया अंशयानन्तथाक्तिवात् न श्यते , तथा च अश्रीरते
 न विधिप्रतिषेधो आश्रयतः , तदाश्रितं च दूरे
 पुरुषार्थात् भवति । अपि च एवंविधेषु स्तुतिनिन्दा-
 फलनाया इतरैतगाभयप्रवृत्तः । स्तुतिनिन्दाऽऽत्मकत्वे-
 नेव हि एकवाक्यत्वात् , तथा च अतुन्मीहितस्तुतिनिन्दो-
 श्येयाऽऽशयणम् । न च अन्वतरम्प्रासङ्गिकिरिति , एतो
 न्यचनिष्ठेन । तस्मात् पृथग्व्यवस्थाना दृष्टत्वात् आनर्थ-
 क्यमेव उपपन्नतरं इति । ' स एष वाक्यैकदेशस्य ' इति
 (भाष्यम्) विभुदेसातिरिक्तस्य मिदान्ताभिप्रायेण एक-
 देशानं , न तु पूर्वपक्षे , मित्रयाव्यवस्थाम्युपगमात् । अथवा
 वाक्यानां मध्ये एकदेशाक्षेपः , कतिपयानां शक्यम् । तत्र
 यानि नावात् केवलविधितुत्तानि , तेषु नैवावकाशः ।
 यान्यपि छिद्रादिमन्त्रि प्रागर्थवादमेवो विधित्तमर्थानि तैः
 सङ्गुष्य अर्थान्तरे स्तुतिस्तुत्यमन्त्रे वर्तन्ते , तेषां अर्थ-
 वादाश्रये तन्मात्रमेव हीयते , न तु विभिन्न पुरुषार्थ-
 ताऽपि । यानि तु वर्तमानापदेशदुक्तानि स्तुतिनिरपेक्ष-
 विषयमर्थानि , यथा ' यस्य स्वाधिरः सुवो भवति स
 कृत्स्नमेव रोनापयति ' इत्येवमादीनि , तानि एतदेव-
 दारेण समस्तानि आश्लिष्यन्ते ।

शास्त्रदृष्टिविरोधाच्च । २ ॥

भाष्यं-- ' स्वेन मनः ' ' जन्तुतादिनी वाह ' इत्येवजागीरमाना धर्म प्रति आग्रामण्यं भूतानुवादात् । विपरिणामादिभिपि कल्प्यमाने भेदं मूरोरु च कर्तव्यं इत्यपकति । उच्य अत्रत्यं सोपाटतरादक्षिषेवं अनाध-

मानेन अतुदात्तम् । न च विकल्पः , वैपग्यात् । एकः
 कल्पो विधिः , एकः प्रत्यक्षः । अथ दृष्टविरोधः ।
 ' तस्मात् धूम एतामेरिका दृष्टो नाधिः ' ' तस्मात्वि-
 रोधोर्नेक्तं दृष्टे न धूमः ' इति । अस्माच्छेकात्
 उक्तस्य अग्निः आदित्यं मनः , रात्रौ आदित्यः नं , इत्ये-
 तदुपपादयितुं इदम् । उभयमपि दृष्टविकल्पोच्यते ।
 तस्मात् नैवाऽप्यपारणा शिष्यतीति । अपरो दृष्टविरोधः , ' न
 चैतद् विदुो वयं ब्राह्मणा या स्मोऽब्राह्मणा वा ' इति
 अक्रियाऽर्थत्वादनर्थकम् । अथ अयमर्थः , नैवेतद् भावते
 किं वा ब्राह्मणा वयं , उत अत्राहणा वा इति , प्रत्यक्ष-
 विकल्पप्रमाणम् । अपरः शास्त्रदृष्टेन विरोधः ' को हि
 तदेव यद्यमुभिन्तु लोकेऽस्ति वा न वा ' इति । यदि प्रश्नो-
 ऽर्थं , अनियाऽर्थत्वात् अनर्थकः । अथ अनवकल्पितः ,
 शास्त्रदृष्टेन विरोधः । अतः प्रत्यक्षविकल्पप्रमाणम् ।

वा—वाङ्मनसयोर्विद्यमानं अविद्यमानं वा स्वेयात्त-
 धनं तन्ममानं धर्मं स्वाधेऽपि वा न प्रामाण्यं प्रतिपद्यते ।
 अथतु अध्याहारविधिः एव कल्प्येन ' वाङ्मनसयोः सर्व-
 शरीरेषु चेदाः प्रति प्राधान्यात् इतरभूतेषु त्रिवैरपि तन्विरितं
 अतुदर्वितम् ' इति , ततः शास्त्रविरोधः । तत्र एतत्
 क्यात् , विदितप्रतिपिदत्तात् शोदरादिकत् विकल्पः
 इति । इतरस्तु कल्पनीयकल्पप्रत्येन नैरम्यमाह । नतु न
 अत्यन्तदुर्बलेऽपि विधिः तदधीनात्म्यभावेन प्रतिषेधेन
 तत्प्रकथे भवति इति ' प्रतिषेधः प्रदेरोऽनात्मविधाने
 च ' इत्यत्र (१०८१११) वक्ष्यते । सत्यम् । यस्य
 शास्त्रमन्तरेण अप्रातिरक्षि , मन एतदेवम् । यत् पुनः
 अर्थप्रति निविष्यते , तत्र विध्यनमनुज्ञयै लब्धात्मानः
 प्रतिषेधाः क्लीयासो भवति इति तत्रैव वक्ष्यते ' अर्थ-
 प्राप्तरहिति चेत् ' इति (१०८११२) । स्तेपातुतवा-
 योश्च त्रिनेव शास्त्रेण मनुक्तयोः विभिनिरोधः अत्यन्तः
 प्रतिषेधः , इति कल्प्य विधिं नाश्ते , तस्मादानर्थक्यम् ।

अतः पर स्वाधेनैव आनर्थक्यं प्रतिपादयति । यमि-
 दिव भूमाविधोरेरि दर्शनात् ' धूम एव ' ' अर्थवैरव ' एतद्
 इत्यमपि प्रत्यक्षविरोधात् अत्रापर्यं न समवति । अथवा
 मन्नेन प्रतिपाद्यते ' दिवा अग्निः आदित्यमनुम्विगति ,
 रात्रौ आदित्यं ' इति , तत्राभार्यं नोपपद्यते , पूर्वोक्तस्य

दत्तेरविद्वत्तात् । ततश्च अग्निपूर्णाः गच्छन्ति भव-
 स्वितांगोऽपि प्रतीतिशब्दात् क्षुधितानि अकल्पात् नान-
 मन्वते इत्येवा वा अनन्वाराणा । अथवा 'भूयो ज्योतिः'
 इति प्रत्ययसं गन्धः, 'अग्निर्ज्योतिः' इत्येव खानं, इत्येवा
 मन्त्रघोरवचाराणा न सिध्यति । अथवा एतलो वेदः प्रमाणं
 इत्येवा अनन्वाराणा न सिध्यति इत्यभिप्रायः । शान्तिस्तोत्रः,
 दृष्टवितोषधनं, पुनः प्राजादृष्टवितोषः इति यत्,
 दृष्टवितोषधनि एतत् क्रमभेदेन चोच्यते, तत् परिहार-
 स्मात्प्रममेतन्मुपोषेन । 'न वैतत् निर्दमः' इति आर्षो-
 षण्यतोषोऽभिमतः । स चायं विशतसंक्रन्धनमिधानात्
 तद्विपश्येन अममामम् । नहि प्राजाप्राजाप्राजदे-
 दित्यर्थः केन चिदंशेन धर्मणि उच्युष्यन्ते । न च
 प्रायश्चित्तव्ययः स्तुतिः समरति । न च स्वल्पव्ययव्या-
 शानप्रतिपादनेन प्रामाण्यम् । कथं पुनरयं दृष्टवितोषः ?
 यदा सभानाकारेषु सिद्धेषु प्राजाप्राजादिविभागः शाले-
 ष्वैव निश्चीयते । नार्थं शास्त्रविषयः, तौष्ट्यसिद्धत्वात्
 ब्रह्म-पादिवत् । कथं पुनरिदं लोहस्य प्रतिदं ? प्रत्यये-
 षोति द्रुमः । कस्मात् पुनः मातापितृसम्मानभिक्षाः
 चतुःसंश्लेषेण मनुष्येषु अनादिकात् न प्रतिपद्यन्ते ?
 शक्यमस्मात् । यथा ब्रह्मणः प्रथममिधानस्तुवते, नैत-
 नुस्यम् । दृष्टवः प्रागभिक्षायः प्राजाप्राजं चात्यन्तरय-
 त्तिज्ञं स्वगणेषु अनुग्रहं शारादिभूयैव दृश्यते, न
 तु प्राजाप्राजम् । अपिच ब्रह्मसंश्लेषोऽपि निमित्ता-
 न्नसदृशे नैव प्रतिपद्यते । न च उच्यते वाच्यनादि निमित्तं,
 वर्णभेदाचारान्तरम् । अन्वाराणापि निन्नाचारधर्मि-
 यैश्चप्रतिशोभित्वात् सदिग्धम् । एवं च दुष्टदृष्टेषु सभा-
 मान्त्वात् अनिश्चितम् । यत् अपिप्रातिशब्दमेव
 प्रतिपद्येत, स शुकिकामपि रजसं मन्वमानं श्रीणीयत् ।
 नैव दोषः । क्व चिद्वि वा चित्तं जातिप्रवृत्ते उचित्कर्त्तव्यता
 उच्यते इति कर्त्तव्यमेतत् । तेन यैरेव आलोह-इन्द्रिय-
 अनेकेषिष्ठागुण्युति-शब्दस्मरण-स्फुरित-मदत्त-संनि-
 कर्ष-भ्रान्तरविदोषादयः अन्वारातिमहमे कर्त्तव्यं, तथैव
 अत्र उच्यतेनजातिस्मरणम् । अथ च जयाशोभाहर-
 सन्धः मातुरेव प्रत्ययः, अनेनां तु अनुसन्धानो-
 देशाद्यवयवः कारणं भवति । न चात्रयः प्रत्ययान्वयमेव

प्रत्ययनिमित्तं भवति, चतुरादेरन्यतस्यापि निमित्तान-
 दसंवात् । अन्वारात्तद्विष्णुतिष्णवद्वैतमपि वैशिष्ट्यसंक्र-
 न्तुमिति प्रत्ययं इत्येवम् साधितम् । न च परं दृष्ट-
 त्वस्य प्रत्ययं न भवति, तत् निष्पन्नतोऽपि प्रत्ययानं न
 प्रत्यय इत्येतरानुक्तमेव । स्वपरवासात् दुष्टानीदं
 संक्रन्धः इति सत्यमेव दृश्यते (११२११३) । न च
 वाङ्मन्वारेण प्रत्ययता दीयते । नहि यत् निरिच्छ-
 मादृशं शब्दो, तदप्यन्वयम् । न च स्त्रीनां क्व चित्
 श्मिन्नादेशानात् सर्वत्रैव कल्पना युक्ता, लोचनविद्वानु-
 मानसमरत् । विविधेन हि प्रत्ययेन मनुजुलीनाः परि-
 रक्षन्ति आत्मानम् । अनेनैव देवता नानभिर्गोदाशैश्च
 सापिबुद्धिमान्साहित्यपर्यायिसरगाथैः सुखदेव्याणि
 प्रार्थयन्ति । तथा च प्रतिशुक्तं शुभदोषस्मरणान् तदनुकुर्याः
 प्रार्थितमिष्टतथो दृश्यन्ते । न च मर्कटपतिरेकहृतेन वर्ण-
 सहरः अपगयेन जायते । दृश्यते हि अपराधिनीनामपि
 स्वभर्तृनिमित्त-प्रथमः । तदप्यप्यभिहितं तदा
 अनुसन्धनेपरोधः भवेत्, न तु अपत्यनात् वर्णसहरः ।
 न च निष्प्रोक्तः (निवमेन) वर्णान्तरेरेव तदं प्रमादः ।
 सर्वानं च उपादितस्य नैव वर्णान्तरापापतिः । सहर-
 जातानामपि च पुनः उक्तानप्यपर्यायिणा सतां पद्यते वा
 अन्यतरत्वापत्तिः सत्यते (यासु ११६) । एव तु
 एतास्मात् आगमिकं प्रत्येतर्षं, नहि अर्थं पुरवेपता-
 निवयः लौकिकप्रमाणस्य । तस्मात् कतचित् सत्ये
 यथा तेन विविधितेन कोपुंमेतिनादिविभागजनं,
 तथैव दर्शनस्यपरपर्यायानुसृष्टिप्रत्ययप्रमाणानि प्राजाप-
 र्याधीनि इति भवति अमानरचनस्य प्रत्ययविरोधः ।
 वेदापि प्राचारनिमित्ता साक्षात्साधयः, वेदास्यै दृष्ट-
 विरोधसाधयः अस्तेव । न तु आचारनिमित्तवर्ण-
 विभागे प्रमाणं कियत् । मिज्ञाना हि प्राजापरीत्या
 आचारं विधीयन्ते, एतं हरेरेताश्रयता भवेत् । ना-
 शब्दानीनाकारः, तदन्तेन साक्षात्पद इति । स एव
 प्रजाप्राजकाले प्राणः, पुनः अष्टमन्वाराकाले यज्ञ-
 इति अनुसन्धितव्यम् । तथा एतेनैव प्रत्ययेन पर्यायानु-
 मत्तपि प्रवृत्ता युगपत् प्राजाप-वाताक्षयण्यविरोधः ।
 यथाविदप्यपिनिमित्तं अथ प्रतिपद्यते । न त्वपरीत्या

अनुदायो ज्ञानं, न उच्चरितः सरस्वरः, न तदभि-
 न्यट्टया जातिः, किं तर्हि मातापितृजातिशानामि-वद्व्या
 प्रत्यक्षमधिगम्या । तस्मात् पूर्वैर्न न्यायेन वर्णविभागे
 व्यवस्थिते 'मास्तेन द्यूदी भवति' इत्येवमादीनि कर्म
 निन्दावचनानि, अथवा वर्णनयवर्महानिप्रतिपादनार्थानि
 इति गच्छन्तम् । पूर्वैर्नञ्च अत्रापि वल्लभात् प्रत्यक्षं,
 कल्पेन अज्ञाननिधिना सह निरूप्यो न सञ्जति ।
 अपि च तत्र अनुशासनमरुतात् मधेदपि, न तु अत्र
 वस्तुस्वभावा ऐकान्त्येन अनिकल्पत्वात् । 'नो हि
 तदेद' इति पूर्ववदेन अज्ञानगोचर्यविपर्ययात् अनौप-
 यिकत्वात् अतर्थादयम् । निश्चितवैदप्रामाण्येऽथ
 त्रैविद्यशुद्धैः किंत्वामानन्वात् स्वाधेऽपि आगर्थक्यम् ।
 विकल्पामावक्ष्य अत्रन्तरेणैव ।

तथा फलभावात् । ३ ॥

भाष्यं— गर्गविरचनब्राह्मणं प्रत्युच्यते 'शोभते-
 ऽस्य सुत य एवं वेद' इति यदि भूतानुवादः, अन-
 र्थकः । अथ अर्थयनकणानुवादः, ततः अस्तदनुवादः ।
 कात्यायने फलमधिगमिती चेत्, नहि अत्र प्रमाण-
 मस्ति । निधिः स्वादिनि चेत्, तैर्ग निधिपरः । 'इत्य-
 सप्तकारकमङ्ग' (४१३।१।१) इति चिन्तयिष्यति
 एतत् उपरिष्ठत् किं फलविधिः, उतार्थवाद इति । इह
 तु नि भूतानुवादः क्रियार्थो वा इति । तेन न फलविधि
 चत् निगन्ताश्च इह अतर्थाकोऽर्थवादविचार इति ।
 'आऽस्य प्रजाया वाजी जायते य एवं वेद' इति
 चोदाहरणम् ।

वा— यदि तावत् गर्गविरचनब्राह्मणं—नेत्यामुस्त्वयङ्गान-
 काले विश्वमाननोरेव्य सुत्रसोभा—गाविकल्पनोः सन्तीतेन,
 न धर्मं प्रति प्रमाणम् । अथ तु अधियमानयोः, ततः
 स्वार्थेऽपि । वर्तमानापदेशाच्च प्रथयानुपलब्धिविरोधः,
 कर्मानुष्ठानयोग्यपुरुषकरणत्वं विद्यामक्षरत्वं दीक्षित्वादीर्भ-
 र्त्नानादिवत् निराभाहृत्त्वात् फलविधित्वं निराकरिष्यते ।
 पीतफलेत्यात् नार्है अत्र न विचारितार्थं अत आह,
 तेन पणविधित्वात् निराकार्य इह आनर्थक्यार्थवादत्व-
 विचार इति । स्वत्वार्थेऽपि च अत्रत्यम् नास्ति इति
 स्पष्टव्यतयेव ।

अन्यानर्थक्यात् । ४ ॥

भाष्यं— 'पूर्णाहुत्या सर्वात् क्षाननाकान्तेति ।
 'पशुबन्धवाजी सर्वात् सौकानिधयति' 'तरति सूर्युं तरति
 ब्रह्महत्या योऽश्रमेषेन यजते य उ चैनमेव वेद'
 इति । यदि भूतानुवादमत्रं, अनर्थकम् । अथ फल-
 विधिः, इतरेषामानर्थक्यम् । नहि अहुत्या पूर्णाहुति
 अतिशेनादयः क्रियन्ते, न च अतिहुत्या अग्नीषोमीयेण,
 गोमेन यजन्ते, न च अनपीत्य अग्नेषेन यजन्ते ।
 तस्या पथिजातेऽर्के मधु उरुष्य तैवेर पथा मध्वर्षिनः
 पर्वतं न गच्छेयुः, तादृश हि तत् । अपि च आहुः
 'अर्के चेन्माधु चिन्दते किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टव्या-
 र्थेश्च संसिद्धौ को विद्याम् यत्नमाचरेत् ॥' इति ।

वा— अत्रन्तरेणैव पूर्णाहुत्यादिफलवचनानि न्यायाया-
 तानि । विधित्वात्पुत्रयवादेन तु दोषान्तरमभिधीयते ।
 पूर्णाहुतेः अस्तिस्वरकारत्वात्, पशुबन्धश्च च ष्वेतिहेतो
 पकारकत्वात्, अश्रमेऽज्ञानस्य च सप्तकारत्वात् न तावत्
 फलविधित्वात्परः । यदि पुनरिच्छते, ततः अन्यानर्थ-
 क्यम् । समानकल्पान्यपि कर्माणि यानि परस्परानपेक्षाणि
 क्रियन्ते, तेषा यथाकस्मि अनुष्ठानत्वं नान्यानर्थकरम् ।
 पूर्णाहुतिपशुबन्धयोश्च अङ्गयोः शरकर्मानधिकरणत्वं
 'प्रथमं न नियम्येन' (११।१।८।४३) इत्यनेन
 न्यायेन अत्राते फले नोचरकर्मानुष्ठानप्रयोजनमिति इति
 तद्विध्यानर्थक्यम् । तथा च दृष्टान्तोऽपि । 'तैर्नैव पथा
 मध्वर्षिनः' इति षड् अन्यः पथाः पर्वतस्य तत्र गच्छे-
 युरपि, न तु तैर्नैव गच्छन्ति । तस्मात् भूतस्य कृतानां
 विधीनामनुष्ठाय वर कल्प्यानामेव अनर्थक्यम् । न च
 फलविद्येपार्थिनः परापि कर्माणि, अस्तिनैवअत्रणत् । न
 हि समानाया क्षुत्रौ अत्रत्यश्चः सन् फलविशेषः कर्म
 विनैर्गम्यः शक्यः कल्पयिष्येत् । न च क्षुत्रि' अस्तव्यात्
 इति स्पष्टव्येव ।

अनागिप्रतिषेधाच्च । ५ ॥

भाष्यं— 'न पृथिव्यामग्निश्वेतयोः, नान्तरिक्षे, न
 दिवि' इति अत्रप्रतिषेधमग्निमर्थं प्रतिषेधनि । विश्व-
 या एव पशुना, अन्तरिक्षे दिवि न अग्निर्न चोपते इति ।
 पृथिवीचपनप्रतिषेधाच्च च पशुपय मयैत्, चपनप्रतिषेधा-

धर्मैव तत् । अथ अप्रमाणं, नैव विरोधो भवति । कथं तत् प्रमाणं, यत् विष्णुत्तरमाहुः सत्येत् स्वयं जाहुः स्यात् ? न चेत्तत्र, हिरण्यं निषाद्य चैवम्प्रति ।

या-- श्रीपति पृथिव्यादिचक्रानि अप्रतिषेधमागिनमर्थं प्रतिषेधन्ति । अन्तरिक्षे दिशि च तावत् अमागन्धात् प्रतिषेधाविषयत्वम् । अतश्च पूर्वदक्षितव्याभावात् न पूर्वदासः । अनन्तरिक्षे हि अदिवि च पृथिव्या तिल्वचयनं प्राप्तं इति तद्विधिरनर्थकः । अथापि तिल्वचयनं तदापि अक्रियार्थं चमेन । पृथिवीचयनप्रतिषेधपर्युदासी तु नयनविष्णुत्वात् अत्राकरो । वाये च विष्णुत्वात् नयनं कल्पन्त्यात् । एतदेवास स्वरमाकुल्यम् । विष्णुत्वात् 'हिरण्यं निषाद्य चेतनं' 'इष्टाभिरि चित्तु' एतच्च आकुल्येत् । प्रवेकनाहुदित्तु नैवोत्पद्यते ।

अनित्यसंयोगात् । ६ ॥

भाष्यं— अतिल्यसंयोगश्च वेदप्रामाण्ये संतं 'प' तु भुक्तिताम्यमानं' (१।१।८।११) इति परिहृतः । इदानीं वेदोक्तदेशाना आश्रिताना पुनश्चोद्भूतः उचित्यति ' प्रवः प्रावाहणिरक्षमवत् ' इति ।

वा-- सर्वोवाक्यानेषु अन्वयवत्तार्थमात्रं स्वरूपप्रतिपादनात् अनित्यसंयोगः । स च समस्तवेदप्रामाण्ये सति कथयित्वा अन्यथा नीयेत् । यदा तु यथेन प्रमाणानां मध्ये शब्दः, तथापि च वेदः प्रमाणं, तथैव वेदेषु विधिमानं पुरस्ता कल्प्यते, तदा इतरेकदेशवत् अनित्यार्थकदेशप्रामाण्यं यथाभुतार्थकज्ञानात् आपन्नं विनिवारति । तस्मात् एवमादीना अन्येष्वर्थ अर्थे अन्वयनमापत्तेयं फलं कल्प्यम् । अथवा यथा एतानि उपेक्षाकृतानि तथा तद्विषयं प्रत्यक्षमपि प्रतिपत्तव्यम् । अथवा यथा मन्त्रवत् यथाप्रकरणं प्रयोगशाले न प्रयुज्यते, प्रयोगरूपकामर्थ्यभावात् । नहि मन्त्राणां फलसंयोगे विनियोगः, किं तर्हि तस्यामर्थात् । न चान्तरिक्षे अथवा यथा वेदा पूर्वपक्षे वाप्यन्तरिक्षमात्रं रूपमात्रं प्रतीयते तथा अप्राप्येत् । यत्तु सूत्रकारेण अनित्यसंयुक्तं, तत् प्रामाण्यपेक्षया, न अप्रामाण्यतया ।

विधिना त्येकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्तुः । ७ ॥

भाष्यं— इदं समागनादते ' वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिक्रमः, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वैन भाग-वेनेनोत्पावति, स एवैनं भूतिं गमयति ' इति । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्यतो यद्यपि क्रिया नावगम्यते क्रिया-समर्थं वा किंचिद्, तथापि विशुद्धेनैव एकवाक्यत्वात् प्रमाणम् । ' भूतिक्रमः ' इत्येवमन्तो विशुद्धेऽसौ, तेन एकवाक्यभूतः ' वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ' इत्येवमादिः । कथमेकवाक्यमानः ? पराना साकड्धत्वात् मिधेः स्तुतेश्च एकसंयत्नत्वं भवति । भूतिक्रम आलमेत । कस्मात् ? यतो वायुः क्षेपिष्ठेति । नायममिमरूपो विव-दिनः ' भूतिक्रमेण आलम्ब्य ' इति । कथं तर्हि ? आलमेत, यत्ततो भूतिः ' इति । मिधो इमावर्षी, उभयामिधाने वाक्यं मिथेत् । विमर्षा स्तुति-रिति चेत्, पक्षे तेचेत्, नापुत्रित इति । ननु प्राग् स्तुति-यननात् अत्रान्न भूतिक्रामान्वात् सिद्धं, स्तुति-यननमनर्थकम् । तर्हि । यदा स्तुतिपदासतिपानं तदा पूर्वैव विधिः, यदा स्तुतिपरवचनः, न तदा भूतिक्रमस्य आलम्बो विधीयते । यथा परो भवति इति, पट उत्पद्यते इत्यर्थः, निरानाहं च पद-द्वयम् । यदा च तस्मिन्नेव रक्त इति अथ धूयते, तदा रजस्रज्जो भवतीत्यर्थः, भवति च रक्तं प्रति आवाह्य । एव यदा न स्तुतिपदानि विधिष्वन्देनेव तदा प्रवेकना, यदा स्तुतिक्रमं तदा सानेन । ननु एवं सति किं स्तुतिवचनेन, यस्मिन् सति अत्रिपदानं, मा भूत् तत्, उदमावेऽपि पूर्वविधियैव प्रोचयिष्यते इति । सत्यं, विनाऽपि तेन विद्येत् पक्षेचनं, अस्ति तु तत् । तस्मिन् विद्यमाने शोऽर्थो वायव्यस्य, शोऽर्थगम्यते । अदि. प्रवे-जनं तयोः । तस्मिन्नाविद्यमाने विधिना प्रवेजनं स्ति । ननु तत्त्वपि स्तुतिपदेषु पूर्वस्य विधिपरवचनः । आह, रभिमेतः स्यात्, न विवक्ष्येत स्तुतिपदवचनः । आह, स्तुतिपदानि हि अनर्थकानि अभिप्रेतं माहाह्वयि । भवन्तु अनर्थकानि इति चेत्, न गम्यमानेऽर्थे अति-वदितार्थानि भवितुमर्हति । शोऽर्थो विशुद्धेऽसौ, स

शक्नोति निरपेक्षः स्वर्थे विपातुं, शक्नोति च स्तुतिपदानां वाक्यदोषी भवितुम् । प्रत्यक्षश्च वाक्यदोषभावः । अतः असम्भवं विधेः स्तुतिप्रसंगच्छामः । ननु निरपेक्षादपि विधिप्रसंगमिच्छामः । भवत्येवं, तैत्र्यं एतत् कश्चिन् विरोधः । किंतु अत्रत्यः स्तुतिप्रदसंबन्धे एतत् विषयार्थं विवक्षितम् । वाक्यं हि संगन्धश्च विधायकम् । तौ चेत् संबन्धौ विदम्यात् ' भूतिकाम आत्मैत ' ' आत्ममेत च एष सुभो भवित्यति ' इति, भिद्येत तर्हि एवं एतत् वाक्यम् । अथ यदुक्तं न क्रिया सम्पत्ते, न तत्संबन्धे वा किञ्चिदिति, ' सुखमेत विधीना इदुः ' । स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः क्रियां, प्रसंगवशात्तः अनुग्रहणा, उपकरणित्वात् क्रियायाः । एवमिमानि सर्वान्शेष पदानि कं चिदर्थे स्तुवन्ति (श्रमन्ते) विदपति । अतः प्रमाणमेवंजातीयकानि ' वासुर्वै शेषिष्ठा देवता ' इति ।

या—पूर्वपक्षोपाद्वेष्टेष्वेव वाक्येषु सिद्धान्ते अग्निधातयै किमर्थे वाक्यवाक्यसम्बन्धत्वेन । के चिदाहुः, समानवाक्यत्वात् इदमपि तत्र, तावपि च इह उदाहृतानि इष्टमिति इति । नयत्येवं तथापि अपूर्वोत्तररूपं अग्निधातान्तर आकाङ्क्षति । तदभिधीयते । पूर्वोदाहनेषु सर्वत्र स्थायोत्वत्वमपि आगहृदकते । तत्र कः प्रथममेव तद्व्यतिपादनव्येष्टं अप्रीकुर्यात् इति प्रसिद्धस्वार्थ-रत्नत्वाना स्तुतिद्वारा एकत्राप्यभावेन धर्मप्रमाणशेषत्व-मात्रप्रतिपक्षिणीत्वाये वाक्यवाक्यशेषव्याधः । तत्र भाष्यकाराः प्रतिद्वेनेन एकत्राप्यवनेन तुल्यार्थव्योमं वदन्ति ।

(वेदवाक्यत्वात् एकवाक्यत्वादिप्रतिपादनोप-चोमः) एतावत्तु अत्र प्रथमं कथ्यं, किमर्थं रूप-भङ्गेन यत्नयेकाक्यतां पुरुषार्थत्वं वा वेदस्य उच्यते इति । लौकिकवाक्ये तु दृष्टकाल इति यदि उच्येत, तत्राग्निधीयते । सुक्तं लोके वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरसाम्यत्वात् अन्यगाऽपि कल्पनम् । इह तु अत्यन्ततीन्द्रियत्वात् वषाभुवात् ईदपि अन्यत्वात् पौरुषेयत्वमाप-येव । लोकेऽपि च यानि प्रमाणान्तरानुसंगतार्थानि आत्-मन्वत्वमात्रेण भोक्तव्यां प्रमाणाणि भवन्ति, तेषां नैव अन्यत्वात्सम्बन्धे उच्यते । तत्र के चिद्वदन्ति, ' दुक्तं च खन्दिनिके ' (शशुशुः) इति यद्वदन्ति, तेन

सम्बन्धे वेदः पुरुषार्थः इति साध्यते । नहि आत्मानुप-कारिणं स्वतं एव बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषाः प्रानेन चार्येषुः । यद्यपि च केनां चिदज्ञानं भवेत्, तथापि असम्बन्धितकान्तानेकरीषिकप्रमादकल्पना निष्पन्ना-शिका । तस्मात् यथापथा पुरुषार्थता भवति, तथातथा भवत्कलाऽपि रूपं, व्याख्यायते इति । न तु एतत्सुक्तमपि । कुतः ? पुरुषार्थानुपमाणाण्यद्वात् । यदि हि अक्षर-नुवाचोऽपि अर्थः असदादिभिरेवं कल्पन्ते, यस्मात् यथं प्रवर्तनेन धाम्नामः तस्मादस्य सुव्यवर्तनेति । तथा एतत् आत्मचेष्टितवरोन प्रमाणं अन्वयगतं स्यात् । अथ पुरुषान्तरधारणयुच्येत, एवमपि तद्वरोन, तैरपि एवगन्वकरोन इत्यनादित्वेऽपि सति अन्वयपरतन्वायेन सर्वेषां परम्यथात् न क चिन् प्रमाण्यवस्थानम् । सर्वत्र हि ' एवमर्थं पुरुषो वेद ' इति प्रत्ययः, न ' एवमय-मर्थः ' इति । तेन यद्यपि तेषुतेषु अप्येषु नूनं पुरु-षार्थं वेदं मन्यन्ते इत्यभिप्रायोऽनुमीयते, तथापि निर्मूल-त्वात् तन्वायेन शक्तिः । अतो यावत् वेद एव पुरुषार्थतया सङ्गं आत्मानं न प्रतिपादयति तद्वद-प्रमाणम् । तदुच्यते । सकलस्य तावत् वेदस्य ' स्वाध्यायोऽप्येतत्तः ' इति अन्वयनानाकना विधी-यते । तत्र किं तावत् इत्यपेक्षाया अप्ययं इत्या-गतमपि पुरुषप्रवर्तनाशक्तियुक्तेन विधायनेन अपुरुषार्थ-माध्यायं भावनाया प्रवर्तनाऽशक्तिप्रसंगतोः तदस्मात् निर-क्रियते । तत्रश्च अण्यत्वेन इत्यविरोधात् संतिपेक्ष कर-णात्ते भवित्यवे । तेन किं इत्यपेक्षिते ' वच्छन्त्ये ' इत्युच्यन्त्यात् अक्षरप्रसंगं इत्यागतम् । तस्मात् अनुक-पार्थत्वात् ' तेन किं ' इति ' पदावधारणं ' इत्युप-निष्पन्ने । तैवपि यदर्थज्ञानं, तेन वाक्यार्थज्ञानं, तेन च अनुज्ञानं, अनुज्ञानेन स्वर्गादिप्रसंगतिः, इति एतावति प्राप्ते निराकाङ्क्षी भवति । एवं सर्वविधीनां प्राक् पुरुष-ार्थज्ञानात् अपर्ययज्ञानम् । न च एतद्वैव निरिदरतनात् स्वगतिव चर्तं कल्पन्ते । वीम्यवत्तु हि यत्न यत्र अन्-तराभ्यानि व्यापारोऽप्यगते, वेदेन तत्रार्थ इत्य-धारणे । तत्र यदि तावत् तदनुसंगीय क्रिययापि अप्यपि प्रामाणास्यते, ततो नान्तत्वं एतन्नमर्हति । कार्यपर्यवे-

पनेनापि क्षुत्तविष्युक्तंसा अन्यथाऽनुपपत्तिरुच्यते।
 परतदुपादानम् । यत्र तु अनन्तरं तदं कार्यं न तस्यं पुरु-
 षार्थः, नापि पारस्परिकं समाप्नोति, यथा होमस्य आह-
 वनीयप्रकृतिः भग्नाभाङ्गायो वा, तत्र तदतिपमेण साक्षात्
 यमेण एव अट्टकत्वम् । सर्वत्र च एवम् उच्यते।
 यत्र तु विहिते कृत्वाऽहोऽपि तदनुपपत्तिरुच्यते।
 एतां आनादिकं हि विद्वां प्रकृते पुरुषार्थं वा
 चोच्यते, तत्र तदेव तसाधनं, पूर्वस्य तु विधेः तदुप-
 पत्तयैतदा पर्यायत्वम् । यानि तु उत्तरविधेः कार्याणि,
 प्राक् तानि साधनसाधनभावेन अत्रोदितेषां तावती
 यत्रानेन कादादीनामिह ज्ञानादीनि पूर्वविहितसंस्त-
 भापारमात्राया मन्तव्यानि । यत्र तु पारस्परिकत्वं न किं
 चिदन्तरा विधीयते, तत्र सर्वानि साधनपारोक्ष्य विधेय-
 स्यैव स्वयं फलसाधनता । तत्र यानि तावत् फलजन्य-
 विषयानामुपपत्तयैतानामपि विधियन्तानि, तानि तद्वि-
 पादनं वाच्यं स्वाध्यायसाधनविधिना नीयते, पर-
 तस्तु फलसाधनं साधनैव इति न तत्र वाच्यं
 प्राप्नोति । यानि तु तत्रप्रकरणे पठ्यन्ते, तन्नयि तथैव
 अथउत्तरादिप्रकरणे स्यादर्थोक्तं वाच्यं गगानि, न
 साक्षात् फलसाधनं भवति । युक्तं ? कथं इति अहो-
 पापापेक्षेण प्रकृत्या हस्तस्यैव अथरादिषु अनासक्त्या
 तत्रिहितं यमंसाधनमेव हि प्रयोजनद्वारेण उपादीयते
 नान्यत् । अतः प्रधानवाक्यतुल्यानि भवन्ति यन्ति ।
 तत्रात्रानि तु साधनानि अध्यायनादियत् । एवं
 प्रोक्षणादियानामाना श्रीमादिसंस्कारान्तरावसिक्ताना
 तादृशविशेषुगोष्ठानादयानादिभिः स्वरहिताना प्रधान-
 संस्कारः । एतमेव अनासक्त्यापारोक्ष्यादुपकारकमात्रवि-
 काश्रवाक्यानि योजयितव्यानि । तत्र तु एताना
 विधेयं, यत् अत्रकर्मस्य-इत्यं अथापि अस्युपादानं प्रधानं
 अर्थैरेव सन्त्यते । यानि तु आध्यायनादियानि,
 तावन्पि फलजन्य-इत्यादीनि साधनानि अस्मिन्साध-
 नानामिनि दूरस्थेनेव फलेन निरसकाऽस्तीक्रियन्ते ।

एतेन तत्रार्थकर्मवृत्तिपादनद्वारेण उपनिषदा नैरा-
 वाक्यं व्याख्यातम् (मुखा- उपनिषदांमपि आधा-
 नादिकाकव्यायेन दूरस्थेनेव तत्रुच्यते नैरावाक्य-वि-

स्यैः । कथमित्यपेक्षिते त्रयमर्थकर्मवृत्तिपादनद्वारेण
 इत्युक्तम् । इति) । मन्थनामपेक्षेणोक्तं साधनद्वारेण
 यदर्थो । तेन सर्वेषां भवन्तानांनिरासना ।

(अर्थवादानां मायानांशजयान्त-पातित्वम् —)

यत्तु अर्थवादानां भवनाश्रयत्वान्त-पातित्वम्
 अमरगमिति, तत्राभिधीयते । तत्र अनिर्दिक्तं न शक्यते,
 अस्ति तु अनन्तरितः । कथं ? इह हि लिङ्गादिषुषु
 वाच्येषु के भवन्ते शक्येते अत्रदात्मिका च अर्थात्मिका
 च । तत्र अर्थात्मिका अर्थवादा नापेक्षन्ते, अर्थ्यात्मिका
 तु प्रदीप्यन्ते । एतद् एव प्राचीनं, साध्यासाध्यायन-
 विधिना ह्येते सर्वे निनायकाः स्वाध्यायपदोसाध्या आत्मा
 नियुक्त्ये भावयेत् इति । तत्र लिङ्गादीनां प्रयोजनं
 पुरुषः प्रयोज्यः । तेन किं ह्यर्थपेक्षायां पुरुषत्वमर्थ-
 इति उच्यते । अथ तु योष्यस्यैव लिङ्गादिविषया निना-
 उच्यते प्रयत्नेत् इति, तत्रः किं इत्यपेक्षिते पुरुषं इत्येव
 सन्त्यते । यत्रपि च अचैतन्य-साध्यादिषु एव-
 त्रिभं प्रयोजनत्वं न सन्तानि, तत्रापि पुरुषस्य प्रयो-
 ज्यस्य प्रयोजनत्वानुपपत्तेः तत्रतन्त्रेणद्वारेण विधा-
 काना प्रयोजनता । यदि च एव न सन्त्येत, नैव
 एता निनायकत्वस्यपदेषो भवेत् । अथ केन इत्यपे-
 क्षिते पूर्वसन्त्यानुभवापेक्षेण विधिविधाने इति उच-
 न्यते । कथं इति प्रागव्यवहानालुच्यतेनेन इति । कुन
 एवम् ? बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुरुषाः वाच्यं प्रकृतोऽनं
 इति नामउच्यन्ते, तान् न प्रयत्नेते । तत्र विधिविधानिः
 अस्तीदृशं, ता प्रागव्यवहान उच्यन्ति । तत्र पुत्रधा-
 र्थं मके फलस्य सर्वस्य स्वमेव अनुष्ठानं भवति इति
 प्रसिद्धयात् न वेदात् उच्यतेमानमपेक्षते । साध्यादि-
 कर्मस्यतदोक्तु अमरुत्पुरुषानिषोक्तान् साध्यादेव प्रागव्य-
 प्रविपादानां आध्यायस्येते । तदुच्यते । तेन विधेव इति
 साधनपेक्षाया इति वा फलदेन विधायेते, मन्थोऽत्र
 मुनिपुरुषात्, अध्याय विधिनैव सर्वदोषाऽऽनिनिमित्त-
 वेदविहितत्वान् इति, अध्याय विधिप्रकृत्येदेवेतेदित्त-
 न्यायानुक्तत्वात् इति, तत्र फलपरादीना अर्थान्तर-
 योगात् पुनः अन्यसाधन प्रयोगो न युज्यते । विष्णुचर-
 काला नैव आनादृश, पूर्वं च फलदादिनिधेयं ।

नसादपि न तैर्निर्वह्यते । लक्षणा च एतेभ्यः कल्पते । न च शीतार्थेपमने वा द्रुक्ता । युगपथ उभयवृत्तिविशेषान् प्राप्तस्यपरमे फलधीनि न ह्युः । नहि अन्यशास्त्रे सति उपायमानेन उपात्ताना एकास्त्रेन यत्परार्थिकत्वं इति वक्ष्यते । अत एव च अर्थात् गम्यमानं अन्यपर-
नाच्छब्दाना न प्राचक्ष्यं प्रयोजन भवति । नहि यद्यत् प्रतीयते, तन्न श्चात्रफलमसीयते । यथा ' पूर्वो धानसि ' इत्युक्ते यद्यपि अपरो गम्यते, तथापि न कार्येण युज्यते, तद्वत् प्रोचनान् गम्यमानाऽपि न कार्यान्तरोप-
युक्तान्नाप्येवैव अवतिष्ठते । अन्यथाऽनुपपत्त्या चेय सेभ्यः कल्पेत । सर्वप्रमाणप्रस्तापये च अन्यथाऽनुप-
पत्तिर्भवति । प्रमाणाभावात् यः सर्वप्रकार प्रवृत्तमानस्य, स प्रमाणम् । नहि केन चित्तुपदेशेन वा अतिदेशेन वा न लक्षणगदे ततो दर्शिकेन्यायेन (८।४।१) विष्णुदेशधेन दे शक्ती क्वापिप्यामः । अथ तु केन चित् दूरस्थेनापि सैक्यति, ततः तदनुसरस्तान्तु कर्तव्यः इत्येवं चाकाशुो विधिरास्ते ।

तथा ' वायुर् वैपिण्ड देवता ' इत्येवमाद्यपि स्वाध्या-
याध्ययानविधिना पुरुषार्थतया उपनीत ' यन्त्रकवते उक्त्
हुरार ' इत्युपन्याय सदैव हीन अक्षय्यमानं अनुसु-
पाय्येन च पूर्ववत् (विधिराकयवत्) अक्षरापिपु
शपरंनम्भू भूतान्वाल्यानानाकयार्थे यवत् भूतम् ।
नवापि तु ताकादृशमेव इति य. तेन लक्ष्यमाण. साध-
नानुरूपताश्लोकसिद्धारेण ' विमदेनतासाधन कर्म सिद्ध-
मेन कर्म दाम्पति ' इति सातत्यस्योऽर्थाः, सः अनन्तर-
प्रवृत्तिच्छेदाकारदक्षिणतया पुरुषार्थे द्वाका यतोति
प्रतिवत्तु इति परिसुद्धने । सोऽयं नशाधदन्तरपरत्वं संघ
योगः । एव च न प्रोचनान् अन्यदृशा कर्माद्भिन्नं । न च
अर्थवादपरैः प्रयोजनान्तर साधनीयं इति आभानसाम-
र्थ्यात् उभयोर्निवमः ।

एतेन प्रतिषेधापेक्षितदोषसिद्धयर्थे निन्दादृष्टगतिव्यर्था-
स्यता । तथापि हि न देगदते निन्दावृत्तिर्नैते । इवथ
अप्रवृत्तस्यार्थान्तरसिद्धिः । न च अप्रवृत्तान नतारा-
रिभिः परैः प्रस्ताप्राप्तानभिधानेन सिद्धेयत्वेऽप्येवार्थ-
भवाभावात्पर्यायिनेः उक्तं अत्रलिम्बुं, इति अत्यन्-

प्रयोजननिन्दावाक्यगम्यमेव गमति । अतश्च एकवाक्य-
त्वसिद्धिः । निर्यं च विधिप्रतिषेधोः क्रमेण वाक्य-
दोषा. स्मृतिनिन्दाविपर्ययेतौ भवन्ति । नहि स्मृतिनिन्दे
नाम स्वपरिषेधे, निन्दास्यात् स्तुतिपु स्तुतिरस्यास्यै च
निन्दासु विपर्ययदर्शनात् । यथा वक्ष्यति ' नहि निन्दा
निर्यं निन्दितुं प्रावृते, अपि तु विषेय स्तोतुं ' इति ।
तथा त्रैयम्भुकाकथेषु ' यदभिनारयेत् तद्गुणान्ये पशु-
सिद्भ्यात् ' इति स्तुतयपि अभिषाणं नाश्रयिष्यते,
निन्दितमपि च अन्ते विधिवर्तमानत् अमिषारणायैव
प्रवृत्त मपिष्यति ।

सद्विषयस्मृतिनिन्दानामपि च प्रक्रमोपेय विषयः,
यथा वक्ष्यति ' न वयं निन्दितान् आनिन्दितान् वा
अभुवाम् विदुमः । कदा विद्धि वस्मान् अभुवामपि एता
वशीदृश्य आनयति क्रिया, तस्मान् नूतं प्रगृह्य इति
स्मृतिः स्यात् । अथवा विषयसङ्क्रामगमननिमित्तत्वात्
अशोभना इति निन्दा । तन अन्ते सामविधानात् तथ्य-
सार्थं ऋचा निन्दा इति गम्यते ' । सर्वथ न हि चित्
पदं स्तौति निन्दति च, इत्यपि तु एतवाक्यनवा तादर्थ्यं
प्रतिपच्यते । यथापि तादर्थ्यं पर न स्यात्, तथापि लक्षणा
लक्षितदृष्टता वा अन्यथाऽनुपपत्तेः आक्षयणीय ।
विधिप्रतिषेधोश्च स्मृतिनिन्दाम्ना अतिनाभावात् अन्य-
तरदर्शनेन इतरदनुमाय वाक्यं पूर्यितव्यम् ।

एष भारतादिवाक्यानि श्वास्त्येयानि । तेषामपि हि
' आशयेच्युतो वर्जान् ' इत्येवमदितिष्यनुकरणेण पुरु-
षार्थेत्यान्वेषणात् अक्षरादि व्यतिक्रम्य धर्मायैवाममोऽा-
धर्मानर्थेऽनर्तकत्वात्साधनप्रतिपत्तिः उपादानसिद्धि-
त्वात्तद्भूता एवम् । तथापि तु दन्तरजमोऽधर्मापिपु के-
चित् साक्षाद्विषयः, के चित् पुनः परस्मिन्पुस्वरूपेण
वर्धेतादाः । यतोनास्थानेषु च तादर्थ्यं एते आशयेत्
इति विधेरानर्थकत्वात् कथं चित् गम्यमानस्मृतिनिन्दा-
परिसरः । तथापि च नार्थीन उपास्यनेषु तत्रामि-
निषेधः कार्यः । वेदप्रत्यात्म्यसतेन हि वाचीन्द्रियेणन-
प्रवृत्तिभिः तथैव स्वनाक्यानि मगोक्तानि । प्रतिज्ञाप्रणा
व विधिपुद्धित्वात् शुक्रमैतत् । इर के चित् विधि-
मायेना प्रतिवच्यते, अन्ते कार्यसदेन, अन्ते अन्तेन

अर्थवादेन, अथे महात् । सर्वो च चित्तं प्रदीप्यं
इत्येवमारम्भः । तत्र तु के चित् विधिप्रतिषेधाः धुनि-
मूलाः, के चित् अर्थसुपासित्वा लोकात्म्या । तथा अर्थ-
वादाः के निरिद्विधा एव, के निरिद्विधा एव, के चित्
स्वभावो वाच्यत्वात्वेन स्वीयताः । अर्थे च मूल्यमेव प्रमाणम् ।
ये तु वाच्यत्वोक्तं न प्रतिवच्यते, तेषां के चित् स्व-
भावो धूमनात्मकत्वात् तद्विधेयत्वप्रत्ययः प्रीतिं जनयति ।
ये तु बुद्धवर्गाः, ते सर्वो वाच्यतां भाग्यां न उपाह-
कताः कार्यकानामुत्पत्तये । परं तु न चित्त्वात् एवमुत्-
पत्त्येव, तत्र विविधैरेकारिण्युक्तिद्वारे अर्थे चित्तनीयं
इत्येव सिद्धम् ।

(भाष्ययोजनं केचिन्मतेन, पञ्चाशु स्मृततेन)
‘विद्युद्वेगेन एकत्रकस्यात्’ (भा. श. १. १. १६) इति । के-
चिदाहुः ‘मिमर्षां सुविधिरिति चेत् कर्षं
रोषेत्, (इति विषये) नाऽनुदीयेत् ’ (इति
निरूप्ये) इत्ये सुविधिरित्यस्यां महच्चिन्मतेन वि-
पादनं, विद्यादिभिश्च अभिधानम् । अतस्तुत्वावर्त्यम् ।
न च सुव्यवर्थां समुत्पत्तयः । तत्र ये तावत् अर्थवा-
दविताः विद्यादिवः, तद्विद्येताश्च अर्थवादाः, तेषां यथा
विषयं स्वस्वितं निवर्तकं प्रवर्तकं (न) अवि-
वदन् । यत्र तु द्वयानिवातः, तत्र अन्वयेण वृत्ताये-
त्वात् अवयवादेये अन्वयवर्तिन्यं भूयसात्मुत्पत्तौ युक्तः,
(इति) ‘स्येदेकं सुव्यवर्थं’ इति च विधिप्रत्ययः
परिस्थापने । वेत्ताप्रकृतिप्रयोगभावात् तदनुवर्था-
प्ररोचनात्म्यविधित्वात्तुवादेन प्रवर्तते । यथा ‘समा-
दृश्यात् प्रवृत्तमनीचेन यजेत्’ इति, चत्वार्यन्वयवि-
प्रवृत्तमनुवादकत्वं मरुते । तस्मात् कावचशेतात्म्यः
इत्येतान्मर्थं विपश्चितम् । स एव च विप्रवृत्तः
कलादिष्वन्वोत्तरत्वात् म्रुयते इत्येव ‘भूतिनामः
इत्येवमन्तो विप्रवृत्तः’ इत्यनेन (भाष्येण) कथ्यते ।
अन्वयात् पुनः उद्वेगप्रत्ययं अनर्थकमेव ज्ञात् । सुवोलेन
तु विधिना एकत्वात्त्वं न संभवति इति अतिक्रम्य
तद्विषयः परिगृह्यते । तथा चाह ‘नायमभिसम्पद्ये’ इति ।
सिद्धिविषयवन्वयिषयेन च्छित्तुत्वात्त्वं निवर्तितं
पदनि ‘यदस्यो भूतिः’ इति । नैत्र च भूतिमिहितत्वात्

योजना । ‘मिमी इति’ इति पूर्वोक्ती चक्षुषी अभि-
पत्ते । ‘मिमर्षां सुविधिरिति चेत्’ इति । प्रत्ययश्चेत्
उपाहकः तेन अभिधीयमानस्य किं सुव्या इति ।
अथवा यदस्या वाच्यते तत् प्रत्ययेनैव स्वेत्येति इति
मनसि कृत्या वदति । आचार्यस्तु उपाहकत्वेन प्रत्यये
अर्थवादादेव तदर्थकानि उभयसंभवे च अर्थवादानु-
प्रदं मया साह ‘कर्षं रोषेत्’ इति । इतरः प्रकृति-
प्रार्थं विवृणोति, प्रागेन विद्वेः ‘सुविधिरनमनर्थकं’
इति । नदि इति द्वयच्छेदः । सर्वत्र अत्रान्तरव्यक्ति-
महात्वात्त्वेन अर्थकत्वं, महात्त्वात्त्वात् इत्यन्वयवर्तकत्वं,
भवति । ताव्येन तु यत्र वेत्तानि प्रवृत्तन्ते, तदा निर-
पेक्षत्वात् भवति प्रमाणम् । यथा ‘पदो भवति’
इति । न च यदा चित् प्रत्ययसमायेण सम्यक्तेः नैत-
काहृदयत्वंमत्त्वं सर्वत्र नैवहाहृदयम् । योग्यत्वात्तु
कारणेन हि सर्वत्रकथानि पर्यवस्यति । इतरथा युवः
सुतरदादिरेवेत्येति विपुण्डर्यां मन्वेवापेक्षा । स
च अनुवृत्तत्वात् निवर्तते । तथा च यत्र उक्तव्यन्ते,
तत्र एकत्रकत्वात् सम्यक्त्वेन । अन्वयात् हि भूति
तदुत्पत्त्येति न स्यात् । तदिह महात्वात्त्वेन
विना अन्वयवर्तकत्वं प्रमाणम् । तदुत्पत्ते तु न इत्येव
दाह ‘यदा न सुविधिरिति’ इति । ‘तु प्रवं वति’
इति । यत्र महात्वात्त्वात्तदर्थकत्वं फलं विद्यते यथा
पदमनुरागमनत्वं, धैर्यं युक्तं, इह तु अन्वयवर्तकत्वं
सतः किं अत्रान्तरव्यक्तिवर्तकत्वेन महात्वात्त्वं युक्तं
फलं, तद्वैदह्यं ‘मिधुन्व इति अन्वयवर्तकं’ अत्रान्तर-
वाच्यं याति, ‘मत् सुवृत्त्वं’ महात्वात्त्वं इति ।
‘सर्वं विनाऽपि तेन’ इति । यो नाम वेदस्य कर्ता
स्यात्, स एव सर्ववृत्तव्येन ‘सुव्या उपायेन सिद्धे, किं
महात्वात्त्वं भवति’ इति । तदसात्तत्वं पर्युच्यते । परि-
हास्यव्यवहारमनस्य भवतिरेकमात्रं स्यात् नार्थमिहाति
(नार्थावति) । एव च सर्ववृत्तव्येनैव गौतमाश्रयत्वं ।
यथा तस्मैवार्थं ‘न’ इत्येतावत् सिध्यन्त आसात्तव्य-
विधिः । अस्मिन्मते, न च वाच्यं सम्यक्ते । तथाऽपि
विद्युद्विधिरिति सिध्यन्तं अर्थवादेनो पदन्ते इति ।
यत्रान्ते वेद इह पदो यथैव अनेनोपपन्नव्येन मन्वेन

स्युं किंमाणं अमुदयकारि भवति, तथा अन्येनापि विधिषेदौ अर्थवादप्रतिपादितविधिविहितं इति । 'ननु यस्वपि लुतिवदेव' इति । यत्र लुत्तुपार्पणं अनुपादाय गुरुभावाः आशीर्यते तत्र तथापि भवेत् । अत्र तु पूर्वमेव लुत्तर आश्रितः समर्थतरश्च । तस्मात् यथैव प्रयुक्ते एव-शब्दे नाकारादयः तदानीमेव प्रयुज्यन्ते, तथाऽत्र विधौ सति लुतिः नाश्रितव्येति । तत्र उत्तर-साकारत्वत्वात् लुतिपदानि अनर्थकानि स्युरिति । 'अननु इति चेत्' नोकेन न्यायेन अर्थवत्त्वात् अवि-चक्षितार्थता लुकेन । इत्यर्थमेव हि प्रत्यशदेकराक्य-त्वात् अर्थवादानुशेषो युक्त इति । 'ननु शस्त्रपि' इत्यनेन गताव्यंत्वात् 'ननु निरपेधात्' इति अय-काम्यम् । तदुच्यते । तत्र अर्थवादपरित्यागाय उक्तं, इदानीं तु भवतु नाम लुतिर्लक्षणः समस्तस्य, पूर्वकारि तु स्वस्वभावगतो विधिर्लक्षणे न बाधितव्यः । अयस्य क्वचिदपि शक्तिः आलक्षिते, ततः प्रतिप्रसवेत्येवभावात् सर्वत्र अशक्तव्यमाल्लः इति । तद्भिधीयते । भवतु पूर्वस्य विधिराक्तिः, न तु इयं क विद्राधिता इति अन्य-भाषि बाधते, कदा चिद्विधिर्भूत इति सर्वत्र आविर्भवति । यत्र तु अर्थान्तरमुत्यादि नोदायेते तत्र, आविर्भूता शक्तिः कार्यप्रारम्भे । यत्र तु अपवादभूतराक्यन्तराभि-व्यक्तिः तत्र वाच्यभेदप्रशङ्गात् पूर्वा तिरोधीयते । प्रभोत्तरत्वेन अयं पूर्वोक्त एव वाच्यभेदः परानुद्वेदे । तस्मादेकान्यात् प्रोचनवैवाच्य विधिरिति । 'प्रोचयमाना अनुद्वेष्ट्या' इति । 'कल्पयाना प्रीयमाणः' (पा० १ । ४ । ३२) इति संप्रदानत्वं कस्यचन भवति ? प्रोचयन्ते प्रकृत्यन्तरत्वात् इति चेत्, न, तथापि दनिर्घन्तानपदवात् । अथ सामान्यनिर्घन्ता गटी इत्युच्यते, साऽपि उपाते विधेयं दुर्लभा । तस्मात् अनुशेषार्थं क्रियायाः इति संशयः । केषाः प्रोचय-माना इति अपेक्षिते, अर्थात् तेभ्य एवेति गम्यते । अथ च 'अनुशेषानुपपत्तिरिति' इति संशयः । क्रियायाः इति पञ्चमी । क्रियातोऽपि हि त एव प्रोचनः इति । अथवा क्रियायै इति पदवर्षः कल्प्यः । 'कं चिरमेव स्युरिति' इति शक्यत्वम् । कं चिदिति विधेयं

तस्मान्निघने वा कं चिद्वा विदधति क्रिया तासंनिघनेन च, तत्र स्युतिद्वारेण । इति उपपन्नं प्रत्ययोद्वारेण अर्थवाद-प्रामाण्यम् ।

(केचिन्मतेनोक्तं मांभ्यास्याद्या द्वापयति -) इदं तु व्याख्यानं नानुमम्यन्ते । यदि हि प्रत्ययोद्वारातिः स्यात् ततः केन स्युतिरभाङ्कयेत । न तावत् शब्दभावनाकथं-भावोऽस्ति । साऽपि कस्मात् इत्यपेक्षा कल्प्येत, साऽपि विधीयितकर्वन्व्यापिषैव तदनुपपत्त्यात्वात् । शब्दन्तर-व्यपदेशमानं तु निघने । साऽपि च निघ्न्यमानस्यैव पुरुषस्य भवति, न क्रियामात्रभवत्वात् । यदि वाच्य-व्येतात्म्यः इत्युक्ते कर्तव्यताऽकर्तव्यतोक्तेः प्राक् प्रशस्तः अपाद्यः इति वा अपेक्षते । तदनपेक्षितं च भूति-मात्रेणैव वदन्तः नार्थात्वात् प्रतिपादयन्ति । न न धत्व-धेन एव कल्प्य चित् संशयः अपेक्षा वा विद्यते, सर्वस्य भावनागामित्वात् । भावना तु प्रत्ययोद्वारेण अन्वीता क्रियपेक्षते । तस्मात् तद्वर्तमानयोच्छेदात् न भूतिः फले, न वागः करणं, न या इतिवर्तव्यता का चित् एतात् । उक्तेऽपि च प्राच्यस्ये कस्मात् इति अनपेक्षितत्वात् प्रशस्तोऽयं इत्येतावन्मात्रे अयभूते प्रशस्तत्वात् इत्यनुच्य-माने कर्तव्यतादुःखिः नैव स्यात् । भवन्ती वा तद्विद्रा-भवेत् 'प्रशस्तोऽयं कर्तव्यः', 'पदो रक्तः कर्तव्यः' इति चेत् । अक्षरित्येते विधौ आश्रयव्यपदेशे स्यात् । प्रत्ययं च विधिसुसूत्र्य वारपर्यन्तशय्य अर्थवादस्यः परिग्रहते इति अपूर्वा चानोबुक्तिः । न नेतन्त्वन्वयानुशेषेऽस्ति अन्यतः सिद्धत्वात् । अनुक्तो हि सन् अर्थवादार्थे विधिः कल्प्येत, यदि अन्यथा नोपपद्येत । प्रत्ययान्त-व्योपपत्त्यात् नान्यथाऽनुपपत्तिः । तथा अर्थवादोऽपि यदि उपात्तानादिभिन्न्य प्रोचनाना निष्प्रयोजनः स्यात्, ततो ह्यु नीयेत । यद्योकेन तु म्यानेन प्रोचनोपयोगात् नान्यत्र गच्छति इति । अत्रत्यकर्तव्यं च प्रोचनं यदि अन्यतः सिध्येत, ततः अर्थनादात्तापेक्षते । साऽपि तु अदन्त्यतिरिक्तत्वात् तावैव आश्रयति । सर्वत्र च वैदिके-ऽयं अर्थान्तरा शक्यः कल्प्येत, ततः अपेक्षितः, तेन प्रोचनना निधिपद्यः कल्प्येत, नार्थः । तत्कल्पना-वेद्यया च यथा ऐन्द्रशय्यनाराक्येऽपि 'शोनेन दत्तेन'

इत्यस्मिन् उपतिष्ठमाने नान्यथानिबन्धना, तथैव व्याह-
 भेद इत्येवम् अन्धानुष्ठानप्रतिषेधः । तुल्यार्थयोश्च वाच-
 विषययो भवतः । प्रत्ययार्थवादयोः पुनः अत्यन्तविषय-
 अनुष्ठानानुप्राह्वार्थविषयत्वेन अर्थभेदात् समुच्चयः श्लोका-
 वाक्यता । यदि च प्रत्ययोरप्यतिः स्यात् ततः कर्तृप्रत्ययो-
 पप्रविष्टोपासगतक्रियाकालसाम्यवचनानुष्ठेप्रयत्नः ।
 स्यादेतत् । विभिन्नमात्र अविषयव्यतिरा नेपत्रिविधता
 कर्तृमंश्यादिलागः इति । एतन्नाजन्मं, यतः तदर्थमपि
 उपात्तः प्रत्ययः सामर्थ्यात् विधिः वचनेव । प्रतीत्य च
 द्वयी एवाविषय, विषयस्यार्थो वा प्रहैक्यतात्, अनु-
 वादकरं वा द्विवचनमशेषत्वम् । न तावत् विधे-
 वाविधिर्न नाम क्विन्त् । नाप्यनुवादः, तस्यामानसायाम-
 प्राप्तेः । नहि एव संभवति, ' योऽयं वाक्यधेतावन्मः
 कर्तव्यः ए प्रयातः ' इति, भवति तु एव ' कर्तव्यः
 श्रवणत्वात् ' इति । यत्तु उदयकामीवनत् इति, वचसि
 कन्वाचरोन विधिप्रतिषेधो अनपेक्ष्य नियामाशयेषान्
 विधित्वमाश्रितमेव इत्यदृष्टमन्तः । यदि च विषयविषयः
 स्यात्, ततः प्रत्यावचेः वाच्यं एव छाष्यादो निषेधेत्
 इति निष्कर्षं स्यात् ।

(स्वमतं उवाचयानुसुपकमतम् —) तस्मात् सूत्र-
 विनाशोनेव विधिना एकत्वत्वम् । तथा च माय-
 क्कारः क्विचिदनेन ' भूतिकामः इत्येवमन्त विधुदेष ' इत्यत्र । अन्वया धात्वर्थः इत्येवमन्तम् । न चान-
 क्रियाप्राप्त्यापि विधुदेषलं शक्यते वक्तुम् । तस्मात्
 प्रत्यय एव विषयविषयत्वात् विधुदेषः । विषयधेन
 तु एकत्वत्वत्वात्सम्भवात् स्तुतिविशेष उदेगमन्तम् ।
 ' भूतिकाम इत्येवमन्त ' इति च पत्वारिसंगसुवर-
 कात् स्तुत्यवतरप्रदर्शनार्थम् । ननु एवं सति पत्तमात्र-
 पूर्वज्ञेय अनासृष्ट्यात् अर्थवादो न संभवेत् । एक-
 मेवेतत् । तथापि ह प्रमाणान्तरप्राप्त्यभावात् क्विन्त्
 प्रयोगत्वेन (' आग्नेयोऽष्टाकपाले भवति ' इत्यादी),
 क्विन्त् पद्ममन्त्रवदेव (उपसृष्ट्याकमन्त्रस्य यजति
 इत्यादी), अथवा क्षुत्तर्तमानान्यथाऽनुकल्पा कल्पिते
 विधिने अर्थवादसंगतिः । यथापि वेदार्थवाददर्शनोदादेव
 विधिर्न, तद्यपि अन्यथाऽनुपपत्तिनाम् शक्यम् ।

(' तावामेतन्मयीदोमीयमेनादयः श्रवणं पूर्णमन्ते प्राप्-
 च्छत् ' इत्यादी अर्थवादमात्र इत्यपि विधिर्नान्तात् । तु.
 पू. ५१) । समन्त्या तु मनी गतिगौरवं युक्तमिति ।
 यत्तु अस्मिन् एवे वाक्यभेदः वचनधत्वाभ्यन्तरे
 इति, ए आत्ममेव पदकत्वात् इति एकप्रत्ययवचनेः
 परिहृतम् । विधोयमानस्येन हि स्तुत्यानाश्रया इति अने-
 कत्वात् उपपन्नं तन्नाम् । यदि च एवविधेः संभवमेवैः
 पात्रं विधेव, तदा छाष्यव्यतिरेकित्वनपत्तान्त्वपैदपि
 भिरेत् । तस्मात् ' नान्यव्यतिरेक्यो विवक्षितः ' इत्यादि-
 भाष्य एवं नेतव्यं, न पूर्वैवै श्रद्धविधिपर्यन्तत्वं विव-
 क्षित, विधिप्रादिद्वारापरोचनकल्पनाया अतिगीर-
 विमित्तात् वाक्यभेदात् । ' किमर्थं क्विन्त् ' इति पूर्व-
 येन प्रत्ययान्तरि सिद्ध इत्यभिप्रायम् । ' यथा रोचते '
 इति विधुदेषवचनम् । ' ननु प्राक् ' इति पूर्ववि-
 शेषविशेषणम् । ' नह ' इति, स्तुत्याभवे तस्य क्विन्त्-
 इयं अगत्या आधीयते, न संभवत्त्वामपि इत्येतत्, तदा
 भूतिसामस्य विधि सम्भाव्यते इत्याह । ' यथा एव '
 इति गतार्थम् । ' विधिप्राप्तेन तदा प्रौढता ' इति
 विदुत कार्यनामान् विधिभूतयोः । ' ननु एवं ' इति
 अस्ति नैत प्रत्ययविशेषणं यन्नि, कदाचनत्वं अपेक्षते
 इति । ' संव ' इति, तस्मात् निवृत्तमाने क्विन्त्, न अवि-
 शयाने योऽयं स गमन्ते । कदाचित् ! ' स्तुतिः प्रयोजन
 तयोः । न तस्यैव पूर्वस्यापि इत्यर्थः । स्तुतिविषयो-
 कल्पनाया विधेरपि स्तुतिप्रयोगव्यतिरेकः । नहि निर्दि-
 यया स्तुतिव्यवहारे । अर्थवादस्यापि तु अगत्या वेकनेऽपि
 गौरवमङ्गीकृत्यपि । ' ननु क्विन्त् ' इति पूर्ववदेव स्यादे-
 यत् । अथ, अस्मात् विधेः इति इत्यादी पदो, वाक्यभेद
 सम्भवति एव अथ स्तुतिमक्यव्ययम्, न स्वत
 इत्यर्थः । ' ननु निरपेक्षादि ' इति, यदि क्विन्त् अति-
 विकल्पित्याकल्प विधेः प्रवर्तनशक्तिः, कलात्मकव्यवहारे,
 तेन कल्पयि अनादयः स्यात् । आचार्यस्तु लोपहा-
 माह, यथापि वेचनः प्रयुज्यमानो निरपेक्षः, तत्र
 भवति, न कश्चिद्विरोधः । इह ह न तसंभवः तादाहृदोः
 यदाहृदोः आश्रितवत् । वाच्यं हि एकं एतदपि सं-
 न्यस्य विषयवत् । तथ यदि द्वौ विधुदेष एव भवति

तथा सति भिद्येत । तिष्ठुदेशोऽप्यसितानामेव एष हि शुभो भवति इति प्रत्येचना दूर्वागति । तस्मात् विधिना एकत्रान्यत्वात् तदनुपेक्षेण अर्थवन्तोऽर्थवादाः इति ।

तुल्यं च सांप्रदायिकम् । ८ ॥

भाष्यं— अथोच्येत, प्राक् स्तुतिपदैस्यो निरा-
पाद्वाणि विधावकानि, विधिसंस्पर्शात् । स्तुतिपदानि तु प्रमादपाठ इति । शक्य । एवमर्थोपगमात् । (किञ्च) तुल्यं च सामान्यिकम् । सप्रदायः प्रयोगं देवा धर्माणां सर्वे ते विधिपदानां अर्थवादपदानां च तुल्याः । अध्यायान्ध्यायते, गुह्युपात् प्रतिपत्तिः, शिष्योपाध्यायता च सर्वसिन्धेयजातीयके अविच्छाद्ये तुत्पमाद्रियन्ते । सरणं च दृढम् । अतो न प्रमादपाठ इति ।

घा— चशब्दव्याख्यानां धर्म परिचोदना उपपन्नता आनर्थक्येनैवास्तु इति, तन्नैन । कुतः ? पूर्वोक्तन्यायेन अर्थवत्त्वमन्यमानत्वात् । अथवा तत्र इत्यव-
दिष्ठ एवमर्थोपगमात् इत्युक्तपक्षस्य समर्थः । किञ्च ' तुल्यं च ' इति योजना । सादृश्यात्प्रकार्ये धर्मजानं तत्संबन्धसाध्यात् स्वार्थाद्यधोभाष्य । न चास्य प्रयोगपत्तौ स्तुतिपदानां अर्थवत्त्वपरिधायोऽप्यन्यथा प्रमाणमस्ति । सप्रदायत्वेऽपि च अविच्छाद्य आह्लादधित-
यत् । सादृश्यं न्यस्य च अविच्छाद्यत्वम् । गहि अन्यत्त्वत्पदानां साध्यायेति कर्तव्यताऽस्तुतुं भवति । यदि तावत् स्वर्गः कल्पेत, ततः पुराणधर्ममेव आपद्यते । अथ पुनः ऋतुकल्पसिद्धिरेव पठिते वेदे भवतीति, एव मति दूरत्वोपकारितः । तस्मात् सप्रदायस्य अद्यतमत्वं साधयतः नियमसातं अनुप्रादकम् । न च निप्रयोग-
जनस्य अविच्छेदं कार्यं, यत् सादृश्य विधानेन उच्यते, येन नक्षेत्रोऽपि सावत्र स्यात् । यन्तरे यथोक्तनैर्नि-
वाधैः तुल्येवादिपद्यते, तेन अनर्थक्यं तद्वदेव प्रयोगजन-
नत्वापत्तिः । नियममृतेन धेदमूलत्वात् वेदश्च पद्याप-
मादः । य च प्रयोगजननादृते नोपपद्यते, इति प्रयोग-
जनतास्यैव सामान्येन अनुगमाय ' अर्थवादा कल्पनेनैव उ-
च्यते ' (१४४१४२५) इति सामान्येन अर्थवादानां स्तुतिर्नाम प्रयोगजनितोऽपि स्यात् । ' सरणं च दृढं ' इत्येवदेवाह । अथवा यदेवेदं ग्रन्थसंज्ञं परिपाठनात्मनः,

तेन अध्येतुं पुरो प्रयोगजनवत्त्वानि प्रायप्रतिपत्तिर्द्विकं प्रयो-
जनवत्त्वानुमानम् । सामान्ये च कुतश्चत् वाच्यता, इत्य-
प्रतिपत्तिः इति नामगणम् । अन्यथा हि निष्प्रयोग-
जनान्येतानि इति के चिद् परित्यज्यार्थवादात् विधि-
मान प्रतिपद्येरत् । तत्र दृढस्वरूप एतेषु न स्यात् ।
अस्ति तु तत् । तस्मात् प्रमादपाठः । तस्य अर्थवत्त्व-
इति ।

तुल्यं च सामान्यिकं इत्यस्य अपरा व्याख्या— सप्रदायः
प्रयोगन यन्त गात्रासा यैन प्रवर्तितः सप्रदायः ' तस्मात्
स्वाभावोऽप्येत्यर्थः ' इत्येवम् स्वाध्यायत्वादिशेषात्
विध्यर्थवादायोः तुल्यं, अतः प्रागुक्तेन न्यायेन प्राक्
पुरोपायसिद्धेः अवसानुं न सम्भते इति शक्यतास्यैव
स्ति अर्थवादानां तुल्यत्वं इति ।

अत्रामा चानुपपत्तिः, प्रयोगे हि विरोधः
स्यात्तद्व्यायर्थवत्त्वप्रयोगभूतस्वसादुपपद्येत । ९ ॥

भाष्यं— अथि च या एषा अनुपपत्तिरुक्ता
शास्त्रदृष्टिरोवात् इत्येवमावा, सा ' सोऽरोर्वात् '
इत्येवमादिषु न प्राप्नोति । कुतः ? प्रयोगे हि स्तेवादी-
नामुच्यमाने विरोधः स्यात् । शब्दार्थभूत अर्थप्रयोगभूतः ।
तस्मात् उपपत्त्ये ' स्तेन मनः, अस्तुतवादिनी वाक् '
इति ।

घा— उक्तदोषपरिहारः अतः परम । शास्त्रदृष्टिरो-
धिका अर्थानुपपत्ति विधिबल्यनात्मकता, ता अस-
त्यस्य अप्राप्ता मन्त्यामरे । अथवा इदं स्तुतिवाक्यत्वं
ता अनुपपत्ति अप्राप्तं इति व्याकरण्येयं येषा ह्युच्यते पाठः ।
प्रयोगे हि अनुपपत्ते रोदवनप्रयोगजनविद्योऽस्येवा-
न्युच्यमाना कल्पमाने विरोधः स्यात् । अस्मात् तु पुनः
य एषा चन्दाना औतोऽर्थः स नैन विविधितः, न च
अध्याहारविधिः विधिः, किं तर्हि स्तुतिमात्र विविधितं,
न च तद्विधयते । तस्मानुपपद्यते । अथवा ' शब्द-
र्थस्तु ' इति, विधावत्त्वानुपपत्त्यर्थः ननु अन्वयार्थवादः,
न स्वायत्तुद्यमेन सचप्यते । प्रयोगमप्राप्तः अर्थप्रयोगभूतः ।
तस्मादुपपद्येत ।

श्लोऽपि पाठः अर्थात् चानुपपत्ति इति, अत्र मन्वा-
मदे इति वाच्यत्वोपः । अप्राप्तं चानुपपत्ति इत्यपठ, एव

असद्व्यवस्थानं इत्यन्वाहारः । अत्राप्ता वातुपपत्तिः इत्य-
परः, एव आत्मनो विधेय इति ।

गुणवादस्तु । १० ॥

भाष्यं— यदुक्तं विधेयस्य प्ररोचनायां स्मृतिः इति,
वदित् कथमत्र न वेत्, यथ अन्यत् विधेयं अन्यस्य
रूपते । यथा ' वेतवतापत्ता अवनमिध्यामि विक-
पेति ' इति पेतवतापत्ते विधीयते, आपथ्य एत्यन्ते
' आपो ये शान्ताः ' इति । तदुच्यते । गुणवादस्तु । गौण
एव वादो भवति, यत्तत्राभिधानि स्तोत्रेण सम्बन्धन्तर
स्त्वन्ते । अभिज्ञानो हि एव वेतवतापत्तेः । तत्रस्ते
जाते । अभिज्ञानसंज्ञायां च अभिज्ञातः स्तुतो भवति ।
यथा अवनमिध्यामि देवदत्तः अवनमेतु स्वरूपान्ते
स्तुतनाम्नान् मन्वते । एवमयापि प्रथमम् । (अवनमः
नाम देवविशेषः ।) अथ ' सोऽरोदीत् ' इति कथं
विधेः शेषः ? ' तस्माद् धर्मिणि रजतं न देव ' इत्यस्य ।
स्तुतः ? ताकाङ्क्षात् पदानाम् । ' सोऽरो-
दीत् यदरोदीत् तदुत्सव्यं यत्न ' इत्यत्र त इति प्रस्ता-
पेक्षः, तत्रत्ययात् । तस्य च अथु असीयंत इति,
तस्मैति पूर्वमत्रापेक्ष एव । अत्रचिश्च उपरितनस्य
' यो नर्हिपि रजतं ददात् पुराऽस्य सक्तराद् रोदो
रोदनं भवति ' इत्यस्य स्तोत्रेण अथ प्रतिनिर्दिष्टवते
' तस्माद् धर्मिणि रजतं न देव ' इति । एवं
तत्राभि साकाङ्क्षाभि । कथं विधेयपुर्यन्तीति ?
गुणवादेन । रोदनप्रपन्न रजतं नर्हिपि दत्तो रोदन-
भावयते । तत्रातिशेषस्य गुणो यदरोदनमिति । कथं
पुनः अद्दति अरोदीत् इति भवति, कथं
वा अनधुवमने रजते अधुवममिति दत्तम,
पुराऽस्य सक्तरात् अतति रोदने कथं रोदनं
भवतीति ? तदुच्यते । गुणवादस्तु । गौण
एते शब्दाः । रद् इति रोदनलिङ्गिणस्य शब्दस्य दर्श-
नात् ' यदरोदीत् ' इत्युच्यते । तत्रोक्तारूप्यात् लिङ्ग
अनधुवममपि अधुवमममित्याह । नियन्त्रेण च मन-
स्याने दुःखदर्शनात् ' पुराऽस्य सक्तरात् एते रोदनं
भवति ' इत्याह । तथा ' यः प्रजातनाप यदुजानी वा
स्यात् ए एव प्राजापत्य स्वरूपमात्रमेव ' इति आकाङ्क्षित-

तात् अन्व विधेः शेषोऽयं ' स आत्मनो यथायुद्ध-
खिदत् ' इति । कथं गुणवादः ? इयं नाम, तास्य
पदानः, यत् आत्मनो यथायुद्धखिदत् इति । एतच्च
कथंयाः एतन्मै, यत् अथो महत्तमाया यथाया अन
स्वर उदगात्, इयं यदः पगतो भवन्तीति । कथं
पुनः अनुलिङ्गाया यथाया प्रजापतिः आत्मनो यथा
युद्धखिदत् इत्यार ? उच्यते । अतदुक्तान्तात्यात्पानं
रतुत्येन, प्रजापत्या गम्यमाननात् । इह अन्वात्पाने
यत्माने इयं निभयते यथा वृत्तान्तात्पान, यथा अन्वि-
धित् प्ररोचना द्वेषो वा । तत्र वृत्तान्तात्यात्पानं न
प्रत्येकं, न लिङ्गं नैति प्रजापत्यायात्पानं अनर्पकं
इत्यपि रचितम् । प्ररोचना तु प्रत्येकं, द्वेषादिप्रति
इति तत्रोक्तिः । वृत्तान्तात्यात्पानेऽपि विधीयमाने
आदिमत्ता दोगे वेत्यत्र प्रजापते । कथं पुनः इत् लिङ्ग-
न्यन्तं अन्वात्पानमे इति, उच्यते । नित्यः यद्विद्वेः
प्रजापतिः स्यात् वायुः आत्मनः आदित्यो वा । स
आत्मनो यथा उद्विदत् इति वृद्धिं यासुं रश्मि वा ।
तामगौ प्राङ्गाहत् वैदुते आरिंति (जाडरे) लीपिने
य । नत् अत्र इति अत्र शीतं वीरुत् वा । तस्मात्प्य
तदुपगुण प्रजाः प्रदत्त प्रजापते इति योगः नन्दः ।
' आदित्यः प्राणोपध्वजः, आदित्य उद्वतीचध्वजः '
इत्यस्य विधेः शेषः ' देवा वै देवजननान्यववाय दिवो
न प्राक्तन ' इति, आकाङ्क्षितनात्, सर्वव्यामोहाना
आदित्यः अत्रः नाशयिता, अदि दिग्मोहस्य, इति स्मृतिः ।
कथं अतति दिग्मोहे दिग्मोहस्य इति उच्यते ।
अत्राज्ञानस्य चरोः नाप्यतदस्य उपरितननात् गौणो
नोद्वन्दः । अत्राज्ञानस्य नाशयितादिभिः, आपथि इति
गौणता ।

भा— यत्र तावत् विधिस्तुतो एवविषयता
तत्र उपरचता नाम, एतन्ने विषयनात्तले त्र
कथमिति । गुणादिस्वाहा । यत् त्रिणाथः एतन्निवृत्ति
स्तोत्रेण तत्रात्रन्त्यात् स्तुते, अथा यद्विचारे प्रवृत्ति-
नर्हिपि विधानार्थं स्तोत्रेण, तत्रात्रन्त्यात् प्रवृत्तिः
स्त्वन्ते, तत्र तद्विचारेणापि लेने वेदे च स्तुतिधेदेः
प्रजापत्यात्, तस्माद्रोतः । एतस्मात् स्तुतेः अर्थसुप-

विद्यान् वक्ष्यति । शान्तामिच्छिः सगदो विकारः शान्ति-
 हेतुर्भवन् यन्मानस्य कथं शमयति इति । गुणवादमुद्देशेन
 सुदेनेन तावत् रोदनानुदाहरणपरिहारः । शोप-
 सूनाप्यपि एतद्दुःखोपादानार्थतया समनस्यने । तत्र
 उदाहृतानां गौतमनिमित्तं किञ्चित् इदं वक्ष्यते, पर
 तु नक्षिद्रिमुने (१।१।२२३) रोडगेदीत् इति
 साहाय्यत्वेन एकत्रावयत्ता विविक्तुल्योः प्रसन्नमर्षं
 कथ्यते । स इति प्रकृतपेधः । कुतः ? तत्रान्यथात् । तन्नि
 प्रकृतं प्रतीयते । अथवा तन्तन्तस्य मद्दुःखादिनां प्रति
 दम् । सः इत्युक्ते तच्छब्दप्रत्ययात् स एवाभिः । एवं
 तस्य वदधु, गत् रजत इति सप्तमः । नवां चैवं उपरि-
 तनस्य निन्दामन्थस्य उगच्छिः इति तदनन्तरं तदभिधान-
 सुपयते । कोऽसौ ग्रन्थः ? त दर्शयति, यो चरिषि रजत
 दद्यात् पुराऽस्य मन्थरात् गृहे रोदनं भवेदिति । येन
 हेतुना तदेवं भवति इति, उदाहरणत्वे । धरणात्तुल्यत्वात्
 कार्यस्य रोदनमभयजतत्तन्नात् रोदनेत्यनिः, तस्मात् तदेवं
 इति गक्रन्तं अदानस्य उपपत्तिरिति । निन्दया तन्तुलन
 अर्थेत् । गुणवादमुद्देशेन यदुःखोपापितविक्रान्त-
 वनेन रोदनसामान्यतः अष्टकृत्वना । अधुनाश्च गौकत्वात्
 यदि नाम एतन् कठिनं भवेत्, ततो रजतवडम भवेत्
 इत्युल्लेखं तत्रभ्रान्तिन्दा । धनसागेन अस्यमोदारस्यापि
 घटनः । पीडयते इति तत्रामान्यात् रोदनेपन्यासः ।
 एव येन येन विदात्तम्भेन निन्दावितानोपपत्तिः प्रति-
 पेक्षोपपत्तिणी इति सुखार्थमार्थेऽपि अदोषः । एव
 यतोऽप्यननादिद्वयवचनना । स्वभ्रमरो रसेनापि हि
 विशिष्टवरोऽर्थार्थं कर्माणि क्रियन्ते, निमुव साधन-
 त्यागेन इति स्तुति । यथा ' नेमप्रपि उद्वृत्त्य अथ
 दशति ' इति लोकेऽपि त्यागिनः स्तुतिरिति ।
 वृत्तान्तपरिगणायै च वेदः तत्र प्रामाण्यप्रतिपत्तमानः
 भुक्तो उल्लेखात् नान्यत्रान्येनमर्दिति इति निष्प्रोबनो-
 धान्तानस्यवयवा नाथं । साहाय्यतयाऽङ्ग वा अर्थवादाः ।
 सा च प्रवृत्तिः विज्ञानमादेवैव उपपुञ्जते नाथै । अर्था-
 नित्यायां तु सर्वत्रविशयारः सिद्ध एव । अथोच्येत,
 अत्ररन्ताप्यनेन स्तुतिनिन्दानामिति सुवद्य तत्र प्रवृत्तये ।
 ध्रम परमाथे वचनो भवति, साऽत्र स्तुतिनिन्दा वा,

सत्यमेवैतदिति । असत्ये तु यस्मादन्यत्र दुष्टमपि अव-
 धृतं इह गुणवन्तमिति ब्रवीति वतो नूनं मे प्रयोचयति,
 तथा गुणवन्तं सत्त्वं निन्दति निरवर्धयितु इति । तत्रश्च
 एवं विदित्वा यो यस्य अनतिरुम्भीयः, तदनुरोधेन स
 तथा प्रवर्तते । वेदश्च प्रमाणं इति स्थितम् । नेन प्रवृत्ति-
 निवृत्तानुसारेणैव स्वसंषेधे अर्थे एतः प्रमाणाप्रयत्तज्ञाने
 भवतः । इह ते वेदेन उपादिते । तस्मात् तदनुकूपं
 चयवहवन्त्य इति । लोकेऽपि वा निष्ठा फलगतस्त्वुना । मेधा-
 दिहेतुत्वेन आत्मा मन्थते, तस्यां क निवृ प्रवर्तन्तः
 तदभिधेनं नौभाग्यादि फल अवस्यमपि उपन्यस्य निवृ-
 क्षते । तत्रप्रवृत्तश्च इतरोऽपि क्रियाऽऽश्रयं फलं प्राप्नोति ।
 यद्यपि च प्रतिपत्ता जानाति, नैतदत्र पारमार्थिकं परं,
 मद्भिन्नानुसारेण एतैरुपन्यत, सर्वथा तु अणुप्रकार्यै
 ना न प्रवर्तयति तत्रखल नाम एतत्, किमपि अन्य-
 द्वाध्यामि इति ज्ञात्वा अनुतिष्ठति । एवं वेदेऽपि
 विधिना तावत् फलमवगतिसं अर्थेवास्तु अवस्येन नाम
 प्रयोचयन्तु, न ह्यते कल्याणकल्याण्ये किञ्चित् पूरयतः,
 प्रवर्तमानमात्रेण हरिन्नात् । यन्तु परस्मात् मविव्यति
 तत् विदेरपरिगत इति निश्चित्य नैव विद्वाद्यो न प्र-
 तन्ते । तस्मात् उपाख्यानसत्त्वत्वं अतन्त्रम् । नहि
 शुक्रिवाहृष्टास्यरजतः यदि रजतान्तरं तद्देसे लभते ततो
 ऽभिधयीकौ स्तुतिरूपतु किञ्चित् आलम्बन (इति) ।
 श्रुतिवामान्यमात्रेण सर्वत्र योजनीयम् । यथेह मदा-
 भूतानि प्रजाः कान्ति इति प्रजापतित्वेन उच्यन्ते ।
 याम्नायां च यथापत्तेन मन्थवर्तिनः । सारा वृष्टपादवः
 यथा, तामसो इति वेदेन क्रमेण वैपुले वृष्टि आसीति
 शरीरान्तर्वर्तिनि वासु अन्तश्चरत्सामान्यान्, रश्मि
 लौकिके श्वाप्यापनासस्य । तत्र, अत्र, इति यौवादीनां
 सामान्येन अनान्दिवात् अत्रत्यप्रसिद्धेः । तत्रान्य
 प्राप्य प्रजाः पश्य आप्नोति । सर्वप्रजानां मीमादिपरि-
 णाममेन रत्वात् इत्यालम्बनम् ।
 सुधा—वृष्टपादीनां यथापत्ते मन्थवर्तिनात्तन्त्र-
 गुणवेगेन उपपद्यते । वृष्टपुसरत्तयान्तोः पापत्रयत्
 र्वात् तन्मन्थवर्तिनं ' सनेमन्थं मन्थतो पुनन्ति ' इत्यादी
 च वृष्टिहेतुयेन वासुत्वुगौ तत्राकारं इष्टेः । मन्थान-

भावे वागीश्वरेः तन्मध्यवर्तितं, वायुरदितस्य च अन-
 नकायाकाशास ऊर्ध्वतुरतोवाद्यक्यात् तन्मात्रत्वम् ।
 रमेः । आदित्यायययत्वात् तन्मध्यवर्तितं रश्म्यायच-
 न्याय प्रकाशत्वस्य तत्कारत्वम् । वैतुस्य अशिन्यनल-
 प्रतिद्वेः दृष्टेर्निक्षेपकरणात् । कर्द्वेशययस्य वागीरवाचि-
 त्वात् तदन्तर्भावमिः आर्द्वेशः । तस्मिन् वायोः निक्षेप-
 वक्ष्यताया आरम्भेन अन्तर्धत्तत्वत्वामान्यम् । ' आदित्यो
 वा - अतं यत् अग्निमुत्प्रविशति ' इत्यादिदर्शनात्
 स्वरूपेण स्वर्गेष्वस्य आदित्यस्य भूमिप्रिमप्रवेशभोगत्
 रदिमभोगेवाचनानाम् । ऋष्यादेशस्य ऊर्ध्वना दिनाः प्ररोह-
 दर्शनात् नस्य च तेजोयुगत्वात् । आग्नेय्यो क्षीय
 घणः ' इति च लिङ्गात् आभ्युदककर्मयोगत्वावयवतेः
 तत्तत्तत्त्वात् दृष्टित्वात्तत्त्वोक्तस्य नरणात्वविधानम् ।
 बाट्याग्निवाचितस्य अन्तःस्थस्य दानास्थेन वायुविशेषेण
 अवीचभूतेभ्यो विष्णुः अदित्ये विविक्तीकृतस्य चरम-
 घातुत्त्वेण परिणामान् वायोः क्षेत्रकारणत्वविधानम् ।
 वायुहादेः मीशादित्यदेव मोमानित्यत्वान् निरायत्तले
 च प्रोद्द्गीनेन आदित्यरश्मिजलक्यापनामात् रश्म्याग्नि-
 र्भोगवत्त्वत्वम् । (पृ. ५९-६०)

(व्याख्यानवर्षे वैश्विके 'सुगयदर्शित्वा' वा--
 (पृ. १२६) प्रारम्भस्य प्रकारे एव जालभवनत्वात्, हिं
 स्तुवित्वमेव हीमते । अतः, स्तुतिप्रत्ययानेनैव स्वायं-
 ध्वत्वात् वर्णयामः । मन्त्रार्थवादीहातप्रारम्भात् दृष्टि-
 प्राप्त्यो भवेत् । (मुषा तु ' वस्तुतुल्यं दृष्टिप्रत्याभादे-
 ऽपि मन्त्रादिब्राह्मणः ५५५ मन्त्रत्वेन उपायमानस्या तदङ्गी-
 कृत्यं इति आशः । ' इत्याद ।) तत्र दृष्टकर्मो प्रया
 पविदेव योगी तस्मिन् काले पुष्पकर्मोद्भवाः सुगयमेव,
 पद्दत्तामन्त्रात् स्वमाहर्त्तवेन 'आत्मन एव पशुत्वं
 अभिनिर्माणं तपोभवनत्वादि कृतमात् । ततः अद्यमाते
 एव, कर्मणि त्वपरः पशुत्ववित् । इति ईदृश
 इदं कर्म प्रत्यालकफलम् । एवं च मरुता यनेन
 प्रजापतिना चरितं इति कर्म सत्यत्वेप । प्रतिपुष्टि च
 ऋतुभिन्त्यनेन द्रव्यतामप्रभावपापारवत्त्वत्वेनः नाति-
 त्वतामप्रज्ञः इति । (दिट्तगोरोदहारमे दिवनास्यो-
 न्नाद-) कर्मणु क्षीयनेन दीप्यन्तीति देवाः ऋत्विवा ।

ते देवयज्ञताभ्यवधानानन्तर दुर्गपूर्यामानयोः अनन्यत्वं
 शैविक कर्मवादि आनोक्त्य कथं अवहित परिचयातः
 इत्याहुलीभावासात्मन्त्वात् दिट्तगोदाभिधानम् । तथा च
 लोके इत्येवमात् ' हिंसो मे परिभ्रमति ' इति वनातो
 भयति । तत्र इत्युदासेन अवहितवामः प्रत्ययते । कथ
 तु तद्-स्युदरम् ? अथधारणावशात्तदनात् । पापदि
 प्रायणीयाया द्राष्टुतांति समन्यस्तानि कर्मणि विरुते,
 तावत् इत्येवमविवक्ष्यत्तु र्विकानं मरति । व्यन्यथा
 सर्वसिन् अग्राहुते निरवनास्तात् अनवपारणं स्यात् ।
 तेन आदित्येनैव एतन्नापितं इति मोह्यवनेन रुत्विः ।
 रूपात् प्रायात् । ११ ।)

भाष्यं— ' हिरण्यं हृते मवति अथ गृह्णाती ' इति
 शाकाहुत्यादस्य विनेः शेषः ' स्तेनं मनः ' अमुत-
 यादिनी वाक् ' इति । निरदावचनं हिरण्यस्तुत्ययेन ।
 यथा विष्णुविषा, देवदत्त एव भोजयित्वायः । कथं पुनः
 अक्षेण मनः निरिन्द्रमपि स्तेनयत्वेनोच्यते, वाच च
 अत्युत्तमदिनीमपि अर्धत्वादिनीति ब्रूयात् ? गुण-
 पाद्यस्य स्यात् । यथा तैत्तिः प्रयत्नस्तः एव च मनः
 इति योग्यः शब्दः । प्रायश्च अत्युत्तमदिनी नामिनि ।

वा— इदं कर्म क्रियमाणं मन्त्रक संश्लेष्य वाचा
 वाभिषाय क्रियते, तत् अत्यन्तान्तराद्भृत्शोरपि अन्योः
 दूरेण हिरण्यादूनत्वं क्लेशानुत्पादयोमादिति मा निन्दा
 तन्मन्त्रपर्यवसायिनी, ता निपकत्वात् मरति । विविषयानु
 त्तयर्थ्या श्रपते तदुत्पादनस्य दृष्टाभ्यात् यथा पश्यति
 ' न नेदधं प्रत्ययेत् प्रकृत्यवयवकाद- ' त्वात् ' (१०।
 ८।५०) इति ।

दुरभूतत्वात् । १२ ॥

भाष्यं— दृष्टविषये अदाररत्न 'तस्माद् धूय एवाग्ने-
 र्दिवा ददते जग्निः ' तस्मात्परिवागेनेनं ददने न
 मनः ' इति अग्निर्गौतिज्यैर्गोतिर्गामाः सखा इति साय
 जुरोति, यतो न्योतिग्मोतिः सूर्यः स्वदेति प्राणः ' इति
 विश्वस्मिन्मन्त्रोर्दिधानस्य आरादृष्टिज्जात् शोरः ।
 उभयोरैवतयोः मन्थिपाने होमः इति सुतेव्यपत्तिः । इ-
 भूयद्यात् धूमस्य अग्नेश्च अदग्ने योमः शब्दः ।

वा— 'तस्माद् धूम एव' इति दिवा अतिरादित्वं गच्छति इत्यस्य उपपत्तिर्लिंगे । तदिदं किमर्थमुच्यते ? मिश्रलिङ्गप्रतिज्ञोपमनविधिसुखार्यम् । कथं पुनः 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा' 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा' इत्यनयोर्मिश्रलिङ्गत्वम् ? यदा निमित्तौ एव अतिमूर्खौ देवतायेन उपलभ्येते । केचिदाहुः, अग्निर्ज्योतिः इत्यन ज्योतिःशब्दः सूर्यवाची, सूर्यो ज्योतिः इति पुनः अग्निवाची, तेन उभौ मिश्रलिङ्गौ इति । तदुच्यते । ज्योतिःश्रुतेः तेजःशान्ताव्यवाचिकेन उभयत्र सामानाधिकरण्येन उपपत्तेः । अन्यत्रपवायश्च सन् इतरत्र न प्रमुञ्चते । नहि यो वन्यवायुः स तेनेव सह प्रमुञ्चते । सूर्यवाची सन् प्रातर्मन्त्रे न प्राप्नोति, अग्निवाची सायंमन्त्रे । तस्मात् उदाहरण आन्तिकित्तरितं, इति श्मो उदाहरणम्, 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा' इति । तद्विषयेऽपि प्रथमवहितकेनोदात्तमन्त्रप्रसूदात्तेन मिश्रलिङ्गविधानोपपत्तिः इत्युच्यते, यदनयोर्मिश्रं दिवा अग्रेऽनुपपद्यते नक्तं चादित्यस्य, इति केनलेख्या न युक्तेति । अस्मिन्पि तु व्याख्याने कर्तुंयत्नोपपत्तेनैव पूर्णत्वोदाहरण, इतरौ तु स्तुतिगामिनौ मिश्रलिङ्गाधिष्ठानादेव ज्ञाप्येते इति नोपपत्तौ इति भाष्ये नोच्यम् । अथ वा उभयोः वेदलिङ्गलिङ्गशोभेभ्यो पठितोऽयमर्थवादः । तत्र उभयदेवाययोः अथ प्रसङ्गः, इतरयोः पुनरपि, कर्मादिना अतिरादित्वं गच्छति तस्मात् सूर्य एव तदा ज्योतिः । एवं नक्तमग्निः, अतस्मात् सूर्यलिङ्गादेव सूर्यो इति श्रुतिः । कथं तु धूम एवेत्यपराणां दूरस्थैः भूम्ना दिवा धूम एव यत्नते, उभौ अग्निः इति येन विदयेन स्तुत्यात्मनम् ।

रज्यपराधान् कर्तुंश्च पुनर्दर्शनात् । १३ ॥

भाष्यं— दृष्टविशेषे एव उदाहरणं 'न चैतद् विदुः' इति । तन् 'प्रदे प्रविपमाने देवाः विदुः इति सूक्तम्' इति आशास्त्रिणात्तद् अस्य विधेः दोषः । आशा-
पत्तोऽपि आशयः प्ररातुमन्त्रेण स्यात् इति श्रुतिः । पुनर्दर्शनात् अशानेत्तत्तं गौतम् । रज्यपराधेन कर्तुंश्च

पुनर्दर्शनेन । 'अममत्ता रक्षत तन्नुमेन' इत्यादिना दुर्ज्ञानम् ।

वा— प्रदे प्रविपमाने यजमानो वेदेत् 'देवाः पितरः' इत्यादि । तद्यथास्य उक्तं अत्राशपोऽपि आशापो मयति प्ररातुमन्त्रेण इति । तत्र प्रसिद्धब्राह्मण-
स्वानामेव ब्राह्मण्यलामो निष्पन्नः इति ननुपपत्त्यर्थ-
मुक्तं 'न चैतद् विदुः' इति । ज्ञापमाने तु अज्ञान-
वचना दुर्ज्ञानत्वात् । यत् सुखेन अज्ञानं तदज्ञानमेव ।
नक्तं रज्यपराधनिमित्तम् । तस्यै च रज्यपराधे यदि मातु-
रेव छेत्रिणो ना पुनः स्यात्, तत्तस्मात् प्रसिद्धाज्ञानत्वात्
नैव दुर्ज्ञानत्वं भवेत् । तथोरपि एवम् । एवं 'तत्पूर्व-
ज्योः' इत्यपराधन्यायेन जातिरवमोर्धनैव । यत्तु 'मत्ता
भस्त्रा विदुः पुनः' इति स्मृत्या दर्शनं, जनहित-
नानाजातिगोपपत्तिः, तेन वर्णसंकरः । वेदेऽपि च
'आममत्ता रक्षत तन्नुमेन' इति जातिविच्छेददर्शनं
रज्यपराधे कर्तुंयत्नमित्येव उपपद्यते । अन्यथा हि
अपारिरक्ष्यमाणेषु नैव स्वजातितन्तुविच्छेदो भवेत्,
तेन अस्ति प्रसङ्गऽवप्रसङ्गः इति । निरुद्धब्राह्मणप्रर-
क्षणीर्नात्वं उभयमोऽर्थं इति ज्ञानात् ब्राह्मणः इतो
भजति इति श्रुतिः ।

आशालिङ्गकृत्ता । १४ ॥

भाष्यं— शास्त्रदृष्टविशेषे उदाहरणं 'को हि तदेद' इति 'दिव्यवतीकावाम् कृतेति' इति शास्त्राच्छान्दास्य विधेः दोषः । प्रत्ययकालेन श्रुतिः । अनयस्त्वदितिवर्नं निप्रदृष्टान्तरात्तत्तं गौतम् ।

वा— यत् तदानीमेव उदाहरते तत् आशालिङ्गम् । तत्र सर्वलोभ्य अधिमत्तं, न सत् विरमावि । तस्मात् प्रारम्भेऽपि दिक्षु अतीकावर्तनं प्रारम्भस्य प्रशस्यते । तदि-
दं सत्र-पत्र धूमकरोदानतुमयात् । इतरस्तु कर्म-
जन्यं सन् कदाचित् भविष्यति । यः तदेद ? आश-
नायवस्यं हि तत्, इदं तु सर्वव्ययम् । तदेषवया च
ज्ञापमानेऽपि अज्ञापमानवर्नं इत्यमप्रसङ्गार्थम् । पाठ-
नरं 'आशालिङ्गाव्यवत्तानने' इति (पाठ ५११११५,
अत्र कैपटः, आदिः जनम्, यन्तो विनाशः । एतदानी
आशन्तो यस्य अग्रे आशालिङ्गः । जन्यनिरागयोश्च

आद्यवर्तिनश्चात् एवञ्चालम् । इति । ' अथवा-
 त्तिः अणुविनासी, पूर्वदिने मध्याह्नादे उच्यते दिन-
 षोरे तत्रैव नश्ये इति वा । ' इति (गीमुष्टि) । अथा-
 त्तिं इति वा वाटः । वाट इति श्लेष्टे विप्रकृतं उच्यते ।
 तत्र अर्धं, ' वाटम् इत् ' (पा० ४।३।११ पाठ-
 नाविभ्यः उन् ष्वात् । माणिव गांश्वरिणम् ।) इति
 इति वाटिकम् । न वाटिकं अथाटिकम् ।

विषय प्रयोगः । १५ ॥

आप्यं— ' तथा कृत्वाभावात् ' इत्यनेन उदाहर-
 ' शोभतेऽप्य मुने ' इति सर्वविधप्रतिषेधः आवाट्ठित
 ग्यात् शेषः । येनानुमन्नात् न ' आट्ठ्य प्रयायां
 वात्री जायते ' इति शेषः । गुणतोभा फलित्वं च
 गुणाननवात् शोभः शब्दः । शोभते इव शिष्यैः उदीर्य-
 मागम् । कुत्रे संतताप्यवनधरंशात् मेघादीं जयते इति
 न प्रतिपदात् अर्धं प्राप्नोति इति ।

या— अप्यवनविधिशोषात् अकारविधिः कन्
 यच्छिञ्जलमुपायोभावात्तिसत्त्वात् शोभे निशयने । न च
 एत एव प्रायो दुर्गशोभायाः संघानं, रमणीयता
 एवार्थं वेति । श्रीगिरं शैतम् । विदुषां पुनः पद-
 याचननाशोकारिणुण शोभने । तेन आभना सुस्पष्टे
 इत्या शोभने । पुनश्च काञ्चन मदानंश्वरिण ।
 आयावि गीगल, तथापि श्चुषिवल्वात् अशेषः ।

सर्वत्वमाधिपारिकम् । १६ ॥

आप्यं— अन्यान्यैर्यनाकने उदाहरण ' पूर्णाहुला
 सर्वान् कामानराप्नोति ' इति ' पूर्णाहुतिं पुरोति ' इति
 इत्यागाहृतिव्यात् अन्त्य विधेः शेषः । ' य उ चैतमेव
 वेद् ' इति ' तरति मृत्युं ' इत्यस्य अकारहृतिव्यात्
 शेषः । कल्पयन श्रुतिः । सर्वकामपण्य निमित्ते
 तदर्थमात्रासिचयन गीगम् । अतर्वैपु सर्वयचन अधि-
 हृतारंशम् ।

या— संशयार्थमेवाद न पञ्चविधिः । सुवेगु आल-
 म्भन निमित्ते नैमित्तिकरूपव्यापारत् । सर्वकामनिमि-
 त्तानां कर्मणां सामान्यव्यवधानत्वात् अत्रान् अत्रान्प्रोति
 इत्यर्थः । स्यात् च एव शोभते, सर्वकामनिमित्तैः कर्मभिः
 आदिताभिन्वात् इदानीं अगोहृत्वा इति वक्तव्ये इति

आधिकारिकं सर्वैस् शोभं भवामी उच्यते इत् ।
 ननु च आवाट्ठमनसुत्तन्वालागादशोऽन्यतागतः सर्व-
 तादेन वैरिषेपुः कर्मसु निमित्तशरेणापि न प्रचयते
 अनुवितुं अतः पुनः मूलमुच्यते । यथैव ओदनारिषु
 गर्भशब्दः अविश्रान्तेष्वन्वात् न श्रेयैवचं एतस्मि,
 तथाऽन अमिषमविश्रान्तात् मविष्यति इत्यशेषः ।

फलस्य कर्मनिष्पत्तेश्चैव शोभतः परिमाणतः
 फलविशेषः इत्यत् । १७ ॥

आप्यं— अन्वयप्रय चयननिर्दि, यत्रपि विधिः,
 तथापि अर्थवत्ता परिमाणत कारतो वा पञ्चशोभात् ।

या— तथैव उपातस्वर्गादिश्लेषु अमिश्रोभादि
 उपाशयने इत्युक्तवत् शयनानुसङ्गात् शयनानाम् ।
 उरं हि कामाः पूर्णाहुत्या अनाप्यमानः श्लोकशोभ-
 प्राप्यन्ते । तत्र कल्पनादिनः कर्मात्तरविधिः अर्थवत्
 मविष्यति, इति स्थिते शोभने । पुत्र लोके कृष्णादि-
 पत्न्या प्रत्यक्षारगतमात् तापदानुसर्षं चमः । पूर्णाहुत्या
 श्लेषु च अत्यन्तशुद्धाशौचव्यवृत्त अविशेषभुते फले
 किमुला विशेषकल्पना । यदि अमिश्रोमज्जोद्योम
 ज्यगदी, चक्षिन् विशेषः श्रुयते । न यानुमानं ईदृशी
 विषये समर्थम् । तदभिधीयते । विधिशास्त्राद्यैश्च इव
 सिद्धम् । यथ ' यदि हि अल्पात् महत्तश्च कर्मणः सम
 फल ज्ञेयत तत्र, ' अर्कं नेमसु विदेत ' इत्यनेनेव
 न्यायेन अत्येन सिद्धे, मरुति न चक्षिन् प्रयतेत । तत्र
 विधिचक्षिणः स्यात् । अतिहृत्तन्तु कन् ' अर्गात्
 श्लसनेकदेशव्यात् ' (१।४।१४।२५) इति विधिरेव
 फलविकल्पमत्रोच्यते । अतो यथा विश्वामित्रोः पञ्च
 मस्रावः प्रमात्रयात् एवमेव तद्विदोप इति । तत्र
 ' कर्मणांमल्पमहत्ता ' फलानां च स्वगोचर । तत्र
 ' विभागः स्थानसामान्यादविशेषोऽपि शोदिते ॥ '
 यथैव अल्पमनाताना अद्वाहिना प्रथमस्य प्रथम, द्विती-
 यस्य द्वितीय इति विधियोग्यवत्तया, तथैव कर्मगोचरे
 अल्पस्य कर्मणः परिमाणसामान्येन फलगोचरे अल्प-
 नेनोपतिष्ठते, मध्यमस्य मध्यम, महती महत् इति
 स्थानमेव विनियोजनम् । मरणप्रत्येमेव । चातुर्मास्य
 शोभेपु च फलार्थवादः ' यदादमितोप शुद्धेति अथ

दश शब्देभिरन्ये आप्नोति एकया रात्रिना । इत्यात्म्य-
न्यूनान्निर्दोषदशनवत्प्रयोगादिभिः एकद्वयपूर्वमासादि-
प्रयोगावापि च यमं कर्मास्वतामश्चकृत् फल्भेदं दर्शयति ।

अन्वयार्थोपपत्तम् । १८ ॥

भाष्यं— अग्राग्निरित्येषात् इत्यादी उदाहृतं 'न
पृथिग्यामसिधेतस्यो नान्तरिक्षे न दिवि' इति 'शिरष्यं
निधाय चैतन्न' इत्याह इक्षितं वाग् अस्य विधेः शेषः ।
पृथिव्यादीना निन्दा शिरष्यस्तुत्यर्था । असति प्रसङ्गे
प्रतिषेधो नित्यानुवादः । यय अनित्यदर्शनं 'चरतः
प्रायाङ्गिरकामत' इति, तत् परिहृतम् । अर्थवादा-
क्षेपेण पुनरुच्यते इदानीं अर्थवादाग्रामाथे त्रैविण परि-
हारेण परिहरिष्यते इति ।

षा— यथैव वाच्यमस्योर्विन्दा शिरष्यस्तुत्यर्था, तथा
पुनरुचिर्नानिषेधः 'प्रकृत्यस्तार्थवादः स्यात्' (१०।
८।१।७) इत्येवं शिरष्यनिधानस्तुत्यर्थः, न प्रतिषेधमात्र
फलम् । 'नान्तरिक्षे न दिवि' इति औचित्येन शुद्ध-
पृथिवीनिषेधस्यार्थमायैव । यथा अन्तरिक्षे दिवि वा
चयनं न प्रसिद्धं, तथा शिरष्यस्यैतत्प्राया पृथिव्या इति
उच्यते । अनित्यत्वयोमो गताथः 'एतत् शुक्तिगामान्यं'
(१।१।८।१९) इति । प्रयोजनं तद्विषये पूर्वपक्षे
सर्वं. फलं स्यात् इति, सिद्धान्तो नु अर्थवादस्यैव
फलम् ।

शा— अस्मिन्नेर सूत्रे विष्णुदेशान्तिरिक्ताना सर्वेषा
मेव (वेदवाक्याना) आनर्थक्यं पूर्वपक्षीक्रियते ।
सिद्धान्तोऽपि स्वाध्यायविधिवशादेव अर्थवत्तया भरितया
इत्येतावत् गाधारण्येनैवामिषास्ये, पश्चात्तु क्रमेण स्व-
युगयोग इति दत्तविकल्पः । तत्र प्रथममर्थवादेत्येव
सिद्धान्तकथनात् तानेवोदाहृत्य विन्यते । तत्रेवं पूर्वपक्षः,
'अर्थवादा निराकाराश्चा भूतार्थप्रतिपादनात् ।
विष्णुदेशः समाप्यन्ते जिज्ञासार्थविधानतः ॥'
इति । सिद्धान्तानु 'स्वाध्यायविधिना वेदः
पुरुषार्थाय नीयते । समन्तेनार्थवादानां प्राशस्त्येन
प्रमाणता ॥' इति ।

सोम— अस्मिन् अधिकरणे मन्त्राणा अभ्ययन-
विधिरित्यत् आनर्थक्यपरिहारेण अङ्गत्वा पदार्थविषया

मी. को. ८३

प्रामाण्यं सिद्धम् । मन्त्राधिकरणे तु अर्थप्रकाशानुरूपद्वार-
स्तुत्यादनेन अर्थवादप्रसक्तितमन्त्रातिरक्तप्रदेशतादि-
पुक्ततामावच्छिन्नप्राप्त्यर्थमात्रानुरूपप्रमितिौ अर्थ-
वादानां प्रयोजकत्वेन मन्त्राणामपि सारकतया प्रामाण्य
सिध्यति इति स्तुत्याद्यविति । भवदेवस्तु मन्त्राणा-
मनुष्ठेयनिर्वापादिलक्षणधर्मवोक्तत्वादेव प्रामाण्यम् ।
न च तर्हि निर्वापादेः शास्त्रान्तयवगतत्वेनानुवादत्व-
गाममेव, न तु प्रामाण्यं, अनविगतार्थवस्तुत्वाभावादिति
वाच्यम् । तथाप्यनुवादस्य प्रयोजनत्वमात्रेण विद्वा-
हान्यक्तं प्रामाण्योपपत्तिः इत्याह । प्राभाकरास्तु—
भूतभावमनुचाराण्यत्वादेन 'मन्त्रिनः स्तुत्यात्'
इत्यादौ स्तानादिकार्ये माच्छिपादेरिव अर्थवादाना-
चोदनार्थसार्थे हेतुत्वेनान्वयात् हेतुसापेक्षत्वक्षयम-
प्रामाण्यं चोदनाना निराकृत्यमिदमधिकरणमित्याहुः ।
तदप्युक्तम् । 'हेतुर्वा स्यात्' इति हेलाधिकरणे 'तेन
कृतं क्रियते' इत्यादिहेतुत्वेनाव्ययस्य निराकरणेन अन-
हेतुत्वान्तर्यादकमुदाहृतम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे यानि-
सम्बद्धौ विभक्तिव्यापार स्वर्गफलकत्वं, सिद्धान्ते त्वार्थ-
वादिफलसिद्धिः । एतदुच्चैस्त्वार्थाना पूर्वपक्षे कल्पार्थत्वं,
सिद्धान्ते वेदधर्मत्वमित्याहुः । सूत्रार्थस्तु— स्वाध्या-
यस्य वेदस्य 'सद्भूताना क्रियाधेन उमान्नायः' इति
क्रियार्थवाक्यमात् अक्रियार्थानामर्थवादादीना आन-
र्थक्यं प्रयोजनरदर्थवृत्त्यनं, तस्मात्क्रियार्थकं सर्वमनित्य-
मुच्यते । अनित्यत्वाद्भेदं अनित्यत्वौक्रियार्थकसाहचर्यपरः
सन् अप्रामाण्यमाह, तस्मात्प्रामाण्यमुच्यते इति ।

वि— 'वायुनां इत्येनमादेर्लौवादस्य मानता । न
विषयेऽस्मिन् धर्मो ङि क्रियाऽनौ तत्र विद्यते ॥, विषय-
वादनादाना मिथोऽपेक्षापरिसर्यात् । नास्त्येकवाक्यता
धर्म प्रामाण्य संभवंत् कुतः ॥, विषयैर्नादौ उभाह्नौ
प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः । त्रैविण्यक्यता तस्मात् वादाना धर्म-
मानता ॥' भा भूत् पदैक्यास्यत्रा वाच्यैक्यावयवता तु
विद्यते । तस्मादर्थवत्ता धर्म प्रमाणम् ।

गुरुमतेन— 'वादोक्तहेत्वर्थवत्त्वात् विधेर्मानतेति
चेत् । उल्लङ्घ्ये कृतिद्वारा नापेदेति युक्त्यर्थो ॥'

माह— 'सामु... गणनी' इत्यादिवाक्यानां विविधविधयेन वृत्तान्तात्मायात् अतीत्येवैषे पूर्वा-
 विरत्येन विद्वे संसर्गं तद्वेव धर्माधर्मयो प्रामाण्यमस्ति
 न केन विवाये । तत्र विविधविधेयवाक्याणां
 गणयत्वा साप्यवधर्मैर्विधेयानिष्ठानवर्गाण्यवध-
 विविधविधेयोः प्रसिद्धादभात् कर्माद्य विविधविधेयव-
 यागादेः इत्यादिवाक्यानां कथं ततो इत्यादि-
 गाभ्यन्वयधर्माधर्मयामात्रावगम्य । अर्थशास्त्रात् तु धर्म्या
 मद्यद्वयमित्यादिवाक्याणां न धर्मोपमेयोः प्रामाण्य-
 वागमः । न च नवयत्वात्तदर्थमप्येति लक्षणोपपत्त्या-
 र्थिना तदर्थविषयं, यथाधुनाधर्मविषयं तदर्थं तत्र नो
 अन्यतदनुपपत्त्याभावेन तदर्थमप्यत् । न च तदर्थानुप-
 पत्त्यात् तत्र न, तावर्षमादृशभावेन तस्य अप्यर्थमाणात् ।
 नहि शब्दः प्रमाणवापि वा प्रतीजनवद्विषयमेव इत्ये-
 निचोः प्रमाणमस्ति, येन न एव तावर्षमादृशः शब्दमथैव ।
 निष्प्रमाणानामपि यदुक्तो दर्शनेन स्पष्टिनासात् । न
 च 'स्वाध्यायोऽप्येतत्' इति स्वाध्यायविधिरिव अर्थ-
 ज्ञानोर्द्वयेन अप्यपने दिशयत् निष्प्रतीजनस्य अर्थज्ञानस्य
 भाष्यानुपपत्तेः धर्मस्य प्रतीजनवद्विषयमिति इति
 यावद्यत् । अर्थज्ञानजननत्वेन अप्यपनस्य गेहविद्वत्वेन
 अविधेयत्वात् । तदियमस्य अर्थज्ञानेऽनुपयोगात् अप्यभि-
 नवितप्रतुर्गणयत्वाभावेन ऋतु यावत् तदन्वयान्नाऽ-
 नुपपत्तेरथ न विधेयत्वम् । अतः स्वाध्यायविधिना स्वर्गा-
 यन्मेव अप्यपनं विधीयते, तत्र न, पूर्वी प्रवृत्त्यङ्गीकारेण
 यथाधुनाधर्मज्ञानार्थं वा अप्यपनमेव माननात् भाष्यमात्रं,
 न चैव इहमायक्यत्वात्मासात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः 'अनयो-
 यानां प्रत्यक्षं मरुति' इति वचनेन अत्रये प्रत्याश-
 नोवनेनापि प्रवृत्तिविधेः । अतस्तस्य वेदत्रयच्छेदेन
 प्रतीजनवद्विषयकत्वाभावेन तद्वत्त्वात् नार्थवादेषु तद्वत्त्वेन
 लक्षणादिभिः इति अथवा अर्थवाद धर्मोपमेयो ।
 इति प्राप्ति, न स्वाध्यायविधिः स्वर्गाधर्ममप्यन विषये
 ह्ये प्रामाण्ये अदृष्टकल्पनाया अन्यायात् । नापि
 यथाधुनाधर्मज्ञानार्थं, तथापि प्रामाण्यप्रोपत्तावयवेन अप्य
 कान्त्य आनन्दप्रदात्वात् सूहीतपदस्यार्थगतिकस्य
 'स्वाध्यायं भावयतः पितृभूयैव वेदं न विजानाति

योऽप्येव । योऽप्येव इत् कथं, मन्मन्वते स मास्तेन
 कानिभूतमासा' इत्यादिवाक्यानां (निरुत्तं ११८)
 जनस्य आनन्दप्रदानेन यथाधुनाधर्मज्ञानस्य आनुपपत्ति-
 यत्वादि विद्वेः स्वाध्यायविधेयार्थमद्वयम् । एतेन अथ-
 यन्माध्यायपर्यञ्चोऽपि निरुत्तः । अतो वेदार्थवद्विषय-
 प्रतीजनवद्विषयानामुदेतेन स्वाध्यायस्यैव विधीयते प्रती-
 जनवद्विषयानां विधेयार्थानुपपत्त्याभावेऽप्येतेन वा अन्यत-
 वाप, तत्राप्यपनेन स्वाध्यायस्य धर्मोपमिषयत्वात् । अतश्च
 विद्यायाऽपि विद्ययापि वा स्वाध्यायस्यैव प्रतीजनवद-
 विधेयत्वात् तदर्थमादृशमेव लक्षणमितिः अर्थवादेषु । लक्ष-
 णोपपत्त्यर्थः मुनिहितविधिरिवैषेवैवित्वात् खतिवित्या-
 न्वयः । तथापि, निरुत्तार्थः लोके पुत्रगायतः, वेदे च
 तदभावात् त्रिदशमिष्ठ एव कथिदमेः । स्वाध्या-
 यच्छेदकं च तदभावात्तदर्थं व्यापार, न तु प्रवृत्ति-
 निवृत्तिप्रतीकत्वमस्ति, तस्य अन्यत्वमप्यत् । तत्र नतः
 अथवा आनन्दप्रदात्वात् प्रवृत्तिप्रोत्साहनं, तत्रैव तु तदर्थ-
 प्रवृत्तभावात्तदर्थक्यं संभव, इति विरोधः ।
 प्रतीजनवत् च न प्रवृत्तिवदभावात्तदर्थमप्येव निवृत्तजननात्
 शान्तजननात्तदर्थक्यम् । अभाष्यकरणता च
 शान्तजननात्तदर्थक्यम् । तत्र च प्रवृत्तिप्रामाण्यप्रवृत्तत्वं
 योग्येमेवकारणम् । तत्र च प्रवृत्तिप्रामाण्यप्रवृत्तत्वं
 इति अन्यत्र विरुत्तः । स च लिङ्गार्थः विधिरास्ये
 प्रवृत्तप्रामाण्यविषयकत्वम् । निष्प्रतीजनस्य निरुत्तानि-
 र्णानिषेधप्रतिषेधापर्ययोः । इयं च द्विविधाऽपि शाब्दी-
 भावना । तस्याश्च भाव्ये यथावोच प्रवृत्तिप्रवृत्ती, अथ
 गान्धाराणां नरणां । अथवा नाम भावनाभावनिष्प्र-
 दयत्वम् । इति कथं तथा च यथावोच खतिवित्त्वे ।
 मुनिनिन्दकानामस्य हि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रोत्साहककारिण-
 त्व्यकल्पनात्तद्वत्त्वात् लोचिदम् । खतिवित्त्वात्त-
 त्तत्त्वे प्राशस्त्यात्तद्वत्त्वात्तदर्थमपि यत्प्रवृत्तिप्रोत्साहना-
 नुपपत्तिप्रोत्साहकत्वम् । ते च यथावोच विधिरास्ये
 प्रवृत्तत्वात् तत्र तदर्थमपि स्वाध्यायवद्विः लक्षणस्य प्र-
 पाद्येते । तत्र 'सामु' हेतुिषा । इत्यादी स्वार्थप्रवृत्ति-
 द्वादिगुणैरेव लक्षणा । 'यजमानः प्रवृत्तः' इत्यादी
 सौपीत्यस्यैवकारणवद्विः इति यथ्ये । अतः विद्वे

मावनाऽन्वितस्तुतिनिन्दाविषयकप्रमाणकत्वेन अर्थ-
वादाना धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमिति ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे अर्थवादानुपस्थिताप्राशस्त्यज्ञानादपि
प्रवृत्तौ फलसिद्धिः । सिद्धान्ते तु मन्वन्तु अर्थ-
वादानामेव प्ररोचकत्वमित्यमात् तदुपस्थितप्राशस्त्यज्ञाना-
देव प्रवृत्तौ सा इति प्रष्टव्यम् ।

मण्डन— 'स्तुतिः क्षेपिष्ठता दायोः ।'

शंकर— 'अर्थवादादिमानता ।' १.

'अर्थवादोपयोगश्च ।' २.

॥ वाच्यशेषाणां सर्वेषां आनर्थक्यनिराकरणेन अर्थ-
वादस्य अर्थवादाधिकरणेनैव सिद्धम् । सु. पृ. ३९७.

॥ अर्थवादाधिकरणे नस्याना पौष्पेयवेऽपि मनाह-
नित्यनया नित्यब्रह्मव्रतविधिविषयव्योपपत्तिः प्रपञ्चिता ।

कु. १।३।७।१०. ॥ अर्थवादाधिकरणे द्विपूर्वा विचारः ।

(१) पूर्वं तावत् एषा अक्रियार्थत्वेन अनुपगम्यमाशङ्क्य
अध्वननविधिन्यात् 'विधित्वा त्वेकवाक्यमात्' (१।२।

७) इति गृह्यायवेन, त्वयं च साम्प्रदायिक (१।२।८)
इत्यनेन च सूत्रेण निरुक्तं (२) द्वागसम्भवात् पुनः

उक्तौच्य अर्थवादानां तावत् द्वारविशेषः अक्रियधिकरणे
चिन्त्यते । तस्मादनेन सूत्रेण सामान्यविशेषरूपेण पूर्व-

पक्षद्वयं तन्नेषोच्यते, आम्नायस्य 'तद्भूतानां क्रियार्थेन
सम्प्रन्नायः' (१।२।२५) इत्यनेन न्यायेन क्रियार्थ-

त्वावधारणात् अर्थवादानां तदभवादानार्थक्यम् । अथापि
अप्ययनविधिव्यात् एषा कथं चित् क्रियाऽपेक्षं

फलमित्युत्तरमन्वते, तथापि अर्थवादानां तावत्
द्वागसम्भवात् दुष्प्रतिक्रमनार्थक्य इति । सु. पृ. १.

अत एव शंकरभट्टैः 'अर्थवादादिमानता ।'
'अर्थवादोपयोगश्च' इति अधिकरणद्वयं स्वीकृतम् । के.

॥ अर्थवादाधिकरणे नामधेयानां सामान्योपयोगानभि-
धानेऽपि अर्थवादवदेव अप्ययनविधिसमावेव गुणविधि-

त्वेन नामधेयत्वेन च उभययाऽपि उपयोगसिद्धिः । कां.
२।४।१।१२ पृ. २५३. ॥ अर्थवादाधिकरणे व्यवस्थापितमिदं

मत् फटः अतोपीत् इति इतिहासानुसारेण नास्मदा-
दिभिरपि शेटित्वम् इति विधिव्यवहारा संभवति
इति । सनातनधर्मप्रदीपे प्रमाणप्रश्ने पृ. ९४.

॥ अर्थवादाधिकरणे उमाग्नायैदमर्थं व्यवस्थापितम् ।
कु. १।४।१।१. ॥ अर्थवादावस्थानां अन्यपरागमवि-

मानाग्नरप्रतिविरोधयोगरतोः स्वार्थे प्रामाण्यं अर्थ-
वादाधिकरणे नश्यते । १।१।८।३२. ० वेदस्य प्रयो-

जनवदर्थमिहाशयित्वमित्यमः अर्थवादाधिकरणे स्तितः ।
सु. पृ. ७१२. ॥ उभयप्रत्ये 'कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वं

आत्मिज्ञानस्य लक्ष्यते' इत्यन, अर्थवादाधिकरणे च
'एतेन कृत्यर्थकर्मप्रतिपादनद्वारेण उपनिषदा नैरा-

कार्थक्यं न्यास्यात्' इत्यन (वा. पृ. ११४) आत्म-
ज्ञानस्य कलाधर्मोपनिषानम् । सु. पृ. ३२६. ॥ अर्थ-

वादाधिकरणगुणतैः शौण्या इत्या 'स्तेन मनः'
इत्यादिषु अवयवार्थपरत्वस्यापि प्रदर्शनात् । कु.
१।२।१।१८.

॥ अर्थवादाधिकरणप्रयोजनं— स्तुतिपक्षे अर्थ-
वादस्य फलं अर्थवादप्रामाण्याधीनम् । एवं अक्ताः

शंकराः इत्यन सति न्यायनिर्णयः, अश्रमतिमहेष्टया व्यव-
धारणकालान्, समनेष्टया वैदिकश्रीमद्वचननिमित्तकत्वं,

'अग्रानुपभृति गृह्णति' इत्यन तदुद्ब्रह्मयस्मन, ज्योति-
ष्टोमगच्छस्य शोमयागपरत्वं, ध्याव्यानां तस्मिन्मानवली-

समिद्धवत्त्व-ताराग्नित्वेनः, शोमनिष्काप्रजानां आचार्य-
कर्म, 'द्रवोः प्रणयति' इत्यस्य सध्वमयर्वद्वयविपर्ययं

च प्रयोजनं, तेषां अर्थवादप्रामाण्याधीनत्वात् । सु.
पृ. ६६.

॥ अर्थवादः स्तुतिपराः, न स्वार्थपराः इति स्वर्थ-
वादाधिकरणसिद्धान्तः । सना. प्रदीपे प्रमाणप्रश्ने

पृ. २६३.

॥ अर्थवादाधिकरणस्येन 'गुणवादस्तु' इति
गुणवादसूत्रेण 'आपो वै शान्ताः' इति अमिजन-

स्तुतिद्वारेण अवकानामेव स्तुतिः इति विधिद्वयोः वैयधि-
करणपरिशारः । पराक्रमः ४४।२. ॥ अर्थवादाधिकरण-

स्यैषु 'गुणवादस्तु' 'न्यायं प्रायात्' इत्यादिगुण-
स्तुतेषु तत्तद्वयधिकरणसिद्धमेव शौर्णां वृत्तिमाश्रित्य

'आपो वै शान्ताः' 'स्तेन मनः' इत्यादीनां साव-
कत्वं प्रतिपादित इति न वीनदक्यम् । कु. १।४।१९.

● अर्थवादानदेशो विधुदेदाः 'समन्ताप कति-
कलानाद्यमते' इति । सु. पृ. ७.

● अर्थवादाथैरप निम्नोक्तवाचात् न अर्थवादाना
स्वार्थे पर्यागामम् । सु. पृ. ५२५.

('अर्थवादेदाः' इति लघुविजातोत्तरं 'अर्थ-
वादाधिकरण' इत्यस्मात् प्राक् उत्तरे लघुविदानम्
पठनीयाः । अनन्यपानात् प्राक् न मुदिताः ।)

[● अर्थवादान्त्रो निष्पन्नयेन प्रमाणम् । वि.
१।४।।]

● अर्थवादाकार्यं च कृत्यद्वयव्यवस्थेयव्यवस्थान-
यनविधिपरिपरीक्षितवेन पुरुषार्थमपेक्षते । तत्र पुरुषार्थमं-
वर्षमित्येवमपेक्षितं प्राशस्त्यं व्यक्ताहृत्वा उपपेयदर्थवादा-
कार्यं विधियान्वयेन सद् एकत्रकथनाभावात् । 'यतः
विद्यमानसिद्धभावनया वीमकृत्यदो वायुः अन्य पयोर्देवता,
ततः प्रशस्तयिम् वायव्यं पशुमात्ममेत' इति वाक्ययोर-
न्ययः । वि. १।२।१०

● अर्थवादाविधियान्वयोः अन्यतरत्वातिरेकप्रयुक्त-
प्रत्ययजनकत्वेन आकाङ्क्षा । मणि. पृ. ६६.

● अर्थवादासहितविधियान्वयविदेशः । शास्त्रेयो-
ययोर्निर्देशकप्रमाणयोः । सा. ७।१।४२२, ● अर्थवादा-
सहितवैधेयनिकविधियान्वयविदेशः । वाक्यशास्त्रिकप्र-
संगरेषु । ७।१।१००-२१.

● अर्थवादादर्थं नामधेयं न धर्मविदेशकं इति
अष्टमे षष्ठांशः । भा.

● अर्थवादाविदेशः— आनुमानिकप्रचनान्तिपैरे-
ऽपि अर्थवादाविदेशविधिः । भा. ७।१।१३.]

● अर्थविप्रकर्षः तत्र आधीयते, यत्र तेन विना
एकत्रकथनं नापकथ्यते । सा. २।१।११।३२ पृ. ८७०.

● अर्थविप्रकर्षः कृत्यादेः सदाशास्त्रं विद्वादेः अति-
विद्वादिप्रकरणौ एव प्रथमः । के.

● अर्थवादादर्थं प्रयोजनसहितम् । सु. पृ. ८६५.

● अर्थवादादर्थं लघुवचिः कृ यतो इत्यस्य धातोः
ओणादिकः धन् प्रत्ययः । इ. ६८४.

● अर्थवादादर्थं लघुवचिः कृ यतो इत्यस्य धातोः
सु. पृ. ८८५ प. २.

● 'अर्थसम्यक् यथा वाच्यं वाच्यस्य तथैव हि ।
वाच्यत्वं च हातप्रत्ययान्तवदेव नः ॥' वा.
१।१।८।२५ पृ. २३६.

● अर्थसमवायात् प्रायश्चित्तमेकदेशोऽपि ।
६।१।५।१० ॥

द्वयपूर्णमायोः 'भिन्ने ज्ञोति' इति क्प्रत्ययान्ता-
दिभेदे प्रायश्चित्तवृत्तं, आम्नादिदिपि 'सक्रे ज्ञोति'
इति च । इदं प्रायश्चित्तं एवदेशोऽपि, कृत्ये एवदेशोऽपि
वा भिन्ने सक्रे वा सक्रत् । अर्थसमवायात् अर्थस्य
कृत्यस्येव एवदेशोऽपि भिन्ने 'भिन्ने ज्ञोति'
इति विधियान्वयविशेषाद्यैः समवायात् संकृत्वात् अन्त-
र्भूतत्वात् । तस्मात् एवदेशोऽपि भेदनादौ प्रायश्चित्तं
कर्तव्यं इति सिद्धम् ।

न त्वद्योषे वैगुण्यात् तदर्थं हि । ११ ॥

पूर्ववर्ती शक्यते । तुवाचः । विज्ञानप्रत्ययान्तात्पर्यः ।
एकदेशभेदनादौ एव प्रायश्चित्तं न तु अतोपि कृत्ये
भिन्ने प्रायश्चित्तं संभवति, वैगुण्यात् सर्वत्रैव संप्राप्तम-
त्वात् । हि यस्मात् होमव्यवस्थितं प्रायश्चित्तं तदर्थं
विद्यमानं कथामप्य सम्प्राप्तार्थम् । कृत्यभेदे तु कथं
संभवतः ? तस्मात् एवदेशोऽपि एव प्रायश्चित्तं, न
कृत्यभेदे । अपरा, अतोपि सर्वस्मिन् कृत्ये भिन्ने तु
न तत् प्रायश्चित्तम् । वैगुण्यात् प्रायश्चित्तस्य निरसक-
त्वात् । दोषनिर्णयो हि प्रायश्चित्तस्य गुणः फलम् । न च
सर्वभेदाः प्रायश्चित्तेन परिहृतं यत्नते । हि यस्मात् प्राय-
श्चित्तं तदर्थं भेदनदोषनिर्णयार्थं विहितम् । सर्वभेदे तु
तत्र युज्यते । तस्मात् सर्वभेदे न प्रायश्चित्तम् । इति
पूर्वः षष् । अतोप्यवैगुण्यात् इति कुतूहले पाठः ।
निमित्तस्य हेतुत्वविषयत्वात् सत्यस्यैव धर्मयोः । अतोप्यस्य
कृत्यस्य भेदनादौ वैगुण्यात् इत्यादिर्थात् पूर्ववत् ।

स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वाद्दृष्टार्थो नित्यसंयोगात्
हि तस्य गुणार्थो नानियत्वात् । १२ ॥

पूर्ववर्तं भूषेण प्रातं वाचाप्येन श्रवणं पूर्वोक्तमेव
निश्चयं योष्यसि इत्यादि । एकदेशोऽपि इति कृत्यभेदे-
ऽपि प्रायश्चित्तं सक्रत् । यत्तन्निमित्तत्वात् प्रातं भेदनरूपं
निमित्तं यस्य प्रायश्चित्तस्य तादृशत्वात् । कृत्यभेदेऽपि

प्रायश्चित्तस्य भेदनरूपं निमित्तं प्राप्तमेव भवति । प्राप्ते च निमित्ते नैमित्तिकं कर्तव्यम् । यत्तु वंशतो भिन्नस्य संस्कारार्थं प्रायश्चित्तमिति, तत्र । अवदन्तो भिन्नस्योपात् । तस्य भिन्नस्य फणालदेवर्मः तद्वर्मः, न तद्वर्मः अतद्वर्मः । होमः न भिन्नकपालधर्मः । श्रुतः । नित्येन दर्शपूर्णमासकर्मणा होमस्य गणोपात् गवन्वात् । दर्शपूर्णमासहमेव हि अयं होमः, न भिन्नकपालस्य ह्यम् । हि गस्मान् तस्य दर्शपूर्णमासकर्मणः भिन्नस्य यो गुणः फणालं, तस्य अर्थेन होमस्य सयोगोऽस्ति । अथवा तस्य होमस्य फणालरूपगुणार्थेन फणालभेदेन न सयोगः, अनित्यत्वात् भेदनस्य । अत्र अचान्तरताव्यग्रम् । तस्मात् सर्वभेदेऽपि प्रायश्चित्तात् ।

गुणानां च परार्थत्वाद् वचनाद् व्यप्राशयः स्यात् । १३ ॥

भेदनहोमः न भिन्नकपालाद् इत्यत्र हेत्वन्तरमाह । चकारः शब्दव्यर्थः । गुणानां परार्थत्वात् होमो न कपालाद्गम् । दर्शपूर्णमासयोः फणालमपि गुणः होमोऽपि गुणः । अत्रानि च परार्थानि प्रधानार्थानि । न च विना वचनात् श्रुतो गुणार्थः स्यात् । विद्यमानानु वचनात् श्रुतोऽपि कदाचित् गुणस्य व्यप्राशयः आशयः स्यात् । न चान तथा वचनम् । तस्मात् भेदनादिहोमः न भिन्नकपालाद्यर्थः, किन्तु दर्शपूर्णमासार्थं एव । व्यप्राशयश्चन्द्रस्य ' सा हि वार्यं व्यप्राशित्य ' (भगी. १।३२) इत्यादौ आशयः इत्येवार्थः । कुर्वते तु ' मितिं श्रुति ' इति वचनात् भिन्नस्य मन्त्रार्थत्वेन व्यप्राशयश्च अनाश्रयण स्यात् ' इत्युक्तम् । श्रुतिविन्या च ' वचनात् व्यप्राशयः अन्यत्र विनियोगः ' इत्युक्तम् ।

भेदनाद्यर्थानि चेत् । १४ ॥

भिन्नकपालसंस्कारार्थं एव होमः इति पूर्वपक्षी अहङ्कते । ' गार्व्या ला शतधरया संदधामि ' इति भिन्न कपाले संदध्यात् ' इति द्वितीयश्रुत्या संधानस्य भिन्नकपालार्थत्वत्वगमात् होमकल्पनमपि भेदनार्थं भिन्नकपालसंस्कारार्थं स्यात् । तन्नान्न श्रुतोऽपि गुणार्थः स्यात् । इति चेत् पूर्वपक्षी नृणात् ।

नाशोपभूतत्वात् । १५ ॥

आह सिद्धान्ती । न सधानं होमो वा भिन्नकपालव्यर्थम् । संधानं न भेदनपक्षेऽपि, येन भिन्नशेषः स्यात् । न भिन्नं कपालं होमेन मन्त्रेण वा सगुणो ज्ञस्यति । श्रुतं तु संधानं भवति । तथापि भिन्नश्रुतिर्नैवपि । तथा च संधानस्य अशोपभूतत्वात् शेषभूतत्वाभावात् न होमः भिन्नकपालसंस्कारार्थः । होमरूपस्य प्रायश्चित्तस्य भेदनाथत्वं श्रुतिं न शक्यम् । होमस्य भेदनशेषभूतत्वाभावात् । नहि होमो भेदनशेषः । नहि भूतं भेदनहोमेन निरकर्तुं शक्यते, नापि होमेन भेदनं कर्तुं शक्यते । भेदनशेषभूतत्वाभावात् होमरूपं प्रायश्चित्तं न भेदनार्थम् ।

अनर्थकस्य सर्वनाशो स्यात् । १६ ॥

सर्वनाशो च अनेकधा भेदेन सर्ववपालाशो च होमः अनर्थक एव स्यात् । ' भिन्नकपालमभ्युक्तं प्रायश्चित्तं, अध्यात्मदुपवदनाति ' इति मन्त्रेण अन्येऽपि कर्तव्यमुक्तम् । परतुल्य एकदेशभेदनं वा सर्वभेदनं वा होमेन न यथाशक्तुं शक्यम् । भेदे तु निमित्ते दर्शपूर्णमासहत्वेनैव नैमित्तिको होमो विधीयते इति सिद्धान्तः । के.

* ' अर्थसमवायात् प्रायश्चित्तमेकदेशोऽपि ' इत्यत्र एकदेशभेदे एव ' मितिं श्रुति ' इति होमः इति पूर्वपक्षे ' होमोऽयं भिन्नकपालो यददोपनिर्दणत् ' इति हेतुवक्तः । कुर्वतेऽपि होम इति सिद्धान्ते तु नित्याभिव्यक्तविशेषः इति हेतुवक्तः । बाल. पु. १४.

* अर्थसामर्थ्यं लिङ्गम् । बाल. पु. १.

* अर्थसिद्धान्तं श्रुतं वल्लभम् । कृष्णविपाणाभासनी-त्तरं हस्तेन कर्तव्यं सर्वसिद्धम् । तच्च श्रुतेन कृष्णविपाणया कर्तव्येन द्विरानादौ बाध्यते । के. १।१३। १।१३-१४.

* अर्थधिकरणः प्रातिरिक्त्वविषयभावात् कैवल्यप्रयोगविधिविधेयः । सोम. ५।१। वर्णकं ३.

* अर्थधिकरणं, अर्थादाऽपि न्ययभेदेऽपि । के. १।४।१४।१५ ॥

० अर्थाध्याहारस्य निरखत्वात् । संकषे. २।३।२.

० अर्थाध्याहारपक्षलण्डनम् । ननु अर्थमेव
 अप्याटन्य वाक्यं पूर्वेता, किं शब्दकल्पनायां । नार्थ-
 मानेन पूर्णं संभवति । एष वाक्यभूतपदद्वयप्रतिपादिता
 हि पदार्थाः वाक्यार्थे प्रतिपादयन्ति नाभ्यधा । नहि
 आनय इत्येतावति जकवे, गा इत्युक्ते, मन्व्यप्रतिपत्ते-
 ऽपि गति गता सह आनयन अर्थावते । एवं च
 विकृतिषु शौर्यादिषु अवमनेतावाग्यादिपदनिवृत्तेः म्यून-
 वानाहृशमन्ववाक्यपूरणाय पूर्वादिपदस्येपात् ऊह-
 सिद्धिः । अर्थाध्याहारवादिना तु म्यूननि अर्थाद्धेतो
 विशिष्टं निर्देयमित्येवमत्र प्रशस्यति इति मोहः सिध्येत् ।
 तथा यत्र अधिकारवाक्ये अर्थवादात्प्रसंभ्रुत 'प्रति-
 तिप्रति ह ना च एता रानीरयन्ति' इति, तथापि
 भवन्मते विध्यर्थ एव अर्थाहार्यः, न विशिष्टम्. ।
 ततश्च प्रास्तुतयोपकारस्य पदाभ्यां च नापूर्वमर्थं
 सिध्येत् । सन्त्वपि हि अर्थानां आकाङ्क्षासिधिसोप-
 लब्धौ नाभिधानमन्तरेण अन्वयसिद्धिः । न चेह अपूर्वा-
 निपाथौ शब्दोऽस्ति, सोऽपूर्वं प्रास्तुतैरन्तत अस्मि
 दध्यात् । नापि प्रास्तुताः शब्दाः विशुद्धौ सन्ति, ये
 स्थापार्थी अपूर्वाविधानमिदध्याः । न च अर्थवाद-
 पदार्थैः तेषामन्वय, नापि उच्यतेपूर्वम् इति अनन्वय
 एव स्यात् । एव प्रकृत्यापि 'सर्वेभ्य वासोभ्यो दर्शो
 पूर्णमासौ' इत्यत्र विशिष्टशब्द अनाम्नानात् अन्वय-
 हास्य विध्यर्थैः स्वर्गनामानिनाप्यूर्वात् आग्नेयाशु-
 खलपूर्वेभ्यश्च वृषभभुनक्त्याहारात् न सतिशरीना येर-
 मर्थे सिध्येत् । नहि समिदादियत्रतय अवधानादिन्त,
 अपिकारपूर्वाग्निवत् स्वार्थमभिधातुमल, स्वपूर्वनिपय-
 न्नापातात् । तस्मान् ईदरीषु अधिगन्तविषु निविशन्
 ष्य अर्थाहार्यो नार्थः । नच च विध्यर्थस्य अवन्ता
 तीवियतया प्रभाषेन तदात्मने वा तुष्टौ आग्नेयवि-
 अभक्तवियिदध्याः अपिनाशवाक्येषु वा, उच्यति-
 वाक्येषु 'सदामेनेऽलाकपालोऽमावातया' इत्यादिषु
 आ गन्तये, इत्यत्रामेनापि शब्दाध्याहारः अर्थाकर्तव्यः ।
 शा. १।१।२. ४ ८१-८२.

० अर्थाध्याहारपक्षसमर्थनम् । अत्र के चिन्त, 'पीनो
 देयदत्तः, रिवा न भुङ्क्ते' इति श्रुतार्थावचनौ समौ भुङ्क्ते
 इति शब्द एव कल्पते इति वदन्ति । तथाहि पीनान-
 नुमितं मोहनं रिवा निपिज्ज रथिभोजनकथानया शब्द-
 संख्यिताया सविकारिकया शान्मतीति शब्दः एव
 प्राथम्यव्यवस्थायां कल्प्यते, वलितेन हेतोपख्य-
 पितादर्पादनुपपत्तिज्ञानेः । नन्वेवमैत्रिकवविपत्तक-
 शान्तेऽपि प्राथम्यव्यवस्थायां शब्दस्यैव कल्पना अनैन्द्रि-
 यज्ञानशुद्धः । नैवं, तिर्यगादिषु शब्दस्यैवैन्द्रियव्यवस्थे
 एव शक्यव्यवधारणात् शब्दोऽपि सामर्थ्यवत्कन तुचम् ।
 अथ दृशार्थावचनौ अर्थे एव शक्तिः कथ्येति नापि
 शब्दः कल्पनीय, नैवं, तत्राप्युपचारकेऽर्थे शक्तिरूपस्य
 नान्यमात्रे । अत्र शब्द एवोपचारक इति शब्द एव श्रुत-
 र्थावचनौ कल्प्य. । अत्र एव विश्वविदादौ स्वर्गनामपदा-
 प्याहार, हार इत्यादौ सन्निवता इति पदाध्याहार, ऊह-
 ऽपि 'पूर्वाय वृष्ट निर्देयानि' इति शब्द एव कल्पये,
 तथा वानुपपत्तेऽपि । अपि न पचति इति प्रवृत्ते ओद-
 नादिपूर्वपदाश्रयणे प्रत्यसौदगेन अनुपपत्तिज्ञानि
 स्यात्, न च तथा ददवने, स्वनाश्रयणतानुपपत्तेस्त
 मूरक. शब्दः एव कल्पनीय इति । एतदेवमिदेष्य
 भाष्यकारेण 'हृष्ट क्षुणो ना' इति युक्तय
 प्रयुक्तमिति । तदिदमनुपपन्न, श्रुतार्थावचनानि
 अर्थे एव कल्पनीयः, न शब्दः । चञ्चलिसिद्धि-
 सविकल्पने तदिन्द्रिगोऽर्थे एव शेषः, न शब्दस्यापि
 वेदाल, तस्य भूतिगतसदृशत्वात्, अतोऽत्र मन्वुविसिद्धि-
 कल्प्याभिविनेनेऽप्यर्थस्यैव कल्प्यच, न शब्दस्यापि । अत्र
 अतो न शब्देन कश्चित्तेन मनुपपत्तिज्ञानि । अत्र
 योषतानस्यशब्दस्य कल्प्यनान्दृष्ट्यपत्ति. शान्मतीति चेत्,
 नैवं, तथापि प्रताप्रतविषेतेनार्थस्यैव अनुपपत्तिज्ञानकल्प,
 न शब्दस्य । किंच अर्थपटात्तस्य कल्पने अर्थे शब्दे च
 शक्ति कश्चास्ति नौरवप्रकृतात् परमार्थमात्मनैव कल्प-
 नम् । अपि च दृशार्थावचनौ उपचारकयोपचयन्दे शक्तिरूपन-
 र्दंश, श्रुतार्थावचनौ रूपकद्वयोपचयन्दे शक्तिरूपन-
 मिति वैकल्प्यमप्युच्यते । किंच अन्यत्र शक्तिरूपने
 स्मृतास्तदशब्दो हृष्टः इति अनापि तथापिपथैव

कल्पनाप्रसङ्गः, न मितिस्त्वम्, एव च विश्वविवादावपि अर्थासन्नताज्ञानार्थाविरुद्धिरिति अर्थ एव तथापि कल्पः । यत्कं ऊहादौ शब्दकल्पना दृष्टेति, स-व दृष्टा, तत्र साक्षाच्छब्द एवोपपादकः, न तु शब्दस्योपपादकस्योपकल्पम् । तथाहि, आभिधानिकं प्रज्ञायाकं प्रज्ञौ मन्नाणा कथं तथा वन्द्यं, अतो विकृत्यापि तन्कार्योपपत्तये स्वर्गायेति शब्दप्रदेशो युक्तः । एवमनुपपद्येऽपि । यद्युत्तरैत-टमिहितं पंचनीत्युक्ते प्रयश्चतिदशवीदनस्यान्वयेनानुपपत्तिज्ञानाप्रसङ्ग इति, तत्र निबं, तत्र विद्यक्षावधारणा भाववन्नन्ययः, न शब्दाभावात् । अतोऽप्यवधारिताया-मन्त्रोऽस्तेवेति सर्वैतुपपत्तयः । प्रबि. पु. ५५-५६.

• अर्थानुसारेण एकशकवित्तियोगः । भा. श. १।१।१६-१९.

• अर्थान्तरे विकारः स्यात् देवतापुत्रकस्यादे-काभिसमवायात् । १।१।१।४।४४ ॥

अतीवोमीयारर्थान्तरे देकादशिन्येपु पञ्चपु एकाभि-समवायात् एकशकवित्तियोगः देवताया देवतास्य सम्पादकस्य समवायात् विनागानन्नात् देवतशुपकचं स्त्रात् । भिक्षा एता देवताः, नान कश्चित् गणा । एकाभि-समवायेन देवतना पुत्रकत्वात् अभिपुत्रैपगतगेषपति-शब्दस्य एवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्यापि च विनाः यदुनचनान्तत्वेन ऊहः स्यात् । तस्मात् विकल्पेन ऊहेन द्वयोपि प्रवृत्तिः इति सिद्धान्तः । के.

• अर्थापत्तिः अन्यथाऽनुपपत्तिव्या । सु. पु. १४०१. • अर्थापत्तिः शानकरणिका । मणि. पु. १०. • अर्थापत्तिः दृष्टः श्रुतो वा अर्थः अन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहभाषादर्शनेन बहिर्भाष्येन अदृष्टस्य परिकल्पना । प्रपित्तत्वात्स्य अर्था-न्तरेण विना अनुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये वा अर्थान्तर-कल्पना वा अर्थापत्तिः । अप यतोपपत्तये तदेव नश्यम् । गृहभाष्येन हि विना बहिर्भाष्यो नोपपद्यते । परं हि जीवनं यदसंज्ञेन प्रयश्चतोऽवगर्भं, तस्य गृहभाष्ये दृष्टे जीवनं सागर्भिकं मयत् बहिर्भाष्यकल्पना समाधीयते । कतश्च प्राग्बहिर्भाष्यकल्पनायाः जीवन्स्य सद्विभवात् न लिङ्ग-त्वम् । नदि सद्विभं लिङ्गं भवति । जीवनरहितं च

गृहभाष्यमानं मृतेऽपि शब्दात् अनेकान्तिकं न बहिर्भाष्यमनुमापयितुमशक्यम् । अतः अनुमानासंभवात् प्रमाणान्तरमेवेदम् । यथा च अनुमाने निश्चितं यामक एवमर्थापत्तौ संदिग्ध गमकं इति दर्शनयद्वाद्यु-पगम्यते । यथावधानं पूर्वदृष्टरूपविसंवादात् । प्रमाण-मिदगोरयोः परस्पर प्रतिघातः अर्थान्तरकल्पनया समावेशनेन आलोच्यमानः अर्थापत्तेः कारणम् । तस्मात्प्रमाणाय च अर्थान्तरकल्पना अर्थापत्तेः प्रमाणा-न्तरम् । ('दृष्टः श्रुतो वाऽर्थः' इति आदिमभाष्ये-) दृष्टप्रमाणेनैव प्रतीतिमात्राद्वात् श्रोतृस्वापि दर्शने सिद्धे श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणमादिशितत्वेन दृष्टार्थापत्तितो वैशङ्क्य-गुणपादयितुं श्रुतप्रमाणम् ।

(श्रुतार्थापत्तिः) लोके तावत् 'द्वारं द्वारं' इत्यादितु सपूर्णावप्रतिपादनाय 'सन्निवृत्ता' इत्यादि शब्दान्तरं श्रुतशब्देनावयत्वेन कल्प्यते । तथा वेदेऽपि 'वि-ज्विता यजेत' इत्यन स्वर्गोक्तम् इति वा, स्वर्गार्थे इति वा, येनैव शब्देन श्रुतशब्देकतावयत्वेन परिपूर्णाभिधानं सचयते वाच्यं, तदेव ह्यवयवगीय भूतेन यद् मेगवित्वा परिपूर्णात् वाच्यत्वात् वाच्यार्थः प्रतीयते । तथा 'सौर्यं चय निर्भेदं तन्न चयकायः' इत्यादितु विधिषु इति कर्तव्यताप्रतिपादकशब्दावयवत्वात् अपूर्णेषु तत्रैविकदकशब्दावयवत्वात् चोदानातिष्ठोपस्थापितस्य आग्नेय-रिषेः म्यशस्य साध्यगापनाशप्रतिपादकभागी अनपेक्षित-त्वात् अनाह्वयं यजृतीर्षोऽस्य इत्येवमवः अन्यथा-धादादिः विभक्त्यात्वेन परिद्वित्वात्, तस्य वाचको यः शब्दः 'आग्नेययजृ' इति, स वाच्यशेषत्वेन कल्प्यते । अथवा य एवार्थे आग्नेयविभक्तः, तस्यैव ध्वगद्वित्वापि नोदनातिष्ठोपस्थापितस्य विकृतिविधिना सह एक-वाच्यतात्मानं अर्थोपस्था कल्प्यते । शा. नक्षेपः १।१।५. पु. ७६-८२. • अर्थापत्तिः (प्रमाणं) द्विविधा दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्र श्रुतार्थापत्तिर्द्विविधा लौकिकी वैदिकी चेति । वाच. पु. ८. • अर्थापत्तिः प्रयक्षेण शब्देन वा प्रमित्ता-र्थस्य उपपादकत्वात्प्रान्तरकल्पनम् । यथा देवदत्तदिने भोजनभावात् दीनत्वं च प्रयक्षयत् एवोपपादकं सतिभोजनं

ह्यप्यपत्तिः । तथा विश्वविद्यालयकरणरुभावनविषयकप्रव-
र्तना विश्वविद्यालयेऽप्यपत्तिः विना अनुपपद्यमाना स्वर्गा-
शुद्धेऽप्यर्थः कल्पयति । अत्र दिनभोजनमावशिष्ट-
पीनत्वज्ञानं न करणं, येन अनुमानान्तर्भावः शङ्क्यते ।
किंतु भोजनान्तरपीनत्वयोः सामानाधिकरण्यात्प्रभ-
ानुपपत्तिज्ञानम् । रात्रिभोजनज्ञानं प्रमा, उरपादकचरानं
बावान्तरग्यापारः । एवं जीवतो देवदत्तस्य एदे अदर्शनेन
अदृष्टमिर्भावकल्पना । तेन नानुमानान्तर्गतिः इति
जीर्णाः । यन्मुक्तानु नानुमिनोपि, नोवमिनोपि, न
शब्दयामि, किंतु अर्थापयामि इत्यनुभवादेव मानान्तरणं
युक्तम् । इदमेव लहज्यको आपेयराको च मानम् ।
तथाहि, बीजलायच्छेदेन अद्भुतजनकने श्हीते मूर्ध्नि-
ऽऽप्रायेतु तददर्शनेन करणत्वसंदेहे मूर्ध्निऽऽप्राणान्तराया
मिहिनिष्ठा नारणशक्तिः कल्प्यते । एवं यागज्य स्वर्ग-
जनकमपूर्वं कल्प्यते इति जीर्णाः । मणि. पृ. ६०-६१,
* अर्थापत्तिः लौकिक प्रमाणम् । पृ. १३. * अर्थापत्तिः
सामर्थ्यम् । 'प्रत्यक्षरचने एति अन्याऽनुपपत्तिपक्षे
एति अर्थापत्तिरुक्तमनुभवपरिप्रदात्' ॥ वा. २२।३।४
पृ. ५८९. * अर्थापत्तिः सिद्धान्तविचारोपजीविनी ।
ऋजु. पृ. ७४.

* अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुते वा स्वयंः अनया
नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना । यथा जीवति देवदत्ते पद-
मानदर्शनेन बहिर्भावस्य अदृष्टस्य कल्पना । भा. १।१।
५।५ पृ. ३८.

बैद्यनाथः— प्रमाणपूर्वकेन प्रमितस्वायंस्व अर्था-
न्तरेण विना अनुपपत्तिमालेभ्य तदुपपत्तये वा अर्था-
न्तरकरणना सा अर्थापत्तिः । तत्र प्रत्यक्षप्रमितमप्याऽनुप-
पत्त्या अर्थरस्यना यथा— प्रयत्नत अपयतादाहात् वहेः
वाह्यचित्तत्वत्पना । अनुमानपूर्विका अर्थापत्तिर्था-
देनान्तरप्रामित्तिप्रकैःननुमानेन आदिष्टे यतिमनुभास्य
तदन्यथाऽनुपपत्त्या आदिष्टे गमनशक्तिः कल्पना । उप-
मानपूर्विका अर्थापत्तिर्था— गमनदर्शनत् एतलहमो
नोः इति यद् गवि गवयसाहृष्यं उपपत्तिं, तदन्यथाऽनुप-
पत्त्या माहतासाहृष्यनिशिष्टगति साहृष्यमाविषयत्वशक्ति-
रसि इति कल्पना । शब्दपूर्विका प्रमाणप्राहिणी अर्था-

पत्तिर्था— 'पीनो देवदत्तो दिवा न शुद्धके' इति श्रुतेन
माक्येन दिवा अनुप्राणे देवदत्ते पीनत्वकपो नोऽर्थः
प्रमितः, तदन्यथाऽनुपपत्तिमालेभ्य तदुपपत्तये 'रात्रौ
शुद्धके' इति रात्रिभोजनस्वार्थमायकल्पना युजा समा-
श्रितुम् । श्रुतवाक्यप्रतीयमानाभ्यान्वयाऽनुपपत्तिप्रति-
संयनेन तदुपपत्तये अस्मादृक्षितम् अर्थान्तरस्य तदो-
पपत्तेन वाक्येनैव समर्पणस्य युक्तत्वात्, 'शब्दः
शब्दोनामेति' इति न्यायात् । अर्थापत्तिपूर्विका अर्था-
पत्तिर्था—अर्थोपपत्त्याऽनुपपत्त्या शब्दस्य वाचनशक्ति
कल्पयित्वा पुनः तदनुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वकल्पना ।
अर्थापत्तिपूर्विका अर्थापत्तिः माथ्ये उदाहृता । जीवतो
देवदत्तस्य एदे अभावः यौगानुपपत्त्या प्रमितः । तद-
न्यथाऽनुपपत्त्या च बहिर्भावेन प्रमाणान्तरागमस्य न
कल्पना, सा अर्थापत्तिर्था अर्थापत्तिः । पृ. ३८.

श्लो. वा. — 'प्रमाणपूर्वकविज्ञातो यत्रार्थो
नान्यथा भवेत् । अदृष्टं कल्पयेदन्वयं साऽर्थापत्ति
रुदाहृता । १ ॥ दृष्टः पञ्चभिरप्यस्माद् भेदेनोका
श्रुतोद्भवः । प्रमाणप्राहिणीत्वेन यस्मात् पूर्वविल-
क्षणा । २ ॥ तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञानाद् दाहाद् दहन-
शक्तता । बहूनेरनुभवात् सर्वे यानात् तच्छक्ति-
योग्यता । ३ ॥ श्रुतार्थापत्तिरपि परस्तादभि-
धास्यते । गवयोपमिता वा गौवत्प्राज्ञानमाहृषवा
मता । ४ ॥ अभिधानप्रसिद्धयर्थमर्थापत्त्याऽप्यो-
चितात् । शब्दे वीचकसान्ध्यात् तत्रिसान्यप्रकल्प-
नाम् । ५ ॥ अभिधा नान्यथा सिध्येदिति वाचक-
शक्तताम् । अर्थापत्त्याऽवगम्यैव तदन्यगतेः
शक्तताम् । ६ ॥ अर्थापत्तयन्तरेणैव शब्दनिहास-
निष्ठाया । दर्शयत्य परार्थत्वादित्यस्मिन्नभिधास्यते ।
(१।१।५।१८) ७ ॥ प्रमाणानुपपत्तिर्थापत्तिर्था-
विशेषितत्वात् । नेहाशैवप्रवृत्तिर्थापत्तिर्थापत्ति
(भाष्ये) दर्शिता । ८ ॥ तामभासोचिततामन्यामथो-
पत्तिमुदाहरेत् । ९ ॥ अनुमानानुमितत्वात्प्रो-
जयपत्तयो । वधुपत्ताकभावेन यो सर्वगतकृष्ण-
दिपु । ५० ॥ (हृदयन्तरे सर्वगतकृष्णेः एतन्न जयं
अन्यथा पतञ्जय वा हृदवा इत्येव जपतात्रपकल्पनं

अर्थापत्तिस्तदाहरणं दत्तम्- रत्नाकरः) 'पीनो दिवा न भुङ्क्ते चैलेवसादिवचःश्रुती । रात्रिभोजनविक्षानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते । ५१ ॥ रामर्थोचरार्थं के चिद्- परे शब्दोचराम् । कल्पयन्त्यागमावैनामभिज्ञां प्रतिजानते । ५२ ॥ स्मृत्या श्रुतयो परिकल्प्यते- ऽस्मिद्धिद्वारादिभिर्था विनियोजिका च । फलादिभि- र्थत् परिपूर्णं च, संवन्धवद् वच न का चिदिति । ८७ ॥ तत् सर्वमिल्याचसमञ्जसं स्थात्र चेदियं स्यादनुमानतोऽप्यथा । एतस्वभावाऽप्यनुमानशब्दं लभेत चेदस्ति शयोपसृतं नः । ८८ ॥

बृहती— चेत्तन्मन्त्राऽनुपपत्तिरिति । यदि तान्त्र भस्म अनेन विना सद्भावो नोपपद्यते इति, तदेवेदं कार्यतः कारणानुमानमुपपन्नं न प्रमाणान्तरम् । अथोद्- मुच्यते 'जातसम्बन्धस्य' इत्यनुमानलक्षणं, अज्ञानशान सत्रम्बः, तस्मात् प्रमाणात्तरमिति । तदनुक्तम् । कथम- ज्ञातः सम्बन्धः सम्बन्धते यक्तु 'अयमनेन विना नोप- पद्यते' इति । नहि अन्यथाऽनुपपत्तिः प्रलभसमभिगम्या, कार्य-यथिचारसमभिगम्या हि सा । अन्वभिवान्ध असकृद्दर्शनपूर्वकः । तस्मात् दृष्टमदृष्ट वा जातसम्बन्ध- मेव अवगम्यते अन्यथाऽनुपपत्तौ । अतः प्रमाणात्तर मृगतृणिकैवेति । (उच्यते—) गत्व, यदिति तत् येन विना नोपपद्यते तदेवावगमकं स्यात् । इह तु वन्नोप- पद्यते तदेवावगम्यम् । किंचात्र नोपपद्यते ? जीवतो यद्वाभावदर्शनात् अन्यत्राभावो नोपपद्यते । ततः किं ? मात्राभावरश्च सम्बन्धः, कस्य तर्हि ? गायस्य, न चाती गृह्णामावदर्शनेन उपपद्यते । बाहं नोपपद्यते । नहि यद्वाभावदर्शनेन विना बहिः भावः उपपद्यते ।

ऋजु— नान यद्वाभावदर्शनेन विना अनुपपत्ति- रप्यते, किंतु यद्वाभावदर्शनेन विना बहिर्भागे नोप- पद्यते इति । वेन यद्वाभावदर्शनेन बहिर्देशनकचे अनरण्ये भावरशानुपपत्तौ कारणम् । अनुपपत्तिश्च प्रमाणात्तर- विशेषः । यद्वाभावदर्शनेन सति अनवगते बहिर्देशसम्बन्धे प्रमाणपत्तिरिति जीवने, 'कथमिह नहि जीवति वा' इति संशयात् बहिर्देशसम्बन्धितया अरण्यमते । अतोऽन स एतानुपपन्नो भावः, च एवावगम्यते इति सिद्धम् ।

बृहती— ननु च दृष्टः भूतो वा अर्थः अन्यथा नोपपद्यते इति गमकस्य अन्वयाऽनुपपन्नमानता दर्श- यति । (उच्यते—) अन्वयस्यो देवान्प्रियः । दृष्टः भूतो वा अर्थः अर्थकल्पना । किमिदमर्थकल्पनेति ? दृष्टः भूतो वा अर्थः अर्थात्तरस्य प्रमाणमित्यर्थः । 'अन्यथा नोपपद्यते' इति (भाष्यस्य) केन उप- पद्यते ? प्रमित्या इति धर्मान् । (कल्पनात्प्रतिपत्त्या अर्था- पत्तिप्रशिक्षणा प्रमित्या) । अन्यथाऽनुपपन्नमानस्य आया दस्य अर्थात्तर अवगमयति । किन्तु हातसंनिविता नैनामेवते ? अपेक्षते हि संकथमानज्ञानं, न तु संन- षिन्ता । अनुमानं तु ज्ञातसम्बन्धस्य इति पक्षया संबन्धि- तैव अवगमिका इत्युक्तं, न सम्बन्धमात्रज्ञानम् । दृष्टः भूतो वा इति दर्शनश्रवणोपन्यासः किं कारणान्तरस्युदासाय ? नेति वदामः । उपलब्धोऽर्थः इत्यर्थः । भूतप्रवृत्तिमिदानीं विमर्शं, दृष्ट इत्येव नक्षयम् । उच्यते । अभिधाना- न्तरमेवेदं (दृष्टः भूतो वैति) उपलब्धैवावगमम् । बृहती. पृ. ८५-९१, (यद्यपि भूतोऽपि उपलब्ध एव, तथापि भूतपूर्वकार्थापत्तेः प्रमाणप्राप्तिर्नैवेन विशेष सूत्रयितुं भूतप्रवृत्तं कृतमिति) । पृ. ८९.

ऋजु—अत्र श्लोका भवन्ति । विना कल्पनयाऽयं तथा नानुपपन्नताम् । अर्थात्तर कल्पयते यत् तदर्थ- पत्तिोचरः ॥ अभावेन गृहेऽभागे बहिःकल्पनया विना । न तथाऽनुपपन्नस्य कल्पनातो बहिर्भया । गम्यस्वा- नुपपन्नस्यमिह कल्पनया विना । मानान्तरविरोधेन सदेहापत्तिरुच्यते । देशेन हि विना भागो न कदा चन द्रव्यते । यद्वाभावेन विद्धोऽपि नैन सदेहगृच्छति । तस्यैदमुदासाय करुणा या प्रवर्तते । सदेहापत्तद्वैश्या- दर्शापत्तिरस्मी म्युता । गमकरशानुमाने तु विवक्षा सत्य लक्षणम् । गम्यतेऽनुपपन्नार्थं विना गम्येन हेतुना । तस्मात्प्राप्तिभेदेन भिन्ने एते परस्परम् । अर्थापत्त्यनु- मानाख्ये प्रमाणे इति निश्चितम् ॥

ननु भूतार्थापत्त्यापि भूतो दिश्यामोब्रजामावः रनि- मोञ्चनं विना पीनत्वस्य अनुपपत्त्ये सति अनुपपत्त्यागम- रात्रिभोजनमेव कल्पयति, न शब्दम् । नहि शब्देन विना अर्थेत्यानुपपत्तिः, किंतु अर्थेनैव । सत्यमेवम् । अर्थमेव

अनुपपिनुं प्रवृत्ता अर्थापत्तिः । तस्यापत्तयः सत्रियस्य क्र-
 नामाप्रदायात् चान्द्रपुरःसरतया प्रतीयते: चन्द्र एव ज्य-
 गतः अर्धंनुपपत्तिः । ननु एवं प्रत्यक्षादियपि सवि-
 परपक्षानामि अर्थे न शक्येत्, किन्तु शब्दे एव पर्यव-
 स्वेयुः । (न) विषयगदिप्रतीतिषु शब्दरूपानु इन्द्रियस्य
 अर्थे एव सामर्थ्यमनुपपत्तम् । तेन तद्विषयस्य शब्दाया-
 मपि त्वेन भवितुमर्हति नान्यथ, शक्तिरूपनापरिभ-
 यात् । श्रुतायां विलु कदा चिदपि तिरश्चा नास्ति,
 चान्द्रयुगपत्तिनिश्चयतायात् तस्याः । नहि अनुपपत्तयः
 चान्द्रपूर्वकं पात्रयार्थमनुपपत्ते । ननु दृष्टायां चोपि तावत्
 अर्थापत्तेः अर्थे एव सामर्थ्यमनुपपत्तम्, अत्रापि त्वेन
 भवितुमर्हति । सत्यं, अर्थे एव सामर्थ्यं दृष्टं, किन्तु
 उपवादकत्वेन । नहि अर्थोऽपि स्वकृतयः प्रतीयते, किन्तु
 उपवादकतया । तत्र उपवादकं, यस्मिन्नवगतो अनुपपत्तिः
 साम्यति । शब्दोऽपि साक्षाद्युचरिते अनुपपत्तिप्रान्तिर्भवति
 इति प्रथमोपनिपात्तिनि शब्दे एव अन्तर्भावसेव्यापारः ।
 तदाह भगवान् धार्मिककारः— (एते स्तोत्राः
 श्लोकार्थिके वा तन्त्रार्थिके वा नोपलभ्यन्ते । तेन
 प्रामाणिकीयोऽनं धार्मिककारः स्यात् । के.) ' न चायेनार्थ
 एवायं द्वितीयो ' गम्यते तु नः । सविस्वकविक्रान्तमाद्य-
 यत्तु विरोधितः ॥ अतिरिन्द्रवलिङ्गाम्या नातिरिन्त्वेव
 श्रुते । तथा चार्वाकमनैसार्थं तिस्रिभिरपि दृश्यते ॥
 श्रुतायां विलुगोपस्तु निरश्चा न कदा चन । शब्द-
 श्रुतविलुगोपस्तु श्रुतायां विलुगोपस्तु ॥ शब्द-
 न्तराणां मुद्रपाऽथो नार्थमेवाधिक्यमिति । तेनेषा
 निगतं तावत् प्रथमं वादपगोचरा । शब्दमेव तु
 वादार्थं गतत्वात् गमयिष्यति ॥ ' इति तद्वत्
 टीकाकारो भगवान् न मूषयति । यथागुरुदशैर्न
 किञ्चिदुच्यते । सविस्वकविक्रान्तमाद्यः शब्दः अर्थाप-
 त्तेरकरुणः प्रतीयते, पात्रकतया च शब्दः अर्थमय-
 किञ्चनति । तेन गौरिति शब्दे योऽन्वयकोऽप्यं इत्येव-
 मर्थः परिश्रुते । न च शब्दाच्चरतां शब्दो यति ।
 तेन अर्थेव अप्रतिपादकोऽस्मिन् विषये शब्दः । किन्तु
 बुद्ध्यवसायावगाथा पात्रकतया चार्थं विदिष्टं न
 भवति । तेनाथो, अर्थापत्तयः चान्द्रात् प्रथमभावपि

नानुपपत्तिः शब्दवितुमर्हति इति नार्थापत्तिप्रमेयताप्रतुमावितु-
 मर्हति इति । तेन अर्थवितुमर्हति इति विरोधप्रदर्श-
 नायमर्थे श्रुतवर्धनं न भवति । ये तु शब्द एव विश-
 विदारिषु अपरिपूर्णतादनुपपत्त इति मन्यन्ते तेन तदनु-
 पादकः परिपूर्णः शब्द एव कल्पते इति वदन्ति,
 ते स्वगनीयकारस्वरनया निकटं मापमाणा उपेक्ष-
 मर्हन्तोऽपि वाद्येतरता इति चात्तजनपरिषोक्त्याय
 किञ्चिदुच्यते । का तावदिह चान्द्रस्य अनुप-
 पत्तिः अर्थापत्तयिरेनिषो ? अपरिपूर्णता चेत्, का
 पुनः शब्दस्य अपरिपूर्णता ? अर्थ एव हि येन चिद्
 अर्थमागेन विना अपरिपूर्णो भवति । अर्थापत्तयः
 चान्द्रोऽपि अपरिपूर्ण इति चेत्, भवत्येवम् । यन्नि-
 ग्मना हि तत्र अनुपपत्तिः, तत्रैव तर्हि उपपत्तिर्जी-
 मनीया । अन्यथा तदवशेषे शब्दस्य अपरिपूर्णता
 स्यात् । तस्मात् अपरिपूर्णोऽपि शब्दस्य अर्थः एव
 कञ्चनीयः । न च अर्थापत्तयः शब्दस्यानुपपत्तिः
 निश्चयात् शब्दापत्तेः । अथोच्यते, अर्थापत्तयः
 प्रमेयाभावे शब्दस्य प्रमाणताऽपि अनुपपत्तेः । एव-
 मपि प्रमाणता अनुपपत्ता स्यात्, न शब्दः । न च
 प्रमाणता पृथगतुपपत्ता, किन्तु अर्थापत्तयैव । एवं चेत्
 मूलभूतायां अनुपपत्तयेव अर्थापत्तयः अस्तु । अपि
 न प्रमाणताऽपि केन विदयेन विना प्रमेयाभाव-
 उद्देशः अनुपपत्ता, न चान्द्राभावेन, येन
 शब्दं कल्पयेत् । इत्यलमनेविचारेण । पृ ८८-९०.
 * अर्थापत्तिरपि नियोगतः त्वैव भवेत्, यैव
 शब्देन नोदना भवति, नाप्यथा । आ. ३।१।११०,
 * ननु अर्थापत्तिरिति, क्व परार्थव्यतिरिक्तमर्थम-
 गच्छामः । न च शक्तिमत्तरेण तदवशेषे इति । तत्र
 अर्थेव तस्मिन्निष्ठात्वात् । भवेदर्थव्यतिः यदि अस्त-
 मपि शक्ते नान्यत् विविधमवकल्पयेत् । अत्रमर्थो
 तु निमित्तम् । किं ? परार्थाः । १।१।१२६ पृ. ९६.
 * प्रमाणेन प्रमाणस्य विरोधेऽन्वयं दृष्टव्यम् । अर्था-
 पत्तिरिति शब्दे यदन्वयव्यतिरिक्तमर्थम् ॥ * मण्डन.
 १।१ स्त्री. ११. * अर्थापत्त्या अर्थापत्तयः
 दास्यते । बाल. पृ. १११. * यथैव साक्षादन्वितो-

द्रव्यगुणयोः एकतायसी-आरण्ययोः पश्चात् अर्थापत्त्वात् परस्परवच्छेदकत्वेन अन्यतः । वि. ३।१।६. * यन्मात्रेण विना चोदितव्रथपेयतासंक्रयानुपपत्तिः, तन्मात्रमेव अदृष्टानुभूतं अर्थापत्त्या कल्पयितुं शक्यते नान्यत् । तेन अन्यविक्रं न लभ्यते । वा. २।२।७।२१ पृ. ५२३. * श्रीश्रीश विद्विताः घर्माः नीवारणां अर्थापत्त्या भवन्ति । भा. ३।६।१४।३७. * 'सामर्थ्यं त्वनीमानामर्थापत्त्याऽवगतमते' । अन्यन्तादृष्टा हि वाच्यप्रत्ययान्यथाऽनुपपत्तिमात्रप्रमाणिका वाचकनक्तिः । वा. १।२।८।२६ पृ. २७७.

● अर्थापत्तेः अनुमानान्तर्भेदः ॥ इदानीमर्थापत्तेरनुमानान्तर्भेदः समर्थते । एषा चार्थापत्तिः दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थ-कल्पना । यथा जीवतो देवदत्तस्य सुभाभावदर्शनेन वहिर्भाषित्यादास्य कल्पना इति । के चिद्विगमनुमानात् भिद्यते इति वदन्ति । तथाहि, प्रमेयापत्तिगात् सामग्री-भेदात् प्रमाणात्तरलमुपपद्यते प्रत्यक्षादीनामन्योन्यं, इह तु उभयमपि न दृश्यते । यत् वहिर्भाषित्यदर्शनं प्रमेयं, तदनुमानेनाप्यवगतं शक्यते । तथाहि, देवदत्तो वहिर्द्वैश्वयोगी, यद्वाभावे सति नियमान्वात्, योषी यद्वाभावे सति पियमानः सत वहिर्द्वैश्वयोगी, यथा अहम् । तथा जीवतो यद्वाभावान्वात् कालः क गित माय-घान्, जीवद्दृष्टाभाववाचान्, योयः मायो जीवद्दृष्टा-भाववात् सत ए चिद्रावयन् यथा ममेव काटः । अतोऽनुमानमन्तर्भाषित्येः प्रमेयान्तर नवशिष्यते । पक्षधर्मगाऽऽव्यवृत्तदर्शनेन सामग्रीभेदोऽपि न निरूपयितुं शक्यते । किञ्च अर्थापत्तेरनुमानात्वमप्यनुमानेन साध्यते, विवादाप्यापि ताऽर्थापत्तिरनुमानं अविनाप्रापवकैः नोपजाय-मानत्वात् धूमादग्निनाशत् इति । ननु अन्यथा नोपपद्यते इति कल्पना अर्थापत्तिः । अतः अविनाभावे-नोपजायमानत्वमपि द्रव्यम् । नैवं, वहिर्भाष्यं विना यद्वा-भावोऽन्यथा नोपपद्यते इति कथमवगम्यते ? जीवतो यद्वाभावस्य वहिमपि न नियमवर्तीनादिति चेत्, तदा-पिनामानः एत आन्याऽऽनुपपत्तिवन्देनाप्युक्तो भवतीति नाभिद्वयम् । अथ यत् सामान्यतो विशेषतो वा

अन्यव्यवृत्तं तत्रानुमानं, यत् तु तदुच्यते नास्ति शक्यतादी, तत्रार्थापत्तिरिति । तत्र, तथापि केवलमप्यति-रेकिरूपानुमानस्य सामग्रीव्यवगतत्वात् । अन्यथाभावेन तत्रानुमानमिति चेत्, तर्हि केवलमप्यतिरेक-भावेन प्रमाणात्तरत्वं स्यात् । भवन्ति चेत्, स्पष्टान-प्रत्यक्षस्य रूपवत्याभावात् प्रत्यक्षात् प्रमाणात्तरत्व-प्रसङ्गः इति । अत्रोच्यते । यद्वाधार्तरेकापादित्वस्यैवं कल्पयति, स चार्थापत्तिः । अनुमाने तु न सदित्थं संदेहापादकं वा गमकं, अतः सामग्रीभेदवैव भेदः । अत्र चानुपपत्तिवन्देन संदेह एवोच्यते । अनुपपद्य-मानमपि संदिग्धं संदिग्धविशेषणं बोध्यते । अत्र कः संदेहदेहः ? जीवनं च मयितागमादित्तिद्रवमपि प्राथमो यद्वापि कल्पयता दृष्टमिति संदेह एव नियतमिति प्रमो जातो यस्य, तस्य यद्वाभावदर्शने पूर्वनिरूपितधर्मविरुद्धात् संदिग्ध जीवन्तम् । किञ्च आगमविरुद्धवैव जीवन्तस्य यद्वाभावो अथे यद्वावत् वहिर्द्वैश्वयोगी देशवाच्येना-भाववन्मिति स्यात्तत्रात्र वहिर्द्वैश्वभाववाच्यत्वमनः । एव तत्रादेवशीवजीवताभावधर्मवत्त्वति जीवनभाववाच्य-विषयः सदाशु । एवं सदावस्तुपपत्तिभ्युदास्य जीवनमेव वहिर्द्वैश्वमन्विषयता कल्पयते । यच्चोक्तं, न सदित्थं कल्पकं दृष्टमिति, स्यात् वा गमकं कुत दृष्टम् ? धूमादी दृष्टमिति चेत्, तदापि जीवनो दृष्टमेव । अनुपपद्यमानादप्यन न सत्तत्र दृष्टमिति चेत्, तर्हि तत्रापि लिङ्गादप्यन न दृष्टमेव । अथा-न्यथादृष्टमपि व्याप्यात् व्याप्येः प्रतीतिदर्शनत्वेन स्यात् गमकमित्येवोच्यते इति चेत्, तर्हि अनानुपपद्य-मानादुपपादके प्रतीतिदर्शनवत्त्वात् अनुपपद्यते इति सगान-चर्चम् । यद्युच्यते तदिति तं, संदेहस्य कारणनिरासात्, अन्यतरपक्षावच्छाया निरास इति, तत्राप्यन्येव । तथाहि, नात्र जीवनस्य माराभावे सदित्थेन, जीवनमेव वहिर्द्वैश्वतया निश्चिद्यते इत्यन्तरपक्षावच्छायासत्त्वेव । यत्तु सद्यप्येतेरेव निश्चयदेहत्वं नोपपद्यते इति, तदप्यन नास्ति, निश्चयदेहत्वाद्गमयोः । पूर्वनिश्चितधर्मवैवर्ण्ये सत संदेहदेहः, वहिर्भाष्यकल्पनं निर्णयदेहोक्तिः । यद्यु-च्यते तदुक्तं, अनुमानेऽपि सदित्थमेव गमकं, धूमस्यव-

गन्धस्वप्ने, सदिग्धप्रतिदिति, नैव दोषः, धूमश्च कल्प्या-
कल्पनात् संदिग्धः, जीवन्तं तु कल्प्या स्यन्नमन्तरेणापि
गृहभावादर्शनात् संदिग्धमिति विशेषः । एतन्नेव घटदेशो-
पादसालिण्येयोत्याश्च लोचप्रसिद्ध एव । अन्तर्भाववादी
चैवंविधं ज्ञान न नाम्नीति वक्तुं शक्नोति, प्रामाण्यं च
नापाश्रयेति, फेरसमन्तर्भावस्यैव प्रतिपाद्यमानत्वात् ।
अतोऽनुमाने निश्चितं गमकं, अर्थापत्तौ तु संदिग्धमिति
विशेषः । किंच यत् सदिग्धं गमकं जीवन्तं, तदेव गम्यं
वदिःसंनिवृत्तयाऽर्थापत्तौ, अनुमाने त्वन्यदेव गमकं
अन्यदेव गम्यं, अतोऽत्यन्तं भेदः । यदीदृशुद्भवावितं
'वदिर्भावो यदाभावेनानुमीयते' इति तद्विमतम्, नहि
गृहभावागमार्थं सिद्धं, मूलेऽपि दृष्टत्वात् । न च जीवन्-
विशिष्टं, जीवन्तस्य प्रथममगमप्रकृत्यैव, विशेषणभूतं
च मूलेऽन्विचमानत्वात् त्रिःसत्रभेदेव सत् गम्यं, अतो
सिद्धावगमसमये एव वदिर्भावोऽवगममात्रं गम्यमन-
वृत्त्येते । यथापत्तिगमस्त्वानुमानेनाप्यवगन्तुं शक्यत्वात्
तदन्तर्भावः, तर्हि दृष्टस्वप्नप्रत्यक्षानुमानस्य प्रत्यक्षेणाप्य-
वगन्तुं शक्यत्वादिति प्रसङ्गः । अतः सामग्रीभेदात् भेदः
इति सर्वं समाश्रयम् । प्रथि. पृ. ५३-५५.

० अर्थापत्तेः— न तावज्जितं अर्थस्य (अर्थापत्तेः)
प्राक्कल्पमस्ति उपायान्तरेण सुन्दरभावात् । वा. २।२।१४
पृ. ८९, ० सर्वत्र च अर्थापत्तेः प्रामाण्यम् । सा
च अन्यथाऽनुपपत्त्या भवति । ३।२।८।२९ पृ. ७७९.

॥ अर्थापत्तेरनूतना रवान्निमित्ताद्याऽभिसयो-
गात् । १०।३।७३५ ॥

आश्रयणे 'वासे दक्षिणा' 'वस्तुः प्रयत्नो दक्षिणा'
इति श्रुतम् । तत्र गम्यः स गत्व स नूतना अन्वहार्य-
धर्मो स्यात् । सः अन्वहार्यधर्मो धर्मो यस्य वासो-
गत्वस्य स तद्वर्मा इति बहुमीरौ अस्मिन् समानात् ।
अर्थापत्तेः अर्थस्य अन्वहार्यधर्मस्य कल्पिगानतिरूपस्य
आपत्तेः वासोवर्तनं सिद्धे । निमित्ताख्याऽभिसयोगात्,
निमित्तं दक्षिणाकार्यरूपः परिक्रमः, तेन वा आपत्त्य
वक्षिणा इति, तथा अभिसयोगात् वासोवर्तनो संन-
न्यात् । वासोवर्तनयोः दक्षिणायेन निर्देशः परिक्रमेण

निमित्तेन । तत्र एव तयोः दक्षिणास्वल्प अन्वहार्यस्य
धर्मोः प्राप्नुवन्ति । इति सिद्धान्तः । के.

० अर्थापत्तौ परिधिः गमनम् । भा. १।२।५ पृ. ७७.

० अर्थापत्तिमङ्गलयायेन कर्तृत्वमयोः (एकारेण)
अनाच्यन्तानगमात् ... । (पूर्वपक्षे) सु. पृ. १४५९.

० अर्थापत्तिममा जातिः 'यदि शब्दभेदात् भेदो
मयेत्, शब्देऽप्यपार्थि कर्मैव भवेत्, तत्र काठकम्पद-
मिधानात् ऐक्यं मयेत् अतिशेषस्य दर्शपूर्वमाद्ययो
कर्त्तृविशेषमस्य च तच्छब्दत्वात्' इति भाष्यम् । साध्य-
धर्मिकाणिशब्द एवगर्भापत्तिममा नाम जातिः पूर्वपक्ष-
हेतोरसिद्धयोपाकारमदर्शनार्थमेवामिहोक्ता । सर्वत्र च
दुष्टे पूर्वपक्षे जातीनामुक्तत्वं केपा विरिद्धम् । इति ।
वा २।२।२।२९.

॥ अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् । १०।२।३३
७४ ॥

सायक्ये सोमे 'एतेनाग्नी यूपो भवति' इत्युक्तम् ।
तस्या च एतेनाग्ना ज्योषणभ्रान्तकोऽनुपगादयो धर्मो
न कर्तव्या इत्युक्तम् । अन्ये तु यूपेः यैवापपद्यन्तेन
समक्रिया, सञ्चिदप्येवञ्च वक्ष्यन्तं अज्ञानं इत्येव-
मादयो ये धर्मः, ते कर्तव्या । तत्र सर्वभावे एतेनाग्ना
धर्मोभावेऽपि एतद्वत्त्वं स्यात् । एतेनाग्ना यूप-
संस्कारः स्युः । ते च एतेनाग्नीत्वं नोपासीत । एता
नादशा धर्मोः कर्तव्या इति निजउ. । नोदकज्ञाताः
नयोऽपि पक्षयः सयः एतस्मिन् मवनीयकाले एव
अस्मिन् नगो क्रियन्ते इति अत्रो सोमयागः सायक्यः
इत्युच्यते । एते मध्ये निराशा म्याय धान्यशान्तेभ्यो
धान्यशान्तं स्वयत्तमनिग वृषकं पुनर्वतः समस्ततः परि-
वर्तमानान् क्लीकानि दूरगमनात् वारयति स्वस्याः सम-
न्तान् एव सचारायति इति नन्वेताः, येन एतेनाग्नी इत्यु-
च्यते । एतदोभेदः । के

० अर्थाभिधानेन गम्यं अङ्गीभवति । भा.
१।२।१।४३०.

॥ अर्थाभिधानकर्मं च भविष्यता संयोगस्य
तन्निमित्ताद्यात् चदर्शो हि दीक्षीयते । १।१।१२।१६ ॥

सिद्धान्तवत्त्वम् । दर्शपूर्णमासयोः 'कपालेषु पुरो-
जानं धरयति' इति 'पुरोडाशकपालेन तुपोनुपवपति'
इति च श्रुत्यम् । वषाणानां तुपोवषापथे पुरोडाशधरयण
चोभयं प्रयोजक इति पूर्वः पथः । अथपमेव प्रयोजकं
इति सिद्धान्तः । अर्थः, प्रयोजनम् । अभिधानं कपाल-
शब्दः । अर्थेनैवार्थं अणुरूपकपालाधनत्वविशिष्टं अभि-
धानं यत् तत् कर्म अर्थाभिधानं, तद्य तत् कर्म च
अर्थाभिधानकर्म । पुरोडाशकपालेन उपवपति इत्यम
तुपोवषापरूपं कर्म च कपालानां अप्रयोजकं, न प्रयो-
जकम् । चकारः पूर्ववत्तत्त्वस्य अप्रयोजकं इति पदस्य
अनुकर्मण्यर्थः । यद्यपि अवहन्तीहीनतुपोवषाकाले कपालं
पुरोडाशधरयणे नोपयुक्तं, तेन 'पुरोडाशकपालेन' इति
वक्तुं न शक्यते, तथापि पश्चात् अणुरूपे उपयोक्तव्ये
तेन भविष्यता अणुरूपेण कपालस्य चः सवोः, तस्य भावि-
स्योगस्य तद्विभिनत्वात् पुरोडाशकपालात्प्रत्ययद्वयेः निमित्-
त्त्वात् न शेषः । हि यस्मात् तदर्थः, सः अर्थः भावि-
पुरोडाशधरयणकपालधनकपालधरयणकः तुपोवषापथः निवीयते
उक्तं चाप्येव, तस्मात् कपालानां तुपोवषादो न
प्रयोजकः, किंतु अणुरूपेण प्रयोजकम् । के.

● 'अर्थाभिधानकर्म च' इति चतुर्थेन्यायेन
अणुरूपकपालानुपगमेऽपि । सु. पृ. ६२६. ● 'अर्थाभि-
धानकर्म च०' इत्यस्य प्रकृतिकदत्तप्रवेशात् प्रकृतस्य
सामिप्येवोक्तार्थस्य अस्मिन्निबन्धप्रसाधानस्य एतेनैव प्रयुक्तः
प्रायेः अर्थात् प्रयोजनमध्यवर्तिसामिप्यनार्थाधीनत्वम् ।
वा. ३।१।१।२१२ पृ. ७३६.

● अर्थाभिधानशक्तिरूपं लिङ्गं परपरैकवाच्यता-
शान्तार्थात्मिकात् लिङ्गात् पक्षीयः । वा. ३।१।७।४
पृ. ८५०.

● अर्थाभिधानसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंबन्धोऽर्थेन
तस्मादुत्पन्नसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंबन्धोऽर्थेन ।
३।१।१।१११ ॥

'वर्हिर्देवसदनं दामि' इत्येवप्रतीना मन्त्राणां हि
मुख्ये एतादृशेषु कुण्डलान्वयी निमित्तोऽर्थः, उक्त उल्पा-
दिक्रमे गौणोऽपि इति विचारे सिद्धान्तमह । अर्थाभि-
धानसंबन्धोऽर्थेन मन्त्राणां धर्मनभवेतार्थाभिधानेन संबन्धोऽर्थेन

उपपन्नत् धर्मयमभेदाभिधावित्वात् मन्त्रेषु शेषभावः
शेषान् कर्माङ्गत्वात् । तस्मात् उपपत्तिरनुभूयः उप-
पत्तिं मुख्येन अर्थेन सत्त्वः स्यात् । अर्थेन अभिधेयेन
शब्दस्य नित्यत्वं संबन्धोऽर्थेन हेतोः । नित्येन अर्थेन
नित्यस्य शब्दस्य नित्यः मन्त्रः इति औचित्यकामूने उक्त-
त्वात् । तथा च शब्दस्य मुख्यार्थेन नित्यकर्मणात्
मन्त्राणां मुख्ये एतादृशे निमित्तोऽर्थः प्रत्येत्यः ।

संस्कारकत्वादचोदिते न स्यात् । २ ॥

ननु मन्त्राणां मुख्याभेदाविति योगे पूषानुमन्त्राणि-
मन्त्राणां प्रकरणादुत्कर्षः प्रसज्येतेति चेत् तत्राह । 'पूषो
ऽहं देवपन्थस्य प्र प्रवषा च पशुभिश्च जनिषीव' इति
मन्त्रः पूषो देवतायाः संस्कारकः प्रसाधानलक्षणसंस्कार-
जनकः । दर्शपूर्णमासयोश्च न पूषा देवताऽस्ति । तथा च
मन्त्राणां संस्कारकत्वात् दर्शपूर्णमासयोः अचोदिते अवि-
हिते पूषणि न स्यात् । यत्र च स पूषा मन्त्रार्थः स्यात्,
तत्र पूषामन्त्रः उक्तोऽर्थेति युक्तम् । तस्मात् सति धर्मभे-
दमुख्यार्थे एव मन्त्रलिङ्गं निमित्तोऽर्थः इति सिद्धान्तः । के.

● अर्थाभिधानसंबन्धोऽर्थेन (३।१।१।१ के.) न च
लक्षणतया गौणत्वे वा वाचकत्वमस्ति इति अर्थाभिधान-
संबन्धोऽर्थेन इत्यत्र शक्तिरूपम् । वा. ३।१।१।१२१ पृ. ७३५.
● 'अर्थाभिधानसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंबन्धोऽर्थेन' । (अत्र 'अर्थेन
नित्यसंबन्धोऽर्थेन' इत्यस्य पञ्चवाक्याभ्यां -) मुख्येन
अर्थेन गौणार्थस्याधनवेलाधामिति मन्त्राणां प्रसाध्यमन्त्रा-
यनलक्षणसंबन्धोऽर्थेन (१), अर्थेन नित्यसंबन्धोऽर्थेन
अवहन्त्यार्थेन गौणसंबन्धोऽर्थेन (२), मुख्येनैवार्थेन
उपागन्तरविद्वेषा मन्त्राणां सृष्टुपापत्त्येन नित्यसंबन्धोऽर्थेन
(३), मुख्येनार्थेन गौणप्रत्ययमन्त्राणां उपायोपेक्षितवर्णः
नित्यसंबन्धो भवेत् ततो मुख्यद्वारा मन्त्रस्य गौणोऽपि
विमित्तोऽर्थः स्यात्, न त्वेतरस्ति इति व्यवधारणकल्पनया
अर्थः (४), मुख्येनार्थेन मन्त्रस्य त्वार्थसारकावस्योपेक्ष
मात्रात् अस्मान्नायैवसंबन्धोऽर्थेन न गौणस्य मन्त्रस्मरितत्वा
भाटवर्णीया इति व्यवधारणार्थनिबन्धनस्युपगमेन
पञ्चमी न्याय्या । सु. पृ. १०८५.

॥ अर्थाभिधानसंयोगान्त्रेषु शेषभाषः
स्यात्, तत्राचोदितमभाषं चोदितानिघातात् ।
१।१।१२।३६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'देवस्य त्वा सवितुः प्रथवेऽश्विनो-
र्वाहुभ्या पूजो हस्ताभ्यामग्रये सुष्ट निर्वपामि' इति
निर्वापमन्त्रः । अत्र सवितु-त्रयि-मूप-शब्दाः कर्म-
समवेतमर्थमभिदधति तेन तेषां विद्वतौ यथापर्यं ऊहः,
त्रिच एते शब्दाः कर्मसमवेतत्वं नाभिदधति इति
विद्वतौ तेषां न ऊहः इति विचारे 'अर्थाभिधानसंयोग-
ान्त्रेषु शेषभाषः स्यात्' इति गृह्यदोने पूर्वपक्षमाह ।
मन्त्रेषु 'सवितुः प्रथवे, अश्विनोर्वाहुभ्या, पूजो हस्ताभ्या'
इति त्रिषु मन्त्रेषु जियमाजाना सविनादिवचना देवता-
यानवधाना शेषभाषः शेषत्वं कर्माङ्गनं स्यात् । अर्थाभि-
धानसंयोगात् कर्माङ्गभूतस्य देवतास्यस्य अपेक्ष्य यद-
भिधानं प्रशासनं, तेन यथोक्तं राचरुतया संन्यातम् ।
तथा च कर्माङ्गवाचकत्वेन क्रमेणोक्तत्वात् 'सवितुस्तुष्टं
निर्वपामि, अश्विनोस्तुष्टं निर्वपामि, पूजो तुष्टं निर्वपामि'
इति प्रकृतौ तेषामपि देवतानां हविर्दातव्यम् । अग्न्या-
दिना एषा विकल्पः स्यात् । तस्माद्दृष्टः । इति पूर्वपक्षः ।

अथ 'तथानोदितमभाषं चोदितानिघातात्' इति
गृह्यदोने सिद्धा उभाह । चोदितानिघातात् चोदितः
विधिसिद्धिः शेषः अग्निः अग्नीषोमी उपास्यमानदेवता च
प्रजापत्यादिः, तत्रैव चोदितस्य मन्त्रेण अग्निघानात् । तत्र
पूर्णमासकर्मणि एष दर्शनकर्मणि अच्योदितं सवितु-अश्वि-
मूपदेवतारूपः, अतः ऊहं अग्रामं स्यात् । न वदानकदाश्र-
नापुष्टः वर्तव्यः । दर्शपूर्णमासकर्मणि आग्न्यादय एव देवता
विद्विष्टाः न एविसादयः । तस्मात् सविनादिवचनाः न
कर्मसमवेतायाभिधायित्वा, इति न सविनादिवचनाया-
भूतः प्रकृतौ विद्वतौ वेति सिद्धान्तः ।

एतस्मिन्नेव सूत्रे तुजाव्यवाह्यादिघातं विवैद
पूर्वोत्तरपरयोः प्राप्तिपादनं 'विचित्रा स्थाणा गनिः'
इति ज्ञाप्यते ।

तद्व्याख्यानं तेषामित्यर्थं प्रयुज्यते । ३७ ॥
दर्शपूर्णमासयोः 'देवस्य त्वा सवितुः प्रथवेऽ-
श्विनोर्वाहुभ्या पूजो हस्ताभ्यामग्रये सुष्टं निर्वपामि'

इति सविनादिसादयैः पत्यावकैरेव सविनादयः प्रशास्यन्ते,
इति कथं तेषां कर्मणि अविशेषितत्वं उच्यते, इति
गृह्यवाग आह सिद्धान्तौ । तत्रैव तैः सविनादियन्तैः
तेषां कर्मसमवेतानां देवतानां अत्रचन, न यत्नं
भवति । निषी या उक्तमस्मा एव क्रमेणवेत्ताः ।
अग्न्यादिषु विधिसिद्धिस्तु घर्तुषु केवलं मन्त्र-
छिन्नात् सविनादीनां कर्मसमावायिर्न स्वीकृतुं न
शक्यते । ननु तर्हि कर्मणं निर्वापमन्त्रे सविनादीना
पाठः ? उच्यते । इत्यर्थं निर्वापप्रकारस्य उक्तत्वेन
नार्थं निर्वापमन्त्रे सविनादियन्दाः प्रयुज्यन्ते । अतो
विद्वद्विषु सविनादिवचना नोदितत्वाः । नानि नविक-
दीनामनपयोत्कर्षः । के

० अर्थाभिधानसंयोगात् ० इत्यधिकरणे देवस्य
श्वेत्यादिपदानामेव उदात्तभावार्थमेव विज्ञानप्रोक्तकालेन
निर्वपामिपदैककथयामात्रपर्यन्ते, तत्राह देवस्य श्वेत्यादि
पदार्थविशिष्टनिर्वापप्रकारान्त्यैव अभ्युदयकारित्वरूपनका
तेषामपि स्थायीभिषायमत्वं पश्यते । को. १।१।४३
पृ. ७२

० अर्थाभिधानं न सुतरमेव कारणं, किं तर्हि ?
प्रकरणदिकमपि । श्रुतुं पृ. ६.

० अर्थावबोधोः अन्वयलोचनानुसन्धानं इति न
तन्मुखेन कर्मविधीनां प्रवृत्तव्यम् । अत एव ह्यप-
र्यन्तनिकमत्र दृष्टोऽपि अर्थाभिधानोः अपि सारिविरोधात्
तथा न परिशुद्धते । आश्रयनपूर्वकत्वात् अर्थाभिधानस्य
प्रत्ययत्वात् कामनाऽनुपपत्तेः । उत्तरमालाकारित्वेन
च अर्थावबोधोऽपि प्रयोक्तव्यतर न स्वीकृत्यते ।
श्रुतुं, पृ. ९.

० अर्थी नान्यंश्च्यनियते इत्युक्तम् (मा. ६)
१।२।५ । मा. १०।१।२२।५६.

॥ अर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियते इति गृह्ये ।
अर्थं खदर्थं, जैमिनीये । तत्राह- 'तस्यैकमर्थ्यतोऽ-
वबोधो भाग्यवेनागतिश्चे- ' अर्थी समर्थो विद्वान्
चिन्तिते' इति ज्ञाप्यते दर्शपूर्णमासार्थविययानुसंगे-
मवेद्यमाणाकारवोपे स्थापय विनिमुञ्जते' इत्यपि ।
साहस्री. ७१९.

॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं, साकाहस्यं चेद्विभागे स्यात् । २।१।१५।४६ ॥

अथ प्रकृष्टपठितेषु यज्ञेषु कथमत्राम्यते इत्येकं यजुरिति । मन्त्रवैधिव्ये निरूपिते त्रियानेके मन्त्र इत्याचार्यशाखा श्रवणान्तोः परिमाणस्याप्येवपरप्रासिजलात् प्रकृष्टपठितेषु यज्ञेषु विवदेकं यजुरित्याचार्यशाखा तत्परिमाणलक्षणं क्रियते । अत्राय पूर्वपठिणोऽभिप्रायः— न तावदर्थैकत्वादेकं वाक्यं, तथा सति प्रतिपदमर्थभेदेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नापि विभज्यमानसाकाहस्यत्वं, एव न सति 'शोनं ते सदनं कृणोमि वृत्तस्य धारया मुशोर्न कल्पयस्मि' इत्यस्य 'तस्मिन्सीद' इत्यनेन कहेकवाक्यत्वप्रसङ्गात् । नापि मिलितमेकवाक्यत्वलक्षणं, एकं हि पदमेकार्थं, न तद्विभज्यमानसाकाहस्यत्वं । तच्चानेकार्थं प्रतिपदमर्थभेदेनेकार्थभावात् । सतुक्तं ' एकार्थत्व पदस्य स्यात् साकाहस्यत्वययं न तत् । साकाहस्यत्वययः सपरतरर्थैकोऽर्थो न विद्यते ॥ ' इति । (वा. पृ. ४४६) अतो ' देवस्य सा एवितुः प्रवदेऽभिजोर्वाहुन्मा पूर्णो हस्ताभ्यामप्रये जुष्टं निर्यथावि' इत्येवमादियज्ञप्रामर्शि निपत्तोवायापीतमेव परिमाणपरिधानमिति । एवं प्राप्ते अभिधीयते । भवेदेव अथमिथेपरवनीऽपमर्थशब्दे भवेत्, प्रयोजनजननरूपम् । तेन वाच्यं पदस्यैकप्रयोजनानि विभागे च साकाहस्यमि तावन्त्येक वाक्यम् । तैनार्थैक्यं विभज्यमानसाकाहस्यत्वं च मिलितमेकमेकवाक्यत्वप्रसङ्गम् । अतो न प्रतिपदमेक वाक्यम् । प्रतिपदमभिप्रेयभूतापीतान्तयेऽपि ' देवस्य सा' इत्येवमादियु प्रयोजनमृतस्यार्थस्य एकत्वादेकजुष्टत्वमेव । ' शोनं ते सदनं कृणोमि ' इत्यस्य ' तस्मिन्सीद' इत्यनेन कहेकवाक्यत्वं, विभज्यमानसाकाहस्यत्वेऽपि सदनकल्पपुरोडाशपठितप्रापनम्पयोगेकत्वमेवात् । तथा ' भगो वा विभजतु, अर्षभा वा विभजतु ' इत्येवमादियु पुरोडाशविभागात्सैकत्वार्थत्वेऽपि विभज्यमानसाकाहस्यत्वात्सैकत्वात्वात् । एतद्य न केवलं यजुर्मन्त्रमाथपिपथं स्थानं, किन्तु नास्तयसाक्योक्तिज्ञाकरयोरपीति । तदुक्तं ' साभापदेयु धावस्तु क्षयमाणेषु ददयते । विरपुमैकयमर्थस्य सायतामेकवाक्यता ॥ '

इति । (वा. पृ. ४४५) प्रयोजनम्— पूर्ववत् प्रतिपत्तिप्रापनमेव । सन्तं तु योज्यमेवेति ।

॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाहस्यं चेद् विभागे स्यात् । २।१।१५।४६ ॥

प्रकृष्टपठितेषु यज्ञेषु इत्येकं यज्ञः इति कथमवगम्यते, अतः एकवाक्यत्वप्रमाणम् । अर्थैकत्वात् अर्थैक्यमिति वाच्यम् एकत्वात् ; एकार्थपठिपादकं एकं वाक्यम् । यावता पदसमूहेन एकोऽर्थो विशिष्टः प्रतिपादयितुं शक्यते तानात् पदसमूहः एकं वाक्यम् । यदि च विभागे त्रियमाणे साकाहस्यं पदं स्यात् । भवति किं विवेकायं, न तु विभागे साकाहस्यं यथा ' भगो वा विभजतु, अर्षभा वा विभजतु ' इति । भिन्नमिदं वाक्यं विभागे विकल्प्यते । अथ विभागे साकाहस्यं एकं यज्ञः इत्युच्यते ' कृतावाहुतामसाऽतिर्गन्धर्वस्तस्योपपद्योऽप्यस्य कर्णो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्र वातु ता इदं ब्रह्म क्षत्र वान्तु तस्मै स्वाहा ताम्यम्, स्वाहा' इत्यादिप्राप्तुद्धोमेयु दिःस्वाहाकारमेकैकं यज्ञः स्यात् । एव विभागे साकाहस्यतायामपि एकमजुष्टं मा भूत् इति अर्थैकत्वात् इत्युक्तम् । के.

० अर्थैकत्वादेकं वाक्यं इत्यत्र अर्थैकत्वस्य प्रयोजनवाचित्वात्प्रयोजनमः । सु. पृ. ८६०. ० 'यजतिषु येयनामर्हं करोति, नायुवापेषु ।' यजु अर्थैकत्वात् इत्ययं न्यायोऽत्र नास्ति, येन एकवाक्यता स्यात् । उच्यते । तयं अयं न्यायो नास्ति, किन्तु येयनामर्हं विपरिवर्तमानमजुष्टं पुरुदासार्थो विधीयते । तुप्. १०।८। १।४ पृ. २०५९. ० अर्थैकत्वादेकं वाक्यं (२।१।१५। ४६) इत्यनेन न्यायेन प्रकृष्टपठिताना यज्ञेषु परिमाणं ज्ञेयम् । इत्येव एकवाक्यताऽधिकरणम् । सोम. १।१।२२. ० अर्थैकत्वाधिकरणे (अर्थैकत्वादेकं वाक्यं २।१।१५। ४६) भिन्नप्रामितिपिपदानेकमुत्सविशेषोपर्यायित्वं अर्थैकत्वप्रसङ्गं उक्तमस्मात् । की. २।२।७।२० पृ. २३६.

॥ अर्थैकत्वादिकल्पः स्यात्कृत्वादिफलः स्यात् । १।२।७।२९ ॥

इत्येकं सूत्रम् । तत्रयं ' अर्थैकत्वादिकल्पः स्यात् ' इत्ययमर्थः एवमूह्यन् अथिक्त्वात्प्रयोजनेन भाष्यकोट्याऽस्मात् । सिद्धान्तपरिभाषं मूत्रयपरोऽप । तानयेदे

सुखं गंतुयाथाः । आभ्यन्तरेप्यनर्जनितत्वरविशेषाणां
अभिन्त्यशिक्षा क्रिया गीतिर्नाम् । येन साम इत्युक्तम् ।
रूपवादानार्थाः कृपाशरिकादाः, विश्लेषः, निरुपगं,
अम्पासः, विरामः, स्तोमः इत्येवमादयः उपायाः । तेषां
किं नमुषयो विकल्पो वेति विचारे सिद्धान्तमाह । तेषा-
मुपायानां अर्थैकत्वात् गीतिनिर्वर्तनरूपकैवयात् विकल्पः
स्यात्, न समुच्चाः इति । के .

ॐ अर्थैकत्वादिकल्पः स्यात्कृतामथोस्यार्थैकत्वात् ।
१।२।१।१९ ॥

अत्र वर्णकत्वम् । तत्र प्रथमं 'कृचा सुवृते'
'साम्ना सुवृते' इति भूयते । तत्र कृचा
साम्ना या स्तोत्रम्यतिरिति विकल्पः, अत्र साम्नेवेति नियमः
इति विचारे पूर्वपक्षमाह । अर्थैकत्वात् स्तुतिरूपैक्य-
साधकत्वात्, कृच्छ्रसामयोः तदर्थैकत्वात् सः स्तुतिरूपः
अर्थैः प्रयोजनं यतोः ते तदर्थे, तदर्थैकत्वात् स्तुतिकल्पक-
त्वात् कृच्छ्रं च सामं च तयोः विकल्पः स्यात् । न समुषयः ।
अचतुरविचतुरेत्यादिना कृच्छ्रसामेति अकन्तस्य निपात-
नम् । इह अर्थैकत्वाधिकरणम् ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । शब्दग्राहयते दशमेऽहनि
पत्नीसंयाकोत्तरं मानसमोषात् प्राक् (ताण्ड्ये ४।१।१)
'अर्षं सद्दसमानयः इत्येतया आहवनीयमुपसिद्धते'
इति सामनेदे भूयते । अनया कृना किं प्रगीतया तप-
स्यात्थं अपगीतया वेति विचारे पूर्वपक्षमाह । कृत्वासा-
मपोरिति कृत्वापदेनाम अपगीता क्युच्यते सामयन्नेन च
प्रगीता । तयोः उपलक्षणरूपत्वात्थस्य शक्यत्वात् विकल्पः
इति ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । के चिन् प्रैक्षयेंग मन्वान-
भीयते के चित् चातुःस्वयेंग । वैश्वर्ये उदाम्नात्तदात्-
स्येति । चातुःस्वयेंग उदात्तात्तदात्स्येति तद्वत्ताः । तानो
नाम एषंश्रुतिः । तत्र वैश्वर्यं चातुःस्वयेंगोः समुच्चवा-
त्तमनात् कृच्छ्रसामयोः प्रैक्षयेंगात् स्वयेंगोः विनत्यः
स्यात् स्तुत्यर्थत्वेन अर्थैकत्वात् । अथ कृच्छ्रसामेन प्रैक्षयें,
कामयन्नेन च चातुःस्वयें लक्षणया प्रादुष्ये । एवं वर्णक-
भूयेऽपि विकल्प इति पूर्वः पक्षः ।

वचनाद्वा विनियोगः स्यात् । ३० ॥

स्तुतो सामः विनियोगः स्यात् ऋद्धिनिन्द्या साम्नो
वचनात् । वाच्यव्यः पूर्वपक्षे चावृत्तयः । 'वदवा
सुवृते तदसुखं क्षान्धयाम्, यत् साम्ना सुवृते तदसुख
गान्धयाम्, य एवं विद्वान् साम्ना सुवृते' इत्यत्र
कृच्छ्रं निन्दिता नाम प्रशस्य लिङा सामं विदितम् ।
नस्मात् साम्नेव स्तोत्रं इति सिद्धान्तः ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । आहवनीयोसाम्ने विहि-
तायाः 'अर्षं सद्दसमानयः' इति कृचः प्रगीतया एव
विनियोगः स्यात् । 'अर्षं सद्दसमानयः इत्येतक' इति
वचनात् । एतया इति प्रकृतवचनात् सद्दः, प्रगीता च
तामनेदे प्रकृता । यद्यपि सामनेदे अपगीताऽपि सममित
तथापि सा प्रमाणाथैव । तस्मात् प्रगीतया उपलक्षणार्थं
इति सिद्धान्तः ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । परावर्गिण्य मन्वानः विनि-
योगः प्रयोगः तन्नेन स्यात् । 'परावर्गिण्यपरान्युद्ध-
सामसु' (पा० १।१।३४), इति व्याकरणस्यानुमितत्वात्
'साम्नो यश्चकर्मणि' इति वचनात् । वैश्वर्योदौना
साम्नात्वात् तु अर्थावशेषार्थम् । तस्मात् तन्नेन प्रयोग इति
सिद्धान्तः । के .

ॐ अर्थैकत्वाधिकरणम् । 'वदवा सुवृते' इत्यस्य
अकृतविशेषाधिकारिः अक्षिप्तविकल्पक्यकृच्छ्रस्तुतारवापि
उपक्रमस्य 'य एवं विद्वान् साम्ना सुवृते' इति
कृतविशेषाधिकारिणाधिकारक्यकृच्छ्रस्तुतोसहायत्वेन
स्यतः प्राप्तं ऋद्धिप्रयत्नत्वं परित्यज्य सामविशे-
षत्वस्तीनाज्जु उतसहाय्यापत्त्वमाश्रितं, तन्निरस्तम् ।
तज्जपि कश्चिदपि शब्दोपसिद्धार्थं औपहासिकसाम-
विशेषाध्यामीकणम् । पराक्रमः. ५.१।२.

ॐ अर्थैकत्वे द्वन्वयगुणयोरेककर्म्याजियमः
स्यात् । ३।१।६।१२ ॥

'अरुणया सिद्धिभया एकहायया सोमं कीर्णाति'
इति ज्योतिषोने श्रुतम् । अत्र किं अरुणिया गुणः इत्यत्र-
प्रकरणे निमित्ताने प्राक्तनिकं चत्वार्यन्तां अर्णं कर्मण-
मिति, अत्र त्रये एव निमित्तः सन् अक्वष्टोरज्वला
एकहाय्या निमित्ताने इति विचारे सिद्धान्तमाह ।

द्रव्यगुणयोः एकहायनीरूपद्रव्यस्य आरूपस्य च गुणस्य अर्थैकत्वं सोमद्रव्यस्वप्नयोर्नैकत्वं, तत्र ऐक्यकार्यत्वं तत्र-रूपैककार्यत्वात् नियमः स्यात्, द्रव्यगुणयोश्चभेदेऽपि नियमः स्यात् आख्यायच्छिन्नैकहायनीरूपद्रव्येण सोम-कृतः, न तु अनरणया एकहायन्या, नापि अरणया अनेकहायन्या इति । के.

ॐ 'अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोः' इति हि फलचमम प्रति उपाधीप्रमानयोः क्षान्तिकत्वदशत्वयोः परस्परनियमे सति यावन्नि विषये दशत्वं तावन्ति राजन्यत्वं इति अवगम्यते इति वलत् दश राजन्य विज्ञाप्यते पूर्वपक्षे । वा. ३।५। २०।५२ पृ. १०२१. ॐ 'अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोः' । ऐक्यकार्यत्वं त्रिधापदस्यैकत्वात् अर्थैकत्वे एकतावयवै सति वाच्यमद्रो न न्याय्यः । अतो द्रव्यगुणयोः द्रव्य-प्रधानस्य एकहायनीशब्दस्य गुणोपसर्जनरूपाशब्दस्य च नियमः सामानाधिकरूपेण निमित्तैक्यप्रतिनिपादकयो. क्रमे अन्वयः स्यात् इति । कु. पृ. २५९. ॐ 'अर्थैकत्वेऽपि अन्वन्निचानुल्लेखेऽपि च शुक्लरश्मिभ्योक्तत्वात्सार्थस्य शब्दार्थानुगतत्वयाद्दृष्टव्यात्फलवर्दानात् शुक्लत्वस्यादि-तस्योक्तस्य तु अवर्दानात् अर्थस्यापि शब्दविशेषापादित-दाक्रियेवोपपन्नैव समकता 'तस्मादायं च शब्दार्थानु-दाक्रियेवोऽभिधां प्रति । प्रत्येकस्यैकधाऽर्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचरः ॥ ' इत्यण्टीकोका (समकता टीकया उक्ता इत्यन्वयः) (वा. पृ. ६८८) । सु. पृ. १२५७.

० अर्थो वा स्यात् प्रयोजनमितरेणामचोदना- (द्) र्थस्य गुणभूतत्वात् । १।१।५।१३ ॥ इत्यनेन अर्थमानमपूर्वे प्रयोजनम् । इत्याद्येनमर्थमानमपूर्वं प्रति गुणभूतत्वा पर्यन्तवेन अचोदनात् इति सिद्धान्तितम् । सु. पृ. १२६९.

ॐ अर्थं त्यजति पण्डितः इति न्यायः । सर्वे-नातो समुपपत्ते अर्थं त्यजति पण्डितः इति १५६ एव । संमहः.

० अर्थादुत्तिष्ठतां (सभूतसङ्घाताने) विभागो भवति पत्नस्य । मा. ६।५।७।२०.

ॐ अर्धकुक्कुटीन्यायः । 'श्रुतशब्दाभिधेयाना नाथाना युगपत्तया । ग्रहाप्रवृत्तयुक्तमर्धकुक्कुटीन्याय-वत् ॥' वा. ३।१।७।१४ पृ. ७२०. शब्दातिदिष्टं विरोधं द्रव्यितुं अर्थं कुक्कुट्याः पत्न्या अर्थं प्रवृत्तय चार्थता इति लोकावधारत्वात् पाशुपतं वाक्यं, नैकस्य वस्तुनोऽर्धजरतीयं, कथमनेन 'कुक्कुटपार्थस्य वा पाकः प्रसवापार्थधारणं' इति वार्तिकालोचनया उदाहृतं भस्को । सु. पृ. १०२२-२४.

ॐ अर्धजरतीन्यायः । यः अर्थत्वमेव ग्रहणे वा प्रकृतं निवृत्तिकमेकाग्रोपादानमस्यान्तरत्यागश्च क्रियते, तस्यार्थं न्यायोऽवतरतीति । यथा जलो बुद्धा लो, तस्याः पतिसदर्थं सुप्तमानं कथ्यति अत्रचान्तरत्यजतीति युक्तियुक्तं, तथा मे ईश्वरचन्वन्नेनागमागम्यसुप्त-मच्यन्ति तेषां बुद्धवचनसामपि प्रामाण्यप्रसङ्गो वेदस्यापि वाऽप्रामाण्यापत्तिः । यदि वा ईश्वरचन्वन्नेनागम्येऽपि वेदस्य प्रामाण्यप्रामाण्यं च बुद्धवचनसाम्बन्धीक्रियते, तदे-तदपि युक्तियुक्तमिति भावः । साहस्री. २५५.

ॐ अर्धजरतीयं उपन्यसते । बुद्धती. सौत्रवादे पृ. ११८. अर्थेन जरत्यर्थेन वृत्तौपत्तं उपन्यस्यते । 'समासाच्च तद्विषयात्' इति ह्यर्थे छः । ऋजु. ० चेत-नाथे चेत् स्वप्नानामयथापत्ता, अनेतनाशेऽपि तथाप्यु-त्तिमर्धजरतीयेन । परिमलः. ३।२।१० ब्रम्. ० यद्वि-तु युगामावेऽपि रोहिणीमानस्यादेव उत्तरा उच्यते, तदा रोहिणीयोगमावेऽपि सुप्तमानसङ्घात् उत्तरा स्यात्, अन्यत्रभावोऽपि एतदचनमूर्त्तेः स्वीकारात्, कश्चयोग-वत् वायव्योक्त्यापि प्रागस्त्येवतुलाच । अतः अर्धजरती-यापत्तिः । समयमयूयः पृ. २९. ० 'सर्वनामा-हता वा (स्मृतीनां प्रमाणात्) स्वात्र त्यर्धजरती-यवा' । वा. ३।३।२।३ पृ. १७०. केन चित् पाशु-पतेन सर्वजरला योगितः वायुपनोम्यत्वात् सर्वदस्याथ युद्धे अरुचिप्रसङ्गात् अर्धजरत्वान्नेने दूताः प्रेषितः इति लोकाप्रवादः उच्यमानवेनोक्तः । सु. पृ. १३५. ० एक-दैवनिर्वापेऽपि निमित्तस्य सजातत्वात् नैमित्तिकोऽपनयः सर्वस्य इति एव सिद्धान्तिना अपनयः इत्येते । तर्हि समोयोऽपि तथा इत्यता अर्धजरतीयत्वायोगात् । सोम.

६।५।९. ० यदपि अर्धजरतीयन्यायापादाने, तदपि अज्ञानविज्ञानितमेव । यथाहि अत्ररूपोदात्तपत्रेऽपि तद्रूपमपिपेपयाग्नोऽहृत्त्वनं सिद्धं, तैवं यतोनिर्णयान्तायाये अज्ञानमनापादिकं इति वैपरम्यात् । अत्र बरतीशब्दः अत्रबुदात्तको गृहीतः । सना.प्रदीपे नियाहप्रसारी पृ. २६१.

० अर्धनिरुते (दसंधी) चन्नाम्पुरते अय-
सिष्टस्य तृष्णीं निर्गोषः । भा. ६।५।१।१८-२०.

० अर्धपिपलीपदयोः कामान्नाधिरूप्यम् । संकपं.
२।१।१६.

० 'अर्धमन्तर्वेदि' अर्धे पहिर्वेदि' इति देवस्य-
णायेमुच्यते । भा. ३।अ६।१३. ० 'अर्धमन्तर्वेदि'
इतिवत् लक्षणाया पुंस्वादेशेपि उदेदयान्तर्भावाद्गीश्रीकरणे
सत्यपि उन्मथोरेनार्धप्राधान्येनैव व्यवस्थेन 'तोऽन्तेव
पत्नीं संनप्रति, मेरात्प्या वज्रमानं' इत्यम् । भाट्ट.
६।१।६. ० 'अर्धमन्तर्वेदि' इतिवत् 'यः सोमंन

यक्षयनागोऽग्निमादधीत ननु' पृ-छेप नशुभं' इत्यत्र
लक्षणाया विहिततात्त्विकानावरतिपामात् वीर्णमास्याकि-
पर्वणोऽपि अनादर इति के चिद् । ५।४।५. ० 'अर्ध-
मन्तर्वेदि' मिनोति, अर्धे त्रिहिवेदि' आसीदोनीये पत्नी
यूपमानं प्रष्टव्यं श्रुपते । अत्र लौकिकदेश एव यूप-
ज्ञानेन विधीयते, न संस्कृतवेदिनामः । वि. ३।७।६.

० 'अर्धमन्तर्वेदि' मिनोति, अर्धे पहिर्वेदि' अत्र
सौमिदया देदेः देवत्वेन अर्धप्राधान्येनैव स्थापित-
त्वात् यूपार्धेऽपि देदेः प्रासत्यात् अर्धेऽपि तदि-
धाने परिसंख्याऽऽपत्तिः । अतो वरं तद्विद्वेदविधि-
मान्येन यूपोद्देशेन विधानम् । भाट्ट. ३।७।६.

० अर्धलौकिकन्यायः । अयं न्यायः 'स्त्रीशुद्ध-
त्रिनम्यन्तां प्रथी न श्रुतिगोचरा' इति श्रीमद्भागवत-
प्रथमस्कन्धत्रयार्धपापपञ्चविंशत्यधिकतरेण शीघ्रस्यमा-
चार्यैककः । तथाहि, यद्यलौकिकप्रकारेण वेदग्राह्य-
फलमलौकिकमिति न्यायेन तत्तदिदं, अथापि अर्ध-
लौकिकप्रायेण वा भरतारिजा नामं तैत्स्वीति भावः ।
साहस्री. ५४१.

० अर्धवेदशस्यः । अयं न्यायः पूर्वोक्तार्ध-
कुण्डलीत्यास्यमानविवये प्रदर्शितः । अयं शारीर्यस्य-
भाष्ये व्यवहृतः । तथाहि 'न चार्धवेदशसं संभवति'
इत्युक्तम् । वैमर्तं हिंसा प्रोच्यते । यथोक्तं 'वरं दुत्तर-
न्यायपुञ्जस्यान्तर्ण्यस्थितिः । न शीरिचिन्ताविमुक्त्वन-
संवातपैशसम् ॥' इति कात्यायनः । शीरिचिन्ताविमु-
क्तेषु तन्निन्दारेषु जनेषु याः संततः स एव वेदवर्तं हिंसा,
तत्र वरमित्यर्थ इति । साहस्री. ८७६.

० 'अत्र क चित् प्रमाणत्वं क चिदप्यप्रमाणत्वं ।
म्यस्यापयगा न्यायैर्न भेदोर्ध्ववेदशसम् ॥' वा. १।१।१३।
पृ. १७४. ० अपि च 'यदिदं किंच अत्र यत्र आ इमिन्
वा कीदृशत्वेनैव तत्तदत्र' इत्यत्र न तावत् सर्वात्मन्य-
हारक्षोचते इति शक्यं वक्तुं, अत्रानुदात्तपदात्मन्य-
सर्वे तु प्राणान्तरं इति अत्रदृष्टिक्षोभते । तस्माद्द्वयार्थं
'आपो वतः' इत्यत्रापी नानामावयनं चोच्यते, प्रतिहृ-
स्तेन तु आचमनीयान्यस्य परिधानदृष्टिक्षोभते इति
शुक्तं, नहि अर्धवेदशसं समवते । शाभा. २।१।१८
वत्. । अन्त्या आचमनीयान्यस्य पूर्ववत्प्राविविधिः, उच्य-
त इतिवतिविधिः इति अर्धवेदशसं स्यात् । स्तनप्रमा.

० 'अविरोधे श्रुतिमूलं, न मूलान्तरधरः । विरोधे
स्वामूलव्यतिरिक्तं स्यादर्थवेदशसम् ॥' वा. १।३।१३।
पृ. १७०. एकस्या परिसंहिताया अर्धेन अर्धान्तरेण
वेदशसं विरोध इत्यर्थः । सु. पृ. १२४. ० कामानि

किं क्व प्रती प्रदानमूलाय, उत तत्संस्कारार्थानि गुण-
नूतानि इति विचारः । ..अथ अग्नौ प्राधान्यं कर्मकले
य संस्कारः, तदा अर्धवेदशसम् । भा. १।१।१३. ० 'ननु
श्रुतिमूलव्यतिरिक्तं अत्रमनावपि
प्राक्कल्पेन चिद् अतिव्यपते । तस्मात् कल्पवेदमा-
सोमयैकरूपता । विष्येन्मूलव्यवसा इति प्रतिपत्तानु-
सारिणी ॥' तत्र अर्धवेदशसमसङ्गनिवृत्तिः । वा.
१।३।१३। पृ. १८०. अतिविरोधे अत्यन्तदुष्टविरुध-
नरुचस न्यायत्वेन अर्धवेदशसनापादकत्वात् न तस्मिन्
हारायै अविरोधेऽपि अग्रामप्यनापादकत्वात् न तस्मिन्
इति । सु. पृ. १४७. ० न्यायस्यमूलव्यवसायप्रतिपादनस्य

अर्धेर्वशसादिद्वोपरिद्वयोपयोगितामात् । सु. पृ. १२८.

* अर्धिनः ऋत्विजः । दक्षिणाया अर्धोऽस्ति नेमां, पद् गावः, ते अर्धिनः । ते च प्रतिप्रस्थाता, मैत्रा-वदणः, ब्राह्मणाच्छंवी, प्रसोता चेति । के.

॥ अलुम्बमत्तपञ्चाशिकाट्टपणोद्भावनेन इति न्यायः । छमेचेन विरचिता या पञ्चाशिका पञ्चाशत् श्लोका वा तावन्ति वाक्यानि वा असंवदायानि, तेषु दूषणदानं भयं न कियते महत् । संप्रहः.

॥ अलुम्बमत्तपचरि कान्यदूषणोद्भावनेन इति न्यायः । यत्र विद्येपक्षद्वं धावनमेव पुण्याय मन्वमाना वात्स्युपहस्नीपास्तन स्पष्टमिप्रयोऽप्यमिति । साहस्री. ७७६

॥ 'अलाभे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यक्षु कामिता' इति न्यायः । तावत्पक्षद्वं योषित् मत्तकाशिनी नाम । सा पुरुषस्य अलाभे तिर्यक्षमपि युवं क्षमयति उपनोर्गाथम् । तत्रात् । तिर्यक्षोऽवं न्यायः । संप्रहः.

* अल्लिङ्गेऽपि दूषणदायं पुंस्त्रिङ्गो दृश्वशब्दः प्रदु-ष्यते । तत्र न वयमर्थतः साक्षुता ब्रूमः, किं अमि-तुक्तप्रयोगमात्रवदेन सक्षुलम् । वि. ४११६.

* अलौकिकं (लोके अप्रयुक्तं) -- 'न च उक्षणमप्येति प्ररोक्नन्वमलौकिकम् ।' वा. १।२।८।२४ पृ. २६२.

॥ अलौकिकं लौकिकं नाङ्गं इति न्यायात् अलौ-किक्तसामर्थ्यद्वान्तः लौकिके न संभवति । कर्मणा जातिपरिहृतौ विश्वामित्रद्वान्तो न युक्त इति भावः । ब्राह्मणमहासमेलेनविशिष्टाङ्के पृ. १६५.

* अलौकिकानां पदानां--'न चालौकिकानां यता वेदादेव पूर्वोत्तरपरमकवमनपेश्य शक्यतेऽर्धोऽ-ध्यवसायम् ।' भा. १।५।७।२०. * अलौकिकत्वं वेदतदुपनीयिमनापारतिरिक्तप्रणयन्यत्वे सति प्रसिद्धि-विषयत्वम् । मणि. पृ. ७.

॥ 'अलौकिकप्रकारेण वेदसाध्यं पञ्चमप्यलौ-किकम्' इति न्यायः श्रीमद्भागवते १।५।२८ पदे वक्ष्यमानार्थपदादहः । साहस्री. ५४२.

* अलौकिकप्रमाणानि । धर्मप्रमाणानि तिथि-अर्थवाद-मन्त्र-नामधेय-स्मृति-शिक्षाचाररूपाणि पट् । कर्माङ्गतानोपकानि श्रुति-उक्ति-वाक्य-प्रकरण-खान-समाख्याः इति पट् । ध्रुति-अर्थ-पठन-स्थान-मुख्य-प्रवृत्तिरूपाणि पट् क्षमबोधकानि । वचन-नाम-व्यङ्गानि अतिदेशप्रमाणानि । खानापनिः ऊहप्रमाणम् । प्रस्तामन-प्रतिषेध-अर्थलोरूपाणि वाचप्रमाणानि त्रीणि । एवमेक-निश्चत् । एषा आलोकरतयोरगारिणत् महकारिताभाभ, विधिरेषान मार्गं इत्यपि के चित् । मणि. पृ. १२.

* 'अल्पं जुहोति' इति वचनेन अल्पोद्देशेन प्रथेप-रूपप्रतिपत्तिविधिः व्यवदानयात् । अवः शेषसत्वात् भक्षणं तद्व्यतिपत्तिः । भाट्ट. ३।५।५. * 'अल्पं जुहोति' इति विशेष्यवचनात् चमसेषु सोमस्य श्रेयः तिष्ठति । तद्वक्ष्यं तु अपूर्वार्थमतिपादकवचनेभ्योऽवगम्यते । ततोऽस्ति सोमेषु मधः । वि. ३।५।६.

* 'अल्पं भक्षयति' इति वचनेन कृत्स्नस्य शेषस्य एकमधश्चप्रतिपाद्यत्वसंभवात् एकेन मधुगेने प्रति-पादितेऽपि शेषे अवशिष्टशेषस्य भक्षणान्तरेण प्रति-पत्तिरभवत् । प्रायश्चित्तविश्व सनुचयः । भाट्ट. ३।५।२०.

* 'अल्पं भक्षयति' । योतिष्टोमे जुहाशेषधोमः मधश्च न आतृति भवति, किंतु अल्पमेवेति अथोक्तम् । ३।२।२०

* अल्पं भूयसा नाध्यते । प्रास्तावतः । यथा पञ्चदशश्रेण एकं अग्निशुभ्राम आग्नेयीतुवामण्याऽवर्तकं जनेकेन ऐन्द्रैरुजस्राम्याप्रवर्तयेन ज्योतिरादिनाम्ना । वाल. पृ. १६२.

॥ अल्पेन वैकल्पेन छन्दस्त्वं नापैति इति न्यायः । 'समैता अनुदुमः, ताः विः प्रथमया त्रिवत्-मया एकदम भवन्ति निराट् वाक्य इददरी ताः शौक्या वाक्यो भवन्ति, न वा ऐवेनाक्षरेण छन्दसि विद्यन्ति न द्रान्याम् ।' ऐश्व. ३।५।२०.

॥ 'अल्पस्य हेतोर्वहु' इत्युक्तिं चत्तन् विचार-मूढः प्रतिभामि मे त्वम् ।' (रघु. २।४७) इति न्यायः स्पष्टः । संप्रहः.

● अल्पतरं च फलं चित् बहुत्वमपेक्ष्य भवति ।
भा. १।१।७।१७.

● अल्पधायेन बहुधाधो वाच्यते । अत्रात
बावः । वा. १।१।७।१४ पृ. ८६०. यथा अश्रमप्रतिषेधेः
प्रतिप्रदीवृत्तिव्यवहारे वरुणापेति चतुर्थाः पत्रमभरंत्वं,
भनन्तु इत्यस्य च प्रतिप्रदीवृत्तः, ' स स्या देवता'
इति च तच्छब्दस्य प्राधान्यनिर्दिष्टवचनपरामर्शित्वं,
दातृ चे च वरणस्य अदेयतात्वात् देवताभान्दायोगः इति
बहुधाधः । दातृविशिष्टे तु प्रतिप्रदीवृत्तिमानस्य स्वार्थ-
त्यागः । पाठ. पृ. १४०.

● अल्पभूयोर्विरोधव्याधयः । अस्याना भूयोभि-
विरोधे बाधो भवति इति सा रीतिः । ' न चाप अल्प-
भूयोर्विरोधव्याधोऽस्ति मन्वापत्यामे भूयसा तदर्थांन
वाधायपदेः । ' सु. पु. ४७.

● अल्पलक्षणया बहुलक्षणा वाच्यते । प्रस्ताराधः ।
वाळ. पृ. १४३.

● अल्पार्थविधानेन अनेतर्थाविधानेन वाच्यते ।
यथा ' दद्या जुहोति ' इत्यादौ विशिष्टविधिः गुण-
विधिना । प्रस्ताराधः । वाळ. पृ. १४०.

● अल्पार्थविधिसंभवाच्च न विशिष्टविधानेन
परिहातो पद्योः । वा. १।१।७।१३.

● अवकाशित्तस्य वाच्यं च वेदिकविधानं सृष्टदेव,
न प्रातिपदकं अत्रिचयने । अवका. शैलात्पृ. वि १।१।७।
२६-२८.

● अवकाशव्यवस्था ' आगो वै दान्ता. ' इति
नाक्यबोधानुसारेण अष्टु लक्षणा नोपेयते, अर्थेनादादि-
करणे गुणवाच्यत्वेण अत्रिचयनलुत्तिद्वारेण अवकाशानमेव
वृत्तिः इति विधिस्तुत्योर्वैयधिकरणपरिहासत् । पराक्रमः.

● अवकाशैः (महावकाशैः) नाम ' हो सप्तमौ '
इत्यादिभिः ' कोऽसि को नाम ' इत्यन्तेर्मन्त्रैः प्रहसु
पश्यान् प्रात सवने मार्ध्वदिने सवने च अत्रिचये । के.

● अवकीर्णपद्यः ' यो ब्रह्मचारी स्वचरितेत् स
मर्द्धं पद्यमाकरोत् । ' अर्धं पद्योक्तिकेऽप्यौ कर्तव्यः ।
वि. ६।८।४. ● अवकीर्णपद्यवागः लोकिनामनेप ।
किन्तु ' अथ पद्य रूप. ' इति व्याख्यानमनोत्पायाः स्मार्त-

परिनिवृत्तं गताया एव तद्वद्वय इति के चित् । आप-
त्ताम्बरगदादस्यु वा । माट्ट. ६।८।४. अस्वीर्ण
लोगमनात् इत्यतः । सोम. ६।८।४.

● अवकीर्णपद्यञ्च बहुधाधानस्याप्राप्त-
कालत्वात् । ६।८।४।२२ ॥

' ब्रह्मचार्यवर्गीणो नैर्गतं यदर्ममालमेत ' इत्युक्तः
अवकीर्णपद्यः अवकीर्णितः शिवा दृत्तरेवोविमर्गस्य प्रस-
नारिणः पद्य तद्वत् पूर्वोक्तविशेषोक्तत्वं स्वयंतीवृत्तं
लौकिकेऽप्यौ एव स्यात्, न आधानसिद्धेऽप्यौ । आधा-
नस्य अप्राप्तकालत्वात् ब्रह्मचर्यवकाले आधानं न प्राप्तम् ।
विनाशोचक्रमधानम् । न प्राप्तं काले यस्य तद्धानं
अप्राप्तकालम् । आधानस्य अप्राप्तकालत्वात् अवकीर्ण-
पद्योक्तिकेऽप्यौ इति सिद्धत्वं । के.

● अवकीर्णपद्यव्यवधिकरणम् । अवकीर्णपद्योक्ति-
केऽप्यौ ॥

अवकीर्णपद्यञ्च बहुधाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ।
६।८।४।२२ ॥

माध्यं— अर्था अवकीर्णपद्यः ' ब्रह्मचार्यवर्गीणो
नैर्गतं यदर्ममालमेत ' इति । तत्र सदेहः किं सर्वं
आधानं कर्तव्यं, उत लौकिकेषु अत्रियु तत् वर्ततेति ।
अवकीर्णपद्यञ्च तद्वत् इति अधिकरणविधानेन । पूर्वस्य
अधिकरणस्य च पूर्वपद्यो लोकात् पूर्वः पद्यः, यः
सिद्धान्तः, स सिद्धान्तः । सर्वार्थमाधानं तस्मादाहित-
मित्यु इति पूर्वः पद्यः । आधानस्य अप्राप्तकालत्वात् इति
विद्यन्तः । अत्रातोऽयं आधानस्य कालः इत्येतदुक्तम् ।
तस्मात् इदमपि कर्म लौकिकेऽप्यु इति ।

सोम— पूर्वविधेयात् संगतिः ।
वि— ' अवकीर्णपद्यः कुम्भ, विनायाधानसंभवात् ।
वैदिके, लौकिके प्रकृतारिण्याधानसंभवात् । '

माट्ट— ' यो ब्रह्मचार्यवर्तिरेव स नैर्गतं यदर्म
पद्यमाकरोत् ' इति श्रुतेः यगोऽपि लौकिके एवमप्यौ,
सत्यापि वैदिकेऽप्यौ सिद्धे वा भाष्येऽप्यौ आधान-
संभवात् । न च अवकीर्णपद्योऽप्यौ स्थाया विद्यते नाप-
त्तमानः । ' अविष्टानसवर्णो लक्ष्यया निवृत्तदेव ' इति
वचनेन विष्टानसवर्णस्य अवकीर्णितः अहमप्राप-

अित्तस्य विनाहनिषेधात् । नहि अत्र अविच्छन्नब्रह्मचर्य-
पदेन कृतब्रह्मचर्याश्रमोचराश्रमयोः शीर्षपर्यमानस्य अनेन
निषाधानात् अवकीर्णितोऽपि विवाहे वाधस्तामावः, 'स्नात्वा
मार्गमुपेयात्' इत्यनेनैव स्नानपूर्वभावितो ब्रह्मचर्यस्य
स्नानोत्तरभाविना विवाहेन अर्थात् पीतापर्यसिद्धेः अस्य
वचनस्य साङ्गब्रह्मचर्यगत एव विवाहाधिकारः इत्येव-
गर्भतया अनकीर्णितो विवादानुपपत्तेः । अतः सोऽपि
लौकिकप्राप्तेव । आपस्तम्बवचनात् अप्यु वा । अय
च अवकीर्णितानो न दैक्षप्रकृतिकः । 'यदम पद्यु' इति
पशुशब्दोपादानवैकर्म्यात् । किंतु 'अय पद्युक्त्यः'
इत्याश्रयान्नोक्त्यायाः (आश्र. ए. १।११।१-१५)
पश्चिवातिस्त्वतायाः एव तदङ्गत्वं इति के चित् ।

मण्डन— ' शीते यद्वी नावकीर्णोऽपि विवाहः ।' ५.

शंकर— ' अवकीर्णित्वमुक्त्या ।' लौकिके । ५.

● अवधयेयं 'सुचक्षा अवहयेयं' इति सोम-
भक्त्या चामसप्रवृत्तयन्तातः । चक्षितः स्वाम्नादेवा-
स्मरणात् छन्दसि दृष्टानुविहितेन इदं ख्यात् इत्युप-
संख्यानकरणात् ' सिञ्चतुलं लोटि' (पा० ३।१।३४)
इति सिष्णिकरणभ्रमणाय क्तसिद्धिः । गु. घृ. ११३५.

● अवगतप्रधान्यस्य अन्यायता न युक्ता । सु.
पृ. ८५४.

● अवगमितोऽर्थः न निधीयते । भा. २।२।११७
घृ. ५१०.

॥ 'अवगुर्व्य वपट् करोति । इत्यनयोर्वाग्यया
न्यवायेऽपि पीवोपर्येम् ॥

आगूःशब्दस्यैव आगूःस्यस्यापि थेयनामहाचि-
त्वात् 'अवगुर्व्य वपट् करोति' इति वचनेन तदानन्त-
र्यस्य वपट्कारे कश्चिदेव विधानात् यावदावपट्कार-
समुच्चयपक्षस्य च ज्ञापकसिद्धावेन निरपेक्षप्रदानार्थत्व-
बोधविकल्पत्वात् दुर्वलताया वासावैयक्तिकाया एव वक्तव्य-
तया यदा समुच्चयसदा याव्योर्त्वे वपट्कारः, यदा
केवले वपट्कारसदा थेयनामहाचिद्विहितमेव प्रलो-
क्यः । इति प्राप्तौ, किञ्चिद्व्यपनयेऽपि 'मुक्त्वा
यवः' इत्यादौ लोके 'पुरोऽनुवाक्यागमन्यस्य याग्यना
शुशोति' इति धेदेऽपि क्त्वाप्रत्ययप्रयोगात् समुच्चय-

विकल्पयोर्विकल्पकल्पनस्य अत्यन्तबन्धन्यत्वात् उत्तर-
कालतायामेवावगुर्वैति व्युत् । वस्तुतस्तु आपानावयानयो-
रानयनावनयनयोः आहाएवद्वारपोसकर्मभेदेनार्थ-
भेदस्य बहुषो दर्शनात् अवगोरणस्य ववाप्यवसापपर-
त्वेन अत्यन्त प्रयोगविह तदसंभवेऽपि लक्षणयोर्वैकल्या-
रणाप्यवसानमेवार्थः । संकल्प. ४।३।४.

● अवगोरणे ब्राह्मणस्य, उतसप्तसरे यावताः कर्तु-
र्भवन्ति, 'यो ब्राह्मणावावगुरेत्, तं शतेन यातयात्,
तस्माद् ब्राह्मणाय नावगुरेत्' इति वचनात् । अवगोरणे
तादृशाव एण्डोत्तरमन्म । वि. ३।४।१०. ● अवगोरण-
निषेधः केचन पुराणार्थः, न तदर्थः, अतुल्यमुक्त्यायौ
वा । भा. ३।४।१०।१३. ● अवगोरणनिषेधस्य
पुराणार्थस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणादुक्त्यः । वि. ३।४।१०,
● अवगोरणनिषेधकत्वं यातयापरिहारः । ३।४।१०.

॥ अवगोरणन्यायः । शंखविकरणम् । सर्वपरि-
दानाधिकरणम् ॥

शंखे च सर्वपरिदानात् । ३।४।१।१७ ॥

भाष्यं— दर्शपूर्णमासयोः श्रुते 'देवा वै शंखं
वाहंश्चत्वनमुच्यते इत्यं नो वह' इति प्रकृत्य वचननिषि-
द्धयति ' कि मे प्रजाया इति । तेऽमुच्यते यो ब्राह्मणाय-
वगुरेत् । तं शतेन वातयात्, यो निदहत् तं सहेलण
यातयात्, यो लोहितं करयत्, यातः प्रकृत्य प्राप्नु
संश्रयात् तावतः सवत्सरम् पितृलोकं न प्रजानीयात्
इति । तस्माच्च ब्राह्मणावावगुरेत् न ह्यन्वात् न लोहितं
कुर्वात्' इति । तत्र सदेहः किं दर्शपूर्णमासयोः अव-
गोरणप्रतिषेधः, उत पुरस्त्वेषोपदिश्यते इति । किं प्राप्तम् ?
प्रकरणान् दर्शपूर्णमासयोरेववगोरणाविप्रतिषेधः । न दर्श-
पूर्णमासयोर्ब्राह्मणस्यागोरितत्वं गणो वा कर्तव्यं लोहितं वा
प्रकन्दनीयम् । अन्य उपाय आस्तादस्य आनतये । ते
नान्वाहायमेव आनमन्वीति प्रकरणम् प्राप्नोति । एवं
प्राप्ते धर्मः । शंखे च प्रकरणदुर्कार्यः । कस्मान् ? एवं-
परिदानात् । सर्वावस्थास्य ब्राह्मणस्य प्रतिषेधः उक्तः । न
दर्शपूर्णमासगतेनैव नावगोरणार्थं कर्तव्यमिति । मनु
प्रकरणदर्शपूर्णमासकर्मोऽयम् । सत्यं प्रकरणदेवम् ।
वाक्येनागुत्तराणस्य धर्मः । नाक्यं च प्रकरणाद्विधीयः ।

ननु ब्रह्ममानस्येव प्ररणे निवेगो भवेत् । नैलुच्यते । तत्र पल कार्पनीयं, इह क्लृप्तम् । अति धम विधायक-विमर्शिः ' शतेन यातयात्, सहस्रेण यातयात्, स्वर्गं लोकं न प्रजानीयात् ' इति । तत्राहुर्न्यं एवजातीयक-शेति ।

बा— (द्ये) शयौ इति ब्राह्मणवगोरणादिप्रति-
 वेधवाक्योपलक्षणम् । तत्र पूर्ववदेव पद्याः । तेषामपि
 प्राकरणिक संकल्पद्वयमपि अग्नीष्टय निर्दिष्टौ क्रतुधर्मः
 शुद्धपुरुषधर्मश्चेति द्वापेय पक्षौ । समस्तेन च अनुवादन-
 प्रतिवेधन्यायेन (११४४) क्रतुसंख्यागोरणस्य प्रसङ्ग-
 मानस्य प्रतिवेधः । वा च तत्र प्रवृत्तिः ? (नदाग्नी-
 प्राण्ययुद्देतृरूप-) चतुर्वाहणसामवात् दशपूर्वमासयोः
 तदानस्यै सामदानमेददण्डेषु प्रसङ्गमानेषु अन्वाहार्य-
 (चर-) दानेन आनययेत् इति गम्यते । यदा तन्मा-
 ज्ञेयं नानमन्त्रि, तदा पुनर्यथा दानात् आगतिसंभवति तथा
 मयत्पमाने त्रीणि कोपायप्रसक्तौ सखा वर्गं दण्डप्रकारोऽव
 गोरणादिः पक्षे प्रसंगीति, स प्रतिवेधयते । न कर्मस्य तेन,
 चतुर्वाहिर्येनायान्तराश्रयणं कार्यमित्युक्तं भवति । तथा
 प्रातिऽभिधीयते । ' वाक्येन सर्वसंयोगान् सर्वध्वो
 चरदानतः । फलवाक्यस्वित्वात्वात् नेष्टः प्रकरण-
 ग्रहः ॥ ' यच्छब्दस्यावात् श्रुत्यैव पुरुषतुपावचे । न च प्र-
 रणमुक्तपुरुषधर्मः । गच्छेत् कश्चित् सरसात् । तिं तर्हि !
 नरकपरिहारार्थोऽयं प्रतिवेधः । य च पुरुषगत एव
 नरकपात, भक्तीर्तिक, न तु क्रतुगत । यस्य च प्रत्यवायः,
 तस्य तत्परिहारार्थः प्रतिवेधः । ' शतेन यातयात्, सह-
 स्रेण यातयात् ' इति शतशुभ सदसशुभमनुभवेदि-
 स्सर्थाः । अथवा सत्येयान्तराशुभदानादुपरि सक्तस्यज-
 णादिशशि एतन्नरकशोभं यावता निक्षरोत् सदस्रेण, इत्येव
 तं वक्तुं । निवेधकं च प्रद्वयंमापेयेण संबध्यते, न
 विविक्तप्रकृतं सामपदोपबन्धमपेक्षते । नहि कश्चित् सत्य-
 ऋज्यमग्रे त्रामपने । न चान्य. कश्चित् तत्सोपादान-
 प्रयागेऽस्ति । तेन अनुभवेत् इत्येवमपि न उपादान
 विज्ञावते, तथेदं अविश्रमन्ति । यस्तु भक्त्यनुरेण
 लिङ्गप्रदर्शनं कृतं, तस्य कर्मस्यविधेयत्वात्
 अतंसंभवं । यस्मि तावदिह, तदपि न

विधीयते । यस्तु वनिष्ट, तत्र पुरुषमहत्त्वसंभवं
 अत्यन्तविपरीत एव विध्युपन्यासः । तस्मात् अनिष्ट-
 फलोपादानमापेयेव तद्विषयनिषेधसिद्धेः, अनिष्टकल्ल
 च पुरुषसामित्यात् पुरुषधर्मता । तथा च ' होऽप्रवृत्त
 किं मे प्रशयै ' इति प्रशयाशानुमदः एव शयुना प्राथितः,
 देवैश्च ' यद् (तिं) कामयते ' इत्युक्ते शयुना
 ब्राह्मणमात्रमेव नेत्य. परिदत्तं (ददातेः कः अच उपसर्गात्
 तः [वा० ७१४४७० परिदत्तमित्यर्थः) परिवाल-
 नाय उपक्षितम् । तैश्च (देवैः) ब्राह्मणमात्रमेवोद्दिश्य
 अनुमदः प्रवृत्तः, इति चात्प्रयोगः समर्थितो भवितव्यतीति ।

सुधा— दण्डक्रतुधर्मः क्रतुशुभतुपुरुषधर्मः शुद्ध-
 पुरुषधर्मश्चेति त्रय. पद्याः । पूर्वसूक्तस्यापत्तयेति निश्चय-
 नुपपत्तेः ननु कश्चित्वा वा न्यवहितस्यापि कर्मधिनरत्नपूर्व-
 पक्षसूक्तानामसंशन्दस्य अनुपपत्तेः (शयो) शयूपक्षे
 वाक्ये वा अकर्म निषेधः, तत्र प्रकरणत्वात् अपदस्येव
 (सर्वे) सर्वावस्य दशपूर्वमासकर्मत्वावस्यऽनेपक्ष
 पुंसः (परि-) नत्यपरिहारार्थं (दानत-) ब्राह्मणक-
 गोरणादीना दानात् दण्डनात् निषेधात् इति सूत्र
 व्याख्या (- गायकसे) शक्तिरूपेण तु-) सर्वेभ्यः
 कल्पितस्यः अन्वित्येव वा ब्राह्मणेभ्य (परि-दानात्-)
 परिवालनात्यवसदानात् इति (पञ्चमस्तपस्याख्या)
 ' देव अवापण्डने ' इत्येवद्वानुपपत्तयभवेन दानसदस्य
 दण्डनार्थस्य निषेधवाचित्वम् । पृ. १४२२.

जा— फलाभावात् व्रतोऽपि प्रकृतत्वात्
 तदर्थता । यद्वत्तत्वात् फलत्वात् पुरुषार्थो न तु
 क्रतोः ॥ तस्मात् पञ्चमत्वात् पुरुषार्थमगोरणं, न
 क्रतुधर्मः । ११४१००.

सोम— पूर्वक इति कर्मायं इति प्रथम-
 स्थानात् (दद्यात्-) संगतिः । हेतुसंभवे-
 तिदोऽनुशासनात् अवयुषे इति लिट् अगोर-
 णस्य प्रतीते ' लिट् इत् ' इति यावत् इति हेत् ।
 यावताया हेतुमयप्रतीतेऽप्यथोत्पत्त्यापत्त्या अत्र यावता
 गम्यते । सूत्रार्थस्तु— शयौ ' ते शयुं कार्यत्पम-
 मुनः ' इति शयुषधर्मे वाक्ये अगोरणादिर्धर्मः,

नदपि पुरुषार्थे स्यात्, सर्वस्य क्रमगतत्वौदासीन्येन सर्वस्य पुरुषस्य परिदानात् षण्डनात् निवेद्यात् इति ।

वि— 'विप्रायागुरुर्नेति फलार्थो वा सुमर्थता । फलान्कृतवानिष्यत् इत्यर्थः पूर्वमन्वन् ॥, यातनापरिहारस्य निषेधकृतोचिता । निषेधोऽयं सुमर्थत्वात् प्रक्रियातोऽपक्रयात् ॥' निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रक्रियातुल्यत्वं युक्तः ।

भाट्ट— अत एव दर्शपूर्णमासयोः 'देशा वै शंशुं चार्हं धनममुक्त्वं हर्म्यं नो वदेति नोऽज्वीतं यत्र हृणे किं मे प्रजाया इति, तेऽजुग्न् यो ब्राह्मणायावगुरित् तं घत्वेन यातयात् तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरित्' इति ध्रुवो दण्डोद्यमनादिरूपावगोरणप्रतिषेधोऽपि शुद्धपुरुषार्थ एव, यातनारूपस्य कृत्वस्य कर्तृत्वलेन प्रकरणेन वाक्यस्य नोचोयोगात् । अत्र हि आशिषि लिट्, प्रतीनायाः नापात् । आत्पातायोऽपि तक्षयया भोगरूपाजुग्न्वो, निसादो वा । तमिति द्वितीयाथो विपश्यन्म् । तथा च अत्रगोरणकर्तृविषये शतगुणं यातनाऽजुग्न्वः शतसंनहरेण वा तद्विस्तारो भवन्वित्यर्थः । वन्दुत्तमु, आत्मनाथोऽनुभाषनादिः, लिट्थोऽनुदुल्लभावार एव । तथा च तं प्रति भवान् शयुजुन्मायेदित्यर्थः । अप च लिट्पादानेन पूर्ववद्वर्तमानवाप्रतीतिर्भावनायाः साध्यत्वायमानाभिषेधकत्वं कामपदायमावेऽपि कृत्वम् । अतः शुद्धपुरुषार्थो इति श्रुतदाहणमाशङ्कम् । अत एव रामान्येन शंशेयैरदानमपि संघच्छन्ते । पुरुषधर्मत्वं च पुरुष-निष्ठपञ्चनकक्रियाविरचनमन्वन्, न तु पुरुषस्य संस्कार्य-सया शोषित्य प्रमाणाभावादिनिषेधेयम् । न च कृतौ अवगोरणप्राप्त्यभावादेव अन्धोः कर्पसिद्धेन प्रयुदाहरणत्वमिति चाच्यं, अन्ध्याहार्येणान्त्यधर्मये तस्यापि तदर्थे प्राप्तेः । इत्युक्तकारकतया प्राप्त्याभावेऽपि 'न अत्रिपुषे-यात्' इतिक्त् क्रममध्यप्रत्ययप्रतिषेधमपि क्त्वत्कृतौ-पपसेक्ष । अतश्च इत्ययं कृत्वत्पादादेव पुरुषधर्मत्वम् । अत्र च अर्थेवाशोमीनस्य पदान्तरस्य फलपत्वं अथैव स्वार्थविद्यत्वा तत्परत्वनिसादि इत्यस्यमयम् । १।४।१०.

मण्डन— 'पुंगो निषेधः शतशतयोक्त्वा ।' शंकर— 'नावगोरणार्थेनम् ।' १२ न वचनम् ।

अवघातः । कृष्णारिनाम्तरणं, तदुपरि उरूपल-स्थानं, तत्र बीजावापः, मुखेन कुट्टनं, सुशेष परावपणं, कण्ठेभ्यः तदुत्थानां निषेचनं इति कर्मसमु-दायात्मकोऽवघातः एका पदार्थः । के. * अवघातः चरुपुरोडाशयोर्धर्मः । के. * अवघातः तण्डुल-निषेचिपर्वतमम्यवलीयः । वि. १।१।१५, * अवघातः द्रव्ये एवातिशयं कुर्वात, न तु अपूर्वं जनयति । न च विधिषेधस्यै नात्रनिर्भेदानादिना तुपविभोक्तसंभवेऽपि 'अवघातेनैवावो कर्तव्यः' इति यो नियमः, तस्य निवमस्य अपूर्वेदेतुत्वेन विषेधत्वात् । २।१।३, * अवघातेन श्रीरीणा तुपविभोक्तो दृष्टः सत्यतः । २।१।६. * अवघातस्य—अक्षिचयने सर्वेषांयावघातस्य नाम्नायः । 'तत्र कृत्वा नित्यम् कृतः शब्दार्थः इति न स्यादन्त्यासः' । भा. १।१।१।६।२८.

अवघातस्य कृष्णलक्षरौ वाचः ॥

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् । १०।१।११ वर्षकं २.

भाट्ट्यं— एवं वा । अस्ति प्राजापत्यश्वकः 'प्राजापत्य च्च निवेपेत् शतकृष्णलगापुष्कामः' इति । तन्नैतत् विशिष्टमुदाहरणमङ्गीकृत्य एतदेव सर्वं चिन्त्यते । किं कृष्णलैव्यवहृतिः कर्तव्यो, नेति । विधेः प्रकरणान्तरे-ऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् इति पूर्वः पत्रः । कर्तव्यः, यथा तेषामेव पाकः इति ।

अपिवाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत, ताद-र्यान् । २ ॥

भाट्ट्यं— इति सिद्धान्तः, न कर्तव्यः इति ।

तेषामप्रत्यक्षशिष्टरवात् । २ ॥

भाट्ट्यं— इत्युपार्शनापरिहारः ।

शा— 'प्राजापत्यं श्रुते च्च निर्वपेत्कृष्णलगा-मापुष्कामः' इति श्रुते । यत्रापत्ताः कर्तव्ये न वेति संघमे, यद्यदन्तः अचरौ चरुधर्मविधानार्थः । तेन उतायोऽप्यत्रापतो यत्रनात् भयवन्त् कर्तव्य इति पित्रो-पायदृष्टा । मित्ताऽप्यत्रापतेन अन्त्यार्थेय धर्मोऽप्येन च उत्रत्यश्वकस्यो भागपातं प्रापयितुमर्थं, भयमं ह्य

‘घृते भ्रपयति’ इत्याहल विधानात् क्रियते इति नैपय्यम् ।

१. सोम— घृतं स्वर्णानि कृष्णप्रानि कृष्णल- (कृष्ण-
मुलमुष्ण-) तुष्टितानि यन्म तं इत्यर्थः इति मद्र-
माह्वरः । न च अघघातस्य इविप्रकृतिद्रव्यं सोमार्थं,
इत्युक्तं नमने । कृष्णत्वानां च हनिद्वयमेव, न प्रकृतित्वं,
इत्यवघातप्रसङ्गेरेष अभावात् अयं विचारोऽनुपपन्न इति
वाच्यम् । सप्रकृतिकइवि-ज्ञाने कृष्णलविधानेन हविप-
स्तप्रकृतौश्च निवृत्त्या कृष्णत्वानां इविःस्थानापचलवत्
इविःप्रकृतिस्थानापचलत्वमपि अस्ति, इत्यवघातप्रान्द-
विरोधान् ।

वि— ‘अवघातः कृष्णलनामनि भो वा, ऽस्ति
पाकवत् ।, प्रत्यथोक्त्या चरेत् पाकमवघाते तु नास्ति
ता (प्रत्यथोक्तिः) ॥’

माहृ— यत्तु मूले वर्णकान्तरेण ‘प्रजाकर्मं घृते
चर्तं निर्वपेच्छलकृमण्डमावुष्णमः’ इत्युदाहृत्य कृष्ण-
लेपु विनुषीमापहप्रपरोवेनाभ्राश्राववघातस्य ब्रध इत्युक्तं,
तत् कृष्णत्वानां प्रदेयकत्वमकृतित्वं कृष्णत्वित्वात् । यत्तु-
तत्तु कृष्णत्वानां स्वयमि घृतादिचरणादिनामिच्छयोग-
मात्ररूपे भ्रपणे वैश्याभागेन कृष्णलप्रकृतिककर्मकार्यो-
त्तरोपत्तौ प्रमाणाभावात् तेषामेन प्रदेयत्वाद्यतेः
आश्रयेप्रकृतित्वेन प्रदेयपुषोमाचचर्माणां पर्वमिचरणादीनां
प्राप्तानपि प्रदेयप्रकृतिभूतनीहिप्रमाणं तेषु प्रमाणाभावात्
न वैतुष्यभावप्रयुक्तोऽयं बाधः । न च श्रीहिचर्मामये
निर्वाणस्यायभवात् ‘निर्वपेत्’ इत्यनुवादानुपपत्तिः,
माहृत्वैषधनिर्वाणत्वमाचरि अर्धमाहृत्यैकमुपकरणरूप-
निर्वाणस्यैव तेन सागरुष्ट्यायमनुवादात् । न च
कोदनादिद्रातिदेशेन अरघातात्पचभावेऽपि चरचन्द्रस्य
नामातिदेशविषया चरचर्मनिदेशकतदमदृशीकृत्य
अवघातप्रतिघातद्विर्तं शक्या । चरोः प्रकृत्यविदित-
त्वेन चरमार्गप्रसक्तिः, सौर्पादावतिदेशप्रधानां
धर्माश्रयण विधानादीरीरेऽपि अरघातस्य
चरमार्गमात्राद्य । न च चरचन्द्रोऽयं कृष्णत्वाना
चरमकृतिव्यावृत्तमार्गः इत्यपि शक्यं धक्तु-
कृष्णलजन्मद्वयान्तरानुपपत्तौ तेषु तद्वहृत्तिलस्य नापित-

मात् । अतश्चरचन्द्रोऽयं अचतयेव अशितंयोगात्प्रप-
त्त्यहाहृत्यान् गीशः सन् आश्रयेप्रकृतित्वत्वात्चरचरि-
न्यापरधर्मविशिष्टादत्यवघातप्रयोःकृष्णोऽनुवाद इत्युक्तम-
द्यमे (८।१।८) । ‘घृते भ्रपयति’ इत्यनेन हि न
भ्रपणे विधीयते, रिक्तत्वभावेन भ्रपणासंभवात् ।
अपि तु लक्षणया वृत्ताधिकरणकामिसंयोगमायम् । तेन
कृष्णत्वानां प्रदेयत्वात् प्रदेयधर्माः पर्याधिकरणादयः प्राप्ये-
रन्, न त्वरघातदयः, इति न तत्र वैतुष्यभावप्रयुक्तो
बाधः । स तु परं धनोयहविरन्तगंठलासात्परितोपे ।
तत्र हि धामाप्रकृतित्वेन यक्षामिव साधप्रकृतित्वेन
मीहिषु प्राप्ता अवघातस्य वैतुष्यार्थभावादेन प्रतीकनं, न तु
स्वरूपेण । प्रकृते च तस्य प्रदेयकतेः विरोधिकादस्यधर्माः,
अनुपद्रवस्यैव गर्भने जातमित्येवैः अत एव घातान्
भजंतीत्तमपि भावयताः, राजत्वव्याघातात्तपैः । अत
एव तदा नस्तदित्नेव गौकिं विनुषीरन्मम् । अतस्तत्र
युक्तो वैतुष्यभावप्रयुक्त एव तदसंभवः । अत एवार्थ-
तोमस्यले नाप्यस्य स्वरूपेणैव शोभः उद्योगी, अपि तु
कथंचिदपि विरोधमात्रप्रयुक्तो विरोध्यामात्रप्रयुक्तोऽ-
न्यप्रयुक्तयेवादि प्रष्टव्यम् । यत्तुतनु मत्रापि न द्राप-
त्येवाद्यः, भ्रपणवित्वाशितोपदानकलादुत्तरादाप-
भावेन श्रीहिप्रमाणामतिदेशोत्पद्यतेः । अपि तु एतन्व-
त्यागाऽनुपपद्येन तत्र श्रीहिमात्रप्रदशमित्युक्तं कौस्तुभे ।

मण्डन— ‘न कृष्णले स्वादवधानकर्मम् ।’
जंकर— ‘कृष्णलेचरघाततः ॥’ बाधः । २.

० व्याघातस्य न बाध. महापितृवृत्ते घातस्य । पूर्वं
हनिता कृत्वा पातः कर्तव्यः । तत्र हनिताः पाकाद्यो मवि-
यति, न घातव्यं विदित्युत्ते । भा. १०।२।१३।१४.
० अवघाते नानाचोनेद्विषते सुमदायानुभवस्यः कर्तव्यः ।
अविनाशरथादिविवेचनान्तः एतः पदार्थः । प्रतिचीने
नामो घनुदायः कर्तव्यः । वि. ५।२।३०, ० अवघाते
वीहीनां अपूर्वतापनत्वाकारो नियमने, न श्रीहिल्ल-
पत् । १।१।११ कर्णक २. ० अवघातव्याघातीनः द्वयोःनमः
परमयुक्तपात्तोऽनीनितया न कर्णोत्तमसाहादयोः
प्रयोगः । माहृ. ५।१।११. ० अवघातक्रियाजन्मस्य
नियमाद्यस्य ज्ञाति । पुष्टेवापनिचरस्यस्य तद्वहृ-
त्तिलस्य

भावस्य अनेकानि स्थानेषु चित्तमर्पानि साधनानि आलोचयन्तः यः अवघातनिश्चिना साधननिर्घोषसम्पर्पेण तन्मो-
पहृष्टः क्रियते, स एव नियमनिष्कारिक्षाब्देन उच्यते ।
अधक्षिपेण हि प्राप्यव्यभि अवघातः तण्डुलीभावजन-
कत्वेन नियममातो जन्वजनकनियमस्य अष्टाष्टं प्रयोजन-
मपेक्षते । ततश्च अवघातेन तण्डुलीभावे श्रुते तज्जन्य-
त्वात् तण्डुलैषु अतिशयो निष्पाद्यमानो नावघातक्रिया-
जन्यो वक्तुं शक्यते । तण्डुलेतयादननिरपेक्षावघात-
स्वरूपजन्यत्वाम्बुसरने कृष्णलेप्यपि अतिदेशप्राप्तोऽवघातो
न निवार्यन्तं शक्यते । तस्मात् नियमादृष्टम् चतुर्धा-
धिकरणे (२११) क्रियाजन्यत्व नाप्युपगम्यते । अन्ये तु
अर्थादीपस्य विशिष्टरूपान्निरपेक्षस्य अप्रापकत्वेन मन्थर-
त्वात् अप्राप्तावस्थस्य क्रियास्वरूपस्यैव विधेयत्वात् प्रयो-
जनरूपेणा उचिता, न फलमाश्रयेनावधिगतस्य नियमस्य
इति मन्थानाः नियमादृष्ट्यापि क्रियानन्वयमिच्छन्ति ।
सु. घृ. ५२९. ४ अवघातनिष्कारिषु तण्डुलैः अवान्त-
पूर्वकारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्णे चान्यतो नान्यथा ।
अतो दर्शपूर्णमासापूर्वे अवघातस्य नियमहेतुः । वि.
१।११९.

॥ अवघातन्यायः । शीतवघातन्यायः । अवघात-
मन्थन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः अवघातमन्थन्य सकृदु-
द्यमम् ॥

एकद्रव्ये संस्काराणां व्यावघातमेककर्मात्स्यं,
समिन् मन्थार्पणानात्वाद्दण्डौ मन्थस्यासकृ-
दप्रयोगः स्यात् । १।१४।२।४२ ॥

भाष्यं— दर्शपूर्णमासयोः श्रवते ' शीहीनवहन्ति '
इति । तत्र मन्थः, ' अव रञ्जो दिवः सफलं वप्याह '
इति । तस्मिन् विचार्यते किं प्रतिप्रहारं मन्थः, उत सङ्-
देव आदाविति । किं प्राप्तम् ? प्रतिप्रहारमिति । कुतः ?
प्रहायात् प्रहारः कर्मान्तरं, यतः पर्यवसानात् । कर्मभेदे
न उचि श्रवते विरोधा, नैव कर्मथा सनिधिरित्यो मन्थ-
सदृश्यं इति । यद्यतो च विरोधे भेदे द्वयः । तस्मात्
प्रतिप्रहारं मन्थ इति । एवं प्राप्ते, उच्यते । एकस्मिन्
द्रव्ये शीतान्तौ संस्काराणां अवघातान्तरात् न्यास्यातमेक-
कर्मात् आ तण्डुलनिर्घोषः एवमिदं कर्मति (५२।३।

१५) ' सर्वथा वैकल्पयित्वा च तण्डुलवात् ' इति
(एतादृशं स्यात् तोपकल्पते) । ननु प्रतिप्रहारं कर्म-
भेदः इत्युक्तं, उच्यते । एकस्यैव कर्मणोऽयमभ्यासः,
फलस्थान्यासथाप्यत्वात् होमव्यञ्जित् । तस्मिन् मन्थार्प-
णानात्वादावुचौ मन्थस्यासकृदप्रयोगः । यत्र मन्थार्पस्य
नानातरं, तत्रास्यावृत्तिर्भवति यथा अग्नौ लोककृष्णयाः ।
यत्र पुनरेक एव मन्थार्पणमावृत्तिर्निरर्थिका । इह चैषो
मन्थार्पः । कथं प्रापते ? कर्मणोऽयं मन्थः, करणश्च कर्म-
न्थस्य वस्तुनोऽभिधायानार्थः समधिगतः । समस्ताक्षेपे
प्रहाराः कर्तव्याः । समस्तां हि कार्ये साधयन्ति, न
व्यस्ताः । उदात्तां शीहीनां तण्डुलविधेचनं यन्निर्घो-
षितं, तदभिधायतामम् । तस्मात् सर्वप्रहाराणां क्रिया
मन्थेणाभिगर्हिता । तत्रावृत्तिर्निरर्थिका । तस्मान्मन्थस्य
सकृत् प्रयोगः स्यात् ।

सोम— यथा कपालाब्दशक्तिपर्यालोचनया कपा-
लानां न तन्वयं, एवं अवहन्तिगब्दशक्तिपर्यालोचनया
मन्थस्यापि न तन्वयं इत्युच्यतेः संगतिः । मन्थविधौ
अवहनकर्माभावनाया उद्देश्यत्वप्रतीतत्वापि ' प्रधान-
विधिनान्तं सत्त्वज्ञवाक्यसमन्वितम् । अत्र प्रधान-
संयुक्तं विधयेऽपूर्वभावनाम् ॥ ' (गा. ७।१।१
घृ. ५२५) इति उत्तमादात्म्येन परमार्थतः प्रधान-
भूतावहनविधिविधेयत्वात् मन्थस्यावघातकरणकरावना-
ऽन्वय उपपद्यते । सूत्रार्थस्तु— यत्र मन्थार्पस्य नानात्वं,
तत्रावृत्तावपि इह सकृदेव प्रयोगः स्यात् अवहनस्य
शीहीद्व्यवहारस्यैव नैव भेदाभावात् । न्यास्यातं नैव-
जातीयसामयिकत्वं इति ।

वि— ' अवघातार्थमन्थः, किमसकृत् सकृदेव
याः । प्रहर्षभेदात्तद्वृत्तिः, कर्मकथेन सकृद्व्येत् ॥ ' तण्डुल-
विधौ नियमनत्वेन आशितप्रहाराव्यादावुक्तस्य अवघातस्य
एककर्मात् तत्र विनिमुक्तस्य मन्थस्य अवघातोपक्रमे
सकृदेव पाठः ।

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोरावघातमन्थः ' अव रञ्जो
दिवः सफलं वप्याहम् ' इत्यर्थं किं प्रतिप्रहारमावर्तते, न
येति चिन्तायां सोमादिवत् प्रधानतो मानवाऽन्वितस्यापि
मन्थस्य अवघातात्प्रधानावघात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन

स्याख्यातं, न तत्रचा पूर्वपक्षाभावात् । किञ्च प्रत्युदाहरण
मात्रम् । तत्र धैर्याधिपत्यमेव । सूत्रार्थस्तु— अघ-
हननपेयणादिक्रियाया प्रत्यये दृष्टे प्रतीक्षते सति तस्मिन्त्या-
ऽपवर्गः समाप्तिः स्यात् दृष्टप्रत्येयननेपत्वात् इति ।
(सिध्दप्रतेन क्रियाणां धर्ममाने० इति सूत्राभ्यामेकं
चतुर्गमधिकरणम् । एव भाट्टविन्दू अपि । सोमनाथमतेन
च ' क्रियाणामपेयेपत्वात् प्रत्यये तस्मिन्त्याऽपवर्गः
स्यात् ' इति सूत्राधराणि) ।

वि— 'अवघातः सङ्घटो वा, सङ्घट् स्याद् विधि-
सिद्धितः । एषा तण्डुलनिषत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्ततामयम् ॥ '

भाट्ट— अवघातादिक्रियाणा दृष्टार्थत्वस्य द्वितीये
स्यापितत्वात् तदनुरोधेन साधयैतत्प्रत्ययमवघातस्यावृत्तिः, इति
तदधिकरणप्रयोगजनयेद्ये तद्व्यभिचारिणोऽप्येते । न च
उपपन्ननिघातनरूपस्य अनघातपदार्थस्य आधुत्तौ कश्चित्
साधः, आधुत्तियदनावृत्तेरपि साक्षणे अनुक्ततया प्रयो-
जानानुरोधेन आधुत्तौ साधनाभावात् । यत्र तु दृष्टासन्म-
वात् अदृष्टार्थोऽवघातः, तत्र अनाधुत्तियेव । यथा चयने
' औदुम्बरप्रकृतं सर्वोपपत्स्य पुरितरजऽवदन्ति यत्र
तदुपपत्वात् ' इति । अत्र वितुपस्य सर्वोपपत्स्य अत्रे
विनिर्गोभाभावात्, प्रसुत अनघातसङ्घटसर्वोपपत्पूरणस्य
उपघातोपयोग्युद्गालमस्त्राद्यर्थप्रकृतीतेः अवघातस्य
अदृष्टविधाय सर्वोपपत्स्यस्तत्त्वेऽपि धैर्यप्रयोगजनकत्वा
भावेन आधुत्तयनापत्तिः । अनघातस्य आराधुवचारकत्वे तु
युतयम् । ३३।१।४.

मण्डन— 'अभ्यस्त आ तण्डुलान्तोऽवदन्तोः । '

शंकर— 'अरणावः सङ्घट च । '

ॐ अवघातादिधर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः ॥

यस्यैकं प्रधानं, तदि धोऽनुभूतं, तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तरयुक्तत्वदर्थत्वात् । १।१।१।१ ।।

(अत्र भाष्ये प्रथमं वर्णकप्रकृतं, तत् कार्तिकेऽपि
स्याख्यातम् । ततो भाष्ये द्वितीयं वर्णकं, तत् कार्तिके येषा
व्याख्यातम् । ततो भाष्ये तृतीयं वर्णकं सप्यमानमुप-
न्यत्र तद्यथाप्ये वर्णकप्रकारितम् । कार्तिके च व्या-
ख्यातम् । ततो भाष्ये तृतीयं वर्णकं प्रागुपन्यस्तं विना-
रितम् । कार्तिके च तत्र व्याख्यातम् । ततो कार्तिके

सनिकलोपकाररूपविय वर्णकान्तरमेव उपन्यस्तम् । तदेव
अस्मिन्नधिकरणे सत वर्णकानि । शास्त्रोक्तिकाया च न
निचक्षुराणि उपन्यस्तान्येव । विस्तारे तु नीत्येदोप-
न्यस्तानि । माट्टधीपिकाया तु वर्णकजङ्गलं सर्वे छित्वा
एवमेव स्वीकृतम् । धीमंस्त्रभट्टैस्तु पठति वर्णकानि
दर्शितान्येव । इति)

भाष्य— अष्टमेऽध्याये विनिर्गोतादेवशास्त्रेण ह्युक्तम् ।
इदानीमूर्ध्वक्षयं वर्तयिष्यामः । विनिर्गोतोः मन्त्र-
सामसंस्कारविषयः । च इह प्राधान्येन नश्यते । अन्य-
दपि किं चित् उपोद्घातेन प्रकृतेन च । आदितस्तु अय-
मर्गोऽभिलषते लक्षणसिद्धयर्थे, अमिदोऽन दर्शपूर्णमासी
ज्योतिष्टोमश्लोकादहरणम् । तत्र पृथक् धर्माः समाम्नाताः ।
तेषु सप्तयः किं ते अपूर्वप्रयुक्ताः, उत यन्निप्रयुक्ता
इति । अपूर्वप्रयुक्तेषु सन्तु ऊहः सिध्यति, यन्निप्रयुक्तेषु
तु मकरो धर्माणाम् । कथमित् ? त्वं हि ते यत्नवत् ।
यजतिसामान्ये यजतिशब्दवाच्ये धर्मा विधीयमानाः
तत्रैव भवितुमर्थाः । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविरोधे
विधीयमाना बन्धनमिदमिति तदीयविरोधापत्तेः अभिप्रेक्षितः ।
तस्मात्ततोऽः सिद्धो भवति ।

या— ननु दत्तमानन्तरमूर्ध्वक्षिणापिषु युक्तः ।
कुरु ? उपकारादिदेशे सति ऊहोऽनकल्पनं, शास्त्रानि-
देशे सति कदाभावाः । यथा प्रकृतौ आग्न्यन्त्याधानादीनि
ब्राह्मणवर्षणान्तानि दृष्टीया कथमेतान्युपस्तरिष्यन्ति इति
(अथेधाया) एतं कानि विद्यालक्षुपस्तराणि, कानि चित्
सन्निपत्योपकाराणि । एषु शास्त्रादिदेशे शीघ्रं वैपथ्यं
प्राप्तम् । ननु कथपि प्रकृतौ दृष्टार्थे, तथापि (' तण्डुलम्
पिनष्टि ' इति) शास्त्रस्यातिदिष्टत्वात् अदृष्ट उपकारः
कल्पनीयः, पेयस्य प्रयाजादीनामिव । एवमेव ' अमये
दृष्ट निर्वेषानि ' इति (मन्त्रस्य शीघ्रंऽपि प्राप्तेः अदृष्टो-
पकारादपनशोहः सिध्येत्) । तस्माददृष्टमानन्त दध-
मक्षिप्तनीयः । (तत्र) चापे कार्यापर्यलोतादिभिः
स्थिते घतः (पश्चात्) नरमन्त्रासारे युक्तः । (तदोपन्ये)
धर्मं (उपकारादिदेशाधीन ऊहः), किञ्च क्लमे भवि-
देवसद्मान उक्त आमेकान् शीघ्रं इतिरूपेणा भव-
तीति । अष्टमे विरोधादिदेशः (यमिनः) । नन्वे

गौर्वे इति नर्तक्यतायां प्राप्तायां चि (अग्रये सुष्ट इति मन्त्रः) अविभक्तः प्रयोक्तव्यः, उच विचारोऽपि (कश्चिदिति) इत्यनेन प्रत्ययेन नययो दशमव्यापार-
गमुत्पन्नमान एवोच्छिन्नवि (नयमः । तत्राभिहिते ऊहे)
' विषेः प्रवरणान्तर ' (१०।१।१।१) इति सूत्रं नय-
माशेषेनेवाश्रयते । तस्मात्प्रवदशमयोः ' अविभक्त-
भानस्यकारक्य ' (१०।१।१।२) इत्यनेन छन्दस्यः
(प्रतिपाद्यते न केवलस्य दशमस्य) तेनाद्यमानान्तर
नयम आश्रयते ।

' धिनिभओः ' इत्ययुक्तं (भाष्यम्) । कथं ?
ऊरो नाम विचरन्त (विशिष्टा हर्षणा) । एा चैत्ररूपा
मन्त्रसमाप्तंस्तारेपु क्रियाणां सेध सा, न तस्याः भवि-
द्विसेषः । सामप्रधानयैश्चं च, मन्त्रप्रदयेन सधार-
मण्येन चोपात्तव्यात् । अत्र वर्णयन्ति, तेन वयं ऊहमेदं
(उहस्यरूपस्य भेदं) प्रतिजायते । तत्रिपु रिपयस्य
निरूपणमः । एषु भगतीति त्रिपु (मन्त्रसमाप्तस्यारेपु)
वशममाणेषु सः (मविष्मतीति) । तस्माद्रिपयसेदः
प्रदश्यते, न सूहमेदः ।

' यत्रिधामान्ये यन्तिवन्दव्याच्चे विधीयमानाः सर्वैश्च
मविद्युमर्हति ' इति (भाष्य) कोऽभिप्रायः ? करणानु
आदिषी इतिकर्तव्यता, तेन (करणेन) चापेक्षिता,
तस्मात् करणमुदिय (समिदादिवाक्यैः) तत्रैविकर्त-
व्यता विधीयते । उदियमानस्य च विधीयमानविगधितम् ।
तस्माद्गामाम्ये विधानं वाक्येन (अतः साध्यमिति) ।

अत्र परिचोद्यते- (दर्शपूर्णमासत्वाक्ये) गमः
पले विधीयमानव्यात् उच्ययेत्, इतिकर्तव्यता प्रति
चोदितव्यमनः । छद्मदुष्कारिते चोपादीयमानोऽदियमानव्ये
न समवतः, निवद्यामेवात् । तस्माद्वाक्येनेतिकर्तव्यता
न समवतः, निवद्यामेवात् । तस्मात्तस्मात् (इत्)
सम्प्रभो न पठते (तेन गान्ये स्मृत) । उच्यते । ' दर्श-
पूर्णमासत्वात् सर्गकामो यजेत ' इतीदं यतोयत्ति न विद-
धानि, ' यदासोषेऽष्टाकमालो भवति ' इत्येवमादिभिः
(वाक्यैः) यानोत्पत्तेरिहितव्यात् । (तथा-) पल-
सम्प्रभमपि न करोति, उच्यन्तिवाक्येन कृत्वात् विश-
विन्यायेन (५।१।०।१५) । परिशेषादितिकर्तव्यता-
सद्व्याये (एवैदं वाक्यम्) । यथा ' अश्वसुर्वैदपति

वीर्यादिव्या ब्रह्मर्षी वीर्यवति ' इति न वीर्या विधीयते ।
नाथी यजनानस्य, न वाऽप्ययुः कर्ता, सर्वस्य चोदयेन
प्राप्तव्यात्, चि तर्हि वीर्याश्रमः अनियमेन प्राप्तः सत्
नियम्यते, एयमत्रापि (दर्शपूर्णमासत्वाक्येन) यग-
मव्य (केन) वर्गवितिः [धर्मा विधीयन्ते]
(अतोऽस्य नास्ति वैरूप्यम्) । उदियमानस्य च विगे
यनमविकथितम् । तस्माद्गामाम्ये धर्मप्राप्तिः, इत्यनि-
धायः ।

' अश्वसुर्वैदपतिव्ये तु सर्वयविरोषे विधीयमानाः
(धर्माः) अन्यस्मिन्तपि तदीयवितोषावन्ते मविष्मति ।
तस्मात्प्रसोदः सिद्धो भवति' इति (भाष्यम्) कोऽ-
भिप्रायः ? भाष्ययानेन करणेति-कर्मव्यते आवाङ्मूिते ।
' तस्मात् द्व्योरपि भाग्यमानेन उच्यतेः आनङ्मूित-
व्यात् । भाष्यं चापूर्वम् ' । न च वागः इतिकर्तव्यता
विना न लिप्यति निशेत्तव्यात् (इति खण्डपाठः) । निर्गो-
पायत्वात् इति त मुद्रितसिद्धिको उच्यतेः । एन-
पाठ एव इ युक्तो माति । इतिकर्तव्यता विनाऽपि
याग- सिध्यतीत्युक्तव्यात्) यामस्य लोके । तेन विविष्टः
(अपूर्वस्वपः) भाष्यः (यथा) सिद्धिधेन करणेन
गम्यते (तथा) न धर्माणां करणेन सन्धु । अर-
णाऽधिचरणव्यायेन तु (१।१।६) करणेतिकर्तव्यतायोः
सन्धु । तस्मात् ये दर्शपूर्णमासप्रवरणे तदपूर्वेण परि-
पटीक धर्मा, न ते अन्येन स्मिति प्रमाणाजव्यात् । तत्र
विद्यते (शीवे) प्रत्यक्षं भाष्यं तत्रापर्यवतम् । तस्य (च)
प्रत्यक्षं वाचयतिदियमेव करणम् । भाष्यमानं च धर्मानां
वास्तुवति करणतुमहद्वारेण । तत् तावत् प्रथममपेक्षते,
गल्लिदये (च) धर्मा. (इति) । न च मतिघाने
धर्माः सन्ति । तस्मात्तदनातामान्यात् आग्नेयस्य धर्माः
श्रीर्वेऽतिरिच्यन्ते शास्त्रदृष्टव्यात्वात् । तत्र येषां पवन-
व्यक्तिः (अनिदेशव्याक्यस्य) यथा आग्नेये उपरतं
तथा शीर्वेऽप्युपकर्तव्यम् । इह पुनः ईश्वरोऽनिदेशात्,
तथा आग्नेयेन (व्यापृतं) तथा शीर्वेणपीति । आग्ने-
य ' अग्रये सुष्ट ' इति मन्त्रेण भाष्यमानस्यापूर्वसंघर्षि-
देवता प्रकाशिता, तेनेवापि तत्रैव प्रकाशितव्या (सर्वैः) ।

न चोहाहते शक्यतं प्रकाशयितुम् । तस्माद्बुद्धः कर्तव्यः
(उपसर्गइति-) इत्यर्थं (भाष्यस्य) अविप्रायः ।

भाष्यं— ननु एतत् सर्वं सप्तमे विचारितं निर्णीतं
न । उच्यते । पुनस्तदेव स्मार्यते उत्तरनिवृत्तया ।

वा— नन्वेतत् सप्तमे गतम् । उच्यते ।

वि— ' इष्टपरिहोनेलोमाना धर्मः किं वक्ष्येऽयथा ।

अपूर्वाण्य निर्णीतिः स्मार्यते सप्तमोदितः ॥ '

(अथ द्वितीयं वर्णकम्)

भाष्यं— अथवा तत्र योऽर्थो नोक्तः तद्विशेषया
इदमुच्यते । कथाश्लो (अतुकोऽर्थः ?) ' नस्य द्रव्येषु
संस्काररत्नप्रयुक्तसदर्थत्वान्त' इत्येतेन चेह प्रयोजनमूहो
निश्चितः । एवं हि च निश्चिती । तत्र (सप्तमे) एत-
न्नोक्त, नैतेन तत्र प्रयोजनमिति । तत्र हि एतावती
चिन्ता, किं प्रतिप्रकरणं निवृत्ता धर्माः, उन सर्वे सर्व-
भेदि । नत् (यथासंख्येन) अपूर्वप्रयुक्तत्वे यथिप्रयु-
क्तत्वे च तिष्ठन्ति, न द्रव्य- (द्रव्यदि-) संस्कार-
रत्नपूर्वभेदे । तत्तु इह निरूप्य (न तत्र) । तत्रापूर्व-
प्रयुक्तत्वसिद्धौ व्यावहारिके असंज्ञिगुणवतीवते तस्मात्-
पुनरुक्तम् ।

वा— (भाष्यकारेण तदेवोच्यते निवृत्तया स्मार्यते
इत्युक्त्वा ' अथवा ' इति वर्णकान्तरमुक्तं तद्
व्याचष्टे-) ' यदर्थं प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं' इत्यने-
नाप्यनेन अपूर्वार्था धर्मा इति (सप्तमिदं) अनूय
द्रव्यसंस्कार (श्रीद्वारि द्रव्य, अवघातादिश्च संस्कारः)
तत्रैवराशयोक्त, धर्मान् (अवघातादीन् उच्छ्रान्तकल्पमो-
क्षादींश्च) एतमेव, न स्वरूपेण इत्यर्थं उपदिश्यते ' तत्र
द्रव्येषु संस्कारः ' इत्यनेन (सत्तावपनेन) ।

(व्याख्यानान्तरमाह [१] भाष्यस्य) अथवा
सप्तमे अपूर्वं प्रयोजनरुमियुक्तम् । इह तु एतच्चिन्त्यते
तद् (अपूर्वं) किं स्मार्यमेव (प्रयुक्तो धर्मान्) उत
परार्थं ' भिन्ने उद्भोति ' इतिवत् । तथा निमित्तस्य
भेदनस्य प्रयोजकत्वे एतदपि न भेदनाथो होमः, त्रि-
धर्माः, एतन्निहायि अपूर्वं तु प्रयोजक, वागाधार्थ
धर्माः । अनेनापि प्रकरणे सप्तमे प्रतिप्रकरणं निवृत्ता धर्मा
इति विदुम् । उदरत् अपूर्वार्थैतमन्वयेण न तिष्णति ।

अत्र नोद्यते, ये दर्शपूर्णमासार्था धर्माः, ते सौर्वे
न सन्ति, तत्राप्रवृत्तिरेव धर्माणां प्राप्नोति । उच्यते ।
नैकृतस्य वाक्यस्य साक्षाद्ब्रह्मत्वात् अतिदेशेन वा अनु-
पप्रेण वा वागार्थत्वपक्षेऽपि प्राप्नोतिः सिध्यति सप्तमः
इति । तस्मात् (इहैव) अपूर्वार्थिता प्रतिपत्त्या ऊह-
सिद्धये (न तु सप्तमे) ।

(व्याख्यानान्तरमाह ३) अथवा सप्तमे
अपूर्वार्था धर्मा इति विदुम् । इह तु गनिपाति-
नामतादर्थ्यमाशङ्क्य तादर्थ्यं (प्रतिपाद्यते) ।
तथा धर्माणांमपूर्वार्थिता प्रकरणात् । तत्र प्रकरणमस्यु-
क्तानां ग्राहकम् । ये तु क्षुत्तिद्विजाक्यैः समुक्ताः (सति
पातिवः) नान् (प्रकरणं) न युक्तमिति संयुक्तत्वादेव ।
तस्मात्ते अपूर्वार्था न भवन्ति । दर्शपूर्णमासाधिकारे च
पाठत् संयुक्तानामपि प्रकरणे एव निवेशः । (अस्यु-
क्तानामपि इति क्व चिद् पाठः । तत्र अर्वाचस्युक्ताना-
मपि इति व्यख्या । तस्मात्) अनेनापि प्रकरणे सप्त-
माहमसौर्वे किंचिदनुपपन्नम् (इति न तत्रैतन्निकर्तव्यम्) ।
ऊहे तु यदि अपूर्वार्थं न भवति (नित्तु ग्रीहीस्वरू-
पार्थं) तथा सति नोच्यते तत्र प्राप्नोति । तस्मात् सनि-
पत्योपकारमा न धर्मास्तेऽपि अपूर्वार्था इति नामे प्रति-
पाद्यते ऊहसिद्धयर्थम् । (तदेवं श्रेया भाष्यं व्याख्यातं
द्वितीयवर्णके । एव द्वितीयवर्णके पत्रः पक्षा उपपन्नः ।
अवघातमन्नादयः अनिश्चितत्वरूपसाधनविशेषमात्र-
द्वारा अपूर्वत्वोपकुर्वन्ति इत्याद्याः पक्षः । धर्माणांमपूर्व-
र्थत्वमेव इति द्वितीयः पक्षः । आसत्तुपकरणानामपि
सनिपातिनामपि धर्माणां अपूर्वार्थत्वमेव इति तृतीयः
पक्षः । एते पक्षाः मध्यगे भाष्ये उक्तः ।)

वि— ' अत्रापते ग्रीहीरूप विनश्यते न वा, श्रुतेः ।
आद्यः, साधनतामात्रमनर्थत्वादिपक्षयोः । '

भाष्यं— अथवा अन्वयमेव चिन्तानिह यस्यामः, किं
यत्निमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उतापूर्वनिमित्ता अपूर्व-
प्रयुक्ता भवेति । (इदं वर्णकान्तरं वर्णकान्तररूपवधानेन
आप्यकार एव स्मार्यति । अन्यथापनेन तु अपर-
मेव वर्णकमाह-) इदानीं तु यथिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्त ।
येति चिन्त्यते । किं तावत् प्रथं ! यथियुक्ता इति ।

कृत । यनिघादेः इति कर्तव्यताया अमित्यथात् 'एव यागं युवात्' इति, एव यागेन युवात् इति । एव धाते नृस । यत्पर्येष्य यत् कार्ये, तत् प्रथमानम् । तद्वि कृत्यतया चोच्यते । यत्र पर्येष्यता, तत्रैव इति कर्तव्यता । अथ बहुवचनं यत्रातिशयदेनाभिर्घोषो धर्मा षामिति, तद्वच्यते, तस्य द्वे शेषे यतौ च य संस्कार, स तप्रयुक्तं अपूर्वमप्रयुक्तं तदर्थं यात् । यत्रतेर्त्रयाणां च तदीयचैव धर्मरभिर्घोषो, न श्वेनामना । नहि धावपत्यं च धर्मोणा य पररपरैणाकाङ्क्षा विद्यते । प्रत्ययाधेन हि इतिकर्तव्यता आकाङ्क्षते कर्तव्यं कथं गिति, न नहि कीदृश इति । तस्मात् यत् कर्तव्यं तस्यैव इतिवचनव्यवस्था संवाच, अपूर्वं च तत् । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता इति ।

धा—शमया अयामेव पित्तं वर्तयिष्याम । अप् चार्था धर्मा इति श्रिते सन्तमे, नन्मे निमित्तं परीक्षते किमपूर्वं निमित्तं, क्ता याग इति । न चानिमित्तं प्रवृत्ति, येन विचार एव न स्यात् । तत्र भाव्यमानं वात् दत्तं पूर्णमासपूर्वं निमित्तं न भवति । अनेनैव कारणेन पर्यायि न निमित्तम् । परिशेषात् यागे निमित्तं, निष्पन्नरूपत्वात् । ननु यागस्य कृते उपवीर्यमानायात् निमित्तवेलायां ऋदिव्यमानायात् निवृत्त्यामेव स्यात् । उच्यते । दर्शपूर्णमासपूर्वं निमित्तं (प्रतिपादयति) अकिञ्चिन्मत्तं (प्रयोजनं तत्राभावात्) । प्रवृत्तयागान् दर्शपूर्णमासपूर्वमायेऽपि विधीयते एव तेन (प्रजिना) । यदि एतत् निमित्तना न प्रतिपन्नत, अनर्थकमेव स्यात् (दर्शपूर्णमासपूर्वम्) । ननु सत्प्रवृत्तं निमित्तं भवति 'गिद्वे जुदोति' इति, तृतीयान्तं चेदम् । उच्यते । 'निमित्तपद- शेषेषु सारांशा (विमर्शना) प्रायदर्शना' इति द्रष्टव्यम् । अत्र च उद्दिश्यमानत्वात् फलविभवतरेतिवचैव । तस्मात् (दर्शपूर्णमासपूर्वनिमित्तत्वात्) विद्वान् अपूर्वमिति, दर्शपूर्णमासपूर्वो नास्ति, तदभावे धर्मावप्ययमाव, यथा भेदनाभावे होमाभाव । नौषे च खानादृशवादपूर्वव्यं अतिवेद्योत्पन्नपद्मेण वा प्राहृतेष्वेतेष्वान् सौषेपागं तिप्यति । कदाचित्पदं (ऊहात् न सिध्यति) । अत्रोच्यते । अथ दोषोऽस्मिन् वाक्याने । (शेषोक्तम्—)

आज्यमाशादीनामपि प्लवङ्गं च स्नानं प्रवृत्तं वात् अत्रि नोपपात् (दर्शपूर्णमासपूर्वस्य निमित्तपरत्वेन परिशेषो षण्मासात्) । अपि च दर्शपूर्णमासपूर्वो लोके वायाजकं प्रवृत्तं, न यागस्य वाच्यं । सामाना विपरिपाद्यं यागप्रयत्नो भवेत् । न च निमित्तमित्युक्तं सामानाधिकरण्यात्प्रयुक्तं चोच्यते । यदि प्रवृत्तान् यागान् विद्वे पयेत्, एव सामानाधिकरण्यात् यागप्रयत्नो भवेत् । न चैकशिानुकारये निमित्तं (वा) मतिप्यति, सामानाधिकरण्यात् च प्रतिपद्यते । तस्मात् निमित्तमित्युक्तं फलपन्नं सद्यते इत्ययं दोष । अघोच्येन सगमद निमित्तं (प्रतिपादयति), तत्र उद्दिश्यमानत्वात् याग सामर्थ्यवेदित्वात् प्राप्नोति । तत्र प्रवृत्तौ विद्वान् च निमित्तं येन यागसामान्यम् । अपूर्वं च शौचं विद्यते । तस्मात् दत्तेन श्राद्धकालेन पृथग्विद्वे चो स्यात्तथा धर्मा प्राप्यं पित्तं, तत्रातिदेशाभावात् । तस्मात्प्रथमं पक्षो दुःस्थि ।

भाष्य— एव वा । एतेष्वेवोदाहरणेषु इति विन्ययो किं यथानिमित्तं धर्मा अपूर्वप्रयुक्तता, उतापूर्वं प्रयोजकं निमित्तं चेति । (इदमेव पूर्वं 'अवघातादिधर्मा अयामेव पित्तं वर्तयिष्याम' इत्यादिषु पदेषु वा पक्ष उक्तं, स एवेदं भाष्येण विवृणोते) । किं याग ? यत्र निमित्तं अपूर्वं प्रयोजकमिति । कृत ? नैकस्य प्रयोजकस्य निमित्तं भावशून्यकाले । यदर्थं हि विद्यते धर्मा, तत् प्रयोजकम् । यस्मिन् एति चिकित्से, तद्विहितम् । न चैकस्मिन् चक्रे अपूर्वार्थं एते, अपूर्वं च कति भवति इति शक्यं वदितुम् । अथा हि यच्चन यत्नपूर्वार्थं, अथा चापूर्वं कालेति । यथेतिमित्तं चेत्तु शब्दोऽवच्यते, एव यागेन युवात् इति । यागे सति अपूर्वलोपकारकमि, अतस्मि अत्रुपरकारणानि अत्रानोति । तस्मात् यजिर्निमित्तं, अपूर्वं तु प्रयोजकमिति । एष भाष्ये नृस । एतन्नम प्रथमं यत्रते कर्तव्यम् । तद्वि फलस्योच्यते । तदीयेषु द्रवेषु यतौ च य संस्कार, तीऽपूर्वप्रयुक्तं । तदर्थंभे इति तृथा दिव्यते, न यज्येन वेदामभिर्घोषं । प्रयोगवचनेनैते प्रत्ययार्थेन संवध्यते । स हि सारादृशो न चाप्यर्थ । तस्मात्पूर्वप्रयुक्ता अपूर्वनिमित्तता । बहुवचनं अपूर्वं प्रयोजकं निमित्तभावात् नोपपद्यते

यवन-यन्त्रिमैदादिभिः, तन्नोच्यते । प्रवेशकस्य वाच-
निर्णयं, निमित्तमावक्ष्ये नैव वचनाद्भविष्यतीति । यद्धि-
येन प्रयुज्यते, भवति तत्तस्य निमित्तम् । यथा आराम-
पोषकस्य आरामो वेतनदाने प्रवेशको निमित्त च ।
आरामे सति तस्मै वेतनं दीयते, वेतनेन गमर्थो भवति
आरामं रक्षितुम् । तस्माद्दर्शनात् अपूर्वमेव प्रयोजकं
निमित्तं चेति ।

वा—(स्वयम्भिदानो वार्तिककारः पञ्चान्तरमाह) अवघा-
तपूर्वार्थं धर्मो इति स्थित्येन संनिषत्त्वोपकारकत्वात् आराद्धुप-
कारकत्वात् प्रकरणेन प्रमाणेन । तत्र कर्मण्ये 'अत्राये
तुष्टिर्निर्वापि' इति मन्त्र आह्वयते । आत्मानसाम-
र्थ्याद्य तेनोपकर्तव्यं प्रकल्पितम् । तत्र कर्मं यत्तु उप-
करिष्यतीति विशेषाद्ब्रह्मज्ञा ज्ञाते, त्रियुच्चारणमात्रेण,
उक्तं प्रकाशनाद्भरणेति । अपूर्वेषु देवताप्रदानान-
मपेक्षितम् । ज्ञानेति चायं (मन्त्रः) तद्
कर्तुम् । तस्मात् प्रकाशनाद्भरणेनोपकरोति तेनाग्नि-
प्रदानान् उपकरोति इति (सिद्धीयते) । निमित्तेन
चास्य (मन्त्रस्य) पक्षित्वम् । तत्रातिरिक्तमित्यस्य ।
सौम्यं चाग्निर्निमित्तम् । तत्र निमित्ताभावात् मन्त्रस्य निवृत्तिः
यथा वेदनाभावात् होमस्य निवृत्तिर्दर्शनात्प्रमाणयोः (इति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अपूर्वमेव निमित्तं नाग-
दित्यस्यम् । देवताप्रदानाद्भरणेनेन मन्त्रेणापूर्वं कुर्यात्
इत्येतावता शब्दस्य कर्मसत्तात् अपूर्वमेव प्रयोजनं,
यन्नुद्यमे अर्थादिभिश्च भवति, इति अपूर्वोपदेवताप्रका-
शनामेवात्र निमित्तं इति अत्रतिहास्य तन्त्रस्य यौगं
प्रवृत्तिः इति) ।

सोम—इह यच्छ्रायस्यमात्रात् यजेः अपूर्वस्य वा
निमित्तत्वं न येनापि शब्देनोच्यते, किंतु धर्मप्रवृत्ते-
काशाधिकतया आर्थिकं निमित्तत्वं, तदपि अपूर्वमेव,
तत्र उपपत्तया साधनानुष्ठाने निमित्तत्वोक्तिवात् । यजेत्यु-
च्यते तदाऽवगम्यमानस्य तदपेक्षात्, अपूर्वस्य चानि-
पत्तयस्वापि बुद्धौ विपरिवृत्तिमात्रेण 'यमेति द्वीपिण
इति' इतिवृत्तिमित्यस्य सम्भवेति । सूत्रार्थस्तु—यस्यैव
यस्यतिशयंमर्त्यमित्यर्थः । इति यस्मात् तदेव चोच्यते,
सारात्पूर्वमेव द्रव्येषु संस्कारः अत्राघातादिः तद्व्युत्प-

तपूर्वमप्युक्तः अपूर्वमेवात् । इति अपूर्वमप्युक्तस्य
स्मर्यते इति पक्षे । द्रव्यसंस्कारप्रवृत्तं सर्वधर्मोपलब्ध्या-
र्थम् । एव द्वितीयवर्णकद्वितीयव्याख्यानोऽपि । प्रथम-
व्याख्यानं तद्व्युक्तः अपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तः तदर्थत्वात्
इत्यर्थः । तृतीयव्याख्यानं तु यथाश्रुतमेव । 'अथवा
अन्या' इत्याद्यन्तिसमपक्षे तद्व्युक्तः तन्निमित्तः इत्यर्थः ।

वि—(तृतीयवर्णकम्—) 'नापूर्वस्य निमित्तत्वमस्ति
वा, न प्रयोक्तव्यः ।, अस्ति गान्धर्वमौक्त्यल्लभार्थिन्नी
तु निमित्ता ॥ '

आह— तदेवं सिद्धेऽतिवेदो तदापि तदार्थविषय
ऊर्ध्वस्थिते । त्रिनिषत्त्वो नैव निरूप्यते मन्त्रोः सामोऽ-
संस्कारोद्देशः । तत्र ऊर्ध्वो नाम प्रवृत्तौ अन्यत्वाद्दृश्य
विकृतौ अन्यताभावः । तत्र च येन सन्धयेन यदर्थ-
वच्छिन्नवृत्तिश्च सन्धये प्रवृत्तौ श्रुतं, तस्य तेन सन्धयेन
विरुद्धौ तदर्थवच्छिन्नप्रमिन्नवृत्तित्वम् । अस्ति चेद्
'देवस्य वा' इत्यादिमन्त्रेषु प्रोक्षणादिस्मरणेषु
च । मन्त्राणां हि स्मरणत्वसम्बन्धेन अत्रिन्नाशव-
च्छिन्नवृत्तिर्वा श्रुतं प्रवृत्तौ, विकृतौ च तेनैव सन्धयेन
तदर्थवच्छिन्नप्रमिन्नवृत्तिवृत्तित्वम् । एष प्रोक्षणाद्यभावा-
दीनामपि संस्कारान्तिसम्बन्धेन द्वीष्टिः नाशवच्छिन्नवृत्तिर्वा
प्रवृत्तौ श्रुतं, विकृतौ च तेनैव सन्धयेन तदर्थवच्छिन्न-
प्रमिन्नवृत्तित्वम् । एवं साम्नामपि आधीमावादि-
रूपाणां येन सन्धयेन यस्यानगतै(ते)कारवृत्तिर्वा
प्रवृत्तौ श्रुतं, विकृतौ तेषां तेनैव सन्धयेन तस्यानमित्त-
स्यानगतै(ते)कारवृत्तित्वाद्दूरः । अत्र श्रुतं तस्यैवमन्त्रस्य
प्रतीयमानार्थं, येन उक्तै(क्ते)कारवृत्तिर्वा स शब्दाद्प्रणी-
तानपि न क्षतिः । अत्र च सन्धयेन्यापिपक्षायां श्रुतप्रवृ-
त्तौत्वात्प्रमाणोद्देशात्सत् प्रवृत्तौ स्मरणत्वसम्बन्धेन आतीतो-
देवतावृत्तेः विकृतौ श्रुतप्रयुक्तान्यदेवताविधानेन आराद्धु-
पकारकस्य सम्बन्धात्तरेण श्रुतप्रवृत्तित्वात् अत्रिन्नाश-
कारणात् सम्बन्धेन्यापिपक्षम् । प्रवृत्तौ च श्रुतद्विधाया-
वच्छिन्नवृत्तित्वेन श्रुतानामनगतादीनां तद्विन्नवृत्तदि-
वृत्तित्वात् तद्व्यवस्थायां प्रवृत्तिवृत्तिपदोनादानम् ।
प्रवृत्तिरानीदित्येवमप्येवमपि सौम्यविवृत्तिवृत्तिरानीदित्येवमपि
मेवात् आनीदित्येवमपि सौम्यविवृत्तिरानीदित्येवमपि

विजातीययाग यस्तीनामुत्पद्ये वाधस्त्रभावेन आनर्थ-
क्यस्य तदवस्थत्वात् । न च सामान्यनामन्याः विधेय-
कारणमहादिताया एव कार्यजनकत्वनिवृत्तौ, अन्यत्र
तथावेऽपि प्रकृते तथा कल्पनाया प्रमाणाभावात्, 'तदेव
वाहृक् ताहृक् च होतव्यं' इति लिङ्गानुपपत्तेश्च । अत
एव अनर्थैव रीत्या पश्चात्तन्निमुपपाद्य कृतो नियम-
विधिश्च श्रीभारद्विजिहीनामुपपाद्यते प्रतिगितिश्च । अतो
ब्रह्मवत्संस्कारविधयः सर्वे अपूर्वताधर्मीभूतविधया एव
न्यायधीभूतापूर्वत्वान्निष्ठान् प्रति ब्रह्मवदिना कारणत्वस्य
लोकतोऽन्वयप्रत्ययेन निश्चयमतिवन्द्यमापत्तेः । आराधुप-
कारकतामपि अनर्थैव रीत्या अपूर्वजननानुपूर्वोप्यता-
संपादकत्व इत्यर्थं, न तु वागर्थत्व, आनर्थक्यपक्षे ।
यागादिनिष्प्रयोग्यतापवादव्याज्ये न प्राधान्यापत्तिः । अत्र
त्वविधातो वा इत्यादि छुण्ण कौस्तुभे ।

यस्तु मीहिन्वात्यश्चिदोद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिः,
शाब्दतोषे रक्षणया कलङ्किकारत्वात्, पक्षानु निपाद-
स्वपत्तिन्यायेन प्रोक्षणादिविशिष्टमीहीत्या वाक्यान्तरकल्पनया
अपूर्वार्थकत्वान् इत्युक्तं, तन् प्रोक्षणादेः तन्व्यादृष्टस्य
वा मीहिन्वात्यश्चिन्नभावात्करोते अदोष्यतानिश्चयस्य प्रति-
बन्धकत्वात् शाब्दतोषरथेनानुपपत्तेः रक्षणोऽङ्गीकरणान्
प्रयुक्तम् । अतो मीह्यारिपदेव अपूर्वतापनत्वाच्चिन्न-
रक्षणान् तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिः, इति ते अपूर्व-
प्रयुक्ता एवेति मिदः स्वामाकारो ऊद । न चैवमपि
धर्मानुष्ठाने मीहिन्वादीनामपि अनुष्ठानकृत्या निमित्तत्वात्
विद्युती तदभावे भेदनाभावे इव धर्मतोपापत्तिः, कञ्च-
न्दाद्यभावेन मीहिन्वादीनां निमित्तत्वे प्रमाणमाभावात् ।
यश्चाप्यतीत्या उद्देशवताऽवच्छेदरूपकोटौ अत्रत्येतेन अनु-
ष्ठानव्यवस्थाभावात् । अत एव अपूर्वार्थैव तत्प्राग
निमित्तत्वम् । यस्तुतस्तु पञ्चेच्छाया अनुष्ठानकृत्येऽपि फल-
व्याप्तिद्वयानुष्ठानकृत्ये प्रमाणाभावात् फलीभूतापूर्वमपि
न निमित्तम् । अनर्थैव च दिशा यागत्वरथापि आरा-
धुपकारकत्वात् निमित्तत्वं प्रयुक्तम् । अतो वापकाभावात्
विष्कथेरोदः ।

यानि चाम मूढे (भाव्ये यार्थिके च) अनेषानि
यगेरानि वृत्तानि, तानि पुनरुक्तत्वात् अनुपयुक्तत्वाधो-
मी. को. ८७

पेक्षितादि । मूलकारैस्तु प्रथमयाग्यानरसिद्धतया वृत्तानि
इति ध्येयम् ।

मण्डन— ' अतिदेशोऽष्टमेऽध्याये समाप्तो, तवमे
पुनः । अतिदिष्टपदार्थानामुद्गम्यत्वविचारणा ॥ '

शंकर— ' उत्तमाधर्षकारणम् । ' १ । मीहिन्वा-
त्यविधितम् । ' २ । ' यत्त्वर्थेव निरासो ना । ' ३ ।
' रक्षिपादियु चान सः । ' ४ । निमित्ततोक्ताऽपूर्वत्वम् । '
' ५ । ' रक्षिपादियु च तथा । ' ६

७ अवघातादिसंस्कारविधिः उपकरणमथोपकारैरर्थैः
पुरोडासविधिः प्रति पृथुगिरपि मीहि-पुरोडासा-कृत-
अपूर्व-अधर्म-यवमानैः अपेक्षितः । नहि तराष्टते
मीहिर्मिर्षु पुरोडासो वा निर्वर्तयितुं शक्येतेति । वा.
३।१।४।१० पृ. ६६९.

८ अवघातादिसंस्कारविधिः नियमविधिः ॥
संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् । ४।२।१।२६ ॥

भाष्यं— अवमपि अधिकरणातिदेशः । दर्शपूर्ण-
मासयोः भूमते ' मीहीनवहन्ति ' ' तण्डुलान् पिनडि '
इति । त्त् किमिमी विधी, उक्तानुवादी इति सद्यसे,
अर्थप्राप्तत्वात् अनुवादी । इति प्राप्ते, नियमार्थत्वात्
विधी इति ।

शा— ' मीहीनवहन्ति ' इति नाभयातस्य यागार्थ-
तया अत्रय देशादिवत् । न च चरुवत् विशिष्टद्वय
विधासवन्धि भूमते, इति तण्डुलाक्षितक्रियानुवादात्
इत्यधिका प्राहृष्य । उचरि, ययपि न भवकमन्ति,
तथापि प्रकरणवगादेव प्रधानभाधन रक्षयित्वा नम
विनिस्तुक्तत्वात्वाकदेः प्रधानात्त्वमरथेव इत्य-यादितैर
प्रयुक्तिः ।

सोम— ' नाम नियमविधिः रभन्ति । त हि
न इत्यन्य सारूपे, तत्र नियमस्थानमेकत्वात् । तापि
याने, अत्रयत्तस्य ' मीहीनवहन्ति ' इति इत्यनिष्ठत्वादेव
भवणेन देशादिवत् यागसवन्धित्वानुवगमात् । न च
यथा शुक्लरुदिः साक्षात् यागसंज्ञानुवादात्तमेऽपि तदिष्टिद-
व्यवस्थस्य यागान्यथात् अर्थात् विदोपगम्यापि यागा-
न्वयः, तथा अत्रयत्तस्य यागान्तरः संभवादि, तत्र शुक्ल-
विदिष्टद्वयस्यैव प्रकृते संस्कारविशिष्टद्वयस्य यागसंज्ञानुवा-

अवग्रन् 'मीहिमिर्वेत्' इति इत्यस्त्वन्प्राप्तस्यैव तच्छु-
 वणात्" इत्यभिज्ञा सट्टा । 'मीहीनवहन्ति' इत्यत्र
 यागवाचकान्द्राभावेऽपि प्रकरणत्वात् यागार्थत्वमुक्-
 पन्थे इति परिष्कारण्य सट्टः । मूत्रार्थस्तु— चकारेऽपि
 क्षुतिर्नास्तुवादे नियमप्रभाविषिर्भवत्वात् इति ।

घि— 'अवपातेऽपि नियमो देशाभाविव केन
 सः । प्रधानेन प्रमुक्तः खान्, सत्वः प्रक्रियोक्तितः ॥'
 यथा देशकालकर्मद्वयाणां पक्षे प्राप्ती नियमो विहितः,
 एवमनपानोऽपि तदुत्पत्तिव्यवस्थे स्वरूपः प्रातोऽपि
 पाक्षिकन्यनिवृत्तनादिप्राप्त्युक्त्ये नियम्यते ।

भाट्टे तु इदं सूत्रं नवमेऽधिकरणे अन्तर्भावितम् ।
 मण्डन— 'तथाऽवपातादितिषिर्भियन्ता ।' तथा
 अत्रमुक्तमिधानवत् ।

शंकर— 'संस्कारे च तथैव नः ।' तथैव नियमः ।

● 'अवग्रन्' इति (शब्द. हविष्कृदाह्वान—
 कथञ्चकारार्थः ('हविष्कृदेऽपि त्रिलम्बमाहवति'
 इत्यन) । भा. २।२।३९. ● अवग्रन् इत्यन हि पाठार्थो-
 पसर्जनः कर्ता लक्षार्थयुक्तः प्रतीचये ' लक्षार्थेल्लोः
 क्रियायाः' (पा० ३।२।२६) इति सतुप्रत्ययात् ।
 वा. ३।२।३६.

● अवच्छेदकावच्छेदेन तद्वस्तुविदं पति सम्य-
 नाशिसम्पन्नेन तदभावनतानि ध्ययन् विरोधितम् । रट्टस्य.
 प्र. २३.

● अवग्रहत्वं दर्शयिष्यतेः प्रजातनम् । चरी नेद
 कर्तव्यं, पुरोवासे तु कर्तव्यम् । भा. १०।१।१९।५०.

● अवग्रहस्य समुद्रन भूपथमेः । अवटः यतः । वि.
 ५।२।५. ● अवग्रहार्हेऽपि पञ्चमव्यूहो देवपूर्णागासगत-
 जर्हेऽर्णा जर्हेऽर्न्या नाभियेसः । भा. ७।३।७।१८.

● अवचत्वात् जुहो० (२।५।१०) इत्येवदेव
 तुसम्बन्धेन अशब्दं कृत्वा पूर्वप्रकारिकवन्तान् भाव-
 सारैः चमसो दृष्टान्तो दातवः । एव च अनुभाषणस्यैव
 वक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति, अवचत्वात् जुहो० चमत्तवत्
 शेषोऽस्तु । तस्यैव च 'तस्य च होमसयोगात्' इति
 गतायम् । वा. ३।५।११. ● अवचद्रुमस्य शेष-
 कार्यायैव भासो शेषकार्यायैव । भा. ६।५।२।२.

● अवग्रहविनोदो प्रतिनिधिमात्रमवग्रह
 यद्वयम् ॥

शेषाद् इत्यवग्रहनामो स्यात्, तदर्थत्वात् ।
 ६।५।१।११ ॥

भाष्ये— दृष्टपूर्णेनास्यो. श्रुते 'यद्यतोऽप्रा-
 कपालोऽप्रावास्यानां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इति ।
 तत्र यदि इत्यवग्रहनामच्छुद्धं व्याच्यते, किं शेषाद् पुन-
 रवदेयं, नेति भवति संशयः । किं प्राप्ताम् । इत्यवग्रह-
 नासो शेषाद् पुनरवदेयम् । कुतः । तदर्थत्वात् । अन्वयं
 हि तद्विः । अत्रये यतो निर्देयितव्य इति । त-
 पशने निगते प्रायः कर्तव्य एवावतिष्ठते । प्रयोजनं च
 यामेन । य च आग्नेयेन द्विविधः कृत एवमित्यनिर्-
 र्तिनो भवतीति क्रियेति न क्रियेत । तस्यान्वयादव-
 दातव्यमिति ।

दृष्ट— यदि आग्नेयवोदना इत्यवग्रहनामिडा (इत्यव-
 ग्रहनाम्येव यदि नागार्थता प्रतिपादयति) ततः तद्विनोदो
 सिद्धस्य अत्राग्नेयत्वात् इत्यन्तरं (आग्नेयं) तावद्यम् ।
 अथ सकल- (पुरोवासे-) मिडा, ततः सिद्धस्यापि
 आग्नेयत्वात् तत एव अतीत्यते इति । के चिदेवं संशय-
 गाह्यः (आग्नेयवोदना किं सकलमिडा, अत्र इत्यवग्रह-
 नावतिष्ठते इति) । अन्ये पुनः (सर्ववैद्यानापिकल-
 न्वायेनैव ३।५।१५ इत्यवग्रहोपशरस्य सिद्धत्वात्)
 एवं (वक्ष्यमाणं) चित्तामाहुः । (तमेव न्यय दर्श-
 यति-) ' आग्नेयोऽप्राकपालो भवति ' इति यदि
 अग्निमुद्दिश्य तत्रको एतन्वाग्नेयता उपपद्ये
 (तान्यथा) । एवमवग्रहऽनुपपत्त्या कृतवत्स्य (पुरो-
 वास्य) एवार्थता (कथ्येत), मध्यपूर्वार्थोऽपि ।
 (तु ' चतुरवण जुहोति ' इति) वचनेन नागार्थत्वात्
 (तस्माद्येन अकृतनसयोगेऽपि तद्विस्तर्षयोगोपपत्तेः ततो
 यहीवत्यं इत्यनेन न्यायेन कृतवत्स्य आग्नेयवोपपत्तेः)
 अत्रपाऽनुपपत्तिः क्षीयते । अतो मध्यपूर्वार्थोऽपि एव-
 नेन नागार्थत्वात् निश्चयान् इदं निःश्च (किं सिद्धाद-
 देयं, न वेति) मध्यपूर्वार्थव्यवहारनिश्चितं (अवग्रहस्य)
 होमभाषण, नरेऽपि मध्यपूर्वार्थव्यवहारे (अग्रान-
 द्रव्य) अलक्षणात्वेन नियमान्नात् । तत्र एव पुनः

अवदेवम् । वृत्तस्य मध्यपूर्वाधि (वृत्तस्य गणपूर्वाधि इति तन्मन्त्रे पाठः) इति चेत्, तदा अद्यात्वा-
 र्थत्वात् । ' यस्य सर्वाधि हवींषि नक्षत्रेयुर्द्व्येषुः ' इति
 वृत्तस्य (हविषः) नाशे शेषे वा आन्तर्य प्रति-
 निधित्वं, न चेद् वृत्तनामाः ।

निर्देशाद्वाऽन्यद्वागमयेत् ॥ २ ॥

भाष्यं— अथवा अन्यत् हविः आगमयेत्, न
 शेषादवदानम् । कुतः ? निर्देशात् । निर्देशो हि भवति
 मध्यत् पूर्वाधित् अवदेयमिति । द्वयदानं च होम-
 एतद् ' द्वयदानं जुहोति ' इति । तत्र अन्यत् शिष्ट
 मध्यत् पूर्वाधेयं विशेषार्थम् । यद्य तत् होमव्युक्तं,
 तत् विनष्टम् । तत् शेषेण क्रियमाणं अप्रथमेन अपूर्वा-
 धेन न कृतं स्यात् । ननु अवदेयं यत् शिष्टं, ततो
 मध्यत् पूर्वाधेयं श्लेष्यते । उच्यते । कृत्तस्य
 एतस्य पूर्वाधेयं तच्छोदितं, नेतरस्य । अथवा निर्दे-
 शादिति । विनष्टे ह्यन्वत् द्वयं निर्दिश्यते । ' यस्य
 सर्वाधि हवींषि नक्षत्रेयुर्द्वेषुर्वाऽऽग्नेन वा देवताः परि-
 संख्याय चक्रेत् ' इति, हविर्नो नामो आन्त्र प्राणम् । तेन
 न शेषादवदानमिति ।

अपर आह । शेषनिर्देशादिति । निर्दिश्यते हि
 तद्विष्टमपरेष्वथ । शेषवार्थेय इति । ततोपपद्यते । नहि
 तानि शेषकापि हवींषि प्रवोचन्ति । न चानिर्दिष्ट-
 प्रवोचन हविरुच्य प्रतिप्रायम् । तन्मात्रापमर्षः ।

दुष्— विशिष्टम् (अविच्छेदात् पुरोडाशस्य)
 मध्यपूर्वाधि निर्दिश्यते (न तु मध्यपूर्वाधेयम् । कथं ?)
 प्रमाणत्वात् (साहचर्यवृत्तिरेत्याद्या) वागद्विः अद्भुत-
 परमाश्रितः उल्लिखितः (मन्त्रावयवः पूर्वाधेयस्य)
 स यथागमनम् । एवं चेत् वृत्तस्य (अविच्छेदस्य
 पुरोडाशस्य) मध्यपूर्वाधि (एतदवदानोत्तरार्धम्) इति
 वाच्यं एवायम् । इतरथा (वृत्तपुरोडाशमध्यपूर्वाधि-
 षित्तदानद्वयस्य शास्त्रार्थेनाभावे द्वयदानस्य)
 वगदौ शास्त्रं (सर्वं तस्य) उच्यधम् । नाशे तु
 (अशिश्ट पुनस्तपस्यमानं) अवच्छेदं (प्रवोचते),
 इति वैश्वस्यम् । एवमेव च शास्त्रेण गवितव्यम् ।
 तन्मात्रवच्छायेन इतरत् निर्दिश्यते । (न तु सर्वं

यागाद्गतम् । वसन्तं न शेषादवदेयम् । तस्मात् अवदान-
 नाशे हविरुत्तरेणैवाधिकारः) ।

शा— ' कृत्तनं खलु पुरोडाशं प्रकृत्य क्षयते यवः ।
 मध्यादयशतीर्येतद् विकल्पाशाश्वगम्यते ॥ ' यदाऽपि
 समस्तपुरोडाशभाष्यो वाग. (वार्तिकमते) तदाऽपि द्वय-
 दाननामे तस्य विच्छेदात् अविच्छेदं हविरुत्तरसुपाद्यम् ।
 तत्तु न्यायतः पुरोडाशान्तरं, यचनात् आन्त्र भवति ।
 सोम—सुवार्थंरतु अवदाननाशे शेषादवदेयं स्यात्,
 तस्य यागार्थत्वात् इति ।

वि— ' अवच्छेदो तच्छेषात् पुरोडाशादनवति ।
 यज्ञदानेन वा, ऽऽग्नेऽन मध्यपूर्वाधेयमभवात् ॥ ,
 कृत्तस्य मध्यपूर्वाधिं ये शेषेण न ते ततः । हविर्ना-
 शादाश्वविधिः सुतरा सर्वनाशे ॥ '

भाट्ट— दशांशे यदा एतत्स्य पुरोडाशस्य द्विपत्रयो-
 रन्तरस्य वा हविषः सपूर्णस्य नाशः, तदा प्रथानानु-
 रोधेन हविरुत्तरोत्पत्तिं प्राप्तत्वा ' यस्य सर्वाधि हवींषि
 नक्षत्रेयुर्द्वेषुर्द्वेषुर्वाऽऽग्नेना देवताः परिख्याय
 चक्रेत् ' इति श्रुतेनाश्वेनैव यागः इत्यभिप्रायः । अत्र
 हि नाशादीनां प्रायेण निमित्तत्वे वाक्यभेदापत्तेः उच्यते-
 हविरयोग्यमेव ' अर्धवत्तदि ' इतिवत् लक्षणया
 निमित्तं, न तु हविरन्त्रम्, तदाश्रुतेणैवैव्यापत्तेः ।
 अत एव अनुपपन्नपुरोडाशाश्वधमे नाव्यनियमाः, किंतु
 यन्निश्चितमित्यभिनिधुयादानमेव । एतदेवानाशादौ तु
 यदि ह्यदानमद्वयोत्तरं पात्रीक्षस्य कुम्भीक्षस्य वा नाशः,
 तदा भाष्यकारमते वागत् द्वयदानस्यैव हविष्टत्वात्
 शेषवार्थत्वादेऽपि तेषां यागः । वार्तिककारमते तु
 यान्निश्चितवृत्तिपरिमितपुरोडाशास्य, यावद्दुष्ं सान्नायस्य
 च हविष्टत्वात् हविर्नाशस्यैव पात्रीक्षनाशोऽपि आग्ने-
 नैव यागः । एतन्मते ह्यदाननाशोऽपि हविर्नाशा-
 न्नोपाद्विच्छेदोत्पत्तिप्रसक्तौ यचनादानेन वागः ।
 भाष्यकारमतेऽपि तादृशविषये आग्नेयैव यागः, न
 पुनः पात्रीकुम्भीक्षस्यदानत्वं, ' मध्यत् पूर्वाधेयव्यति ' इत्यनेन
 वृत्तस्य यागस्युपचरणं प्रकृतस्य पुरोडाशाश्वधेः नै
 मध्यादिदेशस्युपादानस्य उपरिगतमगाग्नेयवदेवत्वात्,
 तस्य च नष्टेन पुनरदानेन मध्यादिपारादेव यज्यन्तः,

अतस्तान्निवि हविस्तत्पेणविपसन्ती आग्नेन यागः । न च गर्भमते हविष्कवच्छिन्ननादादिना हविरयोग्यत्वस्य निमित्तान्ने द्विग्वयवनाशेऽपि आग्नेन यामावपतिः, तेनित्तानाशेन नैमिषिनाशुप्रापकतया तदददानामस्य नित्यतया वा निमित्तत्वानुपपत्तेः । अनुप्राप्यमानानां नीयातिरिक्तत्वयवनाशे तु भ्रमत्वेव आग्नेन यागः । तत्रैव सीमासकर्मणः । यातिवास्तु तान न मन्वते । तेषामनाशः— एकदेशाद्ब्रह्मदेन एकदेशानागस्य न निमित्तत्वं, एकदेशानाशेऽपि पुत्रोदानाग्नयवोद्विष्यादे-मन्वनिहायमानत्वात्, तस्यैव हविष्वाद्यच्छेदस्त्वनेन यागश्चित्तमीष्टिपरिमितत्वात्तदेतदनयच्छेदस्त्वात्, तन्नाशस्यावर्जनीयताम् । अतः एकदेशानाशेऽपि अग्निहोत्रेण यागः । होमः पर मध्याधानकल्पभावे द्यादानासमस्तत्त्वन्ताम् । वस्तुतस्तु— यावद्वशीष्टं तस्यपि हविष्वात्तन्मध्याधानकर्तुं समान्येपेति होमोऽपि कार्यं एव । अत एव आश्रद्धायनः 'अवदाननाशे पुनरापत्तादवदानम्' इति । अथस्य यत्पि सीमासकर्मत्वं न्यायच्छिन्नमेतत्, तथापि स्मृत्युत्तमिन्नचनेन तद्वाशेऽग्निष्टुतिमुत्प्रेष्येहवत् । 'आग्नेयीं मुत्ररूप्या कार्या' इत्यनेन ऐन्द्र्याः प्रायः । कुम्भद्विनाशि तु अनेन दन्तिष्वाग्निष्टौ कृत्विपय-हविर्नाशि हविरुत्तरोपचिरेव । सर्वहदिर्नाशि एतान्नेन पुनरापत्तिवेन यागः । अत एव आपस्तम्बः 'ययमच-देवत हविर्वापयेत् अन्यद्विष्मदेवत्स निर्वपेत् । यस्य तर्वाणि हवींवि, आग्नेयैना देवता. परिहंम्याथ पतेत' इति । यत्पि योत्तत्वायमे धृवी च सर्वानमवित्तित्तं, तथापि पूर्वकर्मण्यैवप्रायश्चित्तं हविदमयापत्तद्विहृत्तवर्जनाशाय निमित्तता ।

मण्डन— 'नष्टेऽवदाने हविरुत्तरं स्यात् ।'

शंकर— 'नाशेऽवचस्य चागतः ।'

० अवदान उगायनाज्ञातस्य चतुर्विधम् । भा. १०। ८। १। ३२-३४, ० अवदानं एककृतस्य । अवच्ये चावधारणं भवति । इत्येन एककृतस्य द्विरपत्ति । इति । तेन ज्ञायते नूतनमन्वय न द्विरपत्तिमिति । ७। १। ५। २२.

ॐ अवदानं चतुरवचं, विना यचनं दर्विहोमे-ध्वेव ॥

'चतुरवचं ब्रूहीति' इति विधौ चतुरोतेर्विदोषणान्तरसहत्यात् तद्गमावयव होमत्वमेवेदेदत्तत्वात्सखेदेवं, तस्य च दर्विहोमेष्वप्यविद्योपात्तं मूहृषि । इति प्राप्ते, होमचतुरवचोऽन्यतोऽल्पवोरिह सकल्पमात्रविधानेन 'पुरोऽनुसक्त्याने चाज्यायै देवतावै वपटूकस्य चतुरवचं ब्रूहीति' इति श्रुत्यन्तरं पुरोऽनुसक्त्यादिसर्वविदोमस्यैवोक्तित्वेः दर्विहोमानामवधानत्वात् यहीततात्पर्यं कतुर्ब्रूहीतिना होमविद्योपस्यैवोपस्थापने नाशभावाद्दर्विहोमेत्येव चतुरवचम् । सकर्षे. २। २। ५.

ॐ अवनानं त्रैधातवीयायां सहैव ॥

'इहायं यजे पुरोडाशमेतद्दत्तकाल निर्वपेदित्नायाविराजाये-त्राय स्वरागे' इति प्रकृत्य 'एक पुरोडाशमभिश्रवणति' इति श्रुते याचन्ति पुरोडाशोक्त्येऽपि हविर्भेदादवदानमपि निर्वपेत् । इति प्राप्ते, 'सकंममि शमयन्नवचस्येनद्वारम्' इति यवनादभिश्रवणत्सर्वैवावदानं, तैत्तिरीयशास्त्राणां तु त्रयः पुरोडाशा उत्तरोत्तरे कृत्य आगन्तात् । तस्येऽपि त्रैधातनीयमाशिवयवैवावदानम् । सकर्षे. २। २। ४.

० अवदानं त्रयस्यस्य सुवेण, पुरोडाशस्य हस्तेन, मासस्य स्वपित्तिना सामर्थ्यंनुकारत् । वि. १। १। २०.

० अवदानं द्विरेव-पुरोडाशतानाग्योः । चतुरवचत्वं तु उपसर्गाभिराशोभेने हविषि ध्रुवते । १०। ८। १३.

ॐ अवदानं पञ्चावचं जापदम्यादीनाम् ॥
जापदम्यानां पञ्चावचविधौ जमदग्न्यङ्गंकोशमनामो-पत्तिनेर्दर्विहोमेषु स्वादेव पञ्चावचम् । इति प्राप्ते, त्वा-चतुरवचोद्देशेन निमित्ते पञ्चमावचमप्यवधारितेन दर्वि-होमेषु चतुर्वचैवाभावात् पञ्चमावचम् । 'जमदग्निर्व' इत्युपक्रम्य 'त एतं पञ्चमपदानमपरत्वं निरवचत्' इति यावत्सोपात् । सकर्षे. २। २। ६.

० अवदानं प्रदानविधीयैव विधते । भा. ५। १। २। ३. ० अवदानं गणनात्, प्रदानं तु कर्मजातत्वात् सुखम् । वि. ५। १। २.

॥ अवदानं माकृत एककपाले, वैश्वानर्यो वषायां च नातिदिश्यते ॥

चापशुचियारोककपालेषु वैश्वानर्यो च वषाया प्रकृतितः प्रातःप्रातःअवदानसपदु मयेदेव । इति प्राप्ते, 'यगमानो वा एककपालेषु वैश्वानर्यो च वषायाम्' इत्यादिना अवदानेन यजमानस्य मरणमुक्त्वा 'गुरुदेव होतव्यम्' इति विधानेन अवदानप्रतिषेधः कल्पते । इतरयोरपि लिङ्गं भाष्ये प्रष्टव्यम् । संकर्ष. २।२।१६.

० अवदान मन्थात् पूर्वार्थावधारयेत् । तत्र कृतानस्य चन्द्रम्यं च चोदितम् । पञ्चमचिन्तम् मन्थात् पूर्वार्थात् पश्चार्थेति विः । भा. ६।४।१२. ० अवदानं वेत्नामासादितस्य इवियः मन्थात् पूर्वार्थात् इति विः अद्गुणवर्षमान भागमवराष्टय जुह्वा प्रहणम् । के.

॥ अवदानं समकालं पशो वैश्वतसिधकृतनयोः ॥
प्रकृतितः प्रातःप्रातः पञ्चावत्ते दैवतावदानोचरमेव प्रदानम् । इति प्राप्ते, 'दैवतान्यत्तदनागोमन्थस्य ममवचधानाम्' इत्यनेन दैवतावदानसमनन्तरं काले एव तौविष्टकृतावदानविधानात् । तस्य प्रदानेन स्वयंभवागोमात् 'न तावत्येष होत्वम्' इत्यनुवाददर्शनात् समानकालान्यवदानानि कृत्वा प्रदानम् । संकर्ष. २।२।१८.

० अवदान यद्देव भेषातवीयाया पुरोडासभेदेऽपि । संकर्ष. २।२।१४. ० अवदाने कानाव्ये दृष्टो द्रव्यदानं यदीया पयसो द्राघम् । कृत्पसूत्रेषु द्वपयसो द्रवदानं दृष्टीना पश्चाद्दत्त इत्युक्तं, तैत्तिरीयशुनौ तद्वामकमस्य वाचनिकान् । भाट्ट. ५।१।२, ० अवदानं त्रिष्टकृति प्रथममग्नेयस्य पश्चात् सान्त्वस्य, प्रवृत्तिकामान् सुलपत्तमस्य बलीयस्येत् । ५।१।२. ० अवदाने हविष्वधमनकः सखादः, होतुमवधीयमानयात् । वि. १०।७।१, ० अवदाने द्रव्याधीना अग्नीषोमिणे पनी आकम्पस्य प्रयोवहम् । ५।१।१२ ० अवदाने होमपर्यन्तमठः पदार्थः । ततः अग्नेयमवदाप जुह्वा पश्चात् अग्नीषोमीयवदानं इत्यनुधमयः पौर्णमास्याम् । ५।२।४, ० अवदानानि त्रिविधानि अग्नीषोमीयपशो प्रदानदेवतायानि, तौविष्टकृतानि,

इदामस्यार्थानि नेति । तानि च तैत्तैव क्रमेणानुपीयन्ते कण्ठानुसमयेन । प्राशयत्वे तु पदार्थानुसमयः । ५।२।१६. ० अवदानानि सर्वाणि पशो समानकालानि, ततः प्रदानम् । संकर्ष. २।२।१८. १ अवदानेन यगः' प्रकृतो भवति । वा. ५।१।१८।२५. १ अवदानस्य अनुसमयः मधुपूर्वार्थममुदायेन । भा. ५।२।१।४-५, ० अवदानस्य मुख्यम् परिमाणमुक्तं 'अद्गुणवर्षमानं देवतानामवधति' इति । कृष्णेषु तु 'नत्वारि कृष्णान्यवधति' इति । १०।२।२।६. ० अवदाने 'दिह्विषोऽवधति' इति त्रिविधा पुरोडाशावदाने दिव्यस्यैव प्राप्तत्वात् । 'चतुरस्रं जुहोति' इति चतुर्णं तु उपस्तरणाभिधाराणांभ्या आभ्यावदानाभ्या नद् सपचते । वि. १०।८।१२.

॥ अवदाने पञ्चावत्ते तृतीयं पश्चार्थाद्दुत्तरार्थात् ॥

औपधात् पत् तृतीयमवदानं, तदुत्तरार्थाद्दर्शनवाये 'एव नत्यप्राथोयथा गुदस्य' इति गुदत्वेन पश्चार्थस्यार्थान् पुरोडाशस्य पश्चिमभागाधेव भवेत् । तत्र पाठकमनूचीयम् । इति प्राप्ते, 'मन्थावधति' इति विधाया 'यदुमवधोऽवधेत्' इत्यादिना पूर्वपश्चार्थयोर्वदान निमित्त 'उत्तरार्थादिभेदे अवधेत्' इति स्पष्ट विधानात् तौविष्टकृतावदानस्यैव दिव्यदानेन हविष्विस्तरदानसिद्धिरिति भाष्याभिप्रायः । वस्तुतस्तु 'आपावस्विष्टकृतोऽर्द्धीय पञ्चावत्तिनः' इति सूत्रे पाण्ड्यदेरभाषेन पूर्वपश्चिन्तराते मानाभावादेकेषामित्यस्याभावेऽपि द्वावपि शाखाभेदेन मिद्वान्तावेव । पञ्चमप्रयाजे 'अत्र आग्नस्य स्पन्तिवति द्वैक आहुतं तथा कुर्याद्' इत्यादिना शाखावत्सिद्धमेव मन्थावत् विनिन्द्य 'आग्नस्य हविषो धन्तिवत्येव ब्रूयाद्' इति कौपीयशिक्षाशास्त्रे(३।४) विधानेऽपि 'नदिनिन्दान्यायेन' विशेषस्तुतिमान्तायेत्वेन द्वयोरपि श्रुतावसानाधिकरणसिद्धान्तसिद्धत्वात् (संकर्ष. ५।३।१९) । पञ्चपूजकमधिकरणे न्यायोपेक्षितप्रचनस्य न्यायविद्वद्वचनतः प्राग्वहस्य माण्ड्यकारिरेव वचनेन 'पश्चार्थात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः

अगतत्वापि हविर्गतरोत्तपिसक्तौ आग्नेन यागः । न च सर्वमते हविर्द्रागच्छिन्ननाशादिना हविरोप्यजस्य निमित्तत्वे त्रिभुवनवतनासोऽपि आग्नेन यागापत्तिः, निमित्तज्ञानस्यैव त्रैभित्तिनामुपपत्तया तद्वचनाशास्य नित्यवया वा निमित्तत्वानुपपत्तेः । अङ्गुष्ठसंन्यूतान्नेनीया तिरिकाचपवनासो वु भवत्येव आग्नेन यागः । तदेव सीमाश्रमपर्यादा । याद्विक्रास्तु ता न मन्वन्ते । तेषामयमशयः— एकदेशदाहवदेन एकदेशनाशस्य न निमित्तत्वं, एकदेशवनाशेऽपि पुणोडाशास्यस्योदधिजादेः प्रत्यभिज्ञानमानत्वात्, तस्यैव हविर्द्रागच्छेदस्त्वेन यावद्विदसर्वाहिर्पारमित्यादेस्तदनवच्छेदनभावात्, तन्नाशस्य पर्यनीयत्वस्य । अतः एकदेशनाशेऽपि अरसिद्धसौ न यागः । होम पर मयापादानकत्वाभावे दानदानासमगच्छुप्यसाम् । यस्तुतस्तु— यावदवशिष्टं तस्मानि हविर्द्रायात्तन्मयापादानकत्वं संभवत्येतेन होमोऽपि कार्यं एव । अत एव आश्वलायनः ' इन्द्रदाननासो पुनरावतनादहदानम् ' इति । अतश्च यद्यपि सीमाश्रमकत्वं न्यायसिद्ध भवेत्, तथापि श्नात्तनुमित्तजननेन सदाहोऽद्रिमुक्तिं सुब्रह्मोहवत् । ' आग्नेयं सुब्रह्मणा कार्पा ' इत्यनेन येत्याः यागः । कुस्मन्हविर्नासि तु अनेकहविष्मयाभिष्टौ कृत्विष्यहविर्नासि हविर्नासौ पत्तिरेव । सर्वहविर्नासो एतान्नेन पुनरुपादितेन यागः । अत एव आप्तमन्मः ' पयस्य देवत हविर्नापयेत् अल्पद्रविसिद्धदेवत्व निर्वपेत् । यस्य हवर्नापि हवींयि, आग्नेयैता देवता, परिसंस्थाग यज्ञे ' इति । यद्यपि कौत्सस्यापने भुतो च सर्वस्यविवक्षिते, तथापि सर्वनाशवैधर्ष्यायापने इतिप्रमयाजगदविददा सर्वनाशस्य निमित्तता ।

मण्डन— ' नोऽवदाने हविरेत्तर स्यात् । '

शंकर— ' नानोऽवचस्य चायनः । '

● अवदानं उपाश्रमशान्त्यस्य चतुर्थात् । भा. १० । ८ । १ । १३-१४, ● अवदानं एककपालस्य । अवधूरो वाचशाणं भवति ' इत्येव एककपालस्य हिरण्यवति ' इति । येन जायते वृत्तमत्यय न हिरण्यदानमिति । ७ । १ । ५ । २२.

● अवदानं चतुरस्रत्वं, विना यत्तत् दर्शित्वोभवेव ॥

' चतुरस्रं सुहोति ' इति विधौ इदोतेर्विरोपपन्न-राहस्यत्वात् तदस्यैव होमत्वमेवोद्देश्यत्वाऽवच्छेदकं, तस्य च दर्शित्वोभवेवोपपत्तिर्नात् प्रवृत्तिः । इति प्राप्ते, होम चतुरस्रत्तशोरुत्तोरुत्तयोरिह समन्वयानविधानेन ' पुणोऽमुनाशस्ये कल्पयो देवतायै यपद्रव्याद्य चतुरस्रं सुहोति ' इति श्रुत्यन्तरे पुणोऽमुनाशस्यदिशब्दविशेषोपपत्तिः दर्शित्वोभानामतथाभावात् यदोत्तयाप्यङ्गुष्ठोतिना होम-विरोपरवैरोपपत्तेः जायकामावात्दर्शित्वोभवेव चतुरस्रस्य । संकर्ष. २ । १५.

● अवदानं त्रैपातवीयायां सहेय ॥

' इन्द्राय गते पुणोडाशमेन्द्राश्रमस्यत्वात् निर्वपेदिन्द्र-याभिराज्ञानेन्द्राय स्याते ' इति मन्त्रे ' एक पुणोडाश मविश्रयति ' इति श्रुते वाचनिके पुणोडाशकलेऽपि हविर्भेदावदानमपि निर्भवेत् । इति प्राप्ते, ' अनेपयमि-ममपनवचस्यच्छेदकस्य ' इति कचनादधिपशयान् सहेवावदान, तैत्तिरीयस्यशाखाया तु मय पुणोडाशा उत रोत्तरे स्थूल आम्नाताः । तवच्छेऽपि त्रैपातवीयायापिन सहेवावदानम् । संकर्ष. २ । १४.

● अवदानं इवद्रव्यस्य सुवैद्य, पुणोडाशस्य हस्तेन, नाहस्य स्वर्षित्तिना हामयानुशासत् । वि. १ । १ । २०, ● अवदानं द्वित्व-पुणोडाशस्यभावात् । चतुरस्रस्य तु उरान्त्याभिपारणेनेते हविरे भूयते । १० । ८ । १३.

● अवदानं पञ्चाशत्तं जामदग्न्यादीनाम् ॥

जामदग्न्याना पञ्चाशत्तस्यै जामदग्न्यस्यैर्वहोपमासो-पत्तिरेर्द्धिशेनु न्यायेव पञ्चाननम् । इति श्रुते, जाम-चतुरस्रोद्देशेनो निमित्ते पञ्चमाश्रमनामपत्तिपादेन दर्श-होनेषु चतुर्ष्वीयामावात् पञ्चाशत्प्रवृत्तिः । ' जामदग्निः ' इत्युदानस्य ' त दत्तं पञ्चाननवदानमनरत्तं निरपयत् ' इति चाकर्मनीपात् । संकर्ष. २ । १६.

● अवदानं प्रदानविधीयैव कियते । भा. ५ । १ । २ । ३. ● अवदानं प्रदानार्थं, प्रदानं तु कल्पनाशयस्य भूयस्य । वि. ५ । १ । २.

सोम— यथा चतुर्मुष्टिनिर्वायस्य विधानात्
नाशस्तुसमयः, एतन्निर्वायस्य दशवदनेनानुसमय
इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । चतुरस्रत्वात्क्ये
यत् चतुरस्रन्मितलूय तस्यकारतया होमविधिगर्भं
अवचशोमविधिपश्च च दशमे वक्षति (१०।८।१२) ।
उत्पायचक्षिषिष्टविधिपश्चात्प्रयोगेन प्रदानान्तस्य प्रस्तुताधि-
करणनिपाद्यस्य, चतुरस्रत्वात्तथादेन होमविधिः इति
पक्षेऽपि ह्यप्रदानमात्रे ह्यवदानविध्यवदशमापेऽपि
चतुरस्रत्वात्तथादेनायवतया निधानात् प्रथमपदार्थत्वं इति
नानाबीजेष्वधिरणन्यायेन (११।४।१३) कर्म,
प्रदानान्तानुक्रमः । यत्र चोपसृक्त्वाभिप्रायस्यो, पृथ-
क-स्युद्धायेऽपि न पृथक्पदार्थत्वं 'चतुरस्रत्वं लुहोति'
इत्येतदवयवत्वेन विधानात् इति श्येयम् । सुत्रार्थस्तु
अप्रदानस्युक्ते होमे विधीयमाने अवदानस्य होमार्थ-
त्वात् अवदानेनैव होमप्रक्रमात् होमानामवदानं त्वा-
दिति ।

वि— 'आदानेऽनुसमयो होमान्ते तदनुदानके ।
पदार्थत्वं, विधेयत्वात्चेनानुसमवहानः ॥, अवयवित्,
प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थता । अतोऽनुसमवहान होमा-
नाम्न तु चैवगन्तु ॥ '

भाट्ट— तानात्म्यवदशमेवामीनोमीषादीं भिन्नदेययोऽ-
पि व्ययदानेनानुसमयः । इति प्राप्ते, 'चतुरस्रत्वं लुहोति'
इत्यनेन अत्रसोद्देशेन होमप्रदानसंस्कारविधानादधीवितान-
दानप्राप्ते, 'द्विर्विधोऽवयवित्' इत्यनेन द्विगमानविधा-
नात् उक्तविधयश्चतुरस्रत्वात्तथादेनैव एकपदार्थत्वेनावदाना-
दिप्रदानान्तानुसमयः । वस्तुतस्तु—अवचस्रोद्देश्य
त्वेन तत् पूर्वस्यदानादिगोचरुत्पत्पदात्वात्, ह्यप्रदान-
चारुये चानदानप्राप्ते द्विगमिषाने अलंकरणार्थन्यायदाने-
ऽपि द्विगमपदवापत्ते, हविर्विद्योद्देशेन द्विगमिषाने होमा-
दायसि तदापत्ते, हविर्विद्योद्देशेन तद्विधाने च चाक्य
भेदापत्ते, अत्रस्य द्विगमिषादानविधिष्वीक्षरेऽपि
उपलब्धादिनिषिन्नायेन (१०।८।१२) दृष्टार्थत्वभावात्
चतुरस्रत्वात्तथादेनायवतया निधानात् अवदानादि
प्रदानान्तस्यैव एकपदार्थत्वात्प्रयोगेन तेषांनानुक्रमः ।

मण्डल— 'होमोऽवदानेऽभिगतः प्रथमे ।'
शंकर— 'चतुःशान्तिहोमोऽती ।' अती कात्या-
नुसमयः ।

अवदानाभिप्रायसादानेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या
स्यात् । ५।४।१२ ॥

दशमे वक्षते धर्मः पूर्वं समाप्तान्तः, पश्चादभियस्य ।
प्रदानं तु पूर्वमाभेयस्य, पश्चात् दशम् । तत्र किं प्रसि-
न्नेन अभिययात् पूर्वं दशम् । आदानादि फलत्वं, उत
मुख्यक्रमेण पूर्वं अभियस्य आगादानादि फलत्वं इति
विचारे पूर्वपक्षमाह । अवदानाभिप्रायसादानेषु अव-
दाने अभिप्राये वेद्या आदाने च प्रदश्या उपादान
प्रवृत्तिक्रमेण आनुपूर्व्यं क्रमः स्यात् । पूर्वं हि दधि
उपायते, पश्चादभियस्य, पुरोडाशः । तस्मात् प्रवृत्तिक्रमो
मुख्यत्वात् प्रथमः ।

यथाप्रदानं चा, तदर्थेऽस्यात् । ३ ॥

सूत्रेण प्राप्त पूर्वपक्ष वाच्यत्वेन परिहरन् सिद्धान्त-
माह । दशमे दशमाभेयस्यो, अवदानाभिप्रायसादानेषु
यथाप्रदानं प्रदानपदविकल्प आनुपूर्व्यं अनुपूर्वता अनु-
क्रमा स्यात्, आदानादीनां तदर्थेऽप्यात् प्रदानान्तान्तात् ।
प्रदानं मुख्यम् । तदर्थानि आदानादीनि । प्रदानं च
आदौ आभेयस्य पुरोडाशस्य, तत्, वृत्तपत्तोः सहेन ।
तस्मात् मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमात् फलीगान् ।

विद्वद्देशेनाद्य । ४ ॥

विद्वान्तो हेत्वन्तरमाह । चकार बहुवच्यार्थः । 'स वै
सुरामेव अथेऽभिप्रायसि, ततो हि प्रथमायांभागी
यश्चत् मवति' इति लिङ्गस्य ङानात् । अत्र हि भुवाऽभि-
प्रायसोत्तर आत्मभागात्तुजान भवतीत्युक्तं, तत्र 'यस्य
पूर्वमनदान तस्य पूर्वमभिप्रायः' इति न्यायेन सिद्ध
भवति, तेन मुख्यक्रमः सूचितः । तस्मात्
मुख्यक्रमेण अभिप्रायसादानेन चर्तयानि । के.

अवयवित् । एकस्मात् इतिव्य. अवदाने वक्तव्ये
अत्रयति इति प्रयोगः । घृ. ३।१।१।३.

अवयवितेः यागानभिप्रायकत्वम् । घृ. ३।७८९.

अवयविते, यागीन्द्रलसम्कारार्थादानस्यचित्त्वम् । घृ.
७८९.

प्रमथ्योगात् ' इति सूत्रे न्यायोक्तप्रदानेन तस्य प्रवृत्तान्-
न्यस्य निवृत्तिपु निवेद्य इत्यपि पुरवम् । संकर्ष. २।२।९.

॥ अथदाने पञ्चावत्ते पञ्चममपदानं अग्नि-
धारणात् प्राप्तेषु ॥

पूरणप्रत्ययेन लोकम्परहारस्थैच्छित्तत्वेऽपि अग्नौकनेने
तदयोगात् उभालिङ्गदर्शनस्य प्रमानमिधायकत्वात् 'आग-
न्तानामन्ते निवेद्यः' इति न्यायेन (५।२।९) अग्नि-
धारणात् हरियः पश्चात्पश्चदेवम् । इति प्राप्ते, अग्नि
धारणस्य उत्पत्तिसाधकत्वात् उक्तार्थोत्तरं प्रवृत्तेरौपम्य
श्रीयवदानानि कथिष्याम्यैर । संकर्ष. २।२।८.

॥ अथदाने पञ्चावत्ते पञ्चममौपचायैव ॥

तेषां कथञ्चममदानं तस्य पदभाग्यादिव चतुर्थो-
त्तरत्वात्परिवृत्तेरभिप्रायमेवमभिव्यक्तिर्नैति । इति प्राप्ते, चतु-
र्थोत्तरात्प्राप्त्योपरित्यक्तार्थकर्मनित्तं भाग्यीत्यरेऽपि चतुर्थं
पदानकर्मभूतमेवेह प्रत्य विपश्चित्तमित्यन्ते मानाभावात्
प्रधानतुलादौपचयनसाधकत्वात् । अतस्तत् ' पञ्चो भाग्य
न हवते ' इत्यादौ मध्यमेऽपि पदपूर्वकत्वपरिभावात्
श्रीयवत्तुल्यत्वात्पि प्रधानतोऽपि । ' पञ्चार्थ एव
चतुर्थोऽप्यस्यः ' इत्यादिना पुरोऽपि एव पञ्चमसुत्तरक्यं
मध्यपूर्वप्रकारार्थप्रदानानां हृदयमिहानुदावधानत्वेन प्राप्तस्य
एव तत् पञ्चावत् ' पञ्चोऽप्येव ' इत्युक्तप्रहारदर्शनात् ।
संकर्ष. २।२।७.

॥ अथदाने ' पूर्वपूर्वाण्यवद्यत् ' इति न वेग-
फालपरत्वम् ॥

' पूर्वपूर्वाण्यवद्यत् ' इत्येवमपि चैतन्निवेद्य, अपरपूर्वाणि
कनिष्ठानि कानिष्ठिनेत्यस्य ' इति ' यदपरमवदानं तत्पूर्वम
वदाय क्षुची निवृत्त्यात् ' इत्यादिपु पूर्वपूर्वाण्यवद्यत्
देशः कालो बोध्यते । उभयत्रापि तयोर्निरुद्धत्वात् ।
अवतरस्य निप्रमते प्रमाणाभावात् । इति प्राप्ते, अथ
दानप्रदानेन भावे घन्तौन कर्मण एव रूपनात् तस्यमाना
धिकरणे पूर्वार्परपदे अस्ति कर्मपदे ऽनेति न विरुद्धः ।
अथर्थाद्विहीयोरवतरणयोः सप्तभक्षणान्तरत्वात्प्रामिह
कामेदः । संकर्ष. २।२।१२.

० अथदानप्रसांः मध्यपूर्वाण्यवदानं प्रात्रदानं प-
वत्, अनुत्तरव्यमानता, प्रत्येकं निरधीतत्वात्, उत्तरत्वा-
विश्वरूपत्वं, प्रुवाऽऽप्यापनं, प्रत्यभिप्रायं चेति । के.

० अथदानपदो नाम संकने द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः । के.

० अथदानवाक्ये पञ्चमपरत्वौ. पञ्चमस्यो
विधीयते । वि. २।२।६.

० अथदानवाक्येषु पात्रेषु कर्मविधानं ' हृदय-
म्यामेऽप्यति ' इत्यादिवाक्येन । भा. ५।२।१।१
वर्गकं ३.

॥ अथदानादिप्रदानान्मानुसमपन्याय ॥
संयुक्ते तु प्रकमात्तद्वन्नं स्यादित्यस्य तदर्थत्वात् ।
५।२।१।६ ॥

आप्ये— रसां पूर्वमावयो- भूयो, ' द्विर्विक्रोऽप
वति ' इति । तत्र सतयः विप्रदानेनानुसम, अता
दानेन प्रदानान्तेनेति । वि प्राप्ते ॥ अथदानेनेति सूत्रं ।
तुत । इत्यकवदाथेत्वात् । इत्यकवदाथो घटदानम् ।
मन्त्रीभारस्य पर्यवसानात्, अत्रयतिवचनात् । एवं प्राप्ते
सूत्रं । सयुजे तु प्रत्ययान्तरं क्वचित्तरस्य तदर्थत्वात् ।
नानदस्य पूर्वकं पदार्थं । प्रदानस्य तु उपक्रमः । इत-
रथा अत्रतेरुद्धार्थता न्यात् । सत्यमिदोऽपि धानार्थे
च पुनर्वचनम् । तस्यैव पदार्थात्परोऽनदानम् । न
चावतनकदाय परतोऽवनेतोऽप्येति । तस्यैव प्रदानान्ते-
नानुसमप इति ।

दुपु— ' चतुरवत्त जुडोति ' इत्येतद्विधीयते । कत-
रत्तदिति, अभिप्रायान्तर्यं त्रिरवदानं च । अपमेवैतिथ,
पदाथो होमान्तं । न तावदवदानं विधीयते, येन पदार्थं
भेदः स्यात् । विधीयमानेऽपि अट्टार्थता न्यात् । एव-
मभिप्रायेऽपि पदार्थभेदेऽपि त्रिरथस्य विधीयमाने अट्टार्थ-
तैव । चतुरवत्तप्रदानाय विधीयमाने तु दृश्यता ।

पा— ' घन्तेन द्विसकपाकयवदानं विधीयते ।
तावानेक पदाथोऽस्तत्सत्त्वात्तुसमीयते ॥ नैवं
होमविधेरर्थात् खण्टने प्राप्तिर्न सति । विज्ञेयमान
द्विक्रो द्विरित्यत्र विधीयते ॥ ' अतः अथदानादि-
प्रदानान्तानानुसमप ।

सोम— यथा चतुर्सृष्टिनिर्वाणस्य विधानात्
 तान्वदनुसमसः, एवमिहापि द्वयवदानेनानुसमस
 इति प्रत्ययस्थानात् संगतिः । चतुरवत्तवाक्ये
 नत् चतुरवत्तमित्यगूय तस्यैकारतया होमविधिपक्षं
 अत्रयहोमविधिपक्ष च दक्षमे वक्ष्यति (१०।८।१२) ।
 तत्रावत्तविशिष्टविधिपक्षाश्रयणेन प्रदानान्तत्वं प्रवृत्तावि-
 चरणमतिपात्यवृत्त्या, चतुरवत्तानुवादेन होमनिधिः इति-
 पक्षेऽपि द्वयवदानवाक्ये द्वयवदानविध्यवत्त्वमात्रेऽपि
 चतुरवत्तहोमावकतया विधानात् पृथक्पदार्थस्य इति
 नानाधीनेष्टवधिसरण्यत्वेन (११।४।१३) तस्यः
 प्रदानान्तानुसमसः । एवं चोपस्तरणमिधारणयोः पृथ-
 क्त्वसद्भावेऽपि न पृथगपदार्थेन 'चतुरवत्त जुहोति'
 इत्येवद्वयवत्त्वमेव विधानात् इति श्लेषम् । सूत्रार्थेस्तु
 अवदानानुसमो होमे निधीयमाने अवदानस्य होमार्थ-
 त्वात् अवदानमेव होमपदमात् होमान्तमवदानं व्या-
 दिति ;

वि— 'अवदानेऽनुसमयो होमात्वे वाऽवदानके ।
 पदार्थस्य, विधेयत्वात्तानुसमसकतः ॥, अवयवतिः
 प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थता । अतोऽनुसमकत्तप रोमा-
 न्तात् तु केवलात् ॥'

भाट्ट— एतान्प्रवदानेवासीतोनीयादौ भिद्यदेवत्येऽ-
 पि द्वयवदानेनानुसमसः । इति प्राप्ते, 'चतुरवत्त जुहोति'
 इत्यनेन अवदानेन होमात्त्वस्यैवविधागादर्थेऽत्र
 दानप्राप्तेः 'द्विविधोऽवद्यति' इत्यनेन द्वियमात्रविधा-
 नात् वत्तविधयचतुरवत्तहोमस्यैव एकपदार्थत्वेनावदा-
 नादिप्रदानान्तेनानुसमसः । वस्तुतस्तु—अवत्तस्योद्देश-
 त्वेन ततः पूर्वमवदानेऽप्योद्देशकपदत्वात्, द्वयवदान-
 वाक्ये चावदानगाने द्वियविधाने अलंकरणार्थाव्यावदाने-
 ऽपि द्वियमात्रपदपक्षे, द्विविधेऽप्येव द्विविधियाने होमा-
 दावपि तदावयोः, द्विविधिसिद्धोद्देशेन तद्विधाने च वाक्य-
 भेदावसरे, अत्रत्य द्विविधिशिष्टावदानविधिस्वीकारेऽपि
 उपसर्गादिनिमित्तात्वेन (१०।८।१२) दृष्टार्थत्वात्तस्य
 चतुरवत्तहोमविध्यवत्त्वस्यैवविधानात् अवदानादि-
 प्रदानान्तस्यैव एकपदार्थत्वावयमेन नैवेद्यानुसमसः ।

मण्डन— 'क्रमोऽवदानेऽधिगतः प्रदाने ।'
 शंकर— 'चतुर्गणित्तदोमेऽसौ ।' असौ काण्डा-
 नुसमसः ।

अवदानामिधारणासादनेऽनुपूर्व्यं प्रवृत्त्या
 स्यात् । ५।४।२२ ॥

वशे दन्तो भर्माः पूर्वं समान्तावाः, पश्चादाग्नेयस्य ।
 प्रदानं तु पूर्वमाग्नेयस्य, पश्चात् दानः । तत्र किं प्रवृत्ति-
 त्त्वेन अग्नेयात् पूर्वं दानः आसादनारि कर्तव्यं, उत
 मुख्यक्रमेण पूर्वं आग्नेयस्य आसादनादि कर्तव्यं इति
 विचारे पूर्वपक्षमाह । अवदानमिधारणासादनेषु अव-
 दाने अभिधारणे वैशा आसादने च प्रवृत्त्या कस्यादन
 प्रवृत्तिरमेण आनुपूर्व्यं क्रमः स्यात् । पूर्वं हि दधि
 उपाण्णो, पश्चादाग्नेयः पुरोडासः । तस्मात् प्रवृत्तिक्रमो
 मुख्यतमात् ध्वजम् ।

यथाप्रदानं वा, तदर्थ्यतरात् । ३ ॥

सूत्रेण प्राप्तं पूर्वपक्षं आशब्देन परिहरत् सिद्धान्त-
 माह । दशै दध्यग्नेययोः अवदानमिधारणासादनेषु
 यथाप्रदानं प्रदानमनतिक्रम्य आनुपूर्व्यं अनुपूर्वता अनु-
 क्रमः स्यात्, अत्रानादीना तदर्थात् प्रदानार्थत्वात् ।
 प्रदानं मुख्यम् । अर्णालि आसादनादीनि । प्रदानं च
 आदौ भाग्नेयस्य पुरोडासस्य, ततः दूतदन्तोः सवैव ।
 तस्मात् मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमात् पर्यायम् ।

लिङ्गदर्शनात् । ४ ॥

सिद्धान्ते देवत्वममाह । चकार ससुचयार्थः । 'स वै
 भुवामेष अग्नेऽभिचारवति, ततो हि प्रथमावाग्यभागी
 यत्यन् भवति' इति लिङ्गस्य दर्शनात् । अत्र हि भुवाऽभि-
 चारणोत्तर भाग्यभागानुष्ठानं भवतीत्युक्तं, तत्र 'वस
 पूर्वमवदानं तस्य पूर्वमभिधारणं' इति न्यायेन लिङ्ग
 भवति, तेन मुख्यक्रमः मथितः । तस्मात्
 मुख्यक्रमेण अभिधारणादीनि कर्तव्यानि । के.

अवद्यति । एकस्मात् ह्यपि अवदाने वक्तव्ये
 अवयवति इति प्रयोगः । घृ. ३।५।१२.

अवद्यतेः यागानभिचारकृतम् । सु घृ. ७८९,

अवद्यतेः यागीयद्वयसंस्कारार्थावदानावित्यम् । घृ.
 ७८९.

० अवधारणं प्रतिप्रस्थाता नाभ्युत्कर्षमिति वर्तते इति नाम्नाद्ग्रेषु भयः स्यात् पयो । भा. १०।७।८।२३.

० अवधारणं च अर्थात्तराद् गन्तव्येदः । ऋजु.

४. १४. ० अवधारणमुक्तिः उपासकजातीयं मन्त्र-
चिन्तानि । अत एव गृहनेषीये परिषंख्यापदे ' आग्र-
भागी यजति ' इत्यस्य अवधारणार्थतत्पक्षस्य आन्यमान-
सजातीयभागान्तरव्यवच्छेदकत्वं विप्रवृत्तिप्रधानस्य या
अवधारणार्थं लक्ष्यस्य दीपकान्तरव्यवच्छेदकत्वं च
पूर्वकत्वे ' विप्रवृत्ति भयप्रतिषेधः स्यात् ' इत्यधिकरणे
(१०।७।१२।३५) दर्शितम् । सु.

० अवधुषः अणु, त्योतिष्ठोमाणु आहवनीये इति
अन्नप्रधानवर्षोदमेदः ' अणु अवधुषेन कर्तव्ये ' इति
वचनात् । कि. १।१।२।११. ० अवधुषः दर्शपूर्णमासयो,
' एष दर्शपूर्णमासयोराधुषः ' इत्युक्तः अर्पा धुष्येकरूपः
औषधकारिः । वि. ७।३।४. ० अवधुषः गीशोन्मोच-
नार्थः । भा. १।१।८।११, ० अवधुषः चण्डप्रशस्तगतः
तृणनिष्पातद्रव्यक एव न पुरोडाशद्रव्यकः । ७।३।
५।१६.

० अवधुषः साङ्गः अणु अनुलेखः ।

अवधुषे प्रधानेऽग्निविकारः स्वाङ्गहि तद्वेद-
रमिसंयोगो द्रव्यदेवतवत् । १।१।८।३१ ॥

भाष्यं— अग्नि त्योतिष्ठोमाणुऽवधुषः । तस्मिन्
भूयते ' अण्ववधुषेन कर्तव्ये ' इति । तत्र विचार्यते
किं प्रधानमानसमुत् कर्तव्यं अथवा अङ्गान्कीर्ति । किं
प्रातमम् । अवधुषे प्रधानेऽग्निविकारः । प्रधानमानसमु
कर्तव्यम् । कुतः ? गृह्णते तदेवुरमिसंयोगः । नष्टप्राना
प्रधानेऽनुभोऽग्निता सयोगः । ' यदाहवनीये जुरोति ' इति
शेष्मभाष्येऽग्निविहितः । स यथा प्रधानं, तथाऽङ्गेषु ।
आपणु प्रधाने केरुते विहितः ' अण्ववधुषेन कर्तव्ये ' इति ।
अवधुषशब्दो हि वरुणदेवत्ववैक्यवात्प्रधानस्य
यानस्य दानरुः, तदुत्पत्तिशक्त्ये भुक्त्या, ' वासुने-
कप्रधानेनाधुषं वसि' इति । न चात्र गमन विधीयते ।
अर्थेऽर्हात तद्, अणु प्रकाशकत्वात् । न चावधुषो नाम
हृदिऽतोऽङ्गि, न वासुनेककालेन गच्छेत् । न च
कदाच एककालोऽङ्गि, येन गमनमुच्येत । तस्मादेक-

कालात्स देववाद्यन्वयइरण्येचानोच्यते । स च यमः ।
तद्वचनोऽवधुषशब्दः । तस्मिन्नापो विहितः । तामा-
ङ्गेषु कः प्रथमः । द्रव्यदेवतवत् यथा द्रव्यमेककाले
वरुणश्च देवता प्रदाने विहितः। तामाङ्गेषु यमः । एव-
मापोऽपि ।

साङ्गो वा, प्रयोगवचनेकत्वात् । ३२ ॥

भाष्यं— साङ्गो वा अवधुषोऽणु प्रवर्तेत । कुतः ?
प्रयोगवचनेकत्वात् । नाम आपोऽवधुषे भूयते । किं
तर्हि ? प्रयोगे । नदेवत् वचनं ' अण्ववधुषः ' इति ।
कथं तर्हि ? ' अण्ववधुषेन ' इति । द्वे अपि पदे
नारकवचने । न च विशेषान्तरात् । उभयोश्चत्नीति
त्रियया संवचो, न त्रियः । चरन्तीति च प्रयोग.
उच्यते । तस्मात्प्रयोगाङ्गमायः । अविमक्तवाङ्मप्रधानानां
प्रयोग इत्युक्तं ' अङ्गानि तु विधानवत् प्रधानेनोद्दि-
श्येत् ' (१।१।२।१८) इत्यत्र । तस्मात् साङ्गः अ-
वधुषः अणु उपदिष्टो, न केवल । अतः अङ्गान्वयि
तमेव कर्तव्यमिति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ३३ ॥

भाष्यं— लिङ्ग वैषम्ये दर्शयति ' अणु कृत्वा पाण
आचारमाचारयति ' इति । यदि अङ्गानामपी कृत्वा
स्यात्, उभयं विधीयते अणु आचारयति (इति)
कृत्वा प्रायति इति च, तथा वाक्यभेदद्वाराः स्यात् । अथ
ययोको न्यायः, तथा अणु इत्यत्र दृग्प्रधानं वेत्तं
विधीयते, इति नास्ति दोषः ।

अणुविभागाच्च द्रव्यदेवताऽवधुषः । ३४ ॥

भाष्यं— अथ यदुपार्णित द्रव्यदेवतवत् इति,
तत्र द्रव्यः । विभक्तौ तद्वत् प्रधानस्य ' अवधुषः ' इति
वाचकः, अङ्गानां आचारादयः शब्दाः । अवधुषशब्द-
संयुक्तं च द्रव्यदेवत ' वासुनेककालेन अवधुषं यमि ' इति ।
तस्मात् न तत् गीत्रेण भवति । आपणु प्रयोगानां
इत्येवमपिदोषो दोषः । अतः अनुपनर्तनमेतत् ।

सोम— पूजातृतेऽङ्गवैदिकेऽपि आचारवचने तद्वदेणु
च न तस्यात् शक्त्यानाम् सप्तमि । एककालात्स अण-
प्रधानं चाणु अवधुषत्वात् अतो स्यो च त्रिवृते
इति बोधवत् । सूत्रार्थस्तु— अवधुषे प्रधाने एव

अपामत्रिविकारव्य ख्यात्, अद्धानि तु आद्वनीये एव कर्तव्यानि । नक्षत्रानामाह्वनीयसयोगः प्रधानवैरायङ्गो भवतीति यावत्, येन प्रधानसाह्वनीयसयोगेनामे अद्धानपि न तत्र भवेत्पुरिति ।

वि— 'रिगस्त्वभूये मुद्ययमात्रं अद्भुतात्, ऽधिमः । मुख्यत्वेनान्वयः, नैरं प्रयोगेण नदन्वयात् ॥'

भाट्ट— 'अपु अवभृयेन चरन्ति' इत्यनेन विहितः अग्नेः अयमृथशब्दाच्चप्रधानमाग्नेःशेन विहितत्वात् तस्मै, न तु साग्ने । न च समाहित्वात् अस्य प्रयोगविधित्वात् सर्वविषयकं, प्राकृतानां प्रयाजा-दीनां वस्तुदेशात्वेन अद्भुतविषये कल्पेनानेन देशान्तर विषयनुपपत्तेः । अत एव प्रयोगविध्याश्रितस्य दौर्घर्त्यं तत्र न निरूपितम् । अपण-वर्द्धि-स्तरण-इविरासादनादी अम्-विधानानुपपत्तेः । अतो 'यथायथं वै कामया इत्यः' इत्यन प्रधाननामे एव उपाधुत्वविधिवत् प्रधान-माने एव अम्-विधिः । न चेह कल्पाननिर्देशात् साङ्ग-विषयत्वं, तर्हिदेशेऽपि अद्भुतत्वकदाश्रयणस्य तुल्य-त्वात् । इत्येता उपाधिविधयेऽपि कल्पेनानेन प्रधान-देवानागोरपि नक्षत्रकल्पयोः साङ्गविषयकत्वपत्तेः । इति प्राप्ते, देशकालस्वरकान्तिक प्रयोगान्वयि, प्रयोगश्च अद्भुत-प्रधानसाधारणः इत्युक्तम् । तदिह देशविधिरथं प्रयोग-विधिरेव । तस्य च अद्भुतप्रधानविषयत्वात् आधिक्ये विशेषणविनी अद्भुतप्रधानोद्देशेनैव अम्-देवो विधीयते इत्यौपदेशिकेन तेन आनिदेशिकान्वयादेवैवात् युक्तमेव धर्तृत्वम् । नहि अत्र देवीयसाह्वनाद्धाना उद्गातृ-कर्तृकल्पनेन अपा कल्पयत्वम् । तत्र हि इत्येनामनिष्ठाया औद्गातृ इति समाख्यायाः प्राकृताद्धाना उद्गातृवेदे समा-म्नानाभावेन तद्विषये अद्भुतप्रधानयोः एकदेशकालकर्तृ-कत्वं औत्सर्गिक इति न्यायप्रमाणेन कल्पयत्वात् साङ्ग-वस्तुनामानुक्रमेण पुनः उद्गातृकर्तृकत्वस्य धावः । विल-सेण च एतदुपपादित कीलुमे स्वरवर्थायाम् । अतएव तु साङ्गप्रधानाभावोद्देशेनैव अम्-देशविधानात् सर्वार्थत्वम् । एवं सत्यपि यदि द्वितीयं सत्यं वा भूयेत, ततः 'ता उपाधु कर्तव्याः' 'अद्भुतं प्रायणीयाया' इत्यादिवत् प्रधानमात्रकर्मकामावनाया उपादानात्, तस्या च प्रयाजा-

दीनां कल्पेकार्यद्धाना अनन्वयात्, न तेषु उपाधुत्वादि-प्रवक्तव्येत् । तृतीयाश्रयणात् अत्यन्तकरणकल्पकर्मक-मायनोपादानात् तस्या च प्रयाजादीनां प्रयोगविधानार्थं अन्यथावश्यभावात् युक्तमेव साङ्गप्रधानोद्देशेन अवा विधा-नम् । इत्यनेनताऽऽदीनां तु उपाधुत्वान्वित्वात् प्रधानमान-गामित्वं इति विशेषः । अत एव यत्र प्रधानकर्मकामावना-ऽन्वयित्वं देशादेः प्रागामिकं, तत्र प्रधाने एवान्वयः । अन्यत्र तु तृतीयाश्रये असत्त्वे वा सर्वत्र प्रधानकरणक-साङ्गमाननाप्रयोगे एव देशाद्यन्वयात् साङ्गे एव तत्रिवेश इति ध्येयम् ।

सण्डन— 'साङ्गोऽस्त्ववमृथो भवेत् ।'

अंकर— 'साङ्गोऽस्त्ववमृथो मतः ।'

ॐ अथशुभः सौमिकः अपूर्वः ॥

अथशुभे वर्द्धिपः प्रतिषेधाच्छेपकर्म स्यात् ।

१०।७।१५।४७ ॥

भाट्ट— अस्ति ज्योतिष्टोमे अथशुभः । 'वाक्ये-नैककपालेन अयमृथमन्वययन्ति' इति । तत्र एतादृशान-ये 'अपवर्द्धिपः प्रयाजान् यजति' । 'अपवर्द्धिपः कृत्याजौ यजति' इति । तत्र एषोऽर्थः गावधियः नि वर्द्धिमानं वर्द्धयित्वा अन्वयत् सर्वं कर्तव्यं, इत आश्वभागाश्या-मन्वत् परिसकृदायते, अथवा अपूर्वोऽपवृथ इति । किं प्रातः । वर्द्धिमानं वर्द्धयित्वा शेपकर्म स्यात् । सर्वं कर्त-व्यम् । कुतः ? 'अपवर्द्धिपः प्रयाजान् यजति' । 'अपवर्द्धि-पावनुयाजौ यजति' इति वर्द्धिमानं प्रतिपिष्य कृत्यायैः शब्दः अन्यत् चोदकप्रातः न धक्नोति चारधियम् । तस्मात् अन्वत् स्यादिति । ननु 'आश्वभागी यजति' इति परिसकृदायै इत्यं, 'अपुमन्तादाश्वभागी यजति' इति युक्तार्थं तन्मन्वते स्म ।

आश्वभागाश्वोऽऽशुनत्वाच्छेपप्रतिषेधः स्यात् ।

४८ ॥

भाट्ट— न चैतदस्ति शेपकर्म कर्तव्यमिति । किं तर्हि, शेपप्रतिषेधः स्यात् । कुतः ? आश्वभागाश्वोः अश्वत् । 'अपुमन्तादाश्वभागी यजति' इति । ननु अपुमन्तादाश्वविधानार्थं तत् इत्युक्तम् । नेत्याह । लिङ्गताभ्यां प्रातो एव अपुमन्तो मन्त्रो, 'अपस्वो

सविष्टर, अणु मे सोमो अन्नवीत् इति । ताभ्यामेतौ आज्यभागो अणुमन्तावेव इति, निर्गुणमेतेरं वचनं इत्येतान्मन्त्रानां परिसंख्यापकं भवितुमुद्यति । यत् 'अप-
चर्हिणः प्रयाजान् यजति' 'अपचर्हिणो वचनान् यजति' इति (तत्र) परिसंख्यातानां प्रयाजानां अनुयाजयोश्च विधानार्थं भवतीति । तस्मात् प्रयाजाभ्यां प्रयाजानां परिसंख्येति ।

प्रयाजानां त्येकदेशप्रतिषेधादप्यप्यप्येत्वं, तस्मात्प्रियात्प्रादः स्यात् । ४९ ॥

भाष्यं— तुपाद्यः पञ्च व्याचक्षतेति । न चैतद्व्यति परिसंख्येति । शिरोवा परिसंख्येत्पुण्यम् । निच 'अप चर्हिणः प्रयाजान् यजति' इति वाक्यस्यो नान्यरूपते । यदि 'प्रयाजान् यजति' इत्येव विधिः, तथा चर्हिण्य-
त्रोऽपि प्राप्नोति । तत्र 'अपचर्हिणः' इत्येतन्नोपपद्यते । अथ चर्हिणः प्रतिषेधः, प्रयाजानां विधिनोपपत्त्ये । तत्र आत्मास्य चर्हिणः पत्तिषेधोऽनुपपन्नः । उपपत्तिषेधे वाक्य नियेत, वाक्यस्यो नोपपद्यते । एक चैव वाक्यम् । तस्मात् न शेषपरिसंख्ये, आज्यभागोमेतेर्न नित्यानुवादः (अणुमन्तौ आज्यभागौ यजति इति) ।

गृहमेधीगवद्व्या स्यात् । ५० ॥

भाष्यं— अग्रा अणुमन्तौ अणुमन्तौ यजन् यदनेधीन, तद्वत् स्यात् । आज्यभागाम्या प्रत्यक्षभुताभ्या एक-
वाक्यता इत्या (यथा प्राप्य इत्यर्थः) नित्यमद्वो नन्त्यैः प्राहते एकवाक्यतामेति । तस्मात् अणुमन्तौ अणुमन्तौ इति ।

सोम— पूर्वैकं प्राहृतस्य निर्गुणाय शरणभावान् नैव अणुमेवं इति उच्यमाना संगतिः । लिङ्गमनो-
उपदेशप्रमाणानात् आनर्थक्यमन्त्राच्च चोदकात् प्रारव्यत् ।
वि— 'किं स्वयंभूये चर्हिणोर्गैर्गवद्व्याचरेत्' ।
यागद्व्या प्रयाजादुवाग्रचर्हिणोर्वेद्यत् ॥ आग्रे, अणुम-
न्तानित्यव्यभक्तौकला परिसंख्येति । अन्येनात्र गुण-
प्राप्तेरपूर्वत्वेन न्याऽस्तिमः ॥

भाहू— चोविद्योने पञ्च 'वाग्नेनेकनपालेनामृगं यजति' इत्येव अन्नमसंज्ञकमिष्टिं विभाव 'अणुमन्ता-
वाज्यभागौ यजति' इति भूतम् । तत्र अतिदेशमन्ता-
वाज्यभागानुवादेन अणुमन्तौपेत्तमन्त्रमापविधानान् मन्त्र-

योर्लिङ्गमाम्या प्रातयेऽपि च, अणुमन्तैस्तायाः चर्हि-
शेषस्य वा द्वितीयया विधानोपपत्तेः आवश्यक-
विध्यमानेन अतिदेशपरिव्येपकमनुपपत्तेः अणुमन्ता-
भावात् सर्वे प्राहृतमन्त्रात् कर्त्यम् । यत् 'अपचर्हिण-
अणुमन्तः प्रयाजान् यजति, अपचर्हिणो वचनान् यजति' इति
वचनं, तद् चर्हिणः प्रयाजानुवाच्यमणुमन्तायम् । इति
प्राप्ते, अणुमन्तस्य आवश्यकविद्योपपत्तेन प्रतीयमानस्य
सातान्त्येण देयगविधापयनं तद्विद्योपपत्तं वा तावत्
नैवोपपत्तिमात् । अनुपपत्तेः अणुमन्तविधिः तु संभावमानो
मन्त्रयोः 'अणुमे सविष्टर, अणु मे सोमो अन्नवीत्'
इत्यनयोः अनुवाचकत्वेन आज्यभागकामासातयोः लिङ्ग-
देव व्याज्यमाणाद्भव्यापगतेः प्रातयेन अन्नमन्त्री । अत्र
उपपदायेष्य प्रातयात् भाव्येमात्रविधिप्राप्तेः शुक्तं
अन्नमस्य अणुमेत्यम् । अपचर्हिणः इति तु प्रयाजकण्ड
पक्षे अनुवाच्यपक्षे च वस्तुतो चर्हिणः प्रयाजाप्युवा-
च्येतिरिक्तस्य विधानम् । विशिष्टविधिगव्येन वा धनु-
दासविशिष्टप्रयानानुवाच्येतिः । १३.

मण्डन— 'मवेदपूर्वोऽन्नमन्ताव्यपयः ।'
शुंकर— 'अणुमन्तश्च तथैव नः ।' तथैव अणुमन्तः ।
* अथभूयेन दीक्षोन्मोचनं, तेन अथभूयोक्तं
शिक्षितपर्वाणां निषेधानामपि उत्तरं । वि. ६।५।११.
॥ अथभूयेन प्रत्यङ्मन्त्रान्ति इति कर्तृगर्भ-
विहारविधानम् ॥

'प्रत्यङ्मन्त्रेण चर्हिणः' इत्यत्र विहारस्यैव प्रत्य-
ङ्मन्त्रविधानम् । कर्तृवा तु सामान्यविधिप्राप्ते अणु-
मन्तस्यैव । तेनामपि अणुमन्तविधाने वाक्यमेवम् ।
इति प्राप्ते, कर्तृगर्भविहारस्यैव प्रत्यङ्मन्त्रविधानेन
गव्यविपरिहृत्या तन्वाशितानामपि परिहृतेरित्त्वं कर्तृवा प्रत्य-
ङ्मन्त्रताया अर्थसिद्धत्वेनविधानान्न वाचयमेकः । संकरं.
२।५।१६.

* 'अथभूयाद्देश्य कर्तारं परिक्रमे' इति विश-
निति भूगम् । तत्रैकस्या वज्रवच. कौशीनाप्यारवे
अयोग्यत्वात् तत्रैकस्यैवविधानस्य अतिवृत्तापि
उपरिचारेण वाञ्छितमिति । भाहू. १०।५।८. * अ-
थभूयाद्देश्य कर्तारं परिक्रमे' इति निश्चिता कर्तारं

एतावदाण्यमठित्विभ्रजितः आहरणस्य प्रथमाद्ये नि-
वृत्ति नामातिदेशेन प्राप्ता, सा च प्रावरणार्था । १२।३।१.

ॐ अवभृथाद्भृथं अतुनन्पथः पशुः आत्मन्पते ज्योति-
ष्टोमे । वि. ५।१।१६. ॐ अवभृथ्ये 'अभिधाने आवहत्'
इति ऊहः । संकल्पे. Y।१।८. ॐ अवभृथे 'अपरिहिय,
प्रयाजान् यजति' 'अपरिहियानुवाची' इति परिहियंग-
प्रतिषेधः । वि. १०।७।१५, ७ अवभृथे 'अप्सु तुण
प्रास्य आचारमप्यारयति' इति आसु इत्यनूद्य तृण
प्राशनं केचन विधीयते । आ. १।१।२।८।३३, ॐ अवभृथे
'अप्सु तुण प्रास्य आचारमप्यारयति' इति शुणविति,
न वर्मान्तरम् । १०।३।१।१, ॐ अवभृथे अप्सु तुणप्रास-

नेन विहितेन प्राहृत्वाङ्गन्तराणां न वाथ. । १०।३।१।१,
ॐ अवभृथे आप्येयस्वरणस्य शेतुवरणस्य च प्रतिषेधः ' न
होवात् षणीते, नार्थेगम्' इति । १।१।१।९।१९.

हु अवभृथे ऋजीपादितयर्न प्रतिपत्तिकर्म ॥
सौमिके च कृतार्थेस्वात् । ४।२।८।२० ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमे अवभृथः ' वाक्पनेनैक-
कपालेनावभृथमप्यारयति' इति । तस्मान्नपते ' तृण-
वृहीत वा एतदृशस्य गृहीतं, यद् प्राणानः, यदौद्
म्बरी, यद्विषयककन्दके, तस्माद् यत्किञ्चित् सोमलित
द्रव्य तेनावभृथं यति' इति । तत्र सशयः किं सोम-
लितानां द्रव्याणां अवभृथगमनं प्रतिपत्तिः, अथवा अर्थ-
परमेति । किं तावत् प्राप्तः ? प्रतिपत्तिरिति । इत्यर्थेस्वात् ।
इत्यर्थेनास्ति द्रव्याणि सत्त्वन्, तेषामवभृथगमनं प्रति
पत्तिर्भाष्या ।

अर्थकर्म चापभिधानसंयोगात् । २१ ॥

भाष्यं— अर्थकर्म वा अभिधानेन सयोगात् 'तेन
वभृथं वन्ति' इति । तेन अवभृथमंशकं निष्पादयन्तीति ।
रुजीया वैभेति, द्वितीया अरभृथं इति, तस्मात् सोमलितं
गुणभूतं, अरभृथः प्रधानभूत इति ।

प्रतिपत्तिर्वा तन्मयावत्त्वाद्, देशार्थाऽवभृथ-
श्रुतिः । २२ ॥

भाष्यं— प्रतिपत्तिर्वा । जुनः ? तन्मयावत्त्वादेव ।
एतद् हि म्यापः यदन्त्येन व्रतार्थे अन्यत्र प्रतिपाद्यते ।
तद्विद यदि सोमलितं द्रव्यं अवभृथे करणे विधीयते,

ततोऽर्थकर्म । अथ सोमलितेन यानं विधीयते, ततः
प्रतिपत्तिः । नहि अत्र गोमलितं विधीयते अवभृथे ।
तथा सति अवभृथसोमलितमन्त्रः अभ्यवन्तीत्यनेन
आख्यातेन विधीयते, तत्र वाक्येन विधानं स्यात्, न तु
श्रुत्या । याने पुनरर्थिधीयमाने श्रुत्या विधानम् । तत् परि-
वृष्टीनं भवति । श्रुतिश्च वाक्यमात् बलीयती । तस्मात्
प्रतिपत्तिः । अथ यदुक्तं अर्थकर्म अभिधानेन सयोगा-
दिति, तत्र श्रुतः । एवं सति देशार्थां अवभृथश्रुतिः ।
अवभृथं वन्ति इति अन्वयेन देशं लक्षयति । यस्मिन्
देशे अवभृथः, तं देशं वन्तीति । तस्मात् प्रतिपत्ति-
रिति ।

हुपू— 'तेनावभृथं यति' इत्यनेन सोमलित्वावभृथयोः
सन्ध्ये विधीयते । तत्र सोमलितं वा अवभृथार्थं,
अवभृथो वा सोमलितार्थः द्वयमप्येतन्न घटते । यदि
तत्साधनत्वेन सोमलितं, तत्र उच्यते वाक्यमिच्छेत्त एव-
कपालेन वाक्येति । अथ सोमलितं स्वर्गन्तव्यं अवभृथः
संस्कारकः, तथापि वायु निर्गन्तव्यं इत्येव संस्कार्यता
प्रतिषेधेति । निर्धर्तनयेत्याद्या चैककपालः श्रुतिप्रमाणो
विद्यते एव । किञ्च पुरोवासेन श्रियमाणो निर्धर्तः प्रधान-
भूतः । सोमलितं तु संस्कार्यो गुणभूतः । न च
एकस्य कर्मणो गुणग्राधान्ये सुचे । सोमलित्वावभृथ-
सन्ध्ये च अत्यन्तं वाक्यम् । तस्मात् इव वचनव्यतिर्न
घटते । याने सोमलितविधानं इति चेत्, न शक्यं
सोमलितेन गन्तु अश्वारिनेन । (तेन सह इति सहयोग-
विधाने) प्रष्टकत्वानां च । अतः सोमलितगमनं निर्धीयते ।
शक्योति गमनं देशान्तरगमनात् सोमलितं संस्कार्यम् ।
नियन्त देशं नेयमिति ? तत्र अरभृथशब्देन देशं परि-
च्छिद्यते । अतो गमनेन प्रतिपाद्यमानत्वात् वृद्धार्थता ।
श्रुत्यर्थात्प्रब्रह्म भाग्येतिविधानादन्वयेति ।

शा— 'तत्रावभृथशब्देन श्रुत्या कर्मनिधी-
यते । तस्मात्प्रतया सोमलितमुक्तं हृतीयथा ॥
देशेऽवभृथशब्दस्य प्रवृत्ती लक्षणा भवेत् । सोम-
लितं हृष्टियेन योद्यतेऽवभृथं प्रति ॥' उच्यते ।
'उत्पत्तिवाक्यविहितपुरोवासात्प्रोषः । हृष्टियेन
हु संघर्षुं सोमलितं न शक्युयान् ॥' उद्विद्य

सविष्टव, अन्तु मे सोमो अग्रवीरु' इति । ताम्पामेतो
 आश्रयभागी अन्तुमन्नाशेष इति, निगुणमेवेदं वचनं
 इदरेवामज्ञानो परिसंख्याकृतं मयितुमर्हति । वस्तु 'अप-
 वर्हिषः प्रयाजान् यजति' 'अपवर्हिषान्नुवाजो यजति' इति
 (तत्र) परिसंख्याकृतानां प्रयाजानां अनुयाजकेश्य विधानार्थं
 मयतीति । तस्मान् दोषालमेवाज्ञाना परिसंख्येति ।
 प्रयाजानां ' त्वेकदेशप्रतिषेधाद्वाक्यशेषत्वं,
 तस्मात्प्रित्यानुवादः स्यात् । ४९ ॥

भाष्यं— इत्यन्वयः पञ्च षडवर्णयति । न चैतदसि
 परिसंख्येति । विद्येया परिसंख्येस्तुम् । किञ्च ' अप-
 वर्हिषः प्रयाजान् यजति' इति वाक्यप्रयोगे नात्रकल्पते ।
 यदि ' प्रयाजान् यजति' इत्येष विधिः, तदा वर्हिःप्रया-
 जोऽपि प्राप्नोति । तत्र 'अपवर्हिषः' इत्येतन्नोपपद्यते ।
 चाप वर्हिषः प्रतिषेधः, प्रयाजानां विधिनैविकल्पते । तत्र
 अग्रजस्य वर्हिषः प्रतिषेधोऽनुपपद्यते । उपपत्तिधाने
 वाक्यं सिद्धेन, वाक्यप्रयोगे नोपपद्यते । एक चेदं
 वाक्यम् । तस्मान् न शेषपरिसंख्या, आश्रयभागीभेदं
 नित्यानुवादः (अन्तुमन्तो आश्रयभागी यजति इति) ।

गृहमेधीयवद्वा स्यात् । ५० ॥
 भाष्यं— अथन अपूर्वोऽवशुभश्च यद्वत् यदमेधीयः,
 तद्वत् स्यात् । आश्रयभागीभ्यां प्रत्यक्षशुभाया एक-
 नाक्यतां इत्या (गता प्राप्य दयर्थे) निरानाहो
 नास्यैः प्राहूतैः एकताक्यतामेति । तस्मान् अपूर्वोऽवशुभश्च
 इति ।

सोम— पूर्वम् प्राहूतस्य निगुणस्य अग्रजभावात्
 नैव अपूर्वत्वं इति उच्यते । संगतिः । लिङ्गक्रमणैः
 उपदेशप्रमाणत्वात् आनर्थक्यमन्नाद्य चोदनात् प्रायस्त्वात् ।
 वि— किं स्वाद्यवच्ये वर्हिर्ज्ञेयं सर्वमुताचरेत् ।
 यान्तुक्तं प्रयाजानुवाजवर्हिर्निषेधः ॥ अतो, अनुम-
 न्तादित्याश्रयभागीतया परिसंख्येयम् । अन्येनाम गुण-
 प्रामेयपूर्वत्वेन चाऽऽख्यम् ॥

भाट्ट— जोतिषोणे एव ' वाक्येनैककालेनावशुभश्च
 यजति' इत्यनेन अग्रजस्यजामिति विषया 'अन्तुमन्ता-
 वाश्रयभागी यजति' इति श्रुतम् । तत्र अनिदेशाज्ञाता-
 व्यनानुवादादेन अन्तुपदोपेतमानमानविधानत्वात् मन्व-

योर्लिङ्गमाभ्यां मातृत्वेऽपि च अन्तुमन्वेवाभावाः तदि-
 शेषणस्य वा द्वितीयया विधानोपपत्तेः आश्रयभागी-
 त्रिष्यभावेन अनिदेशपरिलोक्यशानुपपत्तेः अपूर्वत्व-
 नाभावात् सर्वे प्राहूतमज्ञातं कल्पम् । वस्तु 'अपवर्हिष-
 क्षत्रुप मन्नाजान् यजति, अग्रवर्हिषो ह्यनुवाजो' इति
 वचनं, तद्व वर्हिःप्रयाजानुवाजकप्रवृत्तिसमानार्थम् । इति
 प्राप्ते, अन्तुगलस्य आश्रयभागीविशेषणानेन प्रतीकान्तस्य
 न्यातव्येण देवतानिधावकल्पं तद्विनेषणं च तावन्
 तैरोपपत्तिम् । अन्तुपदोपेतमानान्वयितुं सभान्यमानो
 मन्तवोः 'अपवर्हिषः सविष्टव, अन्तु मे सोमो अग्रवीरु'
 इत्यन्वयोः अनुनाक्यत्वेन आश्रयभागीकृतप्रयोगोः लिङ्गा-
 देव आश्रयभागीकृतप्रयोगेः प्राप्तत्वेन अग्रजवी । अत्र
 उपपत्त्यर्थस्य प्राप्तत्वात्, वाक्येभ्योऽपिपत्तिः युक्तं ।
 अवशुभस्य अपूर्वत्वम् । अपवर्हिषः इति तु प्रयाजवस्तु-
 यस्तु अनुवाजवस्तुत्वं च प्रवृत्तौ वर्हिःप्रयाजानुवाज-
 यतिविचारस्य विधानम् । विधिप्रतिषेधनामेन वा पुं-
 दाख्यविशिष्टप्रयाजव्यवहारविधिः । ११.

मण्डन— 'मवेदपूर्वोऽवशुभास्त्वयात् ।'
 शंकर— 'अथशुभश्च नयेन नः ।' तथैव अपूर्वः ।
 अथशुभेन वीक्षोन्मोचनं, तेन अथशुभेत्कर्म
 वीक्षितप्रमाणा निषेधानामपि उच्यते । वि. १।५।१६.
 अथशुभेन मरदश्रुतमिति इति कर्तुंमर्-
 विदारविधानम् ॥

' प्रत्यशोऽवशुभेन चरति-त' इत्यत्र विहारस्यैव प्रक-
 त्तुम्प्रतिषेधनाम् । कर्तुं वा तु कामान्वयिष्यते प्राप्नु-
 स्तचोत्र । तेषामपि प्रत्यक्षशुभनिषेधो वाक्यभेदात् ।
 इति प्राप्ते, कर्तुंमर्कटितारस्यैव प्रत्यक्षशुभनिषेध-
 यत्विपरिचयसा मन्तादिनामपि परिश्रुतेषु वक्तुं प्रत्य-
 क्षशुभताया अनेविश्रुतेनाविधानात् वाक्यभेदः । संकल्पे.
 १।५।१६.

'अथशुभाद्देव्य वसतः च परिषते' इति विश-
 विति श्रुतम् । तत्रैकस्या वसतःपरः शोभिनाच्छादने
 शोभित्वात् तत्रैकस्यादिदेशात्तस्य अनिहत्यापि
 उपरिचारेण तद्विद्विपरिषते । भाट्ट. १।५।१८, ० 'अ-
 थशुभाद्देव्य वसतः च परिषते' इति विहितं वसतः

एकाह्नाण्डपठितविश्रितः आह्वानस्य प्रथमादे विश्र-
मिति नामातिदेशेन प्राप्त, सा च प्रावणार्था । १२।३।१.

* अवभृथादूर्ध्वं अनुबन्धः पद्यः आह्वान्यते ज्योति-
शेमे । वि. ५।१।६. * अवभृथे 'अमिमाप आवहव'
इति ऊहः । संकषे. ४।२।८. * अवभृथे 'अपवर्हिपः
प्रधावान् यजति' 'अपवर्हिपावनुवाजी' इति न्हिर्वांग-
प्रतिषेधः । वि. १०।७।१५, * अवभृथे 'अभ्यु तृणं
प्राप्य आधरमाधारयति' इति अभ्यु इत्यन्य तृण-
प्राशन केनते विधीयते । भा. ११।२।८।३३, * अनभृथे
'अभ्यु तृणं प्राप्य आधरमाधारयति' इति गुणानिधिः,
न कर्मान्तरम् । १०।३।१।१, * अवभृथे अभ्यु तृणप्राप्त-

नेन विश्रितेन प्राहृताङ्गान्तराया न बाधः । १०।३।१।१,
* अवभृथे भार्गववरणस्य होतृवरणस्य च प्रतिषेधः ' न
होतारं वृणीते, नार्ध्वम्' इति । १।१।१।९।१९.

ह्र अवभृथे ऋजीपादिनयनं प्रतिपत्तिकर्म ॥

सौमिके च कृतार्थत्वात् । ४।२।८।२० ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिशेमे अवभृथः ' वाक्येनैक-
कपालेनावभृथमभ्यवयति' इति । तत्राङ्गान्ये ' नरुण-
एरीत वा एतवानस्य यदजीधं. यद् आवाणः, यदौदु-
म्बग, यद्विषवणक' इति, तस्मात् यत्किञ्चित् सोमलिप्तं
द्रव्यं तेनावभृथं यति' इति । तत्र उक्तम्: किं सोम-
लिप्तानां द्रव्याणां अवभृथमगमनं प्रतिपत्तिः, अथवा अर्थ-
कर्मैति । किं तावत् प्राप्त इ प्रतिपत्तिरिति । कृतार्थत्वात् ।
ह्रापान्थेभानि द्रव्याणि तत्रतत्, तेवामभृथमगमनं प्रति
पत्तिर्वाच्यम् ।

अर्थकर्मं याऽपिधानसंयोगात् । २१ ॥

भाष्यं— अर्थकर्म वा अभिधानेन सयोगात् 'तेना-
वभृथ यन्ति' इति । तेन अवभृथसङ्घर्षे निषादयन्तीति ।
तृतीया वेनेति, द्वितीया अवभृथं इति, तस्मात् सोमलिप्तं
गुणभूतं, अवभृथः प्रधानभूत इति ।

प्रतिपत्तिर्वा तन्मायात्वाद्, देशार्थाऽवभृथ-
शुक्तिः । २२ ॥

भाष्यं— प्रतिपत्तिर्वा । कुतः ? तन्मायात्वादेव ।
एष हि न्यायः यदन्वय इत्यर्थे अन्यत्र प्रतिपाद्ये ।
तद्विद् यदि सोमलिप्तं द्रव्यं अवभृथे वरुनं विधीयते,

ततोऽर्थकर्म । अथ सोमलिप्तेन यानं विधीयते, ततः
प्रतिपत्तिः । नहि अत्र सोमलिप्तं विधीयते अवभृथे ।
तथा सति अवभृथसोमलिप्तसंबन्धः व्यपवन्तीत्यनेन
आख्यातेन विधीयते, तत्र वाक्येन विधानं स्यात्, न तु
श्रुत्या । याने पुनर्विधीयमाने श्रुत्या विधानम् । तद् परि-
गृहीतं भवति । श्रुतिश्च वाक्यात् बलीवती । तस्मात्
प्रतिपत्तिः । अथ यदुक्तं अर्थकर्म अभिधानेन यथोपा-
दिनि, तत्र ब्रूमः । एवं सति देशार्थां अवभृथश्रुतिः ।
अवभृथं यति इति अनभृथेन देशं लक्षयति । यस्मिन्
देशे अवभृथः, तां देशं यन्तीति । तस्मात् प्रतिपत्ति-
रिति ।

ह्रुप— 'तेनावभृथ यन्ति' इत्यनेन सोमलिप्तनावभृथयोः
सम्बन्धो विधीयते । तत्र सोमलिप्तं वा अवभृथार्थं,
अवभृथे वा सोमलिप्तार्थः द्रव्यमायेतन्न वदते । यदि
तत्साधनत्वेन सोमलिप्तं, तत्र उपचित्वाक्यादिनेन एक-
कपालेन वाच्यते । अथ सोमलिप्तं मस्कर्त्तय, अवभृथः
संस्कारकः, तथापि यामं निर्बर्त्तयत् द्रव्यं संस्कार्यतः
प्रतिपद्यते । निर्बर्त्तनेत्यथा 'संस्कारावः श्रुतिप्रती-
तिवन्ते एव । किञ्च पुरोडाशेन क्रियमाणो निर्बर्त्तः प्रधान-
भूतः । सोमलिप्तं तु मस्कर्त्तयो गुणभूतः । न च
एकस्य कर्मणो गुणव्यप्राधान्ये युक्ते । सोमलिप्तनावभृथ-
सम्बन्धे च व्यपन्ता वाक्यम् । तस्मात् इव वचनव्यतिर्त्तनं
घटते । याने सोमलिप्तविधानं इति चेत्, न शक्यं
सोमलिप्तं नभ्यु अन्नादिनेव । (तेन सद् इति सद्भाग-
विधाने) अदृष्टकल्पना च । अतः सोमलिप्तमगमनं विधीयते ।
शक्योति मगनं देशान्तरमाप्त्या सोमलिप्तं सन्तर्त्तम् ।
किञ्चते देशं नेयमिति ? तत्र अवभृथमगमनेन देशः परि-
च्छिद्यते । अतो मगनेन प्रतिपाद्यमानत्वात् दृढार्थतः ।
श्रुत्यर्थानुप्रदस्य भाष्यवैयर्थिधानादप्यनेति ।

शा— ' वत्रावभृथशब्देन श्रुत्या कर्मान्विधी-
यते । तत्साधनतया सोमलिप्तमुक्तं तृतीयया ॥
देशोऽवभृथशब्दस्य प्रवृत्तौ लक्षणा भवेत् । सोम-
लिप्तं ह्यपिष्ट्वेन चोच्यतेऽवभृथं प्रति ॥' उच्यते ।
'अवभृथवाक्यादिनिपुणोडाशाशरोघतः । ह्यपिष्ट्वेन
तु संबन्धुं सोमलिप्तं न शक्यत्वात् ॥ चरिदय

सोमलिङ्गं तु, यानमानं विधीयते । धात्वर्थो-
ऽवभृथपदं तदेवं लक्षयिष्यति ॥ ' अवभृथपदेषु
गच्छन्तः । सोमलिङ्गानि आदाय गच्छेत्तुः । तानि तदेव
प्रक्षेप्तव्यानीत्यर्थः ।

सोम— पूर्वोक्तप्रतिपत्तिरक्षणस्य अतिष्णात्सिमा-
शाहस्य निराकरणत उगतिः इत्याहुः । के चित्तु सुती-
यायाः न्यस्येन द्वितीयाप्यर्थं, यन्नि इत्यस्य णिनर्थपरं
न कथयन्ति । सूत्रार्थस्तु— सोमिकेऽवभृथे सोमलिङ्गेन
एव यानं प्रतिपत्तिः स्यात् तस्य वृत्तार्थत्वमिति ।

वि— ' पायस्यवभृथे सोमलिङ्गस्य नवन तु विम् ।
साधनं प्रतिपत्तिर्ना, यन्नि तेनेत्यतः श्रुतेः ॥ प्राज्ञ साय-
नवा, येनं पुष्टेदादावद्विषुक्तः । पायस्य तदस्यवभृथात्
प्रक्षेपः प्रतिपत्ते ॥ '

भाट्ट— सोमे एव ' वाक्येनेकस्फालेन अवभृथ
यन्ति ' इत्यनेन अवभृथसङ्कर्म कर्म विधाय ' यत्
किञ्चित् सोमलिङ्गं तेनावभृथ यन्ति ' इति श्रुतम् । तत्र
तृतीयाया सोमलिङ्गस्य करणत्वात्तद्वत्त्वं तस्य च यामे
अन्वयान्तर्भवेऽपि अवभृथ प्रति उच्यतेः न द्वितीयायं
रक्षणमा प्रतिपत्तिकर्मत्वम् । न च प्रतिपत्त्येकत्वात्
द्वितीयोत्पत्त्याय तद्वत्त्वतायामपि न दोषः, निपादस्यपि-
न्यायेन (११११२) रक्षणाऽनुपपत्तेः । अतः अव-
भृथे एव सोमलिङ्गस्य करणत्वम् । न च उपपत्तिश्लोक-
कपालावरोधात् अनिवेद्यं, अवभृथसङ्कर्मनिर्णय एव
शुद्धप्रमाणके निवेदोपपत्तेः । यत्तु कैश्चित् भावनामिद-
माभाहृतीकारेण तस्मिन्नेवावभृथे समुच्चयेन निवेद्यः पूर्व-
पक्षिताः, तत्तु यानिनेऽपि तथाऽऽपत्तेरुच्यते । अतः
अवभृथपदस्यैव द्वितीयोच्चयेन तद्वत्त्वतायामपि नि-
वेद्यः । इति प्राप्ते, कर्मान्तरत्वे अवभृथपदस्य
नामादीदेशकत्वे यौक्त्यापत्तेः शक्यत्वे अनेकपत्ति-
कर्मनाप्रसङ्गान्, देवताऽभावेन च अल्पव्ययत्वे, वाक-
्येन इत्यनुपपत्त्याय देवताऽभावेऽपि उपपत्तौ नन्वाप-
त्तत्, यामस्यपालार्थः एव सोमलिङ्गप्रतिपत्तयेन विधी-
यते । एष च न पाल्यार्थविषय, परपदायेर्यदन्वविधान
कर्मान्तरत्वादिकल्पना वाञ्छिता गमति । न च तेन

इत्यनेन करणत्वं, त्यामे कर्मत्वत्वात्तद्वत्त्वतायामपि तद्वत्त्व-
तुनीयाऽङ्गीकारेण सङ्घित्यमात्रेण उक्तौ कर्मत्वत्वेन तदा-
क्षणत्वं लक्षणाया अपत्तेः । अवभृथपदं एव देवताऽ-
भाऽप्ये इति न पक्षिदोषः ।

मूढन— ' न सोमलिङ्गैरवभृथिरेषा । '
शंकर— ' प्रतिपत्तौ सोमलिङ्गम् । '
* अवभृथे एव एकस्फालस्य द्विरवदानं नयनम् ।
भा. ७।१।१२३, * अवभृथे ज्योतिषोपगते आद्य-
भाषी स एव, तौ वाच्यमन्तौ, ' अन्वयान्तरात्त-
भाषी यद्यति ' ' अन्वयान्तरं यद्यद्यत्तु अन्वयं मे सोमो अत्र
वीजः ' इति । वि. १०।७।१५. * अवभृथे ज्योतिषोपगते
न एकस्फाल, स वैश्वदेविकेकस्फालस्य विकारः इति
नद्वयत्वित्ते । भा. ७।१।१२३, * अवभृथे पूर्वपक्षे
उपादायित्त्योऽस्मि. एवमाभाषि, विद्वान्तो च आप-
संयत्तौवा. । २।१।१२२.

इति अवभृथे प्रवाणेऽस्मि विकारः स्यात्तद्वि-
द्वेत्तुमिस्ययोगो द्रव्यदेवतवत् । १।१।२।१३१ ॥
अवभृथे प्रवाणे प्रथान्तर्भवे अग्निविकारः अग्नेः विकारः
स्यात् । अग्निस्यैव आद्यो प्राज्ञा इत्यर्थः । प्रथान् अन्व-
यत्वेन इति यावत् । नाह्वानि सन्त्यु कर्तव्यानि । नहि
तदेतुः प्रथान्हेतुकः अग्निर्गोचरः । अह्वाना अग्नी
कर्तव्यताया प्रथान्तव अग्निवियोगो न हेतुः । द्रव्यदेवत-
वत् यथा एनकपालो द्रव्यं, चक्रगश्च देवता प्रवाणे
विहितत्वात् नाहेतुः गमति, एव आद्योऽपि प्रवाणे
स्युर्नाहेतु इति पूर्वः पक्षः ।

साहो वा, प्रयोगवचनं कथ्यात् । ३२ ॥
यावत् पूर्वपक्षानुसंधेयः । न प्रथान्तर्भवे अतोऽकार-
णत्वं । किञ्च साहो अग्ने सङ्घित एवावभृथः अन्व-
यत्वेन, न प्रथान्तर्भवे । प्रयोगवचनं कथ्यात् ' अन्व-
यान्तर्भवेन चान्ति ' इति प्रयोगवचनं अह्वाना प्रथान्त-
वैधमेव । तस्मात् अवभृथे प्रथान्तत्वं अह्वानत्वं अप्येव
कर्तव्यानि इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनार्थः ३३ ॥
विद्वान्ते हेतुत्वरम्यात् । चरादे हेतुत्त्वपत्तये ।
' अन्वयं तु न प्राश्नाचारमाचारवति ' इति आचारव्यव-

द्रस्य अणु विधान सर्वेषामेवाज्ञानामणु करणे लिङ्गम् । अवग्रहाद्वादि अणु कर्तव्यानि अग्रतस्त आधारेण इति । अस्य लिङ्गस्य दर्शनात् अवग्रहाद्वादि अणु वर्तव्यानि, नाम्नी ।

शब्दविभागाद्य द्रव्यदेवताऽपनयः । ३४ ॥

पूर्वपक्षिणा यदुक्तं द्रव्यदेवत्ववत् इति तत्राह । चकारः प्रथमस्याज्ञाना च वैषम्यायः । अवग्रहः इति प्रधान-शब्दस्य आकारः इत्यादेश अङ्गशब्दस्य विभागात् प्रथ-मात् द्रव्यदेवत्वस्य अनपनयेऽपि अङ्गस्य, द्रव्यदेवत्वस्य अपनयो भवति । अथा तु अङ्गप्रधानोभयसद्वत्त्वात् अङ्गस्यो नापनयः । 'अणु आम्भ्येन' इत्यन यथा अवग्रहस्योक्तस्य प्रधानस्य अङ्गिः सन्त्यः श्रूयते, तथा 'अणु तुज प्रास्य आधारेण' इति अङ्गस्य आधारेण अङ्गिः संकल्पः श्रूयते । 'अणुमन्तात्वाज्य-भागी' इति लिङ्गाच्च आज्यभागधोरपि अङ्गभूतयोः अङ्गिः सवन्धो ज्ञायते । एवं च द्रव्यदेवत्वस्य अङ्गस्यः अवपनये पक्षि भवति, तथापि अथा अङ्गप्रधानोभव-संख्यात् नान्द्रव्यः अपनयः इति । इत्येव च एकहत्तलः, देवता च यद्यः, तयोः समाहारः द्रव्यदेवत्वम् । तस्य अपनयः इति विग्रहः । द्रव्यदेवतानपनयः इति यथाटे प्रथानात् द्रव्यदेवत्वस्य यद्यपि न अपनयः, तथापि अङ्गस्योऽपनयः इति शोभ्यम् । के.

ॐ अवभृथे बर्हिःप्रतिषेधाच्छेषकर्म स्यात् ।
१०।अ।५।४० ॥

ऐन्द्रिके अवभृथे 'अवर्हिषः प्रकण्ठः यजति' 'अवर्हिषावतुषावो यजति' इति बर्हिषः चतुर्थस्य प्रथमस्य द्वितीयस्य चानुवाचस्य प्रतिषेधात् तदर्थं दोष-कर्म अरशिष्टं तर्हि कर्म वर्तव्यं स्यात् । 'अणुमन्तात्वा-ज्यभागी यजति' इति यत्नं तु अणुमन्तोः अनुवाक्या-गन्धोर्विधानार्थं नाज्यभागविधानार्थम् ।

आज्यभागधोर्वाऽणुगुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ।
४८ ॥

धातुः 'दोषकर्मवर्तव्यत्वावगमिदाकारः । नैतत् पुन दोषं कर्म वर्तव्यमिति । तथापि, 'अणुमन्तो आज्यभागी यजति' इति वाचं कथं न अणुमन्-

घटितमन्तरूपगुणविधानार्थं, अणु-लिङ्गेन मन्तराण्य-स्वरूपेण च 'अप्यस्ये सधिष्व' 'अणु मे गोमो अन्वीत्' इति अणुमन्तोर्मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् । एव एत-द्वाक्यविहितयोः आज्यभागयोः अणुत्वात् निर्गुणधोरिव विधानात् चोदकेन तथैव प्रवृत्तः प्राप्तयेऽपि पुन-र्विधानात् इतरप्रतिषेधः इतरेषामज्ञाना चोदकप्रप्ताना प्रतिषेधः स्यात् । तथा च अणुमन्तात्वाज्यभागी इति यत्नं परिसंख्याकम् । 'अवर्हिषः प्रथानात् यजति' 'अवर्हिषावतुषावो यजति' इति यत्नं तु परिसंख्या-ताना नर्हिभित्ताना प्रथानानुवाज्याना विधानार्थं भवेत् । एवं च आधारेणानुवाचस्यैव शेष कर्म कर्तव्यमेव इति अन्यः पूर्वपक्षः ।

प्रयाजानां स्वेकदेशप्रतिषेधाद्वाक्यपक्षोपलब्धं, तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् । ४९ ॥

तुराब्दः परिसंख्यापक्षं व्यावर्तयति । यदि आज्य-भागान्तरं इतराज्ञानि परिसंख्यशील, तदा प्रयाजानुवाजै-कदेशस्य नर्हिषः प्रतिषेधो न स्यात् परिसंख्यातोश्च अप्राप्तत्वात् । एकदेशप्रतिषेधस्तु कृतः 'अवर्हिषः' 'अवर्हिषो' इति । एकदेशप्रतिषेधस्तु आज्यभाग-वाक्यस्य परिसंख्यापक्षभागी ज्ञायते । ततश्च आज्य-भागान्तरं अरभृथवाक्यस्यैव सन् परिसंख्यशील । परतु तस्य परिसंख्यापक्षत्वात्वात् तेन चेषेण न वाक्य-स्यैव अवाक्यस्यैवत्वम् । एकदेशप्रतिषेधात् हेतोः अवाक्यस्यैव वाक्यस्यैवत्वात्तः । तस्मात् प्रयाजाना चतुर्थो उपलक्षणेन द्वयोः अनुवाक्योश्च नित्यानुवादः स्यात् । प्रयाजानुवाजानुवाच नर्हिषोर्गो निषिद्धः । एव आज्य-भागान्तरस्येऽपि आज्यभागी अणुत्वं अणुमन्तो मन्त्रो विहितौ । सर्वेऽपि न परिसंख्या ।

गृहमेधीयवद्धा स्यात् । ५० ॥

अथवा गृहमेधीयवत् यथा गृहमेधीयः अपूर्णः, तद्वत् अरभृथः अपूर्णः स्यात् यानुक्तं पूर्णम् । इति सिद्धान्तः । के.

० अवभृथे बर्हिरूपाजाभागेन 'देवो यजति' इति शेषः । संकर्म. २।२।२. ० अवभृथे यदग-प्रसङ्गते वीक्षित्वा अवभृथात् पन्निदिदेच । परः

‘ नाशुर्वो ह्यशेति, न साम गावति, न गामनमस्य वचति ’ इति विनयेः । भा. ७।३।४।५. * अवभृथे वासुष्वापासिके चोदिताभ्यां उपनिष्ठासाम्ना अति-
रिष्टः पुरोडाशो गाव्यते । चोदकस्य अतिदेशात् प्रवृत्त्यात् । वि. ७।३।५. * अवभृथे विहारः प्रत्यङ्मुगः फतारस्य प्राङ्मुजा इति चेत् कर्तृगर्मर-
विहारस्य प्रत्यङ्मुगत्वविधानेन कर्तृगमपि प्रत्यङ्मुग-
ताया अभिसिद्धत्यात् । संक्षेप. २।४।१६.

॥ अवभृथे स्विष्टकृदागीगमिगोपु सर्वेष्वेव अग्नीपुरुषयोर्वचनं सस्विष्टकृच्छब्दकमेव कर्तृत्वं ज्योतिष्टोमे ॥

स्विष्टकृदेवताऽऽग्यावे तच्छब्दश्चात्रिवर्येत् । १०।४।१।७।३४ ॥

भाष्यं— अग्नि अवभृथः ‘ वरुणेनेकपात्तेनाव-
भृथं यन्ति’ इति । तदेदमाप्तायते ‘अग्नीरश्वो स्विष्ट-
कृतो यजति’ इति । तत्रापमर्थः सावधिकः किं भिद्यमे
अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तृत्वं, उन सस्विष्टकृच्छब्दक-
मिति । तत्र एव तत्रत् परीक्ष्यते किं सस्विष्टाधिकः
(रुद्र.) स्विष्टकृच्छब्दः, तत्र स्विष्ट करोति इत्यनेन
गुणेन प्रवृत्तः इति गौगो, न रुद्र इति । यदि रुद्रः,
अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तृत्वम् । अयं स्युत्पायते,
ततः सस्विष्टकृच्छब्दकम् । किं प्राप्तं ? सावित्राधिकः, न
इत्युत्पायते इति । वृत्तः १ न वावत् स्विष्टं वृत्तात् ।
अयं च तस्मिन्नेव काले स्विष्टकृद् इत्युच्यते ‘ स्विष्टकृतं
यजति ’ इति । नहि अयं स्वसहस्रव्यो समर्थां प्रादे-
शिन्येन गुणेन अग्निर्गो (निरुक्त. १।१४) भवत् ।
अग्निरेव स्विष्टकृच्छब्देनोच्यते, न योऽर्थः स्विष्टं वृत्त-
वान् । यदा सावित्राधिकः, तदा अस्विष्टकृच्छब्दकं
वचनं धर्तृत्वम् । कुतः ? अमेर्हि देवताया असौ
वाचकः, नग्नीरश्वयोः । विकृतौ अमेर्देवताया
अमानान् अग्नीरश्वान्या निपायैत् । तस्मात्
अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तृत्वमिति ।

संयोगो वाऽऽर्थापत्तोरभिधानस्य कर्मजत्वान् । ३५ ॥

भाष्यं— न चैतदस्ति अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं
कर्तृत्वमिति । वि सादि । सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं
कर्तृत्वमिति । तत्र एतदर्थ्यते, गौगिष्टमभिधानमिति ।
स्विष्टकृत्वात् स्विष्टकृद् इति गम्यते । गम्यमाने न
न्याय्यमपिगसितं कस्यापिनुम् । क्रियात्मित्त्वरनरन-
शब्देभ्यो गम्यते । ससुदायस्य च अग्नी अत्रयोगात् लोके
अन्यमभिधानत्वं नाभ्यनर्हीयते । तस्मात् सावित्राधिकः ।
एवं चेत् सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तृत्वम् । अग्रापते ।
अग्नेरर्थे अग्नीरश्वो भवेते ‘ अग्नीरश्वो स्विष्टकृतो
यजति ’ इति । क्रियात्मयोगिनाश्च शक्नोति स्विष्ट-
कृच्छब्दः अग्नीरश्वो वक्तुम् । तस्मात् सस्विष्टकृच्छब्दकं
वचनं कर्तृत्वमिति । अथ यदुक्तं, स्विष्टं वृत्तवति चैव
शब्दः, न चाग्निः स्विष्टं वृत्तवान् इति, अत्र भ्रमः ।
मन्त्रेषु भूतकालात् हीयते । त्वत्क्षे एा च टोपपदस्य
धात्वर्थः । अपिच तत्र, पूर्वान् वागाननेष्व स्विष्टं
वृत्तवानग्निः ।

शं— किं नित्येपु अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं
‘ अग्नीरश्वान्वावह ’ इति, उन स्विष्टकृच्छब्दकं ‘ अग्नी-
रश्वो स्विष्टकृतावावह ’ इति ।

सोम— वागपती विधिप्रत्ययात् वगसतिशब्देना-
भिधानेऽपि इदं स्विष्टकृच्छब्दस्य विधितान्त्रनाभावान् न
तेनाभिधानं इच्छुरियतेः सुगतिः । नूताधिनारे ‘ तु
कर्म वाच मन्त्र पुण्येषु कृत् ’ इत्यत्र कालोपपदप्रत्ययाना-
मेव नियमस्तुप्रमाणेन स्थापित्वेव वृत्तं, जिपु इति धातु-
नियमान्तरीमवात् उपादान्तरे शब्दकृत् भाषकृत् इत्य-
न्वित्वात् भूते निष्प्रत्यस्विष्टकृच्छब्दः । तत्र ‘ स्विष्टं चै न
इदं भविष्यति चाग्निं शशविधासः ’ इत्यादिधर्मव्येदेपु
अग्नेन स्विष्टकृत्प्रणेतारपितृभ्यामेः निरुक्तव्येदेपुवा-
ग्योने स्विष्टकृत्प्रणेतारमेव भूत्वस्य तन्व्यभावात् ननु इदं
वज्रप्रधानं शशं वृत्तवान् इतिवक्तव्यं योग्यत्वप्रधानेन
प्रक्षेपनिर्वाहणे रुद्रिण इत्यत्र शशीकृत्या । वस्तुतस्तु
स्विष्टकृच्छब्दः ‘ विद् व ’ इति द्विवेन ध्रुवात्तः । न च
कालप्रवृत्तवारथः इति भूतार्थासंभवेऽपि वर्तमानार्थमा-
दाय योग्यत्वभावात् पूर्वपक्षोऽर्थं मन्त्रः । विद्वान्त्रवाप्युप-

मनःशेनेति ध्येयम् । सूत्रार्थानु- देवताऽन्वले शिवद-
कृच्छ्रयो निरतैत तच्छ्रद्धयत् अस्मिन्नात्मनःशक्ति ।

वि— ' किममीरुणी शिवदृष्टच्छन्देन विवर्जितौ ।
यत्तन्वी सङ्गीतो वा, ऽऽयो रुद्रनादगुणोक्तिः ॥,
यदा चित् क्लृप्तान् शिवदृष्टिनि योवाद् गुणं वति । पात्र-
कामिनेयेनात्र मन्त्रो मगुणाविधौ । '

भाट्ट— ' अमीरुणी शिवदृष्टौ यजति ' इति
अवभृथे श्रुतम् । तत्र किं त्यागे दृष्टयोरेव अमीरु-
ण्योरेवतायाः, किञ्च शिवदृष्टगुणक्योः इति चिन्ताया,
न तावदत्र यज्ञिपदोपात्तशिवदृष्ट्यागानुवादेन देवताविधि-
सम्पत्तौ विधेयानेक्यनिमित्तकत्रयमेदायते, यज्ञिपदेन
धन-व्याज्ज्योतनामनापोद्देशेन विधानापत्तेश्च, अवभृथ-
स्वापूर्वत्वेन तत्र शिवदृष्ट्यागस्य अग्रान्तेथ । अतः शिवदृ-
ष्टपदेन शिवदृष्ट्यागकारिणो अमीरुणी इत्येव शिवदृ-
ष्टदेवताकार्यकारिण तथानिजा चक्षुर्योद्देशेन अमी-
रुण्योर्विधिः, अमीरुण्यविधिः शिवदृष्ट्यागविधिः ।
शिवदृष्टदेवताकार्यं च शिवदृष्ट्याग एव, इति तत्र वैदो-
पिकदेवताविधानात् तद्विषयश्रुतदेवताज्ञाप । अतश्च
यज्ञिपदे प्रहृती शिवदृष्टच्छन्दः अग्नौ यौगिक,
तथापि शब्दस्यैव प्रहृती विष्यन्वयात् शब्दकार्यं
याथे देवताऽन्तरविधानेन प्राकृतदेवताद्रव्यत्वापि निवृत्तिः ।
पशुवस्तु तुष्टु इदं यज्ञं श्रुतान् इति सूत्रार्थकण्डि-
प्रत्यया तदशिवदृष्ट्यागप्रतीतिः तस्य च श्रुत्याभावेन
भावात् शिवदृष्टच्छन्दस्य अग्निपदतामानाधिकार्येन
अग्नौ रुद्रप्रतीतिः पर्यापद्रव्यत्वापि समुचितस्य एरु-
थागार्थानात् शिवदृष्टच्छन्दस्य विरिन्देवताऽन्तरैणापि
नान्द्रव्यवसायो नानुपगत । अन्यैश्च च रीत्या यथयम
प्रहृती गुणविशिष्टदेवताविधिः, विष्टौ च कनश्चति-
यागादौ विदोभ्यातरस्यैव देवताव्यविधिः, तत्र वैदुत
देवताया प्राकृतदेवताद्रव्यत्वापि याथ । अर्थस्य देवतागपद्ये
द्वि च द्रव्यवादः स्यात्, विशेषान्तरस्य प्राकृतविशेष्यत्वाने
एव विहितान्, न शब्दस्य देवतातरस्ये । अत्रोऽत्र
अशिवदृष्टच्छन्दस्यैव यागपेलगामविधानम् । निगमे-
त्यपि आप्तवैषेयु ' अनुसृष्टि ' ' यज ' इत्यादिषु
अशिवदृष्टच्छन्दस्यविधानम् । द्वैधेयवि याग्याया

आदौ । याग्यानुयाग्ययोस्तु प्रकृतितोऽपि दृष्टाभिधान-
स्यैव अतिदेशात् उपदिष्टकृच्छ्रपि दृष्टयोरेव अमी-
रुण्योरेवविधानात् अशिवदृष्टच्छन्दस्यविधानं सिद्धान्ते
ऽप्यविशिष्टमेव । आगान्तरगुणकार्योस्तु गण्येष्टिवा-
देव अन्तरः । उत्तमप्रयासि तु प्रकृत्यायैव शिवदृष्ट्याग-
देवतायाः अप्रनायनात् इहापि व्यकथायन निर्विवाद-
मेव । इति प्राप्ते, शिवदृष्ट्यपदे शिवदृष्ट्यागकारिण-
रक्षणाया प्रमाणाभावात् देवताद्रव्यविशिष्टयागविधिरेवा-
यम् । शिवदृष्ट्यपदं च शब्दोऽपि प्रहृतायैव देवता-
पिज्ञेयम् । यन्तुतस्तु भूतस्त्वन्तरस्यैवऽपि यत्तमान
त्रिये देवदत्ते यागहृत् इति श्रयोपदर्शनात् यौगिकस्यैव ।
यागक्षयं अतिदेशाभावेऽपि आर्यमागान्यायेन (१०।
८।१।५) प्राकृतः एव, शिवदृष्ट्यागान्तरं वा शिवदृष्ट-
देवताकल्पात्, तत्कार्यायैव आश्रयतर्कस्यैव वा प्राकृत-
शिवदृष्टिकार्यरूपं बन्वत्येवम् । सर्वथा उच्यते । अमी-
रुण्योः तत्र देवतात्वात् त्यागनाले तद्वन्निगमेषु च
शिवदृष्टच्छन्दकरोरेव अमीरुण्योः अभिधानम् । १८.

सपडन— ' यौगिक शिवदृष्ट्यपदम् । ' २०.

शंकर— ' अवभृथे शिवदृष्टगुणः । ' २०.

अथ अवभृथधर्मकर्मन्तरस्य वरुणप्रयासेषु

विधानम् ॥
निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात् पशुपत्
प्रदानविप्रकर्षे स्यात् । ११।१।१५।६३ ॥

भाट्ट— ' वरुणप्रयासेषु श्रुते, ' याग्या निष्कासेन
तुष्टुयावभृथमभ्यस्यति ' इति । तत्र विचार्यते किं
प्रदानप्रकर्षोऽयं, उत कर्मान्तरचोदनेति । किं प्राप्तम् ?
प्रदानविप्रकर्षोऽयम् । कुतः ? तदेकदेशत्वात् । वरुणं प्रति
आनिक्षेपना, मायवी आमिषा, नायवी आमिषेति ।
सा हिमा प्रदीपमाना दृश्यते । एकदेशोऽस्या आयाव-
स्थाने, एकदेशः रजिष्ठयतुल्यम् । उभयस्यैव वरुण-
देवता । तेन प्रदानविप्रकर्षो निष्कास्यते । पशुपत् । यथा
रजनीयस्य पशोः, ' ययथा प्रातःचरते चरन्ति, पुरीषा-
द्येन मध्यदिने, अर्द्धेऽस्तुतीपमने ' इति । अत्रभृथ-
याद इत्यानी किरणैः ? मन्त्रा अनुवादमार्थं देव-
तामान्यादेवजातमान्याथ । अथ धर्मानिदेशात् । अग्नि-

होमपदादेव कस्मान्न भवति । अत्रकथय्यात् । अनेनैव प्रदानविप्रकर्षः अनेनैव धर्मातिदेशः, इत्यत्रकथयमेवकथ पावकथ । प्रदानविप्रकर्षं कृत्य ज्ञातव्यस्य धर्मानतिदेशं न शक्तिरिति । (भुजो नारकथाः आमिक्षायाः खण्डी-त्त्रमेन शेषेण, पिष्टमपलेपप्रह्निभूतवग्ना उपैष्य इत्यर्थः इति के चित् । पिष्टमपलेपस्य आमिक्षासंस्कारार्थतया प्रधानहविष्टुत्तमावात् । पुरोडासादिस्त्रिगणप्रदानहविरर्पना उपैः इत्यन्ये । अविशेषात् उपमेपामित्यपदे । सोम. १।१।१४)

द्वुप्— गार्वाणो आमिक्षा उल्ला । तस्याः एकदेशः पूर्वं (आरापशाने) हूयते, एकदेशश्च उत्तरप (समिष्ट-यजुनन्तराले) । तत्रैव (स्त्रीपया) उगच्छते वज्र-देवताया । यथा पशोः (एकदेशः प्रातःस्वने हूयते, तृतीयस्वने वैकदेशः वदत् । यदि स एवायं गाराः, कथं तर्हि अवस्ययच्छः, अत आह—) अत्र-भूषणशब्दः देशतासामान्येन गौषः (अत्रभूषोऽपि यवण-देवताः इति) । देशतासामान्येन वा (निष्ठासप्रकारः अवस्ययत् इति) । धर्मातिदेशः फस्मान्न भवति (तद-मैवधर्मान्तरविधिः उपर्यः) । उत्तरपे । यत्र आख्या-तेन कर्म प्रतिपाद्यते, तत्र वत् नाम तद्वर्मानिदेशार्थं भवति यथा ' मासमभिरौन जुहोति ' इति । (अत्र जुहोतिना कर्म प्रतिपाद्यते, अग्निहोमशब्दस्य धर्मप्रति-पादकः इति) इह तु नामशब्द एव चेतः । भूयते, य एव कर्म निष्ठास्वनि, स एव धर्मातिदेशार्थो मत्विव्यति इति (गौष) अत्रुपपन्नम् ।

अपनयो वा, प्रमिद्धेनाभिसंयोगात् । ६४ ॥

भाष्यं— न वाऽयं प्रदानविप्रकर्षः । किं नर्हि । अपनयो निष्ठास्यस्य, पूर्वकर्मणः कर्मान्तरोपदेशः । किं नारणम् ? प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् । प्रसिद्धेन नामधेयेना कथय्यशब्देन संयोगात्, निष्ठास्तेनावस्ययत्प्रतीति । ननु आलोऽयमनुपादानामित्युक्तम् । अनुवादः ह्यु अत्र हृशिवितोषकरोऽनर्थकः कणत् । अविदेशस्वर्यशब्दः । ननु त्वनापि लक्षणा भवति । अष्टु । लक्षणाऽपि हि प्रहृचि-विदोपनख्वाद्धर्षती । यथा ' अमी तिष्ठती, अरटे तिष्ठति ' । अनेकार्थता तर्हि दोषो भवति, नापूर्वकर्म-

बोदनागामदोषः । यथा ' एतस्यैव रेवतीषु वार-न्तीपमप्रिरोमसाम कृत्वा पशुतामो ह्येतेन यजेत ' इति । कर्म पुनस्तेन शक्यते अपूर्णे कर्म बोधमित्युक्त् । सत्यते । ' वारण्या निष्ठासेन उपैक्षाभूषणधर्मस्ययत्ति ' इति भूयते । न चारभूषणः शक्यतेऽप्यथेत्तुम् । तेन विज्ञाने, निष्ठा सेन उपैक्षाभूषणं कर्तुमनोऽस्ययत्तीति । यथा शक्य कर्तुं पूजाणि भवन्तीति । लक्षणाया, यथा ' य एव विद्वान्ः कथयुषान्ति ' इति ।

द्वुप्— नापं प्रदानविप्रकर्षः । कुनः । अत्रभूष-णशब्देन कर्मणा निष्ठास्यस्य संयोगात् । नन्वुत्तर इत्यु तम् । असत्या गतो अनुवाद आधीयते । अत्रि तु गतिः । लक्षणाया धर्मातिदेशार्थो मत्विव्यति । लक्षणा च याग प्रतिपाद्यत्विति ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् । ६५ ॥

भाष्यं— अथान्तरोपनानिष्ठास्यस्यानुपपन्न प्रतिपत्तिर्मातिरिति ।

न, कर्मसंयोगात् । ६६ ॥

भाष्यं— तत्र । कुनः । कर्मसंयोगात् । अर्थकर्मणा कथ्य गुणभूतस्य संयोगो विज्ञाने तृतीयाकारमन्वात् । प्रतिपत्तौ हि क्रमप्राधान्यात् द्वितीयाया निरदेलन यथा ' यागानि कृत्वाविषणा श्रम्यन्ति ' इति । अथवा अत्रभूष-णशब्देनाप्य कर्मण्य संयोगात् । यदि च प्रतिपत्ति-त्वात्, ततोऽत्रभूषणशब्दोऽनर्थक एव भवेत् । अपनभूष-णशब्दो धर्मानतिदेशोत् । न च प्रतिपत्तौ प्रधानकर्मणा धर्माः शक्या अतिदेशु, येपम्यात् । तदा शक्यभूषेन प्रतिपाद्यत्वतीत्युक्तं स्यात् । न चारभूषेन तिषिद् प्रति-पादितं, यत्तिरिष्येत् ।

द्वुप्— न येय उपनिष्ठास्य प्रतिपत्तिः । कथम् । यथा तेन इत तथा अनोपि कर्मणः । तत्र च इत्यु गुणतो, यागः प्रधानतः । इह तु विपरीतं कथं तत्रान-माप्नुयात् (अनो यथैव प्राप्तयेषस्य प्रसदात् कर्मणो इति सिद्धं, तत्र एव एतदर्थकं इत्यपि सिध्यति इत्यनि-प्रायः) ।

सोम— उपपेयाज्ञानो आहूण्यपि इह नार्हतिः इत्युपात्तात् अथात्वरसंगतिः । यद्यपि हतवे

सार्धौषीणसिकाया स्तुलेणे चोदकप्राते निष्कासविधिः
इति पूर्वपक्ष कृता कर्मान्तरविधिं च्यवसायितं,
तथापि इह तत्रैव कर्मान्तरत्वं प्रचारविप्रकर्षनिराकरणेन
स्वितीश्रिते इत्युपनयति । ननु यदि निष्कालोऽवगमं
देवतायै देवः स्यात्, तथा प्रकृतवाद्यशेषे देवताऽन्तरस
व्यवहृत्यस्या वरुणायै न दानं, इति कर्मान्तरव्यवसायवत्
प्रचारविप्रकर्षः स्यात् । न स्यात् निष्कालः अवश्य देवतायै
देवः इत्यन प्रमाणमस्ति । 'यत्किंचित् सोमसिद्धं तेनाव-
भृथं यन्ति' इति सोमसिद्धनयवत् देवताश्रयमेव कर्म
निष्कालप्रतिपत्तितया सिधीयते इत्येव वर्णेनीयत्वात्
'प्रचारविप्रकर्षविधिः' इति पूर्वपक्षार्थानामनुक्तमिति चेत् ।
सत्यम् । परमप्रमाणेषु वाक्यकार्त्तरेण अवभृथस्या-
विहितत्वेन अवभृथदेशनकनसा सोमसिद्धान्त निष्कालुप-
सक्यतया देवताश्रयस्य प्रतिपत्तिर्गोणे विध्यन्इत्येव बुद्धौ
विधिपूर्वमानताभावेण प्रत्येकं देवतासक्य परिहरण्य
प्रवृत्तकर्मण एव निष्कालविशिष्टप्रचारविधिरगत्या स्वीकार्यः
इत्यागमः । यस्तुतस्तु— अवभृथशब्देन देवतासमान्यात्
प्रकृतधर्म परामुद्यम वरुणधर्म निष्कालेनापि कृपात्
इत्येव प्रचारविप्रकर्षविधिः मुखेनेषाद्विदुं शक्यते ।
तथापि अयं प्रारो प्रथमारस (शा.) नाभिमतः ।
तथाप्ये अवभृथशब्दानर्थक्याभावेन वक्ष्यमाणवदानर्थ
वचनपक्षे इति ज्ञेयम् ।

वि— 'निष्कालावभृथे विप्रकर्षोऽथ प्रतिपादनम् ।
उत्तरार्धकर्म पञ्चन, शयोऽवभृथशब्दतः ॥ कर्मान्तर
तदाऽपि स्यात् प्रतिपत्तिः प्रयोज्यत् ।, प्राधन्यादर्थ-
कर्म स्यात् तणावभृथधर्मकम् ॥' तस्मात्प्रथमम् ।

भाट्ट— वरुणधर्मेषु । वरुणस्य निष्कालेन तुपंक्ष
अवभृथं दन्ति' इति श्रुतम् । तत्र वरुणदेवत्वस्य
आग्निधायामसा प्रधानान्तरसामये पूर्वमेकवार कृतस्यापि
पुनः प्रचारविप्रकर्षमात्रं गतिरुपगुरुत्वं विधीयते
'यथा प्रातःसपने चरन्ति, पुरोहादीनि माध्यन्दिने,
अर्धशैश्वतीवसन्ते' इत्यनेन सारनीयपत्रोः । अवभृथ-
धनरुत्वं वरुणदेवतास्यसाहचर्यम् गौणेऽस्तुवादः । ननु
इति च यथावद्वचनं, तेन नावभृथधर्मो पुनः प्रजाजदि-
धरण इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु, नाव प्रचार-

विप्रकर्षः । नयत्ये अवभृथशब्दवैश्वानरपक्षे, सतिह-
गुरुत्वं कालवाचकपदप्रथमाश्रयात् प्राप्तकर्मानुपादेन
कालनिष्कालानुपादेनकृणुविधाने वाक्यभेदापत्तेश्च । अतः
अवभृथपदेन अनु-रूपं तदर्थं लक्षयित्वा अवभृथगमन
तुपविशिष्टं वाक्योनिष्कासप्रतिपत्त्यर्थं विधीयते प्रयोज-
शेषामिमारणवत् इति । सिद्धान्तस्तु अवभृथशब्दस्य
लक्षणाऽवश्यंभावे शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्धयर्थं तदर्थक-
कर्मान्तरस्यैव लक्षणा । अत एव 'नावुवो जुहोति, न
साम गायति, न गमनमनं जपति' इत्यादिगौणिक-
प्रसिद्धावभृथधर्मवस्तुज्ञासोऽपि सगच्छते । अतश्च कर्मा-
न्तरमेवेदं तुपाशो अर्थकर्म, निष्कालाने च प्रतिपत्तिः
इत्युक्तं कौमुभे प्रकरणान्त्यधिकरणे (२।२।११२४) ।
एतदधिकरणमुने नु तुपाशो अनु-देवगमनस्यैव ना
प्रतिपत्तिरन्तमाशङ्क्य निम्न इति चेदित्यम् ।

मण्डन— 'निष्कालोऽवभृथादिप्रः ।'
दांरु— 'तुपाशोऽर्थकर्मत्वम् ।'

१ अवभृथशब्दः, गौणिके कर्मणि गुरुत्वः, तस्य विधेय-
क्रियासामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात् । दार्ढ्यौषीणसिके
अथ स्तुलेके तु अप्यत्र तादृशपर्यन्ते । तस्मात् गौणिकधर्म-
वाचिनमवभृथशब्द वरुणधर्मप्रत्यये प्रसुप्तान आग्नायः
गौणिकधर्मनातिरिक्तत्वं कर्मान्तर तदर्थंयुक्तं विधत्ते ।
वि. ७।२।४. १ अवभृथशब्दः हि वरुणदेवत्वस्य
एककालप्रत्यय वागव्य वाचकः । 'वाक्येनैककाले
नाकरणं यन्ति' इति तदुपसिक्तान्ते श्रुतत्वात् । भा.
१।२।२।१३. ० अवभृथसाम ऐच्या गायति । के.
० अवभृथाद्गृहानां धाम्नाः परित्यागज्यानां परितः
सामानि इति स्थूलस्या अवभृथादिप्रयोगात् वाद्यावा-
गतैः अवभृथादिप्रयोगविधिविधेयं कामावेन अवभृथा-
दिद्वारस्वर्गाप्त्यभावात् साक्षात् ज्योतिशोमन्त्रन्तर्भावेन
च अग्नीषोमीयादिवत् सारनिष्कालप्रत्यये विषयवत्ता
प्रशान्नाभात् साध्याभावेन स्वल्पताः प्राप्ते वषट्पत्तेव
सतो युगाः इति ज्ञेयत्वसिद्धिः । सु. पृ. ११८३.

० अवभृथादीनि कर्मानि हाह्यादे इत्येव कर्त-
व्यानि । टुप. ८।१।८।३२. ० अवभृथोचरतुवधर्मान-
येति, तदुचरतेन नाग्निशोभोमरम्भः । के.

● अथमंत्रः । गदि अशरितिरयः अथमनोऽस्मि । ऋजु. ५. २२०.

॥ अथयथा अर्थयन्ते, न समुदायः इति न्यायः । तत्रया—या हि कर्त्तुं शक्यं भवति, एतेन कर्त्तुं करोति । यथा च या गान्ते मग्निः, एतेन शीर वृषभुपशुत्तवे, अथैरेत्वा इष्टमराचयम् । इत्यथि अर्थयत्प्रमाण्ये । साहस्री. ६५१.

● अथयथाः (परार्थांनुमाने) प्रतिशारेन्दुदाहरो-धन्यनीगमनानि पन्नेनि अक्षमादीनाः । आशाः अतिमाया नव प्यारायकाः इति भीमार्द्राः । मणि. ५. ४०

● परार्थांनुमानसकथ्य च कारिकाकानि न पद्य अथयथा, निनु भा यत्र । तदुक्तं ' तनु पद्यत्र के पिर् इवमन्वे (बीदाः) यदे (भीमताः) प्रत्यम् । उदाहरणसंकेतं, यदीदाहरणादिम् ॥ ' इति । बाउ. ५. ८. ० अथयथै. समुदायस्य अशरितिरित् । भा १११३११४.

॥ अथयथे कृत्वां लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति इति न्यायः । तत्रया गोः सक्रमि कर्त्तुं वा कुं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति, एवं प्रवृत्तेऽपि । अर्थं ' पूर्ववत्तनः ' (पा० १।१।६९) इति यूपभाष्ये उक्तः । साहस्री. ६२२.

॥ अथयथे शास्त्रार्थसंश्रयस्य इति न्यायः । ' यवते प्राज्ञगोऽधीक्षाऽधीन ' । इति सृष्ट्याशय इति शास्त्रार्थ इति श्रुत्या पुनः प्रवृत्तिर्न भवतीति । ' गर्माहमे प्राज्ञाण उपनेयः ' इति सृष्ट्युपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति श्रुत्या पुनः प्रवृत्तिर्न भवतीति । तथा ' मिहृदये-नामामिऽन्तिऽराव्यत्पितराश्चोदत ' । इति कष्टदुपशुत्तय कृतः शास्त्रार्थ इति श्रुत्या पुनः प्रवृत्तिर्न भवतीति । तथा प्रवृत्तेऽपि । ' एकः पूर्वकथोः ' (पा० ६।१।८४) इतिनृत्यसामाह्वयस्य विश्रुतेऽप्य न्यायः । साहस्री ४५८.

● अथयजुप्रसिद्धिः । ननु समुदायप्रसिद्धेः श्रुतिसामान्यत्वात् वाक्यस्वातीत्यापयप्रसिद्धिर्दुर्लभा स्यात् । तथापि, ' अशरैरेय वृष्ण्यते समुदायप्रसिद्धिषु । अर्थसामोपसंहापादितस्य निप्रकृत्यते ॥ ' उच्यते । अथयजु उ अथयजानामपि (शब्दाथयजाना-

मपि) स्वार्थे श्रुतिसामान्यत्वात्, तदुक्तमपि अथय-प्रसिद्धित्वात्मागत् । तत्र च ' अससस्त्वययार्थेषु योऽन्यार्थे प्रमुपयते । वत्तानन्यगतित्येन समुदायः प्रसिद्धयति ॥ ' न्यायमिषा हि समुदायप्रसिद्धिः अथयप्रसिद्धिं वाचते । तस्मान् सामान्यमपि यत्र प्रमाणान्तरैश्च पूर्वाहृतापयार्थेपरहिते अग्रे यदुपयोगो ह्ययते, यथा अधयजानां परहिते ह्ये अक्षयार्थसंश्रयः । नहि अत्र पूर्वगतकथ्यसूत्राण्ये प्रतीतिरूपवत, इयथापत्या शक्यन्तर कथ्यते । तत्रच उच्यते अथययार्थसु-संधानात् विधित्वा अथयजुप्रसिद्धेः अशरधनसामान्यत्वात् इत् इत् (समुदायपरिचरः) धीवीधी भवति । पा. १।१।८११, ० न तावत् समुदायप्रसिद्धौ संमान्यतां अथयजुप्रसिद्धिं श्रुतिपरिकल्प्यता । उदाहृता इत्यादी । ३।१।८१२६ ५. १०००. ० समुदायप्रसिद्ध्या अशरिमिनस्ये अथयप्रसिद्धिर्वाच्यते अक्षयार्थसंश्रयः । भा. ६।१।१०।२२, ० अथयजुप्रसिद्ध्या समुदायपरि-द्धिर्न वाच्यते इत्युक्तमेव । ६।८।१०।४२, ५१. ० ' वाचिनः ' इति हि अथयजुप्रसिद्ध्या (वाचः आभिज्ञारूप अत्रमसि एषा इति) विशेषे देवाः मत्वा-च्यन्ते । वाक्यायंयव अत्रयस्यै समुच्चित्य संकथ करयक्या ए (अथयप्रसिद्धिः) अन्वती श्रुतिमानोप निपातलभ्याया समुदायप्रसिद्धे द्वयंन भवति इति दुर्बलतरः मयोतो गतितरय । वा. २।१।९।२३ ५. ५१७

॥ अथयजुप्रसिद्धे समुदायप्रसिद्धिर्वैदीय-सीति न्यायः । यथा— ' स्वस्य विद्यव्यथयव नानात्वा दुष्टेसा तथा । गाना मानेले वीने स्वसादय उदाहृताः ॥ ' इति । अथ यदिवद्युत्तस्य नननीवाचकथ्येय मातृदावयस्य ' न वत्त्वसादित्यम् ' (पा० ५।१।१०) इति स्वसादित्यस्युत्तरोद्विचैव, न तु परि-च्छेत्तावाचकमातृदावयस्य । योयजनेवे मत्तनादिज्ञितपुत्र इतिनोपमितिः प्रतिवधिकेति वृष्णयितरैः कर्मिणि । यथगत्यिदकन्याप्रसिद्धोऽप्य न्याय इति । साहस्री. २३५

* अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धया निराकर्तृत्वान् अतीतगन्धः अहर्गणधाचक्र., न ह्य न हीनः अहीनः इति स्तुभत्या ज्योतिषोन्मार्थकः । रुडिर्गोमप-हरनि । योग्यत् रुडिर्ब्रह्मीयसी । वा. ३।६।८।१६ पृ. ८६४. * अवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेः घलीयध्वं रथकाराधिकरणे (६।१।१२.) वक्ष्यते । सु. पृ. ४६६.

* अवयवव्युत्पत्तिः रुदथा नाम्ने ' द्रुमु शब्दे ' इत्यवयवव्युत्पत्तौ आश्रीयमाणया शब्दादीनामापि शौम-भद्रव्यक्तता स्यात् । (रुदथा तु क्षुमात्तुल्यं वक्षं शौमशब्दात्प्रयत् । अतस्ती स्यादुमा क्षुमा इत्यगः । जवव आङ्गी इति भाषा) । वा. ६।१।६।२३ पृ. १३७४. * अवयवव्युत्पत्त्यै प्रयोगसमये रुदिर्न कल्पनीया । सोम. ३।२।६.

* अवयवसमुदायमेव अवयविनं के चिराद्गुः । तत्र । ' उ-पन्नः पटः, विनष्टः पटः ' इत्यादिप्रतीतेः । मणि. पृ. २२.

* अवयवातिरिक्तावयवभावः वैयकरणपक्षे । सु. पृ. १४२१.

ॐ अवयवार्थवत्त्वस्मृदाचार्यवत्त्वं इति न्यायः । अवयवार्थवत्त्वः समुदाया अर्थवत्त्व इत्यर्थः । तत्रा-न्तेके आद्यमिदं नगर गोमविदं नगरमित्युच्यते । न च सर्वे तनाद्रथा भवन्ति, न सर्वे वा गोमन्तः एष प्रवृत्तेऽपि । अयं न्यायः ' अर्थवत्त्वं—पा० १।२।४५ इति स्वभाष्ये उक्तः । साहस्री. ६२०.

* अवयवार्थव्यतिरेकः अलन्तमेदाभागेन अत्यन्त-मेदः इति के चित् । सु. पृ. ८७९. * अवयवावयविनोः अमेदः । संसर्प. २।१।१२. * अवयवावयविनोः गुण-गुणिनोः क्रियाक्रियाव्यतिरेकः मेदाभागेऽनुभवपेयः । मणि. पृ. २३. * अवयवावयविनोः सामान्यव्यतिरेकप्यवहार-भावः । वा. ३।४।१।४।१ पृ. ९७८.

* अवयवी-द्रव्यान्तरम् । तत्र हि द्रव्यान्तरमस्तीति गम्यते, यथैकस्मिन्नवयवे यदीत्या कृष्यमाणे कृष्यनः कृष्यने । न यथैकं फलपूत्रे कष्टे एकस्मिन् आहृष्य-माणे फलान्तराणि कृष्यन्ते । यत्र हि परस्परव्यतिषङ्ग-जनिता एका सुदिर्भवति, नावयवव्युद्भिर्दृश्यते, तापि

केन चिदनुमानेन अनुमीयते, तत्र द्रव्यान्तरं ज्ञातमि-त्युच्यते । भा. ९।१।७।२६. यत्र व्यतिरेकोऽवयवी अर्थात् तत्रैकावयवभाषणेन चरनोऽवयवी आहृष्यते । वा.

* अवयवी घनादिबन्ध परमाणादिपञ्चात्मक एव, नार्था-न्तर इत्याशङ्क्या तस्य अपत्यत्वात् न च न्यवहायानुप-योगित्वात् सगतिश्रद्धाद्यर्थं भवेन तन्मूलकत्वेदप्रमाणावहा, इति तत्राभावात्सिद्धयर्थमेव घनादिदृष्टान्तवैयर्थ्योपपादनेन निरस्तं औत्पत्तिवन्तरे घनवादे यार्तिककारिः । वाळ. पृ. ७. * अवयवी सर्वेषु अवयवेषु न्यायकः । भाट्ट. १०।७।२. * अवयविनां अवयवैः सह समवायत्वज्ञानः एवमर्थः अपोक्षेयः । ऋजु. पृ. १८८.

* अवयवविशेषोपगुणानां अवयवगुणपूर्वकत्व-नियमः । मणि. पृ. ५४.

* अवयविसंबन्धो च अवयवीयः अवयवसमयोगः । सोम. ६।५।५.

* अवयुल्लवाद् : अवयुल्लव एवम् कृत्वा वादः वदन वचनं कथनम् । ' दु मिश्रणे अमिश्रणे च ' । अवान्तरार्थव्यक्तं महामन्त्राया एव स्तुत्यादिकर-णम् । यथा भाष्ये ' यत्र परा (अथिका) सख्या कीर्षते, तत्र अवयुल्लवाद् भगति (क्व चित्) यथा प्राद्वकपाले ' यद्वाक्यलो भवति ' इत्यादि (पाठेषु) । के. ३।७।१६।५.

* अवयवोद्यमान्नायः वाच्यपेये ' ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाभिषोमो नोवयवो न पोदशी नातिवयनः । अथ कस्या-द्वाच्यपेये सर्वे यत्कृतवोऽवयव्यन्ते इति । पद्युमिरिति वयात् । आश्रयं पद्युमात्मते । अभिषोममेवेनावयवपेये । ऐन्द्राभिनोक्यम् । ऐन्द्रेण पोदशिवः स्तोत्रम् । गारुडत्या-ऽतिरायम् । गार्क्या बृहन. स्तोत्रम् । घृतवन्तो वै यत्क-रतायः । तान् पद्युमिरेवावयवपेये ' इति । वि. १०।४।४.

ॐ अवशिष्टानामन्ते निवेशः इति (आगन्तू-नामन्ते निवेशः) न्यायेन वक्ष्यते। अन्तरे इत्यन्तेकः, तदन्तरं प्रजापतिलोकद्वारा परशितलोकं प्राप्नोति । श्रीकरः ४।१।२ वृत् । न्यायार्थेऽपु आमन्त्रिताः शिष्टानामः प्रथमसन्तेषु निवेश्यन्ते, शान्तामन्त्रितान् आगन्तवः आशिष्टाः अन्ते निवेश्यन्ते इति । ११।११।११

अथद्यापेक्षिताऽनपेक्षितयोरपेक्षितं स्मरणीयमिति न्यायः । स्पष्टः । साहस्री. ६१.

● **अथसरसगतिः**— यद्यप्यक्ता मो विचारः, तन्मातो ए एव बुद्धिस्तो भवति । सु. ट. ३१२.

● **अथस्था हि विचारः** । अथस्था च अथसाऽन्तरोत्पत्तौ श्रेयः । न च अथसा अन्त्यावतोऽन्या । बृहती. ट. १६१.

● **अथहृदनेन अभिनयने** ' औष्ठुम्प्राश्नलं यज्ञोपधस्य पूरित्वाऽथहृदि, अथेतदुपपाति ' अथ अहृदमाप्य प्रयोजनत्वात् अट्टवेच । वि. ११११६. ● **अहृदनेन कृणुते** न कर्तव्यं तुपयिभोक्तसमवात् । भा. १०।१।१११ वर्षके २, ● **अथहृदने प्रोक्षयं निपेपण इत्येवमावः ओषधधर्मः** । (औषधं व्रीह्यादि) । १।१।४।७, ● **अथहृदने महादित्युक्ते** वानासु भवेत्नात् प्राक् कर्तव्यम् । ततो भवेत् । १०।१।२१, ● **अथहृदने मन्थः** ' अथहृत् रक्षः इत्यहृदिति ' (इति एकम्) ' अथरता यातुधाना इत्यहृदिति ' (इत्यन्यम्) । ३।२।११९, ● **अथहृदनेपेपणयोः** निपासिधिः ' ग्रीहीनवहृदिति ' ' तण्डुलम् पिच्छि ' इति मातृशब्दः दर्शपूर्णमासयोः । ४।२।१११२६, ● **अथहृदनेमन्थस्य** प्रहारः समुदायायै उक्तं प्रयोगः दर्शपूर्णमासयोः । १।१।४।२।४२, ● **अथहृदनेमन्त्राशुक्तिः** नानाकीशेषी प्रतिवीजं सजन्त्ये । १।१।४।११३.

● **अथहृदिति, पिच्छि** इत्यादीनां हृदप्रयोजनार्थं क्रियाणां आ तण्डुलविरिचिर्भूतेः प्रयोगः स्यात् । भा. १।१।४।२०.

● **अथहृदिति** एते हि अथ-स्तणादिः तण्डुलवर्णतः पदार्थः । स्तरणादि इन्तेष्वकस्मै, पत्नीचरणन्तश्च सर्वत्र शेषः । अतो हृदिः तण्डुलविषयत्वम् । भा. ५।२।७।१५, ● **अथहृदित्यु न गी**, न पुमान्, न नपुंसकमिति । ननु अथहृदोरेपि स्त्रीलिङ्गः शब्दोऽस्ति ' क्रिया ' इति । अत्र ध्रुमः । न त्रिवचनः अथहृदोः स्त्रीलिङ्गः शब्दः, पुंलिङ्गोऽपि वक्ष्यति ' अथघातः ' इति । नपुंसकलिङ्गोऽपि ' धर्मः ' इति । ३।२।३।८, ● **संनिपत्योपकारी** सः (अथहृदितिः) । १।१।४।११४.

● **येषां तु तण्डुलकण्डे एव सुखस्य वप्रमनविद्यतनरमणि अथहृदिति** शब्दः प्रवर्तते इत्युपगमः, तेषाम् तण्डुलनिर्हृतेरेव अन्यातः प्रमोदि । इ तु मन् एवाम्युपगमः । यत् कर्मणं विनाऽपि तण्डुलेः प्रमोदो दृश्यते ' कदापमवहृदिति ' ' विष्णुमन्वहृदिति ' इति । न चातो गीतः प्रमोदो विशेषमावात् । अथवप्रमिद्वयं च अथात्समाप्रचन एव प्रतीयते । न न समुदायः अर्थात्तरे प्रसिद्धः । तण्डुलमाकारस्य तु प्रमोदित्वेः तत्र प्रयोगः प्राचुर्यम् । भा. १।१।४।२८.

● **अथान्तरप्रकरणे** अभिप्रेतनीयस्य विदेवनादिपु निराकियते विदेवनाभिरूपे (४।५।२।३-४) । के. ● **अथान्तरप्रकरणे**, ननु एवं सति सर्वाभ्यान्तरप्रकरणेषुदे, एव गम्योक्ति (प्रधानकर्मण्यस्य अभिप्रेतं सगते अत्र-गुणस्य कस्य चित् अर्थमवात् सर्वशानुपवते, न क्व चित् अथान्तरप्रकरणे स्यात् इत्याद्युक्तं ननु इति । कल्पना प्रमाणेन प्रधानकर्मण्यस्य चाभिव्यक्त्या अत्रगुणत्वकर्मो सदस्यसमवेन परिहरति) उच्यते । ' परप्रकरणस्यानामङ्गे मृत्यादिमिच्छिभिः । ज्ञाते पुनश्च भेदेय संज्ञोक्तं तद्विद्यते ॥ ' (पुन.शब्दस्य एवाज्ञासाधयेत्वात् चङ-रेण च प्राग्भवात् चकार् ध्रुत्यादिभिः प्राक् पश्चाथ अन्यप्रकरणस्याना अङ्गानां अङ्गत्वे ज्ञाते संज्ञासंगत्वात् अथान्तरप्रकरणमित्ये इत्यर्थः । सर्वथा च अथान्तरप्रकरणित्वेनाभिप्रेतार्थानां अस्मादिनि. प्राक् तदङ्गत्वमुक्तत्वा एवाहृदि तरङ्गपरमार्थोऽङ्गात्वात् न क्व चित् संज्ञासंगतः गत्-नीय इत्याह-सर्वथा क्विति) सर्वथा हि प्रयाजादीनामङ्गं किं निदुक्त्वा युक्तं परामर्तोऽस्ति इति तत्पर्यन्तावन्तः परप्रकरणे च अत्र न भवति । अन्यथा हि अथान्तरत्वेन स्यात् सर्वरीपाणां परप्रणतोऽप्यप्रवृत्त्या । वा. १।१।४।२४ ट. ७४१, सु. ट. १०७०. ● **अथान्तरप्रकरणे**, ननु महाप्रकरणत्वात् अथान्तरप्रकरणेनोपमत्वस्य अभिप्रेतनाधिकरणे (३।१।१०) वस्य-माणत्वात् अत्रात्रात्रात्रात्रस्यस्य क्वः अथान्तरातिपरि-रक्षण्येन अथान्तरप्रकरणेन प्रकृतकालिनात् चदीकर्मणं अभिप्रेतति इत्याद्युक्ते—निति (ननु अथान्तरप्रकरणेन अति विरोधः) । कर्मणामात्मकस्य प्रकरणस्य

चायैकवास्यावकल्पनेन तदध्वर्थावक्रोवक्रात् अवान्तर-
प्रकरणे च सर्वसौन शीघ्रे एकवाक्यत्वावगमात् महाप्रक-
रणे तु सर्वशाम्भवात् धीमथेकवाक्यत्वावगमात् संनि-
कर्षनिप्रकाराभ्यां वाक्यविशेषो युक्तः । अधिकाराम-
कस्य तु प्रकरणस्य प्रकृतत्वमात्रावेतिवात् बहूनामवधानां
च प्रकृत्याविशेषात् तुल्यनात् प्रकृत्यावगमेः नावान्तर-
महाधिकारयोः बलात्त्वविशेषोऽस्ति इत्याशयेन परि-
हरति—उच्यते इति (उच्यते । अपयेव विशेषो वदे-
कन बहूना महणं अपरत्र नास्त्वानाम् । महण्येवा तु
तुल्यैव) । सु. पृ. १११ (पा. पृ. ५८७).

७ अवान्तरप्रकरणं प्रधानस्य अङ्गस्य वा । बाल. पृ. १.

७ अवान्तरप्रकरणम् । फन्भावनाया अन्तराले
यत् अङ्गभावनायाः प्रकरणं तदवान्तर प्रकरणम् । तस्य
अभिक्रमणादीनां प्रयाजादियु विनियोजकम् । तस्य सर्व-
सौन ज्ञाते, तदभावे अविशेषात् सर्वेषां फन्भावना-
कथंभावेन ग्रहणात् । सर्वसौ नाम एकाग्रतुकादेन निधी-
यमानश्रेयसोः अन्तराले निहितत्वं यथा अभिक्रमणम् ।
तत्रि 'समानयने जुद्धसुप्रभूतः' इत्यादिना किं चिदङ्गं
विशेष विधीयते, पश्चादपि प्रयाजायुवादेन 'सौ वै
प्रयाजानां मिथुनो वेद' इत्यादिना किं चिदङ्गं विधीयते ।
अतः प्रयाजाङ्गमध्ये पठितमभिक्रमणं तदङ्गं भवति,
नक्त्यामावाकाङ्क्षाया अगान्तेः । यथा आहुः (वा.
पृ. ७४१) ' परप्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभि-
स्त्रिभिः । ज्ञाते पुनश्च वैरेव संदर्शेन तदिष्यते ॥ '
< दशपूर्णमासादिक्रमणस्यना प्रयाजादीनां श्रुत्यादिभि-
स्त्रिभिस्त्रिभिः कस्मिंश्चिदङ्गे शान्ते पुनश्च वैरेव प्रमाणैः
अपरस्मिन् अङ्गे ज्ञाने सर्वसौन सर्वशाम्भवेन जत् इष्यते
अवान्तरप्रकरण इष्यते, न सर्वस इति कारिकार्यः) ।
पृथक्ते तैरेव इत्यन्तर ' अङ्गे शान्ते ' इति योग्यम् ।
तत् अवान्तरप्रकरणम् । एवकारो भिन्नक्रमः अङ्गे एव
इति । ततश्च मत्स्यि सामिधेय्यङ्गसंदंशमप्यथाते अनङ्ग-
मिन्मन्त्रैः व्यवहिनारशेषवीतस्य न सामिधेय्यङ्गत्वं इति
सुचितम् । अलंकारः)

न च अङ्गभावनायाः कथंभावाकाङ्क्षाऽभावात्
कथं प्रयाजभावनाकथंभावेन अभिक्रमणं गृह्यते इति

वाच्यम् । भावनासाम्येन सर्वेन कथंभावाकाङ्क्षायाः
सरात् । प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा यागोपकार मायेषु इत्युक्ते,
गो नाम न जानाति प्रयाजैरपूर्वं कर्तुं, तस्य अत्येव
कथंभावाकाङ्क्षा 'कथमेभिः अर्घ्यं कर्तव्यं' इति, सा
च संदर्शयतिवैचित्रिकैः सप्तैश आचमनादिभिः
शाम्भयति, तदभावे च स्वरूपनिष्पादनेन दर्शितोपम्यायेन
(८।१।१) निवर्तते । एवं वेधङ्गेषु सर्वशाम्भवाः,
तत्र उत्पन्नाऽपि आकाङ्क्षा तैरेव (स्वल्पनिष्पादनेतैव)
निवर्तते, न तु सर्वेषां तदभावेः । तस्यलुक्तमुपैः अभि-
क्रमण प्रयाजाद्यम् इति । तथेदं अवान्तरप्रकरणं महा-
प्रकरणात् बलीयः, सदगपनिताना धर्माणां कैमर्थाका-
ङ्क्षाया प्रयानापूर्वात् प्रयाजावपूर्वस्य ऋटिति उपस्थिते-
रिति । मीन्या. पृ. ११०-१३. ७ अवान्तरप्रकरण महा-
प्रकरणात् बलीयः । तथा च कौस्तुभः— ' प्रकल्पयो-
र्विंशतेषु अभिक्रमणैः महाप्रकरणात् दर्शपूर्णमासाद्यव-
प्रसक्तौ, प्रयाजावद्भूतं अगान्तरप्रकरणात् । योवादेकत्वे तु
यन अनेकनमुपै महाप्रकरणात् एकवर्गमितिः अवान्तर-
प्रकरणस्य तदिक्रमणमथा तादृशस्यस्यस्यम्' इति ।
३।१।१४४ पृ. ३६३. ७ अवान्तरप्रकरणं, योग्यत्वं, एक-
ताक्यत्वं च महाप्रकरणात् कर्तव्यानि विनियोजकानि ।
वा. ३।१।१४१२४ पृ. ७४०. ७ अवान्तरप्रकरणं सं-
शोद्धमृतिरुमेव । तच्च प्रकृतैर्नास्त्वैव प्रकृत्यङ्गस्य तु प्रया-
जानां अभिक्रमणाधिकरणे उक्तम् (३।१।१०) । विक्र-
तेषु अवान्तरप्रकरणं संदर्शोद्भूतिके वरुमे प्रणयनावि-
करणे (७।१।८) चक्रणप्रमाणस्युक्तम् । बाल. पृ. ११.
७ 'समिधो वजति' इत्यारम्य आगनात् अवान्तरं
प्रयाजप्रकरणम् । तन्मध्ये अभिक्रमणमस्नातम् ।
तस्य च अभिक्रमणाविधेः उभयतः प्रयाजविधयैर्वातैः
संदंशत्वात् अभिक्रमण प्रयाजमने निविशते इति
(वातिकर-) राहान्तः । आचिनमपि पक्षे महाप्रक-
रणं न विरुष्यते, प्रयाजद्वारा दर्शपूर्णमासोर्निबिधात् ।
वि. ३।१।१० वर्षिकं २. ७ अवान्तरप्रकरणात् मय-
यस्य गोदोहनाध्वनम् । सु. पृ. ८५५. ७ अवान्तर-
प्रकरणमहाप्रकरणयोः कतरत् विनियोजकं इति उप-
वीतमुदाहरम् । (तथा च एतार्थमेव न्यवायाधिकरणं

एवं इति शेषम्) । वा १।१।१।१२१ पृ ७३२
 ० अवान्तरप्रयोगाभिन्वयञ्जक संज्ञा । सु
 ४ ८९१

० अवान्तरप्रयोगविधि पुरुषार्थो यथा 'पौर्ण
 मास्या पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्याया अमावास्याया
 यजेत' इत्यादि । अथ च कल्याणके ('दर्शपूर्णमा-
 स्याभ्या स्वर्गं जामो यजेत् ' इत्यत्र) करणत्वेनैव प्रयोगा
 वच्छेदेन कर्गो विधेयत्वात् तस्य करण साक्षित अत्र
 साहित्य अन्योन्यमपि विवक्षितम् । काण्ड्यामि च विधे
 यत्वात् तद्वैक नमसि विवक्षितम् । विधेयत्वेन च निर
 क्षणीय, गोपादेयव, तद्विधेयमात्र वेति ननुर्दवाया
 युवा 'नोपादेयत्वमेवैक विवक्ष्यकारण मत्तम् ।
 विशेषणविवक्षया कारण हि महद्विधिः ॥'
 (वा ४ २१२) इति । (ननु अनुग्रहत्वेऽपि तथा
 येषाम्नात् विशेषणविवक्षा भवित्यपि इत्याह इत्थं
 नोपादेयत्वमिति । उद्देश्यविशेषणविवक्षया साक्यभेदा
 पत्ते तपरिहायत्वात् नोपादेयत्वं नियतान्नपत्तेऽपि
 अविशेषणविशेषणस्य विभिन्न ध्येयप्रकृत्यात् विशेषण
 मेव प्रधान कारणमित्यथ । पुत्रान्वात्मभारौ प्ररण
 प्रत्यक्षानि यामानस्य कर्तृत्वेन विद्यात्वात् विशेषणविवक्षा
 युक्ता इति भाव । सु ४ २०२) एक नुख्यम् ।
 अत्र निरन्तरिकस्य प्रयोगोक्तसिद्धि (पौर्णमासी
 अमावास्या इति) एकदशोपा पौर्णमास्यापिचरण
 (१।३।३) वार्तिकेयमादिता उपपत्ता । वाङ् ४ १२

० अवान्तरवाक्य ' अमिपुत्र हुवा भक्षयन्ति '
 इति । तसैतत् अवातर वाक्य ' हुवा भक्षयन्ति '
 इति । न च महावाक्ये एति अत्र तत्रवाक्य प्रमाण
 मयति, पदान्तरस्य वाच्यत्वात् । यथा ' नोय तन्नादित
 मोष्ठेत् ' इति प्रतिशेषो गम्यते महावाक्यात्, अवान्तर
 वाक्यात् ईशाविधान (' उग्रन्तमारित्यमीषेत् ' इति) ।
 भा ६।३।७।२६ ० अवान्तरवाक्य ' अमिषो यदति '
 ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं जामो यजेत् ' इत्यादि । यथा
 न्तरवाक्य विधिषु विधिर्मात्रम् । अथवादृष्ट तावदां
 भावेऽपि सुविशेषणवाक्यापेक्षितकर्मप्रमाणेन युक्तं
 उपदिश्यते । वाङ् ४ ९ ० अवातरवाक्यानि

कर्तव्यं महावाक्येषु अप्रमाण, महाशक्त्यादिभ्य अवातर
 एतया भवन्ति । न च यदा चित् एतत्त्वभागेण
 समाप्येतेषां महाशक्त्यर्थानात् कर्तव्यं नैपुण्यत्वं । कोण
 पदान्तापुनस्वरूपेण हि सर्वत्राक्यानि पर्यवस्यति ।
 इतरथा पुन भुक्तयदतिरेकेणापि निवृणहत्या भवत्येवा
 यथा । सा च अनुग्रहस्य निवृणते । तथा च यो
 पश्यत्यते तत्र एकत्रक्यत्वा समाविष्कते । अथवा हि
 अतो तदुपचारोऽपि न स्यात् । तद्विद महावाक्येन
 विना, अवान्तरवाक्य प्रमाण, वक्ष्यते तु न ।
 वा १।१।१।३ ४ ११०

० अवान्तरवाक्यार्थप्रतिपादनभागे आगच्छा
 परंपराने वाक्यान्तरान्वयायोग । सु ४ ५२५

० अवातरविधिशक्तिप्रतिपत्त्य । ' प्रतिशेषोप
 सद्धारिमहावाक्यपरिच्छेदात् । नानान्तरविधे साक्षि
 प्रादुर्भावस्य कथं चत ॥ ' (न युग विदेत् इति महा
 वाक्ये ' मुदा विदेत् ' इति अवान्तरविधे शक्ति न
 प्रादुर्भवति । अनेन ' वाक्यस्वरसात् अत्रान्तवाक्यत्वं
 विधिरत्वं प्रतीयते ' इति महत्या निरुक्ता । वा १।१।
 ३।७ ४ ११३

अवान्तरवाक्यात् । न च प्रधानक्रियाया कर्तृत्वेन
 साक्षात् साधनानि भवन्ति, अत्रातरवाक्यपरिचयत्वात्
 संबन्धस्य । अत्रादेशना च कोणवात् द्रव्यपरिच्छेद
 एव स्वध्यापरो निश्चयते । तसैवा कर्तृत्वात् इतरत्र वा
 ननु भवित्यति । वा १।१।६।२ ४ १०३

० अवातरापूर्वाणि । आग्नेयस्य पूर्व भागा
 मिश्रणवर्तिनो विनश्चत उभूय कर्तुरे नन
 यितु न शक्यतामि, एष तज्जनतमर्षानि आग्नेयसि
 च यानि पश्चिमकर्तुर्यानि कल्याणि । हेतु पुरोहाय
 द्रव्यकणयवकर्तुरे उ नेन न्नादिवत् । वि १।१।६

० आग्नेयवाचावातरापूर्वाणि परमापूर्वसिद्धयत्वात्
 पारस्येण कर्तव्येति । वा १।१।१।२ ४ ६६१

० अत्रिशाते वाऽयं महावाक्यान्वायात्वात् स्वात् इत्य
 वत् (१०।१।१।२३) इत्येन अर्थस्य अत्रे
 चोदक्याप्तस्य च अत्रिशात्स्य वेत्त्यादिशब्देऽपि अत्र
 पायात्, यथा ' ता सा एषा सर्वदिव्या यन्म द्या

चायस्यामान्मेत भुविनामः' इति अत्रागन्देनापि विहिते द्वये वशागन्दनाच्यवस्थालगुणयुक्ते अतिदेश-
प्रती न छागगन्देन निरुपेन चाभिधान, तथा इहापि
(अभये पावकाय इत्यादी) अविकारः स्यात् इति-
पूर्वपक्षः । सु. पु. ४६८.

॥ अविगीतस्मृत्या । आ-प्राविगीतस्मृत्या अनात-
विगीतस्मृतिर्नाप्यते । वा. ३।१।७।१४ पृ. ८६०.

॥ 'अविच्छिन्ने कथंभावे यत् प्रधानस्य,
पठयते । अनिर्घातफलं कर्म, तस्य प्रकरणाङ्गता ॥'
(वा. ३।१।४।११ पृ. ८१७) इति न्यायः । राज-
स्ये कथंभावापेक्षा हि पविनादारभ्य जनस्यपृतिं यत्न-
अनुवर्तते । तथाच 'अविच्छिन्ने...प्रकरणाङ्गता' इति
न्यायात् राजस्यपठयता मौन-तोषोपागम्यानादीनाम् ।
भागती. ३।१।२५ मद्य. । अत्र कल्पतरुः—पविनः
सोमयागविशेषः । जनस्य पृतिः इष्टिः । अत्र परिमलः—
जनस्य पृतिः सोमयागविशेष एव । इष्टिः इति तु व्याचर्यैः
शाखाऽन्तरं कल्पन्तान्तरं वा इह्यथा उक्तम् । इति ।

॥ 'अविद्वहता भूतंकुलाः' इति विधेः 'ये विदग्धः
स नैकैतः' इति शेषः । भाट्ट. ३।४।७.

॥ अविद्विद्वस्य—आलमेत निर्वपेत् इति न नैती
विधातारौ, अनिदितस्मार्गेषु यक्ता विधायको भवति,
न नैतोरविद्विद्वोऽर्थः । सा. २।१।५।१२.

॥ अविद्वितवोधनं विधिः । सु. पृ. ४७२.

॥ अविद्यातः कथमनुदयः शक्यते वक्तुं,
अविद्या हि प्रत्यापस्य निमित्तम् । सर्वं यथा भवति ।
प्रत्युत्पद्यते आपेक्षिकः । सर्वं हि यद्यपि प्रत्युत्पद्यते ।
तित् प्रत्युत्पद्यते एव एवम्, न चोपावश अन्वयेति
विशेषः । सुहृदी. पृ. ११८.

॥ अविद्यानिवृत्तिः । उपनिषत्प्रमाणानुसारं
अविद्यानिवृत्तिद्वारा मोक्षजनकस्य प्रमाणात्तरप्राप्तत्वात्
नालौकिकत्वं इति न तत्र धर्मत्वम् । मणि. पृ. ५.

॥ अविधित्वविधित्वयोर्द्वयस्यैव प्रमाणानुसारं
नोपपत्तेरु ('पृथग्यै स्था' इत्यादिभिरेव) अनारम्भ-
विहितयोः वपुष्मण्स्वाहाकारयोः निरवयवः सुस्थितो
भवति । वि. १०।१।१०.

॥ अविनाशयो हि अनेककार्यकारणस्वस्वामिह-
चरभावादिप्रभेदभिन्नः । वा. १।२।३।२६ पृ. १२५.

'अविच्छ्रुतब्रह्मचर्यो लक्षणा क्षिप्रमुद्धेत्' इति
वचनेन विच्छ्रुतस्यचर्यस्य अवकीर्णितः अकृतप्रामा-
त्रस्य विवाहनिषेधात् । भाट्ट. ६।८।४.

॥ अविभक्तश्च अङ्गप्रधानानां प्रयोगः इत्युक्तं
'अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येत्' इत्यत्र
(१।१।२।१८) । भा. १।१।२।३२.

॥ अविर्मांसानां अजमातानां च विरमा पक्तिः ।
यावता कालेन आजानि पच्यन्ते, तावता अविर्मानि
विकीर्यन्ते । भा. १।१।१।३७.

॥ अविश्विकन्यायः । अन्वये अस्याविकन्यायः ।
भाष्येऽपि (महाभाष्येऽपि) अविश्विकन्यायेन इति
द्वंद्वार्थे ऋगुदये पूर्वसमाप्तपूर्ववदश्याः सुषः 'सुषो
धातुपातिपदिकयोः' (पा० २।४।७१) इति प्रत्ययौप-
विष्टोऽपि ऋक् न कुलः । वा. १।१।२।२४ पृ. २६०.

(भाष्यकृता पतञ्जलिना) 'कर्मण्यु' इति घृते
(पा० ३।२।१) 'विमण्यन्तु' इति, आदिभ्यः पच्यन्ति' इति
दृशिसुषोभिभ्या अणुप्रलयः कस्मात् भवति इत्यादौक्य
अनभिधानान् इति परिहार उक्तः । यथा अविश्व-
शब्दस्य स्वार्थिककर्मव्यवधानस्य अविश्वशब्दप्रमाणानुसारेण
'तस्य विकारः' इति विकारतद्धिते लक्षणानुसारेण
'आदिकं मार्गं' इति प्रयोगदर्शनात् अविश्वशब्दादेव
उत्पद्यते नापिच्यन्तात्, तथा अनापि प्रयोगानुसारेण अ-
विश्वशब्दप्रमाणानुसारेण न अपुण्यव्योक्तिः इत्युक्तादानात्
अविश्विकन्यायेन इति दृष्टान्ते अनिहिते अपशब्दः
प्रयुक्त इत्यद-गोप्येऽपीति । अविश्व अविश्व अणु-
विकी, नवोन्मेषः इति द्वंद्वार्थः तत्पुरुषः । सु.
पृ. २७५.

॥ अविरोधसंभवे विरोधो नाधीयते । वा.
२।१।७।२१ पृ. ५२५.

॥ अविवाक्यं नाम चतुर्विंशत्तोकं दशममहः
अभिष्टोमः योमो रपंतरसामा द्वादसाह । नान कथन
कर्मो जन विष्णव गृते । प्रसङ्गे सति ये नामा दृष्टी-
कतः ते विद्मः । यदि स न विन्देत्तुः अन्तःसद्वत्तात्

स्युच्यम् (वक्ष्यं) । यदि तत्र न विद्येयुः गृह्य-
तिना स्युच्यम् । ' अग्ने नय ' इत्युच्युमनुक्या तत्
भूयात् । सत्यापादः १६।४।३-७.

● अविष्टुद्धस्तोमकाः कथवाः । प्रष्टौ यत्र सोमे
यामन्तः सोमा भूयते ततो न्यूताः सोमाः, तत्र सोमे
यत्र कृती भवति, ते अविष्टुद्धस्तोमकाः कथवाः । येषु तु
अधिकाः ते विष्टुद्धस्तोमकाः । के. ● अविष्टुद्धस्तोमकाः
विष्टुद्धस्तोमकाश्च विष्टुद्धस्तोमकाः के चित् कथवाः । वि.
१०।१।१२. ● अविष्टुद्धस्तोमकेषु ऋष्यु प्राङ्ते साम
निवायते, यावता विष्टुद्धेन वा संख्या पूर्वते तावत्
प्राङ्ते वापितव्यं, अन्यत् प्राङ्तेन स्यात् । भा.
२०।४।१०।२०. ● अविष्टुद्धस्तोमकऋष्युप्राङ्तेः
सामभिः प्राङ्तेनाग्नौ नायः । १०।४।१०।२०.

● ' अविष्टुद्धे हि लक्षणं ' इति न्यायेन
उपलक्षणानां विशेषणविशेष्यभावोऽयम् । सु. पृ. १।१२२।
' सर्वेषां वा लक्षणव्यतिरिक्तं हि लक्षणम् ' (३।१।
७।१४) इति गन्तव्यमथर्ववे. — सर्वेषां प्रकृत्या उपा-
र्जनं कर्तव्यं, नैकदैवैः, प्रकृत्यस्य लक्षणत्वात् कृत्वा यत्पु-
पस्यापयत्वात् । उदेष्यताऽवच्छेदकत्वादिति वा ।
अविष्टुद्धे एतान् दि वसत्वात् एतान् प्रदत्तरूपं सर्वप्रदेयु
इति । के.

● अविष्टुद्धस्तु यावत्पर्यः (१।२।४।३२)
इति न्यायः । प्रकृत्यस्य नोऽर्थस्य भविष्यते यमयंमम-
नन्ति (मन्-तः), य एतस्य सापत्नभूताः इत्येव गम्यते ।
भा. ३।३।४।१४ पृ. ८४३ । तदेतत् अविष्टुद्धस्तु
वाक्यार्थे इत्यत्र वर्णितम् । वा. पृ. ८४३. (लोके वेदे
न विगतारक्षसकवत्स्यो जायमानैः समानः इति एता-
वधार्थः) । ● अविष्टुद्धस्तु वाक्यार्थः इति न्यायत्वात्
भद्राणांमिध वेदान्तानां अपेक्षितं औत्तर्गिकम् । सामथी.
१।१।१ पृ. ४६ ब्रह्म. ● अविष्टुद्धस्तु न दृष्टव्यत्वात्
स्वाभ्यासाद्यव्यवस्थितैः कर्मण्यत् अविष्टुद्धस्तु वाक्यार्थ
इति न्यायान् । विवि. पृ. २३०-७१.

● अविष्टुद्धकलातां प्रायश्चित्तानां विकल्पः ।
साह. १।२।१.

● अविष्टुद्धेण यच्छास्त्रमन्याप्यत्वाद् विक-
ल्पस्य तत् संदिग्धमाराद् विशेषश्चिष्टं स्यात् ।
१।०।८।१।१६ ॥

अविष्टुद्धेण विशेषमनुष्ठित्वा यत् शास्त्रं, सामान्य-
शास्त्रं, तत् वाचस्त्रिनोपनिषत् कतिपयविशेषविषय वेदि
संदिग्धं भवति, अतः तत् आराद् विशेषशास्त्रान्
वृत्वा परति, विशेषशास्त्रं दृष्ट्वा दूर भवति,
विशेषशास्त्रविषये न प्रवर्तते इत्यर्थः ।
तस्मात् सादो ह्येते विशेषश्चिष्टं विशेषशास्त्रेण
यत् सिद्धं विहितं तदेव स्यात् । सामान्य-
विशेषोभयशास्त्रात् विकल्पस्तु न भवति । विकल्पस्य
अद्वैतबुद्धेर्न अन्यत्सत्त्वात् । यथा ज्योतिषोपे
' कर्मणि कुशोति ' इति गानधकचक्रस्य कर्मणि च-
यामनेन उपपन्नया देवता कुशोति इति विशेषशास्त्रम् ।
' यशस्वनीये कुशोति ' इति सामान्यशास्त्रम् । तेन
गर्भशास्त्रस्य विषये आद्वैतविद्यात्वं न प्रवर्तते । एवं
राजसूये ' वसुकीकवापानुग्रह कुशुपात् ' इत्याद्यापि
शेषम् । तस्मात् कर्मादिशेषे कर्मणिशास्त्रेण शेषेण
आद्वैतविषयः स्यात् । इति सिद्धान्तः । के.

● अविष्टुद्धेण यच्छास्त्रं इति दशमाधिकार-
न्यायेनापि कान्यं नित्यस्य धापकम् । सु. पृ. ४८८.

● अविष्टुद्धादनर्थकं हि स्यात् (२।२।२।२)
इति अस्यासाधिकारो स्थितवेदप्रमाणलक्षणत्वेन उक्तम् ।
विशेषात्परदत्तस्य अन्तर्गतो विधिः कर्मस्वरूपेण
विद्यत्वात् पूर्वैरिहितान् अद्वैतस्यैव कर्मत्वं करोति इति
विधित्वाविशेषकणोपनिषत् । वा. २।१।२।१ पृ. ६४।
(' एतदेतैः पुनःभूतिरविष्टुद्धादनर्थकं हि स्यात् ' ।
' कर्मिणो गवति ' इत्यादौ) एतस्य प्रवृत्तेः पुनःभूतिः
एतैः शास्त्रैस्तत्रैव वेदिना स्यात् अविष्टुद्धात् अपेक्षित-
मायात् इत्यर्थार्थः सूक्तस्य ।

● अविष्टुद्धप्रवृत्तस्यापि वाक्यस्य विशेषपरता
इत्येव (१०।३।२) उक्तं । दाल पृ. १०१.

● अविष्टुद्धस्तोमविष्टुद्धमनुमनं भवति इति
न्यायेन वेदान्तनिष्ठायाः (एतद्वैदप्रमाणविशेषशास्त्रं)

गोत्रमार्तानामपि संमत एव । सना० प्रदीपे प्रमाण-
प्रसंगः पृ. २९५.

१) अविहितस्वाहाङ्कारेषु भवानेषु स्वाहाकारविधाम्
इत्यपिकल्पार्थः । वि. १०।८।१०.

२) अविहितेषिकर्तव्यत्वाकं कर्म निहितेषिकर्तव्य-
त्वात् भर्माद्य एहाति इत्युक्तम् (७।४।१) । भा.
८।४।४।१, १) अविहितेषिकर्तव्यत्वाकेषु धीर्यादिषु
इति कर्तव्यत्वाया अतिदेशः इत्यपि उक्तार्थः । ७।४।१।१.

३) 'अवीं द्वे घेन् वृदाति अजसृपभम्' । पदान्तर-
सममित्याहारभावे घेनुपदमाप्तवणे सर्वद गोवृत्तिपाना-
दिगुणस्यैव प्रतीतेः घेन्वादिशब्दानां गोमानवृत्तिविजा-
तीयत्वान्निगुणे एव शक्तिः । वैश्वानं च गोमानवृत्ति-
पानादिनिष्ठमनुभवसिद्धम् । अन्वादिपदसममित्याहारो
च घेन्वादिपदस्य लक्षणा । माट्ट. १०।२।२८.

४) अवेः अङ्गानि सहा पचन्ते अवाऽङ्गानि तु
विलम्बेन । वि. ११।४।११.

५) अवेक्षणं आत्मभर्मः । वि. १।१।४, भक्षन्वापार-
विशेषश्च । तत्र गोमे ' दृचस्यत्वा ' इत्यदिर्मन्तः ।
१।१।५. १) अवेक्षणमहृत्सन्त्यङ्गरेषु भक्षानुवाक.
मथलिङ्ग विनियोक्तस्यः इति सिद्धान्तपक्षः । वा.
१।१।५।२५. १) प्रवृत्तौ आत्मोत्पत्तवावेक्षणयोः प्रयोजन-
मेकम्, यद् आत्मस्य अपरेण द्रव्येण असह्यः ।
भा. ५।२।८।१६.

६) अवेष्टयो द्विविधा राजस्ये भूतानामवेष्टयः,
दिसामवेष्टयश्चेति । भूतानामवेष्टयोऽपि द्विविधाः
' पृथिव्यै स्वाहा ' इत्याद्यः पट् पूर्वा अवेष्टयः,
' अग्नेः स्वाहा ' इत्यादयश्च उत्तराः । दिसामवेष्टयस्तु
एकादश यथा ' आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपति हिरण्यं
दक्षिणा, ऐन्द्रमेकादशरपाठं ऋषभो दक्षिणा, वैश्वदेव
चर्चं पिगङ्गो पञ्चोक्षे दक्षिणा, गैत्रावस्तीनादिशा चया
दक्षिणा, वाईरपाठं चर्चं मिलिपुत्रो दक्षिणा, आदित्या
मूला गर्मिणोमालपते, मार्कशीं वृद्धि, पञ्चोक्षीगच्छिन्वा,
धृष्णे पुरोदाशः द्वादशकपालं निर्वपति, सरस्वते सत्यवाचे
पठ, सविने सत्यप्रसवाय पुरोदाशं द्वादशकपालं तिसृ-
ष्वन्वे शुष्कदण्डिदक्षिणा ' (वैश. १।८।१९) । वि.

१।१।२. ४) अवेष्टिः । अष्टादशकपालवैश्वानस्य-
लभ्यस्य ' राजस्योऽष्टादशकालो यजेत ' इति पचन्पदानु-
पङ्क्तस्य ' आङ्गणोऽष्टादशकालः ' ' वैश्वोऽष्टादशकालः ' इति
यत् राजस्यस्यपि अविशेषान् तन्प्रयोगस्यापि फल-
भेदात् भेदानुगतिः । सु. पृ. ९।२. ४) अवेष्टिः द्वेषा
राजस्ये अन्वःप्रयुज्यमाना बहिःप्रयुज्यमाना चेति । तत्र
बहिरवेष्टौ ' यदि मातृगो यजेत वाईरस्यं मध्ये निषाय
आहुतिमाहुति हुवा तमभिपारयेत् । यदि राजस्य
ऐन्द्रं, यदि वैश्वो वैश्वदेव ' इति विधीयते । तथा
चानेन वाक्येन आङ्गणादिकृत्कं गुणविशिष्टं कर्मन्तर
विधीयते । वि. १।१।२. ४) अवेष्टिः । ' यदि राजस्य
ऐन्द्रं मध्ये निषाय आहुतिं हुवा अभिपारयेत् ' इत्यनु-
पङ्क्तस्यस्य राजस्यकृत्कप्रयोगविधौ-द्रमथ्यनिधानपूर्वक-
मिपारणविधिवारमस्य तन्प्रयोग विना अनुपपत्तेरपि
प्रयोगभेदोऽवनीयते । सु. पृ. ९।२. ४) अवेष्टिः राज-
स्य्यात् बहिरपि । न च तत्र दक्षिणाभेदः । बहि राज-
स्यैवयो दक्षिणाह्वानं प्राप्यन्ते ' एतवैव अष्टादशकाल
याजयेत् ' इत्येकत्वान्नेन सन्नेन फः प्रति निर्देशात्
सदप्रयोग एव । भा. ११।४।१६.

७) अवेष्टेः आङ्गणादिकृत्कत्वायाः राजस्य्यात्
भिन्नतन्त्रत्वात् ॥

अवेष्टौ चैकतन्त्रं स्याद्विज्ञदशेनान् । ११।४।
१।९ ॥

भाष्यं— तस्मिन्नेव राजस्ये अवेष्टिः, आग्नेयोऽ-
ष्टाकपाले दिरण्यं दक्षिणा, .. वाईरस्यश्चः सितपुत्रो
दक्षिणा इत्याद्याना । तस्या चिन्त्यते किमज्ञाना भेदः,
अथ तन्त्रभाव इति । किं प्राप्तम् ? अवेष्टौ चैकतन्त्रं
स्यात् । तन्ननालिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हि तन्त्रभावस्य
सूचकं दृश्यते ' यदि मातृगो यजेत वाईरस्यं मध्ये
निषायाऽऽहुतिमाहुति हुवाऽभिपारयेत्, यदि राजस्य
ऐन्द्रं, यदि वैश्वो वैश्वदेव ' इति । तामरस्ये च हविषा
मन्वे निषाननुपादते । एकत्वान्ने च सावक्यम् । तस्मा-
दैकतन्त्रम् । ननु लिङ्गस्यपदिश्यते, कुतः प्राप्तिः ? एह
चोदनाया प्राप्तिः । ' अथैता दिसामवेष्टयः । इमे वा
अथ त लोके पुनश्चावरोहन्ति ' इति । अवेष्टिर्लिङ्गी

येऽन्यथुते । ' एतथैनाप्राद्यत्तम यात्रयेत् ' इति च ।

दुष्— ' वार्हस्पत्यं मध्ये त्रिषाव ' इति मध्यसन्तो-
ऽयम् । यदि अन्यन्त्यति दर्शयि तन्नेव कियन्ते, एवं
मध्यसन्तो भवति । ' आहुतिमाहुतिं हुत्वा ' इति तन्ने
एवोपपद्यते । ' एतथा यजेत ' इत्येकचतसरोऽयः
भूयते । यदि भेदेन प्रयोगो भवेत्, तथा त्वि प्रयोगे
सहस्रचतस्रं भवेत् । तस्मात् प्रयोगे एकचतस्रवणात्
तन्म ।

वचनात् कामसंयोगेन । ९ ॥

भाष्यं— न वा तन्ववाचः । कुतः ? उक्तो
न्यायः, ' प्रतिवक्षिणं वा कर्तृसंयोजनः स्यात् ० ' इति
(१११/११२) । लिङ्गदर्शनादिभिः सङ्केतं, तत्र मूगः ।
वचनानि कामसंयोगानि भूयते, ' एतथैनाप्राद्यत्तमं
यात्रयेत् ' इति । तत्रैतद्वर्गम् । न च तत्र दक्षिणभेदः ।
नहि राजसूयिनो बौधायनास्तत्र प्राच्यन्ते । ' एतथैनाप्रा-
द्यत्तमं यात्रयेत् ' इत्येकचतस्रान्तेन सन्देन फलं प्रति
निर्देशात् सहप्रयोग एव, तत्रैतद्वर्गमनुपपद्यते । तस्मात्
तदपेक्षमेवम् ।

दुष्— ' प्रतिवक्षिणं वा कर्तृसंयोगात् ' इत्यनेन
न्यायेन तन्भेदः प्राप्नोति । ' मध्ये त्रिषाव ' इत्यनेन
लिङ्गेन च तत्त्वं प्राप्नोति । तत्र चो निर्णयः, भेदेन वा,
तन्म ? उच्यते । ' एतथाऽप्राद्यत्तमो यजेत ' इति
कामसंयोगेन भूयते । तत्र चोऽप्राद्य कामसंयोगः कर्त-
व्यति, तस्य संश्लेष प्रयोगो भविष्यति । भेदेन क्रिय-
माणानां यत् प्रयोगे एकचतस्रं, दृष्टव्येत् । तस्मादेक-
चतस्रान्तेन्यथासिद्धिद्वारा कामे तन्नेव प्रयोगः ।
ऋग्वर्णमा तु अथेष्टी उभयाभागादक्षिणामेष्टाय भेदेनैव
प्रयोगः ।

कव्यर्थोयामिति चेन्न, वर्णसंयोगात् । १० ॥

भाष्यं— अथ परवर्षिः ऋग्वर्णामेष्टेऽर्चनं भवतु ।
एव प्रजापतेयत्वं भविष्यतीति । तत्र । कुतः ? वर्ण-
संयोगात् । यदि प्राद्यणो यजेत । ' यदि वैरयः ' इति ।
न च ऋतौ ब्राह्मणवैरयो ह्यः । राजसूयस्य राजसूयः,
' राजा राजसूयेन ' इति वचनात् । तस्मादेकचत-
स्रमेष्टेऽर्चनम् ।

शा— राजसूये अथेष्टिर्नामितिः ' आग्नेयमहाकृतं
निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा ' इत्यादिष्वथद्विषयः । वा चेत्
' ईश्वरो वा एव दिवोऽनुमदितोर्बद् दिवोऽनुमदयसा-
पपत्ति, दिवामथेष्टो भवन्ति दिवोऽनुमदयसापपत्ति-
न्मादाय ' इत्येवं दिव्यप्रसापनमित्येवमादपरिहास्य-
तया श्रयमाणा राजसूयान्तेना इति ज्ञानद्विवादम् ।
(दिवोऽनु ताता दिवमनु । ऊमदिगोतीश्वरः ऊमलो
भवितुं रामर्षः स्यात् । यजमानान्नुमादाय एता दिवा-
मथेष्टो भवन्ति, तथा उचि दिवुः प्रथिष्ठितो भवती-
त्यर्थः । दिवा सवर्षिभ्योऽनुमादयितुर्ना अत्यजनेहेत्येव
दिशामथेष्टय इति भट्टमान्यः । सोमः)

सोम— प्रवेष भवत्येव इहापि अज्ञानुष्ठानं तत्रै
इत्युक्त्यात् संगतिः । नहि प्रयोगाया मध्येनियानादिना
समानतन्वनात् आवश्यकत्वात् न तत्रैवं विचारः ।
किंतु कद्रुमध्यस्यावाम् । अथेष्टिः इति नैकव्य वाकिक-
प्रयोगगतं न तु ध्रुतिगतं, तत्र ' दिशामथेष्टो भवन्ति ' इति
सद्व्यवस्थैव अवगमात् । यद्यपि यथोक्त्या एव वापि
निष्पन्नं, तथापि मध्येनियानविभिन्नत्वात् अन्यःप्रयोगे
तायनाश्रयाच्च बहिःप्रयोगे दक्षिणामेष्टः परित्याग्यः ।
अण्यदीदृशित्वैरुत्परिमले दक्षिणाचन्दो बहिःप्रयोगे
अपरपर्यटः, अन्तःप्रयोगे सुकरः । न च तत्रापि षोडश-
यन्तुः इत्यत्र मानमिति मुख्यप्रयोगते । इत्युच्यते ।
तस्मिन्म । सूत्रे लिङ्गदर्शनं मध्येनियानदर्शनमप्यभिमतम् ।

वि— ' अथेष्टावद्वृत्तत्वं भेदो वा, किङ्गोऽप्रिमः ।,
नोयसो दक्षिणामेष्टादिर्ज्ञात्वात्प्रयोगम् । ' बहिःप्रयोगे
तन्म, अन्तःप्रयोगे मेदः इति निर्णयः ।

भाट्ट— राजसूये अथेष्टिर्नामिति पद्य नर्नापि ' आग्ने-
यमहाकृतं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा, ऐश्वर्यैनादकरुपा-
न्नुपमो दक्षिणा, वैश्वदेवं चर्षं तिराष्ट्री पृथीही दक्षिणा,
मैत्रावरुण्यीमानिशा यथा दक्षिणा, वाइश्वर्यं चर्षं
क्षितिपृथी दक्षिणा ' इत्येतेष्वचर्षोर्दक्षिणम् । तथापि उप-
क्षिणान्त्ये दक्षिणामेष्टप्रकारत्वं धर्तुं उभेदेन पूर्ववत् प्रयोग-
भेदः । न च ' यदि जाकरो यजेत वाइश्वर्यं मध्ये त्रिषाव
आहुतिमाहुतिं हुत्वा अभिचारयेत् ' इत्यादिप्रवर्तनेनैवे-
नियानाद्विरुपगुणतामर्थेन प्रयाद्विषये वै दिव्यत्वेन कालेः

उपसिक्तवाक्ये दक्षिणाशब्दे दक्षिणावयवपर इति वाच्यम् । तस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वेन अत्राचार्यो बहिःऋतुप्रयोगत्वेन स्थापितत्वात् राजन्प्रथममध्ये क्रियमाणानां तेषां पृथक्प्रयोगत्वेनैव पचेत् । न च राजसूयप्रकरणपठितानामपि एषा निरस्यारोने विशेषवचनेन ब्राह्मणादिकर्तृकत्वेन अत्राचार्यत्वावगमात् सामान्यविहिततावत्प्रकारात्प्रसक्तानुपपत्तेः, अन्तःऋतुप्रयोगे एव प्रमाणत्वात्, स्वाराज्यार्थं अन्तःऋतुप्रयोगस्यापि द्वितीये (२।३।२) कौस्तुभे न्यर्त्तव्यत्वात् । न च एवमपि बहिःप्रयोगानुरोधेन दक्षिणाशब्दस्य अवयवपरत्वावयवस्य अन्तःऋतुप्रयोगेऽपि मिथितत्वात् एव दक्षिणात्वात् कथं प्रयोगभेद इति वाच्यम् । दक्षिणाशब्दस्य अवयवपरत्वं लक्षणापत्तेः प्रलोक दक्षिणावयवमेव प्रयोगभेदावयवं भावात् । तस्य च मध्येनिधानादित्यनुगानुरोधेन ब्राह्मणाकर्तृकप्रयोगे निषेधात्मकेऽपि अन्तःऋतुप्रयोगनिषेधे वाचकानाम् । न च एव बहिःऋतुप्रयोगे उपदिष्टदक्षिणाऽनापत्तिः, दक्षिणायाः स्वस्वमेवप्रयोगादिकत्वेन पञ्चविधैकैष्टिप्रयोगे अद्वात्प्राप्तुपपत्तेरिति वाच्यम् । नद्यप्रोगम्य दक्षिणापेक्षामा नति समये तत्प्रधानात्त्वेन अवगतात्प्रत्यक्षा एव उपरिपतत्वात् आर्षधीन्यामेव (३।२।८) मह्योपपत्तेः । अस्तु वा तत्र आनिदेशिनी एव दक्षिणा सर्वथा अन्तःऋतुप्रयोगभेदः ।

मण्डन— 'अथेष्टौ न कृती तन्त्रम् ।' ऊनी प्रयोगे ।

शंकर— 'वायेष्टौकतन्त्रम् ।'

अथेष्टेः राजसूयात् दक्षिणायोगे अज्ञाना तन्त्रम् । वि. १।१।३. अथेष्टेः राजसूयान्तःप्रयोगे अज्ञाना न तन्त्रम् । सा. १।१।३।८-१०.

अथेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्थापित्वादर्शनात् । १।१।४।१५।

राजसूये दिशामथेष्टयः नाम पञ्च इष्टयः 'आर्षेयोऽष्टाकपालो हिरण्य दक्षिणा' इत्यादयः । अस्या अथेष्टौ अद्वात्पेकतन्त्र्यं एकतन्त्र्यत्वात् स्थात् । लिङ्गदर्शनात् । 'यदि आक्षणे यजेत, बार्हस्पत्यं मध्ये निधाया आहुतिमाहुति

दुत्वाऽभिप्रायेत्' इति तन्त्रभाष्यस्य लिङ्गं दृश्यते । तन्त्रभाष्ये उच्येव बार्हस्पत्यस्य मध्ये निधानमुपपद्यते, न तन्त्रभेदे । तस्मात् तन्त्रम् । इति पूर्वः पद्यः ।

वचनात् कामसंयोगेन । १० ॥

न तन्त्रभाष्यं, वचनात् इयं अथेष्टिः कामसंयोगेन फलसंयुक्ताऽपि भूयते 'एतथैवाश्रायकाम याजयेत्' इति । तस्मात् राजसूयात् भिन्नतन्त्रेय इति सिद्धान्तः ।

कल्पशौकामिति चेत् । ११ ॥

पूर्वपक्षी आह । उक्तं लिङ्गदर्शनं कल्पशौक्या राजसूयात्प्रामाण्यमेव अथेष्टौ स्थात् न स्वतन्त्र्या इति चेत् । न, वर्णसंयोगात् । १२ ॥

सिद्धान्ती आह । न कल्पशौक्या लिङ्गदर्शनमुपपद्यते वर्णसंयोगात् 'यदि ब्राह्मणः' 'यदि वैश्यः' इति वर्णेन संयोगः श्रुतः । न च ब्राह्मणवैश्ययोः राजसूयापिभारः । तस्मात् राजसूयात् भिन्नतन्त्रेय अथेष्टिः । तत्र अद्वात् तन्त्रेणानुष्ठानात् बार्हस्पत्यादीनां मध्यनिधान लिङ्गं उपपद्यते इति न विरोधः । तस्मात् स्वतन्त्रेयम् । के.

अथेष्टौ यज्ञसंयोगात् ऋतुप्रधानमुच्यते । २।३।२३ ॥

अग्निं राजसूयः 'राधा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति । तं मह्यममनन्ति अथेष्टिं नामेष्टिं, 'आर्षेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा' इत्येवमादिना प्रकृत्यामिधीयते 'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं दुत्वा तमभिप्रायेत्, यदि राजसूय ऐन्द्र, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्' इति । तत्र सदिच्छते किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तत्वेन भवत्यर्थं, उक्तं ब्राह्मणादीनामय प्रयोगो निधीयते इति । इदानीं गुणनिमित्तकर्मनेमादेष्टप्रतिपादनप्रसङ्गेन प्रयोगभेदः प्रतिपाद्यते । अत्राप्य पूर्वपक्षिणोऽभिहितः—यौगिकः स्वस्वयं राजसूयः, राजसूयो हि राजेति मह्यतन्त्रप्रविद्धेः । एवं च जनपदसुरसिपात्नतलिपद्भागप्रसङ्गम् । तद्य सर्ववर्षेष्टाधारमेव । तेन 'राधा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यत्र विकारिहितत्वेन दृष्टव्यं नभिन्नत्वात् प्रधानमेव ब्राह्मणादीनामधिकारः । तथा च

पति ' यत्र श्राद्धो यजेत ' इत्यादिशब्देषु पूर्वाधिकरण-
 न्यायेन निमित्ताधीन्येव श्राद्धाधीना अपत्यमिति । ननु
 श्राद्धः कर्म राज्यमिति हि म्नाति । अत्र हि प्राग्प्रथितराज-
 चन्द्रार्थं कर्म राज्यमिति प्रतीयते , न तु राज्यस्य कर्ता
 राज्ञेति । अत्रि च प्राग् प्रथितिः । इतिहा दि क्षत्रिय-
 काकायेव राजान्यं प्रमुच्यते । तेन यदि राज्याधिकरण-
 न्यायेन एवदेवप्रतिद्वेषात् निर्णयहेतुत्वमिति । तदुक्तं
 तत्रैव ' एकदेशोऽपि यो दृष्टः शब्दो जाविनिष्-
 प्तनः । तद्वयागात्र तस्याति निमित्तान्तर-
 कल्पना ॥ ' इति । (पा. ३. १४४) किं च राज्ञोऽ-
 प्यं राज्य इति, तदपि म्नाति । राज्यशब्दश्च
 क्षत्रियजातायेव शब्दः । तदपि राज्यशब्दादेव राजा, तदा
 कर्तात्वरत्वात्पर्यं श्राद्धः राज्ञः, न त्वेवम् । ततोऽपि
 क्षत्रिय एव राजेति । चक्षते—' तच्छा दि इतिहाः ।
 श्लेषप्रसिद्धे च आर्यशक्तिर्वैलीयधीनि यत्रराजाधि-
 करणे एव दर्शितम् । अपर्ययतिश्चात्र राजान्दस्य
 राज्यकर्मत्वविरथा प्रतीयते । एवं स्मरति— ' न राजः
 प्रतिश्रीवाप्यराज्यप्रमुच्यते । ' इति । तथा ' न श्राद्धप्रत्ये
 निरसेत् ' इति च । यदिरादिपु विपरोत्तमशक्तिरिति ।
 तेन कर्मदायप्रसिद्धेक्षान् श्राद्धशब्दस्य न प्रातिरत्नत्वम् ।
 यतु राजः कर्म राजमिति स्मरणं, तत् राज्यशब्दस्य
 अनारिपत्तये ह्यस्यैव साधुत्वमात्रप्रतिपादनार्थम् । यथा
 आहूतिविशेषे ह्यस्यैव गोशब्दस्य प्रतिपादनार्थं शब्दहीति
 योरिति श्रुतिशिरसं, तथा राज्ञोऽप्यं राज्य इत्ये-
 तदपि राज्याशब्दस्य क्षत्रियजातिवचनत्वेन ह्यस्यैव साधु-
 त्वमात्रप्रतिपादनार्थमेव स्मरणम् । अतो राज्ञोऽपि निमित्त-
 प्रमाणं राज्यशब्दः । तेन राजत्वे वैशर्ग्यस्यैव शिरसात्,
 तदन्तर्गतत्वमभेदे श्राद्धाधीना प्राक्त्वात् ' यत्र श्राद्धो
 यजेत ' इत्यादिशब्दण निमित्ताधीन्येति । एवं प्राप्ते अमि-
 पीयते । अभेदेवं यत्र शीर्जोऽयं राज्यशब्दो भवेत् । किं
 तर्हि ? क्षत्रियजातिरत्न एवार्थं, क्षत्रियाना क्षत्रियजाति-
 मात्रे प्रयोगम् । ननु आर्यशक्तिविशेषादप्यस्य श्लेष-
 प्रसिद्धिरित्युक्तम् । नैव, अतन्वयातिशब्देनात्र श्लेष-
 प्रसिद्धेरप्यप्यत्वात् । नाह द्रविणाना क्षत्रियज्यो राज-
 शब्दप्रयोगोऽभिप्रायार्थि किना प्रसारत्वेनापि क्षम-

पति । अर्थात् तु ज्ञानत्वेर प्रयोग क्षत्रियकर्तारित्वात्
 गौक्येनेनोपपत्तेः । क्षत्रियस्य मन्वादिभिः जनपदपुरादि-
 पालनवृत्तिपद्व्यसनीकरणमभियेचनं च सिद्धितम् । अतन्व-
 कारिणि यर्णत्वेऽपि प्रमुच्यमानो गौण एतस्यै राज-
 शब्दः । एवं तत्रै राजः कर्म राज्यं, राज्ञोऽप्यं
 राज्य इति श्रुतिद्वयं निष्पत्तायत्नत्वात्पर्याप्त्यायोगेन
 साधुत्वमात्रप्रतिपादनार्थं भविष्यति । यत् ' न राजः प्रति-
 एकीपाद्यराज्यमन्वृत्तः ' इति ' न श्राद्धप्रत्ये निरसेत् ' इति च,
 तत् गौणत्वस्य शब्दार्थमभियेच्येति मन्तव्यम् ।
 अतो राजशब्दस्य क्षत्रियराजत्वस्य राजत्वशब्दार्थत्वात्
 वेष्टी श्राद्धाधीनत्वमात्रे न निमित्ताधीनम् । अतः
 पूर्वाधिकरणोत्पत्तिशब्दपरिप्रागादिना श्राद्धादिकर्तृकं
 यथोक्तान्तत्वेन शब्दोऽपि भवति । ननु राज्यशब्दयोग-
 दावप्रातिरिक्तमपरमपि अश्लेषप्रसिद्धिदोषात् न च जन-
 श्रुते— ' एतयाऽऽश्राद्धात् कर्म राजत्वेत् ' इति । अत्र च
 कर्मशब्दस्य प्रातन्त्रत्वं राज्यप्रयोगे निमित्ताधीन-
 त्वमभेदेऽपि अत्राप्यप्रयोगे श्राद्धाधीनत्व निमित्ताधीनं भ्रम
 भविष्यति । चक्षते—' एतदेवं यदि अत्रात्राश्राद्धात्
 प्रयोगपरं भवति, किंतु कर्मोपशान्तात् कर्मणः फले निमि-
 त्तजनं ह्यत् अनेन परत्वात्परमत्वम् । अनेन प्रयोगपरत्व-
 मात्रं राज्यशब्दयोगमप्यस्यैव श्लेषप्रसिद्धेनोपपत्तये ' एतस्य
 त्वयारे श्रयोयश्वकर्मम् ' (४।१।१५) इति न्यायेन
 अत्राप्यश्लेषे विनियुक्ते । तेनत्याः साकारत्वं स्वाराजं
 फल, अश्राद्धार्थं अत्राप्यमिति । या च निर्गतत्वमित्य-
 क्वचिदेति निमित्ताधीनं श्राद्धाधीनत्वमिति । ननु राजत्व-
 याये स्वात्मप्रत्ययविशेषात्प्रयोगात्वेष्टी राजा कर्तृत्व-
 शब्दः, न त्वयेतिव्यति । अतः चक्षन्नाश्राद्धात् राज-
 कर्तृत्वम् । नैवं, यदि कर्ता कल्पेन कल्पयते, पन्-
 तिरीयित्वेन वा कर्मणः, कारणात् श्रिक्रमात्प्रवृत्त-
 त्वात् । तेन राजेति कर्मकस्य त्रियामात्रस्य श्राद्धात्
 राजत्वप्रसिद्धिनिमित्तात्प्रवृत्तत्वम् । अतो न स्वात्म-
 प्रयोगे फलान्तरत्वमिति । ननु वा अत्राश्राद्धात्प्रत्यय-
 प्रयोगपरत्वमपि, तथापि एतदेति करणविमलत्वात् परा-
 विश्रानं प्रतिहिंसात् एतदेवेत्यप्यन्तत्वं इत्यप्यन्तत्वं साग-
 न्त्यवैषम्यस्यैवमनोवैषम्यप्रत्यय राज्ञोऽपि कर्तृत्वेनो-

पादान्नात्र त्रैर्गोकावकाशः । अतो न कश्चिदपि ब्राह्मणादियुक्तवान्वाग्निगोत्रार्थमिति पूर्वधिकरणपूर्वपक्ष-
न्यायेन यदिगन्धर्वादिनादिना अथेष्टेरैव ब्राह्मणादिकर्तृकं
प्रयोगान्तरं विधीयते इति सिद्धम् । न च प्राप्ते कर्मणि
कथं ब्राह्मणादिर्वाहस्यत्याद्यनेकार्थविधानमिति वाच्यम् ।
विशिष्टकर्मविधिबन्धुविशिष्टप्रयोगविधाने चानेकविधानो-
पपत्तेः । तथा च सति यज्ञस्यन्तर्गतत्वेऽपि तत्रोपयोग-
स्वाराजस्यफलेनैव निराहृत्यत्वात् ब्राह्मणादियुक्तप्रयोग-
जनस्य फलमाप्नाहस्यत्वात् ' एतयाऽऽज्ञाप्रकामं याजयेत् '
इत्याद्यक्षकल ब्राह्मणादियुक्तप्रयोगस्यैव सव्यते ।
तदुक्तं ' ऋतुमभ्यप्रयोगो हि स्वाराजस्यैव पूरितः ।
सात्राद्भृक्षस्तिवतरत्तास्मात्स्यैव फलमंगतिः ॥ ' इति
(वा. उ. ५८७) प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे राजसूया-
न्तर्गतावेष्टी ब्राह्मणादिनिमित्तं वाहस्यत्यादिमभ्यनिधानम् ।
सिद्धान्ते तु राजसूयप्रयोगाद्विधेरेव ब्राह्मणादिकर्तृकावेष्टि-
प्रयोगे वाहस्यत्यादिमभ्यनिधानमिति । सूत्रं तु—
अनेष्टी ब्राह्मणादियुक्तवेष्टिवाक्ये यजेतेति यज्ञसयोगात्,
ऋतुप्रधानं ब्राह्मणादीनामभिधानं क्रियेत प्रयोगान्तर-
विधातुमित्यर्थः । तौता.

अथेष्टी यज्ञसंयोगान् ऋतुप्रधानमुच्यते ।
२।३।२।३ ॥

' राजं राजसूयेन स्वाग्रन्वकामो यजेत् ' इति
प्रकृत्य ' आग्नेयोऽज्ञाकनाये शिरस्य दक्षिणा, ऐन्द्रमेका-
दशकणाम्पूर्वो दक्षिणा, वैश्वदेवं चर्चं पिपद्मी पृष्टी
दक्षिणा, मैश्वरकृष्णानामिषा चरा दक्षिणा, वाहस्यत्यं
चरुं दितिपृष्टी दक्षिणा ' इति पञ्च विश्वामवेष्टयो नाम
ऽष्टीर्विधाय ' यदि ब्राह्मणो यजेत् वाहस्यत्यं मध्ये विधाय
भ्रातृतिमाहुतिं हुगाऽगिषारयेत्, यदि राजन् यजेत्,
यदि वैश्वो वैश्वदेवं ' इत्यासात् । अथ राजस्यशब्देन
यौगितेन ब्राह्मणादीनामपि राजसूयाधिकारित्वेन प्राप्तानां
निमित्तत्वे अर्थे इति पूर्वपक्षे उच्यते प्राप्ते सिद्धान्त-
माह । अथेष्टी अथेष्टिपञ्चके ' यदि ब्राह्मणो यजेत् '
इत्यादि ऋतुप्रधानमुच्यते, न निमित्तार्थेन । राजसूयात्
वशिरेन ब्राह्मणादीनां अर्थं प्रधानभूतः अथेष्टिर्वाक्य-
ऋतु- विधीयते इत्यर्थः । ऋतुः प्रधानं ऋतुमन् कर्मणि

तत् वचनस्य कर्म ऋतुप्रधानमिति विशद । राजसूये
तु न ब्राह्मणदेश्यशेरधिकारः । सन्निपेयैव राजा यज्ञस्य
राजसूयस्य सयोगात् न ब्राह्मणादिनामस्य निमित्तार्थता ।
किंतु ब्राह्मणादीनां अथ अथेष्टिभागः राजसूयात् वशिरेव
विधीयते । राजसूयस्तु क्षत्रियस्यैव राजः इति सिद्धान्तः ।
के.

अथेष्टी राजसूत्यात् बहिर्भूतवायानन्नाथ-
कलस्य विधिः ॥

संनिधौ त्वभिभागात् फलायेंन पुनःश्रुतिः ।
२।३।१३।२ ॥

भाष्यं— अस्त्वनेतिः ' आग्नेयोऽज्ञाकनायः पुरो-
टाशो भवति ' इत्येवमादिः । सा प्रकृत्योच्यते ' एतयाऽ-
ज्ञायज्ञामं याजयेत् ' इति । तत्र सदेहः किं कर्मान्तर-
मवेष्टेः, तत्रानेष्टिरेवेति । किं प्राप्ते ? कर्मान्तरमिति
उक्तेन गगनेन (२।३।१२) । एव प्राप्ते श्रुतः ।
संनिधौ फलायेंन पुनःश्रुतिः अथेष्टेरैव, न कर्मान्तर-
मिति । कुतः ? अविभागात् । एतया इत्येषशब्दो न
शकनोति अथेष्टया विभक्तं यगमन्यं वक्ष्यते । सन्निधि-
तस्य प्रतिनिर्देशक एव शब्दः । तस्मात् अथेष्टेरैव
अन्नाद्यकामस्य विधीयते इति । किं प्रयोजनम् ? यदि
अथेष्टिः आग्नेयादीनि हवीर्गि, अथ कर्मान्तरमथहविष्णो
यागः इति ।

या— प्रयोगे तु चोदयति, कर्मान्तरेऽपि फल
एतच्छब्दकृत्वात् सादृश्यप्रत्ययात् आग्नेयादीन्येव हवीर्गि,
इति कर्म अग्न्यहविष्णो यगः इति । चतु अवनेयम् ।
ज्योतिर्गदिवत् एतच्छब्दस्य प्रत्ययमानसुख्यायौपपत्तौ
तया सादृश्यत्वकथनाऽनुपपत्तेः । तस्मात् सुबुद्धं कर्मान्तरे
अग्न्यहविष्णो यागः इति ।

सोम— एतेति वाचस्य कर्मान्तरविधानरूपे
त्वमिन् कर्मणि ' आग्न्यात्तु तु सोमस्य ' इति सौमिक-
धर्ममाते. अथाग्न्यधमेन सोमहविष्णो यागः कर्तव्यः ।
सिद्धान्ते आग्नेयादिद्वित्यन्त अथेष्टिः । सूत्रे विभागात्
विपरिवृत्तेः इत्यर्थः । (एतान्देव भाग्यगुणगोत्राधि-
करणम् । चार्तिकवाक्यसारेण तु ' अनुत्तरेवाना देवराज्ञेना

संज्ञितो कर्मभेदस्य नाम्नि' इति विन्दो अधिकरणं
द्रव्यम् ।)

॥ अवेष्टो सहापि वक्ष्यामविशेषे प्रयोगभेदेन
स्वाभाव्यान्नायनामयोः समुपसर्गमेव गणो न युक्तः ।
स्वाभाव्यान्नायनेषु भिन्नप्रयोगविवक्षणात् व्यवस्योपपत्तेः
विरोधाभावात् वक्ष्यामविशेषे कल्पे, यद्यो नास्ति ।
सु. पृ. ११०, ॥ अवेष्टिपु अतिदेशेन इति कर्तव्यता-
त्वाभावात्, मध्यमिथान्मन्त्राऽनुपपत्त्या च कस्मिन्तेषु द्रव्य-
न्तरेषु यागीयान्तर्गतेषु लक्षणात्, इत्यन्तानां च यागा-
न्तराणां इति कर्तव्यताऽपेक्षायां धृतयागप्रकृतित्वेन
अन्यथा अवेष्टेरेषु मुदिस्यन्तात् वेद्यमपि तद्व्यति-
वृत्तमेतैः तद्विधेयैः कर्तव्यतायाभावात्, अभिनेविशेषद्रव्य-
विशेषमतीतेः निर्धारितरात्रात्प्राप्तुप्रानमिदिः । पृ.
१११, ॥ ब्राह्मणादिपाठैः पयोमानसविधौ अनाद्य-
शमनस्यकोटस्य मन्त्रस्य अवेष्टेवहि प्रयोगविरयत्तैव
युक्तः । पृ. ११०.

॥ अवेष्टपधिकरणम् ॥ ब्राह्मणादीनां राज्ञ्यात्
यदिः अवेष्टेः कर्मान्तरता ॥

अवेष्टो यत्संबोगात् कर्तुप्रधानमुच्यते ।
२।३।२।३।३।

भाष्यं-- अस्ति राज्ञ्यः ' राजा राजस्येन
स्वाभाव्यकामो यजेत ' इति । तं प्रकृत्य आमनन्ति
अवेष्टिं नाम इष्टिम् । ' आग्नेयोऽष्टाकपाले हिरण्यं
दक्षिण ' इत्येवमादि । ता प्रकृत्य निर्वायते ' यदि
ब्राह्मणे यजेत चार्हस्यत्वं गण्ये निषाद्य आहुतीमाहुति
युक्ताऽमिषास्येत्, यदि राजस्य ऐन्द्र, यदि वैश्वो वैश्व
देवं ' इति । तत्र संदिश्यते किं ब्राह्मणादीनां ब्राह्मणा
निमित्तायैव अक्षयं, उत ब्राह्मणादीनां अयं यागो विधी-
यते इति । कथं निमित्तायैव भवेत्, कथं वा याग-
विधायकमिति । यदि राजस्ये ब्राह्मणादिष्वपि येन विद्-
प्रकरणेण, ततो निमित्तायैव । अथ हविषे एव, तत्र
प्रायश्चित्ते पञ्चमणीयतापि अन्वयानि । किं तत्र च प्रायः
निमित्तायैवेति । तत्र एवं तादृशप्रवृत्तौ शौचिनो राज-
स्य इति । राजस्ये पक्ष कर्म स राजा । किं पुनः राज-
स्यम् । जनपदपुरपरिच्छेदो तत्र भोजने राजस्येन प्राप्तुं

निराहितः प्रयुज्यते । रात्रिः कर्म रात्र्यं इति चाभियुक्ता
उपदिशति । तेन गन्धामदे यज्ञ एतत् कर्म स राजेति ।
यथा ये उदयेषु नाम कं चित् पुनर्न गारेदियुः, तस्य
तु पुनर्न औदनेषुः इत्येवं चिदुः, वाक्यस्ये, यथाय
विद्य स उदयेषुः इति कल्पयितुम् । उदयेषुपुनस्य एवं
समभिमन्त्राहारे मन्तीति । एवं राजस्येगात् राजस्ये
इति विहास्ये । ननु जनपदपुरपरिच्छेदो धृतुपत्रोक्-
त्यपि हविषे राजस्ये अन्त्याः प्रयुज्यते प्रयोगात् ।
न मूले न प्रयुज्यते इति, किं तर्हि, कर्मविशेषनिमित्त-
त्वात् राजस्येऽयम्, तत्रोगादिपि राजस्ये मन्ति इत्ये-
तदुपपादयामः । प्रयुज्यते च तत्रोक्ते राजस्ये अक्षयि-
ऽपि । तस्मिन् उदये प्रयज्ञस्तात् यदि राजस्येऽभि-
न्वाराद्य राजस्येऽयम् युष्मिभानं भविष्यति, न माह-
पक्ष वैदस्य च कर्मोत्तरे निषादिष्यतीति । अयम्
अतर्गणीकृतस्य प्रयोगस्य मान्दरीकैः प्रयोगेषु वि-
द्वयमानस्य अग्रमाध्यं ह्यत् । अन्युपान्तनि हि ते
जनपदिनः मान्दरीकैः प्रयोगम् । अपि च अतिप्रतीत
लौकिकान् अर्था विप्रतीतेभ्यः प्रकृतितया भवन्ति ।
तथा आप्तवर्तिनासिनां शब्दायैवैतेषु अभियुक्तानां
अभिन्वाराद्यत्वं कर्मणि च अनुतिष्ठानं मान्दरीक-
कर्मिणो भेदोऽयम् शौचीनतर आचारो भवति ।
तस्य च शौचिको राजस्येः । निमित्तायैव अक्षयति ।
राजस्येऽयम् युष्मिभानिः न कर्मन्तरमिति । एवं प्राप्ते
मूनः । अवेष्टो तु तत्र कर्तुप्रधानं ब्राह्मणादिभ्यः
ब्राह्मणादीनां अवेष्टिनां विधानं, न निमित्तार्थम् । तत्र
अप्राप्तत्वात् ब्राह्मणैरेवयोः । कथमप्राप्तिः । प्रायश्चित्त
सम्बन्धिनामत् । राजा राजस्येन यजेत ' इति । तत्र
तत्र शौचिको राजस्ये इति । तत्राप्युपसर्गं यतो
आतिवचन इति । ननु उतमभिधाने यदि राजस्येऽयम्
प्रकरणेन न कर्मन्तरविधानं न्यायं शुक्यम् । अत्रो-
च्यते । नोभासामिपानं अस्मद्वदे । युताः । यदि
राजस्ये जतिरात्रो राजेति, ततः तत्कर्मत्वात् जनपद-
परिच्छेदे राजस्येऽयम् भविष्यति । तेन आर्षवर्तिना-
सिनां प्रयोगो न विरोधयते । अथ यदि राजस्येऽयम् परि-
च्छेदे निषेधोऽयम् भविष्यति, तत्राहारा कर्तव्ये राज-

द्वन्द्वः क्षयिणशक्तौ तस्मिन्निमित्तो भविष्यति तत्र आन्त्राणा प्रयोगो न विद्योष्यते । तस्मात् प्रयोगदर्शनात् उभावपि राजराज्यवन्दो जातिपरिपालनाय नित्यसन्तौ इत्यभ्यु-
पपत्तव्यम् ।

को तु सत्तु निर्णयः ? राजजातीयस्य कर्म इत्यनः परिपालनं राज्यद्वन्द्वेनोष्यते । एव हि स्मरन्तः अभि-
युक्ता, तस्य कर्म इति ध्वज-प्रत्यर्थं विदपति, न तु तस्य कर्ता इति प्रत्यर्थेण वा प्रातिपदिकप्रत्यापत्तिं वा समा-
मनन्ति । तस्मात् राज्ञः कर्म राज्य, न राज्यस्य कर्ता राजा । ननु येषो जनपदपुररक्षणं करोति, तं तु लोकौ राजशब्देनाभिपद्यति । उच्यते । योगात् लोकः प्रयु-
ज्यते । परिपालने राज्यशब्दः प्रसिद्धः इति । स तु परि-
पालने राज्यशब्दो राजयोगात् इत्यस्याभिरुक्तम् । तस्मात् राजशब्दः प्रसिद्धमूलम् । तद्योगात् राज्यशब्दः । तद्योगा-
दपि ब्राह्मणैरयोः राजशब्दः प्रयुज्यते । न तु एतं स्मरन्ति राज्ययोगात् राजेति । यत्पूर्वकं, अनुमानात् राज्यस्य कर्ता यः स राजा, यथा औदम्बेयः पितृ उदम्बेय इति । उच्यते । अनुमानात् प्रयोगो बलवान् । राज्यस्य कर्तारं राजा इत्य-
नुमिमीनन्दे । क्षयिणे तु प्रत्यक्षं प्रयुज्जानात् उपलभामहे । तथा योगमपि अनुमिमीमहे राज्यस्य कर्ता राजेति । राज्ञः कर्म राज्यं इति तु स्मरन्ति । अनुमिमानाश्च स्मृतिमनुमिमते स्म । स्मरन्तस्तु प्रत्यक्षमुपलभन्ते । तेन तत्र स्मृतिर्वैधीयसीति ।

आह, येषो राज्यं करोति तत्र राजशब्दं प्रयुञ्जते, न चत् राज्ञः कर्म तद्व्ययमिति । तेन मन्थामदे राज्य-
योगो राजशब्दप्रयुक्तौ निमित्तं, न तु राजयोगो राज्य-
शब्दप्रयुक्तौ इति । न ब्रूमः, प्रयोगात् यथं राजयोगं राज्य-
शब्दप्रयुक्तौ निमित्तनवगच्छाम इति । कथं तर्हि, स्मर-
णात् । प्रयोगात् स्मृतिर्वैधीयसी । प्रयोगमिदं स्मृतिस्तु-
मीतेत । अपि च राज्ययोगस्य निमित्तता व्यभिचरति । जनपदपरिपालनं अनुमंत्यपि राजा इति आन्त्रा पदन्ती-
रुक्तम् । ननु राजयोगात् राज्यं इत्येवमिति व्यभिचरति । नहि राज्ञः स्मृतिर्न निमित्तं च सर्वं राज्यमित्युच्यते । परि यत्र प्रयोगात् निमित्तत्वात् ब्रूमः, ता एवमुपाल-
भ्येदिति । मृत्या तु यं निमित्तकारं ब्रूमः । तेन यद्य

राजजातीयस्य कर्म ज्ञात्वा विदोष्यते, तद्वान् इत्यभ्यु-
पगच्छामः । यत्पूर्वकं, आन्त्रा अपि राज्ययोगात् राजान-
मभ्युपगच्छन्तीति । परिद्वन्द्वमेतत् प्रयोगो दुर्लभः स्मृते-
रिति । यदुक्तं आपूर्वावर्तनिवासिनः प्रमाणं इत्येवम
आचारोऽयं इति, ह्यस्यः शब्दप्रयोग आचारेण इत्युक्तम् । तस्मात् जातिनिमित्तो राजशब्दः । एवं चेत् यशस्यो-
गात् क्षयिणस्य राजसूयेन, यागमिधिः अवेष्टिः इति ।

वा— ' राजा राजसूयेन स्वाराज्यस्यमो यजेत ' इत्यस्य प्रकरणे ' आग्नेयोऽष्टाश्रयालो हिरण्यं दधिगा ' इत्यादिभिः श्रय्यदेवतारथोऽग्नेः अवेष्टिराश्रयमिष्टि विधाय भूयते ' यदि ब्राह्मणो यजेत चारुस्य च मध्ये विधाय आहु-
तिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत् यदि राजस्य देष्टं, यदि वैश्वे यैश्वदेव ' इति । तत्र पूर्वदेव संदेहः किं राज-
सूयनध्यस्याना एष अथेष्टेः वर्णनस्येवमन्तं प्राप्तमेव निमित्तत्वेन उदिश्य तत्र नैमित्तिक विधीयते, उत अत्रात्रमेव ब्राह्मणादिभ्यः प्रयोगान्तर्गुह्यस्येति इति । तत्किञ्चयं च एतद्विचारयित्तं किं राजसूये अविचारः श्रयणात्मनि वर्णाना, उत क्षयिणस्यैवेति । तद्विद्वदर्थं अधिहारविशेषणभूतो राजशब्दः तथैव विचारणीयः । तयोऽपि एतद्विचारयित्तं किं क्षयिणस्यनिमित्तो राज-
शब्दः, उत राजनकरणनिमित्तं इति ।

ननु च ' एषयाऽष्टाश्रयकर्मं याजयेत् ' इति वर्ण-
विशेषण अशब्दं पृथक् राजसूयप्रयोगजननादेव अर्थे-
वैचनमिति इति वर्णनस्यैवपि प्रत्याय निमित्तार्थमेव अत्रयं भवेत् । नैतदेवम् । तदा हि निर्हातधमियन्तु-
कायाः कर्णत्तरे यवनान्तरेण अविधीयमानायाः पृथक् प्रयोगकारणानायाश्च राजसूयनमयस्याया एव ' एकस्य तूमपत्ये संयोगात्पृथक्त्वं ' इत्यनेन न्यायेन (४।१।१)

५.) साधारणं च स्वाराज्यं कर्तुं, प्रात्यामिकं च अन्त्याय विशावते । पृथग् च राजसूयेन वर्णार्थिना प्रयुज्यते, न वर्णान्तरसङ्घः । तथा अप्यवनापानयोः निर्हात-
त्रैवर्णिककर्तृत्वात् तदर्थनसिद्धौना वर्णानां अर्थेमाप-
तन्त्यापानमोऽपि एतौ अप्युद्भविष्यन्तेव व्यतिष्ठते । तथा च अथैव स्वाराज्यकारणविशेषेऽपि राजसूयन-
यनेन भोक्तृविशेषो भविष्यति । तस्मात् राजसूयापि-

कोषैव, एतन्निर्वाणैः प्राणिः इति द्वावेव पक्षौ । इति
 कात् एतन् न पुरापरिहरणैरेव निमित्ताभासा भव्या-
 नीति । एतन्प्राणपरिहारश्च यद् राजमन्त्रेण जपणमात्रेण
 यत्कर्त्तव्यं, साधकत्वे च साधनवृत्तिनिमित्तमिति । तथाहि
 ' कर्त्तव्यं राज्यपर राजेति सर्वलोकेषु गीयते ।
 महाविषयस्यैषं च प्राणस्यापि भविष्यति ॥'
 उक्तान्तंमये तावत् त्रैलोक्यविषयस्य पुत्रा कर्त्तव्यम् ।
 एवं हि निमित्तमात्रेणैव तत्रपरिहारोऽपि च न चाप्यन्ते ।
 तत्राप्यपि परिहारभूमिश्च अन्तःपरिषदनेन स्वकार्यं प्र-
 त्तमाणा न निर्वर्तिता भविष्यति । तस्मात् राज्यं युर्वन्तः
 सर्वदेवर्षिणाः राजानः । तस्य राज्यं जगत्परिपालन
 नाम सर्वलोकावधिभारम् । ताश्च उदरार्थं राज्ञोऽपि
 कष्टयोद्धारणं अभिप्रेतम् ।

'आर्त्तापर्वन्निरागिनः' इति (भाष्ये) 'आप्रलया वा सति-
 मित्तरात्' (॥१३॥११॥) इत्यस्य मदर्शनार्थम् । 'राजः कर्म
 राज्यं इत्येतत् अभिवृत्ता उपदिशन्ति' इत्येतत् प्रुप्या
 (भाष्येण) ननु राजद्वन्द्वस्यैव प्रवृत्तिभूतस्य स्वातन्त्र्य-
 अन्वयागतं भवति । तथाहि, 'नेषीदुमेपिसंयन्धादुद-
 मेधः प्रसिद्धपठि । स्वतन्त्रेणोदुमेधेन स एव
 स्वनुग्रहयते ॥' उच्यते । ' राजा निर्दोष एवेह
 स्वातन्त्र्येण चिरंतनैः । तद्योग्यात् कल्पितं राज्यम-
 स्माकं तु विषयैः ॥' यथैव सामान्य इत्यभिहिते,
 यद्यपि स्वराष्ट्रैः यो योः ए आनेतव्यः इति कथन
 कल्पितं, तथापि पार्श्वोद्भित्तरं यत्र गोन्यमप्रविष्ट
 आनयनं च प्रसिद्धं, स एतन्नादिभ्य इव पूर्वं, एवं
 प्रतिपद्यते, य मानेप्यते स नूनं शीरिति । तथैव क्षत्र
 यद्यपि मन्त्रादिभिः पालनिसमृद्धिभिश्च एवं सृष्टं यो
 राजा तेन जनसदादिरक्षणं कर्त्तव्यं, यद्य राजा तस्य
 कर्म खन्वं इति, तथापि कर्म अस्तिस्वरथाः प्रविष्ट-
 रास्याश्च यत्नः एवं प्रतिपद्यते, येन एव सत्सुभित्तं,
 तेन नूत, अन्तरगतये द्रव्ये नूत्तत्, अन्तरगतममं
 द्रव्यात्पत्तन एव राजा नैर्विस्मयितः इति । तस्य राज्यं
 अविशेषेण कर्त्तव्योऽपि यथाः कुपांश्च दप्यन्ते । तस्मात्
 सर्वे राजानः । उन तु स्वातन्त्र्येण प्राणव्यारिषु चरि-
 तायां राजभूतो अव्ययनादीनामभवे नति काम शब्दः

सर्वदेवैः, न तु इतरपुरुषैरेव देवैरहित, इति मन्त्रात्मनि
 अभिप्रेतः ।

ननु च अविषयप्रयत्नेन राज्यं विहितं, अन्वयेन
 इत्येव युर्वन्ति न राजानो रक्षताम् । नैव दोषः ।
 सर्वेषां तावत् सम्यक्त्वात् तान्मात्रेण खन्वं नूनं,
 तावत् च सकलप्राणैर्दत्तायाः प्रवीणम् । यौ तु स्वाता-
 न्त्यस्यै, तयोः पुरस्कर्त्तव्यात् नैद्योऽपि जपुना कथ्यते इत्य-
 विशेषः ।

' ननु जगत्पुरस्कारितराशुचित् जपुनाजीत्यपि'
 इति (भाष्येण) निदान्तर्वालोत्पाद्यः । उक्तं श्रेतत्
 यदिगम्यादिनन्देयु यथा एकदेशेऽपि जातिनिमित्तये
 सन्माने निमित्तकारं न कर्त्तव्यमिति । एतः पुनः
 यौगिकप्रद्वं प्रवोरनाक इति प्रदर्शयति ' नारयणशब्दं
 यदित्यन्वयमितिप्राहास्य' इति (भाष्येण) । ' न
 कर्त्तव्यं निवारयन्ते' इति (भाष्यं) प्रयोगान्तरमि-
 त्तयेण । अथवा यद् ' यदि शब्दि भुञ्जीत' इत्यादयो
 यत्नप्रसाद यन्ते । तदेवैवैव वाक्येन ज्ञानसंयन्तो
 यद्वैश्वामिषाण्य च न शक्यते कर्त्तुं इति नृपक्येव
 कर्त्तव्यत्वम् । एव तावत् उभयपक्षिदि प्रमाणीकृत्य
 वक्ष्यम् । इत्यौ तु सम्यक्त्वे प्रयोगः प्रमाणात् न
 भवति इति प्रपुन्यते कार्यलोचनेन प्रयोगेण अकार्य-
 लोचिकस्य बाधत् । ' अपि चाविप्रगीतः' इति
 (भाष्येण) तदेव (यौगिकप्रयोगस्य कार्यलोच-
 नादिपानेन शिद्धं अविप्रगीतत्वमेव) प्रवृत्तिसम्पत्ति
 तेन पुनरुपपन्नम् । नहि सर्वलोकावर्षेणैव विदितप
 न्युक्तिरेण विप्रयोगविप्रगीतत्वे विद्यते । यद्वा पूर्व
 प्रवृत्तिः सद्ब्रह्मसाधन, कथंन तु विप्रवृत्तिसम्पत्ति
 पक्षे । अत्रापि च अज्ञानविषयजननयोगेद् इत्यौन-
 क्तम् । ' तथा आर्त्तापर्वन्निरागिना' इति शब्दस्य-
 कर्त्तव्यत्वं पूर्वोक्तं दर्शयति । ' सर्वोचीनतर आचारः'
 इति शब्दप्रयोगोऽभिधीयते । तस्मात् ज्ञानान्तेन
 प्राणव्यारिणा निमित्तार्थं भवत्यम् । अत्र च ' यदि राज्यं
 देष्टुं' इति अस्तिपि निमित्तार्थं, अतश्च तस्मान्मन्त्रात्
 इतरयोपि सहायम् । इत्येवं प्राणे भूयः । ' ननु
 सर्वदन्ध एवायं प्राणव्यारिदेर्विधीयते । अप्राप्तत्वात्

राजा हि राज्ययोगात् प्रतीयते ॥' क्षत्रियजनचन
 एवायं राजशब्दे न वीरिकः । स हि राज्ययोगाद्वा भवेत्
 पालनानुकारेण वीरिययोगाद्वा, उभयभाऽपि चानुपपन्नः,
 तद्वदितरुडिगाम्बर्द्धनात् । एकवैद्यास्वापि रुद्धिः भव
 वनसिद्धिं वापते । न च अवयवसिद्धिरपि भव
 ऐवातिशयो विद्यते, नहि वीर्यमानेषु अण्वादिषु राज-
 शब्दे शिष्यते, न च अनभिधिके कनादणरिणास्म-
 न्यापृतेऽपि आणुकके । ननु च आणुककस्य परप्रयुक्त-
 वारिखत्वात् श्रवित इव यजमानस्य, न राजस्य भवित्यपि ।
 नैवं वाच्यम् । परावीन्यपि केतु चित् प्रथित्यीश्वरभिवि-
 चेपु माण्डलिकेभ्यः प्रयोगदर्शनात् । तेन तर्हि अन्वमि-
 चारत् स एवाभिपेक्षे निमित्त प्राप्नोति । नैव भवित्यपि ।
 कुतः ? 'अभिपेक्षोऽपि धर्मद्वैः क्षत्रियस्यैव पश्यते ।
 सहासौ राजशब्देन तेन नाक्षत्रिये मरः ॥' ततोऽ-
 भिपेक्षस्य निमित्तत्वं शानते, यदि अस्व स्वातन्त्र्य भवेत् ।
 अयं तु क्षत्रियजातावेव स्मर्त्तुमिच्छति विधानवेत्यामेव
 लननादिवत् बर्हिःशब्देन राजशब्देन समुज्यते । तैमैव
 च उभयभिविचयं महाराजशब्दभावेन एतस्याभिधम् ।
 यदि हि जात्यभिपेक्षयोः अन्यन्तमद्विदशोरेव प्रयुज्यते,
 न तु केनत्या जातो जात्यन्तरे वा अभिपेक्षो विधीयते,
 तत्र उभय निमित्त इति कल्प्येत । स तु त्वमिच्छेत्
 प्रायेव तस्यैवायं प्रयुक्तः 'राजानमभिपेक्षयेत्' इति ।
 तस्मात् राजजातायेव प्रहायते । न च भाविसहाविशानं,
 भूतत्वेनैव उपवचमानत्वात् । अगत्या हि सा अन्यत्र
 आश्रयते । न च एवमस्मिन् निमित्ते छिद्रे निमित्तान्तर
 कल्पयितुं शक्यं, विनाऽपि तत्कल्पनेन प्रयोगोपपत्तेः ।
 अभिपेक्षेकनित्यत्वेऽपि च न्यायानुकारिणा नैव अक्षत्रिय
 विषयत्वं सिध्यति । यानु धर्मशास्त्रातिरमणेन क्रियते,
 न तस्य निमित्तत्वं स्यात् । यथा सूदृक्कृतस्य आधानस्य
 नाह्वनीयादिप्रयोगनिमित्तत्वम् । अपि च, 'नित्याः
 शब्दाद्यसंबन्धा यथापरिधानगामिनः । ताश्रयन्त्वष्टुयं
 हेतुं स्वच्छन्दपरिकल्पितम् ॥' नित्यस्य हि राज-
 शब्दस्य नित्ये नैव निमित्तेन भवितव्यं, नित्यानिवयोः सभो-
 गाभावात् । सा च नित्यता स्वल्पभेदा वा विष्यपेक्षया
 वा निरूप्यते । तत्र न तावत् अभिपेक्षे वस्तुरूपेणैव

जातियत् केतु चित् समवेतो दृग्गते । तेन अवयव
 विधानापेक्षमेव निरूप्यमाअवधीयम् । न च विधान
 अक्षत्रिये राजशब्दपर्यायि इति जात्यभिपेक्ष
 एवावयवने । तत्र च यैव निमित्तम् ।

एतेन राज्यनिमित्तत्वं प्रयुक्तम् । तदपि हि
 विधानात् प्रयुति अभिपेक्षवदेव क्षत्रियत्वमवस्यत् ।
 दृष्टस्य अनभिपेक्षोऽपि अपाज्यति च जनपद,
 क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगः । तद्वदपि वा तन्वजातीये
 अनभिधानं द्रविडानाम् । तस्मादपि न मैर्षिकीको राजा ।
 तथा च राजोऽप्ययं राजन्यः इति ऐकान्तिकक्षत्रिय-
 जातिजननस्य राजन्यशब्दस्य राजशब्दप्रकृतित्वमेव अन्वा-
 चयते । अन्यथा मैर्षिकानां राजत्वात् सर्वथा मैर्षि-
 कानां अपत्येत् राजन्यशब्दप्रयोगः स्यात् । कुतः ?
 'राजन्यः क्षत्रिये रूढो राजानः सर्व एव
 चेत् । अपत्यापत्यवदोमे वैदम्य च्च कीदृशम् ॥'
 ननु एवमपि अनुपपन्नः एवाय अपत्यप्रत्ययः । तथाहि,
 'प्रकृवी तदपत्ये च जातिशब्दाय तुल्यत्वात् । तेन
 राजैव सर्वत्र राजन्योऽप्यभिधीयताम् ॥' यथैव
 ककसापत्यं काकः, एव राजोऽप्ययं राजा इत्येव स्वत् ।
 नैव दोषः । यथैव एव हि राजशब्दस्य राजन्य-
 शब्दः अनेन प्रकारेण अन्वाक्यायते । न तु एक-
 जातिविषयते सति तत्रा अन्वाख्यातुं युज्यते,
 नान्यथा । ननु 'राजोऽपत्ये जातिग्रहणं' ('राजशब्दा
 यत्' वा ० ४।१।१२७ सूत्रे वार्तिकं) इति वचनात्
 क्षत्रियजातिवचनो भवित्यपि । नैतदेवम् । इह अन्य
 तमन्वात्यनुपादानात् राजवत् मनुष्यजातिमान्धिसारात्
 तद्वचनत्व स्यात् । ननु च राजराजन्यशब्दयोः सतत्र
 धर्मभेदोपदेदो न स्मृतिविदा यात्रिकानां च भेदेन
 प्रतिदिष्टं । सर्वं दृष्टा, या तु ब्राह्मणपरिवाजकन्यायेन
 राजन्यशब्दस्य अभिपेक्षविज्ञेयगामित्वेन सामान्यत्व-
 यत्वात् । यत् प्रतिद्विदशसभये राज्यनिमित्तत्वं प्रवर्णारिभ्यो
 विशाल्यते इति, तस्मात्प्रियते । तथाहि, 'नैव वा-
 द्दुर्भा शब्दो स्यात्तन्वयेण प्रसिध्यतः । बह्वर्थायामेक-
 शब्दो हि द्वितीयो वीरिको परम् ॥' वेदेत्
 दयंति 'यदि तावत् जातिशब्दो राजेति तदः'

(भाष्यं) तत्र कर्म उच्यते इति अथवागतिदिक्रियात् न तद्विरोधं प्रकल्पनरूपानुपपद्यते । विनैर तेन आर्षावर्णनिकाठिनां प्रयोगो न विशेष्यते । अत्र तु प्रथममेव राजविति प्रतिपादनं रुदिरूपेण अभिधीयते, ततः तच्छक्यनुसारेणैव तत्कवेरि राजशब्दप्रयोगादिभेदः प्रकल्पनरूपानुसारेणैव द्रव्यदाना राजवित्तारयोग्येषु धर्मिषु प्रयोगो न विरोक्तवते । दाक्षिणात्यवृत्तमान्येन अन्नप्राणा इति भाष्यकारेणोक्तम् । तस्मान् न तावमावधि रुदिराग्नी, नापि यौगिरी, अन्वतरुदिव्ये तु राज शब्दस्य तत्त्वत्वान्न भुजा । कुतः ? आचारयोरसंबन्धे संदेहे सति निरण्य । संनियन्ववया इत्युदा चली- यस्तदादयव्यते ॥ ' यम्यन्वदामिषेण परिपालनादि कर्म धर्मिष्वथ इति मन्वाद्यदः स्मरन्ति । पाणिनिप्रभृत योऽपि राजः कर्म इदं राज्य इत्येव श्रुत्वादर्शति । ' गुणजननस्रागादिभ्यः कर्मणि च' (पा० ५।१।१२४) इत्यधिट्यस्य स्वतन्त्ररूपात् राजवृत्तिरदिकात् प्रत्ययविवि- त्तम एवप्रत्ययं विद्वाति इति । अत्र वदन्ति, पञ्चतपुत्रेहितादिशाठान् राजनशब्दस्य विनियमित्वात्तेन परा भवितव्यम् । तथा च यन्मन्वद्वर इत्येवमन्वे नापुत्रस्तवम् । तस्मात् राजशब्दात् राज्यशब्दश्रुत्वान्ति न तु विपरीता, इत्येतावन्मात्रमनेप भाष्य इत्येवम् । राज्यशब्दादि राजनि श्रुत्वाद्यमाने यत्प्रोक्षणं वा राज- शब्दादेश्चाप्यत्र वा स्मरणं स्यात् । तस्मात् इत्येव वचन व्यक्ति- ' राजः कर्म राज्य ' इति, न तु अर्थावस्था ' राज्यस्य कर्ता राजा ' इति वचनीय, वैशान्तरे विहात- राजा राजः । कस्मिन्नायामपि भाष्यांशो मन्वादिस्मृति वदेन धर्मिष्वथ एतन्कर्म इत्यवधारणात् न एव राजा विशन्ते । सन्वत्स राजा इति शब्दः राज्ये श्रुतप्रतिष्ठ- इति च यौगिको धुको, न तु राज्यशब्द- एवमि श्रुत- श्रुत्, सकल, इति अपौरुषिकत्वम् । सत्यमेवं राज्य- शब्दस्य यौगिकमनुपपद्यते । यद्यु त्सारिणि काल्यचरे राजशब्दप्रयोगः, स क्षत्रियवाम्नात् न शक्योति । तेन न आर्षावर्णनिकाठिना प्रयोगः सत्यमेव न विरुध्यते । तथा ' न ह्युदायमे विपलेर ' इत्युदीना अन्नतपयो- गार्थो वाच. स्यात् । इत्यत आह— ' योगात् तौ

प्रयुक्ते ' इति (भाष्यं) । प्रथमं तावत् राजयोगात् राज्यं, पुनः तदयोगात् आग्रागादिषु राजप्रदोषवार इति । ननु एव एते राजयोगादपि राजा इत्येत्त्वं अम्युप- गच्छेत् । नैष दोषः, यौगिकस्युक्त्यात् । गुण्यतस्य- एवमे हि अधिकरणं परानर्तत । योगात् तु मुख्येन जयितव्यात् अम्युपगतमपि विद्वान्च न विरुद्यति । तेन तस्मात्प्रते प्रतिनिधित्वात्वेन ब्राह्मण्यदौ राजशब्द इति दृश्यम् । तथा च दर्शयति ' न तु एव सरणि राज्य- योगात् राजेति ' (इति भाष्य) । तत्र एतत् आका रस्य दौर्बल्यात् यौगिकत्वनाऽऽक्षरं इत्येतेन भाष्य नैवम् । यत्तु औदमेपिशब्दादिवत् प्रत्ययर्थात्माने, तत् द्रव्यप्रयोगे प्रत्यक्षेण वाचते । अथ राज्यस्य कर्ता एवमभिधीयते इति, निमित्तभूतोऽपि कर्मकर्तृ सन्तः तस्य च स्मरणं अनुमातव्यम् । राजः कर्म राज्य इति प्रत्यक्ष स्मरणं तस्मात् सत्यसत्यम् ! पर आह— ' यौगो राज्य करोति ' इति (भाष्य) । सर्वथा अन्यथावित्तेकाया वाच्यवाचककथने विश्रुते । स च राजशब्दस्य अन्वयवित्तेन राज्यवित्तिरुत्था च गम्यते, न तु राज्यकर्मविमित्तत्वेन । श्रुतेः पुनः प्रत्या- पद्यन्विभागमावनिषक्यात् अविषय एवायम् । उभौ हि राजागनराग्नी तथु, तस्माद्भुक्त. सारणोपन्यास इति । तत्रोक्तवते । सत्य प्रयोग एव, न च श्रुतेः कश्च किंपोयदित्तरा इत्येव व्यापारः, तथापि तु साध्य- साधुत्वरवयैव अन्वयवाम्नात् निमित्तत्वमगम्यते । राजः कर्म राज्य इति हि व्युत्पादे तदयोगनिमित्ते राज्य इत्यर्थोक्तं भवति । तेन सृष्टिवलीयक्यात् राजशब्द एव स्वतन्त्र इति । प्रयोगोऽपि च इतिषु च्छभिकर्ता इत्युच्यते । मन्वते तु प्रयोगस्य अन्वयवाम्नात् ' यमिवा- रित्वन्तूरणम् । मन्व तावत् प्रयोगः, क्वास्ति राजकर्म तम् । तेन प्रयुक्तस्य अन्वयवाम्नात् अम्युप- निमित्तानुसन्धानात्वात् अदोषः । किंच ' अक्षरा- रणमावेन सप्तत्रैष्टं विशेषणम् । तेन तस्यैव कर्मेति चिन्तित्वादि न पृच्छते ॥ ' अनपदरथण हि अन्वयवाम्नात् राजकर्म, तेन राज्यविश्रुत्ये । किन्तु निमित्तितादि तु राजस्य अन्येषां च इति अन्वयवाम्नात्

न राज्यवन्द्यमित्येव भवतीति । तेन कार्यौक्त्वादायि प्रयोगात् 'राज्यस्या वा तस्मिन्मिच्छात्' (११३/५१५) इत्यनेन राजगवन्द्य सन्निवचनत्वम् । तुल्यस्य अत्य-जनपदवास्तिनामादि दृष्टार्थत्वात् शब्द-व्यवहारे प्रमाणा-भाव इत्युक्तं 'सोदितं तु प्रतीयेत' (११३/५१६) इति ।

तस्मात् क्षत्रियस्यैव राजसूयोऽस्ति इति ब्राह्मणादीनां प्रापकाणि श्रवणानि । ततश्च 'एतयाऽज्ञादाज्ञाम्' इत्येतदायि फल बहिरेव प्रयोगात् गतिष्यतीति । 'ऋतु-मध्यप्रयोगो हि स्वाऽराज्येनैव पूरितः । साकाङ्क्ष-सिन्धुस्तस्मात् तस्यैव फलसाम्पत्तिः ॥' ऋतु च एतया इति प्रत्यक्षविशेषनत्वात् फलसामान्यमुक्त्वा राजसूयचोदना वाचित्वा अज्ञादाज्ञादाज्ञैव भवितव्यम् । नैतदेवं, विरोधाभावात् । तथाहि, 'बिरोधिस्थान् प्रसज्येते विकल्पापृच्छिकल्पने । बाधस्तेनाभ्युपेतस्यो व्यवस्थायां तु नैव ते ॥' नहि अनेकफल एकस्य विरुद्ध, प्रयोगान्तरस्य वचनान्तरेणैव कल्पितत्वात् । तदुभयेन हि आहृत्तिदोषः अन्यत्र अभिधीयते । सा तु आशङ्कतिः ब्राह्मणादिकल्पनात् राजसूयमहाभाष अवश्य भातिनी । यदि च 'एतयाऽज्ञादाज्ञाम्' इत्युक्तत्वात् न भवेत्, ततः पश्चात् प्रवर्तमानाः राजसूयचोदना वाध्येत । न । इयोरपि हि आशङ्कित्वोदोषोपादित्वेव कर्मसु प्रवृत्तेषु युगपत्कालत्वेन अग्र्यमाशङ्कितोपत्वात् तुल्यफलत्वम् । यथैव हि राजसूयचोदना सन्निहितानालोच्य प्रातिवे, तथैव अज्ञादाज्ञामचोदनाऽपि । नहि तत्र अवेष्टिः चेत् त्रिदपि शब्देनोभयत् । न च 'राजसूयेन' इति सामान्य शब्दः, गौर्णमात्सीसम्भक्तं प्रहृतमुत्सवप्रतिष्ठितमुवाधि-वचनत्वात् । अत एव तत्तुल्यमपि न दौर्नित्यं लभते । इयाम्बु विरोधः, एतेन यद्बोधे शृण्वन्ते, अन्येनात्पे । न च तावता कश्चिदतिशयोऽस्ति । ननु च एतया इति ध्युनेन प्रत्यक्षवचनात् भक्ति विरोधः । स्वाहिसोपो, यदि एतच्छब्दः फलेन छन्दस्येति । यदि वा 'अथैव कोषि' इत्यादिस्तु प्रत्युपमानं ब्रूयात् प्रत्यवर्धनि-कर्मात्, तथापि शत्रिवान्द्योपतीव अवेष्टिः अज्ञादेन सं-धेयः । एतावत् प्राज्ञद्वयवचनापि अस्ति इत्यविरोधः । प्रहृतमपि च मून्य एतच्छब्दः आशङ्कित्वात्तत्परोचना-

हते नैव प्रतीतीति । ततश्च राजसूयविरिपि तावता यत्नेन शक्योति अर्हन्तीति इति तुल्यत्वत्वम् । ननु अयान्त-राधिकारस्य अस्ति विशेषः । उच्यते । अयमेव विशेषो यदेकत्र यदुना ग्रहण, अपरत्र स्वास्थानाम् । प्रहणवेला तु तुल्यैव । यदि च ऐवास्तिकमत्र अकर्मान्तरत्व स्यात्, तत्र एतदुच्येत । कर्मान्तरमपि च एतदिति दर्शितम् । तत्रश्च विषयान्तरत्वादेव स्वायत्त्यात्तद्योरविरोधः । कर्मान्तरत्वेऽपि च अर्हत्त्वादिस्तिदृशानात् प्रहणानेति-महात्तित्वमेव प्रक्षिपत्तन्वम् । राजसूयस्यापि तुल्यमहृतेः फलपदानुपद्वाच्च ब्राह्मण्यैव्यवदेय कर्मान्तरेण प्रयोगान्-तरेण वा मज्ज्य । एवं च तथापि मध्येनिधानत्वक्य तन्प्रयोगे सति उपपत्त्यते । राजसूयमध्यस्थाया तु दक्षिणाभिरात् प्रतीष्टि प्रयोगान्त्येन मध्येनिधानविधिः अपरस्येत् (गिरुष्येत) । तस्मात् प्रापकाण्येतादि श्रवणानि इति सिद्धम् ।

३- 'राज्ययोगनिमित्तिसोऽयमार्थवर्तमि-द्धितः । सवलोकप्रसिद्धत्वात्प्रविगानाच्च गन्वते ॥ शत्रियत्वनिमित्तत्वमनार्थैववगम्यते । इविद्येषु विगीतं च तदवेष्टयप्रसिद्धितः ॥' तेन राज्ययोगात् राजानस्योऽपि भवन्ति इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु राजयोगादेव राज्यशब्दः । स्वतन्त्रस्तु राजशब्दः । क्षत्रियवचन इति ब्राह्मणादेरेष्टो मान्यमावात् प्रापकाणि वचनानि इति ।

मोम- पूर्वात् यदिशब्दत्वात् निमित्तार्थत्वं इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । अन्यत्रवेष्टौ पूर्वपक्षे अयाग्य वर्णानां कर्तृत्वं, सिद्धान्ते तु क्षत्रियवैधिते प-भेदो बोध्यः । राजसूयमेव विषयीकृत्य राजगवन्द्यनिरूपणे कर्तुं शक्येऽपि अग्र्यपसगतये प्रयोगभेदरूपुदादन-व अवेष्टिवाक्योदाहरण इति द्रष्टव्यम् । अत्र 'यदि ब्राह्मणः' इत्यादिकाक्यैर्न कर्मान्तरविधि प्रहृतमवेष्टिप्रयमिश्राविरो धात्, किंतु ब्राह्मणादिनिष्ठप्रयोगान्तरविधिर्भिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि 'यदि ब्राह्मणः' इत्यादेः प्रापकत्वे निमित्तार्थत्वे च यदिशब्दे अयाग्यमपि वर्णानां कर्तृत्वात् फलभेद, तथापि अन्तःवेष्टौ पूर्वपक्षे अयाग्य वर्णानां कर्तृत्वं, सिद्धान्ते तु क्षत्रियवैधिते फलभेदो बोध्यः ।

सुत्रार्थस्तु— अवेष्टिविषय ' यदि ब्राह्मणः ' इत्यादिकं ब्राह्मणादिकर्तृकप्रयोगान्तरप्रधानं स्यात्, एतच्चैव धनिषस्य राजत्वाप्यवश्यमेवमिति ।

वि— ' राजस्य मह्येष्टिवेष्टिप्रयोगाया अथाऽन ह । विप्रश्चमिषविद्भेदेदादविषा न्यस्तयः प्रमे ॥ विप्रदेरनुवादः स्यात् प्रापणं वाऽनुवादगीः । न्यस्तयप्यत्र यथा च राजत्वप्राप्तिरितरिह हि ॥, न राज्ययोगाद्ब्राह्मण धनिषस्य तु तत्ततः । अप्रामप्रापणे तस्मात्त रयंतस्तुल्यता ॥'

भाट्ट— राजस्यै राजकर्तृके प्रमेकद्रष्टिणाऽऽप्तानात् अवेष्टिर्लक्ष्यः पञ्च इष्टयः पूषन्प्रयोगाः समाभ्याताः । तदनात्तत्प्रकारणे ' यदि ब्राह्मणो यजेत यार्हस्पत्यं मयो निषाय आहुतीमाहुतिं दद्याम अभिषारयेत्, यदि राजस्य ऐन्द्र, यदि वैश्वो वैश्वदेव ' इति अन्तम् । तत्रानि पूर्ववत् ब्राह्मणकर्तृकत्वादि निमित्तमेव, यदिशब्दभुजे । राजसूनस्य त्रैलोक्यकर्तृकत्वेन ब्राह्मणादेः प्राप्तत्वात् । राजस्य प्रजापालनस्यैव सर्वलोकप्रतिदेः, धनिषमाने द्वविष्टप्रसिद्धेस्तु न्येष्टमसिद्धिरेव असायकत्वात्, आकरणाप्रतिदेः तन्मूलकत्वेन अनियामस्यत्वात्, सर्वलोकप्रतिदेः औपादिसम्बन्धकत्वात् । अतो ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे निमित्ते भवेन्निषानपूर्वप्रसाह्यमभिषारणवित्तिष्टयश्चैविकेष्टिमयोगो राजसूयान्तर्गतो विधीयते । प्रत्येकप्रयोगाच्च पञ्च अनुलोमविषया इति बोध्यम् । ' एतत्ताऽ-श्रायकम् याचयेत् ' इत्यनेन च उमवोरपि नित्यवैमि-तिरूपव्येगयोः कृपयं बहिःननुदानं, इति न ब्राह्मणादि-गुणस्य मेदकत्वम् । इति प्राप्ते, ' राजानमभिमिषिदेव ' इति श्रुते राजोद्देशेन अभिषेकविधानात् अभिषिचयि कारिकराज्ययोगात् पूर्वमेव राजस्यस्य धनिषस्यवाचिन्प्रातीनेः, तस्य ' कर्मणि ' इत्यविष्टयम् (११११२२) ' पत्यन्वपुरेदिनादिभ्यो यत् (वा०५.१११२८) इति श्रुत्या पुरेदितादिगणपठितात् राजस्यस्य यगादिविधानेन च राजस्यस्य राजस्यप्रसिद्धिपूर्वकत्वात्ते. ऋग्वेदयोगो-नुसारेण राजस्यः धनिषयजन एव । अतश्च अवेष्टी ब्राह्मणादीनां प्राप्यमायात् विषयत्वान्ते षड्रूपत्वात् गुणात् अवेष्टिमयोगान्तरमेव पञ्चविकेष्टिरूप समस्त गुणवित्तिष्टयं बहिः कठु विधीयते । तस्य च उच्यतेनो

अन्तर्गतं कर्म । अन्तर्गतो तु प्रत्येक पञ्च प्रयोग एव । यद्यपि च पूर्वप्रसिद्धिदान्तयोः पञ्चविकेष्टि-प्रयोगस्तुल्यः, तथापि ब्राह्मणादिगुणस्य पूर्वपदे न मेदकत्व, सिद्धान्ते तु तत् इति विशेषः । तत्रानेनं पञ्चदशोपरदादनेनेनेकम् । न चेत् राजस्यस्यैव तस्य प्राप्तत्वात् विषेयत्वमायेन मेदकत्वानापि, राजस्य-पत्यम् अभिषिक्तानभिषिक्तानिवमानवाविलेन राजस्ये अग्रप्राप्तस्यैव तस्य विषेयता मेदरत्नोपपत्ते । राजस्ये हि राजपत्यस्य धनिषमानात्तस्यापि ' राजोलेतान अभिषिक्तानाचखते ' इति निरुद्धत्वात्तात्पर्यभावात् । अतः सिद्धं विषयि चाप्येव कर्तृत्वस्य गुणस्य प्रयोगमेदकत्वम् । यदिशब्दश्च ' अभिषारयेत् ' इति लिट्. प्रयोगान्तरपथयान्तेऽनुमदयैकत्वे आख्यातइकत्वात्प्रत्ये न तात्पर्यं सादकम् । तेन मध्ये निषानपूर्वकत्वात्तुल्यमभिषारणयोगो-भूतैः ब्राह्मणादिकर्तृकैः यावैः इष्ट मात्येत् इति वाक्यार्थो बोध्यः ।

मण्डन— ' राजा धनिष उच्यते । ' शंकर— ' अवेष्टिर्हि मिदु मता । ' मिता भेदेन ।
 * अवेष्टयधिकरणं (११११२३) रयंतताधिकरण-
 प्यापकः, कीलुमे 'अनतरा तु मगति, आपनार्दिना'
 इत्युक्तत्वात् (११११२३ पृ १५) के * अवेष्टय-
 धिन्पते ओदमेधिन्यात् निराहृतः । वा. ११११२६
 पृ. १००३, * अवेष्टयधिकरणे न च कर्णान्तरसंनय
 कर्मान्तरत्वेन विना न पाठे इत्युक्तम् । ११११२१२२
 पृ ६१३. * अवेष्टयधिकरणे प्रयोगाद्भूतस्य गुणस्य
 पूर्वप्रयोगयोगमन्त्रे प्रयोगविधिस्तापनेन प्रयोगभेदत्वं
 नुत्यादितम् । सु. पृ. १६५. * अवेष्टयधिकरणे
 राजस्य धनिषमानो नाम न राजस्योक्तिः,
 अभिषेकोत्तरभाविषययोगात् प्रागपि ' राजानम
 अभिषिदेत् ' इत्यादेः शब्दीयप्रयोगस्य धनिषमानेऽपि
 यत्रान्तं इति निरुचयि । नीतिमगूले पृ १.
 * अवेष्टिकं वैदिकत्वसाधन्योपस्थितेन पाठे ।
 यथा अथप्रतिमोदनेनिमित्तं वैदिक दान, न लीपिः
 इति । भा. पृ. १४६.

ॐ अव्यक्तसु तु सोमस्य । ८।१।१।१६ ॥

‘अभिविक्ता यजेत’ ‘विश्वविक्ता यजेत’ इत्यादिषु अव्यक्तसु यजतिषु सोमस्य अग्निष्टोमस्य विष्यन्तः स्यात्, न दर्शपूर्णमासयोर्विष्यन्तः इति सिद्धन्तः । व्यक्तत्वं विधिवान्वये द्रव्यदेवतावत्त्वम् । तच्छून्यत्वं अव्यक्तत्वम् । के.

• अव्यक्तसु तु सोमस्य इत्यनेन न्यायेन देवोतिष्टोमविकारा विश्रायन्ते, तेषु सर्वाः सत्याः विकल्पेन प्रवर्तन्ते पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु अग्निष्टोमस्यस्यैका प्रवर्तते । वा. ३।६।१६।४०. • अव्यक्तसु तु सोमस्य इत्यधिकरणे उज्जिदादिव्यग्रप्रकृतिषु सोमस्य वक्ष्यते । सु. ४. ४०१. • पेट्रव्यायादिव्यासवाना यामिषागकले तेषां यामानां स्वायंतया विनियुक्तदेवताकलामावलक्षणान्यकत्वाभागेन ‘अव्यक्तसु तु सोमस्य’ इतिन्यायामृत्तिः पूर्वपक्षे प्रयोजनम् । सिद्धान्ते तु तदमृत्तिः । कु. २।२।६।२०. • पात्तर्षेस्य करणत्वेन करणवृत्तीयान्त्वाना उज्जिद-रूपेणादिपदाना तन्नामपेक्षयात् ‘अव्यक्तसु तु सोमस्य’ इतिन्यायात् सोमेन वक्ष्यम् । २।१।२।२ पृ. १२६.

• अव्यक्तचोदनः सोमः । अव्यक्तत्वं च उवचिष्यामये द्रव्यदेवतासुत्यत्वं अन्यतरसुत्यत्वं वा । भा. ८।१।५।१२, ८।१।५।१६. • अव्यक्तचोदनत्वं यामान्यात् अभिवि-दिश्विदादिषु स्येने च सोमिको विष्यन्तः । ८।१।५।१६.

• अव्यक्तचोदितत्वं सोमप्रवृत्तिवृत्तिम् । धाळ. ४. ११५.

• अव्यक्तत्वं यामस्य-केयमन्यवता ! स्वार्थतया विनियुक्तदेवताविरहः । यम तद्विदा-चतुर्थी-मन्वर्षी-यामार्थतयैव देवता विनियुता, तद् व्यक्तम् । इवस्तु अव्यक्तम् । तथा च विश्वविदादयः सोमश्च । शा. ८।१।१.

• अव्यभिचारश्च अव्यहृत्सोमपूर्वकः । वृहती. पृ. ८५ । अव्यहृत्स्येन हि पार्श्वेय स्वामविरः वारण-संयत्नो निधीयते । स्वामविरगरणप्रवृत्तिश्चयश्च अव्यभिचारनिश्चयः । ऋजु

• अव्यभिचारि च कारण कारणतमिष्टम् । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८२.

• अव्ययानां अनेकार्थत्वात् दिशब्दः निमित्तत्व परो वा । भाट्ट. ९।१।९ पृ. ६५.

• अव्ययसंज्ञकेषु कृतसु कृत्यसंज्ञकेभ्योऽपि ईष-न्यूनभावनाज्ञानमित्याह- (सु. पृ. ५६२) “ तथा अन्ववृत्तौ भाषे भवन्ति’ इतिवारणविशेषेऽपि स्वस्यैवं ईषन्त्यूनभावनाविज्ञानम् । ‘अभिनामं ज्ञोति’ ‘दर्म-तरणकेनोपपातं ज्ञोति’ ‘अग्निपुत्रं हुन्ता भक्षयन्ति’ ‘पुत्रा वाचः प्रवर्तितोः’ इति सर्वेण भवैव भावनाऽ-न्वरसापेक्ष भावना अवगम्यते ।” इति । वा. २।१। १।१४ पृ. ३८०.

• अव्ययीभावलक्षणं अव्ययीभावार्थविचारश्च ‘समाहवाद्’ इति विन्दी मणिप्रत्ये द्रष्टव्यः ।

• ‘अव्ययस्या न युक्तं हि व्ययस्य न लभ्यते ।’ वा. १।२।२।३ पृ. १७६.

• अव्ययविरहितविकल्पो यथा अग्निहेने दशद्रव्य-विकल्पः । वाल. ४. १५८.

• अव्ययवित्तोत्तरत्वं- स्वाधिकरणशब्देष्वधिकरणशब्देष्वज्ञानपिदरणत्वे वति स्वाधिकरणत्वम् । तेन अपेक्षाबुद्धयामकणमर्षमहः । एवं वक्ष्यतामर्षानां कारणतेति । मणि. पृ. ३७.

• अव्ययपारस्य व्यापार विना भावनाऽवच्छेदकत्वा-योगात् । सु. पृ. ७४४. • अन्यापारस्य व्यापारावच्छेदं विना विषयत्वायोगः । ४. ४०१.

• अव्ययविक्रम्यायः । अपमेन अविरविक्रम्यायः । उदया- अवेमामिति विषयादिगन्दादुत्तरं मन्त्रावि-कर्मिणि । एवमपवांशमपीते इति विप्लव आधर्वांगिक मिति, भाषे इति भाष्ये स्पष्टम् । (भाषे इति सुत-गाथे नास्तीदं विमति । के.) साहस्री. ४८८.

• अव्यावृत्तविषयः अव्ययानुप्रायविधिः यथा ‘एना तु कर्मणामस्य श्रीणि कर्माणि जीविका । याज्ञ-नाम्णापने चैव विद्युजाय प्रथिवः ॥’ इति । वाल. ४. १६.

● अशक्तस्य अन्धः पशुः बधिरः, मूकः यथाशक्त-
द्वयतिर्नशब्द इत्यादेः कर्मसु नापिभारः । आजापेक्षणा-
दीनामन्नाना कृत्यर्थतया, उदभावे क्रोरमावात् पत्रा-
सिद्धेः । वि. ६।१।२. ● अशक्तानां सर्वभवाणां
कार्यारम्भाभावः । वा. २।१।१८. पृ. ३९४.

● अशक्तारवत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते
इति न्यायः । महता पदं गन्तुं अवसर्याः प्राकृताः जनाः
महता निन्दां कुर्वन्मरुन्ते । महत्सु अपरस्मितेषु स्वस्य
सपुत्रवशात्सि तन्सुं शक्येत इति तेषां दुराया । सादृशी.
३९४.

● अशक्तिकृत्वाद्वाङ्मत्यागन्यायः । पथाशक्तनि-
करणमिदम् (६।३।१) । एकस्य यजमानस्य ज्योति-
ष्टोमानुष्ठानादक्तौ ' अशक्तिः ' न्यायात् ज्योतिष्टोमेऽपि
विहितयजमानैकत्वत्वात्गेन अर्थात् उद्विग्नमृत्तव्यसि-
र्भविष्यति इत्याशङ्क्य आख्यातादेव्यविशिष्टस्यैव कर्तृ-
त्वावगतेः, एकत्वाभावेन अधिकारभागादेव तु अस्य
अधिकारवशात्त्यागन्यायविधयानुपपत्तेः नार्थात् द्विज-
प्राप्तिः इति परिराजमाह । छ. पृ. १२९१.

● 'द्विजवशुव्यसुक्त वाऽनोष्ठनासस्य' इत्यपि इरणे (३।३।९)
यजमानस्य आत्मीयैकान्तमपि अनुपादेयमित्युक्तं तत्र
अशक्तिकृत्वाद्वाङ्मत्यागन्यायप्रवृत्त्यै । बाल. पृ. ९७.

● अशक्तोऽहं गृहारम्भे शक्तोऽहं गृहप्रसूने
इति न्यायः । अर्थ ' तृतीयोऽहो दुर्गचारे स्ये उच्यते-
नातिनि । अणमर्थो यदारम्भे सप्तमो गृहप्रसूने ॥ ' इति
पत्रमुक्तः प्रतीयते । चटका प्रति बानरव्यक्यामिदम् ।
अस्मात्प्राप्तिका तु प्रसन्नतादिप्रत्येन्वोऽनसेवा, नेह
विद्यतः । सादृशी. ६५८.

● अशक्त्यं न करिष्यते । भा. १०।८।८।१६
पृ. २०७३.

● अशक्त्याङ्गत्यागस्य विधिना अनुज्ञातत्वात् न
वैशुण्यापादवक्ता (नितापितारे) । मु. पृ. ५.३२.

● अशक्तमनपेक्षं स्यात् (मनस्य शब्दस्यत्वात्)
३।३।१।१ । कर्ष पुनः एषा लिङ्गवाच्यदीना स्वातन्त्र्येण
प्रमाण्यं न भवति ? उच्यते । तथा नील ' अशक्त-
मनपेक्षं स्यादिति ' । वा. ३।३।१।१४ पृ. ८२०.

● अशक्तस्य प्रायकस्य शब्दे व्यपहारे अन्वया-
योगः । सु. पृ. १२८०.

● अशक्तस्यपि उक्त्यर्थोपनि यत्प्रामिष्टोमे,
तानि शास्त्रलक्षणया अत्रिष्टोमान्ततया वाच्यन्ते । भा.
८।३।६।२.

● अशीलं कस्य नाम स्थान खलीकारकारणं
इति न्यायः । अशीलं बुधत्वभावः । नाम-प्रसिद्धे ।
कस्य खलीकारकारणमपमानदेवुर्न भवति ? अपि तु
धर्मस्यैव भवतीति भावः । ' गयीतरोऽपहारे स्यात् '
इति बोधः । सादृशी. ७२४.

● ' अशुद्धमिति चेत्यं, शब्दात् ' इति व्याकृतं
(३।३।२६) विहितविधौ नान्येषो न प्रवर्तते इत्याह ।
भाह. १०।८।८. (अमिष्टोमविरण्यं पशुद्विधयुक्तत्वात्
अशुद्ध इति चेत्यं, ' अमीषोमीं पशुमारभेत् ' इत्यादे-
र्निषिक्तत्वात् शब्दात् शयमानत्वेन अशुद्धत्वाभावात् इति
सूत्राद्यर्थः) ।

● अशोपत्वात् तदन्तः स्यात्, कर्मणो द्रव्य-
सिद्धित्वात् । ६।३।७।८ ॥

विश्विति अन्धरे दक्षिणान्तरे विद्यमानं सर्वस्य देव-
मित्युक्तम् । दक्षिणारानोत्तर व अशोपत्वात् स्वीयद्रव्यस्य
शोपाभावात्, शोपस्य कर्मणश्च द्रव्यसिद्धित्वात् इत्येव
सिद्धिरस्य तादृशत्वात् इत्याधीनत्वात् दक्षिणान्तरोत्तर
प्राचीन अवशिष्ट कर्म कर्तुं न शक्येत । तस्मात् विश्व-
जित् तदन्तः स्यात् । तत्र सर्वस्यदक्षिणादानं अन्तः-
समाविर्षस्य तादृशः स्यात् । तस्मात् विश्वजित् सर्वस्य-
दक्षिणादानान्तः कर्मण्यः, अवशिष्टं कर्म उत्सहस्यं इति
पूर्वः पद्यः ।

अपिवा शोपकर्म स्यात्, कर्तोः प्रत्यक्षशिष्ट-
त्वात् । ९ ॥

पूर्वपक्षनिवृत्तयः अपिवा इति कर्मः । न दक्षिणा-
काले कर्तव्यं दत्ता पक्ष उच्यते, किंतु शोपकर्मो-
पयोगि द्रव्य शोपकर्म इत्यत्र सर्वस्य देव, शोपितेन व
द्रव्येण शोपकर्म स्यात् । शोपकर्मं च कर्तव्यमेव, कर्तो.
साहस्यं प्रत्यक्षशिष्टत्वात् प्रत्ययेण यन्तैनेन शिष्टत्वात्
निहितत्वात् । इति द्वितीयः पूर्वपद्यः ।

तथा चान्यथैर्दर्शनम् । १० ॥

विश्वजिति यशे देवात् सर्वस्वात् किञ्चित् शेषयित्वा
नेन दक्षिणादानोक्तप्रालीनं कर्म कर्तव्यं इति द्वितीय-
पूर्वपक्षे अन्याथैस्व दर्शनं विद्यमानं उपपद्यते 'अव-
श्रयाद्युदेत्य वक्ष्यन्तं परिपत्ने' (आच्छादयति) इति ।
अवशिष्टमूर्त्तौ तु अवश्रयः एव न स्यात् । क्व कुतो
वत्त्वन्तः परिधानम् । तस्मादपशिष्टं कर्म कर्तव्यं इति
द्वितीयः पूर्वपक्ष एव साधुः ।

अश्वमेधं तु समस्तसाऽऽदानेन शेषकर्मं स्यात् ।
११ ॥

द्वितीये पूर्वपक्षे यदुक्तं तद्विराट्पर्यः तुगन्दः ।
सर्वस्वदानात् न किं चित्पशुशेषयित्त्वम् । वशेष दानं
अवमज्जता । अतोप निःशेषं तु सर्वस्वस्य दानं समज्जता
सगज्जतम् । अथ शेषकर्मं कथं स्यादिति चेत्,
आदानेन नवीनेन संपादनेन शेषकर्मं स्यात् । अन्यत्
द्रव्यमर्पितव्यं, तेन च शेषकर्मं फलंय इति तृतीयः
पन्थाः पूर्वपक्षस्त ।

नादानस्यानित्यत्वात् । १२ ॥

विश्वजिति यशे मार्गदिने सर्वे सर्वस्वदक्षिणादानो
क्तं अपूर्णं अर्जितेन द्रव्येण शेषकर्मं कर्तव्यं इति यः
तृतीयः पन्था उक्तः, त द्वितीय- पूर्वपक्षी निवेदयति । न
तदानीमर्जितेन शेषकर्मं कर्तुं शक्यम् । आदानस्य अनि-
त्यत्वात् अनित्यत्वात् । अर्जितं प्रयुजोऽपि वदा विच-
रन्नेन, तथा न शेषकर्मणो लोप स्यात् । तथापि ।
तस्मात् शेषकर्मार्थं सर्वस्वदेव शेषकर्मपर्याप्तं अवशेष
यित्त्व इत्येव द्वितीयः पक्षो युक्तः ।

वीक्षाया तु विधिर्देशादवत्त्वर्थेन संयोगस्तस्माद्-
विशेषः स्यात् । १३ ॥

विद्वान्महत्तम् । विश्वजिति यशे सर्वसादानोत्तरं न
शेषकर्मणो, न शेषकर्मार्थं सर्वस्वदेवशेषयित्त्वम्,
नापि तदर्थं अपूर्णमर्पितव्यं इति तुगन्दार्थः ।
प्रश्नो एव ज्योतिष्टोमे वीक्षाया विधिर्देशः
निस्रोतो निर्देशी भवति ' इदं नान्यं, इदं भगार्थं,
इदं मानवनाथ' इति । एतस्मात् वीक्षाया विधिर्देशात्
सर्वं न तेषा विभक्तम् । तथा तदं विश्वजिति भक्ति

दिष्टम् । तत्र यत् अश्वमेधं कर्तव्यमिति भगार्थमिति च,
तेन भगार्थमिति कर्तव्यमिति च केनलमानमनाथेन
द्रव्येण ' सर्वस्वं ददाति ' इति विहितेन दानेन पशोः
ऽवगन्तव्यः । तथा न सर्वस्वस्य दानं नाम आन-
मनाथैस्व सर्वस्व विश्वजिति दानम् । यथा कर्तव्यं तेन
शेषकर्मप्रदानं भविष्यति । ' सर्वस्वं ददाति ' इत्यत्र
च स्य ददाति इत्यन्वय उच्यता विधीयते । तेन न अश-
तयस्य भगार्थस्य भगार्थस्य च दानं विधीयते । तथा
च आनमनाथैस्व सर्वस्वेव दानं, कर्तव्यं न पूर्वकर्मणः
शेषकर्मणश्च अनुष्ठानं, भगार्थस्य तु भगार्थस्यमेव ।
तस्मात् अविशेषः स्यात् न कश्चित् विशेषः । सर्वे सम-
ज्जतम् । के.

अश्वमेधविधानान्यायः । अश्वमेधस्य साध्ये अनेकेषु
स्थापनेषु सत्यपि आद्ये एकरिक्तं प्रयुक्ते उति साध्यवित्तौ
अन्यप्रयोगेऽर्थाभावात् तत् स्वयमेव निरर्तते, पूर्वं
कस्तं चित् प्रयोगे चेत्त्यै न्यायमिति विवक्षया प्र-
रतते । यथा- रायणो लङ्काया सीता नीतया राक्षसीभ्य
व्याहृतवान्- अश्वमेधविधानायापि स्याथेति । ताश्च तत्र
ब्रह्मणः सन्ति । तथैकस्या स्थाप्यते चेत्तावतेव तदाज्ञाया-
परिपालितानात् सर्वत्र स्थापयितुमशक्यत्वात्साध्यत्वं स्थापन
श्वयमेव निरर्तते । केचित्तु- यथा रायणेन सीता नीता
चेदश्वमेधविधानमेवेति युक्तः स्थापितः, नान्यत्वेत्यत्र रा-
यणैः न्यायमिति, तावतेन तदवस्थानविद्येः सर्वत्र
स्थापनसम्भवाद्यान्यत्वं स्थापनं स्वयमेव निरर्तते इति
न्यायार्थमाहुः । साहस्री. २१६.

० अश्वमेधं तेजो हिरण्यम् । मा. ८।१।१।८।१५.

अश्वमेधोऽश्वमेधः । यथा तृणाद्यपेक्षयाऽति उति
नस्यापि न्येय्य अश्वमेधेऽपि मृदुत्वं, तथा मृतेऽपि ।
(वैश्वान्तिकविश्वमेधाय अथ न्यायः इति न्यायप्रसङ्गः) ।
साहस्री १११.

अश्वमेधव्यात्केपु मन्त्रवर्णादिना देवतासिद्धिः ॥
अश्वमेधव्यात्केपु मन्त्रेषु देवतोद्देशमात्रमपेक्षति
अश्वमेधव्यात्केपु मन्त्रेषु देवतोद्देशमात्रमपेक्षति
अश्वमेधव्यात्केपु मन्त्रेषु देवतोद्देशमात्रमपेक्षति
अश्वमेधव्यात्केपु मन्त्रेषु देवतोद्देशमात्रमपेक्षति

निवेद्यात् तदाशेषे तु अग्निवादिना तदनुपस्थितेः आश्वे-
ष्मताऽपचोदकदेशतान्पुरस्कारेण वा 'देवताया इदं,
न मम' इत्यादिरूपमन्योऽस्तु । इति प्राप्ते, सामान्यस्य
प्रभुसौ अनुपयोगात् तत्पद्विशेषमेवैव चप्रदानस्य याग-
धारीपत्यत्वात् विप्रशामान्याय दानस्याभावात् अग्न्यादि-
देवतायाः शब्दद्वारेण यागोपकारकत्वेन तत्रावकप्रदेव्यवि-
पदस्य नियमने इव देवतापदस्यापि शब्दविशेषरूपत्वेन
तदनुपचारप्रतिपत्तौऽपि प्रमाणात्तत्रावश्यंभावत् 'यथापते
न त्वदेतान्नम्यः इति ह्युपात्' इत्यादायपि मन्त्रप्रति-
पाद्यस्य प्रजापत्यादेरेव देवत्वानाम् । विशेषपर्यन्तयाक-
प्रमाणविधौ देवतासामान्यव्यतिरिक्तमित्युक्तं नाम्नेव ।
संक्षेपं, २।४।२.

● अश्वत्थकलासु अपि शोदानामुक्तमांशः । (अर्थ-
वादयते अनुमेयं वा) । शा. ४।३।५.

● अश्वेष्टः श्रेष्ठानुसारी इति न्यायः । यथा शोक-
गीतायां सप्तपथा श्रीकृष्णेन— 'यथाशरणे श्रेष्ठस्त-
देवेतरो जनः । स यथमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥'
इति (३।२१) । 'यदि दानं न वर्तेतं जातु फलम्य-
तन्वितः । मय अर्मानुदाने मनुष्याः पार्थ कर्ष्याः ॥'
इति च (३।२३) । साहस्री. ५.२०.

● 'अश्व महाभो वृथिर्भवाः पुत्राः इति ते प्रजा-
पत्याः' इत्यत्र तिष्ठं पुंसं विपश्चितं 'दुष्कृत्य भवन्ति
सेन्द्रियन्त्याय' इति विधानात् (सुकृताः दुष्प्रजावन्तः) ।
भा. ४।१।२।१०. ● 'अश्वः इत्येव इवगललाडो
दक्षिणा । स ब्रह्मणे देवः ।' कृत्स्नदक्षिणाविकाराः (अर्थ-
अश्वः । (उत्सवसत्ये उपह्वये यागे इदम् । अग्निद्योम-
संस्थे उपह्वये तु 'अश्वः स्थेनो दक्षिणा' इति) । भा.
१.०।१।१८।६,६७.

● अश्वत्थस्य लवणकारकतया भवेद्युः । यदेया दान-
प्रतिग्रह-विक्रयः न प्रतिपिष्येत् । 'न केमरिणो ददाति,
नोभसत्वोदतः प्रतिग्रहयति' इति धृतिः । सर्वते च
'नाशं विधिणीते' इति । भा. १.०।३।१।४०.

● 'अश्वं पुकुरी वैनुके दत्त्वा' इति सारस्वते
तने गार्गीशो दुःसम्पन्नज्जातीकनीं क्षीर्णं दक्षिणात्वेन दान-
मुत्तम् । तत्र सारथ्यम् । (अश्वत्थानामौत्तम्ये

(१.२।६।३२) नादायणदृष्टिः 'क्षी अश्व क्षी पुष्यी च
ते येनवस्ये' इति । प्रथममन्त्रे अश्व पुष्यी च तयोर्दान
इति तदर्थः । (येनवस्यं दुग्धप्रदत्वम्) । वि. १.०।२।१५.

● 'अश्वेऽपहृतं को हि गर्भैः प्राप्नुवन्ति चतुर्भिः'
इति न्यायः । 'न च शीमहृतेऽर्थेऽस्ति विरादावप्यन्ते
गतिः' इति पूर्वार्थः । वा. २।३।५।३. १००.

● अश्वस्य चतुर्विंशत्, तस्य षडनाट
वैशेषिकम् । १।४।२।१७ ॥

अश्वमेधे त्रयः सप्तमीयाः पगवः अश्वः, वृषः
(वृद्धपठितः पशुः), गोमूत्रः (गो- मूत्राद्युत्पन्नः पशुः)
इति । तत्र अभिमुख्ये अश्वमेधे 'चतुर्विंशदग्निने देव-
वन्धोर्दृश्वीरक्षस स्वपिष्टिः रमेति' इत्याद्या शक्यं यमा-
ज्ञाता पठनीया इति पाश्चिः विद्यान्तपथः उच्यते ।
अश्वस्य चतुर्विंशद्द्रव्यः । तस्मात् तस्य अश्वस्य
मन्त्रस्यात् षडनाट वैशेषिकं विशेषरूपं इदं मन्त्रानु-
ष्यन्तं कर्तव्यं, वृषगोमूत्रयोश्च द्विपदानानुमेयं द्रव्यः
इति वचनं कर्तव्यम् । इति ।

तत् प्रतिविध्यं मन्त्रतिर्नियुज्यत, सा चतुर्विंश-
द्रव्यवत्यात् । १८ ॥

अश्वमेधे अश्वमेधे 'चतुर्विंशदग्निने देवगर्भोर्दृ-
शीरश्वस्य' इति मन्त्रं नक्तव्यं इति प्राणुक्तम् । तत्
पाश्चिकत्वेन शिक्षान्मन्त्रगर्भे पूर्वपश्वन्नाय अभिप्रेष्य
द्विद्वान्मनाह । तत् इति द्वितीयं चर्तं, चतुर्विंशद्द्र-
विनः इत्युत्कर्षं यवान्, 'न चतुर्विंशदग्निं धृत्वात्
पर्वविंशतिरित्येव सूक्तम्' इत्यनेन पर्वविंशद्द्रव्यत्वात्
तत्राद्यात् इतिविष्णु सा महति यथाज्ञानं तन्मस्य यवन
चोदकग्रीत निमुच्यते । तस्मात् वैशेषिकं वचनं स
कर्तव्यं, सामानिकं तु यवानं कर्तव्यम् । तत्र वृषस्य
पर्वविंशति, गोमूत्रस्य चतुर्विंशतिः, अश्वस्य चतुर्विंशत्,
इति संकल्पना पर्वविंशतिर्षां वद्व्युक्तः इति अभिगौ
वक्तव्यं इति शिक्षातः ।

इत्याद्या रवादाप्रादावत्याद्विषयव्यवस्था न्यायव्य. । १११।
वृषगोमूत्रयोश्चतुर्विंशत् तस्य चतुर्विंशत् तस्य चतुर्विंशत्
विशेषा वद्व्युक्तः इति कर्तव्यं वद्व्युक्तम् । तत् पाश्चिकेन
व्यावर्तयति । अश्वस्य वृषगोमूत्रयोश्च तस्य चतुर्विंशत्

कर्त्तव्यं, किंतु अश्वस्ये ऋक् आत् 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवक्रथोर्देवक्रथीरश्वस्य स्वधितिः फलेति' इत्याद्या क्रमेण पठन्त्या स्यात् । आम्नातन्त्यात् । सा हि अश्वार्थमा-
म्नाता, न च प्रतिपिद्धा । अनिकल्पश्च न्यास्यः । ऋग्ना समस्य वचनं या इति विकल्पस्तु न न्यास्यः । तस्मात् वैशेषिकं वचनं अश्वार्थे कर्त्तव्यम् । तूपरगोमृगास्ये तु द्विपञ्चासदनयोर्देवक्रथः इति समस्य वचनं स्यात् ।

तस्यै तु वचनान्तरवत् पदविकारः स्यात् । २०॥
उक्तं पक्षे वृत्तव्येन स्वायत्तकृत् पूर्वपक्षी व्रते । ऋक् यथाऽऽज्ञाता न वक्तव्या किंतु नरया ऋषि 'न चतु-
स्त्रिंशदिति ज्ञानात् पदव्यतिरिक्त्येव ज्ञयात्' इति वच-
नात् पदविकारः स्यात् चतुस्त्रिंशत् इति पदस्य स्थाने पदव्यतिरिक्तिः इति पदं आवेशं कृत्वा 'पदव्यतिरिक्ति-
श्रितो देवक्रथोः' इति पठनीयम् । ऐरवत् । यथा 'यसा-
यसा यो अन्तरे निरागिरा च दक्षमे' इत्याद्यायां ऋषि-
गिरापदस्थाने एतत्पदं आवेशं कृत्वा अवशिष्टा ऋक् सैव पठ्यते नद्वयम् ।

सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात् पदेन स्यात् । २१॥

अश्वार्थे 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवक्रथोः' इत्याद्या ऋक् चतुस्त्रिंशत्पदान्ते पदव्यतिरिक्तिः इति पदमारिष्य पठनीया इति पूर्वपक्षिणा उक्तम् । तद्विषेयागौ सावन्वो-
ऽश् । न केवलं पदविकारः कर्त्तव्यः किंतु सर्वप्रतिषेधः सर्वपक्षैव मन्यस्य प्रतिषेधोऽर्थं 'न चतुस्त्रिंशदिति ज्ञयात्' इति प्रतीकप्रयत्नेन स्यात् । 'चतुस्त्रिंशदिति' इत्यनेन मन्यस्य प्रतीकं सूचीत्या तस्य सर्वस्यैव 'न ज्ञयात्' इति प्रतिषेधः कृतः, न पदमात्रस्य प्रति-
षेधः । पदमात्रप्रतिषेधे तु चतुस्त्रिंशत् इति पदेन तस्या ऋषः अर्थयोगात् निरर्थकत्वमेव स्यात् । समस्य वाक्या-
र्थप्रतिपादनं ननु अवशिष्टा ऋक् न शक्यतात् । तस्मात् प्रतीकं सूचीत्या सर्वस्या एव निषेधोऽर्थं 'न चतुस्त्रिं-
शदिति ज्ञयात्' इति । तस्मात् अभिप्रायस्यै तूपरगोमृगा-
योर्देवक्रथोर्वा समस्य वचनं, अश्वार्थे ऋक् कर्त्ता पृथक् पठन्त्या इत्येकः पथः, ऋत्वं प्रतिषिष्य तस्यागामर्थे 'पदव्यतिरिक्त्यै पठ्यतः' इति प्रत्यागामर्थे समस्य वचनं इति द्वितीयः पथः इति, विस्तरः सिद्धान्तः ।

मी. को. १२

अश्वार्थे 'पदव्यतिरिक्त्यै पठ्यतः' इति पृथक् पठ-
नीयं, 'पदव्यतिरिक्त्यैजिनो देवक्रथोः' इति विकृता ऋक् पठनीया, उतः पर तूपरगोमृगास्ये द्विपञ्चासदनयोर्देव-
क्रथः इति समस्य वचनं इति तु पक्षद्वयं पूर्वपक्षः । के.

० अश्वस्य दानं प्रतिग्रहो विकल्पश्च अनाचारः उदी-
च्यमानम् । वा. १।१।३।७ पृ. २०४, ० अश्वस्य बालः
किरीतः नाग । ३।१।४।१३ पृ. १२०, सु. पृ. १।४।१९.

० अश्वार्थीनां केसरिणां अदेयत्वं, विश्वगिति
सर्वत्वदानेऽपि प्रतिपिद्धत्वात् । वा. ६।७।१।४ । विश्व-
जित्यपि सर्वत्वदाने प्रतिपिद्धत्वात् अश्वार्थीनामदान इति
वक्ष्यति । वा. ३।४।१०-११ पृ. १६१.

० अश्वकर्णन्यायः । अथ राजसूयशब्दः अश्वस्यतः
अश्वकर्णन्यायेन नतारा विज्ञेये वर्तेत । वा. ४।४।१।१९.
अश्वकर्णः नाम शालवृक्षः । 'शालारूपे वृक्षविज्ञेये
अश्वत्थरुणैत्ययोः शक्तिरूपेणापि अमावात् समुदायस्य
शालवृक्षविकल्पित्वे फलितम्' । सु. पृ. ४६८.

० अश्वघातः । अश्वार्थो घातः (वृणं) इति
प्रमाणान्तरलिङ्गतात्पर्यविकल्पायामपि प्रकृत्यधिकारभाषा-
यानेन तदर्थसमासायोगात् तादर्थ्यलक्षणागमः प्रतीतरूपस्यः
कथ्यते । सु. ४३८.

० अश्वतरस्य दानं प्रतिग्रहो विकल्पश्च अनाचारः
उदीच्यमानम् । वा. १।३।३।७ पृ. २०४.

० अश्वत्थीगर्भन्यायः । यथा यज्यातो गर्दमा-
श्वत्थी अश्वत्थी, तथा गर्भो यथा तज्याश्वत्थ भवति,
तथा प्रकृतोऽपि । उक्तं च । 'सकृद्गुह्यगीर्तं यः पुनः
तथातुमिच्छति । स शुकुमुपपन्नानि गर्भमश्वत्थी यथा ॥'
इति । किंच मन्यज्ञानकार्यन्तःकरणतुल्यागमं हान
कथं स्वभाष्योभूताशातनामाया स्यादुपजीव्यविरोधादिति
चेत् महत्वत्वात्पदेति । माहृही. ३१६.

० अश्वदानं विश्वगिति सर्वत्वदाने निषिद्धं अश्व-
न्यतिरिक्तं सर्वं देयम् । 'न केसरिणो रसति' । वि.
६।७।३.

० अश्वप्रतिग्रहः । कः पुनश्चेतिरोऽश्वप्रतिग्रहः,
को या वैदिक इति । सोऽने भिद्यमानो वा भयितमानो
या यथाथं जगते, तत्र सौदिषाथप्रतिग्रहः । वैदिषोऽपि

पौण्डरीके अथपदस्य दक्षिणा, ऋतोतिष्ठोमे गौश्र-
 षथेति । (उपह्वये अथः श्वेतो दक्षिणा इ.) । मा.
 ३।४।१०।२८. । अरुमांद्भ्रूतदानाभयपुत्रपार्यन्तानि-
 म्लो लौकिकः, कर्माद्भ्रूतदानाभयस्तु वैदिक इति ।
 वा. ७ न च तस्य (जलोदरस्य) अथप्रतिग्रहः
 लौकिको निदानं इति प्रतिशयते । भा. ३।४।१०।२९.
 न च कस्यां चित् वैयकरप्रहितानामा लौकिकोऽथप्रतिग्रहो
 निदानं भूयते, नापि मन्वन्तानुमानादिभिर्गन्ते । वा.
 ७ अथप्रतिग्रहस्य भूयस्त्वे वादणेषु भूयस्यः वतःत्याः ।
 अथ टुप्टीका-नस्मात् भिन्ना एतेषां प्रयोगाः क्रूरपकार-
 स्तु एकः । पापान्तर इत्यनेन साहित्यमिति चेत्, तत्र
 देवता धानेनोच्यते । बहुलं भूयसायं यागवेद कुर्वन्ति ।
 तत्र एकस्मिन् अथप्रतिग्रहे बहुषो अस्याः प्राप्नुवन्ति ।
 पुनरपि नैऋतिसाहित्यम् । तस्मात् वचनात्तर एषा
 साहित्यप्रतिशयार्थं द्रष्टव्यमिति । ५।२।२।३. ० अनेक-
 सहस्राथप्रतिग्रहे क्राण्डानुसमयोऽभ्युपेतव्यः प्राप-
 क्तिनेदो सुतेवायथमेतु । भा. ५।२।२।३. दिनावन्व-
 प्रतिग्रहे द्विप्रदिपुगोडासोपु विरोधाभावात् पदार्थानुसमम
 एव । सोम. यत्र तु प्रधानतयिरोधो भवति पदार्थानुसमने,
 तत्र क्राण्डानुसमम एव । शा.

० अथप्रतिग्रहेष्टिः । अश्वदाने जलोदरव्याधिष्वपी
 टःशेषः ' वरुणो वा एतं गृह्णाति सोऽथं प्रतिगृह्णाति '
 इति वरुणप्रदयाक्येनोच्यते । इदं वैदिकव्याख्यास्य
 जन्मानुसन्निविषं शेषअवगम्य । अतो वैदिनाश्वदाने वाप-
 णेष्टिः प्रायश्चित्तम् । वि. ३।४।१४. ० अथप्रतिग्रहेष्टिः
 दातुः । मा. ३।४।११।१०-२१. ० अथप्रतिग्रहेष्टिः,
 त्रैमित्तिकः सन् अशोपनिपातार्थः फलपर्यः वाधिकार-
 तिविः । बाल. छ. १४.

॥ अथप्रतिग्रहेष्टिः वैदिकेऽथदाने । नाश्व-
 धिकरणम् ॥

दोषात् त्रिविधलौकिके रथाच्छाखादि वैदिके
 न दोषः स्यात् । ३।३।१।२८।।

भाष्ये— अथप्रतिग्रहेष्टिः ' वरुणो वा एतं
 गृह्णाति, सोऽथं प्रतिगृह्णाति, वायतोऽथान् प्रतिगृह्-
 णीयात्, शत्रो वाप्यनाभ्रवश्रवणात् निर्दिचेत् ' इति ।

तत्र सदेहः किं लौकिके अथप्रतिग्रहे ष्टिः, अथ
 वैदिके इति । कः पुनः लौकिकोऽथप्रतिग्रहः को वा
 वैदिक इति । लोके मिश्रमाणो वा अविश्रयणो वा
 यनाथं समते तत्र लौकिकः अथप्रतिग्रहः वैदिकोऽपि,
 पौण्डरीके अथसहस्रं दक्षिणा, ऋतोतिष्ठोमे गौशाथम
 इति । तत्रोच्यते । वैदिकानुसमान्यात् वैदिके । इति
 प्राप्ते उच्यते । दोषानु ष्टिः लौकिके स्यात् । दोषो
 हि भूयते ' वरुणो वा एतं गृह्णाति, सोऽथ प्रतिगृह्-
 णाति ' इति । स चापमनुसमः, यत्र दोषस्येति । य
 च लौकिके अथप्रतिग्रहे दृष्टादन्यत्सादा पापपर्ययः इतो
 भवति इत्युच्यते । दोषसयोगात् लौकिके इति गम्यते ।
 आह, न दोषधीनेतं प्रायश्चित्तविषयविशेषं, किं
 प्रायश्चित्तस्यैव । उच्यते । दोषनिर्वाणं इति एतं
 स्यात् । वरुणप्रदोऽथमिदं फलं, तत् लौकिके प्रतिगृ-
 ह्णाति, लोके वरुणप्रदस्य विद्यमानत्वात् । वैदिके तु
 अथप्रतिग्रहे तत्र स्यात् । शाखादि वचनेन सत्य कर्त-
 व्यता अत्रोच्यते । परि च ताः प्रापं स्यात्, न तस्य
 फलं वता अत्रोच्यते । अकर्तव्यं हि पापफलम् । ननु
 वैदिकेऽपि प्रतिग्रहे अपविश्रयणात् प्रतिगृह्णः प्राप-
 मिति । उच्यते । भवेदेवं, यदि प्रतिग्रहस्य फलं इतिर्नि-
 वेत् । स तु गत यथा हेतुर्गन्तं यथा उतापिपरमे
 वक्ष्यामः । तस्मात् नेत्रोचिते अथप्रतिग्रहे ष्टिः,
 इत्येतात् इतिपरिचये सिद्धम् ।

वा— वैदिकलौकिकप्रधानसम्बन्धविनाशप्रज्ञात् यत्र
 निनिधाना लौकिकवैदिक्व्यादात्, सानि निशान्ये ।
 तत्र ' पाकतोऽथान् प्रतिगृह्णीयात् ' इति फल-
 वृत्तदोरक्यात् अथप्रतिग्रहाणा निमित्तकयम् । तत्र सदि-
 क्षते किं अथप्रतिग्रहमावस्था, अथ लौकिकस्यैव, अथ
 वैदिकस्यैव इति । ' कः पुनर्लौकिकोऽथप्रतिग्रहः को
 वा वैदिकः ' इति (मन्वे) लोके प्रविशेत्, वेदे च
 प्रोतवहीत्यर्थं श्वेतं अविश्रयणात् सम्बन्धो अथप्रतिग्रहो
 नास्ति इति मन्यमानस्य मम. । इतः त्रिविधविशेषनि-
 र्णयत्वरूपमात्र दर्शयति, अरुमांद्भ्रूतदानाभयपुत्रपार्य-
 न्तानिमित्तो लौकिकः, कर्माद्भ्रूतदानाभयपुत्र वैदिकः
 इति । किं प्राप्तं । अविश्रयणमिषान्तात् अदिरगमान-

विशेषणासंभवाच्च अथप्रतिप्रदेष्टां निमित्तमिति । तथा
 प्राप्ते, लौकिकव्यवहारिणः । भाष्यकारेण तु अविशेष-
 पक्षमनाभावात् (सौन-) तुव्यव्याप्यत्वाच्च सिद्धान्तोप-
 क्रमः कृतः, ' वैदिके च समाप्त्यात् ' फलन्यनामवाच
 ' वैदिके ' इति । नैमित्तिकं हि विधीयमानं निमित्तमपि
 वैदिकमेव बुद्धौ समिधापयति । तेनैव निरामांशुक्षीभूत
 स्वात् न लौकिकेन सचम्यते । फलं च तत्र कल्पनीयम् ।
 इतरत्न तु सद्यस्स कतोरपकारः सुखेनैव करिष्यते ।
 इति प्राप्ते अभिधीयते । लौकिके स्यात् इति । कुतः ?
 ' भूयते दोषसंयुक्तः स च दोषोऽस्ति लौकिके ।
 वैदिके विधिसम्पत्त्याप्रति दोषः प्रतीयते ॥ '
 ' श्रुतौ वा घटं गृह्णाति, योऽथ प्रतिगृह्णाति ' इति पापेन
 ब्रह्म यस्मिन् अथप्रतिप्रदेष्टे, स निमित्तं प्रतीयते । तदपि
 च पापग्रहणं प्राप्तमनुष्यते । यदि हि विधीयते, ततः
 कदा चित् एतद्राक्षससामर्थ्यादेव वैदिकेऽपि स्यात् । न
 तु विधीयते, सर्वफलनामविशेषत्वात् । न च तत्र कर्म-
 विधान, विशेषस्य कर्मणः सापकल्लासंभवात् । न चेह
 स्वश्रुतिप्रदेष्टेः प्रतिगृह्यते, न च श्रवणात्, निमित्तसंज्ञ-
 भावोपयोगाच्च । तस्मात्फलनसंक्रमात् (अविनाभावात्)
 यत्र प्रतिप्रदेष्टे, तत्र दोषः । स च लौकिकस्य प्रतिप्रदेष्टे,
 ' न केसरिणो ददाति, नोभयतोऽतः प्रतिगृह्णाति '
 इति । ननु आयमपि प्रतिप्रदेष्टेः सामान्येनैव भूयते,
 तत्र, तेनैव तु लौकिकस्य इति वृत्तः, इतरस्य विशेष-
 विधिसंस्तुत्य प्रतिप्रदेष्टेः प्रकृत्यासंभवात् । अतश्च दोष-
 समभिग्याहृतत्वात् इतिरपि लौकिकविधया स्यात् । ननु च
 निमित्तमाभात् उद्विग्नमानः अथप्रतिप्रदेष्टेः न दोषेण विशेषं
 चक्षते, इति विधीयमानेऽपि इतिमात्रेण दोषसतीर्तने
 वैदिकेऽपि निमित्तं भवेत् । उच्यते । ' विशेषणतया
 नैव दोषोऽयं फलन्येव भया । दोषनिर्घातकार्पेष्टि-
 मानस्यार्थलौकिकत्वात् ॥ ' नहि एवं क्रियते दोषवान्
 योऽथप्रतिप्रदेष्टे (इति), किं तर्हि ! निमित्तत्वेनाप्य
 तात् तामान्यमात्रमेव गृह्यते । यदा तु इष्टिभाववायाः
 प्रयोजनासाक्षात् भाति, तदा अन्वयस्य स्वभावेः कर्मोदसर-
 कस्य वा घटनिष्पेक्षयोः अभावात्, अथ च दोषस्य
 सम्भवाक्योपगच्छतेन प्रत्यासत्तेः, स्वल्पेण कर्मनिषे-

धितत्वेन फलन्यप्रातिपक्ष्यसंभवात् पुरुषोपरिर्कं विधि-
 सचम्यार्हं निर्घातं अपेक्षमात्रस्य अपनीयमानतया कर्मणा
 सचम्य । एकेन च नैराकार्ये संभवति, न प्रयोचना-
 न्तरं स्वयंभिर्युं शक्यम् । अतश्च यत्र दोषनिर्घातात्मकं
 फलं, नवेषमितिः । यत्र च दोषः, तत्र निर्घातोऽपि
 प्रतिप्रदेष्टानुसारो । यत्र प्रतिप्रदेष्टेः लौकिकस्य, इति अन्त-
 रेणापि विशेषणं अर्थवशात् तस्यैव निमित्तत्वम् । एत-
 र्दोषपति (भाष्यकारः) ' ब्रह्मण्यमोचनं तु इदं कर्म,
 तत् लौकिके मवितुमर्हति ' (इति) ।

यत्तु भाष्यकारेण दोषं प्रदर्शयता उक्तं ' स च
 लौकिके अथप्रतिप्रदेष्टे श्रुद्रादपलाका पापकर्मणः क्रिय-
 माणे भवति ' इति, पुनश्च वैदिकेऽपि एकत्र समानं
 इति मन्यमानेन ' ननु वैदिकेऽपि अप्रतिप्रदेष्टात् प्रति-
 गृह्यतेः पापप्रदणमस्ति ' इति बोधयित्वा परिहार उक्तः,
 (तत्रोच्यते) भवेदेतदेव, यदि प्रतिप्रदेष्टीरितिः स्यात्,
 सा गृह्यत इति । स लौकिकेऽपि अनिश्चितः । तथाहि
 ' लौकिकेऽपि तु यो दाता श्रुद्रार्हं न दोषवान् ।
 प्रतिप्रदेष्टीतु दोषस्तु पुनरप्युच्यतेः समः ॥ ' यदि
 वैदिके दातुरितिः इति श्रुत्वा स्वपि अप्रतिप्रदेष्टायाज्य-
 याजननिमित्तं प्रतिप्रदेष्टतणा पापे, दोषरहितनिमित्त
 उच्यते, तत्र लौकिकेऽपि श्रुद्रादिभ्य उपादाने, दुष्प-
 त्यपि प्रतिप्रदेष्टीरिति, दातुः तद्-दारेण अनुष्ठत्वात् दोष-
 रहितमेव विधिप्रदः । अथेह प्रतिप्रदेष्टीत्यापारो निमित्त,
 स न दुष्टः इति गृह्यते, तत् तस्य वैदिकेऽपि । अथ
 वैदिके दातुः, लौकिके प्रतिप्रदेष्टी इति इति कल्पन्ते,
 तथापि तपचित्तिरोपो वक्तव्यः । किंच ' योऽथप्रतिप्रदेष्टा-
 देव दोषः सोऽथ प्रतीयते । दातुदोषस्तु सर्वत्र
 तुल्योऽस्मिन् विशेष्यते ॥ ' नहि अप्रतिप्रदेष्टात् प्रति-
 गृह्यन् एवं विशेषो शक्यते ' योऽप्यं प्रतिगृह्णाति ' इति ।
 सर्वद्वयप्रतिप्रदेष्टा दातुदोषेण दुष्टत्वात् । तेन एव
 (भाष्य-) क्रयः पूर्वं प्रतिप्रदेष्टीत्यापारोप्यत्वात् पश्चात्
 दातुस्यापाराधनमात् अष्टयत्तः ।

तत्र ये चिदाहुः । अनेष्वप्य उक्तचित्तरविद्वान्त
 प्रतिप्रदेष्टीतुरेव इति इति अत्र पिचारितम् । लोके
 अथानां प्रतिप्रदेष्ट एव तत्र ' नोभयतोऽतः प्रतिगृह्णाति '

इति प्रतिपिद्धः, किमुत सूत्रादिभ्य उपादानम् । यत्र तु अतो कृत्विजा पुनः प्रवृत्तः । तत्रैतत् श्याम्, दानमानं यत्र विहितं, न प्रतिग्रहः इति । तदुक्तम् । दानविया-नेनैव प्राक् परस्वल्पादानात् अथर्वणस्यैव तस्य (प्रवि-मन्त्र) आश्रित-त्वात् । अपि च सर्वत्र समाविधिपानं सिद्धान्तः । तेन 'दद्यात्' इति सामर्थ्यप्रतीकः स्वल्पपरित्यागं परस्वल्पादानमेव विधत्ते इति प्रतिग्रहविकानम् । अपि च ' मन्त्रयान् नियमैर्दुक्तः कर्ममध्येऽङ्गसंगतः । क्रियमाणः कथं नाम विधिना नाप्यगम्यते ॥ ' (' क इदं कस्मा अदान ० ' इति मन्त्रः, श्राद्धमुत्पन्ना-दिनिषेधः) । यदि प्रतिग्रहो न विधीयते, यथ तस्य इति कर्तव्यता विधीयते, किमिति वा तस्मिन्वृत्ते कर्म-वेद्यस्य स्यात् । अत्र यद्वाच्यं : ' ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादिति दानं विधीयते । लोभादेवार्जनाद्भवति प्राप्सस्तेषां प्रतिग्रहः ॥ ' नहि दद्यात् इत्यस्य प्रति-रुद्धीयात् इत्यपमर्गो भवति । मनेदपि सामर्थ्यात्, यदि तदाद्येपमन्त्रेण दानविधिनैवयतेत् । स तु लोभप्राप्त प्रतिग्रहवलेन उपपद्यमानः, न दानोक्ति वाधेतुम् । नहि विधिच्छेदात् तथा पुरुषः प्रसन्नैत, यथा लोभेन । यद्यपि च समर्थस्योच्यते, तथापि दत्तुम्यपर एवमौ परस्वल्पादानं नाम । द्वौ हि मनसि ज्ञापयौ, एकः प्रतिग्रहीतः स्वीकर्णं, अरौ दानुः तत्समर्थोच्यते समर्प-णारिरूपम् । तन्मात्रमेव विधास्यते, नापरम् । तेन यथा लोभमेव विधीयमाने अर्थात् लोभेन प्राप्तो दानयो न विधीयते, न च पर्याप्तं भवति, एवमिह प्रतिग्रहो न विधास्यते, नाप्यङ्गं भविष्यति । यदि इति कर्तव्यताविधानं, तद् अर्थप्राप्त्युपादेनैव भविष्यति, यदा ह्युपर्ये दक्षिणा प्रतिदृष्टीयात् तद् इत्यभिप्राय चेति । ननु एवं अति प्रतिग्रहस्य पुत्रकारणात् मन्त्रादीनामपि पुत्रार्थं यमेव प्राप्नोति । नैव दोषः । प्रकरणसामर्थ्यात् एवमिति कर्तव्यताप्रतिग्रहदानार्थं दानं क्रतोहरकरीति इत्यभ्यस्तव्यात् । तेन प्रतिग्रहसंन्येऽपि दानस्यैव इति कर्तव्यता । यथा विधिलक्षण इति नेतव्यम् । तत्र चोदि-तेऽपि प्रतिग्रहे मन्त्रादीनां प्रतिषेधोऽपि नास्ति इति न वक्ष्येदोषः । अश्वप्रतिग्रहस्य तु प्रतिपिद्धत्वात् यो नाम

प्रतिपिद्धमतिक्रम्य प्रदीप्यति, तं परिधीनं यवमानं आर्त्तिञ्चं कारयिष्यति । यथा ' प्रवृत्ता अक्षमेवेन दजेत' इति, यो श्लेष्मात् पतिव्याजानमङ्गीकृत्य कारयिष्यति तद-पिधे विधानं, न तु तद्विधानान्मयाऽनुपपत्त्या यान्नं इते-पामपि विधिः इति कल्पयते, तथा इह अद्वयतिग्रहस्य शक्तिधानं इति ब्रह्मम् । अत्र च यथैव लोके दोषः, तथा वदेऽपि, इति न तद्वदनेन विज्ञेयविषयत्वं भवत्ये । के चित् पुत्रादुः । लौकिकपदे प्रतिग्रहीदिति, वैदिकपदे तु कर्माङ्गत्वात् दानुः । प्रतिग्रहश्च 'उभयप्रापि दोषयान् व्यतिहितत्वात् प्रतिपिद्धत्वात् । दानं पुनः वैदिकं विहितं, अतो यथाभाष्यमेव परिहारः । अपरा उभयप्रापि दानुदितिः । तत्र दानं लौकिकं प्रतिपिद्धम् । तथा च दक्षिणाऽधिकरणे वक्ष्यति ' अक्षा उपकारकता भवेतुः यदि तेषां दानप्रतिग्रहो न प्रतिपिद्धो स्यात् ' इति (भाष्यमूलपाठस्तु ' अक्षा उपकारकता भवेतुः यदि एषा दानप्रतिग्रहविषयान न प्रतिपिच्छेत् ' ? ७ ११११४७) । निश्चित्यैव सर्वस्वदाने प्रतिपिद्धत्वात् सत्कारणमदानं इति वक्ष्यति (६।७।१४) । लौकिके अक्षयदत्त इति तु प्रयथोच्येतात्, यथेतिनेने च एकलाक्षया अर्पयं विवेकत्वात् तन्प्राप्त्यप्राप्त-निषेधत्वात् न दोषो विक्षयते । तन्मात् च एव लोभे प्राप्या मित्रदायादादिना वा ददाति तस्यैवेष्टिः, यो वा विनोणीते । विक्रयेऽपि हि स्वल्पपरित्यागरत्नवाया-दनव्यस्तव्यात् सन्तो दद्यात्तौ मित्रौ । नहि अष्टार्थ-मेव केवलं दानं विज्ञायते, दानमेव ददाद्व्यस्तव्यत्वात्क-वद्यत् । यद्यपि च तस्य विक्रयसम्प्राप्तेरर्थः, तथापि सामान्यविदोषमज्ञोः समावेदादितोः । तथा च लोके विधीयं वक्तारो मरन्ति ' अस्माभिर्धानं दत्त ' इति, श्रीचा वदन्ति ' अस्माभिर्धानं दद्यते ' इति । तन्मात् सोऽपि ददातिः, इति निश्चितम् । ननु च ' शार्ङ्गोऽथा भूमिः ' इति देवद-प्रमत्प्राप्त्यात्तन्मात् वाच्यदानं दुर्भेदः, यत्र तद्विहितं तदमेव बोधयति । देयस्यापि हि एवमि स्थगते, न तु दानमेव विधीयते । तत्र दानविधायाव्याव-देयत्वात् यवदो विहितं तत्रमेवेदं देयमगमम् । यस्मिं तु मन्त्रादीनि सामान्यतोऽपि न प्रतिपिद्यानि, तानि

शानमात्रचोदनायामपि गविष्यन्ति । तस्मात् न लौकिकः
अश्वप्रतिग्रहो निमित्तम् ।

अथवाद्यो वाऽनुपवातात्, तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ।
२९ ॥

नाश्वं— न चैतद्वदन्ति, यदुक्तं 'यः शूद्रादन्वसाद्वा
पापकृतो लोके अश्वं प्रतिग्रहीयात् स एवामिष्टिं निर्भ-
येत्' (इति) । स हि वरुणशब्दीत इत्युच्यते, जलोदरेण यो
गृहीतः । यस्योदरं जलमृद्वथा श्वपति, जलोदरमिष्येव
लोके तत् प्रतिग्रहम् । न च तस्य अश्वप्रतिग्रहो लौकिको
निदानं इति प्रतिशयते, न चानेन विधीयते । तस्मात्
नाश्वप्रतिग्रहान् जलोदरोपपातः । अथ पापं वरुणशब्देन
उच्यते, वृणीते इति (वरुणः) एयोऽभिप्रायः इति,
तदा प्रविष्टौ त्यक्ताया वन्देयमात्रं वृष्यत् वरुणशब्देनो-
च्यते । तत्र यामेऽपि प्रतिग्रहे वरुणगृहीतः स्वान् रक्षण-
पोषणादिक्रमादिना क्लेशेन । नैष पक्षो व्यवतिष्ठेत्
लौकिके अश्वप्रतिग्रहे इति । प्रतिदिश्वं याधेत् । तस्माद्-
यंवाद एवः । यावत् वरुणशब्दीतस्य वरुणोन्मोचने श्रेयः,
सावदेतेन इत्युपमानेन एषा क्लृप्तिः । योऽस्य प्रतिग्रहः
नत् वरुणप्रदणमिव, या इष्टिः या तदुन्मोचनीय । यथा
वरुणगृहीतेन उन्मोचनमवश्यमर्त्तव्यं तादृगेवैतत् इति ।
तस्मात् यज्ञे प्रतीयेत । लौकिके हि क्लृप्तं
कल्पनीयम् । वैदिके यमिन् अश्वप्रतिग्रहः, तस्य आश्व
भूता भविष्यति । तत्र प्रयोगवचनेन सह एकतावयता
सन्त्यादवकल्प्यामाना, परोक्षयाः फलवचनेन सह एक-
वाक्यतायाः लघ्विषयी इति पुनः इष्टिः वैदिके दाने इति ।

वा— यदि एषा दोषनिर्घातार्था भवेत् ततो
लौकिके कल्प्येत, न तु तदर्था । कुतः ' अग्न्यतोऽव-
गते दोषे तन्निर्घातार्थतद्वद्वे । यश्चात्र कीर्यते
दोषो नासायस्वीति गम्यते ॥ ' कर्मविधानवाक्ये यो
दोषः श्रूयते, स निर्घातत्वेन अनुधार्थते । यश्चात्र दोष
उपात्तः, नासौ लौकिकस्य सत्यपि प्रतिप्रिद्वये कुतश्चिन्
प्रमाणात् गम्यते । जलोदरं हि अत्र वरुणप्रदणरूपेण
उपात्तम् । न च कस्या चित् वेद्यतद्विहायां लौकिकोऽ-
श्वप्रतिग्रहो निदानं श्रूयते । नापि प्रयत्नानुमानादिभिर्ग-
म्यते । न च वाक्यं 'न केवलीणो ददाति' ' नोमयतो-

दतः प्रतिग्रहति' इति श्रूयते । नापि एतस्य वाक्यस्य
तद्वानिपत्तौ न्यापारः, विद्यमानानुवादेन तत्र निर्घातार्थ-
कर्मविधानानुपपत्त्यात् । यस्तु दोषः प्रतिप्रिद्वयवाक्यात् नरक-
पातात्मकः कल्पितः, स इह नोपात्तः, ' वरुणो वा एवं
गृह्णाति' इत्यनेन अग्निपातुमश्वक्यत्वात् । अथ पाप-
मानं ' वृणीतीति वरुणः, तद् गृह्णाति' इत्येवमग्नि-
वीर्यते, ततो वा तावत् वरुणगृहीतशब्दस्य जलोदरविषया
समुदायप्रसिद्धिः, सा परित्यक्ता । या तु अपवधप्रतिग्रहिः,
सा वैदिकेऽपि स्थाने द्युःसदर्शनात् प्रतिग्रहे च रक्षण-
पोषणादिना क्लेशात् किञ्चित् वरुणामर्त्तं विद्यते इत्येवं
सम्भवति, इति न शक्यं तद्-द्वारेण श्लेः लौकिकविषय-
स्यं अवधारयितुम् । ' रक्षणपोषणादिना क्लेशेन' इति
प्रतिग्रहीतृनृपकारस्य निमित्तत्वेन अतिवारितत्वात् एवं
प्रतीति (भाष्यकारः) । अथवा दातुरमि प्राक् परस्व-
त्वापादनात् एष क्लेशोऽस्ति इति गमयितव्यम् ।
' धर्मोऽपि च वृणीत्येव नरं संसारवर्तिनम् । नहि
केवलपापेन देहेनाच्छाद्यते नरः ॥ ' तस्माद्गु-
मयाऽपि लौकिकश्वप्रतिग्रहणतोऽनं दोषः न प्रविष्यति
इति मुखरोपपातात्मावात् अर्थेनादोऽर्थं विश्वायते । तत्र
पुरस्तादुपाख्यानोपात्तं ' प्रतापनिर्घेयस्याया धमनयत् '
इत्यर्थे इदानीं तनेऽपि काले सप्तकर्मस्य अप्यारोप्य प्रगं-
सति । यथेन प्रजापतिः वरुणेन गृहीत आसीत्, तथा
अत्रत्येऽपि अश्वप्रतिग्रहश्चेज्जातः, स एव वरुणप्रदणदोषो
भवेति । मया च प्रजापतेः वाक्यी इष्टिः ततः उन्मो-
चनी आसीत्, यथा अत्रत्येऽपि अतो उन्मोचनी विशा-
यते । तस्मात् वरुणप्रदणवापिगृहीतेनैव तेन तद्विमोचनाय
अवश्यमर्त्तव्यं इष्टिः, श्लोकागतार्थो विनियतः । ततश्च
वाक्योपात्तकल्पमावात् अप्याहारेण वा स्वर्गः कल्पयि-
तव्यः कर्माह्वयतो वा । तत्र स्वर्गसंनिधिं तारणाभावात्
वैदिकक्रियावततागम्येन अश्वप्रतिग्रहेण च संनिवाप-
नात् प्रतुष्टान्वयः सुकल्पः । वैदिके हि अश्वप्रतिग्रहः
कर्मन्तःपाती इति निमित्तत्वेन प्रतीचमानः तदेव सर्विकथं
भारतस्य अग्निः उच्यते उच्यतेः वाक्यहृत्त्वत्वात् अग्ना-
द्विर्त्तन्यं कल्पयति । तस्मात् यज्ञे प्रतीयेत इति सिद्धम् ।

शा— किं लौकिके अग्रदाने मित्रदायादेश्मः स्नेहा-
 दिना विभिन्नवैषय क्रियमाणे निमित्ते पुरुषार्थतया
 विधीयते, उत वैदिके कर्माङ्गभूते ज्योतिषोपयोग्यरीका-
 दिविषये कृत्यवैतया, उत उभयभेदि संशयः । तदर्थं च
 किं दोषनिर्घातार्था इव, उत नेति । तत्र आदिदोषात् उभ-
 यभेदि प्राप्तेऽभिधीयते ' दोषनिर्घातकार्यं यत्रासौ
 तत्र गम्यते । लौकिके स च दोषोऽस्ति, वैदिके न
 विधानतः ॥ तस्मात् कार्यैश्यादिष्टिर्लौकिके स्यात्,
 तदुच्यते । दोषनिर्घातकार्ये स्यादेवं न तु
 तत्राथा ॥ वरुणग्रहनिर्गोकः फलमत्रावगम्यते ।
 लौकिकेनाश्वदानेन नामावस्तीति गम्यते ॥
 लौकिके पुरुषार्थत्वं वैदिके क्रतुशेषता । न चैक-
 श्चोमकार्यत्वं वैरुण्यानुपपद्यते ॥ तस्मात् वैदिके
 एव स्यात् ।

सोम— उत्तरादित्रयोपजीवनेन एतदधिकरण-
 प्रवृत्तिः । प्राभाकराः वैदिन्या अपि धामगतीश्रयाः
 लौकिकगृहदाहनिमित्तफलपर्यवेने प्रकरणाप्यपन तिन
 वैदिकनिमित्तकत्वादिष्टेः ' यावतोऽश्वात् ' इत्यश्वहृ-
 त्वस्य षोडशरीके एव सम्वाप ' षोडशरीके भूयते ' इति
 कृत्वा चिन्तामाहः । तत्र धामगत्यादौ वैदिन्य गृह-
 दाहस्याभावात् लौकिकनिमित्तकता इति न तावता सिद्धा-
 न्नासिद्धिः । ' यावतोऽश्वात् ' इति अश्वसमसंज्ञया
 कल्पमानोक्तं निमित्तप्राहृत्यस्वाविषयित्वात् च पशुत्ववत्
 संख्याऽन्वमेपि प्रथमेव इति वृथा षोडशरीकप्रकरण-
 गतात्वाशयगमिति ।

वि— अश्वमिषवदेष्टिस्तु दातुरित्यभिप्रास्यते । दान-
 इये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥ अविशेषाद्
 द्वयोर्भेदा, न देयः केचरीत्तत् । मिषेभ्योऽनिकत् नत्र
 प्रापश्चित्तिरिपं भवेत् ॥, न ज्योतिषोऽप्येव प्रमितं लौकिके
 क वित् । वैदिके तु भूत तस्मात् तत्रापश्चित्तयेऽन सा ॥
 वैदिकस्य तु अश्वदानस्य जगन्नातरविषय दोषभगम् ।
 अतो वैदिकदाने सा इष्टिः प्रापश्चित्तम् ।

भाट्ट— अतारभ्य ' भ्रजापतिर्वैरुण्यावादनमनवत्,
 स स्वा देवतम्मन्त्रेण, स पर्यदोषैत, स एत वाश्व
 कृतकपालभयवत्क, स निरवत्, ततो ये स वश

पाशादमुच्यत । वशो वा पतं गृह्णाति, योऽस्य प्रति
 गृह्णाति, यावतोऽश्वात् प्रतिगृह्णीयात् तावतो
 वाश्वान् कृतकपालान् निर्वपेत् ' इति ध्रुवम् ।
 प्रतिग्रहशब्दोऽन दानपरः इति उक्तारि-
 करणे कथ्यते । तत्रैव यत् मित्रदायादादिग्या
 लौकिक दान तन्तर्जन्धिनी इयमिति, किंवा अध-
 दानमानसंजन्धिनी, किंवा अतिमकर्मोद्भूताश्वदान-
 संवन्धिनी इति चिन्तायां, वर्धनात्तुरोपेन दान-
 नियमत्वत् अस्या इष्टेः दोषनिर्घातार्थत्वापि अत्रगतात्,
 दोषस्य च ' न केचरिषो ददाति ' इत्यनेन अतिहित
 लौकिकविषयत्वात् तदतुरोपेन अस्या अपि लौकिकदान-
 नियमत्वम् । इदं हि वचन यत् अनियमेन सामान्यतो
 विहिते अश्वविषये (अश्वदाने) इच्छया प्रवृत्ति, यत्र
 वा नैव विहितं यथा मित्रदायादादिन्य, तदियमम् ।

अत एव यत्र विश्वजिदादौ सर्वलराने उधदान नियत,
 एत तदधिकरणभेदेन वाक्यान्तरीयेन तस्य पूर्वदानेऽपि अस्य
 शाखाऽन्वरीयनचनस्य उक्तविषये विषेयत्वमेव । अतस्तत्र
 निषेधननेन दोषावगतैः तत्रिर्घातार्था इष्टेऽपि तदि-
 पणस्य भेदनशोमस्येव भेदनवत् वर्धापूर्णमासविषयत्वम् ।
 अत एव दोषनिर्घातं फल, अश्वदानं च निमित्तं, न तु
 दोषि । स्यात्वे उक्तकल्पानुपरत्ते, अग्निरितकृत
 सङ्ख्याभावात् । यदि तु अस्या दोषनिर्घाता
 र्थत्वं नामुपगम्यते, ततो वाचच्छन्दसमभिस्यद्दारेण
 अश्वदानस्य उद्देश्यत्वागते तावच्छन्दसमभिस्यद्दारेण
 प्राप्तेष्टेः तदहरवापतात् नितित्वात्नुपपत्तिः । नदि वाच
 च्छन्दो निमित्तकत्वात्, अपि तु कश्चनवाची । न च
 वाचच्छन्दस्य क्वादावस्य संशयमाश्रयणो रोषि
 त्वस्ये आगद्वारकारुषेण तस्यावापते । तावच्छन्दस्य
 प्राप्यभावेन विषेयत्वप्रवृत्त्यात्, नितित्वावधे च प्रतिनि-
 मिष त्रैयित्तिनाहृचिन्त्यायेन तावच्छन्दस्येव प्राप्तनेन
 अविषेयत्वात् विनिगमगनुरोपेन नितित्वावधेः
 सिद्धः त्वेऽपि मुख्यः इति वाच्यम् । पशुदयेऽपि
 नितित्वात्तुरोपेन प्रधानात्तुरोपेन वा आतृत्तिप्रवृत्तौ काले
 कृतेन तन्त्रत्वमते । तावच्छन्दस्य प्रतिग्रहवैधियानवस्य-
 भावात् । अत एव ' पशुषोऽप्य ' इति निः. प्रयोऽङ-

नापरपर्यायित्वार्थकत्वेऽपि तद्व्युत्पत्तेः निमित्तत्वनिश्चयो
 दुर्लभः । प्रत्युत अपेक्षितत्वात् श्रेणितमेव सिद्धान्ते
 स्यात् । मम तु दोषनिर्घातार्थवान् तस्मिन्क्षयः इति
 वैशम्भम् । अतश्च तद्व्युत्पत्तेः लौकिके एवाश्वदाने आदि-
 ताभिः स्यात्, इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु, यस्तावान्
 अर्थवादे लघोदरापरपर्यायो यस्मिन्प्रदृश्यो दोषः, स नैव
 मन्वसादिना वैश्वकर्षहितामिनीं अश्वदानजन्यतया अन-
 गम्यते । अथ सुप्लुगार्थवादेऽपि पापमेव युगोत्तीति
 म्युत्तरया औपयनयोगेन यस्मिन्प्रदृश्यन्देन उच्येत, ततो
 वैदिकवादेऽपि कर्म चित् त्यागाद्दुःस्वर्शनात् तदेव
 यस्मिन्प्रदृश्यन्देन उच्यताम् । इत्याहाडम्बरविनोदेन च
 तदुःस्वर्शनात्, 'स एवैव' इत्यस्याप्युत्पत्तेः अथवा
 दोषनिर्घातार्थमेव प्रमाणामावात् लौकिकमानविपयत्वा-
 नुत्पत्तेः नामवर्णनोचनयोगेन सर्वविषयत्वम् । न च
 'शशीवात्' इति लिङ्ग विहितत्वेन उक्तत्वात् विधि-
 तस्य उपस्थितिः, उद्देश्यस्य विहितत्वेन निरोपणयोगात् ।
 अतः सर्वविषयत्वम् । इति प्राप्ते, जयादिन्यायेनैव
 (३।१।११) लौकिके फलकल्पना वैदिके न इत्येवं,
 विहितेऽपि अस्मिन्निहिते तद्यग्यनादिप्रयोगरूप इवत्वं
 न, इत्येव च वैरुप्यापत्तेः विधिनापञ्जरोपेनैव स्व-
 सरोचं कामभुक्तिवदैव अनुमन्यते । अतश्च अस्मिन्कर्म-
 संज्ञित अश्वदानमेव उद्देश्यम् । तदपि न न श्रेणितया
 प्रसर्गनाथेन (३।१।१२) अश्वदानगतप्रयोजनवक्त्र-
 त्रिणासाया अश्वयोश्चित्ततःशोरेव श्रेणित्युक्तत्वाऽनी-
 विगात् । अतश्च उपलब्धेव नाश्वदानस्य देतुव श्रेणि-
 चया, अपि तु निमित्ततयैव । अस्तु वा तत्, तथापि
 अस्मिन् कर्मसंज्ञितवदनाने एव इत्यभिधिः ।

नाह्वन— ' अश्वमेधे वैदिकेऽह्नमितिः । '

शंकर— ' अश्वदानेतिरेव च । ' मेजापत् कर्मा-
 दम् । १६.

तु अश्वप्रतिग्रहेष्टी प्रतिपुरोडाशं फालकव्युत्पत्त-
 भेदः ॥

फालकानि च कुम्भीवात् हुत्ससंख्याताम् । ११।
 ४।१।१४२ ॥

भाष्यं— अश्वप्रतिग्रहेष्टया वारणाश्वतुष्कपालः
 पुरोडाशा अश्वसंख्याः श्रूयते ' यावतोऽश्वान् प्रति-
 पृच्छीयात् तावत्श्वतुष्कपालान् वारणाश्विर्षपेत् ' इति ।
 तत्र विचार्यते किं दीप्ये कपालेषु सर्वेषां अथ कर्तव्यं,
 अथवा प्रतिपुरोडाशं फालकव्युत्पत्तमेव इति । किं प्राज्ञं ?
 फालकानि कुम्भीवात् । तथा प्राजापत्येषु कुम्भी तर्जं,
 एवं हुत्ससंख्यानां पुरोडाशानां कपालानि तन्मन्त्रित्वैः,
 किं कारणं ? एवं सहस्रं चातुस्रसंख्याते, सर्वे चातुस्रं
 कपालेषु संख्याता भविष्यन्ति ।

प्रतिग्रहानं वा, प्रकृतिवत् । ४३ ॥

भाष्यं— प्रतिपुरोडाशं फालकव्युत्पत्तमेव । एवं
 यथाप्रकृतिं कृतं भवति । प्रकृती दर्शपूर्णमासयोः प्रति-
 पुरोडाशं फालकानि शिरानि, इत्यादि तददेव मेचन्यानि
 चोदकातुप्रहाय । अपि च यदि फालकानि तन्न भवेत्सु,
 नैकोऽपि पुरोडाशः चतुष्कपालेषु संकृतः स्यात् । सर्वे
 फालकव्ययेषु पला भवेत्सु । तत्र फालकवाद्यो वाच्यते ।
 तस्माद्भेदः ।

सर्वेषां चाभिप्रथनं स्यात् । ४४ ॥

भाष्यं— इदं च श्रूयते, ' यावत्कपालं पुरोडाशं
 प्रथयति ' इति । तत्र अश्वसंख्येन तन्भावे स्यादधिक्यम् ।
 तस्मादपि भेदः ।

सोम— इह तर्हि पक्षिरेषामाभावात् न भेदः
 इत्युच्यतेः संगतिः । वरद्वारेण अप्यथोरेण अथयव-
 द्दारेण फालकानामेव अपयसाधनत्वसमात्तात् लाघवेन
 दैव्येमात्रं संवाच्यं, न तु फालकान्तराणि । यावत्कपाले
 प्रथय च आश्वमेधे दैव्येऽपि परिणाहते हुत्ससंख्ये अथ
 वरकल्पनात् परिणाहापेक्षया लघवत्त्वे इति पूर्वः पक्षः ।
 प्रकृते साक्षादेव फालकानां साधनत्वात् इत्यादि तत्रैव
 स्वीकार्यं नावयवद्वारा, ' यावत्कपालं प्रथयति ' इति
 यानुसस्य परिणाहमाश्विपयतया संकोचे न विहितं प्रमाणं
 इति सिद्धान्तः ।

वि— ' तर्जं चतुष्कपालानां भेदो वा, तन्मन्त्रित्वः ।
 कुम्भीवात् तन्त्रता, मेर्जं भेदः स्यात् प्रकृत्यापि ॥ ' १२.

भाट्ट— ' यावतोऽश्वान् प्रतिपृच्छीयात् ' इत्यत्र
 दिशावशदाने तत्रैव किमप्यप्यपिग्रहेष्टी न तावत्

कृत्विकत्वं वक्ष्यति । तेन शक्यं यावमानमपि प्रदानं
 आर्थात्मनिसंभवात् । अथवा स्वामिकर्माधिकारोः
 कान्त्यम्प्यं क्वादिति संदिग्धे यत्र लिङ्गं स्वाम्यर्थात्क-
 मत्रकल्पते, तत्र इति सूत्रयोः । (अत्र सुधा. ट. १४९८-
 पूर्वाधिकारविज्ञानतत्त्वज्ञयोः यावन्प्रयामशक्यतोः
 यत्रहितयोः अपेक्षिततया अतुष्टरूपेण महाद्वये दाने
 अतुष्टे वा कृत्विकर्मणि इति संदिग्धे इत्येवं स्वयमेव
 अन्यथा ग्राह्ये- अथवा स्वामीनि [अथवा
 स्वामिकर्माधिकारोः इति] ।

कथं पुनर्यथागत-वापारो निमित्तं इति लिङ्गेन
 गम्यते ? तदुक्तये, 'स्वाम्यर्थं कर्मणस्तत्त्वदेकं लिङ्गं
 विप्रक्षितम् । अपरं वाक्यसामर्थ्यं पूर्वोपर्यन्तरीक्ष-
 यान् ॥' पूर्वाधिकारोऽनेन घटत् प्रतिपादितमर्थं वदन्
 दातुरिष्टिरिति । यत्र हि अत्रप्रतिग्रहवक्तः श्रेणोऽङ्ग-
 मेव स्वयंपादिनं, वदा अङ्गप्रधानानां एकदेशान्तर-
 कर्तृत्वकथायात् (११११२) ए एव क्रतोः कर्ता, तेनैव
 इवमपि कर्तव्यः । यत्र क्रतोः कर्ता, स 'स्वामिकर्म
 परिक्रमः' (१०११११) इत्येवमस्वस्य दाता ।
 तस्मात् अत्रिन्धनेव दातुरिष्टया भवितव्यम् । एतद्धि
 अत्रस्य स्वाम्यर्थं, वा प्रदानेन एककर्तृत्वं वा उपहारं
 दातोति क्तुं, न मित्रमर्तुम् । तेन प्रजावदेव इति-
 स्तास्मानपि आर्त्थस्य कर्तव्यं, न यावमानमिति । एव सिद्ध-
 ऽपि वाक्योपक्रमोपर्यन्तरविरोधकृतान्तिशयशक्युदाह-
 रणार्थं उत्तरमपि क्रमणारब्धमम् । तथापि न वाक्य-
 सवन्धोपक्रमोपर्यन्तरस्य ईदाम्येव सामर्थ्यं, नत् दातुर्नि-
 पत्तेः नहि एतावदेव वाक्यं 'यातोऽस्मान् प्रतिगृह्णी-
 यात् तावत्क्षत्रकपालान् वाध्याभिवर्षित' इति, किं तर्हि
 अन्योऽपि उपक्रमः 'प्रजापरिवर्त्तनावाक्यमनयत्' इत्या-
 दिरस्य विद्यते । स च दातुरिष्टि प्रतिपादयति इत्युक्तम् ।
 ननु एतदस्युक्तं विष्णुदेवकीयसदात्त वाक्येनऽप्यौ
 इति ज्ञेयदक्षितः । कुतः ? 'स्तुतिर्लेख्यात्मकत्वेन
 विष्णुदेवेन वाच्यते । प्रतिगृहीतरि त्वत्र विष्णुदेशे
 न कल्पितः ॥' यदि लक्षणात्मनोऽपि प्रतिगृहीतव्यविषयः
 विष्णुदेशो भवेत्, ततो दिनार एव न क्रियेत, न तु
 अथौ लक्षणात्मकः । कुतः ? 'परस्तादर्थवादेपु स्वतन्त्रो

जायते हासौ । पुस्तादर्थवादेपु तत्पूर्वा विधि-
 कल्पना ॥' एतस्य प्रथमशुभभावे नियमोपायानां पूर्वा-
 परोच्चारणकृतः अन्धो विरोधो भवति । सर्वत्रैव तावत्
 'इष्टं वा पूर्वोदनातोऽकृतम्' (१२११०१२१)
 इति च, अतिविक्रमविक्रमणामेव च पूर्वं विज्ञानं अतु-
 पनातप्रतिद्विदि द्वितीयविज्ञानान्तरात्तुपायवत्तायात् आश्र-
 त्येन आत्मानं कल्पते । पश्चात्तनं तु पूर्वविज्ञानावकद्विज्ञान-
 विकल्पे उक्तव्यमानं, एतां विरोधावस्थायां, तदनुपुन्य-
 तिरिक्तान् रूपेण उक्तमेव न शक्यते, इति अन्यथाव-
 मपि प्रतिपद्यते । तदिह विषयवादावच्छेदं विरोधं
 पूर्वपश्चाद्भावितया अनाधिक्य उपक्रमोपर्यन्तयोः दाद-
 प्रतिगृहीतुव्यवधानेन विप्रतिपद्यमानार्थवात्, तथा खति
 च एकताक्या-कर्तृमत्तात्, दृष्टकल्पे च उभयोः विपरस्पर-
 संनिधिवत्सेन अकल्पितविपरस्परयोः चान्तरगतयोः
 तावत्कल्पेन अपरिपूर्यमाणयोः आनर्थक्यवपन्नात् अपरार्थ-
 मानोऽस्मान्फलप्रदानं सामान्यविषये कल्पमाने अतु-
 कातरिरोधावस्था पूर्वाकारितदातुनामित्यपरिप्रायामभ-
 वात्, उत्तरं अलक्ष्यावस्थमेव प्रतिगृहीतुज्ञानं मौल्यव्यति-
 क्रमनया दातुरिष्टवर्षेण अक्षरणीयते । किंच 'भूयसां
 च सपभेत्यममिन्मन्त्रे भवित्येति (१२११०१२२) ।
 अन्यथा हि भवेत् पूर्व सर्वमेवात्मनस्तुतम् ॥'
 प्रजापतिः यस्मादत्तं प्रथमं तदा स्वी देवतामत्प्रादानं
 यत्तमेव इति बहु अवलम्ब्यते क्तुः । मम तु गृह्णाति-
 देव कर्षयित् प्रयोजनकथापारो नर्तव्यतया । यत्तु विधिः
 अर्थवादात् कर्तव्य इति, तथाम् । यो विधिः स
 कर्तव्यतायात् यति । न तु प्रतिगृहीतुरिष्टिः इति सिद्धिः ।
 सर्वत्र हि ज्ञाने वत् पूर्वोदनात्मनस्तं औचित्यं च, नत्
 उत्तरपदेभ्यः परिपद्यते, तेनत् प्रतिगृह्यमानमपि । तथा
 'तथातुद्वेषण' इति कस्यायस्येव उतरस्यं किञ्चान्
 उद्वेषानयत् अन्योन्यविरुद्धेण वृष्यः कर्ताः अ-
 काशिताः उद्विद्यमानस्याय अविश्वसिताद्विहाः, इति
 'दृष्टव्यमनियेन वसेत्' इत्यत्र कल्पति उक्तैपमन्यपि
 सहवत्तुवत्तुपचय. पूर्वैक अन्यपेशितायात् अतिवृष्टिः
 भविष्यति (१०११०१३१३) । एतन्निर्वाचनेन प्रजा-
 पतिर्वैश्यायाध्यायनयत्' इत्यर्थवादेन दातुः यथाविधि-

चने हेतुत्वेन इष्टिः प्रहास्यमाना अवगता, तावदेव तस्मिन्किमपि वक्तव्यं इति इयमेव इष्टिः विधास्यते इत्यवधार्यते । ततश्च पूर्ववधारितविधिविषयः पुत्रयो विध्यनुमानामिसुखः तन्नाशमेव उच्यमानं प्रार्थयते, नाधिकम् । तुल्या च विषयावशेषने विध्यर्थवादयोः शक्तिः । यत्तु अर्थवादस्य विधिव्यक्तिर्नास्ति, साधनमात्रं विधायकात् एष्यते एव । न तु तावता उर्थमेव महत्त्वं विवक्ष्यते, अनपेक्षितत्वात् । अतो निमित्तार्थं शिष्टुचारणं धातुमन्तरेण न संभवति, इति यत्र क चन धातो प्रयोक्तव्ये दातृत्वापारार्थेऽपीति गृह्यतिः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा हि यस्मात् पुत्रकल्पे दातृत्वं हृत्त्वं, तस्मादवशेऽपि प्रतिग्रहीतृभिः एवं, कर्तव्यं इत्यसंभवमेव चान्य स्यात् । तस्मात् विश्वदेशेनैव इत्थं प्रवृत्तेरज्ञाना अधित इत्यलिरोचः ।

ददेत् ' भुतेर्जातापिच्छरः स्यात् ' (३।२।११) इत्यम प्रपञ्चितम् । ननु च तेनैव गतत्वात् इदं मारुत्व-श्चमेतत् । तस्य, गतत्वापमेतत् । भाष्यान्तरजनिवभ्रान्त्य-पनपर्यं (भाष्यान्तरे यौगार्थिव्यादान्तर्य प्रतिग्रहीतुरिति सिद्धान्तितम्) इ पुनरुत्थम् । इतरथा हि शक्यमिदं सूत्रद्वयं पूर्वपिच्छरयोऽपि स्यात्प्राप्तम् । यो नाम आळ-म्भनिर्वापत् लोकेऽप्येवोः अश्वप्रतिग्रहाविशेषात् अनेकान्ते सति न निशेषतः कर्माह्वयं गम्यते इति मन्यमानो बदेत् ' यद्येऽपि अचोदितमेतत् कर्म भेदे सति निर्णयकारणमाभात् ' इति, तस्योचरं ' सा लिङ्गादा-र्त्विजे स्यात् ' इति । यत् ऋत्विग्योऽवदानं, तत्र स्यात्, वैदिकत्वगणित्यलिङ्गविशेषात्, निमित्तत्वोप-सुकात्प्राप्ति लिङ्गः एव लिङ्गत्वात् । वैदिको हि (प्रति-ग्रहः) लिङ्गसंबन्धो ष्ट, न लौकिकः । अथवा एतदेव चोर्थं विना सूत्रेण कृतत्वात् सूत्रद्वयमपि एकै-कस्य परिहासे वर्णनीयः । यस्मात् अचोदितं लौकिकं, न तत्र निमित्तत्वेन बुद्धिः इति पूर्ववदेव बोध्यम् । तत्र एतात् स्यात् एकमिदं कर्म यथा वैदिकं सत् निमित्तं भवति इति, तथा लौकिकमपि संभवति इति अत आह, नैतत् । पुनः । कर्मभेदात् । अस्ति हि चोदितोचोदित-त्वज्ञाः देशादिभेदद्वयसम्यक्शक्तयोऽपि कर्मभेदः, येन

निमित्तत्ववत्त्वा गमिष्यति । प्रतिपिच्छत्वाच्च लौकिकस्या-भाव एव चेदभिद्धान्तेन । अतो यस्य असंदिग्धः सद्भावः, तस्यैव निमित्तत्वम् । न चावश्यं अस्य निमित्तार्थं भ्रमणं, सम्भवमात्रपर्यवधानात् । अतश्च अश्वदानस्यैव इय-मिदिकर्तव्यता इति प्रयोजनवत्त्वेन वैदिकं गमिष्यति । तस्मान् न अचोदितेन एवमर्थः । इत्येवं संभवत्यपि न्यास्याने आर्थवशेन अधिचरणान्तरचरणम् । गृहणाति-गन्धश्च प्रयोजकक्रियाया अष्टपृथ्वीः इहा भ्रान्ति कुर्वन् उच्छ्वाङ्गना नेतव्यः, प्रयोजकस्यापारे प्रयोज्यवद्दुपचरान् । अथवा हेतुकर्तारं अपि कर्तुंत्वमस्ति । तत्र यदा हेतुत्वं विवक्ष्यते, तदा हेतुमद्-ग्यापारे विवक्षितेऽपि शिष्टुत्प-पते । कर्तव्यमावविषयायां विनैव गिना योऽक्षप्रतिग्रहे प्रयाकथंचित् निर्णयति स प्रदिशुग्याति इति शक्यते वक्तुम् । यथा ' पट्भिर्हैः कृपति ' इति विलेपन-वचनः तन् कृपिः पट्-हयोपादानसामर्थ्यात् विलेपितृ-तिग्यासम्भवात् तस्यशोक्तव्यापारे वर्तते । गदि हृत्पट्-त्वेन एकः कर्ता विलेपितुं शक्नोति । तेन पण्यमेव विलेपितृणां यः सविधानेन प्रयोजकः स तद्-ग्यापारेण कुपेरपि कर्ता भवति इत्येवमभिधीयते, गदत् अर्थवाद-वशेन वर्तमानो गृहणातिः त-प्रयोजकस्यापारे नर्तयते । विचित्रताकयो इत् धातवः प्रयोज्यप्रयोजनीय-व्यपारवच-नेन भावार्थाधिकरणे दर्शिताः । तेषां उचकारिकारणसि-धान्तात् कदा चित् कदा चित् प्रसिद्धिर्वातिरेकेणापि शक्ति-रभिव्यज्यते । तस्मात् ददास्यर्थं प्रतिग्रहणातिगन्धः प्रयुक्तः इति दातुरिष्टिः । एवं सिते के चित् चोदयति । यथा किल मैत्रायणीयानां ' स एषोऽश्वः प्रतिग्रहते ' इति एकस्योपक्रमोपसहारविधिना विस्पष्टमेव प्रतिग्रहीतुरिष्टिः इति गम्यते । तत्र च कर्तव्यं, न्यायेन सावत् त्वं कर्त-यावः, यदि तु यत्रान्तरेण जीयामहे किं क्रियता इति । स तु निश्चरणज्ञातः इति पदस्थानः । कथं ? ' प्रतिग्र-हीतरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरे, ततः । भवेत्तस्यापि तेनेष्टिर्दातुरसु न निवार्यते । ' यद्योदाहतेन तावत् विचिरीयशास्त्रात्मन्येन दातुरिष्टिः सिद्धा । सा न न्यायान्तरेण अपनीयते, न यत्रान्तरेण । यद्यपि प्रति-पेधार्चनं स्यात्, तथापि विहितप्रतिपिच्छत्वात् विषयो

भवेत्, न स्वीकृतव्याप्युदासः । यत् प्रतिग्रहीतृविभा-
 -पके, तद्यदि तावत् कर्माङ्गयोगेन विनाऽपि उपक्रमविशेष-
 -पात् पूर्वशक्यार्थात्तुमार एव भवति, ततः तेनापि दातु-
 -रेव । अथ तु द्यातव्यात् प्रतिग्रहणतिवभात् प्रवि-
 -प्रहीतुः, ततः पूर्वशक्यत्वात् दातुः इत्युभौ सरिभ्यः ।
 तदप्रतिग्रहीतृगतं च कर्माङ्गत्वाभावात् पुरुषार्थं तर्जी-
 लौकिकेऽपि स्यात् । यस्तु ' आर्त्तिके शब्दात् ' इत्येत-
 -त्प्रकारः सन् पूर्वशक्येनापि प्रतिग्रहीतुरेव वदति, तेन
 तदन्तर्गताः कर्माङ्गत्वाभावात् ऋत्विजातिवरेषां च पुत्र-
 -पार्यफलकल्पनास्यैव नौकिकेऽपि प्राप्ते कस्यां केन
 प्रमाणेन ' तस्मादने प्रतीकते ' इत्येतदभिधीयते इति
 यथावदम् । तस्मादनेन तावत् दातुरिति सिद्धम् ।

शुभ्र— किमियं दृष्टिः प्रतिग्रहस्य स्वतन्त्रवर्तुः उत
 हेतुवर्तुर्निरिति, तदप्ये च प्रक्रमस्वस्य अर्थजादरप उप-
 -स्यारस्वविशुद्धेयस्य च विद्येते कस्य कवीयस्त्वं इति
 चिन्त्यते । तत्र प्रतिग्रहीतुरिति प्रोऽङ्गिणीयते ' आमं-
 -जातविरोधित्वादर्भेवादे यथाभूतः । कथाल्येयस-
 -द्विरुद्धत्वाद् विच्छुद्देशस्य सङ्गात् ॥ '

कथादियथाः वेदेऽपि बहुलं दृष्टमपोगाः,
 उष्णतिष्ठ दातव्याधारे न क खित् एट, तेन नातो
 त्वत्त्वेन व्यासक्तं यन्पते इति विशेषादात्तविशुद्ध-
 -र्भमधिकरणम् । अथवा भाष्यकारान्तरेः ' सा तिङ्गा-
 -दात्तिके शब्दात् ' इति सूत्रस्यारम्भत् प्रतिग्रहीतुरिति
 श्रिता, तद्विशुद्धपि अनैनेव सूत्रेण दातुरिति प्रतिपाद-
 -यितु भाष्यकारोऽधिकरणात्तर चकार । (सूत्रद्वयार्थस्तु)
 क्लेऽपि यन्नोदितमिदं कर्म, भेदे सति निर्णयशक्तेः ।
 अत्र इममत्र शब्दात्, इति चोपम् (सोम— इदं वाक्येष्टि-
 -रूपं कर्म यदेऽपि अवोरितं, यदाग्रभूतैर्विजदानमिति-
 -तकमपि न सःतीति वाच्यत् । भेदे सति लौकिकैरिद-
 -दानभेदे, दानद्वये उतीति वाच्यत् । वैदिकैश्चैवाहमिति
 निर्णेतुमदाव्याभावात् तत्रमत्र स्यादित्यर्थः) । तस्योत्पत्त्य-
 -त्ता रिद्धात् वैदिकत्वत्वान्मान्यात् आदिभेदे ऋत्विजस्य-
 -भित्ति वैदिके दाने स्यादित्यर्थः । (सोम—अधिकरणा-
 -न्तरत्वे च अवोदितमितिशुद्धस्यारम्भः—वाक्यैरिदं

कर्म दातृत्वोदितं दानप्रतिग्रहोर्भेदात् अन्ये च प्रति-
 ग्रहस्योपात् इति) । १५.

सोम—प्रयत्नानुपपत्तौऽप्य विवादः । (यथादीना
 वैदिङ्कर्माङ्गत्वमुच्यते । तेन वाक्योष्टिपि वैदिकाद्य-
 -दाने एवेति प्रकथ्यम् । तदनु च सा इष्टिर्दातुरेवेति
 भगके इति प्रयत्नानुपपत्तता शेषा) मैत्रायणीयशाखायां
 दातृशक्यत्वाभावेऽपि तैत्तिरीयशाखाया उपक्रमस्यैव
 दातुरिति स्थिति निर्णयः । १५.

वि— ' यन्तः प्रतिग्रहणीयदर्थात्तावत् इत्येव ।
 प्रतिग्रहीतुर्विद्युत्स्य, दातोऽभु यथाविधि ॥, अष्ट-
 -जातविरोधपर्यगदात् दातुं प्रवर्ततेः । इष्टिः श्रुता ततो
 दातृत्वार्थेऽपि विधि नयेत् ॥ ' १५.

भाट्ट— सेपयिष्टिः न प्रतिग्रहीतः, अपि तु दातुरेव ।
 उपक्रमस्यार्थकदे प्रकाशतेऽतुरेव प्रयत्नस्यैव ' सः '
 इत्यनेन परामर्शात् प्रवर्ततेति च नद्वयार्थं दत्ता सा
 वेक्यत्वं समदानत्वा चरुं कलौतरूपेण प्राप्तः इत्यर्था-
 -नगमात् तन्मये तदभिर्भोग्ये इति कर्त्तव्यताभावात्, अपेक्ष-
 -रिपदेय उदरहारस्वप्रतिग्रहीतृवत्स्य दातृत्वव्याप्यत्वात् ।
 अथवा भाष्यत्वेन साक्षात् प्रयोगकथाभारभ्येन कर्तु-
 -मात्रशेषान् साक्षात् संगने भवोदककर्त्तव्यताशेषेऽपि इह
 उपक्रमान्तरेभ्येन तदाद्येपात् प्रतिग्रहं यः कारयेत् इत्यर्था-
 -यगते । किन्तु एषासा दातुरिति । न चैवं तेन शार्त्तार्थं,
 मैत्रायणीयशाखायां ' क एवोऽन्यः प्रतिग्रहते ' इत्येवं
 प्रतिग्रहोपनयात् एषास्याः साक्षात्कृतं तदनेन उप-
 -क्रमस्येऽपि अर्थेवाये ष्य एषासा इत्येवशास्त्राभावाः
 यस्यात् । तद्विशुद्धित्वं शक्यत्वात्तरे प्रतिग्रहीतु इत्यवगमे-
 ऽपि अस्यां शाखायां (तैत्तिरीये) प्रवर्ततेत्येव प्रमाण-
 -भावेन एषासाऽनुपपत्तेः एतद्वचनेन दातुरितौ वाक्य-
 -भावात् । दूरत्वसर्गात्तदायेन उदरेषवत्तदातुपपत्तेः अन्य
 वर्गान्तरविधायकत्वात् । नानादीनानुपस्यारकमानाभोगेन
 शास्त्रान्तरत्वान्मानाभावात् (वाच्यम्) । दातृशक्यत्वात्तु-
 -नेयेन च मैत्रायणीयशाखायाशौक्यमाश्रित्य प्रयोगकर्त्तु-
 -त्वाभिप्रायेण शक्यत्वात्तुं शक्यतायाः । १५.

शुभ्र— प्रतिग्रहीतुरेव एव इति इति प्राचीनभाष्य-
 -कारो यतोऽपि शार्त्तिके प्रमितः शार्त्तिकस्यैव । तथा

न भरद्वाजमुत्रं' प्रतिग्रहे इष्टिः इत्याश्रमरथ्यः, अश्व प्रतिग्रहे इत्याल्लेखनः, आग्निमे प्रतिग्रहे यजमानस्यैव स्यात्' इति ।

सत्यापाठः—कृत्विजोऽश्वप्रतिग्रहे वाक्णी, यावतोऽश्वान् प्रतिवर्णीत्यात् तावतो वाक्णाश्वतृष्कपालान् निर्मपेत्, एकमतिरिक्तं, इमं मे वक्ष्य, तत्त्वा यन्तीति यावदानुवाक्ये । २२।११११.

मण्डन— 'उपक्रमात् सा तुरगस्य दातुः ।'

शंकर— 'दातुः ऐवेष्टिक्रियाः ।' १०.

० यद्यपि पृथगामनीये सप्तोदरमानं निमित्तं, तथापि अश्वप्रतिग्रहेष्टिन्यायेन सग्राहं पूर्णपक्षे। भाट्ट. १०।२। ११, ० यूपस्यैः प्रायश्चित्तं स्वयं: विहितः अविहितो वेत्ति-चिन्ताया, प्रकरणदिना अधयनिब्रह्मेष्टिन्यायेन च विहित-स्पर्शाद्गतया तथिनिश्चयताया वा नैमित्तिकविदेः प्रायश्चित्तं कर्माद्गतया विधीयते (इति पूर्वपक्षः) यदि तु अत्र स्वर्गान्निषेधाधिक्यात् यदिश्रमोपादानान् अश्वप्रतिग्रहेष्टि-वैश्वान्यमाशङ्कयेत् । १।२।२.

० अश्वप्रतिग्रहेष्टयधिकरणे उपक्रमानुसारेण उप-मंशरो नीतः। पराक्रमः १, ० अश्वप्रतिग्रहेष्टयधिकर-णेऽपि न पूर्वाधिकरणसिद्धकर्माद्गतयनेन दातुरिति रिति निर्णयः, अन्वोन्माभग्राहतेः । पूर्वाधिकरणे हि एतदपि स्तनसिद्धं दातुरितिः इत्यनुमते अवैष्य कर्माद्गतयनिर्णयः। यदि हि प्रत्थियः प्रतिमहीतुरितिः स्यात् तदा तस्य अधिभारसिद्धये तद्गाम्येन कर्त्तव्य-नीयं, इति कथं यजमानगामिफलकरुमाद्गतं भवेत् । अतः दातुरितिः इति शिवे इदमपि स्तनगाम्येन इति भाष्यादियु दर्शितम् । ११।२. ० अश्वप्रतिग्रहेष्टयधि-करणन्यायेन वैदिकगृहेर वैदिकाकाह्यापरिदुरणार्थः न न्याय्यम् । सोम. २।१।१६, ० अश्वप्रतिग्रहेष्टयधि-र-णोक्तत्वा वैदिक्या एर इति कृतन्यनायाः शीमोन्मथेति तन्मात् मरण युक्तं, न लौकिक्याः । ७।२।१.

० अश्वभृत्यन्यायाः । कस्यापमरयो यथायं भूयः, यस्या भूयो यस्यापमरतः, इत्यत्र यथा न यत्तुनिर्णयः, तथा मरतेऽपि । माहसी. २।५.

० 'अश्वमालमेत' इत्यत्र अकारयकारयोर्मध्यव-र्तिनो वर्षस्य इत्यन्वे, 'स्त्रं धनं तदहितं दारिद्रमालमेत' इत्यर्थो भवति । ताल-पत्त्रे तु तुरंगमवाचिकम् । ततः मंघयात् अप्रामाण्यं तस्य वाचययेति चेन्न । श्वाकरणा-नुसारेण अश्व-श्वमौ इत्यस्मात् औष्णिके वक्ष्यये इति तालम्पाननिर्णयात् । तस्मात् अश्वश्वम्पनस्यास्यं प्रमा-णम् । जि. १।२।१५ गुणयोः.

० अश्वमेघः बहुदक्षिणत्वेन प्रसिद्धः । ' तस्य सप्तदशोऽभिद्योमः, तस्य दक्षिणीयावामिष्टौ द्वादशमानं हिरण्यं ददाति, चतुर्विंशतिमानं प्रायणीकया, द्वे चतुर्वि-शतिमाने आतिश्रमाः' इत्यादि 'अष्टादिकमिगतमानानि यगाया कयाया' इत्यन्तेन बहुदक्षिणत्वा उक्तः । तत्र हि दक्षिणीया, प्रायणीया, आतिश्रया, यदुपसद, अग्नीषोमीयपशुः, सवनीयपशु-उपनवष-उत्सनीय-अनुवन्वपशुषु द्वादशमानमभ्यन् उचरोत्तरदिग्गुणा दक्षिणा उक्तः । परिमल. ३।१।११६. नम. ० अश्वमेघं अभीयानाः के धित् अववस्य धायमाहर्नि, अपरे न, परे अन्यं वर्मेमाचरन्ति । अश्ववशात्तदेः एकेया उप-कारमाशङ्कति अरगोयादिः, एकेया नाशङ्कति । भा. १।१।२।२। ८. ६२२.

० अश्वमेधे अग्निगुर्वेपे अश्वरह्नीयत्तामका-शनार्थं वैदोपिकमन्त्राकरणपक्षे त्रयाणां पशुनामर्थे पडशीतिरेषां बहुकथः इति समासवचनम् । चतुर्विंशत्यन्तव्यतिषेधन्यायः ॥

अश्वस्य चतुर्विंशत् तस्य यचनात् वैशेषिकम् । १।४।२।१० ॥

भाट्टेयं— अक्षि अश्वमेघः । तत्र सवनीयः पशुः अश्वः तुरगोमृगो च । अक्षि तु मूढो अग्नीषोमीये ' यद्विंशतिरेव्यं बहुकथः' इति वचनम् । तदिह नोद-केन प्राप्तम् । तत्र अश्वस्य चतुर्विंशत् बहुकथः । दश-गोमृगयोः पशुविंशतिः । अक्षि तु ऋद्धं समाप्ताता ' चतुर्विंशद्विंशतिनो देवन्वोद्वैद्वीश्वस्य स्वधितिः सतेति । अन्विडा गामा यजुना दृगोऽ पवन्वोद्वैद्वीश्वस्य वि दस्य ॥' इति । तदिदं एविल्लेने किं अभ्यन् वैदोपिक-निदं वचनं कर्त्तव्यं तुरगोमृगयोः समासेन, उा षोडश-

मेव यमासवचनम् । किं प्रामं ! अथस्य चतुस्त्रिंशत्
पङ्क्तयः, तस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्तव्यम् ।
कस्यात् ? वचनत् । एव ' चतुस्त्रिंशद् धामिनो देव-
मन्योः ' इत्येतद् वचनं अर्थवदिति । इतरथा धारा
वचनमनर्थकं स्यात् । तस्मात् वैशेषिकमश्लेषेति ।

दुर्— अथ तावत् सिद्धान्त एव । ' चतुस्त्रिंशद्वा-
जिनः ' इत्यनया अनर्थं वदन्तीत्या प्रसारावित्या ।
आनर्थक्यभङ्गात् (मन्वस्य प्रकृत्यागानानर्थक्यमवात्)
प्रसरणानुमितेन वाक्येन प्रसृतत्वात् । ननु प्रतिविद्येय
(ऋक्) ' न चतुस्त्रिंशद् ' इति उच्यते । त्रिधि
पूर्विकेय प्राप्तिः, इति त्रिधिसंप्रतिषेधोः विकल्प. धोद्वि-
वत् इति पक्षे तावत् अनया प्रसङ्गानम् । यत्तु अपांश्च
प्राप्नोति, तां प्रतिषेधेन बाध्यते । तथा प्रायेऽहति
मधुमासादाने । ननु इह आनुमानिकं विधि. प्रत्यक्षेण
प्रतिषेधेन बाध्यते । उच्यते । न त्रिधिरिति बाध्यते ।
अपिच अन्वयेतदानुमानिक, इदं तु प्रत्यक्षमिति ।
त्रिधिक्षेत् न चापि तु शक्यते । एतदुभयप्रामाणी न्यताया
उत्तरा चिन्ता । न चैतत् पूर्वपक्षगतं समान्ता
वस्य बलवत्त्वात् । तथा पक्षान्तरात्कस्य द्वयस्य च
उत्तरव्यभङ्गात् ।

तां प्रतिविषय प्रकृतिर्निर्गुण्यते, सा चतुस्त्रिंश-
द्वाच्यत्वात् । १८ ॥

भाष्यं— तत् प्रतिविषय प्रकृतिर्निर्गुण्यते, प्रकृतौ
च कृत वचनं तत् कर्तव्यमिति । कथं ! ' न चतु-
स्त्रिंशदिनि ब्रूयात्, पद्द्विंशतिरित्येव ब्रूयात् ' इति ।
सा निर्गुण्यमाना चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् वारयति शब्दम् ।
तस्मात् प्रसिद्धत्वात् वैशेषिक वचनं न कर्तव्यं, सामा-
न्यिक वचनं कर्तव्यम् । ननु ' पद्द्विंशतिरित्येव ब्रूयात् '
इति वचनात् प्रतिषेदेऽपि वैशेषिकमेव वचनं कर्तव्यं
मिति । नेत्युच्यते । नहि अथ पद्द्विंशतिशब्दो विधी-
यते, किं तर्हि ? यथासाध वचनमनुच्यते । कथमनगम्यते ?
एवमनगम्यत्वात् । यथासाधे एववाचनकरणम् । न च पद्द्वि-
ंशतिशब्दः प्राप्तः । पद्द्विंशतिरित्येव निषेधः प्रकृतौ
कृतम् । इदमिदं शब्दं प्राप्तम् । पद्द्विंशतिशब्देन तत्
प्रकृतौ लक्षितं इदमिदं पद्द्विंशतिशब्दः लक्ष्यकार्य-

मेव उच्चारितः । पद्द्विंशतिरित्येव अनेनोऽर्थो विधी-
यते । चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः पद्द्विंशतिरित्येववाचनं च,
तत्र वाच्यं निषेधतः । निषेधान्ते एववाचनस्य बाध्यते ।
किं तत् ? अत्राद्वाच्यम् । ' न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्,
पद्द्विंशतिरित्येव ब्रूयात् ' इति । एतन्नि वचनं चतु-
स्त्रिंशद्वाच्यतामात्रे प्राप्तमेव सत् कर्तव्यतया प्रतिषेधः प्र-
सिद्धं उच्यते । तदेवमेकवाक्यतामात्रपक्षे । सा एव-
वाक्यता संख्यापक्षे बाधिता स्यात् । अनेकापेक्षिधानं च
अन्याथ्य एकार्थविधाने संप्रवृत्ति । श्रुतौ हि तत्र
अदृष्टकल्पना स्यात् । तस्मात् यथासाधनत्वं कर्तव्यमिति ।
(यातिरुत्तरात्प्रत्येन अष्टादश्यादिभ्यः । अविहरणान्तरम् ।
तत्रया-)

दुर्— ' तत् प्रतिविषय ' इदं शब्दे ' न चतु-
स्त्रिंशदिति ब्रूयात्, पद्द्विंशतिरित्येव ब्रूयात् ' इति ।
तत्र संशय. किं समता ऋक् प्रतिविषयते अक्षर्यापि
समस्यवचन, उच्यते चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधे अथस्य वैशे-
षिकजनन पद्द्विंशतिः इति । तत्र सिद्धान्तोत्पन्नः
उच्यतेतिष्य इति । ननु पद्द्विंशतिरिति दुर्न निगदे
पद्द्विंशतिरिति मन्वस्य विधि बोधयति पूर्वपक्षमासी ।
तस्य कर्मात्प्रदानं, सुपरमोद्यमयोः सामाजिकजननमप्यत्
' द्विपञ्चादादनयोर्वैशेषिक्य ' इति, अथस्य तु वैशेषिक
वचनमन्वत् ' पद्द्विंशतिरस्य ब्रूयात् ' इति । तदितर-
थात् ' न ह्यत्र विधीयते ' इति (भाष्येण) । एकस्य
भाग्य अन्वयतन्नुवाच. । यदि तावत् प्रतिषेधो विधीयते,
कृचि प्रातरमिकायां प्रतिविद्यायां वदन्त्वात् चोदकप्रस-
ङ्गतावचनं तत् स्वयमेव भवति । पद्द्विंशतिवचनं
अनुवादः सद् परमारेण, पद्द्विंशति इति इत्या
निर्णीयते । न सा शक्या चोदकप्रजातत्वात् परमारेण-
यद्वाच्य । एतन्नास्तु अज्ञातः यं निर्णीयते । तस्य
परिरंभकारोऽर्थः । वदन्त्वात् प्राकरणिकं प्रतिषेधो (पद्द्वि-
ंशतिवाचिन इति गान्) । तस्य भवति । एवं अन्य-
तरत्वानुवाचने अवश्यतामिति कथं. प्रतिषेधविधानं,
सुल्लभ्यम् । प्राकरण्य चतुस्त्रिंशत्, जपवन्त्वात् प्रतिषेध
गुणार्थः इति ।

ऋक् वा स्यादाग्नातत्वाद् विकल्पश्च न्यायः ।
१९ ॥

भाष्यं— आग्नाता हि ऋक् अप्रतिविद्धा च । तस्मात्तत्रैव वैशेषिकं वचनं स्यात् । तथा च अत्रिकल्पो भविष्यति । विकल्पश्च न्यायः । विकल्पे विरुद्धं वचनं अन्योन्येन भवति । भवतीति चेत् न प्रतिषेधः , नेति चेन्न विधिः । तस्मात् वैशेषिकं वचनं कर्तव्यम् ।

द्वयं— वायव्यात् पशान्तरम् । ' आग्नाता हि ऋक् अप्रतिविद्धा च ' इति (भाष्य) । ननु प्रतिविद्धा वाक्येन, उच्यते । पदविकार वक्ष्यामः ' तस्या तु पचनार्थस्यत् ' (२० सू.) इति । ननु शुभा पट्वि-
शतिनिषाने अनेकार्थनिषानादिदोषः स्यात् । उच्यते । ऐरवत् प्रतिषेधः कार्यापत्तिप्रदर्शनाय भविष्यति अथ ' पट्विशतिशक्तिनो देवपशोर्द्वन्द्वीरश्वस्य ' इति ।

तस्यां तु पचनार्थैरवत् पदविकारः स्यात् । २० ॥

भाष्यं— अथ पदकृत् ऋक् तत्र प्रतिषिष्यते इति, नैतदेवम् । तस्यां वचनात् पदविकारः स्यात् । वचनं हि भवति, ' न चतुर्विंशदिति ब्रूयात्, पट्विशतिरित्येव ब्रूयात् ' इति । तत्र चतुर्विंशत्पदं श्रुत्या प्रतिषिष्यते, ऋक् लक्षणया प्रतिषिष्यते, श्रुतिलक्षणविद्येयं च श्रुति-
र्गाभ्यां । तस्मात् वैशेषिकं वचनं कर्तव्यमिति ।

(ऐरवत्० इत्यादि दुपुटीका यद्यपि एकविंशतितमस्-
तीकान्येन मुद्रिता आनन्दश्रमणे, तथापि सा विंशत्पुटीयैव
इति वर्षं प्रतीम इति तथैव निष्कण्डोऽस्मागिरिति ध्येयम् ।
निर्देशविनयोर्ना मिलित्या सा स्यात्) ।

द्वयं— ऐरवत् इति विषय उपन्यास । यत्र आप-
पदं यद्गते तत्र ऋक् लक्षयति सर्वं, संवन्नेन आप्त्या-
देन ' अथ सप्तममनयः ' इतिषत् । यत्र तु अनाद्यं
यद्गते तत्र राजोति पराणि रथानि, अधेनामं वन्धात् ।
तत्र पूर्वोपपत्ति पर्याप्तिसमाप्तौ स्वप्नेन तत् पद कार्येण
प्रयुज्यते । अथ च ' अथस्य चतुर्विंशत् ' इति पूर्वोप-
सृतं निषेधेन ऋक्तेन यकस्या इति, ' तत्रप्रतिषिष्य ' इति
सिद्धान्तो नियममेव कारयति ।

सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात् पदेन स्यात् । २१ ॥

भाष्यं— सर्वस्या एव वा ऋचः प्रतिषेधोऽर्थं, न
चतुर्विंशत्पदस्य । कस्मात् ? पदेनासंयोगात् । चतुर्विं-
शत्पदेन ऋचः संयोगो न स्यात् । किंवा तस्मात्
पदात् नैव ऋक्-दोषो बहुविधतां कुर्यात् । अथ
पट्विशतिपदेन संवन्नेन, तथापि न अश्ववद्भक्तिरप्या
ब्रूयात् ; तत्र दृष्टोऽर्थो नापकल्पेत् । ऊनं च वाक्यं
अर्थे न शाभयेत् । ऊने च वाक्ये दोषवचनात्, ' मन्त्रो
हीनः स्वरतो वर्णतो वा निष्ठाप्रयुक्तो न तमर्गमाह । च
वाच्यमो यवमानं दिनस्ति यन्नेन्द्रशुः स्वरतोऽपर-
धात् ॥ ' (वा. नि. ५२) इति । चतुर्विंशत्पदं चैव अन-
र्थकं स्यात् । तस्मात् समस्य वचनं कर्तव्यम् । ऋचश्च
विष्यन्तरेण विहितव्यात् वैशेषिकं वचनं इति ।

शा— अथ भाष्यकारः चतुर्विंशत् इत्येवमादि-
सूत्रपदकं एकाधिकरणत्वेन भाष्यसातवान् । वार्तिक-
कारस्तु इदं सूत्रं पृथक्पृथक् प्रातिमुक्तत्वेन अधिकरणान्तर-
त्वेन न्याहसातवान् । तत्र सिद्धान्तः ' एवकारोपपद-
त्वात् पट्विशतिचोदना । चतुर्विंशत्प्रतिषेधे च
नानुवाहोऽस्य संभवं ॥ ऋच एव निषेधोऽतस्त्वथा
सति च चोदकात् । प्राप्तं पट्विशतिरिति ब्रूयादि-
त्यनुकीर्त्येते ॥ '

सोम— पट्विशतिः इत्यस्य पद्यगणान्तरे समस-
वचनेऽपि अश्वमेधे न समाप्तः इति अत्रिमाधिकर-
णद्वितीयपूर्वपक्षस्य पूर्वाधिकरणसंगत्या उक्तानात् तस्य
पक्षिकप्राकृताधिगुप्तवचनविषयत्वात् तस्याधिकरणविचार-
रूपस्य अस्य वार्तिककारोपपत्तिरुक्तान्तरस्य तदुपोद्घाततया
संगतिर्दृश्यम् । सूत्रार्थस्तु—अश्वस्य चतुर्विंशत् पट्वि-
शतः सन्ति, तस्मात्तत्रप्रकाशनसमये वैशेषिकमेव कर्तव्यं,
पचनार्थं प्रत्यये वैशेषिकान्मानात् इति ।

वि— ' न चतुर्विंशदित्येव निषेधो नियतो न
वा । गिरपदवदस्यः स्या, भेनस्यरहतजनः ॥ निषेध-
प्रातिपूर्वोऽतः प्रापनोऽन्वयमीयते । निषेधप्रप्रापकाम्या
चतुर्विंशदिकल्प्यते ॥ ' चतुर्विंशत्० इत्यर्थं मन्त्रः
अश्वस्य अधिगुप्तये विस्मृत्योः । १५।२।१७३.

' पृथक्वचनमश्वस्य स्वादन्वाम्यां समस्य वा । ,
आद्यः परे निषिद्धेऽन विदोषो निवो नो यनः ॥ , पट्वि-

पदेन तदण्यथा तद्विचरन्मन्त्राभियानतात् परमामप्रतिपेधे
 ख पट्टविंशतिपदप्रान्थमावेन 'पट्टविंशतिरित्येव ब्रूयात्'
 इत्यस्य अनुवादःसात्तापत्तेः । अतो वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेध
 एवायम् । अतश्च 'न तौ पशौ करोति' इतिवत् विहित-
 प्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः । अनावपधे च अतिदेशप्राप्तस्य
 पदरातिपदोपेनस्य अभिगोरस्य न्यनेन प्राप्तत्वात् 'पट्ट-
 विंशतिरित्येव' इत्यनुवादः । आश्वज्यनमते तु 'पट्टविं-
 शतिः पट्टविंशतिश्चरुस्त्रिंशदेया वट्टकयः' इत्येवमा-
 कारकाभिगुप्तैरप्यस्य पट्टविंशतिपदेन तथ्येण तस्यैवावम-
 नुवादः । एतेन "एकवारस्तुत्वावाक्येन उक्तविषाभिगु-
 प्तैरप्येव प्रतिप्रसवविधिः, पाचनिकेन वा अभिगुप्तैरेण
 पाठप्राप्तस्य वैशेषिकमन्त्रस्य आपात् 'न चरुस्त्रिंशत्'
 इति निषेधो नित्यानुवादः । वैशेषिकमन्त्रस्य पाच-
 नोमादौ निनियोगाच्च न नैवर्ण्यमिति । एवं च विकल्पो-
 ऽपि नाश्रयोपद्रुष्टो भविष्यति । एतस्मात्तत्र अयोग-
 म्नाश्रुतेः अन्ययोगस्याश्रुत्वात् अनुवादो भविष्यति" इत्य-
 वास्तम् । निषेधपूर्वकैवकारण्ये एतन्नाश्रुत्वस्य अनु-
 वादाद्यप्रतीतेः, तादृशस्यैव ब्रह्मन्निदित्त्वं एवकारस्यैव
 स्वसंभन्निधिप्रतिप्रसक्तत्वात् । अत एव 'उपवासाः
 पतन्ति, इत्युक्ते उपवासानेन कुत, न तु प्रसृतं गच्छ'
 इत्यन प्रमातृनिवृत्तिरेव विषेया न तु उपवासाः, इत्यनु-
 भवसिद्धम् । पशु तु न निषेधपूर्वक्या, तस्य अनुभव-
 यत्वात् एवकारसंभवात्स्य विधाने न का चित् शक्तिः,
 यथा 'अस्य योशवन्ति' इत्यादौ । मन्त्रे तु एवकार-
 संश्रयिनः अभिगुप्तैरस्य अविधेयत्वात् 'न चरुस्त्रिंशत्'
 इत्येव निषेधविधिः । धातुप्राप्तस्य निषेधाच्च 'न तौ
 पशौ करोति' इतिवत् विकल्पः । 'पट्टविंशतिरित्येव'
 इत्यस्य अकारणपक्षे न्यायप्रमातृनुवादः सन् अहरणप्राप्ततां
 करणस्यैव निन्दाऽर्थवादः । एवं च वैशेषिकमन्त्रस्य प्रन्तर-
 मपि न श्रयितं भवति । विकल्पस्तु बहुवचनान्तप्राप्त-
 मन्त्रत्वं न विरथते । न चैवं अभिगुप्तैरस्य अविधेयत्वे-
 ऽपि एवकारार्थस्य वैशेषिकमन्त्राख्यापतिवृत्तिरूपस्य
 विधेयत्वोपपत्तेः 'न चरुस्त्रिंशत्' इत्यस्यैव अनुवादत्वं
 किं न श्रादिदि श्वाच्यम् । एवमपि शास्त्रात्मनिवृत्तेः
 अतिरिपेण विकल्पस्य अपरिहरात्त्वात् । अत एव 'अस्य

लोकावपन्ति' इत्यादौ अत्रासपरित्यक्त्यैव अद्वैतकृत
 फौस्तुभे । एतन्नरनकारस्य तु तत्र एतन्नकार्येविधि
 अद्वैतकृतं तत्र विकल्पापत्तिः तादृगेन इह तदनावपतिः
 इत्यस्यै पर्यनुयोगो दुःकरः, न तु मम । न च तथापि
 विनिगमनाविरहात् तादवस्यं, एवकारस्य अयोग-
 न्यायव्यप्ययोग्यावृत्तिरूपनानाऽर्थकनया सविधेयार्थकत्वेन
 निःसंदिग्धार्थकनिषेधस्यैव विधित्वाऽर्गीकारात् । अतः
 सिद्धः अश्वमेधेऽपि अभिगो कः । अत्र च तृत्यावाक्या-
 ऽनुशोधेन किंचित् वैलक्षण्येन भाव्यकारेण ऐकाधिकरूप्यं,
 वार्तिककारेण च अधिकरणद्वयं भाषितम् । तन् प्रमेय-
 मात्रान्नेजनप्रवृत्तेन मया उपेक्षितम् ।

मण्डन — 'समासोऽप्ये विकल्पितः ।'
 शंकर — 'चरुस्त्रिंशदण्यस्ये ।' १ 'धमासोऽपि
 विकल्पता ।' २.

● अश्वमेधे अश्वस्त्वोद्योग्याणां अभिगुप्तैरे 'पट्ट-
 विंशतिरस्य वट्टकयः' इत्यस्य समने 'चरुस्त्रिंशदाश्रितो
 देवकथोः' इति ऋचं पठित्वा त्वरन्तोमुगायां द्विपञ्चा-
 शदनयोर्वट्टकयः इति पठितव्यम् । किंवा ऋचमपठित्वा
 पदरातिरेया वट्टकयः इति भयात्प्रायं समस्यवचनं
 पठितव्यम् । भा. १।४।१।१०-२१. ● अश्वमेधे 'ईशा-
 नाय परस्वत आत्मते पर्यमितृतातानरण्यानुवृत्तति'
 अत्र ईशानो देवता, परस्वतः परावो द्रव्य, आत्मो
 यागः । पर्यमितृतोऽर्थावाक्येन वस्तुतोपकारप्राप्तपर्मि-
 कल्पान्ताङ्गीतिर्विषोके । तथा च वागपिधिरवम् । वि.
 १।४।१५. ● अश्वमेधे ऐकादशिनः पदावः एवमात्मा-
 यन्ते 'आमेयः कृष्णश्रवः, सारस्वती मेघी, चक्षुः शीमाः,
 पीलाः इयामः, शितिष्ठो कर्हस्त्वः, शिल्भो वैश्वदेवः,
 ऐन्द्रोऽरणः, मातः कवमातः, ऐन्द्रासः सहिवः,
 अयोयमः शविनः, जवणः कुष्णः, एकशितिवात्
 पेलः' इति । ८।१।१०. ● अश्वमेधे न एवं
 (पट्टप्रत्यस्य कर्मणि शेषं) भवतिष्यति । के.
 अश्वमेधे परस्वदावे पर्यमितृताङ्गीतिविधानेन
 बहुवचनप्रतिषेधः । भा. १।४।१।१०-५५. ● अश्वमेधे
 पूर्वकनिशियां अश्वनादिपरिष्कारान्ताज्यमयः कर्तव्यः ।
 वि. ५।२।५. ● अश्वमेधे 'वसन्ताय कपिऽश्वानात्मते'

पञ्चानुगतिदोषाद्येनाथ निषिध्यते । पथे प्राप्ताः प्राच्यतो-
 ऽभिगम् सप्तस्योक्तः पुरा यथा ॥ ' पूर्वाभिगमिन्स्य
 तदवस्थात्वात् श्रमिपतोपनिषिद्ये प्रथमगमनं कर्तव्यम् ।
 तन्निर्देशपथे चौरपथात् प्राच्ये अभिगुप्थे पथमाधि-
 बरणन्यायेन तस्य पथत्वात् । तत्र तूरयोमृगयोः
 प्रत्येकं पट्टविंशतिं गत् अदरात् चतुर्भिरात्रात् समानेन
 पट्टशीतिरेषां षड्भ्यः इत्येवमृहीयम् । १४॥३।
 १८-२२.

भ्राट्— अदरमेवे समीपपठः अदरः तूरयोमृगी
 च इतरे विद्वेते । तेषा एवमयोगात्वात् तन्नेष अभि-
 गुप्थे पट्टरीये अदरस्य चतुर्भिरात्रात्किञ्चिद् इतरयो.
 प्रत्येकं पट्टविंशतिपट्टिकत्वात् पूर्वेत्वं समस्यत्वानेन
 पट्टशीतिरेषां षड्भ्यः इति प्राप्तम् । तत्राप मन्त्र-
 समाप्ततः ' चतुर्भिरात्रातिनो देवकर्मो.० ' इति व्यप-
 तिङ्प्रत्ययानाम् चट्टविंशतिपट्टरीये एव विनिश्चयते,
 न तु यास्यादौ । अतश्च औपदेशिकेन अनेन अतिदेश-
 प्राप्तस्य अभिगो. अथवपिप्ये षट्किञ्चिदात्रातमात्रात्
 आधात् अदरत्वाय मन्त्र., अन्यत्रोक्त द्विपञ्चादरनयो-
 र्बेदकस्य इति समाप्त. इतिव प्राप्तम् । तदेवमप्यत्र नचनं
 ' न चतुर्भिरात्रिणिं गृह्णात्, पट्टविंशतिरित्येव गृह्णात् '
 इति । तदनेन चि विधीयते इति चिन्तायां, न ताव-
 दथ प्रतिषेधविधिः । ए हि चतुर्भिरात्रपदमात्रप्रतिषेधो
 वा स्यात् तदन्वयविधेयो वा, वयमभाऽपि विहितमतिषेधे
 विन्यस्यते. असंभव., अन्ये फलरक्षणपथिश्च ।
 क्रमप्रतिषेधे च पट्टशीतिः इत्येवं समाहस्यैव प्राप्ते.,
 पट्टविंशतिपट्टिकाभिगुप्थेपथस्य अप्राप्तत्वेन तरयादि विधाने
 वाक्यभेदापत्तेश्च । पट्टविंशतिपट्टेन पट्टशीतिपट्टेभेदा-
 भिगुप्थेपथरक्षणया तावत्तुनापत्ते च एतन्नैव दोषः । अतो
 न गिरादिरेवित्त्वं ' न चतुर्भिरात्र ' इति निषेधस्तु-
 वादः । षड्विंशतिः इति च पट्टविंशतिपदमात्रस्य पाठ-
 प्राप्ते मन्ये इत्यप्यत्र विधानम् । तद्वदेव च निषेधात्-
 चादरत्वात् चतुर्भिरात्रपदस्यनापत्तस्यम् । विधानकालस्य
 मन्त्रान्तर्गतपट्टविंशतिपट्टेन अधरपट्टिसंज्ञात्वरक्षणयाप-
 मनि न दोषः । न च एवकारेण विधिचक्रमितिचत्वात्
 न ' पट्टविंशतिः ' इत्यस्य विधिव्य इति वाच्यम् ।

एवकारस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वे मानामात्वात् । ' अथ
 दोषावपन्ति ' इत्यादौ वदुक्तेऽपि विधिदर्शनात् । न च
 एवकारेण स्वाधे एव विषेधनात्वात्नेन पट्टविंशतिपट्टे
 निषेधत्वप्रतिबन्ध इति वाच्यम् । पट्टविंशतिपट्टरी
 विधित्वमृहीत्य एवकारस्यैव अयोग्यत्वात्किञ्चिदं फल-
 म्नाय चतुर्भिरात्रपट्टिकाया अयोग्यत्वात्किञ्चिदं फल-
 मादायै वा अनुनादलोपरतिः । अतश्च अथ ' पट्ट-
 विंशतिपट्टीतिनो देवकर्मो. ' इति मन्त्रः, इतरयोस्तु प्राच्ये
 एव समासेन । इति प्राप्ते, न तावदथ एवकारः
 अयोग्यत्वात्पर्यक्त्वात् अयोग्यत्वात्पर्यक्त्वात् वा अनु-
 वादः वैयर्थ्यापत्तेः, पदमन्त्रेण एतन्नपुत्रपथेश्च । अन्य-
 योग्यत्वात्तुल्यतुल्यस्य निषेधेनैव तिष्ठे पुनरनेन वरणे
 गुत्तरा वैयर्थ्यापत्तेः । तिष्ठन्निविधेयज्ञातार्थमिषी च अयोग्य-
 त्वापत्तेः तावत् पट्टविंशतिपट्टस्य पथेऽपि अथातत्वात्
 अयोग्यस्य अप्रगल्भत्वेन विधानावभासः । पट्टविंशतिपट्ट-
 विधानानुष्णकत्वे सत एव नस्याः प्राप्तत्वात् । अत एव
 नान्यनिश्चयः । तद्विधाने विकल्पस्य आवश्यकत्वात् ।
 अत एव ' अथ दोषावपन्ति ' इत्यादौ एवज्ञातार्थ-
 विधी ' न तो एवौ करोति ' इत्येवत् विकल्पावधि-
 इत्युक्तं दोषुमे । वस्तुतस्तु निषेधसममित्याहृतेव
 कारस्यै प्रतिषेधरूपत्वात् स्वविषयस्य अनुप्राप्तयेन वा
 अनुप्राप्तयेन । शब्दशक्तिवैचिन्त्यस्य अनुभवविदस्य
 अपह्नोतुमशक्यत्वात् । न च वैशेषिकमन्त्रे पट्टविंशति-
 पट्टस्य प्रतिषेधः समपत्तिः । न च प्राच्ये एवकारिणो वद-
 तीतिपदमात्रो वस्य प्रतिषेधः, तथापि ' न चतुर्भिरात्र ' इति
 निषेधात्तुनादनुपपत्तेः । वैशेषिकमन्त्रेण अक्षरानि
 प्राह्णाभिगुप्थकत्वेन तत्र पट्टविंशतिपट्टप्रतिषेधनात्तुनापत्तेश्च ।
 तूरयोमृगयोः द्विपञ्चादरपदयोः एतन्न पट्टविंशतिपट्ट-
 प्रतिषेधनेऽपि निषेधात्तुनादनुपपत्तिः ववरणैः । आधा-
 त्वात्तन्मन्त्राहृतेरे ए तत्र पट्टविंशतिपट्टेन तावत्
 प्रतिषेधनात्तुनापत्तिः । अत. एवकाररूपतायांमात्रात्
 येनैव पट्टविंशतिपट्टे स्वपट्टरीयतपट्टरीयपट्टेभेदा-
 भिगुप्थेपथरक्षणया तावत् प्रतिषेधः । नोऽपि न विषेधः ।
 एवकारेण अनुप्राप्तत्वावगमात् । तथापिश्च इत्य, ' न
 चतुर्भिरात्र ' इत्येव वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधविधि. चतुर्भिरात्र-

त्येदेन लक्षणा तदादिसर्वमन्त्राभिधानात् पदमानप्रतिषेधे
 तत्र पद्यविंशतिपदप्राप्तवमानेन 'पद्यविंशतिरित्येव ज्ञवात्'
 इत्यस्य अनुवादत्वात्प्रथमेः । अतो वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेध
 एवायम् । अतश्च 'न तौ पशौ करोति' इतिवत् विहित
 प्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः । अत्रापक्षे च अतिदेवाप्रसादात्
 पद्यशीतिपदोपेतस्य अग्निगौर्ये च न्यायेन प्राप्तत्वात् 'पद्-
 विंशतिरित्येव' इत्यनुवादः । आश्वलायनमते तु 'पद्यविं-
 शतिः पद्यविंशतिश्चत्विंशतदेवा वदन्त्यः' इत्येवमा-
 क्षरकाभिगुप्रेष्यम् पद्यविंशतिपदेन लक्षणात् तस्यैवायम्
 अनुवादः । एतेन "एवकारयुक्त्याक्येन उक्तविधाभिगु-
 प्प्रेष्येव प्रतिप्रसवविधिः, वाचनिकेन वा अधिगुप्रेषेण
 प्राप्तात्स्य वैशेषिकमन्त्रस्य वाचात् 'न चत्विंशदात्'
 इति निषेधो नित्यानुवादः । वैशेषिकमन्त्रस्य वाचः-
 स्तोत्रादौ विनियोगाच्च न वैधर्म्यमपि । एवं च विकल्पो-
 ऽपि नष्टदोषदुष्टो भविष्यति । एतन्नरश्च अधोग-
 न्यादृतेः अन्ययोगसंग्राहोर्वा अनुवादो भविष्यति" इत्य-
 पास्तम् । निषेधपूर्वकैवकारण्यत्वे एवकारसंबन्धस्य अनु-
 वाचकप्रतीतिः, साहाय्यत्वे च-उक्तविधात् ध्वकारस्यापि
 स्वसंबन्धिनिषिद्धिप्रतिषेधकत्वात् । अत एव "उपवासाः
 पतनि, इत्युक्ते उपवासानेन कुर्व, न तु प्रवातं मन्त्र'
 इत्यन प्रगतनिवृत्तिरेव विधेया न तु उपवासः, इत्यनु-
 भवविदम् । यत्र तु न निषेधपूर्वकता, तत्र अनुभव
 बलात् एवकारसंबन्धस्यापि निषाधे न का चित् क्षतिः,
 यथा 'अत्र शोवावपन्ति' इत्यादौ । मन्त्रे तु एवकार-
 संबन्धिनः अधिगुप्रेषस्य अविषेधत्वात् 'न चत्विंशदात्'
 इत्येव निषेधविधिः । शास्त्रप्रसङ्गस्य निषेधाच्च 'न तौ
 पशौ करोति' इतिवत् विन्यसः । 'पद्यविंशतिरित्येव'
 इत्यस्य अक्षरणपक्षे न्यायप्रसादानुवादः सन् अक्षरप्रसादात्
 करणस्यैव निन्दाऽर्थवादः । एव च वैशेषिकमन्त्रस्य प्रकरण
 मपि न कश्चित् भवति । विकल्पस्तु बहुवचनानुपवासा-
 मन्त्रान् न निरूप्यते । न चैवं अधिगुप्रेषस्य अविषेधत्वे-
 ऽपि एतन्नरायैस्त्वेन वैशेषिकमन्त्रात्मन्यनिवृत्तिरूपस्य
 विषेधोपपत्तेः 'च चतुश्चिदात्' इत्यस्यैव अनुवादस्य
 किं न स्यादिति दास्यम् । एवमपि शास्त्रगतनिवृत्तेः
 अविशेषेण विक्षेपस्य अपरिहार्यत्वात् । अत एव 'अत्र

शोवावपन्ति' इत्यादौ अप्राप्तपरिष्वैव अटनीकृता
 कौरुमे । तन्नरत्नकारस्य तु तत्र एवकारार्थविधि
 अङ्गोक्तत्वं तत्र विकल्पापत्तिः तदप्येव इह तदनापत्तिः
 इत्यर्थं पर्यतुषो गो दुर्बलः, न तु मम । न च तथापि
 विनिगमनाभिरहात् तादृचरस्य, एवकारस्य अयोग-
 न्यायुत्पन्नयोग्याद्वृत्तिरूपनानाऽर्थकतया परिग्रहार्थकत्वेन
 नि.सदिरवार्थकनिषेधस्यैव विधित्वाङ्गीकारात् । अतः
 सिद्धः अश्वमेधेऽपि अधिगो उक्तः । अत्र च मूलन्याया-
 ऽनुसारेण किंचित् वैतथ्यायेन माध्यकारेण ऐकाधिकस्य,
 वार्तिककारेण च अधिकरणद्वयं आश्रितम् । तत् प्रमेय-
 भावलेखनप्रवृत्तेन मया उपैक्षितम् ।

मण्डन — 'समाप्तोऽनेव विकल्पितः ।'
 शंकर — 'चत्विंशदाद्यप्यप्ये ।' २ 'समाप्तोऽपि
 विकल्पितः ।' ३.

● अश्वमेधे अश्वत्पूजोत्सृगणा अधिगुप्रेषे 'पद्-
 विंशतिरित्येव वदन्त्यः' इत्यस्य स्थाने 'चत्विंशदशब्दो
 देवयन्थोः' इति ऋच पठित्या तृपगोमृगार्थं द्विपञ्चा-
 शदनयोर्द्वैतक्यः इति पठितव्यम् । किंवा ऋचमपठित्या
 पद्यशीतिरप्या वदन्त्यः इति प्रथामार्थे तन्मन्त्रवचनं
 पठितव्यम् । भा. १।४।२।१०-२१. ● अश्वमेधे 'इद्या-
 नाय परस्वन आत्मते पर्यगिहृतानारण्यात्पुत्रवति'
 अत्र ईशानो देवता, परस्वतः पशवो द्रव्य, आत्मगो
 यागः । पर्यगिहृतोत्सर्गवाक्येन कृत्वोपकारप्रकृतपर्यगि-
 करणात्प्राप्तैरितिर्बोधयेत् । तथा च यागविधिरयम् । वि.
 १।४।२।४. ● अश्वमेधे ऐश्वरक्षिताः पशवः एवमाग्ना-
 यन्ते 'अग्नेयः कृष्णप्रोचः, सारस्वती मेरी, वसुः सौम्यः,
 पौण्ड्रः द्यामः, शितिशृष्टो चाईश्वर्यः, शिखो वैश्वदेवः,
 ऐन्द्रोऽयच, मासतः कल्पायः, ऐन्द्रास्य संहितः,
 अधोरतमः सावित्रः, वायवः कृष्णः, एकशितियात्
 पत्यः' इति । ८।१।०. ● अश्वमेधे न त्वं
 (पशुमपत्य कमपि शेषं) भवमिष्यन्ति । के.
 अश्वमेधे परस्वयागे पर्यगिहृतान्याङ्गीरतिविधानेन
 उद्बुद्धतद्भ्रमतिषेधः । भा. १।४।२।१।१-५५. ● अश्वमेधे
 पूषेर्विशिन्या अज्ञानविपरिग्याणान्यानुभवस्यः कर्तव्यः ।
 वि. ५।२।५. ● अश्वमेधे 'पशुन्त्याय करिष्वात्पनात्तमे' ।

इति बहुव्यय विवक्षितमेव । भा. ४।१।५।११-१६.
 * अश्वमेधे 'यद्यन्ताय कनिजलनालभते' इति विहितम् ।
 तत्र त्रिव्यमेव उपादेयं अवश्यंभाषित्याद् प्रथम-
 भाषित्यात् उपायमा । वि. १।१।१८. * अश्वमेधे यत्
 यजताः इति तत्तरः अथः भवन्ति । भा. ९।४।४।२४.
 * (अश्वमेधीयत्रैधातवीयप्रतिपद्यत्तं सर्वमिदं दीक्षणीया-
 धारुनियन्त्यायप्रशोभनत्वेन सर्वोपस्यक्तं, तथापि अथा-
 न्तरमेदात् तत् उद्युध्य अश्वमेधप्रपट्टके निवेदितमस्मिन्;
 इति श्रेयम् । अत एव 'किं भवति प्रयोजनं इतरस्मिन्
 इतरस्मिन् वा पठे इति । उच्यते ' इत्युपक्रम्य ' अश्वमेधे
 समाग्न्यायते ' इत्यादि भाष्यम् ।) अश्वमेधे
 समाग्न्यायते ' त्रैधातवीया (दीक्षणीया) भवति ' इति । यदि
 परमापूर्वमुक्ताः एतन्नालीयन्ते धर्मः, ततः तस्योपकारविशेषे
 निबद्धः इति तन्कार्षणस्या त्रैधातवीयाया भविष्यति । अथ
 व्याप्रवेणवापूर्वमुक्ताः, ततो नेदमाहावेणवापूर्वम्, इति
 तत्र त्रैधातवीयाऽपूर्वं न तेन धर्मेण समन्वयते इति ।
 भा. ५।१।२।२ वर्षक २.

द्वय— पूर्वपठे ' त्रैधातव्या दीक्षणीया भवति '
 इति आग्रावैष्णवाकार्षणा उदमेर्मुच्यते यथा नीचराः
 प्रोक्षणेन । सिद्धान्तो तु आग्रावैष्णवापूर्वमुक्ता धर्मः,
 त्रैधातवीयाया च वापूर्वांतरम् । न च अपूर्वांतरं अ-
 र्वांतरधर्मान् यज्जाते । अनुपपन्नमिदं प्रयोजनम् ।
 (कथं) ' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इति सामा-
 न्यपिकरण्य (अगमोः) । तत्र यदि मुख्यपट्टके द्वे अग्नि-
 पदे गृहोपाता. (ततः) सामान्यधिकरण्य नोपयोजते ।
 तस्मादेकमेव शीर्षं यदम् । तत्र प्रापभ्याहृदिविरोधाद्य त्रैधा-
 तव्यापद्य कुत्र, दीक्षणीयापद्य (तु उच्यतेवात् सजात-
 विरोधं) आग्नीष कर्तृव्यकार लक्षयति । तस्मिन् लक्षिते
 त्रैधातव्या विशेषपठे (त्रैधातव्या दीक्षणीयाकार्षणी-
 भवति इति ( )) सा च विशेषयमाना तत्रा-
 र्षितस्यात् तदस्मान् एवमे । सिद्धान्तोऽपि यथा
 एतेनानीं सूत्रार्थे विशेषयमाना तदस्मान् (अज्ञाना-
 वीन्) लभते । तस्मात् उच्यते (पशवोः) तुल्या धर्म-
 प्राप्तिरिति । अथोच्यते ' त्रैधातव्या दीक्षणीया भवति '
 इत्यनेन (यचनेन प्रसिद्धायाः) त्रैधातव्याया. यत्

कार्षे, तत् निवार्य दीक्षणीयाकार्षे (तस्याः) विधीयते
 (नामापूर्वा त्रैधातव्या विधीयते) । तत्र (दीक्षणीया
 कार्षे) आग्नीषैः (यथासिद्धैरेव) धर्मैः, अपूर्वं च
 (आग्नीषेन उच्यतेपूर्वेण त्रैधातव्या) कार्षयिष्यति, न
 (च) दीक्षणीयाधर्मान् प्रक्षीयति सिद्धान्तसिद्धिः ।
 पूर्वपठेऽपि यदि दीक्षणीयाकार्षे यथासिद्धव त्रैधातव्या
 वर्तेत, तथा एव आग्नीषैरेव धर्मैः तत्कार्षे कार्षयिष्यति
 प्रसिद्धधर्मकत्वात् । अथ न प्रवर्तते, तुल्य आग्नीया
 एव धर्मोक्तस्याः । यदिच पर्यापूर्वपुत्रत्वात्पि ना-
 नियमस्य प्रकृतौ आग्रावैष्णवो विशिष्टं द्वारमभूत्, तत्र
 (द्वार) इह नास्ति । तस्मात्तस्मिन् पूर्वपठेऽपि वाद्-
 नियमः । ननु अनेन न्यायेन नीचरेषु प्रोक्षणं न प्रयोति ।
 उच्यते । सत्य विशिष्टं द्वार प्रोक्षणमेवेति । इत्यन्तु
 विशेषः, दीक्षणे इते नोपकुर्वन्ति, नीचराश्च तन् (कार्षे)
 कार्षयन्ती इत्यन्ते, तत्र तत्कार्षयित्वा तदस्मान्निवृत्ता ।
 इह तु अहर्तं द्वारं, तस्मिन् कार्षे त्रैधातव्या वर्तते इति
 नास्ति प्रमाणम् । अथवा दूरदेवेदं अहर्तं प्रयोजनम् (इति
 पूर्वोक्तमेव स्पष्टीक्रियते । कथं ?) त्रैधातव्या कार्षणी
 उच्यते, कार्षयेण (अत्र) चोपने, शब्देन (हि)
 धैर्य विपरिवर्तते । आख्यातकामावात् कर्मान्तरमग्नी न
 (भवति) । तस्मान् कार्षयेन विश्रुता, कार्षयण
 (कर्तव्या) । यद्यपि च कर्मान्तरं (स्यात्), तथापि
 नास्ति (त्रैधातवीया-) धर्मान् यत्रुपीयाद्, न चोपनेन
 (दीक्षणीयाधर्मान्) तस्मान् पठदेवेऽपि धर्मोक्तपरमा-
 वात् प्रयोजनान्तरं दृश्यति ।

सोम— अत्र भाष्यत्रयेण पूर्वपठे ' त्रैधातवीया
 दीक्षणीया ' इत्यश्वमेधे आग्रावैष्णवस्यप्रपट्टकाहृदोप-
 षीयात्वात्तत्राकार्षे अर्थं वादुनियमः प्रवर्तते । सिद्धान्ते
 तु त्रैधातवीयायाः आग्रावैष्णवापूर्वधर्मन.कामावात् तत्र
 मुक्तोऽप न प्रवर्तते इति प्रयोजनमुच्यते । ननु आश
 मेदिक्मेवातत्रोपाया नामधेयेन धाम्यवेष्टव्येनाधर्मस्य
 उपाश्रुत्तमेन प्राप्या दृढलेन चोदयेन स्वविरोधप्राप्य-
 र्त्तमेवात् अनुक्तम् । न च दुर्बलप्रमाणक्यापि स्वा-
 विरोधक्य प्रयोजनप्रत्यया प्रयत्नान् नामधेयेनान्तं उच्ये-
 श्यं साधिया स एव पूर्वपठे प्रवर्तते, सिद्धान्ते तु

उभयोरपि दीक्षणीयाऽर्थत्रया तुल्यत्वे नामधेयप्रबल्य-
मादाय उपाद्भवनेव प्रवर्तते इति युक्तमेव प्रबोचनं इति
वाच्यम् । वस्तुतः आश्वमेधिक्रैषातवीयायाः काम्य-
शैशातवीयाऽपेक्षया प्रकरणात्तराजाने सत्यपि 'मिधाते
शैषानामात्रं धात्वर्थो नायलिश्रुतेः' इति न्यायेन
(वा. घृ. ६१७- नामविलक्षणधातुश्रवणे हि तदर्थ-
भेदो भवति । यने तु बल्यश्रवणात् नाममात्रेपनीतप्रकृत-
यागपत्यधिकानात् उदावनाम्याभेदः । सुभा. घृ. १५५
- विधिपदानपेक्षस्यापि नाम्नः विधिविषयभूतधात्वर्थो
पक्षान्पनोपपत्तिस्त्वन्तर्गः मासशब्दः । इति) कर्मान्तर-
स्याभावेन यथासिद्धकाम्यशैशातवीयाया एव दीक्षणीयायाः
कार्यं यवमानसंस्कारे विधानेन पूर्वपक्षेऽपि शैशातवी-
याया उपाद्युक्तस्यैव प्राप्तेः स्वरविरोधमाप्यसम्भवात् इति
गर्भकारेण दूषितम् ।

भाट्ट- गतु गान्यकारेण अश्वमेधे 'शैशातवीया
दीक्षणीया भवति' इति सूत्रेण दीक्षणीयाकार्ये यवमान-
संस्कारे विहितया शैशातवीयाया पूर्वपक्षे दीक्षणीयाधर्म-
प्राप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रसिद्धशैशातवीयाया धर्मा एव
इति प्रबोचनमुक्तम् । तत्र । पूर्वपक्षान् सिद्धान्तेऽपि
स्थानापत्तौ बाधकाभावात् । यदि तु स्थानापत्तिदेशापेक्षया
विधिविषयविदेशस्यपि बल्यत्वस्य अष्टमे साधितत्वात्
नामातिदेशेन प्रसिद्धशैशातवीयाधर्मा एव इत्यादात्-
क्येत, तत् पूर्वपक्षेऽपि तुल्यम् । वस्तुतस्तु नेयं शैशातवीया
प्रसिद्धशैशातवीयातः कर्मान्तरं, हतपि अनुवादपेक्षुण्येगे
आदात्कारात्मानापितरव्याभावात् । अतः प्रसिद्धायाः
गुधर्मकायाः एव शैशातवीयायाः यवमानसंस्कारार्थत्वेन
विधानात् धर्माकारदृष्टाविरहेण क स्थानापत्त्यतिवेश-
प्रसक्तिः ।

● अश्वमेधे सवनीयाः परतः परः 'अश्वस्त्वप्ये
गोमूत्र इति वै प्राजापत्याः' इति । तत्र अश्वस्य
चतुरिभ्यन् बह्वृत् । इतरशेतु पठविद्यतिः पठ्विद्यतिः ।
वि. १।४।२. ● अश्वमेधे हीरण्यकर्मो महिमानो नाम
परी । तपो. प्राकृतभेदेः वस्तुपर्यः । भा. १०।४।२।२-५.
● अश्वमेधशान्तस्य च संस्कारत्वात् न तावत् पठ-
विधिव्यतिरिक्तः । वा. १।२।१४.

● अश्ववालत्वाद्यथे धर्माः आतिथ्यापहर्षिः । वि.
४।२।२३.

● अश्वसहस्रं दक्षिणा वीण्वरीके (एकादशरात्रे) ।
भा. ३।४।१०।२८ घृ. १५७. ● 'अश्वसहस्रेण अमुको
रात्रा जितः' अत्र गोम्या लक्षण्या वा अश्वसहस्रविरतपुर्यैः
इत्यर्थः । वा. १।४।२।२३ घृ. ३५४. ● अश्वसहस्रेण
श्वामयुनेन ए एक एव ऋषिकपरिक्रमः
सर्ववीण्वरीकार्ये । भा. १०।६।१७।६२ ६८. ● 'अश्व-
सहस्रेण नगरं श्रुपितं' इति शम्भमानानामेव साविना
शोपक्रियासंज्ञक्यः । वा. ३।४।१।३ घृ. १४०.

● अश्वभिधानीन्यायः । यद्यपि गापश्वदितु
सामावापे विहितेऽपि न स्तोभान्तरे नदाकाङ्क्षाशान्तिः
इति नान् अश्वभिधानीन्यायेन परतः परिसंख्यासं-
तयापि । भाट्ट. १०।४।२. ● अश्वभिधानीभादत्ते
इति गर्दभाभिधानीं परिसंख्ये । तत्र मन्त्रस्य अश्विधा-
न्याश्च यः शोचन्त्यः, तदभिधानपरं बचनं 'श्वामगु-
ण्णत् इति अश्वभिधानी' इति । न अनेन मन्त्रेण
आदत्ते इति । छिद्रशैशावदाने प्राप्तत्वात् मन्त्रस्य परि-
सख्या युक्ता । भा. ३।१७।१४ घृ. ७०१-७१०, ७१३.
● अश्वभिधानीवाक्ययात्परिसंख्याविचारः 'प्रह-
न्यापः' इत्यत्र वार्तिके ब्रह्मणः । अपनेव अश्वमि-
धानीन्यायः स्यात् १ । के.

● 'अश्विनोस्तथा बहूम्या सध्यासं, रुचशसं त्वा वैव
शोम सुचखा अत्र स्वेषं...मा मेऽवाह् नामिमति वाः ॥'
अर्थं मनः क्रियाविधिः । एते हि ब्रह्मणवेशनसम्पन्न-
राजप्राजास्य मन्त्राः प्रकरणेन विनियुक्ताः, ब्रह्मणोना
अनुग्रहबोध्याना स्वाप्नसिद्धयै विधिं कल्पयन्ति इति
द्वितीये 'छिद्रमन्त्राणां भाषासंज्ञानुवाक्य' इत्यभि-
कारे (१।२।९) उक्तम् । पाठ. घृ. ६४.

● 'अष्टकाः कर्तव्याः' इति स्मृतिधर्मं प्रमा-
णम् । भा. ३।३।३१-२. ● अष्टकाः दर्विशोभो
शौचिकः । वि. ८।४।१. ● अष्टकायां मन्त्रः 'यां वनाः
प्रतिनन्दन्ति रात्रिं वेतुमिरावर्तम् । संवत्सरस्य वा पत्नी
या नो भद्रं मुगद्वती ॥ भद्रकार्ये युगपक्षे समता ॥'
इति । भा. ६।५।१।१५. ● अष्टकापत्र शौचिकी इति-

येण्यं इत्यन सत्यपि अग्नीषोमीयचोदनालिङ्गे पञ्चाक्षरत्वे अक्षरसंख्याया बहिरङ्गात्वात् अन्तरङ्गेन्द्रमवयवेने ऐन्द्राम-
विकृतित्वम् । एवं ऐन्द्राषीष्-ऐन्द्राशार्हस्पत्यादी । एवं ऐन्द्रः पुरोवाणः, सौमश्वचः इत्यन इन्द्रमवयवेने ऐन्द्राम-
विकृतिः पूर्वः, उत्तरस्तु सोममवयवेने अग्नीषोमीय-
विकृतिः । 'वैश्वदेवं चर्चं निर्वपेत् भ्रातृम्यवान्' इत्यादौ द्व चतुरसरे न किञ्चित् स्वधरपञ्चाक्षरत्वादि नियामकमस्ति इति अनियम एव ऐन्द्राग्नी-
षोमीयविकृतित्वे ।

नदिवदमुक्त्वापस्तम्बसूत्रे 'ध्रुवदेवता आग्नेयविकाराः, दिदेवता अग्नीषोमीयविकाराः, बहुदेवताश्रैन्द्राग्र-
विकारा वा' इति । (आप. ३०३) । अन ऐन्द्राशर्चिकारा वा इति दिदेवतेष्वपि संनधनीयम् । तेन समयत्र विकल्पः । स च व्यवस्थितः । अस्यदुष्पौषाह-
णेयु पूर्वोपरीत्या वा चित् अन्यव्यतिथिवत्सोऽपि इति । कपर्दी द्व 'यथा विकृतीना दिवद्वेदवतायेषु चत्वार्य-
क्षराणि अधिकानि वा, ता अग्नीषोमीयविकाराः । यथा तु श्रीणि ऊनानि वा, ता ऐन्द्राविकाराः इत्यन प्रकृति-
देवतायः' इत्याह । तत्र ह्यक्षरेण सामीप्यात् अशरोप-
स्तितानपि षटक्षरारिभिश्च सामीप्यात् पञ्चाक्षरपेक्षितानपि चतुरसरे उभयत्राभ्यात् कथं पञ्चाक्षरस्यैवोपस्थितिः इति चिन्तयम् । यस्य व चर्मेणः वा चित् उपचिपोरनाया केन चित् प्रकृतिलिङ्गेन किञ्चिद्विकृतित्वमवधारितं, तस्य चर्मेण, अन्यथातिदिष्टस्य ऊदेन अन्यदेवतत्वेऽपि न सदेवतु कर्मान्तरविकृतित्वं गच्छति, पूर्वोपधारिततर्मेविकृतित्वं वा भवति, अवधारिताह्वयिदिष्टस्यैव अति-
देवान् । यथा अग्नीषोमीयपुरोवाणस्य 'अग्नीषोमीयस्य पयसा प्रचर्चं अग्नीषोमीयं पशुपुरोवाणमनु निर्वपति' इति अग्नीषोमीयपशुपुरोवाणस्य उभयत्रस्य अग्नीषोमीय इति प्रकृतिलिङ्गस्योमेन दारोपौर्णमासिकाम्नीषोमीयपुरोवाण-
विकृतित्वेन अवधारितस्य आग्नेये सवनीये, ऐन्द्राग्रे च निरुदपशो अतिदिष्टस्य ऊदेन आग्नेयत्वे ऐन्द्राग्रत्वे च सत्यपि तत्र प्रत्यक्षचोदनाऽभवेन सौन्दर्यालिङ्गासंभवात् प्राकृतस्यैव पशुपुरोवाणायस्य प्रकृतौ अग्नीषोमीयमिति चोदनालिङ्गेन अवधारितं दार्शोपौर्णमासिकाम्नीषोमीय-

पुरोवाणविकृतित्वं न बाधते, इति तदीयमेव अनुमन्य-
णादि भवति इति, धूर्त्वंस्याम्पादेः 'सवनीये आग्नेयस्य पशुपुरोवाणस्य आग्नेयविकृतित्वं, निरुद्वे च ऐन्द्राग्रस्य पशुपुरोवाणस्य ऐन्द्राग्रविकृतित्वं' इत्यादिपार्श्व उपेक्षयेत् । यत् तद्गमकमापस्तम्बसूत्रं, तदपि 'अह्न वा समभि-
हसत्' इतिवत् भुक्तिवदनुकारिन्वामविरोधात् बाध्यम् । अत एव फातीया मैत्रन्तुमन्यन्ते इति । धा. ११९-१२१.

• अष्टमे षट्सरे कर्णातो ह्यदग्न चर्पाणि वेदम-
धीत्य विंशतिवयसो विचार्दं कृत्वा नातुपुत्रः अग्निगद-
धीत । वि. ६।७।१३. • अष्टमादीनां पञ्चानामध्यानाना दिपयसंगती । (सप्तमेन विकृतीनामविदेक्षेन धर्मा भवन्तीति प्रतिपाद्यते) अष्टमेन विरोधः । नवमेन विरोधातिदेशः प्रगङ्गेनारम्यते किं मन्त्रोऽभिस्वरूपप्रकाश-
नाथेमुच्चार्यते, उताभिस्वरूपमविचक्षितं, तस्मादित्यं प्रयो-
क्तव्यः इत्यतिदेशवकार एव चिन्त्यते । स दशमम्यापार-
मन्तुमन्यमान एव आगानं क्राते । दशमे ऋचागुच-
यानुनिष्पादिनी शोषेयत्वात्किता । इत्यन्तप्रसङ्गेन चैका-
दशः प्रयोगेयत्वाविचारार्थमारम्यते । उन्मत्वापेन ईदृश्या-
नियत्वाया प्राप्ताया तदपवादत्वेन द्वादश आरम्यते । अन्यादृशी इयत्वा प्रसङ्गेन भवति । ... तद्वलेन (सामान्यातिदेशबलेन) विशैषातिदेश-ऊह-भाषाना-
मारम्यः । पर्यनुयोगातिरोपक दशमानन्तर कर्णाथाप-
प्रवह्नाः प्रच्यन्ते । लुप्. ७।१।१। १. १५२३-२५.

• अष्टौ हवीषि चातुर्मात्येषु वैश्वदेयवर्षणि 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, सौम्यं चर्चं, सावित्रं द्वादश-
कपालं, सारस्यतं चर्चं, पौष्णं चर्चं, मारुतं सप्तकपालं, वैश्वदेवीमामिजा, वायव्यमिष्यमेककपालं' इति । वि. १।४।११.

• 'अष्टावध्वर्युक्तरै विहारे इधीष्यासादपति, मास्तीमेन प्रतिप्रत्याता दक्षिणसिन्' इदं वचनं वरुण प्रपत्तेयु । तत्र विहारद्वये भेदेनाग्राग्राणम् । वि. ११।२।९. विहारद्वये आदवनीपदय भुक्तम् । तत्र नम इधीषि विहितानि । भाट्ट. १।१।२।८.

● 'अष्टाशुपश्रुति' आग्यानि गृह्णाति । तत्र एकं चतुष्टयं मयागार्यं, द्वितीयं तु अनुवाचार्यम् । वि. ४।१। १५, ● 'अष्टाशुपश्रुति' इति अष्टोपस्थाकमेकं मरणं न निपीयते, हिन्दु चतुःपथ्यान्मरणोदयम् । ४।१।१७, ● 'अष्टाशुपश्रुति' इत्येतद्वाद्यानाम्यवगुणप्रदपञ्चादि-त्पण्यमन्त्रैकनाल्लयस्यानि पाथः पूर्ववदौ । भाट्ट. ५।१। ८, ● 'अष्टाशुपश्रुति' गृह्णाति' इति अष्टशुपानि आग्यानि प्रादक्षिण्यकदम्बापेथार्यायैवेन विनियुगन्ते 'अष्टाशुपश्रुति' गृह्णाति अनूयापेयस्वात्' इति वच-नेन सनार्यायैवेन विनियोगात् औपश्रुतस्य अनूयाव-मागार्थेत्वात् । यत् 'अष्टाशुपश्रुति' गृह्णाति प्रयाजानु-यापेयस्वात्' इति वचनं, तत्र प्रयाजानुयापेयत्वयोः उद्-दयताऽपच्छेदकत्वे वाच्यमेतदपत्तेः अनूयाजानां प्रयाजो-चरयानुवादमात्रम् । इति प्राप्ते, उभयथाऽप्यनुवादत्वा-मवशत्वे समानयनादिनिष्पन्नार्थानुसारेणैव शुद्धानु-याजनचनस्यैवानुवादत्वम् । अतश्च औपश्रुतं प्रयाजानु-यापेयैरेति सिद्धम् । ४।१।१६, ● 'अष्टाशुपश्रुति' गृह्-णाति' इत्यत्र चतुष्टयव्यवस्थेन अर्थवादप्राप्त्याद्यौनत् । सु. पू. ६६, ● 'अष्टाशुपश्रुति' गृह्णाति प्रयाजानुयापेय-स्वात्' इतिदर्शपूर्णमासयोः औपश्रुतं विहितम् । भाट्ट. ४।१।१५.

● अष्टारात्रः महीनः । 'अथैतस्मादष्टारात्रस्य विश-दिदमित्येति एतादौ अमितः, उभयतोऽभ्येतिर्मन्त्रे पददः, पशुगानो ह्येतेन वनेत' । अत्र स्वल्पस्य एतादृश्या विश्रित्तो धर्माः प्रथमेऽहनि विश्रित्ति अति-दिश्यन्ते । तस्मात् सर्वतः देयं इति भाष्यकारस्य मतम् । शान्तिश्रुतं प्रादरयात् इत्येव सिद्धान्त-त्वात् । विश्रित्तितिरिकोपु षष्ठसु अह.सु चोदकयाता सर्वस्वदक्षिण्य मापनीका, अर्हर्गणया एकैव दक्षिणा इति दानमे वश्यमन्वयात् । श्रुतकारस्तु नामातिवेसाय प्राबल्यप्रतिपत्त्यां शुकुपादितत्वात् इति ब्रह्मम् । वि. ६।१८.

● अष्टारात्रस्य अहीनस्य विश्रित्तं प्रथममहः ततो-ऽभिप्रेतः पददः, (न्योतिर्गोपशु-मासुर्गोप्योः इति । होम.) ततोऽभिमिण् । शा. .६।१८. ● अष्टरात्रे

अभिचयनं वत्तुं द्यवपते । भा. १०।१२२।३८, १०।८। ११२२. ● अष्टरात्रे 'दृष्टयः पददः द्वौ सारसामानौ' इति विश्रित्ते सारसामानौ अनन्यव्यतिरिक्तोद्भवत्वात् गा-मयनगतसारसाम्नोः विकारो गवतः । वि. ७।३।१०, ● अष्टरात्रे विश्रित्तं प्रथममहः । तस्मिन् प्रहृतिर्वात् एकाहत् विश्रित्तः न-स्यत् प्रस्ता । एतः अमित्यः पददः । तत्र महृतेर्गोविद्योमात् अहत् वातः प्राताम् । ततः अभिमिन् अष्टममहः । तत्रहि चोदकत् वासः प्राप्नोति । तत्र गौरीनार्यं वातो गोप्यं, प्रादरणे च स्वहृ योम्या इति उभयोः समुदायः, न प्रवृत्तः । १२।३।६.

● अष्टारात्रगतेऽपि विश्रित्तित् सर्वस्वदानम् ॥ अहर्गोपे च तद्वर्गं स्यात्, सर्वेषामविशेषात् । ६।१८।१४ ॥

भाष्यं— अरित अहर्गोपेऽष्टरात्रः 'अथैतस्माद-रात्रस्य विश्रित्तमित्येतिवैक्यावमितः, उभयतोऽभ्येति-र्मन्त्रे पददः, पशुगानो ह्येतेन वनेत' इति । तत्र चोदकः किं अहर्गणस्यैवार्थं सर्वस्वमेव दक्षिणा स्यात्, आहो-रिक्तं ह्यहर्गणस्येति । किं प्रातः ? सर्वस्वम् । कुत ? सर्वेषां विश्रित्तित् अविशेषात् । य एव प्रकृतौ विश्रित्तित् धर्मः, ए एव वास्य चोदकेन गविप्यति । तस्मात् सर्वम् देवमिति ।

दृष्टम्— अमितप्रधिरणे (भाष्योक्त-दृष्टयम् (वन्दे) । नदि अहर्गणम्. (विश्रित्तं, एकारकाण्यप्रकृतितात्-) विश्रित्तितः चोदकेन तास्येयं वा धर्मात् यदानी । यत् कारणं, प्रयोगार्थं दक्षिणा कर्तव्यनिश्चयेण । चिर्वापिक्तये च नृत्वा उभयोपवन्ते । यत्र पददत्, तस्मिन्निर्णयम् । अहर्गणः ऋणम्, न केस्ये विश्रित्तित् । तस्मात् दृष्टयन्त्येन समुदायिभिः दक्षिणा अपेक्षन्ते । प्रत्यक्षवचनविहिता ह्यहर्गणो वरवः यस्याः वदस्य ऋक् चतुष्टयेभ्यः इत्येवमहः । ह्य-शास्त्रप्रकृतित्वात् तदक्षिणा मयोरिति ।

रत्नम्— गार्ग्यन्वात् दक्षिणायाः, गणस्य च ह्यहर्गण-प्रहृतिन्त्येन तदक्षिणा प्राप्नोति । तदन्व. पाठितो विश्र-ित्तित्ऽपि तैव सुत्रा इति पूर्व. १४ः । प्रतिकर्मावक-यित्वात् चोदकानां, विश्रित्तित् च नाप्रा सर्वस्वदाने

प्राते सुखयस्वीयस्त्वे गति सर्वस्वदधिषैव देया इति सिद्धान्तः ।

द्वादशशतं वा, प्रकृतियवत् । १५ ॥

भाष्यं—द्वादशशतं वा देयमिति । प्रकृतियवत् कर्तव्यम् । ज्योतिष्टोमश्च प्रकृतिः । तत्र धर्मा विहिताः विश्वजिति कुल्गाः प्रतीयन्ते । तस्मात् द्वादशागतमन देयमिति ।

अतद्गुरुमाख्यातु नैवं स्यात् । १६ ॥

भाष्यं—दुःखान्दः पथं भ्यावर्तयति । नैवं भवितुमर्हति । कुतो ? नैव यतो विश्वजितो शुभो द्वादशशतम् । नागधेयेन हि अत्र धर्मप्रदं गम् । तस्मात् विश्वजितो गृहीष्यति, न ज्योतिष्टोमत् इति ।

लिङ्गवृत्तेनाप्यत्र । १७ ॥

भाष्यं—लिङ्गं रास्त्वपि दर्शयति । ऋ लिङ्गं भवतीति ? एवमाह, 'हीयते वा एष पशुमिवो विश्वजिति सर्वस्वं न ददाति' इति नियतं सर्वस्वादान दर्शयति अहर्गणे ।

शा—'गणेषु द्वादशाहस्य विष्यन्तः स्यावधिष्यते । द्वादशे च शतं ज्योतिष्टोमान् तत्रातिदिश्यते ॥ विश्वजित्स्वपि सैव स्याद्दक्षिणा गणवर्तिनी । नामातिदेशप्रायस्त्वान् सर्वस्वं त्वेव दक्षिणा ॥' इदं च प्राप्तिमात्रपरमधिकरणम् । प्रातं विश्वजिति सर्वस्वं पापिना इतरेषा सतानामह्ना द्वादशशतदक्षिणाना भूयसा साधर्म्यात् द्वादशशतमेव देयं, एकैव च तन्नेत्र सर्वेषामेकप्रयोगवर्तिनां दक्षिणा न पृथक्पृथक् प्रदातव्या । तस्मात् भूयोऽनुग्रहान् द्वादशशतमेव देयम् ।

सोम—एकान्विश्वजिति सर्वस्वदाने अहर्गणत्वमितिऽपि तथा इति प्रत्यग्रहणान् संशयितः । यस्तुतो नामप्राक्त्वात् सर्वस्वप्रतिरिति इत्येवं प्रतिशान्दनामे तात्पर्यम् । सूत्रार्थस्तु अहर्गणे विद्यमानोऽपि विश्वजित् सर्वस्वेदवधर्मयुक्तः सर्वेषा विश्वजितामवितोषात् इति ।

वि—'विश्वजित्परात्मादी वि शतं द्वादशाधिकम् । सर्वे वा, ऽऽद्यशोदकैरिति, स्वन्धो नामातिदेशातः ॥' 'एतान्धो कौर्तिके तु सङ्गानुविपुधया । आयः सिद्धमिततः प्राप्तिमात्रयेनेदमीदितम् ॥'

भाट्ट—अस्ति अष्टारामः अहीनः । तस्य विश्वजित् प्रथममहः, ततोऽभिष्ववः पशुः, ततोऽभिजित् । 'पशुः कामो ह्येतेन यजेत' इति श्रुतेः । तत्र विश्वजिति प्रकरणात्तदधिकरणोक्त्याभेदेन (२।१।११) कर्मान्तरे नामानिदेशेन एकादशपञ्चशतविश्वजितो धर्मः सर्वस्वं, अन्येषु तु गणेष्वहो द्वादशाहतो ज्योतिष्टोमिकी दक्षिणा । द्वादशाहोऽपि च प्रतिशुष्यं भेदेनातिदेशोऽपि प्रयोगेकत्वेन कर्तव्यमव्ययं दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । तदान्तस्वर्थायाः दक्षिणाया अपि तन्नेत्र आदाकन्ते वा देयत्वाप्रसक्तौ 'अन्वह द्वादशशतं ददाति' इत्यनेन आहुतिप्रकृतकः अन्वहकालो विधीयते । द्वादशासनस्यापि विधाने चाक्यभेदावचेः । प्राकृतदक्षिणामत्रोपलक्षणं तत् । तेन वा दक्षिणा तन्नेत्र देयत्वेन प्रसक्ता, तां प्रत्याह ददाति इति शतशतार्थः । तदिह अष्टारामे नामातिदेशप्रागप्याम्ना विश्वजित्मानुप्रदणत्तवपि भूयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् द्वादशशतस्यैव तन्नेत्र उपकारकत्वप्रसक्तेः तस्यैव अन्वहं इत्यनेन आहुतिप्रकरणात् द्वादशशतमेव प्रत्यहं देयं इति धार्तिककाराशयः । भाष्यकाराशयस्तु अष्टारामप्रकरणस्येव 'हीयते वा एष पशुमिवो विश्वजिति न सर्वस्वं ददाति' इति अनन्वयसिद्धिलिङ्गोपलक्षणप्रागप्यादिना तत्कल्पविधिर्नैव वा सर्वस्वविधानात् आद्ये एव सर्वेषु वा अहःसु सर्वस्वं देयमिति ।

गण्डन—'देयं सर्वगणोऽपि तत् ।' सर्वगणे अहर्गणे । तत् सर्वस्वम् ।

शंकर—'तत्र विश्वजित्परे (भाष्यमतेन) ।' १. 'भूयस्त्वात् तत्र पाप्येत (धार्तिकमतेन) ।' १०.

ऋ अष्टात्रागते विश्वजिति यत्स्वत्प्राग्वत्पासतोः ममुच्ययः ॥

विश्वजिति घमत्वह् नामधेयादितत्प्या तन्त्रभूयस्त्वाद्दहतं स्यात् । १२।१।११ ॥

भाष्यं—अपि अष्टारामोऽहीनः 'तस्य विश्वजित्परे (अभिष्टोमावधिना, उपागतोऽप्येतिर्मस्ये पशुः, पशुः कामो ह्येतेन यजेत' इति । विश्वजिति एसादे यत्स्वत्क परिधानार्थमागन्ता 'अन्वहपशुदेवत्वमन्वहं परिषते' इति । ज्योतिष्टोमे अर्घं वासः ।

अष्टावक्रे उभयं प्राप्यते । लघोः परिधानयोरेवाप्यन्त्यात् ।
 विकल्पे प्राप्ते, वच्यते । यत्कालम् स्वात् न निरुत्सवः ।
 नामवेपथुः प्रकृत्यते, चोदयेन अर्हत्, चोदयथा
 नामवेपथुश्चो बलवत्तर इत्युक्तं 'न वा कल्पमिधाना-
 इषिहानामवाहत्' इति (७५१२१५) । यदि
 नामवेपथुः प्राप्तिर्न स्यात्, वयो यूयस्त्वेन ज्योतिष्टोम-
 प्रकृत्यानां अर्हा अर्हत् स्यात्, अस्ति तु अथो ।
 तस्यात् नाहत् भवति । ननु ' अमितोऽप्येतिः ' इति
 ऋषितोषिकप्रथमपादेषु पद्यानि नामवेपथुनि सन्ति ।
 तथापि युष्मन्नात् विश्वन्ति एव बलवत्तरम् ।

अथितोषो योपरिधासो हि वस्तत्वम् ॥ २ ॥

भाष्यं— न वा निग्रयो वस्तत्वमेवेति । किं तर्हि
 एतुदराः । एतुदये सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनु-
 शब्धते । ननु नामवेपथुः कालवत् अर्हत् कथ्यते ।
 विरोधे सति यागेत् । अनिरोधश्चानयोः । यथा तु तदवि-
 वाहसः कर्म बलवत् प्रविशति । बाह्येद्रपं युक्तपस
 आचारतः प्राप्यते । ननु उपरिधासयि परिधये इति न
 भवति । नैतदेवम् । उपरिधासयि भवति । यथा
 कालवत् परिधये, रौरं परिधये इति । तस्यात् समुच्चयः ।

वि— ' कालवत्परिधये निरुक्तो निग्रयोऽयथा ।
 अनुग्रयो वा, नामातिवेद्यम्यात् विरुत्तन्ते ॥ सुप्र-
 त्येन तमेव स्यात् वास एव बहुलकः । वेगश्लेपेन
 व्यक्तवाचामुभयोः स्यात् समुच्चयः ॥ ' ननु इयोर्नास्ति-
 देशयोः समभवात्वात् अष्टम् अहम् ननु कसो वा
 इच्छया निरुत्तन्ते इति काशः पक्षः । विकल्पस्य
 अष्टदशम्याविधयः इति द्वितीयः पक्षः । तथापि विश्व-
 जितः प्राथम्येन प्रकल्पया स्वयेव इत्यपरः पक्षः ।
 इतिरेकमहा अर्हत्वेन प्रकल्पया वास एव इत्यपरः
 पक्षः । कीर्तयन्ते वासो योग्यं, क्व चारणे योग्यं ।
 तस्यात् एकान्तप्राप्तेन समुच्चयेन अथ प्रकृतः अपोयते
 इति सिद्धमथा ।

बाहू— अष्टावक्ररूपे अहीने विश्वन्ति प्रथममहः
 यतोऽभिधरः पक्षः, क्तोऽभिजित् । तप विश्वजित्
 एकाकाण्डपठित्वि सजितः नामातिदेशः । ततश्च 'अव-
 क्रमादुदेत् वस्तवत् परिधये' इति सिद्धिहा वचनवत् ।

विश्वजित् प्राप्यते । एतेषु तु कौटिलिङ्गविदेशात्
 अर्हत् वासः । तप यत्रापि नामातिदेशापि वस्तवत्वात् एव
 प्रावच्यत् तदेव च अन्वयात् प्रकृत्यते, तथापि इत
 रेकमहा भूयसात् प्रमाणवलात्प्राप्येया प्राप्येयवत्त्वस्य
 प्रथममन्वयेन अर्हत्वेन प्रावच्यतामतेः ऐतैव विश्व-
 जित् एवमित्यु प्रकृत्यतिः । नहि अथ कर्त्वाही
 ' वाषाति निसेवपति ' इतिवत् समुच्चयप्रथमनि,
 येन दशम्याधिकत्वयौनिकस्य शक्यते । न च कौटि-
 लात्प्रदाने तावदित्येव वस्तवत्वात् अपोयतात्
 उपरिधासो एव वस्तवत्वात् विरोधप्रतीतेः अत्रापि अर्ह-
 तेन समुच्चयः बाहूक्यः, एतस्या वस्तवत्वात् अपोयत्ये-
 ऽपि अनेमसा संधानेन कीर्तयन्त्यर्होऽपि कर्त्वादि-
 दानसंभवेन योग्योपरयेः । एकमन्वस्य वावाधि-
 वरकमन्वेन (१११५ ऊह, १११५ विकल्पः)
 बहुलात्प्राप्यते उपरिधासौ प्राप्तिर्नैतदेवस्य उपरि-
 धासमानवित्युक्तसंज्ञेयं प्रमाणमावाहत् । तावदो
 तु शाफककलेन सनीवाङ्गीतरत्तु नैकपत्ने रक्षया इति
 विशेषः । इति प्राप्ते, उपरिधारणे इत्यस्य ' परिधयति'
 इति प्रयोगात्, तत्र एकस्या एव वस्तवत्वात् विधानसंभवे
 मेषविश्वकमन्वेन (११२१६) एकमन्वस्यवत्त्वात्
 यस्यावत्त्वात्, समवेऽपि च कीर्तयन्त्यवत्त्वस्य तथा
 कर्त्तुमहावत्त्वात्, उपरिधारणे एव वस्तवत्वात् विधानम् ।
 तत्रैव च तेषु स्पृष्टिवाहत्त्वनिष्ठयिः । अतश्च एकाह-
 काण्डपठित्विश्वजित्वेव कीर्तनाप्यादाने अर्हत्त्वं एतत्
 अष्टावक्रनिश्चयिवापि अर्हत्त्वनिष्ठयमानेन वस्तवत्वात् समु-
 च्यप्रतीतेः, न वस्तवत्वात् इत्येव प्रकृतः, न वा अर्हत्वेन
 विश्वजित् वस्तवत्वात् प्रकृतः । न च एवमपि सूत्रोऽनु-
 शब्दानुसारेण उपरिधारणे एव अर्हत्वेन वस्तवत्वात्
 निष्ठते, कथं समुच्चय इति वाच्यम् । उपरिधारणे
 काप्यनेनैवैऽपि वाच्यतामन्वेन तत्तत्कल्पानुसारेण अर्ह-
 त्वसंज्ञयोः समुच्चयसंभवम् ।

भाष्यं— ' वापि वस्तवत् प्रुत्ताहत् च । '

शंकर— ' वस्तवत्वाऽहेतावाप । '

अष्टावक्रप्रथमपादार्थ विभक्तिक एकाकाण्ड-
 पठितो विश्वजित् प्रकृतः । वि. ११२१६.

तथा प्रथमभूताभेदोपेक्षे प्रत्ययेऽपि चयनकारात् सशुभा उचिता इति भावः । अलंकारः प्र. ६३. * असंज्ञाविरोधिनि लाक्षणिकवचनानात् परं उच्यते तन्मन्वन् । यथा 'प्रथमो यशः' इत्यत्र यशस्यस्य यशस्येनेत्यत्र । वि. ३।१।१७. * असंज्ञाविरोधितया प्रमादस्य प्रथमस्यः आनुशुभेन आयेयी भवदण्ड्या कर्षा पत्रदस्यमस्य प्रथमेऽहनि अभिवृत्ति इति पूर्वः पथः । १।२।१७. * असंज्ञाविरोध्युक्तमनुसारेण चरम 'प्रतिग्राह्यात्' इति विद्यापकं पदमपि 'प्रतिग्राहयेत्' इत्येवं अन्तर्गतितोऽर्थपक्षया न्यायेणम् । ३।७।१५.

* असंदेहेन विज्ञेनेर्गद्वाप्रकरणं यथा- यथा विद्वौ प्राज्ञाक्रियाऽनुगदेन किं विदुं विहितं, तत् तत्रकरणेन कृशते यथा 'गणानेवपुनो लूणलं लुहेति' इति । अग्नीनात्मद्रोहादघारे च द्राघस दीर्घः द्राघोऽसदः इति द्राघस्यत् । बाल. प्र. ९. * असंदेहोद्भूतिकं प्रकृतंमेहाप्रकरणं, यथा दशपूर्वोन्माहारेः । प्र. ९.

* असंदिग्धेन संदिग्ध निर्णीयते । वा. ३।४।१३। ३५ प्र. १७१. * असंदिग्धेन संदिग्ध नाप्यते । यथा अर्कसंज्ञाने केनापि इति घृतमुच्यते । अग्रमशय । बाल. प्र. १४०. * असंदिग्धश्रुत्या संदिग्धमुक्तिनापो यथा आदिशामने ऐश्वदेकी इत्यसंदिग्धतद्विज्ञेयता वाचिभ्यः इति चतुर्थीपदान्तेन संदिग्धः भवेत्संघ. गुणधिसरणे उक्तः । अग्रतशयः । प्र. १३५.

* असंख्यतोऽपि चन्द्राभ्युदये प्राथम्यचरम् । भा. ६।५।६।२१-२४.

* असंनिधेः अनुवादेयान्वयवद्भक्तस्य मेदहेतुत्वं (अनुपपेयवादेन) । सु. प्र. ९५५.

* असंनिपातिकर्मणां निशेयामहणे कर्मिण्यत्वात् महद्वचनम् । (१।१।१९।६ सूत्रस्यात्) । ये तु असंनिपातिकर्मणा मन्वाः, यथा गुणदण्ड्याऽऽह्निने 'देस द्रवणः' इति औपवचन्येऽहनि, तेषामेकशालत्वात् अगुणमगनविशेषाणां सङ्घं नननं न्यात् । भा. १।४।२०।९३.

- ॐ असंख्यपदव्यवधान्यायः (व्यवधानानुपपत्ते ३।१।१७।५९) । 'अथैव यी.' इति गोशब्दे अर्थ-यद्वपद्वयगन्तव्येन पूर्वैकविधिमत्ने तदुद्गी अननुपपत्तानाया प्रत्ययविच्छेदे तादे अर्थान्तरव्युत्पत्ताया च उद्गी निषर्गच्छाऽन्तयविरुद्धं च ज्योतिशोमं यानुमस्यन्तु-वन् विच्छिन्नानुसंधानात् अर्थान्तरे कर्तते । उपाहि 'संज्ञानदीभ्यश्च्छिन्नो यतिः पूर्वं न गच्छति । न च पूर्वैकविधेयं यथादर्शान्तरं मतः ॥' (अक्षरैः- 'अथैव ज्योतिः, अथैव विश्वज्योतिः, अथैव तदर्थज्योतिः, एतेन सहस्ररक्षितेन यजेत' इति ताण्ड्यश्रुतौ ज्योतिरोदयः तिस्रः संज्ञाः सङ्घुत्वात् भरीचैत रुषिता, तथा च संज्ञाना नया प्रमादेष न्यस्यिच्छवः न्यसहेतवः 'यजेत' इति यति. पूर्वं ज्योतिशोमं न गच्छति, न 'च पूर्वः ज्योतिशोमं-तं यति गच्छति अनेति । इत्यतः प्रमात् यतिः अर्थान्तरं गतः इति । के.) । भा. ३।१।१७।२१ प्र. ५२९.

* असंख्यः समत्वात् स्यात् (गुणानां च परार्थत्वात्सम्बन्ध. समत्वात् स्यात् । ३।१।१२।२२) इति न्यायेन शक्तिमानसखेऽपि कारकान्तरयोगः कस्यात् मन्वति इत्यस्यङ्कन असंख्यः समत्वात् स्यात् इत्यनेन न्यायेन शक्तेः शक्यत्वतयायोगात् इत्यस्य च एकत्वविशेषाद्भक्तस्य शक्यत्वतयायोगात् । सु. प्र. १४४२, * शक्यैस निविष्टमन्व्योद्करणत्वावगतेः साप्यपेक्षायामपि असिद्धत्वेन तस्यपि साप्यत्वात् 'अर्थ-ख्यः०'-इति न्यायात् न साप्यमान्वरोऽस्ति । प्र. ५४९. * विमर्शितव्यवहितोपणस्य विरोधनं न युक्तं 'असंख्यः समत्वात्' इति न्यायात् । प्र. १४५४.

* असंख्यपदार्थान्तरमवधाने एकपदार्थता न संभवते । अतः एकदेशस्यगुणो देशानुसंधानदिशं प्रत्येकप्रतुलमयः, अतो च मन्वेन देशानुसंधानं । विद-हृदिशामभयते तु तन्नेवेव । भा. प्र. ५।२।६. * असंख्यपदार्थान्तरमवधानेऽपि इत्याप्यशोमसंधानपक्षेन देशानुसंधानस्यापि प्रमादयवकोरपत्ते. विभिन्नदेशानुसंधानेऽपि देशानुसंधानान्तरमन्वेन अनुसंधानः । ५।२।६.

॥ असंभवद्विकल्पसमुच्चयन्यायः । तत्र के चित् पीर्णमास्वाप्तमावास्वाया च आशेषे मियते अध-
मवदिकल्पसमुच्चयन्यायात् । ' यशमेवोऽष्टाकपालोऽ-
मावास्वाया च पीर्णमासा चाच्युते भवति ' इति
आशेषोत्पत्तिवचने अमावास्वादीर्णमासीरूपगल्लक्ष्यस्य न
यमुच्चयः असंभवात्, नापि विकल्पः चगच्छवितोषात् ।
उस्मात् विकल्पसमुच्चयगोचरगुणद्वयभवात् कर्मभेदः ।
सोम. ८।१।१५.

॥ असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यताऽर्थावात् ।
३।३।४।११॥

तृतीयाध्यायगतस्य भूतिविद्भवकामानि विनियोज-
कानि प्रमाणानि व्याख्यातानि । अस्मिन् सूत्रे तु प्रक-
रणमुच्यते । अममुक्तं यदद् बुद्ध्या लिङ्गेन वाक्येन वा
न क्युक्तं, न विनियुक्तं, तत् प्रकरणत्वं विनियुक्त्येव ।
अभिहित्य प्रथानस्य इतिकर्तव्यताऽर्थिवात् । इतिकर्त-
व्यता अर्थवते इति इतिकर्तव्यताऽर्थि, तस्य भावः । यत्
इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षिणः संनिधी गृहणसमर्थ उपनिषत्ति
यद्वचनं, तत् तेन प्रकृतेन सह एकत्वव्यता माति ।
यथा दर्शपूर्णमासाभ्या प्रजाजादयः । तस्मात् बुद्ध्यादिवत्
प्रकरणमपि विनियोजकं अपर प्रमाणम् । के.

॥ असंयुक्तं प्रकरणात् इति चानेन कल्पार्थ-
पक्षगमुक्तम् । बुद्ध्यादिभिः यथैयुक्तं पश्यता च ननुना
प्रकरणेन गृह्यते, तत् कल्पार्थम् । घा. ५।१।१।११ पृ.
१२८७, ० न चैवं वाक्यात् युक्तसमुक्तस्य प्रकरणार्थत्वं
' असंयुक्तं प्रकरणात् ' इति स्थितत्वात् । ३।३।५।१४
पृ. १५५, ० नैव प्रकरणस्य एवंजातीयकेषु विनियोज-
कत्वं स्थितं ' असंयुक्तं प्रकरणात् ' इति ह्युक्तम् ।
३।७।१।११, ० प्रकरणस्य ' अममुक्तं प्रकरणत्वं ' इति
तृतीयाध्यायसूत्रप्रसंगे बुद्ध्यादिभ्यसंयुक्तानुविषयव्यभिचारेण
नाक्यव्यभिचारेण प्रकरणेन अत्र ता न शक्या भवयन्त्यात् ।
सु. पृ. ८०१. ० यत्तु प्रयोगचनो विनास्वीति, न
पुरुषार्थे तु तस्य शक्तिः । ' असंयुक्तं प्रकरणात् ' इति
यद्वचति । यदि तु तेन विधीयते, सिद्धं कर्माधीनम् ।
घा. १।१।१।१२. ० अत्र सुपा- संयोगव्यवस्थाभावात्
पुरवार्थवते सति कल्पार्थत्वोपयोगात् । इति ।

॥ मुण्डकप्रथमिकायाः उपनिषदः ऐक्यरथवे स्थिते
' अधयुक्तं ' इति न्यायेन अभिक्रमणादिवत्
मध्यस्थितवाक्यस्यापि ' द्वा सुपर्णा ' इत्यादेः ऐक्ययुक्तत्वे
संभनति महाप्रकरणविरोधेन विपरीततापर्यकल्पनया भेदो-
पक्रमत्वाभावात् । अद्वैत. २।२।१।२३-२५. ० याग-
विशेषाणां कल्पत्वात्, कल्पत्वरथैव च प्राधान्यापरपर्याय-
मुख्यलक्षणत्वात् सन्निहितस्य कल्पसमुक्तस्य ' असंयुक्तं
प्रकरणदितिकर्तव्यताऽर्थिवात् ' इति तृतीयाधिकरण-
न्यायेन अङ्गवकारणभाविवात् अत्रतैव युना । सु. पृ.
७२३. ० तथा (द्यौःशेषाभ्यानादीनां) महाप्रकरणेन
राजत्वसंयोगात् अभिषेचनीयमस्य अनुष्ठानमाश्रेण
न तेषु अभिषेचनीयानुष्ठानादकं तदव्यन्तप्रकरण-
सुम्निपति ' असंयुक्तं प्रकरणात् ' इति न्यायात् ।
एवमेव च चतुर्थे (५।३।१३) पक्षमयोः (५।२।९)
निर्णीतम् । परिमलः. ३।३।२५. वम्.

॥ असंयोगात् तदर्थेणु, तद्विशिष्टं प्रतीयते ।
५।३।१६।४२ ॥

अभिष्टोमे ' इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ
मेघानिधेमे ' इत्येवमादिः मुद्रलक्ष्यानिगदः समाग्यातः ।
अभिष्टुति नाम यागे च ' आशेषी मुद्रलक्ष्या भवति '
इत्युक्तम् । तत्र इन्द्राद्व्यस्य स्थाने अशित्वाद्यस्य ' अम
आगच्छ ' इति ऊटः कर्तव्यः इत्यत्र नापि निगदः ।
' हरिव आगच्छ मेघानिधेमे ' इत्यादौ ऊटः कर्तव्यो
न वा इति संघयः । तत्र सितान्तमाद । तद्विशिष्टं तेन
ऊटिनेन अमपदेन विशिष्टं प्रतीयते, परिशिष्टं तु अविवा-
रेण प्रतीयते । किंवा तद्विशिष्टं हरिवदादिशब्दविशिष्टमेव
प्रतीयते आशेषी मुद्रलक्ष्यायामपि । ननु अत्रो हरिवदा-
दिपदार्थानामप्यन्त-भावात् हरिवदादिपदवैशिष्ट्येन अमुक्त इति
चेत्, तस्मात् । तदर्थेणु ते च ते अर्थाः शब्दाः हरिव-
दादयः, तेषु । किंवा तस्य इन्द्रस्य वे अर्थाः विशेषणानि,
तेषु अमेरिव इन्द्रस्यपि असंयोगात् संन्याभावात्
संन्याभावस्य सदानत्वात् । अत्रो इव इन्द्रेऽपि हरिव-
दादिगुणवद्भावे प्रमाणाभावात् । यदि तु अत्रिन्द्रेव
गुणैः इन्द्रस्य स्तुतिर्भवति, अत्रेपि ति न स्यात् ।
तस्मात् आशेष्यामपि मुद्रलक्ष्यायां ' हरिव आगच्छ

मेवातिथेर्मैगं' इत्यादेः पदजलस्य अविकारेण प्रयोग इति विद्वान्तः । इति प्रथमं वर्णकम् ।

अथवा उदाहरणान्तरम् । तत्रत्येके 'साण्डरिचनः सोमकवणः' इति समासनामि । प्रकृतौ तु एतद्व्याख्यानौ सोमकवणी । तत्र एकहावण्यामिदमाभावात् 'इयं गौसाया ते श्रीणामि, तस्यै श्रुतं, तस्यै शरः, तस्यै वधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतशानं, तस्यै नगरीय, तस्यै घृत, तस्या आमिद्या, तस्यै यामिनं' इति । तस्यै साण्डे सोमकवणेऽपि नोदयेन प्रसप्तम् । तत्र 'इय गौसाया ते श्रीणामि' इत्यस्य स्थाने 'अथ साण्डस्तेन ते श्रीणामि' इत्युदे न विनाद । अवशिष्टानां तु 'तस्यै श्रुतं' इत्यादीनां पदानां ऊहे न वा इति संशयः । तत्र सिद्धान्तमाह, ऊहे वचनं तद्विहितं गोपदार्थविशिष्टं प्रतीयेत तदर्थंयु सोमन्य श्रुतादिपदानां तु एकहावण्या, साण्डश्च च साधात् अस्य योगात् संक्रान्ताभारस्य समानत्वात् । भविष्यदुक्त्या यदि एकाहावण्याः श्रुतादिभिः सङ्घे उच्येत, तदा संवत्ति-जननद्वय साण्डस्यापि श्रुतादिभि संक्रान्तेष्वप्यु शक्यम् । तस्मात् 'अयं साण्डस्तेन ते श्रीणामि तस्यै श्रुतं, तस्यै शरः' इत्यादिरीत्या गोपदस्थाने गोपाचक्रान्तव-स्थाने च ऊहे, श्रुतादिपदे तु नोहः इति सिद्धान्तः । इदं द्वितीयं वर्णकम् ।

कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥

अत्रिणित् आयेत्या सुप्रसङ्गायां देव्री सुप्रसङ्गा इत्यपदवर्जं ऊहं विनैः प्रतीकस्या इति सिद्धान्त उक्तः । तत्र पूर्वपक्षी ग्राह्योः । यदि इन्द्रे हरिवर्यादि गुणकर्मणां अभावो वस्तुतः स्यात्, तदा कर्माभावात् सुप्रसङ्गात्प्रसङ्गात् हरिवर्यादीनां इन्द्रे अभावान् आये व्यापयति सुप्रसङ्गात् एव हरिवर्यादीनां अविकारेण वचनं स्यात् । न तु कर्माभावोऽस्ति । वस्तुतस्तु एते गुणा इन्द्रे विद्यन्ते । तथाहि स्यात्पदं चानेगसाधने 'हरिय आताच्छेति, पूर्वपक्षपरपक्षौ वा इन्द्रस्य इती (अथै) तानां योग उच्ये इत्यति । मेवातिथेर्मैपेति, मेवातिथि इ फाण्डासनं मेयो भूना जहार । इत्यपक्षल वेने इति दुपपक्षस्य मेजका नाम दुडिता वस्तु, सामिन्द्र-अकमे । गीयवत् इन्द्र इति गीयुगी भूना अरुण

प्राज्ञानं श्रेयं विवति' इति वचनेरित्ये गुणा इन्द्रस्य आख्यायन्ते । अथौ च ते गुणा न उच्यन्ते इति विकारेणैव ते गन्दा आदेश्या प्रयोक्तव्याः । तस्मात्तुहः स्यादिति पूर्वपक्षः ।

अथवा उदाहरणान्तरे । सायाने साण्डे निवसतः सोम-कवणः । तत्र एकहावण्याः सोमकवण्या कवणने 'अयं साण्डरिचन-उच्यते ते श्रीणामि तस्यै श्रुतं तस्यै शरः' इत्यादिरीत्या गोपदस्थाने तस्यैपदस्थाने च उह इत्या श्रुतादीनां नोहः कर्तव्यः इति सिद्धान्ते उके पूर्वपक्षी आह । कर्माभावात् एकहावण्या श्रुतादिपदानां अभावत्वात् एव श्रुतादिपदानां भविष्यति । साण्डे तु न कालान्तरेऽपि । तस्मात् साण्डे कर्त-कर्तव्यं श्रुतादिपदाने इति चेत् । न, परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

हरिवर्यादिपदाना इन्द्रे समवेतायत्वात् आयेत्या सुप्रसङ्गाया ऊहेन तानि पदानि प्रयोक्तव्यानि इति पूर्व-पक्षिणा उक्तं निषेधेति । न ऊहेन प्रयोगे हरिवर्यादिपदा-नाम् । नहि तानि इन्द्रे समवेतायानि । इन्द्रमुच्यन्तीति हि तानि । अत्रापि इन्द्रात् सर्वम् । तस्मात् अविकारे-णैव आयेत्या सुप्रसङ्गायां प्रयोग इति सिद्धान्तः । याज्ञिकान्तु इमं मीमांसकसिद्धान्त न रोचयते । ऊहं कुर्वन्ति 'अत्र आगच्छ रोहिताथ वृष्टानो भूय-वेतो वातवेरो विचयेमे' इति ।

अथवा उदाहरणान्तरम् । न ऊहे साण्डेऽपि, एक-हावण्या उच्यन्ती श्रुतादिपदानेऽपि यथा भविष्यदुक्त्या श्रुतादीनां तस्या संभवः एवं साण्डेऽपि परपक्षा संभवः । साण्डादपि वा चेत्तर्जनिवत्ते सत्याः श्रुतादि भविष्यन्ते । परार्थत्वात् सोमन्यस्यैवत् एकहावण्याम् । साण्डेऽपि सुप्रसङ्गा समाना । तस्मात् साण्डेऽपि श्रुतादिपदानां अविकारेणैव प्रयोग, ह्येन सिद्धान्तः । येः

॥ असंयोगात् वैकलं, तदर्थं प्रतिशुभेयैः । ५१११११२७ ॥

पक्षौ सुप्रसङ्गवत्त्वकर्माणि भवन्ति । तानि च प्रसंगे एव । प्रतीक्षिते तु दीक्षाया श्रुतं विवति पक्षे च

राजनि । तत्र पदवारम्भे त्रियमाणं भूपकर्म प्रकृतिभूतं प्राकृतम् । दीक्षासु त्रियमाणं तु द्विकृतिकृतं वैकृतम् । अग्नीषोमीयादियवर्षं कर्तव्यं भूपकर्म दीक्षासु अपकृतम् । उदेत्तत् दीक्षाकाले अपकृतं भूपकर्म यत् वैकृतं, तत् प्राकृतभूपकर्मणः सन्नाशात् प्राचीनानि अग्नीषोमपणपना-
 लीन्यपि कर्माणि अपकर्षति न वा इति विचारे अप-
 कर्षति इति उच्यते पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तामाह सूत्रम् ।
 अत्र प्रतिकर्षगान्देन अपकर्ष एवोच्यते । वैकृतं दीक्षाकाले
 प्रतिकर्षेण त्रियमाणं यत् भूपकर्म, तेन तदेव भूपकर्मैव
 केवलं प्रतिहृत्येत, न तु अग्नीषोमपणपनादि प्रतिहृत्येत
 अपकृत्येन । कुतः ? भूपकर्मणः अग्नीषोमपणपनादिना
 सौमिदेन अस्योगत्वात् । अति शोमसवन्ते अग्नीषोमपण-
 पनादेरपि अपकर्षः समान्येत, न तु उरसि । तस्मात्
 भूपमानस्य दीक्षाकाले अपकर्षः । के.

* असंशयं पुनःपुनर्दृष्टवमान दृश्यते एव इति
 नौकिन्ना गणदिशन्ति, न सपर्यते इति । बृहती. पृ. ८०.

* असंसर्गामहुरूपा अस्वायतिः शुक्तिरवज्जनादी ।
 मणि. पृ. २६.

* असङ्कष्टचनं दग्धेनातृषभमानं अन्वयित्य स्वप-
 रिगति । ' यथा ब्राह्मण आगतो बृषल आगतो ब्राह्मण
 आगतः ' इति द्वयोरेव ब्राह्मणयोर्भवेति गणनावादः ।
 भा. १०।१।८।१७.

* असत् चेत् कर्मणा भाव्यते, पुनःपुनरपि भाव-
 विष्यते कृपितम् । यत्र भाग्यते, तत् स्वकं अस्त ।
 मतो हि भावः (उपादः) नोपपद्यते । भा. १।१।१।
 ४।२४. * असत्तः कथंकारणत्वायोगः । सु. पृ.
 ८९३. * असत्तः फलस्य कर्म उत्पादकम् । तस्य
 प्रतिपत्तये अन्वयस्थानस्य उत्पत्तिरित्यहदा । भा. १।१।१।
 ४।२५. * असतो पचनमर्षज्जादयं भवति । यथा
 ' प्रशरतिर्षा एत आसीत् । ए आत्मनो वषामुदन्तिर-
 दत् ' इति । १०।८।६।९. * असत्तश्च कर्मवैलया देवै-
 रपि अग्रातेः अनिमित्तकारणोपादप्रपञ्चात् ह्ययुक्तैः संन्य-
 नितस्यै (यथा ' विद्यमानस्य कार्यस्य दृष्टमग्रहणं क
 रित् । न त्वत्यन्तसतोऽस्त्विदं कं चित् प्रयुपपद्ये ॥ ')
 इति । श्लो. वा. संवत्प्राद्येपरिहारे ३३) । वा. ३।४।

४।१३ पृ. ९२९. * असति न्याये लिङ्गमकारणम् ।
 भा. ७।४।२।७. * असति प्रकृते प्रविषेधो नित्यत्वात्
 वादः । ' न पृथिव्यामभिधेत्-यो ना-परिधे न दिवि ' इति
 पृथिव्यादीना निन्दा निरण्यन्तुपर्या । १।२।१।१८.

* असति वाचके प्रमाणानां सामान्ये पक्ष-
 पातः ' इति न्यायः । साहस्री. ४३१. * दत्तकस्य
 प-नरणे यावदसौत्रं, त-नरणे तावदसौत्रं दत्तकस्यापि
 ' असति वाचके ' इति न्यायात् । दत्तकमीमांसा-
 टीका. पृ. १२७.

* असति श्रुत्यै लक्षणार्थो प्राचः । भा. ७।१।१।५.

* असत्कार्यैवादिनासेन सत्कार्यवादः समर्थितो
 भाष्यकारैः । संकर्ष. ३।३।१३.

* असत्त्वभूतत्वम् । नहि संख्यादिसवगायोग्य-
 त्वादस्यत् अस्तवभूतत्वम् । वा. ३।४।८।१३ पृ. ९१५.

* असत्यादपि सत्त्वज्ञानम् । किन्नादेरसत्यत्वे-
 ऽपि तद्भारस्य शब्दान्वाख्यानस्य सत्यत्वदशेनात् । सु.
 पृ. ५७.

* असत्यां मित्रो चित्रकर्म इति न्यायः ।
 मीमांसकस्य ईश्वरस्य शान्त्रमतिपाद्यत्वादि अवस्था मित्रो
 चित्रकर्मणश्च वर्णयन्ति । शास्त्रप्रकाशिका संक्षेपे १.

* ' असत्त्वं वा एतत् यद्वच्छोमं ' छन्दोमशान्देन
 चतुर्विंशः, चतुश्चाकारिणः, अष्टासत्त्वारिणः इत्येते षडः
 स्तोमा उच्यन्ते । अक्षरसदसामान्येन नाय-नीत्रिदु-
 जयती छन्दोमिर्भावमान-वात् । मन्मपि चतुर्दशरात्रादिक
 छन्दोमराहितत्वात् असत्त्वं भवति । ईदशच्छन्दोमाना
 महिमा । इमेनं व्यापकत्वावर्षवादः । वि. १।४।१।६.
 * छन्दोमरन्ति प्रशसितं अन्ध-छन्दोमज्ञानि निन्दन्ते ।
 यथा यत् अष्टतमोन्नतं अन्नोन्नतं तत्, यन्मतिन
 अनासत्त्वात् इति । भा. १।४।१।२।३-४ पृ ३६३.

* असत्त्वादि हि विद्यमानमपि अनुपलभ्य भूवात् ।
 भा. १०।८।१।४.

* असमवायिकारणम् । समवायिकारणत्वात्तत्रं हि
 असमवायिकारणं भवति । यथा तन्नुप समवायिकारण-

भूतेषु सगवेतास्तुतुसोवाः पटस्य तन्नुसमभेतस्य ।
यथा च तन्तुवृणाणि तन्तुवपनेतपटरूपोत्पत्तौ । ऋगु.
पृ. २१६.

० असमासात्मकप्रातिपदिकारूपः वाक्यभेदः ।
(उदाहरणं सूत्रम्) । बाल. पृ. १८१.

० असर्वगतेश्वेष्वेव पवायिष सर्वत्र कार्षीरलगास्य
दर्शनात् । सु. ट. ६१६.

ॐ असाधकं तु तादर्थ्यात् इति न्यायः ।
(६।१।१२) । ननु अस्मिन्स्य बाभलसोमात् काम-
दाश्वोपसन्धे 'असाधकं तु तादर्थ्यात्' इति स्वर्गा-
नामादिन्मरुसिद्धान्तन्यायेन फल्गरोऽर्धे पशुकामशब्दः
इत्याशङ्क्य । सु. ट. ४१६. ० 'राजा राजसूयेन
स्याराज्यकामो वजेत' इत्यत्र असाधकं० इति न्यायात्

स्याराज्यकामः प्रधानसूतः । रत्न. ६।१।१४. ० असा-
धकं तु तादर्थ्यात् (६।१।१२) इति सिद्धान्तसूत्रेण
विष्वग्यन्त्रोऽनुपपत्त्या वामनोपसन्धाच्च स्वर्गादिः साधक-
प्रतीतिः तादर्थ्येन कर्मविधौ उक्ते 'प्रत्ययं चाभिधेयोगात्
कर्मणे क्वानिचनधत्सत्कार कर्मोपदेशः. स्पष्टम्' (३)
प्रत्ययेन अर्थमान स्वर्गादि प्रतीत्यै लक्षणीयस्य उदिरस्य

तदाभिमुख्येन तत्तन्त्रतया कर्मणः. गगीहितस्वर्गाद्यन्वयान-
गते इति यदत्र फलस्य उदेश्यमिति तादर्थ्येन कर्म-
विधिः इति वक्ष्यते । सु. ट. १५८. ० 'असाधकं तु
तादर्थ्यात्' प्रीत्यर्थत्वात् पुरणपवचनानां, प्रीतिहेतुना तु
विष्वर्थात्तमत्राये तापत्वं नातिगच्छेत् इति । विवि.
ट. ४५८. ० असाधकं तु तादर्थ्यात् ।

मन्वेत् असाधकं कर्म साधयित्वा नाधिगच्छेत् अनधि-
गत्तारि स्यात् इत्यर्थः । तादर्थ्यात् प्रधानं नामाधार्थत्वात्
शब्दस्य प्रीतिवाचनत्वान्नगामात् प्रीत्यर्थत्वाच्च पुरण-
प्रवचनानाम् । अविशेषे तु प्रीतिवाचनाने तिङोऽ-
विशारः । सर्वविशेषप्रत्ययगतये च असाधकं वाच्यं स्यात्
अत्रोपेक्ष अविशेषार्थत्वात् सामान्यचोदनायाः । ट.
४५८-४४९.

० असाधारणं च भवति विशेषणम् । भा. १।१।
१।१ ट. ५७२. ० असाधारणेन हि मन्वेदो मन्वेत् ।
ऋगु. पृ. ७२.

ॐ असाधारण्येन व्यवदेशा भवन्तीति
न्यायः । असाधारण्यं च तदित्यनुसन्धिने षति सत्त
तद्वृत्तिप्राप्ति । व्यवदेशाय च - 'न्यायेनलगादिगो-
पित्व्यवदेश इतीये' इति । तथा—प्रमाणदिवस्य-
गोऽशने प्रतिपाद्यमाने कथमिदं न्यायगतमिति स्पष्ट-
दिदयते इत्याशङ्क्याप्य मङ्गलन्यायेन न्यायस्य पठार्थानुमान-
परपर्यायमन्वय सकलविद्याऽनुपादकतया सर्वैर्मनुजान
साधनतया प्रधानत्वेन तथा मन्वेदो गुह्यते इति
धर्माधानमिति । तथाऽभाषि सर्वज्ञेन— 'सर्वे परतो
न्यायः विप्रतिपत्तुष्वप्यनीपायः फलात्तथाप्यनुसन्धिनेत्यत्र'
इति । पश्चिल्लस्यामिना च मेघमालीशिरि विद्या प्रमाणा-
दिभिः मदायै प्रथिमज्जमाना 'मदीयः सर्वविद्यानु-
पायः सर्वैर्मनुजान् । आभवा सर्वैर्मनुजां विलोकोरो
परीक्षिता ॥' इति उक्तम् । साहस्री ४६७.

० असाधुत्वं (चन्द्रस्य) वृत्तिप्रमेण अर्थप्रकाय
कामम् । तथा भाषाशास्त्रानां प्रमेणप्रमाणो. कल्याणत-
नश्चिद्धमाम्या उपपत्तेः शब्दप्रभावादेव वृत्तन्तरस्य
वासमभवात् न वृत्तिप्रमा, इति न गण्यत्वम् । मणि.
ट. ७२. ० असाधुपदेन अर्थप्रत्ययमात्रम् । ट. ७१.

० असाधुशब्द- प्रमाणान्तरमुल्लारिवात् एतन्ना-
पृत्त्यास्य असाधुशब्दं अर्थवादे एव पुत्र, न विधौ ।
सु. ट. १४९.

० असाधा । 'अत्रो वा एव दोऽप्राया ।'
अविशेषदर्शपूर्णमासादिपक्षेऽपि सामदीनत्वात् अपरो
भवति, ईदृश. खान्तो महिमा इति ताद्रः मुनि ।
वि १।४।१६.

० अस्ति वै आसमाचक्षते । इवादिप्रिप्रा
शाशयस्य अतिपवनः । बलुवन्तु बोधयन्तारिकत्
कल्पपर्यालोचनया तादृशस्य स्वधितारि शक्यत्वमात्र ।
लिङ्गं तु स्वधितरेव अतिपवनत्वेन ध्वलार्थम् । भाट्ट-
१।४।१२.

ॐ असिद्धं बहिरङ्गमन्त्रक्रे इति न्यायः ।
अयं शास्त्रे लोके च प्रवर्तते । तथा च— 'अचः पर
मिन्तु पूर्णविधौ' पा० १।१।१५७ इति गृह्यसंहार्यादे-
' प्रत्यङ्गवर्ती लोको लक्ष्यते । तथाच— मन्त्रोऽयं मन्त्र-

रुथाय गतोरक्षयाणि करोति, ततः सुदृढा ततः संव-
 ष्वनाम्' इति । शास्त्रीयोदाहरणानि ततोऽवसेयानि ।
 विन्तुरनिया नेह प्रसिद्धानि । अस्मात्पूर्व- अन्तर्मध्ये,
 अतिरुद्रशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि निमि-
 त्तानि यच्च तदन्तरङ्गम् । एवं तदीयनिमित्तसमुदाया-
 द्दहिर्भूताङ्गं चरिदङ्गमिति । शास्त्रेति कोनोपलक्षकमिति
 शेषम् । साहस्री. २२४.

॥ न च अविद्धं सिद्धौ पराङ्गम् । वृहती. ८.
 २१२.

॥ अस्तिद्धिः नाम हेवाभासः पञ्चधा स्वर्णसिद्धिः,
 सप्तस्थासिद्धिः, अतिरिक्तासिद्धिः, आश्रयासिद्धिः, व्याप्य-
 त्वासिद्धिश्चेति । (विवरणं 'हेवाभासः' इति विन्दी
 दृश्यम्) । मणि. ८. ४१.

॥ असिमध्यः मन्त्रः 'ईश्वरश्चासि वन्वश्चाति'
 इति । बाळ. ८. ६०.

॥ 'असीरस्य च सामर्थ्यं संनिधातुपसंहनम्'
 'दधिर्नामाऽसि' इत्यस्यदृष्टिप्रोऽयम् । न केदंशं
 सप्तं (मन्त्रं) प्रकरणं विनियोजितं सप्तम् । अयं तु
 अविद्यन्तः शुष्मरथेविषयत्वात् संनिहितमभिमुत्तं वा
 अविद्यते, नान्यम् । उपाधुयावश्च संनिहितः अभि-
 मुत्तश्च इत्यभिधानसामर्थ्यं ऋदात् तपानुयाजविषयं
 विज्ञायते । तत्रश्च लिङ्गेन प्रकरणं बाध्यते एव । वा.
 ११।१।१२ ८. ८२० इत्यनेन न्यायेन अनासि
 'इये वा' इति शुष्मरथेविषयत्वात् संनिहिताभिधावि-
 त्वाऽन्तश्चानुगतत्वात् प्रथमपदार्थे अभिप्रयत्नेन आसात-
 मन्त्रकत्वात् मन्त्राकारदृष्टे क्रमेण विनियोगावगतैः अति-
 क्रमविवरोपायचैः इत्याशङ्क्य । सु. ८. १२३०.

० असोमयाजिनः आग्नेयश्च देव्यास्येति पुरो-
 दायावेती । सोमयाजिनः सान्नायमपरमपि । भा. १०।
 ८।१।४५५, ० असोमयाजिनः दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासा-
 द्वाधरणं अनुवादः । १०।८।१।४५५-४६. ० असोम-
 याजिनः पौरोभासं अग्नीशोमीयाभासः अमासस्यायां च
 यान्ताम्यभासः । सु. ८. ७४५. ० असोमयाजिनोऽपि
 अस्ति उपाधुयाजः । सोम. ५।४।५.

॥ अस्ति, भवति । अस्यादावपि कर्मणे मान्ये
 अन्वये हि भावना । (यद्यपि) अस्यादितु प्रयोक्त्र-
 न्यायमे गतीव लक्ष्यते, तथापि प्रत्यक्षतामर्थात्
 भावयति इत्यन्वयते । त्रयोऽपि भावनाऽऽऽः भवनेनेन
 पूर्वैन्ते न्यायान्तरसंभवात् । अस्तिः पुनः जनिताम-
 र्थात् भवतेपरितनामयस्या अभिषयात् आत्मभवनं
 भवत् भावयति इत्येव आद्यपातपत्यं लभते । वा.
 ० अस्ति भवति विद्यते इत्यादेः फलमानप्रतीतिः (न
 न्यायारस्य प्रतीतिः) इति के चित् । मणि. ८. १०२.
 ॥ अस्ति हि कामस्वाधिकारे प्रयोज्यत्वं, न चाङ्गता ।
 तस्मादन्यत् प्रयोज्यत्वं अन्यं चाङ्गता । वृहती. ८. ४.

॥ अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषः अप्रयुक्तमानोऽ-
 प्यस्ति । (महाभाष्य २।३।२६) । भा. १।१।२।१२.

॥ 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषे अभ्युत्थमानोऽ-
 प्यस्ति' इति कात्यायनस्मरणम् । भवन्तीपरः लज्जता
 इत्यर्थः । न च क्रियापदान्कराभ्याहारस्वापि योग्यताऽ-
 नुकारेण आवश्यकत्वात् एतदनुशासनस्यैवर्थम् । योग्यता-
 साकारमे वेदादौ तावत्प्रहाभावे च सति अस्त्यव्याहार-
 नियमार्थत्वात् । प्रथमाऽन्तर्मुत्तविशेषकत्वसंभ-
 न्निगतावर्थत्वेनेव कार्यवशात् । रदृश्य. ८. ४१.

॥ अस्तिशब्दोऽपि न वक्ष्णापरपर्यागाहासागान्य-
 वासी द्वितीयमावतिःकरवानिनः अस्तेः धातोः गन्तव्यत्
 तदि कृते सत्तागन्तव्यत्वोः । सु.

॥ आद्यर्थे मत्पु स्मृतः । 'अस्त्यर्थस्मृतमार्थ-
 चतुमीमुक्तवत्' । सु. ८. ८९२.

॥ अस्मत्प्रेण शास्त्रमतीतिःन्यायः । अपरं
 मण्डनमिथापरपर्यायतुरे धराचार्यकृतनैकार्थमिद्विटीशया-
 मुक्तः । तमाहि- 'नत्यस्मत्प्रेण शास्त्रमतीति न्यायेन
 काम्यैः काम्यानां, निषिद्धैर्मिथ्यानां निषिद्धैरुक्त इत्येव
 आह- न च काम्यैः' इति । साहस्री. ६६०.

॥ अरिथयज्ञः । 'यदि उपाय संदीक्षितानां (कश्चित्)
 यज्ञमानः प्रयोजेत (शिष्येत्) अथ तं द्वाप्य तस्य
 कृत्वाग्निने आधीनुपनस्य, षोऽस्य (मृतस्य) नेदितः
 (प्राणादिः) स्यात् तं तस्य सन्ने रोधयित्वा तेन ध-
 दयेत् । ततः संरुदरे अतीते आधीनि याज्येषु' ।

इति अस्थियज्ञ उक्तः । सोऽयं जीवद्भिः सन्निभिः चण्डरे अतीते कर्तव्यः । सग्राहं चात्मम् । कर्मान्तरं चेदं न सग्राह्यमेव । अयं यद्यदयं जीवदनिवारणकः मृताधिकारपक्षधेनि । अस्मान्मेवाधिकारः इति कृत्वा चित्तवा द्वितीयः पक्षः । के.

ॐ अस्थियज्ञस्य जीवतामधिकारः ॥

अस्थियज्ञोऽपिप्रतिषेधादित्यरेपां स्याद्वि-
प्रतिषेधादस्त्वानाम् । १०२।१७।४८ ॥

भाष्यम्— इदमन्वयते ' यदि स्यात् एतदीक्षितात्मा प्रतीयते तं दम्बा कृष्णजिने अस्तीत्युपनम्र योऽप्यनेदिष्टः तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेत्, ततः सग्राहरे (अतीते-) अस्तीनि याजयेयुः ' इति योऽयं संवत्सरे यत्ना, स एवियते किं अस्त्वानाम्, उत जीवतां इति । किं तावत् तावत् ? सग्राह्यधिकारणात् अस्त्वानां इति । किं सग्राह्यधिकारणम् ? याजयतेः अस्तीनि कर्मभूतानि । ननु आधीनि अनेतानि न शक्नुवन्ति स्वयं तन्मदितुम्, कथं तानि क्रियायां कर्तुणि भवेत्परिति । उच्यते । प्रयोग्यात् तेषां भूयते । ततः अन्ये प्रयोग्यितारः, ते यतानि कियं कारयिष्यन्तीति । आह, नहि अकुर्वन्ति कारयतीति भवति । कर्तुर्हि प्रयोजको हेतुः । न चैतानि काम्येन क्रियमुपसंस्तुं शक्नुवन्तीति । उच्यते । यवनप्रामाण्यत् । यद्यत् यजनानं कारयितुं शक्यन्ते तावत् कारयिष्यन्ते, औदुम्बरीमनानं शुक्रान्धारमार्गं इत्येवमादीनि । आह, प्रयानमेव न शक्नुवन्ति, नाहूनानि कुर्वन्ति याजमानानि मन्तीति । अत्रोच्यते । यवनसामर्थ्यात् तद् शक्यत्वं कृत्विजः प्रतिज्ञोच्यन्ति, तद्विज्ञापयित्वाः तत् तद्व्यति । ईदृशो ह्यहत्यागो वाचनिको भविष्यतीति । आह, यत् यत्प्रमाणे याजयितुं शक्ये कर्तुं नमुनिष्यते । नहि वाक्येरे कारयति इति भवति । हेतु-कर्तृत्वं चास्त्वा यागे सति प्राप्तमेवानुच्यते । यथा ' यम-कायं याजयेत् ' इति साम्प्रदायो यजेत इति विधीयते । हेतुत्वं च प्रातनुवादनामम् । तद्य दर्शनम्, ' सोऽपिऽस्थि-कुम्भमुदपाति ' इति अस्त्वानेन यजनानन्वं द्रव्ये ।

तस्मात् अस्त्वानां यज्ञे, न जीवताम् । इति प्राप्ते, ब्रूमः । अस्थियज्ञः इतरेषां जीवतां स्यात् । देवां अपिप्रति-
षिद्धो यज्ञः । अस्त्वानां विप्रतिषिद्धते । हागो नाम मनसा कियते । न च अस्त्वानामिति मनः ।

यदुक्तं ' कृत्विजः शक्यत्वं दक्षिणां प्रतिशुभं तापरिक्रीताः त्वानं कुर्वन्तीति, ईदृशो वाचनिकस्यागो भवति ' इति । नैतदेवम् । नहि यजेत इत्युक्ते यद्यत्तुवत्तु यवनप्रामाण्यत् अन्यो यजयेत् भवति । यत् कुर्वन्ति इति हि तद्वचनं नाग्यो यजयेत् इति । न च यवन-प्रामाण्यदेतत् भवति, यत् शक्यत्वं तद् यजते । नहि तद् अस्थियज्ञे तं भवति । न च अतस्ति दाने परित्यज । न च गौयोऽर्धो विविगन्दात् अवगमते । अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिद्येऽर्थे गौः शम्भः संकल्पते यथा ' गौरुवन्त्याः ' इति लोकातिविशिष्टः पशुलुपगन्ते, न चाहीकः । ' गौर्यं चाहीकः ' इति इदं सवादे चाहीके गौः शम्भः परवर्ते । तस्मात् न स्वागविधाने अन्यो यजयेत् स्यात् । न च अस्त्वानां ब्रह्मं यं भवति, यत् कृत्विजो एहीका ' यममनं परिक्रीताः ' इति मन्येत् । तस्मात् न कथं चन अस्तीनि यदृष्टिं मन्वति । अतो न विवक्षितं सग्राह्यधिकारणमिति ।

आह, अतं वदन्नचनम् अनर्थकं तर्हि वाक्यम् । नेति ब्रूमः । नहि साम्प्रदायेऽपि अनर्थकं भवति । ' ततः संवत्सरे याजयेयुः ' इत्येवमयो याजयाम् कश्चिदर्थोऽ-
वगमते, स इह निश्चितः । ' आधीनि याजयेयुः ' इत्येव संवत्सरे न विधीयते । आह, किं अस्तीनि इति प्रमादपाठः ? न च प्रमादपाठ इति वृत्तः । नहि य एव यजमानपाठो यो विधानार्थो मुल्यार्थः । वादुद्वयमि यत्तं लक्षणपाठसि मुक्तं याजये यमकायं मच्छति, न च प्रमादपाठो भवति । तत्र अस्तीनि इत्येव शब्दो विरुद्धं स्वमर्थे मुल्यत्वात् इत्या मुक्तं याजये न समर्थेति । अतु-
वदस्तु लक्षणपाठ समर्थेति । ततः एतन्तरे याजयेयुः ' इति जीवतः प्रवृत्तं वदन्ति, तत्र अस्थियज्ञो यज्ञेऽप्यने लक्षणपाठः, ततः संकल्पे अस्थियज्ञो याजयेयुः इति । के ते अस्थियज्ञः ? ये तेन सह यदु

प्रकान्ताः । तस्मात् यत्र तानि अश्वीनि, वैरिभिः स गवपते लक्षयितुम् । तस्मात् जीवता यज्ञ इति ।
दुपू- यदि ष्यर्थो विधीयेत, अहं कल्पेत यजन्तं याजयिष्यः किमपि भवतीति । न च कश्चित् यदुमिच्छेत् । अतो ष्यर्थोऽनुवादः ।

यावदुक्तमुपयोगः स्यात् । ४९ ॥

भाष्यम्- अग यदुक्तं अस्मा याजमानं दर्शयति 'स्तोत्रे अश्विकुम्भमुपधाति' इति । नेतयाजमानम् । नहि अश्वीनि यज्ञे इयुक्तम् । अतो यजनप्रामाण्यात् एतत् कर्म याजमानवरूपं भवति । यावति यजन तावत्पक्षे तत् भवितुमर्हति, न तत् सर्वं याजमानं याजेति लक्षयितुम् । तस्मात् जीवतामेव यज्ञ इति ।

सोम- पूर्वम ब्रेष्यशब्दस्यत् अहंशर्षेव इह अश्वियज्ञस्यत् मृतस्याधिकारः इत्युच्यतेः सगतिः । तस्मिन् यागे मृतस्याधिकारः, उत मृत्यतिरिक्तानां जीवता तस्मिन्नामेव अधिकारः इति संशयनिर्करणः । तस्याङ्गत्वं कर्म सिद्धन्ते न कल्पनीय इत्युक्तं तन्मरणे । सूत्रार्थस्तु- अश्वीनि याजयेयुः इत्ययं यज्ञो जीवता-गितरेषा स्यात् अविरोधात् । अस्मा अश्विमतो, मृतस्य विप्रतिषेधात् अधिकारतन्मत्वात् इति । भाष्यकारपक्षे तु अश्विगण्डो यथाश्रुताः ।

वि- 'अश्वियज्ञः किमस्मा स्वर्गजीवता या, इश्वियज्ञस्यः । अस्मा, प्रैवमानादेवाह्वयन्ते जीविनोऽस्थितः ॥' अश्वितः अश्वियज्ञात् ।

भाट्ट- 'यदि सत्राय याजयेयुः' (भावत्) इति धृतम् । तत्र शोऽयं अश्वियज्ञः मवत्सरे, स किं मृताधिकारिकः, उत जीवदधिकारिक इति चिन्ताया, 'एतया निपादस्यपि याजयेयुः' इतिरत् अस्मान्मेवाधिकारयतीतिः तेषां च स्वरूपेण तदसंभवेऽपि तदुपलक्षितस्य मृतार्थेऽधिकारः । न च तस्य कर्तृत्वात्संभारः, द्युपकारम्भगादी अस्मान्मेव प्रयोज्यकर्तृत्वोपपत्तेः । इत्यन्यागादी न जीवतायामेव सर्वैरिष्येयानयथा स्वेष्वेतेषां अनुमतितानात् अनुमतीदाय कर्तृत्वोपपत्तेः । अन्यथा मृतस्याने आर्भतेन सद् वनययोग्यमात्रावपि

अनुमत्यमात्रात् तमीयसंज्ञाद्वयव्यागानुपपत्तेः । अतो मृतस्यैवाधिकारः । याजन् तु वनययोग्यमातिरिक्तुं निरेव कार्यं 'सत. उपसरे' इत्यादिना प्रयोग्यमातिराजययोः समानकर्तृकत्वप्रतीतेः । यदि तु ततः शब्दात् आनन्तर्यस्यैव प्रतीतिः, न तु समानकर्तृकत्वस्यापि इति विभाष्यते, ततः अस्तु अनियमः । अयं च नैमित्तिकोऽपि न हनाङ्ग विभिन्नाधिकारिकत्वान्, अपि तु मृतस्यैव स्वतन्त्र-फलार्थः । अत एव पटोक्तरीत्या मृते मन्त्रफलसम्भवेऽपि एतच्छ्लोत्पत्तौ वापकाभाव इत्यवधेयम् । इति प्राप्ते, न तावत् अस्मान्मेव कर्तृत्वं यागानुपूर्वकृत्याश्रयस्वरूपस्य तस्य तेषु असंभवात् । अतश्च तस्याऽपि तत्संबन्धि-जीवदक्षयणता तस्याधिकारो वाच्यः । ततश्च अश्रुतं जीवदक्षयणा निमित्तमात्रे एव अनुमतिकल्पना पक्ष-कल्पना च इत्याद्यनेकदोषमिषा पर अश्वियज्ञेन ह्यग-वन्पिनो जीवत एव पुत्र्यान् लक्षयित्वा वेगामधिकारः । किंच जीवदक्षयणा अनुमत्याऽपि किं तदनन्तरमेव स्वयमुपपत्ते, उत मरणोपर, नायं जीवदक्षयणा त्याग-नापत्ते । नास्त्यः, अनुमतेः क्षणिकत्वेन मरणोपर-स्वत्वोत्पादकत्वानुपपत्तेः । अत एव मरणोत्पत्ताकीनद्वय-प्रयोग्यमात्रायपि पटोक्तरीत्या मृतस्य अनधिकारात् तदीयं द्रव्यं पुत्र्युक्तस्यैव स्वीयदक्षयैव जीवद्विः प्रयोग-समाप्तिः कार्या इति ज्ञेयम् । अतश्च अनुमतिकल्पनाया अपि अनुपपत्तेः मृतस्य कथमपि अधिकारसंभवेन अश्वियज्ञेन लक्षयणा जीवतामेवाधिकारतः अश्वियज्ञस्य-कर्तृत्वादिक्तं च मन्त्रसंबन्धः ।

अयं च नियमागलभाङ्गम् । अयं च अश्वियज्ञो न समस्त एव, सत्यपि प्रत्यभिज्ञाने याजयेयुः इति विद्वन्त-प्रयोग्यवदेनैव कर्ममेवमवगतैः । समस्तस्यै हि ताव यजमानाभेदस्यैव सिद्धेः ष्यन्तप्रयोगानुपपत्तिः, विधाने याजयमेदात् यजतिचोदनाचौरितवाद् । अत्रथ उद-गात् कर्मान्तरमेवेदम् । तत्र च अण्यकारादस्यात् अतिदेशेनैव कृत्विक्तमतेः पन्तारः अनुवाद एव । एतद्विचारस्य च अश्विपारिभ्रणोपोद्गातनात् अश्व्याय-संगतिः ।

मण्डन— 'जीयतामरिधयः स्वात् ।'

शंकर— 'वने मूढो नाभिजाति ।'

ॐ अरिधयज्ञस्य मृदाभिकारित्वपक्षे कृत्वावीना-
ननुष्ठानम् ॥

कल्पयेत् तु क्रियेत, गुणमूत्वात् ॥ १०१२॥१९५॥१॥

भाष्यम्— अरिधयश्चे एव इदं संदिश्यते, 'यज-
मानेन समिता औदुम्बरी भवति' तथा 'शुक्रं यज-
मानोऽन्वारमते' इति । अरस्या यजे सति कि एव-
जातीयकं कर्तव्यं, नैति । कि प्राप्तम् ? अचेतनानां
अरस्या सर्वत्रिषामु स्वातन्त्र्यं नास्ति । तस्मात् औदु-
म्बरीसंभवे शुक्रान्वारमभये न वास्तीनि कर्तुमि भवेत्तु-
रिति । एवं प्राप्ते, हूमः । कल्पयेत् तु क्रियेत गुणमूत्-
वात् । यत् कल्पयेत् एतज्जातीयकं तत् क्रियेत, गुणमूत्-
वात् । गुणभूतत्वात् यजमानात् । यजमानपरिमाणसमि-
त्वात् औदुम्बरां प्रयोगेन, यजमानान्वारस्येन च शुक्रेण ।
अचेतनेनैव च परिशेषे, शुक्रस्यान्वारमभये । तस्मात्
एतज्जातीयकं कर्तव्यमिति ।

सोम— यथा पूर्ववदचेतनत्वादिना वागनिपमा-
दासंभवात्, तथा अत्रापि अचेतनत्वादेव कर्तुरसंभवात्,
इत्युत्थितेः संगतिः । शुक्राख्यं मह होमकाले यजमानो-
ऽन्वारमते । सूत्रार्थस्तु— मन्वये शुक्रान्वारमभवादिकं
क्रियेत, तत्र कर्तृगुणत्वेन गौरवार्थत्वात्प्रभादिति ।

वि— 'औदुम्बरीमानशुक्रम्वरौ नोपास्ति तत्
द्रवम् । पूर्वपक्षेति चे, नैव नैवैतयोऽपि संभवात् ॥'

भाट्ट— ये तु याजमानाः कल्पयन्तः प्रदार्थाः ते सर्वे
अनुपतिदाया मृत्वस्यापि कर्तृवत्संभवात् अध्वरुणा कर्त्वा
एव कथनवत् । यजु मूले 'शुक्रं यजमानोऽन्वारमते'
'यजमानसंमितोऽुदुम्बरी भवति' इत्यादी यज यजमानस्य
गुणत्वं तत्र अरस्येनैव शुक्रान्वारमभासौ अचेतनानामपि
'स्वाती पचति' इतिवत् अन्वारमनानुत्प्ला-
म्बित्तिशुक्रापादाअथवा कर्तृशेषपक्षेः अरिधयिरेव
अन्वारमभादि कार्यं शक्यं, तत्रैवं वाच्यम् । प्रकृतौ हि
'शुक्रं यजमानोऽन्वारमते' इत्यादी यजमानवद्वय्यो
वागवर्ता जीवामैव कर्तृत्वेन उच्यते । शरीरस्य तु यज-
च्छेदकताप्रार्थं, न कर्तृत्वम् । आगमस्य कर्तृत्वं

अन्वारमनानुत्प्ला-
कर्तृत्वपरमः । औदुम्बरीस्यच्छेदेनैव आगमि ह्यु-
त्पत्तिरियमात् । अन्वारमनानुत्प्ला-
रूपस्य कर्तृत्वस्य प्रकृतौ यजुतेः । अतो नत् प्रवयो इत्
अनुपतिदायात् मृत्वात्कर्तृत्वं उरपादा अन्वृत्तौ न वे
कार्यः । १८.

मण्डन— 'श्वश्वे तस्यिकर्तृत्वम् ।'

शंकर— 'शुक्रान्वारमभादि न (वाच्यम्) ।' १०.

ॐ अरिधयज्ञस्य मृदाभिकारित्वपक्षे गुण-
कामानां नानुष्ठानम् ॥

भाष्यानि तु न विद्यन्ते कथमाश्रयान्, स्ये-
तरस्यानुच्यमानानि ॥ १०१२०१९२ ॥

भाष्यम्— अरिधयश्चेतिहोम- । तत्र श्रुते 'यदि
कामयेत यजोर् यजैव इति, नीचैः स्ये मितुक्तं'
इत्येवमादि । तदिह कोदेवैव प्राप्तं कार्यं कर्तव्यं, नैति
संदिश्यते । कोदनुत्प्राद्यैव कर्तव्यमिति । ननु अस्तीनि
न विहितं कामयन्ते, यजमानकामयित्तिनाकाश्च एतं
जातीयस्य यजार्थाः । अत्रोच्यते । नाम यजमानेन
यज्यमानेन प्रयोगेनम् । एतोऽर्थार्थः नीचैः उदति
नीयमाने वृष्टिर्भवति । तवदि ह्यथा प्रयोगेन, नीचैः
सदो मात्स्य, वृष्टिः प्रवेष्टेनास्ती मविष्मति इति । एवं
प्राप्ते, प्रमः । कात्यानि एतज्जातीयकानि न कर्तव्यानि ।
कुत ? यदि यजमानो वृष्टिं कामयेत, नीचैः उदति
गीयमानो वृष्टिर्भवति । यजमानस्य हि उपादावितोपात्
साद् कर्म, नान्यथा कामयित्वा दाहमर्हतीति । न च
वृष्टिर्भवमानस्य फल इति विज्ञायते । यथा इतस्य
जीवते यजमानस्य विद्यमानोऽपि काम- अन्वृत्तमानो न
भवति, किमत्र पुनः अरस्या, वैषां काम एव नास्ति ।
तस्मात् काम्यानि न कर्तव्यानीति ।

दुर्— ननु कथयमाना अपिदेस एत मरिध
(इत्युक्त अष्टमे ८१११५) । सत्यम् । (मितु इत्)
अस्तीनि यजेत्य इति श्रुते । तत्र क- पुनर्वर्षम्,
(इत्यपेक्षायाम्), 'स्त्वो' (आभवे क्तृव्यादे)
इति विज्ञान् सोमशयः, न देहिह (विज्ञित्विरोधात्) ।
ए च सोमपादा. (ज्योतिशोम) उपदेनेन धर्मम् ।

तस्मात् (गुणज्ञमाना मृद्वतेः) चिन्वा घटते । अथवा (अस्थना यज्ञः इति, काम्याना अतिदेशः इति) द्वे इत्यादिन्ते ।

सोम- गच्छतस्तु येषु गुणज्ञानेषु प्रकृतिविकृति-
साधारण्यप्रापकमस्ति प्रमाणं 'तमुकथेन तमतिरागेण'
इति अन्याश्रितगुणज्ञानेविव, तदभिप्रायेणायं
विचारः संभवति इति ध्येयम् । **सूत्रार्थस्तु-** काम्यानि
गुणज्ञाना न विद्यन्ते काम्यानात् नयेतरस्य
जीवतोऽनुक्तानि काम्यानि न शक्यन्ते तद्भिति ।

वि- 'दृष्टिकामः सद्यो नीचैरिति कामोऽस्ति
वा न वा । विद्यते स्वर्धत्, कामश्चेतनस्यस्यतो नहि ॥'

भाट्ट- जीवदधिकारपक्षे ये सन्नपरपक्षे एव साङ्ग-
समीपरमपर्यन्तमतायाश्चिना गुणज्ञाना विहिताः, ते
अङ्गत्वात् अस्थियागस्य तत्कारणवैलम्ब्यामपि कार्याः ।
मृताधिकारपक्षे तु तस्य अनङ्गत्वान् कथंचिदङ्गत्वेऽपि
वा मृतनिष्कामनायाः शक्तानात् नैन गुणज्ञानाः
कार्याः । यत्तु मूले प्रातृगुणज्ञाना 'यदि कामयेत
वर्षुकः पूर्वमथः स्वात्' इत्यादीना मृताधिकारपक्षे
अप्रवृत्तिः इत्युक्तं, तत् अद्ये एव तेषां विकृतौ
अप्रवृत्तौकथात् कुर्याच्चिन्वा कथने प्रयोजनभावत्वात्
उपेक्षितम् । १९.

मण्डन- 'अस्थियज्ञे न काम्यानि ।'

शंकर- 'गुणज्ञानात् नाभ्याः स्युः ।' २१.

ॐ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे जप-
संस्कार-इष्टीनां लोपः ॥

यदि तु पचनान् तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं, सेष्टि
तदर्थत्वात् । १०।२।१८।५० ॥

भाष्यम्- इह जपसंस्कार इष्टिश्च चिन्त्यते ।
तत्र सूत्रेतरार्थेन जपसंस्कार चिन्त्यते सेष्टेणानि इष्टिः ।
अथाः यत्र 'जपति' इति चोदनाः । संस्काराः 'वेदा-
दमश्नु यपति' इत्येवादादयः । किं अस्थना जपसंस्कार
फलस्य, नेति संशयः । ननु नैरास्थना यज्ञः,
जीवतामसौ इत्युक्तम् । अगोच्यते । कृतस्य चिन्तेया ।
अभ्यां इति इत्या चिन्त्यते । अनेन प्रादेशेण पूर्वाधि-
करणस्य प्रयोजनं विचार्यते । यदि अभ्यां यज्ञः स्वात्

किं जपसंस्कार क्रियते नेति । किं वाक्त् प्राप्ताम् ? 'विधेः
प्रकरणान्तेऽतिदेशात् सर्वकर्मं स्वात्' (१०।१।१।१)
इत्यनेन न्यायेन कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, ज्ञानः । यदि ह
पचनान् तेषामस्थना यज्ञः स्वात्, तेषां जपसंस्कार
कृतस्यै निवर्तते । न तेः यत्रवं जपितुं नापि केमद्यमश्नु
वात्तुम् । अत्राप्यत्र च शोदको न शक्यति ।

अथ सूत्रेतरार्थं 'सेष्टि तदर्थत्वात्' इति । वीक्षण-
वेष्टिः कर्तव्या, नेति विचारः । किं प्रातः ? नोदकजु-
ग्रहण्य कर्तव्या । एवं प्राप्ते, ज्ञानः । सह इदमथ जपसंस्कार
न कर्तव्यम् । इष्टिः लुप्येत इति । कुतः ? तदर्थं हि
रा । यत्रमनो वीक्षा प्रक्षेपनीति । वीक्षा च प्रतानि
नियमाश्च गानस्य कर्म । न चैवा मनोऽस्ति । वीक्षाग्रह-
णार्था चेष्टिः सयोगान् शक्यते 'अग्रावैण्यमेकादाशकपालं
निर्वपेत् वीक्षिण्यमाणः' इति । तस्मात् इष्टिरपि
निवर्तेतेति :

सोम- प्रयोजनचिन्तात्वरत्वात् संगतिः । इदमधि-
करणं पूर्वाधिकारपूर्वपक्षप्रयोजनविशेषविचाराम्यकम् ।
सूत्रार्थस्तु- यदि पचनान् तेषां मृतानामस्थना वा यागः,
तदा जपसंस्कार इष्टिवाहितं कृतस्यै वीक्षाऽर्थत्वादिति ।

वि- 'अस्थियज्ञं तस्मै चिन्तापञ्चकं स्थानपादिकम् ।
न वा, तच्चोदकान् कुर्वन्, न कुर्वीरवरोमवात् ॥'

भाट्ट- जीवदधिकारपक्षे न किंचित् शक्यीयम् ।
मृताधिकारे तु भवति केया चित् बाधः इति पूर्वाधि-
करण- (पूर्वपक्ष-) प्रयोजनतया अभ्याससंगतिचिन्त्यते ।
तत्र ये कर्तृव्यकाराः ये वा फलिच्छंकाराः, ते मृतस्य अतु-
मतिद्वारा कर्तृत्वेन फलित्वेन वा अवश्यं मरुत्येन ।
तथापि ये स्वर्धत्कर्तृका मन्वशोद्यगदायः, तेषां शरीर-
शुद्धयर्थत्वेन अस्थियज्ञस्य कर्तव्यम् । कर्तव्यं पर अतु-
मतिव्यवहारो अपभ्रंशेन । ये तु अपभ्रंशकर्तृकाः तदीय-
शरीरसंस्कारकाः अभ्यज्ञानादयः ते सुवत्त मरुत्येव । ये
ह पचनादयः शरीरव्यवहारविशेषयाग्याः तस्यैस्कारका वा,
तेषां केदादिवदपयथाभावे शीघ्र एव । यत्तु अन
मृतादी अवलोककथनं, तत् न अभ्यर्तुप्राप्तकथनविषयं,
यत्तु अनुमतिद्वारा प्रयोजने एव अभ्यर्तुप्राप्तकथनविषयं, यत्तु

कृत्यव्योपपत्तेः । अति इ वाह-संस्कारकमपविषयम् । एवं दीक्षणीयाया अपि दीक्षोपायार्थेनात्, दीक्षापक्षमनियमपरिमिश्रणप्रवृत्तत्वात् अमनियमवशे च यन्-आदिशापयोः तदपिधानार्थयोश्च तदभावे लोनात् दीक्षणीयादेरपि लोपः । १०.

सण्डन- 'न दीक्षणीयाऽन्वेषां चोत् ।'

शंकर- 'तथान्वेऽपि न दीक्षितः ।' १८.

'जपश्च यमनं नाप्यम् ।' १९.

अरिषयज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे सूक्तवाक्यान्तर्गतापुत्रादिफलमशकभागास्य तास्तुष्टानम् ॥

ईहाऽर्थाव्याधानात् सूक्तवाक्यत् । १०।२।२१। ५३ ॥

भाष्यम्- सानि अरिषयज्ञे दशपूर्णाभासमङ्गिकाति चोदयामासि शापणीयाऽऽदीनि, तेषु चोदकमामः सूक्तवाक्यः । तन्नेमानि 'अपे यत्रामन आधुराशास्त्रे, मुद्रनास्य-मश्यास्त्रे, विश्वं प्रियमानास्त्रे, यदनेन हविषाऽऽज्ञाते, तदस्यत्, तदस्यात्, तदस्मै देवा सतताम्' इति । किमिमानि कर्तव्यानि, न कर्तव्यानि इत्येवोऽपेः संदिहते । किं तावत् प्राप्तम् ? ईहाऽर्थां ये नामा सूक्तवाक्ये श्रूयन्ते, तेषु न स्युः । किं कारणम् ? अथापात् कामयित्वाः । नहि आर्यानि वामपक्षे श्लेषेवुकम् । तस्यैव कर्तव्यानि । सूक्तवाक्ये इति मन्थितस्य सूक्तवाक्यत् इति सूचितम् । कथमेव वर्णते इति । उच्यते । ईहाऽर्थाः सूक्तवाक्याः । अहं वदिद्रेदव्यः यथा 'छन्दोव्यतीकृताद् सूक्ते भक्षयवमानवदधिकराजस्य मन्त्राणां यथोपचितवनमुद्रयत्' (१०।५।२६।८८) इति । तस्मात् न सूक्तोपलभ्यते ।

स्युर्वाऽर्थादहत्यात् । ५४ ॥

भाष्यम्- न चैतदस्ति, यदुक्तं भरवा अस्या ईहाऽर्थाः कामा न कर्तव्या इति । स्युर्वा अपेयादभात् । स्युर्वा एते कामाः । कस्मात् ? अपेयादभात् । अपेयाद एते 'आधुराशास्त्रे मुद्रनास्यमाशास्त्रे' इति । नैते विषयः, अपेयाद एते । अपेयादस्य तथा किञ्च वीदकः प्रापयति । एवं चोदकानुपयो भवति । कस्यात् पदशामः ईहाऽर्थाः कामाः कर्तव्या इति ।

नेच्छाऽमिधानात् तदभावादितरस्मिन् । ५५ ॥

भाष्यम्- न चैतदस्ति, यदुक्तं भरवा, ईहाऽर्थाः कामाः कर्तव्या इति । कस्मात् ? इच्छाऽमिधानात् । इच्छाऽमिधाना एते कामाः 'आधुराशास्त्रे मुद्रनास्य-माशास्त्रे दिव्यं धामाशास्त्रे' इति । इच्छावागुपनायां प्रवृत्तये । यः एतान् कामानिच्छेत्, स चेद् यजनाने नास्ति । अचेतनावन्ति एतान्तर्यानि । अस्यामिच्छा न विद्यते । तदभावात् अस्यामिच्छाया अभावात् इतर-स्मिन् बीधति एते कामा भविष्यन्ति, नास्तिपु । तस्मात् परशामः अस्या ईहाऽर्थाः कामा न कर्तव्या इति । ननु एते अपेयाद इत्युक्तम् । अत्रोच्यते । नैते अपेयादः, विषय एते । एवं चेत् परिहृतनेवमप्रति । तस्मात् यदुक्तं भरवा, अस्या ईहाऽर्थाः कामाः कर्तव्या इति, नैतदेवम् । न कर्तव्या । नेच्छाऽमिधानात् तदभावादितरस्मिन् !

सोम- काम्यवात् गुणसामानां अमृताकारि निय-सात् सूक्तवानप्रवृत्तौ तदेकपादवत्ताऽऽप्यानि आधुरादीनि पदानपि प्रवर्तेन् इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु-सूक्तवाक्यत् इति 'तदस्मि' इत्यदितिं वनि- । तथा च सूक्तवाक्यार्थां ईहाऽर्थां ये शब्दाः 'आधुराशास्त्रे' इत्यावशः, ते स्युर्वावाचिवर्तेन् इति ।

यि- 'सूक्तवाक्याकार्यं स्यात् वा, निम्नप्रद्विष्टाः । स्य, नैरे कृषीर्देहात्, फलेच्छाऽस्यां न सुयते ॥'

भाट्ट- सूक्तवाक्यत्तानां आयुषादिफलानां अङ्गम-मानतामपि क्रुद्रमुक्तप्रवृत्तयन्त्रेण आयुषादिकल्पत् । इतरथा प्रवृत्तावेव काममाऽभादे तदवदपलानापयोः मृताधिकारपक्षेऽपि आयुषादिकतथा जननोपपत्तेः प्रवेष्ट-म्यानेन तत्पर्यायि । इति मतिः, अत्यन्तं तजानमाद्य अनुग्रहपक्षे स्वल्पेव तस्यः आशास्त्रे इत्यनेन प्रमा-निततया अपेक्षितत्वात्, मूलस्य च एतदप्रवृत्तप-क्षेण्यत्तेच्छाया वाचित्वात्, न तदपराधः । न चैवं प्रवृत्तावपि यथा न तदपेक्षेच्छा तत्र तदपराधतामपि,

अवश्यञ्चोत्थे प्रहरणे आनुपङ्गिकफलेच्छाऽभावस्य चेतने
असमत्वात् । अतश्च मृतस्येच्छायाः अपरमत्वात् इच्छा-
विषयीभूताफलाभावेन न तदपघातः ।

मण्डनम्— ' मृतकामाशिषोऽत्र न । '

शंकर— ' सूक्तनाकफलादि च (वाध्यानि) । '

॥ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वप्रत्ये होतृकाम-
नया अनुष्ठीयमानानां गुणकामानां नानुष्ठानम् ॥

स्युर्वा होतृकामाः । १०।२।२२।५६ ॥

भाष्यम्— द्वादशहमन्वहीनि सप्तशतदाहरणम् ।
नानि प्रकृत्य श्रूयते ' ततः खेचःपरेऽस्थीनि याज्येभ्युः '
इति । चोदकप्राप्तानि दीक्षाप्रवृत्तीनि कर्मणि श्रूयन्ते ।
छन्ति च प्रवृत्तौ होतृकामाः ' य काम्येन अपश्रुमान्
स्यादिति , परार्थी तस्थेडागुपहयेत अपश्रुमानेव भवति '
' यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति , तस्योपेक्षया वपद्
कुर्वात् ' ' यं कामयेत पापीयान् स्यादिति , नीचैस्त्रया
तस्य याज्याया वपद् कुर्वात् ' ' यं कामयेत वर्षीयान्
स्यादिति , उचैस्त्रया तस्य याज्याया वपद् कुर्वात् ' इत्ये-
वम् । तत्र संशयः कियते किं अस्या होतृकामाः
कर्तव्याः, अथवा न कर्तव्या इति । ननु जीवता यज्ञ
इत्युक्तम् । शनोच्यते, अस्या याज्येवं कृत्वा चिन्ता
प्रवर्तते । तत्र सूत्रैशेषोपक्रमः क्रियते । स्युर्होतृकामाः ।
एते अस्या कर्तव्याः स्युः । कस्मात् ? चोदकः प्राप-
यति । एवं चोदकप्रत्ये प्रवृत्ते भवति चिति । तस्मात् पदपानः
होतृकामाः कर्तव्या इति ।

न, तदाशीष्ट्वात् । ५७ ॥

भाष्यम्— न सैवदस्ति वदुक्तं भवता होतृकामाः
कर्तव्या इति । न कर्तव्याः । कस्मात् ? तदाशीष्ट्वात् ।
तदाशीरेषा भवति, यजमानाशीरेषा । ' या वै सा चन
यज्ञे ऋत्विज आक्षिपमाशासने, सा सर्वा यजमानस्य '
इति यजमानविषयता आदिषो दर्शयति । स चेह यज-
मानो नास्ति । अचेतनान्यस्थीनि । अस्या कामयितुं
कामर्थं नास्ति । अर्थं कामर्थं अयिदियते इत्युक्तं
' कर्तुंवा भ्रुतिसमोमाद् विधिः कास्त्वेन गम्यते ' इति

(६।१।२।५) । तस्मात् पश्यामः अस्या होतृकामाः
न कर्तव्या इति ।

शीघ्र कृत्वाचिन्ता । प्रयोजनं नोच्यते । (कृत्वा-
चिन्तायां तस्यायत्कृत्यात्) ।

सोम— मृतस्य फलभाषके कर्मणि होतुः कामना-
समत्वात् होतृकामनाया एव कुक्त्वेन तामाद्यैव यज्ञ-
मानस्य फलसंभवात् इति पूर्ववैयर्थ्यात् संगतिः ।

वि— ' होतृकामो भवेन्नो वा, होतृजीवनतो भवेत् ।,
यजमानेष्टमेथानो कामयेत्तेन नास्त्वसौ ॥ '

तदेतदधिकरणपञ्चकं (१०।२।१८-२२) जीवता-
गमं यागः इत्यस्मिन् सिद्धान्तिप्रक्षे विवक्ष्ये, अचेतन-
गुणजीव प्रवृत्तत्वात् । तस्मात् सिद्धान्ते चोदकप्राप्ताना
यथोक्तकर्माणां नास्ति शयः ।

भाट्ट— ' य कामयेत पापीयान् स्यादिति नीचै-
स्त्रया तस्य याज्यया (याज्यया इत्येव सर्वैः पाठः ।
परत्र ' याज्यायाः ' इति पञ्चम्यन्तपाठः एव युक्त-
स्यात्) वपद् कुर्वात् ' ' यं कामयेत वर्षीयान् स्यादिति
उच्यैस्त्रयस्य याज्यया (याज्यायाः) वपद् कुर्वात् '
इत्यादि वपद्काराभिताना गुणकामाना होतृकामनयैव
अनुष्ठानान् यजमाननिष्ठाकामनाऽभावेऽपि तत्तिष्ठकलो-
त्तरपर्यं गुण्ये प्रवृत्तुपपत्तेः मृताधिकारपक्षेऽपि तेषा
करणम् । न च विहृतौ गुणकामाना अभवृत्तिः, वपद्-
कारस्य ' एष वै सतदशः प्रजापतिर्यज्ञे अन्वयायत. '
इत्यनारभ्याधीतवचने याज्याः पशोदेशेन विधानात् पर्याता-
न्यायान्नामेव (३।१।१) प्रकृतिविकृतिगात्रापर्येण उपदिष्ट-
तया विकृतारामि ईदंरगुणकामान्प्रवृत्तये । इति प्राप्ते,
न तावदिदं फलं क्षतिगम्यत , ' या वै सा चन ऋत्विज
आक्षिपमाशासते यजमानस्यैव तदाशासने ' इत्यनेन
यजमानविद्वत्स्यैव तृत्वथि स्थापितत्वात् । न च एतदशा-
सनमात्रेण यजमाने फलेनयसिः, प्रवृत्तौ ऋत्विगिच्छाया
सत्यामपि ऐच्छप्रशमकत्या यजमानेन गुणविषये
होतृप्रवर्तनात् यजमानेच्छया एष एतादृशगुणविषये
अनुष्ठानकान्तवचनेः न मृताधिकारपक्षे तेषां करणम् ।
तदेतानि सर्वाण्यधिकारानि मृतस्य वा अधिप्रायो जीवता
वा इत्येतदधिकरणप्रयोजनकथनार्थानि ।

भाष्यपर्यन्ते प्रयोगे लक्षणया यादृशिकानां प्रविद्धः । भाट्ट-
१।१।१९. * अहःशब्दः द्वादशाहपदान्तर्गतः पष्ठिपठिन-
ऽऽत्मनरिदपरः । वि. ८।१।१०. * अहःशब्दः प्रकृतान्
उपाध्वादेह्निरोजन्पर्यन्तास्य यागस्य परिच्छेदको दृष्टः,
तेन कपरिच्छेदद्वरेण कर्मणि वर्तते । इत्यपि द्वादशाहे
प्रथममहः, द्वितीयमहः इत्येव श्रूयते । सोऽयमहःशब्दः
श्रूयमाणः कर्म लक्षयति । वृष्. १.१।४।५।१५.

* अहत्तं वासः नाम द्वैपद्यौतं नवं ज्ञेनं सदर्शं
अपाटितं वक्तव्यम् । के. * 'अहत्तं वासः परिधत्ते' इति
अग्निहोत्रे दीक्षावन्तम् । महात्मने च अहतेन वाससा परि-
धानात्तंनं सार्क्यर्गतावयोः उपरिधारणार्थयोः सद्युचयः
आर्धमेदात् । भा. १.०।४।८।१३-१५. * 'अहत्तं नामः
परिधत्ते' इति कौपीनाच्छादने इव आचारप्रानोपरिभागा-
च्छादनेऽपि संभवति । भाट्ट. १.०।४।८. * अहतेन
वाससा यजमानं पत्नीं पुत्रान् भ्रातृषु आच्छाद्य
वागवीऽन्ते तुग्दण्डमुपनिष्य मसीधोमीये तन्ने प्रकाण्ठे
पेगज्जोहेनं झरोति । वि. १।३।१६. * अहतेन वाससा
वेदं ज्योतिहोत्रे सद्योमण्डपे ओदुमर्ष्याः शाजायाः
क्रियते । १।३।२. * अहत्तवाससः चण्डवचस सद्युचयः
अट्टगने । वाग्वचः उपरिधारणार्थत्वाद्, अहत्तवाससश्च
कौपीनाच्छादनाधीनात् । भा. १.२।३।१।१-२.

* 'अहरहर्नैयमानो गामश्च पुरुष च' इत्यादौ
सद्युचयः चक्रापर्यं. (चिन्त्यमिदं ' गामश्च पुरुष
जगत् ' इत्येव पाठोऽयम्, चक्राणे नान्येवेति) । भाट्ट.
६।१।५.

* 'अहरहर्गुणक्ति' 'अहरहर्विगुञ्जति' इति
द्वादशाहे प्रात्यक्षिकयोग- (विमोक्त -) दर्शनं प्रधान-
माप्रार्थये तन्नेदेन भेदोपयच्छेदपर्यन्तं इति भाष्यमतम् ।
साङ्गप्रधानार्थत्वं इति वार्तिककारः । भाट्ट. १.१।३।१९.

* अहर्गणस्य द्वादशाहस्य समूहस्य स्यूतो द्वादशाहो
विकारः । भा. १.०।५।२।१०९-८२. * अहर्गणे
अभिधरशने पञ्चपूरवनाश्च तन्नेगोपकुर्वन्ति । संकथं.
१।५।२२.

ॐ अहर्गणे अन्वदिने एव कृष्णविषाणायाः
चाशाले प्रासनम् ॥

अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादभ्ये
प्रथमे वाऽहनि विकल्पः स्यात् । १.१।३।१।१५ ॥

भाष्यम्— ज्योतिहोत्रे दीक्षितान्तमग्नात्, ' कृष्ण-
विषाणया कण्डूयति ' इति । तत्रैव च पुनः श्रुतं,
' नीतासु चात्राले कृष्णविषाणा प्रास्वति ' इति । सद्यु-
च्य द्वादशाहे बोदयेन प्राप्तम् । तत्र विनायैते निमन्तौ
प्रथमे वाऽहनि कृष्णविषाणायाः प्रासनं कर्तव्यं,
अथवा अन्ये एवेति । किं प्राप्तम् ? विन्यः कर्तव्यः ।
अन्ते प्रथमे वाऽहनि प्राप्तवन् । कुतः । धर्मविप्रति-
षेधात् । यदि प्रथमेऽहनि करिष्यते, उत्तरेऽहनिःसु प्राक्
दक्षिणानपनात् ये पदार्थास्तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मः
वाप्येत । अपान्त्ये, ततः पूर्वप्रामद्वा दक्षिणानपनादूर्ध्वं
ये पदार्थास्तेषां इत्यकण्डूयनं धर्मः, स वाप्येत । स
एव धर्मविप्रतिषेधः । तस्माद्विकल्पः ।

पाणेश्चक्षुतिभूतत्वाद् विषाणाणियमः स्यात्,
प्रातःसवनमध्यत्वाच्छिष्टे चाभिमृष्टत्वात् । १६ ॥

भाष्यम्— नैतदेवं, स्वादिकल्पः इति । किं नर्हि ?
विषाणाणियमः स्यात् । विषाणाकण्डूयनं सर्वसिद्धहर्गणे
नियम्येत । अन्येऽहनि प्रासनं स्यात् । कस्मात् ?
प्रातःसवनमध्यत्वात् । बहूनि प्रातःसवनानि अस्या-
हर्गणस्य मध्ये । तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मोऽस्युच्छीतो
भविष्यति । नन्दितरयोः सवनमेहोत्साहकण्डूयनं धर्मः, स
नापिष्यते । नैव शेषः । नैत्र श्रूयते, परिणत कण्डूयित
व्यमिति । अर्थात् प्रत्यासत्त्या क्रियते । यथार्थादर्थो न
स बोदनाऽर्थः । एतन्मण्डुत्तरयोः प्रत्यासत्त्या इत्यः एव
प्रतीतीति । अत्र भूमः । शिष्टे चाभिमृष्टत्वात् । प्रातः
सवनगोत्रे कण्डूयनस्य शिष्टत्वात् उत्तरगौरि विषाणा-
कण्डूयनमेव नियम्येत, अभिमृष्टत्वात् । अभिमृष्टस्य
त्रियमर्थोऽयं आचारविरोधः, स्यात् । अथ प्रकृतौ कथ-
मुत्तर्यः ? विषाणाया अभावात् ? अथ विषाणा कस्मात्
कण्डूयनार्थेन नोत्पाद्यते ? पूर्वविषाणायाः प्रासनं धारण-
यत्नविमोक्तार्थम् । तथापि अन्या विषाणा आनीयेत,
तस्या धारणमदवार्थम् । तस्या अट्टोऽर्थः कल्पयितव्यः

स्यात् । इत् त्त्तप्रान्,धवने धारयित्वा विषाणा । तस्या
खर्वा नासि निपमोद्यते पराणम् । तस्यादायत्वाहो
दक्षिणावयवकालपूर्वे विषाणाकण्डूयनमेव स्यात् ।

सोम— खरोरुपादानस्य अर्धात् शाल्मार्यत्वत्
पाणिक्ण्डूयनस्यैव स्यात्परम् । तत्रैव तदनुपहाद
विवक्षः इत्युचितेः (दृष्टान्त-) संगतिः ।

वि— ' अहर्गणे विषाणायास्त्यागोऽहोः किं विक-
रूप्यते । निचा निपम्वत्वेऽन्वेऽहो, स्वादाद्यो बाधधाम्यतः
(इत्येव कण्डूयनस्य विषाणाया कण्डूयनस्य च बाधस्य
साम्बन्धः) ॥ , कण्डूयनं न हस्तेन क्षुतमर्धात्तु तद्
मथेत् । क्षुताद् बाधाद् वर तस्य शभोऽतोऽन्वे
निपम्यताम् ॥ '

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे कण्डूयने विनिमुवावाः कृष्ण-
विषाणायाः नीतानु दक्षिणात्तु चावात्प्रसन्नरुपा प्रति-
पत्तिः क्षुता । सा अहर्गणे प्राप्ता, अहीने दक्षिणादानस्य
प्राप्त्यदिक्वात्, खरोऽपि तदुपलक्षितकालस्य स्यात्वात् ।
प्रत्यह प्राप्ताऽपि कृष्णविषाणा एतज्यात् यस्मिन्कर्मि-
क्षिदिने कार्या । इति प्राप्ते, अन्येऽहन्वेन स्यात्,
अन्यथा तदुत्तरहर्षनिर्दिश्यादानकालप्राप्त्यतिपरामर्शान्
कृष्णविषाणाकण्डूयनरूपधर्मभाषापत्तेः । न च तर्गाणि पूर्वान्
हर्षनिर्दिश्यादानोत्तरमादिपदाभेयु पाणिक्ण्डूयनरूपधर्म-
भाषापरिना, कृष्णविषाणासभ्ये पाणिक्ण्डूयने तस्याः
अहर्गणेष्वप्यप्येति चाद्यम् । कण्डूयनस्य तत्र पाणेषां
रागत्य प्राप्तात्वेन तत्र विश्वम्भस्यात् । यस्तुनस्तु अयस्यवशः
प्रत्यहं दानेऽपि ऋतुदक्षिणाया अन्ये एव समानेऽनुत्तर-
कालीनस्य प्राप्तस्य प्रागोनिपम्यप्रसक्तिः । द्वितीयादि-
दिनेषु कृष्णविषाणाकण्डूयनस्यानुत्तरैः शभोपरोगिता ।

सपुट्टन— ' प्रत्येद्वत्पादे विषाणा गणस्य । '

शंकर— ' विषाणाया अहर्गणे । ' तन्मन् इत्यनु-
वर्तते ।

७ अहर्गणे अत्राद्ये वर्तमाने विश्वविधि सर्गस्य
दानम् । भा. ३।।७।१४-१७. ७ अहर्गणे उत्तानर-
च्छेदवत् एवाहः आह्वयिः, न सर्वेष्वहर्गणेषु । ३।६।
२१।६६.

अहर्गणे उपसत्कालीने सुनक्षत्राणाऽऽहानं
तन्मन् ॥

सुनक्षत्राणा तु तन्मन् स्यात्, दीक्षावदव्यकल-
स्यात् । ११।३।१०।२३ ॥

भाष्यम्— द्वादशादे उपसत्काले सुनक्षत्राणाऽऽहानं
प्रति चिन्त्यते किं मेदेन कर्तव्यमथवा तन्नेनेति । कर्म-
भेदाद्भेदेन । इति प्राप्ते, उच्यते । सुनक्षत्राणा तु तन्म-
स्यात् । कुतः ? अन्यकालकालात् । कर्मभेदेनात्तु पृथक्कालेभ्यः ।
तत्र न गृह्यते विशेषः । अथप्रमाणे विशेषे तन्मन्नादे
सुक्तः । दीक्षायत् । तत्रया पीडा पृथक्कालात् तन्म-
भवति, मथेयमपि ।

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे अहित उपसत्कालीने सुनक्षत्राणाऽऽ-
ह्वानम् । तदहर्गणेषु मिथो तन्मन् वेदि स्रष्टे प्रधान-
भेदात् भेदः (इति पूर्व. पक्षः) । अहर्गणेष्वप्यु-
तन्मन् । नहि इदं प्रधानकर्म, उपसत्काले तु स्रष्टु-
द्वितमेव सर्वेषामुपकरोति इति तन्मन् । (इति
शिदान्तः) ।

सोम— अहर्गणेषु योषविषोऽभेदेत् सुनक्षत्राणा-
ऽऽह्वानस्यैव भेदः इत्युचितेः संगतिः । अहर्गणेष्वप्यु-
तन्मन्विषोषात् दीक्षाकालकर्तव्यपृच्छेदवत्
तन्मन्वं सिद्धमपि उत्तरविषयस्य प्राप्ते इति तन्मन्-
रत्ने । ननु ' अथे सुखाभागाच्छ ' । द्वये सुखा-
भागाच्छ ' ' शः सुखाभागाच्छ ' इति प्रकृतौ दर्शनेन
हृत्वापि ' द्वादशादे सुखाभागाच्छ ' इत्यादिभक्तरेण
कृत्यन्वात् ' द्वादशादे ' इत्युक्ते न सममर्थेवाहो
निर्देशेन तदर्थनिर्दि इति विशेषमहत्त्वात् तत्तदर्थं
आह्वयिः पूर्वेषु, इति विशेषाच्छब्दाया प्रकृतौ अथे द्वये
इत्यादेः सुखाभालोपलक्षणभावे तापर्यं न तु स्वद्वयौ,
इति ' द्वादशादे ' इत्यस्यापि सुखाभालभावेनलक्ष्यतया
विवक्षितार्थसामान्यात् सर्वेषां बाह्य सुखाभालानिरो-
प्यात् तन्मन् इति सुखादानार्थनिर्दिष्टम्, न तु प्राप्तिप्रागर्थं
इति चेत्, अथे द्वये इत्यादेः सुखाभालोपलक्षणस्य
अभिप्रायादे (१।।७।१५) वक्ष्यमाणत्वेन तेषैव गतत्वात् ।
वि— ' उपसत्कालसुनक्षत्राणाको मिथो भवति ।
प्रधानभेदाद्भेदः स्यात्, बाल्येदाव मितये ॥ '

। भाट्ट— क्योतिष्ठोमे उपवनकाले मुद्राक्षण्याऽऽह्वानं, द्वादशार्गेऽतिरिद्धं मुद्राभिरचालीनदैशावद्वयम् तन्मे-
 षैव सर्वोपश्रमं अयत्नाभाविशेषात्वात् । न च ' वसु
 मे' तुल्यानगच्छ' इत्यतिरिद्धपठकरोनाच्युतिः । तस्य
 तन्तयाऽऽप्युपरोपैथमणयात् । इदं च सप्रतिपत्त-
 देवताचतुष्टयस्याखले द्वादशाहावौ । यत्र तु केचु विद-
 दस्तु आमेगौ तुवहाण्य, केचु विद्रेद्री इति विभिन्न-
 देवताकाव, तत्र मेद एवेति कथ्यते ।

मण्डन— ' भुवहाण्याऽहर्गणे तन्मयादौ । '

शाफर— ' गणेशोत्सवन्तु वा । '

अहर्गणे च तद्धर्मः स्यात्, सर्वेषामविशेषात् ।
 ६।७।८।१४ ॥

अत्र तद्धर्मः इति द्र. ल. विचलकरीषभाष्यलिखितेषु
 पाठः, अन्तत्र तु न पुनरुक्तौ तद्धर्मा इत्येव पाठः ।
 ' य एव प्रकृतौ विश्वजितो धर्मः, स एव न्यास्य चोद-
 केन भविष्यति ' इति भाष्ये तु न बहुमीहितेव निश्चा-
 ययति । प्रत्युत ' प्रकृतौ विश्वजितो धर्मः ' इति पद्यानि
 तपुरुषाद्ये एव स्मारसिकानि । बहुमीदृशे तपुरुषो
 लपोयात् । इति ' तद्धर्मः स्यात् ' इति पाठ एव
 स्वीक्रियते । अथ सूक्त्याख्या । अहर्गणे अष्टरापे
 वर्तमाने विश्वजिति, तद्धर्मः तस्य एकाहश्रावणपठितस्य
 विश्वजितो धर्मः सर्वस्वदानविदेव स्यात् । सर्वेषा विश्वजिता
 अतिरोपात् समानत्वात् तुल्यधर्मात्वात् । तस्मात् अष्ट-
 रागते विश्वजित्यपि सर्वस्वं देयम् । ' सर्वेषा दक्षिणा-
 ऽऽदीना धर्मागमाविशेषात् ' इति कुतूहलम् । सर्वेषा
 विश्वजिता इति तु भाष्यम् । तद्धर्मा इति अनेकत्र
 पाठः । तस्यै अहर्गणे वर्तमानो विश्वजित् तद्धर्मा स्यात् ।
 एकाहश्रावणपठितस्य विश्वजितो धर्म एव धर्मो मय्य स
 तद्धर्मा इति बहुमीहिः कर्तव्यः । तत्र अग्निन् सम-
 यान्तः । अन्यपक्षे तु तपुरुषात्वात् न अग्निन्-प्रत्ययः ।
 चकारस्तु एकाहश्रावणपठितस्य पठान्तत्वात् ।

द्वादशशतं वा, प्रकृतिसप्तम् । १५ ॥

अष्टरागते विश्वजित्यपि सर्वस्वमेव देयं इति
 सिद्धान्तं सूत्रेणोक्तं धानन्देन निरस्यत् पूर्णपक्षी आह ।

अष्टरागते विश्वजिति द्वादशशत देयम् । प्रकृतिसप्त
 यथा प्रकृतौ क्योतिष्ठोमे तद्वत् ।

अतद्गुणत्वात्तु नैवं स्यात् । १६ ॥

अहर्गणगते विश्वजिति प्रकृतिसप्तं द्वादशशतदक्षिणा
 स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं निरस्यति । पूर्वपक्षोक्त-
 यैलक्षण्यामं तुल्यव्यः । एव न स्यात्, प्रकृतिसप्तं द्वादश-
 शत दक्षिणा न स्यात् । द्वादशशतस्य अतद्गुणत्वात् । तस्य
 विश्वजितः गुणः तद्गुणः, न तद्गुणः अतद्गुणः । द्वाद-
 शशतदक्षिणा तद्गुण्यो विश्वजित्दुगुणो न भवति । अतद्गुण-
 त्वात् एवं न स्यात् । किंतु सर्वस्वदानमेव विश्वजित्दुगुणः ।
 एकाहे विश्वजिति सर्वस्वमेव दक्षिणा विदिता, सा विश्व-
 जितो धर्मः । अष्टरागते विश्वजित् एकाहस्यैव विक्रमिः,
 इति तस्यापि सर्वस्वदानमेव धर्मो न द्वादशशतम् ।

लिङ्गदर्शनात् । १७ ॥

अहर्गणगते विश्वजिति सर्वस्वमेव दक्षिणा इति
 सिद्धान्ते लिङ्ग दर्शयति । ' हीयते वा एष पशुभिर्नो
 विधजिति सर्वस्व न ददाति ' इति अहर्गणे वाक्यदोष-
 स्यस्य लिङ्गस्य दर्शनम् विश्वजिति सर्वस्वमेव दक्षिणा ।
 नकारः पूर्वोक्तहेतुभिः सङ्गन्वयार्थः । के.

७ अहर्गणे तत्तदहस्तन्त्रिलोमोवायद्वरणकाले एव
 पृथक्पृथक् याव उपवादीनम् । भा. १०।१।२।७९-८०.

८ अहर्गणे द्वादशाहै दत्तमाहवर्जं पत्नी-
 संयाजान्तरवम् ॥

पत्नीसंयाजान्तरत्वं सर्वेषामविशेषात् । १।१।१९।
 २९ ॥

भाष्यं— अस्त्यहर्गणः ' द्वादशाहेन प्रजाकामं
 याजयेत् ' इति । तत्र श्रुते ' पत्नीसंयाजान्तरव्यहनि
 संतिष्ठन्ते ' इति । तत्राप्यर्थः साशयिकः किं सर्वेषामह्नां
 पत्नीसंयाजान्तरव्य, उत प्रायुक्तमादिति । इत्यत्र वर्ज्यत्वा
 रुदेहः किमये । इत्य हि मानस्यन्तत्त्वं वचनेनेनेका । किं
 तावत् प्राप्तम् ? सर्वेषामह्नामिति । कुतः ? अविशेषात् ।
 अविशेषेणोच्यते ' पत्नीसंयाजान्तरव्यहनि संतिष्ठन्ते ' इति ।
 न च कश्चिद्विशेष आभीयते । तस्मात् सर्वेषाम-
 मिति ।

दुष्- 'पत्नीसंवाजान्त्वहानि संतिष्ठन्ते' इत्य- विशेषप्रयोगात् सर्वेषां पत्नीसंवाजान्तत्वात् । ननु गम्यते विशेषः 'असंखितो हि तर्हि यशः' इति, तथासंखा तत्र पत्नीसंवाजान्तत्वात्, अन्ये च (अहनि) संतिष्ठते । तत्र न भवति, हेतुवामर्थात् । न, यत्रात् सर्वेषां (पत्नीसंवाजान्तत्वात्) प्राप्यमाणा, यत्रान्तरेण विना कथं शक्यं विशेषे अवस्थापरियुक्तम् । यदुक्तं हेतुवाम- र्थात् यत्र असंख्या, तत्र पत्नीसंवाजान्तमेति । उच्यते । हेतुवचनेन पत्नीसंवाजान्तत्वात्कृत्यै भविष्यति विरेण संख्यामात्रेण्य इति । (यो हि विरेण संतिष्ठते, सः असं- खित इव भवति इति । तत्रयमर्थः, विरेण्यो यशः संतिष्ठते दीर्घेणात् । तस्मात् स्यात्तस्यै पत्नीसंवाजान्तं कृत्वा शिष्टं ह्युच्यते । तेन उच्यममहः पत्नीसंवाजान्तं कृत्वा अवसृष्ट्यान्वेष्ट कर्तव्यानि, न तु द्वारियोजनपर्यन्तं आहर्षणे कर्तव्यमिति । रत्न.)

लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात् । ३० ॥

आह्वयं—आह्वयः पक्षम्याह्वयोः । प्रागुत्तमाह्वयः पत्नी- संवाजान्तत्वात् स्यात् । वृत्तः । लिङ्गात् । लिङ्गं भवति, 'पत्नीसंवाजान्त्वहानि संतिष्ठन्ते, न अर्हिरनुग्रहरति, असंखितो हि तर्हि यशः' इति यामिन्नइति अमरिगतौ यशः, तस्मिन् पत्नीसंवाजान्तत्वात् दर्शयति । अथम् । हेतुवचनं असंख्या निर्दिश्यते । यन्मादिनामि असंखियान्वयानि, तस्यादेव पत्नीसंवाजान्तमेति । संतिष्ठतिश्रान्तेऽहनि । अथ च वेष्टःसु पत्नीसंवाजान्तता, तेष्वसंख्या इत्यन्ते कोत्संगाना । तस्मात्संख्यायाः पत्नीसंवाजान्ततायाश्च सामानाधिकरण्यात् । असंख्या च प्रागुत्तमात् द्रव्यं प्रागुत्तमादेव पत्नीसंवाजान्ततामप्यवस्थाम् ।

अनुवाचो वा दीक्षा, यथा नक्तंस्वरथाप- नस्य । ३१ ॥

आह्वयं—आह्वयः परं ग्वावर्तवति । नैतदिति । प्रागुत्तमात् पत्नीसंवाजान्तता स्थापिति । किं तर्हि ? सर्वेषामविशेषात् । अत्रुक्तं, 'येषु पत्नीसंवाजान्तता, तेष्वसंख्या इत्यन्ते, तस्मात्संख्यायाः प्रागुत्तमादहनां पत्नी- संवाजान्तता नियन्तमः' इति, नैतद्देवम् । नदीर्घं विधिमुक्तं दर्शनं, जल्पप्रमाणम्कम् । अन्ते स्माह्वयान्-

रूपमेतत् दर्शनम् । यदन्वयंस्था हेतुरिति, तदपि न स्यात् । उक्तं हि—स्तुतिषु चान्वयैर्वाधिति (११२१) २७ । न च सामानाधिकरण्यं असंख्यापत्नीसंवाजान्त- तयोः । पत्नीसंवाजान्तता सर्वेषामहनां शब्देन गम्यते । असंख्या पुनर्न्यायेन प्रागुत्तमादहनाः । यदेतत् 'असंखितो हि तर्हि यशः' इति, अर्थवाद एव पत्नीसंवाजान्तता- स्तुत्यर्थः । तथाहि, असंखितो यश्चिरेण सखास्यते इत्यालोच्यते । यस्माच्चिरेण सखास्यते तस्मात्प्रत्युत्पन्नं, पत्नीसंवाजान्ततामप्यहानि भवतिमिति । एतित्तमान्तेष्वेवा- ह सु, असंखितान्नं पत्नीसंवाजान्तताप्रयोगात्तस्यैम् । संर- धमिह हि तावदाहनि । अथयथाय एवा रोषाः परार्थाः करिष्यन्ते । यथा, दीष्टोन्मोचनरचन नक्तंस्वरथापनया- र्थवादः, एवमेतत् इत्यप्यम् । 'नक्तंस्वरथापनं वा एषोऽ- भिजीयते यो वीक्षितः । अहोरात्रे चै वरुणपत्नी । परिषा संख्यास्येदन्मुक्तो वरुणपत्नीसंख्या स्यात् । नक्तं संख्यायो वरुणपत्नीसंख्यास्येतेषुच्यते, आत्मनोऽदिसाचै' इति । अनुमुक्तः स वरुणपत्नीसंख्या, न तावदीक्षया मुच्यते । अवसृष्टो हि दीष्टोन्मोचनार्थः । अथोच्यन्ते वरुणपत्नी- स्यासिच निरुच्यन्ते इति । ग्रहो नियमात्तदानीं विर- यन्ते, यान्तोच्य एव वाद्ये भवति । एतदिहापि विशेष सखामालोच्य अवस्थितारचनं भवतीति ।

स्याद्वाऽनाकरयविधानादन्ते लिङ्गविशेषात् ।

३१ ॥

आह्वयं—तामन्वात् यत्रो विपरिपत्ते । अनेऽ प्रागुत्तमात् पत्नीसंवाजान्तता । नयारम्योचममहः, एव निवीयते । अथ तर्हि । तामान्वेन, पत्नीसंवाजान्तत्व- हानि यन्तीति । तत्रान्ते लिङ्गविशेषो भवति । का पुनर्न्यायेन प्रामितिः ? 'पत्नीसंवाजान्त्वहानि संति- ष्ठन्ते' इति । नैतदुक्तं भवति, शिष्टमवच्छिद्यते इति । संतिष्ठते नानुशीयन्ते इति, कर्तृव्यापार एवप्रमतीति । तेषु तह क्रियमाणेष्वह.सु, अथच कर्तृमिध्द् यदायै अनस्था अवरपनवरम्पाहनः पदार्था अनुग्रहणः । तत्रानियते प्राप्ते, य नीचंशजाते उल्लास्यमिति निरुच्यते । तस्यावस्थानस्य एतत् प्रयोजनं, यममहत्तरस्य पदार्था- नुग्रहेन योग्यपदमुपदोमेति । एतदिह एवमवस्थानस्यैम् ।

यस्मिन् नैतत् दृष्टं, न शक्य कल्पयितुं तत्रादृष्टम् । तत्र न पत्नीसयाजान्तता । तस्यान्वयस्य प्रयोजनं न विद्यते । तस्मात् प्रागन्यात् पत्नीसयाजान्ततेति न्यायेन प्राप्ते लिङ्गदर्शनं ' असंसिगतो हि तर्हि यः ' इति ।

दुष्— भावयेत् प्रजाः । केन ! द्वादशाहसंज्ञकेन (योगेन) । तत्र ' सस्यथा कर्मभेदः ' (रा० ७२१) इति न्यायेन द्वादश यागा एते । अहर्गणदः (याजयेत् इति) यागसामानाधिकरण्यात् याग (एव अह.सकषणात्) अहः (इत्यनेन) प्रचीति । प्रवृत्तौ च (षोडशोमे) अह.गन्धेन उपादावहारिषोऽनन-पर्यन्तो यागः परिच्छिन्नः । इहापि (द्वादशाहादौ) एवं द्रष्टव्यम् । (तत्र) द्वादश यागाः (सह) फले चोदितत्वात् सहैव कर्तव्याः । तेषां वा अग्नीषोमीयात् वा इतिकर्तव्यता (अभिषिधौ आकारः । अग्नीषोमीय-पर्यन्ता वा पुरस्तादिति कर्तव्यता), वा अष्टहमाण-विशेषत्वात् तन्नेष कर्तव्या । अपभृथादीन्पि (उप-रितानि अन्नानि) तन्नेषैव (कर्तव्यानि) । ये (तु मध्यस्थाः) संनियस्योपकारकाः (पदार्थाः प्रदग्ग्यया-सादयः, ये च तमघ्नपातिन आरुद्रुपकारकाः सव-नीयादयः) ते आदर्शन्ते । (तत्र) सहयोगात् (प्रयोगवचनात्) कर्मभिः श्रित्वा द्वितीयादिषु अह.सु प्रवर्तितव्यम् । तत्र यस्मिन्कृत्स्नविद्यस्थाने प्राप्ते पत्नीसयाजान्तात्ता नियम्यते । तत्र अन्ये उन्नरस्य यागस्य (कर्तव्यस्य) अभावात् अवस्थानं नास्त्वेन अनियमेन । अनियमत्वामावात् (तदपेक्षः पत्नीसया-जान्तत्वस्य) नियमोऽपि (नास्ति) । न च एतदेव वाक्य (पत्नीसयाजान्तानि इत्यादि) क चिलियमपर, क चिदपूर्वविधिपर (भवितुमर्हति) निवृत्ताभेदात् । अपि न यस्य नियमायै (वचन), तस्य दृष्टोऽर्थः । तस्मात् प्रागुक्तमात् पत्नीसयाजान्तता (नियम्यते) ।

शा— ' तत्रादिशेषात् सर्वेषां पत्नीसयाज-संसिद्यतिः । अर्धस्यावचनं गौणं यज्ञस्य चिर-संसिद्यतेः ॥ ' इति प्राप्ते ब्रूयः ' अपेक्षितविधानाय प्रागुक्तमर्थं विधिः । मुख्यत्वसंभवाद् वाक्य-शेषस्य च गौणत्वम् ॥ ' पत्नीसयाजान्तानि सर्वाणि

अन्नानि कृत्वा हरिवीजनाद्याह.शेषं तन्नेष सर्वेषामुपरि-ष्टात् अनुष्ठेयम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे विक्रियिषु नोहः । सिद्धान्ते द्विचयादिषु द्वादशाहविशारेषु यदन्त्यमहः द्वितीयं तृतीयं च, तत्र प्रवृत्तौ पत्नीसयाजान्तमपि अनु-ष्ठितं ऊदित्वा सकल्पमनुष्ठीयते ।

सोम— समुदायपरद्वात् अह.समुदायात्मकद्वाद-शाहगतपत्नीसयाज-तस्य चिन्त्यते इति सगतिः । पूर्व पक्षे उत्तमेऽहनि हरिवीजनादिक अह.शेषं बर्जयिष्या अवयुषादिकमेव कर्तव्यं, सिद्धान्ते तु अह.शेषोऽपि कर्तव्यः इति भेदः । साङ्गानां प्रधानानां सहानुष्ठानं चोदितम् । तत्र अग्नीषोमीयान्तानि पूर्वाण्यज्ञानि अप-भृथादीनि उत्तराङ्गानि च तन्नेषानुष्ठेयानि ।

वि— ' पत्नीसंघाजगत्या हि सर्वेभ्यन्वयेषु वा ।, अविशोपायविभो, ऽन्वोऽस्यिष्यन्त्वोक्लिङ्गितः ॥ '

भाट्ट— द्वादशाहे ' पत्नीसयाजान्तान्यहानि मति-द्रष्टे असंसिगतो हि तर्हि यः ' इति श्रुतम् । तत्र किं पत्नीसयाजान्तत्व द्वादशमहस्यपि अहःसु विधीयते, उक्त उत्तमवर्गं इति चिन्ताया, अहस्यविशेषात् सर्वेषु । न च अहस्यापः पत्नीसयाजान्तले हेतुजानयमात् तस्य उत्तमवर्गमेव सन्नेन तस्यै पत्नीसयाजान्तत्वाम्गतिः । एतस्य ' तेन ह्यन्नं क्रियते ' इतिवत् ' हेत्यर्थंसादत्येन अहेतुत्वात् । न च तर्हि तेनैव ' अक्ताः शर्कराः ' इतिवत् निर्णयः, तद्वत् इह सद्विगलामावेन तस्य अवि-र्णाकत्वात्, प्रत्युत्पन्नं शुण्डस्य आवक्यत्वेन अविशेष-प्रवृत्तयिषेः अर्थसादेन सकोचानुपपत्तेश्च । अतश्च अर्थ-सादोऽपि बहुदिनसंघत्वात् निरसंस्वामिप्रायेण गौषां हृष्या न्यास्येयः ।

ननु— विधिरित स्वस्य नियमविधिप्रधानुरोपेन उच्यमभिप्रक्षिपत्येन प्रतीयते । तथाहि, द्वाहणानामपि अज्ञा एककलसाधनत्वात् प्रयोगेण अनागम्यते, अत एव अग्नीषोमीयान्तप्रदानं तन्नेष करण, अपभृथाप-थानां च द्वाहणवर्गान्तानाम् । अह.शब्दवाच्यसुत्यानां तु द्वादशत्वसंयानुरोपात् आवृत्तिः । अह शब्दो हि अगस्तुमन्नासादारण्य हरिवीजनताम्रयावत्पर्यन्ते प्रयोगे

लक्षणया याञ्छिक्षानां प्रसिद्धः । अत एव कर्मण्यन्तीति संनिपत्योपकारक्याणि आरदुपनारकाणि च अत्राति प्रति-सुखमावर्तन्ते इति वक्ष्यते । एवं च एकैकं अह. यस्मिन् कस्मिंश्चिन्ने नियमेन समाप्य अपा अद्वारमण्यौयम् । इति प्राप्ते, पत्नीसंवाजान्तवधिषेः एकादशत्वं नियमविधिः संवद्यते, अन्तिमे तु सर्वस्यैव समापत्तयत्वात् पत्नी-संवाजान्तवधिषिः अपूर्वविधिः आपद्येत । अतश्च सर्वा-संवे अपूर्वविधिनियमविधिकृतवैकल्यापत्तोः नियम-विधिलक्षणानुरोधेन उत्तमवर्गे अप विधिः इति चेत्, द्वादशत्वंसंख्याऽनुरोधेन अह. शब्दवाच्यहारिभोजनान्त-प्रयोगस्यैव आर्यानीयत्वेन वक्रिणाद्भ्ये यस्मिन्कर्मिभिरभूत् समापनस्यैव प्रथमौ सर्वत्रैव, अपूर्वविधित्वत् । पत्नी-संवाजानां हारिभोजनोत्तरमेव सर्वाण्युत्तराप्रमानेन पत्नी-संवाजानामपि अनुपूर्वादिवत् तन्त्रेण अनुप्रेषणात्, तेषु पत्नेऽपि समापनस्य अपरलक्ष्ये । अत एव शास्त्रदीपि-कार्यं तन्त्रात्ने च पत्नीसंवाजोत्तरप्रक्रमं हारिभोज-नस्य निर्मुक्तमेव । अत एव अत्रत्यह शब्दस्य हारियो-जनान्तप्रयोगात्तत्रैव पत्नीसंवाजान्ते प्रयोगे कदेसे लक्षणा इति केया चिदुक्तं अवयवम् । स्वयमेव पत्नीसंवाजानां हारिभोजनोत्तरस्य उक्तत्वेन एकदेशान्तप्रयोगात् अनु-चितकृतत्वात् । अतः सार्वाण्येव अहानि पत्नीसंवाजान्तां क्रियाणि, न तु मात्रायादीनि अन्ते तन्त्रेण कार्याणि । पत्नीसंवाजान्तावधिषिना तेषां पर्युदात्तात् । पत्नीसंवाजाना च तन्त्रेण प्रसक्तानां आहृतिरूपरूपप्रतिपादनम् । इति प्राप्ते, 'अन्तस्त्रितो हि तर्हि यत्' इति 'तेन ह्यत्र शिखरं' इतिवत् न हेतुसंवादः तद्वद्वेह हेतुविधिषे लक्षणाऽभा-वात् । तत्र तु शोभस्त्रीनक्षत्रमन्त्राद्यहरणस्यैव याचितं तत् सद्वे भूतार्थकत्वे विधौ लक्षणाऽऽपत्तेः । अगत्या हेत्वर्थेनाद् स्वार्थीहरणम् । अतो 'न स्यात्पुंसजान् यथयम् भवति' इतिवत् अल्प हेतुपत्त्यात् अन्तस्त्रितोत्तरान्तीसंवाजान्ताव-विशिष्टसमापनस्यानाया एव अहर्कदेवता विधानात् नियम-सामर्थ्याद्भुतेषु न देवत्वमात्रम् एवोचोपपत्तेः । उनमे च अर्पणारूपहेत्वभावात् पत्नीसंवाजान्तावधिषि अभा-वोपपत्तेः उक्तमवर्गे पत्नीसंवाजान्तता । न च हेत्वभावेऽपि स्वापकल्पमिवावश्य अशेषत्वात् उच्यते पत्नीसंवाजान्त-वे-

ऽपि बाधोप, विशेषप्रमाणयुक्तविशिष्टभावात् स्वक-प्रमाणाभावेनैव तत्र तस्यासिद्धेः । अस्तु वा हिरान्येऽत्र अन्ययत्नान्तेनकार्येणात् निमित्ततापरः । तथाच अन्तिमे निमित्ताभावात् नैमित्तिकस्याभावः सुखम एव । एवं न निमित्तोपादानजलात् यथैव द्वादशाहे अन्तिमेऽहनि न पत्नीसंवाजान्तत्वं, तथैव पञ्चदशसंख्यदौ द्वादशेऽहनि (न) पत्नीसंवाजान्तत्वम् । द्वादशाहौ च द्वितीयारिषे एषा-न्तिमे न वत्, इति ऊहोपयोगितावत् कपोपयोगिताऽपि । अत एव प्रकृतौ तन्त्रादिक्रियापूर्वसाधनत्वस्यैव अह.पदेन लक्षणायामपि विकृतौ निमित्ताभावादेव न पत्नीसंवा-जान्तत्वम् । निमित्तोपादानत्वेन वा प्रकृतौ अवस्थावत् प्रकृत्युपादनत्वस्यैव लक्षणत्वं न कोऽपि दोषः ।

मण्डन— 'नान्ये हि पत्नीपजनान्तवशा' । १.
 शंकर— 'पत्नीपजनान्तवशा' । १.

अहर्गणे द्वादशाहे दशमस्याहः मानवान्तत्वम् । उत्तमाहत्वं प्रकृतं पत्नीसंवाजात्त्वम् । उच्यते च हारि-भोजनादि सर्वे तन्त्रेण । भा. १।१।१२९-३२, अह-र्गणे द्वादशाहे प्रत्यहं योगविशेषे दृग्गति 'त का अहरह्नुनवित अहरहविमुद्यति' इति । १।१।१२९०,
 अहर्गणे द्वादशाहो लोमस्य उपावहरणम् प्रत्यहं अन्यत् वाच. उपावत् । १०।६।२।१७८.

अहर्गणे प्रत्यहं सीमोपावहरणार्थं पृथक्-वाच. उपावद्दीयम् ॥

त्राहर्गणेऽर्थाद् वाच.प्रकृतमि-स्यात् । १०।६।२।१७८ ॥

भाष्यं—अस्ति द्वादशाहः । तत्र नोदकप्रस उपावहरण-व्याप्त्या उपावहरति' इति । तत्र संस्य. ति उपावहरणार्थं अन्यद्वारा उपाव, उव नेति । किं प्राप्त ? नोपायम् । कुत ? न वचनमिति अन्यत् भेदेन उपावगिति । वचन-इति न प्रथमो भेदेनोपपत्तिम् । तस्मात् नोपायमिति । एव प्राप्ते भूमः । अरंभेण अर्थात् वाच. उपावत् । कथं ? अहर्गुह्यात् । बहु-इति । तत्र नोदकेन एतत् प्राप्यते 'वाचलोमपरति' इति । भेदेन च अनुपावताने उपावहरणार्थं एव च श्रियेत । तस्मात् उपावद्विगतम् इति ।

शा—सितं वासस्ति मानं, वासता चोपावहरणमिति । द्वाग्शाहादौ अहर्गणे किमुपावहरणार्थं प्रत्यहं वासोभेदः स्यात्, उच्यते नेति । भेदे प्रमाणाभावात् । इति प्राप्ते ब्रूमः । अर्थात् वासो भेदः स्यात् । हविर्धाने (नाम) शकटे अवस्थितः सोमः प्रत्यहं मेदेनामिपवाधे पावा-
नेकराहः पर्याप्तः, तावान् सोमो वासता उपावहरण्यः (स्मुदागालिष्क्य प्रायः) अवशिष्टश्च शकटे एव वासतोपनन्दोऽवस्थापनीयः । तस्मात् अर्थात् अहर्भेदे वासोऽन्तरमुपावहरणार्थमुत्पादयित्वात् ।

सोम— यथा पूर्वम् (१०।६।१९।७२-७५) सर्वांशं मानवीनामुपादाने प्रमाणभावात् यथाप्रकृति पञ्चदशानामेवोपादानं, एवमिहापि भेदे प्रमाणाभावात् यथाप्रकृति एकमेव वागः इत्युक्त्यात् संगतिः । उपा-
वहरणार्थं वासोऽन्तरे स्थिते तस्य आचर्यते दानविधानात् द्वितीयारिषु भ्रःसु पुनश्चावहरणार्थं वासोऽन्तराणुपादे-
यानि । न च प्राक्चरते दान प्रतिपत्तिः इति सर्वान्ते स्यादिति वाच्यम् । मैत्रायणस्य षण्दशानात् चतुर्थी-
शकणात् प्राक्चरतेनेन वाससः प्रतिपत्त्येवाभावात् ।
वि— 'नान्यदासोऽहर्गणे स्यात् स्यात्, न स्यादनु-
क्षिप्तः । 'चोदकार् प्रत्यहं प्राहं कार्यं वासोऽन्तर
भवेत् ॥ '

भाट्ट— ओतिसोमे ' वासस्ति मिनोति ' ' वासतो-
पावहरति ' इति वचनात् सोममानेपावहरणे वासःसाध-
नके । अहर्गणे च प्रत्यहं सोमोपावहरणार्थं वासोभेदः
स्यात् । हविर्धानशकटे हि स्थानिनः सोमो वापान्
एकस्याहः पर्याप्तः, तावान् प्रत्यहं वासता उपावहरण्यः ।
अवशिष्टश्च शकटे एव वासता उपनन्दः स्थाप्यः ।
उत्सात् इह अर्थात् वासोऽन्तरे प्रागुत्तमात् उत्सादित्यर्थं,
तत्रमे तु यद्विवन् मानवधेयैर । न च प्रागुत्तममपि
एकमेव मानवत्वात् भिन्नं ब्रह्मणुपादाय तेनेन प्रत्यहं
उपावहरणे वर्तय इति वाच्यम् । उपावहरणवत्त्वस्य
आचर्यते दानविधानात् । तस्य च मैत्रायणस्य षण्दशानाम्यायेन
(४।२।६) आचर्यतीश्रानुत्सागप्राक्चरुत्साहजनकत्वेन
प्रायश्चित्तव्यर्थभावात् । मन्वागत्यपि च न मान-
काले एव उपादेयानि । प्रकृतौ हि शौर्कार्यं रूपसाधनी-

मानवासवैव उपनन्दस्य अमिपववेत्ताया तेनैव वासता
उपावहरणं कृतं, न तु स एव वासार्थः । अतश्च इह
मानकाले तावत् वत्सप्रहणे प्रमाणाभावात् उपावहरणकाले
एव तदुपादानम् । अर्थात्स्यापि वस्त्रैकरस्य कथात्
अप्यावोपयोगिता ।

सण्डन— ' पृथक्त्वमहर्गणे । ' २२.

शंकर— ' अहर्गणे वासो भिदा । ' २२.

अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदस्तदावर्तत, कर्म-
पृथक्त्वात् । ६।५।२।५६ ॥

यदा अहर्गणे वक्षिण्यमानार्थे अन्वारण्य बहिःस-
सर्वातां मध्ये उद्गातुरपच्छेदः स्यात् कस्मिंश्चिदहनि, तत्र
यदिमन् अहनि उद्गातुः अपच्छेदः, तत्र एव अहः
आवर्तत आवर्तनीयम् । न तु स्योऽहर्गणे एव आवर्त-
नीयः, कर्मपृथक्त्वात् कर्मणां पृथक्त्वात् । अहर्गणे
यावन्ति सुत्याऽहनि तावन्ति पृथक् कर्माणि ।
नहि अन्यदहः अन्यस्वहोऽहम् । तस्मात् अहर्गणे
अपच्छेदपिसिद्धिं एरुमेव अहः आवर्तनीयम् । के,

• अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदः इति न्यायः ।

ननु पयैव सप्तयजु मागेषु (प्राजापत्यपशुधामेषु)
गृह क्रियमाणेषु एरुविनाशे मति ' अहर्गणे० ' इत्य-
नेन न्यायेन इतरेषु प्रतिश्वमणेषु स एवावर्तते तथैव
द्रव्यसाहित्येऽपि स्यात् । नैनवेवम् । वा. २।२।७।२।
पृ. ५२७.

• प्रसतोद्गात्प्रतिदुर्तुणा अन्येभ्यदहापारेण सम-
न्वारण्यानां सदी (सदती बहिः) गच्छता उद्गाता इरु-
भोवनेन निम्नान्दने निच्छेदे कृते बराहृचिर्बिहवा
अतिदेशोनाहर्गणं धाता किं यस्मिन्नहनि अपच्छेदः तस्यै-
वाहृत्तिः, कृत्स्नस्य वाऽहर्गणस्येति संदिग्धे साहित्यरूप-
स्यथ कृत्स्नाहृत्ते प्रामाथ्यं, अहर्गणे० इति पद्यौचित्य-
करणमूत्रेण प्रत्येकं इति कर्मव्यवाऽन्वयात् एकस्यैवा-
हृत्तिर्भवति । पृथगुत्सावनेनाहा प्रत्येकं तापनयकयथ-
नमात् शरयोनेऽपि आगेयादिवत् प्रत्येकमिति कर्मव्यवा-
ऽन्वयोपपत्तेः एकाहृत्पुपत्तिः । सु. पृ. ८।६-१७७

ॐ अहर्गणे विषाणान्नासनं धर्मविप्रतिषेधा-
दन्त्ये प्रथमे वाऽहनि विकल्पः स्यात् । ११३।
६।१५ ॥

अग्निगोमे 'कृष्णविषमस कण्डूयते' इति दिशि-
तस्य प्रथम् । तस्याश्च कृष्णविषाणयाः कृष्णमृगयुक्तस्य
'नीतसु दक्षिणसु नान्वाके कृष्णविषाणां प्रकृतिः'
इति वचनात् प्रासनं प्रथमः कियते । अहर्गणे तु द्वाद-
शदि विषाणयाः प्रासनं स्यात् । अन्ये अहनि प्रथमे वा
अहनि कर्तव्यं इति विकल्पः स्यात् । धर्मविप्रतिषेधात्
धर्मविप्रतिषेधप्रसङ्गात् । यदि निवयेन प्रथमे एवाहनि
लज्जयेत्, तदा द्वितीयादिषु अहःसु दक्षिणानयनात्
प्राचीना ये वेदाध्यायः, तेषां विषाणया कण्डूयनं नाम
धर्मो वाप्येत । अथ अन्ये अहनि एव नियमेन लज्जयेत्,
तदा पूर्वोक्तमाहा दक्षिणादानोत्तरं ये वेदाध्यायः, तेषां हस्त्येन
कण्डूयनं नाम धर्मो वाप्येत । एव तन्मयवाऽपि विप्रति-
षेधः । तस्मात् विकल्पः इति पूर्वः पद्यः ।

'पाणोस्त्वभ्युतिमूत्वाद् विषाणानियमः स्यात्,
प्रातःसवनदस्यत्वाच्छिष्टे चाग्निमद्रुक्तत्वात् । १६ ॥

शिदान्तमाह । पाणोः दहास्य अश्रुतिमतत्वात् । पाणिः,
श्रुतिभूतः श्रुतिविहितः न यकश्चि । पाणिना कण्डूयितव्यं
दक्षिणानयनोत्तरं इति नास्ति विधिः । तस्मात्प्राति-
विप्रतिषेधप्रसङ्गः । तस्मात् विषाणानियमः स्यात् सर्व-
दिमन्त्रहर्गणे विषाणया कण्डूयनं नियम्येत । तस्मात्
अन्त्येऽहनि प्रासनं स्यात् । प्रातःसवनमभ्यस्तात् प्रातः-
सवनानि बहूनि गण्ये वक्ष्ये सः प्रातःसवनमभ्यः अह-
र्गणः । प्रातःसवनधर्मोद्ग्रहार्थं विषाणानियमः स्यात् ।
शिष्टे अश्रुतिश्च दक्षिणादानोत्तरवाक्येऽपि उत्तरयोः
सवनयोः विषाणयै कण्डूयनं स्यात् । अग्निमद्रुक्तत्वात्
विषाणयाकण्डूयनस्य धारणेन नरनान्वापदिगपर्यन्तं अग्नि-
मद्रुक्तत्वात् । तथा आह्वानपर्यन्तं गण्यमानत्वादिति
भाष्यः । तस्मात् अहर्गणे अन्त्यदिने एव विषाणयाः
प्रासनं इति सिद्धान्तः । के.

• अहर्गणे सर्वोपमाहा कर्त्तव्यः अतर्भूये प्रतिवा-
नार्थं धार्यते । सा. १।१।२।२।३।४. • अहर्गणे सर्व-
पापहां यदधीनं तत् सर्वं अविगोरात् अश्रुत्ये व्यस्तु

प्रास्यते 'कर्मोपमास्तु प्रास्यति' इति सक्तत्वात् ।
१०।१।१९।३३.

ॐ अहर्गणे सुत्याकाङ्क्षीनमुन्नदणयाऽऽह्वानस्य
प्रासहभाश्रुतिः ॥

वत्काला स्वावर्त्तव्यं, प्रयोगतो विसेषतयोगात् ।
१।१।१।१।२४ ॥

भाष्यं—तस्मिन्नेव द्वादशदि तन्काला या सुन्नदणया,
या स्वावर्त्तव्यं, नेदेन स्यात् । कुतः ? प्रयोगं प्रति तस्य
विशेषतयोगो भवति, 'अथ सुन्नदणयात्' इति । अत्ये-
त्युक्ते च; परस्यो नेति नोक्तो भवति । तथापि च
प्रह्वतिदेवादिकम् । मत्सादावर्त्तव्यं ।

अप्रयोगाहमिति चेत् । २५ ॥

भाष्यं—अग्नि चेत् परस्य 'अथ' इति विशेष-
तयोगात् आश्रुतिरिति । नैतत् सुकम् । कुतः ? यतः
अप्रयोगाहमेतत्, यत् 'अथ' इति वचनम् । इदं हि
मूक्तौ एकवाक्यः अविरहितं, अर्थादेव सिद्धत्वात् ।
अनद्वीकृतत्वाच्च 'चोदेनेन न प्राप्येत । शब्ददुर्कं स्यात्
'सुत्यानागच्छ' इति, तदर्थे 'अथ' इति । सुत्यास्य
सर्वेषामह्वानमविशिष्टम् । तस्मात् तस्य ।

स्यात् प्रयोगनिर्देशात्, कर्त्तव्येदवत् । २६ ॥

भाष्यं— स्यादेतः । कुतः ? प्रयोगनिर्देशात् ।
यद्यपि अथान्दस्यार्थो न निवर्त्तितः तथापि परिमन्त्रानि
प्रयुज्यते, तन्वाच्यं प्रमाणसंश्लेषेणैति, ज्ञानमालस्य ।
कर्त्तव्येदवत् । तथापि, 'अथवाच्यं सुन्नदरे विदारे एवीष्या-
सादयति, मास्तीमेव प्रतिवसकात् दक्षिणमिन्द्र'
इतीत्येवैतद्विप्रतिषेधानि देशभेदेन मन्त्रानां नोप-
सृष्टिनि । एषा तानि देशभेदात्प्रोक्तुर्वन्ति, परमिन्द्रमपि
कालभेदादप्युक्तव्यं नोदकरिष्यति । तस्मादावर्त्तव्यं ।

तद्भूतस्यानादमित्येति चेत्, तदप्रयोगात्सर्व-
स्यात् । २७ ॥

भाष्यं— अशेष्येत । एकमिन्द्र अहनि आह्वान
देवता आह्वानमन्त्रता भवति । एषा चाङ्गी । तस्य
पुनराह्वानमनर्थकम् । अगिष्यत् । यथाऽपि; मद्रुदाधानेन
संस्कृतस्य न पुनः कर्मनि शंस्यतः एकस्य कियते इति ।
तथाप्युक्तम् । यत्कारणं, प्रतिभर्त्तव्यम् । यस्मिन्

कर्मण्याहान् क्रियते तदर्थं वर्द्धवति । तस्य कर्मान्तेऽ-
पवर्गः । यथा, अन्येषां सुत्याकालानां संस्काराणामभि-
समागामीनाम् । तस्मादाहृतिः ।

अग्निवदिति चेत् ॥ २८ ॥

भाष्यं— इति यदुक्तं, यथा अग्नेराधानं सर्वकर्मणि
एतन् भवति, एवमिदमपीति । एतस्य कः परिहरा ।
आभाषाऽन्ते सूत्रम् ।

न, प्रयोगज्ञाचारण्यात् ॥ २९ ॥

भाष्यं— नैतदधानेन तुल्यम् । अध्यानस्य स्वकाल-
त्वात् । स्वकाले हि तन् क्रियते, तत्र न एवमेतं विशेषः ।
इदं पुन. कर्मकालमाधानम् । तदप्यस्य कर्मणः काले क्रियते
तदर्थमिति स्वाध्यानविशेषम् । तस्मात्तदधापानेन तुल्यम् ।
लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३० ॥

भाष्यं— लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति प्रत्यहं सुव्रत-
ण्याऽऽह्वानमिति । एष शाह, 'सस्मिन्नेस्मिन्नेऽहत्या-
शीश्रागरा प्रविश्य सुव्रतान्य सुव्रतान्यामाहृद्येति प्रेष्यति'
इति । प्रेषणमाह्वानक्रियाऽर्थम् । तस्मादपि प्रत्यहमा
ह्वानम् ।

तद्विद्ये तथेति चेत् ॥ ३१ ॥

भाष्यं— तद्विद्येनेन मूषाहुतिं प्रतिनिर्दिशति ।
तद्वि मूषाहुतिकर्मं यथा मूषैकादशित्या एतन् भवति, तथे-
दमपि भविष्यति । किं तस्य चाल्यं च साहचर्यम् । तद्
क्रियमाणमवश्यं कस्य चित्पत्त्यानितिके भवति, सर्वसाधा
रणत्वान्निकस्य दुर्नैमल्यत्वात् । यथा तद्वैकस्य कस्य चित्पू-
न्यान्तिने क्रियमाणं सर्वमूषार्थं भवति, एवमिदमप्येकस्य
कस्य चित् सोल्यस्य कर्मणोऽन्तिके क्रियमाणं सर्वापि
भविष्यतीति ।

नाशिष्टपादितरन्यासयत्वात् ॥ ३२ ॥

भाष्यं— नैतत्तेन तुल्यम् । कुतः ? अशिष्टत्वात् ।
ज्ञानं यथान्तिके होमः शिष्ये । अविबन्धितमन्त्रिकम् ।
आह्वनीयप्रतिषेधार्थेनेतद्विष्णुक्तम् । इतरप्रतिषेधो या,
(११२।७।२७) अशास्त्रत्वात् देशानाम् । (११।
२।७।२९) इति । इतरस्याप्यन्याथ । इह लिखितो न्यायः ।
कालमेवात् एतन्नाशविशेषस्य आह्वना भविष्यन्मिति ।
हस्तादिष्वप्युपस्थासः ।

विध्वेकत्वादिति चेत् ॥ ३३ ॥

भाष्यं— अथ कश्चित् मूषात्, इह द्वादशाहिको
विधिवत्काले वसतीवरीपर्यन्तोऽत्रभूयादिति । अयमापि
च द्वादशाहिको विधिः । तत्रादृश्यादनेनापि तथा भवि-
तन्वमिति ।

न, कृत्स्नस्य पुन प्रयोगात् प्रधानवत् ॥ ३४ ॥

भाष्यं— तत्र । कुतः ? कृत्स्नस्य पुन प्रयोगात् ।
कृत्स्नोऽप्यो विधिः पुन. प्रसुप्त्यते अभिषयवचनानाह-
यमसस्त्रोतशब्दादिः । प्रधानवत् । तत्रैव प्रधानानि
प्रत्यहं क्रियन्ते तथा । तत्र वसतीवरीपत्रा मकृत्वं स्यात्,
स्तोत्रादिबद्धा बहुकृतवः कृतं स्यात्, तत्र बहुकृतवः कृत
मिति न्याय्यम् । तथा सर्वेषामुपपत्तेरिति । संकृत्वा तु
यत्न क्रियते, सर्वेषु कालभेदादुपपत्त्यात् । तस्मादाहृतिः ।

सोम—पूर्वैषत् सुत्याकालाह्वानस्यापि एतन्नाहं इत्युच्यतेः
रंगतिः । नच आग्नीषोमीयकाले अनुष्ठितस्य अजनादि-
संस्कारस्यापि तदपवर्गे अवपवर्गः स्यात् इति वाच्यम् ।
अजनादेर्हि न मूषागतविशयो द्वार, किन्तु यूपस्यरूप-
मेव । तस्य मूषापरकविधानात् पशुमयस्याप्येकः, इति
पशुनयापवर्गे अजनाद्यपवर्गे । इह तु आश्वानस्य द्वार
देवतामनाविधाय, स सर्वेषामह्वानमिकं इत्यत्र प्रमाण-
मावात् यत्किञ्चिदपि अत्र अनुष्ठीयते, तदपवर्गे प्रत्यहं
अतिशयानेनादिवत् अपवर्गस्य युक्तत्वात् ।

वि— 'सुत्याकालीनमाह्वानं एतन् स्यात् मियते-
ऽथवा । मूषाहुतिमयात् एतन्, सुत्याकालेनाहृतिः ॥'

आहृ—सुत्याकालीनसुव्रतान्याऽऽह्वानं तु अहर्गणे एव-
माद्यविशेषात् प्रतिमुक्त्यमाद्यतीति । सर्वनीयादिसुत्याकाली-
नाह्वानवत् । विशिष्य च अनेत्यादिपदप्रयोगादपि
अपवर्गो निर्णीयते । न च प्रह्वौ सुत्याया एका-
नात् अनेत्यस्य अविशिष्टार्थेन, 'सुत्यामामास्य'
इत्यनेनैव सुत्याकाले आगमनप्रकाशयनोपपत्तेः । अथेति
पदस्य वैदर्भ्यमित्येव सुत्यादिनीयत्प्रकाशनस्यैव अभ्यु-
दयशिरस्कृत्यकल्पनात् । अतश्च सुत्याभेदेन तद्वि-
भेदात् अपवर्गवर्तनीयाद्यपदेन सुत्याऽन्तरदिनानां प्रकृत्या
नानुपपत्त्या आनुष्ठितारव्यपदेन । एतदुक्तिकथनार्थेन च
सुत्यान्तराणि । इतरथा यद्यप्यपवर्तनीयादित्यापेनेव

(१२१२१२) युज्यन्त्याऽऽहृतिविदेः वृषाणितरणैव-
 षन्म् । न च स्वनीपाद्यपूर्वाणां तत्कल्प्याऽपूर्वोपयोगिनया
 तदुपसौ अपपयोग प्रथमदृशित्व्यनुपपत्तेः आहृत्सुपपत्ता-
 यति प्रकृते देवताया एकत्वात् सङ्ग्राहानसंस्कृताया
 एव प्रसङ्गेन सर्वोपकारकत्वोपपत्तेः कृषमाहृतिरिति
 वाच्यम् । आह्वानस्य स्वरूपेणाकियमान्तया देवता-
 स्मरणमात्रस्मरस्य दृष्टोपकारस्य तत्कालमेव नाभात्
 तदाहितसंस्कारस्यापि प्रधानकारीनदेवतास्मरणेन भागात्
 प्रसङ्गानुपपत्तेः । अत एव यत्र पाशुकदेवताऽऽवाहनवकाश-
 जन्यसंस्कारस्य अन्तगः हृदयार्थिवागीयदेवतास्मरणस्य
 मायिन्यात्, तत्र भवत्येव पशुपुरोवासे प्रसङ्गः । न च
 उत्तरस्मरणस्यैव पूर्वज्ञानजनितसंस्कारनाशकत्वस्य लोका-
 बलततया यथाव्यागीयदेवतास्मरणैरेव तस्य भागात्, कथं
 प्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथापि उक्तमप्यजातीयदेवतास्मर-
 णेनैव तावन्तं भागे आवाहनस्य प्रधानोपकारकानुपपत्तेः ।
 अतोऽयमेवं तन्मन्मसंस्कारत्वान्निष्ठं प्रति प्रधानत्वावन्नि-
 स्तीयदेवतास्मरणस्यैव नाशकत्वम् । अयच्छिद्यत्वं न
 पराश्रितिसंभवेति न क्यायागीयदेवतास्मरणमात्रेण तस्मात्
 इति युक्तः प्रसङ्गः । प्रकृते तु प्रकृतिविलक्षणशक्यतामयी-
 त्वत्वात् तथावत् । अत एव 'परिधीयतिऽहृति
 आशीशीभानारं प्रविश्य मनुष्यस्य सुब्रह्मण्यमाहवेति
 संश्रैपति' इति लिङ्गमभ्युपपद्यते ।

मण्डन— 'आवर्तताह्वानग्रहणा समृद्धे ।'
 शंकर— 'सुब्रह्मण्यं न नान्येवम् ।' अस्या
 मुत्याकाव्येना सुब्रह्मण्या मेवं एका नैत्यर्पः ।

● अहर्गण्ये सोमोपावहरणकाले एव प्रत्यहं वानोऽन्तरं
 ज्ञयाद्यम् । सा. १०।६।२।७९-८०, ● अहर्गण्ये
 द्विरात्रादिषु द्वादशाहिकदशाहस्य धर्मणा कल्पेणाविदेशः ।
 १०।५।४।१२-१३.

● अहर्गण्यत्वं सोममहृतिलिङ्गम् । घा. ५. ११९.
 ● अहिकुण्डलन्यायः । यथा एकस्य अहेः अहि-
 त्वेनामिदं, तथैव कुण्डलवत्स्य प्राणित्वात्सर्वदेव-
 द्यारिणः, एतन्महाणेऽपि नैतन्महृतेषामेते जीवेषा-
 न्नातिरूपेण भेदश्च तात्त्विक इति । साहस्री. १५७

● ब्रह्मण्यच्छीरोः मेदाभावेऽपि अहिकुण्डलन्या-
 येन विरोधवत्त्वात् विग्रहवत्त्वोपपत्तिः (नशाः) इति न
 च वाच्यम् । अहेत. २।३।२०, ● यदि पुनः परमाणु-
 एव ब्रह्मः कश्चित्कालं अहिकुण्डलन्यायेन परमाणु-
 संस्थानमूढः अन्युपगम्येत, तदा परमाणुस्य नभस्य
 तिरक्तुंमहाशक्त्यात् मोक्षशालैवैवम् प्रतज्येत । (अहिः
 इत्यभेदे) भावते, बुध्दत्तभोगप्रद्विवादीनि इति तु मेदो
 भावते । यथा वा सुन्दर इति भावेदो भावते केन
 सुखसुदः तद्वत् क्रमेणः इति तु मेदो भावते तद्वत् ।)
 शांभा. ३।२।२९ ब्रम्

● अहिच्छत्रवासिमाह्वानीनां सुहायं अनाचात् ।
 या. १।१।२।७ वृ. २०४.

● अहिदंशं विनाऽपि शब्दाविदेकापि भरणदं-
 नात् । विवि. पृ. ९. न ज्ञानं बौद्धविज्ञानं अहिकुरं
 अस्ति शेषे ज्ञेयवति । ज्ञानानामपि प्राणनीयभानना-
 प्रबोधात् अहिदंशविशेषे सति भयसंभवात् भयं इति
 मन्तव्यम् । कणिका.

● अहिनकुलन्यायः । द्याधतिके विरोधे प्रदंभीये
 वायुसुराहिते । साहस्री. ३१९. (द्याधतिकः वन-
 पिच्छः स्वगणिका । द्याधतिकविरोधोदाहरणमि च
 सुहृत्समाख्ये विवाहप्रकरणे द्रष्टव्यानि यथा— 'सिद्धेभं
 मृष्टिभयवोत्पन्नकं श्वेनं च कीरायि गोमयं वधु-
 ष्णीति मीचरयोः प्रेथेययोश्च लजेत् ॥ ' इति ।
 ओतुर्मांजरीः, रतकः मूकः । श्व च एणश्च । धीयः
 मर्हत्थ अनिश्च । वधुः नज्जलः । के.)

● अहिनित्त्वं धर्मनीयाय । अहिर्मिर्लीयतेऽस्या
 या अहिनित्त्वंयन्ति । सर्वज्ज् इत्यर्थः । यथा सर्पः सन्तं
 प्राणतन्मत्तवोदगतमपि त्यामानन्तरं स्वगमिषे वर्तमानामपि
 न वदादित्यत्र वेत्तं जानाति, तथा देहं बोधत् प्राण-
 मत्वेनापिमतमपि, सति शेषे न कदाऽप्यामत्तव पर-
 तीति भावः । साहस्री. २८२.

● अदिमुक्तेर्वर्तन्यायः । अयं तादात्म्यात्वात् एव
 शेषः । भदिनीनोन्माद्वरः शोषविनिरोधः, अहेकेन-
 स्वादिकारणं 'वोक्ष' इति पाशात्यभाषायां प्रतिशब्दः ।
 तं मुद्के इत्यदिमुक् 'वोक्षी' अर्थेन इति भाषायां

प्रविद्धः । 'कैवर्ते दाद्यधीवरी' इत्यमरः । यथा श्रुते हि लोके- कश्चिदहिभुक् भावनायुक्तं तत्र बहुजनसमुदायं दृष्ट्वा केन चिन्मे विलिप्तमथे न स्वादिति पिशा स्वपादे रण्डे बद्धा तन्ना भ्रातृ । कैवर्तेशोपहाशाद्यै तपादात्ता रण्डं गोचयित्वा स्वपादे ययथ । नाधि च पारं गताया भूमोरणसमये प्रतुदोऽरिभुक् स्वपादे रण्डमदकृत्वा कैवर्तपादे च रण्डु दृष्ट्वा अहमप्रमथमहमिति स्वद्विदि निश्चिन्व 'रे कैवर्तं त्वमहमह च त्व' इति तेन विवादं कृतवानिति । तथा प्रकृतोऽपि । साहस्री. ३७५.

● अहीनः आहूतसोमयागरूपः द्विरामनिरामादिः अहरांगः । तस्मिन् अहीनशब्दो रूढः । यौगिकत्वे तु 'न हीनः' इति विशिष्टा नगमने कृते तस्मिन् अयथादि- शब्दगत आयुदात्तः स्यात्, मथ्योदात्तस्य आम्नात्वे । वि. ३।३।१३. ● अहीनः । न च नञ्समास्येन अवयवस्यु- र्वादि, सङ्गदायशक्या तस्मिन्नाकारणात् । न च नञ्समासस्य लक्ष्यमस्ति । नञ्समासे हि तस्मिन् अवयवपूर्वपदकृतित्वर- क्त्वान्वा आयुदात्तत्वं स्यात् । नथ्योदात्तस्य अयं पठयते । तेन सामन्ययावत्ताऽऽश्ववधानम् । तथाहि वस्ति 'अयज्जादि- पूर्वदेशिवद्भवन् स्वरमिदमर्थे' (पा० ७।१।२ सूत्रे कार्तिकमिदम् । स्वरश्चिद्धमर्थमिति-उपदेशावल्याया आयु- दात्तस्य उक्तः स्वरः यथा स्यात् इत्यर्थः) इत्येवं ईगादेशो आभीनगणे प्रत्ययानुदानत्वेन ईकारे स्वरः सिध्यति । तस्मात् अहर्गणनामथेमेतत् । (अह्ना समूहः अहीनः कृतः इति विशेषः) । वा. ३।३।१।१६ पृ. ८६५. ● अहीनः पञ्चशारदोयः मास्वीयः 'यः कामयेत वहुः स्वापिति स एतेन यजेत' इति विहितः । भा. १।१।२। १३५५, ● अहीनः सर्व एष अन्त्यतरतोऽतिरथ । ८।२।६।११, न च ईद्व्यचनमस्ति 'वोऽन्यतरतोऽ- तिरामः सोऽहीनः' इति, किन्तु यत् अन्त्यतरः अहीन इति स्वरन्ति सोऽहीनः । वा. ७।१।१।१६ पृ. ८६५. ● अहीनैः अवीधिताः (अधि) यवन्ति (कृत्विजः) । १०।६।१।५।५८. ● अहीनोऽपि इन्द्रकवहस्मशः औद्- म्बरीसंमार्गं च एकैतैर वजमानेन इति पूर्वनायेन क्षिणे, स एकः यः कौऽपि, विशेषस्य अवधारमित्युचयनकणात् ।

वि. १।२।४।१२. ● अहीने पृथ्वपसहान्ते मधुनः वृत्तस्य वा प्राधान्यं कृत्विजाम् । भा. १०।६।१।३।२९. ● अहीनेषु ऐरादशिनपृथुकमः आगोप-ऐन्द्र-ऐन्द्राम- शारस्वत-गाविन-गोम्प-पैथवेय-दीष्ण- माकत- बाह- स्पत्य-नाक्षयाः इति । संकर्ष. १।४।२७. ● अहीनेषु प्रगाहीनं चतुर्भेऽद्विनि पोटशी सूच्यते । भा. १०।५। १।४।५५-५७. ● अहीनेषु पद्मानादिषु एकस्तोमकाः आग्नाताः 'विद्वदग्निष्टोमो भवति' 'पचदश उक्त्यो भवति' इत्यादयः । जि. ५।३।१५. ● 'द्वादशोपपदः' इति द्वादशोपपदग्रन्थे विहितत्वात् तत्प्रकृतित्वेन सर्वाहीनेषु तत्प्राप्तिः । वा. ३।३।१।१६ पृ. ८६५. ● दिवदु- यजमानाककुलयाहीनादिषु 'निराहूते, निरन्यद्व्यो, धुरेष शिल्पपति, एकविंशत्या शपयति' इति तत्संख्याकानामेव अक्षनादीना यजमानसंस्कारत्वात् तावत्संख्यायाज्ञानाद्युक्तमयः, न प्रत्येकम् । सोम. ५।२।२. ● अहीनत्वं सोमप्रकृतिभिन्नम् । बाह. पृ. ११९. ● 'अग्निष्टोमो वै प्रजपोतिः, स उत्तरानेकाहानश्चयत, तमेत द्विरानापोऽर्गण्यं कुरुः, त्वमस्मान् मा हासी- रिति तदेषामहीनत्वं' इति द्विराशदीनामहीनत्वं दर्श- यति । (तत्र न हीनत्वं इति ध्युपचौ मानं स्यात्) । भा. ८।२।१।१८. ● 'द्विराशदीना आ एकादशवरात् अहीनत्वं यवन्तिचोदनात्' । ८।२।१।२६.

● अहीनधर्मः द्वादशोपपत्ता ज्योतिष्टोमप्रकरणे पठिताऽपि न गणयवयति । भा. ३।३।१।२।२१ पृ. ७३३. ● अहीनभूतश्च द्वादशाहः यजन्तिचोदनाः 'द्वाद- शाहिन प्रजाकामो यजेत' इति । भा. ८।२।५।१५. ● अहीनभूतस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः यज यजतिः भ्रूयते । ८।२।५।२५. ● अहीनलक्षणं यजतिचोदना यज्ञपानधुल्य- नियमानावथ । वि. १०।६।१६.

● अहीनाधिकरणन्यायः । द्वादशोपपत्ताऽधिकर- णम् । ज्योतिष्टोमे धृता द्वादशोपपत्ता अहीनस्यैव, न ज्योतिष्टोमस्य साहस्य ॥

अहीनो वा प्रकरणाद् गौणः । ३।३।८।१५ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमं प्रपुन्य तस्मान्मन्त्रि ' तिस्र एव साहस्रोपशदः, द्वादशादीनस्य ' इति । तत्र संदेशः किं साहस्रोपशदा ज्योतिष्टोमे, उच्यते अर्हन्ते इति । किं तत्र प्रसक्तं प्रातः । ज्योतिष्टोमे इति । वृत्तः ? प्रकरणात् । एवं प्रकरणमनुपदीतं मनति । ननु भाष्येन भाष्यते । न भाष्यते । अदीनपद्यनेन ज्योतिष्टोमं वक्ष्यामः । वृत्तः । न हीयते इति अदीनः । दक्षिणया क्रान्तरीरां वृत्तेन वा न हीयते । तेन ज्योतिष्टोमः अदीनः । वासुदेन संशयो निवर्त्यते ।

वा— ननु अष्टायादौ वागानर्गः प्रतिष्ठातः स तर्गः पर्यरहितः । किं इत्यानीमरादिभ्यस्ते, येन चतुर्थरुपानं नाम्भ्यते । तदुच्यते ' यदापलविधिष्ठानां श्रुत्यादीनाम्यतः परम् । विरोधः क्वचित् नास्तीति विषयः परिशोभ्यते ॥ ' तत्र प्रकरणस्य तावत् श्रुतिविद्वज्जस्यैः एव विरोधापरिरोधो संभवत्येते (१६६ इत्यधिकरणत्वेन प्रत्येन) ।

ज्योतिष्टोमे भूयते ' तिस्र एव साहस्रोपशदः कर्माः द्वादशादीनस्य ' इति । तत्र साहस्रोन्देन तावत् अष्टा समाप्तमानवात् सदैव अष्टा संशयपर्यन्त इत्येवं ज्योतिष्टोमो पश्यते इति स्पष्टत्वं तस्य । ' द्वादशादीनस्य ' इति तु द्वादशोपशदं किं ज्योतिष्टोमस्य, अप अदीनस्य द्वादशाहवैः इति संदिश्यते । यदि अदीनस्यन्दः कथं चित् ज्योतिष्टोमेऽपि उपपद्यते, ततः प्रकरणस्य अविरोधात् तस्मिन्नेव निवेशः । अथ अदीन इति अदर्शयामावेन, ततः श्रुत्या संयुक्तत्वात् असंयुक्तप्रदपस्यमावेन प्रकरणेन अवयवम् । अस्ति हि तस्मिन् श्रुतिप्रकरणवैरीकः । किं प्रसक्तं किं दान्नेन उपक्रमं वासुदेन स्वावायं प्रकरणम् ज्योतिष्टोमार्थं इति प्रतिजानीमहे । न च श्रुतिविरोधः, प्रकरणदेव अदीनस्यन्दः स्यात्किं ज्योतिष्टोमार्थमित्यादात् । अस्ति च नरसमानात्मकत्वमेव तदभिधानत्वात्पर्यम् । अतो यद्यपि ' अहं एवः क्रान्तरीरे ' (प्राग्वज्जन्तुस्यकृत्वात् ७१३१३३ पुने ' अहः एवः ' इत्येतावदेव वातिकमुपन्यस्यम् । वि. नीट्वां उ ' अहः एवः कर्ता ' इति वातिकमुपन्यस्यम् । ' तत्र समूहः ' इति तु वृत्तः

हाधिकारः अद्वैत एव) इत्येवं श्रुत्यावमानः अदीनाधिकारो अदीनस्यन्दो भवति, तथापि विरोधापरिहासार्थं अदीनमुपयोगार्थं ज्योतिष्टोमार्गः समर्थनीयः । स हि वृत्तविधानात् सर्वप्रकृतित्वस्य न कुनश्चित् हीयते । न चेन के विदपि क्रतवः प्रकृतित्वेन बहति । यत् भाष्यकारेणोक्तं ' दक्षिणया क्रान्तरीरे च हीयते ' इति, तदर्थं तदम् । दक्षिणया क्रान्तरीरेपि किमिच्छित्तुपशदानात् । यथायदि विकल्पनाया वा अनवसितसमावायं प्रसक्तम् । तद्वदश्रुतिविद्वज्जस्यैश्च दक्षिणयादिनायात् क्रान्तरीरेपि विकारपूर्वोत्पत्तिविरोधात् अस्तिष्टोम संशयस्य न्यूनत्वात् । तस्यैव विषयत्वमेव अप्य न कं विषयसि, पेव सिद्धा न हीयते इति अदीनः । प्रकरणतामप्यात् अदेव गुणयोजित उच्यते इति गीमः, न गीमइत्यभ्यन्तात् ।

असंयोगात् सुखयस्य, तस्मात्प्रकृत्येव । १६ ॥

भाष्यं— अपकृत्येन द्वादशोपशदा । वृत्तः ? असंयोगात् ज्योतिष्टोमेन । प्रथमसंयोगः ? अदीनेन एकत्वान्नायस्य प्रसक्तत्वात् । ननु ज्योतिष्टोमः एव गीमः अदीनः । नेत्युच्यते । नहि सुखयस्यमेव गीमप्रकरणमस्ति । ननु तत्रसमाधौ भविष्यति । नेति नूनम् । तथा एति आबुद्धस्य अदीनस्यन्दोऽपि भवति (अदीनस्य) । मन्वोपासनावयवम् (अदीनस्य) । वसात् प्रकर्षं बाधिया अदीनस्य धर्मः । अनिन् स्पष्टेणो मयति ' तिस्र एव साहस्रोपशदो द्वादशादीनस्य ' इति । यदि अन्य. साहः अप्यं अदीनः, तत्र एव मन्वोपशदोऽन्येकरते । विद्यते च मन्वदेवचचनम् । तस्मात् अदीनस्येति ।

वा— ' सुखयः प्रथमकार्यत्वाज्योतिष्टोमोऽभिधीयते । अदीनस्यन्दसंयोगो न तु तस्य कथं चन ॥ असंयोगात् तस्मात्स वा संशय तेन संगता । न सां प्रकरणत्वात् तस्य तेनारमात्प्रसक्तम् ॥ द्वादशत्वमदीनेन पृष्टीकृत्यैव संगतम् । अदीनोऽहं समूहश्च ज्योतिष्टोमे हि साहस्रम् ॥ ' यत् गुणात्तत्र प्रकाशनीति, तद्विरोधस्य विचारतेति ।

यदि तावत् गौण इति उपचारात् प्रवृत्तोऽभिधीयते, ततो न प्रकरणात्पेनेन क्षुब्धार्थपरित्यागो युक्तः । न चेदं अर्थवादार्थं, येन एकहोऽपि प्रसंसितुं अहर्गणवदुपचर्यते । न चास्य शब्दान्तरं नास्ति, येन सिंहगुणसमूह इव इत्थं नष्टेदोःन प्रतिपाद्यते । तस्मादौपचारिकत्वं तावदयुक्तम् । न च नञ्प्रभेदेन अवयवव्युत्पत्तिः, यमुदाय प्रसिद्धया तन्निराकरणात् । न च नञ्प्रभेदेन उच्यते मस्ति । नञ्प्रभेदे हि यस्ति अभ्यसपूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्यात् (तापुदपे तुल्यार्थे ० पा० ६।१।२ इति सूत्रेण) आनुदात्तत्वं स्यात् । मध्योदात्तत्वं अयं पठ्यते । तेन समस्तवागन्ताऽध्यवयानम् । तथाहि कति 'आपश्चादिषु उपदेशिवदननं स्वरसिद्धयर्थे' इत्येवं ईनादेशो आशीयमाणे प्रत्ययानुदात्तत्वेन ईकारे स्वरः सिध्यति । तस्मात् अहर्गणनामधेयमेतत् । अपि च साहस्यन्देशेन द्वादशत्वसम्बन्धेऽपि अवकल्पमाने अहीनपदोपादानान्तरस्य शास्त्रस्य अर्थान्तरत्वाच्चिन्वं विज्ञायते । प्रकरणाद्वा त्रियद्वादशत्वयोः सम्बन्धे रूपे द्वापि साहस्यदीनशब्दौ अनर्थकौ स्याताम् । अर्थान्तरत्वे तु अहीनस्य च तावदवयवोपादात्तत्वं । ततश्च आनन्तर्यात् नित्यस्वपि तत्सम्बन्धः प्रसज्यते एव, इति स्वयखाऽर्थे साहस्यद्वयमपि अर्थवत् । तस्मादपकर्ष इति ।

(पर्वं यथाभावं अधिकरणं भ्याम्नाय स्वाभिप्राय माह—) न-तु किल एतद्युक्तम् । परप्रकरणे अन्यधर्म-निधेः शान्ताभ्यन्तत्वात्, तेन वा अतस्यद्वयसम्बन्धव्यतिष्ठ-प्रत्यय प्रकरणस्य पुनरुत्पत्तिर्वागन्तात्, द्वादशोपगमः इति च द्वादशाप्रकरणे सिद्धित्वात्, तद्वद्विन्वित्त्वेन सर्वोदी-नेषु ताप्राप्तेः । अतः नित्यमेव अस्मिन् धाक्ये सर्वदोष-रहितत्वात् विधीयते, द्वादशानं तु अहीनस्यनिधायक्या-न्तरपदेन प्राप्तं औचित्यरूपेण अस्य उच्यते निर्बीलादि-वत् अनुश्लेषे इति ।

कर्मं तर्हि अधिकरणं नेतव्यम् ? उच्यते । 'उपोनिपे दशाहीनत्वं ततो विधिर्यं भवेत् । अहर्गणे तु तस्येदं प्राप्तं स्तुत्यर्थमुच्यते ॥' एत-दुक्तं भवति, किं ज्योतिषोमः अहीनः, तस्य चेदं प्रक-रणत्वं विधीयते, अथ अहर्गणः तस्य च प्राप्तमेव

अन्यार्थमनुश्लेषे इति । ननु एवं सति अहर्गणस्यवदमपि एतत् ज्योतिषोमस्य एतत्त्वव्युत्पत्तिः, इति प्रकरणविरोध-विचाराभावः प्राप्नोति । नैप दोषः । पूर्वपक्षे हि द्वाद-शत्वस्य विधीयमानस्य प्रकरणं द्वादशं भवति इत्यनु-च्यते । सिद्धान्ते तु अहर्गणव्युत्पत्त्यस्य प्रकरणं तर्हि इति चाप्येत । अन्यत्वं तत्, यत् तथा सत्यपि प्रकरानन्तरेण प्रकरणे एवोपयुक्तमिति । यदा तु द्विव्यवहृत्यन्वायेन (३।३।१) उक्तोऽपि कर्म विद्याशीयते, तासांऽ-न्तरविधौ च सत्यपि शास्त्राऽन्तरोक्तस्य प्रयोगान्तररहि-तस्य विधिवन्वदुपपद्यते, तदा यथाभावात्मेव शक्यं समर्थ-वितुम् । सर्वथा 'द्वादशाहीनस्य' इत्येतत् तावत् अह-र्गणविषयत्वात् प्रकरणात् उच्यते इति सिद्धम् ।

शा— 'तत्र प्रकरणाज्योतिषोमाह्वयं प्रतीयते । तत्रैवाहीनशब्दोऽपि 'न हीन' इति धर्यते ॥' इति प्राप्ते श्रुतः । 'साहस्यद्वयान्तरं तावदहीन इति गम्यते । रुद्धिश्चेत् द्विराजौ सा च योगाद् बलीयसी ॥ तत्रापि यौगिकत्वं चेन्न सत्रेष्वप्रयो-गतम् । मध्योदात्तं वदं षेडमत्तः उक्तव्ययान्तता ॥'

शोभ— अभाष्याशाम्भुपतिज्ञातार्थमध्ये अन्यस्य निरूपणे इदानीं प्रमात्वर इति अवसरसंसंगतिः । 'तापुदपे तुल्यार्थतृतीयाकनाम्युपमानाभ्यध्वितीयाकृत्याः' इत्यनेन सूत्रेण (पा० ६।१।२) तापुदपे समाप्ते अन्य-यार्थानां पूर्वपदभूतानां प्रकृतिस्वरत्वं विधीयते । प्रकृति-स्वरस्य नाम तेषां यथागाभावरदशाया यः स्वरः, समाप्ते-ऽपि तत्स्वरवत्त्वम् । ततश्चात्र अन्यधस्य नमः पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वे तस्य 'निजात् आनुदात्ताः' इत्यर्थाभा-सिधये 'इन्दुदात्तत्वात् समाप्तेऽपि नम एवोदात्तस्य इत-रस्य तु सर्वेषु 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (पा० ६।१। १।८) इत्यनुदात्तत्वं इति अहीनपदं आनुदात्तं स्यात् । ननु 'आनुदात्तस्य' इत्यनेन सूत्रेण प्रत्ययसहासनि-योगेन विधीयमानानुदात्तस्य अनन्तरत्वात् ईनादेशात् पूर्वमेव भवति, यतश्च प्रत्ययान्तत्वे अनन्तोदात्तत्वमेव स्यात्, न मध्योदात्तत्वं (इति चेन्न) 'आप्यनेपीनीयिषः' इत्यादिस्वरानुत्पत्तिद्वि-ता आदेशा ये आयाद्वादः तेषु (आप्यदिस्वरानुत्पत्तिवदवचनं

द्वादशास्यस्य ज्योतिष्टोमे नियेयसंभवः । अतश्च अहीन-
संमन्वयुपसद्देशेन द्वादशास्यविधिः । पश्वीत्यष्टे च पर-
स्परसंबन्धस्य प्राचीनमते स्म्युपलवात् न विशिष्टोद्देशे
वाक्यभेदः । यंस्तुतस्तु अहीनेद्देशेन अतिदेनामातेः पूर्व-
प्रवृत्त्या द्वादशोपसत्समेव अनेन वाक्येन द्वादशास्यप्राति-
कटकं ' ता चतुर्भिः ' इतिपत् विधीयते । द्वादशास्य-
प्रकरणस्यप्राप्त्यान्तरं तु आत्माऽन्तरपरतया वा सवगान-
परतया वा न विरुध्यते इति भाष्यकारामिप्रायः । यस्तु-
तस्तु द्वादशास्यप्रकरणस्यस्य सखाहीनोपसत्ताधारणत्वा-
देव अहीनेऽपि द्वादशास्यप्राप्त्युपपत्तेः एकमान्यतास्यभावे
प्रकरणपाठार्थवचनाय च औचित्येन नित्यविधेरेव भय-
मर्थवादः । महतः कर्मणे महती संख्या उचिता न तु
प्रकृते, इति च स्तुतिः । अतो वाक्येन प्रकरणं वाधित्वा
द्वादशास्यस्य अहीनउपसत्तायतेः न तेन ज्योतिष्टोमे
द्वादशास्यम् । मूत्रे तु (पार्तिके) षडया भाक्तभृत्किन्व-
मादाय भ्रुतिप्रहरणविरोधोपन्यासः इति द्रव्यम् ।

मण्डन—' अहीनोपसत्ता सकृदा । ' १३.

शंकर—' अहीनता च प्रकृतेः । ' १३.

● अहीनाधिकरणन्यायेन (नीवीतं मनुष्याणा
इति) पश्वीश्रुत्या मनुष्यधर्मः (पूर्वपक्षे) वा. ३।१।१।१.
अथ भुधा-प्रकरणानुसारेण भ्रुतेस्त्वधासास्यगौचित्य-
सूचनाय अहीनराधिकरणन्यायोक्तिः । अहीनादेः प्रकृत
कर्मान्वयात् द्वादशोपसत्तादेः तद्युक्ताहीनधर्मत्वा
योगेऽपि मनुष्याणा प्रकृतकर्मान्वयसंभवात् अनापक
स्वापि बाधयोगात् प्रकरणानुस्यूहीतया श्रुत्या प्रकृतकर्म-
सूत्रमनुभवधर्मत्वम् । इति । १ १३४६.

॥ अहीनस्य पुरुषसदृशत्वात् । ३।४।५।१४ ॥

ज्योतिष्टोमे ' हीने स्मामि ' इति श्रुतम् । दर्शपूर्ण-
मासयोः ' जङ्गममानोऽनुव्यात् मयि दशकर ' ' प्राणो
दशः, अपानः क्रतुः, प्राणपानवैशान्तं षत्ते ' इति
श्रुतम् । इमौ स्नानमन्यपाठरूपौ धर्मौ पुनः वदती-
क्योति । एतौ पुरुषधर्मौ, न क्रतुधर्मौ न वा क्रतु-
दुक्तपुरुषधर्मौ । तदर्थत्वात् पुरुषार्थत्वात् पुरुष-
धर्मत्वात् तयोर्धर्मयोः । स्नानं तानत् मलयकर्माण्यं
पुरुषार्थमिति स्वयम् । मलयतनमपि पुरुषार्थमेवेति

वाक्यादवगम्यते जङ्गममानपदस्य शानजन्वत्वेन,
शानञ्च अ क्रुत्वात् कर्मवाचकत्वेन पुरुषप्राधान्यायपमात् ।
अहीनस्य यथा ' द्वादश अहीनस्य ' इति विधीयमानं
द्वादशोपसत्तं प्रकरणमपि वाधित्वा अहीनपदव्यवहात्
अहीनार्थमित्यवगतं तद्वत् । तस्मात् स्नानं मन्त्रस्य
पुरुषधर्मौ इति पूर्वः पक्षः ।

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यमत् ।
१५ ॥

स्नानं मन्त्रपाठस्य पुरुषधर्मौ इति पूर्वपक्षं सूत्रप्रसं-
वाशब्देन व्याख्येयम् सिद्धान्तमाह । तद्युक्तस्य तेन प्रकृत-
दर्शपूर्णमासरूपकतुना युक्तस्य पुरुषस्य संस्कारः स्यात् ।
प्रकणतिशेषात् इत्यंभावाऽऽज्ञात्वात्सख्येन प्रकरणेन
विशेषात् अक्रतुयुक्तस्य पुरुषस्य स्वावर्तनात् । प्रकरण-
पथेन क्रतुयुक्तपुरुषस्यैव महणात् । इत्यवत्, यथा
रीक्षादि इत्य दर्शपूर्णमासपूर्वेषापनकसापनमेव प्रोख-
णादि प्रतिपद्यते तद्वत् । तस्मात् क्रतुयुक्तपुरुषधर्मौ स्नान-
मन्त्रपाठौ इति सिद्धान्तः ।

उपदेशादपकृष्येत । १६ ॥

सिद्धान्ती पूर्वपक्षस्तदघान्तदेशस्यप्यमाह । मय-
देशात् इव इत्यित्यये, अपेति विप्रकर्षं, दिशिवचरण-
क्रियः । अहीनस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणत्वात् अत्यन्तविप्रकृषा-
स्मानात् अहीनधर्मयुक्तं द्वादशोपसत्तस्य ज्योतिष्टोमप्रकर-
णेन अवगमनात्वात् अपकृष्येत उक्त्येतेति युक्तम् ।
प्रकृते तु जङ्गममानपुरुषस्य क्तौ स्वभात् तद्विपत्येन
मन्त्रपठनमुपपत्ते, इति नात्र कतुत उक्त्यः । तस्मात्
क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कार एवेव स्नानं मन्त्राभिधानं च इति
निश्चयः । ' नमो भूमि गात्रविगात्रे ' इति पाठोः यदन्तात्
शानसि अभ्यासस्यैव जङ्गममानः इति रूपः । के.

॥ अहीने दक्षिणाशास्त्रं शुण्णत्वात् प्रत्यहं,
कर्मभेदः स्यात् । १०।६।१७।६२ ॥

एषादधराते पीण्डरीके नाम अहीने ' अयुतं पीण्डरीके
दद्यात् अश्वसहस्रेककार्यं ' इति दक्षिणायाः शास्त्रं प्रत्यहं
स्यात् । प्रत्यहं एतावतीं सर्वां दक्षिणां दद्यात् । शुण्णत्वात्
दक्षिणायाः, प्रयागनाथ अष्टा, प्राविपानं च शुणाहृतेः ।
ततश्च दक्षिणादेशत् कर्मभेदः स्यात् । तानि एकादस्य

कर्माणि । पौण्डरीके इति समुदायशब्देन समुदायीमि
अहानि उपलक्ष्य दक्षिणा गुणो विधीयमानः प्रतियोग्यं
मिषेत । इति पूर्वो वधः ।

। सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ६३ ॥

गवामयुतं अश्वसहस्रं चेति दक्षिणा सर्वस्य एकादश-
रानस्य पौण्डरीकस्य स्यात्, न प्रत्यहम् । वैकर्म्यात्
पौण्डरीकस्य एकमेवात् । एकं च तद् कर्म च एक-
कर्म तादृशत्वात् । अथवा ऐकर्म्यात् दक्षिणाया
ऋत्विगानमनस्यैकार्यकरत्वात् । ऋत्विजे इति कर्म,
एकं कर्म कार्यं ऋत्विगाननिरूप्यं वात्वा दक्षिणाया वाः
एककर्मणः, एकमेवा भावः । ऐकर्म्ये तस्मात् इति
विग्रहः । दक्षिणाया ऐकर्म्यात् सर्वस्य एकैव दक्षिणा
इति सिद्धान्तः । वाशब्दः पूर्वपक्षानुवृत्त्यर्थः ।

पृथदाग्न्यवद् वाऽह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६४ ॥

पूर्वपक्षी पुनराह । पौण्डरीके अहीने गवामयुतं
अश्वसहस्रं चेति दक्षिणात्मस्य गुणस्य शाब्दं अह्ना
एकादशानां स्यात्, प्रत्यहं स्यादित्यर्थः । पृथदाग्न्यवत् ।
यथा 'पृथदाग्न्येनानुशयान् यजति' इति पृथक्तागुणो
विधीयमानः प्रत्यनुवाचं विधेते तद्वत् ।

ज्योतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः, सर्वांसामेककर्मत्वात्
प्रकृतिवत्, तस्मात्तानां विकारः स्यात् ॥ ६५ ॥

पौण्डरीके ज्योतिष्टोम्यः ज्योतिष्टोमसंयन्निवन्ः एव
दक्षिणाः प्राप्ताः । तानां च सर्वाणां प्रकृतिरू एककर्म-
त्वात्, प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे दक्षिणाया यथा ऋत्विगाननि-
रूप्य एकं कर्म कार्यं भवति, तथा पौण्डरीकेऽपि गवामयुतं
अश्वसहस्रं चेति सर्वाता दक्षिणायां ऋत्विगाननिरूप्यं
एकमेव कर्म । तथा दक्षिणाया आनता ऋत्विजः ज्योतिष्टो-
मनिर्वै सर्वे पौण्डरीक अनुशयस्त्विति । तस्मात् हेतोः,
पौण्डरीकदक्षिणा तासां ज्योतिष्टोमिनां दक्षिणायां विकारः
स्यात् । यथा द्वादशवर्षं सर्वस्य ज्योतिष्टोमस्य एका
दक्षिणा, तथा अयुतं गवामश्वसहस्रं च सर्वस्य पौण्डरी-
कस्य एका दक्षिणा, न प्रत्यहम् । पृथदाग्न्यं तु अनुशयानां
भेदात् अग्न्यस्य क्रियमाणं नान्यभ्योपकरोति इति मिषने ।
इह तु एका आनतिः । तस्मात् विप्रमो दृष्टान्तः पृथदा-
ग्न्यवत् इति । सिद्धान्तप्रथमं सत्यम् ।

द्वादशाहे तु वचनात् प्रत्यहं दक्षिणाभेदव-
त्प्रकृतिवत्त्वात्, परेषु तासां संख्याविकारः स्यात् ।
६६ ॥

पूर्वपक्षी पुनः प्रत्यवतिष्ठते । तुः प्रत्यवस्थाने । द्वा-
दाहे प्रत्यहं दक्षिणाभेदः 'अग्न्यहं द्वादशाहतं ददाति'
इति वचनात् । पौण्डरीकस्य न तदप्रकृतिवत्त्वात् द्वा-
दाहप्रकृतिवत्त्वात् परेषु पौण्डरीकस्य अहःस्तु तासां
द्वादशाहेकीनां दक्षिणाया संख्यायाः विकारः स्यात् ।
द्वादशाहे अग्न्यहं ज्योतिष्टोमस्य द्वादशाहिकं घृतं, पौण्ड-
रीके तु अग्न्यहं गवामयुतं अश्वसहस्रयुक्तं इति द्वा-
दाहिकदक्षिणासम्पत्ताः, विज्ञातः । तस्मात् दक्षिणाभेदः ।

परिक्रमविभागान्ना समस्तस्य विकारः स्यात् ।
६७ ॥

सिद्धान्ती आह पौण्डरीके अग्न्यहं न दक्षिणाभेदः
इति । नाशब्दः पूर्वपक्षानुवृत्तौ । परिक्रमविभागत्
पौण्डरीके प्रत्यहं ऋत्विक्परिक्रमस्य विभागो नास्ति ।
तद्वदेव परिक्रमः । तस्मात् समस्तस्य द्वादशाहिकदक्षिणा-
इत्यस्य पौण्डरीकदक्षिणाद्वयं अश्वसहस्रयुक्तगवामयुतस्य
विकारः स्यात्, न तु द्वादशाहिकदशमामात्रस्य विकारः ।
तस्मात् न दक्षिणाभेदः । परिक्रमस्य विभागः परिक्रम-
विभागः, न परिक्रमविभागः परिक्रमविभागः इति
विग्रहः ।

भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६८ ॥

यथा द्वादशाहे प्रत्यहं दक्षिणायां तथा पौण्डरीके-
ऽपीति पूर्वपक्षिणा प्रदर्शितं दृष्टान्तं अग्न्यवर्णति
सिद्धान्ती । तदर्थं एव तदुक्तं । द्वादशाहे दक्षिणायाः
भेदस्तु गुणसंयोगात् गुणस्य सुव्यादिनस्य दक्षिणासंस्था-
रणं च यथोगात् धेयत्वात् । दक्षिणाभेदात् तत्रगुण्य-
दिनसंज्ञया संस्कारश्च भिन्नाका दक्षिणायाः प्रयोगक-
मित्यर्थः । तस्मात् पौण्डरीके अश्वसहस्रयुतं गवामयुतं
इत्येतेन दक्षिणा इति सिद्धान्तः । परंतु 'अग्न्यहं विष्ट-
तानि तद्वसति ददाति चतुष्टोमेऽश्वसहस्रं' इति
मानवसुवातवत्त्वात् दशमेऽहनि अश्वसहस्रं अग्न्य-
विष्टेयु प्रत्यहं यथा सहास इति विभागो वेद्यः । के.

अहीने शुक्राभारम्भादि केन चिद्यजमानेन कर्तव्यम् ॥

अनियमोऽविशेषात् ॥ १२।४।१२।३३ ॥

भाष्यं— (पूर्वस्नादेकदगनुवर्तते) तस्य एकरूप (यजमानस्य) अनियमः यः कश्चिदेकः कुर्यात् । कुतः ? अविशेषात् । नाम शब्दकृतोऽर्थकृतो वा विशेषो यस्मै । तस्मादनियमः । अहीने मुख्यस्नाग्वात् एव-मवस्थितम् ।

सोम—पूर्वोक्तोपज्ञेयनात् संगतिः ।

वि— ' अहीने सप्तचक्रवृत्त्यैक्ये स नियम्यते । न वा, ऽऽथः संभया, नैव विशेषानपघोरणात् ॥ ' विशेषस्य अवधारयित्वाशङ्क्यत्वात् यः कोऽपि इति रादान्तः । (भाट्टे इदं नूनं पूर्वमेवैकीकृत्य एकमेव एका-दशमधिकरणं स्वीकृतम् । तेन नाम पृथक्-तस्योपवेदानं शक्यम् ।)

सपहन— ' कुर्यात् कश्चित्हीनके । ' अन्वार-म्यम् ।

शंकर— ' सनादे स च कथन । ' यजमानः ।

अहीनो वा प्रकरणत् गौणः । ३।१।८।१५ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे ' विस्त एव सहस्रभ्योपसदो द्वाद-शाष्टीनस्य ' इत्यत्र प्रकरणात् ज्योतिष्टोमे एव न हीनः अहीनः इति न्युपपत्त्या गौणः गुणवृत्त्या प्रयुक्ताः ' अहीनः ' इति शब्दः स्थत् । ज्योतिष्टोमः एव ' द्वादशाष्टीनस्य ' इति त्वहीनपदनाम्नः स्थत् । आगन्तवेन संज्ञयो निर-स्यते । तस्मात् द्वादशोपसत्ता ज्योतिष्टोमस्यैव, इति न प्रकरणात् द्वादशोपसत्ताया उत्कर्षः । इति पूर्वः पक्षः ।

असंयोगाच्च मुख्यस्य, तस्मादपकुर्येत् ॥ १६ ॥

पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्तं न्यूनत्वेन न्यातव्यम् सिद्धान्त-माह । नाहीनसद्वो ज्योतिष्टोमे गौणः । मुख्यस्य अहः-सहस्राध्यायकृतव्यरूपस्य अहीनत्वस्य ज्योतिष्टोमे असंयो-गात् अर्भभवात् । न च मुख्यसंभवे गौणप्रदेशमर्हति । ननु नगरमात्रे भविष्यति । नेति नूनम् । तथा सति आनु-दासः अहीनस्य इति शब्दो भविष्यति । मध्योपसत्तस्य अर्थं अहीनस्य इति । तथा च अहःशब्दात् सगृह्यार्ये

रूपस्यै सिद्धोऽर्थं मुख्योऽहीनशब्दः । तस्मात् ज्योति-ष्टोमप्रकरणत् द्वादशोपसत्ता अहीनप्रकरणे अपकुर्येत् नीयते । तस्मात् द्वादशोपसत्ता अहीनस्यैव अहर्गमस्य, न ज्योतिष्टोमस्य शब्दस्य इति सिद्धान्तः । के.

* अहीनेकाहसत्ररूपाः सोमविकृतिरूपाः सर्वे नागाः अग्निष्टोमात् प्राक् नानुष्ठेयाः । वि. ५।३।१५.

अहृदयवाचां अहृदयमेवोत्तरं इति न्यायेन स्वमतसिद्धस्यापि परसिद्धिमात्रेण निषेधप्रतिरोधितस्य प्रयोगः । चन्द्रिका. १।२४ पृ. ४०२.

आ

* आईभावादिरूपा एकराश्रयस्वरकारिका गीतिः गोनी यत्र स्थाने भुता, तत्र स्थानान्तरे यत्रै एकराश्रयः उत्तरादौ, तत्रैव आईभावरूपा गीतिरुद्दिश्या । भाट्ट. १।२।८.

* ' आईरा आईरा वा दाक्षासा । ' इति ऊह-मन्ये शानामानम् । भाट्ट. ५।१।१८.

* आकाङ्क्षा पूर्वपक्षीतस्य स्वविरुद्धार्थे न भवति । पराक्रम. पृ. १. * ' आकाङ्क्षा संनिधानं च योग्यता चेति च त्रयम् । संबन्धकारणत्वेन क्लृप्तं नानान्तरभुक्तिः ॥ ' यो हि बहूना संगणित्वेन सहस्राद्याप्ये तस्य व्यवस्येमाणि एकेनानन्तर्यं, इति न तदेव तदा मन्त्रकारणत्वेन आधीरते, तत्रापि अस्मादेव प्रकरणमथात् सम्भवतिः । संनिधिविशेषात् तदाभय-प्रतिपत्त्या भवति भ्रान्तिः । सा तु अस्मद्व्यवस्येवसंनि-हितसंबन्धन्यन्तरदर्शनात् निवर्तते । यथा बान्धुर्धादिषु विषिबुद्धिः शुणादुपानुदानसामर्थ्यात् । एवं हि तत्र शायते सर्वार्थोऽर्थं आम्नायमानः सर्वसाधारणानन्तर्यसंभवात्, धान्यैरुवाच कस्य चिदेकस्य समीपे पठयते । तस्मात्-प्रकरणमानन्तर्यम् इति । वा. २।१।५।४८ पृ. ४५५.

* आकाङ्क्षाः सर्वोः संनिहितवल्ग्विम्यो भवन्ति । नहि असंनिहितं अपेक्षितं वाचितुं या शक्यम् । ३।१। १४ पृ. ८२९. * आकाङ्क्षायाः शब्दोऽपिपठ्य-त्वात् । एकरूप धातोः अर्थभेदेन सर्वमकरवाक्यैरुप-पक्षाणांमपि तदस्यादत्तम् । मणि. पृ. १०९.

० आकाङ्क्षायां अहत्या आनन्तर्यमकारणम् । 'सर्वत्र तु बोधिते पदार्थे चाकार्यः उपपद्यते नान्यथा । सामान्यवृत्ति पदं, विशेषवृत्ति चाकार्यम् । सामान्येन अग्नि प्रवृत्तानां पदार्थानां यद् विद्योपे भवत्सामं, स चाकार्यः । तदेतदुक् ' तद्भूतानां क्रियापेन सामान्योऽप्यस्य तद्विनियन्तव्यत् ' इति (११।७।२५) । तत्र प्रत्ययतः पदार्थः, चाकार्यः पुनरानुमानिकः । तदेतदवगम्यत्वात्, केवलस्वार्थवृत्ति पदं अनुपदैयकं, इति पदान्तरेण संनिहितेन एकवाक्यत्वमम्बुषैति, गान्धयेति । मा. ३।१।१२ प्र. ६८८-८९. ० आकाङ्क्षाया अहत्या संनिधानमकारण भवति । यथा ' मायां राहः पुरुषो देवदत्तस्य ' इति । एकस्मिन्निधि चान्ये तदवयवभूतस्वानपेक्षितस्य नैव भवति उच्यते । यथा ' अग्नेः ज्ञप्ति क्षेत्रेण पटेनाहृत ' इति । नानपेक्षितस्य अवयव सैव विशेष्य भवति । भा. ६।४।६।२३ प्र. १४४३ ० आकाङ्क्षाया सत्या ज्ञाकाङ्क्षापूर्णसमर्थे ज्ञातसंबन्धपद एकदेशित्वेनैव भवति । ऋजु प्र. ७१. ० आकाङ्क्षाया सत्या (प्रदं समार्थि इत्यत्र एकत्व) विवक्ष्यते । सा च उपादीयमानेन आकाङ्क्षा उपवाप्यते नोद्विष्यमानेन । उद्विष्यमाने हि प्राविपदिक्ष्यसंबन्धिमात्रापेक्षितत्वात् न सत्याऽऽकाङ्क्षा प्रमाणात्तरादेव निश्चितसंबन्धकत्वात् । वा. ३।१।७।१४ प्र. ७२३, ० आकाङ्क्षाऽऽत्मकं प्रकरणम् । ३।१।७।१४ प्र. ८२९. ० आकाङ्क्षानिवरणनन्वात् संबन्धस्य । सु प्र. ५२५. ० आकाङ्क्षापूर्वकं संबन्धो भवति सर्वत्रैव । वा. २।२।३।३ प्र. ४७९. ० आकाङ्क्षाऽभावे पदार्थस्य मात्रानुसारेण संकोचः अनुभवः । मन्त्रो हि अनुष्ठानकाले पदार्थं प्रकाशयत् पदार्थेनोपः । पराक्रम. प्र. ४३. ० आकाङ्क्षामूर्ते एकवाक्यत्वम् । वा. ३।१।७।१४ प्र. ८२९.

० आकाङ्क्षा-योग्यता-संनिधानानि प्रादक्यह पाण्ड्ये अश्विनिभिधाने प्रयोक्तव्यं, न शब्दोपपत्तयामिति । सत्वात्वे शब्दान्निहितस्य प्राज्ञोपकारकस्य वैकृतविधिना अश्विनिभिधानां मावसङ्गत्वात् (प्रामाण्य-रीत्येदम्) । सोम. ५।१।१ वर्गकं ३, ० आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिष्वनात् भाव्यं स्वामं

प्रतिपादयति इत्यभिवादनम् । वि. ३।१।३.

० आकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तिज्ञानं चाकार्येन अन्यवानुभवजनने सङ्कारि । ' पृथ कर्मत्व ' इत्यादेः निराकाङ्क्षत्वता स्वस्वाम्योपन्यात्, ' अयमेति पुत्रो राहः पुरुषोऽपसायता ' इत्यादेः चनितान्वयबोधेन निराकाङ्क्षत्वात्, ' यद्दिना सिद्धति ' इत्यादेः अवोग्यत्वात्, ' गिरिशुक्लमग्निमान् देवदत्तेन ' इत्यादेः अनाद्यप्रत्ययशब्दोऽपानुपधात् । आकाङ्क्षा च पवनिष्ठा तत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वानुमानभावकत्वस्य । ' अयमेति पुत्रो राहः पुरुषोऽपसायता ' इत्यत्र राजपदस्य पुत्रेण सङ्गजनितान्वयबोधस्य न पुत्रपताकाङ्क्षत्वम् । ' स कर्मत्व ' इत्यादेः अमेवाव्यययोपे सत्काङ्क्षत्वेऽपि येषां न्वयबोधे न सत्काङ्क्षत्व, लाक्षणिकगतादिपदस्यापि अनुभवबोधे न सत्काङ्क्षत्वात् तथापि सत्काङ्क्षत्वम् । यदि च लाक्षणिकस्य नानुमानकत्वं, तदा तीक्ष्णस्यापकपदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयऽऽनुमानकत्वस्या आकाङ्क्षाऽपि बोध्या । अन्ये तु यद्यप्येकात्म्यस्य येन विना नान्यबोधविषयत्व, तस्य तेन आकाङ्क्षा । सा चार्थनिष्ठा । येन लाक्षणिके अथाहारसत्ते च नानुपपत्ति इत्याहुः । वाक्यैकवाक्यनारसत्ते तु तद्व्यतिरेकप्रयुक्तकार्याजनकत्वे आकाङ्क्षा । एवं च अर्थशतविधिकाकार्यो' अन्यतरान्तिरेकप्रयुक्तप्रवृत्तजनकत्वेन आकाङ्क्षा । एव प्रधानविषयप्रधानस्य अङ्गविषयार्थज्ञ विना फलजनकत्वत्वात् आकाङ्क्षा । अन्ये तु पदव्यतिरेकप्रयुक्तो यत्तु तात्पर्यविपर्ययार्थार्थार्थमज्ञानमात्र आकाङ्क्षा । ' पृथ कर्मत्व आनगत इति. ' इत्यादी, ' अयमेति पुत्रो राहः पुरुषोऽपसायता ' इत्यादिनिश्चिन्तान्वयबोधे च सत्ताविद्यमानासिद्ध्या तत्रमात्राभावात् निराकाङ्क्षत्व इत्याहुः । न च एतं सर्वत्र आकाङ्क्षाया अभावस्त्वत्वात् स्वस्वसत्ता एव जनकत्वात् । ' आकाङ्क्षाभवेन शब्दबोधः ' इति मयवहारीच्छेदस्यसिः इति बाधत्वम् । अन्वयजत्रुभवाभावे तदप्यतिरेकप्रयुक्तत्वप्रसंगमत्वात् । ' पृथ कर्मत्व ' इत्यादी तत्पदव्यतिरेकानुमानप्रसंगेण तात्पर्यसंगमः । चनितान्वयबोधे तु अश्विनिशेषत्वमपि । इति दिक् । मणि. प्र. ६५-६६. ० आकाङ्क्षाशेषेन

एकान्यता भवति । पूर्ववतीते च उत्तरमात्मन्युणं अधिक वा आकाङ्क्षति । वा. १।१।१२ पृ. ८०६.

● अर्थसंक्षेपे हि वसात् अयांकाङ्क्षा हेतुः गोपचर्मता अमुपसर्जनता च, 'कस्य भुवःकुल' इत्येवमादिषु दर्शनात् । बृहती. पृ. ७१ । कस्य गुण-कुलं इत्यामहभाषा गुणकुलनिर्देशने, देवदत्तादिभिः समन्वदर्शनात् देवदत्तस्य इति । मञ्जु. ● एकेन हि निराकाङ्क्षीकृताः नेत्रो आकाङ्क्षन्ति । अन्यैकस्या-काङ्क्षति । एकेन च स्वद्वे नानर्थको भवति, वसात् नेत्रो आकाङ्क्षति । भा. १।१।१।४८ पृ. ४५७, ● कर्तव्यस्य इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षस्य वचन प्रकरणम् । १।१।७।१४ पृ. ८५१ । कथ इत्यनुप्रवेशकाङ्क्षयां आकाङ्क्षा इति घञन्तं व्याख्यायते । यदा इतिकर्त-व्यतामाकाङ्क्षति इति इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष भाषा-पूर्वोरेव एकम् । तस्य यद्वचनं इति समानाधिकरणे पश्यते । वचनमिति मन्वेन प्रत्यायनम् । एतदुक्तं भवति, वस्तुरूपेण विद्यमानाऽपि आकाङ्क्षा न प्रकरणं स्वनिधीयते, किं तर्हि प्रतीयमाना । साऽपि च कर्तव्यताऽर्थोपसर्जनयैव यथामाणा, न स्वात्म्येण । तेन आकाङ्क्षा अग्निधीयमाना प्रकरण आसङ्क्षाकती वा भवति इति द्रव्यम् । वा. १।१।७।१४ पृ. ८५२. ● सन्वक्ष आकाङ्क्षापूर्वकः । सा च भावशब्देभ्यः प्रसर्वन्ती इत्येते, न द्रव्यगुणशब्देभ्यः । १।१।११ पृ. ३७६. ● ताञ्जुहस्य मनिधौ परस्तात् पुरस्तादा परि-पूरणसमर्थः भूममागो नान्वशेषो भवति । भा. १।१।१।४८ पृ. ४५४

● आकाङ्क्षितपूरणसमर्थं च संरन्धिताभापयते । बृहती. पृ. ७१

ॐ आकाङ्क्षितविधानं ज्ञाय इति न्यायः । आकाङ्क्षितमेव विधातव्यं, न अनाकाङ्क्षित इति न्यायार्थः । 'यसु मीमांसके उक्तं "ज्ञानजने "कर्तरे कृत" इति व्यकरणं शक्तिप्रदकमस्ति" इति तदपि आपाननम् । कृदात्मन्येवोऽयं शक्तिर्दिष्टागेषु षट्कारिषु उपतिष्ठते, न तु शब्धादिषु, स्वान्यथैव निराकाङ्क्षत्यात्

इति वक्ष्यमाणत्वात् । आकाङ्क्षितविधानं ज्ञायः इति न्यायत् । ज्ञायः कौस्तुभे, स्फोटप्रकरणे ।

ॐ आकाङ्क्षितविधिन्यायः । 'दीक्षितो भूति मन्वीर' न चारथ्य, इत्यमरसिद्ध्या इत्यसंस्कारकत्वात् इत्यमले च तत्प्राणोपावयैवर्थात् अरण्यमि निमित्तत्वात् अरण्ये प्रयोजनवशादेव आकाङ्क्षितविधिन्यायेन नियमविधिलोपपत्तिः इति वाच्यम् । अनाकाङ्क्षित विधानस्य फलकल्पकत्वेन दोषत्वात् । भाट्ट. ६।८।६.

● आकाशस्यापि संज्ञानात्ययसंनिवेशापरपर्यायस्य परिमाणविशेषात्मकतया गुणत्वेनामूर्त्तत्वात् आतिवृत्त्य-त्वम् । सु. पृ. १०२९.

● 'आकाशमपि नियतं सद्यदा भूमिजला-धृतम् । १।१।६।३० ॥ व्यज्यते तद्वपोऽहं खननोऽसेचनादिभिः । प्रयत्नान्तरं ज्ञानं तदा तत्रापि दृश्यते । ३१ ॥ अथ स्थगितमप्येत-वृत्त्येवेत्युत्तरीयते । ३२ ॥ श्लोधा.

● अनिर्घ्नं चाकाशम् । बृहती. पृ. २०२. ● 'एकं च पुनराकाशम्' । भा. १।१।१।५ पृ. ८२. ● कर्णनाकुल्यचिञ्चितं एकताकाशादेव ओम्नम् । वैद्य-नाथ. १।१।६।१२ पृ. ७८. ● आकाशाधातिज्ञात् हत्याकाशाधिकरणे (१।१।८।२२ नव.) लिङ्गत्वान् आकाशभूते. अन्यथाननं बलवदाश्रयात् । पराकम. पृ. ६२ ● आकाशो हि कदाचित् कूपद्वारगणनेन प्रत्यक्षो भवति, न तु नश्यति । प्रपञ्चितं चैतत् अकारास्य प्रत्यक्षं वार्तिके । वैशानाम. १।१।६।१२ पृ. ७६. ● नित्यं कश्चिदर्थः प्रज्ञापतिः स्यात् वायुः आकाशः आदित्यो वा । भा. १।१।१।१० पृ. १२६. ● 'नित्यं न भवनं यस्य वक्ष्य वा नित्यभूतता । न तस्य किंच भागवत् (करोतिकर्मव्य) गन्तुप्राकारलोचि ॥' य एव हि प्रवृत्तभवत्, सभावितसभनो वा अन्येन प्रवृत्त्यते, स एव निजापाणत्वेनान्वारणं, नाथ. तथा च न कश्चित् लघुत्वं आकाशं वा कुर्वन्तुपसम्भवे । वा. १।१।१।१ पृ. ३००. ● आकाशस्य अतीन्द्रियत्वात् तेन सद संयोगस्य वायुवन्तपति संयोगवत् अमल्यत्वात् लिङ्गाभावात् । पतञ्जु पतञ्जि 'पतति' इति प्रदिर्न

• आकाङ्क्षायां अस्मिन् आनन्दार्थप्रकारणम् । 'सर्वत्र तु बोधिते पदार्थे चाक्यार्थः उपपत्तौ नान्यथा । सामान्यवृत्ति' पदं, विशेषवृत्ति चाक्यम् । सामान्येन अगि-प्रवृत्तानां पदार्थानां यत् विशेषो अवस्थानं, स चाक्यार्थः । तदेतदुक्तं ' तद्गुणानां क्रियायैव समोन्मायोऽर्थस्य तत्सिद्धिचानान्' इति (१११।७।२५) । तत्र प्रत्यक्षतः पदार्थः, चाक्यार्थः पुनरनुमानिकः । तदेतदवगम्यत्वा, केवलस्वार्थवृत्ति पदं अनुपदेशकं, इति पदान्तरेण संनिहितेन एकवाक्यत्वमभ्युपैति, नान्यपेति । मा. ३।१।१२ प्र. ६८८-८९. • आकाङ्क्षाया अस्मिन् आनन्दकारण भवति । यथा ' भाषां राशः पुत्रो देवदत्तस्य' इति । एकसिद्धिपि चाक्ये तदवयवभूतस्थानपेक्षितस्य नैव भवति सवन्धः । यथा ' अक्षेण जत्रति श्वेतेन पटेनाद्दृशः' इति । नानपेक्षितस्य अक्षयत्वं चैव विशेषण भवति । भा. ६।४।६।२३ प्र. १५४३. • आकाङ्क्षाया सत्याज्ञानाद्दृष्टापूर्णसमर्थे ज्ञातव्यवन्धपदं एकदेशविशेषणं भवति । ऋजु. प्र. ७१. • आकाङ्क्षामां सरा (प्रहं संमार्ति इत्यत्र एकत्वं) विवक्षेत । सा च उपादीयमानेषु आकाङ्क्षा उपवाच्यते नोदिस्यमानेषु । उदिस्यमाने हि प्रातिपदिकार्थसंचन्धिमात्रपेक्षितत्वात् न संस्थाऽऽकङ्क्षा प्रमाणा-न्तरादेव विज्ञासक्यक्यत्वात् । वा. ३।१।७।१४ प्र. ७२३, • आकाङ्क्षाऽऽत्मकं प्रकरणम् । ३।१।७।१४ प्र. ८२९. • आकाङ्क्षानिष्पन्नत्वत् संकथयत् । सु. प्र. ५२५. • आकाङ्क्षापूर्वकः संकथो भवति सर्वशिव । वा. २।२।३।३ प्र. ४०९. • आकाङ्क्षाऽ-भावे पदार्थस्य मन्वानुपारेण संकोचः अदुक्तः । मन्त्रो हि अनुष्ठानकाले पदार्थं प्रकाशयन् पदार्थस्योपः पराक्रम. प्र. ४३. • आकाङ्क्षामूलं एकनाक्यत्वम् । वा. ३।१।७।१४ प्र. ८२९.

• आकाङ्क्षा-योग्यत्वा-संनिधानानि प्रादुर्भाव-पात्र्ये अस्मिताभिधाने प्रयोजकानि, न शब्दोपलब्ध-मपि । तथाचि चन्दनमिहितस्य प्राकृतोपकारकस्य वैकृतविधिना अस्मिताभिधानानामवसन्नान् (प्रामादर-रीवेदम्) । सोम. ५।१।१ वर्णक ३, • आकाङ्क्षायोर्यथासंनिधिवशात् चाक्यं स्वार्थं

प्रतिपादयति इत्यभिप्रायम् । वि. ३।१।७. • आकाङ्क्षायोग्यत्वाऽऽसत्सिद्धानं चाक्येन अन्वयानुभवजनने चकारि । ' षटः कर्मत्व' इत्यादेः निराकाङ्क्षत्वा स्वरूपायोग्यत्वात्, ' अयमेति पुत्रो राश. पुत्रोऽपवादता' इत्यादेः अनित्यान्वयबोधेन निराकाङ्क्षत्वात्, ' महिना सिद्धति' इत्यादे. अयोग्यत्वात्, ' गिरिशुक्लमिमान् देवदत्तेन' इत्यादेः अनालम्बत्वात् चान्यदोषानुदयात् । अथाङ्क्षा च पदनिष्ठा तत्पद-न्यतिरेकपुस्तान्वधानुभावकावरूपा । ' अयमेति पुत्रो राशः पुत्रोऽपवादता' इत्यत्र राजपदस्य पुत्रेण च जनितान्वयबोधस्य न पुत्रपत्त्याङ्क्षयम् । ' षटः कर्मत्व' इत्यादेः अभ्येत्तान्वयबोधे ताकाङ्क्षत्वेऽपि यैश्चान्वयबोधेन न आकाङ्क्षत्वात्, साधुविज्ञानादियदर्थ्यापि अनु-भावकत्वस्वीकारात् तत्रापि आकाङ्क्षत्वम् । यदि च साधुगिहस्य नानुभावकत्वं, तदा तीर्थेणत्यागकथयति रेकप्रयुक्तान्वयाऽऽनुभावकत्वरूपा आकाङ्क्षाऽपि बोध्या । अन्ये तु यत्पदोपलम्बस्य नैव विना नान्य-बोधविषयत्वं, तस्य तेन आकाङ्क्षा । सा चार्थनिष्ठा । तेन साधुयिके अप्पाहाररूपे च नानुपपत्तिः इत्याहुः । चाक्यैकवाक्यतास्येते तु तत्रपतिरेकपुस्तकार्थवचनकत्वं आकाङ्क्षा । एवं च अर्थान्तरविधिवान्वयः अन्यतर-न्यतिरेकपुस्तप्रत्ययनकत्वेन आकाङ्क्षा । एव प्रधान-विपर्ययप्रधानस्य अन्वयिष्यार्थाङ्क्षा किना फलाजनकत्वसा आकाङ्क्षा । अन्ये तु पद-न्यतिरेकपुस्तो पस्तः तात्पर्यविपर्ययसंभवावगमप्रमाणमाव आकाङ्क्षा । ' षटः कर्मत्व आनयन कृति' इत्यादी, ' अयमेति पुत्रो राशः पुत्रोऽपवादता' इत्यादिजनितान्वयबोधे च संभवावगमप्रतिष्ठाया मन्वानावगमत्वात् निराकाङ्क्षत्वं इत्याहुः । न च एवं सर्वत्र आकाङ्क्षाया अभावस्त-त्वा स्वरूपत्वा एव चकारकत्वात् ' आकाङ्क्षाभवेन शान्दबोधः' इति मन्वहारोन्मदपपत्तिः इति वाचयम् । अन्यथापुत्रभावादे तत्पदम्यतिरेकप्रयुक्तत्वप्रसंगमात् । ' षटः कर्मत्व' इत्यादी तत्पदम्यतिरेकप्रयुक्तत्वप्रसंगमात् बोधपठभवनः । जनितान्वयबोधे तु अस्मितावरोधप्रसंगम् । इति रिक् । मणि. प्र. ६५-६६. • आकाङ्क्षावशेन

एवमवश्यता भवति । पूर्वप्रतीते च उत्तरमात्मनुरागुं अधिकं वा आकाङ्क्षति । वा. १।३।१११ पृ. ८०६.

• अर्थसंक्षेपे हि यस्मात् अर्थाकाङ्क्षा हेतुः नोपवर्जनता अनुपवर्जनता वा, 'कस्य गुणकुः' इत्येवमादिषु दर्शनात् । बृहती. पृ. ७१ । कस्य गुण-कुलं इत्याकाङ्क्षया गुणकुलनिरोधयैः देवदत्तादिभिः संन्यदर्शनात् देवदत्तस्य इति । श्रुतुः • एकेन हि निराकाङ्क्षीकृतः नेतरी आकाङ्क्षिष्यति । अनर्थकत्वा-दाकाङ्क्षति । एकेन च संबद्धो नानर्थको भवति, तस्मात् नेतरी आकाङ्क्षति । भा. १।१।१६।४८ पृ. ४५७, • कर्तव्यस्य इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षस्य ध्वननं प्रकरणात् । ३।३।७।१४ पृ. ८५१ । कथ इत्यनुप्रवेशोपपन्नदृष्टां आकाङ्क्षा इति परमार्थं व्याख्यायते । यदा इतिकर्त-व्यतामाकाङ्क्षति इति इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष भावा-पूर्वयोगेव एकम् । तस्य पदघननं इति चन्मानाधिकरणे पश्यन्ते । उचनानिति शब्देन प्रसाधनम् । एतत्तुक्तं भवति, चञ्चलस्तेन विद्यमानाऽपि आकाङ्क्षा न प्रकरणं ह्यभिधीयते, किं तर्हि प्रतीयमाना । चाऽपि च कर्तव्यताऽप्यौपवर्जनत्वेन यदाभावात्, न स्वातन्त्र्येण । तेन आकाङ्क्षा अभिधीयमाना प्रकरणं आकाङ्क्षावती वा भावना इति द्रष्टव्यम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८५२. • सर्ववक्ष्य आकाङ्क्षापूर्वकः । सा च भावशब्देभ्यः प्रवर्तनी दृश्यते, न द्रव्यगुणजन्देभ्यः । २।१।१।१ पृ. ३७६. • साकाङ्क्षस्य संनिधौ परस्मात् पुरस्ताद्वा परि-पूरणसमर्थैः भूयमाणो यान्यतोषो भवति । भा. २।१।१६।४८ पृ. ४५४.

• आकाङ्क्षितपूरणसमर्थं च संबन्धितामापद्यते । बृहती. पृ. ७१

• आकाङ्क्षितविधानं व्याप्यः इति न्यायः । आकाङ्क्षितमेव विधातव्यं, न अनाकाङ्क्षितं इति न्यायार्थः । 'यत्तु मीमांसकैः अत्र "शाननेरो 'कर्तारि क्त' इति व्याकरणं शक्तिमाहङ्कमिति " इति तदपि आपगतः । इत्यावपयोऽयं अनिर्दिष्टेषु षड्भाविषु उपदिष्टे, न तु यदादिषु, स्यान्वर्थेन निराकाङ्क्षत्वात्

इति वक्ष्यमाणत्वात् । आकाङ्क्षितविधानं न्यायः इति न्यायात् । व्या. कौस्तुभे. स्फोटप्रकरणे ।

• आकाङ्क्षितविधिर्न्यायः । 'दीक्षितो भूतिं वन्धीत' न चारयाः द्रव्यमात्राद्वारा द्रव्यसंस्कारकत्वात् द्रव्यसत्त्वे च तत्रागतोपापदेशव्यात् अवस्यति निमित्तत्वं अल्पे प्रयोजनवशादेव आकाङ्क्षितविधिर्न्यायेन नियमविधिव्येवपत्तिः इति चाच्यम् । अनाकाङ्क्षित विधानस्य फलकत्वकालेन दोषत्वात् । भाट्ट. ६।८।६.

• आकाशस्यापि संख्यानात्ययवर्गनिवेशापरवर्थास्य परिमाणविशेषात्मकतया गुणत्वोन्मूर्तत्वात् जातिहृत्त्व-त्वम् । सु. पृ. १०२९.

• 'आकाशमपि निरव्यं सद्यदा भूमिजला-ट्टवम् । १।१।६।३० ॥ व्यययते तदपोहेन खननोत्सेचनानिभिः । प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं तदा तत्रापि दृश्यते । ३१ ॥ अथ स्मयितमप्येत-दुत्सवेत्यनुमीयते । ३२ ॥ श्लोवा.

• अमिचं चाकाशम् । बृहती. पृ. २०२. • 'एकं च पुनराकाशम्' । भा. १।१।६।१५ पृ. ८२.

• कर्णशक्तुल्यरश्मिर्न एकमाकाशमेव भोजम् । वैद्य-नाथ. १।१।६।१२ पृ. ७८. • आकाशशक्तिज्ञात् इत्याकाशाधिकरणे (१।१।८।२२ मसू.) लिङ्गत्वान् आकाशभूतेः अन्यधानयनं यत्तदाश्रयात् । पराक्रम.

पृ. ६२. • आकाशो हि कदा चित् कृष्णपूरणयत्नेन प्रसञ्जो भवति, न तु नश्यति । प्रयत्नं चैतत् आकाशस्य प्रत्यक्षत्वं वार्तिके । वैद्यनाथ. १।१।६।१३ पृ. ७६.

• नित्यः कश्चिदर्थः प्रभावरतिः स्यात् नापुः आकाशः आदित्यो वा । भा. १।२।१।१० पृ. १२६. • 'नित्यं न भवन् वक्ष्य यव्य ना नित्यभूयता । न तस्य क्रिय-गाणत्वं (करोलिकर्मात्वं) सपुष्याकाशवोरिव ॥' य

एव हि प्रवृत्तमननः संभावितमननो वा अन्येन शक्यते, स एव क्रियमाणवेनावधार्यते, नापुः । तथा च न कश्चित् सपुष्यं आकाशं वा कुर्वन्नुपलभ्यते । वा. १।१।१।१ पृ. ३७७.

• आकाशस्य अतीन्द्रियत्वात् तेन एव संयोगस्य चायुजनस्यैतिसंयोगवत् भावत्वत्वात् लिङ्गभावात् । पतञ्जु पतञ्जि 'पतति' इति बुद्धिर्न

म्यात् । ऋजु. पृ. ७६. * आकाशस्य एकत्वात् च एवमभोनामासः, स एव देशान्तरेष्वपि । मा. १।२। ६।१३. * आकाशोऽप्रशियतः शब्दः' (इति के पन) । वा. १।१।८।२४ पृ. २७२.

* आकाशकालविद्यां प्राङ्निद्रयन्मृगप्रत्यक्षविषयवैतन... निरोपमुगर्ममभिव्येन आगम इव' यादाविषय- संश्लिष्येन प्रत्यक्षं ' इदानीं शब्दे घटः ' घटप्रकारे भविद्वयजः ' इत्याद्यनुमयात् । अतो नातिव्यवम् । मणि. पृ. १७०.

* आकाशविद्यालक्षणमर्था परमशुद्धतान्तेन तिल- लम् । वा. १।३।८।२७ पृ. २८५.

* आकाशपदस्य न्यतेः एव शक्तिः । आकाशमेकं नित्यं इन्द्रियमात्रं च । गतीन्द्रियमिति प्राभाकराः । पर्वाण्डित्यप्रमाणाद्यमेव श्रोत्र तद्विषयश्च शब्दः । के.

॥ आकाशपरिच्छिन्नत्वव्यापयः । यथा घटाद्य- च्छेदकृत्वम्भारो परिच्छिन्नत्वस्य पञ्चभावेऽप्याद्य एवमन्यम् । साहस्री. ३५२.

॥ आकाशमुद्दिष्टतन्व्यायः । अयमर्थमनस्त्रयुनि प्रकल्प-रूपेऽप्यवस्थिति सर्वदर्शनसंश्लेषवैमिनीये ध्यतिवः । मुष्टिना आकाशस्य इत्यनेन न संभवति यथा, तथा केन चित् अत्यन्ततो बन्धुनः प्रतिपदाने ह्यने कपहाकार्यं अप्सुदाहियते । साहस्री. ६६३.

* आकाशविषयत्वान् शब्दस्य । मा. १।१।६।१३ पृ. ७८ । आकाशमक्षयप्रकाशव्यतिरिच्येः । वैशनाथ.

* आकाशादीनि नित्याविरक्तानि । वा. २।१।२।५ पृ. ३९१. * आकाशादिपदे अनन्तसत्किरुपनाऽ- भावेन न धर्मो यतिः (त्रिंशु न्यायावेव) । मणि. पृ. १२०.

* आकाशाधिकारेऽपि (१।१।८।२२ नव.) तोपर्याहमापत्योपयोगशब्दाऽवकाशः । पदान्म. ६७. * आकाशोपलम्बमतिव्यक्तकः मूर्तदम्बपदम्भ. अन्वयन्यातिरेकाभ्यन्तवगम्यते । सू. पृ. ३४७.

* आकृतिः क्रियायाः प्राक् अनुभिम्यक्ता, सा क्रियायामभिम्यक्ते, यदा क्रियेत्परकत्वं शब्दप्रयोगः । भा. ७।१।१।१६९. * आकृतिः द्रव्यगुणकर्मणा सामान्य-

भावम् । १।१।९।३० पृ. २९४. * आकृतिः शब्दायैः इति वैमिनिवचनं उपपन्नम् । यथा वाकृतिः शब्दायै, तथा उपरिष्ठात् निपुणतरमुपपादयिष्यामः । १।१।९।९ पृ. ५२. * आकृतिः शब्दायै यति भवेत्, न तत्र द्रव्याश्रयवन्तः शब्दो भवेत् ' यद् देया, ज्ञादत्त देवा, चतुर्विधतिर्देवाः' इति । नहि आकृतिः परादिभिः संस्था- भिर्युज्यते । तस्मात्प्राकृतिवचनः (शब्दः । इति व्यक्तिसादी) । १।१।९।३१. * आकृतिर्हि भवत्या नित्यसंज्ञा । १।१।९।३३ पृ. ३०४. * आकृतिस्य गीमावकाश जातिः । बाळ. पृ. ७.

॥ आकृतिम्बु कियाऽर्थत्वात् । १।३।१।३३। यदा च लौकिका एव शब्दलक्षणं, तदा संदेहः किनाकृतिः शब्दायै, अथ न्यक्तिः इति । का पुनरा- कृतिः । का न्यक्तिः । इत्यनुकर्मणा सामान्यनाकृतिः, असाधारणविशेषो व्यक्तितिति ।

अत्र प्रभाकरेण सगतिर्लोभान् इत्यपविद्वयमुप- वर्तिन, उच्यते हि गोदादौ उभयं प्रतीयेते जातिश्च न्यक्तिश्च । कार्यमपित्वं च द्वयोरेष्वपि शिष्टम् । यथा हि 'यत्र न जेते' इत्यत्र न्यक्तिः कर्त्तव्यत्व, तथा 'द्वेव- पित पिन्वी' इत्यत्र आकृतेरपि, न्यमिततादृश्यस्य अदृश्यमुपपादनात्वात् । न नोमतेरपि शब्दशब्दात्वं अन्वयतरस्यापि शब्दशब्दत्वे नान्तरीयत्वात् अन्वयतया गमोपपत्तेः । अथ च वक्ष्य शब्दाव्यव्य, कस्य नान्त- रीयत्वमिति नकारितुं न शक्यते, इति भाष्यपरिपक्वनी चोदता अन्वयव्यतिपात्तव्यमपमेव । इति पूर्वैः पद्यः । सिद्धत्वम् — आनन्वयमपि भाषायां संन्यभ्यहशापत्तेः व्ययपरिधानसंभवात् आकृतेरपि नान्तरीयत्वं, नान्तरीयत्वं त्वेनैकस्यैव द्वैयत्वं अप्यगमो भवत्येति । तदेवम् पूर्वो- पपत्तिरिति नान्तरीयत्वमपि नान्तरीयत्वमपि । आतिव्यक्तयोः अन्वय- ताभ्यक्तानवधारणेऽपि अवगतविशेषादनुष्ठानानि तोपाद्य- कुतोऽनन्वयतावकाशप्रामाण्यम् । तथा कति हि शिक्तयेन श्रोत्रैश्चक्षुरैश्च एवमभिम्यक्तस्य शब्दस्य अपर्यति- पदत्वत्वं, अनित्यत्वेन वा शीघ्रवद्भ्रान्तो भोपदेश- चयागतस्य इत्यनन्वयतावकाशप्रामाण्यमप्यहः । तथा कति न्यक्तयोः एकस्यैव द्वैयत्वं जातिरेवामिषेयेति सिद्धान्तोऽ-

प्यनुपपन्नः । यतोऽभिधानक्रियाजदितज्ञानविषयत्वं एष्ट वाच्यत्वम् । तच्च आकृतेरेत्युपमान्य, तस्मिन्नेव शब्दे भक्तिः प्रतिमाहमाना नाऽभिधीयते इति निमित्तम् । अद्योच्येत इती हि शब्दशक्तिरसाधारणी साधारणी च । नत्र असाधारणी शक्तिरभिधानरूपा जातिगोचरैव । साधारणी तु प्रत्यक्षानुमानार्थापीनासिच व्यक्तिगोचराऽनभिधानरूपा, तदुत्पत्तयशक्तिजतिवैकस्यानविषयत्वेऽपि जातिभ्यस्तयोरेसाधारणशक्तिविषयत्वात् जातिरेव वाच्यता न व्यक्तिरिति । तदेतद्भादमानम् । नदि प्रमाणाना प्रत्यक्षमिदं असाधारणशक्तिं विना प्रतिपाद्यपिपयिणी का निच्छक्तिरिति । तथाहि, प्रत्यक्षस्य सन्नद्वर्तमानविषयिणी, अनुमानस्य ज्ञातव्यव्यव्यापकविषयिणी, शब्दस्य वाच्यविषयिणी, अर्थापत्तेस्तु अनुपपद्यमानोपपादकविषयिणी । प्रतिपादकसाधारण्येऽपि यदि व्यक्ते साधारणशक्तिविषयत्वाद्वाच्यत्वं, तदा ज्ञातेरप्यवाच्यत्वप्रसङ्गः । अथ मात, बुद्धव्यवहारे वाच्यवाचकप्रत्येवावधारणकाले जातिभ्यन्तयो एकशब्दाद्वाच्यार्थवगमात् अभिधानकाले व्यक्तिस्कारस्यापि उदयुदत्तात् संस्कारशब्दाभ्या समाहारजन्यविषयमेकं ज्ञानं जयते प्रत्यभिज्ञानमिथेति । तदेतच्छृणुत्वशक्तिगतशक्तिव्यवधानात् शक्तिर, कर्तव्यादावपि प्राणप्रवृत्तेन तुसित्वानुमानमय आभाति । यतः प्रत्यक्षज्ञानस्यैवाय महिमा, यदुद्बुद्धसंस्कारेन्द्रियाम्बा लभ्यमानमिन्द्रियव्यवहारेण प्रत्यभिज्ञाऽऽदी विषयीकरोति, न त्वनुमानादिज्ञानानामपि । तानि यद्वा न्यायवादादनापीनप्रवृत्तीनि । त्वानुमानज्ञानं तावत् स्थानिपक्षधर्मतापरमार्थेशाद्विज्ञानरोमवापमानं हस्तोरोदकन्यायैतन्मपकविशेषविषयमेववापते । अपर्थापत्तानामपि अनुपपत्तिरामार्गदुपज्ञायमानं रूपवादकैकविषयमेवोपपन्नते । एव शब्दोऽपि अभिधानसमये पूर्वानवगतप्रामर्शपरमार्थवरोन अपर्याभिधानो यद्गोचरेव अन्य वाचकशक्तिरवधारिता, तद्विषयमेव ज्ञानं जयति । प्रत्यक्षज्ञानं तु न न्यायसंपादनपरितोषितविषयं, किंतु अर्थेन्द्रियविकर्षवशादुपज्ञानमानं समवपमभाविर्ममतिहेतुव्यवहारोपेवधारिन्द्रियाव्यवहारेण विषयीकृतं । यथा तदेतदाऽर्थविषय

प्रत्यभिज्ञान, शक्तिविषय च सतिरूपकानाम् । इतरथा त्वप्येव संबन्धस्वरणहेतुसंस्कारोपस्थितवान् व्यक्तेरेव समन्वयस्यापि शब्दोपपन्नितज्ञानविषयत्वापत्तिः । न केनलं समन्वय, किंतु न्युपचितिज्ञानबुद्धव्यवहारक्रियाया, क्रियावाचकशब्दस्यापि । अथ न्युपचितिकाले तयोर्व्यभिचार्यात् संस्कारादनुपस्थितिरियुच्यते, एव तर्हि व्यक्तीनामपि व्यभिचार्यदत्तपरिधतिः स्यात् । अथ व्यक्तिविशेषाणां व्यभिचारेऽपि भेदात्कवसामान्यरूपेण व्यक्तिनामस्याव्यभिचारादुपस्थितिः, एव तर्हि क्रियाविशेषाणां तद्वाचकविशेषाणां च व्यभिचारेऽपि क्रियामानस्य तद्वाचकमात्रस्य च अव्यभिचार्यादुपस्थितेः एकस्यविशेषत्वमिति शिष्टमेव प्रमज्यते इति व्यक्तिदेतदिति यथावार्तिकमेव अधिकरणं प्रकृत्यते ।

संगतिस्तावदस्य प्रसङ्गेनोक्तैर । उोद्घातायानं च लोके वेदे च शब्दापेनोरेव निरूप्य क्रियाकृति शब्दाभ्यो व्यतिवैति प्रकृतं निरूप्यते । अन्वय पूर्ववक्षिणोऽभिधेति । व्यवहारायै हि शब्दोच्चारणम् । न च आकृत्या वेदलोकोयोः कश्चित् व्यवहारो दृश्यते । नहि वेदे ' प्रीहीनयहन्ति ' इत्यत्र आकृतिरिवदृश्यते । न च ' पशुमालमेत ' इत्यत्र आकृतिरिवदृश्यते । न च लोके ' वा देमिच ' इत्यत्र आकृतिरिवदृश्यते । न च ' ज्ञानाणाम् कुपणं दीपते ' इत्यत्र आकृतिरिवदृश्यते । एव व्यवहारानुसारात् प्रतीतिरपि व्यक्तिगोचरैव । तथा न्युपचितरिपि इदमव्यवहारे व्यक्तिविषयैवेति । तेन सर्वथा व्यक्तिरेव शब्दाभिधेयेति ।

ननु च सन्नद्वयग्रहणाधीनं शब्दस्यार्थाभिधानम् । न चोपपन्नोत्पद्यमानोत्पत्समानाङ्गक्रियु आत्मन्यप्यभिचारान्या कृत्तव्यगृहणं संभवति । अतः कथं व्यभिचारोच्येति । न च पानकारिण्यव्यवहारात्वेऽपि व्यक्तीनां, आकृतिमैत्रोपलक्षणीकृत्य सान्प्रवह, सुकरो भविष्यतीति वाच्यम् । यतः समाने पाचकादौ प्रकृतमज्ञानोपनीतव्यभिचारायाः कर्ता प्रत्येनामिषीयते इति युक्तम् । गौरित्यत्र तु गोदादस्य निर्माणस्य नैव संभवति, विगकतेरपि प्रातिपरिधानात्मनिरिजापेत्वात् । उच्यते । मवेदेवं यदि सर्वत्र शब्दाभिहितस्यैव उपाधिच भवेत्, न

चेवं, यथाविशब्देन्यदर्शनात् । यथा हि क्लृप्तान्दो
 शोचमनमिधायैव शोचोपलक्षितं यथोविरोपमभिदधाति,
 यथा वा किशोरगन्धः अश्वत्थमनमिधायैव अश्वतो
 पतक्षितमेव धयोविरोपमभिषत्ते, यथा वा आचायंदाब्दः
 उपनयनाभ्यापनादिक्रमनमिधायैव वदुपलक्षितं ब्राह्मण-
 श्चन्द्रिमभिषत्ते, तथा गवादिशब्दा अपि अनमिधेया-
 मेव आहृतिगुणलक्षणीकृत्य न्यक्तिमभिधास्वन्तीति
 सर्वत्र न्यक्तिनाचिल्लमेवेति । एवं प्राप्ते अभिधीयते ।
 आकृतिस्तु क्रियाऽर्थत्वात् । अवगमिधायः । गवेद्वेद्य
 यदि अनवगतस्यमाहूनी गवादिशब्देभ्यो व्यक्तवगमः
 प्रवृत्तान्तरेणोपपद्येत । नहि अनगतासु न्यक्तिषु एकस्यो
 पलक्षणस्थानवगमे न्यक्तवगमः संभवति । तदशोभयाक-
 गमस्यवपदवं स्वीकारे निमाहृतिमार्थं शब्देनाभिधीयते
 तद्वदिति अनन्ता व्यक्तयः प्राचीयन्तां, आहृतिमेव या
 प्रवृत्तान्तरेपरिपत्तामुपलक्षणीकृत्य अनन्ता व्यक्तयः
 शब्देनाभिधीयन्ता इति चिन्ताया, अनन्तव्यक्तयमिधाने
 शब्दस्य अनन्तशक्तिस्वीकारवद्भेदोपादाकृतिरेवामिधीयते
 इति न्यायम् । किञ्च आहूतेः शब्दानमिधाने
 प्रवृत्तान्तरेणोपस्थितिरस्य तथा दुर्लभैव । यतो न्युत्पत्ति-
 फाल्गवगतसाहचर्यस्योपेन सहचरितशब्दसंज्ञानात् सह-
 चरितस्मृतिर्वक्तव्या । न चाऽतौ नियतरूपा । सह-
 चरितोपाध्यायदर्शनेऽपि शिष्यस्मरणार्थानम् । न्युत्प-
 त्तयत्तु द्वन्द्वभवत्वात् आकृतिसंज्ञकवगमस्य नियत-
 त्वात् । न च शब्दान्वापिगमफले संश्लेषध्वनेरवदरे-
 भावित्वात् आकृत्यवच्छिन्नतायां च न्यक्तौ संश्लेषप्रज्ञात्
 आकृतिस्मृतिरवगमभाविनीति वक्तव्यम् । यतोऽन्यथास-
 ह्यार्था संश्लेषन्युत्पत्त्या, अन्वयतदन्ताया तु स्वगतयैव
 शब्दस्य अर्थाभिधानमिति शेषतम् । उदुवनं कारिकायां
 'अतश्चयस्ते स्वपेक्षन्ते शब्दे संयमित्ततः स्मृतिम्' ।
 अत्र प्रयुक्त इत्येवं सुपद्यन्ते हि चित्तात्क चित् ॥'
 (श्लो. नं. ११११ शब्दपरिच्छेदे १४) यथाविशोप-
 नयंशब्दयोः द्वयस्यसादिप्रत्येकमि उगलक्षणेनविधौ
 अनेकमवयवमिधानमपि अगत्या स्वीकरणीयम् । नहि
 तत्र गवादाहूतौ अभिधीतावामपि सधमभूतव्यक्तवगमः
 आक्षेपतः सिध्यति । अथ योमपमपि तथाभिधेयमेव

स्वीकर्तव्यम् । यदि वा शोचन्यायेन क्लृप्त्यादिगोपान
 न्यतरसामान्यमेवामुपेक्षयम् । यत्र तु गवादिशब्देसु
 आहृत्त्यभिधानमेव गत्यन्तरमस्ति, तत्र न किंचिदनुपपत्त-
 मिति ।

नन्वेवं भवतु आकृत्यमिधान, स्वस्वव्यक्तिषु कुतः ।
 लक्षणयैति के चित् । तदयुक्तम् । संश्लेषानुपपत्त्या हि
 लक्षणा भवति । अनुपपत्तिश्च क्रियाकारकस्यवयवयो-
 पदाप्यवगमनिबन्धना । न चाकृतिः क्रियाकारकस्यवयव-
 योग्या । किं चरिः । न्यक्तिरेव । सर्वपदानां च आहृति
 मात्रमिधाने क्रियाकारकस्यवयवयोपदाप्यवगमन्यतेः कस्य
 कुत्र संश्लेषानुपपत्त्या लक्षणमिति । तेन क्रियापदस्य लक्ष-
 यत्वा न्यक्तिपदस्ये कारकपदे प्रतिरक्षणम् । कारकपदस्य
 च लक्षणया न्यक्तिपदस्ये क्रियापदे न्यक्तिरक्षण-
 इत्यन्योन्याश्रयव्यवहारः ।

तेनैतदेवाव शक्यम् - पूर्वपक्षन्यायेनैव सर्वेषां गवादि-
 पदानां वृद्धव्यवहारतो न्युत्पत्तेः, स्वव्यवहारस्य च सर्वत्र
 न्यक्तिनिश्चयात्, स्वस्वत्यर्थतैरेव न्युत्पत्तिः, तत्र तद्व्य-
 क्तार्थत्वमाननन्यवयवमिधापरिमया साध्यात् न्यक्तव्यमिधाने
 न संभवतीति यथा तत् संभवति तदानींस्वीकृतम् । अत्र
 च गत्यन्तपदसंभवात् तदानींत्यर्थमेव तदानीमभूतकृत्यमि-
 धानमप्रीकृतम् । तेन आहृत्त्यमिधानस्यैव न्यक्तिपर्याय-
 त्वात् एक एकाद्युपपत्ताप्यमिधानलक्षणं, शब्दभ्यासात् ।
 यथा हि पाचकस्य उद्विष्टोऽस्य कारकयोः प्रनाशपूर्वमेव
 ओद्वेगकर्तृत्वं, यथा वोद्विष्टस्यैव शशास्त्रोः सर्वत्र स्वार्थं
 कर्तव्यम् । अतोऽने स्वार्थं वा पुत्रस्य कृतिरन्वयः, येन
 तथापि अस्वस्वकर्तृत्वं भवेत् । तथा न्यक्तिप्रतिषेध
 तोऽस्य प्रयुक्तस्य शब्दस्य आहृत्त्यमिधानमेव स्वत्यमि-
 धानम् । इयान्तु वितोषः, आहूतेः साक्षादेवाभिधान-
 विषयत्वं, न्यक्तेऽपि मिधानोद्देश्यात् अभिधान
 विषयत्वं, ओद्वेगस्यैवैव कृतिविषयत्वम् । अने
 व्यतिरिक्तं कन्दस्य अभिधायाराप्रतिषेधोऽपि, न च
 भ्यापारान्तप्रतिषेधोऽपि तत्त्वम् । उदुवनं भावकारेण-
 'यदि हि स्वस्ववयवमिधाया मित्रवयवप्रापति' इति ।
 अभिधायकारेण प्रतिषेधोऽयः । अनेनेवमिधायेव
 वार्तिव्यवहारोऽप्युक्तः 'अभिधेयाविनामूने प्रहृष्टि-

रुद्रोक्तयते ।' इति । (वा. १।४।१२।२३ पृ. ३५४) अत एव अभिहितान्वयप्रयोगेऽपि वाक्यार्थे विहितो न्यक्त्यन्वयाभिप्रायेणैव, न त्वाकृत्यभिप्रायेण, वाक्यार्थे तस्या अनन्वयात् । एवंभूतमेव न्यबहितमभिधानमाक्षेप इत्युच्यते । यस्तु तत्रतत्र लक्षणोल्लेखं, तत् किञ्चिद्व्यवधानाभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । न चैवं गौत्वशब्देऽपि आकृत्यभिधानस्य न्यक्तिपरत्वात् प्रतीतिवैलक्षण्यभावात् प्रथम इति वाच्यम् । यतः ' तस्य भावस्त्वतगौ ' (पा० ५।१।११९) इत्यनुशिष्टेन न्यक्त्यन्वयेन न्यक्ति-व्यतिरिक्तफलिच्छब्दाकृतिनामाभिधानात् व्युत्पत्तिशाले च न्यक्त्यन्वयान्वयमात्रात् न्यक्तितापर्याप्तत्वेन प्रतीतिवैलक्ष-ण्योपपत्तिरिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सामान्योपलक्षितस्यक्तौना शब्दार्थत्वे सामान्यस्य च शब्दानभिप्रेयत्वेन संस्कारोपमिधत्तेरनियतत्वात् यदा शब्दावदानुपस्थितिः तदा अननुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु सामान्यस्य अभिप्रेयत्वान्निपेयने तदवगती अनुष्ठानगिति ।

सुत्रं तु— ' आकृतिरेव ' यदादिशब्दाभिप्रेया 'क्रियाऽर्थवत्' 'कञ्चित् चिन्वीत' इत्यादिषु सामान्य-कारेण तस्या एव क्रियाऽन्यविधादित्यर्थः । न्यक्ति-सादृश्यस्य आशङ्क्यसापदान्वेनोपदेशानर्हत्वादिति । 'यो नाम कश्चिद्दृष्टवित्तिं प्रमेयं ग्रन्थान्तरे लिखति वा यदति स्वयं वा । मन्तव्यं तामनुकीर्तयं स कीर्तिलोकात् नि.स्यतिर्वैगति जन्मशब्दानि भूयत् ॥ ' वीरा ।

● दम्पत्युपभ्रमणां यावत् किं चित् प्रकृत्यन्तिकम्यः सामान्यं, तत् सर्वमाकृतिरेव । वा. १।३।१।३० पृ. २९६. ● आकृतेः अन्वयमन्तिकेकाया शक्तिमदङ्गा-विनिस्तवात् शब्दार्थत्वं तस्या एवोचिनम् । यदि आकृतौ उपहननादिक्रिया न पर्यवस्येत्, तर्हि न्यक्तिस्तत्र उपलब्धीया । किंच ' श्लेषित चिन्वीत ' इत्यादौ आकृतेरेव सादृश्यप्रतिबोधितया कार्यान्वयो दृश्यते । तस्मादाकृतिः शब्दार्थः । वि. १।१।१० वर्णकं २. ● आकृतेः पदार्थत्वात् अतो आकृतिः गृहचारिपिण्ड-लक्षणाऽर्गा विज्ञायते, यथा ' गङ्गाया मोघः ' इति । तत्र सादृश्यं सर्वपिण्डानामभिविष्टं, इति सर्वपिण्डेषु विहितं भवति । तस्मात् तत् सार्वत्रिकं प्रतीयते । भा. ७।१।

१।४, ● गौः अश्वः इत्येवमादयः शब्दाः आकृतेरभि-धावकाः । १।३।१।३५. ● ' आकृतीनामभिव्यक्तियर्था कथंचिन्निरूपिता । नासाववयवाधिक्यविनाशेषु विनश्यति ॥ ' नहि गोरगुडि जते, विषाणे वा भ्रमे गोत्वं निरोधीयते । तदभिव्यक्तिसमर्थावयवानरसद्भा-वात् । कियत्परी संसामे त्रियमाणे सर्वं विज्ञायते । वा. १।३।१।३४ पृ. ४३८. ● आकृतिनिमित्तकौ अनोवाच.शब्दौ । भा. ७।३।१।३९.

● आकृतिन्यायः । ' नाद्यहीतनिरोपणा वितोभ्ये बुद्धिः ' इति तस्य स्वरूपम् । एतच्च आकृत्यधिकरणस्य बीजम् । आकृत्यधिकरणं तु परस्तादभिव्यति । के.

● अलौकिकयोः, शब्दप्रद्विगासमन्वेन वाच्यत्वावगमात्, रक्षणाणि बाह्यसि स्वर्गाः, चन्दन स्वर्गः, इति च सुप्र-हेतो द्रव्ये स्वर्गशब्दस्य प्रयोगेण आकृतिन्यायात् विशेष-पणभूतस्य लौकिकस्य सुप्रस्य स्वर्गशब्दाच्यन्त्वावगतेः, दुःसादेवौ च दादित्ये नरकशब्दप्रयोगबुद्धिशब्दमगोपात् विज्ञाया न तु प्रहेतौ नरकशब्दप्रयोगदर्शनात् आकृति-न्यायेनैव लौकिकतुःयवाच्यत्वावगतेः आनन्तर्गोप-पत्तिः । (दृष्टव्यस्य, देहिक्लवस्य उपपत्तिः) । सु. पृ. ५.९५. ● न्यक्तिशक्तिवादिनो मते किं शक्यताऽ-वच्छेदकं ? गोवादि इति चेत्, तस्य बहुव्रीहिसामान्य- (रिज्ञाशब्दा इत्यन) अनुपस्थितेः, उपस्थितौ वा तस्यैव आकृतिन्यायेन शक्यताऽऽपत्तेः न्यक्तिशक्ति-महावपत्तिः । कौ. १।३।१।१९ पृ. १५८. ● आकृति-पदार्थकस्य नहि न्यक्तिर्न पदार्थः, न्यक्तिपदा-र्थकस्य वा नहि नाकृतिः, किंतु उभय उभयस्य पदार्थः । कस्य चित् किं चित् प्राधान्येन विवक्षितं भवति । भा. १।३।१।३० पृ. ३०४. ● आकृति-पदार्थेवा न्यवहारसमभिव्यायेव, न निर्देशसमभिव्याये । सुहृती. पृ. २४१. बुद्धन्यवधारणदेव आकृतिवचनता गम्यते । ऋजु. ● आकृतिप्रत्ययस्य शब्दो निमित्तं, आकृतिप्रत्यय. न्यक्तिप्रत्ययत्वेति । भा. १।३।१।३३ पृ. ३१०. ● अत्रितोयवाच्यवाक्यानां तु पार्थिवदवयवपरिष्का-रणात् आकृत्यानुबुद्धिः कल्प्येत न स्वात्मन्येण, विकल्पाममनसा तु शुभकर्मणा च न कथं चिदपि

संज्ञानं संभवति । सामान्यमात्रं तु सर्वत्रविशेषानुबुद्धि-
रूपं । सामान्यते । तस्मादितरेव अभिवेद्यकविलक्षणं
नास्त्यस्य च न संख्यानामुक्तिमात्रमभवत्ते । वा. १।३।१।
३० पृ. २१५, * आकृतिवचनः शब्दः तद्वद-
चरितां स्पष्टि लक्षयति । १।४।२।२३ पृ.
३५४. * आकृतिवचनः। तर्हि शब्दाः । आकृतिश्च
यद्यपि अज्ञमावेन भूयते, तथापि न साक्षात् तस्याः
किम्पं प्रति अज्ञमायाः । यत् क्रियासाधनं इत्थं अर्था-
दज्ञभूतं प्राप्त, तत् परिच्छिन्नदती क्रियासाधनप्रभावं याति,
स्यैव आहृत्या विशेषाः परिच्छिन्नन्ते, ते विशेषाः
संग्रहताः । भा. ६।३।१।१७७, * गोचरः वदुक्तः
उपरिष्ठः भुक्तुर्वंश गोमन्त्रियु अन्यपन्थितेकाम्ना
आकृतिवचनमव्ययमपिप्यति । १।१।६।१९९.

- * आकृतिवादः । मा— अथ गौरित्यस्य शब्दस्य
कोऽर्थः ? साक्षाद्विविशिष्टा आकृतिः इति ब्रूमः । ननु
आकृतिः साक्षा अस्ति वा न चेति । न प्रपञ्चा खतीं
साध्या भवितुमर्हति । इवकः स्वस्तिशब्दे वर्षमानकः
स्वर्णलंकार एते इति हि प्रत्यक्ष इत्येते । म्यागोद इति
चेत् । नारथि प्रत्ययविपर्ययि स्वाम्ने इति चकचते
ननुम् । अथत्परि अर्थान्तरे एवशातीयको भवति प्रत्ययः
पद्विः भूयं वनं इति यथा इति चेत् । अर्चनद्रमिदं
चवनट्टपन्थकम् । निमताति वने वनप्रपथो भवतीति ।
प्रत्यक्षत्वेव आधिपत्ये युष्ठा अपि न कर्त्वीति । यदि
स्यं, प्रयुक्तः स महासापानिकः पक्षः । अथ किं
आकृतिवचनवाक्यैः उपालम्पते, सिद्धान्तान्तरं ते दुष्प्रति
इति, तनेऽपि अस्ति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति । एवमपि
महत्वं द्वागर्त्वे अचकचुपतः सविद्धान्तात्तरमूपणे निग्रह-
हानिमापयते, असाधकत्वात् । स हि वक्ष्यति, दुष्प्रभु,
यदि दुष्प्रति, किं तेन बुद्धेन अनुबुद्धेन वा । महत्वं तथा
साधितं भवति (किं) मदीयो वा पक्षो दुष्प्रियो भव
तीति (किं) नोयपमपि इति । न च बुद्धान्तरिकं
वनं यक्षाक्षेत्रव्यपते, अतो वनं नास्ति इत्यवगम्यते ।
इदि वने अन्येन हेतुना वनप्रविविपरिवाः मयपः उप-
र्यते मित्यैव वनप्रत्यय इति, ततो वनं नारत्तत्त्वं
अन्वयम् । न च महाशियु प्रत्यको विपर्येति । अतो वैष-

म्यम् । अथ वनाशियु तेन विपर्येति, न ते न कर्त्वीति ।
तस्मात्संभवः पृथक्निर्गोपयत्तः । अत उपपन्न वैतिनि-
यवनं आकृतिः शब्दायै इति । यथा च आश्रितः
शब्दार्थः, तथा उपरिच्छत् (१।३।५।३३) विमुक्ततर उप-
षदपिप्यामः इति । १।१।५।५ पृ. ४९-५२.

बुद्धी— ' अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः '
(मायं) इति तर्कं प्रथम उपपद्यते । ' अथ गौरित्यस्य
कः शब्दः ' इति युक्तम् । वर्णपक्षेऽपि हि तावन्त
नोपपद्यते इत्याशङ्कान्निराकरणाय । अभिवेद्ये तु न
वक्षित् विशेषः आकृतिर्भाकिर्गुणो वा भवतु, नदि
श्रीयसिक्तवे कश्चिद् विशेषः । अस्यासौ चायं पक्षः
(आकृतिमुक्त्यन्वयोना अभिवेद्यता इत्येवंऽपः) ।
नार्यं (नीमातरना—) रादन्तः, इदुत् आकृतिवच-
नता एव तर्कशब्दात्ममिति । शुक्लवचनकऽपि अत्रण-
दियु इवा । (श्रुतु—तनु प्रतिगुणि अरण्यदीना मेदात्
एके तानाम्यं अक्षीकनुंभवेत्तम् । अन्यथा शब्दान्ता प्र-
भ्वनुपपत्तेः । अत्राभिधायते । मित्रचममित्यत्र वा
वस्तुनः मित्राभिधानभावविबुद्धिनिवचनम् । तत्र तावत्
अविभाशियु न मेतुद्विरस्ति । याऽपि च पदुमन्दता
दिभिर्विशेषैः विरिधिवृद्धिः, साऽपि न स्वरुपमेदगावहति
विरोधमाश्रयत् । ननु अरुणिमादयः परमाणुषु पावैवेयु
पक्कवाः, सर्वैर्वायुंभ्येषु च कारणगुणपूर्वकाः, इति
उपरिपरितीव अवधीये । निबद्धम् । कस्याप्यमन्युपामः,
आकृतिमयत् इत्येषु गुणः सम्येकीति । वयं प्रतिपद्यामहे
स गुणसमवायः कस्य चित् कथं यत् उदेति अपैति
च । न च समाश्रयणी निलयेकमनुदेति । तेन सकल-
द्रव्येषु एकः अरुणिमा अरुणिमपराभिधानीय इति)
इत्तिवचनता कश्चिदाशियु । तस्मात् प्रभाजान्तरं तिथ-
योवनः । उपरमथि गदान्तविषय (वाक्सादिनिमित्त
आकृतिरिति । किन्तु साकृत्सादयः इति वाच्यम्) ।
अथयममिप्रायः, कदाचरतामिप्रायमिति । अथपि
प्रभाजान्तरं तिथयोवन एव, उपरमपि । यदि शब्दस्य
व्यकिर्यः, अथपि सामान्य, संवन्ने को विद्यते ।
विरोधविरुधायो च प्रयोजनं कर्तव्यम् । अथैदमुच्यते
यदिपक्षे हि संवन्नेस सापैयता प्राप्नोतीति, सा कथा

वाचकादिषु । तत्र क्रिया उपलक्षणमिति चेत्, इहापि आह्वविर्भविष्यति । तत्र हि अभिहित्वा क्रिया धातुभार्येण, इह तु (गकारिषु) अनभिहित्वा जातिः नाल्लुप्यत्वात्वा इति चेत्, कल्पयाममिधानं, न पुनः सापेक्षताऽभिधाने उपयोगमस्त्वप्ययामः, निरपेक्षताऽभिधाने वा । तस्मात् मन्दप्रयोगतया प्रभोत्तरयोः । अत्रोच्यते । वाचकत्वेव सर्ववाक्येषु अवगतिः इति मन्वानः शब्दाद्यर्थोभेदो नोपपद्यते इति पृष्टवान् पूर्वपक्षवादी । (ऋजु— पूर्वं गकारादिविषयनीयान्तं वर्णा एव पदं इत्युपसंहृतम् । तदाचिद्विष्णुः पुच्छति पूर्वपक्षवादी अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थे इति । नमिति बहुषु ब्रूषेण एकनचनान्तं पदं नोपपद्यते । शब्दरूपे ह्यभिधेये युज्यते । तेन वाचकत्वेव सर्ववाक्येषु अवगतिः । तत्र यदि वर्णान्तिकं पदं, तदा स्वप्नभेदावभासप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् अन्यदेशेयं शब्दतत्त्वम् । तेनायं भाष्यस्थायः— गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थो मयतोऽभिमतः, किं शब्दात् व्यतिरिक्तं, येन वर्णा एव पदं त्रयीवीति । अत्र च न चरित्परपङ्कः क्रियते, स्थापित्वात् । किंतु शब्दाभिधेयं शब्दात् न्यतिरिक्तं न भवति इति पूर्वपक्षः कियते । इतरस्तु अभिवेक्षेऽस्य प्रयोगे अभिधाने च, प्रायोगिकीं बुद्धिं अभिधेये अन्वयस्यति इति तदपनुत्तये सारनादिविशिष्टा आह्वविः इत्युक्तवान् । प्रदर्शनायै चैतदभिधानवत् । (अत्र वैपायन्यास्य पूर्वपक्षिनः प्रयोगागोपी अभिधाने अर्थसाधौ अभिवेकः । नैवं विविनक्ति ' अभिधानसाधुः अपसंज्ञाये एव प्रयुज्यते । प्रयोगात्तु विनाऽपि अर्थेन प्रयुज्यते ' इति । तेन प्रायोगिकीं प्रयोगे साधुभावात्मिका बुद्धिं अभिधेये अन्वयस्यति । वस्तु मन्वत् बाह्य शब्दभ्यतिरिक्तमेव अन्वयदेश्यम् । अभिधेये तु शब्दाभासोऽयं इत्येवं विवेकं अपरपक्षं शब्दात्मकमभिधेयं दर्शयितुं इतरः सिद्धान्ती साक्षादिविदित्वा आह्वविः इत्युक्तवान् । प्रदर्शनायै चैतत् आह्वविरिति अभिधानवत् । यथा अभिधानमुपलक्षणं गौरित्यस्य शब्दस्य इत्यत्र अन्येऽपि शब्दाः ब्रह्मणः, तथा आह्वविः इति उपलक्षणं अन्यथादयोऽपि ब्रह्मणः ।)

' ननु आह्वविः साध्याऽस्ति वा न वा ' इत्यभिधेयतया शब्दरूपता न जहातीत्युक्तवान् (न स्वरूपेण आह्वविनास्तीत्युच्यते किंतु ' अभिधेयतया शब्दरूपता नास्तीत्युच्यते) । ननु च तदुपापगौ अभावमभिधाने किं प्रयोजनं ? (भाष्ये किञ्च ' अस्ति वा न वा ' इति मन्येन आह्वनेरभावः प्रतिपाद्यते, तत्र न' इत्युक्तम् । एवं वक्तव्यं शब्दस्वरूपेव आह्वविः इति । परिहरति—) अभिधेयाभिधाय एवावयवभावः उक्तः, न स्वरूपाभिधायः । (अभिधेयत्वात् जातिः शब्दभ्यतिरिक्ता अस्ति वा न वा इति भाष्येणोक्तं, न पुनः स्वरूपेण अस्ति वा न वेति) । ' न प्रत्यक्षा सती गार्था भवितुमर्हति ' इति । यदि परं स्वरूपस्यैव अभावः स्यात्ते, तदैव धननिर्घेता (गार्थाया आह्वतेः स्यात् । यदा तु अस्ति, तदा हैवाभिधेया स्यात्) । न चाभावः शब्दमते वक्तुं प्रत्यक्षगम्यतात् । ' न्यामोह इति चेत् ' इति । केन चोक्तं स्वरूपेण अस्या अभाव इति (पूर्वपक्षी इति, न तथा स्वरूपेणैव आह्वनेरभाव उच्यते, किंतु स्वरूपेणैव) । सैव तु अभिधीयते इति न्यामोह एव) । इतरस्तु (सिद्धान्ती) तमेवाभिधाषं (स्वरूपापह्ववमन्वरेण अभिधेयापह्ववो न युक्त इति पूर्वोक्तं) बुद्धौ कृत्वा ' नास्ति प्रत्यपिपयसि न्यामोहः ' इत्युक्तवान् । ' असत्यपि अर्थान्तरे एवंजातीयके, भवति प्रत्ययः पदत्किर्युग्मे वनमिति यथेति चेत् ' इति अभिधेयतया अभावं प्रकटयति । नैवायं प्रत्यक्षविरुद्धोऽर्थः अभिधीयते आह्वनेरभावः । किं तर्हि अभिधेयरूपतया अभिधानरूपं अवगम्यते इत्युक्तम् । न चेदं अविवर्तवादिनः उपपद्यते । तस्मात् विवर्तवर्तः भेदान् इत्यभिधाषः ।

' अर्थोपदमिदं वचनमुपन्यस्तं ' इति, पदत्तयादावपि नैव शब्दस्वावगतिरिति इत्यभिधाषः । कर्णे तर्हि एकप्रत्ययः । न च शब्दादन्ते पदत्तयादिषु एकमुपन्यस्तं किं निवदन्तम् । अस्ति चायं प्रत्ययः । तस्मात् (शब्द—) अथासनिवन्धन एवास्त्वम् । (शब्द एव अर्थे अन्वयस्तीऽभिधीयते । तस्यैकत्वात् एकवचनमुपपद्यते) ' किमसति चने वनपन्थयः ' इति, असति वृक्षमतिरिति एक-

रिम्न् यनाभिधेये अर्थे एकप्रययो नोपपद्यते इति किं प्रयशाम्य हृषा अपि न सन्तीति चक्षते यक्तुम् ।
 कोऽभिभावः । (हन्त्यते-) हृषा एवान् एवमया प्रतीयन्ते न पुनः यनशब्दरूपता गम्यते (यनशब्दे समुच्चरिते हृषा एव प्रतीयन्ते । तत्र भगवनेन चरति, शब्दप्रतिरिणोऽर्थो नास्तीति, तथा सति प्रत्यक्षा एव न सन्तीति प्राप्ताम् । न चेदमुक्तिम् । शब्दातिरेविषया तेषां प्रत्यक्षसिद्धात्) अथात्मभिभावः ' हृषा अपि नैव गमिष्यति इति ' तदति हि शब्दात्प्रत्यक्षमेव रूपमिति प्रयुक्तः स माहायानिकः पक्षः । अर्थनिर्णया हि प्रत्यक्षा संवित्, न बुद्धिविषया इत्युक्तम् ।
 बुद्धिविषयत्वे वा संविदाः, किं सिध्यति शब्दात्प्राथ ? (येन शब्दात्प्राये निराधिभेदमिति बुद्धिविषयता संविदो निराधिभेदे) । अन्यैश्च संवित्, अन्त्या वनसन्वित् (यदि हृषसंवित् वनसंविच्च एका स्यात्, न तदा बुद्धिविषयत्वे संविदोऽस्याः, सिध्यति शब्दात्प्राथः । न चैतदस्ति) तस्मात् बुद्धिविषया वा भवतु अर्थविषया वा, सर्वथा यनशब्दरूपता नास्ति प्रत्येतात् यक्तव्यम् । अतः प्रत्यक्षमेवाधिष्यते (इत्यतिप्रचक्ष्ण अर्थवदत्तेन प्रतिमानि । तस्मात् स्वाकृतिचक्राव एव आधिष्यते) इति लक्षणे । (एकदेशिमत समर्थयो-) मीय, यनशब्दाकारवादिनो हि मित्ररूपा अवगतिरेव उत्तरम् । (यो हि यनशब्दाकार एव यनशब्देनोच्यते इति वदति, तस्य शब्दाकारप्रतिरिक्ताप्रवृत्तातिरेव निरासनीयताया उपपन्नतीया) सा च हृषस्मात् मिश्रेणान् प्रतीयते । यदि पर तत्राभादस्तीति, स चापानः प्रचक्षे प्रत्यवेति नोपपद्यते । ननु विशिष्टप्रत्यक्षपक्षेऽपि एतदुपपत्ते इत्युक्तम् । न, भेदापगतैः परिकल्पनाभवात्कालत् । तस्मात् तदु उच्यते 'प्रयुक्तः स माहायानिकः पक्ष इति । (यदि वैवाचकाः हृषविषय प्रत्यक्षं बुद्धिविषयं त्वयात्, तदा वाक्यवृत्तामवि शब्दमात्मभिधेयं इति श्वादिभ्योत्, न चैद शक्यम् । भेदप्रतीतेः अर्थज्ञानयो रिति) ।

ननु इदानीं एवबुद्धिः (विषयेषु) अनात्मनैव प्राप्ता । अथ किं आकृतिचक्रावपारी उपालम्ब्यते, सिद्धान्तात्

ते दुष्यति, वनेऽपि ते असिद्धिं यनप्रत्ययः प्राप्नोति इति । कः पुनरत्र सिद्धान्तः, यो दुष्यति ? एकस्मिन् वर्तमानात् प्रातिपदिकात् एकवचनमिति । भवत्यत्र हृषाः । तत्रैव प्रातिपदिकं इत्युक्तं आनुष्मता । यथैव आहृतिरस्तीति भवतां सिद्धान्तः, तथा अथमपि । तद्विदं शब्दान्तर-दूषणं मनसि (न पुनः आहृतिवद्वान्तर दूषणम् । नहि स्मृतिदूषणात् प्रत्यक्षमपि दूषितं सन्नति । तेन प्रत्यक्षसिद्धा आहृतिः नापहोतुं शक्यते) प्रमाणा-न्तरमूत् तत् स्मृतेः । यदि दूषणं मयति भवतु नाम, नहि अन्युपगममात्रात् हेतोरनुपपत्त्यां दुष्टता शक्यते यक्तुम् । अनुपपत्त्यां हेतुः प्रत्यक्षमपि नानाम् । तस्मात् यदि एतन्मन्त्रेणानि एकवचन, किं कुर्मः समुपासने मदि । न चाप्युपासकमस्य विषय, एकस्मिन् एकवचन (हयोर्द्वैवचनं बहुषु बहुवचनं) इति प्रातिक्रमेत् । दारादिषु (अद्यत्पि बहुवचने बहुवचनदर्शनात्) व्यभि-चारान् । तस्मात् प्रायोगिकमिदं एकवचनं नाप्यधिकम् । अतः सिद्धान्तात्परिहारायैवान् गर्हणीयम् । तस्मात् क्वचित् शब्दात्प्राथ नाच्ये बुद्धिरस्ति इत्युपपत्ते वैमिने-र्वचः ' आहृतिः शब्दात् ' इति । आहृतिप्रतिपत्तिं सुखेन गोशब्दादीना निमित्तवैति । एताव आहृत्यधि-क्षणे निपुणतरमुपादाविष्यात् ।

• (श्लोकवार्तिकोपरिधाः सर्वेऽर्था सप्रवया शान्दवीरिकाया वर्णिता इति शेषेह उपनश्यते ।)
 शा- ' अथ गौरित्तस्य शब्दस्य कोऽर्थः ' इति नाप्यनिरूपणोपक्रमेणान् आहृतिचक्रानं प्रतिपादयति एवमपि तत्प्रसिद्धये । नहि अत्रयामाह्नी र्ण्यकमि शब्दस्य अर्थोऽप्येव संवय सिध्यति तासांमिन्वात् । उपलक्षणमपि निवृत्त्य अमानात् आहृत्यमने । तस्मात् आकृतिरिति नास्तीति विचार्यते । साधिते तु तत्रशब्देनैव शब्दाभिधेय इति आहृत्यधिकरणे चक्षते ।
 (सौमता जाति न मयन्ते) तत्र सौगत. तत्र-क्षणमेव परमापे मन्माना नाकृतिचक्राव मयन्ते । तथापि, ' प्रयक्त्वे व्यक्तितो जातिदेवैव दूषणेष सा । अभेदे व्यक्तित्वात् स्वाद् द्वेषा चैत्र विरो-धत्. ॥ ' नहि शेषे ततोऽप्य च अनन्ता च समपरी

विद्मन्तु मेदाभेदयोः । यदि च गिष्ठा जातिः, सा सर्वगतं व्यक्तिष्वेव वा ? न तावत् सर्वगतत्व, अन्तरालेऽनुपलब्धेः । व्यक्तिस्था चेत्, 'यत्कौ उच्यन्त्या तस्मिन् देशे प्रागसती कथं तस्यानुपलब्धत्वे ? न तावत् तत्रोप-
 चिते निरसोपा उपलभ्योगात् । न च व्यक्त्यन्तरादात्मच्छ्रुति
 अमूर्तत्वात्, तस्मिन् व्यक्त्यन्तरे अनुपलब्धिमवद्भवत् ।
 न च अंशेनागता अशेन च तत्रैव स्थिता इति अक्षयं
 वक्तुं, निराधारत्वात् । एवं व्यक्तिनाशे न च तत्रैव पश्चाद-
 वस्थिता, अनुपलब्धेः । न निनष्टा, नित्यत्वात् । न
 चान्यत्र याति, अमूर्तत्वात् । व्यक्त्यन्तरे च पूर्वमेवाव-
 स्थिता जातिः इति पुनःप्रवेशे द्विगुणा उपलभ्येत ।
 यथाहुः ' नायानि न च तस्यापीदस्ति पश्चात् चाशयत् ।
 अशयति पूर्वं नाधारमहो स्वसनसंज्ञतिः ॥ ' इति ।
 'यत्कौ च पूर्वमाना यदि एकस्या यत्कौ काल्प्येन पूर्वो,
 व्यक्त्यन्तरेण न स्यात् । नहि एका सती तुरापदनेकन
 काल्प्येन वर्तितुं शक्नोति । न चावयवयो वर्तते, निर-
 वयवत्वात् । कथं च नानाविधासु अतीतानागतवर्तमाना-
 नानु व्यक्तिषु अवयवयो वृत्तिः सम्भवेत् । यत्कौ च
 वर्तमाना इदमवयवमनुभवत् । न च ' इह गोत्वं ' इति
 कस्य चित् प्रतीतिरिति, किं ' इयं गौः ' इति । अथ
 व्यक्तेराग्नेर् जातिः, न तदाधार वसवन्तर इति चेत्,
 नैवं युक्तम् । कथं हि नानाभूतानामनित्यताः स्यादुत्त-
 रस्वभावात् एकरुपा नित्यानुवृत्तस्वभावात् च जातिः आत्मा
 रक्षात्, भौतेश्वयकरप्रमद्वात् । न च प्रमाणमपि किं चित्
 आहुतिरुद्रादे समयति । न तावत् प्रत्यक्षं, नहि जातिः
 स्वविपर्यं ज्ञान जनयति, नित्यत्वाभ्युपगमात् । नित्याना
 च सर्वाधिकारसु अक्षयमर्थ्यात् । न च अजनकस्य विष-
 यत्वं संभवति, तदज्ञानत्वात् विपर्ययस्य । तस्मात् विक्र-
 म्वाकारगतं सामान्यं अतीकं वा । ननु यथा जान-
 वैविध्यसिद्धयर्थं ब्राह्मणि स्वलक्षणानि अनुपगमन्ते,
 तथा गवाश्वादिविकल्पवैविध्यसिद्धये विधिनाशि सामा-
 न्यानि किं नाम नाभ्युपगम्यन्ते । न । विविक्तमापस्व-
 लक्षणदर्शनवशादेव विकल्पवैविन्योत्पत्तेः । अर्थयुन्या
 अपि विकल्पाः विधिनाशेनिसासमर्थस्वलक्षणानिमानिनो
 ज्ञायमानाः तथा व्यवहारार्थिनं प्रवर्तन्तः परपरया तम-

भवनया तन् प्राप्यन्तो मषिभिन मणिप्रभाविपमणि-
 सुदिः व्यवहारवित्तगदिनो भवन्ति, इति न लोकव्या-
 स्थितेः कश्चित् विशेषः । तस्मात्तस्मिन् जातिः ।

एतेन अवयवि इत्थं प्रसूदं, तस्यापि
 अवयवमेवादिविकल्पाक्षमत्वात् । स्थूलवभाससु
 सुनितानेकरूपारिपरमाणुवशादेव केशोण्डकप-
 भासयत् उपपन्नो नावयविकल्पनायास्यत् । तदभावे
 च निराधारत्वात् दूरपास्त गोलानि सामान्यम् । कथम-
 छति एकरूपे सामान्ये अत्यन्तविलक्षणानि स्वल्पक्षानि
 अविलक्षणरूपं विकल्पं जनयन्ति । जनयन्ति चेत्,
 किमिति वानि विदेव गौविकल्पं जनयन्ति, कानि विदेव
 अश्वविकल्पं, न सर्वाणि सर्वम् । सामान्यवादिनो वा
 कथं विलक्षणरुपा व्यक्तिषु विलक्षणसामान्यात्मकत्वं तदा-
 शयत्वं तदभिसम्बन्धकत्वं वा भजन्ते । भजन्ति चेत्
 किमिति स्वभिदेव व्यक्तिषु केन विदेव सामान्येन सत्
 भक्ते, न सर्वाः सर्वैः । स्वभावादिति चेत्, अस्माक-
 मपि तुल्यमिदं युक्तम् । अथ व्यक्तीनामपि अतिदृशण-
 रूपसामान्यतन्त्रव्यसिद्धयर्थं पर अविलक्षणरूपं अभ्युप-
 गम्यते, ततस्तेनापि स्वव्यसिद्धयर्थं अपरापरसामान्या-
 पेक्षाया अनवस्था स्यात् । तस्मात् विकल्पमानमेवेदं, न
 परमार्थतः सामान्यं नाम किञ्चित् ।

अत्राभिधीयते — ' प्रत्यक्षवक्षसिद्धस्य सामा-
 न्यस्य कुतर्कतः । न शक्योऽपहृयः कर्तुं, सर्वं विज-
 यते हि तत् ॥ ' सर्वत्रापि पशुषु ' इत्यपि गौः इय-
 मपि गौः ' इत्यपि वृषा इत्यपि ' इति व्यावृत्त-
 युद्धाकार प्रत्यक्षं देशकालव्यवस्थाऽन्तरेण अविपर्यस्त
 उदीयमानं उर्वमेव तर्कमात्रं विजित्य हाकार वस्तु
 व्यवस्थापयत् केनान्येन शक्यते वाचितुम् । नहि ततोऽ-
 न्यत् बलवत्तरमस्ति प्रमाथ, तन्मूलत्वात् प्रमाणात्तराणां,
 तदाहसामर्थ्याभावात् । किंच अनुमानान्यपि सामान्या-
 पेक्षत्वात् नुतरा सामान्यं उमपेयन्ते, न तु वाचितुं शक्यं
 विति । नहि यत् यदपेक्ष, तत् तस्य भाव शक्योति
 कर्तुम् । तदपेक्षे हि स्वाभ्याऽपि न शक्येत्, तदपेक्ष-
 स्यात् । तथापि, मेदाभेदविपर्ययेन सामान्यं निरुद्धत्वा
 अपर्ययमेवं वक्तव्यं ' कर् वस्तु तत् मित्रमभिर्बं वा

भवति, सामान्यमपि यदि वस्तु स्यात्, तदा अनेनापि मित्रेण अभिप्रेतं वा भवितव्यम् । न च द्वेषाऽपि संभवति, तस्मादवस्तु' इति । एवं च वदता वस्तुत्वं सामान्यमदगीकार्यम् । अन्यथा कथं वस्तुत्वस्य भेदभेदात्मानं न्यासत्वात् न्यायव्यतिरिक्तस्या सामान्यत्वस्य वस्तुत्वं न संभवति इति मणितुं शक्यम् । ननु औपचिके वस्तुत्वन्दो न जातिनिमित्तकः, तादृशमनेन ज्ञान्वापत्तिः । उच्यते । जातिनां भवतु उपाधिनां, सर्वथा तावत् सामान्यरूपमपेक्षितव्यम् । औपचिकानामपि मूलोपलक्षणमेकमन्तरेण आत्मलाभाभावात् । न च न्यायसूत्रेण सर्वं वस्तुत्वात् अभ्युपगच्छतः सौम्यतया च चिदपि किं चिदपि अतुल्यत्वं रूपं संभवति, इति औपचिको भवद्भागे सुषुप्त एव । तस्मात् सर्वप्रामाण्यमिदं सामान्यं न शक्यमपह्नोतुम् ।

कः पुनर्विकल्पानां परिहारः । न तावत् अपरिहृता अपि श्वस्तुमिति सामान्यमपह्नोतुं, तेषामपि तदपेक्षान्तरं इत्युच्यते । तथापि परिहारोऽभिधीयते । (जातिव्यक्तयोर्भेदाभेदौ) भेदाभेदविचये तावत् के चिदाहुः । मित्रमेव सामान्यं न्यासितम् । न च वृथगुपलब्धिप्रसङ्गः, स्वच्छिन्नं विधत्वात् । कः पुनः संकथः ? समवायः । कः पुनरसौ ? अत्रुतसिद्धानां इदमर्थप्रयत्नः संकथः इति के चिन्त । तदु अतुल्य इदमर्थप्रयत्नसिद्धिः । 'इयं गौः' इति हि सर्वदा सर्वथा प्रतीतिः, न 'इदं गोत्वं' इति । का चैवमयुतसिद्धिः । युतसिद्धिप्राप्तः । का पुनर्युतसिद्धिः ? पृथगानिमतं पृथगाश्रयाभित्वा वा, उदभासः आयुतसिद्धिः । यदेव अनववाचयविनोः संकथः, उपायासौ न स्यात् । विनाऽपि अववचिचलनेन अववचानां चलनात्, अववचिनः अववचानां च न्यायव्याभवात् । तथा सामान्यस्य न्यायव्याभवात्, स्वतोश्च स्ववचयवचित्वात् अस्ति पृथगाभवात्प्रविव्य, इति समववाचानुपपत्तिः । तस्मादेवं वक्तव्यं, येन संकथेन भाषेय आधारे स्वानुसारां बुद्धि जनयति, स्वाकारेण बोधयति इत्यर्थः, स संकथः समवायः इति । यदि ज्ञानात्मना न्यासितः प्रतीयते, ततो ज्ञानित्वकन्दो अभेदः एव प्रतीतिकान्तं आच्यते, कथं भेदाभ्युपगमः । उच्यते ।

'गौरस्य शाबलेयः' (सकथः कथं), 'गौरस्य शाबलेयः' (बहुत्वयाः अपर्यं) इत्युपपन्न गताकारोऽतुल्यत्वमानो दृश्यते, शाबलेयवाहुलेयकारो तु भ्रान्तोति । तथापि तयोः शाबलेयवाहुलेयकारयोः अभेदः स्यात्, एकातुल्यो इत्योऽप्यतुल्यते । तदावृत्तौ वा, गवास्तापोऽपि न्यास्यते । किंच तस्यामेव स्वकौ 'इयं गौः' इति गवाग्ना प्रतीयमानायापि, न इयंपुद्दिगोत्तरो. 'गौः गौः' इतिवत् पर्यायं प्रतीयते । तस्मात्तमेदः । कथं ताई तादृश्यं स्वकौ. प्रतीयते । इदमेव हि तादृश्यं स्वकौ, यत् समवायः संकथः । तस्यैव महिमा, येन भाषेयं आधारे स्वतुल्यता अत्रुत्तराति । तस्माददोषः । अपथा तादात्म्यप्रतीतिः अभेदोऽप्यस्तु, पूर्वोक्तन्यायेन भेदोऽपि । तस्मात् प्रमाणबलेन मित्राभित्त्वमेव युक्तम् । ननु विक्रमी भेदाभेदौ कथमेक स्याताम् । न विरोधः, सहदर्शनम् । यदि हि 'इदं रजतं, नेदं रजतं' इतिवत् परस्पररोधमर्देन भेदाभेदौ प्रतीयता, ततो निरूपेयताम् । न तु तयोः परस्पररोधमर्देन प्रतीतिः । 'इयं, गौः' इति बुद्धिद्वयं अपर्यायेण प्रतिभावमान एक वस्तु द्वात्मकं न्यक्त्वाप्यति । सामान्यापि इत्येव हि अभेदमादायति, अपर्यायं च भेदः, अतः प्रतीतिकान्तं अविरोधः । अपेक्षामेदाध । तथापि, गौरूपेण निरूप्यमाणया ज्ञात्या न्यासितः अभेदेन प्रतीयते 'गौरस्य शाबलेयः' इति । यदा तु ज्ञतिः न्यक्तव्यत्वात्माना निरूप्यते, तदा इयं न्यासितः ततो भिन्नरूपा अत्र सीयते, 'गौऽतो वाहुलेयो गौ, सोऽयं शाबलेयो न भवति' इति । एव धर्मिनो इत्यस्य रजदियनर्तव्यरूपेण रूपादिभ्यो भेदाः, इत्यरूपेण चाभेदः । तथा न्यक्तव्यत्वात् स्वरूपेण अववचैः अभेदः, अववचान्तररूपेण अववचान्तरभेदः इत्युच्यते । एतं यथा शिवं इत्यादि अववचान्तरभेदः इत्युच्यते । एतं यथा शिवं इत्यादि अववचान्तरभेदः इत्युच्यते । एतं यथा शिवं इत्यादि अववचान्तरभेदः इत्युच्यते । एतं यथा शिवं इत्यादि अववचान्तरभेदः इत्युच्यते ।

भेदप्रतिभासक्रममे जातिरूपं व्यक्तिरूपं च प्रतीत, तेन अमेदप्रतीतिबेलाया तयोरेवतरत्प्र प्रयेतन्म्यम् । तत्र एकस्य दिव्यभावेऽयं भवेत्, न पुनः इतरेण अमेदः प्रतीतो भवति । तस्मान्नास्ति भेदाभेदयोः एकन प्रतीतिः इति । ' तद्विदमसारात् । नहि वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेद-प्रतीतिः, तद्वद्वेऽपि अमेदात् । प्रथमे व्यक्तिदर्शनेऽपि हि अस्ति जातिव्यक्तयोः द्वयोः प्रतीतिः । न च तदा तयोः भेदः प्रतीयते, न्यक्त्यन्तरदर्शनेन तु जातेः अन्वयात्, पूर्वव्यक्तेश्च व्यतिरेकात्, अन्वयव्यतिरेकाम्ना जातिव्यक्तयोः भेदोऽवधार्यते इति भवतोऽपि सिद्धान्तः । तथा देवदत्तमुपलभ्य कालान्तरे तन्म-दद्य बहदत्तं दूरात् पश्यन् पूर्वोपलब्धं च देवदत्तं स्मरन् वस्तुतः तद्विलक्षणमेव पुरुषद्वयं प्रयेति, तथापि न भेदमवधारयति, सन्नोते हि ' किं य एवायं देवदत्तः क्वा अन्यः ' इति । तस्मात् वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेद-प्रतीतिः इत्युक्तम् । तथा तमेव देवदत्तं कालान्तरे दूरात् पश्यन्नि ' किं य एवायं, उतान्यः ' इति संश्रितामो वस्तुतया एकमेव प्रतिपद्यति नभेदमवधार-यितुं अल भवति । तस्मात् न वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेद-प्रतीतिः । नापि एकवस्तुप्रतीतिरेव अमेदप्रतीतिः । किंतु ' अन्योऽयं ' इति शुद्धिः भेदावभासः, ' अनन्योऽयं ' इति च अमेदावभासः । अस्ति च शायलेपमाहुल्यौ उपलभमानस्य ' अयं यौ, अयमपि यौः ' इत्यभेदाव-भासः, ' अन्यः शाकलेयात् माहुल्यः ' इति च भेदाव-भासः । तस्मात्पुनरे भिन्नाभिन्नत्वम् । ननु अनु-वृत्ता निर्गो अनुपत्तिविनाशधर्मा च जातिः, विपरीत-समाधाना न व्यक्तिः, कथं तयोरेक्यम् । नहि एकमेव वस्तु अनुवृत्तं म्यावृत्तं, नित्यमनित्यं, उपत्तिविनाशधर्मकं अतद्रमैकं च समभवति, त्रैलोक्यसंस्कारप्रसङ्गात् । जातिर-प्येवं अनित्यव्यतिरेकधर्मा स्थाव, व्यक्तिरपि नित्यव्यतिरे-कधर्मा । नैव दोषः । नानाऽऽकार हि तत् वस्तु केन चित्तकारेण नित्यव्यतिरेकं, केन चित्त अनित्यव्यतिरेकं विश्वं न विरोहते । जातिरपि व्यक्तिरूपेण अनित्या, व्यक्तिरपि शाकल्यतया नित्या इति नाम का चिदनिष्ठा-पत्तिः ।

(जातिः सर्वगतता न वा) यत्तु सर्वगतता व्यक्तिगता वा जातिः इति विकल्पितं, तद्विनि स्वकल्पितमवा-भिधानादेव परिहृतम् । स्वनेदिं अस्मै अस्मा कथमन्यत्र स्थात् । ननु एव व्यक्तिदेशे व्यक्तिगुणयोः प्राक् अविद्यमाना जातिः कथं तत्र पश्चात् गच्छति । स्वकारणात् निश्चयमाना व्यक्तिः जातिविशेषात्मना सर्वदैव उत्पद्यते इति न दोषः । तस्मात्तदविद्यमाना जातिः कथं स्वकल्पा संवध्यते, नहि अस्मै तदानीमेव तत्र उत्पद्यते नित्यत्वात्, न च अन्यतः आगच्छति अनुत्तत्वात् । उच्यते । योऽपि देशान्तरगदागत्य अनेन देशेन संयुज्यते, सोऽपि प्राक् अस्मिन् देशे अविद्यमान एव कथमनेन देशेन संयोग-मनुभवति ? कदाचनवशात् इति स्पष्टं (वक्तव्यम्) । एवं जानिरेपि कारणवशादेव व्यक्तिः संवध्यमानुभवति । इत्यास्तु विशेषः । सद्युज्यमानः पूर्वभावस्थितः अन-न्तरदेशेन प्रथम संयुज्यते, ततः तदनन्तरदेशेन, इति क्रमेण देशान्तरसंयोगं गच्छति, तादात्म्यसम-वाययन्तु अनन्तरदेशमनपेभैव स्वकारणतो निष्पत्तिः । नहि यः संयोगस्य स्वभावात्, स एव तादा-त्म्यस्य समवायस्य वा अद्वैतीकतन्मः प्रमाणाभावात्, विलक्षणस्वभावान्नास्तिप्राधान्यात् । तस्माददोषः । यदा अस्तु सर्वगतं सामान्यम् । न च सर्वज्ञोपलब्धिप्रसङ्गः, व्यक्तिना-मभिभ्यस्तकत्वात् । सर्वगतमपि सामान्यं व्यक्तिरेवात्मा तत्समपेत्तं ना । सयुक्तसमवायसति करेण च सामान्यस्योप-लभ्यः तेन च संनिकर्षो व्यक्तिदेशे एव संभवति नान्यत्र, इति न सर्वज्ञोपलब्धिः । अमेदोऽपि जाति-व्यक्तयोः भेदस्यापि विद्यमानत्वात् नित्यत्वानित्यव्यतिरेकत्वं सर्वगतत्वात्सर्वगतमपि नास्तुपपन्नम् ।

यत्तु कालधर्मं वा अवयवगतं वा वृत्तिरिति विकल्पितं, तद्वद्व्युक्तम् । भेदापेक्ष हि कालधर्मम् । न च सामान्यस्य सारूपयोऽवयवगतो वा भेदोऽस्ति, एक्यदातन-यत्वाच्च । निरवयवत्वादेव भवयवयोऽपि वृत्तिः अत-मान्यैव । तस्मात् व्यक्तिगुण जातिवर्तते इत्येवावश्यं व्य-वस्तुं शक्यते, प्रमाणतोऽवगमात् । न कालधर्मप्रापति-भासाः, प्रमाणाभावात्, असंभवात् । तथा अवयवितोऽपि अवयवेषु न कालधर्मो सम्भवति, बहुत्वाभावात् तद्वैध-

स्वाभ इत्यन्तमन्वहारस्य । अयदयो वृत्तिरपि अय-
यवान्तरमावात् । अयुक्तैः । किमिदानीं एकरूपैव
खामान्यस्य स्थितितु, अवयवेषु स्थापयित्वा वृत्तिः ?
नेत्युच्यते । सामान्यं प्रत्येकं वर्तते, अवयवो तु व्यासग्य,
इत्येव निरोपः । व्यक्त्यन्तमनपेक्षेयं व्यक्त्यन्तरे वर्त-
माना स्थानुत्पत्त्या शब्दं जनयन्ती जातिः प्रत्येकं वर्तते
इत्युच्यते, न तु काल्पन्येन वृत्तिः । अवयवो तु अवय-
वन्तराग्यपेक्षेयं अवयवान्तरे वर्तमानः स्वाकारा बुद्धिं
जनयन् व्यासग्यं वर्तते इति व्यक्त्यन्तरेण । नहि व्यक्त्य-
मेव स्थाती गौबुद्धिबत् एकस्मिन्नेव तन्तो पदबुद्धिरव-
द्यते । तस्मात् वृत्तिविकल्प्यादपि जात्यपदवः । यत्तु
नित्यत्वाद्भावेः स्वविषयज्ञानजननत्वाम्प्यात् न ग्राह्यत्व
मिति । तदसत् । नित्यत्वामपि व्यक्तीनाश्रयणार्थं क्षण
मात्रनिराकरणे चक्ष्यामः । न च हेतुत्वात् प्राधान्यं, ज्ञान-
क्याप्यभाषित्वमन्वेष हि तत् इति इत्यन्तरे परिगम्य ।
तस्मादवयवमन्वेषोः ।

यत्तु स्वस्वरूपैरेव नवानुभवकारेण प्रप्रादिविकल्पो-
दरस्यत्वात् अद्वानिष्टी जातिरुत्पत्त्या इति । तदव्य-
स्यारम् । नहि जातिर्न दस्यते, येन एवमुत्पत्त्यः स्यात् ।
उपजायमानं तु ज्ञानं स्वविषयस्यूता जातिं तत्प्राप्तयति
इति नेतृत्वानां प्रत्यापानामवसरः । कथं च अनन्तविल-
क्षणनि स्तलक्षणाणि एकरूपं विज्ञानं जनयन्ति, 'तद्
तद्भूतयो भावार्हादप्रतद्रूपहेतुजाः' इति स्थिते । अयतो
या ऊर्ध्वं विलक्षणानां विशेषाणा एकरूपसामान्यसकथ-
कारणत्व इति चेत्, स्वदेवस्यगतिनि म्रमः । फानि
चित् स्वस्वरूपानि स्वकारणादुपपद्यमानानि एतेन न्नेन
चित् स्वस्वामान्येन तस्मान्नं सगकार्यं न भङ्गन्ते । ननु
हेतुतो विलक्षणाः कथं एवविषयसमर्थवुत्तानि स्वस्व-
कामि जनयन्ति । न जतयेद्युः, यदि विलक्षणाः स्व,
तेऽपि तु एकजातीया एव । ननु एष तत्संज्ञयतिदधर्षे
अपरापरजात्यपेक्षार्थां भनवत्स्य । सैर दोष । यथा ताल
बीजमेकजातीयं परिणामापररथा तालजातिसंयुक्ता स्वति-
सुपदानयति वाऽपि कथेन स्वस्वरूपभूतबीजसमानरूपतीर्णं
बीजकन्त, तमेकमेवातीयात् इत्यत् गोशतीयव्यक्ति-
निश्चिः तस्या च तत्कालीयवृत्तनिश्चिः, इति नात्यन्तं

सादात्म्यव्यपत्तिः । यत्कत् व्यक्ति एक आकृतिजाति-
सामान्यशब्दाभिलषणीयं प्रायदेवादिषु अनुगतम् । न च
घटदस्यमेव सामान्यं, तदुत्पत्त्यभावात् । त एतन्नं इति
प्रतीतिः, न तत्तादृशः इति । न च सर्वथासामान्यपह-
नारिनः साहचर्यमपि सम्भवति, भूयोऽवयवशासनात्मक-
त्वात्तस्य । न च व्यक्त्यन्तवृत्तिरुत्पत्तिरपि सामान्यं अनयो-
कृतविपरित्यक्तमान्येन साधयते मन्वेत्युम् । अगोत्रावृत्ति
हि प्रतीयता अवश्यं प्रथममेव (विविक्रमेण) योः
प्रत्येतन्म । नहि अप्रतीते गति तदुत्पत्तिरिक्तामना गता
निरूपणं संभवति, इति प्रथममन्वेष विविक्रमेण गौः
प्रत्येतन्म । नहि तेषो व्यतिरेकस्वभावपदाभ अद्यादि-
व्यतीनां प्रातिविक्रमेण मद्रः संभवति । तेषामनन्तानां
बुद्धौ अनारोहत्वं, अनारोहेषु च तेषु तदुत्पत्तिरुत्पत्त्य
गोः प्रत्येतमवयवत्वात् । गौर्गोः इति च निविकृतं
सामान्यं अवयवमनानं कथं निवृत्तिरूपं रूपं व्यक्ती-
वर्तुम् । तस्मात् इदं अतिवैयर्थ्यं दर्शनम् । तस्मादिति
जाति । शा. पृ १७-१०५. ७ अतिक्रम्यतिरुत्पत्त्यर्थे
चेदामामान्यव्यपत्तेः तस्मात्प्रामनितित्वात्पिदया निजा
व्याहृति पदार्थस्यूता स्थायते आकृतिवर्द्धनं ।
पाठ पृ. ६-७. ७ आकृतिवृत्त्यवयवोः भस्वन्त-
भेदात्तस्मात् कदा चित् व्यक्तिरूपेण इत्यममिपीको
यदा नित् सामान्यरूपेण यथाविशिशितम् । ...
जातेर्न व्यक्तित्वात् । आत्मतमेवामान्यत्वं यवो इत्यं यथा-
जातो वृत्त एव भवति । वा १११११५,
७ आकृतिवृत्तशब्दानां स्वयो यस्वरूपमायः प्रतीयते । १११
५१३ पृ ११३, ७ आकृतिवृत्तमायि भावतो कथंम
मन्ति व्यक्तित्वात्तार्थानि भवन्ति । तानि प्रतिक्रिपु परो-
क्षत्वात् इत्येवमिति ज्ञायते । १११२५५११ पृ. १७८.

७ आकृत्यधिकरणम् । आहृतिं सन्दर्भः ॥
प्रयोचोदनाऽभावाद्दर्शकत्वमविभागत् । ११३।

११३० ॥

भाष्यं— यदि (ये एव) लोचिनाः ते एव
(वेदेऽपि) अर्थाः, तदा अत्रैव, हि व्याहृतिः
सन्दर्भः, अथ व्यतिरिति । वा पुनराहृतिः का
व्यतिरिति । इत्यनुगम्यार्थां सामान्यत्वात् आहृतिः ।

असाधारणविशेषो 'व्यक्तिः' । कुतः संशयः । गौः इत्युक्ते सामान्यप्रत्ययात्, 'व्यक्तौ च क्रियासंघन्यात्' । तदुच्यते 'व्यक्तिः शब्दार्थ इति । कुतः । प्रयोगबोद्धनाऽ-
भावात् । आलम्बनप्रोक्षणविशालनादीनां प्रयोगबोद्धनाः
आह्वयार्थे न सम्भवेयुः । यत्र उच्चारणानुसंधेयं तत्र
व्यक्त्यर्थः, आतोऽन्यत्र आकृतिजननता, इति चेत्, उक्तं
अन्यायश्रुतेः 'सर्वेषु इति । कथं सामान्यावयवविरिति
चेत्, ('व्यक्तिशब्दात् । कथं व्यक्त्यन्तरेण
प्रयोगः । ' इति भाष्यद्वयं अत्र गलित इति सुशब्दा-
मुक्तम् । पृ. ३५६-५७) । व्यक्तिपरदायकस्य आकृति-
श्रद्धभूता गतिव्यति, य एवमाकृतिरूपं, न गौरिति ।
यथा यस्य दण्डोऽस्ति, स दण्डी इति । न न
दण्डयचनो दण्डिशब्दः । एवमिहापि ।

षा— लोकेदयोः अग्निशः शब्दार्था इति सिद्धे
विचार्यते 'किं आकृतिः शब्दार्थः अथ व्यक्तिरिति' ।
'द्वौ च पक्षावुपपन्नस्तौ भाष्यकारेण यद्यपि ।
व्याख्यातारस्तथाप्यत्र कुर्युः पक्षान्तराप्यपि ॥
नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुचिते ।
संबन्धः समुदागो वा विशिष्टा वेक्येवरा ॥ मते
पक्षाः पुनर्योश्च व्यतिकीर्णाः परस्परम् ।
लिङ्गकारकसंख्याभिः संहतासंहतात्मभिः । पुन-
र्जात्यादिपक्षाणां नाटदयेवात्र योजनम् ॥ ' प्रथमं
तापत् अष्टपक्षी एवं दर्शयित्वा । गौराब्दत्वार्थैः किं
(१) आकृतिरेव (२) व्यक्तिरेव (३) अत्र
आकृतिर्वा व्यक्तिर्वा (४) अथ आकृतिश्च
व्यक्तिश्च (५) विमुक्तयोः संबन्धः (६) उत समु-
दागः (७) किमाकृतिविशिष्टा व्यक्तिः (८) उत
व्यतिविशिष्टा आकृतिः इति (प्रथममष्टपक्षी,
इत उत्तरं वार्तिकं अनेन अष्टपक्षी दर्शिताः । सुकथं
न तद्विचरमगति कृतम् । अने च 'पक्षपक्षविक
पक्षगद्वयसंभारति' इत्युक्त्वा 'परस्परव्यतिकरादेनेषां
वद्वेऽपराः । संबन्धतोऽपि नोच्यन्ते इत्यगौरत्व
मीतिः ॥ ' इत्युक्तम् । अस्माभिस्तु नातिक्रम्यत्वम्
एकैवाष्टपक्षी संघटिता नाधिको विस्तरः ।) ' अत्र
आकृतिरेवेति दृढः पक्षोऽयमेकतः । इतरे त्वन्यतः

सर्वे व्यक्तिपक्षानुयायिनः ॥ व्यक्तौ निराकृत्यायां च
समस्तानां निराकृत्या । सुलभेति न सर्वेऽस्मी
भाष्यकारेण दर्शिताः ॥ न चेतस्मान् सन्त्येव, न
चेति निष्प्रयोजनाः । विकल्पित्वा हि विज्ञासोः
प्रज्ञाविकसनश्रुताः ॥ दर्शितेष्वपि सर्वेषु विचारः
क्रियते द्वयोः । का शब्देनाकृतिव्यक्त्योरुच्यते
कऽनुगम्यते ॥ ' ततश्च 'विचारमुखसिद्धयर्थं
स्वरूपं वाच्येतयोः । प्रअपूर्वमुपपन्नस्य पाथात्त्येन
निरूप्यते ॥ '

• ननु प्रथमपादे एव आकृतेर्निरूपणात् इदानीं
प्रभोचरे मन्दप्रयोजने । उच्यते । 'सत्यनेवाऽऽकृतिः
पूर्वं प्रत्यक्षेण निरूपिता । (श्लो. पर. आकृतिपादे)
संस्थानशब्दव्या त्वत्र सामान्यात्मा निरूप्यते ॥ '

'द्रव्यगुणकर्मणा सामान्यमानमाकृतिः' इति
(भाष्यम्) । 'द्रव्यादीनां च सामान्यं परापरवि-
भागावत् । वस्तुत्वं प्रथमं तत्र द्रव्यत्वाद्यपरं तथा ॥
पुनर् वायुत्वतेजस्त्वजलत्वास्त्वभिन्नता । पृथिवी-
त्वाद् घटत्वं च, तद् व्यक्तिषु समाप्यते ॥
बृक्षत्वात् परब्रह्मं विद्यायात्वादि केषलम् ।
शरीरत्वाच्च गोवाजिह्विस्तुत्वादि गम्यते ॥
वानिकत्वादि चाश्वत्वात् कर्कादिस्तु गुणो मतः ॥ '
('द्वयो भूत्वा देवानवहत्, गौरी गन्धर्वात्, अर्वा
अनुत्तारं, अर्शो मनुष्यान्' इति बृहदारण्यकभुक्तु-
तारेण (१।।२) इत्यं वाजित्वं अर्शत्वं अक्षयं
इत्यपर सामान्यम् । के । कर्कादिश्च इति—अक्षत्वे
कार्थेऽभुक्तुशिशुक्त्वावातरसामान्यं कर्कात्, रक्तवातर-
सामान्यं शोणत्वं इत्यर्थः । सु. पृ. ३५२) 'हरितत्वाद्
भद्रमद्रादिदिङ्नागकुलजातयः' (हरितत्वत्पराः
भद्रादिजातयः । आदिशब्देन मृगजातुजजातम् । ताश्च
दिङ्नागकुलजातानि एव हरिकण्डिषु वर्तन्ते । सु. पृ.
३५२ । पर्यन्तेदेतापि भद्रमद्राद्यजातयः अन्यत्र वर्णिताः
न केवलं दिग्गजजातिजाता एव । के.) 'पुंस्त्वाद्
ब्राह्मणमौषिहन्वकठरादि समाप्यते । तथा गुणत्व-
कर्मणस्वरूपता जन्मनाऽऽपि यत् ॥ ' (अविद्वत् कर्तुः
स्वाम्यमत्रमकरकृपापारसामान्यं जन्मत्यम् । सिद्धस्य

कर्तुः अनामला मध्यकपालारणामन्त्रं यागर्तुं आदि-
 शब्देनोक्तम् । सु. पृ. ३४३) । 'ततः सुकलादि
 वदप्रसिद्ध्युषेषु प्रतिविव्रति । कर्मणामपि यागत्व-
 होमत्वादि विभागतः ॥ अर्पणसम्यक्त्वं प्रातुभिः
 प्रक्षिभ्रंजयेत् ॥ पुनर्विधानसंख्याऽऽख्यायुगप्रकरण-
 त्तरेः । अन्ये तु भेदमाचार्याः कर्मणामेव भवन्ते ॥'
 (यथा यज्ञतिष्ठोतिददातिरूपशब्दान्तरेः कर्मान्तरभेदः,
 तथा पुनर्विधानं नाम अन्वयः, संख्या, आख्या, युगः,
 प्रकरणान्तरं च ह्येवैरेपि ज्ञापमानः कर्मभेदः कर्मलो-
 चान्तरसामान्यान्वये इति के चिदाचार्या मन्यन्ते इत्यर्थः ।
 के.) 'अविद्याऽन्वयतिरेकत्वात् स्वादेहादेरेकरूपता ।
 रूपशब्दाविभागान्न चक्षुरदेवद्वि जैनिनिः (६।१।३।
 १२) ॥ एवं प्रपञ्चितं सर्वभर्षणामान्यमाकृतिः । न
 संस्थानं, कुतो होमदात्मादिगुणकर्मसु ॥' सर्वेषु हि
 पर्वेषु गवादिपदादिषु संस्थाने भवेत् । (अग्निजोष्यव्या-
 काशाना ऽु पार्थिवेण्यपरिग्रहयत्वात् आशानामुद्दिष्टिः
 कल्प्येत, न स्वात्तन्वयेण । (पार्थिवेषु स्वामाविर्कं संस्था-
 नम् । अग्नेः इन्धनसंस्थानानुसारि संस्रनभेददर्शनात्,
 तोषण्य च आशारभूतत्वादि संस्थानानुसारि संस्थानभेद-
 दर्शनात्, आशानाम् च अन्वयेऽप्यदादि संस्थानानु-
 सारितोस्थानभेददर्शनात्, यथोक्त पद्यव्यञ्जितभावात्)
 संचारिणः पटादिस्वस्थानानुसारि संस्थानभेददर्शनात् औपा-
 धिकं संस्थानम् । सु. पृ. ३४४) दिकालाममनसा
 तु गुणकर्मणा च न कथं चिरपि संस्रनं संभवति ।
 सामान्यमात्रं तु सर्वस्वविशेषानुष्ठानस्य संभाव्यते ।
 (इक्षानाव्याकाशमावेऽति एकाकारप्रत्ययैः सर्व-
 स्व-स्यन्यनुगतः विजातीयैस्तु म्याहूतः निरात्मन-
 बुद्धययोगात् वाक्यव्यतिरेकं नाप्यहोतुं शक्यः । सर्वेषु
 स्वमित्येषु अनुष्ठानेषु कथं वक्ष्ये इति विवदः । सु. पृ.
 ३४४) । तस्मात् एतदेव अभिव्यक्तवित्करणं, न
 अन्यथरचनाशेषानामुचित्वं अवकल्पते । 'संस्था-
 नस्य च नाशित्वात् प्रतिव्यक्ति च भेदतः ।
 सामान्यव्यवहारात्सिं नाह्वयित्वेऽवकल्पते ॥ अथ
 संस्थानतामान्यमाह्वयित्वेन गृह्यते । अथादिश्वपि
 सुस्पत्याद् भवेदाकृति संकरः ॥ न चावान्तर-

संस्थानं सर्वेषोपिण्डव्यक्ति यत् । अथादिश्वो
 निवृत्तं च गोशब्दात्संभवं भवेत् ॥' तस्य हि
 कालक्षणमात्रेण्यमानं न जातेत्यन्तं लभ्यते । ततश्च
 व्यतिरेकं सामान्यं इति न्ययैव भावयते । तेन प्रथम-
 यादे कचकस्वतित्कनर्षमानकौदाहरणात् संस्थानाह्वय-
 भिधानासाह्वयवार्धननत्वात् आसीत् इति एतान्वा प्रश्ने-
 चरण्या (भाष्यस्याम्ना) न्ययैवैते (तेन न्याकर्तते
 इत्यन्वयः । सु. पृ. २४५) । अतश्च इत्युगुगर्भेना शब्दं
 किंचित् प्राक् न्यक्तव्यः सामान्यं, तत् सर्वं आह्वयित्वेव
 इत्यभिप्रेत्य मानशब्दः प्रयुक्तः (भाष्ये) ।

'असाधारणविशेषा क्यक्तिः' इति (भाष्य) ।
 के चिदाह्वः, असाधारणा विशेषा एव न्यक्तिः ।
 विशेषव्यतिरिक्तव्यस्त्यमावात् इति । 'तसु नैवं विशे-
 पेभ्यो क्यक्तिरन्यैव हीन्यते । स्पष्टदुष्प्राप्त्यः सर्वे
 विशेषपत्वेन संमताः । ते पान्यत्रापि दृश्यन्ते तथा
 जात्यन्तरेष्वपि । शाब्देत्यादिभेदेऽस्ति वदप्रस्था-
 न्तरेष्वपि ॥' स्पष्टदुष्प्राप्त्यस्त्यवत् अस्या अपि
 न्यक्तयो भवन्त्येव, यद्यपिदिपारिभ्यक्तव्यम् । शब्दे
 योऽपि यथा दृक्, तथा अन्येऽपि यः शब्दप्रत्ययैरेव
 न्ययते, स क्वः शब्दयोः । एतच्च उभयवर्णनमित्तं वा
 वादव्यक्तं वा नाम अन्यथापि विनियोगपन्नमप्ये एव ।
 तदप्ये च शब्देषु इति असाधारणव्यवदेवानुप-
 पत्तिः । विशेषव्यतिरिक्तव्ययोः बहुवचनेन्यवनाम्योः
 सामानाधिकरण्यायोगसंभवमेतदोपः (इक्षानं वनं इति) ।
 तस्मात् असाधारणा विशेषा क्वत्वा ना न्यक्तिः
 इत्येवं व्याख्येयम् । ननु पूर्वोक्तं न्यापेन एतदादीना-
 मपि बहुव्यक्तिसाधारणत्वात् व्यतिरिक्तव्यतिरिक्तानां च
 अन्येषा केवलैरेकव्यतिरिक्तानां विशेषप्रधानासंभवात्
 बहुव्यक्तिरपि अनुपपत्ताः उच्यन्ते । नैव विशेषार्थं प्रवेकं
 असाधारणत्वमार्थं व्यतिरिक्तविशेषणत्वेन उपपत्तम् ।
 कथं तर्हि ? साधारणव्यवधानमपि एतद्विधाविभेदेन क
 चिदुपलभ्यमानं नदेकस्य विध्वंशकानां प्रदणं, तदपेक्षं
 असाधारणविशेषणामिधानम् । 'प्रथमशब्दं हि ये
 दृष्टा दृश्यन्ते संवृताः पुनः । विष्णुसाधारणत्वेन
 सर्वैर्यदिप्रकल्पयते ॥' न च एकस्यां व्यधी ये समुचिते

दृष्टाः, ते एव न्यकस्यन्तरेऽपि अन्वृत्तानतिरिक्ता दृश्यन्ते । य. एव अदृष्टपूर्वैः तस्मिन् समुदाये संप्रति दृश्यते, स एव असाधारणतां आपादयति । अनन्तमेवास्वपि न्यक्तिषु न अत्यन्तापूर्वविशेषणोपलक्षणोपादानं, किंचिदुत्कर्षपरकर्म-प्राप्तेण च सर्वत्र असाधारणोपलक्षणमाप्तं । परसामान्या-पेक्षया च सर्वथैव अवान्तरसामान्यानि विशेषण्यपदेनो भाव्युपतिः । गोपाशान्तरस्यावा च न्यक्तिविशेषणत्वात् वेपु विशेषशब्दः । एतच्च न्यक्विशेषणानां अन्यत्वं उपरिष्टात् भाष्यकारोऽपि वक्ष्यत्येव ' योऽर्थः सामान्यस्य विशेष-यागा साध्यः सो न्यक्तिः ' इति (पृ. १०३) ।

(आकृतिषामान्यस्त ' द्रव्याद्यनुगतसत्सामान्यमेव आकृतिः, न गोपाशान्तरसामान्यं ' इति सत्तावाच्य-त्ववादिना म्याक्यां बुद्धिस्था दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति-त्तेनेति । सु. पृ. ३४६) तत्र के चित् गोवादिषु विशेष-त्वमभेदीकृत सामान्यवाचिना शब्देन अन्वयिष्यत्वात् यदेव महासामान्यं सत्तावाच्य-भावशब्दाभिषेयं, तदेव शब्दस्वरूपव्यवच्छिन्नं गोवादिविशेषणव्यवच्छिन्नं वा गोस-त्ताऽऽख्यं आकृत्यभिधानस्थे वाच्यं इति मन्यन्ते । यथा आहुः । ' अक्षयं सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणम् । अपूर्वदेवतासर्गैः समानाहुर्गोवादिषु ॥ ' इति (अस्ती-त्येवैक्यः सर्वशब्दानामर्थः इति ईदृशं प्रत्याख्यत्व-वाच्यत्र लक्षणमाहुः । तत्र गजादिषु अपूर्वादिषुदे-सह तुल्यत्वादित्यर्थः । सु. पृ. ३४७) ' तत्र फक्ष्या-विभागेन सामान्यानां निरूपणात् । अद्युक्तं, न गवादीनां तत्र वाचकशक्यत्वा ॥ ' प्रतियोगिता-विषया हि शब्दानां वाचकशक्तिः अर्थापत्त्या गम्यते । तत्र अनन्ततयान्तरसामान्यवचनानां द्रव्यगुणकर्मशब्दाना-मेव सत्तत् असेकीर्णत्वात् सत्ताऽर्थेन अनुपपत्तं, किन्तु दूरान्तरितार्थगवादिशब्दज्ञानम् । (कक्ष्याशब्दः कोष्ठवाची । द्रव्यगुणकर्मत्वानि एकस्य । सत्ताऽवान्तर-सामान्यकक्ष्यायां वर्तन्ते । पृथिवीवज्जलत्वादीनि द्रव्याना-वान्तरसामान्यकक्ष्यायां, रूपरसगन्धादीनि गुणत्वान्तर-सामान्यकक्ष्यायां इत्येवमादिः कक्ष्याणां विभागः । तत्र द्रव्यशब्देन द्रव्यत्वपत्तोः निश्चितप्रतीतिर्भवति, पृथिवी-त्वादिषु संदिग्धा प्रतीतिः, गुणत्वादिषु तु अप्रतीतिरेव ।

(तथा च) सत्ताऽवान्तरसामान्यविषयाणां द्रव्यदि-शब्दानामेव तावत् सत्तावाचिव्यमप्युक्तम् । तत्रैवं सति दूरान्तरितार्थानां गवादिशब्दानां तुल्यं सत्तावाचकत्वे गक्तिर्नास्ति । सु. पृ. ३४७) ' सत्तामेते वदन्तश्च न शुद्धां सविशेषणाम् । वदन्तीत्यभिधातुं हि क्षयं द्वेषाऽख्यसंभवात् ॥ ' शुद्धवचनत्वे तावत् सर्वेषां च एकार्थमहायानात् पर्यायत्वमसद्भिः । पुनरुक्तत्वात् अस्तिशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । ' गौतमीस्तीति प्रयोगश्च विरोधान्नावकल्पते । नहि सत्तैव चास्तीति कथं चित् संप्रतीयते ॥ ' देशकालादपेक्षायामपि नैव सत्ताया नास्तिव्यभिधातुं युक्तम् । विमृशन्निस्त्वान्यं सर्वदेशकालव्यापित्वात् । ' रुद्धिशब्दश्च नैवात्र लोका-दृष्टया प्रतीयते । तेन द्रव्यादिसामान्यं सत्तैव-तत्र युज्यते ॥ ' य एव हि अस्तिशब्देन द्वितीयो भावविकारः उच्यते । (यद् भावविकारा भवन्तीति वाच्यार्थिणः, जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपरीमते विनश्यतीति । निरुक्तं. १।२) जायमानविपरिणामाद्य-वस्तुसर्ववस्तुषु निगदन्तत्तार्थ्येनेषु वस्तुताकृतिप्रतिपत्ति-र्दृश्यते । तेन यदि नाम महासामान्यं अभिषेय प्रति-शायते, ततो ' वस्तुव्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलख-णम् ' इति कथं वक्तव्यं, न ' अस्त्यर्थः ' इति । न च अत्यवार्थपरित्यागेन सच्छब्दसत्ताशब्दौ वर्तते इति भवच्छब्दवदेव अस्तीति सद्भावः सत्ता इति । न तु वैशेषिकपरिभाषया ' यो द्रव्यगुणकर्मसु गदिति प्रतीतिः सा सत्ता ' इत्येवंशब्दा आतिः प्रतिपत्तव्या । (' सदिति यत्ते द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ' इति तु सूत्र-पाठः १।२।७ के.) यतो वस्तुत्वात् महासामान्यत्वं द्रव्या-दिषु सत् इति बुद्धिर्भवति सा सत्ता इति सूत्रार्थः । सु. पृ. ३४८) ' सेयमव्ययशब्देन वस्तुपर्यायवा-चिना । अवत्सामाधारार्थेन प्रसिद्धिरुपपादिता ॥ अस्तिव्यभिधित्तेर्येवं दृश्यते प्रत्ययो यतः । स वस्तुवचनः शब्द आख्यातप्रतिरूपकः ॥ अप्राति-पदिकत्वाद्दि नाख्यातान् स्वान्त्यै म्पृती । कस्मि-न्शीरासमासाश्च तेन सद्भावनिश्चयते ॥ ' अस्तिशब्द-गौः ' इति तिप्पन्तसमासत्वेन अनुपपत्तयानात् अवयव-

भाविप्रयत्न"सुगन्धारमुनन्ततपोयाप्यवपदेन (अस्ति इति विभक्तिप्रतिपत्तं अग्रयम्) सद् धीर-
 शब्दस्य अन्वयार्थं बहुमीदिरन्मुपगन्तव्यः । तत्र चाप्य-
 सदर्थेपचनः, सशरीर गोः इति प्रत्ययोक्त्यात् । 'तदथ
 वृक्षुनि सति च वसुधामान अस्तिशब्दमुपलभ्य तदर्थ-
 मुपरणप्रयागत्तं तच्छब्दं च- 'देवास्तत्' (या० ५
 ४२७) इति च स्वार्थिकं देवता इतिवत् तत् इहापि
 अधिप्राप्त्याप्यर्थविशिष्टवर्तुमीति अनप्रीत्युच्य शब्द-
 धात्वर्थमात्रचनावेष सन्ध्वत्सत्ताशब्दो यद्विद्या एवं
 तार्थिकैः कल्पितं 'सन्ध्वत्सत्ता सत्ता महात्तमान्य'
 इति । वदुक्तान्तगमने (तार्थिकैः) अनादराय पर-
 वाच्यदिशिरेषे उपेक्षितं प्रसिद्धमिह इमामन्त्रा प्राप्तं
 (युष्माभ्युक्तारविनाराभ्या प्राप्तं) गवादिशब्दवाच्यत्वे-
 नापि संभावते । ' न स्वर्धाद् गन्धमानस्य वस्तुत्व-
 रयापि वाच्यता । धर्मान्तरत्ववृत्तेस्तु सत्तायाः श्रुत
 एव सा ॥ वस्तुशब्दो हि रुद्रित्याद् व्यक्तित्वात्-
 न्तराश्रितम् । मामान्यं यद् ब्रवीत्येवम् गन्धतेऽ-
 र्थैर्गवादिभिः ॥ सुद्धामिधानपक्षस्य दुष्टत्वात्
 तैर्विदोषितम् । महात्तमान्यसिद्धे च्चेद् वाच्यं,
 तदपि दुर्लभम् ॥ ' यदेव आहुतिविशिष्टव्यव-
 स्थित्यपक्षे व्यक्तित्वविशिष्टव्यवस्थे वा नियन्त्रणकारण,
 तद्व्यापि गुणम्, विशेषणस्य पूर्वस्वरूपिधानप्रवृत्तत् ।
 ' गोसत्तां चापि गोशब्दो यदि नाम ब्रवीत्ययम् ।
 गोजात्य वा विशिष्टं तां वदेद् व्यक्तिनिरेव
 वा ॥ ' तत्र ' गोत्वजातिविशिष्टा चैत् सत्ताऽनेना-
 भिधीयते । उच्चाद् विशेषणादेव तस्मिन् सा
 किमुच्यते ॥ ' विशेषणमन्त्रविशेष उद्विष्टविशेषोप-
 धानसत्सत्तात् विशेषणस्य च विशेषण अन्ततश्चत्वाद्
 पूर्वैवपिभित्तिविशेषणसूत्रोपसर्गकण्ठेव सत्ताऽपगम-
 सिद्धे, न तत्र अभिधानतत्कल्पनाया अर्थात्तरपि
 अन्यथाऽपि व्यवधानात्कल्पनविशेषा खी न प्रवर्तते ।
 तथा व्यक्तित्वविशिष्टसत्ताऽभिधानेऽपि एष एव नियकरण
 हेतुः । अतिलक्ष्यव्यवधानानन्तराश्चत्तात्कल्पनाभिधान-
 पूर्वकैः सत्ताऽभिधानकल्पनायाश्च हेतुकल्पनाभिधान-
 मशब्दं अनुपपत्तिः । यत्तु ' अपूर्वैवतास्वर्गैः तम'

माहुः' इति (वैशिष्यशस्य श्लोके), यन्त्राभिधीयते ।
 ' नैवापूर्वादिशब्दानां सत्ता वाच्येत्यपत्तिवत्म् ।
 विशेषणेषु तेषुप्याहुरर्थोपस्थादिकल्पितत्वात् ॥ '
 के चित् श्रुताचार्याण्य, के चित् वाङ्मनोपवाक्यकार-
 प्युपस्थापित्वायविशेषवचना एव कृतः अन्ततःपान्ति-
 नास्तिस्वार्थद्वारेण सत्ता गमयन्तः अन्ततःपान्ति-
 अन्वयार्थेन, न सत्ता पदार्थो व्यभिचरति इति लक्षण-
 धैर वेत्यः सत्ताश्रीतिः । ' कायंसात्मर्थेभिन्नादि-
 निर्मिश्रसुखसंशयिः । सात्तायेनाप्यपूर्वादि सत्तात्वेऽ-
 न्यत्तु लभ्यते ॥ ' सर्वप्रधानानेव कायंसात्मि-
 गमयन्ति स्वमर्थानि सन्ति । यमादिजनितं च पुत्रा
 पन्नाशिरामस्य अपूर्वसन्धवात्स्य वागानुग्रहात् पूर्वं
 अभूत् अनुग्रहोचरत्तलं च अपूर्वं चावते इति गौमित्र
 गवादेन अपूर्वसन्धवाभिधानं सर्वत्र लभ्यते । तथा
 दीन्यन्ति जोगने वा चन्द्रादित्वादिप्रदहनयजतत्कारि-
 क्तयेण, पापस्य सत्तगतत्वा ल्युपत्तेर्वादेनैः इति देवाः
 सुखानुभवंदसंस्थाः विशेषरूपैरेव, इति न सत्तागोचरान्
 प्रतिवचन्ते । तथा स्वर्गशब्देनापि तद्वन्देसो वा वैदिक-
 मत्तदगोचरिण्यवधिकदशनेन उच्यते, यथा हि वेदे ' वे
 दि जना, पुण्यत्राः स्वर्गे लोकं यन्ति, तेषामेतानि
 ज्योतीषि " नक्षत्राणि ' इत्या च ' एव ज्योतिष्यन्तं
 पुण्यलोकं वयति ' इति । यदि वा इतिहासपुराणोपसर्ग
 गेऽप्यु, अथवा अन्वयव्यतिरेकाया सिम्भवा वेत्त
 मेव ह्यन, यत् संकल्यविषु अनुग्रहमर्तं कुप-
 धानश्रीतोष्णसिपासिपासितमस्तद्वद्विनायावपिदिद-
 देवास्तानुमन्तयेयम् । तत्र यदपि वाद्य
 अदृष्टपूर्वं, तद्यथि मिश्रानुमन्तयेव विवेकेन उद्-
 श्रुत्य स्वर्गशब्दार्थेनैव शयमान सत्ता भवति,
 इति न तत्रभिधानमर्थव्यते । ' तेनापूर्वादिशब्दार्था'
 सत्ता सत्यं गवादिभिः । स्वर्गशब्दाभिहित्वा मन्त्र-
 मत्तां लक्षयितुं क्षमाः । अथवा नैव गोशब्दो
 ग्नेऽसत्तामभिधास्यति ॥ '

' गोत्वाद्यागवृत्तिवाच्यत्वसत्तेहास्तु विचार्यते ॥
 कुनः संशय इत्येतत् कार्ययोपस्थापित्वंयात् ।
 इत्यन्ततःप्रप्रार्थयत्वं गन्धमानेन चोपते ॥ उच्यते

कार्यो गित्वात् गम्यते व्यक्तिवाच्यता । शब्द-
शक्यन्तुरोधाच्च नाकृतैर्व्यतिरिच्यते ॥ शक्तिर्कार्य-
विसेधाद्वादेव शब्दाद्यैर्गोचरात् ॥ किं समस्तसमि-
त्वेवं नाविचार्यावधार्यते ॥ (प्रयोगचोदनाऽभावात्
इति तुल्योक्त्याधिकरणशिक्षान्ते अन्यथा योजितव्यत्
वियेकाय आकृत्यधिकरणपूर्वरेडेऽपि आहृता योऽपति-
कि तावदिति -) किं तावत् प्राप्तं ' प्रयोगचोदना-
ऽभावाद् व्यक्तिकार्यं, न तूभयम् । अर्थकत्वं
यत्रो शुक्त्यविभागाद् द्वयोर्मिति ॥ नित्यं यथैव
शब्दानामाम्नातानां प्रयोजने । अर्थप्रत्ययनार्थत्वान्
तद्व्येनायधारणा ॥ एवं सर्वपदाद्यानां वाक्यार्थ-
प्रत्ययाङ्गता । यथा सिध्येत् तथा कार्यं तेषां रूप-
निरूपणात् ॥ आकृतिर्यदि शब्दार्थः कार्यं स्यु-
शोक्षणादयः । केन चैवेत, न स्यात् आकृतैरूप-
पद्यते ॥ अमूर्ता ह्याकृतिर्नित्या नावघातादिभा-
जनी । तद्विधिः प्रतिषेधो या तेनास्या नार-
कल्पते ॥ ' श्रीहीनपद्विति, पद्यं मरुपपति, योगमवि-
शुभेति, वाच्येति, योगेन पशुना श्रीविभिन्नं यत्रते, इति
यान्त एरमादेशो विनाशिसूक्तिरिपथः सस्वायः
प्रयोजनसिद्धयर्थो वा, तेषां प्रयोगचोदनायाः आकृती
अभावात् ध्यतो वृ भावात्, कार्यप्रधानायात् च
पदार्थप्रतीतेः, विस्मयीनायात् सर्वगुणव्येष्टाना, अत्रय
विधिविषयप्रयोगात्कार्यपूरणप्रथमपदार्थकथनं अद्वी
कृत्यम् । तथा यद्वि ' ब्राह्मणे न ह्यतयः '
' न ब्रह्म भव्यित्य' इत्यदिप्रतिरेपविधौ, तद्वि
प्राप्तिपूर्वत्वेन सादेष्टव्यात् स्वकी च प्राप्तिमभावात्,
आकृतैश्च अनपिपारात् अगत्या प्राप्ती अनर्थकमेव स्यात् ।
सत्त्वात् येन शब्दाद्यैर्न प्रयोगचोदनायां भागो भवति, स
एव अन्युपगन्तुं न्यायः, न तद्व्येनामभावात्सिद्धयर्थ-
पदार्थकत्वात् कुर्वेति । स्यादेतत् । व्यक्तिप्रयोग-
चोदनाय 'रकल्पय', ततोऽप्येव आकृत्यै एव भवि-
ष्यतीति । तद्वसत् । न्यायेन हि, सित्त एकस्य शब्दस्य
अर्थक्यं, (न्यायप्रमाद-) अनर्थकित्वं यन्प्राप्तेः
दृष्ट्यावच्यवतिरिक्तानतिव्ययप्रयोगात् । (यत्रशब्दाधि-
करणेनं न्यायमाद-) संवदायां चार्थानां अन्वयतः

निधानेनैव इतरत्र प्रतिपत्तिरिद्वेः । कथं तर्हि आकृति-
प्रत्यय इति चेत् अत आह ' अविभागात् ' इति ।
यत्रसु नित्यमेव न्यक्त्वात्प्रयोः अविभागाः, सत्त्वात्
व्यक्तिरभिहिता सती प्राक्तोत्वेव आकृतिं गमयितुम् ।
तद्वक्त तद्भूताधिकरणे, यस्य तु पदस्य योऽर्थः
अभिप्रेयत्वेन भावितः, तस्य तत्परिहारासम्भवात्
अत्रस्यं वमस्यैव अर्थात्तरं साधनिकत्वेन अन्युप-
गन्त वं इति । (भावनिष्कर्षोऽयं न तु साक्षात्
भावपरकः । तथा च सुपा- एवच ' यम हि
गुक्त इति वा कृण इति वा गुणः प्रतीतो भवति, भवति
गत्तु असौ अलं गुणगति प्रत्ययमाधत्तुम् ' इति तद्भू-
ताधिकरणभाष्येण [पृ. ९६-९७] त्वन्यथाप्यजात्
उक्तं भवति इत्याह तदुक्तमिति- इति पृ ३५७) ।
अपि च आकृतिपदार्थकस्य व्यक्तितु साधारणानेकान्तिर-
त्वात् निर्णयो न स्यात् । व्यक्तिपदार्थकस्य पुनः अत्य-
न्तान्तर्भावाकृतिनिर्धारसिद्धेः न गद्य-व्यापारकस्यो-
पपत्तिः । सत्त्वात् व्यक्तिरेव शब्दार्थः, नाकृतिः । न च
विकल्पानुपपत्तस्य चतुस्रुदापान्यतरविशिष्टान्यतरमिधान-
पत्ताः समरन्ति अविभागादेव सर्वेषामपि शान्तिरिद्वेः ।

अद्वयशब्दस्यात् । ३१ ॥

भाट्ट- इत्याशयस्य शब्दः इयदाशब्दः । न तत्र
श्रयाशयवचनः शब्दो भवेत्, यदि आकृतिः शब्दाद्यो
भवेत् । ' पद् देयात्, इदत्त देयात्, चतुर्विंशतिर्देयाः '
इति । नहि आकृतिः पदादिभिः सत्त्वामिर्गुण्यते ।
सत्त्वात्तद्विचयनः ।

या- ' अपि चान्द्रव्यशब्दस्याद् व्यक्तेरेधा-
मिच्छेयता । सामानाधिकरण्या हि नाकृत्यैर्गुणा-
र्थयोः ॥ ' गोशब्दादीना आकृतिवचनत्वे ' गोः
शुद्धः, ' अरुणता विद्वान्पद्महात्म्या वात् श्रीमति '
इति ' पद् वागो देवाः ' ' एता नां इतिहा इत्यात् '
इत्येतादितु प्रयोगेण तत्रैवा ज्ञानिगुणभाववचनस्यात्
सामानाधिकरण्यां न प्राप्तेति । ' गोत्वरप नहि स्वयन्वा
शुक्रव्याहृतिमादिभिः । येन पशुपति तावत्
स्यात् कुतस्त्वैकार्यशुक्तिता ॥ नहि गोत्याकृतिः
शुक्ला नारुणा नापि पशुगुणा । इत्यिद्वैर्गुणा

वस्माद् व्यक्तेरेवाभिधेयता ॥ अयं हि व्यक्ति-
वाच्यत्वात् सिद्ध्यत्येकार्थवृत्तता । न च त्वद्रव्य-
शब्दत्वाद् भवेद्देशो गवाश्ववत् ॥ 'जातिगुणविसिष्ट-
व्यक्तिष्वचनत्वेन शुद्धव्यक्तिवचनत्वेन वा प्रत्यक्षे भवति
सामानाधिकरन्धम् । तद्य तत्र द्रव्यम् । एवविधमपि
सामान्यशब्दत्वं लक्षणं न स्पष्टिति नञा तदभावा-
प्रसङ्गं दर्शयति ।

यत्तु भाष्यकारः विपरित्यागेन द्रव्यशब्देनेव तदाश्रय-
गुणलक्षणया नञश्च अश्रयार्थसामान्यरूप्य 'न द्रव्य-
श्रयवचनः शब्दो भवेत्' आहृतिवारिनाः इत्याह ।
तदुक्तिरितिदं भवित्करणमिदं गुणप्रयोगार्थं च, इति
उपेक्षितव्यम् । तथापि चैव अश्रयार्थसामान्यमवयोजना,
द्रव्याश्रयस्य गुणस्य चः शब्दः श्रयशब्दः, स आहृतेः
निर्गुणत्वात् एकसामान्यसमन्तं मोक्षं ह्युक्तं इत्यारिषत् न
प्रतिपद्यते । सामानाधिकरन्धस्योपेक्षं तु लक्षणोऽपि अविशेष-
त्वात् तदानीमपि अनुपपन्नमेव इति पूर्वैव न्यायः
कर्तव्यः । (व्यक्तियुक्ते गुणोपलक्षितद्रव्यव्यक्तिवाचित्वं
गुणशब्दानीं सूचयित्वा जातिपक्षे द्रव्यशब्दत्वाभावात्
सामानाधिकरण्यं न संभवति इति) ।

अन्यदृशेताश्च । ३२ ॥

भाष्यं— 'यदि पशुस्याकृतः पलायेन अन्यं तदर्थं
तदवसमाप्नेत' इति । यदि आहृतिवचनः शब्दो भवेत्
अन्यस्याकृतस्यो नोपपद्येत । अन्यस्यापि पशुद्रव्यस्य चैव
आकृतिः । तस्मात् व्यक्तियवचन इति ।

आकृतिस्तु क्रियाऽर्थत्वात् । ३३ ॥

भाष्यं— गुणशब्दः एतत्त्वार्थवति । आकृतिः
शब्दार्थः । उक्तः ? क्रियाऽर्थत्वात् । 'इत्येकचित् चिन्वीत'
इति वचनं आकृतौ संभवति, यदि आहृत्यर्थः इत्ये-
वशब्दः । व्यक्तिवचने तु न चयनेन इत्येकव्यक्तिः कथा-
वित्तुं शक्यते, इति अत्राकृत्यार्थवत्वात् अनर्थकः ।
तस्मात् आहृतिवचनः । ननु इत्येकव्यक्तिः चयनप्रतु-
लाभ्यते, न साधारणतया इत्येकमन्वयार्थः, ईप्सितत्वतो
दृष्टौ इत्येकमन्वये निर्दिश्यते । अतः चयनेन इत्येको
निर्दिष्टवित्यर्थः । स आहृतिवचनत्वे भावः स्यात् । ननु
उभयत्र क्रियायाः अर्थत्व एव,

आहृतिः शब्दार्थः, उक्तः ? क्रिया न समवेत् आकृतौ
शब्दार्थे श्रीतीन् शोचित इति ' तथा 'न व्यतिः
शब्दार्थः निश्चय न समवेत् व्यक्तेः शब्दार्थेने इत्ये-
चित् चिन्वीत' इति । परस्पर्युच्येन 'श्रीतीन् प्रोचति'
इति व्यक्तिलक्षणायां आहृतिः इति, शब्दमन्वयापि
'इत्येकचित् चिन्वीत' इति वदितुं आहृतिव्यक्त्यायां
व्यक्तिरिति । किं पुनरत्र उच्यते ? आहृतिः शब्दार्थ
इति । यदि व्यक्तिः शब्दार्थो भवेत्, व्यक्त्यन्तरे
न प्रयुज्येत । अयं व्यक्त्यन्तरे प्रयुज्यते, न तर्हि स्वैकः
शब्दार्थः । सर्वसाधारणविशेषनिर्मुक्ता हि व्यक्तिः इत्यु-
च्यते । नैव दोषः । व्यक्त्यन्तरे सर्वसाधारणविशेषनि-
र्मुक्ते एव प्रतिषिध्यते । यदि शक्यत्वेन सर्वसाधारण-
विशेषनिर्मुक्ते प्रवर्तिष्यते, सामान्येन तर्हि तत् ।
नेत्युच्यते । यो मध्येः सामान्यस्य विशेषाणां च भवः,
सा व्यक्तिः । व्यक्तिवचनस्य मध्ये न सामान्ये न विशेषे
वर्तते । तथा तु आश्रयमेव अभिप्रेक्षति । तेन व्यक्त्य-
न्तरे वृत्तिः शब्दार्थः । नहि तत् सामान्यम् । यदि
व्यक्त्यन्तरेष्वपि भवति, तर्ह्यसामान्यविशेषनिर्मुक्ताया
अशक्यवती शोच्यते किमिति न वर्तते । आह, इत्येक
प्रयोगो दृष्टः नेत्युच्यते न सर्वत्र । न च व्यक्त्यन्तरे
शोच्यदस्य प्रयोगो दृष्टः, तस्मात् तत्र न वर्तिष्यते ।
यदि एव प्रयोगो दृष्टः तत्र वृत्तिः, अत्र जातया यदि
प्रथमप्रयोगो न प्रयोगे तत्रादृष्टत्वात् । सामान्यप्रत्यक्षं न
प्रयोगेति इवमपि गौरिति इत्यपि गौरिति, इत्येक
गौरिति इवैव गौरिति स्यात् । भावति तु सामान्य-
प्रत्यक्षः अदृष्टपूर्वशामपि गोम्वचनो । तस्मात् प्रयोग-
पेक्षो गोम्वचनो व्यक्तियवचन इति शक्यते आश्रयितुं ।
एव तर्हि शक्यतेः नभव एव, परं कस्यापि वि-
षयवचनो वर्तते कस्यापि विषय । यथा अभिरक्ष्य, उदक
शौच, एवमेतत् सविष्णुतीति । नैव विषयति । न हि
एतत् शक्यते कस्यापि चित् इत्येकवती वर्तते कस्यापि विशेषेति ।
सत्यमेव, मोक्षं चान्येन मयिपपतीति । यद्य गोच, तस्यै
व्यक्तौ इति । एवं तर्हि विशिष्टा व्यक्तिः प्रतीयेत,
यदि च विशिष्टा, पूर्ववत् विशेषणमभ्युपेयं । नहि
अप्रतीते विद्येते । के चान् प्रत्येकमर्थः

न्तीति । अस्तु, विशेषणत्वेन आकृतिं वक्ष्यति, विशेष्यत्वेन व्यक्तितम् । नहि आकृतिपदार्थकस्य व्यक्तित्वं पदार्थः, व्यक्तित्वपदार्थकस्य वा नञ्जतिः । उभयपदुभयस्य पदार्थः । कस्य चित् किं चित् प्राधान्येन विवक्षितं भवति, तेनैव आकृतिर्गुणभावेन व्यक्तिः, प्रधानभावेन विवक्षयते इति । नैव द्वेषम् । उभयोर्व्यमानयोः गुणप्रधानभावः स्यात् । यदि चात्र आकृतिः प्रतीत्येते इन्द्रेण, तदा व्यक्तिरपि पदार्थः इति न शक्यते वदितुम् । कुतः ? आकृतिर्निश्चयत्वात् नित्यव्यवहारः, सन्निहित्या च तस्यामन्वयतायाः सन्निवृत्तारमन्वयते । तदेतत् आत्मप्रत्यक्षं, यत् शब्दे उच्यते व्यक्तिः प्रतीयते इति । किं शब्दात् जन आकृतेः इति विभागो न प्रत्यक्षः, मोक्षव्यवहारेणैकस्याः अयमव्यवहारः । अन्तरेणापि शब्दः य आकृतिगव ब्रूयते, अवस्तुभेदेव असौ व्यक्तितम् । यस्तु उच्यतेऽपि शब्दे मानवादपचारत्वात् कदा चित् आकृतिं नोपलभेत, न दातुं चित् अभी इमा व्यक्तित्वमगच्छेत । ननु व्यक्तित्वविशिष्टायामाकृतौ वर्तते । व्यक्तित्वविशिष्टाया चेत वर्तते व्यक्तित्वविशिष्टाया न प्रतीयते । तस्मात् शब्दः आकृतिप्रत्यक्षस्य निमित्तः, आकृतिप्रत्यक्षस्य व्यक्तित्वप्रत्यक्षस्येति । ननु गुणभूता प्रतीयते इत्युक्तम् । न गुणभावः असाध्यस्य बाधकः । सर्वथा तावत् प्रतीयते । अर्थात् गुणभावः प्राधान्यभावे वा । स्थाय्यं चेदुच्यते, प्रधानभूता । अथ न स्थाय्यं, परार्थमेव, ततो गुणभूता, न तत्र शब्दव्यापारोऽस्ति । ननु च दण्डी इति, न तावत् दण्डिशब्देन दण्डोऽपिधीयते, अथ च दण्डविशिष्टोऽगम्यते । एवमिहापि न तावदाकृतिरभिधीयते, अथ च आकृतिविशिष्टा व्यक्तिः गम्यते इति । नैतत् साधु उच्यते । सायं दण्डिशब्देन दण्डो नाभिधीयते, न तु अप्रतीते दण्डे दण्डिशब्दोऽस्ति । अस्ति तु दण्डिशब्दकदेश भूतो दण्डशब्दः, येन दण्डः प्रख्यातः । तस्मात् साधे तत्, यत् प्रतीते विशेषणे विशिष्टः प्रतीयते इति । न तु शोशब्दावयवः कश्चिदाकृतेः प्रयापकः अन्वो वर्तते । यत् उच्येत तत्र आकृतिरगता, न शोशब्द आकृतिव्यवहार इति । न च गणा दण्डिशब्दो न दण्डं प्रयुज्यते, एव शोशब्दो न आकृतौ । तदर्थमेव शिदर्शितं केवल-

कृतमिधानः श्वेनशब्द इति । तदेव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवति श्वेनव्यक्तिपरमेषु श्वेनशब्दोच्चारणात् आकृतिवचन इति गम्यते । न तु ब्रीह्याकृतिसंज्ञकमन्तरेण प्रीहिव्यक्तौ शब्दस्य प्रयोगो दृष्टः । तस्मात् आकृतिवचनः शब्दः इत्येतद्व्याप्यः ।

दा— (भाष्यद्वय आदौ) किंच नैव इष्टकामिः आकृतिव्यापदने अन्वयव्यवहारः, यतः स्वभावात् स्वाभाव्यान्वयद्वयव्यवहारव्यवहारोऽप्युपलभ्यते । पिष्टपिष्टवर्तिह-यत् गार्हपत्यपतिः पशुव्यवहारेणोदनाऽपि । यत् तु आहृत्यन्तरविलक्षणव्यवहारेणोदनाऽपि स्यात्, न तु व्यक्तित्वविशिष्टव्यवहारेण विशेषेण असाधारणेन वा, निर्बिकल्पत्वात्, सामान्यविशेषानुपेक्ष व्यक्तित्वानुपेक्ष अविधेय सव्यवहारेण तुल्यत्वात् । एकमन्वयव्यवहारं व्यक्तित्वव्यवहारेण तादृश्यं न कार्यं स्यात् । तस्मात् श्वेनचित्-क्रिया व्यक्तौ शब्दार्थे न समरति ।

' न साध्यकतमः ' इति (माण्यम्) । नहि एवं इति श्वेनशब्देन श्वेन इति श्वेनचित् । ' कर्मण्यन्या-व्याप्य ' इति हि गा (पा० ३।१।१२ कर्मणि उपपदे कर्मण्येव कारयेः चिनोतेः) किं स्यात् अन्यावारस्य विशेषस्य आख्याया, श्वेन इव चित् श्वेनचित् । सि. कौमुदी.) । श्वेनं चमनेन हापयेत् इति ईषितव्यमन्त्रम् । तत्रापि मुरुषाद्यमवात् सादृश्यपरिग्रहः । असाधारणे शब्दप्रत्यक्षसंभवात् अन्यपदेऽवयवेन च सर्वत्राविशेषात्, सामान्याकारेण च निरूपणे विकल्पात् (गौर्न पदाऽप्यन्या इत्यादी यत्र सामान्याकारेण व्यक्तित्वविशेषमन्त्रादित्यस्य शब्दः प्रयुज्यते एव व्यक्तित्वव्यवहारः प्रत्यक्षेत् । सु. प्र. ३६२) व्यापकव्यवहारात् व्यापकव्यवहारस्य नैव विशेषव्यवहारस्य इत्यस्य आकृतिः । (गोवैशेषिकमन्त्रादिना द्वावयवव्यवहारोऽप्यन्याकारेण इत्यस्य तदाऽप्यन्यव्यवहारोऽप्यन्याकारेण व्यक्तित्वव्यवहारस्य नैव गोवैशेषिक भवति । व्यापकस्य धूमन्त्रसामान्यस्य व्यापकव्यवहारोऽपि तदाऽप्यन्यव्यवहारस्य अन्यव्यवहारोऽपि नास्ति । सु. प्र. ३६३) तत्र विशेषणस्य सव्यवहारोऽप्यन्याकारेण सामान्यव्यवहारस्य व्यक्तित्वव्यवहारस्य नैव

मन्त्रादयो दोगः (अन्वाम्यान् कथने, तद्भवः
 अन्वाम्यान्वाम् । साधारणरूपेण शब्दप्रवृत्तयामे
 एति विशेषावच्छिन्नत्वरूपेण व्यपेक्षितिवेदे वाच्यं,
 तस्मिन् पक्षे उच्यते अन्वाम्यान्मन्त्रादयो दोगः स्युः ।
 ' वाच्यत्वावकनियमज्ञानिः सन्धानित्वान्नापत्तिः विकल्प
 प्रसङ्गः अतोपव्यक्त्यावयवनापत्तिः नित्यवहुत्वप्रसङ्गः
 दृक्त्वादिदृक्त्वसामानाधिकरण्यासम्बन्धे वैशिष्ट्येनो-
 पत्ताः । सु. प्र. ३६३) न च यत्र संशयः, तत्
 मत्वाभ्यं भवति इति निर्विषयता शब्दस्य ।

एतेन रतन्मोमयाभिधानकार्यं प्रायुक्तः । व्यक्ति
 विशिष्टाह्वित्वागोऽपि नापह्यतिविशेषणा इति न्यायात्
 व्यक्तेः प्रथमप्राधान्यमवहान् (प्रत्युक्तः) । सर्वप्रथममुदाह-
 योरपि स्वरूपप्रत्ययान्नात् सर्वेन नाश्वितोपात् अवयव
 समन्विपनुदाहविशेषणता अनुपपन्नता भवति ।
 तथापि शक्तिप्रकल्पना । व्यक्त्यादे च उक्तदोषप्रसङ्गः ।
 न च व्यक्त्याह्वयोः निष्कर्षयोः गुणप्रधानाप्रत्ययोः
 अनुदाहोपगमनं युक्तम् । अन्वाम्यान्मन्त्राद्य भिन्नप्रथमो
 सर्वप्रथमवाचो न युक्तिः । आश्वितिविशिष्टोऽपि व्यक्ति-
 विनो नैव प्रतीयते । व्यक्तिविशेषणद्वयमायात् व्यक्ति-
 मानमिति चेत्, तदानीं तस्य आश्वितोऽन्वयेन अनि-
 रूपणात् । मायशब्दे हि सम्मान्यवाची इति आश्विति-
 रेकोच्यते । नानाऽऽवारेषु च समनुप तद्वेदानुसारित्वात्
 शर्ताना अन्वयापरितरेकान्या गोत्यानपरिनिष्पन्नैव
 गोदाश्वित्यवशक्तिरुच्यते । तदेकाधारसामान्या-
 न्तरावगतिः विशेषकादृशा वा इत्यनेनाप्यन्वयान्निष्पन्नात् ।
 अनन्वयापरितरेकाय आश्वितेः अश्वित्यादाप्रपदोपा-
 प्रसङ्गः । सा हि मीरये भिच्छ्रुत्वा, जिषाकिन्ति तु
 व्यक्त्युपेता भवत्येव इति, प्रोक्षणवेषादि तु न
 कथं चित्तं संभवति । विशदनायपि उ च्यक्त-
 यपरितरेकायना एवमेव । तथापि, प्रत्यादिपु अप
 नीताद्रेषु विशेषपुद्गलभावात् सामान्यरूपेण विशदना-
 दिविशिष्टा बुद्धिर्भवति । ननु एतन्मन्त्र आश्वितिः
 स्यात्, तेनाश्वेन ह्येव । आश्वितान्तरविनायापु सर्वेपि
 अविनाशः अवश्यमेव एवम् । तेन वा सामान्यापेक्ष
 तस्य विनाशः, अनेकदेशस्य तु न कथं विशिष्टता स्यात्

इत्युभयथा चरणाः । अत्यन्तपरितरेके तु नैव धर्म-
 विशिष्टिवयो व्यनक्तिव । न च पञ्च (विशिष्टिवय),
 अमूर्तत्वात् । तदुपलक्षितं तु यत् इव, तत् द्रव्यत्वात्
 ऋते न तादृशेण सम्भवेत् इत्येवायंमतात्पत्तं व्यापक
 त्वाच्च इयं गमयितव्य, तथापि अमूर्तत्व दोगः ।
 आश्वितोपलक्षणस्य द्रव्यमात्रप्रसङ्गः । विशेषम् पञ्चमस्य
 वा द्रव्यप्रत्यय वा अन्वयापरितरेकस्यः । न चाप्यतीत
 विधिना संस्पृते । न च यत्र संशयः, तत् प्रतीयम् । न
 च अन्वयो नो धर्मः एतदवभावात् अन्वय कार्यः ।
 तस्मात् सामान्ये कृतः, विशेषेपु युक्तः । विशेष आपि
 न्यप्रदेशात् सामान्यमेव उच्यते । अन्वयापरितरेके तु
 नैव व्यपहारः । तस्मात् अन्वितो धर्मविशिष्टिवयः ।
 सामानाधिकरण्यादि च प्रक्षिप्तविपरीतं लक्षण-
 कल्पम् । मायशब्देण तु व्यतिरेकानुपगमनेन
 आश्वित्यावगतिरुच्यते । विशेषस्या न कदाचित् भवतिः
 प्रतीयते । योऽपि आश्वित्याध्विभावात्, सोऽपि औपका-
 रिकः । सामान्याय विशेषलक्षणं तत्र नाश्वित्यत्वं,
 विशेषमात्रमायात् । अथवा एतद्विषय एवाव प्रत्यः
 किं शब्देन आकृत्या वेति । अन्वयव्यतिरेकस्या च
 आकृत्या इति निर्णयः । यो हि धूमत् अन्वितस्य प्रति-
 पद्यते तस्य वैश्वेऽपि आकाशा सिद्धा ।

' मानसादपचारात् ' इति (मायम्) । यो हि
 आश्वित्यात् सामान्यावगतिरुच्यते किं विद्वेन विशेषेण यत्र
 सर्वभानुयराः त वाच्यं मन्वये, तस्य सामान्याप्रतीतिः
 न विशेषान्तरापेक्षा भवति । अथवा, यथा चन्द्रादि
 स्वतन्त्रमाश्विति बुध्यते, नैवं कदाचित् आकृतौ अनुप-
 पत्तिरिति । केन चर्हि गोविनोऽश्वित्येवैतयोः ।
 व्यतिरेकात्पत्य एवम विरक्षा, गोविनात् इति तु एतद
 प्रत्ययेन लादिमदभिधान, विनागोपवने । सामान्यस्य वा
 उपलक्षणत्वात् न वैश्वधरोप । नैदानामेव चार्थं प्रत्येक्ष
 सर्वेषां शब्दकः । यन्तु उदासीनमानत्वं संशयः, स ईश्वर-
 ऽऽवश्यवियमः । उदित्यवयवेपु निर्णय एव । यथाविशद-
 यत्त सर्वानामाश्विताशब्दाना अन्तर्भावार्थम् ।

प्रयोजनं सामान्यविशेषादन्वयोः एकविषयत्वात् सामान्यशिक्षण्य विशेषशिक्षेन अत्रापः पूर्वपक्षे (सिद्धान्ते तु वापः) ।

(अन सुधा— 'वर्णसन्तरत्यामावेऽपि पूर्वव्याख्या-प्रसारे केन चित् व्याख्येयदोषेण अत्रकक्षाभिधानात् शिक्षण-कक्षेणापत्तेः सुप्रप्रतिपत्त्यर्थं प्रकारांतरमागते— 'एव वा' इति' ।) एवं वा । 'गौरित्येवंबिधाः शब्दाः साधुत्वेन निरूपिताः । तेषामेषाभिधेयेऽर्थे व्यापारः केति चिन्त्यते ॥ चतुर्थये पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः । क्रियते संशयोःपदोर्नोपसंग-निवातयोः ॥ तयोरर्थभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । यदर्थयोतकी तौ तु वाचकः स विचार्यते ॥ वाचकत्वेऽपि वाश्राव्यमनुयायेवमादिपु । प्रतीयते विशेषो यः संशयेन स नाप्यते ॥ यदि ह्यर्थेयते बुद्धिनिर्वातोचरणान्द भवेत् । ततो विचारो जायेत न सामान्यनियमा विना ॥' (गौणकस्यापत्तेः आख्यात न विचारमित्यामङ्गते) आख्यातस्थपि नम्वत्र न सुकृतार्थविचाराणा । द्वितीयोदाचित्यं यस्माद् विस्तरेण करिष्यते । 'कः पुनर्भाव' इत्यादि (२११ भाष्ये) विवेकेनार्थनिर्णयः । आकृत्या-तस्य कृतस्तेन तच्चिन्ता नोपपद्यते ॥ (प्रत्ययार्थ-चिन्त्येय प्रकृत्यर्थविना इति परिहरति—) श्रव्यथा-यस्य भावस्य वाच्यता प्रतिपादिता । (स्वमेव परिहरति—) प्रकृत्यर्थविवेकार्थं विचारः क्रियतेऽपुना । प्रत्ययस्यापि वा तत्र भावार्थत्वं निरूपिते । सामान्यं वा विशेषो वा किं वाच्यमिति चिन्त्यते ॥ वा चोक्त्य भाष्यकारेण यासादैरभिधे-यता । सिद्धा सेद्द विवेकार्थं तत्र भावस्य भाषिता ॥ (भावस्तोषत् शक्यता परिहरति—) यस्याद्यर्थेऽपि वा वाच्ये किं सामान्यविशेषोपयोः । अभिधेयमिति प्राप्तं चिन्ता कर्तुं क्रियापदे ॥ अपूर्वं भावशब्देऽर्थो द्रव्याविध्य किमिष्यते । एषा तत्र च चिन्तोक्ता येषां प्राप्तिकी कथा ॥ नामाख्यातपदे तेन कस्यार्थस्याभिप्रायके । निमाहृतेकत व्यक्तेरिति चिन्ता प्रवर्तते ॥ प्रयोगस्य प्रतीतेश्च तुल्यत्वा-

च्छब्दलक्षणे । व्यक्तपक्षाभिधानाच्च संशयः प्रतिभाति नः ॥ (न तु भाष्योक्तः संशयो युक्तः) । कथं लक्षणसंबन्धविध्नायाः प्रकृतेन वा । स्मृति-मूलविचारेण यद्वच्यं त्विदमादितः ॥ इयं प्राप्त-इति किं चिन्ता साधुशब्दे निरूपिते । उदाहृतस्य तस्यैव क्रियतेऽर्थेचित्श्रव्यः ॥ (ननु—) यत्तज्ज्यः पूर्वमर्थेच्छब्दरूपनिरूपणात् । नहि वाच्यमविहाय साधुत्वमवधार्यते ॥ (उच्यते) अनिश्चिनेऽपि वाच्यत्वे व्यवहृत्यकृत्योर्विषयकतः । साधुत्वं शक्यते ज्ञातुं तेन वाच्यमिहोच्यते ॥ वाच्यमात्रे हि साधुत्वमविहाते न लभ्यते । न चाकृत्या न च व्यवहृत्या विना तत्रोपपद्यते ॥ अथकोक्तं मार्गेण सर्वा व्याकरणमृनिः । प्रमाण-मिति सिद्धस्य किं चिदत्र विचार्यते ॥ व्यक्तिसौन्दर्ये-ति विज्ञानं न सन्मूलमसंबन्धवान् । तेन व्यक्तर-णेऽपीदृक् न प्रमाणं स्मृतिमता ॥ स्मृतेस्तेना-पवादोऽयं प्रामाण्याय क्व विन् कृतः । युक्तो लक्षणपाराधार्थं पूर्वया चापि चिन्त्या ॥ (प्रयो-जनाभावेन अधिकरणरूपमादादकृते-) ननु चाकृतिपक्षेऽपि व्यक्त्यायैव क्रियाक्रिये । शब्दार्थं संभवान् तेन किमर्थेया विचाराणा ॥ (येदे प्रयो-जनाभावेऽपि लोके प्रयोजन मनिष्यति इति तावत् परि-हरति, यवपीति—) यद्यप्येवं न भेदोऽस्ति वेदार्थ-करणे नृणाम् । इयि विप्रभ्य इत्यादौ फलं लोके अभिष्यति ॥ व्यक्तपक्षे विकल्पः स्यात् शीघ्रद्वये दक्षितक्रपो । सामान्यवाक्यदोर्बत्यात् । तक्रमेवे-तरत्र तु ॥ (स्वन्तेन प्रयोजनमाह—) वेदेऽपि च विशेषोऽस्ति श्रीहिमोक्षणचोदके । इभेत्यादिपु भेदश्च जाकते होमचोदके ॥ प्रोक्षणं पूर्वपक्षेऽपि कर्तव्यं लौकिकेष्वपि । श्रीहिपु श्रुतिसामर्थ्याद् वाधित्वा सनिधिकमम् ॥ प्रकृतेष्वेव सिद्धान्ते श्रुतिसन्निष्यतप्रदान् । तत्रापि कृतनमस्येय श्रीहित्व हि श्रुतिरितम् ॥ एवं होमेऽपि द्वापदी प्रकृतेऽप्रकृतेऽयथा । प्रकृते श्रुतिवाच्यस्य होमस्य-स्यापि संभवान् ॥ नोपसत्तिकमन्यथ यत्कन्य-

इति । एवमुक्तं, स्वनेरपि प्रतीयमानत्वात् कथ
 मत्वेरेव प्रतीयिष्यन्त्यने । यदि च स्वकित्तं संश्रुतयेत,
 ततः संश्रुय एव न स्यात् ' किमभिधीयते अनेन ' इति ।
 न च क्रियासमनः अभिधेयत्वे कारणं, स्वकलन्तराणामपि
 प्रसङ्गात् । तेन पूर्वोक्तत्वेव संश्रुयकारणं मन्त्रायम् ।
 (तदेवम्—) प्रयोगप्रतीत्योः साधारणत्वात् सास्त्रान्तरे
 (न्यायशास्त्रे) स्वकियधामुपगमात् संश्रुयः । यदा
 शब्दे उपागते सामान्यप्रत्ययान् स्वकस्याह्वयोः सामान्यात्
 दुवशब्दं प्रत्ययात्, स्वको च शब्दात् आह्वयौ आत्मन्मन-
 र्बर्शनं—स्वेनखटवशाच्चनादिक्रियात्सामान्यात् सामान्ये स्वको
 च प्रत्ययात् क्रियासंभवात् इति शोक्तम् । (अनेन
 साम्यमुपपादितम्) । ' का पुनराकृतिः, का स्वकिरिति '
 (भाष्ये) कर्म पुनर्यं प्रथ., यदा ' गौः इत्येतस्य
 शब्दस्य कोऽर्थः ' (१११५ भाट्टित्वात्) इत्या कतिनि-
 रूपिता । नैप दोषः । येन एतन्न शर्तं, अग्रे पुच्छति,
 ' का पुनराकृतिः का स्वक्तिः ' इति । तदेवाहा अप्य
 पुनः उपासित् प्रतीयमाने, का स्वक्तिः, कियतो वा
 कतिरिति । वैपरीत्येन वा कश्चिद् एच्छति, यदा
 क्षामत्वेवादिपिण्डान् न किं चित् स्वकं परलन्तरं भिन्न-
 मुपलभ्यते, तदा कुतोऽयं विवेकः ' स्वकिरित्य, कतिरित्यं '
 इति । अथवा स्वराहासर्तं सर्वे चिन्ता दिव्ये ।
 आत्मेव यदायत्वेऽपि स्वको क्रियासमवायं निष्परोयता
 चिन्ता । यत्स्वको प्रयत्नेन एतद् विचारयति, तेन ह्यन
 काऽपि अथ पिण्डान् अत्यन्तभिन्नव्यवहारयोग्या जाति-
 रभिवेता इत्यभिप्रायः । तत्राह, ' इन्द्रगुणकर्मणं सामा-
 न्यक्रमात्सङ्घटि. ' इति । गौ तावत् अज्ञानसंश्रयवादिनी,
 तयोः स्वरूपकथनमाद्यौष निराकरणं कथ्यते ।
 यस्तु विपरीतशरी, तस्यैव निराकरणमभिधीयते । यद्यपि
 जातिः स्वनेरत्यन्तभिन्ना नोपलभ्यते, तथापि शक्ताकरे
 तस्मिन्नुपलभ्यमाने सामान्यनुद्देशात्स्वकं प्रथमपदोनेन
 न्यायेन आह्वयि, इत्या स्वक्तिः । न जानेन शब्देन शर्तः
 उच्चायः प्रमाणं वा प्रतिपाद्यते, स्वकर्तृविकः केवलः
 कथ्यते । तेनैवाभिप्रायेण प्राग्वन्प्रयोगः, अन्यथा
 तस्य गतायत्वेव भवेत् । यदुक्तं नूनं काऽपि अत्यन्त-
 भिन्ना जातिरभिधेयैकि, तस्मान्मुक्तं प्रत्यगुपरमेया

सामान्यमानं आह्वयिभिवेता नात्यन्तव्यतिरिक्ता इति ।
 द्रव्यादीनां च सर्वेषां यत् सामान्यं वनारूप, तदनेन
 निर्दिश्यते, तदिदंहीनं अत्यन्तरागम्यमानामपि निर्दिष्ट-
 सिद्धिः । यदा सामान्यशब्दस्य प्रत्येकं उच्यते, तदा
 हीनि श्रीणि सामान्यानि निर्दिश्यन्ते, एववा
 स्वराहासभावात् । अथवा मानशब्दशेयात् इत्य-
 दियु यावति अचान्तरसामान्यानि महासामान्यं च,
 तद् सर्वमभिधीयते । ' अतापारणवितेया स्वक्तिः '
 इति बहुव्रीहिः । अतापारणाः विदोयः यथा
 स्वको तेषां असाधारणवितेया, न तु असाधारण्य
 ते वितेयाश्च इति सामान्यविकल्पं समर्पति, उपरिष्टान्
 वितेयाधारण्य स्वकिन्नाभिधानात्, एवमेष (वैशिष्टिक-
 तन्त्रे द्रव्यगुणकर्मणोदीना सामान्यवितेयाधारण्यसूत्रेण ।
 सुधा. प्र. ३७९) तेन सम्भवमिहितं सिद्धाह्वयिर्न
 स्वकिरिति ।

किं प्रातं ? (प्रयोगोद्देशऽभावात् इति गृह्य आहुत्य
 एतद्विचारपूर्वपदेऽपि शोध्यते—) आत्मन्मनोशय-
 विसर्जनदिप्रयोगोद्देशात् स्वकिरिष्ये भावात् आह्वये-
 पथे चाभावात्, ' ब्राह्मणे न इत्यर्थः ' ' गुरा न
 कतयत् ' इत्यादिप्रतिषेधसोद्देशात् स्वकिरिष्ये एव
 समनत् ' देवदत्तं सामान्यात् ' इत्येवमादिशक्तिव्यव-
 हारबोद्देशात् उपपत्तेः स्वक्तिः शब्दात् इति निश्ची-
 यते । (अनेनैव सूत्रादयेन आधिप्राप्तिं हेतुनापि
 आह—) राह्याकारणोपपत्तेः । यदि हि स्वकि-
 र्भवात्तर्हं भवति ततो वृथो वृथात्वं इति प्रातिपदि
 कागिहेत्तानु स्वकिपु प्रत्ययमिदिति तद्व्यादिमस्या कस्य-
 दिहात्कं वा उपास्युपपत्ते, इत्यस्य वा जातिराल्लेख्यत्वात्
 अत्रात्कत्वात् उपास्युपपत्तय, लाक्षणिक्यत्वात् प्रथमं
 च आपद्येयानाम् । तथा च सर्ववैदिककथावर्णानां
 लाक्षणिकत्वं स्यात् । स्वक्तिष्वेतु ' पुत्रो देवदत्तः ' इति
 मुद्रगम्यतामाननविकल्पस्योपपत्तिः । जातिपथे अप-
 गिकऽप सामान्यविकल्पं कथयितव्यं भवेत्, तेषां
 स्वक्तेः परार्थत्वमस्तीत्ये । ' यदाभास्यते ' इति च
 सूत्रेः ह्यव्यभिक्तावितिः स्वरत्वरत्वेः उपरिष्टान् भवद्वाते
 दर्शयते, न जात्या । कर्मभिन्नं प्रत्ययवैदिकत्वात् ।

न्यक्तिपक्षे अपेक्षिताभिधानं, नेतरत् । सिद्धस्वरूपायाश्च
 स्पष्टेः अभिप्रेषणं युक्तं, नाप्रतिष्ठायाः जातेः । अतो
 स्पष्टिः शब्दार्थः । (अर्थं कृतं इति सूत्रानुपपन्नत्वात्
 यितुं शक्यते-) निमित्ति तन्मयं शब्दं नाधीयते
 प्रयोगप्रतीतिक्रियोपपत्तेः इति चेत् । (सूत्रानुपपन्नं निरा-
 करोति-) न, अनेकाकारिकाप्रधानात्, एकभि-
 धनेनैव समन्यात्, इतरत् प्रतीतेरुपपन्नत्वात् स्पष्टेरे-
 वाभिप्रेषणम् । (अविभागात् इति सूत्रानुपपन्नत्वात्
 शक्यते-) सामान्यप्रत्ययः कथमिति चेत्, (सूत्रा-
 नुपपन्नं निराकरोति-) स्पष्टितत्त्वभादुपपत्त्यते । यत्रैव
 क्रियाऽनुपपत्ति तत्रैव अर्थात्तथा व्यक्तिवचनार्थं युक्तं,
 अन्यत्र तु पूर्वप्रतीतेः जातिवचनत्वमेव न्यायं इति चेत्
 न, उक्तमार्गेण अनेकवक्तिरूपवचनार्थोपपन्नत्वात् । अन-
 यत्रैव अनेकवक्तिरूपवचनार्थोपपत्तेः तत्रैव उपपत्तेः । व्यक्तिनादिनाः
 कथं निर्दिष्टाना व्यक्त्यन्तरे शब्दस्य प्रवृत्तिरिति चेत्,
 आकृतिविह्वलमित्यात्-व्यक्त्यन्तरे प्रयोगावधिरोधः ।

आद्यवचनम् 'कथं सामान्यावगतिः' इत्युपपन्नम्
 'आहृतिश्रद्धासूत्रं मन्विष्यति' इत्युपर ददाति, उद-
 रवदम् । कथं सामान्यप्रत्ययः कारणे षुटे व्यक्त्यन्तर
 प्रयोगानिहितं कथ्यते । तेन अध्वारारेण एतद् व्याख्ये-
 यम् । कथं सामान्यावगतिः इति चेत्, व्यक्तिवचनत्वात् ।
 इयं व्यक्त्यन्तरे प्रयोगः, विह्वलत्वात् आहृतेः, इत्येवम् ।
 यदा 'कथं सामान्यावगतिः' इति चेत् इत्युपपत्त्यते
 पूर्ववचनार्थं सामान्यावगतिमन्वेष्टुं अद्यतनुत् आहृति-
 विशिष्टवचनमिधानपक्षं परिह्वलानि आहृतिश्रद्धासूत्रं
 विशेषणभूता अभिवेश मन्विष्यति । अतश्च तत्प्रीतिर-
 चोया । तेन केवलं विगिष्टा ना भक्तिः शब्दार्थः ।
 (आद्यवचनत्वात् इति सूत्रं ३१ रौद्रीपेण
 व्याख्येते-) तथा च 'पदं देयाः' इत्येवमादिषु वचन-
 दिका सम्पत्ता उपपत्त्यते । (अन्यदर्शनाच्च ३२ इति
 सूत्रं अन्यथमुत्तरेण व्याख्येते-) 'अस्य तदर्थं' इति च
 भक्त्यन्तरे अन्यशब्दोपपत्तिः तदन्तरे च भविष्यति ।
 (न्यतिरिक्तमुत्तरेण भाष्यकारेण-पाल्यानानुसृत्य-)
 अन्वयात् व्यक्त्यन्तरेण व्यक्त्यन्तरेण जातेः समन्यात् अशुण-
 न्याय उभयवचनोपपत्त्यत् । तस्मात् स्पष्टितः पदार्थः ।

इति प्राप्ते अभिधीयते । नैतत् स्पष्टितः शब्द-
 व्याख्येति, किंतु आहृतिः पदार्थः इति विज्ञायते । 'इयेन-
 चित्तं चिन्वीत' इति श्रवणात् । अत्र हि इयेनव्यक्तिं
 चयनेन कुर्वात् आहृतिं वा इति वाक्यार्थो स्यात्वात् ।
 यात्रदिष्टकामिः इयेनव्यक्तेः कर्तुमशक्यत्वात्, स्माद्यादि-
 भिरपि अनिर्दिष्टैः, इष्टशब्दात्, इयेनव्यक्तनेः प्रयोजन-
 कल्पनात्, चिन्नेतेरनुत्थायैवात्, 'कर्मण्यन्यथाख्याया'
 इति (पा० ३.२.१२) स्मृतिपरित्यागप्रसङ्गाच्च चय-
 नेन इयेनव्यक्तिं कुर्वात् इत्येव तावत् नोपपत्त्यते ।
 तथा आहृतेरपि इष्टकामिः कर्तुमशक्यत्वात्, देवनिर्मित-
 त्वात्, प्रयोजनकल्पनात्, चिन्नेतेरनुत्थायै-त्वप्रसङ्गात्,
 स्मृतिप्राप्याच्च, आहृतिं कुर्वात् इत्यपि नोपपत्त्यते । परि-
 नेत्यात् इयेनमित्थं चित्तं अभिलक्ष्य चयनेन निर्दिष्टेवै इति
 वाक्यार्थः । तत्रैव च यथा यित् इयेनव्यक्त्या
 सत्प्रत्यय अनेक्येवमुपपत्त्यात् कर्मव्यक्तिनाट्यवचनप्रवात्
 अतीतात्वात् व्यक्तिवचनानुपपत्त्येव इयेनव्यक्तिसादृश्य-
 उपपत्तिमन्वय आहृतिः शब्दार्थः इति निश्चीयते ।

अथ कस्मात् इयेन व्यक्तिः चयनचोदनेन नाधी-
 यते 'इयेनचित्तं चि वीत' इति ? तत्र भाष्यकारेणोक्तं
 यत् 'ईप्सितवतो हामी इयेनशब्देन निर्दिश्यते' इति ।
 इत्युक्तम् । नद्यत् इयेनशब्दः स्वार्थः, न च सकल-
 इयेनचित्तोत्पत्तेरुत्पत्त्यात् श्रुतत्वात् द्वितीयायाः तदन्तः
 (द्वितीयायाः इयेनशब्दः), येन ईप्सितवचनार्थप्रतिपादकः
 स्यात् । तेन 'कर्मण्यन्यथाख्याया इति स्मृतेः इयेनशब्द-
 श्रेयस्य कारणत्वं निवेद्यम् । कर्मणि हि कारणे चिन्नेतेः
 किन्-प्रत्ययः सार्थते, यदि चिन्नेतेः आगत्याख्या
 भवति । न च चिन्नेतेः कारणत्वं अश्रितवत्त्वं सम्भवति ।
 तेन किमन्तचिन्नेतेभूतेः इयेनचित्तोत्पत्त्यस्य सकलस्य
 अश्रितवत्त्वं निश्चीयते, न इयेनशब्दस्य वृथावर्थात् ।
 तेन न इयेनशब्दार्थः कारणतया विज्ञायते । यदि वाऽमी
 कारणं स्यात् ततो लघुणाऽभावात् तृतीयावचनानुप-
 पत्तिर्भवेत्, तृतीया चाशुभं कल्पनीया । सुतकरणे
 इष्टकामिनायश्च स्यात् । कस्या च गतो प्रतिविद्धमेक-
 इयेनव्यक्तिर्हिता भाव्यते । तेन कारणानुपपत्तेः 'इयेनमित्थं
 चित्तमिति चिन्वीत' इति वाक्यार्थः । अतश्च इयेन

न्यायेन अस्य वाक्यस्य आहृतिपक्षे सभवात् आहृतिः पक्षः इति ।

मैतदेवं, नहि चपनकिरासंभवात्तद्वेग आहृतेरभिधेयत्वं लभ्यते, अत्रिपक्षोऽपि तत्रलभ्यत्वादिक्त्वाभावात्, यद्युक्तं वाच्यमनादिवाक्यानां मन्वेषाऽनुपपत्त्या भवत्वेरेव यदायंरमपरीयते । अथ आहृतिपक्षोऽपि अर्थित्वक्षणं तानि लक्षणान्ते इत्युच्यते, तदा एतदपि शक्यमेव वक्तुं इत्येवमप्येव शक्तिः आहृतिपक्षगाया इति । युक्तं चैकन सत्त्वा, नेतरेषु वस्तुषु । अगत्या वा त्वृतीयाद्यमासाक्षरं इत्येवमप्येव करिष्यते । सम्प्रदायं मनुष्यपतिश्च अत्रिपक्षे । तेन अत्रिः शब्दार्थः । इति चित्ते अभिधीयते आतिरभिधेयति । उत । 'पूर्वमागत्यविज्ञानानिचन्द्रभुद्धेरनुद्धरान् । सामान्येति वाक्यान् च यथाशुचिपरिमहत्त्वात् ॥' गोभट्टोच्चारणे हि पूर्वमेव अहोरात्रात् व्यक्तितु सामान्यं प्रतीयते, तदात्रात्रानोत्पत्तेः पश्चात् स्वतः प्रतीयते, अतश्च आहृतिप्रत्ययस्य निमित्तान्तराभावात्, अत्रिप्रत्यये च पूर्वप्रतीकसामान्यनिमित्तत्वात् आहृतिः शब्दार्थ इति विहायते । यदि च अत्रिपक्षोऽपि पेशः भवेत्, ततस्तासां विनाशस्तुत्यादिविशेषस्वरूपप्रत्यावृत्तिर्नाशब्दोच्चारणे बुद्धिः स्यात्, एकास्मदात्त उच्यते । तेनापि आहृति शब्दार्थ इति निधीयते । 'सामान्य' इति चोचिते अर्थेकल्लमार्थे वा क्वचित् सामान्यमुक्तं अत्रिप्रतिमानवर्ति, न सर्वं, न विशिष्टम् । यदि च स्वस्तेरभिधेयत्वं, ततः सर्वसां युगपदभिहितत्वात् अशेषानवर्तं स्यात् । या वाऽभिधेया, शीघ्रं आनीयते । यत्तु अवशिष्टेण चातिमानमुक्ता आनीयते, तेनापि सामान्यस्य पदार्थत्वं विहायते । अत्रिपक्षे च सर्वा वा स्वतः स्वचरोऽभिधीयन्ते, अत्रिपक्षिणो वा समुदायः, वा विद्वान् एका अत्रिपक्षिणः । तत्र सर्वव्यवस्थितार्थं सावदयुक्तम् । अनेकवाच्यविशेषत्वनाशब्दात्, अत्रिपक्षार्थत्वभावात्, अशेषात्प्रतिपक्षानुक्तत्वं च मन्वेषाप्रशने सति स्वव्यवस्थानुपपत्तेः । नित्यवत् गोचरस्य अष्टाद्यन्तं अहृतिपक्षत्वात् एवमवगतिसंभवात् अत्रिपक्षस्य गोचर्यामिहितत्वं च सर्वव्यवस्थानु अहृतिपक्षानुगमे 'गोः शब्दः' इति

सामान्यधिकरणभावात् । 'यद्युक्तं यत्तु' इति च पशुशब्दोपसर्गाभिः सर्वैरभिधेयैः यामस्य कर्तुंमद्यक-त्वात्, ततश्च वेदाप्रामाण्यप्रतिरिक्तः । एव समुदायपक्षोऽपि न संभवति । तथापि हि विशेषणत्वेन व्यक्तः अत्रि-पक्षः-याः, तत्रश्लोकदोषप्रसङ्गः । (देशप्रवृत्तमाह-) (१) अत्रिपक्षेतिरिक्तममुदायव्यवस्था, (२) तेन च स्वव्यवस्थाभावात् अत्रिपक्षान्वयिकत्वं, (३) समुदाय-विनाशे च तथापि अत्रिपक्षानु- अत्रिपक्षार्थात्तद्व्य-मन्वेषः, (४) समुदायस्य वैकल्यात् द्विजननशुद्धवत्त्वात्तदपि, (५) सामान्यव्यवस्थाप्रसङ्गः, (६) तेन चामूर्तेन वागाप्रवृत्तत्वात् वेदस्याप्रामाण्यम् । अथ एष अत्रिपक्षिणीयते इत्युच्यते, तथापि अत्रिपक्षान्वयत्वं, वाऽपि अभिधीयते इत्यतः स्वव्यवस्थाप्रसङ्गः, सामान्य-प्रवृत्तानुपपत्तिः, द्विजननवत्त्वव्यवस्थाप्रसङ्गः, अत्रि च अत्रिपक्षे यद्युच्यतेः उत्तरात्तत्र च प्रयोगसम्भ-वत्त्वात् च गोचरे प्रतीयते च 'इत्यभिधीयते नेत्र' इति विशेषकारणं नास्ति । (एतन्नतः प्रथमे अत्रिपक्षं निरस्य आहृतिपक्षः सिद्धयतिः) ।

अतः परं भावार्थः । ('यदि अत्रिः शब्दार्थः' इत्यर्थेमात्रस्य अर्थः उच्यते इत्यर्थः) । यदि चैक-अत्रिपक्षेण भवेत् व्यक्तत्वेरे प्रयोगो न स्यात्, अत्रि-पक्षेण पक्षेत्सामान्यत्वात्, अत्रिपक्षेण सामान्य-विशेषविनिर्मुक्ता हि अत्रिपक्षिणुज्जो । न च सामान्य-विशेषी सुकरश्च अत्रिपक्षेरे अत्रिपक्षे, येन शब्दप्रयोग-स्यात् । ननु च यद्ये एषा सामान्यविशेषविनिर्मुक्ता तदा द्वितीयः, यतश्च यथैव एकरात्रं सामान्यविशेषविनिर्मुक्तार्थं शब्दस्य प्रवृत्तिः । एतन्विशेषात् इतरत्रापि भवित्यति । यदि सामान्यत्वं विशेषत्वं वा अत्रिपक्षेरे स्यात्, ततो वि-क्षणत्वात् शब्दो न प्रवर्तते । यदा तु तदपि उभयविनि-र्मुक्तं रूपं, तदा पुत्ररूपत्वात् अनुत्पत्त्या शब्दस्य प्रवृत्ति-रिति । यद्ये सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वात् एकरात्रं च शब्दो वर्तते, इत्ये तर्हि सामान्यविशेषविनिर्मुक्त-त्वेन सामान्यं शब्दस्याभिधेयं स्यात्, इति सिद्धे न-पक्षः । तस्य आहृतिपक्षप्रत्यये चैकन भवतः प्रत्ये-रिति । पूर्वप्रवृत्तवादी आह, 'नेत्रं भवेत्यन्ते सामान्य-

विशेषविनिर्मुक्तत्वात् । यस्मिन् शब्दो वर्तते तत्र च यन्तरे वेति, किन्तु सामान्यविशेष परिरेनेण अन्वयोद्भवत् । अर्थः कथं । तत्र कथं सामान्यमेव तर्हि चात्र दृश्यते । यो हि अर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाभयस्तथा अस्ति, न सामान्यविशेषौ । तत्र च यथैव परस्परं सामान्यविशेषभेदविरक्त्या यस्मिन् शब्दस्य वृत्तिः, तथा अन्यस्यापि भविष्यति । सिद्धा-तथादीं आह, यदि तावत् सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वात् शब्दो वर्तते, तत्र सामान्यमेव याच्यम् । अथ समानं निमित्तं नास्ति, तदा व्यक्त्यन्तरे वृत्तिर्न प्राप्नोति । तदभावेऽपि चेत् वर्तते, तत्र अशक्यतापि वृत्तिपरायणः अस्ति परमं स्यादिति । मैत्रेयम् । सामान्यविशेषाभ्यामेव शब्दप्रवृत्तौ प्रयोगात् न यस्याऽऽवयवात् नातिप्रसङ्गो भविष्यति । यत्र प्रयोगाद्येन शब्दो वर्तते, तत्र अत्र जानाम्यं गवि न दृष्ट इति शब्दो न वर्तते, तेन प्रयोगवृत्ता चेत् व्यस्था क्व चिद् अवयव न चेदतिप्रसङ्ग इति । यत्तु भिन्नानुवृत्तिषु साधक-व्यवस्थेन न प्राप्नोति । अथपि गौ, अथ गवि' इति तद्विद् अतिप्रसङ्गावादेन न मयः अत्र, इति व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न प्राप्नोति इति अस्ति न परे उक्तं व्यम् । अत्र तर्हि व्यस्था भविष्यति । यत्र अत्रः शब्दः, तत्र वर्तिष्यते प्रयोगश्चेत् च । यत्र तु शक्तिर्नास्ति, तत्र प्रयोगप्रवृत्तौ न भविष्यति । तत्र च गो-वृत्तिरिति अने प्रयोग परस्या भविष्यति । नैव गवि-व्यस्था कथ्यते, प्राक् प्रयोगात् शब्दभेदे । अत्रिहानात् । प्रयोगप्रवृत्तौ न हि शब्दगतिज्ञानं, तत् कथमिदं अनुपपन्नं प्रयोगफलं व्यरत्नानुवृत्तेन आश्रित्य युज्यम् । यथापि भीता प्रयोगात् शक्तिं जानाति, तथापि प्रयोगेण कथं शब्द ' गौ वचो अथ शक्यतः शब्दः, नाशक्यतः ' इति, तेन अशक्यतापि प्रयोगः प्राप्नोति । आह्यं निति व्यस्था नाश्रियते, यत्र गो-वृत्तलक्षणं, तत्र शब्दो वर्तिष्यते, यत्र उत्पत्तिः, तत्र अशक्यतादीं वृत्तिर्न भविष्यति, तत्र च व्यस्थासिद्धिरिति । तत्र यमेव सिध्यति, किन्तु आपन्नो भवान् अस्मिन् आकृतिबोधेति । नहि अनभिज्ञाप गो-वृत्तलक्षणं गोवृत्तबोधे प्रयोग

व्यस्था कथ्यते । तच्चेदभिव्यक्तिः, सिद्ध आकृतिशब्दाथ-वमिति ।

पूर्वपक्षपाटी तु द्वितीयं पूर्वपक्षमुपन्यस्यति (भा. ट. ३०५ प. ५) सत्यमात्रविरतिर्भवीत्येते त्रिंशु गुणभेदस्त्वित्वा-व्यक्तिः, प्राधान्येन शब्दार्थः । न च आत्रयोक्तमत्र तदभिधीयते इति प्रतिज्ञा । कस्य चिद् प्राधान्येन किं चिदभिधेयतया विरचितं, किं चिद् गुणभेदेन, तदुक्तं अस्ति, प्राधान्येन व्यभिधेयेति । एव सति प्रयोग इव स्यात् प्रयोगप्रतीतिश्च, तथा आत्मभवादिदिशेणव्यक्तिश्च भविष्यति । इतरतराह मैत्रेय इत्येते । जातिभेदे पूर्वमभिधेयभेदेन अनुपपत्ता अत्र शब्दस्य लक्षणीयवृत्तित्वात् न व्यक्तिकथनता कथ्यते । न च आकृतिशब्देनापि व्यक्तिकप्रतीतिरिति अन्यथाऽनुपपन्नत्वात् सत्या गतौ अनेकार्थता युज्यतेऽनुपपत्तुम् । अथपि यत्र च शब्दस्य शक्यताः कथ्यते । ना च यदा व्यक्तिप्रतीतिरिति अन्यथाऽनुपपन्नत्वात् क्षीणा, तदा वाचकविरतयत्तया प्रमाणं नास्ति । न च सत्या वर्यविरतयत्तव शब्दस्य ट, अस्मादि-शब्दानां अनेकार्थता-व्यवधानं । अत्र च यत्र शब्दार्थं न व्यक्तेरशब्दार्थेन निश्चीयते । अनुपपत्तिरेऽपि शब्दे प्रतीतशामान्यस्य व्यक्तिकप्रतीतिरिति अनुपपन्नस्य च अशक्यतापि शक्यतापि व्यक्तिकप्रतीतिरिति शब्दार्थ इति ।

सामान्यपक्षानुपपत्त्यस्यति (भा. पु. ३१७) । अथ व्यक्तिकप्रतीतिरिति प्रतिज्ञा न वर्तते । तदेतत् प्रयोगप्रतीतिरिति सामान्यभेदेन वा एवमत्र उपपन्नत्वात् । यदा व्यक्तेरेव शब्दस्य वा साधयितुमिदमुच्यते । अनेनापि प्रायेण ' यदा चिद् सिद्धा-तथादी आकृतेः शब्दार्थेन अनेन अनुपपत्तयेन, आत्मभवादिदिशेणव्यक्त्यस्य भविष्यति इत्यनेनापि प्रायेण व्यक्तेरिति गुणभेदेन अनिश्चयसिद्धिः, ततोऽहं पूर्वं तावत् विशेषणे वर्तिष्यते इति व्यक्तिकप्रतीतिरिति साधयितुमिदमुच्यते । इतरस्तु तदपि प्रायेण वा उक्तं वर्तते, व्यक्त्यन्तरे सिद्धया प्रयोगो न प्राप्नोतीति । यदि हि व्यक्तिकप्रतीतिरिति जातिरभिधीयते तदा व्यक्त्यन्तरे व्यक्तिकप्रयोगश्च, अनेकव्यक्तिकप्रयोगश्च

ऽऽदित्यो भवत्परं प्रयोगश्च न प्राप्नोति, विद्येय-
स्यान्वयविरति । तेन जातिरेव शतशयः ।

ननु गुणभूता प्रतीपते अतश्चान्येन प्रपन्नेन अग्नि-
शेयेन भवितव्यमिति । नैनं, शब्देन तावत् सीमाभिधी-
यते । यदि विनशावदौन अर्थात् गुणार्थं प्राधान्यं वा
भारति, भवतु ताव, न तावत् शब्दाभिधेयत्वं व्याह-
र्यते । यदा चाद्यौ शब्देभ्योऽभिधीयते, तदा गुणार्थं नैव
प्रतीपते, तेन अर्थात् गुणप्रतीपतिरेदोषः । ननु पूर्व
शब्दोऽर्थैः कारणैः शब्दोरेव साधारणं युक्तम् । स्वस्त्व-
न्तरे प्रयोगो न प्राप्नोतीति चेत्, आहुतिविह्वलता
मविवर्षति । यथा अनभिधीयमानमपि यद्यपि स्वयमेव
देवदत्तपशुस्यस्य ह्य धेमभित्तत- विह्वलता प्रतीपयते,
तद्वत् आहुतिः विह्वलतामिधाने मविवर्षति । माष्य-
वारिण तु दण्डिग्रन्थे दण्डान्वयेनोपायः, यथा नेम न
नाम विल दण्डोऽभिधीयते, अथ च दण्डविशिष्ट-
पुत्रपः प्रत्याच्यते, तददाहृतावपीति । ननु दण्डिशब्दे
प्रत्यक्षा दण्डोऽभिधीयते एव, कथमुच्यते ' न च तावत्
दण्डोऽभिधीयते ' इति, कथं च उपलक्षणत्वेन आहुती
उपलक्षणाया विशिष्टः प्रत्याच्यते इति विशेषणं दण्डान्वयता
उपलक्षयति । सायं दोषः । विशेष्यभिधायकप्रत्यया-
भिप्रायनात् दण्डानभिधानस्य । यथा प्रत्ययेन न च
तद्यत् दण्डोऽभिधीयते, अथ च तद्विशिष्टः पुत्रपः
प्रत्याच्यते, तदोहापि भविष्यतीतिपादः । यद्यु उप-
लक्षणोपस्थाने विशेषणस्य दण्डान्वयता न युज्येति, तदुप-
लक्षणस्यापि विशेषकत्वात् न चोपायः । यदा, केन चित्
सामान्येन दण्डान्वयता भविष्यति अतभिधेयत्वेन विदे-
यकत्वेन च इत्युक्तम् । तत्रैव सम्यग्निर्दिष्टं, यथा
दण्डिशब्दे तददाहृति भविष्यतीति । एव च अपवद्वाति-
प्रकटौ न भविष्यताः इति । नदेतत्तु युज्यते । युक्तं
देवदत्तपशुस्यस्य पुत्रपस्य च केवलस्य अभिधानं, विशिष्ट-
प्रतीपतापि वाच्यमित्यनदण्डोऽप्यस्य दण्डमन्वयगतयो
विशेषणत्वोपपत्तेः । न तु गोत्वस्य दण्डमिदित्यस्य इतो-
पलक्षणं युज्यते । अपतीतविद्येयणे विकीर्णप्रतीपतेः ।
न च दण्डिशब्दवत् तदवस्थेन गोत्वानिधानं प्रतीपता,
येन द्वितीयावस्थेन शब्दोरेवाभिधानं स्यात् । यतश्च यदि

तावत् गोत्वमभिधीयते, ततः तत्रैव तमेव न्यायेन
सत्यं भवेत् । अपतीतस्य विशेषणत्वात्तमेव । तावत्
अविवर्षणः शब्दप्रयोगस्य प्राप्नोति । न च यथा
दण्डिशब्दः केचले दण्डे न प्रयुज्यते इति विशिष्टत्वतो-
ऽप्युपायते, तददाहृती प्रयोगमावात् विशिष्टत्वतो
ऽवधारयितुं शक्यते । स्वनेमित्यादी आहुती प्रयोगे
दसंभवात् बान्धवप्रतिशयाम्ना च जातिरेव कथं, इत्य-
धार्यते, स्वनेचिदाक्ये केवलकामाहुती प्रयुक्तवत्, **F**
विदति च आहुत्या त्रिना स्वनिमये प्रयोगदर्शनात् ।
एवं वेदसि सम्भ्रमसुगतादयः पूर्वपक्षाः, वेदसि दण्डेन
न्यायेन निर्गृह्यताः । तेन आहुतिरेव शतशयः इति ।
न क्रिया स्यादिति वेदशान्तेरे विधानं न
द्रव्यमिति चेत् । ३४ ॥

शब्द — अथ यदुक्तं न क्रिया संभवेत्
। प्रतीपत् प्रोक्षति ' इति । न द्रव्यस्यः स्यात् ' पद-
देयाः ' इति । अन्वयसंभ्रमननं च न स्यात् ' अन्य
तद्वत् ' इति । तत् परितर्क्यम् ।

तदर्थस्यैव प्रयोगस्याभिधानः । ३५ ॥

भाष्ये -- आहुत्यर्थेऽप्युक्तस्य यथा, स्युक्तेः
आहुत्या सम्भ्रमः, तत्र प्रयोगः । प्रोक्षणं हि द्रव्यस्य वर्त-
यतया शक्यते । कतमस्य ? यत् यन्निर्वायनं अनुर्व-
प्रयुक्तानात्स्य, आहुते, अद्यतनान् । तत्र त्रीहिसन्दः
आहुतिवचनः प्रयुज्यते तेषामभयविशेषणम् । त
ही आहुति प्रचारविशेषि, आहुतिः प्रतीक लवी प्रोक्षण-
श्च विशेष्यतीति । तेन आहुतिवचनं न विशेष्यते
इति । एव ' पद देया समो दक्षिणा ' इति दक्षिणा-
द्वये सत्पणस्य प्रयोग्ये ' गावः ' इति आहुतिवचनो
विशेषणः । तथा ' अर्घ्ये ' इति विनयस्य प्रतिशेषो-
अन्वयवचनम् । तत्र यदुक्तं आहुतिवचनः आहुत्या
विशेष्यतीति । तस्मात् गो- अश्वः इत्येवमादयः शय्यः
आहुतेरभिधायका इति सिद्धम् ।

चा -- ये तु आद्यमन्नादिकोदान्तावदयः ' न
क्रिया स्यात् ' इत्येतादृशानुभाषिताः पूर्वपक्षोच्यते इत्य-
तेषां शक्या अनेन स्वयेन वरितारोऽभिधीयते । ' तदर्थ-
स्यैव प्रयोगस्याभिधानः ' इति । तदर्थस्यैव श्युर्वी-
-

यात् आत्ममनप्रोक्षणवद्वाणा अपूर्वभाष्ये प्रयोगेण भवितव्यम् । इयं च अपूर्वभाषणं, यामेन स्वमित्यर्थे आश्रितत्वात्, नाहति, असमर्थत्वात् । तदभिधानं तु द्रव्यनिगमायै प्रतिगमय, न स्याथे, आतेरन वेक्षितत्वात् अष्टार्थैवमपद्वात्, साधनव्याप्यतीत्येव । यत्सि जातेः प्रातिपदिकाभिहित्वायाः करण्यं प्रतीयते, तदसि इव निचामकरवैनेन न गाह्यात्, अनेग्यत्वात् । तेन आहुत्यभिधानस्य इव निगमायैत्वात्, इये च आत्ममनप्रोक्षणसंख्याकारकतामाना- विरुद्धादिसमात् अतुष्टता । तथाह 'प्रयोगस्या विभागः' इति, आहुतिपक्षेऽपि आत्ममनादिप्रयोगस्य इत्यारविभक्तौवेत्ति । अथवा, आहुत्यभिधानस्य द्रव्य- निगमायैत्वात् उक्तं ननु प्रयोगस्य अविभाग, इति । यद्वा, आहुतिपक्षयोः अन्वयभेदाभावात् कदा चित् स्वयि रूपेण इवमभिधीयते, कदा चित् सामान्यरूपेण यथा विवक्षितं, तथा शब्दस्य उभयव्यवहारार्थत्वात् व्यक्त्यभि- धानेऽपि न प्रयोगस्य विभागो नानारूपतेति । अतैर्था व्यक्तित्वे अल्पभेदाभावात् स्वकी कृता धर्माः जातौ कृता एव भवन्ति, एति न प्रयोगस्य विभागेन प्रयोजन- मिति । यद्वा, आहुतिव्यक्तयोः उभयोः शगायैत्वात् परमाणं च पणकजनं यमगायने इत्याया प्रयोजनत्वात् उभ्यादविभक्ततेति । तस्मात् आहुतिपक्षेऽपि तदलम्प- नादिसमात् आहुतिरेव शब्दार्थः इति सिद्धम् ।

श्री— इदानीं चायकपसद्वात् वाच्यनिर्गोपक्षिन्यते, तिमहाहति, उत स्वकिरिति । तन यदि लोकेवेदयो- शब्दार्थानामन्यत्वं भवेत् तत इदमनारम्भणीयम् । ... तेन आहुत्यधिकरणोपेक्षातया लोकेवेदयोः पदपदा- र्यानां अभ्यवधानस्यैव निचार्यते । .. अन्ये इति प्राप्ते अधिधीयते 'प्रत्यक्षप्रत्यक्षिद्वानाद् वर्णैरन्वयं प्रति- स्तिनम् । वर्णात्मकं पदं तच्च तदभेदाज्ञं मिश्रते ॥' एव सिद्धे विचार्यते, किं आहुतिः शब्दार्थः, उत स्वकिरिति, उत आहुतिविशिष्टं स्वकिरिति, इति त्रयः पक्षाः प्राशस्त्यतश्चिन्त्यन्ते । ... तत्र 'प्रयोगचोदानाऽ- भावाद् व्यक्तैरेवाभिधेयता । नक्षान्तरिभूतत्वाद् व्यवहारोपयोगिनी ॥ लिङ्गकारकसंख्याभिः

संबन्धोऽस्या न कल्प्यते । सामानाधिकरण्यं च न जातिगुणशब्दयोः ॥ इत्यक्त्याचिन्त्यपक्षे तु सर्व- भेदत्वं समञ्जसम् । तेन शुद्धा विदिष्टा या व्यक्तिः शब्दस्य गौचरः ॥' नैतद्युक्तम् । कुतः ? 'आनन्त्य- व्यभिचारार्थां शक्यत्वेनेत्यवदोषतः । आहुतेः प्रथमज्ञानात् तस्या एवाभिधेयता ॥ व्यक्त्याहृत्यो- रभेदाच्च व्यवहारोपयोगिता । लिङ्गसंख्याऽऽदि- स्यस्यः सामानाधिकरण्यपीः ॥ सर्वं समञ्जसं ह्येतद् वक्ष्यनेकान्तवारितः । उच्छ्रया वाऽभ्युपे- तव्या जातेस्तेनाभिधेयता ॥'

सोम— लोकेवेदाधिपरणस्य आहुत्यधिकरणोपेक्षात- यात् सगतिः ।

वि— (वर्णक २) 'व्यक्तेर्ज्ञादिशब्दार्थे आहु- तिनार्त्तं, किनाऽन्यत्वात् । स्वक्तिरुक्त्युत्पत्तिपत्त्यामात्रस्य सोपपत्त्यते ॥ शक्तिरामरित्युक्तिर्या आहुतेरर्णोपेक्षिता । क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिसोपपत्त्यवताम् ॥' अत्रैव शुरुमतमाह 'गादिचोदाना नो मा जातिव्यक्तोर- निर्णयात् ।, आनन्त्यव्यभिचाराम्या न व्यक्तितरिति निर्णयः ॥'

भाट्ट— तत्रावयादादिदिशया लिङ्गकारकसंख्या- दीनां च नागौ अयोग्यत्वात् गौ. शुद्धेत्यादिसामानाधि- करणनिर्देशाच्च स्वक्तिराविश्वमेव । न वैर्षं जातिचोदाना- पत्तिः, एष्याऽऽदिना तद्गोपेपत्तेः । व्यक्तिकारक- स्वैव वा कार्यताऽवच्छेदकं जातिविशिष्टशब्दोपेक्ष्यम् । अतो न दोषः । न च विनिगमनाविरहः, एवमर्थमेव निषामकत्वात् । तथाहि, न शक्तिव्यस्य स्वतन्त्र्येण कर- ण्यं, अपि तु तत्रात् मन्त्रनादिसंज्ञेन घटपदवत्ता जानयैव । अत आस-मते घटव्य धर्मिताऽनच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंख्येन घटादयकारकस्य ज्ञानस्य मते घटपद- वागिन्याकारकस्य विशेष्यतासंभवेन विशिष्टाद्यन्तुदि- त्वावच्छिन्नं प्रती कारणत्वम् । भग्न्यते तु घटव्यस्य धर्मि- ताऽवच्छेदकीकृत्यं नदाव्यम् । अतश्च घटाव्यस्य घटे- तावृत्तित्वादिन्यस्य अनेकपर्ययघटितस्य प्रवेयात् तत्र कार्यकारणत्वाये गौरवम् । न च घटानान्तरादिदोषः, तस्य परमुत्पत्त्यात् । अतश्च एवमात् व्यक्त्याये शक्तिः

मभिधीयते इति शिक्तं आकृत्यधिकरणे । ३।१।६।१२
 पृ. ६०३, * यदपि गम्भमानस्य विशेषगुणत्वयो नास्ति
 अतस्तत्त्वव्यवधानात् अभिधानमिति, तदपि आकृत्य-
 स्माधिकरणयोः उभययाऽपि दर्शनात् निराकृतम् ।
 ३।१।४।१३ पृ. १५०, * वातियुगलशब्दानां योः शुक्लः
 अक्षया स्त्री इति स्वपितृश्वविशेषगुणलिङ्गत्वविनासपि
 आकृत्यध्याधिकरणयोः स्वकिङ्कव्याखिलातिरागात् ।
 सु. पु. १५६०, * सर्वत्र हि भाषना तद्विशेषातिरिक्ते
 ऽर्थे विधिव्यापारो नास्ति इति उच्यते (आकृ-
 त्यधिकरणे) वक्ष्यामः । १।१।६।१२ पृ. ६९१.
 * श्रुत्यैव प्रकृत्यातिरिक्तस्य न्यक्तित्वात्त्वान्न मत्वक्षे
 जातेः संसर्गात्त्वापत्तिः इत्याद्याद्य आकृत्यधिकरण-
 विरोधेन निरस्यति । सु. पृ. १०२९, * आकृत्यधि-
 करणव्युत्पादितेन नापह्नीतविशेषान्नाथेन अप्य-
 मवर्तनाऽपरपर्यायाद्याउत्पातनकायत्वयोग्यैव प्रथमदान-
 मुक्तार्थतया (न प्रथमयोः प्रकृत्यात् इत्यत्र) प्रथम-
 प्रयोगेनैव प्रतिषेधः । कु. ३।३।१७।२८ पृ. ३३७,
 * आकृत्यधिकरणव्युत्पाद्येन ' नापह्नीतविशेषाणां
 विशेषेण बुद्धिरुत्पत्तेः ' इति न्यायेन अक्षयाम्बः केवल-
 गुणतावकः लक्षणया इत्येऽपि प्रयुज्यते । ३।१।६।१२.
 * आकृत्यधिकरणोक्तं कृद्गता कतिपयवियम् । सु.
 पृ. ११२५, * वेदत्वावयवः सम्मान्यतः वनतिष्ठन्नेन
 पदि अभिहितः, ततस्तैः सम्मानाधिकरणं लभ्यते
 लक्षणया । आकृत्यध्याधिकरणोक्तन्यायेन भविष्यतीति
 चेत् न तदुक्तम्येन पापेन लक्षयितुमशक्यत्वात् । वा.
 ३।१।४।१३ पृ. ९३०, * आकृत्यधिकरणोक्तान्वय-
 ष्टप्रतिरेकन्यायेन प्रीतेरेव वाच्यत्वात् न स्वर्गशब्दस्य
 द्रव्यसत्त्वात्तु युक्तम् । इत्य. ६।१।२।१९, * वाचकप्रव-
 द्नात् वाच्यगनिर्वाणाय प्रवर्तित्वमप्याङ्कृत्यधिकरणो-
 पोद्घातत्वेन लौकिकना वैदिकनां च ग्रन्थानां
 तदर्थानां च अनन्यत्वं निर्णेत्य लोहदेवाविकरयता-
 रण्यते । कु. ३।३।१७।२७ पृ. ७९, * आकृत्य-
 धिकरणन्यायः तत्र प्रवर्तते, नः शब्दः कदा
 पितृपि विशेषगुणत्वे दृष्टव्यः । तेन पावक-
 नस्य-श्रुत्या-कुशलादिशब्दाः न तत्रोदाहरणं शक्यम् ।

बहुमीहेगपि विशेषगुणत्वे अग्रयोगान् न स्वाकृतिन्यायः ।
 वाळ. पृ. ९३, * अथ प्रहयन्त्यथ (प्रहं समार्थि)
 व्यक्तित्वविवात् परिहार उच्येत, तत्र आकृत्यधि-
 करणन्यायो भाष्येत् । नहि एकदेशेनैव लवर्ततेऽतीति-
 ष्टेगप्रयोगस्याप्रत्यक्तिसंभवात्तुल्योऽस्ति । वा. ३।१।७।
 १४ पृ. ७९७, * आकृत्यधिकरणन्यायेन अग्नि-
 शोमादिशब्दः स्तोत्रेषु मुख्यः, सहाया त्वलक्षिकः ।
 ३।६।१६।४२ पृ. १०६२-६३, * आकृत्यधिकरण-
 न्यायेन आप्तुत्तपूर्वस्य कर्तुः आर्धं प्रवर्तते अभि-
 दधानोऽपि प्रथमशब्दः प्रकृते यगतामानाधिकरणत्वात्
 प्रथमप्रवर्तनविषयप्रधानम् (अग्निशोमवाक्यस्य नाम) ।
 सोम ३।३।१२, * आकृत्यधिकरणन्यायेन अरुणस्यैव
 गुणस्य अरुणादिपदवाच्यस्य द्रव्यपरिच्छेदमुत्सेन क
 विदन्वयः, यथा हृत्प्रीत्याऽन्ते । क विचित्र गुणरक्षितत्ववचनेः
 यथा द्वितीयाऽऽदी । क चिद् गुणे द्रव्यस्य विशेषणतया,
 यथा घटव्याकरणः इति । कौ. ३।१।६।१२ पृ. १५७.
 * आकृत्यधिकरणन्यायेन प्रहयन्त्यावयवतया निर्णयस्य
 प्रहयस्य कृतान्वयकल्पेणलक्षणम् । कु. ३।१।७।१४
 पृ. २५९, * आकृत्यधिकरणन्यायेन तर्हि सदैव मत्तुप
 मन्वीहावपि (अक्षयता, विद्वांस्य) मन्वये एव
 शक्तिर्यु, इति चेत् । नार्थे आकृत्यधिकरणस्य विषयः ।
 तथाहि सर्वत्र तावत् अनेकार्थसोपक्षे यथे एकत्र शक्तिः,
 अन्यत्राद्येः इति अनेकार्थकिस्यनापरिहाराय अवश्यं
 अभ्युपेतव्यम् । तथाचि च गुणभूतेऽपि प्रधाने शक्तिः ।
 तेन च अन्वयानामनामनेः इति उत्तरं यत्र उभयोरपि
 प्रधान्यं तत्र नापह्नीतविशेषगुणन्यायः दुर्बलत्वापि प्रधा-
 नस्याभ्युपेतत्वात् । कौ. ३।१।६।१२ पृ. १५९
 * आकृत्यधिकरणन्यायेन प्राचीनशब्दस्य प्राग्भाष्यनाम-
 याचित्वात् (' यत् किंचिद्विद्यमानमप्रोपेगीयात् ' इत्यत्र) । भाट्ट. ९।१।६, * आकृत्यधिकरणन्यायेन
 रथतरादिशब्दानां भौतविशेषगुणत्वं विवादीयर्गवित्त्व-
 मात्रं वा वाच्यम् । के. * आकृत्यधिकरणन्यायेन विशेष-
 गणत्वप्रदायपि निशिष्ट-वाचकसम्भयः । वा. ३।१।२।६
 पृ. ५८५, * आकृत्यधिकरणन्यायेन स्वर्गशब्दस्य प्रीति-
 रभिधेया । वा तासां पुन्यार्थत्वात् । यतो हि प्रीत्यै

यते । ६।।१।१२ पृ. १३५०. * अयं सूक्तुनायिनः
 आहृत्यधिकरणन्यायेन गुणभाभवावित्तिद्वौ क
 चित् द्रव्यप्रतीतिः निरुद्धलक्षणया कामादायैव च मवु
 योगवयुशाधनामि । कौ. ३।१।६।१२ पृ १६७.
 * अरुणया इत्यादौ आहृत्यधिकरणन्यायेन अरुण
 शब्दस्य गुणामात्राचरुणैऽपि ' केन्द्रगुणविधान-
 द्वायामपि विशेष्यभूतात् आश्रयणो लिङ्गवचने भवत. '
 इति खिलिङ्गम् । सोम. १।१।१९. * अरुणायन्-
 स्तायत् आहृत्यधिकरणन्यायेन अरुणयत्किनात्परशब्दे
 अरुणत्वजातिरचनः । जगतीतत्त्व-यैकारण्यव्यक्तिपक्षे तु
 गुणवचनः । कौ. ३।१।६।१२ पृ. १५५. * आख्यात
 चान्या मात्रया कतारं निना अनुपपत्ता तन्माह्वरिणि,
 आधेपादेऽनुत्तुं प्रतिपत्तिमेवै किमिति तद्वाच्यत्वं
 आख्यातस्य बह्वर्थात् । न च विनिगमनाविग्रहः
 कृतिमान् हि कर्ता; एव कृतेऽपि भागनाभरपत्त्या
 आहृत्यधिकरणन्यायेन आसप्तवाचाश्वत्थसमवेन तद्वत्.
 कर्तृर्वाच्यत्वं न कर्तृत्वस्यै, गौरश्रेणद्वयत् इत्युत्तमिति ।
 अन्यत्रापि- आरुणतयाच्यः कर्ता इति गारिनीऽपि मते
 ' देवदत्त पवति ' इति मगानाधिकृत्यप्य मुख्य, तन्मते
 आख्यातेन त्वतीशयत् निरुद्धलक्षितमामरुणकर्तृगारात्कामि
 पानात् दाक्षिण्यद्वयस्य आहृत्यधिकरणन्यायेन यदभि
 धानात् इत्युत्तमिति । माह्वरी. ८५५. * कर्मादि-
 त्वात्, जातिपदा नन् आहृत्यधिकरणन्यायेन आक्षेपत्वस्य
 तदाभयमन्तर, स्यात्, न तु वैद्वर, लक्षणान्तद्वात् ।
 छु ३।१।१।२. * चन्ते. शक्तिगतो वा कारकत्वे
 शक्तेर आहृत्यधिकरणन्यायेन आरुणतत्त्वविषय इदन्ते-
 क्षपि वाच्यत्वात् । सु पृ. १४४५. * 'विशेषे देवत्वं'
 इत्यत्र वानाशेषीयं सिद्धत्वं लक्षणव्यतिरिक्तमित्येवमिति । सा
 च किं शब्दात् अयं अर्थोऽयं इत्यभिप्रेत्यत्रा अन्यत्रयति
 र्नाम्ना आहृत्यधिकरणन्यायेन अर्थात् इति सिद्ध्यो
 चास्ते । कर्म । ' सिद्धाशब्दे ह्यनुक्तैऽपि सिद्ध्यर्थत्वं
 मष्टौ मतिः । जायते च त्वबुद्धेऽर्थे सिद्धाशब्दे
 भूतेऽपि नः ॥ ' वा. १।१।१।२।३ पृ ३०८
 * स्वर्गशब्दः श्रुतिभूमिपुगागाभिव्यादात् तु जातमित्युत्त-
 म्योपपदेदवित्तिपेराश्री आहृत्यधिकरणन्यायेन तादृश-

सुत्रमात्राची वा, न तु चन्द्रादिगामी । तत्र श्राव-
 निप्रयोगस्य औपचारिकत्वात् । भाट्ट. ६।१।१ पृ
 २१९ * आख्यातस्य आहृत्यधिकरणन्यायेन शक्ति
 माभाभिधायित्वे इदन्तत्त्वं स्वभावत्वं शक्तिमत्त्वं द्रव्यर-
 त्वात् । सु पृ १४४१. * आहृत्यधिकरणन्यायस्य
 सार्वभूतं विधिप्रवृत्तये नेणमहीतविशेषणम् ' इति ।
 वा. ३।१।४।१३ पृ ९१९ * आहृत्यधिकरणन्यायेन
 सार्वभूत- ' कर्तृत्विकृत्किन्तु यत् सामान्यं तद्वचनः यत् '
 इति नियते न्यात् । भा. १।१।१।२।३ पृ ३५६.
 * आहृत्यधिकरणन्यायेन द्रव्यनिगमार्थत्वात् । वा. ३।१।
 १।३५. * आहृत्यधिकरणन्यायेन सत्तापत्तुं भाग
 न्यादाविशेषे महासामान्यमेव गौतमाऽऽद्ये वाच्य इति
 के चिन्मन्त्रे । तात्पर्येन ' आहृत्यधिकरण ' इति
 विदौ द्रष्टव्यम् ।

* आक्षेपः अर्थाविति तन्मात्रावित्तिपेरा च
 निरुद्धलक्षणा वा । सजि पृ १२०-२१. * आक्षेप
 विशयकत्व आत्मनि सकारण प्रयुक्तिर्गो । सु पृ ८२०
 * आक्षेपे मति अविच्छिन्नस्य प्रयोगे न वक्तव्यम् ।
 भा. १।१।१।३२ पृ ४३. * आक्षेपापरपर्याया
 पत्त्या । सु पृ ७८९.

* ' आख्या चैव तदर्थत्वात् ' इत्यनेनपिपर
 येन (३।१।१।२३-४०) [ते तरोर्वा इति इदं अवि-
 चर्यं ६।३।१।२।३-४०] सिद्धम् । सत्यं सिद्धं, न तु
 तत्र विशेषावित्तिपेरी विचारितौ । इह तु योग्यप्रवृत्त-
 तिनेगान् शर्तानुपपत्तकस्य विशेषाभावात्कस्य परिहृतिः,
 उत्तरनियमना वा अनुपपत्ति इत्युत्तमकम् । वा. ६।३।
 १।४० पृ ११०५

३ आख्या चैव तदर्थत्वात् । ३।१।६।१३ ॥
 प्रथो यथा विनियोजकं प्रमाण एव आख्या च
 आख्याऽपि विनियोजकं प्रमाणम् । तदर्थत्वात् वेगमेव
 तदर्थयोग्यत्वात् । समाख्या च यौगिकं शब्दं
 व्याख्यानं च । व्याख्यानं अन्वयौ वर्म इति साम-
 न्यया यदुर्वैदिकित्त्वमस्य अन्वयौगा समो धोऽप्यने ।
 यदुर्वैदिक्य व्याख्यानं इति समाख्या इति यदुर्वैदिकित्त्व
 कर्मवीऽपि सा । तदर्थत्वात् कर्मविशेषमर्थवार्थत्वात्

इति कुमुदहृत् । क्रियाकर्तृसंबन्धार्थत्वात् इति कर्म्यु-
रुत्तरत्वायः । के ।

• आख्यातानि इति भावराज्यात् पर्यायतन्वे-
नोपदिशति । भा. २।१।१।४, • आख्यातेन पुनरस्य
अनभिधानात् । ६।१।२।१४२.

• आख्यातेन भावना उच्यते, सा च कर्तारं
विनाऽनुपपन्ना समाधिपति । ननु किमिति एवं उच्यते
' आक्षेपकस्यः कर्ता ' इति, आख्यातवाच्य एव किं न
स्यात्, आख्यातधरणे भावनाया इव कर्तुरपि प्रतिपत्तेः ।
न च भावनयैव आक्षेपधरणे किमिति तद्वाचकत्वं
कस्यनार्यं इति सांप्रतम् । तथा सति आख्यातवाच्य-
कर्मैव भावनाऽऽक्षेपसमये तद्वाचकत्वमपि न स्यात् ।
किंच भावनायाः न केवलं कर्मैव संबन्धः, कारकात्तरे-
षापि संबन्धात् । अतः सा न इदिति कर्तारोवाक्षेपेत्
विशेषाभ्रमात् । कर्ता तु भावनयैव मन्त्रो न कारकात्तरे-
रेण, ' गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात् '
इति न्यायात् (३।१।२।२।२) । अतः स इदिति
तामाधिपेत् इति स एवाख्यतवाच्यः । भावना तु
आक्षेपकस्यैव किं न स्यात् । (स्वीकृतेषु हि सिद्धान्तिना
यथा पक्षा इत्यादिकृत्येतेषु कर्तुः शक्यत्वं भावनाया-
आक्षेपकत्वत्वं, तथैवाख्याते स्वीकृत्युच्यते । आख्यात-
वदा कृत्येतेषुपि भावनाया एव शक्यत्वं वक्तुमुचितम्)
अग एव लिङ्गलक्षणाऽन्वयाय कर्तुः शक्यत्वं मङ्गीक्रिये,
तर्हि भाष्यानेऽपि संघाऽन्वयाय अङ्गीक्रियताम् । अगा-
ख्यातस्थले कारकान्वयाय भावनाऽभिधानस्तावत्शक्यत्वात्
कर्तुराक्षेपः, तर्हि ' कर्तारः एकं ' इत्यादिषु कारकान्व-
याय कृत्येतेषुपि भावनाऽभिधानापत्तिः । अथ कृत्येतेषु
कर्तारिः आख्यातेषु भावनायाः प्राधान्यप्रतीतिरभिधेयत्व-
स्येत्युच्यते । तन्न । जातिगुणशब्दत्रयप्रतीतिवन्नभि-
धेयानामपि स्वकीनां प्राधान्यानुभवात् । किंचैवं
तृतीयाऽऽदिभिर्मन्कीनामपि कारणाविवाचकत्वं न स्यात्,
तेषामपि कर्तुराक्षेपेण साभ्रमात् । किंच यदि
कर्तारं न वाच्यः स्यात् कथमेकत्वं नैनाभिधात् । नहि
द्यान्वमशाब्देनाप्येतीति युक्तम् । अन्यथा ऊहादिषोप-
प्रवहः (तरुमयपुरोडाशेषु पेदणकाले प्रथमोपस्थितगोसा-

न्वित्रक्रियाप्रकाशने कुर्वता मन्त्रेण प्रवृत्तकार्षेयिद्वेः) माव-
मसीति ऊहः स्यात्, उपमितानुक्तिविभिरक्षितप्राकृता-
श्लोपकविशिष्टा [उपमितेन प्रकृतिविधिना लक्षितैः
प्राकृतानामङ्गानां उपसर्गैः विशिष्टा] भावनां विदधतश्च
विकृतिविधेः नैराभाहृष्यसंभवेन नातिदेशवचःपरुषाना
स्यात्) । किंच ' देवदत्तः पत्नी ' इति
सामानाधिकरण्यात् न स्यात् । नहि केवलं
भावनावाचकस्य आख्यातस्य देवदत्तपदेन सामानाधि-
करण्यनुपपद्यते, एतार्थेतिष्ठवाभावात् । कर्तृवाचकथे
नृपपद्यते एव । ' लः कर्तारि ' इति भाकारणधृति-
विशेषस्तु कर्तुरनभिधेयत्वे स्पष्ट एव (' कर्तारि ऊह ')
इत्यस्मिन् सूत्रे हि कर्तारि इति पदं कृत्यभिधेयतया कर्तारि
प्रतिपादयति इत्यपिवाचं, गत्वाच्च ' लः कर्मणि च
भावे चाकर्मकेभ्यः ' इति सूत्रे कर्तारित्यनुवृत्त्या निष्पत्त्य-
न्वयमेव ' लः कर्तारि ' इति सूत्रं कर्तृलकाराभिधेयत्वं
बोधयति, अनोपपत्ते वा विद्यामिव श्रुतानुचोरपि
सादेशान्वाविशेषेण तन्नापि कर्मनभिधानमापद्यते । ततश्च
' ज्ञान्यमानोऽनुब्रूयात् ' इति विशिष्टवचस्य न कृत्य-
युक्तपुरुषधर्मत्वं स्यात्) । किंच कर्तुरनभिधेयत्वे देव-
दत्तेन पत्नीति प्रयोगः स्यात् । तृतीया हि अनभिहि-
तयोः कर्तृकरणशोर्विहित्वा, आख्यातेन च कर्तारं नाभि-
हित इति कर्तृनाचिनीं तृतीया स्यादेव । कर्तुरनभिधाने तु
अभिहितत्वादेव तृतीया न प्राप्नोति, तस्याः अनभिहि-
तापिकारकात्वात् । देवदत्तः पत्नीति प्रथमा तु प्राप्नो-
त्येव, प्रथमाया अभिहितकारकविभक्तिवत्वात्, (अधो-
च्येत ' लः कर्तारि ' इत्यस्य तृतीयाऽऽदिविधायकत्वस्य च
श्लोकयोरेत्यादेकवाचकत्वेन कर्तारिसंख्यायामेकवाचनार्थि
तृतीयाकारकनादि च निधीयते, ततश्चापि कारकात्मनभि-
हितत्वं संख्यायामप्येति विशेषणानां प्राधान्यामितिवात् ।
अतः पत्नीत्यनेन कर्तुरनभिधानेऽपि कर्तृसंख्याया अभि-
हितत्वात् देवदत्तेनेति तद्वचकविभक्तिप्रसक्तिरिति । तन्न ।
सुत्तरस्यैकत्वनाप्यनामकत्वेन ' लः ' इत्यस्य द्विवच-
नैकत्वत्वेन इत्यनेन सामानाधिकरण्यावधारणोत्वात् । एत-
न्नेन लः इत्यनेन नियुक्तत्वकारकतामाप्यनुभवात्किञ्च
' वर्तमाने लट् ' इत्यादिविहितस्य लस्यपेदाभूते दिन-

नदीनामने इत्यन्वयेऽपि द्विषन्नादिउल्लासो तादेवमि-
 यादेरेष अर्थकथनापत्तेः, संशारदिवस्य ध्यानजादेरधो न
 वधितः स्यात्, स्यात्तदेववदध्यास्तानिनिचं गीत्वम् ।
 लक्षारवप्य त्वीयाऽऽदेरपि कर्तृहरणाद्यनभिषापिले षट्ति
 एतेमेवादी भूतिरासंभारः । अतः अस्ति ताद्विषयो मेक-
 योरित्पनेनेवराकवन्मे कर्तृसम्पत्तानभिषेपतरनादिना न
 कर्तृमत्तम्पत्त्याया आत्त्याताभिहितान् नियन्तुं शक्यं, यन्दि-
 वित् वारकं परिच्छिन्द्याय अति क्रियाऽऽत्तलीपपत्तेः ।
 नापि संन्यासायनाभिहितान्त्वयित्, प्राधान्येनोपरिधो
 कर्तादायेव सदन्वयात् । तेन ' देवदत्तेन पचति ' इति
 प्रयोगपत्तिः । भवतु या संन्यासिनेपणमनाभिहितान्,
 तथापि संन्यासाः कृतञ्चित्तनासाभिहितत्वप्रकृतमिति
 तित्तननिहितान्मेर विदोयं स्यात् । ततश्च ' देवदत्तेन
 पचा ' इति प्रयोगपत्तिः ' चैवो मेवथ मच्छन ' इत्यत्र च
 तिदायानभिहितानां कर्तृव्यमहत्त्वाया चैवेण मेवे-
 षेति त्वीयाऽऽपत्तिरिति । ' को देवदत्तो, यः झुद्धनताः '
 इत्यादी निनेय क्रिया प्रथमान्तोनेसाकहृत्ताश्च प्रथ-
 मायाः कारकविभक्तिव्यत्यस्तत्काराद् - प्रातिपदिकेति ।
 यद्यपि ' प्रातिपदिकापत्तिरुपरिमाणवचननामे प्रथमा '
 इति पाणिनिनाऽनेनार्थेयु प्रथमा विहित, तथापि
 अलिङ्गनियतलिङ्गस्यः उच्यतेनादिनाऽन्वयेः परस्याः प्रथ-
 मायाः प्रातिपदिकार्थनामवाचिन्येवमस्यत् । मूढवदेवदत्त-
 पदस्य च नियतलिङ्गत्वात् तदभिधानेण तन्मन्त्राविजो-
 पन्थात् इति बोध्यम् ।) प्रातिपदिकार्थमात्राधिनादा ।
 न च तदा प्रातिपदिकेनैव अर्थस्योक्तत्वात्
 प्रथमापेक्ष्यम् । निरुत्तमन्त्रावित्पत्तये तत्त्वानवरणं वात्
 (लिङ्गं च संख्या च प्रतिप्रतिशब्देति विमर्हः । ' सिरोऽ-
 स्ति ' इत्यादी लिङ्गमात्रार्था, ' पत्नी ' इत्यादी संख्या-
 मात्रार्था, ' शोभो श्रीष्ठिः ' इत्यादी न दोगपदोत्तप परि-
 माणाभिधानेन शोभन्वयप्रातिपत्तयार्था । भवति हि प्रातिप-
 दिकार्थमिदंन्यपिपयो विमतत्तपपरिमाणत्वमात्रस्य परि-
 च्छेदकत्वेन वीक्षणव्यवर्तयतिः न तु प्रातिपदिकार्थस्यैव,
 तादात्तं नामार्थेनोभेदेनैव अन्वयात् । प्रतिपत्तिरनेन
 पदार्थवचनस्यप्रातिपत्तिरवश्यते) । पैरलप्रातिपदिकस्य
 प्रयोगताशुवाय । ततश्च यदि कर्त्वा न वाच्यः स्यात्

' देवदत्तेन पचति ' इति प्रयोगः स्यात् । तस्मात्संख्यात-
 वाच्यः कर्त्वा इति सिद्धम् । इति पूर्वपक्षसंक्षेपः ।
 (गन्वेरमपि क्रियाऽऽभयप कर्त्वात् तस्मात्स्य कर्त्-
 व्यात् आहृतिव्यायेन क्रियाया एव वाच्यत्वं युक्तम् ।
 कर्त्तृमोभयत्तानिशाब्दात्तस्य कथं ध्यवन्त्या उभय-
 बोधकत्वमिति चेत् । मृष्टम् । क्रिया जानत् घट्टनेवानि-
 धीयते, ' भूतादयो भावनाः ' इति सूत्रेण भूमकत्वो वा
 सह्या इति लक्षणवरेण क्रियावाचिन्ये इति गण्येतिवत्स
 धातुलक्षणयोक्तैः, ' क्रि कृतं युक्त ' इत्यादि प्रयोगस्य,
 स्वाभ्यन्वयारानधिरणश्रुतिक्रियावित्तेन तत्तुत्तिकावयि-
 त्तेन, धातुत्तु सत्तंक्रियाकर्त्तव्यताहाटोपपत्तेश्च । अत्र
 एव कर्त्तव्यं घट्टुवाच्यम् । आख्यातेन च निष्कृ-
 त्तत्वात्तनामाश्रयतामात्रमभिधायते) तथा द्वितीया-
 त्वीयाभ्याम् । अख्यताये न प्रथमाऽन्तरद्वयस्य
 अन्वयेन विशेषणत्वं, आख्यातेन च शान्तिरहित-
 तावयनेण बोधिताश्रयस्य धातव्यन्वयात् प्राति विदो-
 यकत्वे सति षट् प्रति द्वितीयाऽन्वय विशेषणत्वेना-
 न्यः । यथादिबद्धवतावयनेण तु बोधिनस्य षट् प्रति
 सन्वये व्यापार प्रति त्वीयाऽन्वयात्ततः । ततश्च ' देव
 दत्तः जोद्धं पचति ' ' देवदत्तेन ओदतः पचत्ये '
 इत्युभयप्रापि औदन्धप्रतिष्ठित्वत्तुल्लदेवदत्तधाविश
 भावना इति बोधः । व्यापाराधयस्य च कर्त्तृतात्
 कर्त्ताधयस्य कर्त्तव्यात् । तत्तद्विकरणत्वेन स्यात्तस्य
 फलश्रवं च बोधयते । ' पचति पचत्ये ' इत्यन्योर्भवेति
 ध्यवन्त्या कर्त्तृमोभयव्यायम् । संभवति चैवं अपि समान-
 विधानाप्रुत्ता संख्याऽन्वयव्यवस्थाऽपि । विशिष्टाभिधाना-
 द्बद्धीहतेषां मातृगिन्यायावताः । नापि वृत्तिवत्स्य शक्य-
 ताऽन्वयेदकत्वात् हृदीना शक्यताऽन्वयेदकत्वरीरजो-
 न्यातावसरः । न च पत्तित्वावित्त् पचतीत्यदवर्षी
 प्रथमार्थेकर्तृविशेष्यक एव बोध आधीनतामिति वाच्यम् ।
 ' भयवपानमहत्त्वान ' इति विशेषसरणात् । (निष्क
 १११) ननु भयः पाकप्राणादिः, तदर्थं क्रिया आन्वयि-
 तोच्यते, इत्युक्तस्युपेक्षः । उक्तं हि निरुत्तमन्त्राव-
 (इत्तं, पृ. १३) ' क्रियावाचकादि षट् मार्गाणां
 क्रियायां भावप्रधानमुच्यते ' इति । अतः कथमेतत् स्यति-

घटो न प्रकृत्यर्थक्रियाया विशेष्यतास्यप्राधान्यनिश्चिरिति चेत्, न । अगत्यातार्थक्रियायादिसिद्धिरिति 'यनेत स्वर्ग-कामः' चेतनकामः पचेत्' इत्यादौ क्रियाया भावार्थत्वान-
 न्नीभारत् । अमुमेव वा अस्वरसं मनसि निधाय भ्याख्या-
 ऽन्तरप्रकारि भ्याख्यातुमिः (दुर्ग, पृ. १३) ' एके
 पुनर्भावप्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते । प्रकृ-
 त्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादयः । भावः कर्म क्रिया
 ष्वत्वं इत्यनयान्तरम् । स यम प्रधानं गुणभूतानि साध-
 नानि तदिदं भावप्रधानम्' इति । यत्र भ्याख्याऽन्तरं
 (दुर्ग, पृ. १६) ' अन्तरे पुनः भावकालप्रारकसंख्या-
 ष्वत्वर एवार्था आख्यातस्य, तेषां भावप्रधानता भवति,
 अतो भावप्रधानमाख्यातम्' इति । तथापि कर्तारं प्रति
 भावना प्रधान्येन भावने इति निर्दिष्टात् । तद्युक्तं
 क्रियारूपाया भावनाया धात्वर्थभूतयाः आख्यातार्थं प्रति
 प्राधान्यम् । किंच आख्यातार्थस्य कर्तुः क्रिया प्रति
 प्राधान्ये तदभिन्नस्य प्रथमाऽन्तार्थस्य न क्रिया प्रति गुण-
 भावः स्यात् । अन्वयेषु, स्वीकृत्येव हि नैवायिका
 आख्यातार्थक्रियाप्रकारकप्रथमाऽन्तार्थविशेषकं बोधमिति
 चेत्, न । ' तद्यन्त्रे भावप्रधाने भवतः'
 (निरुक्तं १११) इति बोधविरोधान् । ' पदय
 मृगो धावति' इत्यादौ धावनक्रियाविशिष्टत्वेन
 मृगस्य पदयेतिक्रियाया कर्म सापत्नौ नृगमिति
 द्वितीयां विना महाभाष्योक्तया आख्यातद्वयैकवाच्यताया
 असम्भारयेत् । नामार्थानां कारककारैरिति क्रियाऽन्यथात् ।
 समवति तु क्रियायाः कारकत्वप्रधानगन्तरेणापि क्रिया-
 ऽन्वयः, भुङ्क्वा अन्वतीति दर्शनात् । तस्मात्पि क्रियाया
 प्राधान्यम् । एवं च कर्तुर्गम्यतावाच्यत्वे प्रयाजाद्विना
 गुणकर्मत्वापत्तिर्निश्चया । स्वगुणेन कर्तारं स्वीकृत्यैव
 क्रियायाः वं प्रति गुणत्वात्सम्भवात् । अस्तु वा गुणकर्मत्वं,
 न तावता किं चिदनिष्टम् ।

(सिद्धान्तमाह—) अन्वयः, न एव हि शब्दस्यार्थो
 यः प्रकृतान्तरेण न लभ्यते, ' अनन्यलभ्यः शब्दार्थः'
 इति न्यायान् । अत एव न भङ्गापदस्य तीरमर्थः,
 एतस्यैव प्रतिपत्तिर्भवान् । अत एव च न वाक्यार्थ
 शक्तिः । एवं आख्यातवाच्यभावना कर्तारं विनाऽ-

नुपपन्ना तमाक्षिपतीत्यादिपदेव कर्तुः प्रतिपत्तिरभव
 किमिति तद्वचनकर्म आख्यातस्य कल्पनीयम् । न च
 विनियमनाविहरेः । कृतित्वात् हि कर्ता (त्वया आख्या-
 तवाच्यत्वेन स्वीकार्यः) एवं च कृतेरेव भावनाऽपर-
 पर्यायाः आहृत्यधिकरणभावेन आख्यातवाच्यत्वमभवे,
 न तदतः कर्तुः वाच्यत्वं कल्पनीयं गौरवप्रसङ्गात् ।
 (' प्रकृतिप्रत्ययी प्रत्ययार्थे सह बृहत्सोस्तु प्रत्ययः
 प्राधान्येन' इति पूर्वोक्तार्थमूले प्रकृत्यर्थप्राधान्यत्वमभेद-
 प्रतीतिः प्रत्ययार्थे प्रति तस्य गुण-व्यवेधेति प्रतीयते ।
 अभ्युपगतं चेत्तु प्रामाणिक्येन ' प्रधानप्रत्ययार्थवचन-
 मर्थत्वान्यप्रमाणत्वात्' (प्रत्ययार्थः प्रधानं इत्येककर्म
 वचनमपि अशिष्यम् । कुतः ? अर्थस्य लोकत एव
 सिद्धेः । सिद्धौ) इति सूत्रे (१।२।६६) निर्दिष्टमनु-
 र्थस्य अशिष्यत्वं वदता पाणिनिना इति । एतदानीं च
 संभवत्परपरत्वेपयोः कस्य प्रत्ययार्थमिति संवेदे
 प्रकृत्यर्थनिरूपितप्राधान्यगान् इत्यपि सिध्यति नियमः ।
 न चैतस्य सिद्धौपु चपनोपमहाराष्ट्राणां पूर्वोक्तविषय-
 त्वेन अन्यसिद्धिः कृच्छ्रश्च । प्राक्निरूपितप्राधान्यस्य
 तेषु कदा चिदप्यननुभवात् । ततश्च पनापि पक्षेभ्यश्च
 प्रकृत्यर्थेनया निर्णीतपार्कं प्रति कृतितदाश्रयोः प्राधान्य
 म्नीकृता नयोरेव प्रत्ययार्थस्य न्वीकार्यं नाशकः योरपि,
 अनिभाऽन्तःकल्पने अतिमीरखन् । प्रत्ययार्थत्वमेव च
 तयोः स्वीकार्यं न तु कृतेः प्रकृत्यर्थत्वं, न चिपच्छ्रय-
 प्राधान्यं न चिन् प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति न्युपसिद्धि-
 कल्पने स्मृतिस्त्रोचकल्पने योरेवत्) । न च भावना
 काकान्तरेणापि सम्भवात्, तदुच्चिन्ना न शक्तिरिति क्वचि-
 माक्षिपतीति वाच्यम् । स हि यया नियमेन कर्ता
 सम्भवात्, न तथा करणाधिकारकान्तरेण, तिष्ठतीत्यादिषु
 तथा तदनाक्षेपात् । अतः पथमे का कर्तारमेवाक्षिपति
 न कारकान्तरम् । अत एव न आख्यातविहिता संख्या
 न कारकान्तरेण संभवते, तस्य प्रथममनुपसिद्धेः ।
 अत एव तृतीयाऽऽदिविभक्तौना करणादिवाचिर्त्वं,
 भावनावाच्यैः सह नियतसंबन्धाभावेन तथा तेषां निश्चयेन
 अनक्षेपात् ।

[नन्वेवं पन्थे इत्यादावपि भावनाऽऽधितकर्ता संख्याऽन्वयाप्रति, तद्विश्वे कर्माभिधानाङ्गीकरणे अप-
 सिद्धान्तः, न स्यात् देवदेवेनेति लृटीपया प्रथमिधानमिति
 चेत्, न । यत्ते मयिभिः शम्भुशक्तिवैविग्यमहिम्ना
 यथा कर्तृकर्मणोरभिधानव्यवस्था आशीरते तुल्येऽप्या-
 स्त्वात्तत्वे, तथा अस्माभिस्तादृशेनैव कर्तृकर्मणोऽङ्गणाव्यव-
 स्थाऽपि दानयते एवाशक्तिवत् । तुल्यं च विकल्पभेदेन
 शक्तित्वेयोपावधारणम् । आभीयते च शुद्धरूपशब्दयो-
 गुणगर्भायानाविद्येभेऽपि शक्तिव्यवस्थेनैव द्रव्यलक्षणापास्त-
 भावस्य च व्यवस्था । यथाऽऽहुः 'निरूढा लक्षणाः
 काश्चित् सामर्थ्योद्भिधानवत् । क्रिययते सांप्रतं
 काश्चित् काश्चिन्नैव त्यशक्तिः ॥ ' (श्लोकं
 व्याचष्टे-) इह केतु विदेषु अभिधानवदेव लक्षणा-
 शक्तिरपि अनादिशालग्रहृत्त्वेन निरूढा यथा शुद्धरियु ।
 केतु चित्तु कियते यथा ' रथाङ्गनापत् चक्रताका' इति ।
 केतु चित्तु पुनः कर्तुमिति न शक्यते यथा शब्दसंश-
 स्परलक्षण्येषु । कर्म पुनः इह अविशिष्टे सन्त्ये सति न
 लक्षणेति ? तत्रोच्यते अभिधानवत् इति । यथा भवतः
 समाने शुभशब्दत्वे शुद्धादीना गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्वं न
 लयादीनां, एवं मम लक्षणेति (या ३१।६।१२ पृ.
 ६८३) । नन्वेवं शक्यन्तस्त्वौच्यं परमात्मन विद्येय
 इति चेत् । परिहृत्येतत् भवदेवेन अभिधानसंकेतस्य
 अभिप्रेतयित्वाभावोपरि यत्तापेतावर्षेणया लक्षणाशक्ति-
 शब्दाप्येवादिनि । लक्षणमप्यवस्थातश्च संख्याऽन्वय-
 व्याख्यासिद्धिः । यथाऽऽहुः ' यथैव क चिदुक्तत्वा-
 ऽपि कर्माण्यत्र न वक्ष्यति । तथैव तस्य संख्या-
 ऽपि शब्दाशष्टेऽर्थवैधित्वा ॥ ' (श्लोकं व्याचष्टे-) यो
 हि मन्यते कर्मणः क चित् तिष्ठतिष्ठितास्त्याऽऽहंत्वं इहं,
 अतोऽन्यथापि तेन भवितव्यमिति, तस्य क चित् तिष्ठ-
 ताभिधेयत्वदर्शनात् सर्वत्र अभिधेयत्वमपि स्यात् । अथ
 तत् कचंचित् स्वयतिउत्ते, ततः संख्याऽपि तथैव व्यव-
 स्थायते इति अनोच्यतेत् । (या. ३१।४।१३ पृ. ११५)
 इति । यथा उक्तस्येव आत्म्यान्यत्रतीतिविशेषव्याव-
 रान्ये संख्याऽन्वयभिव्यक्त्याऽऽहंत्वं तस्मिन् । के चित्तु
 वल्लोच्यमन्वयं गवाक्षी अनभिधानं तद्वत्तत्रोचितोव-

स्वविशेषाभिधानवत्, कर्तृकर्मण्यवयवायां तद्वत्तत्संख्या-
 भिधानमप्रीत्यैव तन्वहिनैव कर्तृकर्मणोऽप्यवयवायाः ।
 तन्न । अनुभूयते हि गनाश्रयो कलत्वरकावाचान्प्रदेदो
 प्रत्युत्तरेति समभवत् तद्विनिर्देशो, नानुभूयते च संख्या-
 ऽन्वयभेदः कर्तृकर्मणोः । यथाहुः ' न शोशत्वादिवत्
 सख्या जातिभेदेषु भिद्यते । ' इति (या. १।४।४।
 १३ पृ. १२०) । न चाख्यातेन भावनाऽभिधाने यन्वा-
 दीना क्रियाऽनभिधायित्वात् उक्त्यातुल्यलक्षणसंभवः,
 धावर्षेण कारकान्प्रतिपत्तिकाक्रियान्वाभावोऽपि व्यापार-
 त्यामकक्रियात्वसत्त्वेन तदुपपत्तेः । स्वीकृतो च यथापार-
 कनेभयनचित्तं धातुनाम् । तदाश्रयत्वेन मापनाऽऽ-
 शेषलक्ष्यत्वेन न स्वीकृतं, आलनादाशान्ताम् । इत्य च
 श्रोतं पचतीत्यत्र धात्वर्थव्यापारविशिष्टमापनाऽऽश्रय-
 लक्षणं आख्यातवत्, धात्वर्थव्यापारधायकत्वं च द्विती-
 यायाः । पन्थे इत्यत्र तु कथाश्रयप्रत्ययकत्वात्प्रा-
 वण, तादृश्यापारश्रयवचकत्वं च समभिव्यक्तत्वात् देव-
 दत्तेनेति लृटीयायाः इति भेदः । कल्ल च ' गच्छति,
 स्योति, अवहति, करोति ' इत्यादी तत्संयोगोऽप्यादि-
 भेदेन अभिधानत्वं तत्राश्रयस्य प्राप्नोषादादिप्यदेशः ।
 इति तानीकितभेदस्तु द्वितीयाऽऽदिशान्ताम्यो मानान्तर-
 गम्यो कैवन्वदेत् । सर्वपि धात्वर्थपलाश्रयवाचित्वे
 द्वितीयायाः द्वितीयाऽर्थस्य न भाव्येऽन्वयः, किन्तु
 आख्यातायैशरीरान्तर्गतभवनाऽऽख्यप्रतोऽप्यापारो ।
 एकभावनाऽन्वयिनोः परं कर्मचरणीभूतोः ओदनवाक्योः
 पार्श्विभाव्यदत्ताया ओदनोदार्थव्यवस्थाश्रयप्रतिपत्तेः
 तदाश्रयनयाचित्वे ओदनोपरद्वितीयायां व्यवहिते ।
 इयं हि पानान्वया फुकरणादिव्यापारेण निश्चिति-
 विदिष्टगमना ओदनो भवतीति । संभवति च तादृश-
 पचननिरूपिताश्रयताया ओदननिष्ठया निश्चिति-
 निरूपितवत् । एतेन पन्थे इत्यत्र पत्राश्रयलक्षणं
 यद्यपि न स्पष्टिशाश्रयस्य पत्तेऽन्वय इति ध्येयम् । संग-
 क्यते यैवं सति कारकाणां क्रियाऽन्वयनिमित्तः । यत्र तु
 अपात्वर्थपन्थानिनो द्वितीयाऽन्तेन निर्देशः यथा
 ' अमि चित्तु ' इति, तत्र न पार्श्विभाव्यदत्तायानां
 शान्तनिश्च, किन्तु पत्राश्रयत्वदर्शनेन भाव्यवत् ।

सत्यमि तादृशकलाखलिनि द्वितीयाऽऽदिनिर्दिष्टे यत्र कामग्रन्दादिना भावनाभाव्यावगतिः, तत्र तु लक्ष्यगता द्वितीयाऽऽपेक्ष प्राप्तये अनवयवः । अत एव ईदृशकले नान्यैरलक्षणाभ्यन्तारः प्राच्यम्] । आख्यातक्षयभावात् प्रागपि तृतीयाऽऽदिविभक्तिभयवगे करणादिप्रतीतेर्जायमानत्वाच्च । न च शाब्दी संख्या कथमशाब्देन कर्ता अन्येतीति वाच्यम् । कर्तृलक्षणाऽङ्गीकारात् । यथा च लक्षितं तौर शब्देन भोगेणान्वेति, एवं लक्षितः कर्ता एकत्वेनान्वेष्यति । अत एव देवदत्तः पचतीति धामानाधिकरण्यमुपपन्नते, कर्तृलक्षणाऽङ्गीकारात् । न च मुख्ये संगतमिति निमित्ति लक्षणिकत्वं एकीकार्यमिति वाच्यम् । अनन्यलभ्यग्रन्दाद्यैरन्य न्यवस्थाधिकारात् । अन्यथा ' सिद्धो देवदत्तः' इति धामानाधिकरण्यं मुख्यं स्यात् । किंच आख्यातवाच्यः कर्तेति वादिनेऽपि मते देवदत्तः पचतीति धामानाधिकरण्यं न मुख्यम् । तन्मते आख्यानेन तृतीयायाव् निष्कृष्टाक्षिप्तानिरूपकतृकारादिधानात्, शक्तिमद्द्रव्यस्य आकृष्यधिकरणम्यायेन न्यनभिधानात्, देवदत्तगन्धेन न इत्यनाश्रयिधानात् । अतश्च भिन्नार्थनिष्ठत्वात् तन्मतेऽपि न मुख्यं सामानाधिकरण्यं, किं तु लक्षणिकमेवेति न फलिद्विदोषः । न च ' लः कर्त्तरि ' इति व्याकरणसमृतिपञ्चादादस्यातवाच्यः कर्तेति वाच्यम् । नहि वाच्यवाचकभावो व्याकरणस्मृत्यधीनः, एतस्य व्यावहारिकान्यकयतिरेकगम्यत्वात् । भवतु वा स्तुतिगम्यः, तथापि नेयं स्तुतिः कर्तृसत्यातवाच्यत्वे प्रमाणं, किंतु कर्तृरेकत्वे एकवचनान्तको एतन्नरः, द्वित्वे द्विवचनान्तकः, बहुत्वे बहुवचनान्तकः इत्यस्मिन् अर्थे प्रमाणं, ' द्वैकगोर्द्विवचनैकवचने ' बहुषु बहुवचनम्' इत्यनेन अस्याः स्मृत्येकवाच्यत्वात् ।

[अत्र हि श्लोकादिशब्दा भावप्रधानतया संख्यापरः, अन्यथा श्लेनेभित्त्वापत्तेः । ' बहुः सप्तसु, बहुः ओदन.' इत्यादी प्रसिद्धवैपुल्यमहाशयमन्त्रवृत्तपरिहारेण द्विधा-विभक्तत्वाऽऽस्ताम्बुवचनवाच्ये पर बहुले इत्यस्य स्थाने बहुत्विति निर्दिष्टित्तुः तदैकत्वत्वात् द्वैकगोरित्युक्तवान् सूत्रकारः । कश्च द्विवादी इत्यपेक्षया च त्कार-

सूत्रैकवाच्यतया उक्तविषया कल्पनात् भवति लक्षणरम्यं सत्यावाच्यत्वात्कामम् । नेदं परैकवाच्यत्वं इति ध्रुमितम्, एकवाच्यत्वोपेक्षयासावधरे वार्तिककर्मिभ्यः (११४४ १३ पु. १२१) ' वाच्यत्वादिश्लेनेऽप्येति ' इति उक्त्यापवादयोः वाच्यैकवाच्यत्वाच्च दधानतवतोऽप्युच्यते । तद्व्याख्यां च कुर्वन्वा न्यायसुधाकारेण (सु. पु. १४१९.) प्रकृत्ये वाच्यैकवाच्यतया एव स्पष्टीकरणात् । एतेरपि फेनलभ्यकारसूत्रं संख्यावाच्यत्वे मानमिति प्रतिष्ठाकरणम् । अतो लकारसूत्रे कर्त्तरिपक्षेत्तरविभक्त्या कर्त्तरिगतसंख्यासामान्य लक्षकित्वा कर्त्तरि तन्मत्तत्वात् च त्कारो विधीयते । त्रिवाचीना शताचीना च मध्ये कस्य तावेदस्य का संख्या वाच्यत्वेपेक्षया साक्षाच्छ्लोकादि-मूलेण वाच्यैकवाच्यत्वं कल्प्यते, तेन च लकारे सत्यावाच्यत्वाच्चिन्तानुशासनं एकवचनान्तराशोभित्वादिविषय-मिति निर्णीते, कर्त्तरिवाचिन्तानुशासनाशयमिति तद्विषयत्वे गौरवात् साहज्यशालीनशब्दादिविषयत्वं तस्य भवति । तत्रैव भावकर्मणोरपि शब्दादिर्लभ्यते इति त्रीवमात्र इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । अन्यथा लक्षणरम्यस्य संख्यावाच्यत्वमात्रपरत्वे कर्त्तरि शब्दादिप्राप्तिसमवेऽपि न भावकर्मणोस्तत्प्राप्तिः स्यात् । शोचितं न लकारानुस्य कर्तृ-सत्त्वातवाच्यत्वे प्रामाण्यवतिपेक्षोक्त्या शब्दादिवाच्यत्वे प्रामाण्य तथापीतिप्रत्ये । न चैवमपि स्थानिनो वाच्यत्वमने काममेकस्मिन् लकारे सत्यावाच्यत्वकर्तृ-वाचिन्त्ववस्था स्यादिति शङ्क्यम् । पदोपस्थापितत्वाद्-यैम्यः एव शाब्दधीरिति नियमज्ज् आदेशविदोषेण स्थानितया उपस्थापितत्कारादेः एव अर्थविशेषधीरिति नियम-समवात् । अत एव त्रिवादिस्मृतिरलकारस्य एकवादि-वाचित्वेन एकवचनान्तरादेशमप्युच्यते त्कारस्य तत्-द्वचनान्तरवचननिर्देशः संगच्छते । शक्यते च यत्तुं ' दान्यैकवचनान्तरवचनयुक्तवचनान्येकगः ' इति सूत्रं आदेशेनोक्त्याः अन्यथाः विदुषत् तल्लान्तरिषु स एव आक्षिपतीति] । यत्तुच्छं, कर्त्तरिभिधाने देवदत्तेन पच-तीति तृतीयाप्रत्ययः इति । तत्र । तृतीया हि कर्तुः प्रति-पत्त्यर्थं वदन्तस्यैवमतिपत्त्यर्थे वा ? । एतं कर्ता तु भावनाऽऽद्येवदेव सम्भवे इति न तत्र तृतीयाऽपेक्षा ।

तस्यस्या तु आख्यतेनैव प्रतीयते इति न तन्नाम्यपेक्षा । यथा आहु 'संख्यायां कारके वा धीर्धिमकर्या हि प्रयतते । उभयं चात्र तत् सिद्ध भावनातिह-
धिभक्तिः ॥ ' पचति देवदत्तः ' इत्यन फर्तुर्वं तावत् भावनेव बोधितम् । याऽपि सत्या, साऽपि निहा । (वा. ३।४।४।३३ पृ. १३५) इति । यत्र तु नाख्यातेन तद्वत् सख्योच्यते, तत्र मन्येन तृतीया पया ' देवदत्तेन बोधनः पचते ' इति । तस्यैव कर्तुरनभि-
धाने किं चित् द्रव्यम् ।

[यदि च वर्ना आख्यातवाच्यः स्यात्, समिदादिषु समिपातिव्यतिथ्या कर्मपत्वेन विधि स्यात् । भवत्विति चेत् ' स्यात् साक्षात्सुतिं ह्येति ' इति निहिता आहुतिं स्रुं. सकारिकेन स्यात्, न यूपस्य । यूप-
स्ये हि सत्या श्रुतिःतेतोक्तं दशमे (१०।१।६।१०) । नापि दशमंविष्णुया, किंतु समिपातिव्यतिथ्येनम् । वक्ष्यति चैतम् । द्रव्यं च समिपातिव्य यूपार्थत्वकर्म-
त्वयो । इयाद्यु कर्तारि यूपार्थदेशयो, ददय ह्येतीत्य-
मिहितं द्विपया च साधर्म्यम् । न चाग्नौ यूपार्थत्व-
सिद्धान्तमत्र इति शङ्कयम् । ' अतएवं देव वनस्पते
शतवयो विरोह ' इति आहुतिमन्त्रे देवादिपदाभिहितं
यूपमात्रविद्यमन्त्रादानुपपत्तेः । न च नञ् तद्वरोनेन
यूपार्थेनसिद्धिः, न्यायविरुद्धमत्रलिङ्गस्य अकिंचित्कर-
त्वात् । किंच तथापुत्राजस्य वाक्यान्वयेण यागान्तर-
साधारण्येन सिध्यत फलसंबन्धात् ' अन्तरा यजति ' इति
सप्तमोपरिपठकसंज्ञकम्. द्वापि भवति इति समिदादे-
नात्कर्मपत्वेव स्यात् । अत्रयत् च ' यजमानः आत्मन-
वेद्यते ' इति कर्तुं प्रतीजनस्यम् । आमेवारित्तकयेषु
तु संस्काराईकर्मभिषाख्याख्यातामात्रात् वेदा प्रदान-
नाचनेन फलसंबन्धः । भयले प्रसिद्धिं चेत्, समिदादि-
व्युपासुपावस्य वैक्षदेवपत्त्यविदेशोः एति विचाराहुति-
भ्रुल्लुपपत्तेः, ' हृदयशुभापुत्राजः ' इति प्रधानप्रायश्चा-
नुपपत्तेः । किंच सौप्रशाक्यादीनामपि यजमानसंस्कार-
कवे यजमानेन कर्तव्यता आपद्यते, तत्र योऽज्ञापकमाख्या-
नाप स्यात् । येन च प्रतिपन्नमानं शब्दाहृतो नाप्यदो-
प्रतिपाठस्यः, इति उपाप स्यात् । न च सिद्धान्ते

ऽपि कर्तुं शक्या आदोपेण चोपस्थित्यसंबन्धात् प्रवा-
नादे. समिपातिव्यतक्त्या उच्यतेपानादस्यमिति शङ्का
ऽऽपद्यम् । अत्रमानना प्रदानकर्मैर नैरानाहृत्प्रम-
येन प्रदानकर्तृत्वस्याप्या एव चाङ्गवाक्येणानुपपत्तेन तत्र
कर्तृतादोपलक्षणयोगेनभ्युपगमादित्येन सुधीमिच्छाम्]
इत्यनमतिविसारेण । मीन्या. भाट्टलंनारख्य पृ.
१३३-१५१.

० आख्यातेन युदेन निमित्तप्रत्ययानुवादः । वा.
३।४।१३।२५ पृ. १७२. ० आख्यातेन हि योऽर्थः
कर्तव्य इत्युच्यते, तत्र एतदुपनिषद् ' यथा धन्यते
तथा ' इति । मा. ६।४।११।५४, ० ' पूर्वापरीकृत-
मात्र आख्यातेन न्याने । यजति पचति इत्युपनम-
प्रयति अपवर्गपर्यन्तम् ' इति शास्त्रकार आहुः
(निष्क १।१) । १।१।१।५५ पृ. ४७, ० आख्याता
देव पुत्रमात्र गम्यते । १।१।१।१।३ पृ. २०१९.
० आख्यातेभ्यः अपूर्वमानना गम्यते । तत्र च
चावर्थस्य करणानुपपत्तिः प्रत्यासत्तेः । ... ' सिद्ध-
कर्तृक्रियावाचिन्वाख्याताप्रत्यये सति । सामानाधि-
करण्येन फलोत्पद्योऽवगम्यते ॥ ' ... लब्धात्मकानु-
न्यापारवचनापि कर्तव्यमिति आख्यातापि । ... यदा
अथ (करोते.) उपादनाऽभिषाधिक्यं, तदैव विदिद्य
ल्लानमानानाधिकरण्यं द्रव्यम् । वा. ३।१।१।१ पृ
३७६-३७७, ० आख्यातस्य अन्यव्यतिरेकान्ना
भावनापएव . ' यागदानाद्यनुस्यूते भावनात्साऽ-
वगम्यते । सिद्धमाख्यातशब्देऽवस्तस्मादावार्थते
द्वयते ॥ ' यावानेव हि अन्यत्वम्योऽर्थः शब्दाऽव्यते
स सर्वं शब्दार्थः । सर्वत्र च आख्याते शान्दर्थस्य
तद्वत्त्वा च भावना विहायते । ३।१।१।१ पृ ३७४-
३७५. ० आख्यातस्य अर्थमुपदिशति ' उपक्रमप्रयुति
अवर्गपर्यन्तमाह ' इति । उपक्रमप्रयुत्यं यावत् परि-
समाप्तिं ह्येतान् न्यापारविरोपरत्तस्यार्थः, न यथा
गतः लग्न इति । तत्र हि पात्रवशमानं निर्दिश्यते,
नारम्य परिसमानाधिक्यमिति । एव च आख्यातार्थं
लौकिकस्य अथ प्रतिपद्यते । मा. ६।४।१।१६.
० आख्यातस्य अन्यस्य कल्पकारात्मन्येव मेधादेश्यो-

रग्यापारात् योतिरादौ च 'एतेन यद्वृद्धक्षिणेन यजेत' इत्यादिगुणान्यव्यापारेण 'एतेन ऋदिकामो यजेत' इत्यादिक्रमव्यव्यापारेण च भुतस्यापि आख्यातस्य भेदा-
 नेदयोरेव्यापारात् तदन्वितस्यापि नाम्नेऽपि भेदकत्वं अपि-
 क्कम् । सु. घृ. ७१२. * आख्यातस्य नाक्षेपलभ्ये कर्तु-
 न्नादौ ऋक्तिः कित् आक्षेपककृतापेव । मणि. पृ. ११४.
 * आख्यातस्य पूर्वकर्मविपर्ययं विना नाम्नः पूर्व-
 कर्मवाचित्वानवधारणात् । सु. पृ. ९५३. * आख्या-
 तस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं, सुगविधायकत्वं, अविधाय-
 कत्वं चेति । वि. २।१६. * आख्यातस्य भावप्रधान-
 ण्यात् । वा. १।२।११ पृ. ४६३. * आख्यातस्य भेदकत्वे
 तपारतन्व्यात् गुणस्य भेदकस्य नास्ति । सु. पृ. ७१२.
 * आख्यातस्य यत्नो वाच्यः पचति इत्यस्य पाठं करोति
 इति यनार्थककरोतिना विवरणात् इति नैयायिकः ।
 मणि. घृ. १०६. * आख्यातस्य वाक्यतोद्देशः
 'पदान्तरस्य पारार्थादाख्यातं योऽपि मन्यते । वाक्यं
 प्राधान्ययोगेन वाक्यायै वापि भावनाम् ॥' इति । सु.
 घृ. ११८६. * आख्यातस्य श्रौतेनैव भावनाऽऽक्येन
 अर्थेन उभयोर्ममभेदात् लक्षणिकेऽयं तत्पर्यायतुपपत्तिः ।
 घृ. १३८४. * भावनावाचित्वबलेन भावनाऽऽक्षेपादेव
 कर्तृश्रीतिसिद्धेः आख्यातस्य कर्तृवाचित्व कर्मधिकरणे
 निषेत्स्येव । घृ. ५४७. * नहि द्वयोः आख्यातयोः
 केन त्रिहुपकत्वेन विना एकवाक्यत्वं मभवति । वा.
 ३।१।१४२४ पृ. ७४१. * आख्यातानां अनेकेषां
 एकवाक्यत्वं निमित्तानादिभिर्विना न घटते । ३।५।२०।
 ५३ पृ. १०२३.

॥ आख्यातानामर्थं भुवतां शक्तिः मङ्कारिणीति
 न्यायः । अथ न्यातो मीमासादर्शने व्यतन्यातः । 'कटे
 भुङ्क्ते' * काव्यपाठ्या भुङ्क्ते' इत्यत्र लौकिकान्तात्-
 द्रस्वतुसारेण व्ययस्या कल्पयन्ति, कटे भावीनः, कंस्-
 पाभ्यामोदवं निधायेति । भेदेऽपि 'अङ्गलिना चकृन्
 जुहुयात्' इत्यत्र यवापि द्विहस्तयोर्गोऽङ्गलिस्वापि
 शुब्देयतादिप्रसादनार्थाङ्गलिविभिरद्विहस्तयोर्गो न भवति,
 तादृशशुद्धौ सङ्गनाभरकामाभावात् । अतः सामर्थ्यात्
 संशुक्लपद्यदिप्रत्ययो मरण्यतापकायोपेतोऽङ्गलिर्हीतः,

एवमत्रापि द्रवद्रव्यस्याप्यत्र सुबो योग्यः, छेदनीयस्य
 मासस्य शक्तविशेषः स्वधितिः, सहतस्य पुरोडाशस्य
 हस्तः, इत्यनेन प्रकारेण सुवाद्या * यवस्यिषाः । शक्तिः
 उपपत्तागर्थमिति । साहस्री. २३२.

* आख्यातानामर्थं भुवता शक्तिः यदकारिणी इति
 'अर्थात् कल्पनैकदेशनात्' (१।५।२०।३०) इत्यभि-
 करणः प्रायस्य स्वकथम् । के. * आव्यमाधुपुरोडाशेषु इविःपु
 अमी सुखस्यधितिहस्ताः अयदानदेतस्यः तर्वाणीः, व्ययसा-
 पकस्य शब्दस्याभावात् । इति चे-नैवम् । शक्तोर्व्ययसा-
 पकत्वात् 'आख्यातानां०' इति न्यायात् । वि.
 १।४।२०. * आख्यातानां कर्तृसंख्यावाचित्वं, न तु
 कर्माश्रयद्रव्यसंख्यावाचित्वम् । सोम. ५।२।३.
 * आख्याते प्रधानभूते विदोषण विवक्षितं, गुणभूते
 अविवक्षित, तद्वदुत्तेन विधीयमानं परार्थमुच्यते ।
 तेनायमर्थः, यत्र आख्यातार्थः स्वविधानार्थमुच्यते, तत्र
 विवक्षित विरोधण, यत्र परविधानार्थमुच्यते यथा
 'दध्ना जुहोति' इति दधिवचनपरविधानार्थे होमः उचा-
 यते, तत्र द्वितीयपदस्यभौ नास्ति, वाक्यभेदमद्वयत् ।
 वा. ६।४।६।२३ पृ. १४४४. * आख्याते स्वतन्त्राऽ-
 वच्छेदक लनादिकं स्थानिभुचिन्तिकादिप्रययात्, अर्थ-
 प्रत्ययस्य आदेशिस्यरणात् इति के चित् । अन्ये तु
 स्थानिभूतादिकममानतोऽपि अर्थप्रत्ययात्, यवादीनां
 साधुत्वायै कल्पितत्वेन प्रतिभ्याकरणेन मिश्रत्वेन च तत्र
 शक्तिमहासङ्गतात् आदेशस्युच्चिन्तिकादिप्रययात् शक्तताऽ-
 वच्छेदक, गच्छेत्यादौ यथादिसिक्करणस्य तत् इत्याहुः ।
 मणि. घृ. ११०. आख्यातेषु भावप्रधानत्वात् न तदा
 चित् धान्यर्थस्य निर्वयं करणभूतस्य प्राधान्य इति स्थितम्
 (भावार्थधिकरणे) । वा. ३।५।११२ पृ. ९०३,
 * आख्यातेषु सर्वेषु करोत्यर्थद्वारेण भावत्वर्थः सिद्धः ।
 २।१।११ पृ. ३७८.

* आख्यातेषु सर्वेषु क्रियाऽनुष्ठानं भ्रूयते, न कारकं
 किं चित् । कथमेतद् गम्यते, प्रत्यात् । यत्र क्रिया-
 मनुष्ठेया प्रतीतः । ननु कर्तारमपि प्रतिपन्ति, सर्वं
 प्रतिपन्ति, न तु शब्दात् । कुवसादि । अर्थात् ।
 यदा क्रिया अनुष्ठानस्या विधीयते, तदा अर्थात् कारक-

व्यापारो गम्यते । यश्चाप्यतु गम्यते, न स श्रौतः । यश्च न श्रौतः, न स वाक्यात् गम्यते । कथमसौ प्रकृतं वाधिष्यते । आह महृद्विप्रत्यागौ प्रत्यपर्ये सरुद्रतः ह्यथाचार्योपदेशात् कर्ता शब्दाद्यः, कर्म च इत्यवगम्यते । 'कर्तारि शब्' 'कर्मणि यक्' इति प्रत्ययार्थे कर्तारि कर्म च समाप्तमन्ति आचार्याः । तस्मात् शब्दाद्यः कर्ता कर्म चेति । उच्यते, न आचार्यवचनात् स्वकारवचनाद्वा शब्दाद्यो भवति । प्रत्यपादशौ गम्यते । अतुष्टेया च क्रिया प्रतीना मती कारकणि प्रत्यापयति इत्यवगतमेतत् । अगिच नैव कर्ता प्रत्ययार्थः कर्म च इत्याचार्या आहुः । ननु कर्तारि कर्मणि च लकारः भूयते । नामौ कर्तारि कर्मणि च भूयते, किंतु एकस्मिन् एकवचन द्वयोर्दिवचनं बहुषु बहुवचनं इति तत्र अपरं वचनम् । तत्र एवमभिधेयः त्रयते एकस्मिन् कर्तारि, द्वयोः कर्तारि बहुषु कर्तारि इति । एवं कर्मणि एकत्वादिसंबन्धः । तत्र नैव भवति 'कर्तारि भवति, एकस्मिन्' इति । कप तर्हि । कर्तारि एकस्मिन् एकवचनं, कर्तुरेकत्वे इत्यर्थः । एष द्वित्वे बहुत्वे, कर्मणि च । एष वर्ष्यमाने लौकिकन्यायानुगतः सूत्रार्थो वर्णितो भवति । सूत्राक्षरणि च न्यायानुगतानि भवन्ति । आचमोऽपि च अपमेव, यदा एकत्वादयो विनक्त्यर्थाः तदा कर्ताशब्दो विशेषणत्वेनेति । ननु एतदपि अस्ति, यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थाः, तदा एकत्वादयो विशेषणत्वेन इति । उच्यते । अर्थप्राप्ता हि कर्मादयः, ते न भवन्ति शब्दव्याभिधेयभूताः । न तु एतदादयः अर्थतः प्राप्नुवन्ति । तेन ते शब्दाद्यैर्भूताः । तस्मात् तत्रापि विशेषणं एकत्वारयः, तथापि विशेषणमेवाभिधीयते । यथा 'हिरण्यमालिनः शरिणः पचरति' इति हिरण्यमालिनं विशेषणत्वेन, तथापि तदेष विधीयते । तस्मात् कर्तुरेकत्वं शब्दाद्यैः, न कर्ता । ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनं, कर्तुर्द्विवचनं द्विवचनं, कर्तुर्वचनं चतुर्वचनं, तेन मूर्त् कर्ता शब्दाद्यैः इति गम्यते । उच्यते । नैतदनुमानात् शक्यम् । कर्ता अनुष्ठेयक्रियासंगमदेव अवगम्यते इति प्रत्यक्षम् । तत् तावत् येन विस्त भाष्यते । शक्यवचननिर्देशे कर्तृकत्वं गम्यते, द्विवचननिर्देशे कर्तुर्द्विवचनं, चतुर्वचननिर्देशे

कर्तुर्बहुत्वम् । तदपि प्रत्यक्षम् । कर्तादनुमानं वाधितुर्गर्हीति । यथा आहूतिवचने शब्दे द्विवचने द्वयपेदोऽवगम्यते एकवचने द्वयैकत्वं, एवमिहापि द्वयवचनं । तस्मात् श्रौतः (पुरुषप्रयत्नः) । न चेच्छ्रौतः, न प्रकरणं वाधिष्यते । भा. ३।१।४।२३ पृ. १२३-१४०. . अ आख्यातमतकर्त्रीदिलक्ष्यकरव्यविचारः । ननु इत्वं (प्रथमाप्रयोगश्चिपिरक यदुक्तं, ता) आख्यातस्य कृतिगणितः कर्तृव्यक्षकत्वे सिध्येत् । तत्रैव तु प्रमाणाभावः इति चेत् । पचति इत्युक्ते कीदृशिव्यः इति प्रश्नस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । नहि धर्मिहाने विना धर्मविशेषप्रभो बुध्यते । न च धर्मिहानं गम्यते संबन्धति, पचतिद्वयार्थकप्रकारकात्तुल्यत्वात्सर्वकार्यत्वात्सर्वविशेष्यत्वात्प्रत्ययव्यभिचारेणैव जननात्, प्रथमाऽन्तपदत्वविपरिधितरूपकारणाभावेन कृतिप्रकारकाध्यविशेष्यकबोधश्च जनयितुमशक्यत्वात् । यद्यपि भवन्मते कृतिप्रकारकबोधं प्रति आख्यातपदज्ञानत्वेनापि कारणता अस्ति, तथापि तत्कार्यताऽवच्छेदकं यदि कृतिप्रकारकबोधत्वं, तदा आश्रयज्ञानाभावात् धर्मिहानाभावः सुलभ एव । यदि तु कृतिप्रकारकाध्यविशेष्यकबोधत्वं, तदाऽपि तत्र प्रथमाऽन्तपदत्वबोधविधेरेव दाहत्वप्रादिकत्वं सन्धिव्य कारणत्वात् तदभावेन अभावः सुलभः । अतः अवश्य प्रभोगपदकर्मिहानार्थे प्रथमाऽन्तपदाख्यातस्यैव आश्रयज्ञानं वाच्यम् । तत्र शब्दं मानसं स्मरणं वा इति विप्रतिपत्तिः । तत्र 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मिणेभ्यः' (पा० ३।१।६९) इत्यनुशासनात् शब्दनेन । अत्र चनादात् 'कर्तारि क्त' (पा० ३।१।६०) इति सूचीपस्य कर्तारि इत्यस्य अनुकर्मणत्वात् कर्तृवपि लकारः । इदं हि न लकारस्य कर्तारो नास्तिः इत्येवंपर, पदापे ह्येव च तावत्कल्पने गौरवात् । तावदेव ह्यौ शब्दो अवधारितायां तदनुशासनस्य निष्कलक्षणपेव न्यायत्वेपवाद्य । कर्तुर्पनिगतत्वे तत्र संख्याऽन्तपदानुपपत्तेः, 'पचति' इत्येतान्मापधव्ये कर्तारि एकवचनस्यापत्तेः । 'पचति इति पाचकः' इत्येवं कृत्पूर्वनिर्नायः । अतः आश्रयज्ञानस्य शब्दत्वमुक्तम् । शुक्त नैतत्, आप्नातोपत्तेश्चामाहृत्त्वात्प्रत्ययैः प्रति

आख्यातपदस्य प्रथमाऽन्वयपदापेक्षया उपरिधत्तत्वेन आख्यातपदकर्मोपस्थितित्वेन कारणत्वकल्पने लक्षणात् । अतः लक्षणात् अनुशासनाद्यधर्मिज्ञानानुसरोधात् आख्यातस्य कर्मादी लक्षणा ।

एतेन एकव्ययेः असम्भवे कर्त्तृविधित्तत्वात्मानाधिकरणस्यकवेनैव भावनाऽन्वयात् कर्मादिः साधार्यकविधयित्तवैव योगः इत्याद्यम् । ' वाककर्ता एषो न वा ' इत्यस्य सशपस्य ' पचति ' इत्यतः श्युदायात्पचते । धर्मिताऽवच्छेदकविधिरधर्मिज्ञानाभावात् ' वाककर्ता कः ' इतिप्रश्नशान्तपक्षे । न च क्वचिदपि शक्तिमान्जन्यशाब्दबोधभावे तस्यैव पदस्य अर्थान्तरश्लाक्यासंभवात्, इत्यन प्रमाणमस्ति, मुखाशांसंभवस्यैव अर्थान्तरस्योपात्तपचतेन प्रथमतर्कपरकृतायाः लक्षणतापर्य्यादङ्गत्वात् । तत्रापि शपसिदिविद्वत्प्रत्यये कर्त्तृत्वे, यगादिविकरणस्यै च कर्मणि, इत्येवं न्यवस्था लक्षणा । लक्षणाऽवच्छेदकं च आक्षेपनं कर्तृत्वकर्मव्यापारण्योपायिनी । कर्तृत्वादिक्ं हि कृत्याभ्यवादिमननियतः अपण्डपर्मः अनगतभ्यवदारसाधिकः, न तु कृत्याभ्यवादिक्मेव । तथाप्ये ' चैत्रेण वाकः द्रिषते ' इत्यत्र ' चैत्रेण पचकः ' इत्येतावतैव ' चैत्रनिष्ठद्रुतिसाध्यः वाकः ' इत्यर्थोद्योपपत्तेः, पुनः ' द्रिषते ' इति कृतिवाचकपदप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेः । अतः कर्तृत्वादिक्ं अपण्डमेन सूक्ष्माऽऽपद्ये । तस्य च आभयव्यादिवदेव कृत्यादिनिश्चितत्वादिपर्मकल्पनात् ' चैत्रनिष्ठद्रुतविष्पककृतिसाध्यः वाकः ' इत्यर्थोद्योपपत्तिः । इदं च परमतेनोक्तम् । स्वमते ' उक्तकृतिमाध्यक वाकसि ' इत्येवं शब्दयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सर्वथा कर्तृत्वादिक् अवच्छेदोपाधिः । इदं नैतत् प्राचा, द्यततोः व्याख्येयवृत्तिर्नृत्तवृत्तिद्वयपे, अशीरोमयोः अशस्यवृत्तिदेवतानसिद्वयपे च । अन्वया कृत्याभ्यकरूपकर्तृत्वस्य, लज्जानान्द्रुतैर्यकरूपस्य च देवतात्वस्य आशयभेदेन भिन्नतया व्याख्येयवृत्तिष्वितिद्वयत्वात्पचते । अतः कर्तृत्वकर्मस्यै च लक्षणाऽवच्छेदकीकृत्या कर्तृत्वकर्मणो आख्यातस्य लक्षणा । इदं च औचर्मीकीं उचितमनुसृत्योक्तम् । यत्र पद्योक्त्याप्येन आशयानेक्यत्वात्कं प्रमाणान्तरमस्ति

यथा द्यततोः, तत्र विधिव्याप्ये एकवचनश्रवणात् आख्याते नाभयलक्षणा, एकत्वानन्वयापत्तेः । अन्वयस्त्वद्वित्वलक्षणाया प्रमाणाभावात् आख्यातेनैव लक्षणात् कर्तृत्वत्वेन कर्तृत्वं लक्ष्यते, न तदाश्रयोऽपि, तस्य अर्थान्तेन बोधोपपत्तेः । इत्यने च कर्तृत्वत्वादिना कर्तृत्वयोगः तृतीयाऽऽदे । स परं शक्यता तत्र, अत्र तु लक्षणश्च इत्येतावात् भेदः । तत्रैव न साक्षात् स्वल्पेन एकत्वानन्वयः न तु आश्रये, तस्य द्वित्वात् । यदपि तत्र आख्यातसमानाधिसरणं स्वार्थकामपदं, यदपि न कर्तृपरं, अविदु लक्षणया उपस्थितस्वार्थकभावात्परम्ये । प्रथमा च तत्रत्या लक्षणया कर्मव्यापिका, इति न कर्त्तव्यमानाधिकरणप्रत्ययेनापि आख्यातेन आक्षेपलक्षणा । प्रथमाप्रयोगं तु सर्वेण कर्तृत्वोक्तिरेव । एत परं कर्तृत्वप्रकारिका कर्तृत्वविशेषिका वा इत्यन्वयेत् ।

अतः सिद्धा आख्यातेऽपि कर्तृत्वादिलक्षणा । रङ्गस्य. पृ. ३५-३८.

० आख्यातस्यैव दशानुस्मरिषु नियते । (तत्र भावनातापकताऽवच्छेदकम्) । मीमा. पृ. १७. ० आख्यातस्यैव दशानुस्मरिषु लक्षणः वाक्यभेद. वाक्यव्युत्पत्तिविधौ । वाङ्. पृ. १८१. ० आख्यातप्रत्ययविधिः व्याख्येय साधुस्वभावयोर्नानाया । वि. २।१।१ वर्षकं २. ० आख्यातभेदानुसारेण कर्तृत्वभेदानुसारेण सर्वेण प्राप्ते तदववदार्थे (तां हिंषं इत्यधिकरणेन) गुणप्रधानविवेकायम्भः । या. २।१।१६ पृ. ४०५. ० आख्यातलक्षणं- ' येण द्यपत्तावयं र्वे प्रयोगो न विद्यते । तान्वाक्यानामि ' येषां तु शब्दाना उच्चारणोपयो र्वे अर्थे प्रयोगो न विद्यते, प्रयोगकाले येषामर्थो नोपलभ्यते इत्यर्थः । तानि आख्यातानि इति भावशब्दान् पर्यायशब्देनोपदिशेति । भा. २।१।१५. ० आख्यातवाच्यः कर्ता इति व्याकरणं, कृतिः इति न्यायः, भायना इति मीमांसा । के.

० आख्यातवादाः । आख्यातस्य व्यापाररूपमाननाया शक्तिः । ननु शान्तोरेव व्यापारव्यवस्थितया धातुधर्मिरेकभावनाया मानाभावः । न च अरिक्तभवत्यादिधातुतः कल्पयैव प्रतीतेः व्यापारप्रतीत्यैव तज्यमाना-

न्येन पञ्चाशानामपि षडे एव शक्तिः, न +पारि इति वाच्यम् । तदपि 'अख्यादापि कर्मो भान्येऽन्येन दि भानना' इत्यादिरेवाप्ररोचतीत्या, 'कपालानशो षट् आत्मानं भानयति' इति वार्तिकोक्तरीत्या च तद्वाचितात् । नापि कर्मामि तस्य (पातोः) शक्तिः समरति, व्यापारोपरमे 'पाने विद्यते' इति प्रतीतिः, 'प्रमो गमनान्' इति प्रयोगस्य चापत्तेः । पनादि-सनमिव्याहारस्य +पारस्यप्राप्त्यर्थेन कृत्यव्ययानि-कषकत्वेन वा गौरवं, 'पद्वर्धो विद्यते' इति प्रयोगा-पत्तिश्च । पनदेव्यापारयाचित्वनल्लना तु सर्वमाप्रत्ययाना धातुसंतिरिक्तगण्यभाविमयेन सिद्धा । अतो न कृ-माणं धातुर्धे । नापि व्यापारपानं, स्वनिगमो, पचाय-त्तऽऽपत्तेः । अतः कपालपारो धातुर्धे । पक्षादिधातो, विकल्प्यादिषुते अनुकूलव्यापारे च प्रथेकं शक्तिः, न विदिष्टे, व्यापारस्य एतदेव्यापरा कारकनन्वयापत्तेः । व्यापारश्च आत्मनिष्ठः प्रवृत्तः, पूरारदिः शरीरगतो येषां च । अनुकूलवत्त्वमसर्गमर्थोदात्म्यत्वात्, न तत्र शक्तिः । यावत्तु च +पारोरेषु पचति इति प्रयोगाः, तावत्तु प्रत्येकं शक्तिः । कक्षवशाऽपच्छेदकं च यावद-न्यतमार्थं, कृतानुकूलं तस्य वा । एतेन 'प्रथनस्य अन्यधादिदत्त्वेन अवनन्वात् प्रवेत्तस्यापारस्य चत्वे व्यरदितवृत्त्यादीनामपि समशक्तिः' इति पराशरम् । न च पाप्राच-व्यापाराश्रयवत्त्वं कर्तृताया सर्वेषां कारकाणां कर्तृतापत्त्या तृतीयाऽऽशापत्तिरिति वाच्यम् । विद्य शशा एव निवामकत्वात् । अत एव तदकारकव्यापारस्य पच्योरेवितिशया 'काष्ठ पचति' 'शशी पचति' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । न चैव प्रययैरर्थे, प्रहृत्प्राच कपालापारान्तरश्रयस्य आख्यादात्वेन विष्यदिना वा, एकरचनयदिना च एषाऽसिक्तस्यापार, एव्यादिना चर्तमानवादेशे तदर्थं चान् । तथापि तपत्रेन आश्रय-गम्येव तावन्नाऽपच्छेदकत्वं यन्निरूपयन्त्यादीनां प्रथम-नात् । अत एव कपालपाराश्रयस्य सिद्धोत्पत्तात् अन-भिदितापित्तरे 'कर्मणि द्वितीया' (पा० २।३।२) इत्यादिशास्त्रोपेधितवृत्तीयाद्वितीयाऽन्तं कर्तृगम्ये-र्मुच्यते । अन्यथा निदा कर्तृगमानभिवाद्यत्वेन गर्वना

द्वितीयावृत्तीयाऽऽनुवृत्तिप्रसङ्गेन 'देवदत्तः पचति' इत्यादीनां अत्रोक्तव्यवहारेण । तथापि चाल्येव्यापारस्य गुणविद्योष्यन्, सर्वकारणा कल्प्यं तर्तमानादि-कारणस्य च व्यापारविद्योष्यन्, एकादिषुव्यापाराश्च कर्तृ-कर्मणोः, कर्मणश्च षडे । एवं च कर्मोपपत्तेः 'तण्डुल निश्वसिक्लचित्तनकः एकाश्रयने व्यापारः' इति, कर्मात्पत्तेः च एकाश्रयकृत्त्वजनने व्यापारः इति शेषः । प्रथमाऽन्तपदोपपत्त्याश्च आख्यातोपपत्त्याश्च कर्तृकर्मण्यो अभेदेन अन्यतः । 'स्थीयते' इत्यादी भावाख्याते सस्या अनन्वितैर, चातुर्थाव्यिता वा । अनुप्रासनाद्य द्विचतुर्थादीनामशुभम् । न च प्रत्ययार्थश्रयस्य धात्वर्थव्यापारविद्योष्यन्ते 'प्रकृतिप्रत्ययो सहाथे मूलः तयोः म्यत्तार्थस्य प्राधान्यं' इति प्रत्ययार्थ-प्राधान्यस्येव शब्दविशिरोपः, तस्याः 'भातप्रधानमात्म्यते' (निरुक्तं. १।१) इति विशेषमूला कायात् । किंच नाप प्रत्ययार्थोद्देशेन प्राधान्यविधिः, लिङ्गस्ययो-र्थमिचारेण विधेयस्य उद्देशान्यापकत्वात् । नापि प्राधा-न्योद्देशेन प्रत्ययार्थव्यविधिः, नामस्य प्रतिपदिकार्थप्राधान्येन प्रमिचारात् । अत एव तस्याः (श्रुतेः) प्रमाणान्तरादि-प्राधान्यानुवादस्यम् । इति शेषाकरणाः ।

अथ गौरवार्थः । आख्यातस्य गन्तो नात्पः, पच्यार्थकरोतिना विचरणात् । 'किं करोति' इति यत्प्रभे 'पचति' इत्युत्तरस्य पच्यार्थकत्वं विना अनुपपत्तेः । कृतस्य यनामिधायकत्वं, पटाहृत्प्रातोः कृत्यवृत्तित्वस्येवहात् । कृतत्वानुपपत्त्यं कृत्याश्रयवाचक-त्वम् । अन्यथा निव्याऽऽभयवाचित्वापत्त्या कारकमार्थं कर्तृवदार्थः स्यात् । अतः 'कृताकृतविभागोऽन्त-रूपव्यवशय्या । यत्न एव कृतिः पूर्वापराऽसिक्त-सैव भावना ॥' इति यत्न एव आख्यातार्थः । 'रयो गच्छति' इत्यत्र अनुकूलव्यापारे, 'मानाति इच्छति यतते करोति' इत्यादी आश्रयने, 'अपधी यते नरपति भविष्यति' इत्यादी प्रतियोगिभेदे, गर्वय अनुकूलव्यापारे वा निरुक्ता एवम् । अत आख्याताऽ-पच्छेदकं च जीरनयोमिद्विभजननरनिधयनत्वम् । यतने करोति इत्यन्वयत्वात् । यत्ननाऽपच्छेदकं च

छलं सिद्धान्तिकं वा । तस्य प्रत्ययार्थत्वात् धात्वर्थं निरूपितं विशेष्यत्वं प्रत्ययार्थधात्वर्थोपक्रमकृते । आख्याताभिहितप्रत्ययस्य च आख्याताधर्मविशेष्ये आख्याततात्पर्यविपरिवर्तने वा शक्येति । स च प्रथमाऽन्तपदोपस्थाप्यः । 'नैनं, पचति' इति कर्माख्याते, 'तण्डुलः पच्यते' इति कर्माख्याते, 'पच्यते औदनं, स्वयमेव' इति कर्तृकर्माख्याते प्रथमाऽन्तविशेष्यकशाब्दोवाचु मन्नात् । आख्याताधर्मनाशं समशयेन चैव स्वकच व्यापारवैयर्थ्यकालस्य चैव प्रथमाऽन्तपदोपस्थाप्ये तण्डु-
लादौ वा प्रकरत्वात् । एतेन अनभिहिताधिकारकवा-
नुपपत्तिरुक्ता 'तण्डुलं पच्यते' इत्यादिप्रयोगापत्तिः
अपास्ता । कर्तृकर्मनिष्ठमलयाऽनभिधानत्वेन अनभि-
हिताधिकारार्थत्वात् । न च व्यापार एवाख्याताधर्मो
इति वाच्यम् । व्यापारत्वोपाधितया यत्न-भातेः
वाच्यताऽन्वयेत्येव शक्यत्वात् । अत एव न कर्ता
वाच्यः, आक्षेपकत्वमन्वाचं । तदुक्तं 'आक्षेपकभये
संक्षेपेयै नाभिधानस्य कल्पना । संक्षेपेयमानसाम्भे-
ऽपि साक्षाद्दोषेण व्यग्रस्थितिः ।' इति । अतो
यत्न एवाख्याताधर्मः ।

रत्नकोशकारानु व्यापारो धात्वर्थः । लयाज्ज आख्या-
ताधर्मः । तेन 'रथो गच्छति जानाति नश्यति' इत्यादौ
न लक्षणा । 'उपादयति' इत्यत्र प्रत्ययार्थः अनुवादकः ।
अनुवादवाचिषानुत्तरप्रत्ययस्य चोभादवाचित्वं इत्याह ।

सिद्धान्तस्तु क्रमो न यानार्थत्वं, 'वीजिनादुक्त-
कृतं' 'सनादिना सुप कृतं' इति यत्र
विनादि व्याहारात् (एतादृशस्य प्रयोगस्य गौण-
त्वात् न करोतेर्यनाथेकत्वमपगच्छति इति के) ।
कर्तृपदस्य कर्मादिपदवत् स्वत्वात् । रुदिश्च कृत्याश्रये
व्यापारश्रये वा । अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः कृतिकृत्या-
श्रययोः अन्वयवापत्तिः । अतः प्रथमा विपरिणोः आख्या-
तस्य यत्नार्थकत्वं समसंज्ञागलितम् । किंच 'पठते,
करोति' इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः अन्वयवापत्ति-
पौनस्यस्य च । 'एषिष्यति, द्वी, त्रय' इत्यादाविव प्रत्य-
यस्य अनुवादकत्वं वा । अत्रत्यार्थकथानुत्तरास्यात्प्रत्य-
याना यत्नार्थत्वं वा । 'रथो गच्छति' इत्यादौ अन्वे-

तने, 'जानाति, गच्छति' इत्यादौ कृत्यकत्वे च
आख्यातप्रयोगस्य गौणत्वं, अनुकूलनमाने वा लक्ष-
णिकत्वमत्राणो भोविषयपदस्यैव कल्पयितुं युक्तम् । एव
मध्यमोत्तमपुरुषयोः सुप्रसारस्यो चैतनार्थकतया अन्वे-
तनार्थे अनुपपत्तिः । अतः कृत्यो व्यापारोऽर्थः, तेन
विपरिणोश्च आख्यातप्रत्ययाना तैश्च शक्तिः । एव सति
फलानुकूल-व्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि न यत्नस्य तदर्थत्वम् ।
'पाके यतते,' 'पाक करोति' 'पाक गात्र
यति' इत्यादिषु पाकत्वं वृषकरणेन यत्नमानानु-
पपत्ते । अतो विपरिणोश्च भावमानस्य
यत्नस्य धात्वर्थत्वमवभावात् फलजनकव्यापारस्य
उचरीत्या वा व्यापारत्वेव धात्वर्थत्वम् ।
न च अन्ते ल्यङ्गिभ्योः पर्यायता, तत्त-
द्भ्रातृभूमिभ्यामृत्तद्वितीयाया एव भवोमादिरूपफल-
विशेष्योपलक्षणाद्वितीयायात् । सर्वत्र फलना द्वितीयाऽऽवर्ष-
तस्य, आशयकत्वमन्वादीनां च मर्यादायत्नस्य अङ्गी-
कारात् । केचित्तु पिबित्वादिफलजनरताऽवच्छेदक-
तया व्यापारतमुदापनिष्ठं अतिमत्तादागनिष्ठो वा
वैज्ञान्य उप-प्रयोगविर्था पच्यर्थः । कर्मत्वकर्तृवादिषामपि
जातिरूप अत्रप्रयोगविपरिणं वा । अत एव तस्य व्यापार-
वृत्तित्वं समगच्छते । एव देवताश्रमपि । अतः प्रयोग्य-
व्यापारवाचिषु 'मयति विचिन्वति' इत्यादिषु प्रयोग्य-
व्यापारत्र-गणस्य, प्रयोग्यव्यापारवाचिषु पच्यादिषु
विचिन्वत्यनुकूलसाधेः, आक्षेपेण मानात् यत्नविनाश्या-
नुकूलव्यापारस्य तत्तद्वृत्तित्वात् । अत्रप्रयोग्योपार्थं धात्व-
त्वाच्चत्वम् । यत्नस्य तु उचरीत्या शाब्दार्थत्वमवभावात्
परिशेषात् प्रत्ययवाच्यत्वम् । तत्रापि न इत्यन्तेन
वाच्यता, किंतु अनुकूलव्यापारवाचिकरोतिना विपरिणोत्
'रथो गच्छति' इत्यादिशाधारण्येन अनुकूलव्यापारवै-
वाच्यता । करोतिश्च अक्षयपैककर्तृकत्वत्वात् शिञ्ज-
भयति समानार्थकत्वम् । तादृशकरोतिना विपरिणोः
अन्वोपादानुकल्पनेन यत्ने एव शक्तिः, सैव भावनेति ।
केचित्तु एतदुक्तव्यताऽवच्छेदेकं सभयति उत्तोरवस्य
अन्वयवत्वात् यत्नार्थकत्वात् विपरिणोश्च यत्नार्थत्वं
वाच्यताऽवच्छेदकम् । ननु एव करोते, यत्तद्विपरिणोश्चै-

संभवतीति वाच्यम् । शान्तरुमं वसंमवात्, भावनाऽऽश्रय-
रस्य तसंमवाच । अतः एकवाक्यत्वस्य अनुप-
पत्त्याऽपि विशेषत्वम् । न चैवं 'पाठमायना आयेने'
इत्यभिप्राये 'परति भवति' इति प्रयोगाविति, इष्टा-
पत्तेः । किंच 'भावप्रधानतात्पर्यात्' इति स्मृतेः
(निवक्तुं १।) भावनाप्राधान्यरोपिकायाः सार्थकत्वं,
अन्यथा भावार्थव्यापत्तिः । न च नेपं भावनाप्राधान्य-
रोपिका, किंतु 'भावार्थः केवलः शुद्धो भावना'
इति वैयाकरणपरिभाषितधालयैवाधान्यदोषिता इति
वाच्यम् । लिङ्गस्य नान्वाच्य- (वाचि आ) ख्यातशब्द-
सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । न च 'उपमांशपातज्ञं नाम'
इति स्मृतेः आख्यातव्येन धातुरेव उच्यते इति वाच्यम् ।
'पाठः' इत्यादौ आख्यातव्यदाप्रयोगान् । नाम-
निर्णयने तु आख्यातव्यदं तत्पठौ साध-
यिक्तम् । तेन आख्यातव्यशब्दस्य धातुवाचित्वा-
भावात् प्रत्ययवाचि-आख्यातव्यदसामानाधिकरण्यानु-
पपत्तिः । अतोऽप्य 'पठिषिष्युर्गो माध्वंदिनं त्वनं'
इतिक्त् अनेनपठ्यातार्थेदोने भवत्तत्पठ्यातविति ।
तेन आख्यातव्यत्वस्य-कालसंज्ञाभावात्तत्पठ्युक्तं
भावनाप्राधान्यं विशेषे (भावप्रधानतात्पर्यात् इति
स्मृतिः) । अन्यथा धालयैरुपितप्राधान्यविधौ
'प्रवृत्तिप्रययो' इति स्मृतिप्राप्तत्वेन अनुवादो भाव-
ार्थव्यापत्तिः । वैयाकरणपरिभाषणं तु 'नपुंसकं भाषे
क्तः' (पा० ३।३।१४) इत्यादौ धालयैःप्रवृत्तयेव,
न तत्पठ्युक्तं प्रवृत्तं त्वैतदर्थे, न तु भावप्रवृत्तिमाह-
यम् । एवं 'तत्पठ्यानामि नामानि' (निवक्तुं,
१।) इत्यादि 'पाठः, तत्पठः' इत्यादौ तत्पठ्यानामसु
लिङ्गसंज्ञाऽप्यपयोगिनः प्राधान्यरोधनम् । षटादि-
पदेऽपि चातिव्यक्तयोर्मन्थोरपि प्राधान्यम् । अत एव
च आख्यातव्यरूपे (१।३।१३०-१५) जनि-
व्यवयो, बोधवात् इत्याहः । अतः अनेनार्थप्रतिपादकेषु
आख्यातव्ये भावनाप्राधान्यनिधयः 'भावप्रधानतात्पर्यात्'
इत्याद्या स्मृत्या किंपते । 'शरव्यव्यक्तानि नामानि'
इति स्मृत्या अनेनार्थप्रतिपादकतुषादिषु विचार्य विना
अन्यत्रोक्तवचनान् विनाऽप्यर्थं विना कारकत्व-पायात्वात्

प्रधानमूत्रकियाऽन्यविवेन कर्तृत्वादि कारकप्राधान्यनिधयः ।
कारकाणामेव प्राधान्यं, सत्याऽऽदीना प्रातिपरिकार्य-
खापि प्रत्ययार्थप्राधान्योव करुत्या कारकान्वयः ।
सत्याऽऽदीनां तु तन्मानमिधानश्रुत्या तत्परिच्छेदकार
कारके एवान्वयः इति चतुर्थे (४।१।५।११-१६)
स्फुटम् । अतः सर्वकारकाणां भावनाऽन्वयात् सिद्धं
भावनाया सुखविशेषत्वम् ।

कारकाणां भावनाऽन्वयश्च साक्षात् अस्मिन्मात्
भावार्थपरिच्छेदकारकः । तत्र 'अभिहितकर्तृकर्मवाचिनी
प्रथमा' इति मते प्रथमाऽर्थकर्तृत्वादेर्भावनाऽन्वयः ।
'प्रातिपरिकार्ये प्रथमा' इति मते कर्तृत्वादिपरिगण
वैयादेरेव तन्मान्यः इति के चिन् । यस्तुनः
लक्ष्यैव युक्त, निपातपरिक्तनामावर्त्यात्प्राथम्योः
भेदान्वयासमावात् इति । तत्र च अधिहारित्वमपि संवर्गः
इति के चिन् । एवं उभोवन्निवभक्तेरपि
प्रथमासमानार्थकत्वात् उदयोऽपि भावनाऽन्वयी ।
एवं क्त्वा-गदुल्-गुवस्तुच्-नञ्-पथापर्यानां काल-
वृत्तभाषादीनामपि भावनाप्राधान्यः । एवं निमित्तस्य
कारकत्वाभावेऽपि अनुपपत्तयसमात् भवनाऽन्वयः ।
पठ्यासु कारकविभक्तित्वाभावात् तदर्थस्य उदयोर्भावना-
न्वयः इति संप्रदायः । अग्रे तु साक्षात्परपरसंवे-
न्नेन भावनाशब्दे प्राधान्येन अन्ययो युक्त इत्यप्याहुः ।
एवं सर्वमानव्यादिकमपि (भावनाऽन्वयि) । विध्यगो-
ऽपि प्रवर्तना जनकतासंवेनेन भावनाऽन्वयी । संज्ञा-
वास्तु भावनाऽऽदिता ततोऽधिकरक्तुर्नान्त्वान्वयः,
न तु तदधिकृतवदाभावान्वयः । एव च 'यनेत' इत्यादौ
शाश्वभेदेऽपि एववचनोपपत्तिः । 'वसती' इत्यादौ
प्रमाणान्तसुतोषान् सचित्तार्थे (दंत्योः) तदन्वयः ।
तत्र तन्निष्ठास्यै कर्तृत्वान्वयः, यमादिनिष्ठाये फर्म-
त्वान्वयः इति स्पष्टता इति संवृत्तः । के चिन्तु
'स्वीयते, मुच्यते' इत्यादौ भावनाप्राधान्ये उक्त्याऽन्वयः,
प्रधानान्वयस्य युक्तत्वात् । न चैवं इत्यौ संज्ञाऽन्वये
तस्याः सारताऽऽपत्तिः, इष्टत्वात् तत्रापि स्मृतिरोपित-
प्राधान्यधीः । नहि इवं स्मृतिः अकार्यत्वस्य
प्राधान्यरोपि, संवचनाः प्राधान्यप्रवृत्तात् ।

न च भावनाद्वये 'दिवचनापत्तिः एकवचन-
 न्तैः साधुवात् । अतो युक्तः परपरया भावना-
 ऽवयवः । 'सगतेन स्वीयते' इत्यादौ आख्यातलक्ष्ये
 आश्रयत्वे संख्याऽन्वयः । अनन्वितैव वा लक्ष्या इत्य-
 प्याहुः । कर्तृवचनैतयोरेपि भावनायामन्वयः । ता कर्मा-
 रूपाते आख्यातलक्षितमूर्तत्वस्य सामानाधिकरूप्येन, कर्मा-
 न्वाते तद्वान्यप्रकृतप्रयोग्यतया लक्षितफलस्य सामानाधि-
 करूप्येन अन्वयः । तदाक्षिप्तश्रयभेदेन प्रथमाऽन्तो
 पक्षाप्यावयवः । एवं च 'तद्वृत्ताभिन्नाश्रितवर्कर्मत्व
 सामानाधिकरणकल्पप्रयोगेनो ध्यापारः' इति कर्माप्याते,
 कर्माप्याते 'वैवद्वन्ननिष्ठान्वत्त्वसामानाधिकरण. धावानु-
 कूलो वानः' इति शेषः । कर्तृत्व च वृत्तीसार्थः । एवं
 'ओदनः पच्यते स्वयमेव' इति कर्तृकर्माप्याते ओदन
 निष्ठयो, कर्तृत्वकर्माप्याते 'ओदननिष्ठकर्मत्व
 सामानाधिकरणकल्पप्रयोगेनोदननिष्ठकर्तृत्वसामानाधिकरण-
 णाकानुपकूलभावात्' इति शेषः । तत्र वृत्तेर्वाधात्
 व्यापारे लक्षणा । न चैव 'ओदन, स्वयं पचति'
 इति प्रयोगापत्तिः, 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यत्रियः'
 (पा० ३।१।८०) इति यगादिविधानेन वाटदस्य
 अणुत्वात् । अत एव तत्र चैवे न
 प्रथमा न सुतीया, किंतु तृती इति संबन्धाय ।
 तस्मात् 'भावप्रधानमाकृशात' इति स्मृत्यैव सर्व-
 णारहकतृत्वादितिहासित प्राधान्य भावनायाः इति सिद्धम् ।
 किंच अतएव स्मृत्या प्राधान्ये भावनायां कोषिते प्रधा-
 नस्य शुभाशेषकत्वमित्येतेन भावनाया एव कर्तृत्वकर्माप्या
 शेषकत्वं युक्तं, न तैरतीत्यम् । अनन्वयस्य चन्द्रार्थ-
 व्याच्य नाशेषकत्वे कर्तृत्वादी शक्तिः, किंतु आशेषक-
 कृतत्वेन । अत एव यत्र नाशेषकत्वं, तत्र नाशेष शक्तिः
 यथा संख्याऽऽदी ।

न चैवं यत्ता पचमानः पचः इत्यादिकर्तृत्वमूर्तता
 मपि भावनाशक्तिर्वा लक्षणा इति धार्यम् । नामार्थयो-
 र्मैदान्यव्यवहारेण । अतएव 'कर्तृत्ववृत्' (पा० ३।४।
 ६७) इत्याद्यानुभासिनी आशये शक्तिः । न च आशे-
 देन तद्वैधो लक्षणाया वा, शक्त्या च विद्वि अयमेवे
 'शात्वजानेन लक्षणाया अदिष्टेः । अतएव नाम्नेन

तत्त्वप्राधान्यवोधकस्मृत्या लिङ्गस्येवाऽन्वययोर्व्यस्य प्रधान-
 भूतस्य वृत्त्याशेषकत्वबोधनम् । न च वृत्तौ लक्षणा कर्तृरि-
 शक्तिः, एवमन्वयपि प्राधान्यविरोधित्वेन अप्रयोजक
 णाम् । तत् सिद्धं कर्तृत्वमूर्तता वृत्तिबोधशक्तिरिति ।
 भावकृता तु 'वानो यागः' इत्यादौ 'भावते क्रियते'
 इत्यादिवृत्तिशक्तिपदाभ्याहारिणो बोधः । अन्यथा चाल्पर्य-
 माप्तप्रतीतिः तत्र खरवन्त्वयानुपपत्तेः । अतस्तत्र चाल्पर्य-
 माप्ते शक्तिः, वृत्तेस्तु आशेषः एवेति सिद्धम् । अतो
 धाववर्षातिरिक्ता वृत्तिरुपा भावना आख्यातार्थः ।
 आश्रयस्तु आशेषकत्वः । आशेषकत्वस्यावयवे वैचर्यर-
 गोक्त कर्तृत्वकर्माप्यात्वं अपास्तम् । 'तः कर्मणि च मावे
 चाकर्मण्येभ्यः' (पा० ३।४।६९) इति स्मृतिरपि
 'तः' इति पाठ्यतमाश्रित्य 'शेकयोर्द्विवचनैकवचने'
 (पा० ३।४।२२) 'वृत्तु वृत्तवचन' (पा० ३।४।
 २३) इत्यनुशासनैकवचनतया तादेवतिवादीना कर्तृत्वम-
 गतेऽन्वयविशेषतया एकवचनारविधानपरं व्याख्यायैव ।
 अननिष्ठताविशारस्मृतिरपि (पा० ३।३।१) कर्मादि-
 गतलक्षणानुसंधाने द्वितीयवृत्तौ वाऽऽदिविधानपरम् ।
 'कर्तृत्ववृत्' (पा० ३।४।६७) इति स्मृतिस्तु नामार्थयो
 भेदाव्यवहारेणैव न ह्यवधिधानपरं किंतु सर्वभि-
 धानपरम् । इति दिक् । मणि. ट. १०३-११५.

० आख्यातविशेषणार्थं मन्त्रत्वेन विधिशक्तिः
 तितोषीयते इति नायमेकान्त । ह्यद्य मन्त्रगतान् अपि
 विधापना 'सन्त्याय वशिष्ठालालभते' इत्यादयः ।
 वा २।१।६।३० ट. ५३१. ० आख्यातशब्दानां ये
 शक्तवन्ति गुणवचनतद्विधा गुण कर्म च विधातुं,
 शक्तवन्तिनातः वे चेत्यत्र गुण विधातुम् । यो हि पापाणां
 भक्षकः, ईश्वरः तस्य गुणवचनम् इति । अ.
 १०।३।१।८. ० मन्त्रगीतानामपि अविधापनात्कल्पवनेन
 ऐदमर्थं निरूप्यते इति आख्यातशब्दानां धिन्त्वित्थिः
 धिर्मर्षाः पुन मन्त्रगीतवदात्त शक्तवन्तीति । वा.
 ३।४।६।२ ट. १०३, ० आख्यातशब्दानां मन्त्र-
 वृत्तिशक्तिः । ३।४।६।२ ट. १०३, ० आख्यात-
 शब्दानां मन्त्रवचनार्थं प्राधान्यगतानां च वेदां शक्तवन्तीति
 विधिशक्तिरनन्वयत्वेन तेषामविधापकत्वम् । ३।४।६।२

पृ. ४२३. * आख्यातशब्दाभिधानेन नहि प्रथानभूतो गुणभूतो वा अर्थो भवति । यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नासौ आख्यातशब्दाभिधानेन प्रथानभूतो भवति । भा. १०।१।१०. आख्यातसमभिव्याहारे प्रथमाऽन्तार्थ- विशेषणरूपोपनिषत् चदन्तः तादृगनिषी मानाभावेन परात्ताः । नहि प्रथमाऽन्तपदार्थस्य प्राधान्यबोधकं समुदादि मानमस्ति । चाक्षरार्थसमसस्य उभयविधयेन विनिगमनाऽयोगात् । मणि, पृ. १७२. * प्रागेणाख्यात- संवन्धि नामेष्ट पारतन्त्र्यमाहू । ' यानि उवादेवार्थानि नामप्रदासि, तानि तावत् आख्यातपरतन्त्र्यत्वात् तदनुगा- रणि सन्ति तद्वृत्तिः प्रतीक्षन्ते । वा. २।२।२ पृ ४६७. * आख्याताश्लिप्तस्य कर्तुः गुणभूतत्वम् । सु. पृ. १०५३. * कारकविभक्तिं विना आख्यातात्त्वयायोगः । पृ. ४०१. * आख्याताभिहित्वा गम्या अनभिहितेऽपि कर्मैरास्तेति इत्युक्तं: इत्युक्तं कर्मविकल्पे । बाल. पृ. ७९. * आख्याताभिहित्वभान्नाऽतिनामानादेव लभ्यमानः कर्ता नाभिषेत्ते भवितुमर्हति । गा. ३।५।८. * आख्यातार्थः घातार्थातिरिक्ता कृतिरुपा भावना । आशयस्तु आशेषलभ्यः । मणि, पृ ११५. * आख्यातार्थः न फलकाहृक्षात्पूराणसमर्थः । स्वयमेव साप्यगतात् । वा. २।१।११ पृ. ३७५.

* आह्वयार्थः । (माहृहस्यम्) घाताद्यनुक-
 ल्यापारणामान्यस्यैव प्रत्ययार्थत्वं, ' पाकं भावयति ' इति
 गिन्नाभूकदुनः व्यापारणामान्यस्यैव विकल्पतात् ।
 यदपि ' पाकं करोति ' इति विवरणं, तदपि करोतेः
 व्यापारणामान्यस्यैव अनुकूलमेव । नहि करोतिर्ग-
 नार्थकः, तद्यथा करोतेः यत्तेरिव अकर्मकताऽपचेः ।
 पञ्चमपिकरणव्यापारस्यैव हि धातोः सकर्मकत्वम् ।
 कृत्तमानाधिरूपव्यापारस्यैव च नाकर्मकत्वम् । पचेः क-
 ल्पविकृतिः ओदनवृत्तिः । व्यापारः यैमवृत्तिः इति व्यतिर-
 णत्वात् सकर्मकः । सापक्ष कृत्तुं, कृत्तुं चैते एव
 इति द्वयोः गणानाधिकरणत्वं इति सः (स्वपितिः)
 अकर्मकः । तदपि करोतिवतयोः एतावत्, तदा एव-
 शीघ्रस्यैव च पचिस्त्वर्थः कृत्तमानाधिरूपत्वं च
 विकृतम् । अतः करोतिरपि व्यापारणामान्यस्यैव ।

अत एव ' रथो गच्छति ' इत्यत्र ' रथो गमनं करोति ' इति विवरणमपि सम्यक्ते । अतः करोतिभावपत्तिव्या-
 पितरणात् आख्यातस्यैव क्रमेदेवकं प्रवृत्तत्वात्पत्तिरिक्तं
 व्यापारणामान्यं वाच्यम् । तच्च फलं क चिद्द्वयार्थः क
 चित् स्वर्गवि इत्यन्वयेत् । व्यापारणामान्यस्य च विशेषा-
 याह्यारूपेति कर्तव्यताऽऽकम्पनाया प्रधातारिवाक्यैः विशेष-
 समर्थं इति पार्थसारथिः । वस्तुतस्तु तत्तत्कर्मभेदेन
 तत्तत्प्रापारभेदेन च अनुगतैः कृत्यभूतस्यैवताऽवच्छेदक-
 भावात् ' पचति, पाके यतो, पाकं करोति ' इत्यादि-
 विवरणाच्च आख्यातस्य यत्र यत्रैव शक्यताऽवच्छेदकम् ।
 न च करोतिहादनुकूलव्यापारव्यापि । घातरोगादिया
 स्वन्माने चैते स्वन्मानुकूलविजातीयानुसरोरूप-
 व्यापारत्वसि ' नाहं स्वन्दं करोमि, अपि तु घातरोगेण
 मच्छरीरं स्वन्दते ' इति प्रतीत्या करोतेर्नामैकत्व-
 प्रतीनेः यत्त्वस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वे एतावत् । एवं
 च ' रथो गमनं करोति ' इत्यादौ अनुकूलव्यापारे कृत्ये
 लक्षणा इति ध्येयम् । न च स्वत्वार्थकर्मकत्वाविशेषात्
 क्रमेदेवकं प्रवृत्तत्वात्, पचोक्ताभावेऽपि आख्यात-
 शक्यताऽवच्छेदकत्वात्प्राप्यतन्वयकयताऽवच्छेदकत्वत्वनापि
 भवत्यर्थकर्मकत्वोपपत्तेः । न च करोतेर्नामैकत्व-
 यत्तेरिव अकर्मकताऽवच्छेदकत्वं, तस्यैव यत्त्वस्यैक-
 यत्ते घातार्थताऽवच्छेदकत्वभेदेन सकर्मकत्वार्थकत्व-
 स्वरथोपपत्तेः । यत्तेर्हि चैप्रतिष्ठा निवैव सन्तमानाधि-
 करणं फलम् । करोतेषु तद्व्यतिरिक्तं उल्लेख्यत्वं
 धात्वर्थताऽवच्छेदकत्वम् । ततश्च पचैव पचति-
 मच्छेदयोर्वापाररूपकृत्यैकत्वेऽपि फलमेवादेव व्याख्या,
 एवमिहापि व्यापाररूपकृत्यैकत्वेऽपि फल-
 भेदादेव सकर्मकताकर्मकत्वस्यैव शक्यताः । यत्
 कर्म पुनः सम्यक्पि प्रमाणव्यवसायमेव धात्वर्थ-
 वलक्षणं, घातुप्राप्यमेव वा इत्यन्वयेत् । यस्तु तन्तु
 एतदप्यस्य नैस्तुभोवरीया अपापरदिशेऽप्युत्पत्त्यात्
 अविवक्षितरहितमिष्टकर्मात्प्राप्तत्वात्पचैव सकर्मकत्व,
 तदभावश्च अकर्मकत्वं इत्येव योस्तुभोक्तव्यं पुनः ।
 अत्र च अत्राहृत्ता गमनविशेषादिति तद्व्यर्थम् ।
 तेन कतरपि अपेक्षेते यथा ' पटः कर्म ' इत्यादि

भनाकादृश्यं ' एव ' इत्यादौ सत्कादृश्यं, तथैव यतः कर्मानाकादृश्यं करोतेश्च कर्मनाकादृश्यं अवि-
 यद्म । पन्नादेश्च स्वरूपेण कर्मनाकादृश्येऽपि अवि-
 यदादशाया अकर्मकत्वात् अविषयाविरहेति । अत एव
 ' ओदनस्य पच्यते ' इति भावेऽपि प्रयोगः । व्यासादि-
 भान्ना च स्वरूपेण अकर्मनाप्यामपि साक्षादिकल्पयोगे
 कर्मसाकादृशत्वात् सन्नाकर्तृत्वात् ' नैवेद्य आम्नते मासः '
 इति प्रयोगोपपत्तिः । यदा एकस्मै सन्नाकर्तृत्वे, नैवेद्यि-
 न्नापारनाचिन्तयत्पथमपुरस्कारेण कर्मसाकादृशत्वात् सन्म-
 कर्त्तृ, पुण्यनिष्ठान्नापारनाचिन्ते कर्मानाकादृशत्वात् अक-
 र्मकत्व च द्रष्टव्यम् । अतो वनार्थकत्वेऽपि करोते, त-
 र्माप्यन्तधत्ते, तेन विशिष्टमाणास्मात्स्यापि यथार्थकत्वम् ।
 एवं च ' रथो गच्छति जानाति दृच्छति प्रपतते '
 इत्यादौ यत्र पत्नस्य वाचः, तत्र अनुवृत्तान्नापरस्य आश-
 वात्यस्य वा लक्षणा इति द्रष्टव्यम् । ' नश्यति ' इत्यादौ
 प्रतिबोधित्वे लक्षणा ।

तद् सिद्धं भाक्तमुद्रणसाधारण्येन सर्वत्र धारणावि-
 रिता भावना आख्यातार्थः इति । तस्याश्च शक्तताऽ-
 च-च्छेदकं करोतीति विविधमाणाख्यातयम् । अतश्च
 मन्वतीत्यादौ करोतिना विवरणाभावेन भावनाऽभावात्
 धात्वर्थे एव कारकान्वयः, परंपरासम्भवेन एकपत्न्यवयव
 इति प्राञ्ज । वस्तुतस्तु लक्षणात् आख्यात-रमेव शक्त
 ताऽन-च्छेदकम् । अन्तीत्यादौ आश्रयत्वे लक्षणा । एव च
 कारकान्वयत्वे च ध्युपपत्त्येकत्वनाऽपि । शक्तताऽ-
 वच्छेदक च (आख्यातस्य) न स्यात् । यथायथ
 चिदुपरिधत्तत्वादापि भावबोधविधत्वात् । नापि
 व्यादेरौत्थापितत्वेन शान्त्यप्यादेरौत्थापितत्वादापि
 शक्त्या भावबोधोपापत्तेः । नापि विशिष्टादेरौत्थापित
 कर्त्तृ, तथात्वे विशिष्टानामनेषु च प्रवेशात् शक्तताऽवच्छे-
 दकाना अननुगमेन धारयनेकत्वात् । तत् पर
 लिप्यादिनेन प्रयेकं शक्तिः । अत एव लिप्यादिना
 न्नाहानुपस्थितावपि शाब्दबोधः, अन्यथा अन्येषु निना-
 द्विपु लानता शक्तिप्रमाणा वाच्यत्वकल्पने गौरवात् ।
 धृतेन ' आख्यातत्वमेवैक शक्तताऽनच्छेदक, तद्य
 शक्त्यावच्छेदनेन आख्यातवदपरम् । तदत्र च निना-

द्विपु इति वे शक्तः । शक्ति अपातम् । त्रिपुत्रिपु
 आख्यातपदवाच्यराशनेऽपि त्रिपुत्रेण पञ्चतीत्यादौ शक्ते-
 ऽपि भावनायोपात् । अतः सिद्धे आख्यातार्थो
 मानेति । रहस्य. पृ. ४९-५२.

० आख्यातार्थः यत्र स्वविधानार्थमुच्चार्यते, तत्र
 विषयितं विदोषणं, यत्र परविधानार्थमुच्चार्यते यथा
 ' दद्यात् पुरोहि ' इति दक्षिणग्रन्थविधानार्थं होम
 लक्ष्यते, तत्र द्वितीयवदपत्तयो नास्ति, वाच्यमेवप्रव-
 द्धात् । सुपु. ६।४।६।२३ पृ. १४४४. ० आख्याता-
 र्थस्य मुख्यविशेषः इति व्युत्पत्तिः । रहस्य. पृ. २४.
 ० आख्यातार्थं प्रधानभूते सहस्य विदोषणं भवति, परार्थे
 पुनः विषुय इति । लक्ष्यते । प्रधानभूते आहृतीर्गुणो
 वा तस्यैवार्थमुच्यते, तत्रोपर्यतिशेपणविशिष्टः एक-
 स्माद्वाक्यप्रवचनम् । तद्विशिष्टं च दृष्ट्या पूर्वी भवति ।
 अन्यतरविशिष्टं कुर्वन् अभुतं कुर्वीत् । यत्र पुन-
 आहृतिरहिते इवे आख्यातार्थः कीर्त्यते, तत्र सर्वशेष
 तत्वातीशेषु तन्वी भवति । न तत्र एकस्मिन् निवृत्ते
 कृती मन्वेव, अपरस्मिन्त्रि द्वि आहृतिरहिते तदुक्त-
 मेन । ततोक्त, अप्रतिविद्धं च निश्चितं न निश्चैत ।
 आख्यातार्थे पुनः प्रधाने न तस्य आहृतिरहितेन
 संसन्धः । तत्र तदाहृतिरन्वरे अनुपसंक्षिप्तमार्थेऽपि
 जननेन प्रवचम् । तदुक्तं च प्रधानं मन्वति । न च
 किं चित् शुभं रीयेतेति । तस्मान्न विदोषणं युक्तम् ।
 भा. ६।४।६।२३ पृ १४४५-४२. ० आख्यातार्थ-
 त्वेन क्रोत्वर्थस्य ह्यपितत्वात् । रहस्य. पृ १३०.
 ० आख्यातार्थविषये कर्त्तृविकरणं सर्वं द्रष्टव्यम् । के.
 ० आख्यातिक्रमो विभक्तयः पद्यति पद्यत पद्यन्ति
 इत्यादयः । भा. २।१।३।४.
 ० आख्यातम् — ' इव वेदि. ' इत्यादि । भा
 २।१।३।२
 ० आख्यायिणारूपं च ' तुयो इ सुपु. ' इति । भा. २।१।३।३.
 ० आख्यातिकारम्याः । न च अर्थप्रकरण-
 शब्दान्तैः विभक्तं सामानाधिकरण्यात् । येन केन
 चित् वर्णयामान्यात् आख्यातिकारम्यात्वेन शोभत्वेन च

तद्विषयः अप्यवसीते । वा. २।२।३३ पृ. ४०६ । सु- विद्वद्राक्षयोः प्रकृतयागानुसदित्वाभावे पीर्णमाग्नमायासाधनद्वयोः तद्वत्प्रकृत्योनिप्रकृतयाग-नामत्पानयते; तयोर्वा लक्षणया प्रकृतयागमप्रकृत्यापि दर्शपूर्णमासशब्दयोः तावत्पूर्वधारणहेतुसामानाधिकरण्या-भावात्, पूर्णमासशब्दस्य किञ्चिद्दर्शनात्मात्वात् वाचरूपीर्णमासीशब्दोपस्थापनेन आख्याभूतपीर्णमासी-शब्दविहारत्वात् ततोऽनन्यत्वेन दर्शशब्दस्य जदन्त्यङ्गिति-त्यसाम्नात् गौणरत्नाशब्दोक्त्या विशदल्लक्षणया अमात्याग-शब्दार्थस्येवगात् दर्शपूर्णमासशब्दस्य प्रकृतपीर्णमास-मायासाधनकालोनिगागतितयत्वाभ्यवसानं न भवतीत्यर्थः । पृ. ७२६.

ॐ आख्यवन्नपिदकन्यायः । यथा मूपकोऽन्नपिदकं भक्षणीचद्रभ्यापारविशेषं पानवितुमेन अन्तेति, तदुद्धृतं मन्थकसंयदमितुं वा न शक्यते इत्यर्थतियेऽस्य प्रयुक्तिरिति । साहस्री. ८०१.

० आगन्तव्यः अनुनिर्वाण्या भुविशिशेषात् । एवं हि श्रूयते 'वस्तुपुरोवनामगु निर्वपति' इति । भा. १२।१।२।३.

ॐ आगन्तुकानामन्ते निवेशः इति वा, आगन्तु-न्यायः इति वा, आगन्तुना न्यायः इति वा, आगन्तु-नामन्ते निवेशः इति वा न्यायः । एतदर्थकं ध्रुव 'अन्ते तु सादरापणः' इति न्यायः प्राग्वतः । एतत्प्रति-पादकमधिकरणं तु 'नारिद्वयः' इति किन्दी द्रष्टव्यम् । के.

० आगन्तुकानामन्ते निवेशः इति नारिद्वयधिकरण-प्रतिपाद्यः 'अन्ते तु सादरापणः' इति सूत्रेण (५।२।१।१९) उक्तः न्यायः । के. ० अभिचक्षणे सावित्रा-दीना अगन्तुकानां दीक्षणीसादिनहृत्स्य अन्ते निवेशः इति प्राते । भाट्ट. ५।२।११. ० 'आगन्तु-कानामन्ते निवेशः' इति न्यायेन भेदेऽन्ते गुणवशे-नर इद्विद्वरोपस्थित्या तसाहस्येण तत्र सूत्रस्वरूपपरत्वं तस्य 'इत्यदि विवरणे सप्तमित्यलं वदुनः । साहस्री. ४०५. ० यत्र क्वचननेन म्यूनी पशुर्भविधिः, न तु स्पष्टविशेषात्प्राप्तानं, गन्तानि आगन्तुनामन्ते निवेशः

इति न्यायेन अन्ते एवानुष्ठानम् । कौ. १।३।३० पृ. २५. ० आगन्तुकानामन्ते निवेशः इति न्यायाद्य असा-धारणज्ञानहीनानां वरणादीनां तद्विद्वन्तये पुक्तम् । न्यायनिर्णयः ४।३।३ म्. ० समाजेषु पूर्वं निविष्टेषु येषु चित्, अन्ये अवकाशाभावात् न निविद्यन्ते, तत्र आगन्तुन्यायः प्रवर्तते । रत्न. १०।५।१. ० यत्र प्राथ-मिकपदार्थनिवेशो निश्चितः, तत्र आगन्तुन्यायात् शान्त्य-लोपः । सोम. १०।५।१. ० समाजेषु समाजेषु च ये आगन्तवो भवन्ति, ते पूर्वोपविद्यन्तु अनुक्रमेणैव निवि-द्यन्ते । भा. १०।५।१।३. ० समाजेषु समाजेषु च आग-न्तुर्ज्ञानो वास्तव्यानुष्ठानमेषैव निविद्यते । १०।५।१।४, वास्तव्यैराकान्ते देशे आगन्तुर्जनः असमवात् अन्ते निविद्यते । १०।५।१।४. ० लोकवृणायः पूरणार्थत्वेन मध्यमैकचित्तिविषयाणां इष्टताना आगन्तुर्ज्ञानं न्यायेन प्राप्तो निवेशो प्राप्तिरु न शक्यते इति पूर्वः पक्षः । रत्न. ५।२।८. ० आगन्तुकानामन्ते निवेशः । दर्शपूर्णमासयोः 'एकविंशतिसमुद्र्यात् प्रतिष्ठाकामस्य' इत्यत्र सावित्रे-नीषु अचिन्तना पण्यमूत्रा अन्ते निवेशः । वि. ५।३।३ ० आगन्तुना स्तोत्रानां उद्विष्यमाने पर्योत्तेर-कारणात् । भा. ५।३।४।७-१२, मास्यदिनाभ्युपगमानशोक्तु साम्ना मास्यनारिष्येव निवेशः । ५।१।५।१३-१४. ० पूरणप्रत्ययेन लोकरूपवद्वाच्यं ऐच्छिरूपेऽपि आपौ-वयेदे वेदे तदपेगात् आगन्तुकानामन्ते निवेशः इति न्यायेन अभिपारणोत्तर पश्चात्तदवदेव आगन्तुकानां पत्रारणे इति पूर्वपक्षः । संकर्व. २।२।८.

० आगमः सामान्यतया विपुद्धतोमेक प्रती श्रुत-सम्प्राप्तपक्षे । भा. १०।५।१।५-२५, ० आगमेन परुयापूर्णं प्रयोगोमे मित्स्वस्य अवशिष्टानां साविधेनी-विपुद्धो । १०।५।८।१७-२३, ० आगमेन सख्या-पूरणे समाप्तापवादकमेनैव ऋचः आगमधितन्य. एक-विंशे विगये त्रयस्त्रिंशो चातिरामे । ५।१।६।१३. ० आगमस्य आनन्त्यात् उपादेशः अर्थवान् । बृहती. पृ. २७०. ० आगमस्य न्यायविषये सायनाभावात्, तद्वि-द्वन्त्याभावेऽपि न्यायविद्वत्प्राप्तिपायित्वात् तदाशक्तं अभिधत्ति (इति चैव) सायने विना आगमस्य प्रादा-

पक्षमात्रत्वावकत्वायोगात् । सु. पृ. १४१८. ७ तत्र नाम आगमविरोधो बुरुकः उक्तावयितुं, यत्र न्यायागमौ समानविधौ भवतः । वा. ५।४।४।१३ पृ. १२२, ७ आगमविरोधे न्यायः कार्यसमो न भवति । ३।४।४। १३ पृ. १३८.

७ आगामिसंनिहितव्यापि अर्थात्तन्निहितव्येप सनिहितव्यापिना एतच्छब्देन परामर्शः समवति । यथा 'अथैव षोडशः' 'अथैव विश्वयोतिः' 'अथैव सर्वयोतिः' इति । वि. २।२।८.

७ आग्नेयं (सकल्य) मन्, अमृतस्य विश्वजिद्विधिः । भा. ६।४।१।१।३२-३३.

७ आग्नेयैष्विन एवाद्यद्यनपाठः प्रथमे त्रिसंयुक्ते प्रथमं हविः गणकूपे । भा. १।४।१।२, ७ आग्नेयैष्विनवमष्टाशाला निर्वपेत्पररक्तवापा प्रातश्च माष्यदिने च तृतीयमग्ने च प्रथमं हविः । १।२।१।१२९

७ 'आग्नेयैष्विनमेवाद्वाङ्मपाठे' इति अप्पररक्तवापा व्याख्यादेशस्य अग्नीषोमीशुद्धोद्गाधिकारस्यम् । भाट्ट. ८।१।१. ७ 'आग्नेयैष्विनमेवाद्वाङ्मपाठे निर्वपेत् एष्विणी-माग्नेयं यजेत' इति श्रुतेः मुख्यस्य आग्नेयैष्विनस्य विकल्पेन अग्नीषोमीशुद्धोद्गाधिकारत्वात् पौर्णमास्यावासात् प्रातेनैव नैतन्नाष्ट्रव्यात् वाश्राव्यस्य सात्त्वतस्य उपासु-याजविहासस्यैतदुक्तौर्णमाषतन्त्रविधया (म) प्रवृत्तिः द्वादशाधिकरणे यथपते । सु. पृ. १।०।१ ७ 'आग्नेयैष्विनमेवाद्वाङ्मपाठे निर्वपेत् एष्विणीमाग्नेयं यजेत' इति । तत्र आग्नेयैष्विनः ऐन्द्रास्य विवृतिः । (पूर्वपक्षे विधया उक्तविदम्) । वि. १२।२।८. ७ आग्नेयैष्विन-व्यस्य प्रथमं निर्वपेत् एतो शर्वस्यवक्तोर्निर्वपेत्; वैहन-मुष्णकमनुतोषात्, अप्पररक्तवापात् । भाट्ट. ५।४।१०.

७ अप्पररक्तवापागामागामैष्विनव्यस्य ऐन्द्रास्यविकारत्वे 'अग्निः प्रलेन मन्थना ७ सोमं पौर्णमिष्या वयं' इति बृहन्नतलो अग्नेयैष्विनोद्गात्रवये । अग्नीषोमीशुद्धोद्गात्रे तु पार्श्वयो 'अग्निर्द्विजातिः' तं सोमाधिः' इति । के.

७ आग्नेयैष्विनवद्वादशकपाठः अप्पररक्तवापा द्वादिनेन्द्रास्यविकारः । वा. ६. १।१.

७ आग्नेयैष्विनव्यायः । प्रधानेषु समकल्पेषु धर्म-विरोधे प्रथमप्रकृतियैः धर्मस्यनुग्रहः ॥

मुख्यं वा, पूर्वचोदनाल्लोककवन् । १।२।१।८।२३ ॥ भाष्यं— यत्र तुल्यस्यैव प्रधानानां धर्मविधिति-पेयः, तत्र मुख्यधर्मः कर्तव्यः । यथा 'आग्नेयैष्विनवैषा-दगाशाला निर्वपेत्पररक्ते, एष्विणीमष्टाशाला यजेत' इति । तत्र मुख्यस्य आग्नेयैष्विनस्य कल्पो भवति । कुतः ? पूर्वचोदनात् पूर्वचोदितत्वात् । पाठकमेव पूर्वमात्रा-नेष्विनः कर्तव्यः । तस्य धर्मा अप्पररक्तवापाः प्राप्नुवन्ति । उत्तरस्य तु पूर्वो विक्रान्तः । तदुक्तत्वात् हि तस्य प्राप्तिः, तदभावात् च । पूर्वस्य कृते कल्पे उच्यते तत्रैव कृतार्थत्वात् स्वस्वयो निवर्तते । ऐन्द्राधि-करणं त्रिके मन्थते । तेषां पञ्चदशराशिषु मुख्यधर्मा-नुग्रह एव ।

दुष्— मुखं वा पूर्वचोदनात् लोहवत् इति सम-सकल्पयोः (प्रधानयोः) धर्माणां (विरोधे मुख्यस्य स्वाधर्म्यं अनेन त्रयेणोच्यते । अल्पधर्मोविरोधे भूयसा-दाधर्म्यं, अल्पे तु तदधर्मनतितदुपकारं प्रबन्धात्पौर्णमिष्य, समसकल्यविरोधे तु मुख्यस्यैव नाधर्म्यं इत्येते तु प्रसङ्गे-जीविना, इति यथादेवं न्यायवैधिव्यवहारेः—) तस्मात् त्रिके एतेऽपि अधिकरणे, न तु वाशब्दभङ्गमात्रेण ऐन्द्रा-धिकार्यं धृत्तिकामादतद्गन्तं सम्पत् ।

तथा चान्याद्यं दशोक्तम् । २४ ॥

भाष्यं— अन्याद्यैः पूर्वं प्राप्तस्य कर्तव्यत्वं दृष्टं-वति । अप्पररक्तव्ये पूर्वमघादोपीयते रूपाऽपि क्षेत्रं धर्म-वदधिकारमिति । (निष्कन्दरीये तु— अप्पररक्तव्ये पूर्वमघादो-उपाधि क्षेत्रं धर्मं यत्निर्गमं इति— इति पाठः) इदं नाधि, यथा वै पूर्वसकल्येन जपन्यासाधिने जोष्टीकणे (नैमीयन्ते इति विश्वकण्ठे) नावलाभन्तीत्येवमेवै-ताम् इति । (अत्र 'अप्यस्यैव' इत्यारम्भ 'धिकर्म' इत्यन्तं श्रुतिगोचरम् । 'इति' इदं नाधि' इति भाष्य-पदानि । 'यथा' इत्यारम्भ 'मोक्षेत्' इत्यन्तं धृतिवाक्यं, 'इति' इति भाष्यकम् । अथ ५।४।१०.२ ७ तुत्रभाष्ये 'अप्यस्य पूर्वमघादोपीयते' इत्युक्तं, यदधिकर्म' इति मुदवित्वा 'पश्चात् समाम्नातस्य पश्चात् प्रयोगं

द्वयं पति' इति भाष्यं मुद्रितम् । १०११४२९ तुलभाष्ये तु 'अभरस्व पूर्वमधमोः, उपमि द्वित् कर्म यदशिरम' इति वानर्यं, भाष्यं च 'पूर्वमभरस्व, अधमोः इति व्यपदेशः समुच्चये अवकल्पते गच्छति विशेषे' इति मुद्रितम् । तर्पणाऽपि एतच्छ्रुतिवाक्यपाठः समीचीनो तुर्गितः । के.)

शा— यत्र समसंख्यानां धर्मप्रतिषेधः, नत्र कस्य स्वधर्मस्याभा, कस्य वा अन्यधर्मोपजीवनं इति चिन्ताया अनिवारान्ती मुख्यता स्वाधर्ममिच्छात् । तस्माद् द्विधर्मः अद्यजातविरोधव्यवस्थाया निर्विभ्रमव्यवस्थेते, अद्यव्यत्य तु तद्विद्वद्वाच्यं धर्मः प्रहीतुं शक्यते । न चात्र अवगतस्य त्पत्ते, अनयगतमग्रहे च किं पितृ कारणं भूयस्त्वं प्रधानधर्मत्वं वाऽस्ति । तस्मादन मुख्यस्य स्वाधर्म्ये इति । किमिहोदाहरणं ? अभरकल्पाया भूयते 'आग्नावैष्णव द्वादशकपालात् निर्धयेद्वराह्ये, चरस्वतीमात्रव्ययं यजेत' इति । तत्र आग्नावैष्णवस्य औपशान्त्यकल्पद्विद्वेगलाभ-द्वादशकपालत्वैः ऐन्द्राप्रविकारत्वात् दार्शनिकं तत्र, आभ्यस्य तु उवांगुशाब्दिकृतिवात् पूर्वमावधमपिच्छात् । तत्र पूर्वयत् आग्निभाष्यमन्त्रोर्विरोधे मुख्यधर्मत्वात् वृष-न्वली (अग्निः प्रत्नेन धमना० नोम गीर्भिवृ०) प्रहीतव्ये । ऐकाधिकरणं तु एरीयमतत्वेन उपन्यासात् (' ऐकाधिकरणं तु एकं मन्यन्ते ' इति भाष्ये) अन्यात्प्रवाचनं परमात्मैव । नहि अल्पवैशुष्ये सम्भवति भूशोवैशुष्यं प्रयोगाचनः क्षमते, अद्यगतमपि कारणान्तरवशात् प्राप्यते एव । यथा उपरित्तने अधिदरणे मुख्यमपि दीवणीवाधर्मत्वं हिला प्रधानधर्मत्वत्वेन सुखाभाः एतन्नुग्रहीष्यते, तथा भूयस्त्वेनापि । तस्मात् दे एवाधिकरणे (नियतिविद्वन्पार्शो० इति, मुख्यता० इति च) ।

सोम— पूर्ववदितं भूयस्त्वस्य निरामकस्याभावात् अनियमः इत्युच्यतेः (प्रत्युदाहरण) संगानि । मूत्राधैरुत— मुख्यं अनुशास्यधर्मकं स्यात् तस्य पूर्वचो-दितत्वेन तद्वैशुष्यस्य प्रथमावगतवत् । लोकवत् प्रथ-मावगतवत्स्यैव लोकं परिगच्छन्वास्ति ।

वि— 'आग्नावैष्णवस्य स्वतो रिरिच्छाऽथ सुख्यगम् ।, आगो निशमनाभावा, दस्यः प्राशय्यतो मयैत् ॥ '

भाट्ट— यत्र तु समसंख्याकलोर्विरोधः, यथा अन्धर-कल्पाया 'आग्नावैष्णवं द्वादशकपालं चरस्वत्यावभागाऽ-पराह्ये' इति । अत्र हि द्वादशकपालत्वात् आद्यः ऐन्द्रा-प्रविकारः, तस्यापि ऐकस्विकद्वादशकपालत्वात् । चर-स्वती तु पूर्ववत् । तत्राग्नमागामिमरीनमन्त्रोन्नयनियमः, परस्य वा प्रावलयम् । इति प्राप्ते, स्वयमि मित्रवाक्यव्ये उभयन वा अतिदेशकल्पनाऽवश्याभावे, अन्वयतः स्वप्नार-स्वभनिमित्तस्य प्रवृत्तस्य आद्ये असभनेन अन्ये एव पुरःभूर्तिरुक्त्वात् व्यथे एव धर्मोत्तुग्रहात् तन्निवृत्त, अन्ये च उदाह्यात् प्रवृत्तः । इति चारानार्याः भूयस्त्वं न मुख्य-त्वप्रापवाचकं किंतु पशुकामिच्छायामेव भूयस्त्वेन पूर्वपक्ष-गमिषाद्य मुख्यत्वेन सिद्धान्तपिवा ऐकाधिकरण्येन मूत्र-इत्य न्यायव्यति-युक्तं, तत् श्लेके प्रथममप्युपपावच्छ-स्यापि दुर्गस्य पश्चादागतैरपि बहुभिर्वापदर्शनादुपेयि-तम् ।

मण्डन— ' नमेणु मुख्यधर्मः स्यात् । ' शंकर— ' मुख्य स्वधर्मकं ताभ्ये । '

३ आग्नावैष्णवग्रन्थायेन श्लेः प्रथमपठितत्वात् दीवणीवेष्टिः पूर्वमि अनुप्रेषा, तदनुपारेण दिनात्तरे सुनाया उर्कव्यः इति पूर्वपक्षः । वि. ११२१६.

४ आग्नावैष्णवादीनां राजसूयगतता पृथग्दक्षिणा-युक्ताना अग्निनि न तन्म । भा. १११४१११-३.

५ आग्निमास्तं शब्दं सोमाद्भूम् । एकादश अनुशा-जाश्च सवनीयवप्यद्भूम् । नानोरोरद्विभारः । तस्मात् ' आग्निमास्तं शब्दं मनुष्याश्चरन्ति ' इति कालोपवेगार्थः समोः । वि. ४३११५. ६ आग्निमास्तादूर्ध्वं अनु-शाब्दिकाच्छ्रुतमुच्यते, अग्नीधर्मोपे पशौ च प्रयाजान्त-स्वाधमरमुच्यते । भा. ५१११२२३-२४.

७ आग्निमास्तादूर्ध्वं अनुशाब्दोत्कर्षेण उच्छ्रय-माणे सूक्तवाक्ये सवनीयपुरोडाशश्रुतेवत्पदानामपि उच्छ्रयः ॥

उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सवनीयदेवतानामुत्कर्षः, पदवनङ्गराद् यथा निष्कर्षेऽनन्वयः । ११।३।१६। ५५ ॥

भाष्यं— अनुदाना उत्कृष्यभाषाः सूक्तवाकस्युत्कर्षंति । तत्र सवनीयानां पुरोडाशानां देवताः संकीर्यन्ते । 'भृशमिन्द्राय हरित्ये धानाः, पूषन्ते करम्भं' इत्यारभ्य । तासामुत्कर्षः, नेति गदेहः । किं प्रातरम् ? उत्कर्षे सूक्तवाकस्य, न सवनीयदेवतानामुत्कर्षः । कुतः ? पदवनङ्गत्वात् । न्यनुदानाः पशोरङ्गमुत्कृष्यमन्वाः पथङ्गमेजेज्जुमईन्ति, न सोमाङ्गम् । सोमाङ्गं च सवनीयदेवताः । तस्मात्तासामुत्कर्षः । यथा निष्कर्षेऽनन्वयः । यथा षोणमश्वस्य सूक्तवाकस्य प्रयोगे पूर्णमासीदेवतानां निष्कर्षे अमानस्यदेवतानामनन्वयः, इत्यत्र चैतराणाम् । तत् कथं हेतोः, इतरत्समानङ्गत्वात् । तद्वदिहापि अनुत्कर्षः ।

टुप्— सवनीयानां या देवताः, ताः सूक्तवाक्योक्तोऽपि नोदृश्यन्ते । पश्चनङ्गत्वात् सवनीयानाम् । यथा षोणमास्यां प्रपुष्यमानः सूक्तवाकः अमानस्यदेवताः उत्कर्षति, एवमिहापि ।

वाक्यसंयोगोद्देशोत्कर्षः, समानतन्त्रत्वाद्दर्थलोपादनन्वयः । ५६ ॥

भाष्यं— अथयोजने एव न्यायः । कुतः ? वाक्यसंयोगात् । सूक्तवाक्ये एवदेवमुत्तमि कौमिकदेवतासंकीर्तनाभिः, 'भृशमिन्द्राय हरित्ये धानाः, पूषन्ते करम्भं, सरस्वतीवते परिषाप भवं चवमान' इति संश्र्यते । तथा, 'इन्द्राय हरित्ये धानाभिः, पूषन्ते करमेजः, सरस्वतीवते परिषापेजः स्पृश्या अथ देवो वासतिरमवत्' इति संश्र्यते । ताप्येवानि सूक्तवाक्ये मध्ये उच्यमानानि अर्थयन्ति । निष्कृतानि चैतानि अनर्थयन्ति भवन्ति । न च सवनीयानां सूक्तवाकोऽस्ति, यत्रैतानुत्कर्षेत् । पाठः, एव सूक्तवाक्ये तेषां प्रवृत्तविदः । अवलम्ब एवदेवतानां संकीर्तनं युक्तम् । यं नोदृश्यते । तस्मात्तासामुत्कर्षः । आप्ते नोदृश्यते ।

यत्तु 'यथा निष्कर्षेऽनन्वयः' इति, समानतन्त्रत्वात्सर्वोपादनन्वयः । समानतन्त्रो दर्शपूर्णमासौ । तयोः साधारणं सूक्तवाक्यमन्त्रम् । तद्यथायै निविशते । अयं-इत च अमानस्यदेवतानां षोणमास्यां संकीर्तनं, इतराण्ये चैतरम् । यत्कारणं, या इष्टा देवतास्ताः संकीर्तनेन प्रत्यवेक्ष्यन्ते, इत्यपीषा न का विदन्तरितेति । तस्मात्, यथा निष्कर्षेऽनन्वय इत्यदृष्टान्तः ।

टुप्— प्रसारणात् प्राउद्भिकः एषाम् (सवनीयानाम्) । यदर्थश्च प्रसारः, तदर्थमेव (तस्यकारणं) प्रदर्शयाम् । प्रदर्शयाम् (च) सूक्तवाकः । तस्मात् सूक्तवाकोऽपि परार्थः (पदपरः) । सूक्तवाक्याने (च) सवनीयदेवतापाठात् तेन सह एकवाक्यता (तासामवगम्यते) । अथकर्षे (च) एवकारणता वाच्यते । अपिच अप्यदृष्टानि सवकाश्चात्सवनीयानि भवेयुः । न च तन्प्रदाना (अग्निमथ होतारमश्रुतेत इत्यादीनां) अपकर्षः (उच्यते), येन निष्काराद्धी-भवेयुः, परार्थत्वात् सूक्तवाकस्य । षोणमास्याप्रदानास्याया च तन्नेत्रेण (तावत्पर्येन) सूक्तवाकः (विनिर्मुक्तः प्रकरणाविशेषात्) लपापङ्गो तुलः । इह तु उत्कर्षे सूक्तवाकस्य (तन्प्रदानामपि उत्कर्षात्) उच्यते एव सवनीयानां देवता प्रशशयिष्यन्ते ।

भा— पूर्वं प्राजापत्यप्रकारस्य उत्कर्षे अमिहिते प्रवृत्तात् सवनीयपुरोडाशदेवताप्रदानागपि उत्कर्षः प्रतिपाद्यते इति मन्त्र (सम्यक्) । १९.

सोम— सूत्रे 'यथा निष्कर्षे अनन्वयः' इत्यस्य 'यथा षोणमास्यां षोणमास्योः तद्वदेवताप्रदानं निष्कर्षेऽस्ति इतरदेवताप्रदानान्प्रत्ययः तद्वत्' इत्यर्थः । १५.

वि— 'सवनीयपुरोडाशे देवोत्कर्षो न विद्यते । अग्निं वा, पथनङ्गलासा, स्वयामान्तोऽस्ति नः ॥' तस्मात्सर्वोऽस्ति ।

माट्ट— सवनीये पथो प्रादृशस्य सूक्तवाकस्य विवृतः पाठः समाभ्यात् । स चानुत्कर्षोत्कर्षो आग्निमाक्य-दूर्ध्वगुदृश्यते इति शिवम् । तत्र च सवनीयपुरोडाश-देवता 'भृशमिन्द्राय हरित्ये धानाः' इत्यादिना संकीर्तने, हरित्यदिपदैश्च तन्नामदेवता इह एव लक्षणम्

प्रकल्पयते । यद्यपि आपस्तम्बपुराणरीत्या निवर्षि हरिवृदा
 र्शनामप्युद्देशः प्रतीयते, तथापि त्यागपेलाया इन्द्रोद्देश-
 स्वीय वाचनिकवाञ्छाया सूक्तार्थे तन्प्रतिपादनं नायु-
 क्तम् । यद्युक्तं तन्मन्त्रनीयेषु पुरोडाशेषु प्रकल्पते इति
 नक्षते । तत्रोक्त्यमाने गन्तवायेः पुरोडाशदेवतापदाना-
 मप्युक्तार्थे, न वेति चिन्ताया, पुरोडाशदेवतापदाना
 प्रधानद्वयया पाद्युक्त्याजैर्बद्धमत्वाभावेन दाक्षिणातिक-
 होमवत्तदुक्तार्थं तानि तावत् सन्नीतपुरोडाशोडाभक्षणी-
 चरालं पठनीयानि । अतश्च तदेकवाक्यताऽऽपन्नाना
 तन्मन्त्रदानामपि तदगुण-नात् तत्र पाठान्वयवचना । ततश्च
 तेषां पद्यदेवतापदं प्रत्यपि गुणवादवृत्तिः इति प्राप्तिः, तन्म-
 न्त्रादेवतादेया न तावत् कोशजानां प्रयोगानुसारः । तदनु-
 रोधेन तन्मन्त्रादधिकत्वना तु पुरोडाशतीयेमन्त्रपरवत्तो
 पशुप्रधानामेवोपधारणमेव प्रयोगकमतिकल्पनामौर-
 चापत्तरेयुक्तेव । नहि प्रधानरूपपुरोडाशदेवतापदाना वगू-
 बाञ्चोत्तरकालं प्रयोगे किञ्चिद्विशेषम् । इडाभक्षणीत्तरकाल-
 त्वस्य प्रकृतिदृश्य इहाभ्यासात् । अन्वयहितवदान्त-
 र्जस्य च प्रकृतौ अन्वयत्वम् । प्रधानप्रत्यासक्तिमुक्तं स्यात्
 भानाऽपि प्रयोगकमतिकल्पनामौरत्वमिवा नैव दुष्यति ।
 अतन्तेषामनुक्तार्थः । १५.

मण्डन— ' उक्त्येव देवताः सूक्तवाक्ये । '

शंकर— ' सूक्तार्थेन्द्र उक्त्यर्थः । ' इन्द्रे उक्त्यर्थः
 उक्त्यर्थः ।

० आग्निमास्तादूर्ध्वं सन्नीयपुरोडाशीयप्रेत्रलेपफन्ती-
 करणशोभने पद्वर्षानुवायेः सह नोक्त्यर्थः । वि. ५।१।१५.

० आग्निवारुण्या इष्टेः क्रमे अतीते सोमारीद्राणा-
 मनागते मनोरुचिः, ताः सामिधेनीषु धार्या इत्युच्यते ।
 तथा ' वृषुपाजाः ' ' स सवायो ' इति द्वे वाक्ये कल्पन्ते ।
 भा. ३।२।७।२०.

० आग्नीध्र (कर्मिन्) अति ' उक्तात्तान् वया-
 पाप ' इति पुनर्युक्तीने द्वितीये होमे पठति । भा. ३।२।
 १।२०, ० आग्नीध्रः प्रैवार्यः, आभ्यर्च्य. प्रैषः ।
 ३।८।१।२४, ० आग्नीध्रः समानवाहुः-करदेवस्य
 (यस्याप्रवासेषु उक्तवादेऽनेऽपि) तत्रान्वित एव
 प्रत्याधारणेन उभौ कर्तारौ (अन्यस्य प्रतिपक्षकार च)

अनुग्रहति । अतोऽग्नौ न मिचते । १।२।१।०।४५.
 ० आग्नीध्रं (मण्डपं) आग्नेया उपतिष्ठते प्रकृत्या,
 न तु दातावीक्षया, ज्योतिष्टोमे । ३।२।१।२१-२४.
 ० आग्नीध्रात् (अग्नेः) मिष्यान् विहरन्वि
 (सोमे) । संपर्ष. ३।२।१५. ० आग्नीध्रमण्डपसंमर्शने
 दिग्बन्धकश्चिन्त. ' अय नो अग्निः ' इत्यत्रा कच्चा
 कुर्वन्ति, वीचायनाथ ' अग्निर्मुर्षा ' इत्यत्रा । मीन्या.
 ० आग्नीध्रमण्डपोपस्थानं प्रकृत्या ' अय आ वाहि
 वीतये ' इत्याग्नेया ऋचैव कर्तव्यम् । न दातावीक्षया
 कया चित् । वि. ३।२।८.

० आग्नीध्रशालाचार्याः । (तात्पर्यात् ताण्ड्यम्)
 ननु आग्नीध्रशालाचार्येण शालास्थितऋत्विगादीनामपि
 आग्नीध्रस्यैवत् प्रपानेऽपि आभवाव्यवयोगादर्शनत् ।
 श्रीकर. ३।१।७ प्रत्.

० आग्नीध्रीयः नाम अग्निर्गोतिष्टोमे । य च
 आग्नीध्रीये मण्डपे भवति । के. ० आग्नीध्रीये (मण्डपे)
 प्राचीनवंचगते धर्षिर्गार्भन्होमादूर्ध्वं प्रपेतव्यः ।
 वि. ५।१।१४. ० आग्नीध्रीयप्रत्ययानं औत्तरवेदिकारि-
 प्रणयनोत्तरम् । (सोमे) । संपर्ष. ३।२।१४, ० आग्नी-
 ध्रीयामिः पशवन्वादिष्टोमधिकरणम् । ३।२।१४,
 ० आग्नीध्रीयामिः अपि आहवनीयैकदेशत्वमेव ।
 ३।२।१४, ० आग्नीध्रीयामिः शालामुखोयादेव प्रपानं
 गीत्तरवेदिकम् । ३।२।१४.

० आग्नेयः अग्निहोमः । भा. ३।५।७।१८. ० आग्नेयः
 इति यो निरपेक्षमग्नेयस्यः सोऽग्निगीयते । न च द्विदे-
 वान्पे निरपेक्षोऽभिर्देवता । तेनाय तद्विदो नाग्नीषोमादि-
 गतामिषव्वादहृत्ययते, इति न तदर्थस्य देवतात्वमाह ।
 यत्र तु अगौ निरपेक्षो देवता, स शक्य. आग्नेय इति
 वच्यम् । वा. ३।२।१५।२७. ० ' आग्नेयः
 कृष्णमीनः ' देकादग्नेषु यथमः पद्मः । वि. ८।१।७,
 ० ' आग्नेयः कृष्णमीनः, धारयती मेघी, वसूः वीष्यः,
 वीष्णः इयावः ' इत्याद्योमादग्नेया देवतानामनेकत्वात्
 ' मेघपतिभ्यो मेघं ' इत्येतरचनान्तमन्त्रस्य उक्तम् ।
 १।२।१४. ० आग्नेयः पशुः अग्निहोने आत्तभ्यः स-
 नीयः । भा. ३।६।७।१८, ० आग्नेयः पुरोडाशः

योस्तंश्रवणंभवत्येऽपि सौम्येन एषोः क्रमावदयंभावात्
 आद्यस्य सौम्यप्राक्श्रवणं, अन्त्यस्य तदुत्तरकश्रवणं च
 तन्नानुष्ठाने वाच्येति वाच्यम् । पूर्वपदायै उत्तरपदार्थ-
 प्राक्श्रवणस्याङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । सौम्ये आद्यागतौ-
 च्छरत्वस्वरूपमङ्गं तु आद्यामेयेन सह उत्तरस्य तन्त्रवेऽपि,
 सौम्यस्य आद्यामेयोत्तरत्वाभावात् न विरुध्यते । उत्तरा-
 ङ्गमे ये सौम्योत्तरत्वं तु पयोवागे दक्षिणामोत्तरत्ववत् नैव
 प्रामाणिकम् । न चैवं आग्नेयत्वभागेनापि प्रथमान्ने-
 यस्य तन्त्रत्वाऽऽपत्तिः, तत्र याम्याऽनुवाक्याभेदेन भेदा-
 ङ्गीकृतम् । इति प्राग्ने, द्वितीयामेये सौम्योत्तरत्वस्य
 द्वितीयामेयोत्तरत्वावधारणे च द्वितीयामेयोत्तरत्वस्य च
 प्रामाणिकस्य व्याप्येक्षया प्रयोगविध्यवशात्स्यैकस्य यौगपद्य-
 स्यैव लागौचित्यात् नान्नेयद्वयस्य तन्त्रत्वम् । पयोवागो-
 च्छरत्वावितिदृष्टदृष्टौ पयोवागोनरत्वं तु पयोवागस्य दक्षि-
 णामेन तन्त्रत्वेऽपि न विरुध्यते इति विनोपः । न चैवं
 प्रकृतेऽपि पयोवागे दक्षिणामोत्तरत्वस्यैव सौम्योत्तरत्व-
 खापि द्वितीयामेये प्रयोगविध्यवशात्पयोगदानुरोधेन
 पाठेन अन्वेषणात् तदुत्तरमवितिदृष्टदृष्टादियदार्थस्य च
 द्वितीयामेयेन सह प्राग्भावात् कथं यौगपद्यनापः इति
 वाच्यम् । प्रयोगविधिना योगाचारसमयेऽपि सौम्यद्विती-
 यामेयोः पाठस्य अनन्यथासिद्धतया अपूर्वमप्ररोध-
 कावात् । तेन याम्याऽनुवाक्याभेदादिनैव यौगपदवाची-
 ण्यचेः दक्षिणामयोशागयोः कथिपाठो ह्यनवधीयतया
 अन्यथासिद्धः इति वातो कमन्त्वचः इति न यौगपद्यं
 वाच्ये । मन्त्रे तु तन्त्रत्वं यदि विवक्षितं स्यात् आग्नेय-
 दक्षिणात्तरपानेन पाठः स्यात् । सौम्योत्तर पाठानु
 अनन्यथासिद्धः पाठः अपूर्वमपि क्रमं कल्पयतीति
 युक्तस्तेन यौगपद्यस्य भावः । तस्मात्प्राग्नेयोन्मन्त्रत्वम् ।
 ११।१।१५.

मण्डन— 'आग्नेयपणे न पृथक् प्रदानम् ।'

शंकर— 'अन्तःश्रीम्यमेयेनेमं तत् ।' उ
 त्तरम् । अन्तः सौम्य. पयो. ।

• आग्नेयपुनःश्रुति 'आग्नेयोऽष्टकशालेऽमावा-
 म्श्यावा मरुति' इति ऐन्द्रमन्त्रुपर्या । भा. २।३।१५।३०
 -२९. • आग्नेयपुरोडासस्य इतिउत्तराद-प्रथमशरीय-

मिषारणास्तिदृष्टद्वदानानि पूर्वं कर्तव्यानि, सानाम्यस्य तु
 पश्चात् । प्रवृत्तिक्रमात् मुख्यकर्मस्य बलीयस्त्वात् । दर्व-
 पूर्णमासयोः । भाट्ट. ५।४।२९. • आग्नेयपुरोडासशरीय
 पस्य विष्यन्तः ऐन्द्रे पुरोडासे । भा. ८।१।१७।३२-
 ३४, • आग्नेयपुरोडासधर्मणां एकदेशेषु अतिदेशः ।
 ८।३।१।१-२. • आग्नेययागः अष्टाकपालस्य उत्सोः
 त्रपादानस्य पाचनस्य च प्रयोजकः । ब्राह्म. ट. १०६
 • आग्नेयवत्- अवाकने 'अग्निमन् आवह' इति य
 एव उच्यते, स एवोच्यते 'आत्माननावाह' इति
 तद्वत् । भा. १०।३।१।२५, • आग्नेयवत्, तदप
 'अग्नेये प्रावकाय अग्नेये श्रुचये' इति देववैक्यत्
 चोदनासामान्यात् आग्नेयस्य विध्यन्ताभ्यासः, तद्वत् ।
 ८।३।१।३. • आग्नेयवत् । यथा आग्नेयपुरोडासस्य
 पुनर्नवनं पूर्णपक्षे भेदकमुक्तं तथा । के. • आग्नेयवत्-
 पया 'ऋजीयानामग्नेयेन सवामरतुपयाने आसीत्, सूक्तेन
 मूक्तस्याविच्छेदाय' इति । आग्नेयेन सूक्तेन इत्युक्ते
 पाठेन आग्नेयानि सूक्तानि दास्यतामि तैः सवैरिष्टना
 त्वधीकन्ते । तद्वत् । (ऋजीयानां इत्यस्य ऋजीयानामस्यै
 इत्यर्थः) । भा. १०।६।१।१०३. • 'आग्नेयवत्
 योर्वैऽनुष्ठेयः' इति चोत्तरावपमनुमापयता सिद्धेन
 धर्मेविनोपनिषयः । 'आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपति'
 इत्यत्र यत्र देवतायोगिनं औपश्रवणस्यं निर्वपः
 एतानि सिद्धानि भूतानि, वापि गीर्षेऽपि सन्ति । वि.
 ८।१।७. • आग्नेययोक्च्ये (आग्नेयोऽष्टाकपाल. इति)
 अन्यथावकल्पने विपरिणामः इत्यश्रीदारुणम् । घाळ.
 १. ५. • आग्नेयविचारेषु अग्निगणानामन्यस्य विन्यस्य
 ऐतान्यान् (चतुर्दश वा पञ्चदश वा इति) । भा.
 ८।३।२।२४. • आग्नेयमोनाप्यद्योः दशैः पूर्णमासे
 मुख्यधमेप क्रमः । रत्न. ५।१।१.

• आग्नेयस्तुल्यार्थताधिकरणम् । आग्नेयपि-
 ष्यत्तम् । इति आग्नेयपुनःश्रुतिः ऐन्द्रमन्त्रुपर्या ॥

आग्नेयसूक्तद्वैतव्याख्यासोऽन प्रतीयते । २।३।
 १।३।२७ ॥

भाष्यं— दसंपूर्णमासयोः 'आग्नेयोऽष्टाकपालेऽ-
 म्पास्यथा' वीर्णमास्य चानुष्ठाने भवति' इति विचार

पुनरुच्यते 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति' इति । तत्र सद्येहः किममावास्याया द्विराग्नेयेन यद्यन्यं, उत सङ्गृह्यति । किं प्राप्तम् ? आग्नेयस्तुत्यर्थतादभ्यासेन प्राणीयते, एतस्मै च पुनःश्रुतिरविशेषादन्वयकं हि स्यात्, इति (१।२।१२) ।

वा— 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति' इति ध्रुवते । किं य एतास्वी उभययापि अच्युतः, तस्यैवैवा पुनःश्रुतिः केनापि प्रयोजनेन, अथ कर्मान्तरं इति सद्येहः । तत्र 'सनिधौ त्वविभागात्' (२।१।१३।२६) इति तत्रापि अनुपादेशममावास्या प्रति उपादाने, तदेव कर्म इति सिद्धान्ते प्राप्ते, अभिधीयते 'पुनःश्रुतिरन्वयार्था भेदिकेत्यवधारिता । तादृशी चैयमित्येव द्विराग्नेयः प्रयुज्यताम् ।' प्रयोगद्विगुणकारण कर्मत्रिगुणप्रतिष्ठानमेवैतत् द्रष्टव्यमिति ।

अविभागात् कर्मणो, द्विरुक्तेन विधीयते । २८ ॥

भाष्यं— नैतदिति, पुनरन्वयवितन्म आग्नेय इति । कुतः ? नाम्नागम्य वाचकः शब्दोऽस्तीति । नन्वाग्नेयः पुनरुच्यते परं कर्म विधास्यति । नैति मूमः । गन्धः पुनरुच्यते न पुनरर्थः कर्मस्य इति शक्तोति बद्धित्वात् । योऽस्य प्रथममुच्यते तस्यार्थः, धृतद्रव्योऽप्युच्यते तस्य स एवाप्यर्थो भवित्यति नाम्नः । ननु विहितमेव पुनरुच्यते विद्वत् अन्वयको भवति । भवतु काममन्वयस्य, न त्वन्यं शक्नोति चरितुम् । भवेदुपपदमन्वयकत्वं, न त्वगन्तरवचनता । तस्मात् द्विरन्वयेतेति ।

वा— तत्र पश्चात्तरमाह— अविभागात् कर्मणो, द्विरुक्तेन विधीयते इति । युक्तं सतिवादिषु प्रत्यक्षवागपुनःश्रुतेः भेदकत्वं । इह तु प्रत्यक्षवागवचनात् असी अनुमातव्यः । तच्च द्रव्यदेवतं अभिसम्पुल्लभ्यमानं पूर्वं सप्तव्यानुभववगात् एकात्नेन तमेव यानं बोधयति । द्रव्यदेवतमपि अन्वत् इति चेत्, अपिनागप्रत्ययोपस्थात् । यदि तु स्यैकैकैव भेदः आभीरते, स प्रयोगान्तरे तत्रापि अविशिष्टः । तस्मात् वैकल्पिकेन वचनद्वयेन अमावास्यायां आग्नेयविधानम् । अथवा युगपत् प्रवृत्तेः 'यथा स्यात् सत्त्वदर्शनम्' इत्यनेन न्यायेन

(१।२।१२) तदेव कर्म एकेन इतरेण च प्रतिपाद्यते । न च राम्ये विशेषः कतरेण प्रतिपाद्यते, कतरत् पौनरवसादनर्थकमिति । धर्मं भवतु आनर्थक्यं, तदेव हि युक्त्या अन्वित्यमाणं इहोपपन्नपरं भवेत् नार्थतत्त्वचनार्थं, शब्दार्थान्तरमवधारणम् । तस्मात् सद्येव प्रयोग इति । सर्वं तु इदं अन्वयाधिकरणे (२।१।२२) निराकृतमपि सत् उच्यते उदरेण विश्रम्भमभिधीयते, न तु परमार्थेन आनर्थक्याभ्युपगमं वेदः क्षमते ।

अन्वयार्था वा पुनःश्रुतिः । २९ ॥

भाष्यं— अथवा नानार्थता पुनःश्रुतिः । अर्थपादायां भविष्यतीति । उच्यते । किमर्थवादेन प्रयोजनं, यदा पूर्ववैषे वाक्येन मार्थवादकेन विहित आग्नेयः कर्मण्यमर्थे विधातुं श्रुतिः प्रयुज्यते । स्तुतिमानं यत् कस्य चिद्विधानार्थे, तदनर्थकमित्युक्त्वा 'आज्ञायस्य किनार्थवादानर्थक्यमवतर्धाना' इति (१।२।१२) । स्तुतश्चास्तुतश्च तावन्नेव सोऽर्थः । यथा स्तुता वा अस्तुता वा दैवता अङ्गमानं साधयति, एवमेतदिति । तदुच्यते, अन्वयार्था वा पुनःश्रुतिः, नाप्येव विधातुम् । ऐन्द्रमविधानार्था । आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवत्येव, न केवलेनाग्निना ए राधुर्भवति, इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः । तस्मादैन्द्रायः कर्मस्य इति ।

वा - सर्वथा पुनःश्रुतिप्रयोजनेषु अमानन्विधमाग्नेषु गुणस्वाश्रवणात् परिसंख्यायाश्च विदोपत्त्यात् अर्थवादानर्थोऽप्युपगतो, कस्यार्थवाद इति निविच्य अर्थकीर्तनान्यूनमाग्यस्यैतेति मत्वा वदति—सार्थवादकेन विहिते किं प्रदेशान्तरस्येन एकवाच्यतामनागच्छता अर्थवादेनेति । विधिषोषत्वं स्वर्थवादानामपरिधत्तम् । परिचोदना तु पूर्वपक्षाभिप्रायेण कृता । तत्र यथा स्तुता वा अस्तुता वा सेव देवतेत्यविवरणञ्च विज्ञायते किमपिप्राप्तमिति । तत्तु धृतवतिक्रान्तालोचनेन मदेन्द्राधिकरणे 'गुणस्वानर्थकः स्थान्' (२।१।२।१८) इत्येन स्येऽभिहितं परामुद्यमिति दृश्यते । एतेन हि मद्रत्वं दैवताऽन्वयगतमिति पक्षे केवलस्यैवैन्द्रस्य साधनत्वात् पिपुहो अर्थवादे अवस्थितमन्वयकं प्राप्नोति । तथैवेदं स्वतन्त्रस्तुतिमानमिति मन्यते । तत्रोच्यते । 'प्रजाशश्रुत्वादे-

रव्यारितेन वाक्यान्तरात् केवलदेवतेन । ऋतुं सहेन्द्रेण पुनः प्रशंसां पुनःश्रुतिः सम्प्रतिष्ठाश्रितेयम् ॥'

शा— 'कर्मणः प्रत्यभिज्ञानादविभागः प्रतीयते । ऐन्द्राप्रय प्रशंसार्थां तस्यैवैषा पुनःश्रुतिः ॥' इति सिद्धान्तः ।

मीमा— सनिधानादकर्मान्तरमिति पूर्वनापातिदेशात् संगतिः । सूत्रार्थरत्तु— आग्नेयः अमावास्यामासार्त्तनीकः अम्यासस्य कर्मभेदकृष्योक्तत्वेन अमावास्यायामग्नेयद्वेषावयमात् इति । 'भेदेन प्रतीयते' इति वक्तव्ये संयतिषमदेवताकल्पान्त् यामभेदेऽपि त-नेगानुष्ठानान् अतु-छानभेदेो नारित इति शङ्का निराकर्तुं यामद्वयस्य तन्ना-नुष्ठानेऽपि पुणोपासकस्य कर्तव्यं इति प्रयोजनप्रदर्शनायै 'अम्यासेन प्रतीयते' इत्युक्तम् ।

वि— 'दक्षपूर्णमासोः श्रौक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ । दक्षे यदितिवाक्याभ्यां कर्मण्यद्वाऽनुवादमी ।, अम्यासादम्यकर्मत्वं यदंशो रिःप्रमुत्पत्ताम् ।, एकर-प्रत्यभिज्ञानादन्वैक्यैन्द्रायसंयुतिः ॥' अनुकला अनु-वादेन ।

भाट्ट— कात्स्न्यरोमेन आग्नेयं विषय 'आग्नेयो-ऽष्टाकपालोऽमावास्याया' भवति' इति श्रुतम् । तत्र कात्स्न्यपुक्तादाग्नेयात् कर्मन्तरिर्दं, प्रकरणात्तदम्या-वादा भेदोपपत्तेः । अनेनैव विहितस्य इतरेष पौर्णमासी-मासविहितसु उच्यतेविष्टकालावरोधाभिराकर्तव्यः । न चैकरवेष कर्मणोऽभ्युदयशिरारक्तता विधिद्वयेन विधानं सिद्धैकशपनीचन्द्राभ्यामित्थं द्वयविनोवत्येति याचयम् । सिद्धावैकहावनीचन्द्राभ्यामुपचिदतभ्याप्येकेन विहितं विधाने नापराभावात् । गृह्ये त्वेतेषां विहितस्य नेतरेष विहितेभ्यः, इति कर्मान्तरमेव । अत एव अमावास्या-यामग्नेयद्वयवर्णनं पूर्वपक्षे प्रयोजनम् । इति प्राप्ते, एतद्वेन्द्राम्भिविरोधावात् स्वातन्त्र्येण विषयकत्वम् । प्रयान्तामेवहादिनेन चैत्रामप्यंशा । अतो न कर्मान्तरम् ।

मण्डन— 'आग्नेयः पर्वणोर्भवेत् ।' पर्वणोः द्विभवेत् न तु वि ।

गंकर— 'आग्नेयोऽमावास्यायुत्पत्तिः ।' अमामान-श्रुति आग्नेयेऽपि कर्मभेदो न ।

ऋ अग्नेयस्तूकहेतुत्वाद्भ्यासेन प्रतीयते । २।३।१४।२७ ॥

दक्षपूर्णमासोः 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इति विषय पुनरच्यते 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति' इति । अय-नाग्नेयः अम्यासेन प्रतीयते । अमावास्याया द्विरनुष्ठेयः इति भावते । उक्तहेतु-भात् । उक्तः हेतुर्न स उक्तहेतुः । 'एकरवैवं पुनःश्रुतिविनोवत्' (२।२।२।२) इति सूत्रेण पुनरनुष्ठानशान्ते पुनःश्रुतिहेतुक्तः । सोऽपि वर्तते इति आग्नेयो द्विरनुष्ठेयः इति पूर्वः पक्षः । तुगम्यः सकृन्तरापय निरुपायः ।

अविभागानु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयते । २८ ॥

आग्नेयः द्विः कर्मण्य ऽति पूर्वपक्षे सिद्धान्त्येददेशी आह । तुगम्यः पूर्वपक्षनिरासार्थं । कर्मणः आग्नेयकर्मणः अविभागान् विभागान्भावात् भेदाभावात् द्विरुक्तेन वाक्येन एकमेव कर्म विधीयते । तस्मात् द्विरनुष्ठानम् ।

अन्यायां वा पुनःश्रुतिः । २९ ॥

मुष्यसिद्धान्तौ आह । सा आग्नेयस्य पुनःश्रुतिः न द्विरनुष्ठानार्थं नितु अन्यार्थां ऐन्द्रामस्तुत्यर्थां । केवलम् अग्निना न हावनी नायुता, इन्द्रवहितेन तु अग्निना भूयसी सायुता इति स्तुत्यर्थां वा पुनःश्रुतिः । वामान्यः पूर्वगुणैकपक्षद्वयनिर्वाहार्थः । तस्मात् अमावास्यायां आग्नेयस्य चतुर्दशानुष्ठानं इति सिद्धान्तः । के.

ऋ अग्नेयस्तूकहेतुत्वाद्भ्यासेन प्रतीयते । २।३।१४।२७ ॥

दक्षपूर्णमासोः 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इति विषय पुनरच्यते 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति' इति । तत्र संदेहः किममावास्यायां द्विसमेयेन गृह्यं, उत षड्त् इति । पुनश्चिन्नपौनेन प्रवरणात्तद्यधिकारे पर्यंरक्षिते इति इदानीमुक्तदेयोरवकाशवानचिन्त्याप्रसङ्गादिति चिन्त्यते ।

अत्रां पूर्वपक्षः, अनुपादेयकालवद्व्यासेपय पुनः स्तुत्य 'संनिधौ स्वविभागान्' इत्यनेन न्यायेनापराधात्

सा भूत् प्रकरणात्तरनिमित्तको द्योतयान्नेदः, अग्न्यास-
निमित्तकस्तु भविष्यति । तथाहि, न तावदाग्नेयभागे
किंचिदनेन विधीयते, इत्येवैकताकल्पना पूर्वमेव प्रात-
त्वात् । न चास्मभ्येवादात्त्वम् । आग्नेयविधापकपाकवत्त्वं
वृत्तत्वेन तदेकपाकवत्त्वाभावात् । नाति संनिधानादैन्द्रा-
नस्तुतिरियम् । आग्नेयमायकीर्तनेन ऐन्द्रानस्तुत्यनव-
रतेः । विधित्वे च मति विहितविधानासंभवादभ्यासादेव
क्रमेण इति । तदुक्तं ' विधिश्चुतिरनन्यार्था भेदिके-
त्यवधारिता । नाटयी चैवमित्यर्थाद् द्विराग्नेयः प्रवु-
च्यताम् ॥ ' इति । (वा. दृ. ६२२) तेनाभ्यासो-
च्छेत्तुत्वादानेवविधानं क्रमोदयमेति । एवं प्राप्तेऽभि-
धीयते,

अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः । २९ ॥

अयमभिप्रायः । भवेदेवं यदि ऐन्द्रानस्तुत्यर्थोऽय-
मान्नेयार्थदाने न भवेत् । तथाहि, न तावदन विधिः
भूयते । न च कल्पयितुमपि शक्यते, ऐन्द्रानस्तुत्यैक-
पाक्यतया तद्वैवादानेनैवोपपत्तेः । न चात्र ऐन्द्रान-
स्तुतिः न प्रकीर्यते इति न्यायम् । केवलान्नेयकीर्तना-
देव ऐन्द्रानस्तुतिः प्रतीयते । अयं स्वल्पव्यायः, केवल-
ग्निदेवतस्त्वान्नाग्नेयः प्रशस्तो ज्ञात एव । तस्मादपि
इन्द्रान्नाग्निदेवतः सुतया प्रशस्त इति । तदुक्तं—
' प्रकृतशब्दैरवधारितेन धाक्यान्तरात् कैवल-
चेवतेन । कर्तुं सक्षेत्रेण पुनः प्रसंसां पुनःश्रुतिः
सम्यग्निहाहितेयम् ॥ ' इति । (वा. दृ. ६२२.)
प्रयोजनं—पूर्वपक्षे आग्नेयभागीभित्त्वात् पुरोडाश-
द्रव्योपादानम् । मिदान्ने त्वेकत्वात् आग्नेयस्यैकपुरोडा-
शोपादानमिति । सूत्रं तु—आग्नेयस्य पुनः श्रुतिरन्यार्था
आग्नेयस्तुत्यर्थेऽर्थः । तौता.

• आग्नेयाग्नीषोमीययोः तौदनापृथक्त्वेऽपि ऐक-
तन्त्रं गृह्ययोगः । तमप्येताना भद्रप्रधानाना एककाल-
संयोगात् । ' योग्यताया योग्यताया प्रजेत ' याज्ञया इति ।
भा. ११।४।१२२.

• आग्नेयाग्नीषोमीययोः अन्वदनेन होमान्नेन
(प्रदानान्नेन) अनुत्तमयः, न तु केवलत्वादानेन (दसं-
पूर्णमासयोः) । वि. ५।१।२. • आग्नेयाग्नीषोमीययोः

एककालत्वात् एककर्तृकत्वाच्च सत्प्रयोगो भवति । भा.
११।४।१२७. • आग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः
पदासंज्ञितमयः (दसंपूर्णमासयोः) । शा. ५।१।२.

• आग्नेयाज्यभागस्य आराहुपकारकत्वं (दसंपूर्ण-
मासयोः) । भा. १०।१।८।१६-१८.

• आग्नेयाज्यभागन्यायः । आग्नेयाज्यभागस्य
आराहुपकारकत्वम् ॥

तथाऽऽज्यभागान्निर्णीयते चेत् । १०।१।८।१६ ॥

भाष्यं—दसंपूर्णमासौ स्तो ' दसंपूर्णमासाभ्यां सगंक्रामो
यजेत ' इति । त्वेदमाज्ञायते ' अज्यभागी यजति ' इति ।
द्वयं चानरं भूयते ' तौ होचतुः क्तिमावबोन्ततः स्वादिति ।
यस्यै कस्यै चिद्देश्यायै इति निर्निर्देशकान् पुरस्तादा-
ज्यस्य यजन्ति । तस्मात्सत्यै कस्यै चिद्देश्यायै इति निर्-
वपन्ति ते पुरस्तादाज्यभागाग्नीषोमीयान् यजन्ति, तौ न
सौम्येऽथ्यरे न पशौ ' इति । तमेतत् संदिश्यते । यदाज्य-
भागयोग्यीषोमी इत्येते, किं तत्राग्नीषोमी देवतासंका-
रायः, उत आराहुपकारक इति । किं प्राप्तम् ? इति
नेत्तु संशयं पर्यस्यि, तथा आत्म्यपरात्परिणमि स्थान्,
यथोक्तम् प्रयाजः । ' अपि वा होपभूतत्वात्संस्कारः
प्रतीयते ' इति (१०।१।६।११) ।

व्यपदेशाद् देशताऽऽन्तरम् । १७ ॥

भाष्यं— न वैतदस्ति, देशतासंस्कारः आद्यभाग-
योरीति । किं तर्हि ? आराहुपकारिणः । कुतः ? व्यपदेशा-
व्यपगत्ये । प्रदानान्नेर्देवताऽऽन्तरमित्येवमेत इति । कोऽसौ
व्यपदेशः ? ' अग्निमग्ना आवह, सोममावह, अग्निमावह ' इति ।
कथमस्तिमावहने एतावत्स्य देवता इत्येवमिति ।
एवमावाहनेन देवतासु अन्वामोहार्थं परिगण्यमानासु
द्विरग्निशब्देन परिगणनं कृतम् । त्वेदताऽऽन्तरेऽकस्मते ।
इतरथा हि सत्यसाहृदया म्नामरोत । यत्नं चोभयोरपि
पञ्चयोस्तुल्यम् । अपि च त्वयस्ते सोमयजमानात्
गणने क्रमो बाधेत । अगिच, असकृद्वचनं
शब्देनानुबन्धमानमन्यमिष न्यपदिगति । यथा, ' त्राण्य
आगतो वृषल आगतो त्राण्य आगतः ' इति द्वयोरेव
ब्राह्मणयोर्नैवति गणनापादः । एवमिहापि द्वयोरेवान्यो-
र्भवति वादः ।

समत्वाच्च । १८ ॥

भाष्यं— ए एष व्यपदेशो भवति विद्मं ,
प्रातिस्तु षकन्मा । सोच्यते । इयं प्रातिः । समोऽन देवतया
यागः । देवताऽपि श्रुता प्रधानयागे, यागोऽपि वाक्यान्वरी
आग्नेयभागी यजतीति । तद्विहोभयोर्थाग्नेयदेवतयोः प्रथो मन
यगोर्देवताया यागापेक्षा न्याय्या । प्रज्ञात ह्यार्यदुपकारकत्वं
यागस्येति । नहि देवता विना यागो भवति, तेन
स देवतायाकाङ्क्षति । न तु प्रधानदेवता यागात्तरमाका-
ङ्क्षति । यच्च येन आकाङ्क्षयते तत्तदर्थं भवति । तस्मात्
देवता यागार्था । अत्रिच, आर्यदुपकारार्थैः कर्मभिः
साम्यं भवति । कथम् ? 'अग्नीषू वा एतौ यत्स्य यदा-
यारौ' 'चक्षुषी वा एतौ यदाव्यभागी' 'यथायज्ञा
इत्यन्ते बर्मे वा एताश्चतस्र क्रियते बर्मे यजमानस्य
प्रातृव्यस्याभिमूर्त्तौ' इति ।

दुपू— आग्नेयभागः (यागः) देवतामपेक्षते
(निर्णेतकत्वेन), प्रधानयागः (तु) देवतास्मारक
(यत् किं चिदपेक्षते) । तत्र (आग्नेयभाग—) यागो
देवतया विना न भवति, न तु प्रधान— (याग—) देवता
आग्नेयभाग्येन (स्मारकं) अपेक्षते (अन्ययाऽपि
स्मरणमभवत्) । तस्मात् अष्टश्राप्यं आग्नेयभागः ।
असिन्त् स्मारकाने स्मार्हाकारः (यागः) अपि एतेन
(अष्टश्राप्यः) भाष्यते । यदि कश्चित् ब्रूयान् तस्मिन्
(स्मार्हाकारे) मन्ये यथ्यमाणा देवताः (सर्वाः क्रमेण
वीर्तिताः) विचन्ते । (न त्वय्यवभागे तथा वीर्तिता-
मस्मि इति) । नर्यं विचते (स्मार्हाकारे मन्ये देवता-
पंचीर्तनं, तथापि तात्—) निर्णेतोर्देवतयोः गुणभूता
देवतामपेक्षते । तस्मात् आग्नेयभागस्मार्हाकारयो-
स्तुल्यत्वात् (द्वयोरपि अष्टश्राप्यत्वात्) कथं स्मार्हाकार
विचक्षणम् (१०।८।१०) । उच्यते (स्मार्हाकार—)
यागो हि (यथामदेवतया) निर्णेतः (अपि) इत्
विपरिहृत्य देवताप्रकारान्प्रकारेणोपेक्षतेति । तस्याः (च)
प्रकाशानं अपूर्वैर्गोपयत्येते । तदस्य दृष्टयेव प्रयोजनम् ।
(तादृशं तस्यैवेत्तं शक्यते) तस्मात् संस्कारार्थैः स्मार्हा-
कारः । ननु आग्नेयभागोऽपि ईदमेतेव (प्रयोजनं)
प्राप्नोति । सत्यम् । (कि-उ) विधानान् तादृशमेव

[उचिते तु ' इव ' इति । तस्मिन्ने ' एव ' इति,
आग्नेयाख्ये तु न भिषिपि] अपूर्वैर्गोपयत्येते ।
(विहितं हि चरयोऽन्ये देवतास्मरणोपायाः आग्रहानं,
स्मार्हाकारः, स्मार्हाकारः, स्मार्हाकारः इति । तेषु तस्य
तादृशं तस्मात्परमेव अन्यशापेक्षितम् । ननु बहुभूयो-
ऽपि स्मरणं प्रयोजनदेव । अस्तः संस्कारकता युजा
इत्यादिभ्यः सूत्रेण सूत्रेणुमाह—) आग्नेयभागी इति
च द्विष्टया (द्विष्टयं) भूयते । सा च केन चित्
(समानार्थं—) योगेन प्रवर्तते (तेन द्वयोरपि प्राधान्यं
गुणत्वं वा आश्रयणीयम्) तत्र होमः (देवता) तावत्
आर्यदुपकारकः (इति न संशयः), यदि अग्निरपि
(आर्यदुपकारकः स्यात्) एवं द्विष्टय्या युज्ये
नाग्यथा । (तस्मात् द्वयोः समत्वात् आग्नेयोऽपि
आर्यदुपकारकः इति) ।

होम— पूर्वदुपकारान् संगतिः । आग्नेयगायि-
रपि सत्कार्यैः इति चेत् इति प्रथमसूत्रार्थः ।

वि— ' अथयज्ञो यो व्यानेयः किं सुखयिः स
सकृतिः । आर्यदुपकारो रयात्, पूर्वन्वायेन
सकृतिः ॥ निगदेऽनेर्दिककनात् विधावेकादेकितः ।
उपकारी ततः सोऽग्निः सोऽपेदे न निवर्तते ॥'
वाधापनादौ विचारकम् ।

आह— दर्शपूर्णमासयो ' अग्नीषोमाग्नेयभागी
यजति ' इति श्रुतम् । तत्र संख्यया कर्मभेदेऽपि एके-
सिन्त् यागो अग्नीषोमयोर्वाद्यस्यैव देवतात्वं, इन्द्रान्ते
भूयमागचतुर्थ्यां परस्पररहितानामेव देवताकर्मर्तितैः ।
द्वित्वं परमपित्रानामिज्येण । अतश्च द्वयोरपि अग्नीषोम-
देवतासंस्कारकत्वं, मन्वाः पुनर्गोताम्यायेन उभयपक्षना ॥
द्विस्वाराणांवाधिकतर. संस्कारो देवतान्तरे इव आग्रहानं-
स्मार्हाकारादौ न विच्यते । अथवाऽस्तु ' आग्रहये
सोमाद्य इत्याग्रमताम्या चरति ' इति श्रुत्याऽन्तर-
षचनात् अथ्यापि श्राव्यायां प्रयोज्येव देवतात्वं,
द्वित्वस्य देवतात्वर्याव्यपिकरणभेदकत्वे समरति सं-
न्यात्तरेणामिप्राग्निप्राव्यकल्पये प्रमाणाभावात् । अथ-
शैक आग्नेयः अपरः शौभ्यः । तत्र शौभ्यस्य देवता-
संस्कारकत्वमपेक्षते आग्नेयस्याग्निदेवतासंस्कारकत्वं

पूर्वम् । न चैकस्मिन् विधौ एकारो आरादुपकारकत्वं
 इतरादौ सन्निपत्योपकारकत्वमित्येवं वैरूप्यापत्तिः, आध-
 यिकमन्तरवत् व्याधिकवित्यन्तरकल्पनया तदुपपत्तेः,
 अत एव श्रयमाणविधौ अग्नीषोमोर्मुण्वेनैव अन्वयेन
 कल्पदेऽपि वैरूप्याभावात् । अतोऽत्रादि संस्कारकर्मत्वम् ।
 इति प्राप्ते, आवाहनादिमन्त्रेण सोमात् पूर्वोत्तरमग्नेः त्रिः
 पाठात् पूर्वोऽग्निः अग्नेर्देवतातो भिन्नः इति क्रमपर्या-
 गेचनया व्यवगम्यते । अभिन्नत्वेऽपि वा य उद्देश्यात्
 श्रुति आग्नेयादाविव गुणभूतः एव, इतरथा यगो द्वयो-
 राव्यभवायोः प्रथक्यभवेन प्रतिषेधानुपपत्तेः । यद्देवोपे-
 चाग्नेयस्वाग्रमागस्य क्लृप्तोपकारकत्वाभावेन अपूर्व-
 न्वानापादकत्वात् गौष्पुनःश्रवणस्य वैषर्ष्यात्पक्षेऽपि,
 सौम्यनामविधानेन अपूर्वत्वकल्पने आग्नेयादौ आरादुप-
 कारकत्वेन विधौ वैरूप्यापत्तेः । अतः प्रकृतायेव तस्य
 आरादुपकारकत्वात् योषादायपि अग्निदेवत्वमेव, न
 तु अग्निदेवताया यावः, सूर्यदेवताया वा ऊहः इति
 सिद्धम् ।

मण्डन— 'न देवतागणकरणाय यगा ।' १०.

शंकर— 'नाग्रमागोऽग्निदेवत्वः ।' न सन्नि-
 पाती । १०.

● आग्नेयादीनि पयोऽन्तानि प्रधानानि, आधारादीनि
 आरादुपकारकाणि अद्धानि । सु. पृ. ७२९. ● आग्ने-
 यादीनां एकप्रयोगवचनप्रज्ञात् समप्रधानता । दुर्ग-
 ४।४।५. ● आग्नेयादीनां मरणा पन्था वा उद्युपयः
 दर्शपूर्णमासयोः । रत्न. ५।३।११।२२९-३१. ● आग्ने-
 यादीनां प्रधानत्वं आधारादीनामङ्गलं दर्शपूर्णमासादौ ।
 (आधेय-अग्नीषोमीय-उत्सृष्टराज-सादाय्यशामाः
 प्रथमम् । आधारे, आग्रमानी, प्रजाजानुवासाः,
 पत्नीवेरावाः, समिष्टवज्रः, विष्टकृत् पताम्बुजानि) ।
 भा. यवि।१।१२९-३८. ● आग्नेयादीनां पञ्चरात्रे
 कृत्वानां पण्यत्वेऽपि यथा प्रत्येकमेव अद्धानेतिवत्
 तथा एकादशे उत्सृष्टवियोगः । सोम. ३।२।६.
 ● आग्नेयादीनां पन्थां प्रधानानां संयम्य दर्शपूर्ण-
 मासेष्वपि । वि. १०।१।११. ● आग्नेयादीनां
 यमस्तानां कृत्वापन्थाः प्रयोग उत्तमः 'दर्शपूर्ण-

मासाभ्यां स्वर्गोन्नमो यजेत' इत्यनेन । भा. १।२।१।४,
 ● आग्नेयादीनां समुचितानां दर्शपूर्णमासादिषु एकस्वर्ग-
 फलकत्वम् । १।१।१।११-४. ● आग्नेयादिकर्मत्रयपचस्य
 न्यासकत्वदेवताकत्वम् । वि. १।२।१८, ● आग्नेयादि-
 काम्येष्टिः कर्मान्तरम् । २।२।१९.

● आग्नेयादिप्रधानानां एकदेशकालकर्तृकत्वं
 दर्शपूर्णमासपातुर्मत्स्यादौ ॥

एकदेशकालकर्तृत्वं सुखयानामेकदाह्नोपवेद्याम् ।
 १।१।१।११ ॥

भाष्यं— दर्शपूर्णमासयोगोपवेद्यानि प्रधानानि । तत्र
 देशकालकर्तारः, 'यमे दर्शपूर्णमासाम्या यजेत' 'पौर्ण-
 मासा पौर्णमासा यजेत' 'अमासास्यामाममासास्या
 यजेत' 'दर्शपूर्णमासयोगेशकलोऽथवार ऋषिजाः' इति ।
 तथा पातुर्मत्स्येषु 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत'
 'वृत्तान्ते वैश्वदेवेन यजेत' 'चातुर्मासिना यशन्तुना
 पञ्चद्विनः' इति । तत्र विचार्यते किमाग्नेयादीनां प्रधा-
 नानां तत्र देशकालकर्तारः, न्यया भेदेनेति । एव
 यथावत् परीक्ष्यम् । किं चोदनाविधितोषा देशादयोऽपि,
 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्येवमादय आग्नेयादि-
 चोदनाविषयः, तेषामिने समारविषयः शेषाः,
 आग्नेयोऽष्टाकपालः यमे भवति एवं सर्वत्र, अपरा
 प्रयोगाद् देशादयः । य एयानाग्नेयादीनां प्रयोगः फल-
 साधनार्थस्त्वद्भूमिति । किंवाकः ? यदि प्रयोगाद् वत्-
 स्त्वम् । अथ चोदनाविधितोषाः, तत्र भेदेनेति । किं
 प्राप्तम् ? एकदेशकालकर्तृत्वं सुखयानां तन्मित्येवा
 प्रतिशः । तत एवं वाऽदर्शयन्ति, प्रयोगाद् देशादय
 इति । कुतः ? न तावदेव देशकालकर्तृत्वः प्रयोगो
 भवति । यथा येन विना न भवति, तत् तद्भूमित्यव-
 गम्यते । यस्मात् प्रयोगाद् देशादयः । यथा प्रयोगाद्,
 तदा तत्रभावः । कस्त्वत् ? एकग्रन्थोपवेद्यात् । 'दर्श-
 पूर्णमासाम्या स्वर्गोन्नमो यजेत' इत्येकग्रन्थोपवेद्यादेक
 कान् । एकका गत् सर्वप्रयोगः । तत्र न यमो
 विरोधो देशादयामैरस्यत्वं प्रो । अथप्रधाने विरोधे
 तत्रमागे युक्तः । सम्यक्तत्वं देशादयः ।

दुष्— किमिदं यः अग्नीषोमीयादिनिर्देशो देया-
दिभिः संबध्यते, उत अग्नीषोमीयादिसहितः इति
(चिन्ता) । अत्र पूर्वः पञ्चः, आग्नेयादयः (यदा-
ग्न्येषोऽष्टात्रपालः इत्येवमादिभिर्मुषसाः) प्रजाताः ।
तानदूय अमरादा देयादयो विधीयन्ते ('समे दर्शपूर्ण-
मासाम्नां यजेत' इत्येवमादिभिः), तेषां शोदित्व-
मानानां इतिवर्तय्यतायां संबन्धः (नोपादीयमानानाम्) ।
तस्मिन् (उच्यते यद्यपि तन्वाभिहितं यागाः, तथापि)
आग्नेयः अग्नीषोमीयादिनिर्देशः इतिवर्तय्यतायां संब-
ध्यते । तस्मात् (अविश्वितसहाहित्ययामोद्देशेन विधीय-
मानाः) देयात्कर्मतारः, (अन्वाधानादिः) इति-
कर्तव्यता च अग्नीषोमीयादिनिर्देशस्यैव आग्नेयस्य
न्यास्या, इति इतिवर्तय्यतायाः आहृतिः । अत्र चोद्यते,
यदि आग्नेयं अग्नेयान्वाधानादिनाह्वानपूर्वपान्तं कृत्वा
अग्नीषोमीय आरभ्यते, तदा एतन्नेयं फलशक्तिं प्रति
इतरेतरयोगः (अथगतः प्रधानविधिना) सः (अत्यन्तं)
साधितः स्यात् । यथा शीघ्रं (कर्मणि) आग्नेयेन सह
इतरेतरयोगसङ्घातः (सङ्घेन) नास्ति, एवमिदं प्रति
प्रसज्यते । तस्मात् यदि लक्ष्मणैकवर्तय्यता क्रियते, एव-
मितरेतरयोगः स्यादिति भवति, नाप्यथा । (तस्मात्
फलशक्त्यवगतसाहित्यवन्नेय देयादीनां अन्वेषा
चाह्वानाः सम्भविष्यति) । उच्यते । इतरेतरयोगसम्बन्धो
लभ्यते, एवैनापि अक्रियमाणेन यागेन फलं न प्राप्यते ।
तस्मात् एवैकस्य क्रान्ता इतिवर्तय्यता क्रियमाणे नैतरे-
तयोग बाधते । सिद्धाम्बस्तु—यद्यपि अयं कान्यः कारक-
विभक्तिदुक्तः श्रुत्यो, तथापि (स्वभावात्) अनुवादेयः ।
अथर्वयं च (तस्य) क्रियया सह संबन्धः कर्णवीयः ।
तस्मिन् संबन्धे (इतोऽदेवयस्योपादेययोर्ना गिष्यः)
संज्ञाभावात् अन्यतरोद्देशेन अन्यत्तरमित्यनु उपादात्तये)
शब्दे (अनुवादेयं) प्रति उपादीयमाणत्वात् इतरेतर-
योगादि विधीयन्तम् । (आदिवाद्येन तृतीयोपादेयं कर-
णत्वं दर्शयते) करणविभक्तिश्च इतिवर्तय्यतायां विना नोप-
पद्यते । तस्मात् इतरेतरदुक्तः अथो यागाः पौर्णमास्या
हेतुवर्तय्यतायां विधीयन्ते । एवममावासापामादि । एवं
च (काले कर्मविधानात्) बाधघोऽप्यत्र विहितो भवति,

तत्र श्रुतिरनुस्यूता स्यात् । इतरथा तु पराथं (नाह-
विधानार्थं) धातुः उच्येत । एवं देवोऽपि प्रथमम्
(तस्मापि अनुवादेयवत्स तुल्यत्वात्) । कर्तारम्भु सेनि-
कर्तव्यताके प्रयोगे (फलशक्तयेन) विशते (सति
यजनानः) कर्म करिष्यति (किं ससहायः, उत अह-
हायः) इत्येवमात्मनस्त्वाया (स्वयं प्रयोगे स्यात् २।३।
८।१८ इति न्यायात् केवले) यजमाने प्राप्ते यचनात्
आश्वत्थान्दिषो विधीयन्ते । (अथर्द्धरति—) तस्मात् यदि
एकैकं इतरेतरनिर्देशं कुर्यात्, तथा सति देवं प्रति
विधीयमानानामितरेतरयोरो साधितः स्यात् । (तथा)
कालेऽपि अत्रैव विना करणविभक्तिविधित्वा न्यात् ।
तस्मात् यचनात् (सहायिनि साहायिनि प्रधानानि प्रति
देयादीनां) तन्वता । (अथ भाष्यारेण ' पौर्णमास्यां
पौर्णमास्या यजेत ' इत्यनेन कालविधानमुदाहृतं, तत्र
चोद्भवति—) ननु ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत ' इत्य-
नेन कालविधानं न क्रियते, उपचिवाक्येन ' यद्गोपः '
इत्यादिना कालस्य प्राक्त्वात् (अनुवादमात्रं तु एतत् ।
ननु, फलशक्त्यात् कर्ममनुवादत्, अत आह—) फल-
शक्त्योऽपि न क्रियते, दर्शपूर्णमासवाक्येन कृतत्वात् ।
अपिच (अत्र) फलशक्त्यात्सङ्घेन नास्ति, पत्ताश्रवणत्वं
(तस्मात् अनर्थकमेतत्) । उच्यते । एतेन वाक्येन
मिना (उपाधिमात्रयेषु प्रत्येकं कालश्रवणत्, तस्य च
साहाय्यविषयत्वात्) एकैकस्य कृतं इतिवर्तय्यता-
काण्डं (आग्नेयादेः) व्यावर्तते । सति तु एतस्मिन्
वाक्ये पौर्णमास्या गे यागा उच्यता, ते (सर्वे) करण-
विभक्तिदुक्ताः फलं प्रति विधीयन्ते । करणविभक्तिश्च इति-
वर्तय्यतामन्तरेण न संबन्धि । उपादीयमाणत्वात् (देयां)
साहित्यविषयत्वात् । तस्मात् यदि एकैकः कृत्स्नेतिकर्तव्यताः
क्रियते, यन् साहित्यमन्तरेण तत् साध्यते । तेन (तद-
वापत्) इतिवर्तय्यता प्रथी साध्यते क्रियते । तस्मात्तरेण
वाक्येन इतिवर्तय्यता तन्नेव भवति इति (अथ) शर्तः
क्रियते प्रथमा यागानाम् । (अथ चोद्यति—) अथ-
मस्य (वाक्यस्य) अन्वयोऽर्थः (प्रयोगेन) अवि-
प्रेतः । अर्थं च साध्यान्तरेण क्रियते एव (लभ्यते एव
इति शब्दाटः । तथाहि,) 'समे दर्शपूर्णमासां यजेत'

इत्यनेन इतरेतरसृक्ताः सेतिकर्तृभ्यतायाः (यागाः) देशं प्रति विधीयन्ते, विधीयमानानां च साहित्यं विवक्षितम् । तत् यदि इतिकर्तव्यता आवर्णेत, (तदा) यत् साहित्यमवगतं, तत् वाच्येत । तस्मात् अस्मिन् चान्ये (सति सिद्धमहाना तन्त्रं इति) 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इति (अनर्थकः) अनुवाद एव ।

अत्र के चित् तावत् वर्णयन्ति । प्रधानस्य (केवलस्य उपसिद्ध्यर्थे) पौर्णमासी कालः अवगतः, आह्वानां (तु) अन्वयमात् फलस्य, पञ्चत्वागपि प्रयोगः प्राप्नोति, तस्मात् अनेन (आह्वाना) कालनियमः क्रियते इति । तदुच्यते । कथं ? करणमनुपप्लवति इति कर्तृभ्यता उपसिद्ध्यति इत्युक्तम् । (तथा) यस्मिंश्च काले करणं, तस्मिंश्च इतिकर्तव्यता इत्युक्तम् । या च संनिययोपकारिका इतिकर्तव्यता, या च आरादुपकारिका, तं उभे अस्मिन् अनेन (प्रधान-) क्रयभावेन सूचयन्ते । तत्र पौर्णमास्या प्रदानं कुर्वता संनिययोपकारिका (सावत् इतिकर्तव्यता अवश्यं) करणीया (न तु अन्यथा प्रधानमेव निवेदते), येन प्रमाणेन संनिययोपकारिका करोषि तेनेव (प्रमाणेन) आरादुपकारिकामपि (कुरु) । न च ईदृशः कश्चित् न्यायः (अस्ति), येन प्रधानमात्रमेव कर्तव्यं स्यात् । (देवै प्रति करणीभूता उपपन्नाः सेतिकर्तृभ्यताया एव कर्तव्यं भवन्ति । तत्र कर्तव्ये सिध्यति, नाप्यथा, इति सिद्धं आह्वानामपि तावत्परम्) तस्मात् आद्यत्वं (अनर्थकं) इदं (वाक्यमिति) अत्राविधीयते) नैतदेवम् । 'समे दर्शपूर्णमासार्था यजेत' इत्यनेन पठसि यागाः सेतिकर्तृभ्यतायाः इतरेतरसृक्ताः देशं प्रति विधीयन्ते । तत्र पण्चागपि यागानां तन्त्रेण इतिकर्तव्यता प्रप्रेक्षति साहित्यस्य विवक्षितत्वात् । (प्रयोग-सत्त्वं तु नाप्यत्) तस्मात् ये पौर्णमासीवर्षाः (यागाः) तेषां पौर्णमास्यां क्रियमाणानां (प्राक्तनान्यद्वापि) आद्यभागान्यानि (पाठकमात्) करिष्यन्ते । एवममावास्यावैयुक्तानां (सामान्यादिवासानां पश्चात्तानां चिद्वापि) अनुयाजादीनि (करिष्यन्ते) । एवं तन्त्रेण अद्भनयोपि प्राप्ते 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इत्यनेन आह्वानामाह्वानिः प्रतिपाद्यते इति । अस्मिन् च 'समे

दर्शपूर्णमासाया यजेत' इत्यनेन इतरेतरोपस्य विवक्षितत्वात् तन्त्रेण इतिकर्तव्यता ज्ञाप्यते । तत्र पौर्णमास्यां प्रारम्भं प्रदानं अमावास्याया समाप्यते । (प्रातःशयनारम्भः सवनीयः इव तृतीयपयने । तेन सर्वोऽपि प्रधान-कारः इति) पौर्णमास्यमावास्यायोरन्तरकाले (यत्र कश्चिदपि) कुर्वन् अह्नानि 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यस्य न किं चित् पाद्यते, न च फलवाक्यस्य (तत्रापि इतरेतरयोगानुगमात्) । तस्मात् अनेन (पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत इत्यनेन) वाच्येन फलानियमः (अन्वयरालकाले यत्र कश्चिदनुपपन्नं) अह्नानामपनीयते, अनियतकालता च (आद्यभागान्तानां पौर्णमासीकालता, अनुयाजादीनां चान्वास्याकालता इति) वाच्यते । तस्मात् अनेन अह्नानां क्रमविधिः क्रियते । (अनेन हि आगमस्य चरणभूतस्य काल प्रति उपादानात् साहं यागस्य पौर्णमास्या कर्तव्यं, तथा अमावास्यायामपि इति निरुक्तश्रित्तस्य सर्वाङ्गसृक्तस्य स्वस्थे काले प्रयोगार्थं सिद्धं भवति इति) ।

अविधिश्चेत् कर्मणां नामिसंबन्धः प्रतीयेत, लक्षणार्थाभिसंबन्धाद् चोदनाविधिसोचतेरेषां प्रतिप्रधानं भावः स्यात् । २ ॥

भाष्यं— अत्रिपिच्छेत् यदि चोदनाविधिसोचते न स्वादेशादिविधिः, ततः कर्मणामग्नेयार्थानां गोदेन देनादिभिरभिसंबन्धो न प्रतीयेत । चोदनाविधिसोपस्य-यम् । किं कारणम् ? इदं समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येवमादिभिराकृतैर्देशाद्यो विधीयन्ते, अत्रात्पत्वात् । ते चेद्विधीयन्ते, आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमासाभ्यान्देनानुवाद एवित्यस्य, अन्यथा अनेनयैवियानमेकस्मिन् वाक्ये भवतीति । अनुवादे च तेषां सद्यस्य न निवचयते । रिपश्यमाणे वाक्यभेदे भवति । आग्नेयादीनां देशादपः, तेषां च सद्विधानमिति । कथं पुनः समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येवमादिविधानवैयर्थ्यादित्यु देगादयो विधानं चकक्यते ? लक्षणार्थाभिसंबन्धाद् । लक्षणार्थेन अभिसंबन्धो विनापते । दर्शपूर्णमासपञ्चः सप्तदशार्थोऽ-यत् । सप्तदशश्च सप्तदशित्यर्थः शक्यते इत्यर्थः सप्तदशित्युदादिनां लक्षणार्थेन लक्षणं वाच्यते । ननु एवमपि लक्षणा वाच्यता

भवति, वरं लक्षणा नैक्यास्परयानेकार्यत्वम् । अने-
नापेवे आगमरूपम् । लक्षणा तु गतिश्च, लौकिकत्वात् ।
अपि च क्षुत्सा समुदाये देवादीनो विधीयेत । न च
समुदायस्य देशादिभिः संबन्धोऽस्ति । कारकं हि समा-
दयः । नारकस्य कर्मणो संबन्धो न कर्मगुणेन । तस्मादपि
लक्षणा । यथा वीर्णमासीमाभगृहैदिति हविर्लक्षणा ।
चोदनाविधित्वाचेतरेषा देवादीना प्रतिप्रधानं भावः
स्यात्, यजमानविद्योक्तत्वात् । अथ केन समादय
आग्नेयादियु विधीयन्ते ? तमे यजेत, वीर्णमास्यां
यजेतऽनेन आख्यातेन । अथ हि धातुना यागमन्त्र्य
विप्रकत्वा तेयु समादीना विधिः । कर्तव्येऽपि, यस्तेषा
यागानां रूपनिधानार्थो भवति अन्वुतो भवतीति, तेन
विधीयन्ते । अथवा, अग्निर्भवन्तीपरः प्रथमयुक्तोऽ-
प्रतुन्यमानोऽन्वुत्वीति । एव स्थितपरसंखितम् ।

यदि तु कर्मणो विधिसंयन्धः स्यादैकशब्द्यात्
प्रधानार्थमिंसंयोगात् । ४ ॥

भाष्यं—खिलहृत्तरम् । यद्याग्नेयादेः कर्मणः समादि-
विधिसंयन्धः स्यात्ततः स्यादोदनाविधिषोपयं, मैदेन च
समादयः । न तु तदस्ति । कुत ? देहशब्दात् प्रधा-
नार्थमिंसंयोगात् । तस्मादाग्नेयादीनां समस्तानामेकः
शब्दो वाचकत्वेन समादीनामभिधेयः, ' तमे दर्श-
पूर्णमास्यां यजेत ' इति, न ये स्वस्ताना वाचकाः,
' यद्याग्नेयोऽष्टाकपालः ' इत्येकमादयः । तत्र प्रत्ययं
समस्तसंयोगसुख्यस्य षरोक्षो न्यस्तसंयोगः पत्यः ।
षोऽपि लक्षणम् । अथ तु प्रधानार्थमिंसंयोगा-
द्विधेयं, तत उभयपक्षी परिहृतं भवति । कः पुनः प्रधानार्थः ?
प्रधानं फलं, दशापनार्थो यो व्यापारः । कर्मात्तो ?
आग्नेयादीनां प्रयोगः । कथं तेनामिंसंयोगः समादीना
विद्यते । उच्यते । ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गनाभो
यजेत ' इत्यनेन समस्तानामग्नेयादीनां कल्याणार्थः
प्रयोग उक्तः । तस्य च यदि पुनःश्रुत्या
यमादयो विधीयन्ते, याग्यमेताभ्यां दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां यजेत ताभ्यां समे यजेतेति, ततो न
परोक्षो व्यस्तसंयन्धः कल्पितो भवति । न च लक्षणा ।
तस्मात् प्रयोगे विधिरितेषाम् । च च सर्वेषां प्रधानानां

साधारणः । तत्रैदमर्थं प्रति न गच्छते विशेषः । तस्मात्
तत्रं देशकालात्तराः ।

तथा चान्यायेदर्शनम् । ५ ॥

भाष्यं— अन्वयोऽप्येतमेवायं दर्शयति । ' उत्रापि
ह या एतानि पोरानि हवींषि पदमावास्यायां सञ्जयते,
आग्नेयं प्रथममैन्द्रे उत्तरे ' इति । संमरणं वीर्णार्थं चैक-
कालत्वे उपपद्यते । तस्मादपि वन्यम् ।

श्रुतिश्रियां प्रधानवत्, कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् । ६ ॥

भाष्यं— इत्थं प्रयोगबोधना पुनःश्रुतिरियम् ।
कुत ? श्रुतिस्तेषां समादीनां प्रधानानामिव । कथं कृत्वा ?
कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् । या अथ कर्मश्रुतिः, दशपूर्णमास-
व्यामिति सा परार्था, तृतीययोर्गात्, तथा सामानाधि-
क्याप्यात् । यजेतेति यजिरपि परार्थं एव । तदेतदेव-
मापद्यते, दर्शपूर्णमासयगिनात्यन्त्र किमपि कुर्मादिति ।

कर्मणोऽप्रुतत्वाच्च । ७ ॥

भाष्यं— कर्म च न श्रुतं, कार्यं न श्रुतं, प्रधानं
न भुवनित्वर्थः । तस्य स्थाने समादीनि भूयन्ते । प्रधान-
कार्येण श्रुतत्वात्, श्रुतिरेषां प्रधानादित्युच्यते । न च
तानि प्रधानानि । तत्र यद्याग्नेयविरिक्रियन्तानां पुनःश्रुति-
रियं कन्त्येन, गुणभावानुवादो भवेत् । नहि तत्र
वेदा गुणभाव उक्तः । उच्येतिमात्रात्वानानि सानि ।
न च किं चिद् कार्यं निर्दिष्टं, यदपेक्ष्यानुक्तोऽपि
गुणभावोऽर्थप्रसोऽनूयेत । प्रयोगबोधना तु गुणभावो
युक्तः । कार्यमपि फलम् । तस्मात्तस्याः पुनःश्रुतिरियम् ।
तथा च तन्मभावः सिद्धः ।

(अथ तृतीयं बाह्यादिद्राव्यान्तज्जि चैति पद्
सूत्राणि अन्तःप्राग्निर्वाह्याधिकरणस्थानि इति नाम सं-
घीतानि, इति वेद्यम् । के.)

शा— ' कर्मरूपेण संयन्धो देवादीनां फलस्य
च । तत्पञ्चिधिविधेयैवातः सर्वेषामेकवाचकत्वात् ॥ '
इति प्रसिद्धमिथोवे । ' भावतोत्पत्तिवेदायां देशा-
दिविधयो यदि । तत एयं भवेत्, ते तु फलपद-
भावनाऽऽश्रयाः ॥ ' तस्मात् तत्रं देशकालात्तराः ।

सोम— सूत्रे एकशब्दोपदेशात् यत्केन शब्देन
उत्प्रेषोपाय फलं प्रति उपदेशित्वर्थः ।

वि— 'आग्नेयादिप्रधानस्य देशे काले च कर्तारि । भेदः स्यादयथा तन्न, भद्रत्वात् द्रव्यदेवत्वम् ॥ उत्पत्तिविधिशेषत्वाद् भेदः स्या, देवकवत्तः । विधेः प्रयोगशेषत्वाद्भेदेन द्व तन्नत्वा ॥ ' तस्मादेकस्मिन् प्रयोगे देशादीनां तन्नेण संन्यतः ।

भाट्ट— इह सिद्ध प्रयोगविधिप्रतीक्यत्वं पूर्वं तस्योत्पत्तिविधिभेदेन न भेदः, अपि तु स्वातन्त्र्येण धवणाभावे विनियोगैक्येनैक्यमित्युक्तम् । इह स एवाक्षिप्यममार्थयत्ने । न प्रयोगविधिनाम कश्चिद्विज्ञो विधिः, उच्यते विधानेन छिद्रादिनाम्यथा प्रवर्तना कृतिसाध्यत्वस्य स्वविषये आश्रयेण अनुष्ठानबोधोपपत्तेः । अत एव देशकालकालोऽपि ये उत्पत्तिनामके भुक्ताः 'सार्धस्यथ्यकर्तृशेषो गृहे' 'अग्नेयेऽपीकचते प्रातरष्टा कालं निर्वपेत्', 'प्राह्मणे बृहस्पतिसत्त्वेन यजेत' इत्यादिषु, तत्र द्रव्यदेवतावैशिष्ट्यमप्येव कालादिवैशिष्ट्यस्यापि यानि एतान्यात् न सन्ने प्रधाने कालान्यतः । नहि द्रव्यदेवतादिकं तथैवप्रधानाद्यग्नेषु निविद्यते, प्रधानभावे एव वैशिष्ट्यावगमात् । एव काख्यदोऽपि । एवं च तद्दानं तद्विघ्नकालादायपि सुप्तेन वायांति । अनीकयत्नादेः सत्यपि प्रधानान्तरसाहित्येन कृते विनियोगे, हन कालाद्यप्रसिद्ध गवतोऽपीत्येव । यत्र नृपस्य कर्मणो वाक्यान्तेण कालादिभ्रम यथा 'वीर्णमाभ्या वीर्णमाभ्या यजेत' 'समे दसंपूर्णमागम्या यजेत' 'यदि प्राह्मणो यजेत' इत्यादौ, तथापि 'अग्निभिर्व्यजेत' इत्यादिषु वीर्णमाभ्यादिशब्दाद्यप्यप्रधानभावेदेन विहिताना कालादीना प्रधानभावे एवाद्भता, न एद्भते, तथाद्भवाचकपदाभ्रगात् । अत एव वीर्णमाभ्यादिपदत्रयप्रधानानामुद्देश्यतया न तत्साहित्यविषया, अतथाप्येवमये (आग्नेयादिमये) प्रत्येकं व्रीक्षादिषु प्रत्येकमेव वीर्णमाभ्यादिशालः । न च व्रीक्षादिशब्दो यामाना करणानुसूतदानात् कर्मत्वैर्नैरोद्देश्यत्वात् सुता तथाहित्यानिवृत्ता, अत्रानुपादानान्च माद्भेदु व्रीक्षादिशक्तिः । मृष्टे तु करणत्वभ्रमत्वात् सेतिकर्तृत्वकारणैव च करणत्वात् अद्भेदपि शालादिशक्तिः । कालारी अनुपादेये कर्मण एव करणीभूताभ्योनादेश्यत्वात् तद्विरोधीभूतसाहित्यस्य निरक्षितत्वेन

तद्विरोधैव प्रधाने तु तन्माग्निरिति वाच्यम् । वस्तुतः सेतिकर्तृत्वताकर्मणैव करणत्वेऽपि मृष्टे इतिकर्तृत्वनावाचकपदभ्रवणेन तत्र कालादिप्राप्त्यनुपपत्तेः, उच्यते वाच्ये वागस्य करणत्वेन तस्यद्वयदेवताऽऽदेः साद्भुत्तिनापत्तेः, करणीभूतस्यापि कर्मणः अनुपादायैव तद्विरोधस्य साहित्यस्य सेतिकर्तृत्वत्वादेरविषयताऽऽपत्तेः, कर्तृत्वादेश्यत्वेन तत्र कर्मण एवोद्देश्यतया तद्विरोधविषयत्वात् दुर्वापादत्वाच्च, 'सत्यं जुशेति' इत्यादौ करणानभ्रगणाभावेन नन विवक्षितत्वात्तन्मस्य दुर्वापादत्वापत्तेः । न च देशादिनामके सर्वान् देशादिनिशिष्टकर्मप्रयोगस्यैव विषयत्वात् तद्विरोधस्य साहित्यादेर्विरोधोपपत्तिः, 'य इष्टया पशुना' इत्यादावपि प्रयोगविध्यापत्तौ सर्वपानिष्टिपशुनोमानामेकप्रयोगताऽऽपत्तेः । अतो न वापि प्रयोगविधिनाम अतिरिक्तः कश्चित् । अयिषु तत्रतन्नेत्यतिनामके एव प्रवर्तनाऽऽक्षितव्यविषयककृतिताप्यनन्तायैव सर्वत्र देशकालादिविधिरिति गात्रेण प्रधानान्तरसाहित्येन च कालादिशक्तिः । इति प्राप्ते, सर्वत्र त्रिदाद्यमिहितप्रवर्तनाविषयस्य विधिषा विषेयता, एता स्वल्पेण वागत्वादिना, अत्रा इष्टावन्त्वेन, अभ्या इति साप्यत्वेन । अत एव तद्भेदेनैवोत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, प्रयोगविधिरिति च त्रिविधो विधिरिति भण्यते । नहि धर्मिष्ठानं विना इष्टावन्त्वं कृतिताप्यत्व वा शतुं शक्यते, विना वा प्रवर्तना इति नित्यमव्यावश्यम् । अत एव धर्मिस्त्वप्यजापकी विधिरुपपत्तिविधिः, इष्टावन्त्वोचरो मितिर्विनिरोधविधिः, कृतिताप्यत्वोचरो विधिः, प्रयोगविधिरिति तल्लक्षणानि । तत्र द्रव्यदेवताऽऽद्यद्भाना यागवृत्तिस्वकृतिताप्यतागानमन्त्रेणानि वागस्वरूपस्य द्रव्यदेवतापठितत्वात् विरोधप्रधानविषया तस्वरूपपरिचये एतन्नियोगत्वं उपपत्त्यविवरणम् । एवं तद्भुतभावेन तत्करणात्तान्तरात्तदीनामपि । दर्शनपूर्णासादिवाच्ये तत्राभिधान्तरगतसाहित्यादेस्तु विनियोगान्वयित्वम् । देशकालकर्तृत्वत्वादेस्तु वागवत्तद्विषयाप्यकरणं विना अनपेक्षितत्वात् प्रयोगान्वयित्वमेव । अन्येण तु प्रवृत्तरीनां प्रयमात्रिकमे साक्षात्तानुसूतत्वात् । अत एवोपरान्त-

विनः सर्वस्यङ्गस्य प्रत्येकमेव सर्वप्रधानाद्भूता । विनि-
 कोगन्विनः साहित्यादेस्तु यथास्य सर्वप्रधानाद्भूता । विनि-
 प्रयोगान्विनस्तु साङ्गवद्विस्तसर्वप्रधानाद्भूता, अङ्गप्रयोग
 स्यपि प्रधानप्रयोगविधिविधेयत्वस्यैव स्थापितत्वात् । तद्यत्
 एकमेव वाक्य निर्गुणं सगुणं वा, तत्रोत्पत्तिविनिशेग
 प्रयोगा एकेनैव विधिना पूर्वपूर्वत्वोत्तरोत्तर प्रति वैशिष्ट्य
 मङ्गीकृत्य विधीयते, गुणाश्च तत्रत्या. स्वयोग्यत्वाऽनु-
 सारात् तत्रतन्वन्वीयन्ते । यत् तु वाक्यद्वयं वाक्यप्रथं
 (वा) भूत, तत्र वाक्येयवर्धपरिहारयो विधिनाप्रवाय च
 एकैनेके विधिपरेशेपर, तत्र च तत्तदन्वयित्गुणान्यथः
 एव नियामक. इति ध्येयम् ।

तरिह दस्यपूर्वभास्योराम्नेयादिनाकपेऽु सत्यपि काल-
 क्षणेण तस्य फलसंरूपसिद्धयर्थेन निधित्वापर्यविकल्पना-
 भावात् इत्येवताऽऽद्युत्पत्त्यन्वयिगुणभवाणेन तथोत्पत्ति
 निधिमत्र, विनिशेगप्रयोगादी तस्मान्नुदाहरणमेव ।
 अन्वयता तत्रापि तात्पर्यकल्पने गौरवात् । एव फलवाक्ये
 निमित्तानाक्ये च विनिशेगविधिमत्रं, तत्र प्रयोगविधि-
 कल्पने गौरवात् । प्रयोगविधिल्लु देशादिविधावेव, तद-
 न्वयित्गुणस्यैव तत्र तद्विधिनियामकत्वात् । अत एव
 देशादिविधौ विनिगमनाकिराहत् सर्वैव तत्तद्विशिष्ट
 प्रयोगविधि । प्रयोगश्च भावनाया इतिकर्तव्यताऽन्वय-
 स्ताभ्यासात् अङ्गविधीना प्रत्येकमङ्गप्रयोगविधिकल्पने
 गौरवात् साङ्गस्यैव देशादिविधौ विधीयते । स्वरूपेण
 प्रदानामपि च प्रधानाना प्रयोगविधयत्वेन विधेयत्वात्
 तद्विशेषणस्य सादृश्यसाद्गतादिनिगदितत्वेन देशात्
 कर्मादिः सर्वोऽपि सहितसर्वैनाङ्गप्रधानत्वेव संबध्यते । न
 चैवं एकप्रधानविकृती कतिप्यङ्गसुसत्ता देशान्यतिदेशा-
 नापत्तिः, प्रकृतौ प्रधानान्तरमदितसमसाङ्गत्वस्यैवोद्देश्य
 त्वादिति वाच्यं, प्रकृतौ देशादिकाक्ये देवत्वात् अङ्गप्रधान
 साहित्यस्त्वपि 'एकत्र द्वय' इति न्यायेन प्रधानप्रयोगे
 वैशिष्ट्याङ्गीकारेण सकल्पविशेषविशिष्टप्रयोगविधानात्
 कार्थिनेन च निरोपणविधिना अङ्गप्रधानोद्देशेन प्रत्येक-
 मेव देशादिविधानात् प्रकृतौ साहित्यसंरूपत्वे देशादि-
 सत्त्वचक्षिदि. । निःकृती च प्रधानान्तराद्यभावेन तस्मा-
 दित्यन्तेऽपि भाग्यन्तरकैवक्याने एव देशादिसत्त्वुप

पत्तिरिति फलद्वयसिद्धयुपपत्तेः । अतश्च 'समे दर्शपूर्ण-
 माहात्म्या यजेत' इत्यनेन पन्था यागानामेकेो देशिकः
 प्रयोगः । ' दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः ' इत्यनेन
 कर्तृसंयन्तौ अवरः विनिगमनाविरहात्, तयोश्च युगपद
 युगान्मविरोधात् । अत एव पदस्त्वपि यागेषु याज्ञेयु एवो
 देशः, एकः कर्ता इति सिध्यति । 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या
 यजेत' इत्यादौ 'साय शुद्धेति' 'मातर्जुदोति' इत्यादौ च
 कालिकोऽप्यवरः, विरुद्धकाल्येदात्, निरोप्यभूतप्रधान-
 मेदाय । तत्र प्रयोगद्वयं अप्याद्य-याक्यमायेन च देशिना-
 दिप्रयोगाविरोध. । न चैवं सर्वत्र कात्यादिप्रतिषेधो एक-
 प्रयोगत्वे 'य इष्टया पशुना' इत्यपि काल्यविशिष्टैकप्रयोग-
 विध्यापत्ते. सर्वैयामिद्विप्रशुलोमयागाना एकप्रयोगताऽऽ-
 पत्तिः, तत्र यच्छम्बरमभि-साहारात् तत्तद्विकृतिप्रयोगा-
 नुवादेन कालमाननिधानावगतैः तद्विकृतिकाक्येयैव
 प्रयोगविकल्पनाया अभ्यनुष्ठानात्, तत्तद्विशेषणक-
 सावनना तेषामेकप्रयोगविधिविधयनायुपपत्तेश्च । अत एव
 तत्तद्वाच्यत्वे विट्प्रयोगसाहित्यमपि अनुवाच्यत्वाद्
 विवक्षितम् । यत् तु भैवविधिं किं चित् प्रयोगानुवादास्यार्थं,
 तत्र प्रयोगस्यैव विधेयत्वात् साहित्यविवाहोपपत्तेस्तैव
 प्रयोगविपरीभूतयाक्यप्रधानानामङ्गाना च एकदेशकाल
 कर्तृता, पौर्णमास्यादिकालिकप्रयोगेदे नाङ्गवृत्तिः ।
 मण्डन— ' देशायेक प्रधानानाम् । '
 शंकर— ' काल्यैक प्रकृतेः । '

● आग्नेयादिप्रधानाना एककल्पत्रयप्रापेत्तया अङ्गना
 पैककलोपकारसम्बन्धापेक्षया स्तार्यपर्यवसायिनामपि
 वाक्याना संख्य एकमहावाक्यार्थावदनेन एकसम्बन्ध
 भवति । सु. पृ. ५२९. ● आग्नेयादिप्रधानमेदेऽपि
 प्रवाच्यत्वात्सम्बन्धम् । भाट्ट. ५१२. ● आग्नेयादि-
 याग देवतया. उद्देशात्मक-उपादानस्यैव प्रतीकः,
 देवतोत्पत्तिपादानयोस्तु अश्वयोक्त. । वाळ. पृ. १०७.
 ● आग्नेयादिवाक्ये इत्येवतासंरूपस्य सिद्धयामकत्
 शुभ्यादिमिष्यसहितस्य क्रमस्य अप्याह्ताशब्दाभिहितस्य
 विधेयत्वसम्बन्धात् । सोम. ५११. ● आग्नेयादि-
 शास्त्रां गुणविषय न कर्मनाम्येवम् । (' यदापेयोऽ-
 द्यकालः ') । सु. पृ. ५६३. ● आग्नेयादिशब्दैः

मपेक्षेत । न च पुरोडाशमवतं पुरुषस्थानुप्रेतं, प्रतिनिवत-
नृत्वात् क्रियाभावात् । नापि इत्थं स्वरूपेण सिद्धात्मक-
त्वात् कर्तव्यं, येन सर्वैत । न च 'अग्निमूर्धा' इत्या-
दिभिः द्रव्यं तद्रथापारो वा अग्निधीयते, येन आकाङ्क्षया-
ऽपि संश्लेष्यत् । अग्न्याद्यभिप्रायिना न कश्चित् तैः
सम्बन्धो विद्यते । 'न च यागो हविष्टृषं वा पुरोडाशोऽ-
वधारितम् । येन स्याद् देवताऽऽकाङ्क्षा ताम-
न्त्राणां च संगतिः ॥' यदि हि प्रथमं सागत्यनय-
धायैत, ततो देवताऽऽकाङ्क्षया तस्या देवतानामिनो
मन्याः सम्बन्धेन, न तु तत् भवति दान्तेनोक्तम् । न
च यागसंबन्धात् प्राक् पुरोडाशादीनां हरिश्चमनयाधैते ।
संबन्धिचन्दो ह्ययं, न द्रव्यस्वरूपप्रयुक्तः । तदेव हि
द्रव्यं अयागसंबन्धे पयःप्रकृति न लोके इतिःसम्बन्धस्यै
भवति । एतेन चतुस्त्वचनोदात्तव्यक्तकर्मनामायं
प्रयुक्तम् । आषाढादिषु तु क्रियाऽऽत्मनः प्राक् मन्त्रावा-
ह्याया वचनविनियोगाशाद्य भवति मानवर्गिनो देवता-
कलना । सर्वत्रयम् आषा देवताविधिः सर्वत्रये तद्वि-
देवताविधौ संभवति क्रियात्वाधीयते । अन्वयाऽनुपनि-
सूक्तश्चादी । न च तद्विदे संभवति अन्वयाऽनुपनिः ।
तस्मात् अनेनैव कृते द्रव्यदेवतासंबन्धे अर्थवादपुरःसरण
भवति-सम्बन्धेन विहिते विद्योतायै कृतेण मन्त्राभ्यनम् ।
अग्न्या च अनेनार्थविधिर्हीनियते । 'विधानार्थे
तद्विद्वान्ते मन्त्रे' इति (भाष्यं) विधिप्रयोजनत्वमि-
प्रायेण । तत्र चैतत् तस्मादविभक्तं गम्यते । देवता
तावत् प्राणिवदितेनोक्तः । तद्विद्विष्टं इत्य तद्विदेन,
संन्योऽपि तत्रैव अर्थगृहीतः, तत्त्वामानाधिकरण्याच्च
अपारोत्तमीयोत्तरवर्तनयुक्तं आष्टकागमसं विद्योत्तरत्वेन
तत्रैतत्तर्गतम् । द्रव्यस्य आग्नेयत्वेन भवनं च
अमान्यमास्य न विद्यते, इति तत्राक्षिता मारताऽपि
स्यैव । न च कोनेन विना आग्नेयसं प्राणवितुं यवन,
इति पुरुषस्यापारविद्योत्तरं यागः तदन्तर्गतः ।
एतत्तद्विद्वान्तरदोशाद्यविधिना सर्वमन्यत् अर्थादा-
धिप्यमात्रेण न यत्र भिन्नति । मानवविधिपूर्वकश्च
सर्वत्र धात्वर्थकारकविधिभेदति, इत्यधुनमाणाऽपि तत्र
साद्यद्विशिष्टा रिधीयते । ततो विद्योत्तरान्वयाऽनुपनस्य

सर्वपुर्णार्थकत्वाच्च तमेव संबन्धसम्बन्धनामिषये । न
तु अयागारात्मकत्वात् द्रव्यदेवतासंबन्धः शक्यते विधा-
तुम् । 'अविभागात्' इति अर्थसंबन्धेः । 'न चेद-
न्येन' इति अन्वयाऽनुपनिःसूक्तानामिवाचनम् ।

ज्ञा— उच्यते (सिद्धान्तः), 'मन्त्राकाङ्क्षा न
चात्रास्ति, सत्यामपि न योग्यता । मन्त्रस्य नास्ति
वचनमग्निहोत्रेऽस्ति तत् प्रथम् ॥'

सोम— यथा यज्ञवेद्यस्यत्स नामाय, एव आग्नेय-
स्यत्स इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे
'आग्नेयं पशो भवति' इत्यम आग्नेयस्यत्स कोऽ-
पायित्नामयनयताद्विद्योत्तरस्यत्स अतिदेशकतया चोदा-
दिवापेक्षया प्रलेन नामपेयेन पुरोडाशार्थमप्राप्तिः,
सिद्धान्ते तु नामत्वाभावात् अवसति नामपेयनिःसूक्तविदे
देवतासामान्यापेक्षया प्रलेन द्रव्यसामान्येन सान्नायपथ्य-
प्राप्तिः । तैत्तिरीयशास्त्रायां द्वितीयकाण्डे प्रथममग्नीषोमी-
यस्य विधिः, पश्चादग्नेयस्य । हीमन्त्राण्डे च प्रथममग्नेयस्य
याग्याऽनुवाक्यानुवाकं, पश्चादग्नीषोमीययाग्याऽनुवाक्या-
नुवाकम् । याज्ञस्यनेविद्याशाखायां तु प्रथममग्नेयस्य पश्चा-
दाग्नीषोमीयस्यामानम् । सूत्रार्थस्तु— य यागो द्रव्य
देवताऽऽत्मरूपो च विधीयेत् विधानार्थसिद्धप्रतये
यागस्यैव द्रव्यस्यैव देवताया एव (वा) विधानमिति
विद्योताभावात् । एतन्मिति यदि विध्यन्तरेण सिद्धाः स्तुः,
तदा एषा विधानं न भवेत् विध्यन्तरविद्योताभावे कथं
न विधेयाः भवेत्सुरीति ।

यि— 'वदग्नेयोऽष्टावपल इति नाम सुयोऽथवा ।
नामान्निरोधवत्, मैवं नामान्ते देवता नहि ॥ मन्त्रोऽपि
नेह प्रत्यक्षसिद्धत्वात् देवताविधिः । देवदत्तविद्विद्यत्
विधानादेकत्वाक्यता ॥'

भाट्ट— 'यदाग्नेयोऽष्टावपलोऽपवासायां च पौर्ण-
मास्यां चानुवी भवति' इत्यादी आग्नेयस्यत्सो गुण-
विधिः, कर्मनामपेयं वा इति विन्त्याया अग्नेः मात्रवर्ण-
त्वाभावात् यदाग्नेयत्स नामपेयम् । इति प्राप्ति, पुत्रोदाय-
वर्णितायाः भावनायाः मन्त्रोपेक्षाऽपवासात् मन्त्रस्य च
तत्रयोग्यत्वात् नोराष्टावपले इव मन्त्रस्य देवताकल्पकत्वम् ।
न च आपारतन्त्रं वाचनिरो विनियोगो मन्त्रस्य, येन

न-द्वयकर्म संभाष्येत । न च मन्त्रस्य अष्टकपालकर्मक-
 मायनाऽइत्ये प्रमाणमस्ति । प्रकरणस्य च उपस्तुत्याज्ञा-
 दिभु अविशिष्टत्वात् । नापि क्रमः, ब्राह्मणपाठकमा-
 पेक्षया मन्त्रपाठकमपैवरीत्यस्य पक्षमे वक्ष्यमाणत्वात्
 (५।१।१।२६) । अतः तदस्यव्याख्याम्भवात्, नामान्या-
 नुपपत्तेः, इ पूर्ववतोभयविशिष्टभावनविधिप्रतीतेः, तस्य
 च धारमन्त्रेण अनुपपत्तेः, भूधातुना तद्व्युत्पत्त्यात्,
 संकलविशेषणविशिष्टाभावनविधानेन अर्थात् विशेषो-
 पणानामपि विधिकल्पनात् गुणविधिरैव आग्नेयशब्दः ।
 प्रयोजनं ' आग्नेयं गयः ' इत्यादौ नागाविदेशेन
 आग्नेयविषयन्तः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते सान्नायविषयन्तः । ७.
 मण्डन— ' विशिष्टाकपालमाकम् । '
 शंकर— ' आग्नेयादौ लनामता । ' ७.
 * आग्नेयाधिकरणं द्विपञ्चर म्बहन्तम् । तनेक
 ' आग्नेयसूक्तहेतुत्वात् ' (२।१।२।२७-२९)
 इत्यादिमुत्रनगम्यकम् । द्वितीयं तु ' सद्गुणास्तु विधी-
 येत् ' इत्यादेशसूत्रात्मक (१।४।६।९) वेद्यम् । के.
 * आग्नेयाधिकरणं नामपेयविचारव्यवसायः । सु. पृ.
 ४७०. * आग्नेयाधिकरणे गुणविधियं साधिताम् ।
 कौ. १।४।१।२३ पृ. २४४, * आग्नेयाधिकरणे
 (मन्त्रव्यवस्था— नाक्यमेत— कपाल— तत्पदरेताख्येन)
 प्रसारनसुत्रेणैव सर्वं नामपेयं, उदभावे तु गुण-
 विधानमेव इत्युक्तम् । १।४।८।१० पृ. २३४.
 * आग्नेयाधिकरणे ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालः ' इत्याग्नेय-
 शब्दः न कर्मनामधेयं किंतु गुणविधिः इति साधितम् ।
 (१।४।६।९) के. * आग्नेयाधिकरणे विशिष्टविधिः
 स्युपादितः । सु. पृ. ३९८. * नामपेयत्वे सर्वत्रिके उप-
 पादिते अधुना (आग्नेयाधिकरणे) वदप्रसादः प्रसूयते ।
 कौ. १।४।७।९ पृ. २२७, * आग्नेयाधिकरणन्यायेन
 महत्सुत्रद्वयमानप्रज्ञेनोपपत्तिः (अक्षयः सर्वेषां तेषां वृत्तं
 इत्यन) १।४।९।२९ पृ. २९८, * वैश्वानर द्वादशकपाल
 निर्वपेत् पुने ज्ञाते' इत्यन आग्नेयाधिकरणन्यायेन
 निर्वपतेः अविदेशान्तनिर्वाणानुवादेन यागलघयमग्नी-
 हृत्य । १।४।२।२७ पृ. २५५. * आग्नेयस्य पुनर्वचनं
 ' आग्नेयस्योपेत्यात् ' इति आग्नेयाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे

यगा मेदकमुक्ते, तथा प्रतिशारं अग्निहोत्रदिपुनर्वचनं
 मेदकम् । ' अन्याथा वा पुनःश्रुतिः ' इति आग्नेयाधिकरण-
 सिद्धान्तसूत्रे आग्नेयस्य ' पुनर्वचनं अन्याथैत्यास्य मेदकं '
 इत्युक्तम् । सु. पृ. ९८९. * यत् (आग्नेयः अगमावस्था-
 यामेव) पुनर्वचनं मेदकत्वेनोक्तं, तत् आग्नेयाधिकरण-
 सिद्धान्तन्यायेन किं चित् प्रयोजनं कल्पयित्वा
 परिहर्तव्यम् । कौ. २।४।२।१५ पृ. १२०,
 * आग्नेयाधिकरणोपेतगुणविधित्वे बुद्धिस्ये सति ।
 १।४।१।१।३ पृ. २४४.
 * आग्नेयाद्यकपालादीनां द्रव्यदानमाश्रयः ।
 विन्दु. १।४।८. * आग्नेयेद्विरैव तेजस्कमोक्षिः इत्या-
 ख्ययते । ' आग्नेयमेष्टाकपालं निर्वपेत् रक्षामः ' इति ।
 वि. २।३।१२, * आग्नेयैन्द्रादौ पुरोडाशौ अहोम-
 याजिनः । सोमयाजिनस्तु सान्नायम् । २०।८।१४.
 * आग्नेयी शुद्धाख्या ' अम आगच्छ रोहितस्य पूम-
 केतो जातवेदो विचर्षणे' इति अग्निवृत्ति । भा. १।१।१५।
 ४४ वर्णकं १. * ' आग्नेय्यो ह्योपययः ' इति शिखात्
 गीसादेः अमन्बुद्धकण्ठोपेयज्ञानवपतेः । सु. पृ. ६०.
 * आग्नेयस्य आग्नीध्रमुपतिष्ठते इत्यत्र प्रहृतेन आग्नेयी
 आद्या, न तु दाशतवीर्यः आगमयित्वा चोत्तिष्ठते ।
 भा. ३।२।८।२१-२४. * ' आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते '
 इत्यादिषु सामान्येन उपदिश्यन्ते, स्तोत्रदाक्षादिनाथनत्वेन
 विशेषरूपेण । प्रथमं चोत्तिष्ठते आम्नात्ता विहिवाद्य
 ' अम आ यादि वीर्ये ' इत्याद्याः । तत्र आग्नेयी प्रहृता
 एव ज्ञाता । वा. १।२।८।२१ पृ. ७७२. * आग्नेयि-
 सुब्रह्मण्यप्रवर्तकं अग्निहृताम ऐन्द्रीयब्रह्मण्यप्रवर्तकेन
 उपोत्तिष्ठदिताम्ना न वाच्यते पञ्चदशरामे । बाळ.
 पृ. १३२.
 * आग्नेयीन्यायः । आग्नेयधिकरणम् । आग्नेय्य-
 षिडरणन्यायः । आग्नीध्रोपेत्यने महत्सुत्रे मन्त्रस्य
 प्रक्षणम् ॥
 अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाहयेषु सिष्टत्वात् ।
 ३।२।८।२१ ॥
 माध्यं— चोत्तिष्ठते भूयते ' आग्नेय्या आग्नीध्र-
 मुपतिष्ठते, ऐन्द्रया उदः, येनया रविर्भन्तम् ' इति ।

वत्र संदेहः किं प्रकृत्यामिः एवंलिङ्गवतीमिच्छन्त्यान्वयं, उत दास्यतवीन्यः एवंलिङ्गा आगमवित्त्या इति । किं तावत् प्राप्तं ? प्रकरणे च मन्त्रो लिङ्गेन विधीयमानो दास्यतवीन्य एव आगमवित्त्याः । आग्नेयी इत्येवमादिभिर्हि शक्या दास्यतव्यः अभिवर्तितुम् । न शक्यं प्रकृतः, स कार्यान्तरे विनियुक्तो, न इहापि उपदेशमर्हति । उपदिष्टोपदेशो हि न न्याय्य एवञ्जातीयकस्य । कर्षञ्जातीयकस्य । यः कस्मिंश्चित् विशेषेणोपदिष्टः, तासौ सामान्येन लिङ्गेन अन्यत्रोपदेशमर्हति । कर्षं ? यदि तद्विष्टयं तस्य लक्षणत्वेन, ततः स विधिषो षडयेव ' येन अनेन प्रवलिङ्गेन एतत् करोति ' इति, तसो नोपदिष्टो भवति । अपोयदिरपते एवलिङ्गेन कृषीतीति, ततो न लक्षते, तेन उपदिष्टस्य एवंजातीयकस्य एवंजातीयकः पुनरुपदेशो न न्याय्यः । वस्मात् दास्यतया लिङ्गवन्तो मन्त्रा गृहीतव्याः । ननु प्रकरणसामर्थ्यतः प्रकृता गृहीतव्याः, नेत्युच्यते । लिङ्गं हि प्रकरणात् बन्धीयः । आह, विशेषेणैति लिङ्गेन प्रकरणं बाध्यते, न चैतयो विशेषः । न यथं प्रकरणमनुजिपुशक्यः प्रकृतं लिङ्गवन्तं तदावदान्तः लिङ्गमवधारयति । यदि तु प्रकृतं विलिङ्गं उपाददेमहि, ततो बाधेमहि लिङ्गम् । उभय संपादयिष्यामः प्रकरण लिङ्गं च । नैतदेवम् । लिङ्गेन प्रत्ययो भवति दास्यतयेनापि कर्तव्यमिति । दास्यतयोऽपि हि आग्नेयीशब्देन शक्यन्ते वदितुम् । स प्रत्ययो लिङ्गवन्तितो ऽभिमुख्येति कथ्यन्ते, तत् प्रकरणानुसारेण । स चेत् प्रकरणमनुसृत्यते, मिथ्येति कथ्यते । अथ नानुसृत्यते, कथमिति । तस्मात् विशेषः । विशेषेण च प्रकरणद्वैतस्यम् । उच्यते । तद्विष्टयत्वा अनेनोपलब्धत्वेन अनुगृहीतव्या, न दास्यतवीमन्त्रवन्तिः । हा च प्रकृते मन्त्रे उपादीयमाने निरपरोषा उपात्ता भवति । दास्यतव्या पुनः मन्त्रवन्तो उपादीयमानाया प्रकरणात् सा मन्त्रव्यक्तिः प्राप्नोति, या बाधिता भवति अर्थात् विशेषे । न चेह लिङ्गप्रकरणयोर्विशेषः । प्रकरणात् व्यक्तिः प्रतीयते, लिङ्गात् सामान्यम् । अन्या च व्यक्तिः, अन्यत् सामान्यम् । तस्मात् प्रकृतो लिङ्गवान् उपादेय इति । उच्यते । कथमेवमेतत्, प्रकृतो उपादीयमानो प्रकरणं

न बाधितं भवति, लिङ्गमपि अनुगृहीतम् । लिङ्गजनितस्तु प्रत्ययः कश्चित् मिथ्येति कथितो भवति । ननु व्यक्तिः अपदार्थः, कर्षं स्वतः अनुपादीयमानायां मन्त्रो बाध्यते । उच्यते । एतदेव न विजानीमः । लिङ्गवत्ता अथ अङ्गं न वेति । किंतु तद्विदितनिर्देशोऽयम् । तत्र देवतया मन्त्रो लक्ष्यते । मन्त्रव्यक्तिर्हि हासनं, न सामान्यं नाम किं चिदपरम् । देवतैवात्र सामान्यं यथासाधनं लक्षयितव्यम् । न च गम्यते विरोधः अपदमत्तो मन्त्रो नापदमत्तौ इति । अनन्यगम्यमानो विशेषेण सर्वे तद्विङ्गा प्रतीतव्या इति । दास्यतव्यामपि मन्त्रव्यक्तौ भवति प्रत्ययः, स प्रकरणापुत्रोपेन बाध्यते इत्यन्याय्यम् । एवं सति न दास्यतव्य एव उपादातव्या भवति । प्रकृतमपि उपादीयते । ननु एतदुक्तं, कार्यान्तरे प्रकृतव्योपदेशो, तासौ अपर्यान्तरे लक्ष्यते इति । उच्यते । न नियोजन. ए एव अर्थास्तरे वर्तते । स चान्यथा सामान्येन लिङ्गेन । नैतं सति किं विदुष्यति । ननु एतत् दुष्यति, नोमवमनुगृहीतं भवति लिङ्ग प्रत्ययं च । सरथं नानुगृहीतं भवति, किंतु अननुगृहीतमेव प्रकरण, लिङ्गप्रत्ययविकल्पात् । अपिच न लिङ्गं प्रकरणं वा अनुगृहीतव्यं इति वपरिच्छिन्ने प्रवृत्तिर्भवति, यदवगम्यते एतत् फलवदिति, तत्र प्रवर्तते । किन्तो यदेवम् ? एतदतो भवति, न लिङ्गमनुगृहीतं क चित् इति अपरिमित् तत्परिच्छिन्ने न प्रवृत्तिर्भवितुमर्हति । वस्मात् दास्यतव्यो गृहीतव्या इति गम्यते ।

वा—ज्योतिषोमे प्रथमं आग्नेयैन्त्यादयः स्तोत्रयाज्वरितापकत्वेन ' अत्र आ याहि वीरपे ' इत्येवमावरो विशेषकत्वेन आम्नाता विहितव्यः । पुनश्च सङ्गान्तेन ' आग्नेया आग्नेयानुपतिवते ' इत्यादिषु उपदिश्यन्ते । तत्र संदेहः किं तद्व्यतीरिता गृहीतव्याः, उत हा वा अन्या वा, अथवा ता एवेति । प्रत्यात् अयः पञ्चः प्रतिभामित (इति येः वित् हाव । कर्षं ?) न तु इह अपट्टवा एव इत्यस्य पक्षस्य प्रमाणमस्ति । महता हि मन्त्रेण अविज्ञेयग्रहण प्रतिपाद्यते, न केवलमपट्टवमिथयः । येन हि प्रमाणेन आग्नेयीशब्दाविरोधेण व्यग्रता कष्टेत्, तेष्व प्रकृता अपि । न च किं वित् कारणमस्ति, येन

प्रकृतः परित्यजेत् ॥ न च भाष्यकारेण यथः पक्षाः प्रदर्शिताः । किं तर्हि ? अविशेषपक्ष एव आदौ अपि शब्दरहितेन अप्रकृतशब्देन परिच्छेदः, येन अपकृता एवेति भ्रान्तिर्भवति । यत्तु तत्र प्रमाणं, तत् अविशेष-पक्षमेव वाचयति । तथा च परस्तात् विवृतं 'अप्र-कृतेऽपि प्रत्ययो भवति,' 'प्रकृतमपि त्पाददीरन्' इति च (अत्र प्रथमं वाक्यं, 'दाहताव्यामपि नग्न-स्यक्तौ भवति प्रत्ययः' इत्यस्य भाष्यस्य तात्पर्यम् । द्वितीयवाक्यं तु यस्माद्भुतमेव भाष्यम्) । यदि तु अपरस्य हृत्वीयोऽपि पक्षः समर्थनीयः, तत एता-वती श्रोत्रियोपपत्तिः, प्रकृतस्य कर्मान्तरयोपयोगेन यात-यामत्वादयह्यम् । अथवा सामान्यविधानमिदम् । तानि तु आग्नेयीविशेषविधानानि । परिदृश्य च विशेषविधि-विषयं सामान्यव्याख्याणि प्रवर्तन्ते । यदि तु तत्रापि विशेषग्रहणं न स्यात्, तदास्तदपि अनेनैव तुल्यं इत्युदा-हरणत्वेन शक्येत् । तस्मात्प्रकृता एव गृहीतव्याः । अथवा आग्नेयादिशब्दैः अविशेषप्रत्ययो जातः । न चान्यत् प्रकृतशब्दस्य विशेषेण परत्वात् । प्रकृतस्य ग्राहकत्वेन अविशेषरूपात् । सनिधिलक्षणलौकिकप्र-करणस्य च यौगिकश्रुतिवर्तिनाविशेषप्रत्ययेन वाच-मानत्वात् । तस्मात् सर्वप्रत्ययः ।

'उपदिष्टोपदेशो हि न न्याय्यः' इति (भाष्यं) इदं उपदिष्टस्यैव इत्यर्थः । 'एवंजातीयकस्य' इति विशेषणरहितस्यैवार्थः । 'कर्मजातीयकस्य' इति, अस्मिन् विनाऽपि विशेषणेन विशेषग्रहणप्रमाणं प्रकरणं इति सिद्धान्तस्यैव मन्वते । परः पुनः स्वाभिप्रायेणैव सिद्धान्तनाचमिन्तता विशेषग्रहणेऽपि (नष्टातः) अनभिप्रायेणैव परिकल्प्य 'कथं ? यदि तद् लिङ्गं तस्योरुत्पत्त्येन' इत्याह । न चान्तरादि पक्षमाग-देयतादिद्विभिप्रायेण लिङ्गद्वयं युक्तम् । किं तर्हि ? आल्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तद्विहितस्य वा, तदुपशीर्षकत्वौ तस्मिन् विषयमावप्रद्वेष्यत्वात् । 'नाशौ सामान्येन लिङ्गेन' इति अस्मिन् विद्वेन, सर्वास्तु प्रतीयमानान्तु-रूपेण विशेषणेन विना न शक्यो भ्रष्टविशेषः प्रविशसु इत्यभिप्रायः । तदिदं यदि विशेषणनिष्पत्ते,

ततो दार्शनैर्गमासिक्किनिर्वापालम्भन्यायेन (२।२।५।१२) कर्तृन्वतावचनेन लिङ्गेन विशेष्यम् । तदिदं अस्मिन् लिङ्ग-भूतेभ्यो दाहताव्येभ्यो निवृत्तं अत एव विशेषणम् । तथा च दर्शयति 'येन अनेन एवंलिङ्गेन एतत् करोति' इति कर्तृन्वम् । येन अनेन एवंलिङ्गेन अस्मिन्लिङ्गे इन्द्रलिङ्गेन वा किञ्चित् करोतीति, आख्यातपक्षयधिविहितत्वेन जग-लक्षितेन आग्नीप्रोपखानमिति, ततो विशायाकस्य उपलक्ष-णत्वेन उपशीर्षकत्वात् नोपदिष्टो भवति । 'अयोपदिश्यते' आग्नेय्यादिना 'करोति' इति, 'ततो न' विशेषितो भवति । तत्रश्च अविशेषिताग्नेयीमात्रग्रहणप्रसङ्गः । 'तेन उपविष्टस्य' एव तदुपलक्षितस्य 'पुनरुपदेशः' इत्यमना-णकम् । तस्मात् कर्तृन्वतावचनवर्जितकेनान्यत्ताविदेवतो-परक्षणसामर्थ्यात् पुनः दाहताया अपि गृहीतव्या इति । 'ननु प्रकरणसामर्थ्यात्' इति सिद्धान्तमिप्रायेणोक्तम् । लिङ्गं प्रकरणात् नवीयः इति लिङ्गाशब्देन अत्र देवता-संज्ञकत्वात् यौगिकी श्रुतिवर्तिमिष्यते न सामर्थ्यात्मानम् । उपरिद्वान्तु तदुपयोगगतोऽपि लिङ्गशब्दः एष्येव यौगिक-श्रुतिवचनेन व्याख्येयः । 'आह, विशेषे एव' इति यदि प्रकृतमनागर्थं पृच्छीमः, ततो विशेषो भवेत् । प्रकृतमिप्रायेणैव तु इदमपि अनुपपद्यते । तथा तदुप-पत्तिकरणे श्रुतिवाक्ययोः अविच्छेदव्ययुक्तम् (१।१।१७ श्लो. वा. ३४७-३४८) । 'नैतदेवं' इति । दाहतायानामपि विकल्पेन प्राप्तानां न युक्तः प्रकरणानुरोधेन वाच्यः । तस्मात् नोभयमनुपदीतव्यमिति । सामान्यस्य प्रतिष्ठापि तस्मिन्, प्रकृतमिप्रायेणैव स्वकी समस्तपदार्थवर्तमानत्वं न कथिद्विरोध इति मत्वा आह 'तद्विद्वत्ता अनेनानुपदीतव्या' इति । तस्मात् लिङ्गयुक्तस्य वाच्यस्य सामान्यविषयत्वात् प्रकरणेन तदासाहचर्यविशेषग्रहणान् अस्मिन् सम-वाचविशेषे न युक्तो वाच्यः । इत्युक्तं स्वल्पविधान-मिप्रायेण दाहताप्रपत्तिनिवर्तनान् विशेष समर्थयते (सत्यमेवमेव इत्यदिना) । 'ननु स्पष्टिपदार्थः' इति अस्मिन्पदार्थादेयः । परन्तु आह, 'एतदेव न विज्ञानीम. तद्विद्वत्तया' सामान्यभूतम् 'अत्र अत्र न वेति ।' यदि हि गवादिपक्षस्य स्वल्प-विधानार्थमत्र, ततः सामान्यचोदनायां सर्वां अमुत-

व्यक्तिप्रधानतुप्रतिष्ठि प्रकृतम्यक्तिप्रदोऽपि अदोषः । अथ तु देवता उपलक्षिता, व्यक्तित्वेव शब्दाभिः, ततः प्रकृतप्रदो सति भूतिजनितप्रत्ययैकदेशनाथः स्यात् । सा चेह 'व्यक्तित्वेव साधनं, न सामान्यं नाम किञ्चित्' । किं पुनरिदानीं व्याख्याविशरणोक्तसामान्यापह्नव भाष्यकारः करोति ! नेति मूमः । तस्य अङ्गत्वाद्यमवभाषमाह इति फे चित् । तदुक्तम् । तथा सति व्यक्तीनामभ्युत्थत्वात् अपरिप्रेदेशि दोषभावात् । अतः प्रकृतपेक्षया सामान्यमपह्नवते इति वक्तव्यम् । व्यक्तित्वम्यो ह्यप यौगिकत्वात् (आग्नेया इति) न जातिशब्दव्य प्रति- पद्यते । न चात्र जातिः का चित् प्रतीयते । नानारूपास्तु नानाउद्देशकत्वमपि च देवतैकत्वमात्रेण आग्नेयादि- शब्दप्रयोगात् । नहि 'अथ आ याहि वीत्ये' ' अग्नि होतार मन्ये दास्यन्' इत्येतयोः देवताम्यतिरिक्तं किं चित् सामान्यं दृश्यते । देवतासंबन्धमेव एष न व्यभि चरति । अग्निचरति तु ऋगजाति, द्रव्यकर्मदिश्वसि प्रदो गात् (आग्नेयशब्दस्य) । अतो देवतैशान समाना इत्याह । स्वगन्धु समानः सजापि न अभिषेकत्वेन अयंतिह्यात् भाष्यकारेणोपन्यस्तः । तस्या एव च देव- तायाः समानत्वात् 'व्यक्तानन्त्यादिदोषमिदृशितिः । पूर्वा- भित्तिदोषि च विशेषणे प्रहृष्टिप्रत्ययोः । सत्त्वभेदात् प्रत्ययेन विशेष्याभिधानं अविच्छेद्यम् । यत्र तु साधनेव सन्त्. उभयत्र व्यापारविशेषः, तत्र विशेषानभिधानं यथा गजदी । न चात्र विशेष्याभिधानं व्यक्तस्य अग्नि- शब्दस्य इदं चिदपि विशेष्येण प्रयोगः, नापि आग्नेयी- शब्दस्य अग्नी, यतो विशेष्य भावन् नीयेत । यदि चेह विशेषणमात्रमभिधीयते ततस्तस्यैव शब्दस्यैव नैव विशेष्य परिगृह्येत । तस्मात् व्यक्तय एव व्याभि- पेक्षः । तदुक्तं (११।१६।१२) विज्ञादेवहायनी- शब्दयोः । तदथ पयो प्रकृतमपि उवादीरत् । ' ननु एतदुच ' इति आचार्यमिप्रत्येण । ननु तत्रैव कतसामन्वारिदोषात् तस्यादुरादानदुक्तम् । परानु भाष्यमप्य परिपद्य आह । वैकल्पिक- शब्दे हि प्रत्ययस्य पुनरदिपित्त्वमन्वयपरानु विशेषोऽ- भिहितः । मरये तु न निवेद्यत. स एवात्र आग्नी-

प्राचुरस्थाने, किं तर्हि अविशेषवचनेन स च अग्नश्च इत्यविशेषः । ' ननु एतद् बुध्यते ' इति विना कारणेन प्रकरणपीडामसहमानो वदति । परानु देवतालिङ्गद्रुक्- क्षुतिबन्धीयमन्वयेव उचर ददाति । ' अपि च न लिङ्ग ' यौगिकश्रुत्यात्मकं ' प्रकरणं च अनुप्रावीत' इति लोकास्य अतिउक्त्या वाचोबुक्तिं निराकर्तुमन्यस्यति । सर्वप्रमाणव्यवहारेभ्येव न प्रमाणमनुप्रावीत पुरुषाः प्रमे- येण प्रवर्तन्ते, किं तर्हि ? आत्मानम् । ततः विनिति चेत् अत आह, ' एतदो भवति ' । मरुत्पति एक- रूपं प्रमाणं क चिदनुप्रावीत इति कृतार्थत्वात् न पुरु- षार्थोवयिकान्यपि सति अर्थान्तराणि न पद्यन्ते । सद्यः प्रयुक्तं का वाप्ये फलश्रुतिर्नामापि न भूय. प्रयोगो भवेत् । तस्मात् प्रमाणानुप्रावनास्य आत्मानुप्रावार्थे तत्रत्य प्रवर्तित्व-प इति अविशेषप्रदणमात्म्यम् । ' लिङ्ग- प्रत्ययविकल्पत्वात् ' इति व्यापारि लिङ्गशब्दः तस्मिन्नेव प्रयुक्त इति दृश्यम् । सूत्रमपि अतदाख्यप्रमाण करोति इति न अतदात्मनामतिचमार्थमिति व्याख्येयम् । तदा ग्येयु तु अर्थात् एवेति न परामुदन्ते ।

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिश्चात् । २२ ॥

भाष्यं— तदाख्यः ज्योतिष्टोमसामभ्यात् एव मही- तस्य । जुतः । मन्वरोपपत्तिश्चात् । प्रकृतो ह्यो । प्रकृतमन्वयस्य भाष्य. । कप १ न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्वस्य व्यापारविधानमुपपद्यते प्रातःत्वादेव । व्यापारविशेषविशत तु उपपद्यते, अमासत्वात् न्यायारविशेषस्य । अनेनैव च प्रकरणं दातव्ये विधीयमाने वाक्यं भिद्येत उरस्थानं च जुयन्त्, त्व एवैकित्वात्नेति ।

वा— अविशेषात्प्रत्ययः अविच्छेदक इति । (एव मादिना यौगिकताद्वयान्तरं व्याख्यायते) । अथवा तत्र आख्यायते इत्येवं मदाख्यः । तदीयथेन वा य आख्यायतः स महीतस्य. इति । जुतः । ' मनुनायंतिदोषोऽयं मन्वस्या- र्थोपदिद्यते । सामान्यभाष्येणैकैव विशेषो निर- भिष्यते ॥ ' आग्नेया आग्नीभ ' इति हि न आग्नि- स्वरूपमनुप्रावणमात्रम् । नापि स्वतन्त्रं पुराणार्थं पत्र- धवणात् । अतः अत्रैव एवमाभ्यतिक्त्य, ज्योतिष्टोम- पूर्वनिदप्ये आग्नीधोमस्तान् करोतीति । तदथ ज्योति-

होमकार्यविशेषविधानमेवात् इति निश्चीयते । स च विशेषः सामान्यपक्षौ सत्या वाक्यो विधानं नान्यथा । तत्र यदि द्वात्रिंशत् सामान्यविशेषसम्बन्धौ इदमेव वाक्यं कुर्वात्, ततो वाक्य भिद्येत । ननु च अनेन विशेष-मानं आग्नीव्रसन्धः क्रियते, प्रख्यात् सामान्यसन्धः सेत्स्यति इति । सत्य प्रख्यात् विध्यति, न तु श्रुति-मकल्पयित्वा । सा च श्रुतिः कृत्वाया स्यात् कल्पयितुं न शक्यते । ननु विशेषे विधीयमानो अर्धादेव सामान्य-मन्तर्मविध्यति । न अर्थस्यापि (श्रुतार्थान्नयात्स्य) प्रकरणतुल्यत्वात् । यदि तु आग्नीव्रसन्धे कृते, भोजना-दिवत् वृत्तिः, ज्योतिष्टोमसंबन्धो नाम्नीयस्येन अनु-निधादौ स्यात्, ततः शास्त्र न भाष्येत् । अयं तु द्रव्य-सम्बन्धे सन्धस्य निष्कलत्वात् प्रथमतः आग्नीयते । न च शास्त्रादौ तदुपपद्यते, इति अस्येव अस्तुतकल्पनाकलेशः । किंच 'लौकिकेऽप्युपपन्नत्वात् संबन्धोऽयं यथाशुभः । नैकान्तात् कर्मसंबन्धमुपपत्त्यितुं शक्यः ॥' तेन अत्रय प्रख्यातमितेन श्रुतिः कल्पयितव्या । सर्वत्र च एवमादौ अर्थापत्तेः प्रागाप्यम् । सा चान्यथाऽनुप-पत्ता भवति । तत्रादि इद विशेषसन्धस्य सामान्य-संबन्धश्रुतिं अकल्पयत् नोपपद्येत, ततः कल्पयेत् । उप-पद्यते तु अत्र कल्पनामन्यसन्धस्य कश्चु स्वार्थमाद-निधानम् । तापता च सिद्धायेत्वात् न शुक्लं कल्पना-मकल्पते । तदुच्यते ' न ज्योतिष्टोम प्रति मन्वस्य-स्यात्ताद्यनिधानमुपपद्यते' अन्वत् एत प्रातःप्रात् । तथा यकन्तादिभूतिभिः प्रातेः न कामधुनयः आधानाद्येव-समर्थाः इति आदिताहीनेर अधिपुत्रन्ति, तथा प्रातः प्रातःश्रुतिष्टोमसंबन्धाधिकारित्वः इत्यभिप्रायः । इतरथा यदि तावत् अग्रहता एव गृह्यन्ते, ततो गत्यन्तरमभये सति धेदेन अग्रमुपगमाः सन् अतिभारः निष्पन्नाः आशयेत । अथ अविशेषप्रदय, तथापि एकत्र प्रा-सामान्यसन्धसंबन्धादेन विशेषमादकरणत्, अपरत्र च सामान्यविशेषसंबन्धात् वैकल्पयित्वाऽपि वाच्यमेदः स्यात् । प्रकृतमदौ न कश्चिदोपः । एवं न मन्वाकते. मन्वादिप्रातः न भविष्यति । ननु च प्रकल्पेऽपि यथा-ऽभिप्रायः सामान्यसंबन्धो नैव कल्प्येदिति । यद्यपि

स्यात् तथापि कार्यान्तरे विहितुक्तः, इत्यादि विरुध्यते । उच्यते । नैव दोषः । कार्यान्तरविनियुक्तानामेव प्र-ख्यात् । ननु एवं सति सामान्यसंबन्धात्किंचान्योक्तः न पश्यते । कथं न पश्यते ? यदा सर्वविशेषेषु सामान्यमन्व-संघं, तेन यत्तत्र विशेषस्य, तद्विधेयान्तरे अनुपपुन्य-मानत्वात् अविधेयत्वं इत्यात् तद-द्वारसिद्धसामान्याभय-मविषयम् ।

यस्तु भाष्यकारेण वाक्यभेदो दर्शितः, स सर्वत्रविश-विधानेषु तुल्यः । याम कुर्वात्, सं च होमेन इत्यपि शक्य दर्शयितुम् । अपूर्वकर्मविधानाच्च नापान्येभ्यो विशिष्टविकानेभ्यो न्यूनतरो विज्ञापते । सिद्धान्तेऽपि च अन्यत्रिज्ञानाश्रयणात् 'तद्वैश्लिष्टेन' इत्येतदस्येव । नहि अविधीयमानः प्रकृतोऽपि एवन्द्वय उपस्थान-ज्ञात् । तस्मात् यथाकथंचित् पूर्वोक्त एवात्र वाक्यभेदो योजयितव्यः, (विधिगौरवरूपः) । तत्र 'उपस्थानं च कुर्वात्' इत्येत् ज्योतिष्टोमकार्यविशेषप्रदर्शनम् । 'तद्य एवन्द्वेन' इति प्रकरणनिरपेक्षाप्रान्तोक्तिष्टोमसन्ध-देवतात्किष्टोपपत्तिसम्बन्धाप्रदर्शनायम् ।

अनर्थकद्रोपदेयः स्यादसंबन्धात् फलवता, नदुपपत्त्यां फलवत् । २३ ॥

भाष्ये—ननु च प्रख्यात् ज्योतिष्टोमस्योपकारकं स्यात् । यदि उपस्थानज्योतिष्टोमसंबन्धो विषयश्चेत्, तदा उपस्थानं ज्योतिष्टोमे उपदिश्येत । प्रख्यात् तेन एक-वाक्यतामिवात् । यदा तु तद उपस्थानस्य मन्वसंघो विषयकते, सर्वोपस्थानेषु तदा मन्वः प्राप्नोति प्रकरण-वाचिता । न प्रकरणं विशेषक भवितुमर्हति । उभय-संबन्धे वाक्यभेदः । अस्यत्वे न पुनरय दोषः । येन आप्तयेन ऐन्द्रेण वा ज्योतिष्टोमे व्यापारः क्रियते, तेन उपस्थानव्यापारविशेषः तदा ज्योतिष्टोमस्य विधीयते, अन्यत् सर्वमन्वस्ये इति न दोषो भवति । अपथा आग्नीव्रविधानसंबन्धात्संबन्धात्तान विधीयते । उचित्तो-इत्यममनुवादः । अनेन मन्वेण आग्नीव्रमुपपद्यते इति समाधीरिति कल्पः । तस्मात् प्रातः मन्वा एतज्जी-वया उपदातव्या इति ।

वा—अथ वाचस्पदे परिहृतं यथाभूतामीनामुपरस्थान
 स्रग्धमानसियुष्यते तत्राह, (सूतकारः) 'अनर्थकश्चो
 परेश. स्वादस्रक्त्वात् फल्गता' इति । 'ननु प्रवर्णात्
 ज्योतिष्टोमस्य उपकरण. स्यात्' इति अन्वयतः सामान्य
 संनपत्तिरिति मन्यते । न तु अत्रावपि अविधीयमानः
 समन्ति इति दर्शयति । 'यदि उत्स्रानज्योतिष्टोम-
 क्षत्रयो विवश्येत' इति । 'तेन एकनाक्यतामिधात् ।
 यदा तु रजः' तदविधाव उत्स्रानमनुष्य विधिप्रविधा-
 नेन वा मन्त्रघनयो विधीयते, तदा लौकिके निष्पत्ते
 दृष्टे एवोत्स्राने मन्त्र. प्राप्नोति अननुमितभुक्तिमानरप
 भाविना । नहि तदा प्रवर्णात् विरोधप्रत्यय । अस्म
 त्वद्ये तु प्रथममेव ज्योतिष्टोमेन स्वीकृतत्वात् नान्यत्र
 प्राप्ति, इति अर्थवत्ता तादात्म्यम् । अथवा आग्नीषोमीया
 कर्माद्भूतानां मन्त्राणां च करणानां संवन्धे विधीयमाने
 उत्स्रानभाषि अनुपूते इति स्पष्टवत् ।

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् । २४ ॥

भाष्य—वदस्युक्त उगदिष्टा हि ते प्रकृता. वार्धा
 तरे इति, तदुच्यते । उक्तोक्तमेतत् (न ज्योतिष्टोम
 प्रति मन्त्रस्य भाषारविधानमुपपद्यते इति प्रत्येन २२
 सूत्रे) अपि च न वैचर्यमेते एतोरदिष्टा । सर्वे
 पान.स्तोमे आभिने (च) शक्यमाने सर्वे अनुपति ।
 तेन न प्रकृते कश्चिद् विरोधः । तस्मात् प्रकृतस्यैव प्र-
 कृतम् ।

वा—यत् वानशामन्वत् सामान्यविरोधवाधात् न
 प्रकृतपरमिति, तत्र । नवनान् यथावत्प्रविधानात् युग
 भूतमन्त्राह्वानं च सम्पद्ये एति विरोधाभावात् उभयमपि
 अतोरपम् । तथा येन पूर्वलिङ्ग्येन एव कुपान् इत्येषाऽपि
 यत्नतः प्राप्तिः नाभीरते, सर्वो ह विदुषदिष्ट्येन अवि-
 रोधत्वात् । यत् न प्रत्येन विरोधप्रमिति, वदस्येन
 विरोधविदेः अर्थवत्ताप्यारोपणानामेव शोभते । तथाहि
 'यदावदस्युषां कुपान् प्रत्ययेन विरोधपणम् । तथापि
 नैव मुच्येय सर्वांसां महणादिह ॥ सर्वो ह्यव्ययत-
 स्येन मद्रवत्ताभिनेन च । वाचस्तोमाधिना-
 वरधागतैः विदिष्टा हि ता. ॥ अतो नैवेदमासह-
 वमवाह्यतेन विरोधपणम् । सर्वप्रत्यय एव स्यात्

कृतेऽपि हि विरोधेणे ॥' तस्मात् सर्वापत्तिप्रति-
 बन्धमानेनैव प्रकृतप्रत्ययविधिः ।

(सातधामनचनं ' वृक्षा इत्यादयो मन्त्रा ग्राह-
 पाश्च नहुधुताः । न ते निर्मान्यता यानि विनियोग्याः
 पुन पुन' ॥' इति ।)

शा—' तत्राग्नेयो- (द्ये)तिशब्देन सर्वांरा-
 ममिदानतः । अविलेपो, न वा चिद्धि प्रकृत-
 प्रकृते प्रमा ॥' इति प्राप्तेऽभिधीयते, ' प्रकृता
 एव गृह्येरन् प्रतिषिद्धमनुसंगताः । तासां कार्ये
 विरोधो हि सुप्रसन्नोपदिश्यते ॥'

पूर्व लिङ्गस्य सामान्यसंनपत्तापेक्षितं नमुक्तं तत्रानुपगतं
 धुतेरापि सति प्रत्येव सामान्यसंनपत्तं अन्यतः सिद्धमपेक्ष्य
 विरोधमामपरत्वं समन्ति इति प्रतिपाद्यते इति लिङ्गा-
 धिनारेऽपि धुतिविनियोगाभिहितम् ।

श्लोम—अवान्तरसंगतिः प्राष्टर्गिका । मूत्रा-
 पंस्तु—अधिकारे प्रकरणे यो मन्त्रविधिः, स अतदा-
 ख्येयु प्रकरणात्तद्व्यतिरेक चकारात् प्रकरणत्वात्तेषु च
 स्यात् आग्नेयीयत्वेन सामान्येन विष्टत्वात् इति ।

वि—' आग्नेयाऽऽग्नीषोमीयविदेवताका ऋषोऽ-
 रिणः । उपरान्ते प्रसोक्तान्तः प्रकृता एव ता उत ॥,
 ताधारण्येन शक्योक्तेः सर्वात्मिदुपस्थितिः ।, विरोधे
 विधिपकान्त्या प्रकृतमिरीतीयताम् ॥'

भाट्ट—ज्योतिष्टोमे ' आग्नेया आग्नीषोमीयविदेव
 इत्येव महत्वात्प्रवृत्तताधारण्येन ऋद्धमाय आग्नीषोमीयानां
 उत प्रकृता एव वाः शोकादवपि विनियुक्ता, ता एव
 इति चिन्तायां, आग्नेयीयस्य अविरोधेण सर्वपरत्वात्
 प्रकरणस्य तन्मोचकवानुपपत्ते. अग्निदेवस्य ऋद्धमाय
 स्यैव विधिप्रविद्युत्तरसामान्यविरोधविधिना आग्नीषो-
 म्यसामान्यत्वेन विधानम् । नहि अत्र आग्नेयी उद्देश्य,
 येन आनर्थक्यमिवा श्रीहिवत् प्रकरणेन संकोच्येत, तृती-
 यया उपादेयत्वात्तदगमात् । यत्र च उत्स्रानन्वस्ये
 आनर्थक्यात्तदा, तत्र प्रकरणानुपपत्तेऽपि न
 आग्नीषोम्यस्य प्रकृतपरत्वमिति । न च आग्नेयीयदत्त
 योनिदत्तत्वं तदितान्न वादा संनिहितत्वेन, योनिजानां
 अवयवार्थविधिप्राप्तिसंग्रहप्रतिपत्तेः एतिहितव्यपि ३

प्रमाणाभावात् । तद्विदस्य वद्वान्विधेऽपि प्रकृतानामृचा
 एकप्रकरणस्यैऽपि प्रदेधान्तरस्यैवेन घनिहितवत्त्वाभावात् ।
 अस्तु वा प्रकरणघनिहितस्यैव तद्विदेन ग्रहण,
 तस्मात् यत्र न तद्विदश्रवणं यथा ब्रह्मीदनप्रदानादी
 ' चतुरो ब्राह्मणान् भोजयेत् ' इत्यादी, तत्र प्रकृतकृत्वि-
 ग्रहणे प्रमाणाभावः । न च प्रकृतानां अपूर्वार्थत्वस्य
 क्लृप्तात्वात् केवलं द्वाररूपाम्नीशोपसानसंबन्धकरणे लक्षणात्
 अप्राकृतानां उभयकरणे गौरवापत्तेः प्रकृतनियम इति
 याच्यम् । प्रकृतप्रयोगेऽपि उपस्थानस्वरूपस्य द्वारत्वे
 लक्षणापत्तेरुक्त्यापत्तेः अपूर्वत्वात्कालक्षणाया आव-
 न्यक्षणात् । नहि प्रकृतविधेऽपि प्रकरणेन वाक्यान्तर-
 कल्पनया अपूर्वार्थत्वोच्यते, तथापि मीढीना स्वरूपेण
 द्वारत्वापत्तौ यथा तदनापत्तेः । अतो लक्षणात् अपूर्व-
 साधनीभूतस्येत्येनैव उद्देश्यता । तावता च अपूर्व-
 साधनीभूतोपस्थानार्थस्य अन्वयात् अन्वयेव प्रकृत-
 ग्रहणेऽपि तद्विधी अपूर्वसाधनलक्षणा । अत्रिच स्तोत्रा-
 पूर्वसाधनत्वकृत्वावपि शोपस्थानकल्पनोपतिष्ठोमापूर्वसाधन-
 लक्षणतः प्रकृतानाम् । अतः कर्वालोच्ये ग्रहणं अप्राकृतानां
 मेव वा कार्यसाक्षाद्भवत्वात् । इति प्राप्ते, व्यपटनग्रहणे
 शास्त्र अपूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वान्वाऽनुपपन्नस्य अपूर्-
 वार्थत्वस्यापि मीढादिवत् कल्पनीयत्वापत्तेः, प्रकृतानां च
 वाक्यान्तरकल्पनोपकल्पिषी एव अपूर्वार्थत्वस्य कल्पनत्वात्
 लक्षणोपपत्तिना प्रकृतनियमः । संभवति च प्रकृतानामपि
 आग्नेयीनां वाद्विनियमार्थेन स्तोत्रद्वारा ज्योतिष्ठोमापूर्व-
 सन्वाधार्थयेऽपि कार्यन्वाहारा हः । आग्नेयीनां स्तोत्रादी
 विनियोगेऽपि पार्थक्येन ज्योतिष्ठोमप्रकरणे पाठादेव
 तावदपूर्वसन्वाधारागमः । अथतो च ब्रह्मीदनप्रदाने
 कृत्विक्त्वविधिमामकन्यायः । न चैवं ' आग्नेयाय हिरण्य
 ददाति ' इत्यस्यापि विधिमामावृत्तिः । कृत्विक्त्वान् आग्ने-
 यायस्य नियमेन आदातेः । अत एव च ' अमित्युप-
 निषाय स्तुवीत ' इत्यादी आग्नेयणीयस्तोत्रापूर्वसंवाधस्य
 आह्वनीयतादी अपास्तान्वात् न सविप्रमः, अपि तु विना
 वचनं अप्यतन्वदिर्मांवाधोमात् स्तोत्रस्यैव इति वक्ष्यते
 (७।१।१२) । अतः सिद्धं लक्षणानुसारेण प्रकृतस्यैव
 ग्रहणम् ।

मण्डन— ' आग्नेयमन्त्रः प्रकृतः प्रयोष्यः । '
 शंकर— ' श्रुतस्य सति संगमे ' श्रुतः प्रकृतो मन्त्रः ।
 * यत्र यजमानः न स्वरूपेण उपयुज्यते परतु शुणभूतः,
 यथा औद्गुम्बरीसंमानादियु, तत्रापि आग्नेयोऽन्यायः ।
 भाट्ट. १।१।१५. * आग्नेयीन्यायेन ब्रह्मसंस्कारादस्य
 प्रकृतसर्वगोचरत्वस्य उक्तत्वात् (पूर्वपक्षे) । कल्पतरुः.
 ३।४।२।२० ब्रह्म. * अत्रात्रकल्पकालागणितकर्मप्रवेष्टया-
 दिप्रयोगे दक्षिणापेक्षाया सति समये तत्राप्यथानात्तत्वेन
 अत्रगतया दक्षिणायाः एव उपस्थितत्वात् आग्नेयी-
 न्यायेन ग्रहणं, न तु अन्तःकृतप्रयोगे वापि तायाः अन्वा-
 हार्थदक्षिणायाः इति वक्ष्यते । अस्तु वा तत्रापि सा ।
 भाट्ट १।१।१५-२, * ' आग्नेयाय हिरण्यं ददाति ' नान
 आग्नेयीन्यायेन देवतानसंयत्कृत्विगाग्नेयस्यैव ग्रहणं,
 आग्नेयत्वस्य अपूर्वसाधनताऽवच्छेदकत्वेन अवच्छेदः
 तन्वावाभावात् । १०।१।२५ * न च प्रकृताद्यधेऽपि
 आग्नेयीन्यायेन प्रकृतानामेव (स्तुचा) उपादानसङ्घा,
 तस्य (म्वायस्य) प्रकृतिमातनानाच्छ्रीयवताभकृत्-
 वैयुज्यकवच्छेदेन अत्रवत्वात् । को. २।१।५।१२ इ. ८५.
 * विद्येपाश्रुतेः ' इमे गीद्वयः कल्पसामान्यसंभवाः, न
 इमे ' इति विशेषणान्वा आग्नेयीन्यायानुपपत्तेः प्रकृ-
 रणस्यैव विशेषकत्वं वाच्यं, न च तत् संभवति । सु.
 पृ ६२६, * प्रक्षेपस्य प्रकृतयोगोपगुणद्रव्यप्रतिपत्तिनात्
 प्रकृतद्रव्यपरिचयस्यैऽपि त्यागोदेशाक्याशयद्वयस्य प्रति-
 पत्तनोपपत्तिवत्तया प्रक्षेपेण आग्नेयत्वात् तद्-व्यतीत-
 देवताग्रहणनियमानुपपत्तेः चतुरवचनद्वयस्य प्रकृतार्थ-
 संस्कारनिमित्तस्य शब्दस्य देवताविषयस्य अभावेन
 आग्नेयीन्यायाभावात् । पृ. १५२०.

५ आग्नेयधिकरणम् । (आग्नेयीन्यायः)
 आग्नेया आग्नेयप्रतिपत्तिरेव । आग्नेयीन्यायानां मन्त्राणां च
 प्राप्तत्वात् उपागमस्यैव संन्यतिभावस्य ' यद्येवो लक्षण-
 त्वेन, तत्र स्वगन्धेन संन्यतो विधीयते ' इति शाक्य-
 धिकरणग्रन्थे बह्व्ययान्वात् (३।१।१०।२। पृ. ८६१)
 धान्यार्थविधानेऽपि च प्रत्ययार्थमूल्यायां मातृतायाः तिष्ठो-
 पगपरंऽपि विधी विष्णुपुत्रागमन् तद्व्ययद्वारा अत्र-
 यत्रैव कारकयोः परस्परान्ययस्य तिष्ठेः भावनाशयः

अत्रच्छेदकृपायर्थापेक्षाया आग्नेयेदलोत्तरेणया अग्नि
 चाऽऽस्यधात्वर्थापेक्षायावगमात् ' आग्नेय्या आग्नीध्र
 अग्निदत्वात् ' इति वचनकार्यमतीतेः ' अन्न आ याहि ' इत्यादिभिश्च
 मृनिहितानिष्यामन्वणविभक्त्यादिपुकेः (कल्याणुक्तः ?) समीपस्थानं विना अग्निधानाद्योः प्राप्तस्य
 समीपस्थानस्य अनुवादेशोपपत्तेः तस्यापि सामान्यान्वयवत्
 अग्निधानं इति अतिलावयम् । सु. ११३२.

● आग्नेयधिकरणे ' आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते ' इत्यादौ अन्यत्र विनियुक्तोऽपि प्रकृत एव मन्यो ब्राह्मणः, न तु दाशतय आमयमित्यर्थः इत्युक्तम् । (३१२८/११-२४) के. ● आग्नेयधिकरणे कौशिकानां पदानां सन्निहित-
 मानत्रयकवस्य निरुद्धत्वात् (पाप्येसारधिना) । के.

● (आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते इति) आग्नेयी-
 चाक्ये सामान्यसन्त्वेषोवचनप्रयोगेन प्रकृतप्रत्ययत्वात्तथाप्य
 प्रकृतधुतिस्वारस्यमन्त्रः (आग्नेयधिकरणे प्रति-
 पादितः) । कु. ३१२/१२२. ● जह्यन्व-
 मानान्दस्य दौमिकत्वेन व्यक्तियाचित्वात् आग्नेयीशब्द-
 वच्य सर्वनामार्थद्विसिद्ध्याभावेन सन्निहितार्थव्याचिष्यामामात्
 आग्नेयधिकरणपूर्वेषुश्रुत्यायेन सर्वस्यक्तियाचित्वाव-
 गतेः । सु. १२/१६. ● इतिर्धानविशेषनेत्यर्थो
 वाक्ये आत्मान्यमन्त्रावित्यपि कल्पयत ' आग्नेय्यधिक-
 रणोक्तो वाक्यभेदो योग्य । वा. ३/१७/१६. ● आग्नेयधिकरणोक्तौगौरव-
 लक्षणवाक्यभेदात्पते । सु. ३/१७/१६. ● द्रव्यदाने स्वाभाविकत्वाभ्यन्तं सुखस्य क्षतिरिति
 प्राप्त्यात् तत्रैव निवृत्तत्वे विद्ये, इतरासौ (स्वचित्कृत-
 रूपासौ) सामर्थ्यरूपत्वेन गौरवात्पते. आग्नेय्यधिकरण-
 न्यायेनापि सुखस्यैव दक्षमनस्यीत्येते । की. १/११/१०१०
 पृ. ३००. ● आग्ने अन्नमिदस्य विप्रणाली होमः, विप्रश्च
 आग्नेयधिकरणन्यायेन प्रकृत एव । आग्नेय्ययुक्तः पृ. ४५९.
 ● होमस्यापि अंशस्य कृपासिध्दन्तत्वात् उर्वाभ्यन्तं
 प्रथमे चोद्यमाने न्यागवदेवतोदेगयो. किं अपूर्वयोः
 अर्थापत्त्या विधिः कल्पयात्, अत इतद्विभूत् प्राप्तयेव
 आशयर्णे क्रियता इति । तत्र आग्नेयधिकरणन्यायेन
 रूपत्वे सति गौरवस्याप्रमाणत्वात् अन्वयत्वागोदेयाश-

द्वयानि अष्टाकपालीन्वेय गृह्णते । वा. ३/१७/१४११
 पृ. १८१.

● आग्नेय्यधिकरणन्यायपररूपं (३१२८/११-२४)
 ' विनियुक्तस्यापि वचनात् विनियोगः ' इति । के.

● आमयर्णे एकमिदमपि संवत्सरे सत्यभेदेन
 मिश्रमेव कर्तव्यम् ॥

' तावन्निवरेण ' इति श्रुतेः साम्प्रोपयीना मन्वे
 ग्रीहिषान्नेनाम्रयणं विषाय ' संवत्सराज्जपेदग्निं भवति ' इति
 श्रुतम् । तत्र ' इतरंण ' इत्येकरचनानात् ग्रीहिषाव्यवहारेण-
 अयणम् । अत एव उच्यतेऽतस्मैव पुनःकरणधुतिरुप-
 पद्यते । वस्तुने यवैरुपयन्करणे तु वस्तुमभ्ये एव तदा
 श्रुतेस्तद्विषयोः । अतो नास्त्येव यवाग्रयणं इत्यौटुलेमि-
 राचार्यो मन्यते । इति प्राप्ते, स्वदेव यवाग्रयणं, ' उमा-
 भ्यामाग्रयणेन यजेत ' इति श्रुतेः । न चेयं फलवृष्ट्या-
 फलवृष्टिविषया, ' तस्मात् तालमुभ्यामग्निश्रेष्ठं जुहोति
 उगाभ्या दग्नीर्पूर्णमानभ्या यजेत ' इत्यत्र ग्रीहिष्यवयोरैव
 प्रकृतत्वात्, अस्याश्च तन्मध्ये पाठान् । ' ग्रीहिष्ये वा
 यवतस्ये वाऽऽयते ' इति स्वतः कौपीयविराश्रुतेश्च (४/१
 १४) । ' भवत्सराज्जपेत् ' इति तु श्रीधामयणकरत्वेना-
 ध्युपगमम् । अत एव ' द्विविं एव आदित्यः संवत्सरा-
 दावर्तते समेताभ्यामाग्रयणभ्यामर्वाद्य च पराश्रं जातिं
 यजते ' इति श्रुतेः प्रत्ययनमाश्रयणोक्तिः । ' ग्रीहिषि-
 रित्वा ग्रीहिषिरेव यजेत आ यवभ्यः, यैरित्वा यवै-
 रेव यजेत आ ग्रीहिष्यः ' इत्यनेन तत्तदाग्रयणोत्तरभवि-
 दशपूर्णमासगोर्द्विजानियमश्च, इत्यामाकृतीहियतानां प्राप्ते
 मन्त्रनवविषयान् च संगच्छते । सकर्ष. ३११८.

● आमयर्णे नवात्रयुभुक्ष्णऽभावेऽपि कर्तव्यम् ॥

नवात्रयानस्य जुहुतातत्त्वमोभयपूर्वकत्वेन अन्यतत्त-
 मत्वे श्रुतिविरहिततत्रावस्थान्येऽपि नैनागणोऽधिकारः ।
 तस्यानिहायप्रथमत्वेऽपि प्रतिषेधातिक्रमाभावेन प्रथमत्वा-
 भावात् । इति प्राप्ते, नवात्रयप्रथमात्रयभावविशिष्ट-
 यन्त्रादिनात्तौनिर्वासेव अधिकारित्वाऽवच्छेदकत्वेन
 बुभुक्षाऽऽदेशस्तददृष्टकाले मानाभावादपत्तित्तोऽधिकारो
 संकर्ष. ३११४.

॥ आमयणानि चत्वारि दयामाकाग्रणं, व्रीडाग्रणं, यवाग्रणं, वेणुयवाग्रणं चेति । तत्र वेणुजन्यानि शोभूमवदशानि वीगानि वेणुयवा उच्यन्ते । के.

॥ आमयणस्य आधानोत्तरमेव प्राप्तौ तद्व-
करणे नवाग्रभक्षणतिषेधः ॥

वक्तुं नवान् पक्कयवान् प्राशितवता पक्षादग्नापाते
कृतेऽपि यवाग्रयणं कर्तव्यम् । पूर्वमधिकारामावेऽपि संप्र-
विकारसपरया तत्वापेः । इति प्राप्ते, नवाग्रभयप्रमाशन
स्यैवानिशाग्रयणं प्रति प्रविष्टत्वात्, तस्य च वृत्तत्वेन
द्वितीयोपिप्रायणे निष्ठाऽभावेन तादृशस्य न तत्रवि-
शयः । सकर्ष. ३।१।१३.

॥ आमयणे अन्वाहार्यस्थानापत्रेऽपि वत्से
पाकस्य बाधः ॥

दाने पाकोऽर्थलक्षणः । १०३।१।३६ ॥

भाष्यं— तत्रैव ' वत्सः प्रथमजो दक्षिणा ' इति ।
तत्रैतत् समधिगतं, अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इति । तदन
समयः किं वत्से पाकः कर्तव्यः, उच्यते इति । किं ज्ञातम् ?
चोदकानुप्रदाच्छब्दप्रत्याय कर्तव्य इति । एवं प्राप्ते, भ्रमः ।
वत्सस्य दाने पाको न कर्तव्यः । अपाको हि वत्से वत्स
एव । वत्सश्च श्रूयते, न मासम् । परित्रयाय च श्रूयते,
न पुत्र्यमंकागाय । तस्माच्चोदकः पाकं न प्रापयति ।
तद्यदि पाकः क्रियेत, अश्रूयः प्राणिष्व आचारविहदो
ऽनुदीयेत । तस्मात् पाको न कार्यः ।

शा— अन्वाहार्यपाको य से कर्तव्यो नेति संशये चोद-
वानुप्रदाय पक्त्वा वत्सं, तदीय मास दक्षिणात्वेन देय-
मिति मन्यते । भुक्तं तु वत्सदस्य पाकेन नश्येत्, अश्रूय
च मासं दीयेत, यत्तन्मासो वा मासलक्षणार्थः स्यात्, न
शैवत् न्याय्यम् । तस्मात् वत्सस्य पाकः ।

सोम— यद्यपि पूर्वं प्राशितवता तत्रिरूप्यते इति
संगतिः । स्वार्थैरनु- प्रकृतौ दाने अन्वाहार्यसिद्धयर्थं
पाकः अर्थविद्धः, इह तु न तथा, इति गणौ कर्तव्या
इति ।

वि— ' पाकोऽस्ति नो वा यत्से, स्वादन्वाहार्यस्य
दर्शनम् ।, न यत्सनाघादश्रौतौ दक्षिणा माशदानम् ॥'

भाट्ट— वत्से स्थानापत्यतिदेशबलस्यः पाको निव-
र्तते एव, प्रकृतौ तस्य दक्षिणासधनीभूतदस्यनिष्पादकतया
यमे अर्थलोपात् । न च वत्सस्थापि प्रकृतिद्रव्यत्वेन
विधिः, साहाय्यदक्षिणासाधनत्वसमवे परंपर्यऽङ्गीकारे प्रमा-
णमाणात् । अतिदेशप्राप्तपाकानुशेषेन तदाश्रयणे अन्यो-
न्याश्रयात् । अतः श्रुतशक्तत्वविरोधाच्च पाकः ।

मण्डन— ' वत्से न पाकः क्रियते विरोधात् । '

शंकर— ' वत्से पाकस्य बाधः स्यात् । '

॥ आमयणे, अन्वाहाय्यस्थानापत्रेऽपि वाससि
पाकस्य बाधः ॥

पाकस्य चाग्नकारितत्वात् । १०३।१।३७ ॥

भाष्यं— तत्रैव श्रूयते ' वासो दक्षिणा ' इति ।
तत्रायमर्थः समधिगतः अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इति ।
अथ पाकः कर्तव्यो नेति संशयः । अर्थापत्तेः कर्तव्यः ।
इति प्राप्ते, भ्रमः । न कर्तव्यः । अन्नकारितत्वादिति ।
अन्नकारितो हि पाकः । न च वायोऽन्नम् । न तत्र पाकः
शक्यते कर्तुम् । तस्मात्तत्र पाको न कर्तव्य इति ।

सोम— पूर्वेषु श्रुतद्रव्यस्य पाकेन नशामाणात्
(वाससि पाकः कर्तव्य इत्युच्यते) प्रत्युदाहरणसंगतिः ।
ननु कथं प्रयोजनाभावः, पाकगतविकारगण्यस्य प्राकृत-
प्रयोजनस्य सद्भावात् । भवति वासस्यपि पाकेन द्रव्य-
रूपोत्पत्तिरूपो विकारः इति (येष) प्रकृतौ न
विकारमात्रं पाकस्य प्रयोजनं, किंतु अदनीयद्रव्यसिद्धयर्थ-
तया लोकसिद्धत्वात् पाकस्य अन्नलक्षणदक्षिणाद्रव्यसिद्धिः
प्रयोजनम् । इह च वायोऽन्नद्रव्यस्य पाकं विनाऽपि
सिद्धेः प्रयोजनाभावः इति । सूत्रे निरुक्तिः इति शेषः ।

वि— ' वासस्यसिद्धि न वा पाको, विनाशामावदोऽ-
स्त्वसौ ।, वैगर्षादिप्लवककृतात् पाको वाससि नोचितः ॥'

भाट्ट— वाससि विरोधाभावेऽपि पाकस्य प्रकृतौ
दक्षिणाद्रव्यनिष्पादककारिह तदभावेऽपि निष्पत्तेः
प्रयोजनाभावाच्चरौ देयणदकरणम् । सिद्धमपि चेदं
नित्यद्वितीयमुच्यते इति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— ' वायो न पच्येत न हीदमन्नम् । '

शंकर— ' पाकपाचस्य वाससि । '

॥ आमयणे उपविष्टवासोवत्सदक्षिणया अति दिष्टान्वाहार्येदक्षिणाया वाद्य ॥

वासोवत्सं च सामान्यात् । १०३।६।३४।

भाष्यं— आमयणं भवति, हुतावाय यजमान-
स्वापरमावाय नवानामैन्द्राम, पुत्रगान्धमाश्रेय, ०म्य-
श्यामाकः, वैश्वदेवः पदसि चक्रः, छायापृथिव्य एक
कपातः ' इति । तत्र श्रूयते ' पाठो दक्षिणा, वरुः
प्रथमवो दक्षिणा ' इति । अस्ति तु प्रहृती ' अन्वाहार्यो
दक्षिणा ' इति । य इह चोदकेन प्राप्नोते । तदत्र संशयः
किं वासोवत्समन्वाहार्यस्य निवर्तकं, उतानिवर्तकमिति ।
किं प्राप्तात् ? चोदकात्प्रहृतिरोपाभावाच्च अनिवर्तकमिति ।
एवं प्राप्ते वृत्तः । वासोवत्सं च सामान्यात् । अत्रमथ-
स्तात् आवाहनदक्षिणाणा पुनरापेये निवृत्तिरिति । वरान्दे-
गान्वादेशः निवर्तते । अन्वाहार्यस्य निवृत्तिः । कुतः ?
कार्यकामान्यात् । दक्षिणाकार्ये अन्वाहार्यः प्रहृती । इह
वासोवत्सं तस्मिन् कार्ये, दक्षिणादानश्रवणात् । तस्मात्
समुपचय, निवृत्तिरिति । प्रातिवर्तितरविपक्षत्रा क्रियते इति ।

वि— ' वासोवत्सं समुपचयमाहार्येण वा न वा ।
अविरोधात् समुच्चय, न कार्यस्याद् विरोधतः ॥ '

प्राह— श्यामाकामयणे ' वासो दक्षिणा ' इति
श्रुत्वा । प्रीत्यामयणे च ' वरुः प्रथमवो दक्षिणा '
इति । सा प्राहृतमन्वाहार्यस्य निवर्तिका इत्यतिवादमेव ।
न च प्रयाणामिन् आनवातिरेकार्यत्तकल्पनया प्राहृत-
वैहृतयो समुपचयपरिचि, कस्मिन्संभक्तिप्रकारमित्यु-
पचार्येवैवैवै मिदो आनवातिरेकस्य निययोजनत्वात् ।
तस्मा एतानतेकाम्यां कल्पे मीक्षितयोनीक्षिप्रिषद्गोश
समुपचयपत्तेः । अथेव तु ' दक्षिणः प्रीणाति ' इति धन-
नात् समुपचय । अतः प्राहृतदक्षिणा वैहृतदक्षिणा
वापत्ते इत्युक्तविषया प्राप्नोते ।

अपठन— ' दक्षिणं पूर्वस्य निवर्तकं स्यात् । '

शंकर— ' वसोवत्से प्रागुपचय । '

॥ आमयणे पेन्द्रामभैवदेवयोर्वापृथिव्यानु-
रोधेन वैश्वदेविहृतमनियमो नास्ति । आमयणे-
द्विभ्याय (द्वितीयः) ॥

वत्प्रहृत्त्या तु तन्मस्य नियमः स्याद्, यथा
पाशुकं सूक्तवाकेन । १२।२।१५।३५ ॥

भाष्यं— तस्य प्रमूनस्य प्रहृत्या वैश्वदेविकं तन्-
नियम्यते । यथा पाशुकं तन्मं सूक्तवाकस्य प्रीयेण वैश्वेपि
वेण नियतम् ।

न वाऽविरोधात् । ३६ ॥

भाष्यं— न वा नियम्यते । कुतः ? अविरोधात् ।
अविरोधोऽप्यपमं इत्येवामपि हविषाम् । तेन न वैरो-
धिकः । अनेशैयिकत्वात् ततोऽन्यतरत् निरपुत्रं प्रकरोति ।
वैश्वेपिकस्तु सूक्तवाक । तस्मात् सोऽन्यतरत्सिन्धुमुत्पद्यते ।

अशास्त्रलक्षणस्य । ३७ ॥

भाष्यं— किंच न च शास्त्रविहिताः प्रमूनाः । किं
तर्हि ? चोदकप्रताः । निमतः ? यदि शास्त्रनिहिता
भवेयुः, तत्रान्तेन प्रकृतिलिङ्गेन वैश्वदेविकं तस्य नियम्यते ।
अथवा छायापृथिवीयथमेतन्नात् प्रातानमेव प्रमूनानां पुत्र
संभवनमात्रव्यङ्ग्यपरिहृतस्य लक्षणस्य वैश्वेदिकस्य
तन्मस्य विधान विशयते प्रमूनादि तत्र भवतीति, न
तन्मस्यलक्षणस्य । तस्मात्कस्मिन् तन्मस्य नियम इति ।

सोम— पूर्वोक्तप्रमूननिपमोषधीजनेन अस्य प्रहृता
संगतिः । सूत्रे तच्छब्दः प्रमूनपरः ।

वि— ' छायापृथिव्यस्तन्त्री स्मत् सर्वे वा तस्मिन्ने,
ऽधिभः । वैश्वम्यायात् प्रमूनस्य तन्मिन्नापादन-वत् ॥,
प्रमूनव नोपरिष्टमविरोधात् उमाधितम् । तन्मिन्व-
नियतौ वाक् नात् । धर्मोऽप्य तन्मिन् ॥ '

प्राह— न चैव विश्वेदेवयि नवमशानवातिरु छाया-
पृथिव्यपरिचर्य धर्मानुमदातिरत्योः प्रगङ्गसिद्धिः, इतरम्या
अर्हमयमरणेन प्रमूनमयवत्स तदनुपनारतत्वेन तदो
इत्यो प्रवक्षिणामावात् । अतश्च नवमशानवातिरिष्वे-
पर्येतिपये मुरचयभूपरु-वाभ्यामितरयोर्वा तन्मिन्वादेक
कथामस्य प्रगङ्गचमेव । अतिक्रम्येवैषमयोद्ये इ तन्मिन्
मेव, सहोपचयेन अपृष्टमागतिशेयत्वात् । अप नवदु
पद्यानामविरोधात् नवमपावकमपि न विरोधीति प्रति-
भाति । याक्षिवास्तु तथा नातुविद्विति । एतुपुष्टे
घातो इ च तन्मस्यत्वादादिना एवमन्यविरोधतः, एव
विश्वेदतिरदोभयोरोऽपि प्रगङ्ग एव ।

मण्डन— ' न चाषाष्टुषीषय तन्त्रिताऽऽम्रयणे मयेत् । '

शंकर— ' सर्वेषां तन्त्रितेह च । '

॥ आम्रयणे दक्षिणारूपयोर्वासोवरमयोः प्राकृतान्वाहार्यधर्माः कर्तव्याः ॥

अर्थापत्तेस्तद्धर्मा रथात्रिमिच्छाख्याऽमिसंयोगान् । १०।३।७।३५ ॥

भाष्य— तत्रैव वासति वसे च संशयः अन्याहार्यधर्माः कर्तव्याः, उत मेति । किं प्राप्तम् ? न साधन्याय उच्यते कर्तव्या इति । तेन अकर्तव्या इति मन्त्रामदे इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थापत्तेस्तद्धर्मा वत्सः स्वात् तद्धर्मेकं च वासः । साधनवित्तैरपत्तिरन्वया हि ते धर्माः, नान्ताद्वार्यनिकथनाः । तस्मादन्यस्मिन्नपि तत्त्वार्थापत्ते भवितुमर्हन्तीति । कथं पुनर्वाचोपलब्धत्वात्प्राप्तमिति ? निमित्ततया आख्याय परिक्रमेण, दक्षिणेति तथा अभि संयोगो भवति ' वासो दक्षिणा ' ' वत्सः प्रथमतो दक्षिणा ' इति । तस्मादासोत्तरी अन्याहार्यधर्मकौ स्वात्तामिति ।

सोम— मूत्रस्थस्तु— वासोवत्सं अन्याहार्यधर्मकं स्वात् अन्याहार्यधर्मपरिष्कारनिमित्तत्तदक्षिणाचन्द्रसंयोगात् इति ।

वि— ' अन्याहार्यस्य धर्मोऽथ न कार्यः कियते-ऽथत्वा । न तद्धर्मत्वतो, मैव साधनत्वमुक्तिः ॥ '

भाट्ट— वैहती दक्षिणा प्राकृतदक्षिणाकार्यापत्तत्वात् प्राकृतान्वाहार्यादिसंयोगाधर्मान् लभते इत्यपि तथैव ।

मण्डन— ' वत्सदिरन्वाहारणाधिधर्मा । '

शंकर— ' तान्वाहार्यधर्मवत् । '

० आम्रयणे यावाष्टुमिन्द्र एककण्ठः । भा. ७।१।५। २३, ० आम्रयणे चावाष्टुमिन्द्रकण्ठे चातुर्मास्यधर्म-देविकयावाष्टुमिन्द्रैकपालविष्णुस्य अतिदेशः । ७।३। १०।२६-२७.

॥ आम्रयणे वासोवरमयोः अन्याहार्यधर्मान्वा-पत्तयोरपि अभिधारणस्य धावः ॥

तथाऽभिधारणस्य । १०।३।१०।३८ ॥

भाष्य— आम्रयणे भूयते, ' वासो दक्षिणा ' ' वत्सः प्रथमतो दक्षिणा ' इति । तत्रायमर्थः समभिधाः अन्त-

हार्यधर्मा वासति वसे च कर्तव्या इति । अथायमर्थः साधयिकः, किमभिधारण कर्तव्यं मेति । किं तावत्प्राप्तम् ? अर्थापत्तेः कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथाऽभि-धारणस्य । किम् ? अक्रियेति । अभिधारणे हि अन्याहार्ये स्वादिम्ने क्रियते । स्वादिम्ना हि ओदनस्य परिक्रमे उप-करोति । न च वासति वसे च स्वादिम्ना प्रदीयनम् । तस्मात्तानाभिधारणं न न्यायिति ।

सोम— ३६ तु अरध्यायैवास्व प्रयोजनं इत्युत्थितेः संगतिः ।

वि— ' अभिधारोऽस्ति नो वाऽन, तावत्स्वादिम्न-वासतोः । अस्त्यन्वाहार्यवत्, मैवं स्वादुताया अस्मभवात् ॥ '

भाट्ट— अभिधारणस्य तु प्रकृतौ अरध्यायैवात् वासो-वत्त्वादात्रपि करणे प्राप्ते, ओदनस्वादिम्नाऽर्थात्वेन अरध्याय-संभवे अरध्यायैवत्त्वात्तदुत्पत्तेः स्वादिम्नश्चेह प्रयोज-नाभावात्कण्ठमेव ।

मण्डन— ' न चाभिधारो वसे च वसे । '

शंकर— ' उमयोभिधारण्य । ' तत्रः इत्यष्टुपदः ।

॥ आम्रयणेपु उत्तरसप्तोत्तरपत्तिस्त्राज्यधिकः संश्रमरो मासो न चान्द्राविः ॥

' संकसरादयेत्तदपि भवति ' इति श्रुतौ ' द्वादश मासा. संश्रमरः ' इत्यादिभूत्यन्तसिद्धिचा-न्द्रादिगंभिरा-न्यामः एव विकल्पेन आहः । इति प्राप्ते, ' संकठरे सम्भानि पच्यन्ते ' इत्यादिषु लोके पक्षताव्याकायैधर्मा-संस्थायास्यवित्पत्तयः संकठरेणैव गृह्यन्ते इत्य-प्युक्तिमित्युक्तं तु तादृशेषु स्थित्या प्रियमतसंभवे वि-कल्पायोगात् द्वादशमासस्यान्तितेकयोपि ' संश्रमरादपि ' इति वादः । (' पक्व पठति ऐषमोऽ (मत्) न्दे पूरे पूर्वतरे वति ' इत्यमरः । पक्व पूर्व अन्ते, पठति पूर्वतरे अन्ते, ऐषम. वति वर्तमाने अन्ते) । सकर्ष. ३।१।२७.

॥ आम्रयणेपु तत्तद्द्रव्यमास्ययोर्मियमो न विकल्पः ॥

' आम्रयणेनासाधयामो यजेत ' इति विधान-वाक्यान्तरेण शान्तायां इत्यन्तां च विधानात् अदि-दोषद्वयानामिदं विद्वन्प. स्यात् । इति प्राप्ते, प्रती-

हेतोः कालद्रव्याद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदात् विशिष्ट-
विधित्वावश्यभावेन यथाणामपि आमयणानां अभ्यासा-
द्देवः । नैगिच्छित्तनामपि अस्तावत्तत्रावस्थेन वाग्यताऽपि ।
कौपीनकितासणे तु यथाभावावस्थेन विधाय 'सप्तदश
सामिधेयः', सप्तत्यायव्यभक्तौ' (४११९) इत्यादिना
प्राकृताङ्गानि उद्दिश्य गुणविशेषान् विधाय, यथाप्रवणादी-
स्तातो विधाय 'एतत्तन्मेवेतद् श्रावणं' (४११२)
इति वाचनीवातिदेशकधनात् स्पष्टः कर्मभेदः, अतो न
द्रव्यविकल्पः, नापि कर्मविकल्पो निमित्तभेदात् । 'दिवां
एष आदित्यः' इत्यादिना अयनभेदेन आङ्घ्रिभुक्तेश्च
संकर्य ३१११६.

ॐ आमयणस्थव्रीहिश्रुत्या प्रकृतौ द्रव्यविधिः ॥

' व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरय यजेत आ यजेभ्यः '
इत्यनेन व्रीहिकालवनतारान्तराले व्रीह्यामयणस्थव्रीह्यो-
प्यते यजिञ्चन्देन प्रकल्पितः एषोपस्थितः । इति प्राप्ते,
अन्तरालकाले नित्यप्राग्वोर्दशपूर्वमासतो द्रव्यनियमविधि-
परत्वे संभवति अल्पनाप्रासाङ्ग्यात्परत्नमयुक्तम् ।
' व्रीहिभिरय' इत्येवकारेण यन्निराकृत्यतीते ।
संकर्य ३१११५.

ॐ आमयणाकरणे श्राव्यधान्यमक्षयणस्य निषेधः ॥

' तस्मान्नामिष्ट्वा आमयणेन, नरत्थासितम्भम् '
इति निषेधः. फाल्गुश्रावणमासयोः, न व्रीहियवामानस्य
' वा फाल्गुश्रावणात्तानिधरेण ' इति व्याख्येयौ फाल-
गुश्रावणानेन विशेषेण व्यवस्थापनत्वात् । तस्मात् फाल्गुमासि
रिचाना श्रावणान् मद्यण अनियतम् । इति प्राप्ते,
अजस्रस्य द्रव्यसामान्येन कर्णात्तन्नेन प्रकृते विशेषक
विषयत्वेन सामान्य विशेषे पर्यस्तानन्द वाक्ययोगा-
वसक्तत्वेऽपि निष्टने नवधाव्यगामान्वाशनविषयकारा
नुपवेशरभावेन विधिना अन्तर्कादक्षितम् वाक्यरोपेण
अतमरंयत् फाल्गुश्रावणमासः छतिवत् लक्षणया स्तवक-
मात्र इति सर्वप्रामाण्यमेव मद्यणमतिषेधः । संकर्य
३१११७.

ॐ आमयणाकरणेऽपि मुद्गादिशमीधान्यानां
मक्षयणनिषेधो नास्ति ॥

मुद्गादिशमीधान्यानामपि पक्षौषधिवादिशेषेण निषेधे
प्राप्ते, तेषां अयगस्योपलब्धये न निषेधः ।
संकर्य ३१११२.

ॐ आमयणाकरणेऽपि शाकापक्षौषधीनां मक्षणे
न दोषः ॥

' सस्य नाश्रीयात् ' इति एवचनान्तरेण शाकादीना-
मपि मक्षयणनिषेधे प्राप्ते, तेषां शयगोभ्यजामत्वेन ' देवा
ओषधीषु परासु आत्रिमिषुः, ता इन्द्रासौ प्रथममुद-
जयता ' इत्युक्तस्य नशासननिषेधेन देवेष्वो शतु
योग्यानां शान्यानां पक्षानामेव तेष्व. अनिष्टत्वा मक्षयणस्य
निन्दया पक्वतापत्ता हरिताप्यादीनां च मक्षणे यथा-
काम्यम् । संकर्य ३११११.

ॐ आमयणेष्टिन्यायः । फांश्यमोजिन्यायः ।
आमयणे जपन्तस्तत्रापृथिव्यादुरोपेण मुख्यस्य ऐन्द्र
मादेरपि तिरोभावात् प्रमृत्तवर्षीयो नियमः ॥

अधिकत्र गुण साधारणेऽविरोधात् फांस्व-
भोजितव्यमुख्येऽपि । १२३२१४३३३ ॥

भाष्य— आमयणे शान्नापृथिव्य एकरूपान् । ए
वैश्वदेविककपालप्रकृतिः । तस्य धर्म प्रमृत्तं वर्हिः ।
इतरेषां प्रमृत्तमप्रमृत्तं वा । तत्र निग्नियमः, उन प्रमृत्त-
मेवेति विचारः । आमयणे तु ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वात्
अनियमे प्राप्ते, उच्यते । साधारणे एतस्मिन्,
वाग्नीषोमीयमामिकेद्वाप्रादीनां योऽयमधिको गुणो शान्ना
पृथिवीस्य वैश्वेदिनः, एः अनुष्येऽपि स्ति शान्ना
पृथिवीये नियम्येत अविरोधात् । काम्यभोजितम् ।
तत्रथा शिष्यस्य कास्यामभोजितनियमः, उताप्यावस्य
न नियमः । यदि तयोरेकस्मिन् पक्षे मोक्षममापद्यते,
अमुद्रमप्यापि शिष्यस्य धर्मो नियम्येत, मा भूदर्मोप
इति । एवमिहापि न स्यादनियमः ।

सोम— पूर्वत अनियमाभावेऽपि इह तथापि-
वापस्यभावात् नानियमोऽस्तु इत्युच्यते. सुगतिः । प्रमृत्त
प्रुषित, इतोसोपात् सुवस्यत वा । अप्रमृत्तस्य न तत्रेन
(अप्रमृत्तत्वेन) अज्ञा, किं वर्हिर्मन्त्रेन । तस्य

अप्रसूनत्वस्य चापेऽपि वात्सर्ग्यस्य चर्हिर्मायस्य चायामानात् न कस्य चिद्वैगुण्यम् । सूत्रार्थस्तु— तन्मगावारण्ये अविश्रो गुणः प्रसूनत्वक्षणः गुणिति अमुकमेऽपि सति विरोधाभावात् नियम्येत । यथा शिष्यस्य कास्यगोत्रिन्यनियमः, उपाध्यायस्यानियमः । यदि ह्ययोरैकस्मिन् पात्रे भोजनमाप्येत, तत्र अमुकस्यपि शिष्यस्य धर्मोऽनुपलभ्यते तदत् इति ।

वि— ' चर्हिर्मायणे किं चित् प्रसूनं वा, वदन्तः । प्रायश्चात्वाप्रिमो, नैषमलोपात् कास्यभोजित् ॥ '

महृ— आमयणे ' ऐन्द्राग्रे द्वादशकपालः वैश्वदेवश्चतुर्गामुधिव्य एकपाल ' इति श्रुते यागाः श्रुताः । तत्रैकपाले वैश्वदेविकैरुक्तपालप्रकृतिक इत्युक्तम् । तेन तत्र प्रसूनमयं चर्हिः । आत्तशेर्द्धोर्दशपूर्णमासादिदेव्यादनियमः । तत्र जपस्यैकपालावृधिव्यातुरोधेन मुख्योपदेनेकरोरपि प्रसूनमवलनियमः एव । नहि तत्रोपनिषदो नाम कश्चित् पदार्थोऽन्य, येन जपस्यैक-पुत्रित्वाधियमो नाप्येत, चर्हिर्माय तु तदग्रम् । अतश्च कास्यभोजित्वायेन दुर्बलानुरोधेनापि प्रसूनमवलनियमो न कश्चिदोपः ।

मण्डन— ' अमुक्योऽपि शुभो प्राप्नो येनाभ्येऽपि शुणान्विताः । '

शंकर— ' चर्हिः सत्तं आमयणे । ' गृत् प्रसूनं पुशितम् ।

० आमयणेष्टर्घां कामिधेनीसातदम्पम् । भा. १०।८। १।१०.

(प्राचीनः आमयणशब्दः यागविशेषपरः, अपे तु सोमयागस्यैवविशेषपरः)

० आमयणमहो ज्योतिष्टोमे प्रातःएवने यजते । वि. २।३।१, ० आमयणयजमान् रोद्धयी प्रशो प्राधाः । उक्त्यमहेशोत्तरं च तद्वहणम् । १०।१।१०. ० आमयणस्यैकलो द्विदेवस्योपः आदित्यस्यैकः यज्ञान् आगच्छति । आमयणस्यैकः पानीयते यजते । ३। २।१३. ० आमयणाप्यापि अहानि म्यूदे द्वादशारे । के.

० आमयणप्रताया विपुवति निवेशः ॥

जगत्साम्नि सामाभावात्कः साम तदास्यं स्यात् । ५८ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे स्यूते, ' यदि रथतरसाया सोमः स्यादैन्द्रयावयवान् यदात्तं यदृणीयात्, यत्किं वृहत्सामा द्वादशान्, यदि जगत्सामा आमयणायात् ' इति । आमयणायाग्नियेतदुदाहरणम् । तत्र संगतः किमायणा-श्रुतायाः प्रवृत्तौ निवेशः, उत विकृतयिति । किं प्राप्तम् ? प्रकरणानुग्रहात् प्रकृतयिति । यदि जगत्सामेति ज्योति-ष्टोमः एवोच्यते, येन केनचिदभिसंयन्नेन शुणेन क्रियया वा । एवं प्राप्ते, अमः । जगत्सामि भूयमाणेऽपि कृतः साम तदल्पमित्यर्थवस्यते । कुतः ? सामाभावात् । नहि स्यूतेऽपि सामवेदे जगत्साम सामासित । तस्मात्तन जगत्सामुपरं साम, न जगत्सामा । स विपुयात् । ननु द्वादशो विपुयानित्युच्यते । नैष दोषः । स क्षमाय भविष्यति । तस्मादिदृष्टौ विपुवति निवेश इति ।

सोम— यथा (चतुर्धेनुर्धेऽरुणि रति) वीष्याया यथाकथंचिदनुदासतया नवन, एवं ज्योतिष्टोमे एव जगत्सामाग्नस्य कथंचिद्वयन इत्युच्यते (एष्टान्त-) संगतिः । जगत् साम अश्वेति बहुमीहिः । जनता साम अश्वेति यधिररण्युमीरिपि संभवति । अत्र जगतीशब्दपर्यायो जगच्छब्दः, उन्मद्य ईषारलोपो वा दोष्यः । सूत्रार्थस्तु— ' यदि जगत्सामा ' इत्यत्र जगत्सामः अभावात् उक्तं साम क्रकसैव्यात् तदास्यं जगच्छब्दाभिषेचं स्यूत इति । एवं यदतः यज्ञस्यैव समावाधिकरणसमाप्त एवाभिषेचः ।

वि— ' प्रवृत्तौ विकृतौ वा स्याद् प्रदेष्टामयणा-मत्ता । आय- प्ररणा, कस्यो जगत्सामत्वर्षमयात् ॥ '

मण्डन— ' मयैवयगाम मने विकारे । '

शंकर— ' विपुयामयणात् । ' १६.

के— ' विप्राद् वृहद् विपुड गोम्यं गधु ' इति जगतीशब्दरसत्वमूनि उच्यते साम जगत्साम ।

० आमयणामत्वं ज्योतिष्टोमविट्ठिभूते विपुवति श्रुतस्यैव जगत्सामवे सवि कर्त्तव्यम् । वि. २।३।१,

० आमयणाम- यथास्ये, द्वादशारे म्यूदे चतुर्धेनु-

मनोर्नमे चाहःशु । समृद्धे च चतुर्पैठसम-एमा-
दहाहःशु । १०५।२३-२५, * आश्रयमाश्रयं शोमस्य
जगदीन्द्रदककृष्णुप्रसमकल्पे । तच्च विकृती विमु-
चति नाम । १०५।१९.

* आधारः न कृतमात्रः एव प्रथमेद्रूपकोनि । यत्
कारण, तस्मिन् काले प्रधानत्वेन न सन्ति । यदा तु
सर्वोपद्रानि कृतानि, तदा तन्नापूर्वाणि सम्यक् प्रथा-
नेद्रूपकवन्ति । भा. १।१।१०।१०. * आधारः प्रथम-
अमन्त्रकः 'प्रजापतिं मनवा प्यायन् आधारयति'
'तृष्णीमाधारयति' इति श्रुतेः । दर्शपूर्णमास्योक्त्याश्रय-
पथो च । वि. १०।३।२, * आधार, 'सुच्यनाधार्यं
शुद्धा यन्तु समनक्ति' इति अग्नीषोमीयसुप्रकरणे श्रुतः ।
८।१।५. * आधारो अद्रुक्त्तं, न कृत्तुमुक्तम् । तत्र
पञ्चश्रुतिर्यथाहः । तौ च व्यभेदाद्यौ कृत्वर्षी । भा.
५।३।१।१-६, * आधारो आश्रयमागो प्रसादानुवाचाः
पर्वसंवाजाः समिष्टयज्ञः शिष्टयज्ञः पृक्तयज्ञानि । आगो
सामीषोमीय-उत्तानुवाच-वेत्तानुवाच-शान्वाचमाः प्रधानम् ।
५।५।१।२५-३८, * 'आधारमाधारयति' इति
द्रव्यस्य चोदना ।.....इत्य हि अत्रया क्रियया धारयति,
धारितं च याम् धारयति ।.....एतदेव आधारण
प्रधानकर्म ।...आश्रय द्रव्यं, मान्यवर्गिणी इन्दो देवता ।
इत्येदेवताश्रयमाणात्वं, तस्माद्यजतिः । तस्य यजते
नानिषेधम् । १।१।३।४, * श्रुतेमाधारमाधारयति ल-
साम् । १०।५।१५।५, * आधारो 'ऊर्ध्वमाधारयति'
इति गुणनिरोधयतिः । २।२।५।१३-१६. * आश्रय-
कृत्य-संज्ञक-ऊर्ध्वपथमाणा समुदायः अदृशदा-
भेदात्, न तु विकल्पः । वि. १२।३।३.

॥ आधारो च दीर्घधात्वात् । १।२।३।१२।२८॥

दर्शपूर्णमास्योत्तारे इत्यरोमन्द् मन्थनेन
कर्मनिर्दिशिताः । 'संज्ञानाधारयति' इति संज्ञा-
सम्बन्धु दीर्घधरात् दीर्घा परत यन्त तादृश्यात्
प्रयुक्तः । अणनाश्रयत्वात् एतन्नोत्तरस्य आश्रय-
मुपसोपान्तं दीर्घा भवति । यद्यद्: पूर्वोत्तरोन्य
सोपसोपता वा दृश्यन्ते । के.

* आधारे द्वितीये दर्शपूर्णमास्योः 'समारम्भोर्षो
अधरः' इत्यदिभेदः । वाचस्पयिषी तु 'हित्यग्गर्गः
समस्ततोभे इत्याधारमाधारयति' । वि. १०।३।२

॥ आधारो मन्त्रात्तेन कर्मादिर्निपातः ॥

आधारे च दीर्घधात्वात् । १।२।३।१२।२८ ॥

शाश्वं - दर्शपूर्णमास्योत्तारे प्रकृत्य श्रुते
'संज्ञानाधारयति' इति । तथापि क्षमिक्रयान्मन्त्रेण
पर्यगः सह तननं न पठते । एकत्वात् कर्मसंज्ञानो
गोस्ति । तस्मात् द्रव्यभिदायः संज्ञानुच्यः । संज्ञं
शारयतीति दीर्घधारया श्रुतेतीति दीर्घधारत्वात् संज्ञत-
गन्धः ।

सोम- - न च कर्मणः शक्तिश्चेदिति किञ्चापः
एकत्रयवित्तमन्त्रानरतिचररुपत्वात् दीर्घात्त्वसंभवेन
साहित्यमुत्तरयते इति वाच्यम् । अत्रयसामान्ये कति-
पथत्वेन दीर्घधरमन्त्रादित्यस्य तथाप्यनुत्तरपत्तेः ।

वि- - आधारो मन्त्रादिर्निर्घट्य वा संज्ञता,
ऽभिमतः । कर्मैकत्वात्, आश्रयमागोत्तरस्य संज्ञतात् ॥'
तस्मात् पूर्ववत् मन्थने कर्मादिर्निपातः ।

भाट्ट- - 'संज्ञानाधारयति' इत्यत्र कर्मैकत्वात्
तद्विन्ष्टेद्विधानानुपपत्तेर्मन्त्रादित्यमेव विधीयते इति
मन्त्रादेः कर्मादेश संज्ञितात् । इति प्राप्ते, एतद्विषय
कर्मो यद्युत्तरपठितमन्त्रादित्यानुपपत्तेः दीर्घधारस्य
आधार्यमाणस्य इत्यस्य तावन्मन्त्रेण विधीयते, इति
माश्रयि मन्थान्तोत्तरकालात्तथाः । एतावन्वि पञ्चापि-
करणानि उच्यन्तमन्त्रप्रदानं निरूपितमिति
दृश्यम् ।

मण्डन- - 'आधारे व्यादेवमेव ।' एवं एकोर्षाग-
वत् ।

शंकर- - 'संज्ञानाधारकर्म च ।' मन्थने आर-
मेत ।

* आधारयोः 'अभीष्टु वा एतौ यक्ष्य यदाधरो'
इति वच्यते, न तु कर्मविधिः दर्शपूर्णमास्योः । भा.
५।३।१।१-३. * आधारकर्मणः प्रत्येदेवाऽन्येन
वागन्वता तत्रमन्त्रविषये अतिदिता । सु. २. ७६१.
* आधारशब्दः कर्मोत्तरातिपातः, न समुदायात्-

पादः । आ. २।२।५।१३-१६. * आधारशब्दः क्रिया
वाची, न द्रव्यवाची । वि. १।५।४, * आधारशब्दः
वैगुणिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मणि नैकंती
दिशामभ्य ऐगार्गी दिशामधि कृत्वा सतत्या युगं
क्षयते, तस्य कर्मण एतन्नामधेयम् । आधारात्प्रत्यक्ष
' धृ क्षरणदीप्त्यो. ' इत्यस्मात्प्रतोक्त्यतः खरद्
पूतमाचष्टे । १।५।४.

॥ आधाराभिहोत्रमरूपत्वात् । २।२।५।१३ ॥

' आधाराभाषारयति ' इति भ्रूयते । तथा ' ऊर्णमाधार-
यति ' ' ऋतुमाधारयति ' ' सततमाधारयति ' इति । इदं च-
' अग्निहोत्र जुहोति ' तथा ' दध्ना जुहोति ' ' पयसा जुहोति '
इति । तत्र सदेहः तिनूर्ध्वेनाधारयति, दध्ना जुहोतीत्या
दिनिराचारा होमाश्च विद्विताः, तेषां ' अग्निहोत्र जुहोति,
आधारमाधारयति ' इत्येतौ समुदायानुवादी उतापूर्वयो
सधारहोमयोर्विधातरी इति । पूर्वमेव वाक्यतामुशेषेन
दिष्वादिद्युक्ताना अर्धवाद्यत्वेनैव अन्वययोगपत्ते अन्तारा-
वाक्यस्यैव विधिष्व, न समुदायानुवादकप्रतिष्ठानम् । इदं
तु सधामभूतदेव्यभ्यान्तरं पुनः प्रत्ययवित्ते । अनाय
पूर्वपक्षोऽभिप्रेत्य - ' आधारमाधारयति ' इत्यनेन
सह ' ऊर्णमाधारयति ' इत्यादीनां न तावदेकवाक्यता
श्रूयते । नापि ' अग्निहोत्र जुहोति ' इत्यनेन सह । ' दध्ना
जुहोति ' इत्यादीनां तावत् स्तुतिः प्रसारयते । अतो
नापैवादानम् । तैमौभारिद्युक्तानाकानामूर्पादिगुण-
विशिष्टाधारकमैविधातारं च, दध्नादिद्युक्तानां च दध्नादि
गुणविशिष्टहोमविधातारं वगिति । तदुक्तं ' न र्णपामेक-
वाक्यस्यं न च स्तुतिपरा वृत्तिः । ऐकान्तिको
विधिरतेन गुणवत् कर्मणोचरः ॥ ' इति । (वा. पृ
४९७) तथा एषि ऊर्णादिगुणवाक्यविहितानामाधार-
कर्मणो ' आधारमाधारयति ' इति समुदायानुवादः । नैव,
केदल्पे गुणविधानासंभवात् । प्रसन्ननामने दि विधिः
क्रियात्वामेव पुरुष प्रवर्तयति । गुणश्च न क्रिया । अतः
कथं गुणे विधीयते । किंच न गुणप्रवर्धो विधि-
भ्रूयते, किं आधारात्प्रत्यक्ष । एष समानरदस्यधातये-
भाषनापरित्यागेन न परान्तरस्य युगं विधातुमर्हते ।
न च गुणस्य फलप्रवर्ध भाषनापरिपोषणत्वात् ताव-

नास्येनापि विधिना गुणे विधास्यते इति वाच्यम् ।
यत्तन्नापि किं भावना विहाय निष्पृष्ट एव गुणः
कारकतया विधातव्यः, उत भावनाकारकतया ? न
तावद्विष्कृत्यो गुणे विधातुं शक्यते, विधेः क्रियाश्रयत्व-
र्योक्तत्वात् । भावनाकारकतया च विधानं भावनामन्तरेण
न समरतीति भावनाविधिषो विधीयते इत्युच्यते ।
तेन यस्तुतः शब्दतश्च सर्वत्र गुणविशिष्टभावनाविधानमेव
वाच्यम् । न तु एषापि केनल्लगुणविधानमिति । तदुक्तं
' विधित्वं प्रत्ययोपात्तं न नामपदमृच्छति । तद्विधि-
भाषनातश्चेत् सैव पूर्वं विधीयताम् ॥ ' इति ।
(वा. पृ. ४९७) तन्तु ऊर्णादिवाक्येषु न द्रव्यं, नापि
देवता समक्षि । दध्नादिद्युक्तवाक्येषु च द्रव्यसदस्येति
देवता नास्ति । द्रव्यदेवते हि कर्मणो रूपम् । अतः
कथमग्निः कर्मविधानम् ? कथं वा ' आधारमाधारयति '
' अग्निहोत्र जुहोति ' इति वाक्यद्वयेन समुदायप्रवृत्तानुवादः
इति निश्चीयते ? न च वाच्यं- ' चतुर्गुहीत वा एत-
दभूतस्त्वानामाधार्ये ' इत्यनेन आधारत्वाभ्यन्तरेणविधानम् ।
' इत इत्र ऊर्णो अन्तर इत्याधारमाधारयति ' इत्यनेन
विहितमन्त्रद्वारेण मान्यवर्षिरी देवताप्रतिः । तथा ' यत्प्रत्ये
च प्रजापतये च राय जुहोति ' ' यत् सूर्याय च प्रजा-
पतये च प्रातर्जुहोति ' इत्येताभ्यां दध्नादिहोमेषु शान्त-
मेदेन देवताविधानं ' इति । यतो नाश्रयपूर्वपक्षी केवल-
गुणविधानं नि विधि पदवति, सर्वत्रैव विधेः क्रिया-
श्रयत्वोक्तत्वात् । तेन सर्वोप्येवेतानि वाक्यानि युग-
विशिष्टविधातारान्येव, न तु वाक्यान्तरस्याविधातारान्तेन
च विधेवताश्रयगुणविधातारानि । अतोऽत्र यस्मिन्
वाक्ये विधातारमिति, तत्र सैव क्रिया गुणविशिष्टा
विधीयते । यत्र नास्ति, तत्र अप्रवाहते च क्रिया गुण-
विशिष्टा विधीयते । न चैवं सति विधिहविषापि
गुणव्याक्रियारूपेण विधिरव्यवसायात् कथं चिद्वि-
दोपणीभूतगुणोत्पदानमिति वाच्यम् । यतोऽत्रयः पूर्वपक्षी
एव मन्यते ' निष्पृष्टगुणविधानं दि न संमतिः । यदा तु
भावनायो विधिरित्येनैव स्यात्तरेण भवनाविधानं सत्त्वं
विधेयमिति विद्यतेयं विधेः, न तु विधिहविषि कल्पयति,
तदा न विधिस्तुपरायम् । अतः कथं पूर्वपक्षः ? इति ।

उच्यते सत्यमेव, तथापि आगृह्यक्षत्रात् परम्परद्वय-
देवताऽनुपह्नेय सर्वेषामेव वाक्यानां द्रव्यदेवताविशिष्ट
कर्मविधायकत्वात् द्रव्यदेवतागाम्ये नानुपपन्न । तेन
यानि वाक्यानि आचारामिहोत्रोक्तानि विधायकत्वेन सिद्धा-
न्तितोऽभिमतानि, तानि सर्वानि अयोऽयानुपह्नेय
देवताभिधाविपदानि विशिष्टविधायकानि । न चैव सति
आचारामिश्लेषवाक्यधोरपि द्रव्यदेवताऽभिधाविपदानुपह्नेय
कर्मविधायकत्वात् नानुवादकत्वमिति वाच्यम् । यतो
वर्तमानपदेऽत्रापि वाक्यद्वयम् । न चान्य
पञ्चमकारत्वेन विशिष्टाभिपन्नार्थवाद समतिः । न
चानानुवादमहं ऊर्ध्वदिखानीय दध्यादिखानीय वा
गुणान्तरमग्नि । ननु ऊर्ध्वदिखानीय विद्योपपत्तिहेतुत्वेनापि
उच्यते । तेन ऊर्ध्वदिवाक्यविहितकर्मसमुदायप्रत्यय
वाद । एव च आचारामिश्लेषवाक्यान्पाठिते निश्ची
यते । समुदायप्रत्ययप्रयोजनं तु अग्निहोत्रे एकम्
दध्यादिखानीयकर्मत्वेन ' अग्निहोत्रं लुह्यात् स्वर्गनाम '
तथा ' चान्धीरमग्निहोत्रं पुत्रकम् ' इत्यादिभिः कल
निमित्तसोर्ध्वदिखानिदिति सुस्पष्टमेव । आचारेऽग्नि
होत्रं ' पञ्च प्रणयाम् यजति ' इतिवत् समोपवाच्यं
एवान् समुदायानुवादः । सद्योपवाच्यत्वेन न सिद्धात्
वदेतेषु स्वतः परमं कर्मविधिवत्वात्कठपोपगम्य
भावात् आचारामिहोत्रवाक्ययोः समुदायद्वयार्थवादव्य
मिति ।

षोडशांथा अन्त्याद्यथ प्रयोगामृतत्वान् तस्य
निधेर्गुणार्थेन पुन भुतिः । १६ ॥

एव प्रश्नेऽभिधीयते । अयमभिप्रायः । भवेदेव, यदि
' आचारमाचारयति ' अग्निहोत्रं जुगेति ' इति वाक्य
इयत् कर्मद्वयं न विधीयते । ऊर्ध्वदिखानीयकर्मत्वात्
दिशुक्तवाक्येऽपि अत्र गुणे विधानं न व्यवहते । तथाहि,
आचारामिश्लेषवाक्यात्वात् तद्वत् तामागच्छिष्य कर्म
विशेषं प्रतिवाच्यते । नापी वर्तमानपदेऽप्यत्र परमदे-
हात् विधीयते, प्रयोगश्चनोपगम्येदेव अथ पञ्चमकार
सतिर्जयात् । न च यौजमासीयत् ' उच्यतेऽनुपह्नेय-
मुदायकारममतिः । तेन अनन्त्यादिमात्तरप विधि
कर्मैव निरूपयति । नाप्यूर्ध्वदिखानीयकर्मोपगम्ये
न व्यवहते । यत् सर्वथ मानसाद्य एव विधि योष्य-

मुपपक्षार्थमीदमाग्यो विधिषुविधियोर्यात् वाक्यान्तर
विहिते कर्मणि गुण विद्यते । न चान् वाक्ये अनेक
मुदायकारममतिः । न च प्रवृत्ते कर्मणि गुणान्तरोपेऽस्ति ।
तेनैवामाचारतमेव गुणविधित्वम् । न च वाक्य ' त्रिधा
विधयो विधिः, गुणश्च न त्रियेयुक्तम् । अतः कथं गुण
विधानं ' इति । यतोऽत्रापि त्रियैव विशिष्ट विधीयते
इति द्रुम् । न च प्राप्तत्वात् विधीयते, गुणविधि-
भावात्वात् अत्रात्रात् । ननु प्राप्ते कर्मणि विधिश्चान् (च)
गुणमद्वान्, किं तर्हि गुणविधिर्कर्मविधयः ? तेना
प्राप्तत्वमपि विद्यते प्राप्ते कर्मणि विशिष्टविधायकत्वेनैव
गुणविधानोपपत्तेः ' चोदिते हि तदर्थं जलस्थतरवोर-
दिद्यते ' (१२२) इत्यनर्थकमापद्यते । मैवम् यदि
मानसाद्योऽप्य विधिर्मानसाद्यैव प्रति प्रवृत्तिप्रयोग-
त्वेन एवमेव, तदा आश्विनविद्योपविधौ सति अत्राक्य
भेदो भवत्येव । यदा तु भवत्यास्यत्वात् प्राप्तत्वात् गुण
विशिष्टभावात्विधिः, तदा अनेकगुणमपि प्राप्तेऽपि, यद्येव
गुणस्य भावनात् तद् विद्योपविद्योऽप्यत्राक्यप्रवृत्तिप्रयोगोऽप्य
विधिः तस्यैव प्रतिवाच्यते, तेनान्यत्वेति तदर्थं
विधायकत्वात् वाक्यभेद एवेति । तदुक्तं ' विधित्वे भाव-
नास्योऽप्य तदुच्यते प्रविभक्तवने । विद्योपगम्ये
षामिदम् वाक्यभेदो यद्विद्यति ॥ ' इति (या १
५०३) । तेन प्राप्ते कर्मणि तदनुवादेन गुणे विधीयते
इति वदेत् तत्रान्येऽप्ये, तत् भावनास्यत्वात् प्राप्त
त्वात् तद्वत्तैव कर्तव्यत्वात्वात् गुणविशिष्टत्वात् अत्राक्य-
त्वात् तद्वत्तैव कर्तव्यत्वात्वात् प्राप्तेऽपि प्राप्तेऽपि । यत्
एवमेव विधि विद्योपविद्योऽप्येव च तदनुवादेन प्राप्ते
विद्योपगम्येऽपि प्राप्तेऽपि, विद्योपगम्ये च तदनुवादेन । न
च सत्त्वं धृतस्य विधेर्नैव संभवतीति नैकप्रयोग
तात्पर्यमिति । न च ' यदेव सत्योऽप्यभावात् आचारामि
होत्रवाक्ययोर्ध्वदिखानीयमिति वाच्यम् । वाक्यान्तर
विहितद्रव्यदेवताकर्मत्वेन होमविधिमिर्तात्वात् । तथाहि,
आचारे तावत् ' यजुर्गृहीतं वा एतद्भूतव्यपारमाचार्यं '
इति उच्यते चतुर्गृहीतवाचिधानात् इत्यं प्राप्तमेव ।
' ऊर्ध्वं अत्रोत्तरे दिशिऽप्यमहते यतो वक्ष्यतेऽत्रा-

वान्वाहा इत्यापारमावाक्यति' इति वचनेन मन्त्रविधानात् मान्त्रिर्भेदेवैतान्त्वम् । तथा अग्निहोत्रेऽपि दध्यादिवाक्यैर्द्वेषविधानं स्फुटमेव । तथा 'अग्निहोत्रेति' उर्वोत्तरिभिः स्वाहा इति शर्पं जुहोति, गृध्रो करोति उर्वोतिः सूर्यः स्वाहोति प्रातर्जुहोति' इति वचनद्वयविहितमन्त्रवचनेन साधुप्रातर्होमशोभात्तन्त्रिणांमिदृशैरेकताप्रातिः । तथा 'यदग्रे च प्रजापतये च मार्यं जुहोति, यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोति' इति वचनद्वयेन सावप्रातर्होमयोरेव प्रजापतिदेवताऽन्वयः । तेन गायत्रीमे अग्निश्च प्रजापतिश्च देवता, प्रातर्होमे सूर्यश्च प्रजापतिश्च देवतेति । न च 'यदग्रे च प्रजापतये च, यत्सूर्याय च' इति वचनद्वयेनैव अग्निप्रजापत्योः सूर्यप्रजापत्योश्च मार्यप्रातर्होमयोर्विधानमिति द्वाक्यम् । प्राते कर्मण्येतेन गान्तेन तानेकमुगणितानं संभरति, अन्यपरविधाने तति अग्निहोत्रोमांश्याणीरुपासिदमनेन प्रजापतिमाप्रधिधानात् । अतो वाक्यद्वये प्रजापतिरेवैवैरे विधीयते । अन्यत् सर्वमनुकते इति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे आशाराणा होमना प्रहूनामनुकते, सिद्धन्ते तु नैरिति । सूत्र तु- आचारामिहोत्रश्लो. कर्मचोदना कर्मविधान भावनात्संभ्य शब्दाप्येव प्रयोगभूतत्वात् तत्संनिधेः भावनासातिपानात् शुभाथेन शुभविधानार्थेन पुन श्रुतिः निधेः पुनश्चाप्यनियथेः । नीता।

४ आचारामिहोत्रमरूपस्यात् । २।२।५-१३ ॥

आपारश्च अग्निहोत्रे च तयोः समपारः आपारमिहोत्रम् । 'ऊर्ध्वमापारवति' 'संतमपारवति' 'शुभ्रमापारवति' इत्युक्त्वात् ऊर्ध्वगादीना समुदायस्य 'आपारमापारवति' इत्युच्यते । तथा 'एजा जुहोति' 'यत्ता जुहोति' इत्यादिभिरुच्यते समुदायस्य 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यनुवादः, नापूर्वविधि-सुगः ? अरूपत्वात् । एकत्रेण द्वयदेवतात्वमेवैव रूपेण ररित्वात् । प्रहूनात् च स्वरसत्वात् एतो प्रहूनातुवादी इति पूर्वः पक्षः ।

आपारामिहोत्रमरूपस्यात् (२।२।५-१३) इत्यत्र आपारमिहोत्रयो धर्माद्विगमनाभावेन 'अग्निहोत्रं पूर्वे नियतति' इत्यस्याधिक्यत्वात् अलात्-तत्त्वेन आपार-

शब्दस्य पूर्वनिपातो लुक्तः । सू. घृ. ७८८, पूर्वाधिकरण-पूर्वपक्षमूलात् रीणिमासीवपदानुपक्षेण आपारामिहोत्रं रीणिमासीवत् समुदायात्तुवादः इत्येवमेतत् सूत्रं व्याख्यातं भाष्येण । पु. ७६०, आचारामिहोत्रात्कथोपास्त्रियोः अज्ञातरूपयोः कर्मणोः फले विधानाज्ञातेः कर्मभावात्प्रक-भकरशब्दोभात् अधिरागान्तस्य च प्रकरणस्य वाक्येन अनवेक्षणत्वं विरोधः सिद्धान्ते । घृ. ७६४.

संशोपवर्थात् । १४ ॥

'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आपारमापारवति' इति अग्निहोत्रसंज्ञक होमं जुहोति, आपारसंज्ञक कर्म करोति इति संज्ञायाः कर्मनामधेयस्य उपबन्धो भवति । न चात्र कर्मस्वरूपं ज्ञायते । तस्मात् प्रहूनातुवादी आचारामिहोत्रशब्दौ इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् ।

अप्रकृतत्वाच्च । १५ ॥

द्वयदेवतयोः प्रहून्त्वामावात् प्रकरणभावनात्त्रायान्तरेणापि अत्राशुतत्वात् 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आपारमापारवति' इत्यनयोः विधायाक्यं न संभवति, किन्तु प्रहूनातुवादत्वं इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमुच्यते ।

अत्र कुतूहल- ननु 'दत्ता जुहोति' इत्यादिवाक्ये शुभ्रविधानात् विरोधाभावात् संभवति इत्यत्र आह । प्रहूते कर्मणि दध्यादिमुगणितिः इति वक्तव्यम् । तत्र न संभवति, कस्य चित् कर्मणः अप्रकृतत्वात्-इति ।

अत्र धार्ति- ननु च प्रकृतत्वात् विरोधोऽवगम्यते । अत्र आह अप्रकृतत्वाच्च इति । नदि उपपत्तिराक्ये अस्ति कर्मणा प्रकरणम् । कृतसंज्ञोच्चारकात् वेन वधोपपत्ति-कस्य प्रकरणस्य प्रयोगवाक्याधीनप्रकृतत्वात् । ननु च (आपारे) प्रहूनात्तद्विरोधो लभ्यते । तथापि सूत्रम् । नदि आपारः प्रहूनात्, परप्रहूनात्तद्विनात् । सर्वपूर्णे-मानप्रहूनामेतत् सत्त्वं, नागस्य प्रहूनास्य अन्यशर- (अशर) काताः । संनिधेर्विरोधावगम इति चेत्, अत्रापि शून्यम् । न वाक्यवर्णनस्येन अत्र प्रहूनीरिति संकथात् । तन्मात् समुदायात्तुवादी-इति ।

चादना या, शब्दाप्येव चयोगभूतत्वात्, तत्सं-निधेयुगाथेन पुनःश्रुतिः । १६ ॥

आधाराग्निहोत्राग्नेः समुदायानुवादे न कर्मान्तर-
विधायकौ इति पूर्वपक्षं वाच्येन श्वाकृतं यत् सिद्धान्तमाह ।
“ अग्निहोत्रमन्त्रं आधारराकणं च कोदना अपूर्वकर्म-
विधायकमेव, नानुवादः । शब्दार्थस्य आधारवतिवदस्य
शुद्धोतिनाशब्दस्य च योऽर्थः, तस्य प्रयोगे भूतनात् अनुदानं
प्राप्तव्यात् । आधारहोमयोः अनन्वयत्वात् अत्रयं
विधेयत्वादित्यर्थः । ननु ऊर्णादिवाक्यैः दध्यादिवाक्यैश्च
विशिष्टमग्निधाम्नैः प्राप्तत्वात् अग्रान्तरमसिद्धं, अत
आह— गुणार्थेन कथ्यत्वादिदध्यादिगुणविधानप्ररोजनात्
आधारवति शुद्धोति इति पुनः श्रुतिः अनुवाद इत्यर्थः ।
ननु संनिहितं चावयं परित्यज्य प्रत्ययः कर्म गुणं
विदध्यात् तमाह— नन्तुनिधेः । तस्य गुणस्य विशेष्यभाव-
धनुप्रवेगेन प्रचयानिधायत् ” इति कुत्हृत्सुम् ।
“ तस्य निधेः । अग्निहोत्रं शुद्धोति ” इत्यादिव्यक्त्य-
विहितकर्मवर्तिनात् पुनः श्रुतिः “ इमा शुद्धोति ”
इत्यादि पुनः भवन्तु गुणार्थेन गुणविधेयत्वात् उपपद्यते ”
इति कर्तृरिति ।

तस्मात् आधारग्निहोत्रमग्नेः कर्मान्तरवाचकौ न
समुदायवाच्यौ इति सिद्धान्तः । के

• आधाराग्निहोत्रवाक्यं न समुदायानुवादः । फौ.
२।२।५।१६ वृ. २०५, (विनु) आश्रयविधिविषया
कर्मविधी आधाराग्निहोत्रवाक्ये । भाट्ट वृ. १२०.

• आधाराग्निहोत्राधिकरणम् । आधाराग्निहोत्र-
वाक्यं कर्मान्तरविधायकं, न समुदायानुवादः ॥

आधाराग्निहोत्रमन्त्ररूपत्वात् । २।२।५।१३ ॥

भाष्यं — आधारमाधारवति ” इति श्रूयते । तथा
इमाव्ययस्य (अग्रणी) ऊर्णादिवाक्यवतिः “ संतनना-
चारवति ” “ कजुमाधारवति ” इत्येवमादि । इदं च
“ अग्निहोत्रं शुद्धोति ” तथा “ इमा शुद्धोति ” “ यमा शुद्धोति ”
इत्येवमादि । तत्र उच्यते किं “ ऊर्णादिवाक्यवति ” “ दध्या
शुद्धोति ” इत्येवमादिभिः आधार होमस्य विद्विष्टाः,
तेषां आधारमाधारवति, अग्निहोत्रं शुद्धोति इत्येवौ समु-
दायानुवादी, अत एतदेव अपूर्वयोः आधारहोमयोः
विधायकौ इति । किं तावत् स्यात् । तदपूर्वोर्ध्वयो इति ।
श्रुतः । अत्रुपपत्त्यात् । नहि एतयोः पूर्वोर्ध्वयो होमाधारयोः

विशिष्टं रूपमस्ति, एतः कर्मान्तरमध्यस्थेयम् । अतः
पट्टानां रूपरतात् प्रकृतानुवादी ।

या— (“ तदूर्ध्वविधी ” इति श्रुत्यात् पूर्वध्विनग-
पूर्वपक्षतुल्यत्वेण नानासंज्ञकदानुपपत्तेः आधारग्निहोत्रं
पूर्वोर्ध्वमासीत् समुदायानुवादः इति एतत् त्वं “ आधार-
वत् । तत्र उपाश्रयान्वयत् प्रकृतदर्माभावेन इहापि समु-
दायानुवादवतिरावशिष्टैः प्रत्ययस्थानानुपपत्तिमानाङ्क्य
उपाश्रयान्वयैवममाह—) “ ऊर्णादिवाक्यवति ” “ तदूर्ध्वो-
होति ” इत्यादिभिः एवंभूता एव आधार होमस्य
विद्विष्टा विपरिवर्तन्ते । नहि “ विष्णुसंज्ञा यदध्या ”
इत्यादिनत् इत्युपाश्रयान्वययोगहोमभावजन्यो अग्निभयः ।
त्रिच “ न चैवमेकवाक्यत्वम् न च स्तुतिपरा श्रुतिः ।
ऐकान्तिको विधिस्तेन गुणवत्कर्मनोचरः ॥ ” नोराश्र-
यावसायपरत् एषामेकवाक्यत्वमिष्टं, न च स्तुत्यर्था ।
तेन उभयपक्षे निश्चिते विधिने गुणमात्र विधीयतां,
तद्युक्तं वा कर्म इति (विचारे) कर्मविधानं युक्तम् ।
श्रुतः ? “ विधिरं प्रत्ययोपासं न नामपदमृच्छति ।
तद्विधिर्भावनात्तत्रैव मेव पूर्वं विधीयताम् ॥ ” न
तास्त इत्यादिवाक्यैः स्वयं विधिवन्मभिधीयते ।
न च प्रत्ययानां सन् भावनाभाववर्षतिरेकेण स्वतन्त्रे-
दध्यादिभिः संभवते । नहि भवति “ इमा वात् ” इति
(अथ वीरभवापुराणे इतिप्रथये यात् इत्यस्य स्थाने
यात् इति श्रुत्यनेन प्रवर्तितम् । तदयुक्तम् “ निरी-
स्युतवा किञ्चिः पालुडामविधानात् “ वात् ” इत्येव-
वता प्रयोगाननुगतमपि विश्वामित्राश्रयमन्त्रुपेतं ” इति
सुवाद्या स्पष्टवृत्तवत् । (वृ. ७६०) । किं तर्हि
“ दाता सुवात् ” इति संभवते, होमे वा अनेन सुवर्णं
इति । तस्मात् यत्तत्त्वादेन दध्यादेः कर्मवत्ता, चापि
भावनाधारयो न विधीयते इति युक्तं एतत् । नहि
तद्विधेयत्वेन कथंचिदपि गुणविधानं कथंचिदर्थोपि न ।
नदेन हि दधीयितुमुपक्रमते, तत्रैव पूर्वतरे भावनाभावप-
दिवि. कणादानवते । तस्मात् होमदध्यादिविशिष्टमाव-
नैव विधीयते । ततश्च तासां रूपवतीनां प्रत्ययविधेः समु-
दायोऽस्ति इति “ अग्निहोत्रं शुद्धोति ” इति तदनुवादी
विशयते । निमित्तवत्त्वात्तदनुवादी एवोपाश्रयः तत्र-

घारमाचार्यं ' इन्द्र ऊर्ध्वो अक्षर इत्याचारः ' इति च
द्रुपमन्त्रवर्गीयदेवताविधौ नामप्रयोगादूर्ध्वं विशिष्यते । न ।
आचारशब्दस्य धाराधार्थविशेषेण अविशेषणत्वात् ।
तत्र नामा विशेषः प्राप्यते, यत्र कं विशिष्टोपसुधाया
नामानि प्रसूयन्ते । अत्र पुनः संनिश्चितानुवायेनात्
समुदायमपिदिमन्तरेण आचारशब्दः धरजमात्रमभि-
प्राप्त्य विशेषे यतते ।

ननु च प्रफण्यदिशोपो लभ्यते । तस्मात् प्रपत् ।
न प्रापारः प्रहन. परप्रणयति-वात्, दर्शपूर्णमास-
प्रफण्योत्तन् सकल, नान्यस्य प्रकरणशब्दप्रश्रयः ।
सन्निधेशीयागम इति चेत्, अत्रापि गृह,
न, वाक्पराधीपत्वेनात्र प्रहोत्रपि संनपात् ।
तदेवं वाक्पराधरणयोर्विशेषो यदि द्रव्यदेयतासंयुक्तान्येव
उपचिन्नाकथान्यस्युपगम्यन्ते । यत्र यः कश्चिन् रूप-
लेखोऽस्ति, तत्र निरूपिते यन्निषेधेन चित् प्रकृतान्तरेण
गुणान्तराणि ब्रह्मन्ते । सर्वेषु चोर्ध्वं सन्नुलादि कि
चिद्रूपमस्ति, न तु 'आचारमाचारयति' 'अग्निहोत्रं
जुहोति' इत्यनयोः । तस्मात् सपुराणानुवादे ।

चोदना वा, अश्वाश्वरथ प्रयोगभूतत्वात्,
तसंनिधेशीयागमेन पुनःश्रुतिः । १६ ॥

भाष्यं-- न चैतदस्ति समुदायशब्दो इति । कर्मान्तर-
चोदने स्याताम् । पुनः ? शब्दाश्रयस्य प्रयोगभूतत्वात् ।
आचारयति जुहोतीति होमाश्वरी प्रयोक्तव्यमिति
गच्छायः । तेन कर्मान्तरे विधीयते इत्यवगच्छामः ।
आचारामिहोत्रशब्दो च हननापारणामान्यवाचिनो
प्रधानो, अतो नाविश्रान्तार्थोऽस्ति रूपवन्ती सन्ती विधी-
यते । यदुक्तं, ऊर्ध्वमाचारयति, दद्या जुहोति, इत्ये-
वमादिभिः । निश्चितत्वात् अनुवादे इति । नैतदेवम् ।
नयोः होमाश्वरी विशिष्टा प्राकृतयति । 'ऊर्ध्वमाचारयति'
' दद्या जुहोति ' इति च नैतदुक्तं भवति ' आचारः
कर्तव्यो, होमः कर्तव्यः ' इति, किं तर्हि ऊर्ध्वमाचारसंनयः
कर्तव्यो, दधिहोमसंनयः कर्तव्यः इति । तस्मात्
अप्राप्त्यभावात्तुदी । ननु मन्ये निहिते अपाङ्को-
माश्वरी मतिष्यत । नैतदेवम् । अस्मिन् हि एतन्नि विधा-
नेन संनयः । अत्र विधाने विधानेन इति सप्तम्यन्तं

तृतीयाना वेति द्वेषा म्याग्यन्तं वार्तिके) । तस्मात्
नाशांशापमेने होमाश्वरी, अतः अर्धुर्ध्वो विधीयते इति
नमः ।

न्यायारयति जुहोति होमाश्वरगो म्याारः
श्रूयते न द्रव्युत्पत्तादिगम्यः । गार्धं न श्रूयते ।
तसंनिधेशीयागमेन म्यापारधरणमत्रविश्रयते । ननु
यदायांत्तरन्तं म्यापारं श्रुतिर्न सतीति यदित्युम् । धर-
मेयमेतत्, स्वपराधर्गं यदपि, त वु स्वपराधर्गं गुण-
शब्दो विशेषयति, ए एव विशिष्टः प्रयेष्यते इति ।
अपेदेतत् विशिष्यत् स्वपराधर्गं गुणशब्दः, न तेषां गुण-
मत्तु म्यापारः मतीयेत । तत्र किं मतिष्यति ? अस्या-
वियमानेऽपि गुणे शब्दाधोऽन्यत्तु मतिष्यति । गुण-
वचनमितिदिशानीं विमर्शः ? अनर्थक्यम् । कथं
पुनरनर्थको नाम वेदे मतिवुमर्हति ? सत्येन नानर्थकः,
अतस्मिं गुणे किमन्यदुच्येत । परं तर्हि वाक्पराध-
विष्यति, श्रुत्येव एतन्नि वाक्पराधोऽन्यत्तु मतिष्यति । सत्य
मेतत्तत् । अनिश्चिते तत्रकल्पिष्यते । कथमविश्रयः ?
गुणवचनस्य अप्रमादपाठत्वात्, स्वपराधर्गस्य च शब्दात्त-
रेण विशिष्टत्वात् । तस्मात् शिष्टं गुणार्थेन दद्या जुहो-
तीत्येवमादीनां पुनःश्रुतिरिति । जुहोतिश्वाश्वरं चानुवादे
गुणसंनयार्थः । यदि जुहोतीत्यनुवादः, वेनेदानीं गुणो
विधीयते । दधिपराधनेति मा वोचत । नन्विदानीमेव
वाक्पराधं गुणार्थो म्यापारो गम्यते इत्युक्तम् । पराधर्ग-
मेतत् । अविधीयमानस्तु कुतो गम्यते इति प्रमाणस्य
नाशस्येत । अतस्मिं प्रमाणे म्यापारः स्यात् । एवं तर्हि
विधायकौ जुहोत्याश्वरगतिसन्दी । कस्य तद्वैतुवादः ?
धात्वर्थत्वेति नमः । यदि विधायको, पूर्वमेव विहिते
स्वार्थे तिमर्थे पुनरुच्यते ? वाक्पराधो य. सं विधातुमि-
दोप. । तस्मात् कर्मान्तरचोदने । सत्कं नान्याश्वरं
प्रकृतं द्रव्यदेयतमिति, किमेव एतन्नि द्रव्यदेयनेन, परं
प्रथिदायांमिधानान्ति निर्वर्तमेवस्य रूपम् । यपि च
' सत्कंश्रुतं वा एतदभूत् तस्मापारमाचार्यं ' इत्याद्य
सम्य श्रव्यं, गान्धर्वीको वेत्ततिविधिः । ' इन्द्र ऊर्ध्वोऽ-
श्वरो इति श्रुतं मरतो यशो यशसे इन्द्रवात्
स्वादेलापारमाचारयति ' इति । एवमसौ इन्द्रवात्, यदि

अन्वेन्दो देवता । तददि देवताभिधानमेतदाधारस्य, तदोद्देशेन आधारः कृतो भवति । तस्मात् कर्मन्तरे, न समुदायदान्दौ इति सिद्धम् ।

वा— 'कर्मबोधने न्याना' इति वक्तव्ये अन्तरग्रहणं उपायुयात्त्राधिकरणम् नेवम् । आधारयतिशुण्योः अनन्याधित्तविशिष्टात्त्वान् कर्मप्रयोगविधानयोगे शब्दार्थः इत्यवगम्यते । न च प्रकृत्यापारहोमवज्रावः, प्रकृत्यावय-
स्यानां निष्पीना अप्राप्तदध्यासाक्षितार्थां विधिगतौ कर्मा-
नुवादबुद्धयनपायात् । ' न चेदन्वेन शिष्टाः ' (१४।
६।९) इति वा उपवादप्रान् न विशिष्टविधानन्यायः
सम्भवति । तत् दर्शयति (भाष्यं—) ' अस्मिन् हि
सति विधाने ' प्रत्यये न संबन्धः कर्त्तव्ये भवतीति श्लो-
कान्त्याः (अत्र पक्षे विधाने इति सप्तम्यन्तं, संबन्ध-
शब्दश्च विशिष्टवाची) । अथवा अस्मिन् हि सति
संबन्धविधौ इत्येव गुणविधानेन संबन्धः एव वेदात्तः
आधीयते (अत्र पक्षे विधानेन इति तुनीयान्तं, संबन्ध-
शब्दश्च यथाशुनहोमाधारसंबन्धपरः) । तस्मात् नेत-
व्यवयवमेतौ संबन्धविधिभिः अपार्थं अपरौ कदापि
होमापारौ गन्तेते, यद्वेदेन अन्वेषेनुवादात्तव रकात् ।
भावनाभावार्थौ लक्षित्वा न विधिः दध्यादिभिः
संबन्धते इति चेत्, गत्यमेतत् । न विभिन्न भावनातः
उत्पद्यते, नद्वेनेनैव तु गुणः संसृज्यते, गुणस्य वारक-
दिगत्या भावनामध्यनिक्षेपात् । तेन पददुपलिख्य भवति ।
सर्वत्रैव विशिष्टविधानोत्तरवात् किं प्राग्, किं न प्राग्
इत्यन्वेषणाया अप्राप्तमात्रविशेषसंहायत्त्वं विधिः भावना-
भावार्थयोः अनुवाद इत्यभिधीयते, न तु अपरित्पत्त
तौ अनुवाद गुणो ह्यर्थं वा विधीयते इति कदा चिदपि
शास्त्रार्थाभिप्रायिकः । तत्र पक्षान्तरे व्यापारे मन्दबुद्धि-
प्रतिपत्त्यर्थं गच्छेन् न्यायेन कर्त्तव्येते शास्त्रकृता एतेना
वचनव्यक्तयः इति मन्यमानाः स्वप्रतिव्य अन्वेषामपि
आग्निनुवादाद्विदुं अष्टौ श्रुतिप्रसंगान् परदोषैस्त्वयतः के
चित् दर्शयन्ति । प्रथमः किल श्रुतिप्रसंगे भावार्थ-
विधानं, द्वितीयः सगुण भावार्थविधानं, तृतीयः किं
चिद्बुद्धिस्य भावार्थविधानं, चतुर्थ्यन्वेषे विशिष्टविधानं,
पञ्चमस्तु भावार्थविधानन्यायस्य विधानं, षष्ठस्तु भावार्थेन

अन्वेषोः संबन्धः, सप्तमः पुनर्भावार्थविशिष्टेन भावार्थेन
अन्वेषोः संबन्धः, अष्टमस्तु सुकवा भावार्थमन्वेषोरेव
संबन्ध इति । (उक्तान् अष्टौ प्रसंगान् परदोषैस्त्वयतिवमं च
दूषयन् बुद्ध्याभावार्थविधिरूपं प्रकारं दूषयति—) तत्र तावत्
यदुच्यते ' अग्निहोमं ज्ञोति ' इत्येतत् भावार्थविधान-
मिति, उदयुक्तम् । नहि विधिः भावनामुत्सृज्य भावार्थं
निपतति । न च भावना सुकवा अन्यत्र पुरुषः प्रवर्तते ।
वा हि पुरुषस्य स्वभावात्, भावार्थस्तु कदा चित्
कर्माश्रितोऽपि भवति । तथा अयमेव प्रक्षेपो द्यत-
वानाश्रितः । न चात्यवीचन्याधार अन्यः धर्त्तव्यो कर्त्तुं,
इत्यवश्यं भावनाशिशेषकत्वादेव दध्यादिवत् भावार्थो
विधानस्यः । इत् च भावार्थधिकरणे अभिहितं यथा ' न
भावार्थः साध्यत्वेन विधीयते ' इति । नहि अकरण-
भूतोऽसौ साध्यपेक्षत्वात् मान्यान्तरेणपि कृते विधातुं
शक्येत । (विशिष्टभावार्थविधिरूप-द्वितीय प्रकारं दूष-
यति—) ' होमेन यजेत ' इत्यत्रापि तद्बुद्ध्याधिकरणो-
त्तरेण (१४।१७) मार्गेण भावार्थकारकाणां अस्मैक-
हायन्यादित्वात् परस्परौपाधयस्य भावनाउपचयानां उत्तर-
कालं परस्परौपाकारित्वात् । तथा च सप्तमन्तमन्वेषो-
र्वक्ष्यति, इति न विशिष्टभावार्थविधानम् । भावना च
प्रति यागस्य करणत्वात् ह्यस्य प्रति कर्मत्वे सति ' ऐक-
वन्दमे परार्थत्वं ' (१४।९।८) इत्येतदावयवे इति
अयुक्तमेतत् । (भावार्थस्य अन्यत्र विधिरूपं वृत्तीर्षं
प्रकारं दूषयति—) तथा ' व्रीहीन् प्रोक्षति ' इत्यत्र न
प्रोक्षणेन व्रीहीन् इति कश्चित् संबन्धः । तेन उभयोः
करोत्यर्थसमन्वात् न भावार्थो नीक्षितुं विधीयते । यदि
तु भावनाऽपिप्रायेण अन्यत्र विधानमुच्यते, तत् सर्व-
त्राविशिष्टम् । न च अन्य विशिष्टविधानात् दुर्बलत्वमिति
इति कुतियस्याननिषेधोऽपि अयुक्तः । (अर्थविज्ञेय
विशिष्टभावार्थविधिरूपं चतुर्थ प्रकारं द्वितीयतृतीययो-
क्तयोपापादनेन दूषयति—) पक्षद्वयोक्तमपि निराकरण
' दध्यादिभिरेण प्रहं समर्त्तं ' इत्यत्रापि आपद्यते, इति
अयुक्तं अन्यत्र विशिष्टभावार्थविधानम् । (भावार्थं
अन्वेषन्वितिरूपं पञ्चमं प्रकारं दूषयति—) ' दध्या
ज्ञोति ' इत्यत्रापि न कदा चित् ' दधि होमे करोति '

इत्यमर्षः शब्देनोच्यते । नहि होमव्याधिरूपणं शब्दात्
 वस्तुतः ना सिद्धम् । न च दध्नः कर्तव्यता, नित्यं करणा-
 म्बन्धत्वात् । इयमपि न श्रुतिः त्रिविधावसि विशिष्टविधेः
 नवीयसी, एकत्रिविधमन्वे अनेकशक्तिवन्ध- (कल्याण-)
 ऽनुपपत्तेः । उभयवचसाविनश्च त्रिप्रहृष्टावैविधेः अपर्यनु-
 योग्यत्वात् । सनिहृष्टामवहृष्टमेव चास्य (दध्नः)
 त्रिप्रहृष्टस्य प्रहृष्ट, तत्रोभयप्रयोगे युगवद्विप-
 तिविधसमवायसमावाचिः । अतएव (विशिष्ट-
 विधिः) गृह्यते । अन्यत्र विशिष्टपालयैविधानात्
 नातिगुणै एव (दध्ना इत्यादिश्रुतिः) इति न
 पक्षेने स्थाने निवेशयितव्या । वाम वा द्युध्वात्पर्यविधा-
 नात् तस्य वा अन्यत्र विप्रेतन्तगा कर्तव्या (श्रुतिलिङ्गा-
 दिवन् आसा अदाना भुतीना प्रदर्शिताना पूर्वपूर्वान-
 पेक्षयात् न क्रमोपन्यासेन प्रयोगेन, यदि तु अत्रस्य
 क्रमेणोपपत्त्यस्याः ततो वत् एवं श्रमः इत्यर्थः । पालयै
 अन्यसंस्कारविधिरुपं पठं प्रार ट्पयति-) यत्
 ' माताजो अर्ध्वरिवे ददाति ' इत्यनेन दशविधापालयै
 प्राशनाभ्यर्चयुंसंस्कारो निधीयते इति, तत्रयुक्तं, नचन-
 त्यक्तत्वविधेः । एवं हि यच्छब्देन अन्वृत्तमानसुप-
 निषण्य तच्छब्ददुक्त विधेयसुपनीयते । तदिह यदि
 तावन् यददति इत्यत्र अर्ध्वमुंजनाद्ययोः संस्कार इति
 निधीयते, ततः संस्कारदानानुत्पादान् समस्तदक्षिणविशार-
 प्रशङ्गाः । प्रत्यगसा न अनेकविधिसंस्कारानां चोदिते
 एति क्रमैवि अतिरिह्यैव । संस्कारो हि निधीयमानः संव-
 िपिन तावत् आक्षिपेत्, धातव्यं तु पुनः स विधानस्य
 एत संस्कारे, अन्यथा संस्कारस्यैव संस्कारो दोषः स्यात्,
 न विधावाः । तत्रैव च, धातव्यस्तुरकः प्रत्ययो
 त्रिदशन् अत्रस्यमेव तत्र विधापरति । एव तर्हि उत्तर-
 चोदिते भुजो. भौषान्तर्वापत्वात् मेदेनोत्पत्तान् अर्थम् ।
 नहि ' वापस्यं श्रेतमालमेत ' ' द्योमिद्वयकामस्य सुदु-
 कात् ' इति पालयैर्नानुसक्तः प्रयोगः संस्कारं विदधाति
 इति । प्रहृष्टिलिङ्गाभ्यस्तुरकश्च अत्यमर्षिः उच्यतेमागे न
 इत्येवैकसंस्कारविधौ आ मातुरस्त्वनेन विविद्युपकरोति,
 न चामो संस्कारः आत्मदिना संसदक्षित् शरयो माग
 विपकस्यात् इत्येवैकस्यो. । यदि चान्यसंस्कारस्ये

प्रत्ययोन्मरणसिद्धिर्नितिरिक् किं चिद् पाठुः सुगान् ततो
 दधीन्द्रियतत्संस्कारविधाने निमित्ति होमः परित्यज्येत,
 किमिति वा प्रत्यण्डम्योऽन्वुपगम्येत (अनेन प्रहृष्टात्
 समपाद्यम्प्रतिप्रशारायि द्युपितो) । तस्मात्त पालयै
 अन्यसंस्कारविधिः । पूर्ववच पालयैधिकरणगा कारस्त्वनी-
 न्यता च निराकर्तव्या । न च पालयै संस्कारव्यापि
 प्राग्भावनासंगतोर्विधिरित्युपयम् । एवं वास्तु दातमाने
 संस्कारविधिः । अथाप्यनुविशिष्ट दानमन्वयता अप्युत्तरी
 तद्विशिष्टः, एवमपि विशिष्टानुत्पादान् वाक्यमेदः । सुदु-
 ध्वत्वेनुत्पादे तु यद्यपि समदानमुद्येः अर्थादानमाक्षिप्यते,
 तथापि सप्रदानप्रदेशसंस्कारस्य ददातिमन्तरेण अनुपपत्त-
 मानस्यत्वात् इत्येवैकतासंस्कारविधेः एतेः कल्याणमिति न
 पालयै अन्यसंस्कारः इति वचनःशक्तिः संभवति । अत्रस्य
 चान् दानात्पर्ययोः बोद्धेन प्राप्तत्वात् प्राशनाद्यैव विधा-
 तव्यो । तथाप्यनु संस्कारविधिरिति न श्रुतिबोधक्यासो
 पठते । नक्षयति चैतन् आर्ध्वरिविधौ (१।३।१०१०)
 ' यथान्वयत्तद्विधान, तत्रैव इतोदेतोदेतविधिः अर्थात्
 संस्कारः, उभयप्रती अनुपगम्यती वा चेतुसंस्कारविधानं'
 इति । निमुद्यमपि न संस्कारविधिभ्रुतीनां प्रत्ययविधेय-
 साम्नात् कल्पते कश्चिदित्ये, नापि उभयत्रविरोधसंभवे
 यत्र तन्मनसुपपत्त्यते, इति मन्दक्य क्रमसंगतोपपत्त्यात्स्य ।
 तस्मात् प्रस्तुताधिरूपणत्वायेन सर्वत्र विशिष्टसंगतविधि
 रेव तत्त्वम् । इतरन् तावत्त श्रुत्युदितिवादनोपगमन
 भावकारेण कृतमिति द्रष्टव्यम् । एव संनिहृष्टविधिरुप-
 निषाण तद्भावनाभ्ये एत विधिभेदे कारकाणां भावना-
 विरोधस्य प्रति इति मतस्यम् । क्व पुनः प्राता सती
 भावना निधीयते । विशिष्टान् न प्रातेति वादान्त्येन विधा-
 न्त्ये, कृतम् एत विरोधस्योर्विधिरिति व्यपदेशतो ।
 नन्वेवं एति विरोधेण्यु अनवतरन् निषाणो भावना-
 द्वारेणानुपूर्वविधिरन् प्राप्तसंस्कारेऽपि अनेक विधयु
 सत्यं इति ' चोदिते हि सत्यत्वात् तथान्त्योश्चिरयेत'
 (१।३।३।६) इत्यस्याभिवचनं प्रकृत्येत । नैव दोषः ।
 एव ' विधित्वे भावनाभ्येऽपि तादृश्यं प्रति-
 भव्यते । विशेषणपत्ते चामिन्म वाक्यभेदे मवि-
 च्यति ॥ ' एत दि भावनाऽऽहृष्ट विधित्वं भावनाऽहं-

हातः सिद्धा भवन्ति । न चात्र ज्योतिष्टोमस्यैव प्रश-
न्यातेषु अन्यरक्षुद्धिः, सभयन्नि साक्षर्यप्रतीतेः । एव
च दर्शपूर्णमासात् उभयत्र रामनेति कर्म-यत्ताऽऽ-
वृत्तिरुपपद्यते । अन्यथा तु पशुकर्मविप्रशर्गन्यायेन
(१११।१।१८८) सङ्कृतैर् उपर्युक्तैः (सनीयवर्गौ
पशुपुत्रोवाहाप्रशजसशा कर्मदेहेऽपि अह्नागवृत्तिना
इहापि भगवृत्तिः इत्याद्यद्वय कर्मणः प्रकृमात्
प्रसृति आ समासे. एङ्गाल्ल्यात्, सनीयवर्गोश्च
ऐक्यन्यात्, प्रयोगाख्यस्य सत्यस्य विप्रसृत्तात्वेऽपि
अह्नागवृत्तिर्मुक्तं इति वैषम्यं बक्ष्यमाणं दृष्टान्तितात् ।
सु. पृ. ७०९) न नैककर्मत्वे किं वित्
प्रयोजनमस्ति । (परमवमुपसंहरति) तस्मात् द्वयो-
रनुष्ठानोः समुदायानुवाद इति । (समुदायानुवाद निष्प-
योजनत्वेन द्रवयति—उच्यते इति । सु. पृ. ७०९)
अभामिधीयते । (उच्यते इति पाठोऽत्र सुबायाम्)
' समुदायानुवादस्य न तावत् दृश्यते फलम् ।
प्रयोगवचनेऽर्थं लक्ष्यते राजसुखवत् ॥ ' यथैव हि
समुदायानुवादं आचारसिद्धेश्राधिकरणेन भवति,
एतमेव प्रयोगावयवगतं ' अभिदोमं जुष्टपात् स्वर्गनाम,
इति भविष्यति । यथा च ' राजस्येन स्वाद्यव्यनाम,
इति विनापि अन्येन गमुदायानुवादेन सिद्धिः, एतन्नि-
ष्ठापि । नचैव सति आचारसिद्धेश्राधिकरणे प्रथ-
मान स्यात् । समुदायानुवादे वा चेत् तेषामपकर्षः । नहि
यथा पौर्णमासमात्रात्प्राप्तव्ये. प्रवाजादिभ्यः काल
संयोगेन अन्वच्छेदः तथैव केन चित् क्रियते । नान्यत्रये
शेफाम्भिविद्धि विदोषण भविष्यति । न । तेषामपि
अभिदेवत्यात् । अपि चैव सति अनिष्टं तत्र प्रत्यज्यते ।
आचारसिद्धेश्राधिकरणेनाभ्यासात् अनभिदोमवेन अह्नाग
प्राप्तोति । तस्मात् सत्ययति वा समुदायानुवादे न शब्धि-
दोषः । तथा यथापामिदना होमना भेदो, यदि वा
सर्वामिष्टैक्येवात्मसकर्म नियते, सर्वथाऽभिदोमवादेन
सतिर्थासिद्धयोगेनाम तावितोपात् फलसंयोगेन सम-
प्रदानवत् । तथा चैषेया सर्वसायानाभिवरण्येनासिद्धो-
त्तुद्रप्रयोगः (अभिदोमशब्दस्य एतन्निषयवत्तत्पद-
अनुपपत्तौ भवति ।) गार्हपत्याः गार्हपत्यनयोश्चतस्रश्चतस्रः

आहुतयोः आह्वनीये च द्वे विधायाऽऽह ' य एवं विद्वान्
सिराष्टुषप्रसमागिदोमं जुष्टेति ' इति । तस्मादनन्यायोजन-
नात् अभिदोमं जुष्टेतीत्याद्येन कर्मविधिः । सतत्र सङ्क-
र्यादिवान्वादेय गाह्वर्यादिरन्वयोगस्य गुणार्थत्वात् कर्म-
नेदहेतुवर्गितः । तदेव हि प्रष्टुं कर्म तत्रतत्र प्रत्यभि-
जानीमः । कस्मात् पुनरेककर्मविषयत्वात् दध्यादिवदेव
धातुो न विरप्यन्ते ? के चिदाहुः । अष्टष्टार्थेतादिति ।
निराधारस्यापि हि प्रयोगस्य अत्रप्रतिहेऽपि त्र्यये संमनात्
अष्टष्टार्थोऽभिष्टयोगः । तत्र सर्वमदष्टं संमानागमिन्या-
वर्तते होमः । एवं तु सति पदादिमिषिषि आहवर्णायो न
वाच्येन । अथ तत्र सङ्कटोमश्रवणात् आश्रुतिमश्रवणः,
इहापि तदुत्पत्तिरिति विरुध्यमानः । तस्मादिष्टाष्टुषप्रस-
न्येनसादेव वचनात् ' मन्वाविद्धिते तु गमुचयः '
इत्यनेन न्यायेन (१२।३।१।३३०) समुचयः । अन्यथा
दि, ' अभिदोमोऽपूर्वमिद्धिः स्यात्प्राकारलोपलक्षिता ।
न चैकेनावरुद्रत्याद्याचारान्तरसमवा ॥ ' सत्यपि
अभिष्टयोगस्य अष्टष्टार्थेन सन्धीभवनात् आधारव्यपि-
तिहारात् तत् इत्यवगमात् तस्य च प्रत्यङ्गप्रतीतेः एतेना-
यद्वे कर्मणि नान्यत् समन्तीति त्रिज्ञाते । तेन एकाद्येन
विरुध्य, प्रागोच्येव । कस्यायुन, ' नित्त आहुतीर्जुष्टेति '
इत्यादिनात् संस्पृषा कर्मनेदो न भवति । न । उरुते सति
कर्मणि संस्पृषवचनात् । उपसिद्धा हि सख्या मेदिना
भवति ' नित्त आहुतीः ' इत्यादियु । इय पुनरवधारिते
कर्मणि उपजायमाना ' एवादास प्रवाजात् ' इतिवत्
अन्यासैवैव पूर्वेतेति न स्वरूपमेताव प्रवर्तति । तेन एव
मेव सर्वाद्रियु अन्यस्त कर्मोति निश्चीयते । यत्तु सां
प्रातरांकयोरनेनार्थेनान्यत् कर्मनिश्चीयति । तत्र सूत्रैः ।
' साय जुष्टेति ' ' प्रातर्जुष्टेति ' इति पावचानस्यास-
काले देवताव्यवस्थापरे वाक्ये संकीर्त्ये । नन्वेवमपि
पालविश्राकर्मोत्तुवादान् व्यकथयेत् : स्यात् । न । प्रशर-
लब्धे कर्मणि कालमात्रे देवताविधानात् । अतु कालो
न स्वरूपेण देवतया उपच्यते, इति प्रशरपालक्यार्थानुरक्तः
सन्धत्ते । अथवा विधीयमानान्प्रदानानुसृतदेवताऽऽका-
ङ्क्षितप्रवृत्तौम्यरुपेव्यापनेन कालम्येवयोगे । न च
लक्षणा लभ्यमानो होमो वाक्यं भित्ति । न च सां-

श्रुतेऽनात्म्य स्थितो लक्षितः । तेन सायहोमस्य अग्नि-
प्रजापती भविष्यतः । एवं प्रातर्होमस्य सूर्यपजापती
इति सिद्धम् ।

नयेवमपि निजपदोपात्ते द्वेदे देवते विदधती शक्ये
सिद्येयाताम् । न, एककारकत्वादिति के चिन्तु । कार-
कान्यथे हि विधेर्भाषारभेदो भवति । एककारकनिबन्धनं
तु अर्थसदृशमपि एकप्रयत्नसाध्यमित्युक्तम् । अत्राभि-
धीयते । ' अनेकपदसंभ्रंशं यद्यकमपि कारकम् ।
एथापि तदनावृत्तिः प्रत्ययेर्न विधीयते ॥ ' (अवं-
श्लोकार्थः— ' अत्रये दाभे ' इतिवदितोपपत्तिरोपपन्नवा-
ह्रीकरणेन प्रज्ञपतित्वयुगपिभिन्नस्वभ्रंशेदेवतत्वाद्यद्यथेकं
कारकं, तथापि अनेकारकपदोपात्तयोऽग्निप्रजापतिरूप-
कारकयोः विभक्तिभ्रंशा किंवाऽन्यप्रयत्नतेऽस्तः प्राग्नि-
रोपपत्तिरोपपत्तमावाप्तवयमात् प्रत्येकं विधियन्प्राप्यवस्यं-
भावात् विषयकस्यथाश्रुतिः स्वादेवेति वाक्यभेदो दुर्नि-
वारः । वस्तुतस्तु प्रजापतेः स्वानन्वयेण देवतात्वप्रसिद्धेः
विशेषणत्वाभावेन कारकैक्यमपि नास्तीति सुदृढो वाक्य-
भेद इति ।) विभक्त्या हि कारकं प्रत्याप्यते । सा च
वैतेहा अग्नीवोमादौ तत्र सङ्गृह्येन प्रत्ययस्य स्वापारो
भवति । यत्र पुनर्भिन्नविभक्तिसंयुक्तानेकपदोपात्तमेकमपि
कारकं भवति यथा अत्रैतं अत्रये च प्रजापतये चेति, तत्र
युगात् प्रत्ययेष्टागमात्प्रादयदसं भेदेन अग्निप्रजापती प्रत्य-
येन आलोचयितव्यौ । कारकविभक्तिर्हि नामप्रदानोच-
नाय प्रत्ययं प्रयुङ्क्ते, सा च नानोपातिहानां तेन प्रयु-
ङ्क्ते इत्याद्युक्तिमग्नः । तस्मात्प्रेष परिहारः, इति एव-
मभिधीयते वाक्यभेदेऽपि असिद्धं प्रजापतिरैतेो विधी-
यते । अगित्पूर्वोः पुनर्मन्त्रागांशेन प्राप्तिः, वाक्यान्त-
रेण एवंवेदशब्दो मन्त्रो विधीतो, तन्मन्त्रे च ते देवते
प्राप्ते साधौ प्रजापतिविधौ औचित्येन ग्युल्यसंयुगादीयेते ।
यदपि च ' नव्यस्यं चान्यथाश्रुम् ' इत्यत्र एते वाक्ये
निर्दिष्टे, तदपि मन्त्रागम्यविशेषणार्थेनैव इत्यर्थः, एवं
मन्त्रविशेष्येनैवौनददसं भविष्यति, अन्यथा तदर्थशास्त्र-
दोषपरिहारवतोऽननुपपत्तिपरिच्छेदार्थं तदानीं अन्य-
तमे अतिश्रेयः स्यात् । तस्मात्तत्र वाक्यभेद इति सिद्धम् ।

यत्तु सायप्रानर्होमयोरवषड्बुद्धिर्नास्तीति, दाक्षायण-
यथादिवत् सकलकर्माहुतिसप्रज्ञानात् तदित्यवयवत्वम् ।
नन्वेवं सति सकलकर्मेपरिच्छेदान्कथ्येन सायंवातः-
काप्योस्तुवार्थत्वात् विकल्पे सति सायं प्रातर्वाऽभिहोत्रं
होतव्यं नोभयत्रेति प्राप्नोति । नैतदस्ति । यावज्जीवचोद-
नया तावत् जीवता कार्यं हुते, पुनर्जीवितः एव प्रातः-
काले सति समस्तनिमित्तोपजननात् नैमित्तिकहोमकरणं
भविष्यति । सत्यमेवमपि सिध्यति, अयं तु विशेषः, यदा
सायं प्रातरभ्यस्योऽप्येक एव प्रयोगो भवति, तदा सायं-
होमे हुते, यदा नाम यजमानस्य कदा चिदाप्यहवति,
तदा यथाकमचित् प्रातर्होमः कर्तव्यः प्रकृतावगमति-
निमित्तोपपरिहारार्थम् । अथ तु वक्षते ज्योतिष्टोम-
वत् सायंकाले समाप्त कर्म, ततो नव्यस्यं प्रातर्होमः
कर्तव्यः । किं च । ' काम्यः सर्वाङ्गसंयुक्तः प्रयोगश्च
कलायिना । सायंप्रातर्वाक्येन प्रयोक्तव्यस्तदा
भवेत् ॥ ' अथ्यस्तेऽङ्गमपते तु कालभेदेऽपि प्रत्ययेन
अवैशुष्यं संवादीयम् । कथं पुनर्नै विकल्प इति, वचन-
कृतात् समुपपादिति नूनः । ' मन्त्रो वा एवः ' इति
हि प्रकृत्यं प्रवीति ' य एवै सायं च प्रातश्च हुतोऽपि ' इति ।
भेदपूर्वोऽपि चगन्धात् समुचयः । न च समुचये
सति साहित्यापत्तिर्भवति, अनुपादेयत्वात् कालस्यैव-
विशेषः । प्रातरोपच वचनान्तरं कालोः समुपयार्थ-
मेवेद वाक्यमिति न वाक्यभेदोपः । तस्मादस्यस्तमेकं
कर्म । यत्तु अज्ञानो भेदेन प्रयोगो न प्राप्नोतीति, नैव
दोषः । काल प्रति हि कर्मावादीयमानं विशिष्टान्-
संयोगं भवति, तेन सायंतनस्य प्रधानस्य तत्कालाज्ञा-
न्येन उपकुर्वन्ति नान्यथाक्यानि, वैशुष्यात् । एवं प्रातः-
स्तनस्यापीनापत्तिः । यत्तु प्रयोजनं नास्तीति, तथोच्यते ।
सुश्रवणविधानम्— ' नातमविहोत्रं सुश्रुति ' इत्येककर्म-
विधानाद् एकेतिरन्वयत्वात्प्रादयस्ये एपि सायंहोमस्य प्रात-
र्होमस्य वा धर्मा आगच्छन्तीत्येककर्मसंयुक्तं सायंभेद
प्रयुज्येत, अभेदे तु यथाप्रवृत्तीति ।

शा— ' तत्र रूपापरिहाने विशेषानवधार-
णात् । सामान्यवशाद्विषेयत्वान्नामयोर्विभक्त्यम् ॥ ' इति
श्रामे सूत्रम् । ' प्रकृतानाममज्जयान् कर्मयोगं

नानुवाङ्मत् । नहि दध्यादिवाक्येषु दध्याद्याक्षिप्त-
शक्तिना । विधिना शक्यते कर्म विधातुमितरत्र
तु । अनन्याक्षिप्तवाक्छिवाद् विधिः कर्मैकगोचरः ॥

सोम — इह दध्यादेः अन्यतः अग्रात्सवेन मन्त्र-
वर्णप्राप्तविभवाद्यनुवादेन विभवादिवाक्यानामिन स्ताव-
कवाभावात् विधायकत्वे सति दध्यादिविशिष्टकर्मविधेः
अग्निहोत्राविधाक्यमनुवादः इति प्रत्यखानात् संगतिः ।
प्रयोजनं पूर्वपक्षे दध्यादिवानगतिवैधानां कर्मणा समु-
चिन्त्यनुष्ठान, सिद्धान्ते तु एकस्मिन्नेव कर्मणि दध्याया
त्रिरुवात् समुच्चनः । तथा पूर्वपक्षे सत्यंमार्गवैक्ययोरपि
दध्यादिवान्यवत् कर्मन्तरविधाक्यत्वेन दध्यादिवान्य-
विहितकर्मसु सत्यंमार्गःकालनियमाभावः, सिद्धान्ते तु
तद्भावाः इत्यादि । आपारवाचये ॥ पूर्वपक्षे ऊर्ध्वत्वगत-
त्यादिमध्ये यस्य भ्रंशः, तदगुणकस्य कर्मणः पुनरनु-
ष्ठान, सिद्धान्ते ॥ कर्मदेवाभावात् गुणानुष्ठारेण प्रथाना
वृत्तयोगात् लोपमात्रचिन्तनामिति । सूत्रार्थस्तु-
आघाराग्निहोत्राक्यमपि षोडशमानीवत् समुदायानुवादः
स्यात् अरुपावादिनि ।

वि—‘अग्निहोत्रापरवाक्यमनुवादेऽथवा तिधिः ।
अरुपत्वात्तु दध्नुर्ध्वनाक्येनोक्तं मन्वते ॥ गुणसिद्धौ न
दध्यादिगुणे बुदा विशिष्टता । रूपं दध्यादि मन्त्रभ्या-
मतीऽसौ गुणिने तिधिः ॥’

भाट्ट — तत्रैव ‘आधारमापरयति’ इति श्रुते
‘अग्निहोत्रं श्रुतेति’ इत्यत्र च पूर्ववत्वाक्यभेदस्य दूष-
कस्याभावात् भेदकप्रमाणमादाद्य ‘कनुगात्परयति’
‘संततमापरयति’ ‘दग्नां श्रुतेति’ ‘पयसां श्रुतेति’
दध्यादिवान्यविहितकर्मणा यगणोर्न समुदायानुवादकत्वो-
पपत्तिः, दध्यादिवान्यना किन्नापरे विध्वन्वशक्तंभवेन
भवर्यं सुवविशिष्टकर्मविधाक्यवत् । अतश्च रुपा-
भावात् भेदकमणामाशाच आपारवाचये अग्निहोत्राक्ये
या न कर्मन्तर, अपि तु तेषामेव समुदायसिद्धयर्थमनु-
वादः । तस्योपजनं चाग्निहोत्राक्यं सत्यंमार्गमग्निहोत्र-
संहरूपेन षट्कर्मपरिहितः । इतरथा अग्निदेवत्वस्यैव
सदगतिः । आघारात्वाक्ये समुदायानुवादक्योक्तं कौत्सुमे
ऋत्न्यम् । (तत्र योमनाधोवनेनेति येवम् । के.)

न च दध्यादिहोमेषु देवताऽऽद्यभारः, समुदायानुवादक्येन
एकप्रयोगपरिग्रहावगतेः समुदायगुणेन अग्न्यादिहोमाह-
भूतदेवतायाः प्रवृत्तेन दध्यादिहोमोपकारकत्वोपपत्तेः । इति
प्राप्ते, सर्वत्र गुणमाननिधानेन तृतीयविधिसंशयोपपत्तौ
पञ्चमविधिपरात्तृतीयस्यन्यास्यत्वात् न दध्यादिवाक्येषु
विशिष्टकर्मविधानम् । न च गुणे विध्वन्वयानुपपत्तिः,
होमकर्मवगुणरक्षणरुभावनायामेव विध्वन्वयेऽपि प्राप्ता-
प्राप्तविवेकेन विधिपक्षप्रत्यक्षात्प्राप्त्यस्य भावनायाः
स्वरूपेण प्राप्तयथा गुणमानविषयत्वोपपत्तेः । अत एव तत्रैव
प्राप्तीतिषे विशिष्टमात्रनिधानेऽपि कन्मादादयश्च पद-
विधिपराः, तेषां चोत्तरतरस्य दौर्बल्यं पूर्वमुक्तम् ।
अतश्च प्रात्यखानादेव समुदायानुवादस्यासभवेन आद्य-
विधिविधया कर्मविधौ आघाराग्निहोत्राक्ये । न च रूप-
शनाभावत्वात् कर्मविध्वन्वपत्तिः, तस्मात्प्राप्तं प्रति कार-
णत्वेऽपि शाश्वदोर्ध्वं प्रति अकारणत्वात् । अतश्च विधा-
तीयोर्मन्त्रावच्छिन्नस्य विधाने अत्रयते वाक्यान्तरेण
रूपरामेऽपि न का चित् क्षतिः ।

मण्डन — ‘आघारात्तद्विधिविगुणमानमितिः ।’
शंकर — ‘तथाऽऽघाराग्निहोत्रे च ।’ यत्रिविधिः
इत्यनुपपन्नः ।

० आघाराग्निहोत्राधिकरणं षोडशमानीवत्-
समुदायानुवादाववाङ्मत् । वा. २।२।४।९ पृ. ४८९
० आघाराग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यते नहि अकरणभूतो-
ऽसौ (धात्वर्थः) साध्यान्तराननेक्षत्वात् धात्वान्तर-
पारि फले विभक्तुं शक्यते इति । क्षा. १।४।४ पृ. ६५.

० आघाराग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यमाणो न्यायः ‘इध्व-
न्येवतासंक्षयसमुदाययोर्विधौ संवन्धो विधीयमानः सं-
न्धिन तावदाशिषेत्, धात्वर्थे पुनः स विधानस्य एव
संस्थी, अन्यथा एवन्धस्यैव संस्थी दोषः स्यात् न
किवायाः’ इति । सु. पृ. ७४२. ० आपारपदेन कश्चिद्
होमविहोषः इत्येतान्मन्त्रावगते सति राक्ष चतुर्थदीप-
चैकदेवात्वेन इन्द्रत्वे च इन्द्रदेवाहातनाभावे पर्यं
सानाभावात् वाक्यदोषमन्त्रवर्णांसां ग्राह्यत्वे पर्यन्तानम् ।
यथा चैतत् तथा आघाराग्निहोत्राधिकरणे निरूपय-
मस्मानिः । कु. २।२।१।२०. ० धात्वर्थभेदभेद-

विन्त्याया ददातिवाक्ये गुणविधौ तद्वचविधेः आधा०
 ऋणे निराकारिष्यमाणत्वात् वाक्यभेदापत्तेः पूर्वेपक्षा-
 योगः । सु. घृ. ७१०, ० स्थावचनस्य प्रकृतानुवाद-
 वेद्योपपादनार्थे 'य एवं विद्वान्' इत्यादिभाष्येण
 संख्या चर्मविद्योवाभिधानात् रूप च विना विदोकाभित-
 पत्तेः विषयसंभवेऽभिरित. आधा०ऋणे सञ्ज्ञोपसंभवात्
 इत्यस्मिन् सूत्रे व्याख्यास्थमानत्वादुपेक्ष्य, खवं विधि-
 स्वभायमेव प्रथमपूर्वकमुपपादकमाह । घृ. ७२६,
 ० वार्तिककृता आधाराभिहोत्राधिकरणे परदोषव्यपत्तः
 भट्टी भूतिप्रकाशान् परोक्तान् निराकुर्वता वैशिष्ट्यविधेः
 अस्त्यन्तर्हित्वा तुल्यस्थाननिवेशासंभोपपादनार्थं चक्ष-
 माकत्वात् नेह प्रवक्षितम् । घृ. ४२९, ० शुद्धस्य कर्मणोऽ-
 ननुपेक्ष्येन विधानुपसंभवात् भुतेष्वपि गुणविधिषु
 स्वात्मन्येव गुणविधानस्य आधाराभिहोत्राधिकरणे वार्तिक-
 कृता निराकारिष्यमाणत्वेन अर्थापत्तिप्रसूतेषु स्वात्मन्यस्य
 दूरनिरस्त्वात् तद्-दृष्टान्तेन विदोष्यत्वस्वरूपस्य स्वात्मन्यस्य
 विधानाद्यत्तःऽनुपपत्तेः । घृ. ४२०, ० आहवनीयादे-
 ष्वधिकरणत्वेन दृष्टार्थत्वेऽपि होमविधिना अजाधित्त्यात्
 अदृष्टार्थत्वस्य आधाराभिहोत्राधिकरणवार्तिके उक्त-
 त्वात् । बाळ. घृ. २२, ० एकस्यापि तु कारकस्य अनेक
 पदोपात्तस्य एकत्वमेव विषयसंभवः 'अनेकपदसंबद्ध'
 इत्यत्र आधागाभिहोत्राधिकरणवार्तिके साधयिष्यते । सु.
 घृ. ७४०, ० सर्वत्र विधेर्भाङ्गाविषयत्वात् गुणस्वभावा-
 योगाद्यद्वाग्यस्य आधा०ऋणेषु कर्त्तव्यम् । घृ. ८४४,
 ० आधाराभिहोत्राधिकरणन्यायेन सर्वत्र शिष्टिदृ-
 भावनाविधिः । या. २।२।११६ घृ. ५०३.

० आधारादीनां तन्नेशानुष्ठानं दर्शो पौर्णमासे च
 प्रधानभेदेऽपि । माट्ट. १।१।८, ० आधारादीनां
 दर्शपूर्णमासङ्गणम् । भा. ४।८।११२९-२८, ० आधा-
 राद्यं वेद्यतिक्रमणस्थानमश्रेयस्तं कर्त्तव्यं आधर्यम्, कर्मधि-
 र्गात् । परपरस्य तु शक्यमानम् (दर्शपूर्णमासयोः) ।
 वि. ३।८।१५.

० 'आहून्ते चतुरस्रं भ्रातृपत्यस्य बृहन्ते' इति
 चतुरस्रानसंज्ञकस्य कृष्णभूतिर्व्येनादो न्योदिष्टोमे ।
 वि. ४।१।१.

० आङ्गिरसः द्विरथः । उवरमहः अग्निपानस्तन ।
 तन च 'वैतानसं पूर्वेषुः साम भवति, पोष्टश्चतुरे' ।
 कु १०।५।११४८.

० आङ्गिरसव्रतं नाम साम अनुक्रमः । बाळ.
 घृ. ७२.

० आचमनं 'क्षुते आनामेत्' इति निहितं गुण-
 पार्थम् । यदा तु क्रतुमध्ये क्षुत्वादि निमित्तं प्राप्नोति,
 तदा नैमित्तिकमाचमनं कर्त्तव्यत्वेन स्मृत्या निर्धीयते
 'आचान्तेन कर्त्तव्य' इति । 'वेदिं कृत्वा वेदिं करोति
 इति ..... वेदवेद्यादिभ्युक्तपदार्थवत् आचमनादयः
 स्मृत्युक्ताः अनुष्ठेयाः पदार्थाः । क्रमस्तु पदार्थनिष्ठौ धर्मः ।
 तत्र च पदार्थात्पुनर्धीयते । तत उपनीम्परिषोक्तान् क्रम एव
 बाध्यते, न तु क्रमेण आचमनस्य वाधोऽस्ति । तस्यादियं
 स्मृतिः प्रमाणम् । वि. १।१।८, ० आचमन पदार्थः,
 पदार्थानां च गुण क्रमः । न च गुणानुष्ठेयेन पदार्थो न
 कर्त्तव्यो भवति । भा १।१।३० घृ १९९, ० 'क्षुते
 निष्ठेयिते क्षुते परिषादेऽभ्रुपातने । कर्मस्य एषु चाना-
 मेत् दक्षिण भग्नं सृष्टे ॥' इति स्मृतिपरिषोच-
 नया पदार्थमध्ये अनाचमनं सूचितम् । सु घृ. १८१.
 ० ताम्बूलमधुगोक्षरामनाचमन अनाचारः उदीच्याना
 दाक्षिणात्याना च । वा. १।१।३० घृ. २०४,
 ० आचमनविधिः 'दक्षिणत उपवीय उपविश्य
 हस्ताववनिव्य निषचम्य द्वि. परिमृग्य' इति । यद्यपि इह
 ब्रह्मयज्ञप्रकरणे भूयते, तथापि वैरोच्यारण्यवचनात् तदङ्ग-
 त्वेनापि तान्द शक्यमान सर्वपत्ताना मन्त्रप्रयोगितान्
 तदङ्ग भवति । तथा च 'न सोमेनोच्छिष्टा भरन्ति'
 इति प्राच्याचमनप्रतिषेधाभिमेव अवधारयते । १।१।३०
 घृ २०१.

० आ चामे देवान् बह सुयजा च इति मन्त्रे
 आहवनीययादः ॥

'अग्नि होत्रायाह' इत्युपक्रम्य 'आ चामे देवान्
 बह सुयजा च यत्र जातवेदः' इत्यपि गार्हपत्यगौदे
 प्राप्तिः, 'अग्निम आरह' इति सर्वैरनेन संशोधितस्य
 इत्यपि मन्त्रमिलनात्प्राप्तनीयव्यै वादः । संकर्म.
 ५।२।४.

ॐ आचान्तेन कर्तव्यं इत्यादिस्मृतिः भुक्त्याऽविक-
टत्वात् प्रमाणम् । भा. १।३।१।५-७.

ॐ आचारः प्रत्यक्षैरितिङ्गेन वाप्यते यथा-
यनराहाधिकरणे (१।३।४।८-९) ' यदा वा अन्य
ओषणयो ज्ञायन्ते व्यथेते मोदमाना इषोचिष्टन्ति '
इत्यर्थवालिङ्गेन विवहृणुषु यनराहाप्रयोगरूप आचारे
वाप्यते । बाल. पृ. १३८. ॐ आचारः स्मृत्या
वाप्यते । अयमप्रारम्भः । पा १।३।७।१४ पृ. ८६०.

ॐ आचारवर्तनवासिना अन्यजनपदवासिभ्यो भ्लेच्छेभ्यः
समीचीनतर आचारे भवति । भा. १।३।१७।३ पृ. ५८१.

ॐ आचारा. ये चित् प्रप्रसरणमाताः येन
चिद्विभिन्नेन उट्टुष्यमाणाः पुरयधर्मता भवन्ते, यथा
' मलयद्रास्ता सद् न संवदेत् ' ' तस्मात् न ब्राह्मणाव-
प्युरैव ' इत्येवमादयः । वा. १।३।१२ पृ. १६४.

ॐ आचाराः ' धर्मत्वेन प्रवृत्तानि शिष्टैर्वाणि तु
वानि चित् । वैदिकैः कर्तुमाभ्यान्वात् तेषा धर्मत्ववि-
ष्यते ॥ धदानानि जसो होमो मातृपत्न्यदयस्तथा ।
शक्रभजमहो यान देवताऽऽवगनेषु च ॥ कृपयाना
च मार्गा स्वयुष्माद्युपवाक्का । प्रदीपप्रतिपहानमोद-
कावृषादताः ॥ ' अनभिषक्त माधकस्तमीषीर्णमासी
पाशुनीप्रतिपदमन्तोऽथवादीना नियमत्रियाप्रमाण न
शास्त्रदत्ते किं विरहित । स्मृतिकारश्च ' आचारश्चैव
साधुना देवजातिमुल्लसर्नांश्च आगन्तवैः अनिच्छदाः
प्रमाण ' इति वेदाविद्वद्दानमात्राणां सामान्यतः
प्राणाप्यनुमानन्ते । तथा अनध्यायधिकारे ' ऊर्ध्व
मोचनादुक्तयः ' इति देवानराते महप्रामाण्याभययम् ।
वेदेऽपि च महाजते ' प्रेष्टात्माकृष्ट होतः संमति '
इत्येवद्राकनरोषे धूपते ' यदा वै जना मह आविशान्ति,
प्रेष्टः तर्हि आरोहन्ति ' इति । मद्र.शब्दवाच्या
उत्तरप्रसिद्धिसूचितः । पा. १।३।१७ पृ. २०५ ।

सुधा - शास्त्रप्यनन्दः शकृष्यकोमरः । महा इति षडे
शकृष्यते महापाया इति सप्तमीसमायः । देवताऽऽवगनेषु
इत्यत्र महापाया इत्यनुपदम् । प्रदीपाना धारिष्युक्क
प्रतिपदि दानम् । मोदकादिचूर्णैर्द्वैतैः तृष्णाप्यानि
दानमश्रादीनि लक्ष्यते । मापसतमीषीर्णमासीन्या

तकारानुष्टेन धर्म लक्ष्यते । पाशुनीषीर्णमास्यन'तरता
प्रतिपदि वसन्तानिमित्तः उच्यते । (पृ. १८७)

ॐ आचाराः । यानि तु भ्लेच्छादिप्रदानानि नियता-
नियतानिमाऽन्तराणि अर्षेभु'स्साधनवृत्तिषेवागमिभ्या
दीनि मृष्टप्रदानमृष्टुप्रदानासनरमणीवर्षेणानालेद्वयनीत
गृह्यगन्वपुष्पादिभर्माणि प्रतिदानि, तेषु नैव कस्य चित्
धर्मत्वादाङ्गा अस्ति, इति न तत्तामान्यतोदष्टेन इतरनिग-
न्त्रिषोरपत्तिः । येषा चिद्वा धर्मत्वाभ्युपगमात् न सर्वेषा-
मेव तस्यसद् । किंतु ' देव-वदाङ्गपूजाऽऽदि यत्
तेषामपि किं चन । अष्टेष्टमेव धर्मत्वं शिष्टाचारमव-
द्धि तत् ॥ लोके हि कश्चिद्वाचार्ः शिष्टत्वेन विधि-
प्यते । कश्चित् प्राणिमामान्यप्राप्तस्तरपि संगतः ॥
तत्र यः कार्यरूपेण शिष्टानेषानुचर्तते । स एव
केवलो धर्मो, नेवर' पाणिमात्रगः ॥' वा. १।३।१।७
पृ. २०६. ॐ आचारा ये दृष्टार्थाः, ते तत्र एव प्रमा-
णम् । ये तु अदृष्टार्थाः, तेषु वैदिककृत्यानुमानम् । भा.
१।३।१।२ पृ. १६६, १६८.

ॐ आचाराः विद्वदा अपि शिष्टप्रकृताः - ' पक्ष
विप्रतिपत्तिरहिततः, अनुपनीतेन भावया च सह मोहन,
पटुपितभोजन, उच्छिष्टभोजन, शिष्टपूजन-मातृपुत्रि
परिणयन इति । तयोत्तरतः पक्षयो उर्गाविक्रयः, सीपु-
पानं, उग्रकरोदन्त्रिर्णोहारः, आनुषीय, समुद्रपानं इति'
इति बौधायनेन स्मृतिविद्वद्वद्वदानारोदहरणानि दत्त
' इतर इतरिन्तु ' इति देशप्रामाण्यपरहत्या प्रामाण्य
आरम्भान्मेनोपन्यस्त ' मिथैतदिनि गौतमः, उभय त्वेव
साश्रियन्ते शिष्टस्मृतिविरोधात् ' इति निराकृतम् । सु-
पृ. १९७. (उभयतः मुखे अथरुपन्ते उपरिच्छके च
येषां पक्षदा दन्ता भवन्ति, ते अक्षाक्षतरवर्द्धिनैः प्र-
विकरूपो यनहाः उभयतोदन्दिर्णवहाः ।)

ॐ आचारेण अदृष्टार्थेन दृष्टार्थ आचारे वाप्यते, यथा
वधन्तीत्यावाचारेण अदृष्टार्थेन तत्समानकालीनस्य कस्य
चित् दृष्टार्थाचारस्य वापः । बाल. पृ १३९. ॐ आचारेण
अविधीतेन विधीताचारे वाप्यते, यथा शेषादिमूल-
त्वेन मातमचणचारस्य विधीतस्य अष्टमश्तोमार्दिमुल-
त्वेन अनिर्गतेन माधवर्जनचारेण वापः । पृ. १३९.

● आचारैश्च अनासाचारो वाप्यते । यथा गृह विषयपीठशान्तप्रयोगरूपव्यवहारो हस्तिविषयमलेच्छरूप-अनासप्रयोगरूपव्यवहारश्च वाच्यः । इदं पीठव्यधिकरणे (१३१।१५ यातिके वर्णकं २ पृ. २११।७-२२०।७) उक्तम् । पृ. २२९.

● आचारद्वयग्रहणम् तथा स्यात् पुरुषार्थैस्त्वान् । ६।२।१०।३१ ॥

शिवान्तस्तम् । आचारान् गिहान्वागन्तु यत्प्रमाणेषु प्रापमानेषु ' गुरुननुग-तस्य. ' इत्यवयवः प्रत्ययैः ' इत्यादिभ्रमेषु तथा पूर्वप्रतिष्णोवाग्निहोत्रादिभ्रमेषु पुन पुनर्निमित्ते प्रथमे पुन पुनरनुष्ठेयता स्यात् । निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकवृत्तिः न तु सङ्कलणम् । पुरुषार्थैस्त्वान् सर्वत्रुगमनादीनाम् । के.

- आचारान् स्मृतिर्विलीयसी । भा. १।१।१०।४२.
- तत्रभवतामान्वागन्तु स्मृतिस्त्वुमीयते, स्मृतेः भुक्तिः । १।०।१।०।३६. ● लोकेऽपि अट्टाद्याः कृत्काराः आचारान् गम्यन्ते । यथा क्रमान्तरदाताताम शान्त्यर्थं अग्निलवणदध्वजवभृते. शिरा उपरि भ्रामन्ं शुवि-देशप्रतिष्ठपन च । न चास्यगुपतिः । आचारप्रामा-ण्यात् । वा. २।१।४।१२ पृ. ४१२. ● आचारस्य मूलप्रवृत्तिकल्पनेन प्रामाण्यात् । सु. पृ. ६३३.
- आचारस्य यदि षेककल्प भवेत्, तेषु स्मृतयः प्रवनेन धार्यन्तु । य एव ह्य संकीर्णनादरुण्ट-स्तरणेन प्रतिपादयेत् । वा. २।१।४।१२ पृ. ४०९.
- आचारराणां आम्न्यविविद्वज्जना गौतमेन अप्रामाण्य-मुक्तम् । आह ' यदि वेदविरोधः स्वादिष्येतेऽप्रामा-ण्यात् । ' इति । १।३।३।७ पृ. २११. ● आचारराणा धर्माधर्मयो प्रामाण्यम् । भाट्ट. १।३।३ वर्णक ३.
- आचारराणा प्र पुत्ररिषयनिषमना दृष्टार्थैस्त्वादेव प्रामाण्यं ' सुर्वत्रुगमनं, प्रसा, तदागामि, गोत्रविहम् ' इत्यदी-नाम् । भा. १।३।१।२ पृ १६५. ● आचारराणां मन्वा-द्विवाचयवतिगिज्ञानां प्रामाण्यमसक्यमस्युपजन्तु । वा. १।३।३।७ पृ. २११. ● आचारराणां पत्न्यो मवादीनां प्रामाण्यम् । भाट्ट. १।३।३ वर्णक ३. ● आचारराणां स्मृतीनां च सर्वधर्मैव अर्थी विदोषणे । वा. १।३।६.

● आचारे लोमादिदृष्टामभवे एव स्मृतिमूलकत्वं 'अपिवा कारणाग्रहणे ' (१।१।७) इति सूत्रे चरुते । की. १।१।२।४ पृ. २०. ● सदाचारैरेषु हि दृष्टो धर्मव्यति-क्रमः साहस्र च महता प्रजापतीन्द्रासिद्धिविश्वामित्रपुत्रि-ष्ठिरकृष्णद्वैपायनमीशमवृत्तराष्ट्रवासुदेवार्जुनप्रभृतीना बहू-नामयतनाना च । प्रजापतेस्तावत् ' प्रजापतिरूपमन-भ्यैत् स्वा दुहितरम् ' इत्यगम्यागमरूपात् अधर्मा-चरणात् धर्मव्यतिक्रमः । इन्द्रस्यापि तत्रदसस्य च नृपस्य परदारामिषोगात् धर्मव्यतिक्रमः । तथा वसिष्ठस्य पुत्रशोकतस्य जल्पप्रवेशान्वागमनाहम् । विश्वामित्रस्य चाण्डालयाननम् । वसिष्ठन्तु पुरुरतसः प्रयोगः । कृष्णद्वैपायनस्य गृहीतनेद्विक्रमदाचर्यस्य विविधयोःशरेषु अपत्योवादानप्रसङ्गः । मीमन्स्य च सर्वधर्मधर्मव्यति-रेकेण अवस्थान, अपत्नीकस्य च रागवत् क्रतुप्रयोगः । तथा अन्धस्य घृतराष्ट्रस्य इत्या पाण्डुर्विनेषंनेः इत्यनधिकृतक्रिया । तथा सुमिष्ठस्य कनीयोऽर्जित-भ्रातृजायाःपरिषयन, आचार्यब्राह्मण तथायंमवृत्तभाषणं च । वासुदेवार्जुनयोः प्रतिपिदमन्त्रावृत्तिविक्रमणो-मुभद्रापरिषयनं, ' उतौ मध्यासवक्षीषी ' इति युगपा-नाचरणम् । अथर्वेऽपि हि भविष्यत्प्रमपुराणिवाशि-ब्राह्मणीना सुरापानम् । केवर्षश्चाश्वतरपरोषोभयतोद्धान-प्रतिप्रद्विक्रयपररहारभार्यावत्यामिन्नाहोजनानि उदीप्या-नाम् । मातुलपुत्रिमुद्रदाकन्दीत्यभोजनदीनि इक्षिणाया-नाम् । मित्रमज्जनीन्विष्टपुष्टोभन सर्वेष्वपररहारपुष्ट-तामनूनादनातदवलाताःनाचमन- (तामनूनादनाते आच-मनाभार. इत्यर्थ.) निषेवकथोत्तरद्वारुद सजगरिचान-प्रसङ्गत्वाऽतिरिच मद्रापात्रनार्कपरिहरणादीनि (पात्रक-कारिण. अपरिहरणं) तत्रयेयात् । अनिरसूयानि प्रतिपुकरानिङ्गानसितान्मन्त्रधर्मव्यतिक्रमगानि तु अन'उमेदानी सर्वत्र विगानेदुत्तरादीनि च प्राप्तेषु संभवन्तीनि नैरजातीयकनिधमदाचारधर्मताःप्यरुण्डन संभवः । वा. १।३।३।७ पृ २०३-०४.

● आचारकल्पः. मन्त्रिवो तथा इतिवाकरपरि-भाषिते काले पाठान्निषेय । याज्ञ पृ २८.

• आचारतः पुनस्य षोडशं प्राप्यते ।
(अथर् उत्तरं चेति) । भा. १।३।१।२.

• आचारप्रामाण्यं न दृष्ट्वाऽर्धमन्त्रादिषु व्यप्यते,
किंतु धर्ममुद्रया अनुग्रीयमानत्वेनैव 'अपि च धारणा-
मदृशे' इति सूत्रे (१।३।३।७) । के. • आचार-
प्रामाण्यं स्मृत्यधिकरणे साधितम् । सु. ४ १८५.

• आचारविरोधः क्वात् अग्निप्रवृत्तत्वं नियमस्योत्तमम् ।
भा. १।३।६।१४. • आचारविषययो विचारः
स्मृतिषादे प्रथमतोये । वि. प्रस्तावनाया लो. १३०.

• आचारस्मृतिविरोधे प्रणाल्यन्तितर्न 'स्मृत्या-
चारविरोधे बलात्क' इति विन्दौ दृष्टव्यम् । (वा. १।
३।४।१५ ४ २२०-२२१) • 'शीलाचारसमगुष्टीनां
गोष्ठीक्षणादितुल्यता ।' (इदं पूर्ववदे) । वा. १।३।
३।७ ४. २१५, • 'स्मृत्याचारविरोधे हि स्मृतिरेव
बलीयसी ।' १।३।८।१४ ४. २६०.

• आचार्यः वेदाध्यापनेन भवति । भा. ६।१।७।२५.

• 'आचार्यो मानुषश्चेति द्वैवेकत्वेऽपि दृश्यते । अपेक्षा-
हेतुभेदेन त्वयशरः दृश्यन्ते ॥' इति स्तुतवाक्यापि-
करोदाद्वैतदृष्ट्योके तिरुवदानामपि अपेक्षामेदेन एवम्
युगफलेतमवस्योफत्वात्, यस्तुविरोधस्तान्नास्ति । सु. ४.
११११. • 'ऋत्विगाचार्यो नानिचरित्तयो' इति तु
वृषपधर्मोऽपि, न कर्मधर्मः । भा. १।३।१।२।३३.

• 'अत्राना च प्रणेतात् आचार्यो रूपयो मताः ।' वा.
१।३।१।११ ४. २३२. • आचार्यस्य शिरसोऽवतारि-
ताया कपि स्रजः शिष्येण सुविदेशेऽवस्थापनम् । तत्र
गन्धद्रव्यामंत्वेन सारासाम्पायकत्वे । वि १०।१।१६.

• आचार्ये प्रेषिते 'आचार्यानी भवताम्भार्याः' इति
आचार्यशुश्रूषा आचार्यान्वा अनिचिरयते । भा. ७।३।
१।१२. • आचार्यकरणविधेः व्यपनयेन सह नाग्नि-
तामिधानं, पदशुद्धा अव्यनधिचनेन अन्वितामिधानं
सिद्धे । ऋजु. ४. ५. • आचार्यकरणविधौ उपनयनं
पदशुद्धा वृत्समपि अङ्गत्वा समर्पितम् । तच्च स्वभाजः
उपनेगमितं उपनेगात्सिद्धारेण उपनारत्म् । तत्र आताप-
मानो भाग्यनरः यदि अकिचिरः, तदा त्वासादानमनुप-
योति । अत्रादानानुपयोमे न उपनयनगपि अणुपयोति ।

तत्र आनाच्यमानस्य कर्मपेशाया उपनयनकर्मव्यक्तमात्
उपनीतननुतं अथ्ययनं श्रयमाणं तत्रमंतवा मिशान्ते ।
तेन उपनयनं स्वाङ्गभूतमाक्षिपत् आचार्यवर्यत्रिभिः
अथ्ययनमाक्षिपत् । तदाक्षिताप्ययनानुग्रानसिद्धश्च अण-
यनत्रिभिः स्वसिद्धयर्थं नापिगसन्तारमपेक्षते । ४. ४.

• 'आचार्यचोरितः करोमि' इति हि दृश्यते । (तेन
चोदनाशब्दः प्रसर्तकनचनवरः) । भा. १।१।२।२ ४. १२,
• आचार्यवचः प्रमाण इति धृतिः । यत्र आचार्यो
वेदोऽमिषेतः । याचिनोति अस्म बुद्धिमिति । यदा
आचार्यवचनं प्रमाणं तदपेक्षम् । कनरत्तद्, यत् प्रमाण-
गम्यम् । १।३।६।१३. • आचार्यवचनान्त् नृपकार-
पचनान्त् न शब्दार्थो भवति, प्रयथाददौ गम्यते । ३।४।
४।१३ ४. १२३. • आचार्यशब्दस्यार्थः मन्त्रादिभि-
रेव व्याप्यतः । 'उपनीय तु यः शिष्य वेदमन्वाप-
येद् द्विजः । ताङ्ग च सख्यत्वं च तमाचार्यं प्रसद्यते ॥'
इति । वा. १।३।६।१४ ४. २४२.

• आच्छादनं वाक्येपे नित्यम् । "वाक्येपे भूयते
'दर्ममयं वाक्ये भवति' इति" । भा. ६।८।८।२८.

• आच्छादने स्वेकाकार्यं प्राकृतस्य विचारः
स्यात् । १०।१।७।१३ ॥

महाजने 'तार्यं यनमानः परिगने, दर्मभयं पत्नी'
इति धृत्वात् । महनी तु अहतं पातः श्रुतं चोदकेन
प्राप्तम् । तत्र आच्छादने गुणादिसारीगच्छादौ
निमित्ते सति यत् चोदकेन प्राप्तं अहतं प्राप्तं, तस्य
प्राकृतस्य नाप्यदिना विनोपविहितेन विचारो बाधः
स्यात् । ऐनाप्योत् एकः आच्छादनरूपः अर्थः प्रयोक्तव्यं
ययोः ताप्याहनयो ते एकार्थे, तयोर्मात्रं ऐकार्थं
तस्यात् । तथा च एकनार्थकत्वात् प्राकृतस्य बाध इति
पूर्वः पद्यः । तुयन्दः संवयनिवृत्त्यर्थः । तार्यं धृत्वात्
कर्मणः इति यदिति ।

अधिकं वाऽन्यार्थस्यात् । १४ ॥

पूर्ववत् सनयात् वाशब्दो धावर्तयति । तार्यं दर्म-
भयं च अदत्तात् अधिकं स्यात्, समुच्चय इत्यर्थः ।
अन्यार्थत्वात् अदत्तात् तार्यस्य मिश्रार्थत्वं स्यात् । अदत्तं

अधोवातः, ताण्यं दर्भमयं च उपरिवातः इति । तस्मात् ताण्यार्धवयोः, एव दर्भमयाहतत्रोश्च समुच्चयः ।

समुच्चयं च दर्शयति । १५ ॥

सिद्धान्ते सिद्धदर्शनमाह । 'वासासि वाराक्षी चोपानदौ विमुञ्चति' इति 'ऋणविषाषया वासासि विस्संयति' इति च बहुरचनं समुच्चयं दर्शयति । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः । के.

• आज्यं अन्नसंयोगात् द्रवीभक्ति । भा. ८।१। १५।४३ । (अत्र प्रकरोत् प्राय. आत्पचन्द' घृतायक एव, क. चित्तु ज्योतिशोमवतस्त्रोक्षपर्योऽपि भरति । अर्धमेवेऽपि रचनातीक्ष्णाय न पृथक् कृतः । स्वार्थरूपाय वाचकानां व्यामोहार्थमन्वात् । 'आत्पच'—घन्दविषयकश्च एक एव तदुक्तित्दान्तः रचनातांघटपरि हाराय वर्णैरुक्तमनुस्यूषैव यथास्तान् निवेक्षितः इति शेषम् ।), n आज्यं उवाचुपाजीयं अग्नीषोमीयं प्राजापत्यं वैष्णव वा दर्शपूर्णमासयोः । ५।४।६।२१, • आज्यं वा तातः । ८।१।१८।३५, • आज्यं द्रव्यं दर्शपूर्णमासयोः उवाचुप्राजं नियतम् । दत्त भ्रौवनेय । १०।८।१५।४०-४८, • आज्यं विलापयति इति आज्यशब्दः जानिधान्दः, न तु धंरानशब्दः । १।४। ७।१०. • आज्यं सारस्वतं (सारस्वतीदेवताकं) उवाचु-याजविकारः अप्परकल्पायाम् । वि. ५।१।१०.

• आज्यं श्लोमविशेषो ज्योतिशोमे । 'आज्यैः स्तुवते' । वि. २।१५.

• आज्यं हविः अनादेशो । संकथं. ३।२।२०. n उवाचुप्राजाज्यं ब्राह्मणेन होमात् प्राक् अग्नीषोमीय न कर्तव्यम् । प्राजापत्यं वैष्णव वा कर्तव्यमिति न तस्य होमादुत्कर्षः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ५।४।६।१९-२१.

• आजयानि स्तोत्राणि इत्यनेन शब्देन रक्षयैव श्लोके विधीयते । भा. १।४।२।३. यदि तु आग्नीः स्तुवते इत्यनेन विहितमा पञ्चदशत्वविधिकल्पेत् (पञ्चदशत्याग्निनि) तत्र पूर्वाधिकरणप्रायेण (उक्ति-दिति) तेषु मन्वर्थरक्षणा इति मन्त्रं यदिति (माय्य मरः) । या. ४ २२१. यदि वाच्यमेदपरिहास्य उपविशाचयतिहितानुवादेन पञ्चदशत्वं श्लोके विधीयते,

ततः सामानाधिकरण्यासिद्धयर्थे आज्यशब्देन मन्वर्थरक्ष-णया विहितेषु आज्येषु गुणविष्यापत्तेः तत्रैव दोषः इत्येवं भाष्यं व्याख्यातम् । सु. पु. ४२८. • यतु अप्रसिद्धं क्रमेण नमपेयमिति अवयवप्रसिद्धया आश्रयमनात् आज्यानि । आतिगमनं अयं वादवचनात् ' यदाग्नि-मीयुस्तदाज्यानामज्यत्व' इति । भा. १।४।२।३.

• आज्येन आधनीं विरल्पते दर्शपूर्णमासयोः पत्नी-सवाजेषु । भा. १।१।१०।२०-२३, • आज्येन पत्न्येवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन च होम उच्यते । तत्र अन्यतरामाये वैशुप्यम् । ६।१।४।१७ पु. १३६२, • 'आज्येन पूरणमक्ति' इत्यत्र आज्ये प्राञ्जितावयवमति न कर्तव्यः ज्योतिशोमे अग्नीषोमीये पत्नी । ३।८।१६।३१, ७।३।७।१८. • आज्येन व्यापारणं विष्णवता तुलीयसने । संकथं. ३।१।३७. • 'आज्येन शेषं संस्था-पयति' इत्यनेन आज्यद्वयकं पत्नीवेद्यताकं शेषतलशु-यागलमनन्तरमात्रि कर्मान्तरं विधीयते । वि. १।४।१५. • आज्येन समानं प्ररुणौ ब्रह्मणो ' यस्मै सर्वमि-हर्षीयि मन्वोऽनुदुःखेयुरपदरेयुर्वा आग्नेयैता देवताः परि-संरक्षाय यजेत' इति वचनात् सामास्य आराहुपकार-कल्पके । (इदं सर्वं त्विष्टकृदिय इति शास्त्रदीपि-कारो होमनाये च म्पदम्) । भाट्ट. ४।१।७. • आज्येन समानं वाजिनयागस्य वाजिननागे चातु-र्मास्यैषदेवे । भा. ४।१।१।२२-२४, • आज्यैः स्तुवते इति श्लोके प्रधानकर्म, न गुणकर्म । १।१।५।२९, • 'आज्यैः स्तुवते' इत्यत्र आज्यपचन्द' श्लोमविशे-पस्य वाचकः । १।४।३।४. • आज्यस्य उवाचुप्राजा-स्य धर्मागामतिदेशः विषेष्टी मपूदरुयोः । वि. ८।१। १५. • आज्यस्य उवाचुप्राजाजीनस्य होमादूर्ध्वं नोत्कर्षं । ५।४।६. • आज्यस्य औपभृतस्य अनुपाचनार्थं चतुर्थ-पञ्चमप्राजनिपादकमानयनमपि प्रयोक्तव्यम् । ४।१।१. • भाज्यस्य औपभृतस्य प्रयाजार्थं समानस्य प्रयो-क्तव्यम् । भा. ४।१।१५।४०-४१. • आज्यस्य औप-भृतस्य निमित्तयोगः— ' अवाचुप्रायति' ' यदुपस्थिति, प्रयाजादुक्तान्नेम्पदम्' । अनुपाचनार्थं चतुर्थपञ्चमप्रा-जायं च तत् इत्यर्थः । तत्र चतुर्थेन प्रयाजस्यार्थे,

अपरं चतुर्गुहीतमनुवाजायम् । वि. ४।१।२५, * आज्यस्य जौह्वस्य विनियोगः— 'चतुर्गुहा यज्ञाति' 'यजुर्गुहा यज्ञाति प्रयागेभ्यस्तत्' इति । प्रयाजनवायेत्यर्थः । ४।१।२५, * आज्यस्य श्रौवस्य विनियोगः— 'चतुर्गुहाया' 'सर्वस्यै वा एतच्छापाय यज्ञते, यद् भुसायामाग्यम्' इति । ४।१।२५. * आज्यस्य प्रतिनिषिक्तं हविषो नागो दोगे वा । वा. ६।४।१।१. * आज्यस्य पयानामस्य पात्रान् यजुष्याजायोर्यदस्यपात्रं भिन्नं अग्नीषोमीये पशौ । मा. ५।१।८।१६. * 'चतुर्गुहा यज्ञाति' 'अष्टानुपभृति' 'चतुर्गुहाया' 'यजुर्गुहा यज्ञाति, प्रयागेभ्यस्तत्', यदुपभृति, प्रयाजानुपयोगेभ्यस्तत् । सर्वस्यै वा एतच्छापाय गृह्यते, यद् भुसायामाग्यम्' इति श्रुतम् । गृहीतानां आज्यानां न सर्वाभिता, किंतु यथाभुत-पयस्या । वि. ४।१।२५-२६. * आज्ये (पत्र सक्तुषुत्वान्द्विरुपात्रेषु) प्रधानधर्मोः नानुष्ठेया षोडशोमे । भा. ९।४।१।२।४-५०.

* आज्यस्य ऋषीणां द्वेगयागीयानां सर्वेषामेव हवि-
नवनीतम् । भा. ३।८।२।१।३९-४१.

* आज्यप्रदणम् । 'अष्टाहुरभृति' इत्यत्र 'चतुर्गुहीतं प्रोमेति' इति विष्णुसारेण चतुर्गुहीतत्वं विधीयते, न तु अष्टमभ्यातिशितमेकम् । तत्र एक चतुर्गुहीतं चतुर्ष्वपत्रमनुवाजाय, अपर तु अनुवाजायम् । एह अष्ट-
णाभं तु 'अदौ' इजुजम् । हविष्टुवित्तये तु चतुर्गुहीतं ह्रपयेन विधेयम् । वि. ४।१।२७. * आज्यस्य कं दुष्टु 'चतुर्गुहा यज्ञाति' 'अष्टाहुरभृति' 'चतुर्गु-
वाणम्' । ४।१।२५. * आज्यस्य हजे मन्वाः अर्च्युः प्रतिप्रदातुभ्यां भेदेन प्रयोजय्याः न तन्न, वरुण प्रदातेषु विहास्ययन्ते । भा. १२।१।१।१८. * आज्य-
प्रदेषु यामाग्यस्य आज्यस्थोऽदानं प्रयोजनम् । १।१।
४।१।४।४. * आज्यस्य हजमन्त्राः 'पशानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्माय यज्ञायि' इत्यादयः अर्धपूर्णा यजमानो वा उमाग्यमेव नर्त्तया. दर्शपूर्णमासयो । ३।८।
७।७. * आज्यप्रदणमन्त्रस्य आज्यप्रदेषु प्रति-
प्रदाय आहुति. दर्शपूर्णमासयोः । १।१।१।४।४८-४५.

* आज्यस्य दोहनानाति गर्गत्रितये जौह्वस्यमिदु-
निधाय गीयन्ते । भा. ७।३।१।२।३०.

* आज्यस्य द्रव्यफलं इष्टिप्रवृत्तिलिङ्गम् । वा. ५. १।१९.

* आज्यधर्माः ज्यवनं विनापनं वरुणं आहादतं इत्यादयः । भा. ३।१।४।७ अवेत्यर्थं इत्यादयः । वि. ३।१।४, ननुर्गुहीतनं इत्यादयः । ५।१।८. * आज्य-
धर्माः औपधर्मानस्ता अपररक्त्यायाम् । वि. ५।१।१०. * आज्यधर्माः पशान् कर्त्तव्याः पुरोडाशधर्मा अदौ । पाठकमस्य सुस्यकमत् प्रबलवान् दर्शपूर्णमासयोः । ५।१।८.

* आज्यपनिगदे वातुर्मास्येषु आज्यपदास्यस्यैव
प्रयोगः कर्त्तव्यः, न पुषदावपशस्यस्य अनुवाजेतु । भा.
१०।१।२५।५०-५९.

* आज्यप्रदेषस्य रिपुऋत्राणां प्रयोजनं, न तु
अवयविनी हविषः तदुत्तरधस्य वा दर्शपूर्णमासयोः ।
भा. ४।१।२९.

* आज्यस्य रश्मिः शब्देषु एकदेशोऽपि जडि-
तिमित्तले लभ्यमाने निमित्तान्तरं न कर्त्तव्यम् ।
वा. २।३।२।३. ५. ५८१.

* आज्यभाग आमेयः आरदुवकाकः । भा.
१०।१।८।१६-१८. * 'आज्यभागौ अग्नीषोमाभ्यां
यजति' तयोः प्रथमः आज्यभागः आमेयः, द्वितीयः
सौम्यः । इष्टेषुपुषदावकायेतौ । सौरादियामेऽपि इम-
केन वर्त्तते । वि. १०।१।८. * आज्यभागौ अङ्गुष्मं न
कल्पयन्तम् । तत्र कल्पयतिर्वादाः । सौ च आमेय-
चर्षो कर्त्तव्यौ । भा. ४।२।१।१-४. * आज्यभागी
आमेयादिषु गुणभूती नैती पुषदायां । ४।३।१।१.
* आज्यभागौ दर्शपूर्णमासयोः अङ्गं न प्रदानम् । वि.
४।४।१।१. * आज्यभागी पवदानेष्टिषु आपाने 'धुष-
न्वात्तामेयः, पात्रकमत् सौम्यः' । तत्र देवताऽधिकारं
निर्गुणमेव कर्त्तव्यम् । मन्त्री तु तथा । 'अग्निं स्तोमेन
पौषवः' इति आमेयो मन्त्रो बुधन्वान् । (अम आर्युषि
पक्ते इति शौम्यस्य) । भा. १०।१।२।३०-३१.
* आज्यभागौ पशौ न विद्वेते प्रतिविद्वावा । 'सौ न

शौभेऽध्वरे, न पशौ' इति । १२।१।२।७, ७ आव्य-
भागी पशुपुरोहारी कर्त्तव्यौ । १२।१।२।७, ७ आव्य-
भागी पौर्णमास्य वार्त्तन्वी, अमाप्रास्थ्या इत्यन्वती ।
३।१।१।२२, ७ आव्यभागी प्रहृत्य 'न तौ पशौ
करोति न लोमे' इत्याभ्यायते । अत्र 'न लोमे' इति
शक्य 'तौ न पशौ करोति' इत्यस्य अर्थवादः । १०।
८।२।५.

॥ आव्यभागी विकृतिषु सद्दन्तौ प्राकृणी वा ॥

'अनुपदाशव्यभागी' इति विकृतौ निविशमान-
गति शम्भेष्टिपेव, तदीयकजर्जरात् । अत्र एवाति-
देशिकमन्त्राद्योऽपि शम्भेष्टिषु । वस्तुतोऽनुपदसक
मन्त्राणामभावात् पदं स्वस्थानमनुगतौ इति भ्रुवपया
प्राकृतौवेत्यर्थः । एवमुक्तश्च पौर्णमास्यमात्राः साविकृ-
तिषु वार्त्तन्वादिभ्यस्त्वासिद्धयर्था । तस्या, तर्पस्या न्याये-
नैव सिद्धः शत्रित्वानुवादोऽयम् । इति प्राप्ते, कौपीतके
'सर्गाद् विकृतिषु सद्दन्ताव्यभागी' इति निधिभिः
अपेक्षितानां प्राकृतमन्त्राणां प्रतिपत्तयार्थोऽयं विधिः ।
तेन विकृतिषु सद्दन्तौ वा प्राकृतौ वेति विकल्पः ।
संकर्य, ४।४।२.

॥ आव्यभागयोः अग्रभूये गौमिके वात्यापुरोऽनु-
वाक्ये अनुमती । 'अनुमन्ताशव्यभागी यजति' ।
अन्वमे सविष्टा०, अनु मे सोमो० इति, इमौ लिङ्ग-
रुमाभ्याम् । भा. १०।७।१५।४८, ७ आव्यभागयोः
कालकृत व्यस्तामानं सुकर इति पौर्णमास्यधिकरणे उक्तम्
(२।२।३।३-८) । भा. १।१।२।२३. ७ आव्य-
भागयोः गुणशक्यवरहितस्य देवतावत्कण्वदन्वामिधानं
कर्त्तव्यं पदमानेष्टयादिषु । भा. १०।८।५।३०-३१,
७ आव्यभागयोः 'चतुर्षी वा एतौ वक्ष्य पदान्य-
भागी' इति कर्त्तव्यदाने न तु फलविधिः दशपूर्ण-
मासयोः । ४।३।१।१-३, ७ आव्यभागयोः प्रीन साधारण
इत्यम् । देवता मान्मार्गिणी । 'कामन्तातो गयी
विधीयते पृथक्त्वात् ।' या २।३।३।३ तु ४७५,
७ आव्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये इति पशुपुरोहारी वार्त्त-
न्वायेन कर्त्तव्ये न हृष्यन्त्वौ, रूपणामुपसर्त् । वि.
१२।२।७, ७ आव्यभागयोः पौर्णमास्या पुरोऽनुवाक्ये

वार्त्तन्वी 'अतिर्द्विणाणि लङ्घनत्' इत्याशेषी, 'त्वं
तोमासि सत्यतिः' इति शौभ्या । दशै तु हृष्यन्त्वौ
'अभिः प्रलेन गम्यन्त' इत्याशेषी, 'सोम शौर्मिर्द्वि-
नय' इति शौभ्या । याज्ये तु 'जुषाणो अगिस्तस्यस्य वेतु'
'जुषाणः सोम आव्यस्य वेतु' इति । ३।१।१।२, ७ आव्य-
भागयोः याज्यापुरोऽनुवाक्ये अध्वरकल्पाया आश्रयैष्यन्-
सारस्वतीष्टी हृष्यन्त्वौ, अविरुषे प्रथमस्य मुख्यत्वात् ।
१।२।२।८, ७ आव्यभागयोः सोमस्नानत् आराहुपकारकः,
यद्यपरोऽपि आराहुपकारकः, एतं द्विसंख्या युज्यते,
नान्यथा । वा. १०।१।८।१८, ७ आव्यभागो उत्तरे,
हविषः इति परस्य विकल्पः । शास्त्रामेदेन न्यवस्था वा
'जुषाणः सोम आव्यस्य वेतु' इति आश्रयैष्यन्ता,
'जुषाणः सोम आव्यस्य हविषो वेतु' इति साध्या-
यनानाम् । संकर्य, ४।३।१।१ (१०).

७ आव्यभागान्याय वेधा, ग्रहमेधीवाव्यभाक्यायः
(१०।७।१), वाङ्गुण्यभाक्यायः (१०।८।२),
पौरोडासिन्वाव्यभागान्यायश्चेति (११।२।१२) । के.
७ आव्यभागपुनःश्रवणस्य परिषद्वर्षात्प्रमिति पशुयो
पक्षे स्पष्टकृच्छ्रण स्वसजातीयप्रतिपर्यन्तरणा श्रेय-
कार्याणां निवर्तकं चातुर्मास्येषु ग्रहमेधीये । कृत्वावित्त्वा ।
भा. १०।७।१।२५-३७, ७ आव्यभागपुनःश्रुतिः
ग्रहमेधीयस्य अर्पुर्द्विहापनार्था इति दशमे वक्ष्यति
(१०।७।१।४-३३) । सु पृ. १३९, ७ आव्यभाग-
प्रतिषेधः पशौ अर्थवादः 'न तौ पशौ करोति' इति ।
भा १०।८।२।१५, ७ आव्यभागप्रतिषेधः सोमे विहापु-
नःत्वा 'न लोमेऽध्वरे' इति । १०।८।२।५, ७ आव्य-
भागसिष्टकृत्तौ अन्तरा (मत्से) आवापश्चानम् ।
१०।४।१।३८, ७ आव्यभागमाह्वता वार्त्तन्वादीना
अनुवाक्यानाम् । ३।१।१।२।२, ७ आव्यभागान्यायः
पशुपुरोहारी कर्त्तव्यः । १२।१।२।७, ७ आव्यभागान्तं
मन्त्रया वाचा, तत. एव मन्त्रयया, उत्तमया अनुवा-
जदि दशपूर्णमासयोः । या. ३।३।२।९ पृ. ८११.
७ आव्यवत्- यथा 'सर्वेभ्ये वा एतद् वक्ष्य एतते,
यद् भुगयायाव्यम्' इत्याग्रे सर्गादि, तथा 'श्रीगण-
विर्देवीषि संवीनि' 'अन्वनेदि प्रणीत निनपति' इति

सपवननिनयनोमकार्यत्वं अथा, न गम्यते त्रिलोपः ।
इति पूर्व. पशु. । भा. ४।२।५।१४, * आज्यशब्दः
सर्पिणो वाचकः । १०।४।२५।२९ * 'पञ्चदशानि
आज्यानि' इति आज्यशब्दः षोडशोमे पात समी
पाना स्तोत्रविशेषाणा नामधेय, न गुणविधिः ।
भाट्ट १।४।२.

* आज्यशस्त्राणि चत्वारि होमैश्चदशगणना-
च्छस्त्राचारानप्रशोभ्यानि । सु. पृ. ११०. * आज्य-
शेषस्य प्रतिपत्ति 'यद्यगिधोमः जुशेति, यदुक्त्याः
परिधिमनक्ति, यद्यनिरात्र. यजुर्वेदेषु हविषानं
प्रतिपद्यते' इति उपानखस्य विशेषवचनप्रत्ययम्पते । भा.
३।६।१६।४२, आग्नेयस्य प्रतिपत्ति विदधत्तुस्यैव
संस्तान्तुप्रवरशक्तदशित्वेन कीर्तयति । 'यद्यद्विधोमः,
जुशेति । यजुक्त्या, तेनैव शेषेण परिधिमनक्ति ।
यद्यनिरात्र., एतदेव होमयजु 'सममे वृद्ध मत्वे' इति
वचनं हविषान प्रतिपद्यते' इति । वा.

ॐ आज्यसस्या प्रतिनिधिः । यथाद् द्रव्योस्त
गान् । ५।४।१४।५६ ॥

'पर्यधिकृत पानीवत्सु सजति' 'आग्नेन शेष
रक्षापयति' इति भूयते । इदमात्रं किं पूर्व्विधम् प्रति
निधिभूतं, उन आज्यद्रव्यक कर्मान्तर विधीयते इति
विचारे पूर्व्वपशुमाह । आन्तरस्या आग्नेन शेषं रक्षा
समातिरुचा, सा पानीवत्स पशो प्रतिनिधिः स्यात्
यथा मीहीणा गीवाराः । कुतः ? द्रव्योसगान्
पशुरुपस्य द्रव्यस 'पानीवत्सु सजति' इति वचनेन
उच्यते । द्रव्याभावे च प्रतिनिधेर्प्रातिज्यात् । तस्मात्
आज्यसस्या प्रतिनिधिः । इति पूर्व. पशु. ।

समान्निवचनात् । ५५ ॥

पूर्वाग्रे हेतुन्तरमाह— 'पर्यधिकृत पानीवत्सु
सजति' 'आग्नेन शेष संस्थापयति' इत्यत्र 'संस्था
पयति' इति समाप्तिवचनम् । समाप्तिवचनाय अ-
शक्यते आरम्भोऽपि स्मारिति । तथा च आरम्भमेव
कर्म आग्नेन परिश्रमात् स्मारिति अवगमात् आग्न
प्रतिनिधिः, स्यात् इत्यवगमनाम् ।

चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्याद्विधिद्विष्टत्वात् ।
५८ ॥

पूर्वपशं वाग्नेन न्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । चोदना
एषा स्यात् कर्मान्तरस्य 'आग्नेन शेषं पानीवत्सं संस्था-
पयति' इति । कर्मोक्त्यान् पूर्व्वस्य कर्मणः उच्यते
उच्यते परिश्रमात्तयात्, अन्यैः कर्मान्तरविधायकैः निर्व-
पयतिभिः अविधिद्विष्टत्वात् उच्यते । तस्मात्
आज्यसंस्था न प्रतिनिधिः किंतु कर्मान्तर इति सिद्धान्तः ।
अनित्यां च वचनस्यतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति ।
५९ ॥

आग्नेन संस्थापनं कर्मान्तर इति सिद्धान्ते युक्त्य
न्तरमाह । प्रसिद्धा वनस्यते. अनिगम्य, वनस्यतेः प्रति-
ज्ञाया इत्यन्याः अभावः, तेन 'वत् लक्षणं च वनस्यति
चायाहयति, अपयती यश्नति, तद्वि नयती प्रकरोक्त्वा,
वानस्यया यशमी' इति वाक्येन दर्शयति । यदि पूर्व
कर्म परिश्रमात् ततो लुप्तं स्यात् वनस्यतीत्या । तत्र
अभावदर्शनं उपपद्यते । तस्मात् आग्नेन संस्थापन
कर्मान्तर, न प्रतिनिधिः । इति सिद्धान्तः ।

संस्था तदेवत्वत्वात् स्यात् । ६० ॥

यत् पूर्व्वनिधिना 'संस्थापयति' इति अग्रहृते नो-
पयते' (१।४।१४।२३) इत्युक्तं, तत् परिश्रमि
विद्धान्ती । अस्तस्याया मत्स्यापचनमेतत् । पूर्व्वं कर्म
पानीवत्स, इदमपि पानीवत्समेव इति । तदेवत्वात्, स
देवता यस्य, किंवा तस्य पूर्व्वस्य कर्मणो देवतैर् देवता
यस्य कर्मान्तरस्य तत् तदेवत्वम् । तदेवत्वत्वात् पूर्व्व-
समाप्तिवाहस्य अत्र द्रव्ये इति कृत्वा सादस्यात्
संस्थापयति इति संस्थापयन् उपपद्यते । तदेवत्वत्वात् संस्था
स्यात् । तस्मात् आग्नेसंस्था कर्मान्तर, न पानीवत्स
प्रतिनिधि इति सिद्धम् । वे

ॐ आज्यसमानयनाधिकरणम् । दंतपूर्वभाषणे
प्रपात्रार्थं समानयनं औपश्रवणस्य प्रशोचकम् ॥

समानयनं तु मुख्यं स्याद्विद्वद्दर्शनात् । ४।१।
१५। ४० ॥

भाष्यं— दंतपूर्वभाषणेः भूयते 'अतिशयेने
महि. मति समानयति' इति । तत्र संदेहः किं समानयन

आज्यस्य धर्माणां च प्रयोजकं, उत अप्रयोजकमिति । किं प्राप्त ? अप्रयोजकमिति । कुत. ? प्रयाजानुयाजायैव आज्यस्य अयमेकदेशः समानीयते इति पूर्वेण न्यायेन अप्रयोजकता प्राप्ता । तदुच्यते । मुख्य उभयान्नं, लिङ्गदर्शनात् । किं लिङ्गं ? 'चतुर्दशीनांशश्चानि भवन्ति, नहि अनानुयाजान् यक्षन् भवति' इति आतिथ्याया श्रूयते । यदि प्रयाजायै समानयनं, ततस्तत्र एतं चतुर्दशीनां समानीयते, एकमपि अनुयाजानां भवति । ततश्च आतिथ्या इवान्तः सतिश्रुते इति अनुयाजानां । उपनृति समानयनार्थं एक चतुर्दशीतं प्राश्यं, न तु अनुयाजायैम् । तत्र बहुना चतुर्दशीतानां दर्शनमुपपद्यते, इदथा हि अनुयाजानामेवैव उपनृति चतुर्दशयेन । तत्र 'चतुर्दशीतानि' इति गृह्यचरनं नोपपद्यते । तस्मात् प्रयोजक समानयनमिति । ननु लिङ्गमुपदिश्यते, का प्राप्तिः । उच्यते, एतत् तत्र प्रयोजनम् । प्रयाजौ द्वौ यज-पौ, तत्र जुहुयां आभ्येन प्रयोजनं, नोपनृतिरिच्छायात् । ताभ्यो वैचनमदृष्टार्थं, जुहुयां निधानं दृष्टार्थमेव । तेन प्रयाजद्वयार्थं आभ्युपगमनाया औपश्रुतमाज्यं प्रयोजयति । तदपि हि प्रयाजार्थमनुयाजायै च, इति वक्ष्यते ।

दुष्- 'अप्रयोजक' समानयनं 'प्रयाजानुयाजायैव' (आज्यस्य) अयमेकदेशः समानीयते इति पूर्वेण न्यायेन अप्रयोजकता इत्युक्तोऽयं शब्धः । यदि प्रयाजानुयाजायैवैवत् (इत्येव समानीयते, ततः) प्रयाजा आत्मीय उभय प्रयुज्यते एव । यथमप्रयोजकता । अतः पूर्वेण (प्रयाजायैवामिधानेन) उत्तर (अप्रयोक्तृत्वामिधानं) न दारभ्यते (तस्मादुक्तः) । तत्र कैश्चित् प्रयाजान्तरं त्यक्त्वा अनुयाजायैवैवैकदेशः समानीयते इत्येव शब्धो मीत । अपरैः प्रयाजे अनुयाजायैवैवैकदेशः समानीयते इति (नक्षत्रमन्त्रं प्रयाज-गन्धं नक्षत्रमाभिश श-पौ मीतः) । अन्यैश्च 'यदुपनृतिं पृच्छति, अनुयाजेभ्यन्तं पृच्छति' इत्येन (केनानुयाजायैवैवैव औपश्रुतमदृष्टार्थं इति तथारंताधिकरण-) पूर्वपक्षेण अत्र पूर्वपक्षः कृतः । मीत्रमपि पृच्छति (मवाति) अनुयाजायै, एकैः शब्धः (प्रयाजान्तररूपः) ।

परित्यक्त (नेषा च एव दोषः), अपरैः अधि-करणावसंभवि प्रयाजानां निर्दिष्टं (नहि आज्यापा-रत्य क्रियात्वात्वात् प्रयाजानां समवति) । अन्येषां (चतुर्दशीनादिनां) पन्थपरित्यागात्तदवस्य एव (अथ चापरो दोषः) असिद्धेन चासिद्धं साध्यते । तस्मात् उत्तरपक्षानुपेयेन अन्वयात् नर्पते (तस्मात् अर्थश-न्या-नुपेयेन इति तु आनन्दाश्रमीयव्यवहारे लिपितस्तुद्रिनेषु पाठः) । उपनृति इदं चतुर्दशीते प्रयाजानुयाजायै । 'प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद् पृच्छति' इति समाप्तोऽयम् । तत्र प्रयाजाप्रातिपदिके विभक्तिर्न श्रूयते । अतिव्ययं तु तथा । तत् (तस्मात् इत्यर्थः) उत्तरपक्षे वा विभक्तिः, सा तन्नेण (प्रातिपदिकद्वयेऽपि) द्रष्टव्या भूतत्वात् तस्याः । अन्यस्या (तु द्विवचनरूपाया प्रयाजाप्राति-पदिके -) आनीयमानाया भूतत्वात् अत्रुतत्त्वेना च । तस्मात् प्रयाजेभ्यः इति बहुवचनसामर्थ्यात् सर्व-प्रयाजानां औपश्रुतम् । औपश्रुतं च (सर्वेषाम्) प्रया-जेभ्य इति विशेषविधानात् विकल्पेन उभयोरर्थवत्ता भविष्यति इत्यभिप्रायः । ततः किं ? एताह-) 'तुद्वा लुहोति' इति (वचनात्) यस्मिन्नेव काले प्रया-जान् लुहोति, तस्मिन्नेव काले यत् औपश्रुतं प्रयाजायै, तत् शुद्धामानयति (नहि अन्यथा तथा होतुं शक्यते । एतच्च मति) अतः उत्तरपक्षेऽपि यदुपनृति प्रया-जानुयाजायै च इत्येव दृष्टान्तमानीत् तदपि काले 'अतिश्रुतिदोर्वाहं प्रति समानयति' इति । आदा-येन (प्रयाजान्तरम्) प्रयाजायैवैवैव समानीयत्वात् न (उभयार्थवत्ता) विद्यते, इति अनुयाजायै (अर्थ) केनन्वमिदानीमाद्यते, तत् समानीयमानं परनीयत्वात् (अनुयाजायैवैवैव) अप्रयोजकं, अहृष्टार्थं च । सिद्धा-न्तस्तु, यत् औपश्रुतं समानयते तुद्वा, यत् अतिहा-येदोर्वाहं इति अस्मिन् काले (न तु सर्वप्रयाजान्तरम्) इति वाक्यमपि विधीयते, तस्मात् प्रयाजान्तरं नोद्वे-दनी, औपश्रुतं अतिहायेदोर्वाहं । प्रति समानयति इति । यथसिद्धत्वात्ताने नास्ति विकल्पः, निश्चलेय-त्वात् । समाप्तोऽपि द्वयोः औपश्रुतस्य प्रमाण-त्वात्तदमन-

धात् विरोधात् न थुत्वा विभक्तिर्गृहीतव्यम्, द्विपचन
अथाह्विते प्रमाणाभ्या इति । तस्मात् प्रयोजनम् ।

यचने हि हेतुप्रमाणाभ्याम् ॥ ४१ ॥

माहयं— अथ कलापत्र वचनभेदात्, चतुर्गृहीता-
न्यायवानीति । उच्यते । यचने हि हेतुसमाप्तिरिति, क्वात्,
'न ह्यत्रानुयाजान् यदकम् भवति' इति । यदा समानयन
न प्रमाणाधर्ममिति गण्यते, तदा यचनम् । यदा
यचन, तदा नानुयाजाणां हेतुः । अस्ति हेतौ, 'न
एतानुयाजां यदकम् भवति' इति हेतुवतिगदो नोप-
पद्यते । तस्मात् प्रमाणाधे समानयन प्रयोजक औपम्य-
तथा आगच्छ । किं मयति प्रयोजनम् । प्रमाणाधे
समानयने यावत् प्रमाणाधे, तावत् सर्वे समानेपमधे
सौम्यवत्स्य । अत्रयोजने न निमित्तोऽर्थे यावत्तथा ।

ज्ञा— 'नर्पाथं हि प्रमाणाधेमविद्येवात्
धतुभूतेः । सर्वोदौ सत् समानीतमिदानीं नोप-
च्युत्यद् ॥' उच्यते । 'समानयनमुद्दिद काल-
सार्त्रं विधीयते । अट्टष्टरुपताऽनेकविधानं
चान्त्रथा भवेत् ॥'

सोम— यथा अग्निसारणस्य पापप्रकृतद्रव्यसंस्कार-
कृत्वा अत्रयोजन एव समानयनमपि इति प्रत्य-
यस्यनात् (दृष्टान्त-) संगति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे
उपभृति यत् प्रमाणाधे, तत् सर्वमादौ समानीय
बहिःप्रमाणाधे अन्वयार्थस्य सूत्र्या किंचित् क्षारण,
कदा चित् बोधवेनेन पश्यामि प्रमाणा, अथापि
बहिः काले औपम्यस्य किंचित् क्षारणम् । सिद्धान्ते तु
बोधनेन भीतिप्राया औपम्यार्थेन अगच्छेति इति ।
सूत्रार्थसु— समानयन औपम्यस्य प्रयोजकं स्यात् ।
आतिथ्यायां 'चतुर्गृहीतान्याभ्यामि, नदाथानुयाजान्
यदकम् भवति' इति चतुर्गृहीतानुयाजिभ्याम् । तद्वि-
बोधोपम्यवतो. प्रयोजने तु उच्यते पठते, इत्यथा
सूत्रप्रयोजनस्यैव प्रमाणाधे चतुर्गृहीत, मुत्रायां
चातर इति चतुर्गृहीतत्वमेव स्यात् । तस्मात्
आतिथ्यायां चतुर्गृहीतानुयाजिभ्याम् औपम्यस्यवतोः
प्रयोजने सुदुष्ये उति समानयनस्य उपरिष्ठितप्रमाणद्वया
यैक्यात् प्रयोजनं इति ।

अथ प्रामाण्यः जीहवं सर्वेषां प्रमाणायां द्रव्यं,
औपम्यं तु तत्परस्परस्वभावेण सर्वव्यापकमेव ।
ततश्च पूर्वपक्षेऽपि तयोः समुच्चय एव । एवं च
औपम्यस्य स्वयं द्रव्यभावेन प्रमाणाद्युपम्ये
अथात् आदौ समानेवं इति विरन्धाभावात् प्रमाणाधे-
नेऽपि इत्यनेनैव उच्यते समानयनम् । तस्य तु प्राण-
गताद्वैतजननेन वृत्तकारिण्यमाणाधेप्रमाणाधे इति
औपम्यस्य समानयनेन (समानयनेन) प्रमाणाधे
अट्टष्टं कार्यं, अनुयाजेषु एष्टमेन । तेन अनुयाजप्रयोजनेव
औपम्य इति न समानयन तस्य प्रयोजकं इति पूर्वपक्ष
यन्ति । तदनुपम्यं,

वि— 'चतुर्गृह्ये प्रमाणाधे दोषाधेऽप्युपम्यं द्रव्यम् ।
तुष्टानामानवदौपम्यस्य नैषा प्रयोजने ॥ प्रयोजनेऽनुया-
जऽनीतिः, प्रमाणाग्निसारणतया । ध्रुवोपम्य आन्तेऽतो
जीहवेन विरल्यनात् ॥ न प्रयोजकता, नैव निरतायै
तु जीहवम् । अतिहायेत इत्युक्ते चतुर्गृह्ये प्रयोजने ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः प्रमाणाधे तुष्टा चतुर्गृह्ये
विधायां 'अशुभसृष्टि र्गच्छति प्रमाणाधेऽनुयाजेऽप्युपम्यं'
इति वचनेन औपम्य विधायां पुनर्गृह्यायां चतुर्गृह्ये
विहितम् । तत्र च 'अतिहायेतो बहिः' प्रति सप्त-
नयते तुष्टमौपम्यम्' इति धृतम् । तत्र किं प्रमाणा-
समानयनस्य तत्परस्परस्वभावे च प्रयोजकता. तदर्थं
चेदनुपम्यं, उन ते भाष्योक्तम्, अनुयाजा एव तु
तयो प्रयोजकता, तदर्थं चेदनुपम्यमिति चिन्तायां,
'प्रमाणाधेऽनुयाजेऽप्युपम्यं' इति दृष्टान्ते ध्रुवस्य वृत्तवचन-
प्रयेक संस्थात् उदरेवगतस्यापि अत्रात्तयेन अनुयाजा-
योगात् औपम्यस्य न्यायत एव सर्वव्यापकत्वं वक्ष्यते ।
प्रमाणाधेऽनुयाजेऽप्युपम्यं समानीतयात् बहिः प्रमा-
णाधेऽप्युपम्यं न्यायत एव सर्वव्यापकत्वं वक्ष्यते । अत्र
एव औपम्यस्य अपि अतिथेः सर्वव्यापकत्वं नदीरभवेन
विकल्पः । 'विरितं प्राचीनान् प्रमाणाधे वक्ष्यते' इति
त्यत्रयुपानुवादः । इति प्राप्ते, कालविशिष्टसमानयनस्य
अन्वयार्थेऽनुयाजस्यैव अट्टष्टप्रमाणाधे विशिष्टविधि
गीहवात् 'वि' इत्यस्य अनुपानुवादस्याप्येव

प्रयाजार्थत्वेद् समानयनम् । तच्च ' लुब्धा जुहोति ' इति वचनादभेदात्तत्रैवेति तद्वृत्ताद्येन कास्माननेन निधीयते । अतश्च ' प्रयाजानुज्ञाभ्यः ' इत्यन प्रयाजाभ्या अनू-
याजेभ्य इति विग्रहे न दोषः । अत्र एव ' जीह्वमपि परिशोपात् आद्यप्रयाजत्रयाद्यैर्मिति न विकल्पप्रसङ्गोऽपि । एत चातिथ्याया इडाऽन्तत्वेन अनुयाजागानेऽपि च ' चतुर्गुणीताभ्यावधानि ' इति वृहवचने जीह्वीचभृतवत्तु रंहीतयोः प्रयाजेषु समुच्चयात् मौगचतुर्गुणीतमादाय सग-
च्छने । इतरथा तयोर्विकल्पादनुयाजाभावे श्रौत्रमादाय चतुर्गुणीतद्विध्यापनेर्बहुवचनानुपपत्तिः । अतश्च प्रयाज-
द्वय समानयनस्य तत्संस्कृताज्यस्य च प्रयोजकमिति सिद्धम् । मृत्वादी द्व समानयनपदं तन्कान्तीन्प्रयाजाद्वय-
पर आज्यधर्मकारकस्य समानयनस्य आज्यप्रयोजकत्व-
निश्चान्तानुपपत्तेः ।

मण्डन- ' समानयः प्रशोक्ता स्यात् । ' १७.

औषधत्वस्याज्यस्य ।

शंकर- ' प्रयाजोनेरीषभूतात् । ' १८. प्रयोजकम् ।

॥ आज्यसंज्ञानाम्यौषधधर्माः न सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः । किंतु प्रयोजनानुसारेण भवत्स्यया । भा. ३।१।४०-१०. ॥ आज्यसंज्ञानाम्यौषधधर्माणां सत्कार्येन वाचनिधी भवत्या । बाल. घृ. १९. ॥ आज्यसोम-
प्रदौ दधिपहस्य विस्मरः कर्मान्तर ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. ३।१९.

॥ आज्यस्वोत्राणि चत्वारि ज्योतिष्टोमे प्रातःपवने पञ्चदशमेतानि । वि. १।४।३. ॥ आज्यस्तोत्राणि चत्वारि पहिष्यवमानोत्तरमसिष्टोमे प्रातःसवने । मित्रिन्वा पशु स्तोत्राणि प्रातःसवने । ८।३।५. ॥ आज्यस्तोत्राणि प्रातःसवने गायत्रिसामना गीकपते । १।४।३. ॥ आज्य-
स्तोत्राणां दृष्टा.- १ अस्य आ याहि वीत्ये०, २ आ नो निश्रवस्वा०, ३ आ वाहि सुयुमा हि ते०, ४ इन्द्राग्नी आगत मुत०, इति । मीम्बा. ॥ आज्यस्तोत्र-
पृष्ठस्तोत्रद्वयः चर्मनेदे । वि. ३।३।६.

॥ आज्यद्य सर्वसंयोगात् । ३।५।११ ।।

दर्शपूर्णमासयोः ' उत्तरार्धत् सिद्धयने समवचति ' ' इहागुपहयति ' इति श्रुतम् । तत्र किं उपाश्रयाज-
मी. को. १११

इत्यात् आम्नादपि सिद्धकृदादिशेषकार्याणि अवदातम्, उन नैति विचारे पूर्वपक्षमाह । आज्यस्य पुरोडाशादिव आज्यादपि शेषकार्यार्थमवदात यत् । सर्वसंयोगात् साध-
रणप्रकरणमाग्नात्तात् ' सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवचति ' इति वचनत् सर्वैः हविर्भिः संयोगस्यावगमात् सर्वेषां शेषकार्याणि । तस्मात् उपाश्रयाज्यादपि शेषकार्याणि कर्तव्यानि ।

कारणाच्च । २ ।।

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमाह । चकारः पूर्वेण हेतुना समुच्च-
यार्थः । ' येना वै सिद्धकृतमद्वयन् हव्य नो वहेति, योऽ-
प्रपीत् वर वृषे भाभो मेऽस्त्विति, वृणीत्येवमुत्तम्, योऽ-
प्रपीत् उत्तरार्धवैष मघ्नं सकृत्सकृदवद्यात् ' इत्यन हविःशेषान् रिनष्टकृत्ये यत् कारयुक्तं, तत् दर्शपूर्णमासयोः उपाश्रयाजीयात् आज्यात् सिद्धकृदिद्यो-
प्रंशोऽपि समानम् । तस्मात् उपाश्रयाजीयाज्यादपि सिद्धकृदिदं कर्तव्यम् ।

एकस्मिन् समवचनशब्दात् । ३ ।।

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । दर्शपूर्णमासयोः सिद्धकृदिदं उपाश्रयाजीयादपि आज्यात् कर्तव्यम् । एकस्मिन् कर्मणि, कर्मिभित् कर्मणीत्यर्थः । प्राणणीये कर्मणि इति यावत् । प्राणणीयेष्टौ चरः आग्य च हविः । आग्य च उपाश्र-
याजविकारः । तत्र च ' अग्नये सिद्धकृते गमवचति ' इति समवचनशब्दः प्रयुक्तः । अनेकेभ्यो हविर्भ्यः अव-
दाने कर्तव्ये एव समवचनशब्दः प्रयुज्यते । तस्मात् प्राय-
णीये आज्यादपि सिद्धकृत्यं जित्यते एव । अर्थात् दर्शं पूर्णमासयोरेपि उपाश्रयाजीयाज्यात् सिद्धकृदिदं कर्त-
व्यम् । अथवा सिदान्तानुसारेण एकस्मिन् एव चेतले पुरोडाशादपिपि सिद्धकृदर्थं अवर्तयमाने सति समवच-
नशब्दो नावकल्पेत आज्यादपि अवदीयमाने तु हवि-
रनेकत्वस्य लभने समवचनशब्दो ऽवकल्पेत । तस्मात् आज्यादपि सिद्धकृत्यं ।

आज्ये च दर्शनात् सिद्धकृत्यर्थादादय । ४ ।।

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । ध्रुवागते आज्ये सिद्धकृत्यर्थादादय दर्शनात् ' अथदायादाय ध्रुवा प्रत्यभिपारयती, सिद्ध-
कृतेऽन्दाय न प्रुवा प्रत्यभिपारयति ' इति । अत्र

च श्रीमद् आग्यात् सिद्धहृदोऽवदानं स्पष्टम् । तस्मात् भुक्त्या उपाधुवाजीवाग्रव्यापि सन्तत् उपाधुवाजीवाग्रवदपि सिद्धहृदारिरोपकारे स्यात् ।

अशेषस्यानु निधं स्यात्, सर्वोदानाद्दोषदा । ५ ॥

मृतवपुष्येन प्राप्तं पूर्वेपक्षं तुग्रन्देन निरस्यत् सिद्धान्तमाह । एवं सिद्धहृदये उपाधुवाग्रदोषमरण न स्यात् । अशेषत्वात् अविद्यमान दोषो यस्य तददोषत्वात् उपाधुवाजीवाग्रवद्व्य शेषस्य श्रमत्वात् । सा अशेषता नोपघ्नयता च सर्वोदानात् । चतुर्घटीतं हि आग्नं उपाधुवाग्रव्यापेभ्यु । तस्य सर्वमेव प्रीताग्यात् होमकाले ष्य आदीयेते । तथा च सर्वस्यैव आदानात् नाशिव सत्य शेषः । भुक्त्या यदपि आग्नेतरो विन्दते, तथापि नाशो उपाधुवाजीवः, अन्वयापेभ्यु सः । तस्मात् उपाधुवाजीवात् आग्यात् न सिद्धहृदादि, इति सिद्धान्तः ।

साधारण्यस्य भुक्त्यार्थां स्यात् । ६ ॥

उक्तं शेषाभाव विज्ञोति । न तावत् भुक्त्या शेषः स्यात् । वृत्तः ? भुक्त्या तस्याग्न्यस्य साधारण्यात् ' सर्वस्यै वा पतद् वक्राय शक्यते, मद् भुक्त्याभावात् ' इति शीतान्यस्य सर्वसाधारण्योक्तेः । तस्मात् भुक्त्या उपाधुवाग्रवदोषो न स्यात् । अनेन चतुर्घटोक्तस्य पूर्वेपक्ष हेतोर्निराह उक्तः ।

अथ तस्याय जुह्वानं, तस्य च होमसंयोगात् । ७ ॥

इत्थं भुक्त्या उपाधुवाग्रदोषो नास्ति । कर्मम् । जुह्वानुपाचरत्वात् । उपाधुवाजीवकाले भुक्त्याः सन्धानत् जुह्वान् आग्र्य चतुर्घटपत्रच, ततो नास्ति उपाधुवाग्रकालेऽपि भुक्त्या इति सिद्धम् । ननु जुह्वानमिति, तैनेन सिद्धहृदादि कर्तव्यमिति चेत्, नेत्याह तस्य च होमसंयोगात् इति । तस्य जुह्वानमवचनस्य उपाधुवाजाग्रस्य होमेन उपाधुवाग्रदोषेण तावत् संयोगात् । तद्धि होमेन संयुक्तं हुनं इति जुह्वानमपि सिद्धहृत्काले नास्ति अपरिहृष्टं, येन सिद्धहृत्काले स्यात् । एतं भुक्त्या जुह्वानं वा उपाधुवाजीवोपाभावात् नास्ति तस्मात् शेषकार्यम् ।

चमसवदिति चेत् । ८ ॥

पूर्वेषु घट्टे । ननु यथा होमकाले चमसेषु

वर्तमानस्य होमसमस्य होमे कृतेऽपि शेषोऽवधिपत्ते तद्वत् जुह्वानं उपाधुवाजाग्रस्य शेषः अपरिहृष्टः स्यात्, येन सिद्धहृदारि कर्तव्यं इति । तत्र सिद्धान्तीं ब्रूते इति चेत् इति । चमसे इव चमसवत् इति विग्रहः । घट्टा-नुपादपुनमिदम् ।

न चोदनाविरोधात्, हविष्यत्स्वपत्त्याह । ९ ॥ चमसवत् इति शब्दात् शिद्धान्तीं ब्रूते । न चमस-दृष्टगोऽत्र युज्यते । चमसे शीमतोषो युक्त एव । शेषमाशेषे ' होमसमस्ये वीष्टि इत्यनुपपत्त्युक्ति ' इति चोदनया यद् विरोधः स्यात् । वपुष्कारे होमस्य होमे कृतेऽपि अनुपपत्त्युक्तिरहोमाय चमसे होमेन व्यतिथेन मरितस्यमेव, इति युक्तस्तत्र शेषः । अथवा चमसे होम-दोषो युक्त एव, तथा सति अनुपपत्त्युक्तिरहोमचोदनया यद् व्यतिथेयो यथा स्यात् । चोदनया व्यतिथेयाय शेषः स्यात् । शेषाभावे तु चोदनया विरोधः स्यात् । त मा भूत् इति शेषः स्यात् । हविष्यत्स्वपत्त्याह न चमस-दृष्टगोऽत्र युज्यते । ' ऐन्द्राग्न्यं गृह्णाति ' इत्येवमादिभिर्वा पानि मन्त्रमन्त्रेषु होममन्त्रानि वेत्स्य हविष्यत्स्वपत्त्याह, न होमसंयुक्तानि । होमाय मन्त्रमन्त्रेषु गृहीत्वा होमस्यै इति सिद्धं त्रियते । होमस्तु परस्तात् भविस्यति । इति युक्ता चमसेषु होमसिद्धिः । प्रवृत्ते तु न का चित् ' शेषः कर्तव्यः ' इति चोदना । ' चतुर्घटीतं जुहोति ' इति च उपाधुवाजाग्रस्य होमसंयोग एव श्रुतः, न हविषः प्रत्यनम् । तस्मात् अत्र नास्ति शेषः ।

अथसाधिकारान्तं सति सर्वेष्ववचनम् । १० ॥

प्रथममूले पूर्वपक्षिणा उक्तस्य हेतोर्निराशये सिद्धान्त-वृत्तम् । चतुर्घटं ' सर्वस्यो हविष्यः समवचति ' इति सर्वस्यसंयोगात् दशैर्घृणैर्मासयोः सिद्धहृत् उपाधुवाजीवाजाग्रवदपि कर्तव्य इति, तत्रोच्यते । एतत् त्रिय माने हविःशेषे एव सर्ववचन विज्ञेयम् । उच्यथा चिकारान् तत्राग्रस्य मन्त्रस्य अपिसमस्तत् सिद्धीरत्वात् । सर्वस्यः निधममनेन हविःशेषं अधिकृतं प्रयुक्तः । उपाधुवाजाग्रं तु न विद्यमानं, होमेन विःशेषं समाग-न्तात् । तथा च न सर्वस्यद्विरोधः । तस्मात् उपाधुवाजाग्रस्य न सिद्धहृदादि ।

जातिविशेषात् परम् । ११ ॥

पूर्वपक्षिणा तृतीयमूने उक्तस्य हेतोर्निपत्ताय सिद्धांतमूत्रमिदम् । परं परस्तावुक्तं समवतमन्द्कल्पं हेतुवत्त्वं जातिविशेषादुपपद्यते । ज्योतिष्टोमे प्रायणीयायां अतिथये चरुर्भगति, पथ्यादिभ्यश्च चतुर्भ्यो देवताभ्य आःभ्यम् । तत्र चरोरेव सिद्धकृत् । तस्य चरोः सिद्ध-
कृदर्थे ब्रह्मा अवदाने ग्यमाणे उपस्तराचार्ये द्विरभिपार-
णार्थे च आज्यमपि यद्यते एव । एवं सति चरुशक्ति आःशक्ति चेति जातिविशेषद्वयमभिप्रेत्य समवतगन्धः प्रयुक्त इति ज्ञातव्यम् । ततश्च उपार्थ्युपानाज्यस्य न सिद्धकृत् ।

अम्लमरेकार्थे । १२ ॥

पूर्वपक्षिणा 'सिद्धकृतेऽवदाय न भ्रूया प्रत्यभिपार-
यति' इति अर्थवादः सिद्धकृदर्थे भ्रूयाया अभिपारणं दर्शयति इति यदुक्तं अन्यं अतिवर्तं कारणं, न तत् सिद्धकृदर्थे, शेषाभावादिप्रयुक्तम् । अपराहुरेतरभावात् प्रत्यभिपारणविधेयः । सिद्धकृतमुपस्तराभिपारणपर्यन्तं प्रकरणाभ्य स्मर्यमाणं, तत्र च तत्पर्यन्तं कृत्वाऽपि अरेकार्थे अतिरिक्तत्वे अर्थवादः । तस्मात् प्रजाजरोपात् न शेष-
कार्यमिति सिद्धान्तः । के.

• आज्याधिकरणं द्वेषा विनाज्याधिकरणं (१।४।
२।३), बर्हिःराज्याधिकरणं चेति (१।४।३।१०) । के.

• आज्यावेक्षण- विष्णुस्मारायः कर्त्तव्यः इति तद्धोमे क्रतोर्निष्पत्तिः । वि. ६।१।२, • आज्याभ्युदहनं ' प्रोक्षणीयात्प्रयति आःपं च ' दर्शपूर्णमासयोः । ३।८।१०.

ब्रु आज्येहा पत्नीसंवाजाद्भवेव ॥

औपशेढाया इव आज्येढाया अपि प्रकारेण पठान् प्राकृत्यिकसर्वपमानाग्नास्यतपोक्षालेन तस्यस्कारकलात् सद्दारेयं सर्वपामद्भव । इति प्राप्ते, वेनाज्येन पत्नीसंवाजा द्वाद्वाक्छेमेपैवाज्येढायाः कपनात् तस्यैवाग्नसंस्काराद्वापि पत्नीसंवाजमात्राद्भव । एवमौपशेढाऽप्यास्येवादीनामेव । तेन शोच्यिदन्तेषु नाज्येहा । संकर्ष. ४।३।१६.

• आज्येहा शोच्यिदन्तेषु नास्ति । संकर्ष. ४।३।१० (१६).

• आतश्चनं पूर्वैद्युर्दधे, तस्य म्हाकालव्यात् । वि. १।६।१.

• आतिथ्या नाम इष्टिः ज्योतिष्टोमे कीर्तं सोमं शक्रे अवस्थाप्य प्राचीनवचं प्रति आनयन्ते सोमसत्कारार्थं यामिष्टिं निर्वपन्ति सेवमातिथ्या । अतिथये इति आतिथ्या । तादर्थ्यं ' अतिथेऽर्थः ' (पा० ५।४। १३) । वि. ४।१।१३. • आतिथ्या पूर्वसंयुक्ताऽन्ता । भा. १।०।१।३।४०, • इहाऽन्ता आतिथ्या संतिष्ठते, नानुयाजान् यजति ' । १।०।१।२।३८, १।१। ४।७।२८. • आतिथ्यायाः शान्वयो देवाः । वि. १।२। ६।२०. • आतिथ्यायां अनुयाजान् न यजति, पूर्वैः श-
ऽन्तत्वात्सत्याः । ' नानुयाजान् यजति ' इति तु नित्यानु-
वादः । के. • आतिथ्याया ' आश्वलाः प्रस्तरः ' ' ऐश्वर्यो विष्टुदी ' । भा. १।१।५ पृ. ३५. सोम-
दीर्घस्वरूपवाणा काशना अश्वकेशैः साहस्रव्यात् काशेऽनु गौणत्वम् (ऐश्वर्यो च काशान् विञ्जले एव । न तु श्शु-
पते, याशिकाम्नु श्शुपते एव यजन्ति) । • आति-
थ्याया इहाऽन्तत्वेन अनुयाजान्भवेऽपि ' चतुर्गुह्यैतान्या-
ख्यानि भवति ' इति बहुवचनं औपशेढावत्त्वगुह्येऽपि तयोः प्रवाजेषु सङ्घत्वात् औपशेढावत्त्वमादाय संयच्छते । भाट्ट. ४।१।१५. • आतिथ्याया उपसक्तु आग्नीषोमीये च बर्हिः स्ताणमन्धः अम्हावर्तते देवाद्युधुन्वात् । भा. १।२।१२।०।८४. • आतिथ्याया भाईपरलेसे वादिते बर्हिषि प्रोक्षणाय आहवनीयदेवा नीयमाने दैवात् विक्रिष्टे नति संवहनं त्जोमीय कर्त्तव्यम् । के. • आतिथ्याया दाशोर्णमासिको विध्यन्तः प्रवृत्तः । भा. ८।१।३।३, • आतिथ्याया मन्त्रतरानुहृत्वात् । अयं स्वरः आतिथ्या-
ऽपूर्वप्रयुक्तः, न परमापूर्वप्रयुक्तः । १।१।२।२-३ वर्णकं २, • ' यदातिथ्यायां बर्हिः, तदुपसदा, तदग्नीषोमीयत्वा ' भवत्या एकमेव बर्हिः । १।२।१।१।४२. • आति-
थ्याऽन्ते उपसक्तु च या सुमद्राण्या फिण्ते, पथ्या यथा-
देवतमेव तस्यमेदा, नास्ति तन्नेग उच्चारणम् । तस्मात् द्वे अपि सुवदाम्ये आहातमे पञ्चदशरात्रे । द्रष्ट १।२।१।७। २२. • आतिथ्येष्टी वेण्णवो नयकपालः । तत्र वेण्णवस्यो

राजमूयगते वैष्णवे त्रिकपाले नयत्रयाघर्मान् नानि-
दिरति । नानयो. प्रकृतिविकारभावः । वि. ७।३।६.

॥ आतिथ्योपसद्गीतोमीयवस्तुतां बर्हिः एग-
मेय ॥

विधेः कर्मापवर्गित्वाद्घातरे विधिप्रदेश-
स्यात् । ४।२।१।१।२९ ॥

भाष्यं— ष्योतिष्टोमे क्षपते 'यदातिथ्याया बर्हिः,
तदुपसदा, तदमीषोमीयस्य' इति । तत्र सदेह. किं
परदभ्यस्य उपदेशः, उत निरिष्टकस्य (निमित्तं निर्मितं
वा इष्ट भाष्य यस्य तत् निरिष्टकं, कर्मणि सङ्घत् उपयुक्तं
निरिष्टकम्) अथवा घर्मनिधिप्रदेशः, अथवा बर्हिः
साधारणमिति । किं प्राप्तं ? परदभ्यस्य उपदेशः । कुत ?
परदभ्यस्योपदेशात् । शब्द 'यदातिथ्याया, तदुपसदा'
इति । यथा 'यो देवदत्तस्य गौः, उ निष्णुमिन्नस्य कर्तव्य'
इति, देवदत्तात् आच्छिद्य विष्णुमिन्नं दीयते इति ।
अतः परदभ्यस्योपदेश इति । न च एतदस्ति । तथा
एति आतिथ्यायां तस्य विधानं यत् पूर्वं, तत् अनर्थक-
स्यात् । एवं तर्हि निरिष्टकस्य उपदेशः, तेन आति-
थ्याया तत् विहितं आतिथ्याया यदुपाचमिति । तथा
एति अर्थेन आतिथ्याया वद्वजनं, निरिष्टकेन तु उप-
सदाः कर्तव्या भवन्ति इति । न चैष शिष्टानामाचारः
(पातकामस्य प्रणमिति) । न च घर्मे चोदकप्राप्ता
धर्मा भवेयुः । अतो ब्रूम. विधेः कर्मापवर्गित्वात् अर्था-
न्तरे निधिप्रदेशः स्यात् । तद् बर्हिः परिसमाप्ताथमाति-
थ्याया उपयुक्तमासीत् । पूर्वं तत् आतिथ्यायामासीत् ।
उपसदाके आतिथ्यायुक्तं तस्य नास्ति । भूतपूर्वेषु
आतिथ्याकर्मणा कथ्येत । एषामाचारश्च न न्याय्यः ;
तस्मात् आतिथ्याबर्हिः आङ्गत्वाभावात् यद्धर्मक
आतिथ्याबर्हिः, तद्धर्मक उपसदा आमीषोमीयस्य चेति
न्यायम् ।

दुपु— यदि परदभ्योपदेश उपसदामपीषोमीयस्य च,
तथा एति यदातिथ्याया बर्हिः ' इत्युपदेश अनर्थक-
स्यात् । एतत् बर्हिः आतिथ्याया. संश्लिष्य, यदन्यस्य
उपदिश्यते ? । गोस्तु देवदत्तघर्मे प्रथममनयते,
तदुपसदास्तु उपदेशः । इह ॥ स्वस्यानिधेयं धान-

यगमात् ' यदातिथ्याया बर्हिः, तदुपसदा' इति न
पठते । ननु (असत्यपि स्वामिन्धन्ये) यत् आतिथ्या-
ऽर्थमुपाचं, तत् आतिथ्याऽऽदेः पठते एव (विधिः ।
नेत्याह—) तथा एति तस्य आतिथ्याया विधानमन-
र्थकम् । निरिष्टकोपदेशोऽपि अन्त्याय. (निरयसोप इष्ट
यस्य, तत् निरिष्टकं अन्यत्रोपयुक्तं इति यावत्—सोम.)
कस्या गती । अस्ति च गतिः, यद्धर्मेकं आतिथ्याबर्हिः,
तद्धर्मक उपसदामपि इति । ननु अपूर्वंगतुपसदा बर्हिः
अभावाः (तस्मिन्गति कथं धर्मातिदेशः ?) । उच्यते
पूर्वापरोऽपि विद्यते (' सुवेणाभारमति ' इति) बर्हिः
अङ्गकानार्थम् । तस्मात् (उपसदङ्गतया प्राप्यभावेऽपि
तदङ्गभूतपूर्वोपात्ततया बर्हिः) प्राप्नोति ।

अपिबोत्पत्तिसंयोगाद्घर्मेसंक्वोऽविशिष्टानां
प्रयोगैकत्वहेतुः स्यात् । ३० ॥

भाष्यं— अपिबेति पक्षो र्भावतते । उत्पत्तिसंयोगः
एषोऽप्युच्यते बर्हिः । यदि हि उत्पत्तं आतिथ्याया बर्हिः
विशिष्टं स्यात्, तस्य धर्मा औपसदे बर्हिःपि अतिदिश्ये-
त्, न तु तदस्ति केन चिद्वाक्येन । यदातिथ्याया-
मित्येव प्रकृत्यं, बर्हिषो विशेषो वक्षते ' आद्यस्य
प्रथस्य, विपृती च ऐशान्वी' इति । तेन न परविहितं
बर्हिःकथ्यते, न निरिष्टकं, न कुतश्चिद्धर्मा अतिदिश्यते ।
किं तर्हि ? साधारणममीया बर्हिःकथ्यते । यदातिथ्यायां
विधीयते, तदेवोपसदा आमीषोमीयस्य च विधीयते, इति
अविशिष्टानां बर्हिःया संयोगः एकेन सर्वेषाम् । यदाही
बर्हिःकथ्यते, तद्वान सर्वेषामर्थेन, साधारणो बर्हिः
श्रेयोः । एव धृतिः शब्दस्य परिपृहीता भविष्यति ।
इतरथा घर्मरूपगणविद्ये च सुति-वर्ग्या, न लक्षणं ।
तस्मात् अथवा साधारणं बर्हिःइति । पक्षोक्तं प्रयो-
जनम् ।

दुपु— ' यदातिथ्याया बर्हिः ' इत्यनेन बर्हिः
साधारण्यं प्रतिपादये । एतद्वाक्योत्तरत्वात् च आद्य-
थाऽप्येव धर्मा. परदमात्ता साधारण्यं प्रतिपद्यन्ते ।
तस्यपि आतिथ्यामरत्वे, बर्हिःयः साधारणत्वात् । यदि
यक्यान्तरेण आतिथ्यास्तंभितो धर्मा अथवाताः एतुः,
ततः अन्यत्र एतदेव साध्यं स्याद्धर्मातिदेशात् । ते ॥

रतिदेशो वाचनिकः । इति तृतीयः । अस्मिन् पक्षे न निष्पत्तिर्यत्नवैक्यम् । सिद्धान्तस्तु— बर्हिःपदे धनेलक्षणायां प्रमाणाभावात् त्रिवर्षि व्यवस्येक्यविधानम् । ततश्चातिथ्योक्तमे ल्यमानं बर्हिः त्रितयसाराण्यमिति तत्र क्रियमाणा धर्मा अपि प्रतिपत्तिर्नैव धनसंस्कारणः । न चाश्वलादिधर्माणां प्रकरणेन तन्मात्रार्थत्वापत्तेः प्रसङ्गेनोपसंस्कारपेऽपि इतरार्थत्वे प्रमाणाभावः, आश्व-
लादिव्यवधानां एतद्वाक्यव्यवधानेन त्रितयापूर्वत्वापत्ती-
भूतेतद्वाक्येरेवोद्देश्यत्वात् । अथ च तच्छृणवा एतस्मिन्व-
नेवोद्देश्यत्वाऽन्यच्छेदकं, अतो न वाक्यभेदः । बर्हिःपदेन
तद्वाक्यैक्यं लक्ष्यमा विधीयते । न चैवं लक्षणादया-
वस्यत्वे धर्मातिदेशसंशयः को विरोधः ? अहन्कार्य-
लक्षणानो विद्येतात्, आश्वलादिधर्माणां उपसदापर्य-
त्वस्य वाक्योपत्तेन प्राप्तमित्यादिभ्याऽप्येवमाधापत्तेश्च ।
अतएवउद्देशेनापि विधाने निष्पत्तिरपदेयु त्रिवरुपोद्देश्य-
त्वाऽन्यच्छेदकलक्षणाया आवस्यत्वात् । यथा च
न्यासव्यवृत्तिधर्मस्योद्देश्यत्वाऽन्यच्छेदकत्वेऽपि एकैकविकारे
अभिदेन, तथा वीरुभे प्रदेष्टव्यधिकारे (१११७)
निरूपितम् ।

मण्टन— 'समनमिष्टिमिषेऽपि बर्हिः ।' १५.

संस्कार— 'आतिथ्यादौ बर्हिःकम् ।' १८.

ॐ आतिथ्यावर्हिःप्रोक्षणन्यायः । आतिथ्या-
वर्हिषः अग्नीषोमीयार्थे स्तरणकाले स्तरणमन्त्रस्यवृत्तिः
धर्मा ॥

देवप्रयत्नत्वान्मन्त्रोऽभ्यावर्तते । १२।१।२०।४५॥

भाष्ये—तत्रैव स्तरणमन्त्रोऽभ्यवर्तते । विमर्शोपनीये
भेदेन बर्हिःस्य, अथवा आतिथ्याया प्रयुक्तः स एव
प्रवर्तते इति । साधारणे बर्हिषि प्रयोगात् पूर्वोक्तेन
न्यायेन मण्डने प्राप्ते वक्ष्यते । मन्त्रोऽभ्यावर्तते, भेदेन
कर्तव्य इति । द्रुतः, । देवप्रयत्नत्वात् । पृथगेतौ देवी,
उत्तरवेदिसमीपं प्रायश्चम । देवभेदात् स्तरणमावर्तत ।
स्तरणान्न च मन्त्रः । 'ऊर्णास्रदशं वा वृत्तमि' इति ।
स्तरणावृत्तौ मन्त्रस्यवृत्तिर्न्यायाः । प्रधानत्वत्वात् युष्मा-
नाम् । अपि च स्तरणं देवसंस्कारकम् । तेन आति-
थ्यानां मण्डनसंशयः पर्युक्तः, नोत्तरवेदिसंशयः । तत्र यदि

मन्त्रो न प्रयुज्येत, विद्युत्काल संस्कारः स्यात् । तस्मा-
दावृत्तिः स्तरणमन्त्रस्य ।

सोम—अत्र प्राकृतस्तरणावृत्तावपि मन्त्रस्य नावृत्तिः,
किंतु आतिथ्याकाले प्रयुक्त एव मन्त्रः प्रसङ्गादुपनरि-
ष्यति, इत्येवं पूर्वः पक्षः इति न भ्रमः कर्तव्यः, कारण
मन्त्रस्य स्तरणावृत्तौ आवृत्तेरप्येवमेवत्वात् । तस्मात्
स्तरणस्य बर्हिःसंस्कारनात् समन्त्रकं स्तरणमेव प्रवर्तते,
अपरेणोत्तरवेदि अग्नीषोमीयार्थेन क्रियमाणं तु स्तरणं
पौक्याभिं लौकिकमन्यदेव इति न तद्व्यवृत्तं मन्त्रावृत्ति-
मशक्तिः इत्येवं पूर्वः पक्षः । एवं च मन्त्रमुत्थेन स्तरण-
स्यैव प्रसङ्गावृत्तौ विचार्यते इति ध्येयम् ।

वि—'यमास्तरणमन्त्रस्य मण्डने यदि वा मिडा,
जान्यः प्रोक्षणत्वं, मैवं देवस्तरणभेदतः ॥'

भाट्ट— तदेव बर्हिः आतिथ्योपपद्यते प्राग्भवे
'ऊर्णास्रदशं वा' इति मन्त्रेण वेद्यामास्तुतं पुनरग्नी-
षोमीयार्थे अपरेणोत्तरवेदि स्त्रीयते देवभेदेन तत्संस्कार-
कस्य तत्रावाचयानहिनिरावाभूतवर्हिःसंस्कारकस्य वा
आस्तरणव्यावृत्तेः प्रयोजनानुरोधेन अवस्यत्वात् । अतः
प्राकृतस्य स्तरणव्यावृत्तौ तद्वृत्तौ मन्त्रोऽभ्या-
वर्तते, इति न तत्र प्रसङ्गमन्त्र वा । आतिथ्याकाल-
पठितमन्त्रजन्यसंयुतेः अग्नीषोमीयकालीनस्तरणवैलया
अविरामान्त्वात् । सिद्धमेव चेदं विष्पहितार्गनुकम् ।

मण्टन—'नेवा तु मन्त्रान् स्तरणे पुनः पठेत् ।'

संस्कार—'देवभेदे मिदा मनो ।' २१.

● आतिथ्यावर्हिःप्रोक्षणन्यायेन मूलन्यतेरेवत्वात्
तत्र वृत्तानां प्रोक्षणादीनां प्रवृत्तेन उपसंस्कारोपपत्तिः
तेषामपि नावृत्तिः । भाट्ट. ११।१।४, ● आतिथ्या-
वर्हिःप्रोक्षणन्यायेन शेतुव्यकैरेकतया शीघ्रणीयान-
मेव वृत्तस्य शेतुव्यकालस्य अन्ते प्रवृत्तेन उपसंस्कार-
नावृत्तये प्रवृत्तमुपपत्तिः इति न च वाच्यम् । ११।१।५,
● न चैवं एकव्यवधे (देवकालिकव्यवधानां प्रयोगभेदेऽपि)
व्यकैरेकत्वेन आतिथ्यावर्हिःप्रोक्षणन्यायेन सत्त्वृत्तैरेव
वर्णाप्रमाणेनादिउत्तरवेदिः उपसंस्कारो वाप्येकित्थेः प्रतिप्रयोगं
वर्णाप्रननुग्रहणाविति वाच्यम् । व्यवस्येकत्वस्य नैव-
त्वाभावेन आतिथ्यावर्हिःप्रोक्षणन्यायाभावात् । ११।१।१२-

॥ आतिथ्यावर्हिः प्रोक्षणादिना उपसदमी
पोमीयवर्हिः प्रोक्षणादेः प्रसङ्गसिद्धिः ॥

यज्ञोत्पन्न्युपदेशो निष्ठितकर्म, प्रयोगभेदात् प्रनि-
सम्भं क्रियेत । १२।१।१५।४३ ॥

भाष्यं— लोमे भ्रूयते ' यदातिथ्याया वार्हिः स्वदुपसदा
तदमीपोमीयस्य ' इति । तत्र यत् निष्ठितस्य वार्हिषो वृत्तस्य
क्रियते, यथा प्रोक्षणं अग्राणामुपपाकनं, मूलानामवसेजनं,
तत् किं आतिथ्यादिप्रयोगभेदेन कर्म-नं, अथवा यदा-
तिथ्याया ह्यत्र तदेवेतरत्र प्रसज्यते । किं प्राप्तम् ? यगो-
त्पन्न्युपदेशो आतिथ्यो-यज्ञ्युपदेशो एकस्मिन्, ' यदातिथ्याया
वार्हिः स्वदुपसदा ' इति, यत् निष्ठितकर्मं क्रियेत, न तत्
प्रयोगभेदाद्विद्यम् । भिन्नप्रयोगभेदानि आतिथ्याऽऽदीनि
कर्माणि । तेषु यदाते विज्ञेयः । यत् यस्य प्रयोगे प्रोक्ष-
णादि कृतं, तदादर्शमिति । तस्मादन्यार्थमावर्तयितव्य-
मिति । एवं प्रति कर्माग्राहः । न चान्न प्रसङ्गो युज्यते ।
नहि आतिथ्यायाः तन्मध्यपरितता उपसत् अमीपोमीयो
चा ।

न वा कुनत्वात्, न दुपदेशो हि । ४४ ॥

भाष्यं— न वा प्रोक्षणादि कर्मस्यम् । कुतः ।
कुतः सात् । कुत तत् आतिथ्याया वार्हिः । तेन संकृत
सत् वार्हिः, पुनः क्रियाया रेवनासिच । ननु कर्मायाः
संस्काराः । सद्य कर्म विनात् । अतो यस्मिंस्तत्र कर्माणि
क्रियन्ते, तदथा भवन्ति । उच्यते । कर्माया अप्येते
सन्तो नाहकृन्दापलिभावात् कर्माणि संवध्यन्ते । किं
तर्हि ? वार्हिद्वारेण । यदीयं वार्हिः, तेन संनध्यते ।
साधारणं चेत् आतिथ्यादीनां वार्हिः । कथं ज्ञायते ।
तदुपदेशो हि । ' यदातिथ्याया वार्हिः ' इत्यनेन वाच्येन
तेषां वार्हिः ज्ञायत्यनुपपत्त्ये । न धर्मातिदेशः । नहि
निरिच्छरोदेव इत्युक्तं, ' अपिषोत्पत्तिर्मयोगात्
तदर्थसंघोऽपिशिष्टानां प्रयोगेऽन्यथेदुः स्यात् ' (४।
२।१।४३०) इति । एवं चेत् आतिथ्यायामपि क्रिय
माणाः संस्काराः धर्माया एव भवन्ति । तस्माच्च प्रति-
कर्म कर्तव्य इति ।

मोम— पूर्ववत् इति आबुत्तिरित्युच्यतेः
संगतिः । सूत्रार्थरु- यशोपलुपदेशो ' यदातिथ्याया'

इत्युत्पत्तिदशाद्यनेव सर्वसाधारण्येन उपविश्यमाने यत्
वार्हिषि अनुष्ठितं प्रोक्षणादि, तत् प्रयोगभेदात् प्रतितन्त्रं
क्रियेत इति (पूर्वः पक्षः) ।

वि— ' आतिथ्यादिगतं वार्हिः स्वदुपसदादि पुष्य-
न वा । आयोऽतन्त्रप्रसङ्गात्, न प्रसङ्गानिगार-
णात् ॥ '

आह— आतिथ्योपसदमीपोमीयायै साधारण्यमेकं
भौगोदेसिक्ताश्वलाददिगुणकं वार्हित्युक्तं चतुर्थे (४।२।
१४) तत्र छेदनप्रोक्षणपक्षः तत्तद्विदेशेन भेदेन प्राप्त
अपि वार्हिष एकत्वात् भेदेन न कार्याः । न चाग्नेः
पानाणा वा एकत्वेऽपि प्रतिप्रयोग समर्गभेदवत् तत्तद-
पूर्वमेव प्रोक्षणादिजन्यापूर्वनाद्यात् भेदेन करणोपपत्ति-
रिति वाच्यं, भीदिप्रोक्षणादिवत् यत्तत्पूर्वोद्देशेन
यद्वाक्येऽपि, तत्कार्यकृत्वाद्भूतकणोपहितव्यतिगत-
संस्कारवन्नाद्यं प्रति तत्कार्यान्विमन्वस्यन्नेन नाद्यत्वा-
द्भीक्षरत् अमीपोमीयापूर्वमेव तन्नाशोपपत्तेः । अग्नि-
पात्रादेस्तु यत्कार्यकृत्वेदेनोपपत्तिः, तत्कार्यकृत्वाद्भूतानां
समर्गाध्य, तस्य ज्योतिष्टोमाद्यनङ्गात् । अतस्त्वन
तद्यत्किञ्चनाद्यप्रवृत्तित्वात् प्रति तत्कर्मभूतान्तिमकार्य-
त्वेन नाद्यकृतेति विशिष्यैव कार्यकारणभावकल्पनात्
तत्रप्रयोगद्वयपन्चमकालेनैव नादा इति प्रतीप्रयोगं
भेदः । आनन्दप्रकाशाय प्रणवो यूप-
संस्काराणां यागवित्तयसाधारण्यनिर्वाहार्थमित्युक्तम् ।
तदिह तददेव वार्हिष एकत्वात् प्रोक्षणादीनां भेदः ।
तथापि न तन्त्रयं, आतिथ्याप्रयोगमप्यवर्तिनेन
यद्यमानविशेषात् । अत आतिथ्याऽर्थमेव कृत्वा नानेप।
प्रवह्नादुपसदमीपोमीयोपकारकत्वं, न चेत्ययोः तन्मध्य-
पात्रामात् । कथं प्रवह्नाः ? तन्मध्यपात्रताभावेऽपि
तन्मध्योपकारत्वेन प्रवह्मोपपत्तेः । अत्र च छेदनं
तन्त्रेणैवोपरोति वार्हिः साधारण्यविधेः तन्त्रता विना
अनुपपत्तेः, प्रोक्षणादीनां तु प्रवह्नाः इति के चिन्तु ।
यस्तुतस्तु छेदतरणापि यद्यमानविशेषानविशेषात्
आतिथ्याऽर्थे इत्यस्यैव प्रवह्मोपकारकत्वोपपत्तेः,
तादृशच्छेदनोपकारकतापि च वार्हिषो वचनात् साधारण्ये
साधकमावात् तत्रापि प्रवह्म एव । यदि तु

भा. ६।२।३।३. ७ आत्मा । 'बुद्धीनामपि चैतन्यस्वामा-
ख्यात् पुरुषस्य, नः । नित्यत्वमेकता चेष्टा भेदस्तु
विषयाश्रयः ॥' (बुद्धिश्चैतन्यं चितिशक्तिः पुंसः
स्वामाधिक्यात् नित्यमेकं चेति) श्लोवा. शब्दार्थकरणे
४०४ । 'तथैव (उपमासादिरुक्तिकत्वं) नित्यचैतन्याः
पुमांसो देहयुक्तयः । गृह्णन्ति करणानीवान् रूपा-
दीन् ... ॥ ४०७ ॥

• 'आत्मा वा अरे द्रव्यः' इत्यादिभिः लक्षणसमा-
पन्नामप्येव ध्यानमेव विधीयते । सु. घृ. २५. • आत्म
शरीरस्वरिगितः इति अर्हत्तयः अनुयाः । वा. २।१।
२।५. घृ. ४०२. • आत्मा सर्वगत्या । न तानदात्मनि
चलनं समर्थेति । सर्वस्थापिनः संयुज्यमानविद्युज्यमान-
वैशागमवे चणितुमसामध्यात् । २।१।२।५. घृ. ४००.
• मुखेच्छादीना मनोगुणवत्त्वं अतिसिद्धतया निर्गुण-
शनस्वरूप एवात्मा । तस्य च निष्कारकमेव उपनिष-
ज्जन्वं प्रत्यक्षं मोक्षसाधनं इति वेदान्तिनः । मणि. ५४.
• 'महाभौतिकदेहस्था यथाऽऽत्मानः सचेतनाः ।
कं विदुर्धं विषक्षन्ति न विषक्षन्ति चावरम् ॥
तेषामन्तर्गताऽपीच्छा तद्वाक्यार्थविचारिभिः ।
हायते शब्दशक्त्यैव स्फुरन्तीव बहि स्थिता ॥'
वा. १।१।७।१३ घृ. ७०२. • आत्मने संकल्प-
मानस्य द्रव्यस्य स्वप्नविदुष्यसमवात् । पराक्रम. ३।१.

• आत्मनः शरीरादिभेदसमर्थनम् ॥ संप्रति
शरीरेन्द्रियमनःक्षणबुद्धिभ्यो भिन्नत्व, नानात्व, मादकतया
तिद्वयं च, आत्मनः प्रतिपाद्यते ।

एव तावत् बार्हस्पत्याः शरीरेमेकाग्र्यानं आचक्षते ।
तथाहि, मयध्वत् एव देहमन्मनमगमये । अला तु
आत्मा मयनि इति निर्दिष्टं सर्ववर्तिनाम् । तत्र शरी-
रस्यैव शक्तुत्वं प्रतीयते 'अहं जानामि' इति । अहं-
कारशोच(आमेदः, 'सकुलेऽहं कुतोऽहं गच्छाम्यहं तिष्ठ-
म्यहं' इति श्चौल्यादिरुक्तेन देहेन आहकारस्य सामा-
नाधिकरण्यस्य प्रतीयते । अथायं प्रयोगो लक्षणिकः, अतो
न शरीरालम्बनत्वमिति चेन्न । मुख्यपूर्वमे हि सर्वत्र
लक्षणिकः प्रयोगः । न चात्र देशतिरेकेण अग्नौ मुख्यार्थं
उपलभ्यते । ननु शरवराग्नयेसाधारणरूपावस्थित शरीर

तदालम्बनत्वे अहमिति ज्ञानवशात्सत्य तदीयानेकावयव-
रूपादिप्रतिभासामन्वयोऽपि स्यात् शरीरप्रतिभासवत्, न
न तथा दृश्यते । अतः शरीरादिभित्तिर्नाथे अर्हत्प्रत्ययः ।
सत्त्वं अवयवरूपादिप्रतिभासामन्वयः, बाह्येन्द्रियप्रत्यक्ष
पटादी तद्विषयमदर्शनात् । अयं च मानसः प्रत्ययः ।
गनोरूपेन्द्रियस्य तु आन्तरगुणग्रहणे एव सामर्थ्यनिय-
मात्तथा नावभासः । किंच बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षेऽप्येवं नियमो
नास्ति, अनेकावयवतपोगिनः ज्युक्तस्य ग्रहणे अवयव-
ग्रहणमाभावात् । तथा स्वमित्प्रयोगे वायुप्रतीतो स्वर्गाधि-
ष्ठानमानसवैर प्रतीतिः, न स्ववयवप्रतिभसराजवयः । मनता-
मपि देहमन्वितिरिक्तालम्बनत्वेऽपि आह्वानयस्य तदीयगुण-
कुलाद्रियुगप्रतिभसताम्वयः समान एव । किंच शरीरे
एव चैतन्योपलम्भात्, अन्यत्र अनुपलम्भाच्च शरीरगुणः
एव चैतन्यम् । ननु शरीरगुणेषु चैतन्यस्वामाधाररूपाद्
विशेषगुणत्वं प्राप्तं भवतीति चेत्, तर्हि कारणगुणपूर्वक-
त्वमपि स्यात् । तदपि भावविति चेत्, प्रत्येकं शरीरा-
रम्भेषु अवयवेषु चैतन्यप्रसङ्गदेकस्मिन् शरीरे अनेक-
वहस्यचैतन्यप्रसङ्गः । न चैतत् दृष्टमिदं वा । अतो न
शरीरगुणत्व चैतन्यत्व । नैवं, शरीरगुणः एव चैतन्यं,
तत्रैवोपलम्भात् । यद्यपि कारणगुणपूर्वकविशेषगुणत्वं न
संभवति, तथापि शरीरगुणत्वं न निराकर्तुं शक्यते । न
च अयान्च्छरीरमात्रित्वात् इत्यादिभिरनुमानैः शरीरगुण
त्वप्रतिषेधः, प्रत्यक्षवाचितविषयवशात्तेषाम् । विशेषगुणत्व-
प्रतिषेधे च देहगुणवायुपयमपवद्गुणः । यद्यप्यारम्भसा-
वयवेषु चैतन्यं नास्ति, तथापि क्रमकल्पतामूर्तुगुण-
नगत्तद्विषु अविचयनोऽपि कार्ये परिदृश्यमानो रागः
इव अरम्भश्रवणार्थोपनिशोपाच्छरीरे तदुपलम्भो
नानुपपन्नः । किंच विशेषगुणस्यापि क विद्वकारगुण-
त्वं दृष्टं, यथा दृष्टदृष्टादिनादानातनुभिः पर्ये पटे
विमलमरामनेषु प्रत्येकमविद्यमानमपि दृश्यते । परि-
भववपिनि विषयं रूपं नाद्वीनियते, तदा नीस्वरागद-
वयविनः अमन्वचलयदप्रसङ्गः । विशेषगुणस्यापि परका-
रादिन्यस्य अकारगुणपूर्वकत्वदर्शनादनेकान्दिकन न ।
अपि च दृष्टगुणविषयविक्रियं च इन्द्रियाश्रयत्र च देहे
दृश्यमान अचेतनान् पटादेशावर्तमान देहोऽन चैतन-

त्वमवगमयति । अद्येतत्भूतं चेतुषु अद्येतन्मया शरीरे-
 ऽपि नोपपद्यते इति मतं, अद्यतामपि पृथिव्यादिद्रव्येषु
 चैतन्यानुपपन्नत्वात् इत्यन्वादेव न्यतिरेकतामन्यपि न
 संभवैदिति तन्नानोऽयमनुश्लेषः । 'मम शरीरं' इत्यादि-
 न्यतिरेकदर्शनमपि 'ममात्मा' इति न्यतिरेकवदौन-
 चारिकत्वेन समापेयम् । अद्योच्येत, इत्यस्य देहस्य
 द्रष्टृत्वं न पश्यते, एकस्य कर्मस्त्वभावविशेषादिति । नैवं,
 न्यतिरेकतामयादे वा कथमर्हप्रत्यक्षदृश्यस्य द्रष्टृत्वम् ?
 रूपमेदादिति चेत्, तदस्माकमपि समाप्तम् । किंच पर-
 नमवाचिद्विनाकण्ठोक्तिमं हि कर्तव्यम् । तच्च शरीरे
 न्यतिरेकतामपि य न सम्भवति, स्वममवाचिशानपत्र-
 योगिभावात् । अत उच्यते शरीरमस्य देहस्यैव चेतनलो-
 पपत्तौ न तन्वागवर्तन्त्यनाया प्रमाणमस्ति । तथा च
 मूर्तं 'पृथिव्यापस्तेजोवायुदिति तस्यापि, तेभ्य-
 श्चेत्यं किंवादिभ्यो मदाशक्तिवत्' इति । अत्र
 प्रतिविधीयते । न तावदेहस्यात्मन्यं सम्भवति, प्रात-
 र्हेतौ न्यतिरेकस्य प्रतीपमानत्वात् । तथाहि, इदमाज्ञार-
 गोचरं शरीरं पराक्तत्वा धनीयते, अहमिति च प्रत्य-
 क्षतया आत्मा । अत इदंकारोचरादिज्ञान घटादिवत्
 न्यतिरेकगोचरोऽहंप्रत्ययः । इतरथा परापरविभागा-
 पत्तिः । ननु एकस्यैव रूपमेदोपपत्तिः, न । वैश्वः
 कुण्डलिति आत्मनि रूपमेदेन प्रतिपद्यमानः 'अथ
 कुण्डली' इति प्रतिपद्यते, न कुण्डलमहमिति ।
 अतो मिथितेदंप्रत्ययत् अहंप्रत्ययात् मेदविद्धिः ।
 किंच उरतागधोऽत्रप्रत्ययि अहंप्रत्ययो जायते ।
 तत्र शरीरावगम्यात्मन्यन्ते अवयवप्रतिभासोऽवयवभावी
 स्यात् । न चावयवप्रमत्तन्तरेण अवयवियोग्यं संभवति ।
 चाहोन्द्रियप्रत्यय एव तद्विषय इति चेत्, तर्हि अवयवी
 अपि चाहोन्द्रियप्रत्ययः एव, न मानसप्रत्ययश्चेऽवयवी
 दृष्टः । अथ चाहोन्द्रियप्रत्ययोऽपि न्ययुगे स्वभिचार
 इति चेत्, यथावयवप्रमाणधीनः अवयवविग्रहः तमेवं
 न्यायिः । अतः शरीरावयवविग्रहो अवयवप्रदो दुर्निवारः
 एव । चासोः स्पर्शाधिष्ठानतया प्रहणे रूपप्रतीतिनामत्रेव
 नास्ति, अवयवग्रहणं तु विद्यते एव शृङ्खलामानघटवत् ।
 यत्तु शरीरे एव अहंप्रत्ययो दृश्यते स्मृलोऽहं कुर्योऽ

हमिति शरीर्यादिष्ठानान्नापि कुर्यादिति, तत्र नैवं,
 नियमितपरिहरिन्द्रियवृत्तेः अहमिति प्रतिभाते शरीर्यादि-
 प्रतीतिरेव न दृश्यते । अतः चाक्षुपरदेहप्रत्ययवदहं-
 प्रत्ययवत् न शरीर्यादिसंन्ययनियमः । एवं सति यत्र
 त्वूलोऽहमिति प्रतीतिः, तत्र अहंशब्दः शरीरे स्थगयत्वा
 धनैते इत्यङ्गीकर्तव्यं, मुख्यस्याहमर्थस्य शरीरन्यतिरेकेण
 प्रतिपद्यत्वात् । मम शरीरमिति न्यतिरेकप्रतीतिः साक्षा-
 द्देहप्रतीतिः शिवापुत्रस्य शरीरमिव नौपचारिकत्वमा-
 धयितुमुचितम् । ममात्मेत्यत्र तु न्यतिरेकस्योपमयादि-
 सिद्धत्वावविवादाद्य सुक्तं औपचारिकत्वम् । अतः शरीर-
 न्यतिरेकताममात्मनः प्रत्ययम् ।

अनुमानात् न्यतिरेकः । तथाहि, विद्यादास्यर्हं
 अहंप्रत्ययो न शरीरालम्बनः, तदवयवप्रतिभासरहितत्वात्,
 यथा घटोऽयमिति प्रतिभासः । तथा, शरीरे अहंप्रत्यय-
 गोचरो न भवति, इहमिति यद्विद्यमानत्वात् चाहोन्द्रिय-
 प्राधान्याद्वा घटादिवदिति । तथा शरीरं परार्थं,
 संघातत्वात् घटानुसन्नादिवत् । तथा शरीरं प्रत्य-
 यन्तया अधिष्ठितं, विद्यादिवत्पतिपरिहारयोग्येच्छा-
 योगित्वात् यथा रथादि । तथा शरीरं परि
 प्रत्ययन्तया अधिष्ठितमिति साधो धर्मः, इच्छाऽऽप-
 तिजनकर्मनायुक्तत्वात्, यदेवं तदेवं यथा भन्ना ।
 तथा शरीरं प्रत्ययवका अधिष्ठितं, निरोधोन्मेषयुक्तानवयव-
 योगित्वात् शरङ्गवत् । तथा शरीरस्य बुद्धिसं-
 भवसंरोहणं न्यतिरेकचेतननिमित्तं, बुद्धिश्चतमप्रसंगोद-
 यत्वात् यद्वपनिमित्तियस्यहृद्बुद्धिश्चतमप्रसंगोदयवत् । तथा
 देशो नात्मा भवितुमर्हति, अर्थात्मत्वात्, परार्थत्वात्,
 संनिवेशविशिष्टत्वात्, रूपादिमत्त्वात्, भूत्वत्वात्,
 घटादिवत् । तथा देशो नात्मा, सविज्ञत्वात्, अदेहि-
 न्यात्, वेदत्वात् सूत्रदेहवत् । तथा देहः स्वर्गनि-
 रिकारद्रुकः, इत्यन्वात् घटादिवत् इत्यादिशास्त्रगतै-
 र्विहितवियवत्त्वात् । इन्द्रियावयवत्वात् इत्यादिन्यतिरेक-
 हेतवो न नार्थं सापचितुमीयते ।

अथ अनुमानं न प्रमाणं, एकरथेव प्रत्यक्षरत्न
 (चार्वाकेः) यथायाम्बुवरयाम् । तत्र । विमप
 प्रमाणमनुमानं अभिगाममिति, प्रत्यक्षमनुमानं वा । न

तोक्त प्रत्यक्षं अनुमानप्रामाण्यं गोचरयत् किमप्युदीयते ।
 अनुमान चेत्, अग्नीहवतमुमानस्य प्रामाण्यम् ।
 नामयुद्धं प्रमाणं प्रत्यक्षान्यत्वात्, तदाभासवदिवेत्येव
 भगवन्निरूप्यते । वादानुबन्धश्च अनुमानानुपपन्नोऽपि ।
 किञ्च भवद्विरनुमानप्रामाण्यमद्गीकृत्यान्तर्भावं एव
 कथ्यते, इतरथा लोकाविरोधात् । किञ्च ज्ञानसुभादेः
 विशेषगुणत्वात्, तेषां च कार्यद्रव्ये कारणगुणपूर्वकत्वात्,
 न शरीरविशेषगुणत्वम् । यत्तु मदसक्तिवत् चैतन्यस्यापि
 शरीरविशेषगुणत्वमुक्तं, तत्तु व्युत्पन्नं, चाकरविशेष-
 गुणत्वात् न उच्यते ज्ञानसुभादेः । शरीरगुणत्वे
 तस्य अन्तःकारणत्वात् विशेषगुणत्वं ज्ञानादेः । किञ्च
 शान्तादिकं विशेषगुणं, कार्यत्वे सति एकैन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्
 रूपादिवत् । अतो विशेषगुणत्वान् अकारणगुणपूर्वकत्वाच्च
 न शरीरगुणत्वम् । साम्यकारणस्य सर्वमत्रनितापूर्वद्रव्याव-
 यविभासानन्तरसद्योनेन कारणभूतपरमाणुपभृति जन्यते
 इत्यदोषः, शब्दपथेऽपि अन्वयविशेषगुणत्वमन्वयत्वात् । न
 चात्र शरीरावयवेषु चैतन्यमुत्पन्नम्येते इति शेषम्यम् ।
 यत्तु चिन्त्यत्वकारणपूर्वकं दृष्टमिति, तत्र नात्यरूपत्व-
 विषयता । नानास्वर्णं तु तन्मुमिरारभ्यते, इति न
 किञ्चिदप्यनुपपन्नं पदशामः । अन्तु वा चिन्तनं नाम
 रूपविशेषः, स तु कारणत्वैर्नातमिधरूपैरेवाव्यते इति
 युक्तम् । न चैवमत्र, शरीरावयवेषु चैतन्यं नोपजन्मते
 इत्यसङ्गदुक्तत्वात् । न च करणकारणित्यस्य विशेषगुणत्वं,
 संशोभाविशेषत्वात् कार्णित्यस्य, त्रिषुत्वमपि अन्योन्यसंरिक्त-
 श्लेषकत्वात् अस्त्वैव । अपि च स्थिरे एव शरीरे
 गुणान्तरोदादाभावेऽपि स्वरिण्येवमन्वयन्त् निमित्तवर्जितो
 ज्ञानोद्देशादयः, न च शरीरगुणत्वेन सप्रतिपत्ता रूपा-
 दयदाया निवर्तन्ते । तदुक्तम् ' तस्मिन् दृष्टेऽप्यतद्भा-
 वत् स्वरिण्येवमन्वयन्त् ' इति । किञ्च ये शरीरगुणाः
 रूपादयः, ते स्वस्य च प्रत्यक्षाः, चाद्वैन्द्रियप्रादायश्च,
 ज्ञानगुणादयस्तु न तेषामि न शरीरगुणाः । अतः
 शरीरव्यतिरिक्त आत्मा सिद्धः ।

ननु अस्तु शरीरव्यतिरिक्तः, शरीरस्य इदं तथा भागवत्
 अहंमयपथेयानुपपत्तेः, इन्द्रियाण्येवामा भवतु,
 न च तेषामिदं तथा प्रतीतिरिति । नापि तेषामहंमय

वेद्यते अवयववृत्तादिप्रतीतिप्रसङ्गः, तेषां सूक्ष्मवाश्वयव-
 प्रतिभासानुपपत्तेः । किञ्च इन्द्रियव्यापारफलं हि ज्ञानम् ।
 अत्ररान्येव ज्ञानपूर्णाति युक्तं, तदाव्यापारफलस्य तद्वामि
 स्वस्य स्वतः प्राप्तत्वात्, यथा स्नानात्स्नानादिफलं तत्क-
 र्तृतामि, अत इन्द्रियाण्येव आत्मेति पौराणिकाः । अत्र
 एव यत्र न सत्यतपसः ' इन्द्रियानुपपत्तेर्नास्ति जिह्वा ' इति ।
 एतदपि न ग्राह्यं । तथाहि, इन्द्रियान्तरदृष्टस्य इन्द्रिया-
 न्तरेण प्रतिष्ठानं दृश्यते ' यमहमद्राशं तमसं शृणुमि ' इति,
 तत् इन्द्रियात्मत्वादे नोपपद्यते । नहि देवदत्तानुभूते
 यद्यदचला प्रलाभित्तानं संभवति । अथ संज्ञानेन्द्रियाणा-
 मात्मत्वमिति मते, तदप्यनुपपन्नं, नहीन्द्रियाणि सहस्य
 अर्थेहात्वाणि । शतात्मा भवतीत्येवमिदम् । किञ्च एक
 सिद्धिन्द्रियेऽपि गते आत्मनः प्राणमपि प्रसज्येत । न
 चैतद्विद्ये दृष्टं च । अपि च एकैन्द्रियवैकल्येऽपि तदनु-
 भूतार्थविषयिणी स्मृतिर्दृश्यते, वाऽपि इन्द्रियात्मत्वादे
 न घटते । यत् पुनरिदमुक्तं, यत् यदव्यापारफलं तत्
 तत्कर्तृतामि युक्तमिति, तदप्येवमित्येव, यतः परस्पर-
 त्वतन्निवृत्तं व्यापारत्वमपि द्वैधीभावात्वं फलं न च एतदु-
 गामि दृष्टम् । यत्तु सात्वतपथं वचनं, तत् शरणगतपरि-
 भागस्य अवयवं कर्तव्यता, अन्यथा च स्वापस्य प्राण-
 यागाऽऽपत्तिं चालोच्योक्तमिति न दोषः ।

तर्हि मन एवाहमा भवतु ? तथा सति इन्द्रियान्तरदृष्ट-
 म्येन्द्रियान्तरेण प्रतिष्ठानं न घटते, एकत्वात् सर्वेन्द्रिया-
 ष्यक्षत्वाच्च । मनसो नित्यत्वादेव इन्द्रियाभावेऽपि तद्विषय-
 स्मरणमप्युपपद्यते । एतदपि न चतुर्भुजं, मनः
 कल्पत्वात् । यत् करणं तत्र चैतन्यं, यथा चक्षुरिति । काष्ठा-
 न्यन्तरज्ञानमवयवं च वादिभिर्मनः अत्र प्रतिष्ठितः । अतः
 करणत्वमैव ज्ञानकर्तृत्वं कथमपि संभवति । शाक्य-
 त्पुत्रं हि कर्तृत्वं, करणत्वं तु पराधीनापिज्ञानाधीन-
 पारतन्म्यत्वम् । अतः कथमिदमन्योन्यादिद्वैतत्व-
 मेकस्मिन् तत्र भवेत् ? अथ तस्य कारणान्तरं कर्तुं, तर्हि
 नामान्तरेण आत्मेऽग्नीहोतः । अतो न मनश्चैतन्यम् ।
 एवं तर्हि प्राण आत्माऽऽत्तु, तथा च एषि जीमच्छरीरे
 एवमकारप्रतीतिः शोकात्मतत्पमं देहात्तु धर्मं देहात्तु
 संवरणं च मुदएवुपपद्यते, शरीरव्यापारत्वात् प्राणस्य ।

एकान्तवादिनोऽपि भेदप्रतीतिमङ्गीकृत्य कार्यात्मिकत्व-
माहुः । अतोऽयं भेदः पारमार्थिकः काल्पनिको वेति
चादिनां विप्रतिपत्तिः । तत्र पारमार्थिकत्वमेव भेदस्य
सुत्रं, प्रमाणसिद्धत्वात् । तथाहि, प्रत्यक्षानुमानार्थापत्या-
गमैः आत्मभेदोऽवसीयते । प्रत्यक्षेण तावन् अहमिति
भोक्तृत्वा स्वात्मा परात्मनो निम्नः प्रतीयते । परात्मा
चानुमानेनाप्यमिति शक्यते, नाहमिति । अतो निष्कलणा-
कारुद्विद्रोष्यतया षट्पटपोषि च स्वात्मपरात्मनोः भेदः
रहितः । अथ य एवाहमिति प्रतीयते, स एव पर-
शरीरस्योऽयमिति प्रतीयते इति, मैवं, यदि परशरीरेऽपि
स एवात्मा, तर्हि करणभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञायेत । तथा,
यथा कर्तुरेकमे करणभेदेऽपि बहुधा दृष्टस्वामीस्य त्वगि-
न्द्रियेण प्रत्यभिज्ञाय 'अहमज्ञात्वं, अहं स्पृशामि' इति,
तथा परशरीरस्य आत्मा परानुभूतमपि प्रत्यभिज्ञानीयात्,
एकान्तवादिनोऽनुभवितुः । न च मनोभेदात् व्यप्रत्य-
भिज्ञेति बाध्यम् । मनसोऽपि करणत्वात् । तथा अनु-
मानेनापि आत्मभेदोऽवगम्यते । त्रिकाणाप्यसितोऽप-
मात्मा द्रव्यत्वातिरिक्तपरत्वात्साधारभेदेन नाना, अभा-
वविशेषगुणाधिकरणत्वात्, परिचयं तत्तया यथा
घटादि । तथा आत्मा नाना भवितुमर्हति, मानात्मवायि-
कारणाध्यवसात्, मनोऽहं । तथा आत्मा नाना, विशेष-
गुणाधारत्वात् पटादिवत् । ननु एकत्वमपि अनुमानेन
साधयितुं शक्यते । त्रिकाणाप्यस्तितानि शरीराणि एकेन
आत्मना आत्मन्ति, शरीरत्वात् प्रतिशरीरशरीरत्वात् ।
तत्र, सर्वान्मानः सर्वगतता इत्यसम्भवात् । ततः एक-
स्यापि आत्मनः सर्वशरीरेषु विद्यमानत्वात् सिद्धकाय-
नम् । अथ एकेनैवात्मना आत्मन्तं साध्यते, तर्हि प्रति-
शरीरशरीरे सर्वेषामत्मनो यद्गतत्वात् साध्यविरुद्धता दृष्टा-
न्तस्य । अथ एकान्तवादिनो भोगकायनानीति साध्यते,
तर्हि एवमेव शरीरे यथा स्वस्य भोगकायनम्, तथा
स्वस्य च भावार्थिनां शरीरगणेषु भोगकायनान्तेवेति
पुनरपि साध्यविरुद्धता । अथ न भोगकायनत्वमयं
साध्यं त्रिभु भोगकायनत्वं, अतश्च न साध्यविरुद्धेति ।
तत्र, त्रिभिर्भोगकायनत्वं नाम । यदि भोगकायनत्वं,
तर्हि पूर्वोक्तमेव दूषणम् । अथ भोगः शुभं, तदायतनत्वं

नाम सुखसमवायिकत्वमभिप्रेतं, तदा शरीरेषु सुखसम-
वायाभावात् साधयितुं पक्षत्वमपि सिद्धान्तश्च प्रतिपाद्यत्वश्च
हेतुः । तथाहि, त्रिकाणाप्यस्तितानि एकान्तवादि-
शरीराणि स्वस्यस्यया आत्मन्ति, शरीरत्वात्, प्रति-
शरीरशरीरत्वात् । न च एकान्तवादिशरीरेषु अनेकान्तत्वम्,
एकान्तत्ववर्तिना पक्षीकृतत्वात् । न च सौम्यादिशरीरेषु
म्यमिच्छाः, वेदा सुखपदेव बहुशरीरपरिग्रहे प्रमाणा-
भावात्, सुरणवादाना चान्यावात् । यदि वेदात्मनेक-
शरीराणि सन्तीत्यभिनिवेशः, तदा असद्व्ययैककालस्तीति
शरीराणीति पक्षविशेष एव कर्तव्यः । तथा अर्थाप-
त्याऽपि भेदोऽवसीयते । तथाहि, सुखदुःखव्यवस्था तावन्
प्रतीयते, एकः सुखमनुभवति यदा, तदैवापरो दुःखी
दृष्टः, इयं सुखदुःखादिव्यवस्था आत्मभेदं विना अनुभ-
वपरमाना भेदं कल्पयति । ननु इयं व्यवस्था एकात्म-
कत्वेऽप्युपपद्यते, यथा एकशरीरे 'पादे मे नेदना,
शिरसि मे सुखं' इति व्यवस्था, तथा शरीरगतोऽपि
व्यवस्थापक्षेत्स्यव्यवस्थापक्षेति । मैवं, सौम्यात्मनं संवृत्ति-
पत्र, तत्र संवृत्तधनुःस्थानामयमिति । यत्र संवृत्तधनुःस्थानं
नास्ति, तत्र एकात्मकत्वमपि नास्त्येव । शरीरभेदेषु कं
अनुसृष्टानं नात्मभेदप्रयुक्तमिति चेत्, आत्मन एकत्वेऽ-
पि शरीरभेदे जानिस्मरस्थानुसृष्टानदर्शनम् । तथा पालस्य
स्तत्यामिनापादेऽनेकान्तरानुभूतत्वं हेतुत्वस्वरूपनिष्पन्न-
त्वाच्च । एतच्च सर्वथादिसिरस्युपगतमेव । अन्यथा अक-
सादेव स्तन्यामिनापानुपपत्तेः । जन्मान्तशरीरानुभूते
सर्वेषा सर्वैरियमस्तुसृष्टानं किमिति नास्तीति चेत् ।
वर्तमानशरीरानुभूतेऽपि अनुभूतस्य सर्वेषामनुसृष्टानमपि-
मात्मत्वात् । अतोऽस्तन्यामनुसृष्टानं आत्मभेदे तस्ये-
वोपपद्यते न शरीरमात्मभेदे । एतेन मनोभेदानुसृष्टानान-
मिलपि प्रत्युक्तम् । अतोऽर्थापत्याऽपि आत्मनात्पर-
सिद्धिः । तथा आगमादपि । 'हे ब्रह्मणी वेदितव्ये पर-
त्पर च' 'इह सुपर्णा सुयुक्ता सगता समानं
दृष्ट परिप्लव्यते । शरीरस्यः निष्कं स्पृशति
अनभक्त्यो अभिचाकुरतीति' । 'पुत्राद्यतानं
प्रेरितारं च मन्ता' 'सर्वं एतेऽप्यात्मानोऽनुसृष्टयति'
'शोऽस्तुते सर्वान् फाम्पत् सद् नक्षत्रा' 'एवो गृहान्

विद्यति वाम्नात्' ' निरञ्जनः परमं लक्ष्यमुपैति ' मम साधर्ममागताः । ' उत्तमः पुण्यपत्न्यः ' इत्यादिः श्रुतिः स्मृतिरपि । तथा ' ब्राह्मणो बृहस्पतिरुपेन यजेत ' ' राजा राजमुदेन ' ' वैश्यो वैश्यकोमेन ' इत्यादिकर्म-विधयः अपि शरीरभेदाद्ये आत्मभेदमाशङ्कन्ति । ननु भवता बृहन्नरवागमस्य कर्मपरस्मिन् प्रामाण्यात् न सिद्धार्थमृत्तानभेदप्रामाण्यमुपपद्यते । नैवं, एकात्मनादिना भवता सिद्धेऽपि प्रामाण्यत् आत्मभेदे प्रमाणनोपपत्तयः । अस्माकं तु धर्मपरस्मिन् भेदानुवादत्वादेवागमसिद्धौ भेदः । एव नागान्त्वमाह्वनप्रमाणविरोधादेवन्धुत्वयोऽपि अन्यथा व्यावर्णनीयाः । न न प्रत्यक्षादिविरोधे आत्मस्यैव कर्तव्यस्य, तथा एतत् उपनिषद्वाक्यानां क विद्वैष्या व्यावर्गनं स्वरात्रे नियमाणमरद्गतं स्यात् । अतो नाम्नाप्यस्य कर्तव्यस्यम् । अतः प्रत्यक्षादिविरोधेन द्वैतवादा निर्वर्णनीयाः । तत्र ' एकमेवाद्वितीय ' इत्याद्येकत्वश्रुतयः एकस्मिन् शरीरे एक एव स्वामीत्येवमराः । ' भेदं नानास्ति किं चन ' इत्यादि नानात्वनिषेध-श्रुतयः अनेकशरीरग्रहणेऽप्येक एवात्मा, न नागा इति । एवं ' एष मेति मेति ' इत्याहम्सु देहेन्द्रियादिभ्यो भेद-पराः । तस्मादागमादपि आत्मनानात्वं सिध्यति । एवं च एतत् नानाऽऽत्मन्यदे एव पदमुत्तरपरस्मिन् उपपत्तिः । एकत्वे तु कालान्तिकी वदमुत्तरपरस्मिन्नेति चेत्, तर्हि कथमेषोऽर्थोर्मिव्याख्यात् माधु समर्थितः अद्वैतवादिभिर्मोक्षः ।

तथा विषयग्रहणे ग्राहकत्वेनैव आत्मनः सिद्धिः, न प्राधान्येन, एकस्य कर्मनर्तृत्वविरोधात् । यदि विषयग्रहणे कर्तृत्वा आत्मनो न प्रकाशते, तदा स्वपरस्मिन्नेत्येवमिति शयः स्यात् । अथोच्यते, ग्राहकत्वा अनवभासेऽपि आत्म-परस्मिन्नेत्येवमिति शयः सिध्यत्येव । तथाहि, ननु ममेत-ज्ञानजननमेव स्वयेशरीरमिति शयः, परस्मिन्नेत्येवमिति शयः परस्मिन्नेत्येवमिति शयः । यथा यथैव गमनं तद्वग सन्दन, तस्यैव देशान्तरगतिः, नास्मन्दनत्वात् । अथ स्वपरस्मिन्नेत्येवमिति शयः कथमवगम्यते इति चेत्, स्वदीय परस्मिन्नेत्येवमिति शयः इत्येवमिति शयः इत्येवमिति शयः । ननु ग्राहकत्वापि तस्यात्मन्यनर्तृत्वचेनावगमपद्यते । नैवं, इन्द्रियादिवत् अनवगतस्यपि

तत्त्वाऽपि कारणत्वसंभवात् । विषयतोप एवात्मनोप इति च भ्रान्तमाशङ्कितम् । नहि अन्यस्य बोधेन अन्यस्य सिद्धिः, अतिप्रसङ्गान् । किंच संनिदर्शना च सम-भावन्यत्वात्सिद्धिः, सा विषयप्रकाशाले न प्रकाशते, विमुक्त पुनस्तदाश्रययात्मनः प्रकाशते । यत्तु पदमहं जानामीति विषयप्रकाशाले सर्वत्र विषयमेव विषयं प्रकाशते इत्युच्यते, तदपि सर्वत्रैव सिद्धे, पदोऽहं पदोऽहमिति विषयमात्रस्यैव प्रमाणनं सर्वविधम् । यत्तु क्वचित् ज्ञानव्यवहारः, स प्राक्पदप्रत्ययमितजान-निकम्भनः प्रकाशः । मातृस्वयवहारसु मानसप्रत्ययसिद्धिः इति न विषयतोषादात्मसिद्धिः । अपि च यदि पदमहं जानामीतिव्यवहारात् आत्मसिद्धेः विषयज्ञाननियन्त्रण-तर्हि ' चक्षुष रूप ' ' श्रोत्रः शब्दः ' इत्यादीन्द्रियसिद्धि-व्यवहारात् चक्षुरादिसिद्धिरपि रूपादिज्ञानात् स्यात् । अथ तत्रानुमानसिद्धचक्षुरादिनिषेधनमातृप्राप्तिव्यव-हारः, तर्हि अनापि ज्ञानान्तरनिकम्भनः इति ह्युच्यते । न चैकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधः, रूपभेदादपि तदुपपत्तेः । चेतनत्वारूपेण ग्राह्यत्र शक्त्येव ग्राहकत्वमिति । अनोच्यते । सर्वविषयबोधे आत्मनः अहमिति प्रतीतिर-स्येव । अन्यथा ममेदं विदितमिति प्रतिभासात्म-मद्यत्तान् । मन्वति च विषयविकी ममेदं विदितमिति तथेवा सर्वत्र प्रतिभासात् । तदनन्वयस्य स्वपरस्मिन्नेत्येवमिति शयः अतिशयो न स्यात् । अस्ति च वैश्वानर इत्येवमिति शयः । स्वयं च तु स्वपरस्मिन्नेत्येवमिति शयः । यथा स्वतोऽहं स्वयन्वहारः कर्म, परस्मिन्नेत्येवमिति शयः । योऽहं स्वयं स्वयं परस्मिन्नेत्येवमिति शयः, स अनन्ति स्वभावे नोपपद्यते इत्यर्थोऽपि ग्राह-सिद्धौ प्रमाणम् । ननु अतिशय अन्यथाऽपि उप-पद्यते । स्वयमेवमिति शयः स्वयं स्वयं परस्मिन्नेत्येवमिति शयः । यथा यथैव गमनं, तस्यैव देशान्तरगतिरिति । एव, यदि स्वयमेवमिति शयः स्वयं स्वयं गमनं, तद-ज्ञानात् स्वयं स्वयं । यदा पुन स्वयमेवमिति शयः आत्मनो-ऽपि प्रतीतिरस्ति, तदा स्वयं स्वयं परस्मिन्नेत्येवमिति शयः । यथा यथैव गमनं, तस्यैव देशान्तरगतिरिति ।

न च वास्तवज्ञानसमवायमात्रादसाधारण्यं, व्यभिचारात् । नहि स्वकीयेन वीपेन स्वस्वैव प्रकाशो, न परस्वेति नियमः । यत्तु विषयमानमेव प्रथते, स्वयन्शरोऽपि तस्यैव, आत्मव्यवहारस्तु न विषयग्रहणनियत इति । तन्न, यत्र घटमहं जानामीति आत्मव्यवहारः संप्रतिपन्नः, तत्रापि नात्मविषयज्ञानात् अहंभवहारस्योपपत्तिः, आत्मविषयज्ञानस्य शशविषयाण्यमानत्वात् । न चासिद्धेन अन्ययोपचिर्बन्तुं शक्यते । अतस्तत्रापि विषय-नोभादेव अहंभवहार इति वक्तव्यम् । एव च सति यत्र विषयमात्रव्यवहारः घटोऽप्यमिति, तत्रापि विषय-ज्ञानादेव कर्तृत्वया 'आत्मा मे ज्ञातः' इति, यदि पर-व्यवशीर्षोऽभावादात्मनि सतिद्वि व्यवहारो न जातः । न च शक्तस्य सर्वस्य व्यवहारनियमः, निर्विकल्पादौ व्यभिचारात् । अतो विषययोपादेव आत्मा च सामासोऽङ्गीकर्तव्यः । किंच यदि अर्धमानस्यैव ज्ञान, न ज्ञानज्ञानो, तस्यैव प्रतीतिः स्यात् 'घटस्तावदय, ज्ञायते न वेति न विद्यतः, मम वा प्रतिभासने परस्व वा इत्यपि न सिद्धम्' इति । न च तथा दृश्यते । यत्तु चाद्युप-रूपमित्यादिप्रतीतिव्यवहाराम्या चटुषोऽपि विषयज्ञानेन प्रतीतिग्रहण इति, तदद्युक्तं, तथाविधप्रतीतिनियमभा-वात् चक्षुराद्यनुमानज्ञानपूर्वकत्वमेव निश्चयते । अत्र तु ज्ञानान्तरमेव न समवति, व्यवहारोऽपि नियतः इत्युक्तम् । न च मानसप्रत्यक्षेण आत्मविषयज्ञानं मूर्ति, एतस्यैव कर्तृत्वममाननियतेषात् । न च रूपमेवाह कर्तृत्वमभावोपपत्तिः, निरसत्वात् ग्राहकैक-रूपग्राह्यत्वान्नः । द्रव्यादिरूपत्वं तु नात्मन एव । ननु क्रियाजन्यफलभाषित्वं हि कर्मत्व, यथा गमनजन्यफलभाषित्वेण गमनस्य, अत्रापि एवेदन्क्रिया-जन्यफलं भावनं व्यवहारो वा, तदुपपत्तिरिति आत्मनि अनुपपत्तयेव, अतो न कर्तृत्वम् । न चैवम्य कर्मकर्तृ-भासः कपिदपि दृष्टः । तस्मादात्मविषयमात्मकर्तृत्वमेव विमपि ज्ञानं दासविषयानुत्पत्तेः । किंच घटमहं जाना-मीति धर्ममानप्रतीतिव्यवहारो दृश्यते, तत्र ममता ज्ञानस्य धर्मिकत्वेन स्थानुमानकाले अपीनत्वात् अशास्त्रिसिद्धि-भूतप्रतीतिव्यवहारस्यैव स्थानं न धर्ममानप्रतीतिव्यवहारो ।

किंच अनुमानादपि आत्मनो ग्राहकतया सिद्धिः । 'घट-महं वेति' इत्यात्मनो ग्राहकतया भावं सर्वेषां समन-मेव । तदिदं ग्राहकतया भावं विषयवित्त्वधीनं, भान-त्वात्, सिद्धिवैद्यमानान्तम् । विनेत्र विषयवित्त्वधीनत्वं साधितमेव । अपि च आत्मसाधिका नैवित्त्वात् स्वाभ्य-व्यतिरिक्तकर्मिका, कर्मकक्रियात्वात्, पाकादिकत् । घटमहं जानामीत्यात्मनो व्यवहारः घटज्ञाननिबन्धनः, तदनन्तरमुपजायमानत्वात्, घटव्यवहारत्वात्, आत्म-विषयज्ञानानन्तरमुपजायमानत्वात् । तदनन्तरमुपजाय-मानत्वमसिद्धिमिति चेन्न, आत्मविषयज्ञानस्यैव शश-विषयानुत्पत्त्यात् असिद्धिः अन्यथासिद्धिर्वा वक्तुं न शक्यते । किंच विज्ञानापावित्यात्मस्वरूपसिद्धिः विष-यानुभवनिबन्धना, आत्मस्वरूपसिद्धित्वात् जाग्रतः आत्मस्वरूपत्वं, यथा न्युतिकाले आत्मस्वरूपसिद्धि-नोरित, प्रयोपदशया विषयानुभवदर्शनात् आत्मस्वरूप-सिद्धिर्निश्चयते तद्वदित्यर्थः । अतः सिद्धम् 'सुबु-द्धिग्रहणशरीरेऽनो भिन्न आत्मा विभुर्भूयः । जाना-भूतः प्रविशेन्नमर्थवित्तिषु भासते ॥' इति । प्रचि. पृ. ८४-९०.

० कर्तृत्वोपन्यासस्तु विदध्यते निष्क्रमत्वात् आत्मनः । सर्वगत वाच निष्क्रम्यत्वम् । बृहती. पृ. १७१. ० साक्षात्कारेण प्रतिभासमानत्वात् आत्मनः अनुमानादिष्वपि प्रत्यक्षतैव । ऋजु. पृ. १८५.

० आत्मनां विभूनां सत्रा कथं पुनर्नामान्वेऽपि सर्वेषां सर्वशरीरेः संबन्धात् अन्यदीपसुगन्धुत्वाद्यनुत्पत्तिः । के चित् तावदाहुः, 'यथा शरीरमात्रेऽपि मातृ-गर्भांतरमर्थविनाम् । सुखादीनां कथयस्येवं सर्वत्रैषां भविष्यति ॥' शरीरपरिमाणान्तरादिनोऽपि स्थित्यं तुल्यो दोषः, तथापि गर्भान्तरान्तरादेवमात् मातृदोषः तद्वदिति सुखादीनि जगत्प्रभेत् । तत्र यस्मात् परिहातः, ए सर्वान्तराण्यं सर्वशरीरेषु भविष्यतीत्यतिशेयः, यदि अत्र उच्यन्तिदम्येत् । न तु परपत्रादाम्पारिचिरेव उच्य-सिः । तत्र च तत्र च उच्यतेरपि अन्येन पर्यनुलो-गात् । अपिच तस्य तन्मिद्विपरिमाणत्वात् अन्व.शरी-रकारो वाच्यदेव आत्मनः अननुपपत्तयात् नैव गर्भ-

शरीरेण मातृश्रेयस्य प्राप्तिरस्ति, येन तुल्यदोषता स्यात् । तस्मादेवं परिहर्तव्यं, ' देशप्राप्त्या यदीप्स्येत सुखादेरूपभोग्यता । ततो दोषः प्रसज्येत योग्य-भोगे त्वदुष्टता ॥ ' इति हि आत्मनः शुद्धादीना च समानदेतत्क्षण एव संशयः उपरमोगकारणमित्येत, ततोऽव दोषः स्यात् । इह तु चक्षुरादीनामिव क्षेत्रज्ञ-योग्यतालक्षणं संशयः । तत्र यथैव त्वमिन्द्रियेण स्वर्ग-
 * समानदेतानामपि रूपादीनामप्रार्थनं, एवमन्वेनात्मना अन्यद्वयं धर्मोद्योगस्तुष्टु-भगवत्प्रदर्शनम् । तस्मात् आत्मशरीरकत्वस्वाभिभावव्यवस्थानात् अदोषः । एवं सर्वगतत्वात् सिद्धमानसो निश्चलत्वम् । वा. २।१।२।५. पृ. ४०४, * आत्मन्द्रियककालात्मनां परमापुष्टिप्र-
 न्तबलेन निश्चलत्वात् १।३।८।१७ पृ. २८५, * आत्मज्ञानं विना (कर्मसु) प्रवृत्तिरेव नास्ति । अतः सर्वकर्माद्यैर्महीकर्मसम् । १।८।८।१८.
 * मन्त्रविच्छेदं चैतत्, यदुत् अह्मत्प्रयमनेषां आत्मनः इति । मूर्धाभिषिक्तमिदं अनन्वयि आत्मज्ञानं इत्युदा-
 हृतं, यदुत् अह्मत्प्रियमकारभेति । निर्मुक्तहंकारममकार आत्मज्ञानं आत्मविरो मन्वन्ते । सुहृती. पृ. १६९.
 * आत्मज्ञानस्य उपनिषत्प्रत्यय अविद्यानिवृत्तिप्रदा मोक्षसाधनस्य प्रमाणान्तरस्यत्वात् नालौकिकत्वं इति न तत्र धर्मत्वम् । मणि. पृ. ९. * आत्मनश्चरस्य कर्मभिः कृतकामनिवर्द्धणेन शस्तेन कामैः अनागतमितमता सुप्रत्ययत्वात् । विवि. पृ. १६८ * ' आत्मतुष्टिः स्मृताऽन्या ते- (मन्वादिभिः) धर्मं मा चानय-
 क्षिता । ' यथाऽम्बानं हि आद्ययवैवित्येणं शुभसुभो-
 भयदीनयिवाऽनुशुविना आत्मतुष्टिरपि विचित्रैव भानि । इत्यादि ' स्वदाचारप्रामाण्यनिरूपणं ' इति चिन्दी पूर्वपक्षे द्रष्टव्यम् । वा. १।३।३।७ पृ. २०२, * ' एतेन यैदिकान्तर्ग धर्मधीर्मांस्कृतात्मनापु । आत्मतुष्टेः प्रमा-
 णत्वं प्रसिद्धं धर्मशुद्धये ॥ ' इत्यादि ' स्वदाचार-
 प्रामाण्यनिरूपणं ' इति चिन्दी द्रष्टव्यम् । १।३।३।७ पृ. २०७, * ' शौलवानास्मत्पुत्रीनां गोश्रीताम्बादि-
 तुल्यता । ' १।३।३।७ पृ. २१५.

* आत्मनिष्ठगुणप्रत्यक्षे तादात्म्येन ज्ञानस्य प्रतिरूपवत्त्वकल्पनमुचितम् । मणि. पृ. १५.
 आत्मनेपदं प्रयोगजननस्यं सहाया माननायां पलायिनं कर्तृत्वेन प्रयुक्ते । वा. ३।७।८।१८.
 * आत्मनेपदं विनिश्चोदूशी श्रुतिर्वा ' अमीनादधीत ' इति । तथा आधानसाध्यामिहाध्यकर्मफलानां आपात्र-
 यैना भवति इत्युक्तं दृष्टे ' प्रयोगे पुरुषश्रुतेः ' इत्यपि-
 करणे (६।२।२) तन्त्राले ' अन्वयैनाभिर्जन्यः ' इति सूत्रे (९) । बाल. पृ. ४१. * आत्मनेपदार्थः । उपपन्नविशेषरूपस्य आत्मनेपदादेः अर्थः कर्तृगामिका-
 रिरूपः । सोऽपि कर्मताऽऽदिसवन्नेन तस्मान्नेव (भावनाय) अन्वेति । यथापि स्वर्गत्वादिरूपेण अतौ स्वर्गतामादिपदेवत्तः, तथापि कर्तृगामिनादिना तदभि-
 धानं आत्मनेपदादिना नानुपपन्नम् । अस्तु वा कर्तृ-
 गामित्वादिमेतत् तदर्थः । उ च स्वाध्यायप्रत्यक्षमोक्षारि-
 संवन्नेन धृत्यन्वयी । रहरय. पृ. ४४-४५.
 * आत्मप्रतिपत्तयः तिस्रः संभ्रमति श्रुतवती चिन्तामयी साक्षात्कारवती चैति । कणिका पृ. २७०.
 * आत्मरक्षणसाधनविरोधो वयोत्तननास्य । (पूर्व-
 पक्षे दर्शितः) । सु. पृ. ४.
 * आत्मवादः । ननु आत्मतन्त्रावे मानं न पश्यामः । न च ' अहं जानामि ' इति प्रणक्षं तत्र मानं, तस्य ' अहं बौद्ध ' इत्यादिवत् शरीरारिषिपव कल्पेनापि उपपत्तेः इति चेत् । अत्र जीर्णोः । शरीरान्तर्गतत्वायोः ऊर्ध्वधोगमनादुत्पन्नप्रभादप्रत्ययं सुगमनाभयतया वा तच्छिदिः । वेदा अपात्रऽशरीर-
 भावित्वेन तदर्थत्वात्संभवात् । कार्यद्रव्यश्रुतिनिर्देशगुणानां पाकादिना, विरोधिसुगमत्वोपलब्धा, द्रव्यनाशेन वा नादत्तत्वं इति नियमः । उक्तजनस्य सुगमदीना च सुतावस्थाया उच्यतेऽतस्तन्नाभावेन नाशानुपपत्तेः न शरीरगुणत्वं समरति । एवं क्रमेच्छऽऽदीनामपि अभावच्छरीरभावित्वेन न शरीरगुणवत् । किंच अवयवि-
 थितोपगुणानां अशरत्पुणपूर्वकत्वमित्येव ज्ञानादीनां शरीरवपरागुणान्नाशेन न तदुपचिद्यताः । अतः शुभदिशुमितया शरीरारिभिनःअभिदिः । न च

देषामिन्द्रियगुणानं, इन्द्रियमनोनि संस्कारानामो स्वरणानुपपत्तेः । नापि मनोगुणत्व, तस्य अनुपपत्त्या तद्गुणप्रत्यक्षानुपपत्त्या ज्ञानादीना अप्रत्यक्षत्वप्रज्ञात् । मनसो विभुत्वमेव तु (साहचर्यानां) तद्गुणत्वे ज्ञानादीना करणाभावात् प्रत्यक्षानुपपत्तिस्तस्या । नस्मात् तदाश्रयतया आत्मनिष्ठिः । किंच स्वर्गकामादिश्रुत्याऽपि वेदातिरिक्तात्मनिष्ठिः । तथाहि, स्वर्गकामादिभूतयः कर्मात्मकमोक्षकार शरीरातिरिक्तं कर्तारमाश्रियन्ति । 'अविनाशी वा अरेऽपनात्मा' इत्यादय उपनिषदोऽपि तमेवार्थं ब्रूयन्ति । अतः अहमप्रत्ययपेक्षः शरीरातिरिक्त आत्मेति । न च तस्य अहमप्रत्ययसम्बन्धमनुपपन्नं शतुत्ववैशत्वयोर्विरोधात्, एकस्या क्रियायां एकस्य कर्तृत्वकर्मत्वानुपपत्तेः इति वाच्यम् । स्वात्मनि क्रियातिरोपस्य दूषकताचीनामभवेन अदूषकत्वात् । न च परस्मिन्नेतक्रियाजन्यफलभातिगत्स्य कर्मत्वतया कर्मसंज्ञायाः तद्विभक्तेश्च अस्मात्ताऽऽवृत्तिः दूषकताचीर इति वाच्यम् । शब्दशक्त्यामात्रावेऽपि तद्विभक्तेश्च 'आत्मा शब्दत्वः' 'आत्मानं वेद' 'अहमप्यनुसृतसीत्' इत्यादिकैकैदिकप्रशेधेणैव साधुत्वात् । यथा चलतिगच्छतीः एकस्यैवेऽपि सकर्मकत्वाकर्मकत्वे, एवं शतुः ज्ञानजन्यत्वाकृत्यरूपफलवत्तया ज्ञानकर्मत्वे साधकाभावात् । 'स मानसोऽन आत्मा जनानां' इत्यादिभूतिवशाच्च मानत्वाहमप्रत्ययपेक्षः आत्मा सिद्ध इत्याहुः । वैदान्तिकस्तु मुक्तेश्चाऽऽदीना मनोगुणत्वस्य श्रुति सिद्धत्वात् सिद्धुत्वात्तत्त्वात् एव आत्मा । तस्य च तत्त्वकाकमेव उपनिषज्य प्रत्यक्षं मोक्षसाधनं इत्याहुः । मणि. पु. ५३-५४.

॥ आत्मवादः । भाष्यं—आह फोऽसावन्यो नैनमुपलभामहे । प्रणादिमिरेतमुपलभामहे । सोऽसौ प्राणिति अयमिति उच्छ्वसिति निमिषति इत्यादि चेष्टितवान् सोऽन शरीरे यथायुधो इति । तनु शरीरमेव प्राणिति अयमिति च । न । प्रणादयः शरीरगुणविधर्मिणः अस्वावच्छरीरभावित्वात् । वास्तु शरीर तावदस्य गुणा रूपादयः । प्राणदयस्तु सद्यपि शरीरे न भवति । गुणादयश्च स्वयमुपलभ्यन्ते, न रूपादयः इव शरीरगुणाः

शरीरापीति । तस्मात् शरीरगुणवैधर्म्यात् अन्यः शरीरात् यथायुधीति । आह—सुत एष सप्रत्ययः सुग्रादिभ्योऽन्यः शब्दान्तीति । नहि सुग्रादिप्रत्याख्यानेन तस्य स्वरूपमुपगमामहे । तस्मात् शब्दविधानवत् असी नास्ति । अथोच्यते, तेन विना कस्य सुग्रादय इति । न कस्य चिदपीति वक्ष्यामः । नहि येषः उपलभ्यन्ते, तस्यैतस्य संनिधना भवितुम्भवम् । वक्ष्ये सन्नधोऽपि उपलभ्यन्ते सन्नधी च, तस्य अय सन्नधी इति गम्यते । नहि चन्द्रमकमारित्य पा उपलभ्य संनध्यान्वेष्टना भवति कस्यापिमिति, न कस्य चिदपि शय्यवाचने । तस्मात् न सुग्रादिभ्योऽन्यः शब्दान् अस्तीति । अय उपलब्धस्य अपश्य कल्पयितव्यः सन्नधी भवति, तत आत्मानमपि अनेन प्रकारेण उपलभ्य कस्याय इति सन्नधन्तर अन्वियेत् । तमपि कल्पयित्वा अन्यमपि कल्पयित्वा अन्य इत्यभ्युपगम्येव स्यात् । अथ क चित् कल्पयित्वा न तन्नधन्तरमपि कल्पयित्वा, तावत्येव विरहयति, तावता च परितोक्षयति, ततो विद्याने एव परितुष्य तावत्येव विरह्यमर्हति । अत्रोच्यते । यदि विद्यानादयो नास्ति, कदाहं जानामीत्युच्यते । ज्ञानस्य कर्तृत्वविधानं अनेन शब्देनोपपत्तये । तदेष शब्दः अर्थवान् कर्तव्यः इति ज्ञानात् प्रतिरिक्त आत्मान कल्पयिष्याम इति । आह, वेदा एनं शब्दं अर्थवन्तं कल्पयिष्यन्ति यदि कल्पयितव्यं प्रमंभ्यन्ते । बहवः तद्वद् इह जनाः 'अस्मात्मा, अस्मात्मा' इति आत्मवत्तावादिन एव शब्दस्य प्रत्यक्षवक्तारो भवन्ति, तथापि नाममात्रा कल्पयितुं घटन्ते । किमहं पुनः 'जानामि' इति परेश्वरशब्ददर्शनात् । तस्मात्तद्वदेनत् । उच्यते । इच्छत्या आत्मानमुपलभामहे । कथमिति । उपलब्धयुद्धे हि अभिप्रेते भवतीच्छा । यथा मेष्मुत्तरेण यानि असम्भ्रतीरैः अनुपलब्धयुक्तानि स्वादूनि वृष्टफणानि, न तानि प्रति अस्माकमिच्छन् भवति । नो तावु अन्येन पुरुरेणोपलब्धेऽपि विषये अन्यस्तीरल्लभुरिच्छा भवति । भवति च अन्येषुदयल्लभ्ये अन्येषुदुरिच्छा । तेनोत्तममेव ज्ञानमकर्तुः । या इत्यगच्छायः । यदि विद्याभावमेवेदं उपलभ्यमर्कं अभिपिपत्, प्रत्यग्चे तदिदम् कस्य अपरेतुः इच्छा

अभविष्यत् । अथ नु विज्ञानाद्भयो विज्ञाता नित्यः, तत्र एकस्मिन्नस्मिन् य एव उपलब्धा, अपरेषुपि त एव एदिष्यतीति । इतरथा हि इच्छा नोपपन्ना स्यात् । अत्रोच्यते (विज्ञानमदिता) । अनुपपन्नमिति न. क. उपलब्धः । यत्र प्रमाणैर्नागवत् । विज्ञानात् तावत् अन्यं नोपलभामहे । यत् नोपलभामहे, तत् शशविषाण-वदेव नाशनीयवगच्छामः । न च तस्मिन्नस्मिन् विज्ञान-सद्रावः अनुपपन्नः प्रत्यक्षानुभवोऽप्येव । क्षणिकत्वं चास्य प्रत्यक्षपूर्वकम् । न च ज्ञातरि विज्ञानादपरिमन् अभवति, ज्ञाने च अनित्ये अपरेषुपरिच्छा अनुपपन्ना, प्रत्यक्षानुभवोऽप्येव । नो यत्रापि एतत् दृष्टं, य एव अन्येषुः उपलब्धा त एव अन्येषुपरिच्छेदितेति । इदं तु दृष्टं, यत् क्वचिदन्येन दृष्टं अन्य इच्छति, क्वचिन्न । यमानाया संततो अन्य इच्छति, सतत्परतरे नेच्छतीति । तस्मात् सुखादिस्थितिरिहः अन्योऽस्वीति । अत्रोच्यते । नहि असत्कारः इच्छति इत्युपपद्यते । न वा अदृष्टपूर्वं स्मृतिर्भवति । तस्मात् क्षणिकविज्ञानरूपमनो स्मृतिरनु-पपद्यते । अत्राह । स्मृतिरपि इच्छात् पूर्वज्ञानसदग विज्ञान, पूर्वविज्ञानविषय वा स्मृतिः इत्युच्यते । तद्य दृष्टि विच्छेदपि अपरेषुकणपदानानां ननुपपन्न प्रत्यक्ष-पगतत्वादेव । अन्वयिमन् स्वरूपमेव अन्येन स्वरूपमेव यत् ज्ञानं, तस्मैवतिज्ञेन अन्येनोपलभ्यते, न अतस्तत्ति-जेनान्येन । तस्मात् शून्याः स्वरूपताः इति । अथा-हिमतये ब्राह्मण भवति ' विज्ञानवत् एतैरेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पद्यमाने तान्मेवानु विद्यावति, न मेव संसाधित ' (बृ. ६।१) इति । उच्यते । नैतदेवम् । अन्येषुदृष्टे अपरेषु, ' अहनिवमदनीम् ' इति भवति प्रत्ययः । प्रत्यागमने च एतद्भवति, न परम् । अपरो ह्यसौ अन्ये सुदृष्टान् । तस्मात् तदव्यतिरिक्तः अन्योऽस्ति, यथायं अहंत्वम् । आह । परमापि अहंत्वो नस्तथा इत्येते, यथा अहमेव पुत्रः, अहमेव देवदत्तः, अहमेव गच्छामि इति । अत्रोच्यते । न सर्वे ' अह ' इति इमं शब्दं अनुपपन्नान् अन्यस्मिन्नर्थे देवत्वेन व्यवदिश्यामः । किं तर्हि ? शब्दात् स्वयतिरिक्तं प्रत्ययम् । शरीरो चर्यं इममर्थं, यद्येव अन्येषुपलभामहे, यथेवैव सारम् इति ।

तस्मात् सर्वे इममर्थमनुपपच्छामः ' यथेवैव ह्यो, यथेव-वाच्य ' इति । ये ह्योऽयं च, न ते विनष्टाः । अथापि अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति ' स वा अयमात्मा ' इति प्रकृत्या आत्मनो ' अदीर्घो न हि दीर्घते ' इति । तथा ' अविनाशो वा अरेऽयमात्मा अनुच्छिद्यति ' इति । विनश्यत् च विज्ञानम् । तस्मात् विनश्यत्तदप्य. य इत्यव-गच्छामः । न च शक्यमेवामनुच्छिद्यते ' यथा उपलभ्यन्ते धर्मा न तथा भवन्तीति, यथा तु गन्तु नोपलभ्यन्ते तथा भवन्ति ' इति । तथापि एति ' वायो नाशित, गन्तव्य विषाणमविति ' इत्यागम्येन । न च अहंत्वमप्यो भ्रामोह इति चकन्ते वक्तुं, वाच्यमप्यनामानात् । तस्मात् सुखा-दिभ्यो व्यतिरिक्तोऽस्ति । एवं चैत् एव एव यत्पुत्री इति व्यवदिश्यते ।

आह । यदि विज्ञानादप्यदस्ति विद्यात्, विज्ञानमप्यास्य तत् निदर्शिता ' इदं तत्, ईदं च ' इति । न च तत् निदर्शयते । तस्मात् ततोऽप्यदस्तीति । अत्रोच्यते । स्वयमेव स परति, नाहो अन्येन गन्तये इदं, कथमनो निदर्शयतेति । यथा च कश्चिन् चतुष्मान् स्वयं रूपं परति, न च शक्येति अन्येन वा कथाय तत् निदर्शयितुम् । न च तत्र शक्यते निदर्शयितुं, इतिताया नाशनीयत्वात् । एवमेवै पुरुषः स्वयमेवमेव उपलभते न चाप्यन्ये शक्येति दर्शयितुम् । अन्यस्य द्रष्टुः तं पुरुषं प्रति दर्शनाशकत्वात् । सोऽप्यन्यः पुरुषः स्वयमेवामनुपलभते, न च परमात्-नम् । तेन सर्वे शक्येनान्येना आत्मननुपलभमानाः अन्येव, यथापि परपुरुषं नोऽलभन्ते इति । अथा-स्मिन्नर्थे ब्राह्मण भवति ' शास्ताशा वासि ज्ञेयोति-रेवापं पुत्रः ' ' आत्मनोति. सदाहिते होतव ' इति (बृ. ६।३) । परेण नोपलभ्यते इत्यन्येति ब्राह्मण भवति ' अथज्ञो न हि गच्छते ' इति (बृ. ५।५) परेण न गच्छते इत्येतदभिप्राये एतत् । कुतः ? स्वयंभोति-द्वजवचनान् । अथापि ब्राह्मण भवति ' अथय पुरुष. स्वयं ज्योतिर्भवति ' इति (बृ. ६।३) चेन पुनश्चाप्येन अन्-मन्यन्मे कथ्यते इति, तत्राप्युपाये ब्राह्मण भवति ' त एव नैति नैतान्नेति होतव ' इति (बृ. ६।२) ' अहो एवं-

प्रवर्तते । ३१ ॥ ज्ञानशक्तिप्रमावोऽतो नित्यः सर्वगतः पुमान् । देहान्तरक्षमः कल्पः सोऽगच्छन्नेव योक्ष्यते ॥ ७३ ॥ (रत्नाकरः— अरक्षं वृत्तनागाहृताभ्यागमपरिहागव नित्यः पुमान् प्रतिपादयित्वाः । स च भोक्तृत्वमित्यर्थं चेतनः । देहान्तराप्तये च सर्वगतः । सर्वगतोऽर्थशौ अगच्छन्नेव शक्नोति देहान्तरेण संन-पुत्र । अगमोच तस्य शरीरेण संनभ्यो, यत् योगायतनयेन आत्मशास्त्रेणम्) । यज्ञमानस्त्वमप्यारामः सक्रियत्वात् प्रवचते । (कर्त्तुं यन्नि-यत् विभोः सदाह—) न परिस्यन्द एवैकः क्रिया न कणभोजिवत् ॥७४॥ न च स्वमन्वेतैव कर्त्तुभिः क्रियते क्रिया । क्रिया धात्वर्थमात्रं स्यादन्याधारेऽपि कर्त्तव्यता । ७५ ॥ सत्ताहानादिरूपगणा कर्ता तावत् स्वय पुमान् । योऽपि भूत्परिस्यन्दस्तत्राधिष्ठानतो भवेत् । ७६ ॥ तदुद्देशप्रवृत्तेश्च याया देहेन्द्रियैः क्रिया । क्रियते पुरुषेणैव सामा सर्वा कृतोच्यते । ७७ ॥ नैव होषा प्रवृत्तिः स्यात् पुरुषेणापरिमहे । अस्यातन्प्रशस्तो नेषां परिस्यन्देऽपि कर्त्तव्यता । ७८ ॥ तत्कर्मोपासितैर्भवेः क्रियमाणेषु कर्मसु । कर्त्तव्यता यज्ञज्ञानात्मात्मनिरूपकर्मवत् । ७९ ॥ यथा परि-क्रयात्मनादृष्टिबन्धात् क्रियेच्यते । गमनादिविषे-स्तद्वद् भूतद्वारत्वमाश्रितम् । ८० ॥ क्रमो यथाऽऽ-त्मनो नास्ति गमनादि तथैव हि । विधीयते च तैनात्र परत्वाऽऽपि कर्त्तव्यता । ८१ ॥ यथा वा देव-दत्तस्य छेदने चाष्टसंश्रिते । कर्त्तव्यमेव पुंसः स्याच्छरीरगमनादित्त्तु । ८२ ॥ व्यापारान्तरतस्तत्र कर्त्तव्ये चेदिहापि नः । सकल्पसचववत्प्रशं पुमानिष्टः प्रयोजकः (सप्त-वत् अन्त वरणात्) । ८३ ॥ साधारण्येन कर्त्तव्यं सचववत्त्वेन कर्मसु । संकल्पनैः पुनर्भेदात् प्रतिकर्मास्य कर्त्तव्यता । ८४ ॥ न च मध्ये तुल्यत्वं स्यात् प्रयोजककर्मणाम् । चलनेन ह्यसि योदा प्रसुद्धमे छेदनं प्रति । ८५ ॥ सेनापरिवृत्तु वाचम श्रवणा विनियोजकः । राजा सनिधिमात्रेण विनियुक्तो कदा चन । ८६ ॥ तस्माच्चलतोऽपि स्याच्चलने कर्त्तव्योऽऽत्मनः । यथे-

यामिहमानस्य देवदत्तस्य मेतुता । ८७ ॥ अर्हप्रत्ययविद्येभो ज्ञाता नः सर्वदेव हि । १२६ ॥ ममाभेति मतिर्भेदव्यपदेशेन चाऽऽ-त्मनः । तत्रास्थाऽऽत्मना भेदं ज्ञानस्याश्रित्य कल्पना । १३० ॥ गमेर्येतस्य सुखाद्यौ नात्मनो-ऽन्याः प्रतीयते । तेनासी भेदहेतुः स्याद् येदस्य ज्ञानहेतुकः । १३१ ॥ ये चेहाह्वानाना-त्वास्तेषां देहेष्वहंमतिः । तत्राप्यात्माभिमानोनेत्य-हंमुद्भिर्भुवाऽऽत्मनि । १३२ ॥ ये तु विहातनाना-त्वास्ते देहेष्वहंमहंमतिः । जानाम्यहमितीदं तु ज्ञानं नेत्र निवर्तते । (योगिनामपि) १३३ ॥ तत्रिवृत्तौ न तेषां स्याद् ध्यानं, शिष्योपदेशने । प्रवृत्तिर्दयने मा च, तेनात्मा तैः प्रतीयते । १३४ ॥ (रत्नाकरः— न केवल्युपनिषद्बनार्देव आत्माऽऽहितं, अभिहितोऽदिविषयोऽपि नि-यं भोक्तारमन्त्रेण व्युत्प-पयमाना, तमर्थात् द्योतयन्नेव । तमेव तु उपनिषदः गदकवय चिरप्रीकृतं क्षुपादिमिदिश्रुतिः । १५१) अविनाशी स्वरूपेण पुरुषे, या तु नाशिता । मानाणां साधिकाराणां भूतादीनामसञ्ज्ञिता । १४० ॥ (अशंशिता अचेतन्यम्) ॥ इत्याह नास्तिव्य-निराकरिष्णुगतनाशितं भाव्यकृद्भ्य युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयश्च बोधः प्रवति चेदान्तनिषेव-णेन ॥ १४८ ॥ (रत्नाकरः— नित्यात्मवचानामेतेव वेदप्रामाण्यनिदेः तन्मात्रमिह प्रतिपादित, दार्ढ्यार्थि-गिरु चेदान्तविहितेष्वेव धनगमननिविष्णुकादिउ यतितव्यं इति) ।

बृहती— ननु च व्यक्त्योपलब्धौ क्त्वा योः कर्त्तु-कस्य च, गौष्वा निदेश उपचयते 'गौर्गोहीकः' इति । 'न चात्र शरीरदन्त्युपलभामहे ।' नोपलभामहे इति कोऽस्यागिभ्यम् । अपनेनाभिप्रायो नोरलभामहे इति । ननु च शर्षभूतेः प्राणादिविषयकामहे । 'ननु शरीरेण प्राणिनि अगामिति च ।' शरीरं नाम निमविभेगमापु-म्वत् । ३ योऽय चातुर्भौतिकः संपातः । (ऋतु— एषा तु अत्र पश्यन्निदां खितिः । चर्णां श्रुतानां गम-शरणां नगीर, न चतुर्भूतात्वं, तितु पाद्विभेग शरीरं,

परतन्त्राण्यन्यानि तैजसानि घायवीणानि च द्रव्याणि संयोगीनि । तदुक्तं परैः 'सयोगस्त्वसि विप्रतिपिद्धो विधयः पञ्चानां' इति । तथाहि, शरीरमिदं न पञ्चभूतारब्धं चतुर्भूतारब्धं वा, चास्तुपायास्तुपदतारब्धस्य अचास्तुपायात्वेः यासुवनस्वतिर्घयोगवत् । तदाहुः 'प्रत्यक्षात्म्यशाणा न—(शाम्—)प्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चान्मरुत्वं न विद्यते' (वैशे. ४/२।१) इति । न च पृथिव्येतेजोभिरपि चाद्युपैः यथाक्रमं अनुष्णाधीत-नीतोष्णासर्जनाग्निः आरभ्यते, एतन्वयविलक्षणसर्जापत्तेः । यथा हि सितासितलम्बाररुचयः पटः बिल्वशग-विचरुणे भवति, तथा इदमपि शरीरं विलक्षणत्वयै स्यात् । अनुष्णशीतत्वयै चेदं, अतः केवलपार्थिवताय-वारब्धम् । तदुक्तं तैरैव 'गुणान्तरप्रादुर्भावाच्च स्यात्-कर्मणि न' (वैशे. ४।२।३) इति । अनेन हेतुना द्यात्मइमपि न भवति । एतत्पार्थिवस्युक्तस्य च एतदग्निने गन्धस्य गन्धान्तरात्मरुच्यस्तुपपत्तेः अग्न्यर्थं शरीरमापद्येत । गन्धस्योद्दं, इति पार्थिवमेव शरीरम् । तत्संयोगिनः परतन्त्राः परे भूतान्तररुचाः कार्यद्रव्यविशेषाः चतुस्रदयः इति तन्मात्रत्वात् अनुसर-णीयम् । दिङ्मात्रम् एतन्म । तेन चातुर्भौतिकः स्यात्.) न तर्हि शरीरकार्याण्येतानि अत्रावच्छरीरभाविव्यादि-सर्पाः । तस्यपि भूतवे उपाचानां न रूपादयः इत्यो-क्तम्यन्ते । (श्रुजु—अनेन 'यावदस्य शरीरं' इत्यादे-र्भाषस्य यथाश्रुतीऽर्थो दर्शितः । स चाप्यं नैकान्तेन शरीरत्वादेवार्था अर्थसंज्ञं तापचित् उच्यते ।) यैगुण्येवार्थि यावच्छरीरं कार्यभावंसंभवात् । सूत्रशरीरे यैगुण्यमवि-यादम् । तस्याद्वयथा स्यात्स्यपत्तेः अथावद्भूतनाशित्या-दित्यर्थः । यदि भूतावच्छेदयसमवायिनी एतानि स्युः, तदा कार्यद्रव्यसमवायित्वात् कारणद्रव्येऽपि तदापत्तिः स्यात् । कारणगुणपूर्वको हि कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भः यथा परे स्यात्कारम्भः, वैशेषिकगुणाश्च तुद्रवादाय । ननु द्रव्याणांमपि अयां कश्चिन्नो विक्रये दृश्यते करकाऽऽदिः । अथेवमायं गोमवादेः चेतनो बुधिसो जायते इति । तदिरमात्राश्रयान्ताम् । पाठित्यं नाम न गुणान्तर, अपि अत्रावच्छातामविरलः संयोगः । न च संयोगे वैशे-

विद्गुणः । अचेतनात् चेतनोवचिरिति नास्तीति विनादात्मवीभूतमिदानीम् । तत्र यदि कारणद्रव्येऽपि तुद्रवादायः स्युः तदास्त्वानि वयादीनि तुद्रवादिमाहि भवेयुः । न च तथाऽस्ति । तथा 'तस्यपि भूतत्वेन अनु-पाचानां' ['भूताने उपाचानां' इति वृहतीपाठः अद्यादः स्यात्] शरीरत्वेन अस्वीकृतानां न कृतादय इव वैशे-पिकगुणः प्राणादयः उक्तम्यन्ते । तद्यद् मगधान् कावयः 'कारणाशानात्' (वैशे. ३।१।५) 'कार्यां न कारणानं' ['कार्यान्तराशानात् कारणाशानं' इति पाठ आत्रक्षको भाति अनुपदमेव तथा व्याख्यानात् । मूले वैशेषिकगुणत्वात् तु 'कार्येण ज्ञानात् ५ अज्ञानाच्च ६' इति दृश्यते] इति । कारणभूतस्य पृथिव्यादेः अज्ञानात् ज्ञानाभावात् तदारब्धस्य शरीरस्य अज्ञानं नानाभावः । कारणान्नानं कार्यान्तरस्य पटदेरज्ञानात् इति अस्य सूत्रद्रव्यस्यर्थः । किंच सुलादयश्च न भूतवर्माः यत्रपत्ते वचनुम् । परेऽद्विवादाश्च हि भूतवर्मा रूपद्रव्ये भूतवदेव (भूतानामिव भूतवत्) न सुलादयः (परेन्द्रियप्राज्ञाः) । मा भूतम् भूतवर्माः सुलादयः, तदप-तिरिक्तस्वात्मस्य इति किमत्र प्रमाणम् । ननु च कार्यमेतत् कारणादृते वीचयते इति इत्येवात्र प्रमाणम् । निरक्षा च गुताया कारणता (समवायिकारणता) इति सिद्धमन्व-धर्मत्वम् । नैवं विषयि वरस्वरकारणताऽपि उच्यतेः । 'नहि शेष उक्तम्यन्ते तस्यत्वात् सवन्धिना भवित्यर्थ' इति यदुक्तं तदनुकृमिभ्य प्रतिभाति । यत् उपाचिमत् र्दं, तां कथं एवमन्तर नायमवगतीनि । हेतुमर्त्तं हि उपाचिरिति के चित् । विनाभागेत्वमिप्रायमेतत् । (विषद्वयद्राणांमिप्रायमेतत् इत्यर्थः) । न पुनः उपाचिः अद्यैवैवोक्तम् । कथं पुनरिदमस्मात्पत्ते विनाभागेत्वमि-प्रायमेतदिति 'नहि चन्द्रमगमादित्यं वा' इत्यत्र संकल्प-न्तरं इति अन्तरानन्दश्चरणात् (अन्तरानन्दश्चाप्ये हि विलक्षणः सगर्भी कारणभूतः शरीरपते । स एव च प्रतिपिपत्ते) । ननु अन्यत्वेऽपि अन्तरानन्द उपाचते एव । तस्यगुणयते, न तु कार्यमकारणं इति दावयते वचनुम् । भरतु दुष्टता प्रपण्य, न पुनः शेष एव अपरिचयते (मर्यान्तपर-

गमे इति पाठः ऋजुः) हेतुः । न, संतानाभ्युपगमात् । संततिर्हि हेतुहेतुमद्भावनिवन्धना । तस्मात् विरामाग-
 हेत्यभिप्रायं इत्येवेहि । अतः समानसंततिहेतुत्वमेवेदं कार्य-
 पात्रं नाम विद्यच्छोपलब्धौ प्रमाणमस्ति इत्युपसंहृतम् ।
 यदि च विरामागादते नोपपत्तिः स्यात् अथ्यत्रथैव स्यात् ।
 अनर्थैव युक्तम् (बुद्ध्यादिभ्योऽन्यस्य अनुपपत्त्येः पर-
 स्परकारप्रतया चोपपत्तेः, जानादीनि-) कर्तृव्यव्यायः
 इच्छा स्मृतिश्च प्रयुक्ताः, अन्यस्य (ज्ञानानिरिक्तस्य)
 अदर्शनात् इति । नहि अदृष्टे अन्यस्मिन् विरामागे
 (विरामहेतौ) स्मृत्यादने नोपपद्यते इति शक्यते वक्तुम् ।
 नहि दृष्टेऽनुपपन्न नाम । तदिरमुषं 'अनुपपन्नमिति नः
 क संशयः' इति । किं पुनः कारण सर्वं एवागौ प्रति
 पत्तिहेतवः आत्मनः उपपत्त्या निरस्त्यते भाष्यकारेण ।
 एभिः अनात्मनि आत्मबुद्धिः प्राप्नोति । सर्वप्रकार
 च्छानं निरतनीयम् । यदि यत् हेतुः न निराश्रित्ये
 स तदा शिष्याणा एष्यति वैशेषिकादिदर्शनश्रवणनिप्र-
 रब्धयुद्धीना समीचीनात्महेतवमिमानः न स्यात् इति
 तेषा हेतुना निराकरणम् । यथावरिदमुक्त (भा. पृ.
 ६०) 'प्राणादिनिरेन्द्रप्रभामहे' इति विप्रनायकम् ।
 भूतगुणा ह्यमी न भवन्ति अथावद्भूतमात्स्व्यादिति
 निरन्ते भूतवर्मेत्वे आश्रयित्वाय संनिचितायाप्रवगताया
 विचचेनाना च स्वयमाश्रयित्वात् आत्मगुणा येते इति
 युक्तमेवोक्तम् । कथमेतन् अनात्मनि आत्म
 बुद्धिः शक्यते पतुं ? तस्युगादयोऽपि
 आश्रिततया उपलभ्यमाना अथावद्भूतभावनिया च
 स्युगात्प्रगुणतया उक्ता (नैवेतिहासिभिः । अश्रो-
 च्यते-) प्रणादपस्तावत् अथावद्भूतप्रवृत्तया नैव
 शक्यते वक्तुम् । चरनात्मिका ह्यमी, दायोभावं धर्मः ।
 कर्मण हि श्रवणार्थिषु चरनात्मवर्तितोपपत्त्ये । तस्मात्
 अथावद्भूतभावित्वं अस्तिदम् । तेषां अनात्मनि आत्म-
 बुद्धिः । चेऽपि सुगादय उपपत्त्या, चेऽपि भूतविरार-
 हेतु तद् भूतगुणा पदेति शक्यते वक्तुम् । नहि अगुणो
 गुणिनं विपर्वुत्तदते । अत्राह इति विचारः । अवस्था च
 अवस्थाऽन्तरोपपत्तौ हेतुः । न च अवस्था अवस्थागतो
 ऽप्या इति विदं भूतगुणं (गुणादीनाम् । समवायि-

कारणप्रयत्नं हि अद्यतनविवारणं भवति । यथा
 तन्नुपयोगः तन्नुपनयेत्स्य परस्मैवचो वाच्यम् । तेन
 सुगादयोऽपि भूतेषु समवायिषु नयनार्थिषु प्रवृत्तदि-
 रिकार प्रति अद्यतनविवारणभूताः भूतद्यतनविवर-
 एवेति) । ननु च एतमेत वक्तव्यं, किमिच्छुक्तं वामं
 सुगादय एव स्युरिति । अय्युपगमायापि (अभूतवर्मावं)
 अयमर्थः (आत्मवर्मावं) न सिध्यतीत्यभिप्रायः,
 कामाभिधानात् । किं पुनरभ्युपगमे कारणम् ? इदमस्ति
 कारणम् । अत्र के चित् प्रमाणमिमानो विप्रनिपताः
 (बौद्धाः) । केय आध्याध्यातया नाम, संतानमात्र
 मेवेदमुपलभ्यते । नहि एतन्न उपलब्ध्याध्याध्याधिवत्
 भवति यूनानामिव परस्परम् । तस्मादेऽपि सुगादयः
 स्वतन्त्रा वा आश्रयिणो वा इत्यभ्युपगमात् प्रवृत्तवत् ।
 अत्रापरे ब्रह्मवदिः (सायणाः) कर्तृरभिधानात् स्मृतिरि-
 न्द्र्यातश्च महदादिभूतवर्मात्त्वात् शरीरात् अतिरिक्तम्
 तस्मै उपगमादहे इति प्रतिपत्ताः । कथं पुनः अमि-
 धानादादे हेतुता उक्ता तैः ? शान्तात्मकं हि अन्तर्गतं
 महदादि (बुद्ध्यादिकारमनाधि), कैषं च कार्यम् ।
 अतः कार्यकारणव्यतिरेकी ' ज्ञानाति ' इति तत्रार्थे
 वक्तुम् । ज्ञानेन विमपि वेद, मात्रयेद इति हि
 प्रत्ययः । तस्मात् विदं आत्मा कर्तृभूतः । ननु अगौ
 निरिक्तव इत्यभ्युपगमात् (साय्ये) । प्रापयत् च कर्तारि
 ज्ञानातीत्यर्थं प्रत्ययः । (उत्तर-) येषा तानद् (वैशे-
 पिकाया) आत्मनि ज्ञानं तन्मेति, तेषा तत्रात्मानात्
 प्रत्ययकर्तृत्वाऽपि सिद्धं । येषा (साय्याना) पुनः
 बुद्धिधर्मवर्षेव पविष्टा ज्ञानादय, तेषामपि भोक्तृत्वम्
 अप हेतु । (आत्मनो हि भोक्तृत्वम् बुद्धिरात्मरूपेण
 भोग्यतया विपरिणमते । तदाहुः ' पत्तित्तिदिनिमित्तं
 शीरस्य यथा प्रवृत्तिरजस्य । पुत्रपतिमोक्षनिमित्तं प्रवर्तते
 तद्वदभ्यस्यम् । ' इति) । कथं इच्छतः तातानि
 यथा ? (यावता विपरिणामादेव कार्यभूतेषु
 उपपद्यते इति मानस्यतिरिक्त स्मरणं इच्छा
 अवगमयितुं न शक्नोति । उत्तर-) एवमुक्ता, अनु-
 भूतपूर्वविपत्तेः हि अमिहायः इच्छा । न च ह्यपिऽपि
 अनुभूतपूर्वमिमानः उपपद्यते (यथं बौद्धस्य दर्शने

समवायिभरण नाम नास्ति, न तस्य धणिकेषु स्फुटेषु विज्ञानरूपवेदनासंस्कारसंभ्रमेषु मुक्तपूर्वा बुद्धिरूप-
चने, पूर्वभोक्तुः अनुगततमभोजनस्य अन्यत्वात् । समा-
दक्षितं पूर्वोत्तरकालयोर्भोगयोगी रूपातिरेकी एवय
इति) । ननु नहि दृष्टे अनुपपन्नं नाम । दृष्टे हि अनु-
पपत्तिर्नास्ति । न पुनः दृष्टस्यान्यथाभावो दृष्टत्वात् नानु-
पपन्न इति शक्यते शक्यम् । दृष्टश्रावमन्वयाम्भावः ।
वसादिच्छया कार्यकारणान्यत् उल्लभासद्वे इत्युक्तम् ।
तथा च्युतेः । स्थितिरपि अनुभूतिरप्येव । न धणिकेऽप्ये
अपमनुभूतात्मनः उपपद्यते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।
कथं तर्हि माय्यभ्रारेणोक्तं 'अनुपपन्नमिति नः क सम-
त्ययः' इति । श्रूयतां यथोक्तम् । किमनुभवस्य अनु-
पपन्नत्वं (विनाऽपि स्थिरात्मना । ननु अनुभूयमानेन
स्थिराभावेन विना स्थिरानुभवः एव यथा नोपपद्यते,
तथा कर्ता विना कर्तुंशक्यः । तस्मात्-) अनुभवः
एव यस्य (बीदस्य) अनुभूयते, का तस्य अनुभूय-
मानापेक्षा । तस्मात् सुष्ठु उच्यते 'अनुपपन्नः इति नः
क समत्ययः' इति । 'तस्मात् श्रूयतां रूपाः' इत्युप-
पन्नत्वात् ।

तथा प्राज्ञानिमित्तवार्धमनुवदति । 'विज्ञानजन एवै-
तेन्द्रो सूतेत्यः सद्यः प्रायः तान्येवानुचिन्तयति न प्रेष्य
संज्ञाऽस्ति' इति । तस्मात् अनात्मनि आत्मनुद्धितेवः
भगी निराकरणवयथा उच्यते भगवता माय्यभ्रारेण ।
'अत्रोच्यते नैतदेवं अन्येषुदृष्टेः परेषुः अद्विद्वददत्तं
इति भवति प्रत्ययः । प्रत्ययामिति चैतन्नचरति, न परम् ।
अपरो ह्यसौ यो ह्यनेषुदृष्टान् । तस्मात् न व्यतिरिक्तः
अन्योऽस्ति, यथायं अहंशब्दः' । किं पुनः कारणं
अपमनुमाननिराकरणे ? अहंशब्द इति ब्रूमः । प्रत्यय-
दृष्टे अनुमानं न संभवति इति साहचर्यिदम् । स्वभवेन
पश्यति 'युग्मत्तौ अद्विद्वदित्यं पर्याय इति । तस्मात्
नाम (अनुमानस्य-) अहंशब्दाभिप्रायो यथैयिदं
दाक्यते । अभौगमनसि वृत्ते परीकृतमनुमानं न संभव-
तीति, प्रत्ययान्ताहस्ताई किमर्थः । नहि अस्तवि प्रत्यये
अनुमानमुपपद्यते इति चेत् । (एवं च अनुमानसामग्रीनेन
प्रत्ययमुत्पन्नम्) । निनिर्द्ध अस्तवि प्रत्यये इति, अस्त

नानुमानं प्रत्ययभाषापरनिरपेक्षं (निवाऽऽस्तिपु । चतस्रो
प्रसादधे) । न ब्रूमो नहि अनुमान प्रत्ययभाषापरनिरपेक्षं
नास्तीति, किं तर्हि, स्वप्राप्तानां प्रत्ययेणानुपपन्न-
नेदमनुमानं प्रवर्तते इति । (निराकरोति-) उच्य-
तेऽत्र स्वयं, किमनुमानेन । समरिज्ञानबुद्धिर्हि
श्रेयसे, तदर्थं श्रावमारम्भः । अथापनुपपदेवः परार्थ-
एव प्रवृत्तः, आत्मसंविदः इदानीं क उपयोगः
(प्रत्ययं तर्हि नोनन्यवनीयम्) । अथ परस्यापि प्रति-
पत्तौ प्रत्यययोग प्रमाणं इति मयं, (तर्हि) अनुमानो-
पपत्तौ निरर्थकः । यद्युच्यते, 'यथायमाहंशब्दः'
इति । पुनश्च अपहृत्यते 'न यममिति इमे दान्दं
प्रयुग्ममानं अस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिशानः' इति,
तदपि अस्तुद्विमत इवाभिधानं प्रतिभाति । किं अप-
हृदीयस्य (अहंशब्दस्य) उच्यते प्रयोजनम् ? इद-
मपरममुक्तं 'यदि विज्ञानादन्वयवदिति विज्ञानं, विज्ञान-
मयात् तद्विद्वत्तत्वा इदं तद्विद्वत्तं चेति' वृष्टे 'अत्रो-
च्यते' इत्येवमादि उत्तरं नोपपद्यते । अत्र विज्ञाना-
ग्रहणे तद्व्यवहृत्वा नास्तीति चोदितम् । स्वोपेयस्य
कथमस्य निराकरणम् । नहि स्वस्ववेद्यत्वनिवन्धनं विज्ञान-
ग्रहणपूर्वकं ग्रहणं वस्तुनः । अथापत्तिप्रमाणः, स्वसंविदु
न वृष्टयया चापदेष्टुं शक्यते परमै इति, अत्यल्पविद-
मुच्यते । अष्टपक्षकं वा कथं परैम अचवित्तः अर्थः
व्यपदेष्टुं शक्यते परमै ? तस्मात् इदमपि अनाप्येच-
नापूर्वकमिदं प्रतिभाति । प्रयुक्तस्य चोक्त्याते किं प्रती-
जनमिति नैव ज्ञायते । न चापत्तौ परित्याक्त एव
विज्ञानग्रहणोपेयस्यत्वात् । (विज्ञानग्रहणपुरःसरो विदोप-
योगः इति सिद्धन्तेऽपि अयमर्थो न परित्यक्तः ।
'तस्मात् विज्ञानं प्रत्याख्याय न कस्य विदुषं दर्शयितुं
शक्यं' इत्यनेन माथ्येण विज्ञानग्रहणेन उपभृदारः
कृतः । अतो नापमर्थो निराहृतः सिद्धन्तेऽपि) ।
अथापममिदं, विज्ञानमरणस्यैऽपि आत्मनः प्रत्य-
यत्वं न दाक्यते अपहृत्युमिति । हरान्तरं नोपपत्तमादौ
इति अनिवाचिते इय मुक्तिः । न च कश्चित् विदोपे-
ऽमिद्विदः (येन प्रत्ययज्ञानप्रत्ययेऽपि चाध्यायैऽपि
व्यात्) उच्यमानमपि वैवाचिकोक्तं अविद्वत्त्वं स्वयंभक्त-

गमे इति पाठः श्रुत्युः) हेतुः । न, संतानाभ्युपगमात् । संततिर्हि हेतुहेतुमद्भाविप्रकृत्या । तस्मात् त्रिवभाग-
 शेषभिन्नायं ह्यवेषेहि । अतः समाससंततिहेतुत्वमेवेदं कार्य-
 ज्ञातं नाम विशदयोपलब्धौ प्रमाणमस्ति इत्युपसंहृतम् ।
 यदि च विशभागपाठो नोपपत्तिः स्यात् अव्यवस्थेय स्यात् ।
 अनयैव युक्त्या (सुदयारिम्बोऽप्यस्य अनुपलब्धेः पर-
 स्परकारणतया नोपपत्तेः, जानातीति-) षट्संज्ञासं-
 इच्छा स्मृतिश्च प्रत्युक्ताः, अन्वयस्य (ज्ञानातिरिक्तस्य)
 अदर्शनात् इति । नहि अदृष्टे अन्वयसिन् विश्वनागे
 (निगदतो) स्मृत्यादयो नोपपन्नत्वे इति शक्यते षट्सुम् ।
 नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । तदिदमुक्तं 'अनुपपन्नमिति नः
 क्व संभव्यः ।' इति । किं पुनः कारणं सर्वेषां प्रतीति-
 पतिहेतवः आत्मनः उपपत्त्यस्य निरस्तत्वे भाष्यकारेण ।
 एभिः अनात्मनि आगच्छतिः प्राप्नोति । सर्वप्रकारं
 व्याज्ञानं निरस्तनीकम् । यदि एते हेतवो न निराक्रिये-
 रन् तदा शिष्याणां एष्यति वैतैयिकारिद्वन्द्वानुपपत्ति-
 र्ब्रह्मसुदीना कमीचौनाहोवामिमानः न स्यात् इति
 तेषां हेतुता निराकरणम् । यत्तत्तदिदमुक्तं (भा. घृ.
 ६०) 'प्राणादिभिरेनमुत्पन्नमादे' इति किमप्रत्युक्तम् ।
 भूतगुणा धर्मा न भवन्ति अथावद्भूतमागिनादिति
 निरस्तं भूतपरमेतै आश्रयिवाच संश्लेषतायामवगताया
 चित्तनैपाना च स्वयमाश्रयित्वात् आत्मगुणा श्येते इति
 युक्तमेवोक्तम् । कथमनेन अनात्मनि आत्म-
 बुद्धिः शक्यते षट्सुम् ? तस्मादयोऽपि
 अभिमतया उपपन्नयमाना अथावद्भूतभावितया च
 सम्प्रमाणसमुपगता उच्यते (वैशेषिकादिभिः । अने-
 च्यते -) पागादयस्तावत् अथावद्भूतभावितया नैव
 शक्यन्ते षट्सुम् । चरन्तस्मात् धर्मा, वाचोकार्यं चरते ।
 स्वैरपि हि स्वगनादिषु चरन्तात्मनैवोपलभ्यन्ते । तस्मात्
 अथावद्भूतभावित्यस्य असिद्धम् । सेषं अनात्मनि आत्म-
 बुद्धिः । येऽपि सुग्राह्य उपपन्न्या, नेऽपि भूतविकार-
 हेतुत्वात् भूतगुणा एष्येति उपपद्यते षट्सुम् । नहि अगुणो
 गुणिर्न विकर्तृसु चरते । अवस्था हि निवारः । अवस्था च
 अवस्थाऽन्तरोत्पद्यो हेतुः । न च अवस्था अवस्थात्तो
 'ऽन्या इति विद्वं भूतगुणं' (मुक्तादीनाम् । समादि-

कारणप्रत्यक्षं हि अवयवविचारणं भवति । यथा
 तन्तुसंयोगः तन्तुसमयेतस्य पटस्यौपचयी कारणम् । तेन
 सुग्राह्योऽपि भूतेषु समान्येषु नयनारिषु प्रकृतज्ञादि-
 विकारं प्रति अवयवविचारणभूताः भूतसमाश्रयि-
 एष्येति) । ननु च एवमेव वक्तव्यं, किमिच्छते कार्यं
 सुग्राह्य एव स्फुरति । अन्वयुपगम्यानि (आभूतपरमेतं)
 अवयवैः (आत्मपरमेतं) न विष्वदीलमिच्छतः,
 यामाभिधानात् । किं पुनरन्वयुपगमे कारणम् ? इदमस्ति
 कारणम् । अथ के चित् प्रकृतिमानिनो विप्रतिपत्ताः
 (वीदाः) । केयं आश्रयाश्रयिता नाम, संघातमाप-
 भेदेऽनुपपन्नस्येति । नहि एकत्र उपलब्ध्याश्रयाश्रयिता
 भवति भूतानामिदं परस्परम् । तस्मात्तेऽपि सुग्राह्यः
 स्वतन्त्रा वा आश्रयिणो वा इत्यन्वयुपगमात् प्रदर्शितम् ।
 अथापरे नक्षतिवः (साख्याः) कर्तुरभिधानात् स्मृतेरि-
 च्छातश्च महदादिभूतपरमेतत्वात् जरात् अतिरिक्तता
 एतान् उपलभामहे इति प्रतिपत्ताः । कथं पुनः अभि-
 धानादेः हेतुता उक्ता वै ? ज्ञानात्मकं हि अन्तःकरणं
 महदादि (सुदयसंकारमनासि), सेषं च कार्यम् ।
 अतः कार्यकारणवतिरेकी 'जानाति' इति एकत्वे
 षट्सुम् । ज्ञानेन किमपि ज्ञेयं, भावयेत् इति हि
 प्रत्ययः । तस्मात् विद्वं आत्मा षट्सुम् । ननु अगौ
 निष्क्रिय इत्यन्वयुपगमात् (साख्यैः) । प्रत्ययस्य च कर्तुरि-
 जानातीत्यस्य प्रत्ययः । (उच्यते-) वेदा तावत् (वेदे
 पिशाणा) आत्मनि ज्ञानं सम्पत्ति, तेषां तत्कारणत्वात्
 प्राप्यकर्तृत्वाऽपि विद्वेष । वेदा (साख्याना) पुन-
 बुद्धिचर्मत्वैरपि प्रसिद्धा ज्ञानादयः, वेदासि भोक्तृत्वस्य
 अप्य हेतुः । (आत्मनो हि भोक्तृत्वात् सुद्विर्गन्तव्येण
 भोग्यतया विपरिणामते । तदाहुः 'चक्षुर्विद्वदिति चित्तं
 धीरस्य यथा प्रवृत्तिरस्य । पुष्पनिमोद्यनिमित्तं प्रवर्तते
 तददन्त्यस्यम् ।' इति) । कथं इच्छातः उपपत्ति-
 क्ता ? (यावता विपयज्ञानादेव कार्यभूतेच्छा
 उपपद्यते इति ज्ञानवतिरिक्तं स्वतन्त्रं इच्छा
 अरगमयितुं न शक्नोति । उच्यते-) परद्वयं, अन्त-
 भूतपूर्वैरपि हि अमिलयः इच्छा । न च धर्मिषु
 अन्तर्भूतवैरिभिः अवयवैः (पक्ष वीदरा इति

समवायिकारणं नाम नास्ति, न तस्य क्षणिकेषु स्वल्पेषु
मिथानरूपवेदानामस्फारसहकैषु मुक्तपूर्वां बुद्धिकल्प-
नान्, पूर्वभोक्ताः अनुमानानभोक्तृश्च अन्यत्वात् । तस्मा-
दस्ति पूर्वोत्तरकालवर्ती भोगव्योमी स्फुटव्यतिरेकी पुरुष
इति । ननु नहि ह्ये अनुपपन्नं नाम । ह्ये हि अनु-
पपत्तिर्नास्ति । न पुनः दृष्टव्यान्वयाभावो दृष्टत्वात् नानु-
पपन्न इति शक्यते वक्तुम् । दृष्टश्रावमन्यगावावः ।
तस्मादिच्छया कार्यस्फुरणादयं उद्वृत्तमागदे इत्युक्तम् ।
तथा स्यूतेः । स्फुरितरि अनुभूतविवेक । न क्षणिकेऽपि
अपमनुभूतानुभवः उपपद्यते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।
कथं तर्हि भाष्यकारैर्णोक्तं 'अनुपपत्तिरिति नः क्व सम-
स्यः' इति । श्रूयतां यथोक्तम् । किमनुभवरूप अनु-
पपन्नत्वं (विनाऽपि विपरिणामता । मनु अनुभूयमानेन
विधेयायैव विना विपरिणामतः एव यथा नोपपद्यते,
तथा कर्ता विना कर्तृत्वमवः । तथा—) अनुभवः
एव यथं (बौद्धस्य) अनुभूयते, कां तस्य अनुभूय-
मानमेषां । तस्मात् मुमुक्षु उच्यते 'अनुपपन्नः इति नः
क्व संप्रत्ययः' इति । 'तस्मात् श्रूयताः स्फुटव्याः' इत्युप-
संहृतम् ।

तथा ब्राह्मणमिनेनोक्तं ननुपपत्तिः । 'विज्ञानवन एवै-
ने-यो भूतेभ्यः सङ्ख्याय तान्येऽनुविनश्यति न प्रेत्य
संशस्यति' इति । तस्मात् अनात्मनि आत्मबुद्धिहेतवः
अस्ति निराकरणीयतया उपन्यस्ता भवतया साध्यकारेण ।
'अत्रोच्यते नैतदेवं अन्येऽनुदृष्टः परेषुः अहमिदमद्वयं
इति भवति प्रत्ययः । प्रत्ययान्विति चैतन्नपत्तिः, न कल्प ।
अपरो ह्यस्ती यो ह्यन्येऽनुदृष्टवान् । तस्मात् न स्वतंत्रिका
अन्योऽस्ति, यथायं अहंनन्दः' । किं पुनः कारणं
अपानुमाननिराकरणे । अक्षेपगत इति श्रूयः । प्रत्यय-
दृष्टे अनुमानं न संभवति इति शाब्दमिदम् । स्वमेव
पश्यति 'द्वयमस्ती अतिसाक्षितं पश्यति इति । तस्मात्
नाम (अनुमानस्य—) असंभवात्प्रामाण्ये यथैवितुं
शक्यते । अथैतन्नमसि वर्तते परेकमनुमानं न संभव-
तीति, प्रत्ययोपपत्तास्तास्ति किमर्थः । नहि अगति प्रत्यये
अनुमानमुपपद्यते इति चेत् । (एवं च अनुमानसामग्री येन
प्रत्ययगुणस्यत्वं) । किमिदं आश्रितं प्रत्यये इति, अस्ति

वानुमानं प्रत्ययव्यापारनिरपेक्षं (क्रियाऽऽदिपु । चतस्रो
यस्यार्थे) । न नूनो नहि अनुमान प्रत्ययव्यापारनिरपेक्षं
नास्तीति, किं तर्हि, स्वपमानानं प्रात्ययेणापुनरपेक्षं
नेदमनुमानं प्रवर्तते इति । (निराकरोति—) उप-
पन्नत्वेत् स्वयं, किमनुमानेन । स्वपरिज्ञानबुद्धिर्हि
श्रेयसे, तदर्थं व्यापारगमः । अथापुनरपेक्षः परार्थ-
एव प्रवृत्तः, आत्मसंविदः इदानीं क उपयोगः
(प्रत्ययं तर्हि नोपन्यसनीयम्) । अथ परत्यापि प्रति-
पक्षौ प्रत्ययमेव प्रमाणं इति गतं, (तर्हि) अनुमानो-
पपत्तौ निरर्थकः । यदप्युच्यते, 'यथायमहंशब्दः'
इति । पुनश्च अपहृन्मृते 'न यममहमिति इमं शब्दं
प्रयुज्यमानं अस्तिप्रथं हेतुत्वेन न्यपदिशामः' इति,
तदपि अशुद्धित्त इवामिच्छानं प्रतिपाद्यति । किं अप-
हृन्मृतेषु (अहंशब्दस्य) उपन्यसे प्रयोगनम् । इव-
मपरमनुक्तं 'यदि विज्ञानान्दन्पदसि विज्ञात्, विज्ञान-
नवात्म्य तद्विद्वत्त्वा इदं तद्विद्वत्त्वं चेति' पृष्टे 'अयो-
च्यते' इत्येवमादि उत्तर नोपपद्यते । अत्र विज्ञाना-
प्रवृत्ते तद्वद्वत्त्वं नामतीति चोदितम् । स्ववैयर्थ्यतया
कथमस्य निराकरणम् । नहि स्ववैयर्थ्यवनिवन्धन मिथान-
प्रवृत्तपूर्वकं मद्गण मनुनः । अयायमभिप्रायः, स्वसंज्ञित्
न वृत्तकया न्यपदेत् शक्यते परम्मे इति, अत्यल्पमिद-
मुच्यते । अनुपपत्तया वा कथं परेण असंविद्यः अर्थः
व्यपदेत्तुं शक्यते परम्मे ? तस्मात् इदमपि अनान्योच-
नापूर्वकमित् प्रतिपाद्यति । प्रवृत्तस्य चोपन्यासे किं प्रयो-
जनमिति नैव शक्यते । न नायमर्थः परिहृतः एव
विज्ञानप्रवृत्तयोपर्यहरात् । (विज्ञानप्रवृत्तयोपर्यहारे विरोध-
वोधः इति सिद्धान्तेऽपि अवगम्यो न परित्यक्तः ।
'तस्मात् विज्ञानं प्रत्याख्याय न कस्य विद्वत् दर्शयितुं
शक्यं' इत्यनेन भाष्येण विज्ञानप्रवृत्तेन उपर्यहः
ह्यः । अतो नायमर्थो निराकृतः सिद्धान्तेऽपि) ।
अथायमभिप्रायः, विज्ञानप्रवृत्तयोपर्यहारे आत्मनः प्रत्य-
शब्दं न दृश्यते अपहृन्मृतेऽपि । कृतान्तरं नोत्पन्नमपे
इति अनिवारितैर इत्तं युक्तिः । न च यद्विदुं विरोधो-
ऽस्तिद्विदुः (येन प्रत्ययज्ञानस्येऽपि वाद्यार्थेऽपि
ख्यात्) अनात्मनपरि नैवविरुद्धोक्तं अभिप्रेतत इत्यप्यना-

मिथानविवेकमुक्ताम् । न च 'अहं गच्छामि' इति चोद्यस्य विषय इति चिदुचरमुपगच्छते । ब्रह्मविदिरुद्धं चैतत्, यदुत अहमस्यमेवमा अभ्यनः । मूर्खमिदं चिदमिदं अनात्मनि आत्मज्ञान इत्युक्तं यदुत अहं-मुनिर्ममसारश्चेति । निर्मृताहंकारमनकार आत्मज्ञानं आत्मविदो मन्यन्ते । तस्मात् अनात्मज्ञानविलसितमिदं अहंप्रत्ययप्रमेयः आत्मेति । 'अश्रोच्यते, अन्वेद्युहंटे अपरेषु, अहमिदमदसं इति भवति प्रत्ययः, प्रत्यगात्मनि चैतद्व्यति, न परत् ।' निमित्तं अहमिदमदसं इति ? यदि तावत् प्रत्ययिणा, धर्माकारणव्येतदुक्तं, न नैरात्मव्य (तेन अहंप्रत्ययमात्रवेद्योऽन्यसनीय न प्रत्ययिज्ञानम्) । न चान धर्मिकानिचक्रयमभिप्रेतं, किं तर्हि ? खुदीन्द्रिय-शरीरव्यतिरिक्तस्य आत्मनः सद्भावप्रतिपत्तिः (अभिप्रेता) । न च धर्मिण्यया नैरात्म्यमुक्तं परैः । किं तर्हि ? स्वरूपनिरीक्षादुपलब्धेः । मित्यस्या हि धर्मिकत्वं विरोधि, नामसद्भावस्य । तस्य चात्र सद्भावः परैरक्षितः प्रतिपाद्यते । न पुनरात्मनो विद्यमानस्य मित्यताऽऽद्येव प्रति समाधिः (प्रतिपाद्यते) । न चान्य उल्लम्भा इव, अत्र चान्य इत्येतावता नैरात्म्यम् । तस्मात् अहंप्रत्ययस्यैव । कार्यरूपव्यतिरिक्तः आत्मा अस्तीत्येतात् वक्तव्यम् । सः अद्य इत्यतिरिच्यते । अपेक्ष नुक्तिः, धर्मिकत्वात् तावितेऽपि (आत्मनः) अतिक्रमे आत्म्यतैव हीयते इति । (भोक्तृत्वा हि आत्मता, धर्मिकस्य भोक्तृत्वेव हीयते इत्यर्थः) । जेप वाचोयुक्तिः, स्वप्नानां स्वप्नता निमित्ति न हीयते । भोक्तृत्व हि आत्मनः स्वल्पम् । भोग्या च स्वप्नानाम् । यदा धर्मिकत्वेऽपि भोग्यता नास्तेतु शक्यते स्वप्नानां, तथा भोक्तृत्वमपि आत्मनः । तत् इदं (तस्मात् भाष्य) धर्मिकत्वम् । (समाधत्ते -) अनात्मनो मत्तत्, यस्य एवविधानि चोद्यन्ति । मेति मो. किमिति धर्मिकता स्वप्नानामुच्येति । (वृच्छति पूर्वपक्षी -) किमिति चोक्तं । (समाधत्ते) भोक्तृत्वात् । वृच्छति पूर्वपक्षी -) भोक्तृत्वमेव धर्मिकता स्वप्नानां इति विनिय राज्ञा । नेपं राजाशा, नयासा क्षेत्रा । कथं । भोक्तृत्वमेव कार्यरूप धर्मिक इति नास्ति न. प्रमाणम् ।

कस्मात् ? अनुमेयं हि कारणं कार्यतः । अतश्च त्रिधा सिद्धिः । (यो हि भोक्तारमनुष्णपचति, अन्धुपगच्छ-त्यसौ भुक्तिरुपां क्रियाम् । तस्य कदा चित्तु कार्योदयात् कारणानुमाने प्रवृत्ते ततोऽनुमानात् त्रिधा सिद्धिर्मति । क्रिया च धर्मिकस्य स्थात् आ पन्निप्यतेः इत्यनुपपदम् । तस्मात् भोक्तारमनुष्णपचति, भुक्तिरुपा त्रिधा अङ्गीतुवन्तिः स्थिर द्रव्यं अङ्गीकृत्योपम् । स्थिरद्रव्योपरि च, धर्मिकत्वे नास्ति प्रमाणम्) । क्रियाफलरूपनिबन्धनोऽयं धर्मिकत्ववादः (त्रिधाया हि अस्मात् कदाचिकं कार्ये आगतुकत्वमात्र कारणं अनुमानपत् द्रव्यमेव धर्मिकत्वं नयति । त्रिधाया तु अङ्गीकृत्या तत् एव कदाचिकं कार्यस्य उपपन्नत्वात् धर्मिकता द्रव्यात्मवत्पत् न चययते । अथ त्रिधाऽङ्गीकारः एव न त्रियते, तदा कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च न सिध्यति । तदाह -) एतन्निवृत्त्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्येव । तदाद्ये च आत्मनोऽपि । परिणतिस्वभावात्तानामिदं कार्यकारण इति स्वयन कर्ता भोक्ता इति च (अतो भोक्तारमिच्छता अवस्थ-द्वयीकरणयोः क्रिया । सा च स्थिरद्रव्याद्गीतारनिबन्धन । स्थेना च द्रव्यस्य प्रत्ययिज्ञाऽधीन, इति मन्वानो भाष्यकारः सत्यमिदं प्रत्यय उपदर्शितवान् इत्याह -) तस्मात् अहंप्रत्ययमनमानसिद्धौ, सिद्धेऽपि बुद्धी प्रियस्य धर्मिकत्वेति किं कर्तृत्वभोक्तृत्वा इति मन्वाना सुप्रथमिद्य प्रथमदुःखनान्नात् भाष्यकारः । अत एव च नैरात्म्यवादिनः सुदुर्मुहः, धर्मिकता अस्तिविरता च आत्मादयन्ति आत्मनः ' चर्मोत्तमश्चेत् शोऽनियः यदुक्तं भैदस्यम् ' इति । तस्मात् भोक्तृत्वमेवेति । सुक्तं भोक्तृत्वमेवेति, कर्तृत्वोत्तमत्वात् विरुद्धेति निरिक्तत्वात्तानतः । सर्वगतत्वाच्च निश्चयव्यम् । प्रतिपत्तं च सर्वगतत्वं सर्वं सुशोभसम्भत् । तदि अस्मान्-गमने निश्चितं विरुद्धमिति । (सत्ता तावदात्मनो सर्वं सुशोभसम्भेन सिद्धा । सेदानीं गमतपूर्विका इति नास्ति प्रमाणम् । विनाऽपि यामनेन न कस्य चिदुत्पत्तिः । सर्वगतगमने तु या सुशुभानुत्पत्तिः, सा प्रादेशिकत्वेन सुशोभानुत्पत्तिः । प्रादेशिकत्व च सुशोभाना आत्मनोऽपि सर्वगतान् मनस्य

प्रादेशिकत्वात् । आमेव यत् धारीत्याये देशे नोपपन्न्यते, तन्नाम प्रादेशिकतौ ज्ञानस्य हेतुः । गमैव ज्ञान तन्नेरोपपन्न्यते इति । परिश्रुति-) चरुनामिका क्रिया अङ्गीकृत्य अनिष्क्रियता उक्ता, न पुनर्मौगोपचावधि । तस्मात् सुशुभ्यते कर्तुंभोक्तृत्वैवामेति । तस्मादुपपन्नोऽय ग्रन्थः ' अद्विदमदर्शनं ' इति । विषयप्रत्यभिज्ञा च एतन्निबन्धना इति शब्दाधिकरणे उपपन्न्यते (स एवाव गमर इति येव प्रत्यभिज्ञा, सा पूर्वापरानुगतानुवर्तिविद्युत्तनुगविद्युत्प्रतिष्ठानिमित्ता इति शब्दाधिकरणसमीपे प्रथमश्लेषे उपपन्न्यते, त्विरेऽनुभवितरि सिद्धे विषयप्रत्यभिज्ञा यथा स्यादिति) । ' प्रत्यक्षा-मनि चैतद्व्यति ' इति कथार्थस्य सिद्धये । भोक्तृत्वस्यैव । कथं ? प्रत्यगात्मनि भोगदर्शनात् । यदि परोऽपि अहमस्यस्य विषयतामापन्नते भोक्तृत्वज्ञानमाप्नोति । भोक्तृता चात्मा कृत्युत्तम् । ' न परम ' परो ज्ञातो योऽन्योऽर्थाविति प्रथमिज्ञाऽनुपपत्तिः । ' यथा-यमहाशब्दः ' इति अहमशब्दोपपत्तिः तर्हि किमर्थः ? यदि परमपहवाय (' न यम अहं इतिम शब्द प्रपुञ्जमान अरिमन्त्रैरेतन्नेन न्यपदिशामः ' इयेव अपह्वं कर्तुम्) । नापहवाय, (किन्तु परप्रतिपक्षये । किमिति तर्हि अपह्वः ? साक्षात् हेतुत्वाशङ्कानिराकरणाय । परेण हि साक्षात् हेतुता मन्वानेन आत्मन्यपि अहमशब्दोऽस्ति इति प्रदर्शित ' परत्वापि अहमशब्दो भक्त्या दृश्यते ' इयेवमादिना । ' न यम ' इति न साक्षात् हेतुतया इदमुपपन्न्यते इति प्रकटितम् । हेतुर्न्यप्रदर्शनीयस्तु शब्दप्रयोगः (प्रत्यय एव तु साक्षात् हेतुः) । ननु च ' अह मन्ध्यामि ' इति न हेतुर्न्यप्रदर्शनीयमात्रतया दृश्यते एतदुक्तम् । अत्र हि अहमस्ययोऽपि स्यमिनायैव उपपन्न्यते अत्रान्नात्मकत्वादान्नतः । तस्मात् शब्द एतन्मन्वानतामापन्नते इत्याशङ्कनीयमिदम् । किमिति निराशङ्कैरेव गम्यते ? (उक्त-) किमशाहाङ्कनीयम् (नाभ्येवाशङ्कनीयम् । पञ्चादित्याह-) इदमयमशब्दो हि कापरमम् । प्रत्ययान्नाप्राये च वस्तुनि शिद्धप्रत्ययान्नात्मन्मन्वानता गौरवपत्ते, गौरवैक इति यथा (न कदाचिदपी गदीक गीत यद्विपर्ययतामापन्नते) । गीतः उपपत्ते इति चेत्,

परिहृत स्वैव । तस्मात् अस्मिन्नेदं प्रत्यय एव अहमप्रत्यय आलम्बनम् । ब्राह्मणमपि अमुनेवायमनुवदति ' अर्थापो न हि शीर्यते ' इति अशीयतया भोक्तृत्वमात्मनः । विनश्चर च विज्ञान इति तद्व्यतिरिक्तालम्बनतामापादयति । स्यामोहोऽयं अहकारप्रतिपक्ष इति न शक्यते वक्तुं ' यद्य च तुष्ट करण, यत्र च मिष्येति भवति प्रत्यय, स एव अहमीचीनः प्रत्ययो नान्यः ' इति सिद्धत्वादास्यार्थस्य । यदि पर श्रुतविद्योगे विभक्तः ' गतुगलम्बते तदवद्, गतोपलम्बते तत् वक्तुं ' इति नामस्तेभ्यः । ' विदुषि नोक्तं वाच्य ' इति अन परिहारः । तस्मात् यथायोऽयमर्थवाद्: ' स एव यद्युधुधी यत्रमानः ' इति ।

' आह यदि विज्ञानादप्यदस्ति विज्ञात्, विज्ञानमपास्य तन्निरदर्शता इदं तत् ईदम चेति ' भिन्दि चोच्यते ? इदमत्र चोच्यते, तदेव न ज्ञापते (इति) । कथं न ज्ञापते ? किवा स विज्ञानस्य आत्मनोऽहमप्रत्ययः प्रमाणातया उपपन्न्यते, येनदमुच्यते विज्ञानमपास्य तत् निर्दर्शयितव्यमिति, अनेकप्रकारालम्बन हि यत्र ज्ञानं, येनदमुच्यते वस्तु ' इदमपास्य इदं निर्दर्शयिताय ' इति, इदं तु एकतामकैव सवित् । तस्मात् इदं व्युदगनीय इति तमसि पदम् (अयमीक्ष्य प्रवृत्तम्) । अत्रोच्यते । अयमस्यामिप्रायः, शेषके शात्मनः ज्ञानशातुणी न भवतिरिक्ते शक्यते वक्तुम् । न च अपास्यैव ते रण्डिदस्तीति सिद्धम् । तस्मात् ज्ञानशातुणी व्युदग्य प्रपुञ्जप्रमेयतया निर्दर्शयितायम् (इति) । ' अश्लेष्यते, स्वर्धयेच, स भवति, नापी अन्येन शक्यते प्रवृत्त ' इति । निरिदमश्लेष्यतामापन्नते ? किमिति ना नोपापत्ते ? कैवेयं पुरोक्तं (वृत्तिकारम्ये) एकालम्बनानेकारता प्रथमस्य अभ्युपगता भवति । अविचैकपरायोऽयं, नात्र अभ्युपगते रोषः । (एकप्रत्येनाह-) ननु च अहमस्योऽयं ' अद्विदमदर्शनं ' इत्युपपत्ता, नाहमहमदर्शनं इति । एव च कति केयमनेकारता ? तस्मात् ' अविचैकः परमावर्ता पदम् ' (भारति. २।३०) । यदि हि आत्मशब्दात्पञ्चनश शेषता उक्तवता प्रमेयतन्तद्व्यताया, तदा एतन्नेवमममिष्यत् । इदं तु सर्वैयमममम-

तत्रैव संविदुच्यन्महा । तस्मात् प्रीयन्तेत्याद्य एवायम् ।
 कथं तत्रैव तत्र साधते । नहि यत् सपैर साधं, तत्र
 तत्रैव माधत् भवितुमर्हति । तस्मात् गन्धगुत्तरम् ।
 'यथा कश्चिच्छुमान्' इति अनेनापि निदर्शनेन
 कर्तुं करणान्तरनिषेध एव निश्चीहृतः ।

ननु चाम कर्मन्तर (पुरः) करणान्तर (चक्षुः)
 सिद्धे मेधात् (स्थात्) विनिर्दं निदर्शनं ? कर्मन्तरा-
 भावतामान्वात् । तस्मात् कारणदोषरहिता भविष्यतीना च
 संविन् आत्मास्ति ये हेतुः, भद्रतु कर्मन्तर मा वा (अस्ति
 च आत्मस्यपि संविन् । अतः अस्त्यात्मा यत्रपि कर्मन्तर
 भाविते) उक्तं च 'यथाऽन्यगम्यन्ते अर्थाः तथा भावन्ति ।
 न तथा, यथा भावगम्यन्ते' इति । अथपि ब्राह्मणं भवति
 'शान्तायां वायि' इति । ग्यातुते अन्वय कर्तृत्वा कथं
 कर्तुं शक्यान्तरागोवे यस्मते इति प्रश्नः । वाग्दर्शने च वर-
 गान्तराभाविनिदर्शनायम् । 'आत्मज्योतिः सद्भाविदिति
 होमव' इत्यवसर्थः पूर्वोत्तरव्यवहारया प्रदर्शितः ।
 एवं च 'अज्ञो न हि यस्मते' इति ब्राह्मणमुपपन्नम् ।
 ननु चाप्य अज्ञादतौगन्व्यथा । (उत्तर-) ननु न
 भूत भवता 'आत्मज्योतिः उद्गाद्' इति, इदमपि किं न
 भूत इयोः भूयोः तदनुरोपेन (स्वयज्योतिष्वातुतेपेन)
 अस्व अग्रदणश्चुति. आपेक्षिकी, न पुनः आत्ममह्यं
 अन्त्या (परपुरगामिमायेण) न्यरुपायते इति । का
 युक्तिः ? स्वयज्योतिर्प्रेरणे गुणवाद्यस्यासंभवात्, अज्ञादने
 च आपेक्षितत्वा उपपत्तेः । आत्मा ज्ञातव्यो मन्तव्यः
 इति चाविरोधात् । एव च स्वयंज्योतिष्टममुपपन्नते इति ।
 ननु चैव तपि कथं परमे प्रतिज्ञादविषु जाकवते ? परम्य
 थायं चाप्यमारम शास्त्रभाषणा भुवीना च । स्वसंवि-
 देव आत्युपायता प्रतिपद्यते । अत आत्मना संवेद्यते न
 परेणेति । सर्वबुद्धयेषु च पराधीनत्वं सविदस्ति इति
 सिद्धा । परसविद्विषयपद्वेन चोपदेनात्ता तदेवात्, तद्विदं
 'नेति नेति' इत्युच्यन्मन्म् । ननु च गुणादयोऽपि
 स्वयमेवा एव, हेडपि परेण नेव परत्वा. सवेद्यन्ते ।
 कथं तेभ्योऽन्यत्वा परमे उपदिष्ट आत्मा भवति । तत्र
 भाष्यकारेण लिङ्गावयवमत्तया परिणामगम्यन्ते एवेयुक्त्वा ।
 तद्व्युत्पत्तिव, आत्मनोऽपि प्रज्ञात् । तत्रापि चेष्टाऽनुमान

म्यप्युच्यन्मन्म् । अतः प्रतिपन्नोस्वाती कथं विद्वि-
 दिष्यते ? तद्विदमनुकथिततुरोक्षेयम् । चेष्टा हि कारण-
 रोपनिघावरणत्वा उच्यन्महा । गुणादप्यु च्छम्यन्तेन-
 टिग्याकारिगम्याः । कः पुनरन्वयोऽस्तिोः ? अनेनापि
 (चेष्टाऽनुमानेन) परसपैर (आत्मनः) संविदनुमीयते ।
 अत्राप्येवया इति विद्येवः । (चेष्टा हि गान्धकार्यम् । तेन
 चेष्टातो यदनुमानं, न तत्रापीन् भूभ्रान्नादीनां गुणादिवार्य-
 तान् अनुमानं वापैः । तेन चेष्टातो नामा प्रतीयते,
 भूमद्भारिमिभ्यु गुणवदपः प्रतीयन्ते । तेन परमा
 नानुमाननोऽपि परेणगम्यन्ते, गुणादप्यु अगम्यन्ते
 इति विद्येवः) । कथं पुनः अर्थमन्वयुत्तरव्यपत्ति (यदि
 अकार्यंभूता चेष्टा आत्मनः, तदा कथं आत्मना असंयदा
 तवी आत्मानमुत्तरव्यपत्ति), कथं वा अन्वयुत्तरव्यपत्तिः
 पुण्यान्तरव्यपत्तिवयेः स्वत्वमपि विपर्ययाद्युत्तरा निरस्यति ।
 (उत्तर-) विपर्ययाद्युत्तरव्यपत्ति म्मः । (प्रदनेनापि
 अन्वियम्यन्ते यदा पुण्यान्ते रिष्येदो नागम्यन्ते, तदा
 स्वविषये या विपर्ययाद्युत्तरा, छा निरुतेते एव । चेष्टा-
 ऽनुमानेन हि वादशी मम आत्मप्रतिपत्तिः, तदन्वयेव
 अगम्यपिनि प्रतिपत्तिः सद्यशी प्रतीयते । प्रवेणम्य
 वामन- न विपरीतत्वमप्यमगम्यते इति युत्तर-
 निवृत्ति-) न वाग्दर्शने संविधना उपपुगपते इत्युक्तम् ।
 तस्मादुपपन्ननिर्दं ज्ञानर वचः । उदमाऽन्यत्र कथने
 पावनपैरोऽन्यत्वा । कथन च प्रमाणान्तरपूर्वकं इति न
 लक्ष्यमप्यवधारयोर्विद्येवः ।

यदप्युच्यते 'विज्ञानमात्रस्य तद्विदस्वता' इति,
 ननु च दत्तोत्तरमेतत् 'स्वयंवेद्यः स भवति' इति ।
 दत्तोत्तरस्य च पुनरन्यथातो नोपाद्यते । अपाय-
 गमिप्रश्नः, नैवेदमात्रेत्तर (इति) । कथं तर्हि बह-
 नारम् । यदि न कथं विदुत्तर, विनेतावता तदुत्तरेण
 भवितव्यम् । (दूरागवादी आह-) ननु च तद-
 नन्तरमभिधानात् तदुत्तरमिति गम्यते । (एकदेवताह-)
 पुनः प्रश्नमिवात्ता नोत्तरमवेष्टि । लिङ्ग म्मायं
 वदीयः । (सिद्धान्ता आह-) तद्विदमात्राऽन्यत्वात् ।
 सम्यं तथैवोत्तरम् । 'स्वयंवेद्यः स भवति' इतीद-
 मपि लिङ्गादेव उच्यतस्यवतीने । ग्याख्यातं वाप्य तद-

एकरणत्वमर्थम् । पुनः प्रथमं इदानीं किमर्थः ? अस्मिन् किं विद्यमानम् । (अवलम्बमाह -) अथ ' इदमहं वेदमि ' इति उच्यते, नाकारान्तरकल्पना । विज्ञान-विश्लेषश्च तु ग्रहणं न प्राप्नोति स्थानुतावयमात् (विषय जानन्नात्मा अग्रगण्यते इति विज्ञानरहितस्य आत्मनो ग्रहणं न प्राप्नोति इति विज्ञानस्वापि ग्रहणेन भवित-व्यम्) । विज्ञानापगमे च रूपात्तरानुपलब्धेः पुनरपि ह्यन्यत् । (विज्ञानं हि दृष्टमात्रं केन चित् रूपेण ग्राह्यं, रूपादिरहस्यं ब्रह्माभावात् । तत्र च नीलरूपस्तिरिक्तरूपात्तरानुपलब्धेः तस्यैव नीलरूपता प्राप्नोति । तत्र च अपेक्ष्यता ज्ञानान्ता प्राप्नोति) । तस्यात् (विज्ञानग्रहणनिवन्धने कदापि भवसिद्धे) विकल्प एवायं अहंकारप्रतिषेधः । (इदं तदवलम्बम्) इति पुन-रवन्वाहः ।

' यदि उपायमेव प्रतिषेधति ' इति किमभिधेय-मुक्तवादिनः ? इदमभिधेयं, ब्राह्मणुकारिता हि ब्रह्म-स्थोक्ता, न मातृकानुकारिता व्यापृतावस्था अनुपायवयैव (उपायवयैव इति ऋतुप्रवाहः) उपन्यस्ता । कथं अनुपाय उपयं शक्यते कथयितुमिति । तद्विदमाह - ' यदि उपायमेव प्रतिषेधति न शक्यते उपायमन्वरेण उपेत्यसुपेतम् । अपमेवामुपायो ज्ञानज्ञानमगंता-मिति । ' तथा, कः द्युक्ते नाम ? यत्र दृक्कल्पमस्ति ' इत्यनेन किं समर्थितम् ? इदं समर्थितं, यथा न द्युक्तमन्वरेण द्युहोऽपगम्यते । तथा न ज्ञानमन्वरेण ज्ञेयमग्रगण्यते इति । ननु यैवं द्युक्तानुपुद्वरेण द्युहो बुद्धिः (एवं ज्ञानपुराणैव ज्ञेयैः बुद्धिः) एवं च आनभिधेतोऽर्थे, समर्थितो भवति । न आनभिधेत । एतन्नदनेनोक्तं, नोगमन्वरेण उपेयाना-मुपेयत्वमिति । यत्र यथैतोवयत्र तथैव तस्य, ज्ञानस्य तु उपायवयैः तत्पुनः तत्र न संशय इत्युच्यते । तस्यात् सर्वविज्ञानानां ज्ञेयता आत्मनः सिद्धता भवति ' अद्विद-मद्वयं ' इति (तस्यात् सर्वज्ञाननिरपत्ता स्थिता आत्मनः अद्विदमद्वयं इति भाष्येण) । इवायं विदोपा, अनु-मानादिपक्षे प्रत्यक्षता (साक्षात्कारेण प्रतीकप्रयमानत्वात् अज्ञाननः अनुमानादिपक्षे प्रत्यक्षता) । निरवयवैः

प्रमाणभेदः, न प्रमानुभेदात् । प्रमातृरूपता तु ज्ञानस्य अनाशङ्कनीयैव, अनाशङ्कितत्वात् (केन चिद्वदिना) । युक्तं चेत् यत्रागद्विद्य कर्मप्रपणत्वात् कर्मणः स्वकर्मकस्य (स्वकीयायाः क्रियायाः कर्मप्रपणत्वात्) । यदपि शत्रु-तैव ज्ञानादृते न शक्यतेऽवगन्तुमिति, तदधीनत्वात् तदवगतेः । यदुक्तं ' न च रूपान्तरोपगच्छिः ' इति, तदपि प्रत्युक्तं ' काम विज्ञानमपद्व्युत्तैव नार्थः ' इति । तस्यात् विद्वन्मान्त्रव्ये इति । यत् पुनर्ब्राह्मणं ' न प्रत्य-संज्ञाऽस्ति ' इति, तत् पूर्वोत्तरभङ्गात् एवमेव ब्राह्मण-न्तरेण न्याख्यातम् । एव च अर्थवादायैव उपपन्नैवेति । ' न चैव विशिष्टाब्दः ' इत्यपि प्रत्युक्तम् । ननु च ए एय. इत्युपपन्नार्थं, ' स्वर्गं लोकं याति ' इति कथं, अधिवृत्त-चामसिद्धे. सिद्धम् ।

यदुक्तं ' अहंकारममकारौ अनात्मनि आत्माभिमानौ ' इति, मूढितरुपायाणामेववत् कथनीयं, न कर्मसद्भिना इत्युपरम्यते । आह च भगवान् द्वैपायनः ' न बुद्धिभेदं जन्त्येदज्ञाना कर्मलक्षिणात् ' (भर्गो. ३।२६) इति रम्याधिकारे । तस्मान्न विद्वन्मत्र भाष्यकारेण भगवता यवनान्तरानुसोधात्, नाशानात् इति । वृहत्ती-ऋतु. पृ. १४७.

७ आत्मवाद्: । यत् प्रत्यक्षविषयं यत्रमुन्यन्तं ' स एव यथापुथी यवमानः भवति स्वर्गं लोकं याति ' इति ह्यत्तं शब्देन प्रत्यक्षं शरीरं यज्ञानुपसंयुक्तं उपदि-शति इति । तदभिधीयते, अर्थवादात् अस्व अन्यस्व-त्वात् न स्वार्थे प्रमाणान्तरनिरोधो दोषः । न च निरोधोऽपि विद्यते । नहि ज्ञानेन शरीरस्य स्वर्गगमनमुच्यते, किं तर्हि ? आत्मनो यच्च एतत् शरीरं, शोऽपि हि शरीर-शरीरिणोः अपेक्षितोपरेण शरीरस्थेन यज्ञानुपलब्धेन प्रत्यक्षत्वेन च स्वपदिदते । आत्मनो वा स्वर्गगमनं शरीरे उपपद्यते इति नास्ति निरोधः । यत्रमानात्तोऽपि तस्यैव आत्मामित्वात् शत्रुताया वाचकः । न च शक्यते तस्य काश्चित् आशङ्क्यं वक्तुं, भुक्तिविद्योपात् । सर्वेन हि शत्रुभोग्युत्पन्नयोः कामानाधिकरणं दृश्यते । यथा अत्र ' यवमानः स्वर्गं लोकं याति ' इति । यथा ' य एव विज्ञानमि विदुते ऋत्तो देव ' ' य एव विज्ञान

द्विसंशेन पत्रते स्वर्गमेव लोकाग्नेयि । तथा उग्रनिप-
 स्तरपि ' संकल्पदेवाय विनाः समुत्तिष्ठति ' इति
 कर्तृत्वमिषामिष्या पठना आत्मनः संकल्प प्रथि कर्तृत्व-
 मुक्तम् । संभवति च सर्वगतव्यभि आत्मनो याग-ज्ञान-
 प्रथन-संस्कारादिषु साध्यादेव कर्तृत्वम् । नहि सर्वं स्पन्द-
 मेव क्रियासुचमच्छामो वैशेषिक्यात्, येन आत्मनः
 कर्तृत्वं न्यात् । घाल्यममस्य क्रियात्वात् । स्पन्देष्वपि
 प्रयोगवत्येन अस्यैव कर्तृत्वं संभवति । प्रयत्नेन हि असी
 शरीर स्पन्दे प्रयोजयति । साध्यातु न संभवति, सर्वगते
 स्पन्दस्यासंभवत् इत्यनेन अपिप्रत्येन पुराणेषु उग्रनि
 पत्रं च अर्तुत्वमदाः । ... (कर्मादपि-) प्रतिपादित
 मिषा एषामानः सर्वगता नित्याः । एवं च पद-
 सुत्तारिष्यत्वात्पि युक्ततए भवति । अ. तर्पणादे
 १. ११९-१२५.

● आत्मयादेन (औपसिन्धुस्यन्यायगतं)
 स्वर्गमनसमर्थः आत्मा साधित । षाळ १. ७

● आत्मविषयको विचारः अपूर्वाधिकरणे कार्तिके
 भूयसा मृतः । सः ' अपूर्वाधिकरण ' इति चिन्तो
 कार्तिके द्रष्टव्यः । के

● आत्मसमाप्तोपगणपक्षेऽपि अरुणोदेव
 उपायरोहणम् ॥

प्रथमरोहणं तु आत्मसमाप्तस्य लौकिकेऽप्राये
 ' यत्साहित्यमिदंमिष्यामानो न जायते, यत्रान्यं दीप्यमान
 पत्राव्येत्तद व्याहृत्य होतव्य ' इति विधिना लौकिके-
 ऽप्रायपि होमविधानात्, पूर्वे लौकिकव्यभि मन्त्रेण
 प्रथमरोहणेत्तर तस्यैव संकल्पेन वैदिकसंभवात् ।
 ' यत्साहित्यमिदंमिष्यामानः ' इत्यतिशेषेण गणपश्रुणे-
 ऽपि उन्मत्तगिरिसमाप्तोपश्रुतिप्रयोगेण स्पन्मापधित युक्त
 त्वात् । ' उपवेपेणान्नान्नोहति ' इत्यतिशेषेण अरणेऽपि
 सान्ध्यपक्षे एवोपवेपस्य न्यस्तवार्थमन्त् । आत्मनि
 आनोमितस्य अरणोस्पागतोहणेन मन्त्रेण आमारोप
 रथैव वेवप्यारण्ये, गुरुदुपश्रुयोर्विक्रमयोगात् । इति
 प्रथि, आत्मशोपश्रुतेऽपि अरण्येत्त उग्रनरोहणम् ।
 अरणिमवसत्य प्रत्यवरोहणसाधनत्वेन नित्यप्युत्तम्य
 पाक्षिन्वस्सनाऽयोगात् । उपवेपस्य शरणात्तुनिम्नत्वेन

हस्य गीनाप्याभाये अर्गमसादेव्य म्यारण्येत्तपि प्रवृत्ते
 तदयोगात् । प्रमुखा लौकिकी अरण्योऽप्यवरोहणस्य
 अनियमज्ञता गणपारिषिक्त्यादेव साधारणियमस्य प्रत्य-
 र्तिमुक्तत्वात् । प्रथमरोहणस्य संस्कारप्रकारात्वेन
 लौकिकानोनापौ वैदिक गयोगात् । यत्रान्यं दीप्यमान-
 मिति तु होमसायविश्रमर्गमात्नायां वचनेन तावत्स-
 नस्य होमस्य तत्र विधानमित्यरोपः । शुक्रप्योरापि ए-
 तिसिधिव्येत्तमरोहिरं विज्ञानो युक्त एव । तस्मादात्म-
 समाप्तोऽपि अरण्येत्त प्रथमरोहणं मथनम् । यत्तु
 म्मुक्तिगतिरेत्तौ प्रथमरोहणपत्रं गृह्यन्तदकारणं, यत्
 शुक्रपत्रं न्येत्तुमिदंति । सत्रं ३।२।१६.

● आत्मार्थे पृथिवी त्यजेत् इति न्यायेन
 प्रथमविरोधिना बहूनामपि शुशाना वाचनं न्याय्यम् ।
 उपक्रमोपमहारकल्पानगतवेदान्तप्रतिपाद्यैतद्विरोधिना
 बहूनामपि उक्तपदगर्भात्तत्रातिनिमित्तभूत्वर्गमां
 बाधामुपगमात् । सूत्रमपिदिशदिप्रधानपुत्रद्वयविरोधिना
 तद्व्यवहारात् बहूनामपि वाचस्य पूर्ववत्त्वे (द्रव्यसंस्कार-
 ६।१।१८।१८ भा.) प्रतिपादनात् । पराक्रम ६।१,
 ● न च ' आत्मार्थे ' इति, ततोऽपि (त्यजेदेवं
 इत्यस्यात्) शक्यता न्यायेन प्रथमविरोधिना बहूना-
 मपि शुशाना वाचनं न्याय्यम् । ५।१।२.

● आत्मार्थयत्याय । स्वपेक्षवतमानाक्षर । ४
 चोत्पत्तिशिमिष्ठसिद्धाया श्रेण । साहस्री. ६०९

● कारणदोषरहिता अविपरीता च संवित् आत्मा-
 ऽस्तित्वे हेतुः । सुहृत्तरी. १. १०९.

● आग्नेयः मुनिः, अनविहृतः अग्निहोमविश्व
 शूद्र इति मन्त्रेण च । भा ६।१।१२६. ● आग्ने-
 याग हिष्णदान क्रतुवाच्यकरण च उचितोपे आद्यार्थे
 निषेधे । उपेयपि अहशयै कर्तव्यमेव । आग्नेय अग्नि-
 गोश्रेयसः । वि ६।२।२६.

● आग्नेयी इत्या भूगर्हा भवति । आग्नेयीमपत्र-
 गर्भमाहुः । अत्र कुशौ अन्व्य. विजले इत्यग्नेयी (इति
 पूर्वपक्षे ६।१।१०) । न च आपत्ता आग्नेयी, गोत्र
 इत्यत् । नहि अत्रशब्दात् अयं तद्विदं उच्यते ।

उमर्धाना हि वदित उषधते । न च अमगन्दस्य सामर्थ्यमस्ति । भा. ६।१।३।१९.

॥ आधर्वर्ण सूक्तं = 'छन्दोगाथ बृहद्रथय' इत्यादि । परमर्षमयूयः पृ. ९. ॥ आधर्वर्णपथ (वेदस्य) प्रीतिप्रसन्नमस्त्वता । शा. १।३।३ पृ. २७. ॥ आधर्वर्णमर्षानुक्तमथर्षा ' यत्र सर्गाणि छन्दसि इत्युच्यते, तत्र माध्याह्निकमाख्यानानि सम्यं छन्दसि जानीयात् ' इत्युक्तम् । संकल्प. ४।२।२.

॥ आदावन्ते च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि वृत्तयेति न्यायः । जगत् उषसे प्रादु नासीत्, प्रलयत् परं च न भविष्यति, इति मध्ये दृश्यमानमपि तारिक न भवति इति । साहस्री. २९२.

॥ आदित्यः एक एव, न नाम । भा. १।१।६। १५, ॥ आदित्यः नित्यः । ' नित्यः कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्वात् वायुः आकाश आदित्यो वा ।' १।२।१।१०.

॥ 'आदित्यः प्रायणीयः पयसि चक्षः' इति पयसि प्रणीताधर्माः उषधनादयः कर्तव्याः, न तु सांनस्यधर्माः कर्मापाकरणायः । (आदित्यः अग्निदेवताका) वि. ९।१।१०. ॥ ' आदित्यः प्रायणीयश्चक्षः ' इत्यत्र चक्षपदस्य ओदनः इत्यर्थः, न तु स्थाली । 'अदितिभोवनेन' इति वाक्यस्योपात् । शा. १।३।५ पृ. ३५.

॥ ' आदित्यो यूपः ' इति अशक्यत्वात् यूपकार्यसाधने यजमानस्य यजमानकार्यसाधने वा यूपस्य, विष्णुत्वात्वाच्च न विधि, किंतु यूपस्तुत्यर्थेः अर्पणायः । भा. १।३।२।२३-२४ पृ. ३६२. ॥ 'आदित्यो यूपः ' इत्यत्र आदित्यशब्देन यूपस्य स्तुतिः साकृत्वात् । वि. १।१।१५.

॥ आदित्यश्चक्षः प्रायणीये आग्नेयविकाराः । के ॥ आदित्याश्चाजायते घृष्टिः इति न्यायः । प्रजापतेस्तनुना मध्ये अन्नपत्नी नाम तनुः । स चादित्यः । ' अन्नस्य पत्नी पातवित्री सृष्टमूर्तिः । आदित्यात् ० न्यायेन पातवित्कुरम् । ' वेदाम्ना. २।४।१७.

॥ आदित्यस्य (उदयास्तमयवर्षे) अनीधायं वर्णस्य इति मनसा संस्तरन्ती, अतः अनीधायस्य मानसो भ्रमरः अग्निनाभूत् । वा. ४।१।१३.

॥ आदित्यानामयजमन्मूर्तिनि संवत्सरमाषि । तेषु यजमयस्य विध्यन्तः, न तु द्वादशाहिकः । भा. ८।१।१।१८.

॥ आदित्यगदित्यन्यायः । यथा आदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देवान्तरप्राप्त्या अनुमीयते, तथा राट्याधुधयोः सवपि लिङ्गं सूक्ष्मत्वात् प्रत्यक्षेण अज्ञानस्यं प्रहीतुं तत्कृतस्यैवदर्शनादनुमीयते, एवं प्रकृतेऽपीति ' त्रियाः ' पा० ४।१।३ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । साहस्री. ५०८

॥ आदित्यपद्योऽधिकरणम् । प्रायणीयन्यायः । ज्योतिष्टोमे प्रायणीयेषु अग्निदेवताश्चरुपयसि प्रदेयधर्मा न कर्तव्याः ॥

प्रदानदर्शने श्रपणे तद्धर्म, भोजनार्थत्वात् संसर्गाच्च मधुदकवत् । ५।४।५।२२ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे समाम्नापने ' आदित्यः प्रायणीयः पयसि चक्षः ' इति । तत्र संदेहः किं प्रदानार्थाः पद्योधर्माः पयसि कर्तव्याः, उत नेति । यदि प्रदानार्थमेतत् पयः, ततः कर्तव्याः । अथ श्रपणार्थं, न कर्तव्याः । कथं संशयः ? सहमीनिर्देगात्कूपणार्थं पय इति गम्यते । देवतासंभवस्य तु चरेत्परिहारेण पयसि धूपमाने वाचस्पतेदायज्ञा । अतः संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रदानार्थमिति । कथम् ? आदित्यश्चक्षमेवेति, स च पयसि इत्येव अनेकार्थविधाने वाच्य भिद्येत् । तत्रापि चेमी अर्थो अतो वाक्यात् अवगम्यते, अतो न वाचस्पतेः । तथा च न वाचस्पतेः, तथा अश्रुति-तन्त्रम् । तत्र अधिकरणसंशये विधीयमाने देवताश्रयणा-पगतिः नास्त्यन्वेत्, प्रमाणात्तरेण अप्राप्तत्वात् । देवता-संशये विधीयमाने हि ये निर्दिश्येते चक्षपयसी, तयो-निर्देवतामर्थ्यात् वाक्येन संसृष्टं गम्यते, तत्र देवतासंशयते । तत्र अर्थार्थं पयसाधयश्चक्षमेवेति । (पयः आधारी दस्य सः) आह । वाक्येन दे चक्षपयसी गम्येते । न तयोः संसर्गः । उच्यते । यदा दे गम्येते, तदा प्रयोग-पचनेन यौगपद्येनेत्येवंप्रते । तत्रार्थात् संसर्गः । एक-त्वाच्च वाक्यस्य समुत्पत् । तेनाप निर्देगः पय विचक्षितः, नापि श्रुतार्थगत्तो गम्यमानोऽपि विधीयते । एतं तु

निर्देशः क्रियते । संसृष्टे चक्षयसी कथ गत्येवात्मानि ।
 तत्र चरुसंसृष्ट पयः चरी त्यग्माने नियत त्यगते ।
 तदस्य प्रदानदर्शनं भवति । पयसा भक्ष्यमाणस्य तस्य
 प्रदानं कथं स्वादिनि सप्तमी निर्दिश्यते । तस्मान्नोन्नयने
 चागार्थमेतन् पयः । भोजनमिति सारूप्यात् यागमाह ।
 तस्माच्च पयः प्रदानार्थं पयोधर्मः संभव्यते । आह । न
 त्यागमात्रं यागः । देवतामुद्दिश्य यस्त्वागः, स यागो
 भवति । उच्यते । अयमपि अदितिदेवतामुद्दिश्य यागः
 क्रियते इति । आह । न पयसः अदितिर्देवता । नहि
 उद्देश्यमाणेण देवता भवति । या पया ध्रुवते, या वसा
 देवेनेति । चरोश्रया ध्रुवते, न पयसः । उच्यते ।
 तन्मयस्य निर्देहात् । तन्मयेन देवता संभव्यते ससृष्टेन
 मयूदकवत् । यथा ' दधि मधु घृत घाना उदकं तत्
 संसृष्ट आजापय ' इति भवति । एवमेवेदं द्रव्यं यद्यपि
 सप्तमीनिर्देशे, सप्तम्यर्थेऽपि चिह्नितत्वात्, निर्देशमन्वय
 विरहितत्वात् । यद्योऽने दधि दत्त्वा भक्ष्यवहर्त्थमिति,
 ओदनस्य निर्देशमानं विवक्ष्यते, नातिरुक्तत्वम् । एव
 मिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् प्रदानार्थं पयः । प्रदानार्थांश्च
 पयोधर्मः कर्तव्य इति ।

संस्कारप्रतिपेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥

भाष्यं— एव च कृत्वा प्रदेयसंस्काराणां केना चित्
 प्रतिपेध उपपन्नो भवति । ' अयमुपा वरानपाकरोति ' ।
 ' अयश्चित्रमिति या दोहयति ' इति । प्राप्ते हि प्रतिपेधो
 न्याय इति ।

तत्प्रतिपेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥

भाष्यं— तत्प्रतिपेधे पय प्रतिपेधे, तथाभूतमपि
 लोके वर्जने । पयसा मिथ, पय दान च । न चैष
 अयार्थस्य द्रव्यस्य धर्मः । यथा धणार्थं पानीयम् ।
 तत्प्रतिपेधे, तैले घीने पानीय न पातन्यमिति तिलेभ्यं
 यज्ञार्थं पीयते । न च तथाभूतस्य वर्जनात् पयो लोके
 एव भवति । भोजनार्थं हि तत् । यथा हि लोके पयः,
 तद्विहापि भविष्युमर्हतीति सामान्यतोऽहं व्यपदिष्टम् ।

अधर्मं स्वप्रदानात्, प्रणीतार्थं विधानाच्चतुस्य
 स्वादुसंस्कारः ॥ ३५ ॥

(अत्र सर्वपुस्तकेषु अधर्मं चमप्र० इत्येव पाठ उप-
 लभ्यते । भाष्ये तु ' अधर्मात्वं तु पयसः ' इति मूले मुद्रितं,
 ' अधर्मेकं तु पया ' इति टिप्पण्य पाठः प्रदर्शितः । अस्य
 तावत् सिद्धान्तात्प्राज्ञान्त् द्रव्यद्वय आनयक एव ।
 पठितश्रावो भाष्ये । परतु सार्वनिकशब्दो तु-शब्दो न
 लभ्यते । तस्मात् सार्वनिकः पाठो न समीचीनः
 इति स्पष्टम् । एवं सति ' स्वप्रदानात् ' इति लभ्यम् ।
 ततः पूर्वं तु अधर्मस्य इति वा अधर्म इत्येव वा यद
 स्वादिति चिन्ताया, प्रथमसूत्रे पूर्वपक्षीये ' तदर्थं '
 इति बहुश्रीष्टिणा उक्तत्वात् अनिच्छत्ययाम् तस्य पदस्य
 पाठात् सिद्धान्तात्प्राज्ञान्त् अधर्म इति अनिच्छत्ययाम् तमेव
 परिशु युक्तं, न तु व्यधर्मत्वं इति, वैरूप्यात् । तयमै-
 अधर्मः इति हि सुत्रा विप्रतिपत्तिः, न तु ' सधर्म-
 अधर्मत्वं ' इति । तस्मात् अत्र ' अधर्मं स्वप्रदानात् '
 इत्येव पाठ स्वीकृतोऽस्माभिः । निवृत्तकरीयेऽपि अधर्मं
 स्वप्र० इत्येव पाठः) ।

भाष्यं— अधर्मं तु पयः, नास्य प्रदेयधर्मा भवेत्,
 इत्यर्थः । (अत्र ' अधर्मत्वं तु पयसः नास्य ' इति
 भा-पाठः । ' अधर्मत्वं तु पयः नास्य ' इति भा-
 टिप्पणी पाठः, किंच ' प्रदेयधर्मार्थः ' इति भा-
 पाठः । ' प्रदेयधर्मः ' इति तु भा-टिप्पणीपाठः । एवं
 सति भाष्ये भन्वाडश एव पाठः अनुमितोऽस्माभिः)
 उक्तं च स्वप्रदानात् । नहि इदं प्रक्षिपते । नतु चयै
 प्रदीयमाने प्रदायिष्यते इत्येवमर्थे पयसि अयनमुच्यते ।
 नेत्याह, नृतश्चः कथं स्वात् इत्येवमर्थे हि तत् शक्यते ।
 इत्येवमुक्तेः । प्रयोजनपरितः । नहि अन्यथा चतुर्धर्म इति
 इति । न तु मतेन वयसा नेतद्वत्त्वं कृतं । कथम् ?
 प्रणीतार्थं विधानात् । ननु चान्यमर्थः एव भवतीति
 परिहापित एव पयः । संसृष्टमत्र इति भवतीति उक्तम् ।
 उच्यते । अतुल्य-वाऽस्यार्थः । अनुदये चक्षयसी ।
 प्रत्यक्षतोऽधिकरणं वेन पयः ध्रुवते, प्रदेयत्वेन च ।
 पयस्ये यत् वाक्येन प्रदेयत्वं गम्यते, तत् अधिकरणमुदा
 साप्यते । यत्तु वाक्येन प्रदेयत्वं इति, तत्र । नहि पयसि
 चक्षयसि संवन्धो भविष्यति । कथं तर्हि ? पयसि आदित्य-
 इति । उभौ आदित्ययान्तेन संमन्स्येते । आदित्य-

पयसि, आदित्यश्चरित्युभौ चक्षुषःशब्दौ आदित्य-
प्रधानौ इत्येकं चावयं भविष्यति, न चाक्यभेदमशङ्कः ।
पयःआवार आदिषो भविष्यति । तस्मात् पयसि प्रदेय-
धर्मा भवितुमर्हति ।

परो नित्यानुवादः स्यात् । ३६ ॥

भाष्यं— अथ यद्विद्वद्भुक्तं, 'अयत्तुया वसान-
पाकरोति' 'अपवित्रवति मा दोहधनि' इति । नैत-
देषं सति अस्माधेभ्य तापकं भवति । किं तर्हि ! एत-
न्नित्यानुवादश्चम् । नित्यमेतमपि कथमनुपपत्तिः । नैव
अपदेयत्वात् यद्वा यथा अपाक्रियते, न परिव्रवति
गौरुप्रते । ननु नित्यानुवादोऽनर्थकः । उच्यते । न
वयं प्रयोजनवत्तामप्रयोजनवत्ता वा विचारयामः । किमे-
तस्माद्वाक्यान् गम्यते इति परीक्षामहे । अस्माच्च वाक्या-
दिर्दु गम्यते, न यद्वा यथा अपाक्रियते, न पवित्रवति
गौरुप्रते इति । तच्च अस्मिन् अपदेयत्वात्मानं यतुः पतिर्ध-
येति ।

विहितप्रतिपेधो वा । ३७ ॥

भाष्यं— अथवा विहितपेध प्रतिपेधो द्रष्टव्यः ।
विहितं केदा चिद्, यत्तुया वसानपाकरोति, पतित्राति
मा दोहधीति । तस्य प्रतिपेधः अर्थवानेव भवतीति ।

वर्जने गुणभायित्वात् तदुक्तप्रतिपेधात् स्यात्,
कारणात् केवलशान्तम् । ३८ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं, पयःप्रतिपेधे, पयसा सिक्तं
पयसा संयुद्धं च वर्ज्यते इति । तत्र द्रव्यः । तुक्तं
हि श्लेके गलेच्छुषस नर्गनं, तदेव हि तत्र प्रतिविष्यते ।
नित्यं हि उत्सर्जनीभूतं भोजने पयः प्रचरति । यत्र प्रचरति,
तत्प्रतिपेधोऽर्थवान् । यत्र प्रचरति, तस्य हि अपमज्जात्
प्रतिपेधोऽनर्थकः । ननु केनान्मपि श्लेके पय उपप्लव्यते ।
उच्यते । वारणात् केवलाननं, मतमौपथं वा पयः,
स केनान्मपुप्लव्यते । न श्वेतन्म पुनरयम् । तस्मात् प्रायेण
गुणभूतयात् पयः पयोऽनुत्तमेव न मज्जकितान्मनि-
त्येवमर्थः पयःप्रतिपेध उच्यते ।

प्रतथर्थाच्च लेपवत् । ३९ ॥

भाष्यं— अथ कस्मात्पयस्यः परिहारः । उच्यते ।
मत्तदेतत् द्रष्टव्यमिति । यथा 'मज्जापरिणामात् मत्तं न मज्ज-

यित्तमं' इत्युक्ते रक्षितगतमपि लेपं चर्जयन्ति, एवमिहापि
'पयो न पातव्य' इत्युक्ते पयसा सिक्तं पयसा सत्सुद्धं
वर्जयिष्यतीति ।

रसप्रतिपेधो वा, पुरुषधर्मत्वात् । ४० ॥

भाष्यं— न वै परिहारः । परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो
वाशब्दः । कुतः ? पुरुषधर्मत्वात् तस्य । अतएव
ब्रह्मचारिणो मासा मध्वणम् । तत्र तावदपि यो भक्षयति,
यावति मासवसानं विदितं भवति, तस्यापि दोषः, न
श्लेकमत्रोभावि किं चिद् दृष्टमनेषते । न तु पयःप्रतिपेध-
तया । तस्मात् पूर्वं एव परिहार इति ।

शा— 'चरोर्वैवतया योगं पयसश्चरुसंगतिम् ।
विद्वद्भूद्भिर्वाते वाक्यमर्धद्वयविधानतः ॥' (तस्मात्
पयः प्रदेयधर्मवैवतयापाकरणविधिः संवर्धयेत्) । इति
प्राप्ते द्रव्यः 'चरुणाऽऽधारभूतेन पयसा च विज्ञे-
यतः । द्रव्यवैवतसंयमश्च एकोऽर्थोऽत्र विधीयते ॥'
तस्मात् पयसि प्रदेयधर्माः । १०.

सोम— दर्शार्थोद्धारणश्च अग्निदोषार्थत्वाभावेन तदु-
द्धारणधर्मप्राप्त्यभावेऽपि पयसः प्रणानार्थतया प्रदेयधर्म-
प्राप्तिः इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— तत्र अथपि
प्रदानमपि तत्र दृश्यते, तयोः पयसा तत्र तस्यमात्तानु-
भवत् 'दधि मधु पूवमापो घानाः' इत्यादिवत् । मधु-
त्वाच्च पयसोऽपि पागार्थद्रव्यत्वात् प्रदेयधर्माः स्युः इति ।

पि— 'प्रदेयधर्माः स्युर्नो वा पयसि प्रायणीययोः,
चक्षुरा स्युः, पाकहेतुः यस्मात् स्युर्न ते ततः ॥'

भाट्ट— 'आदित्यः प्रायणीयः पयसि चक्षुः'
इत्यत्र पयसि इत्यपि कृत्वा निर्वृत्तम् । पयसो इद्विषयं,
अपि तु चरोरेव, तद्विद्वत्तमानाधिपर्ययेन तस्यैव
देवतासंबन्धात् । पयसश्च अथवा चिद्व्यवहारात्, अतो न
तत्र प्रदेयधर्माः । प्रणीताधर्मास्तु तत्र भवन्तीति प्राज्ञः ।
यन्मुदस्तु संयतनार्थत्वात्, चरो च तदभावात्, तेऽपि
न भवन्त्येवेत्युक्तम् । प्रदेयधर्मोदात्तत्वात् तत्र यद्यपि
नात्या वा चिद्, तथापि आदित्यपश्यते 'अथत्तुया
वसानपाकरोति, अपवित्रवति मां दोहधनि'
इत्यादिमत्तस्मात्प्रायणात्पुत्रादेन यत्तुयादिवत्तुद्वयधारेण
उपचिन्तयते सम्यग्धर्मविवेकत्वात् यथाशक्तः अस्मिन्दिनेति-

वत् । इति प्राप्ते, निरनुवादत्वेनापि अन्वयपर्यवेने
रुग्मन्पर्यायिवशा । अस्तुतस्तु लौकिकसिद्धयपेक्षहणस्यैव
तथा प्रयोजनोद्देशावित्तत्पत्तया अप्राप्तयेन अवश्यविधि-
बन्धेऽपि इतरस्य सर्वत्रैव निवृत्त्यानुवादत्वं न रुग्मन्पर्या-
यिवशा । अतो न तत्र प्रदेयधर्माः । अणुविद्येष्टौ तु
उत्तराधिकरणे वक्ष्यते ।

मण्डन— ' नादित्ये पयसो धर्माः । '

शंकर— ' पयः प्रदेयं नादित्ये । ' १०

● आदित्यवत् (आदित्यवद् योगवचम्) । पयु
एकदेशस्य सतो नानादेशेषु युगपदग्नौननुपपन्नमिति,
आदित्यं पयस्य दैवानामिष (' मूर्त्तं ' इत्यर्थः), एकः
एव अग्नेरुद्देशामरित इव दृश्यते, ... एवं शब्देऽपि ।
भा. १।१।६।१५. ● आदित्यवद् योगवचम् (१।१।६।
१५) । नापि एकदेशेषु तन्वेष्यामिताः सतदा प्राजा-
पत्यवच्छाः संभवन्ति शब्दैकत्वव्याभिज्ञानात् । तथा चोक्त
' आदित्यवद् योगवच ' इति । अत्र एकत्वप्रत्यभिज्ञान-
सूक्तम् । वा २।३।१।१६. ● आदित्यवद् योगवचम् ।
यथा आदित्यस्य नानादेशेषु युगपदुपपत्त्येऽपि न
मैः, तथा शब्दस्वार्थ इति सूत्रार्थः । सु पृ.
१६०. ● आदित्यस्यास्याः पुनः आवयगत्वाही
द्विदिकरणेन आगच्छति । आग्रपगत्वाख्याः पालीकतो
गृहते ज्योतिष्टोमः । वि. ३।१।२३. ● ' आदित्यात्मा '
नाम साम अनुकम् । बाल, पृ. ७२. ● आदित्याद्ययो
प्राज्ञः ज्योतिष्टोमे तृतीयमवने । वि. ३।६।९.

● आदिदाः वस्तुमन्वायावेशिनो भवन्ति । छुदती.
तेन वस्तुत्वभावं छात्वा तेषामर्थो वर्णनीयः । ऋषु
पृ. २४३.

● आदौ यच्छुद्धया सिद्धं, पश्चान्वायेन
साधितम्' इति न्यायः । ननु ' मन्त्रयथोपपत्तिभिः '
इतिष्मृतिगतोपपत्तिवन्दस्य ' मतिर्वान्दयुक्ता ' इति
रमुत्तित्युक्तवन्दस्य ' शोतव्यः धुनिनामयेभ्यः '
इति धुनिवन्दारथे सामान्यप्राधान्येन आदौ
इति न्यायेन सुकवनपेषधत्तानामेव प्रतिपाकं
अपमस्य. वाक्यधर्माः इति शुक्लप्रात् वेदार्थप्रदं
अनन्तं, पश्चान् न्यायातुषेयान् मन्त्रं इति

भेदसंभवे युक्तिष्वेव अथकमननभेदकथनायोगः इति
चेत् । (आदौ प्रथमतः यत् तत्रं भद्रया अडापूर्वेवेग
वेदान्तदिक्षणयेन सिद्धं सातवभूतं, नदेव पश्चात्
न्यायेन न्यायविचारानुक्रमेण मननेन साधितं भवति इति
न्यायाद्युक्तम् । के.) अष्टौ. पृ. ३।१।३२-३७.

● आद्यं मुख्य, अन्यं न्ययम् । मुख्यजन्ययोः
अन्यतरिभन् लोमन्ये जनन्यो दुष्येत, मुख्येऽगु-
प्रहीतम् । भा. १।१।१।१. ● आद्यानां अर्थं
अन्यलोपः सिद्धयितु एकदेशामदेय वाक्यत्वम् । यथा
' आश्विनं दिकपालः ' वैष्णवं त्रिकपालः ' आग्नेयमष्टाकपालं '
इति अष्टाकपालस्य यदायं इयं, तस्य धर्मः आश्विनं
दिकपाले प्रायाः इत्यादि । के. १।१।१।१-६.

● आद्यमह्णापवादाधिकरणम् । १।१।५।१५ ।
आनुपूर्व्यनवा. इत्यधिकरणे भाष्यतरणे अन्यलोपः
इति सिद्धान्तिव, तस्यायं ' आर्वाणु तु संस्वाणु. '
(१।१।५।१५) इति व्यापादः क्रियते ।

● आघातवत् । यथा अन्यत्रापि ऋत्विजा संस्कारे
विधीयते आधाने ' यत्तं श्रोऽग्निमाधावयन् स्यात्, व
एतां राधि मत चरेत् ' इति ' न मांसनश्रीणान्, न
स्त्रियभुषेयात् ' इति सूचनात् अश्वर्गोर्निमो विधीयते,
तथा ज्योतिष्टोमे ' सर्वे ऋत्विजः उपवसन्ति ' इति
ऋत्विजमुपवसतो विधीयते, तत्रात् इहापि (हवे)
ऋत्विजमेव संस्कारो भविष्यति । (आपाता आधान-
वर्ता अर्चयुः । इति पूर्वपक्षः) । भा. १।६।१।१५.३.

● आधानं अभिचरणते काम्ये वाग्ने आर्वाते वा
अग्नी नास्ति पूर्वसिद्धत्वात्, संस्कारानुपयोगाच्च । वि.
१।२।५।९. ● अतश्चनं अग्निप्रयुक्तं न कर्मप्रयुक्तम् ।
सर्वकर्माणां तु अग्रयः इति सर्वधर्मिलुच्यते । भा.
३।६।१।१५. ● आधानं ' अष्टम् प्रक्रान्तेषु प्राणेषु-
ग्निमादधीन, एकदशतु राजव्यः, द्वादशतु वैश्वः ' ।
(प्रथमः एकवदे दिक्ते वा) । ६।१।७।२८.
● आधानं आरम्भैव यद्यथाशक्तं धारयं वर्तयन्म् । १।१।३।
१।४।२५-२७. ● आधानं गुणधर्मै नैदिकम् । धाळ.
५. ८१. ● आधानं ' चतुर्निमित्तमादधात् ' ।
(इति पञ्चवचम् । अस्या दृष्टयेन स्वयन्निधयः इत्यन्वयः)

इति) भा. ३।१।७।३१. ५ आधानं न कर्त्तव्यं, न पुत्रप्राप्ये इति तन्त्रने द्रव्यार्जनवर्णके (३।१।२।२ वर्णां ३) उक्तम् । ' आधानं न पुत्रप्राप्ये ' इति सिद्धान्तवार्तिके तन्त्रने ' प्रयागे द्रव्यार्जनस्य यथा पुत्रप्राप्यता भवाम्यने नैवं आधानस्य ' इत्यभिप्राय स्यात्प्राप्तम् । बाल. पु. ८१. ४ आधानं न पवमाने-
 ष्यर्षम् । भा. ३।१।७।११-१३, ७ आधानं-पुनरा-
 धानं प्रायश्चित्त उभयप्रतिपादौ । ३।१।८।२६-२७.
 ७ आधानं प्रवृत्तौ न निविद्यते, किंतु अधानसंस्कृताना-
 ममीना अविद्वेनायुक्तकृतानु विनियोगः । वि. ३।१।५.
 ७ आधानं प्रधानं, आमगानं गुणः । भा. ३।३।२।९
 पु. ८१०, ७ आधानं भावार्थमुक्त भूयते । ३।८।२।१३,
 ७ आधानं यथा अग्नेर्गुण, उत्साराधैः, एव पव-
 मानव्यतिथि अग्रेरेव गुणभूताणि । ३।१।९।२२.

ॐ आधानं सर्वकर्मणां तन्त्रं, न तु प्रतिकर्मं पृथक् ॥

द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्, स्वकालत्वात् ॥ १।३।२।२ ॥

भाष्यं— ' वन्दते ब्राह्मणोऽग्निमाद्धीत, प्रीमे राजस्य, शरदि वैरयः ' इति श्रूयते आधानम् । न च कर्मार्थमित्याहुष्यमनः । किं कारणं ? अकालत्वात् । ' आद्यनीये जुहोति ' ' गार्हपत्ये ऽधीपि श्रयति ' पश्चिमाग्ने अन्वाहायंश्रयणादि करोति इति तेषामग्निना कर्मस्युपयोगः । तत्र निवार्यते किं तन्त्रस्य कर्मणोऽप्येन भेदेन आधानं कर्त्तव्यं, अथवा सर्वेषां येषु कालाद्भूयसीभि-
 कदापिदोमिकाना कर्मणा तन्त्रं इति । किं तत्र ? द्रव्यस्य अग्नेः, अकर्मणालिपत्तेः घमते प्रीमि शरदि इति, प्रयोगः आधानं, सर्वार्थं स्यात् । कुतः ? स्वकालत्वात् । सोऽस्य पात्रे चालतादिः । न वयं चित् कर्मणः, काले श्रूयते । तत्र न यद्यत् विरोधः आग्ने कर्मणे इदमाधानं नाम्ने इति । अष्टगमनादिशेषाश्च तन्त्रभाष्ये न्यायः । ननु आधानान्तरं वयं कर्मणः प्रयोगः, तदर्थं तथा धानं इति यद्यत्ने विरोधः । न स्यात् यद्यत्ने विरोधः, किं आकर्मणमहात्तम् । यदाऽपि सर्वार्थं तदाऽपि अन्तरं कर्म चित् कर्मणः पूर्वं प्रयोगः, योग्यम्याहंभ-

यात् । तदेषेन आनन्त्ये उभो देवुः सर्वाधीने दृष्टार्थे च । समत्वाद्देवुर्भवति । न वा आधानेन कर्मणि उपक-
 म्यन्ते, यथा प्रणयनेन । यदि उपकम्येत् ततः यदनन्तरं कर्म, तस्योपक्रमो विशिष्यते, नोत्तरेषाम् । तेन स्पष्टित्वात् तदपवर्गे चापवृत्त्ये तन्त्रयनेन च । नह्यने किं चित् कर्म प्रक्रम्यते अप्राप्तकालत्वात् । अत उत्तरपाला हि कर्म-
 श्रवणः । किं तर्हि अनेन नियते ? द्रव्यमन्व्येते ऽमिनिरोधः । यथा कश्चित् खोदं सुवर्णं वा अर्जयेत् अनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति, स तेन यथापाठं इष्ट दानादि करोति । एवमप्यं अमिनिरोधमर्जयति, अनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति । तत्र न यद्यत्ने विरोधः अन्ये कर्मणे इदमर्जितं, अस्मि नेति । सर्वंभ्यश्च युज्यते । तस्मात् सर्वार्थम् । अग्निं नित्यकाम्यनैमित्तिकानि कर्माणि यथोपपत्तिकालानि । तेषां वस्तुते आहितेनाग्निना कर्मम् । न च अन्यदिग्त्वं ऋषौ शक्यं यद्यत्नेऽ-
 ग्निपाठुम् । सोऽप्यन्ययोगो भवति भेदेनाधाने । अथ तु सर्वकर्मणामर्थे तन्त्रमाधानं, नैव विरोधो भवति । तस्मादपि तन्त्रम् ।

शा—आधानमग्निहोत्रादीनामत्र इति वृथा चिन्त्यते ।
 ' प्रयाजादिवदद्वात्पाद्वावृत्तिः स्यात् प्रतिक्रियम् । आतन्त्र्याद् विरोधश्च गृह्यतेऽतो न तन्त्रता । स्वकालत्वाच्च तन्त्रस्य विरोधाप्रद्वान्त्वेषु । आनन्त-
 र्याद् विरोधश्चेत्याधानसमयेऽस्यसौ । ' २

सोम—पूर्वोक्तमित्यन्त्येपञ्चोऽग्नेन सिद्धान्तप्रवृत्तेः संगतिः । स्यात्प्राप्तु—आधानस्य स्वकालत्वात् वायु विकरवद्वादि कालत्वात् इत्यत्र आधानतापस्याग्नेरपि अकर्मणालिपत्तौ कर्मणोऽपि चरत्त्वात् आधानप्रयोगेण सर्वार्थः स्यात् इति ।

वि— ' प्रतिकर्मं पृथक् सर्वमाधानं यदि वा स्यात् । अन्वाहायंश्रयणं, तैरे स्वकालत्वात्भवत्त । ' १

भाट्ट— आधानस्य अग्निमाहाद्भूतस्य स्वल्प-
 प्रयोगविधिपरिपटीतस्य उत्तरघन्ताद्भूतस्य बहुस्यः तत्-
 क्तपुरोदेतेन अनाहुतिरेव । अत्र तु वृथाचिन्त्यामामि न प्रयाजादिवत् प्रतिकर्माहुतिः, तद्वत् प्रयोगान्तःकाल-
 भावात् स्वल्पकालत्वात् । स्वल्पकालत्वात् हि

आधानस्य अष्टादशविधोपनात् तर्थात्तम् । न चान-
न्तर्बन्धितोपः । निमित्तादिरन्तेन अनेषुपु द्विविधोपु
कम्प वित् आनन्तर्बन्धे चान्तर्बन्धीयतात् । आधनस्यै
कस्यापि कर्मविशेषस्य निपत्तयामायेन अनुदेनादेर
उत्प्रेक्षागतोपः । अतः स्वल्पकारणादेव तन्त्रम् ।
अत एव प्रयोगविधानेऽपि वृक्षवतिवत्स्य तत्प्रत्यय-
पेय प्रक युक्तत्वात्प्रत्ययप्रत्ययविशेषतया प्रतिगन्धेय-
माहृतिरेव । न चैवं यन्मा यावता प्रयेक दर्शपूर्णमास-
पदान्तरान्त् पूर्णमासपर्यन्ते दशरश्मे च तत्र पूर्वाहा-
द्विपमाणात्प्रारम्भयोगेनाथ आहृतिप्रत्ययः, षाडमेदेन
प्राद्वप्रयोगेऽपि एवकारणात्तन्मा यन्मा सहैव
सहासम्प्रादात्तस्य एकयोगेने । स्वल्पकारणात्पि
च यत्र प्रमाणात्तरेण अस्तिविशेषेणैव उदेवपत्तऽङ्गमः
तन्मापि यथाप्राप्तोपनात् आहृतिः इत्यपि श्येयम् ।

ग्रहण— ' सर्वेषां स्थानप्रमाधानमेवम् । '

शंकर— ' अङ्गान्तेऽप्यन्तर्बन्धतः । '

॥ आधानं सर्वकर्मार्थम् ॥

नत् प्रकृत्यर्थं, यथाऽन्येऽनारभ्ययादाः । ३।६।

५।१४ ॥

आर्थ्ये— तदेतदाधान किं प्रत्यर्थं, एत सर्वकर्म-
ार्थमिति मदेहः । किं प्रातः ? उच्यते । तत् प्रत्यर्थम् ।
कथं ? यथा अन्ये अनारभ्ययादाः प्रकृत्यर्थाः, तेनैव
हेतुना ।

वा— विदे यनात्प्रवाद्ये गारित्वाविबदेव
प्रत्यर्थं च, अग्निद्वारेण प्रत्ययुपेक्षात् ।

सर्वाथं याऽऽधानस्य स्वकालत्वात् । ३६ ॥

भावः— सर्वकर्मार्थं वा आधानम्, कोऽयं । सर्व-
कर्मार्थं यदग्निद्वारं तदर्थमाधानं, न प्रकृत्यर्थम् । न प्रकृतिः
पठ्य श्रूयते । न च श्रुत्यादौऽप्य सन्नि, ये अत्र
भानुपवादपन्ति । अन्येषु भनारभ्ययादेषु अन्यतो निज्जाने
आह्वाने ततो विचारः किं प्रकृत्यर्थं यद्यपि विज्ञोरेति,
तस्मात्पुत्रं दुलम् । इत् अत्र प्रथमे न कारणमस्ति । तस्मात्
व्यभिचयुक्तमाधानं न कर्मप्रयुक्तम् । सर्वकर्मार्थस्य अग्रयः
इति सर्वार्थमित्युच्यते । अथिच अस्य स्वतः, बाले निपी-
यते, स न विनातम्, यदा चोत्तिशोभस्य प्रयोगः तदेदं

वर्तयम् । तदा च वक्तव्यः । एवं यदा दर्शपूर्णमासयोः
प्रयोगः, तदा कर्तव्यम् । तदा पौर्णमासी अग्रयास्या
वा । अपकृत्यर्थं तु न प्रकृतिप्रयोगे विधेत् । तत्र वात्-
वचनं युक्तम् । तस्मात् प्रकृत्यर्थम् ।

वा— एतान् तान् इव बुद्धिमंरति, " अरि
प्रकृतिकाले आधानं विधेत्, ततः प्रत्यर्थं
भवेत् । त्वकाले तु वस्तुतः त्रिगमार्थं अष्टादश-
विधोपनात् सर्वार्थं विधाने । तथा च अनुग्रहनाकारणं
अस्य एतादृशे उदयनि ' इत्यप्यकर्णोऽलम्बिते प्रयोगः
सर्वार्थं स्यात् ' (१।१।२।२) इति । प्रकृत्यर्थे
च दर्शपूर्णमासयोनिदोषार्थमेतद्भवेत् । तत्र च प्रयाव-
यवार्थं वात् वक्तव्ये पौर्णमास्यायास्योश्च विधेत् ।
तथा च सति घसन्ते पौर्णमास्याममाश्रयात्तदादीत इवे-
तानि वचनानि अनर्थकानि भवेयुः । तस्मात् सर्वार्थम्
इति । न तु एतत्प्रकृत्यर्थं । नहि आधानस्य प्रकृति-
विज्ञाना वा मन्थे किं चित् प्रयागमिति । प्रत्यर्थे
सति यत् परमान्तेत्यर्थं न जातं, तत् निवैव कथंदि-
पकृतेन अन्वयमार्थं मन्थयति इति कुत एतत् ? ननु
एत मति पूर्यविश्वेणैव मन्थेनत् । सर्वं कच्छेत्,
यदि परमान्तेष्वित् दर्शपूर्णमासोदीयधि निपत्तयति
भवेयुः । तेषां तु परम्परात् ' युगाना च परार्थं वात् '
(३।१।१२।२२) इत्येव न्यायो नास्ति, इति मन्
व्यतिद्वारेण कर्माङ्गं कर्तव्यिदम् । निष्कलस्याधानस्य
अवश्यत्वन्तीये प्रयोगेने अग्निद्वारेण त्वादिवादिनत्
कर्माङ्गप्रकारणत्वे । इत्युच्यते हि प्रयोगमन्वसा बहु-
कर्मानुपस्थापयितुम् । यथैव प्रोक्षणादीनां प्रीत्यादिस्वल्प-
मनिर्गम्य गारित्वादीनां च कुमदिस्वल्पं, कर्माङ्गं
प्रयुक्तं कल्पितं, तथा आधानस्यापि अग्निस्वल्पानि-
प्रत्येय कल्पयितुं नत् । यदि च अग्निस्वल्पमन्वसाप्रत्येय
आधानं भवेत्, तत कर्मानि अनाहितानि अग्नि-
विश्लेषुः । तैश्च पुत्रकल्पं सन्तुषे कर्तं आसिभिः । तेन
अत्रप्रमादिभिः कर्मकृत्ये प्रकृत्यर्थेव अङ्कितत्वात्
वचनकाम् । यत् स्वकारण्यं, तत् उपदेशादिदेषान्तरा
युक्तेदतन्त् प्रयोगाधारण्यार्थं, इति न सर्वार्थं
गमयति । यद्यपि यत्प्रकारेण, तद्यपि अग्रयविपै

अर्थवद्भवति । नहि दत्तपूर्वमागार्थस्य आधानस्य वपनकारणं प्राप्तं प्रत्यर्थमात्र प्रयोगप्रसक्तेः । नापि अग्निरेतेरदर्विहीमाथस्य पौर्णमास्यमावास्याकालाप्रसिः । न च प्रयोगमावासरणं स्वकारणवचनादृते निष्यति, इति नामर्णकरम् । अत एव स्याच्छे (भाष्यकारः) न कस्य चित् कर्मणः अङ्गानागतम् । किं तर्हि ? द्वितीया- संयोगात् अन्यर्थमेव । ते तु 'अद्वयश्च स्वकालवान्' (३।७।३९ सू.) इत्यनेन सर्वार्थं भविष्यति इति तद्-द्वारेण सर्वार्थत्वमित्युच्यते । स्वकालवात् इत्यपि स्वात्मप्रभानात् इत्यर्थः । यत् इतरानास्य चादवदिति, तत्राभिधीयते । 'सिद्धेऽङ्गत्वे तत्रस्तेषां किमर्थत्वं विचारितम् । न तु कर्माङ्गभावे हि प्रमाणं किं चिदस्ति ॥' 'सादिरन्वधीनि सुत्रा दिमि सनुक्तान्यपि तव्यैरवप्रमुक्तं न प्रतिपद्यते । सुवादिसाधनामा आकृतिवचनत्वात्, विनाऽपि सादि- रन्वदिति उपपत्तेः । अन्वदितोऽपि हि तदाकारयुक्तः सुत्रशब्दाच्चो भवयेत् । तत्र प्राक् कर्माथत्वात् न जानिनिवगस्य प्रवेकनमस्ति इति युक्तं स्वरूपतिरङ्- घनम् । इह तु आदरन्वीयादिशब्दानां सकारनिमित्तत्वात् न आधानादिना प्रवृत्तिवपनत्वे इति शब्दप्रवृत्ति निमित्तत्वमेव अर्थवत्ता विशयते । यत् तैत्रि विनाऽपि कर्माणि अविगुणान्येव भवेयुरिति, तैत्रि तदागवेन सङ्घन वैगुण्य भवति, किं तर्हि ? आदरन्वीयाद्यसंगतत्वात् । यदि हि आधानमङ्गत्वं तान्त्रमात्रमेव न स्यात् ततो तैत्रि वैगुण्यं भवेत् । तदभावे तु आदरन्वीयाद्योऽपि न भवति । ते च एकाङ्गेन कर्मणानङ्गम् । अतस्तत्कृता वैगुण्यप्रसक्तिः । यदि न अत्रिमात्रेण कर्माणि सङ्घनेन ततः तत्त्वरूपस्य अन्तरेणाप्यधानं निष्यत्तेः अतः प्रयु- चाना भवेत् । 'यदाहकमीये जुहोति' इत्येवमादिबोध- नाथः पुनः न कदा चित् आधानमन्वरेण संघातने । तेन कर्माणि सुपेता तदपि अदव्य कर्तव्यम् । तस्मादन्वर्थम् । यत् 'हृदयस्थानमेव सात्त्विकेः' (११।३।२१२) इति, स कुर्यादिति इति तत्रैव यथवे । एतेन पय- मात्तैत्रीयमपि अन्वर्थत्वं स्यात्कृतम् । आधरद्धारोपथ उत्तरेणधिररणेन स्यात्कृतम् ।

शा- 'स्थितेऽनारभ्यवाद्यदेवे संप्रत्येतद्विधा- र्थेते । किमाधानं प्रकृत्यर्थमज्ञानाद्यर्थमेव वा ॥ तत्र पर्वण्यमव्यायम् प्राप्ता प्रकृतिगामिता । उच्यते शुद्धिसयोगादाधानस्याप्रियोपता । प्रसिद्धकृतु- रोपत्वं प्रकृतानुपविद्यते ॥ पर्वण्यमव्यायं दोषो द्विकृतिः स्यादितिह तु । न कस्य चित् कर्ताङ्ग- मिवं शुद्ध्याद्यभावतः । वाक्यं लक्षणया स्याच्चेज्जा- म्यङ्गत्वोपपत्तितः ॥'

सोय-- अन्वयसंगतिः । अन्वयमवधेयम् । उह- द्वाया पर्वण्यवस्थेयं अत्रिमात्रं आधानस्य ऋच्यं वेऽपि न प्रकृतिगामार्थवत् । यत्र विकृतिषु प्रत्यक्षोपदिष्टो होमः तादृशविकृतिसाधारण्यस्य अग्नीना अग्निमपादे वरयमापनत्वा तद्द्वारास्वाधानस्यापि तद्देव ताधारण्य- सभवात् । तत्रथ यमात्रय उपदेशेन प्राप्तुवन्ति तदर्थ- त्त्वेन पूर्वेषु प्रवर्तितं युक्तं, न तु प्रकृत्यर्थत्वेनेति । प्रयोजनं पूर्वेषु आधानस्य ऋच्येवेऽपि न प्रयु- क्तत्वं वगमादिकालविधानेन सर्वकर्मप्रयोगात् चहि- रेवानुष्ठेयत्वात् । तत्रय आधानानुष्ठानमन्वये सर्वेषु प्रकृतिविकृतिवाधानां कायमित्यनैमित्तिकानामनुष्ठानत्- वात् काम्यानामपि अवस्थापुष्टेयव्यग्रहः, सिद्धान्ते ह नेति ।

वि- 'आधानं किं प्रकृत्यर्थं वह्निमन्वेग वा पुनम् । सं-हृताभिप्रनादयैतन् पर्वण्यं प्रकृतौ स्थितम् ॥, तैत्तिकान्तरमात्रमेव विफलत्वात् कृतौ युतिः । पर्वण्य- हवनीयादौ सात्त्विकेऽङ्गत्वं स्वतन्त्रम् ॥'

भाट्ट- तदाधानं अग्निवदेव पर्वण्यमात्रेण अन्वयि- चरितं पुनःकर्मव्यग्रहत्वेन स्ववृद्धत्वावगतेः द्विकृतात् लोपमित्येव प्रकृत्यर्थम् । इति प्राप्ति, नाधानस्य कर्मवृद्धानं प्रमाणाभावात् । सुबुद्धयो हि वाक्यविकृत्युक्त्याः पर्वणाऽऽदिव्यतिरेकेणापि बाह्यन्तरेण जायमानाः आनर्थक्यभवात् युक्तं यत् पर्वणाऽऽदेः स्वव्यव्याप्यार्थता लोपपत्तीति । आदरन्वीयाद्यग्रहणं महद्विदोषरूपाः आधानं विना तपसो प्रमाणाभावात् आनर्थक्यभावेन नररूपकार्यं नो आधानस्यारोपयन्ति । अत एव तत्र नादिशब्दे आनर्थक्यवपनत्वात् । अतः ऋच्यं-

त्वस्यैवाभावात् प्रवृत्त्यर्थेन दूरापात्तेन । न चैव आधाना
 कर्णे कर्तुमैशुष्यानापत्ति, अत्रयभावेन वैगुण्योपपत्ते ।
 यस्तुतस्तु लक्षणेन प्रवृत्तिर्षाना आधानसिद्धाभिप्रक्षेपेणैव
 लपयती स्वयमभिप्रक्षेपेणैव भावात् अनाहितान्ने
 अनविभार एव प्रवृत्तु इति वैशुष्यासङ्गा दूरापात्तेन ।
 एव परमानेटीनामपि अत्रयभावेन व्याख्यातम् । प्रयो-
 लन पूर्वपक्षे आधानस्य कागत्तरेणान्नस्य भिन्न
 प्रयोगविधिविहिततया तत्रयै सकृदनुष्ठानेऽपि बृहस्पति
 सत्रादिवत् अधिहारविधौषण्ये प्रमाणाभावात् नित्ये
 आधान विनाऽप्यनुष्ठान यथासाधिप्रयोगे । सिद्धात्ते तु
 अधिहारस्यपादकत्वात् नैति ।

मण्डन— ' अत्रयर्थेन गुण प्रवृत्तान् । '

एतत् व्याधानम् ।

ध्वज— ' न क्वचिद्वदव्ययम् । '

० आधानेन अन्ने सत्त्वं सकृदनुष्ठानं न युज्यते

कर्मणि मन्वार एतस्य त्रिभवे । भा ११।१।१।१५,
 ० आधानेन अग्निशिषोपमजंयति, अनेन स्वाधीनेन
 यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति । तत्र न एतत्ते विद्येय,
 अन्ने कर्मणे इदमर्थिन अग्नि नैति । सर्वैर्यथैव युज्यते,
 तस्मात् सर्वार्थम् । ११।१।१।२

० आधानेन पचमानेऽग्निश्च सकृदेवमिषु
 कर्माणि कर्तव्यानि ॥

सकृदेव कर्माणि संस्काराणां तदर्थत्वात् ।

५।३।१।२१॥

भाष्य— अत्रयर्थे सति पचमानेऽन्नं सति च
 नियतानि कर्माणि अग्निहोमादीनि अनियतानि च ऐन्द्रा
 मादीनि । तत्र यदेह किं पचमानेऽग्नी कृत्वा कर्माणि
 प्रतिपन्नं यानि, उत आहितानाम्पु अग्निषु इति ।
 किं प्राप्तं ? आहितानाम्पु इति । कुत ?
 आहितानाम्पु अग्ने अग्निषु कर्माणि कर्तुं समर्था
 यन्ति । यथा ' आहिताभिर्न किल्व दास अग्न्यादप्यात् '
 इत्येवमादीनि आहिताभिप्रक्षेपेण आहितानाम्पु यन्ति
 इति दर्शयति । ' अहि वै स्यमग्निहोत्रेणानुष्ठानं इति
 इत्याहितानाम्पु अग्निहोत्रं दर्शयति । तस्मात् पचमाने
 एव प्रतीक्षितं तया इति । एव प्राप्ते ब्रूम । पचमाने

दिशि संश्रुतेषु अग्निषु कर्माणि कर्तव्यं । इतः ?
 संस्काराणां तदर्थत्वात् । संस्काराणां एते आहवनीया
 दय । संस्कारस्य कस्य चिदभावे नाहवनीयादिषु प्रति
 पत्ति स्यात् । तस्मात् संश्रुतेषु अग्निषु कर्माणीति ।

दुष्— (पूर्वपक्षमाह—) प्रायाधानान् पचम
 अयोग्य (पुरतो मा नाम तानि कुर्यात्), पूने (४)
 आधाने अग्नीना विग्रमानान् सर्वकर्मणि (योग्य
 त्वात्) अधिप्रियते । (किञ्च) ' अहि वै स्य
 (— अग्निहोत्रेणानुष्ठानं इति) अग्निमुपाय अग्नि
 होत्रेण अनुष्ठानं पचमान आधानान्तरगेन अग्निहोत्रं दर्श
 यति । (तस्मादाहिताने स्य । अत्र निदर्शनाह—)
 ' आहिताभिर्न किल्व दास अग्न्यादप्यौ ' इत्यत्र तस्मैव
 एते (धर्मा) प्राप्नुवन्ति, एव कर्माणि इति ।
 एव प्राप्ते ब्रूम । पचमानेऽग्निदिशि (मनुष्ये)
 आहवनीयादय उपायान्ते, उपायान्ते सती
 यागाङ्गता प्रतिपत्तु मनुवन्ति (नामुपजा) ।
 अतः (अहृतेषु हविषु) अत्रयभावात्
 अभाव कर्मणाम् । (यत्तु निदर्शनमुक्तं, तदाह—)
 ' न किल्व दास अग्न्यादप्यौ ' इति पुरुषसंयोगेन
 धरणात् आहिताभिर्वेन निमित्तेन (निमित्तात्—)
 अत्र तस्मै च भवति (आहिताभिर्वेन निमित्तान् पुरुष
 संयोगेन अत्रयत् इत्यन्वयः), निमित्तस्य विग्रमानं चाह ।
 (यत्तु किङ्गमुक्तं तदाह—) अग्निहोत्रेणानुष्ठानं
 इति (पूर्णाहोत्ररुति इति वरेण संशयः । तदेक
 यानत्र च दर्शयति—) ' यद् यजुषा जुहुयात् अथकापूर्वं
 माहुती जुहुयात् ' (कुर्यात् इति मुद्रिते रने च पाठ
 भान्ते तु जुहुयात् इत्येव । वाच्यं व्याचष्टे—) पचमाने
 एतन्तर आहुतीनां करणात् (कर्तुं योग्यत्वात् । तत्र
 पूर्वं आधानानन्तरमेव कियताग्राहता—) अत्रयपूर्वं कर्मा
 णि । (' यत्तु जुहुयात्, अग्नि परा पनेत् ' इत्यर्थेनाह
 दर्शयति—) यदे (इतिर्न्ये) पूने (आहुती—) न
 क्रियेरन् (ततोऽस्य) अग्निहोत्रं यत् । तस्मात् (' पूर्णा
 मेव होतव्यं ' इति) पूर्णाहोत्ररुतिरिष्यत् । एव
 (पूर्णाहोत्र) अग्न्यात् । (अतः पचमानादधिकृतं अतः
 आहवनीये एव प्राप्ते । प्रासङ्गिकं किं चिद्विरुधं

यति—) किमभिन्व (तूष्णींश्लोमे) अग्निहोत्रधर्माः प्रापन्त्ये न वेति । के चिदाहु, अग्निहोत्रधर्मा नाम्ना प्रापन्त्ये यथा श्लेषपादिनामवने (मासमग्निहोत्रं जुहोति इति) । सदयुक्तम् । 'तूष्णीं होतव्यं' इत्यनेन (यत्र) कर्म विधीयते । तस्मिन् अथ विधिसाधने अग्निहोत्रधर्मा न्नास्ति, येन धर्मातिदेशको भवेत् । (इतश्च न धर्मातिदेशक इत्याह—) तूष्णींश्लोमः अग्निहोत्रधर्मा कियते (अग्निहोत्रधर्माथम् । ततः किं भवति—) एतदतो भवति, अन्वयोऽंशोमः इत्यवगते यः अग्निहोत्रशब्दः अत्र वाक्ये अर्थसाधनेन प्रवृत्तः, स योगेन प्रवर्तते अत्रये होमम स्मिन् इति । अतो योगस्य विद्यमानत्वात् नास्ति नाम-धेयम् । (नहि दृक्कृदिवयानि नामधेयमित्युच्यते) नामधेयानामावाच अतिदेशो नास्ति ।

अनन्तरं प्रवृत्तं तदभूतत्वात् ॥ २२ ॥

भाष्यं— यत् ' आहिताग्निं किञ्च दाह अव्या-दधात् ' इत्येवमादि, युक्तं तत्र, यदाहितमात्रेषु क्रियते आहिताग्नेः, तद् तदुच्यते । स च आहितमात्रेषु आहि-ताग्निः सङ्गतः । तस्मात् अनन्तरं इव स्यात्, तद्भूत-त्वात् ।

पूर्वं च उद्भिन्नसंगतम् ॥ २३ ॥

भाष्यं— अथ वक्तुं आहितमात्रेषु अग्निहोत्रं दद्या-यति पूर्वमिच्छिमः इति, तत्र कः परिहारः ? इति आमापाडन्त सूत्रम् ।

अर्थवादो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २४ ॥

भाष्यं— अर्थसाद एषः । कुतः ? अर्थस्य विद्य-मानत्वात् । विद्यमानो हि तत्र अन्वय एव अग्निहोत्र-होमः । कथं ? श्लेषप्रमिहोत्र, य होत्रप्रमिति मीमां-सन्ते वसत्रादिनः, यद् यजुषा जुहुयादयथापूर्वमाहुती-जुहुयात्, यदि न जुहुयादग्निः परा पतेत्, तूष्णीमेव शोक्तं ' इति । तस्य तूष्णींश्लोमस्य प्रयोगार्थोऽपमर्थ-वादः ।

न्यायविप्रतिषेधात् ॥ २५ ॥

भाष्यं— न्यायविप्रतिषेधश्च भवेत् यदि अनन्तर-अग्निहोत्रोमादत्रः स्युः । यः पूर्वोको न्यायः, स विरति-

धिष्येत ' न वा तस्मात् तदर्थयात् ' (३।६।४।१२) इति । तस्मात् सङ्कल्पे क्रममपि भवेद्युक्तिः ।

शा— आपानपङ्कणे पवमानहवीषि विहितानि । तानि आपानादिमङ्कल्पन्ते ' द्वादशसु रात्रीषु अनु निर्व-पेत् ' इत्यादिभिः ।

सोम— पूरणार्थकत्वजननात् आगन्तूना ल्येकृष्णाऽऽ-नन्तरेऽपि इह वचनाभावात् न पवमानहविरानन्तरं इति प्रत्ययस्थानात् संगतिः । ननु भाष्यकारमते पवमानहविष्या-गमि अग्निनिष्पादकत्वस्य, वार्तिककारमते तेषामाधाना-ङ्कल्पस्य च तृतीये प्रतीपादनात् मतद्वयेऽपि आधानस्य पवमानहविःसापेक्षत्वात् इह कथं निरपेक्षत्वात् अत्रोऽ-पूर्वपक्षप्रवृत्तिः इति चेत् । सङ्कल्पे) भाष्यकारमते पवमानहविष्यागमि अन्यन्यादकत्वेऽपि आपानेन विवरूपमभावात् । वार्तिककारमतेऽपि यथा बृहस्पति-यस्य वावपेपाङ्कत्वेऽपि स्वरूपा कृते कर्तव्यबृहस्पति-सत्वात् पूर्वमेव सारदि वावपेयानुत्पन्नमात्रेण तत्कारणं परमापूर्वमुच्यते, उक्तं च परमापूर्वं बृहस्पतिवधेन पश्चात् फलसुप्रीतिक्रमे, तेषां हि आपानमात्रादेव अत्रो निष्पद्यते, पवमानहविर्भित्तु तेषां कथं सार-संपादनमात्रं इत्यपि संमत्तात् मतद्वयेऽपि पूर्वपक्षप्रवृत्तिर-प्रयुक्तेव ।

वि— ' आहिते पत्रमनेष्टिगंरुते वाऽग्निहोत्र-कम्, आपानेनाग्निनिष्पत्तेऽन्येन कर्म संभवेत् ॥, आपानन्यानपेक्षस्य नाम्नुपादकत्वा मता । सप्रुचिन्त्यस्य हेतुत्वात् कर्म स्वाधिकिसङ्कृते ॥ ' ।

भाट्ट— आपानस्य नैरपेक्षेण उक्तान्तावधे अग्नि-निष्पादकत्वसंगत्यात् आपानमात्रेणैव अग्निनिष्पत्तिः इति सिद्धत्वात् अग्नीना आपानमाश्रयन्तरेण सार-कृत्वा प्रवृत्तिः । पवमानेऽप्यस्य यदि भाष्यकारमतत्वात् अन्यद् तदा सिद्धेऽप्येवाग्निः स्वोत्तरभाविपत्रप्रयोगि-तया संमार्गात् संस्कारविधेयाभावात्कः । यदि तु वार्तिक-कारमतत्वात् आपानाङ्गं, तदा बृहस्पतिवधवद् एता अग्नीना स्मारिका इति केषां चित् प्रवृत्तः आपानान-न्तरस्वेन वरुणेऽपि न पवमानेऽग्नीनां वैषम्यं भवति । ' अग्निं वै सृष्टमग्निहोत्रानुदरन्ति ' इति पत्रमनेष्टिगः

प्राप्ते । अग्निहोत्रपट्टिर्नि दत्तंयपि । अथवा ' अहिताग्निर्न क्लृप्तं तासु अग्न्यादध्यात् । इत्याद्याहिताग्निगत-
 नदेन आधानोत्तरेण कृत्यपवृत्तिः । इति प्राप्ते, भाष्य-
 कारमते तासु तत्तदक्षये नैरेषेक्ष्यश्रयोऽपि एवशो-
 त्वादन्तं, इतरस्य संस्कारकत्वं इत्यत्र प्रमणामात्रः ।
 प्रत्युत पवमानेष्टीनामेव स्वपिनिवोक्तत्वाक्ये आहवनी-
 योपादरत्वावगते, आधानस्य गुणगान्ध्यावगताऽग्नीषो
 र्वादकस्य विलम्बोपस्थितिकम् । न चेत् उभयोदधा-
 दश्रोर्निकलाः, ' सद्यो निर्वपेत् ' ' द्वादशमु रासिपु
 जनुत्तिर्नपेत् ' इत्यादिरालविपिनताये उक्त्यचलितेः ।
 वातिकमने तु साङ्गस्यैव आधानस्य उपादरत्वात् न
 तदन्तरे अग्निहिदि । न च स्वापकत्वं वृद्धवतिउभ-
 यन् पत्रमाग्नीषोता, आधानप्रयोऽग्निहिदिऽपि तद्वदत्र
 आधाननरक्षणभानान्हाहिर्मात्रस्याश्रुत चेत् स्वापक-
 कल्पनाऽनुपपत्ते । अत एवमाग्निहिदिरेकेण आहव-
 नीयनिपत्तेरमाणात् तदन्तन्त्येन अग्निहोत्रदीनि ।
 आहिताग्निनेपु तु आधानोत्तरेण पुत्रकस्य आहिताग्नि
 पदधाच्यनोपपत्ते. तदन्तरा करणम् । यत् निदग्ंनमुक्त,
 तां तूष्णीमस्य आधानाङ्गभूतस्य गुरुत्वम्, नाग्निहोत्रस्य
 पूर्वप्रवृत्तिसूचकम् । तूष्णीमो हि नाग्निहोत्रहोमः,
 प्रमणाभावात् । नापि अग्निहोत्रधर्मकं, अर्थवादागतस्य
 नाम्न धननिदेशकत्वात् । एतद्धोमस्यापि आधानदत्ता
 अग्निपशोक्तस्य अग्निमन्त्रिचानिदोपात् । प्रायणी-
 यादिपदना अनतिदेशकत्वाच्च । अत अपूर्वत्वैव
 होमस्य श्य तदुतिः इति नाग्निहोत्रस्य पूर्वपवृत्तौ लिङ्गम् ।
 मित्प्रयोगपरिग्रहीकतामपि च पौर्वापर्यमात्र प्रमणात्
 निरूपितम् । पवृत्तितापदहितवाधाराधेन पौर्वापर्येव
 अध्यापार्यं इत्यपि श्येयम् ।

सङ्ग्रह— ' सवावमानेऽगौ कर्म । '
 संकर— ' अग्निहोत्रादीहित. परम् । ' यपि
 होत्रादि इहित पर कर्तव्यम् ।
 ' आधानस्यापत्रकारत्वात् । इति न्यायः ।
 ' अयर्जीर्णवृद्धा तद्वदवान्त्वाप्रमकत्वात् ' इति ।
 ' अनर्जीर्णवर्धनरण ' इति निदो द्रष्टव्यम् । (६)
 (१४१२२) विराट् प्रकृ ब्रह्मचारिण आधान न

संभवति आधानकालस्य तदानीमश्रावणात् इति
 न्यायार्थः । के.

ॐ आधानस्य आरभ्यकत अभवीते ' नानाहि-
 ताग्निर्निते ' इति वाक्यात् । सु. वृ ११५. ७ आधा-
 नस्य इष्टिपूर्वत्वपक्षे ब्रह्मणस्य पौर्णमासीगतपौर्णमीयस्य
 इष्टिपौर्णमासीपूर्वत्वपक्षे । पौर्णमासेष्टेरेव उक्तं
 इत्येवदेशितम् । भा. ५।१।४।१०.

आधानस्य इष्टिपूर्वत्वमोदपूर्वत्वयोर्विषयम् ।
 वचनाद्विष्टिपूर्वत्वम् । ५।१।३।५ ।।

माध्यं— (आधानस्य—) इष्टिपूर्वत्वं प्रमाणम् ।
 तत्र सदेह. तिमिष्टिपूर्वत्वं होमपूर्वत्वं वा विरह्यते,
 अथवा इष्टिपूर्वत्वमेवेति । किं प्राप्तं ? इष्टिपूर्वत्वेन
 स्यात् । तुल. ? वचनात् । वचनमिदं भवति, ' एवै
 देवस्यो यद् दशपूर्वमासौ, यो दशपूर्वमासाविष्ट्वा सोमेन
 यजते, रथस्य एवायमाने वरे देवानामग्रस्यति ' (स्येन
 स्यष्टे वरे श्रेष्ठे देवानामग्रस्यति स्थाने अवस्थति समाप्यते
 तिष्ठतीत्यर्थं) । इति । नाम्नि वचनरथातिभार ।
 तस्मात् इष्टिपूर्वत्वमेवेति ।

सोमश्रेष्ठेपामन्योपेयसम्युक्तभक्षानिक्रमवचनात्
 तदर्थेनानर्थकं हि स्यात् । ६ ।।

माध्यं— इष्टपूर्वत्वमित्येतत् सूक्ष्मम् । किन्तु सोम
 श्रेष्ठेषां पूर्वे दशपूर्वमासयो स्यात् । कुत ? अस्या
 पोगस्य ऋतुनक्षत्रातिक्रमनचनात् । ' य सोमेन यस्त
 नाणोऽग्नीभादधीत, नतु प्रतीक्षेत् नक्षत्रं ' इति । य
 सोमस्य ऋतुनक्षत्राधीत, स न प्रतीक्षेत् नक्षत्रं, नापि
 ऋतु, ताव येन आधीतेति आनन्तर्यमुच्यते । इतथा
 ऋतुनक्षत्रातिक्रमचन अनर्थकं स्यात् । आनन्तर्यं अन्-
 तरेषुमासौ यपैव ऋतुनक्षत्रे उक्ते तस्यैव तयोरेनादा
 नीति. स्यात् । तस्मादिति सोमपानयोरानन्तर्यमिति ।
 अमि च विरपश चाग्रतनी सिद्धिः ' सोमेन यस्त
 माण ' इति । यदा वा इष्टिपूर्वत्वमुक्ताव निरुच्यते, न
 तदा अग्रतनशालविरहा, तदानीं यद्ये विप्रतिपत्त्येव ।
 तस्मात् आनन्तर्यविशेष इत्यवगम्यते ।

द्वयं— चापि दशपूर्वमासाया कर्तव्यं सोम ।
 यच ? ' सोमेन यस्तमागोऽग्नीभादधीत ' [गोऽग्नि-

आद० इति रत्नपाठः] इति हि (आधानोत्तरकाले सोम) श्रूयते । स च (सोमस्य क्रमास्तरेभ्यः) अनाधारणे (सति) उपपद्यते । यदि आधानोत्तरकाल (प्रागेव दर्शपूर्णमासाभ्यां) सोमेन यजेत, न दर्शपूर्णमासोत्तर-काले, एवं (सति) अनाधारणः संकल्पः (स्यात्), इतरथा दर्शपूर्णमासवस्तुव्यतिरिक्तं तस्यैव (पुंसो) श्रूयते । तत्र सोमेन यक्ष्यमाण इति विशेषण नाव-कल्पेत । न चैतद्विषय (पुंसो) अस्ति, यः सोमेन नैव यक्ष्यते, यद्वेष्यता (सोमेन यक्ष्यमाण इति) विशेष-णां मध्ये । नित्यो हि सोमः । (सूत्रस्थयमाह—) ऋतुनक्षत्रप्रतिषेधश्च सोमाधानानन्तर्ये एव घटते (नाप्यथा) । सोमस्य हि कामः (यस्मिन् यजेति-शोमेन यजेत ' इति) विहितः । स यदि प्रतिषिध्येत, किमर्थं तस्य विधानम् ; यदि (तु) आधानोत्तरकालस्य सोमस्य (नतु पृच्छेत् इति) कालप्रतिषेधः, ततो दर्शपूर्णमासोत्तरकाले (सोमे ' दर्शपूर्णमासी इष्ट्वा सोमेन यजेत ' इति विहिते) वनन्तकालविधानं कृतमर्थं भवति । (उपपत्तिरिति—) तस्मात् सोमस्य द्वौ कालौ शाक् दर्शपूर्णमासयोः, ऊर्ध्वं च । (एवं स्थिते अविष्करणे किमाधानानन्तरं श्रूयते किं विद्वकृत्वा सोम एव कर्तव्यः, उत अन्तरादपि किं विद्वकृत्येव इति शक्यं, न किं चित् कर्तव्यं आतन्वयांगमात् सोमाधानयोः इति प्रागेव पश्यान्तरमाह—) न च आधानानन्तरं श्रूयते न किं निदनुष्टयं सोम एव कर्तव्यः (इति प्रसक्तस्य), किं तर्हि परमानेष्टि-पाल्यवस्तु-अग्निहोत्राणि कृत्वाऽपि सोमो दर्शपूर्णमासयोः शाक् कर्तव्यः इत्येवदपैक्षया ' सोमेन यक्ष्यमाणः ' इत्युक्त्याऽप्युपपद्यते एव । (तद्विदं भाष्यकाले न पृच्छतीत्याह—) यथा तु भाष्यकारेणोक्तं, तथा भाष्य-पद्युः सोमाद्भव्यात् भवति, परमानेष्टयोऽपि अग्निहोत्राद-त्वात् भवन्त्येव । अग्निहोत्रं तु नास्ति । (ये तु इष्टि-पूर्वकृत्ये एव पाल्यवस्तुं मन्वन्ते, तेषां किं मूलमिति न विदुः । इत्येव ।)

तदर्थं यक्ष्यमाणं नाविशेषात् तदर्थं तन्म । ७ ॥

भाष्यं— इत्यथ सोमपानयोः आगत्यर्थम् । कुत ।

तदर्थं यक्ष्यमाणम् । ' यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत ' इति च सर्वैरप्यधी यक्ष्यमाणः अग्निमाधते सोमेन अग्निहोत्रादिभिश्च । नामति सोमस्य विशेषेण सोमार्थता स्यात् । अथमधी विशेषः स्यात्, यत् आनन्तर्यं सोम-पानयोरिति ।

अयश्च यक्ष्यमाणस्य च पश्वनाहविषां कालनिर्दे-
शान्तरानन्तर्यत्वं विनाङ्गा स्यात् । ८ ॥

भाष्यं— सोमेन अयश्च यक्ष्यमाणस्य च पश्वनाहविषा कालो निर्दिश्यते । ' यः सोमेनायश्च यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत, स पुत्रा संनन्तराद्भवीति निर्वपेत् ' इति । न तच्छु कश्चिदयश्च यक्ष्यमाण, तदर्थं विहितं नात् । तस्मात् अनन्तरात् यश्च यक्ष्यमाण इति शक्यते ।

इष्टिरयक्ष्यमाणस्य तादर्थ्यं सोमपूर्वत्वम् । ९ ॥

भाष्यं— इदं प्रयोजनस्यैव कथ्यते । क्षीणमधिकर-
णम् । किं प्रयोजनं चिन्तयाम । इष्टिः अयश्च यक्ष्यमाणस्य सोमेन, निरग्निप्रतिषेधे आधाने । तादर्थ्यं सोमपूर्वत्वम् । सोमार्थताया तु आधानस्य सोमपूर्वत्वं स्यात् ।

सोम— परमानेष्टिभिर्नोत्राल्यवस्तुना च न्यपाना-
यश्च यक्ष्यमाणेन आधानानन्तर्यविषयताभवात् अथादपि सोमस्य न दर्शपूर्णमासापेक्षया पूर्वत्वम् । एवं चात्र वाचनिकक्रमस्य न केनापि बाधः इति प्रत्यख्यतात् संगतिः । ' सोमेन यक्ष्यमाणः ' इति वाक्ये सोमस्य स्वाधानस्य च अन्वयः प्रतिश्लेषणया सोमस्याधानान-
न्तर्यमेव विशेषं, अन्यथा वाचयानर्थक्यत्वात् । तत्र पर-
मानेष्टीना अपानान्तरात् प्राग्वयशोः सोमाधिसार-
सिद्धयर्थत्वाच्च न न्यववाप्यत्वम् ।

वि— ' दत्तादीष्ट्वा सोमपायः क्रमोऽयं नियतो न
वा । उक्तेश्चो, न सोमस्याधानानन्तरताश्रुते ॥ '

भाष्यं— आधानपश्वने ' यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽ-
ग्निमादधीत नतु पृच्छेत् नक्षत्रं ' इति श्रुतम् । न च
तेन सोमस्य आधानानन्तर्ये विधातुं शक्यं, अन्यन्तर-
स्याधरणात् वाच्यमेवदप्रगद्भाष । अतो विहितरत्नानादर-
णार्थं आधानेदेवेन विधीयते । ' सोमेन यक्ष्यमाणः ' इति तु अतु श्रुतः । तेन ' दर्शपूर्णमासाव्यामिदरा

सोमेन यजेत ' इत्येवमाद्यविहितदर्शपूर्णमासोत्तरखाल्व
 मेव सोमस्य । इति प्राप्ते, आधानमागेहेदोऽन विहित
 क्षान्नादरविधाने ' सोमेन यश्चमागः ' इत्यस्य वेदव्या
 पत्तेः । आधानकर्तृश्च सर्वस्यापि सोमयामाधिकारित्वात्
 विशेषणस्य व्यापकत्वोपायेन वैश्वानरपत्तेः, सोमेन
 आधानानन्तरं यश्चमागः अग्निं हव्यर्पावगतिः । न च
 यश्चमागस्यानुपपत्तेः विशेषणोपपत्तेः नानन्तर्यरूपना
 मुक्तेति वाच्यम् । यश्चमागः इति अद्यतनवाचित्यप्रत्यय-
 धनत्वेन आनन्तर्यस्य व्यक्तपनीयत्वात्, यश्चमागस्य
 अदृष्टार्थत्वेन अग्निं इति द्वितीयाऽनुपपत्तेः । यश्चमा-
 ग्नादे वागानादरस्य ' यश्चरेवैर्न ' इति वचनेनैव विद-
 त्वा तस्य प्रसक्तत्वात् न निवारणोपपत्तौ ननुपपत्तेः ।
 अतोऽन सोमनाम्न्यविहितपूर्वकालीनाधाने निमित्ते विहित
 क्षान्नादरो विधीयते । कर्तृत्वमात्राधिकारत्वेन भाष्यकारो
 दाहतेन वच्छन्देन निमित्तत्वात्पत्तेः, सत्त्वात्तत्राण-
 मन्वयस्य म्युत्पन्नत्वाच्च न निराशेहेदो वाक्यमेदः ।
 अतश्च विद्वेषनिर्देशान्नायऽनुपपत्त्या कल्पितेन विध-
 न्त्वेण ' उपरि हि वेवेभ्यो धारयति ' इतिवत् सोमाङ्ग-
 तया आधानानन्तरं विधीयते । अथवा ' अथहताणाम्ना
 कृत्वा, अग्रे पल्लु वागदित्वा उश्वेषा पाप्यानमच-
 र्त्वि, तस्माद्यश्चरेवैर्न श्रद्धोपनमेत् अथादधीत अथ
 यजेत ' इति वचने ' अथ यजेत ' इत्यनेन आधाना-
 नन्तर्ये सोमे विधीयते, यजेत इत्यनेन सोमस्यैव पत्त-
 म्भात् । अत एव ' अथादधीत ' इत्यनेन आधाने
 एव कारुषाध इति वक्ष्यते । अतश्च न निमित्तभूत-
 र्त्वाऽनुपपत्त्याऽपि विध्नत्वात्पत्त्या । अत एव इष्टि-
 पूर्वत्वे एव यदा इष्टपुनर आनवितातादितिनिमित्ता-
 धानात्प्रवहितोत्तरसोमकरणे, तदा सोमे क्षान्नादर-
 विधानोपपत्तेः, न विष्णवत्पत्त्याऽपि विष्णवत्पत्तौ
 कर्णं शुक्र इत्युपासतम् । प्रत्यक्षविधिवैव अपूर्वाया
 नानन्तर्यस्य प्रिदित्वात् । नहि ' अथादधीत '
 इत्यस्य पुनराधानप्रवृत्तौऽपि, तस्य निमित्तत्वस्य
 वर्तित्वेन तस्य क्षान्नादरविधिवैश्वानरत्वात् । अतश्च
 अपूर्वाधानानन्तर्ये एव क्षान्नादरविधानात् इष्टि-
 पूर्वत्वस्य सोमपूर्वत्वेन शुक्र एव विकल्पः । केचित्तु

' सोमेन यश्चमागः ' इति मितं वाक्यं, ' नतु
 वृच्छेत् ' इति मित्रम् । तत्र आधेन प्ररखात् तृतीय
 विधिप्रकारे एवमाद्य आधानोहेदोऽन सोमाग्यादित-
 पूर्वत्वात्ता विधीयते, सोमपूर्वत्वात्तत्राणविधाने वाक्य
 वैश्वानरत्वात् । अतश्च वाच्यत्वेन सोमपूर्वत्वेन इष्टिपूर्व-
 त्वस्य विद्वेष इत्याहुः । तत्र वाच्यमेदे प्रसक्त-
 भावात्, आधानाद्गृह्यत्सोमपूर्वत्वेन सोमाङ्गभूतेष्टिपूर्व-
 त्वस्य विक्रयापदानुपपत्त्याच्च । किंच एवं अस्मिन्नेव
 वाक्ये विहितत्वानिधिविधिः, आधानमात्रविधिनं अस्तु,
 ' सोमेन यश्चमागः ' इत्यस्य ' ऐन्द्रवागमागः '
 इतिवत् अनुपपत्तौपत्तेः । न चेष्टापत्तिः, यत्तत्रादि
 वाक्यानां निमित्तार्थत्वात्पत्तेः । न च ' वृच्छेत्स्य घात-
 र्थो एव विशिष्टविश्वस्यस्य, न विशेषणस्य ' इत्य-
 प्रमाणमस्ति, प्रसक्तमेव एव तस्य प्रतिरूपत्वात् । न च
 अस्वभावोपनिधिविधिवे अग्निं इत्येवकचनान् आधानस्य
 एवाम्युत्पादकत्वात्पत्तिः, अग्निगतस्यैवकचस्य बहुत्वस्य
 वा उदेरयगतत्वेन प्रमाणान्तरविद्वेषस्योपपत्त्यात्पत्त्यात् ।
 अनेङ्गान्युत्पादकत्व तु ' आधनेनेपु सभारान् निरपाति '
 इति आसत्तान्गुत्पत्तिप्रमाणत्वात् इत्युक्तं ब्रह्मसंहिता
 करणे (३।१।१।३-१५) कौमुभे । किंच एव
 विहितत्वानन्तरं प्रवृत्तत्वात्पत्तेः स्यात्, न सोमाग्य-
 यदितपूर्वत्वात्पत्तेः एव । उत्तराधिकारणयश्चमाग्योत्पत्त्या
 क्षान्नादरस्य सोमाङ्गवेऽपि स इष्टिपूर्वत्वपक्षेऽपि स्यात्,
 न सोमपूर्वत्वपक्षे एव । अतश्च अस्मदुक्तप्रमाण एव
 धेयात् । आधानानन्तर्येऽपि न प्रथमनिमित्तं न वा
 अधिकारपत्त्या ' यश्चमागः, तेषा सोमोपकारकत्वात् ।
 अत एव सोमाधानन्तरं यश्चमाग्योत्पत्त्या एव कर्णः,
 सोमेन अपश्यमाणस्यैव यश्चमाग्योत्पत्त्यात्पत्त्यात् ।
 मण्डत— ' इति इत्या सोमयान न कुर्वात् । ' ३
 ' यदा सोमः पूर्वाग्निरेपि स्यात् । ' ४.
 शंकर— ' विश्वस्य सोमपूर्वत्वे । '
 * आधानस्य इष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वयोर्निर्णयो न
 द्यविधिवैश्वानरत्वेन, किन्तु ब्राह्मणशास्त्रे । भा. ५।४।१
 १०-१४; १०-१८. * आधानस्य न्यतयनात्पत्त्यात्
 दारश्रियद्वयमजलनोत्तरत्वात्पत्त्यात् । सोम ६।१।१३-

० आधानस्य काम्यत्वाभावः । सु. पू. ११४. ७ आधा-
नस्य कालः ' वक्षन्ते प्राणोऽग्निमादधीत, प्रीने
राजन्वः, सारदि नैदर. ' (यर्षानु रगकार आदधीत ।)
भा. १११।३।२, २ आधानस्य च द्येनस्य च न कधि-
दरित संकथः । अग्नीनामाधानं अत्रयश्च द्येनस्य । तस्मात्
पत्रमानदधि. तु द्युतितननीतम् । १।८।२।३८. ० आधानस्य
न दृष्टम् वारक्रियामयोऽन्यत्रम् । सोम. ६।८।२. ० आधा-
नस्य यत् साक्षात् फलं अतिवताद्वह्यत्वं तस्य कर्तृगामित्वा-
नमवात् आह्वनीयादग्निस्वायत्कृतस्य कर्तृगामित्वे एव
आधानवाच्यतात्मनेपदपूर्वसंज्ञानाद्येव दग्नादिपि फलस्य
कर्तृगामित्वेऽपि, ' यत्ने ' इत्यन्मनेपद ऋतुगतानग्नि-
स्वायत्कृतोऽनादिरुणकस्य कर्तृगामित्वार्थम् । ६।२।२.
० आधानस्य द्येनस्य अम्यवेता अवगता । वा. ४।
१।२।२ वर्गके ३ दृ. ११९७. ० आधानस्य सर्वकाल-
त्वात् योपकालस्वागतः स्यात् । यैनाधाने कधिर् काल-
नियमोऽस्ति ' यदहरेर्येनं श्रद्धोपनेत् तदहरादधीत '
इति । भा. ५।४।५।१६.

॥ आधानस्य सोमपूर्वत्वे सोमकालस्य वाच्य-
नाधानकालस्य ॥

इकाले रथादधिप्रतिपेधात् । ५।४।५।१६ ॥

भाष्यं—अन्तरा चित्नाऽन्तर वश्यते । ' यः
सोमेन मथ्यमाणोऽग्निमादधीत, नर्तुं प्रतीक्षेत् नखन '
इति । अप संदेहः किं आधानस्य अप कालविशेषवाच्यः,
उत्त सोमस्येति । किं प्रातः ? आधानस्य कालवाच्यः,
स्वकाले स्यात् सोमः । कुतः ? अविद्यतिरेयात् । अद्ग-
माधानम् । तस्य कालवाच्ये न्यायः, न प्रधानस्य ।
' अद्गुणनिरोधे च तादर्थ्यात् ' (१२।२।१।२५) इति
यस्येति ।

अपनयो याऽऽधानस्य सर्वकालत्वात् । १६ ॥

भाष्यं—अपनयो या सोमकालस्य स्यात् । कुतः ?
आधानस्य सर्वकालत्वात् । नैर आधाने कधिर् काल-
नियमोऽस्ति ' यदहरेर्येनं श्रद्धोपनेत् तदहरा-
दधीत ' इति । अन्तत्वेन वा आधानस्य, यत् प्रति-
पिप्यते । तस्मात् सोमस्य कालवाच्यः इति ।

वि—' नर्तुमित्याह्वितेः काले वाच्यः सोमस्य वा,
ऽग्निः । अद्गुणान्यात्, पुरैवास्य वाधात् सोमैववाच-
नम् ॥ '

भाट्ट—' यः सोमेन मथ्यमाणोऽग्निमादधीत, नर्तुं
पृच्छेत् नखनं ' इत्यनेन विधीयमानः कालानादरोऽपि
प्रकृत्यात् आधानोद्देशेनैव विधीयते, न तु सोमोद्देशेन,
अद्गुणविधेयन्यायेन (१२।२।१।२५) उपकारके
आधाने एव कालवाच्यत्वं न्यायस्येति । तेन स्वकाले
सोमं कुर्वता अभ्यर्द्धितपूर्वं आधाने क्रियमाणे नाधान-
कालप्रतीक्षा कार्या । इति प्राप्ते, अस्यामेव शाखाया ' यद-
हरेर्येनं श्रद्धोपनेत् अयादधीत ' इति वचनात्तरेण
आधानमात्रेण कालानादरस्य विहितत्वात् तत्र एव सोमा-
स्यवदितपूर्वाधानेऽपि कालानादरप्राप्तेः अनेन वाच्येन
स्ववाच्येनोपस्थितस्य सोमस्यैव उद्देश्यवाच्यत्वं प्रकृत्या
उद्देश्यत्वं इति तर्कवै कालानादरः । यत्तु शतपथे
' अयद्वह्यत्वात् सोमो वै ' इत्यादिचचनेन उभयोरपि काल-
नादरविधानं, तत् शाखाऽन्तरत्वात् आधानकालवाच्ये इव
न दोषः । यस्तुनस्तु तत्र ' अप यत्नेन ' इति वचनेन
आधानानन्वर्धनेन सोमस्य विधीयते । ' अयादधीत '
इति पूर्ववचनेन तु आधाने एव कालवाच्यः
इत्युक्तमेव । अत्र च ' अर्थतत्तरेदि ' इतिवत् लक्षणवा
विहितकालमात्रस्य अनादरविधानात् पीठान्नायादियर्ष-
णोऽपि अनारः इति के चित् । ननुऽप्यग्निनायेयस्य
वाच्यभेदमपि अग्नीहृत्य ऋतुनक्षत्रमाश्रयत्वात् एव ।
अन्वयात् यदहरेर्येनं श्रद्धोपनेत् इति तस्यम् ।

मण्डन—' सोमाधाने सोमकालस्य वाच्यः । ' ६.

शंकर—' सोमोऽप्युवादिवाच्यः स्यात् । '

० आधानस्य सोमार्पत्वे सोमपूर्वत्वं, सोमार्थत्वा-
भावे तु इद्विपूर्वत्वम् । भा. ५।४।३।९.

॥ आधाने आह्वनीयः गार्हपत्यात् प्रणीय
आधीयते ॥

अन्वेऽग्नौ प्रीणादिप्रत्ययार् रीहत् एव आधीयेत्
इति प्राप्ते, ' अयं वाच्यो नू, अग्नौ पूर्वे अयं, तम-
परमवत्, एव रीहत् सोमैरिहत्वाद्देशेऽपि मनीषते '

इति ध्वज्याद् गार्हपत्यादेव आहवनीयाधानम् । संकथं. ३।२।२.

● आधाने 'उत्पत्तिविधिमालोच्य तामनां वेदा-
न्वरीयता । साङ्गप्रधानसंघघादुपांशुत्वं तु गम्यते ॥'
यदि हि यदुर्घेदे एव एषाद्भुव्यतिः स्यात्, तास्वरूप-
निमित्तमेव उपाशुत्वं स्यात् । एतेषां तु नामनेदोषप्राना
स्वरूपतः उच्यन्तमन्त्रे प्रधानसंस्पर्शनितिसमुपाशुत्वं इति
प्रधानधर्मता । वा ३।३।२।९ वृ. ८।१०. ● आधाने
'होमे यत्नामे भ्रमी आदधीयाता' इति । अत्र दंपत्य-
प्रियायं द्विवचनम् । एकधर्मताधाने एकस्यैव उपानीकस्य
पुंशोऽधिकारः, न द्वयोः पुंसयोः । वि ६।१।५.
● आधाने दक्षिणानां अपरिमितत्वं पूर्वोक्तत्वं
एकस्मिन्सहस्रान्तसंख्यायाः सक्ताशात् संख्याऽन्तरम् ।
भा ६।७।१।२२.

● आधाने दक्षिणानां अपरिमितत्वं सहस्रा-
धिकत्वम् ॥

अनियमोऽधिकोपात् । ६।७।१।२३ ॥

भाष्य— अपरिमिते (अपरिमितं देय इत्यन)
कल्पान्त इति समधिकत्वम् । अयेदानीमिदं सदृष्टते
किं सहस्रादून अपरिमितं, उत सदृष्टदधिकमिति । किं
तस्मात् प्राप्तं ? अनियमोऽनिकोपात् । न कश्चिद्विदं बहुवे
विशेष आधीयते सहस्रादूनमधिकं वेति । अनाधीयमाणे
यथाक्रमं स्यात्, यथाहृतं साधु । तस्मादनियमः ।

अधिकं वा स्याद्, बहुयत्त्वादितरैः संनिधा-
नात् । २५ ॥

भाष्य— वेति पश्याद्युक्तिः । नैतदिति अधिक
मूर्तं वा सदृष्टादिति । किं तर्हि ? अधिकत्वेनेति ।
ह्यन । ? बहुयत्त्वात् अपरिमितत्वस्य । यदुत्तु हि इमे
घार्ह उपवरति इत्येतदुक्तम् । नूत्वं चापेक्षिकं, किं
चिदपेक्ष्य ततोऽधिकं बहु इत्युच्यते । अतस्त्वापेक्षया
अपरिपूर्णेनेवत् । यथा पुनः इति किं चिदपेक्ष्य भवति,
नात्यथा । तत्र प्रकृतं संनिहितं चापेक्ष्य निगन्तुं, सहस्र
च संनिहितम् । तस्मात् ततोऽधिकं अपरिमितमिति ।
अर्थवादत्र तद्वत् । २५ ॥

भाष्यं— कथमेव ? तत्र ' उट्टे वे अपरिमितं '
इति तदन्वयता सहस्रस्य दर्शयति ।

शा — ' आपेक्षिको हि यदर्थः सहस्रापेक्षया
भवेत् । तस्यानन्तरनिर्देशात् सहस्रादधिककृततः ॥'
सोम— पूर्वोक्ते विशेषविचारात् संगतिः ।

वि— ' अर्वांगि बहुव त् सहस्रादूर्ध्वमेव वा ।,
घंभरादग्निमो, ऽन्यः स्यात् सदृष्टानन्तरोक्तितः ॥'

भाट्ट— (दशमाधिकरणे एव एकादशरचान्तर्मा-
णात् न पृथक् विहितं) ।

सकलन— ' सहस्रादधिकं तत्र ।'
शंकर— 'सहस्राधिकमेव तत्' । १३. तमयन तन्-
गन्धस्य अपरिमितत्वं इत्यर्थः ।

● आधाने दक्षिणानां संख्यासु विकल्पः ॥
संख्यासु तु विन्ययः स्याच्छ्रुतिविधितेषाम् ।
१२।४।५।९ ॥

भाष्यं— आधाने दक्षिणाविधयः ' एका देवा,
पद् देवाः, द्वादश देवाः ' इत्येवमादव । तेषां समु
च्चये विकल्पे वा इति विचारात् । तत्र अह्नूपत्त्वा
तत्राङ्ग्यादिना प्रयोगरचनेन समुच्चये प्राप्ते लक्ष्यते ।
एषामु तु विकल्पः स्यात् । कुतः ? श्रुतिप्रति-
षेधात् । ' एका देवा ' इत्येवसंख्यापरिच्छेद इत्य
परिकल्पसाधनं शक्यते । तथा ' पद् देवाः ' इति पद्-
संख्यापरिच्छेदम् । यदि एका च पद् च समुच्चये
येत् (तदा) संख्याऽन्तरं एतासंख्या उच्यते । तत्र
रिच्छेदेन द्वयेव परिकल्पः कृतः स्यात् । तत्र एक
श्रुतेः पद्श्रुतेश्च विप्रतिषेधः स्यात् । ननु नैवान्तरपरिचय-
शक्यते, किं तर्हि ? क्वन, एका देवा पद् देवा, इति ।
अत्रोच्यते । दानं नाम आभीयम्य द्वयस्य परस्परान्-
पादनम् । तस्य परः स्वयम् स्यात् इत्येवार्थम् ।
स्वचानेवागौ तस्मात्प्रियं करोति, तेन चास्य दातृत्वं ।
एव दृष्टार्थं भवति । अत्र दानमात्रं कल्प्यते, तत्र
अदृष्टं कल्पयितव्यम् । परिकल्पे एत एकादीनां अत्र-
णम् । तत्र यः सतमिः परिनीतीति, न तेन एवम्
पद्मिर्वा परिनीतो भवति । नहि ते एव

इत्यामनन्ति, न पठिति, किं तर्हि ? सतेति । स एष श्रुतिविप्रतिषेधः । तस्मात् विकल्पः संकथात् ।

सोम— पूर्वादिदापि समुच्चयः इति उत्पत्तेः संगतिः ।

वि-- ' एका देया समुच्चये विकल्प्यं वाऽऽद्य आनतेः । सौलम्या, दन्तिमो निरपेक्ष्यात् संख्याऽन्तरादपि ॥ '

भाट्ट— अन्याधेयाद्दक्षिणाणां ' एका देया, पद्वेयाः ' इत्यादीनां निरपेक्षसाधनात्, समुच्चये संख्याऽन्तरोपजनमापत्तेः, विकल्प एव । न च एकवाक्यतात्प्रायश्चित्तप्रवृत्तयामानसकथाऽन्तरे एव तन्वणा र्थव्यपत्तिरिति साध्यम् । प्रत्यक्षविधिभङ्गणेन वाक्यभेदस्यैव प्रामाणिकत्वात् ।

मण्डन-- ' पदेकादी विकल्पः स्यात् । '
 शंकर-- ' नाम्नाधेये दक्षिणात् । ' समुच्चयः । ५.
 'इ' आधाने दक्षिणाग्निः निर्मण्डयः गार्हपत्याद्वा ॥

दक्षिणाग्निश्चत्सुपि दिक्पददृष्टितया दक्षिणदिशाः सकाशादाहृत्यौक्तिकामिण्येतरात् शोक्त एव कथ्यते । इति प्राप्ते, ' निर्मण्डयान् दक्षिणाग्निमावधीत ' इति शास्त्राऽन्तरे श्रवणात्, गार्हपत्यस्य सर्वसोनिष्ठात् वा तत् एवाधानम् । सकर्ष, ३।२।४.

० आधाने पवमानहृदियः प्राक् द्वादशतु दिनेषु तूष्णीहीम । ' तूष्णीमेव होतम्पमग्निहीम ' इति विधानात् । तस्य च ' होतम्पमग्निहीम न होतम्पमिति प्रीमान्तो ' इत्यादिः अर्थवादः । वि. १०।८।५.

इ' आधाने पवमानहृदियं काव्यप्रयोगे प्रथमस्य तन्त्रभेदः उत्तरयोमन्त्रे, मण्डवर्षमकामत्ये नित्यप्रयोगे च प्रवृत्तान्तरि तन्त्रम् ॥

पवमानहृदियः प्रयोगवचनैकत्वात् । ११।५।४।११ ॥

भाट्टं-- आधाने पवमानेष्टय, ' अग्नये पवमानायाहाकृत्य निर्वपति, अग्नये वाक्यत्रय, अग्नये श्रुचये ' इति । तत्र विनाप्येति किमावां ऐकतन्त्र्यं, भेदो धेति । किं मात ? पवमानहृदियु ऐकतन्त्र्यं स्यात् । त्रुचः ।

प्रयोगवचनैकत्वात् । एक आगा प्रयोगवचनः ' अहो निरुप्याणि ' इति । प्रयोगवचनैकत्वात् सहप्रयोगः । तत्र न श्रुते विरोधः । तस्मादैकतन्त्र्यम् ।

त्रुच-- ' अहो निरुप्याणि ' इति कालवचन मन्त्रमानः तन्त्रतामापादयति । यथा गौर्गमास्या प्रथमा कालसयोगात् तन्त्रेणाह्वानि एवमिहापि ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १२ ॥

भाट्टं-- लिङ्गं च सहयोगं दर्शयति ' समानवर्द्धिपि भवन्ति ' इति । अनुवादोऽयं वर्तमानावदेशात् ।

वचनात् तन्त्रभेदः स्यात् । १३ ॥

भाट्टं-- न च ऐकतन्त्र्यं स्यात् । किं तर्हि ? तन्त्रभेदः । त च भवन् एव स्यात्, प्रथमाकाः भेदः, उत्तरयोस्तन्त्रम् । कस्मात् ? वचनात् । वचनमिदं भवति ' अथ व कामयेत वर्षीयान् धेयान् स्वामिति, तस्याग्नये पवमानाय निरुप्य अथ वाक्यत्रय श्रुचये योत्तरे हविर्षी समानवर्द्धिपी निर्वपेत्, यदेतमप्रदीत् तेन स उत्तर वर्षीयान् धेयान् भवति ' इति । विविध वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनान्यानिभारः । तस्मादेव फलंभ्यम् । अग बहुक्त प्रयोगवचनैकत्वात् इति, तस्य कः परिहारः ? नाद्यौ प्रयोगवचनः, कालवचनोऽसौ ' अहो निरुप्याणि ' इति । तस्मादेहेतुः स भवति ।

त्रुच-- सिद्धान्तगदी तु अहःसन्धेन सद्यःस्तन्त्र्यानि इति विज्ञाप्यते, न कालं प्रति उपादीयन्ते । अह मन्दस्य कालो न वाच्यः, येन कर्मं प्रति उपादीयेतन् । तस्मात् भेदो वचनात् ।

सहृदये नित्यानुवादः स्यात् । १४ ॥

भाट्टं-- यथोक्तं ' समानवर्द्धिपि भवन्ति ' इति समानप्रयोगं दर्शयतीति । तत्र ह्युक्तः । सहृदये नित्यानुवादः स्यात् । इदमपरं श्रुते ' यो ब्रह्मवर्चकामाः स्यात्, तस्य सर्वाणि हृदियि निरुप्याणि ' इति । तस्य सहप्रयोगो भवति । तस्मिन् सहृदये नित्यानुवादोऽप्यन्यात् ' समानवर्द्धिपि भवन्ति ' इति । कथं पुनः निरुप्याणि इत्युक्ते सहप्रयोगो विज्ञाप्यते ? ' निरुप्याणि ' इति बहुवचनस्य प्रयोगो विज्ञाप्यते । तत्र च्छुं च द्वादशेय-

रतेन चोदितानां निराश्रितम् । न वैरसाः प्रयोगो,
 बहुसुखम्, प्रयोगो भवति । तस्मात् सहाप्रयोगो निराश्रितः ।
 दुष्टम्— 'समानहृषिणि भवति' इत्यनुवाहः । 'प्रस-
 वयैषवामस्य शरणि हृषिणि सह निरुप्याणि' इति
 तत्र निराश्रिं सह चोदिते वचनात् तन्मं भवति । वसाम्
 तदपेक्षया अनुवाहो भवति ।

सोम—नित्ये प्रयोगे समानतापत्ता, साम्ये तु प्रयोग-
 वेदः । अनेष्टी प्रयोगद्वयस्य वैरुप्येऽपि वगमानहृषिण्यु
 न वैरुप्यं इत्युपानात् संगतिः ।

वि— 'पवमानेष्टिहृषिणा तं भेदेऽधम, ऽधिम. ।
 ताप्यदेतागमेदा, सोऽस्ये भेदेऽकितोऽन्तिमः ॥'

आह— अनेष्टयानस्य. पवमानेष्टयः 'संन तरे
 निर्वैरु', शादशाहे चतुरहे या, अहो निरुप्याणि' इत्य-
 नेन वचनात्कालविशिष्टप्रयोगविधानात् । वीर्यमास्या वीर्यं
 मास्या यजेत' इत्यादिवात् एकप्रयोगेणैव कर्तव्या इत्य-
 विवादम् । अत एव 'अहो निरुप्याणि' इत्यत्र अह्नः
 शब्दः आधानसंनिवृत्तानि इत्यर्थाद्वाच्येणैव संबन्धरादि-
 कालावकाशाद्वाहिकारेऽपि संग्रहवाक्ये कालविदेगान्दव-
 येन तत्र एकप्रयोगविधेरावश्यकत्वात् । तत्रैव च
 आधानसंनिवृत्तविधानेन तत्र श्लेऽपि एकप्रयोगस्य
 सिद्धिः । अत एव 'मह निरुप्याणि' इत्यानुवाहोऽपि
 संगच्छते । तदेवं नित्यप्रयोगे सहत्वविधानेऽपि संयोग
 पृथक्त्वन्यायेन (४/३१३/५-७) 'यो ब्रह्मवर्चसनामः
 स्यात् तस्य शरणि मह निरुप्याणि' इत्यनेन कार्ष्णे
 सहत्व दध्यादितन् विधीयते । तदेवं शिवेन पुनः 'य.
 प्राग्मेव उक्तरोक्त वसीवान् शेषान् यामिति, तस्याप्रये
 पवमानस्य निरुप्य पावकशुचिभ्यां उच्ये हृषिणी समान
 वर्तिषी निर्वैरु' इति श्रुतम् । तत्र क्वाप पवमान-
 प्रयोगोत्तरकालान्तरविशिष्टपावकशुचिउत्तरमनकनेकप्रयोगस्यैव
 कल्प्ये विधानम् न यथायोग्येकनोमता । न च नित्य
 प्रयोगे प्रयाणामपि सहत्वविधानात् अत्र स्वया प्रयाण
 मानस्य एव दध्यादितन् कल्प्ये विधीयता इति
 वाच्यम् । तथात्वे उत्तरयोरेव समाननिर्विकलाशुभादा
 नुपपत्तेः । न चैवं प्रयोगभेदे कर्तृभेदान् त्यक्तु-
 समानकर्तृत्वव्युत्पत्तिः, परस्परकारिभेदेन कर्तृत्विह

कर्तृभेदे तद्विद्यमानैक्यमात्रेण पवमानस्वरूपसंभवेन वा
 तदुपपत्तेः । यश्चतुस्तन्नु आधानदक्षिणानां पवमानेष्टिमपि
 एव दानविधानात् तत्रैव प्रगृहेन वापंशेदः न
 पवमानेष्टिपु पृथगरणभरते । अतस्तत्र कारिप्रयोग-
 भेदेऽपि कर्तृत्वव्यात् त्यजुपपत्तिरिहिक्रै ।

मण्डन— 'पवमानेष्टितप्रता ।' न ।

शंकर— 'न तेष्टिपु गुणात् पठे ।' सा तन्मत्र ।

ऋ आधाने पवमानेष्टयः न पवमानेष्टि-
 संश्लेऽप्यो, रिनु फेवद्याधानसंश्लेऽपि एव ॥

वामामपि. प्रकृतित्वं प्रयाजत्वम् स्यात् ।
 ३।६।६।६ ॥

आद्यं— एतत् पवमानेष्टयः 'अस्ये पवमानस्य'
 इत्येवमात्रा. । तत्र संदेहः किं पवमानेष्टिसंश्लेऽपि अने
 पवमानेष्टय कर्तं या, उत नेति । किं प्राते ? तस्मा
 तनु पवमानेष्टिना पवमानेष्टिसंश्लेऽपि अग्निः प्रकृतित्व
 स्यात् । कुत ? चोदकसाधनार्थं प्रयाजत्वम् । यथा
 आनु प्रयाजा भवति चोदनेन, एवं पवमानेष्टिसंश्लेऽपि
 अग्नेऽपि भवेत्तु ।

धा— 'तस्या तु स्यात् प्रयाजनम्' (१०।१।
 ४।६) इत्येवदधिकरणन्यायेन पवमानहृषिण्युक्तानि
 साध्यत्वं तस्मात्परित नास्तीति विचारः । तत्र 'इष्टि
 दशपूर्वमाश्रयोः प्रार्थनं स्यात्' (१।१।१।१)
 इत्येव पवमानेष्टिना दशपूर्वमाश्रयत्वमित्ये सिद्धे यथैव
 प्रयाजादीनि अतिदिश्यन्ते, तत्रैव पवमानेष्टिसंश्लेऽपि
 वर्तित्वमपि । ननु च आहवनीयाद्यत्र सर्वकर्मणा प्रथमं
 श्रुता एव अङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते, इति न वक्तव्यं प्रकृतित्व
 इति (स्ये गाणे च ।) । नैव शेष । तत्रैव पवमाने
 श्रुता श्रुतिः, तत्र प्रकृतित्वमत्र आहवनीयश्रुतयोऽ
 वनन्तते । यत्र पुनः द्रव्यवेषतासंबन्धात् नदिमाने
 कश्चित् 'चतुरत्नत्वं श्रुतिः' इति प्रकृतित्वो
 होन. प्राप्नोति, तत्र द्वारस्य प्राहवनात् आहवनीयनामि
 प्रकृतित एव भवितव्यम् । अत नापुक्तं प्रकृतित इति ।
 ननु या. ईस्वराद्ये चिन्त्ये, तस्मात्तस्मि अस्या प्राप्त्-
 वन्ति तातामपि अस्या, इत्यन्वयसा प्राप्नोति । नैव
 शेषः । चरान्तरपाला प्राग्भवेन च्यवस्थानात् । यावन्तो

हि अतिक्रान्तं वैशेषिकानामाद्यादिकं नातिक्रान्ति-
तामस्यः करिष्यन्ते ।

न वा, तासां तदर्थत्वात् । १७ ॥

भाष्यं— न वा इष्टिसंस्कारः अशरीना पचमाने
ष्टियुः स्यात् । कस्मात् ? तासां तदर्थत्वात् । ताः पच-
मानेष्टयः अग्निगन्तारथाः ह्युक्तम् । यच्च नाम
अङ्गभूतं, तत् चोदकेन यज्यते । अग्निप्रयुक्तश्च पच-
मानेष्टिसंस्कारः, न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तः । तेन न चोद-
केन प्राङ्गयते । अपि न पचमानेष्टयः इष्टिसंस्कार-
वर्जिता प्रतिसमपेक्षन्ते अविहितत्वात् तत्प्रथमवस्थाया
पचमानेष्टीनाम् ।

धा— यजाम प्रवाजादि प्रतोरङ्गं भवति तदवि-
शिष्यते, न तु पचमानेष्टयः कपोद्ग, इति आधानन्यायेन
(१।३।१।४) साधितम् । अतः 'रूप वाऽदोषमूलत्वात्'
(७।३।१।२९) इत्याहवनीयादिसंस्कारमतिदिश्यते,
नेष्टयः । आरम्भणीया तु अङ्गं, इति कृत्वा अवि-
श्रुणा-स्तरमारूप्यते (१०।१।५।९), तदीयश्च एव
न्यायः अत्रापि भविष्यति । सत्यपि चाङ्गत्वे भावप्र-
विधीयन्ते, तावत्तैष्टयः प्रकृतौ दृश्यन्ते । यावच्च
दिकेनकथंभावेः तद्भावना न पूर्वते तावद्विधिं प्रवर्तते ।
नेन पचमानेष्टिरहिततायाः प्रकृतौ तामिरितिकर्तव्यता
रुद्रमना तद्-भक्तिरिक्तवादप्रवृत्तिरैव केनचन प्रकृतौ
दृश्यते । अन्यथा हि एकस्मिन् वाक्ये विहितत्वं अपे-
क्ष्य भविदितरथ विधानं, इति स्वल्पविप्रतिषेधः स्यात् ।
तस्मात् सादृशाहवनीयः प्राक् पचमानेष्टिन्यः, तद्विषये
तासां प्रातः, इति निष्पत्त्याहवनीयस्य प्रयोजनपदेश-
मागस्य उपदेशेन अतिदेशेन वा अङ्गत्वं शक्यं कल्प-
यितुम् । एतास्तु तद्विषयार्था एव इति न तादृशमुप-
धारयेश्यन्ते । न च अनपेक्षितमुच्येदं अतिवेदुं वा
शक्यते । तस्मात् आधानमात्रसंस्कृतनामिना संघट्टन्याः
इति सिद्धम् ।

शा— प्रासङ्गिकमिदं पचमानेष्टियु किं पचमानेष्टयः
कर्तव्यं नेति । 'तत्र प्रकृतिसंज्ञासु पचमानेष्टिसंस्कृतः ।
प्रातोत्सर्गस्यार्थेन कार्यान्नादित्यष्टयोऽपि ताः॥' ननु
यास्यदर्शः, वाशामप्यन्याः कार्याः, तासामप्यन्याः इत्यन-

स्यऽऽपत्तिः स्यात् । 'अच्यते नैव दोषोऽस्ति सामर्थ्येन
कथंस्थितेः । यावतीः शक्युयात् कर्तुं तस्मिन्नदिति,
तावतीः ॥ कुर्वतो नानवस्था स्यादिति प्राप्तेऽभि-
धीयते । न तावदितिदेशेन प्राप्तिस्वात्सामनङ्गत्वं ।
नहि ताः प्रकृतेरङ्गमिति प्रागेव दर्शितम् । प्रकृतौ
चोदनायां यत् कथंभावेन संगतम् ॥ तदेव
चोदनालिङ्गाद् विकृतावतिदिश्यते । चोदकेन तत्-
स्तासां तासु प्राप्तिर्न विद्यते ॥ अङ्गत्वे सत्यपि
स्यासां नातिदेशोऽनङ्गत्पते । विधीयन्ते यदा ता
न प्रकृतौ सन्ति तास्तदा ॥'

वि— संस्कृते पचमानेष्ट्या बहौ नेष्टिर्नैव, एवः ।
बहौ तत्संस्कृते कार्यभेदकस्यादुरोधतः ॥ चोदकः
पचमानेष्टी न ता प्रापयितुं प्रभुः । अनङ्गत्वेष्टयसिद्धि-
स्यामिष्टयस्तदङ्गत्पते ॥ तदसंस्कृते पचमानेष्टयसंस्कृते,
दृश्यः पचमानेष्टयः कार्याः इत्यर्थः ।

भाट्ट— पचमानेष्टीनां दर्शप्रकृतिकत्वाद् अतिवेशेन
प्रवाजादिवक्ष्ये अत्रयः प्राप्नुवन्ति, ते च आधानपचमा-
नेष्टिसंस्थाः, इति तत्र-पूर्वे कर्तव्येपवाधानं पचमानेष्टयश्च ।
न नानवस्था, शक्यवैशेषिकानामाद्यादिकालं करणोपपत्तेः ।
इति प्राप्तेः न तावत् पचमानेष्ट्यादिकं प्रकृतौ अङ्ग
अग्निमात्रार्थेनैव स्थापितत्वात् । सत्यपि चाङ्गत्वे तेषां
नातिदेशः, पचमानेष्ट्यादियु कल्पितिकर्तव्यताकपच-
मानेष्टयुपेतसंस्कृतसंस्कृतैव प्रकृतैः पूर्णता परिकल्प्य
पचमानेष्टियु अतिवेशकल्पनात् । येषामङ्गानां प्रकृतौ
स्याङ्गसंस्कृतेन निरासङ्गता तेषामेनातिदेशः, न
पचमानेष्ट्यादीनां, तेषामङ्गविशेषानवयवमेव तद्भावनाया
अपरिपूर्णत्वात् । अतः अन्यारम्भणीया— (१०।१।६)
वेद्युथ— (४।३।१२) न्यायेनैव नातिदेशः । परतुनस्तु
नाङ्गत्पति । अशरीना तु सत्यपि अङ्गत्वे साध्यत्वात्
नेरातिदेशः । अत्रयः हि ये प्रथमतः आधानपचमाने
ष्ट्यादयः कार्याः, तेभ्यः अमिसिद्धिरशरीरसंस्था । ततश्च
तेभ्यः सत्यपि अ-वेद्युथरथम् । यथा च एवं
सति पचमानेष्टीमादयः आधानदोषा या आधानत्रयो
स्वरपूर्वस्यार्थवर्तनीया भवन्ति, तथा कौस्तुभे
यान्यपिदरणे (३।३।२२) अत्र च शक्यम् ।

नकारद्वन्द्वसः । वृषानागित्यर्थः । तत्र त्रिभिषु वृषान्ता
पावकवत्ता च देवताविशेषणत्वेन विधीयते, उत मन्त्र-
विशेषणत्वेन इति चिन्तायाम् । वृषशब्दोपेतमन्त्र-
विशेषणपरत्वे वृषशब्दस्य शब्दरूपस्यैव तदर्थेवृषकार्यः एव
रूपवत्ता विधीयते । न च यद्यपि नाग्निविशेषणत्वेन
विधातुं शक्यते, तद्विधायै वृषस्याग्निपदस्य विशेषणा-
न्तरात्तद्वाद्, तथापि आग्नेयपदोक्तत्वात्तद्विशेषणैव वृषा-
रूपगुणो विधीयमानः अपरित्यक्ताग्निपदशब्दोद्देशेन विहित-
त्वात् नाग्निशब्दत्वेन विधीयते, अपि तु तद्विशेषणत्वे
नैव । एवं पावकवाक्येऽपि । अतश्च स्यादेवावाहनादि-
निगमेषु च वृषाद्विरुद्धस्याप्युत्प्रेयः । इति प्राप्ते,
नाग्नेयादिदेवतावद्विधेयं चागमस्यं 'सूक्तविधेः'
इति भूत्वा सूक्तविधेरेव नियमात् । नापि आगमस्येण,
सुखानुपपत्तौः । वृषादिदेवतायाः समुच्चयेन वायेन वा
विधाने आगमभाष्यस्य आग्नेयवादिनिर्देशानुपपत्तेश्च । अतः
सूक्तवद्विधेयत्वात्सुखानुपपत्तौ मन्त्रोपेत्येन आग्नेयशब्देनावृष
तदुद्दे-
शेन वृषान्ता विधीयते, न तु यागमुद्दिश्य । तद्विधेयं यतो
'पैत्र्येणैव यजेत' इति शब्दशक्त्याऽऽपत्तेः । न च वृषादि-
शब्दस्य तत्रापि शास्त्रपरत्वे लक्षणाऽऽपत्तिः, वृषादि-
रूपार्थस्यै प्रतिपाद्यतासंयत्नेन मन्त्रसंवेम्बितात् वृषादि-
रूपार्थवत्त्वस्यैव भन्नेद्देशेन विधानोपपत्तेः । प्रस्युत
देवताविशेषणपरत्वे पूर्वोक्तरीत्या शब्दस्यैव विधेयत्वेन
शब्दरूपणाऽऽपत्तिः । न चैव प्राकृतस्यैव मन्त्रस्य लक्ष-
णाऽऽदिना वृषाद्विरुद्धतात्प्राक्प्रवृत्तौ वृषाद्विरुद्धो-
पेतमन्त्रविशेषणविधिरुद्धतात्प्राक्प्रवृत्तौ । आग्नेयवा
दित्यन्तस्वरस्यात् पवमानेष्टमन्त्रमूलावस्थापकत्वे अनेकेरा-
मिष्टिगोमदेवस्यमन्त्राणां आम्नानात्तरगतेः नैः प्राकृतमन्त्राणां
वाधात् । अत एव वैकृष्टिरानेकमन्त्रप्राप्तौ तत्तदाग-
ममाङ्गभूतमन्त्रोद्देशेन वृषादिमन्त्रस्यैव विधानात् 'अग्नि
स्तोत्रेण यजेत' इत्यादिमन्त्रोरेव नियमसिद्धिः । एवं
च मन्त्रान्तागागुत्तर्यः इत्यादि धेयम् । यदि तु
अत्र अनास्थातः, तदा वृषावयवमन्त्रोरेव आग्य
भागवत्त्वे समाम्नातेन प्राकृतमन्त्रशब्दो द्रव्य । अत
एव त्रिधादेव तत्तन्मन्त्रोरेव तदागममन्त्राणां सिद्धेः इद
यववत्प्रत्ययत्वं एव पवमानेष्टिपुत्तर्यः । अमुदय-

शिरस्कृतसिद्धयर्थं वा विधिः, न तु वृषादेर्देवताव्यवहा-
यक समुच्चयेन वायेन वा, तत्र देवताविधौ आग्नेयवादि-
निर्देशानुपपत्तेः । यत्र तु तस्योपेतमन्त्रस्य दास्यतयोर्भेदेन
प्रसिद्धाः, केवलं विकृतिप्रकरणे एवंविधवचनाम्नानं, तत्र
गमशब्दन्तरपरत्वेन प्राकृतवायेन गमशब्दपरत्वे । गम-
नाभावे तु दास्यतमन्त्रे एव लक्षणाऽऽदिना तदर्थेवृषावयवम्,
प्राकृतमन्त्रस्यैव प्रकाशकत्वसंयत्नेन तदर्थेवावयवविद्युपपत्तौ
तदावयवोपेतमन्त्रान्तरविधौ गौरवादिनि ध्येयम् । १६.
मण्डन 'वृषान्ता नाग्निरिष्यते ।' १७.
गंकर— 'वृषान्ता देवता न च ।' १८.
वृ आधाने मथितोऽग्निर्गार्हपत्यार्थ एव ॥
आधाने 'आग्नेयविधेः अग्नेो अरण्यो संवाप्य तदुपोल
भस्माग्नि मय्यति सैव ताऽग्नेः सततिः' इति मन्थन-
माम्नातम् । तत्र तर्गाग्न्यङ्ग विशेषेणात् । तेन मथिता
विमग्य सर्वेऽग्नय आधीरन्त् । इति प्राप्ते, आग्नेयविधेः अग्नेो
गार्हपत्यव्यवधेयत्वात् । तेन संवाप्यमतीतं । इति संवाप्य-
पर्यन्तं एकस्यैवोपारिणामध्वन्याच इत्यनेन निर्मथितेन
गार्हपत्यः एवाधेयः । संवर्षं ३।१।१६.
० आधाने 'वर्षान्तरं यथावत् आदधीत' । रथकारः
संकीर्णजातिविशेषः । वैश्याया धमियादुत्पन्नो माहिष्यः,
शूद्राया वैश्यादुत्पन्ना करणी, करुष्या माहिष्यादुत्पन्नो रथ-
कारः । न तु अत्र 'रथं करोति' इति भ्रुपाराय वैजर्गितो
रथकारः । रथकारस्याभावकाल्ये वर्षेर्तुः । वि ६।१।१२.
० आधाने 'गारवन्दीयं गमयति' इत्यादिना सम्पत्ति विधि-
तमि, 'उपवीता (अभिरुच्यताः) वा एतस्मात्सो गमन्ति
दस्याग्न्याधेयं ब्रह्म सामानि गाथति' इति च निन्दया
निषिद्धाणि । तस्मात् तत्र सामानं निवृत्तः । ब्रह्मस्य-
श्च उद्गुत्तरः । मा. १।०।६।१-११. ० आपाने
भुवं वैरुद्धतादिपार्थं दर्शपूर्णमासादिनवैवर्षार्थम् । वि.
३।१।१२.

वृ आधाने सभ्यावसथ्यौ लौकिकान्तरूपौ,
न तु आहवनीयान् ॥
वन्त्रानमन्त्रयोः आहवनीयादाधानं स्यात् । 'भूतः
पुरातनुभावेनो वदाधते स द्वि तस्य कोनिः' इति
धुनौ उपासिते पदेन गार्हपत्याहवनीययोः उपासनागम-

देयवो. सहाधानाभावेन परामर्शयोवात् सन्धानसम्बन्ध-
त्वस्य वक्तव्यत्वात् 'स हि तस्य' इत्यस्य साहित्य
वदुभयपरत्वेन आह्वयनीयोनिकरश्रवणात् । 'यदेव
दृवीय ज्योतिस्तदेव तेनाप्यते' इत्याह्वयनीय प्रकृत्य
श्रुत्यन्तरात् । इति प्राप्ते, दृवीयज्योति. पदस्य औत्तरयेदि
काशिपरत्वात् 'स हि तस्य' इत्येक्यबन्धेन सहितप्रतिद्रव्य-
परत्वायोगेन च गार्हपत्या तस्याह्वयनीयस्य योनिरित्येव
सदर्थकतया ऋत्विजाविव तयोर्लोकान एव प्रकल्पतिः ।
संक्षेपे ३।२।३.

ॐ आधानेऽसर्वज्ञेयत्वात् । २।३।३।४ ।

इदमाप्तमिति 'यस्मिन् ब्राह्मणेऽग्नीनादधीत', ग्रीषे
राजन्त्यः, इति वैश्व' इति । तत्र भद्रिहते किं ब्राह्म
णादिभक्ष्य मिमिनायै, ब्राह्मणादवक्षेत् आदधानाः,
यस्मन्तादियु आदधीरिति, अत्र ब्राह्मणादीनामाधानं
विधीयते इति । पूर्वधिकरणे प्रासङ्गिकप्रवेष्टेः प्रयोगभेदं
निरूप्य इदानीं प्रस्तुत एव गुणनिबन्धनः कर्मभेदः प्रति-
पाद्यते । अत्राय पूर्वपक्षिणोऽभिर्भवेत् । सर्वज्ञोपपद
शब्दे सति उपपदार्थसंज्ञान्तो विधि धावर्थातुनादम
पेक्षते इति सिद्धम् । तदपि 'यस्मिन् ब्राह्मणेऽग्नीनाद-
धीत' इति यस्मन्तादियुपपदाशितशक्तिविषयकं आधानात्
चादमपेक्षते । न चाधानमप्राप्त, अग्निहोषविभूति-
निरेष आधेयत्. प्राप्तत्वात् । तथाहि, आह्वयनीयसाध्याः
तस्य अग्निहोषप्रदस्य 'यदाह्वयनीये जुतेति' इति श्रुतेः,
'आहिताग्निराह्वयनीयः' इत्यर्थश्रवणत्वात् आह्वयनीयश्च
आधानसाध्यः इत्याधेयत्वात् अत्रेव आधानप्राप्तिः ।
अथवा 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इत्येवमसादेव अन-
न्याधितयत्वेः विषयत्वात् आधानस्य प्राप्तत्वात् नदत्त-
वादेन यस्मन्तादिसाधिविधानाय निमित्तार्थे ब्राह्मणादि-
भक्ष्यमिति । न चायं सर्वमानापदेऽस्त्यस्य विधिः । 'य
एवं सपत्न्य भ्रातृव्यमर्षिणं हवते, य एव विद्वानग्निमा-
धत्ते' इत्यर्थेनादसंयत्वात् विधिपरिसरे । तदुक्तं
'सान्धर्थाक्षिप्रमाधानं सामान्यप्रचनेन वा ।
तस्याद् सर्वज्ञेयज्ञेयानां निमित्तार्थां पुन श्रुतिः ॥'
इति । (या. ब्र. ५.८.८) । नचाधानविशिष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मण-
विशिष्ट वा आधानमन निमित्तः । उभयथाऽपि च विशि-

ष्टानुवादे वाक्यभेदः । उच्यते । अथास्तपन्तविधौ प्राप्तत्वात्
ब्राह्मणाधानयोस्तुवादः । तत्रापि विशेषणतास्यार्थं,
अत्रकस्य च त्रिधाविशेषणत्वात्, ब्राह्मणस्यैव निमित्त
त्वात् वाक्यभेदः । न च निमित्तगतान्त्रोद्देशोपि उद्देश्य
त्वेन कथमेतस्मिन् वाक्ये समाप्तेः इति वाच्यम् ।
कालस्य त्रिधाऽन्यदित्यात् निमित्तस्य च कर्तव्यत्वात् वैर-
क्ष्येन समाधेयोपपत्तेः । तेन यस्मन्तादियुपपदादिरेप
आधानस्य चेत ब्राह्मणाद्यनुवादायैवाद्यत्वात् ब्राह्मणादि-
निमित्तत्वे आधाने वस्तुतस्तद्विधानमिति । एवं प्राप्ते
अभिर्भवेत् । नपेदेव, यदि यथाश्रुतस्याधानस्य आद्ये
पत प्राप्तिर्भवेत् । अत्र हि 'यस्मिन् ब्राह्मणेऽग्नीनादधीत'
इत्यपमनेपदात् कर्तृकामिच्छन्नाधानं प्रतीयते । यत्र च
आधानस्य आह्वयनीयः । तेन अनुवादपक्षे एवम
वास्तव्यं, 'कर्तृकताह्वयनीयत्वात् आधानं ब्राह्मणेन यस्मिन्
कर्तव्यम्' । न च अग्निहोत्रादिश्रुतिभिरप्य आधेय-
दैवविधमाधानं स्यात्ते, यदनुतेत । आह्वयनीयो हि
तैराक्षिप्यते, न तु आधानानुष्ठानम् । एतेन आदित्यस्य
अन्यैः नक्षत्रादिनाऽपि उपादानसंभवात् । न च अनुवाद
गतविशेषणत्वात् तथाभूतस्यैवाधेय इति वाच्यम् ।
उपेदे सति अनुवादादधीतविधिर्नो भवति । यथा
'एत कृत्योद्देश्यम्' इत्यत्र इरापदस्य कस्मिन् स्थाने
निवेगः इति सदेदे 'न गिरागिरा' इति नियेनानुवादेऽर्था
नात् इरापदस्य गिरापदस्थाननिवेतो निर्गतिः । इह उ
'आह्वयनीये जुतेति' इति विनियोगप्रकृतात् आह्वय-
नीयभन्तरेण ऋत्विष्यसंभवात् भवत आह्वयनीयोपादाना-
द्येव । ए च खल्व. प्राप्यभावात् यस्मन्तादिविशिष्टाधान
मेव । ननु मा भूत् यत्तुश्रुत्याश्रितस्यानुवाद । 'य
एव विद्वानग्निमाधत्ते' इति प्रकृतमेव यस्मन् विषयक
मस्ति आधनेपदयुक्तम् । तत्र कर्तृकामिच्छन्मैव अथा
नस्य प्राप्तत्वात् तदनुवादेन यस्मन्तादियुक्तकस्येऽ
ब्राह्मणादिनिमित्तं यत्तदित्यस्यैव प्राप्तत्वात् ।
मैवम्, स्वादेव यदि 'य एव विद्वानग्निमाधत्ते' इति
विधिर्भवेत् । किं तर्हि ? आधानानुष्ठानेयवर्तमानस्य
निष्पेक्षकतया सर्वमानापदेऽप्यस्यः कृत्यं एवावमर्ष
यादः । एव हि श्रुतेः 'य एव खल्व. भ्रातृव्यमर्षि

महते, य एव विद्वानग्निमाधने अप उपरुजति' इति ; द्विच आरपीतेति अउदिम्य प्रत्यङ्गोऽन विधि. भूयते । तथा मति अग्निहोत्रादि क्षेत्रेऽक्षेपः, वर्तमानापदेशस्य विधिव्यक्रमणं वा न सम्भवति । तदुक्तः 'प्रत्यङ्गविधि-सद्भावे लक्षणे नानुमानिकः । प्रापकत्वमनो नाध-र्षत्वमानापदेशयोः ॥' इति । (वा. पू. ५८९) अतः सर्वथा प्राप्यमानाद्य वसन्तादिकाव्येषु ब्राह्मणादीनां निमित्तार्थे भवन्, किंतु कर्तृशरणेकमुक्तसद्वानि मित्रान्धरे आधानानि विधीयन्ते । ननु अपवृद्धा विकल्पे एव आधानक्षेपे 'य एव विद्वानग्निमाधने' इत्यस्य विधिव्य ब्राह्मणादिभ्युक्त्याकमाना न निमित्तार्थव्य-भिति सर्वभुपन्यस्यते । अतः कथमनस्य विचार ? यत् । उच्यते । तत्र द्वि प्रधानभूतकर्मणि कर्मिभूते वर्ण-वदुष्टवशाधारणत्वात् । तद्व्येन दृष्टाधिकारे तत्र तद्गुणपरस्यै कर्मिभूतिभिरेव वर्णवदुष्टप्रसङ्ग-धैनेव आधानस्या-क्षेपे भवित्यति । 'अग्निमाधने' इत्यस्य वर्णवदुष्टप्रसङ्गा-रणाधाननिर्भाषकत्वं वसन्तादिनाकर्मैश्च त्रैर्गणिकस्यैव काल-विशेषविधानात् दृष्टस्यानियतकालीनमेवागममिति दृष्ट-स्याग्नि आदित्याग्नेरधिकारपूर्वपक्षे, सिद्धान्तित कर्मिभूतेनै-र्गणिकपरत्वेऽपि भविष्येति न एतदधिकरणसिद्धवसन्ता-दिवाक्यानां विशिष्टागतानाक्षेपेण दृष्टाधिकारः उभयनि । तेन कर्मिभूतोः वर्णवदुष्टाधिकारपरत्वेन समधिकरूद्रा-धिकारसद्वानिचसार्थे नदधिकरणम् । तद्विद्ध चैतद-धिकरणसिद्धयेव सर्वे स्मारितमित्यवबोधनयम् । प्रयो-जनम् पूर्वपक्षे आदित्याग्नि अग्नेः कृपणादित्यस्यस्य-कर्मोद्भवम् । सिद्धान्ते तु आधानोत्पत्त्यस्यैव कर्मोद्भवम् । सूत्रं तु- आधानेऽपि पूर्वपक्षे प्राप्यवचनानि न निमि-त्तार्थानि आधानस्य असर्वशेषत्वात् आरवन्तीयत्वं कर्म-शेषत्वभावेन आध्यामादादित्यस्य । द्वितीयवर्णके तु सर्वशेषत्वादिति । तत्रैव व्याख्या, अनुपलब्धनादिगर्भ-संभारशेषत्वादित्यस्य । तत्रैव ।

१३ आधानेऽसर्वशेषत्वान् । २।३।३४ ॥

'यत्नेन तासोऽग्नीनादधीतः' शीमे राजस्यः । 'शरदि वैदय.' इति ध्रुतिः आधाने ब्राह्मणादीनां निमित्तनमाह, न तु आधाननिषिधा श्रुतिरिति इति

उच्यते पूर्वपक्षे सिद्ध-तनाह । आधाने विषये वसन्तादि-नामर्थं ब्राह्मणादिवसन्तादिविधिव्यधाधनमापक, न तु प्राता-धाने निमित्तस्योमेन कालविशेषोपपन्नम् । आधानस्य असर्वशेषत्वान् सर्वकर्मशेषत्वान्मात्रान् सर्वकर्मव्येतया आपाननिषेधेः अथवात् । वसन्तं ब्राह्मणादीनां आधानस्य प्रापकाणि अग्निानि इति सिद्धान्तः । नवदेवेन तु सर्व-असर्वे इत्युपनया व्याख्यातम् । तत्र सर्वशेषत्वात् सर्व-संभारशेषत्वात् इति वर्णकान्तरेण व्याख्यातम् । के.

० आधाने सद्भावेन प्रधानस्य वाजुर्देविकत्वात् उपा-शुच्येनेन भवितव्यम् । वा. ३।३।२९ पृ. ८१०. ४ आधाने मागवैशोपस्य वारवन्तीयदि माग उच्ये-त्येन आग, यजुर्देवदिवहित्येन उपाशुच्येनमाप्या धाप्यते । बाल. पृ. १४०. ५ आधानकालः नद्य सोमविधी-र्षानां गजुनधानप्रतीक्षानिदिपेन वाच्यते । वि. ५।४।५.

० आधानमन्यारेण (३।६।१।११-१३) यवाम-प्रजाज्जदि प्रत्येकं भवति, तदतिविद्यते । न तु पर-मानेष्टयः कर्माज्ञ इति साधितम् । वा. ३।६।१।१७.

० आधानपचमानेऽष्टयां (समुच्चिताभ्यां) आरवन्तीयसिद्धौ पश्चात् वसिन्त् अग्निहोत्रशेषे । मृ. ५।१।१।२१-२५. ० आधानपूर्णांमास्योर्मध्ये यज-मनस्य वदा वित् मरणे पाश्यामयेन दशश्रावणसद्भात् आधानमारम्यैव यथासाधि धार्वाणि । वि. ११।३।४५.

० आधानयत एव सप्ताधिकारी नान्यस्य । ६।६।५. ० आधानमनयत् । आधानमनयति आदित्याग्नि-कतानि आधानानन्तरमेवाग्नेयस्ये, न तु वसन्तेऽष्टयनु-

ष्ठानापेक्षा, तथा आग्निविद्युतात्तान्यपि चयनानन्तरमेव वर्तयन्तीति पूर्वपक्षः । पृ. ५।३।१।२६-२८.

० आधानसमभनन्तं सोमेनापश्यमानः, 'पुरा संवत्स-रात् हवींषि निर्वपेत्' । भा. ५।४।३।८, ० आधान-सामान्यविहितेऽदिविध्यायाः शयः पुनराधानप्रक-रणभूतदक्षिणया । १०।३।१।२०-२३. ० आधान-सामानां कर्मणि चित् सामनेदत्तायां विधिः कल्पनीयः इति येनां चिन्तयत् । तु पृ. ११८५. ० आधान-सामान्यसर्वरुग्णे याजुर्देविकत्वेऽपि सामनेऽधिकं दृग्-यित्वात् । पृ. ११०५. ० आधानसोमयोरानन्त्ये

मदि ऋतुनद्यकमि क्रमराचनार् । भा. ५।४।३।६ ।
 * आधानाङ्गं दृष्टीक्षेपः । भाट्ट ५।३।९. * आधानाङ्गं
 पदमानदर्शीणि पार्थीकमेत । सोम. ५।३।९. * आधाना-
 ङ्गत्वेन अपूर्वं एवायं (तृष्णी) होमः विधीयते । मन्त्रे
 प्रत्यागमावाहार् ' तृष्णीमेव होतव्यं ' इत्यनुपपन्नः । देवता
 तु अनादिष्टे प्रत्यातिः । याज्ञिककांस्तु अग्निहोत्रवर्माणि-
 देसां मन्वन्ते । तदा च दृष्णीवन्त्यापि त्रिभिः । परतु
 कर्मान्तरत्वे प्रमाणं भूयम् । भाट्ट. १०।८।५.

* आधानादिवारक्यम्यायेन ' आधानादितावधाना
 क्रान्तभूतासिखरकारप्रतिपादनद्वारेण युवपार्थेव ' इत्येवं-
 स्तुण्येन उपनिषदात्मि दूरक्षेत्रेव ऋतुफलैर्न नैद्यमाहृत्यं
 कृत्वर्थं कर्तव्यमिवाह्नद्वारेण । सु. घ. २४. * आधाना-
 दिसप्तकारलोपः अत्रिचरने आद्युद्यमो कर्मणे । भा
 १२।५।९।२८-२९.

॥ आधानाधिकरणम् । आधानन्यायः । आधा-
 नादिराक्यन्यायः । आधानाधिकरणन्यायः । आधानस्य
 ब्राह्मणादीनां प्रापकानि अत्राणि ॥

आधानेऽमर्षवैरोपवात् । २।३।३।४ ॥

माहयं— इदं समाप्तमिति ' वक्तव्यं ब्राह्मणोऽग्नीना-
 दधीत, प्रीमे राजस्य, भरदि वैरस्य. ' इति । तत्र
 संदिपते किं ब्राह्मणादिशरणं निमित्तार्थं ब्राह्मणादयः
 आधानताः वक्तव्यादिषु आशुधीत् इति, उत ब्राह्मणा-
 दीनामाधानं विधीयते इति । कथं निमित्तार्थैतः स्यात्,
 कथं साधनविधानमिति ? यदि ब्राह्मणो वक्तव्ये इति
 पदद्वयं परस्परसंज्ञं, ततो निमित्तार्थं धरन्, अथ
 ब्राह्मण. आशुधीत् इति, आधानविधानं ब्राह्मणस्य । एव
 राज्यादिषु च । किं राज्ञः प्रातः ? निमित्तार्थं अथ-
 मिति । कुतः ? निमित्तभरुणा एते वाग्दः । किं
 निमित्तभरुणस्य ? ब्राह्मणादीनां वक्तव्यादिभिः समुच्चार-
 णम् । तत्र अविदितं वैद्यते इति । ननु ब्राह्मणादीनां
 आदवागिनाऽसि अग्निं समुच्चारणम् । भाट्टमस्ति मनु-
 ष्यार्णं, न तु अग्नीषा आधानसंज्ञको न विदितः । केन
 प्रातो विदित इति ? कामभुक्तिभिः । काः कामभुक्तयः ?
 ' अग्निर्देवं जुहुवात् स्वर्गं प्राप्ताः ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
 कामो यजेत ' इत्येवमाह । कामभक्तिः भुक्तिभिः आधानं

शाममिति । उच्यते, सामर्थ्यात् । यथा अग्निहोत्रं अग्नि-
 निर्धैर्ये तथा कुर्वात्, यथा दर्शपूर्णमासी अधिनियर्धैर्ये
 तथा कुर्वात् । न च माह्वरहाह्ननीयान्वाहयैवपननादित्यो
 विना एतानि कर्मणि स्थितिः । समाप्तमिति हि ' यदा-
 ह्वनीये जुहोति, तेन होऽस्वामीष्टः प्रीतो भवति ' इत्येव-
 नादि । तेन सामर्थ्यादेतदुक्तं भवति, आह्वयनीयादि कर्तव्य-
 मिति । तत्र आधानेन विना न स्थितिः, इत्याधानमपि
 कर्तव्यमिति अवगम्यते । तत् केन कर्तव्यं ? कस्य
 कामभुक्तयः । ताश्चविशेषेण ब्राह्मणादीनाम् । तस्मात्
 अग्नीषा आधानसंज्ञको विदित इति । अपि च तस्मात्
 ब्राह्मणादीनां संज्ञके विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । नहि
 राज्ञीनेऽर्थोऽर्थो विधीयते । अतो निमित्तार्थः धृतवा
 इत्येवं प्राप्यत् । एवं प्राप्ते क्रमः । आधाने अमर्षवैरोपवात् ।
 प्रापकानि आधानस्य एतानि अथानि । कुतः ? सर्व-
 कर्मणा नैवभूतमाधानं इति न भुक्तिः ब्राह्मणादीनामन्वयने-
 नोच्यते । किं तर्हि ? अग्नीनां सर्वसोपवात्, तच्छेष-
 स्वाद्य आधानस्य । किमतो यजेते ? अथवा काम-
 भुक्तिभिः प्राप्नुवन्ति, नाधानमिति । ननु अग्नीषामनु-
 पायः अधानमिति । उच्यते । नैतेषामर्षेण आधानमेव
 एकोऽस्तुपानः । किं तर्हि ? यथा अथर्वणे द्रव्याणां गुण-
 दने ऋणादयश्च अस्तुपायाः, एव अग्नीषामप्येति, न
 निवोतत. उपादनमेव । तेन एते आधानं प्राप्नुवन्ति,
 पञ्च न । यत्किञ्चित् पञ्च अत्राति, ततः पञ्चः उच्यते
 प्रोचमिष्यति ब्राह्मणादीनामाधानस्य, ब्राह्मणं आधानार्थ-
 मादधीतेति । यदा एतद्वचनं, तदा आधानमेव
 आह्विता आह्वयनीयादयो भवति जायन्ता । एवं च
 मदि न भूमिभेयं यद्वितेन वा कर्मणि अग्निहोत्रादीनि
 अनुष्ठानं तानि इति सम्पत्ते । तेन अत्रुत्तम एव केवले-
 ऽग्निः तेषां साधक इत्येव निधीयते । कथं च आधानार्थं
 आधानस्य सम्पत्ते इति ? कर्मभिर्वाये हि त्रिषकने
 आदधीत इत्येव आधानमेव संभवति । अतः
 अस्मिन् वचने कामभुक्तिपरिग्रहे आधानस्य आधानार्थं
 भवेत् ।

अपि च मदीषु एतात् आधानभुक्तिषु न काम-
 भुक्तयः मनुष्येभ्यः अपराधमाधानभुक्तिं कर्तव्यम् । यथा-

प्राप्तस्याधानस्य पुनःश्रुतय एता मवेदुः । अगतीषु
 एतानु आधानश्रुति अपरिच्छेदण्यः कामश्रुतयाः
 अशयनान्निहोन्मदीन् वदन्ति इति परिच्छेदीपुराधाम-
 श्रुतिम् । स्वतीष्वेतानु येनाधामानमुक्तं तानधिकृत्य उचर-
 न्नात्यः कामश्रुतयो भवन्तीति गम्यते । अत्राह । अस्ति
 केवलस्य आधानस्य विधाविना श्रुतिः ' एवं संपन्नं
 भ्रातृव्यमवर्ति सद्ते , य एवं विद्वानतिमाधत्ते ' इति ।
 गवा प्रातस्य निमिच्छार्थानि ब्राह्मणादीनां श्रवणानि भवि-
 ष्यन्ति । वच्यते , संभारविधानार्था पुनःश्रुतिरेषा ।
 नेति ब्रूमः । भिक्षं हीदं वाक्यं संभारविधानवन्नात् ।
 अन्यो धर्मः ' आधत्ते ' इति , अन्यः ' अप उच-
 रन्ति ' इति । एकार्थविधाने हि एक वाक्यं भवति ,
 भिन्नौ चेत्तार्थौ । तस्मात्तत्र वाक्यभेद इति । वच्यते ,
 ' वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ' इत्यस्या श्रुतौ मत्यां
 पुनःश्रुतिः केरलस्याधानस्य अधिधासि । अगामुच-
 र्जनं न तु विधीयते । तदैवमित्तथै विधीयमाने नानेनामं
 भवति । ननु आधानस्यैतत् विधानं , गुणाधं
 सा पुनःश्रुतिः । नेति ब्रूमः । न ब्राह्मणारि-
 संवदा प्रथमा श्रुतिः , इयं केरल पुनःश्रुतिः । कुतः ?
 सा हि शब्देन विदधाति , तत्र तिष्ठमुचरन्तीं परधामः ।
 इय प्रवक्ष्यामीत्याह । ततः प्रवक्ष्यामी आधानस्या
 तुमन्यामहे । एवं च ' वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत '
 इत्येषा विधाविना श्रुतिः इति ब्रूमहे । नैतत् प्रवगा-
 वचनं अस्यैव प्रापते । शक्यते हि , अन्येन विहितं
 अन्येन प्रवक्ष्यति यस्मिन् । यदि तु एतद्विधावह
 नित्युच्येत , तत्रोऽस्त्यर्थं विरुच्येत । कथं ? अशातस्य
 शापन विधानमेवम् । यदि प्रसंगवचनेन अपूर्वं विहा-
 व्येत , तदा त्विदा नापूर्वं गाति भवेत् । तत्र अपूर्व-
 शापनवचनः शब्द उपरुच्येत । विहितेऽपि हि वाक्या-
 न्तरेण प्रसंगवचनमाकरोते ।

अपि च यत् त्विदा विधानं तत्पुन्या , वाक्येन तु
 प्रसङ्ग गम्यते , भूतिश्च वाक्यात् सतीरथी । ननु इद-
 मपि वाच्यं ' ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ' इति । उच्यते ।
 स्वत्प्राथम्येन भूतिर्विधानि आधानं ब्राह्मणारिसंरथेन ,

परप्राथम्ये प्रसंगति ' य एवं मयत्र भ्रातृव्यमवर्ति सद्ते '
 इति । ननु अनेकगुणविधानं त्वया वाक्येनाप्यवसितं
 भवति । नैव दोषः । अगुणविधाने हि नान्ये
 भवति अनेकगुणविधानं इत्युक्तं ' तद्गुणान्तु विधीदे-
 रसविभामाद्विधानार्थे न चेदन्त्येन विद्याः ' (१ । ४
 ६ । ९) इति । तस्मात् ब्राह्मणारिसंयुक्ता विधा-
 विना श्रुतिः । इयमपि केरलस्याधानस्य पुनःश्रुतिः
 संभारविधानसुप्रकृतमितुं इति सिद्धम् । एतुके अनेक-
 गुणविधाने वाक्यं भिद्येत इति , यदीमी गुणौ आधान-
 विधिषु विधीयता , भवेत् वाक्यभेदः । द्राम्या तु
 विशेषणार्थं विशिष्टमेवमाधानं विधापियते । तेन न
 भविष्यति वाक्यभेदः । तस्मात् ब्राह्मणादीना आधानस्य
 साकामि भगणानि इति सिद्धम् । ४ .

वा— ' वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ' इत्यादितु
 प्राप्यप्राप्याशङ्कया पूर्ववदेन सदेदः । तत्र यदि कथ-
 चिदपि प्रातिरतिन , तत्रो विनाऽपि यद्विद्यन्दात् निनि-
 तार्थत्व , तदा च ब्राह्मणवगन्तादिसंयुक्त . परस्पर-
 नियमाकारं कर्तं भविष्यति । अथ तु अपातिः , ततः
 प्रापकणि ब्राह्मणमन्तादिविशिष्टस्याधानस्य । तदा च
 पूर्ववर्तन उपपत्तिमकनविप्रगुणारोधात् उपाउत्तरो
 गुणः कर्मन्तर वत्पर्यति इति शीघ्राधानानि भविष्यन्ति ।
 स्वार्थ एव वा अप्रपः आगमनेवद्विदेषान् निशङ्कते ।
 इदम्य चापतिः । निमित्तार्थेण तु त्वं विपरीतयेन ।
 एतेन ' वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत् ' इत्येवादीन्पति तुल्य-
 देतुवन्त् विचारितानि दृश्यानि । तत्र एतत्तत् संशु-
 धार्थः (अधिकरणस्य) ' सामर्थ्याश्रितमाधानं
 मामान्यवचनेन वा । तस्माद् वर्णविशेषाणां
 निमित्तार्थो पुनःश्रुतिः ' । ' एवमप्यत्र पूर्ववधेदुः
 अग्निहोत्रारितोऽनाभिरेण आधाननिष्कार्थार्थारि-
 ताधन्यत्वात् तिन अनुपपन्नमनाभिः प्रातिवन्त् ब्राह्म-
 णादीनामाधान निमित्तार्थं भूयते इति । यदि तु प्रवक्ष-
 वचने एति सामर्थ्यप्रकारं इति कथ्यते , ततः अगाम्
 गुणान्द्वयानिदिसत् विधेः अनवद्वयवधिः अतरे निर्गुणे
 विधिरिति ' य एवं विद्वानतिमाधत्ते ' इति , तेन प्रायेः
 अस्मान्प्रवर्ति । निजप्रभेदेन ' प्रवक्ष्यतिविधि-

सद्भावस्यैव इति नानुमानिकम् । प्रापकत्वमत्रो नार्थ-
धर्ममानापदेशयोः ॥ ' न तात् नित्यपर्यन्त (अर्था-
पत्ते) प्रापकमिति । उपायान्तरेणापि प्रतिपरादिना
पुष्पान्तराद्विना अन्वयेनैवैनाभियज्ञाना मु' मयात् ।
प्रत्यक्षरुग्ने कति अन्यथाऽनुपपत्तिपक्षे कति अर्थापत्ति-
लभ्य भूत्परिग्रहात् । ' न एव विद्मन् ' इत्यपि
पर्यमानापदेशः प्रत्यक्षायां सिद्धिं दद्यात्प्रतिवाचने-
पुष्पस्यमाननिधिगतिं लभते । अस्ति नैतदुपन्यासस्य
प्रत्यक्षनिधिसुगोचरोपरलक्षणनिधिगतायाः इति
अप्रामाण्यं ब्राह्मणनिधिसिद्धमाधानं विधीयते इति ।

' किं निमित्ततात्पर्यं ' इति (भाष्य), यद्विद्यन्दा-
द्यनुपन्यासिमाद्यम् । ' ब्राह्मणादीना वस्तुनादिविनिधि-
धनुचाराण ' इति, परपदसंज्ञासंज्ञारितया विधिगतौ
निमित्तकत्वम् । ' ननु ब्राह्मणादीना आधातानाऽपि '
इति, अत्रासौ निमित्तप्रतिवाचनोपपत्तिमाद्यम् । इतरथा
प्राप्तत्वेन विधेयान्तरितयपि ' न तु अस्मीया आधान-
संबन्धो न विदित ' इति ' येन प्राप्नो विदित इति '
प्रापकशेष । इतरथा निवारणमपदान् ननीयात् न
प्रत्यक्षमिति, किमर्थं प्रथममेव उपन्यास्यमिति इति या
' कामभ्रूतिभि ' इत्याह । ' का कामभ्रूतय, ' इति
सन्तोष प्रापणयत्तौ आधिपत्या स्वरूपमेव एव न
जानामि इति मन्यमानो दर्शयति 'अस्मिहोवादिपलविषय ' इति
(आर्थिक माध्यं) कथं अयपरामि, तस्मिन् तत्
प्रापित इत्याद्यङ्गव्य अर्थापत्तिं दर्शयति । तेन ' कर्मणे कर्म
युपपत् ' (७३१११२८) इति आह्वयतीकाधि-
प्रातिभि कर्मभि आनन्वयोपपत्तात् वृष्टीतमाधान
मिति । सर्वप्रकारमप्येव च विनिधितनिर्भरत इति
संभवोपपत्त्या वाक्यमेदमाह ।

एव प्राप्ते भूमः । आधानेऽपि पूर्वसदेव प्रापकमिति
अणामि । कथं असर्वोपपत्तात् । यदि हि सर्वैकमेवा
सोपभूतमाधानं भवेत्, तदा तौ आधिपत्ये वा न वा ।
तेषां तु ' रूप वाऽसौपभूतत्वात् ' (७३१११२९)
इत्यनेनैव न्यायेन आह्वयतीकादिप्रमाणप्रत्यक्षमाणात् न
वशिष्टमि आधानान्नप्रतिवादाने हेतुर्हरित । यत् ' तर्कस्यै
ना ' (३१६।५।१९) इति वक्ष्यति, वत् सर्वैकमा

र्थापत्तयाम् इति व्याख्यायते । ' विमतो योऽयं '
इति, अत्रानुमाने अन्वयाऽनुपपत्त्या प्रत्यक्षमाद्येऽपि
मन्वये । सिद्धान्तगदी तु अन्यथाऽनुपपत्तमानतात्
अप्रय. कामभ्रूतिभिः प्राप्नुवन्ति, माधानानुपपत्त्या ' ननु
आधानमस्तीनामनुपपत्त्या ' इति । तत्र नाम रूपमात्र
वृत्तते, तत् लौकिकोपायमाध्यं भवति वत्प्रकारादि ।
न च आह्वयतीकाद्य लौकिकोपायाः । तस्मात्
अन्यथाप्येवा वेदेनैव उपायोऽपि आधिपत्यं, स तु
माधानानुपपत्तिरिति इति तदपि आधिपतिमिति ।
उच्यते । न । अनेकान्तरतात् । अस्तीनां हि यान्ता
द्वयापहारादयोऽनुपपत्त्या. सन्ति । सर्वेभ्य तैः आह्व-
यतीकादिमाध्यमिन्व. कामभ्रूतयो निराकाराणां,
विद्यन्ते । तस्मात्प्रकारेण आधानं प्राप्त इत्यसि नित्यं
विधेयताम् । तत्रेतात् स्यात् । नेन उपायान्तरेण काल-
नामाह्वयतीकादिनां सम्यगिति, संस्कारनिमित्ततादिति ।
तत्रोच्यते । ' सर्वं प्रथममाधानादुत्पद्यन्तेऽन्य-
त्रयः । पश्चात्पु श्रीहिद्वेषोपा नोपायान्तरव्यापणम् ॥ '
यथैव हि वीणादीना न तात्त्वं वृत्तिमन्तरेणोपपत्ति,
अथ च न तर्कपुरोत्त. तथैवगच्छन्ते, त्रयादिमिति न्य-
मानतात् । एव तात्त्वं प्रथम एवे आधानेनोपादिविधिभि,
अपरे तु तस्मात् उपायान्तरेण प्राप्स्यन्ति । ततश्च
यथा यदागच्छेत् कुम्भस्य उपायोपाय विज्ञीयाति वदन्ति
न, तथैव एक कश्चित् पुन पुनः अस्तीनाद्य
अपरेभ्यो दद्यात् । अतः प्रतिपुष्पतामाधानं पक्षे
प्राप्त, पक्षे न इत्यसि विधानस्य विषयः । पक्षे-
ऽपि वा नेन प्राप्तिरिति इति वक्ष्यामः । प्रत्यक्ष-
विधिपक्षे पुन. उपायान्तराणि निवर्तन्ते । तदा हि आह-
धीन इत्यात्मनेपदेन आधातृप्राप्ति एव आधानफलमिति
गम्यते । तस्य च कश्च आह्वयतीकादि तदवर्तुं भवति,
इति त प्रति अनाह्वयतीकाद्यमेव स्यात् । अर्थाधिपत्ये तु
आनुमानिकया, श्रुते आत्मनेपदपरस्मैपदविधेयतामाणात्
अनर्तुमिष्येऽपि अविद्येतात् उपायान्तराणि न निवर्त-
न्त । अतोऽन्यथाप्येव विधेयमेतदिति । ' अपि च तस्मि-
न्नेव आधानभ्रूतिषु ' (भाष्य) इति प्राप्तिरिति
प्राप्ति निवारकोति । एतेमेव हि व्याख्यात निरपदीनां

अप्राप्तविधिषु क्षुत्तमावनाया अक्षुत्तकल्पनाऽनवस्यत् ।
 सन्ति च आधानस्य प्रत्यक्षाः श्रुतयः, इति नान्याः
 कल्पयितुं कल्पन्ते । यदि हि एता न स्युः, तत्राधाना-
 द्धे अग्निहोत्रादीनामप्राप्तयानुष्ठानत्वात् विधयोऽनर्थका
 भवन्ति इति स्वयिद्वेष्यं आपानश्रुतिं परिरुद्धेषुः ।
 सर्वेषु तु अभुत्कल्पनामयात् वेद्यामेताभिः प्रपितं,
 तेषामेव प्राप्नुयुतयः प्रतीतिराः इति न कल्पयन्ति ।
 सर्वपूर्वोक्तदोषपरिहारेण इदानीं प्रत्यगतिष्ठते (अत्राह
 श्यादिना भाष्यं) प्रत्यक्षं अन्यत् विधायकमिति आधा-
 नस्य वचनम् । यद्विदुः सति निमित्ताद्योनि इतराणि
 इति ' य एतं विद्वान् विद्यामधत्ते ' इति । तत्र प्रतिविष्यते
 ' संभारविधानार्थं पुनः श्रुतिरेव ' इति (भाष्यम्) । परः
 पुनः प्रकरणेन समाह्वयार्थं मन्वानः पृथगात्मन्य-
 मापाय एतदेव उपनिषत्प्रवृत्तमित्याह । गृहीतं तदवधो-
 र्त्वेनादीना आधानेन एकात्म्यता संभवति । (तत्रो-
 क्त -) भवेद्भार्यभेदे नानावाच्यत्वम्, यदि आपान
 विधीयेत । क्व साहाय्यमित्युक्तिर्विहित इति गुणार्थमेव
 इह पुनः श्रूयते । उक्तो तु गण्ड निर्णयः । इतरथगयीः
 उपनिषत्प्रवृत्तिः । तदुच्यते ' ब्राह्मणवादिस्तयुक्ते
 प्रत्यक्षं श्रूयते विधिः । इतराचार्यवादेन कल्पनीयो
 यत्प्रवृत्तौ ॥ ' यदि हि एते द्वे अपि वाक्ये विधातृणी म्याता,
 ततः समानविषये कर्तृ रूपेणैव कर्तव्यं विधातृमिति ।
 अत्र पुनरेकं विधायकं, एकं स्थापकम् । न च स्तान्
 येन ब्राह्मणवादिमुक्तस्य विधायकत्वं निरायते तदाह-
 गुणम् । यदि तु ' य एतं विद्वान् ' इत्यपि विधि-
 सत्त्वं स्थितं, ततो निदिक्ष्य पुनरिधानानुवपत्तेः अस्-
 त्यस्य निवृत्त्यात् । किञ्च तु विहितस्य संश्लिष्टभार-
 विधिमतोचनार्थं तु श्रुतिमदित्यस्य पुनःश्रवणं इत्यपि
 धायकम् । किञ्च न तत्रात् प्राग्भविषान् स्यादेन उपाय-
 यत् शौरं, प्राप्तस्य पुनरधिक्येन, तत्रच आनुमा-
 निको विधिः इति विप्रवृत्तये । ' ननु इदमपि वाच्यं ' इति
 साहाय्यपरिहारापरिव्यक्त्याभिप्रायम् ; सिद्धान्तस्यै
 वरति, आपानं तात्पर्यत्वात्, रोप धारणेन नाम मया,
 नासौपत्तानाः श्रुतेरमात्तत् । ' यं दिशन्तं अपानम
 मर्ति सत्त्वे ' इत्यादिप्रवृत्तयोर्नैव श्रुतिः इति वाच्यम् ।

कर्तृकालविदिष्टप्रधानाधानविधानाच्च वाक्यभेदपरिहरात्
 सिद्धं प्रापकत्वम् ।

श्री— किं ब्राह्मणदीना आधानोपनयनयोः प्राप्ताना
 चरन्तारिकाठं प्रति निमित्ताद्योनि श्रवणानि क्रिया
 ब्राह्मणदीना अप्राप्तमाधानं उपनयनं च विधीयते । तत्र
 ' विना नैवाग्निविद्याभ्यां कर्तव्युत्पन्नसंभवः ।
 अग्निविद्ये न च श्यातामाधानोपनयने विना ॥ ' तत्राग्नि-
 निमित्ताद्योनि श्रवणानि । इति प्राप्ते ब्रूमः ।
 ' न वाच्यं कर्तव्यमाश्रयात् प्राप्तिरिति कान्तिकी तयाः ।
 सामान्यवचनं यत् उद्धर्तमानापदेशकम् ॥ ' वसत्त
 प्रापकणि वचनानि आधानोपनयनयोः ।

सोम— इह तर्हि प्रसाधेत्वात् निमित्ताद्येवमस्तु
 इति प्रत्यारथानात् संगतिः । यदि तु अन्यतः आधान-
 प्राप्त्या ब्राह्मणविधायकं निमित्ताद्ये, तदा ब्राह्मणान्-
 मियं शुद्धस्याप्यस्ति आधानम् । यदि तु ब्राह्मणविद्याव्या-
 न्येव आधानविधायकानि तदा शुद्धस्य पृथगाधानविष्य-
 भावात् नानान् इत्यपि तत्र प्रसोजनम् ।

सु - ब्राह्मणदेशगुणस्य विधेयत्वे भेदकता, अवि-
 शेषत्वे तु अमेदकता इति पदविषयविधेयत्वस्य गुणस्य
 भेदकाभेदकत्वनिर्णयार्थं विधेयविधेयस्य विचारत्वात्
 अत्रान्तरसंगतिः ।

की— पूर्वम एतत्पुत्रस्य धारिणमपत्तुं इत्यात्
 ब्राह्मणदीना कथमपि अवाप्ते. युक्तं विधेयकत्वेन भेद-
 कता । प्रहने तु आधानस्य उपनयनस्य वा आद्येवादेय
 सर्वैकान्तत्वं स्वोपपत्ते. प्राप्तानां ब्राह्मणदीनां निमित्त-रो-
 पराधिः इति पूर्वपक्षी यानात् अनन्तरा संगति-
 श्लेष्यः ।

वि— वक्तव्यं तत्र आदृष्ट्या तस्योपनयन-
 तम् । अनुवादः श्रावणं च, अनुवादः कालविद्ये ॥
 अन्तरोपनिषदाभ्यां कर्मानुश्लेष्यं मयात् । यत्ने
 आपानोपनिषत्स्य प्रवृत्तौ विद्यते (॥, तस्यैवोप-
 नयनाद्ये तद्विद्येति श्रुत्यन्तम् । आपानविद्येति युक्त-
 मतोऽप्यनं विधीयते ॥ ' वक्तव्यं विद्येति प्रवृत्त-
 कर्तृ भव्योपनयने अप विधीयते ।

भाट्ट— 'वधते ब्राह्मणोऽश्रीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्वः, शरदि वैरयः' इति श्रुतम् । तथा 'वधते ब्राह्मणमुपनगीत, ग्रीष्मे राजन्वः, शरदि वैरयः' इति । तत्र सर्ववर्णेषाधारणानां कृता अभिविद्यास्ताभ्यन्तत् अग्रेक्ष उपायभूतस्वाधानस्य 'य एव विद्वानग्निमाधते' इत्यनेन अग्निमाधितार्थात्तत्रैव अग्न्युद्देशेन आधान-विधायिना प्राप्तत्वात् आधाने ब्राह्मणादीनां प्राप्तेः निमित्ताभ्यं श्रवणम् । ब्राह्मणार्त्तकृत्वे निमित्ते वसन्तः कालः आधानाङ्गत्वेन निधीयते । अथवा अथ एतस्य 'अथ संग्राहम् संग्रहित' इति विषयन्तरेणैव सर्वगामनाप-देवता । तथापि 'समारोप्यदिमादधाति' इत्यं आधान प्रापको विधिः । अत्र हि न उभारा त्रिषेवाः, प्रमाणा स्तरमात्रत्वात् । नापि तदधिकरणत्वं 'तस्मिन्नाधीयताम-यम्' इति मन्त्रराधिव प्राप्तत्वात् । अतः आधान मानविधिषुम् । अथवा प्राप्ताधानानुवादेन कालविधेः, आत्मनेपदार्थस्य अनाधानु' आहवनीयत्वाभावरूपस्य च विधिः इति वाक्यभेदात्तत्रैः 'जातपुत्र कृण्वेत्तोऽश्री-नादधीत' इत्ययं आधानप्रापको विधिः । उक्तान्तरे तु अग्न्युद्देशितरक्षकता मन्त्रबन्धुं पूर्वमेव अधिकरणत्व-विधिः । एतं च जातपुत्रकृतये वसोवस्त्रादिरीषत्पक्षगा-ऽपि नाप्यने । सर्वथा आधानप्राप्तेः निमित्तार्थानि ब्राह्मणादिश्रवणानि, न भेद्वानि । तथा विद्यासाधन-तया अथर्वने तस्माधनत्वेन उपनयनं चार्थप्राप्तम् । आप्तप्राप्त्यं तु 'स्वाध्यायोऽप्येत्ययः' इत्यनेन नियमो-ऽपि । अतः सर्वसाधारण्येन प्राप्तीपनयनोद्देशेन ब्राह्मण-कर्त्तृकत्वे निमित्तं पक्वता, काले निधीयते । इति प्राप्ते, सर्वकर्त्तृकत्वत् सर्वकारकत्वमपि आधानादौ प्राप्ति-संप्रदाने ब्राह्मणकर्त्तृकत्वे निमित्तं कालविधिः, धाते वा निमित्तं कर्त्तृविधिः इत्यत्र विनिगमनादितिहास्य उभयविशिष्ट-आधानविधिरेव । उपनयनस्य च पक्षेऽपि अर्चभयप्राप्ति-कृतेन श्रुतप विद्युत्प्राप्तिः । अत एव विनिगमनादिव-हात् कर्त्तृकालदिरूपस्य प्रयोगान्वयिगुणस्य प्रयोगविध्या-पारकनामस्यैवाप्ये एतादृशविहितप्रयोगानुवादेनैव जात-पुत्रादिनाकृत्येषु वगोऽवस्थाविशिष्टवर्तुविधिः । आत्मने-पदार्थस्य च उपपायान्वयिनो गुणस्य श्रवणत् उपाय-

दिक्मपि अत्रैव, न तु जानुप्रतिवाक्ये, वाक्यभेदा-पत्तेः । प्राथम्याद्वा ब्राह्मणान्तरे एव उपत्तादि । इतर-योस्तु प्रयोगमात्रम् । तेन सिद्धः अत्रापि गुणात् प्रयोग-भेदः । तत्रोच्य आधानोपनयनयोः अभिविद्याकल्पनेऽपि अक्षरणे प्रत्यक्षापादिश्रवणत् नित्यत्वमपि । एवं च स्वनिधिप्राप्त्युक्त्यापानोपनयनजन्याभिविद्यात्वात् कृत्वविषय-नाभिविधौ तदुपायत्वात् वा प्रयुञ्जते, इति न तद्विहितस्य सुहादेः अविचारः इति प्रयोजनं पठे चक्यते ।

मण्डन— 'आधानं कर्त्तुमिर्गिणम् ।'

शंकर— 'वसन्ताधानविधित्वा ।'

० वास्तव्यण्येन, मांकेप्रत्ययाधीन, संनम्यवैतन इत्यदिषु अथनपदोपपक्षितेषु आधानाधिकरणन्यायेन चोदनाऽन्तर कर्मान्तरस्य विधायकं, न गुणस्य । कस्तूरि-रङ्गाचार्यपूजितः २।२।१।५-११.

० आधानाधिकरणं (द्वितीयम्) ३।१।५।१४-१५। 'विद्याभ्ययनपुरुषाधिकारतात् प्रयोगश्रुतीनां अपनया-क्षेपकत्वस्य द्वितीयत्वानाधिवर्णोक्तस्य । सु. ३।० ५ ६३, ० आधानाधिकरणपूर्वपक्षश्लेषेण 'तत् प्रकृत्यर्थे यथाऽन्येऽनात्मन्याः' (३।६।५।१४) इत्यनेन द्वित्वत्वापवित्कृत्यो न्याय, आधाने अग्निदेवात् हवींस्त्वनेन प्रतिपादितः । ३।० ५, ४१.

० आधानाधिकार. रथसाम्ये लौघन्यनामपदार्थस्य, 'वर्षासु रथस्य आदधीत' इति वचनात् । भा. ६। १।१२।४-५०.

० आधानानन्तरं अन्यत् किं चिदुक्त्या सोम एव कर्त्तव्यः, उक्तान्तरेपि किं चिद् भवति इति उच्यते परगामनेष्ट-ब्राह्मण-अग्निहोत्रानि कृत्वा लोमी दर्पपूर्ण-मासयोः प्राक् कर्त्तव्यः इति वार्तिकं तन्महानं च । प्राथ-कारमते तु ब्राह्मण-सोमाङ्गल्यप्रति । परमनेष्टके ऽपि अभिधेयान्पदाङ्गन्ति, अग्निहोत्रे तु नापि इति । के चिद् इधिपूर्वकत्वपक्षे एव ब्राह्मणस्य मन्वन्ते, तदपूर्वं इति मन्त्रेणम् । सोमपूर्वत्वपक्षे ब्राह्मणस्यैव संभवति । अस्य निरुदपस्युदित्कृत्वात् निरुदस्य च दर्शमङ्गि-कृत्यत् इत्यस्य चाप्यपि दूरत्वात्, विद्वन्मुद्रात्मस्य मङ्ग्यमुद्रानात् वाक् अर्धमात्रा भेदिन्यमनेन हुक्

भाति तन्मूलं तु भाष्यार्तिज्ञानुवादात् । के. ५।४।
३।५-९.

● आधारे सप्तमीविभक्तिर्भवति । आधारश्च
दिग्भाषा; तत्कारकाणां च निश्चिष्टानां धारणे वर्तते ।
सहात् शुभमृतः । भा. १।१।१६।६।८.

● आधूनमे अभिचग्ने उपास्थापने । तत्र प्रकरण-
पठिता येकेचित् चतुर्दश मन्त्राः प्राश्नाः, न तु आदित
एव । 'येहीना ना पन्थाधूनेमि' इत्यादयो मन्त्राः ।
वि. १०।५५.

● आधेयशक्ति 'शक्तिवादः' इत्यत्र इत्ययम् ।
मणि. पृ. ४३-४४, ● आधेयशक्तौ अर्थापत्तिः
प्रमाणम् । पृ. ६१.

● आध्वरिकाहुतीनां वीक्षाऽऽहुतिभिः समुच्चयः ।
'आध्वे प्रयुजेऽध्वे स्वाहा' इत्यदयः 'आहुति-
मतिं प्रयुजं स्वाहा' इत्याद्यश्च होमलिङ्गाः षट् षट्
मन्त्रा आम्नाताः । तत्र 'षट् जुहोति' इति ध्ययमाणो
विधिः अन्तरपट्टकस्य होमेषु विनियोगार्थमाहुतिवादः
एव । इति प्राप्ते, इहोर्द्वयोः मज्जलीयशोरेकीम्बनेन 'द्वयश्च
जुहोति' इति वचनान्तरविहितानामेषु 'सावित्राणि
जुहोति' इति षट् पर्यायवादः । संकषे. २।४।२७.

● आध्वर्यवं अध्वर्युषा वर्तयन् । भा. ३।७।१५।
४०, ● आध्वर्यव इति समाकृतानि कर्माणि अध्वर्युषा
वर्तयन्ति । होममिति च होमा । ३।३।६।१२, ● आप्त
संभ्रमिति समाख्याते वेदे ज्वालय. समाम्नाता. सन्तः
अध्वर्युषा करिष्यन्ते । ३।४।१।१७, ● आप्तवेदे न
शोच्यताम् इति, दर्शपूर्णमासयोः, किन्तु भाषीयन् । वि.
३।८।१२, ● आप्तवेदे महाशब्द, याजमान अवान्तर-
वाण्डम् । ३।८।१०, ● आध्वर्येन याजतनेपिशाण्यायां
चरकसात्तु च षट्, इत्येतावता जालविषय अग्रमा-
णीतुर्भवन्ति । वा. १।३।८।२७ पृ. २८६, ● आध्वर्येन
पैतः, आशीधः पैतार्थं । भा. ३।८।१।२।३-२४.
● आप्तवेदे होमः इत्यनया निरपेक्षया प्रकृत्या समा-
ख्याता अध्वर्युषेण सत्या शक्तौ चमगेर्जुषणम् । महोम-
प्राप्तयेन कदा विदग्धो चमगात्पर्यन्ते जुहुः । वि.
३।७।२३, ● आप्तवेदा. पैताः इति याज्ञिकसमाख्या ।

तत्र व्यक्ताः पैषा अध्वर्युषाः 'अध्वे तमिष्यनामायातु
महि' इत्याद्याः । ३।७।२१, ● आध्वर्यवानेय (पदा-
योन्) कुर्वन् 'अध्वर्युर्वजति' इत्येवमुच्यते । भा.
६।१।१।१७, ● आध्वर्यवेऽपि तु च विदस्येव
याज्याऽऽतुवाक्याऽऽम्नामम् । वा. २।१।४।१० पृ. ४९६,
● आध्वर्यवेऽपि प्रयोक्तृत्वेन यजमानस्य कर्तव्यम् ।
३।१।१।४।२४, ● आध्वर्यवैत्यं द्वादशद्वन्द्वानां दर्शपूर्ण-
मासयोः । भा. ३।८।१।१९-२०, ● आप्तवेयप्रवच-
नाक्यो यतुर्वेदः । सु. पृ. ७२७, ● आप्तवेयवाण्ड-
वाक्यत्वेन अन्वाधानादेः, अध्वर्युषात्वात्पत्तयेन च
कतिञ्चः अन्वाधानादिकर्तृत्वकल्पना भवति । पृ.
१२००, ● आध्वर्यवसमाख्याते वेदे समाम्नातानां
पदापर्याय अध्वर्युषेव कर्तृत्वावयवभावः । संकषे. १।१।
१४, ● आध्वर्युषादि कर्म कुर्वाणेषु हि कर्तृषु कर्म-
निमित्ता एता आख्याः प्रसिद्धाः, न याजमानं कुर्या-
णेषु । भा. १०।६।१५।५५.

● आध्वर्युषादिसमाख्यायाः अवैदिकत्वेऽपि अना-
दि-त्वेन पुत्राग्निवचनदोषाभावात् निष्पन्न ताकतास्ति ।
सु. पृ. ११२७, ● आध्वर्युषादिसमाख्यानां वेदे
एव प्रयोगात् न लौकिकत्वचोरे भिषते । वा. ३।३।
६।१३, ● आध्वर्युषादिसमाख्यानाम् न्योनि-
होमादिप्रधानेषु तदर्थेऽप्येव माप्तुन्तु स्वर्ग-
कामाद्ये कसकपत्तात् अर्थिमानविषयः प्रविशते । धार्यं
समाप्त्यायाः चरत् । ३।१।७।१४ पृ. ८१७.

● आनसिः मूढा परिक्रम्य परतीक्ष्णः । स च
पथे कतिनां उद्यमरोचना । द्वादशसत्तारिदिग्भाष-
नियमो मन्त्रसन्निभमथ अदृष्टार्थः । वि. १०।३।८.
● आनस्यर्थं कल्पित्यो दक्षिणादानं न्योनिहोमार्थः ।
भा. १०।३।८।२२-२८.

● आनन्तर्यमकारणं इति न्यायः । सु. पृ.
७४६ । आनन्तर्यमकारणं च अज्ञानं अन्याना-
सहसात् । भा. ३।१।२।१२ पृ. ६८८, ३।१।२।
२४ । 'यस्य येनार्थसंबन्धो दूरमहायवि तेन सः ।
अर्थेनोऽह्यवमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥' सु.
पृ. ७८६.

॥ आनन्तर्यमचोदना ॥ ३।१।१।४।२४ ॥

ज्योतिष्टोमे 'मुष्टी करोति, वाच वच्छति, दीक्षित-
मावेदयति' इति, 'हस्तावनेनिके, उल्परानि
स्तृणानि' इति च श्रूयते । तत्र आनन्तर्येण पाठ्यात्
मुष्टीकरणं वाचमथ दीक्षितावेदनाङ्गं, तथा हस्ताननेजन
उल्परानिक्षरणार्हम् इति तस्मै पूर्वमर्थः । मुष्टीकरण-
वाच्यमयोः सर्वकर्माथैव, हस्तावनेजनस्य च आप्तपूर्व
उल्परानिषेधार्थस्य इति उक्तञ्च एव सिद्धान्तः । सूर्यं
तु पूर्वपक्षहेतोः आनन्तर्यस्य निघण्टुराद्यैम् । आनन्तर्यं
संनिधिः । जोषना अत्र प्रमाणम् । तथा च उक्तगान-
न्तर्यं अचोदना, न चोदना, न प्रमाणम् । प्रवलेन
लिङ्घेन प्रकरणेन च वाचात् इति ।

वाक्यान्तां च समाप्तत्वात् । २५ ॥

'मुष्टी करोति, वाचं वच्छति, दीक्षितमावेदयति,
हस्तावनेनिके, उल्परानि स्तृणानि' इति ज्योतिष्टोमे
पठितानां वाक्यानां स्थेनस्त्वेन पदसमूहेन सार्थकेन
समाप्तत्वात् । भिन्नान्येव एतानि वाक्यानि विभागे
निराकाङ्क्षानि । तस्मात् मुष्टीकरणवाच्यमयोः सर्वकर्मा-
थैव, न दीक्षितावेदनाप्रारम्भपर्यन्तम् । तथा हस्तावनेजनस्य
आप्तपूर्वसकलपदायाङ्गत्वं, न तु उल्परानिक्षरणमागा-
द्वयम् । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः । सिद्धान्तहेतुप्रदर्श-
नायै सूत्रम् । के.

• आनन्तर्यमचोदना इति न्यायेन मङ्गलरथ
प्राथम्यम् । वी. १।१।२।२. पृ. १६६. • अन्तर्य-
मचोदना इत्यनेन न्यायेन आनन्तर्यस्य अकारणतया
सुद्धिनिवृत्तेः संनिधित्वेन अनुपपत्ताधिकरणे अनिहित-
त्वात् । सु. पृ. १।१२. • आनन्तर्यं गत्यपि यदि
द्वितीयान्तर्यः तदा 'आनन्तर्यमचोदना' इति
न्यायेन (३।१।१।४।२४) तृतीयान्तरो वृत्तार्थः ।
सोम. २।१।६. • साक्षाद्दृश्यप्रवृत्तौ सान्नाय्य-
संनिधिगठितवाच्यपुनरुचयेन साक्षाद्दृश्यसुद्धिनिवृत्ति-
रुपाधिरारम्भ आग्नेयादिमापारणत्वात् तस्य च आन-
न्तर्यमचोदना इति न्यायेन प्रयानाद्वाचिव अन्वयवृत्त-
संनिध्यपेक्षया प्राप्तत्वात् न केवलप्रयान्याङ्गत्वम् ।
पौ. १।२।१।२. पृ. ३३७. • आनन्तर्यमचोदना

(३।१।१।४।२४) इत्यानन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्य
अविनियोजनत्वानुपपत्तमात् । सु. पृ. ४१७.

• आनन्तर्येण निराकाङ्क्षीकरणे तस्यामाकाङ्क्षायाः ।
भा ३।१।१।४।२४. • आनन्तर्यरूपक्रमस्य आन-
न्तर्याधिकरणेन (३।१।१।४।२४) अविनियोजन-
मुक्तम् । सु. पृ. १०७२. • आनन्तर्यलक्षणस्य
क्रमस्य विनियोजकत्वं सिद्धान्ते नाम्युपगम्यते । पृ.
११९३. • आनन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्य विनियोजनत्वं संभ-
वति समिधिविशेषाभ्यान्नाथैवत्तस्य प्रकरणादिकल्पनस्य
आनन्तर्येऽपि सुस्पष्टत्वात् । गु. १०६७. • आनन्तर्यलक्षण-
स्य क्रमस्य विनियोजकत्वे तस्य पूर्वोत्तरयोः पदा-
र्थयोः मुख्यत्वात् पूर्वस्यैव उक्तवाच्यस्य मोक्षस्य पूर्वोत्तर-
इति नियमायोगः । पृ. १०६६.

॥ आनन्तर्याधिकरणम् । हस्तावनेजनाविहरणम् ।
मुष्टीकरणहस्तावनेजनावि वृत्तेन प्रकरणे निरियते ॥

आनन्तर्यमचोदना ॥ ३।१।१।४।२४ ॥

माध्यं— ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'मुष्टी करोति, वाच
वच्छति, दीक्षितमावेदयति' इति । तथा 'हस्ताव-
नेनिके, उल्परानि स्तृणानि' इति । तत्र तदेहः किं
मुष्टीकरणं वाचमथ आवेदनायै, उत हस्तप्रकरणे
निवेशः इति । तथा हस्तावनेजा किं उल्परानि स्तृणानि,
उत प्रकरणे सर्वपदार्थान् कर्तु इति । किं तावत् प्रातः ।
हस्तावनेजनं हस्तावनेजसार्थं, वाचमथः उल्परानिस्तृणानि ।
आमन्त्रयमाणः एकामो भवति, पदार्थान् अनुनिष्ठति ।
तेन संपादेया पदार्थानां इमौ संस्कारौ, इत्यङ्गदृष्टं
अस्ति । तस्यामाकाङ्क्षायां आनन्तर्येण निराकाङ्क्षी-
करणम् । तस्मात् आनन्तर्यात् आवेदनायै वाचस्यः
मुष्टीकरणं च । हस्तावनेजनं च उल्परानि स्तृणानि ।
एवं प्राप्ते भूमः । सर्वैः प्रकरणधीतैः संबन्ध इति ।
कुतः ? वाक्ययेदात् । क्रय वाच्ययोद् ; अर्थद्वयम्-
नियमात् । नहि 'दीक्षितं आवेदयितु' इत्यस्ति अर्थे
'आवेदयति' इति (भवति), न च 'स्तरितु' इत्य-
स्ति अर्थे 'स्तृणानि' इति । स्तरयति विधीयते
अनेजनं च । मुष्टीकरणं वाचमथ विधीयते आवेदन-
च । न च यथा परमर्थेण कश्चित् संबन्धोऽस्ति । न च

पदार्थाङ्गहृद्यया सत्या आनन्तर्यै एकवाक्यवताया कारणं भवति । तस्मात् प्रकरणधर्मा एवैवातीत्युक्ताः ।

आ— जन्मविविधयोग, अनन्तरत्वस्थितः । इदानीं तदपवादः निश्चये । सुष्ठो कर्णं, चाग्नमश्च याजमान, आपोदनमाप्यश्वरं, तत्र कथमद्वादिमात्रं आगच्छत्यते । नैव दोषः । आप्यश्वरैवेत्यपि प्रयोक्तृत्वेन यजमानस्य कर्त्तव्यात् । अथवा यत् तत्र दीक्षितस्य आवेषमात्रं, तस्याङ्गत्वेन इतरे संदिश्यते । कस्मात् पुनस्तुल्ये आनन्तर्ये पूर्वस्यैवाङ्गत्वमुच्यते, न परस्य ? के चिदाहुः, अनियमप्रदर्शनाद्येवैव प्रथम्यात् पूर्वोपादानम् । अथवा सर्वभावनासु ' कि ' इत्युक्त्वाद्यपि प्रथममुपपद्यते । सर्वविधेषु च पुरुस्तादुत्तरितस्य प्रथमतुमुष्णात् पूर्वमालोचनं भवति, तेन ' मुष्टिकरणयामयमाम्ना कि कर्त्तव्य ' इत्यपेक्षिते ' दीक्षितमापेक्ष्यति ' इत्युपतिष्ठते । न च तदतिदग्गे हेतुरिति । शक्यते च तस्यापि परतः प्रयोजनवत्त्वं कल्पयितुं, अतस्तदर्थत्वमेव युक्तम् । एव ह्येत्येवमेव उल्परशक्तिस्तरणाधैवम् । ऊर्ध्वंशुभेः दीर्घं वेदिसम्भवे स्वरण उल्परशक्तिवर्णं प्रयोक्तव्यम् । (सुधा— ऊर्ध्वस्य उपातेः कल्पप्रत्यये धालन्तोपरसाम्बन्धोः गोपनिपातनात् ककारवर्णारोहो ह्यसंज्ञायैव लोपात् उल्परशक्त्यस्य ऊर्ध्वंशुभेः सुकन्प्यारिकटिनगुणव्यतिता ऊर्ध्वशब्देनोपात्तत्वात् । तृतीयया उल्परशक्तिः इत्यर्थे तृतीयासमासो दर्शितः । रेताऽपरस्यार्थारम्भाकारत्वात्प्रथितया रात्रिशब्द-भारव्याहृत् शीर्षमित्युक्तम् । पृ १०६७. सुन्-हस्ते सु उल्पाः उदीरतुपानि सुष्कृतपानि वा । तेषा रात्रिः परस्मिन् इत्येवोक्तम् । रात्रिर्वागु सु एतं दर्शयित्वा पृथक् युज्यति । सर्वत्र च योग्यत्वं, अनान्तरप्रकरण, एकवाक्यत्व च महाप्रकरणत्वात् बलीयादि विनियोजयति । तस्मात् सर्वं पूर्ववत्प्रमाणान् उत्तरतमानात् स्यादन्तम् । योपेक्षनासत्सु मुष्टिकरणयाम्यनयोः परस्परद्वन्द्वेनोपन्यासः । नहि उपायोः प्रधानार्थेवोरन्वयपेक्षा । तेन असौम्यसाधनमित्यत्र न दूर गन्तव्यमिति । एवं प्राप्ते भूमः । ' न तावदेकवाक्यवर्षं दृश्यते, योग्यता समा । अवाग्न्यरकथंभ्यावस्तदानीं नाव-

गम्यते ॥ ' नहि द्वयोराङ्गातयोः केन विदुष्यन्नेन निना एकवाक्यत्व समपति, यत् प्रकरण चापेत् । योग्यता पुनः अनन्तर्यव्यये न समा, यदा सर्वाथैवे युक्तता । ननुपु हि पदार्थेषु अवधानं उपपद्यतेनरा, एकस्तु यथाकथंविधिपि क्रियते । न च अवाग्न्यरकथमिह विद्यते । यदि तावत् पूर्वस्य कथंभावः, तदा अत्रमेवाङ्गं प्राप्नोति । न चैव भवितुमर्हति, साध्यात्स्य अपरिपूर्णात्वात् । न च उत्तरेण अर्थी (कथंभावः) अवद्यत्-प्रयोजनावस्थेन शक्यः पूरयितुम् । एवं तस्याप्युत्तरेण, इति आनन्तर्यं प्राप्तम् । यद्येवं ततो योऽन्तर्गते गुणकामः (योर्दोहनादि.) तेन सह सर्वमाद्यस्य (अथ स्तन इत्यर्थः) अङ्गं संवध्वेत, नैव प्रमाणं यावत् प्राप्नुयात्, अवाग्न्यरकथंभावस्य निष्पन्नत्वादिति । उच्यते । ' यदि नानास्य विधातौ रथातां वाक्यगतौ शुभौ । अवाग्न्यरकथंभावत्तदवस्थावत्त्वा भवेत् ॥ ' [तौ शुभौ] । प्रधानकथंभावस्तु अस्तिः [प्रधानात् प्राहुः पश्चात्] अन्यसंज्ञानामनुसंधा यावदन्तं गच्छति इत्यनुप्राधिकरणे (२।१।१६) व्याख्यातम् । ननु एवं मति सर्वावाग्न्यरकथंछेद एव प्राप्नोति । उच्यते । ' परप्रकरणस्यानामङ्गे बुद्ध्यादिभिस्त्रिभिः । ज्ञाते, पुनश्च तैरेव संदंशेन तद्विष्यते ॥ ' [तत् अवाग्न्यरकथं] । सर्वथा हि प्रयानाक्षेनामङ्गं किं विदुष्यन्ते पुनः परमशोऽस्ति, इति तत्पर्यगतावन्तरप्रकरणवत्त्वना भवति । अन्यथा हि अन्यथायैव स्यात्, सर्वदीपाणां परस्परदीपव्यवहारात् । यत्र पुनः संदीर्घं नास्ति, तत्र सर्वं प्रधानार्थमेव अध्वरागतव्यम् । तस्य तु किं वेत्तव्यं, अथ ज्ञातव्य इत्यत्र विवेकं ' परस्य विदोषादसंयुक्तं प्रयानस्य ' (३।०।१।१) इत्याख्यं वक्ष्यति । तत्रिह योग्यतया मुष्टिकरणादीनां सारप्रधानार्थं निश्चितम् । यदि तु आपेक्षितं सति इति च भूयते, तदा ' तुपुन्युपै किंयायां विवाधायां ' (पा० ३।१।१०) इत्येवगतकतया विनियोगो भवेत्, न तु एवमिति । अन्त्यात् सर्वाथैवमिति ।

पाक्यानां च ममानरायात् १९ ॥
भाष्यं—स्येनस्येन पदमनुदेन परिपूर्णेनेहं वाक्यम् ।

तथा अपर, तथा सर्वाणि यान्मुदाहृतानि । तस्मात्
विषयप्रथमैर्द्वयं, निमित्ते च निराकाराद्भूता । तेन यानय-
मेह । अतः सयोगतोऽविशेषावन्तराविशेषाच्च शून्ये
प्रकरणे निवेशः श्ति ।

धा— इत्थं आनन्तर्क्यमप्यप्यम् । यत् एकानयवता-
लक्षणमेव प्रत्येकं हृत्पते, न सन्ते । तस्मादपि नान्यो-
न्यार्थता ।

धा— आनन्तर्क्यं एकत्रायवतात् अनान्तरपररणाद्वा
सन्मात्राद्भवे प्राप्ति अभिधीयते ' लिङ्गप्रकरणान्यां
हि सर्वार्थत्व्यं प्रतीयते । अत्रात्र दुर्व्युत्पत्त्यान्त्यामवतः
सर्वार्थता भवेत् ॥ '

सोम— पूर्वैत नम्रात् आनन्तर्वाचिके सन्तर्वाचिकमि-
हिते इह प्रयः अपोत्रते इति (अपवाद-) सगतिः ।
प्रयोजनं स्वसले दैवात् हस्तावनेजनादि अष्टव्या
कतिरासदागुत्तुञ्जानन्तर तन्मन्त्रेण यत् स्मृतं, तदुत्त-
पदार्थानामैतुगुण्यय तत्र कर्तव्यं सिद्धान्ते, पूर्वपक्षे तु
अनन्तरपदायैस्य अतुदिकतन्त्र हस्तावनेजनान्तराण्यप्य-
त्रितमानम् । सूत्रे अथोऽना अग्रमागमित्यर्थः ।

धौ— प्रयोजनं अर्थावित्तराण्य आरागुपनाग-
त्वेन प्रधानमावर्णनात् शरमेधीये लोपेन हस्तावनेजन-
स्यापि लोप पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु स्वायम्भवाग्राह्यत्वेन
परत्वमिति । पृ. २१६.

वि— हस्तौ द्वारकनेनिकते स्तुवाः सुलुपगत्रिहाम् ।
दमन्तरण एवाद्वा हस्तसुद्विकतरिते ॥, सन्मात्र-
द्वन्तमत्र स्वादानन्तर्क्यमनात् नमत् ।, लिङ्गप्रक-
रणान्या तु सर्वातुञ्जानसोपता ॥'

भाट्ट— इतिपूर्वभासयो. ' हस्तावनेनिके ' 'उत्प-
राजौ स्मृणाति' इति, तथा ऽपोत्रितोमे ' मुष्टी करोति
पाच यच्छति ' ' दीक्षितमाधैदयति ' इति श्रुतम् ।
तत्र हस्तावनेजन हस्तसत्त्वाद्यर्थे मुष्टीरुत्पत्त्यायमी च
मनःप्रणियमायी । अतस्तत्रयमपि तान्त्रं करिण्यमाग-
नमार्थमित्यसद्विषयम् । तत्र करिण्यमाण कमे आनन्त-
र्यदिकराक्यत्वाद्वा उत्तरागतिःतरपदीशितानेनरूपमेव ।
इति प्रामे, आनन्तर्क्यस्य अत्रर्तनीयसत्त्वं भाट्टताम्राहक
त्वात्तरचत्ते, अहन्तरेऽपि वा मन्त्रत्वेन वाधात् ' वय

मुमो धारति ' इतिरत् आसाहृष्टाविरहेण नास्त्यान्-
द्वयस्य यन्त्रन्द्यागुपनम्भावाते एकत्रायवतानुपपत्तेः कर्तु-
सस्तराज्य अर्थ मन्त्राणात् अद्वाप्रधानमाचारणस्योत्तर-
पदार्थान्नन हस्तावनेजने । मुष्टीरुत्पत्त्यायमीत्यु-
अद्वास्त्रिवागिनसर्गप्राक्त्वानपदार्थमात्राद्वाहम् ।

मण्डन— ' न मुष्टिर्वाग्यमायां । ' १३.

शंकर— ' उत्तपद्मं न वाग्यमः । '

॥ आनन्तर्वाचिकेण (३१११५) ' मिश्रानन्त-
रकल्पः ' (३१११३) इत्यधिकरणस्यापवादः । भा.
३१११५। २५.

॥ आनन्तर्क्यं दक्षिणानामेकं कार्यम् । भा. १०।१।
१८।७०. ॥ दक्षिणाना करिण्यमाननार्थवतात् आन-
मन्तय च साहाय्योद्धारितया प्रयोधार्थता । वा. ३।७।
५।११.

॥ आनन्तर्क्यं द्विकर्मकः । तत्रैकं कमे दिव्या
स्याप्यमानमपि गुण्यं प्रतिपद्यते इत्यत् प्रति । यथा,
अत्रा प्राम नवतीति । तत्र विद्यतेः प्राधान्यम् । यदि
अत्रा सस्त्रार्था, ततः सा प्रधानं, प्रामस्यार्थः । अप
प्रामस्य वेन चित् कारणेन प्राधान्यं, ततः आनन्तर्क्य-
निशिक्षा अत्रा तदार्था । तत्र इत्येद्विनीयाऽन्तर्कोनं प्रत्ये
निर्णयः, किं तर्हि चलतु । यत् तु द्वे अपि प्रयोजन
सर्वा द्वितीयाऽन्ते च, तत्र नान्तर्व्ये निर्णयः । यत् तु
सतम्या निर्दिष्टमैरभावात्, तत्र इत्यत् आवेषवर्ष
तत् प्रति नीयते । तेन स्याप्यमानत्वात् इत्यदेव तत्र
प्रधानम् अधिस्त्रणभाजो नान्तर्क्यकत्वादनन्तर्व्ये तच्छे-
मान क्रियेते । वा ५।११।२३.

॥ आनन्तर्क्यं चतुर्व्येक्यमत्राजनिव्यादकं जुहा औः
भूताम्यस्य प्रयोवकम् । वि. ५।१।१५. ॥ आनन्त-
र्ये तत्र पक्षि हस्तः आत्मिशाकाः प्रयोवकम् । भा. ५।।
५।२२-२५.

॥ आनन्तर्क्यं वाक्यदोषः । तत्र विचक्षितपमिषय
व्याधिक्रियामुपयमे आनन्तर्क्य इत्यनेनाहरण- ' आनन्त-
रकल्पमनन्त देवाः इति तिस्र आहुत्वोर्मुष्टीति ' ।
अथ हि ' यागहत्या प्रामाजानो कनेत ' इति प्रया-
वाक्यगतप्रामाजयत्तुपनेय निषधिताधिविषया आनन्त-

होमनिधेः आधिक्यान्नुपगमे आनक्तमपराधानुपह्वानर्थक्यम् । बाल पृ. ३.

॥ आनर्थक्यात् तदङ्गेषु । ३।१।१।१८ ॥

वाजपेये 'सप्तदशारनिर्वाणपेयस्य यूपो भवति' इति श्रुतेः । अत्र सप्तदशारनिता यूपस्य उक्ता । परतु वाजपेये साक्षात् यूपस्य सवन् एव न समवति । तथा च यूपस्य वाजपेये आनर्थक्यात्, अविद्यमानः अर्थः प्रयोजनं यस्य यूपस्य सः अनर्थकः तस्य भावः आनर्थक्यं, आनर्थक्यात् प्रयोजनसूत्र्यावात् बाधितत्वप्रसङ्गात् वाजपेयापूर्वरूपणोन्नतकाले न समवति, इति कृत्वा तदङ्गेषु वाजपेयाङ्गेषु पशुषु यो यूप एव सप्तदशारनिता निविभते । एव अन्यत्रापि सुख्ये असमये जङ्घे निवेशः इति न्यायसामान्यार्गो तदङ्गेषु इति गतुवचनम् । वाजपेयेऽपि च समसदा पञ्च । तदर्थमपि गृह्यचनम् । के.

॥ आनर्थक्यतद्ग्रन्थायः ॥

आनर्थक्यात् तदङ्गेषु । ३।१।१।१८ ॥

भाष्ये — वाजपेये श्रुते 'सप्तदशारनिर्वाणपेयस्य यूपो भवति' इति । तत्र संदेहः किं सप्तदशारनिता वाजपेयस्य ऊर्ध्वपात्रे निविभते, उत पशोर्भूषे निविभते इति । किं तावत् प्रातम् । ऊर्ध्वपात्रे इति । कुतः ? वाजपेयस्य यूपभावात् । यत् वाजपेयस्यस्ति पात्रं यूपसदृशं, तत्र भवितुमर्हति । अत्रिा च षोडशियानम् । तत्र सादिरिधात् ऊर्ध्वपात्रं यूपसदृशम् । तत्र निवेशे इति वाजपेयशब्दः आश्रयत्वेन भवति । इतरथा वाजपेयाङ्गपशुयाधे रक्षणया वाजपेयशब्दो ह्युक्त इति गम्यते । ननु लक्षणैऽपि यूपशब्दो रक्षणया ऊर्ध्वपात्रे । उच्यते । सर्वथा यत्र रक्षणामभ्यास मुच्यामहे । मण्डले तु वाजपेयप्रकरणमनुपह्वाने । तस्मात् ऊर्ध्वपात्रे निवेश इति । एव प्राप्ते ब्रूयाः । आनर्थक्यात् तदङ्गेषु । वाजपेयशब्द-सात्वत् सोमयागविशेषवचनः । तस्य साक्षात् यूपेन न प्रयोजनम् । अत्रिा तु तस्य अत्र पशुयागः, तस्य तु पशु यन्तु यूपेन वर्णम् । साक्षात् वाजपेययूपस्य यदि सप्तदशारनिता विधीयते, तस्य अभावात् अनर्थक्येन यत्रने प्राप्नोति । तत् अनर्थकः मा भूत् इति सोऽयम्

पशुयागे यूपः, तत्र निवेशमर्हति । ऊर्ध्वपात्रे च यूपशब्दो रक्षणया स्यात् । ननु इतरस्मिन्नपि पक्षे वाजपेयशब्दो रक्षणयेति, नेति ब्रूयः । वाजपेये एव वाजपेयशब्दो भविष्यति, इत्यस्य च स पशुयूपं विशेष्यम् । स. अस्याङ्गस्य उपकारकः । यत्र यन्मोपकारिणः उपकरोति, भगति स तस्य संबद्धो सुख्येनैव सल्लयेन । न च एकान्तरित इति कृत्वा असंगठो भवति । यथा 'देवदत्तस्य नत्ता' इति, पुत्रेण चासौ जन्तरितः, अथ च देवदत्तेन सुख्येनैव सवन्नेन सवद्धः । तस्मात् एव एव पक्षः आश्रयणैव । नहि एतस्मिन् पक्षे कश्चिदपि रक्षणशब्दो भवतीति ।

वा— यदि 'सप्तदशारनिः वाजपेयस्य' इति विधीयते, यूपशब्दः यथाकथञ्चित् तदनुवादः, ततः षोडशियाने निवेशः । अथापि 'यो वाजपेयस्य सवन्धी, स सप्तदशारनिः' इति विधीयते, तथाप्येवम् । अथ 'यो यूपः, स सप्तदशारनिः' इति वचन-व्यक्तिः, वाजपेयशब्दो यथाकथञ्चित् विरोधेन प्रकरणप्रदानुवाचो वा, उतः तदङ्गपशुयूपस्य इदं परिमाणमिति । किं प्रातः ? आनन्त्यात् प्रधानत्वात् तथा प्रकरणात् श्रुतेः । वाजपेयेन सवन्धः साक्षात् पशुना सह ॥ 'साक्षात् कर्मणः सप्तदशारनिर्वं न समवति इति तदङ्गत्रय-यद्यते । तत्र यत्रैव साक्षात् वाजपेयः, तदेव प्रतीयमम् । यद्यपि पशुरपि वाजपेयप्रकरणान्तर्गत इति त-सवन्धेऽपि प्रकरणात् अनतिरिक्तो भवत्येव, वाजपेयस्य तदि भवति, तथापि अङ्गप्रदानानां लिङ्गकथमावबोधि-त्वात् वाजपेयकथमावेन अग्रहणात् प्रकरणशब्दः अभिधीयते । वाजपेयस्य इति च षोडशियानं सवन्धो भवति । मरुतस्तु यूपसामानाधिकरण्यात् वाजपेयस्यत् । न च वाजपेयशब्द-वैलया कश्चित् विरोधः, येन रक्षणा आश्रियते 'गुणे वन्त्यायकल्पना' (१।३।१।१५) इति । तत् चर यूपशब्दे एव रक्षणा । तस्मात् ऊर्ध्वपात्रे एव निवेशः । इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'अगत्या लक्षणावृत्तिः सप्तमिध्याद्वै-र्भवेत् । न चोप्येपात्रसवन्धी यूपशब्दः प्रतीयते ॥' यो हि प्रकरण-अन्वयदितसवन्ध-च अनुजिपुष्यति, तस्य

यूपस्यः अनर्थकः स्यात् । ऊर्ध्वपार्श्वे लक्ष्मिष्यति इति चेत् । अत्रति सामानाधिकरन्धे अन्यथा समने वा लक्षणाऽभावात् । असत्यक्षे पुनः न किञ्चित् लक्षणा- हृतं, पद्यकाः संन्यमानाधिकरन्धे अनङ्ग्रेऽपि उपकारक- मानापेक्षया उपपन्नान् । नहि वरी अङ्गाद्भि- सन्धमेव एकं ब्रवीति । अनङ्गमपि च यूपः तदङ्ग- पदवर्धनात् उपकारणं वाजपेयस्य । यन् आनन्तयेव पृथीक्षुतिः विनियोगिकेति, तत् यूपस्येनापि सह अति- शिष्टम् । अतश्च सप्तदशारत्नविधिरेव अद्वयमानत्वात् यादृशं त्वं वाजपेयस्य यूपं पदयाम्, तादृशस्य यद्वं, इति पद्युपाश्रयणम् । अस्ति तु एवाऽपि विराहा, यदि वाजपेयस्य साहाय्यं यूपः स्थादिति । यदा तु स नोपलब्धः, तदा पञ्चान्तमेतन्निमित्तम् । किञ्च 'वाजपेयेन सवन्धेऽपि न निरूपयते । साहाय्यं संबन्ध- मात्रेण तद्वृत्तेनाथवा स्फुटं ॥' (नेवा इति व्याचष्टे-) यात्रात् तावत् न सप्तदशारत्नित्वं युज्यते इत्युक्तम् । स्वर्धमात्रमपि अतिरिष्टं वाज- पेयस्य इत्येतानन्त्यामेव न जायते । यूपस्यार्थस्तु अत- यन्निवृत्तात् दूरभ्रष्ट । तत्रात् यथोक्तमेवाप्य (वा- रपेये) विशेषतश्च अपिसरप्रकरणप्रसंगं अनुवर्तिष्यति । यथेति हि एतत् 'आरादपीति चेत्, तत्राप्ये हि तदर्थेनात्' (३।०।१।३-४) इत्यत्र 'यथा प्रकरण- स्योन तदुपसारीमाने धर्मां विधीयन्ते, न साहाय्यं अङ्गे- ध्वेव केवलेषु इति ।' नन्मात् न केन चित् प्रमाणेन विरोधः इति ।

शा—सप्तदशारत्नित्वस्य ऊर्ध्वपाने निषेधः । इति प्रसंगे उच्यते । 'स्थादेव यदि यूपेन सवन्धे लक्षणा भवेत् । वाजपेयक्षुतेर्नास्ती क्षुतिवृत्तयेव सा यत् । पृथी सवन्धमात्रार्थो नाङ्गान्ध्वमेवेषुते । नाध्य- त्पवधिसद्वर्धं देवदत्तस्य ननुवत् । यूपस्य च पशु- हारा वाजपेययोगकारणः । संवन्धमात्रमात्रेव प्रगु- नाऽतो न लक्षणा ॥ ऊर्ध्वपानेण संवन्धे यूप- शब्दस्य गौणता । अनन्तरेण सवन्धः प्रथानेन च संगतिः ॥ मन्त्रियाऽनुमदधैवं नादस्यः श्रुति- वाद्यतः । तेन सप्तदशारत्नित्वेव इत्येव संगतिः ॥

सा च प्रकरणाद् वाजपेयसंन्ययूपया । तेनापं वाजपेयस्येत्यनुवादे भविष्यति ॥ ?

श्लोक—सप्तदशारत्नियोगविधिपत्निरूपानन्तर शुभ- विनियोगनिरूपणात् संगतिरित्याह । सूत्रार्थस्तु— सप्तदशारत्नित्वादिं प्रधाने वाजपेये आनर्थक्येना- योग्यात् तदङ्गेषु निविशते इति ।

वि—' भवेत् सप्तदशारत्नित्वावपेयस्य यूपः । उच्यते इत्यं नावपेयस्यैव पदोक्तम् ॥ आनन्तयत् प्रकरणात् कर्माङ्गं षोडशियुक्तम् । ऊर्ध्वपाने स्थादिरे- ऽप्ये सद्युक्तान्वेति कर्मणः ॥ यूपस्यैव पदोक्तं पद्युक्तं च अर्थणः । वीथिकत्वाद् वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥'

भाट्ट—'सप्तदशारत्नित्वावपेयस्य यूपः' इत्यत्र अनन्तयत्वात् प्रकरणान्तरं प्रकरणानुसारात् साहाय्य- नित्यं वाजपेयोदेनेन पृथीक्षुत्या विधीयते न यूपोदेनेन, अतिप्रसङ्गात्, वाजपेयेन विशेषेण विधिऽहेतवान् । अतः सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयोदेनेन विधीयमानं तस्यैव श्वपादद्वारेण निविशते, यूपस्य साहाय्यद्वारेण । इति प्राप्ते, यूपस्यैव यौगणे प्रमाणमात्रात् यूपदेनेन स्वकार्ये एतद्विधानं तदुदेनेन सप्तदशारत्नित्वावपेयते । यद्यपि च द्रव्य अरत्नपरिमाणं चातिदेरातः सम्यक्प्रामाणिकं, तथापि तदनुवादेन सप्तदशारत्नित्वेन एकप्रकरणमात्रात् ततः पूर्वं यदुत्पत्तीकारेण विधिऽङ्गमेव सप्तदशारत्नित्वं 'लोहितोणीयाः' इत्यादिवत् विधीयते । यूपकार्यस्यैव चानर्थक्यात् प्रकरणात् वाजपेयापूर्वैवापनेनलक्षणया वाजपेयापूर्वतन्निवृत्त्यात् 'वाजपेयस्य' इत्यनुवादः । पृथी च परपरावपेऽप्युपपन्ना नास्ति देवदत्तस्यैव- मितिवात् । व्यवहितकानि च नौगन्वापेयानां न दोषः ।

यण्डव—'यूपेऽरत्नियुगं पशोः' । ८.
शंकर—'अनर्थक्येऽङ्गान्तराः' । ९.

● (आनर्थक्यतद्ग्रन्थावस्थे स्वरूपम्) वाशा- स्वरूपेन अन्यथात्मने परपरासंन्येन अन्यथो मन्त्रि- विवेकानर्थक्यप्रसङ्गे इति । के. व. आनर्थक्यात् तद- द्रैयु इत्यपि करणे 'सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेये साहाय्य- न्वयात्तन्मात् वाजपेयाद्भूतपशुवागद्वारा अन्यथः' इति

न्यायः ' आनर्थक्यात् तदङ्गे ' इत्यधिकरणे कथ्यते ।
 कु. १।२।१२।२७. * ' परार्थे अनर्थक्यत्वं ततः तदङ्गे
 निवेद्यः ' इति आनर्थक्यतदङ्गन्यायसूत्रव्याख्याः, एषदेव
 च न्यायस्य स्वस्वम् । के.

५ (आनर्थक्यतदङ्गन्यायारम्भस्य कारणम्)
 भाष्यनाम्नाऽपि प्रवर्तमानस्य विषयेः अप्राप्तप्रापण-
 स्वभावेन अन्वयतः प्राप्ताया तावत्परिभावात् आनर्थक्य-
 तदङ्गन्यायेन गुणे तावत्परिभावात् नुक्तः । सु. घृ. ७७६,
 * देवतीवाग्वन्तीवगाव-भोपनीवनाशकैः गुणभेदेन च
 आनर्थक्यतदङ्गन्यायविषयत्वात् अङ्गे तु तत्पञ्च निक्षेप्तु-
 मारममायः ... । घृ. ८६२. * (अयं न्यायो यत्र
 यथा न प्रवर्तते) आनर्थक्यतदङ्गन्यायः अन्यथा आन-
 र्थक्यपरिहासोपपत्तौ न प्रवर्तते । सु. घृ. ८५६.
 * आनर्थक्यतदङ्गन्यायेनापि कर्ममतमाप्यनानिर्वहत्
 न द्वितीयास्तथे तन्माप्रवृत्तिः । अत एव ' न सोभ्ये-
 ऽपरे ' इति तन्मीसले आनर्थक्यतदङ्गन्यायो नावत
 यति इति दशमे वक्ष्यते (वार्तिके १०।८।२।५) । सोम.
 ३।७।७. * आनर्थक्यतदङ्गे इति न प्रधानतदवतार्यं
 तदङ्गमाधीयते । यो हि प्रधानोपरिचर्यते भवति, स
 तदङ्गेऽपि स्थितः उपकरोति इत्येव कथ्यते । वा.
 १।२।१।२२ घृ. १३६. * न च पूर्वविक्रमन्यायेन
 (१।१।१।२-०) यत्पूर्वद्विदिताधानेऽपि शक्यमानमुपा-
 श्रुत्य तत्राद्यभावात् आनर्थक्यं न्यायेन तदङ्गमात्रेण
 निविद्यमानं चाप्यन्तीयमपि आरम्भद्वितीया वाच्यम् ।
 तत्रैतद्विहितानभिपन्नस्वरस्य साक्षादेव निवेश्यभावात्
 नात्र आनर्थक्यतदङ्गन्यायपरिहासः । कु. ३।१।२।८ घृ.
 ३१३. * न च प्रथमविवाचात् संव्यादिना आन-
 र्थक्यतदङ्गन्यायोऽस्ति इत्युक्तम् । वा. ३।६।७।२६. * न
 प्रत्ययेन न चोदकेन उलोनिधौ उपवीतम् । तद्यद्विषय
 स्थितः, न दर्शपूर्णमास्यहृत्कः । आनर्थक्यतदङ्गेण
 इति न्यायोऽत्र नास्ति । प्रपाने हि अयं भावः अङ्गेण
 अर्थोऽस्ति । संनर्तनं च न प्रकृतं एव निरीतम् ।
 सु. घृ. १०।७।११ घृ. १९०६. * नात्र आनर्थक्य-
 तदङ्गन्यायस्य विषयः । तदत्र हि श्रुतान्तर्याम्यस्योपे-
 योगतात्पर्यात्तदङ्गे अत्रोपपत्तौ विषयमात्रेणैव चान्द-

रोचस्य आनुभविकत्वात् अत्रोपपत्तिस्यः प्रतिबन्धक-
 मानम् । यत्र तु कश्चित्तदङ्गेन शब्दोपेवः तत्र चान्दकृत्य
 नाया योग्यतात्पर्यात्तस्यैव कारणात्, अपोपपत्तिसंभवात्-
 तदङ्गेऽपि योग्यतात्पर्यात्तदङ्गेऽप्यस्य आनु-
 भविकत्वात् । अतश्च योग्यतयोपपत्तात्पर्यात्तदङ्गा-
 श्रयणोपेवकस्यान्वयस्य प्रकरणेन अकृतत्वात् कुतस्तदङ्गो
 अङ्गेऽप्यत्रतः ? की. २।२।२।२६ घृ. २८६.
 * त्रयैव स्त्रीद्वेषस्य अपूर्वव्यभिचारे अपूर्वतापनस्यस्य-
 षाये प्रकरणात्प्रवेगाः, यथा ' श्रीहीनवदन्ति ' इत्यादौ ।
 अत एव तादृशस्यैव आनर्थक्यतदङ्गन्यायः । प्रकृते तु
 (परमानन्दमिषा अन्वयज्ञानद्वयविकारस्यैव कारणो
 यत्नाचरः इत्यत्र) कथमेवैतन्न अन्वयिचरिता-
 पूर्वतावन्योपसिद्धौ स तदङ्गात्तदङ्ग इति वार्तिककारः ।
 भाट्ट. ३।१।२२.

* (अस्याववादाः) अभिन्नमयोपपत्तयानयोः
 आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन कर्मन्यसिद्धिप्रपत्तौ तद्विरोधे
 विचारिते संयति आनर्थक्यतदङ्गन्यायापवादः कियते
 (गुणानां च परार्थत्वात् ० इति) । सोम. ३।१।२।२२.

* (अस्त्योऽधीनस्यम्) अनुवाकशब्दा यथाप्यन्वये
 आनर्थक्यापत्तेः तदङ्गभूत्वोः आश्रयणाद्योः क्रमानुसारेण
 अत्रतरोक्त्या वागान्धिरण्या (३।१।२२) पौरित्वानर्थक्य-
 तदङ्गात्तदङ्गेऽपि नुते । सु. घृ. १०६५.

* (अथ आनर्थक्यतदङ्गन्यायसाध्याः विषयाः
 वर्षाक्रमेणोदाहरयन्ते । स च वर्षाक्रमः न चास्य
 प्रथमाश्रयेण, तत्र च अश्रयेण इत्यत्रः) । अभिन्न-
 मये ' न विता वधते, न मत्ता ' इत्यत्र अर्थे पुष्ट्यादि-
 ब्रूतेः प्रत्ययत्वात् प्रतियोगसंभवात् आनर्थक्यतदङ्ग-
 न्यायेन चान्दं निहायते । वा. ३।१।२।२४. * मान-
 येषाद्भवेनास्यस्य चान्दस्यारविनयस्य तत्राद्यभावात् तदङ्ग-
 पशुप्राणाकारे अभिहिते तेनैव न्यायेन अभिन्नमणोप-
 पत्तयानयोः कर्माद्भूतवर्तमाने विदे हिममिन्नमस्य
 इत्यदसंपूर्णमाश्रयत्वात् तदङ्गेण सर्वसिद्धिं अरतात्,
 प्रजाशोभाद्भूतस्य तदङ्गभूते अत्रसंभवे (इति विवा-
 सत्) उपरीतस्य च हि आदिभेदवृत्तवन्तमाश्रयत्वात्
 तदङ्गभूते शोभाते अत्रात्, इत्यदसंपूर्णमाश्रयत्वात्

तदग्रभूतेषु सर्वेष्विदु इति विचारात् पर्यवेक्षितः आनर्थक्यतरङ्गावतारन्यायः । सु. पृ. १०५९. * न च प्रधानभूतपशुनागस्य आभङ्गत्वाद्यभवे आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव यूपे अनतरः, आद्यप्रत्यक्षस्य आनर्थक्यतद्ग्रन्थायावित्यव्येन रेखत्वविपरणे स्वावधिष्यमाणत्वात् । कौ. १२।१।२२. पृ. ४६, * 'इषे त्वा' इति मन्त्रः समाप्त्यया पुरोडाशाद्ग्रन्थेन प्रकृतः 'इषे त्वेति शाप्ता टिनन्ति' इति इतिकरणत्वन्योगात्वात् शाप्ता-छेदनाद्ग्रन्थेन विनियुज्यते । न चात्र अधिनाशपप्रकरणेन साक्षात् यागाद्ग्रन्थावगतेः अयं धुनिक्रमविरोधः, यागस्य स्पष्टलिङ्गकमन्त्रात्पद्यकत्वेन अस्य साक्षात् तत्रानन्वये आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव अङ्गेषु प्रसक्तौ समाख्याऽगुरोरेण पुरोडाशाद्ग्रन्तोपपत्तेः । १।३।७।१४ पृ. ३५६. * वर्षभन्वादेः शब्दधर्मस्य त्रिधाया संनिवेशाद्यभावात् आनर्थक्यः न्यायेन तद्ग्रन्थेषु निषेधाः । कु. ३।३।१।१. * परे तु अविकथितकारकं गुणमान प्रकरणयुक्तप्रयोगवचनेन अनुसृष्टीतं आनर्थक्यात्तद्ग्रन्तेषु इत्येन त्रय्येषु अवदीर्घं सर्वायं मन्थन्ते । तत् प्रकरणेन अनिति कर्माभ्याऽऽत्मकगुणग्रहणाभावात् आनर्थक्यतद्ग्रन्थान्तरस्य च नयाद्ग्रन्थकृतावन्यां उपपन्नत्वेन पूर्वपक्षमूलाभावप्रतङ्गात् उच्यते । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९१. * स्वनिर्दिष्टपदान्यायऽनुपपत्ता कथञ्चित् आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव (औद्गात्रसमाख्यायाः) अद्ग्रन्थावित्यप्यवश्यवचनेऽपि । भाट्ट. ३।७।२४. * 'कर्त्तरि शप्' (पा० ३।१।६८) अत्र कर्त्तरिणि परतन्तनी । न च शब्दसंनिवेशे कर्ता परमात्रस्तिः संभवति, अतः 'आनर्थक्यात्' इति शब्दे नार्थविज्ञापते । तदेषोऽर्थः 'कर्त्तराधिक्ये कर्त्तृधातुके प्रत्यये परमात्रस्ति इति' । वा. ३।१।४।१३ पृ. ९२२. * कर्त्तृशब्दस्य आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव कर्त्तृधातुशब्द-धातिस्य अद्ग्रन्थस्य तावेषानुसम्बन्धसामानादिररथेन न्याय्यतात् । (कर्त्तरि कृत्, कर्त्तृधातुके श्क्) सु. पृ. १४१७. * दृष्टिनयनीतमालम्बम् । अनेसार्थ-विध्यसमाजात् आत्यमन्त्र्य विरोधमात्र विधीयते । न च प्रधानत्वान्प्रमादिः । तस्मात् 'आनर्थक्यात्तद्ग्रन्तेषु'

इत्येन सिद्धम् । वा. ३।१।२।१२. * नञः निपातत्रैव क्रियाऽन्यथैवयत्नाभावात् क्रियाऽन्यथाद्गीतरे च प्रधानभूतत्वाः तस्या एवाव्ययत्वात्पत्तेः, आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव क्रियाविरोधेषु अन्यथागमात् मद्युक्तमात्रापर्यायस्य विधानं 'न कलञ्जं मद्ययेत्' इत्यत्र इति पूर्वः पक्षः । भाट्ट. ६।२।५. * 'आधानेऽपि तदेति चेत्' (३।८।२०।३८) इति अनिष्टापादनेन सिद्धान्ताद्येनार्थं सर्वं पद्यमानेष्टोनामानद्ग्रन्थेन आनर्थक्यतद्ग्रन्थायावित्यप्यनु-युक्तमाद्यद्ग्रन्थेन अङ्गेषुऽपि यूपे अरतिस्वतन्त्रत्वात्पशु-म्युपगमात् उपकारिणास्य तन्त्यावित्यप्यव्याप्येन समा-पत्ते । सु. ३।७ पृ. ८३. * पशुधर्मः गोरयथा पशु-यागमपेक्षन्ते न लोमयाताम् । न च अनवेक्षिताः प्रर-णेन मदीतु शन्यन्ते । तदद्गात्रतरणेन चान्न विप्रकृतः धृतोऽर्थः । न च पशुप्रतिपाद्यात् सकन्धात् किञ्चिद् आनर्थक्यतद्ग्रन्थायः अस्तीत्युक्तम् । वा. ३।६।७।१५. * ज्योतिष्टोमस्य लोमदन्वन्तरात् न पशुधर्मैः किञ्चित् प्रबोधन इति आनर्थक्यात्तद्ग्रन्ते इत्येवमन्त्रेणैव अन्व-रन्तः आद्गात्रविरोधात् त्रिपक्षि अव्यतरन्ति । नस्तत् त्रयाणां समानं विधान इति प्राप्ते अभिधीयते । ३।६।७।१८ पृ. १०४३. * पशुधर्मिणा अग्नीषोमीयाद्ग्रन्थ-यागात् पूर्वं औपसम्ये अह्न्येयानुदान, इत्यत्र न प्रमाण-मिति । नत्यपि तत्र पाठे प्रकरणेन आनर्थक्यात्तद्ग्रन्थाय-सदृशेन पशुधर्मेषु अद्ग्रन्थावगमात् तेषां कालमेवेन तत्रानु अनुदानमतीते । (इति पूर्वपक्षे) कौ. ३।३।५।१२ पृ. ३२६. * पशुधर्मिणां महत्प्रकरणशब्द-ज्योतिष्टोमप्रद्वाना पशुधर्मत्वेन साक्षात्पशुधर्मोपात्त-आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव पशुनागद्वारा ज्ञान्त्वावयन्ते, तेषां च मध्ये कस्य चित् विशिष्य प्रकरणजावक्य-प्रयत्नाभावेन अविशेषात् सर्वायं इति आद्यः पूर्व-पक्षः । भाट्ट. ३।६।७. * यदि (पात्राणि पद्यमानेष्टेः) अद्ग्रं, ततो पद्यधर्मोपात्तं साजात् आधाने (प्रधाने) असमान्यपि पात्राणि आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव पर-मानेष्टिषु (आधानाद्ग्रन्थानु) भवन्ति (पूर्वपक्षे) । वा. ३।१।१२. * नार्थक्यकृद्गतानि शेषानानि अग्नी-धर्मि च पात्राणि पद्यधर्मित्वेन विशिष्यन्ति प्राधान-

प्रकरणं वाभिना जनमस्य यज्ञस्य भवन्तु इति ' आनर्थक्यात् ० ' इति पवमानहविःपु विज्ञाप्यते इति पूर्व पद्यः । वा. ३।१।२।२२ पृ. ७३६.

● धाक्षमन्त्रस्य बहुवचनान्तस्य विह्वौ उक्त्यैः । न च सामान्यसंबन्धोपक्रमणाभावः ज्योतिष्टोम- महाप्रकरणस्यैव आनर्थक्यतद्ग्रन्थायस्य ह्युक्तस्य ऋतुपशुपु सामान्यसंबन्धोपक्रमणं तदन्तः । भाट्ट. १।३।२.

● सौर्णनास्यमावास्याशब्दयोः प्रधानमाश्रयचनत्वात् ' आनर्थक्यात् ० ' इत्येवं अवतरती. प्रधानहविःध्वज केरुलेपु प्रवृत्तिः । गन्तात् प्रधानहविर्मात्रं अभिन्नप्रथमम् । इति पूर्वः पद्यः । वा. ३।७।४८, ● अत्रुत्पुनश्चौत- न्यापारान्त्य एव प्रत्यय ' आन० ' इत्यनेन न्यायेन भावनातोऽन्तर्त्यं तत्त्वज्ञानि वारकाणि उपसर्पति । ३।२।३।६ पृ. ४८६. ● प्राकाशशब्दवाच्ययोः प्रदीपयोः दानसंबन्धस्य प्रधानत्वात् आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन विदोषणे अन्तारात् विशेषणभूतस्य ज्योः प्रदीपसम्बन्धविधिः, विशेषणसंबन्धेन अधर्षीरेव प्राधान्यविधेयाया दान- विशिष्टमाश्रय्यं अनूय तस्य प्रदीपसम्बन्धविधिः, ददात्य- विधेयाया वा शुद्धाश्रय्यंनुनादेन प्रदीपसंबन्धविधिः, इति चचन पक्षीना माथे कया धात्वर्थे अन्वयं न्यविधिः इत्य- शक्यं विधेयम् । सु पृ. ७६९. ● आनर्थक्यतद्ग्रन्था- येन धर्मगोरेव शैवत्थानुप्रचनत्वयोः इतरेतस्योद्गावर्तितः (शैवशक्त्यः शेषति चानु नाद इत्यम्) । भाट्ट. ३।७।२२, ● आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन प्रोक्षणस्य उद्गात्पुनश्चो- रन्तरेऽपि वाच्यत् अन्वयतोद्देशेनेन विधानम् । १।१।२. ● विशेषभूतकाः भावनायाः विद्वदाकरा- देव प्राप्तत्वात् निधेः तद्विधित्वात्पर्वविपकारयोगात् आन- र्थक्यतद्ग्रन्थायेन विदोषणे एव अन्तारात् । श्री. २। २।३।६ पृ. १७९. ● गोमते भानो गोमस्यम् । तत्र माश्वान्त् प्राचिकरिकायै विदोषणे मायः, तासा तद्वतः पुत्रादत्यन्तधेरात् भावयतेनाश्रयणम् । न चान्योऽ- भिधीयमानस्य सुम् गंमयी । न च पुत्र एव ' तत्र भावः ' इति इत्येवमेवेदं स्यात् । तेन भावप्रत्ययः आनर्थक्यतद्ग्रन्थे इत्यर्थमात्रं उक्त्यमत्राभवेत् । वा. ३।१।६।२२ पृ. ६००. ● मण्डकमुखाय (अर्ध.

७।२०३। १-१०) प्रकरणात् ज्योतिष्टोमस्यैव अन्- गते आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन तद्ग्रन्थे चयने निधेयः । श्री. ३।१।६।२२, ● इत्येव च पञ्चम्यथावदानसम्- बन्धिने मनोतामन्त्रस्य महाप्रकरणात् ज्योतिष्टोमे प्राप्ती आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन तद्ग्रन्थे स्वरूपेण असंसिद्धितेऽपि सगनीये प्राप्तिः । ३।१।१।२।२२ पृ. २०६, ● प्रधान- संबन्धात्पुत्रौ आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन स्वतः असंसिद्धिते- नापि अज्ञेन प्रधानोपस्थापितेन धर्मसम्बन्ध इष्ट एव । यथा मनोतामन्त्रस्य सगनीयेन । ३।१।१।२।२२ पृ. २०९. ● यदा तु आश्रयः सगनीयः पशुः ज्योतिष्टोमेऽस्ति, तदा मनोतामन्त्रस्य महाप्रकरणात् ज्योतिष्टोमसंबन्धे अवगते अश्रदीपमानद्वयादिशक्यथावगमाया तत्रानर्थ- क्यप्रसक्तौ आनर्थक्यतद्ग्रन्थायस्य ह्युक्तप्रकरणेन सगनीये सामान्यसंबन्धोपक्रमणेन तत्रैव निधेयः । भाट्ट. १०। ४।२२. ● अत्रुत्पुनश्चौत- न्यास्य अग्निष्टोमसोम- जन्यत्वात् परपरासंबन्धेन जन्यत्वात्पर्यवर्थाश्रय-वा- योमेऽपि आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन अग्निष्टोमसोमे अन्तारः (पूर्वपक्षे रिध्या इदमुक्तम्) । श्री. ३।१।६।२।२६ पृ. २८२. ● रथंतरसाम्नः साधत्त्वं सोमपाग- संबन्धाभावात् आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन ' रथंतरसाम्नः ' इति निर्देशः प्रकृतोपद्वारा परपरासंबन्धे एव योग्यत्वात् पर्यवसति । सोम. ३।३।१. ● ' याज्ञपेयस्य ' इत्यादी यथैव धृतः संबन्धः, तथैव आनर्थक्यतद्ग्र- न्थायः । यदि तु तस्यापि पक्षोः (सगनीयस्य) विधिषु प्रमाणान्तर आश्रयतावतोपस्थापनं न स्यात्, ततो महाप्रकरणरिपदीतानामेव परिन्यासदीनां आन- र्थक्यतद्ग्रन्थायेन भवेत् सर्वपरार्थत्वम् । न चेत्तदस्ति, स्यानेन अभीगोमीयापेयान्त् । भाट्ट. ३।६।१०. ● यद्यपि पवमानेष्टीनां प्रदेरान्तरपठितान्त् न विधिषु अपि- कारोऽस्ति उत्सर्गकः, तथापि प्रणानाधिभरेषुैव प्रया- नादे वाधितेन तत्पर्वन्धिरनमानेष्टपुनश्चान्यात् आन- र्थक्यतद्ग्रन्थायेन धारणादेः तदर्थेणाऽस्तिः । श्री. ३।१।१।२।२२ पृ. २०६. ● यज्ञस्यन्यायेन भुजनां धारणादीनां संपन्न अवशक्यत्वात् निधेयसंभवात् आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन पवमानेष्टिषुैव एव

निवेद्यः इति प्राप्ते, भाष्यकारसिद्धान्तः आधन-
 प्रकरणे पठितेन 'यदाहवनीये जुरोति' इति
 वाक्येन प्रयमानहविषा अन्वयज्ञवाचनगतेः आधनाइहा-
 त्वाभावेन आनर्थक्यतद्ग्न्यायवाचनमवात् वारणादीना
 सर्वयज्ञाद्ग्न्य इति । माट्ट. ३।१।२२. * आनर्थक्य-
 तद्ग्न्यायेन अग्निहोमस्तोत्रनामे वारण्यतीत्यस्य युक्त
 एवावधारः । की. २।२।२।२।२६ पृ. २८३. * गुण-
 फलन्यविधादिना वाक्यस्य आश्रयाणामार्थं पत्रणा-
 पेक्षत्वेन तद्व्यक्तवाचोयान् प्रकरणेन अङ्गत्वज्ञाने सति
 आनर्थक्यतद्ग्न्यायविषयवर्तमानत्वात् वेद्यत्वात् स्तोत्र
 अन्वयगते वारण्यतीत्यस्य ... । सु. पृ. ८७१.
 * आनर्थक्यतद्ग्न्यायेन ऋच्यभूयस्योपनिष्ठादिहा
 वारण्यतीत्यस्योत्तमात्त्वसम्भवः इति न च वाच्यं,
 वेद्यत्वात् । सप्तदशमन्विनं हि वाच्येये वाक्सादमम
 वात् तद्ग्न्यस्यैवभूयस्य वाच्येयत्वात्तद्व्यक्तत्वेन । वार
 न्त्यीयं साम तु अङ्गभूतस्तोत्रद्वारा कथं वागस्यरक्त-
 मन्दुवीत ? क्रियाकारकभावस्य साक्षात्सम्भवरूपत्वात् ।
 छु २।२।२।२।२७ * आनर्थक्यतद्ग्न्यायेन ऋच्यस्यैव
 निधयेन क्षुत्तस्य वैरुपादेः स्तोत्रसंबन्ध । न च आन-
 र्थक्यतद्ग्न्यायेन अग्नीषोम्य सर्वविषयस्य, तथात्वे
 यान्वादावपि चातु सर्वभावेन वैरुपापत्तेः । भाट्ट.
 १।६।६ * आनर्थक्यतद्ग्न्ये (३।१।१।२८)
 इत्यत्र न्यायोऽत्र (न नौ पद्यो वयेति, न सोम)
 नास्ति, तोमे येन प्रतिषेधः स्यात् । वाक्येयस्य इति
 पठ्या एवम्भी उपात्तः । तस्य सप्तदशारविनता विधी-
 यते । सप्तदशारं च अङ्गत्वात्पि अन्वयेति यूपे
 निवेद्यः । इह तु आधारेण सोमः धूपने, न संयन्ति
 मावन्त्या । वा. १।०।८।२।१ * वाच्येये सप्तदशार
 निहा योऽस्मिन्पदे निवेद्यते यूपे ता इति चिन्ताया
 आनर्थक्यतद्ग्न्ये इत्यनेन यूपे निवेद्यः अग्निलिङ्गः । सु.
 पृ. १०७२. * आनर्थक्यतद्ग्न्ये इत्यनेन न्यायेन मनु-
 संकल्पेन क्षुत् साम स्तोत्रेऽप्यस्तरति । वा. २।३।१।१
 पृ ५७२. * आनर्थक्यतद्ग्न्ये इति न्यायेन साति-
 च्चेनीनां पशुनेन अन्वयवहितत्वेऽपि सवनीयपशुरूप-
 सोमाङ्गत्वयोपपत्तिः । पैसासा ५।२।१।२. * यूपेनेने

द्वन्ति' इत्यत्र तृतीयया विनियुक्तस्य स्वभावादेः उद-
 नादिस्वरूपे आनर्थक्यात् उद्वननत्वसमानाधिकरण-
 मङ्गापूर्वसाधनीभूतत्वात्प्रसादाद्भुक्तस्यप्रतिपाद्यमेव लक्ष्यते,
 न तु उद्वननादिमात्रजन्यव्यापारस्वभावात्तद्व्यक्तत्वात्, यथा-
 युधवाक्येन यज्ञसाधनतया स्वभावादीनि विनियुज्जानेन
 उत्पत्तिनिश्चयपुरोडाशाद्यवपस्वत्वात् यज्ञात् प्रथमाङ्गत्वेन-
 विनियोगात्, आनर्थक्यतद्ग्न्यायेन प्रवृत्तापूर्वसाधनी-
 भूतद्व्यक्तत्वात्प्रवृत्तियामात्रे विनियोजनत्वेन तात्पर्यर-
 णात् । की ३।१।२।२१ पृ. १६३, * न चैवं तदुच्य-
 भाविप्रधानाङ्गत्ववैवाभावेन कथं प्रधानप्रकरणेन अङ्ग-
 मानार्थेयं इति वाच्यम् । आनर्थक्यतद्ग्न्यायेन मनु-
 पपत्तेः । वस्मात् सर्वार्थत्वं हस्तावनेजतस्य । ३।१।२।२
 २४ पृ. २१५. * अङ्गत्वेनापि आनर्थक्यतद्ग्न्याय
 नतास्यभावात् सौमरथेऽपि हीयादिनिचयस्य पुत्र
 श्लेषतया विधिः सम्भवति । सोम. २।२।२३ पृ. १५५.

* आनर्थक्यप्रतिपादन्यायः । अयमेव आन
 र्थक्यप्रतिहत्याना विपरीतं व्यग्रस्य इति न्यायः । के.
 * छिद्रास्य निरन्तरत्वात् आनर्थक्यप्रतिपात-
 न्यायेन तस्य प्राक्त्वम् । (छिद्राजस्य उन्वेष्यं,
 यच्चन्यसं उपाशुत्वम्) । सोम. २।१।२३. * न वैवत्
 तातीयप्रमाणमेव आनर्थक्यप्रतिपातेन वाच्यते, किं
 द्वैतीयत्वमपि । यथा अग्न्युदितेद्यो गुणेन कर्मभेदस्य
 प्रमत्तस्य 'सह अग्निति' इति विधानार्थक्यात् वाच्यः ।
 वाल पृ १५५, * वाच्येदाना आनर्थक्यप्रतिपाते
 विपरीतो वागो भवति । तथा 'प्रीतीनरति' इत्यत्र
 भीहिमाश्रुत्वात्तस्मिन् भुक्तिः प्रकरणेन वाच्यते । पृ. १५५.

* आनर्थक्यप्रतिहत्यानां विपरीतं बलाबलं
 इति न्यायः । साहस्यी. ७४४ प्रवलेन प्रमाणेन दुर्बलस्य
 प्रमाणस्य सर्वस्य वापे प्राप्ते तुर्बलमपि मज्जन्तर भवति ।
 आनर्थक्येन सर्वथा प्रतिहत्यानां प्रमाणान्ता बलान्तं विपरीतं
 भाति । मन् मन्तं तद्दुर्बलं गाति, मद्दुर्बलं तत्र प्रवत्
 मति इति । के.

* 'आनर्थक्यप्रतिहत्याना' इति न्यायेन
 'देवदायनं धृत्वाति' 'उद्विद्यं यवेत्' इत्यादिनामा
 आत्मतामन्वयेऽपि यद्वचना । सु पृ. ७१२

० ' आनर्थक्यप्रतिहृतानां ' इति न्यायेन निगदगत-
संशोधनविभक्तिसामर्थ्यरूपलिङ्गधैव प्रकृतया तेन
उपाधुत्वस्यो युज्यते । उपाधुत्वयननस्य निगदमित्त
यस्युत्पन्ने सावज्ञशब्दात् । कु. २।१।१।३१.
० ' आनर्थक्यप्रतिहृतानां ' इति न्यायेन वाक्यवशावर्ति-
त्येतिष्यत्वे (युक्तं पटमानय इत्यादी) ध्रुवीनाम् ।
तत्र विशिष्टार्थप्रत्ययस्य संनिहितविशेषधृतिवशात् सामा-
न्यध्रुतेः शशोचः इत्युक्तं भवति । कल्पतरुः. ३।३।३१।
५५ ब्रह्म. ० ' आनर्थक्यप्रतिहृतानां ' इति न्यायेन वाक्य-
भेदात्तुल्य एवानार्थः । (विदुत्-वरु-आश्ववाल-ऐश्वी-
-स्तोमशब्देषु) कु. १।३।५।८ पृ. ६६. ० ' आनर्थक्य-
प्रतिहृतानां ' इति न्यायेन वाक्याधिकरणगतभेदोक्तप्राथ-
दर्शनारिभिरान्तरसंज्ञाभाष्योक्तेन वाक्यस्य अलन्तान-
र्थक्यप्रसक्तौ भूतेरपि अस्मान्तरस्य कल्पना उच्यते । सु.
पृ. १५०१. ० आनर्थक्यं वाक्यभेदादपि कल्पत्
अपामाण्यापत्तेः । अत एव शुक्लादीनामपि आनर्थक्यवपति
हृतानां विपरीतं कल्पनं इत्युक्तम् । बाळ. पृ. ११५.
० उपाधुत्वस्योपपत्त्यात् उपाधुत्वानुरोधेन अतिदेशेन वर्ति-
तयां इत्यानादृश्य आनर्थक्यं । इति न्यायेन अनन्यगति
त्वात् अतिदेशोऽपि अत्र उपदेशात् क्लीयान् इत्युक्तम् ।
सु. पृ. ८१५. ० उपाधुत्वस्य यदि निरवकाशत्वं स्यात्,
तदा आनर्थक्यं । इति न्यायेन युवस्यपि उपाधुत्व अनु-
रोधं स्यात् । न चान निरवकाशात् (मन्त्रस्य श्रान्त्वान्
परप्रत्यायनकार्यात् मन्त्रस्याङ्गं उपाधुत्व दुर्बलम्) । सोम.
२।१।३. ० कान्तरभाषिणमर्थमादायापि मन्त्रलिङ्गानि
सायनाज्ञानि भक्तिमहंति । स्मृतीनां पुनः लिङ्गत्ववाच्य-
मानानां न कश्चिदन्वोऽप्यसाः शक्यः कल्पयितुं इति
' आनर्थक्य-फलकत्वं ' इति न्यायेन स्मार्तेरपि निषिद्धि-
देव शीतान्यपि लिङ्गानि अर्थान्तरविषयश्रान्तावाच्ये इति
स्मृतिप्रावल्यादृश्याकरणात् युक्तम् । सनातनधर्मप्रदीपे
विचारः पृ. २८३-८४. ० ननु लिङ्गस्य आनर्थक्यात्
आनर्थक्यं इति न्यायेन प्राप्त्य इति, अत आह ।
सोम ६।५।८. ० मन्त्राणां भावितव्यत्वात्संशोधनेनापि
चरितान्तरात् अचरितान्तरात्पि स्मृतीनयोगेन वा
आनर्थक्यं । इति न्यायेन न प्राप्त्यं इति वदुः तत्र

समतम् । प्रयोगसमवेतानां स्मारकत्वेन तत्र मन्त्राणां
चारितार्थं, न तु संभवदर्थप्रकाशकत्वान्नेत्रेण । सनातन-
धर्मप्रदीपे विचारः पृ. २९२. ० यत् औतः पदार्थः
न वाक्यानुरोधेन कुत्रचिद् विशेषात् अपवर्तितमहंति, त-
स्यमेवैतत् । यत्र केवलः पदार्थः प्रयुज्यमानः प्रशोभना-
भावात् अनर्थकः सजापत्ते इत्यवगतं भवति, तत्र
वाक्यार्थोऽपि तावन्नक्तु इति विशिष्टार्थता अवगम्यते,
न नयनं । भा. १।१।७।२५ । आनर्थक्यं इति न्यायेन
दुर्मन्त्रवाक्यस्योऽपि विशिष्टार्थरूपो वाक्यार्थः स्वीकार्य
एव इत्यर्थः । वैश्वान्थी. ० विशिष्टरूपोक्तिविषयत्वे
निध्यविषयस्य मूलानर्थक्यात् आनर्थक्यं इति न्यायेन
वाक्यस्योपस्य प्राप्त्यम् । सोम. १।३।५ पृ. ३५,
० ' स्नान्ता भाष्यामपिगच्छेत् ' इति वचनात् नोप-
नयनान् पूर्वै रन्तरिष्ये. संभवति । न च उपनयन-
क्षोमस्य आनुवन्तीयरूपपदार्थोक्तिव्यपे पदार्थेणभूतकम-
भावेन प्रागपि द्वारपरिदुः संभवति इति वाच्यम् ।
एवं च सति ' स्नान्ता भाष्यामपिगच्छेत् ' इति वचनं
अप्रमाणमेव स्यात् । तस्मात् आनर्थक्यं इति न्यायेन
अत्र क्रमवाचसमयः । ६।८।२. ० आनर्थक्यं इति
न्यायान् अनन्यार्थसन्निधिः स्नानार्थकपरिद्वाराय भूति-
सकोचकः । यदि पदेकाव्यवसाया, संनिविमान सरो-
चक मवेत्, तदानीं ' अथेन गच्छति श्वेतेन पतेन
शङ्कतः ' इत्यत्र पटतंक्रयनीयकाहश्चेत्तदन्तर्निधाने-
नापि अश्रुतेः संशोचः स्यात् । पराक्रमः २६।१.
० ' वैश्वदेवेन यजेत ' इति वैश्वदेवावाक्यस्य अगत्या
विषयविशिष्टव्यवहारमङ्गीकृत्य प्रकृतमनुसृतविषयवचनमेव
अनुपेदेत् । आनर्थक्यं इति न्यायान् इति चे-मे-
कु. १।५।१।१५. ० यत् ' सुदीरपदपाति ' इत्यत्र उ-
पदेशानुसारेण समुदायत्वशक्त्याऽऽभवत्, तत् आनर्थक्यं
न्यायान् । तदुपदेशानुसारेण हि प्र वैश्वे अष्टलिङ्गक-
मन्त्रोपपेदेष्टमनुदीनां इत्यकाशतदस्यैतिस्य च
उपेया वाच्यः स्यात् । ततो धर एहस्य कृष्टशब्दस्य
स्थाना । पराक्रमः २।१।२. ० आनर्थक्यप्रति-
हृतानां ध्रुवार्थानां सर्वेणानेन दुर्बलंति वाच्यमित्येते,
तत्रापि, शीतानां शोषणार्थं मी शुक्ला रोचिर्न प्राप्त-

वदति अतिलक्ष्यं प्रकृतलक्ष्यपूर्वसाधनत्ववृत्तः संन्यो भविष्यति । वा. ३।३।७।१४ वृ. ८।३. * आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेन अनारम्भाधीतन्यायि आतिदेशिकत्राघकत्वात् । को. १।४।३।३ वृ. १७६, * तन्निर्वादेः सामान्यतो वागसंबन्धानुपगमेन आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेन ध्रुवभाषनासंबन्धनिर्वाद्यै वागवदेव फलसंबन्धरूपनाऽऽपत्तेः अवश्य विशिष्टविशिकालेऽपि आनर्थक्यनिवृत्तकरणार्थं मन्थलक्ष्यथा वागसंबन्धोऽपि अङ्गीकर्तव्यः पूर्वपक्षे । १।४।२।२ वृ. १६५. * दूरे शास्त्रेऽऽदृश्य कलावाकरण इत्यस्यो दोषधर्माः समाभ्यासात् । पूर्वशिखणे सोमे विद्यमानादिप्रमाणामनन्यायात् प्रकरण आनर्थक्यप्रतिहतत्वं । इह तु नास्ति आनर्थक्यप्रतिहति । ततः प्रकरणेन स्थानं नाधित्वा द्वयोर्दोषयोः ते धर्मा अन्गुपेयाः । वि. ३।६।८ * दुर्बलस्यापि प्रमापस्य बाधे यदि किं विदनर्थक्यं भवति, ततो विपरीतो बाधो योजयितव्यः । तदुक्तं ' श्रीहीनु प्रोक्षति ' इत्यत्र धृतिशून्यत्वं अर्जुनसाधनत्वप्रवृत्तमिति । तथा ' दुर्बलस्य प्रमाणस्य कर्त्तव्यत्वेन सदा । तत्राऽपि विपरीतार्थं विशिष्टोपे (१।३।१।५) यथोदितम् ॥ ' सर्वप्रमाणानामेव अर्थद्वयः परस्परविरोधो, न स्वरूपविसिक्त । तत्र यदा पदार्थैतद्वर्तमानेषु प्रमाणे विरुध्येते, तत्र यत्रापि प्रमापतः अन्याहृत् कलावत्, तदापि प्रमेयानुगोचरे तदाश्रयत्वात् स्वरूपदुर्बलेनापि कञ्चन बाधमान तदनुगुण्य प्रतिपद्यते । तदुक्तं आचमनादयं पदार्थैः, (पदार्थसमं-) तेषा क्रमः इति । तथा च लोके ' अत्यन्तवन्धोऽपि पौरजानवदा जना । दुर्बलैरतिवाच्यन्ते गुरोः पारिव्राजितैः ॥ ' वा. ३।३।७।१४ वृ. ८।४. * ' देशत्रयं श्लोत्रायाप्रमेयो गृह्णते ' इति वदन्तेन वैतनश्लोत्रानुदेशतत्कालविधिः ' आग्नेयः ' इत्यस्य उपास्वादिषत् नामपेक्षेनेन वैतनतद्विदितबाधोपात्, चतुर्थ्या आनर्थक्यप्रतिहतत्वाच्च इति प्राप्ते । संक. ३।३।६.

* आनुपूर्व्येण अपच्छेदे उत्तराच्छेदमित्यत्र प्राचिभानुग्रहणम् । वि. ६।१।१९

॥ आनुपूर्व्यवर्तमानेकदेशप्रवृत्तेष्वामसंबन्धलोपः स्यात् । १।७।५।१।१ ॥

अनत्यविचारस्य भूमिना तावदित्यम् । ' आग्नेय-श्राकपालं निर्वपेत् ' इति समसकपालवचनम् । तदेतदेशवचनानि च वासापृथिव्यमेकपालं, आग्निदिकपालं, वैष्णवं त्रिकपालं, गारुण चतुष्कपालं, इत्यदि । तत्र सर्वेषां कपालानां अद्यास्मालः प्रवृत्तिः । एकद्वयादिकपालानि विसृतयः । एवं सति अशक्यत्वात्प्रत्यस्य प्रथमस्य कपालस्य वे धर्माः, ते चावापृथिव्ये एकपाले भवन्ति । अष्टाकपालानयोः आदिमार्गोऽर्थोः वे धर्माः, ते आग्निं द्विचरते भवन्ति । एकमुत्तरापी । तौऽयं कपालन्यायः द्विद्वानादियु अग्निषु सामिपेनीषु च योग्यः । तत्र अग्नीमाना सनाया च द्वादशाहः प्रवृत्तिः । द्विराजः त्रिद्वयः चतुर्द्वयः इत्येवमादिर्विद्विः । तत्रां विचोपः, शदस्त्राहस्य प्रथम दशम चादो वर्धयित्वा अवशिष्टो यो दशाहः, सः द्विद्वारादीना प्रवृत्तिः । तत्र पूर्वोक्तं कपालन्यायो योग्यः । अथ सामिपेनीषु पञ्चदशगामिनेभ्य प्रवृत्तिः । एषा सामिपेनी, तिस्र सामिपेभ्यः इत्यादिर्विद्विः इति ।

अथ सूत्रार्थः । आनुपूर्व्यं पूर्वपूर्वमनतिक्रम्य वर्तन अनुपूर्वम् । तस्य भावः आनुपूर्व्यं नाम क्रमः । आनुपूर्व्यता क्रमेण प्रवृत्ताना एकदेशप्रवृत्तानि, तस्यैकत्वविशिष्टस्य द्वित्वविशिष्टयोः शिष्यविशिष्टानां इतिगत्या यत्र एकदेशाना प्रवृत्तानि भवन्ति, तत्र आदिमस्य आदिमयोः आदिमाना वा यत्र अन्त्याना अन्त्ययोः अन्त्येस्य वा लोपः इति अन्त्ययोः स्यात् । यथा वेण्वे विरुजाले अष्टकपालगणस्य आदिमस्य कपालप्रथमैव प्रथमत उपलक्षितनिर्ववति इति सत्यैव प्रवृत्ते, अन्त्याया पञ्चाना कपालानां तु लोपः । अन्त्याया येषा चिदेव दशाणा प्रवृत्ते प्रमेयो अप्यवस्था स्यात् । तस्मात् क्रमवशा आदिमप्रथमं स्यात् । अतएव आगच्छति पञ्चत् इति आगमः आगमः । यथा समानेषु समानेषु च वे आगमतो भवन्ति, ते पूर्वोक्तद्वयम् अनुपूर्व्येव निरिचान्ते, एवमिदं प्रवृत्तम् ।

लिङ्गदर्शनाद्यः ।

क्रमवर्ता एकदेशग्रहणे आशोपादानं अन्यकोषश्च लिङ्गस्य दर्शनात् । ' ह्रस्वेत् वा एतत् षष्ठमहः, यत् पञ्चाह्युपयन्ति ' इत्येते वा एतत् षष्ठं क्पात्, यत् पञ्च क्पात्वात् निर्वपन्ति ' इति लिङ्गं षष्ठस्य लोपं दर्शयति न प्रथमस्य । तस्मात् क्रमवर्तापेकदेशग्रहणे अन्यलोपः । चकारो हेनन्तरसमुच्चयार्थः ।

विचल्यो वा, समरवात् । ३ ॥

क्रमवर्ता एकदेशग्रहणे अन्यलोपे आचलौपे वा विकल्पः स्यात् उभयोः समवात् । नहि तत्र कश्चित् विरोधः । इति पूर्वः पक्षः ।

क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात् । ४ ॥

यदुक्ते सिद्धातिना सगजेषु आगन्तव्यो जनाः पूर्वोपविष्टाननुपमृशैव निविशन्ते इति, तत्र । यतः, उपजनः आगन्तुकः अन्ते भवति इति सत्यं, परतु सः क्रमात् इतरेः आदिमस्त्वानामक्रमात् अन्ते रिक्ते स्थाने भवति । आदिमे स्थाने रिक्ते ल्यप् ष्ट तत्रापि स निविशेत । तस्मात् क्रमवत्ता एकदेशग्रहणं अन्ये आशे वेति विकल्प एव युक्तः इति पूर्वपक्षी ।

लिङ्गमविशिष्टं, संख्याया हि तद्वचनम् । ५ ॥

यद्य सिद्धातिना लिङ्गशुक्तं ' ह्रस्वेत् वा एतत् षष्ठमहः यत् पञ्चाह्युपयन्ति ' इति षष्ठस्य लोपं दर्शयति न प्रथमस्येति, तत् अवशिष्टं आद्यान्त्योपविकल्पेऽपि । हि यस्मात् तत् संख्यायाः वचनं पूरणवचनम् । यस्मिन् कश्चिद्वचनोऽपि येन प्रथमेन सप्तमेन अन्येन वा संख्या पूर्त्ते तत् षष्ठम् । तस्मात् क्रमवत्ता एकदेशग्रहणं अन्यग्रहणे आद्यग्रहणे वा विकल्पो युक्तः इति पूर्वपक्षी ।

आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादात्मभर्य तदादि-त्वाद्, षष्ठनादत्यविधिः स्यात् । ६ ॥

पूर्वपक्षे स्यात्तदपि सारम् । सादृश्यत्वे आदिपः आरभ्य प्रवृत्तिः स्यात्, न तु द्वितीयारिक्तं यं कं विदार्य । आरम्भस्य तदादिभावः । सः आदिमः पदार्थः आदिर्भव्य आरम्भस्य, स तदादिः । आरम्भस्य तदादिभावः आदित एव प्रवृत्तिः स्यात् । क चिद्

वचनात् वचनवत्तात् अन्यस्यापि विधिः स्यात् । यथा ' अपचारिणः प्रयाजात् यजति ' ' अपचारिणी अनुष्णन्ती यजति ' इति । यिना वचनं तु आदित आरभ्येन प्रवृत्तिः अन्यलोपश्च न्यायः । विकल्पस्तु अनेकदोषदुष्टः अन्यस्याकरश्च । तस्मात् स्यस्या-सिद्धयर्थे आदितो प्रवृत्तं अन्ततो लोप इत्येव स्वीकृतं युक्तम् । इति सिद्धान्तः । के.

● आनुवन्धवचनस्यतिसामकोर्निगमेषु विधिगतो-स्त्यापनस्यतिगन्दाभ्यामेव द्रव्यदेवतयोर्भिधानं स्योति-ष्टोमे । भा. १०।४।१६।२२-२३.

● आनुमानिकं तुल्यकारणेन हि प्रत्यक्षश्रुतेन वाच्यते । भा. १०।७।१२।१७, ● आनुमानिकं प्रत्यक्ष-श्रुतात् दुर्बलम् । ६।१।७।३७. ● आनुमानिकी श्रुतिः लिङ्ग्य च प्रत्यक्षं यत्, तत्र कथं ? तत्र स्मृतेर्मूलान्तर-मपि संभाव्यते, न तु लिङ्गस्य, इति तदेव बलम् इत्यनुसर्तव्यम् । वा. ३।३।७।१४. ८४१.

● आनुमानिकानां अनुपपन्नाः सांप्रत्यग्निष्टौ प्रत्यक्षभूतेषामन-होमिर्न निवर्त्यन्त किंतु सप्तुप्योदेरन् । भा. ४।४।४।४.

● आनुमानिकैः भ्रूत्यादिभिः आनुमानिकानां तेषां वाप्य, यथा पत्नी अनुमेवैः प्रयाजादितिनिवोचकैः भ्रूत्या-दिभिः पशुपुरोडाशे तद्विनियोजनानां आनुमानिकानां भ्रूत्यादीनाम् । याज. ४. १४६.

● आनुमानिकानां प्रत्यक्षश्रुतवत्, तेन यथाप्रत्यक्षत-वस्योतिःपि एकाहस्योतिरादिधर्माणां नाम्ना अति-देवः । वि. ७।५।३. ● आनुमानिकानां भ्रूत्यादीनां प्रत्यक्षेः लिङ्गादिभिर्वाप्य, यथा कृष्णेषु रामर्षेण ' श्रीदीनवहिति ' इत्यदिदेवानुनिगधुतेः । याज. ४. १४६.

● आनुमानिकानां भ्रूत्यादीनां प्रत्यक्षेः भ्रूत्यादिभिर्वाप्य, यथा इत्येनादौ ' शरमथं चर्हिः ' इति प्रत्यक्षभ्रूत्या ' चर्हिपि हर्षिभ्याश्रयति ' इत्यानुमानिकश्रुतेः (कुम्-निधाविषाकाः) । ४. १४६.

● आनुमानिकवचना-तिदेष्टेऽपि अर्थयथातिदेष्टमिति । भा. ७।१।३.

● आनुमानिकवचनातिदेशविषयकं अतिदेवतान्दे-वात्प्रपद्यते इत्येवम् । याज. ४. १२७-१२८.

● आनुमानिकानां भ्रूत्यादीनां प्रत्यक्षेः भ्रूत्यादिभिर्वाप्य, यथा इत्येनादौ ' शरमथं चर्हिः ' इति प्रत्यक्षभ्रूत्या ' चर्हिपि हर्षिभ्याश्रयति ' इत्यानुमानिकश्रुतेः (कुम्-निधाविषाकाः) । ४. १४६.

● आनुमानिकवचना-तिदेष्टेऽपि अर्थयथातिदेष्टमिति । भा. ७।१।३.

● आनुमानिकवचनातिदेशविषयकं अतिदेवतान्दे-वात्प्रपद्यते इत्येवम् । याज. ४. १२७-१२८.

● आनुमानिकानां भ्रूत्यादीनां प्रत्यक्षेः भ्रूत्यादिभिर्वाप्य, यथा इत्येनादौ ' शरमथं चर्हिः ' इति प्रत्यक्षभ्रूत्या ' चर्हिपि हर्षिभ्याश्रयति ' इत्यानुमानिकश्रुतेः (कुम्-निधाविषाकाः) । ४. १४६.

● आनुमानिकवचना-तिदेष्टेऽपि अर्थयथातिदेष्टमिति । भा. ७।१।३.

● आनुमानिकवचनातिदेशविषयकं अतिदेवतान्दे-वात्प्रपद्यते इत्येवम् । याज. ४. १२७-१२८.

• (आन्धीगर्भं इयावाचं च धाम ज्योतिष्टोमे
आर्चये पवमाने । 'पुरोविदि वो अन्धसः' इत्यनु-
ष्टुप्, 'यो धारया पायकया' तं दुरोपममी नरः'
इति द्वे गायत्र्यो (साम. ३१७-३१९) एतन्ना तिसृणा
अनुष्टुप्कारं प्रप्रथनेन जाते आनुष्टुभे तृचे गेयम् ।
अनुष्टुभं कृत्वा अनुष्टुप्कारम् । णमुल् । तत्र गायत्र्योः
प्रत्येकं तृतीये चरणे द्विरानुष्टुपा गीते द्वे अनुष्टुभौ
भवतः । प्रथमा तु उत्पत्ति एव अनुष्टुप् । इति
आनुष्टुभस्तुचः सपत्यते । के.) भा. १।१।६।२५-२८
वर्णक ३.

• आन्ध्राः प्रयोगार, जनपदपुरपरिरक्षणञ्चि
अनुपजीवत्यथि क्षत्रिये गजशब्दं प्रयुजते । भा. २।१।२।३
पृ. ५८०. • आन्ध्रद्रविडादयः अग्निपितृके अत्रियान्य-
जातीनेऽपि रातशब्दभोगामनुपगच्छन्ति । सु. पृ.
१०४.

• 'आन्ध्रमात्र्यं तु कालशब्दभयवाचान्' (पा०
वा १।१।२ पृ. ४४) इति उच्चारणभेदे शब्दभेद-
स्मृतिः । सु. पृ. १०९. (अत्र कैटटः— अकारस्य
भेद साधयति—आन्ध्रमात्र्यमिति । अन्धस्य भावः अन्ध-
भावः । ततो ब्राह्मणदिपु (पा० ५।१।२४) स्वार्थे
विधानात्पात् पादात् स्वार्थे ध्वञ् । अथवा अन्यो भावः
अन्धत्वं वन्तु, तस्य भाव इति भावे ध्वञ् । इदं काल-
शब्दाभ्यां न्यवधानं भिन्नानां दृष्टं तथा अक्षरिणाया
अ इ उ इत्यादीनां कालभयवाचः । इतिः इत्यादी
शब्दभयवाचः, तत्र तन्नारेण ककार-इकारयोः न्यव-
धानात् । इति) ।

• 'आपो वै ज्ञान्वाः' इत्यादौ एष न किं
चिदपि पदं स्तौयकं निन्दकं वोपलभ्यते तन्नापि ' वेतव-
शागयाऽवकाभिश्चामि विवर्षेति' इति निविचंनिविचरोन
लक्षणया तद्विषयेतदुक्तवाचस्तुतिप्रतीतिः ललितनक्षत्राया
वा निरूपयस्तुतिप्रतीतिः विश्वेकवाक्यत्वात् तात्पर्य-
निर्णयः । सु. पृ. ३९.

• आपदि कीचन वैर्गोत्सव रयकर्मया इति के
चित् । भा. ६।१।१।४८.

• आपसपि सतीवृत्तं किं मुञ्चन्ति कुलक्षियः
इति न्यायः । (न मुञ्चन्ति) अपं पतिप्रतासतीव-
रक्षणविषये प्रवर्तते इति । माहस्त्री. १४१.

• 'आपद्धर्मो यथैवान्ये मुञ्चन्तसंभवहेतुधाः' ।
' तथा च मनुनाऽप्युक्तं आपद्धर्मगतं प्रति । तन्म-
पापक्षोदानामन्ते शौचं भविष्यति ॥ कर्मणा येन केनैह
गृह्णन्ता दाक्षणेन वा । उद्धरेदीनामामानं समर्थो धर्मना-
चरेत् ॥ ' इति । ' धर्मश्च प्रथमं तावत् प्रायश्चित्तात्मने
ममेत् । ततश्चेन त्रिदशस्य फत्रधर्मो भविष्यति ॥ '
वा. १।३।१।८ पृ. १९०-१९१.

• आपरात्रिदानानां होमाना वक्ष्यप्रयोगेषु विहाय-
भेदेनाहूतः । (आपरात्रिका होमा नाम पत्नीसंज्ञकाः)
भा. १।१।२।१।४९-५०.

• आपस्तम्बकल्पसूत्रं पौरुषेयमेव । वेदमू-
लानु प्रमाणम् । वि. १।३।७. • आपस्तम्बीप्रवैषा-
यनीये धर्मपद्धतौ तैत्तिरीयैरेव प्रतिपद्ये । वा. १।३।७।
१५ पृ. २४४.

• आपाटलिकानिरूपणायमिति पत्तनः शशानपने
महाज्ञते । (आपाटलिन्याः वाटविशेषः) भा.
१०।४।५।८.

• आयुर्विकं तन्त्रं र्विहीमेपु । भा. ८।४।७।
१०-२८.

• आपस्त्वं प्रतारण्यजन्यद्विवाहितोपदेशकर्तृत्वे सति
तद्विधोपदेशकर्तृत्वम् । रहस्य. पृ. १४.

• आप्तवाक्यस्यापि स्तुत्यादर्शस स्वरूपायै प्रमा-
ण्यार्द्रतात् तात्पर्यत्वायै प्रामाण्ययोगः । सु. पृ.
१४१८.

• आप्तविगीतमृत्त्या अनाप्तविगीतमृत्तिर्वाप्यते ।
वा. १।३।७।१४ पृ. ८६०.

• आप्यायनं भुवायाः वचनमन्तरा नीपण्यते ।
संकर. २।५।७.

• आभाणकः— 'शोऽपमाभाणको लोके यदेव
द्वत्तं पुरा । तत् पश्चात् यदंशः प्राप्तुं केनोपायेन शान्-
यात् ॥ ' वा. १।१।७।१४ पृ. ७९२.

नामुपश्लेचा नमुविन् इत्येवमादिभिः । एतान्तुक्च्य ,
‘आमनमस्यामनस्य देवा इति निम्न आहुतीर्जुहोति’
इत्यामनानि । तस्मात् साग्रहण्या अद्रमामनहोमा इति ।

दुष्— विद्वत्तैर्हि (सामग्रणी) उपसाराकर्षिणी
नदस्तोत्रफारान् (प्राङ्गान्) पदार्थान् उपमितलक्षित-
प्रावणेन [अनुमितलक्षित इति पाठः भाष्योक्तानुसारेण,
उपमित इति तु स्वमतेन] एहाति । तस्मात् निराकाङ्क्षी-
भूता, उत्थमि स्वर्तनिधाने, नाकृत्स्तोत्रफारान् आमन-
होमान् यज्जाति । अयते (कल्पदानुपत्रेण) पृथ-
नकल्प इति । किं उपप्रधानभूता आमनहोमाः इति
किं कल्पन्तः इत्यर्थः । यथा आयेकादीना एवप्रयोग-
यचनप्रद्वान् सनप्रधानता नेवगेयाम् । (किं तु उभयोः
कल्पत्वमात्रेण समप्रधानता यमिधानमिति) । तुल्यं हि
यजिमस्य (इति भाष्यस्वरतमर्थः) यदि संस्कारकर्म
स्यात्, ततः फलं न कल्प्येतामि, यागाल्लेते, तस्मा-
देतेभ्यः फलं कल्प्यते । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राङ्गैरु-
पेवपुं (अद्रं) तस्मैवमिति गच्छन्ते एव आक्रान्ताया-
मन्याहुताया असचद्वैः पदैर्यवहितमपि । आमन-
होमाना च विचारे प्राङ्गैरु- सन्धः यत् प्रयाजाना
पुरस्तात् वृदुयान्, बरितरमानि सजाताना दध्यात्,
यदनुपाजानामुपरिखात्, सर्गं लोकमपकानेत् (यन्मये
जुहोति, मध्यम एव सजातानामामन् घसे) इत्येवं
परामुदपमाना (आमनहोमा) अउचिषिपदभ्यनायेन
संनिषिपद इति पाठः) गरीपन्ते (तस्मात्सामन-
होमा ऋतुप्रसुता इति सिद्धम्) ।

नोम— यथा सौमरस्य चतरे कन्यसंवात् उ-
सदनङ्ग एवमिहाति इति प्रत्यक्सामान् दृष्टान्त-
संगतिः । प्रकृतौ परिषेत्प्रधानाभवेऽपि सर्विहीमा-
नामपूर्वत्वेन परिषदनुवादेन मन्त्रमात्रविधानानुपपत्तेः
विशिष्टविधौ गौरवाच्च, परिषिमेभ्रानामपि साग्रहण्य-
र्थेने सति । सजातेषु भूषासमिति परिषीन् परिदधाति
इति तैत्तिरीयशाखाया परिषिमेभ्रान्यायायकैः असंनधि-
पदे, सागरान्तरं परिषिमेनैवैव न्यपयानात् । एवजा-
सातुपश्वे इति न्यायेन तदर्थमर्थः । न चानुपपन्ना-
अभवेऽपि आर्षेकारिककल्पान्तेन प्राधान्य युक्तम् । तथा

सति प्रयाजादीनामपि तत एव प्राधान्यापत्तेः । सूत्रा-
र्थस्तु— फलसताग्रहण्यादिकं इतरस्य अफलस्य आमन-
होमादेः प्रधानं स्यात् । जुतस्तेनामपकृत्यं । यथाया-
सानुपपत्तेः इत्यनुपपन्नामवयव उक्तस्तेतुनात् अनुपपन्ना-
संभवेन फलनत्वात्सामान्यत् इति ।

वि— मुख्यत्वाऽऽमनहोमस्य सामग्रहण्यात्सा-
यथा । मुख्यत्वमविकल्पत्वात्, फलस्य स्वचरदङ्गात् ॥

भाट्ट— वैश्वदेवी साग्रहणी निवेपेद् ग्रामसामा
इति प्रहस्य ‘आमनमन्यामनस्य देवा इति तिल
आहुतीर्जुहोति’ इति श्रुतम् । तत्र आमनहोमानां
साग्रहणीत्वपङ्क्त्यं, तस्याः विद्वन्निवेन प्ररण्यामावेऽपि
संनिधानादेव वदङ्गत्वोपपत्तेः । यद्यथाजानां पुरा-
ञ्जुदुवाद् बहिरात्मान सजाताना दध्यात्, यदनुपाजाना
मुपरिखाञ्जुदुवाद् स्वर्गं लोकमपकानेत्, मध्ये जुहोति
इति प्राङ्गताङ्गमप्यङ्कितवअरणेन प्ररण्याद्वा तदुप-
पत्तेश्च । यतुतत्तु आकाङ्क्षाऽनुवृत्तौ प्रमाणमाभावान्तेन
प्रकरणमिति न्येयम् । एव प्रयोजनत्वत्वोपपत्तौ च न
ग्रामकामपदानुपपत्तेण स्वतन्त्रफलार्थत्वकल्पना प्रमाण-
भावत्, इत्यत्रपरिषिपरिषाङ्गभूतैरोपि नमन्यैवैव-
याच्च । अतः साग्रहणीप्रयुक्त एवेति, न तु सौम्य-
वद् फलार्थाः । अतः सर्वदेव प्रयाजाद्वाकमपि
कर्तव्याः । न तु प्रामान्तरसामनायामेव ।

मण्डन— ‘साग्रहणीगुण आमनहोमः ।’

शंकर— ‘आमनाः साग्रहण्यङ्गम् ।’

० आमन्त्रणविभक्त्या विधिशास्त्रप्रतिपत्त्य- ‘अदे
तुधिप मन्त्र मे गोषाय’ इत्याद्यो । वा. २।३।१३।

द्वि आमन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमाधीयते तदा
(वा. ३।२।३७-स्योक्तोत्तरार्धम्) । इति न्यायेन
अग्नी (- अग्नी विहर) इति आमन्त्रणशामर्थ्यं
प्रेषत्वामर्थ्यं च लिङ्गसुतापूर्वत्वेन भास्वेषम् । सु. ४
१०१८. ० यन्तन्दिमन्त्रणोत्तमपुष्पात्पुष्पविरि-
द्यात्तपो मन्त्राः परमेष्ठापनःपेनोच्चमानाः देवाश्च यन्नि-
र्थेनते ददाति च इत्येवमादिभिराख्यानपदैः पुनःपुनः
श्रुतेरपि न कर्मान्तर कल्पयन्ति । वा. ३।३।१। ४.
६५९

॥ आमयाविनः आयुर्नाम चतुर्थः अतिराजः ।
शाल. पृ. ३४.

॥ आमहीनत्वं नाम साम ज्योतिष्टोमे मास्यदिन-
पथमाने 'उत्था ते जातमप्यथ.' इति गायने वृत्ते गीयते ।
वि. १।१।६ वर्णकं २.

॥ आमिक्षा एव सा भवति, यत्र तमे पयसि दधि
आनीयते । भा. ४।१।१।२३ । पयसि दधि लिखिते
आमिक्षाशब्दं प्रयुज्यते । वा.

॥ आमिक्षा त्मे पयसि दधानयनस्य प्रयो-
जिका, न वाजिनम् ॥

एकनिष्पत्तेः सयं समं स्यात् । ४।१।१।२२ ॥
भाष्ये— चात्रमान्येषु वैश्वदेवे भूयते, 'तत्रे पयसि
दधानयति, सा वैश्वदेवामिक्षा, वाजिन्यो वाजिनम्'
इति । तत्र संदेहः किं त्मे पयसि दधानयन आमिक्षा
प्रयोजयति न वाजिनं, उभयपयसि । किं प्राप्तम् ?
उभयपयसि । नुतः ? यस्मिन् वृत्ते यश्चिपयने प्रयोजन
वत्, तत् तस्य प्रयोजकमिति गम्यते । दधानयने च
युते समं निष्पद्यते । आमिक्षादधि, तत्र एव वाजिन
मपि । तत्र अन्यतराद्ये क्रियेत, यदि विनिगमनाया
हेतुर्भवेत् । अगम्यमाने विदोषे उभयार्थप्राप्तयनमिति
गम्यते । तस्मादेकाऽऽतो उभयाम्यामपि प्रयोजिता निष्-
प्तिरिति ।

दुप्— (सूत्रगतः) सर्वशब्दे वक्ष्यमाणपूर्वपद्या-
नोपचया द्रव्यः (सर्वमेव आमिक्षायाविनप्रथमास्त्रदि-
संयतानिनयनपर्यन्तं एकरूपायाः निष्पत्ते अनेनेति
निष्पत्तेः दधानयनीश्वदेवनीयनशब्देः प्रणीतपर्यन्तायाः
प्रयोजकत्वेन समं स्यात् इति वक्ष्यमाणसर्वपूर्वपद्यायां
तन्नेन इदं गुण म्वाग्लेयमित्यर्थः) । यत् प्रयोजनवात्,
तत् प्रयोजनम् । आमिक्षावाजिने च प्रयोजनवती ।
अतो दधानयनमुभयप्रयुक्तम् । तत्र उभयनिष्पत्तय-
नसमर्थम् ।

संसर्गसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात् ।
२३ ॥

भाष्यं— नैतदपि उभयं प्रयोजकमिति । आमिक्षा
प्रयोजनी । नुतः । तत्र वत् दधिपयसोर्ना निर्वन्ने,

तत् दधिः । यदि तत् हविः स्यात्, उभयं तन्मान्येव
निष्पद्यते, इति न गम्येत विदोषः । किं तर्हि हविरिति ?
पयो दधिसंयुक्तम् । कुत एतत् ? 'सा वैश्वदेवी' इत्यु-
च्यते, न ततो वत् निष्पद्यते इति । ननु स्त्रीलिङ्गनिर्दे-
शात् आमिक्षा हविः, सा च ततो निष्पद्यते । वाजिन
च हविः, तदपि निष्पद्यते इति । नैत्युच्यते । तदेव
हि पयस्ततं दधिसंयुक्त आमिक्षा भवति । तस्मात्
स्त्रीलिङ्गं भ्रूयः । आह, यदि पयो दधिसंयुक्तं हविः,
किं तर्हि उच्यते आमिक्षा प्रयोजिकेति । उच्यते ।
आमिक्षाया दधिपयसौ विद्येते । कथमगम्यते ? संसर्गस-
निष्पत्तेः । तत्र हि दधिपयसोः संयुक्तयोः रस उदलम्यते,
तेन तत्र दधिपयसौ स्थूलमानं भवति । वाजिने तिककटुने
रसः । आह । तत्रे पयसि दधनि आनीयमाने उभयं
भवति । दधना च पयः संयुज्यते, वाजिनाच्च विनि-
ष्यते । तत्र सत्सर्गधर्कपरिती, न विधेकः इति कुत्र
एतत् । उच्यते । शब्दः संसर्गो दधना, अशान्तो वाजि-
नेन विधेकः पयसः इति । सर्वनाम च पूर्वोक्तिन शब्देन
एववाहनाया वा । इत्यस्मिन् पदे पयसि दधानयनं
वाजिनविधेकत्वात्प्रसङ्गं स्यात् । द्रुतिलक्षणाविद्येते च
भुक्तिर्न्यास्या । तस्मादाभिधायने दधानयनम् । आमिक्षा-
शब्दश्चात्र अनुनादः । आमिक्षेय सा भवति, यत्र ततो
पयसि दधि आनीयते । तस्मादामिक्षा प्रयोजनी,
वाजिनमप्रयोजकमिति ।

दुप्— यत् (सा इति) सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दि-
श्यते, उद् देवतासंज्ञि (वैश्वदेवी इति वचनात्)
तेन च (सर्वनाम्ना) अनन्तरनिर्दिष्टं प्रधानभूतं प्रति-
निर्दिश्यते । तस्य (दधानयनस्य) प्रयोजकम् ।
(यत्र पूर्ववाक्ये निर्दिष्टं तत्र पयो, दधि, आनयतिभ ।
तत्र) आनयतिः संसर्गसंज्ञात् अन्यत्र (दधिम
पयसि वा) दीपयन्तवत् अनन्तरोऽपि न परीनिर्दि-
श्यते । (आनयतिः विश्वरूपेण प्राधान्यात् प्रति-
निर्दिश्यतां इति चेत्, तत्र-) देवतासंज्ञे भूयोप-
स्थात् (न गतुं किंवा देवतासंज्ञेयं व्युत्पन्नं चकरोत्) ।
(चक्षिमाह-) दधि तु आनयती प्रयत्नं निर्गत-
निर्दिष्टवत् । सप्तमीनिर्दिष्टवत् पयोऽपि तत्रोपयः

(तच्छेषभूतं इति पाठान्तरम् । इति न प्रतिनिर्दिष्टा-
हम् ।) तस्मात् तत्पयः आनयप्रतिविशिष्ट (समे पयसि
वानीयमान इत्यर्थः) द्वितीयाऽन्त दधि (पूर्ववक्तये)
प्रधानभूतम् । तन् सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते । तत्
(तदेव इति पाठान्तरम्) देववासंनिव (तदेव च
सर्वनामममानाधिकरणेन आमिक्षाशब्देनोच्यते । इति
आमिक्षैव दधानयनस्य प्रयोजिका । तदेतत्
निराकरोति-) एवदधि (आनयतिवत्) नमि ।
(गुणव्यतिशेयात् । तदर्नचितुमाह-) आनयतिरर्थं द्विष्-
मेक । एत एक कर्म क्रियता भ्याप्यमानमपि (भा प्रति
प्रधानमपि) गुणवं प्रतिपद्यते इत्यत् प्रति । यथा
' अजा शर्म नपति ' इति । एत विवक्षातः प्राधा-
न्यम् । (तदेव दर्शयति-) यदि अजा संस्त्रायां
(विवक्षिता) तत सा प्रधान, प्रमस्यदरी । अथ
शामस्य येन चित् कारणेन प्राधान्य, ततः आनयति-
विशिष्टा अजा तदर्थम् । तत्र इत्योद्वितीयाऽन्तयोर्नास्ति
शब्दतो निर्णयः (माधाराण्यत्वात्) किं तर्हि वस्तुतः
(यदि एत क्त्वत् इतरदफत्, ततः क्त्वत्दङ्-
मित्यत् निर्णीयते) । यत् तु द्वे अपि (नर्मणी)
प्रयोजनवती द्वितीयाऽन्ते च, तत्र नास्ति निर्णयः ।
यत्र तु सप्तम्या निर्दिष्टयेन आधारभूतं, तत्र इत्यत्
(द्वितीयाऽन्त कर्म) आपेयत्वात् तत् (सप्तमीनिर्दिष्ट
प्रति नीयते । ततश्च) तेन (द्वितीयानिर्दिष्टेन कर्मणा)
भ्याप्यमानत्वात् इतरदेव (सप्तमीनिर्दिष्टं) तत्र प्रधा-
नम् । अधिकरणभावे नान्तरीयकत्वाद्भावे । एतत्
छेदमात्र कियते (छेदो विभागः । एत सामान्यस्यार्थं
प्रयत्ने दर्शयति-) इह तु पयः प्रधानकर्म । कर्म ?
(प्रामत्ता पयसो विशेषणस्य सम्पत्ते, कथमस्य प्राधान्य
मित्यर्थं । तदुपवादवति-) सप्तमी इयथा (सप्तमी-
निर्दिष्टस्य द्वे म्ये) अधिकरणत्वात् गुणभूता, अपे-
नेन भ्याप्यमानत्वात् प्रधानभूता (प्रधानभूतस्य कर्म-
भूतता इति न पाठद्वयम्) तत्र (आनयतिमा द्विकर्म-
केण) द्वितीयस्य कर्मण, अपेक्षितत्वात् यो भ्याप्यमानो-
ऽर्थः (भ्याप्यमानविरूपोऽर्थः), स वृत्ताने, न तु गुण-
गान (अन्येष्वित्येवात्) । तस्मात् आनयतिविशिष्टेन

दधाना भ्याप्यमान (पयो भ्याप्यमानत्वात् इत्यर्थः) प्रधान-
कर्म । तत्राथर्वयं सामप्यादेव दधि शेषभूतम् । अतः
तदेवनाम्ना (प्रधानमत्) पयः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्र
देवतासन्धि । मन्त्रार्थेऽथ पयस एव देवतासंज्ञक इत्यं
यति ' जुपन्ता युष्यं पयः ' इति (युनन् दधाना संयुक्तं पयः
जुपन्ता सेवन्ता इति मन्त्रार्थं । पयस, प्राधान्यभावस्य
कल्पना-) यदि आन पयो देवतासन्धि, ततो विने-
यातिदेशः सिध्यति ' पयो वा तत्रप्रधानत्वात् ' (८
२।४।२२) इति । दधिप्राधान्ये तु नैतत् सिध्यति इति
(हेयो.) न तत् (दधि) मस्तिपते (किन्तु पय
एव दधानयनेन संदिश्यते) । पयसि दधानि निहिते
आमिक्षामप्यद् प्रयुज्यते । अत एव श्रीविष्णु (अमी
उपपद्यते आमिक्षायाः स्त्रीत्वात्) तदस्याप्राम्यायां
प्रासत्यादनुगते (तदिति उमयोः परममर्थः) । आनि
धाया पयसो रतः (पयोरस इति पाठः) उतान्यदे
संस्कारकस्य च दम् । (वस्तु वाचिनमपि पय एवे-
त्सुक्तं तनाह-) उमी रती वाचिने न स्त । अनेन-
मिप्रायेण आह (भाष्यकारः) ' नामिक्षा नाम पयसः
अर्थान्तर हविरिति ' (अनेन ' जान वत् दधिपयोम्या
निर्वचनं, तद्वचिः ' इति मास्य अग्रेऽपरेण पठितम्) ।
' किं तर्हि हविरिति, पयो दधिमस्य ' पयो दधि-
संयुतमित्यर्थः । (' आह, अमे पयसि ' इत्यादि-
नोपमाप्यस्य उच्चरामाथ ' शब्दः संसर्गः ' इति ।
तदिदमशुक्त, यथो हि शब्दः स शब्दार्थः । न चेह
संसर्गपरः शब्दः । यो हि दधिपयसो मन्त्रो हवि स्वात,
वेत, त संसर्गपर, शब्दः स्वात् । पयस्तु हवियुते तसं-
स्कारकत्वात् शब्दस्य स एव शब्दो, न तु संसर्ग,
तस्यपि संसर्गात्वात् । अत आह-) पयसश्च संसर्ग-
यथा शब्देनैव दधि प्रति । तत्र (दधि, पयसः) संसर्ग-
रक्तं, संसर्गाहते न भवति । तस्मात् अनेन द्वारेण
(संसर्गविद्वत्सर्वनाथ) संसर्गविधीयते, इत्यतः
(अमिप्रायात् भाष्यकार.) आह ' शब्दः संसर्गः '
इति । ' इतरदधिन् (शक्तिनसंस्कारार्थत्वं -)
पद्ये पयसि दधानयन वाचिनविवेकलक्षणादप्ये स्वात् '
इति (भाष्य, पयत्पयस्यम्) । पयः प्रति संसर्गाक्यं

शब्देनावगम्यते, तत् हित्वा अन्यस्य (अश्रुतस्य) वाजिनस्य शेषभूत क्रियते । अतः अश्रुतेन संवन्धात् लक्षणा । (यद्यपि न क्वचिद् पदस्य श्रुत्यर्थे हित्वा अन्यत्र वृत्तिरस्ति, तथापि विधीयमानस्य द्रव्यानयनस्य अश्रुतवाजिनस्यैव तद्द्वारेण भाग्दशापि अश्रुते तावत्-यात् लक्षणेऽयुक्तम् । श्रुतपरिव्यागेन नाश्रुततात्पर्यं युक्तं इति माध्यतात्पर्यम्) ।

मुष्यशब्दान्भित्तवाच । २४ ॥

भाष्ये—न चोभय प्रयोजकं न्याय्यम् । नाम वचन-भक्ति इदं प्रयोजकमिदं नेति । अस्ति प्रयोजके अन-भेदं गच्छति प्रयोजकं कल्पते । तत्र एतदसिद्धापि प्रयोजके सिद्धे अर्थबलपदेनो, नान्यदपि प्रयोजकं भवि-युमर्हति । न च न गम्यते विरोधः । कथं गम्यते ? मुख्यशब्दमिच्छतवात् । मुख्यशब्दः शब्दोऽतु न्याय्य इति । प्राथम्यात् तस्य तावत् प्रयोजकत्वं जातम् । तस्मिन् सति प्रयोजके परिदुष्ट-वादानर्थक्यस्य, न द्वितीयमपि प्रयोजकम् । प्रथमा च आमिक्षा, द्वितीया वाजि-नम् । तस्मादांमिक्षा प्रयोजनी । अत्रिच मुख्यगब्देन च आमिक्षा श्रूयते 'मिथुनं वै दधि च गूतं च । अथ यत्सकृत् मण्डनिय मसिष्य पत्रिद्वये, गर्भे एव सः' इति गर्भसंस्तुता आमिक्षा । मिथुनस्य च गर्भः प्रयो-जकः, न गर्भोदकम् । तस्मादपि आमिक्षा प्रयोजिकेति मन्यामदे । किं भवति प्रयोजनम् । यद्युमथं प्रयोजकं, वाजिने नष्टे पुनस्तत्रे पयसि दधि आनेतवन् । अथ वाजिनप्रयोजकं, नष्टे वाजिने लोणी द्रव्यानयनस्य ।

हुत्— तावदिति द्रव्यानयनं प्रयोजकेन यावत् संकल्पते, तावत् राजाद्दधाननर्थकम् । तस्मात् आनर्पण-परिहाराथंमांमिक्षा प्रयोजनी । आमिक्षया च आन-र्थक्ये परिहृते, नास्ति वाजिनेन संवन्धः ।

शा— 'मधुराशब्दस्ताऽऽमिक्षा घनहृणा च, तेन मा । पयसोऽर्थान्तरं, तद्धि मधुरैकरसं द्रवम् ॥' अत उभययुक्तमानयनमिति । उच्यते । 'पयसतद्दा (तच्छब्देन) परामृष्टं वैश्वदेवं विधीयते । मन्त्र-पर्णांश्च पयसो हविष्ट्वमपयस्यते ॥ पयस्यं न द्रवापेक्षं रसमात्रमिच्छकम् । पय पय पनीभूत-

मामिक्षोऽनभिधीयते ॥' गम्यः 'जुयन्ता जुयन् पयः' इति । तस्मात् पय एवामिक्षा वैश्वदेववागवृत्तिः इति वैश्वदेववागप्रयुक्तमानयनं, न वाजिनवागप्रयुक्तम् ।

सोम— पूर्वसुशोषसिद्धार्थेनित्यत्वात् (एकविप-यन्-) संगतिः । तन्त्रसारे- कटकदेर्देवविकारत्वे-ऽपि हेमन्वयत्, घटादेर्मुद्रिकारत्वेऽपि मृत्त्वन्वयं पशो-विकारत्वे सत्येव आमिक्षायाः पयस्यं, न तु आमिक्षा-पयस्योरत्यन्तभेदः इत्युक्तम् । वाजिनवागात् पूर्वं वाजि-नापचारे पुनर्द्रव्यानयनेन वाजिनं न संघादनीयं इति प्रयोजनम् । तत्र पुनः 'द्रव्यप्रयुक्तव्यभावात् वाजि-नवागस्य लोपः' इति न्यायः । 'यस्य सर्वाणि' इति वचनात्तु खिदशब्दत्वात् अन्येन तदनुष्ठानमिति । सूश-थैस्तु— एवस्मात् द्रव्यानयनात् उभयोर्निष्पत्तेः सर्वं आमिक्षा वाजिनं च द्रव्यानयनप्रयुक्तौ समं स्यात् इति । यद्वा एकमित्येतेरित्यनेन युगपत्प्रतिष्ठापितं चिन्तितम् । न च सिद्धान्ते वाजिनस्यानुनिष्ठापितत्वात् युगपत्प्रतिष्ठा-रसिद्धा । नहि पश्चात्प्रतिष्ठितं अनुनिष्ठापितं, किंतु परिनिष्ठापयैवलोके स्वार्थेवर्णं विना निष्पद्यमानत्वम् । नच युगपत्प्रतिष्ठापयि संभवति इति युगपत्प्रतिष्ठापेः सिद्धान्तेऽपि अविरोधात् तस्याः देवकरणं नातुपपन्नम् ।

वि— 'आमिक्षा वाजिनं च स्वाहृष्यानीतेः प्रयो-जकम् । उतामिधेव, कामस्यै इत्युक्तत्वं ततोऽपिमि ॥, आमिक्षा पय एवाम तच्छब्दान्मन्त्रतो रसात् । प्रयो-जिज्ञेया प्राधान्याद्दनुनिष्ठापि वाजिनम् ॥'

भाट्ट— चागुमारेण्येपु प्रथमे पर्येण 'तत्रे पयसि द्रव्यानयति या वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिन्यो वाजिनम्' इति श्रुतम् । तत्र द्रव्यानयनस्य आमिक्षा वाजिनं वेत्तु-भय प्रयोजकं, तत्र आमिक्षा एव इति चिन्तार्या, द्रव्या-मयनवाक्ये तावत् तमयोऽपि परमद्वयानयनमात्रं श्रुतं, न तु पयसो दत्तो वा प्राथम्यं, तस्मात् प्राधान्या-नभिधानात् । तथाप्ये उद्देश्येतिपात्रेन तावत् अत्रि-धाऽऽपत्तेः । न पयस्योर्द्विकर्मत्वात् पयसो ग्राह्यतान-त्येन द्रव्येऽपि प्राधान्यात् । द्विकर्मत्वात्-त्येन अपि रसात्परिकारकान्तावयिष्यत्वात् संकल्पमात्र-विशेषात् च संवन्धयामान्ये धर्मीयती' अर्हति च ।

इति कर्मसंज्ञाकरणत्वात् द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणामावात्, प्रकृते सद्योभ्रवणेन अधिकरणत्वविचक्षा-
 ऽनगतोर्द्वितीयकर्मप्रयत्नभावाच्च । इत्यन्वययोगाभावा-
 देन सकनुवक्ष्ये प्राधान्यावगतः । नहि आमिक्षा नाम
 दधिपयोस्त्वा, रसपनीभावादिप्रमैदेन अर्थान्तरत्वात् ।
 'तस्यै द्युतं, तस्यै दधि, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजि-
 नम्' इति मेदेन व्यपदेशाच्च । 'गोपयधोर्वन्' (पा०
 ४।३।१६०) इति विचारवाचिष्यश्रवणान्तरवस्याद्यव्यपयि-
 त्वाच्च । 'जुपन्तां युज्यं मयः' इति तु धान्यशब्दवत्
 विचारपरम् । अथश्च दध्यान्तरवयं स्ववाक्ये उद्देश्या-
 भावात् सामर्थ्येन दधितत्पृथक्पनीनम्यामेलाऽर्थेत्वाद्गीतरे
 च बन्धत्वादिदोषेण वाजिनापेत्वम्याप्यवगतः उभय प्रयो-
 जकम् । इति प्राप्तं 'वा वैश्वदेवी' इति सर्वनाम्नः प्रकृत-
 परामर्शित्वात् पूर्णवाक्ये यत् प्राधान्येन निर्दिष्टं, तदामि-
 क्षेत्यवधारणैः, न (यथान्तरम् । रसश्च मधुरात्मकः तयोरे-
 वावधारणैः, इति न ततोऽप्यर्थांतरम् । पनीभावस्तु पीकू-
 पादिवत् अथेदेऽपि उच्यते एव । पृथग्निर्देशोऽपि
 भवत्याऽन्ततात् । विचारार्थेक्यप्रत्ययभूतिरपि
 तच्छब्दानुसारेण अवस्थापरैव । तस्मात्तामिक्षा अर्था-
 न्तर, अपि तु दधि पयो वा, तयापि विशेषतः अग्रमे
 (२।४) अनिर्देशविशेषसिद्धयर्थं निरूपयिष्यते । तत् सिद्धं
 स्ववाक्ये एव आमिक्षारूपोद्देशसमन्वितावगतेर्दध्यान्-
 यनं तत्राप्युक्तमेव, न तु वाजिनप्रयुक्तं, तस्य तच्छब्दाद्य-
 भावेन अर्थान्तरत्वप्रतीतिः, तत्रैकव्यवस्थापि दोषित्वाद्य-
 गमत् । अतश्च तस्य अनुनिर्णयत्वात् तद्यागस्य सिद्ध-
 इत्यादिवत् अनुनिर्णयप्रतिपत्तिव्यावगतेः तदभावेऽपि
 न पराप्युक्तदध्यान्तरयोरेकपि-प्रावपतेर्न तदन्वयकत्व-
 याजिनस्य कल्पनीये गौरवप्रत्यहत् ।

प्रयोजनं पूर्णपक्षे वाजिनभागस्य अर्थवर्तनेन सम-
 प्राधान्यापत्तेः आमिक्षाभागसिचारे अनिर्देशाः ।
 सिद्धान्ते तु अनुनिर्णयप्रतिपत्तिव्यवहारे आमिक्षायागस्य
 च्छात् तदिकारेऽपि वेदाः । नोमेत्थरस्य तु सिद्धान्तेऽपि
 वाजिनभागो अर्थवर्तने च यतः आमिक्षायागस्यैवान्तरा-
 न्तरिकारेऽपि वेदो न सिष्येत् । 'अथो रनीपि'

इत्यस्य विनिगमनाविरोधेण अवयुव्यानुवादत्वस्य तन्मतेऽपि
 आपत्तेः ।

यत्तु माध्यन्तारादिभिः पूर्णपक्षे वाजिननादे
 आमिक्षानादे इव पुनर्दध्यान्तरवमेन वाजिनोत्पत्तिः,
 सिद्धान्ते तु आग्नेयेन समापनमिति प्रयोजनमुक्तं, तत्
 पठे (४।६) एदिनांमारिनिमित्ते आग्नेयेन समापनस्य
 विचित्रलेन पश्यमाणत्वेन पूर्णपक्षेऽपि तुल्यत्वात्पुष्टेतिवत् ।

मण्डनम्— 'दध्याः प्रयोजिकाऽऽमिक्षा ।' ११.
 शंकर— 'वाजिनार्थे न दध्यादि ।' १२.

० आमिक्षा दधिपयोम्या नार्थान्तर, अतित्तु दधि
 पयो वा । तयापि विशेषतः (पय एवेति) अग्रमे
 (८।१।४) अतिदेशविशेषसिद्धयर्थं निरूपयिष्यते ।
 भाट्ट. ४।१।९, ० आमिक्षा दध्यान्तरप्रयोजिता ।
 यद्विच्छ्रुतिव्याप्यतानिरूपितोद्देश्यताशास्त्रिणां यत्, तत् तस्य
 प्रयोजनम् । ४।१।९. ० आमिक्षा पय एव अग्रमर्थो-
 येन पनीयुतम् । प्रभूतं तत्र पयः, अर्त्वं दधि । दधि
 च तत्र पयो पनीभावयितुं उपादीयते । दध्याभावे अन्ये-
 नापि व्यभेदेन वाजिनकारिना क्रियते । तयापि च
 आमिक्षावाक्यो भवति । दधियनिपयः अन्ते अष्टाश्रयैः ।
 भा. ८।१।४।२२, ० आमिक्षा माखी वादीनी च बल-
 प्रयोजेत् । १।१।२।५।६३, ० आमिक्षा मैत्रावरुणी
 वैश्वदेव्या आमिक्षायाः धर्माणां प्राङ्गिना । ७।३।१।
 २६-२७. ० आमिक्षा ० मैत्रावरुणीमामिक्षा यथा
 दक्षिणा' इयं राजसूते चतुर्थी अवोदिति । भाट्ट. १।
 ४।३. ० आमिक्षा वाजिनोत्पत्तेः प्रयोजिका नोपपत्ति
 पालनयोः । चाल पृ. १०६. ० 'आमिक्षा वैश्वस्य'
 धत् ऋजिष्टीमे ईश्वरानु । भा. ४।३।४।८-९, ६।१।७।
 २८, १२।१।६।३०, ० आमिक्षा तत्राप्यधिकारः
 होमादूर्ध्वमुत्पन्नान्ते 'नासोमपात्री सज्येत्' इति पय
 नात् । ५।१।८।२५. ० आमिक्षा मुनते पयसि दधनि
 निक्षिप्तं अल्पेन कल्पेन द्वेषा तद्व्रतति । तत्र पनीयु-
 भाग आमिक्षा । पेश्यत्वरूपेण भागो वाजिनम् । कै.

० 'आमिक्षां देवतायुक्तां यद्वेदेयव तद्विद्वः'
 आमिक्षापद्वर्तानिष्पत्तात् तस्यैव विपद्यार्थगम् ॥'
 इति न्यायाः (वा. २।१।५।२३ पृ. ५२४) । नैव

हि द्रव्यमात्रस्य तद्विधेर्देवतोच्यते अन्वयशब्दाभिधेयस्य विग्रहवाक्यपर्यन्तं अर्थव्यतिवर्तनात्मा संनिहितस्य द्रव्य-
निर्देशपर्यन्तं देवतासंन्याः तद्वितेन क्रियते, न चैतावता
पदान्तरानर्थक्यं 'आमिक्षा०' इत्यनेनैव न्यायेन संनि-
हितानिर्देशोपगोपेक्षितविशेष्यसमर्पणार्थत्वात् पदान्तरस्य ।
सू. पु. ४७५। न्यायस्योकार्थत्वं वार्तिकेनैव इत्युच्यते—
नैवान्नीलोपल्लादिवन् अर्थद्वारं वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयो-
र्विशेष्यविशेष्यत्व, किं तर्हि ? 'आमिक्षा०' । नैवान्
तद्विज्ञानत्वेन एकोऽर्थोऽभिहितः, आमिक्षापदेन अन्वयः,
पदान्तरयोर्विशेष्यविशेष्यता, सञ्चितान्वयवाक्यस्य प्रथम-
प्रतीतिः । किं तर्हि ? तन्निज्ञानत्वेन अनुपयुक्तानभिधान-
शक्येरेव (अपि तु उपयुक्ताभिधानद्यत्तरेरेव) प्रतीक्षा
माणस्य उपपदेन विषयदानमात्रं क्रियते । तेन आमिक्षा-
पदमभिधेयत्वात् वैश्वदेवीशब्द एव सामभिधेयत्वे । इति ।

• आमिक्षाया वाक्याः निष्पन्नः वृत्तव्यं वाङ्मानी-
रावतवर्णप्रदासायमृषे इत्यम् । भा. ७।१५।१६-
१। आमिक्षायां सान्नाय्यगतपरोधमग्निदेशः, न दधिधर्मा-
तिदेशः, आमिक्षाया पयसः प्राधान्यात् । वि. ८।२।४.
• आमिक्षाऽधिकरणम् (गुणाधिकरणं इत्यत्र द्रष्ट-
व्यम्) २।२।५।२३ । रूपभेदात् कर्मभेदः इति भदृष्युक्तं,
तत्र रूपशब्देन भालगर्भेमेदो गुणभेदो न अभिहितः ?
नायः, कर्मभेदसाधकतया आमिक्षाऽधिकरणोपन्यासा-
संगतेः । नहि आमिक्षाऽधिकरणे भाल्गर्भभेदात् भेदः
सिद्ध्यति । समयमयूक्तः पु. २९. • यस्य चाङ्ग-
द्वारेण प्रयोश्चार्थं, तदेव प्रयोश्च इत्यामिक्षाऽधिकरणे
वक्ष्यामः । ऋजू. १।१।१।११ ए. ९. • आमिक्षायामात्रं
वाञ्छितपयः इत्येवतावच्छेदकत्वात् स्वरः भिन्नत्वात्
कर्मांतरम् । वि. २।२।९.

• आमिक्षायापरिवृष्टकृतो न वाधः वाञ्छितानु-
पपदकारस्यैव शिवदृष्ट्यापत्त्यात् ॥

अस्ति सोमस्य एव वाञ्छितस्याप्यनुपपदकारः । स
च शिवदृष्ट्यैव प्रथमं प्राधान्यप्रतिपत्तिरूपत्वात् । अतः
आमिक्षायागीयशिवदृष्ट्या प्रत्यागमेत् अन्विष्यतोऽप्यग्नेः
शिवदृष्ट्यागमिष्ये । इति प्राप्ते, वाञ्छितानुपपदकारस्य
वास्येन वाञ्छितसंन्यात् वाञ्छितोपपत्तिपत्ति-

रूपत्वेऽपि आमिक्षायागतोपस्य प्रतिपत्त्याह्लाहाया
अनिष्टुचेः चोदक्यागमस्य शिवदृष्टकृतो न वाधः । संकर्ष.
१।४।२.

• आमिक्षोभयमाव्यवस्थादुभयविकारः स्यात् ।
८।२।१।१९ ॥

चातुर्मास्यरातयैश्वदेवपर्वणि वैश्वदेवी आमिक्षा भवति ।
सा दधिपयसोदमयोर्वा विकारः, इत्यो न केवलस्य,
पयसो वा केवलस्य इति विकारे एक पूर्वपक्षमात्र ।
आमिक्षा वैश्वदेवी उदमविकारः उभयोः दधिपयसोः
विकारः स्यात् । उदममात्रत्वात् उभयस्या दधिपयोर्मा-
त्रान्पते उपपाद्यते यस्मात् । तस्मात् आमिक्षाया दधिपयसो-
दमोर्धर्माः स्युः इति ।

एकं वा, चोदनैकत्वात् । २० ॥

दधि पयश्च इत्युभय प्रकृतिः इति पूर्वपक्षमिरासायो
वाच्यम् । उदमय प्रकृतिः किं किं चिदेकं प्रकृतिः
दधि वा पयो वा । 'वैश्वदेवी आमिक्षा' इति चोदने-
कत्वात् । एषा एका चोदना । सा एकेनैव निष्पन्तेन
निराकाङ्क्षीक्रियते । तस्मादेकमेव प्रकृतिः नोभयम् ।
इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

दधि, संघातसामान्यात् । २१ ॥

उदयं, वैश्वदेवपर्वणतया वैश्वदेव्या आमिक्षायाः एक-
मेव प्रकृतिरिति । तत्तु एकं दधि, न पयः । तथा च
दधि आमिक्षायाः प्रकृतिः । संघातसामान्यात् । संघातः
सहस्रत्वं मूर्तिः । दधि स्रष्टं, आमिक्षा च संहता ।
पयस्तु न संस्रष्टं किं द्रवम् । इति तृतीयः पूर्वपक्षः ।
पयो वा, तत्प्रधानत्वात्संघातवद् दृग्भूतदर्थ-
त्वात् । २२ ॥

वाच्यम्, पूर्वोक्तपूर्वपक्षमिरासायैः । वैश्वदेवपर्व-
णतया वैश्वदेव्या आमिक्षायाः पयः प्रकृतिः, न दधि
नाप्युभयम् । तत्प्रधानत्वात् । तत् पयः प्रधानं भूयः
अस्मात् आमिक्षा तत्प्रधाना पयोवहृणा । तत्प्रधानत्वा-
दाभिधायाः पयः प्रकृतिः । दध्नः तदर्थत्वात् । दधि
आमिक्षाप्रधानगम् । दध्ना हि पयः प्रथमाति । लोक-
वत्, लोकं यथा पयसो प्रथमात्पयं दधि उपदीयते ।

ते पश्चि दधति प्रक्षिप्ते पयो पनीभवति योग्येन फालेन । दध्मः अन्वेनापि च अग्नेन द्रव्येण आतप्तने दत्ते पयो पनीभवति । तस्मात् दत्तो पनीभारार्थत्वात्, पयःप्रधानत्वाच्च आमिक्षायाः पयः एव प्रवृत्तिः, न दधि नोभवत् । तस्मात् पयसो विष्यन्त आमिक्षायाम् । इति सिद्धान्तः ।

धर्मोनुमहाश्च । २३ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । सद्यस्कालात्पयस्य धर्मस्य अनुग्रहात् पय एव प्रवृत्तिः । वैश्वदेवं पवं शयस्कालम् । पयस्य सद्यस्कालम् । आमिक्षाया, पयोविनाशये स्वीकृते सद्यस्कालस्य धर्मस्य अनुग्रहः स्यात् । दधिविनाशये तु दध्नो द्यह्वात्प्रात् सद्यस्कालानुग्रहे न स्यात् । वशात् आमिक्षा पयसो विकारः इति सिद्धान्तः ।

सद्योभावं च दर्शयति । २४ ॥

हेत्वन्तरमाह । ' विश्वे देवा ऋवावृषा ऋतुभिर्हयम धुतः । जुपन्ता सुत्र्य पयः ' (ऋषं. ६।२।१०) इति पय पद सद्योभाव सद्यस्कालता दर्शयति । यदि दध्नो विकार स्यात् सदा द्यह्वाले दाहय स्यात्, तथा च न कथमपि पयः स्यात् । तत्र च मन्त्रस्य पय शब्दो नोपपद्येत । तस्मात् पय एव आमिक्षाया प्रवृत्तिः । पयोधर्मा आमिक्षायाम् । के.

० आमुष्टिकफलकं काव्य वैदिकं कर्म यथा, स्वार्थाभिदोषदि । बाल उ ८६.

ॐ आसोदपददग्नाय । अत्र च पयोनोपनिषद-अनर्पवपनदडे । तथाहि, ' आशरिणेव चतुरा स्पर्शन्ति परेक्षितम् । धर्मस्य चेतसिपुष्यमानोदेनेन पश्यदः ॥ ' इति । साहस्री ७८१.

ॐ आम्नाताङ्ग्यदधिकारे, वचनात् विकारः स्यात् । १।१।८।५०॥

पयोतिष्ठोमे यथायथीनं साम प्रकृत्य आमनन्ति ' न गिरागिरिरेति ब्रूयात्, यद् गिरागिरिरेति ब्रूयात् आगमन्तु तदुद्राता गिरिरे, ऐर कृत्वोद्रेयम् ' इति । इदमेतादर्थं वचन भाष्ये १०।४।११ इत्यत्र, विस्तरे च १।१।८ इत्यत्र पठितम् । भाष्यादात्मैव अन्यत्र ' वदुद्रातोद्विरेत् ' इति पाठः । वदुद्रात् ' न गिरा ' इत्यगम् ' गिरिरेत् ' इत्यन्तं वाक्य न वेदे कान्युक्तमस्ति । तत्र ' यद् गिरा-गिरिरेत्याद आगमन्तु वदुद्राता गिरिरे ' इति ताण्ड्ये (८।६।९), ' यद् गिरा गिरा चेति ब्रूयात् अमिर्षेय-नपे यजमान गिरिरेत् ' इति जै. ब्राह्मणे (१।१७५) पठन्ते । अत्र ' यज्ञायज्ञा यो अग्रये ' इत्यन्यामृषि उच्यते साम यज्ञायज्ञीयम् । यज्ञायज्ञा-शब्दात् ' मतो ऽः मूष्यताम्नो.' (पा० ५।२।५९) इति छत्रत्यये तस्य ईषादेरो च यज्ञायज्ञीयं इति सामविशेषस्य नामधेयम् । ऐर इति, इरायाः संवन्धि गान् ऐरम् । इरापद नात्रावाचकम् । तत्र किं गिरापद इरापदं वा विकल्पेन गेयं, किञ्च इरा-पदमेव निश्चयेन गेयमिति विचारे सिद्धान्तमाह । अपिचारे ऋषोतिष्ठोममन्त्रणे यद्गमनात् ' यज्ञायज्ञा यो अग्रये गिरागिरा च दक्षते ' इति, तस्मात् आम्नातात् गिरापदात् अन्यत् इरापदमेव गेयम् । ' ऐर इत्या उद्रेय ' इति विशेषवचनात् विकार स्यात् गेयः । तस्मात् विशेषवचनात् इरापदं गिरापदस्य बाधकं भवति । द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्, सामान्यात् विकल्पः स्यात् । ५१ ॥

इरापदमेव गेयमिति सिद्धान्ते उक्ते पूर्ववन्ती अह । वागम्- तिङ्गात्तत्र ध्वावर्तवति । द्वैधं द्विधामात्म- द्विधावन स्यात् गिरापदं वा गेय, इरापदं वेति । तुल्य- हेतुत्वात्, मन्त्राम्नातात् गिरापदं प्राप्नोति, इरापदमपि गानसंबन्धेन विधानात् प्राप्नोति । एवं उदरमपि प्राक्प्रमाणावतरणात् द्वैधं प्रकरद्वयं स्यात् । ननु सद्य- न्वपसार्हं स्यात्, नैयाह- सामान्यात् फलतः समान- त्वात् एककार्यैस्त्वान् न समुच्चयः किञ्च विकल्प एव स्यात् । उभयोरपि गिरा-इरापदयोः समानमेव फल- अतिष्ठोमस्तोत्रस्य साधनम् । एकमपि स्तुवर्थं, अन्व- गति । तस्मात् इरापदेन गिरापदस्य न बाधः इति पूर्व- पक्षः ।

उपदेशाच्च साम्नः । ५२ ॥

ननु नैनयोः पदयोस्तुल्यता, गेय विकल्पः स्यात् । गिरापदस्य सामान्यतामर्थं न सर्वत्रैव विधीयते, इरापदं तु विधीयते इति । अत्रोच्यते । नैव, साम्न उपदेशात् । ' यज्ञायज्ञीयेन स्तुवन्ति ' इति साम उपदिश्यम् ।

गिरापदवत्प्राच्य यज्ञायज्ञीयस्य गिरापदमपि उपदिष्टमेव भवति । एवं च गिरापदस्य न समाम्नानमानसम् । तथा च विकल्पः स्यात् ।

नियमो वा, श्रुतिविशेषावितरत् साप्तददयवत् । ५३ ॥

वाचाब्देन पूर्वपथं ग्यामर्त्यं सिद्ध्यतमाह । न विकल्पः, किंतु इरापदस्यैव नियमः स्यात् । 'पेर कृ-वो-हेयं' इति श्रुतिविशेषात् । गिरापदं पाठगानं, न सत्यान कर्तव्यता । न तु गिरापदं विना यामं कृतं भवति, इति अर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्तव्यता कल्प्येत, इरापदस्य तु श्रुत्यै कर्तव्यतोक्षा । तेन च इरापदेन अग्निं सिद्धे, नास्ति अर्थापत्तिर्येवंपदस्य । ननु गिरापदपाठस्य तर्हि निरर्थकता प्रसज्यते । तत्राह इतरत् गिरापदं साप्तदस्यवत् । यथा माग्निधेनीसामदस्य विकृतियु निविशते, तथा गिरापदमपि काश्चित् सिद्धीः अभिहितेष्टुमर्हति । तथाहि अग्नी श्रूयते 'यज्ञपशीय पुच्छे यावति' इति । तत्र यथाऽऽम्नात् गिरापदं प्रयोक्तव्यमिति । यत्र तु अग्निधेनोत्तरेषामन्वेषेण यज्ञपशीयं श्रुत्ये, तत्र इरापदेन गिरापदस्य वाच एव । इति सिद्धान्तः । के.

७ आम्नानं यतत् क्रियाऽर्थे, तद्धर्मा भविष्यन्ति (आशा.) । भा. ३।३।१०. ११ आम्नानाम्यथाऽनुपपत्त्या हि अष्टय कल्प्यते । तत्राग्नाय यत्र दृष्टार्थ-तथा उपपत्त, एत अर्थापत्तेरसम्भवं । वा. ३।१।४।१० पृ. ६६८.

७ आम्नायस्य क्रियाऽर्थत्वादानर्थक्यमतदर्शीनां तस्मादनिव्यमुच्यते । १।२।१।११ ॥

'सोऽरोवेयदरोवेत् तद्द्रव्यं नद्रवं' । 'उ आम्नो वषामुदक्षिपदत्' । 'देवा वै देवयजनमप्यवनाय दिक्षो न प्राजानम्' इत्येवमाग्निं समाज्ञातार. समामन्तित्वात्प्राप्तिः । सति हि कं पिद्वयं प्रथिमते, उा नेति सजति विचारणेति । ननु अध्यायोपक्रमे 'चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः' इति चोदनाया. प्रामाण्यं प्रतिज्ञात, न तु सम्प्रथि-वादादेः । प्रत्यर्कं न पचनं चोदना । तदुक्तं 'चोद-नेति विनायाः प्रत्यर्कं पचनं' (भा. पू. ६९) इति ।

तत्रामाण्यं च प्रथमपादे प्रतिपादितमेव । तत् कथं सिद्धार्थानामर्थवादाना अप्रतिज्ञातप्रस्तुतप्रामाण्याप्रामाण्य-विचारसंगतिरिति ? (प्रामाण्यमतेन पूर्वपक्षः) तदैके समाधानमेवममिदमिति—प्रथमपादसिद्धमपि चोदनाप्रामाण्यं अर्थवादैकवाक्यतावशेन अप्रतिपादकतया पुनराश्लिष्यते इति । तत्रार्थं पूर्वपक्षिणेऽभिप्रायः— दृढ-स्यवदपि हि शब्दाना कार्थीयतयैव स्युस्तेः अर्थवादा-नामपि कार्थीयत्वम् । न चार्थैवादाना साक्षात् चर्यायैव सम्भवति । संभवति तु चोदनाैकवाक्यतया । न च लक्ष-णया प्राशस्त्यप्रतिपादनेन चोदनाैकवाक्यत्वं, प्राशस्त्यस्य विषयनपेक्षितत्वेन असंबन्धात्, अर्थवादाना परेषु-वृत्तित्वाऽऽपत्तेः । सिद्धार्थैवाप्यर्थतयोः एकवाक्यत्वं तदर्थेवोर्हेष्टुदुमन्वेषेण दृष्टम् । यथा 'मलिनः स्यात्' । 'मलिनानि मे वसनानि, राजकुलं मया न गन्तव्यं' इत्यादिषु लोके तथा दर्शनात् । नहि च-रोदनादीना हेतुत्वं करणेति कर्तव्यतयोः अन्यतरस्येण अपूर्वोत्पत्तौ सम्भवति, अपूर्वोद्देशप्रसङ्गकृतिसाध्यत्वा-भावात् । नापि श्रीह्यादेरिव कारकतया, उपपत्ति-वृत्तस्य चरोदनादेरर्थापत्तिमुत्पन्नत्वान् । तेन ज्ञा-तेन हेतुव चकल्पम् । तत्रापि न विषयतया, नापि नियोज्यतया । यत्. कृत्यवच्छेदकतया हि माग्नीना-विषयत्वम् । न च इत्युक्त्याना कृत्यवच्छेदकत्वम् । स-कृतिपरौजनवाचने हि नियोगिनोऽन्व. । न चार्थैवादाना तथाभावेऽप्येति परिशेषात् भूमदिकरं श्रितेहेतुत्वं चकल्पम् । तत्र यदि हेतुत्वस्य तत्रातिव्यपत्तौ प्रामा-ण्यमिति, नदा प्रतिबन्धत्वेन अनुमानात्कल्पयित्वा हेतु-हारेण अर्थे न्यवस्थापयन्ती चोदना अनुमानात्कल्पयित्वा-स्ततो न प्रामाण्यम् । अथ हेतुस्वरूपादित्राह प्रमाण नास्ति, तदा त्रिभूतावेनापि शक्ती हेतुत्वात्संभवात् अप्रति-पादकत्वादेव अप्रामाण्यं चोदनायाः इति पारमार्थिकः पूर्वपक्षः । न च अरुणपराशरादिशास्त्रासु अर्थवादा-भावात् तदैकवाक्यतया कृत्यवच्छेदाप्रामाण्यमिति चक-ल्पम् । यतः 'सर्वथात्प्रत्ययमेकं कर्म' इति न्यायेन क-चित् प्रतिपादितस्य प्रधानस्य वा अद्रस्य वा सात्ताऽ-न्यरीषमार्थवादात्प्रथानैकवाक्यतया सर्वोपेत्यपि ।

तथा चोक्तं ' अङ्गद्वारः प्रधानेषु सिद्धार्थानुगमः क्वचित् । प्रधानद्वारकान्तेषु क्वचिदस्ति, स्वतः क्वचित् ॥' इति । ननु यद्यपि वृद्धपत्रहारत एव न्युत्पत्तिः, तथापि सर्वशब्दानां कार्यान्वितानिधानसामर्थ्ये हि या आङ्गद्वारविशेषव्यतिरेकित्वात्प्रधानानिधानसामर्थ्येनैव सामान्यन्युत्पत्तौ सिद्धादिपुत्रकाव्येषु कार्यस्यैव तथा-भूतत्वात् । तदन्वितावगतौ सर्वशब्दानां विशेषात्मिक-कल्पना, न्युत्पत्तिफालापरतन्वमात्रेण विशेषात्मिक-कल्पने शाब्दसिद्धितौ नैव न्युत्पत्तौ अन्यपददर्शनात् ' द्वार द्वार ' इत्यादौ अनुशास्त्राद्वारशब्दकल्पना-प्रवृत्तः । तेन यदा होलाकाऽधिकरणे सामान्यशास्त्र-कल्पनस्य विशेषाचारोपपत्तौ न विशेषाच्छब्दकल्पना, एकमिदं हि आङ्गद्वारऽऽदिगमनापत्तिकल्पनैवेति । तदनुक्तम् । नहि वृद्धपत्रहारद्वयप्रमाणेण कार्यान्वितानिधानात्मिककल्पनम् । किं तर्हि ? स्वतन्त्रान्युत्पत्त्यनुकारेण । स्वतन्त्रत्वे च कार्यस्यैव अनेकसिद्धिदोषविशिष्टस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रमाणत्वं व्यवहारार्थाव्येऽपि तदर्थतन्त्र-निर्णयः । न च स्वतन्त्रत्वे आङ्गद्वारऽऽदिगमने शाब्द-सिद्धिते वा न्युत्पत्तिः । होलाकाऽधिकरणे तु स्वभि-चारिण तन्देशादिविशेषाभिधानादौपपदवत् शास्त्रकल्पना-प्रमाणाभावात् भरतु सामान्यशास्त्रकल्पना । नहि तत्र अनुशास्त्रमात्रानुगत अननुशास्त्रमात्रं च किञ्चित् स्वतन्त्र-कारणमस्ति । तथा चोक्तं ' अन्वयव्यतिरेकव्यतिरेक-प्राच्यादिपदतः धृतिः । याच्यानध्ववसायेन प्रामाण्यं मेव गच्छति ॥' इति । तथा चार्त्विज-नर-पादैरभ्युक्तं ' न स्वश्रोत्रपदं किञ्चिद्यथापात्तुमास्ति यत् । अनुमीयेत तदेकदृष्टं नृपियोगवत् ॥' इति । (शा. १.१.३। १७४. १४५.) । तेन होलाकाऽधिकरणव्या-प्यभिधत्ता अन्वयदर्शनानिच्छिन्नं स्मरितेति । जयो-क्तयेव — यथा ' गामानव ' इत्यादिषु कार्यान्वयोऽव-यतः, तथा ' गौर्न्यत्ति ' इत्यादिषु सिद्धार्थान्वयोऽपि आगत एव । तेनोपपत्तिरपि प्रयोगदर्शनात् उभयानुगता-काङ्क्षाऽऽदिगमने एव यत्नितव्यमस्ति, न कार्यमात्रेः । यथा देवदत्तस्य पुत्र इति नपेत्ति च साक्षात्प्रवृत्ते पर-वशात्प्रवृत्तेऽपि च प्रयोगदर्शनात् पक्षीनिगतेः उभ-

यानुगतवाक्यात्परोपयोगात्तन्वयमात्रेण धृतिः । यथा च तथैव द्वितीयाभिधत्तेः ईप्सितेऽनीप्सिते च प्रयोग-दर्शनात् उभयानुगताक्रियान्वयप्रमाणान्वयमात्रेणैव शक्तिः, न तु अष्टरूपेण ईप्सितमात्रे इति । तदनुक्तम् । स्वशुक्लत्वव्युत्पत्तेर तत्पत्, सर्वशब्दानां कार्यान्वयपरव-मेव अगता, पश्चात् सिद्धार्थपरत्वमगतागमनं, न न्युत्पत्तिफालापरतन्त्रं अन्वयव्यतिरेकं कार्यान्वयपरव्यति-मुत्पत्ते, सिद्धान्तवागवयस्य लक्षणवैधोपपत्तेः । ननु न्युत्पत्तिफालापरतन्त्रमपि क्रियाकार्यव्यतिरेकं यथा पश्चा-द्वाक्यात्मिककार्यावयगमे चान्वये एव, तथा अत्रापि नरि-पत्तौति । मैत्रम् । पश्चाद्वाक्येनोऽपि स्वाधिकार्यवयगमस्य अनन्वयाधिदत्वात्, पूर्ववयताये हि लक्षणऽऽदिर्कं भवति । न चाष्टरूपस्य पूर्ववयतिरस्ति, अपूर्ववयताया तात् । अस्ति तु निवाहात्यस्य पूर्ववयतिः । तेन अनन्वय-सिद्धेन पश्चादवयतेन अपरस्य स्वसिद्धस्य पूर्ववयतस्यापि नशित्वाद्भवति निश्चयार्थेन लक्षणान्वयं, अपूर्ववय-स्यैव च मूलत्वम् । न चेह तथेति वैपश्यम् । यत् पक्षी-द्वितीयाभिधत्तौ निर्दिश्यं, तदस्यप्रमेव । नहि तत्र नियमेन प्रमाणं पदत्रयाः साक्षात्संभव परपर्यवस्य च; द्वितीयाया ईप्सितत्वमनीप्सितत्वं वा कश्चिदवगच्छति, येन सुगन्धार्थत्वमेव भवेत् । अनियमेन तु पक्षीनो नाधारणार्थत-नेन युक्तम् । अथैवमभिधीयते । मेयेदेव यदि न्युत्पत्तौ सर्वशब्दानां कार्यान्वयपरत्वमेव भविष्यति भवेत् । ' पुत्रस्ये जात ' इत्यादिषु सिद्धार्थव्यतिरेकानि न्युत्पत्तेः । यथा हि ' गामानव ' इति शब्दध्वन्यवयम-तत् विशिष्टार्थ-विषय परहारदर्शनात् शब्दव्यतिरेकविशिष्टव्यतिरेकव्यतिरेक-यमानुमानं, तथा पुत्रवयमप्रतिपादकनाक्यध्वन्यवयम-तत्पि न्युत्पत्तुगमप्रकारेणोपयोगदर्शनेन प्रमाणात्परवयतानु-संगत्वमन्वयो न्युत्पत्तमानस्य शब्दव्यतिरेकहेतुसिद्धस्य-पुत्रवयमावयमानुमानादपि संभवीति क्व कार्यन्वयः । एव सर्वशब्दानां न्युत्पत्तिरिति । तदनुक्तं, विकल्प-सहाकारः । किं सर्वथा शब्दपरहासाभ्युत्पत्तय इति सिद्धार्थन्युत्पत्तिः, कार्यन्युत्पत्तय च । तत्र अन्युत्पत्तय इपेक्षितानामन्युत्पत्तिः विशेषान्वयव्यतिरेकः । यथा हि तत्र इपेक्षितानां पुत्रवयम संभावितं, तथा पुत्रवयमार्थान्वय-

मुपप्रवृत्तमभ्यस्तमादीना अनेकेषा उपप्लवात् शब्दस्य पुनरुपप्रतिपादनावधारणे प्रभावमिति । नापि अर्धं व्युत्पत्त्य, पूर्वसिद्धव्युत्पत्त्यनुसारेण अनुपप्लवात् शब्दस्यापि कार्यपरत्वमैवावगमात् । कार्यपरत्वात्संभवे च लक्षणया सिद्धार्थान्वयपरत्वस्य उचितत्वात् । तेन व्युत्पत्त्यनुसारेण सर्वशब्दानामेव सिद्धे कार्यान्वयपरत्वे, अर्थवादानामपि कार्यकाङ्क्षाया स्वतन्त्रस्यार्थाभावात् समन्विताहृतविष्णु-ह्रस्वस्यकार्यपरत्वं कार्यपरत्वं वक्तव्यम् । न च उत्पद्यते, पूर्वोक्तव्युत्पत्त्यात् । ससादर्थवादकामक्यतावशात् अग्रसिद्धात्कामत् सिद्धमप्रमानात् चोदनायाः तेन प्रथमपाद-सिद्धायापि चोदनायाः प्रामाण्य अर्थवादकामक्यतावशेन अग्रसिद्धात्कामया पुनराधिप्य उपाधीयते इति भवति संगतिरिति । (प्रभाकरमतेन सिद्धादन्तः) अतो-च्यते । सर्वशब्दाना तावत् व्युत्पत्तिस्मिद्ध कार्यपरत्व-सामभक्तिमयमतम् । तस्य क विदनासवावयवे शेषवशात् तिरोबीयेतापि । न चेद् नित्यनिर्देशात्म्ये तथा संभ-वति । अतो येन प्रसारेण अथ कार्यरता संभवति, शब्दसंभवेत् । तस्य च यद्यपि कश्चेति ईश्वरकृतिपु-नियोजकत्वात्प्रतिपादनेन वा शब्दोक्ति, तथापि प्रादास्य प्रतिपादनेन भविष्यति । प्रादास्यस्य च क्रमव्यतिथेश्चैप-सकथनया कार्यविशेषप्रतीत्युपशोभस्यत्वात् । ननु एककर्तृ-कानेकपदार्थानुष्ठानस्य क्रमविशेषम-तरेण असम्भवात्, कमस्य प्रयोगेष्वन्वयेन अन्यस्य आकाङ्क्षितत्वात् मुक्तस्य अन्यतः । प्रादास्यं तु क्रमवन्नताऽऽदिरूप-विहित एव सिद्धं, न क्रमवन्नाकाङ्क्षितामिति इध तदन्वयः । मेधम् । एकवाक्यतावशेन एकवचनत् आका-ङ्क्षो-धाको-शे अन्यस्योपपत्तेः । न च आम्नायस्य अनन्वयत्वस्य भवत् आकाङ्क्षो-धापनेन पदविशेषकत्वा-दन्वयः, प्रादास्यस्य तु विशिष्योपत्तेन अनधिक्यतात्-नाकाङ्क्षेति । यतो नदधिक्यमैतेऽपि 'एकं ब्राह्मण भौ-न वेत्' इत्यादिषु ब्राह्मणवत्सङ्गिनीपाणिनकथ्यविधेयै-राभिधायितानामपि एकादिपदाना अनुवादरूपेणापि एक-वाक्यतावशेन अन्यस्योपपत्तिः । तेन एतदधिक्यस्य-धुरापाद्य-मैतादेव या स्वरसतो विद्वयनाकाङ्क्षितेऽपि सर्वथा-प्रदुरनुपयोगिनि अन्यत्वस्येव अन्ये एकवाक्यतावशेन

आनाङ्क्षो-धापनेनापि शब्दस्यान्वययोगेनताप्यर्थे इति । तच्च प्रादास्यं उपपद्यमान अर्थवादप्रदानि प्रत्येक वा लक्षयन्ति । सर्वशब्दाना कार्यविनितस्वार्थाभिधायकत्वे तेषा स्वतोऽन-भिधायकतया न्यायस्यपादनया च प्रथममवगतप्रादास्य-सकथनसंभवादिति । तेन सार्थवादकस्यैव विष्णुह्रस्व-कार्यपरतया सिद्ध प्रामाण्यमिति । (प्रभाकरमतसखण्ड-नम्) तदेतौ पूर्वव्यक्तिज्ञानो एवानुपपन्नौ । तथाहि कार्यपरत्वमेव सर्वशब्दानामिति यदुपवर्णितं, तत्तत्त्व-संबद्धम् । यतो, तथाहि स्वगताने चतनपानादौ विशिष्ट-कार्यारगमस्य प्रवृत्तित्हेतुत्वमवगतं, तथा सिद्धान्वयरूप-स्यापि जननीगापस्यपदार्थैर्द्वैतित्वात् शक्यत्वमेव । तेन यथा 'गामानय' इत्यादिशब्दश्रवणानन्तर प्रयोऽव्युद्देश्यस्य विशिष्ट-त्वव्यवहारदर्शनेन विशिष्टकार्यावगतं शब्द-विशिष्टकार्या-वगतपरत्व विधिवाच्यमन्विताहृतशब्दाना अप्पन्नस्यैते, तथा श्वित्त्वस्यपुनरागमने सति 'अर्थं ते पुनः समायातः' इति शब्दश्रवणानन्तर मुपप्लवादादिदर्शनेन पितृवत् सिद्ध-हर्षहेतु उत्तरीय सिद्धार्थान्वयवगतमपरत्वमपि एवविध-शब्दात्वा-तत्त्वस्यभक्तिता एतौक्ये एव । अथ 'मात्वे-ते राज्य भविष्यति' इति क्रोडित्तिर्दिशालाते भविष्य-शास्त्रकथनमासापि हर्षहेतोर्दर्शनान्न सिद्धार्थान्वयवगतमस्य सर्वत्र हर्षहेतुत्वम् । एवं तर्हि भरताऽपि एवविधवाक्य-श्रवणानन्तर गाल्गादिगमप्रवृत्तिवर्धनेन श्वित्-चारात्, कथ सर्वत्र कार्यान्वयपरत्वम् ? अथास्य कार्य-निमित्तायकत्वेऽपि कार्यपदा-व्याहारेण वा, स्वतुष्टिप्रभय-कार्याभ्यवसायेन वा प्रवर्तनं, एवमत्रापि स्वगतमात्वं शब्दश्रवणप्रतिपादकत्वात्प्रादास्येण वा, स्वतुष्टि-प्रभवात्कथोपपत्ताऽप्यन्येन वा सिद्धान्वयवगतमस्यैव हर्षहेतुत्वोपपत्तिः । तेन हर्षहेतूना आनन्दोऽपि सिद्धार्थ-ान्वयवगतमस्ताकर व्यभिचरति । विशेषाचारणमपि यथा-न्यथे विशिष्टार्थविषययोऽप्येतादौ संभवते, तथा-मप्यापि विशिष्टभूतार्थान्वयदर्शनात् शब्दप्रयोगात्-संज्ञाति । अथ प्रतीतमपि हर्षहेतुभूत पुनरागम-पुन-रागतहर्षहेतुगुणो-कर्पादिप्रतिपादनाद्वा तद्वाक्यता निश्ची-यते, नदा तथापि ' गामानय ' इत्यादौ गोशब्दानन्तर-शोपपत्तुः कर्पादिप्रतिपादनात्प्रमाणवत् आनुपपन्न

गवानयनं मृत्यमानो जानभनस्वर्गप्रतिपादनं तिभिमुयात् ।
 आवापोद्धारभेदेन च तत्तत्पदार्थावगमः अस्माकमपि
 समान एव । तेन आद्यमुत्पत्तावैव कार्यान्वयस्येव
 सिद्धान्तवशापि दर्शनात् आकाङ्क्षायोग्यतासिद्धिमात्र-
 युक्तपदार्थान्वयप्रतिपादने एव सर्वसाध्याना सामर्थ्यमिति
 निश्चीयते । तेन यदुक्तं शालिकेन 'यद्यदाकाङ्क्षित योग्य
 संनिधानं प्रपद्यते । तेनान्वितः पदेनार्थः स्वर्तीय प्रति-
 पाद्यते ॥' इति । (गार्ग्यार्थमाहृत्या ए. ५.) ।
 तन्मतेऽपि पददेवं साधु, न पुनः सर्वसाध्याना कार्या-
 न्वयपरत्वमिति । किञ्च भक्तु चात् पृथग्व्यवहारेण
 विशिष्टाब्दसमन्वितात्पदानां कार्यान्वितार्थप्रतिपादने
 एव भुक्तपत्ति, तथापि ' गौरीच्छति ' इत्यादिषु
 सिद्धार्थान्वयात्प्रति कथं लाघविका । अयमन्वयस्या-
 र्थानुसारस्या हि लक्षणा भवति । न चात्र कार्यान्वयकुरी
 मुख्योऽर्थः प्रतीयते, कार्याभिधायकत्वाभावात् । न च
 अभिधायकत्वाभावेऽपि औचित्योपस्थितस्य कार्यान्व-
 यस्य गच्छतीति सिद्धार्थान्वयतापदे सति अर्थभावात्
 योग्यसिद्धान्तपरत्वेन लाघविकत्वमिति वाच्यम् । तथा
 गति समीहितपदार्थनिबन्धनान्वयस्यैव सर्वत्रौचित्यमाप्त-
 त्वान् निव्याधिकारे तदर्थमेवेति नियोज्यमानत्ववशापि
 लाघविकत्वप्रसङ्गात् । तेन सिद्धार्थान्वयपरत्वमपि
 ज्ञानस्य अवश्याङ्गीकारणीयम् । अतः सर्वसाध्याना
 कार्यान्वयप्रतिपादनपरत्वात् अर्थसाध्याना विश्वुदेरीकवाक्य
 तथा पूर्वसिद्धान्तपरशोरप्रामाण्य प्रामाण्यं बोधुभयमप्य-
 नुपपन्नमेव ।

किञ्च भक्तु सर्वसाध्याना कार्यान्वयपरत्व, तथापि
 अर्थसाध्याना विश्वुदेरीकवाक्यता पूर्वपद्यो नोपपद्यते ।
 यतो यथा हि ' गामातव ' इत्यत्र अन्वयसंदर्शनेन
 कार्यान्वयमवगतं, तथा ' अनुसक्तो करिपूर्वं निजात-
 येत् ' इत्यत्र विशिष्टाब्दयोगेऽपि न्यवहारार्थनाश कार्या-
 न्वयमपगतम् । तेन भुक्तपत्तये एतत् सम्यगिह, च
 कार्यान्वययोग्यानामेव कार्यान्वय न तु अपोभ्यानामिति ।
 न च अर्थसाध्याना येनापि प्रकारेण कार्यान्वययोग्यता
 समसि, उपात्तातिशेयप्रकारेणैवसंभवात् । तेन कार्य-
 परत्वासाधनात् भक्तु अर्थसाध्यानामेव अहृत्यसाध्यानाय

पत् अत्रामाण्यम् । यत् न देकराक्यतामारोप्य इत्या-
 वेदस्य अत्रामाण्यं, तदतीन हास्यास्पदं ' यथा महाह-
 रोगेण दासो मोहाद् गृह्णत्य न । तथाऽप्यैवादेवैवार्थ-
 इत्यनेदाप्रमाणात् ॥ ' अतो विश्वुदेरीकवाक्यता पूर्व-
 पद्यात् आक्षेपोऽयं मन्दाक्षयवाहारेण एव शोभते इति ।
 तथा प्रागन्वयप्रतिपादनदारेण एकत्राक्यताया सिद्धान्तोऽपि
 अनुपपन्न एव । एवमते विश्वुदेरीकवाक्यताया प्रादास्यस्य
 अनतिरिक्ततया अत्राकाङ्क्षितत्वात् । न च तापद-
 न्यायेन आकाङ्क्षोत्थापनेन अन्यथः, अनतिरिक्तार्थस्य
 आकाङ्क्षोत्थापनात्तत्राभावात् । नहि उच्यते रत्नादेव पुन-
 पचरितं रोहितपरं आकाङ्क्षासुरथापयति । ' एक
 भाद्रवं भोवमेत ' इत्यादिषु तु लोके समुदायपरव्यापि
 एकत्राक्यतायोगस्य ' भक्त भुङ्क्ते ' इत्येवमादिषु दृष्ट-
 तात् अर्थादुदाहरणोक्तैरेव भार्योक्तदस्य आकाङ्क्षो-
 न्थापकत्वम् । न हि तथा किं चित्परोक्षमन्वयवै-
 वैषम्यम् । इत्यलमतिविकारेण । अतोऽस्य विचारस्य
 असङ्गतात्वात् यथाचार्यिकमन्वयैव सर्वं वर्णनीयमिति ।

अन हि चोदनास्यै इत्यनेदाप्रामाण्यमेव प्रतिपा-
 तम् । सर्वेन पौरुषप्रतिषेधानेन हि शब्दाद्यन्वयस्यैव
 भवति । अन च ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' इति कृत-
 वेदाध्ययनस्यैव धर्मजिज्ञासादेवैव प्रथममुपनिषत्प्र-
 त्तत् तदैव सभसति यदि कृतस्य एव वेदो धर्मं प्रमाथ-
 नित्यमित्यतम् । तथा पश्चादपि औचित्यसिद्ध्याभिधेयस्य
 ' अनपेशनात् ' इति हेतोः पदपदार्थसम्पन्नसहितमित्य-
 ताङ्क्यादानस्य च इत्यनेदाप्रामाण्योपपत्तिनात्, तारि-
 छादपि करिष्यमाणानेकविचारस्य वेदमात्रविषयकत्वात् ।
 तेन इत्यनेदाप्रामाण्यप्रतिपादनमेवैव । वेदस्यैव तु प्रथ-
 न्तन्मे यत् चोदनापदं प्रयुक्तं, तत् प्रामाण्यसिद्धिप्रद-
 नार्थम् । अन, कृत्य एव वेदचोदनात्वेन क्लेशे धर्मं
 प्रमाणमिति सूतार्थः ।

तेन प्रथमे पादे सकलेन प्रामाण्यप्रतिपादनमन्वयेन
 यद्यपि अर्थसाध्यानामपि प्रामाण्य प्रतिपादितमेव, तथापि
 चोदनावक्तव्यमित्यर्थः पुनश्चाप्य चोदनाऽन्वयनि-
 समर्थनाद्यौगोप्यप्रतिपादनेन साङ्गोच्यते इति सङ्गति-
 रिति ।

अत्राय पूर्वपक्षिणेऽपिसतिः । ' नद्भूतानां क्रिया-
ऽर्थेन समाप्तायः ' (१।१।२९) इत्युपसहारान्त
चोदनास्यैव चेत् प्रामाण्यं क्रियाऽर्थतया प्रतिपादितं ,
तदा अर्थवादाना सिद्धार्थाना साध्यसाधने-
विकर्तव्यतानां अन्यतरमरूपाप्रतिपादानात् क्रियाऽर्थत्वं
संभवति । न च क्रियाऽनङ्गत्वेऽपि विधेयस्तुतिद्वारेण
प्रवृत्तुल्लाङ्घनकतया क्रियाविषयविष्यङ्गतया क्रियाऽर्थत्वं,
अर्थवादान्तः स्तुत्यनवगमात् । नापि लक्षणया श्रुत्यर्थत्वं,
विनाऽपि लक्षणया भूतार्थाना पदानामन्यवस्तोपपन्न-
त्वात् । नापि विष्येकत्वकथनाऽस्तुत्यवस्था लक्षणा,
गिद्यार्थतया विष्येकत्वमत्रयाया एव असम्भवात् ।
अथैवमभिधीयते , अपेक्षितवद्भाषावशेषार्थोऽयं अ-
न्यविविधः कृतमस्वाभ्यासाध्यमेव निदधानः साध्याऽर्थ-
वादेषु अपेक्षितमर्थे अपश्यत् निषेयस्तुतिव्यवस्था तेषा
अपेक्षितार्थपरत्वमापद्यतीति । तदुक्तम् । विधि-
मन्तरेणापि उन्मरितान् गन्दादर्थान्यगतिदग्नेन विधि-
वैकल्यात् । तदुक्तं ' अत्रास्ते शास्त्रमर्थान् ' ६।१।१८
इति । न च आर्षवशेषार्थाना अध्ययनद्वयायो नियम्यते,
उपभूतकृतात् त्रिष्यक्षरानुमिताय स्वाभ्यासात् अर्थपी-
दग्नेन प्रमाणविरोधात् । अत्रास्तेऽपि विषयस्तु निषयः
अपूर्वतावनासनिपाती , न ह्यशोषनिपातीति न तत्र
प्रमाणविरोधः । न चेद्वापि अपूर्वतापनत्वात्क्षण , यतः
अध्ययनस्य यागप्रकरणे अनाम्नानात् । न च पूर्णतया
इव अन्यभिन्नरितेऽनुमन्यत्तद्वद्वारेण अपूर्वार्थत्वं,
स्वाभ्यासाय ऋतुपेकत्वमभिचारात् । अथ ह्यनुप-
कारिताभागेण कर्तौ नियमेत , तदा ज्ञानार्थतयापि
कर्तृत्वव्यवस्था कर्तौ नियमः प्रसज्येत ।

किंच गति आर्षं कर्तौ नियमः, तदा अध्ययनाव-
गतस्यैव स्वाभ्यासायैव अश्रुत्यवकरणम् । तथा च तस्मि
तदद-कृतोपनयनस्य मत्तरकस्य सध्यावागनामिहोमादि-
कर्मणा तत्प्रयत्नकवेदस्य अनवगमे वैकल्यात् सर्वेषामेव
अत्राद्याप्येति नद्वाननर्थो नियमवादिनामापतितः ।
किंच अनुमितपुरतोः अनपीहैव नदर्थस्य अननुष्ठेयात्
सद्वृत्तिवशात् न कर्तृत्वमृत्तिवशात् नपैवैवमवगच्छ- । इह
च अनधीतवैद्वत्वेन आद्यादिकल्पेदायांनुष्ठानवैकल्य-

मसङ्गः । किंच अनधीतनिषेयभावस्य निषिद्धवस्तुना-
स्तुत्यानेऽपि प्रत्ययानो न भवेत् । अधीनवेदावस्तुद्वयैव
निवृत्तिव्यर्थस्यैव तथा तस्मि प्रत्ययपरिहास्येद-वात् ।
अथ ' अनधीयाना हि ब्राम्या मन्वन्ति ' इति वचनात्
पुरुषे नियमः, नार्थज्ञाने । तेनायमर्थः, दिज्ञातिः स्वाभ्यास-
मधीनवैव , न त्वनधीतवैव अर्थे जानीयादिति । तत्र
यद्यपि प्रत्ययपरिहासेण प्रयोजनत्वात् अयमध्ययनविधिः,
तथापि भयना भाष्याकाङ्क्षाया ह्यस्तत्वात् प्रयोजनवदर्थ-
ज्ञानमेव भाष्य गृह्णाति । न चैवं ह्युद्वेष्ट्यापि अधिकार-
प्रसङ्गः, यतो लक्ष्यविधिवर्णिकत्वप्रयोजनेव निमकङ्क्षाः
नसिद्धुतयो न ह्युत्तम विद्याव्यर्थं भाष्येऽनुमन्यम् । एवं
न सति वैज्ञानिकस्य उपायान्तरनिवृत्तेः अगतात् व्ययमर्थ-
ज्ञाने नियमः, न तु तद्विषयमार्थोऽयं विधिरिति । तथा
नति प्रयोजनवदर्थज्ञानस्य अध्ययनभाष्यनाभाष्यत्वात्,
अर्थवादेषु च मुष्ण्येतेषु तदसंभवात् , स्तुतिव्यवस्थाद्वारे-
णैव विष्युद्वेदोक्तकथनया प्रामाण्यमर्थवादानामिति ।
तदुक्तम् । एव तस्मि अध्ययनविधेः प्रत्ययपरिहास-
प्रयोजनवैव चरितार्थस्य किं भावनाभाष्यनीकरीऽपि
व्याचरोऽस्ति , न वा ? यश्चित् , तदा ह्ये विधिवैक-
ल्यात् न ह्यमर्थज्ञान भावनाभाष्यं संभवति । कर्तु-
स्यविधतया च निगमविधेरनिवृत्त्यात् । उक्तकल्पदोषा-
नतिक्रमेण च तस्य असम्भवात् । अयं भाष्ये , तदा
निष्कृष्टभावनानास्य लोकाद्वयभाष्याकाङ्क्षायां नामतीत्य-
कतया अर्थज्ञाने संशयमाने अर्थवादाकृतमपि भूतार्थज्ञान
सवप्येत , न तु पुरुषवशीहितमर्थज्ञान विधितार्थो-
भाष्यात् ; अतः अर्थवादाना मुक्तपुराणोपपन्नतात्
लक्षणायाऽपि स्तुतिपरत्वात् । तेन प्रत्ययपरिहारप्रयो-
जनेन आर्षवतोऽध्ययनविधेः भावनाभाष्ये अर्थज्ञाने
तात्पर्यविरहेऽपि प्रामाण्ये विषेयक्रियाऽर्थत्वेन चोदना-
प्रामाण्यप्रतिपादानात् , यस्मिन् स्यादर्थवैक्येदे विष्युद्वे-
दस्य प्रामाण्योचितं विधेयत्वकियत्तानां समवति , तद् भवतु
प्रमाणम् । वन पुनरर्थेनाद्वैतयो भूतार्थत्वप्रमाणमर्थं , तद्
विधेयत्वक्रियाऽर्थत्वमात्वात् अत्राद्यमेव । एतेनैतदपि
न प्रद्वीयर्थं—किमर्थमर्थताद्वयव्ययनविधि । कृत्तराभ्या-
साध्ययनस्यैव प्रत्ययपरिहारप्रयोजनेन अर्थपरत्वात् ।

एतदेव च व्यस्यधिकरणस्य पारमार्थिक पूर्वपक्ष-
रहस्यम् । तस्मात् आमन्त्रणस्य वेदस्य विधेयरूपक्रियाऽर्थ-
त्वात् पुत्रयगदियत्तानामर्थवादना आनयक्य विधेयक्रिया-
ऽनर्थत्वम् । उक्तानित्यं अप्रमाणं उच्यते इति । एवं
सात अभिधीयते—

विधिना स्वैक्यावयवत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां
स्युः । ७ ॥

अपनभिषायः— भवेदेतदेवं, यदि स्तुतिद्वारेण
विधेयक्रियाऽर्थत्व अर्थवादना न स्वात् । विधिर्हि
शब्दभावना । सा च अर्थभावेन साध्यशान्नेतिकर्त-
म्यताऽऽप्तावृत्तिर्गो । नत्र पुरुषप्रवृत्तिसर्वं भाग्यं, स्वव्य-
स्योषे च कारणमासाद्य इतिकर्तव्यताऽऽप्तानुष्ठाया न्येक-
नुरारेण प्रवृत्तत्वाद्जनक विषयमासाद्यव्यञ्जानमेव स्वी-
क्यते । दृष्टं च लोकं क्रमविकारादिपत्रद्वारे प्रवृत्तुःसाह-
चनकं विषयमासाद्यव्यञ्जानमेव । यथा ' इवं गौः क्रिया
अनष्टप्रका बहुखीरा स्वपत्या ' यथा वा ' अयं केनयः
पुरुषो न पुरुषामर्थ, किन्तु अयं भवतो हस्ती ' यथा या
प्रतिप्रदादिप्रवृत्तौ ' नार्थं मादलमात्रं, किन्तु वसिष्ठोऽप्य
इत्यादिषु । तथा च स्वैके सदभर्तृव्यतिपादकस्य पदनिच-
यस्य लक्षणस्यैव दृष्ट्या प्रागस्त्यप्रतिपादनेन विधेक-
वाक्येन, तथा अप्रापि अर्थवादना माशान्वयलक्षणया
शब्दभावेनितिकर्तव्यताऽऽद्यपूर्वमेव विश्वदेवैकवाक्यावेन
भवति क्रियाऽर्थत्वम् । न च अर्थभावनारूपक्रियाया
साध्यशान्नेतिकर्तव्यतानामेव परमन्त्रः, अनेनभूतस्य
विधेः अनन्वयप्रवृत्तात् । विधेश्च सवरीकरस्यैव अन्व-
यात् प्रवेदादेव प्राशान्वयान्वयः, न तु स्वातन्त्र्येणेति
नानुपपन्नम् । ननु भवत् लोके पुरुषामिषागमनेन
अन्वयार्थेणापि शब्दस्य लक्षणया अन्वयः सत् । अगो-
द्वये तु वेदे कथनार्थवादप्रकारस्य लक्षणावृत्ति साधन-
परत्वम् । मेवम् । मवेदेवं यदि वेदे पुरुषसामीप्यः
अप्यनविधिर्न स्वात् । स हि ' स्वाध्यारोऽप्येतदा ' इति
भूषमाणः अप्यनभावनाभावेनमासाद्यमागः
अवयवत्वं प्राप्तयेतया संनिहितमपि अपुत्रार्थ-
स्युं भावनाये निरस्य वरागो निवेद्यति । तस्य
अप्यननेन पुरुषः समीहितं माषेदिति स्थिते,

दृष्टार्थंभवे च अष्टवल्गनाऽपचर्यात्, ' यन्धनपदे '
इत्युपनधात्, लोकावयवसकलतुकारेण अप्यनमस्य अक्षर-
प्रवणनेनेण पुरुषामिषितायेहानिहेतुत्वदशौनात् तदेव
भावनया अनुमुच्यते, न तु स्वमार्थिकमदृष्टम् । न च
दृष्टे विधानार्थक्यात् नार्थानानं विश्ववत्प्रदाभावनाभाव-
वेदस्य अप्यनविधिमात्रेण अर्थतावयववाराणामं-
वात् । गुरुकारणाधीनं हि उच्चारणमध्यवकनमित्युच्यते ।
उच्चारणस्य अर्थपरये शब्दानामार्थपरत्वं संभवति, न
तूच्चारणमात्रेण । ननु लोकावयवविशिष्टमेव शब्दानामौ-
त्थार्थिक अर्थपरत्व क चिद् पुरुषदोषाद्भोगेने । वेदे तु
अर्थपरये दोषाभावात् उक्तार्थसिद्धं अनयोहितमस्त्वैव,
किं विधिना । मेवम् । विधिो हि शब्दानामर्थः केवलो
विशिष्टश्च । तत्र औत्थार्थिकेऽपि केवलाप्यपरये विशिष्टार्थं
परत्वं विशिष्टार्थप्रत्ययसमुद्देशतः समुच्चारणात् निष-
समभिव्यक्त्याहक्यतया नान्यतः सिध्यति । तथाहि,
' गौरदः पुरुषो हस्ती ' इति परस्परसद्व्यतिषेधोपि
पदाभेदु यदा विशिष्टार्थमतीततात्पर्यंरसुच्चारणमुच्यते,
तदा जवन्पुरुषाभ्युपेनापि ' अयं गौः अशो वेतवान् '
' पुरुषोऽप्यनिषत्तेश्चः हस्ती महाबलः ' इति विशिष्टार्थ-
बोधो भवति । तथा अनेकार्थेषुपि अज्ञादिशब्देऽ
अप्यविशेषावधारणे न शब्दस्वभाववत्, अनेकरूपवाक्या-
मर्थव्ययमप्रवृत्तात्, किन्तु उच्चारणतात्पर्यंरसुच्चारणमेव । तथाहि,
' गौरित्यसमाह ' इत्युच्यते न गौरादेन अर्थप्रत्ययः,
किन्तु उच्चारणस्य शब्दपरत्वात् शब्दप्रत्ययः एव र्थ
भवति । तेन विशिष्टार्थजनन शब्दस्वभाववत्, नापि
उच्चारणस्वभाववत्, किन्तु विशिष्टार्थप्रत्ययतात्पर्यंरसुच्चारण
उच्चारणमेवादेन । तदा उच्चारणतान्त्रं नया लोके पुरुष-
मिषावयवसादृशीयते, तथा वेदे विशिष्टार्थतानापीत्यवयव
विधितयादेव गर मतीयते इति दृष्टार्थत्वेऽपि भवति
अप्यनविधित्वाक्यत्वम् । ननु उच्चारणस्य अर्थनोपेदेतुने
भाभते दृष्टार्थत्वाक्यत्वविदे, अर्थपरत्वं, अप्यन-
विधौ च अर्थपरं उच्चारणार्थावगतिः इत्यनोन्वाद्यवत् ।
मेवम् । लोकावयवमसाध्यवारेण हि दृष्टार्थत्वमती-
त्यये । लोकादृष्टया च उच्चारणस्य अक्षरादिप्रवृत्त-
क्रमेण समभिव्यक्त्यावयववयवतानुपपद्यते एव, किन्तु

तात्पर्यान्वधारणप्रमाणान्मादावसीदति, अभ्ययनविधेस्तु तात्पर्यान्वधारणे यति व्यतिष्ठते । तेन भ्रमणे लोका-
नुसारेण शक्यस्वधारणमानं, अभ्ययनविधितत्तात्पर्या-
न्वधारणमिति नेतरेत्ताश्रयम् । न च वाच्यं ' चिर-
गुणे अभ्ययने मीमाकादिपरिचनोत्तरकालमर्थज्ञानं भवति,
नाभ्ययनानन्तरम् । अतः कर्म दृष्टत्वादर्थज्ञानार्थत्वं
अभ्ययनविधेरिति ' इतः असरादिप्रदशकमेण हि अभ्य-
यनस्य अर्थज्ञानार्थत्वं, तेन च क्रमेणोत्तरकालमपि स्मृति-
समाकृतस्यैव स्वाध्यायस्य अर्थावबोधहेतु-रुच्यविषयम् ।
नहि लोकेऽपि शब्दश्रवणानन्तरमेव विधिप्रार्थावबोधः,
किंतु स्मृतिस्मरणेन पदेषु न्यायसमावधानावस्यतितान्येषु ।
सोपेक्षापि नानुपपन्नम् । ननु द्वितीयाधिकरते.
कृत्वाद्य स्वाध्यायस्य अभ्ययनसाध्यत्वमप्युच्यते । तत्र
कथमर्थज्ञानस्यापि साध्यत्वम् । नहि एकस्मिन् वाक्ये
साध्यत्वमावहेताः संगवति, वाक्यमेदप्रसङ्गात् ।
भवेदेवं, यदि विधिनैव उभयसाध्यत्व
मवेत् । अत्र च एवमर्थानुबोधस्यैव साध्यत्व दृष्टत्वात्,
न तु स्वाध्यायस्यापि, तस्य अर्थावबोधमपुद्वि-
समुच्चारणविधेः प्रारम्भधारितार्थतात्पर्यस्य क्रान्तिरे च
ध्रुव्यादिभिः अविनियुक्तस्य निष्प्रयोजनतया साध्यत्वा-
योगात् । विविक्तु अवयवौ अभ्ययनस्यापैपर्ये-
त्याध्यायस्य अर्थपरत्वे सिद्धे तद्व्यक्तिफल प्रमु-
च्चारणं ' वैस्तु इत्यं विधीर्यते ' (३११।१८) इति
न्यासात्, गतुत्वात् स्वाध्यायस्यकारः एव भवति, इत्यर्थ-
मिदं स्वसाध्यायस्य संस्कारस्यैव साध्यत्व द्वितीयया
कृत्वेन च बानुयते । तेन विधिनैर्वा अस्य प्रदानकर्तृत्व-
अर्थविद्धं तु गुणकर्मत्वमित्यविरोधः । तदुक्तं बादरवि-
करणे (३११।३) ' इति सिद्धमर्थानुबोधार्थमभ्ययनं
स्वाध्यायसंस्कारश्च ' इति । न च वाच्यं ' यथा प्रथम
अनागतोपयोगस्याऽपि अग्नेः ' अतीनादादीत् ' इति
संस्कारविधानं, तथा स्वाध्यायस्यापि प्रथमं अन्वयनलो-
पयोगस्य संस्कारविधिरैवाव भविष्यति । तदुपलब्धेः
पश्चात् अन्वयोपयोगिनः सिद्धौ भविष्यतीति । यतो
न शब्दस्य स्वभावकृतमर्थपरत्व, नाप्युच्चारणस्यैव
कृतमिति प्रागेवोक्तम् । अत्र च्चारणविधेः उभयतात्पर्यं

शुद्धः एव वाक्यमेदः । आधानसङ्कल्पे तु अग्नेः
' यदाहवनीये पुरोति ' इति विध्यन्तरस्य विनिर्देश-
कस्य निश्चयान्तत्वात् अत्र बोधः । न चेहापि तथा
विध्यन्तररगतीति वैदशयम् ।

एवं तावत् सर्वगण्डानामुच्चारणस्य विशिष्टार्थाव-
बोधनतात्पर्यमन्तरेण न विशिष्टार्थान्वयस्येत्युक्तम् ।
वेदे तु अभ्ययनविधिं विना उच्चारणनियमनाभावात्
उच्चारणविधौ सति फलशब्दस्य अङ्गसंनि-
तयाऽपि उच्चारणसमयात् नानुप्रधानत्वस्येता ।
एव पाठक्रमेणापि अनुष्ठानक्रमः प्रज्ञावादीनां न
स्यात् । तथा एकस्मिन्नपि वाक्ये ' यो होता होऽभ्यर्चुः'
(ता ब्रा. १५.४.४.) इत्यादौ व्यतिक्रमेणापि
योऽभ्यर्चुः स होनेत्युच्चारणसमयान्न प्रथमावगतत्वेन
होतृपदार्थस्वीकारात् अभ्यर्चुपदस्य कार्यत्वक्षणपरत्वम् ।
एवं विकृतौ ऐन्द्रपञ्चशराने प्राकृतचतुर्भुक्तिनिर्वापे ' चतुरो
गृहीर्जिर्जपति ' (भाष. भौ. १।१८।१९.) इत्यत्र
प्रथमावगतगण्डानुत्प्रेषेण मुद्रिच्छापो न भवति । एवं
सकलवेदार्थमित्यत्र एव आपद्येत् । निश्चोच्चारणविधौ तु
अर्थपरं सति नैवमातृवाच्यमपि फलवत्त्वं अन्यथाऽर्थाव-
धानदोष । तथा सति यथोक्तमित्येव अर्थतत्परं तु यथा-
समभि-पाहनेत्येव न्यायसंपादनसंज्ञात् आनात्वाऽऽशुप-
संदात्वात् भयत्यपेक्षितार्थप्रत्ययः, नान्यथेति । न च
अन्वयबोधार्थित्वस्य अवेदत्वात् अनादिरैवाय उच्चारण-
नियमः, पदेऽन्वयनियमस्येति वाच्यम् । असति अभ्य-
यनविधौ पुरुषेच्छातन्त्रत्वात्, अर्थावबोधनशक्तिरन्वय-
न्वोच्चारणस्य, यथोक्त उच्चारणोच्चारणेनापि संगतत्वं उच्चा-
रणविधिसमाप्तपतेः । पदे तु अन्वयबोधनार्थस्य अत्रति-
नादकत्वानुको नित्यमः । वेदशब्दोऽपि गदा नित्यानु-
मेयवेदवादिन इव अमिथानतन्त्रो वेदपत्रीति वेदः, न तु
स्वाध्यायसङ्कल्पत्वं अभ्ययनपरकतनः । वेदेन च
गयातथोच्चारितादिति भ्रमतीति नोनायननियमहेतु-
सम्भवति । अर्थज्ञानपरं पुनरभ्ययनविधौ सम्भवति,
गुरुच्चारणादीनरथैव उच्चारणस्य अभ्ययनपरमर्थ-
त्वात् । अतः सर्वथा मरान्तरप्रसंगमेवेदमभ्ययनस्य
अर्थावबोध इत्यं विधिना शक्यते इति । एवं च सति

अव्ययनिविधानाद्दृक्त्वस्यैव वेदस्य स्मृतिद्वाराऽर्थोप-
पत्तये सुविधत्ते, अर्थसादाना च मुख्यार्थत्वे तदसम्भवात्
लक्षणाऽऽभवणम् । ननु अव्ययनिविधानमेव अपेक्षित-
दृष्टोपयोगमनुसंधाय अव्ययनिविधेः अपेक्षितार्थान-
वोधार्थताम् । अर्थवादमागे च अव्ययलक्षणमपि न
अपेक्षितार्थानुसंधेयं सभजति । अव्ययनिविधानसाद-
पेक्षितार्थानुसंधेयं सति इत्येतराश्रयत्वम् । तेन दृष्टार्था-
वोधोपपत्त्येव अर्थाविधानं दृक्त्वस्याप्यव्ययनिविधेः अपे-
क्षितार्थत्वोपायत्वं प्रमाणमिति । नैवम् । विष्णुदेश-
रवेन अर्थसादानास्त्विति लोकात्प्रकारेण भगवत् एव निषेक-
प्राप्तस्तत्त्वत्वाऽऽभवत् । अपेक्षितार्थानुसंधेयत्वस्य
न्यायस्यैवोपस्थितत्वात् । अतः सिद्धं प्राप्तिप्रति-
पादनशारेण विष्णुदेशैस्त्वस्यास्यैव प्राप्ताव्ययसादाना-
मिति । तत्र प्राप्ताव्ययत्वमात्रं न प्रत्येकं वैशिष्ट्येन ।
एकैकस्मिन् पदे प्राप्तिप्रत्ययानुसंधायात् । नहि वायु-
पदमात्रे प्राप्तिप्रत्ययमिति । किं तर्हि ? ' वायुं शेषिष्ठा
देवता ' इति समस्तोप विष्णुदेशात्प्राप्तप्राप्तत्वात्
मिति । प्रयोजनं, यथार्थसादानाप्रमाण्यं, तदा ' अचाः
शर्षा ' इत्यन्ये विरोधोपनायकप्रमाणाभवात् यन्निवि-
दञ्जनसाधनस्थोपादानम् । अर्थवादप्रमाण्ये तु ' तेजो
वे ह्य ' इत्यर्थवादे ह्यस्तुतिवृत्तानां प्रयोगानुसंधेयम् ।
सुखं तु विधिना विष्णुदेशेन एकत्रैवत्यात् सुख्येन
अर्थवादात् प्रमाणं स्वरिति । नीता

आम्नायस्य क्रियाऽर्थत्वादानार्थक्यमतदर्शानां
तस्मादन्तर्गम्यते । ११०।१।१ ।

अर्थवादरूपाणां आम्नायनियमानां अप्रामाण्यं इति
पूर्वपक्षप्रतिपादनार्थं धृतम् । आम्नायस्य सर्वस्य वेदस्य
क्रियाऽर्थत्वात् इति प्रतिपादनविषयकप्रवृत्तिवृत्त्यन्तर-
रूपक्रियाप्रतिपादनार्थत्वात् अन्यर्थानां तदव्ययनिविधान-
प्रतिपादनस्यैव आम्नायपरत्वात् आनर्थक्यं अर्थानुसंधेय-
अर्थमिति तत्रैव प्रमाणं अस्मात्प्राप्तं इति भावः ।
तस्मात् केचन विद्वान्मायवचनं ' मां अश्रमायात् सर्व-
पापेन वचनानां शान्तिः प्राप्ताया अश्रमायात्सर्वेषु,
उच्यते वैश्वित् ' विधिचचनानि न प्रमाणं, वैश्वित्यात्
अर्थवादवत् ' इति ।

शास्त्रदृष्टिरोधाच्च । २ ॥
शास्त्रं च दृष्टं च शास्त्रदृष्टे, शास्त्रेण दृष्टं शास्त्रदृष्टं,
शास्त्रदृष्टे च शास्त्रदृष्टे च शास्त्रदृष्टानि, तैर्विरोधात् इति
विग्रहः । तत्र शास्त्रदृष्टिरोधस्तात् ' नो न मनः ' अन्त-
र्वादिनां वाक् ' इति । अत्र यदि विधिः स्यात्, तदा
तत्रैवावृत्तनदननिषेधस्यैव निरोधः स्यात् । अथ दृष्ट-
विरोधः, ' तस्माद् धूम एवावेदिता ददन्ती नार्चिः, ' तस्मा-
द्विर्विवायेर्वक्त ददन्ती न धूमः ' इति वाक्यद्वयं ' अस्मा-
होकादुःख्यमभियगदित्य गतः, राशौ आदित्यत्वं ' इत्ये-
तद्वाक्याभ्यां तदर्थं पठित्वा, तदुभयमपि दृष्टेन
प्रत्यक्षेण विरुद्धम् । ददन्ती ददन्ती लोकः, अर्चिर्वादिता न
दृश्यते धूमस्तु तानी न दृश्यते इति वचनार्थः । ' न
चेत्तद् विद्वानो वयं ब्राह्मणाः, सः, अत्राह्मणं वा ' इत्य-
परो दृष्टविरोधः । अथ शास्त्रदृष्टेन निरोधः ' नो ह्ये ददन्,
यद्युग्मिन् ज्येते (परलोके) अस्ति वा न वेति ' इति ।
तथा च कानि विद्वान्वादावक्यानि शास्त्रदृष्टानि,
कानि चित् दृष्टविरुद्धानि, कानि चिच्च शास्त्रेण यत् दृष्ट-
तेन विरुद्धानि इति अप्रामाण्यम् ।

तथा फलाभावात् । ३ ॥
गर्गनिखत्यान्त्यापामवतिपादके ब्राह्मणे ' शोभतेऽथ
मुनय एव वेद ' इति धृतम् । ' आ अस्य प्रशया
वाजी (अन्नान्) जायते य एव वेद ' इति च
अन्त्यम् । अत्र वाक्यद्वये यत् कर्मण्युक्तं तत्रैव लोके न
दृश्यते । तस्मात् तत्रैव परस्व अभावात् फलदशना-
भावात् तथा पूर्वमुक्तोच्यते अप्रामाण्यम् । इति पूर्व-
पक्षे हेत्वन्तरम् ।

अन्त्यानर्थत्वात् । ४ ॥
' पशुस्त्वयाजी सर्वान् लोकानमि जवति ' इत्य-
यत्र पशुविधिः, तदा अन्त्याया अवोतिष्टोमानीना आन-
र्थक्यं प्रसज्येत । नहि अन्त्यायातेन पशुवधे कर्तुं शक्ये
नन्त्यावधत्वात्वे अवोतिष्टोमानी कस्य चित् प्रवृत्तिर्भवेत् ।
ततोऽपि अर्थवादं न प्रामाण्यम् ।
अभाविमतिपेधाच्च । ५ ॥
पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । भगवते प्राप्नोति इति भावि-
भावात् । न सापि अभावि अभावात् । तत्र मतिपेधात् ।

रूपान् प्राधात् । ११ ॥

‘स्तेन मनः’ ‘अवृतवादिनी वाक्’ इत्यन दृष्टविरोधः पूर्वपक्षिणा द्वितीयपक्षे उक्तः, तत्रिरासार्थं सिद्धान्त गतम् । ‘हिरण्यं हृते मयति, अथ (अद्युग्रहं) एडाति’ इत्यस्य विधेः शेषोऽप्यम् । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपाः एवं मनः इति रूपात् गुणवादः । अवृत-वादिनी वाक् इति प्राधात् गुणवादः । वाक् हि प्राथः अवृत वदति इति अवृतवादिनी इत्युक्तम् । मनसा संकल्प्य वाचा मन्त्रमुवाचै कर्म क्रियते । ते च ब्राह्मणे-दोषयुक्तं, हिरण्यं तु निर्दोषं, तस्मात् अद्युग्रहणकाले हृते हिरण्यं धार्यम् । इति विषयैर्वादयोः सन्देहः । गुणवाद इति पदमथ मूोऽनुवर्तते, तच्चावर्तनीयम् । रूपान् मनोविषये, प्राणान् वाग्निषये गुणवाद । तेन हिरण्यगुणस्याभिधानं इत्येवोऽर्थः । स्तेन अवृतवादिनी इति च गुणवादः गौणः शब्दः इत्यपरोऽर्थः ।

दूरभूयस्त्वान् । १२ ॥

पूर्वपक्षजज्ञाया द्वितीयपक्षोक्तयाः निरासार्थं सिद्धान्त रतम् । ‘तस्मात् धूम इत्यग्नौर्दिवा दृष्टो नास्ति’ इति ‘सूयौ ज्योतिर्व्योमिः सूर्यः स्वाहा’ इत्यादिगोहोममन्त्रस्य प्रातस्तनम्य विधेः स्तानवोऽयमर्थवादः । अग्निं प्रात रादित्यं गच्छति इति सूयमन्त्रः एव वक्तव्य इति सति । दूर-वाचु अग्नेः दिवा अदृश्यत्व इति गौणः प्रयोगः । एव ‘अग्निर्ज्योतिर्व्योतिरग्निं स्वाहा’ इति मन्त्रस्य सापकालिकस्य विधेः स्यात् । ‘तस्मादग्निरेव नक्तः दृष्टो न धूमः’ इति वाक्यम् । रात्रौ आदिनाः अग्निमनुप्रविशति इति तेजतो भूयस्त्वात् रात्रौ अग्निं दृश्यते न धूमः इति गौणता प्रयोगस्य । एव सति न दृष्टविरोधः । दूरं च सूयश्च दूरभूयसी तयोर्भाषो दूरभूय-स्यम् । दृष्टान्तो धूमनायस्य भावप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्त्र-वात् दूरत्वात् भूयस्त्वात् इति दृष्टात् हेतुत्वसिद्धिः ।

शशपपाधान्, कर्तुश्च पुनर्दर्शनात् । १३ ॥

पूर्वपक्षोक्तशशपपाधानाथं सिद्धान्तमेषम् । “न चैतद् दिव्यो वपं ब्राह्मणं अनाज्ञाणं च इति ‘देवाः सितः सितरो देवा योऽश्मसि व सन् वने, दस्यसि, न तन्मरुते’ इति प्रश्ने प्रथिममामे जपति”

इत्यन भूयते । तद्य ब्राह्मणस्य दुर्दान्तत्वं गौणम् । इतः ? रूपपराधात् स्त्रियाः मातुः अपराधात् मातु-र्ममिचारसभगात् । ब्राह्मणमातापितृकुलमेव ब्राह्मण्यम् । तनु खेनिगमादाय मर्वरस्यपि सुविज्ञान इति चेद्, तनाह कर्तुश्च पुनर्दर्शनात् इति । ‘उत्पाद-वितुः पुन इति ब्राह्मणं’ इत्युपनम्य ‘रेतोषाः पुन नपति’ इत्यादिना वीद्वावापश्य कर्तुः पुनः, न तु खेनिगः इत्यर्थस्य आपस्तम्बमिनिर्निर्धारणात् । तदेवंविधमपि ब्राह्मण्यं ‘देवाः पितरः’ इत्यादिपुन्यवचनेन अनाज्ञाणराशि उपवते इति स्तुतिरुपपद्यते ।

आकालिकेभ्यः । १४ ॥

‘शान्कदृष्टविरोधोचन’ इति द्वितीयपक्षे शान्कदृष्टेन विरोधः इति य अन्ते दोष उक्तः, तत्रिरासार्थं सूयम् । आगले क्वाभूते काले इत्यकाले वा भय, अथवा एतान-काले भय आकालिक क्षणभङ्गुर ऐहिक सुखमित्यर्थः । तस्य ईप्सा इच्छा ‘को हि तद्वेद’ इत्यादिना अर्थवादेन प्रदर्शिता इति न शान्कदृष्टेः स्वर्गसुखेन शिरोधः । अयमर्थः- ज्योतिष्टोमे प्राचीनरास्यगालायाः अती-काया (शिदकी, सरोक इति भाषा) जतया इति ‘सिद्धि अतीनागम् करोति’ इति विश्रुतम् । गाराण-करणे हि धूमकप्टेयानिराकरणं तावत् आकालिकं तावन्-लिक फल लभ्यते । किञ्च ज्योतिष्टोमेन वदा चिद् सूर्य-सुखलामेऽपि अत्यल्प ऐश्वर्यस्य गवाधद्वारा दर्शयितुं सुखलाम स्यात् । अतीनागमावते तु सीऽपि न रूपं तस्मात् अतीनागः कर्तुःनाः इति अतीकागभुव्यर्थे ‘को हि तद्वेद’ इत्यादि शास्त्रम् । एव च अती-काशक्तिवन्तुव्यर्थवादत्वात् न शान्कदृष्टविरोधः । अत्र आकालिकेभ्यः, अनाकालिकेभ्य इति द्वेषा वादो मद्गारा-शक्तः । तस्य आकालिकशब्दस्य ‘आकालिकः शान्त-वचने’ (पा० ५।१।११५) इति सूत्रेण सिद्धिः । आदिशेन अन्तो नाग, सत्योः समानकाले वचने प्रीति पादने शम्भमने तस्यविकारशब्दस्य स्थाने आसा इत्येवमे परस्मात् इत्युक्त्यपे च निपातिते आकालिक-शब्दस्य सिद्धिः इति सूत्रान्तमहाभाष्यकारोपेक्षिकम् । मशानातिकारेण तु इत्युक्त्यप्यत्र प्राथम्यात् ‘आकाल

० आम्नायस्य क्रियाऽर्थत्वादानर्थक्यमतदर्शना इति स्तुतिमात्रं वा, न कस्य चिद्विधानार्थं तदनर्थकमित्युक्तम् । भा. १।१।१।२।९.

॥ आम्नायस्य क्रियाऽर्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनां तस्मादतिव्यमुच्यते इति न्यायः । १।१।१।१।

विधिवाक्यातिरिक्तस्य अन्यस्यापि वेदभागस्य श्रुतिप्र-
कृतजनकत्वे प्रामाण्यं कृतो नाद्वीक्रियते । अन्यथा आमना-
यस्य ० इति न्यायानुसारेण सर्वेषामपि वेदान्तमहावाक्यानां
आनर्थक्यमापतेत् । सनातनधर्मप्रदीपे प्रामाण्य-
प्रकाशः, पृ. ५९.

॥ आम्नायस्य गतिं वक्तुं प्रभवानो,
नाम्नार्थं पर्यनुयोक्तुम् । इति न्यायः ।
विनाऽन्यथात्वं स्थावकत्वे विधेरेव सिद्धेऽपि आम्ना-
यस्य ० इति न्यायेन ऊच्यते अर्थत्वादानां उर्थक्यसंघाद-
नार्थमेव पूर्वमीमांसकैः स्थावकत्वमूतिक्रियते, अन्यथा
तस्य वैषम्यात् । सनातनधर्मप्रदीपे प्रामाण्यप्रकाशः,
पृ. ९३.

० आम्नायस्य 'तद्वृत्तानां क्रियायेन' इति
न्यायेन (१।१।७।२५) क्रियाऽर्थत्वावधारणात् । सु.
पृ. ३.

० आम्नायविरुद्धानामाचरणं गौतमेन अवा-
भाःशुक्तम् । वा. १।३।३।७. पृ. २११, ० आम्नाय-
ग्रहदप्रयोगः स्मृतिग्रन्थेऽपि । स्नातंधर्मविकारे हि
शब्दातिविक्रान्तामुक्तं 'आम्नायः स्मृतिपाठकः' इति ।
संज्ञकारागनायाः स्मृतेः कृतान्गागनायः स्मृतिग्रन्था-
प्यादिना स्मृतिपाठकारात्वेनोक्तः । १।३।३।७. पृ. २११.

॥ आम्नाय - पृष्ठः कोविदारानाचष्टे इति
न्यायः । अर्थं हि 'अर्थान्तः' इति मूलमहाभाष्ये
अभिहितं । 'अर्थेन च नोपपद्यते केनैवावचनानात्' ।
अर्थवचना नोपपद्यते वृत्तान्तरस्य । किं कारणं ? वेदो-
नावचनात् । न केवलेन वृत्तान्तेनार्थो गम्यते । केन
दर्शितं ? सम्यक्त्वेन । 'न वा प्रत्ययेन नित्यसंख्यात्
केनत्वाप्रयोगः । न वा एष शेषः । किं कारणं ?
प्रत्ययेन नित्यसंख्यात् । नित्यमन्त्रो एवावर्षो प्रकृतिः,
प्रत्ययः इति । प्रत्ययेन नित्यसंख्यात् केनत्वा प्रयोगे

न मविशति । अन्यत्वं मन्त्रं पृष्ठः, अन्यत्वाच्चे
आम्नायः पृष्ठः कोविदारानाचष्टे इति । (कोविदारः
काश्चनपृष्ठः । 'कोविदारश्चमारिकः कुदालो गुणपनकः'
इत्यमरः । के.) साहस्री, २७१.

॥ आम्नायगणनायः । आम्नायं वृक्षाणां वनं आम-
बणम् । यद्यपि न सर्वे वृक्षास्तत्र आम्ना एव मन्त्रि-
विश्रापनस्यदीनामपि तत्र उत्पन्नाः, तथापि मूलाय
आम्ना इति गुणस्त्वेन आम्नाय इत्युच्यते । (पत्तिल-
शोक्षुः (पा० ८।४.५) इत्यादिना गणम् । के.)
संग्रहः.

० 'आयनेयीनीयियः फ-ह-ख-छ-पां प्रश-
यादीनां' इति (पा० ७।१।२) स्मृत्या (शत्रु-
यस्य रजने रीणादेशविधानात्) अयं (वाहीनः इति)
शब्दः उपप्रत्ययान्तः । (मूशर्थस्तु आद्यत्वं प्रत्य स्तने,
एच् छल्, ईन् गल्, ईच् छल्, इच् छल् आदेशो
भवति, यदि पाठस्यः प्रत्ययानां आप्तवयवः स्युः इति)
भाट्ट. १।३।८. ० 'आयनादिषु उपदेशिप्रत्ययान्तं स्वर-
विद्यर्थं' (आयनेयी-सूते प्रथमं वार्तिकं, पा० ७।
१।२) इत्येव ईनादेशे आक्षेपमात्रेण प्रत्यायुदात्तत्वेन
ईकारे स्वरः सिध्यति । वा. १।३।८।१६ पृ. ८६५ ।
आयनादिषु आदेशेषु स्वरविद्यर्थे (उपदेशिवद्वयन-)
उपदेशो विद्यते येषां फगादिप्रत्ययानां (ते उप-
देशिनः) वद्वदावस्य वचनं कार्यं इति (महावार्तिक-)
स्मृतेः आदेशसम्बन्धिनि अपि ईकारे स्वरः सिध्यति ।
सु पृ १२८८.

॥ आयतः मन्त्रः केन वाच्यते इति न्यायः
सर्वदसंज्ञप्रदेशे आदिते उक्तः । श्रुतार्थः । ताहसी.
६९८.

० आयुः नाम एतादृशितोयः । गदात्मने
वस्तुनांमने गाम् । तत्र ऐतादृशी इति कर्तव्यता
शब्दात्, न तु द्वादशाहर्षिणां । वि. ७।४।३. ० आयुः
नाम कर्तुः लोकोपयोगिकारः स्यात्सनात् । ६।७।८.

० आयुतं (घृतं) शिरसि निहितं मनुष्यानां
गुणधर्मवत् । भा १।७।१।१९.

१ आयुधपदस्य युद्धसाधनत्वे शक्तिः, साधनत्व-
मात्रे लक्षणा । (यज्ञायुधानि इत्यादी) मणि. ट. १६४. १ आयुधशब्दः स्फुराविपु गौ. । भा. ४।१।
५८ । आयुधशब्दः आयुधेणेन प्रसिद्धः, लक्षणा
रफ्यादिषु वर्तते, तन्मयि साधनानि, एतन्मयि इति ।
धा. १ आयुधशब्दस्य यज्ञायुधवचनस्य क्रियाऽन्तर-
गाधनेषु औपचारिकत्वात् । धा. ३।१।५।११ ट. ६७२.
३ आयुराविफलन्यायः । दर्शपूर्णमासगतसूक्त-
वाचस्ययजमानशब्दस्य अनेकयजमानके तन्मदी ऊहः ॥
विकारस्तदप्रधाने स्थान् ॥ १।१।५।४१ ॥

भाष्यं— अत्रित दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाचः,
'सूक्तवाचने प्रस्तर प्रहरति' इति । तदेदं समान्मासयते
'अथ यजमान आयुराशास्ते' इति । तत्रायमर्थः.
साधयि किं यत्कर्मैकै विश्वरे यजमानशब्द उचितम्,
उक्तं नेति । किं तत्रम् ? अविचारेण प्रयोगम्-य. । तथा
सामर्थ्यमनुभवते । न कार्यं समवेतनम् । परार्थेन
हि यत्र 'यजमान आयुराशास्ते' इति । आयुराशा-
स्तेन यजमानस्य न कर्मिन् इत्येवम् तन्मन्त्रे ।
तस्मात् आयुराशास्तेनमष्टार्थम् । यजमानमिशिक्षा
आशी. एतेनापि यजमानेन कीर्तितेन यथा श्रुता, तथा
एता मयति । यथा 'यजमानेन समितीदुःस्तरा भवति'
इति, तथैतत् । तस्माद्विचारेण प्रयोग-यामेति । एव
प्रति श्रुतः । विकारः स्यात् ऊहः । त प्रधाने यजमान
प्रधाने । कर्म यजमानप्रधानम् ? एव श्रुते 'सूक्त-
वाचने प्रस्तर प्रहरति' इति । यदि सूक्तवाच. प्रस्तर
प्रहरते तस्मादेव त-फलं वा प्रकाशयति, ततः सूक्तवाचने
प्रस्तर. प्रहृती भवति । प्रहरणकः आयुराशास्तेन कश्चि
तम् । यजमानः आयुराशास्ते एतेन कर्मणेति यजमानेन
प्रस्तर. प्रहृते भवति । तत्र य एव यजमानः फलं प्रति
प्रधानभूतो न संकीर्तते, तेन न प्रहृते स्यात् । तस्माद्
एवै समवेदाः संकीर्तितव्याः । मर्त्ये च कीर्त्यमानेषु
बहुवचने भवति । तस्माद्दो यजमानत्वेति ।

दुष्— प्रयुदाहरणमेतत् । (पूर्वसूते परार्थवाजोहः
इत्युक्तं, तस्य परार्थप्रत्यक्ष प्रयुदाहरणं, स्यात् पुन-
र्भवेत्येव इति) । अथवा अधिष्ठात्तर कया विदा-

शब्दात् आरभ्यते । (आयुदाहकामाह-) 'अयं यत्र
मान आयुराशास्ते' इति आयुधः फलत्व नादगतं
प्रमाणात्तरेव । तस्मात् यजमानस्य आशिया संवन्धो
वाच्यः अदृष्टाय । (तत्र) यजमानस्यैवा आर्जिवक्तव्यः ।
सा चैकेनापि (यजमानेन) भवत्येव । तस्मात् अदृष्टः ।
(सिद्धान्तयति-) नैनदेवम् । 'सूक्तवाचने प्रस्तर
प्रहरति' इति करणविमक्तिनिर्देशात् सूक्तवाचक प्रहरणा-
द्भ्रम् । न वासी प्रहरण प्रस्तरयति, न न तस्मात्प्रहृत् ।
श्रुत्या च तस्याहता निश्रुता । तस्मात् श्रुतेः यदनेन
प्रस्तरयते तत् प्रहरणसंयति । तेन च (अग्न्याद्ये)
देवताः प्रकाशयन्ते, आयुरादीनि च फलानि । तत्र
देवताः (क्रियायाः) साधनता प्रतिपद्यन्ते, आयुरादीनि
च (फलानि) साध्यताम् । तस्मादायुरादीनि फलानि ।
कर्तृगामि च क्रियाफलम् । तस्मात् यजमानः प्रधान
भूतः फलं प्रति । प्रधानभूतत्वात् ऊहः ।

के— इदमधिकरणं भाष्ये पृथगेव । वाचित्वे तु
'प्रयुदाहरणमिदं' इत्युक्त्वा 'अथवा अधिष्ठात्तर'
इत्युक्तम् । शास्त्रेतिविशेषादपि तथैव । तत्र 'चोदिते
तु०' इति न्ययेदसाधिकरणान्ते निवेदितम् ।

सोम— यज्ञप्रतिशब्दस्य यजमानपदस्याप्युहः
इत्युच्यतेः सगतिः । आयुरादीना फलत्वस्य प्रमाणा-
न्तरसिद्धताया मन्त्रप्रकाशयन्तादेव फलत्व कल्पनीयं, तथा
वृत्तितया साधनत्वेन प्रकाशने एव संयति, न कर्तृत्वेन ।
तत्र य एव फलितया न प्रमाशितः, तथा प्रहृते
मति सूक्तवाचने न करण इति तेन प्रस्तरौ न प्रहृतः
स्यात्, उक्तं न फलमनुस्मात्, इति सर्वेण प्रकाशनाय
सिध्यति ऊहः । यजमाने प्रधाने ऊहः स्यात् इति
सुदार्थः ।

वि— 'यजमानो नोदितव ऊहो या, नहि पूर्व-
वत् । मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊहः सर्वप्रसिक्तः ॥ '

भाट्टदीपिकायां तु अथ प्रयुदाहरणत्वेनैव
'चोदिते तु०' इति चतुर्गशाधिरभ्ये एव मन्त्रप्रका-
शत्वात् नाथ सादृशित्वेनः ।

मण्डन— 'मूलोक्त उक्तो यजमानशब्दः ।'
मूलोक्तः सूक्तवाकोक्त इत्यर्थः । १६.

अंशर— 'यजमानपदे तु सः ।' उक्तः । २३.

ॐ ह्यं हि 'ममाग्रे वर्चः' इति मन्त्रस्य प्रत्याया-
शीत्येन याजमानोचित्येऽपि सूक्तारकमन्त्रप्रतिपाया-
युरादिकलन्यायेन विवक्षितस्य तत्प्रतिपायकत्वात् यज-
मानगाम्भिर्येऽपि अन्वाधानकर्त्ता अन्वयैरेव अन्वाधान-
करणमन्त्रतया तदङ्गत्वात् वक्तव्यत्वम् । परिमल.
३।४।३।४४ व्रत ॐ आयुरादिफलप्रकाशरूपागमस्य
मन्त्रतारागतस्य लेखः अविषयकस्य मन्त्रताराकल्पवले ।
भा. १।१।२।१।२-५४, ॐ आयुराग्रासनादेः
सूक्तवाकान्तगतस्यानुष्ठानं तर्षन्वारे जीवित्वाया क्रियमाण-
भावणीयवती । १।१।२।१।६०-६१.

ॐ आयुर्धृतमिति न्यायः । आयुषो निमित्तमिति
गम्यते । तज्जनकत्वात् ताच्छब्दस्य । साहस्री १९३.

ॐ 'आयुर्वा अग्नेऽस्ययुग्मं देहि' इति मन्त्रो
याजमानः । भा. ३।१।६।१५-१६

ॐ 'आयुर्वेदेन कल्पनां, प्राणो यज्ञेन कर्तव्यः'
इति वाक्यमेवात् मित्रो मन्त्रो । (एते नः इति मन्त्र-
तम ।) भा. ३।१।५।४७.

ॐ 'आयुर्वेदं चिन्तित्वा प्रयेण विनियुजते ।
व्याधिरक्षीपघ्नानं वैश्वेके चोपलभ्यते ॥' वा १।३।
८।२४ पृ. २६२.

ॐ आयुष्वनामः 'प्राणापय चदे निर्वपेत् रातकृणा-
त्सु' 'चत्वारिचलारि कृण्वन्त्यव्यवति' । भा
१।१।१।१।४०.

ॐ आयुष्वसूक्तं स्यावेदे 'आयुर्विश्रायुर्विश्वनायु-
रशीमहे ० असुष्य राश्याय' इति पठितं सूक्तम् । के.

ॐ आरण्यदृष्टीभ्रान्तिन्याय । पापुः सूर्योदय-
मारभ्य क्षार्पणदिनादयं एकेकस्या नाट्या भवति, एवं
एतु अहर्निरे अशयप्रभासयोः पदप्रत्यक्षैरेव विवक्षि-
तस्यत्वात् आकृते इति । उक्तं चाभिप्रेयते, 'साधे
पटीद्वयं नाडीरैकान्तोदयश्च वैश्वे' । आरण्यदृष्टीभ्रान्ति-
न्यायो नाटयोः पुन. पुन. ॥' इति सर्वदर्शनसंग्रहे
पाठकाले । साहस्री. ७२७.

ॐ आरण्यनां पशुना उर्गर्गः अश्वमेधे । संकर्षं.
२।४।१.

ॐ आरण्यन्यायः । आरण्यपशुन्यायः । अश्वमेधे
परस्वदारण्यपशुशमे पर्यगिरजान्ताङ्गरीतिविधानेन वदु-
त्तराज्ञाना प्रतिषेधः ॥

पर्यगिरजान्तासुरसर्गं तादृश्यमुपधानवत् । ९।
४।१३।५। ॥

भाष्यं— अश्वमेधे तन्नामन्ति 'ईशानाय परस्व
आलभेत' इति । तत् प्रकृत्य श्रूयते 'पर्यगिरजाना
रण्यपशुसुगन्ति' इति । तत्र संशयः किमाण्यानाम-
तम्भ. उत्तरार्धे एव द्रव्योन्मार्गार्थं, किं कर्मशेषप्रति-
षेधः पर्यगिरजान्तेः समृद्ध्या उच्छ्रयत्वा इति । किं
प्रातम् ? द्रव्योन्मार्गोऽयं, आलम्भश्च उत्तरार्धे एवेति ।
दुनः ? एवमुन्मार्गमज्ञानं विदधत् तस्य एवा मुक्त्वा श्रूय
वक्ष्यति । इतरथा उत्तरार्धे प्रातमनुदेत् वाक्यार्थस्य
प्रतिषेधस्य मत्ता नृपात् प्रत्ययः । श्रुतिश्च वाक्यद्वि-
यती । एव च सति देवतासंबन्धो ग्रहणे । ईशानेन्द्रिरिव
परस्वन्तः (पशुनः) आलम्भव्याः, पर्यगिरजा कृत्वा
त्यक्त्या इति । उपधानवत् । यथा, 'एतन्मत्तु साक्षा-
दद्यं, य एष चर्षी एव चरुमुपधाति' इत्युपधानार्थ-
मेव चयेह्यदानम् । एवमिहापि उत्तरार्धार्थः एव
आलम्भो भवति ॥

शेषप्रतिषेधो वाऽयं भावादिहाऽन्तवत् । ५२ ॥

आरं— कर्मशेषप्रतिषेधो वा अस्मिन् वाक्ये
उच्यते । कुत ? अर्थभावात् । 'ईशानाय परस्वा
आलभेत' इत्यस्य वाक्यस्य न कश्चिदर्थो भवेत्, यदि
उत्तरार्धार्थे आलम्भः स्यात् । कथम् ? आलम्भकाले
एवाऽऽर्युर्वीनीयात्, नेमे ईशानाय दास्यते इति ।
तस्यैव आन्ते नैव ताकलो भवति, 'ईशानाय दत्तं
प्रहीतव्यः' इति । अत्रक्षार्पणवत् अनर्थनिर्दिं वानर्थं
भवति । म एष सकल्प एवमवश्यते, यदि ईशानाय
दास्यताः । तस्मादालम्भचनेन गन्देन दानमेव विधी-
यते इति गम्यते । यथा च दानं विधीयते, तथा पर्यगि-
रजापशुवज्जीति उत्तरार्धवत् एवमुन्मार्गनीति विशेष-
निर्णयार्थं भवति वाक्यम् ।

कथं पुनरथ विरोधो विधीयते, किं काठः पर्यग्निरूपे, एतस्मिन् काले उत्सृजन्तीति । नेत्याह । नान् चालवचनः शब्दः श्रूयते । काले च विधीयमाने कालान्तर प्रतिविध्यते, नाङ्गान्तराणि । अथ किं पर्यग्निरूपवदुत्सृजन्वमिति । तद्वदि नारिन् । नहि अत्र पर्यग्निरूपभावना कीर्यते । तस्यां च तस्या पर्यग्निरूपणात् प्रज्जः एतादृशं वदार्थाः सर्वे प्रतिविध्येन्त् । कथं तर्हि ? मित्रते पर्यग्निरूपे उत्सृज्यते इति । क्रियेतस्यामवस्थायामिति, नेत्याह । चोदनादेवैतत् प्राप्तम् । एतदवस्थाः पशुचरजन्मीय इति । अत्रमाऽन्तरप्रतिषेधस्य च नादं शब्दो वाचकः । चोदकप्राप्ते हि काठे उत्सृज्यमाने कृतपर्यग्निरूपः एवासी भवति । यदि तु अवस्थायाः प्रतिषेधः स्यात्, पर्यग्निरूपान्दूषे उत्सृज्यमाने वदार्थाः प्रतिविध्येन्त् न पराजः । कालार्थैः ? पर्यग्निरूपे कृते यादृशो भवति तादृशस्याप्य इति । ननु चोदकैरेव तदङ्गोऽसी प्राप्तः । उत्सृज्यते । पुनरथ एतदङ्गवत् श्रूयते अङ्गान्तरपरिसंख्यानम् । एतैरेवाङ्गैः अङ्गानुलक्षणः । एवं चोदकप्राप्तानि परिसंख्यानान्ते, नान्यान्यङ्गानि भवन्तीति । कथमेव शब्द एव परिसंख्यानं शब्दोऽतीति चेत् । शब्दोऽतीति ब्रूमः । कथम् ? प्रत्यक्षेण वाक्येन तैरङ्गैरिवाङ्गोऽङ्गो भवति, नैवेत्यैः सह चोदकेन परेषां गती एकवाक्यता न भविष्यतीति । तस्मात् तस्मैव प्रतिषेध इति ।

पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य, संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते नोपपद्यते । ५३ ॥

भाष्यं— पूर्वसंस्थं भवति शब्दो वागप्रवृत्तिर्त्यक्तः 'आज्येन रोपं संस्थापयति' इति । यदि याग एव प्रारब्धः, ततः संस्थापयतीति समाप्तिमाहृत्यनुपपद्यते । वागस्य हीदं वागान्तरं समापत्वा गृह्यम् । यदि हि पूर्वो न यागः प्रवृत्तः स्यादुत्सृज्यमानं, न तस्य यागः समाप्त्य भवति । तत्र संस्थापयतीति नोपपद्यते । तस्यादपि रोपकर्मप्रतिषेधः ।

दुष्— 'रोपं संस्थापयति' इति (यागने) लिङ्गदशमनेतत्त्वं वारितवाचिकरूपशागम्येन ध्रुवति । तत् कथमिति ? आरण्ये तस्मैवतानुधीकं तु आरण्यं

पानीवत् कर्म । तत्रैतत् धृतं 'आज्येन रोपं संस्थापयति' इति । तत्र परिसमाधानत्वात् त्वदुत्सृज्यमानं रोपशब्दः अनुपपन्नः, तदभावाच्च संस्थापयतिरपि अनुपपन्न एव धातुः, प्रत्ययस्तु शुद्धः अवशिष्यते । रोपसंख्यानोद्भावात् कर्त्तव्योऽपि अनुपपन्नार्थ एव 'आज्येन' इति । परिक्षिप्तं 'आज्य' इति (प्रातिपदिकमाम्) । एतयोः (आज्यप्रातिपदिक-आख्यातप्रत्यययोः) संकषे (सति) कर्त्तव्यतावचनेन (आख्यातेन) मृत्पयनानामाज्यं ईक्षिततमं (कारकं) भवति 'आज्यं कुर्यात्' इति । न चैतत् केनसाज्योत्पत्तिविधानं, आनयैक्यात् । अतः प्रयोगवचनः (विधिः) उपपदान्तराभिलिखी मन्दिहितेन पर्यग्निरूपवत्कृत्यतेन पानीयतरदेन संबध्यते । तदेव मंत्रात् 'पानीवनमाज्यं कुर्यात्' इति । इत्यदेवतासंयोगाच्च यमः (यागान्तरमिदम्) । संसारोपशब्दतुलीयाना गतिमाह-) स च आरम्भत्वात् समाप्तिर्मांश, इत्यर्थत् तदङ्गत्वात् अङ्गविधारी संस्थापयत्युत्पत्तिवत् निर्बधतिवत् तीर्थे । स पशुयागात् अख्येति-कर्त्तव्यत्वात् तदनन्तरं च क्रियमाणः तस्यैव इव, इति रोपशब्दः अर्थशब्दः । तसंबन्धात् तुलीया शुचैव । (तस्मात् कर्मान्तरचोदना इति समाप्ते अधिकरणे पूर्वाधिकरणस्य लिङ्गदर्शनमनुवृत्तवत्-) रोपसंख्यानमा (साहचर्यात्) युक्ता, यदि पूर्वोऽपि याग एव । अथ (स) इत्योत्सर्गः, ततः (साहचर्याभावात् रोपं संस्थापयति इति-) न युज्यते । तद्वच्च आरण्येष्वपि (तुल्यन्यायत्वात्) इति लिङ्गम् ।

प्रवृत्तेर्यस्य हेतुन्यात् प्रतिषेधे संस्काराणामाकर्षं स्यात् तत्कारितत्वात्, यथा प्रयाजप्रतिषेधेऽहङ्गणमात्रपरस्य । ५४ ॥

भाष्यं— इदं प्रयोजनमूच्यम् । यदि शब्दो यगो विधीयते, ततः संस्थापयति कर्म स्यात् । युक्तः ? संस्कारप्रवृत्तेर्यस्य हेतुन्यात् । स प्रतिषेधे यथागते, किमिति संस्काराः विनश्यन्, यत्कारिता हि वै । यथा प्रयोजनमात्रे तदर्थमात्रं न युज्यते, यदन्यागम्यं न विन्ये । 'अन्यागमादात्तं अनुपपन्नाः' इति वचनं श्रूयते, तत्र प्रयोजन-

भाषे तदर्थमाशयं न खलते । एवमिहापि संस्कारा न कर्तव्या इति ।

क्रिया या स्यादथच्छेदादकर्म , सर्वहानं स्यात् । ५५ ॥

भाष्ये— यदा तु कर्मशेषप्रतिषेधपक्षः, तदाऽपि किं न कर्तव्यं याः संस्कारा इति । नैनदेवम् । क्रिया स्यादथच्छेदपक्षे । यागो हि तदा भवति । तस्मात् सर्वे याग-पदार्थाः कर्तव्याः । यदि न यागो भवेत् ततः अकर्म । संस्काराणां सर्वहानं स्यात् । यागान् तु तदा भवति । तस्मात् कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे सर्वे कर्तव्यमिति ।

शेष— एष प्रकृतिनामिष परस्वत्तामपि न हविष्यं यागविधेरेगमात् इत्युत्पत्तेः (दृष्टान्त-) संगतिः । आरण्यमृगविद्योपवासकः परस्वच्छन्द इति माधवः । न्यायार्थस्तु— पर्यग्निकरणकालेन पर्यग्निकृतानामुत्सर्गो ईशानाशयविहितस्य आत्मभक्ष्य तादर्थ्ये, यथा ' चक्षुमुपदाति ' इति विश्वितोपधानार्थं चरुपादानं वदत्, न तु यागविधिरिति ।

वि— ' स्वशः परस्वदालम्भो यामो वो, स्वर्गोऽग्निः ।, इत्येवमन्वयात् यागोऽङ्गराति-विधिचतमः ॥ ' १५

भाट्ट— अन्वये ' ईशानाय परस्वत् आत्मेत ' इति प्रकृत्य ' पर्यग्निकृतानामुत्सर्गो भवति ' इति श्रुतम् । तथा ' स्नाथुं पानीषतनात्मेत ' इति प्रकृत्य अन्य-प्रापि ' पर्यग्निकृतं पानीषतमुत्सर्जति ' इति श्रुतम् । तत्र उभयपक्षे आशयवत्ये तावत् देवतासतोपश्रवणात् नालम्भमात्रं विधीयते, अथिदु याग एव इत्युक्तमेव द्वितीये (२।३।८) । द्वितीयाकाशे तु न पर्यग्निकरणा न्नाङ्गरीतिविधि अपूर्वत्वकालो द्वितीयोक्तोऽपि युज्यते । तथात्वे प्राङ्गत्य पर्यग्निकरणादिधर्मज्ञातय प्रकृतौ प्रदेश-प्रकृतिपरकारकत्वेन चक्षुसश्च इह परो. प्रदेशकालेन तस्मिन्काले, अशङ्कनकार्यतया परो विधीयमानस्य कालोपरकारकत्वाभावेन अतिदेशप्रतिषेधकत्वापभवात् । तदग्राह्यं च प्रदेशप्रकृतिपरकारकत्वेनैव पर्यग्निकरणादि-श्रमैः तस्याविधेयत्वाच्च । न वा पर्यग्निकरणान्ते प्रयोग-त्यागान्तोऽन्वयविधिः, तथात्वे लग्नस्यपि अभावेन

उत्पत्तिनाक्यागतदेवतासंस्कारायापत्तेः । न च उत्प-जनिता यागान्तरं अग्राह्यतपर्यग्निकरणान्तोत्पत्तिविधिः, हृदयाद्यङ्गैः तद्विधौ पानीषत इत्येकवचनानुपपत्तेः, परो तद्विधानस्य स्वर्ग-त्वापत्तेः । अतः पर्यग्निकरणोत्सर्गात् कृपात् विमोक्षस्य उच्यते । प्रसस्यैग्यमनुवाकः । इत्याक्षेपे प्राप्ते, आश्रयभावन्यायेन पर्यग्निकरणात्ताङ्गरीतिविधानेऽपि नात्र पत्रोः प्रदेशता प्रमाणाभावात् । उच्यते तत्रैव तदेतत्तासन्नस्यैव देशस्य प्रदेशप्रकृतिनैरेव उपपत्तेः । यद्यपि नात्र निजसनादिच तत्प्राप्त्य-ग्राह्यं, तथापि पर्यग्निकरणमेव प्रदेशप्रकृतिपरकारकत्वं कर्तुं परो. प्रकृत्यस्तात्पर्यग्राहकम् । संभवति च विद्य-सनाद्यमानेऽपि परस्वत्तामशानमेव हृदयाद्यङ्गानां स्वदेव-स्थितानामेव देवतोदेशेन ज्ञानन्यायः । अतश्च अग्राह्य-कार्यपरिहाराऽनापत्तेः समरति पर्यग्निकरणात्ताङ्गरीति-विधानेन अपूर्वता ।

सङ्गत — ' रोदो विविद उच्यते । '

शंकर — ' यागः परस्वत्त्वान्नेषु । ' १५.

० आरण्यन्यायस्य स्वरूपं— ' पर्यग्निकृतानामुत्सर्ग-तुत्सर्जति इत्यन ' पर्यग्निकरणात्ताङ्गरीतिविधानं प्रत्यक्ष-विहितव्यात् ' इति । के. ० वाजपेये ' तात् पर्यग्निकृत-नारणानुसृजति, ब्रह्मसाग्न्यात्मते ' इति श्रुतम् । अथ आत्मभक्ष्यपर्यग्निकृतं विधीयते । तदा च तदुत्सर्गान्नस्य मुक्तये. ' तदादि चाऽभिर्देवत्वात् ' (५।१।१२।४) इति न्यायप्रदेशे लभ्यते । तेनात्र आरण्यन्यायाद्यसंभवात् न पर्यग्निकरणात्तामनाश्राना आहृत्तः । भाट्ट. १।१।११-

० आरण्यपशुन्यायेन सतदशोषणं. पशुनात्-स्यै पर्यग्निकरणशोषणस्या तामानवनायाः (आरण्यन्याय एव अशोक्तः) । वि. १।१।१३.

० आरण्यभोजनं सर्वपूर्णमासयो. औपवस्येऽपि आम्नात, तद् घृत्तर्पम् । भा. १।२।१।१।३०.

० आरण्यभोजनन्यायः । आरण्यभोजनन्यायवि-देहिकस्य उक्तेशोनाङ्गरीतिविधौ परोत्पत्तिना पशुसिद्धिः ॥

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि श्रुतमर्थम् । १।१।१।१।३० ॥

भाष्ये— दर्शपूर्णमासयोः आरण्यभोजनमाग्नात्
 ' यदात्थानश्रावति, तेनात्थान् (यद्गन्ताप्नोति) अयो
 श्चित्रं वा (नै इति च्छेदः) आरण्यं, इन्द्रियमेतन्नम्
 धत्ते ' इति । तन् प्रायणीयावित्पु चोदधेन प्राप्यते ।
 प्राप्तमपि सप्त कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । अन्यविधा-
 नात् । यत् दर्शपूर्णमासयोराण्यभोजनं, तत् धृत्यर्थम् ।
 सोमिऽपि एतदाग्नात्, ' पयोऽर्त्तं ब्राह्मणस्य, याम् राज-
 न्यस्य, आविधा वैदस्यम् ' इति । तदपि वृष्टवार्त्तं
 त्वात् वृष्टयन्तेन । तयोः सौमिक प्रत्यक्षं, धृत्यात्
 प्राधान्याद्यावत्त्वं कार्यम् । तेनैव च वृत्तौ प्रसङ्गात्
 सिद्धान्तमितरत्रिवर्तते ।

सोम— पानीमनस्ये प्रसङ्गसिद्धेऽपि इह न प्रसङ्गः
 इत्युचितेः संगतिः । उमयोर्द्वयर्थत्वे सति भिन्नकाले-
 नापि एतेन आपरण्य कार्यसिद्धेः प्रत्यक्षधृत्यपानधर्म-
 पयोऽनादिक्रमेण वर्तन्त्वं, न तु अङ्गधर्मोदकप्राशात्प्रा-
 थनम् ।

वि— ' आरण्यादानमस्ति चोदकप्रगितो यदि ।
 धृत्यर्थत्वेन तत् सिद्धे सोमप्रोक्तान् पयोऽनात् ॥ '

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः आरण्यदानमाग्नात्म् ।
 तदपि सोमार्थेन पयोऽन्येनैव प्रसङ्गसिद्धे' न प्रायणीयाऽऽ-
 रिपु कर्त्तव्यम् । न च तयोर्विवादीयतुत्तिजनकत्वेन कार्य-
 भेदः सत्त्वं, तयोः कल्पयुगोमित्येन आनुषङ्गिक-
 रोऽपि प्रयोजनन्यायात् प्राथम्येणैव कर्त्तव्यमित्या
 प्रयोजनत्वेन प्रसङ्गोपपत्तेः ।

गण्डन— ' नारण्यमुक्तिः कियतेऽप दाश्रीर्षी । '

शंकर— ' सोमे नैषैष्टिकं धनम् । ' १५.

० आरण्ये अरण्य समानीयम् । या. ६।३।८।२२.

ॐ ' आरब्धस्यानन्तममनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् '
 इति न्यायः । अनात्मो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धितत्त्व-
 वम् । इति पूर्वापि । के.

० आरण्ये कर्मणि अहमात्प सवने भेषजनीया
 दावधियम् । ' दो यथे इ पुत्रं वा न सवने भेषजनीयेन
 चजे ' इति । इि. ६।२।३. ० आरब्धकाम्यकर्मणः
 समातिर्निवृत्तः । चिद्वर्गाऽभिचरणे इत्म् । भा. ६।३।

३।२३-२५, ० आरब्धलौकिककर्मणः समातेर्न
 नियमः । तथाचिद्वरेण इत्म् । ६।२।४।१६-२८.

० आरण्य समाप्तिपर्यन्तमनुविष्ठतः एव फलम् ।
 मध्ये मृतस्य तु समाप्त्यभावेऽपि फलं समाप्त्यपत्ते
 ' यो वीक्षिताना प्रमीयेत अमे तस्य फलं ' इति । वि.
 ६।३।९. ० आरब्धाधीतंन प्रत्याग्नादेन प्राकृतं
 चाप्यते । यथा ' कुक्षमयं बर्हिर्भरति ' इति प्रकृतितः
 प्राप्ताः कुक्षाः ' चरणयं बर्हिर्भरति ' इति विरुद्धौ
 विहितैः शरीरौपपत्ते । घाल. प्र. १३१.

ॐ आरम्भणाधिकरणन्यायेन प्रत्यातिरिचयेण
 जगतः अमाकत् भेदाभेदविकल्पस्थानवत्त्वः । अद्वैत.
 २।४।२४२. ० स्थूलानि नूतानि भ्रष्टीकृतभूतेषु विली-
 क्यते, तन्मयं च सप्तदशकं जिज्ञं आरम्भणार्थिकरण-
 न्यायेन वन्मात्रता प्रतिपद्यते । पञ्चोत्तरणे आनन्द-
 गिरिः । न्यायस्तु— ' तदनन्त्यामारम्भणस्यारम्भः '
 (२।१।६।४४ मत्.) । तयोः कार्यकारणयोः अनन्त-
 त्वमवगम्यते । कारणान् परमाद्यैः अनन्त्यत्वं शरीरे-
 केनाभावः कार्यकारणत्वे ' वावात्कार्थं विकारो
 नामधेयं ' इत्यारम्भणार्थित्वद्वारिभ्यो हेतुम्यः इति । अथ
 कार्यकारणधोरन्यत्वमेव न्यायः । के.

० आरम्भणीया दर्शपूर्णमासकारं आरम्भणयोर्म्यं
 करोति । भा. १।१।१०।३४-३५. वर्णक २.

ॐ आरम्भणीया विकृतौ न स्यात् प्रकृतिकाल-
 मध्यस्थान्, कृता पुनस्तदर्थेन । १२।२।६।१९ ॥

पूर्वपक्षस्तम् । दर्शपूर्णमासकारमे कर्त्तव्यः
 आरम्भणीया नाम इतिवितेयः विरुद्धौ निमित्ते न
 स्यात् न कर्त्तव्या, प्रकृतिकालमध्यस्थान् । प्रकृतेः दर्श-
 पूर्णमासयोः कारः वाऽधीर्त्तं, मध्ये मत्त मत्था, प्रकृति-
 यति मत्था प्रकृतिहात्मत्वात् इति विमर्दः । प्रकृतिकाल-
 मध्यस्थान् इत्यर्थः । तदर्थेन प्रकृतिकालमध्यस्थ-
 कर्मार्थेन पुनः आरम्भणीया इत्या । तथा एतां कार-
 ङ्गीकृताने एव न विरुद्धां चरिष्यते, तदर्थेऽपि
 सिद्धेय, इति पुनः रिह्यात्तमे न चर्त्तना । पुन तन्म्यः
 पुनन्त्यर्थः । इत्या पुनः इत्या तु तदर्थेन । इति
 पूर्वः पक्षः ।

स्याद्वा, चालस्योवभूत्स्यात् । २० ॥
 वाचमः पूर्वपक्ष प्रत्ययर्थः । स्यात् विकृतिषु
 आरम्भणीया । वातस्य वातज्वीरवातस्य अरौप-
 भूत्स्यात् । वाचज्वीरवातः प्रकृतेः न दोषभूतः । कर्तु-
 धर्नोऽसौ । प्रकृतेषु दर्शश्च पूर्णमासश्च सत्यः । तथा च
 प्रतिपत्वं भिन्नप्रयोगेन विवृतीना तन्मभ्यपाता-
 ग्नात् न प्रसङ्गः । तस्मात् विकृतिषु आरम्भणीया
 स्यात् इति सिद्धान्तः ।

आरम्भविभागाच्च । २१ ॥

आरम्भणीया प्रकृत्यारम्भे इव विकृत्यारम्भेऽपि
 दृष्यत् कर्तव्या इति सिद्धान्ते देव्यन्तरपर सूत्रम् । प्रकृति-
 विकृतयोः आरम्भस्य विभागात् च विकृत्यारम्भार्थे
 आरम्भणीया पृथक् कर्तव्या । यथा हि प्रकृतेरारम्भः
 तदा विकृतिरनुगतैव, तस्मात् उभायोः विभक्त
 आरम्भः । चक्रानो हेतुसमुच्चयार्थः । के.

० आरम्भणीया सर्वप्रयोगेभ्यश्चान्तात् पुरुषार्थ-
 त्वात् तद्देव दर्शपूर्णमासारम्भे कर्तव्या । न तु प्रति-
 दर्शपूर्णमासप्रयोगम् । वि. ११।१।११ • अङ्ग चैवं
 कथं च न परिपूर्णा आरम्भणीया विधीयते । या
 च दर्शपूर्णमासपर्याप्तकालश्चक्षति । तौ च प्राक् विधानात्
 आरम्भणीयायाम् । टुप् २०।१।१०.

हे आरम्भणीयाया ज्योतिष्टोमायाङ्गभूतदीक्ष-
 णीयादिविकृतौ वाचः ॥

इतिरारम्भमयोगाद्गङ्गाभूताङ्गिर्वर्ततारम्भस्य
 प्रधानसंयोगात् । १०।१।११॥

भाष्य— अर्थात् ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
 कामो यजेत' इति । तस्य दर्शपूर्णमासप्रकृतिकामि कर्माणि
 दीक्षणीयाऽऽदीनि 'आमावेणपमेराद्वचकपालं निर्व-
 पेत्' इत्येवमादीनि । अर्थात् तु प्रकृतौ आरम्भणीयेतिः
 'आमावैणपमेराद्वचकपालं निर्वपेत्' दर्शपूर्णमासात्
 प्यमानः । तस्यैवै चर्ष, स्वरस्यते द्वादशकपाल, अष्टये
 भगिनेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, यः षामयेताच्छादः स्पामिति,
 निव्वचदेचे भगिनमामनति' (इति) । तस्य संदेहः
 हि दीक्षणीयाऽऽदिषु आरम्भणीया कर्तव्या, उत नेति ।
 हि मातं इ सर्वं मूढत् विकृतौ कर्तव्यम् । 'विधेः प्रक-

रणान्तरेऽनिदेशात् सर्वकर्म स्यात्' (१०।१।११)
 इति । एवं प्राप्ते ज्ञमः । इतिः आरम्भणीया ज्योति-
 ष्टोमाङ्गभूतात् दर्शपूर्णमासप्रकृतितान् दीक्षणीयादेः कर्म-
 रादोर्नैरतैव । (हि कारणं इ योऽङ्गारम्भः स ज्योतिष्टोमस्य,
 न दीक्षणीयाऽऽदेः । युतः ? आरम्भे हि प्रथम,
 पदार्थः स्यात्, प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्तनम् । यदि
 प्रथमः पदार्थः, स ऋत्विगानमनं देव्यन्तरोपना वा ।
 तदिह ज्योतिष्टोमस्यङ्गं क्रतोरगेंन कृतं क्व दीक्षणीया-
 ऽऽदीनामर्थं साधयति, न पुनस्तेषां कर्तव्यम् । एत-
 मेन तत् । तस्मिन् छन्दे आरम्भे तत्तद्विधयोर्धर्मः
 आरम्भणीयाऽऽद्यो ह्युच्येत । अथ प्रथमप्रवर्तनारम्भः,
 ओदासीत्यात् व्यावृत्ति पुरुषस्य व्यावृत्ता, उदा ज्योतिष्टोम
 नाङ्गं कर्तुं, असौ ओदासीत्यात् व्यावृत्तः ज्योतिष्टोमिणेन
 प्रथमेन पदार्थेन । य ततः प्रकृति आ साङ्गज्योतिष्टोम
 समाप्ते-पर्यन्त एव, न पुनस्दासीनो भवति, यतो व्यावृत्तो
 भवति । साङ्गज्योतिष्टोमारम्भेनैव प्रकृतौ दीक्षणीयाऽऽ-
 दिषु, इति ह्युच्यते एव एषामारम्भः । तस्मिन् छन्दे
 आरम्भणीयापदार्थः आरम्भसिद्धयर्थो ह्युच्येत । ननु
 अङ्गभूतस्य दीक्षणीयाऽऽदेः अन्य आरम्भो जात ।
 नेत्याह । ऋत्विगानमनं देव्यन्तरोपनादि वा प्रथमं
 पुरुषस्य प्रवर्तनं आरम्भः । प्रथमं प्रकृतौ ज्योति-
 ष्टोमार्थमेव । अन्तरे अन्यः प्रथमः पदार्थो दीक्षणीया-
 ऽऽदेर्जातः इत्युच्यते, तथापि न तस्य आरम्भणीया
 प्रकृतौ उच्यते इति । तस्मात् अङ्गभूतात् पदार्थात् आ-
 रम्भणीया निरन्तरं । अर्थात् च दीक्षणीयादेव ज्योतिष्टोमे
 आरम्भार्थः सिध्यति । एवं हि श्रूयते, 'आमावेणप-
 मेराद्वचकपालं निर्वपेत्' दीक्षिष्यमाणः, अग्निः गर्गा
 देवताः, विष्णुर्गन्तः, देवताश्चैव गर्गं चारभते, अग्निः
 प्रथमो देवतानां विष्णु परमः, यदाप्रायेण्यश्चेकदश-
 कपालं निर्वपति देवताश्चैव यथा चोभयतः परिव्यापयन्त्ये'
 इति ।

टुप् — (दीक्षणीयाऽऽदीनामपि अक्षयेतारम्भः ।
 यदि अनारम्भानि तानि कर्तुं शक्यन्ते । तस्यन्तु निमित्त-
 सद्भावात् कर्तव्या आरम्भणीया, इति पूर्वः पक्षः ।
 सिद्धान्तमाह—) यदि संनक्त आरम्भः, (०

तावत्) ज्योतिष्टोमस्य, न दीक्षणीयाऽऽदीनां (पृथक्) सकल्योऽस्ति । अथ औदासीन्यात् प्रच्युतिः (आरम्भः) साऽपि तस्यैव, प्रसङ्गेन दीक्षणीयाऽऽदीनाम् । (अथायमन्व्यः इत्यादिभाष्योक्तं चोद्यमाह—) ननु अन्व्यन्वाधानं प्रथमः पदार्थः । (तत्र स्वयं तावत् परिहरति—) तदपि तस्यैव, प्रसङ्गेन (तु) दीक्षणीयाऽऽदीनाम् । यथा प्राप्तङ्गिरेषु न चरोतिष्मती, एवमारम्भणीयाऽपि । (भाष्योक्तं परिहारमाह—) न च प्रकृतावपि अन्व्यन्वाधानं प्रथमं, (किं तर्हि) पाठेनैव च प्रथमं, (ततोऽपि—) पूर्वं किमप्यन्वयं कर्मान्तर अस्याः (प्रङ्गेनः) प्रथमः पदार्थः प्रणयनम् । तस्य (अन्व्यन्वाधानस्य) प्रकृतौ नेषं (आरम्भणीया) अहमावेन दृष्टा । अष्टश्लोकाश्च पदार्थाः कृष्यन्ते । यथा यूपाङ्गनाभ्ये संक्षामा न कृष्यन्ते, एवं दीक्षणीयाऽऽदिषु आरम्भणीया (न कर्तव्या) । ' अथि च दीक्षणीयैव ज्योतिष्टोमे आरम्भार्थः सिष्यति ' इति अनुक्तोऽयं (भाष्य—) ग्रन्थः । (कथं ?) पुरुषस्यारेण (सत्यादारेण ऋतोः) एषःरोति दीक्षणीया (न तु आरम्भार्थतया) । न चास्याः वचनमस्ति आरम्भणीयाकार्ये वर्तते दीक्षणीया इति (अत्रच्ये देवौ) । दीक्षान्वनं (तु) अस्याः (प्रणयनं) उत्पत्तिराशयेनैवावगम्यते । (यस्मात् उत्पत्तौ निश्चयं वाप्यर्थे) तस्मात् आरम्भणीयाऽऽदीनां अर्थवादः (' देवतास्यैव न सं चारमते ' इति) ।

शा— ' कर्तव्या चोदकपात्रास्ति प्राप्तेऽभिधीयते । अह्नभूतादिष्वं लुप्रद्वारत्वाच्च प्रवर्तते ॥ आरम्भयमानेषु ह्यरुहंकारार्थेयमिष्यते । नारम्भो दीक्षणीयाऽऽदेः प्रधानाऽऽभिहितः ॥ '

सोम— शरति धनमगन्तु देवताऽऽदानस्य वाप्येऽपि दीक्षणीयाऽऽदीनामपि अनुपेववशात् पृथकारम्भ-सङ्गत्वेन शरतिधारात् आरम्भणीयायाः न वाच्य इत्युच्यतेः संसतिः । सूधार्थंस्तु— आरम्भयोरेष्टिः दीक्षणीयायाः (सहासात्) निश्चयं (दीक्षणीयाऽऽदीनां आरम्भणीया न कीत्या इत्यर्थः), आरम्भकारकत्वात्,

आरम्भस्य च प्रधानस्योपात्तत्वात्, अत्रेयु (दीक्षणीयाऽऽदिषु) एवम् आरम्भमावात् इति ।

वि— ' आरम्भणीया शोकाङ्गदीक्षणीयाऽऽदीनां न वा । अन्योपादादिभ्यो, इत्यः स्यादारम्भद्वार-लोचनात् ॥ '

भाट्ट— अन्वारम्भणीया किं ज्योतिष्टोमायद्भूत-दीक्षणीयाऽऽदिषु वसिदेवामृतपा कर्तव्या, उत सुन्दारकृत्वात् निर्वन्ते इति विन्त्याया, ' कर्तृभेकारादात् दर्शपूर्णमासारम्भाङ्ग इत्यसिद्धिः ' इति खिन्त्वात् । आरम्भस्य यदि अन्वाधानादित्यः प्रथमः पदार्थः, यदि वा वृत्तिकारकतात्प्राप्तत्वात् अभ्यवसायरूपः संकल्पः, सर्वथा तस्य दीक्षणीयाऽऽदी सत्त्वात् कर्तव्येव अन्वारम्भणीया । यदि तु नवमोक्तरीत्या (१११११) अपहृतनवममेवारम्भः तद्विषयत्वात् पदार्थेषु आरम्भस्यप्रयोगः, तदा नवमोक्तरीत्यैव दर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोदेवताक-प्रवृत्तिभेदावगतकालीन-तदवच्छिन्नोदेवताकप्रवृत्ति-विषयत्वं, अन्यस्य नवमोक्तरीत्यैव तुर्वचत्वात् । अपरपद-कृत्यान्वयि तस्य चोक्त्यानि, तदाऽपि तस्य दीक्षणीयाऽऽदी सत्त्वात् अन्वयिहृत्तिषु इव कर्तव्येव सा । तथाहि, दीक्षणीयाप्रथमप्रयोगवृत्तिनदीपरदार्ये अस्ति दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोदेवताकप्रवृत्तिविषयत्वं, ' दीक्षणीया मे जायता ' इत्याकारकेच्छरीर तद्विषयप्रवृत्तेर्जायमानत्वात्, तदानीं तादृशप्रवृत्तत्वात् अत्रात्वेन उक्तविषयसंज्ञासमानास्तीत्याशयः । अत्रथ ' दीक्षणीयाया ११११ ' इत्येवविषयसंज्ञात् पूर्वमेव कर्तव्या अन्वारम्भणीया । इति प्राप्ते, ' दीक्षणीया मे जायता ' इत्याकारकेच्छाऽनुपपत्तावपि ' भाष्ये ज्योतिष्टोमे (मे) जायता ' इत्याकारकेच्छात् एव ' दीक्षणीयाया यस्ये ' इत्येवविषयसंज्ञाविषयप्रवृत्तवृत्तेः समवेन तादृशसंज्ञासंज्ञात्प्राप्तत्वात् दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोदेवताकप्रवृत्तिविषयत्वात् । सा हि साऽऽयमस्ति इत्यात्, न तु दीक्षणीयात्प्राप्तविषयः । अत्र सन्वयवृत्तौ दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोदेवताकप्रवृत्तत्वात् तद्विषयभूतस्य उक्तविषयसंज्ञास्य निवृत्तवृत्तिविषयत्वात्वेन सर्वज्ञानेन न अन्वारम्भणीया । अत्र एव ' अत्रेव ज्योतिष्टोमेन

यथे ' इत्येवंविधमाहासकस्यविषयप्रवृत्तौ च यस्तुतो दीक्षणीयाविषयकेऽप्यज्ञापयता दीक्षणीयेद्विद्वत्तत्त्वेन तसंज्ञत्वात् पूर्वमेव दीक्षणीयाऽऽद्यज्ञत्वेन ता यथा इत्यप्यासत्, तत्रिच्छयाः 'साद्यो ज्योतिष्टोमो मे जायता' इत्याकारकत्वेन साङ्गत्वेन रूपेण दीक्षणीयाविषयत्वेऽपि दीक्षणीयात्वेन तद्विषयत्वामवात् । अतो दारुणार्थ-लोपान् न ज्योतिष्टोमारम्भे, न वा दीक्षणीयाऽऽरम्भे, वा यथा इति सिद्धम् । विस्तरेण च एतदस्माभिः नवमे एव (१।१।११) निरूपितम् ।

मण्डन— ' नारम्भणीयेति च दीक्षणीये । ' ४.

शंकर— ' सोमेऽद्यात्प्रमवाणम् । ' ५.

ॐ आरम्भणीयायाः दर्शपूर्णमासविकृतिषु सौर्यादिषु पुनस्तुष्टानम् ॥

आरम्भणीया विकृतौ न श्यान् प्रकृतिकालमध्य-त्वान्, कृता पुनस्तदर्थेन । १।२।१६।१९ ॥

(अत्र भाष्यके सूत्रान् प्राक् अवतरणत्वेन ' अत्रा-द्यङ्क्ते ' इति सुदितम् । कलत्राद्युपसृक्ते विाळकृतीयेऽपि च इदमस्येव, परन्तु पूर्वसूत्रमाध्यन्ते सुदितम् । पूर्वध्रुवे च निर्योते इभाशब्दः आम्ब्यापानं च कर्तव्य इत्युक्तम् । तदुत्तरं च आरम्भणीयाविचारः । एवं सति ' अत्रा-द्यङ्क्ते ' इति पदद्वयं पूर्वं उत्तरत्र च सर्वथा असं-गतमेव । अस्माभिस्तु तत् पदद्वयं त्यक्तमेव ।)

भाष्यं— वैज्ञेयु कर्मज्ञ दाशोषोऽंगसिकारम्भ-णीया कर्तव्या, उत नेति विचारे न कर्तव्या इत्युच्यते । किं कारणं ? प्रकृतिकालमभ्यन्तम् । प्रकृतेः दर्शपूर्ण-मासयोः कालः । ' यावन्वीर्यं दर्शपूर्णमासव्या गजेत ' इति । तन्मध्ये वैज्ञानि कर्माणि पठन्ति । कृता पुन-स्तदर्थेन । कृतस्य वायव्यविकल्प प्रयोगत्वात् आदौ कृता आरम्भणीया । ' नष्टदाऽऽरम्भमंशेवादेकः पुन-रारम्भो यावन्वीर्यप्रयोगात् ' (१।१।१०।३५) इत्यु-क्तम् । एवं तैव देवा मण्डान् कर्मा साधयिष्यतीति । तस्मान् न तेषु भेदः स्यात् ।

स्यादा, कालस्यास्येवभूतद्वारात् । २० ॥

भाष्यं— स्यादा विकृतिषु आरम्भणीया । कृता । शोदयेन प्राच्यते इति । ननु प्रकृतिकालमध्य-

यातात् प्रवृत्तये इत्युक्तम् । न यावन्वीर्यकालः प्रकृतेः संप्रभूतः । कर्तव्यमोऽसौ इत्युक्तं ' कर्तव्यां श्रुतिर्भो-गात् ' इति (२।४।१२) । सोऽसौ कर्तव्यमो नियमः, तस्यायं कालः । प्रकृतेस्तु दर्शश्च पूर्णमासश्च कालः । तस्मात् दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य तत्रमध्ये पठिता विकृत्याः, अतो न तासु आरम्भणीया प्रवृत्तये । अन्यथा कृत्वा दोष लक्षः, अन्यथा परिहारः । दाशपूर्णमासिनो वा-यव्यकालः इति कृता दोष लक्षः, नैवमिहः इति परिहारः । पशान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ।

आरम्भविभागाच्च । २१ ॥

भाष्यं— विभक्तः प्रकृतिविकृत्योरारम्भः । यदा प्रकृतेरारम्भः, तदा विकृतिरुपपन्नैव । अ हि कालेन निमित्तेन वा योग्यते । अतस्तस्याः प्रकृत्यारम्भे नारम्भः । आरम्भभेदाच्च तद्विधिसाया आरम्भणीयायाः भेदः स्यात् । तस्मात् स्यात् विकृतिषु आरम्भणीया ।

सोम— पूर्वमेव इहापि प्रवृत्तः इत्युक्तिः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— आरम्भणीया विकृते न स्यात् प्रकृतेर्वावन्वीर्य प्रयोगत्वया विकृतौनां तत्कालमभ्यन्तरेण प्रकृत्यर्थे कृताया एव तस्याः विकृतिषु प्रवृत्तमभ्यन्त-इति ।

वि— ' आरम्भणीया सौर्यादेौ नोत स्या, न प्रयोगात् । कस्यार्थं न प्रयोगार्था क्ववारम्भे ततो भवेत् ॥ '

भाट्ट— नात्रैकविंशत्योऽप्येकतया आरम्भणी-यायाः दर्शपूर्णमासमाह्वानत्वात् विकृत्यापि अति-देशेन तदारम्भान्तरप्रवृत्तेः कर्तव्यैव अन्वारम्भणीया । न च तस्याः सकृत् कृत्या एव प्रकृतेः सर्वप्रयोगोक्त-पठितान् अन्यदर्शपूर्णमासप्रयोगं यावत् इत्यन्वयान्तर-वशान्तरप्रतीतेः तन्मभक्तिपगामविकृतिष्वपि उपकारकत्वे-पपत्तेः एवमिदं सिद्धम्, अस्याः दर्शपूर्णमासमाह्व-भूतायाः द्वितीयातिप्रयोगान्तरात् । विस्तरेण वाय-व्ये नवमे एव निरूपितः । सर्वप्रयोगाह्वं वदतां सन्ध-रत्नकारादीनां च सर्वं निरूप्यम् । अतः अन्वारम्भ-णीयाजन्तस्य उपनरस्य उक्तविचारम्भे कृते एव नासात् अन्यदर्शपूर्णमासप्रयोगे यावत् अन्तरान् प्रयोगान्तरात्

तत्तद्विकृत्यारम्भमाद्रतयाऽपि अन्वारम्भणीया पृथगेव कार्याः । तन्त्ररत्नकारादीनां तु तस्याः सकृत् कृतया एव सर्वप्रयोगाङ्गत्वं इच्छतां विकृतौ प्रसङ्गमितिः अनिवायेव ।

मन्डन— ' आरम्भणीया विकृतौ ' स्यात् ।

शंकर— ' आरम्भणीया विकृतौ । '

ॐ आरम्भणीयायाः राजसूयगतानुमत्यादीष्टौ चाद्यः ॥

प्रधानाच्चागम्यसंयुक्तात् सर्वाऽरम्भानिचर्तवान्भ्रत्वात् । १०।१।३५ ॥

भाष्यं— अस्ति राजसूयः ' राजसूयेन खाराज्य-
धामो यजेत ' इति । तत्र इष्टि-पशु-सोम-दर्शिशोभाः
प्रधानभूताः । ऐष्टिकेषु अनुमत्यादिषु संदायः किं
आरम्भणीया कर्तव्या, नेति । किं प्राप्तं ? कर्तव्या ।
' विधेः कारणान्गरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ' (१०।
३।११) इति । एवं प्राप्ते ज्ञानः । प्रधानाच्च अपर-
प्रधानसंयुक्तात् निचर्तितुमर्हति । कुतः ? सर्वाऽरम्भा-
येन तत्र ज्योतिष्टोमः समागतायेत 'अग्निष्टोमः प्रथम-
माह्रति ' इति । स प्रकृतानां प्रधानानां एकैकस्य
सन्नेष समागतौ भवितुमर्हति । एकैकस्य हि
अत्र प्रधानस्य तन्नेष साधारण प्रकरणम् । तेन अनु-
मत्यादीनां आरम्भायै विद्मः, न आरम्भणीया भवितु-
मर्हतीति ।

दुप्— ' सर्वाऽरम्भायेन तत्र ज्योतिष्टोमः समागत
वते ' इत्युक्तं (भाष्ये) । कर्ष ? ज्योतिष्टोमः श्रव्या
फलेन संवप्यते । न सोमयागैस्तं तुवता यिना वप्यते ।
अनुमानाप्रति कार्यावतिप्रमाणं न विद्यते । तस्मात्
अयुक्तं प्रत्याख्यानविधानम् । अर्थेतेन एव वक्तव्यः ।
ननु ' नित्यवचनं सर्वप्रयागार्थं, एतन् प्रधानकारिणीनां
आरम्भणीया भवितव्यमिति । वक्तव्ये । तथापि तु
अवाहृतवार्थत्वात् निरुक्तिः, यथा न्यायदर्शनेषु
प्रोक्तमत्र (निरुक्तिः) ।

सोम— भाष्यकारेण उच्यतेप्रकरणे ' अग्नि-
ष्टोममते आह्रति ' इत्यारम्भणीयासर्वे अतिष्टोमविधा-
नात् न्यायभावात् शक्यः इति विप्रतित्वात् । तदुक्तं,
उच्यतेप्रकरणे कर्मविधिरततः तत्रत्येन प्रत्याख्यान-

भावात् । तस्मात् द्वालोपादेव प्राण इति वार्तिककारेण
सिद्धागतं, तदेव ग्रन्थकारेणामि (छा.) उक्तमिति
श्वेयम् । सूत्रार्थगतु-सौमिकसंयुक्तात् ऐष्टिकात् प्रधाना-
दपि आरम्भणीया निकर्तत सर्वारम्भायेतया अग्निष्टोमस्य
विधानेन आरम्भणीयाया अनङ्गत्वात् इति भाष्यकारपक्षे ।
वार्तिककारपक्षे तु सर्वेषामारम्भस्य साधारण्येन
ऐष्टिकासाधारणाङ्गस्याभावात् इति ।

वि— ' सा किमस्यनुमत्यादी न या, ऽन्वित्यसंयु-
कमात् ।, संयुक्तोपक्रमो नेष्टेर्द्वान्प्रयोगश्च सा भवेत् ॥ '
छा आरम्भणीया ।

भाट्ट— यत्र राजसूयादौ इष्टिपशुभूमिणि प्रधानान्येव
अन्यप्रधानसंयुक्तानि, तत्र सत्यपि तेषां प्रधान्ये ' तत्त-
दिष्ट्या यथे ' इत्यादिउक्तस्य ' तत्तदिष्टिर्मे जायता ' इत्या-
कारकेच्छामन्तरेणामि ' राजसूयो मे जायता ' इत्या-
कारकराजसूयप्रकारकेच्छामन्त्यनुमत्याऽपि उक्तमित्यम-
वेन नत्तदिष्टिनाञ्चिज्योदेइत्युक्तप्रवृत्तिविपर्ययाभावात्
न तत्त. पूर्वं तावदारम्भणीया । न वा ' राजसूयेन
यथे ' इति महासंस्कृत्यात् पूर्वं, तस्यापि राजसूयत्वात्-
चिज्योदेइत्युक्तप्रवृत्तिविपर्ययेन तत्तदिष्टिनाञ्चिज्यो-
देइत्युक्तप्रवृत्तिविपर्ययाभावात् । नहि राजसूयस्यं दर्शपूर्ण-
मासनिष्ठमहुतितानिर्कृतवित्तिहृतिताऽवच्छेदकं, तस्य
सोमयागेऽपि सत्येन अतिप्रकृत्यात् । अत एव यत्र
चातुमासयादौ भागवत्यादौ वा नातिप्रकृतं चातुर्मास-
त्वादि, तत्र प्रतिपत्तं विधानविद्येयकृत्येन सत्यपि, तस्य
उदरेत्ताऽवच्छेदकत्वे न कश्चित् कृतिः । यद्युक्तानु
प्रकृतस्य दर्शपूर्णमासस्य नोदरेत्ताऽवच्छेदकं अपि तु
आग्नेयवादिर्कस्येव, कानैक्यानु तन्नेष करणम् । ' दर्श-
पूर्णमासस्य यथे ' इत्यत्रापि च ' आग्नेयदिग्निर्धये '
इतिगार्थः । तत्रच विद्वानपि चातुर्मासयादौ तत्तदाग-
रायेन उदरेत्ताऽवच्छेदकं, कानैक्यानु तन्नेष करणम् ।
' चातुर्मासस्येव ' इत्यस्य च ' तत्तदाग्नेयस्ये ' इत्ये-
वार्थः इति न कश्चित् विरोधः, अन्त्यात्र महादेय
तदाग्नेये अन्त्यारम्भणीया । प्रवृत्ते तु सत्यपि तदा-
दिदिग्नेः उदरेत्ताऽवच्छेदकत्वे तदाग्नेयकारेणैव
उदरेत्ताऽवच्छेदकत्वात् तदाग्नेयारम्भणीया । प्रवृत्ती हि

पदात्तर निगदभ्याख्यातये भाष्येण दर्शयति-) अम (भाष्य-) अथ ' अथापि प्रथम प्रवर्तन (अथ ' जायान) आरम्भ, तथापि प्रथमप्रवृत्तेन (इति भाष्यमुक्ते पाठ । आरम्भणीयान्यायप्रवृत्तेन इति दुष्-रतयो माध्यपाठ) सर्वे प्रयोगा वृत्ता मारित इति ।

(भाष्यकारेण पुनर्न्यायान्तर इत्न पूर्वधारति तोषात् । तमपरिनोध दर्शयन् वार्तिककार पूर्वभाष्यात्न रूपयति-) नैतदुक्तम् । कालो नाम निमित्त (कर्मण, तेन) स कर्म प्रयोजयति । प्राक् पौर्णमासीरागन् कर्म न प्रयुज्यते, निमित्तभाष्यात् । तत् (न निमित्त) एक (एव) प्रयोग प्रयोजयति (न प्रयोगान्तरम्) । पुरुषश्च पूर्वविवक्षा (ओदासीय) उक्तिरा न तत्र एष (निमित्तात्) संकल्पमप्यवसानं वा करोति । तस्य (अप्यवसानादि) एकस्य (एव प्रयोगस्य) न द्वितीयादे (निमित्ताभावात्) अपि च इतिक्रम भूता प्रयोगेण प्रयुज्यते, न कर्मणा (कर्मसम्प्लेण) । प्रयोगोद्देश्य भेद (इतिकर्तव्यताया) । यदि च कर्मण प्रयुज्येत, तथा कृति प्रयाजानामपि कर्मफलत्वात् सप्रदेव प्रयोग म्यात् । न नैतद्विदम् । यदुक्त आधान इत्या उक्तेः सन्त्ययसि, पर्यगिपवणि मया दर्शपूर्णमासी कन्थी (इति) । स च (सक्त्वा) सर्वप्रयोगाणा मद्यनामपिदोषात् इति । अत्रोच्यते । सर्वप्रयो गाणा सकल्प एव न प्रयोजेति, निमित्ताभावादि युक्तम् । (ननु आधानानन्तर सर्वसाधारण सकल्पो मयन् नाप शोऽ रात्रयो, अत आह-) विद्वाथ अधिष्ठयते । न च जानाति ' नित्यानि मया कर्तव्यानि, काम्यानि च पन्थापिना (यदि पन्थार्थं भविष्यापि ' इति ज्ञान भास तदा भवति, न तु तरेण सकल्पयति) । गोऽसौ अन्य पुरुषस्य आध्यातुत्तरात् संकल्प (इति चरो चने) स संकल्प इति, न (परमावैत) प्रयोगाद्गम् । वृत्तात् इदमभोगन (नकाराणम्) । अत (भाष्य कारेण न्यायान) अन्यत् क्रियते ।

(अन्यत् नकाराणमात्र-)

इष्टवायुत्तौ प्रधानतयापर्वेत्वारम्भणीया । ५।११
११।१४ वर्णक २ ।।

(एत वृत्तिप्रवर्तनेन अधिष्ठान न्यायत्वात् तथापि तोषात् नकाराणान्तर क्रियते । इति)

भाष्य-एव वा । वस्तु प्रथम पदाथ आरम्भ इति, तेषु मूलतः किं दर्शपूर्णमासयो आरम्भमाणयो आरम्भ णीया प्रथम पदाथे सम्बन्ध करोति, उन पुरुषस्य आरम् भणस्य प्रथम दर्शपूर्णमासयो प्रवर्तमानस्य आरम्भशीरा न्तरेण आरम्भणस्योक्त्त करोति । किं प्रायः ? दर्शपूर्णमासयो प्रवर्तनात् तयो आरम्भे म्यात् । पुरुषसत्त्वे च तस्य विवक्ष्यम् । तस्माद्दर्शपूर्णमासार्भे । एत चेत् आरम्भ भेदात् इष्टवायुत्तौ प्रथारम्भ स्यात् । यथा प्रयोगादुत्तौ प्रयाजा ।

दुष्- ' दर्शपूर्णमासकारण्यमान ' इति गवन् कर्तारमभिधत्ते, तत्र संशय विचारमहात्त्वं दशपुत्र मात्तान पदाथे (अथवायावात्) अभिधत्ते, अ (दर्शपूर्णमासो) अपवृत्तस्य (पुरुषस्य) प्रवर्तन (आरम्भशब्दोऽभिधत्ते इति । तत्र) पूर्ववत्कर्तार मयते, यद्यपि अथ (दानन्) कर्तारमभिधत्तव, तथापि फलकल्पनामयात् आरम्भणीया न पुरुषार्था, किं तु त्रयार्था । (पुरुषार्थे हि फल कल्पयित व म्यात्) न तर्था चेत् प्रतिप्रयोगप्रवर्तते (इति) ।

भक्तु वाऽऽरम्भनयोगादेक पुनरात्मनो यायकजीरप्रयोगात् । ३५ ॥

भाष्य- सवन् वा भविष्यति । तुन ? पुरु षारम्भप्रयोगात् । पुरुषे दर्शपूर्णमासी आरम्भमणे विधीयते । तुन ? निर्विकल्प इति हि भुक्त्वा कर्तृकर्मण क्रियते । तत्र पुरुषप्रयत्नवचन विवक्षितस्यार्थे भवति । इत्यथा पदाथमात्रे विवक्षिते कर्तृ प्रयत्नवचन अधिष्ठ यिन स्यात् । प्रयोगवचनप्राप्तमेव अनुवृत्ते । वस्तु कर्तृ सकृदे एव कल्पयित व, तत्र कल्पयितव्यते । इत्यारम्भ णीयाक पुरुष प्रयोगवचनेन द्वीष्यते । एव चेत् एक क्तिरेवार्भमे इत्यारम्भणीयाके इत्ये पुरुषे तन्मप्रयोगत्वात् प्राक्श्रीर प्रयोगे इत्यारम्भणीयाक पुरुषो भवति । प्रथम दर्शपूर्णमासी आरम्भमाण इत्यारम्भणीयको ज्ञात । द्वितीयादिप्यपि प्रयोगेषु दर्शपूर्णमासी आरम्भ मान इत्यारम्भणीयाको ज्ञात इति तोष्य एव मतिष्यति ।

अथोच्यते, समानेऽहनि आरम्भमान इति भवति । न च द्वितीयादियु प्रयोगेषु समानेऽहनि कृता रम्भणीयाः असौ इति । अत्रोच्यते । द्वितीयादि-
घृषि प्रयोगेषु समाने एवाहनि दर्शपूर्णमासौ आरम्भ-
मान असौ कृतारम्भणीयासौ जात इति योग्य एव
भविष्यति (तस्मात् सकृदेव आरम्भणीया) ।

दृष्टु- विद्यातम्- दर्शपूर्णमासरम्भयोग्यं मुख्यं
तुर्वती (आरम्भणीया) ऋतुना यजते । अथि च य
(आरम्भमान इति) ज्ञानत्वा मुख्यं उक्तं, तस्य
निपरितर्गमानस्य (निर्वैषेत्) इत्यनेन आरम्भणीया श्रुत्या
(ज्ञानत्वा) प्रतिपाद्यते । इतरथा (यदि येनत्क वषां
आरम्भणीया) ज्ञानत्वं अनधिकं स्यात् । (कथं ?)
निर्वैषेत् इति उच्यतेऽपि आरम्भणीया कचर्था भव वेव ।
(कथमित्याह-) महाप्रयोगत्वेने (दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत
इत्य) यो भाववचनं, तेन विधानं (ग्रहणं) भवि-
ष्यति (प्रकरणात् । प्रकृते किमाशतं गदात्-) सा च
वद्वि (प्रयोगात्) क्रियमाणा मुख्यमारम्भयोग्य
करोति । तस्य च (आरम्भस्य) एकत्वात् न शक्यते
अस्याय (मुख्यं) प्रयोगस्य शेषं, अस्य नेति अथल
माणविशेषत्वात् सर्वप्रयोगाणाम् । यदि च (दर्शपूर्ण-
मास-) तत्रामध्ये क्रियेत, तथा सति यस्य (प्रथ-
शरत्) त न, तस्यैव योग्यं करोति, नाचरय इति (गन्ते
विशेष, न चैरमक्ति । अथयमाणविशेषत्वात् सृष्टु-
इत्यैव सर्वप्रयोगकरोति इति नारात्वीया) । ननु
सृष्टु समानेऽहनि उपर्यमाणत्वात् नस्यैव (प्रथ-
शरत्) समानेऽहनि आरम्भणीया क्रियेत, तज्जेव मुख्य
योग्यं करोति इति यजते विशेष । उच्यते । तत्र
भाष्यकारस्तावत् इदं चोय ' द्वितीयादिघृषि प्रयोगेषु
समाने एवाहनि दर्शपूर्णमासाधारम्भमानोऽसौ कृता
रम्भणीयासौ जात, इति योग्य एव भविष्यति ' इत्य-
नेन प्रायेण निराकरोति । अथ तु अत्रथा निराकृतम् ।
समानेऽहनि चोच्यते इत्येतत् न शक्यते । भविष्य-काल-
गाम्भ्ये अथ (सृष्टु) उच्यते । ननु सृष्टु अन-
पानमविष्य सम्येपत्ता अथ वाप्ये । (अथ अत्रत्वे
एव भविष्यति) । उच्यते । नैतत् मुख्यम् । यदि तु उ-

अनद्यतने विधीयमानं सृष्टु अवाधमाना आमानं न
रुमेत, ततो वाधेतापि । अथमानाभमानोऽपि सृष्टते एव
(आमानम्) तस्मात् वाच्ये । तस्मात् सृष्टु अनद्य-
तने अत्रत्वे च, उत्रप्रत्ययसु अनद्यतने एव । (यदि
च अत्रत्वे एव सृष्टु स्यात्, तत्र भविष्यच्छब्दोऽपि
सृष्टन्तत्वात् अद्यतने एव प्रसुच्येत, तत्र ' भविष्यति
अनद्यतने ' इति नामानाधिकरणं न स्यात्) न च
' सोमेन पशुमाणोऽग्नीनादधीत ' इत्यनेन एतत् उच्ये,
तत्र आधानं कृत्वा सोमेन आयेथ (ऋतुमि) पश्यते,
(तत्र) ' सोमेन पशुमाणोऽग्नीनादधीत ' इति यदि
एतत् (गाम्य) आनन्तर्यं न कुर्यात्, ततोऽन्यथकमेव
स्यात् । तस्मादनेन आन तर्षं विधीयते । यद्यपि सृष्टु-
सामायेनोपत्र, तथापि सोमाधानानन्तर्यमाभ्यात्
(लक्षणाया) अद्यतने कल्पते प्रमाणात्सकृत्वात् । इह
तु नास्ति प्रमाणं येन अत्रत्वे कल्प्येत । तस्मात् सामा-
येनोपच्यते । (तेन समाने अहनि इत्यत्र प्रमाणाभावात्
नहि प्रयोग क्रियमाणा आरम्भणीया सृष्टु इत्येव अथल-
माणविशेषत्वात् सर्वप्रयोगाणामुपर्येष्यति इति नार्त्तवि-
गम्या । अनादिस्या अथथा यत्कल्पमिति न ना आह-)
अथवा दर्शपूर्णमासौ (आरम्भणीयाया) निमित्तत्वे
भूयते आरम्भमयुक्तौ । तत्र (अट्टिगात्) समाने-
ऽहनि दर्शपूर्णमासौ आरम्भणीयासुक्तौ कर्त्तव्यौ (प्रार-
भ्यथौ) एव (आरम्भनारेण) आरम्भणीया प्रथम
प्रयोग अपेक्षते द्वितीयश्चैरम् । तत्र त्दि (प्रयोगात्)
क्रियमाणाया सोऽसौ (दर्शपूर्णमास-) आरम्भानन-
फलं (यस्मिन् आरम्भणीया कृता), स तस्यै
(प्रयोगेषु) विष्यते । (यथमित्याह-) ति (दर्श-
पूर्णमासौ) आरम्भमाणेन आरम्भणीया अद्यतने न कृता,
येन पुन क्रियेत । न च प्रयोग अत्रत्वेन अशक्यं,
दर्शपूर्णमाससकृदभ्यन्तात् (दर्शपूर्णमासाभ्यां प्रथमा दि
इयं भूयते, न प्रयोगारम्भान्नतरा) । तस्मात् (आर-
भ्येकत्वात् तद्वारेण सृष्टु इत्येव सर्वप्रयोगाणामु-
पर्येष्यति इति) सृष्टु कर्त्तव्यं । एवं च गाम्ये नैव क
सिन्, प्रयोगान्तरादात् (कर्मणे नैदानमात्) ।

शा—‘आवृत्तौ हि प्रधानानाम्नावृत्तिरसंज्ञया ।
दर्शाद्यद्गमिथं तस्मान्नावृत्तं प्रयाजवत् ॥’ उच्यते ।
‘आरम्भद्वारकं श्वेदवर्द्धं साधारणमथ सः । तस्य
साधारणत्वेन साऽपि साधारणी भवेत् ॥’

द्वितीये वर्णके तु—‘पुरुषार्थव्यवक्षेऽपि फलवत्प्रतिः
प्रसज्यते । तेनाभ्याधानमेव स्यात् स ह्यारम्भो-
ऽनयोर्वैतः ॥ तस्यावृत्तौ तद्वृत्त्यादेवाऽव्यावृत्ति-
मद्भवेत् । प्रधानवशात्प्रतिस्वादेवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥
न त्वस्वारम्भशब्देन पदार्थः कश्चिदुच्यते । यदेव
ह्यप्रवृत्तस्य फलुत्सार्थं प्रवर्तनम् ॥ तत्रार्थं वर्तते शब्द-
स्तद्योगात् पदार्थयोः । आरम्भ्यमानशब्दस्तत्फलुः
श्रुत्यैव वाचकः । छद्मत्ययोऽपि श्रुत्यैव तदर्थ-
स्याभिधानकः । आद्या प्रवृत्तिरेकैव, बहुषो नैकस्य
कर्मणः ॥’ तस्मादाारम्भणीया नावृत्ते ।

शेष—आरम्भप्रवृत्त्या चिन्ता इति संगतिः ।
‘दर्शपूर्णमासाकारस्ये, तास्या वाक्यीं यश्ये’ इति
याज्ञिकोक्तौ संकल्पो न न्यायभूः कः ।

वि—वृत्तिकारमते ‘प्रतिप्रयोगमारम्भप्रवृत्तिरिति
न वाऽन्यथौ । अत्रान्येन, न तत्सर्वधर्म आधानम्
भवेत् ॥’ भाष्यमते ‘अनाधानान्नमात्रम्भे यदा
पुरुषस्रष्टतिः । फलवत्त्वादादिभ्यो, अन्य. पुंयोगच्च वृथक्
फलम् ॥’

भाट्ट—दर्शपूर्णमासयोः ‘दर्शपूर्णमासात्पारम्भ्यमानोऽ-
न्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपेत्’ इति श्रुतम् । तत्र न
तावदिय प्रकृत्यात् प्रयाजादिवन् साक्षात् स्वधर्मा,
‘दर्शपूर्णमासादारम्भमानः’ इति पदद्वयव्यवहारोऽपि ।
नापि वक्ष्यमाणे आरम्भे निमित्ते भेदनाशोनादिवन् नीति
तिरि, जित्वाऽर्थात् क्रियाया उपपदे विहितेन गृह्य-
प्रणयेन अस्या आरम्भार्थप्रवृत्तौ, इति छद्मविवादात् ।
आरम्भशब्दार्थश्च अद्वैतशक्तिप्रवृत्तिः कः इति
चिन्त्यते । प्रतिप्रयोगे आवृत्त्यनावृत्तौ तु सत्साराश्रुतेः
अपि फल, इति न इह अविवरणमात्रे, एक-
दशोपसृत्तत्वेन ऊहातुपसृत्त्यात् । तत्र अण्वभ्याधाना-
दिरूपे प्रथमपदायं याज्ञिकतां दर्शपूर्णमासात्प्रभवप्रसिद्धेः
अण्वभ्याधानमेव तत्त्वेन आरम्भपदार्थः । तदर्थं च

अन्वारम्भणीया तत्सर्वमयुक्ता, न तु प्रथमपदार्थत्वेन
रूपेण प्रथमपदार्थाङ्गं, येन पूर्वं तु अण्वभ्याधान-
रहिताया विकृतौ आरम्भान्नया ऊच्येत । न च अन्वा-
धानस्यापि अग्रवृत्तप्रवृत्तेनविपयव्येनैव आरम्भपदशाक्या,
न अन्वाधानत्वेन, इति कथं न पूर्वाधिकरणविषयव
इति वाच्यम् । अन्वाधाने दर्शपूर्णमासविषयस्य प्रवृत्तप्र-
वृत्तेनविषयत्वस्य याचितव्यात् । तथाहि, दर्शपूर्णमास
विषयस्य प्रवृत्तिसामान्वाभासत्वेन, पुरुषस्य वा दर्शपूर्ण-
मासविषयिणी प्रवृत्तिः, तद्विषयत्वं तत्, न तु निरुक्त-
पुरुषस्य शक्तिविषयप्रवृत्तेनविषयत्वं, तस्य आवाग-
भोवतादायति तत्त्वेन अतिप्रयत्नत्वात् । अण्व
निवृत्तपुरुषनिवृत्तदर्शपूर्णमासविषयककृतित्वविषयत्वं दर्शपूर्ण
मासवारेव नान्वाधाने, अन्नप्रयोगभेदेन तद्विषयव-
कृत्योर्भेदात् । न तु अत्र दर्शपूर्णमासप्रवृत्तिका भावता
भूता ‘न त्वगद्यु कर्तव्याः’ इतिवत् द्वितीयातिरेकेन
दर्शपूर्णमासकर्मकृत्येरेव आरम्भपदार्थव्यवहारस्य रक्षण
वाच्यत्वात् । अतः अन्वाधाने तस्य नाधान् शक्ति-
प्रतिष्ठाया रुद्धिरेव तत्र आरम्भपदस्य । द्वितीया च
पद्यार्था, य तु व्यनुवादः । तत्रैव तदर्थं च आरम्भणीया
न तद्विनाया विकृतौ ऊहितव्या । अतः अन्वाधानस्य
प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमात्रोत्तेः आवश्यकता । इति प्राप्ते,
वृत्तिकारेण तावत् एव सिद्धमित्यतः, न अण्वभ्याधान
आरम्भपदार्थं, तदभावंऽपि ‘देवताश्वेय यजमानत्वे’
इति श्रुतिश्लोकेऽपि आरम्भपदप्रयोगात् । किन्तु ‘इदं
मया कर्तव्यं’ इति संकल्पपारपर्यायाः कथ्यवत्त्वमित्यतः ।
तदर्थं अन्वारम्भणीया अन्वाधानरहितायामपि विकृतौ
रत्वात् कर्तव्यैः । प्रकृतौ च आश्रान्तोत्तर सर्वव्यावृत्तविष-
यप्रयोगात्; अत्रैव संकल्पकण्ठात् स्रष्टेव अन्वारम्भणीया
इति । तत्र । तत्कालवर्धिततत्सजीवनात्पनिमित्तवतो
तत्तत्समिचित्कर्मवैधान्तकीविक्रययोगात् तत्काले एवो-
परिधत्तत्वेन अण्वभ्याधानोत्तर सर्वव्यावृत्तवत्ताये
प्रमाणाभावात् । तत्र गौर एकस्मिन् पुत्रे जाते वैश्वानरी
निरुप्य पुत्रान्तरजन्मनि पुनर्निर्वादे नाप्यन्तरवैश्वानरी
इहापि अण्वभ्याधानपदेदात् स्रष्टाकरणानापत्तिः । तस्मादेवं
भाष्यकारादिभिः सिद्धमित्यतः, न अण्वभ्याधानवती

आरम्भशब्दः । तत्रापि अग्रहस्तवर्तनविषयत्वेनैव आर-
म्भशब्दप्रयोगान् । अतः अप्रवृत्तवर्तनमेव आरम्भः ।
त्रिदिवकानु पदार्थेण आरम्भशब्दप्रयोगः । अतस्तदर्थं
अन्वारम्भणीया । साऽपि न साक्षान्, अपितु ज्ञानचा-
रुर्दृष्टासत्त्वात् ज्ञान्यमानवत् कर्तार आरम्भयोगर्षं करोति
इति तद्-द्वय आरम्भार्थं । यद्यपि च दर्शपूर्णमासौ
इति द्वितीयायाः विषयार्थकत्वात्, दर्शपूर्णमासविषय-
कप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वस्य च दर्शपूर्णमासाख्यवधानस्यैव
सम्भवात्, ततः पूर्वं प्रयोगमध्ये एव अन्वारम्भणीया
अनुश्रुत्या इत्यर्थः 'दर्शपूर्णमासाख्यवर्षमानः' इत्यस्य
शब्दोक्तिः । तथापि उक्तार्थस्य पाठादेव प्राप्तेः
पदद्वयैवर्षवर्षज्ञेन द्वितीया उद्देश्यत्ववत् । तेन अङ्ग
विषयप्रवृत्तरि अत्रानुद्देश्यकत्वविभाक्तात् दर्शपूर्णमासो-
द्देश्यकप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्व तद्व्यभिचारीभावप्रदायार्थं एव
इति तद्व्युत्तरं आरम्भणीया । तथाहि, उक्तविधप्रवर्तन-
विषयत्वं दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तिव्यवसायमानकालीन-
रनुद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वम् । तद्य न दर्शपूर्णमासो-
प्रथमपक्षोक्तव्यवसायार्थमित्ये संभवति । तद्विदितस्य सर्वस्य
रनुद्देश्यकत्व तादृजधर्मसमानकालीनत्वात् । अत्र
दर्शपूर्णमासपदे अपूर्वमापनफलशय्या तस्यदार्थरहिताया
साहायप्रथमप्रयोगीशास्त्रपदार्थान्तरवत्त्वा विद्वत्तौ ऊहित-
वैव आरम्भणीया । तद्व्युत्तरं च साहायप्रथमपदार्थ-
प्रभावविधानात् प्रयोगसिद्धिर्नसिद्धिः । द्वितीयादि-
प्रयोगे च उक्तविधप्रवर्तनविषयपदार्थभावात् अस्तरणम् ।
अत्र हि दर्शपूर्णमासयो न तत्तद्व्यक्तिमेव प्रवृत्ति
प्रति उद्देश्यता, येन तद्व्यवसायव्यवसायविशेषोद्देश्यक-
प्रवृत्तिर्नतासमानसमयतद्व्यवसायप्रवृत्तिविषयत्वात्
द्वितीयापयोगीशास्त्रपदार्थोक्तौ न स्यात् । दर्शपूर्ण-
मासौ इति अत्रानु दर्शपूर्णमासव्यवसाय उद्देश्यताऽवच्छे-
दकम् । आश्वयुजी च उभयत्रापि प्रवृत्तिनिष्पत्तोद्देश्य-
ताऽवच्छेदकविरहा, इत्यत्र सामान्यो 'विदितक्रिया
मे जायतां' इत्याकारोद्देश्यकत्वाः अज्ञानमानप्रवृत्तवदि
दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तिव्यवसायत् तत्रापि आरम्भणीया-
ऽऽपत्तेः । अत्रो दर्शपूर्णमासव्यवसायविशेषोद्देश्यकप्रवृत्ति-
व्यवसायमानकालीनरनुद्देश्यकत्वप्रवृत्तिविषयत्वेन

प्रथमपदार्थस्य उद्देश्यता । अथ सामान्याकारोच्छ्रया
गङ्गास्नानानुष्ठानोत्तरं आश्वयुजीशास्त्रप्रयोगेऽपि अन्वा-
रम्भणीया न स्यात्, अतः प्रथमपदार्थोद्देश्यता ।
दर्शपूर्णमासव्यवसायऽपि उक्तविषयच्छ्रया अज्ञानमानकणे
तदापत्तेः द्वितीयावच्छेदकविरहा । वस्तुतस्तु 'दर्शपूर्ण-
मासौ मे जायेत' इत्याकारोच्छ्रया अज्ञानमानकणेऽपि
तदापत्तिवारणार्थं यस्मिन् पदार्थे संकल्प्यादिके कृते
दर्शपूर्णमासौ आरम्भो इति व्यवहारः तदपदार्थप्रवृत्तेरेव
उद्देश्यताऽवच्छेदकवोच्छ्रयव्यवसाय आवश्यक्ये, तत एव
उक्तव्यवसायव्यवसायव्यवसायः, तद्व्यवसायव्यवसायः उद्देश्यता-
ऽवच्छेदकव्यवसायार्थमेव अवच्छेदकविरहा । अत एव
तद्व्यवसायस्य उक्तव्यवसाय आरम्भत्वात् न द्वितीयादि-
प्रयोगे अन्वारम्भणीया ।

ननु एवं 'साङ्गे ज्योतिष्टोमेन यज्ञे' इत्येवविध-
मकल्पविषयकप्रवृत्तेः द्वितीयायाः अन्वारम्भणीयाऽऽपत्तिः । यदि तु
उद्देश्यतायाः तत्र 'साङ्गे ज्योतिष्टोमेन जायतां' इत्येव-
माकारोच्छ्रयविषयविशेषप्रवृत्तिव्यवसायविशेषप्रवृत्तिव्यव-
सायत् नोक्तप्रवृत्तिव्यवसाय इत्येवमप्येव, ततः 'द्वितीयाया
यज्ञे' इत्येवविधानन्तरसंकल्पत्वात् पूर्वं अन्वारम्भणीया-
करणपत्तिः, तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्, अज्ञान-
मकल्पविषयप्रवृत्तेः 'द्वितीयाया मे जायतां' इत्येवमाका-
रोच्छ्रयव्यवसायेन द्वितीयायाः अन्वारम्भणीयाऽऽपत्तिः । एवं
राजगृहगतोद्देश्यप्रवृत्तिव्यवसायविषयि अन्वारम्भणीयाऽऽपत्तिः,
इति चेत् । 'द्वितीयाया जायतां' इत्याकारोच्छ्रयऽनु-
त्पत्तापि 'साङ्गे ज्योतिष्टोमेन जायतां' इत्याकारक-
माङ्गल्यव्यवसायव्यवसायव्यवसाय एव 'द्वितीयाया यज्ञे'
इत्येवविषयकत्वविषयकत्वप्रवृत्तेः संभवतः तादृशसंभव-
रुपाप्यवसायस्य 'द्वितीयायाः अन्वारम्भणीयाऽऽपत्ति-
विषयत्वाभावेन आरम्भणीयाऽऽपत्तिः । राजगृह-
गतोद्देश्यप्रवृत्तिव्यवसायौ न अन्वारम्भणीयाऽऽपत्त्य-
दृष्टौ (१०।१।१४) यज्ञव्यवसायत् । एवं 'शोमे मे
जायतां' इत्याकारोच्छ्रयऽत एव शोमाप्यवसाये वैशा-
खोद्देश्यता प्रवृत्तिव्यवसायत् 'वैशाखोद्देश्यता यज्ञे' इति
संस्कारव्यवसायव्यवसायविशेषोद्देश्यकत्वप्रवृत्तिविषय-

स्वाभाव्येन द्रव्यलोपादेव न तत्रापि अन्वारम्भणीया इति द्रव्यम् । दर्शपूर्णमासत्वं तु ' साङ्गे दर्शपूर्णमासौ जायेता ' इत्याहारेच्छया प्रसारत्वात् भवति उद्देश्यताऽवच्छेदकद्रोष्टिमविष्टं इति विदोषः । यतः सिद्ध अन्वारम्भणीयायाः उक्तविचारममङ्गत्वात् विद्वानौ ऊहः । द्वितीयदिप्रयोगे च अनङ्गत्वमिति ।

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगरम्भे क्रियमाणा अन्वारम्भणीया सर्वप्रयोगासुपकरोति । न च आरम्भ्यमानः इति अद्यतनफलनाम्बिल्लुट्प्रत्ययप्रयोगात् प्रधानविनर्तन्यत्वावगतेः कथं सर्वप्रयोगोक्तारम्भ इति वाच्यम् । अद्यतनानद्यतनसाधारणमविष्कृत्यमानत्वात्तुः अद्यतनमात्रकाल्यचित्वाभावात्, इतरथा ' भविष्यति अनद्यतने लुट् ' इत्यत्र ' भविष्यति ' इति लुट्प्रत्ययप्रयोगासुपकरोति । अतः प्रथमप्रयोगरम्भे कृतेन सर्वेषामुपकारिता इत्युक्तम् । तत् अन्वारम्भणीयाऽत्रत्यशोधकरस्य खलबीरुदत्ते विद्वतिभ्यपि पण्डित् उक्तकरत्वापत्तेः, असन्धे (च) द्वितीयादिप्रयोगोऽपि उक्तकारकत्वात्पुत्रैः उच्यते । ११.

मण्डन—' आरम्भणीया सङ्घादितः स्यात् । ' ११.

भंकर—' आरम्भणीयाऽऽनुकृतिः ' १७.

● आरम्भणीयान्यायः । देवामहानां प्रकृतौ स्वाङ्गसंस्थेन निघण्टुत्वात् तेषामेवादिदेशः, न परमानेद्रयादीना, वेदाग्रद्विदोषनसमयेन तद्व्यवहारात् अर्थात्पूर्वत्वात् । अतो ना-वारम्भणीया-स्यैवृष्यायेनेव अतिदेशः ।

● आरम्भणीयेष्टिः । ' आग्नौषण्येनादशकपालं निर्वधेत् दर्शपूर्णमासप्रत्ययमान ' इति विहितः दर्शपूर्णमासविहितः । वि. १०।१।४, ● आरम्भणीयेष्टिः क-वर्था न प्रयोगार्था । अन्वन्तरापि च शोदीरीनि इति विद्वान्ारम्भे आरम्भणीयेष्टि पृथक् वर्तन्ते । १२।१।६.

● आरम्भणीयेष्टिः ष विद् कथमे दर्शपूर्णमासप्रयोगे नैव वर्तन्ते, प्रयोगमात्रमेतद्गर्भमेतद् भेदाभावात् । वा. १।१।११।१५.

● आरम्भपदस्य आद्यपदार्थो शक्तिः इति केचित् । आद्यपदार्थो शक्तिः इत्यर्थे । व्याख्यानं च तत्समानविषयकपट्टित्त्वंसन्धिकरणत्वम् । मणि. ५ १६५.

● आरम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्यादर्शस्य श्रुतिसमवायिस्याद्व्यपत्ते च शुभशास्त्रमन्त्रकं स्यात् (१०।४।१।२८ भा.) इत्यनेन अर्थस्य वेद्यतायाः श्रुतिसमवायात् आरम्भेण स्वल्पेण कर्मणि असमवायात् शुभानभिधाने च शुभशास्त्रस्य आनर्थक्यत्वापत्तेः, चोदितेन सगुणेन अभिधानं स्यात् इत्येवं पूर्वपक्षनिरास उक्तः । सु. ५ ४६८.

● आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरसंनिधानात् । ३।६।१।१३२ ॥

अशुभनामके अशुभनामके च सोमग्रहे ज्योतिष्टोमपकरणसामान्तात् ग्रहधर्मानं कर्तव्यम् इति पूर्वपक्षनिपादनार्थं सूत्रमिदम् । अतन्तु दृष्टान् ज्योतिष्टोमपकरणद्विके ओरसद्युताकाकाण्डे, शिष्टं निहितं अशुभनामग्रहस्य, इतरेः आरात्पदोक्तान् भिन्ने, ज्योतिष्टोमपकरणात्वात्, ग्रहधर्मैः असंयुक्तं न संयुक्तं अर्थात् स्यात् । कुत ? असंनिधानात्, अंतरात्पयो ज्योतिष्टोमसंनिधानाभावात् ।

संयुक्तं वा, तदर्थत्वाच्छेषस्य तन्निमित्तत्वात् । ३३ ॥

वाच्यम्. पूर्वपक्षस्यावृत्त्यर्थः । अशुभनामग्रहधर्मसंयुक्तं ज्योतिष्टोमपकरणस्य ग्रहधर्मैः संयुक्तमेव स्यात् । तदर्थत्वात्, अंतरात्पयो. ज्योतिष्टोमार्थत्वात् । दोषस्य ग्रहधर्मत्वात् तन्निमित्तत्वात् तन्निमित्तकत्वात् । प्रो निमित्तं ग्रहधर्माणां, ग्रहस्य ज्योतिष्टोमार्थः । अतस्तदर्थत्वात् ज्योतिष्टोमार्थत्वात्, दोषस्य ग्रहधर्मत्वात् तन्निमित्तत्वात् ज्योतिष्टोमार्थत्वात् तन्निमित्तकत्वात् । पूर्वार्थं तु साधीयम् ।

निर्देशात् व्यपत्तिश्चेत् । ३४ ॥
ननु तर्हि ' परस्य भेदावकाशं शीघ्रानि ' (भेदावकाशस्य शीघ्रत्वं परस्य मिथानि) इति विहितं अन्वयमपि सर्वप्रकारेण स्यात् इति चेन्नैव्याह सिद्धान्ती ।

इयान्तरात् इति विशेषस्य निर्देशात् अत्रणं तत्रैव वा तिष्ठेत्, न सर्वत्रोद्यु गच्छेत् । तथा च आकरणिकत्ववर्धयाम्येन वाच्यत्वात् स्थवत्या भवति । प्रकृते तु प्रारम्भिकत्वव्यवसायाद्येन वाच्यत्वात् सर्वाथंगमिति विशेषः । तस्मात् अर्थवदात्मनोः प्रवृत्तार्थाः सादान्दयः कर्तव्या इति सिद्धान्तः । के.

० आरादपीति चेत् । न, तद्वाक्यं हि तदर्थत्वान् । (३१०।१।३-४) अपूर्वकारणं यो जज्ञम्बमानः (पुरुषः) तथैवैव संभवः । एवं तीर्थस्थानमपि । एतौ च बोधनापरिहारी सूत्रद्वय एव नश्यति ' आरादपीति चेत्, न तद्वान् हि तदर्थत्वान् ' इति । वा. ३।४।१।१७ पृ. १४७, ० आरादपीति चेत् तद्वाक्ये हि तदर्थत्वान् । नश्यति चेत् ' आरादपीति ' इत्यन प्रवृत्तवदोन तदुपकारिमाने धर्मा विधीयन्ते, न साक्षात् भङ्गेभेव केनोद्यु इति । ३।१।१।१८ पृ. ७२८-२९ (अस्मिन् स्वार्थे सूत्रद्वयगततादृश्यव्युत्पत्तये । तत्र उच्यते तत्र एव कारणं सम्भवति । चेदन्तदुत्पत्तिर्नियतानुसारेण तु मध्यमगत एव स्तीर्णो, न द्वितीय ।)

० आरादुपकारकं अष्टाध्यायम् । सीमा. पृ. १००.
० आरादुपकारकं कर्म प्रवृत्तिकर्म वैदिकं कर्म अष्टाध्यायमेतत्, यथा प्रजायाः । ब्राह्. पृ. ८२.

० आरादुपकारकं च द्विविधम् । अष्टाध्यायोजनदृष्टादुपकारकं च । ' कर्मिणे यद्वि ' इत्यादिषु अस्य आरादुपकारकं किञ्चिद् प्रयोजनं न दृश्यते । तत्र के चित्त्वान् अपि सारपूर्वसिद्धिपर्यमेया अपि कृत्यापि चरति चरन्ति । ते हि मन्त्रे उपचिन्तितो गतास्तत् समिदादिषु निर्विनाद संभवाः । न च नियोगो नियोग्यमन्त्रेण अधिधीयते । तथा च इति विश्वामिदादिषु नियोग्यपरिस्वपना न स्यात् । तत्र च नियोग्ये कर्तव्यत्वे यदनुपगतः पन्परस्य कल्प्येत इति या विश्वामिदाद्येन अधिधारी कल्पेन, तदा अधिसारपूर्वस्य इति स्वभावताऽऽपह्ना न परिपूर्णेति न परमापूर्वसिद्धिस्तत्त्वेन अधिधारीति छति उक्तो देवयानो गच्छते । जगन्मया अधिधारीपरिस्वपनाः उच्यन्ते, यन् न परमापूर्वस्य परमापूर्वाधिधाराः ।

न च यथा ' स्वर्गात्मो यजेत ' इत्यादौ साध्यस्वयं-विशिष्टाधिकारिणि स्वर्गप्राप्तये. उपरोपेयमात्रं, तदेहादि समिदादिपरमापूर्वयोः । तत्र च न कार्यमन्यायमिति न्यायेन अधिधारीयोरैदमर्थमेव समिदादीनामनुत्पीयते । तदिदं प्रादुक्तप्रवृत्तमिति गीयते । ततोत्पत्तिविशिष्टाद्ये-यादिकरणान्कदे परमापूर्वं प्रवृत्तान्तरेण ऐदमर्थानुप-पत्तेः इति स्वभावतात्वेनैव गम्यते इति । तदिदं मनुपपन्न-मिति प्राभाकराः । यदि सर्वस्य नियोगस्य नियोज्या-न्विताभिधानमधीयते । यत्र राश्र्म्युक्तिरनाभिधानविरो-पाणा उपचिन्तितिनियोगानामपि साधिकात्वेन स्यात् । ततः अभिधेयनीयत्वमप्ये पठितानां विद्येयनादीनां अभि-धेयनीयान्तरापूर्वप्रकरणेन तदप्रतैव न स्यात् । अथो-च्येत नादृशार्थे नियोगो नियोग्यान्विताऽभिधीयते किन्तु अनुष्ठानरूपेण । अभिधेयनीयत्वात् परमापूर्वप्रयु-क्तयेन कृत्वा अनुष्ठानाः परमापूर्वस्यापि तद्विषयत्वात् तेनैव स्वसिद्धये विधीयन्तु इत्यात् प्रयुग्मनास्तु तद्विषयोत्पत्तिनियोगा अपि कल्प्यन्ती न स्वसिद्धये नियोग्यत्वसमाहृत्यन्तीति, तर्हि प्रजापतिनियोगा अपि विनियुक्तविषयत्वात् नापि तत्रान्तरपेक्षेयत्वं । स्वान्तर्ग-विनियोगः एव तेषामधिधारापरिस्वपनान्तरेण अनुपपत्त इति । तद्वन् । नियोगैदमर्थमात्रेण प्रथमतोऽत्रेण अ-मताधिधाराकथानां प्रकरणेनेति स्वभावतात्वेन विनि-योग्यात् । तथाहि, अधिधारीविधिमिधौ यजनीत्यादौ निरधिधारा एव तादृशताकन्ते । तत्र योऽपि अधिधारीविधिः, न एव प्रयोजनभूतो निरधिधारीः समि-दादिभिः स्वयमप्रयोजनभूतेभ्यः सम्भवेन अधिधीयते । समिदादिवाक्यानि च इत्येवैकानि सिद्धानि वाक्य-राशेयं संनिधायकानि । संनिधानमात्रेण तेः सह अधि-धारा नियोग्यान्वयः । यदि न संनिधानं नादियेत, तदा समिदादिष्वपि विनियुक्ते परमापूर्वाधिधारी कल्प्येत । तदेव संनिधानमात्रेणः सिद्धयुक्तारोऽमर्थं कर्म भारती-त्येता । तथा साध्यभूतस्य अधिधारापूर्वस्य कर्तव्यता-सद्भावात् । तेन परलोचनारः एव तेषां इत्यभाषीयते । तत्र यदेवमर्थेन अधिधारीकथनं, तत्र तद्व्यवहारः । यत् तेषां करणोपकारपरिस्वपनं, न एव प्रवृत्तान्तिनियोगः ।

नचेव अवात्तरापूर्वाणिपद्युता । नापहोष्यामहे । यद्यपि प्रथम लिखादयो न भवतिरिक्त नियोगे प्रतिपादयितुमीशते, अत्रहत्वादिभिः प्रमद्वयमानाभिः नानिगोतासु रादकान्त, नथादि अविहारनियोगे प्रति एषा क्षणमङ्गना न्वात्तरापूर्वाणि अजनयता अङ्गता उपपद्यते इति पश्चादधिकारापूर्वाङ्गभावोपपादनाय आश्रयणी यानात्तरापूर्वाणि लिखाऽभिधेयानुपेयते । तदेतत् शशणीयानाङ्गिनिषदाधिकरणे स्पुवादितम् । नत्वेव भाषयितु अवात्तरापूर्वाङ्गप्रमाणो यथा, तथा तत्रैव यत्नम् । यानि च यानि अत्रात्तरापूर्वाङ्गितानि शब्दे नाङ्गभूतानि, (कानि) अधिकागपूर्णे पति उपनीयत । ननु एव तर्हि दीशणीयाऽऽदितु याङ्गिनिषमस्य अत्रात्तरापूर्वमुक्ताना न स्यात्, किंतु प्रोक्षितान्भावमवन्तीति तदपूर्वप्रमुक्तनैवाप्येत । न । तन्मूल्यनिष्पत्त्यर्थं यत् । यद्यपि अवात्तरापूर्वाणा परमपूर्वाङ्गता भाव, (ताऽऽभाव) तथापि स्वरूपनिष्पत्त्यस्य एव वाङ्मिषमादिको परमै ' न दीशणीयानामनुब्रूयात् ' इति दीशणीया धर्मद्वारा तदपूर्वस्वरूपसवभावव्यवभात् । न च तेषा स्वरूपपरित्यागेन अङ्गाङ्गिभावच्छता युता । न च स्वरूपार्थवेनानुमान, स्वरूपरैः न अनयमस्यनिदिचात् । शब्देः काव्यसिद्धिकं सर्वैर्मर्त्यम् । अथयानादीना तु प्रमाणा तरावसेपसिद्धीना विनाऽपि प्रोक्षण स्वरूपमिद्धे, स्वरुपादीये अमुक्त नियमनियोगोत्पत्तयानुमानम् । तदेव स्वय गङ्गवात् लन्घानुप्रमेतु प्रमाणापि नापिहारकल्पनाऽऽन्यासाः । तैरेव प्रकरेण प्रयानविषयेषु उपपत्तिनियोगेषु कश्चात्तन्मयप्रमाणो वेदितव्य । गौ हि सगान्तराकार नामनुपगच्छति, तस्य कारणभेदो न स्यात् इत्युपनीयताऽऽपि । तथा आग्नेयदिधर्मा त्वापुत्राजदियु भवेत्, परमापूर्वप्रमुक्तत्वात् न प्रतिस्थापयामावितरीपात् । अत्रात्तराकारभेदे तु मुक्ता स्वस्था, अथवा आग्नेयत्व करणता, अथवा उपगुपयामादीनामिति । नृद्वयतरको ह्युत्तिहापनयोरेव अथवा हापनोति धमचनस्था । तथा पर्येणोमयोरेव । अत एव विद्वदितु वाप । नहि यथा आग्नेयम् अर्पूर्वापनता, तथा और्ध्वेति प्रत्युपपादभावेन पार्श्वोर्मोशे

गोप । ये च सत्यान्तरापूर्वाणि, न साधनरूपानि (इति) आचक्षते, न तेषामन्तरापूर्वापरतेति प्राचीनमूलदोषप्रसङ्ग । काव्योपनिमित्ताभावेन हि अत्रात्तराकारता, अथवा आश्रयमादेरपि कृपितसु पादाधिकेपतयत् नयनम्याधिगमे अत्रात्तरम्याकारताऽऽपने । नचेरमविहारस्यैव दीशणीयाऽऽदितु अतिदेशो न स्यात् । उच्यते । निरधिहारानामपि कार्यं वा विनोपादनिर्वाणोपायत्वञ्च युक्तैव कथयित्वाकाङ्क्षा । नचेव अङ्गीकृतमन्त्रान्तरकरणम् । कार्यभर्य कथयित्वा काङ्क्षा प्रकरकमिति यौमानकप्रसिद्धि । नावात्तराकरण नाम प्रमाणमस्ति, प्रमेयानाथे प्रमाणत्वात्तुपपत्ते । यावदेव तापत्रात्तरापूर्वाणि नान गन्तव्ये, तादेव सर्वेषु आरादुपकारकस्य पदार्थ आतस्वविनोपेण प्रधानविधि रिरुद्धीत यात् । पश्चात्तु सर्वेषामपि कारात्तुपपत्तेषाविनोपात् नान्योन्य तादर्थ्यमस्ति इति नावात्तराकरणविनोपेयममद । यानि तु काव्यविधिमितेषु अत्रात्तरापूर्वाणि निवेशितानि, तत्र प्रतिष्ठितानि न परमापूर्णे संकतिमन्वति । न चेत् पञ्चपादियु हीमिद्धव्य तत्रमङ्ग । नाव दाप । यदि निरधि काराणामपि साधिकाराणामिव स्वरसिद्धाकाङ्क्षा भवेत्, भवेदेवम् । अननुपेपत्वात् स्वाभाविकी इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा । कथ पुनरकाव्यता अननुपेपता च ? यत् भवान् अक्षुप्तपूर्णे सप्रगाद । विवित्त हि तत्रैव गुरुणा । यदेव हि पुरुषेण भवेत् कार्यमिति निरपेक्षेनावगत्यते, तदनुपेयम् । यत्तु वधितदपयै पागसिद्ध भत् इति युच्यते, नत् कार्यम् । परमापूर्वे च निरपेक्षे नयमन गन्तव्ये । काव्योपगमादि फलावगति । न फलमते कार्यतेति पक्षेण क्षुण्णम् । अत सिद्ध अनुपेयकार्ये विवेक । यदेव सात्तुदेव तत्रैव कथयित्वाकाङ्क्षा, न कार्यमये । अवाहीनस्ताई प्रयाजादीनामेव दीशणीयाऽऽदितु आश्रयच्छाऽऽपत्तयेन अतिदेश । न सम्भवगत मतमस्ताक भवता । अथ हि नो उदात्त । स्वरसिद्धी इतिवर्तन्यताऽऽकाङ्क्षा निरधिकाराणा मस्ति । कारणात्तरतमुत्ता ह्य नापहृद्यते । तत्र दीशणीयाऽऽदितु प्रयासदिदर्शनेन इतिवर्तन्यताऽऽकाङ्क्षा कल्पते ।

स्वरसतोऽपि आकाङ्क्षाशून्यस्य कारणान्तरोपनिपात-
निरवस्था आकाङ्क्षा । यथा पत्रो भयतीति निरा-
काङ्क्षस्यापि पदद्वयस्य रक्तपत्रोच्चारणात् रक्त प्रति
आकाङ्क्षा, अन्यथा स्तः पत्रो भयतीत्यन्वयप्रपञ्चः ।
एवं प्रयोज्यापि न किञ्चिदाकाङ्क्षोत्पापने कारणान्तर-
मस्तीति न सौमिकधर्मातिदेशः । सिद्धश्च दीक्षणीयाऽऽ-
रिपु ऐष्टिकविष्यन्तगमः । ये तु अधिकृतविकाराशुप-
गमेन साधिकारता अङ्गनियोगानामाहुः, तेषां प्रयाजादिषु
रात्रिमन्त्राद्येनार्थोदादिककृत्तमः एवाधिकारो प्राप्नोति
इति नाधिकृतविकारमभावः । स्वात्मते, इतिकर्तव्यता-
काङ्क्षा प्रधानविधेर्न परित्यजेते इति । मा परिपूरि,
मनोचन तु परिपूर्णं, न प्रमाणम् । अर्धवाद्यमिति
प्रमाणाद्योपनिपातीति, तेषां परोक्षा वृत्तिर्मा भूदिति
तत्पतिपाद्यकृत्तमः एवाधिकारो युक्तः । साधिकार-
विधिमतिप्रमाणेन तु निरधिकारत्वा प्रतीतिः तदर्थे
अधिकाराकाङ्क्षा नास्तीत्यर्थसादपदानि अर्थसादमानपर्य-
वर्णनीयेन । तथा वचनेन प्राप्तगन्धेत्वादिषु भोगनाद्य
प्रत्यक्ष इत्याजनेनियमत् स्वगान्ये एवाधिकारिणो
लब्धवान् प्रधानप्रवृत्तस्य अधिकारफलना शक्यते
कल्पयितुं, अथ स्वकल्प्य प्रयोजकदीनमापचते । तथा
नाहत बदेरिति प्रकरणधीनेऽपि निरिष्यमानक्रियाकर्तुं
रधिकारानुपगतं प्रकरणानुपगतैर्भनः । तथा भिजे
सुरोतीनि निमित्तस्याधिकारविशेषकत्वात् विना निमित्त-
कत्वात् अधिकारिनिसोपगमात् न होमस्य दर्शपूर्ण
माणाद्भवत्तम । न वा इदमिह शासन मित्रदान्दस्य योगि-
कत्वात् प्रवृत्तिव्यतिरेकं सति निमित्तसतोऽप्यधिकारोऽधि-
कृतत्वाधिकारः इति, प्रारभ्ये मित्रस्य (स्या) विनि-
योगात् । तद्धि प्रारभ्येनिहित, यत्तम विनियुक्तम् । न
च मित्रस्य विनियोगोऽस्ति । अपि वा अधिकारग-
द्वयात् अधिकारो कल्पयितुमुपपन्नते किमिति अर्थेन
संनिधानेन अधिकारः कल्प्यते, यत्र भगवन्नुपह्वः नासा
चतुरस्य अधिकारपदस्य, प्रधानवस्तुने तु भुते अधिकारपदे
प्रधानेन सह संन्ये सति संनिहितार्ता अभुताधिकारता
साधिकारैर्मन्त्रेण अनिश्चानां अधिकारासाद्येन नास्तीति
अनुपनिमित्तकाले मूल्युक्तिः । अन्युपमानं तु वर-

मनुपह्वः, इति मन्त्रव्याऽऽकाङ्क्षपरिपूरणमेवेति । अपि-
च प्रत्येक ' सविधो यजति ' इत्यादिषु प्रधानाधिकृतस्य
अधिकारावगमात् प्रत्येकमेव समिदादीनां प्रधानाद्य-
भावात् प्रत्येकमितिकर्तव्यताभावः स्यात् । स्वयान्तर-
विधयो हि तदा स्वविषयगया उपायभूतं प्रत्यक्षवन्ति । क-
र्णावच्छेदे परमायुर्वे करणतासंभवात् करणोपकारजनकत्वेव
उपायभावफलपन्तम् । ततश्चानपेक्षयोपयभावमार्शल्य
एकस्यैव करणोपकारतायादप्यस्यात् विनत्या सविदादीनां
स्यात् । अपि नारिविधिना तु नावत् तादर्थ्यमात्रप्रवृत्ते
तस्य तदन्वितस्य अन्यथाऽनुपपत्तेः तादर्थ्यसिद्धयर्षे कर-
णोपकारजनकता स्यात्, तदा विकल्पे सति निर्यवदन्त्वयो
नोपसद्ध्येन । मिलितानां तत्रजनकताऽऽश्रयणे सर्वेषां
तदन्वयोपसद्ध्यः, इति न प्रत्येकमितिकर्तव्यताभावः ।
उपायोपेयभावे तु तादर्थ्येन अन्ये सति वैवक्ष्यवत्त्वाद्-
वायमावस्य त्वयैवान्वयोऽपीति युक्तम् । किंच अधिकृत-
धिकारेण सर्वेषु साधिकारेषु सन्तु प्रयाजादेरितिकर्म-
व्याऽऽकाङ्क्षा स्वारसिको इति सौमिकधर्मातिदेशो
स्यात् । न च नान्य सत्यामपि आकाङ्क्षाया इत्ये-
तराशयतया न तेषु सौमिकधर्मातिदेशः । सोमो हि
दीक्षणीयादिभिः अङ्गनाम्, दीक्षणीयादीनि ऐष्टिकधर्म-
ग्राहीणि । यदि च इष्टादिषु प्रयाजादिषु सौमिकधर्मो, प्रा-
तरेण, तदा शुकुटरमितरेतराशयमिति । तदिदं बाल-
जनव्यपितम् । सोमे हि विनाऽपि ऐष्टिकधर्मोऽप्यथा
दीक्षणीयादिमन्त्रनियमनः एवोपकारः, तथा इष्टादिषु
सौमिकधर्मनिरपेक्षः एवोपकारः । यदि पर अनयोद्ग-
नियमयोः उक्तार द्युक्ति, अथ चोपकारकयोः अ-
नयोपत् न कश्चिदोपः । निरधिकारेऽप्येतेषु न स्वार्सिको
इति नन्वस्याऽऽकाङ्क्षा । किन्तु लिङ्गकोत्पापनीयेति
दर्शितमादौ । तेन लिङ्गद्वयेषु नासाद्योदयः, इति
न प्रयाजादिषु सौमिकधर्मातिदेशः । ये चिदाहु यदि
संनिधिमनाम्नानमायेन प्रत्याधिकारादुपपत्तेः न गतिः,
तदा स्योनिष्टोपकारयोः समानांतरतं बोधयित् । उक्तरे-
इति द्विराशय यजते ' इति वैज्ञन्य वमेय स्यात् । तदसम् ।
प्रद्वयान् अवाप्यवया प्रारभ्येऽप्येति । तत्र प्रवृत्तया
लोचनस्य एव न कल्प्येनाशय कति, न च ज्योतिषोमा-

विचारवद्व इति तदनुपवेशः । यथाऽनु तस्य वाक्येन पुनरिदमस्यन्व- इति नानुपवेशे किं चिन् । तदेवं आरा-
दुपकारकेषु प्रथम तादर्थ्येन अधिचारनिर्देशे प्रति भिन्-
तेषु साधिकारेण विधिना अनुष्ठेयमूनेन करणोपकारे कृत्वे,
तं प्रति नाधिकारनिर्देशेन अनन्वयकल्पनम् ।
न च त्रीकामादे तेषां परस्परं स्वल्पेण अन्वयतां
संभूयोपकारजनकतामापद्यते इति अन्वयताप्राप्ति
स्वीक्रियन्ते । एवमाधियु विनाऽपि अपूर्वैश्च द्रव्यदेवता-
सत्त्वतामुत्प्रेतेन करणोपकारजनकत्विरिति नानुपवेशमाश्रये
किं च न प्रमाणम् । तत्र दृष्टमाह्वयं न तत्र दृष्टम् ।
दशितं हि तदेव चतुर्थां । तेषु न माहात्तु द्रव्येवलोपकारो
याम्, किन्तु साद्रूपमन्वयसंभूयतेन । न च यामोऽधिकारा-
ननुपवेशे लोपोत्तर विनियोगोपपत्तिः । न चापूर्वमन्व-
येण यामस्य अधिचारानुपवेशः, इति अवतराश्रयणीयम-
यःतत्तद्वैम् । तेषां च अदृष्टतया न प्रयोजनत्वम् ।
दृष्टतया च द्रव्यदेवतासत्त्वकार एव प्रयोजकः । तथापि द्रव्य-
देवतासत्त्वकारोऽप्यप्रतीकित्वेन प्रयोजितः, यामो द्रव्यस्य
माहात्तयासत्त्विकी मन्वयम् । द्रव्यस्य तु न क्षुद्विनि-
योगः । न क्व चिद् द्रव्यस्य द्वार क्षुतिः समर्थयति ।
न तु आकाररूपोऽपि द्रव्यस्य विनियोगः,
माहात्तु करणोपकारजनकतामापद्यत् । तस्य चिन्नेन तामा-
स्यका कर्मनेन माहात्तये एव अनन्वयता शेषः । युक्त-
देवतातेषु वाक्येन विनियोगः, नानन्वयकारणत्वात्
प्रादुर्भावम् । अत्र शाश्वतद्रव्योपकारेण तदनुष्ठेयकृत्या
आश्रये लोपोपयोग इति न पराकृत्या विनियोगो विद-
यते । या तु संवत्ता उपपन्नकर्मत्वमादीना एकादश
प्रमाणान् पश्यति (मा) उपमानां कर्मणां विधाना
मोहात्तु कर्मविशया विधीयते । कस्यचि न उदेवत्यन
विशेषण धारणवेदप्रभेदेन विशयां नार्हतीति प्रकटादीनां
साध्य न विवक्षितं, तथापि तस्य पृथक् विनियेति तत्
न प्रदेवकर्मविशेषः, किन्तु लोपोपवेशः । न चाप्यत्र
विना तस्य पत्तिरिति इत्युक्तौ अन्वयकल्पनम् ।
द्रव्यतयापुनरात्तु प-नाधिकारार्थो च संशयः ।
य पुनराप्यनन्वयमन्वयेन, नती विवेकः । त हि
विधीयमानानि कर्मणि आश्रयितानि, न च तथा विवे-

कत्वसमभारः । वस्तु विहितेषु स प्रयोगेण परिलभ्यते
एवेति न पृथग्विषयैः तत्रमवलम्बते । अधिवेषभूतावपि तौ
माताथौ अधि-दन् न विधी उपकरोतीति न मान्यौ ।
यस्तु विद्ययातिपरिकारविषयः, सोऽदृश्यमाश्रयन् न
कर्मणि कारकतया विधीयते । यः पुनरयं विभक्त्य-
विषयः, तस्य यद्यपि दृष्टत्वा प्रातिपरिकारार्थमन्वयः,
तथापि तस्य तन्मात्रसत्त्वये प्रहरणसमाप्त्यादिलो म-
स्यचो लोपयन्ते, इति माहकीयावत्संशयविधितव औप-
दशिकी इति निर्णयते । विनियुक्तस्य पश्चादेवराज्ञं
अनन्वयित्तस्य न संभन्धीयति तदनुष्ठेयकृत्युत्प्रेता-
द्वेषा, संसृपायाश्च वीतसाहकान्त्वयनिर्वाहण आभय-
पेक्षेति तदन्वयसंनिधित्वा विधिः कस्ययति । उदाहरण-
तथापि विधि-यथाः आश्रयवापरयत्तौ मीमांसकैः
प्रतीयते । उदाहरित्वाविनियोगमयोगविषयः प्रतिपाद्यते ।
तस्य च यथाप्राप्तिरप्यनुपपत्तिरेव धीजम् । 'गौर्
नच निर्वपेत्' इत्यादी साधिकारो विधिः प्रकृतः
उपपत्ति विना अनुपपद्यमानः उपपत्तिमाश्रयति । नहि
क्षीकं यगमाय उपपत्तिविनियोगान्वयेन अधिचार-
विहितमर्थमिति पृथुषोक्तम् । विश्वविद्वारिषु अधिचार
मन्त्रेण अनुष्ठानासंभवात् कार्यकल्प विधिः अन्वय
अनुपपत्तिः अधिचारकल्पनाधीनम् । संवत्ताऽप्यनन्वय
विषयैः प्रीत तदन्वयवस्तये माह्वीपदसामन्वयता-
माहात्तयति निमित्तं एवेति दोऽधिकारे माह्वीप-
विधिः अनुष्ठानावन्तया अत्र करणस्य प्रयोक्तव्यमिति ।
कामाधिकारे तु कामविधिः साहाय्यं गन् माननीं प्रथिः
कर्मणः प्रागनुष्ठानमनुष्ठानाति अन्वयिता विनियुक्त
अन्वयि विधियन्वयेन । उभयत्र अहेतु कृतरे
प्रयोक्तव्यः कृत्यकारणकारणोक्तम् । परेण हि तस्य कार्यं
तदेव तस्य प्रयोजकम् । यथाप्यत्र अन्वयिता कार्यं
एवमेव अनुष्ठाननिमित्तम् । तथा विधित्वा मतिद्वय-
माश्रयते, तद्विधेयविधि तरणः । जन्मवेन विश्वि-
हारी अधिष्ठतेऽपि अग्नितस्य विधिः एव स्यात् ।
उपपत्तेः । नाधिकारस्य विधेयविधी कर्तव्यः, किं
कृत्यस्य तदानीं तदर्थं अधिकाराद्योः इति । एवं च
विधित्वा मतिद्वयवे अन्वयि-यमानं कृत्यं न कर्मो विधे-

इति नीमांगकानामुदाहरः । क्रमस्य पात्राधिक्यं न किञ्चिदभिधानमस्ति, न च अनभिहितस्य तथा वैनियोगिकं औपानिहिकं वा शेषत्वं पट्यते । न वा शेषभूतस्य विधिशेषेणैव प्रभवति । यस्तु 'वषट्कर्तुः प्रथममक्षः' इति प्रथममन्त्राभिधेयः क्रमः, स हि विनियोगो विधेयश्चेति नियमनकारः । अत्र एवासी न निरीयेतेति । ततः पद्यमे हि यस्मात्तत् श्रौतक्रमः 'अभ्यर्च्युर्गुंरपतिं वीक्षयित्वा' इत्यादौ, न तस्य चिदभिधानमस्ति । कथं नर्हि प्रतीयते । कथाप्रत्ययोऽपि हि समासकर्मकेऽप्येवैवमानाद्वातोः विधीयमानोऽपि य एव प्रथमं प्रयुज्यते, नत एव विधीयते, तत्र कत्याप्रत्ययश्रवणात् । अथवा प्रयोगेने श्लिष्टे अर्थवित्तिरिति तथैव । यथाप्रयोगराधिश्लाघार्थवपनेः यथावगति चानुष्ठानं इति क्रमोऽपि तथाविध एवावगम्यते । अर्थादियु अभिधानशङ्का अनुपपत्तैव । अनभिधीयमानस्यापि अवगणुष्यमावसात्र तत्र प्रमाणे चिन्तित एव । यदि विध्यर्थे प्रति शेषत्व क्रमस्य नास्ति, कथं तर्हि चोदनात्मशेषत्वम् ? न विधेयता चोदनात्मशेषत्वमे हेतुः अधिकारस्य तदभावप्रसङ्गात् । अविध्यर्थे, तदन्वितः प्रतिपाद्येति इति चोदनात्मशेषं, तर्हि क्रमान्वितोऽपि प्रयोगविधिः, अस्तीपते, इति तस्यापि चोदनात्मशेषत्वमविच्छेद्यम् । कथमिदोपरिगृहीतप्रयोगाच्छिन्नो हि प्रयोगविधिः प्रतीयते । अत एव अनङ्गत्वोपक्रमनिधमस्य तदाहरः । तदभावे प्रयोगानुपपत्तेः प्रयोगविधेश्च विधिप्रयोगनाशप्रस्तात् । (तदेवं द्विविधप्रयोगेवैदिकान् वैनियोगिकं औपानिहिकं च ।) तत्र न तथाऽधिकारं विविद्युन्वते । अस्ति तु यथाविनियोगकारः, नामान्यतोऽपि अधिकाराश्रयणेन विनियोगसिद्धेः, यस्यापि प्रतिप्रकरणं प्यारम्भविद्ये माहकपूर्वो विनियोगः । यद्यपि च साधिकास्त्वै माहकर्णं, तथापि नामान्यतः स्वर्गनामादौ अधिकारिणि लब्धे, साधिकास्त्वै सपत्ने माहकमदने निवृत्ते, निवृत्तेषु अङ्गेषु तदप्युच्यते विध्यर्थे साधोमनि तदनुष्ठानप्रमथैसा स्वर्गनामिनोऽधिसारः, इति पश्चाद्दिशानिदिशेतिप्रयमः । अत एव आध्यापित्वादीना अभिधानप्रामाणिकमथावगम्यते, पश्चादेवाध्यापित्वादीना अभिधानप्रामाणिक, आध्या-

नीवादियोगिनि च अनाहितानीनमधिकारः । तेषां (उक्तानामन्वादीनां) तथाविधविध्यर्थसंपादने स्वाभाविकव्यवयोगादिति स्वयमूनीयम् । येषां च न स्वाभाविकी शक्तिरपेता, तेषामधिकारो भवत्येव, अत्रन्याथो अतमाधेयत्वाविधेयोपरत्वोन्निद्रायार्थां च । ननु तेषामधिकारो न निर्गहल्येव आर्षवैदिकविनियमनत्वात्तस्य, तस्याः सकलाद्भ्रमसायत्तत्वात् । सत्यं कामाधिकारो न भवत्येव, तस्य सेतिकात्तत्कर्मभावनाकरणाविपत्त्यात् । कर्मक्रमस्य हि कर्मभागात्वात् एतद्व्यवस्थितोऽधिकारो नावकस्येति । नर्त्तं च कर्णं नैतिकात्तत्कर्मकरणात्तदुपपत्तीति समतम् । ततः साङ्गानुष्ठाने सेतिकात्तत्कर्मत्वम् । न्याघातात् विषयभागात् विषयिणोऽपि अनुपपत्तेः अधिकारविरह एव कानिनाम् । [इति यथामुद्रणं पट्टकिः । द्वुर्ध्वविधिमिति किञ्चित् कल्पते ' ततः साङ्गानुष्ठाने (इति पठः) सेतिकात्तत्कर्मत्वकर्मम् । (अत्रै दुर्वस्वोपसंहारः) । म्याघातात् (अन्वादेः आत्प्रापेच्छान्दी म्याघातात्) विषयभागात् (म्याघातात् हेतोः आत्प्रापेच्छान्दी म्याघाते विषयस्य दशैर्पूर्वमाहकर्मणः, अन्वात्) विषयिणोऽपि (दशाधिककर्मस्यैककर्मत्वात्) ' अनुपपत्तेः अधिकारविरह एव (स्वर्गनामस्य हि अधिकारः, विधिप्रयोगकर्मस्येव च अधिकारस्य तिस्र एव प्रातः) कानिना (सता पूर्वोक्तान्वादीनाम् । अन्वादीना दशाधिकर्माधिकारो नास्तीत्यर्थः) । इति । अत्र विद्वान् प्रमाणम्] निमित्ततथ केवलभागात्तद्विषय एवाधिकार इत्यङ्गानुष्ठानेऽपि विषयक्रमोपात्तं नाधिसारावगमः । अन्वेषतश्चाधिकारो यद्यनुष्ठानोपात्तस्यैवावगमोऽपि तदानीमवगमयति । और्ध्वमिदं तु सकलाद्भ्रमसायत्तिकादिसिद्धेव । अन्वेषाधिकारेण निमित्तधिकारो योगो मुख्यतः आत्प्रापे इति प्रामाणिकतामुदाहरणः । अस्ति च किञ्चिद्विद्वान् निमित्तावस्येधानम् । इत् सत्येन निमित्ते अङ्गं, यथा निमित्ते पुत्रोपीति । तत्र चैव साक्षात्तः ' अर्था भेदने भेदनात्मशेषसिद्धेः अङ्गत्वात् : कर्णोपात्तं सुर्वेत्तं सार्थमाहकम् ।' इति । तदन्वये तु एतत् एवेति । नाप्येवैदिकान्वादीनेषु तादीनी रोमस्याह्वितिः । एत अन्वेष-

द्वैतिकः अङ्गकल्पः । कार्यनिबन्धनं के विद्वन्ध्ये मीमांसना मन्वन्ते । उपदेशो हि प्रतिप्रकरणमङ्गना मन्वन्ति एव, अपूर्वमहणापूर्वकत्वात् विनियोगस्य । यदि हि ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो गतेत ' इत्यनेन साधिकार वागमुद्दिश्य नमिषो यजतीति सधियादिरितिः स्यात्, तदानीं एवमुद्दिश्य विधानात् याज्ञागमेव समि दारिविधिरिति सधिमस्तु सर्वापूर्वेण समिदादिविधानात् उपदेशो न मन्वन्तिष्ठेत । नहि तदा स्वर्गकामपदं दर्श पूर्णमासपदं च विशेषात्कृतम् । उद्दिष्टव्यमानविशेषण- विशेषविश्रया वाक्यपदेदापनेः । भेदिवानमात्रेण तु अन्वितमभिधानसिद्धेः दर्शपूर्णमासाभ्यां इत्यधिकार- वाक्ये वे सति समिदासीना तदनुपदेशात् विनियुक्तविषय- तयाऽपि अनुष्ठानसंरतः दर्शपूर्णमासश्चा इत्यधिकार- द्वापरिस्वयमम् । तत्र बोधादानच्छणेन विविधापारेण अङ्गानां समुद्रितानां उपनारकत्वपरिकल्पनमिति प्रति- प्रकरणमङ्गलवत्त्वम् । क पुनः देवा कार्यनिबन्धनमङ्- गलम् । प्राकृतानां वैश्वानरपूर्वेण तदोपकरणे च यथापथं अतिदेशमानवन्ते । प्राकृतानां प्राकृतत्वानुपपत्तेि अर्था- न्तरसमुद्धानामन्वयति द्विविधं शब्द उपदेशकं कार्यकं (कर) च । तत्र वैश्वानरपूर्वेण साधुभूतस्य सेतिसर्व- न्यताऽऽवाहृष्टस्य विषयीभूते भासापं करने लभ्ये वा परेतिवर्तयताऽऽवाहृष्टा, तस्या च न प्रकृतेवदुप- कारन्तरवक्ष्यता उपपद्यते । कल्पेऽपि उपकारा-न्तरे तत्रानवदिविषयपदार्थादृष्टा पदधानी, सा प्ररणा नधीनपदार्थवर्गीसंबन्धेन न परिपूर्वते । प्राकृते तु शरीरे स्वीरुने तत्तन्मुखेन द्विविधप्रज्ञापदार्थोक्त्यापनात् आवाहृष्टा परिपूर्वते इति प्राकृतमेवोपकारं स्वीकरोति । कः पुनर्देवः स्वीरणे ? अनुमान प्रत्यभिचरितसिद्ध- संन्याभावात्प्रपञ्च, तस्य सादनव्यमानविषयत्वात्, सिद्ध- रिपवाचसाहिनीश्च अनयोः कार्यप्रमाणनवगतत्वात् । छच्यते । य एवास्मै विनियोगमिषास्वी िडादिशब्दः, स एव प्राकृतोपकारात्सिद्ध स्वार्थमभिधायति । प्रकृतवपि विषयपरिचरितवित्तवाराणि अन्वित स्वार्थ रिडासिरेव वृत्ति । अन्वितमिषाने च अवाहृष्टा योग्यता संनिधिश्च कारणम् । इह च प्राकृतोपकारस्य एतेन आवाहृष्टा

योग्यता च तादवविवादा । समिधानं तु बुद्धेन प्रहृ- तेनैवापूर्वेण । लिङ्गविशेषेण प्राकृतमपूर्व बुद्धौ संनिधी- यते, तत्र स्वोपकार समिधापयति । अत एवोपकार- संबन्धः औपदेशिक इति तत्त्वविदः । यो हि प्रत्येक विध्यर्थेनैव उपस्थापितः तस्मिन् अन्यथमेति, स औपदे- शिक प्रकृतो इत्युपकारः, यथा विश्वविदादौ अपि- कारी । उच्येवमुपकारसंबन्धमुपेत केन यदापेत्तमेव अन्यते इति पश्चात् शरीरव वैकृतव्यापूर्वस्य आकाङ्क्षा भवति । तनु प्रकृतौ वागोपकारो निर्वातजनकमूलनरक्षार्थम्, इति नाकाहृष्टोदये कारणमिति । अत एव पदार्थानां मतिदेशो नैति मन्वन्ते । यदि पदार्थेष्वपि पश्चात्प्रतिपत्ति आकाङ्क्षा, तदा तद्धेतुके प्राकृतानां वैकृतव्यापूर्ववचने सती यो नाम उपनारस्यैव पदार्थानामतिदेशो वारयेत् । अन्यतः उच्यतेतस्य हि अन्वयेन तन्मध्येऽतिदेशः स्वति- देशविदः । अत्र ह्यमः । यदि करणोपकारमनुनाः प्रकृतौ पदार्थां स्तु, तदा निर्रान्तेषु जननेषु पदार्थानां दृष्टा नावरेत् । अपूर्वप्रयुक्तानु पदार्था इति मीमांसकाः । तथा सति यदपूर्वप्रयुक्तान्ते धर्माः, तदन्वये एवोपकारे तेना जनकता कल्पिता, नाप्यन्यथे । अतो वैश्वानरपूर्वतन्वत्वेन अनिर्वातोपयस्य उपेकाहृष्टा नानुपपद्यते । देवा न प्रकृतिगामभावेन पदार्थानां- मनुष्ठानमेव केरत्, तेषामोपदेशिकत्वात् उपकारतावन्- भावस्य ऊह्यापी न स्यात्तम् । आवाहृष्टानिन्वयेन प्रकृतपूर्वमन्वये यथोद्गम्यो तिष्ठतः तथा तैरेव वक्ष्याम । एवं च सत्वा पदार्थाहृष्टायावै पश्चादुपकारेण ये प्राकृताः पदार्थां बुद्धिविषयताभाषयन्ते, त अन्वयमा- शाह्वरित । येन पुनः संबन्धेन उपक्रमेणानुपस्थापयति । उच्यते । प्रकृतौ तेनां पदार्थानां तस्य बोधकारण जन्मजनकभाव प्रतीयः इति तत्र अपूर्वस्वीया स्मृतिरनेषु प्रापते । तेषु स्मृतिसंनिहितेषु सम्प्रान्येषु यथाप्ररणाधीनेषु पश्चादुपकारसाधनत्वं सिद्धितानां मन्व- नश्च कल्पते । तदाह । ' वैश्वानं पदार्थवर्गं प्राकृत- मुपकारादोपयितम् । तथा निवपकारे साधनमेदोऽपि कल्पयति ' । उपनारस्यजनार्थोपकारादवाहृष्टावपार्था- म्यवसात च निव्यापूर्वकार्यकं शब्दमुच्यते । न च

पदार्थानां अपूर्णान्तरसम्बन्धः अनुपपन्नः । अन्वदीपस्य अन्यमन्वन्नामावात् इति सङ्गत्वेनोपकारे भविते तन्न कङ्कड्ढुया कार्यतः भन्व्यावगमात् । अर्थश्चाप्य अति-
 क्षुण्णः कञ्जुविमलाऽऽदिषु । तत्र प्रादुत्तानां सस्त्राणां प्रागुत्त-
 द्धयस्थानपवितपदार्थसंक्रमणिस्य, ऊहापरनामाऽपि कार्यरत्नवगात् । प्रकृतौ यन्मार्गं प्रदीतं अत्रफलादीनां, तदेवेदमिति निश्चये सति यदपूर्वाः अत्रातादयः, तदीयप्रणुलोपसिप्रकृतिद्रव्यमनवादादिभिः संस्कार्यमिति प्रकृतौ साक्षात् । विदुतावपि तादृशा एव नीयारादयः इति धर्मोद्दि-
 तेषु । एवं कृष्णलादियु अत्रातादियु कृदितेषु द्वारभूतकर्मणामावे च को ज्ञापनिस्यः, सोऽपि कार्यर एव । तदेव अशापिनाम्युचितपदार्थजन्मप्राकृत उपकारो विदुताविति क्षिप्तम् । तेषां चौरवैश्वाना कार्यसंप्रदाना अनेकपदानसन्धे प्रयोगविशेषे तन्न मनुशानम् । तथा देगङ्गावर्तुणां प्रयोगानुबन्धभूताना भेदो नास्तीयते कार्येषु वा । मित्रमाने तु कार्ये कर्तार्ये अनुकनमावर्त्तने एव देशादिभेदेऽपि प्रयोगभेदावगमात्, आहुतिरेवानुशानस्य । यच्च च परार्थमनुष्ठितस्यापि कार्ये तन्नमित्यवगमते, तस्य अन्यत्रापि उपकारकत्वं मेवेति सहदनुशानमिति । ' नानाऽमितविषयाणां विधि विद्वो निमज्जताऽज्ञानाम् । प्रविततवगम्भीराणां पारापण मेतदाचरितम् ॥ ' पञ्जिका. पृ. २११-२२५. (३३ प्रहस्यवज्जिहास्यं प्रकरण भौतगवा मुद्रितं भ्रष्टदि-
 ग्गुह्यमपि कर्मकथमपि विनास्यं किपिदधरपरिवर्तनेन विरामविद्वदनेन च यथामति परिपश्यन् क पिच यथा-
 मुद्रितमेव निवेक्षितम् । आदर्शगुलकं च द्वितीय मैत्रोत्तम् । के.)

• आराधुपकारकं साक्षात् प्रधानाह, तस्य अन्वोदेशेन अधिधानात् । मीन्या. पृ. २०८. • आराधुपकार कापि प्रशाखादीनि व्यवसपूर्वस्यः एतार्थनिष्पत्तौ साधादेव स्यादित्यते । वि. २।१।२. • आराधुप-
 कारकाः प्रथमाः सविशदिवदानां नामपेवजन् । भा. १।१।२-५१-६०. • आराधुपकारकान् सविपयो-
 कारकं कर्त्तव्यः । अत्र एव ' एषाको षागभृति कुशोपि' इति विद्विता एषागभृतीः सूपमन्नपरपानुदाय दू-
 र-

संस्कारार्थं, न तु आराधुपकारिका इत्युक्तं दशमे (१०।१।६) । मीन्या. २।०. • आराधुपकारकत्वं नामाधिकं गरीयम् । ननु उभयथाऽपि बाट्टार्था (आहुतिः) विभक्त गरीयस्य ए उच्यते । तन्महद्वार्था, किंतु समवायकत्वं कृतम्, आराधुपकारकत्वे कल्पः धम्यन् । तत्र प्रकरणेन एषावस्यता । टुप् १०।१।३।२२. • आराधुपकारकेभ्य नामाधिकमिति गरीयसि । तत्र हि साक्षात् वाक्यम् । अत्राधुपकारकेषु प्रकृतेन परीक्षेण एकत्राक्यता स्यात् । भा १०।१।११।२८. • आराधुप-
 कारकाणां अपूर्वार्थत्वं प्रस्तरणात् । शा. १।१।१ वर्णकं २ पृ ५७४. • आराधुपकारकणा परमापूर्वो-
 त्तवत्तौ उपयोगः । प्रयोगवद्विभूतस्य तु तस्मिन्तौ उपयोगः, यथा वृहस्पतितस्य वाजपेयेनपरत्वं अद्रव्येन विद्वितस्य वाजपेयापूर्ववितौ । मीन्या. पृ २१५. • आध-
 दुपकारकानां स्वरूपे अनुपयोगात् परमापूर्वार्थत्वम् । पृ २१८. • आराधुपकारकेषु बहुधा प्रमद एव अनेक-
 प्रथानाशित्ये । भाट्ट. ५।२।२. • आराधुपकारकत्वेना सामाधिक्ये संभवति न युक्तः । वा ३।४।१।२ पृ. ९०२. • आराधुपकारकक्रियानिषेधः प्रकृतिगो यथा ' न प्रथमथये प्रशब्दात् ' इति । विद्वितगोऽपि त्रिविधः अतिदिष्टविषयः उपदिष्टविषयश्च । तथाचो यथा ' न तौ पयो करोति ' इत्याद्यप्रमाणनिषेधः । विद्वद्विद्विषा-
 दुपकारकविषयो निषेधो यथा कदाचिन्मते अतीतोमीये पयो ' स्याहा देवेभ्यो, देवेभ्यः ज्वाहा ' इति मन्त्राभ्यां परिपचन्ते (१।१।१५) आहुती आराधुपकारकसि सं-
 पन्नपदार्थपरत्वात्परीषाय ' न चैते आहुती जुतेति ' इति निषिद्धे । अपूर्वकर्मणि उपदिष्टादुपकारकक्रिया-
 निषेधो यथा दार्शनिकः, अत्राद्योपेय कारन्तीशरिताम-
 शानं निगिण्णते ' न प्रज्ञा नामानि सायति ' इति । अत्र प्रज्ञा सामानस्य भवतिः अनुसदमात्रं यत् साम-
 गतानिषेधात् नित्यं सामगानं इत्यागद्वय अनुसद-
 मास्य आनयंकरत्वं सामगाननिषेध एतार्थं, अत्र-
 शब्दसु प्राज्ञमगोऽनुवाद इत्युक्तं दशमे (१०।१।६। ९-११) । भाट्ट. पृ. १५-२६. • आराधुपकारकत्वं आगोपस आगभगस्य । भा. १०।१।१।१६-१८.

० आरादुपकारकं इत्येवैताडन्त्यतरनिष्ठोद्देशपता-
निरुपितविधेयतामालिकर्मरूपसंनिपत्तोपमासकमिन्नप्रत्य-
र्थक्रियात्वम् । संनिपत्तोपकारके अतिव्याप्तिवारणाय
मित्यन्तम् । पुत्रकार्येणोपेतिष्ठोमादिक्रियायां अतिव्याप्तेः
क्रत्वर्थेति । सिद्धरूपक्रत्वर्थेवारणाय क्रियात्वोपदानम् ।
सुरारिः भा. पृ. ११६२. ० आरादुपकारकत्वं प्रक-
णान् त्यागदास्य प्रयाजदिवत् । भाट्ट. ४।१।० पृ. १३.
० आरादुपकारकत्वं सामवायिकस्यैव बाध्यते । अग्रत-
सप्तः । वा. ३।३।७।४ पृ. ८६०. ० आरादुप-
कारकत्वान् सामवायिकत्वस्य अपरिहितत्वात् । ३।३।
१०।२०. ० अङ्गापूर्वाणामपि आन्वयित्वानामेव एवाथै-
समवायेन प्रथमैः संकष्टानामपि उपकुर्वता आश्व-
भोपत्वात्तथात् आरादुपकारकत्वप्रसिद्धिः । २।१।२।५
पृ. ३९८. ० आरादुपकारकस्थले दर्शपूर्णमासयोः
प्रयाजानुयाजयोः सन्ध्याः कल्प्यन्, उपकारोऽपि ।
गीम्या. पृ. २०९. ० आरादुपकारकस्थले प्रकण विनि-
गोचकम् । पृ. २०९.

० आरादुपकारिणा अग्नेन प्रथममयुक्तद्रव्यमह-
पस्य 'तुज्यो हि श्रीहिसैव-व' शास्त्राद् अमात्रपानयोगः ।
इति कर्त्तव्येतिक्तव्यायेन (वा. २।१।३।८ पृ. ४००)
निरस्तत्वात् । सु. पृ. ६३८. ० आरादुपकारिणी ह
या (देवता) भवति ध्यवने, तस्मात् (हनिर्द्वयात्-)
पठिरहम् । भा. ८।१।१७।२. ० प्रकृति-
यनारादुपकारिण्युदासः, विद्वित्पितापुत्रपुत्रारिण्यु-
दासः, अपकृतिविद्वान्वाभ्यर्कर्मयनारादुपकारिण्युदासः
इति त्रिविधः । एषानुदाहृणानि सूत्राणि । बा. ८.
पृ. २०.

० आरादुपकारित्वं संनिपत्तोपकारित्वेन समवेतार्थ-
संभवे बाध्यते नान्यथा । सु. पृ. ७२८. ० आरादुप-
कारित्वं संनिपत्तित्वेन बाध्यते यथा पशुपुरोडाशादी ।
बा. ८. पृ. १४०.

० आरुण्ये शुणोऽपि कृषाग्नेकहाग्नीद्वन्परिच्छेद-
द्वारा क्रयाद्गमिष्यते । सु. पृ. २०२८. ० आरुण्यस्य
श्रुत्या (कृषरूप-) क्रियासंस्थावनात् द्रव्यसंक्रये
वाक्यरूपयोः दुर्बलत्वात् बाध्यते । वा. ३।१।६।१२

पृ. ६८५. ० आरुण्यस्य सर्वत्रयद्रव्यस्यानापत्रे पितृसे-
वित्वेः । भाट्ट. ३।१।६ पृ. १९१. ० आरुण्यगुणः
प्रकृतापन्नं सन् क्रयदेतुमेकहापत्रीमेव भवते । आरुण्य-
गोद्वययोः पाठिकान्ययः । वि. ३।१।६. ० आरुण्य-
गुणः क्रयदेतो एकहायन्यमेव ग्ववस्थितः, न तु द्रव्या-
न्तरे संज्ञार्थः । भा. ३।१।६।१२.

० आरुण्यन्यायः (३।१।६।१२) । ननु आर्तिपि
शब्दाभिहित आरुण्यन्यायेन क्रियासाधनमेव ।
(' अरुणान्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रव्यत्वम् ।) रत्न.
६।१।१।१. ० आरुण्यैकहायनीवत् वज्रान्ते इत्यत्र
सुखद्विषयोः परस्परनियमः । ६।१।५।१२.

० आरोपितगुणकथनं मृत्निरिति न्यायः ।
मृत्निरुपार्थवाद इत्यर्थः । आरोपिताना गुणाना सृजनं
' आदित्यो यूरः ' ' यमगानः प्रलरः ' इत्यादी ।
साहस्री. ५४९.

० आरोपे मति निमित्तानुसरणं, न तु
निमित्तमस्तीत्यारोपः इति न्यायः । न चैव
व्यवहारेण तासां मन्वनीत्यापत्तिः, तादृशप्रतीते स्था
एवम निमित्तं कल्पते आरोपे इति ० इति न्यायः ।
सिद्धिव्याख्या पृ. ११९-१२०.

० आरोप्यवाचकेन पदेन अधिष्ठानस्य प्रहणं,
न तु अधिष्ठानवाचकेन पदेन आरोप्यस्य प्रहणं
इति न्यायस्य प्रहृते साधनीयत्वात् । तत्रार्थं च
अङ्गानां प्राधान्येन उदाहृतत्वात्तथात् । इति वाङ् ।
आमरणं. ४।१।५।६ अ. सू.

० आरोहावरोहजन्यायः । अयं शेषकाये
ग्वबद्धनः । तथाहि, मूलाधारादिप्रसन्नप्रान्तस्थानेषु
अवरोहावरोहजन्यायेन सचरितपवनः अन्तकाले सुषोमेने
व्याजाचक्रे प्रयागमेघेत्यालुक्तम् । साहस्री. ९१७.

० आर्तिन्यायः । आर्त्थविक्रान्तम् । हविर्गर्भि-
न्यायः । हविर्गर्भविक्रान्तम् । उभयहविर्गर्भत्वम् ।
हविर्गर्भवाविक्रान्तम् । पञ्चभारवन्त्यायम् । तदस्यपद-
वाचकन्यायः । एकस्मिन्पदाविति पञ्चदशानविवर्णः ॥

शरत्तः, स च उभयथा हविषः इति । आह, यदि विशेषणं न मृष्यते, हविषाऽपि ते विशेषणं न प्राप्नोति । तद्भिधीयते । मृषामहे हविषा विशेषणम् । अविशेष्यमाणे अनर्थकं स्यात् । ' यस्य आर्तिं आच्छेत् ' इत्यविशेष्ये यत्किञ्चिद् इति गम्यते । तत्र तन्नेरथेन किञ्चित् आर्तिं ऋच्छति, अन्ततः चरितं निमित्तितं चिन्तितं इति । तत्र ' यस्य ' इति निमित्त-वननं नित्ये अतुल्यप्रसंगं गम्यते । तस्मात् आरभ्य आर्ति-विशेष्यथा । सा च हविषा विशेष्यते । तथा हविषाभि-वेष्ट-वनिर्मुक्तिः निमित्त प्रकृत्यावत् । यद्योति हि श्रुत्या तं सम्यं वक्तुम् । हविषमपसंभवे तु वाक्येन मृषात् । दूर्ध्वं च वाक्य भूतेः । ननु हविषार्तिमन्त्रोऽपि वाक्येनेव । उच्यते । आर्तिनिर्मुक्तिरपि तत्र गम्यते, सा च श्रुत्या । हविषमपसंभवे अत्यन्त श्रुतिरेव हीने । तस्मात् न तस्यैवो निर्वर्णनां निर्दिश्यते इति । कथं तर्हि उभयसन्दः ? उभय इति नित्यानु-वादः । एकस्मिन्नपि आर्ते, अररिहिस्रपि । तस्मादुक्तं ' यस्य उभय इतिः आर्तिमाच्छेत् ' इति । अथ कस्मात् न पदद्वयविशिष्टा आर्तिः निमित्तं प्रतीयते इति ' यस्य उभयसुगणविशिष्टं इतिः आर्तिमाच्छेत् ' इति । अत्रोक्तयने । कथं तावद् भवान् मन्त्रे विशिष्टेन अर्थेन विशिष्टा आर्तिः निमित्तमिति । आह, विशिष्ट-यस्य मनिषाणात् विशिष्टोऽर्थः आर्तिमितिः । कि पुनः स्यात् यदि एवं भवेत् ? तत्रः उभयविशिष्टा आर्तिः निमित्तं इति गम्यते । अत्रोक्तयने । इदं तावद् देवानांपिपः प्रत्यम्, यस्यापि हि विशिष्टार्थः आर्ति-मितिज्ञो भवति, कि ताव् अविशिष्टो द्रष्टेः परश्रु-यने । किमनो वत् न परश्रुयते । एतद्वतो भवति, अविशिष्टमज्ञऽपि आर्तिः निमित्तं प्रकृत्यावत् भवति । ननु उभयसन्दः इति विशेष्यति । न । हविषाऽन्तेन अपरत्पणनाः तत्र एतन्नो विशेष्युम् । आत्मत्वं संभक्त्यते तर्हि, तथापि न सम्येः । नहि श्रुती निवृत्ति प्रयोक्तव्यं । आह, विशेष्यवननत्वात् कि-चर्कं भविष्यति यथा ' उक्तय मोहनीयता ' इत्येकम-दिष्टिते न कृत्वामानरति । उभयसन्दः एतां मां कृत्वा-

विन्दो निवर्तयति । उच्यते । विषय उच्यन्तातः । न तत्र गवाहृत्या द्रव्यं लक्षयिका तस्य आनयनमुच्यते । तथापि चेत् एवममविष्यत्, नैव एता श्रुतसन्द्ये स्वरोक्षत । उभयविशेष्यविशिष्टं तु तत्र आनयनं प्रथमं उच्यते । इह पुनः आर्तिहविष्यच्छित्ते द्रव्ये पञ्चदासावः कर्तव्यः । कि पुनः कारणं प्रथमभूते आस्पाताथे सदस्य विशेषणं भवति, परार्थे पुनः विद्युत् इति । उच्यते । प्रथमभूते आकृतिगुणो यः तयो-वन्वार्थमुच्यते, तत्र उभयविशेष्यविशिष्टः एवमात् वाक्यात् अवगमयते, तद्विशिष्टं न कृत्वा कृती भवति, अन्यतरविशिष्टं उक्तं अधुन कुर्यात् । यत्र पुनः आकृतित्यक्षिते द्रव्ये आस्पाताथः कीर्त्यते, तत्र तयो-यैव तद्वशीयेषु उक्तो भवति, न तत्र एक सिम्न निर्दिष्टे कृती मन्यते । अवरसिमा अति हि आकृतित्यक्षिते तत् उक्तमेव । तयोक्तं, ' अति-पिदं च निमित्तं न क्रियेत । आस्पाताथे पुनः प्रत्येन, न तस्य आकृतित्यक्षितेन संस्यः । तत्र तद्विशिष्टवदे अनुपसङ्घिषमणोऽपि इत्येव प्रथमम् । यद्युं च प्रथमं भवति, न च किञ्चित् श्रुतं हीयते ' इति । तस्मात् तत्र विशेषणं युक्तं, न तु इह तथा । इह हि हविषाकृतिरूप इत्यस्य आर्तो पञ्चदासाः इत्युक्तम् । तत्र एकं विशेष्यरचनेन प्रविष्टेभावावनेन निवर्तविष्युः । अपिच उभयसन्दे हविषा उभयसन्देऽपि नैव उभय-विशिष्टा आर्तिः प्रतीयते । कि कारणं । हविष उभयसन्दः मन्त्रयते, न आर्तिमाच्छेत् इत्येवमपदेन । तत्र मनिहितेऽपि उभयसन्दे हविषाऽन्तस्य वाचनार्थः, तावदेव आर्तिः संभवते । अविशिष्टस्य तथार्थः । तस्मात् न उभयविशिष्टा आर्तिः निमित्तमिति ।

अथ आर्ताभवविशेष्योक्तं उभयसन्दस्य, उभय-विशिष्टा आर्तिः इ उच्यते, तत्र विमर्शितार्थोक्तो हि हवि-विशेष्यं उभयसन्दं वक्तुं कर्तुं, समन्वितात्पत्, आर्तिविशेष्यम् । नहि अस्य आर्तो हविषविशिष्टस्य धमनिषात्वात् । अत्रोच्यते । अत्यन्तं तमपि एव हविः आर्तिः उभयसन्दस्य हविषाऽन्तस्य आर्तिः प्रती-यते इति । अतः । अतन्ना हि अनाहृतायां मनिषायां

अकारण भवति । यथा ' भार्या गच्छ पुत्रो देव दत्तस्य ' इति । एकत्रयगतं वा तद्विधिषु गम्यते इति चेत्, नैतदेवम् । एतस्मिन्निव वाक्ये तदवयवभूतस्य अन्वयेतिष्यस्य नैव भवति संशयः । यथा ' अथेन ब्रह्मति श्वेतो न पदेन बाहुत ' इति न अन्वयेतिष्यस्य अश्वस्य श्वेत्य विशेषण भवति । अथ उच्यते, आर्तिविधिषु हविषा उभयस्य संबन्ध इति, तदपि नोपरयते । नहि ' आर्तिमाच्छेत् ' इति हविर्विशेषणत्वेन उपादीयते, किं तर्हि ? पञ्चरात्रस्य निमित्तत्वेन । हविराहं उभय-पञ्चरात्रानमनये मौमयत्रयं भाग्युपगतप्रमाने वाचय मियेन । अथ हविराहुतिरहितेन संश्रद्धं आच्छेत् इति पुन हविर्विशेषितेन उभयरात्रेण संबध्यते, तथापि वाक्य भिद्यते । तस्मात् नोमयविशिष्टा आर्तिर्निमित्तम् ।

आह, येषां आत्मतात्प्रेषाभावे उभयविशेषण विशिष्टा उच्यते इति नान्यतरविशिष्टा निमित्तं गम्यते, एव इतरस्मिन्मपि पक्षे उभयविशेषणविशिष्टा ना उच्यते इति । यद्यपि एवेन आगमना अविशिष्टा, तथापि अन्य तद्विशिष्टा भवन्ती न निमित्तं भवितुमर्हति इति, की वा विशेष इति । तदभिधीयते । प्रत्यक्षे उपादेयत्वेन विशेषणद्वय, एतद्वये पुन लक्षणत्वेन । आह, किमत्रो मत् लक्षणत्वेन ? उच्यते एतदती भवति, हवि राहुत्या लक्ष्यते द्रव्य, तस्य किंचित् यत्कर्मनिधि, तत् उपासित उच्यमानं न विहायैतं कस्य स्यात् इति । अथवा सर्वैरीर द्रव्यस्य इति गम्येत् । तस्मिन् उभय स्मिन् अत्र निश्चिते मति तस्य आभय लक्षणत्वं हवि राहुति उच्यते । तत्र हवनकारणत्वे, यत् हविराहुतिकं तत् भातं इति, यदा यत् हविराहुतिकं तत् उभय इति । यदि तावत् यत् हविराहुतिकं तत् भातं, इत्येवमेव, एतं हविराहुतिकं उभय आभय वा आर्तिं निमित्तं गम्यते । अथ यत् हविराहुतिकं तत् उभय इति, ना न आर्तिं हविषा तिष्ठेच्छेत् । हविरा अन्वयेतिष्यताकायां आर्तिं ' उपासयत् इति विशेषणत्वे ' इति न एतदा क्यते । यथापि । एव तत्र विशेष्ये वा हविरा हुतिक उभय इति । तत्र पुनराचारं यत् हविराहुतिकं उभय, एतेर आर्तिविधि । यथा तेन विधिना आर्तिं

संबध्यते इति । पुनः अ उपासयति शब्दो आर्तिविशेषणत्वे उपासयतामाह । अथ पुनरुच्चारण न क्रियते, तथा यद्यपि हवि शब्द तत्रेण आर्तिभूतभाष्यलक्षणत्वेन उपासयत (आनन्दश्रीमये लक्षणत्वे नोद्धार्येत इति मत्प्रवृत्त उच्यते । तृतीयाऽन्तं तु युक्तं भाति), तथापि आर्ति विशिष्टं भातं लक्षणं स्यात्, अर्तिविशिष्ट उभयस्य । विशिष्टे इष्टे पुनरुच्चारणं कर्तव्यं, तत्र वाक्यभेदः । एव उभय शब्दो यदि आर्तिविशेषण संबध्यते, न हवि विशिष्टं स्यात् । तत्र अर्तिविशिष्टस्य हविष आर्तिं निमित्तं स्यात् । अथ हवि शब्देन संबध्यते, पुन आर्तिसंबन्धाभावे हवि शब्दमैहिक उपासयते ' तत् वेत् ' इति वा कथनाभा निरिश्येत, तत्र च एव वाक्यभेदः । उपादेयत्वे तु ना शोच्यविशेषणत्वेन प्रयोजनम् । द्वयमपि आर्ति विशिष्टं उपासयते, तत्र नाप्यतरविशिष्टा आर्तिं निमित्तं भविष्यति । लक्षणत्वे तु अत्यन्तविशिष्टा भवति इत्येष विशेषः ।

अपिच तदर्थस्यैव पदस्य पदान्तररूपत्वे सति च-गच्छात् कृते तृतीयेन पदेन कस्या गतौ क्षमिदितेनापि संबन्धो न युक्तः । यदि भाति ' भार्या गच्छ पुत्रो देवदत्तस्य ' इत्यत्र राजा पुत्रवतिशेषणम् । अगत्या तु गतौ उपादेयस्य अनेकस्यापि प्रमानेन संबन्धं शास्त्र-व्याप्ये व्यरहितेनापि, ' व्यरमानात् अर्षो एषीषात् ' इति । लक्षणत्वे तु लक्षणद्वयमितिभेदे अत्रय हेतु आर्ति-तरिमात्, व्यरहितो गुणो वा हानयो भवति ।

दुष्-- नैमित्तिकविशेषणत्वेन येषां पञ्चरात्रार्थं (विशेषणम्) अपश्यते आर्तिविशेषणं (नहि अस्ति विशेष्ये विधि संभारत्वीति) एव निमित्तमपि (अपश्यते) । यदि अस्ति नैमित्तिकविशेषणत्वे (अपश्यते) । तत्र यत् निमित्तार्थमिति, तत् अन्वयेतिष्यतायां अर्तिविशेषणम् । उभय इति न अर्तिविशेषणम् । १५५ । यत्र हविराहुति-माच्छेत् ' इत्येवमपि निमित्तमपश्यते अन्ते, नैमित्तिकत्वेन (च) गृहीते, अत्रस्य (उभयरात्रस्य) आर्तिविशेषणत्वं अर्तिविशेषणम् । (तत्र अर्ति) इतिविशेषणत्वं इति (निमित्तम्) अर्तिविशेषणत्वे अर्तिविशेषणम्, तत्र (हवि) ' उभय ' इति (हविराहुतेन) उभय

(विधीयते), ततः (हविःसन्दूख विधिप्रत्ययस्य च आधूनेः) वाक्यमैदः (स्यात्) प्रह्वकन्यन्यायेन (३।१।अ१३) । 'आह, यदि विशेषणं न सूचते' (हविषा विशेषणं मा भूत्) इति (भाष्यं हविषो विशेषणत्वं निराकरोति । तत्रापुंल्लि, नहि सिद्धान्ती हविषो विशेषणत्वमिच्छति, आर्तिसम्प्रदाय इत्येव उपान्तमिधेयं पञ्चशतस्य कारणं, इत्युपक्रमे आर्तिविशिष्टस्य हविषो निमित्तत्वाभिधानात् । अत आह—) 'यदि उभयसन्दूख आर्तिना सन्धौ नेष्यते हविषोऽपि मा भूत् संबन्धः इति, विशेषणभावेन संबन्धमभिधत्ते' । (अप्यमरातरणस्यो प्रथमः लिङ्गिते मुद्रिते च द्वन्द्वीकाप्रत्यये उपलभ्यते । तन्मरते तु नाम प्रथम उपलभ्यते । अत्र हि भाष्यवद्वृत्तरेव स्पष्टयता इति । तत्र तु अत्र ह्यने शब्धं पठ्कि— 'यदि उभयसन्दूख स्वरूपेण हविर्निशेषणान्देन सञ्जममभिधत्ते, तेन आर्तिमाननेव हविःसन्धानमेषेर्षं निमित्तं प्राप्नोति इत्यभिप्रायः । ननु न तन्मात्रस्य निमित्तता चटने, निरुक्त्यात् । अतः कथमितं नोय, अत आह—' इति ।) क्रियावदस्यो निमित्तत्वं प्रतिपद्यते इति विवेकमण्डलीया चोचते । (निमित्तविशेषणे वाक्यभेदाभिधानात् आर्तिऽहविषो रन्धरेण अन्यतरस्य विशेषणे सामपेदेदात् उभयवदस्य निमित्तान्तर्भावः, इत्यस्योक्त्यान्तर्भाव इति विवेकमण्डलीया चोदितत्वाति) 'मृणामहे हविषा विशेषण' इति (विद्वान्भाष्यम् । तदभिप्रायमाह—) हविःसन्धानादेव निमित्तत्वव्यवसायः । (तेन) हविःशेषणमिति । परस्यः उभयथा (अपि विशेषणत्वे विशेषणत्वे न) निराकियते इति (मन्वा अनादरात्) हविर्निशेषण इति (सर्वथा केवल्योः निमित्तत्वनिवृत्तकरणसिद्धेः) । परमार्थतात् आर्तिरेव हविषो विशेषणम् । 'तथा हविःसन्धानमिदं निमित्तं पञ्चशतस्य । नन्वेति हि सुखा तर्कस्यं वक्तुं, हविःसन्धानस्य तु वाक्येन सूच्यते' (अस्य भाष्यस्याभिप्रायमाह—) कर्तव्यतावचनः (विधिप्रत्ययः) यस्मात् परः श्रूयते तत्रैव (परमार्थतः, ध्रुवा) कर्तव्यतामाह । ए च (नामः) कारकैरेव नामान्तरं प्रति समते

इति (तदर्थं) कारकैरेव (विधिः) स्यामिषे । क्त्यनिमित्ते (अपि) क्रियया (नैमित्तिकया) आकाङ्क्षिते, इति ते प्रति क्रियां विदधाति (तेन कारकत्वनिमित्ताना निमित्तैव अपेक्षितव्यात् पित्रा) । नत् (तु) हविषो विशेषणं (उभयत्वं), तत् नारी (क्रिया) न तत्साधनं इति (विधि—) प्रत्ययेन न परमुच्यते । (ननु उभयत्वविशिष्टं हविः निमित्तं भवतु, न तु आर्तिविशिष्टम् । अत आह—) एतं चेत् आर्तिविशिष्टेन हविषा निमित्तत्वप्रत्ययः उच्यते । नैमित्तिकप्रयोगात्तत्रेण (निर्वपेत् इत्येव) त्वन्मात्रस्यैव अपेक्षितव्यात् । परन्तु (उभयमिति निमित्तसंनिपाति) पदान्तरसुदीपयते, तत् विदध्निप्रत्ययं (पर्वणिते विधौ पदान्तरस्य) वाक्यं (भवति) । (भाष्यं वाक्यानान्तरमाह—) अथवा आच्छेत् इति (निमित्तविशिष्टां लिट्शब्दः) यस्मात् परः श्रुतिः, तस्य (एव आर्त्यस्य ध्रुवा) निमित्तभावमाह । तत्र केवल्युक्तिपरिभेदे (सति आर्तिमात्रस्य नित्येन) निमित्तत्वमभ्यासात् । इति आर्तिना हविषि विशेषमाणे (अपि) श्रुतिर्न (अतीत) हीयते, एष धातुर्न सञ्जम विधीयमाने (श्रीहीनु शोषति इत्यत्र नास्त्यं श्रुतिहानिः) । हविरुपमत्रान्ये तु न धातुर्न विधीयते (निमित्तत्वा नाभिधीयते), न होऽप्यत्र (नाम्यविशेषणत्वात्पि निमित्त भवतीत्यर्थः) । तस्मात् उभयवत् निमित्तकृतं यत्नान्त्वेन (आच्छेत् इत्येव) नापेक्षितं, न (अपि) नैमित्तिकेन (निर्वपेत् इत्येव), अत्र कश्चिद्व्यतिथिः । 'अथ कस्मात् न पदद्वयविशिष्टं आर्तिः निमित्त प्रतीयते इति' (इत्यादि 'तत् उभयविशिष्टं आर्तिर्निमित्तं इति गम्यते' इत्यन्तं चोक्तं भाष्यं स्पष्टयते—) यथा हविःसन्धानात् (आर्तिद्विषो.) विशेषणविशेष्यभावः परमार्थभूतित्वात् (अङ्गीक्रियते), एव उभयवदस्यत्वात् धातुर्न श्रुतिः (उभयार्थेन समानि) तादृशेव प्राज्ञा । तस्मात् आर्त्या (न केवलं हविर्निशेषणं किन्तु) हे अपि (हविरुपमत्वे) इत्येवमुक्तं विशेष्येते । (तदेव 'उभयविशिष्टं आर्ति' इति भाष्यं उभयवत् निमित्तवत्, आर्तिनिमित्त-

मुम्वं इचेतमयं प्रतिपादयति इति भाष्यपाठम् । यथा-
श्रुतमेव वा व्याख्येयमित्याह-) अथवा आर्तिर्विशो-
पमं इत्येव विवेकं (पूर्वपक्षी) अपरहीतवान्, किन्तु
रहीतं (पूर्वपक्षिणा) ' आर्तिनिर्घृतिरपि तत्र गम्यते ' इति
पूर्वस्मात् (सिद्धान्तभाष्यात्) आर्तिं विविष्टा
मिमिष इति । एवं चेत् (आर्तिनिर्घृतिरपि) निमित्त
चेत्, ततः) यथैव एकेन (हविःपदेन) विशेष्य-
माण आर्तिनिर्घृतिः (श्रुयमिदित्वा) अस्ति (न तु
अयगता) एवं द्वितीयेनापि (उभयपदेन विशेष्य-
माणः) आर्तिनिर्घृतिरप्येव (इति) न श्रुतिर्हास्यते ।

' अनेचन्ते । इदं तावत् देवानामिव प्रथय ' इत्यादिना (' तत्र शक्यं विशेष्यवचनेन प्रतिषेधान-
नेन निवर्तितुं ' इत्यन्तेन ग्राह्येण) अन्तर्गीतानिर्भाष्यः
इदानीं प्रतिपादयति (भाष्यकारः) । कर्म (फल,
सम्पत्ति वा) निमित्तं चोद्दिश्य शाल्यैस्तत्र विधीयते ।
(ततोः) यत् विशेष्यं, न तत् किञ्चिद्, इत्यतः तस्य
अविश्ला (पूर्वं) इति । (ननु उभयपदं निमित्तं
सन्निपात्यैव न तु निमित्तविशेषणं, अतः कथं तस्य
अविश्ला ? अत आह-) इदं (च) आर्तिविशिष्टं इत्थं
निमित्तं, तद् (इत्थं) व्यस्तमपि हविषाकृतिलक्षितं,
समस्तमपि । तस्मात् यद्यत् हविषाकृतिकं (इत्थं) तस्य
तस्य निमित्तता शब्देन प्रतिपाद्यते । यथा ' शीः न
पदा स्पष्टम्भः ' इति योषो गोः, सप्त पदा न स्पृश्यते
एवमिदानीं ।

' अविच उभयपदस्य हविषा संवध्यमानेऽपि नैव
उभयपदविश्या आर्तिः प्रतीयते ' इत्यादि ' तस्मान्ते
भयविशिष्टा आर्तिर्विचितं ' इत्यन्तं भाष्यमाक्षिपति-)
ननु उभयपदस्यो हविर्विशेष्येति इत्यनेन (पूर्वमेव)
शाल्यैस्तत्र विधायं पुनस्तस्यातः । उच्यते । (तत्र हि)
आर्त्यां उभयपदानो हविर्विशेष्येति इत्युक्तं (वीर्य-
शक्तिना) यथा ' सुकलो गोतन्वीयलं ' इति (अथ)
तां (आनन्दनिना) संवध्यमानां सुकलः अर्गत् (ऐक-
कर्मणां) विशेष्यत् कृष्यादिनिर्घृतिं करोति । एवं
इष्टान्तदाह्येतिहोः (उभयपदोद्देश्यविशेषणो) सुकरो
श्रीरिति इतः विवेकं कथयति (' विधम उच्यते । '

इत्यादिना । तदर्थं सखिष्य दर्शयति-) क्रियाप्राधान्ये
तस्याः (क्रियायाः) विशेष्यमानत्वात् विशेष्यं विच-
क्षितम् । पुनर्नूतना तु (क्रियाया) यत् प्रधानस्य
विशेष्यं, तत् अविवक्षितम् । (प्रधानप्रदं निमित्तस्या-
प्युपलक्षणम्) । इह तु (अपिचोलादिना) हविषा
पूर्वं (एव) सन्त्यमुपरोक्तस्य निराकरोति, (निरा-
करणमाह-) आर्तिना इति परामुदयते, न (तु)
उभयपदयोः विद्यमानोऽपि । (एवं हविर्गान्तं सन्त्यात्
आर्तिगतये निराकरोते मति-) ' अथ आर्त्याश्रयविभक्ति-
योगात् ' इति । (इत्यादि ' अथस्य शैव्य विशेष्यं
भनति ' इत्येवं भाष्यं सनाह्वयं भाष्ये-) अनेन
(भाष्येव) एकविभक्तिमानन्तरे एकस्यपक्षं च
(उभयपदयोः आर्तिवचने प्रधानं-) उच्यते ।
(एतन्निमित्तं विज्ञोति-) आर्तिः हविःशक्यः, तत्र
(एतन्निमित्तं) वा विभक्तिः, ता इतराणि (उभयपदे
ह्ययते) । तस्मात् यथा विभक्त्या हविःशक्यार्थमात्रं
(आर्त्यां) संवध्यते, तथैव उभयपदमपि समन्वयते ।
(आनन्तर्यं विज्ञोति-) यथा च मनसि विपरिवर्तमानता
आर्त्यां इति संवध्यते, एतन्मुभयपदमपि, विपरिवृत्ते-
रुच्यते । (एतन्मन्त्रं विज्ञोति-) एकस्यपदमात्रे
चोभे अपि (आर्त्यां संवध्यते), आनन्तर्येणात् उभय-
पदस्य (नहि संवध्यते आर्तिवचनेन अपेक्षते
सुखमानन्तर्यम्) । यथैव गम्यते इति (पूर्वपक्ष
वाच्यमित्यायं) उच्यते परिरहितः । (तत्र
प्रथमयोयपरिहारभाष्यान्निष्पन्नमाह-) एतन्निमित्त-
योगात् हविषा (एव शक्यसंख्यः) संख्यः स्यात्,
नार्थाः । (आनन्तर्यं परिरहितं, ' भाष्यां राशः पुत्रो
देवदत्तस्य ' इत्ययं-) यथा भाष्येण संवध्यमानो राज्ञा
आनन्तर्येऽपि न पुत्रेण संवध्यते, निराह्वयत्वात्, पर-
सुभयपदम् । (एकस्यपक्षमात्रं परिरहितं- ' अनेन
गच्छति येन एतेनाहृतः ' इत्ययं-) यथा शी-
पदेन संवध्यमानं एकस्यपदोऽपि नाशविशेषणं, तेन
अनपेक्षितमात्, एवं हविः आर्त्यां संवध्यतात् उभय-
पदस्य न आर्तिना संवध्यते इति । (एतदेव चोप-
पत्तं निररीमुनामन्ते- यदेतत् हविःशक्यं-)

काङ्क्षस्य नाटंतिना संकथ इत्युक्तं-) तदनुक्तम् । अनेन चाद्येन (' यशोभय हविषाविमाञ्छत ' इत्यनेन पूर्वमेव आर्ति-) सकन्धित्वेन अवशुनत्वात् । अथिय उभयशब्दोऽपि हविषा संवध्यते, न इषिः- स्तरूपेण (आनर्थक्यप्रसङ्गात्), किंतु येन (रूपेण) आर्त्याश्रयो इति, (तेन रूपेण संवध्यते) । तस्मात् आर्ता अनुरक्तेन हविषा संवध्यते । यथा श्रीहिन्दु प्रोक्षण अपूर्वीयाशने (संवध्यते, न श्रीहिरूपेण । आशेषमुपलक्ष्यते-) एषं चेत् उभयमितिष्ठ आर्तिः इति युक्तम् ।

उच्यते । तत्र (प्रोक्षणे) प्रदरणात् अपूर्वीयाशनात् श्रवणा लक्षयितु मीक्षित्वरूपे आनर्थक्यात् । इह तु प्रकणक्षानीवस्य (प्रमत्तान्तरस्य) अभावात् व्यगकया रक्षणा । पूर्वं आर्तंतिना (इषिय.) संवध्य, ततः तदनुक्तस्य (आनर्थक्यस्य) उभयेनेति, एषं च लक्षणा भवेत् । एव न (मति) हनिने द्विकार- णात् यावन्मैदः । (आर्तिहृत्प्रथाय प्रथमशुचाराण, ' यत् हविस्तत् आर्ते ' इति । तत्र. तदनुक्तस्य उभय- संवध्योप पुनरुचाराण ' यत् आर्ते इति, ' कथेदुभयं ' इति । माण्य भावधे-) एव (पूर्वोक्त-पायेन उभय- संवध्य) आर्तानुरागे निराकृते ' अथोच्येत आर्ति निश्चितेन हविषा उभयस्य संवध्य. ' इत्यनेन (भाष्य-) द्रव्येन (आर्त्या-) अनुरलेन हविषा संकथाः कस्याप्य भवतीति । (उच्यते) एव च (मति) पूर्वोक्तद्वयं वरिद्धं भवति, (दोषद्वयमाह-) न आर्तंतिना (उभयस्य) संवध्य., (किंतु) युद्धेन हविषा इति । इतर. (तु विद्वान्तराद्यै) एव, ' न आर्च्छेत् (इत्यर्थं शब्द.) इतिर्विशेषणतया उपादीयते ' इति । ननु षटशुक्तं आर्तिर्द्वि विशेष्यन्ती निमित्तता प्रतीयते । त्रिपती विशेष्यविशेष्यभावे अवश्यं- भावित्वात् आर्तेर्नित्यप्रसङ्गात् निमित्तत्वभावात् । उच्यते । माय (आर्ते) इतिर्विशेषणत्वविशय- परः (ग्रन्थ.), किं तर्हि परमतामित्येव । इतिर्न विशेष्यति । (तदेव शिष्टोक्ति-) कथं तु (नाम) उभयतदेन इतिः संवध्येन इत्यनेन आरोन विशेष्यति ।

' अथ हविषाऽकृतित्थितेन उच्यते ' (इति माये) उभयं इत्युपाहारः । अधिमुत् पक्षे इतिर्विशेषणं, उभय विशेष्यम् । तदुत्तरकाले इतिरनुक्तं उभय (उभयपदं) आर्च्छंतिना संवध्यते । एवमपि च एव (पूर्वोक्तो) यावन्मैदः (उभयशब्दस्य द्विकारणात्) ।

(' आह यथैव आख्यातापैप्रार्थान्ये ' इत्यादेः ' उभयइति. शब्दो आर्तिविशेषणार्थमुच्चारयेयात् ' इत्य- न्तास्य भाष्यस्याभिप्रायमाह-) तत्र (यक्षयणाणाः) यवन-स्युद्धीः उपन्यस्यन् ब्राह्मणस्य सुव्यवधानविवेक- म्नाह । प्रपानभूते (विशेषे) आख्याते विशेष्यं विनश्चित, गुणभूते (तु) अविकश्चितम् । (भाष्य- तापयार्थमाह-) शब्दद्वयेन विशेष्यमात्रं परार्थमुच्चा- र्यते । तेनार्थं (भाष्यस्य-) अर्थः, यत्र आख्यातार्थः स्वविधानार्थमुच्चार्यते तत्र विनश्चित विशेष्यं, यत्र (तु) परविधानार्थमुच्चार्यते यथा ' दध्ना युजेति ' इति दधि- संवध्यविधानार्थं शोभ उच्चार्यते, तत्र इतिपरदसंबन्धो नास्ति, यावन्मैदप्रसङ्गात् । एवं विशेषे कश्चिन् यवन- स्यापयः उपन्यस्यते । (' अथ पुनरुक्तत्वं न किने ' इत्यादिना मायेण) प्रथमं इति सम्- सम्भवे (तत्र- शब्दात् नाधारणवर्थात् ' तत्करोति तदावष्टे ' इति णिचि कर्मणि लकार । इतिःशब्दस्य आर्त-शुभ- शब्दाभ्या तन्नेन संवध्य- प्रदरयते इत्यर्थः) ' एव शुभपशब्दो यद्दि आर्तंतिना संवध्येत न इतिर्विशिष्ट- म्नात् ' इत्यनेन (मायेण) आर्तिपदं तन्व्यते । ' अथ इतिशब्देन उपलब्धे ' इति (इत्यारिभाष्येण) उभय- मिति अप्याह्वय उभयमशब्दः तन्व्यते । (सर्वत्र दूषण- माह-) अतो दोषो यावन्ने शक्तिरयोगः । (आर्ति- लक्षण । १।१।१।६-८) ।

शा- उभयतां पञ्चताराः इति प्राप्ति, उच्यते ' चरुद्वयोपकर्मं यापयित्वा संवध्यते इति । तावद्- प्राच्छं ततोऽन्यत्तु श्रुतमप्यविशेष्यम् ॥ ... यथैव इति. शब्दः आर्च्छं इत्यनेन आख्यातेन संवध्यते, तथा उभयपदमपि अगमलाभात् तेनैव संवध्यते, न हविषा, नामपदानां परस्परसंबन्धात् आख्यातेन संवध्यत् । ... तस्मात् इतिर्निमित्तं निमित्तम् ।

निमित्तशुभ्रुपपत्तेरन्वतरणदस्य च आधानशाक्यगत-
पुन्यस्येन अनुवादात्वेनापि उपपत्तेश्चेति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— ' आर्ते हविष्येकनेडेपि वागः ।'
शंकर— ' उभयार्थविवक्षा एवात् ।'

● आर्तिशाक्ये (यन्मोक्षं हविरार्तिमाच्छेत्)
तात्पर्यमात्रस्य अभावान्न वाक्यभेदप्रपरिनिर्दिष्टया कर्मा-
न्तरविधरेण न्यायः । बाल. पृ. ११४-११५.

● आर्त्यधिकरणे (आर्ति-भाषे) उभयपदस्य
अनित्यता । वाक्यार्थ. पृ. २०. ● वाक्यशब्दान् प्राक्
निमित्तत्वमेव नोपजायते, भवति च निमित्तत्वापि
विशेषणम् । यथा आर्त्यधिकरणे यद्यने ' मृष्यामहे
हनिषा विशेषण ' इति । तस्मात्त्र विनिश्चयानुवादेः
इति । वा. २।३।१।१। पृ. ५७१.

● आर्तिशक्य निन्दितमित् । ' गुरुमैते भवन्त्येव
निमित्तस्य प्रवर्तते । इत्यनेनैकश्रुतियंस्तु मल्लोचयेन
जीवति ॥ ' इति उत्सरोक्तोत्तरमालीनप्रदस्यचतुष्टयश्रु-
तमणेन अन्वयानजीविनः ननुयथोक्त्या आर्तिशाक्या-
पननमैद्वन्द्वजीविनः अपहृष्टश्रुतत्वेन आर्तिगणनिन्दा
वृत्ता । सु ३।७ पृ २८. ● आर्तिशक्ये ब्राह्मणानामिव
नेनयोर्द्वन्द्वयोः । भा. १२।१।१५।१६. ● आर्तिशक्य
यावमानाश्रयान् । वि. १२।४।१५. ● आर्तिशक्ये यज्ञ-
मानाः एव श्रुः सप्त, नान्ये । भा १०।६।१५।१६.

● आर्त्यैवादिशक्यप्रयुक्त ' नैशेतेऽन्नामादित्यं '
इत्यादिः प्रजापतिभ्येऽप्युदासः । माट्ट ४।१।३.

● आर्त्यैवादिशक्यप्रचरं राविवपसा । भा ४।३।८।
१०-११.

● आर्तिशक्ये कवयस्वत् । अन्वयस्योपेक्ष्यस्वस्य कष्टेय
न्तरस्य आर्तिशक्ये भवत्या भवति । साऽपि मारुतिपदा
अन्वयविषया चेति द्विविधा । तथाच यथा ' आग्नेयो
ये ब्राह्मणो देवतया, स लोमेनेशूरा अग्नीशोमीयो भवति '
इति अग्नीशोमीयश्रुतेः कृतोऽन्वयानुविषयत्वेन
व्यवस्थापिते, अर्थात् तदभावे. अत्रतद्योग्यपुन्यप-
त्तेन अत्रस्थितो भवति । ' पूर्वेष्टुरमासायां वेदि
परोरि ' इत्याद्याशक्येन पूर्वेष्टुरेतिशक्ये व्यवस्थापिते,
अर्थात् हविरभिजातलोत्तरे वेदिकरणे लोमेमासा

व्यवस्थितं भवति । तद्विद्वद्वाराहणद्वयं पद्यमे
सिद्धं ' तथाऽपूर्व ' (५।१।१।६।१९) इत्यत्र पूर्व,
' उत्कर्षाद् ब्राह्मणस्य ' (५।१।१।१०-१४) इत्यथो-
त्तरम् । बाल. पृ. १९-२०.

● आर्थी परिसंख्या द्विविधा, प्रातपरिसंख्या
अप्रातपरिसंख्या चेति । तत्र प्रातपरिसंख्या त्रिदोषा
अप्रातपरिसंख्या च तद्विधा । सा च पञ्चतः परि-
संख्येति गीयते । तन्नात्यासा. भाष्यवार्तिकोक्तं सिद्धान्ते
उदाहरण नाम्नेन । पूर्वपक्षे तु एदमेधीये पद्यमे पद्ये-
ऽस्ति । भाष्यभाष्यान्तरमते तु सिद्धान्तेऽपि क निदर्श-
वृत्ता, यथा दशमे (१०।५।१३।५३-५४) अदि-
रणा द्विदोषे श्रुते ' वैशानसं पूर्वेऽहन्त् ताम भवति पोद-
श्रुत्तरे ' इति । तत्र द्विदोषतमाहाताना अतिपञ्चसं-
ख्यानं प्रष्टव्यविषयतः पोदश्रुतिकल्पे प्राप्ते, ' उच्ये-
ऽहन्त् द्विसप्तस्य गृह्यते ' इति वाक्यशब्दोत्तरेन अनारम्भा-
धीतेन नियतः पोदशी इति ' उत्तरे ' इत्यनेन अदि-
रणा द्विदोषे एव परिहृतव्यायने । तेन द्विदोषात्तरे
विस्तृतः इति भाष्यकारान्तरोक्तः सिद्धान्तः । इतर-
स्यामिभिरस्तु परिसंख्या नाद्दोष्टया त्रिदोषात् ।
वैशानसविद्येस्तु अर्थमादः ' पोदश्रुत्तरे ' इति इत्यशी-
कृतमिति । अत्रदार्ष्टिक्यं. इत्यपि न प्रातपरिसंख्या ।
यद्यपि ' न वा परिसंख्यानान् ' (३।७।१६।३३) इति
मूलश्रुतौ तत्र परिसंख्याः समेवोक्तं, भाष्यश्रुतौ च तथैव
न्याय्यतः, तथापि वार्तिकश्रुतौ अधिकरणान्तो मगदण
श्रुतेः अर्थमादारायतेनेता । तदेतदुपपादितमस्तमिः
शास्त्रदीपिकाप्रकाशे । तस्मान् प्रातपरिसंख्येऽहण
स्यार्तिमेत ' पञ्च पञ्चतया भव्या. ' इति । अप्रातपरि-
संख्येऽहण तु ' इनामहणम् ' इत्येव । बाल. पृ २५.

● आर्थी भावना । आक्याशक्येन आर्थी भावना
उच्यते । ननु केच आर्थी भावना इ चर्तुन्नाहार इति
चेत्, आगारेऽपि तद्व्यापारत्वेन भावनात्कारते । न
पैशाचिके । तत्र च पद्यार्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावात् ।
इति चेत्, (न्यायसुधाकृतमवतारः) अथाहुः ।
सर्वं न यागो भावना, किञ्च सर्वेऽन्वयमिदो
यागविषयो यः प्रत्यय, स भावना । स एव च

आख्यातशेषोच्यते । 'यजेत्' इत्याख्यातशेषो 'योगेन यजेत्' इति प्रतीतिर्जायमानत्वात् । यश्च प्रयत्नपूर्वकं गमनादि करोति, तस्मिन् 'देवदत्ते गमनं करोति' इति करोतिप्रयोगदर्शनात्, वासादिना स्वन्दमाने तु 'नायं करोति, किञ्च वासादिना अस्व स्पन्दो जायते' इति प्रयोगात् करोत्यर्थस्तावत् प्रयत्नः । करोति-सामानाधिकरन्ध्रं न आख्याते इत्यने 'यजेत्-योगेन कुर्वन्' । 'पचति-पाकं करोति' । 'गच्छति-गमनं करोति' इति । अतश्च करोतिसामानाधिकरन्ध्रत्वं प्रयत्नस्य आख्यातशेषत्वम् । न च 'रथो गच्छति' इति प्रयोगानुपपत्तिः, रथे गन्नाभावानिति चाख्यम् । षोडशश्र्वात् प्रयत्नं रथे आरोग्यं प्रयोगोपपत्तेः । यन्तरेऽपि अन्योपादानानुपूर्व्ये व्यापारसामान्यं भावना, यन्तरेऽपि रथे गमनादिरिकम्ब्यापारानुपपत्त्यैः 'रथो गच्छति' इति प्रयोगस्य औपचारिकत्वमेवेति । अतश्च यत्र एवार्थी भावना । यथा आहुः 'प्रयत्नस्यतिरिक्ताऽऽर्थी भावना तु न शक्यते । वक्तुमाख्यातवाच्येह प्रस्तुतेऽस्तुपरम्यते ॥' इति ।

(मिश्रभूतमहाह-) अन्ये व्याहः 'शक्तिर्भूतानुपूर्वो भावकृपापारस्तावत् भावना । यस्मिन् व्यापारे कृते करणं फलोपादानाय समर्थं भवति, तादृशो व्यापार इति यावत् । ए एव चाख्यातार्थः । 'कुडारेण छिनत्ति' इत्याख्यातशेषणे हि मन्त्येवाहदी मन्तिः । 'कुडारेण तथा व्यापियते, यस्मिन् व्यापारे कृते कुडारात् छेदं मन्ति' इति । एवं 'यजेत् स्वर्गात्तमः' इत्यख्यातार्थः । 'योगेन तथा व्यापियते, यस्मिन् व्यापारे कृते यागात् स्वर्गो भवति' इति । स च व्यापारः क्वचित् उग्रमन-निपातनादिः, क्वचित् आम्यन्ताध्यायिः प्रादुरगत-भावान् । कर्मभावः(साध्यायां) विद्योपस्थेय एवादात्मभ्यो, अन्योपादानानुपूर्व्येन सामान्यतया आख्यातादेव । 'रथो गमनं गच्छति' इत्यस्मिन् आख्यातेन प्रामाण्यतनुकृतो व्यापार एव प्रतीये, 'रथस्य वा गमनेन व्यापियते, यस्मिन् व्यापारे कृते गमनात् प्रामाण्यमिति' इति मन्तिः । न तत्र गमनभावमाख्यातार्थः, तस्य पातना उत्तरात् । तत्र 'शोऽथो व्यापारः' इत्येषायां पूर्वो-

त्तरवान्तरवेद्याविभजनसंयोगजनकः इति पश्चादवगम्यते, 'पूर्वेण प्रवेष्टेन विभज्य, उत्तरेण संयुज्य रथो गमनं गच्छति' इति प्रयोगात्, 'उग्रम्य निपात्य कुडारेण छिनत्ति' इतिवत् । (चेतनकर्तृक्रियावाचिष्यमि यन्ते इत्यादिषु परमते एव लक्षणप्रसक्तिः, नास्मभ्यते इत्याह-) एवं 'देवदत्तः प्रयत्ने' इत्यस्मिन् 'देवदत्तस्तथा व्यापियते, यथा प्रयत्नो भवति' इति प्रयत्नानुपूर्व्ये व्यापार एवाख्यातार्थः, न तु प्रयत्नः, तस्य पातना उत्तरात् । व्यापारविद्योपापेधाया च इच्छाऽऽदिः पश्चाद-वगम्यते उग्रमननिपातनवत् । तथा च स्वयं अनुगत-त्वात् अन्योपादानानुपूर्व्ये व्यापारसामान्येन आख्यातार्थः, न तु प्रयत्नमात्रं, 'रथो गच्छति' । 'देवदत्तः प्रयत्ने' इत्यादिषु उदाहरात् ।

(उपपादिता हि अवयवभेदेन प्रयोगप्रयोग-भेदेनहीकृष्य भावनाप्रतीतिः । यस्मिन् इहोक्तिः भावार्था-विरुधे । गच्छतस्तु गमो 'भवति' इत्यत्र भावनाप्रतीत्युपपादनं यस्मिन्कारीयं अतिशयोक्तं, तथैव इहापि 'रथो गच्छति' इत्यादिषु तदुपपादनमतिशयोक्त-मेव । नहि 'रथो गमनं करोति' । 'पुत्रो यत्नं करोति' । 'घटो भवनं करोति' इति कस्यापि अनु-भवोऽस्ति । अतः अन्योपादानानुपूर्व्ये व्यापारसामान्यमेव सर्वत्र आख्यातार्थः इत्यमे प्रत्यक्षत्वम् । ईदृशोदाहरणेऽपि रथाभितो गमनव्यापारः, पुराभितो यत्नव्यापारः, घटाभितो भवनव्यापारः, इति विनैव लक्षणं बोधोपपत्तिः ।)

न तत्र औपचारिकत्वं वक्तुं युक्तं, मुख्ये संभवति तस्याव्याप्यत्वात् । करोत्यर्थोऽपि अन्योपादानानुपूर्व्ये व्यापार एव, न प्रयत्नमात्रम् । (व्यापारत्वे चकष्यताऽव-च्छेदकं, न यत्नत्वं ह्येतदिति तावत्त्वम् । अन्यो-त्तरत्वनुपूर्व्यत्वं तु यद्यथाऽवच्छेदान्तराभावेन प्रतीतिः, आशेषात् इत्यन्वदेवत्) करोतिश्च चेतनाभेदनकर्तृता-ख्यातसामानाधिकरन्ध्रानिति । तन् सिद्धं अन्योपादान-पूर्व्ये व्यापार आर्थी भावना इति । तेन न यजेत् इत्यत्र आख्यातशेषोच्यते 'यजेत्' इति । तस्य च भाष्या-काह्यायां स्वर्गादिः भावनेन संबध्यते । करणाध्यायां

अल्पवयसाद्ये अकृतत्वम्पदेनैवत् स्यापारनाध्वत्वा-
विशेषेऽपि क चित् कनन्यूनत्वेनैव स्वल्पव्यापारसाध्य-
त्वात् अकृतत्वव्यवहारोपपत्तिसंभवी । यन्नाश्रयत्वे तुल्ये-
ऽपि चैनाश्रयोः स्वातन्त्र्यपारलन्यास्यां यथा कर्तृकरण-
स्यादेशमवस्था भवति ' चैत्रेऽश्वेन गच्छति ' इति ,
न तु कदा चित् ' अश्वक्षीमेण गच्छति ' इति , तथा
करोतेर्णांशमिगामिनेऽपि ताभ्यामेव स्यादन्ति सा
व्यवस्था । यथा च सत्यपि तदनुकूल्यव्यापाराश्रयत्वे तद-
भावनविषयस्यैव संभवति कर्तृत्वनिषेधव्यवहारः, यथादिना
रफदमाने स्वातन्त्र्यविषयया अनुभवति तस्मिन्नपि
कर्तृत्वव्यवहारः, तथा वहीयस्यन्देन भजे ' केनेनं भजे ,
अर्ननेव नान्येन ' इति । अतो न स्यापारस्य आभ्यात-
वाच्यत्वे किं चिदाश्रयं, प्रयुक्त पाकानुकूलयानव्यवस्था
चैत्रेऽश्वोऽस्यत्वत्वात् ' चैत्रः पचति ' इतिवत् ' ईश्वरः
पचति ' इति प्रयोगापत्तिः यन्नाश्रय वाच्यत्वे वाचिका ।

अथ इच्छाजन्यताऽवच्छेदकौ यन्नाश्रयव्याप्यौ जाति-
विशेष एव आख्यातगमनयनाऽवच्छेदकौ, यथा भान्त्व-
र्थस्य पाकदेः आख्यातार्थत्वेन चेट्टाद्विकरकमेव जन-
कत्वं संवर्गः, आख्यातार्थत्वस्य वा प्रथमाऽन्तपदार्थे
चैत्रादी अवच्छेदकत्वं संवर्गः, इति स्वीकृत्य ' ईश्वरः
पचति ' इति प्रयोगं धारयामः । नहि ईश्वरो बन्धकृतिमान्,
नापि तच्छ्रुतेः चेट्टाद्विकरं जनकत्वं, नापि कृतिजनमि
चैत्रस्यैव ईश्वरस्य अवच्छेदकत्वं इति चेन्न । तथा सति
ईश्वरकर्तृकक्रियायाऽपि वेदपुराणेषु तिहासगतानां आख्यात-
पदानां अनुपपत्तेः । तथा अत्रात्र स्तुत्यतिशया इति
चेन्न । ' शाकस्य वा तस्मिन्निवत्वात् ' (१।३।४।१)
इत्यत्रोक्तेन ' मित्रवर्षाश्रवालादित्यपेन ' (वा. पृ. २२१
पं २०-२२४ पं ९) नादरवाः पदानुसारिण्या एव
स्तुत्येतरादीकार्थत्वात् । किंच यावन्तः पाकजनका यानाः,
ते प्रत्येकमाख्यातवाच्याः, किंच यावन्तो यन्नाश्रयव्यवस्था
कृत्योपपत्तिसंभवतः तावान् समुदायो वाच्यः ? आद्ये
सादृशयव्यवस्थां क चित् परं च सादृशयसमुदायव्यवस्थाद्विरूप
नैदृशयःप्रयोगः स्यात् ' नायमपार्थीर्यं, किन्तु पर
एव ' इति, पाकजनकव्यवस्थां द्वेषेऽपि उपाविशेऽपत् ।
द्वितीये यानार्थे न शब्दव्यवच्छेदकं, तस्य प्रत्येक-

समाप्तत्वेन समुदायावृत्तित्वान् । अस्मन्मते तु स्यापारत्व-
सम्भवाऽवच्छेदकत्वेऽपि कृत्योपपत्तिसंभवेन भाव्य-
निष्ठस्यैव तस्य आख्यातैव प्रत्यापत्तित्वात् । कृत्योपपत्तित-
व्यस्य च स्यापारनिषेधकृतिमान् स्यापारत्वस्य च व्याप-
परिष्यन्दप्रभृति आ फलसाधारत्वं विततत्वात् ' भावना ' इति
व्यवहारत्वं । षोऽश्वी स्यापारः इत्याकाङ्क्षाया
अन्वाधानादिनाशाश्रयत्वं गान्तवदाश्रयनिषेधस्य ' अयमश्वी
स्यापारः ' इत्यव्यवस्थानाम् समुदायेऽपि व्यवहारोप-
पत्तेः, संभवति स्यापारनिषेधयति आख्यातप्रयोगनियमः
इत्यत्रं बहुना । अनन्तदेवः पृ-४८५-४८७.

० आर्थी भावना । सर्वाख्यातगता अप्येभावनान्,
तदुक्तं ' अग्निधामाभवाभाङ्कुरन्त्यामैव छिदादयः ।
अयोऽग्निभावनया त्वन्या सर्वाख्यातगतेषु गम्यते ॥ ' (वा.
पृ. ३७८) इति । ... यजेत इत्यत्र आख्यातस्य भाव-
येत् इत्यर्थो भवति । तत्र ' किं भावयेत्, केन भाव-
येत्, कथं भावयेत् ' इत्याकाङ्क्षायाः स्वर्गं भावयेत्,
यामेन भावयेत्, अग्निधामाभवाभाङ्कुरन्त्यादिभिः उच्य-
कार स्याद्य भावयेत् ' इत्येवं भाव्यकरणेतिकर्तृव्यव-
सम्भवेन अकाङ्क्षाश्रयत्वात् प्रकल्पान्नातः स्वकः शस्त्र-
सदृशः भावनावाचिन आख्यातस्यैव प्रत्ययः । भाव्याश्रय-
प्रत्ययत्वेऽपि आर्थी भावना इत्युच्यते । या सर्वोऽपि
शब्दभावनायाः भाव्या । ... अर्थभावनया सर्वैराख्यात-
प्रत्ययैर्गम्यते इत्युक्तम् । तस्मात् वाच्येभावनया स्वर्गस्य
भावयत्वं कथियोगादप्युच्यते । वि. २।१।१.

० आर्भवे पद्यमाने वृत्तं पृष्टं विश्रितिति सर्वपृष्टे ।
वि. १०।६।१०. ० आर्भवे प्रत्ययमाने यथमानस्य रिश
गतिः प्रत्ययितव्या भवति सर्वस्वारे कृती । भा. १०।
१।२५।६१. ० आर्भवे स्वरूपमाने औदुम्बरीं दक्षिणेन
देदीन भद्रेतेन वासता परिषेष्टय ' ब्राह्मणाः उभापरपद्य
मे कष्टे ' इति संमेष्य संविद्यति " इति सर्वस्वारे कृती
तृतीयवचने यथमानस्य अग्निप्रवेद्यः अप्रापते । वि.
१०।१।२१. ० आर्भवेऽवच्छेदे पृथगी घननीयवध्ननवगते
वृत्तः । भा. १।१।१।५।४६. ० आर्भवेऽवपद्यमाने
अग्निप्रवेद्यः ' स्तारिषया ० ' (छां. उच. १।५।११)
इति यावन्तः आद्यपद्युवः । अन्वयव्युज्यगीऽन्वयः । तत्र

यज्ञमानपूर्वपुनःपुनःनेन वाक्यशेषे स्तत्रनात् 'यो वा अन्वस्थास्यन् प्रारोण' इत्यादिना यज्ञानेतत्प्रारणतुवीर्त्तने निन्दाश्रयणात् कौपीतकिन्नाहणे (३।२) 'अथ यज्ञयमानस्यार्षेयमाह, न ह वा अनर्षेयस्य देवा इतिर-
अन्ति' इति विधानेन यज्ञमानसंन्यवीर्त्तनात् तदीय प्रारर्षिनामदीर्त्तनपर एवमं विधिः । संकल्प. ३।४।२.

ॐ आर्षेयाणां नामानि अपत्यप्रत्ययान्तानि संबुद्धयन्तानि ।।

प्रारर्षीणां नाममाश्रय श्रुत्यादिप्रियादिरूपस्य कथन-
मानेन विधिचारितार्थं प्राप्ते, 'अग्ने महँ अग्नि ऋषण
मारत' इत्याश्रान्ते 'आर्षेयोज्जनेन यज्ञमानाहवनी-
ययो. पितृपुत्रभयसंन्येनग्नेः स्तथर्न कुर्वद्' इत्यर्थस्य
यात्तान्प्रारर्षीण्येवनलव्यस्य आनुष्ठुपत्य अपत्यप्रत्य-
यान्तसंबुद्धयन्तपरशनि भागंन चाष्टिह इत्यादीनि
प्रवीम्यानि । संकल्प. ३।४।२.

ॐ आर्षेयवराण्यैव वरणं दत्तरेडर्थादाः ।।

'मन्थङ्गो वृणीते' इत्येक एव विधिः । तत्र चा-
निरुपेन वतुन्यर्थेनाना आधीनां कविञ्जप्रत्यायेन (१।
१।८) श्रयागमेव वा वरणाप्रमत्तो, 'न पयाति प्रवृणीते',
न चतुरो वृणीते' इत्याभ्यां चतु.पद्मादिस्तृत्वानां त्रिस-
कारं वशापैरसंगमेरमेर विधीयते । 'एकं द्वौ धीन्'
इति अस्त्युपपादस्तु स्तुतिमात्र, तेन सङ्गर्षेणोऽपि पञ्च-
नामेर वरणं कुर्यात् । इतीत्यां तु मनुज-स्यः । इति
षाठस्य पुनःसङ्घे प्राप्ते, वतुर्वेलायाति अस्त्यु-
पादितोवचनी 'न चतुः' इत्यत्र नतो वैषय्योपदेः
'पयाति प्रवृणीते' इति वाक्येऽपि वशापैवराण्यभिः
सङ्गत्याकाशय 'श्री वृणीते' इत्यस्यैव विधिसाक-
कायात् । तेन मन्थृत इत्यनेनसंज्ञायात् आर्षेयवैव
वरणम् । आश्वयशरस्तु अर्धवैवरेकेति वृद्धे प्रथम्यु-
न विद पञ्चानामन्युनल्लुणम् । परिभाषावित्पन्नेति
विद्वान्मन्त्रोपनिषदितान इति इति विधिः । सायण्ये ।
सं. ३।४।२.

० आर्षेयवराण्यप्रवृत्तममर्थैव दग्धुर्लमणयो-
रधिकारः । वि. ३।१।११, आर्षेयवरणम् । अर्षिर्षो-
वराणः कस्तवराण्यवादि, सप्त संवत् आर्षेय, सं

वृणीते कथयति उच्यारयति । 'कथयवगोभोऽह' 'मदाह
गोभोऽह' इति तदुच्यारणम् । द्वौ वृणीते 'उपमन्युसिङ्ग-
गोभोऽह' इत्यादि । शीन् वृणीते 'आद्रिस्तवाहंस्व-
भरहावगोभोऽह' इत्यादि । ३।१।२१. ० आर्षेयवरणं
ह्यमुपस्थापणाना वैशितादीना एवमेव द्वौ, अन्ततः
एवम् । संकल्प. ३।४।८, ० आर्षेयवरणं त्रिपादस्यरतेर
रथकारस्य च अस्त्येव, सर्वस्यैव वगतः ऋषिवरणायाः
पुण्येषु कथनात् । ३।४।६.

ॐ आर्षेयवरणं राजोपेतज्ञाहणोपेतयोरपि
आतिप्रयुक्तम् ।।

श्रियादिशुचिमाश्रिता ब्राह्मणा राजोपेततः । ब्राह्मणेन
पुनःनेन मतीत ब्राह्मणवृत्त्या जीर्यतः श्रियात्ताना गो-
पेताः । तेषां पुरोहितप्रारस्तप्रत्योर्विशेषे मति, विरुन्धे
परेण पूर्वराषे पा द्विगोत्रवृद्धमपेतत्वे वा प्राप्ते, राजो-
पेतादीना प्रत्युत्पन्नकर्मणामपि ब्राह्मणवार्दित्वातेरनपयात्
स्वत्वजातीयमेव वरणम् । 'मन्थेन वृद्धो मयवि ब्राह्मणः
धीर्यिकयात्' इत्यादयस्तु प्रायश्चित्तविधितोवभूता निन्दा-
उपेक्षा, न जातिनामपरा । संकल्प. ३।४।७.

० आर्षेयवरणस्य अस्त्युपे प्रतियेव. 'आर्षेयं
वृणीते' इति । भा. १।१।१।११९.

ॐ आर्षेयवरणे अश्वयुवशाशु होत्रुरपि आनु-
पूर्वनिमित्तमः ।।

वशाणामर्षेयाणां अनिपतानुपूर्वीतया वषारणम् ।
वन्थरेणु गोमन्थेन वदितानां मन्त्रप्रणामा एतर्षेयेन
पादकमविराजानां मानामागात् । इति प्राप्ते,
'ऊपानेवर्षुर्वेष्टणम्' इत्यादिना अर्धवृत्तरेणु
वदितवैनिर्मुक्तमतिरिक्तानां वष्टणान्कानां प्रा-
ग्नेभ्येन पाठयितानात् होत्रुररेणु निवगन्तुर्विधिः ।
संकल्प. ३।४।८.

० आर्षेयसंघनित्यादिपानात् त्रिपादस्यः
त्रिपादस्यत्रिपादस्यः त्रिपादस्य त्रिपादस्यत्रिपादस्य ।
'तुमण त्रिपाद इ' इति तत्रस्य त्रिपादस्यत्रिपाद-
कर्मिद्वयम् । सु. पु. १२०. ० अर्षेयवरणस्य
वराण्यभिः वराण्यभिः वराण्यभिः वराण्यभिः वराण्यभिः

कथं ? यदि तावत् आलम्भनिर्वापि प्रकृत्य श्रूयता, ततः प्रकृतप्रत्ययानुचितेन प्रवचनेन इति कर्मान्तरपक्षद्वारा न स्यात् । अनारम्भप्रादे तु सति, श्वेतादिगुणस्य लपादेयत्वात् कदा चित् दूरस्थानु-वादेन गुणो विधीयते, कदा सिद्धा विपरिष्टुत्पभावात् कर्मान्तर इति जायते संदेहः । तथा 'द्रव्यसयोगाशोदना पशुभोगयो' (२।२।६।१७) इत्यनेन गनप्रायधिक अन यथिमलकर्मविधानं गम्यते । तच्च प्रकृत्ययाभावात् अनुवादमङ्गायामतस्या श्वेतादेशे गुणस्य औत्सुकिक-द्रव्यपशुनेऽपि कर्मणि विधानोपपत्तेः कथं स्यात् इति पुनरवग्रह्यते । पूर्वपक्षश्च अन्यथोऽलम्भनिर्वापयोः अप्रकरणत् अवरत्नं प्राकृतावेव प्रसीतयो इत्येवं प्रवर्तते । तस्मिन्प्रकरणमपि च प्रकरणभावात् असाधारणोपलक्षणमाभावात् न प्राकृतयोः लौकिकव्यावृत्तव्ययोः प्रतीतिरस्ति इत्येवं भविष्यति । गुणविधिविषयत्वाच्च आलम्भनिर्वापो गुणविधिशब्देनोक्तौ । किं तावत् प्राप्त ? यथैव श्रवणेन गुणसंयत्परं वाक्ये कर्मविधिमन्दा-भावात् अकर्मन्तरत्वं, तथा इहापि भविष्यति इति च-क्षन्नेन अन्नादिभ्यते । न चासौ गुणविधिः इति विषयानुधारणार्थं अप्रकरणमहणम् । अथवा यद्यपि एतावता पूर्ववैलक्षण्येन अप्रकरणे श्रवणे, तथापि कर्मणो विधिमन्दानसंगोचत् गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति । दर्श-पूर्णमासयोः (वा) शक्रेण, सा श्वेतीकृत्य आलम्भन्या (श्वेतम्भ) । निर्वापश्च चरौ कर्तव्यः, चरपरिमितो (ओदनशालीपरिमितो) वा । भूतिवशरत्नसाम-योश्च ' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ' इत्येवं प्राप्तयोगनुवादः । तथा शक्रेण इति सर्ववचनस्यतीना समुदेयता(क)त्वात् कथञ्चित् ईयाया एवानुवादः । गौरपिमिति च आशेष-स्यैः नेकोदेवत्वसामान्यात् अनुवादः । तस्मात् गुणो विधीयते इति ।

यापदुक्तं या, कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् । १३ ॥

कारणं— न नैतदस्ति, प्राकृतयोगुणविधी इति ।

किं तर्हि ? आलम्भान्तर विधीयते इति, निर्वापान्तर न । यदि आलम्भनिर्वापो विधीयते, ततो न प्राकृतो यो विधीयते । यदि न विधीयते, ततः कश्चिच्छब्दे

'यो आलम्भनिर्वापो कर्तव्यो' इति । ततस्तौ लक्षयित्वा श्वेतो विधातव्यो भवति चक्षुः । तौ च भूतिवशमस्य प्रत्ययसंयत्कामस्य च इति ज्ञापि श्रवणं विधेयो स्याता, तत वाक्यं मिथेत । अथवा योऽसौ विधायकः शब्दः स लक्षयितव्योपलुकाः, इति विधायज्ञाभावात् एकोऽप्यर्थो न दास्यते विधातुम् । अथ स एव लक्षयिष्यति, तेनैव च विधायिष्यते शुभः इति, न द्विधो विधानलक्षण-मन्त्रयोऽपकल्पते । अथ धातुयोऽनुवादः, प्रत्ययो विधातुमिष्यते इत्युच्यते ' य आलम्भः स एकद्वरगुणः कर्तव्यः ' इति, तथापि न प्राकृतो लक्ष्येत । लौकिकोऽपि हि आलम्भोऽस्ति । प्रत्ययार्थे अनूत्पन्ने प्राकृतोऽ-दूयते इति, स हि कर्तव्यो निर्वाते न लौकिकः । अतो न प्राकृतानुवादे कल्पते, इति यावत्तुक्तं आलम्भमन्त्रं निर्वापमात्र च अपूर्णं कर्तव्यम् । कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् । श्रुतिमूलं हि कर्म इत्युक्तं ' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ' इति (१।१।२।२) । तस्मात् कर्मान्तरे ।

वा— ' यदि ह्यालम्भनिर्वापो विधेयत्वं न सृष्यत । ततो गुणविधित्वं स्यात् विधेयो त्वत्र तौ प्रती ॥ ' शक्यत्परं पूर्ववदेव अनेक्य फलपदारिप्रदेशे तावत् प्रत्ययस्यीयते । यदि हि आलम्भनिर्वापो अनूय इवेतत्वर विधीयते, ततः कल्पदं अनर्थकमेव स्यात् । सर्वैकामदानुवादेऽपि पाक्षिकत्वात् नित्यवद्-ताहणं निरुपेत । विशेषणत्वे शक्यमेदः स्यात् । अथ गुणफलसंज्ञयो विधीयते, तथापि आलम्भादेः प्रकृतस्य आशयस्याभावात् वाक्येनैव तदर्थव्यकरणे वाक्य विधेत । गुणविधिऽलम्भविधाने तु न कश्चिद्वैपः । तेनोच्यते (सूते) ' कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ' इति । कर्मणो विधेयत्वेन श्रुतिमूलं, न शुभः । स हि अचो-दानलक्षण एव स्यात् । अथवा शकृदुक्तमेव स्यात्, न यमिम् । कुतः ? कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् । नहि अचो-दिनो यत्पर्यः अप्यरसात् शक्यते । न च तेन निना इह किञ्चित् न सिध्यति । आलम्भनिर्वापयोरेव पत्र-वचनेन प्राधान्योपपत्तेः । नहि यदेक्य गुणभूत दृष्ट, तेन भन्वन् प्राधान्यं शब्दनिष्ठापि न प्रतिपत्तय इति किञ्चित् प्रमाणम् । यथावत्तं हि शुभकथानामयो, न

स्वामाधिकौ । नागव्यादिशब्दश्चान् सर्वत्र द्रव्याणां यथा-
 कर्मचित् देवतासम्भोपपत्तेः अनुवादः । अथवा यत्
 केन चित् वाच्यारिभ्यः सक्तवित्तं, नत् आलम्भारिभि-
 यैव्यमान अन्वय्यकारि भवति । विशिष्टविधानाच्च
 न तत्परिग्रहेऽपि अतिभारः । अथवा यासुस्त्वैव
 उद्दिश्य सृष्टं निष्ठं वा इत्येताकोन ईषित्वागिर्भवि-
 ष्यति । न चायत्र वागे एव देवता उद्देश्यम् । यनपन
 हि चोद्यते, तत्रतत्र उद्दिश्यमाना न विद्यन्ते । तस्मान्
 यत्कचित् इवेतं यावद्देशेन सृष्टव्यं इति यावदुक्त-
 चोदनाऽनुपारात् (अर्वाचीने) । गुणविधिपक्षे कल्पद-
 र्शन्ये वाक्यमेदमभिधाप इदानीं तत्परित्यग्यं अन्वु-
 पेत्यापि नवीति इति (भाष्यकारः) ' अथवा
 योऽसौ विधायकः शब्दः ' इत्यादि । तस्याभिप्रायः,
 यदिदं धनात्म्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वमभिधास्यते
 (३६।१।१८-८) नैवत् वाचनिकम् । क्व तर्हि ?
 द्वागव्यथाऽनुपपत्तिविराजितम् । न च आलम्भनिर्वाणो
 अन्वयानुपपत्तेः, लोकेऽपि विद्यमानत्वादिति । तत्र
 परि तावत् लौकिकव्यवस्थेयं विशिष्टात्वेन विरोध्यते,
 ततः अन्वयविरोधाभावात् सिद्धे विरोधयो, ' य
 आलम्भ, फलैव्यतया चोदितः ' इति । तावता च
 उपक्षीणघन्तौ विधायके गुणविधानं नोपपद्यते । नहि
 असौ विधानु लभयितुं च सकृदुत्तरितः समर्थः । येषल-
 धात्वपानुगदि च लोकेऽपि गुणविधिव्यसङ्गः । तत्र
 च निष्कलवादानर्थक्यम् । न च एतावन्मात्रेणैव विनैव
 प्रकल्पदिभिः वैदित्यालम्भनिर्वाणप्रदणमुपपद्यते । तस्मात्
 प्राकृत्यभागाभावात् अपूर्वैर्देविनामिति ।

यजतिरतु द्रव्यफलमोक्तस्ययोगादितेषां कर्म
 संबन्धान् । १४ ॥

भाष्यं—यदुक्तं न प्राकृत्ययोगविद्ये इति एतत्
 यक्षीम, यत्कले आलम्भमात्रं विधीयते, निर्वाणमात्रं इति,
 एतद्व्यजानीमहे । यजिमाती एते कर्मणी इति । त्रुः ?
 द्रव्यफलमोक्तसंबोधोपात् । द्रव्यदेवतासंबोधोपात् । द्रव्यदेवता-
 संबोधोऽत्र विधीयते भूतिप्राप्त्यै प्रत्ययसंबन्धमस्य च ।
 कर्म ? नहि इदमेव उच्यते ' शिवेतालम्भे ' इति । यदि हि
 एतावदेवोच्येत, ततः शोनालम्भसंबन्धोऽवगम्येत । इति

शेतं वायव्यं आलमेत इत्युच्यते । तेन श्रेतावायव्यसम्बो
 विधीयते । यथा ' पटं यय ' इति पटत्रयनसम्बो
 विधीयोऽवगम्यते, ' पटं नीर्यं वय ' इति पटस्य दीर्घं
 विधीयते दीर्घसम्बोधोपात् । एवमिहापि मौर्वैवायव्य
 सम्बोधोपात् द्रव्यदेवताऽपि सम्बन्धो विधेय इति
 गम्यते । इतरथा देवताशब्दः प्रमादसमाप्तातः इति
 गम्येत । तत् अत्रापि ' शेतं वायव्यं कुशात्, तं चाल
 मेत ' इति अर्थद्वयविधानात् विशेषैव वाक्यम् । नैति
 सूत्रम् । नहि आलमेत इत्यस्य अवयवमिभारः, यत्
 द्रव्यदेवतासम्बन्धेन पुरुषप्रधानं नृपात् तं चालमेत
 इत्यर्थेति शिष्टम् । शुभेव हि पुरुषप्रधानो विशिष्टो
 गम्यते, वायवेन च द्रव्यदेवताऽऽश्रयः इति । नात्र
 द्रव्या वाक्याभ्यां प्रयोजनम् । यथा ' रक्तप्रदं योषय ' इति । यदा गुणविधिपरं भवति वाक्यं, तदा द्रव्या
 वाक्याभ्यां प्रयोजनं गुणद्रव्यविधानं । अथ ' शोणमानय ' इत्युच्येत, तत्र गुणविधिपरं वाक्ये पर्यवसिते
 एव गुणद्रव्यविधानम् । शुभेव विशिष्टगुणद्रव्यस्य
 प्रतीतत्वात्, न भवति एकस्य वाक्यस्यातिभारः, एवमिहा-
 पीति । संबन्धश्च बहुभिः । परैर्विहित एक एवोच्यते
 इत्येवार्थेनम् । विभेद्यमानानि चाम परानि साक्षाद्वापि,
 इत्युपपन्न एकवाक्यत्वम् । न च यागमन्त्रेषु देवतापि
 द्रव्यं संकल्पयितव्यं इत्येव संबन्धोऽवकम्यते । तस्मात्
 यजिमाती एते कर्मणी इति ।

वा—' यथा फलपदं श्रेष्ठं गुणपक्षो निराकृतः ।
 देवतापदं तालोक्तं नयैवालम्भमात्रमात्रम् ॥ ' विशिष्टास्य
 उक्तमेतत्पदानुगोचरेन द्रव्यदेवतापदमर्थव्यसंभ्रान्तः । स च
 अन्वयाऽनुपपत्तेः आक्षिप्तविक्रियः सन् विधीयते ।
 नहि एन अन्वया क्रिया संपादयितुं समर्था । यदि
 देवतोद्देशेन अपरितलत्रेव द्रव्यं आलमेत, न तत्
 वायव्यं कृतं स्यात् । न च प्रतिद्रव्यासुदेक्यं एवं स्पष्टं
 इत्यसम्येते अनुदानसंबन्धव्यतिरेकत्वस्य । तेनावयव्यं
 वासुमुदित्र देवतगुणकं द्रव्यं दातव्यं, अतश्च यत्र-
 विधानमेतदिति निश्चीयते । यथा च लक्ष्यं करिष्यति
 ' यजतिचोदना द्रव्यदेवतायि च समुदाये कृत्वात्वात् ' (४।२।१२।२७) इति । ततश्च आलम्भनिर्वाणो योऽप-

प्राप्तौ एव अस्तुविद्येते । तत्र आलम्भविशिष्टत्वात् इति (भाष्ये) गौरवोपन्यासः फलपुरेव, यथं विद् वन्त्युपेत्यवादिनोपन्यसनः इति नातीपादवर्त्यः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १५ ॥

भाष्यं—लिङ्गं एतस्मिन् एवमर्थं दर्शयति । 'सोमारीष्टं चरं निर्वपेत्' इति प्रकृत्य 'परिश्रितो याजयेत्' इति परिश्रयणविधिः । एतस्य वाक्ये यजतिशब्देन मन्वीनैवमाकृत्ये, यदि गणिताती एते कर्माणी । अप प्रज्ञाी गुणविधानं यावदुक्तं वा, यजतिशब्देनानुवादो नावकल्पेत । तस्मादवगच्छामो यजिमाती इति ।

वा—सोमारीष्टं इत्युक्ते विनाऽपि यजतिशब्देन परिश्रयणविधिपरे वाक्ये यजतिना अनुसमाने यजति-मन्कर्मविधायित्वं एतमादीना इत्यवगम्यते । शमी पोभीयेऽपि च अनेनैव यजिमवाविद्धिः । पूर्वं च एताव-देव विचारितं, किं प्रज्ञातुचदित्य, उक्त विधायकत्व-मिति । सिद्धे तु विधायकत्वे किमात्मकं तद् कर्म इति एतदधिकार्याधीनमेवेत् इत्यपीनपस्यम् ।

श्री— (तत्र सिद्धान्तः) 'देववापदवैषयर्थ्यं यावदुक्तविधौ भवेत् । तेन तस्मद्विपतो यागो विधेयोऽत्राश्रुतोऽपि सन् ॥' तस्मात्तान एव गुण-फलविशिष्टो विधीयते ।

सोम—सुक्तं पूर्वं कर्मणः तद्विहितत्वात् फलाय गुणविधिः, इदं तु अनारम्भविधानात् प्रकरणादाश्रया-लभेन फलाय गुणनिष्कर्षमात्रात् कर्मणि गुणविधिः गुणनिशिष्टकर्मांतरविधिरां श्रीगर्वः इति प्रयत्न-स्थानात् संगतिः । ईशा निर्गणार्थंरारुद्रवपनभूतदाय-विशेषः (धुरादी, इमाद इति भागवताम्) । सुवायैस्तु-अमरकणे अनारम्भश्रुते वाक्यवादिवाक्ये दासंपूर्णमादिकः संस्कार एवान्वये, न तु यागो विधीयते, कर्मणो सामस्य शब्दाभावात् इति ।

वि—'वाक्यः श्वेत आलम्भो भूयै शीयं चरं तथा । निर्वपेत् ब्रह्मतेजोऽयं नीगच्छिदिशतः ॥ गुणो योऽं चरं तिरा शरयपधितकर्मणी । फलायै अपया यागो विशिष्टो विदित्वादि ॥, योऽं वायुस्फुरीतपा-शाभेये च रविषये । चरगुणादकः स्माती निरारुड

तदाशितः ॥ फलदानेन तद् किं तु यावदोदितकर्म नत् ।, द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवर्था यागमाऽऽर्षिणी ॥'

भाट्ट—'ईशानालम्भेन' 'चरुरो मुचीन् निर्व-पति' इत्येताभ्या विहितयोः दार्शपूर्णमासिकयोः ईषा-लम्भचतुर्मुष्टिनिर्वाणयोः अनुवादेन अनारम्भाधीतान्या 'वाक्य इवेतमालम्भेन श्रुतिकामः' 'शीयं चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्येताभ्या इवेतचरगुणो विधीयते आलम्भकर्मभीभूता इया इवेता कर्तव्या इति, निर्गणः चकण्णलश्वरहाया कर्तव्यः इति । सर्वैशुशाना न वायुस्फुरत्यात् वायुभ्यमित्यनुवादः । शीयमिति च आभेयन्श्वेत तेजोदेयत्वत्वतान्यात् । न तु देवतविधिः यानाश्रयात् । उभयनामि फलपरं सर्वैकाम्पवाक्यमाश-कप्रयोश्चक्रवानुवादः इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु कल्पदवैषय्यसंज्ञात् प्राकरणिकश्रयत्वात् न गुणफलसंबन्धानुपपत्तेः गुणविशिष्ट यावदुक्तं आलम्भ-निर्वाणाल्पं कर्मांतरम् ई फलेदेशेना विधीयते इति । सिद्धान्तस्तु वाक्यं शीयं इत्यादितद्विदितान्तरदवैषय्यं-पतेते । इत्येदेवतासंज्ञकधानुमितो याग एव आलम्भनिर्व-पतिपातुनक्षितो इत्येदेवताविशिष्टः फलेदेशेन विधीयते इति । अनिदेशाश्री च आचम्भनिर्वाणो न विधीयते ।

मण्डन—'वाक्यं यजिमात् कर्म ।'
शाकट—'वाक्यमादो यजिमात् ।'

● आलम्भनिर्वापन्यायस्य स्वरूपं तु 'यदि आलम्भ-निर्वाणो विधीयते ततो न प्राहृती तौ निदिवो, यदि न विधीयते ततः प्राहृती कल्पते, यौ आलम्भनिर्वाणो (तौ) कर्मणो' इति आलम्भनिर्वाणविशेषणभाष्योक्तेन न्यायेन कर्मण्यतवाचिना प्रच्येन उपलक्षणीभूता भ्याहृत्वास्मविदोपन वा कर्तव्य इत्युक्तम् । सु-ट. ११२३.

● आलम्भोत्कर्षः वाक्येये प्राजापत्यपदाना ब्रह्म-यामरते 'तान् परमिन्तानुत्प्रातदि, ब्रह्मगाम्या-लम्भे' इति । म. १.१.१२.१३.१४.१५.

● आलोकरय आलोकरयोरपेक्षायां नहि प्रमाण-मिति । यः पुनः नाचनरदिमहापेक्षन्, तद् उक्तव्यो,

नामिन्पत्नी । उपलभिनोभ्यताऽऽपादनं हि अभिन्पत्तिः । तदुत्तरकाले चोपलभिनः । षड्बु. पृ. २२०.

• आवस्यः अग्निः आहवनीयावधेयः, त्रिभुवैकिक एव । संकल्प. ३१२२. • आनस्यः नामाग्निः आवस्ये गृहे भवः । पञ्चान्यायानस्ये पृथगयम् । अत्रेव सर्वे. पाठः । चेतापथे तु आहवनीये पर लोऽपि भ्यापते । के.

• आवापः तत्र च एकादशाभ्यापर्याः । तत्र आवापे नाम अधिवस्य निवेशः । तत्रं तु अनेकार्थे नङ् क्तवम् । के. • आवापोद्वापो साम्ना विद्वद्वा-विद्वद्दहोमकेषु कत्रुषु गार्भन्दिनाम्यवस्यमानस्त्रोप्रयोगेन । भा. १०।४।१।२१-२२.

• आवापोद्वापार्थ्यां अवयवतां शक्तिः इति न्यायः । वाक्यच्छेदे प्रथकृतां तात्पर्यम् । तत्रापि ज्ञातिच्छेदे इत्यवयवम् । तथा च प्रथमन्युत्पत्तेः स्वयंभारयोःनतया संपूर्णस्य वाक्यस्य विशिष्टे प्रथमिष्ठ. नाक्तिप्रहः इति निर्विवादम् । स च 'आवापो-द्वापश्चानवयवतां शक्तिः' इति न्यायोऽनुष्मेन स्वयंभे दर्शनान्तरणा पन्थाः । मञ्जूकीस्तुते १ भ्योऽपादः ।

• आवापिकः— किमिदं आवापिक इति । आन्वभावात्स्विष्टकृत्वा अन्तरा आवापणानम् । तत्र भवः आवापिकः । प्रद्विरणान्तात् भद्रुपान. तात्त्विकः । या तु भिन्नदृष्टेवशा तत्र, तैराली प्रचादेवता आवापिकी । तस्मादानापिक इत्युच्यते । भा. १०।४।१।३८.

• आवाहनं न कर्तव्यं नाम्ने वैपदेवे चरो कदा नित् समविभक्तो विष्णोश्चक्रनमस्य देवताऽऽपादनकाले । वि. १०।११ वर्णकं ३. • आवाहनं वधिना वैपदेवे परंणि न कर्तव्यम् । संकल्प. ४१।८. • आवाहन-निगादे आवाहनीऽग्निः आहवनीयः, आवापश्च आग्र-भागाभ्यादया, न तु आवाहावाहकत्वमेकधेयः । ४१।८.

• आवाहननिगादे 'आवह देवान्' इति उच्यते उच्यमानानां सर्वदेवानामेव वाद् ।

'अने नेमिर्देवाश्च परिभूरस्वगव देवान् पनमानाव' इति मन्त्रे भुक्तमावाहनं धमभ्येदेवताना स्थात् । षड्भूमीनामपि देवतात्वात् प्राञ्जरीकृत्यात् । सविधानेन

विशेषपरने तु प्रयानानामेव प्रथमं इत्यमानत्वात् तदेव-तापरमिति प्रयाजलोपे मन्त्रलोपः । इति प्रातिः, 'प्राज्ञानानाद् वैष भेनं यशदन् च' इति लौकिक्रयानमे-षामाम्यरायिनोऽपि प्राज्ञानपदस्य नैमादिमात्रपरन्वयवैधेः 'अग्निमत्र आवहं' इत्याद्युत्तरवाक्येषु कीर्णयानाना-मेवैतदानाहनं न सर्वेषाम् । मकर. ४।२।७.

• आवाहनमन्त्रेण देवतास्त्रयोऽपि स्वाहाकारि-मन्त्रेण दाढपर्यां पुनः स्तनम् । माट्ट. १०।१।६ पृ. २०५.

• आवाहनवत् । यथा 'आग्नेयं कृष्णधीराममेव, सोमं यजु, अग्नेयं कृष्णधीरं पुरोषानां सर्वमानः' इत्ये-कलोऽपि अग्नेदेवतायाः समेदेवात् भेदेनावाहनं क्रियते, एवं दाददादि सुन्यविद्वदौ सर्वेषामहा सुब्रह्मण्यं उपसर्गणं कर्तव्यं 'दाददादे भयोऽदादे' इति । भा. ११।४।०।३०.

• आवाहनादिनिगादेषु देवताविशेषद एषि-शेषणमेव पठनीयं विशिवाक्ये देवताविशेषवाक्य-पदस्य सविशेषणत्वे । भा. १०।४।१।२९-२९. • आवाहनादिनिगादेषु विधिगतद्वन्द्वेनैव देवताप्रयत्नं कर्तव्यं दरापूर्वमासादौ । १०।४।१।२३-२४. • आवाहनादिनिगादेषु विधितसूत्रादिपदेनैव देवता-प्रयोगेन लौकिकविहितेषु । १०।४।१।२५. • आवा-हनादिनिगादेषु स्विकृत्यन्दरहितेनैव केननागिन्दरेन अंतरमिधानं अग्नीषोमीयपञ्चपुरोषाणाहस्विष्टकृत्वादे । १०।४।१।३६-३७.

• 'आविर्भावविरोभावधर्मेष्वनुयायि यत् । तद्धर्मि, यत्र वा हानं प्राथम्यमहपाद् भवेत् ॥' (श्री. वा. प्रत्यक्षसूत्रे १५२) । अत्र न्यायपरना-करः । नहि रुपादिधर्मेष्वोऽन्यो धर्मो विद्यते, नो-बात्यादिभिः विशिष्टो गृहोत् । रूपादिगुणानामनेव गवादिकं, बुद्धयैवतमात्मिके वनं, नामत् । अनुप-रम्भात् उपलम्भकारणसम्भवाच्च । यथा आहुः 'क्षीणानि चक्षुरादीनि रूपादिष्वेव पद्भ्यः । न यद्यनिन्द्रियं चरय (स्वतन्त्रस्य धर्मिणः) प्राहर्कं विद्यते बधिः ॥' इति । न च असत्ये बहिरिन्द्रिये अन्तःकरणेन यद्गता-

मिति वाच्यम् । तस्य बहिरस्तात्प्यात् इति । परि-
हरति-आविरिति । रक्तत्वदिरित्यादिर्वेषु आविर्भाव-
तिरोभावधर्मकेषु यत् बदरफले अवस्थाद्वानुयायि प्रत्यभि-
ज्ञावते, यदा पिण्डपट्टकपात्राद्यवस्थासु अनुगतं अवस्था-
वत्, यदा संतमसे बलसम्पन्नौ प्राणेषु शुक्लरूपमह-
णात् यजते, तत् धर्मि । नदि तदभावे प्रत्यभिज्ञा
संभवति, धर्माणां भिन्नत्वात् दर्शनस्पर्शनान्यां च ग्रहणं
इति न ग्राहकभावः इति ।

ॐ आशीतद्देवयः नाम अवस्थयावृत्तिदुष्टेन ये
चाखं गमयन्ति यथा प्रमाऽऽप्यः । ते हि निरात्मकेभ्यो
पत्रादिभ्यो ब्राह्मणाः शरीरस्य निरात्मकत्वापोदेन
आत्मकत्वं गमयन्ति । गृहार्थविवरण, पृ. १०५.

ॐ आशुत्तपृष्ठपवट्टावृत्तेरगते मध्यधनं, न तु
प्रवेकपट्टान्ते । भा. १०६।१०।२९-३०.

ॐ आशुत्तिः अग्निदोनादिकर्मणा, प्रदोषादिकात्वा-
दिभ्योनिमित्ताशुत्वानुत्तरेण । भा. ६।१।८।२७-२८.

ॐ आशुत्तिः । अनुपद्मशुभशायाणकक्षणां भुतपदस्यानु-
संधानम् । अशुत्वपदस्यानुगमनस्याप्युत्तरः । न च सर्वा-
पेयाया जवन्त्याः सर्वा. पृ. ७१. ॐ आशुत्तिः अत्रपात-
मन्त्रस्य प्रतिषेधं यजम्ये नानावीविष्टौ । भा.
१।१।१२।१४६, ॐ आशुत्तिः अहर्गणे मुन्याश्लीनस्य
मुन्यश्लीनस्य प्रत्यहं मैदेन । १।१।१।२।

२२-२२, ॐ आशुत्तिः उद्गाणाम्पठेद्वन, अहः एव, न
सर्वेदा अहर्गणे । ६।५।२।१।५६, ॐ आशुत्तिः उतासां
स्वस्वानविवृद्ध्या, न तु दण्डकलितरत्, उपकद्रिभुद्धौ ।
५।१।१।२।३, ॐ आशुत्तिः सुर्वेभ्योमनादीनां निमित्ताशुत्तौ ।
६।२।१०।१०, ॐ आशुत्तिः दर्शपूर्णमासयोः नैमित्तिकस्य
श्रावधित्तस्य भेदनं कन्दनारिनिमित्ताशुत्तौ । ६।२।१।२९.

ॐ आशुत्तिः प्रथमानां शुभाशुत्तरेण अयुक्ता । वा. २।२।१
पृ. ४६३. ॐ आशुत्तिः बर्हिःश्रावणमन्त्रस्य आशिष्प्र-
र्षितः अग्नीषोमीकार्ये स्त्रावणकाले । भा. १।२।१।
२।०।४४, ॐ आशुत्तिः मन्त्रगतस्य गगामकने अग्नि-
ष्वात्तरह्वापराधनेन वृष्टयपट्टस्याशुत्तौ । १०६।१।१।३१.

ॐ आशुत्तिः बगहोमस्य भिषदेदेवाकवपुगने यथा
देवादिभ्ये तु पशुतु । १।१।१।१।२६.

ॐ आशुत्तिः वाक्शरीरः । वाक्शरीरपुण्यविषो आख्यात-
पदाशुत्तिः, प्रदेकव्यविक्रमाया पदेकदेशप्रतिपदिवाशुत्तिः,
हविरातोः अथमन्त्रेण विशेषेण 'हविरातिमाशुत्तैः'
इति पदमशुदास्य आशुत्तिः । सु. पृ. ६८२. ॐ आशुत्तिः
विशेषपदतन्त्रार्थे ह्यत्र 'आशुत्तैः' कृतात्, प्राणो
यथेन कल्पता 'इत्यादौ । वा. २।२।१।१ पृ. ४६३.

ॐ आशुत्तिर्नै दर्शपूर्णमासयोः अत्रपातमन्त्रस्य प्रति-
महारं, किन्तु अथममहारे सङ्घटेन पठनम् । भा. १।१।४।
२।१।४२, ॐ आशुत्तिर्नै सर्वोपधाववातस्य अहृष्टार्थस्य
अग्निचयने । १।१।१।६।२८, ॐ आशुत्त्या आश्रेप-
कृष्णमीशवसुदण्डस्य प्रदानमनुत्तरेणम् । १।१।१।१।६८-७२.
ॐ आशुत्तौ च वाक्शरीरः । दु.पृ. १।१।१।२।५.
ॐ आशुत्तौ पट्टस्य सर्वपट्टात्ते मन्त्राद्यनस्य सङ्घटेना-
नुत्तान, न तु अवान्तप्रतिपदम् । भा. १०६।१।०।
२९-३०.

ॐ आशुत्तिग्यायानां दण्डकलितं न्यार्णं, तथा
कनानुपको भवति । तत्रया, कश्चिदुच्यते 'अनुत्तारः
भिः पठयता' इति, दण्डकलितरदसौ पठयते कमानु-
प्रसाय । भा. १०६।२।५।८२.

ॐ आशुत्तिरसङ्कतुपदेशात् इति न्यायः (५।
१।१ इत्.) । नदि सङ्घत् अथममन्त्रं (श्रावः)
विद्या ह्यत्र उपयते 'आशुत्तिः' इति स्वायात्,
अत्रोत्तरकाले मननादिविधानशामस्यांघ । उपदेश-
साहस्यी- रामनीर्यः मद्य. ५. । 'ओतयो मन्त्रयो
निदिष्यासितरः' इति वाक्येन विदितानां भवणमनन-
निदिष्यामनानां साक्षात्तरवर्षेत् आशुत्तिः कर्त्तव्या, न
तु सङ्घत्तरणे इत्यर्थता । अशुत्तु उपदेशात् भरणे
चर पुनर्मननस्य, तपोत्तर पुनर्निदिष्यासत्यस्य विधानात्
आशुत्तिर्गमने । इति न्यायमन्यर्थः । के.

ॐ आशुत्तिलक्षणे वाक्शरीरनिविधे । प्रत्या-
शुत्तिः, मन्त्रशुत्तिः, उभयशुत्तिर्भेति । प्रत्याशुत्ति-
रिति द्विधा, प्रातिपदिकशुत्तिः पत्याशुत्तिर्भेति ।
प्रातिपदिकशुत्तिरिति द्विधा समानासमानमेतत् ।
प्रत्यशुत्तिरिति त्रुत्तिरिति शुत्ति-शुत्ति-नञितमेतत् ।
(उदात्तानि तु नोनायि) । बा.ल. पृ. १८१.

॥ आवृत्तिरतु ध्यवाये कालभेदात् स्यात् ।
१०६।११३१ ॥

ग्रामपत्ने प्रतिमासं चत्वारोऽभिप्लवाः पटहाः, एकश्च पृथगः पटहः इत्यनुग्रहान् । ' संश्रियते पृथगे पटहे गन्वाशनेत् धृतं वा ' इत्यनेन च पटहान्ते मध्य-
मनमुक्तम् । प्रथममासे पृथगपटहे अनुष्ठिते द्वितीये मासस्यादौ अभिप्लवाधत्वारोऽनुष्ठीयन्ते । तदा पुनः पृथगः । एवं प्रतिमासम् । तथा च पृथगपटहाना अभिप्लवैः स्ववाये चतुर्ष्वपत्ने सति कालस्य भेदः स्यात् । एवं स्ववाये सति कालभेदात् प्रतिपृथगपटहान्ते मध्य-
मनस्यापि आवृत्तिः स्यात्, न तु सर्वपटहान्ते सङ्गदेव । अतः प्रतिमासमावर्तने मध्यमनम् । शीमस्तुपत्रः पूर्व-
धिकरणोक्तमनुग्रहानुष्ठानवैलक्षण्यार्थः । के.

॥ आग्रास्तेऽयं यजमानः इति स्मृत्यं निर्दिशः,
यत्र निर्दिशेत् इति नित्यानुवादः ॥

' आग्रास्तेऽयं यजमानोऽसौ ' इति यजमाननाम-
निर्देशस्य विधिविधेयान्ना पोडशिनं प्रकृत्य ' यत्र निर्दिशेत् प्रतिवेवं यत्कालीनं चेतुः यजमानोऽसाविति निर्दिश्येन्न तुषणं लोकं गमयति ' इति श्रुतौ नाम-
निर्देशस्य विधिविधेयान्ना पोडशिन इव विवक्ष्ये प्राप्ते, यत्र निर्दिशेदित्यर्थं नित्यानुवादः अनिर्देशस्यैवोत्तरस्य निरिदतत्वात् । अनिर्देशस्य प्रापकान्तगभावात्, अतो नित्यं निर्देशः । संकल्प. ४।१।२०.

● ' आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ, आयुसशास्ते ' इत्यादिः अविधये मूलाधिकारवशे प्रायश्चित्प्रादौ प्रसक्तप्रदर्शने सूक्तवाक्यमन्त्रयो भागो यजमानावापनपरो ह्युच्यते । (सूक्तं विभक्तं) वि. १०।२।२१.

● आशितं भवम् । या न आशितं भव करोति नाशौ पलकणौ । तस्मात् या नाशितं भवा, नाशौ दक्षिणा । आशितं भवाया आशिक्यं यवनस्य (द्राघदाशत दक्षिणा इत्यभ्य) विषयः । ... तत्र यवनशक्तिवंगेन नाशितं तावद-
चलता । यवनचरो हि आशितो न भवति । इति आशितं-
भवार्थे सङ्करणम् । तस्मात् आशितं भवं पदं ह्यत्र सा मूर्तिः, सा दक्षिणा । (आशितं भव उदरपूरण-
पर्यायम्) । भा. १०।१।११४०.

● आशिरवत् । पथा कृतपेये ' वृत्तन्तो भवति ' इति वचनात् अमाये प्रतदुहः (पेनो.) ' अग्नौ यजमानस्य वतयुक्तमादिरे (आशिराये) दुहन्ति ' इति श्रुतेः आशिरायमभ्या गौश्यादीभ्यो, एवं (संस्कारकाले नवानि षाण्ण्युपान्यानि, इति पूर्वैः पक्षः) । भा. १।१।१३।३९.

॥ आशीरधिकरणम् । प्रोत्साहनगन्वाया वाच-
मानसम् ॥

मन्त्राश्चाकर्म्मकरणास्तदत् ॥ ३८।६।१५ ॥

भाष्यं— इदं एवंजानीयका मन्त्रा उग्रहरणं ' आयुर्दो अग्रेऽस्यायुर्मे देहि ' इति, ' यजोऽ अग्रे-
ऽसि वचो मे देहि ' इति । यत्तु संदेहः किं अपिनाः, उत याजमाना इति । समाप्यमानात् आशिरा इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तिं ज्ञूमः । मन्त्राद्येन तदत् भवेत्, यथा कामः । एवं आत्माभिधापि परं युक्तं भवति आयुर्मे वचो मे इति । आयुः वचः इत्येवमादिभिः कर्मफलमभिधीयते अग्रे त्वं कर्मफलं मे लाभ इति । तत् इह कर्मफलं उन्नाहार्यं संदीर्यते । यजमानस्य तेन उच्यते, नान्यः । यत् कृत्विजः कर्मफलं, न तदर्थः अग्निः, सिद्धे हि तत् । यत् यजमानस्य, तदर्थं अग्निः । तत्र अग्निदं सत् आशिरित्यर्थं, यत् उन्नाहं जनयति अग्रेयुष्माय । कृत्विगोऽपि सिद्धे यत् उच्यते, तत् यज-
मानस्यैव कर्मफलम् उच्यते, तत्र आत्माभिधापि परं नाप्युच्यते । यजमाने न आत्माभिधापि परं कर्मफलं अग्नौ भवति । तस्मात् याजमानाः ।

षा— अकर्मसंयुक्ता आशीर्गन्वाः समालम्ब्य नियमन्ते, न तेन्य. कृत्विगवितः । मन्त्राणां अविधायकत्वात् अन्यस्य च फलकल्पनाहेतोः अकर्मकारत्वं । यत् आशासनं, तत् यजमानवत् अकर्मयोगी उन्नाहकल्पनेन अविधायम् । इति प्राप्ते, याजमानाः इत्युच्यते । ते हि पात्रवत् भवन्तु प्रयोजनमाप्ति आशासते । यज-
मानेन च तत् आशासनार्थं, न कृत्विजा, तदीयस्य दक्षिणत्वामस्य अन्यथाऽपि सिद्धत्वात् यजमानस्य तज्यमानत्वेन अग्रे, अकार्यनीयत्वात् । अथ यजमाना-
र्थमेव अशौ प्राप्येव, तत्र ' आयुर्मे देहि ' इति

आत्मविषयं तु विरभ्येत । तस्मात् यजमानेनैव प्रधान-
कर्मप्रतिरूपेण आत्मोत्पन्नार्थे प्रयोक्तव्याः इति ।

विप्रयोगे च दर्शनात् । १६ ॥

भाष्यं— विप्रयोगे च अग्नीनां प्रवासे उपखान-
गलि (यजमानस्य प्रवासे अग्नीनां उपखानगमिति इत्य-
न्वयः) ' इहैव सन् तत्र सन्तं त्वाऽग्रे ' इति । न च
प्रेषितः अग्निभ्यः ऋत्विग् भवति । कर्म कुर्वतः एव
वाचकः शब्दः । भवति तु यजमानः अग्निभ्यः
प्रेषितोऽपि । यजमानः सविधाय यः अग्निहोनाय
प्रमति (अग्निहोनाय सविधाय प्रमति) ।
रान्पते च विदेशस्तेनापि त्यागः कर्तुम् । स एव
श्रेयितव्य उपखानविशेषं ब्रुवन् यजमानस्य उपखानं
दर्शयति । तेनैव एवंजातीयकाः (मन्थाः) यजमानस्य
भवेयुः इति ।

वा— आशीर्मन्त्रं च प्रसवव्रजमग्निहोत्रेषु
अभ्युपस्थानार्थे श्रेयितस्य दर्शयति । न च ऋत्विजः
श्रेयितस्य ऋत्विक्त्वं संभवति कर्मयोगोपायात् ।
यजमानस्य तु द्रव्यत्वान्नेन उपपद्यते । तस्मात्
तत्तामान्यात् इवोपु तथात्वम् ।

सोम— कल्पयैशुगकामनैपम्येण प्रयत्नस्त्वानात्
संगतिः । सूत्रे तद्वत् कामवत् वाचमान इत्यर्थः ।

वि— ' आयुर्दा ' इति मन्त्रोक्तिः कस्या—, श्वयोः
सगारुपया ।, तत्रापि लिङ्गनः स्वाभिगमिता काम-
वन्मता ॥ '

भाट्ट— १६ वे अक्षरगृह्याः कर्मफलप्रकाशकाः
कर्माङ्गभूता मन्था ' आयुर्दा अग्रे ' ' अन्नं गुणः '
इत्यादयः, ते उपाखानादाध्यायकाः । इति प्राप्ते, यद्य-
प्येते लिङ्गादिना आह्वनीयोगस्थानादौ विनियुक्ताः, न
गृह्यकारिकात् वृत्तीयया इतिकरणेन वा विनियुक्तत्वा-
भावात् आनुगच्छिकफलकत्वकाः, तथापि कर्मफलमेव
उपखानादिप्रयोगं प्रोखादनाथे प्रकाशयन्ति । तत्र च
यद्य एतद्व्याप्यं फलं कर्मजन्यत्वेन कर्तुं, तत्र तत्
शक्यत्वं नियतमनियतं वा प्रकाशयते । अत एव दर्श-
पूर्णमासादौ स्वर्गापुरादेः कल्प्यात् सप्तकर्मप्रयोगे एव
वनमन्त्रः, न कल्पन्वराथैपयोगे । यत्र तु नैक्यकारणस्य

कर्मफलत्वं, तत्र लक्षणया कर्मफलवैतैव मन्त्रेण प्रका-
शयते इति द्रष्टव्यम् । तस्य फल यजमानताम्येष, ऋत्वि-
कफलस्य उपखानाद्यप्रयोगत्वेन तद्व्याप्यत्वे तदङ्गत्वाद्गु-
पयते । तस्य यजमानाशास्यत्वेन अग्निं प्रति अना-
शास्यत्वाच्च । न च यजमानफलमेवाश्वयुषा आगात्पत्वां,
' मे ' इति ' अग्रम् ' इत्यध्यायप्रकाशकत्वेन लिङ्ग-
विरोधात् । अतो याजमाना एषेते । अत एव यत्र
नैनाहसं लिङ्गं, तत्र आश्वयंवा एव ।

मण्डन— ' तस्यैव चार्शनमन्त्रपाठः । ' ७.
तस्य स्वाग्निः ।

शंकर— ' प्रत्यगाशीर्मन्त्रेषु । ' ९. यदुः यज-
मानस्य आशीर्मन्त्रः आशीर्मन्त्रः ।

॥ आशीर्मन्त्राः ' आयुर्दा अग्रेऽपि आयुर्मे देहि '
इत्यादयः समाख्यया न नियमयन्ते, याजमाना एव ते
नार्विजाः । वा. ३।८।६।१६. ॥ आशीर्मन्त्राः । गुणी
न्यत्प्यो यत्र ऋत्विचे, ते मन्थाः आक्षिपः उच्यन्ते ।
दुपु. १२।१।२।११. ॥ आशीर्मन्त्रं प्रसवव्रजमग्नि-
होत्रेषु अभ्युपस्थानार्थे श्रेयितस्य दर्शयति । (तितो
मा सन्तं मा प्रशसीः इत्यादिम् । सु. । ' इहैव सन् तत्र
सन्तं त्वाऽग्रे ' इति तु भाष्ये ।) वा. ३।८।६।१६.
॥ आशीर्मन्त्राणां ' आयुर्दाः ' इत्यादीनां समुच्चयः ।
भा. १२।१।२।१-२.

॥ आयुर्दा नाम मीहीणां ' अन्नये रहपत्ये अष्टा-
कपाठं निर्वपेत् ' राजन्पदे नानाम्रीवेष्टौ प्रथमं हविः ।
आश्वो मीह्वो नाम ये माघद्वयेनैव षिद्धा भवन्ति ।
के. १।३।१।१२५.

॥ आश्रयधर्मभ्यतिरेकेणावरधानं अनाचारः ।
वा. १।३।३।७ पु. १०४.

॥ आश्रयः— यत्र हि गुण. कारकतामापयते स
आश्रयः यथा होमो रज्जः । शा. १।२।२ पु. ११ ।
सोम— १६ च यत्र कल्या विधीयमानस्य गुणस्य जाति-
द्रव्यगुणत्वादिगुणरूपत्वं, तदभिप्रायम् । तेन ' दास्यापण-
यनेन स्वर्गकामो भवेत् ' ' पशुकाम उच्यते गृहीयत् '
' पौडशिनं वीर्यकम् ' ' शुक्राणाम् प्रदात् गच्छीः
प्रतिशारामः ' इत्यदिषु आशुचिरंश्रवणमन्त्रादीनां गुणाना

दर्शपूर्णमासादिरु करणत्वाभावेऽपि तेषामाश्रयत्वमुप-
पद्यते इति ध्येयम् । * आश्रयेण सह गुणकामाना
समानविधित्वं नास्ति । मा ३।६।१६।४१-४७,
* आश्रये न प्रार्तमाने तदाश्रितमसि प्रार्तते यथा पटे
आह्वयमाणे तदाश्रितं चित्रमप्याकृष्यते । ८।१।१४।२३.

॥ आश्रयश्रीवैल्यन्यायः । आश्रयस्य दुर्वलत्वे
आश्रितं दुर्वलत्वेणैव भवति इति न्यायार्थः ।
' पीत्यधिकरण- (अ. १।३।७।१५ पृ. २१८, १९)
न्युवादिस्तम्भेच्छप्रसिद्धिमास्तम्भेरुत्पत्त्याश्रयश्रीवैल्यन्यायः
शिष्टाश्रीवैल्यन्याय- (१।३।३।५-७) पराहोऽपि
पुनरुक्तमिति भवति । इदं पूर्वपक्षे उक्तम् । कौ.
१।३।५।१० पृ. ८०-८१

* आश्रयलक्षणानुरूपणम् । द्वितीये (२।२।१।
२६-२६) इन्द्रियसामाधिकरणे गुणे गुणकृष्यर्थ
उक्तः । तदपेक्षितस्य च आश्रयस्य लक्षणमुक्तं ' फलान्
विधीयमानो गुणो यत्र कारकताभावपक्षे स आश्रयः '
इति । तद्विदग्मन्नापक, ज्योतिहोमे वा कारकीभरति,
किन्तु होमे एव । अत्र ' फलान् विधीयमानो गुणो वा
किणामपेक्षते, स आश्रयः ' इत्येव आश्रयलक्षणं अभि-
मतम् । संस्था च समाप्तिव्यवहारं समाप्तिसन्तत्यपेक्षते ।
अत्र अत्येवेद लक्षण उक्त्यादिभेदाऽऽश्रयभूते
ज्योतिहोमे इति नाम्नास्ति । तथा ' फलार्थो गुणो यत्र
कारकं ' इत्याश्रयलक्षणं, सन्तत्यपेक्षते नुम्नीवारिण
फलार्थो गुणो न प्रकृतौ आश्रय वेत्त संज्ञाने अमात्राया
गमे दधिदुग्धभरणत्वे कारकताभावात् इति तस्मात्
अभ्यासम् । अतोऽपि उक्तमेव लक्षण आश्रयस्य
युक्तम् । तथा देवत्वधिरणे (२।२।१।२।०) निष्का-
कारकभावव्यतिरिक्तेनापि समाप्तिकर्तृतावधेय आश्रय-
ध्विसंबन्ध गमेन सह देवतावत्त्वनीयवन्धनरक्षणस्य
फलान् विधीयमानस्य गुणस्य आश्रयत्वं विदाहार-
नन्वन्वतिरिक्तसंबन्धत्वेण आश्रयाश्रयिभावो न संभ-
वति इति नोच्यते, किन्तु नर्तनमन्त्रिण्ड्रेण अन्व-
देवोत्तर दत्तं ' ध्यमपि अभिष्टमकाम इति नानुवृत्तते

इति (मा० २।२।१२ पृ. १५५), तस्मात्सि अस-
दुक्तमेव आश्रयलक्षणमस्ति तदप्यते, न फलार्थगुणस्य
यत्र कारकत्वमिति । इत्याश्रयलक्षणानुरूपणम् । बाल.
पृ. ८७-८८.

* आश्रयाश्रयिद्वेषः । इन्द्रियकामाधिकरणे (२।२।
१।२।५-२६) निरूपितः । बुद्धौ विपरिवर्तमान एव
हि तत्र स्वैतिकर्तृत्वतायाः आश्रयत्वं इति कथनया
प्रापको भवति, न चोदात्तात्ताम्यम् । बाल पृ ११८.

* आश्रयाश्रयिसंबन्धः । ' दधेन्द्रियकामस्य बुद्धु
यात् ' इत्यत्र ' होमाश्रितो गुणः फलं प्राप्तिरिति इति
मुक्तिकारणोक्तं ' इति भाष्यम् । अत्र यार्तिकं- य. पुन
खं आश्रयाश्रयिसंबन्धो नाम ? किन्नेनकथंभाव-कति-
रिक्तः, उत अपतिरिक्त इति । के चित् तावदुः,
भवनिरिक्त एवावमेति । कथं ? ' यथेयांश्रायश्रयि
भावनाऽऽश्रय गम्यते । तथा गुणविशिष्टाया
चतुर्थोऽतोऽप्येदंयते ॥ ' यत्र धान्यैकरणिक भागना
चोद्यते, तत्र अश्रयत्वेणैव समाप्यते । यत्र गुण. फल
त्वेन चोद्यते, तेन च कर्तृभूतेन फलमुत्पादित्वेन
नोदासीनेन, तत्र अत्रयं कं चिदाश्रयसंभूतैत कर्तृत्व-
नुपपत्ते, क फलार्थं साधयत तेन एवं भावयित्वा इति
चतुर्थं अपेक्षाऽन्तरं जायते । यत्र धान्यैः साधय, क
एव गुणस्य फलान्नेरजननात् आश्रय. इत्युच्यते । तत्र
धान्ये अन्वयसंबन्धपरि वाच्यमेतद्व्यस्तत्त्वं स्वय आश्रय
दर्शयितुमशक्नुवति प्रकरणत्वं अतिहोयक्षेत्रेण आश्रये
लभ्यते । तथा लब्धत्वं धान्ययानुसाराद्यप्युक्तं अत्र
स्मादिदं चोदनातिवृत्तौन धातुना अनुवृत्ते । ' यदा
एवस्मादपूर्वं यदा इवत्त्वं उदर्थं ' इति च न्यायेन
धान्यैर्नामवक्षार्थानुसारायैः अश्रयसीत्ते (इति ।
वस्तुतः) यत्रपक्षे तु अत्र न चतुर्थी अपेक्षा
स्यसीति यक्तुम् । कारणत्वेनैव हि एषा प्रवित्तवत्ता
जात । प्राक्त्वेन हि सा हीम निरन्वयेते । गुणस्य तु
विपार्ययचोदनात् यत्रय न निष्पद्यते इति विरतरेण ।
तस्मात् सिद्ध एव अपेक्षा । तेन होमोपपन्नितत्परत्वे
फलान्ति गुणे अश्रयवित्ते कथमाश्रयत्वात् तस्मात् अत्रि-
होयैतिकर्तृत्वेन पूरणी भवति इत्यादि संस्थाधिकरण

विषयः पर्यवसिते अधिकरणार्थे प्रसङ्गादभिधीयते ।
का. २।२।१।२६ ट. ५४९-५५०, * आश्रयाश्रि-
तन्म्यः क्लृप्तवन्त्यानुगुणत्वात् संभवत् यद्गते । २।२।
१२।२० ट. ५६२.

* आश्रयाश्रितयोर्भेदादेर्दौ अन्युपगत्य तादात्म्य-
सम्बन्धो वर्धते । वि. ६।३।२.

* आश्रयासिद्धिः पञ्चासिद्धिः, यथा आश्रयतो
नित्यः निरवयवत्वस्यात् इति । शौचान्तिकं आकाशा-
भावकश्चिन् प्रति आश्रयासिद्धिः । पञ्चताडनचूडका-
प्रसिद्धिरपि सा, पञ्चाननया पर्यतो नष्टिमात् इति ।
सञ्जि. ट. ४१.

* आश्रयी नहि आश्रयमेदेन मिश्रते, अन्वत्वात्
स्योः । ऋजु. ट. १९७. * आश्रयिणः पदार्था
उत्पन्नपञ्चमः, पञ्चपुरोडासः, सिष्टहृत् इत्येते यथाः
इत्येवतासंस्कारार्थमेव दृष्टार्थाः, रथागतो न अदृष्टार्थाः
इत्युभयार्थाः । भा. ५।१।७।१८-२०.

॥ आश्रयिष्वविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयते ।
४।१।७।१८ ॥

एकदेवो न अगदीर्गं इयं देवता उभय वा आश्रयन्ते
संकुर्वन्ति ये पदार्थाः, ते आश्रयिणः उत्तमः प्रजातः,
पञ्चपुरोडासः सिष्टहृत् इति, ते हि संस्कारमात्रं
कुर्वन्ति, उत अदृष्टं कुर्वन्ति इति विचारे सिद्धान्तमाह ।
उक्तेषु आश्रयिणु अविशेषेण अन्यैः आत्मनामस्यैः
वेष्टान्नामनामेव भावोऽर्थः अपूर्व प्रतीयते । आश्रयि-
कमपि अदृष्टार्थानि इत्यर्थः ।

बोद्धव्यां स्वनामभ्यो विभक्त्यासहस्येन
विधीयते । १९ ॥

विद्वान्ते उक्ते पूर्वपरी भूते । इत्यदः सिद्धान्त-
पञ्चपुरोडासैः । उत्तमपञ्चमः बोद्धव्यां अपूर्वस्य
अनात्मनः शेषसिद्धता । विभक्त्यात् यत्रतिसुतेति-
द्वदमित्येदनाम्यः प्रहृत्योऽनाया विभातीपणात् ।
यत्रयादिसु नास्ति दृष्टं प्रतीजनम् । उत्तमपञ्चमदि-
बोद्धव्यां तु देवतस्मरणादिना दृष्टेन प्रतीजनेन
निराकाङ्क्षना इति विभक्त्यम् । यत्रयादिसु च
इत्येवतेन गुणभूते, उत्तमपञ्चमदि तु पञ्चमभूते इति च

विभक्तत्वम् । न हि यस्मात् अन्येन यन्नेन 'समिधो
यजति' इत्यादिना उत्तमपञ्चमदिषु अपूर्व विधीयते
इति यस्मै यत्रयम् । तस्मात् उत्तमपञ्चमदिषो
नापूर्वार्थाः ।

रथाहा द्रव्यचिकीर्षानां भावो, उर्थे च गुण-
भूतता, ऽऽश्रयासिद्धि गुणीभावः । २० ॥

विद्वान्ते पूर्वपक्षिणा आश्रिते पुनः सिद्धान्तमाह ।
वाश्रयनेन पूर्वपञ्चमप्राप्तिसिद्धिः । इत्येवचिकीर्षया सत्यामपि
भावः स्यात् । इत्येवत्यदः लक्षणया द्रव्यं देवता चाह ।
इत्येवतयोः संस्कारत्वेन चिकीर्षाया सत्यामपि त्यागा-
शेन भावः अपूर्व स्यादेव । अपूर्व अर्थे च तागात्तस्य
गुणभूतता तापनता स्यात् । इत्येव देवतास्मरणस्य दृष्टार्थ-
त्वेऽपि तागात्तस्य अपूर्वार्थत्वात् अदृष्टार्थता इत्यर्थः ।
हि यस्मात् आश्रयात् स्वप्रजातात् तत्राशात् स्वस्य
गुणीभावः मवति । तथा च प्रजातं अपूर्व प्रति त्यागस्य
गुणत्वे स्वीकृतेऽपि अपूर्वमग्येवेति न दोषः । के.

* आश्रयिष्वविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयते । (५।१।
७।१८) इति चतुर्थाधिकरणे सिष्टहृत्प्रागः प्रतिपत्तिरूपः
संस्कारोऽपि मन्त्रयथाः प्रतिपत्तिश्च इति उभयपक्षकः
इति वक्षते । सु. ट. ११००.

* आश्रयिकर्म, गुणकर्म, संनिपयोपनाकं इत्यन्यार्थ-
नरम् । मीन्या. * आश्रयिकर्म सिष्टहृत्प्रादि प्रतिपत्तिः ।
अर्थे दृष्टार्थः गुणकर्मविरिः । घाळ. ट. १३.

॥ आश्रयिन्यायः (मेधातिथिन मनु. १।१
पञ्चोऽयम्) । आश्रयिकर्मणा दृष्टार्थोत्पत्तौ ॥
आश्रयिष्वविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयते । ४।१।
७।१८ ॥

भाष्यं— अत्र आश्रयिणः पदार्था उदाहरणम् ।
उत्तमः प्रजातः, पञ्चपुरोडासः, सिष्टहृत् इत्येते यथा
दृष्टार्थम् । एतु संदेहः किं यमिममं संस्कारो देव-
तायाः, उत यमिना अदृष्टं देवतायां कियते इति । किं
प्रति ? आश्रयिष्वविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयते । आश्र-
यिणु एवमातीत्येषु अपूर्वत्वं भावोऽर्थः प्रत्येवत्यः,
अविशेषात्तैः आत्मनामस्यैः यत्रति ददाति सुतेति
इति । उक्तमेतत् 'भूतं मन्त्रयोगादिना' इति ।

दुष्— (एकदेशेन अन्वयीषं द्रव्यं देवता उभय
 या आश्रयति संकुर्वन्ति ये पदार्थाः, ते आश्रयिणः ।
 तत्र उद्गहरणक्षेपम्याजेन पूर्वमष्टमाह—) अनुदाहरण
 भिद्यद्दत् (केवलादष्टार्थत्वेन अदृष्टार्थत्वयोगात् ।
 तदाह—) मन्त्रः तावत् (अयाकृतिः इत्यारिः) इष्ट-
 देवतासंकीर्तनात् दृष्टार्थः । (यागोऽपि दृष्टार्थ एते-
 त्याह—) आनीर्णकरस्य द्रव्यस्य (इष्टविद्यस्य पुरोडा-
 शदे) अनिबन्धेन प्रतिपादने प्राप्ते यागेन प्रति-
 पाद्यते । (तेन) योऽसौ (आहवनीये द्रव्य—)
 प्रक्षेप, योऽपि दृष्टार्थः एव । अतो यागेन द्रव्यस्य
 संक्रियमाणत्वात् न इतरे (समिदादिजिभिः)
 गुल्बना । समिदाद्योऽपि नोद्ग्रहणं, तेषु द्रव्यदेवतास्य
 गुणभूतत्वात् त्रिष्वै प्रधानभूता (इष्टुदाहरणम्) ।
 पञ्चपुरोडाशयोऽपि देवतासंस्कारादेव उक्तयेति ।
 यथाशास्त्रं तु शगात्तरत्वे नास्ति प्रधानम् । (पञ्च-
 भाग एव हि यथा दृष्ट्यादिभिश्च विस्तृतः, स च
 नाश्वयी ।) तस्मात् एषोऽपि (यथायागोऽपि) अनुदाहर-
 णम् । (उत्तमयागोऽपि पञ्चपुरोडाशध्यायेन निरा-
 कर्तव्य । तदापत्ते—) यत्र अष्टार्थं द्रव्यं, देवता तु
 इष्टा यथमाणा वा कीर्तते यागात्तत्र च, तद्गुदाहरणम् ।
 पञ्चपुरोडाशस्य देवतोद्देशेन यः प्रक्षेपः, सस्य अदृष्टादृते
 नागम्यत् प्रयोजनमस्ति । तस्माददृष्टार्था एते । अत आह
 (सूत्रारं) आश्रयिणविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयेत ।
 यागादपूर्वं चोद्यत इत्यर्थः । ' भूतं मयायोगदिवसते '
 इति (भाष्य) भूत इत्यर्थं यथा विप्रा निर्वर्तयति इति
 कियत्त अदृष्टम् । अथवा यत्रपि यागो देवता
 संकुर्वन् उपकरोति, तथापि यापयता प्रतिषयमानः,
 आश्रयो भवति, नान्यथा । अतो भूत मयायोगदिवसते
 इति ।

चोदनायां स्वनास्त्वो विभक्तत्वाद्यद्वायेन
 विधीयते । १९ ॥

भाष्यं— अथा तु चोदनायां अनास्त्वः अपूर्वस्य ।
 विभक्तोऽयमात्तत्वात्तदो यो दृष्टार्थः, अतो नापूर्वम् ।
 यं राट् अदृष्टार्थं, तत्र अपूर्वमिति । दृष्टार्थं श्राव्यम् ।
 अस्मिन् हि यागे क्रियमाणे देवता स्मरते, सिद्धत्वादि

द्रव्यं प्रतिपाद्यते । न चान्येन शब्देन अनपूर्वं
 विधीयते । तस्मात् यजिमानं सत्काः इति ।

दुष्— यत्र द्रव्यदेवते गुणभूते आश्रयात्स (यथा
 समिदादियु), तत्रापूर्वम् । यत्र पुनर्द्रव्यं देवता वा
 प्रधानं (सिद्धत्वाद्युपुरोडाशादियु), तत्र तदर्थत्वात्
 आश्रयात्तदर्थस्य नापूर्वम् ।

स्याद्वा द्रव्यचिकीर्षायां भावोऽर्थे च गुणभूतत्वा-
 ऽऽश्रयाद्वि गुणीभावः । २० ॥

भाष्यं— स्याद्वा अपूर्वं अतः । अन्यामपि देवता
 चिकीर्षाया, तस्मिन् देवतासंस्कारार्थे गुणभूतता,
 यावत्तस्य द्रव्यप्रतिपादनेन च । मन्त्रेण तत्र देवता
 स्मरते । तस्मिन् मन्त्रेण दृष्टेऽर्थे क्रियमाणे लग्नं भवत् ।
 अदृष्टार्थं भूयते । तस्य न कियत् दृष्टमस्ति देवता-
 ऽऽश्रयाद्यु चेत्यतागतं तत् अपूर्वं इति गम्यते ।

दुष्— (स्याद्वा इति सिद्धान्तसुप्रमाणप्रमाणद—)
 यदेवतासंकीर्तनेन मन्त्रेण, वत् दृष्टार्थाय, स्मरन्मन्त्रेणैव
 न्वात् । यागान्च अदृष्टाय, तस्मात्तत्पूर्वम् ।

श्रा— उक्तनः प्रयासः पञ्चपुरोडाशः सिद्धत्वात्
 इत्यादयः जनेन परकीर द्रव्यदेवत संकुर्वन्त किं
 तदथा एव, उदात्तार्था भवीति किन्तते । तत्र
 ' एकस्य कर्मणो सुकमेकमेव प्रयोजनम् । दृष्टे
 च सति नादृष्टे फलस्य, नापूर्वमस्त्यतः ॥ ' उच्यते
 ' देवतास्मरणं मन्त्रात्, प्रक्षेपाद् द्रव्यसंस्कारेति ।
 स्यागांशस्य तु नादृष्टादृते किं चित् प्रयोजनम् ॥ '
 तस्मात् त्यागात्तेन अदृष्टार्था अस्ति इत्युभयार्थाः ।

सोम— यथा द्रव्यपरिच्छेदरूपदृष्टाद्वारा जिह्वा-
 संस्पर्शो यापयत, एवं उत्तममन्त्रादीनामपि इति
 प्रयत्नसनात् दृष्टान्तसंगतिः । यद्यपि प्रक्षेपो देवतो-
 दृष्टस्य च यावतास्यार्थसंस्कारत्वात् न यागो, तथापि
 प्रक्षेपस्य देवतोद्देशेन त्यागमानतदस्यार्थो
 कर्तव्यत्वात् सोऽपि यागोऽयं इव भवीत्येते इत्येतावत्
 प्रक्षेपाद् द्रव्यसंस्कारेति । ननु स्वाहाहारस्य वैश्वदेवो-
 र्थेने अस्मत्तत्पूर्वत्वात्तत्रैव अत्रापूर्वस्यैवकर्मिणमप-
 सिद्धेः तत्रापूर्वत्वात्तत्पूर्वत्वात्तत्रैव अत्रिह्यमप्यदिश्याय
 प्रयोजनम् । पञ्चपुरोडाशे च अपूर्वात्तेन अपूर्वत्वात्

(आश्विष्येष्टौ) इत्यधिकृत्य 'यशो वै देवेभ्योऽश्वो भूयाऽपानाम्', षोऽपः प्राविशत्, स वाल्मी यहीतः, स वालान् मुक्त्वा विवेश, ते वालाः काशा अभवन् । इति वाक्चक्षुरध्वजान् काशपरता प्रतीकते । कु. १।३। ५।७-८ पृ. ६५ । सोमनाथ्यां तु ' यशो वै देवेभ्यो विवेश ह ते वालाः केघर्ता प्राज्ञाः कापोऽतः प्रसारणु तेः ' इति वाक्चक्षोः पठितः । वार्तिकेऽपि २२२ षष्ठे एवमेव पठितम् । परत्त मुद्रैः ' कापोऽतः प्रसारणु तेः ' इति वाक्चक्षुः लघुमिच्छैरुद्दिष्ट, पूर्व तु सर्वे रघुलैः रघुरैः इति विशेषः । कौस्तुभे तु १।३।४।९ पृ. ७२ इत्यत्र ' यशो ह वै देवेभ्यो विवेश, ते वाक्यः काशता प्राज्ञाः ' इति श्यान् ईदृश वाक्ययोगः पठितः । के.

० आश्ववालाधिकरणं 'निवृचर्वाश्ववालाधिकरणं' इत्यत्र पठ्यम् । वा १।३।४।९ पृ. २२१-२२४. ० आश्ववालाधिकरणन्यायेन (वा. १।३।४।९ पृ. २२१-२२४) कस्यामपि कश्चिपस्याना अश्वकल्याणा अस्मकृतानि विशिष्टमात्रविपरत्वमसिद्धौ । कौ. १।४। ८।१० पृ. २२४ । अत्र लोकेनः 'आश्ववाल. प्रसारः' इत्यत्र अश्वस्य वै वाला, दीर्घकेना. तन्मय. प्रसारः इति जालेऽपि ज्ञान्तव अश्वनालाः नाम काशाख्यदर्माः तन्मय. प्रसारः कर्तव्य. इति सिध्यति इत्यधिकरणार्थः । के.

० आश्विनः ग्रहः ज्योतिषोमे ऐन्द्रवापरादि-पक्षेण तृतीयस्थाने पठितः । तस्य च दशमस्थानं च वाचकेनैव ग्रहदेनाम्नायते 'आश्विनो दशमो यशते' इति । तत्र पाठारवि श्रुतिः प्रथम । जेमस्तु तस्य द्विदशेषु तृतीयस्थाने । वि. ५।४।१. ० आश्विनः ग्रहः ज्योतिषोमे प्रातःसवने पठ्यते । २।३।१. ० 'आश्विनो दशमो यशते, तं तृतीयं ज्ञोति' । जा. २।२।६, यमपि आश्विनः पञ्चमो द्युते तथापि उपागु-अन्तर्षामयोः अवपट्टाक्षरहोमकृत्वात् यपट्टाक्षरहोमेषु आश्विनहोमस्य तृतीयत्वं बोध्यम् । सोम.

० आश्विनो मूषुः (धूम्रवर्णः अज. पशुः) शोत्रमव्या प्रथमः । भा. १।१।४।१-०।३०

० आश्विनं ग्रहं अध्वर्युः आरुते चौकामपवाम् । उच्यतेऽमी पयोप्रशान् जुहुति, दक्षिणेऽमी सुप्रशान् । भा. ३।५।१।१४.

० 'आश्विनं द्विकपालं' इति आश्विनः पुणेष्टाद्यः द्विपाल उक्तः । भा. ५।५।१।१.

० आश्विनस्य जेमप्रदल 'सर्वतः परितारमाश्विनं भक्षयति' इति विनोप उक्तः । स्वयम्भुक्त्वा परितः प्रदक्षिणं प्रागकिना गच्छणीय. इति । भा. १।५।४।१०.

० आश्विने द्विकपाले इविष्टुन् सवनीयवपराग्रमंभं यमत्रसिद्धा भेदेन नाहातम्या । जा. १।२।१।४.

० आश्विने शस्त्रे अतिराधे शस्त्रमाने सर्वे अतुपति सर्वे मन्त्राः शंखनीयवेनोपदिष्टाः । भा. ३।१।८।१४.

० आश्विनग्रहद्वारे सवनीयः यशुराख्यते ज्योति-ष्टोमे सुयादिने प्रातःसवने । वि. ५।१।६. ० आश्विन-ग्रहोर्ध्वं सवनीयपशुलाभे सायकके यागे साहितेन यदु-भयात्मभः कर्तव्य. । तत्रादौ स्थानक्रमेण सवनीयः, ततः प्रकृतिदृष्टौर्नामपार्त् आश्विनीमीमथ अनुकल्पयेति । ५।१।६. ० आश्विनग्रहस्य कमज्योमे ज्योतिषोमे आदित प्रतिकर्षे स्यात् । म च प्रतिद्वेषः अन्तर्षामद्वेषं ऐन्द्रनापनात् प्राक् । महद्यतिकर्षं साधनप्रापि प्रतिकर्षः । प्रदानस्य तु न प्रतिकर्षः । भा. १०।५।१९-२२। ६७-७७. ० आश्विनग्रहमहयोत्तरं चौरक्यान् यूपारि-याण कृत्वा पुनर्बिहितं दशनाऽन्तेषा परिपातान्तर कृत्वा भाषेय. सवनीय. यशुराकर्तव्यः, इति 'आश्विनं ग्रहं यहीनान् निवृत्वा यूप परिकीप भाषेय सवनीय पशुमुपाकरोति' इति वचनेनोक्तम् । वि. ४।५।९.

० आश्विनद्विकपालस्य द्विवेदाने तस्मिन् यशरतद्वितवनात् ऐन्द्राभिविशुत्वम् । वाल. पृ. १२०.

० आश्विनपत्रे पाना निदधाति ज्योतिषोमे । सवनीययुरोडाद्येषु विद्यमानाना एव अयं एकदेशसंयोगः, न तु अन्यतः । भा. ३।८।१।८।३३. ० आश्विन-सार-खत-ऐन्द्राः ग्रहाः चौकामपवाम् । ३।५।१।१४.

० 'आश्विनामान् यहीराश्वामातिनः, ग्रामान् यहीरादभिवरव, मन्पवान्, गृहीपादभिवरमणस्य' ।

इति वचनात् आदिनादीना सर्वावितः (ऐःद्रवायवात् प्राक्) प्रतिश्रुतः कर्तव्यः । भा. १०।५।१९।६०-६९.

॥ आषाढवाते षडति द्विपेन्द्रे चक्रौवतो चारिचिरेव काष्ठ इति न्यायः । चल्पीति सप्तम्यन्त पठ, देहलीदीपकन्यायेनोभयन सकच्यते । नञीचान् गर्दभाः ' नञीचस्तु वाटेश रत्तभा गर्दभाः रत्ताः ' इत्यमरात् । स्पष्टमन्वत् । अयं न्यायः यामिर्बुक्तिभिः प्रवल्गनमुपकृतकैर्कृतत्वेन प्रसिद्धोऽपि कश्चिदाद्यं ज्यपः, तामिरितरे सुद्रा दूरी निरस्ता भवन्तीति विवक्षाया प्रसन्ते इति । साहस्री. २५५.

• मन्थकूर्मपुराणदीनमपि तामस्तवभ्यवस्थापनात् आषाढवाते० इति न्यायेन सुत्रस पञ्चपुराणगतानि अप्रमाणानि, तन्वश्च प्रक्षिप्तानि इति के चन मन्यन्ते । न्यायसृताद्धैतसिद्धौ भूमिक. पृ. १.

• आसत्तिस्तु अन्वयधनेन अन्यप्रतियोग्युप स्थितिः । अन्यप्रधान च प्रकृतान्वयानुधानमुक्त्यधेन । अननुकूल्यं च प्रकृतान्वयप्रधानमुक्त्यधेनमित्यविकल्पत्वम् । तेन ' गिरिर्मुकुमिमिमान् देवदत्तेन ' इत्यादी नासत्तिः । अत एव शान्तरालिकानुक्त्यधेनोर्षोषस्थितेः न श्वनवापकत्वम् । श्लोकादौ आसत्तिप्रभेग शान्दनेव. इति के चिन् । अन्ये तु अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदाभ्यप्रधान आसत्तिः । श्लोकादौ तु शेषनावाक्यादेव शान्दनेव इत्याहुः । मणि. पृ. ६८.

• आसतोपायिचोदनः द्वादशाहः सप्तमृतः । ' द्वादशाहमृदिकामा उपेतुः ' ' द्वादशाहमृदिकामा उपासीत् । ' भा. ८।१।२५. • आसतोपायिचोद-
नम् सप्तमं बृहज्जमानतमं च । १०।६।१६।६०.

• आसन्दीस्थभोजनं अनाचारो दाक्षिणात्यानाम् । वा. १।३।३७ छ. १०५.

• आसादनं प्रोक्षणैना नाभ्ययं, हिंनु आशीघ्नस । वि. १८।१२. • आसादनमदि वेदां हविषा प्रदानार्थेव आसन्नकरणम् । भा. ५।४।१३. • आसा-
दनं याजिनस्योक्ते रौमिपेयु चातुर्मास्येयु ' उक्ते वाग्निनासादयति ' इति गुणविभिः, न हर्मन्तिरम् । वि. १०।१२. • आसादनस्य (पात्रिकासादनस्य)

अनुवादेन विहितेनोक्तेण प्राहुनवेदेवाधः रौमिक-
चातुर्मास्येयु । भा. १०।३।१।८-२९.

• ' आसादयति ' इत्याम्यतेन (वरुणप्रवासेषु दक्षिणविहारे) मादयाः प्रयोगशोचते । भा. १।१।१।१३९.

• आसादिधानां स्वरूपेण अकर्मज्ञानमपि मासादिफलभेगे कर्मसात्कृत्वात् सकर्मकत्वात् ' येनेय आस्यने मायः ' इति प्रयोगोपपत्तिः । रद्वस्य. पृ. ५१.

• ' आसारितक गायति, ययमानक गायति ' । भा ७।२।१।१२, अन्यथात्तथा आसारितकगीतिः, अन्यथात्तथा ययमानकगीति । १६.

• ' आसीनः पुष्टोऽनुवाक्या ' अन्वाह इत्यत्र आसनसुगो निषीयते । वि. १०।४।२२. • आसीनो यजति इति याज्ञाकर्माः । वा ३।१।५।१२ पृ. ७६०.

• आसेचनाविष्को यागः होमो नाम । भा. ४।१।१३।२८.

• आसन्नदपालिक्त्वान् । कर्मार्या व्यप्येने मन्तः आतिष्ठावर्ति प्रोक्षणदयो घर्माः नासन्नदपालिक्त्वान् अमीनोमीयादिर्षोषः कर्मणि मन्वपन्ते । (कन्तोत्पाद-
क्षेत्रपालिका आसन्नदपालिका) । भा १२।१।१।५३.

• आसन्नमन्त्रः र्हियं ' ऊर्गास्रदं
ताऽऽमृणामि ' इति अमीनोमीयाकारेण पुनरापनीषः । आतिष्ठाऽऽमीनोमीयोर्देवभेदात् । वि. ११।१९०.

• आसन्नपद्वक्तिः पद्वक्तिः । पादेषु अक्षराणि ८।८।१२।२ उदा० आऽग्निं न स्यात्कृत्भिः (ऋडं १०।२।११) इति । के.

• आस्ते । नड आस्ते इत्युपदेशेन भवति । न आसन्नतुययने ए२, औन्नत्येऽपि दृश्यते । तत्रया ' दृष्टानि परिदृश आस्ते ' ' क्षेत्रानि परिदृश आस्ते ' इति । उपवेशनेऽपि न्यायानिदुनी । भा. ३।६। ५।२५.

• ' आऽम्य प्रजापं वाजी जायते य एवं वेद ' वेदानुमन्तगम्य शेषोऽयम् । भा. १।२।१।३, १५ ।

• घृतान्नं कुत्तानिं सप्तसोयं सहस्रिणं वेदे ददात्त वाग्निभियाद्, प्र सदसं पद्यन्तस्तीति, आऽस्व प्रजापं वाजी जायते य एवं वेद ' इत्यत्र यद्व्यतिथयन्वत् मन्थ-

निधानस्य अर्थवादागमनसंभवेऽपि मन्वाभिधानेऽपि
आत्मन्वादाद्वाशानिवृत्तये जुहोते संतत्पथ्यनध्वग्नात्
इत्युक्तम् । सु. पु. ६६. -

● आह इत्यव्ययम् । अतीतकर्तृकप्राचीनप्रत्यविवरणपरं शब्दे ' इति मनसि निष्पाद्य ' ' इत्याभिप्रेत्याह ' ' इत्याहव्याह ' इत्यादौ कवापत्ययोपपत्तिः । तत्र हि ' आह ' इत्यव्ययं उगाध इत्यर्थे विभक्तिप्रतिरूपकं इति वैष्णकरणसमयः । कु. २।२।२।२।२७.

● आह्वरणं श्राद्धायाः दत्तं । परिवासान समूलमाहरणं छेदनं च सर्वं भ्रमकृतार्थं, न मूलार्थम् । तत्र च वल्गावाक्येण प्रयोगकृतं, न कपालोपधानम् । शा. ४।२।३.

● आह्वणादिकं (श्राद्धायाः) उभयदेशार्थं दत्तं । भा. ३।६।८।२८-२९.

● आहवनीयः अनारग्यवादेन सर्वशोभार्थः इति तद्विहितकर्मान्तरभावात् आहितोऽयिः अधिस्तरः । या. ३।२।१६।३९. ● आहवनीयः शार्दूलवादेन आरभ्यः, न तु लौकिकात् । संकल्प. ३।२।२. ● आहवनीयः होमस्य आधात्वेन विहितः ' यदाहवनीये जुहोति ' इति । भा. ८।४।४।८. ● ' आहवनीयमुपविष्टो ' इति विकृतिविशेषे विहितमुपस्थानं ' अथ एहसमानसः ' इति कृत्वा प्रगीतयेत् । १।२।८।३०-३१ वर्गेक २.

● आहवनीयस्य अजस्रपथे सदा प्रदयन, अरणिर्न सदा । संकल्प. ३।२।६. ● आहवनीयस्य अन्वधाने कल्पभूतः ' ममाग्रे यवो निह्वयेत्सु ' इत्यादिर्मन्त्रः अर्घ्यपुंशा यद्यथे । तत्र धृतं फलं याजमानम् । वि. २।८।४. ● आहवनीयस्य आवापनवमानेतिभ्यां सिद्धौ पश्चात् तस्मिन् अग्निशोभहोमः । ध्र. ५।३।१।२१.

● आहवनीयस्य (गोमण्डलाः सतामवदानरूपते ' पदे जुहोति ' इति विहितेन) पदेन वापाः । ब्राह्म. पु. १३२. ● आहवनीयस्य धामान्येन विहितस्य ज्योतिशोभे निवेशविहितेन च मेना, राजस्ये विशेषविहितस्य यत्कीकवपया च वाप । भा. १०।८।८।१६. ● आहवनीये गतभीभिर्वापे उत्रापे सति ज्योतिषान्तिर्द्वे प्रापभित्तं, किन्तु मन्वन्तीहोमाद्ये । वि. ९।४।८. ● ' आहवनीये जुहोति ' अथं तामान्यविधिः अष्टाध्यायः । ब्राह्म. पु. २१.

● ' आहवनीये जुहोति ' ' आहवनीयमुपविष्टो ' इत्यादौ आहवनीयादिसामाना तत्तदावयानरिषत्संस्कृता-त्रिवाचिन्वेन होमे इव तदितरशार्दूल्यापि साहाय्यैव आवश्यकत्वात् उदधुर्नोपसानम् । संकल्प. ३।२।८.

● ' आहवनीये जुहोति ' इत्यादिवाचनेन ऐष्टिक-पाञ्च-सौमिक-दर्शनेषु आहवनीयस्य उपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते । वि. ११।३।२. ● आहवनीये प्रवेशेण द्विषो देववार्धता भवति ' यदाहवनीये जुहोति ' इति विषे । या. ३।४।२।३।३७. ● आहवनीये वपायाः श्रवणं विहितं तस्यापि प्रतिषेधः, योऽयं मातृगकप्रतिषेधो नैदिके । भा. १२।२।१।६.

● आहवनीयगार्हपत्यौ उभावमौ यदा तशौ भवताः, तदा सूर्यस्य अस्तमयः उदयो वा यदि भवेत्, तदा पुनराद्येवं कर्तव्यम् । तस्मात् अस्तमयस्यै उदयस्यै वा बहिर्द्वयनाशः पुनरापेयते । वि. ६।४।८. ● आहवनीयवाभावाः कालस्य श्राद्धप्रभे, चयमे । भा. १२।२।८।२२-२७. ● आहवनीयदेवाय सद्यः आगच्छन्तः (ऋषिभ्यः) प्रत्यञ्च एव प्रतिपद्यन्ते । वा. ३।५।१।३२.

● आहवनीयधारणं गतभीवितथमिजस्य च नित्यम् ॥

सर्वे एवापयो नित्यं जागरणीयाः प्रतिदिपथं वेप यमोपयोगात् । ' द्रव्यस्थाकर्मकालनिषेधे ' इति न्यायत् (१।३।२।२) । ' आहिवाग्निमिगिर्द्वि यत्रानैश्च ' इति प्रतिषेधविधानात् यत्रानवदेव अग्नी नामभिः प्राक् प्रतिषेधोपांगम् । इति प्राप्ते, कर्मान्तौ दक्षिणाग्याहवनीयो अनुगच्छेताम् । ' नान्तसमी वीपय ' इति निगिष्य ' अथ जुहो मयरेत् पश्चाद्दि स ताँ गत ' इत्यनेन होमोत्तरमाहवनीयस्य दक्षिणामैश्च मामनदक्षि-द्वामान्येन मध्ये संवासात्पुत्रानेन ' पातयदोता ' इति प्रतिकर्मोद्घरणविधानात् । ' यवो गतभिय आहवनीय ' इत्यनेन गतभीजनितपथ्यैराजसमाहवनीयधारणविधानात् तदितस्य नराहवनीयधारणम् । संकल्प. ३।२।५.

● आहवनीयादिः अग्निः परिदश्यमानोऽपि अर्घ्ये कर्मणि लौकिकः संवद्यते । संकल्प. ३।२।५.

१ आहवनीयादयः आद्यः अपूर्वमयुक्ताः । वा. ६। ३।१।२. घ. १४०९. * आहवनीयादेः अधिष्करणत्वेन दृष्टार्थत्वेऽपि हेमविचिन्ना अनाश्रितत्वेन अदृष्टार्थत्वेन आपाराग्निहोनाधिष्करणार्थिके तथा उक्तत्वात् । घाळ. घ. २२.

॥ आहवनीयादेः कर्मापवर्गेऽपि न पुनःपुनःप्राधानम् ॥

संस्कारस्थापि कर्मापवर्गेऽपवर्गात् अप्रप्रयुक्तत्वात् सगार्हपत्यत्वं प्रतिकर्म कर्तव्यमाधानम् । इति श्राद्धे, सङ्हराहितस्य गार्हपत्यस्य जागरणमरिषीणां यथा धारणोपायः, तथा अन्नस्यपक्षे आहवनीयस्थापि । तेन न पुनः पुनराधानम् । दक्षिणाग्निस्तु पूर्वं गार्हपत्यादेर उद्भूतत्वात् ततः प्रतिकर्म प्रयुद्धरणमेव तदाधानम् । यत्रश्रिया तु वर्गकाले प्रादुर्भूतत्वेन आहवनीयाधानम् । संकर्ष. ३।२।५.

॥ आहवनीयादेः प्रतिकर्म गार्हपत्यादुद्धरणमेव कार्यं, न तु मयनम् ॥

प्रतिकर्म प्रादुर्भूतत्वात् अप्रयुक्तत्वेन अरणिं एव, न गार्हपत्यात् कर्मापवर्गे तयोः श्लोपादानकारणं अरणिं प्रायेण आगतत्वात्, एकोपादानकार्याया घटघरापादीनामिव परस्परं निरुपाधारतायोगात् । तस्मात् अरणिं एव प्रतिकर्म मयनम् । इति श्राद्धे, काश्यप्य अग्न्युपादानत्वायोगेन तत्र गमनामभ्यान् गार्हपत्यादयमधिगम्ये तु गमने 'गार्हपत्यान् आहवनीयं ब्रह्मन्तुमुद्धरति' इति अग्निहोत्र परस्परदृष्टत्वेन गार्हपत्ये एव इतराग्निष्ठापनत्वात् तत्र एव प्रतिकर्मोद्धरणम् । संकर्ष. ३।२।७.

* आहवनीयादीनां अप्रप्रयुक्तत्वात् अदृष्टोपकारणां अनुत्पत्तान्त्वानां संस्कारविधानात् उपवर्तयुक्तत्वात् । वा. ३।७।१६।२३ पृ. १०९८. * आहवनीयादीनां एक एव श्राद्धीयः आकारः, न तु लौकिकः । स च विधिभ्यान् आधानेनैव जन्वते, नान्यथा । वि. ३।६।५. * आहवनीयादीं अग्निपक्षे वैदिकान्तेन कर्माग्निं भागितं, न पार्वणस्याग्नीषवादीभिर्नामि पञ्चमदहनप्रकारादादीभिः । भा. १।२।१।११-७. * आहवनीयादित्रिभिः अपूर्वैस्त्रिभिः । घाळ. घ. २२. * आहवनीयादिशुद्धः संस्कारप्रयुक्तिमिच्छकः ।

अग्निश्चन्द्रस्तु न संस्कारमिच्छकः, किंतु वातिवाणी । वि. ७।१।२२, * आहवनीयादिशुद्धानां नदपाना च अश्लोकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपरसमभिः ग्राह्यात् स्युत्सिः समरति । १।३।२० वर्णक १, * आहवनीयाद्युद्धरणः आपानेन पवमानेदिभिश्च संस्कृतः उत्तरकृत्यु उपबुज्यन्ते । ३।६।४, * आहवनीयाद्ययवः 'वमन्ते श्राद्धोऽग्नीनादधीत' इत्यादिनिष्पानात् मनुष्पाणाद्येव समरन्ति, नान्यथा गन्धर्वादीनाम् । ६।७।१३, * आहवनीयाद्युद्धरणेः ऋतुपक्षे श्राद्धे होमः । स च क्वचित् प्रकृतत्वेव निहितः, सन् विद्वान्वातिद्विज्यते । तस्मात् सर्वार्थो वक्तिः । ३।७।२०.

* आहवनीयादानं गुणकर्म । वि. २।१।४. ॥ आहवनीयापवाद्: 'पवे जुहोति' 'वर्मनि जुहोति' इति ॥

'पवे जुहोति' 'वर्मनि जुहोति' 'वर्मनीकृत्यानां जुहोति' इत्यादिभ्यो पूर्वनाम्येन देशमात्रविधानात् उपाहवनीयं उपनिषाद्यैव श्लेषम् । इति श्राद्धे, 'उत्तरार्धेऽग्नये जुहोति, दक्षिणार्धे सोमाय' इत्यादादिव जुहोतिसयोगेन होमाधिकरणत्वमैव विधानात् अहवनीयमिच्छति । अत एव 'चतुर्थये जुहोति' इति विषय 'एव वा अग्नीनां वज्रवीरो नाम, अग्निवन्ते जुहोति' इत्यनेन चतुर्थयस्यैव प्रकारान्तरेण अग्निमन्तोपपादनं संगच्छते । पञ्चवीशः पादब्रह्मन्तस्तु । संकर्ष. २।१।४.

* आहवनीयैकदेशस्यैव आग्नीवीयोगः । संकर्ष. ३।२।२५.

* आहवनीयुद्धरणत्वात् वेदेः पुण्यार्थमेव । भा. ४।१।२।२ वर्णक २.

* आहिच्छत्रमयुद्धासिमाह्वानीनां अयत्वेऽपि श्रुतपानं अनाचारः । वा. ३।३।१।७ घ. २०४.

* आहिताग्निमित्रिभिरैहमित्त्वं यशस्यैव' इत्यापानकर्तृशंस्कारः तच्छ्रुतप्रतिपत्तिरूपो विहितः । तस्य आग्रहनेन निषेधो मत्पिष्यते । 'स्वेच्छरा मरुषं निमात्' इत्यादिना आत्मपलात्तुपुत्रा 'न तेनां यानवर्तमारी' इति संस्कारयन्त्रेन निषिद्धः । घाळ. घ. ३७. * आहिताग्निमित्रिभिरैहमित्त्वं यशस्यैव' पात्र-

प्रतिपक्षिहृत् ५१ । संकल्प. ३।२।५. * आहिताग्नीना-
मेव सारस्वतभित्तमेषु अधिपारः । मा. ६।६।५
२७-३२.

* आहिताग्निप्रवृत्ति ' न हिन्यं दास अग्ना-
दग्नात् ' इत्येवमादीनि आहितमाग्नेयैरागिणु मवन्ति,
न तत्र पयमानेऽप्यः प्रतीक्षितव्याः । मा. ५।३।५।२२.
* आहिताग्निप्रवृत्तत् । आधाने निमित्ते पुरुषार्थेतया
यथा प्रानि विहितानि, तथा अग्निद्रव्यानि । माहृ-
५।३।१०, * आहिताग्निप्रवृत्तत् । ' आहिताग्निर्न किल
दास अग्नादग्नात् ' (अग्नादधीत इति वार्तिके)
इत्याद्याहिताग्निप्रवृत्त आधानोत्तमेव । ५।३।५.

* आहुतयः पिशात् वैश्वदेववर्षणि । नर
प्रजाः, नवभुवाजाः, द्वाषाज्यमागौ, अशौ हवोषि,
क्षत्रेण समवयति, यज्ञिनो यजति इति । मा । २।२।
१।५, * चतुर्दश पौर्णमास्या आहुतयो हूयन्ते, नवोदश
अमानाश्वरात् । (पञ्च प्रजाः, द्वाषाज्यमागौ
आग्नेयाग्नीषोमीणौ द्वौ, उपाहुतयः एकः, रिश्वकृत्,
त्रयोऽनुवाजाः इति चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयः ।
अमावास्याया तु उपाहुतयजामावात् प्रतोदना ।)
२।०।१।५।४६.

ॐ आहुतियोगे प्रत्याहुति सकृद् ग्रहणम् ।।

यत्र यद्गो दर्विहोमा, क्रमेण क्रियन्ते, तत्रापि गान्-
रग्ने सकृदृक्षीतस्य सर्वोद्दिश्यकृतया पशुनयपूर्वनिधय
युपत्येव तजन्ता । न च एतिसोऽपरिपूर्तिः । औपत्येव
पुन पुनरापयनसंभवात् । इति प्रति, प्रथमशोभाप्यन-
हितपूर्वकाले गृहीतस्य यथाभावविशेषत्वात् तदर्थेन ।
आप्यापनं तु न वननमन्तत् उपपद्यते इति प्रत्याहुति
सकृद् ग्रहणम् । संकल्प. ३।५।५.

* आह्वीनेषुकादयः आचारा. न दक्षिणानैरेव
कर्तव्या, किंतु कुर्वादेशनिषेधेण, सर्वप्रमाते । दक्षिण-
देशासिगतं प्राणु वा अन्तु वा आकथितः आह्वीनेषुका-
धीन् करोत्येव । (आह्वीनेषुकं सवृत्तागतकञ्जकिञ्च
पूज ।) मा. २।३।१।२५-२३.

ॐ आह्वानाधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोः इवि-
कृन्मयस्य सुखेऽर्थे आह्वाने विनियोगः, न तु अग्नये ॥
तथाऽऽह्वानमपीति चेत् । ३।२।३।५ ॥

गाथ्यं— स्तो इर्यपूर्णमासौ । तत्रेदं समाग्रात्रे
' हविष्कृदेहीति विरवप्रताहवति ' इति । तत्र धेरेदः किं
एव मा-न. इति प्रति उपदिश्यते, उत हन्ति. अथ
नालं लक्षयति इति । कथं हन्ति प्रति उपदिश्यते,
कथं वा नालं लक्षयेत् ? यदि एवं सन्न्य. क्रियेत
' हविष्कृदेहि इत्यवत् ' इति, ततो हन्ति प्रति उत
विरयते । अथ ' अपमन् आहवति ' इति, तत्र अथ
नालं लक्षयति इति । किं तन्नत् प्रार्थं ? ' तथा आह्वान-
मनि ' । यथा येन्द्री गार्हपत्य इति उपदिश्यते, एवमेव
मन्त्रो हन्ति प्रति उपदिश्यते । एवं धृतिः अनुपक्षीया
भरति, इतरथा लक्षणा स्यात् । इति कालस्य अन्वय
च संबन्धो भवेत्, न इत्येः मानस्य । एव च एति
आहवति इत्यर्थं अनुवाद । आह्वान करोति । सो हि
' एहि ' इति ब्रूते, स आहवति । तत्र येन चित् गुणेन
मन्त्रो हन्ति प्रत्याविशति । तस्मान् नाह्वाने
विनियोक्तव्यः ।

ध— एव तत्रत् सुखं कार्यं मन्त्राणा इति
सापवादमवशिष्यत् । गत पर एतत् विवक्षितं
क उन्मय्य विषय, कः अपवादश्चेति । तत्र
' हविष्कृदेहि ' इति वा इति. करोति यदमानस्य
पत्नी, तदाह्वानप्रताह्वानतर्पणं मन्त्र । स किं तत्रैव
विनिजुन्येत अवहितप्रयोगस्य कालकालेन अविरोधात्,
अथवा नचनात् अथवाऽर्गे पूर्वतरपतीतावधत्ताद्भवेति ।
यदि ' हविष्कृदेहि ' इत्यनेन ' अवमन् आहवति '
इति विधीयते, तत अवधाताह्वानम् । अथ ' अपमन् '
इत्यनेन ' आहवति ' इत्येनं समस्य रूपादेव प्राप्तं
आह्वानकाले मन्त्रं अनूय ' नि. ' इति विधीयते, तत्र-
' अमन् ' इत्यस्य स्वस्वरत् अथवाऽर्घेनात् न अथवा-
ऽर्गे वचन इति यथाऽर्थः. एव मा-न. । किं प्रार्थं ?
अवहितप्रत्युत्तदात् आहवनेनैव गन्त्ररूपादेव प्राप्तं
त्वात् अवगतैरेव हविष्कृते कर्तुं कथयित् अति-
इत्यवत्तर्पणम् । गुणयोगात् प्रत्यापन च ।

न, कालविधिश्चोदितत्वात् । ६ ॥

भाष्यं— नैवदशित इति प्रति उपदिश्यते इति । किं तर्हि ? काललक्षणा स्यात् । कुनः । 'त्रिराहुवति' इति नियमत्र विधीयते । यदि अस्मिन्नेव वाक्ये मन्त्रो विधीयते, अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येन । तस्मात् नैनं अभिसंयन्तः 'एवं अगान्' इति । कर्म तर्हि ? 'अगान् आहुवति' इति । ननु अस्मिन्वापि पक्षे मन्त्रो विधीयते कालश्च, तत्र च एव दोषो भवेत् । नेति शून्यः । अत्रान्नकाले एव अर्थेन हविष्कृत आह्वानम्, तत्र अपमेव संस्यः अनुवृत्ते । केनसा तु त्रिराहुवतिः विधीयते । यत्तु कालश्रुत्याऽर्थः शब्दः इति, नैव दोषः । लौकिकि दि एवमा । मन्त्रोऽपि च रूपादेव आह्वाने प्रातः, सोऽपि अनुवृत्ते एव । चोदितश्च वाक्यान्तरेण अवपातः शक्योति काले कस्यचित्तुम् । तस्मात् आह्वाने विनियोकस्यः इति ।

या— 'त्रिरभ्यासपरत्वात् न मन्त्रोऽत्र विधीयते । लक्षणे च शतवृत्तिः प्रातः चान्यदनुवृत्तते ॥' 'अगान्' इत्यत्र हि पाठार्थोपलक्षणैः कर्ता लक्षणभेदकः प्रतीयते । 'लक्षणहेतुः क्रियायाः' (पा० ३।२।१२६) इति शतवृत्तत्वात् । तेन न कश्चित् भूतिधीया । तस्मात् सर्वमेतत् अनुवृत्तं 'विः' इति विधीयते मान्यत्, वाक्यमेदमस्यत् । 'योभ्यस्त्वेन च सिद्धत्वात् कालोऽपि न विधीयते । अभिधा-भासनेकार्थ विधिरित्तमिधीयते ॥ स ह्युक्तकारणात् यो वा त्रिरभ्यासेन जायते । अत्र्यासे विहितोऽर्थेन स कालोऽस्मिन् विधीयते ॥' (त्रिराहुवति विहिते यः सङ्गुकारकालात् अर्थिनः कालः कल्प्यतेन जायते, य. अस्मिन् वाक्ये अर्थोपलक्षणमेन विधीयते इत्यर्थः) । तथा च 'वाक्यार्थोऽप्युक्तः' (२।१।१।२) इत्यत्र वाक्यार्थोः अन्वेषणविधेयत्वं स्यात्कारणम् ।

गुणाभावात् । ७ ॥

भाष्यं— इदं परोक्ष सूत्रम् । (परस्परदामि १०२३—) अथ कस्मात् न गुणात् आह्वाने नृते ? इति ऋषेः हि अहर्निः, वसन्त हरिश्च । धिने

भविष्यति ? रूपादेव आह्वानो मन्त्रे प्रातः केवलं त्रिराहुवति वक्ष्यति । न भविष्यति वाक्यभेदः इति । (उत्तरभाह—) अत्रोच्यते । गुणाभावात् गोप्यं अभिधानं अहर्नि न संभवतीति । नहि अगो 'आहुवः अस्मि' इत्यनगच्छति, तत्र अहर्नि व्याह्वानं स्यात् । यत्रमानस्य पठ्यां हविष्कृती एवार्थमाह्वानम् । तस्मात् इतिमन्त्रः इति ।

या— अथ यदुक्तं इतिरेव हविष्कृतं भविष्यति इति, तत्रोच्यते 'गुणाभावाद्द्विविधैरुपमन्त्राभाषो यद्वोच्यते ॥' (अनेतेन अवपाते आह्वानादिविपक्ष-लक्षणगुणाभावात् हविष्कृतप्रमाणमन्त्रस्याभावः) 'आमन्त्रणादिसामर्थ्यं सिद्धमाश्रीयते तदा ॥' अथवा यदोच्यतेत् सूत्रम् । 'त्रिरभ्यासपरत्वात् न मन्त्रोऽत्र विधीयते । रूपादेवावपातार्हं भवत्विति तदुच्यते ॥ यद्यप्यस्य हविष्कृतत्वं कर्मचित्तु कल्प्यते त्वया । तथाप्यह्वयतीत्येतद् व्यर्थं तस्मिन्नचेतने ॥ आमन्त्रणाविभक्तिश्च श्रेयश्रैहीति मध्यमः । व्यर्थं मन्त्रे भवेत् सर्वमवपातपरे सति ॥' चेत्तद्व्या तु पठ्या अर्थेन । तस्मात् रूपादेव शतमात्रात्प्रत्ययि ।

लिङ्गाच्च । ८ ॥

भाष्यं— लिङ्गं च भवति 'याग् वै हविष्कृतं वाक्येऽत्राहुवति' इति । न च वाक्यः अहर्निना ह्यङ्गस्यसि । अस्मि तु यत्रमानस्य पठ्या । सा हि स्त्री, वाक् इति दि स्त्रीलिङ्गः । अहर्निश्च न स्त्री, न पुमात्, न नपुंसकमिति । ननु अहर्निस्त्री स्त्रीलिङ्गः शब्दोऽस्ति विद्येति । अत्र शून्यः । न विद्येगः अहर्निः स्त्रीलिङ्गः शब्दः, पुंसिदोऽपि सम्पातित अरणाः इति, नपुंसकलिङ्गोऽपि कर्मणि । अर्था य पठ्याः स्वरूपेण सादरव, अहर्निः परत्वेण गन्धेत् । तस्मात् पठ्या हविष्कृति तिष्ठ अनुस्मृतं भवति ।

या—एवं न 'याक्' इत्यर्थेनैव हेतुनिवेदेन स्त्रीत्वेन संज्ञा भविष्यति । अन्यथा अनुस्मृतलीङ्ग-किञ्चोऽस्तिपदेन अनेकानुस्मृतलिङ्गेन सम्प्रत्ययता कर्मणि कल्प्येत् स्मार् । तस्मात् आह्वानाद्भवति ।

विधिक्षोभञ्चोपदेशे स्थान् ॥ ९ ॥

भाष्यं— अत्र इति पद्ये सति, अस्मिन् मन्त्रे विभक्त्यन्तरेण स्यात् 'अपहतं रथ इत्यत्र इति' 'अप- हता गतुधानाः इत्यत्र इति' इति । तत्र पद्ये अभावात् नित्यवच्छ्रुतिः उच्यते । तस्मात् अवचनं इति काललक्षणार्थः इति ।

षा— अवचनमन्त्रान्तरविधेयस्य अन्याप्यः स्यात् । आह्वानं तु अयमेव इत्यविरोधः ।

शा— 'पूर्वाधिकरणस्यायाद् विधी युक्ता न लक्षणा । मन्त्रस्य त्वयथाऽथैव वचनाज्ञेय दुष्यति ॥' तस्मादवचनज्ञेयः मन्त्रः । इति श्रौते, अमि- षीपते, 'त्रिरभ्यासो न पाठेन नित्यप्राप्तो यत्त. क चित् ॥ द्विः पठयते सकृच्चापि तस्मात्प्राप्तमनूयते ॥ न पाक्षिकानुवादत्वं त्रिस्तान्वयविरोधतः । तस्मा- दत्र त्रिरभ्यासो विधातव्यस्तथा सति ॥ मन्त्रस्य न विधिः शक्यो वाक्यभेदप्रसङ्गतः । आह्वानेन तु मन्त्राय योगो ह्यनेत्तु लक्षणा ॥' तस्मात् त्रिरा- धृतिमानविवानात् आह्वानाद् मन्त्रः, नावथाऽसौ ऽवचनो ।

शेष— ननु आह्वानस्यापि विधेयत्वावसंभावेन विशिष्टनिमित्तात् कथं वाक्यभेदः । न च 'अन्वेय इति- श्रुत् उच्येति' इति, अत्र 'अभिद्रव्यावइति' इति अव- चनस्य फलीकृतकत्वावगत्या अवचनार्थे तदाह्वानस्य अर्थगतत्वात् न विधेयत्वमिति वाक्यम् । अनाह्वानायाः स्वयमागताया अपि अवहन्त्वसंभवेन आह्वानस्य नित्यवच्छ्रुत्यानेन विधिर्मात्रम् । इति चेत् तैत्तम् । 'एति' इति मन्त्रवर्णने आह्वानस्य नित्यतासिद्धयत्वात् ।

यत्तु तं व्यायुक्त्या मन्त्रार्थाः प्राप्यन्त्युपक्रमे आह्वानमस्ती तत्र मन्त्रनिमित्ताः, मन्त्रवर्णनं आह्वानं प्राप्तिः शक्येत्याशयः स्यात् । किंच नित्यप्राप्तस्यापि आह्वानस्य 'उत् प्रमत्तवैति पुरोडासं प्रथयति' इति पुरोडाशस्त्वान्वयाऽनुपपत्त्या प्राप्तस्यापि प्रथनस्य आप्त- र्वैवमाख्यावलेन अर्थपूर्वकत्वात्सिद्धयर्थं 'पञ्चमाननेव तत् प्रथयति' इत्यर्थवाच्येपत्यर्थे च विधेयत्वक- इत्यापि अर्थपूर्वकत्वमाप्यर्थं 'वाचनेव तदाहवति'

इत्यर्थवाच्येपत्यर्थे च विधेयत्वमाप्यर्थम् । तस्मात् त्रिरभ्यासविशिष्टाह्वानविधेयार्थं इति । (न पाठ- विधिः ० ६ इति सूत्रस्यैवमुदाहरणः अर्थतोऽनुगम्योपपत्त्यर्थम् । 'एति' इतिपदस्यैव मन्त्रस्य नित्यवच- नात्तस्य नित्यं प्रवृत्तवत्त्वस्य वक्ष्यतेतथा तस्य च मन्त्रस्य इत्यर्थत्वमात्रं मन्त्रप्रामाण्यवर्णनोक्त्या- ह्वानस्यैव द्वारवैधित्येन च इत्यत्रैव फली मन्त्रविधि- योग्यत्वदेव द्वारभूताह्वानस्य तत्र मन्त्रान्वयस्य च सिद्धयः अयोग्यताप्रधानवत्त्वात्, मन्त्रस्य आध्यक्ष्येणैव तदाह्वानवत्त्वादेव आह्वानस्य अर्थपूर्वकत्वमिति तदर्थं आह्वानविधेयत्वार्थं च । 'तत्र प्रथयति' इति मन्त्रस्य तु आध्यक्ष्येणैव तदाह्वानवत्त्वात् प्रथनस्य नाप्यर्थपूर्वक- त्वमिति । अर्थपूर्वकारितमन्त्रेण अन्यस्यापि तदर्थपूर्वक- त्वया अन्येनापि प्रथनात्प्रथनस्यैव । प्रथने च 'एति' इति शब्दप्रयोगेनैव आह्वानवत्त्वात् एतद्विधेयत्वमन्त्र- आध्यक्ष्येणैव आह्वानस्यापि आध्यक्ष्यत्वमवसंभवी इति वैयर्थ्यम् । अर्थवादश्च त्रिरभ्यासोपनिषावपि कथञ्चि- त्पदादितुं शक्यते इति तदर्थमपि विशिष्टविधित्वात्- तदस्य आह्वानविधानस्य अनर्थावयवत्वात् इति (५, २२३) । न च मुख्ये अत्रान् इति पदे सिद्धान्तो लक्षण, पूर्वपक्षिणस्तु जघन्ये आह्वयतिपदे इति वैयर्थ्य- साङ्गत्वं । अवचनस्य 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति नियान्तरलक्ष्यनिर्वाहार्थेति तदनुपपत्त्येन क्रियाऽन्तर- लक्षणार्थत्वात्प्रथनेन अगोपितसंज्ञतया स्वार्थत्वमर्थके अवचनं इति पदे एव प्रथमश्रुतेऽपि लक्षणया न्याय- स्यात् । सूत्रार्थेन— आह्वानं आह्वानार्थमन्त्रोऽपि, तथा ऐतदीमन् अयमर्थः स्यात् इति ।

वि— 'इतिश्रुतेऽप्यन्वेयं त्रिरवचनं एतद- वेत् । विधितोऽवचनं स्यादाह्वाने वाऽवचनार्थं ॥ ऐतदीमन्मात्रमाह्वानं गौणं ह्यतिवृथाऽप्यथा । पाठेन प्रापितं नित्यं ह्यवचेवचनार्थः ॥ त्रिरभ्यासो विधि- तन्नो नित्यप्राप्तेरभासतः । इतिना तदर्थे वाक्यं प्राप्ते- ऽपि ह्यपत्तिरप्या ॥ विधितो वाक्यभेदो लिङ्गाद्यह्वान- शेषतः । ऐतदीमन्तः श्रुत्यायावद् चरित्वेनैव मुत्तयाः ॥' तस्मादाह्वानशेषोऽव मन्त्रः ।

इच्छान्यायः । ' इच्छायाः इत्यभागेन साकं शान्दायकः स्वप्नो नातिरिक्तः ' इति शेषे इच्छान्यायः । न च पुनारिषीजन्मपुनरादेः पुनारिषिपयत्वापत्तिः इच्छान्यायात् इति वाच्यम् । अद्वैत. पृ. ४६६.

● वैदिकलिङ्गितिसिद्ध्यापारम्भ इच्छारूपत्वे न वा चित् इति । गुणे शुभानदीशारम्भ निर्वृत्तिक्रमेण अभि-
देय-नात् । शब्दस्य द्रव्यवोधपत्तेः वैदिकशब्दे नित्येच्छा-
ऽनीशारे वापक्ताभ्यासात् । रहस्य पृ. १५.

इच्छेद्यमाणासमभिव्याहारे इच्छेद्यमाणास्य प्राधान्यं इति न्यायः यजेत स्वर्गकामः इत्यादौ वदतः । परिमलः. १।१।१ पृ. ४० वृत्. ● इच्छेद्यमाणासमभिव्याहारे इच्छेद्यमाणास्यैव भाद्रयता इति न्यायः प्रत्ये विविदिषाया कर्मविविधेण न प्रविरजति । आभरणं. ३।४।१।२५ वृत्., ● ' इच्छेद्यमाणासमभिव्याहारे विधेयमाधनाया भाव्यापेक्षया इच्छेद्यमाणास्यैव भाद्रयत्वेन अन्येति ' इति ' स्वर्गकामो यजेत ' इत्यादिवाक्येषु कथ्येन विशेषणत्वेन प्रत्येन ' प्रधानार्थेभ्येन अर्थान्तरेण अन्यत्वं ' इत्यस्य सामान्य-
न्यायस्य वाचितवता चेत्ते एव कर्मणा विविधेणः (इति चर्चा) । ३।४।१।२५ वृत्.

इच्छेद्यधिकरणम् । आधारादीनां आग्नेया-
चक्रता ॥

दशपूर्वमासघोषिण्याः प्रधानान्यविशेषात् ।
४।४।१।२९ ॥

भाष्यं—सो दशपूर्वमासो । तत्र श्रूयन्ते आग्नेया-
दीयोगीयोगपुत्राद्येन्द्राजसान्ध्यवागाः । तथा आधारी
आज्यमागी, प्रथमाज्यमागी, पत्नीपराजाः, समिष्टवज्रः,
स्विष्टकृदिति । तत्र सदेव. किं सर्वं यगाः प्रधानमूलाः,
उव के चित् एतन्मूल इति । किं प्राणम् । दशपूर्व-
मासयोगीत्य इत्यादि वा सर्वैः प्रधानमूला इति । ' यजेत
स्वर्गकामः ' इत्यविशेषेण योगेभ्यः कर्त्तुं श्रूयते । पत्यस्य
प्रधानम् । एवं चानी यगाः । तस्मात् सर्वे प्रधानमूला
इति ।

अपिवाऽह्नानि कानि चिद्, येष्वह्नेन
संस्तुयि, सामान्यो ह्यभिसंशयः । ३० ॥

भाष्यं—अपिवा कानि चिद्गानि मनेषुः । कानि
पुनस्तानि ? येषु अह्नेन संस्तुतिः । यथा, ' अग्ने
वा एतौ यत्स्य यदाधारी ' चक्षुषी वा एतौ दशस
पदाश्रमागी ' इत्यप्यज्ञानुपानाश्रयन्ते यमं वा एत-
वत्स्य क्रियते, यमं ना यत्रमानस्य आनुषंग्यमिभूयै ' इति । अर्मीषू रयस्याग्ने, चक्षुषी चक्षुषमतः, यमं यम-
यनः । यामान्यो हि अभिसंशयो युक्तः । अरि च
अह्नानि तानि एतन्तानि, ततः यस्तोऽर्थेपात् भवति ।
तस्मात् अह्नसन्तुतानि अह्नानीनि ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ३१ ॥

भाष्यं—एवं च कृत्वा अन्यापदार्थानुपपत्तं
मन्ति । ' प्रधानपदादे कृष्णं शुद्धोनि ' इति । ' न च
प्रधानान् यदति ' ' न चातुयाजान् यदति ' इति च ।
अधिकृष्टं तु कारणं, प्रधानेषु नृणस्य विद्यमान-
त्वात् । ३२ ॥

भाष्यं—अविशिष्टमेतत् कारणं संज्ञगे नाम ।
आग्नेयादीनामपि अह्नेन संस्तुतिरिति । ' तितो वा एत-
वत्स्य यदाधारी, हृदयपुत्राज्यमागी, पादाधारीमीषः ' इति । शिरः पिरस्वतोऽग्ने, हृदयं हृदयवतः, यारी
पादवत् इति सर्वस्यैव अह्नेन संस्तुतिरिति सर्वेनार्थं
मन्वोति । तत् प्रधानं न स्यात् । अस्ति प्रधाने कथं
अह्नम् ? तस्मात् नैतत् अह्नमिति ।

नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनं, परार्थत्वात् । ३३ ॥

भाष्यं—अथ यदुक्तं अन्यापदार्थान्, एतर्पत्वात् न
तत् साधकं भाति । परार्थं हि तत् साधकं, न दत्त-
मानस्य प्रयाजादे प्रायगार्थम् । तस्मात् अन्यदण्य
प्रमाणान्वेषणं श्रुत्यन्त न्यायो वा । तस्मिन् अस्ति
मूलगुणादर्शनमित्त्वं तत् भवति । संस्तुतिरिति अस्ति
न्याये असाधिकैव ।

पृथक्त्वे स्वभिधानयोर्निवेशः श्रुतितो व्यप-
देशाच्च, तत् पुनर्मुख्यलक्षणं यत् फलवत्त्वं, तस्य-
निधावसंयुक्तं एतद्गं स्यात्, भातिरित्युक्तं कारणस्या-
स्तुत्यान्यसंशयः । ३४ ॥

भाष्यं—तुल्यः एव भवानर्थवति । यदुक्तं
' तत्रानि समवधानानि ' इति, नैवेदेयम् । दशपूर्वमास-

शब्दवाच्यानि प्रधानानि कर्मणि । कुवः ? कर्त्त-
 सेयोगत् । दशपूर्णेमागशब्दकेभ्यः फले भ्रूयते ' दशपूर्णे-
 मागस्या स्वर्गजामो पजेत् ' इति । कानि पुनः दशपूर्णे-
 मानशब्दशानि ? येषां त्वचने षोणैनासीशब्दः अमा-
 वास्याशब्दो वा । आग्नेयादीनि तानि । ननु अमावास्या-
 शब्दकाना नैव फलं भ्रूयते । उच्यते । पृषक्त्वे समु-
 दायरोर्निवेशः एतयोर्भिधानयोः ' षोणैमासी ' इति न
 ' अमावास्या ' इति च । त्रिषु आग्नेयारिषु यः समु-
 दायः, तत्र षोणैमासीशब्दः, इत्येतेषु अमावास्याशब्दः ।
 कथं ? षोणैमासी अमावास्या इति च द्विवचन-
 व्ययवत् व्ययदेशात् । कथं तद्व्ययदेशः ? द्विवचन-
 निर्देशात् ' दशपूर्णेमागस्या ' इति । एकार्षीं च दशा-
 मावास्याशब्दौ । कथं ? ' दशो वा एतयोः पूर्वं,
 पूर्णमास उच्यन्तयोः । अथ यत् पूर्णमासं पूर्वंभारभते,
 तत्रयथापूर्वं प्रकल्पते । पूर्णमासमारभमाणः सरस्वत्यै चर्दं
 निर्बधेत्, सरस्वते ह्यदशराजपात्म् । अमावास्या द्वे
 सरस्वती, पूर्णमासः सरस्वान् । उपायैतौ यथापूर्वं
 कल्पयित्वा भारभते ऋद्धनै, ऋणोपेय, अथो विभुन
 धाय ' इति । तत्र दर्शनान्देव प्रकृत्य अमावास्याशब्देन
 ब्रुवन् एकार्षीतां दर्शयति । शक्यते च चन्द्रस्य भद्रशब्देन
 अमावास्या ' दर्शः ' इति लक्षयितुं यथा
 चक्षुषोरभावे सति चक्षुष्मात् इति चक्षुष्मां
 उच्यते । एतस्मात् गणदेशस्य भुक्तिश्च लोके भवणात्
 एकार्षीतामेव स्वप्नकल्पाम् । तत् पुनः मुखमन्त्रणं, यत्
 फलत्वम् । यत् अन्यत् तन्मन्त्रिभ्यो भ्रूयते (अफल),
 तत् तदङ्गम् । कथं ? इतिकर्मभ्यासाऽऽकाङ्क्षास्य तनिवो
 भ्रूयमाणं इतिकर्मैकत्वविशेषणत्वेन परिपूर्णसमर्थं,
 तदङ्गं भवितुमर्हति । आह, ननु दशपूर्णेमानफलमेव
 अत्र अनुपपद्यते । उच्यते । शक्यमतुषकत्, किन्तु
 दशपूर्णेमानयाकथं ताकाङ्क्षमेव स्यात्, अथवा अन्य
 इतिकर्मैकता अश्रुता कल्प्येत । एषामपि प्रयाशदीना
 भत्या कल्पनेत्, एतद्विहित्वै-यता अयमव्ययान्त
 उच्यन्तेत् । तेन अङ्गव कारणमपि इति एषामन्वेन
 फलेन संरुधः अश्रुतः । तस्मात् न तर्वाणि
 समप्रधानानि, आप्याशदीनि गुणकर्माणीति ।

गुणाश्च नामसंयुक्ता विधीयन्ते, नाङ्गेषूप-
 पद्यन्ते । ३५ ॥

भाष्यं— नामविशेषसंयुक्ताश्च गुणविशेषा विधी-
 यन्ते । यथा ' चतुर्दश षोणैमासीमगिष्टुते, पञ्चदश
 अमावास्याम् ' इति, तत्रैते प्रकल्पे अस्मिन् तदुदाये
 चतुर्दश, अस्मिन् पञ्चदश इति । विभागाविगानाश्च
 इदं मोरयनेन, भवति च एवञ्चकणकं गुणविधानम् ।
 तस्मात्सम्बन्ध एवेति । अपि न अङ्गत्वेन आप्याशदीना
 संस्तुतिरप्यत्र भविष्यति ।

तुल्या च कारणश्रुतिरन्यैरङ्गाभिसंबन्धः । ३६ ॥
 भाष्यं— अथ यदुक्तं आग्नेयादीनामपि अङ्गत्वेन
 तत्तुलिः अङ्गत्वं व्यापयेदिति, तत्परिहृत्यम् ।

उच्यत्वावभिसंबन्धस्तस्माद्दशोपदेशः स्यात् । ३७ ॥

भाष्यं— नैव दोषः । प्रधानानामपि एषा सर्वा
 उच्यत्वेत्यस्या शिरादिस्तुतिः भविष्यति । यथा ज्ञान-
 मानस्य हि पुरुषस्य अत्र शिरो ज्ञाने मये मर्षं
 पश्चात् पादौ, एवं आग्नेयः अत्रतः उपाश्रुयानो मये
 अग्नीषोमीयः पश्चात् इति । एतस्मात् सामान्यात्
 एषा स्तुतिरिति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ३८ ॥

भाष्यं— ' चतुर्दश षोणैमास्यागाहुतयो ब्रूयन्ते,
 षोदशमावास्या ' इति । इतरथा न चतुर्दश षोणै-
 मास्या आहुतयो भवेद्युः, न वा अमावास्याया षोदश
 इति । तस्मात् आग्नेयादीनि प्रधानानि, आप्याशदीनि
 अङ्गानि इति सिद्धम् ।

शा— ' तत्राख्यातानुसारित्वात् संज्ञाया राज-
 सूत्रयत् । तस्या विशेषेणो ब्रूयः सार्वेयागप्रधानता ।'
 उच्यते । ' यद्धि चामाप्रसिद्धार्थे तदाख्यातवयं
 भवेत् । इदं पुनः (दशपूर्णेमासी इति) प्रसिद्धार्थ-
 माख्यातस्य विशेषणम् ॥ ' तस्मात् षण्णामेव प्रधानं
 इत्येतेषां त्र प्रकल्पत् तदङ्गत्वम् ।

सोम— पादादौ शक्यमुपवाये योऽयं तत्रप्रधान-
 द्वाङ्गित्वविचारः, तत्रप्रकल्पविचारान्तराणि परिसमाप्त
 इदानीं च एव विचारः कियते इति संगतिः ।

वि—आपारादेश्च मुष्पानं न वा, ऽऽभेयादिभ्युत्तत् ।, पण्मुष्पा नामतः सिदाः शोषा अन्येऽऽप्रसंख्यते ॥ ’

भाट्ट—प्रयाजादिसाधारण्येन ‘ दशपूर्णेमासाम्बा स्वयंक्रान्ते स्येत् ’ इत्यनेन राजसूयपरन् यजिना न फलसंबन्धः । किंतु आग्नेयदीना पणामेव, दशपूर्णेमासगमना आग्नेयादिपट्टपाण्येष्वेव प्रविद्धार्थेन यजेत्तच्छेदात् । यथा न दशपूर्णेमासनाम्नः प्रविद्धार्थेकत्वं तयोपपादितं पूर्णेमासधिकरणे (२।२।३) । तदधिकरणप्रयोजनव्यवहारं तु इदमधिकरणं प्रयुक्तिसिद्धयर्थे न विवक्ष्यते । राजसूयनाम्नश्च यथा प्रकृतसर्वकारपरत्वं, तथा तदधिकरणे स्पष्टमेव । अतश्च प्रयाजादीनामङ्गत्वात् विद्वानौ अनिदेशः ।

मण्डन—‘ के विदिदिदिगुणाः सखु पागाः । ’

शंकर—‘ दशै कान्युक्षा फलम् । ’

* इत्याऽधिकरणम् । ४।४।१३।२९—३८ । प्रथमयुगे ‘ इत्या ’ इति प्रधानसाम्प्रदायात् ‘ इत्याऽधिकरणं ’ इति नामधेयम् । तस्य ‘ दशपूर्णेमासयोऽभ्यासः ’ इत्यादिकं प्रथमं सूत्रम् । तन्व्यायस्वरूपं तु ‘ तद्-द्विषानुयातिणौ हि दशपूर्णेमासघन्वी वज्रिपयो भवतः ’ इति वार्तिके उक्तम् । अथ तुषा ‘ यौर्णमास्य-मावास्तागन्दोरसमुद्रायदिविवाणकारित्वात् दशपूर्णेमास-दास्योः समुद्रायविषयत्वम् ’ इति । सु. प्र. ७३२, * यौर्णमासधिकरणं विना (२।२।३।१-८) इत्याऽधिकरणपूर्वपक्ष एव स्यात् इति इव्याऽधिकरणस्य यौर्णमास्यधिकरणाधीनत्वात् यौर्णमास्यधिकरणप्रयोजनत्वेन आरम्भः । प्र. ७३२, * यत्नान्तु स्वर्गोऽस्य कल्प्येत, तस्य इव्याऽधिकरणान्यायात् दशपूर्णेमासनामनिर्दिष्टपानुक्तिं आग्नेयादिपट्टेन सह सम्बन्धनिराकार्थीभूतस्य न प्रयाजादी संकथावात्सा अस्ति । प्र. ११९५.

* इत्यानिवारः फलचमसः इत्युक्त फलचमसा-पिरस्ये । (१।४।१९।४०—५१) । के.

इत्याद्योपात् स्विष्टकृद्विष्येव, मङ्कविबत् । १०।७।३।१० ॥

आग्नेयोमीये पशौ श्विष्टकृत् इत्याद्योपात् यामं इत्या अवशिष्टात् अङ्गनयसमुद्रायत् इत्येत । प्रवृत्तिवत् प्रवृत्तौ यथा दशान्विवागवशिष्टात् पुरोडाशात् श्विष्टकृदित्येते तद्वत् । विद्वतो मरुविचन्द्रानाम् । इति पूर्वैः पक्षः ।

ज्येष्ठैर्षो, शरवद् निकाः स्यात् । ११ ॥

काशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । अनिग्नाग्नेौ दोः-पूर्वार्थे, गुदमर्धं, शोणित्वापार्थे इति व्यङ्ग्यैः त्रिभिर्द्वौः प्राकृतेर्गानोषस्य विचारः बाधः स्यात् । शरवद् यथा स्येनाग्नेौ नरेः प्राङ्गाः कुशा बाप्यन्ते तद्वत् । इति सिद्धान्तः । के.

* इहा परानी ‘ यद्विजोषहृता इति तत् परची, यत् उपबुधेडा इति तत् प्रतीची ’ । (यदा इलोपाह्वाननिगदे इडाशब्दः आदौ उच्यते, तदा सा इहा परानी नाम । यदा तु इडाशब्दः उपबुधेडाशब्दात् पश्चादुच्यते, तदा सा इहा प्रतीची नाम इत्यर्थः) । संकल्पं ४।३।१७.

* इहे हे दशपूर्णेमासयोः । पत्नीसुपाज्येनः पुरस्तात् उगरीत्याच विहिते । वि. १०।७।१३. * इहा ‘ शोपादिहामवसति ’ (आग्नेौ हुवात् इमिपः शोपात् इहाया अवधानं नियते) । आ. ३।४।१४।४१, * इहा यजमानपञ्चमा ऋत्विजः भक्षयन्ति दशपूर्णेमासयोः । १२।१।१५।२१. * इहायाः उद्वारणारिवत् इहायाग्ने प्राशनं सत्कारविशेषः । वि. १०।७।५. * इहाना संक्षारः ’ नाम खाम अन्नकम् । वाङ्. पू. ७२.

* इहाचमसादिभक्षः प्रतिपत्तिरूपत्वात् घनेष्वपि सन्त्येव । वि. १०।९.९.

इहादिवदाभ्यासनिषेधपरं पराची प्रतीची इति ॥

इहानेव प्रकृतं ‘ य क्रामयेतामसुः स्यादिति परची तत्प्रेतामुरहणे ’ (सै कामयेत यजुमाय् स्यादिति प्रतीची तत्प्रेतामुरहणे) इति श्रुतौ प्रवक्ष्यन्नेन प्रत्यङ्प्रगता कर्तुं कल्पते । एवं पराङ्शब्दोऽपि ‘ मुखं प्रति उपहयते ’ इति वचनान्तरात् । इति प्राप्ते, अभ्यासान्तरात्कथनां वेत्ती शब्दौ । ‘ परानी साभिषेनीरवाच ’ ‘ पराग्वि-

‘यवमानेन श्रुयते’ इति प्रयोगात् । ‘यदिदोषहृतेति सन् पराची, यदुपहृतेति तत् प्रवीची’ इत्यमरानाच्च । आयासस्तु ‘इदोपहृतोपहृतेकेके’ इत्यादिना अनेक-विधो यः प्रवीयते तस्यार्थं प्रतिषेधः । भूयं प्रति इति तु सुप्रसंगितामवस्थापनेदित्यर्थकम् । इष्टकानां तु सुप्वा-चनवात् अशब्दत्वाच्च कर्तुर्मुत्तवादः एवाश्रितः । संकथं, ५३।१७.

● इडाऽऽदिभक्षाः ब्रह्मादिभिरेव कर्तव्याः, न तु तैः स्वयदे नयनं शक्यते ‘भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात्’ (३।१।१७।५०) इति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोः । के. ॥ इडाऽऽदिभक्षाः शेषप्रतिपत्त्यर्थः ॥

शेषभक्षाश्च तद्वत् । १०।२।१२९ ॥

भाष्यं— उच्यते शेषभक्षाः ज्योतिषोमे, दसैर्पूर्ण-माशयोश्च । यथा वपट्टकारनिमित्ता होनामिषयनिमित्ताश्च । तथा, इवासाञ्जिनचतुषोर्कारशशुनाककात्याः । तेषु संगण्यः किं ते परिक्वार्था, उच्येति । किं प्रासम् ? शेषभक्षाश्च तद्वत् भवितुमर्हन्ति, यद्वत् दक्षिणादानम् । प्रीतिरिति करोति भक्ष्यं, प्रीत्या च आनमन्ति । तस्मात् परिक्वार्थाः शेषभक्षा इति ।

संस्कारो वा, द्रव्यस्य परार्थत्वात् । ३० ॥

भाष्यं— वाशब्दः पक्षं न्यायतैरिति । न परिक्वार्थं भक्षणं, द्रव्यसंस्कारार्थमिति । कुतः ? दशाभेद इति द्रव्य-सुषुभे प्रयोजनवत् । यदि तस्य संस्कारार्थं भक्षणं, ततः तदपि प्रयोजनम् । ‘दक्षिणापूर्व मध्याच्च अवचति’ इत्येवमिति एकदेशचयनं प्रकृत्यशेषपक्षं भवति, न द्रव्यस्य उदात्तकम् । तस्मात् द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थे द्रव्यसुषुभे पक्षे । प्रकृतस्य च भक्षणम् । तस्मात् संस्कारार्थमिति गम्यते ।

शेषे च समत्वात् । ३१ ॥

भाष्यं— अपिच यच्छेष द्रव्यं, तत् देवतायै सकलितं, यजमानेन न स्वयं उपयोक्तव्यमिति । तस्मात् न उपयोक्तुं शक्यतः ईशते, नो यत्तदपि यजमानः । साम्प्रदायिक यजमानस्य शक्तिमिदम् । परिक्वार्थानां च श्रीकृष्णत्वं द्रव्यम् । तत्र अथ्य देवताऽर्थः संकल्प एव नाप्यकल्पते । तस्मादपि न परिक्वार्थं भक्षणमिति ।

स्वामिनि च दर्शनात्, तस्मान्मायादितरेषां तथात्वम् । ३२ ॥

भाष्यं— स्वामिनि च भक्षणं दृश्यते ‘यजमान-पञ्चनाः ससुपहृता इडां भक्षणयति’ इति । यजमानस्य व्यसंशयं अपरिक्वार्थः । तस्मान्मायादितरेषामपि न परिक्वार्थः । कथम् ? एवं त्वति नैव विहायते, इडाभक्षणैः यजमानपञ्चनाः परिक्वीकृते इति । किं तस्मान्मायम् ? द्वितीया विमितिः । तस्मादपि न परिक्वार्थं भक्षणमिति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ३३ ॥

भाष्यं— एवमन्यार्थदर्शनमिदं उपपन्नं भवति । कुण्डपायिनामयते, ‘आसवकैश्चमतेः सोमात् भयवन्ति’ इति ग्रामे भक्षे विशेषः भूयते ‘आसवकैः’ इति । एवं सत्रेषु भक्षणं दृश्यते । तत् परिक्वार्थत्वे नाप्यकल्पते । तस्मादपि न परिक्वार्थं भक्षणमिति ।

सोम— यदि आनल्पान्नात् दक्षिणादानस्य सपे वाधः, तर्हि तद्वदेव शेषभक्षणामपि वाधः इत्युच्यतेः (दृष्टान्तः—) संगतिः । सूत्रार्थस्तु—तद्वत् दक्षिणा-दानवत् शेषभक्षा आनल्पार्थाः इति ।

वि—‘क्याप प्रतिपत्त्ये वा सनसेडाऽऽदिभक्षणम्, क्रयाप पूर्वच, न्यैव सामीये स्वस्ववर्जनात् ॥ अक्षीत-यजमानस्य भक्ष्यसंस्कारे तेन सा । प्रतिपत्तिः संस्कृति-त्वात् सत्रेषु न निवर्तते ॥’

आहु— शेषभक्षास्तत्र द्वितीयार्थयोगात् इति-प्रतिपत्त्यर्थः प्रयाजशेषपन्थानेन कर्तुः करिष्यमाणकर्मणि वज्रधानार्थाश्च न तु आनल्पार्थाः, तस्मात् प्रकृतौ आनु-पद्विकल्पेऽपि प्रयोजकत्वात्वात् । अस्तु वा इष्टप्रयोजन-त्वातिशेयात् क्यापामपि प्रयोजकत्वं, न तु आनल्पा-मात्रस्य । अतः सत्रे तदग्रावेऽपि प्रतिपत्त्यर्थं कर्तव्या एव ।

अण्डन — ‘परिक्वो न भक्षः स्यात् ।’ (भक्षः परिक्वो न स्यात् इति पुकः पाठः) ।

शुंकर—‘भक्षाश्च प्रतिपत्त्यर्थः’ ।

● इडाऽऽदिभक्ष्यस्य सर्वत्र द्रव्यसंस्कारार्थत्वात् यद्यपि (१२।१।१५।३१-३२) । सु. उ. १५५५-

• इडाऽऽदिशेषमक्षाः प्रतिवर्षार्थमात्रं यत्रमानस्यापि भवन्ति । दर्शपूर्णमासयोः सौमिकेष्टिषु च । भा. १२।१।१५।११, • इडानिगदः ' इडोपहृतोपहृतोडो पासा इडाऽऽङ्घ्रपतामिडोपहृता ' इत्यादिः । १।१।१५।४०. • इडानिगदः सर्वोऽपि न चतुर्वार्यावर्तनीयः ' चतुष्पद्वयने ' इत्युक्त्वा आद्युचित्वा ' इडा उपहृता ' इतिपदविपणिका । संकर्ष. ४।३।१९. • इडानिगदे दर्शपूर्णमासभ्ये यद्यपतिशब्दः इदुयजमानके नोहितान्यम्, न स मन्वेतामिवापी । भा. १।१।१५।४०.

• ' इडाऽऽन्ता आतिस्था सनिधने ' अन्तभूता चेपमिडा पूर्वेव, नोस्य । वि. १०।७।१२-१३.

• इडापात्रे हृदनादिप्राशनवाक्ये बनिधुरपि पठित. । वि. १०।७।२.

• इडाप्रचारस्यायं मनः ' इडोनदता ' इत्यादिः ' ब्रह्मदेववृत्तमुपहृत ' इत्येवमन्त इडोपहृतानायः । ' दैव्या अप्त्तव. ' इत्यादिः ऋत्विगुपहृतानाय । अप्यर्धुनाद्व्याध्याः सर्वे ऋत्विजो लताग्या । ' उपहृता मनुष्याः ' इति ते एवोच्यन्ते । कीदृशाः ते इति ? उच्यते । ये यत्न (अनात्-) व्यपन्ति रखन्ति, ये च यजन्ति (वर्धन्-) वर्धयितुं समा, तादृशा मनुष्याः उपहृताः । उप् १।१।१५।४० मू. १६८६.

• इडा-प्राशित्र - चतुर्षांकरण - संयुक्ताकृत्वाः मक्षाः पङ्क्तौ सन्ति । भा. १।०।३।१३. • इडा प्राशित्रादिमक्षार्थमेव ' एकया प्रहाणे उपहरति ' इति कृष्णान्वगे उपहारः उपरिष्टः । वि. १०।२।४.

• इडामक्षः शेषवर्षम् । वा. ३।४।१।४३०. • इडामक्षे पशो मेत्रवल्गस्यापि मक्षोऽस्ति । वि. १०।७।६.

• इडामक्षविकारः अप्त्तुनी होडः, पशौ । भा. १०।७।४।१२-१६, • इडामक्षविकार. बनिधु. अमीध, पशौ । १०।७।४।१०.

• इडामक्षोर्धरे पशुपुरोडासाङ्गेहामघणोत्तरोव पिष्टलेपस्वीकरणशोमी, न तु अनुपायैः सहोक्तयः । भाट्ट. ५।१।१५.

• इडामक्षणं एकदेवताके इष्टगणे तन्त्रेन । भाट्ट. ५।१।६. • इडामक्षणं ग्रहमेधीये अस्ति । वेन प्राशित्रादिमक्षगणा प्रतिषेधः । भा. १०।७।११।३०. • इडामक्षणार्थमयत्तस्य नाशो इडामघलो एव । वि. ६।४।२.

• इडोपाह्वानमन्त्रे ' ये च यष्टपतिं वर्धन् ' इत्यत्र घने ' ये च यष्टपतीन् वर्धन् ' इत्येवं उशो न कर्तव्यः । यान्यस इडामघांसांश्वत्वात् एकमन्वेनापि प्रशान्त्याः सिद्धत्वात् । भा. १।१।१५।४०. • आउयेडा पत्नीस्यप्राजनाभ्रात, न तु सर्वयागाङ्गम् । सङ्घर्ष. ४।३।१६, • ओषधेडा आयेयादीनामेव अङ्ग, न तु सर्वयागाङ्गम् । ४।३।१६.

इतरमन्यः इति न्यायेन अन्वयोः करणादिक प्रतिप्रसता युर्वन् । (' इतरमन्यस्तेषा यतो विनोयः स्यात् ' इति न्याय. । यदा आध्वर्यं करणमन्त्रं होत्र करोति, तदा होत्रं होतृमन्य. होतृपुत्र्यं कुर्वन्, तथा होतृणा चतुरो मन्त्रे यत. यस्य विनोयः अन्वर्तन्व-रूपतारूपः अन्तरङ्ग्यं वा स्यात् । एवं अन्वयो. वरय कर्तृत्वाभावे तस्य पुरुषः प्रतिप्रसता युर्वन् इति) । भाट्ट. ३।८।१. • उषाक्षिपे तावत् प्रधानद्रव्यताया-मुपागती अन्वर्तुं कर्तृत्वस्य आपरवक्तृत्वात् अतिदेश प्राप्तिर्वापमानकर्तृत्ववानुपेभास प्रोक्षणादी ' इतर-मन्य ' इति न्यायेन प्रतिप्रसत्कर्तृत्वावगतोः । (अगोपारितः होतः सनीपे स्थितिः) । ५।१।१३. • चममेध्रश्चि अप्त्तुरैव होमादिकर्ता । तस्यान्वय-स्याप्युक्तये तु गौणसमाख्यया चमताध्वर्यवः । तेषामन्व-समने ' इतरमन्यः ' इत्येव प्रतिप्रसत्त्वदयः । ३।७।२३, • सद्यपि धार्तिके अग्नीशोमीत्यायङ्गमूहेषु प्रेषात्तानुवच-नेषु ' यन् ' इति शब्दस्य श्रुतत्वात् तन्नाथे अति-देशेन अन्वयोः प्राप्तिः, ' प्रेष्य ' इति प्रेषान्तसामान-नादा ' इतरमन्य ' इति न्यायेन प्रतिप्रसत्त्वः । इदुक्तं उदुपेक्षितम् । ३।७।२२. • (नानास्त्रीके क विव) ' सदापठित ' ' सह विवन्ति ' इति (यचनात् सर्वा-वपाणस्य) एककालत्वात् ' इतरमन्यः ' इति (सर्वन्तर) समीति । उप्. ५।१।११।२५. • इतरमन्यस्तेषां

इति न्यायेन अर्धवर्षुषाण्यस्य अन्यतमस्य शमित्तुलेऽपि 'पशुदाघर्षतेऽर्धवर्षुः' इति उमाश्लेषोपपत्तेः । संकर्म. १।१।१४. * वने घृतस्य स्थाने अन्य आनीयते । तत्र सूतकर्त्तव्यपदार्थानुष्ठानार्थं आनयनं इति चेत्, तेषां कर्मांतरेष्विव अर्धवर्षादिसमाख्यया 'इतरमन्यस्तेषां' इति न्यायेन कर्मन्तरेरेव सिद्धेः (इति शब्दाः) । भाट्ट. ६।१।१० * इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् (शत।१।०।२२, २१ वा) । आधर्म्ये हि कर्मणि प्रकृतानामेव अर्धवर्षुषुषाणाः प्रतिप्रस्थानादयो विहिताः । यत्र नल्ल अर्धवर्षु अथमर्थे. कर्मांतरपाठद्विधायात्, स्यान्निति क्रियाविरोधाद्वा, तदा तदीयं कर्म नतुःपदाः प्रतिप्रस्थानादयः कुर्वन्ति । (तेषां अर्धवर्षुषुषाणां मध्ये यतः यस्य -तादात्म्यमिक्तिकारणवि. - विशेषः अन्तरज्ञत्वलक्षणः स्यात्, न कुर्यात् इति सूत्राक्षरार्थः) । कणिका. प्र. ४२३ * 'विपतिशला पुनरु' इति मन्त्र अनुश्रितमेव प्रयुज्य वाध्वर्षुर्कुर्यात्वाधापदयमात्रे 'इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' इति न्यायेन अर्धवर्षुषुषाणांमात्रः प्रतिप्रस्थितेव अर्धवर्षुषुषाणां प्रामोषि । भाट्ट. ५।१।१२. * ननु वाध्वर्षादियु न्यायिपमाणेषु 'शमिते पशु कण्ठे यज्जति' इति अयन्नात् भेदः स्यात् । नैप दोषः । य एव कश्चित् अम्पाट् स धवः प्रहीष्वति । न च तदा सर्वाध्वर्षु-पुष्टपाणां सर्वर्षिणा वा स्वपारो विद्यते । तदेतत् यश्चति 'इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' इति । वा. १।३।१३।२९. * समकालौ उभौ पदार्थौ वाध्वर्षु कर्तृकौ, तत्र विरोधात् एकान्वाध्वर्षुर्नियतः उवाचने (मातरुताक प्रतिप्रस्था होतुः समीपे आवने षिवौ) । प्रोक्षणादियु (त) 'इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' इति (न्यायात् अध्वर्षुषुषुष एव) प्रतिप्रस्थाना स्यात्, (न तु बलपुरुष अमीरु) । टुप्. १।१।१३।२९. * 'होता यश्चिन्मिन्मरणौ प्रमाज-यंज' इति षिपयाठस्य 'मैत्राश्रयणः प्रेषति चातु चाह' इति वाक्येन मैत्राश्रयणकर्तृत्वे प्रसक्ते स्यान्निति पेशासंभवात् सिद्धेन अन्वयकर्मकर्म, तथापि 'इतर-मन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' इति न्यायेन अप्छ-

वाके प्राप्ते सामान्यव्यवहाराणां होतुरेव सिद्धेन प्रतिप्रस्थाः इति वार्तिकोदाहरणं सिद्धावयविरोधस्य । कौ. ३।१।१४ प्र. ३५२.

इतरस्य प्रयुक्तत्वात् (१२।१।५।२२) । स एव न्यायः ' इतरस्य प्रयुक्तत्वात् ' इति ' गार्हपत्ये च इविया अपण भूत स च प्रयुक्तो विद्यते ' तस्मात्तत्र (पशुपुरोडासास्य) अपण कर्तव्यम् । ' अमीपोमीयपशु-पुरोडासास्य ' इति चिन्तौ प्रष्टवन्तु । भा. १२।१।५।२२.

इतरेषु तु पित्र्याणि । ६।२।६।२५ ॥
विष्कर्मणा कालस्य बोधनार्थं सिद्धा-तत्पुत्रम् ।
विष्वाणि पितृदेवतानि कर्माणि पूर्वमृतयोक्तकालेभ्यः
इतरेषु कालेषु क्रुवात् अपरपक्षे अपरपक्षे च, स्मृति-
रूपात् यत्रनात् ' अपरपक्ष, पितृणा ' इति अन्वयार्थस्य
वाक्यस्योपस्य च दर्शनात् । के.

* इतरशब्दश्च (समानमितरत् इत्येनं हलन्)
असंनिहिते अनुपपन्नः, संनिहिते एव भवति । यथा
' इतरः प्राचरो दीपता, इतरः कर्मलो दीपता ' इति
संनिहितो दीपते, न प्राचरमात्रं कर्मलमात्रं वा । भा.
७।१।२।२७ । ननु इतरशब्दोऽथ संनिहिते भवति ।
उच्यते इतरद्विपक्षे (इति सूत्राः) समानमितरत्
समानमनिरुमित्यर्थः । ननु संनिहितवन्नतोऽथ ताधि-
कार्यवचन इति । उच्यते । न केवलमप्यसंनिहितवचन
एव, पूर्वोक्तसदृशा असंनिहितमपि नूते अवशिष्टं च ।
यदा हि यज्जान्यतुक्रम्य इतरशब्दः प्रयुज्यते ' देवदत्तप
कर्मलो दीपता, विष्णुमिशाया कीरीयं, यद्दत्ताय कीर्म,
इतरत् चैनाद ' इति, तदा यत्नमेव प्रतीयते, न हिर्ष्य
रत्नं वा । भा. ७।१।२।२६ । इतरशब्दः नाधिक्ये
लोकं प्रसिद्धः । तर्हि ? उपयुक्तान् यदितरत् तत्र
प्रसिद्धः । टुप्. ७।१।२।२६.

* इतरैतरयोरे चार्थे (द्वन्द्व-) उमाश्लेषानात् ।
भा. ६।१।५।२२ प्र. १२६६.

* इतरैतरश्रयाणि च कर्माणि न प्रस्तवन्ते ।
भा. ४।१।५।२०.

* इतरततः । (अत्र चिन्तौ तानि वाक्यानि
निवेदिताणि, यानि नामाविपत्तौक्यव्यवहारमर्ममार्गानि

भाष्यादी तच्चित्तद्वान्तवापनात् द्वावन्ततद्विना उदा-
हृतानि । एतानि च तस्मिन्सास्त्रं विदोपप्रपञ्चे निवेद्यमित्तं
न शक्यन्ते, अथ चोपयुक्तानि । तत्र च विषयानुसारेण
प्राये निवेद्यमित्तमशक्यत्वात् वर्षाक्रमेणैव सर्वाणि
निवेशितान्येति शैवम् । एतादृशानि न वाक्यानि
अन्यान्यपि अतयथात् अनुपपत्तानि स्युः इति नास्ति
मतिः ।) * अक्षाममे मुद्गौदनभोजनं निगतद्यन्मा
चेति, निव्य शम्पासनं भोजनं च विकरोति । भा.
१०१११३२, * अक्षाममे मुद्गौदनो भोजनम् ।
उद्वामये पयः पानम् इति । सर्वत्र हि अक्षाममे
मुद्गौदनो भुज्यते, उद्वामयेऽपि परः पीयते । ७।१।
१८, * अग्निना विमेत् उद्वेन दीपयेत् इति हुम्न
विद्वेत् । ३।२।१४, * अग्निष्वा. शानुदक,
सामान एवः । १।३।१३२ पृ. २०४, * अग्निहोत्र-
चेलाधामान्त्यमिति । यत्र अग्निहोत्रं नास्ति, तत्रापि
अनपेता वेला । १।३।१५४, * अग्न्यर्थो यागः ।
यथा उपाध्यायव गा इदानीति । टुपू. * अग्न्यप्राये
लिप्तिन दृष्ट्वा भवेदप्यं अग्न्यः इति मतिः । भा.
२।२।४२२. * 'अदुष्टेन हि विभेन सुलभा वाधुमुलता।
दुष्टमूलजलभक्तु भग्न्याशयधोपव ॥' वा १।३।२
पृ. १०१, * अथत्वेऽपि अग्न्यपर्यायनादादिनामेवोऽपि
आम्यन्त. पुत्र्याः दृश्यन्ते । १।३।११ पृ. १६१.
* ' अनुपाकस्मिः पठ्यताम् ' इति । दाटकलितारवती
पठ्यते क्रमादुपद्रवाय (न तु स्वस्वानविद्वद्या) । भा.
१०।५२५८३, * अत्र मतिः वाचनम् । १।२।२२.
* अग्न्याशिवं अग्न्यैव निपतितम् । बृहती पृ. १५२.
* ' अग्न्यैव हि एतन्पुत्रं हुर्वेदेपि चर्षत । अग्न्या दत्त
दृष्टौ सर्वगच्छिष्ये सति ॥' वा. ३।३।१४५. ८३५.
* अग्न्यदिच्छति अग्न्यं करोति । भा. १।२।१३
पृ. १३५३, * अग्न्यथ क्रियमाणं तन्व्यस्वेषररोक्षि । १०।
६।८।६५, * अग्न्यर्थमपि पूत अग्न्यर्थमपि शक्योति
कर्तुम् । तद्यथा शास्त्रयै सुत्र्या. प्रणीयन्ते, ताम्यथ
पानीय पीयते उगम्यन्ते च । ३।२।१२ पृ. ६८५,
* अग्न्यर्थमपि प्रश्नं अग्न्येव संघष्यते, यथा शास्त्रयै
सुत्र्याः प्रणीयन्ते, ताम्यथ पानीयं पीयते जलस्यन्ते

च । ४।३।२४ पृ. १२४८. * अग्न्योऽपि (उग्यत्)
अश्विनिकोनादेः प्रयोगोऽर्थेषु दृश्यते । वा. १।२।८२४
पृ. २५५. * अग्न्यर्थं द्यादयन्तश्च अष्टाचक्रादिद्वाराणि
वेदवद्वनर्णं चरितयन्तः । तत्र एषा स्मृतिरित्यनग्न्ये ।
(' अष्टाचक्रादिद्वाराणि वेदवद्वनचर्षकम् ' इति स्मृतिः ।)
भा. १।३।१३२ पृ. १८६ स्मृतिषु पृ. १६८-६९,
* अग्न्याश्वती अपि हि नश्च चिद् सेनेषोऽहवः
विद्याः पुत्रः सिंह एव । १।४।१२।३२-१ पृ. १२६,
* अभिनयं पट दृष्ट्वा न च एतं क्रियमाणं उग्यन्-
वान् । अथ च अनित्यत्वमदगच्छति रूपमेव दृश्यं,
तन्व्यन्तिपद्मप्रतिरोऽप्यं तन्व्यन्तिपद्मप्रतिरोऽप्यं तन्व-
विनाश्याद्वा विनश्यतीत्यवयवम् । १।२।३।२१,
* ' अग्न्येन मे प्राप्ते दत्तः ' ' सेनापतिना मे प्राप्ते
दत्तः ' इति । न च अग्न्याः सेनापतिनां प्राप्तेषु
ममवति । शत्रु ममवति । इतरस्मिन् शुभभूते स्तुत्या
दातुत्ववादः । एव कर्मैव फल ददाति, न देवता । शुभभू-
देवताया तु स्तुत्या क मित् दातुत्ववादः । ८।१।१०३४,
* अग्नौ पिष्टपिष्टाः सिद्धाः क्रियन्ताम् । सिद्धमन्त्रोऽत्र
प्रतिवृत्तिवचनम् । ८।३।६।२४, * ' अग्नौ पिष्टपिष्टा
सिद्धाः क्रियन्ता ' इत्युक्ते प्रसिद्धसिद्धनिधानात् पिष्ट
पिष्टेषु सिद्धादृश्यं कर्तव्यतया प्राप्यते । वि.
१।४।६. * अग्नौ मग्न्यन्तवृत्तिं प्राणाः प्लवन्ते ।
एवब्राह्मिकं प्रमाणविरुद्धं पचनमप्रमाणम् । भा. १।३।
५।५ पृ. ४१, * अथ पटाः विपु नागदन्तकेषु साज्यानां
इत्युक्ते न्यामन्य व्याप्यते न परविण (एकैकस्मिन्- ।
नागदन्तक नाम ' खुदी ' इति माया) । १।२।३।४,
* अथपार्थिव्यपि उच्चरणी रोमवधिर । यथा ' दप
दादिमानि परपूपाः ' इति । भा., * अत्रोद्गर्तं
पिण्डच्छेदनेन इत्युक्ते न एतान्तं कर्तव्यते । ८।२।२।५,
* अर्थप्राप्ते यत्र प्रविष्टो भवति, ' न त्वयं भवतिताम्,
न त्वयिमाद्गुणित्वेन ' न कष्टः पादेनापिष्टेयः ' इति
व्यक्तिवै तन्व्यार्थेय मतिम्, न विरक्तः । १०।८।१२.
* अथयव च सर्वात्मनं चतुः युगयुग्मद्वारात्प्रयत्नं तद-
भागोऽनिपातयद्विषयविवेचनार्थं एतैव निरूपय वादरेण
कर्तव्यम् । वा. १।२।१।२ पृ. १६८. * अविद्यमानेऽपि

(गुणेषु) स्तुत्या आम्ब सामानाधिकरण्य-
यत्नमुपपन्नते एय यथा इदो बृहस्पतिदेवदत्तः इति ।
भा. १।१।१५।४२, * अथमानयेत्युक्ते अश्वानयनं
प्रतीकते, सामानयेति गवानयनम् । तत्र अश्वः अपैति,
गौक्षेपत्रायते । तेन शक्यते अश्वशब्दस्य अशोऽर्थः,
गोशब्दस्य गौरिति । ४।१।५।१५ * 'अस्य मूलाख्य
शार्कं वय' इत्युक्ते वामेन गाडकः कियते इति
हि भाविनि संसामितानात् आविरोधो विज्ञायते । वा.
३।७।१।३३ पु. १०९७.

* आशङ्क्यागमत्सर्वा संनिधानमकारणं भवति यथा
'भार्वा राक्षः, पुरुषो देवदत्तस्य' इति । भा. ६।४।
६।२३ ट. १४४३ । यथा भार्वा संवध्यमानो राधा
आनन्तर्पेति न पुरुषेण संवध्यते, निराकाङ्क्षत्वात् ।
द्वप्. * आकाशगगनसुरकन्यात्यामादयः अत्यन्ताग्रतः ।
वा. १।२।१।१६. * आवाकेशोर् देवदत्तो सुज्ञानः
यदि शेषं पूर्णकाय प्रचच्छति, (तदा) पूर्णको देवदत्त-
सुकक्षयति, 'देवदत्तशेषं भुञ्जे इति, नत्वापत्तोपम्' ।
भा. ३।२।१।३३, * आङ्घ्रं कर्ष्ये इति (कस्मि-
न्श्चित् वैशे भवति चकारः । तेन आङ्घ्र-
गन्धः अस्संस्कृतेऽपि उपचर्यते) । १।४।७।१०
* आचम्य ज्ञातोदेवाना विवेक एवैकः दारणं परम् ।
बृहती. घृ. २४५. * आञ्जे पुनराः । अथमाजो
यजदत्तस्य पुनः इति निश्चातयजदत्ताङ्कणस्य आङ्गस्य
पुनःपुन्यते । स एष भक्त्या प्रदंसत्पदः । भा. ७।१।
४।१४, * आचमणोपक्रम्य आचमो वतनदाने प्रपोजको
निमित्तं च । आचम्ये सति तस्मै वेतनं दायते, वेतनेन
समर्थो भवति आचमं रक्षितुम् । १।१।१।१
घृ. १६४९, * आङ्घ्र्ये प्रावर्षमाने तत्राश्विनमपि प्रवर्षते
यथा पटे आकृत्यमागो तदाश्विनं क्षिप्रमपि आकृत्यते ।
८।१।४।२३, * आह, शिष्टाः पुनः क्षिप्रमपि विगर्हन्ते ?
उच्यते । विगर्हन्ते तावत्, किं नो विदितेन कारणेनेति ।
६।२।३।१५.

* इतो ब्राह्मणः भोज्यन्ता, इतः परिमाजसः
इति । (मातृशक्तिमात्रकन्यापोऽयम्) भा. २।१।१३।
४३. * 'इदं दधि वृत्तं इमे शालयः देवदत्तो
मी. को. ११०

भोज्यता, देवदत्तवत् यजदत्तः इत्यादिषु सापेक्षेऽपि
शब्दे अतिदेशदर्शनात् । उन्त्ररत्न. ६।१।१।१. * इदं
दधि वृत्तं मात्रं इमे शालयः देवदत्तो भोजयितव्यः ।
देवदत्तवत् यजदत्तः तैलैः इति । भोजने यत् घृतेन
शक्यते फलं, तत् तैलेन कियते । तस्मात् यद्यपि न
शक्यते तैलेन स्नेहयितव्यमिति, तथापि ममानकार्येणात्
तैलं घृतस्य विनिवर्तकं भवति । भा. १०।२।२।१५७,
* इदं दधि वृत्तं मात्रं इमे शालयः देवदत्तो भोज-
यितव्यः । देवदत्तवत् यजदत्तः तैलैः इति । भोजने
तैलमुपकारकं श्रुमार्गं, यस्य प्राकृतस्य कार्यमितिनिर्वर्त-
यितुं शक्नोति, तस्य कार्ये विनियुज्यते घृतस्य । सामान्य
हि अस्य स्नेहनशाम्ये घृतेनेति । १०।३।२।१६,
* इमं गौः क्रतव्या देवदत्तीया, एषा हि बहुसीरा
रुच्यता अनष्टया चेति । क्रतव्या इत्यप्युक्ते प्रवर्तते,
गुणामिवात्तात् प्रवर्तन्नेवरा क्रतवः । बहुनीरेभि न
गुणामिवात्तनवनम्यते । १।२।१।२०, * इष्टमर्थं प्रति
अनुष्ठानं भवति । ६।१।१।२.

* उत्तराः कुरुवः । दक्षिणम् कुर्वन्पैश्व उत्तरा इत्यु-
च्यते, न च ततोऽप्ये उत्तरा देवा न सन्ति । अथ च
निषतापेक्षत्वात् उत्तरं न वदति । भा. १।१।
८।३८. * 'उत्तरा वै देवगथा बह्वि' भूमिष्ठान-
मेव यता केनापि गुणवादेन दृषिषीगोष्मैलेष्वङ्गमणा-
दिना वा पुराणोक्तेन दक्षिणत्वात् । यथैव वयमुपदि
देवान् पदपामः, ध्रुवमप्ये सुप्रिर्वर्षनात् अथमपि लोरो
धैवैवपरि दृश्यते इति उत्तानवहनदृष्टिः । वा.
१।३।१।३० घृ. २९३. * उपानद्राखाविक्रा क्रिया
कल्पकरिदाश्रयं । द्वप्. ६।३।१।२ घृ. १४०९.
* उपेतमनुसुष्टु पुनर्वपुसतवयम् । उपेयमानं च
विश्वेयमाश्रत् अर्धविकल्पत्वात् । भा. १२।२।५।१६,
* 'उमास्यां बाहुस्या इगुनस्यति' देवदत्तः इति
गम्यते, न च यौगपयेन । यदा दक्षिणेनास्यति, तदा
सन्धेन घनु-शुर्दं नमयति न तेनास्यति, इति गम्यते
तत्र न्यायुत्तानम् । ६।२।२।५. * 'उमास्या इहसन्ध्या
परिष्ठा पुनर्वपुसतवयम्' । इदमपिचरुते । 'दक्षिणेन
दक्षेन पुनर्वपुसतवयम्' इति च । वा. १।३।४।९

पृ. २२१. ७ लभयमर्थलक्षणं प्रयत्नतो गम्यमानं गुणशेष-
पर, तम विधिप्रतिषेधनोर्ध्वतो गुणान्तरं, सोऽनुदीर्यते ।
भा. १०।८।१।३.

७ 'एकं विनाऽऽप्यनुष्ठानात् फिषते गन्धर्भवात् ।
क्रियतेऽनुष्ठया च्चन्द्रद्विशेषश्च तपोमेहात् ॥ कामान्ये-
नाभ्यनुनामाद्विशेषश्च विशिष्यते । विशेषोऽऽप्यतनिर्देशः
स्तोत्रतोपेतरक्रिया ॥' वा. १।१।२।४ पृ. १९१.

७ एकोऽपि बहुषु पदार्थात् कर्तुं बहुभिर्नागपैवैरच्यते
(पाचनक्रियाभिः) । भा. ३।४।१।२३. ७ 'एको रोगो
द्वतो यच्च यच्च वाऽपद्वया दद्यात् । अनेनिति तपोमेहो न
कश्चिदपि दृश्यते ॥' वा. ३।१।२।५ पृ. ३९६,

७ एहमच्ये च कृतार्थस्य आनाट्टाऽऽत्मनात् पुनर्विनि-
गोष्ठान्तरानुपपत्तिः । ३।३।७।१४ पृ. ८९२. ७ एष
दण्ड इष्टकाकूटे तिष्ठति प्रहरानेनेति । दण्डेन इति
गम्यते , नैष्टकाकूटेनेति । भा. २।०।३।१६.

७ ओदन पच इत्युक्त्या तण्डुलानामप्य काष्ठान्याह
ददकं खट्वादि नोपनय इत्युक्ते लोके तण्डुलपे-
नयनादीना पाकज्ञापकप्रतीतिभेदेति । सु. पृ. १।९२.

७ 'ओदने दधि दत्त्वा अन्नमहर्तव्यं' इति । ओदनम्
निर्देष्टमानं विकल्पते, नाधिकरणम् । भा. ३।४।१।३२.

७ कः शुक्ले नाम, यत्र शुक्लरामस्ति । किं
शुक्लत्वं नाम, यत्र शुक्लशब्दप्रवृत्तिः । क तस्य
प्रवृत्तिः, यन्शुक्लशब्दे उच्चारिते प्रणीयते । भा.
१।१।५।५ पृ. ७०, ७ कश्चित् आत्मीय वेदना परमै
आचरति दक्षामनस्येव मे भवति, काल्यमानस्येव मे
भवति दक्षमानस्येव मे भवतीति । १।१।५।५ पृ. ७०.

७ कश्चिदुच्यते 'किं त्वयि भवति निमग्नने, स्वपै-
दान्ने निमग्नमीवाः' इति । वा. ३।२।१।५।३७.
७ कश्चित् चक्षुष्मात् स्वयं रूपं पश्यति, न च शक्नोति
अन्वयै जात्यन्वयं तस्मिन्निर्दिष्टुं, न च तत्र शक्नोति
निर्दिष्टुं इत्येतावता नास्तीति अवगम्यते । भा.
१।१।५।५ पृ. ६८, ७ कश्चित् जात्यन्वयो वदेत् स्वयम-
हमस्य स्वरूपविनोदस्येति । कुतश्चेत् पूर्वविज्ञानमिति
च पर्वतुक्तः जात्यन्वयोवापर विनिर्दिष्टोत् । तस्य
कुतः । जात्यन्वयत्वरत् । एव जात्यन्वयपरपर्यायमपि

वत्या नैत्र जातु चित्तं सप्रतीतिवैदाय. सम्यग् दर्शनमेतत्
इति । १।३।१।१ पृ. १६२. ७ कश्चित् बहुद्रव्यमनुदाये-
ऽवस्थिते कं विदमिषते ' इतस्तं याचतुश्चि गहाण ' इति
धम न तद्वयञ्चिदेशो गम्यते । अथ च न सर्वथागो-
ऽन्वयसीधे । वा. ३।४।२।४।४ पृ. १८०. ७ कश्चित्
लोहं सुरगं वा धर्मवेत्, अनेन न्याधीनेन यथोपयत्तं कर्म
करिष्यामीति । य तेन यथाकर्म इष्टं दायादि करोति । भा.
१।३।२।२. ७ 'कस्य विश्वायते तद्विदुःशुभेऽपि हि कर्मणि ।
याकस्येन कुशेयुक्त्या वेदमादमदुपये । पशुहितारि-
धन्वे यथे तु त्वयन्ति हि दिजाः । तेभ्य एव हि यथेभ्यः
शाक्या. दुपयन्ति पौडिताः ॥ यद्वाभमोबनेनापि त्वय-
न्त्यने दिवातथः । स्वमनुत्तमुना प्राप्य दाक्षिणात्यस्य
त्वयति ॥ अन्ये तु सम्यक्थेनैव मनसा तत्र कुर्वते ॥'
वा. १।३।३।७ पृ. २०५, ७ कस्य चित् पुत्रास्य
एकः पादः पुरस्तात् गतः इति न वाचा विचिय
वैरुधर्म्यं भवति । तथाऽप्य द्यारामै अधिकमपि प्रवेष्टव्यं
यने सति उत्पत्तिरुत्पत्तिश्च याचनायत्नं समस्तैव
अष्टाङ्गालेन प्रतिपन्नमेवेत्तद्विरोधः । ३।४।१।४।४ पृ.
१८२. ७ का नामेयं नदी, सो नामायां उदतेः विभिर्दं
कन्मिति, भवति च प्रभेदेवोक्तमयः । भा. ३।३।४।१६,
७ कर्त्तं चिरीपन्तो वीरणादि उपाददते । १।१।६।१५,
७ कटे मुदुक्ते कात्यपायां मुदुक्ते इति, अर्थात्
पत्न्यने कटे आसीनः कात्यपाया ओदनं निधाय मुदुक्ते
इति । १।४।२।२६. ७ कर्मकाले च कतेन मवि-
स्यम् । यत्कालं हि गर्दनं तत्कालं मर्दनमुच्यते । १।१।
५।५ पृ. ४०, ७ कापरिणे दीपमाने पादोऽपि रक्षे
मवति । ६।०।१।२०, ७ काशियेयु शाक्यो सुमन्वे
गवः पीकने इति । क्षुत्पुपादाने अष्टं कल्पवितन्म-
यिनि लक्षणाशब्दः परिकल्पते । (शाक्यः नाम
शाकिल्यकुलाः । गावः नाम गोपय.) । १।१।१।२।९
वर्षक २, ७ काष्ठं दक्षमागम्य गुणस्य नोपकारे वर्तते ।
सुंषं तु काष्ठस्य इन्द्रकुवात् । ६।०।१।४।५, ७ काष्ठान्वाहं
पक्षित उच्यते ' भनात् काष्ठमपि आहर्तव्यं ' इति ।
काष्ठारणे काष्ठारणमुपाधिः कियते इति । विभिर्दं
उपाधिः निषते इति । काष्ठारणाधिकारमपि द्वितीयं

कर्मोन्धीयते । मतिं काशहरणे इदमपर कर्तव्यमिति ।
 ५।१।१।२०, * काशदाहप्रभृतिभ्यो यद्दीयते, तत्र
 काशदाहाः स्वामिना सह पचन्ते । तेभ्यः स्वामी विमज्ज
 निर्दिशति 'इदं दुग्धं इदं दुग्धं' इति । १०।३।१।२।१९,
 * काशदानप्रभृतेभ्यो यद्दीयते तदसक्रीर्णितेऽपि परिकल्पे
 अनमनार्थमेव भवति । १०।२।८।२३, * किमोत्तरं
 प्यरस्येति पृष्ठे यदि घटेदिदम् । येनासौ नदपतीत्येव
 किं तेन कथितं भवेत् ॥ * श्लेषा, सवन्धाक्षेपपरिहारे ३,
 * कुक्कुटापानस्य मिथुनं करिस्थामः ' इत्यत्र सावन्धात्
 द्वितीया स्त्री भ्रानीयते । टुप्. ६।१।५।२।२२ पृ. १३६५.
 * गच्छन् कश्चित् पूर्वपादं अपरं करोति, अपर च
 पूर्वम् । भा. १०।३।२।२५, * गर्वभेनाकनीतं हि
 हेरुकाक्षिप्रत् यतः । वा. १।३।२।२३ पृ. १७८,
 * गायनाः गीतवस्तुकानि यानि गीतकेषु प्रक्षिपन्ति,
 तान्यपि तैर्नैव गीतिरङ्गैरेव उच्चारयन्ति, मा भून् स्वर-
 सतानस्य निच्छेद इति । भा. १।२।३।८।२९, * गात्रोः
 अत्ररञ्जकानि यानि नाम प्रक्षिपन्ते तानि गीतिकाम्
 गणनाऽप्राति, नार्थोक्तव्याय उच्चारयन्ते । सुग्ं हि अक्षरैः
 गीतिकालः परिच्छिद्यते । ९।२।१०।१५, * गावीशब्दात्
 प्राणादिमति (नो)प्रचयस्य अनिबृत्तिः । १।१।६।१८,
 * यद्वाचिर्गताः सर्वैश्चबनगपश्चन्ताः, पुनः प्रविश्य उच्य-
 तप्रमाना अपि न प्राक् प्रवेशात् विनष्ट इति अ-
 गच्छन्ति । १।१।६।२०, * गोमदान् कुरु इति
 संबारे । (संवाहः सप्रहरणम्) । १।१।६।२४ इति
 शब्दप्रयोगं कुरु इति भविष्यति । १।१।६।२४,
 * गौरसं बालीकः ' इति तु मवादे (सवन्तकर्त्तरि)
 घाटीके गौषः बाल्दः प्रवर्तते । १०।२।१।७।४७,
 * गौरं वदा अष्टमः ' इति गोवसंभवेन भुजमाया
 धर्मः नशासंभवेनः तत्समष्टेयु रिण्डेषु विज्ञापन्ते । तस्य
 च गोवसत्त्ववस्य अनिष्टोपात् सर्वगतीषु शुद्धनीलरूपिक-
 रूपोक्तिस्तसु न्वन्ति । ७।१।१।२ पृ १५२६.
 * गौरादीकः ' इति गोशब्दे न बालीके निङ्गन्त-
 मसणादि (तिष्ठना मूलहरणं, तिष्ठता अत्रमसण
 इत्यादि) यत्, लक्षधयति । टुप्. १।१।१।५।१८.
 * प्राप्तेण उदपानः लेखः । प्राप्तेण उदगः शेषः इति ।

प्राग्भवेन समुदायवचनेन संयुज्य कुनो विधीयमानः
 समुदितैः पुत्रैः पचन्ते, न प्रतिपुत्र्यं रूपमेवः । भा.
 १।१।१।१२ पृ. २१००, नायमेकलाः या समुदाय-
 शब्देन संयुज्य उच्यन्ते, तत् समुदितानामेव भवति इति,
 भेदेनापि क्वचित् भवति । यथा गणाय स्वामम् ।
 गणायागुल्लेपनमिति । अनुल्लेपनादिदोषो गणशब्देन समु-
 दायवचनेनापि तदोष्योक्तो न समुदायेन संबध्यते ।
 केन तर्हि ? समुदायिभिः । प्रतिपुत्र्यं हि स्वानाया-
 वर्तते । १।१।१।२.
 * पटौ आनीयेयाता इत्युक्ते द्वितीयो घट एवा-
 नीयते, नाशक्तिः । टुप्. ६।१।१।२३ पृ. १३६४.
 * जीविष्यति विना घनेनेति एतत् विप्रतिषिद्धम् ।
 भा. ६।१।८।४०, * अरहरतश्चक्रुत्वारान्तेक्रारोपदेग-
 वत् अप्रामाणिकत्वम् । कणिका. पृ. ३३८.
 * टिन्पटिपथ्योर्माता कियमाता इत्युच्यते ।
 न्यायरत्नाकरः १।१।८ स्तो. वा. ८.
 * नद्वेयं तु कदा चित् प्रमाणं कदा चिदप्रमाणं
 इति न कर्मविधिं विशम्भः स्यात् । वा. १।१।२।३ पृ.
 १७६, * तद्यथा यकवाकस्तनीं हंसदन्ताकनीं काशवस्त्रं
 शैवालकेषीं नदी इति नद्याः स्तुतिः । तथा ' चत्वारि
 गुणाः ' इति यकस्तुतिः । भा. १।२।४।३८, * वृष्टनामि
 (वृष्टनामकस्य जनस्यै) शैवला इति, यद्यपि सा
 वृष्टदण्डित्ययोर्माता, तथापि तस्यै शैवले काल्पयैव हि
 तस्य सा माता भवति । नहि भ्याक्षयते मातृत्वम् ।
 ६।६।१।२०, * तेन यद्यपि स्वामर्थं प्रत्येकं शिद-
 मन्त्यदा । तथापि सुपुत्रद्वये नवननस्य निरुक्तिया ॥
 वा. १।३।७।४ पृ. ८३४, * त्रिषु कुल्येषु देवदत्तो
 भोगयितव्यः इति । यदा नितद्वल्गना कुलैः संवपन्ते,
 तदा अन्धमष्टो लक्षते । भा. ९।२।१।२०, * त्रिषु
 येषु देवदत्तो भुङ्क्ते ' इत्युक्ते न योग्यवचनत्वमते ।
 पर्यायेणापि भुङ्गाने भवत्येव वादः । अत्रोच्यते । न तत्र
 विशेष्या भुजि पति उच्यते, तेन एतदेव
 भवति । तत्र एतद्वचनेन संबध्यते । त्रिषु येषु, न
 द्वौरेकस्मिन् वेति । यदा भुजिः निवृत्तिं प्रति उच्य-
 तिरयते, यदा योग्यदेवैव भोगयितव्यः । ५।२।३।१४.

५ दण्डी इति पुरुषोपसर्जनीभूतो दण्ड एव विधीयते, पुरुषस्य प्राप्त्यात् । टुप् १०।१।१३ वृ १९१४ ५ दण्डी छत्री । ये नैमिनिज दण्ड्या, ते निमित्तमुपलभ्य प्रयुज्यते यथा दण्डी छत्री इति । भा ७।३।११।२९, ० 'दण्डेन युज्यते' इति वचने न उचिष्टरूप शब्देनाभिहितम् । यदि तु तेन नञितेन प्रयोगेन स्यात्, शक्यते तेन व्ययिष्युम् । १०।१।१२ वृ १८००, ५ 'दण्डो मनोःश्रो रमणीयश्च, प्रहर नीधम्' इति रमणीयमनोहरत्वं येषु सति समिहितत्वात् 'प्रहर नीधम्' इत्येते वदे सञ्ज्यते । १।१।३।९, ० 'दधि-पूत्र-स चिभिर्देवदत्तो भोजयित य, देवदत्तज पशुदत्त त्वेतेन' इत्युक्ते स्नेहनामाया यात् नैन स्नेहनकार्ये एत विमिदुष्यते, न ओदनकार्ये इति । १०।६।७।२२, ० दास्ये मृते वा यथा दासकारेण तज्जयायेन वा नर्म एत मवति, तदा (अन वाय) एतौ शब्दौ मरतेते न प्राक् । अतो विशयते अनोपाश यन्तौ कर्मनिमित्तौ इति । ७।३।११।२८, ० दुर्बल्य वाधो वाप्यो, न रणीय । २।१।१।२।७ ० दृश्यते चाय वेऽपि अर्थस्वरण प्रधानमाश्र । वा १।३।१।२ वृ १६५ ० दृश्यते तावत् अल्पस्य स्थिरभावाय कारणाप्येव अप्यम्भानानि वीक्ष्यतमानि स्थिरसरीरकम् प्रादधिष्ठाति (स्नापनाभि) । 'गताय पुत्र' इति सच्यपि वचने अपिह जीवन दृश्यते एवेति । अत्रोच्यते । नाय मेकान्त । नदा चित् वा च यातौ च गरीररिषरता मुपादेयु न दृग्गिष्टकाम् । यथा प्रत्याप्तन (दिषी क्वि शापा पुर्वत्) अभ्यासात् प्रसमाया इन्दे या च यातौ च भाषा प्राप्नुवती न तु अभ्यस्यत्त पुण्यावुषेणापि योजनमान प्रकमेयु । भा ६।७। १।३।१४ ० दृश्यते हि अच्यवेऽपि भौतिका नैषिकेऽप्यथे विपक्षिते चत्प्रायाशमानार्थान् सकल प्राश्रयपि उपाहरत् (यथाशिन वृत्ते 'धीर्धवमा मानसयो पुत्राण्' इति नौ मात्र विमिदुष्यते, उत्तपथे 'मतीनां' इति पश्यत पाठत्) । यत्पुष्टय वृत्तिना इति अत्र इत्यस्य विवेचन न तु ए पाठिना इत्यर्थपरम्) त्वन्न पुत्र तादात्तपक्षति

वा । (यथा यादृशेने पावीरवीर्यम् कयापावक कुर्वति 'पावीरवी कया' इति मन्त्रे पावीरवी शब्दोत्तर कयावाच्यत्वात् । 'समनात्पूर्विकवापि' इति समनात्पूर्विकवाच्यत्वात् । [सोळा आणे] वाचक कुर्वते । व्यक्तत्वा इति यद् 'चार आणे' इत्यर्थे 'व्यक्तत्वा नमुधाप्ये' (चार आणे) इति पाणिनिभूषणवदसादृशत्वात् । 'न पुरा' नाम पाञ्च नय, 'न पुरा सागरोत्तरो' इति मनात्, पाञ्चनयश्च नाम शब्द 'पाञ्चनयाय विद्महे' इति मजात्, यद्-रश्च फाल्गुनपूर्विकाया क्रियमाणा 'सौम' तथा च 'त्पुरा-पा-वन य-शब्दाद्यशब्दानां' लक्षितवृत्त्याऽऽदिना नोन मारणे इत्यय, वाद् इत्युक्ते 'ऊठ = उत्तिष्ठ' इति प्रतीयते 'वाह ऊठ' इति पाणिनिपूनात् । इत्याद्युगाहरणानि भूविज्ञानि । दे) वा १।१।८।२४ वृ २६१, ० दृश्यते हि अत्र यमिहात् अपि अर्थान् व्यागमिकवाप्योपेय वे चिदच्यवेऽपि अमिदवाना । १।१।१।१२ वृ १६० ० देवदामो देवदेन इत्युपचार । भा १।१।१।१० वृ १६५६, ० देवदत्तोऽन तिष्ठति इत्युक्त न तिष्ठन्नेव तिष्ठतीत्युक्त एतावता देवदत्तादयोऽयमभिधीयते इति गम्यते । १०।७।१।३० ० 'देवदत्त पवति' इत्यन न देवदत्ताय पात्र । टुप् ६।१।१।१ वृ १३४६ ० देवदत्त प्रातःपूय मलयति, मध्यक्षिते विविध मद्रमश्नाति अपपरूपे मोदकान् मलयति इति एकस्मिन् अर्न्नीति गम्यते । भा ५।१।१।१२०, ० देवदत्तो भोजयितय, चिष्णुमिदो भोजयितय मातर पीण्डिनो भाश्रान इति । उत्तरेपपि भोजयितय इति प्रत्यक्ष अनुपाते । ८।१।३।३, ० 'देवदत्तो मधुपया ज्ञान्य' इति प्रश्रान्तिनि विंशयते । १।२।४।१।३५ ० देवदत्तो गृहदत्तमनु गच्छति । किचिदुर्वृत्तौ देवदत्तस्य क्शदत्तकर्म कर्तुंशानुगमनसर्ग वाध्यात् द्वितीयोक्तकर्मकल्पयाऽऽ उपचरया कर्तृ वामोपादाने एपि निष्कऽऽत्तः पातनात् इत्यनियामस्य युक्तम् । सु वृ १४८ ० देवदत्त भोजनो विद्वान् इति पञ्चगवितिशोऽपि

यहदत्तमपेक्ष्य अविद्वान् अश्रीभनश्च । तत्र ये देवदत्तस्य
निन्दान्धुकी, न ते देवदत्तस्यै उपागते, किं तर्हि बह-
दत्तस्यै । सुप्. १०।८।१७. * देवदत्तः खानोपवेशन-
भगनमयनाद्यवस्थाभेदेऽपि देवदत्तानं नापैति, तथा
पौतिष्ठोमागमनः संस्थान्तरोपजनापाये तत्त्वं नापि ।
आ. ३।६।१९।४१. * 'देवदत्तस्य गीरनेनः'
इत्यादौ वस्तुतो देवदत्तपरदत्तादीनां शोसंभवात्पुत्रत्वेऽपि
भानयनान्विते गति देवदत्तस्य असाधारण्यात्
विरोधस्था । सु. पृ. ८९४. * देवदत्तस्य नतेति, पुत्रेण
त्वानौ अनारितः, अथ च देवदत्तेन मुख्यतैव संवन्धेन
संबन्धः । भा. ३।१।९।१८ पृ. ७२९. * देवदत्तस्य
प्रयोनानं साधयतः शुक्लं वासती वाते मरुत्पण्यानि प्रयो-
जनं साधयत, ते एव प्राप्नुतः स्वदीयेन (अनुमानेन ।
न च तपुक्तम्) । सुप्. ८।१।२।२. * देवदत्तस्य
सुखभोजनावस्थयोः स्थानिक्यनियमो नास्ति । सु. पृ.
८५८. * देवदत्ते यहदत्तप्रानामाल्ते देवदत्तवानं
निवर्तते, न बखालंकारः । वय्य न किं चित् परर्थायं
सार्थमापद्यते, तत्रप्रतिषेधो न युक्तः । भा. १२।१।२।७.
* देवदत्तपरदत्तविष्णुमिश्रा भोक्तृनां इतिवत् आश्रुतेः
न्यायकल्पनेन शास्त्रानधीनवाद् भिरापवोरादाने प्रत्येकं
वाक्यमभातिः । सु. पृ. १०१६. 'देवदत्तवहदत्त-
विष्णुमिश्रा भोजयन्ता' इत्युक्त्या पुनर्यथा श्रुते 'अद्यम्या
देवदत्तो भोजयित्तव्यः' इति, नच न भोजनं विधीयते
प्राप्त्यात् प्रयागामपि भोजनस्य, किंतु अद्यम्या इत्यशो-
निष्ठुचितिर्धीयते । रत्न. १०।७।९।२८. * देवदत्त-
परदत्तविष्णुमिश्रेण्यः शुक्लानीलवीतराजिणि देयानि
इत्युक्ते शुक्लराजकीनां यथानामं देवदत्तपरदत्तव्यतीक्ष्णः ।
सु. पृ. ११९३. * देवदत्तपरदत्तानां वर्तव्यं इति
देवदत्तपरदत्तवन्द्यत्वादेव द्वित्रं प्राप्तं, न विभक्त्या
अभिवाच्यते । तथापि द्विवचनमेव भवति, न बहुवचनम् ।
भा. १।३।१।१४. * देवदत्तपरदत्तयोः कफेन समस्ततो-
रपि संयोगे उच्यमाने एतः किंचिद् करोति, अगरोऽपि
किंचिद्, न यदेकेन श्रुतं तदेवापरः करोति । तत्र
महातोरेपि द्विवचनयोः साहित्यं न विदम्यते ।
१०।६।८।२५. * द्वौ आनयेत्पुत्रः पुमाणे अलपति ।

दे आनयेति द्विवौ । तेन द्विवो वाचकमेकारान्तं
इति गम्यते । ओझारान्तमपि मुंशोर्वाचकमिति ।
१।१।५।२२ पृ. १३६५.

* वनत्यागेन अन्यत्पोदारव्यापि गृहजनः पीड्यते ।
वा. १।१।१।१० पृ. १२४.

* न गन्तव्यं न भोक्तव्यं इति, एति गगनप्रवहे
गोजनप्रवहे च भवति । भा. १।२।१।१०।३०. * न च
अचेतनस्य आभितुल्यं जनवति । वा १।१।१।११-५.

* न च अष्टोऽर्थः प्रमाणमन्तरेण शक्योऽस्त्यु-
गन्तुम् । भा. ६।७।१।३।४. * न च अन्यथाऽनुपपत्ति-

रिति अन्यः अस्वानुपपद्यमानोऽर्थः हावपने कल्प-
यितुम् । यथा 'अशौ तिष्ठति माणवकः' इत्युक्ते

एकमे अतुपपद्यमाने नाथे गति वा कल्प्यते । अतिवर्गीय-
वचनः एव अथवसीयते । ३।१।६।१२ पृ. ६८७.

* न च अन्यस्य उक्तोऽर्थः अन्यस्य भवति । नहि
यद् देवदत्तस्य प्राणाच्छरदनादिकं, तद् यहदत्तस्य

भवति । ७।१।१।१ पृ. १५२५. * न च अक्षयकौ
कोऽमम्य प्रयोगो एतः । वस्यत् उच न वर्तियते ।

१।३।१।३३ पृ ३०३. * न च एक एव प्रहारी
मुपशोभायाः, संस्थान रमणीयता लक्षणं चेति ।

स्त्रीविषयं हि एतत् । विदुषा पुनः पदवाक्यन्यायोद्धारि
मुनं शोभते । वा. १।२।१।१५ पृ. १२५. * न च

कल्पमानस्य प्रमाणमिति । भा. ६।२।३।१४. * न च
वर्तित् वेन कर्म मरणेन सामर्थ्यमुपजन्त्यते, तदर्थं पुत्र्याद्

कीर्ति । ईशितेत्यः परार्थेभ्यः कीर्ति । तेन यस्य
सामर्थ्यं भवति, तद् तेनैव वर्तय्यम् । ३।८।२।४. * न

च कृतस्य कर्मानुवहार्थं पुनःकिंचा न्यायत । १२।१।७।
१५. * न च गन्मान, विना कारणेन, अविश्रितमिति

शक्यं वदितुम् । भवति च द्विश्रमि वाक्यानि ।
यथा 'श्वेते घाति' 'अर्जुनानां याता' इति । (श्वेतेः

श्वेत्युच. इति एतच्छे, या इतः इति अन्तरच्छे । एवं
अर्जुनानां इति पदेवर्षं पठे, अत्र युगात् इति परद्वयं

आवरच्छे) । ४।१।२।४ पृ. १२४८. * न च पूज्य
चारणार्थमस्ति । १।२।१।१०।१५. * न च निर्वाणव.
शक्यो निर्वाणितुम् । यथा इत् वर्तुम् । १।३।१।१५.

● न च परस्परेण असंघटनं यौगपद्यं संभवति । न चैषां कश्चित् संघेयं हेतुरस्ति । वा. २।१।२।५ पृ. ३९३. ● न च प्रमाणोदायतं प्रमाणोत्प्रेषणनगतं इत्येतावता अनवगतं भवति । भा. १।१।५।५ पृ. ५९, ● न च यदपरेण सह निरूप्ये तत् केवलैरेण कृतं भवति । यदि हि केवलैरेण कृतं स्यात्, तेन कृते अपरः किं कुर्यात् ? ६।५।१७।४९. ● न च पर्यमानं साधनतमं वा उपदिशन् वेदः शक्यमर्थं निदर्शयत् । वा. १।१।२।२९ पृ. १४१. ● न च विगुणः कं विदुषं साधयेत् । भा. ३।५।१८।४६, ● न च शक्यं परिपूर्णे वाक्ये अध्याहर्तुम् । यथा अथेनेऽपि पथि भवति विप्रलम्भहोपदेशः ' वेतोऽथं पथ्याः गच्छतु भवाननेन ' इति । परिपूर्णमैवेदं वाक्यं नाप्याहार-मर्थं विप्रलम्भकवेऽस्ति । ४।३।५।१०, ● न च शक्यते परगन्धेन परो वदितुम् । किमन यत्नं करिष्यति । ३।२।२।४ पृ. ७५४. ● न च सर्वप्रधाने वेन्दुनि अनादरो युक्तः । वा. १। ३।८।१४ पृ. १५६, ● न च स्तोत्रमपि परशब्द. परत वर्तते । १।४।१।२।३ पृ. ३५५. ● न च स्निग्धस्य स्नेहिनं क्रियते । तथा भवति लोके वादः ' मदस्मानिः कलानारात्रिगैरेः वैवदचस्य गृहे स्निग्धमत्र भुक्तं, तेन वयमन्महाः कृताः ' इति स्तवपि अन्येषु स्निग्धेष्वेव भोगनेषु । भा. ४।१।१।४।३८, ● न चानपौत्य अक्ष-मैषेन गत्रते । १।१।१।४, ● न चानिहृता आतीरोमीयेण लोमेन यजन्ते । १।१।१।४. ● न चानुमानेन शक्य-शास्त्राभिः अनुष्ठतुम् । टुप्. ६।१।१।१।४३. ● न चान्यत्र संप्रियमाणान्यत्र संश्रुता भवन्ति । भा. १।०।६। १८।७१. ● न चार्थप्रात विवक्षितमित्युच्यते । टुप्. ५।२।८।१६. ● न चाशक्यमुपदेशार्थं भवति । भा. ६।५।१।५।४. ● न चानु ' गङ्गाया चोदः ' इत्यत्र गङ्गाचन्दो अथन्यशक्तिः इति ' गङ्गाया मत्स्यः ' इत्यत्रापि तथा । न च एकत्रापुपत्त्या कथं चित् लक्ष्यगया शब्दः मृहत्, इति अन्यत्रापि कति संभवे तसैव प्रवर्तनीयः । कणिका. पृ. ३९३, ● न चानु ' देवरसाय देहि वा अथ देवान् स्वर्गं ' इति देवशब्दादपि देवदत्तं

स्वर्गभाद्रमवाच्छन्ति जनाः । संनिधानपि पूर्वाग्रहद्वारे संशाऽन्तरं प्राप्यमानं पूर्वकर्मवृद्धिं व्यपदिशन्ति, अपूर्व-वृद्धिं च मृतौ इति लोमयिदम् । पृ. ३९३. ● ननु कथं मृषीमानप इति न मृग आनीयते । नैवम् । अथार्थं तु तत् पूर्वं ' धावतीति यथा । किञ्च विवक्षितम् । वाक्यार्थस्य श्रुत्या अपत्तिरिदं स्यात् । भा. ४।१।६।१७, ● ' न भक्तः समानं गच्छन्ति, न भवन्तः प्रेषणं भवन्ति ' इत्युक्ते नूनमन्ये गच्छन्तीति गम्यते । १।१।१।१, ● न यदन्वैनापि वाच्यते तत् भूतं अन्यगामि इत्यन-गन्तव्यम् । किं चित् तु प्रति वक्ष्य चित् प्रमायः । ३।३।७।४४ पृ. ८५३, ● न वा अष्टयुक्ते स्मृतिर्भवति । १।१।५।५ पृ. ६५, ● न सर्वाणामुक्तिं दद्यात्, तत्र दोषदर्शनात् नियोगेन न सर्वाण्य अङ्गुलिर्दीवते । कष्टनो वा न पादेषाधिष्ठीयते । ६।२।५।२०, ● ' न स्वामिति स्थिते कश्चिद् दशकत्तु मार्षयते कश्चिद् ' । वा. ३।१।५। २९. ● नहि अकुरुषति कारवतीति भवति । कर्तुर्हि प्रबोधनो हेतुः । भा. १।०।१।१।७४७. ● नहि अन्यग-तमभवतो दाहः दैत्यसंघवशील्युच्यते । वा. २।१।२।५ पृ. ३९७. ● नहि व्यनुपलम्भमात्रेण नास्ति इति अवसम्भ, नष्टः इत्येव कल्पयन्ति । भा. १।१।६। २०. ● नहि अन्यगुणः अन्यगामो भवति । वा. १।५।४।३१ पृ. १४५, ● नहि अन्यत्र भुर्न अन्यविषयस्य बाधने समर्थम् । ३।५।१९।५७. ● नहि अन्यस्य वित्तभावे अन्यस्य वैतथ्यं भवितुमर्हति अन्यत्वादेव । भा. १।१।२।२ पृ. १७. ● नहि अन्यार्थेन धर्मिहितेनापि अन्यो विरोध्यते । यथा 'अधेन गच्छति श्वेतेन पटेन श्रावणं ' इति पटवक्षेपेन निराकाङ्क्षेण समिहितेनापि श्वेतगुणेन अश्वे न विरोध्यते, तथेहापि । शा. ३।२।८ पृ. २२०. ● नहि अक्षयस्य मतिषेषोऽवकल्पते । भा. ६।१।१।१।४३, ● नहि अर्थः कृतः सत् कर्तुं शक्यते । १।२।१।१।५. ● नहि अर्थाभ्यवसानात् अन्यत्वात् नाम प्यवहास्य भवति । वा. १।८।२।२।२-१ पृ. ३७८. ● नहि अस्वर्गः, इच्छन्ति इति उपपद्यते । भा. १।१।५।५ पृ. ६५. ● नहि उच्यते अर्थवत्तुं तत् शक्यमुच्यते । आगत्य इति

शार्ङ्गं उपगमनम् । तत् प्रतस्व न शक्यम् । १२।१।
 ११।२०, * नदि उक्त्वा (नृड, पेरैके कोटीव)
 प्रशान्तेन व्यस्तुष्यमाना भस्मना न प्रयुज्यते । १।१।
 ५।१८, * नदि एकोऽष्टः श्लुभिः उष्णमानः पुनरुक्तो
 भवति । १।१।१।१६, * नदि कश्चित् जात्या अद्रव्य
 एव पुत्रप । अन्ति उपायो येन प्रथमम् भवति ।
 ६।१।८।५०, * नदि कश्चित् 'अप्रसिद्धं वस्तु कुरुष्व'
 इत्युक्तोऽपि अभ्यस्यति । नापि तेन व्यापृतेनापि
 वृत्तिमिता निष्पत्तिरभ्यवसीयते । वा. ३।१।१६।३३ पृ.
 १०७७, * नदि कश्चित् स्वागत् पराम् परः प्रव-
 र्त्ते । भा. १०।६।५।२९, * नदि कश्चिद् वा
 दिनु सहाज न भवति । १०।५।५७, * नदि
 कान्त्या नष्टया तदन्वेषणं शार्ङ्गवशेन क्रियते । ५।३।
 १६।३९, * नदि केन्द्रमोती देवदत्तः अन्यैः वह
 १६६५ गृहानः अन्यत्वं प्रतिपद्यते । वा. २।३।१।१।२५
 पृ. ६१३, * नदि गमनसाधनस्य रथस्य चकाराद्यङ्गेषु
 भवतस्तस्य वैश्वेये गमनसाधनत्व इष्टम् । वि. ६।३।२.
 * नदि चन्द्रमसमदित्यं वा उपलब्ध संज्ञान्वेषण
 भवति कस्यापिमिति । न ऋषे विदपि इति अत्राचर्यते ।
 भा. १।१।५।५ पृ. ६२, * नदि दण्डुनामस्य
 वदशोपादान भवति दादौ अन्वेषकमिति दहनमक्ति-
 मस्य जनयेत् । १।१।१।३ पृ. १३५३, * नदि
 दण्डिपिठकं दृष्ट्वा कुन्दपिठकं च, प्रकृतिविकार-
 भावोऽन्यमन्ते । (तेन) गार्हपत्यम दृष्ट्वा न
 प्रकृतिविकृतिर्वा उच्यते । भा. * नदि देवदत्तः
 भयन्तमगुरुमपुत्रं प्रवृत्तिभिः प्रीयमानो यशस्तसाह-
 रणं नौतीरमिषो भवति । दुर्प. ६।१।१।९, * नदि
 देवदत्तस्य दशमत्वे यशस्तस्मात् दशमत्वं भवितुमर्हति ।
 भा. १।१।३।३ पृ. १७, * नदि द्योर्विधीयमानयो
 परस्परं संज्ञयो भवति । ७।१।१।२ पृ. १५२७,
 * नदि निष्पत्तिप्रनागतमन्तो दहन्ते । वा. १।१।१।३
 पृ. १६३, * 'नदि पूर्वमकथितं वरदा जन्म
 मन्ते ।' ३।१।७।५ पृ. ८२९, * नदि प्रत्यक्षदण्डं
 गृह्येनदृष्ट्वा पुनरुत्तरमान प्रयमित्वाजन्ताः दिनदं
 परिहृत्यन्ति । परिक्रान्तः द्वितीयदण्डेन भातिरि

आयाया च पितरि वा नाश्वस्युः । भा. १।१।६।२०,
 * नदि प्रमाणे मन्त्रे सति, भ्रमरागतता स्यात् ।
 १।१।६।२०, * नदि यत् देवदत्तस्य सुषमानस्य
 स्थानमवगतं तदेव सुष्ठानस्यापि भवति इति शक्यते ।
 कार्ययुक्ता हि स्थानविशेषादथः, न स्वरूपयुक्ताः ।
 स्वरूपस्य स्थानान्तरैऽपि अविभागात् । वा. २।२।
 १३।२९ पृ. ५६९, * नदि काचत् किञ्चिदाचरणं,
 तस्य सर्वस्य मूलं इह प्रमाणीक्रियते धर्माग्निशासा-
 ऽपिनायत् । १।३।१।२ पृ. १६५, * नदि यो यत्
 क्षामयते, तस्य तत्तर्तम्यता उपदेष्टव्या, वेदेऽपि
 'मयैतत् फन्त्य' इति । उपायं तु न वेद, तन्नाश-
 द्यते । भा. ६।२।३।१५, * नदि यौगपयेन विषातुं
 शक्यते लघ्वणनेन चोवागयितुम् । ३।१।७।१५ पृ.
 ७१५, * नदि श्रेष्ठं पश्यतः तदर्शने नेत्रमयोर्जनं इति
 सुवर्णदर्शनता वदन्त्ये । वैश्वानारी. १।१।१।२ पृ.
 १०६, * नदि विश्वानस्य कश्चिद्विशेष उक्तमन्ते रूपं
 सति, अस्य भृगुराख्येण रूपं, अस्य दृष्टम्येवेति । भा.
 ३।१।७।१५ पृ. ८५२, * 'नदि शार्ङ्गमतेनापि
 प्रमादासक्तिर्भवेत् । निर्वर्तते प्रशोकात् प्रशोकादिति
 दहते ॥' वा. १।३।८।२५ पृ. २५५, * नदि
 सुक्विनादृष्टासन्वजनो यदि रजतान्तर तरेषु लभते,
 ततोऽभिवर्षीयते सुक्विनायत् किं विदुःश्रमम् ।
 १।२।१।१० पृ. १२५, * नदि स एव अप्रमादापाठः,
 यो विधाताभौ गुण्यापेक्ष । अनुवाच्यं अति शर्म,
 सधनयाऽपि हुन्य, वाक्ये समार्यं गच्छति । न च
 प्रमादापाठो भवति । भा. १०।२।१।७।५७,
 * नाटशक्तिविकल्पनम् । वा. १।३।८।५ पृ. २७५,
 * नान्तरेण परिक्रम पराम् परः प्रवर्त्ते । भा.
 १०।२।८।२५, * नात्यत्र भुत अन्यत्र निमित्तोत्तरत्वं
 इत्युक्तम् । (२।३।७।५ त्वय माये) । वा. ३।५।१।७,
 * नामैरान्तो यत् प्रथमाऽन्तं गुणभूतं, प्रथममपि
 भवति मिताथ, यथा 'मन्त्रिनः मन्त्रात्' इति ;
 दुर्प. ६।१।१।१ पृ. १३५६, * नापि दरेऽनुगम्यं
 नाम । भा. १।१।१।५ पृ. १८, * मिनोपायंकार-
 ष्टिम मन्त्रेन मन्त्रितवत् फन्त्येकव्यवर्त्तनम्

संभव । या १११११२ घृ. १६५, * ' निय न भन्न वस्य यम्प वा नित्यभूतता । न तस्य त्रियमाणा उपपुत्रावाद्योरिति ॥ ' न कश्चित् उपपुत्रमाकाश वा कुर्वन्नुपलभ्यते । २१११११ घृ. ३७७ * नियम प्रायेणापि हि त्रियते, यथा अम्यथाये लिखितं दृष्ट्वा अन्वोऽय इति बुद्धिर्भंगति । भा ६।८।१०।४३, * ' नीलोत्पलमेधेव चरन्तश्चरुसंस्थाः । नीलक्रीये-सपीता प्रहृत्पतीन कादम्बा ॥ ' (समा क्रीयेगच्छतीता कादम्बा इय शोभना । ' इत्युत्तरे न्यायनमालायाम् । वैशनाथीः) ११।१।७२४ * नेत्रपति उद्वृष्ट्य अय ददानि इति लोकेऽपि त्यागिनं स्तुवन्ति । या ११।१।११० घृ १२५.

* पठो भवतीति पठ उपपठते इत्यर्थः । निरुक्तादृश च पदत्रयम् । यदा च तस्मिन्नेव ' रक्त ' इत्यपर श्रुते ता रास्यस्यचो भवतीत्यर्थः । भवति च रक्त प्रति आनादृशा । भा ११।१।१७ घृ १२७, * ययता पाथिक भुञ्जीव, यदि शाळि मुञ्जीन तत्र दधि उपसिञ्चेत् इति । एवशातीत्येव वाक्येन शाळिमोक्षण विहितं भवति । कर्म मुन शाळिमोक्षण तेन वाक्येन विहितं भवतीति । उच्यते । म्यथासेन संभ्रज इत्येत, यदि दधुपतेवन मिच्छेत् शाळि भुञ्जीवेति । ननु न तत्र इच्छते परा सिद्धविभक्तिमूलमामहे, सिञ्चनेर्हि ता परा समा मनन्तीति । सिञ्चने तत्र सा परा हृद्यमन्ती कमेर्यं भवति । कामप्रवेदने हि ता मन्वामहे इति । यदि दधि उपपठेनमिच्छेत् शाळि भुञ्जीवेति दधुपसेनन संश्रितेनात् दधुपसिक्तं शाळि भुञ्जीवेति तेनैव वाक्यवत्त्वं गम्यते । २।१।१।१७ घृ ५७३-७४, * परिचते । ननु क्रीयेनाच्छादने परिषत् इति भवति, नापकार्येः । उच्यते । नैतरेषम् । उपरितागोऽपि कर्म परिषत् इति भवति । तद्यथा कर्मण परिषत्, तैश्च परिषत् इति तस्मै पते परिषत् इपरवन्नप्रतिष्ठाया भवति । १०।४।८।१४, * परिमाणं यत् श्रुतं तस्य कर्म भवन्मान, तस्मिन्नेवेत् । यथा इदं दधि, घृण, द्याक, इमे शाळ्य देवदरो भोग्या, देवदत्तत्वं यमदत्त तैलेति । तेन हि भोगने स्त्रैस्त्रैनेवन्नरोति । त्व

स्त्रैस्त्रैर्नामं प्राकृतं निरर्तयितुमर्हति घृत, न याक दधि च ओदन वा । १०।२।२।६, * पर्वणि विभज्यमाने द्वापति उपायी । यथा द्वौ पुरुषौ अतशोर्गृहीता आ कर्षत । यदा तीक्षणेन शस्त्रेण छेदन्म् । तत्र यत् शस्त्रं तीक्षणीकरणं द्रव्यं तत् छेदनाभ्युपाये सम्यक्ते नाकर्षणं म्युपाये तदर्थापनेऽपि । १।२।१।५।४७, * ' पशुमानय ' इत्येकत्रचने तति एकपशुविशिष्टमानत्रं प्रतीयते । ' पशु आनय ' इति द्विलविशिष्टं गम्यते । तत्र हि एकत्वमवगच्छति द्विन्मुपजायते । यस्य नामै यदुप जायते, ए तस्यार्थ इति गम्यते । ४।१।१।११ * ' पश्यतो मधु दुर्वेदेर्विनिपावस्ततो भवेत् । ' वा २।६।१।१० घृ १०३३ । यो हि गणुयेन दत्तदधि सुर्वेण शापामपिरोहति, तस्य विनिपात एव भवति । भा ३।६।३ घृ २९९ * पत्त । एक एकाग्रपथः पादो नाम तस्यार्थान्तरे वैरूप्यं भवति । अन्यपालयम ओदनस्य पाक, अपमपालयगो गुटस्य । येन ओदनवत्ते एहीत, न अस्मै अग्निशिपा मृत् पन्तु जानाति । भा ७।२।१।२०, * पापीपस्य तैश्च पशुस्य वा तोना नानादेशेभ्यो भिदाः समानदेशे एकीभूता भवति । ५।३।१०।२८ * पिकमानय इत्युक्ते यो नामार्थं न प्रति पद्यते तस्मै कौटिल्यस्यैव वेजल (कौटिल इति) श्रु ज्ञते, न कौटिल पिक इति । या २।१।१।११ घृ ३७४ * पुन शब्दश्च यथ विद्वन्पथं यथा किं पुनरिदं इति । भा ८।१।५।१४, * पुरोशरीन मे याता प्रोत्सक ददति इति (भवन्ति कर्मिभिरैते वषार । तेन पुरोशामनय अस्तुतेऽपि शिष्टपिण्डे [परतु पदवे] उपनयते) । १।२।७।१० * पुत्रं स्वन्तं दधुया श्रेष्ठरोऽपि (श्रेष्ठरोऽपि) स्वन्तं अश्वत्थे एककार्यत्वात् । दुर् १०।२।२।४२ * पूर्णोऽस्माक वीचदीनामिष्टे इति भक्त्या स्वस्मिन्मुपपत्ते । तथा पत्नी वारिण्यवस्थेते इति । भा ६।१।४।१९, * पूर्णं पूय पतिवधते पश्चात् अग्निं, यश्च धूमपलायेन कृतार्थो भवति, नागो अग्निप्रत्यं साधिते । ८।३।३।१, * ' पूर्वां धावति ' इति । च पूर्वं इत्युच्यते, यथापरोऽस्ति । तेन पूर्वं इत्युक्ते अस्ते गम्यते, न तु ' अवरो भावति ' इति भवत्येव

मयीयेते । पूर्वं इत्युक्ते अपरो गम्यते एव चेत्येते, न तु य विप्रोयेते कस्मिंश्चिदेव । ४।१।५।१४, * प्रथमत्वेनापि कुर्वाणानां बहुवचनं दृश्यते । देवक्षेत्रं वर्णेन बहवः इति कुर्युः । सर्वं चेत् संपद्यते, बहवो ब्राह्मणा यनेरन् इति । १०।६।१।४।५, * प्रकर्षणं रक्ते नितरा रक्त-मिन्दुयन्ते । लिङ्गः प्रकर्षणं वक्ता । ३।१।३।४२, * प्रचितमपि अपरिपक्वनिच्छेदात् आमसस्यमित्य वृत्तं निर्दिष्टं भवति । वा. ३।३।७।२४ घ. ८३४ * प्रत्ययेण रूपं अवपुष्पमानं न शक्यते पर्यनुषोक्तुं, किमर्थ-मवपुष्पते इति । टुप्. २०।१।२।२।२३ घ. १९२५, * प्रत्यक्षविकर्तं वचनं न प्रमाणं भवति यथा 'अम्बुनि मयन्त्यलाम्बुनि, शिलाः पत्रन्ते' 'पावकाः शीतः' इति । भा. ४।३।५।२०, * प्रवर्गिते मार्गे स्थेन बहवः सुप्तं भवति । ४।३।५।३७, * प्रवतः अस्य पशुवनिः, पुनः अरप जाव । प्रवतः अस्य वैश्वरगः, घनमनेन लब्धमिति उपचरन्ति । पशुपतिरेतेनोपचरितः, पुत्रोऽनेन रुन्ध इति । १।३।४।८, * प्रायेण च मनुष्याणां अवर्षभूपिष्ठ-त्वात् सञ्ज्ञानप्रतिबद्धाः प्रतिभाः तैतुतेषु कुमारीषु मरन्त्ये । वा. १।३।१।२ घ. १६७.

* विश्वदाय गावो गताः इति भवन्ति वक्ताः । विश्वदायोऽत्र अपरुहोऽपि कस्मिंश्चिदेवो उपचर्यते । भा. १।४।७।२०, * वल्पात् देवदत्तो वरदत्तादीन् महते इति पठ्यन्तेऽपि बन्धवऽब्दो वर्तमानो न सिद्धं धार्तुं वा अपेक्ष्य प्रसूयते, ये देवदत्तात् निष्ठवन्ताः, तावपेक्ष्य भवति । १।२।३।२९ । भूमिन् अतिशयाने वा मनुष्यश्चि, न च विशेष उक्तः अमुष्मात् प्रष्टवन्तः इति । तत्र सर्वमन्वेभ्यः प्रकुरं मुख्यः शब्दः, न च तथा संभवति, विश्वदीनां मल्लसत्त्वात् ही देवदत्तात् म्पुत्ररवलाभनेन एवमभिधीयते । तथा अम विपङ्कनसप्तसाधनायज्ञारभेयथा सूर्यं सापक्वम-मिमुष्यते । वा. * बहुषु गुणसंपन्नेषु महर्षे कं भवति । एकस्मिन् अहर्षं कम् । एष हि लोके दृशन्तः । लोके एषादृष्टुं प्रदीपेषु तैत्तिरीयस्येषु एकरिभन् वदे महान् ब्राह्मणे भवति, निर्वर्षे अन्तः । भा. * धरुषु राजपतिषु उपविष्टेषु दरन दौर्षं उचं,

वाल्प्रयजनं च, स राता इत्यवगम्यते अनाच्छतोऽपि राजलिङ्गेन । भा. ३।३।३।२०, * बहूना एककाले कर्माणि भवन्ति 'एकधा गाः पाययति' इति । (पुष्कयानां गवा एकस्मां द्रोण्यां सद् पाययन् क्रियते) । १।३।१।२।३२, * ब्रह्मणः परिचाट्टं वानप्रस्थः इति धर्ममेदात् गज्ञान्यवला । ८।२।५।२४, * 'ब्राह्मणः परिब्राह्मण ब्राह्मचारिणश्च निर्गच्छन्ति' इत्युक्ते केवलब्राह्मणाः ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते । ४।१।१।२.

* भवति च अनादिष्टकले कर्मणि स्वर्गः फलमिति प्रत्ययो लोके । एषमुच्यते— 'आरामकृत्य देवदत्तः नियतोऽस्य स्वर्गः' 'उदागकृत्य देवदत्तः निश्चोऽस्य स्वर्गः' इति । भा. ४।३।७।१६, * भवति हि भविष्यदपि निमित्तम् । यथा वर्तिष्यतीति कृपिष्टकर्मामु-धानम् । २।३।१।२ घ. ५७७. * भवत्येव हि बह्वीनां परिचोदनानां मध्ये परिचोदनापरिहारकालेऽपि पूर्वपरि-चोदनापरिहारः । वा. ३।३।७।१४ घ. ८२७. * भवन्ति हि अनर्थकान्यपि वचनानि, 'दश दाडि-मानि पठपूजाः' इत्येवजातीयकानि । भा. ४।३।५।२०, * भार्या राशः पुत्रयो देवदत्तस्य इति । मार्गानिरोपण-त्वेन उच्चार्यमाणः 'राशः' इति शब्दः, न पुनः पुत्रप-शब्देन वच्यते । १०।४।८।१६, * 'भोजनस्यो वर्तते खान्दनि सगृह्यन्ता' इत्युक्ते यानियानि भोजने उप-योगमर्हन्ति, तास्मितानि सर्वाणि संमूष्य ते, खान्दमहायं सञ्ज्ञायते इति गम्यते । उच्यते । लोके अर्थरूपणः संन्यसहारः । येनयेनार्थः संमूष्येन उक्तोऽनुक्तो वा, स संमूष्येतेर । वेदे तु शब्दलक्षणां, शब्दश्च प्रत्ये संन्यासमाह । ३।१।८।२३ घ. ७२५.

* 'मण्डकेर्देवस्युक्तिः कदा चित् सगृहोऽरुः । न चात्र सगृहका मुख्यो गौगा वा सगृहोऽरुः' । वा. ३।२।१।२ घ. ७४८. * 'मत्स्यान् न पपश सम-भीषात्' इति । यद्यपि सगृहा मत्स्या भवन्ति, तथापि पपशा सद् न समरपन्ते । भा. १०।७।१।६६, * मत्सिनाः व्यापत् । सुगृहितोऽभीषात् । (मत्सिनाश्च मत्स्यस्यैव इत्युक्ते, सुगृहापे अयन्तम्) । २।३।१।२ घ. २०९१. * महताऽपि प्रपनेन तस्मिंश्चापं पठ्युष्यत् ।

कृणाद्यन्वविषेकं हि न पश्चिदपिगच्छति ॥' वा. १।३।१।२ पृ. १६३. * 'मासं पृथक्त्वाम्या देवदत्तो भोजयित्वा,' इत्युक्ते अर्पणार्थं घृतेन अर्पणार्थं तैलेन, एवमपि शब्दोऽन्वयव्यते । भा. १०।६।१।५. * मूर्ध्नि जामाता—कन्यासखायागतममूर्ध्वगोत्रपदनेत्तरवत् । 'यदेव भवतां गोत्रं तदस्माकमपीतिहा' । वा १।३।६।२२ पृ. २३६. * गृहगृह्यारूपमेतदधीनम् । भा. १।१।८।३।१.

७ यः सङ्गृह्यतः प्रापयति, स एकथा प्रापयतीत्युच्यते, योऽपि सङ्ग प्रापयति तोऽपि एकथा प्रापयतीति । भा. १०।२।४।१७. * यच्च येन आकाङ्क्षयते तत् तदर्थं भवति । १०।३।८।१८. * यच्च सप्रमाणम् तत् प्राद्यम् । ५।१।४।१४. * चत् अजृत अमोक्षणं तत् (इति सजुतमोजनस्य स्तुतिः) । १।४।१।२।३-४. * यन् किंचन लौकिकं वन्दनं ' नव्यास्तीरे यत्र फलमि सन्नि ' इति तत्तन्ममपि भवति, वित्तमपि भवति । १।२।३।२ पृ. २३. * यत्तु लोके वारकृतामस्योऽपि अभिहिते मेदेन न्यायपरदर्शनमिति, अर्थासिद्धान्तदौ । नहि उपायमविशीर्यमाणया शूरोऽविश्वशय शक्यते कर्तुं इति अर्थविरोधात् करोति । १०।६।८।२५ पृ १९९८. * यत्तु वियोजितमानया इत्यादीना स्फुरणं इष्ट तदभिधात प्रेरितवायुनिमित्त, इति न तावदा जीवानववातुगतिर्विशेषधने । वा. २।१।२।५ पृ. ४०३. * यन् उच्यतीत्यप्यवग क्रियते, स परिक्रमो भवति । भा. १०।२।८।२२. * यन् एकस्यामुत्तारा बहुता ओदनः ज्ञातो भवति, तत्रैकस्मिन् सुकनरति, न तस्य क्षिप्र श्रेयस्यः प्रतिपादनाय, उत्तारा अपतीति गाम्यते, प्रयोजनपरं हि तत् । ३।५।१।६. * यथा अधिगतपूर्ववचने भद्रधते, न एवमविदितयदे । न योवित्तमविशेते बहुशीलदयः प्रत्येकयत्ने, किं तर्हि विदित्वादेव । वा. १।२।२।२ पृ. १३४. * यथा कश्चित् ओदनं निर्दिश्य ब्रूयात् ' य एन भक्षयेत् कश्चित् आ वा माजारी वा स निवारयित्वा. ' इति, तत्र यदि भक्षयं निमित्तत्वेन विवीषते, न श्वमाजारीरंभ्यः, तत्, काशोऽपि आगच्छन् निवारये । धूमवाणेऽपि ज्ञानि

माजारी वा श्वमाजारीरंभ्यश्च निमित्तत्वेन अविशीर्यमानत्वात् । भा. १।२।३।१४ पृ. ७३३. * यथा तिसृषिणा, देवदत्त एव भोजयितव्यः (देवदत्तस्य स्तुतिरेषा) । तथा वायामनवधोर्मिन्द्यावचनं घृत्सुषेन । १।२।३।२२. * गया कुक्कुटश्च कुक्कुटी न कुक्कुटी । शूद्रश्च शूद्रो न शूद्रो । एव वसनाश्च वसना च वसनी स्वाता इति । ६।२।५।२२ नृ. १३६५. * यथा चक्षुःशृङ्गं न नाद्येन प्रसाधेन विना प्रसाधयति इति अद्रष्टुं न भवति । १।२।५।५ पृ. ४४. * यथा लोभेय माता पिता इति, तथा ' अदितिर्गौरदितिस्तरिर्ष' इति । ' एवो वदः, वतं वदाः ' इति च । १।२।४।२५. * यथा प्रसाधार्थे प्रयत्नितोऽपिः इत्यनं मस्मीनोति (एवं विभक्तिः) वाचप्रतीतिपरा एतां नान्तरीय क्वन्वत् संख्या प्रतिपादयति । वा. ३।२।७।२४ पृ ७२२. * यथा भोजनमेकस्मिन् (१।२।७।३३) । यथा भोजन एकस्मिन् काले अन्यस्यमाणं एवमेव फलं वृत्तिं करोति इति नाम्णव्यते । भा., * यथा यः ' दुःख ' इति ब्रूते, स कायवति, तथा यः ' प्रयस्य ' इति ब्रूते, स प्रययति । भा १।२।७।३५. * ' यथा रक्तोपधानेन निषेधे स्फटिके सति । कृणादिनोदनायुक्तं गम्यते स्फटिकान्तरम् ॥ ' वा. २।२।१।२ पृ. ४६५. * यथा राजा महाराजः, ब्राह्मणो महाराज्यः । तथा इन्द्रः महेंद्रः । भा. २।२।५।१५ पृ. ४१७. * यथा गान्धी जयं वर्तमानं सैनिका अस्माकमिति अवदितानि । ३।८।२।३२ पृ. १३३. * यथा लोके निमित्तभूतानां तुमुधाया तया भोजनमवयव कर्तव्यम् । तथा जीने सति कर्म अवश्यमनुपेयम् । वि. ६।३।२. * यथा पशितस्य अस्वपती, यथा दद्याद्भुल रोहिणी, यथा नलस्य दमनपती तथा देवदत्तस्य पशुदत्ता । इति । वा. १।४।१।५. * यथा नै तिलं मत्स्यः बले विचरन् अनुवधारितगतिः श्रेष्ठजनमवधूतने किनितो यतः किमगतः इति । ३।६।७।२०. * यथा शुको पतिष्पानीति वर्दने पाली, तदुपपत्त्यश्यामीति दिवसस्तुति, तथा अवराणम् प्रवृत्ता गम्यादयः शब्दाः । भा. १।३।८।२५. * यथा स्नेहाः श्रुत्वाः एवं च वतः । १।३।१।१२.

● यथैव चतुर्णां पाटलिपुत्रे ना अग्निहोत्रादिशब्दः उचार्य-
माणो नागान्तर प्रतिपादयति, एवं प्रकरणान्तरेऽपि । नहि
प्रकरणान्तरं तत्कार्याभिधानाद्यकिमभिव्यजति । वा.
२।१।१।२४ पृ. ६१३ ● यदवगम्यते (वेदान्)
तन्वाप्यम् । भा. ३।२।२।४. ● यद्यद् हुनकं तत्तत्
अनित्यत्वेन व्याप्यते, यथा च यत्रयत्र धूमः तत्र अग्निना
व्याप्यते । तुप्. १।२।१।२१. ● यन्मलिनं अवाहस्तद्
(इति निर्णयसूत्राद्युक्तिः) । भा. १।१।१।२।२-४. ● 'यो
देवदत्तस्य गोः, स विष्णुमित्रस्य कर्तव्यः' इति देव-
दत्तादाच्छिष्य विष्णुमित्राय दीयते इति । अतः पर-
द्रव्यस्वोपदेशः इति । ४।२।१।४।२९, गोः देवदत्तसंज्ञये
मयमममगते तदुत्तरकर्तव्य उपदेशः । तुप्. ● यो वस्य
स्वल्पाश्रयो र्भूतः प्रातः, स वज्रया कारणात्परेण
विषयं प्रतिपद्यते । वा. १।३।२।३ पृ. १७६. ● यो
यस्याम आत्मजति स तस्मै अनिर्दिष्टेन शक्यते तेन
संचय्यपिनुम् । .. असति विभागे न शक्यः रवेन
भगोःन सवन्धः कर्तुम् । भा. १०।३।२।२।५०. ● यो
परपर्वभूतः सन् निवार्यते, स तदवनेव प्रीतिषुद्धो
भवति इति अवधार्यते । वा. ३।१।४।१२ पृ. ९०१.
● यथ उभयोर्दोषी, नागौ एकस्य वाच्यः । भा.
८।३।६।१४. ● यथ कर्तव्यरूपः, तस्य लोके कर्तव्य-
तोत्तरकार्ये अभ्युक्तो दृष्टः । तुप्. ६।१।१।१ पृ. १३५०.
● यथ नाशित, स यदि शक्यते कर्तुं, कर्तव्यो भवति ।
यथा 'ब्रह्मा ब्रह्मोति' इत्यत्रियमाणा ब्रह्मः क्रियते ।
भा. ३।७।१।३।३३. ● यथ यस्य उपचारिणः उपकरोति,
भवति स तस्य संबन्धो मुष्येनेव संबन्धेन । न च प्रका-
शरितं इति कृत्वा अतश्चदो भवति । ३।१।१।१८
पृ. ७२८. ● यथ यस्य कार्ये अपिहितवृत्ति, स तदर्थः
संचयते । यथा सुनयमैः स्वपितिरिति । ६।३।१०।२६.
● यथ यस्य उपाशात् आत्मानं लभते, स त असगर्षो
पाशियम् । तुप्. ५।१।१०।१८. ● यत्रिंशेष मुहूर्त्ते,
तत्र यवार्ते भवति 'जात्य भोजनं परियमाप्यते'
इति । शा. १।१।८. ● यद्यु अविचारितसिद्धमेव
प्रतिपद्यते, स मुक्तिवामपि द्रव्यं मन्थमानः प्रीणोपात् ।
वा. १।२।१।२ पृ. १०५. ● यो हि अन्वेन वर

संचय्यमुच्चार्यते, न तत्कामीपगतोऽपि अन्यः तेन सह
संचय्यमर्हति । यथा 'भार्या राक्षः, पुत्रो देवदत्तस्य'
इति भाषाविश्लेषणार्थे उच्चार्यमाणो राजशब्दः न पुरुरेण
संचय्यते । भा. ३।१।६।२२ पृ. ६८८. ● यो हि
आरन्ध्रमेव ज्ञातीचकं न समापयति, नं मिथ्य विगर्हन्ते
'प्राक्रमिकोऽयं अत्यन्ववहार्यः' इति । शिष्टपिगर्हणा च
दोषः । तस्मात्तस्य समापयित्त्वम् । आह, शिष्टः
तुना मित्रं विगर्हन्ते इति । उच्यते । विगर्हन्ते
तावत्, किं नो विहितेन कारणेन इति ।
६।२।३।१५. ● यो हि उपक्रमनविषयो नोपलभ्यते,
स नास्ति यथा शक्यम् विषयम् । १।२।१।५ पृ. ३९.
● यो हि धूमवग्निमत्त्वं प्रतिपद्यते, तस्य तैश्च्येऽपि
आकाङ्क्षा सिद्धा । वा. १।३।१।३३ पृ. ३०५. ● यो
हि पाषाणान् भक्षयति, ईपत्कशस्तस्य तुद्रमशुद्धयः ।
भा. १०।३।१।८. ● यो हि प्रपानोपकारित्वेन भूयते,
स तद्वेऽपि स्थिते उपकरोति । सु. पृ. ८५५. ● यो हि
बहून् महान् समार्थि, समार्थि अथौ एकम् । वा.
३।१।७।१४ पृ. ७०९. ● यो हि ब्रह्मन् वदकेन
दग्धम्, अग्निना क्लेशदित्यमित्ति, किं स वचन-
प्रयोजनसामञ्जस्यं अस्तुवीत ? भा. ३।३।६।१२ पृ.
६८१. ● यो हि सारति इदं मया कर्तव्यमिति, स तद्
करोति । १५।३।६।३७. ● यो द्वौ नैस्वी, स एको
याहीकः । परिमाणसामान्यादिदम् । यत्कर्त्तव्यं द्वयोः
कौत्वयोः, तावत् एको याहीकः करौशील्यपरः ।
८।३।६।२२ पृ. १६२२. ● ये उदमेपं नाम कं विद्
पुरुषं नाभेदितुः तस्य तु पुत्रं औदमेपितियेवं विदुः,
अन्त्ययुक्ते यत्स्य पिता स उदमेपः इति कलायिनुम् ।
उदमेपयुजस्य एवं सममित्याहाते भवति इति ।
२।३।२।३ पृ. ५८०. ● ने हि एकस्मिन् कार्ये विकल्पेन
साधनाः भूयन्ते, ते परंपरेण निरोधितो भवन्ति ।
निरोधिना च न सह यत्कृतिः । एतेष्वत् । यथा, मन्थान्
न पश्यतामानीयादिति । यद्यपि गमुगः मन्थं भवन्ति,
तथापि पश्यता सह न समरपन्ते । १०।३।१।१६६,
● येन वस्य सामर्थ्यं भाति, तद् तेनैव कर्तव्यम् ।
३।८।२।४. ● येन विगतित्यक्तः, उक्ततः तेन वद्य

मन्ति । ८।३।६।१५, * येन तद्दृक् दृतेन नोपदृत्तं, न पुनः क्रियमाण उपपरिष्णिति इति वा आशा ? ११।१।७।३०, * यस्मै च येन सह दीयते उभयभ्यां तद् दीयते, एवं तत् सहदानं भवति । यथा 'देवदत्ताय वसु-दत्तेन सह दत्तं दीयता' इत्युक्ते, तत्र उभयभ्यामपि दीयते । ३।१।१।४।३५, * पस्मात् अलवदुषष्मातोऽग्निः तेन मे गृह दग्धमिति, जालनिरपि अलवदुषष्मातो दह-सीति गम्यते । १।१।३।३० * प्रलयदुषष्मातोऽग्नी दहन-हेतुत्वेनोक्ते च एतानुपपत्तौ न दहेत्, न तु दाह्नादयो अलवदुषष्मादा दहन्ति । वसात् न्यवसा । वा. * यस्यो-उदमेघः प्रसिद्धः, स तस्य अनाश्वयातमपि अल्पं औद-मेधिरिति ज्ञेयं । यस्य औदमेधिः, स तस्य निरत अना-श्वयातमपि उदमेघं प्रतिपद्यते । भा. ३।५।८।२६, * यस्य धीरिण भोजनमुदितं भवति, यदि तस्मै अर्घ्यं दीयते, न कश्चिद्विदोक्तो भवति । अर्घ्यं नमपि तद् पय एवेति । १।१।१।१।४, * यस्य जीर्णं भोजनं भवति, न तस्य वेगा जायन्ते इत्यतः जीर्णं भोजनस्य (भोज-नस्य जीर्णतायाः) कर्त्तव्यं भोजनमप्यभ्यते । कणिका. पृ. ४०५, * यत्र दण्डोऽस्ति, स दण्डीति । न च दण्डनचनो दण्डिदण्डः । भा. १।१।५।३० पृ. ३०१, * यस्य दश गावः, तस्य द्वा पशुकौ भवाम् । ८।३।६।१५, * यस्य न किञ्चित् परधीय भार्यमापद्यते, तत्रति-पेभो न युक्तः । यथा देवदत्ते यददत्तानमाहटे देवदत्तयानं निवर्तते, न यस्मात्कार. । १।१।१।२।७, * यस्य नास्ति पुत्रः, न तस्य पुत्रस्य श्रीद्वनकानि नियन्ते । १०।१।१।५, * यस्य भावे यस्य निष्ठुतिः, तद् तस्य मन्तेऽयमन्ते । ५।२।३।२।५०, * गम्य-डोके गतिर्द्रव्यं, स याचते श्रमाति च । ६।८।७।२६, * यस्य हि कार्यमर्हत् भवति, तस्यरूपमपि अदृष्ट-मभेत् । वा. ३।७।३३ पृ. १०९८, * वेपथु पदार्थ-धर्मत्वाद् दीर्घस्य पूर्वनिष्ठितम् । न वेपथु शुभ्रदण्डमात् तद् पश्चादपगच्छति । पदार्थत्वेन वेपथु च कर्त्तव्यत्व-निरूपितम् । न इदमेतदुक्त्येन पुनश्चदनीयते ॥ १।३।७.७ पृ. १९९, * या द्विषत्य द्वितियस्य च मासः, सा द्विषत्यस्य भवति । भा. ३।१।५।२६

पृ. ७४३ । ' तथा द्विषत्य मातेति, माता द्विष-द्वितिययोः ।' वा. । वयु द्विषत्य मातेति, युक्तं तत्र, अग्न्याग्निं मातृत्वम् । ततो जातो द्विषः, एतावता सन्त्येन मातेऽनुष्यते, नाथ किञ्चिदपेक्षते । स च तावोऽस्य संग्नोऽस्तीति ' द्विषत्य माता' इति युक्तं वचनम् । भा. ३।१।१।५।२७ पृ. ७४५, * या हि वन्या धमेत् इदं मे दीक्षितकृतमिति, न मे एद्विषा-स्तीति माया न जातु चिदनी प्रणीयात् सत्यमेवगान-मिति । १।१।१।११, * यदा तावदनी विद्यमाना (पशु-कामेष्टिः) आसीत्, तदा कृत् न दत्तसी । यद्य-प्यनुपचते तदा असी नास्ति । अस्ती कर्त्तव्यं दाम्यति । १।१।५।५ पृ. ५०, * यदि अतिदितं कश्चिद् वदेत्, तदा नैव अर्घ्यं । वा. १।१।१।२१ पृ. १३४, * यदि धीरि तिष्ठति एक शंक्ते, तत्र यदि वा धीर-मातो विज्ञायते, यदि वा भोक्तृशरीरभोजित्वम् । भा. १।१।१।५।४४, * यदि कर्त्तव्यं, तद् प्रयोजनवत् । १।२।४।३२, * याददोऽस्य वेपः तादतो नदना, याददो देवदत्तस्य तादतो ब्राह्मणा, इति देवदत्तवैयमर्त्तस्य इत्येवधर्त्तनम् । एवमिहापि उपव्यानस्तुयर्थेन निधीतमर्त्तनम् । ३।४।१९, * युगमस्तोपदेशिते दैवाचनारिपनिधाने च ' अथमानव ' हतुक्ते यानाश्वमधिक्य वृते इति गम्यते । न तु विदेशगाद्य-मिति । ६।८।१०।३५.

* 'रजनी मे कण्ट्यति, तिलको मे स्पन्दते' इति । रागामावे नितम्बभावे च तदेनलक्षणया भवति वक्तारः । भा. ८।४।५।२८, * राजा अमत्सो न ब्राह्मणे वा परिचरितुं तिमग्निन् आहूतः अपरिचर्य-माणः अवमानितमागमान मन्थमानः अपचरिष्यति इत्याहङ्क्यते एष देयताऽपि । १०।१।१।१ वर्णकं ३ पृ. १८०२, * राजा पचिगणकः इति । पचिगणको राजः कार्यं शक्यति । स राजशब्दे उच्यते प्रतीयते । १।५।१।२।३-१ पृ. ३६०.

* सपचः पापक. इत्येवमिहा अनुयायने तथा अत्रः वासः इत्यादिपु न कृपा समुच्चार्यते, आश्रितिरचना एते । दुप. ७।३।१।२९. * लोके कर्म

अर्थप्रधानम् । कार्यप्रवात् सङ्कटप्युक्त. असङ्क-
दाहरति, असङ्कटप्युक्तः सङ्कटाहरति नाहरति वा ।
भा. ११।१।४।२६. * लोके कुषादिक्रमना प्रत्यशा-
वगत्यात् सायनानुरूप जन्म । वा. १।२।१।१७ पु.
१३०, * लोके तावत् बुद्धिपूर्वकारिण पुण्याः माभ्रमपि
न निष्प्रयोजना प्रयुञ्जते । १।२।१।२० पु. १३४. * लोके
उ कार्यं दृष्ट्वा चोचिनमचोषितमपि अनुष्ठीयते एव ।
लोकेतश्च एतत् परिच्छिद्यम् । भा. ३।२।२।३६.
* लोभमग्नो संदेहेऽपि यत्किञ्चिर्कर्मणि प्रवृत्तस्यापि
कर्मकरस्य मध्ये निश्चायकक्रियनादेः दृष्टार्थत्वम् ।
भाट्ट. १२।१।२८.

* वज्री इति इन्द्रमनुगापयति । टुप्. ८।३।२।४.
* रण्यदौहिणतुल्यता । वा. * यत्कवे एकमिन्द्रमि
तदवधयामृतस्य अन्वेषितस्य नैव भवति सगन्ध,
यथा 'अक्षेन व्रजति श्वेतेन पटेनादृत.' इति,
नान्वेषितस्य अश्वस्य श्वेत्य विशेषण भवति ।
भा. ६।४।६।२३ टु १४४३ । यथा श्वेत्य
पटेन सक्त्यमानं धरुनाश्चत्वेऽपि नाश्वविशेषणं,
तेजान्वेषितःमात् । टुप्. * वाससि राम भूपते वासो
रजापति इति, वाससि च कियते । न चासौ तदर्थः ।
स्वधे. पुत्रपार्थो वा भवति । भा. ७।१।१।७.
* वादीश्वेऽतिथिरागतः यवात्रमसौ प्रकियता इयुक्ते,
योरो वाहीरु. तस्यतस्य यवाच कियते । ७।१।१।८.
* विद्योष वतारो भवति अस्मानिषिष्य दत्तमिति ।
श्रीत्या वदन्ति अस्मानिषिष्यं वहीतमिति । (तस्मात्
विक्रयेऽपि सङ्कले ददात्यर्थं विद्यते) । वा. ३।४।१०।
२८ टु. १६१, * विदुषो पदवाच्यन्वाचोद्धारि मुनिं
चोपते । १।२।१।१५. टु. १२९, * विद्वन्मभूषिष्ठस्यात्
अभ्रद्वेषवचनेषु पुत्रेषु अनप्यसक्तानम् । १।३।१।१
टु. १६०. * विशेष्यं च बुद्धो संनिहितं भवति,
न विशेषणम् । तत् विशेष्य विशेष्य निरर्हते । यथा
'राजपुत्रः पूज्यः' इत्युक्ते पुत्रः पूज्यो गम्यते, न
राजा । भा. ८।१।१।७।१४, * 'रिप भयविशेषं न
पदा दित्' इति विपद्यगतस्य कर्मपदा प्रतिशेषककार्थे
चोपते, न अनुष्ठानम् । १।०।८।४।७. * 'बृधमानय'

इत्युक्ते दिशामित्तविरोधात् पश्चात्कथ्यमान न विरुष्यते,
तथा 'यजेत' इत्युक्ते बुद्धेतिस्वविरोधोऽन्यन्तया ।
वा. ३।४।१।४।४ टु. १८२. * 'बृधं प्रति विरोधते'
इति न विशेषितस्य बृधस्य च साध्यतावधानादौ
गम्यते इति । अन्यतः प्रवृत्तस्य विद्योतनस्य, बृधः
चिह्नभावयोवासीयते इति । भा. १०।६।२।३ पु.
१९८७. * 'बृधत् पूर्णं पतति' इत्युक्ते कङ्कुररादि-
पत्रमपि पततीति, बृधस्य अणत्पानमाचोपधीणस्यात् ।
वा ३।२।१।३।२४.

* शकुनिप्रदक्षस्य शकुनिं निवृत्तत. छद्मना
गतिर्भवति । शनैः पदत्यागः, दृष्टिप्रतिधान, अगन्-
करण च । कथमननुबुद्ध. शकुनिर्गृहेति । यथा
शकुनिप्रदक्षस्य परिमत् देरो शनैः पदत्यागः, न स
तदर्थार्थः, अपि तु तद्देशानिगतस्य शकुनेऽन्वेषेन कियते ।
भा. ९।१।६।२२, * शङ्खवेलायामात्मपरिमिति । यस्मि-
न्निपि प्रामे शङ्खो नाप्यायते, तस्मिन्निपि शङ्खोऽभ्रान-
कालोऽस्मिन् इति नाममन परिहास्यते । ६।४।२।३।२२,
* शतमास्या दीपता इति । एतन्मतीयाना शतम् । न
मित्रशतीयानाम् । १०।३।१।१।४४. * शतमास्या दीपता
इत्युक्ते समर्पणैलाया पश्चादात्मरक्षाऽवच्छिन्न अर्पवति
(एकैकस्मै) । टुप्. ४।१।२।७।४८. * शन्दार्थश्च
तथा लोके । लोकेऽपि तथैव शन्दार्थो भवति
'काष्ठान्याहर' इत्युक्तः सङ्कटःहरति, न पुनःपुनः ।
भा. १।१।१।४।२३, * शाटक कुट्टु श्वाणि धमन्ति इति
छत्रयथा । (धमन्ति उत्तरं पाययन्ति) । १।१।१।५।६४,
* 'शिशुममानय बृधम्' इति नान्योऽपि बृध
आनीयते । शिशुपेय बृधस्यन्देन यदीता भवति । १०।
७।५।३२, * शिरसा धारितायाः सखः शिरसोऽप्यकारि-
ताया 'देवदत्तीया भयो' इति श्रुत्या सुविदेऽ-
निधानादिः संभार एवित्तयो भवति । १०।१।७।११,
* धृत्वा गीः आर्थापता इत्येवमिदिति न धृत्वा-
मानयति । धृत्वाऽप्यः एतां गां धृत्वादिभ्यो निरर्थावति ।
उच्यते । न तत्र गतइत्या द्वयं लक्षयित्वा तस्य
आनयात्पुष्पे । गत्रापि चोत् एतन्मदिपन्, मेव एतां
धृत्वाऽप्यो च्यतेऽप्यन । उभयविदोऽप्यपिदिष्ट द्व

त्वानयन प्रधानमुच्यते । ६।४।६।२३ पु. १५४१.
 * 'शुकवासा भोजयित्वा.' 'स्नेहितोष्णीया
 मन्त्रिणः प्रचरन्ति' 'दण्डी प्रैषात्प्राह' इति विनोयग-
 रहिताना अकर्माङ्गत्वम् । यदा वेऽपि उदिभ्यन्ते, योऽयं
 शुकवासाः तमानय इत्यादौ, तदा विनाऽपि विनोयमेव
 आनीयते । वा. २।१।६।१७ पु. ४२३ * शोभनमस्य
 चन्द्रस्य नेनितुम्भारम् । शोभनमस्याः सेनायाः हस्तक्षरय-
 पादात्म । अखरखला अवयवस्तुतिरियम् । भा.
 १।४।१।२०.

* 'धम्याया गृणा अपि न चरन्ति, किं पुनः बिद्वालो
 ब्राह्मणाः' इति । तथा वनस्पदयो नाम अचेतना इदं
 धममुपासितवन्तः, किं पुनर्विद्वालो ब्राह्मणा इति स्तुतयो
 हेतुः सनस्य । भा. १।१।८।३२. * समकस्या तु गतौ
 नातिगौरव युक्तम् । वा. १।२।१।७ पु. १२०.
 * संश्लेषाभावे विश्लेषो न शक्यः कर्तुम् । भा. १।२।
 १।३३. * सोऽप्यमातीय एव शणो भवन्त प्रवर्तते ।
 कणिका. पु. ३३९. * सङ्कृतेन कृतश्रीदेवार्थः । न
 च श्लो पुनः कर्तव्यमस्ति । भा. १।१।१।२२.
 * सङ्कृतकारणेन स्वार्थेन परार्थेन च उच्यते
 निरूप्यते । तुप्. १०।४।२।३ पु. १९१४. * सत्यसि
 सारूप्ये केन चित् निर्मितेन स्त्रीपुंसोक्तिरिति भाग-
 ज्ञानम् । (यो वचने 'बुद्ध' शब्दं करोति न पुमान्
 इत्यस्तीति) वा. १।२।१।२ पु. १०९ * सत्या गतौ
 (अनेत्रेणामर्थात्) तापराजशब्दाऽप्यनुवा 'अन्याय-
 आनेकार्थत्वं' इति । तुप्. ५।१।४।१४. * सर्वथ
 प्रीति प्राप्यते । भा. ४।३।३।२५. * सर्वो हि प्रीयै
 यतते । तुप्. ६।१।१।२ पु. १३५०. * सर्वो हि भावः
 येन विश्रमन्ता तिष्ठन्त्यश्नन्त्यश्नन्त्यश्नन्त्यश्नन्त्य-
 कथाः सिद्धेः क चिरव्यमाकात् । वा. ३।३।२।६।३३
 पु. १०५७. * सर्वोऽपि हि लघुतामवोऽप्यय व्याप्यते ।
 १।४।२।३ पु. ३३३. * सर्वस्य अनादिभ्यन्-
 हासोऽन्यत्वेन वेदवत् प्रसिद्धप्रमित्तानो भवति । अतः
 अन्वयपरता निदर्शनम् । वेदे हि तामात्म्यनादित्वं,
 इहात्मापरत्वं । १।३।३।१ पु. १६२. * 'सर्वस्यैव
 हि कार्याः सद्युगमरणः' (सद्युगमृत्यु) अन्वयै-

गुणसिद्धेः कर्तव्यस्य स्वगुणेन किम् ॥' ३।६।४।१०
 पु. १०३६. * सर्वेन च यत्र कालान्तरफलाविदानीं
 अनुभवाद्यंभारः, सत्र श्रुतिमूला । साहसिकवत्ते इ
 बुद्धिकविद्यादौ पुत्र्यान्तरे भ्यवहारदर्शनदेव प्रामाण्ये ।
 १।३।१।२ पु. १६८. * सर्वेन हि स्वल्पप्रतिपेयासमवात्
 कार्ये प्रतिपिच्यते । उच्यते 'न मनीष पुनः' 'पुनकार्ये न
 प्रवर्तते' इत्यर्थः । ३।३।१।३३. * सर्वलोकस्य भूतम-
 निष्यदनादरेण वर्तमानोपनारागुरागात् वर्तमानालोचनेनैव
 च कालान्तरेऽपि तत्र प्रीतिः । १।२।३।२९ पु. १४१.
 * सह प्रवृत्तौ एकया इतिकर्तव्यताया चेत् कर्म निरपेक्ष
 कृतं, द्वितीयस्याः प्रवृत्तिर्विप्रतिषिद्धा । भा. ७।४।१।१६.
 * साधः पुत्र्यः परेण चेतीयते, स अश्लिष्या न
 पश्यतीति गम्यते । १।२।१।२।३-१ पु. १४५.
 * तापस्येवचने सर्वैः प्रवर्तते, न इत्तु नमं रोच्यमस्ति इति ।
 तुप्. ६।१।१।२ पु. १३५०. * सिद्धो देवदत्तः इति
 पुत्र्यस्य तत्रापेन प्रशंसा । भा. ८।२।१।१६. * सिद्धो
 देवदत्त इति प्रवृत्तारितया देवदत्तसंभवया रूपवत्
 सिद्धः । ६।४।६।२१. * सिद्धो देवदत्तः इति सिद्धपत्नो-
 धारणे सिद्धाददपं देवदत्ते । तुप्. ६।१।६।२३ पु
 १३७४. * 'सिद्धो माणवक.' इत्यत्र सिद्धपत्नः
 स्वार्थमभिधाय तद्गतौर्वादिर्कं गुणं लक्षयित्वा तन्मुनेन
 भागवत्त्वे वर्तते । गौरवा हि गुणोपस्थितिरपेक्षितः ।
 सा च सिद्धादिगन्धेषु एकदेशलक्षणाया न निर्दिष्टा इति
 तत्र सिद्धपत्नस्य गुणे लक्षणा । सोम. १।४।६।१६५.
 * शोभनवत्त्वे पादे द्वितीयमुपादानं अशक्यत्वात्
 नोपपद्यते । भा. १।३।३।३-३ पु १४७०. * सिद्धं हि
 प्रसादानां कर्तव्यत्वम् । वा. १।२।३।२७ पु. १४५.
 * स्तुतध्यास्तुतस्य तापानेन सोऽर्थः । यथा स्तुताऽस्तुत
 वा देवता अत्रमात्रं तापयति । भा. २।३।१।४।२९.
 * 'स्यस्या पचेत्' इति त्रियासाधनत्वे निरिष्टे
 अर्थात् संवने चारणे च स्तुता न्यायापत्तिः ।
 १।१।६।१२ पु. ६९६. * स्तुता कस्य अनन्तुता
 मातागुणेतापि अनन्तुता इति । एकदेशेनानां
 संस्काराणां संस्तुता इति । ७।३।१।३।४४. * सत्या-
 माने हि पत्नीपुत्रजी-वने । अशंतिरिचे दि त्वस्मिन्

माने देवदत्तो यदुत्तयानमतोदति । सनिहितं तु स्वयमेवैव हि दिति । तत हि तस्य वाद्यं स्वातन्त्र्येण गयनमुत्तं, न तादृशं कथयाने । १११।४।१११.

● स्वप्राधान्ये च संभ्रान्तं न परोत्रसर्जनं प्रतिपद्यते । वा. १।३।७।१४ पृ. ८३२, ● श्चान्नवोक्तैरेनापि हि विशिष्टप्रयोगनाथे कर्माणि विद्यन्ते, निमुत्त वाह्यधनत्यागेन इति न्युक्तिः । १।२।३।१० पृ. ११५. ● स्वाम्यात्ममन्त्रेण स्वेन्द्रया यवान-यवादी हुतोऽपि न त-कर्त्तव्यं तन्मते । सु पृ. ३१.

● इत्यः कः पाणिरिति, अर्थाय हि एते उच्चार्यन्ते नादृष्टाव । नहि एषामुच्चारणे नास्त्वस्ति । भा. १।३।८।२८. ● हेतुव्यवहारकालात् प्रथम प्रमाणान्तरेण संन्यस्यतिद्विरेष्यते । वा. १।२।१।१६ पृ. १३९. (इति ' इवस्ततः ' नाम प्रपट्टकं समाप्तम् ।)

● इतिकरणः विनियोकत्री भूतिः भट्टसोमेभ्रमते यथा ' श्वेषेति यामा टिनसि ' इति। श्वास्वदीपिकायां तु ' तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ' (३।२।३) इत्यधिकरणे इतिकरणात् भूतिकर्त्तव्यत्वं । वा. ४. ४६, ४६.

● इतिकर्तव्यता अर्पणानामाः वाद्यभारनायाभ अंशमशेषेनायाः एकैऽंशः । स च ' कथं मुवात् ' इति कथंभानात्प्रथमया करणेन संभ्रमते । दुप. ● इतिकर्तव्यता करणमनुग्रहती भावनया संन्यते इत्युक्ता । दुप. १।१।१।१०।४४, ● इतिकर्तव्यता करणानुप्राद्विणी लोके दृशा । ७।१।१।२ पृ. १५२६. ● इतिकर्तव्यता कर्तव्यता-विशेषादिति । वा. १।४।२।३ पृ. ३२९. ● इतिकर्तव्यता तिलेन संन्यते, न कथ्येन । काम्ये तु अति-देतेन । वा. ● इतिकर्तव्यता प्राहृती न्यमीशोमीये पशो यथागजुवालेषु भाष्यते । भाष्याया च एतदेवमागुग-विधिः । एवं चातुर्मास्येषु प्रयानानुशब्देन नरगुग-विधिः । एवं वाद्यव्यभेदपशो भाष्ये मन्मस्वरगुग-विधिः । अत्रभूये चापारे अण्डु कृष्णकनकरगुगविधिः । भा. १।०।१।१।४. ● इतिकर्तव्यता भाष्यना आश-दृशिता कि चेन कथं इति । वा. ७।१।१।१ पृ. १५२५. ● इतिकर्तव्यता भाष्यना संन्यमानौ करणमनुग्रहती संन्यते । दुप. १।१।१।१०. ● इतिकर्तव्यता य

समीपे नागनायने, तत्र कथंभारस्य साक्षात्कृत्वात् कस्यापि स्वमिथ्या इतिकर्तव्यता भगितव्यम् । यथा विश्वविति किमंशकात्प्रकृत्वात् कथ्यमनुग्रहते । ७।४।१।१ पृ. १५७०. ● इतिकर्तव्यता । यदि नाम गुणः स्वातन्त्र्येण इतिकर्तव्यता प्रदीयते शक्यतात् तत्र एव स्यात् । स च कथं शक्यतात्, यदि कर्णैरेव इतिकर्तव्यता संन्यते । ... न तावत् करणैः इतिकर्तव्यता संन्यते इत्युक्तम् (इन्द्रियक्रामाधिकरणे २।२।११)... यथा भावनानामनुग्रहयोः गुणः इतिकर्तव्यता गृह्णाति, तथा प्रथमतः संनियुक्ते चालयो दृश्यते । ... यदि हि इतिकर्तव्यता-प्रदयोग्यः स न भवेत् ततो न कर्तव्यतात् । न तु कथंभारत्, इतिकर्तव्यताद्वारमूलभावनानुविशेषणव्याय न कथंभारत् गृह्णाति । ... भावनाना तावत् न भावनमित्योवा-द्विना इतिकर्तव्यता शक्नोति प्रदीयते । गुणोऽपि च न भावनमनुग्रहीय स्यात्ततः शक्नोति ... गृह्णी इति आशयति (भावनमम्) । तथा इतिकर्तव्यता गुणमि-मुत्तं गच्छन्ती न भावनमुत्तुद्धृत्य शक्नोति गनुम् । भावनमोऽपि स्वयं इतिकर्तव्यताऽऽशब्दात् क्व गुणममपि प्रसिद्धामेता ब्रह्मणमर्पः क्व विमिति परित्यजेत् । वा. ३।६।१।६।६३ पृ. १०६९. ● इतिकर्तव्यता यागादेः प्रत्यक्षादीनामनुग्रहप्रदशक्यतायात् अत्यन्तमात्रगत्या, इति यथाभिनिकर्त्तव्यं तदसंभारत् यथाकथंविदुपस्थाप्य-माना, यथाव्युत्कारेण भूत्यानुपदेशेन कोदनात्कामन्या-वृत्तिदेशेन वा अत्यन्तदृष्टदारेणन्याऽनुपस्थाप्य कल्प्यते । रत्न १।१।१।१ पृ. १८५. ● इतिकर्तव्यता लोचिनी पार्षणसादीनामे, अदृष्टावरी, आग्रहाणये कर्त्तव्यं च इति । भा. ७।४।१।२. ● इतिकर्तव्यता वैदिकी मरुणादिभिः कारणैर्द्वैतपूर्णमागमिदु निबदा । ७।४।१।२, शीर्षे चरी, ऐन्द्रावाहस्ये चरी, महाविगुपये उपशानु यदमेपीये च भगिरिदा । ७।४।१।२-४, ● इतिकर्तव्यता साधनस्य साधनस्य वा इति परिश्र-माना साधनस्य मरिदुमर्दति । नाही साधनस्य अगन्ती साधने संन्यते । एव हि स इतिकर्तव्यता-विशेषभेदवत् अनेक शयन साधनं मुर्गरीणि । न चाभि स प्रसट, येन अशाप्यननाथी किदाथी तेष

साधक इत्येव भवेत् । तस्मात् साधकस्यापि इतिकर्तव्यताविशेष अभ्युपगच्छता साध्यस्यापि इत्येतरमुपगमनीयम् । ३।३।१६।४३ पृ १०७० * एकस्मिन् फले लोहिताना तत्रेण इतिकर्तव्यता भविष्यति । दुप् १।४।४।१७, * करणानुप्रादिशा इतिकर्तव्यता तेन चापेक्षिता । तस्मात् करणमुद्दिश्य तत्र इतिकर्तव्यता विधीयते । १।१।१।१ पृ १६३६, * भाग्य स्वर्ग भावतो याग, इतिकर्तव्यता यागस्थानुग्रह करोति, न फलसाधिका । तस्मा फल न भूयते करणात् फलमिति । तत्र करणस्य फल साधयत अभ्युपगमना इतिकर्तव्यता महात्तुपकार करोति । १।१।१।१।३५ न स्वयं भावतमनपेक्ष्य कतम्बन्धाविशेषो हि इतिकर्तव्यता । सा च न्यापारविशेष । द्रव्यदेवतादेरपि न्यापारविशेषा पर्येव इतिकर्तव्यता न स्वरूपेण । सामान्यस्य भेदको यम प्रकार । तथा च न्यापारसामान्यासकमाननाया एव न्यापारविशेषामनेतिकर्तव्यतालक्षणप्रकाराकाङ्क्षा, न तु यागस्य, कथं याग इत्यपेक्षाऽभावात् । सोम ७।१।१ पृ ५२६ * एकस्मिन् कर्मणि उभाभ्यां प्रकृतिभ्यां कस्यात् उभे इतिकर्तव्यते न प्रवर्तते । 'मिथो विप्रतिषेवात्' (७।४।१।६) इति धृत्वा निराशङ्कोऽयं पक्षः । एकया निराकाङ्क्षीकृतौ द्वितीया न प्रवर्तते प्रमाणमावात् । दुप् ८।१।१।१ पृ १५८२ न भावनया करणेतिकर्तव्यते आकाङ्क्षिते । तत्र करण फले न्यापिष्यते । इतिकर्तव्यता करणानुग्रहकृती आकाङ्क्षिता । १।१।१।३।३५ * इतिकर्तव्यता प्रति कर्मणि न विधीयते (किन्तु) कश्चि प्रति तेषां मिथि । इतिकर्तव्यता तु कर्मणा विधीयते । भा ३।२।६।१९ पृ ७६६ * इतिकर्तव्यता प्रति प्रद्वैक वषत् प्रदानसाहित्यं यत्किं पश्चितम् । विशिष्टभावनानिष्ठुत्तकाल अवस्थात्तद्विधि कल्पभावेतु कर्मण्य फलभावनानो रुचय प्रयत्नमान कर्मसाहित्येऽपि पश्येकवचत् प्रवर्तते प्रपत्तेतिकर्तव्यता संवत्सरो प्रदानानि प्रति व्यप्रवर्तमानत्वात् तदीपसाहित्येऽपि प्रवर्तते, अत्रापि तु तद्विधानि प्रति निष्ठुत्त । या ३।२।६।१९ पृ ७६७ * न चोतिकर्तव्यताम तरेण कर्म चोदना अर्थवती भवति । तस्मात् वैतिकर्तव्यतास्य कर्मण्य

मयोगक्षोभते । भा १।१।१।२५८, * इतिकर्तव्यवया तत् अनुवर्षते, यत् पश्यन् चोत्रते । १।१।१।५ * इतिकर्तव्यतायां त्रि सापेक्षणा संन्य । ३।२।६।१९ पृ ७६६ * न च याग इतिकर्तव्यतया विना न सिध्यति, निरातिपावत्वात् यागस्य लोके । दुप् १।१।१।१ पृ १६३६, * यं कृते चोत्रते, यं इति कर्तव्यतया सञ्चयमान इतिकर्तव्यता प्रति प्रमाणम् । ७।१।१।२ पृ १५२६ * इतिकर्तव्यतायां करणयतिरिक्तत्वात् । या ३।२।१।१।२६ पृ ७५० * अरणाऽधिकरणन्ययेन करणेतिकर्तव्यतयो संवत्स । दुप् १।१।१।१ पृ १६३७ * कर्तव्यताया चोदितया इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा भवति कथं कुर्वाणिति । प्रकरणेन यमां संकल्पते इयं कुर्वाणिति । भा ७।१।१।१ पृ १५२७

* 'इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा येनोद्दिश्योपसक्तियाम् । द्वादशत्वविधिरनेन कथंभावेन गृह्यते ॥' या पृ ८३६ । (येन कथंभावेन इतिकर्तव्यता रूपे अतो ह्यिता उपसद्-रूपा निवाप्तुदिय द्वादशतरय विधि, तेन हादराय गृह्यते इत्यन्य) । बाल पृ ९ * इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा करणानुग्रहकन्यापाररूपा । गार् ७।४।१ पृ ३६६

* इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा नाम येय ? तन्मिधीयते । प्रनराकाङ्क्षेयम् । इतिवाच्य प्रकारवचन । कर्तव्यताप्रकार क्रियाप्रकार इति यावत् । सामान्यत्वं च मेदको विशेष प्रकार इति तद्विद । किं पुनरिदं सामान्यागतं अवगतं विशेषरूपमपेक्षते ? किं चान्वेति कश्च । 'कारेण स्वर्गं कुर्वाण' इत्यत्रयमर्थ - यथा न्यापते यागात् स्वर्गो भवति, तथा याग प्रति न्यापितेति । तत्र न शक्यते कीऽप्ये कारविशेष, येन यागात् स्वर्गो भवतीति । तेष इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा इत्युच्यते । या ३।२।४ पृ ६२६ * साया येन तमीहितभावनानवगती अपि भावविशेषपरिकल्पे इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाऽभावात् । नहि इत्यनकाङ्क्षाऽस्ति, ' किं चित् तमीहितं कथं कर्तव्य' इति, किं ' इदं तमीहितं कथं कर्तव्य' इति । सा च माध्यविशेष

शानान्तरमेव, इति कलत्राको एवेतिकर्तव्यताऽऽ-
 काङ्क्षा युक्ता । सोम. ७।१।२. * इतिकर्तव्यता-
 रूपा धर्मा अपूर्णनिमित्ता अपूर्णमयुक्ताश्च । भा.
 १।१।१।१. * भावनायाः सतिपद्योपनारीतिकर्तव्यताऽ-
 न्वयमांशय इति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षानियुक्तेः आराधुष-
 क्वरीति कर्तव्यताऽनाकाङ्क्षात् सतिपद्योपकारिण्याश्च
 इतिकर्तव्यतायाः अत्यादिगम्यत्वेन प्रारण्यमाभ्यावा
 भावात् न इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षासङ्क्षणं प्रारण-
 मिति । सु. ८. ११९२.

* इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षस्य यागवचनस्य
 अन्तिमाहुषनिमित्ताः (गुणाः) यस्मिन्ति तं
 निरासङ्क्षीकृतम् । भा. ६।१।२।५. * इतिकर्तव्यता-
 ऽऽकाङ्क्षस्य सतिपद्यो भूषमाण इति कर्तव्यताविरोपणत्वेन
 परिपूरणसमर्थे भवितुमर्हति । १।१।२।१३४. * इति-
 कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षिणः सतिपद्यो पूरणसमर्थे यद्
 वचनं, तद् तेन सह एककथयता याति । १।१।२।१२१.

* इतिकर्तव्यतास्यं क्रियाया एव, कथभागा-
 काङ्क्षाशुभितस्य इतिकर्तव्यतायात् । सीत्या.

ॐ इतिकर्तव्यताऽविधेयैर्जतेः पूर्ववत्त्वम् ।
 ७।१।१।१ ।।

'सौमं चर निर्वेदं सन्नर्चयामा.' इति श्रुते ।
 सौमं नाम अपूर्णं कृत्वा तद्वर्तनं राधयेत् सन्नर्चय
 याम् इति तदर्थः । इति सौमंरिपु विदितियामेषु
 इतिकर्तव्यतायाः अविधे. विधानामात्तत् तदस्य वजनेः
 यागकारतायाः पूर्ववत्त्वं पूर्वं अन्यत्वं चित् या इति-
 कर्तव्यता, तद्वत् स्यात् । अन्यत्वं च चित् ये धर्मा-
 प्रसिद्धाः स्युः, ते सौमंरिपु क्रियाः । सर्वथाऽपि सौमंरिपु
 भस्ति इतिकर्तव्यता इति सिद्धान्ताः । के.

* इतिकर्तव्यताऽविधेयैर्जतेः पूर्ववत्त्वम् । अयं नाम
 विकृत्यर्थः । 'साध दसंपूर्णमागत्या' इत्यम गता-
 विकृत्यायेन दसंपूर्णं पूर्णमागतस्य च सङ्घट्टयाम
 विद्वत्-वदेनाप्रतिदेयकं तान्, तेषां च एतदोपादानेन
 मनुष्यमागतयेः उदसिवाक्यमशुभिधाऽऽप्यदेनाऽ-
 मुष्येन सत्कारं कर्मैः साधारं प्रदित्वात् यथा-
 कमेर विधेयम् (इत्युक्तविधानमेव) । श्री २।।

११।२४ ८७. * इतिकर्तव्यतासामान्यस्यापि
 श्रयं इति एकवचनना अन्यवचनीकारात् उपनिषत्वाये
 इतिकर्तव्यतासामान्यत्ववाच्य । भा. ७।१।१२. २२९.

* इतिशब्दः प्रकरताधी । सु. ८. १२७९.
 * इतिशब्दश्च सातनिर्देशमवाप्नो लोके षट् । ऋजु.
 ८. ८५.

* 'इति ह् ए रम' इत्यादयः परहविपुराकल्प
 अर्थनायाः । भा. ६।७।२।२६-३०.

* 'इतिहासपुराणं च इतिमतेन निश्चितम् । तथा-
 न्यकृमिरे वेदे तद् विद्यात्वेन समतम् ।' वा. १।१।१।

* ८. २०२. * इतिहासपुराणयोः अर्थवादमद्वयम् ।
 सु. ८. ४०. * इतिहासपुराणयोः लक्ष्मणायक्याना एव
 (स्मृतिवत्) गतिः । वा. १।१।१।२ ८. १६६.

* इत्यंभायः यागगतो व्यापारः प्रकारात्त्यः ।
 सोम. ७।१।२.

ॐ इदं अग्ने इदं आग्नीषोमयोः इति विभक्त-
 योरेव पिण्डभोद्वैवतानिर्देशः ॥

'इदमतेः इदमग्नीषोमयोः' इति मन्त्रयोरेपि पूर्व-
 न्यायेन पिण्डविभागार्थेये प्राप्ते, 'तस्येयुज्य द्वैधं कृत्वा-
 ऽभिन्मूषेदमग्नेः' इत्याम्नानात् विभक्तयोरेव देवता-
 निर्देशः । 'अग्ने आग्नीषोमाभ्याम्' इतिमन्त्रयोस्तु
 चतुर्धा निर्देशादतिरिच्य देवताऽभिधातितम् । संकल्पं.
 १।१।१७.

* 'इदं मद्गायः, इदं होतुः' इति चतुर्धाकरणं
 कृत्वा परिचयात्, उा भद्रगाय इति संदेदे भद्रगाय
 इति विद्वान्तः दर्शपूर्णमासयोः । भा. १।१।२७।
 ४८-५१.

* 'इदं रजतम्' । सीमावन्ताः (प्रभाकरः)
 ते दे एते मित्राते, 'इदं इत्येवं प्रमाणमक, 'रजते'
 इत्यत्र स्मरतामकम् । इति. ऋजु. ८. ४५.

* इत्यमः अग्निगन्धिन्यार्थः, ग प्रीपरि आह्लाः
 अमासात्तयो मिति कर्ममन्त्र्य मितिपहाय अग्नि-
 त्वमि चनं न साप्येत् (तन्म्यं मेदेन कर्मः) । भा.
 १।१।२।१२८. * इत्यम । चातुर्मास्येषु वैश्वदेवैरिति
 'भेत् संनद इत्यमः' इति आम्नायाः । वि. ७।१।१.

॥ इष्टमः दशमपूर्णासात्तदौ 'श्रीन् परिधीन्' इत्यादिमन्त्रो
पेतामिः क्रियाभिः सिध्यति । १०।१।१. ॥ * इष्टमः
प्रथमः आहुतीना हृषते । ' संकल्पं. २।१।१. ॥ इष्टमः
राजस्ये रतिना इति. पु मध्ये मीरावाहंरूपे हविषि
' स्वयं इन्द्र इष्टमः ' इति श्रुतम् । तेन स्वत एव चिह्नतः
वास्त्रीयच्छेदनमित्येवो श्रावः । वि. १०।१।१.

॥ इष्टमार्हः अमावास्यातन्त्रस्य प्रसङ्गेऽपि निशि-
प्रथे पृथक् कर्तव्यम् । (इन्द्रस्य अर्हश्च इष्टमार्हः ।
' जातिप्रापिना ' (पा० २।१।६) इत्येकमद्रावः,
पूर्वपक्ष्य आनन्द त्रिपिटतप्रयोगप्रामाण्यम्) । भा.
१२।२।५।८.

॥ इन्द्रद्वेषेऽन्याय. । उक्तं च ' गुणधेयी जुषो
शुद्धमिन्द्रुक्षेयाविधेयः । शिरसा श्वापे पुं पय
कण्ठे निपच्छति ॥ ' इति । श्वेदङ्गु गच्छ विपम् ।
साहस्री ३२२.

॥ इन्द्रः एव मीन्द्रः, न अन्य इति सिद्धम् ।
(इन्द्र एव गुणधेयुर्गो महेन्द्रो जार्थात्तद, विस्तरम्
इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे (२।१।०) उच्यते.) । वा २।१।
५।१७. पु. ४२१ * शीतकर्मा हि इन्द्रो वनपशोभेयगो
ऽवगम्यते । भा. ५।२।१०।१४ * ' इन्द्राय पुत्रिणे
पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजासाम ' पुत्रकामेष्टी द्वितीय
हविषिदम् । दशैः पू ६४ * ' इन्द्रस्य मयाने पुरोडाश
मेकादशकपालम् ' पञ्चकामेष्टी सप्तकामत. ऐन्द्रामस्य
विहतिः । वि १२।२।३ वर्णक २ * ' इन्द्राय
मरुचते नैवार्येवाद्दशरशत ' इत्यत्र निर्यमन्त्रे सप्तत-
करणमन्त्रे च ' इन्द्राय मरुचते जुष्टं ' इति ' नैवारणा
मेव मुमनश्ममानः ' इति च ऊह. कर्म. । भा. १५।
१।१-२ * ' इन्द्राय राशे पुरोडाशमेकादशकपाल
निर्येत् ' इत्यादी वाचनिते पुरोडाशेऽपि सदैवायदान
देवताभेदेऽपि । वैत्तिरिषये तु मयः पुरोडाशा उत्सरोचरे
स्युषा आम्नाताः । तत्रापि सदैवायदानम् । सकर्ष
२।२।१४ । मदान तु निप्रमेत । २।२।१५.

॥ इन्द्राय संपंशयाद्युद्धे इति रथनरस्वर्भयद्वय
(स्य ऋ) वृत्तं ऋच यजेत्, इन्द्राय वाहंवा-
यान्महि इति वृत्तं ऋचमनुष्य संपंशस्वार्हा

(स्य ऋ) यजेत् ' इदं संपंशुत्तयाम् । ' अमि त्ना द्य ' इति
रथंतरस्य ऋच, ' लामिदि इनामहे ' इति वृत्तः
ऋच । ४।१।४. ० ' इन्द्राय यजिणे शुषममाभेत ' इत्यस्य
पत्नोः पुरोडाशमय क्रमे संपनिशदेवतात् नान्य
मुवाक्वारुवं समाह्वान ' इन्द्रं शुद्धि यजिणं श्रोमपृष्टु
शुद्धि घृत् यजिणं सुपर्वात् ' इति । भा. १०।१।१।२१

॥ इन्द्रस्यपि गौतममार्थागमनेन परदानमिमामत्
धर्मव्यतिक्रमः । वा. १।२।१।७. पु. २०३, न समघ-
तेजाः परमै-अर्षीमिच्छेन्द्रशन्द्रवाच्यः सविता एव अहमि
त्वीयमानतया सभेरुत्तयाम् इन्द्रावायाः श्रुतामन्त्रण-
हेतुः जन् चीर्यति अस्मात्तनेन एव उचितेन इति आदित्यः
एव अहृत्वाजाः इत्युच्यते । न तु वरस्त्रीयशिवाद्यत् ।
पु. २०८. ॥ इन्द्रस्य पुराणेतिसिन्धु प्राचीविश्वारव
सारणात् प्राच्या दिशि ऐन्जीत-पर्वदेशः । सु
पु. १०८८.

॥ इन्द्रस्य मध्ये कथयधानं देवताऽन्तरेण इति
पुनरावाहनं इति न्यायः । साप्रश्यायीते आगारने
' अमिमय आग्, शोममावह, इन्द्र महेन्द्र वा आनन्द,
अमिमावह, इन्द्र महेन्द्र वा आवह ' इत्यादिक अवित्तम्
(मृत्तिका) । ' इन्द्रस्य मयि ' इति न्यायः ।
वैजयन्ती. २।१।२२.

॥ इन्द्रस्य याज्यनुवाक्यादय ' ऐन्द्रकानिं रविं
मसकानिपे पुहृत्त यन् ' इति । सु. पु. ६५६.

॥ इन्द्रजालन्यायः । इन्द्रस्य योगविशेषेण जा-
मित्यर्थः । यथा मन्त्रोपवादिना यथास्तित्वस्य वचन
अन्यथा प्रत्यायन भवति, तथा सर्व जन्तु मायामय
मित्याभूतमित्यर्थः । उक्तं च बुद्धेः—' एतस्मात् विमिवेन्द्र-
जाएनपर यद्भूतस्यैतत् रेतश्चेति हस्तमस्तस्यर-
भोद्भूतनानाऽऽहुरुरम् । पशुपेण सिद्धु पशोवनजपथै
रनेकैर्देवं पश्यन्ति भृशोति निपति तथा मन्त्रुत्पया-
यच्छति ॥ ' इति । साहस्री. ४५२.

॥ इन्द्रपीताविकरणम् । अनैन्द्रविकरणम् ।
ऐन्द्रकामनेन्द्राण्येति सर्वेषां महाणां समस्तक भयम्,
यथातन्नाम्नाताश्च मन्त्राः, नोहः ॥

(इदमनाद्येष्वयम् । आनन्दश्रीगीर्वाणानुसारेण २८-२९, ३९, ४४ इत्येतेषु चतुर्भिः सूत्रैः एकादश अधिरक्षणम् । ३०-३८ इति नवभिः सूत्रैः पञ्च अधिरक्षणानि अन्तर्गर्भीणीरूपाणि । पुनरपि ४०-४३ इति चतुर्भिः सूत्रैः अधिरक्षणद्वयं अन्तर्गर्भीणीरूपमेव इत्युच्यते । सासदीशिकाया विश्वरे भाट्टदीशिकाया चापि इत्यमेव अधिरक्षणविभागः । तत्र सपादकेषु किंचिदप्यथा कृतं, तत् अमुक्तम्) ।

लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेऽप्यनैन्द्राणा-
ममन्त्रत्वम् । ३१, ३२, ३३, ३४ ॥

भाष्यम्— एष एव मन्त्रः (मन्त्राभिरूतिः इत्यादिभेदानुसारं) उदाहरणम् । इह च प्रधानानि ऐन्द्राणि अनैन्द्राणि च विद्यन्ते । तेषां भक्षणान्यपि सन्ति । तत्र सदेहः हि ऐन्द्रेषु अनैन्द्रेषु च मन्त्रः, उत ऐन्द्रेषु च मन्त्रः, अनैन्द्राणां मन्त्रश्च भक्षणमिति । हि तावत् प्राप्त इ अनैन्द्राणां अमन्त्रकं भक्षणमिति । इत्यु । समानविधानानि एतानि प्रधानानि । तेषु ' इन्द्रपीताय ' इति मन्त्रः अनिन्दरूपितं न जानीति यदित्युम् । न च समानप्रकरणे ऊटः सम्भति । अथपि रत्ने आचार्यानिमित्तानात् । तस्मात् अमन्त्रकं भक्षण एतन्नातीत्येयु इति ।

वा— इन्द्रपीताय इति नोमतामनाधिकरणत्वात् अनैन्द्राणां विलिङ्गत्वात् प्रकृतौ च ऊशभावात् अमन्त्रकं भक्षणमिति ।

यथादेवतं वा, तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति । २९ ॥

भाष्यम्— अभया यथादेवतं ऊशेन तत्राधिकृतम् । कस्मात् ? भुवचमहाः हि प्रकृतिभूताः । के पुनः भुवचमहाः ? ये घृतामन्त्रप्रचारे उच्यन्सुक्तीयाः । ऐन्द्रादेव भवति । तेषां प्रकृतिभूतं प्रधानं, विष्टिति-भूतानि अन्यानि । कथमनामन्त्रे ? तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति । कथं ? ' अनुष्टुप्छन्दः इति शोडशिति भित्तये भक्षणमन्त्रं नमति ' इति । विमल दर्शनः । ' नमति ' इति विपरिणामं दर्शयति । ननु कथमेतत् स्यात् । नैतुष्यते । नैतत् ' नमति ' इति भूयते । यथ तर्हि । ' एषं नमति ' इति, ' अनुष्टुप्छन्दः

इति मन्त्रमन्त्रं नमति ' इति । य एष ऊटः विकारेषु उपपद्यते । तस्मात् एते विकाराः । अतः अनैन्द्रेष्वपि चोदकशक्तौ मन्त्र ऊहितयो भवति । उच्यते, विकारा एते इति लिङ्गनप्रदिति, न्यायः अविधायकमिति । उच्यते । " ऐन्द्रः शोभो एत्यते मीयते च । तेन ऐन्द्रेषु शोभः, अनैन्द्रेषु शोभ एव नास्ति, इति सर्वं शोभधर्मा ऐन्द्रेण, शोभधर्मा इतरे साकार्हाः । कथं पुनर्नास्ति ' ऐन्द्रः शोभो मूष्यते मीयते च ' इति ? मन्त्रवर्णात् ' इन्द्राय वा यमुच्यते ' इत्येवमादिमन्त्रः ऐन्द्रं शोभं यदिति शनोति, ना-यम् । तस्मात् ऐन्द्रः शोभः । तेन ऐन्द्रेषु शोभधर्माः । अन्यानि तु प्रधानानि सासदृशाणि, अतो धर्मात् यदितिपत्ति " इति न्यायः । तस्मात् यथादेवतं ऊशितयो मन्त्र इति ।

वा— अनैन्द्रेषु ऊशेन प्रयोगो विद्वत्तत्वात् । समानेऽपि कर्मणि प्रधानमेतत् प्रकृतिविकारभावो भविष्यति । भुवचमहाश्च ऐन्द्रः प्रकृतिभूताः । कथमनामन्त्रे ? प्रकृतमेव शोभस इन्द्रप्रधानविव-
त्वात् । भवति हि कथमनामन्त्रेण विमलः । तथा आह्वयनीयादिसौतं अतिशोभादेः । यथ न शोभा, ता सर्वे तद्दर्माः । तेन ऐन्द्राणि प्रधानानि धर्मरानि, इतराणि तु अधर्मरानात् अतिदेशेन प्रतीयन्ति । सतश्च सिद्धः ऊटः । तथा च सिद्धवत् ' नमति ' इत्ययुष् ' अनु-
ष्टुप्छन्दः ' इति विशेषविधानं उच्यते । सन्ध्याया च विराहाय भ्रष्टाणि अस्ति इति दर्शनं भवति । विराहो ननु अन्वया आ देव ऊटः इति अदर्शनेमेव स्यात् । ननु सन्ध्या विकारभूता, इति अलिङ्गं विपरि-
णामदर्शनम् । नैति सूत्रम् । अतिशोभात्वात् हि प्रधानानां समानविधानेन मन्त्रानां विराहवेऽपि प्रकृतिवत्
विष्टतायपि अविष्टतया उदाहरणं यथाभावात् कृतो विपरिणामदर्शनम् । ऐन्द्राणां तु प्रकृतित्वे वर्णावधमनिकेषु अपि अतिशोभाय विपरिणाम एतेषु यत्न विपरिणाम-
दर्शनम् । विष्टितप्रपेक्षमैव विपरिणामत्वादेव । न विष्टितप्रपेक्षमैव विपरिणामत्वादेव । (अत्र सुधा-
अनुष्टुप्छन्दः इत्येव ऊशितमेवमेव विष्टितं अनुष्टुप्-
छन्दः च अनेनैव विपरिणामत्वादेवो सुधेयः, न

तु स्वल्पेन विधित्वं अनुवृत्तः सः अपेक्ष ।
 ' इष्टपद ' इति पाठे तु (विशिष्टपद इत्यस्य स्थाने)
 अनुवृत्त-दाशब्दस्य क्लृप्तत्वाद्यर्थे नमति इतिपदमपेक्ष
 (इष्ट पदं नमतिपद) पश्चात् विधौ सति विपरिणाम-
 स्वरदेनो बुध्यते, न तु विधिसिद्धं अनुवृत्तः शब्दं
 अपेक्ष पश्चात् निपरिणामव्यपदेशः । इति । (अत्र
 आनन्दाश्रमीये ' पदाक्षेप ' ' दाशब्दे ' इति मुद्रितं,
 तत् ' पदाक्षेप ' ' दाशब्दे ' इति पठनीयम्) ।
 तस्मात् सथादेननुमूहः इति ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामिस्त्वात् । ३९ ॥

भाष्यम्— स्थितानुवाचमुच्यते । नैतद्विहितं यदुक्तं
 कौहेन मन्त्रान् यन्मन्त्रं कर्तव्यं इति । अमन्त्रकं भक्षणं
 कर्तव्यम् । कस्मात् ? उच्यते । समानविधानत्वात् । नामि
 अत्र प्रवृत्तिरितिहासः । कथं ? प्रकरणस्य तुन्द्यात् ।
 यत् लिङ्गमुक्तं, छन्दःप्रतिषेधः स इति, उच्यते ।
 तृतीयस्यनन्वात् ' जगतीछन्दसः ' इति प्राप्ते ' अनुवृत्त-
 छन्दसः ' इति ' पौनश्चिनि भयमन्त्रं नमति ' इति
 नमानविधानेऽपि अवकल्यते । यत् उक्तं ऐन्द्र सोमो
 गृह्यते भीयते च ' इति, नैते ऐन्द्रा अनैन्द्राश्च भिन्ना
 यामाः, एकस्यैव एते अन्वयविधेयाः । न च अभ्यास-
 विशेषणा धर्माः, गुणकान् । सर्वे एते वागधर्माः ।
 तेन कृष्णाः वागस्य चोच्यन्ते सोमधर्माः सोमश्चेति ।
 यच्च ' ऐन्द्रो गृह्यते भीयते च ' इति, इन्द्रस्य मन्त्रा
 स्मानात् मन्त्रेण इदं प्रकाशयितव्यम् । इवएवा देवताना
 एवामदिता इति । तस्मात् अनेन्द्राणां अमन्त्रकं भक्षणं
 मिति ।

वा— विशिष्टादुत्तरम् । न यथादेवमन्त्रः । किं तर्हि ?
 अनैन्द्राणां अमन्त्रकत्वेति । कुत ? ' तुल्यप्रकरण-
 दोषा योतिदोमकितेव्यते । प्रकृतिविकृतिश्रेष्ठा न
 चात्तमेवामनः क चित् ॥ ' यदि हि अग्न्यासाः
 प्रथममिति भवेत्, ततः प्रवृत्तिविचारश्चात् स्यात् । न
 तु एवमस्ति । न च एवा तोमो धर्मा न वेद किं
 निदिता । येन तु पक्षेण एते गृह्यन्ति, तेन सर्वे ।
 यथा वक्ष्यति ' तदन् सवनान्दरे व्रदाग्नामम् ' इति
 (१११/११२०) । न च मन्त्रादेन ऐन्द्रविपयता

योग्या, मन्त्राया अस्या सर्वविपयतामेवात् । न न यथा
 अनात्म्यादेन आहवनीयाः सर्वहोमार्थः इति तद्वदित-
 कर्मन्तत्वाभावात् आदिताते, अधिपारः, एवमिह मन्त्रः
 सर्वतोमार्थः प्रवृत्तपठितः सामर्थ्यात् इन्द्रार्थे प्रकाश-
 यिष्यति । अन्वयस्तु तेन अप्रकाशित एव गृहीयते
 मास्यते वा । अथवा विप्रेऽभावात् सर्वस्मिन्नेव एवमात्रे
 संकल्पमात्रेण व्यपश्यन्ते । (एवं मास्यं देवाऽभि-
 प्रायेण ध्यास्यान् सर्वं परिहास्यन्तमाह—) अथवा
 सुवराणां यत् सुकृतयथा इन्द्रप्रादानार्थो भवति, तत्र
 एतन्ने देवतासमुदायाय इत्यर्थः । (अपरितोषात् अन्वया
 परिहरति—) अथवा विविधाने पशुमन्त्रस्य अभावात्
 तदुपपन्नान्नैव व्यर्थं, इति वक्तव्येन इतरदेवता
 वदित्वाय इत्येवमिरीयते । तस्मात् सर्वत्र तस्मात्विधानः
 सोमः, ततश्च विशारवाभारः । यत्तु अनुवृत्त-
 विधानविधानात् सिद्धत्वमिति, तत् समानविधानेऽपि
 तृतीयस्यनन्वात् जगच्छन्दसत्वे प्राप्ते विशिष्टविधानत्वेन
 उच्यते । अथवा संस्थाना विशारवात् उच्यते एव
 अनेतः इति अर्थमनेव । तस्मात् ऐन्द्रेष्वेव भक्षणं
 मन्त्रः । मानप्रवृत्तय न तदतो भक्षणमिव, इति
 अन्वया अग्न्यकं भक्षणम् ।

सर्वेषां वैकर्मन्त्रमेतिहायनस्य भक्तिपारतर्थात्
 सवनाधिकारो हि । ४४ ॥

भाष्यम्— तदुक्तं अनैन्द्राणां अमन्त्रकं भक्षणमिति,
 तत्र, सर्वेषां समन्त्रकं भक्षणमिति । सथासमाभावात्
 गन्तव्यं स्यात् । न ' इन्द्रोऽः ' इति तोम उच्यते, किं
 तर्हि ? यानं, प्रातःपयनान्देन समानाधिकारत्वात् ।
 ननु तोमेऽपि यन्ती, सत्यमदिनं यन्ती, न तु तेन साया-
 नाधिकारणम् । नातो इन्द्रेण तोमः पीतः, नापि इन्द्राय
 रत्नः । मास्य एतं पीतो रत्तो वा, च यत एत । न च
 अतीतं समुदाये व्यपदिश्यते । मन्त्रस्य चो न हि अप
 शब्दः । सधने तु न दोषः । इन्द्रपीठं भाक्तिं दर्शनं,
 यत्र इन्द्रेण पीतम् । तस्मात् अनेन्द्रोऽपि इन्द्रपीठस्य
 अर्थमने इति सत्यत्वे मन्त्रेण पठितम् । शक्यते चेत्,
 समानविधाने कृष्णिकं मास्यं न भविष्यति । मन्त्रादि
 आपीतः पीतः इत्युच्यते । परमेव ऐतिहास्येन आचार्यो

मन्वते स्म । अस्माकमपि (जैमिनेरपि) एतदेव नतम् । आचार्यप्रश्नं तस्मात् आगत इति तस्य संकीर्ण्यम् ।

या — स्वितानुत्तरम् । अग्निन्द्रपीतेत्यपि अविद्वान् एत मन्त्रः प्रयोक्तव्यः, न अमन्त्रकं मन्त्रम् । जुनः ? ' इन्द्रेण यस्मिन् सवने पीतः सोमो निहृत्यते । तस्य योऽन्योऽपि संबन्धी स एवं वषपदिदृश्यते ॥ ' नैनं अभिसवन्धः ' इन्द्रपीतस्य सोमस्य ' इति । किं तर्हि ? ' इन्द्रपीतस्य प्रातः, सवनस्य यः संजन्धो ' इति । न च प्रातः, सवनशब्दः सोमसमानाधिकरणः ननुसाम- यवनत्वात् । उद्धृतोभेदनादपि न च प्रातः, गानीयस्य इति प्रकृतात् । अतः सवनस्य इन्द्रपीतस्य इति च समाना- धिकरणे सोमसद्वन्ध्यायतिरेकनमिते पठ्यते । सोमस्य इति तु न्यधिकरणा सोमविषयावयवत्वात्तिरेकनिमित्ता पृथी । तेन पदान्तरसामन्वितौ सयोगप्रकरणाभिधेयाश्च प्रयो- क्तव्य एव एव मन्त्रः । वस्सादेन गृह्यते (इन्द्रपीत- शब्दः सवनवरतया) इति चेत्, सोमे (इन्द्रपीत- शब्देन अभिधीयमाने) भाक्तव्यरहतात् । पूर्वसकलितो हि सद्युदायः इन्द्रपीतो मुत्तयः, तस्य चार्थं अययत् । उप- चरत् एवमभिधीयते, न चैतत् युक्तम् । तस्मात् सर्व- सोमाना इन्द्रपीतसवनप्रयत्नित्वात् मन्त्रत्वं भङ्ग- इति सिद्धमिति ।

शा — ज्योतिषोमे गन्ति ऐन्द्राणि अनैन्द्राणि च प्रदानानि । तत्र संतपः किं ऐन्द्रेऽपि सव मन्त्र, अनै- न्द्राणाममन्त्रं भक्षण, उत सेपति ऊर्ध्वेन मन्त्र, अगता सर्वेन यथासमान्नात एव मन्त्र इति । तदर्थं न किं ऐन्द्राणामनैन्द्राणा च प्रकृतिकारणभेदोऽस्ति न वेति । तथा इदमपरमपि चिन्ता, ' इन्द्रपीतस्य ' इति तत्प- रतः सोमविशेषणं ' इन्द्रेण पीतस्य सतः ' इति, तिसा वदुमीदिः सवनविशेषणं ' इन्द्रेण यस्मिन् पीतः सोम, तस्य प्रातः सवनस्य ' इति । ' सत्र सत्यरूपे म्यार्थ- स्तामः स्यादुत्तरे षडे । यद्दुमीदी हवोरन्यपरत्वाद् दुर्बलरथपीः ॥ ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानि त्वंसा एवस्य कर्मणः । प्रकृतिकृतित्त्रेष्टा न चारमेवाऽऽत्मनः क्व चिन् ॥ '

सोम — (३।२।११ खः) मन्त्राणां सामर्थ्यानु- सारेण विनियोगे निरूपिते मन्त्रमन्त्रस्य किं ऐन्द्रप्रदान- शेषमन्त्रे एव सामर्थ्यं, उतानैन्द्रप्रदानशेषमन्त्रेऽपि श्लोचं मन्त्रव्यतिपातित्वान्नरेण यथासामर्थ्यं विनियोगस्य स्थितेकरणात् संगतिः । तत्र द्युकरप्रदानसवन- मुखीयचमामप्रदानादीनि ऐन्द्राणि, आश्विनादीनि अनैन्द्राणि इति द्रष्टव्यम् । सूत्रे (२७) मन्त्रमन्त्राणेषु इति प्रकृतिकारणान्निसंश्लेषणम् । (उदःप्रतिषेधस्य सर्वनामित्वात् ३८ इति) सूत्रार्थस्तु — सोमस्य सर्वे प्रदानगामिनादवृद्धः । तत्र यद्दुस्य लिङ्गमुक्तं ' षोड- गिनि अनुष्टुप्पुन्दस्य इति मन्त्रमन्त्रं नामति ' इति, तदपि न, यतः षोडशिनः तुनीयसवनत्वेन ' जगती- छन्दसः ' इति प्राप्ती तावन्तिषोऽप्यं ' अनुष्टुप्पुन्दसः ' इति, न तु इदमुद्दे लिङ्गमिति । (सर्वेषां वृ० इति ४०) सूत्रार्थस्तु — सर्वेषां ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानां ऐकमन्त्र- अतिवृत्तफक्च इति यावत् । हि तस्मात् वरणात् पानस्य भाक्तत्वेन इन्द्रपीतसन्दर्भ- सोमविशेषणत्वा- समन्तात् सवनविधायः सवनविशेषणमिति । ऐतिहासिक- ग्रहणं पूजार्थम् ।

वि — (३।२।११) ' इन्द्रपीतस्येति मन्त्रमन्त्रातः किमिदं ऐन्द्रे । ऐन्द्रेऽप्यत तोदान सर्वत्रोप यथाधुतम् ॥, ऐन्द्र एव समर्थेणात् तूष्णीमेवम मन्त्रम् । (इत्येकः पूर्वपक्ष) ऊहो वाऽन्येषु कर्मिकेषुऽन्वभ्युहो मन्त्रमेव ॥ (इति द्वितीयः पूर्वपक्ष) । इन्द्रेण यस्मिन् सवने सोम- पीत इतीत्यत् । सवनस्युत्तरे तु मन्त्रोऽन्येन पठ्यताम् ॥ ' (इति निदाता-तथाः) ।

भाट्ट — मन्त्रमन्त्रः किं इन्द्रेणव्याप्तमे एतदं तद्विभागमेषु आत्मनक मन्त्र, उत तेषु ऊर्ध्वे, उत अन्येन इति चिन्ताया, प्रकरणात् मन्त्रमन्त्रस्य सर्व- प्रदानानैन्द्राण्येऽपि ' इन्द्रपीतस्य ' इति त्रिदेन इन्द्रेणव्यप्रदानमात्रद्रव्यम् । न च इन्द्रेण यस्मिन् सवने पीत इति वदुमीदिन्वीकारेण सर्वमोमसर्वविषयसवनविशेष- ताद्रीकारणं त्रिदिविधेय इति यावत् । पदस्य- स्पृशःऽऽसादकप्राणऽऽनुसक्तपि इन्द्रास्तुकीत्येवता पूर्वदे एत संश्लेषणऽऽसादकस्य स्पृशःऽऽनुसक्त

इदं च पीठं स्वीकृतं इयं तदुपरस्यैव लघुभूतत्वात् ।
 निगते च देशकत्वा प्रतिग्रहाभावेऽपि 'देशस्य न
 शब्दीयत्' इत्यादिवाचनैरेव संन्यस्यविशेषरूपं स्वीकारं ।
 न च श्वा'उपवीचदत्त्वं स्वरादेन वृत्तीहि निगणय,
 तद्विद्वत् समासस्य लक्षणगतवत्त्वात्पेन स्वस्यैव
 वाच्यत्वात् । यथा न तदुपरस्येऽपि स्वराविशेष, तथा
 कीर्तन एव उपपादितम् । [को—उक्तुत्तु तदुपरस्येऽपि
 पठ्यमानं स्वते नैरनुपपन्नं 'वृत्तीवा चमैति' (पा०
 ६।२।८८) इत्यनेन कर्मणि क्ता ते उपदे परं वृत्तीया
 ऽन्त पूर्वपदप्रतिस्वर इत्यभिव्यानात् वृत्तीवाच्यमासे-
 नि विवक्षितस्वरोपपत्तेः । यद्यपि नाम पीठपदे तद्वर्तु
 उच्यते चतुर्थीसमास अव्ययीक्येत्, तथापि 'चतुर्थी
 तदर्थ' (पा ६।१।६२) इत्यनेन तदुपपत्तिः ।
 यदि तु देशताऽप्यस्य नाम निराकरणत्वात् नैत प्रवृत्ति
 इत्यासादकत्वात्, तदा 'जे च' (पा० ६।२।४५)
 तात्ते परे चतुर्थत प्रत्या इति सूत्रात् पूर्वपदप्रवृत्ति
 त्वरिति द्विर्देश्या इति] । अतश्च त्रिधादिददेनस्यपदाने
 एव मन्वाङ्गानाममात्रं अनेत्राणां न मन्वा एवमेव
 मूर्तिविकारमात्रमत्रात् इहाद्युपपन्नं 'श्रीगीया मेध'
 इतिवत् औत्राणाममात्रं मन्वागमिति आद्य पक्षः ।
 द्वितीयास्तु—उत्पत्ति चमैने प्रसंगानां निजंसाद
 निवद प्रवृत्तिकारणात् । 'इन्द्राद्य वा चमुपदे'
 इत्यादिमन्वाङ्गमन्वा न चिद्वात् ऐदमन्वावियत्वात्,
 तानुपपत्तेन च नपकाश्रीमनिमन्वाद्यो तस्यमाश्रय
 सोमस्य तमस्कारणात् न अविपयार्देना तमिधाणा
 च अत्रा तराणा ऐदमन्वावियत्वात् यस्मिन्, इतरेषा
 अधमकाणां युक्तं अतिदेशः । भवति च अत्राश्रीमतापि
 प्रधानसरोच अन्वाद्यनुपपत्ते ननुना आर्हतामिपिपत्
 न्नात् । अतश्च प्रवृत्तौ अनुपपत्तेनैतान्प्रानात्तस्य मन्
 मात्रस्य कार्यमुपेन विवृती आगतस्य मन्वायेव यथा
 देवतद्वत् इति । (एव ११ अधिकरणस्य मथम
 द्वितीयापूर्वपक्षप्रतिपादको ग्रथ । अथ १७ नपि
 धराण्यो निवेदयते । तथ च पूर्वोक्तमथमपूर्वपक्ष एव
 द्वितीयापूर्वपक्षनिगमदाय निवेदितः) ।

एवमूह विचार्य अयुना आन्वयवचनत्वात् पुनश्च
 द्युपपत्तिः । यदि उक्तं कर्मण एवत्वात्, अस्यानामानि
 कन्वगस्यत्वं असमाननिधाने प्रमाणाभावात् । ना
 मानप्रदेशमन्वापुत्तेन तदुद्देशानां यत्रोचो युक्तः ।
 अत्रिविद्यश्रेष्ठो न्यव्यविधिप्रयुक्तत्वेन ननुविधिप्रयुक्तं म
 भावात् युक्तं परप्रयुक्तमित्योर्नीसन्वा नपविहार
 धरोव । अथा मन्वाप्रदेशमन्वायेन आसमैत्रमात्रप्रमाण
 त्रयथो भवता, न तु मानावपि । यद्युक्तत्वं—'चमुपदे'
 इत्यनेन देशताऽ तरस्यापि अविधानत्वात् तयोरेपि समास
 त्वमेव । अतो मन्वामन्वायेव ऐदमन्वाप्रदानविषयत्वं
 अनेत्राणाममात्रं भवत्यम् ।
 (इव परं २० अधिकरणस्य एतदधिकरण
 सिद्धा तप्रतिपादको ग्रथो निवेदयते ।)
 (श्रित्तदुक्तम्) । न इदानीं तदुपर, अपि तु
 वृत्तीवित्त्वं । तदुपरस्यैव पूर्वपदे सम्यक्त्वत्वात्, पीठ
 पदे च स्वीकृतानुपपत्त्यात् । यद्यपि चैव सिद्धान्तितोऽपि
 तुल्या, तथापि अनुपपत्तीकारत्वं अनुपपत्तीकारतापच
 येन विलम्बोपपत्तिवत्त्वात् तदुपरम् । अतश्च पीठपदे
 अन्वाङ्गानुपपत्त्येव मन्वायेव इत्या पाशान्ना न च अन्वा
 यत्वेन तस्यविचारीतार लक्षितं इन्द्र पीठ
 स्वीकारकता (पाठार्ता) यस्मिन् यत्ने स्ति सुपत्ता
 समानाधिकरणवृत्तीद्विर्देश्यवित्ते । प्रवृत्त्यविशेषस्य
 निगण । अतः सचम्येव सोमस्य उक्तविषयगत मन्वादि
 समिधात्वात् अनेत्राणामपि समानमेव अविकारेण
 मन्वाणम् । यदि तु पीठपदस्य वृत्तिनिपातवन्निमाद
 इत्येव, तदा अन्वु इदं पीठ पानमन्वादिनि तस्यमी
 नुवृत्तिः । यदि तु निग्राऽ नचन पूर्वनिपातावन्तिरति
 सिद्धिं विभावने, तदा पीठपदस्य आहृतिगणनेन
 आर्हताय आर्हतागतं पातगर्हीत्यम् 'वाऽऽर्हताय
 दिपु' (पा० २।२।३०) इति सूत्रेणैत्रास्य
 पूर्वानिपातः । अथवा अद्यु अथ तदुपर एव,
 तदाऽपि वृत्त्युपपत्ता सोममन्वापिषत्तदन्वयम् । न च
 तस्या प्रमाणाभावात्, तैत्तिरीयानुपपत्त्यात् अतः तद्वानुपपत्तेन
 इन्द्रपीठपदात्तपत्तिवृत्तवत्त्वाना निवार पाठस्यैव
 मन्वाणत्वात् । सोममन्वापरं चि तत्तन्वाण्ये सिद्धान्ते

इन्द्रपीतादिपदानां सङ्घनकृतानामेव पाठोपपत्तौ तत्र
 योगवचनैश्च प्राप्त.सकनादिपदानां विभागेन विशेषणयो
 पपत्तिः । अतस्तेषां प्रातःसवनानादिभेदेन विचार पाठ एव
 वैयर्थ्याभिसा सङ्घनपरत्तत्प्राणातात्पर्यं प्रादुर्भवः । अतश्च
 इन्द्रपीतादिविशेषणनययुक्तस्यै तत्त्वसङ्घनस्य सन्निधिन
 सोममन्त्रदेश्यमपि भक्षयामासि मन्त्रार्थात्गतैः सर्ववैकु
 मन्त्यम् । विमातोऽपि च तैत्तिरीयप्राणाऽऽम्नातक्रमेणैव
 चोच्यः । कल्पमूत्रकारास्तु ऊर्ध्वेव आभनन्ति ।
 (कल्पस्तु ११, १७, २० एताभि अभिस्त्रयानि न
 निक्षानि । एतमेवैतदधिकरण एवाद्भगम् ।)

मण्डन— ' हृद्रेषु शोभेत्तु तु मक्षमन् । ' ११ ।
 ' नेत्रादिपीतो भगनीन्द्रपीतः । ' १० । ' स्याद्विन्द्रपीत
 सन्तं, न शोगः । ' १९ ।

शंकर— ' नानाउदम्य मन्तः । ' १८ ।
 ' नेत्रे, नोरो, न नाक्षिता । ' १९ ।

० ' इन्द्रपीतशोभतूतो भक्षयामि ' इत्यादी स्वर्गेण
 चतुर्भक्तिनिर्णये इन्द्रपीताधिकरणं अविचारणानु प्रति
 सायंम् । कृत्वाचिन्तान्त्रयेण च नेत्रम् । शब्द-
 कौस्तुभे प्रयोगनिर्णारे १ ७ इन्द्रपीताधिकरणे
 तत्पुराणं नूनोदी लायम् । तपुरवे पूर्ववदस्य लक्षणा
 चतुर्भोती तु माकिरेन इति । इत्याचर्थादयः । परे तु
 इन्द्रपीतशरे तत्पुरवेऽपि धूर्णवदस्यस्य, पीतशरे दुःख-
 दुःखोपश्रयस्य चेति लक्षणादवापरा लक्षणिकशुभ्रीका-
 र्णेश्च तत्पुराणस्य दुर्गन्तत्त्व विज्ञानाविद्धिः इत्याहुः ।
 भवि. पृ. १८९. ० इन्द्रपीताधिकरणे निघण्टुस्य
 विषे. मन्त्रादिद्रवतुगारेव शरीर्यः निघण्टुः । के.
 ० इन्द्रपीताधिकरणे नूनोदीः अन्वयस्यैवगतेः स्वरस्य-
 विनमागतम् । कु. ३।१।१।२ ट. ७५४ ० इन्द्र-
 पीताधिकरणे सिद्धन्तम् (३।२।१।०।११) इन्द्र-
 पीतमात्मन इन्द्राभ्येन सापेक्षेन्द्रदेश्यस्य ऐन्द्राभादेः
 शोभस्य आदर्शनं यत्नती । सु. ट ६७. ० इन्द्र-
 पीताधिकरणनिदाने ' मन्त्रादिद्रवतः ' इत्येदः
 सान्निधित्वात् सिधम् । के. ३।१।१।२२ ट ३०३,
 ० इन्द्रपीताधिकरणेन्द्राभ्येन तद्विधितम् (मन्त्र-

मन्त्रविधियोगः) नैवान्निष्टः । अत एव इन्द्रपीताधि-
 करणपरोजनस्य अनुत्पत्त्यकारणापोऽपि विषयः । ३।२।
 १६।३८ पृ. २९७.

० इन्द्रमहेन्द्रन्यायः (सुब्रह्मन्ताधिकरणान्तर्गतः)
 २।१।१।१३-२९ । न च वाजिगन्ध्य विश्वदेवपरने-
 ऽपि न विश्वदेवत्वेन तेषां देवतात्वं विदु वाचित्वेन ।
 ततश्च मृतसञ्जाधिस्त्रयगत-इन्द्रमहेन्द्रन्यायेन देवता-
 भेदत्वं नास्ति पूर्वसमसमायः इति वाच्यम् । कु.
 २।१।१।२३ ट. १८७. ० वैदे सविदादिवदाना अपि-
 पदसामानाधिस्त्रये सत्यानि इन्द्रमहेन्द्रन्यायेन सविदादि-
 पदैः तत्त्वकाशानानुपपत्तिः, सन्त्य देवतात्वेन तस्मैदे
 पदान्तरश्लोभानुपपत्तेः । भाट्ट. १।२।१९. ० वाजि-
 गन्धेयसिधविश्वदेवदेवतासुरोऽन नाजिनद्रयं विरितं
 भवति । इति नान इन्द्रमहेन्द्रन्यायावतारः । कु.
 २।१।१।२३ ट. १८७. ० इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे विधि-
 मानवमातीसा देवता इत्युक्तम् । बाळ. ट. १२२.

० इन्द्रोचनं नाम ताम शनूयम् । घाळ.
 ट. ७२.

० इन्द्रशब्दः वशसाधनरूपम् साहस्यत्वं ऐश्वर्याद्वा
 साहस्यत्वे शोगः । भा. ३।२।३।४. ० इन्द्रशब्दस्य
 ऐश्वर्याचनम् । १०।३।२।१५.

० इन्द्रायुधमिव धातुवक्तुरणो एक वम् । (यजुः, १,
 ददाति, सुतेति । इत् पूर्वस्ये) । या. ३।२।१।१
 ट. ६६ । इन्द्रायुधं यथा लोहितपुत्राहृत्सामिभि-
 र्पातुभिः संदयातुत्पत्ते तद्वत् । सु ट. ७०२

० इन्द्रासोमीयस्य ऐन्द्रागमिर्हृत्सामिर्हृत्सामिर्हृत् ।
 घाळ. ट १२०.

० इन्द्रियं गमक, यद् कृत्वामीन मन्त्रमिन्द्रमथं
 गमयति । के. ० इन्द्रियं ननुपदि प्रव्यभिचन नातिव ।
 सय मन्त्रान्तरवसानं नैश्वर्यादि । भाट्ट. १।३।१०
 ० इन्द्रियं सन्निहितं एव विपदे सायं जनयति । ऋतु.
 ट २०८, ० इन्द्रियाणि मनुभक्तव्यमपि । ट.
 २३०.

इद्रेण पीठ स्वीकृत इवेन तत्पुरुषवैरं तानुभूयान्त ।
 विद्यते च देवताया प्रतिप्रहाभारेऽपि ' इतर न
 शक्नोति ' इत्यादिबचनस्तेन सन्धनिशेषरूप स्वीकार ।
 न च शब्दप्रतीतिद्वन्द्व स्वरादेव बहुव्रीहियनिर्णय,
 तद्वदिह समासस्य लक्षणानुगतत्वाभावेन स्वरस्यैव
 वाच्यं वात् । यथा च न पुरुषपक्षेऽपि स्वराविरोध, तथा
 कौमुभे एव उपपादितम् । [कौ—उक्तुमस्तु त पुरुषऽपि
 पठ्यमान स्वरो नैतनुपपन्न ' तृतीया कमणि ' (पा०
 ६।२।४८) इत्यनेन कमणि स्तत्वे उपपदे परे तृतीया
 ऽन्त पूर्वपदप्रतिस्वर इत्यभिधानात् तृतीयाश्रमामेऽपि
 द्विवक्षितस्वरपपत्ते । यद्यपि चात्र पीठपदे त कर्तुं
 लक्षणया चतुर्थीभावस्य अङ्गीक्रियेत तथापि ' चतुर्थी
 तदर्थ ' (पा ६।२।४६) इत्यनेन तदुपपत्ति ।
 यदि तु देवताऽन्त उक्तं नम विरुद्धतात् नैत प्रवृत्ति
 इत्याह्वयत, तदा के च ' (पा० ६।२।४५)
 तात्ते परे चतुर्थ्यन्त प्रवृत्त्या इति सूत्रान् पूर्वपदप्रति
 स्वरमिच्छिद्विद्वद्य इति] अतश्च त्रिधादित्रेदेवत्वप्रदाने
 एव न स्वयङ्गत्वात्तान् अने त्रया च क्रमण एक वन
 प्रवृत्तिस्वरभावभावात् उक्तानुपपत्त ' प्रोक्ताना मेघ
 इतिवात् अने त्रयाणामानुभूय इत्यपि आद्य पक्ष ।
 द्वितीयस्तु—स्वपि कर्मक्य प्रयानाना भिन्न वाद
 विरुद्ध प्रवृत्तिस्वरभाव । इद्राय वा नमुमते ' इत्यादिमानघट्टणम तथा च लिङ्गान् देवत्वमविषय वात्,
 तानुपपत्तेन च तदप्रकारशीर्माणस्यो तस्यस्वभावस्य
 सोमस्य तस्यकारणात् अविषयान्तात् तन्निधाना
 च अत्रांतराया देवत्वमविषय उच्यते इतरेषा
 अयमपि युक्त अतिदेश । भरति च अङ्गयोनापि
 प्रधानस्यैव अयं वागनुपपत्ते क्वना आर्हाताश्रितियव
 वात् । अतश्च प्रवृत्ती जपुर्वीचित्रेताप्रकारस्य मय
 मन्त्रस्य वागनुभवं विवृती आगतस्य भवेन यथा
 देवतात् इति । (एव ११ अधिनस्त्रस्य प्रथम
 द्वितीयपूर्वपक्षप्रतिपादने त्रय । अथ १७ अधि
 कृतस्यो निवेदने । तत्र च पूर्वोक्तप्रथमपूर्वपक्षे एव
 द्वितीयपूर्वपक्षनिरासकत्वात् निवेदित) ।

एतद्गूढ विद्याय अपुना आयुष्यपथवादी पुनश्च
 दूषयति । नहि उह कर्मण एकात्, अन्धधामनापि
 कल्पनमस्तु अतमानविधानने प्रमाणानाम्नाय । नहि
 मानप्रणमनतनुषेण तद्गुणाना शक्यो भुत् ।
 अत्रिविद्यश्रेष्ठु स्वयन्निविद्ययुक्तं वन व्रतविधिस्तुकाश
 भावात् युक्त परमयुक्तानिवाद्योतजीमन्तया ऋषिभार
 घनेन । शतो मानमन्त्रमन्त्रावेव तामैतद्मन्त्रप्रणम
 विषयो भवता, न तु मानात्पि । वस्तुतस्तु—'सुमते
 इत्यनेन देवताऽ तस्यापि अभिधानात् तत्रोरपि स्यात्
 नमेव । अतो भक्षमन्त्रस्यैव देवत्वमानमन्त्रविषयत्वं
 अने त्रयाणामनन्त्र भक्षणम् ।

(इत पर १० अधिकरणस्य एकादशाधिकरण
 सिद्धा तप्रतिपादने प्रथो निरूपणे ।)

(शिवाह्वयम्) । न इन्द्रपीठपदे त पुरुष, अपि तु
 बहुव्रीहरेण । त मुनेऽपि पूर्वपदे सञ्चित स्या, पीठ
 पदे च स्वीकृतवयवत् एता । यद्यपि चेव सिद्धान्तोऽपि
 देवता, तथापि शत्रुमन्त्रीकारस्य अवयवमन्त्रीकारत्वेष
 वन विरुद्धोपनिधिवाज सुल्यवम् । अतश्च पीठपदे
 शत्रुभावात्पुनश्च मयथीय इत्तं वागनुभूय च अयं
 गत्वमे तस्य विवृतीस्वर उच्यते इत्तं पीठ
 रवीकारकर्त्त (पानकर्त्ता) सन्निवृत्तते इति युक्तं
 समानाधिकरणतद्वीहिरङ्गीक्रियते । प्रहरणविषयस्य
 निषय । अत स्वस्वैव सोमस्य उत्तरविषयात् मन्त्रानि
 स्वपि वात् अने त्रयाणामपि समन्त्रमेव अधिकारेण
 भक्षणम् । यदि तु पीठपत्तस्य पूर्वनिष्ठातापत्तिमाद्य
 इवेत, तदा वास्तु इद्रे पीठ पानमपि त्रिभिः सप्तमी
 ननुमीति । यदि तु त्रिधा त वन पूर्वनिष्ठातापत्तिरपि
 सिद्धाति रिभा श्ते स्या पीठपदस्य अङ्गीकरणत्वेन
 आर्हाता श्रितिन्या त वागमङ्गीकरण ' वाऽऽदित्यात्वा
 णियु ' (पा० २।२।१७) इति सूत्रेणैतद्गुणस्य
 पूर्वनिष्ठात् । अथवा अस्तु अथ तदुत्तर एव,
 तदाऽपि तु शत्रुभावात् सोमस्यविषयवत्त्वं वा । न च
 तास्य प्रमाणाभावात् त्रैविद्यवात्तात्वात् तत्र शत्रुनिवेदेन
 इन्द्रपीठपदमपि पीठपिठपदानां प्रियार पाठस्यैव
 प्रमाणं वात् । सोममान्त्ररचे हि तत्रप्रणेतुं त्रिधादेव

इन्द्रपीतादिपदानां सङ्घट्टितात्मामेव षाटोपपत्तौ तत्र
 शेषवत्तत्रैव प्राप्त.सबनादिपदानां विभागेन विशेषणत्वा
 पपत्तिः । अतन्त्रेण प्राथ-सबनादिभेदेन तिसार षाट एव
 वैकथ्यंभियां सानपन-रत्नश्रमाताःपर्यव्राहकः । अतश्च
 इन्द्रपीतादिविशेषणस्ययुक्तस्य तत्तत्सामान्यं सवन्धिनं
 नोभमन्यदेवस्यमपि भक्षयामांति मन्नाथीरगतेः सर्वत्रैक-
 गन्तव्यम् । विभामोऽपि न तैत्तिथिषागम्यऽऽम्नातक्रमेणैव
 शेष्यः । कस्यसूत्रकारास्तु उन्मेव आमनन्ति ।
 (चतुर्वन्तु ११, १७, २० एतानि अधिहरणानि न
 भिद्यन्ति । एकमेवैतदधिकरण एकादशम् ।)

मण्डन-- ' धेन्डेषु सोमेयु तु भद्रमन्त्रः । ' ११ ।
 ' इन्द्रादिपीतो भवतीन्द्रपीतः । ' १७ । ' स्यादिन्द्रपीतं
 धनं, न सोमः । ' १९ ।

शंकर-- ' नात्तु-दस्यं मन्त्रः । ' १८ ।
 ' नैन्डे, नोदो, न नास्तिता । ' १९ ।

॥ ' इन्द्रपीतस्योपकृतो गद्यधामि ' इत्यादौ स्वरोपे
 षट्प्रीतिनिर्णये इन्द्रपीताधिकरणं भवैयाकरणान् प्रति
 सार्थकम् । इत्याचिन्ताम्यायेन वा नेपम् । शब्द-
 कौस्तुभे प्रयोजनविचारे १. ॥ इन्द्रपीताधिकरणे
 तेषुस्यत्तु षट्प्रीती लाघकम् । तस्युपे पूर्वपदस्य सभया
 षट्प्रीती तु शक्तिरेव इति । इत्याचार्यादयः । परे तु
 इन्द्रपीतादे तस्युपेऽपि पूर्वपदस्यस्य, पीतस्ये हुना-
 हुतरोक्त्वञ्जगत् चेति स्वप्नश्रमाद्रापरदा लाघागिकरुत्प्रीत-
 पेद्यथा तस्युपस्य तुब्रंत्तवत् सिद्धा-वसिद्धिः इत्याहुः ।
 मणि. पु. १५९. ॥ इन्द्रपीताधिकरणे निराकाङ्क्ष
 विधेः मन्त्रलिङ्गसुरारेण सरोचः निराङ्गः । के
 ॥ इन्द्रपीताधिकरणे षट्प्रीते. अन्यवदर्थमात्रेः स्वपश्याप-
 पिप्यनागत्वात् । सु. ११।६।१२ पृ. २५४. ॥ इन्द्र-
 पीताधिकरणे निदान्तात्वे (१।१।१।०।११) इन्द्र-
 पीतसमासात्तत्र इन्द्रस्येन सापेक्षेन्द्रदेवस्य ऐन्द्राभादेः
 सोमस्य भगवन् २५५ति । सु. पृ. ६५७. ॥ इन्द्र-
 पीताधिकरणमिद्वान्ते ' गायत्र्यन्तः ' इत्यादेः
 सनविशेषणं विधत्म् । कौ. १।१।१।१२ पृ. ३०३,
 ॥ इन्द्रपीताधिकरणमिन्द्रात्स तद्विधेयोऽपि (भघ-

मन्त्रविधेयः) नैतानिष्टः । अत एव इन्द्रपीताधि-
 करणप्रयोजनस्य अनुसृत्युत्तरस्यामोऽपि विषयः । १।२।
 १।३।२८ पृ. २९७.

॥ इन्द्रमहेन्द्रम्यायः (खुनागत्ताधिकरणान्तर्गतः)
 २।१।५।१३-२९ । न च वाजिशब्दस्य विश्वदेवपरये
 ऽपि न विश्वेदेवत्वेन तेषां देवत्वं तितु वास्तव्येन ।
 तत्रश्च श्रुतगत्ताधिकरणत-इन्द्रमहेन्द्रम्यायेन देवता-
 भेदात् नास्ति पूर्वकर्मप्रभाषः इति वाच्यम् । कु.
 २।२।२३ पृ. १८७. ॥ वेदे समिदादिपदानां अभि-
 पत्तामानाधिकरण्ये सत्यपि इन्द्रमहेन्द्रम्यायेन समिदादि
 पदेः तत्तत्प्रशान्तानुष्पत्तिः, शब्दस्य देवतात्वेन तदुभे
 पदान्तरस्योपागुपपत्तेः । भाट्ट. ९।१।१९. ॥ वाग्नि-
 शब्दोपस्थितविश्वदेवदेवतामुक्तेन वाजिनद्रम्य विहित
 भवति । इति नाम इन्द्रमहेन्द्रम्यायावतारः । कु.
 २।२।२।२३ पृ. १८७. ॥ इन्द्रमहेन्द्रम्याधिकरणे विधि-
 मात्रप्रमाणिका देवता इत्युक्तम् । बाळ. पृ. ११२.

॥ इन्द्ररोचनं नाम साम अनुकम् । बाळ.
 पृ. ७२.

॥ इन्द्रशब्दः यत्सामान्यस्वात् साऽप्यात् ऐवर्षां
 गार्हपत्ये गौणः । भा. १।२।२।४, ॥ इन्द्रशब्दस्य
 विश्वैरयनत्वात् । १।०।१।२।५.

॥ इन्द्रसुधामिव धातुनपादात्कः एकं कर्म । (वनति,
 इवति, चरोति । इव पूर्वपक्षे) । वा. २।१।१।१
 पृ. ६६३ । इन्द्रात्पूर्वं यथा लोहिततुल्यत्वात्पौर्विभि-
 र्धातुभिः साहचर्यरूपत्वे तद्वत् । सु. पृ. ७०२.

॥ इन्द्रासोमीयस्य ऐन्द्रामिहृतिर्न इन्द्रसुगतात् ।
 बाळ. पृ. १२०.

॥ इन्द्रं गमकं, यद् सतागतिं स्वसनिहृष्टमर्थं
 गमयति । के. ॥ इन्द्रं चतुर्गदि प्रयथिषानं नानैव ।
 तत्र प्रमाणान्तरपद्यात् तैजसादि । भाट्ट. ९।१।१०.
 ॥ इन्द्रं संतिरिते एव विषये शानं जनयति । श्रुतु.
 पृ. २०५, ॥ इन्द्रियाणि ग्यनुभवात्मनयोनि । पृ.
 २२०.

ॐ ' इन्द्रियाभ्यामजट्याभ्यां द्वाभ्यामेन हतं जगत् । अहो उपस्यजिह्वाभ्यां ब्रह्मादिमहावाचिः ॥' इति श्यायः । यथा- अनाद्यमितया विषयभोगाभ्यन्व-
 येनानुमितमिदं जगत् अन्नमनजित्तत उरं चेति भावः ।
 साहस्री. ५३८.

० इन्द्रियस्य तवैव प्रत्यये कारणत्वात् । मणि. पृ. ११ ० इन्द्रियज्ञानस्य अग्निशोभं दप्ता उच्यते । भा. २।२।१।२५, दप्ता इन्द्रियसामस्य लुट्वात्, ... य इन्द्रियसामं न्यात्, ० दप्ता होमं कुर्यात्... इन्द्रिय-
 कामस्य होममबद्धं प्रथमं दधिप्रसन्नं पुनर्वात् । २६.
 ० इन्द्रियज्ञानमात्रकये अन्येन एव दानो होमान्तरमात् न कर्मान्तरता । सु. पृ. ८०, ० इन्द्रियज्ञानहोम',
 आश्रयमन्तरेण गुणस्य कृष्णपत्राकारेणात् विधिपन्तरेण च प्रप्रकारमन्तर्याणि होमस्य स्वाभाव्ये प्रमाणाभावात् प्रप्रकारमात्र स्वस्वमद्वय गुणकसत्त्वविषयस्यो-
 मुच्यतिसमूहोत विधितः आश्रयत्वेन विधीयते ।
 पृ ४७

ॐ इन्द्रियदामाधिकरणम् । गुणतामाधिकरणम् । अग्निशोभप्रकरणे श्रुते दाम्नेन्द्रियसामस्य जुहुयादिति वाक्ये शुभात् फलपुत्रम् ॥

फलश्रुतेस्तु कर्मं द्यात्, फलस्य कर्मयोगि-
 त्वात् । २।२।१।२५ ॥

भाष्यम्— अग्निशोभं प्रवृत्तं समाप्तमिति 'दग्ने-
 ष्ट्रियसामस्य लुट्वात्' इत्येवमादि । तत्र सद्यः, किं
 अग्निशोभशोभान् होमान्तरं दधादित्येव, उत दधादे-
 शुभात् फल इति । किं प्रातः ? होमान्तरमिति । पुत्र. ०
 फलश्रुतेः । फलमिदं श्रुते, तच्च कर्मयोगी न्यायम् ।
 किं एतं हि कर्मणः, फलं वा प्रादितो वीजतादि ? नेति
 ब्रूमः । नहि एतत् दृष्टेयानेन सिध्यति । यदि दग्नेन
 देव फलश्रुते दृष्ट्यादी वदथैव वदथैव, न होमे । अथ
 कुर्यात् दृष्टं, अन्यथापि भवति इन्द्रियस्य (इन्द्रियस्य)
 प्रभवते । अथ कृषिसदस्यात् भवति इत्युच्यते कृषि
 सदन्तो होमं निष्कारणात्, न इत्य, अगदज हि तदिति ।
 होमोऽपि अगदज. मनदेवतादिशान्नाद्धोमस्य,
 तद्गणनादिशान्नाद्यमं इत्ये; । त्यागत्वेन वात् शोभान्,

पाठनामत्र वाच कृपेः । अथ किंचित् सादृश्यं एतदे,
 इत्यन्यापि सत् अनित्यं इत्येवमादि किंचित् सादृश्य-
 मस्ति । अथ इत्यादयन्त् सदन्तरमिति इति कृत्वा न
 द्रव्य सदृशं इत्युच्यते, होमादपि अन्यत् कृपेः एतद्वद-
 मग्नि दृष्टाय, इति कृत्वा होमोऽपि अगदजः स्यात् । न
 चैतत् सिद्धं, 'यत् कृत्वा इत्येव तदन्वयिन्त् सदृशमाने
 अदृश्यमपि भवितुमर्हति' इति । यदि यस्य कारणभूतं
 दृष्टं, सिद्धं तत्त्वेत्, साधयेदपि कारणभूतमित्यन्यथे,
 भवति तन्मयं साधयम् । यत्र शक्तो कारणभूतमिति,
 न तत् सदृशमपि साधकम् । तस्मात् सदृशमपि साधक-
 मसाधकं वा इति परीतित्यमिति । अथ यत् कर्म
 पत्रात् दृष्टं, होमोऽपि कर्मं तेनापि पत्रता भवितव्य-
 मिति । उपरते कर्मणि इन्द्रियाण्य तस्ययोगाना न
 द्रव्यान्तरं फल दृष्टं, इति द्रव्यमपि पत्रात् स्यात् ।
 अपि च कृतेनोऽपि इति स सादृश्यत्वात् होमादपि नादृष्ट
 भवत् । दृष्टिनादृश्यत्वात् वीजितेन भवत्, नेतिपुन ।
 तस्मात् नैवजातीयत्वेन एतदग्नि दृष्टाददृष्टिसिद्धि-
 रिति । कथं तर्हि होमात् न्याय्यं फलमिति ?
 उच्यते । शब्देनान्यथ्यते तत् फलम् । यतः फलमिति
 शब्द आह, ततो न्याय्यम् । होमाच्च फल इति श्रुत्या
 शब्देन गण्यते, दानः फलमिति वाक्येन । धृतिश्च
 वाक्यात् प्रतीयसी । तस्मात् होमात् फलमिति न्याय्यम् ।
 दानं फल इति चान्वाच्यम् । अपि च दधि उभय-
 मसामर्थ्यं कर्तुं फलं साधयितुं होमं च । ननु फलमिति-
 जगत् एतद्विषयत्वं । मिश्रणं हि उभयं करोति,
 फलमस्ति पादयोश्च निमित्तताम् । न ब्रूम, एकरथोप-
 प्रयोगेन अग्निशोभप्रवृत्तं साधयितुं तस्मिन्, किं तर्हि ?
 फले शुभपुत्रं दधि होमे च, इत्येकं वाक्यं वक्षितुमसामर्थ्य-
 मिति । यदि फलं दप्ता कुर्यात् इति ब्रूयत्, न दप्ता
 होममिति । अथ दप्ता होमं साधयेत् इति श्रूयत्, न
 फलमिति । उभयवचने भिद्येत वाक्यम् । अग्नि-
 चेतसुफलमर्थे । तस्मात् न शुभात् फल इत्यत अग्नि-
 शोभशोभात् दधिशोभ. कर्मान्तरमिति ।

वा— ' अग्निशोभं पुनोऽपि' इति प्रवृत्तं 'दग्ने-
 ष्ट्रियसामस्य' इति श्रुते । वा मंदेह' किं दूरेण

इदं कर्मान्तर, उत तस्यैव गुणात् फलमिति । इदमेव पुरस्तादवखिनं, अगुणोपची कर्मणि तत्रैव गुणः । सगुणोपचौ तु प्रायान्तरेण च अविधीयमानानेकगुण-संभौ सत्यां कर्मान्तरत्वमिति । तद्विह अगुणश्च धर्मशब्दः, अनेकशोभादानं च वाक्ये श्रूयते । तेन समवासंभवयोः संदेहः । तत एतत्त्रिद्वयर्थे इदं विचार-क्षित्तम् किमिह होमात् फलं, उत गुणात् । किमर्थं पुनः ' गौरोहनेन षडुक्तामस्य ' इत्येतत् तुल्यन्तरोदकानामवि-कल्पते ? हेदाभेदोपरोपशोभात् । फलार्थपुरापर्यविकारे हि तस्य एतस्य वा उदाहरणं न भविष्यति विशेषः स्यात् । इह तु भेदाभेदलक्षणे तदनुगुणमुदाहरणम् । न च प्रथमस्या देहाभेदमात्रिसंस्कारात्मकत्वात् भेदाभेदो-र्विशेषः । यदि च गौरोहनात् फलं यदि च तद्वतः प्रथमनात्, उभयथाऽपि तादर्थ्येनानुष्ठानम् । इह पुनः यदि गुणात् फलं, ततः साध्यातारानुसारेणैव दधि प्रयो-क्तव्यम् । अथ होमात्, ततः नैयमिकहोमपरितिरिक्तं अनिश्चरकाले दधि होमनर्कं होमान्तरे सकृदेव दधिहोमत्वात् संपूर्णं भिद्यते, इत्यत्रिह भेदज्ञाने विशेषः । ननु च होमादपि फले ' सनिधौ त्वविभागात् ' (१२।१।१२६) इत्यनेन ग्राभेन स्वर्गोपयञ्जीनोरिप तदेव कामं विधीयते । नैवदेवम् । ' यदि नामाविभागः स्यात् कर्मणः प्रत्याभित्तया । ततस्तदेव कर्म स्वादन्वयाथा भेदविश्रयः ॥ ' फलनिमित्तादौ हि विधीयमानं कर्म अनुपपन्नं तैः संवर्धुं न शक्नोति, इत्यर्थात् उलात्ति-पिक्विवमपि अनुपपत्तिमुपक्रमते । तत्र यदि बलीयस्या विपरिद्वयत्वा तादृष्यादप्रच्युतया पूर्वकर्म उल्लिख्यं स्यात्तते, तत्र उपादकशक्तिविशेषात् प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेव कर्म अप्यवशीयते इति न भिद्यते । यदा तु पूर्व-कर्मत्वात् किंचिदपि आधिवर्गं विश्रयते, तदा नैव अविभागज्ञानमस्ति, इत्यर्थात् उपचितिविधिमैक्यं अन्येन तदुपोपत्तिसमर्थेन विषयत्वेण अनिवारितशक्तिः सत्यपि अन्वपरत्वे अनुपशयेयं प्रति उपादानात् कर्म मिनत्ति । न च ' दमेन्द्रियकामस्य तदुपपत्त्य ' इत्यम इन्द्रियं प्रति उपादानात् दधिविशिष्टहोमान्तरबुद्धिः भवन्ती केन चित् तदुपोपत्तिं उपलक्षयमाना धार्यते ।

कुतः ? ' होमो हि प्रकृतः शुद्धः स्ववाक्यादव-धारितः । सोऽस्मिन् दधिविशिष्टत्वाद् विभागे-नैव गम्यते ॥ ' ' अग्निरोर्गं जुहोति ' इति होमः शुद्धः उपपन्नः । इह च दधिविशिष्टः श्रूयते । तेन अविभागात् इत्यस्य अमेदहेतोः असिद्धत्वात् भिद्यते । ननु ' दध्ना जुहोति ' इति अस्यैव दधिविशिष्टो होमः । न । तस्य अनुपत्तिशक्यत्वात् । येन ताव-दली उपादितः न तत्र दधिविशिष्टः, न च दधिसंबन्धः तत्र नेत्यादितः, ' तत्सन्निवेशगुणार्थेन पुनःश्रुतिः ' (१२।१।१२६) इति खाभित्तत्वात् । उपचित्वाक्येनैव च फलवाक्यस्य जगत्कालं प्रतिबन्धना कर्मान्तरत्वं निरा-क्रियते न गुणवाक्येन, अनुपपन्नत्वात् । उपचित्वाक्ये-नैव च सर्वाणि प्राकरणिकानि गुणफलनिमित्त्वाक्यानि संन्यन्ते न परस्परेण । कुतः ? ' तान्युत्पत्तिमपे-क्षन्ते सा चाव्यवहित्वा यतः । गुणादीनां त्वसं-बन्धाद् व्यवधिः स्यात् परस्परम् ॥ ' अनुपपत्त्य-गुणादिमित्त्वत्वात् उच्यते: गर्भरेषुचते । न तु पर-स्परव्यवस्था किंन्तु कारणमस्ति । यैव च सर्वत्र अनु-पपत्त्वत्वात् अमेकजिना अन्यवशीयमाना संश्रूयते । गुणानां च परापरत्वादसंरूपे सति एकेनापि स्पष्टिताना अननुपपन्नान् न केन चिदेकवाक्यव्यवस्थितः, इति न ' दमेन्द्रियकामस्य ' इत्यम ' दध्ना जुहोति ' इत्येत-दुपतिष्ठते । यद्यपि चैतत् ' एकस्य त्प्रथमे संयोग-पृथक्त्वं ' (४।१।१५) इत्याधिकरणे । तत्रैतत् स्यात्, सैवोपत्तिः पापकान्तरेण दधिमती कथिता अनुपपन्नमाना अत्र भेदबुद्धि निराकरिष्यति । तदनुप-पन्नम् । एवं हि यदि ' धाक्यान्तरेण तत् कर्म यथा दध्ना विद्योपितम् । तदनुपपत्तिमित्त्वेवमिति नैरा-त्मकं भवेत् ॥ ' उपचित्वाक्ये तावत् केवलं निरीक्ष-माणे शुद्धहोमावगमात् अप्रत्यभिज्ञानम् । अथ प्राकर-णिकगुणवाक्यानुपपत्तौल्येन, तथापि तदुपपत्तिद्वय-निशिष्टत्वात् नैः केवलदधियुक्ते वाक्ये अस्ति प्रत्यभि-ज्ञानम् । अथ दधिविद्ययमाभापेक्षिति इन्द्रियकामाक्ये सत्यपि तदुपपत्तिं अनपेक्षितत्वात् अशक्तत्वात् अना-धित्वं केवलं दधि ब्रवीत्येति इति, तथा एति तदेव

आपतितं मतिः । दया जुहोति । इत्येतदेव शक्यं केवलं गुणैः इति । निवारितं चैतत् । अथ च 'दृष्यन्न दशमे पक्षे तद्वैतस्य विज्ञेयणम् । नित्ये चेन्द्रियकामस्य तेनापि न निरूप्यते ॥' (इह इन्द्रियाणि तु सुधापां- 'पयो दधि यमगूध सर्षपितदनतण्डुलाः । सोमो मांसं तथा तैलमपमनामि इधैव तु ॥' इति) यद्यपि तावत् दृष्यादीनि नित्यं होमे गणुवीयेत्, तथा सति विविध-मपि कर्म एकदेशपरणेन चोदितं इति कर्म चिन् कृतयेत् । दृष्यादीनां तु वैकल्पिकत्वात् एकैकस्मैः दशमे पक्षे होमादगमम् । अतश्च दधिनाक्येऽपि आलोच्य-माने पादिकं दधि दृश्यते । नित्यत्वे च तत् इन्द्रियकामहोमे भूयते । तस्मादपि न प्रत्यभिज्ञायते । न च यदा दया जुहुयात् इत्येवं अनुस्मृतितं शक्यते, फलव्य-विधेयत्वात् । एष हि व्यक्तवचनमधिकः, 'यदि इन्द्रियकामः, तदा नित्यं केवलद्विविधितं होमं कुर्यात्' इति । न चानो तदहम् अन्वयः प्राप्तः इति मियते । ननु होमरूपमात्रं तावत् प्रतिज्ञातं तद्व्यभिचानाच्च अभेदसिद्धिः । यत् उच्यं न प्रत्यभिज्ञायते, न तत् कर्म-मेदकारणम् । तस्मात् तदेव कर्म गुणमात्रमधिकं पक्षे विधीयते । नैतदेवम् । कुतः ? प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थ-विधिः पूर्वं निराकृतः । त्वत्पक्षेऽनेकसंबन्धविधि-श्चात्र प्रभवत्येव ॥ 'दधिहोमसम्बन्धं होमकर्मसंबन्धं च विदधत् वाक्यं मियते । तेन अवरपं विशिष्टविधिन्मु-पगन्तव्यः । ततश्च सिद्धं कर्मान्तरणम् । यथा चार्थान् व्यनियतानेकप्रकारान् प्राप्ते केन्द्रधिनियमात् एकार्थं विधानं, तथैव परस्परानपेक्षेः वस्तुनादिविधिविनाक्ये' नैक-सिद्धकदाश्चक्ये इत्येव, वस्तुनादियुगलसेन केवळं दधिनियमकरणम् । नहि अत्र एतस्मात् वाक्यादौ कर्म विदधि प्राप्तः । तेन होमात् फले भवति कर्मान्तर-त्वम् । अतः पूर्वपक्षः परिरुद्धः ।

'कर्मशब्देऽद्युपोऽप्यत्र कर्म भूयो विधीयते । फलं हि धृतमेतस्मिन् कर्मोत्सव्यं युज्यते ॥' समस्त-मेव भावावधिभिरुक्तं पूर्वपक्षः । तत्र हि एतदवलितं, आह्वयव्यतिरिक्तः फलदेन संबध्यन्ते, न प्रत्ययुपगन्तव्यः इति । तस्मात् फलत्रयं रमैवेति यावत् फलत्रयो

एषां कर्म विधीयते, न परमणि गुणः । कर्म ? 'प्राप्तस्तावद् गुणो नैव विधानं पुनरहति । अत्रात-विधिपक्षेऽपि भवेद् व्यर्थं फलद्युतिः ॥' तत्र नाम अगुणे कर्मशब्दे मति गुणो विधीयते, यत्र स गुणो न भवति, यत्र अर्गान्तरं न भूयते । न चेह इत्यमति तदस्ति, दशमे वाक्यपरन्तरेणैव प्राप्तत्वात्, फलत्रयं च अग्यपिश्यत् उपासनात् । अत आह फलमिह श्रयते, तच्च कर्मणो न्याय्यं इति । तत्र हि दृष्टं हि कर्मणः फलं इति प्रथमं विधा प्रतिभासः (वाक्यभेदेन, एकवाक्यतया चेति । तत्र वाक्यभेद-पक्षमुपपन्नस्यति-) एकस्मात् नैति भ्रूमः, नहि एतत् दृष्टेनानेन भिष्यति इत्यादेः । निराकरणत्वेन सिद्धान्तच्छायाऽनुयायत् 'किं' इत्येतावानेव प्रथमः, 'किं' इति एतत् न्याय्यं । इत्यर्थः । इतर आह दृष्टं हि कर्मणः फलं (कृष्णादितो मीमांसि) इति । तत्रोत्तरं नैति भ्रूमः इति । 'यदि' इत्यादि तावत् स्वयमेव आगाहक्यं निराकरोति यावत् तस्मात् नैव-जातीयकेषु एतत् भवति इति (इत्यन्तं भाष्यम् । इमं वाक्यभेदवर्षं दूरयित्वा एकवाक्यतया उच्य-म्यति-) तत्र तु (उत्तरथ) कर्म तर्हि होमाद् न्याय्यं फलं इत्यर्थं ऐकान्तिकः सिद्धान्तसिद्धिः प्रथमः । ए च आत्मीयत्वानोपसंहरादनन्तरं तु शिष्टः प्रतिनाति इति एतैव प्रत्ययोजनं युक्तवत् । (अत्र पक्षे भाष्यं योजयति-) तच्च कर्मणो न्याय्यं इति पूर्वपक्षवादिनां व्यभिहिते सिद्धान्तवादी इन्द्रियदानसंबन्धपर्यन्तं भावार्थ-विकल्पन्यायासंयमान् शब्दस्य 'अस्मात्पर्यं मन्वयानः' इच्छति किं दृष्टं हि कर्मणः फलं कृष्णादितः इति, अनेन न्यायेन सामान्योदृष्टेन होमात् फलं गन्त्ये इति । यद्यपि च 'चोदनाश्रयणसंयमाद्युपगमात् अनुमानादीनां ईदृशोत्थयैः अस्मात्पर्यं स्थापितं, तथापि वेदार्थनिर्णये वेदा कारणत्वानिर्णेषात् तदर्थनिर्णयार्थं अनुमानोपन्यायः । परं पुनः यावार्थाधिकार्यं सत्त्वितान्तर-कारणः आक्षिप्यत्, मा मे अस्मात्पर्यमेवं वा, शब्दे एति न हि अनुमानं ब्रवीति । न च एतेन सामान्यो-दृष्टेन अस्मदभिमतं सिष्यति, अविश्व-अभेकान्ति-

—विद्युद्वारिरोपनुद्भवान्नुमानसः । कर्म ? यदि तावत्
 'होम. फलान् फलजन्या दृश्यमानत्वात्' इत्युच्यते
 तत एतित्वात्तर्प्यैश्चात् अविद्युद्वारम् । अथ 'कृपा-
 दीना कृपाजन्या दृश्यमानत्वात्' इति, ततोऽपि अवश्वर्ध-
 नम् । अथ विनैव पक्षधर्मत्वात् गृहच्छामनेन
 कल्पेत, ततः तत् द्रव्येषु अविद्युद्वारम् । अथ
 सादृश्यद्वारेण उभयथा कल्पेत तत्र सादृश्यं फलवन्निः
 कृपादिभिः तद् होमस्य क्रियात्मना विद्यते, न द्रव्यस्य
 अक्रियात्मकत्वात् इति । तत्र द्रव्यस्यापि अस्येय
 किञ्चित् सादृश्य इति मनसि कृत्वा यदि प्रत्याकृत्वात्तर-
 सादृश्यपक्षेण तत्रिराक्रियते, ततः श्रवण प्रत्यासन्नतर
 पक्षेण होमस्यापि निराकृत्य इति मन्यमान आह होमोऽपि
 असदृश्यं, साधनस्वरूपधर्मेदान् कृतेः । अथ किञ्चित्
 सादृश्यं गृह्यते, तत् द्रव्यस्यापि यत् अनित्यं द्रव्यत्
 त्वेण द्रव्याधिकर्मेनेदान् अस्ति इति पूर्वमिन्द्रियविवरणम् ।
 अथ द्रव्यादन्त्यात् सादृशानरमस्ति इति आपेक्षिकत्वात्
 सादृश्यस्य सुखदो श्लेषिते विप्रकृष्टं निखटगमेव
 मन्तं । तेन क्रियात्वे कृपिहोमवर्तिते अपेक्षिते
 विप्रकृष्टत्वात् सदृशत्वादिषु च द्रव्यं श्रवणसमये इत्युच्यते ।
 तथा एतन् निदानमपि दृष्टार्थभोगाननाशान्तर-
 गादृश्यापेक्षया कृपिहोमयोः विप्रकृष्टत्वात् असादृश्यमेव
 इति अकारणत्वात् । आह च 'नारिसह परमसादृश्यं
 दृश्यते कृपिहोमयोः । किंपिमाहाडयदृष्टिस्तु द्रव्येऽ-
 प्यस्तीत्यनिश्चयः ॥' न चैतत् सिद्धं इति उपमानेन
 साधर्ममाभ्यानुमानेन वा सर्ववर्धमातिः अनुमानोक्तस्याप्य
 व्यापकत्वाभिरपेक्षा अयुक्ता, सर्ववर्धार्थानामेकत्वप्रसङ्गात् ।
 तथा वीर्यं (१११/११२ पृ १७ भा.) 'न हि वैचक्षण्यस्य
 रथागमे वलदक्षस्य रथानन्वं भवितुमर्हति' (इति)
 एवादि 'न मासनाऽस्तुगतिर्हृद्यं गवेष्ये सद्यो गथा ।
 प्रकृतेश्च फलादीनि न यान्ति विकृतिं क्वचित् ॥'
 यद्विद्यम्य कारणमूतं दृष्टं तद्विद्ये दृष्टान्तपरिमितिं तद्वेत्
 माध्वेऽपि वदते, कारणमूतमिति अवगम्यते भवति
 तत् साधन साधकं इति । अतो वक्ष्यात् कार्यकारणयोरेव
 गण्यगमकभावो भाण्यज्ञानमिदं इति के चिन्मन्यते ।
 ननु अयुक्तम् । अकार्यकारणभूतानामपि अनित्यत्व-

कृतत्ववादीना गम्यगमकभावप्रसिद्धेः । कार्यकारणयोरेपि
 च न तथा कारणं गमकं व्यभिचारवहुत्वात्, तथा
 कार्यम् । तस्मात् लिङ्गमेव व्याप्यत्वेन दृष्टं सपक्षे व्यापकस्य
 अन्वय साध्यभूतस्य गमकत्वधर्मावयवया एवमायं
 कारणमित्युक्तं इति उच्यते । एवं च हेतुधिरूपे
 भ्यालयात् । तथा च निवृत्तीति तस्मात् सादृश्यापि
 साधकमसाधकं चेति परीक्षितव्य इति । यदि तर्हि
 परीक्षितेन च कारणेनाभिहितेन कार्यमिदमभिधीयते ।
 'दृग्नेन्द्रियकामस्य' इत्यन वाक्ये 'यत् कर्म तत् फलम्,
 कर्मत्वात्, कृपादिवत् 'कर्मसाधुं वा इदं फलं, फलत्वात्,
 मीमादिवत्' इत्येतदनुमाय अथ यत् कर्म तत्
 फलम् इति प्रतिसाधनाभिधानेन अनैकान्तिकीकरोति ।
 उपरते कर्मणि द्रव्याणां कर्तव्यानां तत्संयोगादीनां
 च द्रव्यान्तरं पदादि फल दृष्ट इति । उपरतमदर्थं च कर्म-
 न्यतिरेकपर्यन्तमर्थम् । एव हि शब्दवने, कदा चिदि-
 शपि कर्मनिमित्तमेव फलं भवेत् । तेन प्रतीति इन्द्रिय-
 कामवाक्ये ' दधि फलम् द्रव्यत्वात् तदुत्तरत्, इन्द्रियं
 वा द्रव्यजन्यं फलत्वात् पदादिवत् ।' अपि च
 कृपेनादृष्टं इति हेतोः विरुद्धाव वदति । तथैव हि
 अयं हेतुः कर्मणः फलजन, फलस्य वा कर्मजन्यत्वं
 साधयति, एवं दृष्टार्थफलव्य अवशब्दगम्यफलत्वं वा साध-
 यति । तस्मात् तैववादीवक्ते कार्यकारणभावे समस्त-
 हेतुरोपपन्नत्वात् एतन्नवति क्वचित् उपादयन आदृ-
 श्यापि सिद्धिरिति । यदि एतदनुमानं त्वैव निराकृतं
 कथं तर्हि होमात् न्याय्यं फलमिति उच्यते । यद्वा
 इतिकरणान्त एव प्रवः । उच्यते । शब्देनावगम्यते
 तत् फलं इति भावार्थाधिकरणोपपत्त्यसिन् उत्तरम् ।
 तस्मान् होमात् कळमिति न्याय्यम् । द्रव्यः फल-
 मिति चान्याय्यं इत्येतिदं सत् यदुच्यते, तत्
 तुल्यत्ववत्परिणामकारणार्थम् । कदाचिदि द्रव्यमपि न्याय्यं
 भवेत् । अपि च दधि उभयवतममर्थं कर्तुं इति ।
 न तावत् कर्मनपेक्षस्य दृष्ट. कल्पत्वमित्, तेन केवलं
 फलत्वच्येव स्यात् । अत उपपन्न विधातव्यं, न च
 तत् शक्यमिति । ननु कर्मत्वनिर्णयजनयत् इति
 प्रासङ्गिककर्मसंबन्धाभिप्रायेण वक्ष्यसामर्थ्यनिरास्यार्थे

—विह्वलित्वादिद्युष्टान्दुष्टान्मानसम् । कथं ? यदि तावत्
 'होमः पञ्चान् पञ्चतया दृश्यमानत्वात्' इत्युच्यते
 ततः प्रतिशतार्थकदेशमात्रं अविद्वत्त्वम् । अथ 'कृष्या-
 दीना कृष्यस्य दृश्यमानत्वात्' इति, ततोऽपि अवधधर्म-
 त्वम् । अथ विनैव पक्षधर्मत्वात् यहच्छामादिषु
 कल्पेन, ततः तत् इत्येव अविशिष्टम् । अथ
 सादृश्यरूपेण उपमना कल्प्येत तत्र सादरं कल्पद्रिः
 शृण्वादिभिः सह होमस्य क्रियात्मना जिते, न द्रव्यस्य
 अक्रियात्मकत्वात् इति । तत्र द्रव्यस्यापि अक्षयेव
 त्रिचिन्त् सादरं इति भगति शब्दा यदि प्रथमप्रधानात्सा-
 सादरपक्षेणा तद्विराजिते, ततः शक्यं प्रत्यासन्नरा-
 पक्षेणा होमस्यापि निराकृतं इति मध्यमान आह होमोऽपि
 अमदृश, साधनस्वरूपकल्पेनात् कुरेः । अथ किञ्चित्
 सादरं गृह्यते, तत् द्रव्यस्यापि सत् अमित्ये द्रव्यत्वं
 पक्षे इत्यादिधर्ममेवात् अस्ति इति पूर्वोक्तप्रतिषेधः ।
 अथ द्रव्यादन्वयं सहस्रान्तरमस्ति इति आपेक्षिकत्वात्
 सादरस्य सुवदन्ते अपेक्षिते विप्ररूप विवहतामेव
 भाति । तेन जित्यात्वे कृषिहोमार्थेति अपेक्षिते
 विप्ररूपत्वात् सदनीत्यादिबुद्धं द्रव्यं अस्तदामेव इत्युच्यते ।
 तथा यति क्रियास्तरमपि दृष्टाद्यैभोजनसामानादसान्तर-
 सादरपक्षेणा कृषिहोमयो विप्ररूपत्वात् असादरपक्षेव
 इति अक्षरं रयत् । आह च 'नास्मिन् परससादर्यं
 दृश्यते कृषिहोमयोः । किञ्चित्सादर्यदृष्टिस्तु द्रव्येऽ-
 प्यनीत्यस्तिदृश्या ॥' न चेत्तत् सिद्धं इति उरगानेन
 साधार्थमात्रमानेन वा सर्वधर्मभिः अनुमानोक्तस्याप्य
 पारकभाविरेषेण अनुगत, तद्वैरदायमानेन उच्यते ।
 तथा चोक्तं (११।१।२ इ १० भ०) 'न हि देवदत्तस्य
 स्वाक्षये यद्वदत्तस्य दयामानं भवितुमर्हति' (इति)
 तथाहि 'न साहानाऽनुगतविदृष्टा गद्ये मद्यो गया ।
 प्रकृतेऽत्र फलादीनि न यान्ति विकृतिं क्व चित् ॥'
 यद्वि यत्त कारणभूतं दृष्टं सिद्धे दृशन्तपार्थिनि सच्येत्
 साध्येऽपि पक्षे, कारणभूतमिति अद्यमप्यने भवति
 तत् तस्य साधकं इति । अतो पञ्चान्त् कार्यस्यान्तरेण
 यमममममयो भावसाधनितेन इति के विन्ययने ।
 तनु अणुत्वं । अन्वयं धरन्भूतानामपि अविन्यय-

कुनकत्वादीना गम्यमनुकामावपिद्धेः । कार्यकारणभोरपि
 च न तथा कारणं गमकं व्यभिचारयद्बुद्ध्यात्, यथा
 कार्यम् । तस्मात् लिङ्गमेव व्यापयित्वा दृष्टं कषले व्यापकस्य
 अन्यत्र साधनभूतस्य गमकत्वव्यवसायनया एवमालं
 कारणमित्युक्तं इति द्रष्टव्यम् । एवं च हेतुविक्रमे
 व्याख्यातम् । तथा च विष्णोति तस्मात् सहस्रमपि
 साधकमसाधकं चेति परीक्षितव्य इति । यदि तर्हि
 परीक्षितेन च कारणेनाभिहितेन कार्यमिदमभिधीयते ।
 'दामेन्द्रियकामस्य' इत्यत्र वाक्ये 'यत् कर्म तत् पञ्चान्त्,
 कर्मत्वात्, शृण्वादिन्त्' कर्मत्वात् का इत् कर्म, कल्पत्वात्,
 ग्रीष्मादिन्त्' इत्येतदनुमाय अथ यत् कर्म तत्
 कल्पत्वं इति प्रतिषेधनाभिधानेन अनेनातिव्याप्नोति ।
 उपरते कर्मणि द्रव्याणां तन्वादीना तत्संयोगादीनां
 च द्रव्यान्तरं पदादि फलं दृष्टं इति । उतरतमहण च कर्म-
 व्यतिरेकपदसोपसर्गम् । एष हि गच्छवते, कदा विदि-
 श्यमि कर्ममिच्छितमेव फलं यदेत् । तेन ग्राही इन्द्रिय-
 कामराक्षे 'दधि पञ्चत् दृशन्त्वत् तन्तुत्, इन्द्रियं
 वा द्रव्यजन्यं कल्यात् पदादिवत् ।' अपि च
 कुर्येनादृष्टं इति हेतोः विवदन्तं गदति । तथैव हि
 अयं हेतुः कर्मणः पञ्चत्, कल्प्य वा कर्मजन्यं
 माधरति, एवं दृष्टार्थकत्वात् असाधनमाधरत्वं वा माध-
 यति । तस्मात् नैनांजातीयके कार्यकारणभावे समसा-
 हेतुदोषप्रसङ्गात् एवद्वयति क्व चित् दृष्टान्पन अदृ-
 श्यापि सिद्धिरिति । यदि दृष्टानुकारं त्वेष निवृत्तं
 कथं तर्हि होमात् ग्याद्यं फलमिति उच्यते । यः
 इतिरान्त एव प्रथः । उच्यते । उच्येनापगम्यने
 तत् फल इति साधार्थविक्रमोक्त्यानेन उच्यते ।
 तस्मात् होमात् फलमिति व्याप्यम् । इत्न फल-
 मिति चान्वाद्यं इत्यर्थेतिं ग् यदुच्यते, तत्
 तुल्यवन्तरमित्यवगम्येत् । कदाचित् द्रव्यमपि स्वल्पं
 भवेत् । अपि च दधि तमयमममयं कर्तुं इति ।
 न तावत् कर्मान्नेदस्य दाम कदाचनमपि, येन वेरके
 कर्तव्यत्वेव स्यात् । अत्र उभयत्र विषयत्वं, न च
 तत् साधनमिति । ननु कर्मदन्तिंजनवत् इति
 अदृष्टमित्यर्थेव च इति, नदेन कर्मस्यार्थमिति दृष्टात्वे

वा, तथाहि दधि उभयमसमर्थं इति यथाभ्रुवगृहीतेन पत्रचनेन यत्नसामर्थ्येवोक्तमिति दृश्यते । न मूत्र एकरसोभयं प्रयोजनं न युक्तमिति । न यथै वस्तुसामर्थ्ये अपद्रुमपदे, किं तर्हि समर्थेऽपि वस्तुनि अविहितानुग्रहानात् अवर्यं दधि उभयार्थत्वेन विधानमप्यम् । न चैतदस्ति, अनेरसंन्यकरणे चात्रमेदमपद्रवात् । संनिद्रुष्टासंभवेन निप्रदृष्टोऽर्थो विधीयते । तदिह दधिरोमसंबन्धे संनिद्रुष्टे दधिपल्लसंबन्धे च निप्रदृष्टे शुगपत् निधीयमाने शुगपदेव संमगारंभे अन्पुपेतागौ स्याताम् । तस्मादन्यतरपरित्यागे सति स्वगुणसिद्धिर्भवति इति संनिद्रुष्टवशेन दध्यपि होमेन संभवते, सोऽपि फलेन इति कर्मसुक्ते सति फले, सिद्धे कर्मान्तरस्य इति ।

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोगेणै तस्य प्रतीयेत । २६ ॥

भाष्यम्— तुल्यत्वात् फले विवरिकर्तते । न कर्मन्तरं, किंतु गुणात् फलमिति । कथं ? अत्रुक्ते हेतु वाक्ये । ' अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गंक्षमः ' इत्यत्र फलसमभिव्याहृतं फलं स्वर्गंक्षमो होमेन कुर्यादिति । ' दध्नेन्द्रियसामस्य जुहुयात् ' इति गुणसमभिव्याहृतम् । नहि अत्र होमः इन्द्रियस्य कर्तव्यः इति प्रतीयते । किं तर्हि, दध्ना होमः इन्द्रियसमस्येति । होमस्य दधिसंबन्ध इन्द्रियाय, न होमस्योपचिः । य इन्द्रियसमः स्यात्, य दध्ना होमं कुर्यात् इति । फलमेतन्न शब्दः पुरुषयनवासा वक्तव्ये ? ' जुहुयात् ' इति श्रुतिः । ननु भुक्त्य होमसंबन्धे एष पुरुषप्रकृतं वदति, वाक्येन दधिर्यक्तम् । न च वाक्ये भ्रुति अपवाधिपुमहेति । न च गुणद्रुमसंबन्धो न विद्व्यते वाक्ये हि तथा भिद्येनेति । अत्रोच्यते । ये मवदीये पक्षमाह्वयेन्, ते श्रुति अपवापनेरुहात् । असादीये तु गुणः फले जुहुयात् इति धान्यार्थः कैवल्यः अपवाचितो भवति । गुणदीये तु क्लृप्तं एव दध्ना इति शब्दः । तं च अपवागन्तः समामनन्ति इति शक्यते । न चैतत् प्रमत्तपीतसिलुक्तं ' तुल्यं हि ममदधिकं ' (११२।१८ तुल्यं च इति तत्र पाठः) तस्मात् कर्मसमभिव्याहृतं फलम् । गुण-

समभिव्याहृते तु न कश्चित् प्रमादपाठः । अवर्यं हि जुहुयादिति दधीन्द्रियसमयोः संबन्धविधानार्थं वक्तव्यं भवति । ननु उच्यमानेऽपि न केवलः करोत्यर्थोऽवगम्यते केवलं न एव प्रयोजनम् । स च होमसंबन्धः, तस्मात्समझसं इति । नेति श्रमः । होमसंबन्धोऽप्यत्रो करोत्यर्थ एव, केवलं तु असा होमसंबन्धे विरोधः, न तु फलोत्पत्तां कथते, इन्द्रियसमस्य होमसंबन्धं प्रपन्नं दधिसंबन्धं कुर्यादिति । ननु एवं सति स एव रोगः होमसमभिव्याहृतं फलमिति । सच्यते । जुहुयात् इति शब्दस्य एतत् समर्थं, यत् होमविशिष्टं प्रयत्नमाह । न तु अत्र होमः साधनत्वेन विधीयते । साधनत्वेन विशिष्टम् प्रयत्नो वाक्येन दध्याधिकतः अवगम्यते । अत एव च कृत्तिकारेणोक्तं ' होममाधिको गुणः फलसाधयिष्यति, यथा राजपुत्रयो राजानमाधिको राजकर्म करोति ' इति । तस्मात् दध्नाः फले, य इन्द्रियसमः स दध्ना कुर्यात् इन्द्रियमिति । कथमिति, अनया अग्निहोत्रेविकर्तव्यतायैति । कुत एतत् ? फलापवराय दध्नाः इतिकर्तव्यताऽऽह्वयत्वात् । अस्याश्च इतिकर्तव्यतायाः संनिधानात्, नोदनातिद्वारं न जुहोत्यर्थस्य दर्शनात् । यस्मादेव चायं जुहोत्यर्थः अनुनादः, तस्मादविधायकः । न चाभ्यन्त होमस्य विधापकं नास्तीति । तस्मात् कर्मन्तरम् । तस्मात् दध्नाः फलमिति । अथवा दधिगन्तस्य निश्लिषार्थत्वात् दधिहोमसम्बन्धोऽयं वाक्येन विधीयते । तेन दध्ना होमेन संनगमानात् फले भक्तिपति इति ।

वा— याहोसु वाक्येषु धातुयथात् फलं इति भावार्थाधिकरणे साधितं, तैः ननुगम्यतेत् । कथम् ? ' यावद्धि विशिष्टसामर्थ्ये धातुयथादत्तपोऽह्वयम् । नायथाः फलसंबन्धः स धातुयथा गम्यते ॥ अथेत् फलश्रुतिर्वा तु गुणसंबन्धेति विधी । सा तद्रूपविधिरपृष्टा तेन धातुयथाकथयताम् ॥ ' भावनास्यमेन विधिर्न तादर्थ्यमेदेन तत्रात्र संज्ञामिति । तत्रात् धातुयथाऽह्वयत्वात् फलार्थो भावना आसाद्यति, तदा धातुयथायै करणीकरोति, अन्यथा च तदर्थं नयति । तत्र च ' अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गंक्षमः ' इत्यादिषु नाम्नां विशिष्टकृतपदात्तसमर्थत्वात् अविद्वत्म् ।

इह तु दधिपदं अरोपनामवैयर्थ्यनासात्प्रमात् अवश्यं विभावत्वं सत् उत्तरयति । धावधौवनियतितं विधिवत् । अतश्च आकाङ्क्षितपाल्थानुवादाया इत्युत्तरकाया भावनाया फलपदत्वभावेन दक्षिणाधनकमेव अवधार्यते, न होमसाधनकम् । तर्हि अवित्रीवमानानामर्थाना साधनाव संभवति । न च विधेयान्तरोपादाने सति अतिक्रान्तार्थ-विधानभावकल्पते इत्युक्तम् (२।१।५।६) । यथा च दद्या विधाद्येपात् न होमविधान, तथा फलपदप्रत्ययेषु-णात् न होमे दधिविधानं, किं तर्हि ? फलभावनायाम् । तस्मात् इमं फलमिति । कतमोऽत्र शब्दः पुरुषप्रय-स्नस्य वक्ता इति दधिफलदयोः भावनाऽनभिधायकत्वेन साक्षात् विधिविषयत्वानुपपत्तेः आस्वात्प्रत्ययपेक्षणे च अभिवात्प्राग् प्रयोगस्य (२।१।१।४) इत्येवं पाल्थ-लागादाकः तत्र एव फलेव भवितव्यं इति मन्वानस्य प्रस. । सिद्धान्तवादी तु प्रत्ययार्थविधिन् (विधेयता) धावधौवनुवादात्वं च विभक्तं पदपञ्चाद् जुहुवान् इति । ननु ध्रुत्वा होमसंबद्धं एतः इति परस्य स्वाभिप्राय विस्मयम् । पुरुषप्रय नश्च विष्युषेता भावना उच्यते ; सप भावार्थाधिकरणत्वायेन भुक्तिरणीयत्वात् एवमस्य याचितम् । इदं च ये धारयिष्यं पदं आभयेरन् ते श्रुतिं अप्रज्ञाधेरस्तारम् । कथं ? 'स्याद् बहुर्थेविधानं ते स्तोत्रार्थेविधिर्भवे । मत्पर्यश्चोपलक्ष्येत् पदनामोऽङ्गथा भवेत् ॥' स्तोत्रार्थेविधिभवे त्वत्त विधापकः बहुतरार्थविधानमुपेक्षते । होमस्य च फल-भावनाकरणात् ' भवनेदिन्द्रिं होमेन ' इत्येवमन-क्षितरस करणभूतेवेव दद्या समन्ताद् संन्ये अनु-पपन्नमेव अवश्यं मत्पर्येकज्ञा परिप्रेक्ष्यया ' दधिमत्ता होमेन ' इति । न च तस्या किं चित् प्रमाणमस्ति । न च दधिशब्दस्य व्युत्पत्तिं प्रवृत्तिनिमित्ते वर्म-नामधेयत्वं घटते । सोऽयं उभयस्मात् सद्यो दधि शब्दः अनपेक्ष एव प्राप्नोति । तत्र च शब्द-धर्मसति करणानुपेक्षेय धर्म्येव शब्दः परित्यागात् बाधितः इति बाधनेतरा श्रुतिः । गुणसमभिप्रायहारवयो तु न परस्य विज्ञाप. । तत्रैतदुच्यते जुरोभीति शब्दो बाधित इति । तत्रैतदुच्यते ' अवश्यं जुहुवान् इति वक्त-

व्यम् ।' कथं ? ' न दधीन्द्रियसंबन्धो भारतना-प्रत्ययाद् विधा । न चारोच्यारणं शक्यं केन चिद्भाषुना विधा ॥' प्रत्ययस्तावत् अवश्यमेव दधी-न्द्रियविशिष्टा भावना विधानानुत्तरमित्यः । न च केवल-प्रयोगानभवत् धातुव्यतिरिक्तपञ्चानुपपत्तेश्च यतःकृत-श्चित् धानोः पर उचारयितव्यः । तत्र च यत्रकचन धानौ उपादात्त ये प्राप्ते प्रकरणमातहोमोपादानं अप्रीहृतम् । दधिसंबन्धोऽपि चास्य प्रकरणदेव आश्रयाश्रयित्वः प्रस. अनुवदिश्यते । यथा च न विभक्तैर्वानमेव एकं प्रयोजनं, इति प्रत्यादिप्य करकनामनियतपरमे उच्चार्यमाण-नान्तराधिक्यत्वात् अविधयिनामपि संख्या प्रकाशयति इति यद्यते (२।१।७।१४), तथा अत्र प्रत्ययानु-प्रदायैवपि धातुव्यतिरिक्त. सपचदलात् अविधयिध-मपि स्वार्थे प्रकाशयति । तर्हि तत्र अर्थप्रत्यासत्ताभावेन एक प्रयोजन इति वक्तव्यम् । ननु बहुयमानेऽपि इति, प्रत्ययानुप्रदायै धातुव्यतिरिक्तः स्वार्थे प्रत्याय यति इति । न चास्य प्रयोजनत्वं अप्रियशास्त्रणं किं विदधति । तस्मात् यथाऽभिपिदितैकलक्षणेयार्थोपभवात् असमर्थमेतदिति । नेप दोषः । सत्यां होमसन्धे करौत्यर्थानुपादात् साधन्यामेव प्रयोजनसिद्धिः । यत्तु होमसन्धेकृतो विशेषः, नाथो किंचित् विरुद्धि, प्रज्ञातन्तरेण वा भावना गितोत्पति । ननु एवं सति स एव दोषः इति, अपरिलक्षणमानोऽपि होमो नान् करणीभवति इति मन्यते । सिद्धान्तवादी त्वाह-वाक्या-न्तरान्यस्त्वस्य जुहुयादिति शब्दस्य एतत् सामर्थ्ये वेन तमेव प्रातिभर्ताति होम एव करणमिति । नियुक्तत्वं पञ्चवा यथैव प्रत्यावृत्तेः साध्याद्युपपन्नान् अवरोधकात् प्रच्या यते, तथा अत्र दधियदानुपेक्षेन साधनाशब्दः । यथा च तत्र प्रतीयमानं भावनाविरोधानं अज्ञान्तरे अपरिपत्तं, एवमिहापि गुणधर्म्येन अरस्यावृत्ते । यथोक्त वृत्तिकारेण (उपरमेण) होमाशितो गुणः फलं सापदिद्यति इति । सः पुनः आश्रयाश्रयिष्ठक्यो नाम, कि-कैव-कथ-मात्र-वतिरिक्तः, उत्र अपरतिरिक्त इति । ये चित् साधदाहः स्वतिरिक्त एवपिमिति । कथं ? ' धर्म्येयंश्रयापेक्षया भारतनाऽङ्गस्य गम्यते । तथा

गुणविशिष्टाया चतुर्थोऽणुस्यपेक्षते ॥' यत्र
धात्वर्थेनविना भावता चोच्यते तत्र अणुप्रयेनेन
समाप्यते । यत्र गुण करणत्वेन चोच्यते, तेन च
करणभूतेन फलद्रुपादयित य, नोदासीनेन, तत्र अस्य क
चित् धात्वर्थमनुसृतं करणानुपपत्ते क धात्वर्थं सापयता
तेन फल भाववितम्प इति चतुर्थे अपेक्षाऽन्तरं जायते ।
यत्र धात्वर्थं साध्यं, स एव गुणस्य धरणनोपलननात्
आशय इत्युच्यते । तत्र वाक्ये अन्यप्रपञ्चपरे वाक्य
मेदप्रसङ्गात् स्वभावात् दर्शयितुं भावतुप्रति प्रकरणात्
अग्निहोत्रहोम आशये लभ्यते । तदास्यपञ्च प्रथमयानु
प्रहागप्रवृत्त आत्मनादिनन्व चोदनालिङ्गभूतेन धातुना
अनुरूढे । ' यथा एतस्मादपूर्वं तथा इतरत्तदर्थे' इति
न 'पायेन धात्वर्थो नामगदाध्यानुप्रहार्यं आध्यवसीयते ।
शक्यते तु यत्र न चतुर्थी अपेक्षाऽस्वीनि यतुम् ।
करणभूतेन हि एषा प्रविततन्त्रा जाता । धात्वर्थेन हि
सा शीघ्रं नियन्ते, गुणस्य तु विचार्यचोत्तरकाल
करणं निष्पद्यते इति चिन्तनेन । तस्मात् तिष्ठ
एवावेक्षा । तेन होमोपपन्निकरणत्वे फल्यति गुणे
अप्यविति क्वभावापेक्षाया उच्यते अग्निहोत्रेति कर्तव्येन
पूर्णा भवति इत्यादि यस्याधिकरणविषय पूर्ववृत्ति
अधिकरणार्थं प्रसङ्गादधिकीयते । तत्र अनया अग्निहोत्रेति
कर्तव्यतया इति । के चिन्तयदाह अग्निहोत्रमेव
इतिर्नान्यता इति । तत्तु अशुक्तम् । करणयतिरिचत्वात्
इतिर्नान्यताया । होमस्य च प्रागुक्तं 'पायेन करणागा
न्यतिरेकात् । अत आग्निप्रयणानादिकेन, अग्निहोत्रेति
कर्तव्यता इत्युच्यते । कुत्र एवम् इति, क्व अथावर्षका
इतिवन्ततया संज्ञा इत्यभिप्रायात् । फलसाधनस्य
द्वय इति, यस्मै होमस्य करणात्वा इतिर्नान्यता
ऽनुप्रादाच्च भवति एव तत्र एव करणात् दम्भोऽपीति ।
अस्यायाश्च इतिर्नान्यताया सन्निधानात् इति
संस्थाधिकरणप्रतिविद्यमाननिधानात्सुप्रयणमावत्
चोदनालिङ्गस्य च इति पुन अविशेषाभ्योपपत्त्यात्
कल्पयद्भवम् । यदि तत्रान् भनिधानात् शक्यते, किं
चोदनालिङ्गस्योदनेन । अथ चोदनालिङ्गस्यैव प्रमाणं,
स दुष्यन्त्यानि अविशिष्ट इति स्वर्गा संनिधानात्

शुक्ति । अत एव वक्ष्य, आशयतया उच्यतेनेन
होमेन उपायप्रदानकमेण इतिर्नान्यताया सन्निधानात्
अतिदेशानिमित्तस्य च चोदनालिङ्गस्य जुहोत्वर्थस्य
दधानात्, यस्मादेव चाल चोदनालिङ्गत्वेन जुहोत्वर्थं
प्ररणात् प्रतोऽनुपदिश्यते, तन्मात् आशयत्वेन
फलं वा प्रति प्रययो न विधावत् । येन प्राप्तस्यानुगतं
इति चेत्, अत आह न चान्यत् होमस्य सप्तसि-
वाक्य विधायक नास्ति इति ।

के चिन्तय अथवा अथ उच्यन्त्यार्थं वर्णयन्ति । न
चायत् दधिकरणत्वं इन्द्रियात् अग्निहोमहोमस्य स्वर्गादि
फल नास्ति, न्वावाचयेन प्राप्त्यादिति । तत्तु अना
द्यद्विवाप्रभुत्वोपपत्त्यात् अणुद्वय इति पूर्वोक्तमेव
उच्यते । तस्मात् कर्मोत्तरम् । किं तर्हि कर्मणि
द्वयं फलं होमभानुमात् । अथवा तेनेन
कारणेन (क्वचित्कस्य अप्रमादवादेन) दधिकन्दस्य
अप्रमादवादात्, केनचन दध्न फलसिद्धय
समगत् उभयवित्स्वरेण कर्त्तव्येन फल उभयोश्च
दधिकोमयो तदर्थम् । अत्र तु पूर्वोक्तेन न्यायेन
दधिकोमस्य चतुर्थो वाक्यस्यास्य च एकत्राव्यवहारात्,
दधिकल्लवत्वे च अनिर्दिष्टे होमस्य च प्राकरणो
नास्ति, इति अनेनेन वाक्येन होमस्य च क्त्वा फलं
प्रति विधौ आधीयमाणे अनेनापविधानात् वाक्यमेद
स्यात् । अत दध्न एव फल इत्येव न्याया युज्यते ।
तथा न उभासौ उपपद्यते तेन दम्भो होमेन सयस्य-
मानात् फल इति । तेन अपेक्षेति विवरणमात्र
प्रदर्शनार्थं (युक्तिभूतोपेक्षाविकल्पप्रदर्शनार्थं) द्रष्ट
व्यम् । अत्रमे तु परन्ति ' एत एवाय पद्य
होपपत्तिक आदित आरभ्य उग्रेहिन्ते, तस्मादध्न
फलं दधिकन्दस्य विवक्षितत्वात् इति च गठं,
अथवा इति तु प्रमादलिपित ' इति । शक्यपरिहार
तु इदम् । कथं यदैव दग्ना इन्द्रियसाम्यं भावयेत्
इति संभवते, तदैव करणयुक्तत्वं दध्न फल इत्यथ
गमात् करणत्वात्तदनुपपत्तिकारिण नियमान्तरं च
अवगम्यते । शक्तिरूप एव च क्रियाकारणौ
सैन्य इति कल्पविषयत्वेनानात्, प्रयत्नार्थं च

श्रावणमात्, प्रातिपदिकाद्यैः संवत् एष फण्य विधीयते । तस्मिन् विहिते पूर्ववदेव प्रकृषात् द्विषड्विंशो होमो लभ्यते । तत्र तु द्रव्यदेवतासम्बन्धनात् (यथा वैश्वदेवोऽन्वेनैव सतिहितस्य द्रव्यविशेषस्य देवताऽन्वये अभिहितेऽपि आमिशाग्रन्दो विशेषान्वयार्थः तद्वत् २।२।१।२३) किञ्चाकारणसम्बन्धस्य फण्यवन्धे इति, 'सोऽगो क्रियानिरोधः' इत्यपेक्षया विशेषणविशेषसम्बन्धं कर्तुं प्रकरणेन होम उपनीयते । रोमोऽप्येते दधिहोमसकथः फण्य विधीयते इति । तत्र च अथवा इति लभ्यत् वाच एव । समाख्युःसदारण्यु आदारस्य इत्यन्वयः । अथवा अस्वैत्र सत्रप्यमान-ग्रहणेन द्रव्युपसर्जनसकथनिर्देश इत्यदोषः ।

ननु दद्या इति च, इन्द्रियग्रामस्य इति च पदद्वय-स्यप्राप्त्यन्तं वाक्ये भिद्यते । नैष दोषः । कुतः ? 'नैव ह्यनेकसंबन्धाद् वाक्यभेदः प्रसज्यते । अनेकविधिमकस्या हि भेदो, नास्ति च सोऽप्य नः ॥' तदोऽपि हि अर्थाः दुर्गपदेकेन सम्बन्धो, न च तावता वाक्यं भिद्यते । अनेकविधितो हि वाक्यभेद उक्तः स चात्र नास्तेन, फण्यविधेयत्वात् । एषा हि अत्र वचन-व्यक्तिः 'यदिन्द्रिय भावयेत्' इत्यन्वय 'तदद्या' इति विधीयते । यो हि यदिच्छति स तत्करोति इति हि इन्द्रियं भावयितुं स्मरत एव पुष्यः प्रजते । तत्र च तदशुक्ता भावना गम्यतः तद्वत् कर्णाशमाश्रयुक्ता विधने इत्येकार्थविधानात् न वाक्यभेदः । तस्मात् दधिदस्य अपेक्षयाप्य गुणात् फण्यं आहर्मान्तरत्वं चेति सिद्धम् ।

द्वा— अथपि पक्षद्वये भावनाभेदे फाल्गुनेदामेद-विचारात् लक्ष्यसंबन्धः । तत्र पूर्वः पक्षः 'घातवर्थात् फण्यमित्युक्तं भावनासंनिकर्षतः । बिभ्रकृष्टस्तु सामार्थ्यैः सदर्थो न फण्यस्यैव ॥ दृष्टमत्र फण्यसंबन्धे जुहोतिः स्यादनुर्थकः । यदि सोऽपि विधीयेत वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥' इति प्राप्ते नूनः 'घातवर्था-स्यान्यत्, प्राप्तेर्गुणमात्रं विधीयते । विधेयं यद्य तेनैव फले नाग्नेन मुष्यते ॥'

सोम— भावनाभेदे हेतुत्वेन फाल्गुनेदाम्यापि विचार्यत्वात् तत्र लक्ष्यत्वं अप्यायमगतिः । पूर्वापवादेन प्रत्याख्यत्वात् अवाप्तारसंगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे फण्यसंबन्धे सात्प्रता, जालित्यमाभावात् अतिवत्-काल्यम् । सिद्धान्ते तु नियतकाले एव नित्यज्ञेने दधि-प्रयोग इति । सूत्रार्थस्तु— मावाधाधिकरणन्यायेन फण्यस्य फण्यसम्बन्धेनात् प्रकृतोऽपि फण्यश्रुतेः कर्मान्तरं स्यादिति ।

वि— 'यदग्नेन्द्रियग्रामस्य जुहुयादिति ननु द्रव्यम् । गुणो न, लोकात् नर्त्तं वाक्यस्य फलित्यतः ॥, मन्वर्ष-गौरादिभ्यो नाग्नत् कर्म फण्य इ । गुणे विधेये चालर्थो विहितत्वाद्भूयते ॥'

भाट्ट— अग्निहोत्रं पशुस्य 'दोन्द्रियग्रामस्य जुहुयात्' इति । तत्र च एव होम, दधिविधिः फण्येदोत्रेण विधीयते । न च प्राप्तकर्मानुवादेन गुणसंबन्धः फण्य-सकथयेति वाक्यभेदः । मातामातापि कर्मणा सत्कर्तृत्व-विनिष्ठाना फण्येदोत्रेण सत्स्ययान्तये विधानात् इरापि तदुपपत्तेः इति प्रथमः पक्षः । त्रितीयस्तु नात्र राज्ञ्य-न्यायः । कर्तुं हि प्रयोगानुविजात् फण्यस्य च विधियोगा-न्यविनात् उक्तस्यार्थि कर्मणः प्रयोगेपि फण्यविधि-विधियोगस्य कर्तुं च वैदित्योपपत्तेः । महने तु दस, उदारस्यन्वित्वेन प्रातोत्पन्नानुवादेन गुणविधिः फण्यविधि-विधियोगविधिस्य इति वैदित्ययानुवात् वाक्यभेदः । अतो गुणात् कर्मभेदः । दधिविधिं च तत्करोदोत्रेण विधीयते न दधि, मावाधाधिकरणविशेषात् । सचपि दधिदोत्रेण दधित्यस्य इहोक्तस्य सादृश्यस्य अग्निहोत्रोपाधि-दोत्रेण रूपलाभः । सिद्धान्तस्तु यत्र दोशेति फाल्गु-गुणोपपत्तिः संभवत्यापि प्रातिपद या, फाल्गुर्नैव या अग्रमिति, यथा 'सोमेन वजेत्' 'उग्र प्रथ उग्र प्रथवेति' पुरोऽप्य अग्रपति' 'येन्द्रात्पत्राग्रम् एतौप्यत्तु सः यामयेत पूषात्तुं प्रजा, बन्धेसिति' 'अग्निहोत्रं पुरोऽपि' इत्यादौ तत्र भावार्थाधिकरणन्यायः । यत्र तु गुणस्यैव अग्रतात्वात् विधेयत्वं, तत्र तस्यैव फण्यसंबन्धः । न च एषोऽपि निरग्न इति, अति तु रिक्तेन । अतः वाधिस्युक्तस्यैव रिक्तपण्यं तस्यैव विधिस्तु

फलसंबन्धः । कारणीभूतगुणसत्त्वेन यत्नेन विनाऽपि फलोपसिद्धिमवाप्त्वा यत्ननेयवर्षप्रत्येनेन स्वहृतिवाप्य-
 धार्यर्थस्य दृष्टविधया गुणसम्बन्धिनः आश्रयस्य अपेक्षया,
 प्रकरणात् होमस्य आश्रयत्वेनामात् ज्ञोतिः साधुसाधे-
 मनुवादे । दधिकरणकभावनाऽन्तरमेव तु फलोद्देशेन
 विधीयते । भावनाऽनुवादेन उभयप्रकरणे वाक्यभेदात् ।
 के चिन्तु करणत्वविशिष्ट दधि, दधिकरणं वा नृत्वी-
 योपात्तं फलकरणत्वेन विधीयते । नृत्वीयाऽर्थकरणस्य
 निरूपनावेष्टेन आश्रयवेष्टा इत्याहुः । तत्र । यत्न-
 वेष्टये प्रमाणाभावात् । तर्था सिद्धो गुणफलसम्बन्धः ।
 प्रयोजनं दध्ने न प्रतिनिधिः उल्लेखितिवेगो वा इति
 सिद्धान्ते दृष्टम्यम् ।

सण्डन— 'कर्मत्वे न समेति दधीन्द्रियार्थम् ।'

शंकर— 'इन्द्रियार्थं दर्शयति नः ।'

० यथा गुणात् फलं भवति, तत् इन्द्रियक्रामाधि-
 कारणेन उपसर्तवन्त्यम् । वा. २।१।१६।४३ पृ. १०६७.
 ० इन्द्रियक्रामाधिकरणे आश्रयवितेगो निरूपितः ।
 बाल पृ. ११०-१११. ० इन्द्रियक्रामाधिकरणे गुणा-
 दपि फल साधितम् । कु २।१।४।११. ० इन्द्रियक्रामा-
 धिकरणे गुणफलसंबन्धविधौ भावनाऽन्तरविधिरनुपगतः ।
 बाल पृ. १६९ ० इन्द्रियक्रामाधिकरण-रेदस्यधिकरणयोः
 अपवादः यौमत्तविकरणम् । (रेखी० २।२।१२।२७,
 यौमत् २।२।१३।२८-२९) कौ. २।२।१३।२० पृ
 २९५. ० न तावत् करणैः इतिकर्तव्यता सप्रपत्ते
 इत्युक्तं (इन्द्रियक्रामाधिकरणे) । वा २।६।१६।४३
 पृ १०६९. ० इन्द्रियक्रामाधिकरणसिद्धयैव
 गुणफलसंबन्धस्य आश्रयसमाधानं दाश्राप्यवशाधिकरणे
 (२।१।४।५-११) । कौ. २।१।४।६ पृ. ३६,
 ० निष्काहस्य करणत्वेन भुक्तव्याणि भ्रजवलेषुयवत्
 संस्कारार्थं वयपि कल्पेत, तथापि प्राप्तकर्मविवादेन
 त्रयास्वद्वयसम्बन्ध, संस्कारसंबन्धसंबन्ध इति. इन्द्रिय-
 क्रामाधिकरणोक्तरीत्या वाक्यभेदप्रसङ्गात् कर्मन्वरम् ।
 २।२।११।२५ पृ. ८५. ० 'देहव्यवधानान् प्रदान्
 यद्वाप्यात् यः कामयेव यथापूर्वं प्रदाः कल्पेत्' इति
 अंतं कर्म इन्द्रियक्रामाधिकरणन्यायेन गुणसम्बन्धेन

इति प्राप्ते । भाट्ट. १०।५।१८. ० न च देवमधिकरण-
 (२।२।१३।२८-२९) न्यायपेक्षया लघुभूतेन्द्रियक्रामा-
 धिकरणन्यायेन गुणफलसंबन्धविध्युपपत्तौ । कौ. २।२।१३।
 २७ पृ. २९५. ० 'सकर्मवर्षेन दजेताज्ञापकाम.' अत्र
 दयोः (क्रिया-फल्योः) स्वरूपेण प्रातिभूत् अज्ञापकत्वेऽपि
 क्रियायाः कार्यकाम्यताकवेन प्राप्तत्वात् अपास्तगुणविनि-
 योगे एव विधिवर्तकमत्वात् युक्तः इन्द्रियक्रामाधिकरण-
 न्यायेन गुणफलसंबन्धः । २।३।४।१० पृ. ४४, ० 'हीप्
 इति वृष्टिः समाप्य निभर्त्तुं युक्तम्' दय्यादित्त्वं गुणसम्बन्ध-
 गतिना विधिना इन्द्रियक्रामाधिकरणन्यायेन हीपविक-
 मेव तत्तत्कल्पेद्देशेन विधीयते (पूर्वपक्षे) । २।३।१३।
 २७ पृ. २९५. ० 'उपचित्ताकवेन सर्वाणि प्रादुरणि-
 कानि गुणफलनिमित्तराकयानि सवध्पन्ते, न परस्वेषेण'
 इति इन्द्रियक्रामाधिकरणसंबन्धमग्न्यायेन प्रयोग-
 वाक्ये भावतोपपत्त्यभावात् नान्येषां तन्त्रोपलं सैमनति
 इत्याद्यक्षय । सु. पृ. ७०८.

० इन्द्रियत्वं सदायैविशदावभासकत्वं, अपरोक्ष-
 ज्ञानजनकत्वस्य वा, ज्ञानाभासकत्वे सति ज्ञानकारण-
 मत्त. मयोसाश्रयत्व वा ; इन्द्रियं पदविधेः प्राणजननचतु-
 र्त्वकभ्रोपमनोभेदात् । तत्र आद्यानि चत्वारि तन्त्र-
 रसरूपस्य संभावनाभिन्यञ्जकतया गन्धादिमातृनुमानेन
 पृथिन्यते जेत्यायुषःकृतीनि । श्रौषमपि शब्दमात्रमाह्वनया
 शब्दतत्त्वानुमानेन व्याकाशात्मकं इराउपादीयाः । अग्नि-
 गुणैरान्तर्गतदिग्वाः श्रोत्रमितिलिङ्गात् दिग्वाः (यत्कल युक्तम् ।
 मणि पृ १९.

० इन्द्रियवाक्यसंबन्धः । 'गुणादीनां स्वसंवात्' इति
 वार्तिकोक्तन्यायेन इन्द्रियवाक्यस्य दधिद्रोमात्प्रवर्गादि-
 वाक्यैकतावशत्वाभावात् न इन्द्रियवाक्ये तदकारिद्रोमान्त्व
 श्रुत्तम् । ('गुणादीनां स्वसंवात्' मयपिः स्यात्
 परस्परम्' वा. २।२।१३।२५ पृ. ५५१ । तदर्थंभु
 विस्तरं तन्वयं एव दृष्टव्याः । उद्योतस्तु इत्यादी-
 नेकोऽऽ सुषग) । सु. पृ. ८५०.

० 'इमामगृह्णन्' अर्थं मन्त्रः अभिषाण्यर्द्रं द्वितीया-
 क्षु वा । वाक्योपेक्षेन विनियोग इति केचित्, तत्र ।
 नीन्या. ० 'इमामगृह्णन्' इत्यादिमन्त्रान्ये कर्मरिम्भः ।

वि. १२।३।१०. * 'इमामगुण्यन्' इय शेषिपरि-
सत्या । बाळ. पृ. २४.

* 'इमामगुण्यन् रक्षानामृतस्य' अयं अप्राप्त-
परिच्छेदाविधिः । बाळ. पृ. २५. * 'इमामगुण्यन्
रक्षानामृतस्येषामिषानीमाद्ये' इति प्रथमश्चरवनेन
अशामिषान्वादाने मन्त्रस्य विनियोगे मति न लिङ्गात्
गर्दभाद्यानाऽऽदाने विनियोगः । एवं च लिङ्गात् अल्प-
वक्ष्या विनियोगस्य प्रथमप्रवक्तेः न स्वस्याऽर्थे
धननप्रवृत्तिः, किंतु स्रष्टिदि वचने प्रवृत्ते सति अयदिव
व्यवस्थासिद्धिः । सोम. १२।२।१.

* 'इयं गौः, तथा ते कीणाणि, एते गृत्तं, तस्यै
शरः' इत्यस्य स्थाने लक्ष्यके 'अयं गौ, तेन ते
कीणाणि, तस्मै गृत्तं, तस्मै शरः' इत्याद्येन पठितव्यं
नोदः (श्रुतगारादिगण्डेषु) । भा. १।१।१५।४२-४४
वर्गकं २.

* 'इयत्ताकमताण्यथ श्रौतवाद् मन्त्रवाराः ।
पदाधीर्भवेत्तान्वाचु दुर्बलत्वाद्वाधकाः ॥' या. १।१।१७
पृ. १९९.

* इरापदं गिरापदशाने गावत्यं ज्योतिष्टोमे
पञ्चावहीये सन्नि । भा. १।१।१८।५४-५८. * इरापदं
प्रगीतमयं प्ररोक्षस्य नाप्रगीतम् । १।१।१८।५४-५८.

* इरापदेन गिरापदस्य विकारो युक्तः करणावस्थात् ।
न इरापदस्यानुपरेदो किं चित् करणा यद्यते । तस्मात्
सर्वोपदेष्टः (हेर वृत्तोदेष इति), स कर्मकाले
विधानात् समाम्नायेन प्राप्तं गिरापदं बाधते । तस्मात्
तय विकारः । १।२।३।८।१२. * इरापदस्य न
लोकदेवयोगीतिः प्रसिद्धा । तुप्. १।१।१८।५५.

* इरापदे गिरापदपर्यायं भवेत्तुः ज्योतिष्टोमे पञ्चावहीये ।
भा. ६।२।१।१।४० पृ. १७३२.

* इलान्दं नाम साम अष्टकम् । घाल. प्र. ७२.

* इवायैः । 'मन्त्रेषु वाक्यवैलया एकताक्षरवाद्
भवेत् । इवायै. पदवैलया यद्यमाभोऽसिद्धिर्भवः ॥'
या. १।४।४।५.

* इपुः नाम एकाहः, अपरः द्वेयः, तौ द्वावि
आगिचारिकौ । भा. ७।१।१।१३.

* 'इपुं विष्टुतिं करोति' इयी वागे विष्टुतौ
कुशामिवाच इथाकार कुर्वात् (इपुं वाणम्) । रत्न.
७।१।२।१६ । इपुंभिरैव कर्तव्यं इत्यन्ये । सोम.
* इपुं इवेनीपवैशेषिकश्रुतमितिदेवाः 'रमानमितरत्
इवेनेन' इति । भा. ७।१।२।१२-१६.

* इपुषेगक्षयवायः । यथा धनुषः सक्ताश्वात्
मुक्तस्य इषोः गणस्य कर्मणः प्रारब्धवैगक्षयवायः शपः
इति प्रसिद्धे, तथा प्रकृतोऽपि । अशाने नष्टेऽपि
जीरन्मुक्तिः सिध्यति । साहस्री. २७४.

* 'इपे स्या' इत्यनेन एकोऽर्थः कियते, 'ऊर्जे
त्वा' इत्यनेनोपरः । 'इपे त्वेति त्रिनन्ति, ऊर्जे
त्वेत्यनुमार्ति' इति । (तस्मात् भित्ते एते वाक्ये) ।
भा. २।१।१५।४७. * 'इपे त्वेति गार्ता क्तिनन्ति' इयं
इतिकलाकला विनिमोस्वी भुक्तिः सोनेश्चरमतेन । वाळ.
पृ. ४५.

* इष्ट- (यन्) शिष्टस्य हि प्रतिपक्षित्व. सकारः ।
वि. ३।८।१९.

* इष्टसाधनत्वं मर्तनास्पो विधिः विषयमाक्षिपति ।
साह. ४।१।१. * इष्टसाधनत्वमाह्वय-वयोः समान-
प्रसररूचनीयमः । यदि वा उपश्रवणकर्मत्वेन तुषाणामन्वये
साष्टमियमस्य स्वविचारः इति विभाष्यते, तदा
आचीर्णकरप्रतिपक्षिकर्मत्वादिनिष्ठकर्मनान्वये नियमः ।
मणि. पृ. ६.

* इष्टकाः अश्विचरने मृन्मय्य एव, न तु धातु-
मय्यः । संकल्पे २।१।१, ताश्च साधिकाः कार्याः न तु
अनिमतस्यवायाः । २।१।२, तथापि समचरुश्राः । २।
१।३, ताश्च सर्वा अश्विचरा एव, नैर्ऋत्यन्तु तुषपञ्जाः ।
२।१।६, वाक्यं तासां लौकिकाशाना निर्गन्धेन ।
२।१।७

* इष्टका एव प्राणशब्दपठितमन्त्रोपधेयाः
'प्राणभूत उपधाति' इत्यत्र ॥

'प्राणमन्त्र उपधाति' इत्यत्रपि जानुदन्तत्वापवि-
रोधेन शुद्धगीगानामुपधानसंभवः । इति प्राप्ते, 'तदा-
नाशामुपकानो मन्त्रः' इति स्फुटा (पा. ७।१।२।२६)

प्राणशुद्धपटितमन्त्रकरणत्वेनोपपत्तौ न प्राणिहिंसानिवेष-
सङ्गोक्तं युक्त इति । संकल्पे. २।१।२३.

● शुद्धाः चित्रणः वरिष्ठः भूतेष्टः, एतत्
मन्त्रमाया चित्तौ श्लोकगतः पूर्वमुपवेश्य अभिचरन्ते ।

वि. ५।३।०-८. ● शुद्धाः न पशुशरीरविरुद्धे निषेधाः
अन्तरात्पूर्णापर्यम् । संकल्पे. २।१।४. ● शुद्धायाः

स्वयमात्मनो उपादाने उपादानकर्तृ चरदानं अपर्यु-
क्तवृत्तं, चरनवलात् । वि. ३।८।२. ● शुद्धानां अवि

चरनसाधनभूतानां अतएवलादयो धर्माः, न तु प्रथम-
निषेधार्थः । तस्मात् चित्रणादिविषयि ते सन्ति अग्न्य-

पूर्वसन्निवेशैव ताषामपि ताक्येन विनिवृत्त्यात् ।
३।६।१६. ● शुद्धानां अन्तरात्पूर्णापर्यम् अभिरोपना, न

तु चित्तिलेपता । तेन ताः सद्गुणवशात्, न तु प्रति-
चित्ति । भा. ५।३।६।१५-१६. ● शुद्धानां निर्माणं न

याथासाध्येन किन्तु वीक्षोत्तरान्तेन । उपादमित्यने
मृदक्ष सर्वविविधानात् । संकल्पे. २।१।२८, वीक्षताः

पूर्वमपि प्राजापत्यपत्तोः परतः शुद्धाकरणान् । २।
१।२९. ● शुद्धानां प्राजापत्यहितानां मन्त्रमायां चित्तौ

उपादानम् । वि. ५।३।०. ● शुद्धास्तु उपादानम
रूपेण तेन सर्वां अस्मिन् भवन्ति । संकल्पे २।१।२८.

● शुद्धास्तु सद्गुणं विकर्षणोपगुणानाम् । वि. २।१।८.
● शुद्धाधर्माः के चित् अन्वयगीतुं कूर्वाण्यु अपि

भजन्ति चरन्ते । संकल्पे २।१।८. ● शुद्धापाकार्यं
अभिचरन्ते यो निर्मन्त्रोऽपि, स मन्त्रमायां लौकिक

शास्त्रीयमन्त्रकारहितः । वि. ७।३।३. ● शुद्धापाकार्यं
निर्मन्त्राग्रे अग्नीषोमीयप्रगुणतन्निर्मन्त्राप्रिधमायां नाति-

देशः । ७।३।७.
● शुद्धापाकार्यः नाम संवदेशे तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः । के. ● शुद्धाशब्दस्य मूले (माभ्ये)
आभिचरन्तं निराद्य अहतिचरन्त्य अप्येवैवाधानत्वात्

साचित्, तस्मात्तौपुक्तं अनुक्तं चैपुर्णितम् ।
संकल्पे. २।१।१. ● शुद्धोपधानं ' गद्यस्यव,

भूतान्त्वमन्त्रता ' इत्यादीन् सचपातुपदितात् मन्त्रानन्द
' सुधीदशब्दाति ' इत्यनेन विधीयते । वि. ३।४।१७,
● शुद्धोपधानविधिः ' अयं पुण्येमुत्सास प्राणो

भौतानः ' इत्यादिद्विभ्रमरणापासमन्त्रानुपादेन ' प्रा-
मृत उपदधाति ' इति । प्राणशुद्धयेन मन्त्रदाता

शुद्धा चरन्ते । १।४।१८.
● शुद्धिः आचानपूर्विका । वि. ६।६।५.

● शुद्धिरारम्भसंयोगाद्दृग्भूतात्रिवैतारम्भस्य
प्रधानसंयोगात् । १०।१।२।१४ ॥

शुद्धिः आरम्भणीया शोमस्य अद्भूतात् दीक्षणीया-
दिकात् निवर्तते । दीक्षणीयाप्ययं आरम्भणीया न कर्तव्या ।

आरम्भसंयोगात् । ' दर्शपूर्णमासावापरस्यमानः ' इति
आरम्भद्वारा दर्शपूर्णमासाद् इष्टिरयताः । न च शोमप्रयोग-

मध्यमतिना दीक्षणीयादीनां आरम्भोऽस्ति । आरम्भो नाम
प्रधानोद्देशिका प्रथमा कृतिः । कृत्वा प्राथम्यं च स्वध्या-

तीयश्रुतिप्राधान्यिकरणशक्तवृत्तिन्म् । सात्रायं च
शाशात् परवरा या तद्वानोद्देश्यकत्वेन । अत

इदम् आरम्भो न दीक्षणीयायामिति । तस्या ज्योतिदोमा-
ज्ञत्वात् यतः शुद्धिः आरम्भाद्, स चारम्भः प्रधानेन

समुक्तः आरम्भस्य प्रधानसंयोगात् । तादृशारम्भस्य
अद्भूतदीक्षणीयायामभावात् द्वारलोपेन अद्भूतदीक्षणी-

याया आरम्भणीया निवर्तते । तस्मात् दीक्षणीयाऽऽदियु
आरम्भणीयाया वाच इति सिद्धान्तः । के.

● शुद्धिः यागः । स एष च आसेवनाधेरो होमः ।
भा. ६।८।१।७. ● शुद्धय अचक्षेत्वा, सर्वपूजा,

मुगारा, तुमनाः इत्यादयः । १।३।४।१२३. ● शुद्धयः
अनाहितयेन विद्यन्ते । ६।८।१।२. ● शुद्धयः

' ऐन्द्रमनेरादकाकग निरपैत् प्रजापतः ' इत्येवमाशाः ।
तप दाशैर्पौर्णमासिक एव निष्कृतः, न शौचिक, न वा

विकल्प-उभयोः । ८।१।४।११. ● शुद्धयः साम्यं
किञ्चिद्भूता एतदवकाशः । मृष्टिस्तु (दर्शन्या) उपद-

वात् । वि. १२।२।१३. ● शुद्धयः पशवः शोमाः
शाम्बाः न पाठक्रमेण कर्तव्याः, यथाकाम ते कर्मन्वाः ।

अतः ५।३।१२।२-३६. ● शुद्धयः पशवः अग्नि-
दोमात्रुधानात् प्राणशुद्ध्यात् चरन्ते । वि. ५।३।१४.
● शुद्धयः वैद्वयः दर्शपूर्णमासाभ्यं तुष्यताम अपि

तस्यः न दाशैर्पौर्णमासिक उपादानजोतिः । न च तस्य-
कारणे मन्त्रो भवति । भा. १।३।४।१५. ● शुद्धेः

दीक्षणीयायाः शेषः अरिभयस्य मृतहर्तृहत्वपक्षे ।
 १०।२।१८।४९. * इष्टीनां काम्यानां नित्यानां वा
 प्रकृतिविकृतिभूतानां पर्वण्येषानुष्ठानम् । ' य इष्ट्या
 पन्थना गोमेन वा यत्ने सोऽन्नाद्यास्याया पौर्णमास्या वा '
 इत्युक्तत्वात् । वि. १२।२।१३. * इष्टीनां काम्यानां
 नैमित्तिकत्वात् च अनुष्ठाने पाठकर्मो न निवामकः ।
 किंतु कागो वा निमित्तं वा निवामकम् । ५।३।१२.
 * इष्टिषु अतिदेशकानि प्रकृतिविकृतिभूतानि १ गदितेन
 देवताभिर्दशः, २ एकदेशतत्त्वं, ३ दिदेवत-य, ४ औषध-
 द्रव्यकर्म, ५ आश्विन-द्रव्यकर्म, ६ पशोद्वेषकर्म, ७ दधि-
 द्रव्यकर्म, ८ उन्नतलविशद-द्रव्यकर्म, ९ पशुप्रभवगतिमद्-
 द्रव्यकर्म, १० निर्वपितमत्तं इति अष्टमाध्याये उक्तानि ।
 ब्राह्म. ५. ११९. * इष्टिषु अग्निहोत्रादि (दशपूर्वमाग-
 लिहोत्राद्यानि) स्वाधीपुत्र्यहन्तु दशपूर्वमासविधि-
 न्तस्य सिद्धिः । ' दिभ्यस्तोऽपि -भ्यायपूर्वः, स च -भ्याय
 स्वयं सर्वेषां शर्मणा वैजतानां लिङ्गवतामलिङ्गवता च । '
 सा. ७।८।१।१२. * इष्टिषु ऐन्द्राद्यिषु दशपूर्वमाग-
 रूपप्रकृतिविकृतिभूतयोर्भयति । किं पुनस्तत् प्रकृतिलिङ्ग ?
 तदितेन देवतोपदेशः, कपालपत्ता, निर्वपितान्दध ।
 ' ऐन्द्राग्नेकादशकृपाः निर्वपेत् ' इति ' ऐन्द्रागो
 दादशकपालः ' इति । ८।१।४।११.

इष्टिषु दशपूर्वमासगो प्रवृत्तिः (८।१।४।
 ११) इत्यनेन न्यायेन दशपूर्वमासविधाना पत्र-
 नियम-कर्तृ-समुदायानां औषादिषु प्रवृत्तिरिति पूर्व-
 पथः । भा. ८।१।३।२०.

इष्टिषु दशपूर्वमासयोः प्रवृत्तिः
 स्यात् । ८।१।४।११ ॥

' ऐन्द्राग्नेकादशकृपाः निर्वपेत् प्रजासामः ' इत्येव-
 मायासु इष्टिषु दशपूर्वमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् । चोदनाया
 प्रकृतिविकृतिभूतान् तदितेन देवतोपदेशः, कपालपत्ता,
 निर्वपितान्दध । ' आग्नेयोऽष्टाश्विनः ' अग्निहोत्र
 हवया हवीषि निर्वपति ' इति ब्रह्मसू. ' ऐन्द्राग्ने-
 कादशकपालं निर्वपेत् ' इति तु आप. । और्वं तु ' और्वं
 चर्चं निर्वपेत् ' इति ' प्रथमेप्रथमे शृणुत् त्रयेति ' इति
 च लिङ्गम् । अलिङ्गवति तत्तदीपुत्र्यहन्तु सिद्धिः । के.

* इष्टिषु दीक्षणीयाऽऽदिषु सौमिर्विषु दार्शिकाम्याना-
 धानत्याभावः । भा. १२।१।१०।१९, अनेन आक्षेपस्य
 समाधानं च । १२।१।१२।२४-२८. * इष्टिषु प्रायणीया-
 दिषु सौमिकपत्नीमनहनेन प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।१३।२९,
 * इष्टिषु वैकृतीयौ प्राङ्गं द्रव्यैवर्तं नियतेति । १०।७।७।
 ५८-६०, * इष्टिषु सर्वाणि नारिहोत्राः प्रवर्तमाना
 दृष्टाः । तेषु स्वाहाकारश्च । ८।४।५।१८, * इष्टिषु
 सोमहोत्रानुष्ठाने शेषभयाणां सोमाहोत्रदक्षिणा मन्त्रसिद्धि-
 नास्ति । १२।१।१७।२३-२४, * इष्टिषु सोमहोत्रानु-
 स्थाने सौमिकवेद्या दार्शिकवेद्यैः प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।३।८-९.
 * इष्टिचतुर्मास्येषु कार्तिक्या पौर्णमास्या काश्चि
 दिष्टयो विहिताः । तासु चक्षुष्यमेव न्यायेन ' य
 इष्ट्या ' इति चान्तराद्येन अन्वेषित्वत् कर्त्तराला एवेति
 अविनादम् । भाट्ट. ५।१।११. * इष्टिषु दशपूर्वमासयोः
 गोमे नास्ति । भा. ८।१।३।२-१०, * इष्टिषु दशपूर्वमास-
 योर्भयतेषु दार्शिकहोत्रवर्णं कर्तव्यम् । १२।१।१८।२५,
 ४०-४१. * इष्टिपूर्वकृत्यमेव सोमविवाहस्यम् ।
 भाट्ट. ५।१।१९.

इष्टिपूर्वत्वादादकृत्येषो होमः संस्कृत्येषु
 स्यादपूर्वोऽप्याधानस्य सर्वशेषत्वात् । ६।८।१।१॥

' प्रजासाम चतुर्होना पाजयेत्, चतुर्होत्रमाश्वं रक्षीरता
 चतुर्होत्रात् न्याचधीत । पूर्वेण श्रेणार्थं सुहुवात्, वदु-
 च्छ्रेणार्थं ' इति । यद्यपि अयं होमः अजन्तुतोः जन्तुतोर्गो
 न भवति अत एव अङ्गुर्वोऽपि, तथापि सर्वहोत्रानां
 इष्टिपूर्वत्वात् इष्टिपूर्वकृत्वात् परमानेष्टिभिः सहोत्प्रेर
 अङ्गितु स्यात् । आधानस्य सर्वशेषत्वात् सर्वदेविक-
 र्त्तनशेषत्वात् परमानेष्टीनां च आधानाद्भवत् । तस्यात्
 आधानेन इष्टिमिथः संस्कृत्येषु अङ्गितु चतुर्होत्रोमः
 इति पूर्वः पथः ।

इष्टित्वेन तु सहाय्यव्यवहृत्तनसंस्कृत्येषु दश-
 चरि । २ ॥

पूर्वपथं मतेषु प्राप्तं तुप्रायेण निरस्तम् सिद्धान्तवति ।
 न चतुर्होत्रोम संस्कृत्येषु भवति, यतः ' एषा वा
 अनादित्तामेतिष्टिः दशहोत्रात् ' इति गतुर्होत्रं मन्त्रम्,
 चतुर्होत्रं च मन्त्रम् अत्रोमम् अर्पणं च अङ्गितु

दस्येति । ननु तर्हि ' एषा वा इष्टिः ' इति इष्टिग्रमुक्तं कथं सप्तकृते तत्राह— इष्टिविने तु संज्ञकः अथ होमस्य स्तुतिमात्रम् । नहि अनाहिताग्नेः वासवी इष्टिरस्ति । तस्मात् अनाहिताग्नेः लौकिकामो चतुर्होतृशोमः ।

अपदेऽस्त्यपूर्वत्वात् । ३ ॥

सिद्धान्ते लिङ्गनिर्मुक्तं, प्रातिर्वक्तव्या इति चेत् तथाह । नेदं लिङ्गमात्रं इति वृषभार्थः । अपूर्वत्वात् प्रमाणान्तरेण अपाहत्यात् उपादेयः विधिरेवायम् । तस्मात् अर्धकृतेषोऽग्नितु होमः ।

स सर्वेषामपिरोपात् । ४ ॥

पूर्वपक्षी आह । स विधिः सर्वेषा अनतुसोपागां ऋतुरोपागा च चतुर्होतृशोमाया स्यात् । अविनेयात्, ननुहोतृशोमायं धर्मः, नात्र अक्रतुरोपागामेवेति विरोध उक्तः । तस्मात् सर्वेषाम् ।

अपिवा क्रवभावाद्नाहिताग्नेरुपोऽभूत्निर्देशः ।

५ ॥

पूर्वपक्षोक्तं अपिवाद्यन्देन निरस्यन् सिद्धान्ती आह । अनाहिताग्नेः फलमापात् ऋणोः अमावादेव अरोपभूतनिर्देश एवायं, न तु क्रतुरोपभूतस्य निर्देशः । न रोपभूतः अरोपभूतः, तस्य निर्देशः । अरोपभूतस्य अक्रतुरोपभूतस्य निर्देशोऽयम् । तस्मादक्रतुरोपागामयं धर्मः ।

तत्रो वाऽनाग्निर्धयोगात् । ६ ॥

' एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिः यत्तुरोतार, ' इत्युक्तः चतुर्होतृशोमो न अथो होमः, किंतु एष चतुर्होतृमन्त्राणा अतः स्यात् अयस्योऽयं स्यात् । ' अनाहिताग्नेः ' द्रुपस्य अनाग्निर्धयोगात् अग्निरोपागामात् ।

इष्टिविने तु संस्तुते होमः स्यादनाहारव्याप्ति-संयोगादितरेषामवाचकत्वात् । ७ ॥

चतुर्होतृशोमः अपयस्वरूपः स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वृषभान्तेन निरस्यन् सिद्धान्तायं विद्यतेति । चतुर्होतृशोमस्ये कर्मणि ' एषा वा इष्टिः ' इति इष्टिविनेन यागत्वेन संस्तुते सति, होम एव स्यादयं न अपयसः । परंतु न संस्तुते आहवनीयेऽमी । सुतः । चतुर्होतृन् अनारम्य आविश्य अग्निर्धयोगात् ' आहवनीये

सुहोति ' इति अग्निर्धनपस्य उक्तत्वात् । चतुर्होतारस्तु अनाहिताग्नीना, इति इतरेषा अनाहिताग्नीना आहवनीयस्य अवाच्यत्वात् यत्तुमदाच्यत्वात् । ' संस्तुते होमः ' इति सुवोपिनीयाट । ' इष्टिविने तु न मस्तुते होमः ' इति कुपूहल्लसः । इष्टिविने इष्टिपदवाच्यत्वेन संस्तुतः, अतः होम एव स्यात् । ननु आहवनीयः स्यात् तत्राह-अनाग्नेरिति । अनारम्यावीश्यात् आहवनीयप्रपञ्चनस्य उक्तरीत्या दर्शिते अवाच्यत्वात् प्रवेशशक्यत्वात् । इतरेषां औत्तर्क्यमेव आहवनीयः । इति सुवोपिनीय-मन्थः । होमे तु सादृश्यात् इष्टिविने उच्यते तुका, न तु अपे । तस्मादननाहिताग्नेरेव होमः इति न संस्तुते होमः स्यात् । न च अनाहिताग्नेः होमाद्भूतआहवनीयामभावात् कथं होम इति वाच्यम् । आहवनीयस्य तदतिरिक्त-होमान् प्रथेयं अङ्गत्वात् । न च एवं आहवनीये चतुर्होतृतिरिक्तान् सुहोति इति वाच्यं स्यात् इति वाच्यम् । अनारम्यातिरोपेणात् । ' आहवनीये सुहोति ' इति अष्टिसदोमस्य अनारम्यनिपातात् । परहोममिन् विरोध-विधिनिहितं अयमपि होम न सृष्टति इति इतरेषा अनाच्यत्वात् इति कुपूहल्लम् ।

समयो पितृयज्ञवत् । ८ ॥

' एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्वचतुर्होतारः ' चतुर्होतृन् यावन्तम् ' इत्युक्तः चतुर्होतृशोमः सः उच्यतेः आहिताग्नेः अनाहिताग्नेष्य स्यात्, न अनाहिताग्नेरेव । पितृयज्ञवत् । यथा पिण्डपितृयज्ञः आतिताग्नेरनाहिताग्नेष्य एव चतुर्होताग्नेऽपि । इति पुनः पूर्वपक्षः ।

निर्देशो वाऽनाहिताग्नेरनारम्याग्निर्धयोगात् । ९ ॥

पूर्वपक्षे यावन्तेन निरस्यन्ते सिद्धान्ती । ' एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिः ' इति वचनेन सप्तमो अनाहिताग्नेर्निर्देशः कृतः । निर्देशशक्यत्वात् अनाहिताग्नेरिष्टिवाच्यत्वात्, न अनाहिताग्निः । ' यदाहवनीये सुहोति ' इति वचनं तु पत्रहोतृन् अनारम्यं अनाचिकृतं अग्नेः संयोगमाह इति इतरहोतृभ्यः स्यात् आहवनीयः । चतुर्होतृशोमे तु नाग्निः सः ।

पितृव्यस्य संयुक्तस्य पुनर्वचनम् । १० ॥

चतुर्होत्रोमः अहिताग्रेरहिताग्रेस्य स्यात् इति पूर्ववत्स्ये पिण्डपितृव्यस्यो दृष्टान्तः उक्तः । तं विषयवति सिद्धान्ती । युक्तः पितृव्यस्य उभयोरधिकारः । यस्मात् आहिताग्निना सयुक्तस्य पितृव्यस्य अग्रेहिता सयोगार्थं पुनर्वचनं तिष्ठते । 'अपनाहिताग्निना कार्यं' इति । तस्मात्तत्र उभयोरधिकारः । चतुर्होत्रेषु तु 'अनाहिताग्नेः' इत्येकोक्तत्वात् नोभयोरधिकारः इति विशेषः । तस्मात् चतुर्होत्रोमेसु अनाहिताग्रेरधिकारः इति सिद्धान्तः । के.

७ इष्टिपूर्ववसोमपूर्वत्वस्योक्तिकल्पः आचारे । भा. ५।१।३।२-९, ब्राह्मणशास्त्रस्य विकल्पः । ५।१।१। १०-१४.

इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वेककर्माद्गङ्गानां तन्त्रभावः स्यात् । ११।२।३।१३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः एककर्मात्तत्रैव एककर्मात् षोडशमासयोः दर्शस्य अद्धानां तन्त्रभावः स्यात् । तन्त्रेणानुष्ठानं स्यात् । एवं राजसूये अनुमत्तानीनामिष्टीनां पमिनादीनां सोमानां च यान्त्रज्ञानं तेषां सर्वेषां तन्त्रं स्यात् । एवं चातुर्मास्येषु चतुर्णां पूर्वेषां यान्त्रज्ञानं तेषामपि तन्त्रभावः स्यात् । दर्शपूर्णमासयोरेककर्मात्, राजसूयस्य ऐककर्मात्, चातुर्मास्यवर्षेषु चतुर्दशस्य च ऐककर्मात् । एकं च तत् कर्म च एककर्म, तस्य भावः ऐककर्मात् तस्मात् । इति च राजसूयस्य चातुर्मास्येति च इष्टिराजसूयचातुर्मास्येति । तेषु ऐककर्मात् तयोः तेषां च एककर्मत्वादित्यर्थः । राजसूय-वर्षेषु इष्टिपूर्ववसोम-दर्शस्योमाणा प्रत्येकं राजसूयस्यं यदीत्यां विभ्रते राजसूय-दशस्य बहुवचनं कर्तव्यं, समुद्राप्रवाचकत्वं राजसूय-दशस्य स्त्रीह्यस्य एकवचनं वा कर्तव्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।

कालभेदात्तेति चेत् । १४ ॥

पूर्ववत्स्ये कश्चित् शब्दो । दर्शपूर्णमासयोः कालभेदः । राजसूये इष्टिद्वयं देशभेदः कालभेदश्च, सोमेष्वपि कालभेदः । चातुर्मास्यवर्षेषु कालभेदः । एवं कालभेदात् नान्धानां तन्त्रम् । इति चेत् ।

नैकदेशस्यत्वं पशुपत् । १५ ॥

न भेदः, एकदेशत्वात् । दिश्यते उपदिश्यते अनेन इति देशः विधिवाक्यम् । एको देशो वेदा तादृशत्वात् । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्णकामो यजेत' 'राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' 'चातुर्मास्यैः स्वर्णकामो यजेत' इति एकेनैव विधिना उपदिष्टत्वात् । तस्मात् कन्त्रमद्धानाम् । पशुपत् । 'नपथा प्रावृत्त्यने चरन्ति, पुरोडासो न माष्यंदिने, अङ्गैरुत्तीयमाने' इति मिश्रकल्लेऽपि 'अग्नीमीमर्गं पशुमान्मेत' इति एक-विधिरुत्वात् नान्धानामाहुत्तिर्मन्त्रेति तद्वत् ।

अपिवा कर्मपृथक्त्वात्, तेषां च तन्त्रविधानात् साह्यानामुपदेशः स्यात् । १६ ॥

अपिवा इति पूर्वपक्षव्याप्तिः । दर्शस्य षोडशमासस्य च कर्मणोः कालभेदेन पृथक्त्वात् तयोर्द्वानां न तन्त्रम् । तेषां च व्याप्येः पुरोडासः, एवं दधि, एवं पयश्च इति यागनय इत्यंशवदेन अनूय तदद्धानां तन्त्रेण विधानम् । एवं व्याप्येः पुरोडासः, उपाद्धानाजन्त्रं, अग्नीमीमर्गः पुरोडासश्च इति यागमयं पूर्णमासनान्देन अनूय तदद्धानां तन्त्रेण विधानम् । एवं तेषां त्रयाणां तन्त्रेण अद्धानां विधानात् साह्यानां तेषां उपदेशः स्यात् । तस्मात् चिक्रदयस्य अद्धानां न तन्त्रं, एकस्मिन् त्रिके तु अद्धानां भवत्येव तन्त्रम् । प्रथमपरिनिवृत्तिरेऽपि । इति सिद्धान्तः ।

तथा चान्वाथैर्दर्शनम् । १७ ॥

'चतुर्दश षोडशमासाहुत्वो ह्ययने, तयोर्दश अमावास्यायाः' इति अन्वयभेदेन अद्धानां भेदं दर्शयति ।

तदाऽचयवेषु स्यात् । १८ ॥

यदा च एष न्याय पौष्टशस्योक्तः । तदा अयवेषु इष्ट्यादिरूपव्यवेषु देशशालभेदात् तन्त्रभेदः स्यात् । तदचयवेषु इति षष्ठे तु तन्त्रदेशे इष्ट्यादेः पठामर्गात् यदेत्याद्यथाहात् त्रिनेन शरत्तोऽर्थः ।

पशौ तु चोदनेऽस्यात् तन्त्रस्य विप्रकर्षं स्यात् । १९ ॥

यदुक्तं पशुपत् इति (सू. १५) तथा । पशो युक्तमद्धानम् । 'आमेनं सर्गाव पशुपुत्रास्तोषी' इति

चोदनेत्यात् पशो एवमेव तन्म । येन च वचनात् प्रसारस्य विप्रकर्षः स्यात् । दर्शपूर्णमासदौ तु अश्वत्तर-चोदनाभेदात् कर्मभेदः । तथा च विप्रमो दृष्टान्तः । तस्मात् इष्टिराजसूयाचातुर्मास्येषु प्रयोगात्तुरोधेन अङ्गानामावृत्तिः इति सिद्धान्तः । के.

इष्टिराजसूयाधिकरणम् । दर्शपूर्णमास-चातुर्मास्यादिषु तत्रद्वयाव्यप्रयोगानुरोधेन अङ्गानामावृत्तिः ॥

इष्टिराजसूयाचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां तन्त्र-भावः स्यात् । १११।३।१३ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासेषुमा द्वौ समुदायो दर्शः पूर्णमासश्च । तथा राजसूये अनुमत्यादय दृष्टयः, पविश्रष्टयः सोमाः । चातुर्मास्येष्वपि पर्वणि वैश्वदेवा-शीनि । तत्र विषयते किं दर्शस्य पूर्णमासस्य च तन्त्रेण अङ्गानां प्रयोगः, तथा राजसूये इष्टीनां सोमानां च चातुर्मास्येषु च पर्वणा, उन मेदेनेति । किं प्रागम् ? तत्रत्र तन्त्रेण प्रयोगः । कुतः ? ऐक्यम्यात् । एक फलकारित्यर्थः । एक फलनिह तत्रतत्र धूयते, 'दर्शपूर्ण-मासाभा स्वर्गनामो यजेत' । राजसूयेन स्वाराज्यनामो यजेत' । चातुर्मास्यैः स्वर्गनामो यजेत' इति । एकमात्र फलस्य एक प्रयोगः । तत्र न यद्वदे विरोधः । तस्मात् तन्त्रम् ।

काठभेदाग्नेति चेत् । १४ ॥

भाष्यम्— नैतदेव, तन्त्रमङ्गानीति । किं तर्हि ? मेदेन । कुतः ? काठोवात् । क चित्कारभेदः, क चिदेवभेदः । दर्शपूर्णमासयोः काठभेदः, 'गौर्णमास्या गौर्णमास्य यजेत' । अमावास्यामासावास्या यजेत' इति । तथा, चातुर्मास्येषु पर्वणा, 'यजन्ते वैश्वदेवेन यजेत' । 'वर्षासु वरुणप्रथमोर्वाजेत' । 'देमन्ते साक-नेपैर्वाजेत' इति । राजसूये वैश्वभेदः, वादैरपत्यभ्र-ब्रह्मणो यदे, ऐन्द्र एवाद्वाक्यनामो रासो यदे, आदित्य-श्वरमहिषा यदे इति । काठभेदादेवभेदाश्च यद्वदे विरोधः । गौर्णमासी वेणमहात्मा काठः, तानि गौर्ण-मास्या उपरुच्यन्ति, नृगामास्यायाः । देगुष्यात् । तस्मात्तन्त्रः ।

नैकदेशत्वात्, पशुवत् । १५ ॥

भाष्यम्— नैतदेवं भेदः इति । कुतः ? एव-देशत्वात् । यत्र फलसंबन्धः, तत्र अङ्गानां चोदना । यत् कारणं, फलं साधयता प्रधातानां अङ्गानुष्कारे वनन्ते । समुदायचोदनायाः फलरूपधः 'दर्शपूर्ण-मासाम्भा स्वर्गनामो यजेत' इति, 'राजसूयेन स्वाराज्यनामो यजेत' इति, 'चातुर्मास्यैः स्वर्गनामो यजेत' इति । नैतदेशचोदनायां 'गौर्णमास्या गौर्ण-मास्या यजेत' । 'यजन्ते वैश्वदेवेन यजेत' । 'वाह-सपत्यभ्रकर्महो यदे' इति । न चेत् तत्र अङ्गानां प्राप्तिः, कुतो भेदेन प्रयत्नः । समुदायस्य तु फलैक्यत्वात् एकः प्रयोगः । तस्मात् यस्मिन्कस्मिन्अन् अवश्ये त्रियमाणानि अङ्गानि समुदायेन संमनस्यन्ते, समुदायस्य अवश्येः अश्वतिरेकात् । पशुवत् । यथा पशो मित्तकालेचरति एवदेशेषु । यथा प्रातःपवने चरति, एतेष्वारोह माष्यदिने, अग्नेरुदीपवसने' इति नाङ्गानामावृत्तिर्भवति, तद्वत् ।

अपिवा कर्मपृथक्त्वात्, तेषां तन्त्रविद्यामात्र-साङ्गानामुपदेशः स्यात् । १६ ॥

भाष्यम्— अग्निवा न तन्त्रमङ्गानि ह्यः, कुतः ? कर्मपृथक्त्वात् । नैषा च तन्त्रविद्यानात् । कर्माणि तावत् एतानि सिद्धानि । अन्तः गौर्णमासः समुदायः, अन्य आमावास्या, एवं सर्वत्र । तथा च देशकालभेदः 'गौर्णमास्या गौर्णमास्या यजेत' इत्येवमादि । साङ्गानां चैषा तत्रतत्र देशकालविधिः । ननु नैतन्त्राग्निं प्राप्यन्ते ह्युत्तं, कुतश्चैवा देश-कालविधिः ? तत्रनेतत्, प्रयोगे पुनःश्रुत्या समादयो विधीयन्ते इति । तत्र 'यमे दर्शपूर्णमासाम्भा यजेत' इति समुदायप्रयोगे पुनःश्रुतिः । 'गौर्णमास्या गौर्णमास्या यजेत' इत्येकदेशे पुनःश्रुतिः । एवं नति गौर्णमासप्रयोगे कालो विहितः । अविभाक्य अङ्गानां प्रयत्नेन प्रयोगः । तस्मात् गौर्णमासप्रधानां गौर्णमासीह्यात्, अमावास्याऽङ्गानां अमावास्यावाच्य । तत्र यद्वदे विरोधः । विरोधमह्यात् भेदः ।

तथा चान्याधर्षदशनम् । १७ ॥

भाष्यम्— 'चतुर्दश षोडशमास्यामदुत्तरो हन्ते, त्रयोदशमासास्याया' इति, गन्धभावे न षोडशमास्या चतुर्दश आहुतयः स्युः, नामासास्याया त्रयोदश । मेदे तु उभयश्लोभयं भवति । तस्माद्धेदः ।

तदाऽऽश्वयेषु स्यात् । १८ ॥

भाष्यम्— यथा च एष न्याया, तदा अग्नयेषु दृष्टयाद्यत्रभवेत् वेदाकाचभेदात् तन्नभेदः । नन चतुर्मास्यानयवयोः अनीकत्वत्-सातपनीययोः बर्हिषः साया शय्यवचनं अर्थेवत् भवति 'चदनीकन्नो बर्हिः, तत्र गावपनीयस्य' इति । इतरथा सिद्धान्तत् तत् अनर्थकं स्यात् । तस्मादस्ति भेदः ।

पशौ तु चोदनैकत्वात् वन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ।

१९ ॥

भाष्यम्— यत्तुं पशुत्वं इति, तत्र सूत्रं । पशौ युक्तं सकृत् अह्नाया क्रिया । तत्र हि एकमेव तदम् । केवलं प्रचारस्य वचनात् विप्रकर्षः । तदैक्य तु चोदनैकत्वात् । एवञ्च तत्र चोदना 'अश्विनं शः श्वीया निवृत्तं यूपं परिवीथ आश्वेयं सवनीयं पशुमुत्तकरोति' इति । कर्मनोदनाया हि अज्ञानां यज्ञं, न प्रचारचोदनायात् । तदेव हि प्रधानं विप्रकृत्याजिनं प्रचारद्वयेन निर्वर्त्यते । तदर्थानि च कृतान्यज्ञानि । तेषां पुनः क्रियया देवुर्वाप्तिः । तस्मात् विषय उच्यते ।

श्रु— (विज्ञानत उच्यते-) 'त्रिकद्वयस्य साहस्य चोदना कालयोर्द्वयोः । तेनाज्ञानामिहापूर्त्तर्षवाऽऽदीनां पशौ पुनः य' यथाप्रकारादिगतस्य मितकालस्य चोदना, न यत्तुस्यस्य । एव चाहुतार्थेषु राजसूते च ब्रह्मण्यम् । ११।२।२.

सोम— आपवादिति संगतिः । सूत्रे देवकर्म्यात् एककर्मवादित्यर्थः ।

वि— 'संधभेदे तन्ममज्ञं न वा, कर्मन्वनोऽस्मिपः ।, न मुच्यं कालभेदेकया प्रयोगेषु वृषकर्मणः ।।'

भाट्ट— इह न्यायप्रयोगविधिसर्वं न्यायप्रयोगविधिदधिप्यं समाधीयते । देवादिसास्ये पणामपि यागानामेवप्रयोगान्तरैः, तत्तुत्तदेन षोडशमासादि-

वाक्येषु दत्तप्रधानमात्रे कालमात्रविधानात् तेषु न्याय-प्रयोगविधिः । अतश्च येषु 'अश्विनं शः श्वीया निवृत्तं यूपं परिवीथ आश्वेयं सवनीयं पशुमुत्तकरोति' इत्यनेनैव सवनीयस्योपचितवत् प्रयोगस्यापि आश्विनोत्तर-कालश्रवणेन प्राप्तं वात् न्यायप्रयोगसम्बन्धे 'वयथा प्रातः सन्ने चरन्ति, पुरोडासो न मास्यंदिने, अग्निं न्युतीय-नवने' इत्यनेन न न्यायप्रयोगविधानं, तथात्वे तन्नापि प्रातःआद्यद्वाष्टत्रिभङ्गात् । अतितु तत्तत्प्रचारमात्रे काल-विधानेन पूर्वज्ञानि प्राजाजादीनि यथाप्रवृत्तात् पूर्वं सकृदेव, उत्तराह्नादि चान्युत्तजादीनि हृदयादियगोत्तरं सकृदेवेति नाज्ञानुक्तिः । तथा न्यायप्रयोगविधिसम्बन्धे न्यायप्रयोगस्य अतिधानात् षोडशमासादिसास्येषु प्रचार-विप्रकर्षमात्रम् । तेन आश्वयमासान्तं षोडशमासा प्रधानतयं कार्यं, ततोऽप्यश्वयमासा प्रधानतयं कृत्वा अन्त्यानाविप्रयो-गमाप्तिः, इति नोभयत्राज्ञानुक्तिः । इति प्राप्तिः, विनिगम-नातिरहात् षोडशमासादिसास्ययोः कार्यकालादिसाकारनोश्च अवा-तरप्रयोगविधिः । अतश्च तत्तथासाह्नाना भूमिदो-होमाह्नाना च तत्तत्प्रयोगविधिना विधानात् आहुतिरवस्य-भाष्येन । यथाऽऽदिसास्ये तु सास्यपि कालश्रवणात् न्यायप्रयोगविधौ यावद्ज्ञानां यथाऽऽन्त्यापूर्वप्रयुक्तानं ताव-दह्नाना तद्विविधेष्वप्यं, यावद्ज्ञानां च हृदयागम्यासा-पूर्वप्रयुक्तत्वं तावता तदभ्यासप्रयोगविधिप्रयुक्तत्वमित्येव । प्रायजादीनां तु सवनीयपरमापूर्वप्रयुक्तानां उपस्थपूर्व-प्रयोगेषु च कालश्रवणात् यथाप्रयोगविधिकार्यैः अपरि-गृह्यतां सवनीयप्रयोगविधिपरिप्राप्तौ नागृत्तरिति वैपश्यम् । षोडशमासादिभेदेन आहुतप्रजाजावद्ज्ञानां च समुदायापूर्वं उपयोगात् वैयर्थ्यम् । ११।२।२.

मण्डन— 'विनेतिकेऽन्त्यप्रयोगेत् ।'

शंकर— 'प्रतिविर्तं तद्भेदः ।'

० इष्टिशब्दस्य वागमयपशुश्लोमातिरिक्तत्वविषय्य उपाधिः । सु १ ०१०.

० 'इष्टिशास्त्रे कतुर्दश, सवो नान्दीकुरो षु । नैमित्तिके क्रमज्ञाने, साम्ये तु धुरित्येवयो ॥ पुन-रवर्द्धसौ चैव वार्येव सकृदाहो ॥' (सूतपनीः) । अयं पर्वतः चाचक्षित उच्यतेविधिः स्मृतः । या०. १. १९.

● इष्टिसंस्कृते (पवमानेष्टिसंस्कृते) अग्निहोत्र-
शतुद्रानम् । वि. ५।३।९.

● इष्टिसोमयोः पौरारिषे न निषतम् । (इष्टि-
रप दशपूर्णमासेष्टिः) । वि. ५।४।३.

● इष्टयन्ते (दक्षणीयाऽन्ते) एव दीक्षितव्य, तस्य
च अग्नियज्ञनमाधार्था दण्डादयः इति इष्टयन्ते एव
दीक्षितवर्गाः प्रवर्तेत । भा. ५।३।१।२९-३१. .

☞ इष्टयन्मिहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता ॥

वि— ' इष्टयन्मिहोत्रसोमाना मूलप्रकृतिता नहि ।
अग्नि वा, नाग्निक्रियाश्रियत्वाऽनधारणात् ॥, लोह
वात् सनिषत्समादुपकारिद्वयधृतेः । इत्यन्ताय निश्चित-
त्वान्मूलप्रकृतिता श्रियु ॥ ' अलौकिकत्वेन ' एतावद्भि-
रज्ञैः सपूर्णे उपकारः ' इति निश्चेतुमशक्यत्वात् इष्टयन्मदी
नाशित मूलप्रकृतिवत् । इति चेन्मैत्रम् । लौकिक-
सदृशत्वात् । यथा लौकिकसुविज्ञिक्रियाया ओदनं कर्णं,
तस्या सनिषत्वोपकारिणः नाकमुत्पादयः, आयतुपकारिणः
पीडयन्तीपादयः । तथा भावनाया यामाः कर्ण, अन्नपाता-
दयः संनिवातिभः, प्रजाजयस्य आरतुपकारिणः । अतो
नात्यन्तमौक्तिकत्वम् । इत्यत्र तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण
निश्चीयते, तथा औत्तं धृत्या निश्चीयतम् । तस्मात् इष्टय-
न्मिहोत्रसोमाना मूलप्रकृतिव्यमस्ति । वि. ८।१।३ वर्णक २.

☞ इष्टयर्थमग्न्यावेय, यफरणात् । ३।६।१।११ ॥

अग्न्यावेयं पवमानेष्टयर्थं वा न केति विचारे पूर्वं
पश्यमाह । अग्न्यावेय आधान इष्टयर्थं पवमानेष्टयर्थं
स्मात् । यत्राप्यन् इष्टिप्रकरणे तस्य पाठवत् । यत् यस्य
प्रकरणे षट्पथे तत्तदर्थं भवति ।

न वा, तामां तदर्थेत्वात् । १२ ॥

वाच्यम्: पूर्वपक्षमिष्टयर्थः । न आधान पवमाने-
ष्टयर्थम् । तासा पवमानेष्टीनामेव सावत् तदर्थेत्वात्
अग्न्यर्थत्वात् । आधानमपि अग्निसंस्कारार्थं पवमाने
ष्टयोऽपि अग्निसंस्कारार्थाः इति न परस्परान्तरम् ।
तस्मान् पवमानेष्टयो नाधानार्थाः ।

उद्धृदकृत्याम् । १३ ॥

पवमानेष्टयो नाधानार्था इति सिद्धान्ते हेतुवत्परत्वं
मूलम् । ● त्रिविधं ह वै एष आहितः पशु. यदग्निः ।

तदेताभ्येव अग्न्यावेयस्य हवीषिण (पवमानहवीषिण)
संयचरे निर्वपेत् । तेन वै एष न जीयति । तेनैव
पुनर्नरं करोति ' इति लिङ्गं पवमानेष्टीनां अग्न्यर्थेने
लिङ्गम् । एतामिष्टिभिर्हि अग्निः पुनः नरो भवति
इत्युक्तम् । तेन तासा अग्न्यर्थत्वं ज्ञायते । अग्न्यर्थ-
त्वाच्च नाधानार्थत्वात् । चकारो हेतुवत्परत्वं चार्थः । के.

☞ इष्टयावृत्तौ प्रयाजपदाघर्तेतारम्भणीया ।
५।१।१।३१३४ ॥

दशपूर्णमास्रग्भे आरम्भणीया इष्टिः समानता
' आधावेणवगोदरापत्तं निर्वपेत्, सरयवौ चरु,
तरन्वते द्वादशरुपात्, अग्नये भगिनेऽष्टाकरुपात् निर्वपेत्
यः वामचेताजदः स्थामिति । नित्यवदेके अग्निमयाम-
नन्ति ' इति । दशपूर्णमास्रग्भे ' शयन्जीनं दशपूर्ण-
मासाभ्या यजेत ' इति आवृत्तिः श्रुता । तयोऽवृत्तयोः ि
आरम्भणीयाऽपि आवर्तेते, उत नैति विचारे पूर्वपक्ष-
माह । इष्टयावृत्तौ दशपूर्णमासेष्टयोः आवृत्तौ सत्या
आरम्भणीया आवर्तेते । प्रयाजवत् । यथा दशान्यावृत्तौ
पवमान आवर्तन्ते तद्वत् ।

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेक पुनरात्मो याव-
न्जीवप्रयोगात् । ३९ ॥

पूर्वपक्षं वाच्येन निरस्त्य सिद्धान्तमाह । सवृत्तेन
आरम्भणीया प्रथमं वर्तन्त्या । आरम्भसंयोगात् दशपूर्ण-
मास्रग्भेण आरम्भणीयाया, संयोगात् । आरम्भः पुनः
आरम्भस्य शयन्जीवप्रयोगात् शयन्जीवप्रयोगमुद्दिश्य
एक एव । व्युत्तोषे यज्ञमी । शयन्जीवप्रयोगात् आरम्भो
न नाना भवति । तस्मात् आरम्भणीया दशपूर्णमास्रार्था
सवृत्तेन भवति । के.

● इष्टयमागस्य शाभ्यत्वावगतिः । (यदिष्टवत्
तथाप्यते इति) । सु. ५. ८९०.

● इष्टियत्वं कर्मं वदन्निवम् । ' इष्टिणा ' इति
चिन्तौ मयी द्रष्टव्यम् । ● ईषितवत्तम हि यत्
शापनं, तत् त्रिविधाऽन्तेनोच्यते । सा. ३।३।५।१५.

॥ ईशितोद्देश्यविशेषणस्यैव निश्चितरूपोद्देश्यविशेषण-
पणस्यापि विवक्षाऽयोगात् । भाट्ट. ६।१।६ ।

॥ ईश्यां हि विवेकपरिस्थिनीति न्यायः ।
' एतौकृपाऽशनेष्व्यां स्वादौर्जवान्मन्वुतोऽपि च ' । सा
विवेकस्य ' इदं हेत्यदिमुपादेयं इति ' विवेकजायाः
परिपन्थिनी शत्रुतुल्यत्वर्थः । ईश्यायां सत्या विवेको न
भयतीत्यर्थः । साहस्री. १४४ ।

॥ ' ईशानाय परस्मिन् आलभते, तान् परमिच्छता-
नुत्सृजति ' इति ईशानायो यद्देशीयाप्रमाणन्यायेन
(१०।१।१२४) चोदकपरिणेषात् आर्थिकः अज्ञा-
न्तप्रतिषेधः । सोम. ११।१।११ ।

॥ ईश्वरः । उपनिषदादिप्रमाणगम्यमीश्वरमहोद्देश्य-
तद्विच्छेद वृत्तदाकारिका धेदे लिट्प्रत्ययः तावत्पुरुषा च ।
(इति के वित ।) इहस्य. पू. १५ ॥ ' ईश्वरो वा एष
विभोऽनुमदितोः सदिहोऽनु प्रवस्थापयन्ति दिशामवे-
ष्टयो भवन्ति दिशयेन प्रतिनिष्ठानुमादाय ' इति
दिग्ग्यवस्थापननिमित्तोन्मादपरिधानाद्येतया भ्रूयमाणा
राजसूयान्तर्गता अष्टेतिः इति । झा ११।१।३ ।

॥ ईश्वरस्य जगत्कारणताया निरासः । ' जगत्
असादि । न च तस्य कश्चित् सहा ' इति सिद्धौ
द्रष्टव्यः स्त्रीकार्तिकस्य । अङ्गु— (पु १४३)
अन के चिभू अयंवाद्यसामृद्धिप्रत्ययशुद्धयतिपातमानोप-
जातभद्रातिशयानिप्रत्ययानुसंगः कणप्रक्षालनरश्मिप्रसङ्ग-
चेतसः सर्वस्य गजुत्सृजनार्थः ईश्वर कारणं आचक्षणाः
प्रचक्षते । सर्वं तावत्परं अन्यवक्ष्येतेषामसाहित्यात्मनामं
अनुपातन उदीक्षासहे । तावतां च तनुमुवनादिकम् ।
अन्यवक्ष्येतेषामं हाणुकर्येनतः । हाणुतोऽपि अववनी
परमाधुव्यवस्योगारम्भणीयः । परमाधुव्ये परस्पर कर्मजः
संयोगः । कर्म च अट्टहादप्रमसंयोगादेव परगण्णु प्रसि-
ज्ञापने । तद्वक्त ' अनुमनतेक्षायं कर्मत्वदक्षारितानि '
(वे. सू. ५।१।२३) इति । अट्टं चापैतनम् । न
चाचेतनं चैतनानभिहितं क चिदपि कार्यं पर्वमेति
सात्कारिकमित् । न चैदनुचितं च एव ते क्षेत्रज्ञः, न एव
तेषामट्टहात्कमभिरागतो भवेत्परिति । अरुणात् । असा हि
पदाथरेव पदाथैतामर्थस्य च अपिज्ञाता उत्तरम्भते, यदा

तथा कात्याः । न च क्षेत्रज्ञाः स्वतःप्रापिनी अपि
धर्माधर्मव्युत्पत्तेः अट्टे स्वरूपतः यत्कितो ना वेदिनुगलं
इति तदतिरेकी चेतन. फलस्यते । तेन चेतनातिशया-
धिष्ठितादट्टवसोपकात कर्मनिमित्तसंयोगस्यपरमाधुव्यव-
हाणुकरिकार्यपररागभूतं तनुमुवनादिकं आदिपद्
अगमस्यते । तथा उत्पत्तिपत् सकलं विनाशोपि
इति सावितम् । इति कगमिदानीं अनादिबुद्ध्यवहार-
परंपरा इति । यद्विदं प्रतिपद्य कस्यामपि नातोऽुं कनते
इत्युपेक्षितं भयनता भाष्यनिबन्धनकारेण । तथाहि ।
यद्यपि सिधेयदं मनोरथः, तथापि कथमेकदैव सर्वे
अवपिनो निशीयन्ते इति समभिगमनीयम् । अनुनेत्र
किमिति कस्य चिदुदयः कस्य चिद्विलय इति नादीकियते
दृष्टानुगमत् इति मन्थामहे । एवं च बुद्धव्यवहारपरंपरा
कोऽपहरति । यपि च यदि क्षेत्रज्ञाः नाधिष्ठिताः
ज्ञानाभावात् अन्वसाहार्हि कथमधिज्ञाता, तदपि ज्ञाना-
नुपपत्तेः । आत्मन स्योभात् अट्टहादेषात् विशा-
नानामुत्पत्तेः तच्चिद्विद्यार्थसंयोगात्तच्चिदात् । न
चाट्टेषु सामग्रीनुपपद्यते । अथ तस्य स्यात्प्रत्यर-
मन्दीनि, तत्र । दृष्टान्तरणपरिदरेण वा अट्टकारणात्-
राणुमानानुपपत्तेः । दृष्टानुगारे सर्वंशनुमनम् । सामा-
न्यतोदक्षमपि न दृष्टोपमर्देन क चित् चर्तते । ननु
एवदपि दृष्टं ' चैतनानभिहितं अचेतन न प्रपैते '
इति । एतत्सहिं परिशीलं भवति । अलं उभयत्र
परिहाणे किं परिशीयतामिति, तत्र विशेषविषयत्वात्
वस्तुदीयमेव शनोद्वयकारणात्तरानुमानं आदरणीयं,
न पुनः ईश्वरादिना अत्यन्तसामान्यत्रिय अचेतनं
चैतनाभिहितं इति । विशेषानुमानस्य क्वीयत्वात् ।
एतत्तं भगवता कर्तारुकारेण— ' प्रतिद्वेषययं
यस्याद्विद्येते प्रतिद्वेषयम् । वस्तुत्वात्साकृसामान्य-
दृष्टाकच यल्लवत्तरम् । बाधः सामान्यज्ञात्स्य
विशेषे दृष्टितो यदा । अनुमानान्तरैरेयमनुमानस्य
वाद्यनम् ॥ ' इति । एतेन इदमपि परादुत्वं मयदि
' नित्यैव ईश्वरस्य बुद्धिः ' इति । यत्र काया बुद्धिः
छाया उत्पत्तिवती विनाशिनी च । तेन ईश्वरस्यपि पित्त
सथाविषयैर भवितव्यम् । किञ्च अधिष्ठानार्थोऽपि

वक्तव्यं । यादृशं हि वाग्यारिषु परस्वयोजादिकं अयिमानं दृष्टं, तादृशमेव अदृष्टेषुपि अनुमानव्यम् । न च तत् संभरति इति । तथा प्रवृत्तिरपि काऽन्या स्वरूपस्याभादृष्टस्य । यथा वात्या क्रियाशक्त्यदिसंयोगश्च, आत्मत्वमश्व अदृष्टस्य यागाग्न्यनुदानसिद्ध एषेति । तस्मात् ईश्वरस्यदः अस्माभिरपि न निराकृतः । ऋजु. पृ. १५३.

● ईश्वरे आत्मनाद्गीकारे मानाभावाः । २४२. पृ. १५.

● ईश्वरज्ञानं नाम्नात्प्रति । मणि. पृ. १७०.

● ईश्वरनिवासः घृतः (वार्तिककारैः श्लोकवार्तिके संन्यासेपरिहारपरिच्छेदे) पदपर्यायसंज्ञकस्य ईश्वर-इत्यनेतामकृते वेदाप्रामाण्यवैः । बाल. पृ. ७.

● ईश्वरवारः । मन्त्रे हि तल्ल जगति भ्रान्तमन्ति । प्रसिद्धचेतनकर्तृशब्धस्य प्रासादाच्छास्त्रोपुर तोरणशब्दः । प्रसिद्धतद्विषयशब्धस्य परमाग्राकाशादयः । संदिग्धत-कर्तृशब्धस्य यथा तनुतदमतीहृषादयः । ते च विवादाद्यासित्त उपलब्धिमकर्तृनाः कार्यन्वादेचेतनोपादानत्वात्, यकार्यमचेतनोपादानं वा तन्मध्युपलब्धिमकर्तृकं यथा प्रासादादि, तथा च तदुपुरनादयः, तस्मात्तदपि उपलब्धिमकर्तृका इति । उक्तहेतुद्वयोप-च्छ्रणार्थं संनिवेशादिमन्त्रमण्डलम् । इतरथा गुणसंयोगोऽजगोः अन्वयनेन हेतोरिकरेणानिद्वयप्रसङ्गात् । न च पृथिव्यादीनां कार्यत्वमसिद्धं, महत्त्वे एति निरावत्त्वेन वा सापथकत्वेन वा कथादिवत् तसिद्धैः । यदि मन्त्रेण अनुदिपतृवृत्तकामाने सगणे सिद्धशासनम् । अमिमलं हि परेवामपि कर्मजायात् कार्यजातस्य कर्मण्येतेनदे-त्वात् तलाग्न्यं जगत्तः । सर्वशब्दसंज्ञे तु न तेन हेतोः व्यतिरेकचरः । दशान्ध आधहीनः । गुणल-सोनामश्वेतं सत् । विरुद्धा न हेतोः अनवैक्यैक्ये-नैव क्रुम्यदौ उल्लापितस्य वा चेतनोपादानस्य वा वातेश्वरस्येः । न च तदपिअभिप्रायपूर्वकामान साधन-विषयः, तद्विरोधस्य तु उपसंयुक्तस्य तद्विषयस्यापि ततः सिद्धिमिति साधनम् । तथाहि, यदवी विरोधो न साधन-भावाः कथमनसिद्विदि, सिद्धत्वात् कथमतिषयः, निषयश्चेत् न न स्वाभ्यात् तदोपगतिं एतेत् ?

दिति । तदुक्तम् । सामान्यमान्यताती अति अन्तर्मा-नितनोपस्यैव सामान्यस्य पक्षमेतत्तदो न साध्यापिन्त्यु-मागात् । इतरथा सर्वांनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । तथाहि, वदुचनुमानमपि न वद्विमान्यमान्यविषयं, तस्य प्रमेय सिद्धत्वात् । नापि तद्विद्विगिरिगोचरो, वद्विप्रसागा-न्यस्य तस्यकामाभावेन तद्विरोधनाऽनुपपत्तेः । इतरथा गोऽन्वयमनाकादिव मायः शान्तेयादयः पूर्वतोऽपि वद्विन्वयमनायात् वद्विः प्रसज्येत । अति च वद्विन्ने-गिरे, संयुक्तस्यस्य, एकच इति चेत्, तर्हि नाऽपि-पथ पूर्वतंयुक्त वद्विद्विरोधं अतौ एकवप्रतिषेधिरिति वद्विद्विरोधस्यापि अनुदानम् । तथा च पूर्वोक्तदोष-प्रसङ्गः ।

एतन्निद्रियाऽनुमानेऽपि व एव दर्शनीयः । तथाहि । तत्रापि नेन्द्रियकर्तृका वा किन् दिशा उत्पत्त्या । न तल्ल जिज्ञासः क्रिया, इन्द्रियफलताः, प्रश्नादीनामनि-न्द्रियत्वात् । न च मन्त्रादिसापथः संभरन्ति क्वादिगिरि-चिन्तल्लगताः क्रियाः । तस्माद्यथैव क्रियात्सामान्यस्य सत्यपि वरमश्वार्थीन-व्यभवात्तत्वे पक्षमेतत्तदस्य इन्द्रिय-स्यस्यविरोधसिद्धिः, तदेवादि सत्यपि तद्विरोधस्य अचेतनोपादानस्य च उपादानोपरमसंभ्रमप्रयो जनसंस्तुमानन्यासात्वे विज्ञादाध्यासितेषु पक्षमेतत्तदस्य वद्विद्विष्य तथा सिद्धिः । अन्वया सामान्यस्यापि भाव-कामिनस्य असिद्धिः स्यात्, निर्विशेषस्य अर्थमत्वात्, विशेषस्य चान्यस्य अनुपपत्तेः । अतर्वत्स्य च अदृष्टा-दिनेर्विज्ञानसिद्धिस्तस्य अधिष्ठान्भावाद्येमागात् तेन तदपि उपलब्धिमकर्तृकत्वात् भासितिगाः, तथापि तद्वि-रोधस्य पक्षमेतत्तदस्य प्रसिद्धस्य इति विशेषविषयप्रस-ङ्गात् । न चोक्तदोषप्रसङ्गः । तस्य साध्यदृष्टान्तोपसंभ-तिरस्यत्वात् उक्तपर्यायसंज्ञित्येव सर्वानुमानसाध्याप्येन अनुमानमानशमाप्रप्रतिषेधेहेतुत्वात् । तत् सिद्धं विज्ञादाध्यासिता उपलब्धिमकर्तृका इति ।

अत्र ईश्वरप्रतिषेधस्यसंभ्रमं शब्दोक्तं, तादास्यो-पादानादितिपक्षत्वात्, तस्य यदानस्यमुपादानादितिपक्ष-तत् तत्प्रसिद्धत्वात्तत्तदर्थं, यथा धूमो वद्व्यादेदेत-विरोधसिद्धिमर्थनोपादानादितिपक्षः तदधीनसिद्धिरिति ।

न चास्य सञ्चयेनसमवायिधर्मधर्मजनहारणानावेन तद्वत्तान्, तदसमवेताना ज्ञानविधीर्वाप्रकृताना नित्यत्वात् । न च बुद्धितनित्यत्वयोः कश्चिद्विरोधः । बुद्धेरनित्यत्वात् तत्रान् उपलब्धेर्विरोध इति चेत् ? तर्हि तोषादिपरमात्मनोऽपि न रूपादिमन्तः प्रसज्येरन् । पार्थिवाना रूपादीना कार्याणामुपलब्धेः, इह च तेषामकार्यत्वात् । हिमकरकाऽऽदौ रूपादिदृश्यान्तु शब्दरूपजनाना च तेषा कारणगुणप्रक्रमेण भावात् पार्थवीपानामपि रूपादिमता । सदा कारणतया च तद्वत्तानि रूपादीनि नित्यनीति चेत्, इहापि कार्यत्वेन अचेतनोपादानत्वेन वा समस्तविषय-रूपानुमानान्, तत्र च यदा कारणतया नित्यत्वविदेः सपानत्वात्, पररूपगतमेतत्तामपि धर्माधर्मौ अविद्याहं शक्योति सञ्चयात् । नहि साक्षात् राशेकसमवाये एव संकल्पौ, संयुक्तसंयोगमिगमत्रास्वापि तद्वत्त्वात् । प्रयुक्ताः एतु ईश्वरेण परमाणवः, सैन जेनकः तत्समवेतौ धर्माधर्मौ इति सयुक्तसमवायो वा, क्षेत्रक्षेत्रव्यस्त राशेकान् । अनुमानान् संयोगसिद्धेः । ईश्वरः क्षेत्रजनयुक्तो मूर्तद्रव्य संयोगित्वात्, यो मूर्तद्रव्यसंयोगी न क्षेत्रज्ञयुक्तो यथा पटादिः । स चास्य सर्वोपः अन्यतरोभयकर्मसंयोगाना तत्कारणानामासादादन्वयः । कार्यान्वयानियुक्तमेव धर्माधर्मौः प्रयुक्तिः । सा च देशकालविविक्त ईश्वर-प्रधानमन्वयेक्षते । न चैवं वाच्य धर्माधर्मौ परमाणून् वा स्वसमर्पदहीतान् कथमीश्वर प्राप्तेन प्रेरयतीति । विषयविधाविदा तदीयधर्मधर्मोनुपशुद्धीतस्य विषयान्त्वस्य प्रेरणदर्शनात् । ज्ञानेच्छाप्रकृताना च तद्वर्तिना नित्यत्व-विद्धौ कृणामस्य शरीरप्रवृत्तेन । कर्माभवेन परमाणून्त-मदृशदीना च प्रवृत्तौ शरीररूपिन्वादिदृश्यास्य कार्यस्य उपपत्तेरवरोधः । न चैतद्वान्नैव नैश्वरः कर्ता वृत्तिपा-दीनां, प्रवोक्तनाभावात् । अतिस्य चेश्वरविज्ञान विज्ञानत्वविरिति । ईश्वरस्य तज्ज्ञानस्य च धर्मिणः अप्रसिद्धौ हेतोरथाप्यकिद्वन्तः । तद्विद्धौ वा वस्तु-विषयज्ञानस्येश्वरस्य अनुमानादेव धर्मिपादिणः सिद्धेः, तद्विरोधाच्च तदाश्रयमनुमानं आश्रयनाभावादिमुमर्हति । तर्हि ईश्वरज्ञानानित्यत्वादिणः अनुमानस्य विरोधविषय तया चार्थव्यपत्तवापन्नमनेन । मुले एवास्य विदितः

सुतरः । न च अमत्तलवाणा इन्द्रियमनसा विश्रानोवपत्ति प्रति सापनभाषणस्य च कथसिद्धिद्वितिसन्ध्याचेतनस्य शरीरस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेश्च । वनविट्टापैना च विना प्रयनुपादास्य च दर्शनदं व्यभिचार इति सांप्रतम् । सर्वेषामेष तेषा विवादास्यदत्त्वेन पक्षपक्षे निक्षेपात् । न च शशयुग्माजित्त, तदनुपन्निविरोधात् । अग-रोक्षदहीनाईतथा ममातस्तद्विरोकानुपपत्तेः । अन्यथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । शूद्राय तु शशयिरोवर्तितो गजादिपत्तयेव दर्शनाईश्वर अनुपलब्धिसिद्धिराकृतस्य साधनार्हत्वात् । न च पक्षेण व्यभिचारः । सर्वेषु तस्य सुलभतया सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । म्यतिरेरी वा हेतुः कार्यमात्रं पक्षीहस्य प्रयोजन्यः । स चैवं प्रयोग-मारोहति । ' नित्येतरत्वं समस्तं सर्वैश्वर्यकं ज्ञातितमत्वा-दचेतनोपादानत्वाद्वा, यत् पुनर्न सर्वैश्वर्यकं न तदुत्पत्ति-स्य अचेतोपादानं वा यथा परमाण्वदि, न चेदं तथा, तस्मान् सर्वैश्वर्यकं ' इति । सर्वैश्वर्यकं वेत्त च पर गति अविद्वेन कार्यमात्रमेव पश्यते इति मरति पक्षः । यदि पुनः चेतनानिष्ठितानि स्यं कार्यं कुर्वुः, ततो एव क चनावच्छिन्नानि कार्ये ज्ञानेयवुरिति न देशकालप्रतिनियतप्रमव कार्यमुपलभ्येत । हेतुमग्नधान-जननतया कार्ये न प्रत्येक कार्पोर्कपते इति चेत् धत्वं, समानधानमेव तु कारणानामन्योन्यम् । कुतः ? कदा-चित्कपरिभाराददृष्टविरोधादिति चेत् । न एवत्यमसि अचेतनः कर्तुं यथायत् कथञ्चन संनिपापयेत् । नो एतु एव क चनावच्छिन्नानि दृश्यादीनि विना कुम्भ-कारणतया अदृष्टविरोधादेव परस्पर संनिधीयन्ते, संनि-हितानि वा कार्यस्येदाते । तस्मात् कारणसमवायानायात-त्वात् कार्वावादनस्य, तस्य चोपलब्धिभग्युर्वकृतायाये अनुपपत्तेः, यथैकनिवृत्त विषयात् कार्वावादे निरत-माने उपलब्धिभवेन स्याप्यते इति प्रतिपन्नसिद्धिः । न च ईश्वरज्ञानमन्वयेषु इन्द्रियार्थमनिर्वाणुत्वादादि-सांप्रतम् । नैतिकस्य दि प्रत्यक्षस्य तद्वत्तत्त्वं । अन्य दि निरिगार्थकताप्राप्तारिण रूपान् वेदितव्यम् । अत्र च आभातो मरति ' एतस्य वा अश्वस्य प्रजापते गार्मि पापपृथिवी-विभृते निरुव । ' पापपृथिवी जवपत् देव

एकः ' इति । मृत्निश्च भवति । ' अतो जन्तुरनोपो-
ऽयमात्मनः सुप्तुः, एषोः । ईश्वरैरितो गच्छेत् स्वयं
या दमश्चेन मा ॥ ' न चेश्वरज्ञानस्य शरीरेन्द्रियापेक्षयो
सादः । अस्ति हि श्रुतिः, ' अपाणिपादो जवने पहीत
परयचचक्षुः स शृणोयकर्णः । स चेति विश्वं नहि
हस्याति चेत्ता तमाहुःस्वयं पुरुषं मश्रुन्तम् ॥' इत्यादिषु ।
तदनुमानागमाभ्यां सिद्धमीश्वरस्य कर्तृत्वं तर्कशुभ चेति ।

(द्रव्यवति-) न ताश्चक्षुष्यमंतावगात् तदधिष्ठान-

विद्येतेषु युगात् । अयंस्वयेश्वरावराष्ट्रिच्छ्रयकार्पदंनानात्
अखिलविषयनित्यविज्ञानमानयात्वी पशुषु ईश्वरः सेदु-
मर्हति । न क्षेत्रज्ञता विश्व कार्यमुपप्राप्ते । न जादु
उपादानविद्योऽपि युग्मकारः दुग्ममविर्निर्तुं विद्यो-
र्तुर्न तदुपादानादियु अल्पतया अवयवमानः दुग्मार-
म्भाव कल्पे । गच्छत् ज्ञानचित्रीर्षादपनवमुपावनव्या
करोतेपादो न ज्ञानमथात् भवितुमर्हति । मा भूदा-
द्रेष्वनदहनजन्मा धूमः केरलद्रेष्वनात् पक्ष्माः । पृथक्जन-
ज्ञानविलक्षणमीश्वरज्ञानं असहाय्येव विवक्षितं कार्यं
पर्याप्तमिति चेत् ? ह्य नो. निम्नस्य ज्ञानेनापि स्वल्पा-
विषय. एवास्याः सहायः तन्वत मां परलंघीति ।
न केचित् कार्यमसहायदेकस्यादिति चेत् । ननु तस्यैव
स्त एव क्षेत्रज्ञता धर्मधर्मो, ध्वनि च परमाणव.
सहायः इति निमग्न ज्ञानेन ? अविज्ञातास्ते न परवन्ते
इति ज्ञानमपित्वयमिति चेत् । अथ अविज्ञातास्ते कस्मात्
परवन्ते ? तथा अनुपपन्नात् दुग्माद्युपादेरिति चेत् ।
तर्हि ज्ञानत् चित्रीर्षावयवो अपि भास्वो । तथापि च
ज्ञानं चित्रीर्षावित्तोपे उपयुज्येत । स च प्रथमभेदे इति
मयनहेतुदेव एव जात्वाकारोऽयं हेतुरिति कथं तम-
न्तरेण सर्वस्य. ? नहि बहिर्मन्त्रेण तुपमेषुपूकार-
म्यादेव श्रोतं सिध्यति । यदि मयन्ते स्त एव
चित्रीर्षावरागो अपि मयराशोधरे इति ? अथ तिन्नेतो
निलो अमिथो वा ? मिथो चेत् इत्थमीश्वरस्य ज्ञानेन
चित्रीर्षावराजोपादात्तुपनोमिना, ततोऽन्यतया स्वोत्पादो-
पयोगानपेक्षणात् । न च प्रथमत् ज्ञानमपि छात्रात्
कार्योपादानात् । प्रथमभेदेन एतु अयमपि विद्युत्
पादानादि, न तु समये ज्ञानस्य कश्चिदुपयोगश्चित्रीर्षाव

वा, निष्पादितनित्ये कर्मणि अविद्येवाधाधिनः साधनस्य
साधनम्यायापिपातात् इति दत्तत्रयप्रसङ्गिरीश्वरस्य सर्व-
ज्ञता । अयानिलो, तत्तत्सोऽव्यक्तिसारणं यत्कथम् ।
ननु नित्यज्ञानमेवोपचित्तमूलनरणमस्ति । ततः विभ्रंरण
कारणेन ? अतो वत प्रमादो यदयं ? आत्मनः सज्जो-
विशेषासमसायिनाम्यो इच्छाप्रयत्नो तन्मन्त्रेण ज्ञान-
म्यादेव भवतः ? इत्यपि वक्तुमशक्यमिति । तथा सति
अयमवतदुद्धमपि मण्ड साधयेदेव । ' एतन्नेजऽस्य
मुक्तायामनोभिः सज्जोया', तेन तदुद्घातः तत्र चित्रीर्षा-
प्रथमप्रथमं युगत् प्रयत्ने तन्कार्योपवननाय' इति चेत् ?
ननु मनानि तान्ययोगाश्च तिमनविद्यिज्ञाने चित्रीर्षावयवो
प्रयुज्यते अधिष्ठितास्ति वा ? यत्नविद्यिज्ञाने, तत्तत्तरेण
व्यभिचारः । अधिष्ठानं तु प्रथममन्त्रेणाद्युक्तमेव ।
' प्रथमान्तरेण चित्रीर्षावन्तरवन्मा तदधिष्ठानं, न चाय-
स्त्वातं, अनादिनात् चित्रीर्षावन्तरवन्मा' इति चेत् ?
यथा अयमुपयवर्षावित्तोपेः ईश्वरः सेतुयेतु प्रणिन्यतुते
पर्याप्तमिति चयेतु इयति च परमाणवस्यामारसे
निव्यापारः विद्यन्तमपि फाल सिद्धा यदा चित्रीर्षाविति
प्रयत्ने वा, तदा तस्य चित्रीर्षावयवोऽन्येनयि ज्योर्न शि-
नं चित्रीर्षादन्तर वा प्रकानन्तर वा ममस्तीति हुतो भवत।
कसंयोगानां वा अधिष्ठानं ? इत्यनधिष्ठित्येवो मनस-
सदोयेन्ने न प्रयत्नचित्रीर्षं तल्लयेयाताम् । तपःप्रामे
वा यथ कार्यत्वं अचित्तोपादानत्वं वा न हेतुं
व्यभिचारवतः । न च शक्तिप्रकाशवती धाराय ज्ञान-
गाथनित्यप्रामात्रं प्रयत्नमात्रं तन्त्राभेदोपादानत्वं तदियं
भरीन्यापि सांप्रतम् । परस्परार्थयदोपप्रमङ्गत् । तपःप्र-
नोरयने तत्तद्विषये च तदुपपन्नम् । उपरीयमानान-
धिष्ठाने तदुपपन्नस्य कार्यस्य अनुपपन्नात्, तस्य च अग्नि-
ज्ञानाद्युक्तचेदिति । ज्ञानावित्यवयवे च द्युक्तदुपिहात्
प्रवेदयित्ते । सेऽयमीदृशो विद्येतेषु विद्यासुद्धः कथं
पद्यपर्यवगत्यादौ साध्यवर्गिणि उपरहित्ये ? नहि
स्वयमनुपपद्यमान अन्यस्योपादानात्कालम् । का तर्हि
सागान्यस्य आनुमानिकस्य असति विद्येते गतिः ?
विम्वरचमभित्तमस्य गत्वा ? ननु प्रमाणसिद्धमुपपाद-
नीयं, यस्य अनुगम उपपद्यते । यद्यपि अनुपायमानं, अनु

तस्य परमनुपपत्तिरेव । ननु प्रमाणसिद्धमनुपपन्नमिति निमित्तमिदम् । एवं तर्हि प्रमाणसिद्धिप्रतिपातः एवास्तु अविप्रतिषेधाय, न पुनस्तुम्बद्वयोपपत्तिः । कतमेव तर्हि साधनस्येदं दूषणम् । न दूषण साधनस्य । तस्य नाम वादिनः यः सहाय्यनिःसहायमित्यामित्यन्वयविशेषपरिहाराय गगनकुतुमायमाने शिष्यादिवर्तिनि बुद्धिमत्पूर्वकत्व-सामान्ये साधनानर्हे साधने प्रयोजयति । न च सम्भवति तादृशो विशेषो, यस्मात्सायं शिष्यादौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्यं प्रयतिष्ठेत् । न चैव सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः, सम्भवद्विशेष-विषयत्वात् इतरेषामनुमानानाम् । नहि न संभवति पूर्वतन्निष्पन्नवर्तिवृत्तिविशेषः अनुद्भूतरूपस्यो वा तेन मध्यमवयस्ये रूपोपलब्धिसाधनम् । कारणानां च विवरूपसंसर्गानामप्यर्थात् तत्रतत्रोपलब्धेः । तस्मात् यथा कश्चिन्निदानमपि अन्वेषमाकाशं प्रति स्वापारयन् पुरुषो निगम्यते, न पुनरसितकाशं वा, गच्छत् कर्षणम-चोनीशदान्त्य वा तर्कसहायं लम्बपरिणामकदृष्टवत्-क्षेत्रफलमात्पादिसंयोगस्वरूपमप्यविषयनीधरे सर्वे इति । कणिका. वृ. २१२-२१९.

० ईश्वरवादः । ' सर्वज्ञतावादार्थः ' इति विन्दौ विधिदिवेकस्ये २२ कारिकायां द्रव्यः । तत्र नैयायिकात्मिनेश्वरस्य निरासः सर्वज्ञतानियसहायं साधितः । के

० ईश्वरसिद्धौ अनुमानं प्रमाण इति नैयायिकाः । येद एवेधरसिद्धौ प्रमाणं नान्यत् इति मयिः । मजि. वृ. ४२-४३.

० ईश्वरानुमानिकानिरासः । इदानीं ईश्वरस्य अनुमानिकत्वं निराकृतवत् । के चिदेवमनुमानं वदन्ति, विद्यासम्पत्तिं सक्तृकं कार्यत्वात्, यत्तस्यै तत् सक्तृकं यथा घटः, तस्येदं तस्मात्तथा । अथ सद्विध-कर्तृकं भूषणदृष्टादिकं घटः, प्रसिद्धकर्तृको घटादिः सपथः, असिद्धकर्तृकमाकाशादि विषयः । न च कार्यत्व-मसिद्धमिति वाच्यं, सावयवत्वेन कार्यत्वस्य सिद्धत्वञ्च । ननु विकसो वेदः, यास्यैव तत्परीरिक्तं हृद्यं, यथा घटादिकं विग्रहवत्कुण्डलारिक्तं, एवं च कार्यं च शरीरि-कर्तृकत्वमेव साधयति, यथा च शरीरिक्तं कर्तृकं विद्या-

धरिपितम् । अशरीरिक्तं कर्तृकत्वविषयं शरीरिक्तं कर्तृकं पटादिकं विषयः, तत्र कार्यत्वस्य पक्षविशेषोरेण कर्त-मानत्वात् विरुद्धत्वम् । नैवं, यदि अशरीरिक्तं कर्तृकत्वमेव साध्यं, उदा विरुद्धत्वम् । अस्मान् तु शरीरिक्तं कर्तृकत्वा-शरीरकर्तृकत्वविशेषं परिचयस्य सक्तृकं सावयवमेव साध्यं, इतरथा अश्रिमत्त्वे साध्ये किं प्रत्याशाश्रिमत्त्वं, तत्र अश्रि-मत्त्वमिदमिति विरुद्धे, प्रत्याशाश्रिमत्त्वे साध्यविरुद्ध-त्वेति मत्तनुमानोच्छेदप्रसङ्गः । अतः प्रत्याशाश्रिमत्त्व-विशेषपरिहारेण अश्रिमत्त्वमात्रमेव साध्यमिति वक्तव्यं, तथाऽनापि । अध्यात्मकमपि धर्माधर्मद्वयेण क्षेत्र-स्यैव कर्तृत्वात् सक्तृकत्वमस्त्वोवेति सिद्धसाधनता । नैवं, क्षेत्रस्य धर्माधर्मव्यतिरेकसाधनतासम्भवात् कर्तृत्वमेव न सम्भवतीति तद्विलक्षणो धर्मादिसाधकारणानुपपत्तिः । (कर्ता अधिकरणसिद्धान्तस्यापारपर्यवतिता) पक्षधर्मतया विचिनन्नाधिर्माणचतुरः कर्ता सिद्धो भवति । ननु निरक्षणकार्यं कर्तृत्वं नोपपन्नते, तस्यापि धर्माधर्म-साधकारणत्वात् । तदशक्तिश्च चेतनत्वात् क्षेत्रज्ञवत् । न च तस्य प्रत्यक्षस्य धर्माधर्मनिषेधत्वं, प्रत्यक्षत्वात् समतिपक्षप्रत्यक्षवत् । न च तस्य बाधेन्द्रियविधि धर्माधर्म-नोपपत्तिरिति इन्द्रियत्वात्, अस्मादादीन्द्रियवत् । आन्तरमपि मनः कारणं बहिरेषु स्वतन्त्रं न भवति अन्तःकरणत्वात्, असमाद्यन्तःकरणवत् । न च तस्येच्छानुमानयोरेति नित्यत्वं इच्छानुमानत्वात्, असदादीच्छानुमानवत् । न च तस्य निरासत्वापि नित्यानं भौतिकत्वात्, अस्मादादि-विग्रहवत् । न तस्य अभीष्टक्षेत्रे दिव्यो विग्रहः संभवति विग्रहत्वात्, असदादिविग्रहवत् । मयोनरहितं तत् न च तत्र कर्तृत्वम् । अत्रासृष्टादिकमपि न तस्य सम्भवति चेतनत्वात्, क्षेत्रज्ञवत् । इत्यादिभिरेन्द्रियतैः विलक्षणद्वैतारो निःप्रमाणकः, अदृग्गीर्णरेऽपि न तत्र अश्रिमत्त्वमात्रमेव इति । ननु तदेतद्भूतत्वावच्छान्ताणां छान्दगतानां वेदादीरेवैच्यमदाविश्रुतिवत् । तथाहि, तदेतद् सर्वं अनुगतं तत्र विलक्षणमेव परमदृग्गीर्ण-उच्येत, अतद्दृग्गीर्णं वा ? अदृग्गीर्णं चेत् परि-हाद्वयमात्रविशेषः सर्वेणम् । अनदृग्गीर्णं चेत्, आध्या-मिद्धिः । अथ प्रवृत्तानुमानोपयोगानां हेतुत्वमत्राद्यः,

नेत्रं, प्रथमप्रदानमपि अनुमानमेव, किंतु अनुमानस्यैव उक्तिप्रकाशयेदमात्मम् । अतस्तद्वर्गीकारे तद्ब्रह्मइव प्रमाणाविषयः, अनद्वर्गीकारे चाभ्रसाधितिरिति तदवस्था मेव पूर्वोक्तं दूषणम् । किंच अत्याचरतिप्रवृत्ति आद्यगुणं अचेतनं कार्यं चेतनापिष्ठितमेवोच्यते इति निर्दिष्टादम् । द्यगुहोपचित्तम् परमाणुक्रियातः । सा च अदृष्टप्रदात्मसंयोगात् भवति, अदृष्टं च चेतनापिष्ठितमेव सत् कार्यरम् । तथाहि, विमतपितितमेव चेतनापिष्ठितं सत् कार्यरं अचेतनत्वात्, पद्यचेतनं तत्प्राय चेतनापिष्ठितं कार्यरं दृष्टं यथा वाद्यादि, तथा चेत् तदमात्तथा । अपिष्ठेयस्वरूपसक्तिर्कार्यज्ञत्वं अपिष्ठता भवतीति क्षेत्रज्ञान्त्यो तिलैच्छाशानादिमान् अपिष्ठता पक्षधर्मतात्वात् सिद्धो भवति, पूर्वतयताज्ञातमित्येवोच्यते । अतो न शान्तीपरमं घटितिन्द्रियाद्यपेक्षा । न च ज्ञानस्य क्षेत्रज्ञानवत् अनित्यत्वमपेक्षा, पार्थिवगुणरूपादिकमनित्य इष्टमिति आ परमाणुसु न रूपाद्यनित्यत्वप्रसङ्गः । न च क्षेत्रतयताज्ञेयं विच्छाद्यस्य सन्ध्याभावात्, विलक्षणसंयुक्तपरमाणुसंयुक्तक्षेत्रज्ञस्यैवैतदात् । अदृष्टस्य संयुक्तसन्धेयिष्ठतायाः सन्धेयः संभवत्येव । अतः क्षेत्रज्ञविलक्षणोऽपिष्ठता सिद्धः । एतं वा अनुमानं, निचादाप्यसिद्धं उपादानोपकरणसद्व्यवसायविवेकनामिह बुद्धिमत्कर्तृकं, कार्यत्वात् घटादिवदिति । अत्र सिद्धं अनुमानमेव क्षेत्रज्ञमित्यस्यो मगवातीक्ष्णः इति चेत् । अत्रोच्यते । नानुमानिकत्वमीश्वरस्य संभवति, अनुमानस्य कर्तृभावगोचरत्वात् । तेन न विलक्षणसिद्धिः । पदार्थं शिलादिकं सकर्तृकं, कार्यत्वात् पद्यदिवदिति, तत् सिद्धतापनं क्षेत्रज्ञस्यापि धर्माधर्मद्वारेण कर्तृत्वात्पुण्यमात् । तदुक्तं, ' कर्मणिः सर्वसिद्धानां तन्निधेः सिद्धताधनम् ' इति । अथ बुद्धिगतकर्तृमात्रं साध्यमिति चेत्, बुद्धिमत्त्वमपि क्षेत्रज्ञस्य विद्यते इति पुनरपि सिद्धसाधनमेव । अथ न बुद्धिमत्कर्तृत्वसाध्यं साध्यं, किंतु उपादानोपकरणविलक्षणसाध्यसिद्धिर्बुद्धिमत्कर्तृत्वम्, तर्हि साध्यविकले दृष्टान्ता, सर्वोपसिद्धता अदृष्टसाध्यं उपादानत्वात् । घटस्यापि तत् उपादानं, परमाण्वादिस्वयुपादानम् । न च कुलात्स्य तदपिपयं ज्ञानमस्तीति साध्यविकल्पमेव । किंच किमन

शाध्यवेनेष्वितं किं असदादिकर्तृकत्वं, उन विलक्षणकर्तृकत्वं ? यदि असदादिकर्तृकत्वं, तर्हि सिद्धतापनमप्यसिद्धोन्तथ । अथ विलक्षणकर्तृकत्वं, तर्हि साध्यविकले दृष्टान्तः । अथोभयानुगतकर्तृकमानं साध्यमिति चेत्, उपादाभावात् । अथ कर्तृत्वसाध्यान्तेऽपि पक्षधर्मतया विलक्षणसिद्धिः, नैवं, इत्येतराश्रयप्रसङ्गात्, उपादानुगतसामान्यतत् अतिरिद्धिः । ननु सर्वदृष्टान्तस्य उपादानोच्छेदप्रसङ्गः । तथाहि वाद्यविकले कारणवदिति कर्मसाधने द्रव्यगुणादिगतिरिक्तमेव कर्म शिवाप्यभियन्तम् । तथापि किं द्रव्यादि कारणं विलक्षणं वा इति विकल्पे, द्रव्यादी गिद्धतापनं, विलक्षणे शाध्यविकलता, उपादानुगतकारणमन्ने साध्ये अन्वेष्यास्यव्यगिति समानः । नैवं, तत्र विलक्षणमसाध्येः पक्षधर्मतया युक्तं, कारणजातीयस्य साधनानि न मेव विलक्षणमसाध्यात्वेनात् । अत्र तु कर्तृत्वादीप्यसाध्यापिच्छेदने विनोपात्तेषु भवताम् । तथाहि, सप्रतिपक्षः कर्तो कुलात्सिद्धः सत्परीः पुण्यपापीनः अनित्येच्छाज्ञानादियुक्तः भवदमित्येवैतत् अशरीरः पुण्यपापादिरहितो नित्येच्छाज्ञानादियुक्त इति । न विलक्षणस्य निष्ठाप्रकारादित्यायं पक्षधर्मतया सर्वज्ञसर्वगतिकर्तृत्वस्यैश्वर्यादिकर्तृत्वादीपिच्छेदमपुणान्नासाध्ये इति धत्ते । किंच कार्यत्वात् इत्यप्यसिद्धो हेतुः, तित्यादीनामुपसन्निधेः । तदुक्तं ' इदानीमिदं सर्वं दृष्टान्तापिन्यभियन्ते । ' इति । अथ साधनत्वात् कार्यत्वसाधने इति, नत्र, नहि साधनत्वं प्रयोजकं कार्यत्वस्य । साधनत्वाभावेऽपि बुद्धसाधो कार्यत्वदर्शनात् । अतः प्रागमानस्यमेव प्रयोजकं कार्यत्वम् । अथ तद्वेद्य हेतुर्मयं, तर्हि सकिद्धो हेतुः, शिल्पादीनां प्रागभावात्त्वात्सिद्धेः । ननु साधनत्वं प्रागभावात्तत्र च तमर्थं प्रयोजकं भवति, अतः साधनत्वेन कार्यत्वं प्रत्याप्यते, सपक्षैकदेशवृत्तेरपि साधनत्वात्पुण्यमात् । नैवं, साधनमिति हि साधनत्वेन कार्यत्वं दृष्टं पद्यदी, साधनमिति हि साधनत्वेन निरोपहेतुना कार्यत्वे प्रतिषिद्धं साधनत्वमासाध्यहेतुना कार्यत्वं न सक्त्ये साधयित्, वापिनिपद्यत्वात् । यथा मूर्त्तत्वं अनित्यत्वेन पद्यदी स्यात्तमपि साधनत्वगतोप परमाणुनित्यत्वं न साधयित्

कार्यं वात् घटादिवत् । तथा खिलादिकं नियमपक्षेष्ठा-
 ज्ञानप्रवृत्तं न भवति, कार्यं वात् घटादिवत् । एवं
 प्रमेयत्वात् आनासादिवदिति वा । ननु चम्,
 'प्रत्यक्षप्रविशंवादि प्रमेयत्वादि यस्य च । सद्राज-
 वारणे शर्कं को तु तं कल्पयिष्यति ॥' इति
 एतेषामनुमानानां दृष्टस्वरूपणात्, अदृष्टस्वरूपणात्
 मध्दीयानुमानात् कल्पयिष्यम । किंच प्रकरणसमश्चाप
 देतः । तथाहि, स्वपक्षसिद्धौ अपि एक एव देतः
 विद्वदः प्रकरणसमः । निवादाध्यापितं सत्तु क्वमिति
 पदत. अघटीरकर्तृत्वमेव विवक्षितं, तत्र कार्यत्वात्
 इत्ययमेव देतः पक्षघटीरकर्तृत्वमपि साधयति । तथाहि,
 निवादाध्यापितं घटीरितकृतं कार्यं वात्, घटादिवत् इति ।
 अतः व्यसिद्धतिरश्वानैवानिनिकानश्चरितकाल्यालयाव-
 दिष्टप्रकरणसमाप्त्यानि न्यायशास्त्रसिद्धानि सर्वाणि
 दूषणानि मरदीयानुमानस्योपादितानि । यत्रूक्तं,
 अदृष्टादिकं चेतनाधिष्ठित, अचेतनत्वात् यास्यादिवदिति,
 घटमुक्तं, अधिष्टेयस्वरूपगतिकार्यस्यः एवाधिष्ठिता । नहि
 अदृष्टादिविषयज्ञानं संभवति, शक्यज्ञानं च 'अप्येतन
 यत्वादि चेतनाधिष्ठितं दृष्ट' इति हि म्मति. अद्यकय-
 ज्ञानं वादृष्टं, अतो विशेषन्यासिवाचितकत्वात् न अचेतन-
 त्वकामन्वभ्यासिः लभिपयति । नापि पक्षधर्मतया अदृष्ट-
 शानादिधर्मवत्, तन्मूलभूतस्य अधिष्ठतृत्वस्य कारितत्वात् ।
 पूर्वोक्तान्यपि दूषणानि यथासंभवमत्रापि उद्गम्यानि ।
 यत्सुनरेवदमिहितं, किं विरुध्वागमज्ञीकृत्य ज्ञानानिस्व-
 वार्दि साध्यते, अनदृशीकृत्य वा ? अदृशीकृत्य, ग्राहक-
 धर्मगणधर्मः । अनदृशीकृत्य चेत् आध्यासिद्धिरिति ।
 तदतिरिक्त्यपीय., पूर्वोक्तदूषणजातेः तदुपादकप्रमाणस्य
 दूषितत्वत् नैन चित् ज्ञानानिस्ववार्दिशम्यः । अतो
 नानुमानेन विरुध्वागमिहितः । एवं चानुमानिकत्वमेव
 ईश्वरस्य निराहृतं, नैश्वरोपि निगद्वतः । अत एव न
 प्रमाणरनुबन्धिः ईश्वरनिरासः कृतः । तस्यमर्थनं च वैदान्त-
 सीमाभाषा कियते इत्यभिप्रेतम् । अत एवाहुः आत्म-
 वादान्ते 'मृदितकथापणामेव एतत् कथनीयं, न कर्म-
 एह्यगिणम्' इति सर्वत्रुपपन्नम् । मयि. ट. ७६-८३.

● ईहाऽधिकरणम् । २।३।५।१२-१५ । 'अस्म-
 निर्वातन्यायः' इति विन्दो इत्यस्यम् । 'ईहामात्रमेत' इत्यनेन
 आत्ममानुशदेन वायुदेवताकचं श्वेतगुणस्य विधीयते,
 इति पूर्वः पक्षः । 'श्वेतस्य श्वेतमात्रमेत' इत्यनेन स्वतन्त्र
 एव पञ्चमो विधीयते इति सिद्धान्तः । के. ● ईहा-
 ऽऽलम्भाधिकरणम् । इदं बाह्यायणयज्ञधिनरणम्
 (२।३।५।१-११) अपवादः । को. २।३।१२ । ईहाऽऽ-
 लम्भाधिकरणस्यपारः कत्यालम्भाधिकरणम् (२।३।६।
 १६-१७) । आलम्भनिर्वातन्यायोऽस्यम् । के.

● ईहाऽर्थोश्चाभावात् सूक्तपाकवत् । १०।२।
 २।५३ ॥

दशपूर्णमासयोः सूक्तवाके 'अथ यजमान आशुपरास्ते
 गुणशारत्वमायास्ते, विश्वं भियमायास्ते' इति ईहाऽर्थः
 ईहाऽर्थो अर्था कर्माः श्रूयते । अस्थिपक्षे प्रायणोक्तऽऽ-
 दिषु सूक्तपाकवत् सूक्तवाके इत्यर्थः । ईहाऽर्थः न कर्तव्याः,
 कामादिभुः स्वभावात् । सूक्तवाके इति सूचितव्ये
 सूक्तपाकवत् इति सूत्रिनम् । अर्धं पवित्रैः श्रूयः । सूक्तवाक-
 वत् सूक्तपाकवत्ः सूक्तवाकेः पठनयोग्या ईहाऽर्थः इति ।
 ईहाऽर्थः, ईहा इच्छा, ईहापिपयाः अर्था ईहाऽर्थः
 इति याजकवर्षादिधमाः । किञ्च ईहाऽर्थे इति ईहाः ।
 कर्मणि घञ् । ते च ते अर्थाश्चेति कर्मधारयः ।

सुवोऽर्थोश्चादत्वात् । ५४ ॥

मायणीयाऽऽदिषु सूक्तवाके 'आशुपरास्ते गुणशारत्व-
 मायास्ते विश्वं भियमायास्ते' इति ये ईहाऽर्थः सोदकेन
 प्रस्ता, ते अस्थिपक्षेऽपि सुः कर्तव्याः । अर्थवादत्वात्,
 अर्थवादरूपा एते ईहाऽर्थः न विषयः । तस्मात् तेषां
 क्रिया सोदके मायवति । तत्रश्च अस्थिपक्षे सूक्तवाके
 ईहाऽर्थः कामाः कर्तव्याः इति पूर्वः पक्षः ।

नेच्छाऽभिधानात् वदमायादिद्वरिणम् । ५५ ॥
 ईहाऽर्थः कामाः अस्थिपक्षे न कर्तव्याः इच्छाभि-
 धानात् यजमानेच्छायाः अभिधानात् । अस्थिपक्षे च
 तदभवात् । तस्मात् ते ईहाऽर्थः इतरसित्त्वात् जीयति
 यजमाने अस्थिपक्षे निति । तस्मात् अस्थिपक्षे

ईहाऽर्थाः कामान् कर्तव्या इति सिद्धान्तः । न चैते ईहाऽर्था अर्थवादाः किन्तु विधय एव । ये,

७ ईहाऽर्थाश्वाभावात् सूक्तवाक्यत् । अस्थिपथे सूत्राचिन्तया उक्तेन अनेन न्यायेन सर्वस्वारेऽपि सर्वेषामेव सूक्तवाक्योक्तफलना अस्मत्प्रमानत्वेन अवचने प्रोक्ते ' श्रीनशावननमायुराशिमवादर्थात् ' (१०।२। २५।६१) इति आयुर्मात्रे अपवादेः इतरसूक्त-वाक्यस्य काम्यमानत्वेन फल्यनिर्णय इति गम्यते । बाल. ट. १७५. अर्णं न्याय. ' अस्थिपथस्य मृताधिकारिलपथे ' इति प्रवृत्तेः इत्यर्थः ।

उ

४३ उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् । ७।३।१।१ ॥

समाप्त्यायस्य तृतीये पादे नाम्ना अतिदेश-क्षिन्वते । ' मायमिहोत्रं जुहोति ' इति कुण्डपायिना मयने श्रूयते । अग्निहोत्रशब्दः क्रियाऽभिधानं क्रियाया स्वभिधानं कर्मनामपेय इति उक्तं ' तन्मन्त्रं चान्यथात्सम् ' (१।४।३।४) इत्यत्र । अथ अन्यत्र कुण्डपायिनामयने तच्छ्रुतौ अग्निहोत्रशब्दस्य श्रवणे सति च विधिप्रदेशः स्यात् । विधीयन्ते इति विधयो धर्माः । तेषां प्रदेशः अतिदेश स्यात् । नित्याग्निहोत्रधर्माः कुण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रशब्दे अग्निहोत्रनाम्ना अतिरिष्टाः स्युः । एतद्वत् तत् कर्तव्यमिति । इति सिद्धान्तः ।

अपूर्णे यासि भागित्वात् । २ ॥

' वा वसि ' इति विषयज्ञेन यदुद्भूते, अस्या इत्यर्थः इति भाष्यम् ।

सिद्धान्तपरम्पराश्रयणे अविशयशब्दः । एवं तद्वि-रिद्यति । किन्तु अपूर्णे एते द्वे अग्नि कर्मनी नित्याग्नि-होत्र भागाग्निहोत्रे च । तत्र न कस्य चित् वा विदति-देवाः, भागित्वात् । अत्रास्ति भागि । एवमपि कर्म अग्निहोत्रशब्दं भवति, तदपि भवति । द्वे अग्नि

कर्णौ अग्निहोत्रशब्दभवनशोके । ततश्च भागि धर्माविदेशः ।

नाम्नस्त्वौत्पत्तिक्रियात् । ३ ॥

पूर्वपक्षे गुणान्देन निरस्तम् तत्र हेतुमाह सिद्धान्ती । नाम्नः औपत्तिरुवात् । नामिनाम्नोः संन्यः औप-त्तिकः अनादिः । तस्मात्तन्मन्त्रः अग्निहोत्रशब्दः । च नित्यं तत्रमाह । तस्मात्प्रविधानार्थं च इत्यत्रापि प्रयोग उपपद्यते । तस्मात् मागाग्निहोत्रशब्दे धर्माविदेशः स्यात् ।

प्रत्यशब्दं गुणसंयोगात् क्रियाऽभिधानं स्यात् तद्भाष्येऽप्रसिद्धं स्यात् । ४ ॥

नित्याग्निहोत्रधर्मादी अग्निहोत्रशब्दाः, मागाग्नि-होत्रधर्मा अग्निहोत्रशब्दम् अतिदेशार्थः इत्येव कुतो भिन्नमथते, वैपरीत्यं कुतो न स्यात् इति चेद् तथाह सिद्धान्ती । नित्याग्निहोत्रधर्मा अग्निहोत्रशब्दः क्रियाऽभिधानं स्यात् । प्रत्यशब्दं गुणसंयोगात् । अत्र हि प्रत्यक्षविदिताः धर्माः सन्ति । इयं मा होमि, इयं धयमति, चतुस्रस्यति सुवेण अग्निहोत्र-इत्यस्या, आदिरी अग्निहोत्रमपित् भाति, इत्यं जुहोति, एतस्मिन् वान्ते जुहोति, इत्येवं प्रत्यशब्दं गुणसंयोगात् नित्यस्य कर्मणः तद् नामपेयम् । प्रत्यशब्दं गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात् । होत्रनादिक्रियायाः अभिधानं स्यात् धर्मातिदेशकम् । मागाग्निहोत्रे तु न के सिद्धर्मा उक्ताः । तदभावे तेषां धर्माणामभावे अप्रसिद्धं स्यात्, न प्रकल्पितं होऽर्थाऽस्य अग्नि-होत्रशब्दस्येति । तस्मात्नित्याग्निहोत्रशब्दः एव अति-देशकः, मागाग्निहोत्रशब्दस्तु धर्मप्रदेशः ।

अथवा । प्रत्यशब्दं गुणसंयोगः नित्याग्निहोत्रस्य इत्य-देवतासंयोगः । तत्र ' दधनं जुहोति ' ' ययमा जुहोति ' इति इत्यसंयोगः । ' यदमये च प्रजापतये च ऋषे जुहोति ' ' सूर्ये च प्रजापतये च ऋषे ' इति देवता-संयोगः । एतन्मात्रं प्रत्यशब्दं गुणसंयोगात् नित्याग्निहोत्र-शब्द-क्रियाऽभिधानं कर्माभिधानं स्यात् । मागाग्निहोत्रे तु रूपं नामि, तदभावे अप्रसिद्धं स्यात्, न शब्दे वीटया तदग्निहोत्रं इति । तस्मात् कुण्डपायिनामयनगतः

अभिहोतव्यः धर्मवेदाः निष्ठाभिहोताय धर्मातिदेशः इति सिद्धान्तः । के,

ॐ उक्तं क्रियाभिधानं इति न्यायः (७।१।१) । यथा पददात् पृष्ठानामतिदेशः एतं सौमिनादभ्रमात् इह (वाष्पप्रावायिकेऽन्युपे) धर्मातिदेशः । कुतः । अभिहितो न्यायः ' उक्तं ... स्यात् ' इति । भा. ७।१।१।१२.

ॐ ' वस्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ' (१।१।८।१९) (इति न्यायः) । अथापि अत्रहानित्यताम्प्रायेण शौच्येपराकारणकारण अन्वयिः कल्प्येत, तथापि ' उक्तं तु शब्दपूर्वत्वं ' इत्यस्य न्यायस्य स्थितत्वात् अनेनपुनरुक्तमपि सत् स्यात्कर्म वेदात्मन्यत्र न प्रतिपद्यते (पूर्वपदे इदम्) । या. १।१।८।१९ पृ. २५७, ७ ' उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ' । न तु वेदावकयेषु धर्मिणाथान्तर प्रमादो वा कस्य विद्यते । न च यथा, योऽन्यथाय कथयेत् सर्वतुक्प्राणाम् । ' उक्तं तु ' इति केवलश्रोतुवाश्रयात् । ३।१।७।१३ पृ. ६९९.

ॐ उक्तं समाप्तायैद्मर्थे तस्मात् सर्वं तदर्थं स्यात् । १।७।१।११ ॥

' उद्दिष्टा यजेत ' ' वलमिदा यजेत ' ' विश्वजिता यजेत ' इत्यादि समनान्यते । तत्र सर्वेहः किं उद्दिष्टादयो गुणनिर्भवः आहोरीत् कर्मनागपेयानि इति । अत्र प्रामादक्रेण सगतिशोभात् इत्यमथिक्ल-मुपवर्णितम् । ' उद्दिष्टा यजेत ' इत्यादिषु न तावत् मन्त्रक्रेण्यया विप्रिप्रविधान विधिगौरवात्कृत्वा, लक्षणादोपाय । नापि पृथगेव उभयविधानं वाक्यमेदा-पत्ते । तत्र अन्वयविधाने यदि यागो विधीयते तदा उपपद्वैपर्यम् । नापि अन्वय विहितं यागमनुत् वेदे गुणनिधिः संभवति, सर्वत्रैव आगदशान्त्रेन तर्हि विधाना-संसभत् (कर्मविष्णुप्रभात्) । तत्र अकर्मनापि लौकिके एव मातृपत्ने (गणनामे इति निर्दिशितम् ।) गुणविधिः इति वक्तव्यम् । तथा च एतत् प्रमाणात्तरत्वात्-त्वेन वेदस्यापि अप्रामाण्य इति पूर्वं गणः । सिद्धा-न्तस्तु सामानाधिकरण्यात् यथासाध्यं नामधेयत्वमेव इति । तदनुक्तम् । एतावन्निमित्तमेव अनेनार्थविधाने

हि नीर्यं दोषनायद्वि । एवं गुणवर्धनपक्षेन नाशुभिकर्मं, न तु अप्रामाण्यपक्षेन । तदेतत् विधिगौरव- मन्त्रक्रेण्यभिधा वेदाप्रामाण्यपक्षेणो-भेदनायासमयेन मरणवशादभयमित्येव भाति । न च लौकिकगणनाश्रयणे स्थण्णतो निमोहः, वेदनिहित-देवतायाः अश्रमेत गणनामस्य मुख्यभाग-मात्मात् । भवतु वा यथाकथंचित् लौकिककर्माश्रयो गुणविधिः, तथापि नाप्रामाण्यम् । ' आतुष्यं प्रादुशुभो सुहृक्ते ' इतिअत् लौकिककर्माश्रयणेऽपि प्रामाण्योपपत्तेः इति शक्तिचिदेवत् । इति तथाकार्त्तिकमेव भविष्यत् प्रसूयते ।

प्रपन्नपादे हि समस्तस्यैव वेदस्य सकलेतरादृश-निरासेन धर्मं प्रति बोधनात्वेन प्रामाण्यं व्युत्पादितम् । तस्य अर्थवादमन्त्रात्मकस्य बोधनाऽनन्तर्गतत्वेन धर्मं प्रति उपयोगात्मात् अप्रामाण्यमागहृक्त्व द्वितीयादे बोधनाऽन्वर्गनिप्रदर्शनेन प्रत्येकं उपयोगप्रतिपादानात् प्रामाण्यं व्यवस्थापितम् । तृतीयादे द्वं स्तुत्याचार-मूलभूतः तथाभूत् एव बाधोऽस्ति इति निरूपितम् । इदानीं विष्णुदेशगतत्वेन नामधेयानां सामान्येन निरूपितोऽपि धर्मं प्रति उपयोगविधेयः पूर्वं न प्रति-पादितः इति तत्रैव पुनः प्रस्तावना । अत्र यद्यपि आद्ये पूर्वोक्तत्वाभ्यां एकमेवेदमधिकरणं प्रतिपाति, तथापि पूर्वस्य पूर्वपक्षमिमतात्प्रातिभ्यात् निवारद्विगोपयोगात् कार्त्तिककारणैः अनुमित-पूर्वपक्षं निवारद्वयेन एतदुपनिरक्तम् । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षिनोऽयमभिधायि । विष्णुदेशगतत्वेऽपि उद्दिष्टादिपरानां साप्यसावनेतिकर्त्तव्यताऽनुवनाकत्वात् न तावत् विन्ध्यन्तर्भावः । विधिपस्तुनशात्वात् नार्थवाद-त्वम् । विहितसाकारात्पुनःलभ्येव न मन्त्रत्वम् । अह-विधिभवेदकहर्भावेन अत्रिणोऽप्येवम् आनयंकर्त्तव्यं उद्दिष्टादिवचना इति । तदुक्तं, ' न्यंशयेदमण्यत्वा-दुद्दिष्टादि ततोऽधिकम् । धर्मात्पानुपुनार्थानानर्थक्यं (' युक्तं सङ्गर्भक्यं ' इति द्वं मूले पाठः । या. पृ. ३२१) प्रथममे ॥ ' इत्येवं प्रति, अन्विधीयते । भवेदेवं यथेया सावनागनिवेशेन

क्रियाऽर्थव्यं न भवेत् । तथाहि अथ्वनविधि-
परिग्रहीतव्यात् वेदस्य तावत् उद्भिदादिपदाना-
व्यवस्थितम् । वेदस्य च क्रियाऽर्थेन ' आग्नाथस्य
क्रियाऽर्थव्यात् ' (१।१।१।११) इत्यशोक्तम् । तच्च
क्रियाऽर्थव्यं यद्यपि उक्तप्रकरणेण अर्थवादत्वेन मन्त्र्येन
या न समवति, तथापि विश्वेदेवात्तर्गोतव्यात्
विश्वन्तर्भावः एवास्य प्रतीयते । अत्र यद्यपि अपुरुषार्थ-
तया गाण्यत्वेन न समवति, अक्रियात्मकत्वेन च नेति
कर्मत्वत्वात्, तथापि पारिशेष्यात् साधनागत्यादेव
अस्य (साधनाशान्तिवशेन अत्र इति ब्रह्मिर्निमित्तम्)
क्रियाऽर्थत्वेन अर्थवन्विति । तदुक्तं ' सर्वस्य विधि
भगाव्याद् वेदस्योक्तेन वेदुता । उद्भिदाद्यग्नापत्य-
नतिरेकात् सिध्यति ॥ ' (वा. उ. ३.२.१) इति ।
सूत्रं तु- उक्तं समाग्न्यायैदमर्थं, समाग्नयो वेदः,
तस्य ऐदमर्थं क्रियाऽर्थव्यमुक्तं, तस्मात् सर्वं उद्भि-
दादि, तदर्थं स्यात् क्रियाऽर्थं स्यादित्यर्थः । अत्र च
एकस्वैराधिकरणस्य उपयवित्वात्-तस्मात् नान्यं पृथक्
प्रयोगनिति । तौता.

ॐ उक्तं समाग्न्यायैदमर्थं तस्मात् सर्वं
तदर्थं स्यात् । १।४।१।१॥

' उद्भिदा यजेत ' ' अग्निदा यजेत ' इति समा-
ग्नयन्ति । तत्र उद्भिदादिशब्दाः किं गुणविषयः, किंवा
कर्मोनामधेयानि इति विचारः पूर्वपक्षमाह । समाग्न्यास्य
तदर्थस्य वेदस्य ऐदमर्थं उक्तं प्राक् । अर्थं अर्थः
परस्य, तः इदमर्थः, तस्य भावः ऐदमर्थव्यम् ।
कश्चिन् भागो विधिः, कश्चिदर्थवादः, कश्चिन्मन्त्रः
स्युक्तम् । तस्मात् एवस्यान्वाद् समाग्न्यास्य सर्वं
उद्भिदादिशब्दकृतमपि तदर्थं विश्वपर्ववाटमन्त्रार्थं
तदर्थमेव तच्छेदो वा स्यात् । न का चित् चतुर्थी
विधा इति पूर्वः पक्षः ।

एतौ उद्भिद् अग्निषु यागी दसंपूर्णमात्रवत् एकेनैव
यज्ञमन्त्रेण कर्तव्यौ । तौ च क्रियतां चित् कालेन
भ्यवहितौ कर्तव्यौ । तयोर्मध्यकाले च श्रुः नाम
का चित् शिष्टेषु विहितः । तदेतत् ताण्ड्ये एतदभावन-
भौतमूले च स्पष्टम् ।

अपिवा नामधेयं स्याद्, यदुत्सन्नायपूर्वम्-
विधायकत्वान् । २ ॥

पूर्वपक्षं निरस्तु अविवाहशब्दः । नायं उद्भिदा-
दिशब्दः विश्वव्यन्तमन्त्रः, न वा गुणविधिः किंतु
नामधेयं स्यात् । कस्य नामधेयं ? उच्यते । यदु-
त्सन्तौ यस्य उपसौ अपूर्वं भवति तस्य नामधेयं
स्यात् । यागस्य अपूर्वं निष्पद्यते इति यागविशेषत्व
इदं नामधेयं स्यात् ' उद्भिद् ' इत्यादि पदम् ।
नामेन गुणो विशेष्यते त्वविभागकत्वात् नामधेयेन अदु-
ष्टेयार्थपरिच्छेदसंभवे गुणविधायकत्वात्सम्भवात् । विश्वम-
वाद्मन्त्ररूपता तु नैव संभवति । तस्मात्तामधेयम् । के.

॥ ' उक्तं समाग्न्यायैदमर्थं ' (१।४।१) नामधेय-
प्राप्त्यवधिचारविधानाभिधानार्थमपि एतात् सूत्रं युग-
विधानामधेयविचारपूर्वपक्षेऽपि अग्नाहारेण शक्यं
योजयितुं इति प्रदर्शनाय भाष्यकृता द्वितीयविचारोप-
क्रमाः कृताः । वार्तिककृता तु अग्नाहारेण तस्य
सूत्रस्य पूर्वपक्षविधानात्तामर्थमुक्तम् । सु. उ. १५५.

० उक्तार्थानामप्रयोगः । १।१।४।१२ । यन्तु
अभिव्यक्त्ययोगः (अभिलोः पदार्थः वेदस्य संयोगः)
गर्हितः सः ' परं तु भूतिगामान्यमार्थं ' इत्यत्र सूत्रे
प्रत्युक्तः । सु. पू. १.१.२. ० उक्तम् पुनर्वचनमप्राप्यम् ।
उच्यते । शार्धेर्वचनं नहुषोऽप्युभयार्थं न्यायमेव ।
अद्योप्युक्तं ब्रह्मदण्डव्याख्यम् । भा. ५।१।१।१ पू.
१.२८८.

ॐ उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायः ।
(धारादिरे इत्यादी-) तेषां युगपदधिकरणरचनता
तुःपा (तुष्टी भगवतोदात्त) ब्रह्मपादा च । कस्य ।
एकैकशब्दस्य द्वेदे अभिप्रेते (धारादिदत्तत्वे)
स्याताम् । यदि च स्वातं ' उक्तार्थानामप्रयोगः '
इति (न्यायवत्) प्रत्ययप्रयोगः स्यात् । (यस्य एदमर्थः
एनेन एवेनोक्तं, तादृशानां पदानां तन्निमित्त
शक्ये पुनः प्रयोगे न भवति इति न्यायार्थः) । सु. पू.
६।१।६।१२ पू. १.२३३. ० उक्तार्थानामप्रयोग इति
अभिलोडय न्यायः । ' उक्तार्थानामपि प्रयोगे ह्यनेन '
तन्ना- अपूर्वो ज्ञानस्य, मातृगो ज्ञानान्तेति ' प्रत्य.

मिवादेऽग्रहे' (८।२।८२) इति सूत्रमाख्यात् । साहस्री. ४८३.

● न चैतं ' विकल्पेति एवमिति ' इति प्रयोगपरिचयः, तस्यैषा पठनीयत्ववशात् इत्यर्थानामप्रयोगात् । रहरय. पृ. ८८.

● ' उक्थयता यत्र सोमस्य ' इति मन्त्रः यत्र केनचनहकरणशोभस्तत्र । सकर्ष. २।३।२२.

● उक्थय, (सोमगणविशेषः) नाम्नः अग्नि होमस्य संज्ञाविशेषः । अयं अग्निगोमात् प्राक् नाउ-
छातु उक्थये । भा. ५।३।४।२५-४२. ● उक्थयः
द्वितीया संज्ञा । एतन् अग्निहोमश्लोकेतरं त्रीणि उक्थय-
सोत्राणि अपि कानि । एव पञ्चदश सोत्राणि । भाट्ट.
३.६।१६. ● ' उक्थयो वैरूपसामा ' इति उक्थये
वैरूपस्य साम्नः पृष्ठस्तोत्रे निवेद्यः । वि. १०।६।६

● ' उक्थयानि ऐन्द्राग्रानि ' (उक्थययान- देवतया
ऐन्द्राग्र) । भा. ३।६।७।१८. ● उक्थयानां सौमर
प्रक्षालनच्छिन्नां साम । एतद् हीयु ऊर्कं ऊ इति निघण्टुना
इष्टि-भद्राद्य-स्वर्गायणस्य क्रमेण गणयन्ता, न तु सौमरात्
निघण्टुना श्रुयं कृतम् । २।२।१।३।२८-२९ ● उक्थये
आग्नेयस्य ऐन्द्राग्रमेति उक्थयी पञ्चदशम् । वि
५।३।८ ● उक्थये यः अतिप्रक्षालिषेव स
विक्रियुक्थये एव, न तु मरुदुक्थये । सकर्ष ३।३।२.

● उक्थये राजनस्य स्तवयज्रवहितं षोडशी उक्थय.
' अणुक्थये ' इति । तत्र च उक्थयसंशयोपसर्गः एव
पर्यव्यते । तथापि उक्थयस्तुतत्वात् न होय. ।
भाट्ट. १०।५।१२. ● उक्थये सनीयश्चतुस्रस्य
अग्निशुषीये ' प्रासा अग्नि भरत ' इत्ययं अरमे इति
पदस्य स्थाने आम्ना इति नामितं ऊहः । (इत्या-
चिन्ता । शतुतस्तु सनीयस्ययाना अग्नीषोमीयविकृति-
त्यात् अन्वेषोह.) । वि ५।३।८. ● उक्थययानानां
सोत्राणां पञ्चोक्थयस्यु अतिदेवः । भा. ८।३।५।
१०-११.

● उक्थयप्रदः अत्र षोडशोमे भूर्वाक्षात् प्रागेव
पठन्ते । यदि वैशाखे उक्थयप्रदं अस्तमपानुर्ध्वमुक्थये

सु, तदा वदुत्तरमापी षोडशिमहोऽपि उक्थयः । वि.
५।३।१८.

● उक्थयपरभावरय (षोडशिमदस्य) केन-
प्रदणान्तरेऽपि प्रदणस्य संनिपातित्वेन आरादुपनारक-
क्षोत्रादेश्चक्य अस्तरङ्गात् अस्तरङ्गमन्त्रेण प्रमस्य
षडिरङ्गश्लोत्रापेक्षया प्रमस्य ननु तदनुप्रदाय षोडशमुत्कर्षं
आशयकः षोडशोमे । सोम. ५।३।१८.

● उक्थययानाग्रयासोत्तरपालं षोडशियाग-
म्नास्य काणः । अतस्तस्य वानेन अद्रस्य काणे
वाच्यते । (षोडशियागाम्यासकालेन अद्रस्य सोमस्य
नान्ने वाच्यते, अत उक्थयः षोडशी) । ट्टु. ५।१।
१८।३६.

● उक्थयस्युपे गुणे नित्याग्निहोमस्य सत्या विकृत्य
संज्ञाऽन्तरत्वं गमयति । वि. ३।३।१६.

● उक्थयसोत्रेण प्रदं सम्राज्यमानः द्वादशाहाय-
द्वाराय. द्वादशोऽन्तरपमानः शतोऽन्तरमापद्यते ।
एव पञ्चोक्थय. । वि. ८।३।७.

● उक्थयसोत्राणामुत्कर्षे षोडशिमोत्रस्यपि
उत्कर्षः ॥

षोडशी चोक्थयसयोगात् । ५।३।१८।३६ ॥

भाष्यम्— षोडशोमे भूयते षोडशिनं मरुत्
' तं पराजमुक्थयेभ्यो यदाति ' इति । यदा देवत्
मानुषात् प्रतिग्यात् उक्थयानि उक्थयन्ते, किं
तदा षोडशी उक्थयो, नैति भवति संशयः । किं
ज्ञातम् ? नो नष्टम् । कुत ? एवं स्तोत्रं
स्वरिमम् काले षोडशिनः कृतं भाव्यतीति ' तमया-
द्युपिते ह्येवं षोडशिनः सोमशुवाकरोति ' इति ।
तस्मात्तु उक्थयः इति । एवं प्राप्तेः ब्रूमः । षोडशी च
उक्थयः । कस्मात् ? उक्थयस्ययोगात् । उक्थयस्योमे हि
षोडशिनो मथति ' त पराजमुक्थयेभ्यो यदाति ' इति ।
तस्मात् उक्थयः षोडशी । यदुक्तं षोडशिनः स्वकाले न
अवर्तनं भविष्यतीति, उक्थये । सोमशुवाकरोति
प्रधानकरो विकल्पेन । तस्मात् सोमशुवाकरोऽनुरोद्धयः ।
उत्कर्षं न उक्थयनुमरीशम् । ' भूय वा यतीत्या

इत्यस्यापि कालपरत्वमेव इत्यन्तर्द्वाद्विधः अन्त्याम् एव ।
न च प्रथमस्य उत्तरकालं करोषुऽपि स्तोत्रस्यैव कालानु-
ग्रहं शङ्क्यः, तथाचं स्तोत्रे प्रहोत्तरकालपरमं प्रथम-
प्रदासत्तेश्च वापमप्रेन एकस्यैवास्य समानाभ्युपितकाल-
साधस्य न्यायकत्वात् । अतस्तस्याभ्युत्कर्षः इति सिद्धम् ।
मण्डन— 'पोदस्तुत्कर्षं इत्यते ।' २०.

शंकर— 'पोदस्तुत्कर्षं लोक्यम् ।' २२.

ॐ उक्थ्यामिष्टोमसंयोगाद्स्तुतशब्धः स्यात्,
सति हि संस्थान्यत्वम् । १०।५।१३।४५ ॥

पोदशी ग्रहः प्रहृती श्रवणमात्रः अस्तुतशब्धः स्यात्
स्तोत्रशरदितः । उक्थ्यामिष्टोमसंयोगात् 'अमिष्टोमे
राजस्यस्य पृथ्वीयात् अभ्युत्कर्ष्ये श्राद्धः' इति अमिष्टोम-
संग्ये उक्थ्यासंग्ये च कृती पोदशी शरीतस्य इत्युच्यते ।
सति हि स्तुतशब्दे पोदशिना शब्धेन ऋतुः संविद्येत, तथा
च सत्याऽन्त्यात् स्यात्, न उक्थ्यासंस्थानं अमिष्टोमसंस्थाव
वा । येन स्तोत्रशब्धेन ऋतुः समाप्यते तत्संख्यः
स ऋतुर्भवति । तस्मात् उक्थ्यादौ गृह्यमाणः पोदशी
अस्तुतशब्धः स्यात् इति पूर्वः पद्यः ।

मस्तुतशब्दो वा, तदङ्गत्वात् । ५० ॥

पोदशी ग्रहः अस्तुतशब्धः इति पूर्वपक्षं शायन्नो
न्यावर्तयति । पोदशी सन्तुतशब्धः स्तोत्रशब्दात्मा
विशिष्टः एव स्यात् । तदङ्गत्वात् स्तोत्रशब्दाङ्गत्वात्
यागमा । 'प्रदं वा गृहीत्या चमसं बोधीष्य स्तोत्रमुपा-
करोति' इति प्रह्लादप्रतिमिते स्तोत्रशब्दे । तस्मात्
सन्तुतशब्धः पोदशी स्यात् इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५१ ॥

पोदशी ग्रहः सन्तुतशब्धः इत्यत्र लिङ्गस्य दर्शनं
भारति 'ऊर्जां वा अन्ये गणपतवः संतिष्ठन्ते निर्द्वन्द्वो
ऽन्ये, ये होतारमभिर्षेतिष्ठन्ते स ऊर्जाः, ये वाऽप्य-
वाकं ते निर्द्वन्द्वः' । इति । के चित् कतवः होतारवक-
यजिना समाप्यन्ते अमिष्टोमसंस्थाः । अन्ये तु अन्त्या-
वाकशब्दकयजिना समाप्यन्ते उक्थ्यादयः । यदि तु
पोदशी अस्तुतशब्धः स्यात् तदा अनेन समाप्यमाण-
ऋतुः अपचर्तुमभिर्षेतिष्ठेत् । द्विषिषा एव तु यदङ्गत्वः ।
अस्मात् लिङ्गदर्शनात् पोदशी सन्तुतशब्धः स्यात् ।

यचनान् संस्थाऽन्यत्वम् । ५२ ॥

'अमिष्टोमे राजस्यस्य पृथ्वीयात् अभ्युत्कर्ष्ये श्राद्धः'
इति यचनान् सन्तुतशब्दोऽभिप्रहृतः कृतोः अमि-
ष्टोमान् उक्थ्याच्च संस्थाऽन्यत्वं स्यात् नाम, तदिष्टमेव ।
तस्मात् सन्तुतशब्धः पोदशी । इति सिद्धान्तः । के.

० उक्थ्यादयः तोमविष्टान्ते दीर्घतोमाः प्रहृषि-
क्यात् । दीर्घतोमे च अशिषवणकृत्यनो. संतर्द्धं कर्त-
न्यम् । वि ३।३।१९. ० उक्थ्यादीनां कर्त्तुं निषीय-
मानानां ऋतोमिष्टोममाश्रया वाक्यान्तल्लघेन अन्ते
निषेधाः । सु. पू. ८।५८. ० उक्थ्यादौ अमिष्टवचनस्य
अतिप्रत्यापनप्रहाणा चातिदेशोऽस्ति । वि. १०।८।११,
० उक्थ्यादौ पञ्चोक्थ्यादौ एकादशोमिष्टोमादेव
स्तोत्राणि अतिदेश्यन्ति, न द्वादशाद्वात् । ८।३।५.

ॐ उक्थ्यादिक्रवी ऋतुमीष्टिपदनिर्दिष्टानां
वैरूपादिसाम्नां होतुः पृष्ठे एव निषेधाः, न तु
कृत्स्ने कर्तव्ये ॥

वैरूपसामा ऋतुसंयोगात् त्रिपृष्ठदेकसामा
स्यात् । १०।६।१५५ ॥

भाष्यम्— अस्ति ऋतोमिष्टोमः, ततोऽन्यः पोदशी
च संस्थाविशेषः । तत्र श्रूयते । 'वत्स्यो वैरूपसामा'
'एवविद्यः पोदशी वैशजताना' इति । तत्रापमयैः
सामनिकः किं वैरूपं वैशजं च वृत्तं ऋतो निवि-
शेते, उन पृष्ठमयं इति । किं सामम् ? कृत्स्ने कर्तव्ये
वैरूपमेकं साम स्यात्, पोदशिनि वैशजम् । इतः ।
कृत्स्नतनुसंयोगात् । अनिशेषेण कृत्स्ने ऋतो वैरूपसाम
विधीयते, वैशजं च । तत्र श्रूयते अग्न्यात्समर्तं पृष्ठ-
कर्ष्ये । श्रुत्वात् । यथा श्रुत्वात् अमिष्टोमः । श्रुत्वात्तोमः
कृत्स्ने ऋतो भवति, एवमिमे अपि सामनी कृत्स्नयोः
ऋतोर्भवताम् । यथा वा येन, 'अथेव भूर्भुवदेवः,
श्रुत्वादेव सर्वं । तस्य विद्वजस्यः स्तोत्रिणा, येन र्द्विषिषा'
इति इत्यस्य ऋतुश्रुतिपस कर्ष्ये येन, संयोगात् ।
एवमिमे अपि सामनी भवितुमर्हतः ।

पृष्ठार्थे वा, प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । १६ ॥

भाष्यम्—पृष्ठमयं वा, सामनी विधीयते । कथम् ।
वैरूपसामा वैशजसामेति सामशब्देन प्रकृतिलिङ्गेन

बहुमीद्विरवगम्यते । न वैरूपं साम विधीयते वैराज च ।
 किं तर्हि ? वैरूपशामता वैराजतामता च क्रतोः । कृ-
 त्पयोगो हि भवति, न स्तोत्रसंयोगः । एङ्गिमन्त्रि च
 स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च, भवति वैरूपशामता वैराजतामता
 च क्रतोः । कुतः ? यदि हि स्तोत्रे साम विधीयते,
 स्तोत्राविरोधात् सर्वस्तोत्रेषु भवेत् । न त्वेतदेवम् ।
 तस्मादेकस्मिन् स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च, भवति वैरूप-
 सामता वैराजतामता चेति । यदा एकस्मिन्, तदा वृष्टकर्म
 स्याताम् । वैरूपशामता हि युगो विधीयमानो वैराज-
 सामता च एवजातीयस्य गुणस्य कार्यं भवितुमर्हति ।
 प्रकृतौ च बृहत्यामता रथतरयामता चैवंजातीयता ।
 तद्विद् प्रकृतिलिङ्गप्रयोगेन वैरूपशामतया वैराजशामतया
 च वृष्टकर्मं वृष्टिरवगम्यते, ' वक्ष्य लिङ्गमर्थयोगाद्-
 मिधानवत् ' इत्यनेन न्यायेन (८।१।१२) । तस्मादिगे
 सामनी वृष्टकर्मं निविद्येयावामिति ।

त्रिवृद्धदिति चेत् । १७ ॥

भाष्यम्— इति चेत्, इति यदुक्तं यथा ' निवृ-
 द्मिष्टोप. ' इति निवृद्धं कृते क्तौ निविद्यते, एव-
 मिहापीति । तत् परिहरणीयम् ।

न, प्रकृत्यायकृतसंयोगात् । १८ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । इह वैरूपसंयोगोः प्रकृति
 सिद्धेन अकृत्यनमयोगो गम्यते । न च निवृत्ति कश्चित्
 प्रकृतिलिङ्गेन संयोगोऽस्ति, येन अकृत्यता अवगम्येत ।
 ततो त्रिविधास्त्रिवृत् सामन्याम् ।

द्विधित्वात्प्रति चेत् । १९ ॥

भाष्यम्— इति चेत्, इति यदुक्तं, यथा चेत्तुविधि
 र्मुचि कृत्यन्त कर्तृदाक्षिण्यस्य कार्यं भवति, एव सामनी
 अपीति ।

स्याद्विज्ञेयं तन्मयायकत्वात् कर्माविभागात् । २० ॥

भाष्यम्— स्यात् चेत्तुर्मुचि कृत्यन्त कर्तृदाक्षिण्यस्य
 निर्वैविध्यं । सा हि कृत्यन्त कर्तृदाक्षिण्यं निर्वैविध्यं,
 किं न देवेत्यस्मिन् संशये, एत न्याय, कृत्यन्त निर्वै-
 येत् । युक्तः ? कर्माविभागात् । अभिप्रायं हि दक्षिणा-
 कार्यं कर्त्तव्यं वा दाक्षिण्येन क्रियेत, वेत्या चेति ।
 दाक्षिणाकार्यं हि चेत् श्रुते, ' चेत्तुर्दक्षिणा ' इति । अग

स्तान युक्तम् । इह प्रकृतिलिङ्गसंयोगः इत्यपदिष्टो हेतुः ।
 तस्मादितदिति विषयम् ।

प्रकृतेष्व्याविकारात् । २१ ॥

भाष्यम्— इत्यर्थं न कृत्यन्तकृत्ययोगः । कुतः ?
 प्रकृतेरविकारात् । एव बहु प्रकृतमविवृत्तं भविष्यति ।
 नन चोदकोऽनुपवीचयते । अतोऽपि न कृत्यन्तकृत्ययोगः
 साम्नीरिति ।

सोम— पूर्वैः (विश्वजिति) यथा पृष्ठस्तोत्रमति-
 रिक्तेष्वपि स्तोत्रेषु चोदकप्राप्ततामवाचः तथेहापि
 इत्युच्यते. (दृष्टान्त—) सगतिः । इह स्तोत्रसम्बन्धो
 न भूयते किंतु साममयं कृत्यद्रवयं श्रूयते । तस्य च
 द्वारविशाखाया याजदविशेषात् सर्वस्तोत्राणि द्वारतया
 कृत्यन्ते, ततः प्रागेव स्वगान्यगनेन सामान्तामहुर्वाहि-
 ष्यस्यप्रकृतिलिङ्गेनोपश्रिताया वृष्टस्तोत्रेण द्वारत्वस्य
 नात् न सर्वान्य च ।

वि— ' वास्यर्थाद् वैरूपवैराजे उक्त्ययोगेऽतिनोक्त ।
 वृष्टे स्यात्, कृत्यसंयोगादाधो, ऽन्यं वृष्टलिङ्गत ॥ '

भाष्यम्— निवृत्तिरिति ' उक्त्यन्ते वैरूपशामता '
 ' एकविंशः पौष्टशी वैराजशामता ' इत्यादिना सिद्धिना
 वैरूपवैराज्यादिसाम्ना कर्मिन् स्तोत्रे निवेद्य इति
 चिन्ताया, वैरूपशामतामन्वयपदायैव कृत्युना सवन्धा-
 वगनेऽपि साक्षात्कृतोः सामसाधत्वायोगात् अद्वयं
 स्तोत्रद्वारकत्वावगतेर्निविद्यमानविवरहात् प्रतिप्रदानं गुणा-
 वृत्तेर्न्यायत्वाच्च सर्वस्तोत्रे एव निवेशः । यथा ' व्याघ्रं
 मृदा भवति ' इत्यत्र सर्वदाकृत्यप्रदेशेति, यथा वा
 अत्रैव एकविंशस्तोत्रमृदा सर्वस्तोत्रेषु । न च प्रकृतौ
 ' यदि रथतरयात् ' ' यदि बृहत्यात् ' इत्यादौ
 बृहदथतरयोरेव बहुमीद्वान्त्वनिर्देशात् अत्रापि वैरूपशामता
 बहुमीद्वान्त्वनिर्देशादप्येव बृहदथतरकार्यमाहेन्द्र
 स्तोत्रनायकत्वावगतिरिति वाच्यम् । अविनोपमवृत्त-
 वचनेन सर्वेच्छेपसाधनत्वावगतीं तादृश्यानेन तदवरोचे
 प्रमाणमावात् । इतरथा ' चेत्तुर्दक्षिणा ' इत्यत्रानि गोव-
 तादृशेन तन्मयायकार्यविशेषात् । अस्तु वा कीर्त्तादिवत्
 समुद्रपदमाहृततामवाचयेन ' अन श्रवणान्नि ' इति वचनेन
 पवमानस्तोत्रोदरेन निवेशः । सर्वथा न माहेन्द्रतोषे

एव निवेशः । इति प्राप्ति, 'कीर्षं मरति' इत्यादि-
 वत् 'वैरुषं भजति' । 'उद्व्यो वैरुषान्' इत्येवं-
 विधनिर्देशमह्वया बहुव्रीहिनिर्येः । स्ववैमर्षपरिहारार्थं
 वैरुषादेर्बहुव्रीहिव्यतिरिक्तपृष्ठद्वयन्तरकार्थमेषं गमयति ।
 दृश्यते चाऽत्रापि कौत्सादिन्यायेनैव (१०।४।९)
 समग्रस्यनाटतनामशासनतत्र यन्निश्चितोति तदिवेद्य-
 प्रसक्तौ सादृश्यविशेषेण तद्विषयमः । 'अप
 होवागमन्ति' इत्यस्य सामान्यवाचयत्वात् । नहि अप
 प्राकृतस्तोत्रानुवायेन वैरुषादिविधानं, येन 'आग्नेय
 प्रशः' इतिवत् सर्वस्तोत्रेषु निवेशः स्यात् । अपिनु
 क्रतुसंनिधत्वेन ध्रुवस्य आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन (३।१।
 ९) स्तोत्रसंभन्धः । न च आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन
 अत्रतीर्णस्य सर्वविषयत्वं, तथात्वे यान्वादानपि चाल-
 स्वर्थवन्धेन वैरु(ष्या)पत्तेः । अतो यन्पुनश्चित्रिवेदे
 प्राप्ते सादृश्येन तद्विषयमः । अस्तु वा त्रिदशदिस्तोमयत्
 तथापि सर्वत्रिषयत्वं, तथापि बहुव्रीहिनिर्येवर्षपरि
 हारार्थमेव माहेन्द्रस्तोत्रविपुत्रोत्पत्तिः । अत एव
 प्रश्लो 'श्रुते' इति वाक्येन पृष्ठबहुवविधि
 पठोऽपि कश्चरधेतरस्य न सर्वत्रुष्टेयु निवेशः । किंतु
 'बृहस्पृष्ट भवति' 'वर्धतर पृष्ट भवति' इति वाक्य
 द्वये इत्येव सात्तो, पृष्ठपदसामानाधिकरन्वस्य अन्यथा-
 वैवर्षावर्ते. तथापिहारायं पृष्ठपदसामानाधिकरन्व-
 निर्येः । कश्चरधेतरस्योनामपि तत्कार्यात्त्वप्रतीति-
 माहेन्द्रस्तोत्रे एव निवेशः । नहि 'बृहस्पृष्ट भवति'
 इत्यादी स्तोत्रानुवादेन सामविधिः सामविधिप्रस्तोत्र-
 विधिर्वा संभवति, सामवेष्ठादिसामानाधिकरन्वत्त्वयोरेपि
 पाठादेव प्राप्तेः । स्तोत्रस्य तस्मात्स्यस्तोत्राणां प्रमाण-
 न्तरेणैव प्राप्तिः । अतोऽस्य वैवर्षपरिहारार्थं कश्चरध-
 तरादीना स्वधर्मकारित्वमित्युक्तं विधाऽविकलणकौस्तुभे ।
 एवमप्यापि वैरुषादीना बहुव्रीहिनिर्येवर्षपरिहारार्थमेव
 माहेन्द्रस्तोत्रे निवेशः ।

मण्डन— 'वैरुषं वृष्टवाचनम् ।'
 शंकर— 'वैरुषं शृष्ट एव च ।'

● उद्व्यादिसंस्थाम् अमिष्टोमसंस्थेय एव प्रवर्तते ।
 यम च उद्व्यादिसंस्थेयवोदना तमेव कर्तव्यं तदमंश्रतिः ।
 वा. ३।४।१६।७, ● उद्व्यादिसंस्थानिमिच्छं
 उद्व्यादिसंस्थोत्पत्त्यादि अत्राहृतं, तम यत् इत्यादिसंस्थोत्
 शब्दप्रमातिदेशेन किं चित् गुणनामगतं प्रप्रीति, तत्र
 भवति । ३।६।१६।४७.

● उद्व्यादिके कर्मरूपतद्विधेयविधानेन प्रतिबंधरत्
 निष्ठागामेतेषा आगमन अहीने पञ्चचारदीपे । भा.
 १।२।२।१५६.

● उद्व्यादिशब्दानां यथोपचयत्वम् । वा. ३।१।६।
 १२ पृ ६७९.

● उद्या पिठरः । सामुद्रा 'युजानः प्रथम मनः'
 इत्यादिपाठकामातेमैः रंगेषु तस्मादिनि निधाप
 ण्डुयाम्ये द्वादशोचाम्ये वा शिष्ये तदुत्पत्त्यवस्थाप्य
 तच्छिन्त्य (सुवर्णवक्त्रमन्तरिते) स्वकण्ठे ब्रुवा
 तन्मूलमपि स्वस्वर चूड्य पश्चाद्विक्रमिगमिभेत्तव्यः ।
 वि ४।६।६. ● उद्या सामान्यस्य पाश्च । (अग्निहोत्र
 एव शरणार्थे च सामिन्वित्ये जनैः च उद्व्यादिशरणार्थे
 उद्य भवति) । भा ८।१।२।१६. ● उद्यां
 निष्ठागामेतेषा अमिष्टोमसंस्थेयवो निवेशो
 वि. १०।४।७.

● उद्यायां फान्वनित्यसमुच्चयो नियोगे धाम-
 दर्शनात् । १२।४।७।१७ ॥

अभिचयने चंडनरत्त लक्ष्मोऽभिचयने । उद्याया
 मुन्यया नतुराद्या महत्या अत्रास्थानिकाया मयः
 अग्नि. उद्यः । वनेच यगुश्रुत्वादिदिग्नि अग्नि. अद्याया-
 दिफल्यमुक्तः । तयोः फान्वनित्ययो. अग्नयो. धमुचयः
 उद्याया स्यात् । ननु काम्यो नित्यस्य वाचकः स्यात् । न ।
 नियोगे नियोगेन अत्रापाने अप क्रामः ध्रुवते 'आह्वय
 अवदध्यात् ब्रह्मवचंनकात्म्य' इति । तथा च अत्रागम-
 नापेण कामसिद्धिः, न तु होमिनः । होम्यनु उच्ये नित्ये
 एव । तथा च कार्यमेतत् न वाच्यवाचकः । उद्यायां
 संनिधानस्य अग्नयो. समुच्चयः । इति पूर्वः पक्षः ।

असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यात् । १८ ॥

पूर्वपक्षी एवाह । यदि च ज्ञानेन नित्यस्वाध्यायः स्यात्, ज्ञाने अस्वस्वपिते नित्यो नैव स्यात् । असति च नित्ये असंस्कृतेषु आधानादिसंस्काररहितेषु ब्राह्मदि-
श्वेव कर्म होमः स्यात् । तथा च आधानस्य सर्वाध्याना
आधेत । तस्मात् काम्यनित्ययोः समुच्चयः, न त्रायः ।

तरय च देवताऽर्थत्वात् । १९ ॥

तस्य बुद्धिसंनिहितस्य अग्नान्ताधानस्य देवताऽर्था-
त्वात् देवतापरिग्रहाधीत्वात् नित्याभावे देवतापरिग्रहे न
स्यात् । तस्मात् काम्यनित्ययोः समुच्चयः, न काम्येन
नित्यस्य त्रायः । इति पूर्वं पक्षः ।

विकारो वा, तदुक्तहेतुः । २० ॥

तादात्म्यः पूर्वपक्षे न्यायार्थयति । विकारो वाच्यः
स्यात् काम्येन ब्राह्मदिना नित्यस्याग्नेः । उक्त एतत् उदा-
हेत् । उक्तो हेतुर्गण्य तत् उक्तहेतुः ' नैमित्तिकं तु मृत्तनौ
वदिकारः ' (३।१।३।१०) इति हेतुश्लोकः । नैमि-
त्तिकं नित्यस्य वाचक इति तत्रोक्तम् । तस्मात्
ब्राह्मदिना काम्येन नित्यस्य उक्तस्य त्रायः, न समुच्चयः
इति सिद्धान्तः ।

वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यात् । २१ ॥

यदुक्त पूर्वपक्षिणा ' असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यात् '
(सू. १८) इति तत्राह । वचनात् परमद्वयम्
असंस्कृतेष्वपि संस्काररहितेष्वपि ब्राह्मदियु स्थितेषु
कर्म होम स्यात् ।

संसर्गो चापि दोषः स्यात् । २२ ॥

यदुक्त ' उदायाया काम्यनित्यसमुच्चयः ' (सू. १७)
इति तत्राह । इत्याप्राञ्जल्यत्वात् आग्नेयेन काम्येनाग्निना
उमुचये सति प्राञ्जल्येन अग्निना वैशारिकत्वेन अग्नेः
संसर्गः स्यात् । अपि च संसर्गो दोषः स्यात् । तत्र च
आग्नेये शुच्ये अष्टाकपालः कर्तव्यः स्यात् । तस्मात्
काम्येन नित्यस्याग्नेः न समुच्चयः किन्तु त्रायः ।

वचनादिति चेत् । २३ ॥

एवस्यामेन उदायाया नित्यकार्यप्रतीक्षणविधायकत्वात्
वचनात् अभिसंसर्गो न दोषाव इति चेत् पूर्वपक्षी
न्यात् ।

तथेतरस्मिन् । २४ ॥

तत्र श्रुते सिद्धान्ती । वचनत्रयस्य अभिसंसर्गो न
दोषाव, तथा वचनत्रयस्येव इतरस्मिन्नपि पक्षे अस्-
संस्कृतेषु ब्राह्मदियुषु होमोऽपि स्यात् । तस्मात् काम्ये-
नाग्निना नित्यस्य उक्तस्य त्राय एव, न समुच्चयः ।

उत्सर्गोऽपि कर्मणः कृतत्वात् । २५ ॥

यदुक्त ' तस्य च देवताऽर्थत्वात् ' इति (सू. १९) ।
तत्रोच्यते काम्येन वाचात् नित्यस्याग्नेः उत्सर्गोऽपि अभि-
ग्रहणस्य कर्मणः कृतत्वात् तावता देवतापरिग्रहः
त्रिदो भवति । वचनात् अस्वस्वपिते एवमेव इति न
दोषः । तस्मात् काम्येनाग्निना नित्यस्योत्सर्गाधीत्वात् इति
सिद्धान्तः । के.

॥ उक्तयोऽग्निः आहवनीयस्थानापरत् । भा. १.२।
४।१०।३१, ॥ उक्तयोऽग्निर्नित्यः आहितचयने । बि. १.२।
४।७, ॥ उक्तयथाग्नेः नित्यं धारण न भवति । भा.
१.२।४।१०।३०-३१, ॥ उक्तयथाग्नेः नित्यस्य चयने
काम्येन ब्राह्मदिना वाचः । १.२।४।१०।३०-३५.

॥ उक्तयथाग्नेः प्रत्यक्षमेव वचनात् न समा-
रोपः ॥

अग्नेः प्रत्यक्षमथनस्य समारोपविधिनैव परितोऽप्युक्त-
त्वात् उत्सर्गमेरि समारोपे आग्ने, ज्ञानार्थयोगस्यैव
उक्तपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन समाख्याविरोधात् शक्यते वान-
स्थापनादिविधानाच्च न तस्यमारोपः । संसर्गः. ३।२।३३.

॥ उक्तयथाग्नेः संस्कार आग्नाभावे वैशान्तोऽग्निः-
विधी, न नित्या । भा. ४।४।६।१२-१३, ॥ उक्तयथाग्नि-
भस्मस्य मूदस्य संसर्गो चयनेऽप्यग्नात् तिस्रिंशोऽप्यग्ना-
कारमेव, न यथाकाम्येन दीधानात् पूर्वं प्राजापत्याग्नोः
परतोऽपि निर्माणकालः । संसर्गः. ३।२।२८-२९.

॥ उच्चरतिः ' समुच्चरित्वम् हर्म्यतर्क ' इति यत्
निश्चयपरपर्यायमिति यद्विधानी । सु. घृ. ८२२.

॥ उच्चरितशब्दस्य परिचयार्थं नित्यमनार्थत्वेन
ज्ञानार्थत्वात् उच्चरितस्य चोत्कर्षार्थत्वेन निश्चयपरकालो-
त्कर्षार्थत्वात् अन्तोपरिहणमग्नेः अन्तारितार्थाना-
विरोधः । सु. घृ. ८२२.

● उच्चारणं त्यागादौ विधिगतरथैव देवताशब्दस्य ।
भा. १०।४।१२।३-२४.

● उच्चारणध्वनिः वीक्षणोपादौ अवान्तरपूर्व-
प्रयुक्तः, न परमापूर्वप्रयुक्तः । वि. १।१।२ वर्णकं २.

● उच्चैः स्वरः । यत् क्रमेदेशामवेदाम्या किं चित्
वाच्यं नैमित्तिकं वा नोचते, तत् सर्वत्रुचैः कर्तव्यम् ।
तथा ' तं (प्रसर्गान् महावीर) भिद्यमानिमुच्यते
दहते चिदमिच्छितः ' इत्यादि । तथा अत्रुच्यतामा-
दीनामापि उच्येत्सिद्धिः । प्रसर्गसाम्ना ' उच्चैः प्रसर्गेण '
इत्येवमुच्यते । वा ३।३।३।९ पृ. ८।३२.

● ' उच्चैर्ह्रस्वा ' इत्याद्युपसंहारकमुपादिपदं वेदोप-
क्रमेण बाधते । बाळ. पृ. १४०, ● ' उच्चैर्ह्रस्वा
क्रियते ' इत्यत्र शाक्यसाद्ये वेदोपक्रमविहारेण
(३।३।१) न्यायानुक्रमेणा उक्ता । पृ. २६.
● ' उच्चैर्ह्रस्वा क्रियते ' । स्वयंविहारेण । सुं. ४।१।२.

● उच्चैर्ह्रस्वं उपासुत्येन बाधते आपाने वाच्यम् ।
बाळ. पृ. १४०, ● उच्चैर्ह्रस्वेन उपासुत्वं बाधते
निगदेषु । पृ. १३२. ● उच्चैर्ह्रस्वाद्यौ नैदधर्माः ।
' उच्चैर्ह्रस्वा क्रियते, उपासु यजुषा, उच्चैः साम्ना ' इति ।
वि. ३।३।१.

● उच्चैर्ह्रस्वं गुणः पुरुषान्तरसंबोधनार्थम् । (लक्ष्य)
उच्चैस्त्वेन गुणेन तान्येन यज्ञेयि व्यपदिश्यन्ते निगद
इति (परसंबोधनार्थम्) । भा. २।१।१।४२-४३.

● उच्चैस्त्वस्य उपासुत्वात् बलीवस्त्वं परसंबोधनार्थम्
निगदस्य ' गुणे स्वप्नतो धर्मः प्रधानदारतोऽपरा ।
यत्र स्यात्, तत्र विधेय गुणधर्मस्य बाधनम् ॥ ' इति
न्यायात् (१. ३।३।१।९ पृ. ८१०) । सु. पृ. ६०९-८०.

● ' उच्छिद्यते न भद्यते ' अयं प्रत्ययनिधेयः पुरु-
षार्थः । बाळ. पृ. ३१. ● उच्छिद्यत्यस्य भिन्नत्वानां
भोजनं अनात्वारः उच्छिप्याना दधिगत्यानां च । वा.
१।३।३।० पृ. २०४.

● उच्छिद्यन्तव्यास्त्यादिकं गर्वे राहते, तद्य न
पुनः क्वाच्युपयुज्यते । वि. ५।१।१३.

● उच्छ्रयणं इत्याद्य. भूत्व (औदुम्बर्यां)
संस्मरताः । भा. १।३।३।५.

● उच्चित्तिमन्त्रवाचने वाजपेये ज्ञम्य एन
यजमानस्य, न अत्रस्य । भा. ३।०।८।१८.

● उच्चैर्ह्रस्वविशदस्यप्रकारं इष्टिमृत्तिलिङ्गम् । बाळ.
पृ. ११२.

● उच्छारेण प्राश्नावाचिनाशदतानुवादेन निहितेन
प्राश्नवैदेवाधिः शैथिल्यवाच्योऽप्यु । भा. १०।३।३।१८-
२२, ● उच्छारे वाचिनाशदनं गुणविधिः न क्रमान्तरम् ।
तस्य दोमनिर्मुक्तिर्दृशवरोजनम् । पृथग् उक्तं वरिष्णमः ।
शैथिल्ये चानुमास्येपु । १०।३।३।२०-२१.

● उच्छर्षः अग्निशोभाया, वीक्षाकारोक्तये ।
(उच्छर्षः नाम यत् यत्र देतो काले वा पठितं, तस्य
ततोऽप्यत्र नयनम् । के) भा. ६।५।१०।२८-२९.

● उच्छर्षः अग्नीशोभायस्य पुनोऽदायाश्च तद्विकाराणां च
शोभोत्तरम् । वि. ५।५।४. ● उच्छर्षः अनुयाजानां
सर्वसोमाना उपारेहात् वाजपेये । भा. ११।३।१।५।४८
(५०), ● उच्छर्षः अनुयाजानां कृत्वाऽप्यत्र आग्नि-
माहात्म्यं ज्योतिष्ठोमे । ५।३।३।२३-२४, ● उच्छर्षः
दानशोभनायानां, वीक्षाकारोक्तये गति । ६।५।१०।३८-
३९, ● उच्छर्षः वीक्षितधर्माणां शौभिल्यप्रभोक्तये । वि.
६।५।११, ● उच्छर्षः द्वादशोपसत्तायाः ज्योतिष्ठोमप्रकरणत्
वाहीने । ३।३।१२, ● उच्छर्षः पूषादिपदानां (दस्यूर्ण-
मासप्रकरणठितानां पूषानुमन्त्रादीनां) गुणवाभावात्,
तदातिरेकेण इतरपदानां प्रकृतोपयोग्यवैधिविवादकत्वा-
भावाच्च । भा. ३।३।५, ● उच्छर्षः पूषाद्यनुमन्त्रागम्याणां
दस्यूर्णमासप्रकरणत् तद्वैदिकताके फर्णिणि । ३।३।१.

● उच्छर्षः वीष्णोपसत्ता दस्यूर्णमासयोः धृतस्य वीष्ण-
विकृतौ । वि. ३।३।१८ ● उच्छर्षः प्रचरणीशोभादीनां
शौभिल्यानां प्रातःपुनोऽदायाश्च वीष्णोऽतिरेकेण परस्तात् ।
ज्योतिष्ठोमे । भा. ५।३।३।२५-२६, ● उच्छर्षः प्रविपदोः
' शुभ दि सः० ' ' एतो अशुभ० ' इत्यनयोः द्विवृत्-
यजमानयोः प्रवोतिष्ठोमात् पुनोपपत्तादी । ३।३।५।
१०-११, ● उच्छर्षः प्राजापत्यवरमन्त्रस्य द्वादशोपसत्ता-
सामसले वाजपेये । ११।३।३।१६-५३, ● उच्छर्षः
द्वादशोपसत्तादिनिधेयस्य दस्यूर्णमासप्रकरणत् । वि.
३।३।१०. ● उच्छर्षः मन्त्रद्रवशा (रजसवत्प्र) मन्त्रस्य

दशपूर्णमासकरणात् । भा. ३।१।७।१८-१९, * उत्कर्षः षोडशियहस्य उपव्यप्रदोऽर्घ्ये । ५।१।१।२।२५, * उत्कर्षः संतर्द्धनस्य अग्निष्टोमे क्षुत्स्य उपव्यादी दीर्घमेवे । ३।३। ११।२४-३१, * उत्कर्षः सवनीवपुरोडाशमाद्येवताना अपि आग्निमासतादूर्ध्वं अनुयाजोऽर्घ्येण उन्कृष्यमाणे सूक्तवाक्ये । ११।३।१६।५-९४, * उत्कर्षः सानावरस्य तद्विकाराणां च सोमोत्तरम् । ५।४।८।२५, * उत्कर्षः सूक्तवाक्यस्य अनुयाजोत्तर यावत्पेये । ११।३।१६।५.३, * उत्कर्षः सुदण्डोपरि सग्निप्रारणस्य प्रेताग्निहोनात् । वि. ३।८।५ * उत्कर्षः न उपायुशक्यम्, अग्नीषोमीयस्तु न तर्ष्यः । प्राजापत्यो वा वैष्णवो वा तु तर्ष्य एव । भा. ५।४।१।१९-२१, * उत्कर्षः न फलीसयाजीय-जाक्यस्यः दशपूर्णमासप्रकरणात् । ३।३।१०।२०-२३, * उत्कर्षः न विद्वलेपकलीकरणहोमयो ज्योतिष्टोमे आग्नि-मासतादूर्ध्वमनुयाजोऽर्घ्येऽपि । ५।१।१।५।२८, * उत्कर्षः न बह्वचनान्तप्राजापत्यद्विदितमन्त्रस्य अग्नीषोमीयगृह्य-प्रकरणात् । १।३।५।१५-२०, * उत्कर्षः न खपमग्नि-होमस्य साकमेवीयतागतानीयोऽर्घ्येऽपि । ५।१।१।७। ३०-३४, *

उत्कर्षाद् ब्राह्मणस्य मोमः स्यात् । ५।४। ४।१० ।।

आगतस्य इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा इति पूर्वा पित्रणादयगतम् । तत्र निचारार्थं पूर्णपक्षमाह । ब्राह्मणस्य आधानादनन्तर मोम एव स्यात् । उत्कर्षात् 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया, स सोमेनेष्ट्वा अग्नी-षोमीयो भवति, यदेवादः पौर्णमासं हविः, तत् तर्हि अनुनिर्वपेत्, तर्हि उभयदेवयो भवति' इति गार्ग्येन ब्राह्मणस्य होमानुष्ठानोत्तर दशपूर्णमासयोः उत्कर्षः उक्तः । तस्मात् ब्राह्मणस्य इष्टिपूर्वत्वं नास्त्येव, किंतु सोमपूर्व-न-मैव आधानस्य इति प्रथमः पूर्वपक्षः ।

पौर्णमासी या, क्षुत्सिचयोगात् । ११ ।।

द्वितीयं पूर्वपक्षमाह । दशपूर्णमासोद्यमश्रेतो रूपं उक्तो पत्रेनेन, किंतु क्षुत्सिचयोगात् 'यदेवादः पौर्ण-मासं हविः' इति पौर्णमासगत्येन संयोगात् पौर्णमासी इष्टियेव एव उच्यते । तस्मात् ब्राह्मणेन पौर्णमासेऽदि-

रेय सोमात् प्राक् न कर्तव्या । दशेष्टित्सु सोमात् प्रागपि आधानोत्तर स्यात् । तस्मात् सोमपूर्वत्वमपि इष्टिपूर्वत्व-मपि ब्राह्मणस्य संभवति इति । वाचस्पदः प्रथमपक्ष-निरासार्थः ।

सर्वस्य वैकर्म्यात् । १२ ।।

पुनः प्रथमपूर्वपक्षो आह । न केनलं एकस्याः पौर्ण-मासेऽद्वेतेन उत्कर्षः संभवति, किंतु सर्वस्य दशपूर्णमास-प्रपक्षस्य कर्मण एव उत्कर्षः । दशपूर्णमासोद्यमयोः ऐककर्म्यात् एककर्मत्वात् । अमावास्यापौर्णमासीरूप-क्तासमेदेन इष्टयोरनुष्ठानेऽपि 'यशोपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-कामो यजेत' इति श्रुत्या एककर्मत्वेन कर्मैकत्वस्य स्पष्टनात् । तत्रच पौर्णमासीरूपे एवमेव तोमादूर्ध्वं उच्छाष्टे उभयागमक सर्वमेव कर्म उक्तकर्म्यं भवति । तस्मात् ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव, नेष्टिपूर्वत्व इति पुनः प्रथमः पूर्वपक्षः प्राप्नो भवति । वाचस्पदः द्वितीय-पूर्वपक्षानिरासार्थः । कुतूहले तु कियते इति कर्म फल, ऐककर्म्यात् एककर्मकत्वात् इति व्याख्यातम् ।

स्याद्वा, विधिस्तदर्थेन । १३ ।।

ब्राह्मणस्य आधान इष्टिपूर्वमपि स्यात् न सोमपूर्व-मेवेति नियमः । 'यदेवादः पौर्णमास हविः तर्ह्ये अनुनिर्वपेत्' इति विधिस्तु तदर्थेन प्रसिद्धदशपूर्णमास-समुदायार्थेन प्रसिद्धपौर्णमास्यर्थेन वा स्यात् । दशपूर्णमास-समुदायस्यैव प्रसिद्धपौर्णमासेऽतिशयाने वा पौर्णमाससशकं कर्मो तत्रमेवेदं 'सोमादूर्ध्वं विधीयते' । प्रसिद्धे दशपूर्ण-मासौ, तदेकदेवभूता पौर्णमासी वा सोमादूर्ध्वं नैवोक्त-म्यते । सा सोमात् पूर्वमेव भविष्यति । इति ब्राह्मणस्य इष्टिपूर्वत्व विद्यते एव । इति तृतीयः पूर्वपक्षः । तद-र्थेन ब्राह्मणार्थेन ब्राह्मणोद्देशेन इति कुतूहलम् । तदर्थेन ज्योतिष्टोमार्थेन ज्योतिष्टोमादूर्ध्वत्वेन इति सुनोधिनी । वाचस्पदः प्रथमद्वितीयपक्षनिरासार्थः ।

प्रकरणात् कालः स्यात् । १४ ।।

'यदेवादः पौर्णमास हविः, तत् तर्हि अनुनिर्वपेत्' इति वाक्येन अपूर्वमेव पौर्णमासत्वमाह कर्मोत्तर ब्राह्मणस्य सोमोत्तर विधीयते आधानं तु इष्टिपूर्वमेव ब्राह्मणस्य इति परं तृतीये पूर्वपक्षे उक्तं तत्र । प्रमाणा-

भावात्, पीर्णमावस्यस्य अनेनार्थप्रसङ्गात् । किञ्च प्रतरणात् पीर्णमावस्येन एकदेशवाचनेन कृतस्य दर्शपूर्णमाससमुदायस्य तेन वाचनेन सोमोत्तरार्धे नाम काले विहितं स्यात् । तस्मात् ब्राह्मणस्य सोमपूर्वमेव । तुष्यत् । द्वितीयतृतीयपूर्वपञ्चमिराकारः ।

पीर्णमास्युर्ध्वं सोमाद् ब्राह्मणस्य वचनम् । १७।

ब्राह्मणज्ञानाधानस्य सोमपूर्वत्वमेव दर्शपूर्णमाससमुदायस्य सोमपूर्वे वचनेन एकदेशोक्त्यादात् उच्यते इति यदुक्तं तन्निरुद्धं सोमपूर्वत्वमागच्छेत् । ब्राह्मणस्य सोमादूर्ध्वं पीर्णमासी एव वेत्तव्यं यदेतद् । पीर्णमास इति, तद् तर्हि अनुनिर्वेपेत् इति वचनात् । तस्मात् पीर्णमासीनाममुच्यते ।

एकं वा शब्दमावध्यात्, भाक् कृन्नविधानात् । १८ ॥

‘यदेवाद्, पीर्णमास इति, तद् तर्हि अनुनिर्वेपेत्’

इति वचनेन दर्शपूर्णमाससमुदायस्य सोमादूर्ध्वं नोक्त्यै, नापि पीर्णमासस्यैकस्मिन्तरेविधिः, नापि सर्वस्य पीर्णमास्या उक्त्यै इति वागन्दायं । किं तर्हि तेन वाचनेन क्रियते ? तदाह । एकमेव अग्नीषोमीयपुरोडाशस्यै हविः सोमादूर्ध्वमुच्यते । शब्दव्यभिचार्यात् ‘अग्नेशो वै ब्राह्मणो देवता, स सोमेनेष्टुवा अग्नीषोमीशो यजति, यदेवाद् पीर्णमास इति, तर्हि अनुनिर्वेपेत्, तर्हि उच्यते’ इति अत्र शब्दसमानाधिकरणपीर्णमासवन्दस्य एकमानद्विकरणे सामर्थ्यात् । अत्र शब्दः अग्नीषोमीयदेवतास्यैव इति । परामृशति । वचनार्थविकरणस्य पीर्णमासवन्दः तदेवानुदत्ते, न सर्वो पीर्णमासो, नापि दर्शपूर्णमाससमुदायः । अग्नीषोमीयपुरोडाशात् इतरस्य कृत्तस्य हविषो गोमात् भाक् विधानात् च एकमेव हविश्च्यते । ततो यन् वचनेन उच्यते तदूर्ध्वं सोमात्, यत्रोच्यते तत्रामविष्टमर्हति । तस्मात् एक हविश्च्यत्येव । ब्राह्मणस्य हविषपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वैश्वमी कश्चि इति सिद्धान्तः । फे.

० उक्त्यैव्य अपवादः । दिव्यन्तुवाधिकरणस्य अपवादः वाच्यविपर्ययम् । भा. १।१।१००, ० तत्कर्षे उदयशीघ्रस्य प्रतिशेषानुग्रहम् । १।१।१।१४२,

० उक्त्यै ज्योतिषोमस्य प्रतिशेषानुग्रहम् । (उक्त्यैऽत्र समाहितिलम्नः) । १।१।१।१४०-४१, ० उक्त्यै (कर्तव्ये) तदारि उच्यते । अनुशासनादेकैर्ध्वं, ननु अनुशासनायस्य आग्निमासनादूर्ध्वम् । ५।१।१।२१-२४.

० तत्कर्षे सूक्तवाक्येन न सवनीयदेवतानामुक्त्यै. पश्चनद्वात्, यथा निरुक्त्येऽन्तरयः । १।१।१।१६।५५ ॥

ज्योतिषोमे आग्निमासनादूर्ध्वं अनुशासनादेव सूक्तवाक्ये तत्कर्षे इति सोमदेवतानां सवनीयपुरोडाशदेवतानां नोक्त्यै. परानद्वात् यत्रो. अहं पदम्, न परान् पश्चनद्वात्, सोमदेवतानां पश्चनत्वात् अनुशासनात्कर्षेऽपि नोक्त्यै. । यथा पीर्णमासस्य सूक्तवाक्ये प्रथमे दर्शदेवतानां निष्कर्षे निवृत्तौ अनन्वयः न अन्वयो भवति पीर्णमासीत्युक्त्वात्, तद्वा । इति पूर्वः पठः ।

वाक्यसंयोगाद् बोत्तव्यं, सदानतन्त्रव्याध्यालोपादनन्वयः । ५६ ॥

सिद्धान्तमाह । सोमिकदेवतासंकीर्तनाया सूक्तवाक्यवचनेन यशोगात् सूक्तवाक्यस्यै एकदेशवात् । ‘सूक्तवाक्ये, हरिबते धानाः, यूपयते कर्मम्, सन्वतीन्ते परिचायं, अत्र यजमानः’ इति । न च सवनीयानां दृष्ट्वा सूक्तवाक्येऽपि । यद्युक्त एव सूक्तवाक्येना प्रसङ्गसिद्धिः । अतस्तत्र तासां देवतानां संकीर्तनं युक्तम् । यद्युक्तं सूक्तवाक्ये उच्यते । तस्मात् सोमदेवतानामपि उक्त्यै. । यत् ‘यथा निष्कर्षे अनन्वयः’ इत्युक्तं तत्र मानसतन्त्रान् दर्शपूर्णमासयोः, पीर्णमासस्य च अर्थलोपात् दर्शदेवतानां लोपात् पीर्णमासीसूक्तवाक्ये अनन्वयः नान्वयः इति युक्तम् । तत्रश्च विद्यते दृष्टान्तः । तस्मात् आग्निमासनादूर्ध्वं अनुशासनादेव उच्यते यथा सूक्तवाक्ये सवनीयपुरोडाशदेवतानामपि उक्त्यै इति सिद्धान्तः । फे.

० उक्त्यैविधिः नत्वर्थः पुरुषार्थस्य इति द्विविधः । दृष्टव्यं. अदृष्टव्येति च द्विविधः. यथागतम् । बाह. १. १५, २१, ० उक्त्यैविधिः त्रिधा-गुण-जाति-द्वयविषयवचनेन चतुर्विधः. सन् प्रत्येक उद्वेचारी

तुम्— वीर्णमाद्यप्रयोगे ध्रुवं गच्छं कर्मनिर्देशं यत्-
विभुम् । अतो निर्गतत्वत्वात् यत्काम्यं वास्तुमुपदिश्य कृतार्थं
नाकर्म अतएव कर्मोत्तरणीयो । यद्दृष्टव्यमज्ञाप्य भवति-
देशोऽप्यनुक्तः । सत्यं गतो साधारणवद्भक्तोऽपि
अनुक्तः, अन्वयभावेनार्थोपनिधिः । तस्मात् वीर्णमाद्य-
स्यर्थः । अतः त संभवेन पथस्य चोदितत्वात् दर्शोऽपि
उच्यतेति ।

वीर्णमाद्युच्यं सोमान् प्राज्ञाणस्य वचनात् ॥१७॥

भाष्यम्— श्रितं तत्रात् अन्वयव्यतिवृत्तमपि रणम् ।
अन्तरा चिन्तान्तरा वक्षते (१५-१६ सूत्राभ्याम् ।)
...सिद्धाहुतरम् । न चैतदस्ति कृष्णो दग्धपूर्णमागो
उच्यते (इति) । ऊर्ध्वं सोमात् केनच वीर्णमासी
कल्प्यते । पुनः ! वचनात् । वचनमिदं ' यदेवाद्-
वीर्णमासं इति, तत् सर्वं अनुमिदं च ' इति । नास्ति
वचनस्य अतिभारः । तस्मात् वीर्णमासीनामनुच्यते ।
तद्युक्तं नास्तीति, समुदायादेशं फलं भविष्यतीति,
वचनात् एवंविधानात् । तस्माद्देशेपः ।

पदं वा शब्दसामर्थ्यात्, प्राक् कृतस्यविधा-
नात् ॥ १८ ॥

भाष्यम्— एक वा इति उच्यते, न कृन्वा
वीर्णमासी । कुतः ? शब्दसामर्थ्यात् । एक इतिः तत्रात्
शब्दः समर्थः । ' यदेवाद्- वीर्णमास इति ' इति
भ्रूयते । शब्दज्ञा वाचनिक, तत् वचनेन उक्तं
शक्यते, नान्यदपि । प्राक् सोमात् कृन्वं निर्णीयते,
ततो यत् वचनेन उक्तं, तत् ऊर्ध्वं सोमात्, यत्रो-
च्यते, तत् प्राक् भवितुमर्हति । तस्मादेक इतिः
उच्यते । प्राज्ञाणस्य उभौ वच्यो इति ।

ज्ञा— ' इष्टकर्मणं यस्माद् प्राज्ञाणस्य विधी-
यते । तेनास्य सोमपूर्वत्वमुपमये क्षत्रवैद्ययो ' ॥
' न एकत्ववीर्णमाद्युक्तैः चित्तु ' अद्-शब्दपरामृष्ट-
मधीपोमीयमेव हि । इतिरुक्तं चोदितं च यथा
प्राप्तमवशिष्यतम् ॥ तस्मात्तद्विचयेन विप्रस्यपि
पुरा भवेत् । तेन तस्यैवभावेन कल्प्यो क्षत्रिय-
वैद्यवत् ॥ '

सोम— पूर्वम् (आत्मानंश्रेष्ठिपूर्व-व्यतिरिक्तं)
विशेषयित्वात् एतन्नियमस्य संगतिः । न प्राभाकरवत्
साधारणस्यैव कथ्यस्यं हि तु अविशेषात् साधारणमिति ।
सुसार्थंस्तु— साधारणस्य प्रथमं सोमः स्यात् कृन्वन्तर्ही-
मागो-वर्णो इति ।

यि— ' विप्रस्य सोमपूर्वत्वं निपतं वा न वा, उप्रिमम् ।
उच्यते, मेतन्मधीपोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ॥ '

भाट्ट— एवं स्थिते कथ्यद्वये, ' आग्नेयो वै
प्राज्ञाणोऽऽत्तंनुमिदंवेत् ' इति वचनेन प्राज्ञाणवृ-
त्तये निमित्ते एकदेशोऽप्येव समुद्दर्शपूर्णमागो-वर्ण-
प्रतीतिः साधारणस्य सोमपूर्वत्वमेव । नहि समस्तयामशा-
प्येन ध्रुवं कर्त्तव्यं एकदेशोऽप्येव समुद्दर्शपूर्णमागो-वर्ण-
तन्मेव कृन्वन्-कियमागोऽप्येव निर्णयः कृन्वन्पूर्ववामेभ्यः
फलसिद्धिः । ' दग्धपूर्णमासांश्रित्वा सोमेन ' इत्यनेन
दग्धपूर्णमासवदस्यन्तर्भावोत्तरत्वात् सोमे विहितत्वेन
तथा कृन्वन्नाऽनुपपत्तेः । दग्धपूर्णमासाया इति तृतीया-
वलेन परमापूर्वाभ्यन्तरे अत्रतत्त्वात् । अतः इत्ययो-
श्चिन्तित्वयोः कल्पद्रव्यं इष्टिपूर्वत्वमेव वा । इति प्रथमः
पक्षः । द्वितीयस्तु नैकदेशोक्त्यैव सर्वदग्धपूर्णमागो-वर्णो
मनाजाभावात्, मानास्थानविचारिणः, वेदोक्तविशेषानुपपत्त्या
कृत्वाक्ये सर्वैकादिस्यैव अतिरिक्तत्वात् । अतो यन्म
यावत्तु अपि नार, तत्र तान्म एव फलसिद्धिः । अतश्च
साधारणस्यैव उच्यते इति सर्वदग्धपूर्णमासवदस्योत्तरत्वेः
कल्पद्रव्यम् । उपरं. पर वीर्णमासीत्वरविचारस्य । विधौ
अविशेषप्रभुत्वरस्य उद्देशपरस्य वीर्णमासवदस्य अर्थस्येन
संकोचानुपपत्तेः, ' यदेव ' इत्यनेन साकल्यप्रतीतिश्च ।
इति प्राप्ते, वीर्णमासीमासत्वात् अथ वीर्णमासवद-
स्यवदेवात् आग्नेयस्य उभयत्र विद्यमानत्वेन विशिष्य
सावर्षप्राज्ञाभावे भ्रूयते शानुपपत्तेः । प्रसुत उपक्रमस्यो-
पादस्येन अमीपोमीयपरिमाणान्तरांसाहक्यं सत्येन
तस्यैवोक्तयः । ' यदेव ' इत्यनेनोपेतुं तु वचनं उगा-
यावत्तु अमीपोमदेवगात्रत्वात् तत्रमिमाद्येन न विरुध्यते ।
अथ च लीमोत्तरवाक्यविधौ उद्देश्यमर्थकं पदं तम-
विश्राद्धतर्कनायितच्छब्द एव, न इ अरभ्यत् अमी
पोमथत् इति, पदं वा, तत्पार्थक्यत्वात्वेन वीर्णमासवदवत्

मच्छब्दार्थेतावयंयाहकत्वात्, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । उद्देश्यताऽवच्छेदकमपि च नामीधोमीधेयता-
ह्यपि, तथापि यामे उत्तरकालाया अज्ञताऽनापत्तेः ।
नापि तद्देशताऽप्यप्यं तद्देशताऽननुकृत्याप्यं च, तद्देश-
कत्वस्य विशेषणत्वे सन्निकृते देवताऽन्तरमुक्ताया सोमो-
त्तरत्वस्य अतिदेशानापत्तेः । उच्छेदकत्वे च विष्णुप्रजा-
पतिदेवताऽप्यपि उपास्यकत्वस्य मोमोत्तरत्वानापत्तेः । किंतु
अमीधोमदेवतानिष्ठप्रकरणानिरूपितकार्यताऽन्वयेर्न ।
भूतो य. तदपूर्ववाचनताऽवच्छेदक-वाच्यो धर्मः, तदा
२२म् । अस्मि हि मीधिववादिष्वेकत्वकलावनश्ले-
षमिवात्परिहराय आयेवत्प्रोपास्यतात्वादिभ्यामो धर्मं
इत्युक्तं तेषामर्थाधिकरणे (३।१।४७-१०) कौस्तुभे ।
तस्य यद्यपि नाम्न्यन अयथातादिसंस्कारविधौ उद्देश्यताऽ-
वच्छेदककोटिपदिष्यते गौरवात्, तथापि अब अर्थ-
यादृशान् तस्य उद्देश्यत्वाविधेयताः । अतश्च विष्णुप्रजा-
पतिवचनात्तदवच्छेदकत्वाप्यधर्मयोः व्याकथनोपास्यता-
न्वयश्च स्वभ्याप्यस्यापि अमीधोमकत्वताऽवच्छेदकत्वा-
भावात् नोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वम् । अमीधोमीधेयतादो-
तु अपूर्ववाचनताऽवच्छेदकीभूतत्वं अमीधोमीधेयत्व-
स्यैव अमीधोमकत्वताऽवच्छेदकत्वात् स्वभ्याप्यत्वाच्च
नोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वत्वात्तः । तन्निकृते देवताऽन्तर-
मुक्ताया तु तत्तद्विकृतिपरस्यैव तत्तद्देश्यताऽवच्छेद-
कस्य तत्तद्भ्याप्यधर्मस्थानात्प्रव्रतया उच्छेदकत्वान्वय-
मत्वात् नोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वत्वात्तः इति ध्येयम् । अन-
च अनुपादेयगुणयोगेऽपि न कर्मान्तरत्वाद्वा, दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणेऽस्ति तत्वात् ।

मण्डन— ' एतौ पशौ धनविद्महाभागानाम् । '

शुद्धर— ' सोऽपि वर्णप्रयस्य च । ' इ. विकल्पः ।

● उच्छेदार्थाधिकरणे कालान्तरस्य सोमाज्ञेय प्रति-
पाद्यते । भा. ५।४।३.

● उच्छेदार्थनिष्ठे अप्यसिद्धत्वा इति न्यायः ।
तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति उच्छेद इति
लौकिको न्यायः यथा गणदण्डिः कर्तारि । (एवं निष्ठे
आदित्यादी उच्छेदस्य वराण दण्डिः कर्तव्या अवमदित्यो
नस एति, न वैपत्तव्यम्) । आंम. ४।१।४९ अ. ५.

● उच्छेदार्थनिष्ठे फलवती इति न्यायः । न्यायनि.
३।१।२३।३७ अ. ५. ● उच्छेदार्थनिष्ठे
मुपास्यम्' इति न्यायानुगृहीताभ्या द्वितीया-इति उच्छे-
दार्थनिष्ठे उच्छेदनिष्ठे उच्छेदमेवोपास्यं फलविशेष-
त्वात् राजदिरश्च इत्यनुमानमज्ञात् । ४।१।४।५ अ. ५.

● वराणः प्रधानत्वेऽप्रधानत्वे वा ब्रह्मैव फलप्रदं इति
श्रुतेरपत्तौ नत्या निष्ठे उच्छेदार्थः कर्तव्या इति
लौकिकन्यायो न बाधनीयः । आभरणं ४।१।४।५ अ. ५.

● उच्छेदार्थनिष्ठेऽप्रधानत्वात् । जीवन्मुक्तस्य संसार-
स्याया । संमदः । उग्रस्य विषदशूः उग्रताश्चेत् न
उरगो यथा कमणि न वापते, तथा मृत्युविद्यानालोत्तर
जीवन्मुक्तस्य इत्यमानोऽपि सवारो न बाधितुमर्ह-
त्यर्थः । के.

● उच्छेदार्थनिष्ठे सत्कारमे । भा. १०।१।४।
१४-१५ च उच्छेदार्थनिष्ठे (उच्चैः) अनुयायान्ति
दर्शपूर्णमासयोः । वा ३।१।२।९ अ. ८११.

● उच्छेदार्थनिष्ठे विविधकृतिप्रतिबन्धः ' ब्रह्मि-
सदनं दामि ' शुकं त्वा मुक्ताया . ययुषे यद्दामि'
इत्यादी । वा. २।१।६।३१. ● उच्छेदार्थनिष्ठे-उच्छेद-
न्यायानुसृतविधायकयो मन्त्रः न कर्मान्तर कथयन्ति ।
३।१।१।१ अ. ६४९.

● उच्छेदार्थनिष्ठे (दर्शपूर्णमासयोः) मान्कर्णिके
वेत्ताविधिः । प्रकरणत्वं क्रममहितत्वं करणभावोऽव-
गम्यते । हु. १०।१।३।४४ ● उच्छेदार्थनिष्ठेऽव-
गातुर्मास्येषु मणित्वदेवताको दस्यते । भा. १०।१।
७।१५.

● उच्छेदार्थनिष्ठे द्वादशदि पत्नीसंयानान्तत्वं
विधीयते । भा. ९।१।१।२९-३२.

● उच्छेदार्थनिष्ठे द्वादशदि यद्यते' इति वाक्यार्थ-
विचारः । सुरारिः । भीमतामोपः ४. १००।१।६४-
१७।१।३०.

● उच्छेदार्थनिष्ठे इत्यत्र सर्वथा मया दौहन
विधीयते । वि. ११।१।९. ● उच्छेदार्थनिष्ठे योनेश्च
त्वादिच्छेदं स च नञिश्च इत्यनयोः प्रथमनेन संवादि-
कृत्तुमोरेन उद्देश्यत्वात्तौगान् गतेति ध्येयम् । भा. ९।१।६।

२५-२८, ० उत्तरयोर्वि मन्वोत्तरयोर्वि वषट्कार्य-
 तस्य वैश्वसोमे गृध्रोक्षोभणप्रतया विदितस्य गान, न
 रभंशगतुत्तरयोः । १०।१।२३।४८-८९, ० उत्तरयोः
 ऋषोः उत्तराश्विनो मेनिगाग्नौ गानम् । १।२।१।३१-
 ३२, ० उत्तरयोः ऋषोः योनिव्यक्तोमातामर्निदेव ।
 १।२।१।३३-३७.

ॐ 'उत्तरयोगोर्वि' इत्युत्तराश्वदेव उत्तरा-
 श्वस्यस्योः योनेरुत्तरयोः द्वयोश्चैवोर्महणम् ॥

नैमित्तिकं तूत्तराश्वमानन्तयोर् प्रतीयेत ।
 १।२।५।२३ वर्णकं १ ॥

भाष्यम्— योनिश्लेमे समामन्ति 'रभंशमुत्तर-
 योगोर्वि' 'वृद्धुत्तरयोगोर्वि' 'मन्वीषु रभंश
 शयति' 'योन्वा' शयति, तदुत्तरयोगोर्वि' इति ।
 रभंशे तु समविगत समानु शयति । अथेदानीदि
 संदिश्यते किं योन्मुत्तरयोर्वा, उत्तराश्वमन्वोर्वीतयोर्वा गैर्व,
 उतोत्तराश्वमन्वोर्वीत एव उवादात्वे इति । किं प्राप्त्म् ।
 नियन्तारिणः शास्त्रव्य अमानादियमः इति । एवं
 श्लेमे ब्रूमः । नैमित्तिकं तूत्तरान् उत्तराश्वमन्वोर्वीतानु
 उपर्यते इति । कुवः ? समाम्यानात् प्रहृतपाच
 उत्तराश्वमन्वोर्वीतानाम् । आह, द्वाभ्यामपि समार्यापक
 र्णाभ्या वाक्यं बलीयः । तस्मादित्यमः एव प्राप्नोति ।
 अत्रोच्यते । सर्वे हि संबन्धिन्त्याः परान्तरमन्वेषु-
 भागा न क विदति अर्थमाहुः । तस्मात्प्रतिवितं पदा
 न्दर, तन् प्रहृतं समिहितं वा । इतरथा अशरिपूर्वार्थे
 वाक्यं अनभिवाच्यमेव कथं विदितंभ्य स्वान् । सजा-
 प्रणो एतन्नं पदस्तरमपेक्षते । भूत्वैव परिपूर्वार्थो यद्वते ।
 तस्मात् संनित्यसद्वः अथयसत्तयः । तन्नासत्तयै-
 उवादात्तयेति । नहि सजामु यद्वामाश्वानु पदावतरान्तर-
 मपेक्षितस्य सति ।

दुपु— 'रभंशमुत्तरयोगोर्वि' इत्यन पूर्वपञ्च-
 कार्थ उच्यते इत्येवमन्व- मन्वते, (तेन) 'यद्
 योन्वा तदुत्तरयोगोर्वि' इति वाक्यात् योन्मुत्तरे
 (योनिश्च उत्तरा च ते द्वे इति ज्ञेयम् । के.) गम्येते ।
 प्रकरणात् उत्तराश्वमन्वमन्वते (ऋषो गम्येते) ।
 प्रसत्ताश्च वाक्यं बलीयः । (एतदतिशयोक्त्युपाम् ।

परमार्थमाह—) अथवा 'यद् योन्वा तदुत्तरयोः' इति
 योन्मुत्तरे वाक्यात्, उत्तराश्वमन्वतिने अति वाक्यादेर ।
 तस्मात् (उत्तराश्वस्य संन्याश्वमन्वोर्वीतानु) अनियमः ।
 विद्वान्नु उत्तराश्वो ऋष्या प्रथं प्रसिद्धः, 'उत्तर-
 योर्वि', उत्तरा श्वोर्विणामः' इति (मयोगान्) ।
 (ननु संन्याश्वमपि ऋ एव, गत्र को विदोपः ? तस्मात्-)
 अस्मिन् (उत्तराश्वपाथे) यदमाणे न पदान्तरमन्वि-
 धानमपेक्षितस्यम् । योन्मुत्तरानु (तु) गृह्यमानानु
 (संबन्धिन्त्यानात्) प्रहृत उपपेक्षितस्यम् । सप्त नि-
 मित्तः प्रत्ययः, इतरप तु अतिभिनः ।

ऐवाश्वोर्विश्च तद्व्यथातः । २५ ॥

भाष्यम्— गात्रेव च उत्तराश्वमन्वमन्वोर्वीतानु साम
 मन्ववितस्यम् । एकमेवैतां तुवशब्दस्य भविष्यति ।
 एकं च चित् गामान्त्वितोपमाशिव तुवत्तन्मन्व-
 चरति । एतदेवमुक्तं यदितोपे कस्मिंश्चित् संन्या
 मति, इतरथा हि सर्वेन सर्वोपान्या मनेषु, तथान्
 संबन्धहातामनः स्यात् । तस्मात् समानच्छब्दस्मात्
 समानदेवतासामु च तुवशब्दोपचारात् उत्तराश्व-
 मन्वोर्वीत एव प्रतीत्याः इति ।

सोम-- अस्तु पूर्वम समानविशेषोपपञ्चानु-
 विशेषनियामसद्वारात् समाश्वैव (समानच्छब्दस-
 र्वेन सामगान) इति नियमः । इह तु विशेषनियामस-
 भावात् अनियमः इत्युच्यतेः प्रभुदाश्वसंगतिः ।
 ननु रुद्रवे उत्तराश्ववे यथापि पठितोर्वीतं ऋचोर्महणं
 स्यात्, तत्तयोन्मुत्तरपठितोर्वीतं महणं इत्यत्र नियामस-
 भावात् इति चेत् सैन, उत्तराश्ववे योनिश्लेमे न योनि-
 श्लेषपठानयोः, छन्दोनामकस्यपराश्रयेव तस्वस्व-
 गतेः । त्रितु योन्मुत्तरयोर्वि उच्यते चरतिनोर्वीतं
 यथा स्यात् इ येमर्थमेव ऋमन्तरसंबन्धितया योनिपाठः,
 इति तस्यैव नियमस्यत्वात् । एतावन्तु-- नैमित्तिकं
 सजामिषिद्वमेव उत्तरान् आनन्वयार्थं प्रतिबंध-
 यैवाह्वानपत्रकानामन्तत् प्रतीयेते इति ।

वि-- 'छन्दोनामकस्यपराश्रये' गीतेरिदोदात् ।
 अविदोदात् विचल्यः स्या, दस्य, संवाचितः ॥'

(छन्दोऽर्थप्रत्ययोः उत्तरानामकप्रत्ययोर्ना कचोः गौतेः सामानस्य ऊर्द्धं इति संशयः) ।

भाट्ट— ' यद्येव्या गायति तदुत्तरयोः ' इत्यन उत्तराशब्देन गौत्सुत्तरयोः कप्रत्ययपठित्वयोश्च उत्तरयोः प्रीर्णं, उत उत्तराश्रयपठित्वयोरेवेति वदेहः । उत्तराशब्दस्य ' प्रचारमुत्तर शर्हिगः सादयति, दृष्णीमुत्तरा दोदयति ' इत्यादौ तन्निधिशब्दत्वदर्शनात्, यैव चोने. परतः पठिता, सैवोत्तरा । तत्रश्च योनिश्रयै रभंतरयोनेः परतो बृहद्योनेः पाठात् तस्या रभंतरस्य गानम् । उत्तराश्रयो च रपतरयोनेः परतो ' न स्वार्था अन्यो दिश्ये न पार्थिवः ' इत्यस्याः पाठात् तस्यमपि निरूपणेन । इति प्राप्ते, दूरशोभेः रभंतरयोः गौत्सुत्तराश्रयेऽपि तस्यामुत्तराशब्दस्य वैदिकैरप्रत्ययमानान्नात् उत्तराश्रयोऽप्य उत्तराश्रयपठितोत्तरासु वैदिकप्रयोगाद्मपञ्चिकत्वयैव रुदः । तत्रश्च संभ्रन्धिशब्दस्य प्रतिसम्बन्धित्वात्प्राप्तौपेक्षयेन विप्रत्ययेन अर्थोपस्थापकत्वात् अन्यत्वं संभ्रन्धिशब्दत्वेऽपि प्रवृत्ते असंभ्रन्धिशब्दः एवावप्य । तत्रश्चोत्तराश्रयपठितोत्तराश्रयोव शब्दिसुपस्थापकः, इति तासामेव मङ्गम् । प्रकरणप्रमाणश्च यत् उत्तराश्रयपठितानासुत्तराणां तत्तत्सोत्राद्भव्यप्रतीनेः इदमेव युक्तम् ।

मण्डन— ' उत्तरा प्रथमोचरा । ' ६.
शंकर— ' रुदः स्वातुत्तराशब्दः । '

ॐ उत्तरासु न यावत्सवमपूर्वत्वात् । १११।
११४७ ।।

नानाभ्ये दोदने ' वायव्यतिल्लो दोहवियया विद्युध-
नागान्नात्स्य उत्तरा दोहयति ' इति श्रुतम् । तत्र
उत्तरयमु भिन्योऽधिक्यम् गोपु दोहयन्मासु न वाक्कल
दोहयन्वाः । यावत्सः स्याः गावः, तावन्त्यः सर्वाः न
दोहयन्वाः । यावत्सः स्याः यावत्सं इत्यस्यपीमाने
न्युपकरणम् । किंतु तिल्ल एव दोहयन्वाः बभ्रुवन्नास
नि चै पर्यवसानात् । उत्तरादोहश्च नानुवादः, किंतु विधिः
अपूर्वत्वात् अप्राप्तत्वात् । एति पूर्वैः पद्यः ।

यावत्सं थाऽन्यविधानेनानुवादः स्यात् । ४८ ।।
शिक्षान्तापाह । यावत्सं यावत्सः स्वीया गावः,
तावतीः सर्वाः परा दोहयति न तिस्रः पद्यः । 'विद्युधनाग-

नन्पारस्य ' इत्यन अन्यस्य दोहानादन्यस्य आशङ्कना-
भावस्य सर्गाभावात्स विधानेन विधानात् ' उत्तरा
दोहयति ' इति अनुवादः स्यात् ।

साकल्पविधानात् । ४९ ॥ ६

' उत्तरा दोहयति ' इत्यस्य अनुवादव्यभिचयार्थं
प्राप्तिमाह । ' नास्मैता रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्,
कुमाराश्च न पयो लभेत् ' इत्यन पयःप्रतिषेधेन
लक्षणायां रात्रां साकल्पस्य विधानात् यावत्सं उत्तरा-
दोहनस्य प्राप्तिः ।

बभ्रुवर्थावच । ५० ॥

' मसु कुमारीन्पय देवेभ्यो हविः ' इति मन्त्र-
लिङ्गस्य बभ्रुवर्थात् बहुवोहशेषकत्वात् यावत्सं सर्वा
तावो होमन्त्या इति भाष्ये ।

अग्निहोत्रे चाशेषपद्यं यवागानिनियमः । ५१ ॥

अग्निहोत्रे अग्निहोत्रकरणे अशेषवत् गोः शोषमिदं
दोहनं सूचयति ' नास्मैता रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात् '
' यवागं जुहुयात् ' इति वाचयम् । यस्मादन यवाग-
नियमः होमार्थं यवागः नियम उक्तः, तेन अशेषं
पद्यं सान्नाप्यार्थं ब्राह्मं इति गमयति । तस्मात् ' उत्तरा
दोदयति ' इति विधिरैव ।

तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणाम् । ५२ ॥

तथा यवागानिनियमत् ' कुमाराश्च न पयो लभेत् '
इत्युक्तः कुमाराणां पयसः प्रतिषेधः अशेषयोर्दोहं
सूचयति ।

सर्वप्रापिणाऽपि लिङ्गेन संयुज्य देववाऽग्नि-
संयोगात् । ५३ ॥

' वन्मेभ्यश्च ह वा एतां मनुष्येभ्यश्च पुरा आप्नाप-
यन्ते । अपैर्तर्हि देवेभ्य एव एता आप्नापयन्ति ' इत्यन
सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यश्च संयुज्य पश्चात् सान्ना-
प्यार्थं देवताभिः अभिसंयोगस्य संसन्ध्य उक्तत्वात् इदं
सर्वप्रापि िष्टम् । सर्वा गाः दोहनार्थं प्रापयति
इति सर्वप्रापि । अनेन सर्वप्रापिणा लिङ्गेन यावत्स
उत्तरासु गोपु दोहनं शक्यते । इति विद्वान्ताः । के.

● उत्तरहोत्रं कोणव्यमानं सवित्रस्य पूर्वहोत्रस्य
वाधेनैवोत्पद्यते । वि. ६।५।१९. ● उत्तरदक्षिण-

विहारयोः अपरुमुभिन्नानां कर्तृणा तन्त्रं वक्ष्यप्रपाठेयु ।
 भा. ११२।१।१५-४३, * उत्तरदक्षिणविहारयोः
 आपरागिक्तानां फनीसथाज्ञानमावृत्तिः वक्ष्यप्रपाठेयु ।
 ११२।१।१५-५६, * उत्तरनिमित्त. पूर्वतन्त्रं,
 पूर्वनिमित्तम् उत्तरतन्त्रं । १०३।४।२७. * उत्तर-
 पदार्थप्रवृत्त्या पूर्वपदार्थक्रमोपपत्तिः । चिन्तावागे 'सा-
 रस्वती भवतः' इत्यत्र सायनाऽनुवाक्याऽऽदिस्त्वोत्तर-
 पदार्थप्रवृत्त्या भादौ सरस्वती ततः सस्त्वान् इति
 तन्निर्वापक्रमोपपत्तिः । भाट्ट. ५।१।७, * उत्तरपदार्थ-
 प्रवृत्तक्रमेण पूर्वपदार्थक्रममपि वक्ष्यते । ५।१।५
 * उत्तरवेदिः मध्यमायापुण्ड्रि विहिता अग्निहोमे ।
 संकथे २।१।२६. * उत्तरवेदिः सायनत्रेयु
 शास्त्रीपरंस्कारनिरपेक्षेण गृह्यते उर्वरा भूमिः । उर्वरा
 सर्वप्रथादद्या । वि. १०।१।५. * उत्तरवेदिः षोडशिके
 मण्डले, न दक्षिणोर्णमाधिके । भा. ७।१।१२०,
 * उत्तरवेदिं नोपगन्ति वैश्वदेवयदिति शुनक्षीरिणे
 च । ७।१।१२०. * उत्तरवेदां अग्नीशोमैयवद्धः
 क्रियते । के.

॥ उत्तरागोदोहाधिकरणम् । उत्तरागोदोहेत्यायः ।
 उत्तरागोदाधिकरणम् । उत्तराधिकरणम् । उत्तराऽ-
 धिकरणत्यायः । उत्तरत्यायः । दशैः सानात्यदोहे
 ' उत्तरा दोहयति ' इति उत्तराशब्देन विद्यमानाः
 स्वीयास्तित्त्वभ्योऽन्याः सर्वा गावो ऋषाः ॥

उत्तरासु न दापरवमपूर्वत्वान् । १११।१।१४७ ॥

भाष्यम्— सानात्ये दोहने प्रवृत्त भूयते ' वायव-
 त्तिहोते दोहयित्वा विवृष्ट्याम् अनन्वारम्ये उत्तरा दोह
 यति ' इति । किम्वा विधिस्तुतद इति (संसप.) ।
 किं प्रायम् ? अतूर्तामेतान् विधिरिति । अनुवायो
 हि भनयैक स्यात् । इति प्राप्ते, वक्ष्यते । (अनपाठ-
 न्तरम्— ' दोहयति इति । तत्र विनामते किं तिस्रो
 दोहयितव्याः, उत यानत्वं इति । कथं वेदेहः ?
 उत्तरासा विष्यनुवादप्रवृत्त्याम् । किं प्रायम् ? तिस्रो
 दोहयितव्या इति, वृत्तवचनभूतेः । तिस्र्यु बहुव-
 ल्यात्, तदुप ' प्रथमं वा नियम्येत ' इति । यो हि
 चतस्रो दोहयति, दोहयस्यो विष, वदतुममात् ।

तिस्र्यु बहुवचनयोगात् । वृत्ते च भ्रुत्यर्थे चतुरादिषु कार्णं
 नास्ति । न च पठ्यभूयत्वं कार्णं युक्तम् । अत्रिच
 उत्तरा दोहयति इति भ्रुतिः, विवृष्ट्याक् इति वाच्यं
 स्यात् । तस्मान् तिस्रो दोहयितव्याः श्लेषे प्रातम् । एवं
 प्राप्ते भूमः । " इति)

यावत्सर्वं वा, ऽन्यविधानेनानुवादः स्यात् ।
 ४८ ॥

भाष्यम्— अनुवादः स्यात् नात्र विधिः ' उत्तर
 दोहयति ' इति । अन्योऽत्र विधि, ' विवृष्ट्यागनन्वारम्य ' इति । यदि पयोऽपि विधि. स्यात् कथं भिद्येत
 ' उत्तरा दोहयति, ताश्च अनन्वारम्य ' इति ।

साकल्यविधानात् । ४९ ॥

भाष्यम्— अत्र कुतः प्राप्ते अनुवादः ? साकल्य-
 विधानात् । साकल्यमन निर्णीयते यथा दोष्यन्त्याना
 ' नास्येवा राशि पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्, कुमा-
 राभ न पयो लभेरन् ' इति । ननु कुमाराणा पयो-
 दानमतिवेद्योऽयम् । नहि पयःप्रतिषेधे किञ्चिद् दृष्ट-
 मस्ति, अदृष्टं कल्पयितव्यम् । ननु इतरत्रापि लक्षणा
 आश्रयणीय । वाटम् । अदृष्टार्थात् शब्दवृत्तिर्लपीयती
 इति । तस्मात् साकल्यविधिर्मात्रं पयःप्रतिषेधेन अप
 लक्षणा । ततः प्राप्ते अनुवादः ।

वर्द्धयत्वाच्च । ५० ॥

भाष्यम्— ' बहुवृत्तान्नाय देवेभ्यो हविः ' इति च
 मन्त्रस्य सर्वान्तु दुह्यमानान्तु अपराधिकत्वं नविष्यति ।
 बहुव्य च सत्त्वयेधम् ।

अग्निहोत्रे चापेयवद् यवाग्नियमः । ५१ ॥

भाष्यम्— अग्निहोत्रे च धृत्ये, ' नास्येवा राशि
 पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात् ' ' यथाऽन्यस्यै देवतायै प्रत-
 मन्त्यस्यै देवतायै दद्यात् तादृक् तद् स्यात्, यथाऽत्र
 जुहुयात् ' इति सर्वस्य पयसः सन्नाप्यार्थता दर्शयति ।

तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणाम् । ५२ ॥

भाष्यम्— इति स्यात्पाठम् ।

सर्वेप्रादिणाऽपि लिङ्गेन संयुज्य देवताऽमि-
 संयोगात् । ५३ ॥

भाष्यम्— 'कनेम्यश्च ह या एता मनुष्येभ्यश्च पुराऽऽन्यथयन्ते । अथैतर्हि देवेभ्य एतौ आप्यायन्ति' इति, सर्वप्रतिरेतछिद्रम् । कथम् ? या एतेभ्यो मनुष्येभ्यश्च पुरा आप्यायन्ते, ता एतर्हि देवेभ्य आप्यायन्तीत्याह । सर्वश्च ता कनेम्यश्च मनुष्येभ्यश्च आप्यायन्ते । तस्मात् सर्वप्रतिरेतछिद्रम् । अतो यावत् उच्यते दोहनं स्यात् ।

सोम — 'तृष्णीमुत्तरा रोहयति' इत्यस्य अनुवादत्वात् त्रिष्टुपा रोहे षाम्यमे विहिते षति उत्तरासु वाचिस्वर्गस्य अर्थप्राप्तयेन 'विद्युश्वाक्' इत्यस्यापि अनुवादत्वात् अनन्वयान्ममाश्रयेत् वा वाचमित्याहुः । सूत्रार्थस्तु— उत्तरासु यावत् रोहनं अपूर्वत्वात् अपासस्यैव विध्यर्थात् इति । ११।१।७.

के— पूर्ववैपम्यात् प्रयुदाहारसंगतिः ।

वि— 'उत्तरानि स एव स्वयुवाकस्य वा, ऽन पूर्ववत् । नि स एव, हविष्कार्त्वात्पूर्वयोर्विधितोऽन्तिमः ॥' ९.

भाट्ट— सान्तरगोदोहाधिकारे 'वाग्वाचिसो दोहयति विद्युश्वागन्वारम् तृष्णीमुत्तरा रोहयति' इति श्रुतम् । तत्रापि पूर्ववत्सिद्ध एवोत्तरा रोहयितव्याः । न च 'नास्येतां रात्रिं कुमारा अग्निं पयो लभेत्, नाग्निरोमं लुहोति' इति वचनेन साकल्यप्रतीतेनात्र त्रिव्यभिषमः इति वाच्यम् । आद्यवाक्यस्य परःप्रतिषेधपरत्वेन द्वितीयस्य कणपूर्वात्परत्वेन च सार्थक्येन तयोः साकल्यपरत्वाभावात् । इति प्राप्ते, नागयोः पदप्रतिषेधपरत्वात्, अहसार्थव्यमद्वात् अग्निशब्दवैपर्यमद्वात् । अत एव तद्वैतैः याच्येन दोहनप्रतीतेः 'उत्तरा रोहयति' इत्ययमनुवादः अनन्वारम्भनापविधानार्थः । तृष्णीभावस्य मन्त्रविधानात्वादेव प्रथमत्वात्, भाष्यकारेण तृष्णीवदस्यापटाच्च, 'बहुतृष्णीनाय इति वाचं विद्युजते' इत्यनेन वाग्निरोमं मन्त्रस्य विनियुक्तत्वेन तदुत्तरास्यैव उत्तरादोहने नाग्निरोमस्य प्राप्तेः । अतोऽन वाचस्यै रोहनमिति प्रादुः । यस्तुतस्तु, न तावत् 'नास्येतां' इत्यादिनाः वाचस्य रोहनं विधीयते शब्दात् तस्मात्प्रतीतेः, तदुत्तरां प्रमाणात्तन्वच । न च 'ता रोहयति' इति सामान्यविधिना

गो-धिवे प्राप्ते 'नास्येताम्' इत्यनेन तदर्थवादेन तावत्पुत्रहात् वाचस्यै रोहनविधिः 'उत्तरा रोहयति' इत्यनुवादः इति वाच्यम् । सामान्यविधेर्गोत्कारेणपि अत्रिष्यत्वात् । अत्रेऽपि वा वाचस्यै रोहनेन वाग्निरोमं पूर्वमेव प्राग्व्यापत्तौ 'उत्तरा रोहयति' इत्यनेन नाग्निरोमस्यापि विधौ वाच्यमेदापत्तेः । सामान्यविधिना हि वाचास्यै रोहने विहिते वाग्मयदत्तायामेव सर्वोपा दोहानापरितः । सर्वदोहने मन्त्रप्राप्तिप्रसङ्गश्च । यद्यपि च कापि रोहने मन्त्राभावात् । तथापि 'द्रुतः स्तोत्रः' इति दुष्प्रमानाऽऽनुमन्त्रणस्य तावत् प्राप्तिः केन वायेत । यद्यपि च 'सा विश्वानुः, सा विश्वयथाः, सा विश्वकर्मा' इत्याहवनीयानुमन्त्रमन्त्राणां प्रशाणमोत्रं शमाम्मानात् गो-प्रयुक्तवम्भ सप्तमकं सप्तमपनं, अन्याद्युं तु श्रमन्त्रमित्येव विरोधः उपलभ्येत । तथापि दुष्प्रमानाऽऽनुमन्त्रणस्य सर्वथ प्रसक्तौ पुनस्तृष्णीभावविधाने वाच्यमेदास्यपत्तेः एव । अतोऽन गोमयरोहनेनोत्तरास्येनाग्निरोमं नान्वारम्भतृष्णीभावविशिष्टोत्तरादोहनमेव विधीयते । तत्र च पूर्वोक्तिरुत्तरानु विधे प्राप्ते एतदर्थवादेनैव 'नास्येताम्' इत्यनेन तावत्पुत्रहात् न त्रिव्यभिषमः । अत एव 'ता रोहयति' इति विधिसत्त्वे तेन गोमानविषमत् न महिष्यादिप्रसक्तिः ; अत एव च 'उत्तरा रोहयति' इत्यनेन बहुवचनियमात् नैकदिगो-रोहनेऽपि शान्त्वाथविधिः । तस्मिन् नाम त्रिव्यभिषमः । ११।१।७.

सूत्रम्— 'न उत्तरादोहयिषो विषंष्या ।'

शंकर— 'उत्तरादोहने न तत् ।' तत् त्रिव्यम् ।

● उत्तराम्थः सामगानाम् । सामगानां शत्रुपाठाय द्वौ शशौ विद्येते छन्दः उत्तरा वेति । तत्र छन्दोनामके शश्वे नानाविधाना साम्नां योनिभूता एव ऋचः पठिताः । उत्तराम्थे तुयामशानि सूक्तानि पठिताणि । एषांतिष्ठतु छन्दोनाता येतिः ऋत् प्रथमा, इतरे द्वे उत्तरे । तत्र छन्दोमन्त्रस्य योनिमन्त्रः इति अन्वयस्यमन्त्रस्य । इतरस्य तु उत्तराम्थः इति समाख्या । वि. ९।१।९.

● उत्तराम्थपठितयोः पुद्गलोत्रे वीणोपास्यो गानम् । भा. ९।१।९।२१-२४ यत्तं ९.

० उत्तराङ्गप्रतिषेधः पर्यधिकरणान्तादृतिविषा-
नेन । अधोपेये परव्यपयोगे । भा. १।१।१२।१-५५.

० उत्तराऽऽदौ एकारे एष आर्धभाषः । भाट्ट.
१।२।८.

० उत्तराऽधिकरणन्यायेन (१।१।१।५।३-५.२)
यावत् प्रथमाऽन्तं (आयुर्वेदेन कर्त्तव्यं इत्यादी)
कर्मनिषेधः इति न कश्चिज्जलाधिकरणन्यायेन त्रिगमान-
पर्यवसानाद्भाट्टा । फी. २।१।१५।४८ ट. १२८.

० इत्येते च उत्तरार्धन्यायेन प्रमाणांतरणस्य अन्व-
यानि कश्चिज्जलाधिकरणन्यायभाषः । यथा ' आग्नेयैः
सृष्टिरिष्टा उरदधाति ' इत्यन कश्चिद्वर्क आग्नेयस्युक्त-
प्रदर्शनं, न तु इत्थं कश्चिज्जलाधिकरणन्यायप्रवृत्तिः । भाट्ट.
१०।६।१८. ० दीक्षादृष्टौतुरीति । अत्र बहुवचनान्त
संज्ञया कर्मनिषेधः । मन्त्रपठकान्नायाश्च उत्तरार्धन्यायेन
कर्मपठकान्तगतैः न कश्चिज्जलाधिकरणन्यायः । १०।१५।४.

० उत्तरार्धं (पुरोडाशः) स्वामं प्रति गुणः,
प्रथेवासं प्रति प्रथानम् । भाट्ट. ४।१।१३. ० उत्तरार्ध-
धातुं सिष्टद्वदधातव्यम् । भा. ३।५।१।१७.
० उत्तरार्धस्य अवयवितो वा द्विविधः सिष्टद्वद्वेषः न
प्रथोत्तरः, आग्नेयवेषस्तु प्रथोत्तरः । दर्शपूर्णमासयोः ।
भाट्ट. ४।१।१३.

॥ उत्तरार्धन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशः न
सिष्टद्वद्वयस्युक्तः ॥

एकदेशद्वयश्चोत्पत्ती विद्यमानसंयोगान् । ४।१।
१३।२८ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः अन्ते ' उत्तरार्धात्
सिष्टद्वद्वौ समरचति ' इति । तत्र एकदेशः हि पुरोडाशस्य
आग्नेयभागः प्रथोत्तरः सिष्टद्वत् अवयविकः, उर
उपयमिति । किं प्राप्तम् ? ' एकविंशतिः सर्गं समं
ख्यात् ' इति । एवं प्राप्ते, दूमः । एकदेशद्वयस्य
एवंवातीपदः अयमोक्तो भवेत् । नूनं, इ विद्यमान-
उच्येतात् । न एकदेशकमे अवयविनं प्रवृत्तते । विद्य-
मानस्य अवयविनः एकदेश उपादावप्यः इति उक्तार्थो
भवति, न अवयविनमुपादवीत इति । यथा ' श्रुत्वपद-
मसौ प्रपच्छ ' ' नोदकदाकममौ प्रपच्छ ' इति न

स्युपादवीत इति गम्यते । अतः श्रुतोः गण्टमुपादवीत,
एतो मोदशात् यान्मुपादवीत इति (तु गम्यते) ।
तस्मात् अन्वयो द्वयं, तस्य उत्तरार्धादग्नेयम् ।
अग्निश्च अन्वयः पुरोडाशः । तस्मात् सिष्टद्वत्
अयमोक्त इति ।

निर्देशात् तस्यान्यद्वर्थाविति चेत् । २९ ॥
भाष्यम्— इति चेत् पदवर्षि । अयमोत्तरः पुरोडा-
शस्य सिष्टद्वत् इति, नैतदेवम् । अग्निं प्रति निर्देशात्
तस्य पुरोडाशस्य । सिष्टद्वद्वेष अन्वयः पुरोडाश उपाद-
वितव्यः, यमोत्तरार्धात् सिष्टद्वद्विष्टने । तस्य अग्नये
संज्ञितवस्ये नैष्ठे यवमानः, कथमसौ तत् अन्वये
देशतः दद्यात् । अयं अग्निं प्रति निर्देश इति ? इदं
श्रुते ' अद्विरतो वा इत उच्यतेः सुरगं लोहमाकर्, ते
पशुमातु अम्माकर्, ते पुरोडाशं कर्म भूषा वर्येत-
यदवकर्, तमुत्तान् इत्याय त्रिवस्य, वृष्टस्यत्रे त्रिवस्य,
आदित्याय त्रिवस्य, च नात्रिस्य । तमुत्तान् अग्नये
त्रिवस्येति, श्लेषितव । यदग्नेयोऽष्टात्रयोऽष्टानाग्नयां
गौर्णमास्यां चायुतो भवति ' इति । तस्मात् तेन
सिष्टद्वतो न संशयः । एत चेत् तस्मादप्यत् द्वयं
अर्थादुत्पादवितव्यम् । नहि अनुत्तरस्य द्वयस्य उत्तरार्धो
भवतीति ।

दुष्— अग्नये चकन्त्य निर्देशात् तद्योत्तरार्धः
कथमन्वेन युज्यते । तस्मात् अर्थात् अन्यत् द्वयं
उच्येतम् । तद्योत्तरार्धात् सिष्टद्वद्विष्टया ।

न, दौषसंघिघानात् । ३० ॥

भाष्यम्— नैवेदेयम् । संनिहितो हि शेषः ।
अस्मिन् अनुत्तरार्धमाने अर्थो न सिध्यति, तः अर्थादु-
त्पादने । संनिहिते च शेषे यति सिध्यति उत्तरार्धात्
श्रुतम् । तस्मात् न अर्थात् द्वयप्रकारवितव्यम् । यदेव
अन्वयो द्वयं संनिहितं, तस्यैव उत्तरार्धात् गृहीतव्यम् ।
उत्तरार्धमात्रं हि सिष्टद्वत् श्रुते, न अमुष्य द्वयस्येति, न
चैतवता मन्त्रहाये भवति । सर्वो हि कस्य चित् उत्तरार्धः ।
न एष संनिहितमपेक्षते, संनिहितं च परार्थम् । तस्मात्
परार्थात् द्वयात् सिष्टद्विष्टया । अतश्च अन्वयोनिर्देशेति ।
यद्युक्त अन्वयानेन न चकन् दायमिति, तद्युक्तवते ।

स्वकार्ये स्यैस्य विनिमुक्तत्वेन अन्वय विनियोगायोगात् ।
 न च तस्य प्रतिपत्तिरपेक्ष्यत्वात् प्रक्षेपाशेषास्य
 प्रतिपत्तिरुक्तत्वं शङ्क्यम् । प्रक्षेपाशेषादि आशेषादि
 प्रक्षेपवत् स्वभागाङ्गत्वेनैव प्रक्षेपकानपेक्षत्वात्, उत्तरार्धस्य
 अंगमेवेनापि गुणत्वप्रधानत्वोत्पत्तीनारे वैरूप्यप्रसङ्गाच्च ।
 प्रधानमात्रत्वस्वीकारेऽपि लक्षणासाक्षात्तम् अनिवारणाय च ।
 अतः सिद्धं स्वच्छिन्नायाः अर्धैरुक्तैः प्रथमादिवत्
 सन् उत्तरार्धनदनवयिनोः प्रयोजकः । इति प्राप्ते,
 यद्यपि तादर्थ्यकर्मैव स्यात्, तथापि तादर्थ्यन्विकत्वात्
 प्रतिपत्त्यपेक्षाया, यावत्प्रकृतप्रतिपत्त्यन्विष्यन्तः, तावदा-
 न्यायेपक्षः, गौरवात् । अन्वि च प्रकृते प्रतिपत्त्यपेक्षः
 शेषः । अतस्त्वाङ्गवर्णनमेव । अत एव ' शेषास्विच्छि-
 कृते ' इत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । एवं चोत्तरार्धस्य स्वार्थं
 प्रति गुणत्वेन विनिमुक्तत्वापि प्रधानगतप्रतिपत्त्यपेक्षा-
 ऽनुशेषेन वाक्यस्वरकल्पनाया प्रक्षेपात् प्रति प्राधान्येऽपि
 न क्षतिः । श्रुतवाग्विधिनाऽपि वागणयोः कल्पना
 गौरवमिहा तदनुमितेऽथ । अत एव अनुमितप्रति-
 पत्तेरेव धारणप्रक्षेपकत्वादि कल्पनाद्यो ' नानुमिते द्वयोः '
 इति न्यायात्, अनुमानस्य फलमुत्पत्त्याच्च । अत एव
 ' सर्वाणि हर्षाणि सम्पन्नानि ' इति लिङ्गमपि प्राधान्या-
 द्बुधत्तम् । अत एव स्वच्छिन्नत्वेऽपि प्रधानाङ्गभूतक-
 ल्पयुक्तः एव सन् स्वच्छिन्नत्वात्प्यङ्ग तत्त्वयुक्तश्च,
 प्रतिपाद्यत्वापि शेषात् । अतः स नावयजिनो नोत्तरार्धस्य
 वा प्रयोजकः । आश्वप्रक्षेपस्य तु प्रयोजको भवत्येवेति
 सिद्धम् ।

मण्डन— ' प्रयोजकता स्वच्छिन्नैः । '
 शंकर— ' आशेषादेः स्वच्छिन्नैः । ' भयोजकः ।
 * उत्तरार्धन्यायोऽपि अवधाने न प्रवर्तते ग्रीहि
 चन्द्रस्य सर्वव्यक्तत्वाभावात् । कौ. २।१।४९ पृ ६९.
 * उत्तरार्धवर्णयत्नेन स्वतः ग्राह्यं, न योनिवर्ण-
 यत्नेन । भा. ५।१।१३२-३३. * उत्तरार्धचन्द्रे लक्षणा-
 मन्वे प्रसिद्धः, उत्तरार्धवर्णने, उत्तर. अन्वयप्रधान. इति ।
 ट्टु १।२।१२२.

इत्तदुत्तरार्धं मुनीनां प्रामाण्यं इति न्यायेन
 ज्ञानोक्तिर्विद्याधीनां पुरुषार्थव्यतिरेकं कल्पयन्निवचनेन

पठञ्जल्युक्तानियममन्तरेव प्रमाणानुवपमात् वाग्विगवित्
 इत्यादीनामेव वाग्विगवित्वापत्तिः (इति केचित्तस्ये दोषः) ।
 कौ. १।२।८।१७ पृ. १३१.

* ' उत्तिष्ठन्वाह अग्नीदग्नीन् विहर ' इति । न तु
 उत्तिष्ठन् इति मन्त्रे कालार्थः संयोगः, न तु उाधाने
 मन्त्रविधिः । ज्योतिष्टोमे) (उपायानामुचित्यधिकरणे
 द्रष्टव्यम्) । भा. ३।२।४।१०. * ' उत्तिष्ठन्वाह अग्नी-
 दग्नीन् विहर ' ' व्रतं कृणुतेति वाचं विमुञ्जते ' इति च ।
 तत्र ज्योतिष्टोमे अग्निविहरणमैव ' अग्नीदग्नीन् विहर '
 इति मन्त्रोऽन्वितः । पशु. मानसस्मृतिसंवादादमैव च ' व्रतं
 कृणुत ' इति मन्त्रोऽन्वितः । न तु उपायाने वाग्विगवित्
 च । अतः अतमर्थयोर्नियोगासंभवात् अगत्या लक्षणा-
 मपि अङ्गीकृत्य काले विधीयते । वि. ३।१।४.

इत्तदुत्थानवाग्विसर्गाधिकरणम् । उग्यानाधि-
 करणम् । वाग्विसर्गाधिकरणम् । उग्यानाधिगविसर्गाधोः
 कालार्थः संयोगः । अग्निविहरणादिमन्त्रविनियोगाधि-
 करणम् ॥

उत्थोत्थानविसर्जने । ३।२।४।१० ॥
 भाष्यम्—ज्योतिष्टोमे भूयते ' उत्तिष्ठन्वाह अग्नी-
 दग्नीन् विहर ' इति । तथा ' व्रतं कृणुतेति वाचं
 विमुञ्जते ' इति । तत्र सदेहः विमुञ्जतेन वाग्विसर्जनं
 न प्रति मन्त्रयोस्तदेव, उत कालार्थः संयोगः इति । अत्र
 दूर्गाधिगविसर्गाधोऽतिरिच्यते । यस्मान् पूर्व. पशुः,
 स इह पूर्व. पशुः । यस्तत्र सिद्धान्तः, स इह सिद्धान्तः ।
 अग्नीदग्नीन् इत्येवं उत्तिष्ठन् अन्वाह इति, व्रतं कृणुत
 इत्येवं वाचं विमुञ्जते इति पूर्वः पशुः । लक्षणाभावात्
 उत्तिष्ठन् अन्वाह इति सिद्धान्ते ईरुपाः । व्रतं कृणुत
 इत्युच्यमाने वाचं विमुञ्जते इति वाक्येन पूर्व. पशुः,
 सिद्ध्योः सिद्धान्तः । यद्यपि च वाक्येते उग्यानाधिक्या
 अग्नीदग्नीन् विहर इति वक्तव्यम् । उपायानेन अग्निरिच्यते,
 यद्विधि विहिते इति । व्रतं कृणुत इति च वाग्विगवित् ।
 तथापि अदृष्टमप्यन भवति, इति न भवती-
 उपायानिचर्जनाधीना कल्प्यते । कल्पयमानाया च मन्त्र-
 न्तर विहितं वाच्यते ' याः पशुनाः पशोः याव ' इति ।
 अपिच उपायानाधिकरणं प्रति मन्त्रो विधीयमानो

अदृष्टार्थो स्याताम् । प्रेपणे तु दृष्टार्थो । तस्मात् लक्षणे वाच न्याय्या ।

वा— अतिदेशसूत्रवात् तर्हि पूर्वसूत्रार्थो योजयितव्या । पूर्वत्र अनुवादे कालयैल्लक्षणात् । इदानीं विधानार्थेऽपि इति विशेष । निरन्तरात्परत्वात् तत्र मन्त्रोपदेशो न जायते, न निन्दे तथा इति पूर्वपक्षे कीदृशम् । उच्यतेनातिरिच्यते इत्यनेन (भाष्येण) उत्थानप्रकाशयते इति प्रतिपाद्यते । यदा अथ (मन्त्र) उत्थानात् भ्रान्ति, तदा प्रैषाभावात् पराधिसर्गो नास्ति (प्रैषाधिकरणेन ३।८।११) इति प्रातःकालात्वात् शोच्यते करणव्याप्तौ वाच्यं कर्तृकात्वेन अग्निविहरणादीनि भवेयुः । अथश्च तदीयमुत्थानं वेपथु कर्तुं चेन्न विवरणमात्रं ' अग्नीत् ' इत्यादिनि शक्यं प्रकाशयितुम् । एव ' प्रत वृष्टुत् ' इति वाग्विधानं ' वाक् तुष्टुत् ' इतिन् आस्थाधारकात्वात् यत् आस्थस्य प्रतसरणे कर्तुं च तत् शक्यं वाच्येव उच्यते, तत्र मन्त्रं कर्तुं शक्यं काल इति । तत्प्रकारविधानमेवायं ब्रह्मचर्यम् । ' गुणाभावात् ' (३।२।१०) न वृष्टुणाभावात् इये तदेव अदृष्टार्थत्वप्रकाशयित्वात्वेनोत्तरम् । नहि मन्त्रागुपपत्तयेप्रेषामन्त्रेणोपपद्यते इति बन्धवाम । (" न चेद युगपद्विचक्षितं शक्यते ' पदार्थस्य प्रकृतं कालं तत्र च ' इति, मित्रेण हि तथा वाक्यम् " इति प्रैषाधिकरणभाष्ये [३।८।१०।११ वृ ११२६] प्रैष विना मन्थनपुष्टया योगस्य बन्धनमात्रं वा न प्रातःकालार्थता युक्ता । वृ १०५८) लिङ्गनामि किंचिदन्वेषणम् (वृ— लिङ्गात्तत्रभावेऽपि गुणाभावात् अग्नीद्वैतमन्त्रयोः सुव्यवहारात् उत्थानवाग्विसर्गप्रकाशनात्सामर्थ्येऽपि गौत्रसामर्थ्यसम्भवात् औत्तमिनियोगोपपत्त्या दृष्टान्तिरसामर्थ्येन ' जोड्यतिरिक्तस्य मन्त्रमागस्य सामर्थ्यसंभवेऽपि शोड्यत्वात् प्रैषविवरणलक्षणस्य गुणस्य उत्थानवाग्विसर्गोपपत्त्यात् ' इयेव व्याख्यायते " आम नृणादिसामर्थ्यं लिङ्गमाधीयते तदा " इत्यनेन न्यायेन [वा ३।२।३।६ वृ ७६७] ' अग्नीत् ' इत्यात् मन्त्रसामर्थ्यं च लिङ्गसामर्थ्येन भाष्येव इत्याद्यत् ।

इति) । विधियोगश्च वाग्विसर्गं ' या पदान्तामृपमो वाच ' इति मन्त्रात्परम्पानात् ।

सोम— किमनयोर्मन्त्रयो गौत्रे उच्यते वाग्विसर्गो न च विनियोग, किंवा गुण्ये अग्निविहरणार्थं लक्षणपुरोडाशामिधारणप्रेपणे प्रतकरणप्रेपणे च विनियोग, उच्यतेनातिरिच्यते न मन्त्रयोः कालार्थः संयोग इति । तत्रोच्यते वाग्विसर्गो न च मन्त्रयोर्वचनेन विनियोगात् ' पञ्चनारत्न्यवर्णम् ' (३।२।१२) इति पूर्वतदधिकरणन्यायेन गौत्रेऽपि विनियोग । एव च बहिष्पथमानदेशगतेश्चोक्तं उच्यते विना अग्नीधनस्य अग्निविहरणादेव कर्तुंमशक्यतया अग्नीधनविहरणं वेन गौत्र्या इत्या उच्यतेन अग्नीधनेन ' अग्नीन् विहर ' इत्यादिना वाग्विसर्गते । तथा ' कुवि हितायाम् ' इति धातो कृणुतयन्त निष्पाद्य भक्षणस्यापि हिंसाकृत्या अन्तेन ' प्रत पयोपवागादिकं कृणुत भक्षणत ' इत्येव विषयसंज्ञकं भूतवाग्वेव अनेन मन्त्रेण कर्तुं शक्यतया दमिषीकते, तत्प्रकारविधानमेवायं तत्र सुव्यवहारेण च, इति पूर्व पक्षः । ऐद्रीवत् इह गौत्रेऽपि मन्त्रविनियोजकश्रुत्याभावात् समाधि-वाहारागतसंघर्षस्य कालार्थसंयोगत्वेनापि उपपत्ते, लिङ्गेन गुण्ये एव विनियोग इति सिद्धान्तः (सूत्रार्थस्तु— उत्थानवित्तये अपि आधानपत् न मन्त्रमागस्ये इति ।

वि— उच्यते प्रदेदमीदमीत्यादिकं तथा । वृष्टुत् अतमि येन पठन् वाच विवृण्वति ॥ मन्त्रो विधेयी कालो वा, मन्त्रवृत्तानामोक्तयोः । विनियोगो न कालस्य लक्षणं युज्यते विधी ॥, मन्त्रार्थान्वयत् तत्र उच्यतेनैव उच्यते । अगत्या लक्षणंऽप्यस्तु तेन कालं विधीयते ॥

भाट्ट— गोत्रे " उच्यते अन्वाह शमीदमीन् विहर ' तथा ' वन कृणुत इति वाच विवृण्वति ' इत्येवमन्त्रयोः ' प्रणीता प्रणेणन् वाच यच्छति, ता सहविष्टता विवृण्वति ' इति श्रुतम् । तत्रापि पूर्वपदेव मन्त्राभा मुच्येऽपि विनियोग, न तु गौत्रयोः उत्थानवाग्विसर्गयोः । प्रकृतस्यापि ब्रह्मण्यवचनस्य कालविधानविधेनापि उपपत्तौ गौत्रं तत्र परंपरादृशत्वाभावात् । न च

तद्भूतानां तेष्वेव पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां क्रियाऽर्थेन समान्नायः समुच्चयं कार्यम् । नान-
 पेश्य पदानां पार्थिव्येन वाच्य अर्थान्तरप्रसिद्धम् । ननु
 अर्थोपचिन्तितं, यत् पदार्थव्यतिरिक्तमर्थमन-
 राज्यम् । न च शक्तिमन्तरेण तद्वचनव्यते इति । तत्र ।
 अर्थस्य तद्विमित्तत्वात् । भवेदपार्थक्यं यदि अतया-
 मर्थि शक्तौ नाप्यभिमित्तमनकल्पेत् । अवगम्यते तु
 निमित्तम् । किं ? पदार्थाः । पदानि हि स्वैवं पदार्थ-
 मभिवाच्य निवृत्तत्वात्प्रायः । अवेदानीं पदार्थं अवगताः
 सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति । भा.

तद्भूतानां तेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां
 क्रियार्थेन क्रियावाचकेन पदेन सह समान्नायः सम्यक्
 परस्परव्यतिरिक्तत्वात्पदार्थकत्वेन उच्चरणं भवति । अर्थस्य
 वाक्यार्थमतीवत्तेः । तद्विमित्तत्वात् पदार्थव्यतिरिक्तमिति चक-
 र्वात् । इति कस्तूरिरक्षाचार्योः ।

तद्भूतानां सिद्धपदार्थेषु विद्यमानानां पदानां
 भावनाऽर्थेन एवेन सह समान्नायः पठो ह्यनेन ।
 अतो वाक्यार्थशेषः समर्थः । अर्थस्य वाक्यार्थतोयस्य
 तन्निमित्तत्वात् पदार्थोपचिन्तितत्वात् पदनिमित्तकत्वात् ।
 पदैरभिहितः पदार्थो एव वाक्यार्थं बोधयति । कु.

लोकं संनिवयान् प्रयोगसंनिकर्षं रथात् । २६॥
 पदेभ्य एव पदार्थकत्वयः, पदार्थेभ्यो वाक्यार्थे, इति
 सिद्धान्ते लौकिकवाक्यात् वैदिकवाक्यस्य वैपम्यदर्शनार्थं
 म्यम् । नूनं लोके इत्यस्य संनिकर्षपदेन साकं संन्य,
 तन्निवयान् इति पदे पञ्चम्याः प्रथमात्वेन विपरिणामं,
 प्रयोगपदे प्रथमान्वयता वृथक्पदत्व, सनिकर्षपदे प्रथमायाः
 पञ्चमीत्वेन विपरिणामं च अपेक्ष्य तून् पञ्चम्यां भाष्ये ।
 लोके वागदिरूपस्य अर्थस्य चतुर्गदिसंनिकर्षमत्वात्
 चतुर्गदित्वा तन्मार्गमुपलभ्य तदर्थमभिवाचकस्यन्दप्रयोगः
 संनिवयः संनिकल्पनरूपः उपपद्यते । वैद्यनाथी.

लोके शैबिकशब्दे पदार्थे दृष्ट्वा पदार्थानपूर्वकं
 संनिवयान् प्रयोगान् वेदेऽपि शुभकरवत्या प्रयोगस्य
 संनिवयः उपपत्तिः स्यात् । सुबोधिनी.

लोके शैबिकशब्दे पदार्थे दृष्ट्वा पदार्थानपूर्वकं
 अप्रतिपद्यते अर्थात् बोधयति' इति निवयान् वेदेऽपि

प्रयोगसंनिकर्षः अप्रतिपद्यते इत्येवमावृत्तिपदप्रतिपक्ष
 'अभिहितं बहुपदं स्वार्थकम्' इत्यादिः वाक्यस्य प्रयोगान्
 आधुनिकानामपि अर्थत्वबोधसंन्यः स्यात् । कस्तूरि.
 लोके शैबिकमात् सति मानान्तरेण गृहीते अर्थे
 नियमात् प्रयोगस्य पुनरुपसंन्यः स्यात् । वेदार्थे तु नैव
 मानान्तरयोग्यत्वमिति भावः । कु.

उत्पत्तिकालविशये कालः स्यात् वाक्यस्य
 तदप्रधानत्वात् । ४१३।१५।३७ ॥

'दर्शपूर्णमासयोग्यामिष्ट्या होमेन यजेत' अत्र हि
 दर्शपूर्णमासयोग्यत्वेन होमस्य विशयं, उत दर्शपूर्ण-
 मासोत्तर स्वर्गं होमः इति वेदं होमकालस्य विधानं
 इति व्रजये सिद्धान्तमाह । उत्पत्तिकालविशये । उत्पत्ति-
 शब्देनात्र अद्भुतनिधानमुच्यते । उपपत्तेः अद्भुतविधानस्य
 होमकालविधानस्य च विज्ञाने संशये काळः गृहीतव्यः
 स्यात् । वाक्यस्य उक्तस्य तदप्रधानत्वात् तदप्रधानत्वात् ।
 देवतया अभुतत्वात् न वागविधानार्थं वाक्यस्य । के.

उत्पत्तिगायत्रीणां दशवर्षीस्थानां समानपदं
 चतुरस्रीत्ये 'गायत्रेणैतदर्थमेवति' इत्युक्तत्वात् ।
 मा. ८।३।६।१२-३६.

उत्पत्तितादर्थ्यात्कचतुरस्रं प्रधानस्य होम-
 संयोगादधिकमात्र्यमवतुल्यत्वात्लोकवदुत्पत्तेर्गुणभूत-
 त्वात् । १०।८।१२।२९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'चतुरस्रं बुद्धेति' इति भवते ।
 ज्ञान के चित् शुद्धा आश्रयत्वेनार्थं वेद्यमासादात्तात्
 इतिर्भावात् अनुत्पत्तिमात्रं द्विरवदप्य पुनरपि आग्नेना-
 मिधारयन्ति । तदेव चतुरस्र इति मन्यन्ते । तत्र
 युक्तम् । किंतु तां चतुरस्रं प्रधानस्यैव स्यात् । प्रधान-
 रूपादेव चतुरस्रं अवदातवन् । उदात्ततादर्थ्यात्
 पुरोडासोत्पत्तेः तादर्थ्यात् होमार्थत्वात् । चतुरस्रान-
 संकृत्वस्य प्रधानस्य होमस्योपात्तं होमेन संकृत्वात्
 होतव्यत्वात् । आग्रेण उदात्ततामिधारणां तु पुरोडासेन
 अनुत्पत्त्यात् अर्थिकं स्यात् । उत्पत्तेः उत्पत्तारणमिधारणो-
 पत्तेः गुणभूतत्वात् पुरोडासः प्रधानं उपसत्तारणमिधारणात्
 तु गुणभूतम् । लोचनत् 'प्रत्ययुक्तं वैचदत्' इत्युक्ते
 मन्मन्तितात्तुल्यत्वात्तदोद्देव एव शक्यते, यादृशिकं तु

अधिकं भवति तद्वत् । तस्मात् हविषश्चतुर्नाम्न्यदानं उपखरणाभिधारणे तु अधिके इति पूर्वेः पक्षः ।

तस्संस्कारश्रुतेः ३० ॥

प्रधानात् अवत्तस्य तस्य हविषः उपखरणाभिधारणाभ्यां संस्कारस्य धनवाच्य प्रधानादेय चतुर्नाम्न्यदेय-
निवि निश्चिकते । ' यदुपस्तृणाति (जुडा) अभिधार-
यति अगृह्णातिमेवेना करोति ' इति श्रुतिः अवत्तस्य
अमृताहुतिर्नानिधादन्वोक्त्या संस्कारमाह । इति पूर्वपक्षे
हेत्वन्त्युक्तम् ।

साध्यां वा सह, सिद्धकृतः सक्तृत्वे द्विरभि-
धारणेन तदास्तिवचनात् । ३१ ॥

न प्रधानात् चतुर्नाम्न्यदानं इति वाच्यव्यर्थः ।
किंतु नाम्या उपखरणाभिधारणाभ्यां सह प्रधानात्
द्विरवदाय चतुरवत्तं कर्तव्यम् । यद् कारणं, सिद्धकृतः
सक्तृत्वे सक्तृत्वदाने प्रहिते यति द्विरभिधारणेन तदास्ति-
वचनात् तस्य चतुरवत्तस्य भासं प्राप्तेः सिद्धेः वच-
नात् । ' सक्तृत्वपस्तृणाति, सक्तृत्वयति, द्विरभिधारयति,
चतुरवत्तस्याप्रथे ' इति वचनं द्विरभिधारणेन चतुरव-
त्तवास्तिदिमाह । तेन होमार्थं चतुरवत्ते उपखरणाभि-
धारणयोग्यत्वभावः सिध्यति । तस्मात् प्रधानात् द्विरवदेय,
आम्नाभ्यां चतुरवत्तत्वं इति सिद्धान्तः ।

तुस्यवच्चवाभिधाया सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ।
३२ ॥

' चचारि वा पतानि देवदधानि भवदानानि ।
यदुपस्तृणाति तदनुयाकवाच्यै, यत् पूर्वमवदानं तद्
याम्नाच्यै, यदुत्तर तदेवतायै, यदभिधारयति तद्व्यप-
काराय ' इत्यर्थवाक्ये चत्वार्यपि अवदानानि तुल्यवत्
अभिधार्य उक्त्या सर्वेषु तेषु अनुयाकवादिभिः भक्त्या
भक्त्यादेन अनुक्रमणं दृश्यते । तस्मात् उपखरणाभि-
धारणाभ्यां सह चतुरवत्तं इति सिद्धान्तः । दशमन्दो
मागवचनः । देवदधानि देवभागाः इति यथा । के.

७ इत्युत्तिरूपं वैदिकं कर्म यथा ' प्रणीतभिः
सर्पैः ' । नैव्यन युरोवागपिण्डोत्सर्प्यम् । यागादि
च स्वर्गोत्सर्प्यम् । बाळ. ट. ८४.

७ उत्पत्तिवाक्येनैव फलवाक्यस्य उत्पादकः प्रति-
बन्धना कर्मान्तरत्वं निराक्रियते न गुणवाक्येन, अनु-
स्फारणात् । उत्पत्तिवाक्येनैव च स्वर्गाणि प्राकृत्येनास्ति
गुणफलनिमित्तावाक्यानि संभवन्ते, न परस्परं । वा.
२।२।१।२५ पृ. ५४०-४१. ७ उत्पत्तिवाक्यैः
प्रदेयत्वेन प्रदत्तस्य रसहृदवादेः (सोमरस्य पशुहृ-
दस्य) प्रहृतित्वत्क्षणगुणार्थेन पशुनोमयोः संस्कारवाक्यैः
(सिद्धत्वा इत्युत्तरानन्वयः) ' सोमं क्रीणति सोम-
मभियुगोति, सोमं पावयति इत्यादिभिः प्राकर-
णिकैः गुणवाक्यैः सोमरसे कल्पिते गृह्णाति-
चोदनाः [' ऐन्द्रवायव पृहति ' इत्यादयश्चोदनाः]
प्रवृत्ताः ' इत्यादि श्रुतौ कन्यानेन सिद्धत्वा विध्ययोगात्
पट्टते रणहृदवादी प्रकृतित्वेन पशुनोमद्वयमयोगोऽ-
नर्थकः । सु. ट. ७९६. (न्यायोक्तिसाहित्यं ट
२।२।६।१७ पृ. ५१०). ७ उत्पत्तिवाक्यस्य
इतिकर्तव्यतासामान्यान्वयात् । माट्ट. ७।२।१.

७ उत्पत्तिवाक्येऽपि, निर्विशेषात्सामान्याभवात्
अनिर्धारितत्वात्तद्विधिशोभप्रदीनेः अनिर्धारितकृतविशेषा-
न्यव्योत्तरमानं कथमावेषवति । सु. ट. ७७७.

७ उत्पत्तिवाक्ये करणत्वेन प्रतीयमाने फलवाक्ये वक्ष्या-
न्वयो न स्यात् । सोम. १।४।४ पृ. ६५. ७ उत्पत्ति-
वाक्ये इत्यादिशुभानुशीलौ न कर्मभेदः । ' दधाना जुहोति '
' पयसा जुहोति ' इत्यादी । वि. २।३।१०.

७ उत्पत्तिवाक्यं श्रुतेन गुणांतरप्रदित्वात्प्रकृतवैकल्पिक-
द्रव्येण वैकल्पिकद्रव्यान्तरमाध. विन्दु. १०।७।१९.

७ नहि उत्पत्तिवाक्ये (आधारस्य) अस्ति
कर्मणा प्रकृत्य फलकत्वोत्तरकारणत्वेन कर्मभावामकृत्य
प्रकरणत्वा प्रयोगानामवाचीनवस्तुत्वात् । वा. २।६।५।१५.

७ उत्पत्तिवाक्येषु आध्याहृद्यावस्थेन इष्टयामान्यस्य
भाव्यवकरणम् । माट्ट. ७।२।१.

७ ' उत्पत्तिवाक्यविज्ञानं कर्म तत्रं ह्यनुशते '
(वा. ट. ३३०) इत्यनेन अग्रविधिना उक्तविधिविधि-
रेव सह प्रकरणत्वं एकाक्यवशा कल्पते इत्युक्तम् ।
बाळ. पु. १२५.

७ ' उत्पत्तिवाक्येनैव फलवाक्यस्य उत्पादकः प्रति-
बन्धना कर्मान्तरत्वं निराक्रियते न गुणवाक्येन, अनु-
स्फारणात् । उत्पत्तिवाक्येनैव च स्वर्गाणि प्राकृत्येनास्ति
गुणफलनिमित्तावाक्यानि संभवन्ते, न परस्परं । वा.
२।२।१।२५ पृ. ५४०-४१. ७ उत्पत्तिवाक्यैः
प्रदेयत्वेन प्रदत्तस्य रसहृदवादेः (सोमरस्य पशुहृ-
दस्य) प्रहृतित्वत्क्षणगुणार्थेन पशुनोमयोः संस्कारवाक्यैः
(सिद्धत्वा इत्युत्तरानन्वयः) ' सोमं क्रीणति सोम-
मभियुगोति, सोमं पावयति इत्यादिभिः प्राकर-
णिकैः गुणवाक्यैः सोमरसे कल्पिते गृह्णाति-
चोदनाः [' ऐन्द्रवायव पृहति ' इत्यादयश्चोदनाः]
प्रवृत्ताः ' इत्यादि श्रुतौ कन्यानेन सिद्धत्वा विध्ययोगात्
पट्टते रणहृदवादी प्रकृतित्वेन पशुनोमद्वयमयोगोऽ-
नर्थकः । सु. ट. ७९६. (न्यायोक्तिसाहित्यं ट
२।२।६।१७ पृ. ५१०). ७ उत्पत्तिवाक्यस्य
इतिकर्तव्यतासामान्यान्वयात् । माट्ट. ७।२।१.

७ उत्पत्तिवाक्येऽपि, निर्विशेषात्सामान्याभवात्
अनिर्धारितत्वात्तद्विधिशोभप्रदीनेः अनिर्धारितकृतविशेषा-
न्यव्योत्तरमानं कथमावेषवति । सु. ट. ७७७.

७ उत्पत्तिवाक्ये करणत्वेन प्रतीयमाने फलवाक्ये वक्ष्या-
न्वयो न स्यात् । सोम. १।४।४ पृ. ६५. ७ उत्पत्ति-
वाक्ये इत्यादिशुभानुशीलौ न कर्मभेदः । ' दधाना जुहोति '
' पयसा जुहोति ' इत्यादी । वि. २।३।१०.

७ उत्पत्तिवाक्यं श्रुतेन गुणांतरप्रदित्वात्प्रकृतवैकल्पिक-
द्रव्येण वैकल्पिकद्रव्यान्तरमाध. विन्दु. १०।७।१९.

७ नहि उत्पत्तिवाक्ये (आधारस्य) अस्ति
कर्मणा प्रकृत्य फलकत्वोत्तरकारणत्वेन कर्मभावामकृत्य
प्रकरणत्वा प्रयोगानामवाचीनवस्तुत्वात् । वा. २।६।५।१५.

७ उत्पत्तिवाक्येषु आध्याहृद्यावस्थेन इष्टयामान्यस्य
भाव्यवकरणम् । माट्ट. ७।२।१.

७ ' उत्पत्तिवाक्यविज्ञानं कर्म तत्रं ह्यनुशते '
(वा. ट. ३३०) इत्यनेन अग्रविधिना उक्तविधिविधि-
रेव सह प्रकरणत्वं एकाक्यवशा कल्पते इत्युक्तम् ।
बाळ. पु. १२५.

● उत्पत्तिवाक्यशिष्टेन एककालेन लोमङ्कितं अग्रभूये काप्यते यदि अग्रभूयणकालेन लोमङ्कितं विधीयते इति मतम् । वा. ४।२।८।२२, ● उत्पत्ति-वाक्यशिष्टेन वाक्यान्तरशिष्टं बाध्यते । पदं न उत्पत्ति-वाक्यशिष्टम् । (ननु ' पदे जुरोति ' इत्यत्र तुल्यात् नाहवनीयनायः इति साहस्रया इवमुत्तरम्) । ६।४।४।१३, ● उत्पत्तिवाक्यशिष्टे गुणान्तरविरोधात् । १।४।२।३ पृ. ३२९, ● उत्पत्तिवाक्यशिष्टवरीतयानां (ऋत्विजा) वाचविकल्पासंभवाः । ३।७।९।२४.

● उत्पत्तिविधिः कर्मस्वरूपबोधो विधिः । यथा ' अग्निहोत्रं जुरोति ' इति । मणि. घृ. ९९. ● उत्पत्ति-विधिः द्विविधः । ऋत्वर्यं. उदययत्नश्चेति । ऋत्वर्यः ' सतिधो यजति ' इति । गुरुधर्मः ' अग्निहोत्रं जुरोति ' इति । वा. घृ. १३. ● उत्पत्तिविधिः धर्मस्वरूप-ज्ञापकः । भाट्ट. १।२।१ घृ. १९१. ● उत्पत्तिविधौ कर्मणः कारणवेदेवान्वयः । भीम्या. ● उत्पत्तिविधौ दक्षिणानां विशिष्टकालसंज्ञकत्व. ध्रुवते । ' तस्मात् शिष्टुभो लोके माध्यदिने सवने दक्षिणा नीयन्ते ' इति । भा. १।७।१।८।७१.

● ' उत्पत्तिविनियोगयोर्विनियोगो बलधान् ' इतिन्यायमूलकं गुणसुख्यन्वितिन्यायिकरणम् । (३।३।२।९) । के. ● ' विधे इ विधिणामर्थे उत्पत्ति-विनियोगयोः । तत्र सत्या गतापेकमथवा तद्भव यत्नेव ॥ ' अथवा इ देवैरीयतिः तेनैव न विनियोगः क्रियते । सत्या तु गती विनियोगस्य उत्पत्तिविषयपर-प्रत्ययान्तर अन्वयेनोत्पादितानां विपरिवर्तमानानां विनियोगसामर्थ्यात्प्रत्यय इत्यते । (अथैवो) । या. २।३।१।३।२६ घृ. ६९९.

● उत्पत्तिबोधधर्मः कर्मण्यः, तत्र विनियोगबोध-धर्मः इति चिन्ताया, विनियोगविधिवेव कर्मण्य इति निर्णयः । तेन आधानसामर्थ्याद्यर्थं भवति । वा. ३।३।२।९.

● उत्पत्तिशिष्टं उत्पत्तिशिष्टं वाच्यम् । यथा व्य-भूये ' वासुदेवकालेनावगमयमवगन्ति ' इत्युत्पत्तिः । ' यन् क्रियन्तु भोमन्ति द्रव्यं तेनावगम्यं यन्ति ' इत्युत्पत्ति-

शिष्टम् । वि. ४।२।८. ● उत्पत्तिशिष्टेन उत्पत्तिशिष्टं बाध्यते यथा आग्निहोत्रं वाजिनम् । वा. घृ. १४३.

● उत्पत्तिशिष्टेन दक्षिणामेदेन प्रयोगमेदंशतयमात् दिशामवेष्टितु अज्ञाना भेदाः । वि. १।४।१. ● उत्पत्ति-शिष्टस्य यथा वहीयस्वत्, न च क्रियमानं निन्द्य युगान्तर विधानं शक्यते, तपोवर्तं विनाऽधिकरणे (१।४।२) वैश्वदेवाधिकरणे च (१।४।१०) । वा. २।२।९।२३ घृ. ५६७.

● उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे तद्विरोधिविगुणान्तरविषय-सम्भवः वैश्वदेवाधिकरणे (१।४।१०) न्युत्पादवि-ष्यते । सु. घृ. ४।९९

● उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्ध्यायः । (गुणवि-कर्तृत्वं द्रष्टव्यम्) । एतं च पूर्ववदितस्यापि ' अग्निहोत्रं जुरोति ' इति विधेः अनियन्तप्रदेवताऽऽक्षेपं विना ' पशुना जुरोति ' ' यदग्रे च प्रजापतये च सायं जुरोति ' इत्यादिवाक्यान्तरविषयप्रदेवतागाहकत्वम् । अन्यथा तत्रापि आक्षेपेण अनियन्तप्रदेवतादिक्त्वन्-वैव पूर्वसंज्ञानात् उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्ध्यायमेव वाक्या-न्तररक्षद-यविरोधसंभवे न स्यात् । पराक्रमः ४२।१.

● उत्पत्तिशिष्टदेवताऽन्तरावरुद्ध्यात् आग्निवादि-कर्मजुवादेन अथकथ देवताविधानम् । (वैश्वदेवे पूर्वसि) । वा. १।४।१०।२३. ● उत्पत्तिशिष्टदेवताऽव-रोधे देवताऽन्तरस्य निवेद्यानुपपत्तिः । (यथा विश्वदेवाव-रुद्धाणामाग्निवाजापानिदेवताया न निवेदाः इति) । भाट्ट. २।२।९ पृ. १२८. ● उत्पत्तिशिष्टमुत्पादकत्वे अग्नी-बोधीमे स्त्रीं विधातुमथकथम् । सु. घृ. ४।९९.

● उत्पत्तिशिष्टवहीयस्वत् विशिष्टविभिन्न्युत्पादनस्य प्रयोगनाम् । सु. पृ. ४७१, ● उत्पत्तिशिष्टवहीयस्वत् वैश्वदेवाधिकरणे न्युत्पादितम् । पृ. ४७०, ८२६.

● उत्पत्तिशिष्टवहीयस्वत्यायस्य स्वरूपं (२।२।१।२३) ' उत्पत्तिवाक्यशिष्टादिशब्दबद्धे यागे वाचक-न्तरेण धात्वेन निवेदानं न सत्यते ' इति । गुणाधिकरणं द्रष्टव्यम् । परिमल. ३।३।१।११ नट्ट.

● उत्पत्तिसंयोगे पूर्वापठन्ये च संज्ञा मेधो भवति । वा. २।३।१।१०.

• उत्पत्त्यपूर्वं नाम । दशैः पूर्णमासे च एकैकं दिनम् समुदाये यागमद्यजन्त्यानि श्रीग्रीष्मीणि उपत्यपूर्वाणि इति षट् उपत्यपूर्वाणि दशपूर्वमासयोः । इदमेव अत्रान्तरापूर्वमित्युच्यते । (तात्पर्यम्) वि. २।१।२.

• उत्पत्त्यसंयोगात् प्रणीतानामाज्यवद् विभागः स्यात् । श्रा. २।५।१४ ॥

दशैः पूर्णमासयोः ' प्रणीतामिदं वापि सशोति ' इति ' अन्वयेदि प्रणीतं नित्यति ' इति च प्रणीतानामप्यस्यनं नित्यनं च भूयते । तत्र किमर्थः प्रणीताः, किं प्रणीताना संयनं प्रयोजकं नित्यनं चेति, उत संयनं प्रयोजकं, नित्यनं प्रतिपत्तिः इति विचारं पूर्वपक्षं सूयति । प्रणीताना अपा उत्पत्त्यसंयोगात् ' अपः प्रणयति ' इति उत्पत्त्या उत्पत्तिविधिना संयनेन नित्यनं वा केनापि संयोगो नास्ति, तस्मात् ताया विभागः स्यात् अथै संयनार्थे अथै च नित्यनार्थे इति । आश्वयत् । यथा प्रौढात्वं अगतः तत्तत्कर्मणि विभज्यते तथा । तस्माद्युगार्थाः प्रणीताः, उभयगामा प्रयोजक इति मन्तव्यम् ।

संयनार्थानां वा प्रतिपत्तिरितरासां तत्प्रधानत्वात् । १५ ॥

द्विज्जातयति, प्रणीताना संयनार्थानां नित्यनं प्रतिपत्तिः इति । तृतीयानिर्देशात् संयनार्थता । इतरासां संयनार्थदिष्टानामप्यत्र द्विज्जातयन्त्या तद्व्यवसायात् तस्मिन् नित्यने प्रधानत्वात् प्रतिपत्तिः । तस्मात् प्रणीताना द्वि.संयनं प्रयोजकं, अन्वयेदि नित्यनं च प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्तिरित्यत्र तद्व्यवसायात् इति पाठः यत्पूर्वके कुट्टले च । इतरा नित्यनक्रिया प्रतिपत्तिः इति कुट्टले व्याख्यातम् । के.

• उत्पत्त्यमानम् । ' सर्वशुत्पत्त्यमानं हि यद्यन्येन चिरोधिता । न रूपयते, तदस्तस्य सिद्धिः कालेन लभ्यते ॥ अथ त्वत्पद्यमानस्य मूलमेव निरूपयते । मुञ्चं वा रूपयते, तस्य नास्मल्लभः कदाचन ॥ ' या. १।२।२।११ प्र. १७३, • उत्पत्त्यमानमेव कर्म आकाङ्क्षाधितयसंबन्धमुपपत्ते (भाष्य-करण- इति-

कृत्यत्ताना वा आद्यक्षयाः तासां त्रितयेन संवहम्) । श्रा. २।१।१५.

• उत्पत्त्यप्रत्ययश्रीणां दागतरीभ्यः सभानयनं बृहस्पतिरुचये । भा. ८।२।६।१२-३६, • उत्पत्त्यप्रतिपत्त्य उत्पत्तिविष्टेन धातुः यै चदेवापि करणोक्तः । सु. ५।४।२,

• उत्पत्त्यप्रतिपत्त्याणि कर्मण्यस्य उत्पत्तिविष्टेन कर्मण्यम् । प्र. ४८८.

• उत्पत्त्योच्चरितशब्दयोः अन्वयार्थानामव्यतिशेयः, पदिचर्याः गणिसभानामर्थेन ज्ञानार्थत्वात् उत्पत्त्यस्य चोक्तप्रार्थितेन निष्कारुपज्ञानोक्तप्रार्थितत्वात् । सु. प्र. ८२२.

• उत्पत्त्यनम् । मरुती (शाक्यसा) उत्पत्त्यनवेक्षणयोः प्रयोजनमेतत्, यत् आज्यस्य अपरेण दन्वेणासर्गः । भा. ६।२।८।१६, • उत्पत्त्यन-विज्ञापन-प्रदण-आसादानदयः आश्वयर्थाः । २।१।४।७.

• उत्पत्त्यनार्थानां प्रोक्षणाद्यन्तानां तन्मन्त्रयोः द्विज्जातिसमवेतापूर्वपक्षकत्वम् । शा. ५।१।२. • उत्पत्त्यनार्थत्वात्तदोः आश्वयौषधयोः व्यायामप्रत्ययव्याख्यतिः । बाल. प्र. १८. • उत्पत्त्यनार्थेक्षणदादयः आश्वयर्थाः । वि. ३।१।४, उत्पत्त्यनचतुर्गैदीकत्वादयः आश्वयर्थाः । ५।१।८.

• उत्पत्त्यदफवेत्तरात् विनियोजनवेदस्वरः प्रत्ययः । वि. १।१।२.

• उत्पत्त्यादनेत्य क्तोत्पत्त्येन नित्यं सकर्मकत्वात् । सु. प्र. ७५०.

• उत्पत्त्यार्थे इति कर्म । उत्पत्तिर्नाम येन आकारेण कारकमभिधानोपात्तं, तस्य अस्मि एव उत्पत्त्यादम् । यथा यूर्पं जिन्वति, वटं कुपते इति । मणि प्र. १२९.

• उत्पत्त्येव अलङ्कार । ' अन्वयैव विद्यता वृत्तिश्रोतनस्येतरस्य वा । अन्वयोत्प्रेक्षते यत्र सामुद्रेश्वां विदुर्बुधाः ॥ ' सु. प्र. १२८.

• उत्सर्गश्चापवादश्च सर्वेष्वपि लभ्यते । तत्र नोत्सर्गमात्रेण सर्वेष्वपि रूपयते । अपवादैनं वा, यस्मात् उत्सर्गो धातियः कश्चित् । तस्मात् सर्वत्र वाच्योऽसाधितयेतदपि नेष्यते ॥ विषयाविषयो

ज्ञास्या तेनोत्सर्गोपवाद्योः । वापावाधौ विवे-
क्तव्यो, न तु सामान्यदर्शनात् ॥' चा. १।३।२।३
पृ. १०३. * उत्सर्ग यः करोति तेन सर्वं वृत्तं भवति ।
कथम् ? परिक्रम उच्यते । तेन आगतः ऋत्विजः सर्वं
कुर्वन्ति । भा. ३।७।८।१९, उच्यते तु स्वयं कुर्वता सर्वं
स्वयं हृतं भवति । २०. * उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन्
पतित्वं श्वात् ॥ १।३।१२।३७ ॥ पशोर्वैवतायै प्रति-
श्रुतत्वेन उच्छ्रयात्वात् मजनमस्य औपचारिकमेध-
पतित्वात्तेः न ह्यस्यो मेधपतित्वाद् इति हेमन्त्वोक्त्यर्थं
नूनम् । सु ट. १५३४

उत्सर्गादुपवाद्यो वलीयान् इति न्यायः
प्रसिद्धो भूतदिसापतिपेय-अग्नीशोमीयपञ्चालम्बित्वादी ।
उत्सर्गापवादन्यायप्रमादभ्रय विरोध परिहरति ।
संक्षेपशारीके रामवीर्यैः २।११४. * विनोपनिभि-
विहितन्यायस्य सामान्यविधिनाऽपि विपथीमरे हि
उत्सर्गापवादन्यायः । यथा 'आहवनीये जुहोति' 'पदे
जुहोति' इति शोपमास्यस्य आहवनीयान्यपेधिना
पदशोमस्यापि विपथीकारे पदशोमान्यविशेषविधिना
वापात् वदितरात्त्व सामान्यशास्त्रस्य । कल्पतरुः
३।१।६।२५ अथ. * ननु यथा हि 'न हिंस्यात् सर्वा
भूतानि' इति धुनिः अपिशोपमृत्ताऽपि हिंसावशागा-
न्यस्य मय्यभारिप्राप्तत्वात् निषेधोपस्थितौ न अग्नीशोमीय-
वाकामपि निषेधसमर्पणात्पैशित्यमर्हति उत्सर्गापवाद-
न्यापान् ॥ अहै. ट. ५३२. * नन्वेवं प्रकरणात्नवा-
त्तदनननिषेधसामर्थ्येऽप्यने अतारम्भापीतहिंसाविधेय-
वाक्यत्वान्वा प्रक्रियया इत्यर्थो भवति ' हिंसा
पुरुषस्येव कुर्वीत् इति यत्, तत्र ' इति । तथा च
पुरुषार्थहिंसाविधेय एव वाक्यार्थः इति मन्त्रैर्हिंसाम्प-
स्यदविषयत्वात् तत्र चोत्सर्गापवादन्यायमववृत्तिः । इति
चेत् । परिमल ३।१।६।२५ अथ.

* उत्सर्गपूर्वक. परस्वत्वेन संवन्धः दद्याति ।
भा. ४।१।१३।२८.

* उत्सर्गोत्सर्गं पत्रमनेन कर्तव्यं शोपं तु ऋत्विजः
एव जुहुः अभिशोपदर्शपूर्णमाश्रोतिशोमादिर्जर्मसु ।
भा. ३।७।८।१८-२०.

उत्सर्गसमानदेशा अपवादाः इति न्यायेन
मपयन्तम्येव आदेशो विदे तदनुवृत्तिः (तामारेऽनवने
इत्यत्र) न्यर्था सती ... । भूतिः पृ. २०१-२०२।
अथ न्यायः अतिद्वयत्वसम्बन्धसंभोगतः । पृ. २०६ ।
अनेन न्यायेन यस्मिन् विधित्वादायत्समहणे इत्याद्याः
समानाधिकरणविरोधेण एव प्रवृत्तिः । पृ. १३९ ।
अजादेश्वितीयस्य इत्यत्र द्वितीयप्रकरणे अस्य न्यायस्य
वाप एव वाच्यः । यदा अपवादशारीकौदेइरात्-
पर्याप्त्यधिकरणवृत्त्युद्देश्यताकर्वे यथोत्सर्गाश्रम्य, तत्रार्थं
न्यायः प्रवर्तते । उद्कप्रकाशिका. पृ. २०३.

* वरसवाः । अन्वधावादिभिरते ' ऊर्ध्वं मोजन-
दुस्तरः' इति देवनागरोत्तरप्रमाणशाश्रयणम् । वेदेऽपि
' यदा वै प्रजा महं व्यानिसागित' इति मह. दान्द-
वाच्योत्सर्गविदिरनूदिता । चा. १।३।३।७ पृ. २०५.

* उद्कस्य (चित्रेष्टी) वाग्यविसारत्वं अप्रमे
वश्यते । सु ट. ८१२. * उद्कं उपाशुणजस्य
विष्यत्. चित्रेष्टी । भा. ८।१।१९।४३.

उद्कनिमज्जनन्यायः । माहक्री. १२१ ।

लिखितमुक्तिशारिरूपमज्ञानावाये दिव्य प्रमाणं
क्रियते । तत्र उद्कनिमज्जेन एक दिव्यम् । साकरणेन
अभिगतं सुदधेत् निर्मुच्यते, अन्यथा वप्यते ।
उद्कनिमज्जनदिव्यरूप तु-दिव्यत्वाने कलाद्ये बहिः
धातुभ्यः जवेन वागं दूरं श्रियति, एकश्च वेगवान् पुरुषः
वागशेषत्वाने सज्जिगति, अपरश्च वेगवान् पुरुषः वाग-
पातत्वाने राश्रिगति । एवमृते कलाद्ये नाभिरतो-
द्वयस्य अपरस्य पुरुषस्य कक धृत्वा अभिराशे जले
निमज्जति. तच्छणे एव च वागशेषत्वाने वेगवान् पुरुषो
जवेन वागपातत्वानेऽप्येतं श्रियति । स एव तत्र प्रयोक्षि
तद्वै वागपातत्वानेऽप्येतं श्रियति वेगवान् पुरुषः वागशेष
पर्यन्तं श्रियति । अस्वागमनपर्यन्तं जले निमज्जः अभि-
घातः यदि निमज्ज एव स्यात्, तदा अहो सुदो भवति ।
अभिघातत् सुच. सुयं लभते, अथवा अग्रापतिद्वय
दु सं मन्ने इति । के.

ॐ उदक्त्वं चापूर्वत्वात् । ३४ पदसूत्र्यां ४ । वि. १३ ॥

युताग्निदेशे 'ये पुरोदक्षो दर्भास्तान् दक्षिणमग्नं स्तुयीयात्' इति श्रुत्ये । तत्र 'ये पुरोदक्षो दर्भाः' इति धाम्यासो किं विधिरस्यं अनुवाचो वेति विचारे अस्मिन् वाक्ये उदक्त्वं विधिः स्यात् । चशब्देन पूर्ववत्प्रार्थं विधिरितिपदं अनुकृष्यते । विधीयते इति विधिः । उदक्त्वं विधीयमानं स्यात् । दर्भाः पुत्र जीवदशाया उदक्षः उदक्षमाः भयानि इति उदगमलं विधीयते । कुतः ? अपूर्वत्वात्, श्रुत्या दैवे कर्मणि दर्भाणां उदगमलस्य अप्रगतत्वात् । तत्रश्च उदगमलस्य विधिः इति पूर्वैः पक्षः ।

सतो वा लिङ्गदर्शनम् । ५ । वि. १४ ॥

चशब्देन पूर्वपदं निरख्यत् सिद्धान्ती आह । नाम उदक्त्वंस्य विधिः, निम्नु अनुवादः । प्राप्तस्मानुवाचो भवति । प्राप्तत्वे च लिङ्गदर्शने, लिङ्गयोः दर्शनं भवति । यत्र विधिविहितप्रतिपत्त्यनेन चशब्देन शेषः एकं लिङ्गम् । 'ये पुरोदक्षो दर्भाः' इति वाक्ये विज्ञापकस्य आख्यातक्यामात्रो द्वितीय लिङ्गम् । इदं न लिङ्गदर्शनं स्याः प्राप्तस्यैव उदगप्रत्ययं बुध्यते । 'अप्रवन्ति प्राप्तप्राणि उदगप्राणि वा, अप्रवर्षवन्ति प्राप्तप्राणि उदगप्राणि वा' इति स्मृत्या यथाङ्गत्वात् उदगप्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वम् । नस्मात् 'ये पुरोदक्षो दर्भाः' इति अनुवाद एव न विधिः इति सिद्धान्तः ।

अगवा 'निधिरां स्यादपूर्वकान्' इति प्राचीनसूत्रे षणोक्तान्तरेण पूर्वपक्षः, ततः 'उदक्त्वं सतो वा' इति सूत्रस्येव अन्तरात्प्राणिपक्षस्यम् । प्रत्ययान्तरत्वेन । पूर्ववर्षोक्तान्तरस्य पूर्वपक्षस्य उत्तरं तु 'सतो वा लिङ्गदर्शनं' इत्येवं सूत्रं वेद्यम् । तत्र पूर्वपक्षस्य 'प्राचीनवृत्ती दोहनेन, यशोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इति मृताग्निरोत्रे श्रुते वाक्ये देवार्थं गौदोहने यशोपवीतस्य विधिरिति । तत्रोत्तर 'सतो वा लिङ्गदर्शनं' इति । सतः 'यशोपवीती देवानि कर्माणि' इति स्मृत्या 'यशोपवीत्येवाधीवीतं यज्ञवेद्यज्ञेन वा' इति श्रुत्या च प्राप्तस्य प्राचीनवृत्तविधिशेषत्वेन अनुवादत्वे लिङ्गदर्शनं

भवति । विधिविहितप्रत्यययो हि-शब्दोऽत्र भूयते । तस्मात् यशोपवीतस्यानुवाद एव न विधिः इति सिद्धान्तः ।

एवं 'मनो वा लिङ्गदर्शनं' इति सूत्रं देवा श्रेयम् । के.

ॐ उदगयनपूर्वपक्षाद्ःपुण्याहेषु देवानि स्मृतिरूपान्मार्ग्यैर्दर्शनात् । ६।८।५।२३ ॥

देवानि कर्माणि तावत् उपनयनपूर्वाकरणादीनि उदगयने कर्तव्यानि, न दक्षिणयने । उदगयनेऽपि पूर्वपक्षे शुकृपक्षे, न शुकृपक्षे । शुकृपक्षेऽपि अहनि, न रात्रौ । तादृशे अहन्वधि पुण्याहकाले । पुण्याहशब्देन नवधाविभक्तस्याहः प्रथमतृतीयश्चतुस्रममनवममाणा ग्राणाः, नेत्रे । तादृशे काले उपनयनादीनि कर्माणि कर्तव्यानि । 'उदगयने आपूर्वमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे' (क्वचिन्नादिमिशायाऽन्ते) इत्यादिस्मृतौ, 'एतद्वै देवाना रूपं यदुदगयनं पूर्वपक्षोऽह्निरिति' इति रूपान् देवस्वरूपवर्धनाभात्, 'पूर्वाहो वै देवाना' इत्यादेरन्यार्थदर्शनाच्च लिङ्गात् । इति सिद्धान्तः । स्मृतिश्च रूपं न वान्यार्थदर्शनं च एषा समाह्वयः इति समते एकपक्षस्यम् । के.

अहनि च कर्मैसाकस्यम् । २४ ॥

किञ्च अहनि कर्मैसाकस्यं, कर्मणा स कृत्वा अहनि यथा सपादविषु उच्यते न तथा रात्रौ । तस्मात् उच्यते काले देवानि कर्माणि कर्तव्यानि । इदं सूत्रं प्राथमिकीर्णं व्याख्यात इति वार्तिकप्रकारः । पूर्वसूत्रे बहोऽप्युक्तत्वात् एव सूत्रं स्वर्थे इति तदभिप्रायः । के.

ॐ उदगयनादिकाले उपनयनादिकर्माणि कर्तव्यानि ॥

उदगयनपूर्वपक्षाद्ःपुण्याहेषु देवानि । छविरूपान्मार्ग्यैर्दर्शनात् । ६।८।५।२३ ॥

भाष्यम्— देवानि कर्माणि उवाहरणं उपनयनप्रसूचीनि । उच्यते तदेवः निमित्तियते काले देवानि कर्तव्यानि, उग उदगयनपूर्वपक्षाद्ःपुण्याहेषुविधिः । अनियते इति प्राप्ते, उदगयनादियु हाच्यते । कुतः ? एवं स्मरति, तेषु कालेषु देवानोति । रूपार्थवादश्च । 'एतद्वै

देवाना रूपं, यदुदयनं, पूर्वपक्षोऽहः' इति । न च ययं देवादीनां रूपं विप्रः । अथ तु एषु कालेषु देवानि क्रियन्ते, तत एतेन संकल्पेन रूपवचनमपकल्पते । अन्वयं च वाक्यमेतदर्थयति 'पूर्वाह्णे वै देवाना, मध्यादिने मनुष्याणा, अन्तराह्णे पितॄणां' इति । तस्मादेतेषु कालेषु देवानि स्मरिति ।

टुप्— 'य इष्टया पशुता वा' इति पौर्णमास्याम-
मावास्याया वा निषत्तं प्रहरणं, अग्निहोत्रादेः पक्षेऽग्निह-
त्यात् (नहि शुभ्रपक्षे पुण्याहारी चामिहोत्रानुष्ठानमिह
अहहरतुप्रातःपयसात्—रत्न. अतो माथ्ये—) उद-
यनयज्ञाकारणादीनि तु उदाहरणं (उक्तम्) । अत्र
स्मृतीषात्तेषु सर्वेषु कालेषु । अन्वयानि यथासम्यक्
(समुचिते अवसृजिते वा काले) ।

अहनि च कर्मसाकल्पम् । २४ ॥

भाष्यम्— अहनि च विशेषः । एकत्र नमं
अहन्त्येव शक्यते कर्तुमिति, न रात्रौ करिष्यते ।

टुप्— उक्तस्यार्थं न न्याय्यत, निष्पद्येन-
त्यत् । अहनि रात्रौ वा कर्मसाकल्प मवश्येन ।

सोम— अथर्वब्रह्मण्यत् उदयनादिपाल्लिकपय
इति समतिः । सूत्रार्थस्तु— उदयने पूर्वपक्षे अहनि
पुण्याहे, 'यत पुष्य वेजसपरः' इत्युक्ते, 'तेषु
जुर्वीत । यत्काली भ्यात् । पुण्याह एव कुक्ते' इत्युक्तेर्वा
देवानि कार्याणि, तत्कालस्मरणात् । 'प्रातः देवाना
रूपं यदुदयनं पूर्वपक्षोऽहर्तिरथा पितॄणा' इति
स्मृतिरूपदर्शनात्, 'पूर्वाह्णे वै देवाना मध्यादिने मनु-
ष्याणाप्यग्राह विदुषा' इत्यन्वार्थदर्शनाच्चेति । (अत्र
रत्नमिश्र रूपं च अन्वयार्थं स्मृतिरूपान्वयार्था, तेषा
दर्शनात् इति विमर्शो हेतुर्पदस्य) ।

वि— 'चोलादि र्गर्वा पुण्याहारी वा, ऽथ
विशेषतः' आथो, ऽन्त्य पूर्वपक्षादीं देवाना स्मृतिर्नो
विधेः ॥'

भाट्ट— ध्रुवीं स्मृती वा यतिनः कर्मणि दैवे पिन्वे
वा उदयनयज्ञात्कृष्णवर्णारिः यः श्वत् प्रत्यशवचनेन
अ-वायैर्दर्शनवस्त्रविधिना वा विहित. सोऽविशेषे सयु

धयेन, विरोधे विकल्पेन प्रायः श्वेनं मुह्यद् भूत्वा रत्न-
कारः त्रिष्येभ्य उपदिशन् ।

मगहन— 'पूर्वाह्णो वै देवनापाणि जुर्वीत ।' ६.

शंकर— 'दैवं शुक्ले ह्युदये ।' ६. अये गमने
अपने ।

० उदयनीयं द्वादशाहस्य उत्तममहः । वि. १०।
५।४. ० उदयनीये अतिराधे प्रायणीये च ऐकादश्याना
पशुना विमन्व (प्रायणीये ५ उदयनीये ६) अमुकान-
नम् । भा. १०।६।४।६-१२. ० उदयनीये अप्रपाने
अपि श्विष्टकृशिरादे अयाहृदेवानामाभ्युपाना इत्यस्य न
शेषः । संकल्प. ४।३।१३.

ॐ उदयनीये च तद्धन । १११२।१६।६७ ॥

ज्योतिषोभे मयने 'प्रायणीयस्य निष्कामे उदयनीय-
मनु निर्वयति' इति । ज्योतिषोभे प्रायण्येषो अदिति-
देवताकर्मकार्यणि, अग्निमाया उदयनीयेषावपि य
प्रत्येव । तत्र प्रायणीयेषिगजस्य चरोः निष्कामः ऐष्ट-
णीय । तेषु च— तदुपरि इत्यर्थः— उदयनीयं इति
निर्वयत्य इति वाक्यस्य अर्थस्यः । अत्र निष्कामस्यकं
उदयनीयास्य कर्मान्तर विधीयते, किंवा उदयनीये निष्क-
मस्य प्रतिषेधि, अथवा निष्कामे निर्वयः उदयनीयस्य
संस्कारः इति विचारं प्रथमं पूर्वपक्षमाह । उदयनीये
उदयनीयवाचये शोऽत्र निष्कामे निर्वय उक्तः, तत् कर्मा-
न्तरं स्यात् । तदत्र पूर्वार्थिकरणोक्तान्मृष्यवत् । शाल्व्या-
पिष्टानिष्कामादिपरमं अथशुभास्य यथा कर्मान्तर
तद्धन । चशब्देन दृष्टान्तस्यगति. सूचिता ।

प्रतिपत्तिर्वात्कर्मसंयोगात् । ६८ ॥

वाचाभ्येन प्रथम पूर्वपक्ष निरस्त्य द्वितीयं पूर्व-
पक्षमाह । न कर्मान्तर विधीयते अकर्मसंयोगात् कर्म-
संयोगप्रभावात्, उदयनीयकर्मणा निष्कामस्य संयोगा-
भावात् । निर्वयिण इति निष्कामस्य संयोगो न कर्मणा ।
किंतु सा प्रतिपत्ति । उदयनीये प्रायणीयनिष्कामस्य
प्रतिपत्तिरियमुक्त ।

अर्थकर्म वा शेषस्याच्छ्रयणवत् तदर्थेन विधा-
नात् । ६९ ॥

काशब्देन प्रतिपक्षिपक्षमपि निरस्यन् सिद्धान्तमाह ।
प्रापणैवनिष्ठाते उद्यनीयनिर्वाधः अर्थकर्म स्थात् । न
प्रतिपक्षिर्म्म । निर्वाधं प्रति निष्ठास्य शेषत्वात् गुण-
त्वात् । तदर्थेन गुणकार्येकेन शब्देन निष्ठाते इति
सप्तम्या विभक्त्या विधानात् । सप्तमी हि आचारे
भवति, आचारश्च क्रियायाः लकारकाणां च धारणे
वर्तते । तस्मात् निष्ठासो निवधि गुणभूतः । धपणवत्
यथा 'पवशा मैश्वरस्य श्रीमानि' इति भाष्यैः सोमस्य
अष्ट उपकारः क्रियते, तद्वत् उद्यनीयहविषः
प्रापणीयनिष्ठासंबन्धेन अष्ट उपकारः करिष्यते ।
तस्मात् प्रापणीयनिष्ठासस्य उद्यनीयनिर्वाधार्थत्वं इति
सिद्धान्तः । के.

● उद्यनीयहविष्याणां (मीरीषा) प्रापणीया
निष्ठाससंबन्धेन अष्ट उपकारः क्रियन्ते । भा.
१११२।१६।६९.

● उद्यनीयानिर्वाधाधिकरणम् । प्रापणीयनिष्ठा-
सस्योद्यनीयनिर्वाधार्थत्वम् ॥

उद्यनीये च तद्वत् । ११।२।६।६७ ॥

माध्यमम्— उपोत्तिष्ठोमे श्रूयते, 'प्रापणीयस्य
निष्ठाते, उद्यनीयमनुनिर्वपति' इति । तत्रापि अथ
भूयात् निष्ठाते गुणतः स्थात् । तत्रापि हि उद्यनीय-
शब्देन प्रधानकर्माणां संयोगो भवति, 'प्रापणीयस्य
निष्ठाते उद्यनीयमनुनिर्वपति' इति । न च शक्यते
उद्यनीयो निर्वप्युम् । अतस्तथा इहापि संबन्धोऽभिधी-
यते, निष्ठातेन उद्यनीयं कर्तुं इतिच निर्वपणीति,
लक्षणवा वा पूर्ववत् । अपिच द्वितीयासयोगात् क्रमणः
प्राधान्यं विज्ञायते । निष्ठासस्य कर्मयोगात् गुणभावः ।
प्रतिपक्षी तु कर्म गुणतः स्थात्, निष्ठासः प्रधानत्व ।
तत्र कर्म तृतीयासस्य भवेत्, निष्ठासो द्वितीयासस्य ।
ननु प्रधानमूर्तेऽपि सप्तमी भवति । यथा आचारो भावो
वाच्यता, प्रकारे कुशुभान्तीति । भवति, यत्र प्रमाणसंबन्धे
दृष्टं प्रधानं विदितम् । यत्र तु संबन्धस्य एतदर्थः, तत्र
गुणभागे युक्तः । यत् कारणं कारकविभक्तिरियम् ।

कारकं च निवार्थं, भूयात्वात् । भूयात्वात्तमुच्चारणे हि
भूतं भूयार्थं भवति, एतद्वत्त्वात् । भूयस्य तु भूयार्थत्वे
आस्थाप्येता कल्प्या स्थात् । न च इष्टे सति अष्ट
कल्पना संभवति ।

प्रतिपक्षिर्वाऽकर्मसंयोगात् । ६८ ॥

माध्यमम्— प्रतिपक्षिर्वा उद्यनीये स्थापिकास्य,
न गुणभावः । कुतः ? अकर्मसंयोगात् । नाम निष्ठा-
सस्य उद्यनीयकर्मणा संयोगः । केन तर्हि ? निष्ठाते
निर्यपतीति । ननु मुख्यत्वादुद्यनीयस्य एतेन संबन्धो
न्यायः । नहि । मुख्यसंबन्धे साक्षाद्संगीतइवति,
निष्ठाते उद्यनीयं किं करोति । तत्रावस्य निर्वपणीतानेन
परिसमापयितव्यं, उद्यनीयं निर्वपतीति । न च
उद्यनीयस्य निर्वाधेन मह संबन्धोऽस्तीत्युक्तम् । तदे-
तदारभ्य तत्रैव आपद्यते, उद्यनीयं कर्तुं प्रापणीयस्य
निष्ठाते इतिच निर्वापतीति । निष्ठासस्य प्रापणीय-
रोपः । निष्ठासस्य शेषवचनः एव, यदुत्तमा लक्ष्यं
तदनेनोच्यते । शेषस्य च अर्थान्तरागमनं प्रतिपत्तिः ।
तत्र सामवायिकमत्र भवति । तत्र प्रधानेन ह्यसंब-
न्धम् । अस्त्युपकारकत्वे अनुत्पत्त्यसंबन्धम् । सप्तमी च
विभक्तिः प्राधान्ये ह्य । तस्मात् प्रतिपत्तिः । नन्वेक-
मपि कर्मान्तरकोदना अवश्यवत् प्राप्नोति । भवेत्, यदि
न चोदितं कर्म भवेत् । चोदितस्तु उद्यनीयं,
'आदित्यं प्रापणीयश्चरभवेति, आदित्यं उद्यनीयो
दिशा प्रक्षये' इति । तं कर्तुं प्रापणीयनिष्ठाते निर्व-
पेदिनि तत्रैव प्रापण्ये । तस्मात् कर्मान्तरचोदनेन च ।

अर्थकर्म वा, शेषस्याच्छ्रयणवत्, तदर्थेन
विधानात् । ६९ ॥

माध्यमम्— अर्थकर्म वा निष्ठाते निर्वाधेन प्रति-
पत्तिः । कुतः ? शेषत्वात् । निर्वाधं प्रति शेषभूतो
निष्ठासः । गुणभूतः इत्यर्थः । कथं शक्यते ? तदर्थेन
विधानात् । तदर्थेन शब्देन सप्तम्या विभक्त्या विधानात् ।
सप्तमी हि निष्ठाते आचारे भवति । आचारश्च क्रिया-
गच्छान्तरकाणां च विशिष्टानां धारणे वर्तते । तस्मात्
गुणभूतः । ननु निष्ठासो धारणे अग्रमर्थः, स्थाप्येव
तत्र धारणं करोति । पानीशदेवत् इत्यप्युत् । तद्यथा

ॐ उदयसानीयन्यायः । उदयसानीयस्य सभा-
नङ्गत्वात् दक्षिणादानं ऋत्विग्वपरिक्रयार्थम् ॥

उदयसानीयः सत्रधर्मा रथात् तदङ्गत्वात्, तत्र
दानं धर्ममात्रं स्यात् । १०।२।१२।४० ॥

भाष्यम्— अस्मि उदयसानीयः 'सत्रादुदयसाय
पुष्टशामनीयेन चोत्तिष्ठोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरत्' इति ।
तत्र एयोऽर्थः सत्रायिकः दक्षिणादानं धर्ममात्रं, उत
परिक्रयार्थमिति । तथा इदमपरं द्वैतं किं सत्राङ्गमुदय-
सानीयः, नेति । यदि सत्राङ्गं धर्ममात्रं दानम् । अग न
सत्राङ्गं, परिक्रयार्थमिति । किं सत्रम् ? सत्राङ्गमिति ।
कुतः ? सत्रप्रकरणत् । सर्वं परिसमाप्त्य कर्तव्यमिति
श्रूयते । सत्रप्रकरणत् सर्वं त्यजित्वा इति गम्यते ।
उदयसानीयश्च सत्रस्य विधीयते इति । सत्रस्य च
प्रप्रत्येत्वात् नोदयसानीयार्थता गम्यते । न च सनीय-
दानश्रुते उदयसानीयः । लक्षणा हि तथा स्यात् । अन-
ङ्गत्वे च फलं कल्पयितव्यम् । तस्मात् आन्तर्यामि एव-
वाक्यतासंबन्धाच्च सत्राङ्गमुदयसानीयः । सर्वं यथोक्त
परिसमाप्त्य च संज्ञोदयम् । न तावत् इत्थं कृतिता
गम्यन्त्येव । इदमपरं तस्माद्गं कर्तव्यमुदयसानीयः,
इत्येवं अभिसंबन्धः क्रियते । यथा ' अस्मि चित्वा
वीजामण्या यजेत ' ' वाजपेयेनेष्ट्या बृहस्पतिग्वेन
यजेत ' इति । तस्मात् सत्राङ्गम् । एवं नैव साङ्गस्य
सत्रस्य स्वार्थकृत्वात् धर्ममात्रं तत्र दानम् । सत्रधर्मा
उदयसानीयः इति ।

दुपु— ' न च सनीयदानश्रुते उदयसानीयः,
लक्षणा हि तथा स्यात् ' इति (भाष्यस्य) कोऽभि-
प्रायः । उच्यते— न (तावत्) सर्वं अस्मिन् वाक्ये
विधीयते (निहितः स्यात्) । न सर्वं क्व चिद् (अन्त-
रङ्गत्वेन विधीयते), न सत्रे (अर्थे) किंचित्
(विधीयते) इति सर्वं (परिसमाप्तात्) परार्थे (उद-
यसानीयदानलक्षणाऽर्थे) उपायैत (सिद्धान्ते) ।
तत एवा लक्षणा स्यात् इत्यभिप्रायः (तथाच लक्षणा-
परिहाराय सत्राङ्गत्वेन उदयसानीयो विधीयते) ।
' वाजपेयेनेष्ट्या ' (इति) ' सत्राङ्गमुदयसाय ' इति च
बृहस्पत्या पूर्वशब्दं यजेति । उच्यते पक्षः (अस्मि-

धीयते) नैतयोस्तुतश्चा क्रिययोः (वाजपेयवर्गक्रिययोः) ।
वाजपेयेनेष्ट्या इति नियतं (अनुष्ठाय) पूर्वेकिना
अन्तरं क्रियाऽन्तरम् विधीयते उदयसानीयः । लक्षणा तु
त्यागो गम्यते, न तु शब्देन । एतत् इष्ट्वाशब्देन उच्यते
(समापनम्) । क्रियाविधेया हि (क्रियायाः अन्वय-
विधेयाः) आरम्भानुष्ठानपरिसमाप्तयः (न तु तथा
त्यागः) । तस्मात् न त्यागः शब्देनोच्यते । (इह तु)
उच्यते, अदस्ताः श्रुतेः त्यागं ब्रवीति (सत्र-)
कर्मणः । यदन्तरं विधीयते (पुष्टशामनीयं), तस्या-
ङ्गता नास्ति, पूर्वं कर्मणः परिसमाप्तत्वात् । यदि उदय-
सायशब्दः अनुपपद्येत (तत्) कथमत्र (स्यात्) ।
अथ श्रुतं, उदयसायशब्दो वाच्येन ।

न न्यतः प्रकृतिवाद् विभक्तचोदितत्वाच्च । ४१ ॥
भाष्यम्— तुगन्तः पञ्च न्यायवैयर्थि । नैतदेवं,
धर्मवाच्यमत्र दानमिति । किं तर्हि ? परिक्रयार्थमिति ।
कुतः ? नैतत् सत्राङ्गं, विभक्तचोदितत्वात् । नैतत् बृह-
स्पतिसन्नेन सौत्रमण्या च गुरुपम् । तत्रैवं श्रूयते यथो-
क्तं कृत्वा नैव सत्रोदयस्य, इदमपरं तस्य कर्तव्यमिति ।
इह पुनः सत्राङ्गस्य, उदयसानीयः कर्तव्य इति ।
सत्राङ्गमुदयसाय उपायैत्यर्थः । तत्र अन्वोऽर्थः कर्त्तव्यस्य ।
यथोदित नियतं न प्रदातव्यम् । उच्यतेऽस्य अवपूर्वस्य
श्रुतेः प्रदायेत्यर्थः । प्रदाये इदं कथं शब्दः, तत्र पुन-
स्तुष्टानानन्तर्यं । तस्माद्विभक्तचोदितत्वात् सत्राङ्गं, न च
सत्राङ्गमिति । तस्मात् दानं परिक्रयार्थमिति ।

सोम— यदि सत्रे न परिक्रयः, तर्हि तदङ्गं पुष्ट-
शामनीयेऽपि परिक्रयाभावात् दानमष्टाङ्गं इत्युच्यतेः
(उच्यते) संगतिः । सुत्रे सत्रधर्मा सत्रवत् सत्र-
मानकर्तृकः इति ।

धि— ' सत्राङ्गं स्यात् वा पुष्टशामनीयो, एषाऽ-
ङ्गता । सौत्रमण्यादिव, नैथ त्यागादूर्ध्वं विभाजतः ॥
श्रुयमाणो दक्षिणेश्च पूर्वपक्षेऽत्र धर्मकृत् । परिक्रयार्था
सिद्धान्ते निमित्तं स्यात् समापनम् ॥ ' ।

भाट्ट— अनारभ्य ' सत्राङ्गमुदयसाय पुष्टशामनीयेन
सहस्रदक्षिणेन यजेरत् ' इति श्रुतम् । सोऽपु पुष्टशामनीय-
प्रकृतिविहृतिशास्त्रप्रथमाश्रयं, उत सनीयदाने निमित्ते

नैमित्तिकोऽयं स्वर्गः इति चिन्ताया, एषाणां फलरज्यात्
 अफलेऽयं बृहस्पतिः सव्यायेन (४।१।१२।२८) एषा-
 न्द्रम् । यद्यपि वा एषोद्भवसंनिमित्तं, तथापि अथप्रति-
 श्चेद्विष्णवेन (३।४।११) एषान्द्रम् । न च तत्पूर्वकस्य
 अन्वयवतेः तद्विषयकस्यापारोप्यमाश्रित्यात्, अत्राप्ये च
 अस्यापि तद्विषयकस्यापारोप्यमाश्रित्यात्, उद्भवसानीयत्वरत्वा-
 नुरोधेन स्वतन्त्रकृतस्वरूपतायामपि न दोषः इति वाच्यम् ।
 एकस्योत्तरमपि एषान्द्रस्य स्वस्यैव वा फलनाशयतः करण-
 समवेन एतन्नाशच्छब्दविषयकस्याकारणान्धोपपत्तयः कदा
 ऽपि निश्चेतमगवन्वात् । अतस्त्वयाऽपि तद्विष्णुप्रयोगोप-
 रमः एव उद्भवसात्त्वदायो वाच्यः । स च प्रमापि संभव-
 तीति युक्तमन्त्रं बृहस्पतिः सव्यायिक्त्वात् । न च एवमन्त्रप्रधा-
 नशोरेककर्तृत्वात् स्वयमेवैव करणप्रवो दक्षिणाऽऽम्नाना-
 नुपपत्तिः, तस्याः अदृश्यत्वान्नाशारेण अन्वयवतेऽपि
 वाद्येभ्यो दानोक्त्येः । यस्तुतस्तु अन्वयेऽपि प्रयोग-
 यतिभूतत्वेन पृथगसानीयस्य ऋत्विगर्तृत्वोपपत्तेः बृह-
 स्पतिस्वैव हि दक्षिणाऽऽम्नानं न विरुध्यते । ' ये यज-
 मानास्ते ऋत्विचः ' इत्यनेन हि सप्तप्रयोगमन्त्रार्थवि-
 योदेनैव वाजपेययज्ञोपसंभ्रतिसूत्रोपसंभ्रतोदेनेन सम-
 द्यारणित्वादिनिधिपत्तं यवमानविधानात् बृहस्पति-
 मन्त्रपूर्वादी आतिरेनिकवर्गप्रतिपत्तं, इहापि ऋत्विगन्तर-
 म्यैव प्राप्नुयुपपत्तिः । अतश्च दक्षिणाऽऽम्नानस्यापि
 उपपत्तेः व्यङ्गमेव पृथगसानीयः । इति प्राप्ते, ' एषान्द्र-
 दवसत् ' इत्यत्र तापूर्वकस्य अवसत्तेः (दो अन्त-
 कर्मणि । सो स्तुति) सप्तजानच्छिषोपेयफलस्यवत्तु-
 देवयजमानापरसामान्योपपत्तयश्चिन्तात्, सहापि स्यान्त-
 रस्य वामे कर्तव्यत्वे एतत्कर्मोपपत्तयश्चिन्तात्, न्यापारा-
 न्तरमाश्रित उद्भवसात्त्वपत्तेः, अत्रत्ये च तद्वंमसाद्वन-
 दम् । ' पाजपेयेनेद्रवा ' ' संस्थाप्य वीणंमत्सीम् ' इत्यादौ तु प्रयोगमथामिमास्यैव उक्तैर्नान्द्रवविधानं ।
 अतः एषोद्भवसानीय इति नैमित्तिकेनैव पुत्रकार्येण
 विधीयते । अतश्च तद्वरणे प्रत्ययः करणस्य वाप-
 र्शः । प्रयोजनं, अत्रत्ये समाधिनादिभिः । संदस्य
 ऋत्विगन्तरस्यपदानेन करणं, अन्वयवते तु गद्यते । अत

एव आतिरेयिभ्यः कर्मैस्त्वय्य एतद्वद्व्यदिना वाप-
 कस्यत्वात् व्याख्यायुपपत्तिः ।

मण्डनं-- ' एषान्द्रं नीत्तरो यतिः । '

शंकर-- ' उद्भवसानीयः यजः कर्मम् । '

• ' यातोऽश्वात् ' इत्यनेनैव विषेयसंख्योपलक्षणी-
 भूतनिमित्तेवत्प्रतिपत्तेन असत्संख्यायच्छिन्नं नैमि-
 त्तिकं इति उद्भवसानीयन्यायेन श्रूयमाणमपि वाद्य-
 यद्व्यमविश्रितम् । रत्न. ५।१।२।३. • ' एषान्द्र-
 दव पृथगसानीयेन यजेत् ' इत्यत्र क्वाप्रत्ययव्ययेन
 उद्भवसानीयान् इत्यन्तुन्यायमात् क्रियापिदोषगणनाविधा-
 यिनि आस्यते कर्मगतद्व्य-साधिव्यायविशेषा ददमे
 पश्यते । कौ ३।१।७।१३ इ. १७५.

• उद्भवमानीयया ज्योतिष्टोमसमाप्तिः । सु. पू.
 १५।३९. • उद्भवसानीयायां सवनविभाषात्पूर्वं एत-
 योयं देवा विभज्य मन्त्रमध्यतोत्तमोकारणं उपादनीयम् ।
 ज्योतिष्टोमे । वा. ३।१।९ पू. ८।१३. • उद्भवनीया-
 निर्वोपायैः प्राथमीयादिभ्यः, (उद्भवनीया उद्भवमानीया
 च एकमेव कर्तुं) । भा. १।१।१।६।६७-६९, • प्राथमीयोद्भवनीययोः एकादशिन्याः समस्तेः
 संवन्धः कर्तव्यः इत्युक्तम् । विधेयत्वेकधृतिवात् (१।१।
 १।१६) इत्यत्र । १।१।११।०।५४ • उद्भवमानी-
 येष्टिः अथपुत्रोत्तरम् । वि. ६।५।१३.

• उद्भवसानीयोत्कर्षः अन्वयवतेऽयं संभवति । के.
 उद्भवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोगानां नातु-
 द्धानम् ॥

प्रतिपेधाचोर्वमवभृत्वादेष्टेः । ६।५।१२।१२ ॥

भाष्यम्--ऊर्ध्वमन्त्रात्, आ उद्भवसानीयायाः
 इष्टेर्देवोमा, नैपु अतिपत्तेपु देवेन मानुषेण वा प्रतिपत्तेन,
 मत्ति संघः किं प्रतिहोमः कर्तव्यः, उत नैति । किं
 प्राणम् ? कर्तव्य इति । अन्वयवतेऽपि हि उ तदा भवति ।
 दीक्षायासुख्येवनाथे हि अन्वयः । तस्मात् कर्तव्यत्वे
 न कृत्वा इति । एवं प्राप्ते, श्रुमः । ऊर्ध्वमवभृत्वात्,
 आ उद्भवसानीयायाः इष्टेः, अतिपत्तानां न प्रतिहोमः
 स्यात् । इत्यः । प्रतिपेधात् । प्रतिपेधो हि भवति,
 ' एतया पुनरापेयसंमितमेष्ट्याऽऽहोर्वा होतव्यं ' इति

• उद्गाता उद्गानं करोति । तस्य पुत्राश्रयः, प्रसोता प्रतिशर्वां मुजद्वयश्चेति । तत्र प्रथमो दक्षिणा संपूर्णा (१२ गाः) प्रस्रोति, द्वितीयस्तदर्थं (६ गाः), तृतीयः तृतीयपार्श्वं (४ गाः), चतुर्थश्चतुर्थपार्श्वं (३ गाः) । वि. ३।७।१७. • औद्गात्रस्य कर्ता अभ्येता वा उद्गाता इत्युच्यते । कथं ? उद्गातुः कर्म औद्गात्रगतिं प्रसिद्धम् । एवं चेत् स्वतः औद्गात्रस्य कर्ता उद्गानेति गम्यते । भा. ३।५।८।२६. • उद्गातारः परणनिमित्ता उद्गाननिमित्ता वा बहवो न चमवन्ति इति वेदसंयोगनिमित्ता. कल्प्यन्ते । धा. ३।५।८।२६. • उद्गातारं अभ्यर्पुर्द्विषति द्वादशाहादिपुने । वि. ३।७।७. • उद्गात्रा औद्गात्रं कर्तव्यम् । भा. ३।७।१९।४०. • उद्गात्रे सामभिर्भुक्तं रथं ददाति वाजपेये । नायात्, न चायसौ । १०।३।२।१।७.

ॐ उद्गातृचमसमक्षाधिकरणम् । उद्गातृचमसः सर्वैरुद्गातृगिर्भक्षणाय ॥

उद्गातृचमसमेकः, श्रुतिसंयोगात् । ३।५।८।२३ ॥ भाष्यम्— अस्ति त्र्योतिशोमः ' त्र्योतिशोमेन स्वर्गं कामो यजेत ' इति । तस्मात् ' त्रैतु हेतुश्चमसः, प्र मदाय, प्रोद्गातृणां ' इति । तस्मात्सि समाख्यानत् भक्ष इत्युक्तम् । तत्र संदेहः किमेक एव यन् चमसं उद्गात्र भक्षयेत्, उत सर्वे मज्जेषुः, अथ गुणस्यैव विंता- षण्णदोगाः भक्षयेयुः, अथवा सह सुवक्षण्येनेति । किं वाच्यं प्राक्तम् ? एषो भक्षयेत् उद्गात्रेव । कुत ? श्रुतिसंयोगात् । उद्गाता एकः भूत्वा सयुज्यते चमसेन ' प्रोद्गातृणाम् ' इति । ननु बहुवचनं भूयते, तेन बहवो भक्षयेयुः, उच्यते । भूयते बहुवचनं, तत् उद्गातृमतिपदिकगतं, तत् विवक्षितं सत् उद्गातृवृत्तं द्यात् । एकश्च उद्गाता । तत्र बहुवचनं श्रूयमाणमपि न शक्यते । उद्गातृमेव कर्तुम् । तस्मात् अविवक्षितं बहु- वचनम् । अनुमानं हि एतत् बहूनां चमस इति । कथम् ? ' यत् बहुषु प्रातिपदिकं वर्तते, ततो बहु- वचनं भवति, बहुवचनं तु ततो ह्यवते प्रोद्गातृणां इति, तस्मात् नूनं बहूनां चमसः ' इत्यनुमानम् । मयसं तु एक उद्गाता, न द्वितीयो न तृतीयः । अनुमानाच्च

प्रत्यक्षं कारणं वाच्यं भवेत् । तस्मात् एवम चमसः, स च उद्गातरिति ।

वा— इदानीं वपट्कारोभाभिव्यक्त्या अन्- क्तवैष प्रसद्गात् समाख्यानस्य विरोधानुत्तरणमेव तावत् करोति । तस्मान्नेव त्रैते (' त्रैतु हेतुः ' इत्यादौ पूर्वोपिपरणोक्ते) ' प्रोद्गातृणां ' इति भूयते । वनं चतुर्भां संदेहः किमेक एवोद्गाता भक्षयेत्, उत सर्व- विद्वः, उत स्तोत्रकारिणः, आहोस्तिन् चतारोऽपि षण्णदोग इति । के चित्तु द्वितीयवचनयोः पक्षयोः एकमिच्छन्ति, सूत्रद्वयेऽपि सर्वशब्दमयोगान्, लक्षण- पाथ प्रत्यासत्तेः वेदलच्छन्दोगविषयत्वात् । कुतः भवेद. ? ' विसंवादाः स्फुटो ह्यत्र प्रकृतिप्रत्यय- र्थयोः । तत्र वत्स्यागुरोणेन कस्य वृत्तिर्भवेदिति ॥ ' तत्र पाशाधिकरणभाष्येन ' गुणे न्यवाचनस्यैकैवैश- त्वात् ' (९।३।१।२५) इति प्रातिपदिकस्यैवाभा- न्यात् । ' उद्गात्रं हृषीते ' इति च उपर्यै एकस्यात् एकमेव एव उद्गात्रे चमसे दातव्यः भूयते । तस्मात् एते भक्षयेत् । प्रातिपदिकार्गंभंमिदो बहुवचनस्य अविवक्षितत्वात् । इति पूर्व. पक्षः ।

सर्वे वा, सर्वसंयोगान् । २४ ॥

भाष्यम्— सर्वे वा भक्षयेयुः । एकस्मिन् उद्गातारि भक्षयति बहुवचनं प्रमादात्कीर्तं इति गम्यते, न हि तदनुगतं, न विधीयते इति । ननु सर्वेषु भक्षयन्तु उद्गातृवचनः प्रमादो गम्यते । उच्यते । उद्योगार्थोऽपि तावत् भेदविध्यति उद्गातृवचनः इति ।

वा— न सुक्तः अन्यन्तं नहुक्तव्याय । पाशात्रस्य प्रकारे बहुवचनं न कथं नित् प्राप्तेरस्ति इत्यविशङ्कं युक्तं । अत्र पुनः लक्षणार्थं उपर्युक्तानां नाविवक्षा उपपद्यते । तस्मात् सर्वैर्विजानेव चमसः । भयवा अत्रःस्तरसंख्यात् सर्वेषु-दोगप्रश्रण इति भाष्येयम् । स्तोत्रकारिणो वा, तत्संयोगाद् बहुव- क्षुतेः । २५ ॥

भाष्यम्— तच्चलते । नैतदस्ति चदानं चमस इति । कुनः ? उद्गातृवचनस्य चमसेन संवाचः प्रत्ययेण वाच्येन । बहुवचनस्य पुनः उद्गातृवचनेन श्रूया संवाचः ।

अन्येन क्रतिना तु बहुवचनस्य नैव कश्चिदस्ति संबन्धः । तस्मात् बहुना चमन इत्यनुपपत्तमिति । अत्रोच्यते । शतोपि अथउद्गातृशब्दो बहुत्वं वदितुं किनायोगेन । वेदायन्ति इति उद्गाताः । के ते ? प्रन्तोता उद्गाता प्रतिहता इति । तर् एतेन बहुवचननिर्देशेन आनुमानिकक्रियायोगनिमित्तः उद्गातृशब्दो विवक्षित इति श्वगामिभ्यामः । बहुवचनं हि एवमन्वत्त्वं भविष्यति उद्गातृशब्दस्य । तस्मात् स्तोत्रकारिणा चमस इति ।

वा- यस्मात् बहुवचनस्य उद्गातृशब्दोऽपिः सह प्रातिपदिकेन आनुमानिकत्वं संबन्धो नावकल्पते , न च निर्दिष्टता लक्षणं अवहट्पते , न च लक्षणया विना आनयैव, अवयवप्रसिद्धया स्तोत्रकारिणो उपपन्नमानत्वात् । तस्मात् शीतिशोभात् नमः स्तोत्रकारिणो मन्त्रेषु ।

सर्वे तु वेदसंयोगात्, कारणादेवदेशे रथात् । २६ ॥

भाष्यम्- सर्वे उद्गाताः सहस्ररहस्याः मन्त्रेषुः । किमिति ? यानसंयोगादिति नार्थं यश्च उपपद्यते । क्वम् ? एकस्त्रेण उद्गातेन संबन्धः, इतरेषु यानेन । अन्यत् हि गानं, अन्त् उद्गातम् । शीतिमानं गानं त्रीकिकं वैदिकं च । द्वितीये साम्नः पर्वे उद्गूर्णस्य गावतेः अनिचेनं प्रसिद्धम् । तत्र एक एव उद्गीथ करोति इति एक एवोद्गाता, न गद्याः । तस्मात् गानसंयोगात् चक्षुो भविष्यति इति एतदपि नोपपद्यते । कथं तर्हि ? वेदसंयोगात् । औद्गातं नाम प्रवचनं, तथा औद्गातानि कर्माणि । औद्गातञ्च कर्त्तुं, अप्पेता वा ' उद्गाता ' इति उच्यते । क्वम् ? उद्गातः कर्म औद्गातमिति प्रसिद्धम् । एव चैत् व्यक्त औद्गातस्य कर्ता उद्गाता इति गन्वते । यन्थ उद्गाता प्रसिद्धः, तद्विशिष्टं कर्म अनात्मनात्मनि औद्गातमिति वदति । शब्दश्च यस्य औद्गातं प्रसिद्धं, स तस्य कर्त्तार उद्गातेति वदति अनात्मनात्मनि । यथा यस्य उद्देश्यः प्रसिद्धः, स तस्य अनात्मनात्मनि अपरं औद्देश्येः इति ज्ञेयं । यद्य औद्देश्येः (प्रसिद्धः), स तस्य विना अनात्मनात्मनि उद्देश्ये प्रसिद्यते । एवं औद्गातसम्पत्त्वात् उपपद्यते

उद्गातृशब्दः प्रन्तोताऽपि, उद्गाताऽपि, प्रतिहताऽपि, सुवज्ञथोऽपि । एवं बहुवचनं उद्गातृशब्दश्च उभयमपि उच्यते भविष्यति । न चान्यः कश्चिदोपः । तस्मात् औद्गातेण सहस्रात्मनः उद्गातृचमसं मन्त्रेषुवृत्तिरिति । पत्र कारणमस्ति, तत्र अपसुनज्ञाया उद्गाताः । यथा उद्गातृशब्दः ' विनियय उद्गाताः साम्ना स्तुवते ' इति स्तोत्रकारिणु । यथा एवमपि वचनं ' उद्गातारो नाप्याहरेणुः, उत्तमायामेगोत्तया (इति श्रुतः) ' इति अपसुनज्ञानानिभे ।

वा- न तावत् उद्गातृप्रसिद्धौ समवस्थया अवयवप्रसिद्धिः प्रातिपदिकस्य युक्ता । न च अवयवप्रसिद्धिरपि अत्र स्तोत्रकारिणु विद्यते । गातारो हि प्रन्तोत्रप्रतिहतारो गोद्गातारौ । तेन बहुवचनमुपपन्नमेव । ' द्वितीये साम्नः पर्वे उद्गूर्णस्य गावतेः अमिचेदम् ' इति (भाष्यं) मन्त्रिः इति शक्त्ये प्रमादात् पर्वेवन्दः प्रयुक्तः । (नार्थं भाष्यकाम्यं प्रमादः, पश्चाना लक्षणा वा मन्त्रीनामेव पर्वेवन्दोऽप्यवयवसम्पत्त्वात् । भक्त्याः विभागः पर्वणि इत्यत्र शान्तम् । अत्र एक ३।१।११ पृ. ८०४- ' समूहाम्लेकृत्वायाना ये वादपदवर्षणम् । क्वम्भुःशाम्नात्तानि क्रमेकं वेपु सन्ति नः ॥ ' इति श्लोके शान्तिकरणे स्वर्गोप गवैशब्दः गन्तिकर्षण एव प्रयुक्तः । तथा च भाष्यद्वयमनुक्तम् । (के.) । तस्मात् चरभनिमित्ताः उद्गातृनिमित्ता वा बहुव उद्गाताः संभवन्ति इति वेदयोगनिमित्ताः कल्पन्ते । उद्गातृप्रवचनं हि औद्गातृशब्देनाभिधीयते तत्रवचनस्य कर्म, तन्मन्त्रात् प्रवचनः प्रवचनेन अनुद्गातृत्वेन च औद्गातृप्रवचनेन (भाष्योक्तेन) उद्गातार, इत्यन्तर्गतं शक्यते । ननु च एव न्यायः अनेष्टपत्तिकरणे (२।१।२) निराकृतः । तथाहि, ' उद्गातृपदमौद्गातं प्रसूते वदिते कृते । न औद्गातृपदात्स्य व्युत्पत्तिरुपपद्यते ॥ ' स्मरन्ति हि उद्गातृदि इति अणु प्रत्यय, न तु तस्य कर्ता इति प्रत्ययलोपम् । तस्मात् न औद्गातृशब्दात् एव (उद्गातृशब्दः सम्प्रसारदात् सञ्चयश्च इव) व्युत्पत्त्यर्थः । तथा च वर्यनिमित्तं इति वक्ष्यति (३।१।९) तेन अनुक्तमिदं न्यायानमिति । उच्यते । ' उद्गाता गीण

एवात्र मुख्योद्गाहुरसंभवात् । कल्पितोऽयं परावृत्त्या
 ब्राह्मणादिषु राजवत् ॥ 'यथै तत्र (अवेष्टयधि-
 कर्णे) 'योगात् होत्रः प्रयुङ्क्ते' इत्यारम्भ एषं
 व्याख्यातं, 'प्रथमं वा तिलिमिक्षो राजा, ततः तन्मरुधात्
 पालनं राज्यं, तस्यैकधादपि ब्राह्मणादिषु खानापत्या वा
 अनुमानेन वा राजशब्दः' (मंत्र 'योगात् लोहः प्रयुङ्क्ते'
 इति शब्दोऽनुवादः, उत्तरश्च तापयंतः भाष्यातुवादः)
 तथैव अत्रापि वराण्यत् एक एवोद्गाहा, ततः तस्यैवोद्गात्
 कर्मप्रचननो. औद्गाहशब्दः, तस्यैवोद्गादपि स्तोत्र-
 कारिषु उद्गातृशब्दः । स च शब्दस्य अनेकार्थत्वासंभवात्
 गीणः । मुख्यसमवाह इह गीणोऽश्रयण पूर्वमेवोचम् ।
 वेणुश्च तु नियतं नोचम् । भवेद्विदानीं प्रचननं सवन्धा-
 त्मकं कथितम् । तस्मात् अविरोधात् सर्वच्छन्दोगाना
 अयं मध्य इति ।

(एव समुद्रह्वयाना मध्य इति भाष्यपक्षो
 व्याख्यातः । अथ स्वमतेन अपसुत्रह्वयाना छन्दोगाना
 मध्य इत्याह—) न तु एवम् युक्तम् । मध्यगेषु वा
 हि ये व्याप्रियन्ते तत्रनिहितैश्च प्रेयस्त्रके, ते मध्यगेन
 संबन्धन्ते । न च मुख्यह्वयस्य तस्मिन् काले कश्चित्
 व्यापारः, अतो नास्य वरसि अन्तरेषां वा संनिधान-
 मसि, येन मध्ये व्यद्विष्टतः स्यात् । तत्र यथैव प्रचनन-
 सयोगे सत्यपि अन्येषां अङ्गमसंयुक्तानां छन्दोगानां भवो
 न मन्त्रि, एव मुख्यह्वयस्यापि इति मन्यामहे । कपि-
 न्द्रात्र च त्रिष्वेव बहुलभूतिः, अत्रस्यास्यति । न च मध्यः
 कर्तृव्यस्य, येन यदर्थनमवात् सर्वत्रावधार्यते । इ व
 सत्कारोऽय इति नान्यत्र स्थापयिष्यामः ; तस्मात् उप-
 पराण्यत्र इत्यन्वयेन व्याख्येयं स्तोत्रकारिषु सत्यपि चः
 एषां इति समर्थनीयम् । एतदुक्तं भवति, सर्वे तु
 अनेन चन्देन अभिधीयन्ते, न स्तोत्रकारिण एव
 केचनः, तथापि तु यमोलात् कारणम् एवदेशो
 सुत्रह्वयपरत्रै प्रवर्तते यथा ' तिलिपथ उद्गाहाः, साम्ना
 स्तुपति ' इत्यत्र । अथवा ' सर्वे तु ' इति अगान्तर
 पूर्वपक्षं परिच्छेदं ' कारणदैकदेशे स्यात् ' इति सूत्रान्तर
 स्तोत्रकारिषु नियोक्तव्यम् ।

सोम— समाख्यानात् इति सूत्रेण (१५।५।२२)
 समाख्यानिमित्तमध्ये कथिते तत्रापद्गादनन्तरं चिन्ता ।
 सूत्रार्थस्तु— एकस्योद्गातु उद्गातृभूत्या नमस्यैवोद्गा-
 यमात् स एवः एतौद्गातृचमसं मध्यैव इति ।

वि— ' प्रोद्गातृमिति श्लोक उद्गातः मध्यैव ।
 सर्वेऽपि तत्रा सुत्रह्वयेनोद्गाः सामगायिनः ॥ सतिता-
 स्तेन ते वा, ऽऽथ उद्गातृभूतितोऽखिलाः । बहुत्वाद्
 गानयोगेन तृतीयो, रुदिकथिते ॥ योगे समारण्यश
 रक्षित्यावादन्योऽयं भाष्यः । सति स्थितभावेन
 तृतीयो वार्तिकीदितः ॥ ' (उद्गातृभूतितः स्यात्
 पक्षः । बहुत्वाद् बहुवचनात् अतिल्याः सर्वे कश्चितः इति
 द्वितीयः । सामयोगात् प्रयत्नयोगा एवेति तृतीयः ।
 योगे रुदिकथिते सति समारण्यश अन्यः चतुर्थः ।
 चत्वारोऽपि छन्दोगाः इति भाष्यपक्षः इत्यर्थः । के.)

भाट्ट— तत्रैव ' श्रेतु होत्रः ' इत्यादिमन्त्रे ' प्रोद्गा-
 तृया ' इति भूतम् । तेन किं उद्गातृवै एकः त्वचमस-
 मध्ये विनियुज्यते, उव उद्गातृप्रमोत्तुप्रतिहर्तारः मन्त्रः
 इति चिन्ताया, प्रातिपदिकभूत्या उद्गातृवै । न च बहु-
 वचनानुरोधेन अस्य सर्वतोद्गातृत्वो उक्तं, प्रातिपदि-
 कस्य वा सिद्धहस्तवायेन निरूपणं, योगेन वा उद्गाह
 गानकारित्वेन तत्प्रतिवपरत्वं कल्पता इति वाच्यम् ।
 उद्गातृचन्दस्य प्रमोत्तुयोगे उद्गातृधारणसामानुत्वीय
 भागस्योद्गातृत्वेन रुदत्वात् गुणभूतबहुवचनानुरोधेन
 त्वदुत्थायाः त्रिविधाया अपि अन्वयकल्पनायाः प्राशयि-
 करणत्वायेन अनुत्पत्तेः । नहि उक्तयोगः एव तद-
 चिकरणविषयः, प्रत्यक्षवापादकतया उक्तयोगेन भुक्ति-
 वापापादकलक्षणोद्गातृत्वस्य सुखा तदचिकरणविषयत्वात् ।
 अतो बहुवचनमेव मन्त्रावात्तुकासनादिरीत्या एकव्य-
 लक्षणार्थं व्याख्येयम् । न च एकवचनत्वात् जह-
 त्वाथेतोऽऽपत्तेः, प्रातिपदिके एव अत्रहस्तामैत्रा
 युक्ता इति चेत्वा विदुक्तं युक्तम् । मुख्यवचनव्याख्या
 प्रातिपदिके जल्पन्तुःपद्मीकारे निरस्ते जहत्वाथेतोऽऽपत्तेः
 कल्पनात्वेन अत्रोपपत्तौ । न च प्रतिह्वयदिग्दर्शयति
 त प्रातिपदकवाच्येण च औद्गाह कर्म, औद्गाहं काण्डं
 वा, इति समाख्यानात् तत्रार्थेनैव प्रतिह्वयौ उद्गातृ-

शस्त्रस्य धारणैव प्रयोगोपपत्तेः अनेकार्थकस्य उद्गातृशब्दस्य बहुवचनानुरोधेन ' निषय उद्गातारः स्तुते ' इत्यादिषु निवयपरत्वं, अकिश्रोपादा समुद्ररूपपक्षप्रवयपरत्वं किं न स्यात् इति वाच्यम् । अनेकार्थकिकरणनामिवा उद्गानकर्तृवानकस्यैव उद्गातृपदस्य सहावादिनाऽपि क्षात्रिकः सर्वविषयप्रयोगोपपत्तेः । अत एव मुख्योद्गातुरेव कर्म मुख्यमोद्गात्रम् । तदेदशयोगाच्च अन्यनापि उद्गानशब्दः उद्गातृशब्दश्च शौणः, इति दृश्यम् । अतः याथाधिकरणत्वात्वेन उद्गातृ एवः सिद्धे । इति प्राप्ते, न उद्गातृशब्दस्य कर्त्तृविनिश्चये शक्तिः । कर्त्तृत्वानुपपत्तौ नैव उद्गातृशब्दानकर्तृत्वनामिवात्वेन उपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनाया प्रमाणाभावात् । प्रसुरप्रयोगस्य आदयनीये अभिपदवत् निरुद्धलक्षणयाऽपि उपपत्तेः । न च अत्र रथसारादिशब्दवत् अनयवाच्ये विहाय ऋषिग्विद्योपे प्रयोगा, मेन अतिरिक्ताऽपि शक्तिः कल्प्येत । न च उद्गातृपरिचि उद्गीपवाचो एव इति नियमः ' उद्गातृती-तामवितन्दतेचनम् ' इत्यादी अन्यत्रापि प्रयोगात् । अत एव पञ्चमदिकशब्दस्य मुख्यत्वादे प्रयोगत्वात्वेन योगरूढकल्पनायामपि प्रकृते न तत्त्वप्रका, अपि तु अत्रिषदवत् निरुद्धत्वात् । अतश्च तत्त्वप्रकाहकसत्त्वे लक्षणिकार्थग्रहणेऽपि प्रकृते ' अदिमुपनिषत्स लुवीत ' इतिवत् मुख्यार्थसंभवे टाखणिकार्थग्रहणायोगात् बहुवचनानुरोधाय ' निषय उद्गातारः ' इतिवत् प्रकृतानुपूर्वीव-गानधर्तृणा प्रयाणमिष प्ररणम् । न सुमरणपरस्य भाष्यकारोपस्थिति गानकर्तृत्वाभावात् । नृत्तमन्थनपरकर्म तु सुमत्तानुरोधेन न दोषः, सिद्धान्ते अन्यथात्वाभावात् इति ध्येयम् । ६.

सपठन— ' सुमत्तानुरोधेन ' उद्गातृचमसभम् ।

शकर— ' उद्गातृमधः स्तोत्राणाम् । '

ॐ उद्गातृचमसभेकः, श्रुतिसंयोगात् । ३।५। ८।२३ ॥

प्रथमपूर्वपक्षगूढमेतत् । अस्ति षोडशोमे उद्गातृ-चमसभः कश्चित् । सोमतोपमधः चमसभिनः निघते इति पूर्वोपिषत्वे कश्चित् । उद्गातृचमसं न एकः उद्गातृ एव कश्चित् पश्येत्, नातोऽपि । कुतः ? धुनि-

सयोगात् उद्गातृचमसः इति श्रुत्या उद्गातृशब्दस्यैव चमसस्य वाचकेन पदेन, उद्गातृत्वेन केवळस्य षोडशात् संयोगस्य योगात् । अन्येनापि मन्त्रे तु उद्गातृचमस इति श्रुतिर्नोपपद्येत । तस्मात् उद्गातृचमसं उद्गाता एक एव भक्षयेत् इति प्रथमः पूर्वपक्षः ।

सर्वे वा, सर्वसंयोगात् । २४ ॥

प्रथमपूर्वपक्षनिराकार्यो वा-शब्दः । सर्वे एव दश एकादश वा चमसिनाः अन्येऽपि ता सर्वे अथदिष्टा ऋषिजाः उद्गातृचमसं भक्षयेत् । ननु तथा सति उद्गातृ-चमस इति श्रुतिर्नामिवा स्यात् । नैवम् । ' प्रोद्गा-तृणा ' (उद्गातृणा चमसः प्र एव गच्छतु) इति उद्गातृ-चमसपरि वचने उद्गातृणा इति बहुवचनेन उद्गातृमिधा-नामपि अर्थात् सर्वेषामेव चमसेन एव संयोगस्य र्थमन्थस्य उक्तत्वात् । सर्वभावे तु बहुवचनं वाचितं भवेत् । तस्मात् उद्गातृशब्दः लक्षणिकः प्रत्येकः । ए लक्षणस्य सर्वात् सोमधानुत्तु योगविषयति । तस्मात् सर्वैः उद्गातृचमसो भक्षणार्यः इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

स्तोत्रकारिणो वा, सर्वसंयोगात् बहुत्वश्रुतेः । २५ ॥

वा-शब्दः प्रथमद्वितीयपूर्वपक्षान्तरार्थः । न सर्वे उद्गातृचमसं भक्षयेयुः, किंतु स्तोत्रकारिणः, स्तोत्रं ये कुर्वन्ति सायन्ति ते, उद्गाता च प्रस्तोता वा प्रतिहता षेति नम एव भक्षयेयुः । सर्वयोगात् मानसंयोगात् । सुमत्तानुरोधेन तु नास्ति मानसयोगः । इत्येता तु ऋषिजा सुतरां नास्ति मानसयोगः । ननु ' प्रोद्गातृणा ' इति वचने उद्गातृशब्दः पठयते । उद्गाता च उद्गीथमन्त्रोः गायका, स च एक एव इति चेत्, सत्यम् । तथापि उद्गातृणा इति बहुत्वश्रुतेः बहुवचनश्रुतेः लक्षणया भवो मानकर्तारो गृह्यन्ते ।

अस्मिन् गूढे यतः स्तोत्रकारिणां इति पाठः अनेकेषु आदर्शपुराणेषु दृश्यते । ' तस्मात् स्तोत्र-कारिणां चमस इति ' इति मान्याप तत्रैव पाठः सिध्यति, तथापि आविकरणस्य प्रथमपक्षे ' एवः ' इति, द्वितीये चतुर्थे च गूढे ' सर्वे ' इति प्रथमप्रस्ता-नामेव पदानां दर्शनत्वात् प्रकृतपक्षेऽपि स्तोत्रकारिणः

इति प्रथमावृचवचनान्नः एव पाठो युक्तः । इवो-
च्छ्रुहृष्टे च प्रथमात्तः एव पाठः स्पष्टः । वार्तिके च
' मघः स्तोत्रगारिणो भक्षयेयुः ' इति युग्य एव
प्रथमात्तः पाठः । तस्मादस्माभिर्दि ४ एव स्वीकृतः ।

सर्वे तु वैदसंयोगात्, कारणवैक्यैस्ते स्यात् ।
२६ ॥

इदं विद्वान्त्युक्तम् । तु-मन्तः स्तोत्रगारिणात्मनश्च
भ्यान्तयति । न त्रय एव स्तोत्रगारिणः भक्षयेयुः किंतु
उद्गातृगणस्थिताः सर्वे चत्वारोऽपि उद्गातृचमसं भक्ष-
येयुः । वैदसंयोगात् गानवैदसंयोगात् । सामवेदो गान-
वेदः । सुब्रह्मण्योऽपि सामवेदोक्तमेव कर्म करोति ।
तस्मात् सुब्रह्मण्यसहिताश्चत्वारो भक्षयेयुः । कारण-
देकदेशे स्यात्, यत्र तु ' विनिषय उद्गावारः साम्ना
स्तुवने ' इति वचने औद्गावृचोऽप्यसमीचे, बहिष्य-
माने च सदस्यो बहिरिषि विनिषय उपविष्य साम्ना
स्तुवते इत्यत्र गानरूपकारणात् उद्गातृचमसं सुब्रह्मण्यो
अधीतु न शक्यते, तत्र उद्गातृचमसः एकदेशे चतुष्टय-
कदेशे नित्ये स्यात् । विशिष्टात् कारणत्वात् सुब्रह्मण्यो
न शक्यः । तथा कारणामात्रे तु सुब्रह्मण्यसहिता एव
मायाः । तस्मात् समुब्रह्मण्यसहिताश्चत्वार उद्गातृ-
चमसोऽपि उद्गातृचमसं भक्षयेयुः । तद्विद भ्राण्यकार-
मतम् । वार्तिककारस्तु अत्रसुब्रह्मण्यानामेव त्रयाणां भण्डं
विद्वान्तयति । उच्यते इत्थं स्वार्थः— वैदसंयोगात् साम-
वेदसंयोगात् यद्यपि ' प्रोद्गातृणां ' इति उद्गातृचमस्येन सर्वे
चत्वारोऽपि अभिधीयन्ते, तथापि कारणात् भक्षणमात्रे
एतद्भिः कर्मवैद्यै वा सुब्रह्मण्य स्यात्कारणमेव अनुप-
हितास्तिरूपात्, एकदेशे चतुष्टयैकदेशे उद्गातृभित्तये एव
उद्गातृचमसः स्यात् । तस्मात् त्रयाणामेव मघः इति ।
किंच वार्तिककारैः ' आयवा सर्वे तु वैदसंयोगात्
इति वृथक् मन्तम् । तेन तुमुब्रह्मण्यस्यः उक्तः । तस्य
पक्षस्य नियमत्वात् ' कारणदेकदेशे स्यात् ' इति पुन्य-
कृतैर्न सूत्रैर्न कृतम् । इत्युक्तम् ।

कुमुहृष्टे तु वार्तिककारपक्षे निरुक्तस्य पुनः भाष्य-
कारपक्ष एव शक्तिः ।

कारणादेकदेशः स्यात् इति कुमुहृष्टे पाठः । तत्र
एकस्य सुब्रह्मण्यस्य वैद्यः अतिसर्वान् त्यागः स्यात् इति
स्यात्पाठम् ।

७ उद्गातृप्रतिदृष्टोः ज्योतिष्टोमे बहिष्यमाने युग-
पदपच्छेदेऽपि अग्निं पृथक् प्रायश्चित्तम् । भा. ६।१।१०।
४९-५० । परतु विद्वज्जिन एवत्र उभयानुष्ठानार्थं मरात्
विषयान् एकं किंचिदनुष्ठेयम् । ६।१।१।११-१३.

७ उद्गातृप्रातिपदिकं उद्गातीयगन्धामिषेभ्यः
सामभक्षतेः उद्गातरि ह्यम् । वि. १।१।८.

७ उद्गातृपच्छेदस्य परत्वे तन्निमित्तकमुनः-
प्रयोगे सर्वस्वदानम् ॥

यद्युद्गाता जपन्त्यः स्यात्, पुनर्गते सर्ववैदसं
व्याद्, यथेतरस्मिन् । ६।१।१०।१५ ॥

भाष्यम्— यदा प्रतिहर्तुः पूर्वमपच्छेदः तत्र
उदात्तः, तत्र अदाधिष्येन इत्था पुनर्गच्छेयम् । तत्र
उद्वेहः पुनर्गमि किं ब्राह्मण्यस्यं वातस्यं, उत उरुसमिति ।
हि श्रम्यम् । ब्राह्मण्यस्यं वातस्यं, उत उरुसमिति ।
हि श्रम्यम् । ब्राह्मण्यस्यं वातस्यं, उत उरुसमिति ।
' तत्र उदात्तं यत् पूर्वस्मिन् दास्यं स्यात् ' इति ।
पूर्वस्मिन् भ्रमणे ज्योतिष्टोमश्चिष्येन प्राप्ति । तस्मात्
ब्राह्मण्यस्य इति । एवं श्राद्धे, सूमः । तत्र पुनर्गते सर्वस्वं
दद्यात् यथेतरस्मिन् पूर्वस्मिन्नदति सर्वस्वम् । कथं तत्र
सर्वस्वमिति चेत्, प्रतिहर्तृपच्छेदात् । प्रतिहर्तृरिति
अपच्छिन्ने ब्राह्मण्यस्यं मायिष्या सर्वस्वं दास्यं भवति ।
ननु पूर्वस्मिन्नदति ब्राह्मण्यस्यं मायिष्या सर्वस्वं दास्यं
आसीत् । सर्वं, सर्वस्वदानेन तु उभयं प्रदत्तं भवति ।
तस्मात् तत्र देयम् । ननु अर्वागमि ब्राह्मण्यस्यं सर्व-
स्वम् । नैतदेवम् । भ्राह्मिण्ये ब्राह्मण्यस्यं सर्वस्वमव-
धिकं भवति । अत्रिच पूर्वस्मिन्नदति नैव ब्राह्मण्यस्यं
दास्यं भवति । एतावदि दास्यं इत्युच्यते, यत्र उक्त-
कारणे तावत् दास्यं भवति । न च पूर्वस्मिन्नदति ब्राह्म-
ण्यस्यं दीयते । तस्मात् न तत्र दास्यमित्युक्तं भवति । निष्ठा-
जुद्धिः सा, तत्रैव स्वयंदात् । ननु च सर्वस्वमिति
प्रतिपिद्य भवति तदप्यतो न दास्यं इति ताऽपि अत्र
निष्ठाजुद्धिः । नेत्याह । साम्यास्येन ज्योतिष्टोमस्य
प्रयोगे । तत्र मघमप्रयोगे अश्रावणवितोरिणात् सर्वस्वं

साभ्यते । द्वितीयप्रयोगे तद्वानं चोद्यते । तत्र विरोधो नास्ति । तत्रैव यज्ञस्य स एव प्रयोगः । प्रतिहर्ता च तस्मिन्नपच्छिन्नः इति द्वादशशतं बाधित्वा सर्वान्यमेव दास्यं भवति । तस्मात् सर्वैस्त्वं तत्र देयविति ।

दुपू— द्वादशशतं सर्ववेदसेन बाधितं न तत्र दास्यम् भवति । सर्ववेदसमपि अदाक्षिण्येन (पाश्चात्सेन) प्रतिषिद्धं, तदपि न दास्यम् भवति । इति साम्ये परिचोदिते परिद्विष्यते । बाधो हि परिमाणात्सर्ववेदसेन वा प्रतिषेधेन वा सम्भवति । न च परिमाणान्तरं चोद्यते । न च सर्ववेदसं प्रतिषिष्यते । ननु अदक्षिण्यः संक्षप्यः इति दक्षिणाप्रतिषेधः । न । यथा न यस्मिन् घोडमिनमिति । अदक्षिण्यं संक्षयनं निवृत्तिः कथ्यमाना अन्यथा न सम्भवति इति दक्षिणानिष्ठितिः कथ्यते, न शब्दात् । साम्यात्कालात् कतोः उभय सम्भवति । तस्मात् नाभात् सर्ववेदसनिवृत्तिरिति । अग्निवृत्तौ तु प्रतिहर्तं पच्छेदात् सर्ववेदसं दास्यम् भवति । तस्य प्रयोगान्तरे विधेयः क्रियते ।

सोम— परनिमित्तप्रापञ्चिकस्य कर्तव्यत्वं विना एतद्विनाशमभवेन पूर्वपेक्षत्वात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— यद्युद्गात्रा पश्चात्पच्छिन्नः, तदा पुनःप्रयोगे सर्ववेदसं दद्यात् यथेतदस्मिन् प्रतिहर्तव्येनच्छेदवति प्रयोगे इति ।

धि— उद्गात्रः पश्चिमच्छेदे पुनर्वागस्य दक्षिणा । शतं द्वादशशतं स्यादिति वा सर्ववेदसम् ॥ तदद्यात् ननु पुनः सिद्धिरित्युक्तेन शतबाधित्या प्रतिदृष्टेः पुनः छेदात् सर्ववेदसबाधितम् ॥ शतदानं, पूर्वयोगे सर्ववेदसं दित्युक्ता । प्राप्तेः पूर्वं प्रयोगे तदागम्यं सर्ववेदसम् ॥

भाट्ट— कस्मैऽपि यदि उद्गात्रपच्छेदो जघन्यः, तदा तस्मिन्निच्छानु प्रयोगे सर्वैस्त्वमेव देयं, न तु द्वादशशतं परिनिमित्ताभावात्, पूर्वे तत्रैव पूर्वप्रयोगे देयत्वेन प्रकृतशब्दः, 'तत्र तद्दद्यात्' इत्यनेन यत् पूर्वप्रयोगे परनिमित्ताभावात् पूर्वं देयत्वेन प्रकृतं तत्रैव दक्षिणात्वेन विधानाद्, द्वादशशतस्य पूर्वनिमित्तनैव बाधितत्वेन देयतया अप्रकृतः । अतश्च यद्यपि सर्वैस्त्वमपि अदाक्षिण्येन दक्षिणोक्त्येन वा पूर्वप्रयोगे यद्युक्तो बाधितयेन, तथापि

परनिमित्ताभावात् पूर्वं वापरानामावात् देयत्वेन प्रकृतौ न का चित् शक्तिः ।

यदा तु प्रतिहर्तव्येनच्छेदो जघन्यः, तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वैस्त्वं देयं, न तु पूर्वापच्छेदनिमित्तकः पुनः प्रयोगः कार्यः । न च सर्वैस्त्वानेन अदाक्षिण्यत्वेन विरोधात् तद्व्यतिरेक्येन पुनःप्रयोगाभावे प्रमाणाभावात्, अदाक्षिण्यपुनःप्रयोगयोः समुच्चित्तयोरेव नैमित्तिकत्वेन एकस्मात्वे इतरस्यानुपपत्तेः । अतश्च यथा पत्न्याः इमंभूषणमभ्रञ्जत् केशानामपि न बधनं, साहित्यत्वं विधिपितृत्वात्, तथैव अदाक्षिण्यत्वाभावे पुनःप्रयोगस्याप्यभावः । यद्यपि च दक्षिणोक्त्यस्य पुनःप्रयोगाद्गतया विग्रहस्य आवश्यकत्वादेव पूर्वप्रयोगे अदाक्षिण्यस्य अर्थप्रस्तात्वात् 'अदाक्षिण्यं त' इत्यस्य अनुवादत्वमुच्यते, तथापि पाश्चिमात्तुवादस्यैव अदाक्षिण्यलोपे पुनःप्रयोगलोपः इति द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु 'सोममपगम्य' इतिवत् पाश्चिमात्तुवादत्वेऽपि पुनःप्रयोगोपे प्रमाणाभावः । न च तस्य संज्ञाद्रष्टव्यमाश्रोपलक्षणत्वात् न पाश्चिमात्तुवादस्यैव वाच्यम् । संज्ञाद्रष्टव्यत्वात्ऽपि पूर्वप्रयोगाद्भूतकर्तव्यत्वं विश्वामित्रः आवश्यकत्वादेव पाश्चिमात्तुवादस्यैव वाच्यम् । वस्तुतस्तु नागपनुक्तः, 'यत्र तदद्यात्' इत्यनेन पूर्वप्रयोगे दास्यदक्षिणायाः पुनःप्रयोगाद्गतया विधानेऽपि पूर्वप्रयोगाद्भूतकर्तव्यत्वं तस्मिन्परि तस्या आवश्यकत्वेन अदाक्षिण्यप्राप्त्यभावात् । न च एव पुनःप्रयोगस्य पयोतिष्ठोक्तत्वादेव द्वादशशतदक्षिण्यप्राप्त्युपपत्तेः । 'तत्र तदद्यात्' इत्यस्य नैवार्थमिति वाच्यम् । तस्य पूर्वप्रयोगे एकविंशत्यादिपक्षकरणेन पुनःप्रयोगे द्वादशशतदादेरपि प्राप्त्यपत्तौ तस्मिन्त्यर्थत्वेन तार्थक्यत्वात्, उद्गात्रानुवचनत्वे सर्ववेदसमाप्त्यर्थत्वात् । न सैव केशरमश्रुत्यानेन पुनःप्रयोगाभावात्, तत्र द्वंद्वेन साहित्यस्य उपादेयकेतव्यमभुगतत्वेन उक्तत्वात् साहित्यान्विष्टस्यैव क्रियाद्रष्टव्यं प्रत्येकं तदाज्ञात्वाभावात् । प्रकृतं तु अस्मिन्केशरमश्रुतोरिव अपनयदेयत्वात्तरन्तर्धयोगोपरि त्वं (चन्द्रामनुदितेष्टौ) प्रत्येकमेव विधाऽन्वयकत्वं एकत्राश्रोपपादाकारिणा पश्चात् साहित्यावयवोऽपि नैकलोपे

निमित्तोद्देशविवेक्षणस्यापि प्रद्वैकत्वाविस्मरणमायेन
अविबन्धा । भाट्ट. ६।१।६.

● उद्देश्योपादेश्वे एकस्य युगपत् विषये । या.
२।१।१२।२२ पृ. ७३७.

● उद्धारणं (अमे) यदा दर्शपूर्णमासायैः क्रियते
तत्रैव च अग्निहोम प्रवर्तते, तदा अग्निहोमोद्धारणमन्त्रः न
कर्तव्यः । भा. १।४।८।११, ● उद्धारणस्य (उल्लेख-
मन्त्र) कृत्नस्य प्रकाशकर्म अग्निगुप्तैः प्रकृतयेन शान्त-
कल्पकल्पकेनर्गशास्त्रानाम् । १।४।९।२९-२७.

● उद्धारणपक्षः सिद्धान्तः अजलपद्यः पूर्वपद्यः ।
संकर्य. १।२।६.

● उद्भिन्— ' अथैव उद्भिन् सप्तदशो भवति वृह-
स्पतिना निषेधमन्त्राणां ' इति तत्त्वकर्मविपदापडके
वाच्यम् । निषेधमन्त्रं मार्गदिने सवने प्राजापत्यसि-
शक्त्यां नाम यस्मिन् स तदर्थः । छ. १।४।११७.

● उद्भिन्— उच्छ्रद्धस्व ऊर्ध्वत्वे मिदेष विदारणे
लोकपालकरणयोः प्रतिष्ठात्वात् उच्छ्रद्धस्व एतन्नि-
अनयवमसिद्धिर्गोत्रे । सु. पृ. ३९८. ● उद्भिन्-
उच्छ्रद्धत्वात्पन्तो विच्छ्रद्धत्वात्पन्तो उच्छ्रद्धद-
क्रियापाननः । उद्देदनं प्रकृतान पशुतामनेन निषते इति
उद्भिन् वाच्यः । भा. १।४।१२ पृ. ३२५. ● उद्भिन्धि-
श्राद्धिच्छन्दात् फलपदान्तरनिगमनेन यज्यवचनः अग्निहितो
मन्वापधिच्छरणे (२।१।१२) । सु. पृ. ३९२.

● उद्भिन्तीर्गोत्रेना वाच्यता अनुष्ठाने पाठकर्मो न
निषामन् । भाट्ट ५।१।२२.

ॐ उद्दिधधिकरणम् । उद्दिध्यायः ॥

(अत्र नाथ्यपने सूक्तदेवेन एकमेवाधिवस्त्रम् ।
भवदेव-धा-वि-भाट्ट-वै-सु-मनेन द्व प्रथमगुणैः
प्रथममधिवस्त्रम् । तत्र उद्दिधदिनामपेयं धर्मं प्रमाणां
इति शीर्षकम् । द्वितीयसूत्रेण तु द्वितीयमधिवस्त्रम् । सत्य
उद्दिधदिपद वागनामपेयं इति शीर्षकम् । भाष्यदेशेव तु
अत्र संग्रहः कियते) ।

उक्तं समाप्तापेदमर्थं, तस्मात् सर्वं तदर्थं
स्यात् । १।१।१।१२ ॥

भाष्यम्— ' उद्दिधा यजेत ' ' वयमिदा यजेत '
' अग्निहिता यजेत ' ' विश्वहिता यजेत ' इति समा-
यनन्ति । तत्र सदेहः किमुच्छ्रिदादयो गुणविषय आर्शो-
रितत् कर्मनामपेयानीति । कुतः संशयः ? उमवधाऽपि
यतिभाते वाच्यत्वात् । उद्दिधेत्येव शब्दो यजेतेत्यनेन
संज्ञयते । स किं वैयधिकरणेन संज्ञयस्येति, उद्दिधा
इत्येव वागमनिर्णयति, उत सापानाधिकरण्येन
उद्दिधा वागेन यजेतेति । देधाऽपि एतस्मिन् प्रतिभाति
वाक्ये, संभारति संशयः । किं तात् प्राम्णम् ?
उक्तमस्माभिः यदाग्न्यापस्य ऐदमर्थम् । कश्चिदस्य भागो
विधिः, यः अविदितमर्थं वेदयति यथा ' होमेन यजेत '
इति । कश्चिदर्थवादः, यः प्रोचयन् विधिं स्वीति यथा
' वायुर्न होमिष्ठा देवता ' इति । कश्चिन्मत्रो यो विदित-
मर्थं प्रयोगकाले प्राशयति यथा ' वहिर्देवसदनं दामि '
इत्येवमादिः । तस्मादुद्दिधादयः अमीषा प्रवेशनाना-
मन्यतमाय प्रवेशनाय भवेयुः । तत्र तावत्प्राथवादः,
वाक्यस्यो हि स भवति विधातव्यस्य । न च मन्त्रः ।
एवंजातीयकस्य प्राशयितव्यस्य अभावात् । पारि-
शेष्यात् गुणविधिः । उद्दिधस्युगता वागस्य विधीयते ।
कुतः । प्रतिदेरनुमदात् गुणविधेर्येवन्तात् पशुत्तिदेशोप-
करणत्वात् । न चैषा यागार्थता लोके अत्रमन्यते । न च
वेदेन परिमाणते । अती गुणविषयः । यदि गुण-
विधिः, न तर्हि कर्म विधीयते । अविहिते च कर्मणि
न गुणविधानमर्थम् । नेति नूनः । प्रवृत्तौ ज्योति-
शेमे गुणविधानं अर्थवद्भवति । यदि नामवेव
ख्यात्, वाच्येव यजेतेति, तावदेव उद्दिधश्च यजेतेति, न
पशुत्तौ कश्चिन् गुणविधेयः स्यात् । गुणविधौ च गुण-
शैलोनात् स्व-यधिकर्मर्थं विदधत. उद्दिधादयः शब्दाः
अर्थवन्तौ भविष्यन्ति । तस्मात् गुणविषय इत्येवं प्राप्तम् ।
वा— एव स्मृतिशब्दस्य वेदस्य प्रमाणे सिद्धे
अधुना वाग्यार्थेन्याख्यानाशब्दे सति अपरिग्रमाच्चैव
प्रमाणलक्षणं, येन संज्ञयेत नामधेयविन्तात्वाः प्रहायः
क्रियते ? के चित् सारादहुः, विदुर्भिदादयो गुणस्य
प्रमाण, उत निष्ठागमेव नामधेयत्वेन इति । उदुत्तुक्तम् ।
एव उति हि समसोनां दाहं प्रमाणलक्षणदमिर्कं

ख्यात् । त्वेन हि एतत् विचारयते किमिदं वाक्यं
 अस्माकं प्रमाणं, उक्तान्यथेति । येऽपि (विचारकाः)
 च एते द्वे अपि सूत्रे पूर्वोत्तराक्षौ परिकल्प्य एकाधि-
 करणत्वेन व्याचक्षते, तैरपि ' उक्तं समाप्त्यैदमर्थे '
 इत्यनेन सूत्रेण कः सिद्धान्तानभिप्रेतः पूर्वपक्षानुगुणोऽर्थो
 विधीयते, इति वक्तव्यम् । नहि उक्तोदमर्थान्तर्भाव-
 वचन उद्भिदासीनामनिवृत्तम् । तस्मात् द्वयोरपि अधि-
 करणशोऽभ्युत्थितपूर्ववक्ष्योः उत्तरपक्षव्यवधानमेतत् इति
 व्याख्येयम् ।

एतत् प्रथमं तावत् उद्भिदाक्षौ उदाहृत्य संदेहः
 क्रियते सिन्धेते कं चित् मयि प्रति उपयोगं गच्छन्ति,
 उक्तं नेति । किं तावत् प्रातः । ' आमावस्य क्रियाऽर्थ-
 त्वात् ' इत्यानर्थक्यम् । अथ च ' अंशवेदप्रमाणत्वा-
 दुद्भिदादि ततोऽभिपद्यते । धर्मावापुत्रपुत्राचार्यादानार्थेऽयं
 प्रयत्ने ॥ ' (धर्मानुपकारार्थमिवाधित्वात् आनर्थक्यं
 प्रयत्ने इत्यर्थः । ' धर्मावापुत्रपुत्रं सन् ' इति पाठे
 नामधेयत्वेन अंशान् वेदात् अविकं एतत् आनर्थक्यं
 पण्यते इत्यर्थः । इति मुधा. पू. ३५३.) । नहि एते
 विधायिषु अन्तर्भवन्ति, साध्याप्येति कर्तव्यताऽनभि-
 थायित्वात् तावत् चोदान्वाहृत्य, स्तुतिबुद्धयमावात् अर्थ-
 वादातिरेकः, कर्माद्भूतैर्वर्षकप्रकाशयित्वाथार्थभावात्
 मन्त्रज्ञाननिवृत्तिः, न चाप्यत् वेदव्योजनमस्ति, इत्यप्रमाण
 एव ज्ञातीयकः इति । अत्राभिधीयते । ' सर्वस्य
 त्रिविधायात्वाद् वेदस्योक्तेन हेतुना । उद्भिदावा-
 प्रमाणत्वमतिरेकात् सिद्ध्यति ॥ ' यदा गदर्थेनया-
 न्यनमार्थमिति क्षिप्तं, तदा विचारः किमर्थमिति । न
 तावत् अर्थवादत्वं, वाक्यस्योपश्रवणात् । कथं पुनरयं न
 वाक्यस्योपः, यावदा ' वाक्यं श्लेषिणः '
 इत्यादिनत् एकात्मनया अयमभ्यते । नैतदस्ति ।
 विधातव्यमथ हि यः शेषः, सोऽर्थवादः । अयं तु
 विधुद्देशादेव नातिरेकपते, इत्यवश्यतोपः । तस्य-
 मतिनश्च स्तुत्युपश्लेषिणं न बुध्येत इत्युक्तं औद्भिदाधि-
 करणे (११२२) । न चैवमपदेन एतद्विज्ञानं । न चेह
 ता प्रतिपद्यामहे । यदपि उद्भेदार्थं पश्यामनेन क्रियते,
 इत्येव प्राशस्त्यं कल्प्यते, तदपि तृतीयाऽऽत्मन्युदाहा-

अप्यलक्ष्यत्तरकरणत्वप्रसिद्ध्या बाधते । अन्यथा हि
 प्रातिपदिकभाष्यानां ' वाक्यं श्लेषिणः ' इतिवत्
 प्रथमेन प्रयोक्ष्यते । न चास्य मन्त्रत्वं, तावन्पेणाप्योक्तोः,
 अत्येवृत्तारणाभावात् । न चैकतद्वात् एकाक्षरार्थं
 करणमतीत्या वा स्मारकत्वम् । न च एतदभिधेयः कश्चित्
 प्रयोगसमाप्तौ अर्थो दृश्यते । न च अयमपेक्षप्रकाशने
 कर्माद्भवम् । मान्यवर्णिकद्रव्यकल्पनायामपि गौरवम् ।
 न चास्य सूक्तवाक्यत्वं निनिवोधिक्रान्तिरस्ति, येन
 मान्यवर्णिकद्रव्यकल्पना स्यात् । न चास्य रूपं प्रयोगा-
 र्हेत् । अतश्च अनिनिवृत्तत्वात् इत्येवाऽऽदिवदपि
 नाभ्याहारेण निरकथंहीकृत्य प्रयोक्तव्यः । एतदं च
 ज्ञातौ न एकवाक्यत्वं इत्यामन्त्याम् । तस्मात् विधु-
 द्देशान्तर्गतस्यैव उदाहरणत्वेन विचारयते गुणविधिः,
 नामधेयं इति । एतत् तावत् ' प्रसिद्धेयलक्ष्यत्वेन प्रयो-
 जनवशेन च । अधिकत्वात् प्रवृत्तैश्च शून्यरूपं
 विधीयते ॥ ' प्रातिपदिकं तावत् उद्भेदजननमर्थं इत्ये-
 गनिन्नादो अक्षयवप्रसिद्ध्या प्रवर्तते । न च समुदायः
 अर्था-तरताची लोके प्रसिद्धः । न च लोकात् अगतोऽर्थः
 वेदादयमभ्यते, सत्रवस्य शास्त्रहेतुत्वात् । तृतीयाऽपि च
 करणवाचिनी । क्रियात्वाच्च तस्मिन् इत्येव तदापरा या
 शक्तिः, करणं, वेन उद्भिदाधनको यागः अयमभ्यते । न च
 यागस्य उद्भिदरं करणत्वं वा च पितृ प्रसिद्धम् । अर्थव-
 त्वान् प्रवृत्तिविशेषकत्वम् । विधायक-उद्भिद-पुरुषाणां
 प्रवृत्तौ विशेषः । अन्यथा हि अतुष्टारिणसमैव प्रवृत्ति-
 रेषा स्यात् । अप्यत्र प्रसिद्धत्वात् गुणविधिः नार्थत्वं
 अधिधेयत्वत्वं, नामधेयत्वं तु अर्थो न विज्ञायते इति
 योग्यते । अपथा मेदेनायर्थवत् हेतुः, उद्भिदवदस्य यजितः
 फलान्तरत्वात् । तत्रैव विधिपदधेयोः प्रवृत्तिविशेषः इति
 याच्यम् । ननु नामधेयमपि ऋतु विधिगतं अर्थवत्
 प्रवृत्तिविशेषत्वं च स्यात् । नैतदस्ति । कुतः ? ' आहुते-
 रभिधेयत्वाद् धातुना क्वचित्तामिवा । सा
 च नाम्नाऽभिधीयते, नातिश्लेषैव नामवा ॥ '
 यदा तावत् धातुनैव लक्षणया विधिविधयनयोग-
 त्वात् यागविशेष प्रतिपाद्यते, तदा किमपरं तत्र नाम
 करिष्यति ? अथ समागमनामभिधीयते, एत. नर

अनिष्टमेवैतत् नाम, इत्यर्थवद्भम् । विद्यायादेव च विनोपस्य न नामधेय विधाविष्यते इति यथावति ।

यदा च येनापि प्रारंभेण उद्दिष्टादीनां विशेष-वचनार्थं, तदा तदन्तर्गतानामन्वेषान्त्वचनत्वेन यजे-रन्धेयवत् । एतन्न च विशेषगुणयो भविष्यति, यागानु-यादात् । यदि एवं गुणाधिकत्वात् प्रियिद्यमेत, न तर्हि कर्म विधीयते, तथा च अविहिते कर्मणि वक्ष्य गुणो विधीयते । इत्यन्वयवत्, अतः आह— (माध्वं) 'प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे' इति । ननु गुणविधायिणे 'ज्योतिष्टोमेन' इत्यस्यापि तत्परत्वात् अविहितमेव कर्म । मत्प्रभासात् इदमेकं कर्मविधानं मदिष्यति । तद्व्यावृत्ते च विषयवके च गुणस्य विद्यातुमयव्यायात् ज्योतिष्टोमपरमेवैकं नामधेयम् । अथवा शक्यं गुण-विशिष्ट कर्मविधानं, इत्यपि कर्मानुवादेन गुणविधा-नानि । ननु एवं सति सर्वतः एकाहाहीनसद्रथोदनाः ज्योतिष्टोमस्यैव गुणविशिष्टत्वेन प्रारंभत्वं अनतिरिक्ताः, इति कर्मानुयायात् न ज्योतिष्टोमः कस्य चित् प्रवृत्तिः, इति सच्छन्देन नाभिधात-य । सिद्धाणामिन्द्रायैव 'आह' इति चे चित् । अथवा प्रविश्ये इति प्रवृत्तिः, प्रवृत्तज्योति-ष्टोमः इत्यर्थं । अथवा 'अथैव ज्योतिः' इत्येवमादीनां कृष्णविभक्त्यास्पातस्यैवार्थाभावात् गुणविधिवानुपपत्तेः एवान्तेन मेदवत्त्वा कर्मनाम-य, तदपेक्षया च ज्योतिष्टोम, प्रवृत्तिः । ननु उपासिकावयवितेन सोमेन, ज्योति-ष्टोमेन वा अथर्वेणात् ज्योतिष्टोमे गुणात्तरविधानमपुत्रम् । काम्य-वात् उद्दिष्टादशो वाचका भविष्यन्ति । निवे-प्रयोगे च पूर्वगुणवर्धनत्वा । अथवा विशिष्टविहितमपि कर्म स्वरूपमात्रं निष्कृष्य गुणात्तरे विहित न औपत्ति-कात् विदिष्यते, कल्पया मालम्भशक्त विकल्प इति मन्यते ।

अपिवा नामधेयं स्याद्, यद्युत्पत्तावपूर्वमवि-धावकत्वात् । २ ॥

माध्यम्य- एवं प्राप्ते भ्रूम । अविधेति पञ्चो विपरि-वर्तते । नामधेयं स्वादिति प्रतिजानीमहे । एवं अविहितमयं विधास्यति ज्योतिष्टोमात् यागात् । अति-श्रेय नामगणितमपि । इतरथा भुक्ति उद्दिष्टादीन्

वचनानि उद्दिष्टादिमते लक्ष्येत् उद्दिष्टनामगेन कुर्वा-रिति । योनेन कुर्यादिति यजेतेत्यर्थार्थः । परं हि यागः, उद्दिष्टादादि नृत्तौयानिर्देशात् करणं, तत्र उद्दिष्ट-योगेन इति कर्मनामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यामनु-सृतम् । इत्युच्यते मन्वर्थलक्षणा सामानाधिकरण्यां स्यात् । अतिरिक्तमपि च अतिरिक्त्यापत्तौ । तस्मात् कर्मनामधेयम् ।

ननु प्रतिबद्धं द्रव्यवचनत्वं व्यपनूयेव, अप्रतिबद्ध कर्मवचनत्वं प्रतिशक्येत । उच्यते । तृतीयानिर्देशात् कर्मवचनत्वा । ननु ? मन्वर्थानिर्देशे हि सातिप्रवृत्तत्वं तृतीया भावति, करणं च यागः । तेन यागवचनं इम-मनुमास्थामहे । नैवपुत्रम् । यदि तृतीयानिर्देशे सति उद्दिष्टादिभ्यः सन्देश्यो यागे बुद्धिरव्ययेत, स्यादेव-देवम् । नहि नो बुद्धिरव्ययेत, तस्माद्युक्तम् । तृतीय-वचनमन्यथा नोपपद्यते इति चेत्, कार्यं मोक्षयति । न शक्तु चिद्वचनमन्यमानेऽपि यागवचनो भविष्यति । तस्माद् गुणविषयः । लक्षणेति चेत् । पर लक्षणा वसिषात्, न यागाभिधानम् । तैत्तिरी हि लक्षणा, इतोऽपत्तिद्वयस्येति । अयिन यदि नामधेयं विधी-यते न यागः । अथ यागो न नामधेय, उभयविधाने वाच्यमेद, इति । उच्यते । न नामधेयं विधाविष्यते । अनुवादो हि उद्दिष्टादय । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । ततोऽभिधीयते, उच्छ्रद्धासाम्याद् भिच्छ्रद्धासाम्यां च उद्दिष्टादयः निधावचनम् । उद्देष्टं प्रकृत्यां पद्यताम-नेन विद्यते इत्युद्दिष्ट यागः । एवमाभिधुष्येन अयान् अभिहित, विश्वव्यात् विश्वजित् । एवं संशय । अतः कर्मनामधेयम् । ननु अप्रवृत्तिविशेषः अयार्क इति, नामधेयमपि गुणलक्षणवचनं अयं वत् । तस्मात् कर्म-नामधेयान्येवैवातीतवहातीति सिद्धम् ।

वा-—नत् उपलौ प्रथमशाने अर्थात्तरपूर्ववचनेन एकात्मते न प्रतिबद्धुद्दिष्टादि, तत् वैदिककल्पवदरे पथमोपनिषत्तात् सामानाधिकरण्याने नामधेयं स्यात् । अथवा एतत्पूर्वं कर्म सिद्धत्वं अयं वत् भविष्यति । अथवा कस्य नामधेयमिति इदरे अविधीयते । यस्यो-त्पत्तौ अयं निष्यजते, यागस्येत्यर्थः । किं वाच्यं ।

‘गुणो विधीयमानो हि फले कर्मणि वा भवेत् ।
 विशिष्टविधियुक्तया वा, सर्वथा च न युज्यते ॥’
 फलं प्रति तत्र च विधीयमाने परस्परसंक्षयविधानं, यत्र
 हितकल्पना, धातोः पारार्थ्यं, श्रौतसिद्धोपाधाव, अन्-
 दर्गीयेन च रत्निनादिना अत्यन्तप्रसिद्धेन वागः इति
 श्लेषः । तथा भाग प्रति गुणतीर्षो फलपदानर्थकत्वात् । तार्थ-
 काम्यज्ञानजोविश्लेषविश्लेषणत्वे वाक्यभेदः, प्रत्ययस्यापर-
 निमज्जता, बाह्यवार्थानदर्नीयपागागोमत्राधिकल्पत्वात्
 अत्यन्तयुक्त्याः । तथा विशिष्टविधौ सर्वपरार्थ्यं, अनेन-
 विधिशक्तिरूपता, मानर्थत्वधारा, शम्भमानतामानावि-
 कल्पनतायाः, अन्दर्नीयताया इति श्लेषः । तस्मात्
 गुणविधिः । तत् दर्शयति (भाष्य-) इतरथा भूतिः
 चन्द्रिदादीन् (रत्निदादीन्) वक्ष्यति (इति भाष्ये
 पाठः । यजित्वामानार्थिकरूपार्थं च-) तद्वतो (यागात्)
 रक्षयेत् । (सन्नर्त्तं पाठान्तरं दर्शयति-) वक्ष्यन्ती
 सन्नयेत् इति वा (भाष्य-) श्रयः । प्रातिपदिकगतमर्थ-
 युक्त्या विभक्तिधनत्वात् एतदेव अवगम्यते इति
 दर्शयति- ‘योगेन कुर्वन्’ इत्यादिना । किंच ‘विधाये
 आनुवादे च यागः करणमिष्यते । तन्ममीपे
 वृत्तीयाऽन्तमन्त्राचित्त्वं न मुञ्चति ॥’ ‘यद् करण-
 निधायित्वा वृत्तीयवा’ (भा. ३।१।११२ घ. ६७९)
 इत्येवमादिषु कारकाणां विभक्त्यर्थ-वाच्युपगमात् कथं
 ‘करणवाचिनो हि प्रातिपदिकात्’ इत्युच्यते ? नैव
 दोषः । करणाश्रयवाचिनो हि इत्यभिप्रायः । अथवा
 करणशब्दो यादृशमर्थं धरति, तादृश्यं प्रातिपदिकं
 वाचकमेव । कृदन्तेन हि कारकविशिष्टं द्रव्यमेवोच्यते,
 न विभक्तिवद् निष्कृष्टा शक्तिः । तथा च ‘करां
 करणेन करणात्’ इति च कारकान्तरयोगो दृश्यते ।
 कान्धथा हि विभवत्प्रसिद्धितेनैव एवैतं कारकं धरी-
 कागात् न द्रव्यं कारकान्तरयोगं प्रतिपद्येत् । शक्तेषु
 शक्तान्तरं नास्त्वेन । तस्मात् शक्त्युपमर्जनजन्यवचनत्वात्
 कृदन्तानां उपपन्नं करणसम्प्राप्त्यादिना प्रातिपदिकत्वात् ।
 येन एतदुक्तं भवति, यत् अस्मिन् वाक्ये कर्म, तदा
 चिनः प्रातिपदिकान् वृत्तीयत्वात् उपपत्त्यम् । यागधातु
 फलभावतयाः कारणं, न द्रव्यं इति वक्ष्यति (२।१।१११) ।

ततश्च यद् उचित्वं यागवचनं, एवं वृत्तीयाऽन्तं वा
 एकवाक्यता यावत्ति, अर्थान्तरवचनत्वे तु अक्षयत्वं
 स्यात् । ननु च ‘प्रत्यक्षं द्रव्यवाचित्वगुणसम्बन्धं, कथं
 पुनः । करणत्वात्प्रमानेन बाधयति प्रीदिसोमवत् ॥’
 यथैव ‘श्रीद्विभिर्भजेत’ ‘सोमेन वजेत’ इत्यादीनां
 करणभूतयागोद्भावपत्त्वे सति वृत्तीयाऽन्तत्वं वैयथि-
 करण्येऽपि अविच्छेदं, एतन्निहायीति । ‘हृत्.’
 इति चिरन्तनतागोदकाच्छादकं हरितद्रव्यमुच्यते ।
 यथा तद् उक्तार्थमप्यसि स्वच्छन्दत्वं, पुन पुनरुक्तं
 छाद्यति । एवं योऽन्त्येऽपि स्वच्छन्द्यवहारः, य इति
 प्रसिद्धः । तदुच्यते । ‘पद्मस्यसंदिग्धं प्रसिद्धै-
 रपुत्रकृद्भृति । (सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टं) ।
 निर्णीयते निरूढं तु, न स्वार्थावपनीयते ॥’
 श्रीशारदा हि अत्यन्तकृता, ते स्वार्थपरित्यजन्तः
 सामानाधिकरण्यमपतिपद्यमानाः मत्त्वन्तरमावात् गुण-
 विषयो निरापन्ते । ये पुनः उद्भिदादयो
 गीतिकाः, तेया वैवैव प्रकारेण बलेन द्रव्यवचनत्वं,
 तैर्ग कर्मवचनत्वात् उपपद्यते, इति प्रत्यक्षप्रसिद्धौ
 उदासीनाया, अनुमानेनानि अज्ञानसंशयसुखादकारणं
 न युज्यति । सर्वशब्दाभाष्यकारो हि अयमस्यपायः, यत्
 प्रसिद्धतामानाधिपत्यं नाम । प्रकृतं च करणत्वं यानो
 लभ्यात्मकं शक्नोति प्रातिपदिकं आत्मविषयमाणाद्-
 विद्युत् । किंच ‘विभक्त्यर्थानुवादाच्च विधेः
 स्यात्प्रामिन् छाद्यवत् । गुणपक्षे विधेयत्वं सक्रिया-
 कारकयोरपि ॥’ इत्येव हि अक्षरं का चिद् विभ-
 क्त्यर्थेऽपि प्रत्ययस्य विविक्तिके. नास्त्वा स्यात् । तस्मात्
 अपरपक्षद्वारेण अस्ति कर्मण्यपि प्रसिद्धिः । ज्योतिष्टोमादे-
 रपि स्वकर्मभेदवकारित्वात् एकसामग्र्य इति चेत् ।
 न, सामानाधिकरण्यावधारितविषयविशेषस्य अवयवा-
 न्नाश्रयत्वान् । न कास्य ज्योतिष्टोमादिविः समभि-
 न्द्राहयेऽस्ति । अथवा अर्थापत्तिवचनेन एतद्विशेषविषय-
 नेव जन्मेव निमित्तं, न चाप्यन वदन्तीति च्यवत्वा
 यथा तास्मादित्यवयवविशेषनिमित्तत्वं मोहद्वयम् ।
 ‘अतिपावकत्वात्’ इत्यस्य म्याज्या ‘न नामधेयं
 विधापिष्यते’ इति । संज्ञानतिपावकत्वेन ‘इदिरा-

देव' (पा० १।१।१) इत्यदिक् अविवानं तामाना-
 पिक्वपवपप्रसिद्धिन्मां ततिष्ठते । न तु नामपेयाथो
 न विधीयते , तदधीनत्वात् यागविधौपदिदेः । इह रि
 यगपि संशयसिद्धिगामाभिप्रायं नारित , तथापि आत्म-
 स्वरूपश्रद्धासंशयसंशयं संशयं गमयति इति विशेषतः विशेष-
 भावात् सिद्धे । ननु एवं शब्दस्वरूपाभिप्रायं प्रयस्येत ।
 प्रयथापगतस्वरूपतिशिरार्थाभिप्रायान् अप्रसङ्गः । सर्वेन
 हि ' अणुदीवितोपना विविष्टदिनं दृष्टा , न तु
 अनमिहितविशेषा ' । न च एतन्नता शब्दस्वरूपतोऽ-
 प्रसङ्गः , तदनुपेया विद्यमानार्थाविशेषोदरणात् इत्युक्तं
 प्राक् । नामैव च एतन्मादीनां महतिः भेदः , अन्यथा
 हि तदन्वयिष्ठतो यतिः गुणरूपस्यै पुनःश्रुतिः प्रकृति-
 गमिन्नात् नैव कर्म भिन्नात् । अथवा सर्वनामपेयेषु
 विहितं अर्थगतमपि विशेषगतमिति , इति अर्थोपहाय-
 नादिगैव विशेषगतिरोभयत् । न च यज्युधारण
 मन्त्रेण अन्य यागविशेषनामत् इति न सामान्यस्य
 कर्तव्येऽस्त्वय । परस्परवर्तिमानेन हि नामानि यागविषयं ,
 वाचोऽपि एतद्व्यतिष्ठते न सामान्यमानं प्रकृतौ वा इति
 लभ्यते । तस्मात् उभयोरपेयता , विशिष्टभावनारविप्रायानां
 यमशेषपि विधानं इति नानुवादस्यम् । एत च एति न
 नाम-न विविच्यमानपतिशेषि इति , ये पूर्वपदे विषय-
 र्थाव , सिद्धान्ते तु विषयवेवात्मनातिरेक नाम्ना वर्ण-
 यन्ति , वेपामयुक्तमेव । अशेषस्यश्रायज्ञमाकाश
 नाप्रकृतिविशेषरुत्ता । नहि कृदित्यवरत्वादिषु ' अनेनात्
 यज्ञे ' इति लुपु आख्यानोपायं स्थात् । ' दसंपूर्ण-
 मासवारम्भमान . ' ' समे दसंपूर्णमासाम् ' इति
 गुणोदरपः , ' दसंपूर्णमासाम् स्वर्गकाग . ' इति च
 क्लेशस्यः अन्यथा न स्थात् । तस्मात् नामपेयाति
 एवत्रादीयसिद्धि इति सिद्धम् ।

श्री — उद्भिदादिशब्दानुदाहृत्य गुणविधिनोमपेया
 इति भाष्ये निवारोक्तम् । ' समानावेदमर्थे ' इत्यनेन
 सूत्रेण पूर्वसंशयमिधाय ' यथा नामपेयं स्थात् ' इत्यनेन
 सिद्धान्तितम् । तनु प्रमाणश्रायसंघातं , इति
 धार्तिककारेण अधिकारनेदमाभियं प्रथम उद्भिदादि-

एवमां धर्मं प्रामाण्यमिति न वेति विचारं पश्यन्
 गुणविधिनामपेयविचारो दृश्यते ।

संभवात्प्रयत्नात्तन्नापिद्वयत्वात् उद्भिद्-अभिनिद्-
 चिन्ना-आद्य-पुत्र-वर्तिश्रमान-अतिश्रान-आपार-
 र्थेनादिशब्दान् उदाहृत्य चिन्त्यते विमेते धर्मं प्रति
 प्रमाणं न वेति । तत्र ' विषयसंघादमन्त्रांशैर्वेदास्त्रैः
 प्रतीयते । न चोद्भिदादिशब्दानां तेष्वन्वयस्य
 संभवः ॥ न तापदर्थेयादर्थं स्तुतिषुष्टे-
 भावतः । एतन्नाममन्त्राऽन्वयत्वात्तत्प्राधान्यभावतः ॥
 (' एणो इहाभ्याममदे ' इत्यादौ उतनपुरुषः ।
 ' अमे इत्थं रक्षस्व ' इत्यादौ आत्मन्यम् । ' कस्यसि
 द्वाऽसि ' इत्यादौ आत्मन्तता । ' आवीपे या ' इत्यादौ
 प्वाऽन्तपम् । आदिशब्देन स्तुत्याशीर्षविधानादिकं
 निगहितम्-सोम) ॥ मन्त्रप्रसिद्धयन्मावाद्य मन्त्रतेषां
 न युज्यते । न च विध्यन्वपातिर्यं साम्बाद्यनभि-
 धानतः ॥ ' तस्मात्प्रमाणमेवनापेयं इति पूर्व . पठते ।
 सिद्धान्तमु , ' सकलस्यैव वेदस्य इत्यभ्याया-यास्य-
 यानपत . विज्ञाते पुरुषार्थेनमुद्भिदादेरपि
 भ्रमम् ॥ ' तस्मात् भाष्यं प्रामाण्येनेति ।

सोम — विचारितप्रामाण्यनतिश्राऽन्वयत्वात् गुणविधि-
 नामपेयचिन्नायाः संगतिः । सूत्रार्थस्तु — समानाभ्याम्
 सर्वस्य धर्मप्रसिद्धयर्थं अन्ययनविधिरन्वात् अर्थेवादावि-
 गरणे एव उक्तम् । तस्मात् उद्भिदादिपदमपि तदर्थं
 स्थासिति ।

वि — उद्भिदादिपदं धर्मं किममानुषा प्रमा । ,
 विषयवेवात्मनातिरेकनन्तर्गतौ न भा ॥ अन्तर्गतौ
 विधात्तुद्भिदा यथेतेति दृश्यते । नामानेनात्यन्तौ वाचये
 यथ्यतेऽनः प्रमेव तत् ॥

भाट्ट — इह गुणविधित्वेन नामपेयत्वेन वा संमतानां
 सर्वेषामेव कल्पदातिरेकसुखनानां उद्भिन्तीमादिपदानां
 प्रामाण्यप्रामाण्यं वेति उतने , प्रकारात्तत्रात् अमा-
 माण्यम् । तथाहि , ' उद्भिदा यज्ञेन यज्यमानः ' ' सोमेन
 यजेत ' इत्यादौ उद्भिदादिपदेभ्यः स्तुतिषुष्टेःस्तुतात्वेन
 तापदर्थेयादर्थम् । मन्त्रप्रसिद्धयन्मावाद्य न तत् । एतेषा
 प्रयोगहाले उच्चारणे च एतप्रसिद्धयार्थमेव यागाहुता-

चोषस्त्रमाणाभावेन, एतेषां प्रयोगसमयेनार्थसारकवातुप-
पत्तेश्च । न च विषयताभोगः, कामशब्दाद्यभावेन साध्या
रूपनिर्वाचकत्वात् । एकवदस्त्वयिनैव करणप्रतिपादने
नति एतेषां तदप्रतिपादकत्वाद्योगात् । सिद्धरूपाणां सोमा-
दीनां स्वापारमन्तरेण भावनेनिकरुतव्यत्वात्वातुपपत्तेश्च ।
नामधेयत्वे तु अभिज्ञानादेव करणानुदाहकत्वाभावात्
इतिकरुतव्यत्वात्वातुपपत्तेः । न च कथमपि भावनाऽन्यथा-
संभवेऽपि यागे एव करणत्वेनान्वयो भवत्विति वाच्यम् ।
कारकणा परम्परशब्दनाभावात् । अतः कथमपि भावना-
ऽन्यथासंभवात् अनाख्यातत्वेन विधिभावनयोरनभि-
धानात् अन्यस्य च प्रकारस्य यत्कुमद्यवधत्वात् अत्रामा-
ष्यम् । इति प्राप्ते, अख्ययनविष्यध्यायितस्य अकमाप्या-
संभवात् प्रथमान्तरसंभवेऽपि विष्कृतमांसस्य स्वप्त्वेन
तत्रैव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा चषममाणरीत्या
सर्वानुपपत्तिपरिहारेण प्राग्व्यपत्तिरिति सिद्धम् ।

मणहन— 'उद्भिन्नाम, गुणो नैव ।'

शंकर— 'नामधेयप्रमाणता ।'

आख्यमतेन यत् द्वितीयं सिद्धान्तसूत्रे तदेव शा-वि-
भाट्टादिप्रलेन द्वितीयमधिकरणम् । तद्विधानीं निषेधते ।

आ— 'वत्रावयवयोगेन खनित्रादौ प्रसिद्धितः ।
प्रशुच्यौपयिकत्वाच्च गुणो यागे विधीयते ।' इति प्राप्ते,
अभिधीयते । 'धातोरेहान्वपाराख्याद् विप्रकृष्टविधे-
स्तथा । फले कर्मणि वा नेह गुणो वाक्ये विधीयते ॥
दृष्यादौ गत्यभावेन सर्वमेतत् समञ्जसम् । उद्भि-
दादिषु सन्नैवं नामधेयत्वसंभवात् ॥ विशिष्टविधि-
पक्षे तु भवेत्सामर्थ्यलक्षणम् । सोमादौ गत्यभावात्
सा च त्वत्र गतिसंभवात् ॥' प्रयोगश्च वाग्मां उच्यते
श्वक्षरः एव । नहि अन्तरेण नामधेयं कतिचन्यथादिषु
'अनेनाहं यथे' इति लघु, आग्न्यानापाय, स्यात् ।
क चित्तु गुणफलोनायैवता । 'दर्शपूर्णमासावाशरप्यमानः
अन्धारमणीवाविष्टि निर्वैधे' इति गुणोपक्रमः ।
'दर्शपूर्णमासाभ्यां ह्यनीसमो यजेत' इति फलोपक्रमः ।
क विष्य भेदकतया अर्थवत्स्य यथा 'अपैव ज्योतिः'
इत्यादिषु यथेते । यथा चापैव 'उद्भिदा यजेत
पशुनामः' इति ।

सोम— सूत्रार्थस्तु—अपिधेति पूर्वपत्राभावात्पूर्वपत्रम् ।
ततश्च नापं गुणविधिः, किंतु कर्मणः उद्भिदादिकं
नामधेयं स्यात् गुणविधायकत्वात्संभवात् इति ।

की—मूत्रं तु यत् त्वयचौ प्रथमतः एव पदार्थान्तर-
वाचकत्वेन निरुद न भवति, तत् नामधेयं स्यात् गुण-
विधायकत्वात् पूर्वोक्तदोषैरसंभवात् इति व्याख्येयम् ।

वि— 'गुणोऽयं नामधेयं वा, तन्निशेऽस्य निरु-
क्तिनः । ज्योतिशोमं समाहितं नरवर्मं गुणचोदना ॥,
फलोद्भेदात् समानैवा निरुक्तिर्वागनाम्यपि । नामत्व-
मुचितं यागनामानाणि स्मरन्तः ॥'

गुरुमतभाह— 'शौकिके चणपायेऽस्य विधेः
साधेतैति चेत् । निरुक्त्या श्रौतसाम्यं नामधाधिर-
येद्यत् ॥' इति ।

भाट्ट— अतः पर क गुणविधियं क नामधेयपरमिति
कोप्रसोषणिकाऽशैमारम्भः । तद्विह गुणे कर्मणि च
तुल्यवद्दुत्कानामुद्भिदादिवदाना विधेयगुणसमर्पकत्वं
कर्मनामधेयत्वं वेति चिन्तायां 'मिदिर् विदारणे' इति
स्तुत्या विदारणसमर्थेननिम्नारिचननप्रसिद्धेः नाम-
धेयत्वे वैदव्यप्रसङ्गाच्च गुणविधियमेव युक्तम् । तत्र गुण-
विधिर्दं कर्मैव फलोद्देशेन विधीयते इत्येकः पक्षः ।
अथवा प्रकृतसोमयागतुवादेन गुणमात्रविधानमित्यपरः ।
न च निम्नारमनाविरहः, इतिनतव्यतासंतिविधिशेषपर्यैव
कर्मविधिनियामस्त्वार् । न चैवं फलपदानर्थकं,
'सर्वेभ्यो ज्योतिशोमः' इति वचनेन तस्य सर्वकालार्थ-
त्वावगतैः, यजिषस्य पशुकरोषधाचकत्यागलक्षणार्थां
सात्पर्यमाहकत्वात् । अत एव न विशिष्टोद्देशे वाच्य-
भेदः । न चोचोतिशिशोमयाज्वं, पशुकामप्रयोगपुर-
स्कारेण विहितस्य च तन्निनादेः सामान्यविहितसोमादि-
वाचकत्वात् । वस्तुतस्तु— प्रकृतसोमयागाभितः यनि-
नादिगुणः एव फलोद्देशेन विधीयते इति तृतीय पक्षः ।
कर्मवशादेव च नित्यसोमयागः । इति प्राप्ते, नापं गुण
विधिः मोर्यात् । तथाहि, सर्वमैव तावत् श्रद्धायान्त-
करणकभावनाविधानात् आद्यो विधिप्रकारः । यथा—
'अग्निहोमं शूरोति' इति । अज्योद्देशेन तद्विधिः
अपरः । यथा 'अग्निहोमं शूरोत्वात् स्वर्गनामः' इति ।

प्राप्तये शोरेश्चराचक्रपदान्तरत्वापेक्षयात् दीर्घत्वम् ।
 प्राप्तयेदिशेन अन्यकरणकमाननाविधिः तृतीयः । यथा
 'रामा कुरोति' इति । अथ विधेस्तास्य भागपञ्चमिना
 भावात् पदान्तरवृत्तिनाश्च वतोऽपि दीर्घत्वम् । घातोः
 साधु-नायै-क-नामदीहृत्य अन्योद्देशेन अन्यकरणकमानना-
 विधिः चतुर्थः । यथा 'दत्तेन्द्रियकामस्य सुहृयात्'
 इति । अत्र भावपदेषोद्देशवलेनापि असनन्धात् ततोऽपि
 दीर्घत्वम् । गुणविशिष्टत्वार्थकस्य कमानाविधानं
 पञ्चमः । यथा 'सोमेन वधेन' इति । अत्र विशेषण-
 निधिकरणनाऽऽविक्रमात् ततोऽपि दीर्घत्वम् । अन्योद्देशेन
 पूर्वोक्तः पद्यः । यथा 'वीपे चर्च निर्वपित् प्रक्षारचञ्जनाम्'
 इति । अर्थे तु सर्वदुर्बलः । तदोद्भूतमिद्व्युत्पत्तिविधि-
 दस्य यागस्य फलेद्देशेन धेयानि पञ्चविधप्रकाराभ्य-
 णात् अविद्योत्वेत् । गुणस्य यागे अनन्वयात् मन्वयै-
 रक्षणा च । नहि भावनाया समानपदोभावात्त्वर्थ-
 करणयावकदाया गुणस्य कारणत्वं संभवति । अतस्तस्य
 यागान्तरावदवकथनेन यागस्य कारकत्वात्, कारकाणां च
 परस्परसम्बन्धानुपपत्तेः । 'सोमेन यजेत' इतिवत् उद्भि-
 द्वा यागेनेति मावसंलक्षणा भावपदवीनि प्राञ्चः ।
 वस्तुतस्तु दृष्टान्तेऽपि सोमस्य करणत्वेनैव भावनाया-
 मन्वयः तनतन वक्ष्यते, युक्तश्च । एककरणत्वावकदेऽपि
 धरणान्तरस्य पित्रनिरूपितस्य प्रकारतया भावनाऽ-
 न्वयोपपत्तेः । नहि यागकरणस्य भावनानिरूपितं, अपि तु
 स्वमेनिरूपितम् । अतश्च शेषेन अन्यनिरूपितमपि तत्कर-
 ण च प्रकारतया भावनायाध्वन्येति, तथैव सोमस्वरण-
 मपि यागनिरूपितम् । उभयत्र तदपि तद्वत्त्वात् पाठिक-
 बोधकस्य च न कोऽपि विरोध इति । नास्मिन् पथे
 यथापि मन्वयैलक्षणा, तथापि विशेषणनिधिकरणनाऽऽदि-
 कृत गुणार्थोभावादिशिष्टमात्राविधेः गौरवमाथाद्यमानं
 नापहोतुं शक्यम् । यथा च प्राथमिकभावात्पाठिकाङ्गी
 कारेऽपि द्वितीयोपपत्तेलाया मन्वयैलक्षणा तथोक्तं
 श्रौतसुत्रे । एवं द्वितीयपदवीचर्चवर्षाद्यद्येवपि जननविधि-
 मन्वयैलक्षणेन योग्यः । अथवा च दधिनोमदायेव
 तदपि तद्वत्त्वम् । तेषां तत्र अर्थान्दरे स्तद्धनेन नामन्या-
 संभवात् । मरुते तु कौन सौमेन एतनेन प्रवृत्तिः, तेनैव

योगेन उद्भिः प्रोक्त उपायते फलमिति व्युत्पत्त्या कर्मप-
 पीति नामनसंभवेन द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणात् चाप-
 नम् । न च मिदो विदारणे एव स्तुतेः दक्षिः,
 'मिरिर्' इत्येव सातुदात्तान् । 'विदारणे' इत्यस्य
 दक्षयार्थगामोपलक्षणस्य वेदान्तरणविधानमिद्वत्त्वात् ।
 अतो विदारणे इत्योपादनेऽपि प्रयोगात् तुल्यपदव्युत्पि-
 दत्तम् । न च नामन्यायार्थेनैव संख्यादौ सार्थ-
 कतात् । क विकल्पेपरन्वय यथा 'दशैर्गोमृगानां
 स्वर्गनामो यजेत' इति । क चिद्व्युत्पत्तेरन्वयस्य यथा
 'संस्थाप्य पौर्णमासी वैमृद्यमानु निर्वपति' इति । प्रवृत्ते
 च सत्त्वात् भेदविशिष्टेन प्रयोगेन । इतरथा हि प्रवृत्ते
 एव कर्मणि गुणन्योपलक्षणात्वेन कर्मान्तरत्वं, न च
 योगस्य फलोद्भूतनकारित्वस्य अतिप्रसक्तत्वात् अपूर्वं
 कर्मणि कृदिक्रान्ते सोमादिपदानामपि तद्व्युत्पत्तिः, सर्वत्र
 योगकृदित्येव प्राचीनप्रयोगेनैव कारणतायाः बहत्त्वेन
 प्रवृत्ते तदवत्त्वान् । प्रयोगेन स्पष्टम् ।

शंकर— 'उद्भिदादेश नमता ।' २.
 ० उद्भिद्विकरणे मन्वयैलक्षणापरिहास्य नाम-
 न्येनान्वयणम् । सोम १।४।६ पृ. ७०. ० उद्भिद-
 धिकरणे गुणे कर्मणि च ये अवयवयोगेनैव सम-
 द्भूतयः, अथ च तद्व्युत्पत्त्यान्तररहिता उद्भिदादया
 य-रा, सातुदात्तस्य गुणविधयः कर्मनामर्थे (वा)
 इति निवारः । कौ. १।४।२२ पृ. १५८. ० उद्भिदवि-
 करणे हि सामानाधिकरण्यानाम्ये मन्वयैलक्षणा दौः ।
 वैयधिकरणेनाम्ये तु 'यागाभितेन गुणेन फलं कुर्वाण'
 इति फल्यय गुणविधौ, 'गुणेन याग कुर्वीत' इति कर्मणि
 गुणविधौ च यजे उद्देशविधेयसम्पत्कलाभावात्,
 समानपदोभावात्त्वर्थं परित्यज्य मन्वयदोशात्तुल्य-
 रिधानास्य धातोः पारार्थ्यं, विधिविधेयत्वोपकर्षस्य दौः ।
 कर्मणि गुणविधौ तु कर्मोपदानन्वय इति ह्यितम् ।
 कु. १।४।६ पृ. ९९. ० दृग्गजपत्नी फलसंक्रमा-
 यमात् एतस्या इति नस्याः, तत्र । विश्वेदमिदं निर-
 वेषकत्वं चत्वात् प्रथमोपादयेत् । नामन्येवत्य उद्भि-
 द्धिवरणे गुणविधिनसत्त्वात्तुपपत्तेः । मन्वयमप्युत्त-
 ० गुणकारिणयां मानताया धात्वर्थस्य धर्मोपदेशान्वयः,

न तु करणत्वेन, मन्वर्थकस्याऽऽपत्तेः । उपपादितं चैका उद्भिदधिकरणे । कौ. २।१।१।१६ पृ. १९८, * न (अग्निहोत्रेति) नाम्नः विजातीयहोमत्वप्रकारक-
 बोधकन कृताऽपि, ताम्बाले लुहोतिपर्यायत्वेन (अग्निहोत्रं
 शुद्धेति इति) नमप्रयोगान्नापत्तेः । अपि तु अग्निदेवत्वात्
 होमत्वेनैव (चोपब्रजनकता) । अतिपमङ्गस्य पान्चीन-
 प्रयोगाभावेनैव उद्भिदधिकरणे स्थापितत्वेन योगरूढे-
 रप्यनङ्गीकारात् । २।३।१।१।२४ पृ. ८०, * नामधेयत्वे
 भावनाशंभ्वस्तु उद्भिदधिकरणे न्युपादयिष्यते । १।४।
 १।१ पृ. १५८, * ' पश्चद्वात्वाग्नी ' इत्यादावपि
 स्तोत्रमाचनऽनुयादेन सध्वविशिष्टद्वयविधाने विनिष्ठ-
 रिषेः प्राथमिकभवनसम्बन्धोत्तरत्वात्वीकत्वेन द्वितीयत्वस्य
 उद्भिदधिकरणे स्थापितत्वात् । १।४।३।३ पृ. १८५,
 * सर्वान् प्रतीतिके विशिष्टनामनाधिकारे तत्पि क-
 विपक्षपदेश्चैव पद्विधिविधारा उद्भिदधिकरणे अस्मानि
 स्याद्विधाः । दौर्बल्यं चोत्तोरत्तर तेषामुक्तम् । २।२।५।
 १६ पृ. १९८.

* उद्भिदभिजिद्व्यादिषु अम्यस्तशब्देषु शैमिक-
 धर्माणामतिदेशः । भा. ८।१।१।१६.

* उद्भिदाद्वयः अनिघनप्रथमाहोत्तरमपि अग्नि-
 होमसंज्ञा कृत्तव्यं कर्माणि । भाट्ट ५।३।१३. * उद्भि-
 द्वादयो वे पुनर्यौगिकः (यच्छः) वेवा वेनेय प्रकारेण
 यत्वेन द्रव्यत्वबन्धं, तैवैव कर्मवचनत्वमपि उपापत्ते,
 इति प्रत्यक्षप्रतिष्ठा उद्गमोत्तरात् अतमानेनापि अहान-
 यश्वस्तुदासकरणं न दुष्यति । वा. १।४।१।२ पृ.
 ३२५. * उद्भिदादौ नाम्ना ध्रुव्या मन्वर्थकत्वात् प्राप्यते ।
 पाठ. पृ. १४१.

* उद्भिदादिनामधेयानामपि अर्धवादाधिकरणे
 सामान्यतः प्रामाण्यस्य स्थापितत्वात् । सोम.
 १।३।१ पृ. १०. * उद्भिदादिपदानां शैमिसना
 मन्वर्थकत्वात् शैमिप्राप्यत्वं निघण्टव्य कर्मणि
 योगेन शैमरद्वृत्तिकत्वात् कर्मनामधेयत्वं स्थापितम्
 (१।४।१।२-२) । कु १।१।४।४ पृ. ११. * उद्भि-
 दादिशब्दानां शैमनामधेय प्रामाण्यम् । वि. १।४।१.

* उद्भिदादिशब्दानां यज्ञिकप्रतिषेधप्रकारितेन नाम-
 धेयत्वेन धर्मप्रयोगयोगः स्थापितः । सु. पृ. ३९७.

* उद्भिन्त्यायः । ' अर्धेव श्योति. ' इत्यादौ तत्र
 मते (सिद्धान्तिमते) संशयसिद्धौ एव प्रमाणाभावः ।
 न तत्रन्तु उद्भिन्त्यायः (उद्भिदधिकरणम्) क्लृप्तत्वेन
 तुल्यवद्बृत्तिकत्वाभावात् (तथा च यत्र क्लृप्तत्वेन
 तुल्यवद्बृत्तिकर्तव्यं सत्र उद्भिन्त्यायः) । कौ. २।२।८।२१
 पृ. २५०. * ' इत्येनाभिवचन् यजेत ' इत्यत्र श्योति-
 होमत्वात्वेन इत्येनं शकुन्ध कुर्वातु इति वैपथिकण्ठ-
 न्ययेन मन्वर्थकत्वात्त्वात्, पश्चिद्विद्ये एव अत्यन्त-
 निरुदत्तत्वात् इत्येनशब्दस्य कर्मणि कर्षणदिशि अपसिद्ध-
 त्वात् नोद्भिन्त्यायः । कु १।४।५।५ पृ. ९७, * ' यज-
 येन स्यात्प्रयत्नो यजेत ' इत्यत्र वाच्यपेयपदस्य शैमि-
 कस्य उद्भिन्त्यायेन सिद्धमपि नामधेयत्वं आक्षिप्य समा-
 धत्तुमिदमाप्त्यते । १।४।६।६ पृ. ९८. * आग्नेयादौ
 (आग्नेयोऽङ्गाकस्यः इति) सत्रपयसात्प्रत्ययान्तात्,
 कर्मणि चामिदेषताङ्गत्वस्य चामिसिद्धत्वेन उभयत्र तुल्य-
 वद्बृत्तिकत्वरूपोद्भिन्त्यायविपक्षतासम्भवात् । कौ. १।४।
 ७।९ पृ. २३१. * ' यजेनेनाभिवचन् ' इत्यत्र नास्ति
 उद्भिन्त्यायावत्कारः तस्य शैमरूपवद्विष्य श्चेद्यप्युच्यते ।
 १।४।१।५ पृ. २१४, * समित्पदस्थापि नामधेयत्वं
 नोद्भिन्त्यायसिद्धं उभयत्र तुल्यवद्बृत्तिकत्वाभावात् ।
 २।२।२।२ पृ. १५५.

* उद्भाही नाम विष्णुतिः । पक्षिप्रमत्ताने ' उद्भाहे-
 इतिपुत्र्या० पवमानस्य वे० ' इति सूक्तप्रतिष्ठानां
 तत्रानामृत्वा गानं विधिः पर्यायैः कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथमे
 पर्याये श्रितु गुरुत्वे आकाशितः कृत्वा, द्वितीये
 पर्याये मत्पमानः, तृतीये पर्याये च उक्तमाः । मेवं
 विष्णुतिः उच्यती नाम । वि १।१।१ पृ. ५२०.

* उद्भापनेन मतस्यनातिः । सु पृ १५३९.

* उद्भापः आवापो वा साम्ना गाण्यदिनामधेय-
 मानधेयैव अविशुद्धयोगप्रशुत्तु । भा. १०।१।११
 २१-२२.

* उद्भाहे उपदेशः अग्निहोत्रेण उच्यमानं
 राट्टयत्वात् ' पत्येतां राट्टयते शुशेवि, अन्वक्रानान्

शुश्रूषि' इति । भा. ७।१।१।२२, * सद्वाहकर्मसु
राष्ट्रमूला (नाम शोभान्ता) यचनादतिदेशः । ८।४।
५।२८. * सद्वाहकाले एव मन्योः (रंफलोः)
यचनेन द्रव्यसाधारण्यं प्रतिपादितम् । ' धर्मं च अर्थं च
याने च नातिपरितम्बा ' इति प्रतिपादितत्वात् । सुप्.
६।१।४।१७.

* उद्ग्रहणभयसाध्यः उदीच्यैः कियन्ते । ज्येष्ठ-
मासस्य धीर्गोमासा बलीवर्दान्मध्यर्ष्यं भावयन्ति, सोऽयं
उद्ग्रहणभयसः (आषाढीसमीपस्थिते मूलनक्षत्रे इति क
चित् । पोळ्, बेन्नूर इति भाषा) । वि. १।३।८.
* उद्ग्रहणभयसादन. उदीच्यैरेव कर्तव्या इति न
नियमः । किन्तु कर्तुदेशनैरपेक्षेण सर्वेषामा एव ते ।
भा. १।३।७।२५-२३ उदीच्यस्य देशान्तरे उद्ग्रहणभ-
यसादीन् कुर्वन्त्येव । १।३।७।२९.

* उन्नेता अश्वयोः पुरुषः । चतुर्थकमंशोऽयम् ।
श्वी पादौ चतुर्थोऽयमाहू तिष्ठो क. लभते । वि.
३।७।१७. * ' उन्नेता चमठानुवपति ' । भा. ३।७।
१।२२.

* उपकारपुष्टभावेनैव पदार्थप्रतिः । माट्ट. १०।
१।९ ट्ट २०५.

* उपकाररूपेण कर्माणि कर्मयाव्य भवति । वा.
१।१।१०।२०.

* उपकारलक्षणं हि तत् (गेधत्वम्) । यत्
पर्योपकरोति, तत् तस्य सेवकत्वम् । भा. ३।७।१।२.

* साहाय्यकारसंभवे पारपर्योपकारकल्पनाऽशोकः ।
सु ट्ट. २३८६.

* उपकारविदेशे तदि लक्षोऽपकल्पने, यथा
ग्रहणौ अम्बकनामानदीनि ज्ञानजननंतातानि एहीत्वा
कपयैतानि उपनरिष्यति इति । भा

* उपकारकम् । नद्युपहृत्तं किन्दप्यङ्गे कस
चिन्नयेत् । तथाचोपनिषदादि सभजन भेदेरे भाष्यकारो
वक्ष्यति ' यो यज्ञोपकरोति स तस्य सेवकः ' यो यज्ञोप-
कारे वर्तते स सेवकः इत्युच्यते ' (ट्ट ६५८), ' उप

कारलक्षणं सेवकं ' (३।७।१।२) इत्येवमादि । वा.
३।१।१।२ ट्ट. ६५६.

* यो हि प्रधानोपकारित्वेन भूयते, स तद्व्येऽपि
स्थिते उपचरोति । वा. १।३।२।२९ ट्ट. १६६.

* उपकुर्वतां च उपकृत्य इति सदाचार. । भा.
२०।३।१।४५७.

* उपक्रमः उपसंहायत् प्रत्यः । असंज्ञातविरोधि-
त्वात् । के. * भवति च प्रथमेवोपक्रमः । यथा ' वा
नामयं नदी, नो नामाय पर्यतः, किन्दि कृष्णम् '
इति । भा. ३।१।१।२१. * वाक्यस्य यः सामान्य-
वचनेन उपक्रमः, स निगमनस्येन ध्रुवे एव विशेषे
ष्यत्साध्यने, तस्य उपक्रमपेक्षितविशेषवचनपेणेन तत्र-
नुकल्यात् । सु पृ ५२९. * सामान्यवचनेन विशेष-
पेक्षिण उपक्रमो वाक्यस्य विशेषे निगमनस्येन ।
भा. १।४।१।२।२५. * उपक्रमं अनुपसंज्ञातविरोधित्वेन
प्रकल्पमुत्पन्नं तद्विरोधेन उपसंहायस्य नेतव्यत्वात् । वि.
३।३।१. * उपक्रमात् उपसंहायो बलीयान् तद्व्याख्यान-
कृतत्वात् इति के चित् । व्याख्यामस्य पाश्चात्यत्वविद्यत्वात् ।

पराक्रमः. ७।१, * परतनादि अपरन्टेदन्वायेन उप-
क्रमादुपसंहायो बलीयान् इति के चित् । ७।२, * उप-
क्रमस्य निगमाहृत्स्य वाक्यगोपानुभरणं ' संयुक्तस्वर्षं
गन्धेन ' (२।३।७।१८) इत्यधिक्येन नास्ति ।
४।२, * उपक्रमस्य प्राक्त्वं अनुपसंज्ञातविरोधित्वान्
इति ह न सर्वेण आपातप्रत्ययस्यैव प्राक्त्वप्रसङ्गात्
इति के चित् । ७।२, * उपक्रमस्य नम नाकाहृत्सा,
तत्र तद्विद्वद्वायौपस्थापनेरुपसंहायप्रज्ञानुकरण न नियते ।
४।२, * उपक्रमस्य वैदविषयत्वेन सिद्धित्वात्
उपसंहायगतानां क्रमादिशब्दानां तदनुसारेणवृत्तित्वा युक्त ।
सु पृ ५२३. * उपक्रमस्य संसंहायकत्वे उपसंहायो
निर्णयहेतुः ' अक्षताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतम् '
इत्यादौ । के १।१।१।२९.

* उपक्रमगतमध्यर्षीवाद्मनुसूच्यैव प्रधानस्यापि
विधेर्नयने इति उपक्रमधिकरणत्वात् । यदि पुन
अन्योपस्थापेक्षाणां अर्थनाद्विधीना परस्परविच्छेदना
उपनमोपसंहायगतानां तथा ' विस्तुहृत्स्य कश्च नयन '

इति शङ्काया उपक्रममन्यायधारीरम् । अत्रमाश-
 जान्तीन् उच्यते प्रवृत्तौ वा परस्परनिरपेक्षत्वात् नोप-
 क्रममवेनापि भ्रमेण भाष्यकृतानामाशः इति युक्तम् । विधि-
 मन्वयोस्तु परस्परसापेक्षतयैव प्रवृत्तेः उपक्रमगतविधि-
 शाकल्यनामो युक्तः एवेत्युच्यते । सनातनधर्मप्रदीपे
 विवाहः पृ. २९२.

॥ उपक्रमतन्त्रेणोपसंहारेणैकस्मिन् वाक्ये
 भवितव्यं इति न्यायेन । न्यायनि. १।१।२९।५२.
 मम्.

● उपक्रमन्यायस्य अङ्गगुणविरोधन्यायः अपवादकः
 यथा 'य इष्टया' इत्यादौ । वस्तुतस्तु न तत्रोपक्रम-
 न्यायोऽपि 'यजैत' इतिप्रत्ययानिश्चितसर्गभावनोद्देशेन
 शब्दार्थविशिष्टकालविये. प्रकृतान्तराधिकरणे न्युत्पादित-
 त्वेन इष्टादिप्रदाना अनुवादभाप्रतया तदभावात् ।
 कौ. ३।१।१।२ पृ. २१३. ● भाष्यकृतानामपेक्षणीय-
 रमाभावेन भ्रमस्यैव प्रत्यक्षस्यापि मुख्यपेक्षणीयत्वाभावेन
 एकवाक्यत्वाभावात् न उपक्रमन्यायस्य प्रकृते अव-
 तारः । अद्वैत. पृ. ३५६.

● सन्धि अङ्गगुणविरोधन्यायस्य उपक्रमन्यायाप-
 वादकरत्वे प्राधान्यापहनेनैव प्रकृतसिद्धान्तोपसर्जनं दृष्ट-
 यम् । कौ. ३।१।१।२ पृ. ३१६.

● केशिद् (लंकरभट्टेः) एतस्य (इष्टयादिव्याक्यस्य)
 अङ्गगुणविरोधन्यायोदाहरणावसिद्धयर्थे इष्टयादिवान्ये
 माक्यप्रयोगेवाह्नीहृत्य उपक्रमन्यायाभावाः इत्युक्तं,
 तदभावात् । असदुक्तरीत्या एकवाक्यत्वोपचौ तदधी-
 ष्टरे प्रमाणाभावात् । यत्र च तदुक्त्यात् एकवाक्यत्वे
 सति उपक्रमन्यायस्यैव प्राबल्यं, तदभावे एव ह्य अङ्ग-
 गुणविरोधन्यायस्य, इति प्रतीकते, तन् 'चतुरो वृद्धीन्
 निर्वपति' इत्यादौ एकवाक्यत्वेऽपि वृद्धीना माषान्यात्
 यतदसत्प्राये चरौ अनुप्रदः इत्येवं पूर्वपक्षङ्गणं, सिद्धान्ते
 च तत्रोः किञ्चान्यत्वात् प्राधान्याभावोपसर्जनं युक्तं
 स्यात् इत्येवमुपेक्षितम् । तस्मात् सन्धि अङ्गगुणविरोध-
 न्यायस्य उपक्रमन्यायपवादकरत्वे प्राधान्यापहनेनैव प्रवृत्त-
 सिद्धान्तोपसर्जनं दृष्टव्यम् । कौ. ३।१।१।२ पृ. ३१६.

● उपक्रमप्रायस्त्वं वैश्वानराक्येऽपि सुवचनम् ।
 पराक्रमः. ४।१।२-२.

● उपक्रमप्रायस्यन्यायमेवमाहुः— ' सर्वस्यापि
 शब्दस्य स्वार्थोऽङ्गुणे विरोधः कारण, स च प्रतिक्रियामि
 दृष्टे शायते, न चोपक्रमवशात्ता उपसर्गो विरोधी शयते,
 इति उपक्रमो मुख्यवृत्तिरेव युक्तः' इति । पराक्रमः. १;

● उपक्रमप्रायस्यन्यायेनैव अक्षप्रतिपरेष्टयधिकरणेऽपि
 सिद्धान्तः । ५।१. ● स्याद्वयं उपक्रमप्रायस्यन्यायिन्यायः,
 यदि उत्पत्तिविनियोगाद्वल्लयीः स्वरापेक्षा भवेत् (उन्वै-
 क्येन कियते) तस्य तु कालादिका प्रयोगविधितिरोप-
 त्तेन अपेक्षितफलं तस्मिन्मन्त्रस्यैव स्वस्य प्राबल्यम् ।
 कौ. ३।१।१।२ पृ. ३२०.

● उपक्रमयत्नीयस्य ' वेदो वा प्रायदंशानात् '
 (३।१।२) इत्यत्र यद्यते । सु. पृ. ५२६.

● उपक्रमवेद्येन उपसर्गशब्दार्थकम्बनाया लक्षणा-
 परिश्रमेण शब्दार्थविज्ञानस्य धर्मस्य (धर्मपरत्वस्य)
 बाधः । (यथा वेदोपक्रमानात् कणारिशब्दस्य) ।
 दुष्. ६।५।१।५५.

● 'उपक्रमसंकीर्तिता वेदाः उपसंहारपदस्यैवदि-
 शब्देरनुसृतिद्वयं शक्यमन्ते वेदेकदेशत्वाद्दगादीनाम् ।'
 इति न्याय. वेदोपक्रमाधिकरणस्य । पराक्रमः. ४।२.

● उपक्रमस्येन उपसंहारस्यैव वाच्यते । अत्रमाशयः ।
 या. ३।३।१।४ पृ. ८६०.

● उपक्रमाधिकरणम् । उपक्रमाधिकरणन्यायः ।
 उपक्रमन्यायः । उपक्रमप्रान्तकन्यायः । उपक्रमानुपे-
 न्यायः । वेदोपक्रमाधिकरणम् । उपक्रमोपसंहारयोरेक-
 याच्यता ॥

श्रुतेर्जावाधिकारः स्यात् । ३।१।१।१॥

भाष्यम्— नोविद्येमे भूयते ' उपसंहारं वा विदने,
 उपैः शक्तं, वरात् यत्नः' इति । तत्र संदेहः किमुकारि-
 त्वाति अधिवृत्तेरेव शक्तः प्रवृत्ताः, उत वेदमधिकृत्येपी ।
 किं तावत् प्राप्तम् ? जात्राधिकारः एवम् । तुम्हा इ
 श्रुतेः । एतां शक्त्यां भवनादेव जाति विनियमदते ।

उद्गोति' इति । भा. ७।१।११२, * उद्गाहकर्मसु राध्मूत्वा (नाम होमाना) वचनादतिदेशः । ८।४।५।२८. * उद्गाहकाले एव अमयोः (संप्लोः) वचनेन द्रव्यसाधारण्यं प्रतिपादितम् । ' धर्मं च अर्मं च कामे च नातिचरित्त्या ' इति प्रतिपादितत्वात् । सुपु. ६।१।१।१७.

* उद्गुपभयशादयः उदीच्यैः क्रियन्ते । ज्येष्ठ मासस्य षोडशराशो बलीवदानम्प्यर्थं घावयन्ति, सोऽयं उद्गुपमयक* (आघातोऽमीपरिभते मूलनशने इति क्व चित् । षोळा, वेन्दू इति भाषा) । वि. १।१।८. * उद्गुपभयशादयः उदीच्यैरेव कर्तव्या इति न नियमः । किंतु कर्तुंदेशनैरेष्येण सर्वधर्मा एव ते । भा. १।१।७।१५-२३। उदीच्यश्च देशान्तरे उद्गुपमयशादीन् कर्तव्येन । १।१।७।१९.

* उन्नेता अर्घ्योः पुरुष । चतुर्थवर्गस्योऽयम् । असौ पादौ चतुर्थोऽम्भश्च तिष्ठो गा लभते । वि. १।७।७. * ' उन्नेता चमसानुसयति ' । भा. १।७।१।२२.

* उपकारपुत्रभावेनैव पदायंमाप्तिः । माह. १०।१।९. पृ. २५५.

* उपकाररूपेण कर्माणि कर्मलाप्य भवति । वा. १।१।१०।२०.

* उपकारलक्षणं हि तद् (रोषत्वम्) । यत् यत्क्षोपकरोति, तद् तस्य रोषभूतम् । भा. १।७।१।२.

* पाशादुपकारसंभवे पारस्योऽवकारकल्पनाऽशोक्तः । सु. पृ. १३८६.

* उपकारातिदेशे षण्णो ऊरोऽवत्कल्पते, यथा प्रश्नो आग्न्यन्वाधानादीनि ब्राह्मणतर्गान्तादिनि यदीत्यन्वा कथयेतामि उपपरिष्कारिणो इति । भा.

* उपकारकम् । नमस्तुपुत्रोत् किंचिदप्यङ्गं कश्चिन्नयेत् । तथाचोपरिष्कारेण तत्प्रदेशे भाष्यमातो यश्चति ' यो यत्क्षोपकरोति स तस्य रोषः ' ' यो यत्क्षोपकरोति यस्तैः स रोषः सपुन्यते ' (पृ. ६५८), ' उन्-

वारलक्षणं रोषत्वम् ' (१।७।१।२) इत्येवमादि । वा. १।१।१।२. पृ. ६५६.

* यो हि प्रधानोपकारित्वेन भूयते, स तदग्नोऽपि स्थिते उपकरोति । वा. १।२।१।२२. पृ. १९६.

* उपकुर्वतां च उपकर्तव्य इति सदाचारः । मा. १०।१।१।१७७.

* उपक्रमः उपसंहारत् प्रवृत्तः । अहंजातविरोधि-त्वात् । के. * भवति च प्रथमैवोपक्रमः । यथा ' वा नामयं नदी, को नामाय पर्वतः, किमिदं क्लृप्तम् ' इति । भा. १।४।१।११२, * वाक्यस्य यः सामान्य-वचनेन उपक्रमः, स निगमनवचनेन ध्रुवे एव विशेषे न्यूनत्वात्पते, तस्य उपक्रमानेहितविशेषतमर्गमेव तदनु-वृत्त्यन्त् । सु. पु. ५२९. * सामान्यवचनेन विशेषा-पेक्षिणा उपक्रमो वाक्यस्य विशेषे निगमनवचनेन ।

मा. १।४।१।२२४. * उपक्रमं अनुपसंजातविरोधित्वेन प्रवृत्तत्वात् तद्वचनेन उपसंहारस्य नेतृत्वत्वात् । वि. १।३।१. * उपक्रमात् उपसंहारो वलीयान् तद्व्याख्याना-रूपत्वात् इति के चित् । श्वाभ्यान्त्यस्य पाश्चात्त्यस्य निगमन-पराक्रमः. ७।१, * पर्वतवदि अपच्छेदनायेन उप-क्रमादुपसंहारो वलीयान् इति के चित् । ७।१, * उप-क्रमस्य निगमाहस्य वाक्यस्योपासुमरणं ' संयुक्तस्यैव गन्धेन ' (२।१।७।१८) इत्यधिकरणेन नास्ति ।

४।२, * उपन्यास प्राबल्य अनुपसंजातविरोधित्वान् इति तु न सर्वत्र व्यापारव्रतस्यैव प्राबल्यप्रमाणात् इति के चित् । ७।२, * उपनमस्य यत्र नाकार्क्षा, तत्र तद्विद्वद्व्योऽस्योपासुमरणस्योपसंहारं न क्रियते । ४।२. * उपक्रमस्य वेदविषयत्वेन शिथिलताया उपसंहारात्मना कृपादिशान्दाना तदनुरोपसृष्टिणा युक्ता । सु. पु. ५२३. * उपक्रमस्य मरुद्द्वजवत्त्वे उपसंहारो निर्णयहेतुः, ' अस्ता. धर्मस्य उपस्थाति तेजो वै घृतम् ' इत्यादी । के. १।४।१।२२४.

४।२, * उपनमस्य यत्र नाकार्क्षा, तत्र तद्विद्वद्व्योऽस्योपासुमरणस्योपसंहारं न क्रियते । ४।२. * उपक्रमस्य वेदविषयत्वेन शिथिलताया उपसंहारात्मना कृपादिशान्दाना तदनुरोपसृष्टिणा युक्ता । सु. पु. ५२३. * उपक्रमस्य मरुद्द्वजवत्त्वे उपसंहारो निर्णयहेतुः, ' अस्ता. धर्मस्य उपस्थाति तेजो वै घृतम् ' इत्यादी । के. १।४।१।२२४.

४।२, * उपनमस्य यत्र नाकार्क्षा, तत्र तद्विद्वद्व्योऽस्योपासुमरणस्योपसंहारं न क्रियते । ४।२. * उपक्रमस्य वेदविषयत्वेन शिथिलताया उपसंहारात्मना कृपादिशान्दाना तदनुरोपसृष्टिणा युक्ता । सु. पु. ५२३. * उपक्रमस्य मरुद्द्वजवत्त्वे उपसंहारो निर्णयहेतुः, ' अस्ता. धर्मस्य उपस्थाति तेजो वै घृतम् ' इत्यादी । के. १।४।१।२२४.

४।२, * उपनमस्य यत्र नाकार्क्षा, तत्र तद्विद्वद्व्योऽस्योपासुमरणस्योपसंहारं न क्रियते । ४।२. * उपक्रमस्य वेदविषयत्वेन शिथिलताया उपसंहारात्मना कृपादिशान्दाना तदनुरोपसृष्टिणा युक्ता । सु. पु. ५२३. * उपक्रमस्य मरुद्द्वजवत्त्वे उपसंहारो निर्णयहेतुः, ' अस्ता. धर्मस्य उपस्थाति तेजो वै घृतम् ' इत्यादी । के. १।४।१।२२४.

४।२, * उपनमस्य यत्र नाकार्क्षा, तत्र तद्विद्वद्व्योऽस्योपासुमरणस्योपसंहारं न क्रियते । ४।२. * उपक्रमस्य वेदविषयत्वेन शिथिलताया उपसंहारात्मना कृपादिशान्दाना तदनुरोपसृष्टिणा युक्ता । सु. पु. ५२३. * उपक्रमस्य मरुद्द्वजवत्त्वे उपसंहारो निर्णयहेतुः, ' अस्ता. धर्मस्य उपस्थाति तेजो वै घृतम् ' इत्यादी । के. १।४।१।२२४.

इति शङ्काया उपक्रमगतन्यायघटीरम् । भ्रमत्राघ-
शान्तोस्तु उत्पत्तौ प्रवृत्तौ वा परस्परनिस्पेक्षत्वात् नोप-
क्रमगतोनापि भ्रमेण वाचकतानकाचः इति युक्तम् । विधि-
मन्त्रोस्तु परस्परसापेक्षतयैव प्रवृत्तेः उपक्रमगतविधि-
शब्दत्वात्तौ युक्तः एतेस्तुन्यते । अनातनधर्मप्रदीपे
विवाहः पृ. २९२.

ॐ उपक्रमदन्त्रेणोपसंहारेणैकरिम्बन् वाक्ये
भयितव्यं इति न्यायेन । न्यायानि. ३।३।२९।५२
प्रम्.

● उपक्रमन्यायस्य अङ्गगुणविरोधन्यायः अणवादकः
यथा 'य इष्टया' इत्यादौ । वस्तुतस्तु न तन्त्रोपक्रम-
न्यायेऽपि 'यजेत' इतिप्रत्ययामिदितव्यं गावसोद्देशेन
धन्वापैविशिष्टकालविधेः प्रकल्पान्तराधिकरणे णुत्वादित-
रेन इष्टयादिरदाना अनुवादमात्रतया तदभावात् ।
कौ. ३।३।१।२ पृ. ३२३. ● वाचकशानापेक्षगीय-
राभावेन भ्रमस्यैव प्रत्यक्षत्वापि भ्रुत्यपेक्षगीयत्वाभावेन
एकराज्यत्वाभावात् न उपक्रमन्यायस्य प्रकृते अव-
तारः । अद्वैत. पृ. ३५५.

● एतपि अङ्गगुणविरोधन्यायस्य उपक्रमन्यायाप-
वादकत्वे प्राधान्यापह्नवैनेव प्रकृतसिद्धान्तोपपादनं प्र-
थम् । कौ. ३।३।१।२ पृ. ३२६.

● वैशिर् (चक्रमट्टैः) प्रत्यय (इष्टयादिवाचक्यस्य)
अङ्गगुणविरोधन्यायोपादरणत्वसिद्धयै इष्टयादिवाक्ये
वाचकप्रयोज्याङ्गीकृत्य उपक्रमाशयाभावः इत्युक्ते,
तदपस्तम् । अस्तुचक्रतीत्या एकराज्यत्वोपपत्तौ तदङ्गी-
धरे प्रमाणभावात् । यदपि च तदुपस्थात् एकराज्यत्वे
एव उपक्रमन्यायस्यैव प्रापत्वं, तदभावे एव तु अङ्ग-
गुणविरोधमात्रस्य, इति प्राप्यते, तन् 'चतुरो मुद्दीन्
निर्वति' इत्यादौ एकराज्यत्वेऽपि मुद्दीनां प्राधान्यात्
गावससापेक्षे पर्ये अनुवादः इत्येवं पूर्वप्रसङ्गत्वं, सिद्धान्ते
षु उच्यतेः त्रिवाऽन्वयित्वात् प्राधान्याभावोपपादनं दुर्घटं
स्यात् इत्येवमुच्यते । तस्मात् एतपि अङ्गगुणविरोध-
न्यायस्य उपक्रमन्यायस्यैव प्राधान्यापह्नवैनेव प्रकृत-
सिद्धान्तोपपादनं प्रथम् । कौ. ३।३।१।२ पृ. ३२६.

● उपक्रमप्रापत्वं वैशान्तरवाक्येऽपि युञ्जन्तम् ।
पराक्रमः. ४।५।१-२.

● उपक्रमप्रापत्वंन्यायमेवमाहुः— ' सर्वस्यापि
शब्दस्य स्थायैरूपेण विरोधः कारणं, स च प्रतिभोगिति
इष्टे ज्ञापते, न चोपक्रमदशाया उपसंहारो विरोधी ज्ञापते,
इति उपक्रमो ह्युपपत्तिरेव युक्तः' इति । पराक्रमः. १,
● उपक्रमाशयत्वन्यायेनैव अश्वमतिदेष्टव्यविरुधेऽपि
सिद्धान्तः । ५।१. ● स्यादर्थं उपक्रमप्रापत्वादिन्यायः,
यदि उपपत्तिविनियोगकम्बोधः स्वरापेक्षा भवेत् (उच्चे-
क्या कियते) तस्य तु कागदिवत् प्रयोगविधिविशेषण-
त्वेन अपेक्षितत्वात् तन्निवन्धनायैव स्वरस्य भावत्वम् ।
कौ. ३।३।२।९ पृ. ३२०.

● उपक्रमवलीयस्त्वं ' वेदो वा प्रापदर्थनात् '
(३।३।२) इत्यत्र पश्यते । सु. पृ. ५२६.

● उपक्रममन्त्रेण उपसंहारमाश्रम्पकत्वस्याप्य लक्षणा-
परिग्रहेण शब्दार्थविज्ञानस्य धर्मस्य (ध्रुत्यैवत्यस्य)
वाचः । (यथा वेदोपक्रमनात् कर्णादिगन्धस्य) ।
दुप्. ६।५।१।९।५४.

ॐ ' उपक्रमसंकीर्तिता वेदाः उपसंहारगतेर्कृगादि-
शब्दैरनुचयितुं शक्यन्ते वेदैकदेशेनाष्टगादीनाम् । '
इति न्यायः वेदोपक्रमाधिकरणस्य । पराक्रमः. ४।२.

● उपक्रमस्येन उपसंहारस्यं वाचते । अप्राप्तवाचः ।
वा. ३।३।१।४ पृ. ८६०.

ॐ उपक्रमाधिकरणम् । उपक्रमाधिकरणन्यायः ।
उपक्रमन्यायः । उपक्रमवाचकन्यायः । उपक्रमानुप-
न्यायः । वेदोपक्रमाधिकरणम् । उपक्रमोपसंहारवेदोप-
वाचकता ॥

मुतेर्जातापिचरः स्यात् । ३।३।१।१॥

भाष्यम्— ' योऽतिशयोक्त्ये ' उपसंहारा कियते,
उचैः शास्त्रं, उवाच यत्रुवा' इति । तत्र धेदुः किमुकारि-
त्वात् अचिन्त्यैवे शब्दाः प्रथमा, उवा वेदमचिन्त्यैवेति ।
ति तावत् प्रथम् ? वाच्यमित्यः स्यात् । मुः ?
भुतेः । एतं तन्त्रं अश्वमतिदेष्टव्यं इति वाच्यमित्ये ।

तेनोपायुर्वं जात्या अंशिकृतया धवन्त्येते, वेदानामधि-
कारकः शब्दो नास्तीति । अपिच, ऋग्वेदव्यतिक्रान्तानाम-
मृचा यजुर्वेदे उच्येः प्रयोगो भविष्यति । इतरथा तस्या
एव ऋचः तमो धर्मो वैकल्पिको स्यात्, तत्र पक्षे बाधः
स्यात् । प्रकरणं चैवमनुग्रहीतं भवति । इतरथा वेद-
संयोगे धर्मविराजति प्रती उपानुलं स्यात् । तस्मात्
जाताधिकारा एते शब्दा इति ।

या— एवं लिङ्गविनियोगं उपवर्ण्यं संमति वाक्य-
विनियोगः प्रसूयते । तत्रोदाहरणं ' उच्येऋचा क्रियते '
इत्यादि वाक्यम् । ' तत्रदि ऋकृत उच्येयं क्रियते गार्ह-
पत्यं परित्य भू- इत्येति जुहुयात् ' ' यदि यजुशो यदि
सामतः ' इत्यादि च । तत्र किं ऋच्युत्सामान्देरुचै-
रुत्सोपागुत्वधर्मविधौ महात्म्याह्वयमित्रयसंवदक्षोमविधौ च
पूर्वोत्तरपदसंबन्धनिर्देशानिधानश्रुतिप्ररोधे ' तेषामुग-
यसार्थवर्तने पादम्बवत्सा ' (२।१।१०।१५) इत्येवम-
धाना ऋगादिजाताना ग्रहणं, उन समस्तमन्त्रज्ञाप्राम-
वाना वेदानामिति । वृत्तः संशयः । एकवाक्योपक्रमो-
संहरश्रुत्येवप्रतिवृत्तेः । उपक्रमे हि वेदाः भूयन्ते । उप-
संहारे तु ऋगादिजातानि । तत्र यदि वा उपक्रमस्यवेद-
पदं अथवाभूतजातप्रथमं, अथवा उपसंहारस्यमुगादि-
जातं समाह्वयकसमुदायत्वधर्ममिति समग्रत्वसमग्रसंयोगी-
संदेहः । स च ' अथाः शक्रेणः ' इतिवत् आशेष-
परिहासना समर्पणीयः । एव तर्हि तेनैव (अता-
धिकरणेनैव १।१।१३) गतत्वात् नैतद्व्यवस्थम् ।
नाप्युत्तरत्वम् । संदिग्धेषु हि वाक्ययोरेव तत्र प्रामाण्य-
मुच्यते । इदं पुनः विष्णुदेवार्तिनाम्नादिशब्दाना-
नि संदिग्धमन्त्रवेदजातवचनान्यात् आसंदिग्धं एतं विष्णु-
देवः । तेन व्यवधारणद्वयना अन्वयवधावधारण
कार्यमित्यारभ्यते । किं प्रातम् । तदीयपूर्ववध्याप्येव
विष्णुदेवश्रुतिवचनैव तत् जाताधिकार इति । किंच ।
' यथा च द्रव्यसामान्यं क्रिया वा न विरुध्यते ।
विद्योपैशंक्ययोपार्थसंबन्धे वेदेऋगाद्यः ॥ ' न
इयदित् ऋगादिदेव जातानं वक्तुं शक्यम् । यवनेति
तु वेदशब्दः एवमेवेति वार्ति, यद्युत्तरवचनानां एव-
देवोपादि उपान्वेः, यथा ' मम आपाताः ' इति ।

तथा चाध्वेतास्यनैव मुत्तरां प्रयुजते ' वेदमभीधे, वेदो
नर्तते ' इति । न च ब्राह्मणमपीशानाः तथा वदन्ति ।
किंच ' ज्ञातस्य हि व्यवस्थानाच्छक्यं धर्माव-
धारणम् । संकीर्णत्वात्तु वेदानां भवेत् तदधर्म-
संकरः ॥ ' ऋचो हि ता एव काश्चित् क्रियन्ति वेदेषु
पठयन्ते, तथा यजुषि । तत्र यदि वेदात्वं धर्मसंबन्ध-
हेतुतः, तादृशेषु न शक्यते को धर्मः क्रियतामिति
अन्याप्यो वा विकल्प आश्रीयते, वेदान्तरन्यपदेदस्य
तुल्यशब्दत्वात् । ज्ञातिस्ये तु नैव दोषः । नहि एपरिमत्
वर्णनदूरे ज्ञातिसंबन्धं समवेत्तम् । ज्ञोतिहोमप्रकरणं चैव-
मनुग्रहीयते । अन्यथा वेदस्य समस्तेष्वपेक्षेनाहीनसंब-
धिपयत्वात् शब्दवेदानुसारी धर्मः प्रकरणशुद्धिर्वा सार्थविक्र-
स्यात् । ननु जाताधिकारेऽपि वेदवत् जातस्य प्रकरणा-
न्तरेष्वपि भावात्सुखमेवम् । अथ प्रकृतजातारुक्रमसाराणा-
भावादिह म्यवस्था, सा वेदपक्षेऽपि अतिशया ।
यानान् प्रकरणे वेद इत्यवधारणत् । नैतत्तुल्यम् । कुतः ।
' प्रतिसंघातवार्तिस्थावजातं प्रकरणेऽस्ति नः । वेदो
ब्रह्मासमूहत्वात् प्रकृतो न समापद्यते ॥ सर्वगोदि-
समूहेषु जातं व्यासति चेद्भवेत् । प्रकृतो न
समाप्येत तत्रतदपि वेदयत् ॥ मन्त्रप्रामाण्यवर्कणां
समूहे षाट्कादिके । वेदात्वं वर्तते नित्यमनेक-
क्रतुगामिति ॥ समूहास्त्येकवाक्यानां ये पादपदपर्य-
व्याम् । (पादपदा ऋचः, पदसंघा यजुषि, पर्यवहानि
सामानि । अत्रेदं वचनं— ' सामः परं ' इति भक्ति-
पदाधे पर्यवन्तं प्रयुजानो भाष्यज्ञाने वार्तिकनारैरुपितः
' प्रमादपाठः ' इति वदन्ति । अथ तु स्वयमेव भक्ति-
सम्बन्धे पर्यवन्तः प्रयुक्तो वार्तिककारवरणे इति ।
' अथवे पदार्थवर्ति हि भुवनतोऽपि रजोनिर्मलिकाः ।)
' ऋग्वजु सामजातानि प्रत्येकं तेषु सति नः ।
यथा वनादिसंघाताः प्राक् सामान्यमभ्यन्विताः ॥
अथगोदिसमूहाना सामान्यं जातमुच्यते ।
जातिरेव तु यज्जातं भाष्यकारेण वर्णितम् ।
व्याख्यातुमिच्छ तत्रैवमुगादीं जात्यसंभवात् ॥
द्विषणं च पदे जातिगोप्यत्वं न क्लिप्तवत् ।
वाक्यत्ववत् कथं तु एतुसंघपशुसामजातया । '

यथैव हि वाक्यत्वं नाम जातिः निश्चयानुकरणप्रणामि
 ब्रह्मवक्त्रमवर्णनकपदसामुह्ये अन्वयव्यं वा निलक्षण-
 वचनपदार्थैर्यथावच्छेदकैश्चानुधानात् भ्रमणत्वादि-
 न्यायेन कल्पयितुं तद्भूताधिकरणे नाध्यवसिनम्, नथैव
 कल्पयितुं तद्भूताधिकरणे नान्यथावच्छेदकैश्चानुधानात्
 कल्पयितुम् । (सु-भिन्ने. कण्ठादिभिः स्वानैः, उच्चारण-
 यकारस्यैश्च करणैः, तज्जुभूतैश्च प्रकल्पैः -ब्रह्मकल्पेन
 क्रमवशात् व्युत्पन्नविना वर्णानां वर्णसमुदायान्महाना
 वा अक्षराणां अक्षरसमुदायान्प्रज्ञाना वा पदानां
 समुह्ये, वाक्यान्थे वा वर्णं जातिस्त्वं वाक्यत्वं
 भ्रमणत्वादिवत् कल्पयितुमारभमाणं नाध्यवर्णवैलया
 सेष्यात्तेनसमसः, पदानाकप्रसन्नद्रव्यदि-नविभाषणात्
 इति तद्भूताधिकरणोक्तत्वात् तद्विशेषणानां पदरूपाणां
 वाक्यव्यवधाना महत्त्वमेव पदार्थानां पदपदार्थसंन्यायाना
 न स्वरूपानुरूपैः प्रत्ययैः पदार्थानां चाभ्योन्माहाङ्गाभिः
 स्वरूपानात् आत्माश्रयाननुसंधानेन जातिप्रदणयोगात्
 यथा नाध्यवसितं, तथा कर्मादीनि जातिरूपाणि कल्पयितुं
 न शक्यन्ति इत्यर्थः । पृ. ११७०) ' किंत्वेषार्थ-
 समुह्येभ्यमुपयुक्तः नामसंज्ञितम् । जातं समुह्यसामान्यं
 न जातिर्नाम का चन ॥ यौगिकानां यथा जातेर-
 न्यन् सामान्यनिष्पत्ते । तथा समुह्यसामान्यं जातं
 जातिविलक्षणम् । ' लोकेऽपि वैधेय जातिजातशब्दार्थे
 प्रसिद्धिः इति एवमेव न्यायव्ययम् ।

वेदो वा, प्रायदर्शनात् । २ ॥

भाष्यम्— वेद वा अधिष्ठय इदमुच्यते । कुतः ?
 प्रायदर्शनात् । किमिदं प्रायदर्शनादिति । वेदप्राये वाक्ये
 वेदीपकाने निगम्यमाना इमे शब्दाः भूयन्ते ' प्रज्ञापतिर्वा
 इदमेक आसीत् । स तपोऽसत्पन्त । तस्मान्नपत्नोपमानात्
 मनो देव भवत्यन्व । अगिर्गन्धरादित्यः । ते तपोऽ-
 सत्पन्त । तेभ्यश्चेवादेभ्यश्चरो वेदा अस्तुगन्त । अमे
 कंवेदो वासोर्वेदोऽद आदित्यात् कर्मावेद । इत्येवमुप-
 श्रम्य निगमने इदं भूयते ' उच्येकैना निपते, उच्येः
 शास, उवाच यत्प्रा ' इति । एतस्मात् कारणात् एभिः
 प्रकृतैः उवाचार्थि कर्त्तव्यं, न जात्या कर्मादिभिर्गिस्तु-
 च्यते । नत एतदवगम्यते । वाच्योपदेशो भुक्तत्वात् ।

यस्मादितः एते वेदा जाताः, तस्मादेतैः उपास्यादि
 कर्त्तव्यमिति । कर्मादिभिरपि वेदवचनैरेव उपसृष्टरेण
 भवितव्यम् । इतरथा वाक्यमेव मानकत्वेन । तत्रार्थैरा
 एव भवेयुः । तस्माद्वेदाधिकारा इति ।

वा— ' किमिदं प्रायदर्शनादिति ' (भाष्यम्)
 नेदम-तैः प्रायदर्शनेषुत्तं इति पचनम् पृच्छति ।
 (अतुल्यत्वमेव प्रदर्शयति -) ' प्रायदर्शनाच्च ' इत्यथ
 हि प्रधानप्राये यत्र अत्रयानि प्रधानानि, तत्र वचनात्
 इत्युक्तम् । तथा ' विशये प्रायदर्शनात् ' इति उक्तत्वात्-
 प्राये यत्र अन्ये सकारा गोदोहनादयः, तत्र अक्ष
 दर्शनमिति । न तु इदं यत्र अन्ये वेदाः, तत्र एषा
 कर्मादीनां दर्शनं इत्यपि वक्तुं शक्यम् । नहि एतदुच्यति-
 रिच्छा वेदाः उचित, येना मधुप्राये षंभीयेरत् । अतो
 नेदं प्रायदर्शनमपि इति । सञ्ज्ञोक्तमाह (भाष्यं-)
 वेदप्राये वेदोपक्रमे वेदवृद्धिजनितसंस्कारस्यापि मनसि
 ' इमे शब्दाः भूयन्ते ' । तदर्थमिति- ' प्रज्ञापतिर्वा
 इदमेक आसीत् ' (इत्यादिना) । यत्तु विष्णुदेवार्थी-
 यत्वात् अर्धेनादपदस्यो नेदसत्त्व अत्रवर्णयित्तो
 मविष्णुमिति, तत्र भूमः । ' विष्णुर्ध्यायदर्शसंबद्धमन्य-
 देव यत्वात्पत् । मुख्यव्यवधानात्तत्वेन ज्ञानानामन्य-
 देव सत् । ' ये हि विष्णुदेवात् परस्तात् अर्धेनादाः
 भूयन्ते, तेनामस्ति दीर्घत्वात् । ये पुरस्तात् भूयन्ते, ते
 मुत्पन्त्वात् षणीयसो भवन्ति । सर्वस्यैव हि शब्दस्य
 स्पर्शावितरूपेण विरोधः कारणम् । स च प्रतिगोमिति
 दृष्टे विरोधो विज्ञापते । तद्विर वदा ' प्रयो वेदा
 अज्ञापन्त, आर्त्तैरेतैः ' इत्यादि भूयते, न तत्र
 जातरचनाना कर्मादीना उच्चारणमस्ति । पदार्थेन
 वेदशब्दः अत्रपरलक्षणार्थो भवेत् । अतः तेन तद्वत्
 मुतिहृत्वेनैव न्याता बुद्धिः । अथेदानीं कर्मादिउच्यतेः
 स्मार्थपरतः सन्तः न संबध्यते, इति वक्तुं लक्षण
 प्रतिपद्यते इति, तेन तन्मयि विष्णुदेवागतये दीर्घत्वं,
 ' मुत्वं वा पूर्वोदनादौ एव ' इत्येवं इतरस्यीत्तत्वात् ।
 नतु ' पीशीर्षं पूर्वोदनात् पृथिव्यत् ' इत्यनेन त एव-
 मपि अर्धेनादात् मुख्यवेदार्थानं वाचित्तं विष्णुदेवात्त-
 त्वात्

मेव यद्वेत । नैतदेवम् । ' वीर्षापर्यवलीयस्त्वं यत्र नाम प्रतीयते । अन्योन्यनिर्देशाणां यत्र जग्म चियां भवेत् ॥ ' ये हि विदनाकथयताः परस्परनिर्देशाः विरोधिनोऽर्थाः श्रूयन्ते, तेषां पूर्वैष उक्तस्तुपमर्देनेव गन्नात्मकत्वात् उत्तरस्य पूर्वोपमर्देन विना आत्मन्यभानु-पपत्ते. तौरीपर्वणलीयसाम्यायो भवति । यत् तु एकमाक्य-तया परम्परपेक्षाणां श्रवणं, न तत्र एतत् भवति । तत्र आनाह्लाशेन एकमाक्यता मवति । पूर्वोपदीते च उत्तर आत्मन्यनुगुणमधिकं वा आकाङ्क्षति । अतश्च यत् अनधिकमनुगुणं वा, तत् अनपेक्षितत्वात् नैव तस्मिन् वाच्येऽस्ति । न च अविद्यमानेन पूर्वोपापः सम्पत्ते इति पूर्वोपदीयस्य भवति । तद्विद विष्णुपर्वणादयोः समानविषयत्वात् वाचदेव अर्थवादे वेदाः संकीर्तिता, वाचदेव विमति एषा विधासते इत्येवम् अत्रश्रुतम् । ततश्च विमेषा विषेण इत्येतान्मात्रं अपेक्षते, न तु कस्य किं विधासते इति । तेन उत्तरसाद-वयत्वात् अपेक्षितमात्रे गृह्यते । विषेणं चापेक्षितं, न विधिविषयः, इति उच्येत्प्रादिमानं श्रूयन्ते, न तु क्रमादयः । ततश्च अविद्यमित्वात् अद्वैतानुगुण्युक्तः (स्यात्पत्वरूपहेतुत्वश्रुतानुसृतः, न हेतुत्वश्रुतः) सत् न शान्तोपेन अत्रानं लक्षयितम् । क्रमादयस्तु निषम्य-त्वात् समुदाय लक्षयन्ति । यथा चान्यत्र अर्थज्ञानानु-मनुवादात्वात् लक्षणानुनिरदोष, तथा अत्र अर्थज्ञानाव-गतविषये विधौ क्रमादिघट्टाना अनुवादाकृतत्वात् लक्षणा-चामपि अदोषः । तेन एषा वचनम्परिह. ' यस्मात् एव-मेते वेदाः ब्राह्मणं, तस्मात् एषामुच्येत्प्रादि कर्तव्यम् ' इति नक्तन्ते तमेव अर्पसिद्धि अर्पिहृत्स्य क्रमादय उच्यन्ते । अन्यथा किं अर्पकर्ममेव स्यात्, विष्णुपर्व-णादयोः नानाविषयत्वात् । तस्मात् वेदाधिकारः इति ।

लिङ्गाद्य ३ ।

माध्यम्यम्— लिङ्गमपि अस्मिन्नर्थे भवति, यथा क्रमादयः श्रुत्याः शक्त्युपनि वेदमभिरुचिभिरिति । ' ऋग्मिः प्रातर्दिव देव इत्येव यज्ञवेदेन विप्रदि मध्ये अहः । सामवेदेनाहाम्ये महीयते वेदैरस्यस्त्रिभिरिति श्रुत्. ॥ ' इति द्वौ वेदौ सवीर्यं ऋग्वन्दं च त्रिषु पादेषु,

चतुर्थे पादे उपसंहरति षट्पञ्चनेन ' वेदैरस्यस्त्रिभिरिति श्रुत्ः ' इति ऋग्वन्दं वेदपञ्चनं दर्शयति । तस्मादपि पदशयो वेदाधिकारा एते शब्दा इति ।

षा— लक्षणाऽपि च या दृष्टपूर्णा, तस्यामेव शीघ्रनलुदिभंयति । क्रमादयश्च वेदे दृष्टपूर्णाः । तन् दर्शयति (भाष्यम्—) ' ऋग्मिः प्रातः ' इति । निष्येन तावत् पादेषु वेदान्मन्त्राद्वयत्वात् ऋग्वन्दस्य वेदविषयकत्वं शतम् । चतुर्थे तु ' वेदैरस्यः ' इति अत्रानं ऋग्वन्दः यत्राहाराः वेदे प्रयुक्तः इति शब्दते । षट्पञ्चनेन वेदान्मन्त्रयोगो गन्तेषु दृष्ट इति, सत्यमस्ति अथापि लक्षणा, तथापि तु ' शास्त्रस्या वा बलिभिद्यत्वात् ' इति इतरैव (ऋग्वन्दस्य वेदे लक्षणा पूर्वोक्तैव) ज्ञायती ।

धर्मोपदेशाच्च, नहि द्रव्येण संस्यः । ४ ।

माध्यम्यम्— धर्मोपदेशश्च भवति साम्नाः, ' उच्येः साम्ना ' इति । उ वेदाधिकारपक्षे श्रूयन्ते । जातार्पिकारे तु ऋग्मिः उच्येत्स्वेन साम्नाः उच्येत्स्वं लिङ्गम् । साम्नामन्त्रेण सह सन्तो वेदितव्यः । तस्मादपि वेदाधिकारा इति ।

(इदं चतुर्थे सूत्रे न समन्वेन गृहीत्वा स्यात्प्रायं वर्तिककारिः इति तत्रैव अधिकरणान्ते एव सूत्रार्तिकं दृष्टव्यम् ।) **अत्र सुधा**— ' ऋग्मन्त्रेणोपदिष्टस्य उच्ये-त्स्वस्य पुनः सामपर्मन्त्रेणोपदेशाच्च क्रमादियन्त्रेणोऽ-विनिर्जते इत्येवं सिद्धान्तश्रीकर्मजतिशाऽनुपदेशेण सूत्र-पूर्णाथे ' लिङ्गाद्य ' इति सूत्रानन्तर एता एव इत्या-मपि पूर्वोपनिर्धारणार्थेन खलानानुपपन्नस्य इदानीं व्याख्येयं इति सूचयितुं जातार्पिकारपक्षं ऋग्मन्त्रेणो-पदेशेन उच्येत्स्वस्य सामपर्मन्त्रसिद्धेः सामान्यतो न वक्तव्यम्. इत्येवं पूर्वोपनिर्धारणार्थमेव सूत्रोप [नहि प्रत्येक संस्य. इति] ज्ञाचष्टे " इति ।

प्रथीविद्याद्वयं च तार्किकं । ५ ।

माध्यम्यम्— प्रथी यथा विद्या न प्रथीविद्या । यद्विदं वेदानधीने, स एव प्रथ्यायते । प्रथीति चैप शब्द ऋग्वन्दस्य तु प्रथिद्यः । यदि ऋग्मन्मन्त्रोपनीति

प्रतो वेदा उच्यन्ते, एवं सद्भिदि त्रयीविद्यायाः पुन्यते भाति च । तस्माद्देवाधिकारा एते ।

वा— यदि च लौकिकेनापि प्रयोगेण कार्यं, मोड-
स्पष्टित वेदे ऋगादीनाम् । कथम् ? ऋग्यजु.सामानि तावत्
श्री-यैव प्रविद्वानि । तत्रश्च त्रयी विद्या आस्त्येनेन
श्रीविद्यशब्दबु-पक्षिः । स च वेदत्रयाप्यायिनि प्रमुन्यते,
न जातमपविदि । छन्दोगेषु जातमप्येष्वपि अप्रयोगात् ।
अतस्त्रयीविद्यशब्दे त्रयीशब्दो वेदेषु प्रयुक्तः इति
तत्तमानाधिकरणान्ना ऋगादिशब्दानामपि तद्विप्रकार्यं
विज्ञाप्यते । तस्मादपि वेदेषु ऋगादिप्रविदिः ।

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् । ६ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं, ऋग्वेदमतिक्रान्तानामुवा
यजुर्वेदसि उच्येत्स्वं भवित्यतीति । तत्र मन्त्रेषु यथाश्रुतः
प्रयोगो भवित्यतीति यदुक्तं, तस्मिन्वेदमिति ।
अत्राश्रयान्तं सूत्रम् ।

वा— अनुभाषणमेतत् ।

न, सर्वस्मिन्निवेशात् । ७ ॥

भाष्यम्— नैव दोषः । सर्वस्मिन् ऋग्वेदे उच्येत्स्वं,
सर्वस्मिन् यजुर्वेदे उपाश्रयम् । तत्र यदि ऋग्वेदव्यति-
श्रान्ताया ऋचो यजुर्वेदे उपाश्रयं भवतीति नैतत्
दुष्यति । वेदधर्मः सः, न ऋधर्म इति । वेदस्य च न
धर्मद्वयेन संभवः ।

वा— न पाठगणेषु वेदान्तरन्वपदेशो भवति । यत्
येन वेदेन विधीयते, तस्मै प्रमाणेन क्रियते इत्युच्यते ।
तत्रश्च यस्मै मन्त्रस्य यम विधानं, स एव तेन स्था-
प्यते । यदि तत्रैव विधायते, तत्रोभयम् 'भू-
स्वोनेनामभुति' इत्यादि नास्ति, तत्रागत्या विरुध्यो
मतीभ्ये ।

वेदमयोग्यं प्रकरणेन वाच्येन । ८ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं प्रकरणेन मनुष्यैः मननीनि ।
वेदधर्मोपात्तं वाच्येन प्रकरणे वाच्यमाने, न दोषो
भवित्यति ।

वा— वापेतेति वा पाठः ।

(धर्मोपदेशाच्च, नहि द्रव्येण संवन्धः । ४ ॥)

वा— (इदं वदथे सूत्रं वार्तिककारेण समन्वेन
व्याख्यायते) जातधर्मपक्षे 'श्रुति अभ्यूहं साम गालति'
इति ऋकसामयोः भविष्योपात्तं ऋग्यजुर्वेदे सामधर्मसिरेः
श्रुत्या पुनरुपदेशः । नहि कश्चित् सामाधारभूता ऋच
उच्येत्स्वकारयत् सामानि अन्यथा उचारयितुं समर्थः ।
वेदाधिकारे तु अन्यत् ऋग्वेदेन विधीयते अन्यथा साम-
वेदेन, इति अर्थेयत् उपदेशद्वयम् । अनुकूलजापतिद्वया-
चार्ये इतरस्यापि भवित्यतीति चेत्, न । तस्य ज्योति-
ष्टोमानङ्गात् । प्रकरणे हि सर्वं स्तोत्रसामाभ्युपदेशः ।
न च तेषां अनुकूला (ऋग्-रहितानां) प्रयोगः ।
अल्पविषयत्वाच्च मन्त्रपरिहृतयेव आनयेत्तम् । तस्मा-
दपि वेदाधिकारः इति सिद्धम् ।

वा— 'गुणत्वाद्नुवादात्त्वाद्दर्शयदस्य लक्षणा ।
मुक्तयथापि प्रधानत्वाद्माहाविषयगततः ॥ निष्पु-
द्देशो जघन्योऽपि स्वार्थेऽपि न गच्छति । मुक्त्या-
ऽपि दीक्षणीया हि लभते न स्वधर्मताम् ॥ जघन्य-
स्यापि सोमस्य प्रधानत्वात् रथधर्मता ॥ स्वप्यते,
तद्वदत्रापि विष्णुदेशस्य सा भवेत् ॥' इति प्राप्ते प्रमः ।
'लक्षणात्मनः प्रधानस्य षष्ठीयस्यैव गुणाद्भवेत् ।
विष्णुदेशस्य लक्षणात्सा लक्षणात्मनः न वाप्यते ॥'
ऋगादिगणेषु वेदेषु ऋगादिप्रातिपत्त्या चोपस्थादिविधिः ।

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे यजुर्वेदविहिते वर्मादि
ऋग्मन्त्रे उच्येत्स्वं, सिद्धान्ते तु उपाश्रयं इत्यादि ।
सूत्रार्थस्तु— ऋगादिशब्दभूतेः उच्येत्स्वादिवाताधिकारः
ऋग्वेदादिनामन्त्रविषयः स्यादिति ।

वि— 'कन्येयुष्यैः सामान्यानिगुणान् यजुष्येयमी ।
मन्त्राणां वाऽप वेदानां धर्मा, मन्त्रगता यत्र । विष्णु-
देशो मन्त्राविषयः प्रोक्ता ऋगदस्यः ।, ऋग्वेदोऽप्येः
समुपम इत्युपदेशवेदगी ॥ अर्थेनातिरिक्तोऽतन्मन्-
त्रादुपसंहारः । नपने सति वाच्येन धर्मतां वेदगमिना ॥'

वा— इति ऋग्वेदप्रमाणस्य विधीयते गोस्त्वोपि विधीयते
पाठार्थः । तस्मिन् च वाच्येन द्रव्येण संवन्धः कर्तव्यः ।

न तु भ्रुतिस्त्रिंशे अपि । त्रिंशत्प्रगपविनिधोभोभेनुद्वेय
ताऽन्वच्छेदकविचारणात् (उपनमाधिरणस्य—) पादा
प्यायस्यति । अन्वयः तु भ्रुतिभावस्वप्नप्रमाणस्य
विनिधोभे विचारिते व्युत्पन्ना उभयकल्पप्रमाणगपविनि
योगविचारणस्य स्यात् । तद्विह उपनमोपसंहारिक-
वाक्यतया वेदधर्मत्वमन्वयारित इति वाक्यविनिधोभः ।

माह— एवं विद्विभिनियोगे निरूपिते इह
वाक्यादिविनिधोभो निरूप्यते । तद्विद्विभिनियोगे भ्रुतेन
'उन्वेर् क्त्वा निपते' इत्यादिना वाक्येन विधीय-
मानस्य उन्वेत्स्यदे उद्वेदधर्मपक्षेण क्रमादिपदेन किं
क्रमादीना मन्त्राणामेव उद्वेदस्य प्रतिपाद्यते, उत 'मयो
वेदा अजायन्त' इत्याद्युपक्रमस्यार्थवादयत्नेन लक्षणया
क्रमेदादिविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रमात्रस्येति चिन्ताया,
उक्तमन्त्रस्यापि वेदस्य गुणगुणानुवचार्थवादस्यैव
प्रधानभूतविष्णुदेवस्यक्रमादिपदे नि उद्वेदस्ये अङ्गगुण-
विरोधन्यायेन लक्षणतात्पर्यमाहकत्वात् वेदस्यै एव तदेक-
देशक्रमादिलक्षणा । यस्तुतस्तु वेदमन्त्रस्य व्यवधेऽपि
न लक्षणा, वेदस्यस्य प्रत्येकशक्तिवात् । उत्तरया सृष्ट्यैक-
नाक्यधरणे दोषान्नापेक्षे । इति मांसे, उपनमे वेदस्य-
मन्त्रेण एतावदव्याप्यते, नूनमत्र वेदस्य, न्यूनमानवा-
नुद्वेदस्य विधेय व तात्पर्यार्थं वाक्ये विवक्षितमिति ।
तत्र च विधेयस्य उन्वेत्स्यदेर्लाभत्वात् परिदोषादेव तस्यो-
द्वेदस्यस्यते । यस्तुतस्तु क्रमादिपदमनुवाह— एव सन्-
द्वेदस्यम् । अतश्च असेनातविरोधिन उपक्रमस्यस्य
वेदस्यस्यैव तात्पर्यमाहस्य सत्वात् क्रमादिपदे तत्रानु-
त्वेन क्रमेदादिविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रलक्षणा । न चोप-
नमात्प्रमाणस्यापि अन्वच्छेदाधिरणस्योपेन वरेण वाच्य,
तस्य हि विधेयस्तुतिप्रयोजनेन अर्थवादेनानपत्ताया
व्याप्यस्यत्वात् पूर्वविरोधे परस्त्वानुपपन्नत्वादेव अत्रानु-
त्वे । न च वेदस्यस्य क्रमादिपदविपरीतत्वात् उपक्रमा-
विरोधः, वेदस्यस्य मन्त्राणामनुवाहस्यैव मन्त्रविरोधे
एव पर्याप्तत्वेन अपवयवपरिभाषात्वात् । इतरथा एव
वाक्यस्यपदेनापि अन्वयमन्त्रिधर्मव्येधपक्षगणने । सृष्ट्यै-
कस्यध्वनयनिपेक्षया इत्यावाप्यस्यैव विधेयस्य नानुपपन्नः ।
तथा च एतावदापि विधेयस्य विपरीतत्वात् नैलक्षण्यं,

तथा पर्याप्तत्वे सृष्ट्यस्य । तस्याद्युपक्रमानुवारेण कस्येद-
विहितकर्माङ्गभूतमन्त्राङ्गकमेव उन्वेत्स्यदेर्लाभः । एवं
च वेदस्यस्य प्रकरणस्यैवमन्त्रेण अपर्याप्तत्वात् प्रकरणेन
वाक्यस्य स्वविषये अन्वच्छेदाद्युपपत्ते वेदस्यस्य-
विहितकर्माङ्गभूतमन्त्रेण वाक्येन स्वरविधानात्वात् । प्रकरण-
वाधेऽपि न क्षतिः ।

मणहन— ' क्रम्वेदचोरितानुन्वेः ।'
शंकर— ' वेदधर्मलक्षणाऽऽपि ।'

० उपक्रमाधिकरणे उपक्रमानुवचनपक्षेण न्याया-
न्तरेण स्वराणां वेदधर्मत्वनिर्णयः इत्युक्तम् । पराक्रमः,
१५११. ० असेनातविरोधित्वेन उपनमगतार्थवादस्य
स्यार्थतत्वेन स्वाद्यतन्वयायाः व्यङ्ग्यगुणविरोधन्यायस्य
विष्णुदेशानुवाक्येनानुवचनविषयतायाश्च उपक्रमाधिकरणे
न्यूनत्वात्पित्वात् । कु ३।१।५।३७ पृ. २७६,
० उपक्रमाधिकरणन्यायेन मन्त्रप्रतिग्रहपक्षिकरणस्य
सत्पार्थक्यं निरस्य अधिकाराङ्कापरिहारार्थम् । ३।४।
१।५।३७ पृ ३७७, ० उपक्रमाधिकरणन्यायेन विष्णु-
देशस्य दातृपक्षेणानुवचनम् । (अक्षप्रतिग्रहविधायके) ।
३।४।५।३७ पृ. ३७७. ० न च उपक्रमाधिकरण-
न्यायेन अनुपपन्नतविरोधित्वम् ..सगुणवाक्यस्य प्रावस्य
इति वाच्यम् । उपक्रमाधिकरणन्यायस्य अन्वया-
दिदोषपरिहारविषयत्वात् प्रकृते च तदभावात् । अद्वैत,
२।४।३९५ ० प्रयोगविधे विनिधोभोत्पत्तिप्रयोजकत्वात्,
तयो पूर्वभाषित्वेन अधिपक्षस्वरस्य प्रतीपप्रतिपक्षित्वेन
असेनातविरोधित्वात् यत्नस्य पूर्वधिरणन्यायेनैव ।
(उपक्रमाधिकरणन्यायेनैव) । की ३।३।२।९ पृ ३२०.
० उपक्रमाधिकरणन्यायस्य स्वल्पं तु ' उपक्रमातुरोपेन
अर्थवादेनैव. ' इति । के -

० उपसंहारस्य उपक्रमानुवचनार्थकत्वे वेदकवाक्य-
त्वानिर्वाहत् उपनमनश्लोचनस्यैव उपसंहारस्य आ म-
हाभात् उपक्रमप्रवृत्तम् । सीम ६।५।१९.

० उपक्रमातुरोपेन अन्वच्छेदाद्युपपन्नं नृदीपे
वधयमानं वात् । नोपसंहारत्वेनार्थवादेन उपक्रमस्य-
विपरीतनिर्णयो तुन इत्याद्यद्वयं । सु ७ ५२३.

० उपक्रमानुसारेण व्याख्यानम् अथर्ववेदोपक्रमविषय-
वत् । न्यायसि. ३।३।१।१७-१८ वर्षेक २ वत् ।

० उपक्रमानुसारेण उपसंहारः वेदोपक्रमधिकरणे
अथर्ववेदप्रतिपत्तिकरणे च नीतः । पराक्रमः १.

० ' यदि यजुषो षष्ठ आर्विणियाद् भुवः इति दक्षि-
णाग्रे ' इत्यस्यापि प्राग्वक्षितस्य उपक्रमानुसारेण
वेदधर्मावस्य वृत्तये 'यवत्यापिष्वनमाणात् । क्रौ.
१।२।४।४४ पृ. ८४.

० उपक्रमावगतपुत्रजननिमित्तत्वापरित्यागेनेव
च निवृत्तयत्वेन वाचयदोपगतस्यस्यपि स्वीकारम् ।
पराक्रमः. ४।१.

० उपक्रमोपसंहारयोः अनिरोधेन एकत्रावयवतया
भाष्यम् । पराक्रमः. ४।२.

० उपक्रमोपसंहारभावः एकत्रावयवतया पूर्वापर-
भावनागन्तव्यो. । पराक्रमः. ४।३.

० उपक्रमोपसंहारिकरूपयावगवैदान्ताप्रतिपाद्याद्वैत-
विरोधिना बहूनामपि तत्त्वस्यसमर्पितवृत्तिनिमित्तसूत-
चर्माणां चाभाष्युपनामः । ' आत्मायै वृत्तिर्वा ' एवेत् ' इति
न्यायात् । पराक्रमः. ४।६.

० उपक्रमस्य अपरिसमापयतः तदनन्तरमेव एवं
शिष्टा विगर्हणुः ' प्राक्कर्मिणोऽयं कापुरुषः ' इति
वदन्तः । ये हि देवेभ्यः संक्रम्य हविः न यागम-
भित्तिर्गर्हयन्ति, तान् शिष्टाः विगर्हन्ते । तस्मादवर्यं
गमापयितव्यम् । भा. ४।३।१।२४, ० उपक्रमस्य अपरि-
समाप्यमाने शास्त्रकृते देवताभाषारे शिष्टविगर्हणम् ।
३।२।४।२६.

० उपगमनं नाम । ' अमत्यस्य हि प्राणमुप-
गमनम् । तत् प्राप्तस्य न शक्यम् । ' भा.
१२।१।१।१२०.

० उपगमः इति यौगि. ३. संज्ञामेदः । (उदात्तप्रश्नोत्-
प्रतिदृष्ट्या उर आत्तुर्न्येव गायन्ति होमन्देन विधर
स्व उपाययन्ति इति उगमाः इति । के.) ।
वि. ३।०।१४. ० उगमा. ऋत्विजोमेवायतमाः
(यजमानोऽपि) न्वोतिष्ठोमे । भा. १।०।१।४३०.

० उपगमश्च लिङ्गदर्शनात् । ३।०।१।४३० ॥

उदात्तदरः मुख्या गातारः अन्ये च के चित्
उपगतामस । उप मुख्यानां तस्मिन् स्थित्वा ' हो ' इति
एकभुत्या गातारः मुख्यानां गातारो निरामशक्तस्य
आच्छादनाः, गायकस्य वीणावच विधरस्वरेणात्पदेन
साहाय्यकर्तारश्च उपगतारो नाम । ते ऋत्विजपक्षमनेभ्यो
भिक्षा अमिता वेति विचारे, भिक्षाः शब्दमेदात् इति
उच्यते पूर्वपक्षे सति सिद्धान्तसूत्रमिदम् । चक्रारः
उपगमपयोभाद् इत्यस्य देखन्त्यस्य अनुकरणार्थः । उगमाः
उगगातारः ऋत्विज्यजमानेभ्यो न भिक्षाः । उरस्यस्ययोगात्
नरपोष्यत्तित्तान्ते उपगमानां सयोगाभावात् सन्वाभावात्
वरणविधानाभावात् । लिङ्गदर्शनात् । ' नापुर्णुदप-
गायेत् ' इति अर्च्योः उपगमनस्य निषेधो लिङ्गं
ऋत्विजासुपगमस्य, निषेधस्य प्रातिपूर्वकत्वात् । तस्मात्
उगगातारो नाम्ने । तत्र ऋत्विजः ' हो ' इत्युपगमयन्ति,
यजमानस्तु ओम्कारेणैति विशेषणस्योपसृते उक्तः ।
अस्य सुधा- भमित्वात् उगमा अपि वरणोपसृक्तयोगात्
यौगिभ्येन न उपगम्यदस्यपि प्रकृत्ये उपपत्तेः न
भिक्षाः इति सूत्रार्थः इति ।

अन कुर्तुर्हलं— के चित् वाक्त्रिकाः ऋत्विज्यो-
ऽन्ये उपगताम इति मन्यन्ते । पुक्तं चैतत् । वाटके
विश्वरुचामपनाख्यवचनशरणे ' तत्र आसीत् एवमितिः '
इत्यादिना अनुक्रमस्य ऋत्विज्यन्यथैव उपगमत्
निर्दिशति । अत उपगतारो न ऋत्विजु
आत्मर्षेन्तीति गन्तागते । ' नापुर्णुदगायेत् ' इति
निषेधस्तु ' ये प्रमत्ताः स्युस्ते सर्वेऽतिष्ठोममुचगायेत् ' इति
अग्निधोमस्योने प्राप्तस्य भविष्यतीति न दोषः इति । के.

० उपगोप शरवत् स्याद्, प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ।
३।०।१।४।८॥

मशन्ते भवते ' तन्व उपगमयन्ति ' इति । प्रह्नो
' ऋत्विजः उपगमयन्ति ' इति भुतम् । अत्र उपगोप उर-
गानरतुं शक्यत् स्यात् अविचारकर्मणि यथा वराः
प्रह्नात् वृशान् आपन्ते, तद्वत् महाजने पन्वः ऋत्विजः
प्रति वाचन्ते । उरगायन्ति इति महत्तिलिङ्गसंयोगात्
महत्तिलिङ्गेन संशक्यत् । प्रह्नो अग्निधोमे हि गानस्य

उपगान भवति । तदन महाप्रते पत्नीनामुक्तमिति । इति
पूर्वः पद्यः ।

आनर्थक्यात् स्वधिकं स्यात् । ५ ॥

सिद्धान्तगाह । तुरान्दः पूर्वपद्यं व्यावर्तयति । पन्सुप-
गानेन प्राहृतस्य उपगानस्य न निवृत्तिः किंतु चोदक-
प्रप्ते उपगाने सत्येव पन्सुपगान अधिकं स्यात् । उभयोः
समुच्चयः स्यादित्यर्थः । चोदकस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् समु-
च्चयः इति । पत्नय उपगायन्ति, काण्डवीणाभिः पिच्छो
लाभिः उपगायन्ति इत्युक्तम् । तेन वादिसिद्धमुपगानं
वादिवत्स्य वा उपगानम् । उभयथा प्राकृतादर्धान्तरे
भवति उपगानम् । तस्मात् प्रकृतिलिङ्गसंगोभो न्वस्ति ।
तस्मात् समुच्चयः । इति सिद्धान्तः । के.

● उपगेषु शरवत्० (१०।४।१।८-९) इत्यत्र
शवामपने महाप्रते 'द्विषु हुडुमयो नयन्ति' इति
प्रकृत्य 'पत्नयः उपगायन्ति' इत्युपदिष्टाना पत्नीनां
अतिशिशैष्यतावृत्तिरेवमितिः समुच्चयः उच्यते । आल.
४ १७८.

ॐ उपगातरः ऋत्विभ्यञ्जमानेभ्यो न मित्राः ॥

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् । ३।५।१।४।३० ॥

भाष्यम्— उपोतिष्टोमे सन्ति उपगाः नाम, ते शब्द-
भेदात् सख्याविदुक्तिं प्रत्याघयन्ति, इति अश्वत्वारिभ्य.
अन्ये । इति प्राप्ति, ऋम् । नेगामेव के चित् स्फुरिति ।
कस्मात् ? उ पत्नी परिगणनात्, गौतमीयानां शब्दस्य ।
लिङ्गमिदं भवति 'नाभ्वर्षुष्यगायेत्' इति । यदि
एभ्योऽन्ये स्येयुः, नाभ्वर्षुः प्रतिषेधेत् अग्रसाध्यात् ।
यत्सु प्रतिषेधति, अतोऽवगच्छाम । उप्यनौ संवीरि-
तानामेव अन्यतमे इति ।

सोम— पूर्वादिदेशात् संगतिः । सूरार्थैर्यु-
उपगाश्च नान्ये, 'नाभ्वर्षुष्यगायेत्' इति लिङ्गात् ।
अन्ये वे अश्वर्षुष्यगाणाप्रसक्त्या निषेधानोपात्तात्, नित्यात्
चादन्वयनस्य अगतिस्मात्किञ्चान् इति ।

वि— 'अन्ये' युक्तवताः उदितेभ्यो न वा,
यथा । लोनेऽश्वरि तथा, मेन नाभ्वर्षुः इति लिङ्गव. ॥

भाट्ट— एव सोमे उपगानात् उपगानापोऽपि
वृतेभ्येव । न चोपगातृणां गातृगुणत्वेन लोकप्रसिद्धैर्दृष्टानां
च तुल्यकृत्वमेव नदन्मावादन्ये, इति वाच्यम् ।
तुल्यानामपि प्रैषप्रैषार्थकारित्यात् परस्वरोपकारित्वस्य
उचित्यतात् । स्वामिपरिष्ठीतानामपि सित्वनकारिणा तथा
दर्शाद्यः । तत्रापि उपगानस्य सामवैरिक्तत्वात् उद्गाथा-
दीना श्रवणा गानस्याप्युतवेऽपि सुब्रह्मण्यो नियतः ।
अन्ये तु 'भ्यवरा उपगायन्ति' 'चतारा उपगायन्ति'
इति वचनान्तरानुसारादनिवाराः । अत एव 'नाभ्वर्षुष्य
गायेत्' इति वचनान्तराद्ये ।

सण्डहन— 'उपगाः प्रकृता मताः ।'

शंकर— 'उपगाश्च तथा गताः ।' तथा शमित्-
वत् ।

● उपगावृत्तं अन्वर्थो निषिद्धं 'नाभ्वर्षुष्यगायेत्'
इति । वि ३।७।१४.

● उपगानं ऋत्विज एव के चित् कुर्वन्ति ।
यजमानोऽपि, क्व चित् पत्नी अपि । अश्वर्षुणा तु न
कर्तव्यम् । के. ● उपगानम् । महाप्रते 'पत्नय
उपगायन्ति' पिच्छोलाभिः, काण्डवीणादिभिः,
आपाटलिकाभिः । भा. १०।४।१।८.

ॐ उपगानकर्त्रीभिः पत्नीभिः आतिदेशिकोप-
गानकर्तृणांमृत्विजां गवामघनगते महाप्रते समु-
च्यः ॥

उपगेषु शरवत् स्यात् प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ।
१०।४।१।८ ॥

भाष्यम्— महाप्रते श्रूयते, 'पत्नय उपगायन्ति,
पिच्छोलाभिःपगायन्ति, काण्डवीणादिभिःपगायन्ति,
आपाटलिकाभिरुपगायन्ति' इति । अस्ति तु प्रकृते
'ऋत्विज उपगायन्ति' इति । तदिह चोदकेन
प्राप्यते । नशावमर्थः सायणिको भवति, किं
पत्नीभिः उपगायन्तीति ऋत्विज उपगायन्ती
निवर्ष्यन्ते, उत न निवर्षन्ते इति । तत्रैतत्तावत्
विस्त्यते, किं गानोपगानमेतात्, उत वादिनोपगानमिति ।
तत्रापि द्वैतं किं गानस्थोपगानं गानोपगानं, उत गान-
भेदोपगानं गानोपगानमिति । किं तावत् मातम् ?

प्राङ्गुनं निवर्त्यते इति । तत इदं वर्णयति । गानस्योप-
गानमिति । पत्न्यो रावतां गानमुपचिन्त्यन्तीनि । गानं
प्राप्तमेव प्राङ्गुनं, उपचयः उपसर्गाद्यो विधीयते । तस्मात्
गानस्योपगानमिति । अथवा गानमेवोपगानम् । गानाग्नेः
हि शारीर्यो गीतो प्रतिद्वः । तस्मात् गानमेवदुपगानम् ।
गानस्य वोपगानमिति । यदा एतयोः परस्परम्, तदा
ऋषिः प्रथमं पत्न्यो वर्तन्ते । अतः प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्
प्रत्यक्षधुनेन चोदकप्रति निवर्त्यते, शरवत् । यथा,
' शरमधं बर्हिर्भवति ' इति धराः प्रत्यक्षधुताः
चोदकवासान् दग्धान् निवर्तयन्ति, एवमिहापीति ।

आनर्थक्यात् त्वधिकं रथात् । ९ ॥

भाष्यम्— उवाचदः पथं व्यावर्तयति, न विदुषि-
रिति । ममुच्चयः स्यात् । तत एतच्चिन्त्यते । वादिप्र-
स्येतदुपगानम् । अस्ति हि अत्र वादिर् 'दिक्षु दुन्दु-
मनो नदन्ति ' इत्येवमादि । तयोपगानं वादिनस्योप-
गानम् । कथम् ? प्रत्येन हि धुता धात्वर्थस्य सचो-
च्यते । विप्रकृष्ट उपसर्गाथस्य सत्ता अर्थविपरक्यात्
दुर्लभ्य भवति । तस्मात्प्रसर्गाथस्यैवसात्तियानं फलार्थसत्ता
विधानेन धाप्यते । अथवा वादिप्रतिदुपगानम् । एवं
याद् 'पत्न्य उपगायन्ति, काण्डवीणादिभिः शरगायन्ति'
इति । काण्डवीणादिभिर्वादिनमुपगानं भवति । भवति
च वन्नीयाने गानानन्दः । तस्मात् वादिनमुपगानम् ।
तत्र यद्येवं वादिप्रस्योपगानं, यदि वा नादिप्रमुपगानं,
उपसर्गात् प्राङ्गुनादर्थान्तरं भवति । तस्मात् समुच्चयः । कुतः ?
आनर्थक्यात् । एवं चोदकानर्थक्यं न भविष्यति ।
चोदकैः अनुमदीष्यतीत्यर्थः । तस्मात् समुच्चय इति ।

सोम— पूर्वैश्च अत्रापराकार्ये आनन्दोपगाना
विधानाभावात् तदनिवृत्तावपि इह उपगयन्तीत्यनेन
प्राङ्गुनोपगानान्तरं तत्र पत्नीनां विधानात् प्राङ्गुनास्य-
पगान्या ऋषिणा निवृत्तिः इत्युच्यतेः (प्रत्युदाहरण—)
संगतिः । सुत्रार्थम्— उपगोय उपगानसंयोगात् धरिः
कृशानादिच प्राङ्गुनिवृत्तिः स्यादिति ।

वि— 'पत्न्य उपगायन्तीत्युच्यते' इति निवर्तिकाः ।
न वा, उच्यते गानयानोरचयः काण्डविद्यजनः ॥,

नदं दुन्दुभीनां हि चित्ते विपरिवर्तते । उपगानं
मन्वेयेन योष्यं वीणादिजं तवः ॥ ' (तैषं ७५।८
इत्यनेन गीतासंगानो अभ्यावेव श्लोकी, ती निवेद्येतेऽत्र
अधिकतया उच्युतास्तात् । ती चेत्यौ—) 'पत्नीना-
मुपगानं किमुच्यते तद्विबर्तयेत् । यमुचिन्तं वा, गानस्य
शारीरत्वात्सिक्तवत् ॥, शरमिन्पत्रं गानं महत्त्वं तद्
विधीयते । वादिनोपचयः साम्यात् सानिध्याच्च सम-
चयः ॥ ' (इति) ।

भाट्ट— रावतामनन्तरते महागते 'दिक्षु दुन्दुमनो
नदन्ति ' इति प्रकृत्य 'पत्न्य उपगायन्ति ' इति
धुताम् । अत्र पत्न्य इति पत्न्य इत्यर्थे छान्दसात् । प्रकृतौ
चोदकवादिभिर्गाने किरमाथे 'ऋषिश्च उपगायति '
इत्यनेन ऋषिकर्तृकमुपचयामात्रं गानं विहितम् । तदिह
किं पत्न्यः प्राङ्गुनोपगानानुवादेन विधीयमाना ऋषिणां
निवर्तिका उच्यते अत्राङ्गुनोपगानस्यैव अतिवर्तिका
इति किन्ताथा, प्रकृतौ उपगानस्य विहितत्वात् इहाति-
देशेन प्राप्तेः तदनुवादेन विधीयमानाः पत्न्यो ऋषिणां
निवर्तिकाः । न च गानस्योददेशक्ये तद्विशेषणस्य उप-
चयस्य अविशेषाद्यद्वा, उपसर्गाणां परस्परान्वयव्युत्पत्त्या
विशिष्टोद्देशोपपत्तेः । न च तथापि 'दिक्षु दुन्दुमनो
नदन्ति ' इति प्रत्यक्षोपदिष्टगानस्यैव अनन्तरविपरिवर्त-
गानस्य पत्नीकर्तृकत्वविपरिवर्तने, तद्विशेषणस्य च
' काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति ' इत्यनेन सायनविधानात्
अप्राङ्गुनस्यैव प्रतीतेन ऋषिणां वाच इति वाच्यम् ।
गानान्तरस्य शारीर्येण गीतो प्रतिद्वयेन दुन्दुभिनाद-
परमार्थक्यानुपपत्तेः प्राङ्गुनानुवादेन उपसर्गाथस्योप-
चयस्य पत्नीनां च परस्परवैशिष्ट्यसम्भवेन अनेऋषिणां
वाचस्येव वाच । अत्रश्च प्राङ्गुनोपगानाद्विधाना कर्तृत्वेन
विधीयमानाः पत्न्यो ऋषिणां निवर्तिकाः । न च प्रकृतौ
शारीर्यत्वात्पत्न्यामस्योपचयः शारीर्यत्वात्परमार्थ-
क्येति कथं तत्र काण्डवीणादिविधानमिति वाच्यम् । शारीर-
गीतेः शारीरे एवोपचयः इत्यत्र प्रमाणाभावात् । अत
एव प्रकृतौ सायनान्तरविधानाभावात् उपचयस्य शारीर-
त्वेऽपि इह काण्डवीणादिविधानात् अशारीरत्वेऽपि न
अस्ति । अस्तु वा इहापि तस्य शारीरत्वं, काण्डवीणा-

दीना इव साहित्यसाधनधिकं विधीयते । तत्र योग्यता-
बलेन वादनद्वारेणैति काण्डवीणादिवादेन कुर्वन्तीभिर्मुखेन
प्राकृतनुपगानं कार्यम् । इति प्राप्ते, प्रज्ञौ तावत्
'ऋत्विज उपगापन्ति' इत्यत्र नोत्रासादिकर्तृकसामगानानु-
वादेन ऋत्विक्त्वैरोपचयमात्रं विधीयते । उपसर्गायैः
उपचयः ऋत्विजा वैशिष्ट्याभ्युत्पत्तेः । अतः उपचयात्मक-
गानगाननैव ऋत्विक्त्वन्ता विधीयते । उपचयश्च कस्यैव-
पेक्षायां प्रकृत्यात् सामगानस्यैति सन्नश्यते । उपचयात्मके
ष्व गाने साधनवत्तस्याविधानात्-तस्य च प्रकृत-
सामगानरूपवैति निश्चीयते । अतश्च स्वतिसिरीशानुकूल-
तात्वादिस्वापारस्य तादृशसामगानस्य गानगानरूपमेवोप-
गानमित्यविषयात् । न च तत्र काण्डवीणादीनां निवेगः
संभवति, सामगानरूपवानुपपत्तेः । अतोऽन शुष्णदुप-
गानान्तरमेव काण्डवीणादिसाधनकं विधीयते । संभवति
च तन्वीणानेऽपि गानशब्दभोगात् काण्डवीणादिसाधनरु-
मपि उपगानम् । तदपि न प्राकृतस्य सामगानस्योपचयः,
अपि तु प्रज्ञौपदिष्टदुन्दुभिनादाद्यैर । यद्यपि च
दुन्दुभिनादौ न गानात्मकः दुन्दुभेर्वाच्यतया तत्रादस्य
सात्त्विकशब्दस्य पदस्यैवस्वरसमाहारात्मकगानरूपत्वा-
भावात् । तथापि अगानरूपस्यैव तस्य काण्डवीणा-
गानात्मकः उपचयः पुष्टिकायनायात्र विरुध्यते । अत्र
एतेर्दं अप्राकृतनुपगानान्तरं आगादुपकारकतया क्रम्यद्
दुन्दुभिनादशब्देनैव येषां बोध्यम् । अतश्च
तादृशोपदिष्टोपगानान्तरानुवादेन निधीयमानः पण्य-
न प्राकृतोपगाने ऋत्विग्निर्वाहिकाः । अत एव
आगादोपगानान्तरविधिः काण्डवीणाकावये एव, तस्यैव
मेदकस्यात् । पत्नीकावये तु तदनुवादेन पत्नीगानविधान-
मित्यारथेयम् । ६.

मण्डन— 'उपगानं मनुष्येयम् ।' ७.

शंकर — 'पत्नीगानान्तर्गतायैर्क् ।' ७. ऋत्विक्
न साध्य इति शतुर्करीः ।

• उपमहः आगमनेपदम् । [आगमनेपदं परस्मैपदं
वा तथा च महामाधे 'सुप्तिदुपमहोद्गनरागा'
इति] । रहस्य इ ४४. • उपमहविशेषः
परस्मैपदा मनेपदरूपः । सु. पृ. ४७. • उपमहः

विशेषात् मन्त्रकरणे उपतिष्ठतेरागमनेपदं भवति ।
मन्त्रानु अभिधानस्य करणं, नोपगतस्य । उपस्यानं
गरीरेण क्रियते मनसा वा । भा. अ३।१४।१६.

• उपचयः चिन्तितः । (८।३।५।१०-११)
अपचयः इदानीं चिन्त्यते । भा. ८।३।५।१२-३६,
• उपचयः सातातिरने द्वादशाहिकन्यदानि प्रार्त्तन्ते ।
वाति प्रायेण उरुष्यवस्यानि द्वात्रिंशोऽमी सतसिपय-
मित्युक्ते सर्वेनैव रात्रिपयानोपचयः प्राप्तः । ए च
प्रीतिश्लोमाक्षिपयत् कर्त्तव्यः । ८।३।५।१०-११,
• अतोऽप्ये च श्लोकोपचयः प्रोतिश्लोमादुक्त्यात्
कर्त्तव्यः न द्वादशाहिकात् । ८।३।५।१०-११.

• उपचारो हि शब्दमपेगमानं, न दुन्दुी तादृशस्य-
वविधिः । ऋतु पृ. ४२.

• 'उपजननिष्यमाणनिमित्तोऽपि अपवादः,
संजातनिमित्तमपि उदसर्गं चाधते' इति न्यायः ।
संमहः.

• उपजीवकेन दुर्बलेन उपजीव्यं स्वबलं न
वाधमर्हति (उपजीव्यविशेषस्यानुक्तत्वात्) इति न्यायः ।
निर्गुणकवचं तावत् अत्यन्तं बलिजमेव अन्योपजी-
वित्वाभावात् । समुत्पन्नकं तु तदपेक्षया दुर्बलं निर्गुण-
वाक्यशेषभूतसृष्ट्यादिनाकथयिदसर्वाभ्यवस्यानुवादेन
शत्रिपयोवाहनाविधिरुवात् । अतः उपजीवकेन ० ... ।
राजतीर्थं सं. शारी. ३।२८५.

• उपजीवन्ति शकत्या हि जलजा जलदानिव
इति न्यायः । अस्यार्थल्येषाम्- हि पतो बलजा जल-
धीतिनः धीक्षिपयन्त इत्यर्थः । जलदानि मेघानिव ।
धौ इत्यध्याहार्यम् । गान्ता उपजीवनंशमात् जनानुप-
धीरिति उपजीव्य तिष्ठन्तीत्यपेक्षितत्वात्परमं प्रवर्तते ।
साहस्री ७९७.

• उपजीव्योपजीवकयोरुपजीवकस्य प्राथम्यं
इति न्यायः । प्रत्यक्षविशेषेण तदितरसर्वैकात्म्ये निव-
हितेऽपि प्रवर्तते । अयमन्यथाऽपि अनुपजीवकभावे
भवति । तथा-डाभीयते आधीयते कार्यं यदिनि
युक्तयोपजीव्यमन्द् कारणात्, उपजीव्यते उपचयते
यदिनि स्यु-पत्योपजीवकस्यः कार्यसः । एवं च कार्यस्य

कारणविरोधो नोचिच इति भावः । एवं चैतन्महाशाल
‘ संनिपातलक्षणे विविचिन्मिचिं नद्विधानस्य ’ इति
परिभाषेत्युक्तं परिभाषेदुसोने । साहस्री. ६८.
● उपजीव्येव० इति न्यायस्य वाचकः ‘ उपदेशानु-
देमकत्वे विपरीतं कलावकम् ’ इति न्यायः । के.

● चपदिष्टं अतिदिष्टस्य पाक्षिकरथापि वाचकम् । यथा
सौमारोद्रे चरो उपदिष्टेः शुक्लैर्द्विभिः अतिविष्टाना
पाक्षिकणां यवानां वाचः । वि. १०।८।१९, ● उपदिष्टं
अतिदिष्टस्य वाचकम् । यथा पुनराधानदक्षिणया अग्न्या-
धानदक्षिणयाः वाचः । १०।१।५. ● उपदिष्टेन
अभावेन अतिदिष्टस्य अभावस्य वैकल्पिको दाधो न
संगच्छति । बाल. प्र. १३३, ● उपदिष्टेन अभावेन
अतिदिष्टस्य भावस्य वैकल्पिकः प्राप्तवाचो यथा पगौ
व्याघ्रमाली अतिदेगतः प्रातो ‘ न तौ पगौ करोति ’
इति निषेधात् वाच्येते । घ. १३३, ● उपदिष्टेन भावेन
अतिदिष्टस्य अभावस्य वैकल्पिकः प्राप्तवाचो यथा यन्
मृत्तौ किञ्चित् निषदं, विक्रमौ तदेव वैकल्पिकतया
विधीयते । उदाहरणं मृगम् । घ. १३३. ● तौका-
पीणे पतौ उपदिष्टेन औदुम्बरत्वेन अतिदिष्टस्य
राशिरत्नस्य वाचः । वि. १०।७।१८. ● उपदिष्टानामेव
अग्नौ-० अद्भुतम् यथा दर्शाज्ञाना प्रयोजनम् ।
बाल. पू. १४८.

● उपदिष्टातिदिष्टयोः अग्नौ-० व्यङ्ग्येन यथा
‘ दीक्षासु द्युं छिनचि ’ इति अपहृष्यमाणस्य
अग्नीषोमीये उपदिष्टस्य सवनीये चानिदिष्टस्य मृषस्य
तस्यंकाराणां चान्गोपम् । बाल. घ. १४८.

● उपदिष्टापूर्वकर्मागताराहुपस्वरकन्दिशापत्रिषो यथा
दाशमिकः अन्वयधेये कारयन्तीकदिशामगानं ‘ न गता
सामानि भावति ’ इति प्रतिषिद्धम् । बाल. घ. ३६.

● चपदिष्टोपदेशो हि न न्यायः एतन्मालीयकरप ।
कथंनलीपकस्य ? यः कस्मिन्चित् निषेधेनोपदिष्टः,
नागौ सामान्येन चिद्रेन अन्योपदेशमर्हति । भा.
१।२।८।३६.

● उपदेशः अनिदेशात् रक्तान् । यदा दागः फले
चोदितो भवति, तदा धर्मानाकाङ्क्षति । अस्यामस्याया

किं चोदयेन पर्माः, उच नामधेयेनेति चिन्तायां नाम-
धेयेन धर्मप्राप्तिः । तद्य (नामधेयं) लक्षणाया धर्म-
प्राप्तिं करोति । धर्मीकां तु यस्मिन् न लक्षणाया धर्मप्राप्तिं
करोति, उपदेशेनैव यज्जति । दुष्- १०।५।२५।८५
घ. १९८१. ● उपदेशः (शब्दः) अनित्यो नित्यो
वा, अनित्यत्वेन न धर्मे प्रमाणम् । इति संशये
उपदेशो नित्यः तेन स धर्मे प्रमाणं इति चिदान्तः ।
भा. १।१।६।६-२३, ● उपदेशः इति विशिष्टस्य
शब्दस्य उच्चारणम् । १।१।५. पू. २४, विशिष्टस्य
शब्दस्येति शेषःसाधनयाचर्मप्रतिपादक्येनाग्न्यार्हत्तने-
त्तयः । अत्रोपदेश इत्यत्र तस्य शानतिव्यपि विशेष्यो-
यात् । शानशब्दस्य करणार्थं व्युत्पन्न उपदेशवत्तमानाधि-
कारणो भवितुमर्हति । तथा च अयमर्थः, तस्याग्निहोत्रादि-
रूपस्य शेषःसाधनस्य ज्ञानं भाषकीभूतं उपदेशः ‘ अग्नि-
होत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः ’ इत्यदिविधिसाक्यकारं वसात्
विद्यते । अवस्त-प्रमाणं भवितुमर्हतीति । वा. १।१।५.
घ. २४.

● उपदेशः उपदेशानुबोद्धयति इति न्यायेन
‘ उपदेशमिति निर्धायति ’ इत्युपदेशोबोद्धकतया
स्वयिष्यपवद्वये एव ‘ द्वयोः प्रणयति ’ इत्यस्य
उत्तरवेदिस्यरक्षापकत्वं इति प्रामाण्यः । सोम. ७।१।५.
घ. ५३९.

● उपदेशः चोदकात् अर्गाप्येष्व प्रत्ययः । तेन
प्राजापत्यस्युपमाणा पदायांनुसमयः, न तु काण्डाहु-
समयः । के. ५।२।१।१-३. ● उपदेशः चोदकात्
बलीयान् । तेन अनौकरतीसातपनीयद्वयोदीया इष्टयः
एकाहकालीनाः, न तु द्वयदकालीनाः । वि. ५।१।११.

● उपदेशः द्विविधः प्रत्ययः, आनुमानिकरचनोप-
दिष्टश्च । सतद्वत् प्राजापत्यान् ह्येनामारिपु प्रत्ययः ।
सर्वपृष्ठादिषु द्वितीयः । के. ७ उपदेशः (वैदिकशब्द-
प्रमाणं) द्विविधः- विधिः निषेधश्च । उपदेशः पुनरपि
अनेकविधः । कर्मभेदादिभिः पदं द्वैतीयकानि, विनि-
योक्तव्यानि चार्थीयानि पदं, क्रमप्रमाणानि पाञ्चमिपानि
पदं, कर्मव्यतिप्रमाणानि पञ्च इति । बाल. घ. ८.

● उपदेशः निषेधार्थकर्मभेदोचरं अमृत्तयत्तनं उपदेश-

॥ * उपनयनं ऋतुवर्षयनकर्तृगृहनाशकसंस्कार-
पक्तुं अर्षयनाहम् । शा. तर्क. पृ. ६. * उपनयनं
सप्तम्यादिकालविशिष्टं ब्राह्मणादिकर्तृत्वविशिष्टं ' वसन्ते
नाश्वनमुपनयीत ' इत्यादिना विधीयते । वि. २।३।१.

* उपनयनम् । ' वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, धीमन् राजस्यं,
वारदि वैश्वम् । ' भा. ६।१।७।३३. * उपनयनं
विनिष्कृतं आचार्यकरणाविधौ आमनेपदश्रुत्या । तद्विष-
यस्य अप्येयनविधिः उपनीतकर्तृत्वार्षयनविषयत्वाद्दुप-
नयनस्य । विषयानुपवेशात् उपनयनं अर्षयनविधिविषय
इत्युक्तम् । एवं सति अज्ञज्ञारोष आचार्यकरणविधेः
प्रसूक्तिः, उपकारमायेन तु कर्मविधीनाम् । ऋजु. पृ.
८-९. * उपनयनानु प्रमापि सुप्त न पेया, ब्राह्मणो न
हन्त्यम् । ' उपनयनोत्तरकालं अभिवादनप्रत्युत्थानादीनि
उपदिश्यन्ते । प्रायुपनयनान् कामधारावादमन्त्रः । '

वा. ६।१।६।२२. * उपनयनस्य शुक्लपञ्चोत्तर
यत्पुण्यादिः कालः स्मृतिषु विहितः । वि. ६।८।५.
* उपनयनस्य संस्कारस्य विद्याऽर्ष्यत्वात् । विद्याऽर्ष्ये
उपाध्यायस्य स्मृतिर्षं आर्ष्यत्वे नादृश्यै, न कर्तुं कुतश्च
वा कर्तव्यम् । भा. ६।१।७।३५.

उपनयनकाले एव च अत्योपदेशो भवति
(नानृतं यदेतु इति) । भा. ३।६।४।१२.

उपनयनंहोमाधिकरणम् । उपनयनहोमः
लौकिकेऽसौ कर्मणो न औत्तेषु ॥

उपनयनादधीत, होमसंयोगान् । ६।८।१।११ ॥

भाष्यम्— इदमागमन्ति 'उपनयनरितवृत्तिर्ब्रह्मणा'
इति । तेषु संवेहः किमप्य होम आधानांशकृतेषु अभिपू,
उप अर्ष्यकृतेषु इति । किं ग्राह्यम् ? उपनयन आदधीत
इति संशङ्कतेषु इति । कुतः ? होमसंयोगात् आहव-
नीयस्य ' यदाहवनीये लुहोति, तेन घोऽहवनीयः प्रीनो
भवति ' इति । तस्मात् आधानोत्तरकाला एते होमाः
इति ।

शपत्तीष्टवह्नौकिके वा, विद्याकर्मोत्तुपूर्वत्वात् ।
१२ ॥

भाष्यम्— न चैतद्विद्वि आधान एतंनदीयकं
होतव्यमिति । किं तर्हि ? लौकिकै एव प्रवर्तते इति ।

कुतः ? विद्याकर्मोत्तुपूर्वत्वात् । विद्याप्रद्वेषायां इमे
होमाः । विद्यावतश्च आधानाधिकारः सामर्थ्यात् । अत
आधानोत्तरकालता नैवा भवत्येतेषु, तथा स्वर्णदीष्टव्याम् ।

आधानं च भार्यासंयुक्तम् । १३ ॥

भाष्यम्— आधानं च भार्यासंयुक्तं भूयते । विद्या-
शरणोत्तरकालश्च दारसंग्रहः । तस्मादपि नावकल्पते
पूर्वकालता आधानस्य ।

अकर्म चोर्ष्वर्षमाधानान्, तरसंमवायो हि
कर्मणिः । १४ ॥

भाष्यम्— अग्रह । वा पूर्वमाधानादारक्रिया,
वा कर्मायां भविष्यति । वचनस्य ऊर्ष्वर्षमाधानादन-
त्कार्या । इत्येतेषु कालयोः पिण्डविन्यस्यत्वात् नैव दोषो
भविष्यतीति । अशोच्यते । अकर्म च दारक्रियाया
आधानोत्तरकाले । कुतः ? एवाहवनीयादिसमवायो हि
कर्मणिर्भवति । स्वर्षे चाप्रथमः आधातव्य इति नियमः ।
तस्मात् उभयस्मिन्नपि काले दारसंग्रहः इत्येवजासि ।
आह्वयदिति चेत् । १५ ॥

भाष्यम्— अनाऽऽह । यथा पिण्डभित्तयः आहि-
ताग्नेरनाहिसंभेद्य भवति, एवं वारसंग्रहोऽपीति युक्तं,
तथारिवर्तव्यम् ।

न, श्रुतिविप्रतिषेधात् । १६ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । श्रुतिविप्रतिषेधो हि भवति ।
एवं कियमाणे दारकर्मणि विद्याशरणोत्तरकालं सूत्रमायं
पूर्वै क्रियते इति विप्रतिषिद्धम् । आर्ष्यद्वयदेवेदं इति
चेत् । न । अर्थप्रतिषेधे कालनियमः एषः । उपनयनं
च कर्मार्थम् । तत् द्वितीयायं विप्रतिषिच्यते ।

सर्वार्थत्वाच्च पुत्रार्थो न प्रयोजयेत् । १७ ॥

भाष्यम्— अथोच्येन, प्रागाधानाच्च कर्मार्थं,
ऊर्षं च अत्यर्थैर्न अर्ष्य भविष्यति । नैतदं सति,
अर्ष्य न हि निदिशोत्पते इति । उच्यते । नैतदेवम् ।
कर्मायां हि ता न केवल अपत्यार्थतामेत्यति । तदुक्तं,
कर्मणोऽपि विद्योपात् इति । तस्मादपि न द्विद्वारसंग्रहः ।
अपि न एवं स्मरते, ' धर्मं चाथे च कामे च नाति-
चरितव्या ' इति । एवं सति व्यतिरिक्ता भवति । अतो-
ऽपि न द्विद्वारसंग्रहः । एतैर्न भार्या कर्मायां अपत्यार्था

च । तस्मात् विद्याप्रभोत्तरफलता । अतो नाधान-
सङ्घनेष्वेते होमा इति ।

मोमपानान्तु प्राणमं द्वितीयस्य, तस्मादुप-
चच्छेत् । १८ ॥

भाष्यम्— यजते एतत्, प्राणुपनयनात् नास्ति
पत्नीति । यदुक्तमेकैः पत्नीति । तत्र मृष्यते । यथैव
श्रुतिः ' धर्मं चार्थं च कामे च नातिचरित्तया ' इति
' धर्मप्रज्ञासपत्ने दारे नान्याः कुर्वीत ' इति च, एव
इदमपि न्ययते एव ' अन्यव्यवसाये भन्याः कुर्वीत '
इति । तस्माद्यस्य न परमेष्वप्या, न प्रजापेयता वा पत्नी,
नोऽन्याः कुर्वीति । सोमपानादिति चार्थवादं व्य-
दिशति स्म । ' सोमयो न द्वितीया ज्ञायामम्पूयत '
इति द्वितीयामपि ज्ञाय दर्शयति ।

पितृवशे तु दर्शनात् प्रागाधानात् प्रतीयेत ॥९॥

भाष्यम्— अथ कथं पितृवशस्य द्वौ कालयिति ।

उच्यते । वचनं हि तत्र दृश्यते । ' अप्यनादितमिना
कार्यः ' इति । तस्मात् प्रागाधानात् पितृवशः इति ।

वि— ' यस्तुपनयने होमो वैदिके वा स लौकिके ।
वहो, पूर्ववदशोक्तेरभावाद् वैदिकेऽस्तु च ॥, आपान
विदुषो विद्याऽनुपनीतस्य नास्त्वत् । अथमगो वैदि-
काग्रेहोमोऽगो लौकिके तत ॥ '

भाट्ट— उपनयनाङ्गमूला होमा आचार्यकृतौ
माण्यरकृतौनामोभयेऽप्युपनयनद्वारा माण्यरकसंस्कारार्थं
इत्यनियामम् । तत्र ये तत्र दशवार्यकृतौनास्तेषां तस्यपि
आचार्यस्यैवहितमित्ये आधानगतमग्नेरद्विषयोवात्
नाचार्याग्निु कार्याः । अपि तु लौकिके एषामो । ये तु
माण्यरकृतौनास्ते तु मुक्तराम् । भनुविधीनामित उपनय-
नाङ्गमूलाहोमानामपि आधानाप्रयोजकत्वात् । प्रथोदश-
ऽपि वा आधानाभेदरत्नमेषु शान्तेपञ्चवाभाभेन उप-
नयनात् पूर्वं कर्तुंदातकवत्याच । आशेषकृतेऽपि च उभया-
पिचारकत्वात्तस्य भाषाभावेन अनुपपत्तेश्च । भाष्येण
' क्षान्ता भाषांमद्विषयेऽप्ये ' इति समावर्तनोत्तरकारं
विद्यारविभागेन पूर्वमर्थमवात् । न च प्रथोदशानुष्ठेयैः
कालपाप । एतद्वनयस्य निर्दिष्टपञ्चापतेः । न चान्यार्थ
दाशन्तरकृते कालवैदि । ' धर्मं चार्थं च ' इत्यादि-

पचालोचनया धर्माधर्ममत्वाय च दाशान्तरादुपपत्तेः,
दारदिपायामपि स्वतन्त्रात्प्राग्मानेन मनुविधीनामाधाना-
ध्ययनरदेव दारक्रियाप्रयोजकत्वाभावाच्च । अत एव न
विरक्तस्य कर्मणि दारक्रिया, किन्तु आधर्मान्तरमेव ।
किन् उपनयनात् पूर्वमाधानकरणे आनुपमत्वाद्या-
पानात्तदुपपत्तेः । अष्टवर्षादुपनयनकारणोपे वा प्रसज्येत ।
अतस्तेऽपि लौकिकामावेव ।

मण्डन— ' होमं दुर्वाशोपयन् शीतवहो । ' ३.

शंकर— ' लौकिके चोपनीतिगाः । ' २. १.

● उपनयनहोमः लौकिकेऽगो कर्मण्य, न तु
व्याहवनीये । वि. ६।८।१२.

● उपनयनाध्ययनयोः, धर्मया नित्यतया पत्न्यो
नित्यवम् । यदा ' अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते ' इति वाक्येन
' अनधीयानां शाल्या भवति ' इति निषेधेन च नित्यत्व-
निश्चिः । मजि. घृ. ४-२.

● उपनयनोत्तरकालमेव स्मार्तानि कर्माणि
कर्तव्यानि । भा. ६।२।६।२१-२२, ● उपनयनोत्तरकाले
वेदिनाः पदार्थाः समाम्नाताः । स्मार्ताश्च वैदिना एव ।
६।२।६।२२.

॥ उपनयनसादधीत होमसंयोगात् ॥ ११ ॥

उपनयनहोमाः अगानसङ्घने अगो स्युः । तदर्थे च
उपनयन् माण्यरकः आदधीत अग्नीतदधीत । होम-
संयोगात् ' यदाहवनीये जुहोति ' इति व्याहवनीयस्य
होममात्रेण संयोगस्य उच्यते । तस्मात् आधानोत्तर
उपनयनहोमः इति पूर्वं पठः ।

न्यपत्तीष्टिपलौकिके वा, विद्याकर्मानुपूर्वत्वात् ।
१२ ॥

पूर्वार्थं न्यपेयं धर्मं वादाभेदेन निरम्यन् विद्वान्त-
माह । उपनयनहोमः लौकिके अगो स्यात् ।
विद्याकर्मानुपूर्वत्वात् । विद्या वेदाध्ययनं, कर्म आधा-
नादिवर्गं, अनयोः अनुपूर्वत्वं धर्मपार्थित्वं प्रसिद्धम् ।
ततः प्राक् उपनयनं तत्र उपनयनहोम । तयो वेदाध्ययनं,
तत्र समावर्तनं, तयो विद्याः, तत्र आधानम् । तस्मात्
उपनयनहोम लौकिके अगो । स्वर्गशीष्टिषु । पया
नियामपत्नीतिः । लौकिकेऽगो तद्वत् ।

आधाने च भार्यासंयुक्तम् । १३ ॥

यस्मात् अमीनामाधानं भार्यासंयुक्तं भार्यया संयुक्तं भार्यासंयोगोत्तरकालम् । तस्मादपि उपनयनहोमः शौकिकेऽग्नौ । यत्रो हेत्वनन्तरसंयुक्तत्वम् ।

अकर्म चोर्ध्वमाधानात्, तरसमवायो हि कर्मभिः । १४ ॥

आधानस्य भार्यासंयोगोत्तरकालत्वात् उपनयनहोमः लौकिकेऽग्नौ इति सिद्धान्त उक्तः । तमेवमासङ्का— आधानात् पूर्वं एका दारक्रिया, सा कर्माधी मविधति, अधानोत्तरकाले च द्वितीया दारक्रिया, सा चापत्याभा । एवं सति प्रथमं भार्यासंयोगः, तत आधानं, तेन सम्कृते-ऽग्नौ उपनयनहोमः, ततो धेदाप्यनमित्यादि इति । अत्राह सिद्धान्ती । आधानात् ऊर्ध्वं दारक्रियायाः अकर्म अकरणम् । किन्तु आधानात् प्रागेव । हि यस्मात् कर्मभिः अतिहोत्रादिकर्मभिः सह तत्समावायः आधानसम्बन्धः आधानसमावाधीना संकरो भवति । अत्राह तन्मगलः मार्गायाः संन्यः कर्मभिर्भवति । भार्यासंयुक्तस्य हि कर्माणि भवन्ति । तथा च भार्यासंयोगोत्तरं आधाने सति कर्मधिकारात् उपनयनकाले च तस्य सर्वस्वामभवात् उपनयनहोमो लौकिकेऽग्नौ एव ।

अस्मिन् सूत्रे या पूर्वपक्षिणः शङ्का उक्ता, तदर्थेनैव इवं गूढं सुबोधितव्यं न्याय्यताम् । तदथा—‘उपनयनात् प्राक् आधानार्थमेका भार्या अस्तु, आधानोत्तरं दारसंबन्धः प्रजापतेऽस्तु इत्याह— अकर्मणि । आधानात्पूर्वं परिणीतया अकर्म कर्मसम्पत्त्यायाः । तस्मिन् उपनयनकाले समवायः मार्गासंन्यः कर्मभिः सम्बद्ध इति शेषः’ इति । इवं शङ्कासूत्रम् । ततः पर ‘अकर्म च दारक्रियाऽऽधानोत्तरकाले’ इति सिद्धान्त-सूत्रम् । तस्यास्या चोर्थे—‘इमं पक्षं दूषयति । अकर्मणि । आधानोत्तरकाले दारक्रिया अकर्म अननुपदेश । अद्यात् इति पूर्वोदं’ इति । एतद्द्वितीयस्यस्या पक्षेतिवधि माधेऽपि दृश्यते तथापि सा पूर्वसूत्र-स्यास्थानस्ये पतिता सती यदास्थानरूपेण न स्वतन्त्र-सुप्रामिका इति स्पष्टम् । न चेदं गूढं अन्यत्र क्वापि दृश्यते ।

श्राद्धवदिति चेत् । १५ ॥

श्राद्ध पिण्डपितृव्रतः यथा आहितोऽग्नेः अनाहितोऽग्नेश्च भवति तद्वत् दारसंबन्धः आहितोऽग्नेः अनाहितोऽग्नेश्च, अर्थात् आधानोत्तरं आधानात् प्राक् च श्रात् इति चेत् पूर्वपक्षी न्यात् ।

न, श्रुतिविप्रतिषेधात् । १६ ॥

अनाहितोऽग्नेरपि दारकर्म इति पूर्वपक्षोक्तं निषेधेति सिद्धान्ती । न अनाहितोऽग्नेः दारकर्म संभवति ‘अधीत्य स्वायात्’ ‘स्वाया उदरेत्’ ‘जायपुत्रः आदधीत’ इति श्रुतिभिः विप्रतिषेधात् । तस्मात् आधानात् प्राक् दारकर्म नैव संभवति ।

सर्वोद्यत्याद्यं पुत्रार्थो न प्रयोजयेत् । १७ ॥

आधानात् प्राक् दारसंबन्धः कर्माधी, आधानोत्तरं च पुत्रार्थे इति पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तत्र । दारसंबन्धस्य कर्माधीत्यं अपत्यार्थं चेति सर्वोद्यत्यात् पुत्रार्थो दार-संबन्धः आधानं न प्रयोजयेत् । यदेव कर्माधीमाधानं, तदेव अपत्यार्थमपि । तस्मात् एकैव भार्या कर्माधी अपत्यार्थं च । तस्याश्च विवाहप्रयोगोत्तरकालतः । अतो नावानसंस्कृते अग्नौ उपनयनहोमः ।

सोमपानान्तु प्रापणं द्वितीयस्य, तस्मादुप-यच्छेत् । १८ ॥

यद्यपि वस्तुतः एकैव पत्नी कर्माधी अपत्यार्थं च, तथापि ‘अन्यतरायाये अग्नां जुर्वीत’ इति स्मरंते । तस्मात्स्य न धर्मसंपत्त्या, न प्रजासंपत्त्या वा पत्नी सोऽप्यं जुर्वीत इति स्पष्टार्थः । सूत्रे दूषयत्, उक्त-वैलक्षण्यश्रोतार्थः । सोमपानात् इति शब्दः ‘सोमपो न द्वितीया जायामन्वेषयुत’ इत्यर्थेनादं व्यपदिशति । ‘सोमपाने न द्वितीया जाया भवत्यस्तुते’ इति च । निषेधश्च प्रातिपूर्वकः । अस्मात् सोमपानात् सोमपान-विषयकार्थत्वादात् द्वितीयस्य दारपरिमदस्य प्रापणं प्राप्तिः भवति । तस्मात् धर्मप्रजाऽप्यतरायापत्ये कारणे सति, उपयच्छेत् द्वितीयं दारसंबन्धं जुर्वीत् । एवं यद्यपि भार्याद्वयं सिध्यति, तथापि न उपनयनहोमात् प्राक् भार्यासंबन्धः निरपत्ति, न साधानम् । तस्मात् उपनयन-होमः लौकिकेऽग्नौ एव, न संस्कृतेऽग्नौ इति निधीयते ।

पितृयुगे तु दर्शनात् प्रागधानात् प्रतीयेत् ।

१९ ॥

आधानात् प्राग्ध्वं चेति पत्नीद्वयपरिग्रह कर्तव्य इति पूर्वपक्षे पितृयुगदृष्टान्त उक्त, तद्वैपम्यमाह सिद्धान्ती । वैपम्यसूचनायैव तु शब्दः । पिण्डपितृयुगे तु 'अप्यनाहिताग्निना कार्य' इति दर्शनात् आधानात् प्राक् पिण्डपितृयुग प्रतीयेत् । अत्रुत्तेऽपि आधाने पिण्डपितृयुगो भवति । आपानोत्तरमपि च भवति । उपनयनात् तु प्राक् दारपरिग्रहे गारित वचन, न युक्ति । तस्मात् उपनयनदोष लौकिकेऽगौ एव, न संस्कृतेऽगौ इति सिद्धात् । के

० वपनिधान सर्गनिराये आग्न्यदोहशममानकाले लौकिकेऽगौ । भा ७।३।१२।३०-३२

० उपनिषदात् । 'एतेन क्रययैकवर्तुप्रतिपादनकारणेन उपनिषदा नैराकारस्य व्याख्यात' इति वार्तिकम् (१।२।१।७ पृ ११४) । अत्र सुधा (पृ २४-२५) उपनिषदासि आधानाधिक्यवायेन दूरस्थेनैव प्रकृत्येन नैराकारस्य इत्यर्थः । कथमित्येषेऽशिते प्रत्यर्थे कर्तव्यप्रतिपादनकारणे इत्युक्तम् । परन्तु कालेऽपि कर्मसु दिनादिबेदादिभ्यतिरिक्तमित्यर्कभोक्तुस्त्वामशान विना मद्रुच्यनुपपत्त अहमस्येन च देहेऽपि एतेन स्युग्नया तद्रूपतिरेकस्य शानुमशक्यत्वात् साक्षात्पनामशान क्रतु विधिमि अपेक्षित, तस्य च अनारम्भविहितस्यपि सामर्थ्येन पूर्वोदाहृतेन वाक्येन उपनिषदा अमश्रयेन स्वल्पप्रयोगवाभावात् उपनिषदप्रतिषेध आशयानस्य पनातिशयलक्षणवीरवस्त्रवहेतु नानिधानवरेण एव ह्युदाहरणत्वात् तद्वारेण पुरुषार्थानुबन्धितम् । शानस्य च व्यापारस्यैवैव स्वरूपेण अतिषेधेऽपि उदाहनाऽप्यनामयेव ध्यानमेव 'आमा शानस्य' इत्यादिभिर्विधीयते । अमतिष्यरूपस्य च ध्यानुपपत्ते आ न स्वल्पप्रतिपादन 'अतिनाथी या धरेऽप्रमत्ता' इत्यादिभिः कियमाण विष्णुप्रेषितवात् न अपवादेषु इव अनादरमर्हति इति तद्वारेण उपनिषदा पुरुषार्थे पर्ववसान इति भाव । एतच्च संशयिरुपास्यप्रतिपादानामि प्रायम् । अनेकार्थरूपनिर्मुपास्यप्रतिपादनस्य शब्दुदपति

शेषार्थवशात् कापुशब्दाधिक्येन (१,३।१।२७) वक्ष्यमाणत्वात् । सिद्धार्थप्रतिपादनप्रयत्नासि उपनिषदा उदाहनाविधिशेषतया चोदनाशब्देन उदाहनास्यवत् चोदनास्यप्रतिपादनप्रयत्नान्न सन्तम् । पुत्रसार्थोपपत्ति कनेन च आग्न्यरूपप्रतिपादने नैराकारस्यसंभवात् पदैकवाक्यत्वाभावेन अर्थवादात्पक्षस्य इति सर्वमनवयम् । इति । ० उपनिषदा पारलौकिकरूपस्यैव इति चनकररीरयतिरिक्तजीवामशान प्रयोजनम् । मणि, पृ ५

० उपनिषदास्यप्रमाणस्य अविद्यानिष्ठविद्वान् मोक्षजनस्य प्रमाणात्तरपातत्वात् नातीतिरुक्त, इति न तत्र धर्मत्वम् । अन्तु वा तत्र धर्मत्वम् । मणि पृ ९

० उपनिषदप्रामाण्यात् अनारम्भापवपिकल्पेऽपि कल्पेरादिशब्दबन्धनेऽपि मन्त्राक्षयमनुदेऽपि शेषशाना अधिष्ठानता । सु पृ १००८, ० उपनिषद्वक्तव्यानां सिद्धार्थप्रतिपादनानामपि पुत्रसार्थोपपत्तिस्य प्रयोजनस्य लभ्यात् स्वार्थपर्ववसान उत्तम् । पृ ५२५

० उपनीतस्यैव सुर्वतुगमनादिषु स्मार्तोपिपमं तु अपिहार । भा ६।२।१।२२-२३, ० उपनीतानामेव स्मार्तो पदार्था प्रत्युपसिक्तनिष्पन्नाश्चात 'शुक्ररुगन्तव्य भिमिराशितव्य' 'बुद्धव्या प्रमुक्षेय संमतव्य' इति । ६।२।१।२२-२३

० उपनीतमानेऽपि शतस्यैव विपपत्ता । अशान मंत्रस्य उपनीतमानसंभवात् । मणि पृ ६३

० उपपद्विभक्ति यत्र विभक्त्यर्थस्य भावनासि पदार्थे अत्रय ए । मणि पृ १३३

० उपपद्विभक्ते कारकविभक्तिर्बैलीयसी इति (पृ ३०७, परि १०३) । कारकविभक्तिश्च कियञ्जनार्थकविभक्तिश्च । तस्य प्रथमाया अपि । इय च वाचनिकी एत । अत्र एत, यस्य च भावेनेति सम्यक्प्रेषया अधिकरणस्यतया दत्तवत्त अनेन भावेन 'तव च दैवते' इति सूत्रे भाष्ये धर्मिते केषुतेन च स्पष्टयुक्तम् । (शेखर ३०७-३०८) । ० उपपद्विभक्ते कारक विभक्तिर्बैलीयसी । तथाहि । निश्चया भावनामिकाया वाक्यार्थेनेन प्राधान्यात् सर्वव्यापाना तस्यैव अत्रय

मनीतेः कारकत्वे च साक्षात् क्रियाऽन्वयसंभवेन उप-
पदाध्यानादयः क्रियाऽन्वयापादकस्य द्वाभ्युल्लङ्घनस्य
अनभ्युपगमनीयत्वात् कारकसाचित्यस्य च सामाविक-
त्विन पदान्तरान्वयानुपेक्षतश्च उपपदान्वयानुपेक्षेः प्रभूत-
रक्षणार्थैकरूपान् उपपदविभक्तित्वात् कारककार्यरूपस्य
भरकविभक्तित्वस्य क्लीयकारणत्वम् । सु. प्र. १०९९-
११००. * उपपदविभक्तिषु तादर्थ्यंचतुर्धी विलियोक्री-
श्रुतिः । बाल. प्र. ४१. * उपपदविभक्त्यर्थानां
चरितधातवर्णान्तरे अन्यथा भूतभावनाऽनन्वयित्वेन
न कारकत्वम् । अत एव कारकविभक्त्यनुपेक्षया तुल्यत्वं
इति सम्यक् । मणि. प्र. १२८-१२९.

* उपपदश्रवणे उपपदार्थसंज्ञान्तो विधिः चाव-
र्णानुवादनपेक्षते । तौता भाषायेऽर्क इत्यधिकरणे.

* उपपदसर्वनामवाङ्मनानां ऐकार्थे बुद्धसमि-
माह- 'श्रुत्यैवोपपदस्यार्थं सर्वनाम्नाऽभिधीयते ।
तदर्थसद्विदितेनैव त्रयाणामेकवाक्यता ॥' इति वैश्वदेवी
आमिशा इत्यन । (वा. पृ. ५३४) । सु. प्र. ८३०.

* उपपदार्थद्वयस्य परस्परान्वयमुपनेरभासः ।
माट्ट ७३।४.

* उपपदात्तत्वेन अनार्दिताप्रिता स्याति । सु.
प्र. ९१५.

* 'उपप्रेष्य होतर्भ्या देवेभ्यः' इति प्रियः एव
नोपप्रेयः । संकपे. १।१।८.

* उच्यते उपकारणे तुणभूता । (जुडा क्विमहपादी
जुडाः अपस्तात् उपभृदुपधायेति । मा. ४।३।१।१.

* उपभृत् षण्णिसाप्तपुत्रक एकपुत्रक च ।
५।१।८।१६. * उपभृताः प्रजाजानुयाजाभ्यांवाधारत्वेऽपि
प्रधानद्विविधधारणामावात् प्रधानविभक्तयः । सु. प्र. ६२६.

* उपभृत् फलश्रुतिः 'यस्याश्वी उपभृद्भवति ब्रह्म-
पेयास्वात्ममरुते' इति अर्थवादः, न तु फलविधिः ।
भा. ४।३।१।१-३. * उपभृति अष्टरटीतम्यं प्रहृषी
एकत्वानेऽपि क्ली अर्थस्येव लक्षणेमात्रः । संकपे.
१।४।५.

* उपभृति आरण्यप्रदं चतुर्गृहपादय-
विशिष्टमरण्यप्रदायकं, न तु अष्टरतिशिष्टमेकम् । भा.
४।३।१।५६-४८. * उभृति वहीतमार्गं चतुर्ध-

पञ्चमप्रजाजद्वयमनुयाजाने च । तथा च औपभृतावपस्य
अनुयाजा यथा प्रथोचरः, तथैव चतुर्गृहपादयानुपेक्षा-
दकमानयनमापि प्रयोचरमेव । वि. ४।१।१५. * उभृति
चतुर्गृहीतमेवाव्यग्रहणं, यत्र अनुयाजा न सन्ति
आनिष्ठास्यन् । भा. ४।३।१।५४८.

* उपभृति चतुर्गृहीतयोर्द्वयं विधेयं न तु
अष्टरुहीतमेकम् ॥

तदष्टरुसक्यं, भवणात् । ४।३।१।५४६ ॥

भाष्यम्— 'अष्टरुपभृति गृह्णाति' इति भूते ।
तत्र संदेहः किं तत्र औपभृतमात्रं अष्टरुसक्येन मध्येन
परिक्रियते, उत चतुर्गृहपादयुगभूता द्वयोर्ग्रहणयोरिति ।
किं तावत् प्रातम् ? अष्टरुसक्या तुणभूता, न चतुर्गृह-
सक्ये हे इति । कुतः ? भवणात् । अष्टरुगृहपादयुगभूते । चतु-
रुसक्ये हे अष्टरुसक्यदा लक्ष्येते । श्रुतिकक्षणानिशये च
श्रुतिन्योण्या, तस्मादाष्टरुसक्यं मष्टमेतदिति ।

दुर्- (इदमपि प्रामात्रिकमेकविहरणम् । पूर्व-
पक्षमाह-) अष्टमलनानिशिष्टं ब्रह्मसुपद्यते ('अष्टा-
नुपभृति गृह्णाति' इति एकमेव अष्टरुसक्यं प्रहणं, न तु
चतुर्गृहपादयुगभूता) । तत्र यथा न चत्वारि
चतुर्गृहीतानि सन्ति, (अश्रुतत्वात्) एवं हे चतुर्गृहीते
न सः (अश्रुतत्वात्) । लक्षणया तु गन्धेते,
श्रुतिसंभवे तु अश्रुतः स (लक्षण) । तस्मात् (एक-
मेवेदं) अष्टरुसक्यं प्रजाजानुयाजाभ्यामिति । एवं चेत्
अनुयाजभावेऽपि (व्यातिष्ठाऽऽदी) अष्टरुसक्यारि-
च्छेपमेव (प्रयाज-) सार्धम् । (चोदयति-)
प्रजाजानुयाजेभ्यः चतुर्गृहीतयोः उभयत् आधार इति
चेत् । (परिहरति-) तत्र, (कुतः ?) संख्यापार-
विशिष्टमेव मष्टमसुपद्यते । अतः अष्टरुसक्या विधेय-
मानत्वात् गन्धेते, अनुयाजाभावाच्च न सन्धेते हे
चतुर्गृहीते लक्षयितुम् ।

अष्टमहाचच जौहवस्य । ४७ ॥

भाष्यम्— अनुपभृतादथ भवति । 'चतुर्गृहीतं
वा एतदभृत् तस्यापारमर्षार्थं नीतित्वात् । प्राचीनान्
प्रयाजान् यजति, समानयने चतुर्गृहीतयाप' इति

चतुर्गुहीतनुप्रदः कथं स्थापिति । किं चतुर्गुहीतं भवति समानयनेन ? नेति ब्रूमः । चतुर्गुहीतं प्रथममेव तत् । आधारेऽपि आधारेति, यदवधिष्टं चतु.संख्यनेय तस्य प्रहणमासीत् । किं तर्हि चतुर्गुहीतवायेति ? चतुर्गुहीत-रानुप्रहाभेत् । अयं हि चतुर्गुहीतं होमायापर्याप्तं, तयपर्याप्तं कथं स्थापिति । एवं चतुर्गुहीतघन्देन अत्रमिति लक्ष्यते । अस्मत्त्वं च बहुलं कस्य चिदपेक्ष भवति । यदि हि औपभृताप्रहसक्यं, एव चतुर्गुहीतमत्त्वं भवति । तत्र चतुर्गुहीतघन्देन अल्पता शक्यते लक्षयितुम् । तस्मादपि परगानः औपभृते अष्टसंख्या गुणयुतेति ।

दुपू— न तावत् समानयनेन चतुर्गुहीतव्यं भवति पूर्णमेव (समानयनात्) तस्य (जौहस्य) चतु.संख्या-परिच्छिन्नत्वात् । इतरस्य च (औपभृतात्) चतु.संख्यने (यति) षोडशे अल्पत्वमदस्ये ? यदि तु अष्टसंख्या-परिच्छिन्नमीपभृते, ततः इतरस्य (जौहस्य) अल्प-त्वात् महत् अनुप्रदः कियते समानयनेन । तस्मात् (अनुप्रदसंज्ञात्) अष्टयहीतं चतुर्गुहीतापेक्षया महत् ; तेन अष्टयहीतस्यं श्रापयति ।

द्वयोस्तु हेतुनामत्त्वं श्रावणं च समानयने । ४८॥

माध्यम्य— तुमान्दः पञ्च व्यावर्तयति । द्वे धत्ते चतु-र्गुहीते, एव हेतु. समर्थितो भवति । आतिथ्याया 'चतु-र्गुहीताणि आन्वयानि भवन्ति, न हि अत्रानुयाजान् पश्यन् भवति' इति अवलम्ब्य अनुयाजेषु एतत् अष्टयहीतमेव औपभृते गवेत् । यदा अष्टसंख्या गुणभूता, न तदा द्वयोश्चतुर्गुहीतयोः स्तोत्राः । 'चतुर्गुहीताणि आन्वयानि' इति बहुवचन आयेषु उपपद्यते । तस्मात् चतुर्गुहीते द्वे इति । आह, 'त्रिमेतत्, प्रातिरस्वत्कर्मिणि । तदभिधीयते । अत्रात्म्य उच्यते 'चतुर्गुहीतं ज्योतिः' इति सर्वहोमेषु । तेन प्रयानानुयाजेष्वपि न तत् अष्टयहीतेन संक्यते बाधितं, नानाविधयात् । अष्टयहीतं हि मह्ये, चतु-र्गुहीतं हि होमे । अत्रि हि संभवो यत् अष्टयहीतं गृह्येन, चतुर्गुहीतं ह्येत । तदेतत् इह अष्टयं मह्ये मनति । यथा द्वे चतुर्गुहीते होमे स्थाप्यात् ; तस्मात् द्वे एते चतुर्गुहीते अष्टयहीते यद्यप्यपि गृह्ये । नहि द्वे चतुर्गुहीते अष्टयहीताः अष्टयहीतं कथित् संशयत् ।

तस्मात् द्वे एते चतुर्गुहीते इति । अत्र यदुक्तं अष्टयहीतं ध्रुयते, श्रुतिश्च लक्षणया गरीयसी इति, उच्यते । उक्त-मस्ताभिः अष्टसंख्यायाः प्रयोजनं 'कथं द्वे चतुर्गुहीते स्थाप्यात्' इति । अपिच 'अष्टानुपभृतिं यद्वाति' इति उपभृति समानीते द्वे चतुर्गुहीते कथं स्थापयति । इतरथा अस्ति अष्टयघन्दे नानापात्रशोभेद्येयताम् । तस्मात् अष्टयघन्दध्रुवण अदोषः । तासु एतत् द्वे चतुर्गुहीते उपभृति इति । प्रयोजनं द्वयोश्चतुर्गुहीतयोः यतोः समानयने अयं समानेतरं भवति, अष्टयहीते सति न निवेगतः अर्थम् । तथा यत्र अनुयाजार्थं न मह्यं, तत्रापि अष्टयहीतं यथा पूर्वं पक्षः । यथा च विद्वान्, तथा चानुमायेषु चतुर्गुहीतं उपभृति मनति इति ।

दुपू— द्वे एव चतुर्गुहीते (होमादौ) कुतः ? अनारम्भविधानात् होममात्रे चतुर्गुहीते (प्राप्तम्) । तत्र (होमः) चतु.संख्यापरिच्छिन्न विमति (आन्वयि) साधनमाकाङ्क्षति, न संख्याम् । 'अष्टानुपभृतिं यद्वाति' इत्यस्य (आश्रयस्यापि प्रयो-जनं प्रति) साक्षाद्बलम् । प्रयानानुयाजस्य प्रयोजनं दीयते (नीयते इति पाठान्तरम्) । तस्मात् यत्रपि औप-भृते (अष्ट-) संख्याऽस्ति, तथापि चतुर्गुहीतसंख्याया अस्तिचात् (तामनाह्व) इत्थं (एव) यजते । अष्टसंख्या भुतिवृत्ताऽपि न संशयते होमेन । (कुतः ?) संख्याऽन्वयेण (चतुर्गुह्येन होमस्य) अव-ष्टत्वात् । तस्मादाष्टसंख्या द्वे चतु.संख्ये लक्षयति । न तु चतु संख्या अष्टसंख्या लक्षयितुं समर्था, भ्याप्य-भावात् । अथवा रिचयानारम्भविधानं, श्रुतवादेवात्र अयमप्यो लभते अष्टसंख्यामदं । (मह्यता अष्ट-संख्या) यदा प्रयानानुयाजेष्वपि श्रावयेन दीयते, तदा (सर्वं श्राद्धभुतत्वात् इति) न्यायादेव तावदेव इतरत्, तावदेव इतरत् इति (एकशर्त इतरशर्त इति मुदितयोः पाठः) । यथा (लोके) श्रवणमात्रं दीयतां इत्युक्तेः समवर्णनेत्याद्यं पदानासंख्यानपरिच्छिन्नमवर्तयति । न तात्पर्यपरिच्छिन्नं (अष्टयपरिच्छिन्नं) होमश्रापणम् । अनारम्भवादेनापि योऽर्थो न्यासादेव तावतात्, य एव

प्राप्यते । ननु एवं अनारम्भविधिः (प्रयाजानुवाक-
विषये) अनुवादः स्यात् । उच्यते । विद्यताभेदे अनु-
वायो दोषो भवति, न तु इह विद्यताभेदः । य एवाधो
विधौ, गोऽनुवादेऽपि । अथवा ' यत् प्रयाजानुवाकयो-
श्चतुर्गृहीतं गृह्णाति, तत् आद्यो उपभृति ' इति नैन प्रश्ने
विधीयते । प्रश्ने तु अर्थमात्रे एकवाक्यता (तन्मैत्र)
विधीयते, अष्टसंख्याश्रवणत्वं मिश्रसंख्या नामाध्यासात्
सोभयं नियम्यते । अत आह (माण्यसतः) ' उपभृति
यमानोति द्वे चतुर्गृहीते कथं स्याता इति । इतरथा
अमत्यप्रशान्दे नानापात्रयोर्द्वेयात्मा ' । अथवा
उपभृदष्टसंख्याप्रशान्तिं स्वयंणि अथ विधीयते ।
तस्मात् होमि विधीयते । तस्मात् चतुःसंख्या
होमे, अष्टसंख्या प्रश्ने । द्वयोरपि निम्नविषय-
त्वात् न विरोधः, इति नाष्टत्वेन चतुष्टवं वापितु
शक्यते । न च होमार्थत्वात् (महणम्, अर्थम्)
सुव्याप्येता प्राप्य वाचः, अङ्गुणेन प्रधानगुणव्यस्य
अन्वाङ्मनात् । तेन महणयता अष्टसंख्या चतुष्ट्वद्वय-
निष्पादकत्वेन होमाङ्गं भवति (न स्वल्पेण) । तस्मात्
चतुःसंख्यकं ब्रह्मपदमेवाव इति । ' न निवोमतः अर्थे '
(समानेतात् पूर्वपक्षे इति यत् भाष्ये प्रयोजनमुक्तं-)
इत्युक्तम् । न्यायात् अर्थमेव प्राप्नोति । एवमपरिपुष्टे
द्वितीयं प्रयोजनमाह, अष्टगङ्गाभावेऽपि अष्टगृहीतत्वेन
पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते चतुर्गृहीतं इति ।

शा- ' अष्टादशुपभृतिं गृह्णाति ' इति किं अष्ट-
संख्यैकमहर्षिविधिः, अत चतुःसंख्यामहणप्रविधिः इति
विचारः । ' विधीयतेऽष्टसंख्याकं महणं श्रूयते हि
तत् । उच्यते तु चतुःसंख्याद्वयमत्राष्टसंख्यया ॥ '
उच्यते । ' चतुर्गृहीतं होमाङ्गमष्टसंख्याभ्युतिः पुनः ।
प्रश्ने, तेन होमाङ्गं चतुष्टवं वाधते न सा ॥
प्रधानाङ्गं चतुःसंख्या, महाङ्गमितर पुनः ।
अथानाङ्गं च नाङ्गाङ्गमलं भवति वाधितुम् ॥ '

सोम- ओषध्याश्रवणमहणं संततिः । प्रयोजनं
पूर्वपक्षे कल्पनप्राप्तेषु ' आतीपोती सिद्धद्वये यजति,
तोषर क्रियते ' इति अन्यायत्वाभावेऽपि अष्टगृहीतम् ।

सिद्धान्ते तु अन्यायाभाष्ये चतुर्गृहीतं इति । -सुत्रे
तच्छब्दः वीरभूताश्रयः इति ।

यि- ' अष्टादशुपभृतीत्यत्र किमश्रीकमे इतिविधिः ।
चतुर्गृहीतये वा, ऽऽद्यः स्यादष्टभृतिमुच्यते ॥, चतु-
र्गृहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वात् वाच्यते । चतुर्द्वि-
संख्यतेऽवः सहानीत्यर्थमसता ॥ ' (सह आनीतये इति सहानीत्य-
र्थम्) ।

भाट्ट- ' अष्टादशुपभृति ' इत्यनेनाष्टसंख्याकं एकं
महणं विधीयते, इत चतुःसंख्याकमहणमपि
विन्यासात्, भूतानात् अष्टसंख्यैव विवक्षितात्, न चतुः-
संख्यादर्थे, उक्त्याऽऽपेक्षः । न चानारम्भशीतेन ' चतु-
र्गृहीतं ज्ञोति ' इत्यनेन अनिर्दिष्टमहणं होमानुवादेन
चतुर्गृहीतविधानात् प्रयाजविषयि तत्प्राप्तेः प्रधानानु-
वाक्यार्थचतुर्गृहीतद्वयोर्द्वेयोः उपभ्रयाश्रयत्वात् विधि-
प्रतीतेरपरं चतुःसंख्याकमहणमिति वाच्यं, अनारम्भ-
विधिना ज्ञोतिचोदान्त्वोरिवप्रधानभूतोभेदेन चतु-
र्गृहीतविधौऽपि प्रयाजविषयं यजतिचोदान्त्वोरिव
प्रक्षेपास्यहोमस्य तदीयद्वयसंस्कारकत्वेन तद्विद्वय
चतुर्गृहीतविधानानुपपत्तेः । अत एव उपास्यवाच्यौ
' चतुर आश्रयश्च गृह्णन् आह ' इत्यादिपिन्धन्तरादेन
भुवादिचतुर्गृहीतविधानम् । अस्तु वा एतादृशविषये-
ऽपि तर्थात्तः, तथापि वाच्यमितेन प्रामाण्येन वाध-
त्वेन वाधार् तस्य प्रयाजावतिरिक्तविषयत्वमेवा-
वश्यकम् । न च होमाङ्गस्तुचतुःसंख्यायाः प्रधाना-
श्रितत्वाद्वाङ्मनात्वात् प्रहणाङ्गभूतया अष्टसंख्याया
त्राघातमयः, उभयोरपि प्रहणाङ्गत्वात् । अस्तु वा
चतुःसंख्याया होमाङ्गत्वं, तथापि होमस्यापि अत्र
अङ्गत्वादेन न तद्वच्चतुःसंख्याया शक्यत्वम् । किं
होमोद्देशेन चतुर्गृहीतविधाने प्रतिशोभयति उद्देश-
पक्षेयत्वं प्रयाजानुवाक्यार्थकित्तेन चतुर्गृहीतमेवाह
तावच्चतुर्गृहीतोद्देशेन एकवाक्यविधौ अष्टवानुपपत्तिः ।
नहि तत्राङ्गभाग्योरिव अवपस्यो होमे किञ्चित्प्रा-
मकमिति । अस्तु वा तत्, तथापि यथैतत्प्रयत्नो
होमेऽपि चतुर्गृहीतत्वस्य प्रधानानुवाक्यत्वात्प्रयतिवातः,
तथैव अष्टसंख्याप्रश्ने अनुष्ठितेऽपि तदन्वयत्वेन

चतुष्कद्वयस्यापि सत्त्वात् उभयोरपि सङ्ख्ययोः साधनत्वा-
विधानात् । किंचैव तत्र प्रयाजद्रव्यानुवाकप्रयेऽपि मिलित्वा
एकं चतुर्गुहीतमनुवचनः प्राप्येत इत्यश्वानुवादानुपपत्तिः ।
अतस्त्वाप्तं स्यात्कप्रवृत्तत्वात्प्रत्यये एतौर्नाम्ये. तान्साधो-
हेतौ न विधीयन्ते । न चास्मिन् मतेऽपि प्रतिप्रधानं नैद
प्रवृत्तः, तिमियोगग्रहयानुवचने तत्रा प्राधानंति पृथगु-
त्पत्तिराक्षयैवार्थापत्त्या तयोपश्रव्य एकैकस्यैव अवयवयो
द्वितीयोवाङ्गीकारात् । अतोऽस्त्यं विवक्षितमेव । इति
प्राप्ते, ' चतुर्गुहीतान्वाचयानि भवति ' ' न अन्वा-
चान्वाच्यं पश्यन् भवति ' इत्यतिष्ठाप्रामिटाऽन्ताया
श्रुतस्य चतुर्गुहीतवद्भुत्वे अन्वाचनतामान्वाचारूपस्य हेतो
रेव लक्षणातात्पर्यमाह कतया अष्टयमविवक्षितम् । अयं
हि न ' तेन द्वन्द्वे नियते ' इतिवदर्थेनाद, अपि तु
लक्षणाऽऽयभागात् हेतुविशिष्टचतुर्गुहीतवद्भुत्वविधिरेव
चतुर्थचतुर्गुहीतनिवृत्तिफलकः । अतश्च तद्वलेन स्वाति-
कत्पताया यद्यत्र अनुवाचनतामात्रमात्रोऽन्यत्रापि, तत्र
चतुर्थचतुर्गुहीतनिवृत्तिरुपसाध्यसिद्धिः । अतश्च न्यतिरेक-
मुत्पत्तेन चतुर्थे चतुर्गुहीतमन्वाच्यार्थे इत्यत्र प्रयाजार्थेनेति
सिद्धं भवति । तच्चाष्टयस्य चतुष्कद्वयलक्षणाऽर्थत्वे उच्य-
ते इति सिद्धिः । इतरथा अनुवाचनभावेऽपि अष्ट-
गुहीतान्वाचिभूत्वेन जोहवप्रौढरूपवचतुष्कद्वयस्यैव प्राप्ते-
र्बहुत्वानुवादानुपपत्तिः । कथञ्चिदाह्वानंति वा समस्त-
वाक्यवैदध्यम् । न च वाचनिकवद्भुत्वविधेरेवायमर्थवाद,
देवपत्तये संभवति श्रुतिन्लक्षणया प्रागणभावात् ।
वस्तुतस्तु, नाष्टयदेऽपि लक्षणा, हेतुत्वेनैव अर्थस्य अन्-
वाच्यत्वे अर्थस्य प्रयाजार्थत्वे चागते आतिष्ठ्याऽऽतो
अन्वाच्यार्थावैवैव अपत्यस्य धर्मावपत्ते । अस्तु वा सा ।

प्रयोजनं, पूर्वपदे प्रयाजद्वयार्थे अर्थव्युत्पत्तममानवन,
अष्टगुहीतस्य ' समं स्यादश्रुतान्वात् ' इति न्यायेन
पञ्चस्य विभागात् । सिद्धान्ते तु अर्थं समायेषम् ।

गणन— ' वलु संख्यादर्थं प्राप्ताम् ' १९.

शंकर— ' अष्टने च चतुष्टये द्वे । '

● उपभृद्भव प्रयाजानुवाचनप्रवृत्तत्वात्प्रकारणार्थे वाद्य,
एकफले च त्रयेण व्याघट्टत्वात्प्रवृत्तैर्दृष्टं, न तु एक-

व्यामोघ उपभृति उभयोर्ग्रहणं, ज्योतिषोमे अग्नीषोमीने
पशो । के. ५।२।१।१६.

● चपमा— उपमानताऽवच्छेदकसंज्ञकेन उपनेय-
वृत्तिले एव उपमानियमात् । भाट्ट ७।१।१२ पृ. १४२.

● उपमानं अष्टे द्वाहादशे चाग्ने न प्रवृत्तमीति ।
कु. १।३।१।११. ● उपमान अपि नैवाधिकोक्तमभि-
रूपता स्वल्पताभिधानविशेषमुक्तम् । बृहती. पृ. १६९।
' यादशं भवान् स्वयमानामं पश्यति अग्नेरोपमानेन
अवगच्छ अहमपि नादशमेव पश्यामि ' इत्यनेन त्रयेण
वाक्यत्रमेव शब्दं उपमानमुक्तं भाष्ये । तत्र नैवाधि-
क्यता संमतं न भाष्यकारस्य । श्रुज्जु.

● उपमानमपि सादृश्यमर्थात्तद्वेऽप्ये बुद्धिद्रुत्पाद-
नति । यथा गणपदार्थं गोसंरणस्य । भा. १।१।५।५
पृ ३७.

अस्य च सादृश्यविशिष्टगोसंरणस्य गोविपने संरण-
रूपत्वे सादृश्यविषये प्रत्यक्षरूपत्वेऽपि सादृश्यविशिष्टस्य
वाचादे. अन्वयः अतिशेः उपमानमपेयत्वं बह्विधिविशिष्ट-
पर्वतस्य अनुमानमपेयत्ववत् विद्येयम् । वैद्यनाथः ।
तत्र प्रभाष्येयः । यत् सादृश्यं दृश्यमानं अस्मिन्नुपेऽप्ये
बुद्धिद्रुत्पादवति तदुपमानं, प्रमेयबुद्धिजनकमेव सादृश्यं
इन्द्रियमप्यत्र उपमानम् । यथा वाच्यदर्शनं इति सादृश्य-
विशिष्टगणपदार्थं गोसंरणस्य जनकमिति । यत्र सादृश्यं
अस्मिन्नुपेऽप्ये वा बुद्धिद्रुत्पादवति सा उपमानम् । यथा
वाच्यदर्शनं यस्य गोसंरणस्य जनकं तत् इति । के चित्तु
गोसंरणस्य इति पुष्टयत्वात्वाच्यत्वे, के चित्तु बृ-
वीहिमिच्छन्ति । तदुभयं न युक्तम् । रत्नाकरः ।
पृ. ४।२-४४६

उत्प्रे. वा.— ' कीदृग्गणय इत्येधं पृष्ठो नाम-
रिनेयैरि । अग्नीत्यारण्येनो वाक्यं यथा गौर्गव-
स्यथा । १ । पतस्मिन्नुपमानत्वं प्रसिद्धं, सावधे-
पुना । तस्याममावहिभौवादन्यैवोपवर्णितम् । २ ॥

रत्नाकरः— ' प्रविश्यावर्ष्यात् साध्यसाधनमुप-
मानम् ' इति अक्षपादेनोक्तम् । (१।१।१६) ' कीदृगो
गवच. ' इत्येव नागारिचण पृष्ठो वयः प्रविशेन गवा

वाक्यभ्यां अप्रसिद्धं गवयं येन वाक्येन बोधयति, यथा 'गौरिव गवयः' इति तद् वाक्यं उपमानमिति (नेतादत्तं लक्षणं नैयायिकसंमतं इति केचनः) । यद्यप्येवं नैयायिकानां प्रसिद्धं, तथापि तस्य शब्दज्ञानान् अर्थे ज्ञानं इतीदृशात् शब्दभेदात् अग्राहकं लक्षणं भाष्ये वर्णितमिति । 'श्रुतातिवैशवास्यानामारण्ये गवये सतिः । या सोपमानं केषां चिद् गोसाहस्रानुरञ्जिता । ६ ॥ (नैयायिकानामेव) तस्मान् यत् स्मर्यते तस्यान् साहस्रयेन विशेषितम् । प्रमेयमुपमानस्य, साहस्रं वा सदन्वितम् । ३७ ॥ प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि साहस्रे गवि च स्मृते । विशिष्टस्याभ्यतोऽसिद्धेरूपमानप्रमाणता । ३८ ॥ प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे च पावके । विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता । ३९ ॥ मिश्राऽनुमानानुद्बुधेयमुक्तम् (अयं उपमा अनुमानान् मित्रा उक्ता) सौर्यादिवाक्यैरसहापि दृष्टम् । साहस्रयोऽग्न्याविवृत्तं कथं तु प्रत्यागयेदित्युच्यते नः । ५२ ॥ प्रतिनिधिरपि चैवं प्रीहिसाहस्रयोगाद् भवति तद्वपुषो यत्र जीवारजानो । तदपि फलमभीष्टं लक्षणस्योपमायाः, 'प्रकृतिरपि च गौरीबोध्यते यत्र चान्यः । ५३ ॥ यदि सुसहस्रमन्यङ्गयते, तत्र मिथ्या भवति विसहस्रस्याग्नसाहस्रयुक्तम् । गतिरपि च तथैव द्रागिगोत्पद्यतेऽस्मिन्नितरविषयबोधेऽद्यत्यपीत्यं च वाचः' । ५४ ॥ (न केवलं गह्वरपलाशः, किंतु गतिरपि सत्ते शीघ्रगुणप्रते, तावतैव च नैराकारेणै जाते पश्चादुपजातेऽपि मन्दसहस्रबोधोऽनुष्ठानानौषधिकत्वात् चाप्यते ।)

श्रुती--साहस्रमिति किं ? साहस्रम् । गो-सारणस्य । ननु च साहस्रं चिन्ता तुल्यम् । या चात्र (अनुमानेऽपि) लक्षणम् । तत्र वा अन्वयं वेति केदमुप-च्यते । साहस्रमुच्यते । एकदेशदर्शनादिति हि तत्र लक्षणम् । साहस्रं चिन्ता इति विशेषणम् । अतो गवयस्य साहस्रं न सहस्रावगतेरेकदेशः । किंच अल-ङ्कृतदृष्टवन्मोहि अनुमानस्य हेतुः, अवशतीवप्यावृत्ति-सन्धोस्य । इत्यमरः गतिर, (गतः) प्रमाणान्तरम् ।

किं पुनरत्र न्यमिचारदर्शनं, गतिदृश्यमिति लक्षणम् ? (उत्तरं--) किमन्यदतः सदृशाभासात् । अत्र सामान्यमेव कैश्चित् साहस्रयुक्तम् । न तद् साहस्रम् । किं तर्हि ? अन्यदेव हि तत् । गोष्वादेरेकायात् । ननु चात्र प्रमेयमेव नास्ति इति के चिन्मन्यन्ते । तदयुक्तम् । अनुभूतमपि कारणात्तरावगम्यं प्रमेयमेवेति उक्तम् । पृ. ८३-८४.

श्रुतु--अत्र वदन्ति । साहस्रं नाम न किनि-दस्ति, द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषातिरिक्तं तदन्तर्भूतं वा । तेषां तत्रैव अपठितान्तरं इति परामर्शियः । अत्रो-च्यते । 'साहस्रमिति किं ? साहस्रम्' (इति ब्रह्मी) । अस्वार्थः--साहस्रमिति यत्र ज्ञानं तद् साहस्रम् । अरिग चेदं ज्ञानम् । तथियन्तान् न विगयन्ववसा । तेन ज्ञानवलेन गुणादिन्यातिरिक्तं तदन्तर्निवेशि वा साहस्रं अनुपगमनीयम् । गोसारणस्य इति भाष्यम-युक्तम् । गहि सारणस्य बुद्धिरुपपत्तेः । तथाह गोसारणस्य इति (ब्रह्मी) । अनुभूतयोः पुदपस्य इत्यर्थः । गोसर-णस्येति गवि स्मरणं यस्य इति बहुव्रीहियः, याः स्मरतीति वा कर्त्तरि नत्यादिभ्यो लुः इति लुसस्मरणम् । गोः स्मरणः गोसारणः इति पञ्जीघनासः । किं पुनरत्र अनु-मानाद्विशिष्यते, अत्रापि हि साहस्रं साहस्रं चिन्तयन्मैव गवये दृढं गति ज्ञानमुत्पादयति । गोसाहस्रं हि गवयवर्ति गोवर्तिना गवयसाहस्रमेव साहस्राहस्र्यसंनयः । (उच्यते) अयमेव निरीपो धूम्रादिभिः, यत् मिश्रवर्णमिवभूतो गम्यगमकः । अनुमानं हि धूम्रादिः यत्र दृष्टं, तत्र ज्ञानमुत्पादयति । साहस्रं तु धूम्रम् । किंच निष्कारि-कत्वेन संनियति यद्वैति हेतुता । निष्कारिकत्वं च अनेक-दर्शनगम्य इत्युक्तम् । साहस्रं तु न सातर्किकम्, प्रथमदर्शने-ऽपि विशानोत्पत्तेः । तथा अलङ्कृतदर्शनाकाङ्क्षाऽपि नास्ति, सहस्रदर्शनेऽपि गमकत्वात् । (अनुमाने धूम्र-) अवशतीवप्यः अन्तर्निष्पत्तः या धूम्रस्य व्यावृत्तिः, तदपेक्षः । अत्र तु अवशतीवप्यावृत्तिः नापेक्ष्यते । इति इदं प्रमाणान्तरमुपमानम् । पृ. ८३-८४.

० उपमानं अर्थवादः 'यथा वै रथेनो निपत्यादत्ते एवमेव शिप्यन्तं भातवर्णं' इत्यादिः । घाठ. पृ. ५८.

० उपमानं 'असंनिहृष्टसादृश्यज्ञानं सादृश्यादर्शनात् । उपमानं वदेत्तद्व्याख्यभिचारिणो कथ्यते ॥' (सादृश्य गण्यस्य दर्शनात् असंनिहृष्टे गति सादृश्यस्य ज्ञानं यत्तदुपमानम् । तत्र अर्थभिचारि प्रमाणम्) । मण्डन. १।१ श्लो. १०. ० 'उपमानं एतद्वैदिके वदते चानिरूपिते । नैवेष्टमिति तेनापि न सूत्रभूतिव्यापणम् ॥' वा. १।१।११ पृ. १६१, ० उपमानम् । न सादृश्यपूर्वस्य अदृश्यसादृश्यं न उपमानविषयम् । २।१।१५ पृ. १९०. ० उपमानं पूर्वंदृष्टे व्यर्थं स्वर्णभाषे दृश्यमानाद्यंसादृश्यज्ञानम् । दृश्यमानत्ववपनिरूपितसादृश्यस्य सादृश्यविशेष्यत्वमा उपमितिः । एतदर्थं गण्यविविष्टदर्शनम् । एवं च आरण्यकवाक्यायंज्ञानयतः आरण्ये गण्यदर्शनं तत्करणं, वासादृश्यविशिष्टो गौः इति ज्ञानं प्रमा, वाक्यायंस्मरणं व्याकृत्यापारः इति । न चेदं सादृश्यस्यार्थं, अर्थान्तरयोगि सिद्धिर्मेः अर्थान्तरस्य सादृश्ययोगरूपसादृश्यस्य व्याकृत्यवृत्तितया वायदाश्रयप्रत्यक्षामायेन तदयोगात् । नाहुमानं 'उपमिनोमि' इत्यनुस्यस्ययेन अनुमितिवैलक्षण्यप्रतीतिः । नापि शाब्दम् । पदज्ञानव्यवहारविति । अत इदं मानन्तरम् । एव च प्रत्यक्षयोगि विसादृश्यस्य आयेवविधौ उपमित्या उपस्थितायेपमिविहितेति कर्तव्यताया अपेक्षितायाः योग्यत्वबोधः फल इति जीर्णो । नव्यास्तु नैतन्निवृत्तम् । उपमानस्य शक्तिसादृश्यानापत्ते । एतादृशसादृश्यज्ञानस्य अनिदेशाकार्यज्ञानात्मन्यन्वयः । भनो गोसादृश्यविशिष्टवदृश्यदर्शनं करणं, अतिदेशाकार्यायंस्मरणं अर्थान्तरमाशयः, 'अयं गण्यपदवाच्यः' 'अथनो गण्यपदवाच्यः' इति वा संबन्धविशेष्यज्ञानं प्रमा इत्याहुः । मणि पृ ६०, ० उपमानं नैतिक प्रमाणम् । पृ. १३. ० उपमानं—'सादृश्याद् दृश्यमानाद् यत् प्रतियोगिनि जायते । सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं वदुच्यते ॥' ऋजू पृ. ८४, ० उपमानं सादृश्यव्यापविषयकम् । पृ ७३. ० उपमानेन उपमानाभासो वाच्ये ; द्वा. पृ. १३१. ० उपमानेन धर्मप्राप्तिः (प्रकृतैर्विह्वली) । अनुमानेन इति कर्तव्यतायां वदु अचमज्जम् । दुप. ८।१।१२,

० उपमानेन धर्मप्राप्तिः । 'यनेव' इत्युक्ते 'कि, केन, कथं' इत्यावाहृत्यं भवति । तत्र 'कि, केन' इति फलसाधनं निराकारादौ इत्ये 'कथं' इति अन्वयवृत्तायांसादृश्या, संनिधाने ज्ञानाभ्यानात् इति कर्तव्यतायाः, तुर्क्यं वाक्यं बुद्धौ संनिधीयते । तद् संनिधापितं आगीयमर्थं संनिधापयति । अनेन द्वारेण अन्वयवाधानादिसा इति कर्तव्यता अनुपपत्ते । एवं चेत् यत्र सादृश्यं, तत्र धर्माः प्राप्यन्ते । अस्ति सादृश्ये नागिन धर्मप्राप्तिः । ८।१।१२, ० उपमानेन धर्मप्राप्तिः सर्वत्र एव निवृत्तिः । ०।१।११ पृ. १९०.०.

० उपमानपरिच्छेदः । 'उपमानमपि सादृश्यं असंनिहृष्टेऽर्थे बुद्धिबुध्यादयति, यथा गण्यदर्शनं गोस्मरणस्य' (भाष्य १।१।१५ पृ. ३७) [अयं च 'गोस्मरणस्य' इत्यन्तो भाष्यप्रदः उपपर्यंतमत्र. एव मास्यस्य लिखितत्वात् टीकाकारादिभिर्न्यवेनैवेच्यते । अत्र 'गोवदृश्यो गण्यः' इति वाक्यमुपमानं इति कश्चित् । तत्र । तस्य शब्दान्तरेकात् । प्रत्यक्षसादृश्यत्वाना, 'गोवदृश्यो गण्यः' इति धृतानिदेशवाक्यानां च यने गण्यदर्शनात् 'अयं च गण्य' इति गोसादृश्यविशिष्टगण्यज्ञानं, वदुपमानं इति गौतमीयाः । तद्व्यवत्, तस्यागमादभिर्भावात् । तत्र हि आतोपदेशेनैव गण्यरूपार्थमतीतिः अतिदेशवाक्यार्थं सत्त्वदृष्टेऽपि प्रयत्नव्याघ्रं सविश्वकप्रत्यक्षमेव तद् । अतो 'यथा गण्यदर्शने गोस्मरणस्य' इत्युदाहरणन्तरमाह भाष्यकारः । तदेतल्लक्षणं व्याचष्टे—पूर्वेषु । सि० चन्द्रिका] पूर्वदृष्टे स्वर्णभाषेऽर्थे दृश्यमानाद्यंसादृश्यज्ञानमुपमानम् । वा तथैव अर्थमिति नगरे दृष्टं गौः सा अनेन गण्येन एतदृष्टं इति । किं पुनः सादृश्यम् । अर्थान्तरयोगिनिः संबन्धिसामान्ये. अर्थान्तरस्य सादृश्यायोगः सादृश्यम् । यथा गौजातियोगिभिः कर्णावयवसामान्येः गण्यजातिः योगो गण्यस्य गोसादृश्यं गण्यस्ययोगिभिश्च गोयोगः तत्सादृश्यम् । अत एव च सामान्यभूयस्त्वान्यपर्यन्ते सादृश्यमकथप्रकारं तुगदयं ईपद् एतद इति । ये तु सामान्ययोगातिरिक्तं अन्वय एव तत्र सादृश्यं मन्वन्ते, तेन प्रकृतिकरणेभ्यः

किंमिदं इति चिन्तनीयम् । न च तरान्तरादेः प्रमाण-
गति किञ्चित् अस्ति इति आह्लातात् । न च इदं
उपमानं प्रत्युपस्थापनम् । अनिश्चितमनिश्चितत्वात् नगर-
स्थस्य गौः । न च अनुमानं अप्रतीक्ष्यमन्वेष्यादि उप-
स्थापनत्वात् । एवं किल अनुमीयेत गौः गवयसदृशः
गवयसादृश्यप्रतिशोभित्वात्, यन् य-सादृश्यप्रतिशोभि तत्
न-सदृशं दर्शयथा अर्थं भानयोः अन्वयस्य अ-नन्तरे-
गापि । न च इदं युक्तम् । यौ हि द्वौ अर्थौ भिन्नः
सदृशो युगपत् सदृशत्वं, एकमेव तु सा उल्लेख्य नगरे,
एते गवयं पर्ययति, सोऽपि सा नगरासादृश्यविशिष्टा उप-
स्थितोभवेत् । तस्मात् नानुमानम् । सादृश्यं तु न उच्यते
मेव । अतः प्रमाणा-तर, प्रसिद्धत्वाच्च न परीक्षितम् ।
इति उपमानवादः । शा. १.१५. ५. ७४.

• उपमानपरिच्छेदः । सादृश्यदर्शनेऽर्थं ज्ञान
सादृश्यविपरकमुपमानम् । दृष्टगो. पुण्यस्य गवयं
गवयस्यै पर्ययति यतो विषयकं नगरसदृशत्वं तदुपमानम् ।
किं पुनरिदं सादृश्यम् ? नैदं द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवाय-
विशेषाणामन्वयनम् । एवभावात् । उच्यते । विषयो-
ऽस्य विविचिद्वोऽन्यो द्रव्यविभागेऽप्य । सर्वद्रव्यानि
सविदेकशरणाणि । अस्ति चैवं 'सदृशः' इति उच्यते ।
सा च सर्वेषु विदय-भूमिचारिणीति दर्शितं नपथीयाम् ।
अतः सविदयभाषसिद्धं सादृश्यं न पाठाभावादपह्वयम्
इति । तत्र न द्रव्यं गुणकर्मगोप्ये आहितत्वात् । गन्धा-
पनोऽपि हि सदृशगोपयोषतीभवति, भद्रमिति च कर्मा-
न्वयि कर्मांतरसादृशतुक्त्रोभ्यानि । अत एव न गुणत्वं,
गापि कर्मत्वम् ; अनुसूच्यप्रत्ययनिमित्तत्वात्तानाद्यं न
सामान्यम् । समवायस्तु संबन्धरूपः इति न तत्र सादृश्या-
न्वयः । विशेषात्वं तु वदयै प्रमाणादधिको नात्-
मन्यन्ते । स हि पृथक्सादृशितिको नात्पुनरुत्तं शक्यते ।
पृथक्त्वं हि परमाणूनां श्रम्यास्मज्जलवकागोत्रियम् ।
सदृशितेऽपि तु विनेये न किञ्चिदनुमानम् । न च पर-
माणुपृथक्त्वमेव सिद्धं, निश्चयत्वात् । कथं हि श्यात्
कारणस्य सिद्धम् । न च परमाणुव्यतिर्त्तं पृथक्त्वं
कार्यमिति प्रमेयप्राप्तये निर्णीतम् । अतः पदाध्वन्तर-
गैर्वैदं शक्तिवत् संकषारापेति प्रमेयप्राप्तये एतोकम् ।

तत्र सादृश्यं प्रत्यक्षद्वयवर्ति प्रत्यक्षगणानुगतगुणकर्म-
सामान्यसदृश्यनिरूपकं प्रत्यक्ष, अन्वय सामान्यत्वात्
वाहुल्यानुमेयम् । तदिदमुपमानं न प्रत्यक्षं, तिरोहिते
गवि चतुःसंज्ञिकत्वात्तिनैति ज्ञापमानत्वात् । न च
स्मृति । गोदर्शनसमये अप्रतीक्ष्यगवयस्य तन्सादृश्यानु-
मयमानत्वात् । नानुमानं, सिद्धमात्रम् । एकमेवो हि
सिद्धम् । न च गोवयस्यत्वात् न च गोसादृश्यमेकैवैवः ।
ज्ञानसंबन्धनियमस्य हेतुः । न गोपतेन सादृश्येन सह
कश्चिदपि गवयवर्तिनः सादृश्यस्य संबन्धोऽस्तीति कुत-
न्मग तस्य नियमावयवम् । न चापि परस्परसदृशत्वं
न्तरदर्शनसापेक्षेयं पतीति, यतः संबन्धनियमज्ञानकल्-
माविनीत्युच्यते । प्रथममन्वेष्य वस्तु ईदृशमीक्षणस्य
परस्मिन् वस्तुनि सादृश्यप्रतिरातिर्विवति । ननु अत्रय-
सामान्यवाहुल्यानुमानं संबन्धेन । गवयं हि गवय-
यसामान्यवाहुल्यव्यभिक्तं प्रतीत्यै अन्वयणात् ज्ञापने । यो
सदृश्यवत्सामान्यवाहुल्यव्यभिक्तं, स तत्सादृश इति । तेन सा
गवयावयवसामान्यवाहुल्ययोगिन स्वरतो गवयसादृश्य
विषयानुमानं उपपन्नमेव । तथाहि, गवयवर्तिना गो-
सादृश्येन सदावयववर्तिना सामान्यतया एकार्थ्यमवैतमम-
वाच्यत्वात् संबन्धोऽस्ति । गवये हि सादृश्यं समवेतं,
समिधेय अत्रयवास्तदीयाः समवेताः, तेषु त सामान्यानि
समवेताःनित्युपपन्नः एकार्थ्यमवैतसमवायव्युत्पन्न संवन्धः ।
तथियमोऽपि चारुयैव सामान्यवाहुल्यवत् ।
गोवर्तनाऽपि सरोपपत्ता, समवेतममवाच्यत्वात्तयोनि-
त्वात् । अतो वदते एव अनुमानसामग्री इत्युपमान-
मनुमानात् भिद्यते । उच्यते । संबन्धनियमसंज्ञा
अनुमानोदयकारणम् । न पुनः संबन्धनियमप्राप्तयेव ।
व्यत्र च अत्रयसामान्यभाजो गवयस्य सदृशता प्रतीपमान
स्यैव उपमानहेतुत्वमिति कारणमेदात् उपमानमनुमानात्
मिदं प्रत्यक्षत्वात् । अथ च सादृश्यदर्शनेऽर्थं इत्यनेन
ऐन्द्रियकस्य सदृशज्ञानस्योपमानाना निराहृता । सादृश्य-
नियमकं ज्ञानमिति किं निश्चयम् ? उच्यते, 'गोदर्शनो
गवयः' इति पुरुषवचनात् गोसादृश्यं गवयस्य
प्रतीला यन् सदृश्यसामान्यवाहुल्यव्यभिक्तं गवये ज्ञापते,
ततोपमानमित्युक्तम् । वत् सदृश्यदर्शनमात्रेण सन्निहितं

• उपमानं 'असंनिकृष्टसाहचर्याज्ञानं सदृशदर्शनात् । उपमानं यदेतच्चत्पञ्चभिचारिणोति कथ्यते ॥' (सदृशस्य गणन्य दर्शनात् असंनिकृष्टे गवि सादृश्यस्य ज्ञानं वस्तुदुपमानम् । तत्र अन्वयिचारिण्यगम्) । अण्डन. १।१ श्लो. १०. • उपमानं सदृष्टेऽप्ये सदृष्टे चानिरूपिते । नैवेष्टमिति तेनापि न गूढभुक्तिव्यपनम् ॥' या. १।३।१।१ पृ. १६१, • उपमानम् । न चादृष्टपूर्वस्य अदृष्टसदृशस्य च उपमानविषयम् । १।१।३।१ पृ. १६०. • उपमानं पूर्णदृष्टे अप्ये स्मर्यमाणे दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानम् । दृश्यमानगवयनिरूपितसादृश्यकारकगोविद्येऽप्येकपदमा उपमितिः । तत्पर्ययं यावद्विण्डदर्शनम् । एवं च आरभ्यकवाक्यार्थज्ञानवत्तः अत्येव गवयदर्शनं तत्पर्ययं, तत्साहचर्यविशिष्टो गोः इति ज्ञानं प्रमा, वाक्यार्थस्मरणं अदान्तरस्यापार. इति । न चेदं सादृश्यपर्ययं, अर्थान्तरयोनिमिथेर्मैः अर्थान्तरस्य सादृश्यगोरूपसादृश्यस्य स्यात्सादृश्यवृत्तितया वापदा-अपप्रत्यक्षाभावेन तदभोगात् । नादुपमानं 'उपमिनोमि' इत्यनुपपन्नस्येन अनुमितिवैकल्यव्यतीते । नापि नाश्वम् । पदज्ञानाप्रभावादिनि । अत इदं मानान्तरम् । एव च प्रत्यक्षीयविशिष्टसादृश्यस्य आग्नेयविधौ उपमित्या उच्यते । अत्र विविधित्वेनिकर्तव्यताया अपेक्षितायाः शीर्षाङ्गव्येव, फल इति जीर्णाः । नव्यास्तु नैतन्मियतम् । उपमानस्य शक्तिपादकत्वान्नापत्तेः । एतादृशा सादृश्यज्ञानस्य अतिदेशाकार्यज्ञानात्प्रत्यक्षाच्च । अतो गोसादृश्यविशिष्टविण्डदर्शनं करणं, अतिदेशाकार्यस्मरणं अज्ञानात्प्रत्यक्षात्, 'अर्थं गवयपदवाच्यः' 'गवयो गवयपदवाच्यः' इति वा संज्ञाकश्चित्कथंज्ञानं प्रमा इत्याहुः । मणि. पृ. ६०, • उपमानं लौकिक प्रमाणम् । पृ. ११. • उपमानं—'सादृश्यत्वाद् दृश्यमानाद् यत् प्रतिभोमिति जायते । सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं तदुच्यते ॥' शब्दु पृ. ८५, • उपमान सादृश्यमात्रविषयम् । पृ. ७१. • उपमानेन उपमानाभासो वाप्यते । घाळ. पृ. १२१. • उपमानेन पर्यमासि. (मरुतेर्षिर्दृवी) । अनुमानेन अनिकर्तव्यताया षट् अष्टमस्यम् । दुप. ८।१।२।२,

• उपमानेन पर्यमासिः । 'यजेत' इत्युक्ते 'किं, केन, कथं' इत्यासङ्गात्परं भाति । तत्र 'किं, केन' इति फन्कारणान्या निरुपाहृशोऽने 'कथं' इति अन्वा-गृह्यणामाकाङ्क्षाया, संनिधाने अज्ञानानात् इतिकर्तव्यतायाः, त्वयं वाक्यं बुद्धौ संनिधीयते । तत् संनिधापितं आत्मीयपर्यं संनिधापयति । अनेन द्वारेण अन्वयवा-धानादिना इतिकर्तव्यता अनुपपन्ते । एवं चेत् यत्र सादृश्यं, तत्र धर्माः प्रापन्ते । अस्ति सादृश्ये नास्ति पर्यमासिः । ८।१।२।२, • उपमानेन पर्यमासिः उपाधु एव विद्विषु । १०।१।१।१ पृ. १९०७.

• उपमानपरिच्छेदः । 'उपमानमपि सादृश्यं असंनिकृष्टेऽप्ये बुद्धिमुत्पादयति, यथा गवयदर्शनं गोस्मरणम्' (भाष्य १।१।५।१ पृ. ३७) [अर्थं च 'गोस्मरणम्' इत्यन्तो भाष्यम्. उपपर्येत्तमाः एव भाष्यकारेण लिखितान्याः टीकाकारादिभिर्भाष्येनैवोच्यते । अत्र 'गोतदृष्टो गवयः' इति वाक्यमुपमानं इति कश्चित् । तत्र । तस्य शब्दान्तविदेकात् । प्रत्ययसदृशोत्वाना, 'गोसदृष्टो गवयः' इति भ्रुतातिदेशवाक्याना च वने गवयदर्शनात् 'अर्थं च गवयः' इति गोसादृश्यविशिष्टगवयज्ञानं, उदुपमानं इति गौठमीयाः । तदप्यत्, तस्मात्प्रमावर्हिर्मानात् । तत्र हि आतोर्देशोऽने गवयस्माप्येत्ततिः अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसदृशकृतेन्द्रियवन्त्येव सविकल्पकप्रत्ययान्वेव तत् । अतो 'यथा गवयदर्शनं गोस्मरणम्' इत्युत्पादकान्तरमाह भाष्यकारः । तदेतद्वचनं स्यात्पठे—'यथेति । सि० चन्द्रिका] पूर्णदृष्टे स्मर्यमाणेऽप्ये दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानमुपमानम् । वा अतो अत्रापिः नवरे दृष्टा गौः, सा अनेन गवयेन सदृशी इति । किं पुनः सादृश्यम् । अर्थान्तरयोनिमिः संनिधिसामान्येः अपर्णात्तरस्य सादृश-योगः सादृश्यम् । यथा गोवादिगोभिः कर्णाद्यवयव-सामान्येः गवयजातिः योगो गवयस्य गोसादृश्यं गवय-संयोगिमिथं गौर्गौः तत्सादृश्यम् । अत एव च सामान्यभूयन्त्वात्पर्यमाने सादृश्यप्रकर्षप्रयोगे सुपदर्थं ईदृशं सदृश्यं इति । ये तु सामान्ययोगातिरिक्तं गवय-एव तत्र सादृश्यं नाप्यते, तेनां प्रकर्षप्रत्ययेः

किमिति इति चिन्तनीयम् । न च तदन्तर्गतो प्रमाण-
मपि किञ्चित् अस्ति इति भाव्या तावत् । न च इदं
उपमानं प्रत्यक्षात्कारितम् । अत्रिन्द्रियमंनिहृष्टत्वात् नगर-
स्वस्व गौः । न च अनुमानं अदृशीतसवन्धव्यापि उप-
जायमानत्वात् । एवं फिल अनुमीयते गौ, गन्धनदृश,
गन्धग्राह्यप्रतिबोधितत्वात्, चत् पन्नाहृष्टप्रतिक्रियात् तत्-
त्सदृशं दृष्टं यथा अत्र अगणोः अन्वयस्य अन्वयरे-
णापि । न च इदं युक्तम् । यौ हि द्वौ अर्थौ शिवः
सदृशो गुणस्य दृष्टवान्, एकमेव तु या उपलभ्य नगरे,
ये नगरे पश्यति, सोऽपि या गन्धग्राह्यप्रतिबोधा उप-
मितोच्येत् । तस्मान् नानुमानम् । सादृशत्वं तु न साध्य-
मेव । अतः प्रमाणात्तर, प्रसिद्धत्वात् न परीक्षितम् ।
इति उपमानासिद्धः । शा. १।१।१५ पृ. ७८.

• उपमानपरिच्छेदः । सादृश्यदर्शनो-यं ज्ञानं
सादृश्यविषयक्रमुपमानम् । दृष्टगोः पुरुषस्य गन्ध-
त्वसदृशं पश्यतो यद्विषयस्य गन्धत्वसदृशज्ञानं सद्गुणमानम् ।
किं पुनरिदं सादृश्यम् ? नेद द्रव्यगुणकर्मसामान्यमवयव-
विशेषाज्ञानन्यतमम् । एतन्नादान् । उच्यते । निषयो
ऽस्य विहितिद्वोऽस्यो द्रव्यविदानेभ्यः । सर्ववस्तुनि
उपनिदेकवस्त्विति । अस्ति चेत् 'सदृशः' इति सवित् ।
सा च सर्वत्र विषयव्यभिचारिणीति दृष्टितं नयवीथ्याम् ।
अत उचिन्वमावसिद्धं सादृश्यं न पाठाभावादपद्व्यम-
दंति । तत्र न द्रव्यं गुणकर्मगोपि आश्रितत्वात् । गन्ध-
दोऽपि हि महान्नोपगोचरोभयन्ति, मन्ति च कर्म-
ण्यपि कर्मन्तरतदनुबन्धिनोभ्यानि । अत एव न गुणार्थं,
नापि कर्मत्वम् ; अनुबन्धनप्रत्ययनिमित्ताभावत्वात् न
सामान्यम् । समवायस्तु संबन्धरूपः इति न तत्र सादृश्य-
न्तर्भावः । विशेषात्पत्रं तु पदार्थं प्रमाणादर्शिनो नातु-
मन्यन्ते । स हि पृथक्त्वादतिरिक्तो नानुमानं सन्पते ।
पृथक्त्वं हि परमाण्वात् । अन्वयस्य भगवत्स्यजातोत्रियम् ।
नदतिरेकेति तु विशेषे न किञ्चिदनुमानम् । न च पर-
मशुभ्रपदत्वमेव लिङ्गं, निरुक्तत्वात् । कार्यं हि स्यात्
कारणस्य लिङ्गम् । न च परमाण्वाभितं पृथक्त्वं
कार्यमिति प्रथमराशयने निर्णीतम् । अतः परमाण्वात्
मेवेदं यत्किञ्च मंदशरचेति प्रथेगाराशयो एतदुक्तम् ।

तत्र सादृश्यं प्रत्यक्षदृश्यवर्ति प्रत्यक्षप्रमाणवत्गुणकर्म-
सामान्यद्रव्यनिश्चयं प्रत्यक्षं, अन्वय सामान्यान-
वाहुत्वानुमेयम् । तदिदमुपमानं न प्रयत्न, तिस्रोदिते
गपि चक्षुःसंनिर्वातितवर्ति वाचमानत्वात् । न च
स्मृतिः । मोक्षार्थसमये अपतीतगणस्य त-सादृश्यानु-
भवभावात् । नानुमानं, लिङ्गमात्वात् । एकदेशो हि
लिङ्गम् । न च सौम्यप्रसन्नत्वं वा गोनादृश्यमेकदेशः ।
ज्ञानसंबन्धनिषमश्च हेतुः । न गोगतेन सादृश्येन सद्
कश्चिदपि गन्धवर्तिनः सादृश्यस्य संकषोऽस्तीति कुन-
स्तरा तस्य नियमानुगतम् । न चापि परस्परसदृशात्स-
न्तर्दर्शनतापेक्षेयं प्रतीतिः, यतः संबन्धनिषयज्ञानचल-
भाविनीत्युच्यते । प्रथममप्येक वस्तु ईदृशमीश्रमाणस्य
परशिस्तु वस्तुनि सादृश्यमतिराविर्मवति । तन्तु अत्रय-
सामान्यमाहुत्वानुमानं समकल्पेत् । सर्वं हि गन्धव-
यत्सामान्यत्वाद्गुणवर्तमानं प्रतीयेय अत्रधारणा जायते । यौ
वदपयससामान्यत्वाद्गुणवत्त्वं न तत्सदृश इति । तेन या
गन्धवयससामान्यत्वाद्गुणवर्तिनेन स्मृतो गन्धसादृश्य-
विषयमनुमान उपपन्नमेव । तथापि, गन्धवर्तिना गो-
सादृश्येन सहास्यवर्तिना सामान्याना एकार्थसमतेतसम-
सापन्नक्षणः संकषोऽस्ति । गन्धे हि सादृश्यं समवेत्तं,
तस्मिन्नेव अत्रयसासदीना नमथेताः, तेषु त-साधामागानि
समयेतानीत्युपपन्नः एकार्थवगतिगवनापन्नक्षणः संबन्धः ।
तस्मिन्मोऽपि चास्मिन् सामान्यमाहुत्वत्पत्रं ।
गोपमेताऽपि तस्योपपत्ता, समवेतमवयवात्क्षणगोपि-
त्वात् । अतो घटते एव अनुमानसामाग्री इत्युपमान-
मनुमानात्तत्र भिद्यते । उच्यते । संबन्धनिषयमरणं
अनुमानोऽवकारणम् । न पुनः संबन्धनिषयतापारणमेव ।
अत्र च अवयवतामान्यभावे गन्धस्य सदृशता प्रतीयमान
स्येन उपमानदेतन्मिति कारणमेदात् उपमानमनुमानात्
मिदं प्रत्यक्षवत् । अत्र च सादृश्यदर्शनोपार्थे इत्यनेन
ऐन्द्रियस्य सदृशज्ञानस्योपमानता निरुद्धता । सादृश्य-
विषयं ज्ञानमिति किं निरुद्धम् । उच्यते । 'गौदृशो
गन्धः' इति पुनरवयवतात् गोसादृश्यं गन्धस्य
प्रतीत्य यत् सदृश्यसामान्यत्वाद्गुणवत्त्वात् गन्धे जायते,
ततोपमानमित्युक्तम् । यत् सदृश्यदर्शनमात्रेण कस्मिंश्चिदर्थे

वत्सदशास्त्ररूपमाने स्पर्शं, तत्सोपमानत्वमेव न प्रथकं, प्रमाणलक्षणप्रतिवादान् । स्वरूपस्पर्शं हि न प्रमाणम् । प्रमाणविवक्षया चेदं लक्षणमात्मव्यवृत्ते । तेन तद्विज्ञानार्थं सादृश्यविषयग्रहणमनुवाचम् । एतेनैव अणुदशात् यत् सदृशान्तिविविधत् तदणुदशविविधज्ञानं, तदणुनुमानं नाशङ्कनीयमेव अप्रमाणत्वादित्युक्तम् । यत्तु प्रसिद्धार्थस्य साधन्यात् अप्रसिद्धार्थसाधन्यमुपमानमित्युक्तं, तदनुक्तम् । तथाहि, 'सादृशो गौसादृशो गवयः' इति श्रुततिदेशवाक्यस्य धने गवयशुभलमानस्य अयं गवयः इति प्रतीतिरुपमानफलमुच्यते । तत्र तत्रान् 'गोसदृशो गवयः' इति प्रथमाऽव्ययतिः शुभवाक्यपात्रप्रथमा नोपमानं भवति । यदपि वनगतस्य गवये तद्वदेव न गोसादृश्ये ज्ञानं, तदपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षम् । या त्वेतस्य गवयस्य चन्द्रकान्त्याऽव्ययतिः, साऽपि गवयचन्द्रप्रयोगादानुमानिकी । यस्य शब्दस्य यत्र प्रयोगः, तस्य तद्वाच्यगया सव्यनियमोऽव्ययतः । वने च संक्षिप्तमुत्सर्ग्य एतस्यैव सा मया सजाऽव्ययता इति तज्ज्ञानं स्मरणमेवेति नोपमानस्यावस्यताः । तस्मात्सोपमानलक्षणमेवोपमानमिति शिस्तम् । इति प्रमाणपरिच्छेदे उपमानं नाम चतुर्थः परिच्छेदः । पञ्चमः पृ. ११०-११२.

● उपमानोपमेयभावः । उपमेनापि तापारणधर्मो भवति । पराक्रमः ४५।२.

● उपमितिः शानकरणिका । (उपमानशब्देऽपि क्वचित् द्रव्यम् । के.) मणि. पृ. १९, ● उपमितौ शानस्य सादृश्यज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । पृ. २०.

● उपमिति उभेयुः आसीत् इति चोदनावसं सफलम् । भा. १०।६।१६।६०.

● उपयजनयत् धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायः । यथा पूर्वरूपसादिधर्मस्य परिहृतौ रूपरक्षणलुप्तोत्पत्तौ च तदणुदशदेर्धर्मिणो विद्वृत्तिर्दृश्यते, तथा प्रवृत्तेऽपि यस्य धर्मिनः पूर्वधर्मस्वापगतो धर्मधर्मत्वोत्पत्तिः, तत्रान्यं न्यायोऽवतरतीति । साहस्री. ९३.

● उपयजनम् । अग्नीषोमीये पत्नीं शुदेनोपयजनमानान्तं 'शुदेनोपयजति, प्राणो वै शुदः' इति ।

उपयजनं उपयाजः, उपयट्-होमः इत्येतेऽर्थः । (के.) भा. १२।४।४।८.

● उपयट्-होमाः । (उपनीय-) पत्नीः इत्याया प्राशिताया मासेयिस्ता 'अग्नीत् औपयजानान्प्राणान्दृष्ट' इति संश्लेष्यति । शान्तिन्यायान् आग्नीध्रः अद्भ्यस्त्राणाद्व्य उत्तरस्था वेदिश्रोण्या वृद्धिस्तुद्य न्युप्य उपसमादधाति । 'प्रतिप्रस्यतरेत्तु गुदकाण्डं तिथैकं भस्मगन्तु एकदशधा सद्यिग वसाहोमहन्या ह्यतेन वा उपयज इति संश्लेष्यति । 'समुद्र गच्छ स्वाहा' एत्येतेः (एकदशभिर्मन्त्रैः) प्रतिप्रस्यता अव्यानागना हुतंहुतं उपयजति । सत्या. ४।५।३३-४०.

● उपयाजशुद्धसमुच्चयन्यायः । उपयजनतापनाना गुदाना समुच्चयः ऐकादधिनोप यशु ।

संस्कारे च, तत्रप्रधानत्वात् । १२।४।४।८ ॥

भाष्यम्—अग्नीषोमीये पत्नीं शुदेनोपयजनमानान्तं, 'शुदेनोपयजति प्राणो वै शुदः' इति । ऐकादधिनोप यशु अन्येऽप्युपसंमिषाते विचारः प्रभवति, विनुपयजनगुदाना सद्गुचो, विकृतो वा । यदि अर्थकर्म उपयजनं, ततो विकृतः । अथ प्रतिपत्तिः, ततः समुच्चयः । किं पुनरस्य शुभम् ? अर्थकर्मति । कुतः ? भूतभग्नसमुच्चारेण भूलं भस्माय दृष्टार्थत्वात् भवति । पदा अर्थकर्मं, तदा एवेनासि तत् सिन्धुतीति बहुतामेवम प्रातानां विकृतो भवति । एवं प्राप्ते, उच्यते । संस्कारे च तत्रप्रधानत्वात् । संस्कारोऽयं प्रतिपत्तिरित्यर्थः । कुतः ? उपयुक्तनोपत्वात् । अग्नीषोमीयकनार्थः पशुकवधः । तस्मिन्निर्हृते तन्त्रेणाः प्रतिपत्तिरिति । इत्यन्तु शुद्धस्य प्रतिपत्तिनियमोऽयं दृष्टार्थः । ननु अर्थकर्मपत्रेऽपि दृष्टार्थत्वेन हेतुकः, तत्त्वोऽसौ प्रतिपत्तवधि । तत्रापि हि प्रतिपत्तमानः कर्म साधयति । तस्मात् वैशेषिकेऽपि । यदा प्रतिपत्तिस्तदा समुच्चयः । उपयजनत्वात् इत्यर्थस्तदर्थं कर्म । वक्ष्ये पत्नीं शुदेनो न संक्षिप्यते, तस्यैव त्वेन संस्कारेण हानिः स्यात् । तस्मात् समुच्चयः ।

भा—सत्यापि तृतीयामोणे प्रयाजरोपयत् 'उपयजति येन संयुक्तं' इत्येवं तिष्ठत्य प्रतिपत्तिरस्य प्रयोदनकथनमेव ।

सोम— सोमसंस्कारकृतेषु समुचयेऽपि प्रकृते संस्कारकर्मोत्थामावात् न समुचयः इत्युच्यतेः (प्रसु दाहरण—) संगतिः । सूत्रार्थस्तु— संस्कारे उपवजने समुचयः स्यात् संस्कारस्य द्वयमपानत्वात् इति ।

वि— 'गुदोपवजने किं स्याद् विकल्पोऽथ समुचयः ।, आद्यः स्यादर्धकर्मत्वात्, न दोषप्रतिपत्तिः ॥ '

भाट्ट— दैवे पगो 'गुदनोपवजति' इति श्रुत्यानुपशान्ता पशुगणे प्रमाना किं वैकल्पिकगुदमापनत्वात्, अनमृचिता इति निन्ताया, कृतीयया गुदस्य करणत्वाद्यप्येव निपादस्य लक्षिकरणमन्ययेन (६।८।३) लक्षणाऽनुपपत्तेः उपशान्ता अर्धकर्मत्वात्सायात् उपादानलक्षणागुरोपेन प्रकृतगुदप्रदण्डेऽपि विवक्षितसंख्यात्वात् एकस्यैव प्रदण्डेन गुदाना निकल्पः । इति प्राप्ते, अस्मद्भक्तप्रदात्रेणामिधारणन्यायेन उपयुक्तस्य गुदस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्, उपवाजप्रसंगेपानेन वाक्यान्वयकल्पनेना प्रतिवक्तित्वोपपत्तेः, ध्रुवमाणकणत्वाविकात्वात्, तत्र च सत्प्रयाया अविवक्षितत्वात् सर्वेषामेव गुदाना समुचयः ।

मण्डन— 'गुदाना स्यात् सद्बुचयः । '

शंकर— 'प्रसूतपशुदेपु च । ' समुचयः श्लेषनुरतीते ।

• उपयुक्तानां कुचदर्वीमन्त्राक्षणाणां पुनश्चपयोपे धिदाचारविरोधाभावात् । भाट्ट ११।३।१२. • उपयुक्तदोषा भक्षाः । भा. १२।१।१९।३१, • उपयुक्तदोषत्वात् उपवचनं पतिपत्तिः । नार्थकर्म । १२।४।४।८.

• उपयुक्तसंस्कार. कृपाविषण्णयाः दक्षिणादानोच्चर चाग्नौ प्राठनम् । भा. ४।२।७।१९, • उपयुक्तसंस्कारात् उपयुक्तमानसकर्मो हि गरीषात् । ११।२।१६।६९. • उपयुक्तसंस्कारात् प्रतिपत्तिकर्मरूपात् अर्थकर्मत्वात् उपशोभमानसंस्कारः प्रसजः । तस्मात् मैत्राचकण्ठेऽप्यत्र धीवितस्यवदानं अर्थकर्म निन्दनस्यो अहसति दीक्षिते प्रयोग इत्युच्यते । वि. ४।१।९, • उपयुक्त-

हविःसंस्कारः स्वित्कृतः । तस्मात् सर्वेष्वपि हविःसोपेभ्यः स्वित्कृतदण्डेषुः । ३।४।१९.

• उपयुक्तोपेक्षया उपपेक्षमाणो अत्यादात् 'प्रायणीवनिष्कामे उदयनीयमनु निर्वपति' इत्यत्र निष्कामस्य निर्वाणार्थत्वं, तस्य उपयुक्तत्वात् । मीमंसा.

• उपयुक्तोपेक्षोपेक्षमाणोमयसंस्कारः प्राजासोपेक्ष हविरभिवर्ण्यं प्रतिपत्तिव्यात् हविःसंस्कारत्वात् । शा. ४।१।१४.

• उपयोगमसकालं द्रव्यसंस्कारकं अदृष्टार्थं समिनल्लोपकारकं कश्चिं प्रवृत्तित्वं वैदिकं कर्म यथा 'एककालं अर्धपार्श्वेन चुरेति' इति । प्रकृतौ तु पर्ववर्तनविधिः अदृष्टार्थं एव । बाल. पू. ८२.

• उपयोगिता एव शेषस्वीकारतामस्यैव न्यायान्नाक्षेपिका । सु. पू. ३२।१.

• उपरं सर्वेष्वित्थेव मूपे सातादूर्ध्वं पञ्चरत्नित्वादि परिमाणं प्राज्ञम् । (उपर. नाम सूर्यस्य भूमौ प्रवेक्षणीयो भागः तत्रागदितः । के.) । सूक्तं. १।६।८, • उपरस्य देव्यं सूर्यपरिमाणचतुर्मासोऽनं भावम् । १।४।२४, • उपरणा देव्यं साम्यं सूयाना देव्यं न्यूनानिह्येऽपि । १।४।२४.

• उपरचाः नाम पणोतिदोषे हविर्धानमण्डपे (दक्षिणस्य हविर्धानं कटशापलात्) सोमामिपराधारकवक्रवोरभस्तात् चतसृषु आगेकदिविद्विषु चत्वारो यताः अरन्निष्ठाप्रताता अयोभगे परस्पर मिलिता ऊर्ध्वभागे परस्पर प्रादेस्यमात्रव्यविता. एतन्ने । वि. ३।८।१६.

• उपरवेपु 'किमत्र तस्मी सह' इत्यनोक्तं फलं ऋदिवज्यजमानोभयगामि ॥ (इन्द्रमधिमर्णं यद्यपि माथे वार्तिके च न दृश्यं किंतु पूर्वाधिकरणान्तर्गतमेव । तथापि शास्त्रधीपिमदौ अस्माधिकरणस्य दृष्टं निवेद्यात् भस्माभिः एतन्मृगाणादि दृष्टं कृत्वा यदीदमिति श्रेयम् ।)

उपदेशाच्च । ३।८।१।३० ।

भाट्टम्—यत्र च म्यदेशो मरति, तत्रार्थित (यन्म् ।) दक्षिणस्य हविर्धानस्यापगतत्वं चत्वार उपरचाः प्रादेस्यगुणाः प्रादेस्यगुणः । तत्र हत्तो भवेत्तत्र अन्वयः

यवमानमाह 'दिमन्' इति । स आह 'मद्रम्' इति । 'तद्वी सह' इत्यध्वर्युः प्रत्याह इति व्यपदेशो भवति अध्वर्युर्व्यवमानस्य च । 'तद्वी सह' इत्युपगो-
र्धननं अध्वर्युव्यवमानयोः । तस्मादध्वर्युफलं (अपि) आशासितव्यमत्रेति ।

वा— 'व्यपदेशादिचरेषाम्' इत्यन ब्राह्मणतकमुदा-
हृतम् । इह तु प्रक्षापवशेन मन्त्रगतम् । तद्वि कलेरोन
कल्पमानं वदा विदुभयोर्न शक्यते कल्पयितुं इत्या-
दाह्या स्यात् । कल्पनाहेतुस्य युगपदाहृत्चेरविशिष्टः इति
न किं चिन्नोरवम् । अप चलात् नोभावेन प्रदुञ्चते !
यदा एकेनापि प्रयुगमानः शत्रोत्येव उभयगामि फलं
भवात्प्रयितुं, तदा सिद्धेऽप्ये न किं विदुभापकृतैरुत्वेन
प्रयोजनमस्ति इत्यध्वर्युर्नियमः । (वस्तुतस्तु 'तद्वी
सह' इतिमन्त्रे अध्वर्युव्यवमानो द्वावपि प्रयुञ्जाने इति
याज्ञिकाचारः) ।

शा— यत्र व्यपदेशो भवति 'तद्वी सह' इति
तत्रापि द्वित्वचनस्यामन्तानुपपत्तेः ऋग्विष्यामित्वं
(अपि) ।

वि— 'मद्र तद्वी सहयेष्वत् वरिमन् ?' स्तामिति
सुज्यते । द्वित्वञ्चत्वा इत्येतेतदध्वर्युव्यवमानयोः ॥'
(न यवमानस्यैकस्य) ।

'माट्ट— एव यत्रापि 'तद्वी सह' इत्यागो द्वित्वचला-
नुपपत्तिः तत्रापि ऋग्विष्यामित्वम् (अपि) ।

मण्डन— 'दक्षेः फल मद्रप्रशमिषेत्' । २६.

प्रकर— 'व्यपदेशेऽपि तद्वेषत्' । १८.

ॐ उपरवन्त्याः । उपरवमन्त्रस्य प्रपुपरवन्तानं
आवृत्तिर्व्येतिष्टोमे ॥

उपरवमन्त्रस्य म्याहोक्वद् बहुवचनात् ।
१११११९/५५ ॥

भाष्यम्— ज्येतिष्टोमे उपरवमन्त्र, 'रशोह्यो
वन्मरुतो वैष्णान्त् यनामि' इति । तत्र संदेहः किं
सर्वेष्वेतेषु सृष्टेव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः, अत्र प्रयुक्तव्यमिति ।
किं ज्ञानम् । अत्रमन्त्रस्यैव स्यात् । एतेष्वेव प्रयो-
क्तव्यः । कुतः ? बहुवचनात् । बहुवचनान्तोऽप्य,
वैष्णान्त् यनामीति । यदि प्रपुपरव प्रयुज्येत, एतस्मिन्

बहुवचनान्ताभिधानेन सार्वभौत् । ख्येनत् । यथा
लोकै एकमिच्छते बहुवचनं न प्रयुज्यते । अपि च
सृष्टदुक्त एव शक्नोति एतोरुत्तानभिधातुम् । शक्नोति
चेत्, आवृत्तिरनर्थिका । तस्मात् सृष्टेव प्रयोक्तव्यः ।
न, सनिपादित्वाहसंनिपादिकर्मणां विशेषोपाग्रहे
कालेऽस्यात् सकृद्वचनम् । ५६ ॥

भाष्यम्— नैन तन्त्रं स्यात् । कुतः ? सनिपादि-
त्यात् । संनिपादि एतन्त्रम्, येनोपरवेण संनिपादितं
तदर्थमेव निश्चयते । मन्त्रोऽपि चार्थं यतिपादो !
मन्त्रान्तेन कर्माधिकनिपात्वात् । अतो यथोपरवस्य अप
मन्त्रः संनिपादितः, तस्यैव मन्त्रगतिः संस्कारो न
सर्वेषाम् । अतो न सकृत् प्रयोक्तव्यः । अत्रसंनिपादि-
कर्मणा विशेषोपाग्रहे कालेऽस्यात् सकृद्वचनम् । ये तु
असंनिपादिकर्मणा मन्त्राः, यथा तुमन्त्राणाऽऽह्वाने 'देवा
ब्रह्मणः' इत्युपरवमन्त्रेऽह्नि, तेषामेव मन्त्रत्वात् अत्र-
भाष्यविशेषाणां सृष्टेवचनं स्यात् । यत् न बहुवचनान्त
एकस्याभिधातुकः इति, प्रतिपदिकाद्योऽस्मिन्नि,
विभक्त्यर्थेऽथ कर्मत्वम् । यत्रतापैः केनो भाषिहितः ।
स च नैराभिधानमर्हति । अगिष्ठापकस्य शब्दस्या-
भावात् । एकस्यैव वा पूजार्थे बहुवचनम् । तस्माद-
हिरोवः ।

द्विविष्टदग्निपुत्रोऽनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः
कालभेदात् स्यात् । ५७ ॥

भाष्यम्— इदं सूत्रं पूर्वसूत्रस्य सुदाहरणार्थम् ।
नाभेकत्वात् इति निगमे । द्विविष्टदग्निपुत्रो स्यात् इति ।

सोम— पूर्वसूत्रे इहापि तत्रन्त इत्युपान्तत्
(दुष्टान्त-) संगतिः । सूत्रार्थस्तु— उपरवमन्त्र.
तन्त्रं स्यात् बहुवचनात् । एतेषु यथा एतस्मिन् बहु-
वचनगतमर्थे तद्विहापि इति ।

वि— 'तन्त्रेणोपरवे मन्त्रो विष्टो वा, बहुवित' ।
तत्र, बहुवितः पूर्वार्था मित्योऽहो रेवभेदतः ॥'
येषानानुपरवार्था मेशत् मन्त्रावृत्तिरिति ।

भाट्ट— तस्यै उपरवा नाम सर्वविशेषाश्चकार,
तेषां एतन्त्रे 'रशोह्यो वन्मरुतो वैष्णान्त् यनामि'
इति मन्त्रः प्रपुपरवचननारातीते न वेति चित्वायां,

बहुवचनान्तो मन्त्रः सङ्घदेव सर्वोपरवचनं प्रकाशयति । अतश्च प्रतिप्रधानं शुभाहुत्वा यथैव मन्त्राहुत्सिपूर्वकप्रधान प्रोक्षणाहुत्वी प्राप्ताया 'सु-धध्वम्' इति बहुवचनानु रोधात् प्रोक्षणानन्वक्षापदेन मन्त्रानन्वय, तयोहाणि यत्पि कारणमन्त्रे बहुवचनानुरोधात् मन्त्रतन्त्रत्वम् । एतावास्तु विशेषः, यदन सामभ्याम् प्रत्युपरं एतन्व-स्साहुतिः, न वेतावता मन्त्रसाहुतिः, न कुलठिवमन्त्र-जन्मभ्युगैव सर्वोपरवचनप्रकाशानोपपत्तेः । नहि अत्र प्रत्युपरं एतन्ने वैजात्यं, येन 'मन्त्रान्ते कर्मादिः सनिपालाः' इतिवचनवित्तिवमन्त्रात्सकमेदेनापि कर्म-चिद्धेदो भवेत् । 'उपरवान् रानति' इति विविना एहृत्वातीदश्वेव एतन्मन्त्र प्रत्युपरमर्थादाहुत्तिसोभनात् । इति प्राप्ते, विशेषताऽवच्छेदकीसूतविजातीयतानस्यस्य अनेकभेदेषु एहृत्तेपरवचनने तस्य प्रथेकतुत्तित्वं, सध्वम्भेदेपि प्रथेकतुत्तित्वं प्रतिग्रहं समर्थात् प्रतिध्वम्भेद क्रियमाणोविशीमादिवच । अतश्च विशेषताऽवच्छेदकी-भूतविजातीयवचनत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य कर्मवर्गाधीयात् तस्य च मन्त्रान्तमन्त्रत्वविधानात् मन्त्राहुत्तेरावश्यक-त्वम् । चेदिप्रोक्षणे तु नैकेस्युत्तौ विजातीयप्रोक्षणानुरूप-विधेयताऽवच्छेदकं प्रथेकतुत्तित्वं । अपि तु निराहुत्तिसिद्धि-प्रोक्षणविधानात् सर्वाभ्यासेषु क्रोतिप्रोभत्वत्त्वं न्यायव्य-हृत्येव । अत्र च तत्र विधेयताऽवच्छेदकमपर्याप्त्यधि-करणस्य अमेदात् मन्त्राहुत्तिरिति वैयम्यम् । अतश्च पात्राधिकरणन्यायेन बहुवचनवित्तिरिक्तकामन्त्रस्य प्रथे-काहुत्तिप्रतीतिः, बहुवचनस्यापि सवचनोपेनाहुत्तिसिद्धीकृत्य पूजाद्यर्थेनैव न्याकराम इहव्यम् ।

शण्डन— 'मन्त्रपरवे पुषम् ।' २०.

शंकर— 'तन्मं नोपरवेपु षः ।' २० स मन्त्रः ।

ॐ उपरवमन्त्रस्त्वम् स्याद्वोक्तव्यं बहुवचनान् । ११४।११।५५ ॥

ज्योतिष्टोमे 'रक्षोहणे मन्त्रेणो वेण्वान् एनाति' इति उपरवाणा रानने मन्त्रः । स कि सर्वोपरवेपु शङ्ख आदौ प्रयोगः प्रत्युपरं वेति विचारे पूर्वपक्षमाद ? उपरवमन्त्रः तन्मं स्यात् । 'वेणवान्' इति बहुवचनान् । बहुवचनान्तो मन्त्रः । तस्मात् तन्मम् । लोकत्वं, यथा

लोके बहुवचन एकस्मिन्नर्थे असमर्थे एवमत्रापि । तस्मात् तन्मम् ।

न संनिपातिवाद्संनिपातिकर्मणां विशेषा-ग्रहणे कल्पितवान् सङ्घट्टचन्म् । ५६ ॥

सिद्धान्ती आह । न उपरवमन्त्रस्य तन्त्रता, किन्तु प्रत्युपरं मन्त्राहुतिः कर्मण्या, संनिपातिवात् एतन्-कर्मण । मन्त्रस्य च संनिपत्योपरकत्वात् अनुप्रेषणार्थ-स्वरणद्वारा अहृत्त्वबनकत्वात् । ये तु असंनिपातिनासनि-पातिविधाना संनिपत्योपरकारिभिधाना आराधनकाराणा कर्मणा सक्षादहृत्त्वबनकाना मन्त्रा, यथा सुत्ररूपणाहमे 'देवा ब्रह्माणः' इति औपवसथ्येऽहनि, वेदा एकस्मि-न्वात् 'अस्य मन्त्रस्य अनेनैव कर्मणा संन्यः' इति विशेषग्रहणे विशेषज्ञानात्पे सङ्घट्ट वचनं स्यात् । प्रकृते तु उपरवचनकर्मणा भिन्नकालत्वात् विशेषवचनयो युज्यते । तस्मात् उपरवमन्त्रस्य प्रत्युपरवचनं आहुतिः । के.

* उपरवमन्त्रस्य प्रत्युपरवचनं आहुतिर्गोति-ष्टोमे । भा. १।४।११।५५-५६.

* उपरिधारणं सङ्घट्टोपरं समिदाणां अपूर्वत्वा-द्विधीयते । तस्य च प्रेताग्निहोताहुत्तः । वि. ३।४।५.

ॐ उपरिधारणन्यायः । प्रेताग्निहोते भुक्तस्य उपरि-समिदारणस्य देवे कर्मणि विधिः, न तु अपस्ता-त्समिदारणसोपाधेवादत्वम् ।।

विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् । ३।४। ५दत्तुच्चात् । ६, वि. १५ ॥

वा— इगानी एनविष- (यत्-हि-इत्यादि-) अन्ताराधये अनुवाक्यस्वातिप्रमत्तस्वापवाद आरम्भने । तथैव दिष्टगताग्निहोमे मृदापिबुधये वा श्रूयते 'अप-स्तात् समिध धारयन्नुपवेत्, अरि हि देवेभ्यो धार यति' इति । तत्र 'अरि हि देवेभ्यः' इत्यत्र पूर्व-शब्देन विष्णुवादस्यस्येदं रिगमन्दीमात्, वर्तमानाप-देवात्, विष्णुत्तरेण नैकराधयणात्, आचारतस्य प्रीतेः, अनुवादः इति प्रागोति । कथमाचारतः प्रातिरिति नेत्, न्यप्यते । 'सर्वमभ्यार्हितं द्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते । यत्र क एत च प्राप्ते समित् तत्र नियम्यते ॥'

देवार्थस्य सुवि प्रथितस्य हविषः आहवनीयेषां नीप-
मानस्य अग्रस्यनेव ह्यतो वा अन्यथा किं चित् द्रव्यं
आचारादुपरि दातव्यम् । तत्र प्रयासतेः समिधियम्यते
'सुरदण्डे समिधमुपश्रुतं अनुदवति' इति चास्यापि
विषे. आचारापेक्षितार्थविधानात् एतदेव ऋत्विजायते ।
तस्मात् 'उपरि धारयति' इति प्राप्तस्य उपवीतपेरिधा
नुवादः 'यतो वा लिङ्गदर्शनं' (इति पूर्वोक्त्यात्) ।
इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'घ्राणे विधिरेव स्यान्न हि
प्रातिः कुण्डलम् । मभित्प्रच्छादनामकोर्त्तारार-
दुपरिरथदा ॥' इत्यं आचारात् प्रच्छादनं कर्तव्यं, न तु
तत्र समिदु पक्षेऽपि प्राप्तेः, या समिधेर्निवस्यते । इत्या-
द्येन हि तत्र योग्यत्वात् प्राप्नुयान् न समित् । ननु च
सोमचमसादीनां चनसामस्यार्थं वा वा चित् आनस्यार्थं वा
भारति, एवमत्रापि वा वा चित् प्रच्छिन्निर्भक्षिष्यतीति ।
अथेदेवं यदि तदीयदक्षिणासंयोगवत् इहापि प्रच्छादन-
संयोगः भूयेव, न तु भूयते, उपसमसाम-
विधानात् । यदि सोमचमसोऽपि दक्षिणासंयोग-
रहितं दानमाममशोष्यत, ततो नैव आनस्यार्थ-
माश्रियेत । 'सुरदण्डे' इति च देवमियमात् सुवर्ष
हविषः प्रागशो धारयित्वा । तेन उपरिधाणमममत् ।
न चाप्राप्तं हेतुवमिगदेन वर्तमानाददेसैन वा अनुवदितु
शक्यम् । अतोऽस्य स्वरधारणकालतया अनुवादस्वरूपं
भूदन्त्वा वाच्यं भित्वा विधिव्यमधीयते । मिये होमे
अथस्तात् सुरदण्डस्य समित् धारयित्वा, देवे च पुनः
उपरिधात् इति । निधिवै च एवमादौ उवाः कल्पना-
प्रकारः । तस्मादिधिरिति । पृ. ८१७-८१९.

सोम- न च यथा 'सोमदण्डः सोमदण्डो
दक्षिणा' 'अशः दशशो दक्षिणा' इत्यादौ साहच्येन
कृत्रिणात्समसार्थस्यापि चमसादेः यचनयान् दक्षिणात्वं,
एवमिहापि समिधः एव यचनयान् वाच्छादनार्थत्वमनु-
इति वाच्यम् । पुनं तत्र दक्षिणासंयोगात् अणस्य-
स्यापि दक्षिणात्वं, प्रहृत्वे च भाच्छादनचन्द्राभरणात्
अपेक्षितत्वापि अणस्यार्थं अन्यथादोषनस्य अपेक्षित-
निधिवार्थमपि आच्छादने समिधिनमभिक्षिण्यमन्त्वात् न
ययान्त् समिधे आच्छादनार्थं इति वैश्वम् ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे आचारमात्रप्रच्छादनार्थत्वा दृष्टार्थ-
त्वात् समिधारणस्य, समिदलाभे अन्येन तत्कार्यं संपाद-
नीयम् । सिद्धान्ते तु उपरि धारणस्यपूर्वत्वेन अदृष्टार्थ-
विष्यङ्गीकारात् अन्यस्य तददृष्टजनकत्वे मानाभावात्
नान्योपगतनिमित्ताहुः ।

वि- 'धारयत्युपरिधाति देवेभ्य इति संसारः ।
विधिर्ना, ऽऽशो धृतेः मिये प्रोक्त्याः पूर्ववत् स्तुतिः ॥
ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमानतः । अतो
द्विभन्तस्योपपूर्वोऽर्थो विधीयते ॥' ५.

भाट्ट- मृताग्निहोत्रे एव 'अथस्तात् समिधं धार-
यत्यनुदवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति श्रुतेन
किं उपरिधारणं देवान्निहोत्रे विधीयते, उतायमप्यनुवादः
(उपवीतवत्) इति चिन्ताया, हिच्छादभयत्वात्
विष्यन्तदेवकार्यवाच्यं 'उपरि हि' इत्यनुवादः पूर्व-
स्तुत्यर्थः । न च प्राच्यभावः 'सुरदण्डे समिधमुप-
श्रुत्वात्तदवति' इति वचनेन सुरदण्डस्य अधिकरण-
प्रतीतेः उपरिधारणाभावे पतनप्रतिषेधकत्ववत्तदयोगात्
उपरिधारणस्य प्राप्तेः । न च समिधुदण्डोऽसोमसोरेषि
वृत्तार्थत्वात् 'उत यत् मुच्यन्ति सामिधेनीसादन्ताहुः'
इतिवत् देवाभ्यांवाच्यत्वात् एतस्य सामीप्यमात्रक्षणा
इति चेत्तदनुदानं (प्रकटावगणम्) युक्तम् ।
वृत्तार्थोऽप्युपारिधारणभावेऽपि अधिकरणत्वेनैव दृष्टान्ते
इव सुरदण्डस्य देवलोपपत्तेः । अतोऽप्यनुवादः । इति
प्राप्ते, सुरदण्डस्य न तावत् प्राग्ने अधिकरणत्वं, दग्ना-
देरेन तदधिकरणत्वात् उपगन्तव्यत्वात् । नापि उप-
दादार्थे सामीप्ये, सुरदण्डस्य सामीप्यप्रतिशेधित्वेन
अधिकरणानुपपत्तेः । अतः सारणी सामीप्यप्रतिशेधि-
त्वात्प्रकार्या । यत्र चित् सामीप्यधिकरणसंभवेऽपि
वा समिधिविषयत्वस्य अप्रागत्वात् नोपरिधारणानुवादः ।
अतो द्विभन्तपरित्यागेन एववाच्यतामपि भूदन्त्वा
देवामिहोत्रे उपरिधारणमियमविधिः । यन्तुतन्तु अनियत-
प्रत्याऽपि एववाच्यत्वसंभवे इतिवत्तदधिकृत्य वाच्य-
मेवाग्नीकारस्य यन्तुतन्तुत्वात् अत्यार्थवाच्यमेव अग्नीहोत्र-
विद्वचनित्येऽप्यवशादनुवदता विष्यन्तस्यैव अत्रात-
नियमनत्वस्य कल्पना इति युक्तम् । यद्गुणः 'सुरदण्डे

निघण्टु सनिघण्टुद्रवति' इति न्यासप्रश्नाकुल्लिखितवचनेन उपरिभावस्यापि न्यासात्पर्यग्राहकप्रमाणत्वात्वेन प्राप्तत्वात् एतद्वचनागार्यं कृत्वा विन्यासा इदमपि करणं इति ध्येयम् । ३।४।५.

शंकर— 'विधेया त्वरि घृतिः ।' ७.

० 'उपरि हि देवेषु धारयति' अयं विघ्न-
न्यस्योपार्थवादकस्यः विधिः । बाल. घृ. १२.

'ऋ उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति सर्वेषामविशेषाद्वाच्यते हि प्रकृतिः कालः । ११।३। १५।४८ ॥

वाजपेये 'उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्ति' इति ध्रुवते । अयं प्राजापत्यप्रचारः सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात् कर्तव्यः । अविशेषात् 'सोमाना' इत्युक्ते विशेषो न प्रतीगते । प्रकृतिः सः प्रकृती ज्योतिष्टोमि आर्भवात्कालः पशुप्रचारकालः । स प्रकृतिः कालः चोद्देशेन प्राप्तत्वात् हि यस्मात् अवाच्यः न वक्तव्यः । तथा च 'सोमानामुपरिष्ठात्' इति वचनात् सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात् इति निश्चीयते । इति सिद्धान्तः ।

अङ्गविपर्ययो विना वचनादिति चेत् । ४५ ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । नोवदेन आर्भवात्प्रमानकाले पशुप्रचारः, सर्वसोमानामुपरिष्ठात् कृते तु अङ्गविपर्ययः नाङ्गानां विपर्ययेन अनुष्ठानं विनैव वचनात् कृतं स्यात् तत्प्राचारात् । इति चेत् ।

नोत्पर्यः संयोगात्, कालमात्रमिदं । ५० ॥

सिद्धान्ती आह । न अङ्गविपर्ययो शेषः 'सोमानामुपरिष्ठात्' इति वचनात् पशुप्रचारे अङ्गणामागे अनुष्ठानानां परिधिप्रहरणस्य चापि उत्कर्षः स्यात्, संयोगात् पशुप्रचारेण तेषां क्रमतः संयोगात् । अनुष्ठानाः परिधिप्रहरणं च पशोरङ्गम् । इदमत्र आदिमाकाले शब्दे हरिविशेषेण च सोमे कालमात्रं 'आदिमाकालादूर्ध्वमनुष्ठाप्यैश्चरन्ति' 'प्रद्वयं परिधीन् ब्रुतेति हरिविशेषनं' इत्यत्र उक्तम् । नाङ्गविभाषः । तस्मात् सर्वसोमोत्तरं प्राजापत्यप्रचारः ।

प्रकृतिकालासक्तैः शक्यतामिति चेत् । ५१ ॥

अन्यं पूर्वपक्षमाह । शक्यता सोमानामुपरिष्ठात् तृतीयसमनन्तरेवदेवादूर्ध्वं प्राजापत्यप्रचारः कर्तव्यः । एवं सति प्रकृतीयस्य पशुप्रारम्भस्य मुख्यत्वात्सोमोऽपि तत्सन्धिकर्तव्यो लभ्यते । अङ्गविपर्ययश्च न स्यात् । प्रकृतेः पशोर्यः कालः, तस्य आसक्तिः संनिकर्षः, तस्मात् हेतोः इति शब्दार्थः । इति चेत् कश्चित् ब्रूयात् ।

न, श्रुतिविप्रतिषेधात् । ५२ ॥

इमं पूर्वपक्षं अन्यपूर्वपक्षवती दूषयति । न आहस्य सनिकर्षेण प्राकृतः कालो लभ्यते । किञ्च 'उपरिष्ठात् सोमाना' इति अविशेषश्रुत्या विप्रतिषेधो भवति । न सर्वे सोमाः गच्छन्तः । तथा च केषां चित् सोमाना अघस्तादरं प्रचारः स्यात् इति विप्रतिषेधः विरोधः ।

विकारस्थान इति चेत् । ५३ ॥

अयः पूर्वपक्षवती आह । विकारस्थाने अग्निशोम-
विकारस्य उपस्थादेः यत् स्थानं अग्निशोमप्रचारादूर्ध्वं, तत्र प्राजापत्यपशुप्रचारो भवतु इति चेत् ।

न, चोदनापृथक्त्वात् । ५४ ॥

सिद्धान्ती आह । न विकारस्थाने प्रचारः । चोदना-
पृथक्त्वात् कर्मपृथक्त्वात् । सौमिकं पाशुं च भिन्ने कर्मणी । विकारस्थानं तु सौमिकानां, न पाशुप्रचारात् । तस्मात् वाजपेये सर्वसोमोत्तरमेव प्राजापत्याङ्गप्रचारः इति सिद्धान्तः । के

० उपरिष्ठात् ब्रुहती ब्रह्ती । पक्षेण अहराणि ८।८। ८।१२ तदा ० ये पक्षवन्ते ० । (ऋ. ८।४।१८) के.

० उपलक्षणं न्ययोमि न भवति । या. ३।१।१५। १७ घृ. ७।४५. ० उपरिष्ठात् 'विशिष्टप्रतीतावपि' इत्यत्र श्रम्यत् । के. ० उपलक्षणानि । न नौगलक्षणानि यथा-

श्रुतान्येव ऽपानुभासान्तगतलक्षणलक्षणार्थपुरोडाशद्वयात् कर्तव्ये आधीपते । उपलक्षणार्थवोर्मिषः संप्रभाभायात् साधारणत्वम् । या. ३।१।१५।२६. ० उपलक्षणानां विशेषणविशेषात्सोमः 'अविशिष्ट इति लक्षण' इति न्यायेन (३।१।७।१४) । सु. घृ. ११२२.

० उपलक्षणापायेऽपि उपलक्ष्यं गच्छते । यथा यक्षति 'अनपायस्य वाग्मक, लक्षणं हि पुरोडाशो' इति । या. १।२।७।१२.

ॐ उपलक्षणापायेऽपि उपलक्ष्यानपायः इति न्यायः प्रतिदिनं शङ्खवेलायामागत्यैव इत्यादौ प्रविष्टः । नहि कालविशेषोत्पन्नतया उपरि शङ्खरूपेणैव क्वचित् दिवसे देवाद्भूते उचि तदुपलक्षितः भावो नास्तीति अनगम्यते । रसायन. घृ. २१-२२ । अगमेन उपलक्ष्यानपायन्यायः । लक्ष्यानपायन्यायश्च । 'उपायुपायः एकपुत्रोऽगमायामपि शीर्षमन्याम्' इति शिष्टौ अस्त्राधिकरणम् ।

ॐ उपलक्षणापायन्यायः (१०।८।१।६९) । अयमेव लक्ष्यानपायन्यायः । 'वस्तुतः लक्ष्यानन्तरस्य पश्चात् सप्ततारि' पूर्वमपि उपलक्षणापायन्यायेन सम्यग्भावेण पूर्वपक्षप्रवृत्त्युपपत्तेः । यदि च वस्तुतः कालविशेषे उपलक्ष्यानपायन्यायेन अतुल्यकर्मस्वलीयतमय-विशेष एव तावतीन् अर्कमे कालवापहदा नापं काल-विधि. 'तपराजमुत्पद्ये' इति । सोम ५।१।१८.

० उपलक्षणोपन्यासे विशेषणस्य दृष्टान्ता न युक्ता इति यत्तु, तत् उपलक्षणस्यापि विशेषकत्वात् नोद्यम् । यदा केनचित् सामान्येन दृष्टान्ता मविशति अनभिषेपत्वेन विशेषकत्वेन वेत्तुदृष्टम् । वा. १।१।१३३ पृ ११८.

ॐ उपलक्ष्यानपायन्यायः । 'उपलक्षणापायेऽपि उपलक्ष्यानपायः' इति न्याये द्रष्टव्यम् ।

० उपलक्ष्य हि अनुपलम्बमानं जालीत्यस्य ज्ञानस्य शोचरतानापद्यते । नहि असन्तानुपलम्बमानं नाम्नीति प्रहमाशक्येति । बृहती. घृ. २।४८.

० उपलः । उपलुत्तलो मेषण अपूर्वप्रपुत्रमेव न हन्तिपियमनुक्तम् । मा १।१।१४२-३.

० 'उपवती रथंतरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्वती' । उपवती उपवद्युका ऋद् । 'उवासे यावत् नर.' इति । शि. १०।५।१६.

ॐ उपवस्यमयत्वेनैवैमिचित्तकयोः प्राकृतयोः पृष्ठ-प्रतिपदो. संसर्पादिबिह्वो नानुष्ठानम् ॥

उभयसामिन् नैमित्तिकं विवक्ष्येन समत्यात् स्यात् । १०।५।१६।५९ ॥

भाष्यम्— हन्नुमयसामानः कृतवः, 'संशये उभे ह्यर्थात्' । अपविताप्येकधे भूयते 'उभे बृहद्रथं-तरे कुर्वती' इति । तत्रास्ति रथतरनिमित्तकं बृहद्रि-मित्तकं च, 'उपवती रथंतरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्वती' इति । तथैवोऽर्थः साधयिः किं रथं-तरनिमित्तकं बृहद्रिमित्तकं वा कार्यं, विस्वस्य, अथवा रथतरनिमित्तकं कर्मणं, अथवा अन्यनिमित्तकत्वेन कर्मणम् । किं प्राप्तम् ? अन्यतरनिमित्तकं कर्मण्य, विस्वस्य इति । कुतः ? उमा प्रायिः । विवदश्च सम-स्यः । नहि विनिगमनाया हेतुरस्ति, एतन्निमित्तकं कर्मण्यं, नैवैमिचित्तकमिति । न च दे प्रतिपदो शक्यते कर्तुम् । तस्मादिवक्ष्यः ।

मुख्येन वा नियम्येत । ६० ॥

भाष्यम्— यदुक्तं, कथा प्रायि, नास्ति विनिगम-नाया हेतुरिति । अस्तीति वयः । मुख्यत्वं नाम रथं-तरस्य प्रधानार्थतन्म । तदुच्यते, मुख्यं वा पूर्वोद्देशना-श्लेषवदिति (१२।५।८।२३) ।

निमित्तविधवाद्या ऋतुपुक्तस्य कर्म स्यात् । ६१ ॥

भाष्यम्— यद्यन्तः पक्ष स्यात्तविति । द्वौरेपि निमित्तोर्विधातः स्यात् । ननुनिमित्तमेवाधीयते । तद्य-स्य नैतद्व्यतरपृष्ठ, न पृष्ठउत्तम् । बृहद्रथंतरस्यागमभास्या तत्र पृष्ठनिर्हृतिः । तस्मानोपवती प्रतिपत्, नामियवती । अन्येन ऋतुनिमित्ता मवितुमर्हतीति ।

सोम— कावस्य (नाम साम्.) पृष्ठसंज्ञा-भावात् अप्रतानिमेकवाच्यत्वेऽपि संसर्पादिगतयोः बृहद्रथउपयो पृष्ठसंज्ञात् प्रतिपत्तिताप्यसंभवः इत्युच्यतेः ऋतुदाहरणस्यगतिः ।

वि— 'उपव-यमवती स्तो गोसवे यदि वा नहि । आये विकल्प आहोविदुपरायेव वेचना ॥, विकल्पो द्विनिमित्तत्वाद् स्यात् । स्यात् समुच्चये । रथतरस्य मुख्यत्वादुपकथेन युज्यते ॥, एकेत्यप निमित्तत्वं प्रुक्ता-वप तु द्वये । मिथित्वे पृष्ठका तस्मादिनिमित्ते उभे गतिः' । प्राकृतस्य निमित्तरथानामनेन नैमित्तिकेन प्रतिपदापि न

स्त. । ('उपास्मि गायता नरः' इति उपरती कृत्, 'समुच्चो वाचो अग्रियः' इति अग्रियरती कृत् । के.)

भट्ट— एतथादिपेक्षतकृती प्रकृतिगातनोर्द्वयभंत्तर-
साधोः समुच्चयः श्रूयते 'नस्य उभे बृहद्रथंतरे
कुर्वात्' इति । तत्र कर्मते तावत् द्वयोर्वैकल्पेन एक-
दृष्टतोनस्यभयं, तन्मते द्वयोरेकमित्येव स्तोत्रे
समुच्चयात्, सप्तदशस्तोमके एकस्मिन्नेव स्तोत्रे विमानेन
साधोस्तदाश्रयत्तौ शः षष्ठः अन्यमेनेत्यविवाद्येव । स
च विभागः केयु नित्यमपि रथंतरे, केयु चित् बृहदिति
कल्पसूत्राद्यवचनादवगमनस्य । अन्मते तु साम्प्रत्यय-
पृथक्त्वमेव, तन्मतेऽपि न स्तोत्रयोः समुच्चयः, येन
सप्तदशस्तोमकस्तोत्रद्वयानुष्ठानं शक्यते । अपि तु
विकल्पेन प्राप्तयोरेव स्तोत्रयोरेकस्मिन् कर्मिभ्यात् स्तोत्रे
साम्प्रत्यय तदाश्रयत्तौ समुच्चयविशिष्टोर्विधिः ।
अनस्तन्मतेऽपि नानुष्ठाने मेव इति श्चेयम् । अत एव ये
साम्प्रत्ययः समीचीनादयस्ते तत्काले स्वयां स्ति तेषा-
मपि समुच्चयः एव । ने तु के विद्विहत्तः, तेषा विकल्पः
द्वयव्यवधानेव । वे तु बृहत्साम्प्रत्यय रथंतरसाम-
कथे वा निमित्ते अन्याद्भवेन विद्विहत्तः, यथा ऐन्द्र-
वायव्यामृशुनाप्रवाद्यः, यथा वा 'अग्रती बृहत्पृथक्
प्रतिपदं कुर्वात्, उन्नती रथंतरपृथक्' इति । अत्र
हि बृहत्साम्प्रत्ययं पृथं यदेति बहुव्रीहिणा क्येतिशोभ-
गतबृहत्पृथक्त्वे निमित्ते चक्षिष्यमात्रायात्तत्प्रकरणत्
तद्धतप्रतिपदद्वेदोनाग्रती विधीयते । पृथगा चेद्विषय-
त्वासेनात् निमित्तत्वमतीतिः । ते इह सवकादे कार्थं
न वेति सन्देहे निमित्तत्वादवस्थात् नैमित्तिकद्वयमपि
प्राप्तम् । समुच्चयगंमकारिकल्पः । इति प्राप्ते, यदि-
शब्दायात्तस्य निमित्तत्वस्य कादाचित्कत्वस्यात्तवात्
कादाचित्कत्वस्य च बृहद्रथंतरयोर्म्योत्पत्तिरुपपत्तयात्
बृहद्रथेतिनो रथंतरस्य रथंतरविरोधिनो वा बृहती
निमित्तता प्रकृती भयगम्यते । अत एव अन्योन्यविरोधस्य
निमित्तत्वभावबलव्यवहात् न तद्विषयकृतो वाक्यमेवो-
ऽपि । विशेषिता च क्विद्विद्विहत्तयात् क
विदाधकवाच्यः । अत्र एव उपचयैव निमित्तता यथा
प्रकृती, वैकल्पिकत्वात् विज्ञापयि । यैकतरनिगमः, तत्र

वाक्यवादिरोधिता । यत्र तु द्विविधविरोधिताऽभावः,
तत्र सत्यि रथंतरवादी न तस्य निमित्तता । अत्र
एव विश्वविदादौ 'कवमाने रथंतर, आग्नेये बृहत्'
इत्यादिना स्तोमन्तरे तत्सत्त्वेऽपि नैन्द्रवायवाश्रयादि-
नियमः । अतश्च तददेव संयगादौ विरोधाभावेन निमि-
त्तभावात् नैमित्तिकत्वात् । निरूपितं चैतत् कौस्तुभे
रथंतरनरणे । अतश्च तदनिगता प्रशङ्कता,
अनियता च वा का विद्यतिपदिति दृश्यम् ।

भण्डन— 'कृत्वाश्रयणस्यभावे क्त्वात् ।' १७.

शंकर— 'द्वयसामा सधमेयुक् ।' १८.

क उपचयैषं देयतोद्देश— इत्यस्यागमसौपात्म्यथावर्ध-
नस्यमुदायत्वं शुद्धोपयं प्रति वेत्तया इत्यस्य वा
कर्मत्वानुगोणात् गुरोतिथौ कर्मणि द्वितीयाऽनुपपत्तेः
तृतीयाऽर्थव्यवित्ता उक्ता । सु. पृ. ६३२, * उपचयैषं
पाल्ययानिषेधस्य गुणस्य भावनाऽवच्छेदकत्वायोगात्
होमद्वारा कर्मत्वानुगता उक्ता । पृ. ८६६.

उपचाद्वय तद्धत् । १०।८।६।९ ॥

आधाने चरवन्तीपत्तापत्तीनामादेभ्यानि सामानि
विशेष 'उपचीता वा एतस्याग्नेयो भवन्ति यस्याग्नाधेये
ब्रह्मा सामानि गायन्ति' इति सामानानस्य उवाचः
निन्दा कृता । उपचीताः अपिचरुताः । ब्रह्मा ब्राह्मणः
उद्गता इत्यर्थः । अयमुवाचः तद्धत् 'घृष्टया तु
प्रतिषेधः स्यात्' (१०।८।६।९) इत्यधिकणोक्त-
योऽधिप्रहणतिषेधवत् विकल्पार्थः स्यात् । तस्मात्
प्राधान्ये गायमानविकल्पः इति सिद्धयन्तः ।

प्रतिषेधादकर्मति चेत् । १० ॥

शक्यते । आधाने गायता गायन् च निरूप्य, किन्तु
अकर्म अकरणमेव । आधाने ताम नैव गायन्तम् ।
'उपचीता वा एतस्याग्नेयो भवन्ति यस्याग्नाधेये ब्रह्मा
सामानि गायन्ति' इति गायमानस्य प्रतिषेधात् । इति
चेत् ।

न, शब्दपूर्वत्वात् । ११ ॥

सिद्धान्ती आह । न आधाने गायमानस्य उपचय
निषेधः । शब्दपूर्वत्वात् विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य ।
तथा च निधानत्वं प्रतिषेधस्य निरूप्य एव । के.

द्वे उपवादाधिकरणम् । आधाने सामगानं वैकल्पिकम् ॥

उपवादाश्च तद्वत् । १०८।६।९ ॥

भाष्यम्— अस्याधानम् । उपदेशामनन्ति ' य एव विद्वान् वाख्यतीर्थं गायति ' ' य एवं विद्वान् यथा वशीय गायति ' ' य एव विद्वान् धामदेश्य गायति ' इति । तत्रैवाम्नायते ' उपवीताः (अचिराप्रष्टाः) सा एतस्मात्प्रयो भवन्ति यस्यान्वाधेये ब्रह्मा सामानि गायति ' इति । तत्रावमयः साध्यिक, किं अयमुपवादः प्रतिषेधार्थः, उत पर्युदासार्थः, उत अर्थवादाय, इति । किं प्राप्तम् ? न पर्युदासः, ब्रह्मणः अदासायात् । अस्तौ वचनं भर्तृगदायै सवति । यथा ' प्रजापतिर्वा एक आसीत्, स आत्मनो वपामुदञ्चिनदत् ' इति । एव प्राप्तौ, ब्रूमः । न ब्रह्मण उपवादः कस्य चिदर्थवादः संभवति । न च याकपान्तरस्येनार्थवादेन किं चिदपि प्रयोजनमस्ति । तस्मात् उपवादस्तद्वत् । किं च ? यथा ' अतिरात्रे गृह्णाति पौडसिन ' इति निघण्टु प्रतिषेधार्थं स्यात् । कथं ? ब्रह्मणो गानं नैव प्राप्तं इति ब्रह्मगानप्रतिषेधार्थं वचनं नाप्य कल्पते । तस्मात् ब्रह्मप्रहणमपि वक्षितम् । सामगानमति-
षेध एतैव स्यात् । ब्रह्मशब्द प्रमादपाठ इति चेत्, नैतत्वेयम् । साध्यान्वाख्यत्वात् उद्गातृमिथानं भविष्यति ।

प्रतिषेधात्कर्मति चेत् । १०॥

भाष्यम् — इति चेत् इत्यते भाष्यगानस्यैव निन्देति । अकर्म सामगानस्य । नहि निन्दितं कर्तव्यं सवतीति ।

न, शब्दपूर्वत्वात् । ११ ॥

भाष्यम्— नैतदेयम् । यथैव हि निन्दया न कर्तव्य-
मिति गम्यते, एव उपदेशात् कर्तव्य इति गम्यते । न च अन्यत् कर्तव्यं इति कश्चित् विधिः प्रकर्यते, यस्य प्रदासार्थं निन्देत । तस्मादुद्गातु विधिः, यज्यविप्रमुपवादः इति ।

सोम— पूर्वचतुष्टयान्वात् (दृशन्त-) संगतिः । यद्यपि ' उपवीता वा एतस्मात्प्रयो भवन्ति यस्यान्वा-
धेये ब्रह्मा सामानि गायति ' इति आश्वोद्गाहो वाक्ये

उपवादाः सागीष्यमादः । वीताः गताः । वात्तिल्लिस्मन्त-
रेण गता गन्तीत्यर्थः । तथा च तत्र निन्दैव भूपते, न
प्रतिषेधः । अत एव सूत्रेऽपि निन्दाऽर्थकः उपवादाशब्द
एव प्रयुक्तः, तथापि निन्दया प्रतिषेधो गम्यते इत्या-
शयेनोद्गाहत्तमिति ध्येयम् । ' न ब्रह्मा सामानि ' इति
ब्रह्मशब्दः ब्राह्मणपरः सन् उद्गातृगानुवादकः । तथा च
' न गायेत् ' इति स्वरूपेण गानमेव निदिप्यते ।
प्रतिषेधस्य च गानस्य वस्तुतो ब्राह्मण उद्गाता कर्ता इति
ब्रह्मशब्दोऽनुवादः । सूत्रे तद्वत् ग्रहणाप्रहणवत् इत्यर्थः ।

वि— ' उद्येगो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः ।
विकल्पितो वा, सूत्रोऽपि वयोन्वेदे इव स्तुतिः ॥,
विष्णुनन्वपतोऽस्तौ ब्रह्मोद्गाता तथा यति । विप्रैरन्याद्
विकृतोऽत्र पोटसिद्धवन्मत ॥ ' विधिनियेषाम्ना
एकविपवाग्ना उद्गातृगानं निरूप्यते ।

भाट्ट — आधाने ' वाचवन्तीय गायति ' ' नामदेश्य
गायति ' ' यद्वापसीद गायति ' इति सामानि विहि-
तानि । ततो ' न ब्रह्मा सामानि गायति ' इति ध्रुत्वम् ।
तत्राय न तावत् ब्रह्मकर्तृत्वप्रतिषेधः पर्युदासो वा,
ब्रह्मणो विष्यभाषेन प्राप्त्यभावात् तदुभयानुपपत्तेः ।
साधानसामानु हि यद्यपि यजुर्वेदविहितत्वात् विनियोग
विधिवेदनिष्पन्नः । अश्वगुरेव कर्ता न्यायेन स्वरत्
प्राप्नोति, तथापि चान्निकोद्गातृकर्तृत्वात् ब्रह्मकर्तृक-
त्वम् । अनोऽयं ब्रह्मा ब्राह्मण इति सुदस्यया उद्गाता-
मेव ब्रह्मशब्देन अन्यद् गाननिषेध एव इति गानस्यैव
विकल्पः । यत्राऽपि कलापसाधनस्यैव ब्रह्माऽपि
उद्गाता सद् वैकल्पिको विधिः, तत्राऽपि तेनैव ब्रह्मणो
विकल्पसिद्धे नानेन ब्रह्मणो निषेधः, वैशम्पतिः । अतः
तदाऽपि अर्थं गाननिषेध एव तद्विकल्पसिद्धयर्थः इति
ध्येयम् ।

मण्डन— ' सामाना विकल्प आधाने । ' ७ .

मांकर— ' अस्याधेये च साम यत् । ' तत्र
नियमः ।

० उपवापस्य द्विपोषवापस्य पुष्टेदाद्यङ्गात्प्रभो-
जनार्थं नास्ति द्यौर्दूर्गात्प्रभो । भा. ४।१।१।१२६.

• उपवासः । श्लोतिरोमे ' सर्वदिज उपवन्ति ' इति ऋषिजापुत्रादौ विधीयते । भा. १०।१।१५।५१.

• उपवासार्हं मिच्छेति न्यायः । अत्र वर्णितं ग्रामान्ये नपुंसकम् । यशोपवतादिसिद्धा श्रेष्ठऽसि मिश्रायाः हिंशजनकत्वेऽपि हि उपवत्सस्य अधिकहुःल-प्रदस्यापेक्षया इष्टत्वेन यथा वरुनं, तथा क्लेश-दायकतारतम्येन बहुहुःलादायकाऽपेक्षया स्वपटु-प-दायकस्य वरुनं यशोपदिश्यते तानां प्रवर्तते । तथा च येषां पामसणा तत्रमथदिमहाप्रायश्चनान्नाभेद्दानं कुतश्चिद्व्रतिबन्धवशात् भूयोभूयः भूयसाग्रमपि न बुद्धि-मारोहति, तैः प्रह्लादन्यायेन पामरम्यवहनेवं कर्माचतु-ष्टानं, ततोऽपि सगुणोपासनं कार्त्तव्यम् । ततः सुदान्त-करणे ज्ञाते भयन्येव शान्तिन्यायुक्तं पञ्चदशीमन्ये ' उ-प-वासस्यथा भिक्षा यद् ध्यानं तथाऽन्वतः ' इत्यादि । साहस्री. १४३.

• उपवाससूत्रं तपो याजमानं, नालिजम् । तपोऽ-विहरणम् । भा. १।८।३।९-११.

• उपवीतं अष्टावर्षम् । भा. १०।४।१।११ वर्षकं १, • उपवीतम् । कर्तुं यथाशक्तिविन्यासमानं गुणो भवति उपवीतं नाम । १।८।१८।२१, • उपवीतं कृष्णे दर्शपूर्णमासप्रकरणे निदिशते, न सामिधेनीष्वेव । ३।१।११।२१. • उपवीतं दर्शपूर्णमासाद्गम् । वि. ३।४।२, • उपवीतं दैविके कर्मणि । ३।४।१, • उपवीतं ' नित्योदकी नित्यपञ्चोपवीती ' इति स्मृतिविहितं पुत्रपा-थम् । १।४।३. • उपवीतं- यशोपवीतम् । अन्वया उपवीतं, अन्वया यशोपवीतम् । उपवीतं हि कर्तुं वसि-विन्यासः, यशोपवीतं तु गृहस्य विन्यासविन्यासः, तद् समाचारतः सर्वकर्माणि प्राप्तं, उपवीतं तु प्रकरणात् दर्शपूर्णमासपर्यन्तं, यशोपवीतेन चास्याविरोधात् समुपायः इति ढूपीनायां वार्तिकज्ञोक्तत्वात्, ' संदिन्ये भवसावादात्मभेदः स्यात् ' इत्यत्र च (१।१।११।११) ' कर्तुं यथाशक्तिविन्यासमानं गुणो भवति उपवीतं नाम ' (टु. ७३३.) इति भाष्यतुतोक्तत्वात् । नानेन (उप-पवते इत्यनेन) ब्रह्मसूत्रं विधीयते । ' दिवाकोपाधि-करणे तु ' (१।३।१५) ' यशोपवीत्येवोपवीतं अन्वया-

पवत्येव वाच्येद्वा ' इत्यन्येन च ब्रह्मसूत्रस्य औत्सव्य-सिद्धिः । सु. टु. १३५६. • उपवीतम् । ' यशोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ' इति स्मृतिरेषा ' प्राचीनापीती दोहयेत् ' इत्यस्य प्रेताग्निहोपगतविधेः । वि. ३।४।२.

• उपवीतं लिङ्गदर्शनात् सर्वधर्मः स्यात् । ३।४।२।१, वि. १० ॥

इदं सूत्रमारम्भ पट्मूर्त्वी माध्वकारेणं स्यात्प्राता । वार्तिककारैस्तु स्यात्प्राता । विस्तरादौ च एतदादिगू-द्वयान्तर्कं द्वितीयनाधिकरणम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे ' उपवायते ' इति उपवीतं श्रुतम् । तत् किं सर्वकर्माणि दर्शपूर्णमासाद्गमेधेति चिन्ताया पूर्वापक्षमाह । श्रुतमुपवीतं सर्वधर्मः स्यात् सर्वेषां कर्मणा धर्मः अङ्गं स्यात् । कुतः लिङ्गदर्शनात्, प्रेताग्निहोत्रप्रकरणे ' यशोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ' इति प्राचीनापीतस्तुत्यर्थतया उप-वीतानुवादस्य लिङ्गस्य दर्शनात् । उपवीतस्य दर्शपूर्ण-मासार्थत्वे तु नायमनुवादः संश्लेषेत्, जीवदग्निहो-त्रदोहविषयत्वात्तस्य । सर्वकर्माणि तु अग्निहोत्रस्यापि कर्तव्यात् अनुवादीपपत्तिः । तस्मात् उपवीतं सर्वधर्मः स्यात् ।

न च, प्रकरणात् तस्य दर्शनम् । २। वि. ११ ॥ उपवीतं सर्वकर्माणि इति पूर्वापक्षं सूत्रेण प्राप्तं वागन्धेन स्यात्सर्वयति । उपवीतं न सर्वधर्मः, न सर्व-कर्माद्गमिति विधीयते । किंतु दर्शपूर्णमासाद्गमेव । प्रकरणत्वं दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणे पठितत्वात् । यत्तु मृताग्निहोत्रे ' यशोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ' इति लिङ्गमुक्तं, तत्तु तस्य दर्शपूर्णमासपर्यन्तस्य दोहोत्पत्तिः उपवीतस्यानुवादात् दर्शनम् । सर्वकर्माणि तु न तत् लिङ्गम् । कुतश्चेत् तत् अमरकरणात् इत्यपि पदच्छेदः स्वीकृतः । तस्मात् उपवीतं दर्शपूर्णमासाद्गमेव न सर्वधर्म इति सिद्धन्तः । के.

• उपवीतस्य अतिविष्टस्य उपरिधेन निर्वीतेन समुत्पन्नः स्येते । भा. १०।४।१।१-२ वर्षकं १. • उप-वीतस्य कष्टकथः प्रायेणाप्राप्त एव, इत्यसि निपमरिधे-रवकाशः । घा. ३।४।१।३. • उपवीतस्य काम्यकामिणी-सन्निधिना काम्यसामिधेयद्रव्यायाः प्रकृत्यावातेन दर्श-

पूर्णमासाद्वाप्येन जायः । सू. प्र. १०५९. ७ उपवीतरथ (तद्वाक्यस्य) न सामिपैर्नाभिः (तद्वाक्येन) एक- वाक्यता । सा. ३।१।१।२।२ पृ ७३५. ७ उप- वीतरथ पुरुषार्थस्य स्त्वस्या प्रामाण्यं नृत्पर्यस्य प्राप्य- भावात् ' उपप्यवते ' इति पञ्चमलकारेण विधिः । वि. ३।४।३.

० उपवीतविधेः निर्वीतश्रुतिः अर्थवादः । सा. ३।४।१.

० उपवीतशुद्धदृश्य सभ्योत्तरदक्षिणाधरनाशोचिन्यास- वाचिता । सु प्र १३५२.

० उपवीतनिर्वीतयोः सपुण्य इत्येन । न च निर्वीतोपवीतयोर्विधेयः दशकुर्वाणः, वाशोभ्या तदुभयो- रपत्तेः । वि. १०।४।१

॥ उपवीताधिकरणम् । उपवीत दशपूर्णमासा- द्भ्यः ॥ (पृच्छशीमन्निदम् ।)

उपवीतं लिङ्गदर्शनात् सर्वधर्मः स्यात् । १। वि. ३।४।१।१० ॥

वा— अथ पर पट् सूत्राणि भाष्यकारेण न लिखितानि । तत्र स्याम्यात्कारो निवदन्ते । के चिदाहुः विष्णुतामि । लिखितो ग्रन्थः प्रदीन इत्यपरे । फल्गुनात् उपैषितानि इत्यन्ये । अनार्षेयानात् इत्यपरे । तथा च ' दिग्बिम्बाश्च तद्वत् ' इति निर्वीताधिकरणातिदेशः तदन्तर्गतार्थानुपपत्तये इति । श्रुत्यन्तरानरेत् सर्वैर्भ्योऽप्या- ताभिः । अन्ति च जैमिनेः एवैर्ग्रन्थेषु अपि अनन्तसार- भूतानि स्याणि । ' यद्विज्ञातिदेशाश्च ' पातम्याप्य तद्वत् ' (३।४।१।२।३) इत्यादिषु आश्रिताः । तस्मात् सूत्रगतं ' पातमेवम् ।

नच वैश्वत् भीषणिवरणानि कश्चित्तानि , अपरै- श्वरगारे ।

प्रथमं तावदिदं चिन्तयते । यदेतत् पूर्वाधिकरणे दर्शपूर्णमासयोः विधौयमानत्वेन उपवीतमुदाहृतं , तत्र सदैवः किं तत् दर्शपूर्णमासयोरेव अस्तित्वेन , अथवा सर्वैर्धर्मैर्मिति । ये तु अधिकरणत्रय समर्पयते, तेषामेव सदैवः किं दर्शपूर्णमासयोरेवत्वात् न विधिश्च, अथ सर्वैर्धर्मैर्धर्मैः अनुवादश्चेति । किं प्रथमम् ? सर्वैर्धर्मै-

स्यात् । उच्यते । ' कर्मान्तरेऽनुवाद्देशस्य सिद्ध- धत् यः प्रतीयते । सोऽन्यथापुनरप्यथैवं लिङ्गत्वात् प्रक्रियां ज्ञेयेत् ॥ ' मृतमिदो हे हि विवदेकमे श्रूयते ' प्राचीनापीठी दोहयेत् । यशोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ' इति । तथापि सर्वायमुपवीतं, ततोऽयं मिन्ये अमिश्रोन्नतं कथी नित्यश्चशेषवीतानुवाद्देशश्चर्यते । न चाप दर्शपूर्णमासस्यैवानुवाद्, विप्रश्चत्वात् हेतुवधि- गदायैवादानर्थक्याथ । यदि हि तस्मिन्नेन कर्मणि अन्यावस्यन्तं धर्मो भवति , ततश्च तदप्यन्यपरिविधिर्न च हेतुवधिगोऽन्यर्यते । न तु नन्तरस्य परिहर्तव्यं न्यन्तविप्रश्चैवैव अग्रवत्त्वात् । न च दैवेभ्य इति बहुवचनं दर्शपूर्णमासयोरेव रूपते, वैकल्पिकेन्द्रमन्त्रैक- देन्यत्वात् साताप्यस्य । अमिश्रोते तु एवैर्ग्रन्थैवता- लोचनेन उपपन्नं यदुपपत् । तस्मादिदोऽन्येषोपवीतानुवा- द्याऽनुपपत्तेः सर्वैर्धर्मैर्मिति ।

न चा , प्रकरणात्तस्य दर्शनम् । २ ॥

वा— न वा सर्वधर्मः । उच्यते ? प्रकरणात् दर्श- षोर्णासात्सर्वप्रतीतेः । अथ यदुक्तं लिङ्गदर्शनादिति । परिहृतं तत् । तस्मै एतद्दर्शनं दर्शपूर्णमासस्येति । संविच्छानुवादासभवे च विप्रश्चानुवादेऽपि कश्ची पते । यथासाप्तापेशो हि स भवति । बहुवचनं च अत्रियसितम् । अथवा प्रवृत्तिविज्ञातिदेवताऽऽलोचने- नोपपत्तये । तत्राद्यमर्थो भवति , यस्मिन् देवपुत्रा कर्मान्तरवर्गोऽप्य , अत पिभ्येऽमिश्रोते न फलं च इति ।

शा— सोऽयं लिङ्गप्रकरणविरोधाविरोपविचारः ।

सोम— प्रकरणदुपमानत्वंन्येवैवं निर्वीतस्य इत्य युक्तं, उपपन्नस्यैव प्रकरणे निवेद्याभावात् इति प्रत्य- स्यान्नात् आक्षेपसंगतिः । ' दशोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ' इत्यसि यशोपवीतमन्देन यशोचिन्यास- विधीय एतन्निर्वीतये, इत्याश्रय अर्थं विचारः प्रवर्तित । नन्तरतु नित्यपुनरिदं न्यन्तमपि न्यन्तस्युपपत्तयेन अथ विचारस्यानुपपत्ते इति श्येयम् ।

धि— ' सर्वैर्धर्मैः दर्शपूर्णमासस्यैव इत्यत् । , सर्वायैर्मिश्रोते स्यादुपवीतीति लिङ्गत्वात् ॥ , दर्शपूर्ण-

प्रकरणेति शब्दात् सिद्धिरन्यथा । दोह मृताग्निहोत्रस्य
स्तौतुमेतदनुदितम् ॥' तस्मात् दर्शपूर्णमासङ्गुपवीतम् ।

भाट्ट— तद्विद्वत्प्रवीतं सर्वकर्मार्थं, एतान्निहोत्रे
' प्राचीनवीती दोहयेत्, यतोपवीती हि देवेभ्यो दोह-
यति ' इति जीवद्रस्यथा यतोपवीतानुगादलिङ्गस्य
प्राप्त्यभावेन सर्वार्थतायामुच्यते, विप्रकृत्येन दर्शपूर्ण-
मास्यप्राप्त्यानुगात्प्रवचनेश्च, येन द्विकेन्द्रगरेन्द्रदेवत्व-
दाशिकदोहने देवतायुक्त्याभावेन तदनुयादाद्युपपत्तेः ।
सर्वार्थत्वे तु कर्तृसंस्कारकत्वोपवीतस्य ब्रह्मदेवत्याग्निहोत्र
प्रयोगाद्भावेन तदोहनेऽपि प्राप्तेः अनुगादोषपत्तिः ।
इति प्राप्ते, संनिश्चाद्यभवे विप्रकृत्यानुगादस्यापि न्याय्य-
त्वात् प्रकृतिसिद्धन्विप्रप्रेषेण च सन्नाभ्येऽपि देवत्व-
न्यूनत्वात् अनुगादोषपत्तेः प्रकरणात् दर्शपूर्णमासङ्ग-
मेधोपवीतम् । यस्तु तत्र, बन्धवभावनयनानुसात् अग्नि
होत्रेऽपि यतोपवीतवत्त्वेन नमस्तस्यैत्यनुगात् ।

भांकर— 'उपवीतं तु दर्शङ्गम् ।' ३.

ॐ उपवीताधिकरणम् । निविदधिकरणम् । उप-
वीतं दर्शपूर्णमासङ्गम् ॥

संदिग्धे तु व्यवसायाद् वाक्यभेदः स्यात् ।
३।१।१।१।१ ॥

भाट्टम्-- (तैत्तिरीयके २।५) दर्शपूर्णमासयोः
पक्षमाद्यमघोर्नक्षत्रानुवाकयोः सामिपेभ्यः उक्ताः । नमो
निविदः । दक्षमे काम्याः सामिपेनीकरा इदक्षामस्य
एतावतीरनुवात् इक्षामस्य एतावतीः इति । एकादशे
च यतोपवीतमाह्वयम् । 'उपवयते देवत्वममेव ननु-
वते' इति । तत्र संदेहः किं सामिपेनीरेव अनुवृत्तः
उपवयेत, उत प्रकरणे उपविन परार्थत्वं अनुवृत्तता
उपवयत-मिति । कुत, संशयः ? उपवीत सामिपेनीर्ना
प्रकरणे समाभ्यात्, अपि मिद्वते वा तादा प्रकरणे इति
न शक्यते । ननु दर्शपूर्णमासवीर्य प्रकरणमिदम् । पर-
प्रकरणे सामिपेभ्य भ्रूयते । एवं परप्रकरणे भ्रूयते,
सामिपि ताताम् शब्दात्प्रकरणमभ्यम् । भवति हि 'सामि-
पेनीरनुवात्' इति विशेषात्संघं वचनम् । येन
तत्प्रतिपदी अभिधीयमानं तत्रेति ज्ञाने । ऋष पुनर्नीयुक्त
सायां प्रकरणमित्याहृतयो । निविदमिति लक्षं

प्रकरणं व्यावर्तयतीति । यत्रैवं, कथमनुवर्तते प्रकरणमित्या-
शङ्क्य । परस्ताद् निविदा सामिपेनीरुणा एव काम्या
विधीयमाणाः भ्रूयन्ते, यत्रान्तर यतोपवीतमागतत्वं,
तेन अनिमिदत्वं सामिपेनीना प्रकरणमिति नमति मतिः ।
अतः प्रकरणे निविदः समुपनिषक्तिता न भ्यरयति,
यथा द्वादशोपवृत्ता अहीनवर्गो ज्योतिष्टोमप्रकरणे इति ।
तेन भवति संदेहः । अस्मिन् संदेहे किं तावत्प्राप्तम् ?
सामिपेनीप्रकरणमनिवृत्तं, यतोपवीतं समाभ्यामिति ।
कुतः ? काम्यानाः सामिपेनीरुणा आनन्वयवचनम् ।
द्वयमनुविपरितर्तनानु सामिपेनीयु उपवीतमाभ्यामिति ।
कर्तृश्रयतोविन्यायमार्गं गुणो भवति उपवीतं नाम । किं
कुर्वता तत् कर्तव्यमिति भवति तत्र पदार्था-
काटुषा । तत्र बुद्धौ सनिहितेन अविप्रकृत्येन, सामिपेनी-
यान्येन एकवचनानुपवयस्य सामिपेनीयु उपवीतं
उपवयते इत्येव शब्दो विदधतीति गम्यते । एवं प्राप्ते,
ब्रह्मः । तस्मिन् संदेहे बन्धवोचः, स निर्णयः ।
अस्मिन् संदेहे वाक्यभेदः इति निर्णय इति । कुतः ?
व्यवसायात् । इह समासस्य अनुवचनस्य सामिपेनीयान्यस्य,
व्यस्य च 'उपवयते' इति वचनस्य निविदा विषय-
येन सामिपेनीभिः अर्थबद्धेन प्रायेण व्यवचनं भवति ।
यस्य च परार्थमितिऽपि वचने कर्मवद्भावेन शर्माण्तर
प्रदमन्ते, न तस्मिन्नुक्तं प्रकरणम् । आगच्छति हि
तावत्प्रदामिधाने दृश्यम् । यत्र तु पर्यवसिते गमने
उपवयतेऽनेव अर्थान्तर प्रदमन्ते, न शक्यं बुद्धौ पूर्वः
पदार्थः संनिधीयते । न च बुद्धौ अर्थमिहितेन एक-
वाचकता भवति । इत्यं पदार्थान्ता वाक्यार्थः
संबन्धते, नान्यतरेण । संनिधी समानान्य एतदेव
प्रयोजनं कथमुतात्मा पदार्थान्ता विविधं बुद्धिपुत्राद्वै-
सुरिति । अन्वयानुवृत्तेन सह वाक्यार्थः तावत्ते
पुर्वम् । शर्माण्तरादोपारणे च न अन्वयानुवृत्ते
भवति । तस्मात् व्यावर्तितेन सह नैव समाभ्यामिति ।
अथान्येन प्रकारेण एतान्निदा पूर्वपदार्थान्तागम्य वाक्यार्थं
संबन्धते, औचित्यः स पुनरनुवृत्तौ वाक्यार्थं
भवेत्- यथा अन्वयानुवृत्तस्य आगमनस्यैवैवै न,
अन्वयस्य आगमस्यैवै वाक्यार्थः संबन्धते । तादृशं

वत् भवेत्, यवान्नेन यवानदिना पूर्वपदार्थप्रसङ्गं वाच्यार्थं सजनयेत् । तस्मात्प्रसङ्गव्यवधानेनैकताकपता भवतीति निश्चीयते । यस्मान् न सामिपेनीमिरेकताकपता उपवीतयेति । ननु सामिपेनीकतयाना अनन्तरमुद्गानां समिप्यै उपवीतमाश्रायते, तेन सामिपेनीभिः समन्वयते इति । नेति प्रमः । अतिवृत्तमेव हि सामिपेनीनां प्रकरणं, निमित्तद्वयैरुपधानात् । वाक्येन हि सामिपेनीमन्वाः श्रम्याः संभव्यप्रसङ्गच्छन्ति, न प्रकरणमनुवर्तते । न च पुनः कदाचनैव सामिपेन्यः प्रज्ञाता भवन्ति । नहि वक्ष्यतासा वचनं कर्तव्या इति । किं तर्हि ? संद्वयभिः संबन्धयितव्या इति । तदपि वाक्येन, न प्रकरणेन । वन अवश्यात्तु सामिपेनीषु सवैकताकपयता सुगम्य सामिपेनीभिर्निर्दिष्टा, न तस्य ताभिः सङ्गः । तस्मात् कृत्वे प्रकरणे यदनुष्ठेयं, तत् यथोपवीतितेति सिद्धम् ।

वा— सिद्धे कर्मणा कर्मसमवाये अधुना अवान्तर-प्रकरणमुदाहरणयोः कृतत्वं विनियोजक इति उपवीत-मुदाहरणम् । तत्र सामिपेन्यनुष्ठानविभागावर्षानां सामिपेनी-प्रकरणसद्व्यवधानविवेचयार्थम् । ' ननु दसंपूर्णमासयो-रेव प्रकरणं ' इति (भाष्यं) महाप्रकरणप्रसङ्गान् नैव अवान्तरप्रकरणानि आविर्भूयन्ति । सप्तत्वं अमितमित्यनप्रकाशनादौ दृष्टयेत्प्रकार्यत्वात् न तासां प्रकरणमिति मन्यते । नैतदेवम् ' कर्ममाथो हि भावानां याद्यददृष्टवान्निश्चयते । न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति महाप्रकरणादिभिः । नान्यप्रकरणावति संस्कारो वा विद्वन्ति हम् ॥ ' यथैव अद्भ्यस्तानि परिपूर्णा-स्तार्थानि क्वचित् दसंपूर्णमासवदेन एकताकपतां यान्ति, न च आ परम् अहति, एवं अद्भ्यस्तानाः स्याद्भारिण्योः परमाभावायां संबन्धते, न उपवीतयेत तासां स्वयम-निश्चितः । संज्ञातेऽपि च गपूर्वार्थेनात् तद्विद्युत्वात् अथैवमात्रः प्रकणीभवति । दृष्टापेक्षि निषमदृष्टि-द्वयैव कर्मभावापेक्षेततेः सकरणप्रकारः । ' दृष्टेऽपि च फले नैव साऽपेक्षा न प्रवर्तते । दृष्टेनैव तु केनापि कोवाच्येन निवर्तते ॥ ' तस्मात् एवविधानमपि अद्भ्यस्तां अवान्तरप्रकरणेन भवितव्यम् । अत्रथ यद्यपि दृष्टार्थां अपाहृत्वा दृष्टेन पूर्वैः, ' अमितमित्यन-

प्रकारानां भावयेत् ' केन ? सामिपेन्यनुवचनेन, कथम् ? विवक्षाप्रयत्नामिच्छात्तिक्रमोपवनितत्पर्यग्रहणसम्भ्रमंश्र-भ्यैश्रमंश्रानुगृहीतेन इति, (विवक्षाप्रयत्नादिक्रमेण उपबन्धितो यो वषाग्रहणसामर्थ्यकरणात्मः श्रोत्रसंस्कारः, तदनुगृहीतेत्यर्थः) तथापि ' विद्यमाहर्त् कथं तेल्यति ' इति अनुवर्तते एवाकाहृत्वा । सा च साख-योदिनेन अदृष्टार्थेनैव उपायेन पूर्यते । तस्मात् अस्ति सामिपेन्यनुवचनस्य उपवीतदिप्रकरणमर्थे अवान्तर-प्रकरणम् । एवं तर्हि तस्य संनिष्पन्नं बलीयत्वात् तद्व्यवहारेण भवितव्यं, इति नुतो महाप्रकरणविनि-योगाद्यहृत्का ? उच्यते । सर्वं एतदेवं स्यात्, यदि तस्य निमित्तपदार्थभावेन प्रकरणविच्छेदाद्यहृत्का न स्यात् । एव तर्हि विच्छिन्ने तस्मिन् जितं महाप्रकरणे-नेति । नैतदेवम् । वृत्त । । काव्यतामिपेनीकल्पनंती-नेन अविच्छेदसंवेदात् अविच्छेद महाप्रकरणम् ।

(एतावता संदेरभाष्यं व्याख्यातम् । अप ' किं तावन्तं इत्यादिभाष्यं ' व्याचष्टे—) किं तावत् प्रातम् ? ' अभितः सामिपेनीनां कीर्तनात् प्रकिया दिवता । परप्रकरणे पाठो निविकामथवाऽद्भ्यता ॥ ' यथा दसंपूर्णमासप्रकरणे पूष्यपुनःप्रज्ञानि अस्वददा-न्यसि न पुस्त्यात् प्रकण विच्छिन्नं इति, तथा निविकदा-न्यसि न विच्छिन्नुः प्रकणम् । अथवा अवान्तरप्रकरणेन नितितामसि सामिपेन्यनुवचनान्नावात् नैव अस्वददपद-वसावः इत्युपपत्ते उपवीतमपि तदप्रमेव इति । एवं प्राप्ते, प्राः । ' विच्छिन्ना सामिपेनीनां निविक्रिः प्रकिया यतः । नहि काव्येः पुनः कल्पैः संघातुं वा हि शक्यते ॥ ' वाक्यं हि प्रकण्यनुवर्तते, भावत् विनियोगादि परवति । अतुपुन च प्रकरणेन विनियुयते । तदिह निविकदापि तावत् छिन्नेन सामिपेनीमित्युक्तानि अदिप्रकियते विनियुयन्ते ' देवेदो गिचिद ' इति । तथा यदि गमिः सामिपेन्यं भवेत्, ततः तददारेण तान्यपि अद्य भवेत् । अप अत्रने कथपि अद्भ्यस्तान्यते, तत्र सामिपेनीनामपि निविकदा-द्वयं कथिन् कल्पयेत् । तेन निमित्तं तावत् प्रकरण अनुवचनम् । काव्यता कतः धुरेण पुत्रार्थेनेन

अव्यगता, इति नैव साधिषेयानुचनेन गृह्यन्ते । यदि पुनः निदिदः अङ्गं भवेत्तु, ततः गोदोहन्यायेन आश्रयप्रदानादि तावत् काम्येषु प्रकरणावृत्तिः स्यात्, अत्रापि कस्याप्यनुचनेन भवेत्, तथापि एवाद्यनुचनेन प्रकरणावृत्तिं निविदा कर्मणि अनुचनेन अभ्यस्येयम्, न तु अन्यतरदक्षि इति अस्ति अत्रान्तरप्रकरणे मदा-प्रकरणेन सर्वथा । ननु न यदि विधिद्वारे प्रकरणे काम्याः कथाः श्रूयन्ते, ततः एकविद्याया प्रतिष्ठां भावयेत्, किमाश्रितम् ? इति प्रकरणेन आश्रये अनुचनीयमाने साक्षाद्दृष्ट्यात् अपरिपूर्णाता प्राप्नोति । अथ यत्कथेन आश्रय उपनीयेत, ततः प्राप्ते कर्मणि स्वव्य-द्वयकरणात् चाक्य भिद्येत । तत्र यदि यावत्भेदोऽभ्युप-गम्येत, कथञ्चित् सा परिह्रियेत, ततो ऐतदीनारव्यतीर-सौभरादिभ्यो एवमेव चाक्येन प्रकृतप्रयदानात् सिद्धतादहानिः । अथ आश्रयत्वाभ्यां कथञ्चित् अनुचनेन प्रकरणं, ततः उपवीतमपि तथैव प्राप्नोति इति सर्वथा संकटमेतत् । इत्ययम् । 'गुणात् कामो न युक्तोऽत्र विच्छिन्नप्रक्रियाऽऽश्रयात् । अनेकार्थविधिः शक्यो नानुपूर्णां कर्मणो विना ॥' नैवाम एकरीत्यादेर्गुणात् फलम् । किं तर्हि ? ऐवतीनारव्यतीरानाश्रयत्वादेव अनेनापि विशिष्टं कर्म विधीयते । ततश्च मात्रार्थाधिकरण-न्यायेन ध्यानार्थात् फलम् । अतः ' एकरीत्यादि-विशिष्टेन अनुचनेन प्रतिष्ठति साधयेत् ' । कर्ममिति ? अनुचन्यात् इति शब्दसामान्यात्, सत्त्वाप्रत्याशनेश्च ' साधिषेयानुचनम् ' इति शक्यते । तत्र च संश्र-यानां कथां अन्येषा च धर्माणां प्रतिः । ययापि चान् कर्मन्तरत्वात्कर्मन्तरत्वयोः फलं नास्ति, तथापि चाक्ये एवमपकृतये इति इयं वार्तिनम् । न तु एवं सति एतान्यनुचनान्तराणि दशपूर्णमाशान्काम्यवर्दीत-स्यात् दृष्टयेव प्रयोगस्यापि । न तावत् एतेन असापथो निरपेक्षे, सर्वथा उपवीतय सर्वथावसिद्धेः । न च स्वतन्त्र्यं प्रयोगः स्यात् । कुतः ? ' पश्चात् यद्योच्य-मानोऽयमनुचनः प्रयुज्यते । न तस्याप्यप्रयुक्त-स्यात् स्वातन्त्र्ये सति लभ्यते ॥' यो हि नियतः साद् साधिषेयानः प्रयुज्यते, स नियतरदरेन न साधि-

षेयम् । तदनन्तरत्वेन च उच्यमानासु अनुचन्यात् इति विधिः, न स्वतन्त्रप्रणम् । तत्र यदि प्रयत्नं प्रयोगः स्यात्, ततः साधिषेयप्रणामप्रदायात् इत्येव निगदेन विना अनुचनत्वं विदन्तेत । किंच ' साधिषेयीत्य-मप्यासां न श्याद्मिन्नमिच्छनात् । न चाप्रयोग-मध्यम्यः शक्यो बहिः समिन्धितुम् ॥ ' एकरीत्यादि-विशिष्टावत् अवश्यं साधिषेयः संस्थाप्यः । तत्र आश्रयसिन्धुनं प्रसाधन्यः साधिषेय इत्युच्यन्ते । त-चाभिः पश्यतुः चाभिः प्रकृतप्रतिष्ठाः । तेन ' अर्थ-विधानकर्म च ' इत्यथ प्रकृतिक्रमप्रयोगात् प्राकृतस्य साधिषेयीकार्येण अश्रयसिन्धुनप्रसाधनस्य एतेनेन प्रकृततः प्राप्तेः अर्थात् प्रयोगमध्यपातिसिन्धुनाधीनत्वम् । ननु एवमपि एवमेव काम्यानां कथानां सर्वेषा अन्तर-वा उपवीतमहं स्यात् । नैतदेवम् । कुतः ? ' प्राकृतेन कथंभावे तदीये पूरिते सति । पश्चात् संनिधिना-ऽहं स्यात् न च प्रकरणारः ॥' सर्वथावेव विकृतिपु-यत् प्राकृतान्मये न पठितं, तत् अकृतोपनारत्वात् प्राकृतैर्निराम्यहीने प्रकरणे पश्चादागच्छत् संनिधि-पिययो भवति । त-च आविरोधे विनिवृत्तौ, विरोधे तु विदेवनादिद्वय प्रकरणे वाप्ये । तस्मात् कृतनर्श-पूर्णमासाथं उपवीतं इति सिद्धम् ।

शा — ' अनुचनौ तद्द्वयं विच्छिन्ने दर्श-शेषता । किं प्राप्तमुभयत्रापि कीर्तनादनुभवते ॥ पुरस्तादुपवीतस्य परस्ताथापि कीर्तनम् । विद्यते साधिषेयीनामतः प्रकरणादितत्वा ॥' अथवा ' विदि-दासपि तादृशैः तदर्थंभायसंगतेः । न चाहोर्वैय-वीयन्ते प्रधानानि कथं चन ॥ काम्येष्वप्या-श्रयरेन सामानस्यनुचनेनम् । उपवीतमत्तन्मा-महं प्रकरणाद् भवेत् ॥ एवं प्राप्ते, पश्चादोऽत्र निविच्छिन्नसंघदानतः । विच्छिन्ना साधिषेयीनां प्रक्रिया नानुभवते ॥ ' तस्मात् दशपूर्णमाशानुच-नीतम् ।

(प्रमाणोक्तमनुचन निरूपणम् —) एकरीत्यानां तु अस्मत्प्रकरणेन च, संनिधेय प्रकरणेन तु ' प्रा-अव्ययि विच्छेदे साधिषेयीनां, दशपूर्णमाशानुच-

वीतस्य सिध्दति, इति स्वयंमिदमधिकरणं स्यात् ।
 कश्चित्तु आह 'उपन्यसे' इत्येकं पदमन्वितमि-
 धानाय कर्त्तारमपेक्षमाणं संनिहितेन कर्त्ता अन्वीयते
 इति । तदुच्यते । प्रत्ययार्थानुपूर्वैण शतोरन्वित-
 मिधानसिद्धेः । अथर्वयं चानेन प्रचयेन सत्यापि सामि-
 धेनीनां सनिधाने अधिकारापूर्वैरेवाभिधातव्यं, सामि-
 धेनीनां सनिधातित्वेनापूर्वैश्चान्वात् । अतः पदश्रुत्वेव
 तदनुपूर्वीतं भवति, इति किमर्थमिदमधिकरणम् । अपि
 च एष पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षेऽपि विच्छिन्नमपि अमि-
 क्रमण एकपदत्वात् संनिहितेनैव प्रणयकर्त्ता अर्थापत्ते,
 इति तदधिकरणवैयर्थ्यं स्यात् । ननु 'अभिधानम्'
 इत्यस्यानापञ्चतन्वात् सिद्धत्वात् मतीतेनैव कर्त्ताकाङ्क्षा,
 किंतु शेषिभूतत्वात् कर्त्ता अपेक्षितं । न च शेषिणा
 अन्वितमिधानमिति । नैवम् । अन्वितमिधानं शेषिणा
 ऽपि अन्वितमिधानानुपपन्नात् । अति न सर्वाण्येव
 कार्यार्थाणि पदानि कार्येण शेषिणा अन्वितमर्थमभि-
 दधति, इति यत्किंचिदेतत् । अपिच यदि न शेषिण
 अन्वितमिधानं, तेन तर्हि अन्वितममिक्रमणमभि-
 धातव्यं ? नहि अनन्वितमिधानं संभवति । गुण
 भूतस्तु कर्त्ता अनपेक्षितत्वात् न तेन (भोम- गुण
 भूतस्य कर्त्तुः इति गद्यस्य पाठो युक्तः । गुणभूतस्तु
 कर्त्ता इति प्रथमात्पाठे तु 'यो गुणभूतः कर्त्ता तेन'
 इति चण्डव्याख्याशेषेण शेष्यम्) अन्वितमिधानं
 संभवति इति त्वयोक्तम् । संभवे वा संनिहितेनैव प्रणय
 कर्त्ता अन्वितमिधानात् 'अर्थमिदं वाच्यप्रतिवादनम् ।
 प्रणयनिधिरा अमिप्रणयमन्वितमभिधीयते इति चेष,
 तस्यापि शेषिणात् उपवीतस्यापि तत्संभवात्, न संनि-
 हितेनापि सामिधेनीकर्त्ता अन्वयः स्यात् । अथ अन-
 मिहितममिक्रमणं प्राक्को रक्षीयात्, उपवीतमपि पक्षी
 यात् । यदि शेषिभूतः कर्त्ता अपेक्षितो वागुद्गमभूतः
 इति, तदपि विपरिन्तं, अममिहितस्य शेष्यपक्षाऽभावात् ।
 कर्मपक्षे तु किरास्यभागादेव स्यात् । इत्यात्तां तावत् ।

भोम — सूत्रार्थस्तु — अन्वितममिक्रमणानुवृत्ति-
 संभेदे निविद्धिर्भवेवान्वात् उपन्यसे इत्यस्य सामिधेनी-
 वाचनेन एकान्तप्रणयान्वात् स्यात् इति ।

पि — 'उपन्यसे' इत्यस्य सामिधेन्यङ्गात् ऽप्यन ।
 दर्शाङ्गात्, प्रक्रियैषाऽप्यन्वराऽतोऽसिध्दशामिमः ॥,
 डिङ्गादनेरङ्गभूतैर्विचिन्तनक्रमणकैः । विच्छेदे सति
 दर्शाङ्गं महाधिकरणोचिततः ॥'

भाट्ट — दर्शपूर्णमासयोः 'पद्मद्वयं सामिधेनीरनु-
 द्वात्' इत्यनेन सामिधेनीर्विधाप तावा वाचनिष्ठा गुणा
 सिद्धिताः । ततो निविधौ नाम मन्वा. 'देवैर्दो मन्विदः'
 इत्यादयः । ततः 'एकशिधातिमनुपूर्वाप्यतिप्राकामस्य'
 इत्यादयः काम्या सामिधेनीकस्याः । ततः उपवीतं 'उप-
 न्यसे' देवत्वमप्येव तन्मुख्ये' इति । ततः पुनरपि
 सामिधेनीगुणः 'अन्वराऽभूच्च तदेवत्वम्' इत्यादयः ।
 ततोपवीतं सामिधेन्यङ्गं तदन्वितप्रकरणम् । न च तद-
 वान्तरप्रकरणस्य काम्यकृत्यैर्विन्मन्वीर्वा विच्छेदः, शोशे-
 द्वादीनां दर्शपूर्णमासप्रकरणविच्छेदकत्ववत् काम्याना-
 मपि तद्विच्छेदकत्वानुपपत्तेः । पूषानुमन्वणमन्वत्
 श्रिविन्मन्वस्यपि तदनुपपत्तेः । वभ्रुतस्तु सिङ्गादमि-
 क्रमिद्वलम्बपक्षसामिधेनीरूपप्रकाशकानामपि अचान्तरप्रकर-
 णात् सामिधेन्यङ्गोपपत्तेर्न विच्छेदकत्ववत् । इत्यने
 एव हि 'अग्नम्' इति मन्वाद्यं वागजन्मपञ्चकांश-
 क्तयेन यागाङ्गवम् । इति प्राप्ते, निविद्धिर्भवेवान्वात् उप-
 वीतस्य सामिधेन्यङ्गात् । न च पूषानुमन्वणमन्व वाच्यः ।
 नच हि उत्तरकालं बहूनि वाचनिष्ठाङ्गाणि तथैकस्य पूषा-
 नुमन्वणमन्वादे. परप्रकरणस्थाः प्रकृत्या । यत् तु विच्छे-
 दकानि बहूनि, उत्तरकालं च वाचनिष्ठाङ्गे स्वल्पं, तत्र
 वाचनिकाङ्गादेव अनारम्भाधीतन्यायेन आङ्गोपपत्तेर्न
 प्रकरणानुवृत्तिरुच्यते । अन्यथा विश्विद्धिदेरपि दर्शाङ्ग-
 न्यापत्तेः । प्रत्ये च निधि-मन्वात्वात् बहुत्वात् वाच-
 निकोचरान्त्वाना स्वल्पत्वेन न प्रकरणानुवृत्तिकल्पता ।
 ननुतस्तु न 'अन्वराऽभूच्च' इत्यस्तीनां सामिधेनी-
 ग्राथेद्दीनेन विधानं, प्रमाणत्वात् । अपि तु अनुपपन्न-
 सामान्योद्देशेन । अथ च सामिधेनीनां निविध्योपस्थित्य-
 नात्वात् न प्रकरणानुवृत्तिः । यत् अन्ते 'देवा वै सामिधेनी-
 श्रुत्वा' इत्यादि संकीर्तनं तदापारार्थादानत्वात् अयापकम् ।
 अत एव अन्ते वाचनिकाङ्गात्वात्तेन न निविदां
 सामिधेन्यङ्गं तदाङ्गात् । संनिधिमार्गेण गन्तव्यं तदाङ्गात् ।

विद्यमयं तद्विधानोपवेपः । अन्यथा स्मृतिगुणभूतधुतेर
विशतवेदवात् ' यपविज्ञाते भूर्मुनःसुवर्तस्याहवनीये
सुहुदात् ' इत्येतत् प्राप्येत । इति प्राप्ते, मन्वन्धुधर
वाग् प्रपञ्चविषयभावात् विष्यन्तोरन्नाकत्रलाच्च नायं
विधिः, अपि तु प्राक्तलात् तच्छब्दापेक्षितोद्देश्यविशेष-
धर्मवैकः एवेत्यनुवादः ।

शंकर— ' पुरोदक्त्वे विधिर्न तु । ' ६.

● उपवेपः टडादी पलाशमालायाः प्रादेशपरिमितं
मूलभागा छिन्ना कर्तव्यः । तस्य निमित्तयोः ' उपवेपेण
कपालान्नुपदधाति ' इत्यामन्तः । वि. ४।२।१, ● उप-
वेपः न शाखाच्छेदप्रयोगः, किन्तु अनुमिष्यादी । अन-
गौर्णागत्या उपवेपायं शाखाच्छेदो न कार्यः । उपवेपस्थाने
मिन्विद् काष्ठं प्रादम् । ४।२।२. ● उपवेपः ।
पौर्णमास्या विनाऽपि शाखापरित्यागेन यदेव अङ्गारा-
पोहनजन द्रव्यं, स एव उपवेपः । वा. ३।७।१६।३२
पृ. १०९८-९९. ● उपवेपः । ' मूलतः शाखा परि-
वास्तोपवेप करोति ' इति वाक्यात् शाखाच्छेदकसर्वत्वे
नापि अवगतत्वं उपवेपस्य पौर्णमास्या अमावास्यानामपि
वा सान्नाम्यरहिताया शाखाच्छेदानुभावेऽपि सिद्धिः
ननुर्गे (४।२।१।८-९) सापयिष्यते । सु. ३।७. पृ.
३६. ● उपवेपेण अङ्गारमपोइति । इदं कल्पवृक्षे
एव । सनर्ग, ३।२।३६. ● ' उपवेपेण कपालान्नु-
पदधाति ' इत्यस्य संनर्गद्विपयत्वा संकोचः । अर्गनपता
शाखाऽनुमिष्यत्सलोपवेपस्य संनर्गद्विपुमसम्बन्धात् ।
मौम. १।१।१३. ● उपवेपानामकेन काश्चित्तोपेण
प्रथमं अङ्गारविशेषे सम्बन्धवशात् ' भृगुमपि ' इति
प्रत्यये हरिसमसद्वारे पुरोडाशकपालानुपदधाति । वि.
१०।१।१.

● उपवेपवत् । यथा— ' उपवेपेण कपालान्नुपदधाति '
इति यदा उपवेपस्त्वदा तेनेति गम्यते, यदा
उपवेपो नास्ति तदाऽपि उपधानमप्येवेति । एवं यदा
द्विपुरोडाशया पौर्णमास्या अन्तराले, यदा उपाग्राहो-
ऽन्तराले स्यात्, यदा एकपुरोडाशमया नान्तराले,
तदाऽपि उपाग्राहक, स्यादेवेति । भा. १०।१।१।८।८.

● उपवेपाधिकरणम् । शाखा छेदनादेः प्रयो-
गिना नोपवेपोऽपि । यथाप्राकरणमेव शाखाच्छेदनादेः
प्रयोगक न कपालोपधानम् । अत्रनेन शाखाच्छेदनादेः
प्रयोगकं न मूलम् ॥

शाखायां तत्प्रधानत्वाद् उपवेपेण विभागः स्याद्
वैषम्यं तत् । ४।२।३।८ ॥

भाट्टम्— दशपूर्णेमाद्ययोः समास्यापते, ' मूलतः
शाखा परिव्याप्तोपवेदं करोति ' इति । तत्रायमर्थः
सांख्यिक, किं शाखाच्छेदनस्य उभय प्रयोगकं शाखा
उपवेपश्च, उत शाखा प्रयोनिका, उपवेपोऽनुमिष्या-
दिति । किं प्रातम् ? उभय छेदनास्मिप्यस्यते शाखा
शाखामूलं च, उभयं च प्रयोगजनवत् । अत्रेव कलापा-
गत्यादि वरिष्यते, मूलतः उपवेपः । तेन विशेषा-
भावात् उभय प्रयोगकम् । इति प्राप्ते, उच्यते । शाखाया
मूलं । तद्वधानवात् शाखाप्रधानत्वादुपवेपेण विभागो
भवेत् । शाखामुलं निष्करो मूलतः । कथं तद्वधान्यम् ?
' शाखा परित्यास्य ' इति द्वितीयातिदेशात् । ननु,
' उपवेपं करोति ' इत्यपि द्वितीया । उच्यते । अतो
परिवास्तपतेः कर्म । कस्य तर्हि ? करोतिः । आह ।
कस्मादेवमपि संन्यो न भवति, शाखा परिव्यास्य मूलम्
उपवेपं करोतीति । शाखामूलश्च यथेनादे तथा मूले-
ऽपि । तत्रापमर्थः— छेदने अत्रमूलं विभजेत् । किं
प्रयोगजनम् ? विभाग्य मूलमुपवेपं करोति—इति । उच्यते ।
नैवम् । अत्रमहितरूपता येन भवेत् । अत्रप्रधानेन
शाखाऽर्थं परिव्यासन्म् । इति वरिष्यत् उपवेपकरणम् ।
ननु प्रकृत्यस्य मूलमुपवेपश्चन्देन संबन्धे । उच्यते ।
उभयमन्वये विरोधः । विरोधे च प्रसङ्गात् वाक्य
बलीयः । अथ संनिहितेन संबन्धे, तथापि शाखा
प्रयुक्तेन इत्यापतति । अतः सिद्धः एवोपवेपः, न
प्रयोगजनि छेदनमिति । एतदम वैषम्यम् ।

दुपू— उभयमपि न प्रयोगजनम् । कथं, ' मूलतः
शाखा परिव्याप्तोपवेपं करोति ' इति परिव्यास्तपतेः
प्रधानमूला शाखा, द्वितीयासंयोगात् । अतो मूलवि-
करण छेदन शाखाऽर्थम् । उपवेपमिति या द्वितीया, वा
करोति, न परिव्यास्यते । तस्माद्योपवेपायं छेदनम् ।

आह । उपवेपं करोतिः कर्मात्वा प्रतीपमाने, इत्यह
(गूलं) उपवेपं निर्वेपयति । कथमिति ? छेदन-
दिक्रितिकर्तव्यता उपवेपे । यथा ' स्वर्हं करोति ' इति
पूर्वपक्षे जोषणादीनां प्रकृतानां अङ्गमुक्तम् । तत्र
कारणत्वेण (यूपशब्दस्य लक्षणाप्रसङ्गेन) स्वरोर्मानना
निधिभोपादानार्थः करोतिरित्युक्तम् । इह तन्नामि
(येनोपवेपमानना निधिष्येत ।), तस्मादुभयं प्रथो-
जकम् । उच्यते । स्ववाचयोरानादिना यूपशब्देन वा
इतिकर्तव्यता लक्ष्यते, वा वाक्येनैव स्वरूपसन्निधिगीषेर्
पूर्वपक्षस्तत्र (शक्तिः) । इह स्वशक्ये नाम्नि यूप-
स्थानीयं परं, यत् इतिकर्तव्यता लक्ष्येत् । ' मूलवः शाखा
परिवासा ' इति समाप्तमिदं वाक्यम् । ' उपवेपं करोति ' इत्यपि गमाप्तम् । (कथम् ?) मूलाधिकरणेन छेदनेन
शाखा सिध्याय अन्यदपि (क्रियाऽन्तर) करोतीत्ये-
नद्रूप्ये । अतो गिहिले एते वाक्ये । मूलाधिकरणं
छेदनं वाक्येन शाखाऽप्यम् । उपवेपस्य स्ववाक्ये
छेदनादिकाया इतिकर्तव्यताया अभयणात् प्रकृता स्यात् ।
तत्र शाखाया वाक्येन, उपवेपस्य प्रकरणेन । प्रकरणं न
दुर्बलं वाक्यात् । अत आह— उभयसंबन्धे विरोधः ।
विरोधे च वाक्यं प्रकरणाद्वहलीयः । अथान्येन प्रयुक्त
मूल प्रदीप्यते, तथा सति परकीयवाक्यप्रयोजकम् । शाखा
परिवासा मूल्यदुपवेपः, अर्थं वत्सापानरणार्थम् । एतदपि
न घटते, न्यवहितकरुष्यताया अक्षुतवाक्यकरणमपैदिकम् ।
अतो वाक्यतामात्रोच्छ्रान्ताऽप्येव (अन्नापेनेव)
छेदनम् । शाखाशब्दश्च वाक्यद्विच्छेदा तावत् सगुहाया
वर्तते । छिन्ना चेदप्ये वर्तते, मूलादपैति । तस्मात्
शाखाप्रयुक्तं छेदनम् ।

भुल्यपायाश्च । ९ ॥

भाष्यम्— ' शाखया वत्सानयाकरोति ' ' शाखा
याः प्रापयति ' ' शाखया दोदयति ' इत्येवमादिषु
शाखाग्रहणेषु नोपवेपस्य ध्यापारः, ततः शाखाग्रन्तो-
ऽपैति । नहि तन्मूलं शालेत्वाचयते । किमनो यदेवं ?
यत्र शाखानन्द- तदर्थं छेदनं, द्वितीयमिदं शाखात् ।
अथापि मूले शाखाग्रन्तो भवेत्, एतमपि शाखाग्रन्तो-
परिहेतु न मूलं, अमूलपरिवाहितत्वात् । नचैवं घट्टनया

शाखाया क्रियते, तदर्थं छेदनम् । न चोत्थानं मूलनि-
वागितया क्रियते । तस्मात् तदर्थं छेदनम् । किं भाति
प्रयोजनम् ? पौर्णमासशाखाया शाखा उपवासा, यथा पूर्वः
पक्षः । यथा सिद्धान्तः, तथा नोत्थादधिक्रियते ।

हुद्— यद्यपि मूल शाखाग्रन्तेनोप्यते, तथापि
मूलपरिवाहनेन संस्कृता शाखा कार्ययोग्य । न तन्मूलं
शाखा भवति । ' अमूलपरिवाहितत्वात् ' मूले अश्रित-
त्वादित्ये । अत आह— ' भुल्यपायाश्च ' शाखाभुति-
मूलादपेदीत्यर्थः । तस्मात्शाखाऽप्येव न मूलं परिग्रही-
तव्यमिति ।

शा— ' शाखाशब्दः समूलस्य नाममानस्य
वाचकः । छेदनादि च शाखाऽर्थं इयं तस्मात्
प्रयोजकम् ॥ ' उच्यते । ' मूलापादानकं ह्यत्र परि-
वासनमुच्यते । तच्चास्य न मूलस्येत्यप्रार्थं परि-
वासनम् ॥ तद्विशेषणभूतत्वात् मूलस्यापि तद-
र्थता । अन्यार्थेन तु मूलेन कपालमुपधीयते ॥ '
तस्माद्ग्रहणत्वात् सर्वस्य तदेव प्रयोजकम् ।

राम— माया दिवा केनलशाखाप्रयोगेऽपि
छेदनादीना न केवलप्रयोगार्थं, किन्तु मूलाग्रोभयप्रयोगार्थं
इति प्रत्ययस्थानात् प्रत्युदाहरणसंगतिः । यद्यपि
मूलाग्रोचरो विचारः प्रारब्धीयः, तथापि मूलाग्रप्रयुक्तेः
तत्कार्यकपालोपधानादिप्रयुक्तिनर्थवशात् तदोचर एव
न प्रकीर्त । प्रयोजनं पूर्वपक्षे उपवेपनासौ युक्तः शाखा
आहर्तव्या, पौर्णमास्यामपि च शाखा आहर्तव्या । सिद्धान्ते
तु उभयमपि न शाखा आहर्तव्या । ततश्च तपोर्न्या-
भावात् येनकेनचित् कठेन कपालोपधानम् । सुधाशरत्तु-
शाखाया शाखाग्रन्तेन ' मूलतः शाखा परिवासा ' इति
वाक्ये उपवेपेय परिवासनस्य विभागः आरम्भः स्यात् ।
द्वितीयया शाखायाः करोतिक्रियाऽप्येवत्येन शाखावैपस्या-
दुपवेपस्य इति ।

वि—' शाखा छित्तोरवेपं च मूले दुर्गित शाखा ।
तुदेव च शाखायाः स्वारयदुपवेपतः ॥ इयं प्रयो-
जकं छिनेवैपस्यात्परिरेव या । आचोऽममूलोत्तर
विभक्त विनियोगतः ॥ उपवेपं करोतीति साक्षाद्गो-

ऽन्वार्थंमूलत्वं । पूर्ववदेऽतोऽतुनिष्ठाशी स तस्माद् बुन्वने-
ऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— एतेव 'शागमाभिञ्जनति' 'शागमाह-
रति' 'मूलत्वं शागता परिवारयोपवेध करोति' इति
श्रुत्वम् । तत्र शागताशब्दज्ञानत् आध्यात्मिकयोः समुल-
त्यैव वाच्ये न त्वप्रानावश्य, अतस्तृतीयवाक्येऽपि तत्र
एव । तदर्थं च परिवारान् अग्रमूलविभागायम् । अत
श्रुतीयवाक्ये 'मूलत्वं' इति वद द्वितीयाऽयं तृतीया-
ऽयं वा तसि भ्यास्य्याय 'उपवेध करोति' इत्यत्रा-
न्येति । न त्वप्राधान्यं क्व परिवारान्ते । तथाप्ये
अग्रस्य पि उपवेधत्वप्रतरेण 'मूलाः' इत्यत्र उत्तरत्रा
न्यपावश्यकत्वात् । अतः परिवारान्तेनार्थं मूलं च
शागतामदामिथेय निमग्न मूलमुपवेधसंशुभयार्थे इति
तृतीयवाक्यार्थः । तस्य च विनियोगोपेक्षाया अप्रत्य
वशात्शागतादौ, मूलस्य कपालोपधानादौ वचनात्
विनियोगः । अत एवोभयमपि छेदनाशरणपरिवाहनादीना
प्रयोजकम् । अन्व वा शागताशब्द अग्रमात्रवाची, मथापि
'मूलत्वं' इति द्वितीयाऽयं परिवारान्तरं कमेति परि-
वारान्तरमप्युक्तम् । त्वया वा मूलपादानकपरिवाहनं
उपवेधकरणार्थं विधीयते, इति सोऽपि तन्प्रयोजकः ।
इति प्राप्ते, 'मूलत्वं' इति तसि. पञ्चमपर्यन्त एव ।
सर्वविभक्त्यर्थेकानुशासनं तु लक्षणिकम् । अन्यथा
विरिण्य पञ्चमपर्यन्तानुशासनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतो
मूलापादानकपरिवाहनं द्वितीयाश्रुत्या शागतास्तकारकमेव ।
न तु वाक्यादुपवेधकरणार्थं, न वा उभयसंस्कारक,
उदेत्यानेक वप्रसङ्गाच्च । अतः शागताशब्देऽपि मूल-
पादानकपरिवाहनसंस्कारार्थतया श्रुताग्रमात्रवाची, छेदना
दियाक्येऽपि तदार्थेन । समूलच्छेदनादिकं तु मूलपादान-
कपरिवाहनविद्यार्थं न विदुषते । अत एव यत्शाग-
तादौ शागतावदेवैव अप्रतिनियोगः । अतो मूलं परि-
वाहनाग्रमेव । एवं च न्यदिहकल्पनाऽपि न प्रसज्यते ।
अत एव परिवारान्तरनिष्पन्नमूलत्वेयोपवेधकरणस्यऽन्तर-
करणम् । अग्रस्य शागतावदेवैव सर्वत्र विनियोगेन संज्ञा-
ऽन्तरवैयर्थ्यात्ते । अत एव न न्यदिहकल्पनाया आग्र-
वचनम् । अत संज्ञाशक्यमात्रतः 'उपवेध करोति'

इत्ययमुपाशो स्वयन्तपेक्षितनियामऽन्तरव्यदर्शनार्थः । अतो
न मूलं छेदनादीना प्रयोजकम् । प्रयोजनं—पीणंमाम्ना
शागताऽभावे येनयेनचित् काशेन कपालोरधानं, न
तुपवेधकरणम् ।

समूहनं— 'छेदप्रयोजनं न एतदुपवेधः ।'

शंकर— 'मूलत्वात्वेऽप्रमेयं वा ।' वा शागता ?

अनापि करणे भाष्ये किं छेदनस्य शागता उपवेधो-
भ्य प्रयोजकं शास्त्रेण वा इति विचार्य, शास्त्रेण प्रयोजिता
नोपवेध इति सिद्धान्तितम् । ननुमन्त्रे च यत्शागताकरण-
मेव शागताछेदनस्य प्रयोजकं, न कपालोपधानं इत्युक्तम् ।
शास्त्रदीपिकायां तु यत्शागताकरणं कपालोपधानं चोभय-
मपि शागताछेदनादीना प्रयोजकं, उत यत्शागताकरण-
मेवेति, मूलमपि छेदनदिकस्य प्रयोजकं उतप्रमेयेति
च विचार्य अप्रमेयेति अर्थाच्च यत्शागताकरणमेव प्रयोजक
इति सिद्धान्तितम् । विस्तरे यत्शागताकरणमेव छेदनादेः
प्रयोजकं न कपालोपधानं इति सिद्धान्तितम् । भाट्टे तु
छेदनादीना अप्रमेय प्रयोजकं न मूलं इत्येव सिद्धान्ति-
तम् । के.

**ॐ 'उपवेधमेव' इति दर्शपूर्णमासयोः उप-
वीतस्य विधिर्नानुवादः । द्वितीयवर्षेण तु 'यज्ञोप-
वीतस्य प्राचीनावीतस्तुल्यार्थमनुवादः' इति ॥**

विधिवो स्यादपूर्वत्वात् । ३।४।३।१२ वि. ।

वा— उदेवोदशरणं 'उपवेधमेव देवकल्पमेव तत्र
सुकृते' इति । तत्र विधिः, अनुवादः इति सदेहः ।
कथं पुनः अनवधारिते विधिले सर्वमैवदर्शपूर्णमासार्थं
त्वनिचारे इत् ? विद्वेज स्ववशात् शर्ममेतः अधि-
करणं पूर्वं इत्ययम् । किं शागता ? अनुवाद इति ।
श्रुतः ? 'स्मृतिभिः पुरुषो नित्यं कृतो यत्तोपवीत-
नाम् । सर्वमानावदेवैव न विद्यासुपपद्यते ॥'
'निषेदनी नित्यसोमवीती' इति हि उदेवो यदोर-
वीतं प्राप्तं फतामि अस्ति । न वैप विधिभङ्गः
शब्दः । तस्मात् अनुवाद इति । एव च निषीतपाचीना-
धीत्यायां अश्वैरुच्छयं भविष्यतीति । एवं प्राप्ते, श्रुतः ।
'विधिरप भवेदेवमपूर्वोऽर्थो विधास्यते । सर्वानु-
वाद्ो एवार्थो हि श्रुतेश्च विधिभङ्गना ॥' नहि

समस्मान्वादावाक्यस्य कियत् कलमग्नित् । निवीतप्राचीना-
धीतसंकीर्तनमसि च निधीयमानोपवीतानुल्लस्येदेनैव
अर्धंभ्रविष्णति । सर्वमानापदेगानामपि च तदाभास-
त्वात् प्रयोगवचनार्थदापञ्चमलकारेभ्यो विधिगच्छिर्वा-
स्यात् । तस्माद्विधिः । यत्तु स्मृतौरेव प्राप्तमिति, तत्रापि
अपूर्ववादित्त्वेनोत्तरम् । अत्र एव हि आसीत् पुरुषवर्गः
प्रातः, अन्वध्यायं अपूर्वः, जनुषर्गो विधीयते । तस्मात्त-
नुवादः । अस्य च परोक्षं कर्मधिकरणे वदशमः ।

पर्वं वा । यत्तु मृताग्निहोत्रे अथत्वे 'प्राचीनाधीती
दोहयेत् । यशोपवीती हि देवभ्यो दोहयति' इति ।
तत्रैवं विचार्यते किमिदं अहीनस्वितमिन् द्वादशत्वं दर्श-
पूर्णमासगतमेव स्तुत्यर्थमुक्तं, उव जीवदग्निहोत्रे विधा-
नार्थमिति । किं प्राप्तं ? ततः पूर्वंवदेव सूत्रं व्याख्या-
तव्यम् । एवं च सति प्रकरणसुवचनस्योत्तराद्गो भवि-
ष्यति । तस्मात् सत्यपि अनुवादरूपत्वे अर्धंवाचाय
प्रयोगवचनादिभ्यो विधिर्न कल्पनीयम् । एतन्मिथ
न्याय्यामे स्थितं तावदपर्वव्यवित्तिल्लेखेण उच्यतेप्रकरण-
मारम्भणम् ।

सिंहतादप्येतदेवोत्तरम् ('उतो वा लिङ्गदानी
नम्' इति) । हिशब्दवादात्प्रातेन यत् कुनश्चिद्
प्रातेषेतिक्त्वात्, प्रकरणे च तदभासात् किमनयगम-
मानमेव विधिर्न कल्पित, उत यत्तत्तदा प्रातिरधी-
यतामिति । तत्र प्रात्याश्रयणमपेक्षितं, न तु विधिर-
मिति । तदेव व्यायः । प्रकरणसुवचनयोश्चोक्तम् ।
अस्येव चान्योऽन्य विधिः, इति नानर्थक्यम् । तस्मा-
दनुवादः इति नित्येऽग्निहोत्रे दोहे विनाऽप्युपवीतेन
अवेगुणम् ।

शा— 'उपनयते' इत्येवतुवाहरणम् । किमसौ
विधिः, उतानुवादः इति । 'नित्येदनी नित्ययशोपवीती'
इति स्मृतिप्रातस्त्वाद् अनुवादः । इति प्राप्ते, विधि-
अपूर्वत्वात् इत्याह । पुरुषार्थतया हि स्मृतिः प्रातिः ।
अर्थं तु कल्पार्थतया विधिः अप्रातस्त्वात् ।

सोम— उपनयनस्य विधीरेव नास्ति, एत् कथं
तस्य दत्तार्थत्वं इति प्रचरतानात् आधेपसंगतिः ।
प्रयोजनं पूर्वंवदे कर्ममन्त्रे यशोपवीतधरे तस्य कर्मा-

र्थेवाभावेन कर्मणे न वैगुण्य, स्मार्तं च प्रायश्चित्तम् ।
सिद्धान्ते तु कर्मणो वैगुण्यं श्रौतं प्रायश्चित्तं चेति ।
(वर्णवान्दरे) प्रथोक्तं पूर्वंवदे जीवदग्निहोत्रे
वागोविद्यामामकपवीताभावे वैगुण्यं, सिद्धान्ते तु नेति ।

वि— 'उपनयनेऽनुवादे वा विधीर्वा, ऽऽथो
यतः स्मृती । प्रातं, मेषपर्वत्वात् कृती ल्या विधी-
यते ॥ ' दर्शपूर्णमासाद्गतया पञ्चमलकारेण विधीयते ।
पुरुषार्थस्य फलतापि कल्पार्थस्य प्राप्त्यभावात् ।

भाट्ट— 'उपनयते' इति विधिरनुवादे वेति
चिन्ताया, 'नित्येदनी नित्ययशोपवीती' इति शौतम-
न्मुत्या प्रातस्त्वादनुवादः । यदि तु अनेन पुरुषार्थतया
प्रातिराशङ्क्येत, तथापि 'यशोपवीताना कर्तव्यं' इति-
स्मृत्यनुसारात् कल्पार्थत्वेनापि प्रातिस्मृत्यावनीया । यदि तु
उक्त्यचनेनाह्वये तदुत्प्रेषे स्मार्तप्रायश्चित्तापत्तेः यशुर्धेय-
प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं दर्शपूर्णमासयोस्तद्विशानं इत्याशङ्क्येत,
ततो 'यशोपवीतेनाधीतीत याज्येत् यजेत वा'
इत्यादितैस्तिथ्यकक्षुया सर्ववशात्पनेन यशोपवीतविधानात्
तथाप्यश्विस्तथापि ऋग्यजुषः विधानार्थक्यम् । यदि तु
एतेषा सर्वेषा वचनानां नववस्तु इतिव्यक्त्यनुसृत्ययशो-
पवीतविषयत्वात् वागोविद्यारूपगोपवीतत्वेव अप्रातस्त्वं
दर्शपूर्णमासाह्वयेन विधिराशङ्क्येत, ततो 'यस्य
प्रस्ये अग्निं वागो वा दक्षिण उपवीय दक्षिणं वाहु-
पुद्गले अथच्छेत् सत्यमिति यशोपवीतं, एतदेव विपरीतं,
प्राचीनाधीतं, निवीतं मानुषम्' इति वचनेन तस्यापि
सर्ववशात्तस्येन प्रातस्त्वात् अनुवाद एवायं दर्शपूर्णमास-
स्तुत्यर्थः । इति प्राप्ते, 'यस्य प्रस्ये' इत्यनेन कल्प-
विकल्पजनकगुणापिस्वद्वारकत्वेन अस्य वापारिहोमस्य
सर्ववशात्तस्यावश्या अनासक्यत्वात्प्रातिः आसक्यत्वा-
त्तस्यं दर्शपूर्णमासयोः वागोविद्यामितिस्तुप्रातिः । अत
एव सिद्धं अपि वागोविद्यासं विनाऽपि कर्मात्तरादा-
चरन्ति । यद्यपि च 'पञ्चम' इति वाक्यं 'यशोपवीतेः'
इत्यस्य वाक्यस्य दोषः संनिधानादित्येव, तथापि
समन्वेनेन वेन वागोविद्यासः एव कल्पविकल्पार्थं विधी-
यते इति न दोषः । मुक्त्यनद्यत्प्रकरणस्योपवीतं तु तदा
स्मृत्यैव सर्ववशात्तस्येन विधीयते । एवं च 'भीव-

प्राग्विज्ञासिद्धयर्थे इदमपि दर्शपूर्णमासाह्नवेन 'उपन-
यते' इत्यनेन विधीयते' इत्यपि के. चिन् (शास्त्र
दीपिकाप्रत्ययकाशयः) । निवीतादिसमभिव्याहारात्
उपपन्न प्रत्ययितापकस्य तुल्यत्वात् वासोविन्यासः एवात्र
नियम्यते इति युक्तमुपस्थात् । सर्वथा 'उपन्यसेते'
इति विधिः दर्शपूर्णमासविधिभारहितत्वात् सन्नायक
त्वानुपपत्तेः इति सिद्धम् ।

एवं वा- (विधिवर्गं ह्यादूर्ध्वं गतम्) । यावज्जीव-
याक्येन अभिज्ञेते जीवन्स निमित्तत्वावगमेऽपि वचने-
नेन दाहावदि तत्राप्रत, वरते मण्योत्तर नित्यत्वेन
विहिताभिज्ञेनमयोगो मृताभिरोपम् । (सार्वभौमोत्तर
वलयानमरणे शरीरदाहात् प्राक् तदीयः प्रागर्होम.
अपर्युषा वर्तन्ते मन्वति । तद्विदं मृताभिज्ञेन नाम
इति तु भेदः) । तस्मिन् मृताभिज्ञेने 'प्राचीनावतीती
दोहयेत् यशोपवीती दि देवैभ्यो दोहयति' इत्यनेन श्रुतेन
देवाभिज्ञेने किं यशोपवीतस्य विधिरनुवादे वा इति चिन्ता-
चम् । स्वरूपेण प्रातस्व्यापि ब्रह्मयूपस्य औत्तदायश्चित्त-
प्रतिष्ठाकृत्या विधिः, वासोविन्यासकृत्या वा नियमार्थं
विधिः । इति प्राप्तिः, रिधतं तावदप्यंशुचित, मध्ये
चिन्ताऽन्तरम् - रिधवाडुत्तरम् = ('सो वा
ऽिद्वदर्शनम्') हिजाद्योपबन्धात् विधन्तरैकवाक्यत्वाच्च
अत्रमपि निवीतावित्त प्राचीनापीतरूप्यर्थे । अत एव
'उपन्यसेते' इतिवत् आर्यमैकशास्त्रादपि विधिरन्तरं
निरन्तम् । यशोपवीतपदाभ्यामाश्रयत्वाच्च च त्मयेन जीव
दर्शज्ञेने प्रातस्वात् औचित्यादिना स्तुत्युपपत्तिः । वासो
विन्यासकृत्यापि वा अनियमेन उक्तविधया जीवदर्शज्ञेने
प्रातस्वात् स्तुत्युपपत्तिः । यद्वि तु नियमेन तत्प्राप्तिः
स्तुतो आवश्यकी अपेक्षेत, तत्र संमिद्वद्व्यमवात्
विमृष्टदर्शपूर्णमासादिकथयैव अपपनुवादाः स्तुत्यर्थे
नानुपपन्न । यदुवचन तु (देवैभ्यः इति) प्रवृत्ति
विहित्यमित्ययमित्युक्तमेव ।

शंकर- 'उपवीतं तु दर्शानम्' । १ । 'उपवीते
विधिर्नेतः' । ४ । 'पशोपवीतिनो नामो' । ५
● उपशुद्धः उपसर्गक्या. निपातरूपाश्च । मणि,
पृ. १५९.

● उप-शुद्धस्य 'उपशुद्धे च' इति चकारेण
लक्षणाथैत्यापि वर्मप्रवर्नीयपशान्गखानम् । सु. पृ.
४७८.

● उपशयः नाम यूपविरोधः यूपैवादिन्या एका-
दश । तत्र परिव्याणादिसंस्कारागतेऽपि अमन्यकाः
छेदनादयः के चिद्धर्माः याचनिका नियन्ते । तत्रता
सादरयेन गौपी तत्र यूपलोकिः । (नास्योच्छ्रायः किंतु
दक्षिणतो भूमत्वेव उपसेते । नाप्यन पशुर्न्यते) । वि.
७।३।१२. ● उपपद्ये अमंस्वते यूपशयः उपचरति ।
भा. १।४।७।१०. ● उपपद्ये यूपशयः यूपसंस्कारान्
नातिदिशति । ७।३।१।३।३-२४.

● उपश्लेषः (औपश्लेषिक अतिकरणत्वं) साप-
च्छिन्नश्लेषत्वम् । यथा 'कटे आस्ते' इति । रहस्यः,
पृ. १५२.

● उपश्लेषलक्षणा सुवन्ततिदन्तायैकपदरूपा विनि-
योक्तृनी भुक्तिः । ननु सुवन्तायैकपदरूपा एकप्रत्ययरूपा
च विनिवीकृती कनेण वाप्यजापकमयेन उक्तं यथा
'तथा परवद्भवेकत्वं पदशुद्धं प्रतीयते । समानप्रत्यय
श्रुता कर्णोपस्था क्रियाऽङ्गता ॥' इति । (का. ३।३
७।१४ पृ ८४०) वाल पृ. ४१, ४२.

● उपसंज्ञानियमागनिमित्तोऽप्यववादः उप-
संज्ञानियमित्तमपि उत्सर्गं वाधते । पृ. २४९, परि.
६५. 'प्रकृत्य वापचादविषय तत् उत्सर्गोऽमिनि-
विचते' इत्येवमन्तरविदं नवीना. पञ्चमि । श्लेखर.
पृ २४९ । अनेन न्यायेन तनासादेऽसापकनसिद्धेः ।
(लघुव इत्यादेः नमो तत्रममयेवार्थे) । तत्रप्रका-
शिका. पृ. २०२ । अनेन न्यायेन 'अतोऽम्' इत्यस्य
विषये लः अवशुचिः । भूति'. पृ. २०२.

● उपसंहारः अर्धज्ञानविरोधित्वेन प्रवल्मुपनमन्तु-
स्तत् नेतव्य. । वि. ३।३।१. ● उपसंहारः उपसमानु-
रोधेन बलात् लक्षणऽऽदिक प्रतिपद्यते । पराक्रम-
पत् १. ● उपसंहारः । काम्येव वर्मेषु सर्वाङ्गोपसंहार
समर्थयेन अधिवारः । भा. ६।३।१।८-१०. ● उपसंहारः ।
तथापि विरोधत्वेन उपसंहियते, यत् प्रत्यययोगा-
यासमर्थं कथयित् परोक्षत्वा चैतन्पते यथा छां-

द्वयम् । वा. ३।३।१।२।३३ पृ. ८७९. ७ उपसंहारः तन्मानसंश्लेषोचनार्थः । सु. पृ. ८. ७ उपसंहारः न क चित् दर्शित्वेने 'पुष्पिभ्य स्वाहा' इत्यादौ स्वाहाकारपुनःश्रवणस्य 'वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा वेदेस्मोऽन्वाच प्रदीयते' इत्यनारभ्याधीनस्वाहाकारेण । भा. १।०।८।१०।२०-२२, ७ उपसंहारः षोडशिस्रहणस्य आङ्गिरसा द्विसप्तके । १।०।१।२।१।२-५४, ७ उपसंहारः । 'तत्तदा सामिधेनीस्तुभूयात्' इति अनारभ्यविधेः वैश्वधात्रिषु सामिधेनीविदिना उपसंहारः 'यत् सातदस्यं तत् वैश्वधादिषु' इति । १।०।८।१।२७-१९ ७ उपसंहारः सामान्य-प्राप्तस्य विशेषे निगमनम् । ' सामान्यविविधस्यः संहितेन विशेषतः ।' (वा. पृ. ९७७) अनारभ्य-विधिः सामान्यविधिः, मिश्रविन्दाऽऽदिप्रकरणस्यस्तु विशेषविधिः । मीन्या. ७ उपसंहारान्तं अन्वयः प्रकृतः चतुर्नापस्य अन्वयः-वात् । पराक्रमः. ८।१, ७ उपसंहारे हि सामान्ये प्राप्तस्य विशेषे संकोचो भवति । यथा 'पुरोडासं चतुर्षु करोति' इति पुरोडासासामान्ये प्राप्त चतुर्षुकरणं 'आग्नेयं चतुर्षु करोति' इत्याग्नेये संकोच्यते इति चेत् (न्यायसुधाशरोक्तं परिष्कारमाह-) तन्मात्रसंकोचार्थत्वात् उपसंहारस्य । (तद्द्रवणाय समुदापमतमाह-) अन्ये तु उपसंहारे नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे संकोचनरूपो म्पाधाररूपो विधेः । तन्मात्रसंकोचः इति कोऽर्थः ? आग्नेयमात्रे संकोचो वा, सामान्यप्राप्तस्य विशेषमात्रे संकोचो वा ? अथ अनारभ्यापीठगतदस्यस्य मिश्रविन्दाऽऽदिप्रकरणेन वाक्येन उपसंहारो न स्यात्, आग्नेये संकोचाभावात् । द्वितीये चतुर्षुकारणस्य पुरोडासागते प्राप्तस्य आग्नेये संकोचवत् अनुशादाननुष्ठानकारणत्वेन प्राप्तस्य अनुनुशाजेषु संकोचात् उपसंहारः स्यादेव (तस्मान्न तत्) । मीन्या. पृ. ४५५-५७.

७ उपसंहारप्राप्तस्येन दहणकार्यो ब्रह्म इति न निर्णयः, किंतु बहनुषद्वयत्वेन । पराक्रमः. ५७।१, ७ उपसंहारप्राप्तस्येन विरक्तदृष्टस्य विधेः संयोगो न युक्तः । ४३।२.

७ उपसंहाररूपः प्रविधेयः अनेकविधः । उपसंहारविधिष्व नानाविध. । इत् सर्वं सोदाहरणं 'विविधविदिनाः' इति महति प्रसङ्गं बाल-ग्रन्थे द्रष्टव्यम् ।

७ उपसंहारस्यं उपक्रमत्वेन बाध्यते यथा 'उपैकंचा' इति ऋगादिपदं वेदोपवयेण । बाल. पृ. १४०.

७ उपसंहाराद्यम् । वैश्वधादिषु सामिधेनीसातदस्य-पुनःश्रवण अनारभ्याधीनगतदस्यस्योपसंहाराद्यम् । भा. १।०।८।१।२७-१९.

७ उपसंहारन्यायः । आग्नेयचतुर्षाडधिकरणम् । आग्नेयचतुर्षाडधिकरणन्यायः । चतुर्षाडधिकरणम् । आग्नेयस्यैव पुरोडासस्य चतुर्षाडिकरणं, नाग्नीषोमीयादेः ॥

श्लेषस्तु शुभसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत, मिश्र-स्तेपामसंयव्यात् । ३।१।१।५।२६ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः समाम्नायते 'आग्नेयं चतुर्षां करोति' इति । तत्र संदेहः किं आग्नेयं अग्नीषोमीये च ऐन्द्रासे च (इति) सर्वत्र चतुर्षाकरणं, किंवा आग्नेये एवेति । किं प्राप्तम् ? दोषः चतुर्षाकरणं, आग्नेयमिति देवनागुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयते । अग्नीषोमीयेऽपि स्यात्, ऐन्द्रासेऽपि । कुतः ? तापि आग्नेयी । यस्य अग्निर्देवता अग्न्या च भाति, अग्नी आग्नेयः । तद्यथा या द्वािधस्य द्वाविधस्य च माता, सा द्वािधस्य भवति, एवमिहापि । यदि आग्नेयस्य अग्नीषोमीयस्य च पुरोडासास्य मिश्रः मंत्रयो न भवेत्, तत्र आग्नेये एव चतुर्षाकरणं भवति । भवति तु संसन्धः । गस्तादभ्यस्ता । यथा 'आग्नेयस्य मन्मर्कं विमज्ज प्राशिवमना-चति' इति सर्वस्वः प्रागिग्यापदान, एवं चतुर्षाकरणमपि ।

वा — यथासंयोगं आग्नेयस्य उक्ता । एतु संयोगः किं एकदेशेनाग्निं भवति, उत समन्वयेन इति विचारः । किं चतुर्षाडिकरणविधौ आग्नेयस्येन द्विदेशयोः श्रमते, न वेति । एतन्ने इति ब्रह्म. । कुतः ? अत्रान्ये हि द्विदेशस्यः संलक्षयितुमेकया । अग्नीषोमहृषियोगो मनोतायामिवाग्निना ॥ 'यद्यपि अग्निः अदेवता, न तु अममताः । समन्वयेन च उरल्लक्षणघ्नरा, न देवतास्यम् । न चापि अग्निः कार्यशोनी, येन

अत्यन्तमाश्रियेत् । किं तर्हि ? उपलक्षणार्थः । न च उप-
लक्षणानि यथाभूतान्येव उपायुक्तानामन्तस्तत्फललक्षणार्थ-
पुष्टेडागदयम् वाप्येव आधीयन्ते । ' तथा पानीवते-
ऽप्युक्त्वा तेन स्वप्नुरतन्त्रता । तथा टित्थस्य मातेति
माता द्विरथहृद्विःस्थयोः ॥ ' (पानीवतशब्दस्य पश्य-
लक्षणार्थेणात् तैमैव उपलक्षणानेव हेतुता तत्पुनरुदरः) ।
उपलक्षणकार्थीः मिथः संबन्धाभावात् साधारणत्वम् ।
भाष्यकारेण तु एतदेव (आनन्तर्यमचोदना ३।१।२४
इति एतत्त्वं अचोदनापदम्) अनुपपद्येत ' मिथान्ते-
पामसंबन्धाच्चोदना खान् ' इति । मरति च एवंविधानां
साधारणत्वं तथा च प्राशिनो दृश्यते इति (प्राशिनत्व-
दानरूपः शेषः भगिमुल्लसुकोऽपि साधारणः) ।

व्ययस्या वाऽर्थसंयोगाद्विद्वत्स्वायं संबन्धा-
द्वक्ष्यार्थो गुणध्रुतिः । २७ ॥

भाष्यम्— वाच्यः पक्षे श्वावनेति । व्ययविशेष
वा चतुर्षांकरणमाश्रेय एव, न साधारण भवितुमर्हति ।
तुतः ? अर्थसंयोगात् । अस्मिन् देवतया अर्थेन एक-
देवत्वस्य संयोगः, न द्विदेवत्वस्य अग्नीषोमीयस्य ऐन्द्रा-
मस्य चेति । कुतः ? यस्य हि अग्नीषोमी देवता, तस्य
विशेषणविशिष्टः संकल्पः क्रियते । तस्य भागिः सोम-
मपेक्षनात्तो देवता, न निरपेक्षः । यस्य चाग्निः सोम-
मपेक्षनात्तो देवता, न तस्मात् तदित उच्यते । सम-
र्थानां हि स उच्यते । सापेक्षं चान्तर्यम् । तस्मात्
तद्विज्ञानेन निरपेक्षामिदेवत्वेन द्विदेवत्वस्य अभिधानम् ।
अतो यस्य निरपेक्षोऽभिर्देवता, तस्य चतुर्षांकरणमिति ।
देवतादिज्ञस्य हि सामर्थ्येन संयोगो भवति तद्विज्ञापय-
नामिति सामर्थ्ये । अथ बहुदं यथा प्राशिनत्वदानं
सर्वेषु क्रियते एवं चतुर्षांकरणमपि । युक्तं प्राशिन-
त्वदाने । न तत्रैवं संबन्धः क्रियते, आश्रेयस्य प्राशिन-
त्ववत्सीति । क्वं तर्हि ? आश्रेयस्य मन्त्रं विभज्येति ।
एकं शेषद्वयस्य ' प्राशिनत्वपदवति ' इति द्वितीयं ' आश्रेयस्य
मन्त्रं विभज्य ' इति । तत्र आश्रेयस्य मन्त्राकदानवतीति
साध्यते । अत्यन्त मन्त्रात् अन्यस्याद्विद्यमियमः ।
यदि तु तत्र वैतरणमिदेवतो नाममिषत्, तदा
आमर्षवत्परिहास्य द्विदेवत्वोऽप्यप्यतीत्यते । यत्

द्विदेवत्व मातेति, युक्तं तत्र । अन्वावादि मागुम् ।
ततो जातो द्विः, एतान्ना संबन्धेन मातेत्युच्यते । नम्य
किंचिदपेक्षते । स च तागोत्तर संबन्धोऽस्तीति
द्विःस्य मातेति युक्तं नवनम् ।

वा— ' यथेय हि प्रहृष्येन चमत्ता नोप-
लक्षिताः । आश्रेयस्यं तथा न रयाद् द्विदेवत्वोप-
लक्षणम् ॥ ' उद्विद्यमानं तत्रत् विरचितमित्युक्तम् ।
न च अग्नीषोमीयैन्द्रामयोः आश्रेयस्यमस्ति । नहि अप्र-
थमित्यस्यमात्रमुपलक्षणम् । किं तर्हि ? तद्विज्ञापनं
वेत्तात्वम् । अग्निः पुनः तद्विशेषणम् । या चोदितस्य
द्वयं तस्यैव सा देवता । न च द्विदेवताः अभिमुद्विद्य-
त्युच्यते । ' नहि व्यासद्भि विज्ञानमेकेन व्यप-
दिश्यते । नाग्नीषोमीय आश्रेय ऐन्द्रामो वा उदु-
च्यते ॥ तद्विज्ञाप्योऽत्र लिङ्गं हि समर्थानां च
तद्विद्वतः । असमर्थान् समामस्त्यात्र चाप्ररहित
तद्विद्वतः ॥ ' आश्रेय, इति यो निरपेक्षामिदेवत्वः सोऽभि-
धीयते । न च द्विदेवत्वे निरपेक्षोऽभिर्देवता । तेनायं
तद्विद्वतः नाग्नीषोमीयादितादृशित्यात् उच्यते इति न
तदर्थस्य देवत्वमाह । यत्र तु अतो निरपेक्षो देवता, स
राजस्य आश्रेय इति वक्तुम् । यत् प्राशिनत्वमिति, ततो-
प्यने । देवविशेषणलक्षणार्था अस्मिन् आश्रेयस्युपध्रुतिः ।
सामान्यतान्तेन सर्वत्र प्राशिनत्वदाने प्राप्ते मन्त्राकविशेष-
विशेषणविधानार्थं एतद्वचनं इति वैयर्थ्यम् ।

' स्थितेऽधिकरणे त्वेवं प्रत्यक्षस्यीयते पुनः ।
अविशेषात्तुभौ चैति कातीयवचनमुनेः । उक्तं
कात्यायनेनेह दृष्टया शातवर्धी सुविम् ॥ ' ' तं
चतुर्षां कृत्वा पुरोडाशं कर्हिपदं करोति ' इति । अश्रे-
यत्वे । ' सद्यमस्ति भुक्तिवैचमविशेषेण दृश्यते ।
विशेषेण स्वाप्यते सा तु नित्यं शास्त्रान्तरीयया ॥ '
प्राशिनोऽपि तथेति चेत्, गुणार्थत्वात् । ' मन्त्रं
विभज्य ' इति गुणपरत्वात् असाध्याः सामान्यविधिर-
गं हतुम् । इदं तु निगुणं पुनर्वचनं शक्योति सामान्यं
स्वविषये स्वाप्यितुम् । दूरत्वत्वात् असाध्याः अतोपसंहार
इति चेत्, ' यस्य येनाप्यंरुचः ' (दूरयेनापि तस्य
सः) अपेक्षेण शक्यमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥ ' इति

श्लोकोः) इति न्यायात् । तेन 'अपद्रवमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति । रात्रमात्रं च तन् तेन विशेषे स्थाप्यते घुचम् ॥ ' अथवा विशेषेण प्राप्तत्वात् सामान्यमप्युच्यते यदि तत्रैककरणविधानमपि । अथ तदपि प्राप्तं, ततः क्रमार्थे अत्रगमिति चक्रमप्यम् । अवश आग्नेयस्यैव चतुर्पाकरणं इति सिद्धम् । ' यदि तु तत्र केवलमिदेषत्वो नामविषयत् ' इति (भाष्यं) 'लक्षणायां गुणभुक्तिः' इत्येतस्यैव (सूत्रायपरल ३:३:१५।२०) स्थाप्या । केवलदेवत्वभावे हि मनोतायामिव अग्नि-रावदः उभौ लक्ष्येत् । उदर्था वा गुणभुक्तिर्भवेत् । अस्ति तु एकदेवत्वः, तस्मात् तस्यैव चतुर्पाकरणम् । यद्यपि च उपलक्षणं कार्ययोगि न भवति, तथापि तेनाप्युपलक्षणं न प्राप्तं प्रकीर्तुं इति एकदेवत्वस्यैव महत्त्वं इति सिद्धम् ।

शा— 'अग्नि- संवन्धमात्रेण भवेद् द्रव्योप-
लक्षणम् । संवन्धमात्रविशिष्टोऽतः सर्वेषामुपलक्ष-
णम् ॥ ' इति मते, सूत्रः ' केवलदेवतायाची
सद्वितोऽग्निः समुच्चरन् । सामान्यकार्यादिदेवत्वं
प्रतिपादयितुं क्षमः ॥ '

सोम— व्यरल्लक्षसंयोगं स्ववस्थाप्रसङ्गात् न सामान्य-
इदानीं शयोम एव किमेतदेतेन, उन समस्तने इति
विचार्यते इति संगतिः । यद्यपि विशेषचक्रव्यवस्था
न सामान्याचनपातोपसंहारकर्तुं, तथाप्ये ' न तद्वत्त्वं
इत्यात् ' इति सामान्यवचनसापि ' नापि' इत्यात् ' इति
विशेषवचनेन उपसंहारप्रसङ्गात् । तितु यम सामान्य-
वचनानुष्ठानात् विशेषापेक्षा, तस्यै विशेषे उपसंहारः ।
प्रकृते च चतुर्पाकरणस्य प्रतिवस्तिरूपत्वात् सर्वापेक्षितत्वेन
सामान्यवचनस्य पुरोडाशमात्रे चतुर्पाकरणानुष्ठानकार्यो-
पस्था अनुष्ठानात् विशेषापेक्षाविरहात् नोपसंहारकत्वं
विशेषवचनस्य संभवति, तथापीद् सामान्यवचने न
चतुर्पाकरणविषयकं, तितु स्थापनात् यदि तद्वत्त्वमात्रेण
क्रमस्य वा विषयत्वम् । ततः चतुर्पाकरणतो अनुनाद-
कत्वात् तस्य प्राप्त्यभिप्रेतवचनानुष्ठानेन विशेषविषयत्वं
परंपर्यापि । सूत्रार्थस्तु— अन्येतरस्य कृता न तु नभूत्कामि-

सयुक्तः शेषः अग्नीषोमीयारिवापारणः प्रतीयते, उप-
लक्षणाना विशेषणाना च परस्परमन्वयनकारिणि ।

ति— ' चतुर्पां कार्यं आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ।
चतुर्पाकरणं सर्वदेवो वाऽऽग्नेयमात्रम् ॥, उपलक्षणता-
ऽऽग्नेये युक्ताऽतः सर्वदेवता । अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने
यतोऽऽग्नेयमेवता ततः ॥, नाऽऽग्नेयत्वं तयोर्भुग्न्य
केनल्लक्षणानुपलक्षणम् । तेनैकसिद्ध पुरोडाशो चतुर्पा-
करणसिद्धिः ॥ '

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः ' आग्नेयं चतुर्पां करोति ' इत्यम
नामिदेषताकद्विविधं उदेरपत्तऽवच्छेदकं, विशिष्टो-
द्देशो वाङ्मयेदापत्तेः) अपि तु तद्विद्वतोवाचं हविष्पुत्रमेव ।
कथञ्चिद्वा अग्निं संविद्विद्विष्वं तथा । अस्ति च अग्नि-
संज्ञः अग्नीषोमीयादापि । अथवा ' पुरोडाशं चतुर्पां
चरोति ' इत्यनेन उपसंहारात् अग्निं संविद्विद्वतोवाचस्यैव
तत्त्वं, न तु आग्नेयस्यापीति । अथवा वा देवतात्वस्यापि कथं-
चिद्विषयः, तथापि दिदेवतेऽपि अपिः अन्तेव देवता-
त्वं । इदं त्वेव भूयमाणस्य तद्विद्वत्स्य प्रत्येकमभिषंभवात् ।
अतः सर्वेषां चतुर्पाकरणम् । इति प्राप्तिः, प्रबुधयोग्यात्
तद्विद्वत्स्य देवतास्यै एव तत्रैकस्य सर्वव्यवहारकार्य-
नुपपत्तेः । न तावत् अग्निं संविद्विद्वत्स्य विषया । न च
देवतात्वं दिदेव ते प्रत्येकवृत्ति, इतेतरस्यैकरूपचार्ग-
विद्विद्वद्विद्वत्ताद्विद्वत्स्य विषयितत्वात् सहितपेरिव
न्यासप्रवृत्त्यवच्छेदोपाधिरूपदेवतात्वात्तर्गीकरात् । अत एव
इदं त्वेव इत्यादिपदान्दु यम उदेरपत्तेन सारित्वाविषया,
तत्र इति ध्येयम् । अतः केवलदेवतात्वात् उपलक्षणद्वितः
नान्यसापेक्षस्य देवत्वात्वं अभिप्रेतितुं क्षमः, सामान्य-
विषयतापत्तेः । यत् अग्निदेवतात्त्वमभिषयितमिति, तत्र ।
तथाप्ये न तावत् प्रकृतद्वयमात्र अपूर्वसापत्तन्वच्छेदं,
तस्य देवतात्वद्वितेन अनुक्तेः । नापि हविष्पूर्व, तत्रैतत्तस्य
देवतायाचित्यमतीति विना अनुपपत्तेः । नहि ' इतिपि
वाप्ये देवतात्वद्वित एव ' इति शब्दोपस्थापित्ये,
नद्विषयत्वेऽपि समग्रतामान्ये सद्धितस्य सत्तात् । प्रतः
प्रथमाज्ञातस्य देवतात्वस्यैव उदेरपत्तऽवच्छेदकत्वम् ।
तस्य तु अनुसोमिनिर्देशोक्तिमपेक्षान्नात् हविर्वाङ्मयेन
' अर्धन्तर्दि' इतिवत् अग्निदेवतात्त्वमिद्विद्वत्तर्गो लक्षणाना

अदेवताऽवच्छेदकत्वविधिः । तेन च 'पुरोक्तान् चतुर्धा करोति' इति सामान्यचनस्य उपसंहारः । तस्मात् आशेषस्यैव पुरोक्तानस्य चतुर्धाकरणम् ।

मण्डन— 'चतुर्धाऽऽमेव एव हि ।' १४.

शंकर— 'चतुर्धाऽऽमेव एव स्यात् ।' १५.

● उपसंहारन्यायः । सामान्यविधेः विशेषकर्तृतेन सति साप्तदशवदन् तदुपसंहारो न्यायः । अनारभ्या पीतस्य साप्तदशस्य विशेषोपसंहारः न विशेषसर्तृतेन-मान्नात्, किन्तु अस्पष्टत्वात् । तथाहि, शामिपेनीना साप्तदशं अनारभ्यावादेनोक्तम् । तथाच शामिपेनीद्वारा सर्वत्रित्यसंपत्वं कल्पयितुमुपन्यस्यते, तावदेव मिन-विन्द्याऽऽपि प्राकरणिकेन वाक्येन क्रतुविशेषसम्बद्धते क्षीणा अर्थापत्तिः न शक्यन्तरसंबन्धे कल्पयति, इति अस्पष्टक्रतुसम्बन्धात् साप्तदशोपसंहारः । (अनेन ग्रन्थेन 'सामान्यविधिरस्पष्टः सद्ध्येत विशेषतः' इति उपसंहारन्यायस्वरूपं विवृतम्) ; पराक्रमः. ३७।१-२.

● उपसंहारन्यायस्य स्वरूपं 'सामान्यविधिरस्पष्टः सद्ध्येत विशेषतः' इति । (बा. ३।१।४।२१ पृ. १७७) । अल्पावपादस्तु, 'स्पष्टस्य तु विधेर्नान्य-रूपसंहारवत्त्वता' इति (उत्तरार्थोक्तः) न्यायः । को. १।३।१।४ पृ. १६०.

● उपसत् । 'तिष्ठ एव साहस्रोपसदः' इत्यादि-वाक्यपर्यालोचनया पूर्वोक्तोपसदोऽप्येवैवभावसाधकः । सु. पृ. ७८७. ● उपसत् पूर्वोक्तोपसदोः अम्यस्त्वामं आशेषसौम्यवैष्णवशासनस्यैवा उत्तरत्वं । तथाविधाना विद्युत्ता उपसदा ऋषिप्रदेशे विहिताना अवरपरभूता प्रत्येक आदौ आशेषी उपसत् 'अशिमनीक' इति वाक्येन विहिता । तत्र आशेष्यविद्यो मेवन्ति । एव शौभ्यः एवं वैष्णव्यः । के. ● उपसद्ः द्वादश यहीने द्वादशाहे व, तिष्ठो ऋषिप्रदेशेमादौ एकदि, पट् अशिमयने । के. ● उपसद्ः 'दाम्नां शोमा-वत्सि' इत्यारभ्य द्वादशोपसदं द्वादशाहिकं धर्मं गवमयने दर्शयति । भा. ८।१।१०।१७. ● उपसद्ः नाम इत्येव आतिष्याया कर्त्तव्यं विदु रिनेतु अनुडीयन्ते ।

वि. ४।२।१३, ● उपसद्ः नाम ऋषिप्रदेशेमादौ क्षीण विद्युत्तदूर्ध्वे शोमाशिमवदियसात् पूर्वं कर्त्तव्या शोमाः । ३।३।१३. ● उपसद्ः साशिवित्ये ऋतौ पट् । एत चोदकप्रधाना विद्युत्तानुपसदा स्वस्थानविद्युत्तया पटूर्त्वं स्यादनीयम् । तथा च प्रथमा + प्रथमा, द्वितीया + द्वितीया, तृतीया + तृतीया इति षट्सम् । न तु प्रथमा + द्वितीया + तृतीया, पुनः प्रथमा + द्वितीया + तृतीया, इति षट्सम् । के. ५।३।२।३. ● उपसदां अहस्त्वान-वच्छेदेन त्रित्वम् । सु. पृ. ६९०. ● उपसदा वीक्षणा च स्वस्थानविद्युत्तया प्रयोगो द्वादशाहे । सु. पृ. ११।४।५।१८. ● उपसदा द्वादशाहे तन्नेगानुष्ठानं द्वादशाना-महा एहप्रयोगविधानात् । वि. ९।१।९. ● उपसदां पुरस्तात् शौभ्यः, अन्तरा त्वाष्ट्रं, उपरिशाष्ट्रेण्यवः षष्ठः कर्त्तव्य. परतु न ते उपसदइम् । कर्त्तव्यः सयोग. । गन्सुरो । भा. ४।४।३।५-६, ● उपसदा षट्संख्या सर्वसंख्या न तु प्रत्येकं, चयने । ५।३।१।१-२. ● उपसत्सु अश्रीपोमीने परौ आतिष्याया च एकमेव बर्हिः । तत्र आतिष्याया बर्हिः मन्त्रियते । तेनेत्र सम्भवेण उपसत्सु अश्रीपोमीये च प्रसङ्गविधिः । वि. १२।१।१९. ● उपसत्सु आतिष्याया अश्रीपोमीये च बर्हिषः उत्तरणम्यः अभ्यावर्तते दैवाष्टुषकत्वात् । भा. १२।१।२०।४४. ● उपसत्सु आतिष्याऽन्ते च (पञ्च-दशरात्रे) या मुन्यद्वय्या निषते, तस्या यथादेवमेव तन्भेदः, नास्ति तन्नेपोधारणम् । तस्मात् द्वे भर्षि सुवक्ष्ये व्याह्वान्ये । सु. पृ. १२।१।७।२२ ● उपसत्सु उपासु अष्टुत्वात् । अर्थे स्तरः उपासदपूर्वमुक्तः, न परमापूर्वमुक्तः । ऋषिप्रदेशे । भा. ९।१।१।२-३ वर्णकं २, ● उपसत्सु एहमेपीये च वैरिरी एवेतिकर्त्तव्यता । ७।४।१।२-१२, ● उपसत्सु बर्हिःशोभस्य आतिष्या-बर्हिःशोभस्येन प्रसङ्गविधिः । १२।१।१९।४२-४४.

● उपसत्सु यावदुक्तमकर्मं स्यात् । १०।७।४। ४३ ॥

ऋषिप्रदेशे उपसदः नाम इत्येव । सायु उपसत्सु उपसप्रकरणे यावत् उक्तं तावदेव कर्त्तव्यम् । इतरत्सु प्राकृतं योऽवप्राप्तं अन्वर्त्तं स्यात् । क्रियते इति कर्म,

कर्तुं योग्यमित्यर्थः । न कर्म अकर्म । इतरत् सर्वे न कर्मन्वयः । इति सिद्धान्तः प्लोपाः ।

सौवेण वाऽगुणत्याच्छेपप्रतिषेधः स्यात् । ४४॥

उपसप्तनिशार्थार्थो वाच्यः । कथं तर्हि निर्णय-
स्तदुच्यते । 'सुवेणधारमाधारयति' इति श्लोकः आधारः
श्रुतः । सुवेण कृतः खौरः प्रथमाधारः । स च अगुण
एव श्रुतः । अविद्यमानः अपूर्वो गुणो यस्यासौ अगुणः ।
अथै हि प्राकृत एव अपूर्वगुणश्च्यः श्रुतः । तथा च
सुवेण कर्तव्यस्याधारस्य अगुणत्वात् प्राक्तनस्यैव श्रुतत्वात्
तेन सौवेण धारेण प्राकृतस्य शेषस्य प्रथमाधार-
मिच्छस्य सर्वस्याङ्गजातस्य प्रतिषेधः स्यात् । चोदकप्रात-
स्यापि पुनर्विधानात् परिहृत्येवम् । इतरत् सर्वे परि-
हृत्यावत् । तस्मात् प्रथमाधारमिदं किं विद्य कर्तव्यं
इति पञ्चान्तरम् ।

अप्रतिषिद्धं वा, प्रतिषिध्य प्रतिप्रसव्यात् । ४५॥

पश्चान्तरप्रातिषेधार्थो वाच्यः । 'सुवेणधारयति'
इति नेरं परिहृत्या । कृतः प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवात् ।
'नान्यामाहुतिं पुरस्ताद्ब्रुयात्' इति उपसप्तप्रधान
श्लोकात् प्राक् शेषतामान्यं प्रतिषिध्य 'सुवेणधारयति'
इति श्लोकस्याधारस्य प्रतिप्रसवत्वात् । तस्मात्
प्रतिप्रसवोऽयं, न परिमंख्या । ततश्च अप्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धं
प्रधानादि वक्ष्यिष्या अन्यत् सर्वे प्राकृतं कर्तव्यम् ।
इति अन्यः पक्षः ।

अनिच्चा वा श्लेषस्य, मुख्यदेवताऽनभीष्य-
त्वात् । ४६ ॥

वाच्यः प्रतिप्रसवपक्षस्य निराधार्यः । 'नान्या-
माहुतिं ब्रुयात्, सुवेणधारयति' इति नायं प्रति-
षिध्य प्रतिप्रसवः । किंतु 'नान्या' इत्यनेन मुख्यदेवता-
ऽनभीष्यत्वमुक्तम् । मुख्यता एव शोभस्य विष्णोश्च
देवतायाः अतोः प्राक् अभीष्यताभावो हि अनेनोक्तः ।
'नान्यामाहुतिं पुरस्तात्' आगेत्या आहुतेः प्राक्
'ब्रुयात्' अग्निर्दि पुनं' इत्यभिधानात् । ततश्च नायं
प्रतिप्रसवः । तस्मात् शेषस्य शौताधारमिच्छस्य प्राकृतस्य
अनिश्चयः न इत्या वाग्यन्तात् । शेषो न कर्तव्यः

इत्यर्थः । तस्मात् उपसदः अपूर्वै कर्म, यावदुक्तं कर्तव्यं
इत्येव सिद्धान्तः । के.

॥ उपसत्सु होममन्त्राः ' वा ते अग्नेऽप्राथाया
तन्वृर्विष्टा गङ्गरेता उप्रं वचो अपावधीत् (धी) त्वेषं
वचो अपावधीत् (धी) स्वाहा ' वा ते अग्ने रवा
गया (तनू०) ' वा ते अग्ने हरप्राया (तनू०) '
इत्याम्नाताः । तत्र प्रथममन्त्रस्यः ' तन्वृर्विष्टाः '
इत्यादिः अन्तिमो भागः द्वितीये तृतीये चापि मन्त्रे
अत्राङ्गनीयः । वि. २।१।१६.

॥ उपसत्कालीनं मुक्कलायाऽऽहानं अहर्गणे कर्तव्यम् ।
भा. १।१।१।०।२३, ॥ उपसत्कालीनं मुक्कलायाऽऽ-
हाने ' चतुरस्रे सुभ्यामागच्छ ' इत्ययं चतुर्दशोऽहो
भ्यामच्छ, यतोदगादे भ्यामच्छ, इत्यादिल्लोके मुक्कलादि
नोपलभ्यवित्त्यानि, अधिकारेण प्रयोगः । इत्यादि ।
१।१।०।२७-२९.

॥ उपसदादीनि ऐजातिरक्तोमयागविह्वानि । वा.
२।१।१।१९.

॥ उपसद्दिने मध्यमोरसदिने उत्तरवेदिः कर्तव्यताया
विहितः । संक्ये. २।१।२६, ॥ उपसद्दिनेद्वेषेव
अभिशेकस्य, न तु पूर्वम् । २।१।२७.

॥ उपसद्द्विर्होमः उपसदपूर्वप्रयुक्ता एव, न ज्योति-
शोमीयवत्प्रागुक्तम् । वि. १।१।२ वर्णकं २.

॥ उपसद्द्विब्रुहो स्वस्वानविब्रुदया अधिकसंत्या-
पूर्वम् । भा. ५।३।२।३.

॥ उपसत्स्वस्वानविब्रुद्विन्ध्यायेन (५।३।२।३)
प्रयत्नानायेतदवस्यसिद्धने स्वस्वानविब्रुदो उत्तमः
प्रयत्नस्त्रिभ्यसनीयः । वि. ६।३।२.

॥ उपसन्ग्यायः । उपसदः अपूर्वाः ॥

उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् । १।०।७।१४।४३ ॥
आद्यम्— अस्ति ज्योतिशोमः । त्वेदमाह्वयते
' उपसद उपसद्यते ' इति । तत्र प्रत्यय आमतस्मि
' अपथावाद्वा अननुवाजाः ' इति । तत्र संशयः कि
यात् प्रतिषिद्धं तत्रच कर्तव्यं अन्तरं सर्वं कर्तव्यं, अथ
किं यावदुपदिष्टं तावत् कर्तव्यं अन्यत् सर्वं न कर्तव्यं,
अथवा अपूर्वा उपसदः इति । किं प्रागम् । उपसत्सु

‘अप्रयाजाः’ इत्यर्थं प्रयाजानुयाजमालपदुंदासः इति द्वितीयः । वभुतस्तु- ‘सुषेणाधारमाधारयति’ इत्यस्मात् नृवादेवंनोपलक्ष्यके प्रमाणाभावात् सतत्त्वविधिले अत्रि नापूर्वतापरत्वं, अपिह आधारत्वावच्छेदकावच्छेदेन सुवमानविधानं, तत्र च पूर्वोचारे लुक्प्रामाण्ये उन्वराधारे तथापिः कर्म । हिरण्यगर्भमन्त्रत्रया तन्माये सुवविधानं, उतश्चास्य आधारविधानित्यभावात् नापूर्वतापरत्वमिति हृत्वीयः । सिद्धान्तस्तु, ‘नामानामाहुनिं पुरस्तात्तुवात्’ इत्यस्य प्रथमनिषेधविधिव्यक्त्यने वाच्यमेदापत्तेः अस्वार्थ- वादत्वात्तन्मात् न तावदाद्यः पद्यः । शतनमादेव आमेत्याः प्रयत्नपद्यम्भ्रष्टिदेः, यतः पूर्वमन्यस्या आरूढेः प्रथम भूताना अप्रसक्तानादेव तथिषेवानुनादानुपपत्तेः ‘आधार- माधारयति’ इत्यस्य उपलक्षणत्वेन अनुवादवाङ्गीकारे वैषम्यप्रसङ्गात् न द्वितीयोऽपि । अत एव अत्रिसुपमित्येव प्रथमस्तुतिः । नाम्नामित्यादिस्तु सुवेनेगस्य विधेः शेषः । प्रथमस्य पुरस्तात् पूर्वं सौभाग्यादान्नामाहुनिं उक्तधारप्रयाजाव्यभामादिरूपा न ह्युवात् । अतो लघवात् सौभाग्य एव कार्यः इति तस्मिन्निः । अत एव मोक्षानादि चोत्रविधिरिति हृत्वीयोऽपि, अर्थवादानु- सारेण अस्य धान्यमितिमान्तरनिश्चयात् । नृनमाय- विधौ प्रथानात् पूर्वमाहुन्तन्तराणां प्रसक्तनेन तत्तिसै- धानुनादानुपपत्तेः । अतोऽत्र सौभाग्यरम्यै विधेयत्वात् आन्यभागभक्षणम् अपूर्वतापरत्वमेव । अप्रयाजा इति च तस्यैव औचित्येन स्तुतिरिति सिद्धम् । ११।७।१२.

मण्डन- ‘न चोदकेनाहुनिषोपकम् ।’

शंकर- ‘सुम्बपूर्वा उपलदः ।’

- ० उपसर्गः अर्थयोक्तकः तस्य अर्धाभिधाने व्यापारो नैव विद्यते (लोको मयता नीतः) । वा. १।१।१।३३
- ० ३०६. ० उपसर्गः वाचकः इत्येकः पद्यः, योक्तकः इत्यरः पद्यः । योक्तक्येऽपि विनिवोक्तक्यतित्वा विधानः । याव. ५. ४१, ० उपसर्गः विनिवोक्तिका भुक्तिः वाचकत्वं-योक्तकत्वं-पद्यद्वयेऽपि । ५. ४१.
- ० उपसर्गस्य शरत्त्वमितिपद्यः । सोम. १।१।१५.
- ० उपसर्गाणां परस्परत्वमप्युपपत्तिः । भाट्ट. १।१।१५.
- ० उपसर्गाणां स्वतन्त्रार्थाभिधायकत्वं नास्ति । के.

इह उपसर्गशब्दाः । यत्रैकवस्तुनः उपाधिभेदेन नामावयविधेया, तत्रार्थं प्रयतंते । (भिन्ना उपसर्गाः एकमेव धातुं नामान्दर्भकं कुर्वन्ति ‘प्रशाराहारमंहरविहार- परिदारवत्’ उददन्यत्रेचि) । साहस्री. ७८२.

० उपसर्गरूपा विधातरूपाश्च उपशब्दाः ।

प्र, पर, उप, सम, अनु, अव, निवृ, निर, इव, इर, वि, आर, नि, अधि, अधि, अति, तु, उद्, अभि, प्रति, परि, उप इत्युपसर्गां द्वाविधतिः । एतद्विधा नानादेशे विधाताः । प्रादीना च धातुसमभिःसाहारे एव उपसर्गत्वं निधातवत् च । तत्रापि कश्चिद् धात्वर्थमतिक्रम्य वर्तते । कश्चित्- मेव विशिनष्टि । यथा प्रस्थानं, पराजयः, प्रवेगः, विजयः इति । अत्र समनञ्जामावा उपसर्गाथौ । प्रविशति इत्यादी तद्विधः प्राप्यः, विजयते इत्यादी ज्ञास्यो विदोयः । चादिनिधताना केवा चित् केनप्रयोगवत्तेऽपि उद्- पद्यमानपदार्थान्यधिकं तदार्थात् । यथा ‘तदस्यः स्थानार्थान् प्रदयति च मीनं च भजते’ ‘विहारः कोऽप्यन्तर्गद्यति च ताप च कुडते’ इत्यादी श्लोके, ‘सैवावकाः प्रेषति चातु चाद्’ इत्यादी वेदे समु- धयः । चाथौ भावनाऽन्वयी । ‘घटं च पटं वानप’ इत्यादी लोके, ‘यदस्येव च प्रजापतये च’ इत्यादि वेदे च उपगदाभ्याम्बिलम् । तेन अत्रिनिस्तीतकमुच्यस्य प्रजापतौ विशेषणत्वेन, समुच्यस्य भावनाऽन्वयाभावेन न विधिः, किंतु समुच्यविशिष्टप्रजापतिविधिः । न चैवं ‘गोश्राशब्ध’ इत्यत्र दक्षिणेदेशेन समुच्यविधिर्न स्यात्, इहापत्तेः । विशिष्टदक्षिणाविष्यङ्गीकारात् । तस्माच्च ‘कृत्विग्यो ददाति’ इति विनियोगः समसा- प्तुर्पाठपरमः । एतच्च दग्ने म्कुडम् । तत्र उपसर्गो योक्तकाः, न वाचकः । प्रत्ययति इत्यादी म्कुडव्यवहारी निपात्यादेः लक्षणवैभोपपत्तेः, तत्र यत्किञ्चदनेन गौरवात्, प्रतिज्ञते इत्यत्र गवने प्रमादार्थे विभक्त्यर्थान्वयप्रसङ्गात्, प्रथमाना प्रत्ययधन्वित्वपरम्येवोपकृत्वात् । न चैवं नञोऽपि अग्राये दक्षिर्न स्यात् इति धाचक्षम् । ‘भूण्ड न पटः’ इत्यत्र पट्यन्तश्चित्तमेरस्य नामधेयोः मेरा- न्यपानुत्तरा भूतेन अनन्वयापत्तेः । भेदार्थं नगर्तये ह

वायुक्तं न परित्यजम् । 'अप्रयाजास्ता अननुयाजाः' इति प्रयाजनुयाजानां प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दः अप्रशिक्षान् चोदकप्रस्तात् न वारयति । तस्मादतिशयिष्ठं सर्वं कर्तव्यमिति ।

सौवेण धाऽगुणव्याच्छेपप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४४ ॥

भाष्यम्— न चेतदस्ति, प्रतिषिद्धं यजेयिषा सर्वं कर्तव्यमिति । यापद्रुपदिष्टं कर्तव्यम् । सौवेण आचारेण सर्वमन्यत् परिसंख्यायते । अतिशिष्टो हि अग्नौ सौव आचारः पुनराग्रायते । न स न कश्चिद् गुणो विशिष्टः श्रूयते । तस्मात्तेन तत् परिसंख्यायते ।

अप्रतिषिद्धं वा, प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवात् ॥ ४५ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति यापद्रुक्तं कर्तव्यं अगशिष्टं नेति । किं तर्हि ? तर्हि कर्तव्यं प्रतिषिद्धं सर्ववित्येति । एवं हि श्रूयते 'अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ता' इति । एवं प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दो गान्तव्यस्य ब्रह्मज्ञो भवितुमर्हति । यद्रुक्तं, निर्मुक्तं सौराचारश्रवणमिति । प्रतिषेधबोधोऽयं, न परिसंख्या । एवं श्रूयते, 'नान्यामाहुति पुरस्ताच्छुद्रुयात् । यदन्यामाहुति पुरस्ताच्छुद्रुयादन्यन्मुक्तं कुर्वात् । सुवेणायारमाधारयति' इति । नान्यामाहुति पुरस्ताच्छुद्रुयात् प्राकृत्यैव । एष हि आचारदिव्य आहुतयः सर्वेऽतीनां भ्रमम् । यद् अन्यमाहुति औदत्तरीं अग्न्यादिकां शुद्रुयात्, अन्यत् सुप्तं कुर्वात् । तस्मात् सुवेण आपारमाधारयति इति आचारदिका आहुतीः कुशेति इति आचारादीनामप्यभावाद्गृह्य पुनः प्रति प्रसवोऽयं आपारमाधारयतीति । नाप्यत् न करोति, किं तर्हि ? आचारमाधारयति, न नाधारयतीति । तस्मात् परिसंख्या । प्रतिषिद्धं सर्वयिष्या सर्वं कर्तव्यं इति ।

अनिज्या वा शोपय, मुख्यवैद्यताऽनमीड्यत्वान् ॥ ४६ ॥

भाष्यम्— अथवा, अपूर्वा उपसदः । अनिज्या प्राहुतस्य शोपय । नित्याहुतादोऽप्य, 'अप्रयाजास्ता अननुयाजाः' इति । मुख्यवैद्यतां अचरमीज्या उपदिश्य प्रधानवैद्यता विधीयते । नान्यामाहुति पुरस्ताच्छुद्रुयात् आक्षेप्याः अग्निर्हि प्रागतिभिर्भाष्य, यदन्यामाहुति पुरस्ताच्छुद्रुयात् वैद्वती, अन्यन्मुक्तं कुर्वाणोऽप्याः ।

अग्निर्हि भ्रमम् । सुवेणाऽऽधारमाधारयति, गान्तं यजेते अग्निनीकं, सोम शक्यं, निष्पु तेजनमिति । तदेतदाचारेण निरकतद्वृत्तं गान्त्वेन प्रात्रुणाद्देन सद् एतन्वाक्यतमेति । अतः प्रागा मुख्यवैद्यता अनमीज्याः अनोपरिदश्यते । गान्तं यजति, तस्मादग्निः प्रथमः इत्यने इति ।

सोम— 'न पत्नीः संजाययति' इत्यस्य अनुवादत्वेऽपि 'अप्रयाजाः' इत्यादेः नानुवादार्त्तं इत्युक्तानात् प्रत्युदाहरणसंगतिः । सूयार्थस्तु— उपसक्तु यापद्रुक्तं कर्म स्यात् प्रतिषिद्धवत्त्वं यावत् कर्तव्यं स्यात् इति ।

वि— 'उपसक्तु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं किमाचरेत् । यापद्रुक्तमुत्ता, ऽऽधोऽण् चोदकस्यानिवारणात् ॥, सौमगारे पुनःश्रुत्या मिश्रस्य परिषंखया । अपूर्वार्थवतो वाऽऽधोऽनुवादोऽप्य निषेधधीः ॥' परिसंख्यायं एव आधारस्य पुनर्विधिः । आहुतन्तरं निन्दतु तच्छेषभूतोऽर्थवादः । यदि परिसंख्या शिष्टोषा इत्युच्येत, तर्हि श्रुतेष्वपीयत् अपूर्वं कर्माण् । प्रथावा दिनिषेधो नित्यानुवादः ; सर्वथा यापद्रुक्तमनुप्रेषम् ।

माहृ— ष्येतिशेषे उपसदो नाम 'अग्निनीकं, सोमं गत्व, विश्नुं तेजनं' इति प्रधाननर्त विधाय 'अग्निर्हि भ्रमं' इत्यनेन श्रुत्या 'नान्यामाहुति पुरस्ताच्छुद्रुयादन्यामाहुति पुरस्तात् (प्रभुयात्) अन्यन्मुक्तं कुर्वात् सुवेणाऽऽधारमाधारयति' इति श्रुतम् । तथा 'अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ता' इति च । तत्रोपसदा किं श्रुतेष्वपीयत्पर्युत्वं न वेति चिन्ताया, 'नान्यामाहुति पुरस्ताच्छुद्रुयात्' इत्यनेन प्रधानपूर्वमान्याहुतिमात्रपर्युत्तरात् आपारम्यापि पूर्वोदासे प्राप्ते, 'सुवेणायारमाधारयति' इत्यस्य प्रतिप्रसवत्वेन कार्यक्यात् नास्यान्यमात्रभयान्नत् अपूर्वतापरत्वम् । अत एव अप्रयाजाः इत्यत्रवबुधानुनादौ नन्पूर्वसंशयशक्तोऽर्थः । तत्रोत्तराधारमात्रान्यभावात्शक्यत्वं सर्वं प्राहुतमद्भ्रनातं चार्थमिदंशेषः पक्षः । यद्वा नान्यामित्यादि सुवेणायारमाधारयति इत्यन्तः सर्वोऽपि प्रधानविधेरकार्यत्वात् । अन्यां आक्षेपोऽस्या प्रथाहुतिम् । तत्र हेतुः अग्निर्मुक्तमिति । अत्रवाचु सौवाचारदिकणोऽपि न दोष इति च स्तुतिः । अतश्च सर्वाङ्करणे अतिदोशेन प्राप्ते,

‘अप्रानात्रः’ इत्ययं प्रयाजानुवाजमात्रपूर्वदासः इति द्वितीयः । वन्तुतन्तु- ‘सुवेगाधारमाघारस्यति’ इत्यस्मानुवादनेनोपलक्षणत्वे प्रमाणमाघात् स्वतन्त्रविधित्वे अपि नापूर्वतापरत्वं, अपितु आघारत्वावच्छेदकावच्छेदेन सुवमानविधानं, तत्र च पूर्वधारो सुवगात्रावपि उच्यते तत्रादिः कर्म । हिरण्यमर्ममन्त्राद्वा तन्मात्रे सुवनिधानं, रात्रश्चास्य आघारविधायित्वाभावात् नापूर्वतापरत्वमिति तृतीयः । सिद्धान्तस्तु, ‘नान्धात्वात्तु पुस्तकाच्छ्रुत्वात्’ इत्यस्य पृथक्निषेधविधिवत्कल्पने वाच्यमेदावत् अस्मिन् वादत्वात्तायात् न तावदाव. पक्षः । वाचकमादेव आमेत्याः प्रधानप्राथम्यसिद्धेः, ततः पूर्वमन्यस्या आहूतेः प्रधानभूताया अप्रसक्तत्वादेव तत्रियेधानुवादानुपपत्तेः ‘आघारमाघारस्यति’ इत्यस्य उपसर्गणत्वेन अनुवादत्वाद्वाहीकारे चैवर्थापरसङ्गात् न द्वितीयोऽपि । अत एव अग्निर्दुर्गमि वेर प्रधानभूतिः । नान्धामित्यादिस्तु सुवेगेत्यस्य निषेधोः । प्रधानस्य पुरस्ताद् पूर्वं सौवाधारान्धात्वात्तु उच्यते तत्राघारप्रधानत्वमाघारिण्यत्वं न लुप्तत्वं । अतो न्यधत्वात् सौवाधार एव कार्यः इति तस्मिन्निः । अत एव नेत्राधारो सौवाधिरिति तृतीयोऽपि, अर्थवादानुसारेण अस्य धात्वर्थविधिसाम्यत्वेनान्वितायात् । सुवगात्रविधौ प्रधानात् पूर्वमाह्वानन्तरस्यापि प्रसक्तत्वेन तत्रियेधानुवादानुपपत्तेः । अतोऽत्र सौवाधारस्यैव विधेयत्वात् आग्नेयमाश्रयणम् अपूर्वतापरत्वमेव । अप्रानात्र इति च तस्यैव औचित्येन स्तुतिरिति सिद्धम् । ११।७।१२.

मण्डन- ‘न चोदकेनाह्वयिषोपलब्धुः ।’

शंकर- ‘स्तुभ्यपूर्वा उपसर्गः ।’

- ० उपसर्गः अर्थसोतकः इत्ययं अर्थाभिधाने -धातोरौ नैव विद्यते (श्लोको गद्यवा नीतः) । या १।३।१।३३ पृ. ३०६. ० उपसर्गः वाचकः इत्येक. पक्षः, योगकः इत्यपरः पक्षः । चोत्तरत्वेऽपि विनिवेशकभूतित्वात् सिध्यति । बाह. पृ. ४१, ० उपसर्गः विनिवेशिका भूतिः वाचकत्व-सोतकत्व-पक्षद्वयेऽपि । पृ. ४१.
- ० उपसर्गस्य चारतन्त्रविषयः । सोम. १०।४।५.
- ० उपसर्गार्थां परस्परान्यस्युत्पत्तिः । आहृ. १०।४।६.
- ० उपसर्गार्थां सारतन्त्रार्थाभिप्रायकरणं नास्ति । के.

मी. शं. १२५

उपसर्गरूपाः । यदैकमन्त्र. अर्थाभिधानेन नानात्वनिपेक्षा, तत्रापि प्रसर्तते । (मित्रा उपसर्गाः एकमेव धातुं नानाऽर्थकं कुर्वन्ति ‘प्रशशाहारसहारविहापरिहारस्य’ तददन्त्येति) । साहस्री. ७८२.

० उपसर्गरूपा निधानरूपाश्च उपधाः । प्र, परा, अप, घम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आह्, मि, अधि, अधि, अधि, मु, उद्, अधि, प्रति, परि, उप इत्युपसर्गां द्वाविधयः । एतद्विन्ना ननादयो निपाताः । प्रादीना च चातुस्रमिन्धादौ एव उपसर्गानि निपातानि च । तत्रापि कश्चित् धात्वर्थमतिक्रम्य वर्तते । कश्चिच्चेव निश्चिन्तितः । यथा प्रस्थानं, परानयः, प्रवेष्टः, विजयः इति । अत्र गमनत्रयाभावेऽपि उपसर्गार्थो । प्रतिगति इत्यादौ तस्यिष्ठ. प्रकपेः, विजयते इत्यादौ जपलायं विशेषः । चादिनिपातानां केचि चित् केस्रप्रयोगत्वेऽपि सद्-प्रयुज्यमानवदार्थान्वित्वान्न तदर्थानाम् । यथा ‘तदस्यः स्वानर्थान् पटयति च मीनं च भगते’ । विकारः कोऽप्यन्तर्वेदवति च ताप च कुपते’ इत्यादौ लोके, ‘मैनायकः मेघवति चातु नाह’ इत्यादौ वेदे सयु-बाध. । चाथो भावनाऽन्वये । ‘पटं च पटं चानय’ इत्यादौ लोके, ‘यवप्रये च प्रजापत्ये च’ इत्यादि वेदे च उपसर्गार्थान्वयित्वम् । तेन अग्निनिष्कृतिस्तमुत्पत्तस्य प्रजापत्यो विशेषत्वात्, समुत्पत्तस्य मत्वनऽन्वयभावेन न विधिः, किंतु समुत्पत्तिरिष्टप्रजापतिविधिः । न चैव ‘गौश्राश्रय’ इत्यत्र दक्षिणोद्देशेन समुत्पत्तिविधिं स्यात्, इहापचे । विशिष्टदक्षिणाविषयज्ञात्वात् । तस्मात् ‘कश्चिन्म्यो ददाति’ इति त्रिनिवोग. चमत्वा-त्पूर्वभाष्यस्यैः । एतच्च द्वावे स्फुटम् । तत्र उपसर्गाद्योतकः, न वाचकः । प्रत्ययति इत्यादौ मृष्टप्रजादौ विधात्वादेः लक्षणपैतृचरत्वं, तत्र शक्तिपरत्वेन गौरत्वात्, प्रविश्यते इत्यत्र गमने प्रशब्दायै विभक्त्यर्थावयवप्रशब्दात्, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थावयवविधौ चत्वात् । न चैवं नञोऽपि अभावे चक्षिर्त्वात् इति वाच्यम् । ‘भूक्तं न पटः’ इत्यत्र पटपदविचित्रमेदस्य नामार्थयोः मेदा-न्वयाभ्युपस्था भूतेन मनन्वयापत्तेः । मेदस्यं नन्वर्थे ह

निवाताभ्यांतिरिक्ते तथिपमात् न भेदात्प्रत्ययवपत्तिः ।
न च घटपदस्य घटमिणे लक्षणया भूतलेन धन्योऽद्य
इति धात्वर्थम् । भेदप्रकारज्ञोष्य आशुभमिकायात् इति
के चित् । अन्ये तु पातो शक्तिरूपयोः उपसर्ग-
समभिन्नाहारतदभावेतुङ्गव्यस्य, उपसर्गाणां द्योतनत्व-
जनतेषु कथ्यताया गौरवात् वाचकौन युष्वा । एवं च
एवकारादौ अन्ययोगपरच्छेदयोगभ्यपरच्छेदयोः, इन-
कारादौ - नाहृदवादीनां च शक्तिप्रदर्शनमुपपन्नम् । अत
एव 'अस बोधनावन्ति, अत एषोद्धवन्ति' इति वैदिक-
प्रयोगस्य 'तत्रैवापाति' 'इत एवाभिरन्ते' इति
लौकिकप्रयोगस्य चोपपत्तिः । अतो वाचकत्वं इत्याहुः ।
मणि. ट. १५९-१६०.

● उपसर्गाथैस्तथा धारार्थैस्तथाः प्रत्ययार्थेन
अर्थविपत्तयात् दुर्गन् । तस्मात् उपसर्गाथैस्तथापि
धारार्थैस्तथापि धारणेन व्यथते । 'पथय उपगावन्ति' ।
भा. १०।४।५८.

● उपसर्जनम् । कदा चिद् उपसर्जनं मूलोऽर्थो
विधिर्विहितः, प्रधानीमूलोऽनुवादः । तद्यथा 'दण्डी'
इत्युपसर्जनो मूलदण्डकपुत्रप्रदानः शब्दोऽव्यस्यते ।
कदा चित् भिन्नार्थे पुत्रे दण्डगुणधामार्थेऽनुवायेते
'दण्डी प्रदानमाह' इति । यथा 'लौहितोष्णीपा
ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति । प्रचिन्हापि (अरण्य
इत्यन) यदि उपसर्जनमूत अरण्ये गुणः, प्रधानमूलं
पारुह, तथापि अनुचिते तारणे अरण्यगुणविधानार्थे
वचनं युज्यते । भा. १।१।६।१२ ट ६८७.

● उपसर्जनम् । 'प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनं'
इति शेष एकदेशस्य उपसर्जनं, सा पूर्वनिपातमाश-
विद्यया 'उपसर्जनं पूर्वं' इति, न पुनः उपसर्जन-
त्वेन परान्तसम्बन्धार्थो । ऋत्तु ट ७१. ● उप
सर्जनं यच्चि कर्मादिषु, तथापि विशेषणेन संव्यस्यते ।
समासस्थे हि उपसर्जनं विशेषणैर्न संव्यस्यते । वाक्यस्थ
तु 'ऋत्तुस्य रासः पुत्रः' इतिवत् उपसर्जनं दृष्टम् ।
या. ३।४।५।१३ ट. १३८. ● उपसर्जनं वृत्तिस्थं न
पदान्तरेण संव्यस्यते । रत्नाकर. ट ३४६. ● न उप-
सर्जनं अभिभूतस्थैश्च विशेषणैः संव्यस्यते ।

'तद्धिताथं च वृत्तस्य (इन्द्रवृत्तस्य) वृद्धिः स्वाहु-
त्तरे पदे (मन्त्रेन्द्रपदे) । महर्त्वं प्रत्यसंघटितं नोप-
सर्जनं सगति ॥' महेन्द्र इति स्यात्, न वेन्द्रविवेकं
महर्त्वं (स्यात्) । या. २।१।५।१६ ट. ४१९. ● नहि
उपसर्जनं पदं पदान्तरेण संव्यस्यते यजपुत्रपदवत् । वृहती.
ट. ७०. उपसर्जनस्य । ननु उपसर्जनस्य विशेषणसंज्ञो
युज्यते । या. ३।४।५।१३ ट. १३७.

● उपसर्जनस्य अत्रान्येनोपकारिण्यर्थं इत्यपि ।
एकोपकारिण्यर्थस्य च तत् । सु. ट. १३७८. ● उप-
सर्जनस्य अर्थोऽपि तथ्यप्यागतमन्त्रव्यवहारे नेतर एवमिति
स्वप्नान्ये च समन्ति न परोपसर्जनं प्रतिपद्यते । वा.
३।३।७।१४ ट. ८३२. ● उपसर्जनत्वस्य अत्रान्ये
गुणत्वमिति । सु. ट. १४२२. ● उपसर्जनत्वस्य
संज्ञं विना अतिदिः । ट. ८२८.

● उपसर्जनं वेदिस्तरणयोगस्य बहिःषः लभे
प्रयोजनम् । भा. १।१।५।५।७७.

● उपस्तरणं अमिथारणं च वृत्तलेषु न कर्त-
व्यम् । भा. १०।२।१।३-१२. ● उपस्तरणं इडायां
क्रियमाणं इडायाः संस्कारः एव । वि. १०।७।५.

● उपस्तरणादिविधिन्यायः । उपस्तरणाभिपार-
णान्मा सदैव चतुरस्रसंघटितम् ।

उपसर्जितादृष्टाद्यसंघटितस्य च प्रधानस्य होम-
संयोगादधिकमात्रव्ययमुत्स्यत्वाद्दोषवद्दुष्पत्तेर्गुणमूल-
त्वात् । १०।८।१।२९ ॥

भाष्यम्— दत्तपूर्वमासगौरव्यावृत्ते 'चतुरस्रं
युजोति' इति । तत्रावर्तयः साञ्चिक, किं सहीपस्तरणा
मिपारणान्मा चतुरस्रं, एत प्रधानद्रव्यादेव चतुरस्र-
संघटितम् । अधिकमुपस्तरणमभिपारणं नैति । किं प्राप्तम् ?
प्रधानद्रव्यादेव चतुरस्रवत्तयम् । इतः । अत्यन्तव्यवृत्तम् ।
पुरोडाशोत्पत्तेर्होपार्थता भवति । 'यदाग्नेयो-
द्यकपालोऽद्यावाग्यावा वीर्णमासा चाप्युतो मन्वति' इति ।
यन्पुरोति सचतुरस्रं कर्तव्यम् । पुरोडाशश्च होमार्थो
नोपस्तरणाभिपारणे । तस्मात् पुरोडाशस्य चतुरस्रसंघट-
मिति । अधिकमात्रं स्यात् । अतुर्त्वं हि तत् पुरो-
डाशेन । पुरोडाशे होमार्थे नत्पुण्यमत्राव्ययम् । तेन

यद्यपि मशान्नेन पचयन्तं भवति, तथापि होमे चतुर-
चमेव कृतम् । तथा लोके 'प्रशममुदेतरत्तः' इत्यु-
च्यते । यद्यपि रूपशास्त्रादिरिभिरधिकः प्रस्यो भवति,
तथापि मुञ्जे प्रस्यो निर्दिश्यते, व्यञ्जनानि ओदना-
र्थाणि ।

वत्संस्कारश्रुतेश्च । ३० ॥

भाष्यम्—प्रधानाद्यदानसंस्कारार्थेन च उपस्तरणा-
मिधारणे श्रूयते 'यदुपस्तृणाति, अमिधारयति,
अमृताश्रुतिमेवैनः करोति' इति । तेन उपस्तरणामिधारण-
संयुक्तं प्रधानद्रव्यात् नतुरवत्तं होतव्यमिति गम्यते ।

साम्यां वा सह, रिवाकृष्टतः सकृत्त्वे द्विरभि-
धारणेन तद्वानिवचनात् । ३१ ॥

भाष्यम्—साम्या वा सह द्विर्हविविधोऽवदाय चतुर-
वत्तं कर्तव्यम् । कुतः ? श्वितकृतः सकृत्त्वे द्विरभि-
धारणेन तदाशिवचनं भवति । 'यदुपस्तृणाति सकृद-
भवति, द्विरभिधारयति, नतुरवत्तं स्यात्' इति द्विर-
मिधारणेन चतुरवत्तं पूर्णं दर्शयति । इतरथा पचयन्तं
तेन पूर्वेत । आह, दर्शयन्तेत् । प्रातिरूप्यतामिति ।
अनोच्यते । चतुरवत्तं होमे श्रूयते, 'चतुरवत्तं
जुहोति' इति, न होमार्थे पुरोडाशो सान्त्वये वा ।
नैर् श्रूयते, यद्रोमार्थे द्रव्यं तच्चतुरवत्तं कुर्यादिति ।
चतुरवत्तं श्रूयमाणं होमेन अक्षय्यगमानमनयेकं स्यात् ।
अथोच्यते । प्रयोगवचनमद्रवात् अर्थवद्भक्तिरिति । तदा ।
साक्षात् होममर्थक्ये वचने सति चतुरवत्तं जुहोतीति,
नामत्त्वं प्रयोगवचनं कल्पते । अस्तिश्च साक्षाद्रचने
तदर्थादवत्तं, नातदर्थादिति न विशेषः श्रूयते । तदर्थात्
अतदर्थाद्वा चतुरवत्तमद्रव्यसंयुक्तं द्रव्यं होतव्यम् । एवं च
श्रुतिः परिहृत्यते । इतस्मिन् पक्षे वाक्यं परिहृत्यते ।
'द्विर्हविविधोऽवदाति' इति च विकल्पः स्यात्, यदि
हविश्चतुरवत्तं श्रूयते । तद्वेदवचनं भाषणं वाच्यनुगाद्युक्तं
स्यात्, चतुरवत्तं वा विकल्पयेत् । अभाषाद्य पक्षे
विकल्पो न न्यायः स्यात् । तस्मात् सहोपस्तरणामि-
धारणान्यां चतुरवत्तमिति ।

१. दुष्—'यत् जुहोति' इति यदि जुहोतिरन्येयं, तथा
सति हविः कृत्वायंशुकार्येत् । अयं होयः स्यात् । तस्मात्

इयं चतुरवत्तः 'यत् चतुरवत्तं, तत् जुहोति'
इति । तत् चतुरवत्तं विद्यते (हविविधो द्विरवदान-
विधानात् उपस्तरणामिधारणविधानात्) । विद्यमानत्वात्
तत् शक्यते अनुवदितुम् । अन्यत् च तस्य होमवचनः
क्रियते । तत्र होमो वा नतुरवत्तार्थः, चतुरवत्तं वा
होमार्थं, इति (प्रसङ्गात् चिन्त्यते) । यदि होमः चतुर-
वत्तार्थः, तदा अदृष्टं कल्पनीयम् । अथ नतुरवत्तं
होमार्थं, ततः दृष्ट एवार्थो होमनिर्दिष्टः । तस्मात् चतुर-
वत्तं होमार्थमिति ।

तुल्यवशाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुष्ठानात् ।
३२ ॥

भाष्यम्—'चत्वारि वा एतानि देववृषान्यवदन्तानि,
यदुपस्तृणाति तदनुवाक्यायै, यत् पूर्वमवदानं तत्राश्रयायै,
यदुत्तरं तद्देवतायै, यदमिधारयति यदप्रकृत्याय' इति
चतुरवत्तस्य चत्वार्यवदानानि संकीर्य अनुवाक्यादिभिः
भक्तिवादेन अत्रयवदाः संकीर्यन्तु उपस्तरणश्रुतिं दृश-
यति । तस्मात् सहोपस्तरणामिधारणस्य चतुरवत्तमिति ।
दशम्यो मागवेवचनः । तत्रथा, 'कद्रुकद्रव्यं दधं,
नामिताय दध' इति । देवदधानि देवमागा इत्यर्थः ।

शा—'तत्र द्वितीयासंयोगाद्युत्पन्न-
संस्कृतम् । होतव्यं हविपस्तस्माद्धोतव्यात् उत्पन्नं
चतुः ॥' तस्मात् हविय एव चतुरवदानं उपस्तरणा-
मिधारणं तु अपिकम् । इति प्राप्ते द्रव्यः । (वातिक-
कारीयं सिद्धान्तमाह—) 'चतुःसंख्याऽवदानस्था
होमाङ्गं शोशते यदि । तत एव भवेत्, ता तु
यथाप्राप्ताऽनुकीर्यते ॥' (भाष्योक्तसिद्धान्तमपार-
माह—) यद्यपि संख्या होमवृत्तस्य विधीयते, तथापि
साधनमात्रपरिच्छेदेन अङ्गत्वोपपत्तेः आग्रपरथापि च
संस्कारद्वारेण होमसाधनत्वात् उपस्तरणामिधारणस्य
चतुरवत्तमित्याधीयते । एवं च द्रव्यादानस्य पाथितो
वाधो न कलितो भवति ।

सोम—उत्तरवेद्यन्मोर्दि विकल्पः, तदा वरदान-
चतुरवदानयोरेपि विकल्पः श्रुतिव्यतिः इष्टान्तसंगतिः ।
'द्विर्हवियः' इत्यनेन संख्याविधिप्रदानमिति;
चतुरवत्तवचने होममायतिः इतिपक्षे, नतुरवत्तवचने

तद्विधिप्रहोमविधिः । द्विर्विधिः इत्यत्र संख्यानामविधिः इति पक्षे च अपत्रगौरवतृत्वनिशेषाभावात् द्विर्विधिः इत्यस्य संख्याविशिष्टावदानविधापरत्वेऽपि स्नातकभ्येन अत्रदानविधौ अष्टाशयैनाशयश्च द्वाशयैरशय प्रदानोपक्रम तथैव अवदानस्य विधेयतया पञ्चोक्तदशदानानामनु- रागपक्ष उपपन्नावात्, चतुरश्रचतुष्वप्यस्य अत्रतद्विशिष्ट- होमनिष्पन्नत्वे चतुःश्रयायाः निष्पन्नज्ञीनारेण हविषः चतुरादानप्रसक्ततया एतद्विशिष्टणप्रतिपाद्यस्य हविषो नित्य द्विरवदानस्य सिद्धेश्च पञ्चदशमपि कार्त्तिकारस्य संमतम् । सुत्रार्थस्तु— पुरोडाशोत्पत्तेर्होमार्थेनतत् प्रयातस्य पुरोडाशस्यैव चतुरश्रदानं, होमार्थोमेव होतव्यस्यैव चतुरश्र- दानप्रदीतेः । आशयं तु पुरोडाशेन अनुत्पन्नदधिकं इति नोपरत्वात्पिपारणाम्या सख्यापूर्णे, तदुत्पत्तेः सखाशयै- तया गुणभूतत्वात् । न चैवं सहाधिकं लोके प्रत्यसुद्- देवदत्तः इत्यादौ गुणेन मूपादिना व्यधिक्यदर्शनात् इति । (गुणाधिक्येऽपि न प्रधानाधिक्यं इति पूर्वपक्ष- न्यायोऽन्ये) ।

वि— 'चतुर्दशानां पुरोडाशोऽवदानं, होमतोक्तित्त । चतुर्, मेवं सहाशयेन सिद्धस्यामनुवादत ॥ '

भाट्ट— दशैर्गोमासयोः 'चतुरश्रश्च तुरोनि' इत्यनेन हविषः एव चतुरश्रदण्य होमः, उत हविषो द्विरवदानं, अपस्तरणाभिधारणाम्या चतुरश्रचतुष्वपि इति संशये, द्वितीयाश्रया चतुरश्रोद्देशेन प्रथमविधिना चतुरश्रदानसंस्कृत-फलमेव अशोद्देशताऽवच्छेदकं, न तु अवदानसंस्कृतफलमात्रं, चतुःपदस्य सुत्रप्रदानस्य तुरोत्पत्तेर्होमार्थस्य होमावृत्तिरन्वयनाऽऽपत्तेर्निशिष्टविधौ गौरवा- परया पदविधियशयपक्षेऽपि, निष्प्रत्यागान्तावत्पदत्वव्य- विधायागेन अन्यस्य चतुःपदतया विशिष्टोद्देशेन वाचक- मेदानाभावात् । अतश्च उद्देश्यपक्षिद्वयमे गम्योपदस्य चतुःश्रयादानविधिरन्वयनात् हविषः एव चतुरश्रं यद्योवा तस्य प्रथेयाप्य प्रतिपत्तिः, उपस्तरणाभिधारणे तु अधिकः संस्कारः, इति मन्वानरपोत्तरम्— नाम चतु- संख्यासावदानविधिरन्वयना, 'द्विर्विधोऽवदानि' इत्येव द्विस्त्वविशिष्टावदानस्य हविःसंस्कारमेवात् । अत एव अपत्रवत्तुःपदं तोद्देश्यताऽवच्छेदकोक्तिप्रसिद्धं भोत्वान् ।

अतश्च चयैव हि पूर्वाभिधारेणे 'अथातोऽग्निमग्निहोमेन' इत्यत्राग्निहोमवदेन अग्निहोमसंख्यान्योक्तिहोमनोवातापि नाग्निहोमसंख्याकत्वस्य उद्देश्यताऽवच्छेदकोक्तिप्रसिद्धं गौरवात् प्रथोक्तभावाच्च, किंतु न्योक्तिहोमत्वस्यैव उद्देश्य- ताऽवच्छेदकत्वं, तथा प्रकृतोऽपि अवदानसंस्कृतत्वत्वमेव उद्देश्यताऽवच्छेदकं, न तु चतुःश्रयाऽपि तत्कोटि- प्रविष्टा । अत एव चतुःपदस्यपरत्वाभिधारणामि- धारेण अनुवादप्रदानम् । अत एव सिद्धं इति । सक्तुप- रतृपाति सक्तुव्यवति द्विरभिधारयति अनुत्पत्तव्यस्यै' इत्यभिधारणदिनेन चतुःसंख्यासंपत्तिं दर्शयति । तथा 'धनुषस्तृपाति नदनुशास्यते, यत् पूर्वमवदानं तद्याशयै, सक्तुत्तरं तदेवतायै, यदभिधारयति तदपदकारणम्' इति चत्वार्यवदानानि संवीर्यन् उपस्तरणाभिधारणे दर्शयति । अतः सिद्धं चतुःपदं प्रथमशिष्टसंख्याऽनुवादः । एवं जामदग्न्यादीनां न्यवदाने विहिते तेषां पञ्चवदाने पञ्च त्वमपि प्रथमशिष्टानुवादः एव । एवं प्रकृतौ नदुः- पञ्चपदयोः अनुवादत्वेऽपि पञ्चो 'पञ्चमि चतुरश्रस्यै यजमानः' इत्यत्र पञ्चत्वस्य पञ्चत्वविशिष्टावदानस्य वा विधिरिव । तत्राप्रेतु द्वादानस्य, यथा च सक्तुवदानस्य विहितत्वेन पञ्चत्वस्य प्रथमशिष्टानुवादानुपपत्तेः । अत एव यत्र नेदरां वचनं, तदेवकालस्य सर्वहोमार्थं सक्तुवदाने उपस्तरणाभिधारणाम्या न्यवदानमेव । अत एव पूर्वपक्षे चतुःसंख्यायास्तत्रापि । सिद्धान्तो तु तस्याः प्रकृतौ अनङ्गवोदेन न बाधः, द्वादानानामस्यैव तु बाधः इति बाधोपयोगिताऽपि अन्याधिक्यत्वात् ।

मण्डन— 'न हविधनुषोपदेयम् ।'
 शंकर— 'इतिश्चतुरश्रयोः ।'
 ● 'द्विर्विधोऽवदानि' इति द्विस्त्वविशिष्टावदानविधि- स्वीकारेऽपि अपस्तरणादिधिग्नायनेन श्रद्धावैक्यभावात् चतुरश्रचतुष्वपि निष्प्रत्यागान्तावत्पदत्वव्य- विधायागेन अन्यस्य चतुःपदतया विशिष्टोद्देशेन वाचक- मेदानाभावात् । अतश्च उद्देश्यपक्षिद्वयमे गम्योपदस्य चतुःश्रयादानविधिरन्वयनात् हविषः एव चतुरश्रं यद्योवा तस्य प्रथेयाप्य प्रतिपत्तिः, उपस्तरणाभिधारणे तु अधिकः संस्कारः, इति मन्वानरपोत्तरम्— नाम चतु- संख्यासावदानविधिरन्वयना, 'द्विर्विधोऽवदानि' इत्येव द्विस्त्वविशिष्टावदानस्य हविःसंस्कारमेवात् । अत एव अपत्रवत्तुःपदं तोद्देश्यताऽवच्छेदकोक्तिप्रसिद्धं भोत्वान् ।

वि. १०।२।२. * उपस्तरणमिधाराण्यथा मह चतुरवत्तमपत्तिः । (ब्रह्मा आग्नेयोपस्तरणं ततो हविषो हिरवदानं, ततः आग्नेयोमिधारणं, इति चतुरवत्तमव-
सपत्तिः) । भा. १०।८।१।२।२९-३२. * उपस्तरणा-
मिधाराण्यथाः अमृतायैव प्रज्ञातार्थम् । ' अमृत वा
आप्य मर्त्यं हविः, यदुपस्तृणति अभिधारयति अमृता-
युतिमेवैना करोति ' इति । १०।८।१।८।७१. * उप-
स्तरणमिधाराण्यथाः कृष्णलचरी अर्थलोपेन वाच ।
अर्थस्तु हविषः क्षुत्ति असमर्गः । सु. ट. ४५८.
* उपास्तरणमिधाराण्यथा. पृथक्त्वसद्वापेऽपि न पृथक्
पदार्थत्वं ' चतुरवत्तं जहोति ' इत्येतदवयवत्वेन एव
विधानात् । सोम. ५।२।३. * उपस्तरणमिधाराण्यथाः
लोपेऽपि उपास्तृणति इति एव चतुरवत्तमपत्तिर्वापूर्णा-
भाषयोः । भा. १०।८।१।२।३३-३४. * उपस्तरणा-
मिधाराण्यथाः हविष क्षुत्ति अर्थलोपेऽप्यकारण्येवम् ।
सु. ट. ४५८.

उपस्तरणमिधाराण्यथोरमृतायैवत्त्वाद्कर्म
स्यात् । १०।२।२।३ ॥

' यदुपस्तृणति अभिधारयति अमृतायुतिमेवैना
करोति ' इति प्रकृतौ उपस्तरणमिधारेणे विहिते । तत-
कृष्णले चरी तयोः अकर्म स्यात् । क्रियते इति कर्म,
तदस्मत्. अकर्म । ते न कर्तव्ये । तयोः अमृतार्थत्वात् ।
' यदुपस्तृणति अभिधारयति, अमृतायुतिमेवैना करोति '
इति तयोः अमृतायैवोक्तौ । अमृतायैव च स्तृण-
करणम् । स्यात्करणार्थे ते । कृष्णलेषु च स्तृणकरणं न
सम्भवति इति ते न कर्तव्ये इति सिद्धांतः ।

क्रियेत वाऽर्थत्वात् तयोः संसर्गहेतु-
त्वात् । ४ ॥

शतकृष्णले चरी आग्नेय उपस्तरण अभिधारणं च
द्वियेत-कर्मभम् । चादान्. अकर्मपक्ष-वाह्यवर्गः । यत्
अमृतायैवत्त्वाद्कर्मणं कृष्णलेषु न संभक्तीति, न संभ
यत्तु नाम अर्थत्वात्स्यात् तस्य । स किन्तार्थत्वादे न विधिः ।
तयोः उपस्तरणमिधाराण्यथा. आग्नेय हविषश्च असम-
हेतुत्वात् । संसर्गो हेतुर्वापि ते संसर्गहेतुनी उपस्तरणमि-
धारेणे । ताभ्या तयोः संसर्गो भवतु इति ते विहिते ।

तस्य च कृष्णलेष्वपि संभत्तः । तस्मात्ते कर्तव्ये उति
पूर्वः पक्षः ।

अकर्म वा चतुर्भिर्वापिचचनात्, सह पूर्वं पुन-
अतुरवत्तम् । ५ ॥

शतकृष्णले चरी आग्नेय उपस्तरणमिधाराण्यथाः
अकर्म, ते न कर्तव्ये । चादान्. पूर्वपक्ष-वाह्यवर्गः । चतुर्भि-
रपिचचनात् । आप्तिः प्राप्तिः सिद्धिः । क्वातेः पचन
आपिचचनं, तस्मात् । ' चत्वारि कृष्णलान्यपद्यति चतुर-
वत्तस्याप्यै ' इति एतन् चतुर्भिः कृष्णलेरेव चतुरवत्तस्य
सिद्धिर्भवति इति दर्शयति । पुरोडाशादौ तु मन्थात्
पूर्वाधीन् पुरोडाशागचोर्दयोः अयदानं, आदौ आग्ने-
योपस्तरण, अन्ते च आग्नेयोमिधाराण इति चतुरवत्तत्वा
सिद्धा भवति । कृष्णलेषु पुनः सह एकैव कृष्णलाना
चतुर्णामवदानेनैव चतुरवत्तं पूर्वं भवति । तस्मात् शत-
कृष्णले आग्नेय उपस्तरणमिधारेणे न कर्तव्ये ।

क्रिया वा मुख्यवादानपरिमाणत्वात्, सामान्यात्
तदनुष्णत्वम् । ६ ॥

शतकृष्णले चरी अग्नेय उपस्तरणमि-
धाराण्यथाः क्रिया स्यात् । ते कर्तव्ये । ' चत्वारि कृष्ण
लानि अग्नेयि ' इति तु मुख्यस्य हविषो रदग्नेयं
तस्य परिमाणमुक्तम् । यथा पुरोडाशादेः मन्थात् पूर्वा-
धीन् यत् हिरवदानं गदेत् सुव्यम् । तस्मान्ने चान
चत्वारि कृष्णलानि मुख्यमवदानम् । एवं तति यथा
पुरोडाशादौ उपस्तरणमिधारेणे मुख्यवदतिरिक्ते, ताह-
द्यात् सामान्यात् कृष्णलेष्वपि तदनुष्णत्वं, तौ गुणौ यस्य
कृष्णलचरी. उपस्तरणमिधाराण्यथाः स्यात् । तस्मात्
शतकृष्णले उपस्तरणमिधारेणे न कर्तव्ये । इति पुनः पूर्वं
पक्षः ।

तेषां चैकवदानत्वात् । ७ ॥

पूर्वपक्षी हेत्वन्तरमाह । शतकृष्णले चरी ' चत्वारि
कृष्णलान्यपद्यति ' इत्युक्तम् । तत्र तेषां चतुर्भिः कृष्ण-
लानां कृष्णलानुष्णत्वापरिमिततनुत्वं सत्त्वात् एकवदान-
दर्शयति । तात्रच मुख्यमवदानम् । ततोऽप्यत्र उपस्तरण-
मिधारेणे चेति ते कर्तव्ये ।

वि. १०।२।२. * उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सह चतुरस्रसप्तसिः । (जुह्वां आग्नेयोपस्तरणं ततो हविषो द्विरवदानं, ततः आग्नेयोपिधारण, इति चतुरस्रसप्तसप्तसिः) । भा. १०।८।१२।२५-३२. * उपस्तरणाभिधारणयोः अमृतार्थं प्रदातार्यम् । ' अमृतं वा आग्नें मर्यां हविः, यदुपस्तृणाति अभिधारयति अमृताहुतिमेवैना करोति ' इति । १०।८।१२।७१. * उपस्तरणाभिधारणयोः कृष्णउचरो अर्गलोपेन नामः । अर्गेषु हविषः कृष्णि अस्तसर्गः । सु. घृ. ४५८. * उपस्तरणाभिधारणयोः पृथक्पवनश्रमेऽपि न पृथक् पदार्थत्वं ' चतुरस्रं जुहोति ' इत्येतदपवनत्वेन एव निश्चयान् । सोम. ५।२।३. * उपस्तरणाभिधारणयोः लोपेऽपि उवाच्यपजे हविष एव चतुरस्रसप्तसिर्दत्तपूर्वमापयोः । भा. १०।८।१३।३३-३५. * उपस्तरणाभिधारणयोः हविषः कृष्णि अर्गसर्गस्यैवतस्कारार्थत्वम् । सु घृ. ४५८.

५ उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वाद्कर्म स्यात् । १०।२।२।३ ॥

' यदुपस्तृणाति अभिधारयति अमृताहुतिमेवैना करोति ' इति प्रकृतौ उपस्तरणाभिधारणे विहिते । शतकृष्णले चरो तयो. अकर्म स्यात् । क्रियते इति कर्म, तदभावात् अकर्म । ते न कर्तव्ये । तयोः अमृतार्थत्वात् । ' यदुपस्तृणाति अभिधारयति, अमृताहुतिमेवैना करोति ' इति तयोः अमृतार्थत्वोक्तौ । अमृतार्थत्वं च स्वादुकरणम् । स्वादुकरणार्थं ते । कृष्णलेषु च स्वादुकरणं न समञ्जसि इति ते न कर्तव्ये इति सिद्धान्तः ।

क्रियेत वाऽर्थव्यवहृत्यात् तयोः संसर्गहेतुत्वात् । ४ ॥

शतकृष्णले चरो आग्नेन उपस्तरण अभिधारणं च क्रियेत-कर्म-यम् । वागवद्. अकर्मपञ्चम्याह्वयर्षः । वसु अमृतार्थत्वं स्वादुकरणं कृष्णलेषु न संभवीति, न संभ वतु नाम अर्थव्यवहृत्यात् तत्त्वं । स विव्यर्थकालो न विधिः । तयोः उपस्तरणाभिधारणयो आग्नेय हविषश्च संसर्गहेतुत्वात् । संसर्गो हेतुर्वयोः ते संसर्गहेतुर्न उपस्तरणाभिधारणे । ताभ्यां तयोः संसर्गो भवतु इति ते विहिते ।

तस्य च कृष्णलेभ्यसि समर. । तस्मात् कर्तव्ये इति पुनः पक्षः ।

अकर्म वा चतुर्भिरासिधयनात्, सह पूर्णं पुनश्चतुरस्रसप्तम् । ५ ॥

शतकृष्णले चरो आग्नेन उपस्तरणाभिधारणयोः अकर्म, ते न कर्तव्ये । वागवद्. पूर्वपक्षस्याह्वयर्षः । चतुर्भिरासिधयनात् । अतिः प्रसिद्धिः । आतोः यवन आसिधयनं, तस्मात् । ' चत्वारि कृष्णसाम्यवदति चतुरस्रसप्तस्यै ' इति पक्षां चतुर्भिः कृष्णैरेव चतुरस्रसप्तसिर्दत्तं इति दर्शयति । पुरोडाशादौ तु मथ्यात् पूर्वाध्यात् पुरोडाशाध्यायोर्दयोः अवदानं, आदौ आग्नेयोपस्तरणं, अन्ते च आग्नेयोपिधारणं इति चतुरस्रसप्तसिद्धिं भवति । कृष्णलेषु पुनः सह एकैव कृष्णलावा चतुर्भिरावदानेनेव चतुरस्रसप्तं पूर्णं भवति । तस्मात् शतकृष्णले आग्नेन उपस्तरणाभिधारणे न कर्तव्ये ।

क्रिया वा सुख्यावदानपरिभाषात्, सामान्यात् तदुत्पत्तयम् । ६ ॥

शतकृष्णले चरो अवदानेषु आग्नेन उपस्तरणाभिधारणयोः क्रिया स्यात् । ते कर्तव्ये । ' चत्वारि कृष्णसामि अचमति ' इति तु मुन्यस्य हविषो यववदानं तस्य परिमाणमुक्तम् । यथा पुरोडाशादौः मथ्यात् पूर्वाध्यात् यद् द्विरवदानं तदेव मुन्यस्य । तस्मान्ने चात्र चत्वारि कृष्णसामि सुख्यमवदानम् । एवं सति यथा पुरोडाशादौ उपस्तरणाभिधारणे सुख्यमवदाने, तादृशान् सामान्यात् कृष्णलेष्वपि तदुत्पत्तयं, तौ सुणी यस्य कृष्णलेषोः उपस्तरणाभिधारणमुपकर्तव्ये स्यात् । तस्मात् शतकृष्णले उपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये । इति पुनः पूर्णपक्षः ।

तेषां चैक्यवदानत्वात् । ७ ॥

पूर्वपक्षी हेचत्वरमाह । शतकृष्णले चरो ' चत्वारि कृष्णसाम्यवदति ' इत्युक्तम् । तत्र तेषां चतुर्णां कृष्णसामिनां कृष्णसाम्यवदानपरिमितसुर्गसंक्रान्तौ एकानवदानत्वं दर्शयति । एतच्च सुख्यमवदानम् । तादृशस्य उपस्तरणाभिधारणं चेति ते कर्तव्ये ।

आति। संपद्यासमानत्वात् । ८ ॥

द्यतकृष्णत्वचरी आत्मेन उपस्तरणाभिधारणे न कर्तव्ये इति सिद्धान्ते ' चत्वारि कृष्णत्वच्यवशति चतुरवत्त्वाम्पै ' इत्यागीवचनं साधकतया उच्यते । चतुरवत्तं चतुर्भिः कृष्णैः सिध्यति इति तदर्थः । पुनश्च उपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये इति पूर्वपक्षमुच्यते । आसिचनस्य गतिमाह पूर्णपत्नी । आतिः प्रातिः सिद्धिः । आसिचनं संख्यासमानत्वात् संख्या समानत्वात् तुल्यत्वात् उपपद्यते । अवदाने चतुःसंख्या कृष्णले ध्वनि चतुःसंख्या इति उच्यते संख्या समानत्वात् । चतुःसंख्यासंस्तुतिरेया । तेन उपस्तरणाभिधारणयोः सिद्धिः ।

सतोस्त्यापित्वचनं व्यर्थम् । ९ ॥

दुःखान्दः पूर्वपक्षिणा आसिचनस्य चतुःसंख्यासुनिपरत्वं यदुक्तं तत् न्यायवैपत्ति सिद्धान्ती । सतोः विद्यमानयोः उपस्तरणाभिधारणयोः स्तुत्यर्थमासिचनं व्यर्थं स्यात् । नहि विद्यमानस्य कश्चित् संस्तवोऽस्ति । यदि अविद्यमानमापयति इति आतिः इत्युच्यते ततो गुणत्वान् इति स्तुतिर्भवेत् । तस्मात् सतोः उपस्तरणाभिधारणयोः आसिचनं व्यर्थम् । तस्मात् कर्तव्ये ।

विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् । १० ॥

द्यतकृष्णले चरी ' चत्वारि कृष्णत्वच्यवशति चतुरवत्त्वाम्पै ' इति आसिचनत्वात् लिङ्गात् उपस्तरणाभिधारणयोः सिद्धिः यथा शक्यते, तथा एकावदानत्वात् ' चत्वारि कृष्णत्वच्ये एकमवदान ' इति एकावदानत्वत्वात् लिङ्गात् उपस्तरणाभिधारणयोः असिद्धिर्निश्चये । चतुर्भिः कृष्णैः एकं मध्यमवदानं चतुरवत्त्वार्थं तु उपस्तरणाभिधारणयोः कर्तव्यता इति । एवं च सति लिङ्गद्वयवितोषः प्रसङ्गः, तस्मात् उपस्तरणाभिधारणयोः विकल्पः स्यात् न तु एकान्तेन निवृत्तिः । इत्याह पूर्वपक्षी । दुःखान्दः वैलक्षण्यार्थः विकल्पस्य कदा चित् स्यात् इति ।

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हृत्विपो हीतरस्य स्यात् । ११ ॥

पूर्वपक्षे विरहस्य दोषनिषाध पुनः पूर्वपक्षी स्वयं साधयति । तुद्यन्दः तिरुक्तनिरासार्थः । ' चत्वारि

कृष्णत्वच्येकमवदानं ' इत्युच्यते उच्यतेच्यवदाने सर्वविकारे सर्वस्य चतुरवत्त्वस्य विकारे सति, चतुरवत्त्वस्य स्थाने चतुर्भिः कृष्णैः सद्देकावदाने सति, हि यस्मात् इतरस्य हविषः पुनश्चतुर्भिः कृष्णैः द्वितीयावदानस्य चोऽभ्यासः ' चत्वारिचत्वारि कृष्णत्वच्यवशति समुदये ' इति, तेषामर्थक्यं स्यात् । सर्वविकारे द्वितीयावदानस्यैव अभावात् । तस्मात् न सर्वविकारः । एवं च अभ्यासात् चतुर्भिश्चतुर्भिः कृष्णैः द्विरवदानं उपस्तरणं चाभिधारणं चेति चतुरवत्त्वसिद्धिः ।

अपिवा स्वियच्छ्रुतः स्यादितरस्यान्याप्यत्वात् ।

१२ ॥

द्यतकृष्णत्वचरी उपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये न वा इति विचारे प्रारम्भादे ' चत्वारिचत्वारि कृष्णत्वच्यवशति ' इति अभ्यासः द्वितीयमवदानमेवैव भविष्यति इति उक्तमतनिरासार्थः अपिवाच्यन्दः । अभ्यासस्य सिद्धयः स्वियच्छ्रुतः स्यात् । इतरस्य द्वितीयावदानानर्थक्यं अभ्यास्यत्वात् । अभ्यासं विनाऽपि अवदानवर्षेण द्वितीयावदानस्यापि सिद्धत्वात् । यस्मात् उपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये इति पूर्वपक्ष एव ।

अपिवा अस्तु उभयोर्मै एकसूचनम् । तत्र चायमर्थः— तुद्यन्देन विकल्पं निरस्य पूर्वपक्षी स्वयं साधयति । सर्वविकारे सर्वस्य प्राङ्गात् स्व द्विरवदानस्य कृष्णत्वच्यवदाने विकारे सति ' चत्वारिचत्वारि कृष्णत्वच्यवशति ' इति अभ्यासस्य आनर्थक्यं स्यात् सर्वविकारपक्षे द्वितीयावदानान्भावत् । आनर्थक्यमेव साधयति, हि यस्मात् सर्वविकारपक्षे अभ्यासः इतरस्य द्वितीयावदानरूपस्य हविषः द्वये स्यात्, अपिवा स्वियच्छ्रुतः कृते स्यात् । परंतु तदुभयमप्युक्तम् । इतरस्य अस्य पक्षद्वयस्य अभ्यास्यत्वात् । सर्वविकारपक्षे तावत् द्वितीयावदानभावात् सिद्धयश्च प्रकरणमात्रम् । यस्मात् सर्वविकारपक्षः अयुक्त एव । ततश्च अभ्यासः कृष्णत्वच्यवदानस्य द्वितीयावदानत्वार्थ एव । कृष्णत्वच्येन अवदानद्वयं उपस्तरणाभिधारणयोः च द्वयं इति चतुरवत्त्वसिद्धिः । ' चत्वारि कृष्णत्वच्यवशति चतुरवत्त्वाम्पै ' ।

इत्यातिरचने तु सख्यासमानाचार्ये स्वीकार्यम् । तस्मात् उपस्तरणामिचारणे कर्तव्ये ।

अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तत्वात् तस्मादात्मि-
समर्थत्वम् । १३ ॥

वागन्धः पूर्वपथ-भाट्टव्यर्थः । शतश्रुण्णले चरौ प्रवरण-
कण्ठे उपस्तरणामिचारणयोः अकर्म न कर्म । ते न
कर्तव्ये । संसर्गार्थनिवृत्तत्वात् । सुषि पुषोऽज्ञायाव-
यमाना सतयोः क्लिष्टता मा भूत् इति उपस्तरणामिचारणे
कियेते । कृष्णजना मु ताडयः तंगर्गे एव न संभवति ।
इति सनार्थरूपस्य अर्थस्य निवृत्तत्वात् अभावात् उपस्तर-
णानि न कर्तव्यम् । एवं च ' चत्वारिचत्वारि कृष्णज-
न्वयवति चतुरानस्यान्यै ' इति आशेः- आसिनचनस्य
समर्थनं संसर्गार्थव सिध्यति । तदपि उपपन्नमित्यर्थः ।
हृष्णजन्तुश्रवस्य द्विवारमवदाने तन्मात्रेणैव उपस्तरणा-
मिचारणे विनैव चतुरवदानस्य सिद्धिर्भवति इति ।
तस्मात् शतश्रुण्णले चरौ उपस्तरणामिचारणे न कर्तव्ये
इति सिद्धान्तः । के.

- उपस्थानं आहवनीयस्य गार्हपत्याहुद्बुध्वस्य स्वाप-
त्ने स्थापितस्यैव, न तु गार्हपत्यस्यैव सतः । संकल्पे, ३।१८. ● उपस्थानं आहवनीयस्य विकृतिविदोषे
(द्वादशाहे दशमेऽहनि मानवस्तोनात् प्राक्) प्रणीत
सैव कदा ' अयं शहस्रमानवः ' इत्यनया । भा. १।२।
८।२९-३० वर्णकं २. ● उपस्थानं निष्ये उपस्थापकापे-
क्षम् । सु. पु. १२०२. ● उपस्थानं यद्य कियते, तस्य
यमीने एव रिषणा वत् कियते नाम्नया । हु. पु. ७।३।
१।११६. ● उपस्थानं सदोहविर्धानमग्नययोः प्रकृतया
ऐन्द्र्या वैष्णव्या च क्रमेण कर्तव्यम् । वि. ३।२।८.
- उपस्थाने आगीश्रव्यं प्राकृतमन्यमिभिर्भोगः षोडश-
धेमे । वि. ३।२।८. ● उपस्थाने गार्हपत्यस्य कदाचनेति
मन्त्रः भुक्तिप्रवृत्तयाम् । ३।३।०.

ॐ उपस्थानानि आहवनीयं गार्हपत्याहुद्बुध्वस्यैव
पार्थम् ॥

' आहवनीयं श्रुतेति ' इत्यादिविधितु गार्हपत्यग्री
अपक्षेपविषयस्य तत आहवनीयस्य आगतनमैदेन
वृषभरज्यायवपक्त्वेऽपि ' आहवनीयमुपतिष्ठते ' इत्यादि-

विहितोपस्थानादिकापार्था गार्हपत्यान्निषीनाहवनीयप्राप्ति
नर्यानवायात् अनुद्बृतेऽपि संभवः । इति प्राप्ते,
आहवनीयादिशब्दानां तत्तदापत्तनस्थितस्यः प्रकृतमिमाचि-
त्वेन होमे इव तदित्यत्राप्येवमि तादृशस्यैव आप्यस-
कत्वात् तत तद्बुध्वस्यैवोक्तवानम् । संकल्पे, ३।२।८.

● उपस्थानाद्यधिकारः पूंसः एव, न त्रियाः ।
वि. ६।१।६.

● उपस्थापनं निष्ये उपस्थापकापेक्षम् । सु. पु. १२०२.
● उपस्थितपरिस्थाने मानाभावेन सवनीयस्य
प्राथम्यं सत्पक्षे आश्रितमहोत्तरं पञ्चनवस्य सदोषान्त्रमे ।
के. ५।१।६।१२.

● उपहृष्टये ऋतौ औपदेशिकाश्चक्षिण्य प्राकृत-
कृत्स्नः ऋतुदक्षिणयाः वायः । भा. १०।३।१८।६५-६७,
● उपहृष्टये नाम एकादे अथ एव दक्षिणा । सा च
नदाणे एव देया इत्येवामान्तिम् लौकिकेन दानेन
कर्तव्या । १०।३।१८।६५-६७.

● ' उपहृष्टः उपहृष्टस्य ' इति मन्त्रस्य लिङ्गेन विभज्य
विभियोमः वर्तन्व. । तत्र होममग्रे भूमे ' उपहृष्टस्य ' इति,
उत्तरे च ' उपहृष्ट. ' इति । भा. ३।१।१५-१६।
४१-४२.

● उपहोमः नक्षत्रेष्टयादी ' भग्ने स्वाहा कुत्सि-
काम्य. स्वाहा ' दत्तादयः । वि. ५।२।९, ● उपहोमः
पश्चात्, नारिष्ठहोमा. प्राक् ह्येव क्रमेण नक्षत्रेष्टयादी
प्रधानोत्तरमनुष्ठानं कर्तव्यम् । (याहिताम् नारिष्ठ-
होमान् ह्या उपहोमान् सुर्वेति । के.) । ५।२।९.
● उपहोमः प्रधानानुशासनयोः भुताः तत्त्वचदपद-
म्पनायेऽपि कर्मभावनिपन्निता एव ह्यन्ते इति
वर्णयन्ति । हु. पु. ८।१।१।५. ● उपहोमैः उपरिष्टैः
आतिदेशिकानां नारिष्ठहोमानां समुपवः । भा. १०।४।
१।१-२ वर्णकं १.

ॐ उपहोमन्यायः । नारिष्ठन्यायः । नक्षत्रे-
ष्टिन्यायः । नक्षत्रेष्टपुष्योमन्यायः । अन्तेमिषेष्टन्यायः ।
नक्षत्रेष्टयादी नारिष्ठहोमाः पूने, उत्तरोक्त. पश्चात् कार्याः ॥
प्रकृतेः पूर्वोक्तयादपूर्वमन्ते श्यामश्वोदितवस्य
दोषान्त्रान्त्रम् । ५।२।१।१७ ॥

भाष्यम्— नक्षत्रेष्टिः श्रूयते 'अग्नये कृत्तिसम्यः पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेत्' इति । 'सोऽत्र जुहोति अग्नये स्महा', कृत्तिसम्यः स्महा' इत्येवमादिहोमाः समागताः । सन्ति तु प्रहृतौ नारिष्ठहोमाः । तत्र संदिह- कि नारिष्ठहोमाः पूर्वं, उत्र उपहोमाः । इति संशये उच्यते, प्राहृतं पूर्वं वैश्वतमन्ते स्मात् इति । हुत- 'चोदितस्य परिपूर्णस्य शेषः आम्नायते । यथा जातस्य पुत्रस्य नीटनायम् ।

दुप्— कथमित्याकार्श्याया (विद्वत्स्यप्राया तया) वस्तुतोपकारत्वात् पूर्वं प्राहृतैवाकारे. (उपकारकैः इत्यर्थे.) निघण्टुदक्षीणत । उत्तरकाल अपूर्वेगाग्नेन सन्धत्ते (विद्वत्तिः), अकरतोपकारत्वात् तस्य (अपूर्वस्याद्गस्य) । तस्मात् येनैव प्रयोगे प्राहृतं विज्ञात, तेनैव तम् (पूर्वं) कृत्वा (पश्चात्) वैश्वत (अग्नं) कर्तव्यम् ।

मुत्पानतर्षमाग्नेयस्तेन तुल्यभूतित्वाद्दशब्दत्वात् व्यवशयः स्यात् । १८ ॥

भाष्यम्— आग्नेयो मन्वते सा, मुत्पानतर्षो वैश्वतस्य, पश्चात् प्राकृतं मयुज्येत । प्रधानानन्तरं वैश्वतस्य पाठः प्रत्यक्ष । तस्मात् पूर्वमुपहोमाः ततो नारिष्ठहोमा इति । प्राहृतानां न्यायः स्यात् । यत्रते न श्रूयते ।

दुप्— प्रधानोत्तरकालं पठित्वात् (उपहोमा) तदनन्तरमेव प्राप्नुवन्ति । प्रधानानन्तरं (उपहोमाना) प्रत्यक्ष आम्नायः, आनुगामिकं (हु) चोदकः । (अतः प्रत्यक्षपश्चात् उपहोमाः पूर्वमनुशेषाः । याकिंमन्तु पूर्वमेव अनुतिष्ठन्ति) ।

अन्ते तु चादरापणस्तेषां प्रधानशब्दत्वात् । १९ ॥

भाष्यम्— चादरापणत्वं आचार्यो मन्वते स्म । अन्ते वैश्वतानां प्रयोग इति । हुतः । प्रधानशब्दगृहीत-त्वात् प्राहृतानामग्रानाम् । प्रधानशब्दगृहीतानि हि प्राहृतानि यद्गमि । तस्मात् प्रधानशब्दात् परमेतत् 'सोऽत्र जुहोति अग्नये स्महा कृत्तिसम्यं न्याहा' इत्येवमादि । तस्मात् प्रत्यक्षादेव तस्मात् नारिष्ठहोमस्य परमः उपहोमः इति ।

दुप्— 'अग्नये कृत्तिसम्योऽष्टकपालम्' इत्युच्यते मान. एव (आरा.) कि, येन, कथ इति (आरा-इच्छिते) निरवपरिपूर्णं. कर्तव्यतया न्योगने । तस्यां नाकाङ्क्षाया प्राहृतेन (करतोपकारेण) पूर्वं सन्धत्ते । इति (हेतोः) एतदर्थमेव तस्य (वाचकस्य) व्यवधानमेव नास्ति ।

तथा चान्वार्थदर्शनम् । २० ॥

भाष्यम्— अन्वार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति 'अध्वरस्य पूर्वमपामिदमग्नेयेतत् वर्म, यदग्निर्म' इति । पश्चात् समाम्नातस्य पश्चात् श्रोगं दर्शयति ।

शा— 'सत्रं प्रत्यक्षपाठेन प्रधानानन्तरं श्रुत्वात् । उपहोमानुश्रुत्या नारिष्ठानामनुष्ठितिः ॥' उच्यते । 'वस्तुतोपकारसाकार्श्या विद्वत्तिः प्राहृतं पुरः । पृहति वैश्वतं पश्चात् तदाकार्श्यायदीकृता ॥' तेन यत्र प्राहृतवैश्वतो एकस्यानपनितयो व्रमापेक्षा, तत्र अप्रगतिव्यमानुगारेण प्राहृतं कृत्वा वैश्वतं कर्तव्यम् । तस्मात् नारिष्ठान् कृत्वा पश्चादुपहोमा कर्त्तव्या ।

मोम— पूर्वं प्राहृतमग्नयेऽपि नैव तदध्वरः इति प्रत्यक्षत्वात् प्रत्युदाहरणसंगतिः । सूत्रार्थस्तु-अनुत्पन्नस्य कर्मणो शेषाग्नात्सम्भवेन वैश्वतसोऽग्नात्स्य उपस्यनन्तरं भावित्ये प्राहृतं प्राहृतस्य पूर्वोक्तत्वात् उपस्यतिदशागामोक्तत्वात् अपूर्वं वैश्वतं अन्ते स्थापिति ।

वि— 'नक्षत्रेष्टुपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा । प्रत्यक्षपाठान्मुत्पान्य सामीप्यापान्त्तु पूर्वता ॥', प्राहृतं प्रथमो बोधो वैश्वते चरमत्वात् । नारिष्ठहोमा पूर्वं सुफगहोमान् पृष्टव ॥'

भाट्ट— 'अग्नये कृत्तिसम्यं पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेत्' इति नक्षत्रेष्टि विधाय 'सोऽत्र जुहोति' इत्युपहोमा विहितः । प्रहृतौ च प्रधाननारिष्ठहोमोमेवै वाचनिका नारिष्ठहोमः समागताः । तत्र उपरोधाना नारिष्ठेभ्यः पूर्वमनुष्ठानं औपदेशिकप्रधानस्य तत्रैव प्रधानानन्तरैव विहितत्वात् उपहोमानामौपदेशिकत्वेन नारिष्ठेभ्यः प्रथममनित्वात् । इति प्रति, उपकारक-शाकार्श्या विद्वत्तिभावनाया वस्तुतोपकाराणां भाति-देशिकानामग्रानां प्रथमं एहीत्येव उपहोमाना

अन्यतराद्वाद्वात्वात्, अतिदेशस्य च प्रमाण-
वाक्यशेषत्वस्यैव आघरादाद्युपमेनेन उपरोक्तानां आति-
देशिकप्रवृत्तकप्रधानोत्तरमेव पाठेन क्रमावगतेः पश्चादेव
करणम् । तथापि ब्राह्मणतन्त्रांगते कर्तव्यत्वे प्राप्ते 'मध्ये
शुभेति' इति श्रवणेन उपहोममाद्युपमा च अत्रेति
स्थाननिर्देशाच्च नारिष्ठेभ्योऽनन्तरं कार्याः ।

मण्डन— 'अन्ते भवेद्देवतमद्रवातम् ।'

शंकर— 'आगन्तुन्तनिवेगाम् ।'

● उपहोमन्यायेन कौत्सादिविधिवैयर्थ्यान्वयाऽनुप-
पत्त्या अन्यतराद्वाद्वादेव कौत्सादिविधानम् । भाट्ट.
१०।४।१०, ● तत्र च (श्रीकृष्णानन्दः) उपहोम-
न्यायेन अदृष्टार्थत्वात् समुच्चयः स्तोत्रान्तैः स्वतन्त्रे
महाभक्तेः । १०।४।१, ● तथा (श्रीसकण्ठादीनां शास्त्रां)
उपहोमन्यायेन संनिधानात् क्रत्वङ्गत्वं अवगतम् । १०।
४।१०, ● ऐक्षे पत्नी औपश्रवण्ये अहनि अनुष्ठाने
अवगते अनुष्ठानमादेवत्वात् उपहोमन्यायेन यूपान्दि-
स्रष्टेऽपि नातिदेशकत्वनप्रतिवन्धः । ८।१।३, ● यदि
प्रकृती अम्भजनस्य वीक्षाङ्गत्वात्, दीक्षायाश्च फलाधान-
योम्भनाराधयतुङ्गत्वदृष्टजनकात्मेन अम्भजनस्यपि अदृष्टा-
र्थत्वं, तथा उपहोमन्यायेन धृत्वदम्भजनस्य नकार्या-
पन्नये नैव किं चित् प्रमाणात् । १०।४।१०, ● ईक्षणी-
याथा; नातिशयोक्तात् प्रागुत्थानं नक्षत्रेणुपहोमन्यायात्
इति पूर्वपक्षः । वृ. ५।२।१।२२.

● उपहोमाधिकरणप्रतिपादो न्यायः 'आगन्तु-
कानाम्पत्ते निवेदाः' इति । के. ५।२।१।१७-२०.

● 'उपांशु वक्ष्या' इति सर्वेषु सर्वैर्होमेषु अर्थयत् ।
वा. ३।३।२।१९ पृ. ८१३, ● वक्ष्येदेन यत् किञ्चित्
कार्यं नैमित्तिकं वा चोच्यते तत् उपांशु कर्तव्यम् ।
'यत् बाहुर्वैदिकमपि उदारवैशम्' । वा. ३।३।२।१९
पृ. ८१३, ● 'यत्तापयैषं वै काम्या दृष्टया, वा उपांशु
वक्ष्याः' इति हि प्रवचनेरेव यत्पश्चाद्यौपासैः सवप्यमानं
अद्रशाचोपि इति यथ्यते (३।८।१।१।२५-३६) ।
वा. २।१।४।२२ पृ. ४१४.

श्री. शो. १५०

● उपांशुः सारः उपसम्पु, स च उपसद्वर्तुण्युक्तः,
न ज्योतिष्टोमपरमापूर्वप्रयुक्तः । भा. १।१।२।२-३
वर्णिकं २.

● उपांशुग्रहः प्रथमः ज्योतिष्टोमे मन्त्रकण्ठवि-
कण्ठयोः । वि. १०।५।१७.

● उपांशुत्वं अग्नीषोमीयपशुपागभाराजतिपिदायैधर्मः
तत्तत्पदार्थंन्यायान्तरापूर्वप्रयुक्तम् । देशवदमुपांशुत्वं०
१।१।६।२० । 'अत्रा वा एषा वक्षस्य, तस्मात् यत् किं
चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपाशु चरन्ति' इत्युदा-
हृत्य उपाशुता अग्नीषोमीयपशुपागभारिपरार्थमर्थः यद्भ्राम्य-
धर्मो वा इति संदिग्धे यद्वाच्यं दृष्ट्य प्रयोगवचनत्वात्
कार्यवाच्यत्वस्यान्तरालाभेन विष्णुदेशस्यप्राचीनसामान्य-
धर्मितेः वक्ष्यमागभार्यं पूर्णपशुपिना तस्मादित्यादिपद-
व्यवधानेन 'वक्ष्यत प्राचीनं' इत्यन्यथायोगात्, प्राचीनस्य
च उद्देश्यत्वेन विशेषणमपेक्षत्वात्, यद्भ्राम्यं च
एतत्त्वात् यत्किञ्चिदिति बहुविधयवीप्यार्थप्रतीत्युपापत्तेः
'यस्य सारः' इत्यन्वयेऽपि सुत्यर्थत्वेन अर्थत्वव्योपपत्तेः
पदार्थमर्थस्य सिद्धात्तापत्तेः । सु. पृ. ११८२.

● उपाशुत्वं आध्यात्मनामा वाजुर्वैदिकप्रमाणमिधिविहित-
त्वात् । वा. ३।३।२।१९ पृ. ८१३, ● उपाशुत्वं उभैह्वेन
वाप्येन नियमेषु । घाळ. पृ. १३२, ● उपाशुत्वं

उपाशुताजस्य धर्मः तत्रामकत्वात् । भा. १०।८।१७।१९,

● उपाशुत्वं काम्येष्टिषु प्रधायाधेनेव न अङ्गमथानो-
नकार्यम् । ३।८।१।१।२५-२६, ● उपांशुत्वं वीक्षणियाया

प्रधानवर्तिष्ठेषु अत्रेषु निवेश्यते सामान्योपदेशात् ।

१।१।६।२५, ● उपाशुत्वं वीक्षणियादिपरितामना अग्नी-
षोमीयप्राचीनत्वावित्तोपात् । सु. पृ. ११८३, ● उपा-

शुत्वं प्रयापतेर्वर्मः । 'तस्मात् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं
यथे क्रियते, उपापतेन तत् क्रियते' इति । भा. १०।

८।१७।१९, ● उपाशुत्वं पशुवैदस्य स्वसः । 'सर्वसिद्ध
पशुवैदे उपाशुत्वं' । ३।३।१।७, ● उपाशुत्वं यत्

पत्नीसयाजेषु उपांशुपाद्ये च विहितं, तत् आशुनप्रमा-

शुतादिभिन्नमन्त्रेष्वेव । संकर्ष. ४।३।१६, ● उपाशुत्वं

रावकार्यं वीक्षणियादिनाकार्येन भवेण निरवकारेण

वाच्यते । घाळ. पृ. १३२, ● उपांशुत्वेन उच्चैष्टवं वाच्यते

आधने धानाम् । पु १५०. * उपांशुत्वात् उच्चैर्धनं
 शब्दीद 'गुणे स्वरूपतो धमे. प्रधानद्वारतोऽपरः । यत्र स्यात्
 तत्र विधेयं शुग्धमस्य बाधनम् ॥ ' (वा. घृ. ८१०)
 इतिप्रथमेन । सु. ३।१।१४।४२, * उपांशुत्वरूपो
 धनः प्रधानद्वारेण अङ्गानि प्राप्नुवन् अङ्गधर्मः
 ह्यन्ये कथ्यते, न तु अङ्गस्य स्वरूपेण
 उपांशुत्वापादिका यदुर्ध्वे सञ्जात् चोदना अस्ति ।
 पु ११७७. * उपांशुत्वन्यायः द्विविधः, ३।८।१९।३६-
 ३६ एकः, १।१।२।२-२ वर्णकं न इति चापर । तत्र
 अपर. शीघ्रणीयावाह्नियमम्याय एत । प्रथमविषये
 तु इदमुच्यते ' तस्मात् यत्किंचित् प्राचीनमग्नीपोषीयात्
 वेनोपाशु चरन्ति ' इतिवाक्यविहितस्य उपाशुत्वरस्य
 'यानस्या वाचा कर्मधीनं तावत् वा दीधृणीयायामनुपूर्वात्'
 इति शीघ्रणीयानाभेदेतेन विशेषविहितेन कामत्वेरेण
 वाच । कौ. २।३।२।३ पु २३, * न च वाजिनोपाशु वा-
 दिन्याय, तत्र वाजिनोपाशुत्वादेः शुग्धभूत्वात् आमिसा-
 यागदीधृणीयाऽऽदौ उपर्यसिद्धिनिश्चयशुग्धगुणवशदे
 आकाङ्क्षोपापनाधमत्वात् युक्तो वाधः । २।३।२।३
 पु २३.

३ उपांशुत्वाधिकरणम् । उपाशुध काम्येष्टिषु
 प्रधानाधार्थम् । यथाधर्मणाधिकरणम् ॥

विष्णुतौ सर्वाथैः शेषः प्रकृतितत् ३।८।१९।३४॥
 भाष्यम्— इदमामन्ति ' यथाधर्मणै काम्या
 इत्यस्मात् उपाशु कर्तव्याः' इति। अत्र शशय रिमङ्गप्रधा-
 नार्थमुपाशुत्वं, उत प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् । विट्त्वो
 मर्वापै शेषः स्यात्, अविशेषादङ्गानां प्रधानानां
 च । प्रकृतितत् । यथा प्रकृतौ वेदिधर्म्या आग्नेयधर्म्याश्च
 अङ्गप्रधानार्थाः, एवमेषाणि ।

वा — (' वा उपाशु कर्मव्या. ' इति तच्छब्दस्य
 वाक्योपलक्षणमप्युच्यतेकृत्वात्किंचिद्विवादात्तैः अङ्गा-
 नामिनि प्रधानानुवादकथनेन क्लृप्तमपिवात् अनात्मसा-
 धीकृत्वि उपाशुता प्रकृष्टणाथैरे. मन्त्रप्रथमोत्तमवरे.
 वायात् विट्त्वोर्धना अङ्गप्रधानार्था इति पूर्वपक्षमाह—)
 यथश्च रिपतमुपाशुत्वं काम्यगामिधोऽनुपूर्वत्वे शब्दोक्ति,
 तत्रतत्र कर्मण्यम् ।

मुष्णार्थो वाऽङ्गस्याचोदितत्वान् । ३५ ॥

भाष्यम्— प्रधानार्थो वा एष विकृतिषु स्यात् ।
 एवमिदं सर्वाधीमुच्येत, प्रकरण वापिवा वाक्येन अङ्ग-
 प्रधानार्थमिति । तदेवेदानीं वाक्यं विशेषितं ' काम्या
 इत्यर्थः' इति । काम्याश्च प्रधानागमाः, अङ्गवागाः प्रधा-
 नार्थाः । तस्मादङ्गमचोदितम् । यत् कामेन फलवचोद्यते,
 तदेव अनया उपाशुत्वेतिकर्तव्यता अनुषङ्ग्यते । तस्मात्
 प्रधानार्थमुपाशुत्वं ।

वा — (विट्त्वो उपाशुत्वेतिदेशकाले प्रादुर्भूत्याङ्गस्य
 अचोदितत्वान् इति धृत्यन्तरकृतमन्त्राभ्यां उपन्यस्य दूष्य-
 यति-) के चिदाहुः । ' अथ प्रत्यक्षत्वेन प्रथमतः
 प्राते, चोदकमाहाणि अङ्गानि न तवत् प्राप्नुवन्ति इति
 यचोदितत्वम् ' । न तु एतन् संभवति । सर्वत्र
 चोदकस्य प्रथमतः प्रवृत्तेः । तस्मादममर्थे — प्रवृत्तौ हि
 प्रकरणात् प्रधानार्थेभ्ये प्राते वाक्यात् सर्वादीनम् । इह तु
 नाक्येन विशेषनिष्ठ ' काम्या ' इति वचनात् । नहि
 अङ्गानि काम्यमङ्गानि । तस्मात् तेषामेव धर्मश्चोदितः
 इति ।

शा— काम्येष्टिषु धृतमुपाशुत्वं विमङ्गप्रधानार्थे, उत
 प्रधानार्थमिति तदप्ये ' मन्त्रोपाशुत्वात् इत्यो-
 रङ्गप्रधानयोः । तद्विशेष उपाशुत्वं यद्विस्तृतमवत्
 भवेत् ॥ उच्यते बर्हिषां धर्मा वाक्यादङ्गप्रधा-
 नगम् । उपाशुता च वाक्येन काम्यानामेव
 चोद्यते ॥'

मोम— यथा पूर्वम द्वितीयाधुनिकत्वात् शक्य-
 धंकारत्वं एवमुपाशुत्वं मन्त्रोपाशुत्वात्प्रकरणकत्वकाम्य-
 मत्वात् अङ्गप्रधानार्थे इति प्रत्ययत्वान्त् दृष्टान्त-
 संगतिः ।

वि— ' काम्या उपाशु यस्याः, किं तदङ्गप्रधानयोः ।
 प्रधान एव वा, नाम विशेषितिरयो द्वयो ॥ मुख्य-
 नाथैक काम्यात् तेष्वेव परिचोदना । अङ्गानामतथा-
 भावमुपाशुत्वं प्रधानगम् ॥' नहि अङ्गानां
 काम्यत्वमस्ति, करणोपलक्षणत्वात् तेषां चैते
 लक्षणात्वात्वाभावात् ।

मृत्— अनुारभ्य ' यशार्धनेन वै काम्या इष्टवत्ता उपाशु कर्त्तव्यः ' इति श्रुतमुपाशुवत् प्रधानवदन्नेष्वपि मन्त्रोच्चारणसंवात्, काम्यशब्दस्य च काम्यप्रयोजकत्वेन शब्देऽपि प्रयोगोपपत्तेः, अनकर्मप्रत्ययेऽपि चोद्देशेऽपि विशेषणत्वेन अविवक्षितत्वात् इतीनामेवाविवक्षितत्वे योमेऽपि तदापनेः साङ्गैश्च प्रथमम् । इति प्राप्ते, अङ्गेषु क्व चिदपि काम्यशब्दप्रयोगाभावात् अनकर्मत्वमन्त्रेण प्रधानमाश्रयत्वात्, काम्यत्वेऽपि तदुपपत्तौ कर्त्तव्यत्वं च उद्देश्यपरत्वेन उभयविवक्षोपपत्तेः, प्रकृतौ प्राकरणकर्मत्वार्थावरोधे निवेद्यार्थमनेऽपि काम्यविशुद्धीष्टि-प्रधानमाने निवेद्यः । नहि अत्र ' उच्यतेः प्रयोगेण ' ' अन्वयव्ययेन ' इत्यादियत् फरणविभक्तिनिर्देशः, येन साहस्य भवेत् । तदन्वययेन कर्मत्वनिधानाच्च प्रधान-माने एव निवेद्यः ।

गण्डन— ' काम्येऽपि वाशु नयेत् प्रधानम् । ' ११.

शंकर— ' काम्य प्रधानं त्वाशु । ' २३.

● उवांशुधर्मणी हि विष्णुप्रजापती । भा. २।२।४।१०.

● उवांशुपात्रेण आग्न्यात् पालीवत युष्मति । भा. २।२।१।३२३.

● उवांशुपात्रः अग्न्यावाया अस्ति इति केचित्, नास्ति इति सिद्धान्तः । भा. १०।८।१७।३, ५८-६१,

● उवांशुयाजः अग्न्यावायाधिकारे साकप्रस्थापीये न भूयते । १०।८।१७।६१. ● उवांशुयाजः अग्न्यावायाः अपि अस्ति । सोम. ५।१।५. ● उवांशुयाजः इति कर्मनामयेवम् । वि. २।२।४.

● उवांशुयाजः एकपुरोडाशायामपि पौर्ण-मास्याम् ॥

द्विपुरोडाशायां स्यादन्तराऽर्थेऽर्वात् । १०।८।१८। ६२ ॥

भाष्यम्— इदौर्णमासशोरेऽममन्त्रितः, ' उपाशु याजमन्त्रा यजति ' इति । तत्रायमर्थः समधिगताः पौर्णमास्यामुपाशुयाजः । तत्र च विष्णुवाया देवता इति । अस्ति कौर्वी सोमात् द्विपुरोडाशा पौर्णमासी । माह् सोमात् एकपुरोडाशा । तत्रायमर्थः सादधिकः किं

द्विपुरोडाशायामेवोपाशुयाजः, उत द्विपुरोडाशायांमेऽपुरो-डाशाया चेति । किं प्राप्तम् ? द्विपुरोडाशाया स्यात् । कुतः ? अन्तराऽर्थेऽर्वात् । अन्तरात्सोमोर्णं हि भूयते ' उपाशु-याजमन्त्रा यजति ' इति । माह् पुरोडाशसंकीर्तनात् पुरोडाशी अन्तरेति गम्यते । द्विपुरोडाशायामन्तरा शक्यं कर्तुं, नैकपुरोडाशायाम् । तत्र क्रियमाणमवधाक्षुत म्यात् । तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ।

अजातिकरणार्थेऽर्वात् । ६३ ॥

भाष्यम्— इतश्च द्विपुरोडाशायामेवेति । कुतः ? अजातिकरणार्थमप्यत्र भूयते । ' जाति वा द्रव्यमस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशी, उपाशुयाजमन्त्रा यजति । विष्णुस्वाशु यष्टभ्योऽजायित्वाय, प्रजापतिवशाशु यष्टभ्योऽजायित्वाय, अग्नीषोमाशुवाशु यष्टभ्यावजायित्वाय ' इति । ' जाति सादृश्यमिति । पुरोडाशयोश्च सादृश्यदोष उच्यते । ' नामि वा एतदशस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशी ' पुरोडाशो कृत्वा पुनरन्वञ्चिनः, पुरोडाशः । एवेति । यत्र दोषः, तत्र दोष-विघातायैव भवितव्यम् । तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ।

तदर्थमिति चेत् । ६४ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि, तदर्थेऽर्वात् अन्तरा-ऽर्थेऽर्वात् द्विपुरोडाशायामेव भविष्यतीति । न, तत्रयधानत्वात् । ६५ ॥

भाष्यम्— तत्र, तत्रयधानत्वात् । पौर्णमासी प्रथमः, अनन्तराऽर्थे गुणः । उपाशुयाजः पौर्णमास्या अत्रयो निषेधः । उपाशुयाजस्यापि अन्तराऽर्थे गुणः । एकपुरोडाशाऽपि भक्तोऽपि पौर्णमासी । तत्रायमुपाशुयाजः केन न स्यात् । अन्तरालं तु गुणः असंभवात् भविष्य-तीति । तस्मादस्ति अन्तराले, एकपुरोडाशायामुपाशु-याजः कर्त्तव्य इति ।

अशिष्टेन च संभवात् । ६६ ॥

भाष्यम्— अशिष्टेन च अशुक्तेन अन्नरत्नार्थेन उपाशुयाजस्य संभवः कर्त्तव्यः स्यात् । अन्तराऽशुयाज उपाशुयाजः इति । नहि अन्तरालं गुणत्वेन निषेधमानं पदयामः । तस्मादेकपुरोडाशायामपि उपाशुयाजः कर्त्तव्यः इति ।

उपचेरतु निवेशः स्याद्, गुणस्थानुपरोधेनार्थस्य विद्यमानत्वाद्, विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिकत्वात्, तदभावेऽस्तुती स्यात् । ६७ ॥

भाष्यम्—तुगदः पक्षं श्वावर्तवति । नैतदस्ति । गुणस्थेन अन्तरालं न श्रूयते इति । उपचारकथनेन उपांगुद्याजः अन्तराले निविद्यते । अन्तरालमस्य गुणः उपचारकथनेन श्रूयते, 'उपांगुद्याजमन्तरा यजति' इति । तस्मात्स्य गुणस्थानुपरोधेन गुणा निविद्यते, नैकपुरोडाशाया स्यात् । नैकपुरोडाशायामपि यथागणः अनुधीरो भवति । अन्तरालयो हि द्विपुरोडाशायां विद्यते । तदभावे अन्तरालयोरुपांगे, अनुधीरो यदि द्विपुरोडाशो न श्रूयते, ततः स्यादेकपुरोडाशायामुपांगुद्याजः । अस्ति तु अत्रकसो द्विपुरोडाशा पौर्णमासी । तस्मादेकपुरोडाशाया न स्यादिति ।

उपयोस्तु विधानात् । ६७ ॥

भाष्यम्— तुगदः पक्षं श्वावर्तवति । उपयोः पौर्णमास्योरुपांगुद्याजः । एकपुरोडाशायामपि स्यादित्यर्थः । कुतः ? विधानात् । विधीयते हि स एकपुरोडाशायामपि । साऽपि हि पौर्णमासी । 'आम्यस्यैव नो उपांगु पौर्णमास्यां यजन्' इति पौर्णमासीशब्दः एकपुरोडाशायां यजन् उपरुच्येत । तस्मादेवपुरोडाशायामपि स्यात् ।

गुणानां च परार्थत्वात्तुपपेयवद् वदेति स्यात् । ६९ ॥

भाष्यम्— गुणश्च अन्तरालं प्रचानार्थं श्रूयते उपांगुद्याजपेन, अन्तरालेनोपांगुद्याजस्योपकर्तव्यमिति । नासौ एकपुरोडाशायामुपांगुद्याजं निजनिमित्तमस्ति । पौर्णमास्येन अत्रभाष्ये उपांगुद्याजः एकपुरोडाशायाः अपि पौर्णमासीत्याद्यं प्राप्नोति । अन्तरालं च अन्तःतदन्तरालेऽपि प्राप्नोति । एकपुरोडाशाया अन्तरालाभावात् नान्तराले स्यात् । तस्मादन्तरालस्य गुणस्य द्वावर्थं यदा पौर्णमासी तदेति स्यात् । उपपेयवत् । यथा 'उपपेयं कपालानुपपेयं' इति गर्दभेनैव, तदा वेनेति गम्यते । एवमिहापि यदा अन्तरालं, तदा अन्तराले भविष्यति । तस्मादेकपुरोडाशायामपि स्यादिति ।

अनपायश्च फालस्य, उद्यमं हि पुरोडाशौ । ७० ॥
भाष्यम्— उच्यते । मनु अन्तरालगुणश्च उपांगुद्याजः अत्रभाष्ये अन्तरालाभावाद्दुष्यमानोऽपि, पौर्णमास्यामेकपुरोडाशायां वैगुण्यत्वं फलस्य अस्मादर्थः इति न क्रियेत । नहि पौर्णमासीविद्येते यत्रान्तरालं इत्यन्तरालगुणता विधीयते । अविरोधेण हि द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायां च तद्विधानम् । तस्मादेकपुरोडाशायां प्रयोजनभावात् परिरुच्यते इति । आह । एतं सति उपांगुद्याजभावादेकपुरोडाशा नैव यजन्त्या । अशोच्यते । नैव दोषः । फलमपि हि सा भविष्यति, यदा द्विपुरोडाशा संभविष्यतीति । अशोच्यते । यदि एकपुरोडाशाया वैगुण्यत्वात्तुपांगुद्याजस्य स्यात्, ततो न क्रियेत, न तु वैगुण्यमस्ति । नहि अन्तरालं गुणतः श्रूयते । किं तर्हि ? फलं लक्षयितुं, यो पुरोडाशो तदोपपेयं, इति । कथम् ? अत्र हि तौ पुरोडाशौ एतद्विधीयते, 'जापि वा एतदश्वस्य क्रियते, यद्वत्सो पुरोडाशो, उपांगुद्याजमन्तरा यजति' इति । यो तावद्विदो यथा स्यद्विदो भरतः, तयोपांगुद्याजः कर्तव्यः । तस्मिन् काले इति गम्यते । अत्रभाष्यस्य सत्यं फलस्य एकपुरोडाशायामपि । कथम् ? यो हि द्रव्योः पुरोडाशयोर्भेदः इति कावेऽगम्यते, स एव पूर्वस्मादुत्तर इति । एवं चेत्, यद्यपि एकपुरोडाशाया द्वौ पुरोडाशौ न स्तः, तथापि स पूर्वं आग्नेशोऽग्निः । तस्मादुत्तरा स एव फलं, योऽसौ अन्तरालेन लक्षितः । यथा नागवेल्यायामगन्तव्यं, शङ्खवेल्यायामगन्तव्यं, पटवेल्यायामगन्तव्यमिति । यस्मिन् ग्रामे न नागाः, न शङ्खाः, न पटाः तस्मिन्त्यपि स एव फलः । तथ हि आगमनं क्रियते । एवमिहापि द्रव्यम् । तस्मादेकपुरोडाशायामुपांगुद्याजः कर्तव्य इति ।

प्रशंमार्थमज्ञामित्यं, यथाऽमृतार्थत्वम् । ७१ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, अत्रामिदृशार्थोनादिति । तत्र परिहर्तव्यम् । अज्ञेयत्वे । प्रशंसेष उपांगुद्याजस्य वैविधेयं, न तु एतदेतत् फलं निगीयते, यदज्ञानिमिति । कुतः ? विशिष्टस्य हि प्रयोजनं विधीयते । न यैवं सति उपांगुद्याजो विहितः स्यात् ।

विधाने चार्थैर्द्वयविधानं दोषः । न च अन्नाधिकरण नाम क्रियेति कर्मम् । तस्मात् प्रसंगेन । यथा उच्यतेऽपि-
 भिषाणशरीरमुत्तानं च । अन्तं वा अन्तं मन्त्रं इति-
 यंहुयन्मन्त्रानि अग्निधारयति अमृतानुतिमेवैना करोति ।
 इति । तस्मादेकपुरोडाशाद्यामपि उपांशुयाजः कर्तव्य
 एवेति ।

आ— (सिद्धान्तमाह—) ' एषादेवमन्तरालस्य
 गुणजेन विधिर्बिद् । कालो विधीयते त्वत्र पुरो-
 डाशोपलक्षितः ॥ ' कर्माह्नूतस्य कालस्य एकपुरो-
 डाशाद्यामपि त्रयाह् तत्रापि उपांशुयाजो न वापि-
 तव्यः । १९ ॥

सोम—पूर्वमिदं विधेऽपि विशेषविचारः एतद्विषयः
 संगति ।

वि— ' पुरोडाशैक्यप्रकृत्या पीर्णमास्यामर्षं नहि ।
 एषाहा, नास्वत्— (नास्वित्, अस्वत्—) देवुणां दे-
 कालेऽस्ति शक्यत्वात् ॥ '

भाट्ट—पीर्णमास्यामास्यायोः क्रियमाणः उपांशुयाजः
 किं द्विपुरोडाशायामेवेति स्वयत्, उत सोमयागात् पूर्वमासी-
 योर्नोयामायादूर्ध्वं वैन्द्रशाभावाद्यदिभ्यस्तन्वरे नैकपुरो-
 डाशाद्यामपि स्वादिति चिन्ताया, अन्तरालकालस्य
 पूर्वोत्तरभाविपुरोडाशद्वयनिरूपकत्वात् निरूपकविशिष्टस्यैव
 अद्भवेन तदभावे तस्याङ्गत्वाभावात् अन्तरालस्य च
 अत्रापि पीर्णमास्यादिकाले ' अमावास्यायामपराह् ' इतिवत्
 पीर्णमास्यादिकालेन अन्तरालकालस्य चिन्तनस्यैव
 तद्व्याख्यायते इत्येवमाह ' तस्मात् पुरोडाशाद्यामपि उपांशु-
 याजकत्वात् । इति भाते, पुरोडाशाद्यस्य कल्पयजोत्तमत्वेन
 स्वयत्, उपांशुयाजान्नत्वात् काण्डविशेषणत्वे च विभिन्न
 विधिपौरुषापत्तेः, कालोपलक्षणमात्रेण प्रतीतेः, काण्डस्य
 च ' अद्भवेत्ययामागत्यम् ' इत्यादी लोके अनुपलक्षण-
 भावेऽपि उपलक्षणान्तरोपलक्षणस्य आगमनादिक्रिय-
 ऽव्यवस्थाने सुव्यवस्थानुपुरोडाशोपलक्षणैव अन्यपुरोडाशा-
 स्योपलक्षणाभावेऽपि क्रियोपलक्षणत्वोपपत्तेः एकपुरोडा-
 शाद्यामपि आतोयस्यैव उपांशुयाजोपपत्तिः । अतश्च नाम
 पीर्णमास्यादिकालस्य अन्तरालकालेन संकोचादपि प्राप्य ।
 यदा तु अन्तरालपदेन आतोयस्यैवकालः क्रमः एव

विधीयते, मन्व्यपठकमप्राप्तत्वात् अनुपपत्ते वेति निगम्यते,
 तदा उत्तरपदार्थलोपे पूर्वपदार्थलोपः इत्यप्रवक्तव्येति
 एवादेवोपांशुयाजः । उदेर्वं निरूपितविक्रियोः प्रायः । १७.

मण्डन— ' उपांशुयाजोऽपि । ' १९.

शंकर— ' आतोयमासेऽपि त च । ' २०. सः
 उपांशुयाजः ।

* अस्याधिकरणस्य बीजभूतो न्यायः ' उपलक्षणा-
 पादेऽपि उपलक्ष्यत्वात्पायः ' इति । ये.

* उपांशुयाजः पीर्णमास्यामेव । तत्र च प्रजापतिः
 विष्णुः अग्नीषोमी च विकल्पेन देवता । या. १-१८।

१७।११-६१. * उपांशुयाजः पीर्णमास्यामेव, नामा-
 यास्यायामिति षडपत्ति । न चेत्यं कुरुवाचिनेति वृत्ति-
 कारोऽभिलषति । अपि कुरुवाचिने न सुप्यने । युक्तो वा

पह्लुचनान्तरे (कीर्णितके) स्पष्टेन तत्कालेन (अथ
 यत् संन्यतानामप्यस्य अन्तरोपांशुयाजस्य यजति ,

तस्योक्तं ब्राह्मणं इत्यनेन । कोश. ३।६) विदितव्यादु-
 पांशुयाजत्वे । दुर्. ६।५।२।१. * उपांशुयाजस्य

आद्य इत्यम् । (तावत्पूर्वमासीयोर्नो अस्वत्स्यैव नो
 उपांशु पीर्णमास्या यजन् इत्यर्थेवात् । वि. ५।१।८,

१०।८।१९. * उपांशुयाजस्य उपपत्तिस्वरूपे देवताऽ-
 भावात् अस्वत्काल (इति चेत्), उच्यते । भन्तरात्

तत्र देवतायास्तादर्थ्यात् अथकालोदयः । दुर्. ८।१।३।९.
 * उपांशुयाजस्य क्रमे ' द्विभिनोमासि दिति (मन्त्रः)

समाभ्यता । तस्याकालादुपांशुयाज तैर्नैकान्तरत्वा यथा
 त्वेन विनियोगमर्हति । अ. २।२।१।२. * उपांशु

याजस्य ' दक्षिण्यदमनो मृगयमन्त्रं देवेभ्य ' इति मन्त्रः
 यथासंख्यक्रमत् सिध्यति । वि. ३।३।५.

उपांशुयाजस्य दशैर्पूर्वमासतन्मगवदेवता-

ऽव्यवस्थानुपुरोडाशाद्युपांशुयाजस्य ।

तद्वचनं देवतायां स्यात् । १०।८।१६।४९ ॥

भाट्टयम्— देवता प्रति उपांशुयाजस्य संशयः क्रिय-
 निषमः, निषम इति । किं प्राप्तम् ? यद्दत्तं द्रव्यं प्रति
 अनिषमः पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे, तद्वत् देवताया अनिषमः ।
 ननु अग्नीषोमी तिधीयते । उच्यते । पुराकल्पकृतोऽर्थः,
 न विधिवत्पत्तः । इमासादि ' विष्णुव्याज्य यजतः '

शुभेयमादिना देवताः विधीयन्ते । उच्यते । उक्तमजाति-
करणरचनाधी एते अर्थवादा इति । तस्मादभियमः ।

ताम्नीर्णां प्रकरणात् । ५० ॥

भाष्यम्— नदि देवतामन्तरेण यामो भवति ।
न च वचनमन्तरेण देवता । न चान्यस्य विहिता देवता
अन्यस्यावकल्पते । तस्मात् प्रवृत्ताना तन्मन्वाना अन्य-
तमया देवतया प्रवृत्तयादेवताकथता कृत्वा देवता
भवनमित्यमः । एकया च कृतार्थत्वाद् साक्षात्
देवतामिति ।

शोभ— पूर्ववदिह नियामकामानात् अर्थप्राग्देवताऽ-
न्तरेण न चापः इत्युच्यतेः संगतिः । मूर्त्तार्थस्तु—
पूर्वाधिकरणपूर्वक्ये इत्ये यथा अभियमः, तद्वत् देवताप
अपि अनियमः स्थादिति ।

वि — 'तल यः कौऽपि देवः स्यात् तान्मिनी वा,
ऽमिषो भवेत् । अविशेषात्, प्रकरणात् तान्मिनीऽत्र
निवभ्यते ॥' तान्मिःकः दर्शपूर्णमासतन्मन्वपठितः ।

भाट्ट— (अत्र ४९-६१ सूत्रैः एकैवाधिकरणं
स्वीकृतं दोषकम् । मास्ये तु हे) उपांशुयाजे यदापि
अन्यदेवताग्रहक प्रमाण न भवेत्, तथापि तस्य
देवताऽऽज्ञात्वा प्राकरणात्तानामेव अग्न्यादिदेवताना
अनूपग्रेण अनवप्राप्तीकारत् वेवताऽप्यसिः । विद्व-
विमत्सिक्त्वं निराकाङ्क्षस्य च असंबन्धिवद्-पदपाने
अनूपग्रेणानुपपद्यापि वा एक्ययोगविधिरिप्रेण आग्ने-
यादिभिः उपांशुयाजस्य साहित्यापगतौ विभिन्ने देवताऽना-
भवेन तन्प्रकारगतैः आग्नेयादिदेवताना प्रग्रेण त्रय
वस्तुत्वेनोपपत्तिः । तथापि प्रथमोपपत्तिवत्त्वाद्देवैरेव । वस्तु-
तस्तु, स्वतन्त्रदेवताग्रहकप्रमाणमभवेत् । तथाहि, प्रजा-
पतेस्तावत् यद्यपि ' पत्विचिद् प्रजापत्य यथे क्रियते,
उपांशु तद् क्रियते ' इति प्रायश्चित् प्रमाणं नोद्धारयितुं
शक्यम्, अस्य व्यापार्यार्थत्वेन स्वतन्त्रवितिन्या-
भावात् । तस्येऽपि वा, यथ प्रजापतिर्देवता प्रमाणात्तरेण
नदस्यः तथोपांशुत्वमनेन विधीयते, न तु यथोपांशुत्वं तथ
प्रजापतिः । तथापि आग्नेयमीदमीययाजमुपांशुयाजस्य
तेतितीयाया प्रजापतिदेवत्ववशात्ऽनुसक्तव्याजत्वात् मन्त्र-
वर्णात् मासिः । बुध्न्यापनवत वन्यते अमीदमीययाज-

ऽनुयाक्याऽऽम्नानाद्य अमीदमीययोपि । आग्नेयैत्राग्नया-
ज्याऽनुयाक्याऽनुयाक्योर्म्ये वैज्याग्नयाऽनुयाक्याऽऽम्ना-
नात् तस्यापि । न च ' तावत्तममीदमी ' इत्यनेन
अमीदमीययोरेव विहितत्वात् विष्णुपञ्चापत्तोर्न विधानमिति
शङ्क्यम् । तस्य बालविधायकत्वेन देवताविधायकत्वा-
भावात् । अस्य हि मित्रवाक्यत्वे उपांशुयाजविष्येक-
वाक्यत्वेऽपि वा परशुमन्त्रसिद्धयर्थं अनावास्याग्न्यानुपपत्ते
वा कालमात्रविधायकत्वमेव, न तु देवताविधायकत्वं,
तस्या आग्नेयत्वेन प्रमाणान्तरेण तन्मन्वादिहास्या
त्रिदेवैरर्थादित्युक्तं उपांशुयाजाधिकरणे । अत एव
विष्णुदेवत्वोपांशुयाजस्य अमानान्यायामेव कर्णं, तथा-
प्याऽनुयाक्यामुपपत्त्ये आग्नेयैत्राग्नयाऽऽनुयाक्यामुपपत्ते
पाठात् प्रजापत्यमीदमीयदेवत्वस्य च आग्नेयामीदमीययोर्म्ये
वमासनात्, पीयैत्राग्न्यामेव इत्यास्ताम् । उपांशुयाजस्य
पीयैत्राग्न्यामेव विहितत्वेन अमानान्यायामनवात् ।
इदं च शास्त्रव्यवहारात् (परिच्छेदशास्त्राद्यनसूचना
नौपीतविनामित्यर्थः— वे.) 'अथ यत् संयत्तानामप्यस्य
अन्तरेणोपांशुयाजस्य पठति ' इति वचनाभाषं
वृत्तान्तिनौक्यम् । वस्तुतस्तु उक्तवचनानुसंधास्यायामपि
उपांशुयाजः । न नैव ' ननुर्दंश पीयैत्राग्न्यामाहुतयो
हुयन्ते मरौदशाभावात्वात् ' 'पुरोडाशाग्न्यामेवाशोमयाजिनं
यावयेत् ' शक्यप्रत्यापीयै ' अग्नेयेन प्रयर्षीषि
सुचौ प्रदाय सद् कुम्भीभिरभित्तिनामेत् ' इत्याद्युपांशुयाजाभावात्प्रायश्चित्तानुपपत्तिः, एतद्विद्वि-
व्येन उपांशुयाजस्य अमानान्याया वैकल्पिकताप्राप्ती-
कारत् । न चैत्रयागुपांशुयाजस्योपपत्त्ये तस्येऽपि मन्त्र-
पाठस्य परहितत्वात् तत्तन्मन्त्रोक्तकल्पदेवतयोश्च
तन कालितोपांशुयाजे व्यकथाविकल्पतापत्तिः । प्रजा-
गत्तुरोपेन मुष्णाशुतेर्यास्यतया तत्तदामीयमन्त्रमन्त्रपाठस्य
भिन्नप्रयोगविधिरिच्छेदतया अनियामकत्वम् । अतः
शाल्व्यवर्तन्यसि तन्मन्त्रयोरे अग्न्यशिरकविकल्प एव
देवतनाम् । पाथोपयोग, पूर्वकत् ।

मण्डन— ' तस्मां तु देवता तान्मी । ' १७.

तस्या उपांशुयाजविकार्याम् ।

शंकर— ' देवता नियता तप (तान्मी) । ' १८.

● उपांशुयाजस्य इषवास्यन्तु विष्टकृद्विष्टं न कर्तव्यम् । भा. ३।५।११-१२. ● उपांशुयाजस्य प्रौढाश्वं द्रव्यम् । भाट्ट. १०।८।१५. ● उपांशुयाजस्य विष्टतिः सारस्वतमाश्वं अश्वरक्तेष्टित्यं द्वितीयं हविः । वि. ५।१।१०. ● उपांशुयाजस्य विष्ट्यादिदेवता, पौर्णमासी च ऋतः । भाट्ट. १०।८।१६.

● उपांशुयाजस्य सोमोत्तरं नोत्कर्षः, विष्णु-प्रजापतिदेवयस्य प्रागपि संभवात् ॥

पुरोडाशस्यनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् । ५। ४।६।१९ ॥

भाष्यम्—इदं ध्रुवते 'आग्नेयो वै तज्जगो देवतावा, स भोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवति । यदेवाद् पौर्णमासं हविः तच्छाहं अनुनिर्वपेत् । तन्मध्यदेवतो भवति' इति । यस्मात्तस्मिन् काले सोऽग्नीषोमीयो भवति, न प्राचीने काले, तस्मात्ततो हविस्तुनिर्वपेदिति अग्नीषोमीयत्वं विधाय द्विदेवताकथं हेतुवन् निर्दिश्यते । तस्मादाग्नीषोमीयं हविर्हेतुम् स्यात्, नान्यदेवताकम् । तदा अतो अग्नीषोमीं यद्वर्षति, न प्राक् । 'साऽस्य देवता' इति भवति पुरोदस्यपि यद्वर्षति तस्मिन्संभवः । तस्मात् पुरोदसः अग्नीषोमीयः, नान्यद्विदिति सिद्धम् ।

आव्ययमपीति चेत् । २० ॥

भाष्यम्—इति चेत् परपत्ति, अग्नीषोमीयात् पुरोडाशः इति, आव्ययमि हि अग्नीषोमीयम् । तस्मात् नरपि लक्ष्येत ।

न, मिश्रदेवतावैश्वान्रवत् । २१ ॥

भाष्यम्—मिश्रदेवत हि आश्वं अग्नीषोमीयं प्रजापत्यं वैश्वान्रमिति च । पुरोडाशस्तु अग्नीषोमीय एव । न तु अत्र मिश्रदेवतस्य वादः । मिश्रदेवतस्य हि प्रागपि भावः अवकल्पने । यद्यपि तदानीं यजमानो वाग्नीषोमीयः तदेवताऽहं, तथापि आश्वं हविः अरिष्यत्येव । प्रजापतिं यश्चति विष्णुं वा । तस्मात् तस्यो-
भयंभावे न ध्रुव हेतुः अग्नीषोमीयत्वं नाम । यथा चतुर्धाकर्णं मिश्रदेवतात्वात् ऐन्द्रादे न भवति, तद्वत् । तत्र आग्नेय इति ऐन्द्रातो न गवयने चर्षितं, नद्विक्तं यान्द्रव्यात् नोत्कर्षते इति । एतन्मिह अग्नीषोमीय-

शब्देन न गव्यमाश्वं चर्षितुम् । अनग्नीषोमीयोऽपि अमी । तस्मात् शक्यं प्राक् यजमानेन कर्तुमिति । तस्मात् तस्योत्कर्षं अग्नीषोमीयता यजमानस्य हेतुरिति । मिश्रदेवतस्य अत्रद्वयमानान्यात् ऐन्द्राश्वत् इत्युक्तम् ।

श— 'अग्नीषोमात्रिसंभवत्वादावश्वस्यापीति गम्यते । विष्णुप्रजापतिभ्यां तु सोमान् प्रागपि तद् भवेत् ॥ '

सोम— एकद्विविधत्वं इहायुक्तं इति प्रत्यव-
स्थानात् (आश्वेप—) संवतिः । सुत्रार्थस्तु—विशिष्या-
निर्देशे पुरोडाशः एव स्यात् । तद्युक्ते हविर्भुक्ते
देवतोद्देशेन हविस्त्यागाहं पुरुषे अग्नीषोमीयोदेवतात्वात्
इति ।

वि— 'आश्वं चोत्कृष्यते नो वा, सत्वाग्नीषोम-
योगतः । आश्वः, प्रजापतिं विष्णुं वा यद्दु रक्षितोऽ-
न्तितमः ॥ '

भाट्टे इदमधिकरणं स्वतन्त्रेण न व्याख्यातम् ।

गण्डव्य— 'अत्रगण्डव्यं स्यात् पुरोडाश एव ।' ७.

शंकर— 'नान्योत्कर्षं भो सोमतः ।'

● उपांशुयाजे उपस्तरणमिष्टारणशोर्लोपेऽपि हविषः एव चतुरवत्संपत्तिः ॥

साम्प्रदश्यवजिन्यस्येत । १०।८।१३।३३ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोस्वपाशुयाजोऽग्निः । वन,
'चतुरवत्सं चुरोति' इति । तत्र सदायः किमुपाशुयाजे
चतुरवत्सं कर्तव्यं, उत नैति । किं प्राप्तम् । सातद्व्य-
पधिमस्येत । यथा, सातद्व्यमनारम्भाधीयं षडिगविद्यायु
लिङ्गितु पुनः श्रूयमाणं शाक्ययोपात् सादेव नियम्यते,
एवमिदमपि चतुरवत्सं उपस्तरणमिष्टारणशश्रवत्वात् यत्र
ते, तत्रैव नियम्येत औपचलनात्प्रयोगे, उपांशुयाजे न
स्यदिति ।

हविषो वा शुणुगृहवत्, तथागृहविवशा
स्यात् । ३४ ॥

भाष्यम्— सातद्व्यं, पशं व्याजवति । नैवद्विक्तं,
नोपाशुयाजे चतुरवत्समिति । होमे चतुरवत्सं गुणो विधी-
यते । ७ उपांशुयाजशोर्लोपेऽपि स्यात् अत्रापि चतुरवत्स-
व्यम् । अथ यदुक्तम् ' औपचलनात्प्रयोगे चतुरवत्स-

उपस्तरणाभिधारणाश्रयत्वात् ' इति, नोरस्तरणाभिधारणा-
वचन चतुरवत्तस्य वाचयरोपभूतं, यथा ' एतदस्य
वामिधेनीरनुद्रयात् ' इति मिनभिन्दाऽऽदिषु एतदस्य
अनुद्रयात् इति, नैवमिह चतुरवत्तेत् । वयम् ? उपरतु-
णीयात् अभिधारयेचेति । कथं तर्हि ? चतुरवदानर्हयुक्तं
द्रव्यं लुट्पात् इतिश्च उपस्तुणीयात्, अभिधारयेचेति ।
यत्र इतिषि उपस्तीर्यमाणे अभिधार्यमाणे च चतुरवत्त-
युक्तं प्रदानं भवति, तत्र न प्रधानद्रव्यात् चतुरवदात्त-
व्यम् । यत्र पुनः प्रधानद्रव्यात् चतुरवत्प्रदानमन्तरेण
न चतुरवत्तं भवति, तत्र प्रधानद्रव्यात् चतुरवदात्तव्यम् ।
चतुरवत्तभूतमिह होतव्यं विवक्ष्यते नैतस्मत्तो वा चतुरव-
दात्तव्यमिति । तस्मात् उपांशुवाजेऽपि चतुरवत्तं कर्तव्य-
मिति ।

सोम— पूर्वाधिवरणोक्तद्रव्यप्रदाननियमोपजीवनेन
प्रकारविधिः इत्युत्पानात् संगतिः ।

वि— ' उपांशुवाजे किं न स्यादवदानचतुष्टयम् ।
स्याद्वा, नास्त्युपसंहारात्, नान्निर्वाक्यतोऽस्ति तत् ॥ '
' चतुरवत्तं जुहोति ' इति वाक्यात् अस्युपांशुवाजे
चतुरवत्तम् ।

भाट्ट— यदा चतुर्होतृणां अपि उद्देश्यताऽवच्छे-
दकनोद्विधिविद्येन चतुर्होतृणां वादानविधिकल्पना, तदा
किमुपांशुवाजे चतुरवत्तं भवति न इति कृत्वा चिन्तया
चिन्त्यते । इह च उपांशुवाजे चतुर्होतृविधिनस्तीति
कृत्वा चिन्ताऽन्तरं रोष्यम् । तत्रावदानाङ्गभूतचतु-
र्होतृणां; औपचसानाम्यत्रो. पशुवदुपस्तरणाभिधारणाभ्या
संघादित्वात् उपस्तरणाभिधारणयोश्च सुवि अर्हस्यार्थ-

तया उपांशुवाजे अर्थलोपादिभूतेः चतुरवत्तस्यापि
लोपः । इति प्राप्ते, विहितचतुर्होतृणां; ' द्विर्होतृ-
ऽवयवि ' इत्यनेन द्विविधो द्विरवदानं विहिते औप-
चसानाम्यस्थले उपस्तरणाभिधारणाभ्यां पशुवत् संघादनेऽपि
होतृणां प्रमाणाभावेन उपांशुवाजेऽपि प्रवृत्तायास्त्रया द्वि-
विधौ संपादनोपपत्तेर्लोपं प्रमाणाभावात् कर्तव्यमेव चतुर-
वत्तम् । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तविधया अनतोद्देशेनैव प्रक्षेप-
विधानात् चतुर्होतृणां उद्देश्यताऽवच्छेदककोटिप्रदेशा-
भावेन अविधेयत्वाद्दुपांशुवाजे उपस्तरणाभिधारणयोः प्रयो-
जनाभावेन लोपेऽपि ' द्विर्होतृणांऽवयवि ' इत्यनेन हि
अवदानस्यैव प्राप्ते ' चतुरवत्तं आज्यस्य गृह्णाति ' इत्युपांशु-
वाज्यान्तरप्रकरणपठितवाक्येन उपांशुवाजेऽपि प्रयो-
जनाभावेन चतुर्होतृविधानात् तेनैवोपांशुवाज, तस्यैव च
प्रक्षेपः प्रतिपत्तिः । यत्रनारम्याधीतं ' चतुर्होतृ-
जुहोति ' इति वचनं, तेन अविहितद्रव्यरूपेण उद्देश्यता-
यादेन चतुर्होतृविधानं, न तूपांशुवाजे, जुहोतिना
यगलक्षणया प्रमाणाभावात्, प्रास्तरणिकप्रोचविधिना
तस्यैव दापदानप्रसक्तौ अनारम्याधीतचतुर्होतृ-
वाचप्रसङ्गाच्च । अतः ' आज्याच्च सर्वसंयोगात् ' इत्य-
धिकरणमाश्रयितितोपांशुवाजप्रकरणपठितवाक्यादेव तत्र
चतुर्होतृविधिः । तस्यैव च तदीयप्रक्षेपः प्रतिपत्तिरिति
सिद्धम् ।

मण्डन— ' उपांशु च चतुर्होतृः । ' १५.

शंकर— ' उपांशुवाजेऽपि तद्भवेत् । ' (उपांशुवाजे
तद्भवेत् इति पाठ आवश्यकः । तत् चतुरवत्तम्) ।

- न्यायानृततद्वैतसिद्धी — महामहोपाध्यायैः अनन्तवृष्णशास्त्रिभिः संपादिता ।
 पं० — पङ्क्तिः ।
 पञ्जिका — श्रीशालिकन्यायप्रणीता प्रामात्रमत्तानुसारेणी ।
 पराक्रमः — उपक्रमपराक्रमः नाम अप्यपदीक्षितविरचितः । छिलितः । परं पृष्ठं चेति
 अङ्कद्वयम् ।
 परि — परिभाषा ।
 परिमलः — शांकरशारीरकभाष्यस्य गामत्याख्यटीकायाः टीका कल्पतरुनाम, तस्याः
 टीका । निर्णयसागरे मुद्रितः । अध्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् ।
 पा० — पाणिनिः व्याकरणाचार्यः प्रसिद्धः । अध्यायः, पादः सूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।
 पार्थसारथिः — शास्त्रदीपिकाऽऽदिग्रन्थकृत् ।
 पाणि — पाणिनीया शिक्षा ।
 पृ — पृष्ठम् ।
 प्रवि — प्रमात्रनिजयः । मीमांसाविषयप्रतिपादक प्रामात्रमत्तानुसारी ।
 प्राभाकरः — शाबरभाष्यस्य टीकाकारः प्राचीनः ।
 बाल — बालमीमांसाप्रकाशः श्रीशंकरमहप्रणीतः ।
 विन्दुः — न्यायविन्दुः नाम तत्सदुपाख्यवैद्यनाथप्रणीतः मीमांसाग्रन्थ सन्नेपेण मीमांसाऽधिकरण-
 प्रतिपादकः ।
 वृहती — शाबरभाष्यस्य नव्यप्रामात्रमत्तानुसारेणी टीका ।
 ब्रह्म — ब्रह्मशास्त्रिणि ।
 ब्राह्मणसंमेलनविशिष्टाङ्कः — कात्यायनभूतपूर्वस्य ब्राह्मणमहासंमेलनस्य विस्तृतवृत्तान्त-
 प्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः ।
 बृहत्सोमेश्वरः — राणकापरपर्यायन्यायसुभाषाः कर्ता ।
 भरद्वाजसूत्रम् — श्रौतगृह्यनिषयकम् ।
 भवदेवः — कौतातिकमलनिलकण्ठ्य कर्ता । धर्मशौचः ।
 भा — शाबरं भाष्यम् । आनन्दाश्रमे मुद्रितम् ।
 भाङ्ग — भाङ्गशैषिक नव्यमीमांसकश्रीछण्डदेवप्रणीतः ।
 भाट्टालंकारः — मीमांसान्यायप्रकाशस्य अनन्तरेवविरचिता टीका ।
 सामती — शांकरशारीरकभाष्यस्य बाचरपतिमिश्रप्रणीता टीका ।
 भूतिः — परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका ।
 मणि — भाट्टविन्तामणि गामभट्टप्रणीतः ।
 मण्डन — मण्डनाचार्यप्रणीतः मीमांसाऽनुन्मणिका, मण्डनाचार्यश्च ।
 मीन्या — मीमांसान्यायप्रकाशः मीमांसाप्रकरणग्रन्थ आपदेवप्रणीतः ।

मुरारिः— मुरारिमिश्रः अर्वाचीनोऽयम् । अङ्गनिरुक्तिकर्ता ।

रघुः— रघुवंशाख्यं काव्यं महाकविकाळीदासप्रणीतम् ।

रत्न— तन्त्ररत्नं दुर्गटीकायाः टीका ।

रत्नप्रभा— शंकरशारीरकभाष्यस्य टीका श्रीरामानन्दप्रणीता ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकरः श्लोकवार्तिकस्य टीका ।

रसायन— विधिरसायनं अप्ययदीक्षितविरचितम् ।

रहस्य— भास्करहस्यं नव्यमीमांसकस्वप्नदेवप्रणीतम् । शाब्दबोधोपयोगि ।

वा— तन्त्रवार्तिकं आचार्यकुमारिलविरचितम् ।

वि— जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः । अध्यायः, पादः, अधिकरणमिति अङ्कनयम् ।

विवि— विधिविवेकः श्रीमण्डनाचार्यप्रणीतः ।

वृ— सुबोधिनी नाम मीमांसासूत्रवृत्तिः संपूर्णा ।

वैज— वैजयन्ती नाम सत्यापादश्रौतसूत्रेषु अदिमस्य प्रक्षपकस्य वृत्तिः महादेशप्रणीता ।

वैद्यनाथः— शाबरभाष्यस्य (तर्कपादमात्रस्य) टीकाकारः ।

वैद्यनाथी— वैद्यनाथकृता शाबरभाष्यस्य टीका ।

वै. भू.— वैयाकरणभूषणसारः ।

वै. सू.— वैशेषिकदर्शनसूत्रम् ।

व्या. कौस्तुभः— शब्दकौस्तुभः भट्टोजीदीक्षितप्रणीतः ।

शंकर— श्रीशंकरभट्टप्रणीतः मीमांसासारसंग्रहः ।

शतपथ— ब्राह्मणम् ।

शांभा— शांकरं भाष्यम् । श्रीशकटाचार्यप्रणीतम् ।

शा— शास्त्रदीपिका पार्थसारथिकृता ।

शा. तर्क— शास्त्रदीपिकायास्तर्कपादः ।

शास्त्रप्रकाशिका— वृहदारण्यकशाबरभाष्यस्य यत् सुरेशरुक्त वार्तिकम्,

टीका ।

शेखरः— अत्र परिभाषेन्दुशेखरः ।

श्राद्धमयूखः— श्री. ज. र. घारपुरे संपादितः ।

श्रीकरः— ब्रह्मसूत्रभाष्यकर्ता शैवमताचार्यः ।

श्लो. वा.— श्लोकवार्तिकम् ।

संकर्प— संवत्सकाण्डीया भाट्टचन्द्रिका नाम वृत्तिः ।

संक्षेपशारीरके रामतीर्थः— टीकाकारोऽयम् ।

संग्रह— लौकिकन्यायसंग्रहः ।

सत्या-- सायापद. श्रौतसूत्रकारः ।

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्-- प्रसिद्धम् ।

सनातनधर्मप्रदीपे प्रमाणप्रकाशः-- धुकुरमुण्डेकरमहाराजप्रोक्तैः म. म. अनन्तकृष्णाचार्यैः
प्रणीतः ।

समयमयूखः-- श्री. ज. र. घासुरे संपादितः ।

साहस्री-- भुवने शब्दैकिकन्यायसाहस्री ।

सि. कौमुदी-- सिद्धान्तकौमुदी ।

सि. चन्द्रिका, सिद्धान्तचन्द्रिका-- तर्कशास्त्रदीपिकायाः टीका ।

सिद्धान्तदर्शनम्-- निरञ्जनभाष्यसमेतम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सिद्धिच्यारुपा-- अद्वैतसिद्धेः टीका ।

सु०, सुधा-- न्यायसुधा राणकापरपर्याया भट्टसोमेश्वरप्रणीता तन्त्रवार्तिकस्य टीका ।

श्रौतम् ।

सुबोधिनी-- मोगासासूत्रवृत्तिः ।

सू-- सूत्रम् ।

सोम., सोमनाथी-- मयूखमाण्डिका नाम शास्त्रदीपिकायाः टीका अर्षवदाधिकरणनारान्य
संपूर्णा ।

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६०९	२	३१	तृतीया	तृतीया ,
६११	"	२२	प्रत्यत	प्रत्येत
६१२	"	१८	घते । तस्या	घते , तस्या
६१६	"	१५	गणोऽपि	गुणोऽपि
६२१	१	"	द्रव्य	द्रव्य
६२२	"	७	गम्यते	गम्यते ,
६२३	"	२६	अर्थः	अर्थः
६२७	२	३३	वाक्या	वाक्या ,
६४३	१	१६	इति	इति ।
"	२	२८	कर्म	कर्म-
६४४	"	६	इत्यने	इत्यतो
६४८	"	४	साध्यते	साध्यते ,
"	"	१५-१५	रानुचारेण हि	{ रानुचारेणे नहि किंचा रोधारणेन हि
"	"	३१	(नार्थावाप्तिः)	
६५८	१	१	सिद्धे	सिद्धे ,
६६२	"	३२	अभुत	अभुत
६६९	"	१३	योक्ष्य	योष्य
६८४	२	१४	संघन्यः	संघन्यः ,
६९०	"	२७	यागार्थता	यागार्थता
७१०	"	२०	अवान्तर	अवान्तर
७११	१	"	नतौ	नैतौ
"	२	३	अवि	अवि
७१२	१	१९	त्वात् । उदे	त्वात् , उदे
७१४	२	१४	त्रिचारः ।	त्रिचारः ,
७१५	१	२२	दक्षिणा य	दक्षिणा । य
"	२	१०	या इति	याम् । इति
"	"	१३	गात् यदि	गात् । यदि

पृष्ठम्	स्तम्भः	पदक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७१७	१	२०	अवेष्टो	अवेष्टो
"	२	७	बहिर्भूत	बहिर्भूता
"	"	१७	त्येषाम्बो	त्येषां शब्दो
७१९	१	१४	सिद्धमूलम्	सिद्धमूलम्
७२०	"	३१	कारण	करण
७२३	२	१७	सर्व	सर्व
७२५	१	२२	नात्वं सा	नात्वा
७२६	२	२३	द्रव्येण	द्रव्येण
७२८	"	१८	सुख्यते	सुख्यते
७२९	१	३२	कृत्	कृत्
७३५	"	२४	कल्प' इनी	कल्पनी
७३७	२	२२-२३	शुद्ध-पाठि	शुद्धाणि
७३८	१	२२	सिद्ध-	सिद्धे
७४५	२	३२	अथ	अथ
७४६	१	६	अथ	अथ
"	२	"	सिद्ध	सिद्धे
७४८	"	३५	चरा	चरो
७६१	१	११	अहर्गणे	अहर्गणे
७६६	"	४	दिशि	दिशि
७७०	२	३	देव	देव
७७१	"	८	कथं चि	कथं चि
७७९	"	३२	प्रयत्नेना	प्रयत्नेना
७९५	१	१३	अन्तरणा	अन्तरेणा
८०४	"	"	चिह्नं न्यस्त्य	चिह्नं न्यस्त्य
८१०	२	३	(	[
८११	१	३०	)	[
"	२	७	(	[
"	"	२५	)	]]
"	"	२६	इवच	इवच
८१३	"	२६	आख्यातेषु	आख्यातेषु
८१५	"	४	आख्यात	आख्यात
८२३	१	२७	पुनः श्रुति	पुनः श्रुति
८३५	"	१८	आमेय	आमेय
८५१	२			

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८५५	१	१८	सूदाय	सूत्रार्थ
८६१	"	३४	प्रयो	नयोः
८६४	२	१८	यः तं	यः, तं
८९६	"	३	आत्मने	॥ आत्मने
९०७	"	१५	मेवतन्	मेवैतत्
९०८	"	३	प्राप्ता	प्राप्तौ
"	"	१४	हारक	हारिक
९१५	१	"	दिमि	दिमिः
९१९	२	३५	मिष्टया	मिष्ट्वा
९२६	"	३१	सुत्रा	सूत्रा
९२७	"	२६	धेय	धेये
९५२	"	२०	निर्वल्य	निर्वल्यं
९५५	"	२६	पयो	पयो
९७२	"	१९	' पर्यसि	पर्यसि
९८०	१	२१	कर्तव्यौ	कर्तव्यौ
९८२	"	१९	न वा ऽस्त्य	न वा, ऽस्त्य
"	"	२१	स्फुतिः ।	स्फुतिः ।,
९८४	"	१३	छुट	छट्
९८६	"	२९	अथा	अथा-
१०००	"	६	भेदमपरि	भेदपरि
१०३७	"	७	बन्धन्तुस्य	बन्धन्तुस्य
१०५८	२	८	अपते	अपते
१०८८	१	१४	वैरू(प्या)पत्तेः	वैरूप्यापत्तेः
१११५	"	२७	उत्तर	(उत्तर
१११९	२	३१	अण्-प्रत्ययं	अण्-प्रत्ययं
११२२	१	२०	समुज्ज	मुज्ज
११२५	२	३	॥ उद्देश्यत्वं	॥ उद्देश्यत्वं
११४८	"	२०	११	६।४।२।११
११५०	"	२७	● उपपद	● उपपद
"	"	"	इति	इति न्यायः
११५५	१	१९	' प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
११७७	२	२३	विपरीत ,	विपरीतं
११८४	१	१६	मिति ।	मिति ,

८८४ षष्ठे 'आतिष्योपवदमीपोमीयपयना' इति सर्वमधिकरणम् । ततः पर ८८६ षष्ठे 'आतिष्यानर्हैःप्रोक्षगन्यायः' इति शीर्षकं स्थूलाशरमुद्राप्य तदुत्तरमेव 'आतिष्यानर्हैः' इत्यादि द्वितीयं शीर्षकं लम्बशरमुद्रितम्, ततोऽधिकरणम् । ततः परं 'आतिष्यानर्हैःप्रोक्षगन्यायेन' इत्यादयः त्रयो लघुसिद्धान्ताः ततः पर च 'आतिष्यानर्हैःप्रोक्षगादिना' इत्यादि शीर्षकं अधिकरणं च इति मुद्रितम् ।

सोऽयं विषयः संजातः । एवं तु तत्र द्रष्टव्यं यत् पृ. ८८६।१।२२ इत्यत्र मुद्रितं 'आतिष्यानर्हैः प्रोक्षगन्यायः' इति स्थूलाशर शीर्षकं तत उद्भूय ८८७।१।१ इत्यत्र स्थूलाशरमुद्रितं 'आतिष्यानर्हैः-प्रोक्षगादिना०' इत्यादि शीर्षकं सूत्राशर मत्वा तस्य व्यादौ पठनीयम् । उभयशीर्षकान्ते अधिकरणम् । अधिकरणोत्तरं च ८८६ षष्ठे निवेशिता. 'आतिष्यानर्हैःप्रोक्षगन्यायेन' इत्यादयः त्रयो लघुसिद्धान्ताः पठनीयाः । तदुत्तरं च ८८३ षष्ठ्यौ 'आतिष्यान्ते' 'आतिष्येष्टौ' इति द्वौ लघुसिद्धान्तौ पठनीयौ । तदुत्तरं च ८८४ षष्ठ्यस्य 'आतिष्योपवदमीपोमीयपयना०' इति शीर्षकं तदधिकरणं च पठनीयम् । शेषं यथा मुद्रितमेव ।

अनुस्वाराशुद्धिविषये तु शुद्धिपत्रकेऽस्मिन् न विशिदुष्यते । अनुस्वारकीलकः किल सूत्रमात्रात् पर्यगेन अस्वादेव कालात् अतीव सूत्रमा भवन्ति अन्ततश्च कार्याक्षमा अपि । तेन अस्वष्टानुस्वारात् चान संजाता । शुद्धिपत्रकस्यापि पुनः शुद्धिपत्रकदानप्रसङ्गात् नैव तादृशान्यशुद्धानि प्रदर्शन्तेऽस्माभिः । कीलकस्योप एवायं नान्यस्य कस्य चित् ।

मीमांसाकोषः

अरुणाग्यायः । अरुण्यगुणः क्रयहेतौ एक-
हायन्यामेव अन्येति न इत्यान्तरे ॥

अथैकत्वे इत्यनुपुण्योरेककर्मज्ञियमः
स्यात् ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे क्रयं प्रकृत्य श्रयते 'अरुणया
सिद्ध्याश्वा एकहायन्या सोम क्रीणाति' इति । तत्र संदेहः
किं अर्वागमा कृतस्मप्रकरणे निविशेत, उत क्रये एव
एकहायन्यागिति । कर्म पुनः 'अरुणया क्रीणाति'
इत्येव विसृष्टे क्रयसंबन्धे गम्यमाने सशम इति ?
उच्यते । इह हि गुण अरुणिमानं शमूतं स्वतं क्रियायाः
करणं इति शब्द उपदिशति, यत् करणाभिधायिन्या
तृतीयाभिभ्रम्या सद्युज्य निर्दिशति 'अरुणया' इति ।
न च अमूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनं भवितुमर्हति । अतः
असन्ध क्रीयातिना अरुणगुणस्य अवयव्यक्रमः । न च
अशक्यनीयमर्थे प्राणाणभूतः शब्दः अभिधास्त्विति इत्येवं
प्रकल्पना वदा चित् उपपद्येतापि । 'केन चित् प्र-
करणे संवन्धः' इति वचनप्रमाणप्रसन्नान्वयेण बुद्धि-
भवेति । तथैव परे विचारयन्तः क्रियसंबन्धसामर्थ्ये
अरुणमिच्छामः, एकवाक्यतायां क्रये एव अर्वागिमानं
निवेशयिष्यामः । अथ तु अग्रमादादिः अन्विष्टामात्रः
न कथं चन संबन्धः उपपत्स्यते, ततो वाक्यमेकमन्युप-
गम्य प्रकरणधर्ममेवमव्यवस्थाम् । तस्मात् व्यतर्क विचार-
णावमेवदिति । किं तावत् प्राप्तं ? कृत्स्ने प्रकरणे निवेशः ।
कस्मात् ? संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणविशेषाच्च (३।
१।८) । ननु प्रकरणात् वाक्यं दलीयो भवति, इति
एकवाक्यत्वात् अरुणिमा क्रयेण संबन्धयते इति ।
नैतदेवमसम्भवेत् । नहि वचनसन्नेनापि अनारम्योऽर्थः
सक्यो विधातुम् । यो हि श्रूयत् 'उदकेन दग्धम्',

अग्निना कन्देदयितव्यं' इति, किं स वचनप्रयोजन-
सामञ्जसमद्वन्द्वीति ? । न च अमूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधन
सुपपद्यते । तस्मात् अरुणया क्रीणाति इति संबन्धाभावात्
एकवाक्यतां न भवतीति ।

धा— अरुणाराब्दो गुणवचनः पिङ्गाक्ष्येकहायनी-
शब्दो ब्राह्मि सामानाधिकरण्यात् एकद्वयवचनौ । तत्र
गुणे संदेहः किं एकवाक्यगतेनैव द्रव्येण सह संबध्यते,
उत प्रकृतो द्रव्यमानेण इति ।

(यौगिकशब्दद्रव्यवचनवादायः—) ननु च
पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दोरेपि गुणवचनत्वात् नैवात्र यावन्ने
द्रव्यमस्ति, कर्म गुणवचनव्यति चेत् । उच्यते । 'दहु-
व्रीहिसमासोऽयं मनुवर्धे विधीयते । सोऽप्यास्तीति
च संबन्धे मत्वर्थीयः प्रवर्तते ॥' (मत्वर्थवादायः)
शोमान् इत्येवमादिषु हि शोमु प्रातिपदिकेन अभिहितानु
तद्वति अर्थे मनुष्या अभिधातये अवश्यं तावत् संवन्धः
पूर्वतर अभिधातयः । कुतः ? 'नहि गोमिरसंबन्धो
गोनातिस्वमिधीयते । तस्माद्विशेषणं तत्र संवन्धः
पूर्ववर्तियते ॥' विशेषण तावत् सर्वम पूर्वतरमभिधीयते
इति खितम् (आह्वयचिकरणे) । इह च संबन्धो
विशेषणमिष्यते न गोमान् असंबन्धेषु प्रत्ययानुत्पादात् ।
यदि शोमस्य विशेषण भवेत्, तस्मात् प्रातिपदिकेन
अभिहितानु विशेष्यं प्रत्ययः अभिधेयत्वात् । संबन्धे
पुनर्विशेषणे विशेषणतः सोऽभिधातयः केन चित् । न
चास्य प्रातिपदिकमभिधातयकं, आह्वयमभिधातयत्वात् ।
न च प्रातिपदिकार्थो गर्वतः (ल्यङ्) , पिनाऽपि
संबन्धेन उपपद्यमानत्वात्, केनलनोदन्दोधारणेऽपि
चाग्नीतेः । शोमत्वदोधारणेऽपि प्रत्ययवैलभ्यामेव संबन्ध-
बुद्धिः । अतश्च 'तथागमे दि तद् द्यते' (५११)

अरुणान्यायः

५।१५.) इत्यपि प्रत्ययार्थत्वम् । यद्यपि विशेष्ये वर्तते, तेन तन् प्रत्ययस्य विशेषणमुपादातव्यम् । न च प्रातिपदिकं विशेष्ये वर्तते, यतः तद्विशेषणभूतं सन्धमुपाददीन । प्रत्ययरूपेण तु वर्तते, इत्युपादेवे । स चेदुपास्यः, तेनैव संश्लेषणपरिधिः अभिधानपरिक्रमिपन्धात् विशेषणभिमिधानम् । न च विशेष्यप्रत्ययात् सन्धप्रत्ययस्यैव मरति, प्राक् संवन्धात् विशेष्यप्रत्ययान्धात् ।

किंच, च विशेष्यत्वेन सन्धे न पश्चात् किञ्चित् प्रयोगमस्ति, इति शमतीतिर्यास्य प्राप्नोति । तस्मात् प्रथमतरप्रत्यायत्वात् प्रत्ययार्थः सन्धः । इत्यथ प्रत्ययार्थः संवन्धः । 'शब्दवृत्तिनिमित्ते हि भावप्रत्यय इत्युक्ते । देवदत्तस्य गोमत्वं संवन्धश्च प्रतीयते ॥' यथैव आरत्तेपरस्य गोमं विशेष्यं, यथा च विशेषणभूता जग्निः भावप्रत्ययेन निष्कृष्टा व्यभिधीयते इति गोपदस्य क्षेत्रं वाच्यत्वेन इहा, तथा देवदत्तस्य गोमत्वं इत्युक्ते गवि प्रतिपत्त्यभावात् संवन्धनिष्कृष्टीतेश्च स एव भावप्रत्ययार्थोऽप्यदधीयते । यद्यपि भावप्रत्ययार्थः, स प्रातिपदिकस्य विशेष्ये वर्तमानस्य निमित्तम् । यद्यपि निमित्तं, तन् विशेषणत्वात् सुक्यमभिधेयं, साध्यधिकं विशेष्यम् । तदि य मत्रुपा संस्योऽभिहितं, ततः 'प्रतिपत्त्यस्यै प्रत्ययार्थे सह इति' इति गोमत्यातिपरिकारं उपपन्नो भावप्रत्ययः संवन्धमभिधानुमहति नात्यथा । तस्मादिपि संस्योऽर्थः । एतेन सर्वे गौमित्राः कृतद्वित्वमत्तेषु व्याख्याताः । तथैव हि भावप्रत्ययः सन्धमभिधेयः । यद्यप्युपपत्वं औपचार्यं पाचकत्वं इति । अत एवैते गौमित्राः, यतः तेन निमित्तेन वर्तन्ते । (इति भावप्रत्ययार्थः समाप्तः) । तस्मात् महत्पर्यविपत्त्यत्वात् पृथ्वीदेः पादार्थः समाप्तः । तस्मात् महत्पर्यविपत्त्यत्वात् पृथ्वीदेः एकहायन्यादिशब्देः संस्योऽभिधीयते । तत्रापि प्रत्ययार्थत्वात् संवन्धस्य प्रधानता ॥ 'एक हायनं अस्याः इति पृथक्त्वेन अनपवादार्थः प्रदत्तते । पृथक्त्वेन सर्वानामप्रयोगः, केनन्याया विभक्तौत्प्रयोगात् सर्वानामार्थप्रतीत्यभावात् । पृथक्त्वात् स्वत्वानिप्रत्ययविकारा-

वपारिसंबन्धो वाच्यः इत्येतन् प्रतिद्वम् । 'अतोऽपि सन्धमभिधानं बहुव्रीह्या । ' न चाप्यन्यपदार्थत्वं जातिरथ्यवसीयते । नहि विनाहिसंवन्धात्तरस्या नाप्येकपदता ॥' 'प्रतिपत्तौ ह्येते, निम्ने अक्षिणो अस्याः, एकं हायनं अस्याः, चित्रा गानः अस्या इत्येवमादयः । तासा च स्वत्वानां अनन्वत्वेन संवन्धात्प्रत्ययेः स्वमिच्छात्पथ अवाचकः शब्द इत्युक्तम् । नहि अप्रजाताया पिद्गाश्यां प्रथमः प्रयोगो भवेत् । अतः अवश्यं सामान्यं किं चिन् प्रत्ययं नाशयितव्यम् । न च तद्विद् सन्ध्यादप्यत् उपपद्यते । किंच 'प्रयोऽवस्थाऽभिधीयते यद्यपि त्वेकहायनी ।' तथापि गुणप्राप्तौ न द्वयमिति गम्यते ॥' (इति गौमित्रः शब्दश्रवणवचनप्रवादायै पूर्वपक्षः)

(अनेनैव हेतुना अक्षिक्रमार्थः—) तस्मात् न इत्युक्तं च किञ्च अत्र विद्यते इति अनुदाहरणम् । न च अन्यदुदाहरणं समवति, साक्षात् श्रवणवचनप्रवादात् । सर्वेण हि रुद्विशब्दना ज्ञातिवचनार्थं, गौमित्रात् च सन्धमभिधानित्वम् । यत् एकत्वेन द्वयवचनः स्यात् द्विवचनित्वादिप्रत्ययः, स नैव वेदे प्रयुज्यते । तस्मात् ज्ञातिवचनोः गुणगौरव वा नियमः स्यात् इति सिद्धान्तोत्थारपि योजयितव्यम् । अपथा अपिकरणेन निमित्तपदात् नारक्षन्मिति ।

(अथ गौमित्रशब्दश्रवणवचनप्रवादायै सिद्धान्तः—) उच्यते । 'सर्वेप्र गौमित्रैः शब्देः द्वैत्येवाभिधीयते । नहि संवन्धप्रत्ययत्वं सर्वप्रत्ययगौरवान् ॥' यदि एतदुदाहरणमिति शब्देः सन्धोऽभिधीयते ततो गौमित्रोऽप्येव । न तु एतैः सन्धोऽभिधीयते । यः अतिगौरवान् । इह हि संवन्धमार्थं वा अभिधेयं कल्पेत तद्विशेषो वा । यदि तावत् संस्यमानं, तन् सर्वगौमित्रानां एकविधवचनविभागात् परीत्यमत्रम् । अथ संवन्धविधेयः, तत्रतस्य स्वतो पदप्रत्ययः । संस्यो वापि च अनभिधीयमानः न शक्नोति अभिधीयमानं तत्रान्धं स्ववच्छेत्, इत्यारं शोऽप्यभिधातव्यः । न, च एकमित्त्वं संवन्धनि-

संन्यः अन्वयविरहाः । न न नन्मन्नेण अन्यस्मात्
 न्यवच्छिन्नाः प्रतीयते, इति उभावपि अभिधातव्यौ ।
 तत्र गोमान् इति एकः सन्धी शोभन्देन अभिधीयते ।
 द्वितीयस्य न कश्चित् अभिधाता दृश्यते । तेन मनुष्य
 विशिष्टं संन्यध्वाभिधायता तद्वत् संन्यं स्वमिवनं एकं
 अनुकला अभिधायमानकृतता निर्गताः सोऽपि अभि-
 धातव्यः । ततश्च तमभिधाया संन्यधाभिधाया अति-
 शीरा स्यात् । अपि च 'संवन्धिन्नेव संन्यधः
 प्रत्येत्तु यदि शक्यते । पुनस्तस्याभिधाशक्तिकः श्रुतेः
 परिकल्पयेत् ॥' यदा च पूर्वतदापिहितसम्भिसंप्रती-
 श्वेष सन्धोऽप्याहितः, तदा नैव प्रत्येतापि नोऽभि-
 धीयते इति शक्यं वक्तुम् । तस्मात् अर्थाक्षितेनैव सन्-
 धेन भवितव्यम् । यत्तु अप्रतीते संन्यधे विशेष्यं न
 प्रतीयते इति, तत्र भ्रमः । 'विशेषणाद् दिना
 नेधो विशेष्यप्रत्ययोद्भवः । विशेषणं च गावोऽत्र
 न संन्यधः कथं चन ॥' देवदत्तो हि गोमिव-
 च्छिन्नो निवर्धितः । तस्य प्रातिपदिकेन उपात्ताः
 सन्धेयः । यत्तु नास्तवद्वाभिरवच्छिद्यते इति, सर्वं
 नावच्छिद्यते, तेनैव नाभिः सन्धधालेयः अर्थात्
 कुरते । सर्वथा तावत् गोमिच्छन्देन गोमिशिष्टोऽयं
 इत्येतद्भिहिते कथमनवस्थितास्काः गावः व विशिष्यन्ति,
 इति तास्वामेव एव व्यापारः, न शक्यः । तथाहि
 'न विशिष्यन्ति गावोऽर्थं पृथिव्यामनवर्धितताः ।
 तत्र किं शक्यते वक्तुं पृथिव्याप्यभिधीयते ॥'
 नहि येन विना अर्थात्मताभ्यो नास्ति तत्तदभिधातव्यं,
 किं तर्हि ? खवता विना निशिष्टान्द्रिनोऽप्यते ।
 गोमिध्वा अप्रतीताभिः तद्वति सुद्धिनोऽप्यते, न
 कल्पेतापि । किंच 'धकत्वव्यापारमात्रं च संन्यध-
 प्रत्यक्षेक्षणम् । स हि गोमिदसंबद्धं न गोमन्तं
 विवक्षति ॥' सर्वत्र हि धकत्वमनियमेषेण श्रोतुः
 क्रमो भवति । स हि मन्तं तावत् किं चित् विशेष्यं
 निवक्षति, ततः तस्य केन चित् विशेषणेन विना
 अभिधातुमशक्तिः विशेषणविवक्षा करोति, ततः
 सन्धोधारणम् । श्रोतुं पुनः प्रथमं तावत् शब्दं शृणोति,
 सन्धो विशेषणं, ततो विशेष्यं, ततः तदुपपत्त्यर्थं नि

वस्वन्तराणि प्रपद्यते । तेन यद्यपि वक्तुना पूर्वं
 संन्यधः आलोच्यते, तथापि श्रुता पश्चादेव एतं
 श्रुतीष्यति । न तु यत्र वक्तुनाऽपि अर्थो पूर्वत
 अवधारितः, तत्रान्धितयोः श्रुतीनुमनकल्पतात् ।
 अत्रः तदीयेनापि क्रमेण उच्यतामेव, प्रतीयमानः
 संन्यधः नाथाक्षितव्य परित्यजति । वस्तुपर्योपेयः, यत्
 असंबद्धा गावो न विशिष्यन्ति, च तावा व्यापारः, न
 शक्यः । तेन य यथाऽप्यस्यं मनुष्यन्ति विशेष्यं, च
 तथा शक्यस्यान्ते । संन्यधश्चासौ (सन्धी चासौ)
 विशेष्यत्वं प्रतिपद्यते इति अर्थात् संबन्धे ।
 'विशेषणत्वेन संपन्नं तद् विशेषणसंगतम् ।
 गोविशिष्टोऽयमित्येवं गोमच्छन्दोऽभिधास्यति ॥'
 तस्मादपि अनभिषेयः संन्यधः । किंच 'विभक्ति-
 धातव्यरूपेण संन्यधो नावगम्यते । रूपान्तरेण
 धकत्व इति नास्ति च लक्षणम् ॥' पदीसतमीत्या
 दि यावत् संन्यधः स्वनाशनः अस्तस्वसूतश्च प्रत्याप्यते,
 न तावत् मन्वर्धयेन । न च 'दृढभिहितो भवति
 द्रव्यवद्भवति' इति, एवमिव रूपान्तरोपादानं के-
 चिदमिदमिति । तत्र किं अस्त्वसूतसंबन्धाभिधानं
 आश्रीयता, तत्र संन्यधौ एव अर्थसम्पत्तद्विशिष्टोऽभि-
 धीयतामिति । तदुच्यते । 'प्राक्प्रतीते कसंबन्धि-
 विशिष्टोऽभिहिते परे । संबन्धिन्नेव संन्यधः
 प्रतीत इति नोच्यते ॥'

यत्तु सिद्धे विशेष्ये न पश्चात् गवन्वपत्येन धार्य-
 मिति, मन्तं नास्ति, विनाऽपि श्रुतेन ना-वर्धनकलात्
 प्रतीयते इति किं नियताम् ।

यद्य भावप्रत्ययेन अभिधानादस्य मन्तव्यमिति,
 अप्रापि भ्रमः । 'यदा स्वमन्तवेतोऽत्र धातव्यो नास्ति
 शृणोऽपरः । तदा गवन्तराभावात् संबन्धो धातव्य
 आश्रितः ॥' गोमन्तो गावो गोमन्त इति हि 'सन्धि-
 निसम्पत्तयेऽप्यर्थं गोमच्छन्दः प्रवर्तते । स एव गोमन्तो
 भाव इत्येते स्वतन्त्रादिभिः ॥' तत्र यावत्पदं प्राणि-
 पदिकार्थे विशेषणं गावः, तावा उद्वताः मुष्यात् अल्पव-
 भेदात् भावप्रत्ययेनावहणम् । धर्मवत्तुगुणादीं हि
 भावप्रत्ययः न चान्योऽभिधीयमानमन्तः श्रुणुः समन्ति,

वा रामानापिकल्पमचक्षते । प्रागपि च वैवदत्तारि-
वात् अन्वयवार्थप्रतीतिः न वाक्यार्थव्यकल्पना । न च
केवलं समाधेयत्वात् यो पदार्थो अवधारितो, नौ देवता-
व्यर्थनन्विनी, यतो वाक्यार्थो देववत्तः स्यात् । ननु अद-
वन्त्य प्रतीतिः, अन्वयवार्थोऽस्य वाक्यः इति अभ्युपगन्त-
व्यम् । एवं च प्राधान्यमविरुद्धं भविष्यति ।
अतश्च पदमादिषु बहुव्रीहिरन्वयवार्थाभिधानगतिरुद्धा,
इति यत्रापि कथं नित् लक्षणा संभवति, नत्रापि
पूर्वकल्पप्रकल्पनत्वात् अभिधेयत्वमेव अध्यवशीयते
(इति बहुव्रीह्यार्थाभिधेयत्वलाक्षणिकव्यविचारः) ।
तस्मादुपसर्गपिङ्गाभ्यादीनां द्रव्यवचनत्वम् ।

यत्तु एकशब्दपत्नी इति वयोवचन इति, तदनुपपन्नम् ।
वयसो लक्षणत्वाऽवगतैः । उक्तादिशब्दानां हि वयोवचन-
त्वम् । एकशब्दपत्नीशब्दाः पुनः कालविशेषसुक्ता-
द्रव्यवचनाः सन्तो वयो लक्षणतः प्रयन्ते । नहि एकं
हायन अस्माः इत्येवं वयो निर्दिश्यते, किं तर्हि द्रव्यम् ।
तस्य हि एकं हायनं जातम्, न वयसः । (इति यौगिक-
शब्दद्रव्यवचनतावादावर्थः ।)

(इतः परं भाग्यविकल्पम्) तस्माद्भाग्यव्यापि एतन्मया
आत्मैकदेशोक्तगुणतिशिद्धद्रव्यप्रत्यायनात् उपपद्योऽय
मशयः, किं अरुणिना कृतमप्रकरणगतप्रत्याहद्रव्यगोप-
त्वेन निवृत्तते, अथवा समानवाक्यप्रत्याख्यातपदप्रत्या-
पितकृत्ये एव प्रकल्पयन्ता इति । अत्रापि उक्तनानादिवत्
आक्षेपः । सयुक्तश्रवणात् अनापैत्रिकृत्ये प्राप्ते तं परि-
हरति । एष गुणः क्रमेण एकद्वयत्वात् वा समान-
वाक्योपादानात् सचक्षते । उच्यते तावत् कारकविभक्ति-
निर्देशात् अनापैत्रिकनीगतेरुति द्रव्यसम्बन्धे क्रयसम्बन्धः
शुनित्वेयवस्थ्यात् भवेत् । न चातो आर्तुत्वात् निष्क्रि-
यत्वं गुणस्य उपपद्यते । यदि तु अगत्या पुनर्द्वैत्ये सम्बन्धः
शाधीयते, तत्रापि प्रकल्पयन्ता 'येनशब्दे परार्थवत्'
(३१५५८) इत्येवं क्रयावधिमानो प्रति वैतन्वं स्यात् ।
मिन्नविभक्त्यर्थयोगश्च असत् आर्तुत्वात्तन्मयाः क्रियासम्-
बन्धस्य कारकविभक्तिसाम्यात्, गुणसम्बन्धस्य च पद्य-
पीतत्वात् । अतश्च वाक्यगततेन उपस्थिता योस्यन्तामावात्
असम्बन्धमानः प्रत्यक्षिना यद्युतः सर्वार्थे स्यात् इत्यादा-

व्यवृत्ते । तेन तर्हि अन्वयवार्थो निश्चीयते इति मानसंक्रपो
नाशङ्कितत्वः । तर्थाभाह—'न वाचकनीयमर्थे प्रमाणभूतः
शब्दः अविधास्यति ' इति । यदेतत् समावयवत्वयोपादानं
करणविभक्तिनिर्देशस्य एतेनापि ' कथं प्रकल्पनीयविशेषण-
वृद्धिरुद्धा वाच्यते । तेन शब्दप्रत्यायनात् यस्तुविद्यवा-
दाश्च किं समञ्जस किमसमञ्जस इति जायते उच्यते । तत्र
प्रायस्यात् शब्दानुगोचरेण तावत् क्रियासम्बन्धस्युपपत्त्यति ।
वैदिकशब्दस्य अतिप्रागभावात् । तत्र विनियोगवलेन
अस्य सन्तुमानस्यतद्भावान्योपपत्तेरिति व्यभिचे । तद्यदि केन
चित् प्रकारेण उच्यते तत्र क्रमेण एव निवेशमङ्गीकृति-
ष्यामः । 'अथ तु न कथं चन उपपत्त्यते, ततो वाक्यमेवम-
न्वुपगम्य प्रकरणधर्ममेतं अध्यवस्थ्यामः' (मूले तु 'अथ तु
अप्रमाद्यदिः वान्दिष्यमानो' इति शक्यारम्भः, 'न कथ
चन' इत्यादि तु समाप्तम्) । न चान वाक्यमेवः
प्रत्यवाक्यत्वमाह्वयित्वात् । कदाहं ? विभागरूपः ।
क्रयवाक्यस्य भेद विभागलक्षणं अभ्युपगम्य इत्यर्थः ।
' यद्वा भिद्यत इत्येव चक्रव्यव कर्मकर्तारि । अरुणा-
गाद एव च भेदे वाक्यस्य गन्वते ॥ ' एवम्
भवत् वाक्य भेदवति इति वाक्यमेवः । तादाचं चान्दुप-
गम्य प्रकरणधर्माध्यवसानम् । एतत्तुच गपति, यद्यत्
श्रुतिवाक्ये न्यामिषे, तावत् प्रकरणधर्मत्वं नास्ति ।
यदा तु यद्युविद्यवादात् विद्वत्शक्तिनी ते निर्व्यापारं
भविष्यतः, तदा प्रकरणविनियोग इति । (अथ पूर्व-
पक्षः) किं तावत् प्रातं ? अत आह— ' विहितस्य सर्व-
धर्मः स्यात् संशोतोऽविशोपात् प्रकरणातीतोवाच्य'
(३१५५८) इति (मूले तु ' विहितस्य सर्वधर्मः
स्यात् ' इति सूत्रात् अत्र न पठितः) श्रुतिवाक्ययोश्च
तावत् असामर्थ्येन औदासीन्यात् । कथं पुनः तुल्य
अक्रियात्मकस्य सतः प्रकरणेन प्रहणम् ? उच्यते ।
नैतन्न प्रकरणं याहकत्वेन (विनियोजकत्वेन) इष्टम् ।
कथं तर्हि ? अरुणया इत्यत्र पर्ये वा तुष्टीया ववा कर-
णानि प्रकरणस्यन्तौ विद्योनापूर्वोपाधानानि शोभप्रकृतीनि
अनूय अरुणातिपरिचयार्थं तिधीयते । ' अतश्च पर-
मेष्ठेवत् वाक्येनेवं विभज्यते । वा व्यक्तिः कल्प-
त्वेन चोदिताऽपूर्वसाधनम् ॥ तथा तत् साधये-

मिन्नमरुणत्वविशिष्टया । एवं चेदरुणं कार्यं करणं यद् मद्वाच्यम् ॥ तस्मात् सर्वकरणानि अरुणीकृतं भवति । यत् पुनर्यजमानादि विहितं कारकान्वरम् । न तन्व्यायं गुणः शेषः सर्वार्थोऽप्यवधारितः ॥ (अरुणाशब्दो गुणवचनो इत्यवचनो वेति विचारः) ।

भा—(५. ६८१) ननु नैषां गुणवचनः, हि तर्हि द्रव्यवचनः । कुत ? स्त्रीलिङ्गसम्बन्धात् । द्रव्यविशेषो हेतो स्त्री गुणान् नपुंसकमिति । क्विपा यत् प्रातिपदिकं पतौ, तस्मात् स्त्रीलिङ्गयो मयति इति । स्त्रीप्रत्ययं च अरुणश्च मत्सुपसमासदे । तस्मात् द्रव्यवचनः अरुणाशब्दः इति । तदेतदप्येतालम् । तदेव हि द्रव्य अरुणिन्ना परिच्छिद्यमानं अरुणाशब्दाभिधानीयता लभते । तदेव अन्यगुणक नाशुपाशब्दः शक्नोति अभिगदिष्यम् । अरुणिमानं एव शब्दो न स्वयिचरति, स्वयिचरति पुनर्द्रव्यम् । अर्थमिकारि च फारण फारणवता मिष्टम् । अतोऽस्य गुणः स्वार्थः इति गम्यते । तदस्य प्रत्ययसंज्ञः । भवति हि गुणवचनस्यापि स्त्रीलिङ्गवाच्यता ' वरुण सुद्धिः ' एवं अरुणा इति । गुणवचनोऽपि, प्रीणातिना न संव्यजे । तस्मात् वाच्यमेतद् दृष्ट्या प्रकरणे सर्वसिद्धये संनिवेश इति ।

पा—(५. ६८१) यदुच्यते गुणवचनानाम् अरुणाशब्दः स्त्रीणांविना न संव्यजे इति, तदाधिपद्याह—' ननु नैषां गुणवचनः ' इति । उपरवादिशब्दाः कैवल्यगुणवचनाः । तथाहि, यदा तेषां द्रव्येषु प्रयोगः, तदा न मात्रार्थीयेन विना प्रयतन्ते । ये पुनः सुहृदाशुपादिशब्दाः, ते कदा विदेषु पदव्यवहारेषु दलनिधानात् भावव्यवहारिता सुगुणो वर्तन्ते । ' वरुण सुद्धिः ' इति निः सुगुणोपवर्तनव्यवहाराः । तथा च अन्तरेणापि मात्रार्थीयं द्रव्यमात्राभिप्रायं प्रतिपद्यन्ते यथा ' सुद्धिः पदः ' ' अरुणो पदः ' इति । ननु च मत्सु-लोपान्नानाम् एषा एव वृत्तिर्नैविक्रति । नैवदेषम् । ' वरुणां

नहि लोपेन वाच्योऽर्थः प्रतिपाद्यते । तस्माद्दुभयसामर्थ्यमेवं तत्रावगम्यते ॥ ' वषैव क्विन्तानुनादित्त्वं प्रवृत्तप्रत्ययोः प्रत्येकं उभयाधीभिवानुनामर्थं तदेव लोपद्वारेण अन्नाख्यायते, (क्विन्तश्च अपुना च, तौ आदियैषां ने किन्तानुनादयः, तेषु इति विग्रहः । तत्र इदम्-शब्दस्य सम्यन्तस्य एतेन कालाची 'अपुना' इति प्रत्ययः । प्रवृत्तेः एतेन 'इमा' इत्यादेशे इकारादेशस्य मणो लोपे अपुना इति शब्दः सिद्धः । स च प्रत्ययरूप एवायसिष्टः । क्विन्ते तु प्रवृत्तित्वावशिष्यते । के.) तथापि प्रातिपदिकमेव मत्वर्थमपि लसदात्तं समर्थं, इति मत्सुलोपान्मन्त्रम् । लज्ययेति चेत्, न, किन्तवादिपदेव मुख्यरूपमतीतेः । न च वरुणानु माश्रेण अन्नाख्यायं क्रियते । स्वाधीनामपि च लक्षणोपपत्तेः मत्सु विना इतिः स्यात् । ' चन्दनस्य शब्दः ' इतिवच्य अन्तरेण मत्सु-प्रत्ययं ' गोः अरुणः ' इत्यपि प्रयोगः स्यात् । यथा च शब्दार्थं शब्दोके चान्तरितसम्बन्धमात्रं तद्विदेषोपायाः शब्दत्वसम्बन्धो भवति, एव अरुणां इत्यपि द्रव्यवचनो न स्यात् । स्वादिशब्दपदे च अरुणावैरपि द्रव्यलक्षणाभिप्रायं न स्यात् । यो हि मन्वते स्वयमव अरुणादिषु सामानाधिकरण्यां इति, तस्य रूपविरुद्धिं शब्देन स्यात् अरुणादिषु वा । नहि ते विविदिषि शक्तिं वदन्ति । एतेन अरुणात्राभिष्ठा- मत्सुलोपप्रवृत्तिर्माह्वयता ।

एतच्च ' लिङ्गसंख्याविसंज्ञयो गुणानां न च विद्यते । तद्योगादपि सुकलादेर्द्रव्यव्यापित्वमिष्टयते ॥ ' ननु ' गुणवचनानामाशयत्वे लिङ्गवचनानि भवन्ति ' इत्येवं सेव्यति । न । रूपविरुद्धादिष्वपि प्रवृत्तात् । अत्र च गुणवचनं इति न गुणाभिधानमाशयेन उच्यते । किं तर्हि ? गुणसुकला यो द्रव्ये पतते । नहि अन्यथा वचनशब्दः प्रयुज्यते । वचनमेव (अभिधानमेव) सम्पूर्णं शब्दस्य इत्येव गुणवचनेनैव व्यवहारनिदेशः । अत एव स्वाधीनामप्रवृत्तौ । एतेन मत्सुलोपवचनं व्याख्यायम् । तस्मात् द्रव्यवचनं अरुणाशब्दं, तस्य च नात्प-त्राभिप्रायोपपत्तेः एतन्नयनं त्रिपिडिः । अतो न सर्वव्यवहारिणि । ' तदेतद्वेषम् ' इति (५ भाष्यं) आट्टवपिस्त्रोपवचनानिचयानाम् अतोमनं इत्यभि-

प्रायम् । तथाहि, 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ये कदा
चिन्न मुञ्चति । स एव तस्य वाच्योऽर्थो गुणं
यैव न मुञ्चति ॥' एकान्तद्रव्यसंनमिनि तावत् गुणे
विशेषणत्वात् पूर्वतरनभिहिते तत्संबन्धोदय प्रतीय-
मानस्य द्रव्यस्य न शक्यं वाच्यत्वं कल्पयितुं इत्युक्तम् ।
'व्यभिचारोच्च न द्रव्यस्वरूपं वाच्यमिष्यते ।
तद्गुणोऽन्यत्र वृत्तेषु निवृत्तेष्वानुणात् ततः ॥'
ननु गुणान्तरोवत्तिकात्वे अन्यदेव द्रव्यं, इति न व्यभि-
चरेत् । (उत्तरमाह -) 'न तावद्व्यवहारात् कार्थ-
द्रव्यान्तरोद्भवः । स्थितेऽपि हि अवयवेव द्रव्ये
किंचिद् गुणात्तरम् ॥' येषां तावत् कार्यद्रव्याण्येव
घटादीनि पश्यन्ते यथा वैडूर्याणां (पिच्छराक्ष्यादिना
नैषाधिकानां), तस्मिन् अभेदे एव । पैठुकाणामपि तु
(पीलुषाक्यादिना वैदोषिकाणां) परमाणु व्यभिचारः ।
घटात् द्वि अस्माभिर्द्रव्यमभिहितं, तादृशस्य सर्वत्र गुण-
गामोश्च भिद्यते न स्वरूपम् । यानि च घटादीनि द्रव्या-
न्तरं गैरिकादिना रसादिनि संयुक्तद्रव्यवैवगुणद्वारेण
अख्यादिशब्दैः अभिधीयन्ते, तत्र एकरसैव द्रव्यस्य
अनेनमीक्यतादिशब्दभिपयवत्पत्तेः स्पष्ट व्यभिचा-
रित्वम् । अतश्च आकृतिव्यवहारात् दूरेण शूलतरोऽथ
इत्यपेक्षालता । मनुक्लोपश्च आत्मन्तानिरुद्धलक्षणावसात्
अन्वाख्यायते ।

(अग्निबालक्षणावादाद्यर्थः) ननु मुख्यवत्पत्वात्
नैवमिति, तत्रोच्यते ॥ 'गौणार्थं चो बहुदेशे स एव-
मनुमुच्यते । संनिष्ठाभिधेयार्थलक्षणायां न
दुष्टता ॥' अग्निर्माणवकः इत्यत्र अग्निर्माणवकयोः
अत्यन्तभेदात् सादृश्येन शब्दः प्रवर्तमानः मत्स्यवैदक्ष-
ण्यात् नामिधाता इति सर्वेण ज्ञायते । ये तु आतिगुण-
यचना भूत्वा द्रव्य प्रत्याययन्ति, तेषां अभिव्येकलक्ष्यनाश-
चन्द्रुनोः विवेकभावात् प्रतीती अपि अविवेकः खिन
एव । स कथं चित् अन्वयव्यतिरेकात्मानं निपुणैः परी-
क्षकैरुपनीयते इति । लोकरस्य तु मुख्यवृत्तिरेव । न च परी-
क्षकाणां भनमिधेयवत् पदता लोकविरोधः । प्रतीतमाश-
य्यवहाती हि लोकः अभिधानलक्षणाविवेकमहूर्तं उदा-
सीनावस्यः सामान्यविशेषणपारि (स्पन्दस्य) विद्वयर्थे

परिक्षकैर्विवेक क्रियमाणं न नातुमन्यते । तस्मादविरोधः ।
कथं न रूपादिशब्देऽपि तद्व्यवहारात् मनुक्लोपः, कथं
वा लक्षणावृत्तिः सादृश्ये अन्वाख्यानोपेते ? इति । अत्रा-
भिधीयते ॥ 'निरुद्धा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यी-
दभिधानवत् । कियन्ते, सांमते काश्चित्, काश्चिन्नैव
व्यवहारात् ॥' इह केसु विदुषु अभिधानवदेव लक्षणा-
वृत्तिरपि अनादिशाल्पवृत्तयेन निरुद्धा, यथा शूद्रादिषु ।
केसु चित्तु क्रियते, यथा 'रथाङ्गनामा चक्रगाकः' इति ।
केसु चित्तु पुनः कर्तुमपि न शक्यते, यथा शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धेषु । कथं पुनः इह अवशिष्टे संयुक्ते रसि न लक्ष-
णेति ? तत्रोत्तरं 'अभिधानवत्' इति (खोपे)
यथा भवतः समाने गुणशब्दत्वे मुक्तादीनां गुणोपसर्जन-
द्रव्यवचनार्थं न रूपादीनां, एव मम लक्षणेति । तत्र
एतत् स्यात्, अभिधानशक्तिः स्वाभाविकी, लक्षणा तु
न स्वभावादिभिर्निमित्तमपेक्षते इति । इत्युच्यते । पदच्छा-
दावृत्त्ये एतदेवं स्यात् । तत्र तु मुक्तादीनां समवेत-
गुणद्वारेण इत्येव वृत्तिः । तत्तु अवशिष्टे रूपादिभ्यः,
इति द्रव्ये वृत्तिप्रसङ्गः । तत्र अवश्यं गुणगतः कश्चित्
सामर्थ्यभेदः अप्रतिस्नैयः, येन ते शब्दाः के चिदेव
गुणिवरा भवन्ति, अन्ये गुणप्रधानाः । एवं लक्षणाया-
मपि भविष्यति । 'तस्माद् व्यथैव शब्दानां शक्तिभेदो-
ऽभिधां पति । प्रत्यतत्त्वव्यवसायार्थानां लक्ष्यार्थान्तर-
गोचरः ॥' इत्यपि च (शब्दानां) कल्पानुमेये इत्य-
मानार्थप्रत्यायनसामर्थ्यं, गत्यपि च अस्माकमपि अदृष्ट-
शक्तिगौरवतुल्यार्थं, अभिधेयमात्रप्रत्ययेन निवृत्तभाषा-
शब्दे, अर्थप्रत्यये च अटुत्वात् सति, कल्पमानवत्वात्
अर्थशक्तिः प्रमाणवती, न शब्दशक्तिः । तेन
अदृष्टकल्पानुवृत्त्येन पक्षयोगतुल्यव्यवहारम् । अतश्च
रूपादीनां लक्षणावृत्तिसमाधात् मनुष्या विना न द्रव्ये
वृत्तिः । तथा च 'रसादिभ्यश्च' (पा० ५।२।१५)
इति प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं मनुष्य-नियमपुनश्चुतिः
अमुमेवार्थं द्योतयति । न च रूपादिप्रत्ययेन न द्रव्यं
प्रत्याय्यते । गम्यते हि, धूमविना इव अग्निः, अविना-
भावात् द्रव्यम् । शब्दस्य तु अतत्प्रत्ययात् लक्षणाऽन-
व्यवहारात् । प्रधानव्यवधानव्यभिचीवृत्तु द्रव्यगुणयोः

स्वामादिषु । नित्यं हि स्वादिषु स्वामाद्यन्वेन अभिपीय-
मानेषु इत्थं विशेषणस्य उच्यते, सुस्वदिषु विशेष्य
स्येन । अत एव च अंतराश्रयाप्रतिष्ठाप्येत्वात् अस्या
एतन्नायाः मनुष्यैवाप्तानेन अनुवचनः । या तु आशिमार्गी
नाम्न्यन्तप्रतिष्ठा, तावती श्रायिक अनुगम्यते । निनादपि च
अनुगमात् संसम्पन्नतरपदेन सा कदा चित् दृश्य-
स्यते । तथा या ' मनुष्ये रतः स्विन्धः शीलो गुणः '
इति शिवाश्रयातारादीनां गुणान्तरविशेषणान्तरं न स्येन
संन्योऽस्ति इति स्थलस्थितेन द्रव्येण संन्यते । तस्मात्
शक्तिर्यनुयोगाभावात् मनुष्येणभावाभावात् । एतेन
भावप्रत्ययनदसद्राव-साक्षात्ताधिकार्यपेयविकल्प्य यरस्ता
न्यायता । सुस्वदिषुमादिमात्रं मात्रप्रत्ययनिष्पृष्ट
विशेष्यभूतगुणमचनत्वात् गन्धरथेन नित्यं वेवविश्वरूपेन
सन्त्यते । ' पदाश्रयं तु विशेषोऽन यद्वापि विशेषे-
षणम् । विशेष्य एव सुस्वद्वये, सुस्वलो द्रव्यविशेषो-
पणम् ॥ द्रव्योपसर्जनीभूतः स्वप्रातिपदिके
स्थितः । तादृह् निष्कृष्यते द्रव्यात् पश्चात् स्वतला-
दिभिः ॥ तैनेतस्य द्विरूपत्वं गन्धादेरेकरूपता ।
तथा च सुस्वत् इत्यस्य पुनरेव द्विरूपता ॥ कदा
चिद् गुणमेवाह गुणिनं लक्ष्येत् क चिम् ।
पद्यन्तवद्विभक्त्यन्तवाच्यद्रव्योपसर्जनः ॥ पद्यस्य
सुस्वत् इत्यत्र निष्कृष्टो गुण आश्रितः । पद्यं सुस्वत्
इति त्वत्र द्रव्यलोभोऽभिधीयते ॥ ' लिङ्गमरुपादि-
मन्त्रः स्वाश्रयद्रागेण पूर्वपदेन उच्यते ॥ तथा सुस्व-
वचनशब्दश्च द्रव्याभावे चनेने नैवाश्रयानां गुणमुक्त्या
गुणिनि वर्तमानत्वात् । न हि वैद्याकरणात् वैशेषिक-
स्य गुणाः परिशेषणान्ते । किं तर्हि ? अज्ञाद्गुणान्ना
रेषुच सुस्वगुणिस्यकारः । सुस्वदिशब्दाश्च उपसर्जनी-
भूतस्यैव वदन्ति, न रूपादिशब्दा इति लिङ्गप्रत्या
संन्यायकारः । (इति अग्निपल्लवशुण्वाद्यार्थः) ।
माय्यन्तरेण तु एतन्वेन परिहार मनसि कृत्वा उच्यते
' मनसि हि सुस्ववचनस्यापि स्त्रीलिङ्गात् यथा ककवातुदि-
शब्दोः ' (मते तु ' यथा ककवा सुदिः ' इति पठि-
त्वात्) गन्धादिशब्दप्रत्ययानि चैती प्रसर्जनमापविशेषात्
उदाहृती । एतदुक्तं भवति, वेऽपि तावत् स्वयंभावनगुण-

वचनाः, वेऽपि कथं चित् लिङ्गसंख्यायां युज्यते,
किं पुनर्युक्त्युक्त्याप्यन्तम् । एवं अनया युक्त्वा अरुणा
इति गुणवचनः ।
भा-- (पु. ६८५) अथ यदि स्त्रीगातिना न
संन्यते तस्मिन्नेव याम्ये एतन्नायनीशब्देन समन्यते,
न मविष्यति शक्यमेव इति । तत्र, केनर्त्तं हि ' गुण
अरुणाशब्दः अभिधत्ति, न द्रव्यगुणौ । केनर्त्तं च इत्थं
एतन्नायनीशब्दः, न गुणमहित, इति तयोः संन्यस्य
याचिमा पद्रीगन्तरेण कथं सन्त्यो गम्यते । आह,
अन्तराश्रयि पद्ये एतन्नायनिकनिर्दिष्टान् साक्षात्ताविकल्पं
असमविषयताम्, यथा ' भित्तुमुपसर्जं ' इति । तदनुपपन्नम् ।
रूपात् (सामर्थ्यात्) अरुणाशब्दस्य गुणवचनता,
केनर्त्तं तु एतन्नायनिसंयोगात् एतन्नायनीशब्दसमिधा-
नाय तादेकरुक्त्वात्सुवचनस्य एतन्नायनीशब्दसामानाधि-
करणम् । न च लिङ्गत्वात् कार्यं स्त्रीशः । तस्मात्सद्वे-
त्तत् । तत्रोच्यते । यद्यै केनसुगुणवचनतायां शब्दः
प्रतीमानः कान्येन संन्यते लभ्यते, तदा अनुपदेयकतात्
आनर्थक्यं मा भूत् इति द्रव्यवचनमाश्रयते । तस्मात्-
व्यथाश एकविमक्तिमुनेन एतन्नायनीशब्देन समिहितेन
एतन्नायनतामप्यन्तां समानाधिकरणो भवति । तथा
च कृत्वा नीलसुस्वत् इत्युपपद्यते । स चाय अरुणाशब्दः
तस्यामरुणाया वनेते । नहि अथ स्वार्थमभिधत्त इत्ये
निश्चिन्धवा प्रकरणेऽपि अर्थवता । कुत ? केनैव
देवता नृणातिना न उच्यते ? ननुतौऽर्थः निरायाः
साधत भावतीति, न च निरायापत्तौऽर्थः, नहि केवल
गुणवचनः शशीति प्रथममिच्छत् इति, ए एव हेतुः
प्रकरणसंज्ञकत्वाभावेऽपि । तथापि संन्यमानः निरायिनी
संन्यते, तस्यापनेनं द्रव्ये । तत्त्वोपपत्तिं अनुप-
पन्नम् । अतः अनर्थक्यापरिनिहीयेषा एतन्नायनेन एक-
शब्दानीशब्देन अरुणाशब्दः संन्यते. नास्ति वाक्य-
भेदः । नैतदेवम् । नहि अय अरुणाशब्दः एक-
शब्दानीविशेषण भवितुमर्हति । किं कार्त्तं ? कर-
वनिमकत्वा एतन्नायना समुच्चारितोऽयम् । तेन एतेन
तृतीयामुक्तितामर्थ्यात् त्रिणासिनेपनेन भवितव्यम् ।
कारणात् हि त्रिषया मन्थो न इत्येवेति । ए एव

श्रुतिनामध्यात् क्रियाविशेषणं, वाक्यात् एकहायनी-
विशेषणम् । श्रुतिश्च वाक्यात् चलीयनी । तस्मात् नास्य
एकहायनीसम्बन्ध इति ।

वा— (ट. ६८५) गुणवचनश्चेत् क्रीणातिना न
संबन्धते इत्युपसंख्येते परः पुनराह— ' अथ यदि क्रीणा-
तिना न संबन्धते ' ततः एकगुणस्या सव्यवृत्ता इति ।
शक्यते हि गुणवचनस्य द्वयसंबन्धः कर्तुम् । सिद्धान्त-
वादी तु श्रुत्या क्रियासम्बन्धावगमात् द्वयसंबन्धो वाक्य-
सम्बन्धो दुर्बलत्वात् बाध्यते इत्येवम् प्रतिपादयितु-
माह— ' तत्र केवलं हि शुणं ' इति । द्विप्रकारो हि नाम
शब्दानां सम्बन्धः, भाषानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा ।
तत्र यदा उभाभ्यां उभयार्थोपादानं तदा सामानाधिकरण्यं
भवति । पद्यस्य प्रत्ययस्य चारणे तु वैयधिकरण्येन सम्बन्धः ।
तदिह केवलगुणशुणवचनत्वात् अरुणैश्चापनीशब्दयोः
श्रुतिसामानाधिकरन्तं तावन्न त्रिवृते । नापि पृथीयति
रस्ति । तस्मात् तृतीयाश्रुतिद्वयीवस्वात् न द्वयगुणयोः
संबन्ध इति । बलात्प्रवृत्त संकल्पनिराकरणं अवगम्य
अप्रमाणकृतः सामिश्रयैव अर्थं श्रवतीति इति मत्वा एक-
विमर्शियोगात् (एकविमर्शिनोर्देशात् इति मूले) श्लाह ।
' तदनुपपत्तं ' इति चलात्प्रवृत्तसंनम् । प्रथमं तावत्
स्वाम्येन अरुणप्रतिपदिकस्य गुणवचनस्य गम्यते,
पदान्तरस्य विधानाच्च सामानाधिकरण्यं इति बलात्प्रवृत्तम् ।
तत्राह ' केवलारुणवाचिरेवं जिह्वात् च यद्यपि गम्यते ।
तद्यत्प्यवगतितो वाक्यात्प्रवृत्तावृत्तिस्रिता ॥' इदानीं
तृतीयाश्रुतिवन्नीयस्वात् क्रियासम्बन्धावयोधात् द्वय-
संबन्धस्यार्थं दर्शयति ।

भा— (ट. ६८६) ननु च गुणस्य क्रियासम्बन्धा-
भागात् अविगमिता कारकविभक्तिः, इति एवहायनी-
संबन्धोऽप्यन्यवगतितः । एवमपि नोपपद्यते । यदि कार-
कविधानं अविगमिता इति गुणशब्देन एतेन द्वयम-
भिधानमुच्यते, तदा प्रातिपदिकार्थस्य अन्वयविरहः इति
प्रथमा विभक्तिः प्राप्नोति । नहि तृतीयपदानः तमभि-
संबन्धं शानोति यत्तुम् । न च अन्वयपाऽनुपपत्तिः, इति
अन्योऽस्य अनुपपत्त्युपायोऽर्थः शक्यते वक्ष्येति ॥
यथा ' अग्नौ तिष्ठति प्राणवक्त्रः ' इत्युक्ते परस्मै अनुप-

पद्यमानः नाश्वे गवि वा कल्पते, अतिसमीपवचनः
एवाप्यनस्यते, तद्वदिहापि अप्रथमान्तः शब्दः न कथं
चिदपि अन्वयविरहे प्रातिपदिकार्थे भवितुमर्हतीति ।
तस्मात् कार्म अन्वयकोऽवगम्यतां, नास्य एकहायनी-
संबन्धोऽप्यवगम्यताः ।

वा— (ट. ६८६) तथापि अगम्यैव प्रत्ययस्थानं
' ननु गुणस्य क्रियासम्बन्धाभावात् ' इति । तस्योक्तं
तृतीयानर्थक्यमत्राहिति । नहि अगला अनभिषेयोऽर्थः-
शक्यः प्रत्येगुम् । न चान्तरक्षणयापि समुद्भित्तोर्या-
वत् तृतीया अर्थवती कारकभावात्सम्बन्धापि अनिष्टत्वात् ॥

भा— (ट. ६८७) आह, न त्रयो न कारकं
अरुणाशब्देन अभिधीयते इति । स्वयं अरुणगुण-
विशिष्टं एतेन कारकमभिधीयते । कदा चित्तु किं चित्
निवसितं भवति, कदा चित् उपवर्तनीभूतोऽर्थो
विवसितः, प्रधानीभूतोऽनुवादः । तद्यथा ' इच्छं ' इति
उपवर्तनीभूतदण्डकपुत्रप्रधानकः शब्दोऽवगम्यते,
कदा चित्तु निवृत्तिं पुरुषे दण्डगुणविधानात्तुकार्यते
' दण्डो प्रैषानन्काह ' इति ; यथा ' खेदितोष्णिया
प्रविजः प्रवर्तित ' इति । एवं इहापि यदि उपवर्तनी-
भूतः अरुणो गुणः, प्रधानभूतं कारकं, तथापि अनु-
द्विषे कारके अरुणगुणविधानार्थे वचनं उपपद्यते । तस्मात्
एकहायनीसम्बन्धः उपपद्यते नास्ति वाक्यमेद इति ।
नेतत् सारम् । अत्र हि एकहायनीक्रीणात्योः अनव-
बुद्धे सवन्धं बोधयितुं अथ एकहायनीशब्द उच्चारितः ।
त एव कथमिव अरुणाशब्देन संबन्धते । तदेतद्विमर्शित-
मपि पुनःपुनः पर्येतुम्यते ।

(एकहायनीशब्दस्य क्रीणातिना अन्वयः
न अरुणाशब्देन ।) कथं पुनः एकहायनीशब्दस्य
क्रीणातिना अरुणगुणेन च समाये समभिध्यादारे, क्रीणा-
तिना संबन्धोऽनुगमनीयः, न पुनः आरुण्येन इति ।
शब्दप्रामाण्यात् । भवति हि क्रियासम्बन्धस्य वाचिका
विमर्शः एकहायनीशब्दमनु निविष्टा, न तु
गुणसंबन्धस्य वाचिता । का पुनः क्रियासंबन्धस्य
वाचिका, का च गुणसंबन्धस्येति ? कारकसम्बन्धा
क्रियासंबन्धे विवक्षिते भवति द्वितीयादिः । अविगमिता

पुनः कारके संन्यमाविविचयाया पठौ । न चात्र पठौ पदधामः । पदधामस्तु पठु लृठीपाठ । अतः क्रीणानिवा सक्पाम्भुपगच्छामः एकहायनीशब्दस्य, न अरुण-शब्देन इति । कर्म तर्हि भयति अत्र सक्पयो मीय सुफलमिति । उच्यते । भवति, न तु श्रुतिलक्षणः, किं चान्यत्क्षण । अरुणशब्दनिधाने तदपेक्षी नीलशब्दः तेन एकनाक्यता अभ्युपगच्छत् न अरुणत्वार्थवृत्तिः उपलब्धिगोभाषानवरः उच्चार्यमाणः सक्पमभ्युपैति । ननु इहापि वाक्यत्क्षणः तद्वदेव अरुणिम्ना सम सक्पः एकहायनीय उच्यते । नेति प्रमः । अनिर्दि वाक्यात् क्लीययी । धुविष्य अस्याः निगतन्यमाह, न गुणसंज्ञकम् । यदि पुनः धुविसामर्थ्यात् क्रियासक्पयोऽभ्युपगम्येत, एकनाक्यत्वादि गुणसक्पः । नैत्रं प्रक्यम् । यो हि अन्वेन सह संबन्धुमार्थे, न तस्मिन्पगतोऽपि लैंगः तेन सह संबन्धुमर्हति । यथा 'भाषां रासः सुकरो देवदत्तस्य' इति भाषाविशेषणार्थे उच्चार्यमाणो रावशब्दः न पुरुषेण संभ्रमे । तद्विह निवाविशेषणार्थे उच्चार्यमाण एकहायनीशब्दः न अरुणशब्देन सक्पमर्हति ।

वा— (५. ६८७) परन्तु आह, निग्नसंज्ञावत् आश्रयद्वारयास अरुणमभ्युपगमिषिपदिकामो विधास्यते इति । अस्ति हि एतदपि वचनं, यत् गुणशब्देभ्यो विनाऽपि कारकत्वेन कारकविशेषणार्थत्वं द्वितीयशब्दो भवन्तीति । ' नैत्रत् सारै ' इति । यत्रपि कर्म विव अरुणता इत्यस्य एकहायनीसंन्यपेक्षया, तथापि क्रियाऽऽजित्वायमेकहायनीयं ' ऐक्यशब्दे परार्थवत् ' (१।१।५।८) इत्येकभ्यसक्पकाभावे क्लीयया क्रय संन्येन गुणसक्पनिवासरसम् । नहि अत्र क्रियासक्प-विभक्तिवत् गुणसक्पविभक्तिः पठौ इत्यने । नीलेत्येते तु श्रुतिविशेषणार्थत्वं वाक्यत्वशब्दोऽपि संन्योऽवगम्यते इति नैप्यम् । ये तु सामानाधिकरणविक्रया, तात् ' निवयो वैकार्ये कि ' (६।८।१०।१५) इत्यत्र पठान्यायिकरूपे रते सक्पानेय यक्यामः । सर्वथा लाक्षणिक सामानाधिकरण्य इति दुर्बलम् । न च कारकविशेषणत्वात् गुणता कारकविभक्तिः, किं तर्हि ? कारकत्वादेवेति ।

एतदपि परवैक्यविशेषाधिकरणे (६।८।१०।१५) यक्यते ।

वा— (५. ६८८) आह सक्पनेमेतत् । अस-त्यामासाद्यथा आनन्त्यमकारणम् । सर्वैष तु शेषिते पदायै वाक्यार्थे उपपद्यते, नाप्यथा । सामान्यवृत्ति हि पद, विशेषवृत्ति वाक्यम् । सामान्येन अग्निप्रवृत्ताना पदाधाना यद्विशेषे अवस्थाने च वाक्यार्थः । तदेतदुक्तं ' तद्वृत्तानां निवायैतं समान्तलोऽपेक्ष्य तस्मिन्नि-त्वात् ' (१।१।३।२५) इति । वत्र प्रत्ययतः त्वयैव, वाक्यार्थः पुनस्तनुमानिकः । तदेतदवगम्यता, ऐक्य-त्वार्थवृत्ति पद अनुपदेशक, इति पदान्तरेण सनिहितेन एकनाक्यत्वमभ्युपैति, नाप्यपेति । तद्विह यद्यपि एक-हायनीशब्दः क्रीणानिवा सक्प्यमानः कृतार्थो न पदान्त-रेण संन्यमात्प्रवृत्ति, अरुणाशब्दस्य पदान्तरेण सक्प-मत्वमनानोऽनवैकः, इति एकहायनीशब्देन एकवाक्यता-मभ्युपैति ।

ननु तत् क्रियासक्पार्थो नाश्यासक्पार्थः इति । आह, अस्याशब्दस्य आनन्त्यपरिहरात् उभयस्य न्यार्थे इति वदामः । अन्वयार्थमपि ह्यत्र अन्वयार्थमपि ज्ञातेति कर्तुम् । तद्यथा आत्यर्थे कृत्याः प्रणीयवे, ताभ्यश्च पानीय पीयते उपपद्यते च । एकविंशति क्रयसंज्ञायां एकहायनीशब्द उच्चार्यमाणः अरुणा-शब्देन सह संन्यस्यते, न किंचित् दृश्यति । तस्मात् वाक्यमेव इति ।

वा— (५. ६८८) ' अहं सक्पनेमेतदिति ' पुनरपि श्रुतिविशेषणसारासंभवे यतवे । कर्म । ' संन्यो-भयसंन्ये विशेषित्व प्रसज्यते । प्रासङ्गिके त्विद्वैकारिमन्विशेषो भविक्यति ॥ ' ' सर्वेषु तु शेषिते पदार्थे ' इति शोऽप्यनुपन्यासः उच्यते । ' सर्वथा वाधिवा ताक्य पदार्थानां स्वतन्त्रता । तेनानेके-ऽपि संन्यः फलप्रदानो न दुष्प्रयति ॥ ' अरुणा-शब्दाद्यत् अवश्यमेव येन चित् गुणिना सक्पनेय । एकहायनीशब्दस्यारि क्रियावत्त्वत् स्वातन्त्र्यमपनीतम् । तत्र पदन्तरसंज्ञेऽपि ' सङ्गमवृत्ताना. निमग्नपठनेन '

श्रुतिरत् सस्य तावत्स्येव श्रुतिपीडा, इत्यतः गुणवदेनापि नरत्प्रतामिति ।

(अथ सुकृत्वपूर्ववक्ष्योपन्यासः—) भा— (पृ. ६८९) नैतदस्ति । यद्यपि अयमवस्थाशब्दः अनर्थक्ये मा भूत् इति एकहायस्या संशयेत, तथापि सर्वस्मिन् प्रकरणे निवेद्युमर्हति । न च एवं ' शोभे श्रीगानि ' इत्येव घन्दः शक्योति विशेषम् । नहि अथ विशेष्यत्वं उच्यते, किं तर्हि ? अपूर्वोऽयं विधीयते ।

भा— (पृ. ६८९) ' नैतदस्ति ' इति अभ्युपेत्य इत्यनुपसक्तस्यम् । ऋग्वेदद्रव्यसम्पन्ननिराकरणत् (न) नीणतेः विष्यनुवाचधीयपञ्चाश्रयणनिरोधः । यत् तु क्रियाविशेषणानि सर्वाणि भगवति, तत् विशिष्टविषयत्वात् अवच्छेदो भवति । यत् तु क्रिया विधीयते इत्यस्य न किंचित्, तत् प्रत्ययादुक्तिवक्ष्यं वाक्यभेदमभ्युपेत्य नियममात्रो भवति इत्युच्यते । विशेषण हि प्रसिद्धं भवति । न च विधीयमानावस्थाः क्रयः प्रसिद्धः इति प्रनरणापैकहायनीमासकस्यप्रसङ्गः । कतमा पुनरन्या ज्योतिषोमनरुणे एकहायनी । सर्वथा तावत् वाक्येन तस्यामपि गुणः प्राप्यते, यदि तु सा न विद्यते, किं क्रियताम् । दक्षिणा तु वा का चित् भविष्यति । अनूक्तस्या वा । अथवा उदित्यमानत्वात् अविवक्षितव्यिद्वमस्यैकहायनानप्रहणत्, तन्नीयानीगो-भीयधोरपि एकहायनशोभेहपादनिधयः । सटगन्वायेषु या उदमहाणान्तरेषु एव तत् भविष्यति । तद्यथा ' दस्य-मुदीर्षिमीति ' इत्यत्र शोभमानान्दनेपामपि अद्भ्योद्वि-निराविमुष्टीना दशसंख्यातनसङ्गः ।

भा— (पृ. ६९०) ननु अपूर्वोऽपि विधीयमानः एक-हायनीसम्बन्धत् इत्येव संभवत्यते । कथम् ? प्रयोजनान हि उदात्तमागः शब्दः येन अर्थः, तस्मै तावत् प्रयोज-नाय अरुणत्वेन, धनित्वेन बुद्धौ भवति । तेन बुद्धौ सन्निहितैव शक्यते साक्षात्कृतं शब्दः सङ्घट्टितुमिति । नैतद्वेषम् । यो हि अर्धवस्थामानोऽनर्थको भवति स सं-पद्यते, नान्यः । कुत एतत् ? सन्धमाने हि सामान्य विशेषे आरक्षायते । तत्र शाक्येन श्रुतिः पीडिता स्यात् । न चायमर्धवस्थामानः श्रीगानिना, अनर्थको भवति,

प्रकरणवतैः भगिभमनस्यते । ननु एतदुक्तं प्रकरणेऽपि अस्य सङ्घट्टोऽनुपपन्न इति । ननुपपत्तः । एकहाय शक्ये अन्योऽर्थो विधीयमानो नान्येन संभवते वचनस्यैक-मेवत् । अन्या हि वचनस्यैकितः विधीयमानस्य, अन्या गुणेन सवधमानस्य । अशातरत् शक्यते विधीयमानो-ऽर्थः, शातवत् शक्यते गुणसंनकार्थम् । न च सङ्घट्टा-र्यमात्रो ज्ञातवत् अशातवत् भवितुमर्हति । एकहायनी शब्दः क्रमे विधीयमानः अशातवत् स्यात्, अन्वया-शब्देन सङ्घट्टमानस्य ज्ञातवत् । वाक्यभेदे पुनर्न दोषो भवति । प्रकरणे तु वाक्यान्तरेः त्रिधा इध्यानगानि च प्राप्ताणि । तैरिदं चास्यान्यविहितं सङ्घट्टे । तत्र अन्य-स्मिन् विधीयते, अन्यस्मिन् वाक्ये अन्यत्वे इत्युपपन्नं भवति । तस्मात् संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणानिरोधाच्च सर्वस्मिन् प्रकरणे इत्येव (आरुणस्य) निरोधः इति ।

भा— (पृ. ६९०) परः पुनः एकहायनीवैरु-प्याभ्युपगमवाक्यस्यैवस्यः शङ्कते ' ननु अपूर्वोऽपि विधीयमानः ' गन्धि विचारितमानः प्रसङ्गादेव तिरोपते इति । ' नैतदेवं ' इत्युक्तम् । नावधायत् हि पदार्थो विशेष्यते तावत्तावत् श्रुतेः सारसङ्गः । तेन ' सकृत् प्रवृत्तायाः किमरुणत्वेन ' इत्येव एकैत वेन चित् विशेषितः परेणपि तिरोप्यता इत्यभ्युपगमवत् । न च आनर्थक्य, प्रकरणे अर्थवत्तात् । तथापि एवमेव सत्यं इति चेत् । न । यान्तरप्रामदस्यानुवादेन गुणारिषी वैरुण्यप्रज्ञाभावात् । मन्वस्येऽपि स्वरूपतः, शोभं च प्रति क्रमे विधीयमाने, इयं च प्रति विधीयमानेन अनुवृत्ताने वैरुण्यं भवति । एत एक-हायस्यपि स्य गुणं च प्रति वैरुण्यत्वात् नैव संभव्ये । पूर्वं तु व्यस्युपेत्यवादमात्रेण अर्थहीनतम् । तदिदानीं तत्रैव परस्य बुद्ध्या मा भूत् इति निरादिश्यते । तेन अथमेव परमार्थः ' कारक विभक्त्या अनुवृत् प्राति-पदिकार्थो विधीयते ' इति । परे तु अविवक्षितकारकं गुणमात्रं प्रकरणमुक्तं प्रयोगात्तनेन अशङ्कितं ' आनर्थ-क्यत्वात् तदङ्गेषु ' (२।१।५।१८) इत्येवं इत्येव अवधीर्णं सर्वार्थं मन्यते । तत्तु प्रकरणेन अनितिहर्तव्यतात्मात्प्रवृत्तान्नात् आनर्थक्यवदङ्ग-

न्यत्वस्य च प्रयाङ्गिप्रहायस्या उपपन्नतत्त्वेन पूर्वग्रह-
मूलाभावरसङ्गात् लयेखणीयम् । तस्मात् पूर्वग्रहे न्यत्वेन
कृत्वेन प्रकरणे (आत्मन्यस्य) निवेश इति (पूर्वं पक्ष) ।

मा— (पृ. ६११) एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थ-
कत्वे द्रव्यगुणयोरेकत्वमित्यमः स्यात् इति । यत्र
अर्थकत्वेन श्रूयते द्रव्यगुणयोः, तत्र द्रव्यगुणौ एकस्मिन्
पदार्थे निवेश्येयाताम् । उतः ? ऐक्यकर्मात् एतदर्थ-
त्वात् । एवं हि कार्यं द्रव्यगुणयोः श्रूयते न सर्वत्रयः ।
कथमेतदवगम्यते ? एतदाहकत्वात् । कथमेकत्वकल्पनां ?
अवगमया विज्ञाक्या एवहायस्या इति अवर्तयन्तीत्यर्थः ।
सापवादत्वात् अभिधातृप्रतिपादोः । सोमं जीणति
इति तु पर्यटस्यति, तयोरेवं नैकाद्युपपात् ।

चा— (पृ. ६११) एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।
'यत्र द्रव्यगुणौकार्थ्यं अत्राणादेव गन्वते । अन्वो-
न्वनिघमस्तत्र तयोः स्यात्सादिवद् भवेत् ॥'
'अर्थकत्वं' इति वाक्यविशेषोपलक्ष्यम् । 'ऐक्य-
कर्मात्' इति पुनरुदेव हेतुत्वेन उपदिष्टम् । अथवा
वाक्यार्थकत्वे यत्र एकावकाशा मभवतीत्यर्थः, तत्र तत्र-
विशेषपक्षे विशेषकभावनाविधिः, तादृशी कृत्वा कृतापौ
भवति इति परिग्रहात् सर्वत्रयस्यो भवति । यथा 'ये-
दत्तः काष्ठेः स्वात्मा ओदनं पचति' इत्युक्ते सर्वेषां
एकपाकविषयत्वम् । एवमिदं हि वेत्तव्योक्त्यायत् द्रव्य-
गुणयोरेकत्वानमेव नास्ति इति न विधीयते । त्रिषा-
न्हरसवधमपि जीणते परः प्रत्यये न शक्योति
कौतुम् । अन्वर्थकत्वे तु सर्वत्र विधीयते तस्य
भागः । सर्वत्र हि भावनातद्विशेषकार्यविरहितेऽप्ये विधि-
न्यापारो वारित इति उक्तव्येकत्वे चरकान्तः । त्रयी-
निर्देशाय द्वयोपि अक्षौक्यात्मनोः परस्परमन्वेष्य
स्वहायक्रियामाशयेविधौ वाक्येन तद्विशेषनप्रत्यय-
विरहायोः । उतः 'कारकं श्रूयते कुर्वन्नाकिंवां तत्
करोति च' । तस्मात् द्रव्यसंघट्टः कारकवारित
कस्य चित् ॥ निष्पन्नत्वाविशेषोपपन्नं नापेक्षोपां
परस्परम् । गुणानां च पर्यायत्वाद्देसदन्ध, समत्वतः
(३११३३) ॥ न चाप्यन्वोन्वसंघट्टे दिविरेषां
भवतीति । तदधीना यत्र चेति क्रियासम्यक्कस्यता ॥

क्रियाऽपि न विना कैश्चित् साध्यते कारकैः क चित् ।
भूतभव्यवशस्त्वेन क्रियाकारकसंगतिः ॥ यथा च
द्रव्यमिच्छन्ति साधकत्वेन कर्मणात् । तथा गुणम-
पीत्येवं तद्व्यपक्षान्यसंगतिः ॥' यथैव द्रव्येण विना
क्रियाऽनुपपत्तेः एकरात्यां तत्रो पत्तति ' यथा गुण-
विशेषेण द्रव्यं चावदलक्षितम् । तापत्तेन क्रियासि-
द्धिर्नास्तीत्यतोऽपेक्ष्यते गुणः ॥' तस्मात् सोऽपि त्रिषा-
न्मिति । तथा च 'द्रव्यगुणपरस्परौ' (३११३३) इति
गुणग्रहणं श्रूयते । ननु नान्वतोयकत्वात् द्रव्यग्रहणे गुणानु-
क्षणत्वं श्लक्ष्णप्रधानत्वात् न द्रव्यत्वं गुणग्रहणं युक्तम् ।
तथाहि 'न द्रव्ययनुपादाय प्रवृत्तिः कर्मणीत्युच्यते ।
पूर्वं द्रव्ये गृह्यति तु तद्गुणोऽप्यनुवर्तते ॥'
उच्यते । 'कर्मण्यपि कृते पूर्वं न द्रव्येण प्रयोजनम् ।
द्रव्याकारुक्षाऽथ पूर्व स्यात् सा गुणेऽपि प्रतीव-
द्याम् ॥' यथैव हि तत्रोक्तं द्रव्यग्रहणेनैव गणोऽपि
वशित् यथात एवेति न द्रव्यगुणानं प्रयोगपक्षे, तथा
विशेषाद्यनेऽपि नान्वित्यत्र द्रव्यगुणत इति नान्वित्यत्र,
(द्रव्यमपि) । अथ तु साध्यादानात् द्रव्यविशेषोपपत्ता
भवति, तत् इतरतरि भाक् द्वयोःसंगतात् भवत्येवोपपत्ता
' किन्तुगक द्रव्य गृह्यन्ति' इति । सर्वेषां तु एवाकार्य
विशेषः, प्रशान्तेतरालमपि त्रिषाया द्रव्य म्पापी,
गुणस्तु प्रशान्तत्वं न युक्तं द्रव्यव्यतिरेकेण न्यायित्ते,
तावतैव चरितार्थत्वात् । न च तथा न्यायदस्य अर्थ-
हृत्य, अनेकभावनात् न्यापारणाम । परिच्छेद-
कार्ते तु अस्य (गुणस्य) अविश्वयापातर विरिच्यते ।
तथाहि 'द्रव्येण साधनीयेयमिति श्लाका ननु क्रिया ।
द्विद्वेनेत्यपेक्षाऽस्या गुणेऽप्यनुवर्तते वदा ॥' तेनात्र
चरि तात्त्वं वेद एव क विद्विरोप दास्यति, तत्, तेन
इत्यवधारयिष्यते । यदि तु न दास्यति, तत्र अपर्यक्षित
एव वा कश्चित् प्रमाणत्वात् सविषयि इत्यवगते सती
विधीयमानस्य अफगापरेद्रव्यं भवति । सर्वत्र च दानात्
अन्वोरितेऽप्ये ' अर्थांश कल्पनेऽस्त्वानात्' (३११३४)
(२५) इत्येवं अज्ञानमद्यनुत्पत्ता इति । तदिह 'अन्ववेन
त्रिषा तापयेत्' इति विषये बोधिते, नान्वात्मनां
अप्याहागदीनां अभिधात् ' यथा शक्युत्पत्' इत्युच्यते

सति 'तत्साधनमूर्त्तं द्रव्यं परिच्छिन्दता' इत्येतावदव-
गमयेत् । कुतः ? 'शुभानामेवमात्मत्वं सर्वत्र लक्ष-
धारितम् । नान्यथा, निश्चिद्यत्वाय विवेकैवमनु-
प्रदात् ॥' कथमत्रैतत्त्वत् विधिः कृतीशोभनीयं कथं चिद-
रुणिधानं न भुञ्जति । स च नान्येन प्रकारेण तदद्गतां
भवति । न च एकस्वरूपैव सर्वेषां साधनता । न च स्वसम-
न्वयान्वये केवला चलनाभिन्न वा क्रिया सर्वत्रेष्टे ।
न च प्रधानक्रियायाः सर्वान्वये साक्षात् साधनानि
भवन्ति, अथान्तररूपापाराधीनत्वात् संबन्धस्य । अरुणा-
दीना च शोषत्वात् द्रव्यपरिच्छेद एव स्वभावारो
विशयते, न च एषां वर्तुलत्वात् । इतरन कथं न भवि-
ष्यति । तेन अरुणपदात् एतावदवगतं 'किञ्चित् द्रव्यं
परिच्छिन्दता अरुणगुणेन क्रयः साधयितव्यः' इति ।
तथा एकदायन्याऽपि अन्यथा साधनत्वाममान्त् 'केन
चित् गुणेन मे परिच्छेदः कर्तव्यः' इत्येतावदपेक्षते ।
तत्र गुणः किञ्चित् द्रव्यं परिच्छेद्ये आध्यायनेन अपे-
क्षितुं आगते, द्रव्यमपि यं किञ्चित् गुणम् । उनया-
पेक्षाच्छब्द संबन्धः शीघ्रं निर्वर्षते । न च द्रव्यान्तर-
गुणान्तवशा अत्र साधने साधकत्वं प्रतीयते । तेन
नद्यान्तररूपसत्त्वं निनाऽपि पक्षेण अत्रगोरेव संभव-
संनिष्ठातिक्रमकारणामावादीति एवमेव विशायते । किञ्च
'अथश्चावगतद्रव्यगुणः प्राघात्यसंभवः । अस्मि-
च्छब्दश्रुतं किञ्चित् गुणं द्रव्ये नियच्छति ॥'
यत् नाम गुणः अन्यथाऽनुपपत्तेरश्रुतं द्रव्यमानवति,
उत् क्रयः श्रुतैकदायनीत्यनुपपत्तं न प्रतीयति, स एव
एकदायनी यं गुणं अनुपमानवति, नमपि क्रय
एव श्रुतारुणिसगुणत्वात् नेच्छति । यदि हि असौ
अनियतद्रव्यगुणः स्यात्, ततो यं किञ्चिदपि आनीयमानं
श्रेय । निरपेक्षद्रव्यगुणविशेषसंबन्धे नैव यथाचोदितः
क्रय उभयनिश्चितः क्रियेत, अनुपपत्तं च प्रधानमत्र सतः
आनुचितरूपेण । निरूपेण वा पुनः विगिच्छतिविशेष्यते ।
प्रयत्नत्वादेव न गुणद्रव्याणां द्रव्यान्तरगुणान्तवशात्
क्रयण निरादि । काशाभोजिन्यायेन वा अगुण्योऽपि
पनिगमं यत्तेत्, सिद्धं मुख्य एव सन् । न वा अनुप-
पत्तयना विना अनुपपत्तिः, श्रुतगोरेव परस्परसंबन्धेन

परिपूर्णत्वात् । एवं च स्वमानयगतमपि सामानाधि-
करण्यं सगर्भितं भविष्यति । न चात्र श्रुतिविरोधः, यथा
नश्नति 'न श्रुतिर्नैतं वाक्यार्थो न' इति । तथाहि ।
'क्रयापेक्षित एवार्थ संबन्धः क्रियते पुनः । न चाया-
नुगुणां श्रुतिर्दुर्वैलाऽपि यिरुध्यते ॥' क्रय एव हि
द्रव्यं गृह्यन् एवमपेक्षते 'को गुण एतत् परिच्छेत्स्यति'
इति, गुणमपि गृह्यन् अपेक्षते, 'किं द्रव्यं एतस्य आशयो
भविष्यति' इति । तैवैव तयोः क्रययदोन अन्योन्यादनुगुणं
प्रतिपद्यमानगोरपि न परस्परान्नादित्वं भवति । यस्तु
मन्वते परिच्छेदकत्वात् गुणस्य द्रव्याङ्गत्वं प्रतीयते इति, स
यथात्मो गुणस्यापि क्रयमन्यथा साधयितुमशक्तवानः द्रव्य
आश्रयत्वं प्रतिपद्यमानं अद्रुमिति । तस्मात् क्रयात्प्रभृत्येव
नान्तरीयकः परस्परोपकारो भूत्वा अनुपपत्तमापद्यति इति
द्रष्टव्यम् । यस्तु प्रकरणे निवेश्य मन्यते, तस्य केन गुणो
विधीयते इति वक्तव्यम् । क्रयविधिना तावत् सह नैव
संबन्ध इष्टः । प्रयोगान्तरस्तु अक्रियाकारकं दूररुपेक्षते । न
च अरुणपदस्य एवंविधाकारितरिति । यद्यपि शब्दक्रमेण
द्रव्याणि प्रतीयन्ते, तथापि उच्यते अरुणपदस्य क्रयस्यैव
येऽपि तत्त्वनिश्चिकियापिपत्ता विषयः, येऽपि पर्याप्तित्वाः
संप्रति प्रतीयमाना अपि न विशयात् समर्थाः । न चैत्रा
द्रव्यविभेदेषु व्यापारः । तस्मात् क्रय चित् प्रकरणे
निविद्यते 'एकार्थस्तु विकल्पेन' (१२।३।४।१०)
इत्यविरोधप्रतीतिः ।

भा— (पृ. ६१४) यदि एककार्यता, किञ्चित्
विकल्पो न भवति, यदभिधीयते नियमोक्तानामिति ।
नैतदेवम् । 'एकार्थस्तु विकल्पेन' (१२।३।४।१०)
इति विकल्पधर्माणौ प्राप्नुतः इति अनुक्तोऽयं पर्यनुयोगः ।
कथं ? पर्यनुयोगो नाम स भवति, यः स्वस्यैव साधयति,
प्रतीपस्य च प्रतीपमाचरति । न च विकल्पः अस-
न्वस्यस्य प्रतीपमाचरति । 'प्रयेण अरुणिसंबन्धः'
इत्येव नः पद्यः । न च विकल्पो गान्धार्यत्वात् । ननु
इदानीमेतेषां एकं कार्यमिति । तथापि विकल्प, एवं हि
पूर्वमभिहितं, अमूर्तत्वात् गुणो न क्रियया संबन्धते
इति । इदानीं विपरीतमभिधीयते, उभावापि द्रव्यगुणौ
एकार्थं क्रयमभिविधेयतः इति । उच्यते । नैवा